Fq 5003/1977.

MELLÉKLET

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

1977.

XXXII. új évfolyam

LAPKIADÓ VÁLLALAT
BUDAPEST

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi
Bizottságának folyóirata

REVUE DES SCIENCES JURIDIQUES

Revue de la Comission des Sciences Juridiques et Politiques
de l'Académie Hongroise des Sciences

RECHTSWISSENSCHAFTLICHE MITTEILUNGEN

Zeitschrift des Ausschusses für Staats- und Rechtswissenschaften
der Ungarischen Akademie für Wissenschaften

ВЕСТНИК ЮРИДИЧЕСКИХ НАУК

ЖИРНАЛ КОМИССИИ НАУК О ГОСУДАРСТВЕ И ПРАВЕ ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

Főszerkesztő: Halász József
Szerkesztő: Vörös Imre
Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. Telefon: 160-160/247
Felelős kiadó: a Lapkiadó Vállalat igazgatója

Megjelenik havonta

TARTALOMMUTATÓ

a Jogtudományi Közlöny XXXII. 1977. évfolyamához[1]

I. ÁLLAM- ÉS JOGELMÉLET

Tanulmányok

Bihari Károly: A „teljes determinizmus" ember- és társadalom felfogása 7
Horváth Matild: A jogi és az erkölcsi tudat fejlesztésének néhány kérdése 507
Kulcsár Kálmán: A jog hatékonysága a társadalomban 448
Kulcsár Kálmán: A jog hatékonyságának társadalmi tényezői 301
Peschka Vilmos: A jogszabály érvényességének terjedelme és minősége 485
Sajó András: A szocialista jog követése 241
Varga Csaba: A polgári átalakulás kései kódexei és kodifikációs problematikája 320
Szabó Imre: A szovjet jog és jogelmélet hatása a magyar jogra és jogelméletre 593
Zweigert, Konrad—Dietrich, Hartmut: Néhány megjegyzés a jogpolitika és jogösszehasonlítás kérdéséhez 270

Szemlecikkek

Bárdos Péter—Bárdos Péterné: Joglogikai konferencia a Salzburgi Egyetem Jogfilozófiai Intézetében 361
Harmathy Attila: Halfina R. O.: Obscsee ucsenie o pravootnosenii. Moszkva, Izdat. „Jurid. literatura", 1974. 315 p. [Könyvism.] 635
Kulcsár Kálmán: A jogszociológia és a jogtudomány. Nemzetközi konferencia Balatonszéplakon 20
Sándor Tamás: Konrad Zweigert professzor előadása az Állam- és Jogtudományi Intézetben. [Jogpolitika és jogalkalmazás] 53
Sebes Ágnes: Sajó András: Jogkövetés és társadalmi magatartás c. kandidátusi értekezésének vitája [Ism.] 591
Varga Csaba: „A kodifikáció elméleti alapproblémái: a kodifikáció, mint társadalmi-történelmi jelenség" c. kandidátusi értekezésének vitája [Ism.] 233
Visegrády Antal: Kulcsár Kálmán: A jogszociológia alapjai. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 438 p. [c. munka vitájának ism.] 110

II. ÁLLAMJOG. ALKOTMÁNYJOG

Tanulmányok

Besnyő Károly: A Magyar Népköztársaság kitüntetései az újabb rendezés előtt és után 376
Szabó Imre: Az emberi jogok napja 61
Szafarov, Rafael: Az állami szervek felhívása (apellációja) a közvéleményhez 545
Zawadska, Barbara: A lengyel nemzeti tanácsok bizottságai a területi képviselet működésének mechanizmusában 467
Zawadska, Barbara: A képviseleti mandátum a Német Demokratikus Köztársaság elméletében és gyakorlatában 516

Szemlecikkek

Benedek Károly: Az emberi jogok védelme a Legfelsőbb Bíróság polgári ítélkezési gyakorlatában 169
Sprém István: Zawadska, Barbara: Przedstawicielstwo w państwie socjalistycznym. Wroclaw — Warszawa — Kraków — Gdańsk. Ossolineum, 1976. 151 p. [Könyvism.] 50
Sprém István: Szymczak, T.: Ewolucija instytucji prezydenta w socjalistycznym prawie panstwowym. Lódz, Ossolineum, 1976. 180 p. [Könyvism.] 174

III. ÁLLAMIGAZGATÁSI JOG

Tanulmányok

Kilényi Géza: A hatósági kötelezési jogkör a környezetvédelem szolgálatában 666
Mencer, Gejza: A környezetvédelem a stockholmi és a helsinki értekezlet, valamint néhány újonnan készülő kodifikációs tervezet fényében 336
Tamás András: Jogi felelősség a környezetért ... 199
Toldi Ferenc: Húszéves az államigazgatási eljárási kódex 606
Zoltán Ödön: A környezetvédelemről és szervezetéről 3
Zoltán Ödön: A vadászat jogi szabályozásáról ... 454

Szemlecikkek

Ádám Antal: Lejzerov, A. T.: [A helyi szovjetek tevékenységének demokratikus formái.] Minszk, 1977. 632
Bittó Márta: Bittó Márta—Viski László: A büntetőjogi kutatás és a közigazgatás című tervtanulmány vitája 638
Degré Alajos: Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 560 p. [Könyvism.] 172
Dezső Márta: A területi beosztás alakulása és jelenlegi rendszere a Szovjetunióban 577
Ferenczy Endre: Lettrich Edit: Településhálózat, urbanizáció, igazgatás [Bp. MTA KESZ Soksz. 1975. 96 p. c. munkájának vitája] 359
Fürész Klára: Sári János: A tanács végrehajtó bizottsága és tisztségviselői. Kandidátusi értekezés vitája [Ism.] 54
Rácz Lajosné: Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 179 p. [Könyvism.] 117
Révész Ferenc: A számítógép használatának lehetőségei az államigazgatási és jogi munka korszerűsítésében 676
Révész Béla: Jakovlev, G. Sz.: [Igazgatási szervezet — szervezeti elvek.] Moszkva, Izdat. Jurid. literatura, 1974. 113
Szpringer, Michal: Az új szerkezeti-jogi megoldások a varsói fővárosi vajdaság tanácsi szervezetében 98
Zsarnay Sándor: Az urbanizáció környezetvédelmi problémái Japánban 225

IV. PÉNZÜGYI JOG

Tanulmányok

Fábián Ferenc: A társulások pénzügyi szabályozásának egyes jogi kérdéséről 563

[1] Az évfolyam a 696. oldallal zárul.

Szemlecikkek

Nagy Árpád: Szentiványi Iván: A banktevékenység pénzügyi jogi szabályozásának alapkérdései. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 430 p. [Könyvism.] 46
Szentiványi Iván: Meznerics Iván: Pénzügyi jog a szocialista gazdálkodásban és a nemzetközi kapcsolatokban Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. 686 p. [Könyvism.] 684

V. POLGÁRI JOG

Tanulmányok

Bérczi Imre: Újítói jogunk korszerűsítésének néhány kérdése 83
Bónis Gabriella: Kárpótlás eszmei kárért 461
Bratusz, Sz. N.: A gazdasági törvényhozás rendszerezésének útjairól 551
Csillag György: A gazdaságirányítás és a jogalanyiság — viták a bolgár irodalomban 219
Eörsi Gyula: A Ptk 5. §-ára [joggal való visszaélés] vonatkozó bírósági gyakorlatról 121
Harmathy Attila: A szerződések felfogásának változása és a választottbíráskodás 641
Martonyi János, ifj.: Kísérletek megbízási típusú ügyletek jogának egységesítésére 153
Pálfalvi József: Jótállás az iparban 570
[*Szadikov*] *Szagyikov, O. N.:* A kutatások fejlődése a szovjet polgári jog területén 557
Vörös Imre: A piaci magatartás, a gazdasági verseny és az együttműködés alapelve 499

Szemlecikkek

F[ábián] F[erenc]: Vitaülés a burzsoá állam vállalatirányító tevékenységéről és a burzsoá állami vállalatok alapvető jogi kérdéseiről. [Sárközy Tamás: Vállalatirányítás és a vállalatok jogi helyzete c. tanulmányáról] 177
F[ábián] F[erenc]: Vállalatirányítás és a vállalati gazdálkodás kérdései a külföldi szocialista országok gazdasági reformjai során 350
Harmathy Attila: Joffe, O. Sz.: Raszvitie civiliszticseszkoj müszli v SZSZSZR. Leningrad, Izdat. Lenyigradszkogo Universziteta, 1975. 159 p. [Könyvism.] 635
Harmathy Attila: Fainstein, A. A.: Dogovornaja otvetszvennoszt' szocialiszticseszkih organizacij. Moszkva, Izdat. Mezsdunarodnüe otnosenija. 1975. 166 p. [Könyvism.] 636
Leloczky Kálmán: Makláry Tivadar: A jótállás megváltásáról (hozzászólás) 342
Sajó András: Vékás Lajos: A szerződési rendszer fejlődési csomópontjai. Bp. Akad. Kiadó, 1977. [Könyvism.] 584
Sólyom László: Bratusz, Sz. N.: Juridicseszkaja otvetsztvennoszt i zakonnoszt'. Moszkva, 1976. 213 p. [Könyvism.] 636
Soós László: Vida Sándor: Das ungarische Patentrecht. Berlin—Bonn—München, Köln, C. Heymanns' Verl. 1976. 247 p. [Könyvism.] 227
— —.: „A szocialista vállalat" kormányszinten kiemelt kutatási főirány keretében folyó jogi munkákról 176
Takáts Péter: Közúti baleseti károk. (Kerekasztal konferencia Pécsett, 1977. márc. 22.) 479
Takáts Péter—Veress József: Konferencia a szocialista szerződési rendszer főbb kérdéseiről Pécs, 1976. szept. 23—24. 103

VI. CSALÁDJOG

Tanulmányok

Ficzere L[ajosné] Sirkó Alexandra: A házastársak közötti személyi viszonyok szabályozása a szovjet és a magyar családjog alapján 613

VII. MUNKAJOG

Tanulmányok

Bíró Sándor: A felelősség, mint a munkabér mértékét meghatározó tényezők egyike 649
Gergely Ernő: Fél évezred a bányamunkásság biztosítási rendszerének kialakításából 138
Hegedüs István: A dolgozókollektíva és jogi szabályozásának koncepciója 384

Szemlecikkek

— —.: Munkajogi tudományos konferencia Potsdam—Babelsbergben 58
Pethő Róbert: Nigriny Elemér: Felelősség az üzemi balesetért és a foglalkozási betegségekért. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1977. 446 p. [Könyvism.] 688
Trócsányi László: Miholics Tivadar: Munkavégzési kötelezettség a munkajogban c. kandidátusi disszertációjának a megvédése [Ism.] 287

VIII. FÖLDJOG

Tanulmányok

Seres Imre: A szocialista állam és a földtulajdon 593
Tanka Endre: Földjogi szabályok a polgári jogalkalmazásban 147

IX. SZÖVETKEZETI JOG

Tanulmányok

Seres Imre: A szövetkezeti szocialista tulajdon fejlődésének néhány időszerű kérdéséről ... 442

Szemlecikkek

Antalffy György: Nagy László: A szövetkezeti jog alapkérdései. Bp. Akadémiai Kiadó, 1977. 431 p. [Könyvism.] 538
Hársfalvi Rezső: Süveges Márta: A szövetkezeti tulajdon és a szocialista árutulajdonjog c. kandidátusi értekezésének megvédéséről [Ism.] 590
Rácz Lajosné: Nagy László: A szövetkezeti jog alapkérdései Bp. Akadémiai Kiadó, 1977. 431 p. [Könyvism.] 364

X. BÜNTETŐJOG. BŰNÜGYI TUDOMÁNYOK

Tanulmányok

Bakóczi Antal—Irk Ferenc: A tömegkommunikáció és az emberölés néhány összefüggéséről 395
Erdősy Emil: A hűtlen és hanyag kezelés viszonya a gazdasági bűncselekményekhez 79
Gönczöl Katalin: A „rehabilitációs" ideológia „csődje" — börtönreformok az amerikai kontinensen 659
Györgyi Kálmán: A büntetéskiszabás elvi kérdései és a kodifikáció 129
Horváth Tibor: „Kegyetlen és szokatlan" — az Amerikai Egyesült Államok Szövetségi Legfelső Bírósága a halálbüntetésről 495
Lázár Miklós: Az okirathamisítás egyes kérdései 255
Raskó Gabriella: A nők kriminalitásának jelentősége és jellegzetességei 90
Viski László: Büntetőjogi felelősség a közúti közlekedési szabályok megszegéséért de lege ferenda 309

Szemlecikkek

Bittó Márta: Bittó Márta—Viski László: A büntetőjogi kutatás és a közigazgatás című tervtanulmány vitája [Ism.] 638

Boócz Endre: A finn büntető jogszolgáltatás és jogképzés 345
Cankov, Petör: A bűnözés megelőzésének jogi alapjai a Bolgár Népköztársaságban 277
Györgyi Kálmán: Kubicki, Leszek: Przestepstwo popelnione przen zaniechanie. Zagadnienia podstawowe. Warszawa, Wydawnictwo prawnicze 1975. 215 p. [Könyvism.] 230
Györgyi Kálmán: John Lekschas — Joachim Renneberg (Hrsg.): Strafrecht. Allgemeiner Teil. Lehrbuch, Berlin, 1976. 604 p. [Könyvism.] ... 415
Nagy Ferenc: Büntetőjogi jegyzetvita Szegeden [Tokaji Géza: Fejezetek a büntetőjog általános része köréből c. vitája] 690
R[ácz] L[ajosné]: Gödöny József: A társadalmi fejlődés és a bűnözés. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1976. 471 p. [Könyvism.] 117
R[ácz] L[ajosné]: Pál László: Nevelés a büntetésvégrehajtásban. Kriminálpedagógiai tanulmány. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1976. 522 p. [Könyvism.] 363
Rácz György: Kaiser, Günther — Schön, Heinz — Eidt, Hans Heinrich — Kerner, Hans Jürgen: Strafvollzug. Eine Einführung in die Grundlagen. Karlsruhe, 1975. 305 p. [Könyvism.] ... 420
Sajó András: Keve, Paul, W.: Prison life and human worth. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1974. 199 p. [Könyvism.] 48
Sebes Ágnes: Magyar—francia büntetőjogi konferencia Budapesten. 1976. nov. 22—26. 292
Székely János: Jogtalan járműhasználat 481
Wiener A. Imre: Ugrehelidze, M. G.: Prolema neosztorozsnoj vinü v ugolovnom prave. Tbiliszi, Izdat. Mecniereba, 1976. [Könyvism.] 425

XI. POLGÁRI ELJÁRÁSJOG

Tanulmányok

Farkas József: A jogerő személyi hatálya és tárgyi terjedelme a polgári eljárásban 66
Hámori Vilmos: Képviselet a polgári perben ... 36
Németh P[éterné] Sólyom Eszter: A családvédelem és a békítő tárgyalás 403
Névai László: A polgári eljárásjog alapjai Magyarországon. [Referátum az 1977. évi Polgári Eljárásjogi Nemzetközi Kongresszusra (Gent, Belgium)] 313

Szemlecikkek

Bacsó Jenő: Farkas József: Jogerő a magyar polgári peres eljárásban. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 166 p. [Könyvism.] 282
Hartai László: Polgári Eljárásjogi Füzetek VIII. A polgári eljárásjog időszerű kérdései. Budapest, 1976. 368 p. [Könyvism.] 354

XII. BÜNTETŐ ELJÁRÁSJOG

Szemlecikkek

Horváth Anna: Pavlov, Sztefan: Razvitie na nakazatelno processzualnata szisztema na Narodna Republika Bulgarija na szövremennia etap. Szófia, Izd. BAN. 1976. 348 p. [Könyvism.] 483

XIII. NEMZETKÖZI JOG

Tanulmányok

Asavszkij, Borisz: A nemzetközi kormányközi konferencia, mint teleologikus rendszer 618
Herczegh Géza: A polgári lakosság és a kombattánsok, a polgári javak és a katonai objektumok közti megkülönböztetés elve a nemzetközi jogban 264
Lamm Vanda: A Nemzetközi Atomenergia Ügynökség és kapcsolatai Magyarországgal 26
Terz, Panos: A körülmények alapvető megváltozása szabályának elhatárolása az 1976. évi bécsi egyezmény néhány rendelkezésétől 162

Szemlecikkek

Lojris, A. I.: Az atomfegyverek elterjedésének megakadályozásával kapcsolatos nemzetközi ellenőrzés — a nemzetközi jog új intézménye 195
Rácz Lajosné: Bokorné Szegő Hanna: Az ENSZ helye a nemzetközi jogalkotásban. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 560 p. [Könyvism.] 116
Tomkó, Ján: Az európai biztonság időszerű kérdései 681

XIV. NEMZETKÖZI MAGÁNJOG

Tanulmányok

Enderlein, Fritz: Törvényt alkottak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szabályozásáról az NDK-ban 330
Náray Marianna: Megjegyzések a külkereskedelem belföldi saját számlás szerződéseinek továbbfejlesztéséhez 622
Rajski, Jerzy: A jogközelítés és jogegységesítés a KGST keretében 410
Sándor Tamás: A külkereskedelmi vállalatok belföldi bizományi szerződésének néhány problémája 249
Sárközy Tamás: A KGST-országok nemzetközi gazdálkodó szerveinek társulási jellegéről ... 206
Sárközy Tamás: A nemzetközi társulási jog szerkezete 365
Vörös Imre: A külkereskedelmi célú társasági szerződés jogi sajátosságairól 18

Szemlecikkek

— —.: Pfaff Dieter: Die Aussenhandelsschiedsgerichtsbarkeit der sozialistischen Länder im Handel mit der Bundesrepublik Deutschland. Heidelberg, Verlagsgesellschaft Recht und Wirtshaft mbH. 1973. 887 p. [Ism.] 57

XV. ÁLLAM- ÉS JOGTÖRTÉNET. RÓMAI JOG

Tanulmányok

Horváth Pál—Kállay István: A jogfejlődési modellek feltárását célzó újabb törekvéseink az összehasonlító jogtörténeti kutatásokban 530

Szemlecikkek

Rácz Lajos: Hajdu Lajos: II. József igazgatási reformjai Magyarországon című doktori értekezés vitája [Ism.] 540
Rácz Lajosné: Sarlós Béla: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 278 p. [Könyvism.] ... 363
Trócsányi László: — —.: Právnická vzdelanost' na Slovensku (1948—1971.) Bratislava, Slovenské Pedagógické Nakladatelstvo. Universitas Comeniana. Acta Facultatis Juridicae. 1975. 452 p. [Könyvism.] 116

XVI. JOGTUDOMÁNY. TUDOMÁNYOS ÉLET. VEGYES TÁRGYÚ CIKKEK

Dokumentumok

— —.: A Magyar Tudományos Akadémia helyzetelemzése és határozata az állam- és jogtudományok helyzetéről 185

Szemlecikkek

Alekszeev, Sz. Sz. — Jakovlev, V. F.: A jogi oktatás tökéletesítésének problémái a Szovjetunióban ... 627
György Ernő: Karlócai János (1920—1976.) [Nekrológ] ... 276
Györgyi Kálmán: Viski László (1929—1977.) [Nekrológ] ... 582
Mádl Ferenc: Nizsalovszky Endre (1894—1976.) [Nekrológ] ... 1
Nagy Lajos: Nemzetközi értekezlet az állam- és jogtudományi információcsere fejlesztésére (Bp. 1976. nov. 23—25.) ... 180
Nagy Lajos: A jogi információ-szolgáltatás és a Jogi Könytárak Nemzetközi Szövetségének tevékenysége ... 641
Péteri Zoltán: A baráti szocialista országok állam- és jogtudományi intézeteinek igazgatói értekezlete Bukarest, 1976. nov. 16—19. ... 101
Popovics Béla: A szocialista országok jogi kiadóinak konferenciája ... 429
Sprém István: Verzeichniss der juristischen Dokumentationsquellen der sozialistischen Länder. Hrsg. Nagy Lajos. Spezialbibliographien zu Fragen des Staates und des Rechts. Heft 16. Bd. 1—3. Potsdam—Babelsberg, Akademie für Staats- und Rechtswissenschaft der DDR, 1976. 224, 210, 143 p. [Könyvism.] ... 358
Trócsányi László: Stefan Luby akadémikus emlékezete [Nekrológ] ... 543

Mellékletek

Dokumentációs Szemle. Összeáll. a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének dokumentációs csoportja [a 111/113. sz.-tól] osztálya. Szerk. *Alth* Guidó 106/110. 1976. évi 7/12. sz. 116—129 p. Melléklet az 1977. évi 3. sz.-hoz; 111/113. sz. 1977. évi 1/6 sz. 92 p. Melléklet az 1977. évi 10. sz.-hoz. *Tartalommutató* a Jogtudományi Közlöny 1976. XXXI. új évfolyamához Bp. Egyet. ny. 1977. [8] p. Melléklet az 1977. évi 7. sz.-hoz.

NÉVMUTATÓ

A Jogtudományi Közlöny XXXII 1977. új évfolyamához
a mutató az évfolyam lapszámaira utal

Ádám Antal ... 632
Alekszeev, Sz. Sz. ... 627
Antalffy György ... 538
Asavszkij, Borisz ... 618
Bacsó Jenő ... 282
Bakóczi Antal ... 395
Bárdos Péter ... 361
Bárdos Péterné ... 361
Benedek Károly ... 169
Bérczi Imre ... 83
Besnyő Károly ... 376
Bihari Mihály ... 7
Bíró Sándor ... 649
Bittó Márta ... 638
Bócz Endre ... 345
Bónis Gabriella ... 461
Bratusz, Sz. N. ... 551
Cankov, Petör ... 277
Csilag György ... 219
Degré Alajos ... 172
Dezső Márta ... 577
Dietrich, Hartmut ... 270
Enderlein, Fritz ... 330
Eörsi Gyula ... 121
Erdősy Emil ... 79
Fábián Ferenc ... 177, 350, 563
Farkas József ... 66
Ferenczy Endre ... 359
Ficzere Lajosné Sirko Alexandra ... 613
Fürész Klára ... 54
Gergely Ernő ... 138
Gönczöl Katalin ... 659
György Ernő ... 276
Györgyi Kálmán ... 129, 230, 415, 582
Harmathy Attila ... 635, 636, 641
Hámori Vilmos ... 36
Hársfalvi Rezső ... 590
Hartai László ... 354
Hegedüs István ... 384
Herczegh Géza ... 264
Horváth Anna ... 483
Horváth Matild ... 507
Horváth Pál ... 530
Horváth Tibor ... 495
Iojris, A. I. ... 195
Irk Ferenc ... 395
Jakovlev, V. F. ... 627
Kállay István ... 530
Kilényi Géza ... 666
Kulcsár Kálmán ... 289, 301, 448
Lamm Vanda ... 26
Lázár Miklós ... 255
Leloczky Kálmán ... 342
Mádl Ferenc ... 1
Martonyi János, ifj. ... 153
Mencer, Gejza ... 336
Nagy Árpád ... 46
Nagy Ferenc ... 690
Nagy Lajos ... 180, 641
Náray Marianna ... 622
Németh Péterné Sólyom Eszter ... 403
Névai László ... 313
Pálfalvi József ... 570
Peschka Vilmos ... 485
Péteri Zoltán ... 101
Pethő Róbert ... 688
Popovics Béla ... 429
Rácz György ... 420
Rácz Lajos ... 540
Rácz Lajosné: ... 116, 117, 363, 364
Rajski, Jerzy ... 410
Raskó Gabriella ... 90
Révész Béla ... 113
Révész Ferenc ... 676
Sajó András ... 48, 241, 584
Sándor Tamás ... 53, 249
Sárközy Tamás ... 206, 365
Sebes Ágnes ... 292, 591
Seres Imre ... 442, 598
Sirko, Alexandra ld. Ficzere Lajosné
Sólyom László ... 636
Soós László ... 227
Sprém István ... 50, 174, 353
Szabó Imre ... 61, 593
Szadikov, O. N. ... 557
Szafarov, Rafael ... 545
Székely János ... 481
Szentiványi Iván ... 684
Szpringer, Michael ... 98
Takáts Péter ... 103, 479
Tamás András ... 199
Tanka Endre ... 147
Terz, Panos ... 162
Toldi Ferenc ... 606
Tomkó, Ján ... 681
Trócsányi László ... 116, 287, 543
Varga Csaba ... 320
Visegrády Antal ... 110
Veress József ... 103
Vörös Imre ... 18, 499
Viski László ... 309, 638
Wiener A. Imre ... 425
Zawadzka, Barbara ... 467, 516
Zoltán Ödön ... 3, 454
Zweigert, Konrad ... 270
Zsarnay Sándor ... 225

78.3001 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető Sümeghi Zoltán igazgató

1977 F

XXXII. új évfolyam 1. szám Budapest, 1977. január hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM:

NIZSALOVSZKY ENDRE 1

ZOLTÁN ÖDÖN:
A környezetvédelemről és szervezetéről ... 3

BIHARI MIHÁLY:
A "teljes determinizmus" ember- és társadalom felfogása 7

VÖRÖS IMRE:
A külkereskedelmi célú társasági szerződés jogi sajátosságairól 18

LAMM VANDA:
A Nemzetközi Atomenergia Ügynökség és kapcsolatai Magyarországgal 26

HÁMORI VILMOS:
Képviselet a polgári perben 36

Jogirodalom — jogélet:

Szentiványi Iván: A banktevékenység pénzügyi jogi szabályozásának alapkérdései (NAGY ÁRPÁD) 46

Keve, Paul W.: Prison Life and Human Worth. (SAJÓ ANDRÁS) 48

Zawadska, B.: Képviselet a szocialista államokban. (SPRÉM ISTVÁN) 50

SÁNDOR TAMÁS: Konrad Zweigert professzor előadása az Állam- és Jogtudományi Intézetben 53

FÜRÉSZ KLÁRA: Sári János: A tanács végrehajtó bizottsága és tisztségviselői c. kandidátusi értekezésének nyilvános vitájáról 54

— —: A szocialista országok külkereskedelmi választottbíráskodásával foglalkozó kandidátusi értekezés vitája: 57

— —: Munkajogi tudományos konferencia Potsdam-Babelsbergben 58

СОДЕРЖАНИЕ: Эндре Нижаловски (Некролог). — *Эден Золтан:* Об охране окружающей среды и об ее организации. — *Михай Бихари:* Понимание человека и общества "механическим детерминизмом". — *Имре Вереш:* Правовые особенности договора об учреждении внешнеторгового общества. — *Ванда Ламм:* Международное агентство по атомной энергии и его связи с Венгрией. — *Вилмош Хамори:* Представительство в гражданском деле. — *Юридическая литература — юридическая жизнь:* Иван Сентивани: Основные вопросы финансово-правового регулирования банковской деятельности. *(Арпад Надь).* — Паул В. Кеве: Prison life and bumon wort. *(Андраш Шайо).* — В. Завадска: Представительство в социалистических государствах. *(Иштван Шпрем).* — *Тамаш Шандор:* Доклад профессора Конрада Цвайгерта в Институте Государства и Права ВАН. — *Клара Фюрес:* О публичном обсуждении кандидатской диссертации Яноша Шари: „Исполнительный комитет и функционеры местного совета. — Обсуждение кандидатской диссертации о внешнеторговом арбитраже. — —: Научная конференция по вопросам трудового права в г. Потсдам-Бабелсберг.

INHALT: Endre Nizsalovszky (Nekrolog). — *Ödön Zoltán:* Über den Umweltschutz und seine Organisation. — *Mihály Bihari:* Die Auffassung des "völligen Determinismus" über Mensch und Gesellschaft. — *Imre Vörös:* Über die rechtlichen Eigenschaften des Gesellschaftsvertrags mit Aussenhandelszweck. — *Vanda Lamm:* Die Internationale Atomenergie-Agentur und ihre Verbindungen mit Ungarn. — *Vilmos Hámori:* Vertretung im Zivilprozess. — *Rechtsliteratur — Rechtsleben:* Iván Szentiványi: Grundfragen der finanzrechtlichen Regelung der Banktätigkeit *(Árpád Nagy).* — Paul W. Keve: Prison Life and Human Worth *(András Sajó).* — B. Zawadska: Vertretung in den sozialistischen Ländern *(István Sprém).* — *Tamás Sándor:* Die Vorlesung von Professor Konrad Zweigert im Institut für Staats- und Rechtswissenschaft der UAW. — *Klára Fűrész:* Über die öffentliche Diskussion der Dissertation von János Sári: Exekutivkomitee der örtlichen Räte und seine Verwaltungsbeamte. — —: Diskussion über eine, sich mit der Aussenhandelsschiedsgerichtsbarkeit der sozialistischen Länder beschäftigende Dissertation. — —: Wissenschaftliche Konferenz über das Arbeitsrecht in Potsdam-Babelsberg.

SOMMAIRE: Endre Nizsalovszky (Nécrologue). — *Ödön Zoltán:* De la protection de l'ambiance et de son organisation. — *Mihály Bihari:* Le concept de l'homme et de la société du déterminisme « total ». — *Imre Vörös:* Des spécialités juridiques du contrat de société ayant but de commerce extérieur. — *Vanda Lamm:* L' Agence Internationale de l'Energie Atomique et ses rapports avec la Hongrie. — *Vilmos Hámori:* Représentation au procès civil. — *Littérature et vie juridique:* Iván Szentiványi: Questions de fond de la réglementation juridique financière de l'activité de banque *(Árpád Nagy).* — Paul W. Keve: Prison life and human worth *(András Sajó).* — B. Zawadska: Représentation aux États socialistes. *(István Sprém)* — *Tamás Sándor:* Communication du professeur Konrad Zweigert à l'Institut des Sciences Juridiques et Politiques. — *Klára Fűrész:* De la discussion publique de la dissertation de candidat ayant le titre: Du comité exécutif du conseil et ses employés de János Sári. — —: La discussion de la dissertation de candidat s'occupant du jugement arbitral de commerce extérieur des pays socialistes. — —: Conférence scientifique du droit de travail à Potsdam-Babelsberg.

CONTENTS: Endre Nizsalovszky (Obituary). — *Ödön Zoltán:* On environment-protection and its organization. — *Mihály Bihari:* The anthropolcogicaland social concept of the "complete determinism". — *Imre Vörös:* On the legal peculiarities of the partnershipontract for foreign trade. — *Vanda Lamm:* The International Atomic Energy Agency and its contacts with Hungary. — *Vilmos Hámori:* Agency in civil process. — *Legal literature- legal life:* Iván Szentiványi: Fundamental questions in financial law regulation of banking. *(Árpád Nagy).* — Paul W. Keve: Prison life and human worth *(András Sajó).* — B. Zawadska: Representation in socialist states. (István Sprém). — *Tamás Sándor:* A lecture by Konrad Zweigert at the Institute for State and Law. — *Klára Fűrész:* János Sári: The executive committee and the functionaries of the council. (Public discussion of a thesis for scientific candidacy). — —: Public discussion of a thesis for scientific candidacy on foreign trade arbitration in socialist countries. — —: Scientific conference on labour law in Potsdam-Babelsberg.

E lapszám XXXI. új évfolyam 12. szám szerzői: *Dr. Zoltán Ödön* a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke. — *Dr. Bihari Mihály* adjunktus. — *Dr. Vörös Imre* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Dr. Lamm Vanda* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Dr. Hámori Vilmos* a Fővárosi Bíróság bírája. — *Dr. Nagy Árpád* adjunktus. — *Dr. Sajó András* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Dr. Sprém István* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének dokumentátora. — *Dr. Sándor Tamás* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Dr. Fűrész Klára* adjunktus

XXXII. új évfolyam 1. szám Budapest, 1977. január hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Nizsalovszky Endre (1894—1976)

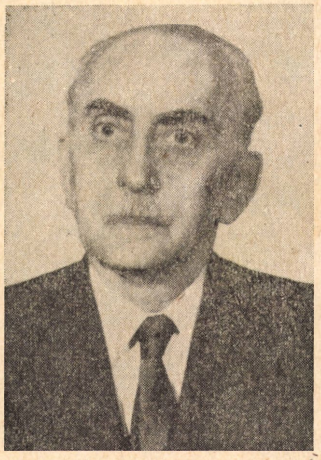

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem, az Állam- és Jogtudományi Kar és a Polgári Jogi Tanszék nevében búcsúzom nagyrabecsült professzorunktól.

Nehéz most róla tudományos és oktatói szempontból szólni, pedig utolsó beszélgetésünk is tele volt tudományos és alkotó szenvedélyének vibráló gazdagságával. De a színpad hirtelen változott. Halálhíre jött. Új szerepet kaptunk. A dialógból monológ lett, s a döbbenettől — bárt tudtuk, hogy közel lehet — alig tudunk megszólalni. Ebben a drámai fordulatban, ebben a fájdalmas hirtelenségben tulajdonképpen még nem is a nagy tudóst és oktatót siratjuk, hisz alkotása itt maradt, hanem az embert, azokat az emberi értékeket, amelyekkel személyes létünk részévé vált.

Mint embert, nagysága csúcsát talán éppen az utolsó időkben érte el. Akkor, amikor szembe nézett élete közeledő beteljesedésével. Alázatot parancsoló, mert tudatosan élt és méltósággal, sőt transcendens derűvel volt páros és a küzdelem, amelyet szelleme vívott őt elhagyni készülő testi erejével. De ezt is csak néha mondott ilyen szavából, leginkább szemében és abban láttuk, ahogy dolgainak befejezésére készült. Ahogy 80. születésnapján az egyetemi tartott baráti beszélgetésen — ünnepségből ő változtatta azzá — mintegy nekünk útravalóul elmondta élete emberi és tudósi ars poetica-ját. Ahogy még teljes szellemi frissességben, de már érezve fizikumának erőtlenedését, elrendezte fontosabb halála utáni dolgait, együnkre ezt, másunkra amazt bízva még kiadatlan írásainak sorsából, ahogy megtalált borítékaiban halála utáni családi gondokra is eligazítást adott.

Elrendezve tehát imigyen földi dolgait, visszament az alkotás csarnokába — íróasztalához és tudományához, ami nála nemcsak hivatás, nem is csak elhivatottság, hanem életének létformája volt. Nem is a biológiai élethez ragaszkodott, hanem tudományának feladataihoz, a munka győzelmes áraméhoz, s ebben benn volt élete utolsó percéig, és ez az áram vele gazdagodva, bennünket is éltetve tovább él. A halál ténye így nála ezért is múlhatatlan értékké vált, egy magasabb szintre emelkedett: társadalmi-etikai jelentőséget nyert. „Mindannyiunk mentsége, bármelyik világnézet elkötelezettjei legyünk is a halál percében — írta néhány éve bekövetkezett halála előtt hazánk bizonnyal legnagyobb filozófus elméje — mindannyiunk mentsége a társadalmi-etikai halál. Amikor életünket azzal a megnyugvással zárhatjuk, hogy nem éltünk hiába, hűek maradtunk önmagunkhoz . . . és tőlünk telhetően hasznára voltunk az embereknek, az emberiségnek." S Nizsalovszky Endrének sok és nagy alkotása révén sok és nagy mentsége van.

Ha betekintünk munkáinak százaiba, könyveinek sokába, témáinak-színeinek gazdagságába — a káprázat fog el. Tiszteletet parancsol az a széles és egyetemes kultúra, amely szinte

---

Lapunk Mádl Ferencnek a temetésen elmondott beszédével búcsúzunk Nizsalovszky Endre professzortól, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjától *(Szerk.)*

minden szavából ránk szól, ahogy történetiségében és széles horizontú elméletiségben látott, ahogy küzdött ezért a látásért, ahogy ennek szellemében írt könyvismertetést, alkotott kodifikációs normát, szólt hozzá vitához, alkotta nagyobb munkáit, ahogy elénk tárja az első kézből való óriási tudást, ahogy megfigyelhető nála a tudományos igazságra törekvés folyamatos korrekciója, ahogy átélt tapasztalatai is szerényen szemléltető tanúsággá-igazsággá váltak. Mint Illyés Gyula mondja Babitsról, akihez hasonlított is, külsejében is az emberi-tudósi lelkületet fejezte ki szerzetesi arcán a középkori szigor és a felvilágosodásbeli mosoly cserélődése, a bátorító megértés meleg hangja. Mint ahogy a reneszánsz két kor határa volt, úgy ő is két világ mesgyéjét ívelte át. Az egyéni tépelődés és a tudományos megszüntetve megőrzés folyamatában belenőtt az új világba, odaadta teljes tehetségét és emberségét. Nem a joggal való foglalkozásra is fogható valamiféle tárgyias konformizmusból, ahogy sokan sokáig hitték, hanem belső meggyőződésből.

Nemes kritikával minősítője volt a szocialista civilisztika, sőt nemcsak a civilisztika nagyon sok kiemelkedő művelőjének, akik ma ténylegesen vagy lélekben ravatalát körbe veszik. Munkáinak gazdagságáról, vagy akárcsak az új világ új elemeit nevelő elméleteiről és gondolatépületeiről keveset is nehéz mondani. Mint professzornak is dolga volt, hogy a polgári jogi és családi jogi egyetemi jegyzetekben megfogalmazza, amit tanulmányokban is tett: a szocialista polgári jog és családi jog új intézményeit, elméleti alapjait és dogmatikáját. Vállalta és ebben a szocialista magyar polgári jog egyik úttörője volt. A rendező elme világosságával és logikájával kereste az érvényt és a törvényt az akkor nem is egyszerű forgatagban és mindig meglelte a fősodort. Később is a magyar jogtudományban az úttörőkhöz, azokhoz tartozott, sőt azoknak az élén állt, akik bátran és a szellem fiatalságával vették fel az új viszonyok által odadobott kesztyűt, akikben alkotó élménnyé válik minden kihívás. Utaljunk csak két angolul is megjelent könyvére. A család szocialista jogi rendjéről írott monográfiájában bemutatta, hogy a jogi elvek és a jogi dogmatika területén az átalakult gazdasági-társadalmi viszonyok újat hoztak a család jogi rendjét illetően, és a könyv tulajdonképpen a szocialista családi jognak, mint önálló jogágazatnak elméleti-dogmatikai megalapozását, kiépítését hozta. Nemcsak a nemzetközi szocialista jogi irodalom, de a nyugati jogi sajtó is nagy elismeréssel fogadta ezt az alkotást: a Nemzetközi Összehasonlító Jogi Enciklopédia családi jogi kötetének egyik fő forrásmunkája lett, a Rabels Zeitschrift pedig egy egész tanulmány-terjedelmű recenzióban sem tudott mindent elmondani a könyv tudományos értékeiről és újdonságairól. Másik könyvében, amely a szerv- és szövetátültetések jogi kérdéseiről és más rendkívüli orvosi cselekmények jogi problémáiról szól, megint megismétlődik a bátorság és a szellem fiatalsága, a vállalkozás válaszolni a kihívásra, most a következőre: az orvostudomány átlépte birodalmának hagyományos hipokratesi határait, már nemcsak a pácienset gyógyítja, hanem messze tovább megy, emberi szerveket próbál ki és cserél, beavatkozik az emberi test funkciójába, prokreációs folyamatokba, sőt a biológiai robbanás útján már ott tart, hogy az emberi tudatban és személyiségben is robbantásra készül. Hát mit szóljon ehhez a jog? Amikor elolvasva letesszük a könyvet, megint azt kell mondani, hogy Nizsalovszky Endre kimunkálta, összegezte, szintézisekké építete a szocialista jog rendszerré fejlődött és nem kis részben éppen általa azzá fejlesztett válaszát a természettudomány és az orvosi tevékenység szóban forgó kihívására.

De nem lehet mindent elmondani és nehéz mértéket tartani. Nehéz nem elmondani, hogy bizonnyal hazánk egyik legnagyobb civilistájának ravatalát álljuk körül. Nevet, rangot adott e tudománynak itthon és külföldön, jogban és más tudományok művelői előtt és ezáltal azzal az adománnyal is gazdagított bennünket, hogy jó e tudomány civis romanusának lenni.

Professzori működésének külső adatai szárazak, bár önmagukban is beszélnek toleranciája és széles műveltsége forrásvidékeiről. Alig harmincévesen, 1929-ben Debrecenben magántanár magánjogból, rá egy évre a kereskedelmi jog professzora ugyancsak Debrecenben. 1934-től a kereskedelmi jog és a magánjog egyetemi tanára a Budapesti Műszaki Egyetem Közgazdasági karán. 1938-tól pedig egyetemünkön előbb a polgári törvénykezési jog professzora, majd Szladits Károly utódaként 1943-tól nyugdíjazásáig (1957) a magánjog, ill. polgári jog professzora, a tanszék vezetője, de művelője volt a római jognak, polgári eljárás-jognak, a családi jognak, a nemzetközi magánjognak, a jogtörténetnek és az összehasonlító jognak is.

Az egyetem, az egyetemi professzor küldetéséből is a teljességre törekedett. Erről szólva is nehéz mértéket tartani. Egyben azonban biztosan a maximumra jutott. A tudás bőséges kiárasztása mellett szeretettel és a hallgatók iránti közvetlen barátsággal, a minőség gondos ápolásával és önzetlen támogatásával, karizmatikus emberközelségével a fiatal generáció nagy sokaságát vonta a tudomány majdnem szentélyszerű bűvkörébe. Olyan szentélybe azonban, amelyben mindenki otthonosan és egyenlőként mozoghatott és ki-ki csak az érzékeny szellem hullámhosszán érezhette, hogy a jó és a jobb között a tehetség és az emberség a mérce. Semmi formális hatalma nem volt, de a szeretet és az értékeknek ezzel a hosszával húszéves nyugdíjas magányába is százakat vonzott eszmecserékre, baráti találkozókra, itthonról és külföldről egyaránt. Háza is állandóan szellemi-emberi központ is volt. Mindebben segítő szere-

tettel vette körül nagyobb családja, mindenekelőtt áldozatos és szerető felesége, műveltségével és szerénységével, aki mindenét e nagy tudós és emberi életpálya segítségére és kiteljesedésére tette fel. Nagy tét, nagy áldozat, amely magában hordja jutalmát és mások vigasztaló szeretetét is kamatozza.

És befejezésül: ami Halottunkból ittmarad, emberi-tudósi alkotása csak cáfolni tudja az elszakadást. Ha nem volnánk olyan gyöngék — szólhatnék Szabó Lőrinc egy hasonló alkalmú gondolatsorával —, a tudós úgyis velünk maradó romolhatatlan műve szinte tiltaná, hogy túlságosan sirassuk a mulandó embert. Inkább azt parancsolja, hogy vigyázzunk arra, ami sajátja volt, és aminek nem szabad sírba szállnia: a magas rendű tehetségre, a dolgok mélyéig ható tudományos kutatás becsületére, a nevelés felelősségére, a fáradhatatlan művelődésre és egyetemes műveltségre, a mentendő értékek mentésére, a hitre, hogy a válságokból is van kiút, a segítő, de igényes kritika nemességére, az erőfeszítésre és kitartásra az igazság keresésében. Ebben a hitben mondok végső búcsút Egyetemünk felejthetetlen professzorától, megköszönve, hogy élt, hogy annyit dolgozott. És végül kedves Bandi bácsi — mivel hogy oly sokaknak szóló kincseid egyikeként 20 éven át megtiszteltél közeli barátságoddal — köszönöm azt az egyéni ajándékot is, hogy ifjúságom és pályám mestere lettél.

Mádl Ferenc

A környezetvédelemről és szervezetéről

I. Föld, víz, levegő, állatvilág, növényvilág alkotja azt a természeti környezetet, amelyben a társadalom élete zajlik. Az emberi élet elsőrendű feltételeiről van szó. Mégis, az emberiség az egyre magasabb életszínvonal biztosítására való törekvésében kíméletlenül rombolta és rombolja saját életének természeti bázisát, s — úgy tűnik — eléggé későn döbbent rá arra, hogy e bázis védelemre szorul, és e védelem hatékonysága az egész emberiség eminens érdeke. E rádöbbenés felettébb dicséretes, s örömmel állapíthatjuk meg, hogy a környezetvédelem világméretekben az érdeklődés homlokterébe került.

A dolgok ilyetén alakulásában egyébként semmi meglepő nincs: a környezetvédelem akuttá válása a *gazdasági-társadalmi fejlődés szükségszerű következménye.* A természeti kincsek egyre nagyobb mértékű kiaknázása, a tudományos-technikai forradalom kiteljesedése, a gazdasági vérkeringés felgyorsulása, a termelési és fogyasztási igények felsrófolása, az emberiség túlszaporodása, a városokba tömörülés s ugyanakkor a pihenés, a szabad természetben való kikapcsolódás iránti igény megnövekedése, a különféle sportok egyre fokozódó térfoglalása, a mindenfajta forgalom hallatlan méreteket öltése s általában a legkülönfélébb megnövekedett szükségletek egyre magasabb színvonalon történő kielégítésére törekvés elkerülhetetlenül a természeti környezet fokozott „igénybevételére", pusztulására vagy — finomabban szólva — „fogyasztására" vezet. Az élet sebes sodrában, a mindennapok rohanó forgatagában sokszor esik sérelem a természeti környezeten. Az egyre magasabb életnívó hajhászásának lázában az ember — mintegy a történelem fintoraként — gyakran valójában a saját érdekeinek sérelmére cselekszik, s szinte pótolhatatlan értékeket herdál el. Ugyanakkor azonban — szerencsére — a gazdasági-társadalmi fejlődés kitermeli az *igényt* is a természeti környezet *megvédésére,* a teljes „elfogyasztástól" való megmentésére. A veszélyekre ráeszmélésnek mindenesetre meglett az az üdvös hatása, hogy a természeti környezet megvédése érdekében szerte a világon harci riadót fújtak.

Ma is akadnak — sajnos — olyanok, akik a saját pillanatnyi jólétük, egyéni érdekeik minden eszközzel való szolgálatán nem képesek felülemelkedni, akik érzéketlenek a környezetvédelem minden gondja, problémája iránt, akiktől a természeti környezet akár teljesen el is pusztulhatna állat- és növényvilágával együtt. Szerencsére azonban többségben vannak a szélesebb horizontokban gondolkodni tudó, kellő intelligenciával rendelkező kulturált emberek, akik látják a veszélyt s jól érzékelik, hogy az emberiségnek a saját jól felfogott érdekében kell gondoskodnia a természetes környezet hatékony védelméről. Bíznunk kell abban, hogy az így gondolkodó és cselekvő emberek szabják meg végül is a dolgok menetét.

A környezetvédelem emlegetése mai napság roppant divatos, a parádés konferenciák is egymást követik. Nemegyszer azonban már olybá tűnik, hogy a környezetvédelem emlegetése elcsépeltté válik, s a környezetvédelem bajnokainak szerepében tetszelgő „apostolok" — hangzatos szólamaik ellenére — valójában nem sokat akarnak előre lépni. Márpedig tudomásul kell venni, hogy a jövő érdekében *áldozatot* is kell tudni hozni, s hogy ráolvasással nem lehet semmire sem jutni. Elsősorban *cselekvésre* van szükség, a környezetvédelem gyakori, szólamszerű emlegetése valójában árt az ügynek, mert az elértéktelenítés veszélyével jár.

A *feladat* rendkívül nehéz, az olykor reménytelenné bogozottnak tűnő problématömeg szinte ijesztő. Sokan nem is látják még egészen világosan a környezetvédelem világméretű mozgalmának lényegét és jelentőségét. Éppen ezért nagy súlyt kell helyezni a *meggyőzésre,* a társadalom „megmunkálására", az új követelményekhez való felnövesztésére, a környezetvédelem ügyének egész atmoszférájában való érzékeltetésére. Fel kell tárni a természeti környezet és a társadalom kapcsolatát, a figyelmet rá kell fordítani az alapvető összefüggések felismerésére, sokszólamú, de mégis egybehangzó felvilágosító munkával kell fokozni az érdeklődést a környezetvédelem problematikája iránt, s e téren felkelteni az érzékeny reagálást az új jelenségekre. Rendkívül fontos tehát a közvélemény környezetvédelmi befolyásolása, formálása, hiszen a közvélemény az egész országos környezetvédelmi politikát befolyásoló tényező. Nélkülözhetetlen ezért a társadalom progresszív erőinek a mozgalom mellé állítása s ily módon is jól hasznosítható láncreakció kiváltása. A környezetvédelem fontosságát nem érzékelő erőket pedig le kell szorítani a porondról, hiszen még akadnak, akik fölényes kézlegyintéssel reagálnak a környezetvédelem nap mint nap előkerülő problémáira.

A környezetvédelem ügyének szolgálatára hangolt társadalomban sokkal könnyebben hidalhatók át a nehézségek. Márpedig *nehézségek* bőségesen jelentkeznek, s ezek leküzdéséhez szükség van a tényekkel való szembenézés bátorságára, az igények és a lehetőségek szembesítésére, alapos, sokrétű elemzésekre és nagyfokú realitásérzékre. A tervszerűségnek kell dominálnia és hibátlanul kell működnie az arányérzéknek. Meg kell tehát határozni a környezetvédelem fejlesztésének *reális céljait.*

II. A környezetvédelem minden problémájával kapcsolatban szükségképpen felmerül a kérdés, hogy valójában mit is kell érteni a *környezetvédelmen.* Ez tehát az a kérdés, amelyre elsősorban kell keresnünk a helyes választ.

Kézenfekvő, hogy a válasz keresésénél a *környezet* fogalmát kell szemügyre vennünk. E téren a legkülönfélébb meghatározásokkal találkozhatunk.

Az *Új Magyar Lexikon* szerint a környezet (a francia eredetű: miliő) háromféle lehet: *a)* a *biológiai környezet* az élő szervezetek fennmaradását, fejlődését biztosító tényezők összessége, amelyekkel a szervezet egységet alkot és szoros kölcsönhatásban van; az élő szervezet számára a környezet az a közeg, amelyben az életműködésekhez szükséges feltételek (légkör, víz, hőmérséklet, táplálék stb.) adva vannak, másrészt azonban maga az élőlény is környezetalkotó és alakító tényező; *b)* a *földrajzi környezet,* az emberi társadalmat körülvevő természet, amely a társadalom életének állandó és szükségszerű feltétele; *c)* a *társadalmi környezet,* az adott társadalom anyagi és kulturális létfeltételeinek összessége, melyek meghatározzák a társadalom egyes osztályainak létét és tudatát.[1]

A *Magyar Nyelv Értelmező Szótára* szerint a környezet azoknak a tárgyaknak, jelenségeknek az összessége, amelyek valakit, valamit körülvesznek, valakinek, valaminek a közvetlen közelében vannak. Környezet továbbá azoknak a személyeknek az összessége, akik valakit körülvesznek, valakinek a közelében vannak, akikkel valaki állandóan érintkezik, együtt él.[2]

A *Conseil international de la langue francaise* a környezet fogalmát a következőképpen javasolja meghatározni: azoknak a fizikai, kémiai, biológiai és társadalmi tényezőknek egy meghatározott időpontban adott összessége, amelyek alkalmasak arra, hogy közvetlenül vagy közvetve, azonnal vagy bizonyos idő elteltével hatást gyakoroljanak az élőlényekre és az emberi cselekvésekre.[3]

Az ilyesfajta meghatározások nyilvánvalóan alkalmatlanok arra, hogy az azoknak megfelelő tartalmú „környezet" szóhoz a „védelem" szónak az egyszerű hozzáillesztésével eljussunk a jogi szempontból használható „környezetvédelem" fogalmához. Hiszen az említett meghatározások szerinti „környezet" valójában minden létezőt, minden folyamatot, minden viszonyt felölel, ilyen perspektívában pedig a „környezetvédelem" mindennek a védelmét jelentené, s jogi rendje az egész jogrendszerrel volna egyenlő. Környezetvédelmen nem ilyen szétfolyó, mindent beborító masszát kell érteni. Lényeges *szűkítésre* van szükség, hogy eljuthassunk a „környezetvédelem" használható fogalmához. Ehhez pedig a „környezet" általános fogalmából egyes elemeket kell megragadni, míg a többit kívülre kell rekeszteni, s ily módon kell megkísérelni a kontúrok megrajzolását.

A „környezetvédelemmel" kapcsolatban elsősorban az jön figyelembe, hogy e körben bizonyos *ártalmakról* van szó. Mindenfajta ártalom azonban nem sorolható a „környezetvédelem" fogalmi körébe. Ide csak olyan ártalmak tartoznak, amelyek a *természeti környezet alapvető elemeivel* (föld, víz, levegő, növényvilág, állatvilág) mint az emberi élet alapvető feltételeivel kapcsolatosak. Ezek az ártalmak közvetlenül vagy közvetve káros hatást gyakorolnak az ember *testi-lelki jólétére,* s ezért az ellenük való *védekezést* — a jövő nemzedék érdekében is — meg kell szervezni.

Ezek alapján az a megállapítás tehető, hogy a *„környezetvédelem" cselekvések összessége, amelyeknek a célja azoknak az ártalmaknak az elhárítása (megelőzése), illetőleg csökkentése, amelyek — közvetlenül vagy közvetve — a természeti környezet alapvető elemeinek (föld, víz, levegő, növényvilág, állatvilág) károsítása*

---

[1] Új Magyar Lexikon, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.

[2] A Magyar Nyelv Értelmező Szótára, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.

[3] Említi: *Lamarque,* Jean: „Droit de la protection de la nature et de l' environnement", Paris, 1973.

útján gyakorolnak kedvezőtlen hatást az ember testi-lelki jólétére.

E meghatározásból következik az is, hogy a környezetvédelem fogalmi körébe nemcsak az említett ártalmakkal szembeni konkrét elhárító tevékenységek tartoznak, hanem az ártalmak megelőzésére alkalmas természeti környezet kiképzéséről, valamint a természeti kincsek előrelátó, ésszerű használatáról való tervszerű gondoskodás is.

III. A környezetvédelem terén már eddig is *sokat tettünk* s jogalkotási vonalon is rangos eredményeket könyvelhetünk el. Számos jogszabályunk tartalmaz a környezetvédelmet hatásosan szolgáló rendelkezéseket, újabban pedig a különféle társadalmi viszonyokat rendező jogszabályaink — amikor ez szükséges — örvendetes módon mindig figyelmet fordítanak a környezetvédelem elősegítésére is. Ez is jelzi, hogy a jog milyen fontos eszköze a társadalmi célok megvalósításának. A jogi szabályozás szétforgácsoltsága azonban nem szolgálhatta kellő intenzitással a környezetvédelmet. Éppen ezért a környezetvédelem jogi vonatkozásainak útvesztőiben való botorkálás után rendkívül fontos állomás az emberi környezet védelméről szóló *1976. évi II. törvény,* amely bizonyos *normatív rend alá* helyezte a környezetvédelmet. A környezetvédelem jogi szabályozása ma már valójában nem a különféle specifikus szabályozások összefüggéstelen tömege, minthogy azokat a törvény — szétszórtságuk ellenére — mintegy összefüggő egésszé olvasztotta, olyan rendszerré, amelyben bolygók módjára a törvény körül keringenek a specifikus szabályozások. Jogszabályi fegyvertárunk általában már alkalmas a hatékony környezetvédelem megvalósítására. Egymagában az, hogy törvényi szinten szabályozza államunk a környezet védelmével kapcsolatos kérdéseket s ennek önálló törvényt szentel, jelzi annak felismerését, hogy rendkívül nagy fontosságú kérdésről van szó, valóban nagy érdekek forognak kockán.

Itt jegyezhető meg, hogy a hatékony környezetvédelmi jog kialakítása terén a szocialista államok sokkal kedvezőbb helyzetben vannak, mint a kapitalista államok. Nyugaton komoly erőfeszítéseket tesznek, hogy a környezetvédelmi (természetvédelmi) rendelkezéseket — amelyeknek a szükségességét felismerték — valahogy beillesszék az adott jogrendszerükbe. Ez persze nem kis nehézséggel jár. Hallatszanak olyan hangok, amelyek a fennálló jogrendszerrel szembeni elégedetlenségről tanúskodnak. *J. de Malafosse* pl. a francia viszonyokkal kapcsolatban a törvény hatástalanságára utal és megjegyzi, hogy „nagy a kísértés egy más jogrendszer elképzelésére". Véleménye szerint a joggyakorlat szükséges fejlődése mindenekelőtt a „tulajdon szociális funkciójának átalakulása" útján mehet végbe. A természetet használók mentalitásának megváltozását sürgeti, hasonlóképpen hangulatváltozást a törvényhozó oldalán. Szerinte a tulajdonjognak el kell veszítenie a monolitikus jellegét.[4] *Ph. Saint-Marc* pedig „jogi temetőt" emleget és a „természet szocializálását" javasolja. „Új civilizációról", „új politikáról", a „természet korszakába való belépésről" beszél és a „szocialista humanizmus" elvének előtérbe kerülését tartja szükségesnek.[5]

IV. A már eddig elért eredményeink ellenére is még súlyos adósságaink vannak a környezetvédelem — s ezen belül különösen a természetvédelem — terén. Mintha az adósságainkat kissé gyorsabb ütemben kellene törlesztenünk.

A különböző jogszabályok környezetvédelmi rendelkezései mellett környezetvédelmi törvény alkotása még nem old meg mindent. A hatékony környezetvédelem megvalósításához megfelelő jogszabályok mellett eredményesen működni képes *szervezetre* is szükség van. Ez az a terület, ahol tovább kellene és lehetne lépnünk. Fontos és időszerű feladat az egész *környezetvédelmi struktúra tökéletesítése.*

Környezetvédelem régen is volt, ha sokszor nem is tudatosan s mindig teljes szétforgácsoltságban. A korszerűsítésre éppen e téren nyílik lehetőség, mégpedig megfelelő centralizálás útján. A *környezetvédelem központi szervezése* a környezetvédelmi probléma-sorozat egyik leglényegesebb csomópontja. Úgy tűnik, igazítani kell az eddigi módszereken, ennek pedig a legjobb útja egy központi szerv: *környezetvédelmi minisztérium* felállítása, amely leginkább segíthetné elő céljaink elérését. Környezetvédelmi törvényünknek az a rendelkezése (48. §), amely szerint a környezetvédelmi tevékenység irányítása, összehangolása, ellenőrzése és fejlesztése a *Minisztertanács* feladata, nem kielégítő megoldás. A környezetvédelem jelentősége és az e körben jelentkező feladatok tömege külön ágazati szervet kíván.

Bizonyára nem lesz érdektelen azoknak az *indokoknak* a számbavétele, amelyek egy környezetvédelmi központi szerv felállítása mellett szólnak.

1. A környezetvédelem sajátossága, hogy konkrétan helyi szinten kell megvalósítani, de helyi szinten is mindenki ügyéről, *közös ügyről* van szó. Éppen ezért a környezetvédelem helyi szintű megvalósításának is *országos szintű döntések* alapján kell történnie. Ez pedig központi, környezetvédelmi szervet kíván.

2. A hatékony környezetvédelem megvalósításához igényes környezetvédelmi programra és a program igényes megvalósítására van szükség. A környezetvédelem szervezetét az eddiginél jobban hozzá kell igazítani az új körülményekhez, vagyis korszerűsíteni kell. Ez pedig a környezetvédelmi szükségletek kielégítésének *dinamikus megszervezése* nélkül nem lehetséges. Ezt a nehéz munkát a siker reményével csakis egy központi szerv végezheti.

---

[4] *de Malafosse,* Jehan: „Le droit à la nature", Paris, 1973, 249—250—251. old.

[5] *Saint-Marc,* Ph.: „Socialisation de la nature", Paris, 1971, 61., 66., 67., 165. old.

3. A komoly gonddá terebélyesedett környezetvédelem dinamizmusa mellett elengedhetetlenül szükség van a környezetvédelem nagyfokú *stabilitására* is. Ennek pedig ugyancsak egy központi szerv léte a legjobb biztosítéka.

4. A tennivalók sokasága mellett az eredmények elérésének fontos feltétele a környezetvédelem céljára rendelkezésre álló anyagi és szellemi erőknek a feladatra való koncentrálása. Ehhez pedig nagyfokú *tervszerűségre, tervszerű irányításra* van szükség. A környezetvédelem ügyét csakis központi szervezet által történő irányítás mellett lehet korszerű vágányokra helyezni.

5. Az eredményes környezetvédelem megvalósításához, e téren a helyes döntésekhez az orientáció széles horizontjára, a pontos információk tömegére van szükség. Az információknak egy gyűjtőközpontba kell befutniuk, mert kiértékelésük és hasznosításuk így biztosítható a legmegfelelőbben. Az *információs gyűjtőközpont* szerepét csakis egy környezetvédelmi központi szerv: környezetvédelmi minisztérium töltheti be.

6. Ha nincs a környezetvédelem ügyének központi gondozó szerve, mégpedig olyan, amely más érdekek gondozóival egyenlő pozícióból tudja ellátni feladatát, félő, hogy a környezetvédelmet *periferikus problémaként* kezelik. Mély bölcsesség van abban a szólás-mondásban, hogy a sok bába között elvész a gyerek. A különféle szervezeteknél, amelyeknek nem fő feladatuk a környezetvédelem, ez utóbbi nyilván háttérbe szorul a fő profillal szemben. Ezt a veszélyt hárítja el környezetvédelmi minisztérium létesítése, amely nyilván központi feladatának tartja a környezetvédelmi érdekek szívós kitartással való védelmezését. Csak önálló minisztérium lehet igazán jó gazdája a környezetvédelemnek.

7. Hatékony környezetvédelem nem képzelhető el a legkülönfélébb szervek jó együttműködése nélkül. Ezt a *kooperációt* pedig — mind belföldi, mind külföldi viszonylatban — meg kell szervezni, s ugyancsak el kell végezni magas szinten a szükséges *koordináló munkát* is. Erre a feladatra csakis egy környezetvédelmi központi szerv lehet hivatott, mint ahogy csakis egy ilyen szerv képes a környezetvédelmet *nemzetközi összefüggésekben* értelmezni és megvalósítani.

8. A környezetvédelmi érdekek gondozásához szükség van *statisztikai adatok gyűjtésére és kiértékelésére.* Ez a munka pedig eredményesen csakis központilag végezhető.

9. A korábban már említett okokból feltétlenül kívánatos a környezetvédelem ügyének állandó ébrentartása s ennek érdekében intenzív *propaganda-tevékenység* kifejtése. Az ifjúság, sőt az egész társadalom környezetvédelmi nevelése, a közvélemény befolyásolása, formálása, továbbá *környezetvédelmi szakemberek képzése* olyan központi feladat, amelyet csakis egy központi szerv végezhet eredményesen.

10. Fontos feladat a környezetvédelmi rendelkezések következetes végrehajtásának folyamatos *ellenőrzése.* Eredményesen ez is csak egy központi szerv útján valósítható meg.

Környezetvédelmi központi szerv létesítése természetesen nem jelenti azt, hogy ezzel a környezetvédelem megvalósítása e központi szervre lokalizálódik. Általában csak az *irányítás, szervezés, összehangolás* és *felügyelet* teendői tartoznak erre a szervre anélkül, hogy ezzel a legkülönfélébb más szervek konkrét környezetvédelmi feladatai megszűnnének. Nem hagyható ugyanis figyelmen kívül, hogy a környezetvédelem nem valamiféle önállóan, talajtalanul lebegő feladat, nem is valamiféle külön „teher", hanem a *legkülönfélébb tevékenységek bennrejlő, szerves része* s ezért permanensen figyelembe veendő kalkulációs tényező. A környezetvédelmi igény mindenütt, minden tevékenységnél jelen van, azzal szükségszerűen számolni kell, amiből következik, hogy pl. egy üzem létjogosultságának és rentabilitásának elbírálásánál azt is számba kell venni, vajon képes-e az üzem a környezetvédelmi költségek fedezése mellett is megfelelően funkcionálni.

V. Mindezeket szem előtt tartva, a környezetvédelmi központi szerv (minisztérium) *feladatköre* az alábbiak szerint volna meghatározható: *a)* a föld védelme (talaj, alapkőzet, ásványi anyag, hulladék); *b)* a víz védelme (felszíni vizek, felszín alatti vizek, medrek, partok, vízbiológia); *c)* a levegő védelme (légszennyezés); *d)* a növényvilág védelme (védetté nyilvánítás, erdők, fasorok, zöldterületek, rezervátumok, természetvédelmi területek, parkok, botanikus kertek, arborétumok); *e)* az állatvilág védelme (védetté nyilvánítás, vadászat, halászat, solymászat); *f)* a táj védelme (védetté nyilvánítás, természeti tájak, természeti tárgyak); *g)* a települési környezet védelme (lakóterületek, üdülőterületek, intézményterületek, zaj-, sugár-, fényártalom elleni védekezés); *h)* sport; *i)* a környezetvédelem tervezésével kapcsolatos feladatok; *j)* környezetvédelmi képzés, kutatás; *k)* statisztikai adatgyűjtés és kiértékelés; *l)* kapcsolattartás, koordinálás; *m)* környezetvédelmi tájékoztatás, propaganda; *n)* a környezetvédelemmel kapcsolatos nemzetközi feladatok ellátása (a külügyminisztériummal együttműködve); *o)* a környezetvédelemmel kapcsolatos jogi feladatok ellátása (jogszabályelőkészítés, jogi véleményezések); *p)* a környezetvédelmi rendelkezések végrehajtásának ellenőrzése.

Egy ilyen módon szervezett környezetvédelmi központi szerv (minisztérium) igénylésében jelentős szerepet kap a holnapra való spekulálás. A tudományos-technikai forradalom egyre erőteljesebb kibontakozásának korszakában, földünk gazdasági és társadalmi változásoktól terhes atmoszférájában, a kölcsönös függések bonyolult viszonyai között elengedhetetlen a pillanatnyilag adott helyzet határain való

túlnézés. Az egész földkerekségre kiterjedő küzdőtéren folyik már a harc az emberi környezet megvédéséért, s e harcból nekünk is teljes erőnkből ki kell vennünk a részünket. Ez saját érdekünk, de egyben a földön való együttélésből fakadó internacionalista kötelességünk is.

Kedvező nemzetközi klímában tevékenykedhetünk már a környezetvédelem hatékony megvalósításán. Az e körben jelentkező konfliktusok a kor sajátos konfliktusai. A megoldásukon való munkálkodás jó ügy, amelynek szolgálatában vállalni kell mindent, amit felelősséggel vállalni lehet. Ehhez pedig szükséges a fellépés a régi sablon konzerválódása ellen, a továbblépés keresése, a fejlődés elősegítése a jog eszközeivel is. A szándék jósága nem elegendő, a megvalósítás jóságára is szükség van ahhoz, hogy törekvéseink a reális távlatokon belül rendre megvalósuljanak.

Zoltán Ödön

A „teljes determinizmus" ember és társadalom felfogása

A „teljes determinizmus"[1] kiinduló tétele nemcsak az anyag és mozgásformák determinációs összefüggéseinek elemzésében, de az ember és a társadalom, valamint az ember és társadalom viszonyát illetően is erősen leegyszerűsített, sémákba és „képletekbe" merevített.[2]

A „teljes determinizmus" emberfelfogása

A „teljes determinizmus" determinizmus emberfelfogásának három alapvető hibáját emeljük ki, mert ezekből a hibás kiinduló tételekből adódnak a további elfogadhatatlan következtetések:

1. A „teljes determizmust" vallók determinációs redukcionizmusa, amely az ember, az emberi tudat és akarat tekintetében is „következetesen" érvényesül.

2. Az emberi tudat pszichológiai szemléletű elemzése során az emberi pszichikum mintegy „fekete dobozként" tételeződik a mechanikus teljes determinista felfogásban. Az emberi pszichikumon átfutnak a külső hatások, az emberi pszichikum jelentősége és funkciója a közvetítésre redukálódik, az akarat és a magatartás pedig külső + belső hatások eredője. Mindennek során a tudatot és a magatartást mechanikusan elszakítják egymástól.

3. A Pavlov-i idegfiziológia eredményeinek a túláltalánosítása, amelynek során az állatkísérletekből levont idegfiziológiai eredményeket: *a)* mechanikusan átviszik az emberre, és ennek során mechanikusan adaptálják Pavlov megállapításait az emberi pszichikumra és magatartásra, annak működés mechanizmusára; *b)* elemzésük során az ember és az emberi pszichikum sui generis létéről és összefüggéseiről, a második jelzőrendszer jelentőségéről és funkcionálásáról, továbbá az ember társadalmi lény mivoltáról — a túláltalánosítás során — nem vesznek tudomást, amennyiben mégis szólnak ezekről a jelenségekről és összefüggésekről, akkor mindezeket a Pavlov-i állatkísérletek és idegfiziológiai megállapítások eredményeibe „erőszakolják" bele.

*

ad 1. Determinációs redukcionizmus

A „teljes determinizmus" determinációs redukcionizmusát korábban részletesen elemeztük. A makrotestek mechanikai okozati viszonyát abszolút érvényű determinációs összefüggésként emelik át az ember és az emberi tudat determinációs rendszerébe.

Az ember — akinek onto és filogenezise a munka, a társadalom, a tudat és a nyelv genezisének egyidejűségében valósul meg — a mechanikus teljes determinizmus tételeiben elveszti sui generis determinációs összefüggés rendszerét, az ember és a társadalom viszonyában meglevő determinációs összefüggésének sajátos, csak rá jellemző voltát.

Az ember és a társadalom történelmi-genetikai létrejöttének közvetlen előzménye az állatvilág anyag és mozgásformájának determinációs rendszere (amely szintén nem írható le pusztán ok-okozati összefüggéssel), amely determinációs rendszer a genetikai folyamatban oly módon alakult át, hogy olyan új determinációs össze-

---

[1] Ez a tanulmány: A „teljes determinista" felelősségfelfogás filozófiai kritikája című tanulmányommal szerves gondolati és kritikai egységet alkot. Megjelent a Jogtudományi Közlöny 1976. 12. számában.

[2] Lásd *Szilágyi* Péternél: A jogi felelősség fogalma és alapja című cikkében (1975. 6. sz.): Végtelen ok=teljes meghatározottság. Lásd még a 289. old.-on levő sémákat az objektív és a szubjektív szféra viszonyáról.
Földesi Tamás: Az akaratszabadság problémája Bp. 1960. 292. old.: O+Sz=A

függésrendszer jött létre, amely a korábbi anyag és mozgásformákban nem létezett. Ez az új determinációs fajta — amely csak az emberre jellemző — a konkrét alternatívák között választó, azokat értékelő, célkitűző és a kitűzött célokat okozati relációk felhasználásával — azokat irányítva, a célnak alárendelve — megvalósító meghatározottsági viszony.

Ennek a sajátos determinációs viszonynak az összegezése során támaszkodunk Lukács György megállapítására: „A megvalósulás mint az új létforma kategóriája egyúttal fontos következménnyel jár: az emberi tudat a munkával, ontológiai értelemben, megszűnik epifenomenon lenni."[3] Az ember tudata már nem puszta „biológiai részmozzanata" reprodukciós folyamatának, hanem a létrejött új életformát és annak újszerű determinációs rendszerét is jelenti. „Csak a munkában, a célnak és eszközeinek tételezésében jut el odáig a tudat, egy önmaga által irányított aktusnak, a teleológiai tételezésnek az útján, hogy ne csupán alkalmazkodjék környezetéhez — mint azok az állatok is, amelyek objektíve akaratlanul megváltoztatják tevékenységükkel a természetet — hanem olyan változásokat idézzen elő, amelyekre a természet magától képtelen lenne. Mivel tehát a megvalósulás természetet átformáló, újra formáló elvvé vált, a tudat, mely ehhez impulzust és irányt adott, ontológiailag nem maradhat epifenomenon. Ez a megállapítás választja el egymástól a dialektikus és a mechanikus materializmust."[4]

A „mechanikus teljes" determinizmus determinációs redukcionizmusából fakad, hogy az emberi tudat, a gyakorlat, az érzéki emberi tevékenység csak mint jelenség létezik, csak olyanként, mint a mechanikus okozati nyalábok és láncolatok derivátuma, eredője. A társadalmi lét ontológiai újszerűségét, létbeni előzményeinek determinációs rendszereiből való levezethetetlenségét a „mechanikus teljes" determinizmus nem ismeri fel. Gondolati rendszeréből éppen a genetikailag nem teleologikusan létrejött új létforma teleológiai szerkezete, és az abból fakadó új „megvalósulások", új tárgyiassági formák, és az új determinációs rendszer felismerése hiányzik. Azt is mondhatjuk: a lényeg hiányzik. Ezért torzak a lényegi összefüggéseken túlmutató rész-magyarázatai is az emberi akarat, a magatartás, az emberi pszichikum tekintetében. Az ember és a munka létrejöttének genetikai egyidejűsége, s vele együtt az emberi tudat kialakulása olyan társadalom- és természettörténeti folyamat, amelynek eredménye egy új ontológiai alapstruktúra létrejötte, vagyis »„a valóság visszatükröződésében, mint a munka céljának és eszközeinek előfeltételében, az ember elválik, leválik a környezetéről, eltávolodik tőle, ami tisztán megnyilvánul a szubjektum és objektum szembenállásával. A valóság visszatükröződésében a képmás leválik a leképzett valóságról és önálló „valósággá" csapódik le a tudatban."[5]

A társadalmi lét két „külön nemű mozzanataként létezik a lét és a lét visszatükröződése a tudatban"[6]. A társadalmi determinációs rendszer nem a külvilágból elinduló és a szubjektumon keresztül ható ok-okozati mechanizmus.

A társadalmi lét kettős mozzanatúsága és a két mozzanat egymásra vonatkoztatottsági rendszere a mechanikus teljes determinista felfogásban lényegileg eltűnik és az objektív létmozzanat „elnyeli" a visszatükröződést és a gyakorlatot, a szubjektív ontológiai mozzanatot azáltal, hogy a szubjektum az objektumnak puszta megjelenítőjévé, a létbe zárt epifenomenonjává válik.

A szubjektum—objektum viszonyában a közvetítő kategória és viszonyrendszer egy teljesen új determinációs összefüggésrendszer: az *alternatív determináció.*

A társadalom történeti fejlődése során, az emberi magatartás alternatív jellege nem csökken, hanem fokozódik, és az emberi-társadalmi-tudati létforma egyetemleges meghatározójává válik, az alternatívák közötti értékelő-választó determinációs viszony. „A munka fejlődése ezért nagyban hozzájárul ahhoz, hogy az emberi gyakorlatnak, az ember önmagával és környezetével kapcsolatos magatartásának alternatív jellege mind erőteljesebben alternatív döntésekre épüljön fel. Tehát az állatiság legyőzése az emberréválást ugrásszerűen előidéző munka révén és a tudat tisztán biológiailag determinált epifenomenális jellegének legyőzése a munka fejlődése révén feltartóztathatatlanul fokozódik, és mindenen eluralkodó egyetemlegességre jut. Itt is látható, hogy az új létformák csak fokozatosan bontakoznak ki saját szférájuk valóban uralkodó egyetemleges meghatározásaivá. Az ugrásszerű átmenet idején, és utána is sokáig állandóan versengenek az alacsonyabb létformákkal, amelyekből származtak, és amelyek megszüntethetetlenül — anyagi alapjukat alkotják, akkor is, amikor átformálódási folyamatuk már nagyon magas szintet ért el."[7]

A „mechanikus teljes" determinizmus menthetetlenül elveszti a valóság fejlődésének Lukács által is elemzett folyamatát, e folyamatban a létformák fejlődésében bekövetkező ugrásszerűségeket, amelyeknek a lényege éppen egy új meghatározottsági viszonyrendszer fokozatos kibomlása, majd egyetemlegesen uralkodóvá válása az új létformában. A „mechanikus teljes" determinizmus a társadalmi létforma genetikus folyamatának elemzése során abszolutizálva emeli át egy alacsonyabb mozgásforma determinációs rendszerét, a kauzalitást.

---

[3] *Lukács* György: A munka MFSZ 1972. 1. sz. 15. oldal.

[4] *Lukács* György: i. m. 16. old.

[5] *Lukács* György: i. m. 17. old.

[6] *Lukács* György: i. m. 18. old.

[7] *Lukács* György: i. m. 22—23. old.

ad 2. Az emberi pszichikum a „teljes determinizmus" elméletében

A „mechanikus teljes" determinista elmélet legfőbb hibáját abban látjuk, hogy az egyes anyag és mozgásfajták konkrét determinációs rendszereinek hierarchikus totalitásától eltekint, és az okság abszolutizálásával a determinációs redukcionizmus hibájába esik. Lényegileg ebből vezethetők le a részkérdésekben meglevő elméleti hibák is.

A bírált felfogás másik hibája — amely összefügg, sőt következik a determinációs redukcionizmusból — az, hogy az emberi pszichikumot csak fiziológiai alapjaiban elemzi, az emberi pszichikum működésében meglevő — az okságnál magasabbrendű — pszichikális determinációs fajtákról és rendszerről nem vesz tudomást, vagy ha elismeri azok önálló létét, akkor alárendeli a pszichikális determinációs fajtákat a mechanikai okságnak. Ezzel a pszichikum éppen attributiv jellemzőit veszti el, és az ember oksági láncolatba zárt ok—okozati elemként jelenik meg. Állításunk ezzel a bírált gondolatmenettel ellentétes, nevezetesen: az okság mint egy fajta determinációs összefüggés megőrzött viszonyrendszerként az ember fiziológiai és pszichikai, továbbá a szubjektum-objektum kölcsönhatás rendszerében létezik, de alá van rendelve a magasabbrendű anyag és mozgásfajta legjellemzőbb determinációs összefüggésének. Az agy *fiziológiai*, a tudat *pszichikai* és a magatartásrendszer *társadalmi* összefüggésrendszerében a megőrzött oksági determináció helyét és szerepét az adott mozgásformára leglegjellemzőbb determinációs mozzanat jelöli ki. Mindezekben a résztotalitásokban — mint ahogy korábban kifejtettük — az okság jelenlevő összefüggés, de nem minden résztotalitásban (konkrét anyag és mozgásformában) hierarchikusan elsődleges determinációs összefüggés. Az élővilág determinációs összefüggései így például a sejtrendszerek anyagcseréjében — az okozati folyamatok is érvényesülnek — de a magasabb rendű fiziológiai determinációs fajták a jellemzőek. Az agykéreg sajátos funkcionális-strukturális összefüggéseire éppen Szecsenov és Pavlov hívta fel a figyelmet. Ilyenek: az első jelzőrendszer dinamikus-sztereotípjei és reflex-ív rendszereinek funkció helyettesítő mechanizmusa, az agykéreg valamely részének fiziológiai károsodása esetén: továbbá az a Pavlov-i utalás, hogy: „minden inger feltétlenül összefügg az egész környezettel, és hogy nem szabad egyedi ingerekként megítélni őket, hanem az *összkonstelláción* belül (kiemelés B. M.) kell ezt megragadni"[8]. Továbbá az egész 2. jelzőrendszer — az 1. jelzőrendszertől eltávolodó, de attól el nem szakítható — funkcionális-strukturális rendszere, a feltételes reflexek generalizációs összefüggése, vagyis a képzetekkel (amelyeket a pszichikum „öntörvényűen" létrehívhat) helyettesített konkrét ingerek és az arra adott feltételes reflexek, a képzetekkel operáló akarati önszabályozás stb.

A „mechanikus teljes" determinizmus az agy fiziológiai összefüggéseinek leírása során azt az utat járja, hogy a genetikai múltból, az előzményből halad előre és a múlt és az előzmény összefüggésrendszerét — jelen esetben az okságot — „értelmezi át" azért, hogy a magasabb rendű mozgásfajta összefüggésrendszerét megmagyarázza. A helyes tudományos megismerés ismeretelméleti összefüggéseként gyakran idézik Marx tételét: vagyis hogy a kifejlett jelenség adja a megismerés kulcsát a fejletlenebb összefüggései tekintetében. A 2. jelzőrendszer összefüggéseinek helyes ismerete adja a kulcsot az 1. jelzőrendszer összefüggéseinek megismeréséhez. Az agy fiziológiai megismerése is akkor lépett jelentőset előre, amikor a pszichikum összefüggéseiről jelentős ismeretanyag gyülemlett fel és a fiziológiai megismerési igények, pszichológiai problémák és kérdőjelek megfogalmazásához is vezettek. Pavlov idegfiziológiai eredményeinek korlátai nem kis részben éppen korának elmaradott pszichológiájából adódtak. A pszichológiai ismeretek hiányosságai nem kismértékben hatottak arra, hogy Pavlov — de főleg követői — túláltalánosítva idegfiziológiai eredményeit, a pszichikális összefüggéseket is idegfiziológiai és az állatkísérletekből levont eredményekkel magyarázták.

A „mechanikus teljes" determinizmus is elköveti ezt a hibát, amikor az alacsonyabb mozgásforma összefüggéseit általánosítja a magasabb rendűre. A magasabb rendű idegműködés magyarázata ezért olyan leegyszerűsített ennél az irányzatnál. Képviselői nem veszik tudomásul azt sem, hogy a *tudományos megismerés iránya egyúttal determinációs irány is a mozgás és anyagfajták között.* Vagyis a magasabb rendű anyag és mozgásfajták determinációs összefüggései, a megismerés kulcsát adják, és a megőrzött alacsonyabb rendű anyag és mozgásfajták tekintetében pedig meghatározók. Ez a meghatározás természetesen nem abszolút érvényű, de olyan jelentős, hogy pl. külső ingerkonstelláció és cselekvési késztettségek felett a pszichikum intellektuális része uralkodóvá válik, akár oly módon is, hogy megszüntet, kikapcsol bizonyos ingerhatásokat, vagy oly módon, hogy az adott ingerhatásra nem az elvárt módon válaszol, bár ismeri a tipikus ingerre adandó és elvárt tipikus választ. *Tehát az egyén a külvilág inger-konstellációit és feltételes reflex rendszereit, a pszichikum értékeli, szelektálja, az alternatívák és kihatásaik között mérlegel, valamely konkrét alternatívát célként megfogalmaz, és a továbbiakban e cél által meghatározott módon, tudatosan rendszerezi magát az ingerkonstellációt.* Így pl. tudatosan nem figyel fel az egyén az őt elért szidalmakra, illetve

[8] *Pavlov:* Sämtliche Werke III/II. kötet. Berlin 1953. 18. old., *Pavlov:* Mitt-wochkolloquiem. I kötet Berlin 1956.

tudatosan lecsökkenti az ingerválasz erejét, illetve kiválasztja az ingerválasz valamelyik módját (lásd erről később az „aktivitás fiziológiája" és az usztanovka elméletet). Ismét hangsúlyozzuk a magasabb rendű pszichikális működés relatív — de lényegi — determinációs elsődlegességét a környezeti ingerrendszer, és annak puszta fiziológiai felvevő-közvetítő mechanizmusa fölött. A pszichikum elsődlegességének relativitása nemcsak abból adódik, hogy a külső ingerrendszerben vannak olyan ingerek, amelyek felett az intellektuális vezérlés nem tud érvényesülni (pl. az indulati cselekvések). Ilyenkor ugyanis az intellektus vagy nem is látja át az indulati, emocionális vezérlésű reakciók tudatos gátlás alá helyezésének lehetőségét, vagy ismerve ugyan azt, nem képes azt gátlás alá helyezni, vagyis az indulati-emocionális vezérlésű ingerválasz kapja meg azt a pszichikális többlet töltést, ami a konkrét magatartás létrehívójává és vezérlőjévé, vagyis legjellemzőbb struktúrálójává válik.

A pszichikum elsődlegességének relatív volta az objektív társadalmi környezet és a konkrét interperszonális viszonyrendszer által nyeri el viszonylagosságát. A hétköznapi evidencia szintjén átélt és tudatosított mindenki számára, hogy lehetséges válaszreakciói és tevékenységrendszere korlátozott. A tevékenységrendszer objektív korlátozottsága a szubjektum akaró képessége által tudatosan tágítható, de meg nem szüntethető. Ennek másik oldala: az objektíve meglevő releváns magatartásmező keretein belül — a különböző szempontból kiválasztott és preferált, előzetesen elvárt — helyes választás képessége. Az objektíve megkívánt (pl. a jogi norma által, vagy hasznossági vagy egyéb alapon) helyes választás, és a szubjektum által helyesnek tudatosított választás — az értékelési alap egybeesésétől vagy eltéréstől függően — eshet egybe vagy térhet el. Ez a *társadalom objektív és hierarchikus magatartásirányítási rendszerének* és a konkrét egyén szubjektuma által hordozott, a szubjektum által hierarhizált *szubjektív magatartásirányítási rendszerének* (interorizált, belsővé tett értékek, normák, viselkedési minták, ideálok és jelentést hordozó rendszerek; szimbólumok, jelek stb.) az összefüggésrendszere. Az objektív és a szubjektív magatartásirányítási rendszerek egymásra vonatkoztatott viszonyában létezik — és ezért e viszonyrendszer keretében kell elemezni — a felelősség problémáját. Ennek pozitív kifejtését később végezzük el.

Visszatérve a „mechanikus teljes" determinizmus emberfelfogására, abban összegezhetjük ellenvetésünket, hogy az okozatiságot mint abszolút érvényű determinációs összefüggést fogja fel és viszi tovább a környezeti ingerektől, az agy fiziológiai működésén keresztül, a pszichikumon át a magatartásig; ezzel a világ minőségileg eltérő összes jelenségét egy *mechanikus okozati láncolati ív fogja át,* mint abszolút érvényű determinációs összefüggés. Az előbbi sorrendi egymás utániság (környezeti inger, agy, pszichikum, magatartás) egyben determinációs irány is a mechanikus determinista felfogásban. Kritikánk lényege az volt, hogy a determinációs irány lényegében fordított, mint amit a „mechanikus determinizmus" állít, vagyis a determinációs irány a magasabb rendű mozgásformától az alacsonyabb rendű mozgásforma felé megnyilvánuló relatív elsődlegesség, és ez a determinációs irány — amely konkrét determinációs összefüggésrendszerek közötti viszony — a rész és az egész összefüggésrendszere is egyúttal. A legmagasabb rendű mozgásfajta: a társadalmi mozgás. A társadalmi mozgásrendszer szükségszerű mozzanata: az *emberi tudat,* mégpedig a konkrét egyének tudata, amely „emlékezetszerűen őrzi" a 2. jelzőrendszer közvetítésén keresztül a múltbeli ismereteket, mint társadalmi tudatot, továbbá a *konkrét-alternatív szituációk objektíve releváns magatartásmezője,* amelyben a konkrét egyének céltételezése által vezérelt tudatos magatartásrendszer, a gyakorlat, mint élő és meghatározó folyamat érvényesül. E mozgásforma keretében a „megőrzött" okozatiság a magasabb rendű determinációs összefüggésrendszerben alárendelt mozzanatként érvényesül. Az okozatiságok maguk is ismert és felhasznált összefüggések (más összefüggések mellett) az elsődleges és a másodlagos teleologikus tételezések rendszereiben. Az egyéni pszichikum a tárgyiasítás-elsajátítás társadalmi méretű rendszerében maga is társadalmi meghatározottságú, és egyúttal e magasabb rendű meghatározottság hordozója. Az emberi tevékenységgel kapcsolatba kerülő élő és élettelen környezet determinációs rendszerei felett fokozatosan bomlik ki az emberi történelemben a természet humanizációja, a természet ember-érdekű, emberért való tudatos átalakítása.

A „mechanikus teljes" determinizmus — amely szavakban elismeri ugyan az ember aktív átalakító képességét, a tudat sajátos jellemzőit — lényegében azonban mereven ragaszkodik a részek felől az egész felé irányuló determinációs felfogáshoz. Az emberi pszichikum és annak mozzanataként az akarat, továbbá a magatartás meghatározottsági rendszere, nézeteiben úgy néz ki, hogy: „a külső okok a belsőkön keresztül hatnak", „az objektív külvilág a szubjektum tevékenységén keresztül határozza meg az emberek magatartását, tehát a magatartásban az objektív és szubjektív egysége nyilvánul meg". „Az ember általában tudatosan cselekszik, magatartásának meghatározásában az objektív okok tudatán keresztül hatnak." „Az objektum és a szubjektum között kölcsönhatás érvényesül, de a kölcsönhatásos meghatározottság nem jelent egyben teljes egyenlőséget is, a kölcsönhatáson belül az objektív külvilág játssza a döntő szerepet" — írja Földesi Tamás.[9]

---

[9] *Földesi* Tamás: Az akaratszabadság problémája 253., 256. és 250. old.

Földesi Tamás részletesen elemzi Pavlov tanításait és felhasználja az akarat általa kifejtett oksági teljes meghatározottságának elmélete során. Földesi tanulmányában az ember tudata és akarata, magatartása oksági láncolatok eredőjeként jelenik meg. Ezt a legpregnánsabban úgy fejezi ki Földesi, hogy: az ember nem tehetett másként, mint ahogy a külső és belső okok és feltételek számára meghatározták. E felfogásban az ember mintegy „fekete doboz", amelyen keresztül szaladnak az őt elérő külső okozati láncolatok: az igaz, hogy valami történik ott belül, de ami a „fekete dobozban" történik az a külső okok elsődlegessége által csak úgy történhetett, ahogy történt és az ember ezeket a hatásokat közvetíti a külvilágba. Így bezáródik a közvetítési és determinációs lánc: külső determináció — a szubjektumon keresztül — a külvilágra hat. Ebben a determinációs láncban időbeni és determinációs elsődlegessége van a külvilágnak, amely a szubjektum közvetítése által így lényegileg önmagát determinálja, egy önmagába visszatérő okozati láncolaton keresztül. A szubjektum szerepe így a közvetítésre szűkül le és elveszik a külvilág alakítására — megváltoztatására irányuló tudatos emberi célkitűző tevékenység. Ez az összefüggés — amely a mechanikus teljes determinizmus felfogása — a „természetbe zárt állatvilág" jellemzője, s nem az emberi társadalomé.

Az „érzéki-emberi tevékenység, a gyakorlat", létrejötte után, a végtelen léten belül bővülő létszféra, amely a lényegi és hierarchikusan elsődleges determinációs rendszer és összefüggés, az általunk ismert létrendszerek szférájában. A társadalmi-emberi létszféra nem az anyagi világba zárt — mint az állati létszféra — hanem természeti alapjától elszakíthatatlan ugyan, de fokozatosan az fölé emelkedő létszféra. A társadalmi lét ontológiai összefüggésrendszere tehát önálló immanens determinációs összefüggésrendszerrel bíró mozgásforma. *Ennek az összefüggésrendszernek az ontológiai szerkezete* — Lukács György elemzése alapján — a *konkrét alternatív szerkezetű viszonyok, a tudatos értékelő, következményekben gondolkodó, célttételező egyéni tevékenységek és azok egymásra vonatkoztatott rendszere.* A társadalom ontológiai összefüggésrendszerében az ember tudatosan (a hétköznapi és a tudományos ismeretek szintjén átfogva) használja fel a már megismert létformák (élő, élettelen, társadalmi és pszichikai) determinációs összefüggéseit, közöttük az okozatiságot is. A társadalom ontológiai szerkezetében a kauzalitás, az objektív külvilág (anyagi és társadalmi egyaránt) hatásai és összefüggései, az ember által felhasznált, tudatosan alkalmazott összefüggésekként érvényesülnek. A konkrét egyéni céltételezések enyyiben tehát mind kauzális tartalmúak, de lényegi meghatározottságukat a céltételezés által, s nem a külvilág kauzális nyalábjai által nyerik el, vagyis a konkrét társadalmi létszférában a pszichikum determinációs elsődlegessége érvényesül. A pszichikum determinációs rendszere szintén különböző meghatározottságok (meghatározottsági fajták, mozzanatok) totalitása, és mozzanataiban éppenúgy, mint egészében teljesen meghatározott. A pszichikumnak és mozzanatainak a teljes meghatározottsága azonban elsődlegesen nem oksági jellegű, és nem az objektív külvilágból érkező „teret nemhagyóan zárt" oksági nyalábok által érvényesül, hanem a pszichikai és a társadalmi mozgásfajta determinációs rendszerei által meghatározott. Teljesen meghatározott, de elsődlegesen és lényegileg nem kauzálisan, hanem céltételező, értékelő, választó meghatározottsági viszonyokban — a céltételezésben, az akarat kivitelezésében, a választásban pedig — az okozatiság felhasznált, „megőrzött", alárendelt meghatározottság.

ad 3. A Pavlov-i eredmények és korlátok

Mielőtt a pszichikum determinációs rendszerének és működés-mechanizmusának alapvető összefüggéseit fejtenénk ki, előzetesen utalnunk kell arra hogyan torzult el a Pavlov-i tanítás a „mechanikus teljes" determinizmus felfogásban, illetve hogy magának Pavlov felfogásának milyen korlátai és hibái vannak. A kritika során támaszkodunk Lukács György[10] megállapításaira és a modern szovjet pszichológia eredményeire[11].

A modern szovjet pszichológia egyik eredménye a dogmatikusan megmerevített, és mechanikus determinista módon értelmezett Pavlov-i elmélet „megtisztítása". Szecsenov és Pavlov zseniális felfedezéseit szorították mármár háttérbe azok a mechanikus, leegyszerűsítő magyarázatok, amelyek szinte szükségszerűen hívták életre Pavlov egyes tételeinek kritikai elemzését, de legfőképpen az eredményeit túláltalánosító követők nézeteinek kritikáját. Az említett tanulmányokra támaszkodva, a kritikai megállapításokat a következőkben foglalhatjuk össze.

a) A reflex elmélet nem jutott el a szubjektumnak a környezetre gyakorolt aktív hatásának az elemzéséhez, a szubjektum—objektum rendszert nem tudta dialektikus materialista

[10] *Lukács* György: Az esztétikum sajátossága Bp. 1965. II. kötet 11. fejezet 7—177. oldal

[11] Filozófiai problémák a magasabbrendű idegműködés fiziológiájában és pszichológiájában. Akadémiai Kiadó Bp. 1965. A tanulmánykötetből különösen kiemeljük: *Grascsenkov—Latas—Fejgenberg:* A dialektikus materializmus és a modern neurofiziológia néhány problémája; *Sorohova—Kaganov:* A pszichológia filozófiai problémái; *Anohin:* A feltételes reflexek sarkalatos problémáinak módszertani elemzése; *Lurija:* Az emberi agy és pszichikus folyamatok; Különösen támaszkodtunk *Bernstein* és *Uznadze* kutatásaira az „aktivitás fiziológiája" és a beállítódás-ráhangolódás (Usztanovka) elméletében kifejtettekre; Felhasználtuk még *Leontyev* és *Basszin* pszichológiai kutatásait.

alapon szemlélni a leegyszerűsített reflex elmélet.[12]

b) A reflexív és a reflexes reakció leegyszerűsített felfogását fejtette ki Pavlov. Ebben a leegyszerűsített sémában a reflexes reakció valamilyen láncszeme mereven rögzítve volt, mereven eleve determinálva az eredeti stimulus által, tekintet nélkül arra, hogy született reflexről van-e szó, vagy az egyéni tapasztalatok folyamán kialakult reflexről. A reflexívet nyitottnak képzelték el: amely a receptornál kezdődik és az affektornál végződik. A reflexes aktusnak ebben az elképzelésében nem tükröződött vissza kellő mértékben annak a mozzanatnak a jelentősége, amely értékeli a cselekvés eredményét az alkalmazkodó tevékenység további folyamata szempontjából.[13]

c) A régi reflexséma gyakorlatilag leküzdhetetlen nehézségekbe ütközött, amikor megpróbálta fiziológiailag elemezni az aktív viselkedést.[14] Az aktív, szándékolt cselekvések kérdésére nem tudott válaszolni a régi reflexséma felfogás, s Pavlov csak a küszöbéig jutott el annak, hogy a kutatóknak keresniük kell az agyban egy előre látási apparátust. Anohin ezt nevezi: a megelőző ingerlés apparátusának. Bernstein „aktivitás fiziológiájában" ez azt jelenti, hogy a mozgás fiziológiája átnő az aktivitás fiziológiájába: ahol az organizmus nem egyszerűen kölcsönhatásba lép a környezettel, hanem hatást is gyakorol rá, a számára szükséges irányban. „Az »aktivitás fiziológiája« a motoros aktus struktúrája meghatározó tényező keresésében arra az eredményre jut, hogy a motoros aktus programja, ezen aktus végrehajtása és visszacsatolások szerinti folyamatos korrigálása számára az egyetlen standard, az egyetlen meghatározó tényező csak az előre kialakított és az agyban valami módon visszatükröződő motoros feladat lehet. Ez alkotja a képét annak, ami most nincs, de létre kell jönnie, hiszen csak a szükséges jövőre vonatkozó tisztázott kép szolgálhat alapul a feladat megfogalmazásához és a cselekvés beprogramozásához."[15]

A neurofiziológia és a pszichológia újabb eredményei lényegében és részleteiben fedik fel fokozatosan azokat az összefüggéseket, amelyeket a marxi filozófia filozófiai szinten megfogalmazott, s amelyet Lukács György ontológiai értékelései bontottak ki.

A lényegi kritika tehát a régi reflexsémával szemben az, hogy a *modern fiziológiai kutatások bizonyítják, hogy a reflex-struktúrában létezik egy olyan apparátus, amely információt tartalmaz a cselekvés elvárt eredményeiről (céltételezés), ez az apparátus mérlegelő-értékelő módon választ a konkrét alternatív szituáció lehetőségei között.* E választás eredménye mint céltételezés vezérli a továbbiakban az egyén konkrét cselekvésrendszerét, a visszacsatolás révén állandóan egybevetve a tételezett eredményt (ami a tudatban fiziológiai értelemben mint jel, filozófiai értelemben mint cél) megjelent, s ami megvalósult. Ez az egybevetés, és korrekció, a cselekvés leállítása, továbbvitele, felerősítése a reflexstruktúra állandó mozzanata, és nem végső szakasza, s nem is az agy által közvetített okozati láncolatok puszta eredője. A reflexstruktúra hierarchizált rendszerében *nem az objektív stimulusok vezérlik a motorikus és célkitűző, célt megvalósító szubjektív rendszert, hanem fordítva, a szubjektum célkitűző személyiségi mozzanata determinálja magát a szubjektumot és a szubjektum tevékenység rendszerét.* Ezzel nem szakítjuk el a szubjektumot az objektív külvilágtól, és nem is függetlenítjük annak hatásaitól, csupán azt állítjuk — és a szubjektum determinációs rendszere szempontjából ezt tartjuk lényegesnek —, hogy a külső objektív hatások, a múltbeli tapasztalatoknak az agyban tárolt és a konkrét ismereti-érzelmi-motivációs-beállítódás rendszerbe az értékelés, a szelektív észlelés, és a célkiválasztás fiziológiai és pszichológiai vezérlő apparátusán keresztül épülnek be mint jelek és információk. Ezek a jelek és információk a konkrét alternatív szerkezetű szituációk releváns tevékenységi rendszerében a kiválasztott cél (fiziológiai értelemben kitüntetett jel), a jövő anticipált képe által determináltan „csomósodnak össze" (Lukács) meghatározott irányba és rendezik el az egyén aktív hatását a konkrét létszférára.

Az „agyban tehát van egy apparátus, amely anticipálja, előrelátja egy még végre nem hajtott cselekvés eredményeit".[16] A filozófiai céltételezés és a választott cél-általi vezérlése a cselekvésrendszernek a szubjektum-objektum viszonyban, a fiziológiai kutatások által nyert tehát megerősítést, *megerősítve e vezérlő apparátusnak az aktivitásban kifejezésre jutó determinációs elsődlegességét, az egyént elérő stimulusokkal, külső ingerekkel, az objektív külvilág hatásaival szemben.*

A mechanikus reflexív elképzelés számára ez elfogadhatatlan magyarázat, mert fel kell adni az objektív külvilág mechanikus determinista elsődlegességét, és a szubjektum közvetítő láncszemre redukált szerepét a szubjektum-objektum viszonyban.

Az előrelátási apparátus létezése az agyban, és annak vezérlő aktív-fiziológiai mechanizmusa egyáltalán nem mond ellent a materialista determinizmusnak, mert a fiziológiai vezérlő apparátus nem független a külvilágtól, nem abszolút öntörvényű, és működése nem is a tudatalattival magyarázott. Az előrelátási apparátus kialakulásának alapja a múltbeli tapasztalat, és annak rugalmas-értékelő-szelektív-választó mű-

[12] Ld.: Filozófiai problémák... 52. oldal
[13] Uo.: 56. old.
[14] Uo.: 57. old.
[15] Uo.: 108—109. old.
[16] Uo.: 61. old.

ködése. E működés keretében extrapolálja az egyén a konkrét alternatív szituációban való választ, céltételezést és ennek során múltbeli tapasztalatait egybeveti a konkrét szituáció információs rendszerének tartalmával. Az információs rendszer alatt az egyén számára jelentést hordozó összes jelenséget értjük. „Az előrelátási apparátus egyik legjellemzőbb sajátossága valószínűségi jellege. Az összes előre látott eredmények közül azt választja ki, amelynek a legnagyobb a valószínűsége. (Ez a tudatban tükröződő, tehát az egyén számára tudatosított valószínűséget jelent. B. M.) Ennek az előrelátásnak megfelelően épül fel az aktív cselekvés. „Nincs abban semmi csodálatos, hogy élő szervezetek evolúciós folyamatában létrejött egy ilyen mechanizmus, a valószínűsítő előrelátás mechanizmusa."[17] „Egészen természetes, hogy egy olyan apparátusban, amely egy valószínűségi törvényszerűségek alapján felépülő külvilágot tükröz vissza kialakultak olyan mechanizmusok, amelyek a valószínűség elve alapján dolgoznak."[18]

d) A mechanikus reflexséma további hibája, hogy az aktivitás csak mint a reflexív végén jelentkező, mechanikusan meghatározott magatartás elismert. A reflexív maga pedig a külvilágból elindult hatások neurofiziológiai és pszichikai folytatása csupán. Ez a reflexív egybekapcsolja a fiziológiai és pszichikai szféra működését, és a pszichikai szféra sajátos működésmechanizmusát (értékelés, jel-észlelés, célkitűzés, kognitív és emocionális rendszer, a gondolati megismerés rendszere stb.) a reflexséma — idegfiziológiailag is elfogadhatatlan — leegyszerűsítő magyarázatával próbálja megérteni.

A reflex mechanizmusban a pszichikum aktivitása nem mint eredmény, hanem mint magát a reflexmozgást is meghatározó — befolyásoló tényező szerepel valójában. Az egyén az őt elérő információk végtelenségéből — az organizmus funkcionális rendszerének törvényszerűségei által meghatározottan — *választja ki az egyén a számára releváns információkat.* Ez a kiválasztás *(szelektív perceptió)* egyúttal aktív *értékelése is az információknak,* tehát a reflexséma merev egyirányúsága már az információ felvételnél sem érvényesül, ezzel szemben a pszichikum aktivitása már ennél a mozzanatnál is érvényesül. A pszichikum aktivitása az információk és ingerek „befelényomulásával" nem hogy csökkenne, hanem tovább nő, s csúcspontját a vezérlő, célkitűző-értékelő-választó apparátus működésében éri el. Az itt kialakuló kép: a cél mint jel, a „megelőző ingerlés" (Anohin) válik az egyén magatartásrendszerének irányítójává, lényegi pszichikai determinálójává. A célkitűzés, eszközkiválasztás és ennek magatartásban való manifesztálódásában a pszichikum aktív-determináló szerepe nem csökken, nem szűnik meg. A visszacsatolás mechanizmusa szüntelenül végigkíséri a manifesztálódó magatartást — mint minden rendszerszerűen létező jelenségnél — alakítva, korrigálva azt, és a manifesztálódó magatartás pedig szüntelenül szállítja az újabb információkat a pszichikum számára. (Elég itt a Pavlov által felfedezett megerősítés mechanizmusára és annak jelentőségére utalni.)

A pszichikum és a magatartás. A mechanikus reflexséma a *pszichikális és a magatartási mozzanatokat elszakítva,* időben egymásután állítva építi be elméletébe. Röviden ez úgy néz ki, hogy az objektív külvilág hatásai hatnak a szubjektumra s mindezek következtében a szubjektum meghatározott magatartást tanúsít. Valójában e mozzanatok (külső objektív hatások, szubjektum, magatartás) időbeni egymásutániságával szemben, *e mozzanatok létegysége és egyidejű egymásra vonatkoztatottsága a jellemző.* Korábban írtuk, hogy már az objektív külvilág hatásainak észlelése során (szelektív perceptió) érvényesül a pszichikum aktivitása és ez egyúttal már a magatartásban manifesztálódó jelenség (pl. odafigyelés vagy elfordulás valamitől). Az említett három mozzanat létegysége (objektív hatások, pszichikum, magatartás) mindvégig megmarad akkor is, amikor a pszichikum működése válik domináló mozzanattá (pl. gondolati értékelés, premeditáció, célkitűzés, érzelmi-kognitív hatások), és később is, amikor a magatartás manifesztálódásával — az objektív külvilágra való hatásban — válik értékelhetővé a pszichikum aktivitása. E folyamatsorban a három mozzanat mindvégig egymásra vonatkoztatva, egymást determinálva létezik, de a folyamatsor meghatározott szakaszaiban valamelyik mozzanat „túlsúlyos mozzanatként" előtérbe kerül. Tehát minden magatartás egyúttal a pszichikális mozzanat és az objektív külvilág hatásainak egyidejűségében meglevő mozzanat, és e három mozzanat egysége érvényesül. E három mozzanat strukturáltságában, a magatartás létrejötte és kifejeződése során, valamelyik mozzanat előtérbe kerül és egy adott szakaszban döntő tényezővé válik, anélkül azonban, hogy a másik két mozzanat megszűnne hatni e folyamatsorban.

Egy megkezdett cselekvés tudatos félbeszakítását, vagy pszichikális felerősítését — a ráhangolódás (Uznadze: usztanovka) következtében — a magatartás eszközének, céljának módosítását, korrekcióját éppen a pszichikus mozzanat, vagyis az észlelő-ingerfelvevő és a magatartási mozzanat egysége teszi lehetővé. E mozzanatok dinamikus és strukturált egymásra vonatkoztatottsága, egymást feltételezettsége mindig egy konkrét személyiség által hordozott.

e) Pavlov hibája volt, hogy az organizmust nem mint rendszert, mint totalitást fogta fel. Ez következett abból is, hogy egy-egy jellemző inger „atomizált" ívét, hatását, működés mechanizmusát írta le elsősorban. Bár Pavlov is utal arra, hogy az ingerek konstellációja éri el az organizmust, azonban éppen a kísérleti szituá-

[17] Uo.: 61. old.
[18] Uo.: 61. old.

ció körülményeinek túláltalánosítása miatt eltekintett az ingerkonstelláció és az organizmus totális-rendszer szemléletű elemzésétől. Lukács György kritikája is ezekre irányult,[19] nevezetesen, hogy a mesterséges kísérleti szituáció eredményeit — elsősorban a Pavlov követők — túláltalánosították a természetes környezetre, másrészt pedig az állatkísérletekből pszichikum működésére vontak le közvetlen következtetéseket. A „mechanikus determinizmus" számára a fiziológiai és a pszichikális létszféra keretében ezek a leegyszerűsítő és hamis magyarázatok megfelelő eszköznek bizonyultak tételeik alátámasztására.

A rendszerbeliség elhanyagolása egyúttal az agy önszabályozó mechanizmusát is háttérbe szorította. Az agynak mint funkcionális szerkezetű strukturált rendszernek az elemzése segít továbblépni a leegyszerűsített reflexív felfogáson, amely nem tudja megválaszolni a rendszer és elemei közti kapcsolatokat, a rendszernek mint totalitásnak, mint egésznek a meghatározó szerepét elemei és azok működés mechanizmusa szempontjából.

Az eddig felsorolt tényekből és kritikai megjegyzésekből az alábbi következtetéseket vonhatjuk le: „*1.* az a körülmény, hogy a neuronban tapasztalható jelenségek oly bonyolultak és sokrétűek, s amellett már ezen a szinten félreismerhetetlen önszabályozási folyamatokat láttunk, méginkább aláhúzhatja, hogy a központi idegrendszerben lejátszódó folyamatok, statisztikus sokasága még az agyban levő neurononok számát is felülmúlhatja;

2. ha a neuron funkciói ilyen bonyolultak és számosak, akkor nyilvánvaló, hogy a neuronban egyetlen idegroston át beérkező ingerület nem határozhatja meg teljes egészében a neuron további viselkedését, hiszen ezt a viselkedést részint a más idegpályákon beérkező (olykor ellentétes előjelű) hatások, részint az előzetes működés következményei is meghatározzák. Ezért rendkívül előnytelen volna az élő szervezet szempontjából, ha az elemek mereven volnának fixálva a valamely alkalmazkodási reakció megvalósulását szolgáló neuron láncokban, azaz a reakció lefolyása mereven determinált lenne a rendszer valamennyi elemében. Ebben az esetben az, hogy sikerül-e a reakció — ami gyakran élet-halál kérdés a szervezet számára — az idegrendszerben párhuzamosan haladó nagyszámú folyamat véletlen beavatkozásától függne, s ha ilyenkor a lánc egyetlen szeme funkcionálisan kiesik, a reakció széthullik. A szóban forgó reakció realizálására alkalmas különböző neuronutak renkívül nagy száma biztosítja a központi idegrendszerben, hogy bármilyen feltételek között finom alkalmazkodási tevékenység alakuljon ki, s a választóreakció maximális összhangban legyen a kiváltó tényezőkkel. Ennek köszönhető, hogy — ha nincs is mereven determinálva a rendszer összes elemeinek a reakció megvalósításában való részvétele — a reakcióit a maga egészében biztosító elemek statisztikus halmaza olyan rendszert alkot, amely a legszigorúbb pontossággal felel meg a reakciót kiváltó szituációnak;

3. a neuronban lejátszódó folyamatokkal kapcsolatos említett adatok nem értelmezhetők adekvát módon a reflexstruktúrára vonatkozó régi elképzelés keretei között. Ha szigorúan determináltnak tekintjük a rendszer összes elemei közötti kapcsolatokat, föl kellene tételezni, hogy minden egyes reakció megvalósításában kivétel nélkül részt vesz az agy minden eleme. Ez leküzdhetetlen nehézségeket okozna annak a ténynek a megmagyarázásában, hogy az agy párhuzamosan igen sok funkciót lát el, s ezeknél a cselekvés eredménye mindig pontosan megfelel a kiválasztó feltételeknek[20]".

Az újabb idegfiziológiai kutatások bizonyították, hogy az agyi szabályozó készülékben lényegileg egy önszabályozási folyamatokból álló hierachikus rendszer alakult ki.[21] Ez a hierarchia kiterjed az agy globális állapot átváltozásaira (ébrenlét—alvás) éppúgy, mint az alkalmazkodás, vagy az információ kiválogatás mechanizmusaira. Az idegrendszer, mint mechanizmusok összessége, mint mechanizmusok konkrét konstellációja létezik. A rendszernek az elemei nem egyenlőek, és új és új rendszerek alakulnak ki az agyi mechanizmus rendszerében. „A rendszer minden elemének megvan a maga szerepe a funkció megszervezésében. De ez megint csak nem jelenti azt, hogy amikor a központi idegrendszerben egy új szint jelenik meg, az egyszerűen a régi struktúrák funkcióinak alárendelésére, e funkcióknak a latens, kialakulatlan formában való megőrzésére vezet. A valóságban az új struktúrák megjelenésével minőségileg megváltozik a régiek működése is, ezek most az újjal együtt egy bonyolult kölcsönhatásokat mutató egységes rendszert alkotnak."[22]

A korábban kifejtett tételeinkkel — az anyag és a mozgásszférák strukturális-determinációs összefüggéséről — teljes szemléleti azonosságokban vannak ezek az agyfiziológiai tudományos eredmények.

f) A Pavlov eredményeit túláltalánosító „mechanikus deterministák" leegyszerűsítő magyarázata sokszor abban nyilvánult meg, hogy a pszichológiai kutatásokat és eredményeket mechanikusan azonosították a fiziológiai kutatásokkal és eredményekkel. A magasabbrendű idegműködést sok filozófus és pszichológus ki-

[19] *Lukács* György: Az esztétikum sajátossága. Akadémiai Kiadó Bp. 1965. II. kötet 11. fejezet 7—176. old.

[20] Filozófiai problémák... 74—75. old. *Grascsenkov—Latas—Fejgenberg:* A dinamikus materializmus és a modern neurofiziológia néhány problémája című tanulmány)

[21] Filozófiai problémák... 72—74. old. (*Grascsenkov—Latas—Fejgenberg:* i. m.)

[22] Filozófiai problémák... 74—75. old. (*Grascsenkov—Latas—Fejgenberg:* i. m.)

zárólag a fiziológiai szférára szűkítette le, és a pszichikum működését a fiziológiai szféra működés mechanizmusával próbálta magyarázni.[23]

A két szféra: a fiziológiai és a pszichikai azonosítása egyaránt hiba, akár melyikbe „zárják" is bele a másikat. A két szféra fiziológiai alapú azonosítása vulgármaterializmushoz vezet, amely tagadja a pszichikai szféra minőségi sajátszerűségeit. A két szféra pszichikai alapú azonosítása pedig, a pszichikai szférát fiziológiai alapjaitól, végső soron pedig a külvilágtól szakítja el.[24]

Ezek a felfogások alapjukat tekintve azonos hibába esnek, nevezetesen az egyes létszférák speciális összefüggéseit és minőségeit a másik létszféra összefüggéseivel magyarázzák. A mechanikus determinizmus — mint korábban kimutattuk — az alacsonyabb létszféra összefüggései alapján próbálja magyarázni a magasabb rendű létszférát és így esik a redukcionizmus hibájába. Egyetértünk tehát Sorohova és Kaganov megállapításával — sőt a mozgásformák determinációs rendszereinek összefüggése szempontjából alapvető tételnek tartjuk —, hogy: „a tudományos kutatás alacsonyabb szféráinak általános törvényei a magasabb szinteken is érvényesülnek, de nem merítik ki az utóbbiak törvényszerűségeit, és hogy következésképpen minden egyes szint determináns törvényszerűségei e szint specifikus törvényszerűségei".[25]

g) Pavlov reflextanában — zseniális felfedezései mellett — elég sok *filozófiai szempontból helytelen következtetés* is található. A legfontosabbakat Lukács György a következőkben foglalja össze.[26]

1. Az állatkísérleteket mesterséges környezetben végezte Pavlov, amelyek lényegesen eltérnek a természetes környezettől, és az állatoknak természetes környezetükkel való kapcsolatrendszerétől. Ennek következtében bizonyos szándékolt hatások és eredmények jól megfigyelhetők a kísérleti szituációkban, amelyeknek a környezeti és ingerrendszere tudatosan kialakított. A kísérleti szituációban és a természetes környezetben végzett azonos kísérletek nemcsak az állatoknál, de pl. az attitűdváltozás szociálpszichológiai elemzéseinél is teljesen eltérő eredményre vezettek. Ez természetesen nem a kísérletek szükségtelenségét jelenti, azt azonban igen, hogy a kísérleti szituációk eredményei nem adaptálhatók közvetlenül a természetes környezetben lejátszódó jelenségekre.

2. Jelentősebb kifogás Pavlovval, de követőivel — így a „mechanikus deterministákkal" szemben is — az, hogy az állatkísérletek eredményeit túláltalánosítják, és az állati és az emberi reflexmechanizmus hasonlóságából, azok majdhogy nem teljes azonosításához jutnak el; „az e tekintetben kivilágló hasonlóságot túlfeszíti, és ezért nagyon közel kerül ahhoz, hogy egyenlősítse az embert és az állatot és ily módon elmossa köztük azt a pregnáns különbséget, amelyet ő maga (Pavlov, B. M.) állapított meg, amikor a második jelzőrendszer segítségével széjjel választotta őket".[27] Ezért szorul háttérbe a beszéd, a második jelzőrendszer összefüggése a munkával, és ezzel együtt „a speciális emberi felfogás-kifejezés mód".[28] A munka, a beszéd, a 2. jelzőrendszer elhanyagolása szükség szerint vezetett a szubjektum-objektum viszony filozófiai értelmezése során a leegyszerűsítésekhez, ahogy azt a „mechanikus determinizmust" vallóknál láttuk.

3. Pavlov és „mechanikus materialista" követői azt az óriási jelentőségű változást sem veszik figyelembe, ami az ember mint társadalmi lény mivoltából fakad. Nevezetesen a 2. jelzőrendszer, a beszéd képességének — a munkával való egyidejű genetikus folyamatában való kialakulása — az embert már nem mint atomizált egyedet, hanem mint társadalmi-közösségi lényt köti össze természeti és társadalmi környezetével.

A 2. jelzőrendszer történeti kialakulása egyúttal az 1. jelzőrendszer feletti funkcionálisstrukturális determináló szerepéhez vezet. A 2. jelzőrendszer képes oly módon eltávolodni az 1. jelzőrendszer által rendelkezésére bocsátott információktól, hogy kapcsolata fiziológiai alapjával látszólag megszűnik. A lelki jelenségeknek kettős alapjuk van: fiziológiai és társadalmi alap. A mechanikus determinizmus a társadalmi-pszichikai alap törvényszerűségeit a fiziológiai alap (reflextan) törvényszerűségeivel helyettesíti, és ezeket a törvényszerűségeket is leszűkíti az ok-okozati relációra.

Ahhoz, hogy a pszichológia materialista legyen, „a pszichológiai jelenségeket a fiziológiai tényekre kell visszavezetni. De . . . a materialista fiziológia semmiképpen sem szorítkozhat a fiziológiai determináltság törvényeinek felfedezéseire."[29] Azzal, hogy a mechanikus determinizmus a lelki élet két objektív alapja közül lényegileg eltekint a társadalmi pszichikaitól és csak a fiziológiai alapra, ezen belül is az ok-okozati relációra szűkíti magyarázatát a predeterminizmushoz jut el. Az „okság világnézeti és érzelmi túlfeszítése a predesztinációhoz és hasonló elméletekhez vezetett."[30] — írja Lukács György.

Az „ember — elvont szubjektum értelemben — „szabadon", tetszése szerint kombinál-

[23] Lásd erről és a Pavlov-ülésszak értékeléséről *Sorohova—Kaganov:* A pszichológia filozófia problémái című tanulmányt. Filozófiai problémák... 85—93. oldal

[24] Vö: A *Sorohova—Kaganov* által adott értékelés-sel. Filozófiai problémák... Idézett tanulmány 92. old.

[25] I. m.: 93. old.

[26] *Lukács* György: Az esztétikum sajátossága II. kötet 18. fejezet

[27] Uo.: II. kötet 15. old.

[28] Uo.: II. kötet 7. old.

[29] Uo.: II. kötet 7. oldal

[30] Uo.: II. kötet 247. old.

hatja azokat az elemeket, amelyeket az első jelzőrendszer a rendelkezésére bocsát, csak mindenkori céljának elérését kockáztatja, sőt bizonyos körülmények között még az életét is veszélyezteti. Ha tehát érvényesülni akar a környezetben, akkor az elsődleges jelzéseket úgy kell feldolgoznia, ... hogy a valóságot a mindenkori kitűzött céllal kapcsolatban az itt tekintetbe jövő meghatározásai, törvényszerűségei, stb. alapján helyesen reprodukálja".[31] Ebből következik, hogy a tudat hamis vagy helyes volta, eleve feltételezi a tudati visszatükröződés strukturális-funkcionális és tartalmi önállóságát, tehát ellentmond az okozatiság emberre vonatkoztatott mechanikus felfogásának. A mechanikus visszatükröződés elmélet alapján ugyanis, nem lehet beszélni helyes és hamis tudatról, mert az okok azonos okozatot, tudati tartalmat kellene, hogy létrehozzanak, vagy pedig nincsenek azonos okok és ezért eltérő a tudattartalom.

A tudat ontológiai önállósága viszonylagos (léte az anyagi lét függvénye, szükségszerű genetikai előzménye az anyagi lét), de a visszatükröződési önállósága teljes. Hamis képzetek, fogalmak egész rendszerét hozhatja létre a tudat és a fantázia, és ahogy Hobbes írja az ember privilégiuma az, hogy „hamis szabályok szerint cselekedjen". A tudat létszerűségében és genetikájában (onto- és filogenezisében egyaránt) elszakíthatatlan anyagi alapjától, de a visszatükröződés során szinte teljesen elszakadhat objektív környezetétől. Ennek a teljes (a visszatükröződési, gnoszeológiai tartalomban meglevő) önállóságnak az alapja éppen a tudat önálló minőség volta és puszta fiziológiai alapjaiból való levezethetetlensége.

A tudat és a lét *ontológiai, ismeretelméleti* és *genetikai* viszonya a filozófia egyik alapkérdéséhez visz el, amely azonban rendkívül lényeges a szubjektum-objektum *determinációs* viszonyának megítélése szempontjából.

Ezt a még ma is sok vitával tarkított gondolatsort azonban e tanulmány keretében nem vihetjük tovább. Lényegesnek tartjuk viszont az új benyomások és a régi tudati jelenségek viszonyának tisztázását. Erről Pavlov írja: „Az új benyomások egyáltalán nem rombolják le az egész múltat, hanem az új ingerek kombinálódnak, összegeződnek a régiekkel és így alkotják a jelent ... Tehát a kéregtevékenység egyik alaptéziseként levezethetjük, hogy a későbbi benyomások nem irtják ki a régieket, hanem az ingerek egymásra rétegződnek.[32] Ezzel a megállapítással teljesen egyetértve, kiegészítésként jegyezzük meg, hogy az ember tudata nem tabula rasa, hanem a szocializáció során kialakult konkrét személyiség konkrét tudati rendszere, amely az őt elérő ingerek között választ, az új ingereket már a felvétel során átértékeli, bizonyos ingereket pedig kiejt, háttérbe szorít, meglevő személyisége, értékelő rendszere alapján. Ezért tehát teljesen hamis az az elképzelés, hogy egy új okfolyamat (pl. büntetés) bevitele a személyiséget elérő ingerrendszerbe elegendő lehet a kívánt hatás elérésére. Ahhoz, hogy a büntetés a kívánt hatást elérje, sokkal többre van szükség, mint a jogi szankció puszta alkalmazására, egy új ok bevitelére. Ehhez a tudati struktúra meghatározott tartalmú átalakítása szükséges, ami egyáltalán nem biztos, hogy lehetséges is, és mindez pedig nem egyszerűen okozati mechanizmus, amelynek során az egyént elérő ingerkonstellációba egy új ingert, a jogi szankciót visszük be.

Az 1. és a 2. jelzőrendszer összefüggése kapcsán emeljük ki Pavlov megállapítását: „Az első és a 2. jelzőrendszerre való felosztást nem szabad tisztán anatómiailag elképzelni, ez valószínűleg főként funkcionális jellegű". Ezt Lukács György kiegészíti azzal, hogy „Ez a megállapítás annál is meggyőzőbbnek tűnik, mivel az ember valódi emberré válása óta nem ment át többé döntő fiziológiai vagy antropológiai változáson." A hatalmas változás társadalmi szinten következett be az ember fejlődésében (munka, beszéd stb.) és gyökereiben funkcionális, s nem anatómiai jelleggel. Mindez azt jelenti, írja Lukács György: „az ember önállóan megalkotott kialakulásának minden lehetőségét megkapja ugyan a természettől, de — éppen lényeges emberi sajátosságában — saját munkájának a terméke."[33] Amit lényegesnek tartunk kiemelni az, hogy saját munkájának, saját tevékenységének eredménye az emberi tudat és az ember maga, és az ember nem környezete okozati folyamatainak mechanikus függvénye, amelyen mint „fekete dobozon" keresztül szaladnak környezetének okozati láncolatai. Ezért képes az ember az általa önállóan megteremtett (s nemcsak megteremtődött!) helyzetekre adekvát módon, és elsődlegesen alkotóként reagálni, s azzal, hogy ezt az általa teremtett újat létezése szilárd alapjává tette, megteremtette a lehetőségét annak, hogy innen kiindulva mindig új területeket hódítson meg.[34]

Pavlov nézeteinek a leegyszerűsítéséből adódott, hogy a valóság összes bonyolult átmenetének és kölcsönös vonatkozásainak a levezetésére egy megmerevített reflexsémát alkotott meg a „mechanikus determinizmus" az ember és környezete kapcsolatára vonatkozóan. Ilyen sematikus és mechanikus leegyszerűsítés a „környezet" fatalista-mechanikus elsődlegességének állítása.

A Lukács György által is felvetett — elsősorban filozófiai szubjektum-objektum viszony szempontjából elfogadhatatlan — reflextani leegyszerűsítések filozófiai és pszichológiai kérdőjeleket is felállítottak. Ezekre a kérdésekre adott válaszok — a modern fiziológiai és pszichológiai eredmények — teljes mértékben alá-

[31] Uo.: II. kötet 24. old.

[32] Idézi *Lukács* György Pavlovtól: uo.: II. kötet 25. old.

[33] Uo.: II. kötet 27. old.

[34] Uo.: II. kötet 28. oldalon írottakkal vö.

támasztották a marxi értelmű antropológiai és társadalomontológiai tételeket.

Sorohova és Kaganov írja: „A gondolkodás ugyanúgy az agy reflexes tevékenysége folyamán valósul meg, mint az érzékelés és az észlelés. Specifikuma abban rejlik, hogy a gondolkodó ember nemcsak a közvetlenül, érzékileg észlelhető valósággal van kölcsönhatásban, hanem az ismereteknek a szóban objektivált társadalmilag kidolgozott egész rendszerével. Az egyén által elsajátított ismeretek bekapcsolódnak az egyén gondolkodási folyamatába és szakadatlanul hatnak abban."[35]

A beszédnek óriási szerepe van az ember pszichikus tevékenységében. A beszéd, a szó révén kapcsolódik be az ember tudatába az emberiség társadalmilag felhalmozott tapasztalata, Lukács György kifejezésével élve: az „emlékezetszerűen megőrzött múlt". A beszéd következtében az emberi pszichikum egésze átstrukturálódott, determinációs mechanizmusában olyan determináló faktorok épültek be, és e faktorok olyan hierarchikus elrendeződést mutatnak fel, amihez hasonlót semmilyen más létező sem mutat fel. A beszéd által közvetítve érik el az egyént a társadalmi hatások, a társadalomban objektiválódott elvárásrendszerek, köztük a normarendszerek, és más magatartás irányítók. A munkatevékenység történelmi létrejöttével az ember „önmagát teremti meg", mint tudattal bíró, céltételezésre képes lényt, s nem környezete hatásainak következményeként jött létre ahogy a „mechanikus determinista" felfogásból ez következik. Tehát amennyire igaz az, hogy az ember objektíve adott és készen talált körülményekbe születik bele, ezek objektív kereteiben él, s ennyiben környezetének „szülötte", viszont legalább annyira fontos — témánk szempontjából pedig lényegi mozzanat — az, hogy az ember önmaga által teremtett és létrehozott lény: öndeterminált lény. Az önmaga által való teremtés képessége pedig, a pszichikummal bíró lény mivoltából következik, abból, hogy az 1. jelzőrendszer által a pszichikum felé közvetített hatásokat a 2. jelzőrendszer értékelésének alávetve, s ezen értékelés eredményeként alakítja ki az ember, célirányos tevékenységét, s ezzel érvényesül a tudat specifikus szabályozó — önmagára és környezetére vonatkozó determináló — szerepe. *A tudat tehát nemcsak visszatükrözi a valóságot, de képes a lehetőségek között választani, a célkitűzésben megnyilvánuló választásával determinálni, irányítani az ember cselekedetét.* „A valóság emberi visszatükrözése és e visszatükrözésnek az emberi tevékenységet szabályozó szerepe elválaszthatatlan egymástól. A tudat szabályozó szerepe elsősorban az ösztönzés, a motiválás alakjában jelenik meg... Az emberi tevékenység specifikus — tudati — szabályozási módja az emberi cselekvés célirányos jellegében jut kifejezésre, az embernek abban a lehetőségében, hogy tudatosított cél alakjában előre lássa a cselekedetei eredményeit, s e célnak megfelelően megtervezze magát a cselekvést."[36]

Összegezésül tehát azt emelnénk ki, hogy a pavlovi reflextan, és az 1. és a 2. jelzőrendszer leírása azok a zseniális fiziológiai felfedezések, amelyekre a materialista filozófiai antropológia és a materialista fiziológia és pszichológia embermagyarázata építhető. Pavlov hibáinak az elfogadása — eredményei mellett — és ezeknek a mechanikus leegyszerűsítése és túláltalánosítása, elméleti alapul szolgált a mechanikus determinizmus filozófiai emberfogása számára. A fiziológia merev reflexív sémáját egyszerűen továbbvitték a pszichikumra, és a magatartásra. Ezzel a szubjektum-objektum viszonyban a szubjektum az objektum hatásainak puszta okozati következménye, az objektumból kiinduló okozati láncolatok közvetítője lett. A lét puszta jelensége, epifenomenonja lett, a létfolyamatok alakító-cselekvő alanya helyett.

A marxi filozófiai emberkép, társadalom és emberfelfogás, a szubjektum-objektum viszony kérdőjelei a mechanikus determinizmus felfogásával szemben egyúttal kérdőjelek a leegyszerűsített pavlovi reflexséma fiziológiai és pszichikai magyarázatai számára is. A modern fiziológia és pszichológia eredményei (a helyes pavlovi tételekre támaszkodva) tartalmilag kiegészítve és teljesen azonos módon válaszolják meg a kérdőjeleket, mint a marxi filozófiai emberfelfogás és társadalomontológiai magyarázat.

Bihari Mihály

[35] Filozófiai problémák... 106. old. (*Sorohova* és *Kaganov* tanulmánya)

[36] Filozófiai problémák... 127—128. oldal.

A külkereskedelmi célú társasági szerződés jogi sajátosságairól*

1. A társaság vitatott megítélése kialakulásának körülményei

A külkereskedelmi és a belföldi vállalatok között a 32/1967. (IX. 23.) Korm. r. (továbbiakban: R) alapján kötött társasági szerződések jogi minősítése az új együttműködési forma bevezetése óta rendkívül vitatott; első jogirodalombeli tárgyalása óta[1] az azóta már hatályon kívül helyezett II. fejezet alapján, illetve annak szellemében kötött, majd a gyakorlatban jelentősen továbbfejlesztett társasági szerződés „hazajáró lélekként" újra meg újra foglalkoztatja a téma által érintett — meglehetősen széles — szakmai kört.[2]

Jelen tanulmány célja nem kodifikációs javaslatok tétele, hanem az, hogy a külkereskedelmi célú társaság sajátos vonásainak vizsgálata révén a *jogi minősítés* problémájának megoldásához vigyen közelebb. 1967-ben a jogviszony még egyértelműen társaságnak látszott,[3] de Eörsi már 1968-ban kétségbe vonta ezt. Bírósági gyakorlatunk kifejezetten a külkereskedelmi célú társaság minősítésével ugyan nem foglalkozott, de az ehhez hasonló, a népgazdaság más területein jelentkező kapcsolatok *vegyes* szerződéssé minősítésével kísérli meg a jelentkező problémák megoldását.

A Legfelsőbb Bíróság kimondotta, hogy folyamatos kereskedelmi tevékenység érdekében bizományi szolgáltatásra kötött, a haszon és a veszteség megosztásán alapuló szerződés vegyes szerződésnek minősül; az alapvetően bizományi szerződést társasági elemek színezik; a szerződések Ptk-beli közös szabályai mellett a jelleg szempontjából legközelebb eső nevesített típusra vonatkozó szabályok alkalmazandók megfelelően (Gf. II. 30.560 (1973)[5]

A szerződéses gyakorlat nem kis számban mutat fel olyan szerződéseket, amelyekben különböző szerződéstípusok elemei keverednek. Megjegyezzük, hogy a minősítés körüli bizonytalanság kialakulásához a fenti objektív körülmények mellett szubjektíve is hozzájárultak. Ilyennek tekinthető a *„pool" és „améta"* elnevezések behozatala. Az 1/1967-es GB határozat által bevezetett elnevezéseket a R. már nem használta, mindazonáltal fenntartotta a társasági szerződéseknek értékesítési és termelési kockázatközösségi változatokra való felosztását. Az 1971. február 20-i KkM—PM közlemény a pool és az améta elnevezéseket ismét használta anélkül, hogy azok pontos tartalmát tisztázta volna (ez egyébként nem is a közlemény feladata lett volna). „Pool és améta *típusú* társasági szerződések"-ről tett említést, és ezzel azt a benyomást keltette, mintha a pool és az améta a társasági *szerződés* két altípusa lett volna. Ezzel összefüggésben Boross és Hontvári már 1968-ban szükségesnek tartották annak hangsúlyozását, hogy az améta és a pool nem új szerződéstípus, hanem elsődlegesen elszámolási forma, *közgazdasági kategória*.[6]

Az eredeti, a felszabadulás előtti üzleti életben kialakult értelme szerinti *améta* tisztázásához először az ún. közös ügyletek fogalmát kell megvizsgálni.[7] Közös ügyleteken annakidején olyan ügyleteket értettek, ahol két vagy több ügyletfél az ügyletek bizonyos sorozatát közösen (közös tőkével és/vagy munkával) közös kockázatra és közös haszonra bonyolította le. A felek által ezzel megbízott üzlettárs közös számlát vezet, amelynek nevében utalás történik a közös ügyletre. A tagok számától, vagyis attól függően, hogy az eredményt hány részre kell felosztani, a számla neve: „a metá"-számla, (közös számla félrészesedésre) „a terzo"-számla (közös számla hármas részesedésre) stb. Látható, hogy az „a metá" a közös ügyletnek az a fajtája, ahol két társ van. *Pool*-on olyan alkalmi szövetkezést értettek, amely lényegében árkartell; a piac árainak szabályozására irányul azáltal, hogy a pool tagjai bizonyos árukat közösen felvásárolnak, majd közösen adnak el.

A fentiek alapján a következőkre kell rámutatni. Az améta-elnevezés sokkal inkább a közös számlára vonatkozik, semmint magára az ügyletre, hiszen az ügylet tényleges tartalma, tárgya, célja tekintetében semmi közelebbi tájékoztatást nem nyújt, legfeljebb annyit, hogy a közös ügyletet két tag bonyolítja le. Ha a közös ügylet lebonyolítására már hárman fognak össze — és ilyen társasági szerződéssel gyakran lehet találkozni — az améta-elnevezés téves; helyesen ilyenkor „a terzo"-számláról, „a terzo"-ügyletről kellene beszélni. Az améta-kifejezés ugyanakkor nem ad útmutatást köze-

* Részlet egy, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetben a külkereskedelmi vállalatok belföldi szerződéseivel kapcsolatban lefolytatott, több száz szerződésre kiterjedő vizsgálat alapján írott nagyobb tanulmányból *(Szerk.)*

[1] *Szász* Iván: A külkereskedelem belföldi szerződéses kapcsolatai. A „Jogi kérdések az új gazdaságirányítás köréből" című kötetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1967. 234. és köv. old.

[2] Legutóbb: *Bauer* Miklós: A külkereskedelmi társaság de lege ferenda. J. K. 1976. 7. sz.

[3] Ld. *Szász* Iván álláspontját az 1. lábjegyzetben hivatkozott tanulmányában.

[4] *Eörsi* Gyula: A gazdaságirányítás új rendjére áttérés jogáról. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1968. 216. oldal.

[5] Bírósági Határozatok 1974. 4. sz. 170. sz. jogeset.

[6] *Boross* Imre—*Hontvári* Mátyás: Külkereskedelmi tárgyú társasági szerződések. Magyar Jog 1968. 7. sz.

[7] A modern üzleti élet enciklopédiája. Szerk. *Dr. Schack* Béla, Budapest, 1934. III. kötet 110. old. (közös ügylet); I. kötet 124. oldal (améta); IV. kötet 57. old. (pool).

lebbről arra sem, hogy a felek kockázatközössége mire terjed ki; mindössze annyiban tájékoztat, hogy közös vételről és eladásról van szó. Nyilván a felek konkrét megegyezésétől függ, hogy a közös számlára mi vihető; maga az améta-elnevezés azonban annak megjelölésére alkalmas, hogy két fél közös kockázatra és eredménymegosztásra vételi és eladási ügyleteket bonyolít le. Az améta-ügyletnek a külkereskedelmi és a termelő vállalatok jogviszonyával, az értékesítési kockázatközösséggel való kapcsolatba hozatala tehát kétszeresen téves: egyrészt az améta nem a kockázatközösség terjedelmének megjelölésére szolgál, másrészt pedig a közös ügyleteket nem általában jellemzi, csak a kétoldalúakat. Látható ugyanakkor, hogy a pool-t az améta ellenpontjaként nem helyes felfogni.

2. *A minősítéssel kapcsolatos álláspontok*

a) A gyakorlatban megkötött társasági szerződéseket vizsgálva Soós arról adott hírt, hogy tiszta társasági szerződéssel nem találkozott,[8] míg Sárközy arra mutatott rá, hogy az amétának nevezett szerződések többsége nyereségérdekeltséggel kombinált bizomány, a fennmaradó rész pedig *atipikus,* társasági elemekkel *vegyes* bizománynak minősíthető.[9] A nyereségérdekeltséggel kombinált bizományi keretszerződéseket elemezve Regőczy pedig ezen a területen észlelte társasági elemek jelenlétét, és a vegyes szerződéssé minősítés felé hajlott.[10]

Eörsi viszont arra hívta fel a figyelmet, hogy ha a felek elkülönítetten maradó, mégis kapcsolódó tevékenységeiket közös haszonra és veszteségre fejtik ki, akkor már *társulásról* kell beszélni, még akkor is, ha a társaság csak az osztozkodáskor bukkan elő; ha viszont a bizományos a nyereségtől (is) függő díjazást kap, azaz: megbízójával az üzlet hasznán osztozik, nem több, mint érdekeltté tett ügyvivő.[11]

Világhy a külkereskedelmi és a belföldi vállalatok közötti társasági szerződéseket az alacsonyabb fokú társulási formák közé sorolja, amely kifelé nem jelentkezik jogi egységként, nem jogi személy, megmarad a társak egymásközti belső, kötelmi természetű viszonyának.[12] Bánrévy szerint is társaságról van szó, azonban különleges, nem a Ptk. szerintiről,[13] míg Harmathy azt hangsúlyozza, hogy a felek egy vagy több ügylet lebonyolítására társulnak,[14] és ha a felek több ügyletre társulnak, akkor sem keletkeznek újabb és újabb társasági szerződések. Bauer ezzel összefüggésben azt emeli ki, hogy a társasági szerződés önmagában kötelezettséget alapít meg az egyes eseti megállapodások létrehozatalára, ezért ezek a megállapítások nem minősülnek külön szerződéseknek.[15] Boross és Hontvári véleménye szerint ugyancsak vitathatatlanul társaságról van szó,[16] ám úgy vélik, hogy a Ptk.-beli társasági szerződés olyan speciális altípusával állunk szemben, amely azonban — ennyiben egyezik a bizománnyal — megbízási gyökerű; a bizománytól a közös kockázatviselés és a közös döntéshozatali rend különbözteti meg.

b) A külkereskedelmi vállalatok belföldön kötött társasági szerződéseinek minősítésével kapcsolatos álláspontok túlnyomó többségénél vörös fonálként húzódik végig az a — ki nem fejtett — felismerés, hogy egy *alap-jogviszonyról,* és az ennek alapján létrejövő számos *egyes,* konkrét jogviszonyokról van szó, melyek összetartozását, kapcsolatuk szorosságát általában hangsúlyozzák is. A vizsgálatunk tárgyát képező jogviszonyok minősítésénél tehát erre a körülményre különös súlyt kell helyezni.

Arra kell ugyanis tekintettel lenni, hogy ebben a kapcsolatban — akárcsak a folyamatos jogviszonyok esetén általában is — gazdasági és jogi szükségszerűség az, hogy a felek folyamatos, hosszútávú jogviszonyukat kezdetben csak átfogóan, mintegy keret-jelleggel tudják rendezni. Elkerülhetetlen tehát az, hogy a keretet a későbbiekben kitöltsék, jogviszonyukat ezen általános keretek között, az együttműködésüket megszabó általános irányvonal alapján és az ott lefektetett határok között utóbb *konkretizálják.* Joó Tamás egyenes arról beszél, hogy a társulásban az együttműködés során akár nevesített szerződések (vállalkozás, megbízás) létrehozatalára is sor kerülhet.[17] Sárközy az ipar és a belkereskedelem közös mintaboltjait elemezve arra mutat rá, hogy a társulás keretében szállítási, raktári vételi, bizományi szerződések kötésére kerülhet sor, de gyakran abban állapodnak meg a felek — és ehhez hasonló a helyzet a külkereskedelmi célú társasági szerződésben is —, hogy esetleg külön szerződés nélkül (soron kívül) is szállít a partner.[18]

---

[8] *Soós* László: A könnyűipar szerződései az új gazdasági mechanizmusban. Döntőbíráskodás. 1968. 9. sz. 330. oldal.

[9] *Sárközy* Tamás: Vállalati önállóság, vállalatirányítás, társulások. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1972. Ld. 313. és köv. old., valamint később a „speciális társulások" című fejezetben.

[10] *Regőczy* Sándor: A szocialista kereskedelmi társaság, mint együttműködési forma a szocialista szervezetek között. J. K. 1969. 5. sz.

[11] *Eörsi:* A gazdaságirányítás reformja és a polgári jog. Magyar Jog 1969. 6.—7. sz.

[12] *Világhy* Miklós: A társulási formák a mai magyar jogban. J. K. 1968. 7—8. 355—356. oldal.

[13] *Bánrévy* Gábor: A külkereskedelmi vállalatok szerződési rendszerével kapcsolatos tapasztalatok. Döntőbíráskodás. 1972. 8. 281. és köv. old.

[14] *Harmathy* Attila: Az együttműködési szerződésekről. Állam- és Jogtudomány 1970. 4. szám 700. old.

[15] *Bauer* Miklós: A külkereskedelmi vállalatok belföldi szerződéseinek tapasztalatai. Döntőbíráskodás 1970. 6. sz.

[16] *Boross—Hontvári:* Külkereskedelmi tárgyú társasági szerződések.

[17] *Joó* Tamás: A gazdasági társulásokról és a kooperációról. Magyar Jog. 1972. 9. sz. 507. és köv. old.

[18] *Sárközy:* Vállalati önállóság, vállalatirányítás, társulások, 323. old.

Az alapjogviszony és az ennek alapján létrejövő egyes konkrét szerződések minősítése tehát nemcsak a külkereskedelmi célú belföldi szerződések szférájában okoz problémát. Felvetődik *mindenütt,* — és itt a gazdaságirányítás rendjéből adódó sajátosságokra, a kötelező tervlebontásos rendszer megszűnésére kell elsősorban utalni — ahol a hosszú távú együttműködés, a vállalati kooperáció (gazdasági és jogi) szükségszerűsége, a mikroszférának a tervezés rendszerébe, a tervszerűség gazdálkodó szervi szinten való biztosításába való bevonásának szükségessége felmerül.[19]

Az egyik tag által saját nevében a társaság részére történő értékesítés vagy beszerzés alapgondolatán nyugvó társaságok nem kevés problémát okoznak *külföldön is;* a bizomány és a társaság közötti határ megvonását nehezítik meg. A HGB alkalmazása e tekintetben a kommentátorokat arra a — távolról sem lezárt — következtetésre vezeti, hogy a látszólagos bizományi viszony mellett ilyen esetben a társasági viszony az, amely a jogviszony jellegét alapvetően megadja. Ez azonban nem zárja ki, hogy a társaság és a tagok viszonyában az eset összes körülményeit figyelembe véve egyes kérdésekre esetleg a bizományi szerződésre vonatkozó szabályok is alkalmazásra kerülhessenek.[20]

A minősítés akkor nem okoz problémát, ha az alapjogviszony és az egyes jogviszonyok közötti kapcsolat *elég szoros;* ilyenkor ugyanis az előbbi az utóbbiak típusa szerint minősíthető (például: a bizományi keretszerződés az egyes konkrét bizományi szerződések alapján — viszonylag — problémamentesen bizománynak). Ha viszont az alapjogviszony és az egyes konkrét jogviszonyok közötti kapcsolat *fellazul,*[21] a minősítés problémája ilyen egyszerűen nem oldható meg. Megítélésünk szerint a külkereskedelmi vállalatok és a belföldi vállalatok viszonyában éppen az okozza a problémát, hogy erre a *kettősségre:* az alapjogviszony és az ennek alapján létrejövő konkrét jogviszonyok kapcsolatára, e kapcsolatok milyenségére, következésképpen a kétféle jogviszony egymástól való eltéréseinek lehetőségére nem fordítunk elég figyelmet. A minősítéssel kapcsolatban fentebb ismertetett álláspontok erről a kettősségről vagy egyáltalán nem vesznek tudomást (a kisebbség), vagy pedig tudomást vesznek, azonban a problémát egyetlen egységes válasszal kísérlik megválaszolni, ami a különbségek eltűnéséhez, a határok elmosásához, végeredményben oda vezet, hogy különböző jelenségeket egyetlen közös szempontból vizsgálnak és minősítenek.

Úgy véljük, hogy a vizsgált társasági szerződések esetén az alapjogviszony és az egyes jogviszonyok közötti kapcsolat *túlságosan laza* ahhoz, hogy a jelenségek egyneműségéről lehessen beszélni. Az összefüggést ott lehet felfedezni, hogy az alapjogviszony feltétlenül szükséges ahhoz, hogy az egyes jogviszonyok létrejöjjenek, azonban az összefüggés ahhoz túlságosan relatív, hogy ezen túlmenő azonosságot lehessen bizonyítani. A magunk részéről tehát nem tudunk egyetérteni a vizsgált jogviszony egyszerűen társasággá minősítésével (amely az alap- és a járulékos konkrét jogviszonyok kettősségét figyelmen kívül hagyja), de a jogviszony oly módon való változatlan egységben kezelésével sem, amely a fenti álláspontól abban különbözik, hogy a ténylegesen meglevő kettősséget az atipikus szerződéssé, vagy társasági elemekkel vegyes bizományi, illetve bizományi elemekkel vegyes társasági szerződéssé minősítésben oldja fel.

Úgy tűnik, hogy a fenti kettősség a minősítéssel kapcsolatos vizsgálódást is *két irányba* kell, hogy vigye; mégpedig a logikai sorrendnek megfelelően először az alapjogviszony, ezután pedig az egyes konkrét jogviszonyok irányába.

3. *A jogviszony minősítése*

a) Az *alapjogviszony* minősítése — tekintettel arra, hogy az ártöbbleten osztozkodó bizományos csak érdekeltté tett ügyvivőnek tekinthető[22] — azon áll, vagy bukik, hogy a külkereskedelmi vállalat ténylegesen kockáztat-e valamit a közösen megvalósított ügyletek során, vagyis: van-e a felek között *valóságos kockázatközösség*[23]. Mindenekelőtt tehát a jogviszony hátteréül, alapjául szolgáló gazdasági viszonyokat kell felderíteni.

aa) A társasági szerződés érdekeltségi rendszerének, ezen belül az ezt jellemző kockázatközösségnek a valódi értelme annak vizsgálatán keresztül válik világossá, hogy melyik fél *mit visz be* a társaságba, *melyik mit kockáztat,* illetve melyiknek a kockázatából vállal részt, végül hogy melyik fél *mire jogosult* a közös ügyletből kifolyóan.

Gyakran vetik fel a vizsgált társasági konstrukcióval kapcsolatban, hogy ebben a kapcsolatban a külkereskedelmi vállalat nem valóságos társasági tag, hiszen nem visz be a társaságba vagyont, nem kockáztatja saját eszközeit, így viszont közös kockázatvállalás, közös érdekeltség nem jön létre.[24] Ez a megállapítás csak akkor helytálló, ha a társaságot a Ptk. szerinti polgári jogi társaság értelmében fogjuk fel. A Ptk. 571. §-ához fűzött miniszteri indokolás szerint ugyanis — jóllehet a vagyoni hozzájárulást tág értelemben kell felfogni — mégis csak olyan

[19] Ld. *Harmathy* Attila: Felelősség a közreműködőért. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1974. 13—24. old.; *Sárközy:* im. 365. old.

[20] Schlegelberger Kommentar zum Handelsgesetzbuch. Verlag Franz Vahlen GmbH. Berlin 1966. Band. 4. 2226—2227. old.

[21] *Sárközy:* Vállalati önállóság, vállalatirányítás, társulások. 328. és köv. old.

[22] Ld. 11. lábjegyzetet.

[23] Ld. részletesen: *Vörös* Imre: A külkereskedelmi célú társasági szerződések érdekeltségi rendszere. Külgazdaság 1975. 12. sz.

[24] Legutóbb *Ghillány—Tímár:* Külkereskedelmi vállalatok fejlesztési pénzeszközeinek exportfejlesztésre történő felhasználása. Külgazdaság 1976. 1. sz. 18. old.

hozzájárulást lehet vagyoninak tekinteni, amely pénzben kifejezhető és forgalom tárgyát képezheti (dolgok, jogok, követelések). Bauer Miklós ezzel szemben rámutat arra, hogy a külkereskedelmi vállalat birtokában *„szellemi"* eszközök vannak, amelyeket bevisz a társaságba.[25]

Milyen értékekről van szó? A külkereskedelmi vállalat szakértelmét, nevét, piaci kapcsolatait goodwill-jét, és — erről általában megfeledkeznek — *külkereskedelmi jogát* viszi be a társaságba. Ha tehát perspektivikusan kívánatos lehetőségként olyan társaságot tartunk szem előtt, amelyik nem a közös vagyonon alapszik, a külkereskedelmi vállalat *valóságos tag,* amely *a) szakértelmével* és *b)* e szakértelmet kívánó tevékenység folytatásának *jogával* lép be a társaságba, a termelő vállalat pedig a szakértelmet kívánó jövedelmező tevékenység anyagi eszközeit bocsátja rendelkezésre.

A szakértelem, a név, a kapcsolatok és a külkereskedelmi jog rendelkezésre bocsátásának számos útja-módja van. Az utak az összekapcsolódás mikéntjénél, a felek kapcsolatának intenzitási fokánál válnak el.

A kérdés ugyanis ez: milyen kockázatból, *melyik fél kockázatából* és mennyiben részesednek a felek? A vizsgált szerződések körében kockázaton azt a bizonytalansági tényezőt értjük, hogy valamely jövedelem alakulása bizonytalan, pontosabban az bizonytalan, hogy valamely jövedelem a várttól, az előre tervezettől (kalkulálttól) mennyiben tér el. A vizsgált körben bizonytalan az értékesítés költségeinek, jövedelmének alakulása, és bizonytalan az áru legtágabb értelemben vett előállításának költsége, az ebből származó jövedelem alakulása. Az értékesítés kockázata tipikusan kereskedői, az áru előállításának kockázata tipikusan termelői.

Ha az értékesítés kockázatát egyedül a külkereskedelmi vállalat viseli, akkor ezt a kockázatot nem osztják meg, és a felek között kockázatközösség sem jön létre. A felek jogviszonyát ilyenkor *szállítási* szerződés formalizálja, hiszen ez a szerződéstípus az értékesítés (továbbadás) kockázatát teljes egészében a külkereskedelmi vállalatra telepíti.

Ha az értékesítés kockázatát egyedül a termelő vállalat viseli, akkor a kockázat megosztására szintén nem kerül sor, és a felek között kockázatközösség sem jön létre. A felek ilyenkor *bizományi* szerződést kötnek, hiszen ez az a szerződéstípus, amely az értékesítés kockázatát teljes egészében a termelő vállalatra telepíti. Ebben az esetben a külkereskedelmi vállalat — minthogy e tipikusan kereskedői kockázatot nem vállalja — gazdasági értelemben véve közvetítői szerepet játszik.

Ha viszont az értékesítés kockázatát a felek *közösen* viselik, megosztják, *kockázatközösség jön létre.* A kockázatközösség realizálására a *társasági* szerződés adja a jogi formát. A külkereskedelmi vállalat pozíciója ilyenkor nem éri el az önálló kereskedőét, de a puszta közvetítőnél több. Üzlettárs, amely ugyan az értékesítés teljes kockázatát nem tudja vállalni, anyagi eszközök híján nem tudja „önállósítani" magát, ám bizonyos kockázatot, a kockázat bizonyos hányadát képes vállalni.

Az áru legtágabb értelemben vett *előállításának* kockázata tipikusan termelői kockázat. Ennek megosztására csak az üzlettársként fellépő külkereskedelmi vállalattal van lehetőség. Ilyenkor tehát a felek tulajdonképpen *egymás tevékenységének kockázatában* részesednek *kölcsönösen:* a termelő vállalat részt vállal az értékesítés kockázatából, a külkereskedelmi vállalat részt vállal a termelés kockázatából. Kockázatközösség jön létre, amely szélesebb, mint az előbb jelzett értékesítési kockázatközösség, hiszen ott a kockázatmegosztás *egy irányú* volt: a termelő részt vállalt az egyébként a külkereskedelmi vállalatot a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyéből következően mint önálló kereskedőt terhelő kockázatokból.

ab) Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kockázatot itt szigorúan a fent jelzett értelemben használjuk. Kizárólag költségek alakulásának bizonytalanságából fakadó konzekvenciák vállalásáról van szó. Ha tehát azt a kérdést akarjuk megválaszolni, hogy a külkereskedelmi vállalat ténylegesen *mit kockáztat,* ennek a felfogásnak megfelelően a bizonytalansági konzekvenciák vonalán kell maradnunk. A külkereskedelmi vállalat ugyanis — mint amelyik szakértelmével, nevével, piaci kapcsolataival és külkereskedelmi jogával vesz részt a társaságban — effektíve anyagi eszközöket nem kockáztat. Csak az ebből a részvételből, leegyszerűsítve: munkájából adódó jövedelmét kockáztathatja; azt az összeget, amelyet értékesítési tevékenysége ellenértékeként az üzlettől vár.

Csakhogy még ezt sem tudja teljes egészében kockáztatni és ez a külkereskedelmi vállalat pénzellátásának adott rendjével függ össze. A külkereskedelmi vállalat „előkalkulált" alapon sohasem tud részt venni az áru értékesítésében, nem vállalhatja (nem tudja vállalni) azt a kockázatot, amelyet a termelő vállalat a fix átadási árral vállal. A külkereskedelmi vállalat nem tud az üzletben úgy részt venni, hogy díjazása teljes egészében a nyereségtől függ. (Ezen a ponton *válik el* az a társaság az Mtj. magánjogi társaságtól. Ott ugyanis a szakértő-társ azt a kockázatot vállalja, hogy ha nincs nyereség, díjazást nem kap.)

Itt viszont a külkereskedelmi vállalat díjazása *két részre:* az árrésre, és a részesedésre oszlik. A szerződéses gyakorlatban alkalmazott díjkulcsok elemzése azt bizonyítja, hogy az *árrés* a biztosabb, a részesedés a bizonytalanabb, a kockázatosabb, a veszteségérzékenyebb része a díjazásnak.[26] A külkereskedelmi vállalat ugyan-

[25] *Bauer* Miklós: A külkereskedelmi társaság de lege ferenda. J. K. 1976. 7. sz.

[26] *Vörös:* A külkereskedelmi célú társasági szerződések érdekeltségi rendszere 921—922. oldal.

is *árrését* akkor is megkapja, ha az üzlet nem zárul nyereséggel, kivéve azt az esetet, amikor az üzlet neki felróhatóan, vagy egyiküknek sem felróhatóan hiúsul meg. Az árrés ugyanis semmiféle összefüggésben nincs az üzlet eredményével, csak az eladási, vagy a vételár nagyságával. Az eredményben való *részesedés* viszont éppen ezzel függ össze. Ha a közös számla szaldója pozitív, a külkereskedelmi vállalat díjazása eddig bizonytalan részét is megkapja. Ha a szaldó nulla, díjazásának ez a része elveszett, ha pedig negatív, a külkereskedelmi vállalat árrése terhére köteles részesedni a veszteségben, amely részesedés szélső esetben egyenlő lehet az árréssel, azaz egész árrését elviheti, sőt előfordulhat az is, hogy az a veszteség fedezésére nem is elegendő. Ilyenkor — ez a gyakorlatban csak szélső kivételként fordul elő — kénytelen saját pénzeszközeihez nyúlni, és veszteséggel fogja zárni az üzletet, ami most már számára nem csupán egy várt összeg csökkenését, hanem effektív veszteséget, *vagyoncsökkenést* eredményez.

Ilyen körülmények között látható, hogy a külkereskedelmi vállalat *még veszteséges* üzlet esetén is egy bizonyos határig — amíg alapnyeresége a veszteségben való részesedésre rá nem megy — nyereségre tehet szert. Amit tehát gyakorlatilag és mindig kockáztat, az értékesítési tevékenysége ellenértékének csak egy része: a részesedés; amit viszont mindenképpen megkap — és csak rendkívül nagy veszteség esetén, kivételesen veszíthet el — az az árrés.

Ezen az alapsémán *csak mennyiségileg* változtat az a körülmény, hogy a részesedést milyen költségtényezők befolyásolják. Látható ugyanis, hogy mivel az árrés csak a bruttó árbevételtől függ, de nem a nyereségtől, a nyereségre kiható költségtényezők, amelyek a közös számlára kerülnek, egyedül a külkereskedelmi vállalat díjazása árrésen *felüli* részét befolyásolják. Minthogy pedig kockázaton — kiindulásunk szerint — bizonyos költségek alakulásának bizonytalanságát, az e bizonytalanságból adódó konzekvenciák viselését értjük, ezért lesz a részesedés a díjazás változó, bizonytalan, kockázatos része. A felek kockázatközösségének *terjedelme* attól függ, hogy *mennyi költségtényező hathat* a felek ilyen irányú megegyezése folytán *az eredményre*. Nyilvánvaló, hogy *minél több, annál nagyobb a bizonytalanság, annál nagyobb a kockázat*. A releváns költségtényezők körének szűkebben vagy tágabban történő megvonása szűkíti, vagy tágítja a felek kockázatközösségének terjedelmét.

A két szélső lehetőség között azonban van *különbség:* ha a termelő a külkereskedelmi vállalat értékesítési tevékenységének kockázatában vállal részt (értékesítésre kiterjedő kockázatközösség), akkor ezt csak az értékesítés *egészére nézve* teheti meg. Ha viszont emellett a külkereskedelmi vállalat is részt vállal a termelő vállalat tevékenységének kockázataiban, ez utóbbinak a tevékenysége *több részre* parcellázható. Ennek megfelelően a külkereskedelmi vállalat részt vállalhat a termelő termelési, belföldi értékesítési, belföldi szükségletre történő import stb. tevékenységében, végső soron pedig tevékenysége egészének kockázataiban (a termelő vállalat tevékenységére is kiterjedő kockázatközösség).

ac) Látható, hogy a külkereskedelmi és a belföldi termelő vállalatok között létrejövő, vizsgálatunk tárgyát képező jogviszonyok gazdasági háttere egyértelműen a kockázatközösség, a közös érdekeltség meglétét mutatja. Ugyanakkor az is világos, hogy az érdek- és kockázatközösség *milyensége távolról sem egyértelmű;* ellentmondásokkal, érdekösszeütközésekkel, sőt (igen csekély terjedelmű kockázatközösség esetén) adott esetben kifejezetten érdek*ellentétekkel* terhes.

A külkereskedelmi monopólium (amelynek következtében a külkereskedelmi vállalat bevonása elől még akkor sem lehet kitérni, ha a termelő vállalat esetleg a szükséges szakismerettel, piaci kapcsolatokkal stb. rendelkezik), valamint a külkereskedelmi vállalatok adott eszközellátási rendje folytán (a külkereskedelmi vállalat általában csak a fentiekben feltárt értelmű és terjedelmű kockázatot tudja vállalni) az érdek- és kockázatközösség fentiekben kimutatott ellentmondásos voltán nem is lehet csodálkozni; az adott körülmények között ez *gazdasági szükségszerűség.*

ad) Márpedig ha a felek kockázatközössége nem mentes az ellentmondásoktól, ez azt jelenti, hogy nem egyértelmű az áruviszony azonos pólusán való elhelyezkedésük sem. Akkor beszélhetünk ugyanis polgári jogi társaságról, ha — amint erre Eörsi rámutatott[27] — a felek az áruviszony *azonos pólusán* helyezkednek el.

Az *alapjogviszonyban* a felek *viszonylag* egyértelműen és *ellentmondásmentesen* szögezik le a közös célt: az áru értékesítését, és az együttműködésnek ebben a stádiumában még nem konkretizálódnak, realizálódnak azok a lappangó érdekösszeütközések, amelyek magvait ugyanakkor kétségkívül az alapjogviszony hátteréül szolgáló gazdasági szituáció veti el. Ebben a stádiumban a felek az áruviszonynak azonos pólusán helyezkednek el. Az alapjogviszonyra jellemző érdekazonosság a konkrét lebonyolítás, az egyes jogviszonyok létrejötte kapcsán *inog meg* (ha meg nem is szűnik). Minthogy azonban az alapjogviszony a feleket állandóan az érdekazonosság „tömegvonzásában" tartja, hosszabb távon az egyes konkrét ügyletek által felszínre hozott (és a tényleges gazdasági hátteret reálisan tükröző) érdekösszeütközések kiegyenlítődnek. Az alapjogviszony által nyújtott perspektívikus, hosszú távú előnyök oda vezetnek, hogy a felek az alapjogviszony talaján *végső soron,* tendenciaszerűen az *áruviszony azonos pólusa körül*

[27] *Eörsi:* A gazdaságirányítás új rendjére áttérés jogáról. 218. old.

csoportosulnak (ha nem is ott helyezkednek el egyértelműen). Ez a csoportosulás az, amely a felek — csak végső fokon megvalósuló — érdekközösségnek a lényegét adja.

Ha a várt hosszú távú előnyök nem jelentkeznek, az érdekellentétek végső soron történő kiegyenlítődésére nem kerül sor, ez azt jelenti, hogy az alapjogviszony „tömegvonzása" nem érvényesül, az általa kezdetben kínált végső fokoni érdekazonosság nem teremtődött meg, következésképpen a felek *már nem csoportosulnak* az áruviszony azonos pólusa körül; viszonyukra az ellentétes pólusokon való elhelyezkedés a jellemző, ekkor a társas viszony megszüntetésére, és az új helyzetet tükröző más szerződéstípusba tartozó szerződés megkötésére kerül sor.

A jogász számára a problémát az adja, hogy a vázolt *egységes gazdasági tartalmat,* ezt az egységes, de egységében ellentmondásos, mégis az egységet szét nem feszítően ellentmondásos gazdasági szituációt *a jogi dogmatika nyelvére egységesen lefordítani nem tudja.* Látható ugyanis, hogy önmagában az atipikussá, vagy a vegyes jellegűvé minősítés esetleg éppen a probléma mélyebb összefüggéseinek elfedésére válhat alkalmassá. Ezért megítélésünk szerint nem lehet elkerülni azt, hogy a továbbiakban ismét két irányban vizsgálódjunk.

A fentiek alapján mindenesetre megállapítható, hogy az alapjogviszony tekintetében a felek az áruviszony azonos pólusa körül csoportosulnak, a jogilag társasággá minősítés *gazdasági feltétele tehát fennáll.*

ae) Ami most már a társaság *funkció* szempontjából történő elhelyezését illeti, abból kell kiindulni, hogy milyen jog-kötelezettségstruktúrára épül a felek együttműködése.

A társasági szerződések jogkötelezettségstruktúráját vizsgálva szembetűnik, hogy az egyes kötelezettségek *két csoportba, a gazdálkodással és a koordinálással* kapcsolatos kötelezettségek csoportjába tartoznak.

Gazdálkodással kapcsolatos kötelezettségek a *külkereskedelmi* vállalat oldalán a következők: a külkereskedelmi szerződés saját nevében és a társaság részére történő megkötése; a kötés feltételeinek megteremtése (reklám, propaganda, kiállítás stb.); a külkereskedelmi szerződés lebonyolítása; a vételár befizetése, illetve a fizetési teendők intézése importnál; a külföldi fél által vagy ellen támasztott igények érvényesítése és az ellenük való védekezés; a szükséges engedélyek beszerzése; akadályértesítési kötelezettség a külkereskedelmi szerződés teljesítésével kapcsolatban; a termelő vállalat informálása a külkereskedelmi szerződés tartalmáról; kizárólagossági klauzula betartásának és a külföldi fizetéséért való helytállásnak a kötelezettsége; az exporthoz szükséges import bonyolítása.

A *termelő* vállalat *gazdálkodással* kapcsolatos kötelezettségei: az áru előállítása és átadása a fuvarozónak; adatszolgáltatás a külkereskedelmi szerződés megkötéséhez; a külkereskedelmi szerződés ellenjegyzése; a külkereskedelmi szerződés megkötése során a termelési (műszaki) szempontok képviselete; a reklamáció rendezése során a műszaki szempontok képviselete; intézkedések a reklamált hiányosságok kiküszöbölésére (kijavítás, kicserélés); minőségi bizonyítványok beszerzése, akadályértékesítési kötelezettség a külkereskedelmi szerződés teljesítésével kapcsolatban; az árrés és a részesedés átutalása a külkereskedelmi vállalatnak.

A *külkereskedelmi* vállalat *koordinációs* kötelezettségei: a termelő vállalat informálása a világpiaci feltételekről, igényekről, árakról, választókról, az egyes relációk felvevőképességéről és lehetőségeiről; a termelő vállalat informálása saját üzletpolitikájáról, és relációs politikájáról; a termelő vállalatnak a külföldivel folytatott tárgyalásokba való bevonása; a termelő vállalat informálása a konkurrens cégek által kibocsátott termékek minőségéről, paramétereiről, árairól, választékáról; a partner gyártmányai versenyképességének megvizsgálása.

A *termelő* vállalat koordinációs kötelezettségei: a külkereskedelmi partner informálása képviselőhálózatának tájékoztatására, valamint reklám- és propagandatevékenysége irányának meghatározására; a külkereskedelmi vállalat informálása saját termelési, műszaki fejlesztési elgondolásairól, termelési kapacitásának, a termelési ciklusoknak az alakulásáról, valamint a belföldi igények hatásáról.

A felek *kölcsönös* koordinatív kötelezettsége a társasági szerződés teljesítésével kapcsolatos iratokba, elszámolásokba való betekintés biztosítása.

A felek kapcsolatának egészére azonban mindezen túl az egyetértésben való eljárás kötelezettsége, konkrétabban a *közös döntések hozatalának kötelezettsége* nyomja rá a bélyegét. A közös döntéshozatal lényege ugyanis nem a felekre kötelező határozatok, esetleg a kisebbséget kötelező többségi határozatok hozatalára irányul, hanem arra, hogy a felek tevékenységét, a feleknek a szóban forgó kérdéssel kapcsolatos álláspontját *koordinálják.* A közös döntések nem valamiféle, a tagok felett hozott határozatok, hanem arra irányulnak, hogy a felek *együttműködését* hosszú távon és operatíve *szervezzék.* A közös döntéshozatal koordinációs funkciójára utal az a körülmény is, hogy ha a felek nem tudnak megegyezni, akkor mindegyik tag csak nyilatkozata erejéig lesz kötelezve. (A közös döntések koordinatív jellegén az sem változtat, hogy a közösen kialakított és elfogadott álláspontot esetleg „határozatba" foglalják.)

A fentiekben körvonalazott koordinációnak megvannak a *szervezeti* következményei. Pontosabban az a következménye, hogy a tagoktól elkülönült határozathozó szerv kialakítására, a határozathozatal rendjének megállapítására, a kisebbség jogainak védelmére *nincs szükség,* hiszen látható, hogy a felek csak egyetértésben járhatnak el, ha pedig az álláspontok koordinálására irányuló kísérletek nem jártak sikerrel, a kérdés lekerül a napirendről. Ennek megfelelően a közös döntések hozatalának alapelve az *egyhangúság.*

A tevékenységkoordinációnak a társasági szerződésekben azonban még egy további szempontból is jelentősége van: a felek kapcsolatának *nagyobb intenzitása,* ami a kockázatközösség — esetleg még oly csekély mértékű — fennálltában jelenik meg, azzal a következménnyel jár, hogy bármelyik fél tevékenysége a közös eredmény révén közvetlenül kihat társának eredményére is. A kockázatközösség megjelenése tehát a felek kapcsolatában a tevékenységkoordinációt elengedhetetlenül szükségessé teszi. Ám mi az a többletkoordináció, amelyben a más szerződéstípusokhoz képesti többletigény realizálódik? Mennyiben *más, intenzívebb* a

társaságban folyó tevékenységkoordináció, mint a bizományi keretszerződésben, vagy a hosszabb távra szóló szállítási alapú vegyes szerződésben?

A koordinálandó tevékenységek erősen hasonlítanak egymáshoz. A társaságban azonban egyrészt *mennyiségileg nagyobb számú* koordinációs jellegű kötelezettséggel találkozunk. Másrészt a társasági szerződésnek sajátossága a „hagyományos" koordinációs kötelezettségeken (pl. informálás a konkurrens termékeiről, termelő árui versenyképességének megvizsgálása stb.) túlmenően a *közös döntéshozatalban* megvalósuló tevékenységkoordináció kötelezettsége. Ez a kötelezettség kétszeresen is *szankcionált.* Egyfelől a közös döntéshozatal mellőzésével tett intézkedések folytán előálló költségeket nem lehet a közös számlára vinni, hanem azokat az a fél köteles viselni (megtéríteni), amelyik a kötelezettségszegő magatartást tanúsította. Másrészt ha az ilyen magatartás rendszeressé válik, mint fontos ok a társasági szerződés azonnali hatályú, rendkívüli felmondásához is alapul szolgálhat.

A társasági és a másik két szerződéstípus keretében megvalósuló tevékenységkoordináció között tehát a mennyiségi különbségek mellett *minőségi* különbség van. A minőségi különbség pedig a felek kapcsolata mélységének, nagyobb intenzitásának, végeredményben a kockázatközösség folytán megvalósuló kölcsönös függésnek a következménye.

af) A felek alapjogviszonyának minősítésénél tehát abból kell kiindulni, hogy benne a társulások mindkét — mind a gazdálkodásra, mind a koordinációra irányuló — funkciója megjelenik. Figyelemmel kell azonban lenni arra, hogy a közös gazdálkodás funkciója itt *nem az eszközegyesítés szerinti értelemmel* jelenik meg. Ennek megfelelően nem lenne helyes közös gazdasági vállalkozásra irányuló társulásról beszélni, hiszen itt arról van szó, hogy a felek gazdálkodó tevékenységük bizonyos (hasonló, egynemű vagy kapcsolódó) szektorait egyesítik. Úgy véljük, hogy — mivel gazdálkodó tevékenységek közös kockázatvállaláson alapuló egyesítése áll a társulás centrumában — a *közös gazdálkodó tevékenységre* irányuló funkció kiemelése a találóbb. Mivel azonban a tevékenységegyesítés nem éri el az eszközegyesítés szintjét, szervezetileg (esetleg jogilag is) különálló másodlagos gazdálkodó egység nem jön létre, a gazdasági és jogi önállóságukat megőrző, továbbra is elkülönülten, bár most már kapcsolódóan, ennek megfelelően szükségképpen egymásra is tekintettel tevékenykedő gazdálkodó szervezetek tevékenységüket a társulási cél megvalósítása érdekében *szükségképpen koordinálni kénytelenek.*

Az elmondottakat összegezve a külkereskedelmi és a belföldi vállalatok vizsgálatunk tárgyát képező alapjogviszonyát úgy lehetne meghatározni, hogy az olyan *elsődlegesen közös gazdálkodó tevékenységre, másodlagosan tevékenységkoordinációra irányuló társulás, amelyben vagyoni eszközök közös rendelkezésre bocsátására nem kerül sor.*

ag) Terjedelmi okokból nem térünk ki részletesen azokra a különbségekre, amelyek ezt a társasági szerződést a bizományi és a szállítási keretszerződésektől elhatárolják. Mindössze arra mutatunk rá, hogy a fő különbség nézetünk szerint a kockázatközösség hiányában, ennek következtében a kialakított tevékenységkoordináció alacsonyabb intenzitásában, mindenekelőtt az általános közös döntéshozatali kötelezettség alapelvkénti kimondásának mellőzésében jelentkezik. Nem téveszthet meg az a körülmény, hogy a felek mindhárom szerződéstípus esetén bizonyos fokú tevékenységkoordinációt megvalósítanak. Ez ugyanis — mint mindhárom szerződéstípusra közösen jellemző vonás — nézetünk szerint elsődlegesen azzal a — mindhárom szerződéstípusra nézve közös — vonással függ össze, hogy a felek *tartós, folyamatos, hosszú távú* kapcsolatot létesítenek, amely a koordinációt önmagában szükségessé teszi. A társaságban azonban e mellé lép a kockázatközösség, amelynek minőségileg más, az alapelvként elvileg minden kérdésre kiterjedő közös döntéshozatali kötelezettség a folyamánya, és amely kötelezettség ezért *csak a társasági* szerződés jellemzője.

b) Az *egyes,* a társasági jogviszony alapján létrejövő, azt *konkretizáló jogviszonyok* relatív önállósága, az alapjogviszonytól való viszonylagos elszakadása[28] nem teszi lehetővé sem a problémának egyszerűen egyértelműen társasággá, sem vegyes szerződéssé való minősítését. Ezeket a jogviszonyokat relatív elkülönültségüknek megfelelően relatíve elkülönülten kell vizsgálni és minősíteni.

ba) A relatív elkülönülés alapja az a körülmény, hogy e jogviszonyok alapja és feltétele: a társasági jogviszony, ez utóbbi az előbbiek *conditio sine qua non*-ja, ehhez képest a későbbi jogviszonyok csak járulékosaknak tekintendők. Az alapjogviszony tehát megadja a lehetőséget, míg az egyes konkrét jogviszonyok valóra váltják azt. Persze az előbbi lehetőség keretei között; nyilvánvaló ugyanis, hogy az egyes jogviszonyok a társasági jogviszony kereteit sohasem hagyhatják el, annak talajáról az alapjogviszony jellegével ellentétesen nem rugaszkodhatnak el. *Relatív önállóságuk* tehát addig terjed, hogy az alapjogviszonnyal ellentétbe sohasem kerülve, annak keretei között és azzal összhangban konkretizálják a társasági szerződésben vállalt jogokat és kötelezettségeket. Nézetünk szerint az alapprobléma a külkereskedelmi vállalat jogállásának tisztázatlansága; a kérdés az, hogy milyen minőségben lép

[28] *Bauer:* A külkereskedelmi társaság de lege ferenda című cikkében viszont (igaz más, a társaságon belüli esetleges külön szerződések aspektusában) azt hangsúlyozza, hogy a külön szerződések kötésének gondolata a társaság lényegével ellentétes, és ezzel a relatív elkülönültség elismerésének, a relatíve elkülönült vizsgálat szükségességének útját elvágja.

fel a külkereskedelmi vállalat a külkereskedelmi szerződés megkötésekor, és hogy e fellépésének mi a jogi alapja.

bb) Bauer Miklós helyesen hangsúlyozza, hogy a külkereskedelmi vállalat képviselőnek semmiképpen nem tekinthető, hiszen a Külkereskedelmi Törvény alapján csak saját nevében járhat el, a társaság külkereskedelmi joggal nem rendelkező tagjait nem képviselheti.[29] Ennek az alapelvnek a külkereskedelmi monopólium képezi a gazdasági hátterét; ez az oka annak az ellentmondásos helyzetnek, hogy a külkereskedelmi célú társaság nem léphet fel kifelé; ez az oka annak, hogy ennek a társaságnak a hagyományos értelemben vett „külső viszonya" nincs is. A jogi konstrukció akkor helyes, ha a fenti feltétlenül érvényesülést kívánó gazdaságpolitikai alapelvet tartalmazza, és maradéktalanul érvényre juttatja. Ez a szempont — amit abban a megfogalmazásban, miszerint a külkereskedelmi vállalatnak a társaságba való bevonására speciális ismeretei mellett elsősorban külkereskedelmi joga miatt kerül sor, már leszögeztünk — a felek jogviszonyának *sajátos vonást* ad.

Ezt a társaságot nem képviseli senki, a saját nevében a forgalomban fel sem lép, a külkereskedelmi vállalat saját nevében történő fellépése a külkereskedelmi monopóliumnak csupán adekvát jogi tükrözése, és megadja a felek jogviszonya kialakításának alaphangját, azt a keretet, amelyen belül a társasági jogviszony realizálása történhet. A külkereskedelmi vállalat *kifelé* való fellépésének *tényét* a külkereskedelmi monopólium eleve eldönti. A külkereskedelmi vállalat *„befelé"* való fellépésének milyenségét — a szerződéstípus kérdését — viszont elsősorban a kockázatközösség milyensége, valamint a külkereskedelmi vállalat bevonására okot adó másik szempont: a birtokában levő speciális ismereteinek hasznosítása dönti el.

bc) Boross és Hontvári azon megjegyzésében,[30] miszerint a külkereskedelmi vállalat és a partnerei viszonya mind bizományi, mind társasági szerződés esetén megbízási jellegű, kétségkívül van némi igazság — már ami az egyes konkrét jogviszonyokat illeti. Kérdés azonban, mennyiben érvényesül és miben áll ez a megbízási jelleg? A társaság struktúrája ugyanis a tagok egyetértésén, egymással szembeni kölcsönös egyenlőségén alapszik — egyik tag sem utasíthatja a másikat, és mindegyik csak a másik egyetértésével járhat el. Ez már önmagában elhatárolja a tagok viszonyát a megbízástól.

Ugyanakkor — éppen a külkereskedelmi vállalat speciális ismeretei miatt — számos szerződésbe expressis verbis bekerül a közös döntés kötelezettsége alóli kivétel: a felek a mindennapi rutinmunka körébe tartozó feladataik ellátása tekintetében önállóan járnak el, még egyetértés kialakítására sincs szükség. A külkereskedelmi vállalatot tehát nemcsak hogy nem lehet utasítani, hanem *egyenesen saját belátása szerint jár el* a speciális ismereteit igénylő feladatai megoldásában — ezt pedig éppen a társasági viszony, annak fokozott bizalmi jellege, és a kockázatközösség megvalósulása teszi lehetővé. Ha már ugyanis a külkereskedelmi vállalatnak a társaságba való bevonására sor került, feladatainak ellátása a tagsági jogviszonyból fakadó *jogává* is vált.

Eltérés van a megbízás visszavonásának, felmondásának lehetősége vonatkozásában is. Amíg a megbízást mindkét fél bármikor felmondhatja (csak a mebízott felmondása — hosszabb felmondási időhöz van kötve — Ptk. 483. §), a külkereskedelmi vállalat „megbízatását" nem lehet felmondani, visszavonni. Ugyanakkor a külkereskedelmi vállalat sem „mondhat le", hiszen amíg a társaságnak tagja, addig a feladatkörébe tartozó teendők ellátása társasági tagságából folyóan nemcsak joga, hanem *kötelezettsége* is.

A külkereskedelmi vállalat azonban csak úgy tudja a társasági cél elérése érdekében tevékenységét kifejteni, ha a tagoktól a szükséges jognyilatkozatok megtételére, jogcselekmények elvégzésére a társasági szerződés időtartamára általános *felhatalmazást* kap. Ezt az általános felhatalmazást azonban a többi tag a *társasági szerződés* megkötésével, aláírásával, pontosabban annak szerződési kikötésével adja meg, hogy a külkereskedelmi vállalat kötelessége a külkereskedelmi szerződések megkötése és lebonyolítása.

bd) A fentieket az alábbiakban lehet összefoglalni: a külkereskedelmi vállalat a külkereskedelmi szerződés megkötését és lebonyolítását saját nevében végzi; ez a tevékenység a társasági szerződés alapján kötelessége — a társaság tagjainak bármikor köteles rendelkezésére állni, de a „megbízás" ellátásának mikéntje tekintetében az utasítási jogot a külkereskedelmi vállalat messzemenő önállósága, valamint az egyetértésben való eljárás kötelezettsége helyettesíti. A külkereskedelmi vállalat és a többi tag egyes, konkrét jogviszonyait tehát olyan *atipikus megbízásnak* lehet tekinteni, ahol a megbízás elvállalása a „megbízott"-nak kötelessége, de a megbízást nem esetenként, hanem a társasági szerződés aláírásával a tagok a társasági szerződés időtartamára egy ízben adják. Ugyanakkor e „megbízás" teljesítésének feltételei szintén egy alkalommal, a társasági szerződés aláírásakor kerülnek rögzítésre. A „megbízás" ily módon azáltal válik atipikussá, hogy alapja a kereteit megszabó társasági jogviszony, a konkrét ügyletre vonatkozó „megbízás" ennek kikötései által határoltan „deformálódik", hiszen teljesítése csak az alapjogviszony keretei között, azzal összhangban lehetséges.

c) Nézetünk szerint éppen ezért nem lehet kizárni annak *lehetőségét,* hogy a felmerülő esetleges jogvitában az eset konkrét körülmé-

[29] uo.

[30] *Boross—Hontvári:* Külkereskedelmi tárgyú társasági szerződések.

nyeit figyelembe véve az egyes, konkrét jogviszonyok — és nem az alapjogviszony! — tekintetében a megbízásra vonatkozó Ptk.-beli rendelkezéseket is alkalmazni lehessen, feltéve természetesen, hogy ezek nincsenek ellentétben a társasági szerződésben foglalt megállapodásokkal.[31]

Természetesen a gyakorlati jogalkalmazásban nem egyszerű a felek társasági alapjogviszonyának és járulékos atipikus egyes, konkrét jogviszonyainak elhatárolása. Fejtegetéseink célja az volt, hogy egy elméleti sémát dolgozzunk ki, amely a tisztánlátást kívánja elősegíteni. Azt sem lehet azonban állítani, hogy a gyakorlatban ilyen differenciálásra egyáltalán nincsen mód (a felmondás például kifejezetten az alapjogviszony problémája, így arra — eltérő szerződési kikötés híján — a Ptk. 576. § (3) bek.-ének szabályait kell alkalmazni, és fejtegetéseink — úgy véljük — nem szolgáltatnak alapot olyan értelmezésre, hogy a felmondásra a megbízásra vonatkozó rendelkezések alkalmazása szóba jöhetne).

Nézetünk szerint *vegyes* szerződésről azért *nem lehet* esetünkben *beszélni,* mert az alapjogviszony tisztán társasági szerződés és az egyes konkrét jogviszonyok ettől relatíve elkülönülve, relatíve önállóan jelennek meg; a kapcsolat lazasága tulajdonképpen annak következménye, hogy a jogviszonyok már eleve (habár kapcsolódnak, de) nem egyneműek. Önmagában viszont az, hogy a vállalatok termelési-értékesítési együttműködésében gazdasági és jogi szükségszerűség az, hogy a felek között különböző nevesített szerződések (vállalkozás, megbízás), vagy eseti megegyezések, hogy egy tagsági jogviszony keretén belül adott esetben további, azt realizáló jogviszonyok jönnek létre, a gazdasági életben és jogi irodalmunkban is ismert jelenség [ld. *2. b)* pontot], és a vegyes szerződéssé minősítés megalapozására nézetünk szerint nem elégséges.

d) Vegyes szerződésről a szerződéses gyakorlat vizsgálata alapján akkor beszélhetünk, ha maga az alapjogviszony vegyes jellegű, tehát amikor a bizományi, vagy a szállítási keretszerződésbe a kockázatközösség bizonyos elemei egyes kérdések közös eldöntése kötelezettségének kíséretében beszivárognak. Erre a lehetőségre a gazdasági valóság sokszínű igényei folytán szükség van, a gyakorlat nem jelentéktelen számban mutat fel vegyes szerződéseket. Úgy gondoljuk azonban, hogy a vegyes jelleg léte a tipikus megragadását nem gátolhatja, márpedig tipikusnak a vizsgálatunk tárgyát képező területen a fentiekben vázolt társasági alapjogviszony és az ahhoz kapcsolódó atipikus „megbízási" jogviszonyok sokasága mondható.

Vörös Imre

[31] Ld. még: 20. lábjegyzet; a bizományi szerződésben foglalt megbízás csak szerződéskötésre szól (Ptk. 507. §), ezért társasági szerződés esetén ez a leszűkített értelmű szabályozás nem alkalmazható.

A Nemzetközi Atomenergia Ügynökség és kapcsolatai Magyarországgal

I. A Nemzetközi Atomenergia Ügynökség és jogi jellege

1. A Nemzetközi Atomenergia Ügynökség (továbbiakban: NAÜ) létrejöttének előzményei tulajdonképpen közvetlenül a II. világháború utáni időkre nyúlnak vissza, amikor először merült fel valamiféle olyan állandó nemzetközi intézmény létrehozásának gondolata, amely az atomenergiával kapcsolatos kérdésekkel foglalkozna. Az atomenergia felfedezésével összefüggő kérdésekkel a nemzetközi béke és biztonság fenntartására hivatott új nemzetközi szervezet, az ENSZ is foglalkozott, s annak Közgyűlése 1946 elején létrehozta az Atomenergia Bizottságot.[1] E bizottság keretében folytatott tárgyalások azonban teljes kudarccal zárultak, s 1952 januárjában az Atomenergia Bizottságot formálisan is megszüntették.[2]

Az Atomenergia Bizottság aktív működésének rövid három esztendeje alatt — a tárgyalások ugyanis már jóval a Bizottság feloszlatása előtt megszakadtak — nem is igen jöhetett létre bármiféle megegyezés, miután a Bizottság napirendjén két egymással szöges ellentétes javaslat szerepelt.

Az Egyesült Államok az államok szuverenitása elvének semmibevételével megfogalmazott Baruch-tervvel hozakodott elő, amelynek

[1] Ld. ENSZ Közgyűlés 1 (I.) számú határozat

[2] Az ENSZ Atomenergia Bizottsága e bizottság és a Hagyományos Fegyverzetek Bizottságának funkcióit átvevő Leszerelési Bizottság létrejöttével szünt meg Ld. ENSZ Közgyűlés 502 (VI.) számú határozat

lényege az volt, hogy egy nemzetközi hatóságot hoznának létre, amely tulajdonosként rendelkezne a világ egész hasadóanyag készletével, s teljes ellenőrzést gyakorolna minden nukleáris létesítmény felett.[3] Ezzel ellentétben viszont a Szovjetunió javaslata szerint bármiféle ellenőrzési rendszer létrehozását megelőzően az államoknak nemzetközi szerződést kell kötniük az atomfegyverek előállításának és felhasználásának tilalmáról és a meglevő készletek megsemmisítéséről.[4]

2. A hidegháborús légkör enyhűlésével 1953. végén, illetve 1954. elején került ismét az ENSZ Közgyűlésének napirendjére egy az atomenergia kutatásával és felhasználásával összefüggő kérdésekkel foglalkozó nemzetközi szervezet létrehozására vonatkozó javaslat. A kezdeti elképzelések szerint ez a nemzetközi szervezet az ENSZ égisze alatt működne és az atomenergiának kizárólag csak békés célokra való felhasználásával foglalkozna. Az ENSZ Közgyűlése hosszas vita után 1954. december 4-én kelt 810(IX). sz. egyhangúan hozott határozatában elfogadta az új nemzetközi szervezet megalakításának tervét, amelynek alapján megindultak a NAÜ létrehozásával kapcsolatos tárgyalások.

Az első megbeszélések 1954. végén és 1955. elején kezdődtek meg nyolc nyugati állam között, amelyek közül öt igen jelentős uránt termelő volt.[5] A tárgyalásokba később bekapcsolódott Brazília és India, a szocialista államok közül pedig a Szovjetunió és Csehszlovákia. Az így létrejött tizenkét állam képviselőjét magában foglaló bizottság készítette el a NAÜ alapító okiratának első tervezetét. A bizottság javaslatait az ENSZ Közgyűlésének székhelyén 1956. szeptember 20. és október 26. között ülésező nemzetközi konferencia vitatta meg, amelyen végleges formájában kidolgozták és elfogadták az új nemzetközi szervezet alapító okiratát.[6] A NAÜ-t alapító nemzetközi szerződés, a NAÜ Statutuma a tizennyolcadik ratifikációs okmány letétbehelyezése után, 1957. július 29-én lépett hatályba,[7] s a szervezet első Közgyűlése 1957. októberében megkezdte munkáját.[8]

3. A NAÜ feladata Statutumának VI. cikke értelmében az, hogy „... meggyorsítsa és szélesebb körűvé tegye az egész világon az atomenergia felhasználását a béke, az egészségügy és jólét érdekében". A szervezet feladata továbbá az is, hogy „... lehetőségeinek határán belül biztosítsa, hogy az általa vagy kérésére, illetve felügyelete vagy ellenőrzése mellett nyújtott támogatást ne használják fel katonai célok előmozdítására".

E rendelkezések alapján a NAÜ tevékenysége kétirányú, egyrészt előmozdítani a nukleáris energia felhasználását az emberiség békéjének és jólétének érdekében, másrészt pedig a nukleáris energia békés célokra és biztonságos körülmények között való felhasználásának biztosítása.

A nukleáris energia békés célokra való felhasználását előmozdító feladatának megvalósítása során az Ügynökség igen szerteágazó tevékenységet fejt ki, így többek között mint nemzetközi tudományos információs csereközpont működik, tanfolyamokat, tudományos konferenciákat szervez, ösztöndíjakat adományoz, szakértőket küld a tagállamokba, támogatja és bizonyos mértékben nemzetközi szinten koordinálja a nukleáris energiával kapcsolatos alap- és alkalmazott kutatásokat, s végül nukleáris anyagok és felszerelések juttatásával segíti a tagállamokat.

A NAÜ-nek a neukleáris energia békés célokra való felhasználását előmozdító tényke désén belül az ún. technikai segítség a legnagyobb jelentőségű. Ennek keretében az Ügynökség — elsősorban a fejlődő országoknak — kutatások folytatására, fejlesztési célokra, illetve a nukleáris energia felhasználásának gyakorlati alkalmazására hasadóanyagokat, berendezéseket, felszereléseket stb. ad. Az Ügynökség által, illetve közreműködésével kapott segítség felhasználásában az államokat bizonyos kötöttségek korlátozzák, melyek közül a legfontosabb az, hogy ezen segítséget nem használhatják fel katonai célokra.

---

[3] A Baruch-tervet ld. Official Records of the Atomic Energy Commission. First Year, No. 1. 4—14 old.

[4] A Szovjetunió javaslatát ld. Official Records of the Atomic Energy Commission, First Year. No. 2. 23—30. old.
Ezen kívül a Szovjetunió 1947-ben előterjesztett egy ellenőrzési javaslatot is. Ld. Official Records of the Atomic Energy Commission, Second Year, No. 2.

[5] A NAÜ Statutumának egészen legutóbbi, 1970-ben kelt módosításáig az Ügynökségben az alapüzemanyag gyártó államok bizonyos mértékig privilegizált helyzetben voltak, ugyanis mint sajátos kategóriát képező államcsoportból ezen államok közül néhány — a leköszönő Kormányzó Tanács választása alapján — mindig a Kormányzó Tanács tagja volt.
Vö. a Statutum VI. cikkének korábbi 2. bekezdésével.

[6] A New York-i konferencián az ENSZ Közgyűlésének 1955. december 3-án kelt 912 (X.) számú határozata értelmében az ENSZ-tagállamok és az ENSZ szakosított intézmények képviselői vettek részt
A NAÜ Statutumát ld. IAEA Legal Series, No. 1. 49—68. oldal.

[7] A NAÜ Statutuma XXI. cikkének E. pontja értelmében a Statutum akkor lép hatályba, ha tizennyolc állam letétbe helyezte ratifikációs okmányát, feltéve, hogy az említett tizennyolc állam között legalább három szerepel a következő államok közül: Amerikai Egyesült Államok, Kanada, Nagy-Britannia, Szovjetunió.

[8] A NAÜ Statutumához csatolt I. Függelék értelmében a Statutum hatálybalépéséig, illetve az első Közgyűlés egybehívásáig és a Kormányzó Tanács megválasztásáig az Előkészítő Bizottság járt el mindazon kérdésekben, amelyek szükségesek voltak ahhoz, hogy az új nemzetközi szervezet megkezdhesse tevékenységét. A Függelék A. pontja szerint az Előkészítő Bizottság a következő államok egy-egy képviselőjéből tevődött össze: Ausztrália, Belgium, Brazília, Csehszlovákia, Dél-Afrikai Unió, Egyesült Államok, Franciaország, India, Kanada, Nagy-Britannia, Portugália, Szovjetunió és annak a hat másik államnak egy-egy képviselőjéből, akiket a NAÜ Statutumával foglalkozó nemzetközi konferencia választott meg.

4. A NAÜ tevékenysége a szervezet főfeladatát képező másik területen lényegében kétirányú, s az jelenti egyfelől a nukleáris energia biztonságos körülmények között való felhasználásával összefüggő normák, szabványok kidolgozását, másfelől pedig a nukleáris energia békés célokra való felhasználásának ellenőrzését.

A NAÜ a nukleáris energiának megfelelő, biztonságos körülmények között való felhasználásának megvalósítása érdekében különféle normákat, szabályokat, ajánlásokat készít, amelyeknek az a célja, hogy a nukleáris energia előállítása, felhasználása, szállítása során az emberi életet és a természeti környezetet fenyegető veszélyeket a minimálisra csökkentsék. A NAÜ által létrehozott biztonsági szabályok — melyeket az Ügynökség a legtöbb esetben más nemzetközi szervezetekkel együttműködve dolgozott ki — csak a NAÜ által, illetve a tagállamokban a NAÜ-től kapott segítséggel végrehajtott nukleáris műveletekre kötelezőek. Ezen normák alkalmazási köre azonban a gyakorlatban ennél jóval szélesebb körű, mivel e szabályokat átvették számos két-, illetve többoldalú nemzetközi szerződésben, továbbá maguk az államok is kérhetik — és kérik is —, hogy az említett óvórendszabályokat alkalmazzák valamennyi, vagy bizonyos, s nemcsak az Ügynökség közreműködésével végbemenő nukleáris műveleteikre.

5. A nukleáris energia békés célokra való felhasználásának biztosítását a NAÜ ún. biztosítéki rendszerének alkalmazásával látja el.[9] Ez azt jelenti, hogy nemzetközi egyezmények alapján — mely egyezményekben az államok elfogadják a NAÜ biztosítéki rendszerét — az Ügynökség a szerződő államok területén található nukleáris létesítményekben rendszeres helyszíni ellenőrzést tart.

A NAÜ biztosítéki rendszerének alkalmazása kötelező az Ügynökség által, illetve közreműködésével tagállamoknak juttatott hasadóanyagokra, berendezésekre stb. Ezen kívül az államok egyoldalúan valamennyi, vagy egyes nukleáris létesítményeiket is alávethetik az Ügynökség biztosítéki rendszerének, s végül a NAÜ Statutuma értelmében a biztosítéki rendszert kiterjeszthetik egyéb két-, illetve többoldalú nemzetközi szerződéseikre is. A NAÜ Statutumának rendelkezése alapján került sor a biztosítéki rendszer alkalmazására a nukleáris fegyverek elterjedésének megakadályozásáról szóló szerződésben, az atomsorompó-egyezményben a nukleáris fegyverrel nem rendelkező államok által vállalt kötelezettségek ellenőrzésére.

6. A NAÜ biztosítéki ellenőrzésének legfőbb célja annak elérése, hogy az államok a rendelkezésükre álló hasadóanyagokat békés célokra használják fel. Ezzel kapcsolatban azonban az a probléma merül fel, hogy a békés célokra való felhasználás fogalmának a biztosítéki ellenőrzések vonatkozásában kétféle értelmezése ismeretes. Ezen két fajta értelmezés abból adódik, hogy a békés célokra felhasználás fogalmának különböző nemzetközi szerződések (így a NAÜ Statutuma és az atomsorompó-egyezmény) egymástól eltérő értelmet tulajdonítanak.

A NAÜ Statutuma a békés célokra felhasználás fogalmát közvetlenül nem értelmezi, illetve annak tartalmát negatív oldalról közelíti meg, amikor II. cikkében kimondja, hogy „Az Ügynökség arra törekszik, hogy meggyorsítsa és szélesebb körűvé tegye az egész világon az atomenergia felhasználását a béke, az egészségügy érdekében. Lehetőségeinek határain belül biztosítja, hogy az általa vagy a kérésére, illetve felügyelete vagy ellenőrzése mellett nyújtott támogatás ne kerüljön felhasználásra oly módon, hogy az katonai célokat szolgáljon." A NAÜ Statutuma azonban a „katonai célok" fogalmát sem értelmezi, aminek következtében felvetődik a kérdés, vajon a nukleáris energiának katonai célokra való felhasználása alatt ezen energiafajtának csak fegyverekben való felhasználása értendő, vagy pedig még más, egyéb formában való felhasználása is.

Ha a Statutum fentebb idézett cikkében használt „katonai célok" kifejezést ugyanezen cikk első mondatában rögzítettek fényénél vizsgáljuk, akkor világos, hogy a Statutum alkotói a nukleáris energia katonai célokra való felhasználása alatt a nukleáris energiának nemcsak fegyverekben való felhasználását értették. A szervezet alapvető célja ugyanis — amint az a fentiekből kitűnik — a nukleáris energiának az emberiség jóléte és békéje érdekében való felhasználásának előmozdítása. Ezzel a céllal pedig nyilvánvalóan összeegyeztethetetlen lenne az, ha az államok az Ügynökség által vagy közreműködésével kapott segítséget olyan — nukleáris fegyvernek ugyan nem minősülő — katonai eszközökben használnák fel, mint például az atommeghajtású hadihajók, vagy tengeralattjárók, amelyek éppen úgy nem tekinthetők a nukleáris energiának az emberiség jóléte vagy békéje érdekében való felhasználásnak, mint maguk a nukleáris fegyverek. Vagyis, a NAÜ által tagállamoknak nyújtott segítség békés célokra való felhasználának kötelezettsége azt jelenti, hogy a segítségben részesülő állam az Ügynökségtől, illetve annak közvetítésével kapott segítséget nem használhatja fel semmiféle katonai célokra, például atommeghajtású hadihajók működtetésére.

Ezzel ellentétben viszont az atomsorompó-egyezmény a békés célokra felhasználás fogal-

[9] A NAÜ biztosítéki rendszerének alkalmazásával kapcsolatos első Biztosítéki Dokumentum 1969-ben kelt és az a kutatóreaktorokra vonatkozott. (Ld. IAEA, INFCIRC [26]. Ezt 1964-ben kiterjesztették a nagyreaktorokra és alaposan módosították. (Ld. IAEA, INFCIRC [26] Add. 1.) 1966-ban egy új módosított Biztosítéki Dokumentumot hoztak létre, melyet 1966-ban kiterjesztettek a fűtőanyagot újrafeldolgozó üzemekre. (Ld. IAEA, INFCIRC [66 és 66] Rev. 1.) 1968-ban az Ügynökség Kormányzó Tanácsa elfogadta a biztosítéki ellenőrzések további kiterjesztését a friss nukleáris üzemanyagot feldolgozó és a fűtőelemeket gyártó üzemekre. (Ld. IAEA, INFCIRC [66] Rev. 2.)

mát az előbbinél jóval tágabban értelmezi, miután e szerződés szerint a nukleáris energia békés célokra való felhasználásának fogalma nem zárja ki ezen energiának, nukleáris fegyverek kivételével, egyéb katonai célokra való felhasználását. Az atomsorompó-egyezményben ugyanis a nukleáris energia békés célokra való felhasználása fogalmának olyan formában való megközelítésével találkozunk, hogy e szerződés egyrészt több ízben kimondja, hogy a nukleáris fegyverrel nem rendelkező államok minden korlátozástól mentesen folytathatnak békés célú nukleáris tevékenységet; másrészt pedig az egyezményben a nukleáris fegyverrel nem rendelkező államok egyszer és mindenkorra lemondanak a nukleáris fegyverek és a nukleáris robbanószerkezetek bármilyen formában való megszerzéséről. A contrario mindazon nukleáris tevékenységek, amelyek nem járnak nukleáris fegyverek vagy nukleáris robbanószerkezetek megszerzésével a nukleáris energia békés célokra való felhasználásának minősülnek, s a nukleáris fegyverrel nem rendelkező államok számára megengedettek. Ebből pedig az következik, hogy az atomsorompó-egyezmény alapján megengedettnek, illetve a nukleáris energia békés célokra való felhasználásának minősül a nukleáris energiának olyan katonai célokra való felhasználása, amelyek nem járnak nukleáris fegyverek vagy nukleáris robbanószerkezetek megszerzésével, így például az atommeghajtású tengeralattjárók, illetve hadihajók üzemeltetése. A békés célokra felhasználás fogalmát egyébként az atomsorompó-egyezményhez hasonlóan értelmezi a Latin-Amerika nukleáris fegyvermentesítéséről szóló 1967-ben létrehozott Tlatelolco-i szerződés is.

Mindezek alapján világos tehát, hogy a NAÜ biztosítéki rendszerének alkalmazása során tulajdonképpen kétféle mércét alkalmaz, s elvileg lehetséges, hogy valamely nukleáris tevékenységet, ha azt a NAÜ mint általa, illetve közvetítésével végbemenő nukleáris műveletet ellenőrzi, akkor az tilos tevékenységnek tekintendő; ha viszont ugyanezen nukleáris tevékenységet a NAÜ az atomsorompó-egyezmény alapján ellenőrzi, úgy az megengedettnek minősül.

7. A NAÜ tevékenységével kapcsolatban talán nem érdektelen megemlítenünk, hogy az Ügynökség igen jelentős szerepet játszik a nukleáris jog fejlesztésében, ami jelentkezik mind a nemzetközi normák, mind pedig a belső jogok szintjén. Így az Ügynökség létrejötte óta a szervezet égisze alatt, illetve közreműködésével több nemzetközi szerződést hoztak létre, melyek közül talán a legfontosabb a nukleáris károkért való polgári jogi felelősségre vonatkozó nemzetközi egyezmény, valamint a hasadóanyagok szállítását szabályozó nemzetközi norma.[10]

Ami a belső nukleáris jogalkotást illeti, a NAÜ e téren is igen jelentős segítséget nyújt az államoknak, mely ún. általános, illetve konkrét segítség formájában realizálódik. Általános segítségnek nevezhetjük az Ügynökség által olyan óvórendszabályok, normák stb. kidolgozását, melyek modellül szolgálnak az államok számára az adott tárgyban készülő belső nukleáris jogszabályaikhoz; konkrét segítséghez pedig azok az esetek tartoznak, amikor az Ügynökség szakértők küldésével, dokumentáció szolgáltatásával stb. segíti a tagállamokat egyes meghatározott, a nukleáris energia kutatásával, felhasználásával stb. kapcsolatos kérdéseket rendező jogszabály megalkotásában.

8. A NAÜ legfőbb szerve a Közgyűlés, mely valamennyi tagállam képviselőjéből áll, s évenként egyszer ülésezik. A Közgyűlés hatáskörébe tartozik az Ügynökség tevékenységének irányítása, a szervezet költségvetésének elfogadása, az új tagállamok felvétele felöleli döntés, a Kormányzó Tanács egyes tagjainak megválasztása stb.

Az Ügynökség végrehajtó szerve a Kormányzó Tanács. E szerv igen széles jogkörrel rendelkezik, s lényegében — kivéve a Statutum által kifejezetten a Közgyűlés hatáskörébe utalt ügyeket — valamennyi a szervezet irányításával és működésével kapcsolatos kérdéssel foglalkozhat.

A Kormányzó Tanács összetételéről a Statutum VI. cikke rendelkezik, s ennek értelmében a Kormányzó Tanács tagjainak megválasztásánál a nemzetközi szervezetekre általában jellemző méltányos földrajzi megosztás elvén kívül figyelemmel kell lenni arra is, hogy a nukleáris energia előállítása és kutatása terén kiemelkedő jelentőségű államok mindenkor a Kormányzó Tanács tagjai legyenek. A NAÜ Statutumának legutóbbi módosítása szerint a Kormányzó Tanácsnak elvileg maximálisan 39 állam lehet a tagja.[11] A gyakorlatban azonban a Kormányzó Tanács tagjainak száma ennél kevesebb szokott lenni, ami a Tanács tagjai megválasztásánál érvényesülő, előbb említett kétféle szempont együttes alkalmazására vezethető vissza.

A Statutum VI. cikke alapján a Kormányzó Tanács tagjait egyrészt maga a leköszönő Kormányzó Tanács, másrészt pedig a Közgyűlés választja meg.

A Kormányzó Tanácsnak ennek megfelelően először is tagja, a leköszönő Kormányzó Tanács kijelölése alapján, az atomenergia technológiája terén legmagasabb színvonalon álló kilenc tagállam. Ezen kívül a Kormányzó Tanács az alábbi földrajzi övezetekből: Észak-

[10] Az egyezményeket ld.: International Conventions on Civil Liability for Nuclear Damage, IAEA Legal Series, No. 4. Revised 1976. Edition. IAEA, Vienna, 1976. 7—18. oldal és 55—58. oldal.

[11] A NAÜ Statutumának a Kormányzó Tanács összetételével kapcsolatos rendelkezéseit eddig már két ízben, 1963-ban és 1970-ben módosították. Ezen módosítások során mindannyiszor a Kormányzó Tanács tagjainak számát emelték fel abból a célból, hogy a fejlődő országok is megfelelő képviseletet nyerjenek a NAÜ e fontos szervében

Amerika, Latin-Amerika, Nyugat-Európa, Kelet-Európa, Afrika, Közel-Kelet és Dél-Ázsia, Délkelet-Ázsia és a Csendes-óceán, Távol-Kelet, az atomenergia technológiája terén legmagasabb színvonalon álló azon tagállamot választja be a Kormányzó Tanácsba, amelynek földrajzi övezete még nincs képviselve a fentebb említett kilenc tagállam által. A Kormányzó Tanács által választott államok megbízatása egy évre szól, s minden korlátozástól mentesen egy állam ugyanabban a kategóriában egymást követő periódusokra is újraválasztható.[12]

A Kormányzó Tanács tagjainak több mint a felét a Közgyűlés választja meg, éspedig kellő figyelemmel az előbb felsorolt területek államainak a Kormányzó Tanács egészében való méltányos képviseletére olyképpen, hogy a Kormányzó Tanácsnak ezen kategórián belül mindenkor öt tagja legyen Latin-Amerika területéről, négy képviselője Nyugat-Európa térségéből, három Kelet-Európából, négy Afrikából, kettő a Közel-Keletről és Dél-Ázsiából, valamint egy képviselő Délkelet-Ázsia és a Csendes-óceán térségéből, s további egy képviselő a Távol-Keletről. A fentieken túlmenően a Közgyűlés egy további tagot választ a Kormányzó Tanács tagjai közé a Közel-Kelet és Dél-Ázsia, Délkelet-Ázsia és a Csendes-óceán, valamint a Távol-Kelet területéről, illetve szintén egy tagot választ még Afrika, Közel-Kelet és Dél-Ázsia és a Csendes-óceán térségéből. A Kormányzó Tanácsnak a Közgyűlés által választott tagjainak megbízatása két évre szól, s az államok ugyanabban a kategóriában egymást követően nem választhatók újra.

9. A NAÜ-nek napjainkban 109 állam a tagja.[13] Az Ügynökség székhelye Bécsben van, ahol a szervezet Titkárságán jelenleg egy svéd állampolgárságú főigazgató irányítása alatt mintegy ezer főnyi, s több mint ötven különböző országból származó nemzetközi tisztviselői gárda működik. A Titkárság öt főosztályra tagozódik, ezek: Igazgatási főosztály — melyen belül külön jogi osztály működik —, Kutatási és izotóp főosztály, Biztosítéki és ellenőrzési főosztály, Technikai segítség és publikációs főosztály, Technikai műveletek főosztálya.

A NAÜ-nek két nagyobb kutatólaboratóriuma van, ezek közül az egyik Ausztriában, a Bécs melletti Seibersdorfban működik, másik pedig Monacóban található, mely kizárólag csak a tengeri rádióaktivitással foglalkozik. A NAÜ kutatóbázisához sorolható még az Ügynökség és az UNESCO közös irányítása alatt Trieszt-ben működő Nemzetközi Elméleti Fizikai Központ.

10. A NAÜ költségvetéséről a Statutum XIV. cikke rendelkezik. Ennek alapján különbséget tehetünk rendes, illetve operatív költségvetés között. A rendes költségvetés a szervezet adminisztratív kiadásait tartalmazza. Az egyes tagállamok által a szervezet rendes költségvetéséhez való hozzájárulás mértékét a Közgyűlés határozza meg.

Az operatív költségvetés a NAÜ által feladatai ellátásához szükséges anyagok, termékek, műveletek költségeit foglalja magában, valamint azon létesítmények, anyagok, felszerelések stb. költségeit tartalmazza, amelyeket a NAÜ tagállamainak bizonyos szerződések alapján juttat. Az operatív költségvetés forrása a tagállamok önkéntes hozzájárulása.

11. A NAÜ igen szorosan együttműködik mind az ENSZ szakosított intézményekkel, mind pedig az atomenergia felhasználásával, illetve kutatásával foglalkozó regionális nemzetközi szervezetekkel és bizottságokkal. A szakosított intézmények közül az Ügynökség eddig héttel, az Egészségügyi Világszervezettel, az Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezettel, a Kormányközi Tengerészeti Tanácsadó Szervezettel, a Meteorológiai Világszervezettel, a Nemzetközi Munkaügyi Szervezettel, a Nemzetközi Polgári Légiközlekedési Szervezettel, valamint az UNESCO-val kötött együttműködési szerződést.[14] A regionális nemzetközi szervezetek közül a NAÜ-nek jelenleg érvényes együttműködési szerződése van az Afrikai Egységszervezettel, az Arab Ligával, az Amerikai Államok Szervezetének Amerikaközi Nukleáris Energetikai Bizottságával, a Latin-Amerika nukleáris fegyvermentesítéséről szóló szerződés által létrehozott regionális nemzetközi atom-szervezettel, az OPANAL-lal, a KGST-vel, a Gazdasági Együttműködés és Fejlesztés Szervezetének Nukleáris Energia Ügynökségével, valamint az EURATOM-mal.[15]

12. A NAÜ Statutumának kidolgozása során is már felvetődött az a kérdés, hogy — miután a NAÜ nem válik szakosított intézménnyé — miképpen rendezzék a szervezetnek a Nemzetközi Bíróságtól való tanácsadó vélé-

[12] A NAÜ Statumának eme rendelkezése alapján tulajdonképpen „állandó" kormányzó tanácsi tagságról beszélhetünk, amennyiben a leköszönő Kormányzó Tanács által megválasztott első kategóriában évről-évre szinte ugyanazok az államok kerülnek be a Kormányzó Tanácsba

[13] 1976. március 1-i adatok szerint Vö. IAEA INFCIRC (2) Rev. 30.

[14] Az együttműködési szerződéseket ld. NAÜ—Nemzetközi Munkaügyi Szervezet szerződés UNTS vol. 328 No. 555.; NAÜ—UNESCO szerződés UNTS vol. 339 No. 559.; NAÜ—Meteorológiai Világszervezet szerződés UNTS vol. 34 No. 561.; NAÜ—Élelmezési és Mezőgazdasági Világszervezet szerződés UNTS vol. 361 No. 571.; NAÜ—Nemzetközi Polgári Légiközlekedési Szervezet szerződés UNTS vol. 361 No. 570.; NAÜ—Kormányközi Tengerészeti Tanácsadó Szervezet szerződés UNTS vol. 425 No. 595.

[15] A szerződéseket l.: NAÜ—Afrikai Egységszervezet szerződés UNTS vol. 669 No. 646.; NAÜ—Arab Liga szerződés UNTS vol. 814 No. 674.; NAÜ—Amerikai Államok Szervezetének Amerikaközi Nukleáris Energetikai Bizottsága szerződés UNTS vol. 396 No. 586.; NAÜ—Európai Nukleáris Energia Ügynökség szerződés UNTS vol. 396 No. 585.; NAÜ—OPANAL szerződés IAEA, INFCIR (25) Add. 4.; NAÜ—EURATOM szerződés IAEA, INFCIRC (25) Add. 5.; NAÜ—KGST szerződés IAEA, INFCIRC (25) Add. 5.

mény kérésének kérdését. Az ENSZ Alapokmány 96. cikke értelmében ugyanis tanácsadó vélemény kérésére egyfelől a Közgyűlés és a Biztonsági Tanács jogosult; másfelől pedig „A szervezet minden más szerve és a szakosított intézmények a Közgyűlás által bármikor adható felhatalmazás alapján". A NAÜ Statutumába azonban végül is belekerült egy rendelkezés, amelynek értelmében a NAÜ Közgyűlése és Kormányzó Tanácsa egymástól függetlenül „... jogosult arra, hogy az Egyesült Nemzetek Közgyűlésétől kapott felhatalmazás alapján a Nemzetközi Bíróságtól tanácsadó véleményt kérjen az Ügynökség tevékenységének keretein belül felmerülő bármilyen jogkérdés vonatkozásában". (Statutum XVII. cikkének B. pontja.)

A NAÜ tanácsadó véleménykérési joga a NAÜ—ENSZ közötti kapcsolatot létesítő szerződéssel összefüggő tárgyalások során ismét felmerült. Itt az a kérdés várt eldöntésre, vajon az ENSZ Közgyűlése esetről-esetre adjon-e felhatalmazást a NAÜ Közgyűlésének és Kormányzó Tanácsának a Nemzetközi Bíróságtól való tanácsadó vélemény kérésére, vagy pedig e két szerv egy általános felhatalmazást kapjon. A vita végül is ez utóbbi megoldás javára dőlt el, s az ENSZ—NAÜ szerződés X. cikke foglalkozott a kérdéssel olyképpen, hogy kimondta „Az Egyesült Nemzetek Szervezete megtesz minden szükséges intézkedést, hogy lehetővé tegye a NAÜ Közgyűlése és Kormányzó Tanácsa számára tanácsadó vélemény kérését a Nemzetközi Bíróságtól minden a NAÜ tevékenysége körében felmerülő jogi kérdésben, kivéve a NAÜ és az ENSZ, illetve annak szakosított intézményei közötti kapcsolatokat érintő kérdéseket". Ennek megfelelően az ENSZ Közgyűlése a NAÜ és az ENSZ közötti kapcsolatot létesítő szerződés létrejöttével egyidejűleg, 1957. november 14-én elfogadott 1146(XII). sz. határozatában felhatalmazta az Ügynökséget, hogy — minden külön esetenkénti közgyűlési hozzájárulás nélkül — a Nemzetközi Bíróságtól tanácsadó véleményt kérhessen.

13. A NAÜ és az ENSZ közötti kapcsolatok problémája, illetve a NAÜ jogi jellegének kérdése hosszú ideig vitatott volt.

A szervezet létrehozásával kapcsolatos tárgyalások során kétféle álláspont kapott hangot; egyfelől a Szovjetunió és a szocialista országok álláspontja, amely szerint a NAÜ-nek, az atomenergiának a nemzetközi béke és biztonság szempontjából való kiemelkedő jelentősége következtében, igen szorosan kell kapcsolódnia az ENSZ-hez, s különösen annak Biztonsági Tanácsához; másrészt pedig az amerikai álláspont, amely az új nemzetközi szervezetnek nagyfokú autonómiát kívánt biztosítani, s jogilag pedig a szervezetet a szakosított intézményekkel kívánta egy kategóriába sorolni.

A NAÜ és az ENSZ közötti kapcsolatok kérdésében való döntést végül is későbbre halasztották azzal, hogy azt a NAÜ létrejötte után egy a szervezet és az ENSZ közötti szerződés fogja szabályozni. E szerződés megkötésére 1957 őszén került sor, s az egyezmény 1957. november 14-én lépett életbe.[16]

A NAÜ és az ENSZ közötti kapcsolatot létesítő szerződés alapján az Ügynökség nem minősül az ENSZ Alapokmányának 57. cikkében említett szakosított intézménynek. Az Alapokmány szerint ugyanis csak azon nemzetközi szervezetek tekintendők szakosított intézményeknek, amelyek gazdasági és szociális kérdésekkel foglalkoznak, s melyek egy a Gazdasági és Szociális Tanáccsal kötött és a Közgyűlés által jóváhagyott szerződés útján kapcsolódnak a világszervezethez. Ezzel ellentétben viszont a NAÜ és az ENSZ közötti szerződés létrehozásában a Gazdasági és Szociális Tanács semmiféle szerepet sem játszott, s a Közgyűlés nevében a szerződés megkötésével kapcsolatos tárgyalásokat egy a Közgyűlésnek alárendelt szerv, az atomenergia békés célokra való felhasználásának konzultatív bizottsága folytatta le.

A NAÜ és az ENSZ közötti szerződés értelmében az Ügynökség egyfelől — éppen az atomenergia különösen veszélyes jellege miatt — szorosabban kapcsolódik az ENSZ-hez, s különösen annak Biztonsági Tanácsához, mint az ENSZ szervezetéhez tartozó gazdasági, szociális, nevelésügyi, egészségügyi stb. kérdésekkel foglalkozó szakosított intézmények; másfelől viszont a NAÜ bizonyos kérdésekben nagyobb önállósággal rendelkezik, mint általában a szakosított intézmények.

14. A NAÜ-nek az ENSZ-szel szembeni kötelezettségeit a NAÜ—ENSZ szerződés III., V., VII., VIII. és IX. cikkei rögzítik. Ezek alapján a NAÜ köteles tevékenységéről évenként jelentést előterjeszteni az ENSZ Közgyűléséhez. Ezenkívül, ha az Ügynökség szükségesnek tartja, vagy ha ezt a Biztonsági Tanács kéri, a NAÜ köteles jelentést készíteni a Biztonsági Tanács, továbbá a Gazdasági és Szociális Tanács és az ENSZ egyéb szervei részére is.[17] Meg kell jegyeznünk, hogy ehhez hasonló jelentéstételi kötelezettséget rögzítő rendelkezéseket az ENSZ-nek a szakosított intézményekkel kötött kapcsolatot létesítő egyezményei közül egyik sem tartalmaz.[18]

A NAÜ—ENSZ szerződés V. cikke értelmében az Ügynökség köteles megvizsgálni az ENSZ-nek a NAÜ-t érintő határozatait, s az ENSZ által javasolt kérdésekkel a szervezet köteles foglalkozni. Az Ügynökség továbbá felhívható arra, hogy jelentést terjesszen elő a fentebb említett határozatok alapján megtett

[16] A NAÜ—ENSZ szerződést l.: UNTS, vol. 281 No. 548.

[17] L. NAÜ—ENSZ szerződés III. cikkét.

[18] Az ENSZ-nek a szakosított intézményekkel kapcsolatot létesítő szerződéseit l.: Agreements between the United Nations and the Specialized Agencies and the International Atomic Energy Agency. New York, United Nations, 1961. 113. old.

intézkedésekről. Ezzel ellentétben viszont az ENSZ-nek a szakosított intézményekkel kapcsolatot létesítő szerződései szerint a szakosított intézményeket csak az a kötelezettség terheli, hogy bizonyos előzetes konzultációk után az ENSZ által javasolt kérdéseket közgyűléseik, illetve szűkebb körű testületi szerveik napirendjére tűzzék. Viszonzásképpen pedig az ENSZ megfelelő szerveinek, illetve a Gazdasági és Szociális Tanácsnak és bizottságainak, valamint a Gyámsági Tanácsnak a napirendjére kerülnek az egyes szakosított intézmények által javasolt kérdések.[19]

A NAÜ-nek a Biztonsági Tanáccsal való együttműködési kötelezettségéről szól az egyezmény IX. cikke, amely kimondja, hogy az Ügynökség a Biztonsági Tanács kérésére információkat ad, illetve segítséget nyújt a Tanácsnak a nemzetközi béke és biztonság fenntartásával, valamint helyreállításával kapcsolatos feladatai ellátásához.

A NAÜ és az ENSZ közötti szoros kapcsolatot mutatja az is, hogy Statutuma megsértésének bizonyos eseteiről az Ügynökség köteles a Biztonsági Tanács és a Közgyűlés számára jelentést készíteni.[20]

15. Ami a NAÜ és az ENSZ közötti kapcsolatok másik oldalát illeti — mint említettük — a NAÜ bizonyos kérdésekben, így költségvetési, illetve az új tagok felvételének kérdésében nagyobb önállósággal rendelkezik az ENSZ-szel szemben, mint általában a szakosított intézmények.

Költségvetési kérdésekkel a NAÜ—ENSZ szerződés XVI. cikke foglalkozik, s ennek értelmében az ENSZ-nek, illetve a Közgyűlésnek semmi beleszólási joga sincs az Ügynökség költségvetésébe, s a NAÜ csak végleges költségvetését köteles az ENSZ elé terjeszteni, amellyel kapcsolatban a Közgyűlés észrevételeket tehet. A szakosított intézmények viszont költségvetésük tervezetét kötelesek az ENSZ elé terjeszteni, s a Közgyűlés e tervezethez fűzhet megjegyzéseket.[21]

A NAÜ—ENSZ szerződés az Ügynökségbe új tagállamok felvételének kérdéséről nem tartalmaz semmiféle rendelkezést, s így e kérdésben a NAÜ Statutumára kell támaszkodnunk, amely szerint tagsági kérdésekben a Kormányzó Tanács javaslata alapján, a NAÜ Közgyűlése dönt.[22] Ezzel ellentétben viszont ismerünk olyan szakosított intézményt is — ilyen az UNESCO és a Nemzetközi Polgári Légiközlekedési Szervezet —, amely szervezeteknek az ENSZ-szel kapcsolatot létesítő szerződéseik értelmében nem ENSZ-tagállamok felvételének kérdésében az ENSZ-t, illetve a Gazdasági és Szociális Tanácsot igen jelentős döntési jog illeti meg.[23]

16. A NAÜ jogi jellegének, illetve a nemzetközi szervezetek rendszerében elfoglalt helyének kérdésére a végső választ, úgy véljük, az atomsorompó-egyezmény adta meg.

E szerződésben ugyanis az államok azzal, hogy a NAÜ-re bízták az atomsorompó-egyezményben részes nukleáris fegyverrel nem rendelkező államok által vállalt azon kötelezettség ellenőrzését, hogy ezen államok semmilyen formában sem tesznek szert nukleáris fegyverekre vagy egyéb nukleáris robbanószerkezetekre, tulajdonképpen a NAÜ-t napjaink egyik legjelentősebb leszerelési jellegű egyezményében foglalt kötelezettségek ellenőrzőjévé tették.

Az atomsorompó-egyezményben foglaltak következtében a NAÜ biztosítéki ellenőrzési tevékenysége is jelentősen kibővült. Korábban ugyanis a biztosítéki ellenőrzés az esetek többségében az államok nukleáris tevékenységének csak egy részére terjedt ki, miután a NAÜ biztosítéki rendszerének alkalmazása csak az Ügynökség közreműködésével, illetve a NAÜ által kapott segítséggel végbemenő nukleáris műveletekre volt kötelező. Az atomsorompó-egyezmény alapján viszont a nukleáris fegyverrel nem rendelkező államok kötelesek egész békés célú nukleáris tevékenységüket a NAÜ biztosítéki ellenőrzése alá helyezni. Ennek eredményeképpen tehát elvileg — miután az atomsorompó-egyezmény nyitva áll csatlakozásra valamennyi állam számára — biztosítéki ellenőrzés alá kerülhet az öt nukleáris hatalom, a Szovjetunió, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország és Kína kivételével, a Föld valamennyi államának egész békés célú nukleáris tevékenysége. Az atomsorompó-egyezményt egyébként napjainkig — a rendelkezésünkre álló adatok szerint — 94 állam ratifikálta, amelyek közül 60 már meg is kötötte a NAÜ-vel a szervezet biztosítéki rendszerének alkalmazásáról szóló ún. biztosítéki egyezményt.[24] Az eddig megkötött biztosítéki egyezmények alapján is már a NAÜ biztosítéki ellenőrzése alá került több iparilag igen fejlett állam, így például Kanada, Svédország és az NSZK egész békés célú nukleáris tevékenysége.

Az atomsorompó-egyezmény által a NAÜ-re ruházott biztosítéki ellenőrzési feladatok lényegében azt jelentik, hogy napjainkban a nemzetközi béke és biztonság fenntartásával kapcsolatban a NAÜ-t is konkrét feladatok terhelik. Aminek következtében a NAÜ és az ENSZ Biztonsági Tanácsa, illetve Közgyűlése közötti

[19] Vö. ENSZ—UNESCO szerződés IV. cikkével, ENSZ—Nemzetközi Munkaügyi Szervezet szerződés III. cikkével, ENSZ—Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezet szerződés III. cikkével.

[20] L. NAÜ Statutum XII. cikkének C. pontját.

[21] Vö. ENSZ—UNESCO szerződés XVI. cikk 3. bek. b) pontjával, ENSZ—Egészségügyi Világszervezet szerződés XV. cikk 3. bek. b) pontjával, ENSZ—Nemzetközi Munkaügyi Szervezet szerződés XIV. cikk 4. bek.

[22] L. NAÜ Statutuma IV. cikkének B. pontját.

[23] Vö. ENSZ—UNESCO szerződés II. cikkével, ENSZ—Nemzetközi Polgári Légiközlekedési Szervezet szerződés II. cikkével.

[24] 1975. december 31-i adatok. L. The Annual Report for 1975. IAEA GC (XX) 565, IAEA, 1976. 40—41. old.

a NAÜ—ENSZ szerződés által rögzített kapcsolatok új tartalommal töltődnek meg, s a NAÜ és az ENSZ említett főszervei közötti kapcsolatok még szorosabbá válnak.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a NAÜ-nek és a szakosított intézményeknek a nemzetközi életben betöltött szerepük közötti különbségek a NAÜ létrejötte óta csak erősödtek. A NAÜ tevékenysége működésének kezdetén gyakorlatilag nem sokban tért el a szakosított intézményekétől; hiszen a NAÜ is, a szakosított intézményekhez hasonlóan, egy sajátos területen koordinálta az államok tevékenységét, segítséget nyújtott nekik kutatások folytatására, fejlesztési célokra stb. Idők folyamán azonban a NAÜ tevékenységében ezen lényegében technikai jellegű feladatok és a NAÜ sajátos ellenőrzési feladatai közötti kezdeti arányok megváltoztak, s ez utóbbi funkció — mely szoros összefüggésben van a nemzetközi békével és biztonsággal — különösen az atomsorompó-egyezmény létrejötte után, egyre nagyobb hangsúlyt kapott. Mindez pedig azt jelenti, hogy most már tényleges tartalmat nyertek azok a jogi normák, amelyek a NAÜ-nek a nemzetközi életben már létrejöttétől kezdve az ENSZ szakosított intézményekétől eltérő, sajátos státuszt biztosítottak.

II. Magyarország és a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség

17. A NAÜ munkájában a Magyar Népköztársaság szinte a szervezet létrejöttének első percétől kezdve igen aktív szerepet tölt be. A NAÜ Statutumát kidolgozó 1956 őszén New-Yorkban megtartott konferencián hazánk is részt vett, s a Magyar Népköztársaság 1957. augusztus 8-án ratifikálta a NAÜ Statutumát.[25] Ezenkívül Magyarország is részese a NAÜ kiváltságairól és mentességeiről szóló 1959. július 1-én aláírt egyezménynek.[26]

A Magyar Népköztársaságnak a NAÜ tevékenységében való aktív közreműködését jelzi az is, hogy hazánkat eddig már három ízben választották be a Kormányzó Tanács tagjainak sorába, így Magyarország 1961—62, 1969—70 és 1973—75 között volt a Kormányzó Tanács tagja. Ezen időszakok alatt több alkalommal hazánk delegátusa volt a Kormányzó Tanács egyik alelnöke.[27]

Magyarország szakértők küldésével is segíti az Ügynökség munkáját, így jelenleg öt magyar szakember dolgozik felelős beosztásban az Ügynökség Titkárságán.[28] Másrészt viszont hazánk is több ízben részesült már a NAÜ-től ún. technikai segítségben.[29]

18. A NAÜ és Magyarország közötti kapcsolatokban igen jelentős mérföldkövet jelentett az atomsorompó-egyezménynek a létrejötte 1968-ban, illetve a Magyar Népköztársaságnak ezen egyezményhez való csatlakozása.[30] Az atomsorompó-egyezmény alapján ugyanis — amint azt már említettük — a NAÜ látja el a nukleáris fegyverrel nem rendelkező államok által vállalt azon alapvető kötelezettség ellenőrzését, hogy ezen államok nem állítanak elő és semmilyen formában sem tesznek szert nukleáris fegyverekre vagy egyéb nukleáris robbanószerkezetekre. Az atomsorompó-egyezmény 3. cikkének 1. bekezdése ezzel kapcsolatban kimondja, „A Szerződésben részes, nukleáris fegyverrel nem rendelkező valamennyi állam kötelezi magát, hogy elfogadja az abban az egyezményben megállapított biztosítékokat, amelyet majd a NAÜ-vel tárgyalnak meg és írnak alá a NAÜ Alapokmányának és biztosítéki rendszerének megfelelően kizárólag avégből, hogy ellenőrizzék a kérdéses állam által a jelen Szerződésnek megfelelően vállalat kötelezettségek teljesítését annak megakadályozására, hogy a nukleáris energia békés célú felhasználását átirányítsák nukleáris fegyverek vagy más nukleáris robbanószerkezetek előállítására."

A nukleáris fegyverrel nem rendelkező államok és a NAÜ közöti egyezményekkel kapcsolatos tárgyalások megkezdésére vonatkozóan a 3. cikk 4. bekezdése úgy rendelkezik, hogy azokat a szerződés eredeti hatálybalépésének napjától számított 180 napon belül kell megkezdeni. Azon államok viszont, amelyek a megerősítő vagy csatlakozási okirataikat e 180 nap eltelte után helyezik letétbe, az említett megállapodásokra irányuló tárgyalásaikat legkésőbb a megerősítő vagy csatlakozási okirat letétbe helyezésének napján kell megkezdeniök. A megállapodásokat pedig legkésőbb e tárgyalások megkezdésének napjától számított 18 hónapon belül hatályba kell léptetni.

Az atomsorompó-egyezmény e rendelkezéseinek megfelelően, a Magyar Népköztársaság kormánya az 1970. március 5-ét, az atomsorompó-egyezmény ratifikálását követő 180 napon belül megkezdte tárgyalásait a NAÜ-vel, s a biztosítéki egyezmény aláírására 1972. március 6-án került sor Bécsben.[31]

---

[25] A Magyar Népköztársaság a harminckettedik állam volt, amely a NAÜ Statutumának letéteményesénél, az Egyesült Államok kormányánál letétbe helyezte ratifikációs okmányát.

[26] Az egyezményt a Magyar Népköztársaság 1967. július 14-én fogadta el, s az az 1967. évi 22. tvr-rel lett kihirdetve. Ezen egyezményhez hazánk, a többi szocialista országhoz hasonlóan, fenntartást fűzött, amelyben nem ismerte el a Nemzetközi Bíróság kötelező joghatóságát az egyezmény értelmezésével és alkalmazásával kapcsolatos kérdésekben. A fenntartást l. IAEA INFCIRC (9) Rev. 2./Add. 3.; 7. old.

[27] A rendelkezésünkre álló adatok szerint 1961—62-ben, 1969—70-ben és 1973—74-ben volt a Kormányzó Tanácsának magyar alelnöke.

[28] 1975. június 30-i adatok. L. IAEA INFCIRC (22) Rev. 15. 30. old.

[29] L. a NAÜ és Magyarország között a technikai segítségről létrejött egyezményeket. Agreements Registered with the International Atomic Energy Agency. Legal Series, No. 3. (Sixth Edition) IAEA, Vienna, 1976.

[30] Az atomsorompó-egyezményt Magyarország 1969. május 27-én ratifikálta, kihirdetve az 1970. évi 12. tvr-rel.

[31] Az egyezményt az 1972. évi 9 tvr. hirdette ki.

19. A Magyar Népköztársaság és a NAÜ között létrejött fenti biztosítéki egyezmény lényegében követi a NAÜ Kormányzó Tanácsa által kidolgozott az atomsorompó-egyezmény alapján megkötésre kerülő biztosítéki egyezmények minta-szerződését.[32]

A NAÜ-nek Magyarországgal kötött biztosítéki egyezménye két részből áll, s összesen kilencvenhét cikket tartalmaz. Az egyezmény első fele a Magyar Népköztársaságnak és a NAÜnek a biztosítéki ellenőrzéssel kapcsolatos alapvető kötelezettségeit, illetve a biztosítéki ellenőrzéssel összefüggő legfontosabb rendelkezéseket tartalmazza. A biztosítéki egyezmény második fele pedig részleteiben határozza meg az első rész biztosítéki rendelkezéseinek végrehajtása során alkalmazandó eljárásokat.

20. Ez a biztosítéki egyezmény azonban nem rendezi egymaga valamennyi a biztosítéki ellenőrzésekkel kapcsolatos és a felek közötti megegyezés tárgyát képező kérdést, s így az egyezmény 38. cikke további kiegészítő megállapodások kötését írja elő. A 38. cikk szerint e kiegészítő megállapodások rögzítik most már részletesen a biztosítéki egyezményben „meghatározott eljárások végrehajtásának a módját, az ahhoz szükséges mértékben, hogy az Ügynökség számára lehetővé tegyék az Egyezményben előírt kötelezettségeinek hatékony és kielégítő módon való teljesítését." Az atomsorompó-egyezmény alapján a NAÜ és a nukleáris fegyverrel nem rendelkező államok között létrejött biztosítéki egyezményeket kiegészítő megállapodások egyébként levélváltás útján jönnek létre, s azokat a felek nem szokták nyilvánosságra hozni.

21. A biztosítéki egyezmény értelmében „Magyarország az Egyezmény rendelkezéseinek megfelelő biztosítékokat vállal(t) a területén, a joghatósága alatt vagy az ellenőrzésével bárhol folytatott mindennemű békés nukleáris tevékenység során az összes alapüzemanyagra és különleges hasadóanyagra vonatkozóan abból a kizárólagos célból, hogy igazolják nem kerül-e sor ilyen anyag átirányítására nukleáris fegyverekre vagy más nukleáris robbanószerkezetekre." (1. cikk) A NAÜ pedig azt vállalta, hogy gondoskodik „... biztosítékok alkalmazásáról az Egyezmény rendelkezéseinek megfelelően az összes alapüzemanyagra és különleges hasadóanyagra vonatkozóan mindennemű békés nukleáris tevékenység során, amelyet Magyarország joghatósága alatt vagy az ellenőrzésével bárhol folytatnak, abból a kizárólagos célból, hogy igazolja, nem kerül-e sor ilyen anyag átirányítására nukleáris fegyverekre vagy más nukleáris robbanószerkezetekre". (2. cikk)

22. A NAÜ biztosítéki ellenőrzésének megvalósítása szempontjából igen fontos a 7. cikk, amelynek alapján Magyarország köteles létrehozni és fenntartani egy olyan rendszert, „... mely alkalmas az Egyezmény értelmében biztosítékok alá tartozó minden nukleáris anyag nyilvántartására és ellenőrzésére".[33]

A biztosítéki egyezményekbe, s így a Magyarországgal kötött biztosítéki egyezménybe is e rendelkezés azért került be, mert az Ügynökség a biztosítéki ellenőrzések során nagymértékben kívánt támaszkodni a nemzeti nyilvántartásokra. Az egyezmény szerinti biztosítékok hathatós végrehajtása érdekében a 8. cikk kimondja, hogy Magyarország köteles az egyezmény II. részében foglalt rendelkezéseknek megfelelően bizonyos információkat adni az Ügynökségnek a „... biztosítékok alá tartozó nukleáris anyagokra vonatkozóan és az ilyen anyagok biztosítékolásával kapcsolatban levő létesítmények sajátosságairól". Ezen jelentések tartalma, illetve gyakorisága bizonyos mértékben attól függ, hogy mennyiben áll fenn a nukleáris létesítményekben felhasznált hasadóanyagok katonai célokra való átirányításának veszélye, mely elsősorban a felhasznált fűtőanyagok mennyiségével és minőségével van összefüggésben.[34]

23. A biztosítéki ellenőrzésnek — mint ismeretes — lényeges, s tulajdonképpen legfontosabb eleme az, hogy a NAÜ a biztosítéki ellenőrzés alá tartozó államokban helyszíni ellenőrzést tart, illetve ezen helyszíni ellenőrzések során tulajdonképpen egybevetik a NAÜ-vel közölt adatokat a tényleges helyzettel.

A helyszíni ellenőrzésekre vonatkozóan — miután ezen ellenőrzések során a NAÜ szuverén államok területén végez ellenőrzést — a biztosítéki egyezmény igen részletes rendelkezéseket tartalmaz; így a 9. valamint a 69—88. cikkek rögzítik a helyszíni ellenőrzések gyakoriságát és intenzitását, az ellenőrök kiválasztására vonatkozó eljárást, az ellenőrök jogait és kötelezettségeit.

Az ellenőrök kijelölésével kapcsolatban első lépésként a NAÜ főigazgatója közli Magyarországgal minden olyan ügynökségi tisztviselő nevét, képesítését, állampolgárságát stb., akit Magyarországra ellenőrként javasol kijelölni. E javaslat vételétől számított 30 napon belül Magyarország köteles tájékoztatni a főigazgatót, hogy elfogadja-e a javaslatot. A főigazgató csak a Magyarország által elfogadott tisztviselőket nevezheti ki az országba ellenőrnek, s az ilyen kinevezésekről hazánkat köteles értesíteni. Abban az esetben, ha Magyarország valamely ügynökségi tisztviselőnek Magyarországra való ellenőri jelölését ellenzi, úgy az Ügynökség köteles javaslatot tenni más személy vagy személyek kijelölésére.

Minden helyszíni ellenőrzésről, illetve az ellenőrök Magyarországra érkezéséről az Ügy-

[32] Minta-szerződést l. IAEA INFCIRC/153.

[33] A nyilvántartási rendszerrel kapcsolatos részletes rendelkezéseket az egyezmény 50—57. cikkei rögzítik

[34] A jelentésekre vonatkozó szabályokat az 58—68. cikkek tartalmazzák

nökség köteles hazánkat előzetesen értesíteni. Ezen előzetes értesítésnek, az egyes ellenőrzések jellegétől függően, az ellenőröknek az ellenőrzött létesítménybe való megérkezésüket megelőzően legalább 24 órával, illetve legalább egy héttel előbb kell történnie.

A szokványos ellenőrzéseken túlmenően az Ügynökség kiegészítő intézkedésként a helyszíni ellenőrzések egy részét szúrópróbaszerűen, előzetes értesítés nélkül is elvégezheti. A biztosítéki egyezmény 83. cikke értelmében azonban ezen ellenőrzések végrehajtása során is az Ügynökségnek minden erőfeszítést meg kell tennie annak érdekében, hogy csökkentse a Magyarországnak és a létesítmények üzembentartóinak okozható „gyakorlati nehézségeket", vagyis, hogy akadályozza a létesítmények normális működését. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a szúrópróbaszerű ellenőrzések sem tekinthetők teljesen „meglepetésszerű" ellenőrzésnek, ugyanis az Ügynökség köteles az előbb említett 83. cikk szerint, amikor alkalmas, az üzemeltetési program alapján, időszakonként értesíteni Magyarországot az előre bejelentett és nem bejelentett helyszíni ellenőrzéseinek általános programjáról, meghatározva azokat az időszakokat, amelyekben helyszíni ellenőrzéseket tervez.

24. A NAÜ és Magyarország közötti biztosítéki egyezmény a biztosítékok alkalmazásának módjaival kapcsolatban bizonyos általános elveket is rögzít, amelyek értelmében a NAÜ az egyezményben előírt biztosítékok megvalósítását olyan módon végzi, hogy

„*a)* elkerülje Magyarország gazdasági és műszaki fejlődésének vagy a békés nukleáris tevékenység területén folytatott nemzetközi együttműködésnek — ideértve a nukleáris anyagok nemzetközi cseréjét is — az akadályozását; *b)* elkerülje Magyarország békés nukleáris tevékenységébe, különösen a létesítmények üzemeltetésébe való szükségtelen beavatkozást; és *c)* összhangban legyen a nukleáris tevékenység gazdaságos és biztonságos folytatásához szükséges célszerű üzemvezetéssel" (biztosítéki egyezmény 4. cikke).[35]

25. A biztosítéki egyezmény az ellenőrzések megvalósításának módjával összefüggésben igen fontos rendelkezéseket tartalmaz az ellenőrzés során az Ügynökség tudomására jutó információk megtartására vonatkozóan. E szerint az Ügynökség köteles megtenni minden elővigyázatossági intézkedést a tudomására jutó kereskedelmi és ipari titkok és más bizalmas értesülések megőrzése érdekében.[36]

26. Magyarország és a NAÜ között az atomsorompó-egyezmény alapján létrejött biztosítéki egyezmény rendelkezik a szerződő felek felelősségének kérdéséről is. Ennek értelmében „Magyarországnak az Ügynökséggel szembeni, valamint az Ügynökségnek Magyarországgal szembeni bármely kárigényét, amely az Egyezmény szerinti biztosítékok alkalmazásából eredő kárral kapcsolatos — ha a kár nem nukleáris balesetből keletkezett — a nemzetközi jognak megfelelően kell rendezni". Meglehetősen általános megfogalmazása ellenére a cikk — amelyhez hasonló rendelkezéseket találunk a NAÜnek az atomsorompó-egyezmény alapján kötött valamennyi biztosítéki egyezményében — jelentősége egyáltalán nem hanyagolható el, miután ebben azzal a nemzetközi életben meglehetősen ritka esettel találkozunk, hogy egy nemzetközi szervezet elismer valamiféle felelősséget bizonyos általa végrehajtott tevékenységek során felmerülő károkért.

27. A biztosítéki egyezmény értelmezésének és alkalmazásának, valamint a vitás kérdések rendezésének problémájával a 20—22. cikkek foglalkoznak. Ezek alapján a felek kötelesek egymással tanácskozást folytatni minden olyan kérdésben, amely az egyezmény értelmezésével vagy alkalmazásával kapcsolatban felmerül. Ezenkívül Magyarországnak joga van arra, hogy a fentebb említett kérdésnek a NAÜ Kormányzó Tanácsában való megtárgyalását igényelje. Abban az esetben pedig, ha az egyezmény értelmezésével vagy alkalmazásával kapcsolatban felmerülő bármely olyan vitát, amelyet tárgyalások útján, illetve a felek közötti kölcsönös megállapodás szerinti más módon nem nyer rendezést, bármelyikük kérésére döntőbíróság elé lehet terjeszteni. A döntőbíróság összetételére vonatkozóan az egyezmény úgy rendelkezik, hogy mind Magyarország, mind pedig a NAÜ kijelöl egy-egy döntőbírót, s az így kijelölt két döntőbíró választja meg a harmadikat, aki az elnöki tisztet tölti be. Ha a döntőbíráskodásra vonatkozó kéréstől számított 30 napon belül valamelyik fél nem jelöl döntőbírót, akkor akár Magyarország, akár az Ügynökség az Egyesült Nemzetek főtitkárától kérheti egy döntőbíró kinevezését. Hasonló eljárást alkalmaznak abban az esetben is, ha a két dön-

[35] Ezen elveket gyakorlati tartalommal többek között a 86. cikk tölti meg, amely azt rögzíti, hogy az ellenőrök „... feladataik végrehajtása során tevékenységüket oly módon végzik, hogy elkerüljék a létesítmények építésének, üzembe helyezésének vagy üzemeltetésének akadályozását vagy késleltetését és azok biztonságának veszélyeztetését. Nevezetesen az ellenőrök nem működtethetnek maguk semmilyen létesítményt és nem utasíthatják a létesítmény személyzetét semmilyen művelet végrehajtására"

[36] Az 5. cikk 2. bekezdése még azt mondja: „Az Ügynökség nem hoz nyilvánosságra és nem közöl semmilyen állammal, szervezettel vagy személlyel semmiféle olyan információt, amelyhez az Egyezmény végrehajtásával kapcsolatban jutott; kivétel az, hogy a végrehajtásával kapcsolatos meghatározott információkat meg lehet adni az Ügynökség Kormányzó Tanácsának és az Ügynökség állományába tartozó olyan személyeknek, akiknek a megfelelő ismeretekre a biztosítékok alkalmazásával összefüggő hivatali kötelezettségeik miatt van szükségük, de csak abban a mértékben, amely ahhoz szükséges, hogy az Ügynökség teljesíthesse a jelen Egyezmény végrehajtásával kapcsolatos kötelezettségeit"

tőbíró kijelölésétől, illetve kinevezésétől számított 30 napon belül a harmadik döntőbírót nem választották meg. A döntőbíróság határozata Magyarországra és az Ügynökségre kötelező.

A NAÜ-nek Magyarországgal kötött biztosítéki egyezménye fentebb említett, a döntőbírók kijelölésére vonatkozó eljárást szabályozó rendelkezéseiben némileg eltér a NAÜ-nek a többi nukleáris fegyverrel nem rendelkező állammal kötött biztosítéki egyezményétől. A biztosítéki egyezmények legtöbbje ugyanis úgy rendelkezik, hogy a felek nem az ENSZ főtitkárától, hanem a Nemzetközi Bíróság elnökétől kérhetik a döntőbírók kijelölését.

A NAÜ és Magyarország között létrejött biztosítéki egyezmény eme sajátosságában kifejezésre jutott Magyarországnak és általában a szocialista államoknak a Nemzetközi Bírósággal kapcsolatos bizonyos tartózkodó álláspontja. Ez elsősorban onnan ered, hogy a Nemzetközi Bíróság összetételében — s ennek következtében állásfoglalásaiban — még ma sem tükröződik az, hogy korszakunkban a kapitalista és a szocialista világrendszer él együtt, aminek következtében értelemszerűen az államok különböző csoportjai a nemzetközi jog számos alapvető kérdésében eltérő álláspontot vallanak.

28. A Magyar Népköztársaság a NAÜ-vel az atomsorompó-egyezmény alapján kötött fenti biztosítéki egyezményének hatálybalépése óta teljes egészében eleget tesz az abban vállalt kötelezettségeinek.

A biztosítéki egyezményben vállalt kötelezettségek végrehajtásaképpen az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság elnöke meghozta 1/1972. (V. 27.) OMFB sz. rendeletét, amelyben a nukleáris anyagok nemzetközi ellenőrzésével foglalkozik. E rendelet a NAÜ által gyakorolt ellenőrzések megvalósításában közreműködő hazai szerveknek, elsősorban az Országos Atomenergia Bizottságának, valamint az MTA Izotóp Intézetének az ellenőrzések lebonyolításával összefüggő feladatait határozza meg.

29. Bizonyos mértékig Magyarországnak az atomsorompó-egyezmény alapján létrejött biztosítéki egyezményében vállalt kötelezettségei végrehajtásának egyik megnyilvánulásaként említhetjük az 1/1971. (III. 14.) OMFB sz. rendeletet, amely szabályozza a nukleáris anyagok országos nyilvántartási rendszerét. Ez a nyilvántartási rendszer teljes egészében megfelel a NAÜ által a nukleáris anyagok nemzeti nyilvántartási rendszereivel szemben támasztott követelményeknek, s az így létrehozott hazai nyilvántartási rendszer mindenképpen alkalmas, hogy a NAÜ az atomsorompó-egyezmény alapján végrehajtandó biztosítéki ellenőrzései során arra nagymértékben támaszkodhasson.

30. A fentebb elmondattakból, úgy véljük, világosan kitűnik, hogy hazánk kapcsolatai a NAÜ-vel igen szorosak és jók. E kapcsolatok jelentőségét aláhúzza az, hogy a NAÜ nemcsak egy, az államok tevékenységét meghatározott, s meglehetősen fontos területen koordináló nemzetközi szervezet, hanem az egyben korunk egyik kiemelkedő jelentőségű nukleáris leszerelési egyezményében foglalt kötelezettségek ellenőrzője is.

Lamm Vanda

Képviselet a polgári perben

1. Lényege és osztályozásai. A Polgári Perrendtartás V. Fejezete a „Képviselet" címet viseli, a 66. § (1) bekezdése azonban már arról rendelkezik, hogy ellenkező rendelkezés hiányában „. . . a fél helyett az általa, illetőleg törvényes képviselője által választott meghatalmazott is eljárhat", egyben a 67. § (1) bekezdése felsorolja, hogy ki lehet, a 68. § pedig, hogy ki nem lehet perbeli meghatalmazott. A 49. § (2) bekezdése viszont azt mondja ki, hogy perbeli cselekvőképességgel nem rendelkező és jogi személy „nevében" törvényes képviselője jár el, ahova sorolja a gyámhatóság által kirendelt gondnokot és a bíróság által kirendelt ügygondnokot. A képviselő és a fél közötti jogviszony természetéről, az abból folyó jogokról és kötelezettségekről azonban egyes részletekben nem rendelkezik. A fél és képviselője közötti jogviszony elsősorban nem is eljárásjogi, hanem anyagi jogi, amiből mindkét vonatkozásban különböző jogok és kötelezettségek származnak. Vissza kell tehát nyúlni a képviselő és képviselt közötti polgári jogi (illetve egyéb anyagi jogi) jogviszonyra (2. pont), az ebből származó jogokra és kötelezettségekre (3. pont). Előbb azonban tisztázni kell magának a képviseletnek a lényegét (1.1. pont) és a képviseletek különböző osztályozásait (1.2. pont).

1.1. Schelnitz György[1] a *képviselet lényegére* nézve három elméletet különböztet meg: a helyettesítési elméletet, a képviselő saját akaratának az elméletét és az érdekelméletet. Az utóbbit fogadva el, a perbeli képviselő fogalmát

[1] *Schelnitz György:* A perbeli képviselet fogalma. Jogtudományi Közlöny (J. K.) XXVI. (1971.) 480. old.

következőképpen határozza meg: „... a teljes jog- és cselekvőképességgel rendelkező perbeli képviselő kifejezetten igazolandó képviseleti jogosultsága alapján másnak nevében és érdekében végez a polgári perrendtartás szabályai által meghatározott módon és időben, akár a bíróság előtt, akár a bíróságon kívül eljárási cselekményeket, amelyeknek következtében ez a másik válik közvetlenül jogosulttá, illetőleg kötelezetté."

A helyettesítési elméletet fogadja el viszont az 1928. évi Magánjogi törvényjavaslat (Mtj.) 1021. § (1) bekezdése, amidőn a „más nevében" való szerződéskötés hatályáról rendelkezik. A Ptk. 219. § (1) bekezdése szerint is „Más személy (képviselő) *útján* is lehet szerződést kötni vagy más jognyilatkozatot tenni, kivéve, ha jogszabály szerint a jognyilatkozat csak személyesen tehető meg..."[2] A (2) bekezdés pedig kimondja: „A képviselő cselekménye által a képviselt válik jogosítottá, illetőleg kötelezetté." Ugyanerre az álláspontra helyezkedik a Polgári Jog tankönyve: „... A képviselet nem más, mint helyettesítés jognyilatkozatok tételében vagy elfogadásában..."[3] Hasonlóan szövegez a Polgári Eljárásjog. „A képviselet lényege, hogy a képviselő a képviselt helyett és nevében jár el, a képviselő cselekménye által a képviselt válik jogosítottá, illetőleg kötelezetté." Ezt fogadja el a polgári perben is.[4]

Az eljárási, illetve jogi cselekményeknek „más nevében" való végzése, amelyek által a másik válik jogosítottá, illetve kötelezetté, tulajdonképpen annak a helyettesítését jelenti és csak az eljárás követelménye, hogy az a fél érdekében történjen. A perbeni helyettesítés célja ezenkívül nem a jogosulttá vagy kötelezetté válás, hanem a perbeni cselekmények (pl. tanúkihallgatásnál való közreműködés) lehetőleg eredményes elvégzése. A perbeli képviselet lényegét tehát a képviselt fél helyettesítésében kell látnunk, még akkor is, ha maga a fél is jelen van, vagy bizonyos cselekmények (pl. személyes meghallgatás, orvosszakértői vizsgálat) csak az ő közreműködésével eszközölhetők.

El kell határolnunk a perbeli képviselettől azt az esetet, amidőn a perben nem az anyagi jogosult vesz elsősorban részt (a pert nem ő indítja vagy nem ő ellene indítják), hanem a jogszabály által erre feljogosított processzuális fél. Anélkül, hogy a kérdés részletesebb vizsgálatába bocsátkozhatnánk[5] csak arra kívánunk rámutatni, hogy a processzuális fél is a *saját nevében* jár el a perben, amibe a Pp. 49. § (4) bekezdése alapján az anyagi jogosultat is be kell vonni (quasi pertársaság keletkezik), a perben meghozott ítélet a Pp. 229. § (2) bekezdése értelmében utóbbival szemben csak akkor emelkedik jogerőre, ha azt részére szabályszerűen kikézbesítették és az a 228. §-a szerint vele szemben is jogerőre emelkedett. Ezzel szemben a perbeli képviselő nem a saját, hanem *az általa képviselt fél nevében* és helyett jár el, és amint látni fogjuk, az általa, illetve vele szemben eszközölt perbeli cselekmények joghatálya a képviselt féllel szemben áll be.

Különleges helyzetet tölt be ebből a szempontból az apaság megtámadása, valamint az apaság megállapítása iránt indított perben a Pp. 295. § (3) bekezdése alapján kirendelt ügygondnok. Amennyiben ugyanis az apa, illetőleg a korábbi férj vagy az a személy, aki ellen a keresetet meg kellene indítani, már nem él vagy ismeretlen helyen tartózkodik, a keresetet a III. Ppn. 52. §-a által módosított, hivatkozott jogszabály értelmében „... a bíróság által kirendelt ügygondnok (74. §) ellen kell indítani...", az egyeneságbeli rokonok bármelyik félhez beavatkozóként csatlakozhatnak, a gyámhatóságot pedig értesíteni és tájékoztatni kell a perről. A Pp. 74. §-a szerint a bíróság az ügygondnokot a feltételek fennforgása esetén „a fél részére" rendeli ki, az tehát a felet képviseli, a perben ténylegesen az általa képviselt fél vesz részt. A 295. § (3) bekezdése esetén azonban a tulajdonképpeni alperes halála esetén egyáltalán nincs olyan fél, akit az ügygondnok képviselhetne, a keresetet még az ismeretlen helyen tartózkodás esetében is kifejezetten az *ügygondnok ellen* (legitimus contradictor) kell indítani, a keresetlevélben az alperes esetleg a Pp. 121. § (1) bek. *b)* pontja ellenére személy szerint meg sem jelölhető, így az „ügygondnok" a perben csak a *saját nevében* járhat el. Az alperes képviselőjeként szereplő ügygondnok tehát a jogszabályi hivatkozás ellenére is tulajdonképpen a bíróság által kirendelt processzuális ügyfél. (Ellentétes a B. H. 1976/9/411. sz.)

Ugyanez a helyzet a házasság érvénytelenítése iránti perben a meghalt házastárs részére a Pp. 281. § (1) bekezdése alapján kirendelt ügygondnok esetében.

1.2. A polgári perbeni képviseletet kétféleképpen *osztályozhatjuk:* az egyik a képviselet alapja, a másik a képviselő személyének bizonyos szempontból való minősültsége.

1.2.1. A Pp. a képviselőnek elsősorban a perbeli szerepéről rendelkezik, lényegében az anyagi jogra hagyva a képviselő és képviselt közötti viszony szabályozását. Mint a következő pontban látni fogjuk, a képviselet mindig a peres fél és a képviselő között fennálló valamilyen jogviszonyon alapszik. Ennek a jogviszonynak megfelelően lehet és kell elsősorban a polgári perbeni képviseletet is osztályozni.

A Ptk. 222. §-a szerint „képviseleti jogot — a törvényen, hatósági rendelkezésen és az alapszabályon alapuló képviseleten felül — a képviselőhöz, a másik félhez vagy az érdekelt hatósághoz intézett nyilatkozattal (meghatalma-

[2] Kiemelés tőlünk.

[3] *Világhy* Miklós—*Eörsi* Gyula: Magyar Polgári Jog. I. kötet (Budapest, 1962.) 201. old.

[4] *Névai* László—*Szilbereky* György: Polgári Eljárásjog. 3. kiadás. (Budapest, 1974.) 215. old.

[5] Részletesebben foglalkozik a kérdéssel *Hegyháti* István — *Révai* Tibor: Jogi képviselet és védelem. (Budapest, 1964.) 12—16. old.

zás) lehet létesíteni". Ebben tehát már a képviseleti jog bizonyos osztályozását kapjuk.

Az irodalomban továbbá megkülönböztetnek ügyleti (önkéntes) és törvényes (kényszer) képviseletet[6], — ügyleti, törvényes és ügygondnoki képviseletet [7, 8]. A törvényes képviselet körébe sorolják azt is, amidőn az eljárásban korlátozott vagy teljes cselekvőképtelensége, távolléte vagy egyéb akadályozottsága folytán a fél részére a gyámhatóság vagy bíróság rendel ki képviselőt [így a hivatkozott munkák, továbbá a Pp. 49. § (2) bekezdése, a Ptk. XIV. Fejezetének általános indokolása stb.].

a) Előre kell bocsátanunk, hogy a képviselet kérdését mindig jogszabálynak kell rendeznie, tehát a „törvényes képviselet" megjelölés már bizonyos megszorítást tartalmaz, vagyis azt kell értenünk alatta, amikor valaki *közvetlen* a törvény vagy valamely jogszabály rendelkezése folytán jogosult valakinek vagy valamilyen jogi személynek, szervnek a képviseletére. Ide kell sorolnunk azt is, amidőn a képviseleti jogot belső szabályozás (alapszabály) adja meg, bár ez belső rendelkezés lévén kifelé, harmadik személy irányában igazolásra, a megfelelő jogszabány által arra jogosított szerv által adott meghatalmazásra szorulhat. Nem tekinthető tehát tulajdonképpeni „törvényes" képviselőnek az, akit jogszabályi rendelkezés alapján ugyan, de valamely hatóság rendel ki.

A törvényes képviselők két alcsoportra oszthatók. Az első, szűkebb értelemben vett törvényes képviselet a kiskorú gyermekeknek a szülők általi törvényes képviselete (Csjt. 86. §), amit azonban kizár, ha „ő maga vagy házastársa, egyenesági rokona avagy az ő törvényes képviselete alatt álló más személy a gyermekkel szemben ellenérdekű félként szerepel", csakúgy mint ha a per tárgya a gyermek családi jogállása [Csjt. 87. § (1) bekezdés]. Nem kizárt azonban a gyermeket tartó szülő eljárása a jelenlegi vagy a volt házastárssal szemben a gyermektartásdíj iránti perben, mert ilyenkor tulajdonképpen a saját jogát is érvényesíti. A szülői képviseleti jog előfeltétele, hogy a gyermek az illető szülő felügyelete alatt álljon [Csjt. 86. § (1) bekezdés].

A másik alcsoport a jogi személyeknek a törvény vagy más jogszabály által kifejezetten arra vagy arra is jogosított szerv által való képviselete (ún. „szervezeti képviselet").[9] Ezen az alapon képviseli az államot polgári jogviszonynyal kapcsolatban a pénzügyminiszter, aki ezen jogát más állami szerv útján is gyakorolhatja, vagy más állami szervre is átruházhatja (Ptk. 27. §), öröklési ügyben a hagyaték szerinti tanács végrehajtó bizottságának igazgatási osztálya [10/1961. (V. 23.) PM sz. r., 23/1969. (VII. 29.) PM sz. r.], meghatározott végrehajtási igényperben az Igazságügyi Minisztérium, a tanácsot és végrehajtó bizottságot a tanács elnöke [1971. évi I. tv. 53. § (1) bekezdés], költségvetési szervet annak vezetője (Ptk. 42. §, Ptké. 12. §), állami vállalatot annak igazgatója [Ptk. 35., 37. §, 11/1967. (V. 13.) Korm. sz. r. 13. §], szövetkezeti szervet az elnök, illetve helyettese [1971. évi III. tv. 42. § (1) bekezdés], közös vállalatot az igazgató [1970. évi 19. sz. tvr. 24. § (1) bekezdés], egyesülést pedig annak vezetője [318/1967. (P. K. 24.) PM sz. közlemény 1/*b* pont].

Ugyanígy jogszabály [17/1971. (IV. 28.) Korm. sz. r. 2. § (1) bekezdés *d)* pontja] által állami költségvetési és gazdálkodó szervek, utóbbiak társulásai, szövetkezetek, azok szövetségei, vállalatai, társadalmi szervek, azok társulásai részére rendelt szervezeti képviselők a velük munka- vagy szövetkezeti tagsági viszonyban, valamint a felügyeleti hatóságnál, jogi irodánál alkalmazási viszonyban álló jogtanácsosok (jogi előadók). [Hasonlóan rendelkezik a Pp. 67. § (1) bekezdés *d)* pontja, a (2) bekezdése pedig külön kimondja, hogy a perben a vállalati jogtanácsost — jogi előadót — az ügyvéd jogállása illeti meg.]

A 30/1959. (V. 10.) Korm. sz. rendelet 2. § (2) bekezdése alapján látja el gépjármű által okozott kár esetében a kötelező szavatossági biztosítás alapján a gépjármű üzemben tartójának a képviseletét az Állami Biztosító jogtanácsosa, egyéb felelősségi biztosítás esetén viszont ezt a jogviszonyt is igazolni kell.

Itt kell megemlítenünk, hogy az államigazgatási határozat megtámadása iránti perben az alperesként perbevont államigazgatási hatóságot annak dolgozója meghatalmazás nélkül, munkaadói igazolványa alapján képviseli, ha nem az alperesi szerv dolgozója, meghatalmazását igazolnia kell (Pp. 329. §).

Egyebekben a törvényes képviselőt a perbeli képviseletre pusztán ez a minősültsége legitimálja, külön meghatalmazásra nincs szüksége. Jellegzetessége továbbá a törvényes képviseletnek, hogy a törvényes képviselő általában egyéb feladatokat is ellát és — kivételektől eltekintve — egyéb vonatkozásokban is jogosult és köteles intézkedni.

b) A következő csoportban is törvény, illetve jogszabály határozza meg a képviselet előfeltételeit és annak körét, magát a képviseletet azonban a *hatóság rendelkezése* létesíti, az jelöli ki a képviselő személyét és — ha ez már a jogszabályban nem történt meg — a képviselet terjedelmét is. Ebben a körben nincs szükség külön meghatalmazásra, hanem a kirendelés (határozat, végzés) adja meg a legitimációt. Két fő csoportját különböztethetjük meg a polgári

---

[6] *Szilbereky* Jenő—*Névai* László (Szerk.): A polgári perrendtartás magyarázata. (Budapest, 1967.) 249. o.; *Hegyháti* István—*Révai* Tibor: i. m. 9. s köv. old.

[7 8] *Névai* László—*Szilbereky* Jenő: i. m. 216. old., Csanádi Zoltán a gazdálkodó szerveknél megkülönböztet jogszabályon, alapító határozaton, általános meghatalmazáson vagy társasági szerződésen alapuló szervezeti képviseletet és eseti — különös — meghatalmazáson alapuló „eseti képviseletet". [*Csanádi* Zoltán: A gazdálkodó szervek képviseletének néhány kérdése. Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle (M. J. és K. SZ.) XIX. (1972.) 9. sz. 513. old.]

[9] *Névai* László—*Szilbereky* Jenő: i. m. 220. old.

peres eljárásban, mégpedig a gyámhatósági és bírói képviselő-rendelést.

ba) A *gyámhatóság* a kiskorú részére, ha nem áll szülői felügyelet alatt (Csjt. 93. §) — intézeti gyámság esetét kivéve — gyámot (Csjt. 94. §), a korlátozottan [Ptk. 13. § (1) bekezdése], vagy teljesen [Ptk. 16. § (1) bekezdése] gondnokság alá helyezett személy részére pedig gondnokot [Ptké. 11. § (1) bekezdése] rendel ki, aki a gyámsága, illetve gondnoksága alatt álló személy egyéb ügyeinek ellátása mellett annak képviselője is. Ugyanígy gondnokot rendel ki a gyámhatóság a cselekvőképessége érintése nélkül [Ptk. 224. § (2) bekezdése] annak, „akit körülményei ügyeinek vitelében akadályoznak, különösen ha ismeretlen helyen tartózkodik vagy ismert helyen tartózkodik ugyan, de visszatérésében gátolva van" [Ptk. 224. § (1) bekezdése]. A gondnok „képviseleti jogkörében" kezeli a gondnokolt vagyonát és ellátja a jogszabály által reábízott feladatokat [(3) bekezdés]. Ezekben az esetekben a gondnoknak általános jellegű feladatköre van. Eseti gondnokot rendel ki viszont a gyámhatóság a Ptk. 225. §-ában írt feltételek fennforgása esetén, mikoris egyúttal meghatározott feladatkört jelöl meg, tehát képviseleti kört is. Ennek szempontunkból legjelentősebb esetei azok, amidőn a szülő a Csjt. 87. § (4) bekezdése folytán nem képviselheti a perben az egyébként szülői felügyelete alatt álló gyermekét. Ügygondnokot rendel ki továbbá a gyámhatóság a szülői felügyelet visszaállítása iránti perben [Pp. 302. § (2) bekezdése] és a gondnokság alá helyezés megszüntetése iránti perben [Pp. 312. § (1) bekezdése], ha az a személy, aki ellen a per indítandó, már nem él, vagy ismeretlen helyen, illetőleg külföldön tartózkodik.

Vitás lehet az ún. intézeti gyámság hovatartozása. Amennyiben ugyanis a gyermeket a gyámhatóság állami gondozásba vette [Csjt. 71. § (3) bekezdése], a kiskorú a Csjt. 98. §-a alapján, tehát a törvény erejénél fogva intézeti gyámság alá tartozik és az intézet vezetője vagy annak igazgatási ügyekben eljáró helyettese a gyám, tehát úgy látszik, hogy az *a)* pontban tárgyalt „törvényes képviselet" újabb esete forog fenn. Ám ilyenkor is a gyámhatóság határozata vette állami gondozásba a kiskorút, ez vonta maga után az intézeti gyámságot, az tehát a most tárgyalt csoportba tartozik.

bb) A *bíróság* két fő esetben rendel ki a peres fél részére képviselőt. (A Vht. alapján történő ügygondnok-kirendeléssel itt nem foglalkozunk.) Az első még rendszerint a per megindítása előtt történik, amidőn a leendő felperesnek peren kívül előterjesztett kérelmére a Pp. 84. § (1) bekezdése alapján a megindítandó perre költségmentességet engedélyez és részére a *d)* pont alapján pártfogó ügyvédet rendel ki, a keresetet pedig már az terjeszti elő. Történhet a per megindulása után is, leginkább az alperes kérelmére és részére.

A másik eset, „ha a cselekvőképtelen félnek vagy a jogi személynek törvényes képviselője, illetőleg az ismeretlen helyen tartózkodó félnek meghatalmazottja nincs..." (74. §), mikor is a bíróság ügygondnokot rendel ki részére. Utóbbi rendszerint az alperes részére kibocsátott hirdetményi idézéssel együttesen történik, tehát a 101. § (1) és (2) bekezdésében foglalt előfeltételek ide is vonatkoznak. Történhet továbbá az eljárás félbeszakadása alatt a 111. § (5) bekezdése alapján is. Ugyanígy szükséghez képest ügygondnokot rendel a bíróság alperes részére a gondnokság alá helyezési perben [Pp. 307. § (1) bekezdése], valamint a gondnokság megszüntetése iránti perben a felperes részére [Pp. 312. § (2) bekezdése].

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a pártfogó ügyvéd kirendelése a fél kifejezett kérelmére történik, a képviseleti fél őt a per folyamán megfelelően tájékoztatni tudja, így analógia útján alkalmazandónak látszanak az ügyleti képviselettel kapcsolatban elmondandók.[10]

Találkozunk olyan felfogással, hogy az ügygondnok és az eseti gondnok fogalmai össze vannak keverve, az előbbi eljárásjogi, az utóbbi anyagi jogi intézmény (Kovács Mihály).[11] A két jogintézmény valóban egybefonódik és a jogi szabályozás helye szerint fennáll ez az elkülönülés. Ám az eseti gondnok kirendelésének nemcsak anyagi jogi jogügyletnél való képviseletre van helye, hanem perbelire is, ha az egyébkénti törvényes képviselő nem járhat el. A megkülönböztetés inkább aszerint látszik indokoltnak, hogy ott, ahol a kirendelés előzetes vizsgálatot, mérlegelésen alapuló döntést tesz szükségessé (főleg perindításnál), ezt a jogszabály a gyámhatóságra bízza és eseti gondnok kirendelését írja elő, míg olyankor, amidőn ilyen előzetes vizsgálatra nincs lehetőség, eszközli ezt — főleg az el nem érhető alperes részére — a bíróság, az ügygondnok személyében.

A Legfelsőbb Bíróság P. törv. II. 20 135/1968. sz. eseti döntésének (PJD. 1968—1970. 627. sz.) indokolásában a következőkben mutatott rá a két képviseleti forma különbségére:

Az eseti gondnokot a gyámhatóság rendeli ki a Ptk. 225. §-ának az eseteiben. „... Ahhoz, hogy a perben az eseti gondnok törvényes képviselőként járhasson el, kirendelésének kifejezetten a per vitelére is kell szólnia (Ptk. 225. §, Ptké. 43. §, Csjt. 86. §).

Az ügygondnokról viszont a Pp. 74. §-a akként rendelkezik, hogy ha a cselekvőképtelen félnek vagy a jogi személynek törvényes képviselője, illetőleg az ismeretlen helyen tartózkodó félnek meghatalmazottja nincs, a bíróság részére ügygondnokot rendel.

A jogszabályi rendelkezésekből egyértelmű

[10] Hasonlóan: *Szilbereky* Jenő—*Névai* László: Pp. Kommentár 249. old.

[11] *Bolgár* György: Vita a jogi képviselet időszerű kérdéseiről. Magyar Jog (M. J.) X. (1963.) 3. sz. 138. old.

tehát, hogy eseti gondnokot a gyámhatóság éspedig akkor rendel ki, ha valamilyen ügyben a törvényes képviselő (szülő, gyám, gondnok) a kiskorú, illetve a gondnokság alatt álló nagykorú ügyében jogszabály vagy gyámhatóság rendelkezése folytán érdekellentét vagy más tényleges akadály miatt nem járhat el.

Ezzel szemben ügygondnokot az ellenfél kérelmére a bíróság rendel ki, ha nincs törvényes képviselő, illetőleg gondnokság alá helyezés iránti perben hivatalból is. Ügygondnok más esetekben gyámhatósági kirendelés alapján is szerepelhet a perben (ha ismeretlen helyen tartózkodó félnek nincs meghatalmazottja, továbbá a Pp. 295. §-ának (3) bekezdése, a 302. § (2) bekezdése és a 312. § (1) bekezdése eseteiben is, de nem a cselekvőképtelen személy törvényes képviselőjét pótló fellépéssel..." Eltérő a két esetben a perköltség megállapítása is.

Az eseti gondnok kirendelésével kapcsolatban felmerül annak a kérdése, hogy kinek kell az alapul szolgáló tényállást megállapítania és a bizonyítékokat beszereznie. Míg az alperes részére való kirendelésnél ennek eljárása elsősorban védekezésre szorul és rendszerint nincs mód a peren kívüli tisztázásra, addig a felperes eseti gondnokának kirendelése perindításra szól, aminek előfeltétele az alapul szolgáló tényállás és bizonyítási anyag. Ennek tisztázása már magának a gyámhatósági kirendelő határozat meghozatalának is előfeltételét kell, hogy képezze, hiszen arra csak a gyámhatóságnak van módja, az eseti gondnok nem folytathat le meghallgatást, legfeljebb — ha erre egyáltalán mód van — az ügyfelet vagy hozzátartozóját (pl. apasági perben a kiskorú anyját) kérdezheti ki. A szükséges tényállást és bizonyítási anyagot tehát a gyámhatóságnak kell az eseti gondnok rendelkezésére bocsátania, még akkor is, ha a gondnokság alá helyezett „felperes" beadványa vagy „keresete" folytán a bíróság keresi meg eseti gondnok kirendelése iránt, hiszen az alaptalan kereset elutasítása az éppen különös védelemre szoruló felperes perköltségben való marasztalására vezet.

Ezzel szemben a bíróság által kirendelt ügygondnoknak rendszerint nincs módja kutatásra, hanem működése a peranyag felhasználására korlátozódik.

c) Az *ügyleti képviseleti* jog eseteit a Pp. 67. § (1) bekezdése szabályozza, amidőn kimondja, ki az, aki a perben meghatalmazottként eljárhat. Taxatív felsorolást ad, ebből következik, hogy míg a Ptk. 474. § (1) bekezdése szerinti megbízási jogviszony bárkik között létre jöhet, a 219. § (1) bekezdése sem köti személyi előfeltételhez a képviseleti jogot, perbeli meghatalmazottként a Pp.-ben megjelölteken kívül csak az esetleges egyéb jogszabályokban szereplők járhatnak el. [Amint az előbbiekben láttuk, az *a)* és *b)* pontokban felsorolt esetekben az a jogszabályi rendelkezés meg is van.] Értelemszerűen mind a három csoportra áll a Ptk. 221. §-ának az a rendelkezése, hogy „a képviselő nem járhat el, ha a szemben álló ellentétesen érdekelt fél ő maga vagy olyan személy, akit ugyancsak ő képvisel. Ha a képviselő jogi személy, a képviselt kifejezett engedélye alapján érdekellentét esetében is eljárhat". Az utóbbi rendelkezés a perbeli képviseletben az ügyvédi munkaközösségek képviselőkénti eljárásában nyer alkalmazást, amire külön rendelkezés is van. Ugyancsak külön rendezést nyert az érdekellentét esete az *a)* és *b)* pontoknál.

Az ügyleti képviselet körében is két csoportot kell megkülönböztetni.

ca) Az első csoportban felsorolt képviselők valami módon jogi kapcsolatban vannak a képviselt féllel, feladatkörükbe azonban nem sorolja be valamely jogszabály a perbeli képviseletet, így nem tartoznak be az *a)* csoportban felsorolt szervezeti képviselők körébe. Ezek a következők: „a vállalat (hivatal, üzem, más állami szerv stb.) dolgozója a vállalattal, annak alárendelt, illetőleg felügyelete alá tartozó, továbbá a vállalat felett felügyeletet gyakorló szervekkel kapcsolatban keletkezett perekben..." [*d)* pont]. Ennél bizonyos fokig zavarólag hat a szövegezés: „a vállalattal, ... szervekkel kapcsolatban keletkezett perekben; ..." Lényegében a vállalat, illetőleg a hivatkozott szervek pereiben való képviseletről van szó. Ez a pont említi a vállalati jogtanácsost is, akinek a képviseleti jogát utóbb külön jogszabály [33/1958. (V. 17.) Korm. sz. rendelet, majd a 17/1971. (IV. 28.) Korm. sz. rendelet] szabályozta. A Pp. Kommentár szerint „Vállalaton itt — a törvény nem kimerítő felsorolására figyelemmel — érteni kell az állami (államigazgatási, szakigazgatási) szerveket, társadalmi szervezeteket, sőt a szövetkezeteket, szövetkezeti vállalatokat is. (V. ö. II. Ppn. indokolás)..."[12] A *h)* pontra tekintettel azonban ez a rendelkezés a szövetkezetekre csak részben vonatkozik. „*e)* községi, járási városi (fővárosi kerületi), megyei, (fővárosi) tanács tagja, valamint a végrehajtó bizottságnak és szakigazgatási szervének a dolgozója a tanácsot érintő perekben;" (A járási tanácsok megszűnése folytán a járási hivatal dolgozói léptek helyükbe.) „*h)* a szövetkezetnek vagy felettes szervének ügyintézésre jogosult tagja vagy alkalmazottja a szövetkezet pereiben;" Az „ügyintézői" minősültséget a bíróságnak a meghatalmazással kapcsolatban vizsgálnia kellene, de tekintettel annak általános fogalmazására, lényegében a szövetkezeti elnök megítélésének tárgya.

cb) Az ügyleti képviselők második csoportjában ilyen „szervezetszerű" vagy egyéb tényleges jogi kapcsolat nincs. Mint a következő pontban látni fogjuk, tulajdonképpen megbízási viszonnyal állunk szemben, a perbeli meghatalmazottként eljárni jogosultak körét azonban a perrendtartás korlátozza. Az nem lehet aka-

[12] *Szilbereky* Jenő—*Névai* László: Pp. Kommentár. 259. old.

dálya, hogy a polgári jog szabályai szerint képviseletre kijelölt személy perbeli meghatalmazottat állítson, de nézetünk szerint a perbeli meghatalmazottnak magával a peres féllel kell az előírt jogviszonyban lennie. A Ptk. 219. § (1) bekezdése ugyanis nem korlátozza azt, hogy a fél más személy képviselője útján milyen szerződést kössön, illetve milyen jognyilatkozatot tegyen. (Pl. a jogosan külföldön tartózkodó háztulajdonos — devizahatósági engedéllyel — az ingatlan kezelésével megbízott személy, mint képviselő útján a lakbér behajtására perbeli meghatalmazást adhat.)

Perbeli képviselőként eljárásra jogosultak: „*a)* a félnek a 13. § (2) bekezdésében megjelölt hozzátartozója". Ide tartozik a jegyes is, akinek az eljárása a legritkábban fordul elő, ténybeli jogosultsága teljesen igazolhatatlan.

Jelentősebb mértékű a perbeli eljárásra almassága „*b)* a fél pertársa, továbbá pertársának törvényes képviselője, vagy meghatalmazottja". Ezzel nem különböztet a jogszabály, hogy a pertársaság a Pp. 51. §-ának mely pontján alapszik. A képviseleti jog viszont lehetővé teszi, hogy a pertársak eltérő vagy ellentétes tényelőadásai kizárásra kerüljenek, a pertársak egyenkénti meghallgatásának mellőzésével az eljárás meggyorsuljon, a képviseletre a legalkalmasabb, leginkább hozzáértő — ha nem is jogász — kerüljön kiválasztásra, így könnyebbé váljon a szükséges tényelőadás megtétele, bizonyítékok bejelentése. (Egyik perben pl. a kivitelező építő szövetkezet felperes 57 építtetőtől perelte a vállalkozói díjhátralékot, alperesek lakásonkénti szavatossági kifogással védekeztek, a legtöbben technikai kérdésekben teljesen laikusok voltak, de sikerült elérni, hogy négy pertársat hatalmaztak meg képviseletükkel, akik azután a felperessel együttműködve megállapították a hibákat és — bár hónapok múltával, de — a per bíróságon kívüli megegyezéssel, szüneteléssel befejezést nyert.)

A szervezeti képviselethez közelít ugyan, de még a *cb)* pont alá sem esik, hogy a képviseletre jogosult „alkalmazott a munkáltatójának kisiparosi tevékenységével, irodájával, rendelőjével, üzletével, illetőleg műhelyével kapcsolatos pereiben" látja el a képviseletet (*i)* pont. Hegyháti István szerint ez a képviseleti jogosultság kiterjed a kiskereskedőre is, akit „üzletével" kapcsolatos pereiben szintén képviselhet az alkalmazottja.[13]

Az ügyeleti képviselet formái között kétségtelenül legfontosabb az ügyvédi és szakszervezeti képviselet.

A 67. § (1) bekezdés *c)* pontja szerint a perben meghatalmazottként eljárhat „az ügyvéd vagy ügyvédi munkaközösség". Erre a kérdésre a képviselői jogviszony és az abból fakadó jogok és kötelezettségek kapcsán még visszatérünk, így nem kívánunk vele bővebben foglalkozni.

[13] *Hegyháti* István—*Révai* Tibor: i. m. 63. old.

Egyelőre csak arra térünk ki, hogy Hegyháti István szerint „Az ügyvédség társadalmi szervezet..."[14] Ugyanakkor az 1966. évi 22. sz. tvr.-rel módosított 1958. évi 12. sz. tvr. (Üt.) 19. §-a kimondja, hogy az ügyvédi munkaközösség jogi személy. Erősen vitatható azonban, hogy a jogi személyek melyik fajába tartozik, hogy tehát a tagok és a jogi személy között milyen jogviszony áll fenn. Nem változtat ezen az sem, hogy a 105/1960. (I. K. 10.) IM sz. utasítással jóváhagyott szervezeti és működési szabályzat bevezetésében megállapítja, hogy „az ügyvédi munkaközösség szocialista szervezet". Abból, hogy a taggyűlés dönti el a tagok felvételét [Üt. 24. § (1) bekezdése *e)* pontja], továbbá egyéb intézkedési jogai is vannak, a szövetkezethez való közelítésre kell következtetni. Nehéz ugyanis a Ptk. 68. §-ában írt tömegszervezetek közé besorolni. A Legfelsőbb Bíróság büntető és katonai kollégiumának 336. sz. állásfoglalása (B. H. 1961. évi 1. sz.) megállapította, hogy az ügyvédi munkaközösséget „nem lehet sem szövetkezetnek, sem társadalmi szervezetnek, sem pedig egyesületnek tekinteni. Megállapítható azonban, hogy az ügyvédi munkaközösségnél felismerhető mind a szövetkezeti, mind az egyesület és a társadalmi szervezet több jellemző vonása, társadalmi vonatkozású feladatait tekintve magán viseli a társadalmi szervezet sajátos vonását, több vonatkozásban pedig szövetkezeti elemeket tartalmaz".

„Az ügyvédi törvény biztosítja az ügyvédi függetlenséget. Sem az Üt., sem más rendelkezés nem tartalmaz olyan szabályokat, amelyek meghatározott cselekmények végzését s azok mikéntjét írnák elő az ügyvéd számára..."[15] Ez természetesen nem korlátozza a peres fél utasítási jogát a megbízási szerződés alapján.

Álláspontunk szerint egyes konkrét ügyekben történhet a munkaközösség vezetőjével vagy tagjaival konzultálás, de a per mikénti vitelébe a vezető annak ellenére sem szólhat bele, hogy az ügyvédi munkaközösség a megbízott és felelős.[16]

Eljárhat továbbá a perben „*f)* a szakszervezet saját tagjának pereiben". Ez a képviseleti jog a szakszervezetet, mint a dolgozók érdekvédelmi szervezetét illeti meg.

Eljárhat elsősorban a szakszervezeti bizottság, mikoris a fél a meghatalmazását annak részére állítja ki és az bízza meg az ügyintézőt,

[14] *Hegyháti* István—*Révai* Tibor: i. m. 102. old.

[15] *Hegyháti* István—*Révai* Tibor: i. m. 114. old.

[16] Részben eltérő *Hegyháti* István—*Révai* Tibor: i. m. 158. old. Ez egyébként meglehetősen visszás helyzetet eredményez, csakúgy, mint az, hogy az ügyvédet titoktartási kötelezettség terheli, az ügyvédi munkaközösség vezetőjét pedig, aki esetleg éppen az ellenérdekű felet képviseli, bizonyos fokú ellenőrzési jog illeti meg. Nem tudunk egyetérteni azzal az álláspontal (uo. 212. old.) sem, hogy az Üt. 25. §-a folytán a titoktartási kötelezettség alanya az egész munkaközösség, éppen mert az ellenérdekű feleket is képviselheti.

[16/a] Időközben helyébe lépett 1/1976. (III. 27.) irányelv.

aki azonban csak a szakszervezeti bizottság tagja lehet (Legfelsőbb Bíróság P. törv. 20 395/1960. — B. H. 2812, 1961/1.). A képviseleti jog természetesen csak a saját szakszervezet tagjára terjed ki, annak a hozzátartozóira azonban nem. Mindenféle perre kiterjed, bár a cél az lenne, hogy főleg a munkaviszonnyal kapcsolatos perekben járjon el.

A szakszervezeti képviselet másik formája, amidőn nem a vállalati, hanem az ágazati vagy a területi bizottság látja el a tag képviseletét a saját jogtanácsosa útján.

Különleges, kétféle jogosultságot tartalmaz az Mt. 15. § (2) bekezdése a szakszervezet részére, amidőn kimondja: „A szakszervezet a dolgozót az élet- és munkakörülményeit érintő kérdésekben a bíróságok, más hatóságok és egyéb szervek előtt képviselheti. A munkaviszonyt érintő kérdésekben a dolgozó érdekében — nevében és helyette — külön meghatalmazás nélkül is eljárhat". A Legfelsőbb Bíróság törvényességi határozatában kifejtette, hogy a jogszabály általában szakszervezetről beszél, ami azt jelenti, hogy nem lehet a képviseleti jogot leszűkíteni a vállalat szakszervezeti szervére, hanem magasabb szakszervezeti szervnek is joga van a dolgozó érdekében munkaügyi perben eljárni. (B. H. 357, 1974/8.)

További szakszervezeti képviseleti jogot létesített a Szakszervezetek Országos Tanácsának az igazságügyminiszterrel, munkaügyi miniszterrel és a pénzügyminiszterrel alkotott, a Magyar Közlöny 1974. november 12-i 84. számában közzétett „Irányelvei" (alábbiakban: Irányelvek. (16/a A II. 4. *a)* pontjában foglaltak szerint a szakszervezeti jogsegélyszolgálatot a vállalatoknál kell létrehozni, adott esetben bizottság formájában, a nagyvállalatoknál, trösztöknél pedig biztosítani kell a munka összefogását. Ennek megfelelően kell biztosítani az ipari szövetkezetek jogsegélyszolgálatát is. A *b)* pont szerint a jogsegélyszolgálatot az illetékes szakszervezeti szerv hozza létre, annak irányítása és ellenőrzése alatt működik. A *d)* pont bizottság létesítése esetén felsorolja, hogy kik lehetnek a tagjai, közöttük vállalati jogtanácsos, nyugdíjas bíró, ügyvéd és nem csak jogi szakképesítésűek. A szakszervezeti szerv bízza meg őket, *e)* ha annak ellátása érdekében többen működnek, rendszerint jogász szakképesítésűt kell a vezetéssel megbízni, de nem a vállalat vezető jogtanácsosát.

„A dolgozó jogi képviseletét kérelmére általában el kell látni a munkaviszonnyal, a munkavédelemmel, a társadalombiztosítással összefüggő vitás ügyekben. Ezen túlmenően a szakszervezeti bizottság egyéb ügyek ellátását is a szakszervezeti jogsegélyszolgálatra bízhatja, kivételesen a nem szándékosan (gondatlanságból) elkövetés tekintetében is." [II. 2. *b)* pont.] A vállalattal munkaviszonyban álló dolgozók a jogsegélyszolgálat keretében eljárást, képviseletet csak akkor láthatnak el, ha az ügyben a jogsegélyt kérő dolgozó és a vállalat között érdekösszeütközés nem áll fenn [II. 4. *e)* pont].

A II. 3. pont szerint a jogsegélyszolgálatot igénybe veheti a vállalat, üzem minden dolgozója, függetlenül attól, hogy szakszervezeti tag-e, úgyszintén igénybe vehetik a nyugdíjas dolgozók és szakmunkástanulók is. A Legfelsőbb Bíróság polgári és munkaügyi kollégiumának 58. sz. közös állásfoglalása értelmében „a vállalatoknál szervezett szakszervezeti jogsegélyszolgálat jogosult a vállalat dolgozóját, nyugdíjas dolgozóját és szakmunkástanulóját a polgári peres és nem peres eljárásban képviselni". Az indokolás többek között utal arra, hogy „... a szakszervezeti jogsegélyszolgálatban részt vevők a szakszervezeti szervtől kapják az erre a célra szolgáló külön megbízatásukat és az erre vonatkozó igazolást", továbbá „*a)* a jogsegélyszolgálati képviselet feltétele a dolgozó részéről adott meghatalmazás" és „*b)* ... A jogsegélyszolgálatnak a képviselet ellátására való jogosultságát az *a)* pontban említett meghatalmazáson záradékban is igazolja." A dolgozó vagy nyugdíjas dolgozó hozzátartozóját (özvegyét, árváját) tehát nem képviselhetik.

Ide kapcsolódik, hogy a szervvel munkaviszonyban (tagsági viszonyban) álló jogtanácsos a szerv dolgozójának (tagjának) perbeli képviseletét is elláthatja a munkaviszonnyal (tagsági viszonnyal) összefüggő perekben, feltéve, hogy az ügyben nincs érdekellentét a szerv és a dolgozó között, a képviselet ellátásához pedig a szerv vezetője előzetesen hozzájárult [17/1971. (IV. 28.) Korm. sz. rendelet 10. § (1) bekezdése]. A szakszervezeti jogtanácsos az Mt. 15. § (2) bekezdésén alapuló képviseletet a szakszervezet nevében és a szakszervezet részére adott meghatalmazás alapján látja el [(3) bekezdés].

d) A Pp. 68. §-a szerint „nem lehet meghatalmazott: *a)* aki tizennyolcadik évét még nem töltötte be; *b)* akit jogerős bírói ítélet a közügyektől eltiltott; *c)* akit a bíróság jogerősen gondnokság alá helyezett". Ez a rendelkezés ugyan csak a 67. § (1) bekezdésében foglalt esetekre vonatkozik, de értelemszerűen alkalmazandó egyéb ügyleti képviselőkre is.

Ügyleti képviselet esetén az iratokhoz csatolandó és a 69. §-ban írtak szerint kiállítandó írásbeli vagy jegyzőkönyvbe foglalt meghatalmazásra van szükség. Ha a meghatalmazott nem ügyvéd, csak ügyvédnek vagy ügyvédi munkaközösségnek adhat további meghatalmazást [(3) bekezdés], míg a jogtanácsosok helyettesítését a 17/1971. (IV. 28.) Korm. sz. rendelet 13. §-a szabályozza.

1.2.2. A perbeli képviselet másik osztályozása a képviselő ebből a szempontból figyelembe veendő személyi adottságain alapszik. Eszerint megkülönböztethetünk *jogi képviselőt* és *nem jogi képviselőt.* Előbbin nem egyszerűen az előképzettséget kell érteni, mert lehet, hogy valaki a jogi doktorátus megszerzése után egész életében nem jogi munkakörben dolgozott, — hanem csak az lehet a kritérium,

hogy élethivatásszerűen, vagy legalábbis a képviseletre alapot adó munkakörben ilyen tevékenységet fejt ki. Ilyennek kell tekintenünk elsősorban az ügyvédet és jogtanácsost (jogügyi előadót), de ide kell sorolnunk a szakszervezeti jogsegélyszolgálat jogi képesítéssel rendelkező ügyintézőjét is, éppen tevékenységének jelentőségénél fogva.[17] A Pp. ugyan csak egy helyen használja a „jogi képviselő" megjelölést, amidőn a 3. § módosított (1) bekezdése ebben az esetben nem teszi szükségessé a fél kioktatását, de a III. Ppn.-nak a módosító 2. §-hoz fűzött indokolása hangsúlyozza: „... Tájékoztatásra ugyanis csak akkor van szükség, ha a félnek nincs szakképzett képviselője..." Hozzáteszi „... Jogi képviselőn az ügyvédi munkaközösség tagját, a vállalati (szövetkezeti) jogtanácsost és a jogi előadót egyaránt érteni kell". Nyilvánvalóan ide kell sorolni a képviseletet ugyan ritkán ellátó, de magában az igazságszolgáltatásban közvetlenül részt vevő bírót és ügyészt is.[18]

A megkülönböztetést indokolja az, hogy a jogi képviselők szakképzettséggel, szakmai gyakorlattal rendelkeznek, nagyobb részben élethivatásszerűen foglalkoznak a jogi képviselettel és így nagyobb követelménnyel kell velük szemben fellépni, ami jogszabályi rendelkezésben is kifejezést nyer. Az Üt. 1. §-a kifejezetten kimondja: „Az ügyvédnek feladata, hogy a bíróságok és hatóságok jogszolgáltatási tevékenységét elősegítve — az ügyfeleknek jogi segítséget nyújtsanak és a szocialista törvényesség érdekében lelkiismeretes munkával támogassák az ügyfelek jogainak érvényesítését. Az ügyvéd nem működhet közre abban, hogy a törvény rendelkezését kijátsszák vagy megkerüljék és a joggal bármi módon visszaéljenek." A jogtanácsos működésére nézve nincs ilyen részletes rendelkezés, de a 17/1971. (IV. 28.) Korm. sz. rendelet 2. § (1) bekezdésének *h)* pontja feladatául jelöli meg, hogy „tevékenységével működése területén szolgálja és mozdítsa elő a szocialista törvényességet". A szakszervezeti jogsegélyszolgálatról szóló Irányelvek az azt ellátóknak nem adnak ugyan közvetlenül ilyen utasítást, de a II. 1. pont célul jelöli meg, hogy az „... az üzemi dolgozók érdekeinek jogi védelme, a jogi tájékoztatás, tanácsadás, a szükséges mértékű segítségnyújtás és jogi képviselet biztosítása. Rendeltetése az, hogy a vállalatok, üzemek (ipari szövetkezetek) dolgozói mind a munkahelyen belüli vitákban, mind a különböző szintű állami (tanácsi stb.) szervek előtti ügyeikben, eljárásokban és perekben szakszervezeti jogsegélyben részesüljenek."

Hangsúlyozzák, hogy „... A perbeli képviselet ellátása magasabb követelményeket, több hozzáértést igényel a képviselőtől"[19] és „... míg a polgári jogi képviselet jellemzője a helyettesítés, a perbeli képviselő nem annyira helyettesíti a felet, inkább az a jellemző rá, hogy segít a félnek jogai érvényrejuttatásában".[20] Mindez azonban általánosságban csak a jogi képviselőre jellemző, azonkívül legfeljebb a szakigazgatási szervek képviselőire és — sajnos — csak ritkán fordul elő, hogy — legalább felfogásbeli készségben, vagy a perben szükséges szakmai kérdésben, a szükséges bizonyítási indítványok előterjesztésében — segítséget tud nyújtani az általa képviselt félnek, és ez által a bíróságnak is.

2. Jogviszony. A perbeli képviseletet illetően három kérdés merül fel, mint jogviszony vagy legalábbis jogügylet: maga a képviselet, az alapul szolgáló jogviszony és a meghatalmazás.

2.1. A perbeli *képviselet* jogviszony-jellegére nézve a Pp. nem tartalmaz rendelkezést.

A Ptk. a IV. rész, a kötelmi jog I. címében a „szerződés" általános szabályai között a „képviselet"-ről szóló XIX. fejezetben rendelkezik, de a 219. § hivatkozott (1) bekezdésén túl csak annyit mond ki a (2) bekezdésben, hogy „a képviselő cselekménye által a képviselt válik jogosulttá, illetőleg kötelezetté", a 220. §-ban pedig arról intézkedik, hogy mi a következménye annak, ha a képviselő „jóhiszeműen képviseleti jogkörét túllépi..." vagy képviseleti jog nélkül köt más nevében szerződést [(1) bekezdés], illetve rosszhiszemű álképviselő [(2) bekezdés]. A 224. § az ügyeinek vitelében akadályozott személy képviseletéről, a 225. § pedig az eseti gondnokság feltételeiről és a megfelelő gondnok kirendeléséről intézkedik, de magáról a képviseleti jogviszonyról nem szól. Abból viszont, hogy a „képviseleti jogkör" túllépésének és az álképviseletnek a következményeit határozza meg, okszerűen következik, hogy kell olyan jogviszonynak is lennie a képviselő és képviselt között, ami utóbbit magára a képviseletre feljogosítja. A képviselet tehát ennek az „alap jogviszonynak" a harmadik személy felé irányuló joghatása.

A Polgári Jogi Tankönyv „A jogügyletek" című XII. fejezetben foglalkozik a képviselettel az I., „Általános rész"-ben. Annak megállapítása mellett, hogy az helyettesítés jognyilatkozatok tételében vagy elfogadásában, rögzíti: „a képviselet alapulhat *a)* törvényes, illetőleg hatósági rendelkezésen, *b)* jogügyleten, *c)* valamely jogi személy alapszabályán, illetőleg szervezeti szabályán..."[21] Magát a képviseleti jogot szintén nem határozza meg közelebbről. Hegyháti István szerint „a képviselet egyoldalú jogügylet", míg „a meghatalmazás lényegileg a képviselet ügyleti formája, amely egyoldalúan

[17] Vö. *Fülei Szántó* Zoltán: A szakszervezeti jogsegélyszolgálat szervezetének és működésének néhány problémája. M. J. és K. J. Sz. XXII. (1975.) 7. sz. 403. old.

[18] Vö. *Novák* István: A bíróság tájékoztatási kötelezettsége a III. Ppn. tükrében. M. J. és K. J. Sz. XXII. (1975.) 455—456. old.

[19] *Schelnitz* György: I. m. 479. old.

[20] *Szilbereky* Jenő—*Névai* László: Pp. Kommentár 247. old.

[21] *Világhy* Miklós—*Eörsi* Gyula: i. m. I. kötet 201. old.

létesít képviseletet...[22] A képviselet azonban az előadottak szerint nem jogügylet, hanem éppen a megbízáson alapuló meghatalmazásnak, hatósági kirendelésnek, törvényi rendelkezésnek az eredményeképpen fennálló jogosultság.

Az Mtj. szintén a kötelmi jog „szerződés" feliratú I. Címében tartalmaz szabályozást, de az 1021. § (1) bekezdésében csak „a képviseleti jog határai között" kötött ügylet joghatályáról rendelkezik, míg a 2. pont „Képviselet meghatalmazás alapján" címet viseli és az 1027. §-ban a meghatalmazás érvényességének a feltételeit szabályozza.

Szladits Károly a magánjog általános részében, a magánjogi tényállások között foglalkozik a képviselettel, abban jognyilatkozatok tételében vagy átvételében való helyettesítést lát, azzal, hogy a képviselet „... lényege másnak nevében való eljárás..." „A képviseleti jog a képviselt hatalmassága (...), amelynek segítségével a képviselt jogkörére közvetlenül kiható jogi változásokat idézhet elő." „A képviselethez, hogy hatályos legyen, képviseleti hatalom szükséges..." Megkülönböztet törvényes képviseletet, meghatalmazást és szervezeti képviseletet.[23] Ugyanakkor előzőleg azt írja: „Hatalmasság (facultas) az olyan jogi helyzet, amelyben az erre jogosultnak hatalmában áll, hogy egyoldalú cselekvésével jogváltozást idézzen elő saját magának vagy másnak jogában vagy egyéb jogi helyzetében."[24] A képviselet viszont a képviselt felhatalmazásán alapszik, célja éppen az a jogváltoztatás, így eljárása nem tekinthető egyoldalú cselekvésnek, tehát nem lehet szó hatalmasságról. A képviseleti jog éppen ennek a mögöttes jogviszonynak a kifelé, harmadik személy felé való hatása, utóbbi adja meg az előbbinek nemcsak az alapját, hanem a terjedelmét is. A képviseleti jog tehát nem valamely önálló jog, hanem az alapjogviszonyon nyugvó jogosultság, amely vagy közvetlenül törvényen nyugszik, vagy valamely közbenső jogügyleten (hatósági kirendelésen, megbízáson).

A képviselet a képviselő részére ténylegesen biztosított jog, hogy a képviseltet jogosító vagy kötelező jogcselekményt megtegyen. Ennek alapja a képviselő és képviselt közötti jogviszony, amely az előző pontokban írtak szerint jön létre.

Az *a)* pontban ez a törvényi rendelkezésből következik és ennek az általános jogviszonynak az eredménye. Éppen ez a jogviszony idézi elő, hogy a képviselő nemcsak jogosult, de köteles is a képviseletből folyó cselekményeket elvégezni. Itt egyébként sem kerül sor meghatalmazásra.

Ugyancsak meghatalmazás nélkül jár el a képviselő a *b)* pont szerinti hatósági kirendelés esetén. Ez a kirendelés jogosítja, de egyben kötelezi is a képviselőt az eljárásra. A gyámságra és a gondnokság különböző formáira vonatkozó jogszabályok sem kizárólag intézkedési és képviseleti jogot adnak, hanem eljárási kötelezettségeket is jelentenek. A kirendelő hatósági határozat tehát nem tekinthető egyoldalú képviseleti feljogosításnak, ami már az elnevezéséből is következik. Ugyanez áll a bírósági ügygondnoki kirendelésre. Utóbbi esetben az ügygondnok készkiadásait és díját is megkapja, csak azokat az a fél köteles előlegezni, aki az ügygondnok kirendelését kérte, vagy akinek a perbeli cselekménye folytán az ügygondnok kirendelése szükségessé vált [Pp. 76. § (2) bekezdés], költségmentessége esetén pedig az állam [84. § (3) bekezdés].

Amint fentebb láttuk, a Pp. 84. § (1) bekezdés *d)* pontja alapján kirendelt pártfogó ügyvédnek az ügyfélhez való viszonyára analógia alapján a megbízási szerződés szabályai alkalmazandók, mégis azzal az eltéréssel, hogy perköltséget csak pernyerése esetén, a pervesztes féltől kap.

2.2. Mögöttes (alapul szolgáló) jogviszony és meghatalmazás. A törvényen és hatósági kirendelésen alapuló képviselet alapjáról már az előző pontban szóltunk, így csak utalunk az ott elmondottakra.

Az ügyleti képviselet első csoportjában [Pp. 67. § (1) bekezdés *d), e), h), i)* pontjai] a tanácstagság kivételével a képviselő és képviselt között már eleve fennáll bizonyos — alkalmazotti vagy szövetkezeti tagsági — jogviszony. Ezen belül, lényegében ennek alapján történik a képviseletre kijelölés és a képviseleti jog körének a meghatározása meghatalmazás formájában.

A *meghatalmazás* a Ptk. 222. §-a szerint a képviselőhöz, a másik félhez vagy az érdekelt hatósághoz intézett nyilatkozat, amely képviseleti jogot létesít. A polgári jogi (volt magánjogi) irodalomban általánosnak tekinthető nézet szerint a meghatalmazás egyoldalú jognyilatkozat, amelyet pl. a polgári jogi tankönyvünk — szemben a Ptk.-beli elhelyezésével — nem is a kötelmi jogban, hanem a polgári jog általános részében, a képviselet alpontjaként tárgyal.[25] A meghatalmazás tehát lényegében ugyancsak „kifelé", harmadik személy felé címzett jognyilatkozat, amely igazolja a képviselő jogosultságát és annak terjedelmét, de mint egyoldalú nyilatkozat csupán jogot ad. Márpedig az életben a legritkábban fordul elő, hogy valaki pusztán jogosult legyen a meghatalmazót képviselni, de ehhez a jogosultsághoz semmiféle eljárási kötelezettség ne fűződjön. A meghatalmazás tehát nem tekinthető önálló, különálló jogügyletnek, hanem az alapjogviszony része.

A Pp. 67. § (1) bek. *e)* pontjában írt, fentebb nem érintett esetekben a fennálló állam-

[22] *Hegyháti* István—*Révai* Tibor: i. m. 18., illetve 19. old.

[23] *Szladits* Károly: A magánjogi tényállások. *Szladits* Károly: Magyar Magánjog. I. kötet (Budapest, 1941.) 322—323. old.

[24] *Szladits* Károly: Magánjogi helyzetek. Uo. 227. old.

[25] *Világhy* Miklós—*Eörsi* Gyula: i. m. I. kötet 203—204. old.

jogi jogviszony egészen más jellegű, így mind itt, mind pedig a fent nem említett egyéb képviseleti jogosultság esetén (második csoport) keresnünk kell az alapul szolgáló jogviszonyt.

Az ügyvédi képviseletre az Üt. 7. § (2) bekezdése akként rendelkezik, hogy „az ügyvéd az ügyfélnek vagy más jogosultnak a megbízása alapján, illetőleg bírósági vagy hatósági kirendelés alapján jár el". „Az ügyvédi megbízást az ügyvédi munkaközösség nevében — ... — az ügyvédi munkaközösség vezetője vállalja el és ő köti meg az ügyvédi munkaközösség részéről az ügyvédi munkadíjra vonatkozó megállapodást is..." Ő jelöli ki az ügyben eljáró ügyvédet is, elsősorban a megbízó kívánságához képest. Az állami, társadalmi és szövetkezeti szervek kivételével ugyanerre az ügyvédi munkaközösség tagja is jogosult, „... a megbízás elvállalása ilyen esetekben is az ügyvédi munkaközösség részére történik". Az ügyvédi képviselet alapja tehát a peres fél és az ügyvédi munkaközösség között létrejött megbízási szerződés [Ptk. 474. § (1) bek.].

A perbeli képviseletre vonatkozó és alább részletezendő jogszabályi rendelkezések azonban kizárják annak lehetőségét, hogy a képviselő kizárólag jogosult legyen a képviselt nevében való perbeli eljárásra.[26] A tényleges helyzet minden ügyleti képviseletnél az, hogy a képviselő és képviselt között a meghatalmazás átadásakor kifejezetten vagy legalább hallgatólagosan megállapodás jön létre a képviselet ellátására is és éppen ennek a kifejezője a meghatalmazás. Fennáll tehát közöttük a *megbízási szerződés.*

3.1. A perbeli képviselet létrejövetele (a per megindítása). Az 1.21. pontban írt *törvényes képviselet* esetében, ha a törvényes képviselő egyben a per megindítása tekintetében való elhatározásra is jogosult, ebben a kérdésben további probléma fel sem merül. Kérdésessé csak akkor válik a helyzet, ha a perindítás eljárási vagy anyagi jogi okból, illetve bizonyítási nehézségek miatt eleve eredménytelennek mutatkozik. Ebben az esetben az intézkedésre jogosult szerv felé jelentenie kell ezeket a körülményeket, esetleg a döntésre jogosult felsőbb szervhez kell fordulnia aggályaival, de a belső szabályozásnak megfelelően az intézkedést foganatosítani tartozik és addig is meg kell tennie a halaszthatatlan cselekményeket. Különösen vonatkozik ez a jogtanácsosra akár felperesi, akár alperesi pozícióban van.

A *b)* pontban írt *hatósági kirendelés*nél a gyám vagy gondnok önállóan dönt, esetleg a perindításra utasító gyámhatósági határozatot fellebbezheti meg, vagy annak megváltoztatását kérheti. Ugyanez a helyzet a Ptk. 224. vagy 225. §-a alapján kirendelt gondnok esetében is.

Az Üt. 9. §-a értelmében a költségmentesség alapján kirendelt pártfogó ügyvéd a megbízás elvállalását, helyesebben a kirendelés teljesítését nem tagadhatja meg. Ez azonban nem lehet akadálya annak, hogy ha a költségmentességet kérő féllel felvett tényállás alapján úgy látja, hogy a fenti okokból a perlés eleve kilátástalan, a tényállás beterjesztése mellett a kirendelő bíróságtól kérje a költségmentesség megvonását [Pp. 85. § (3) bek., 86. § (1) bek.] és a kirendelés alóli felmentését.

Az *ügyleti képviselet* első csoportjában lényegében ugyancsak a képviselt utasítási joga irányadó az akadályoknak a képviselő általi jelentési kötelezettsége mellett.

A második csoportban a képviselő és képviselt között megbízási szerződés jön létre, amely mint ilyen önkéntes — meghatározott esetektől eltekintve.[27]

Az Üt. 10. § (2) bekezdése kifejezetten kimondja, hogy a megbízás elvállalása — a 9. § esetét (pártfogó ügyvéd kirendelése) kivéve — az ügyvéd részéről „indokolás nélkül megtagadható és a már elfogadott megbízás is felmondható". A jogsegélyszolgálatra vonatkozó Irányelvek II. 2. *c)* pontja is csak annyit ír elő, hogy „ha a dolgozónak a jogsegélyre vonatkozó kérését a szakszervezeti jogsegélyszolgálat elutasítja, erről a dolgozót — kívánságára — írásban is értesíteni kell". Nem írja tehát elő a képviselet feltétlen elvállalását.[28] Még inkább fennáll a megtagadás joga az ügyleti képviselet egyéb eseteiben.

Kérdés, hogy az elvállalás megtagadása a felkért képviselőnek csak joga, vagy kötelessége is?[29]

A nem jogi képviselők vonatkozásában ez a kérdés nemigen vetődhet fel, hiszen a képviselő rendszerint nem rendelkezik a megbízónál nagyobb képzettséggel, így nem várható el tőle, hogy annak álláspontját felülbírálja.

Ilyen irányú kötelezettséget az Üt. hivatkozott 10. § (2) bekezdése sem ír elő. A Ptk. 474. § (2) bekezdése szerint „a megbízást a megbízó utasítása szerint és *érdekének megfelelően* kell teljesíteni".[30] A 476. § is csak annyit mond, hogy „ha a megbízó célszerűtlen vagy szakszerűtlen utasítást ad, a megbízott köteles őt erre figyelmeztetni; ha a megbízó utasításához e figyelmeztetés ellenére is ragaszkodik, az utasításból eredő károk őt terhelik". Ez a rendelkezés a szerződés megkötésére visszavetítve nem zárja ki az alaptalan perlésre való megbízás elfogadását a megfelelő figyelmeztetés mellett, bár a hivatkozott rendelkezés már a megbízás elvállalásakor, de tulajdonképpen annak lebonyolításával kapcsolatosan felmerülő problé-

[26] Ellenkezően *Világhy* Miklós—*Eörsi* Gyula: i. m. II. k. 123. old.

[27] Vö. *Világhy* Miklós—*Eörsi* Gyula: i. m. I. kötet 375. old.

[28] *Fülei Szántó* Zoltán: (i. m. 404. old.) ezt kétségesnek látja.

[29] Az ügyvédnek ezen szempontból való előzetes megvizsgálási kötelezettségét elemzi *Varga* Gyula: A hivatásos perbeli képviselők szerepe a polgári eljárás gyorsításában. M. J. XII. (1965.) 7. sz. 317. s köv. old.

[30] Kiemelés tőlünk.

mákra vonatkozik. Nem találunk erre nézve az irodalomban sem közelebbi iránymutatást.[31, 32]

Az irodalom általánosnak tekinthető álláspontja szerint „... a megbízási szerződés valaminő tevékenység kifejtésére irányul..." A megbízott az ügy ellátására vállal kötelezettséget, „... megbízási viszonyt a felek általában akkor létesítenek, ha az eredmény nagymértékben függ a kötelezett magatartástól független tényezőktől is, tehát az eredmény bekövetkezte annak leggondosabb magatartásától is bizonytalan. Ilyen pl. az ügyvédi és orvosi megbízás..."[33] Ám ez nem jelentheti azt, hogy a megbízott a megbízást akkor is elfogadhatja, ha az eleve eredménytelennek mutatkozik. Ide is vonatkozik a Ptk. 474. § (2) bekezdésén kívül a 4. § (2) bekezdésében írt együttműködési kötelezettség. Mindebből arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a jogi képviselő az alaptalan per elvállalását nemcsak jogosult, de köteles is megtagadni, hogy ez által az ügyfelet a költségektől és egyéb esetleges hátrányos következményektől megóvja.

Az ügyleti képviselő és a képviselt közötti alapjogviszonyból származó jogok és kötelezettségek tekintetében rövidség érdekében a Ptk. vonatkozó rendelkezéseire utalunk és csak a képviselt részére való díjfizetésre térünk ki. [Ptk. 478. § (1) bek.]

Ügyvédi képviselet esetén az Üt. 10. § (1) bekezdése értelmében ebben a tekintetben már a tényállás felvételekor meg kell állapodni, vagy legalábbis közölni kell a megbízóval az előreláthatóan felmerülő munkadíjat és költséget. Előbbinek az összegét a 2/1973. (VI. 19.) IM sz. rendelettel módosított 5/1962. (VI. 19.) IM sz. rendelet szabályozza.

A jogtanácsos a vállalati dolgozó, illetve szövetkezeti tag képviselete esetén az ügyvédi díjszabásban megállapított díjszabásnak legfeljebb a felét számíthatja fel [17/1971. (V. 28.) Korm. sz. r. 10. § (2) bekezdése].

Az Irányelv II. 5. pontja értelmében a szakszervezeti jogsegélyszolgálat a dolgozók részére ingyenes, tehát még ajándék címén sem fogadható el semmi, mert az az ingyenesség megkerülését jelentené.

Egyéb esetekben a Btk. 188. §-ának a tilalma folytán a képviselet ellátásáért munkadíj nem számítható fel, csak az esetleges költségek megtérítése igényelhető [Ptk. 479. § (1) bekezdése].

Hámori Vilmos

[31] Vö. *Világhy* Miklós—*Eörsi* Gyula: i. m. II. kötet 120. s köv. old.

[32] *Villányi* László: Ügyvitel. *Szladits* Károly: Magyar Magánjog V. kötet. 662. s köv. old.

[33] *Világhy* Miklós—*Eörsi* Gyula: i. m. II. kötet. 120—121. old.

JOGIRODALOM JOGÉLET

*Szentiványi Iván: A banktevékenység pénzügyi jogi szabályozásának alapkérdései**

Jelentős művel gyarapodott pénzügyi jogi irodalmunk Szentiványi Iván „A banktevékenység pénzügyi jogi szabályozásának alapkérdései" c. könyvének megjelenésével, amely az ELTE Pénzügyi és Jogi Tanszékének tudományos terve keretében készült.

A 27 ív terjedelmű munkája a banktevékenység pénzügyi jogi normái és jogviszonyai tárgyalásának körét tudatosan leszűkíti, mert a bankok külföldi kapcsolatait rendező szabályok és realizálódásukat jelentő jogviszonyaik bemutatása meghaladta volna monográfia terjedelmi kereteit.

A könyv szerkezete is bizonyítja, hogy Szentiványi Iván munkája valóban megfelel címének. Négy fő részre tagolva végzi a vizsgálódást. Először a szocialista bankrendszer és funkcióinak közgazdasági jogi meghatározását vizsgálja, majd a banktevékenység egységes jogi szabályozásának kérdéseit, valamint az ezzel kapcsolatos jogviszonyokat tárgyalja, s végül a banktevékenység pénzügyi jogával foglalkozik.

A szerző a szocialista magyar bankrendszer jelentőségét, szervezetét, felépítését, egyes funkciói közgazdasági és jogi vonatkozásait annak érdekében mutatja be, hogy a banktevékenység lényegét áttekinthetővé tegye. Ennek során rámutat a bankrendszernek a pénzmozgásban betöltött szerepére. Külön tárgyalja a gazdaságirányítás korábbi és mai rendszerében betöltött szerepét, abból az aspektusból kiindulva, hogy a bankrendszer a népgazdaság irányításának tárgya és egyben végrehajtója is. Rávilágít a bankrendszer közgazdasági és jogi fogalma meghatározásának illetve szétválasztásának szükségességére. A bankrendszer részletes közgazdasági fogalmát a következőképpen definiálja. „A szocialista bankrendszer egy adott szocialista ország azon állami feladatainak ellátására kiépített bankok egységes szervezete, amely a népgazdasági tervekben megállapított gazdasági célkitűzések megvalósítása érdekében egyrészt különféle hitel műveletekkel központosított, esetleg a központi költségvetési pénzforrásokból rendelkezésre bocsátott stb. pénzeszközök felhasználásával, más szóval pénz újraelosztásával, másrészt pénzteremtési célzattal aktív hitelnyújtási műveletek ellátására

* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976.

irányul, melynek során — de részint attól függetlenül is — ellátja a pénzforgalom lebonyolításával összefüggő feladatokat is. A feladatok ellátása közben pedig felhasználva a forgalomban levő, s a banktevékenység folytán központosításra kerülő pénztömegek feletti áttekintését, valamint a fogalom megfelelő, vagy rendellenes alakulásának felismerési lehetőségét, az adott gazdaságirányítási rendszer módszerének megfelelő ellenőrzési tevékenységet végez." (39. old.) Leegyszerűsítve pedig a szocialista bankrendszer közgazdasági fogalmát úgy jelöli meg mint „a szocialista bankokban létrejövő olyan állami pénzalapot, amelyet elsősorban az adott bankrendszer, banktevékenységével és abból a célból összpontosít, hogy azt a gazdasági folyamatok előmozdítása érdekében hitelnyújtásra fordítsa". (40. old.)

A bankrendszer jogi fogalmát a következőkben összegzi: „A bankrendszer egyfelől a bankrendszert alkotó, a valóságban létező, különböző formákban (részvénytársaság, állami vállalat) működő, jogi szervezeteknek (bankoknak, pénzintézeteknek), másfelől azoknak a működési elveknek, funkcióknak, intézményeknek összessége, amelyek — jogi szabályozás folytán — biztosítják a népgazdasági pénzeszközök erre a célra létesített helyen történő összpontosítását, s az így összegyűlő pénzeszközök erre feljogosított szervezet által történő hitel formájában való elosztását, valamint részben ezzel közvetetten összefüggő, részben ettől független feladatok, tevékenységek megfelelő lebonyolítását, megvalósulását." (50. old.)

A bankrendszer funkcióját a gazdasági folyamatokat befolyásolni hivatott pénzforgalommal összefüggő hitelezési feladatainak összességében jelöli meg (67. old.) de „a bankfunkción mindig a bankrendszer egyik konkrét tagjának funkcióját érti kiemelve annak a banknak illetve bank tevékenységének legjellemzőbb vonásait, legfőbb irányát". (69. old.)

Az Első rész befejezéseként — logikus elemzés eredményeként — körülírja a banktevékenység — bankügylet — bankművelet fogalmát: a banktevékenység nem más mint a bankfeladatnak (amelyben a célkitűzés a valaminek a megoldására irányuló „ösztönzés" a domináló) tényleges megvalósítás ellátása (77. old.); a bankügylet a bank azon tevékenysége, amelyet ugyan a bank a maga részéről állami feladatkörben, de a vele kapcsolatba kerülő kezdeményezése vagy a feladat ellátását illetően szabad akaratának (nem filozófiai értelemben vett szabad akarat értendő ez alatt!) konkrét kifejezésre juttatásával találkozva lát el (83. old.);

— a bankművelet a bank azon tevékenysége, amelyet a bank, állami feladatként mint az állam bankja az állam közvetlen érdekeinek, szempontjainak érvényre juttatásával vagy az állammal szembeni kötelezettsége teljesítésével összefüggően, konkrét állami utasítás vagy egyoldalú, saját elhatározás alapján lát el. (81. old.)

A definíciók és a legfontosabb jellemző tulajdonságok bemutatásával lehetővé teszi azt, hogy az egyes részint már ismert, másrészt a gazdasági élet változásait követő később megismerendő új típusú banktevékenységek is behatárolhatók legyenek a bankügylet vagy bankművelet kategóriájába.

A könyv *második részében* a szerző a banktevékenység egységes jogi szabályozásának kérdéseit tárgyalva először azokat a nézeteket bírálja, amelyek szerint a bankjogi matéria önálló jogágazatot képez. Jogelméleti megközelítéssel (annak eredményeit is felhasználva) elemzi a banktevékenységgel kapcsolatos társadalmi viszonyok szabályozásának összhangját a valósággal. Rámutat arra is, hogy a banktevékenységgel összefüggő társadalmi viszonyok esetleges változása felvetheti egyben a jogrendszer struktúrája módosulásának kérdéseit is. Részletes elemzés nyomán arra a következtetésre jut, hogy a banktevékenységgel kapcsolatos normák önálló jogágazattá alakításának most és a jövőre nézve sincs társadalmi realitása.

A *harmadik rész* terjedelmileg is a könyv mintegy kétharmadát képezi. A harmadik részben a szerző a banktevékenységgel kapcsolatos pénzügyi-polgári jogi normák és jogviszonyok elhatárolását, valamint sajátos kapcsolatuk bemutatását végzi el, majd a banktevékenység pénzügyi jogi szabályainak mint normáknak sajátos problémáit tárgyalja. Rámutat arra, hogy a norma — aktus, normatív aktus — egyedi (konkrét) aktus fogalmát illetően mindmáig egységes álláspont nem alakult ki a jogtudományban. Megkísérli ezek definícióját és a későbbiekben következetesen alkalmazza azokat. Elemzi a banktevékenységet megállapító pénzügyi jogi normák speciális strukturális problémáit, rámutatva arra, hogy sok esetben a jogszabály hipotézis eleme a diszpozícióval egybeolvad. A jogszabály harmadik elemeként a szankciót vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a banktevékenységet megállapító pénzügyi jogszabályokban a jogkövetkezmény rendszerint nemcsak hogy nem közvetlenül a kérdéses magatartással kapcsolatos, hanem még konkrét összefüggés sem mutatható ki az esetleg alkalmazandó jogkövetkezmény és a magatartás között, hanem a jogkövetkezmény más jogintézményben jelenik meg (pl. a felelősségben).

A banktevékenység pénzügyi jogi normáinak jogszabályi jellegzetességeit vizsgálva rámutat arra, hogy az átmeneti elvonás és juttatás normái a banktevékenységgel kapcsolatosak, a végleges elvonás és juttatás szabályai pedig a pénzügyi jog egyéb normái összességét alkotják.

Gondolatébresztőek — bár esetenként vitathatóak — a szerzőnek azon fejtegetései, amelyek a bank „hatalmi" helyzetével kapcsolatosak. Véleménye szerint pl. „az adóügyi szerveknek" — bármennyire is előírt jogszabályilag a tevékenységük — számos esetben lehetőségük van „saját belátásuk szerint" is alkalmazni az adófizetési kötelezettel szemben „hátrányt" (vagy éppen „előnyt").

Véleményem szerint esetenként (pl. egyes hitelek megadásánál, hitelek meghosszabbításánál) a bankoknak ugyanúgy van lehetőségük arra, hogy „saját belátásuk szerint" alkalmazzanak „előnyt", illetve „hátrányt" a kérelem elbírálásakor, tehát „hatalmi" helyzetben vannak.

Logikus elemzés és következtetés alapján jut el ahhoz a megállapí-

táshoz, hogy a banktevékenység pénzügyi jogi normái a banktevékenység pénzügyi jogviszonyait közvetlenül, polgári jogviszonyait elsősorban hatásán keresztül, közvetett módon határozzák meg. A szerző behatóan elemzi a jogkövetés alakulását a banktevékenység pénzügyi jogviszonyai esetében és arra a következtetésre jut, hogy a jogkövetés valódi értelemben felfogható „önkéntesség" eleme korlátozottan érvényesül. Külön elemzi a banktevékenységgel kapcsolatos jogalkalmazást mint a direkt és indirekt jogviszony-keletkeztetést (módosítást, megszüntetést).

A jogsértő magatartásokkal szembeni fellépés elemzése során rámutat arra, hogy a gazdaságirányítás mai rendszerében a bank általában nem rendelkezik hatósági jogosítványokkal, így — azok hiányában — rendszerint csak kezdeményezője lehet a kényszer tényleges alkalmazási lehetőségét biztosító eljárási jogviszonyoknak.

A könyv *negyedik része* a banktevékenység pénzügyi jogával foglalkozik. Ennek során feltárja és összefüggéseiben is bemutatja a banktevékenység pénzügyi jogi normáinak, jogviszonyainak sajátosságait, rámutat azokra az általánostól való eltérésekre, amelyek főként a szocialista bankrendszernek a szocialista gazdaságban elfoglalt különleges helyzetéből adódnak. Arra a következtetésre jut, hogy a pénzügyi jog banktevékenységgel kapcsolatos normáinak, jogviszonyainak csoportja kimeríti az önálló „jogintézmény" fogalmát és ezért a pénzügyi jog rendszerén belül is indokolt ezt a jogviszonycsoportot elkülöníteni.

A banktevékenység pénzügyi joga jogviszonyai rendszerének felépítésével és jogviszonyfajtái, -típusai elméleti rendszerezésével (amit a két külön függelékben is bemutat) zárja a szerző művét. A logikus okfejtéssel és világos, közérthető fogalmazásban megírt könyv használhatóságát jól egészíti ki a magyar, orosz, angol és német nyelvű tartalomjegyzéken kívül a bibliográfia, illetve a név- és tárgymutató. Jellemző a mű egészére a tudományos színvonal mellett az olvasmányos jelleg, amelynek következtében jogászok és közgazdászok széles körű érdeklődése biztosított. A mű értékét világosan dokumentálja a hazai és a vonatkozó külföldi jogi irodalom széles körű felhasználása és arra a megfelelő helyeken való pontos utalás. Jelentősnek ítélhető a gazdaságirányítási rendszer reformjával és az annak továbbfejlesztésével kapcsolatos jogi és közgazdasági irodalom sokoldalú feldolgozása. Szerző kitűnően oldotta meg azt a nehéz feladatot, hogy bár az elméleti problémák megítélése kiindulópontjának a tételes jogot tekintette, mellőzte az aprólékos és már csak az állandó változékonysága miatt is nehezen áttekinthető jogszabályok feldolgozását. Kiváló és magas színvonalú elméleti, de egyben kiemelkedő gyakorlati képzettséget igénylő biztonsággal választotta ki a bankrendszerre vonatkozó joganyag azon elemeit, amelyek alapulvételével és elemzésével sikerült feltárnia a szocialista bankrendszer, a banktevékenység pénzügyi normái és jogviszonyai általános érvényűnek tekinthető törvényszerűségeit és sajátosságait.

Nagy Árpád

*Börtönélet és emberi érték**

Paul W. Keve munkája szerencsés ötvözete a börtöntudományi szakmunkának, az ismeretterjesztő műnek, a szociológiai tanulmánynak és az átfogó reformtervnek. Közérthető, élvezetes stílusban tárgyalja az Amerikai Egyesült Államok börtönügyében jelentkező legfontosabb problémákat és az ezek megoldásához szükséges lépéseket. Kétségtelen ugyan, hogy a szerző elsősorban az *amerikai sajátosságokra* van tekintettel, mégis úgy tűnik, hogy megállapításait az európai, sőt a szocialista börtönügy, illetve büntetőjog iránt érdeklődő is haszonnal tanulmányozhatja.

A könyvet a szerző azoknak szánja, akik érdeklődnek az iránt, hogy mi történik a börtönben élő emberekkel, a börtönőrökkel és őrizettekkel egyaránt. Ennek az állapotnak a leírása a szerző szerint azért is különösen fontos, mert az amerikai közvéleményt mindinkább foglalkoztatja a börtönök szerepe, fokozódnak a börtönök nevelő hatásával szembeni elvárások, de az ilyen elvárásokat hangoztató közvélemény nincs tisztában azzal, hogy a *börtönök mai állapotukban* nem biztosíthatják sem a foglyok nevelését, sem azt a sokkal egyszerűbb követelményt, hogy legalábbis rend uralkodjék a börtönökben. A szerző megállapításait nemcsak az amerikai börtönökben szerzett személyes tapasztalataival, gyakorlati tevékenységével, hanem a különféle amerikai tagállamok és más országok börtöneiben tett látogatásaival is alátámasztja.

Az amerikai büntetésvégrehajtási intézményekkel kapcsolatosan a közvéleményt két alapvető kérdés foglalkoztatja. Az egyik, általánosabb, az igazságszolgáltatással szembeni elégedetlenségben fejeződik ki és röviden abban a kérdésben foglalható össze, hogy vajon mikor lesznek képesek a büntetésvégrehajtási intézmények és a bíróságok *megvédeni a becsületes embereket a bűnözőktől.* A másik problémát különösen az utóbbi években mind több áldozatot követelő *börtönlázadások* jelentik. Ezek egyrészt megkérdőjelezik a börtönök rendbiztosító hatékonyságát, másrészt a börtönökben uralkodó állapotokra irányítják a figyelmet. A szerző rámutat azonban arra, hogy a börtönlázadás távolról sem új keletű jelenség az amerikai büntetésvégrehajtás történetében. Újdonságszámba legfeljebb az megy, hogy a foglyok mindinkább sérelmesnek tartják, ha nem veszik őket emberszámba. Ez összefügg azzal, hogy a foglyok között mindinkább megnő a politikailag tudatos személyek aránya.

Az amerikai börtönügy alapvető problémáját a börtönök *létcélja* jelenti. A közvélemény szerint a börtön az elriasztást, illetve a társadalom védelmét szolgálja, noha ezeknek a megfontolásoknak a mélyén valószínűleg a bosszú igénye húzódik meg. Igen gyakran, de meglehetősen apologetikusan emlegetik a bűnözők kezelését is. Az átlagember számára a börtön stigmatizáló jellege a legelriasztóbb.

---

* *Keve,* Paul W.: Prison life and human worth. University of Minnesota Press. Minneapolis. 1974. 199 old.

Ez az átlagember-koncepció azonban aligha alkalmazható azokra a bűnöző rétegekre, amelyekből a börtönök lakói ténylegesen kikerülnek. E rétegekben nem ritkán biztosít a börtönbe kerülés egyfajta magasabb státuszt, és mivel az adott szubkultúrákban a börtönbe jutás meglehetősen gyakori, az elítélésnek gyakran nincs is stigmatizáló, visszarettentő hatása. Ezt bizonyítják a Keve által hivatkozott modern kutatások és ezt támasztja alá a józan ész is, hiszen a börtöntapasztalatokat szerzett személy utólag nem érzi visszataszítónak a börtönkörülményeket. Mivel egyszer már túlélte, tisztában van azzal, hogy legközelebb is el lesz majd valahogy. A társadalom védelme szempontjából nem jelent megoldást az sem, ha a bűnözőket hosszabb ideig tartják fogva, mivel ez olyan *fogoly-létszám növekedéssel* járna, amit a jelenlegi költségvetési lehetőségek és keretek között nem lehet elviselni. Mi több, a túlzsúfolt börtönök még több lázadásra, belső feszültségre vezetnének, és ez az esetleg még menthető egyének szükségszerű lelki és szociális romlására vezet.

A büntetésvégrehajtás igen *költséges* dolog. Már 1971-ben több mint 30 000 dollárba került egy férőhely létesítése egy börtönben. A börtönök értelmetlenségével kapcsolatban ugyan kevéssé tartható ellenérv az, mely szerint a börtönökben csak bűnözési technikákat tanulnak az emberek, de annál inkább a börtön intézménye ellen szól az az érv, hogy ott a jelenlegi körülmények között igen valószínű az önbecsülés elvesztése, ami aztán kriminális életvezetéssel jár.

A szerző behatóan és számos példa segítségével elemzi a *börtönélet minőségét.* Ezen belül foglalkozik a *felügyelőszemélyzet* problémájával. Kimutatja, hogy noha elvileg alig több, mint három fogoly jut egy börtönben alkalmazott felügyelőre, gyakorlatilag a váltások és a nem közvetlen felügyelettel foglalkozó személyek száma folytán a legkritikusabb órákban ténylegesen csak kb. 28 őr vigyáz 1000 fogolyra, és még e 28 ember többségét is a különféle kapuknál és biztonsági létesítményeken kell elosztani. A börtönökben azonban nemcsak a személyi, hanem a *dologi „keresztmetszet"* is szűk. Az egyes cellák laksűrűsége túlságosan nagy, a börtönök többsége a századforduló idején, vagy még korábban létesült, s ennek megfelelően a helyiségek berendezése, mérete stb. nem felel meg a mai követelményeknek. A börtönszabályzatok és az alacsony személyzeti létszám, az egyes helyiségek megközelítésének problematikussága odavezet, hogy a foglyok idejének jelentős része különféle sorbaállásokkal, számolásokkal stb. telik el, az egész rendszer szükségképpen fölöttébb unalmassá válik. A börtönőrök emellett még fokozott egyöntetűségre is törekszenek, ami további unalom kiváltója. Ennek pszichológiai hatása nyilvánvaló. Az *unalom* mellett a magánélet teljes hiánya is pszichológiailag káros. Problémát jelent a megfelelő orvosi ellátás. A szerző részletes elemzéssel bizonyítja a betegek gyógyszerellátásának technikai nehézségét, ami visszavezethető a börtönadminisztráció személyzeti és technikai problémáira. Nem csekély feladatot jelent a rengeteg beteg egyenkénti ellátása megfelelő gyógyszerekkel, a gyógyszereket ugyanis biztonsági okokból csak egy napra lehet kiadni. Keve rendkívül meggyőzően bizonyítja a gyógyszeradagolás vagy az egyirányba néző ebédlőasztalok példáján: az apró technikai nehézségekből adódik az elviselhetetlen és pszichikailag romboló börtönlégkör. Ugyancsak behatóan elemzi a *munkavégzéssel* kapcsolatos nehézségeket. Az amerikai börtönökben ugyanis a munka általában nem biztosítja megfelelő szakképzés megszerzését, sőt a munkához jutás is meglehetősen nehézkes. Még nagyobb probléma a vizsgálati fogságban levők munkával ellátása. A munkavégzés nehézségei természetesen összefüggenek azzal, hogy a tőkés piacon a börtönben előállított áru könnyen a tisztességes verseny elvébe ütközhet.

A börtönrezsim egyik legnagyobb problémája a foglyok *kommunikációjának* hiánya. A szerző behatóan elemzi a börtöncenzúra lehetőségeit és hatását, és kimutatja, hogy ennek felfüggesztése semmiféle hátrányos következménnyel nem jár. Hasonló következtetésre jut a látogató szobában uralkodó ellenőrzéssel kapcsolatban.

A foglyok számára az egyik legjelentősebb problémát maguk a *börtönőrök* jelentik. A börtönőrök jelentős része nem redelkezik megfelelő szakmai felkészültséggel. A munkaerő utánpótlás ezen a területen meglehetősen korlátozott, és gyakorlatilag be kell érni azzal, aki jelentkezik. Noha aligha igaz az a kép, mely a börtönőröket szadistának, vagy rosszindulatúnak mutatja, egyszerű tudatlanságuk is mérhetetlen károkat okoz a foglyoknak. De a fogoly számára nemcsak a börtönőr, hanem a többi fogoly is jelentős nehézségek forrása. A foglyok társaikat általában megbízhatatlan embernek tekintik, és nem is ok nélkül, mivel a börtön mind a mai napig alig ellenőrzött dzsungel világára emlékeztet, amelyben az agresszív és erős kizsákmányolja a gyengét, amivel a gyenge teljes mértékben tisztában is van. A börtönök mai berendezése mellett teljesen lehetetlen a foglyok olyan felügyelete, amely biztosítaná azoknak egymástól való megvédését. Kaliforniában 1960 és 1971 között 134 foglyot öltek meg fogolytársaik. Csak a philadelphiai börtönben két év alatt mintegy 2000 erőszakos homoszexuális közösülés történt.

A börtönök *igazgatási rendszere* teljesen elavult, mind a mai napig megfelel a katonai irányításnak (törzskari irányítás), ahol felülről lefelé haladó parancsok biztosítanak minden cselekvést. Ez, különösen a börtönben végzett termelő munkára tekintettel, teljesen elfogadhatatlan. A börtönök felső vezetői általában politikai okokból kinevezett személyek, akiknek szakértelme minimális. Az irányítási rendszerben komoly problémát okoz ráadásul az a tény, hogy a számbelileg elenyésző kisebbségben levő börtönőrök rendkívüli mértékben függenek az egyes foglyok engedelmességi készségétől. Az engedelmesség fejében az őrök sok engedményt tesznek. A foglyok között számos szervezet alakul ki, ezek egy része határozottan kész együttműködni a vezetéssel, és célja a foglyok rehabilitásába való bekapcsolódás, de a vezetés rendszerint bizalmatlanul fogadja ezeket.

A szerző foglalkozik a *női* foglyok problémáival is, és rámutat arra, hogy az újszülött gyermekek-

nek a fogoly nővel együtt tartása hasznos lehet. Utal arra is, hogy szükségtelen a túlzott uniformizálás, mert ez a nők személyiségének fokozott felbomlásával járhat, és végül pozitíven értékeli a koedukált börtönökben szerzett eddigi tapasztalatokat. Annál kritikaibb az az elemzés, amelyet az amerikai határozatlan idejű szabadságvesztéshez kapcsolódó *feltételes szabadlábra* bocsátási rendszerhez (parole) fűz. A rendszer fő hibáját abban látja, hogy az ezzel foglalkozó testület hozzá nem értő személyekből áll, mely rendkívül rövid idő alatt kénytelen rutinszerűen és teljesen önkényesen dönteni. A foglyok számára frusztráció és a rendszerrel való teljes elégedetlenség forrása az, hogy nem világosak azok a kritériumok, amelyek alapján börtönbeli magatartásukat, rehabilitációjukat megítélik. Ugyancsak önkényesnek minősíti a szerző — és ezt az állítását is bizonyítja — a feltételes szabadlábon levő személyek számára előírt magatartási szabályokat, amelyek majdnem elkerülhetetlenül oda vezetnek, hogy a személyek e viselkedési szabályokat megszegik és visszakerülnek a börtönbe. A szerző javaslatot tesz egy olyan feltételes szabadlábra bocsátási rendszerre, mely lehetővé tenné, hogy a „fair" eljárás elvei itt is érvényesüljenek, és a foglyok kellőképpen felkészülhessenek saját álláspontjuk kifejtésére. A *foglyoknak biztosítandó jogok* ilyen felfogása egyébként összhangban áll az amerikai bírósági gyakorlattal, mely az utóbbi időben — mint a szerző a mű 8. fejezetében kimutatja — határozottan elismeri a foglyok emberi jogait és ennek megfelelően és ennek nevében messzemenően beavatkozik a börtönrezsim alakításába.

A szerző műve utolsó két fejezetében lényegében a börtönrendszer átalakítására vonatkozó minimális és maximális programot ad. Többször hangsúlyozza, hogy önmagában a legjobb rendszer sem biztosíthat kellő rehabilitáló hatást, és mindaddig, amíg a börtönrendszer keretein belül maradunk, annak belső problémái, a lázadások, a szökések és a visszaesés nem fog megszűnni. A belső viszonyok javításához egyébként is mindenekelőtt megfelelő *emberibb hozzáállás* szükséges. Mégis szükségesnek látja leszögezni, hogy szabadságvesztés büntetést csak abban az esetben szabad kiszabni, ha ahhoz megfelelő *nevelő-rehabilitáló* program kapcsolódik. A börtönökben lehetőleg törekedni kell arra, hogy biztosítsák, az egyén olyan életet folytasson, amilyet akar. Ennek megfelelően tetszésére van bízva, hogy bekapcsolódik-e a munkavégzésbe, vagy sem, — de csak a munkavégzésért kapott utalvány stb. jogosíthatja a megfelelő ellátásra. A szabadságvesztés már önmagában is kellő büntetés. Fokozni kell a fogoly számára biztosított kommunikációs és eltávozási lehetőségeket, valamint a fokozatos kedvezmények rendszerét, biztosítva ezzel a családi és közösségi kapcsolatok fenntartását. Meg kell hagyni a foglyok polgári jogait. A belső munkavállalási viszonyokat a külsőkhöz kell közelíteni. Fokozni kell a foglyok számára biztosított rehabilitációs technikák hatékonyságát és ezeket elsősorban az egyes kezelést nyújtó személyekre jutó terhelés csökkentésével lehet elérni. Ez látszólag költségvetés-növekedéssel jár, de mivel ezt a kezelést elsősorban a börtönön kívül kell nyújtani, éspedig lehetőleg a börtön helyett, vagy a szabadulás után, a börtön magas költségei kiesnek, és ily módon az egész eljárás gazdaságosabb. Legalábbis kísérletet kellene tenni — írja a szerző — a rövid és határozott időtartamú szabadságvesztés bevezetésére a jelenleg Amerikában uralkodó határozatlan rendszer helyett. (Megjegyezzük, hogy a szocialista büntetőjogban ez alapelvnek számít.) Javítani kell — folytatja Keve — a börtönben a szakmai és iskolai képzést, aminek természetesen előfeltétele a szakemberek fokozott bevonása, illetve az őrség szakmai képzése. A szerző lehetőséget lát a foglyokból álló börtöntanács működésére, és nem utasítja el a házastársi látogatások gondolatát sem. Ugyanakkor tisztában van azzal, hogy mindezek a *javítások* csak *még nyilvánvalóbbá* teszik a börtönrendszer *alapvető ellentmondásait, amelyeken semmiféle javítás sem változtathat.* Ezért mindenekelőtt hangsúlyozza, hogy a börtönbe csak meghatározott céllal lenne szabad embereket zárni. Szabadságvesztésre csak a társadalomban nem kezelhető embereket szabad ítélni. A kényszerkezelés célját a bíróságnak kifejezetten meg kellene jelölnie, aminthogy a cél teljesülését is a bíróság ítélhetné meg, meghatározott időnként felülvizsgálva az adott személy helyzetét. Amerikai tapasztalatok már bizonyították, hogy a *feltételes szabadlábra* bocsátás 60%-os költségvetési megtakarítást jelent, még akkor is, ha az egyes felfüggesztett szabadságvesztésre ítéltekkel foglalkozó személyek alacsony munkaterheléssel — és így igen nagy hatékonysággal — fejtik ki tevékenységüket. Erre az alapvető összefüggésre tekintettel a különféle próbára (előzetes próbára) bocsátások széles körű elterjesztését javasolja, ahol a felfüggesztett szabadságvesztés ideje alatt megfelelő közösségi és egyéni támogatást kapnának a különféle nehézségekkel küzdő, tévútra futott emberek.

Sajó András

*Zawadska, B.: Képviselet a szocialista államokban.**

A mű elsődleges célját a szocialista képviseleti rendszer jellemzése képezi, valamint az, hogy bemutassa e rendszer és a polgári demokratikus köztársaságok képviseleti rendszerei közötti különbségeket. A szerző a szocialista képviseleti rendszerek jellemző vonásait a jogszabályok, a doktrínák és a gyakorlat elemzésének alapján mutatja be. Az empirikus kutatások adataira támaszkodva, de mindenekelőtt a lengyel helyi népképviseleti testületek, a nemzeti tanácsok tapasztalatai alapján veti egybe a szerző ezek működését a szocialista képviselet elméleti, politikai és jogi modelljével. Az összehasonlításnál felhasználásra kerültek a többi szocialista országokra vonatkozó anyagok is.

A szerző a mű első fejezetében

* Przedstawicielstwo w państiwie socjalistycznym. Wroclaw—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1976. Ossolineum. 251 old.

a képviselet szocialista felfogásának fejlődéstörténetét, valamint a népi forradalom során kialakult szocialista képviseleti rendszer fő jellemvonásait mutatja be. Ezek között a vonások között első helyen a képviseletek többszintes szerkezete szerepel, amely lehetőséget biztosít arra, hogy a dolgozók különböző érdekeit érvényesítse, alkalmat teremt az állampolgárok számára az államhatalom gyakorlásában, valamint az államigazgatás felett gyakorolt ellenőrzésben való közvetlen részvételre. A jellemző vonások között említi a szerző, hogy a polgári köztársasággal ellentétben a képviseleti szervek nemcsak a központi szinten, hanem valamennyi, így az állami területi beosztás legalsóbb szintjén is kiépültek, azokat általános választások útján hozzák létre, s a képviseleti szervek minden egyéb állami szervvel kapcsolatban fölérendelt szerepet töltenek be. A képviseleti szervek rendszere a demokratikus centralizmus elve alapján épül fel, s azok a jogalkotó, valamint az államigazgatási szervek tevékenysége felett ellenőrző funkciót gyakorolnak.

A képviseleti rendszeren túl, az állampolgárok államirányításban való részvételének számos egyéb formája is van: így a különféle típusú önigazgatási szervezetek, az állampolgárok véleményező és tanácsadó bizottságok útján történő részvétele az államigazgatási szervek tevékenységében, a rendes bíróságok ítélkezésében való állampolgári részvétel, valamint a társadalmi szervezetekben és politikai pártokban való részvétel, illetve az állami szervek tevékenységében történő, formailag nem szervezett közreműködés (például a kérelmek és javaslatok előterjesztése). Az állampolgári részvételnek ezek a képviseleti rendszeren kívüli formái jelentősen hozzájárulnak a többszintes képviseleti rendszer értékének növeléséhez és azokat a csatornákat jelentik, amelyeken keresztül az állampolgárok az állami döntésekre és az államigazgatási munka ellenőrzésére befolyást tudnak gyakorolni.

A képviseleti rendszer működésével összefüggésben a marxista—leninista párt irányító szerepet tölt be. Ez a szerep magában foglalja nemcsak a képviseleti szervek és az állampolgárok részvételével tevékenykedő egyéb, nem képviseleti formák működési irányának megjelölését, hanem azoknak az ellenőrzési feladatoknak a meghatározását is, amelyek e szervek mechanizmusának működését illetik. A Lengyel Egyesült Munkáspárt VI. Kongresszusának határozata a párt vezető szerepének tartalmát úgy határozta meg, hogy az valamenynyi fokozatú népképviseleti és állami végrehajtó-rendelkező szerv viszonylatában érvényesül, és az alapvető működési irányvonal meghatározásában, a tevékenység ösztönzésében, valamint a működés párthatározatokkal és irányelvekkel való összhangjának ellenőrzésében testesül meg.

A pártirányítás fontos eszközét képezik a Szejm-képviselők pártfrakciói, a nemzeti tanácstagok pártcsoportjai, valamint az az intézkedés, amely a pártbizottságok első titkárai számára biztosította a nemzeti tanácsok elnöki tisztének betöltését.

A könyv második fejezete a *képviseleti mandátum* kérdését elemzi a szocialista államban, s ennek során arra a következtetésre jut, hogy a szabad és az imperatív mandátum, elmúlt történelmi időszakban kialakult hagyományos kategóriája a képviselet jelenlegi formájának meghatározására nem alkalmas. A képviseleti mandátumot a szocialista államban gyakran imperatív mandátumként definiálják, azonban az nélkülözi annak néhány lényegbe vágó sajátos vonását, míg ugyanakkor olyan új elemekkel is rendelkezik, amelyek kívül esnek a hagyományos fogalmi meghatározás keretein.

A szocialista képviseleti mandátum a szocialista képviseleti rendszer lényeges elemeihez hasonlóan a XIX. és a XX. század népi forradalmai során formálódott ki. Lényeges vonásait a történelmi tapasztalatok, a doktrínák, a jogszabályok, valamint a gyakorlat alapján határozza meg a szerző, s mindenekelőtt azt szögezi le, hogy a képviselő elsődlegesen az államhatalom alanyát jelentő nép akaratának eszköze. A népakarat hierarchikusan és kifejeződésének jogi formáját tekintve eltérő módon jelenik meg. A szerző kiemeli, hogy a képviselők nem kötelesek választóik összes kívánságait vakon teljesíteni, mivel ezek az óhajok gyakran csak az állampolgárok egy kis csoportjának érdekeit jelenítik meg, s a képviselőnek az is a kötelessége, hogy a képviselőtestületet az egyes sajátos csoportok nyomásától függetlenítse. A képviselő feladatát képezi tehát az, hogy a választók egyedi kívánságait összhangba hozza az általános érdekek elsőbbségének alapelvével.

A képviselőnek állandó kapcsolatot kell tartania választóival, abból a célból, hogy egyrészről lehetőséget adjon választóinak annak ellenőrzésére, megfelel-e tevékenysége akaratuknak és érdekeiknek, másrészt pedig, hogy a képviselők választóiknak megmagyarázhassák a képviselőtestület által követett politika alapelveit.

A képviselők és a választók közötti kapcsolattartás főként a különböző szintű választói gyűlések útján valósul meg, amelyek a lengyel és más szocialista képviseleti rendszerek fontos és tevékeny intézményeit képezik. Bár a tanácstagok mindegyike nem vett részt ezeken a beszámolókon, a helyzet e téren újabban sokat javult. A gyakorlat egyébként azt mutatja, hogy a választói gyűlések sokkal inkább az állampolgári szükségletek jelzőmechanizmusának szerepét töltik be, minthogy a képviselők és a képviselő testületek tevékenységének értékelését adnák, s ennek elsősorban az az oka, hogy a választók e tevékenységgel kapcsolatban megfelelő tájékozottsággal nem rendelkeznek.

A választói gyűlések a képviselők tényleges és erkölcsi felelősségének felvetésére is lehetőséget nyújtanak. Ez azonban rendszerint csak részleges módon történik, mivel a gyakorlatban a felelősség csak a választók egy adott csoportja által támasztott követelmények kielégítésére korlátozódik. A képviselők felelősségre vonásának végső és egyben egyetlen törvényes formája a választók által történő visszahívás jogának gyakorlása. Ez az intézmény mindazonáltal számos szocialista országban — beleértve Lengyelországot is — nem működik hatékonyan, más szocialista országokban pedig csupán korlátozott mértékben érvényesül.

A visszahívás egyébként csak igen ritkán következik be a képviselő hivatalos ténykedésének negatív megítélése alapján, annál gyakrabban törvénysértés vagy személyes magatartásának kifogásolhatósága miatt.

A szocialista képviseleti modell gyakorlati megvalósulása — összes hiányosságaival együtt — új és fontos elemekkel gazdagította a szocialista állami életet, folytonos befolyást biztosít az állampolgárok számára és biztosítja az állampolgárok közvetlen részvételét a kormányzás folyamatában.

A harmadik fejezetben a szerző a helyi képviseletek választási rendszerét elemzi a képviseleti funkciónak, mint a választói akarat és érdek kifejeződési lehetőségének szemszögéből. A nemzeti tanácsok választására vonatkozó rendelkezések fejlődését a mű három sajátos szempont figyelembevételével igyekszik bemutatni: *1.* a tanácstagjelöltek személyére történő javaslattétel rendszerén keresztül, különösen hangsúlyozva a választók e vonatkozásban betöltött szerepét; *2.* a szavazólapon szereplő jelöltek számát figyelembe véve, és *3.* a tanácstagok választók által történő visszahívásának jogi megoldása alapján.

A szerző a választójog fejlődése kapcsán kritikailag vizsgálja a politikai pártok és a Nemzeti Egységfront szerepét a tanácstagjelöltek kiválasztásának folyamatában, s ennek során kitér a politikai pártok és más szervezetek javaslattételi jogát szabályozó törvényes rendelkezések ismertetésére is. Kiemeli a népszavazási elem és a személyben rejlő előnyök szoros kapcsolatát, amely viszony az egymással versengő pártokat kiküszöbölő szocialista politikai rendszer jellemző vonását jelenti, és a választási törvények egyes eltérő megoldásai ellenére valamennyi szocialista államban fellelhető.

Lengyelországban a választókerületben elnyerhető mandátumok számának másfélszeresét kitevő jelölt szerepel a szavazólapokon, és a választójogosultak ezek közül a személyek közül szabadon választhatnak, azonban a tapasztalatok szerint ezzel a széles körű lehetőséggel a szavazók csak igen korlátozott módon élnek. Döntő módon érvényesül viszont a választások során a népszavazási elem, amelynek okait és következményeit a szerző mélyrehatóan vizsgálja, s egyúttal kísérletet tesz arra is, hogy a gyakorlatban felmerült hiányosságok orvoslásának módszerét megtalálja.

A visszahívás alapelvét a szerző a választójog alapelemeként vizsgálja és egyúttal összehasonlításokat is végez. Az a tény, hogy ez az alapelv számos szocialista országban nem ment át a gyakorlatba, új megoldások kutatását teszi szükségessé. Itt olyan újszerű rendezésre van szükség, amely megfelel a jelenkori megszilárdult szocialista állam igényeinek, valamint lehetővé teszi a választók számára, hogy maguk döntsenek a képviselők mandátumának sorsáról.

A negyedik fejezetben a szerző a lengyel nemzeti tanácsok összetételének problémáját, mint a képviseleti rendszer fontos elemét veszi bonckés alá. A képviselőtestületek összetételének jelentősége abban a tényben rejlik, hogy a testületek az egyes összetételi formációk révén bizonyos konkrét formát öltenek, s ez működésük hatékonyságának döntő eleme. A nemzeti tanácsok összetételében a népi Lengyelország harminc éve alatt bekövetkezett változásokat elemezve, a szerző arra törekszik, hogy bemutassa azokat az előfeltételeket, amelyek alapján a politikai szervek a történeti fejlődés egymást követő időszakaiban a tanácstagjelölteket kiválasztották. Ennek során először arról esik szó, hogyan alakult a nemzeti tanácsok összetétele a hatalomért folyó harc 1944—1947-ig terjedő szakaszában, majd a centralizmus megerősödésének 1948—1955-ig tartó időszakában, s végül az 1956-tól napjainkig nyúló szakasz kiválasztási kritériumaival és azok kölcsönös összefüggéseivel ismertet meg a szerző.

Ezeknek a kritériumoknak a szerepe nem kevésbé jelentős a képviselőtestületek megformálásában, mint a választások menetét szabályozó jogintézményeknek. Az említett előfeltételekben végbement változások az elemzés során jól mutatják az ország politikai fejlődésének egyes állomásait, valamint kétségtelenné teszik a két folyamat szoros összefüggését. A kritériumok, amelyeket a gyakorlatban alkalmaznak (párttagság, társadalmi és szakmai hovatartozás, műveltségi színvonal, kor és nem) az empirikus kutatások adatainak tanúsága szerint összhangban vannak a tanácstagi tevékenység által támasztott alapvető követelményekkel.

A szociológusok rámutattak arra, hogy elengedhetetlenül szükséges az, hogy a nemzeti tanácsokban képviselethez jussanak a különböző társadalmi csoportok érdekei, és a kiválasztásnál figyelembe vegyék a tanácstag cselekvési aktivitásának fokát éppúgy, mint a műveltségi színvonalát és a hivatásbeli minősítését. A műveltségi szint követelményét egyébként az egymást követő választások során mind fokozottabban vették figyelembe, ugyanakkor viszont nem hangsúlyos szempontként jelentkezett a képviselők különféle társadalmi csoport-hovatartozása, mivel ennek előtérbe kerülése gyakran a tanácstagjelöltek mechanikus kiválasztásához vezetett anélkül, hogy aktív képességük mérlegre került volna.

A jelöléseknél tapasztalható hiányosságok annak tudhatók be, hogy nem kerültek pontos megállapításra azok a kritériumok, amelyek a nemzeti tanács számára lehetővé tennék, hogy a társadalmi szerkezet gyors változásai közepette össztársadalmi jellegű képviseletként tevékenykedhessenek és elláthassák a gazdasági és kulturális haladás követelményeinek megfelelő képviselőtestület igen összetett feladatait. Mindezeken túl mégis kétségtelenül megállapítható az, hogy a különféle — esetleg még pontosan meg nem határozott — jelölési kritériumok közül kiemelkedik és uralkodó jelentőségű az a politikai előfeltétel, amely a tanácsi tevékenység szocialista irányvonalának biztosítására hivatott.

A figyelemreméltó mű azzal a végkövetkeztetéssel zárul, hogy bizonyos hiányosságoktól eltekintve, a szocialista államokban minőségileg kétségtelenül új és haladó képviseleti rendszer működik. Itt a népi hatalom olyan újszerű formájáról van szó, melynek sikerült kiküszöbölnie a néphatalom közvetlen érvényesülése és az államirányító képviseleti rendszer közötti régi ellentmondást is. Az új forma

gyakorlati megvalósításában, valamint annak a fejlett szocialista társadalom feltételeihez és szükségleteihez alkalmazása terén azonban még sok tennivaló akad — hangsúlyozza a szerző.

A szocialista államok képviseleti rendszerének kérdéseit körültekintően elemző és feldolgozó művet a különböző szintű nemzeti tanácsok tagjainak számbeli megoszlására, az egyes megbízatási időszakokon belül a tanácsok összetételében bekövetkezett változások mértékére, okaira és módjára, a nemzeti tanácstagok származására, foglalkozására, műveltségi színvonalára, pártállására és az egyes társadalmi, illetve önigazgatási szervezetekben való aktivitására vonatkozó statisztikák, adattáblázatok gazdagítják. Érdekes megjegyezni, hogy a lengyel nemzeti tanácsok összetételében a Lengyel Egyesült Munkáspárt tagjainak aránya az 1955. évi 38,1%-ról 1973-ra 45,7%-ra emelkedett, illetve emelkedett az Egyesült Parasztpárt és a Demokratikus Párt tagjainak részaránya is, míg ugyanakkor a pártonkívüliek arányszáma ugyanebben az időszakban 48,8%-ról 32,3%-ra csökkent. Az átalakulás folyamatának vizsgálata — további jellemzőként — még azt is bemutatja, hogy a különböző szintű nemzeti tanácsok tagjainak sorában 1955-höz viszonyítva az értelmiségiek aránya 1973-ra 28,2%-ról 37,8%-ra emelkedett, s ugyanakkor 2,2%-ról közel 10%-ra növekedett a felsőfokú képzettséggel rendelkező tanácstagok részaránya.

A figyelemre méltó művet a bőséges bibliográfiai és jegyzetanyag hasznosan egészíti ki.

Sprém István

Konrad Zweigert professzor előadása az Állam- és Jogtudományi Intézetben

A hamburgi összehasonlítójogi és nemzetközi magánjogi Max Planck intézet igazgatója, *Konrad Zweigert* professzor, 1976. szeptember 26-án előadást tartott az Állam- és Jogtudományi Intézetben „Jogpolitika és jogösszehasonlítás" címmel. *Szabó Imre* akadémikus bevezető szavai után *Zweigert* professzor előadását azoknak a jogrendszerek fejlődésére kiható társadalmi változásoknak a felvázolásával kezdte, amelyek a második világháború befejezése óta különös intenzitással hatnak. E változások okai közül kiemelte a tömegtermelés kialakulását, az urbanizációt, a környezetszennyeződést és a környezetvédelmet, valamint az ipari katasztrófákat. A társadalmi változások nemzetközi méretekben zajlanak le, és ezen a téren különösen érezhető az egyes nemzetek fokozott egymásra utaltsága, mint ahogy erre példa az 1973/1974-es olajválság.

Ezek a változások, mondotta az előadó, robbanásszerűen érték a jogot. Éppen ezért a *jogpolitikának* ma az a legfontosabb feladata, hogy a fejlődés és a változások által felszínre hozott kérdésekre megfelelő választervezeteket dolgozzon ki.

Az előadás következő részében a Német Szövetségi Köztársaság 1945. utáni jogfejlődésének néhány fontosabb kérdéséről esett szó. *A törvényalkotás* az elmúlt években a nagyobb kódexek reformjával foglalkozott, de különös figyelmet szenteltek két speciális területnek, nevezetesen a bérleti jognak és az általános üzleti feltételek jogának. Ezzel párhuzamosan az *ítélkezési gyakorlat* is jelentős fejlesztő munkát végzett, különösen a munkajog területén. Lényeges változások történtek a közjogban, amely egyrészt újabb területekkel bővült, (Pl.: az egészségügyre, vagy a lakásépítésre vonatkozó joganyag), tehát olyan területekkel, ahol lényegében az ú. n. jóléti állam funkcióinak ellátásáról van szó, másrészt egyre élesebben elkülönül a gazdálkodással kapcsolatos szabálytömeg, ahol mind nagyobb szerepet kap az állami beavatkozás és irányítás.

A jogpolitikának a jogalkalmazással és a jogértelmezéssel való összefüggéséről szólva *Zweigert* professzor kifejtette, hogy a bíró feladata az általános jogelvnek (a törvénynek) a konkrét esetre történő alkalmazása, amit különösen lényeges tevékenységgé az a tény tesz, hogy a korunkra jellemző gyors társadalmi változásokat az állandóságra törekvő jog elég lassan tudja csak követni. Ezért van nagy szerepe a jogpolitikusan gondolkodó és ítélkező bírónak, akinek az a feladata, hogy az élet által teremtett joghézagokat döntéseivel kitöltse.

Az előadó hangsúlyozta, hogy a jogfejlődésben igen fontos szerepe van a *jogösszehasonlításnak*. Az új jogszabályok megalkotásánál különböző (pl.: szociális, gazdasági, kulturális, alkotmányjogi és más) szempontokat kell figyelembe venni. Ezért mindig a nemzeti jogrendszerből, a megoldásra váró hazai problémákból kell kiindulni. Ezt követően viszont feltétlenül alkalmazni kell a jogösszehasonlító módszert, mert gyakran fordul elő, hogy más országokban ugyanazok amelyek a hazai jogban várnak a problémák merülnek fel, mint megoldásra. Van azonban a jogalkotásnak ma már olyan területe is, ahol a nemzeti szempontok csak másodlagosan érvényesülnek, mint például az Európai Gazdasági Közösség joga esetében, ahol szupranacionális jogalkotás folyik.

A jogösszehasonlítás jelenlegi helyzetéről szólva az előadó a szocialista és a kapitalista jogrendszerek összehasonlításának problémájával foglalkozott. Kiemelte, hogy míg korábban voltak olyan nézetek, amelyek szerint a két társadalmi rendszer közötti különbségek nem teszik lehetővé a jogrendszerek összehasonlítását, ma már egy ilyen álláspont nem fogadható el. Hivatkozott *Loeber* nézetére, aki szerint a jognak vannak ú. n. „systembezogen", illetve „systemneutral" területei. A jogösszehasonlítás mondotta, — különböző társadalmi rendszerek joga esetén — az utóbbinál lehetséges.

Az előadás, amelyet több hozzászólás és kérdés követett, *Szabó Imre* akadémikus zárszavával ért véget.

Sándor Tamás

Sári János:
A tanács végrehajtó bizottsága és tisztségviselői c. kandidátusi értekezésének nyilvános vitájáról

I.

Az 1976-os év első felének mintegy lezárásaként, június 30-án került sor az állam- és jogtudományok, ezen belül az államjog- és az államigazgatási jogtudomány művelői számára értékes és figyelemre méltó disszertáció sikeres megvédésére.

Megítélésünk szerint mind a disszertáció, mind a védés *széles érdeklődésre* tarthat számot, nemcsak a tudomány művelői, de a gyakorlati szakemberek körében is. Ennek okai a szerző személyében, illetőleg tudományos pályafutásában keresendők. Sári János a jogi diploma megszerzése után a tanácsi apparátusban szerzett joggyakorlatot. Több éven keresztül közvetlen közelről tanulmányozhatta egy megyei tanács végrehajtó bizottságának tevékenységét és a tisztségviselők munkáját. A napi munkában felmerült problémák, ellentmondások általános érvényű megoldásának igénye keltette fel elméleti jellegű érdeklődését. Megfigyelései kezdetben két problémakörre koncentrálódtak: a testületi és az egyedi szervek szerepe, illetőleg a testületi és az egyedi döntés szükségességének kritériumai az államigazgatásban, valamint a tanács és a végrehajtó bizottság közötti munkamegosztás sajátosságai. Ezek az eredeti kérdések mindvégig kutatásai középpontjában álltak, annak ellenére, hogy a kutatások során tovább differenciálódtak, más módon is megfogalmazódtak. E témakörökben megjelent publikációk[1] után került sor a disszertáció megírására, amelyben sikeresen oldotta meg az empirikus megfigyelések általánosítás szintjére való emelését. Az értekezés emellett mindvégig megőrizte egyik legnagyobb pozitívumát — ahogy az az egyik opponensi véleményben is elhangzott —, hogy szerzőjének *mondanivalója* nem szemlélődőként, hanem *résztvevőként szerzett alapélményből* táplálkozott.

A disszertáció az alapélmény elméleti általánosításán azonban messze túllépve egyéb követelményeknek is eleget tesz. Témaválasztása elméletileg és politikailag egyaránt időszerű. A tanácsi végrehajtó szervezettel kapcsolatos kérdések megoldását a tanácsi törvényhozás harmadik szakasza után, akkor veti fel, amikor az elmúlt időszak már módot ad elméleti következtetések levonására és úgy veti fel, hogy a szocialista demokrácia fejlesztésének keretei között napjaink politikai aktualitásaként jelenik meg.

A feldolgozás módszere sokoldalú, marxista-leninista társadalomszemlélettel egybekapcsolva alkalmazza a kutatás történeti, szociológiai és összehasonlító módszereit. A vizsgált kérdésekre adott válaszokat külön motiválja az a tény, hogy a szerző a végrehajtó bizottság és a tisztségviselők (a továbbiakban a végrehajtó szervezet) problémáit *alkotmányjogi nézőpontból* közelítette meg. Felfogása szerint az alkotmányjog nem egyszerűen csak a jogrendszer egyik ágazata, hanem meghatározott és reá jellemző értékrendet, felfogást is kifejez. Ennek megfelelően az értekezés a tanácsi végrehajtó szervezetet a hatalom gyakorlásának mechanizmusába helyezi el és ennek alapján jut el meghatározott államigazgatási jogi következtetésekhez.

A *disszertáció* közel 400 oldalnyi terjedelemben fogja át és elemzi a végrehajtó bizottság és a tisztségviselői szervezet valamennyi alapkérdését. Az I. és a II. fejezet történeti áttekintést ad. *Az I. fejezet* a végrehajtó szervezet kialakulását elemzi, különbséget téve az egyedi és a kollektív típusú végrehajtó szervezet között. *A II. fejezet* a végrehajtó szervezet helyét, szerepét vizsgálja a szocialista állami szervek rendszerében. E fejezet középpontjában a törvényhozás és a végrehajtás egysége, a végrehajtó szervezet politikai meghatározottsága áll. A disszertáció *további négy fejezete* (III., IV., V., VI.) a végrehajtó szervezet jelenlegi típusait, a végrehajtó bizottság funkciókörét, a kettős alárendeltséget és a vb. összetételét vizsgálja. Ezekben a fejezetekben jelentős összefüggéseket tár fel a helyi képviseleti szervek végrehajtó szervezetének típusaival, a tanács „totális" hatáskörével, a végrehajtó bizottság politikai felelősségével kapcsolatban. A végrehajtó bizottság összetételét a népképviselet oldaláról közelíti meg, külön elemzi a társadalmi-politikai szervek képviseletét, a társadalmi elemek részvételét és a települések képviseletét a végrehajtó bizottságban. A disszertáció *VII. fejezete* a tisztségviselői szervezetet és tevékenységet foglalja össze. Elemzi az elnök, az elnökhelyettesek és a vb. titkár szerepkörét és kapcsolatát, szól az úgynevezett elnökségről is.

II.

A kandidátusi értekezés hivatalos bírálójául Ádám Antal és Varga József kandidátusokat kérték fel. Az opponensi véleményeket az elhangzás sorrendjében ismertetjük.

Ádám Antal a disszertáció alábbi témaköreihez fűzött megjegyzéseket.

1. Elsőként a tanácsi szervek hatásköréről szólt. A tanácsi szervek hatáskörének elkülönítése, a hatáskör tartalmi elemeinek pontos jogszabályi meghatározása után fontosnak tartja annak biztosítását, hogy egy-egy település vagy területi egység tanácsi szervei alapvetően azonos célok szolgálatában egyetemlegesen *együttműködjenek* területük komplex fejlesztéséért. A disszertáció is eljut a kérdés feltevéséhez és megoldást a végrehajtó bizottság általános feladatkörének, politikai-képviseleti funkciójának, valamint a jogszabályokban tételesen rögzített hatásköri jogosítványok megkülönböztetésében látja. A hatáskörök taxációjának feltevéséig azonban nem megy el, mert — véleménye szerint — az a hozzákapcsolódó előnyök mellett önmagában szükségképpen merevítené a végrehajtó bizottság tevékenységi körét.

[1] A végrehajtó bizottság tisztségviselőinek szerepe a szakigazgatási szervek irányításában. ÁI. 1959. 9. sz. 826—842. old. A burzsoá önkormányzati-képviseleti szervek végrehajtó szervezete. ÁI. 1970. 3. sz. 131—150. old. A tanácselnök és a vb. titkár egymáshoz való viszonya. ÁI. 1972. 8. sz. 713—723. old. A tanács tisztségviselői. Társadalmi Szemle 1973. 10. sz.

2. A disszertáció feleleveníti és állást foglal a hazai, sőt a szocialista szakirodalomban is régóta vitatott kérdésben, nevezetesen abban, hogy *a tanács hatásköre totális-e* vagy sem. A szerző elismeri — bár szűk területen — a tanács befolyásolási lehetőségének korlátozását, egyrészt ha a végrehajtó bizottság hatósági jogkörében jár el, másrészt ha a központi feladatokat „hordozó" hatáskörét gyakorolja.

3. Sokoldalúan elemzi a disszertáns a végrehajtó bizottság *kettős alárendeltségét.* Az opponens vitathatónak csupán az alárendeltség két ágának (vertikális és horizontális) eltérő hatását elemző megállapításokat tartja.

4. A végrehajtó bizottság szerepének nagy fontosságú kérdése a testület *összetétele, mérete.* A szerző az európai szocialista országokban alkalmazott megoldások értékelése után tér ki a magyar helyzet elemzésére. Opponens egyetért a szerzővel abban, hogy a szervezeti megoldásokat nem lehet önmagukban, a betöltendő funkciójuktól függetlenül értékelni. A végrehajtó bizottság összetételében a szerző egyértelműen megfogalmazza, hogy a politikai, képviseleti funkciókör gyakorlására nem alkalmas az olyan végrehajtó bizottság, amely kizárólag tanácsi, államigazgatási alkalmazottakból áll. Több, figyelmet érdemlő érvet hoz fel a szakigazgatási szervek vezetőinek végrehajtó bizottsági tagságával szemben. Helyesnek tartja azonban, hogy a végrehajtó bizottság tagjai között részt vegyenek a fontosabb nem tanácsi, államigazgatási és gazdasági szervek vezetői, mert ez elősegíti a tanács és a nem tanácsi szervek összehangolt együttműködését. A településképviselet lehetőségeit azonban bővebben vizsgálhatta volna — állapítja meg Ádám Antal, hiszen a továbbfejlesztés igénye különösen szükségessé teszi e kérdések mélyebb elemzését. A végrehajtó bizottság méretének megállapításakor a disszertáns a tanácskozásra való alkalmasság és a képviselet vagy munkamegosztás szempontjait tartja meghatározónak. A magyar végrehajtó bizottságok mérete e jogalkotói szándék megvalósulását igazolja.

5. Ádám Antal opponensi véleménye *a tanácsi tisztségviselők* jogi helyzetét elemző megállapításokat a disszertáció különösen kiemelkedő színvonalú részének tartja. A *tanácselnök* jogállásának elemzése során a szakigazgatási szervek irányába gyakorolható általános felügyeleti jogkör tartalma kerül előtérbe. Különösen az a kérdés, hogy milyen feladat hárul a tanácselnökre a szakigazgatási szervek hatósági tevékenysége tekintetében. Erre a területre a tanácselnöknek közvetlen utasítási joga nem terjed ki, a hatósági ügyintézés törvényességi felügyelete pedig a végrehajtó bizottság titkárának kötelessége. A szerző egyértelműen állást foglal amelett, hogy ha a tanácselnök nem mond és nem is mondhat le az ágazati politika elvi szintű befolyásolásáról, ezt akkor és úgy érheti el, ha a befolyását a szakigazgatási szervek a hatósági tevékenységére is érvényesíti. A továbbiakban a befolyásolás eszközeivel is részletesen foglalkozik a szerző.

A *végrehajtó bizottság titkárának* feladatai közül behatóan tanulmányozza annak a kérdésnek az összefüggéseit, amely szerint, ha a tanácselnök rendelkezéseinél jogszabálysértést észlel, köteles-e ezirányú véleményét azonnal jelezni. Ennek kapcsán sokoldalúan tárja fel az összefüggéseket (kinek köteles jelezni, meddig mehet el a tanácselnök hatáskörének sérelme nélkül, mi a jelzési kötelezettség fogalma, jelentősége, következménye, stb.), és megalapozott válaszokat ad a feltett kérdésekre.

A *tanácselnök-helyettes* helyzetének és szerepének elemzésével a disszertáció a magyar tanácsszervezet sokat vitatott kérdéseit érinti. Vizsgálatainak középpontjában a szakigazgatási szervek vezetői önállóságának és felelősségének megóvása, az elnöki feladatok ellátásának előmozdítása, a szakigazgatási tevékenység felettes vezetői pozícióból végzendő társadalmi-politikai befolyásolásának biztosítása áll. Mindezeket a kérdéseket a szervezeti és működési szabályzatban történő szabályozhatóság és a szabályzatban rögzített megoldások tényleges kivitelezhetősége szempontjából közelíti meg.

Varga József opponensi véleményét a disszertáció tudományos értékeinek elismerése mellett, a disszertációban felvetett számos vitakérdés közül néhánynak — az opponens közel 20 éves gyakorlati munka tapasztalataiból sarkallt — *továbbvitatása* jellemezte. Az érintett és továbbvitatott témák közül a végrehajtó bizottság szerepével, a végrehajtó bizottság összetételével, valamint a tanács és a végrehajtó bizottság közötti munkamegosztás kérdéseivel foglalkozunk.

1. Sári János jogosan és alaposan megkérdőjelezi a végrehajtó bizottság funkciójával, helyzetével, szerepével kapcsolatos mai álláspontot. A végrehajtó bizottság valóságos szerepének feltárása érdekében azonban tovább lehetne menni, több lényeges szempontot lehetne még felvetni. A végrehajtó bizottság szerepének ún. áttételi csomópontként való deffiniálásakor ugyanis úgy tűnik, hogy a disszertáció csak a horizontális viszonyokat vizsgálja. A kettős alárendeltség vertikális ágának, a végrehajtó bizottságnak a központi ágazati feladatok érvényesítésében meghatározott új szerepe is külön elemzést, illetve ha az ún. áttételi csomópontszerep itt is fennáll, az további bizonyítást érdemelt volna.

2. A végrehajtó bizottság összetételét a szerző a végrehajtó bizottság jellegéből vezeti le, miszerint a végrehajtó bizottság átmenetet jelent az igazgatás társadalmi és professzionális faktora között. Több nézőpontból is vizsgálja és indokolja állásfoglalását. A szerző és az opponens közötti vita a végrehajtó bizottság állami, társadalmi vagy vegyes jellegű meghatározása körül bontakozott ki. Az opponens a végrehajtó bizottság állami szerv jellege mellett foglalt állást. Nézeteit az alábbi érvekkel támasztotta alá. A végrehajtó bizottság szerepe és jellege alapvetően funkciójában fejeződik ki. A társadalmi szervezettség egyes szektoraiban *a laikus és a hivatalos tudás között egyensúlyi állapotot* tartanak ideálisnak. Az államigazgatásban, illetőleg az egész államapparátusban a két elem egyensúlyozó szerepe alapvető jelentőségű, amelynek kétféle modelljéről beszélnek. *Az első modellben* egyik oldalon a képviseleti,

másik oldalon az igazgatási szerv helyezkedik el. Egyensúly akkor áll fenn közöttük, ha mindegyik kialakult és szabályozott funkcióját látja el. E rendszer látszólagos merevségét az a társadalmi valóság oldja, amely szerint a laikus és a professzionista elem soha nincs tisztán jelen, mindenütt megvan az áthatás lehetősége. Ennek elismerése nem rontja azt az alapkövetelményt, hogy az államszervezet egyes szervei önálló arculattal és rendeltetésszerűen lássák el funkciójukat. *A második modellben* az egyensúly a képviselet és a szakigazgatás közötti közbülső elemen nyugszik. A központi államszervezetben ezt a funkciót a Minisztertanács, a helyi tanácsok rendszerében a végrehajtó bizottságok látják el. Az egyensúlyozás háromelemes modellje azonban csak elméletileg funkcionálhat a szó igazi értelmében egyensúlyozó rendszerként. A tényleges hatalmi helyzet a valóságban azon az oldalon alakul ki, amelyikhez a közbülső közvetítő elem húz. Nem képzelhető el tehát kívülről, vagy belülről egyensúlyozó szerepet betöltő szervezet.

3. A tanács és a végrehajtó bizottság egymáshoz való viszonyában az a kérdés merül fel, hogy *a tanács hatásköre „totális-e" vagy sem,* korlátlan-e vagy mennyire korlátozott a tanács befolyásolási lehetősége a végrehajtó bizottság hatáskörére. A kérdésre kétféle válasz adható, mindkét válasz kiindulópontja a tanács elsőbbsége biztosításának igénye. Sári János szerint „korlátlannak kell lennie a tanácsi befolyásolási lehetőségnek azon a területen, amelyben a végrehajtó bizottság általános hatáskörében jár el, amikor tehát ez utóbbi feladatkörét, az ennek hátterében meghúzódó politikai-képviseleti funkciókörét valósítja meg". Mindkét oppónens értékelte ezt a szerzői állásfoglalást. Míg azonban Ádám Antal egyértelműen elfogadja, addig Varga József — úgy tűnik — más oldalról közelít a megoldáshoz. Idézem: „A mai tanácstörvény — a tanács szervei közötti profiltisztítás követelményeit érvényesítve — abból az elvi alapállásból indul ki, hogy a tanácsok és szerveik önálló hatáskörrel rendelkeznek és a hatáskörüket önállóan gyakorolják. Mindez nem zárja ki a népképviselet befolyásolási lehetőségét. A befolyásolás azonban a hatáskörök átvételében nem fejeződhet ki. A befolyásolás alapvető formái: feladat-meghatározás, irányítás, ellenőrzés, stb."

III.

Már Varga József opponensi véleménye, de az opponensi vélemény elhangzását követő hozzászólás — Kolozsvári Lajos, a Hajdú Megyei Tanács VB. titkára, bizottsági tag hozzászólása — is érintette az ún. elnökség intézményét, ahol mindketten a szerzővel szemben foglaltak állást. *Sári* János színvonalas, minden részletkérdést érintő *válaszából* ilymódon különösen az elnökségről szóló nézeteinek újbóli alátámasztását emeljük ki, de szólunk még a végrehajtó bizottság összetételéről és a végrehajtó bizottság áttételi csomópont jellegéről is.

Sári János az *ún. elnökség problémakörét* ezúttal a végrehajtó bizottság jellegének társadalmi-politikai, vagy szűkebb értelemben vett igazgatási természetűnek történő megítélésével kapcsolatos nézetekből vezette le. A közigazgatás — véleménye szerint — abban is különbözik minden más igazgatástól, hogy a keretei között létrejövő és esetleg munkamódszernek tűnő *szervezeti megoldások, képződmények megítélése nem csupán a szervezet belső ügye.* Az ilyen képződményeket a jogi-szervezeti struktúrába helyezve kell vizsgálni. Az értékelés alapja pedig csak az lehet, hogy ezek a képződmények módosítják-e és ha igen, mennyiben a szervezet eredeti, célirányos funkcionálását. E szempontból értékelte disszertációjában a tisztségviselőkből álló vezetői értekezlet helyét és szerepét a tanácsi szervezetben. Bár a vita során (Varga József oppozíciója és Kolozsvári Lajos felszólalása) felmerült, és különösen a szervezés- és vezetéselméleti szempontokat tartalmazó ellenérvekkel egyetértett, de fenntartásait továbbra is hangoztatta. Fenntartásai abban fogalmazhatók meg, hogy a tisztségviselők értekezlete *nem veheti át a végrehajtó bizottság szerepét,* nem teheti feleslegessé ezt a testületet abban a formában sem, hogy eleve „lefutottá" teszi a végrehajtó bizottság elé kerülő határozati javaslatokat.

Különösen fontosnak tartotta továbbá annak kiemelését, hogy a végrehajtó bizottság funkciókörét társadalmi alapon látja el, összetételében biztosítva van a társadalmi-politikai szervek „képviselete", a fontosabb nem tanácsi szervek bevonása stb. A tisztségviselői értekezletből pedig a végrehajtó bizottságnak éppen ez utóbb említett tagjai hiányoznak. A tanácsi tevékenységet, általában a helyi ügyeket érintő fontos döntések tehát külső társadalmi ráhatás nélkül is megszülethetnek.

Sári János válaszából végül a disszertáció egyik központi gondolatát képező állítás, a végrehajtó bizottság *ún. áttételi csomópont* szerepét bizonyító újabb érveit ismertetjük.

A végrehajtó bizottságnak a tanácsi szervezetrendszerben betöltött szerepe érzékeltetéséül használja a disszertációban az „áttételi csomópont" megjelölést. A végrehajtó bizottság áttételi csomópontként való karakterizálása szinte geometriailag jelöli meg ennek a testületnek a helyét a tanács és szakigazgatási szervezet, illetőleg a végrehajtó bizottságok vertikális vonulatának metszőpontjában.

A végrehajtó bizottság helyzete rendkívüli mértékben kedvező annak a követelménynek a teljesítésében, hogy a jogi és nem jogi formában jelentkező központi célkitűzések ezen a ponton determinálják a tanácsi szervezet egészének tevékenységét. A végrehajtó bizottság oldaláról magának *a képviseleti szervnek a tevékenysége is befolyásolható,* vagy legalábbis orientálható egyrészről direkt jogi eszközök felhasználásával, másrészről pedig azáltal a lehetőség által, amely a végrehajtó bizottság rendelkezésére áll a képviseleti szerv üléseinek előkészítésében, határozatainak végrehajtásában stb. Még inkább *meghatározó jellegű* a végrehajtó bizottság *befolyásolási lehetősége a szakigazgatási szervek tevékenységére.* A végrehajtó bizottság befolyásolási lehetőségének „korlátlansága" a szakigazgatási szervezetre szinte sohasem volt vitás abban a vonatkozásban, amely

a végrehajtó bizottság a szakigazgatási szervek tevékenységének irányát, munkájának általános elvi-politikai tartalmát határozta meg. A vita legfeljebb a szakigazgatási szervek konkrét hatáskörének gyakorlására a végrehajtó bizottság által történő konkrét beavatkozás lehetősége körül folyt.

Annak hangsúlyozása, hogy mennyire jelentős szerepet tölt be a végrehajtó bizottság a központi feladatok végrehajtásában, nem homályosíthatja el azt a szerepkört, amelyet a végrehajtó bizottság a helyi politika realizálásában, általában a helyi érdekek érvényesítésében betölt. Ezt a jogi szabályozás a végrehajtó bizottság képviseletnek történő alárendelésében, az utasíthatóságban, a határozat megsemmisítési jogban, továbbá a legáltalánosabb szinten gyakorolható politikai felelősség megteremtésében tükrözi vissza.

Végül még egy összefüggést emel ki. A végrehajtó bizottság kapcsolatai ugyanis túlmutatnak a tanácsi szervezeten, a végrehajtó bizottság áttételi csomópont szerepe a tanácsi szervezetnek a nem tanácsi szervekhez való viszonyában, de mindenekelőtt a szűkebb értelemben vett politikai szervezethez való viszonyában is megjelenik.

IV.

Összegezve megállapítható, hogy Sári János kandidátusi értekezésének nyilvános vitája önmagában bizonyítja, hogy a szerző elméleti és általános gyakorlati ismeretekre épített *alapozó kutatást végzett.* Túlzás nélkül megállapíthatjuk, hogy munkája a jövőben végzendő ez irányú kutatásokban mellőzhetetlen lesz. Ösztönző kiindulási alapot adhat olyan tényvizsgálatoknak, amelyet a végrehajtó bizottság és a tisztségviselők jellemzői és funkciókörei mikénti érvényesülését dokumentálnák.

Reményünket fejezzük ki az iránt, hogy az érdeklődők nemcsak e szerény ismertetésből, hanem — a disszertáció mielőbbi könyv alakban történő megjelenésével — a mű eredeti olvasása során is megismerkedhetnek Sári János gondolataival.

Fűrész Klára

*A szocialista országok külkereskedelmi választottbíráskodásával foglalkozó kandidátusi értekezés vitája**

1976. október 20-án került sor *Dieter Pfaff* egyetemi tanár, a müncheni Max Planck Intézet munkatársának „A szocialista országok külkereskedelmi választottbíráskodása a Német Szövetségi Köztársasággal folytatott kereskedelemben, figyelemmel a nemzetközi magánjogra" című munkájának kanditátusi értekezésként törtörténő megvitatására.

Az értekezést a disszertáns a következő főbb szempontok figyelembevételével építette fel: *1.* a vizsgálódás tárgya: a választottbíróság jogállása, tagjainak függetlensége, az eljárás alapelvei, a felek perbeli lehetőségei, és a jogi fegyverek egyenlőségének biztosítása, a szubszidiáriusan alkalmazott eljárási jog, valamint az alkalmazandó jog és a végrehajthatóság; *2.* mennyiben felel meg a jogi szabályozás és gyakorlat feladatának, valamint az egyes országok szabályozásaiban fellelhető azonosság és a különbségek, valamint ezek okai; *3.* a tudományos igényű feldolgozás mellett a szerző arra törekedett, hogy a gyakorlat számára is hasznosítható forrásanyagot készítsen, azaz a tudományos kutatómunka eredményeit a szerződéskötési gyakorlatban való hasznosítás végett hozzáférhetővé tegye.

A disszertáns a jogi valóság feltárása végett szociológiai módszerek alkalmazásához folyamodott; az érdekelt nyugatnémet vállalatokhoz kérdőívet intézett, emellett mintegy kétezer szerződés vonatkozó klauzuláját elemezte, áttekintve ily módon mintegy tizenkét év szerződéskötési gyakorlatát. Természetszerűleg nagy súlyt fektetett a szerző az egyes országok választottbírósági gyakorlatának összegyűjtésére és elemzésére. Az összegyűjtött hatalmas anyag lehetőséget adott arra, hogy az értekezés tizenhárom szocialista ország választottbíráskodással kapcsolatos jogi problematikáját feldolgozza.

A munka jellegét az elméleti és a gyakorlati hasznosíthatósággal kapcsolatos megfontolások említett párhuzamossága határozta meg; az értekezés vegyesen monográfia és kézikönyv jelleget hordoz. Ami a szerkezetet illeti, a szerző előre kidolgozott egységes tematika szerint az országonkénti feldolgozás módszeréhez folyamodott; ily módon ugyanis lehetővé vált az egyes szabályozások összehasonlító módszerrel történő feldolgozása.

Az értekezés főbb megállapításai a következők: *1.* A külkereskedelmi választottbíráskodásra vonatkozó jogi szabályozás és joggyakorlat szoros összefüggést mutat fel a vizsgált országok gazdasági mechanizmusával, külkereskedelmi szervezetével és gyakorlatával; a problémáknak az adott ország gazdasági és politikai szervezetébe történő beillesztése azok megértését jelentősen megkönnyítette. *2.* Az egyes országok jogi szabályozásának elemzése alapján túlhaladottnak bizonyult az a nyugati irodalomban eléggé elterjedt nézet, amelyik a szocialista országok jogrendszerét monolitikus egységként kezeli; az értekezés a korábban kevessé jellemző országonkénti tradíciók fokozatos, erősödő érvényesülésére mutat rá mind a jogalkotás, mind pedig a jogi normák értelmezése terén. *3.* A jogászi elem súlya a szocialista országok választottbíráskodásában növekvőben van, és ezt jelentősen szolgálja a választottbírósági eljárással kapcsolatos jogbiztonságot. *4.* Határozott irányzat fedezhető fel atekintetben, hogy külföldi választottbírák nevezését lehetővé tegyék. *5.* A választottbírósági határozatoknak a rendes bíróságok általi felülvizsgálata igen nagy eltérést mutat. *6.* A választottbíróságokkal szemben a rendes bíróságok egyre inkább háttérbe szorulnak, és ez a körülmény a disszertáns megítélése szerint a szocialista országok számára is figyelemre méltó tendencia. A tipikusnak nevezhető, a külkereskedelmi gyakorlat mindennapos gyakorlatához tartozó jogviták nem kerülnek a rendes bíróságok elé, holott ezek népgazdasági jelentősége igen nagy. A rendes bíróságok atipikus tényállásokat a valóságos életviszonyok külső peremén elhelyezkedő problémákat

* *Pfaff,* Dieter: Die Aussenhandelsschiedsgerichtsbarkeit der sozialistischen Länder im Handel mit der Bundesrepublik Deutschland. Verlagsgesellschaft Recht und Wirtschaft mbH. Heidelberg, 1973. 887 old.

bírálnak el. Felmerül tehát az a veszély, hogy a legfelsőbb bíróságok joggyakorlatot befolyásoló, és irányító szerepe egyre inkább eltávolodik a nemzetközi kereskedelem és a választottbírósági gyakorlat normáitól.

Az értekezés opponensei, *Mádl* Ferenc és *Névai* László egyetemi tanárok egybehangzóan az értekezés érdemeként említették annak igen széles körre, nagyszámú szocialista országra (például Mongóliára, a Kínai Népköztársaságra, és a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságra is) kiterjedő jellegét, és az összehasonlító jogi módszer alkalmazását. Rámutattak arra, hogy az értekezés jelentősen hozzájárul a különböző társadalmi rendszerű országok közötti együttműködés fejlesztéséhez oly módon, hogy az egyes jogi problémák kölcsönös megismerését és jobb megértését segíti elő; ennek keretében a szocialista jog megoldásait teszi ismertté a tőkés országokban, erősítve ezzel a szocialista jog és jogtudomány pozícióit is. Egyaránt kiemelték azt a körülményt, hogy a szerző a jogi problémákat a társadalmi-gazdasági viszonyok egészével való összefüggésben vizsgálja, valamint a munka alapos szociológiai hátterének kiépítését.

Tartalmi kérdések vonatkozásában Mádl Ferenc jelentősnek tartotta, hogy a szerző határozottan állást foglal a szocialista országok jogi szabályrendszereinek sajátos, differenciált jellege mellett. Kiemelte azt a komoly érdeklődésre számot tartó következtetést, amely a rendes bíróságok háttérbe szorulásával kapcsolatos. Névai László arra mutatott rá, hogy a tanulmány jelentősen előmozdítja a választottbíráskodással kapcsolatos elméleti kutatómunkát is.

Az opponensek ugyanakkor bíráló-vitatkozó észrevételeket téve kifogásolták a szerző azon megállapítását, mely szerint a szocialista országok vállalatait arra ösztönzik, hogy saját hazai jogukat és választottbíróságuk hatáskörét kössék ki. Mádl szerint ez már a múlté, de a szerző saját kutatási eredményeivel is ellentétes. Ugyancsak vitatta az opponens a szerzőnek azt a megállapítását, hogy a nemzetközi kereskedelmi ügylet fogalma a magyar jogban nincs tisztázva; ez korábban sem állt, de a külkereskedelmi törvény a korábbi szabályozást még tovább is fejlesztette. Névai László többek között azt tette kifogás tárgyává, hogy a szerző bizonyos megállapításai az újabb jogalkotás fényében nem tarthatók, ezért a bekövetkezett változások figyelembevételével egyes megállapításait újra át kellene gondolni. Vitatkozó észrevételeiktől függetlenül az opponensek egybehangzóan javasolták a bíráló bizottságnak, hogy a jelölt részére a kandidátusi cím odaítélése iránt tegyen javaslatot a Tudományos Minősítő Bizottságnak.

A disszertáns válaszában arra mutatott rá, hogy a szocialista országok vállalati szerződéseiben tapasztalt „hazafelé törekvést" olyan típusszerződések vizsgálatánál állapította meg, ahol a szerződés viszonylag kisebb értékre vonatkozott; megfontolandónak tartotta az opponensek véleményének megfontolását nagyobb értékű ügyletre vonatkozó egyedi szerződések esetében. A nemzetközi kereskedelmi ügyletek vonatkozásában álláspontját alapjában véve fenntartotta, míg a bekövetkezett változásokra való reagálásképpen bemutatta legújabb publikációit, melyek a kifogásolt változásokat már figyelembe vették.

A bíráló bizottság az opponensek megállapításait magáévá téve egyhangúlag úgy határozott, hogy a Tudományos Minősítő Bizottságnak javasolni fogja: ítélje oda a jogtudományok kandidátusa címet Pfaff Dieter részére.

Munkajogi tudományos konferencia Potsdam—Babelsbergben

Az NDK Állam- és Jogtudományi Akadémiája 1976. szeptember 14—15-én nemzetközi szimpoziumot rendezett a szocialista országok munkajogászainak részvételével Potsdam—Babelsbergben.

A Symposium résztvevői a szocialista munkajog kodifikációjának alapvető problémáit tárgyalták meg, amelynek az ad különös jelentőséget, hogy az NDK-ban most készítik elő a Munka Törvénykönyvére vonatkozó törvényjavaslatot.

A német referátumot a többi szocialista ország munkajogászainak korreferátumai és hozzászólásai követték, amelyek az adott témát színvonalasan és sokféle nézőpontból tárgyalva, színessé tették a vitát és sok hasznosítható gondolatot, javaslatot tartalmaztak.

Magyar részről Garancsy Gabriella, az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos főmunkatársa tartott korreferátumot, melynek során részben valamennyi szocialista ország munkajogát jellemző elvekkel foglalkozott, részben pedig az alapelveket érvényre juttató magyar megoldásokat elemezte.

Az NDK Állam- és Jogtudományi Akadémiája a szimpozium teljes anyagát a jövő év folyamán megjelenteti.

Михай Бихари:

Понимание человека и общества „механическим детерминизмом“

Ради подтверждения философских положений „полного механического“ детерминизма автор исходит прежде всего из нервно-физиологических учений Павлова. Сторонники „полного детерминизма“ путем преувеличения достижений Павлова и упрощения его учений утверждают, что у человека нет возможности выбора. Достижения современной неврофизиологии опровергают это положение, предоставив доказательства того, что в нервно-физиологическом механизме человека существует аппарат управления, аппарат выбора, работающий на основе вероятности. Этот аппарат является нервно-физиологическим основанием способности человека на сознательный, оценочный выбор, который одновременно на уровне психологии составляет основание субъективной правовой ответственности.

Имре Вереш:

Правовые особенности договора об учреждении внешнеторгового общества

В связи с юридической квалификацией договора об учреждении внешнеторгового общества сложились различные воззрения. Автор в статье излагает свои взгляды по этому вопросу, причем к правовой квалификации подходит путем анализа хозяйственных отношений, лежащих в основе. Он устанавливает, что в типичных случаях договоры об учреждении общества всегда таят в себе общность риска. Он тогда же приходит к выводу, что правоотношение — как вообще в случае правоотношений с длительным сроком действия — не может быть с правовой точки зрения единым образом охарактеризовано. Основное правовое отношение автор считает недвусмысленно отношением об учреждении общества, а некоторые частичные правоотношения типичным поручением.

Ванда Ламм:

Международное агентство по атомной энергии и его связи с Венгрией

В первой части статьи автор стремится представить Международное агентство по атомной энергии. В рамках этого излагает условия возникновения агентства, его задачи, организацию, деятельность и правовой характер. Во связи с этим последним вопросом автор особо занимается воздействием, на правовую особенность Международного агентства по атомной энергии и на его место в системе международных организаций, оказываемым договором о нераспространении ядерного оружия, В второй части статьи подвергаются анализу конкретные связи между Агентством и Венгрией, причем автор подробно занимается одним из наиболее существенных проявлений этих связей, соглашением о гарантиях, совершенным между Международным агентством по атомной энергии и Венгрией.

Вилмош Хамори:

Представительство в гражданском деле

Сущность представительства — в противоположность теории сообственной воли представителя и теории заинтересованности — правильно отражается теорией заместительства, причем не только в отношении представительства по материальному праву, а также в отношении представительства в гражданском процессе. Это последнее по своему основанию может быть использовано для представительства, а) основанного прямо на положении нормы права, б) основанного на назначении органом власти, и в) на сделке, а представитель по своему личному качеству может быть правовым представителем (адвокат, юрисконсульт, имеющий юридическое образование работник профсоюзной юридической службы, а также судья и прокурор), или предста вителем без правового образования. Право представительства в случае пункта а) и б), а также в случае первой группы пункта в) основывается на непосредственно возникающем, возникающем на основе положения закона провоотношении, или на правоотношении, обеспечивающем право дать полномочие, а во втором, встречающимся наиболее часто случае основанием представительства, основанного на сделке, является договор поручения.

Mihály Bihari:

Die Auffassung des "völligen Determinismus" über Mensch und Gesellschaft

Das „mechanische völlige" Determinismus baut im Interesse der Unterstützung seiner philosophischen Thesen in erster Reihe auf die neurophysiologischen Lehren von Pavlov. Durch die Übertreibung und Vereinfachung der Errungenschaften von Pavlov stellen die „völligen Deterministen" fest, dass der Mensch über keine Wahlmöglichkeit verfügt. Die Ergebnisse der modernen Neuorphysiologie widerlegen diese These, und weisen nach, das im neurophysiologischen Mechanismus des Menschen besteht ein auf Grund der Wahrscheinlichkeit leitender Wahlapparat. Dieser Apparat bildet den neurophysiologischen Grund der bewussten Wertungs- und Wahltätigkeit des Menschen, der gleichzeitig auf der Ebene der Psychologie auch den Grund der subjektiven rechtlichen Verantwortlichkeit bildet.

Imre Vörös:

Über die rechtlichen Eigenschaften des Gesellschaftsvertrags mit Aussenhandelszweck

In Zusammenhang mit der rechtlichen Qualifizierung des Gesellschaftsvertrages mit Aussenhandelszweck haben sich verschiedene abweichende Meinungen entwickelt. Der Autor äussert sich zur Diskussion, und nähert sich zur Frage der rechtlichen Qualifizierung durch die Analyse der als Grund des Rechtsverhältnisses dienenden wirtschaftlichen Verhältnisse. Er weist nach, das im typischen Falle besteht bei den Gesellschaftsverträgen immer eine Risikogemeinschaft. Er kommt gleichzeitig zur Folge, dass das Rechtsverhältnis — ebenso, wie im allgemeinen die für eine längere Zeitraum gebildeten — nicht aus dem Gesichtspunkte des Recht gefasst werden kann. Man muss separat das Grundverhältnis, und die in seinen Rahmen zustandekommende einzelne konkrete Rechtsverhältnisse qualifizieren. Der Autor qualifiziert das Grundrechtsverhältnis als eindeutig Gesellschaftsverhältnis, die einzelne Rechtsverhältnisse aber als atypische Auftragsverhältnisse.

Vanda Lamm:

Die Internationale Atomenergie-Agentur und ihre Verbindungen mit Ungarn

Die Autorin stellt dar die Umstände der Entstehung der IAA, ihre Aufgaben, Organisation, Tätigkeit und ihren rechtlichen Charakter. In Zusammenhang mit der letzteren Frage beschäftigt sich sie separat mit jene Wirkung, die der Vertrag über die Nichtweiterverbreitung von Kernwaffen auf die rechtliche Charakter, bzw. auf ihre — im System der internationalen Organisationen eingenommene — Stelle ausübt. Der zweite Teil der Studie analysiert die konkreten Verbindungen zwischen der IAA und Ungarn, und beschäftigt sich eingehend mit einer der wesentlichen Erscheinungen dieser Verbindungen, mit dem zwischen der IAA und Ungarn auf Grund des Vertrages über die Nichtweiterverbreitung von Kernwaffen abgeschlossenen Garantieabkommen.

Vilmos Hámori:

Vertretung im Zivilprozess

Das Wesen der Vertretung wird — gegenüber der Theorie des eigenen Willens des Vertreters, und

der Interessentheorie — durch die Ersetzungstheorie richtig dargestellt, und zwar nicht nur der materiellrechtlichen, sondern auch der prozessrechtlichen Vertretung betreffend. Letztere kann laut ihres Grundes auf die folgende Arte aufgeteilt werden: sich unmittelbar auf der Verfügung des Rechtsregels stützende, sich auf der ämtlichen Verfügung und auf einer Rechtsgeschäft basierende Vertretung. Der Vertreter kann entweder von rechtlicher oder von nicht-rechtlicher Natur sein. Der Grund des Vertretungsrechts ist entweder das Rechtsverhältnis, das den Grund der Ermächtigung bildet, oder der eigentliche Auftragsvertrag.

Mihály Bihari:

Le concept de l'homme et de la société du "déterminisme total»

Le déterminisme «mécanique total» fond en premier lieu sur les doctrines neurophysiologiques de Pavlov pour étayer ses thèses philosophiques. En exagérant les résultats de Pavlov et en simplifiant ses enseignements les gens qui professent le «determinisme total» affirment que l'homme n'a pas de possibilité de choix. Les résultats de la neurophysiologie moderne démentissent cette thèse en prouvant le fait, que dans le mécanisme neurophysiologique de l'home existe un appareil choisissant dirigeant sur la base de probabilité. Cet appareil est la base neurophysiologique de l'aptitude consciente à juger et choisir, qui forme en même temps au niveau psychologique la base de la responsabilité subjective juridique.

Imre Vörös:

Des spécialités juridiques du contrat de société ayant but de commerce extérieur

En ce qui concerne la qualification juridique du contrat de société ayant but de commerce extérieur des points de vue différents ont été développés. L'auteur donne son avis à la discussion et il approche de la question de la qualification juridique par voie de l'analyse des conditions économiques étant sur la base. L'auteur démontre le fait, qu'en cas typique, aux contrats de société il y a toujours une communauté de risque. En même temps il arrive à la conclusion, que le rapport juridique — comme en général même ceux qui sont valables à une longue terme — ne peut pas être unanimement saisi au droit. Il faut qualifier séparément le rapport juridique de base, et des certains rapports juridiques concrets étant constitués dans le cadre du rapport juridique de base. L'auteur présume le rapport juridique de base unanimément de société, et les certains rapports juridiques comme commande nontypique.

Vanda Lamm:

L'Agence Internationale de l'Energie Atomique et ses rapports avec Hongrie

Dans la première partie de l'article l'auteur tend à représenter l'Agence Internationale de l'Energie Atomique. Dans ce cadre elle fait connaitre les circonstances de l'établissement de l'Agance, ses tâches, son organisation, son activité et son caractère juridique. En ce qui concerne cette question ultérieure l'auteur s'occupe séparément de l'effet du Traité de Non-Proliferation des Armes Nucléaires exercé au caractère juridique de l'Agance Internationale de l'Energie Atomique resp. à la position de cette organisation prise au système des organisations internationales. La deuxième partie de l'étude analyse les rapports, concrets entre l'Agence et la Hongrie, et elle s'occupe en détail d'une des manifestions les plus importantes de ces rapports, de l'accord de garantie constitué entre l'Agence Internationale de l'Energie Atomique et la Hongrie sur la base du Traité de Non-Proliferation des Armes Nucléaires.

Vilmos Hámori:

Représentation au procès civil

C'est la théorie de remplace qui considère correctement l'essence de la représentation à l'encontre de la théorie de la propre volonté du représentant et de la théorie d'intérêt, non seulement à la représentation au droit de matière, mais aussi au procès civil. La représentation au procès civil peut être divisée selon sa base comme suit: représentation se basant a) directement à une disposition de règle juridique, b) à une désignation de l'autorité, c) à un acte, et le représentant peut être selon sa personne juridique et non-juridique.

Mihály Bihari:

The anthropological and social concept of the „complete determinism"

The "mechanistic complete" determinism uses in its philosophical argumentation mostly the Pavlovian neuro-physiological doctrine. Exaggerating the Pavlovian results and simplifying Pavlov's doctrine the adhenents to "mechanistic complete" determinism state that man has no opportunity to choose. Recent discoveries in neurophysiology disprove this statement and prove that there is a probability-based control-choice apparate in the human neurophysiological mechanism being the basis of the human faculty conscious evaluative choice which, on the psychological level forms the basis for subjective legal responsibility.

Imre Vörös:

On the legal peculiarities of the partnership contract for foreign trade

A number of diverging concepts has been developed concerning the legal qualification of the partnership contract for foreign trade. The author adds his remarks to this debate. He approaches the problem analysing the underlying economic relations. He points out that there is always in the typical case a riskcommunity element in the partnership contract. Long durability legal relations, however, are not fit for uniform legal handling. The basic legal relation and tions should be qualified separately. According to the Author the basic the particular single legal relalegal relation is a partnership relationship but particular legal relations are atypical agencies.

Vanda Lamm:

The International Atomic Energy Agency and its contacts with Hungary

Part 1 of the paper presents the International Atomic Energy Agency, its making, tasks, organization, activities and legal nature. In connection with this last problem the Author deals particularly with the effect of the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons on the legal nature of the Agency and on the position of this organization in the system of international organizations. Part 2 is an analysis of the relations existing between the Agency and Hungary with especial regard to the safeguards agreement concludid by the Agency and Hungary, this being one of the most important manifestations of these relations.

Vilmos Hámori:

Agency in civil process

It is the theory of substitution againts the theory of the agent's own will and that of interest which correctly presents the essence of agency not only in substantive law but also in civil law cases. The agency in the civil pro-

cess is classified as follows: a) agency based directly on a legal rule, b) agency based on official appointment, and c) agency based on a legal transaction where the agent can be professional lawyer or layman. The right of agency is based on the direct command of a given legal rule or on appointment by the court or on the legal relationship which created the occasion for agency, but the most common form is the formation of agency by a special contract of agency.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. — 76.5671 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató. *Készült az Egyetemi Nyomda fennállásának 400. évében.* — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete. — A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

INDEX: 25.422

ÁRA: 8,— Ft

XXXII. új évfolyam 2. szám Budapest, 1977. február hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

SZABÓ IMRE:
Az emberi jogok napja 61

FARKAS JÓZSEF:
A jogerő személyi hatálya és tárgyi terjedelme a polgári eljárásban 67

ERDŐSY EMIL:
A hűtlen és hanyag kezelés viszonya a gazdasági bűncselekményekhez 79

BÉRCZI IMRE:
Újítói jogunk korszerűsítésének néhány kérdése 82

RASKÓ GABRIELLA:
A nők kriminalitásának jelentősége és jellegzetességei 89

Szemle:

SZPRINGER, MICHAL:
Az új szervezeti-jogi megoldások a varsói fővárosi vajdaság tanácsi szervezetében 97

Jogirodalom — jogélet:

PÉTERI ZOLTÁN:
A baráti szocialista országok állam- és jogtudományi intézeteinek igazgatói értekezlete (Bukarest, 1976. november 16—19.) 100

TAKÁTS PÉTER—VERESS JÓZSEF:
Konferencia a szocialista szerződési rendszer főbb kérdéseiről (Pécs, 1976. szeptember 23—24.) 102

VISEGRÁDY ANTAL:
Vitaülés Kulcsár Kálmán: A jogszociológia alapjai című könyvéről 109

RÉVÉSZ BÉLA:
Rendszerszemléletű könyv a szovjet állami igazgatási elvekről 112

TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ:
Figyelemre méltó kötet a szlovákiai jogi kultúra történetéről 115

R. L.-né:
Új könyvek 116

СОДЕРЖАНИЕ: *Имре Сабо:* День прав человека. — *Йожеф Фаркаш:* Личное действие и предметный объем законной силы в гражданском процессе. — *Эмил Эрдеши:* Отношение недобросовестного и халатного хранения к хозяйственным преступлениям. — *Имре Берци:* Некоторые вопросы усовершенствования нашего права о новаторском движении. — *Габриэлла Рашко:* Значение и характерные черты преступности женщин. — *Обзор: Михал Шпрингер:* Новые организационно-правовые решения в организации столичного воеводского совета города Варшавы. — *Юридическая литература — юридическая жизнь: Золтан Петери:* Совещание директоров институтов государства и права социалистических стран (Бухарест, 16—19 ноября 1976 г.). — *Петер Такач—Йожеф Вереш:* Совещение по основным вопросам социалистической договорной системы (Печ, 23—24 сентября 1976 г.). — *Антал Вишегради:* Обсуждение книги Калмана Кулчар «Основы социологии права». — *Бела Ревес:* Книга о принципах советского государственного управления, написанная на основе системного подхода. — *Ласло Трочани:* Интересная книга об истории правовой культуры Словакии. — *Р. Л.:* Новые книги

INHALT: *Imre Szabó:* Der Tag der Menschenrechte. — *József Farkas:* Personelle Wirkung und Gegenstandsumfang der Rechtskraft im Zivilprozess. — *Emil Erdősy:* Das Verhältnis der untreuen und nachlässigen Behandlung zu den wirtschaftlichen Verbrechen. — *Imre Bérczi:* Einige Fragen der Modernisierung unseres Erneuerungsrechts. — *Gabriella Raskó:* Bedeutung und Charakteristik der weiblichen Kriminalität. — *Rundschau: Michal Szpringer:* Neue rechtliche und Organistationslösungen in der Ratsorganisation der warschauer hauptstädtisehen Woiwodenschaft. — *Rechtsliteratur-Rechtsleben: Zoltán Péteri:* Die Beratung der Direktoren der Institute für Staats- und Rechtswissenschaften der befreundeten sozialistischen Länder (Bukarest, 16—19. November 1976). — *Péter Takács—József Veress:* Konferenz über die wichtigeren Fragen des sozialistischen Vertragssystems (Pécs, 23—24. September 1976). — *Antal Visegrády:* Diskussionssitzung über das Buch („Die Grundlagen der Rechtssoziologie") von Kálmán Kulcsár. — *Béla Révész:* Ein Buch über die Staatsverwaltungsprinzipien mit Systembetrachtung. — *László Trócsányi:* Interessantes Buch über die Geschichte der slowakischen Rechtskultur. — *Frau R. L.:* Neue Bücher

SOMMAIRE: *Imre Szabó:* Le jour des droits de l'homme. — *József Farkas:* L'autorité personelle de la chose jugée et son étendue objective dans la procédure civile. — *Emil Erdősy:* La corrélation de l'indélicatesse et de la gestion négligente aux infractions économiques. — *Imre Bérczi:* Quelques questions de la modernisation de notre droit d'innovation. — *Gabriella Raskó:* Importance et caractéristiques de la ciriminalité des femmes. — *Revue: Michal Szpringer:* Les nouvelles solutions d'organisme-juridiques ; l'organisation de conseil de la voivodination capitale de Varsovie. — *Littérature et vie juridique: Zoltán Péteri:* Conférence des directeurs des instituts juridiques et politiques des pays amis socialistes (Bucarest, les 16—19 novembre 1976). — *Péter Takáts—József Veress:* Conférence aux questions capitales du système de contrat socialiste (Pécs les 23—24 septembre 1976). — *Antal Visegrády:* Séance de discussion du livre de Kálmán Kulcsár ayant le titre: Les bases de la sociologie juridique. — *Béla Révész:* Un livre d'aspect de système des principes de l'administration soviétique. — *László Trócsányi:* Un livre intéressant sur l'histoire de la culture juridique de la Slovaquie. — *Mme L. R.:* Nouveaux livres

CONTENTS: *Imre Szabó:* The day of human rights. — *József Farkas:* The personal effect and the material extension of the legal force in private procedure. — *Emil Erdősy:* The relation between malfeasance, malpractice and economic crimes. — *Imre Bérczi:* Some problems in the modernization of the innovation law. — *Gabriella Raskó:* The importance and characteristics of female criminality. — *Review: Michal Szpringer:* New organizational and legal solutions in the council organization of Warsaw. — *Legal literature—legal life: Zoltán Péteri:* The conference of the directors of Institutes for State and Law of the socialist countries. (Bucharest, November 16—19, 1976). — *Péter Takáts—József Veress:* Conference on the main questions of the socialist contract system (Pécs, September 23—24, 1976) .— *Antal Visegrády:* Dispute session on Kálmán Kulcsár's The Foundations of the Sociology of Law. — *Béla Révész:* A system-theory approach on the principles of the Soviet administrative law. — *László Trócsányi:* A remarkable volume on the history of legal culture in Slovakia. — *Mrs. R. L.:* New books. —

E lapszám (XXXII. új évfolyam 2. szám) szerzői: *Dr. Szabó Imre* akadémikus. — *Dr. Farkas József* tanszékvezető egyetemi tanár (Pécs). — *Dr. Erdősy Emil* docens (Pécs). — *Dr. Bérczi Imre* docens (Szeged). — *Dr. Raskó Gabriella,* az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet főmunkatársa. — *Szpringer, Michal* a Varsói Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének munkatársa (Varsó). — *Dr. Péteri Zoltán,* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője. — *Dr. Takáts Péter* tudományos gyakornok (Pécs). — *Dr. Veress József* adjunktus (Pécs). — *Dr. Visegrády Antal* tanársegéd (Pécs). — *Dr. Révész Béla* adjunktus (Szeged). — *Dr. Trócsányi László,* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa

XXXII. évfolyam 2. szám Budapest, 1977. február hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Az emberi jogok napja

1. Szalay László, a reformkor kitűnő közírója, azt írta az emberi jogokról, hogy azok nem mások, mint Isten fuvallata az emberi lélekben. Ez így nagyon szép, poétikus megfogalmazás, de bizony messze jár az emberi jogok fogalmának a tudományos megközelítésétől. Ha Szalay akár súrolná az igazságot, ha az emberi jogok az ember belső mivoltából fakadnának vagy annak lennének részei, akkor bizton feltehető a kissé triviálisan hangzó kérdés: voltak-e vajon Robinsonnak emberi jogai? Hát amikor Péntek megjelent, támadtak-e netán Robinsonnak ilyen jogai? Vagy talán azt kell-e mondani, hogy inkább Pénteknek lehettek volna ilyesfajta igényei?

Itt vagyunk mindjárt az emberi jogok első alapvető sajátságánál: az emberi jogok mindenképpen társadalmi jelenség, csak társadalomban létező intézmény, s minden bizonnyal az embereknek éppen a társadalmi, azaz egymáshoz való viszonyait érinti. Dehát kikkel szemben kell e jogoknak érvényesülniök? Ez az emberi jogok másik nagy kérdése.

E két kérdéssel eljutottunk az emberi jogok egész komplexumának a gyökeréig. Az európai biztonsági és együttműködési értekezlet záróokmányában a résztvevő államok kölcsönös kapcsolatait vezérlő elvekről szóló okmány VII. pontjában azt olvashatjuk, hogy a résztvevő államok elismerik és ösztönzik az állampolgári, a politikai, a gazdasági, a szociális, a kulturális és egyéb jogok és szabadságjogok hatékony gyakorlását, amelyek mindegyike az emberi személyiség méltóságából fakad, és lényeges annak szabad és teljes fejlődése számára. Hogyan? A politikai jogok például az emberi méltóságból fakadnak, nem pedig a társadalom politikai szervezetéből? Vajon a gazdasági jogok is az emberi méltóságból erednek, nem pedig a társadalom gazdasági életéből, az emberek egymáshoz való gazdasági kapcsolataiból?

2. Ez a kérdés az emberi jogok elméletének alapvető és sokat vitatott problémáját jelzi: vajon az emberi jogok tényleg emberi vagy emberek társadalmi mivoltához tapadó jogok-e? Vajon bennük mint emberben rejlő örök és elidegeníthetetlen jogok-e ezek, vagy pedig társadalmi képződmények? E körül zajlik már régóta a vita az emberi jogok mibenlétét illetően, az ENSZ-ben és másutt is. Az előbbi felfogást az emberi jogok természetjogi felfogásának nevezzük, mert az abból indul ki, hogy az emberi jogok nem mások, mint az emberi természet örök és elidegeníthetetlen sajátjai; az utóbbit szociológiai felfogásnak nevezzük, mert az az emberi jogokat társadalmi képződménynek tekinti. Gondoljuk, nyilvánvaló, hogy melyiket tartjuk a kettő közül a helyes felfogásnak.

Vessünk most egy pillantást az emberi jogok keletkezésére. A feudalizmus elleni harcában a polgárság meghirdette az emberi jogokat, közöttük a tulajdon szabadságát és a vállalkozás szabadságának a jogát, a bármiféle megkülönböztetést tiltó politikai egyenlőséget. Ezeket a jogokat a feltörő polgárság ugyan tényleg örök és elidegeníthetetlen jogokként hirdette meg, de ebben maga a polgárság sem hitt; ezek a jogok mégsem voltak nagyon örökök, sem pedig olyanok, amelyektől az emberek ne lettek volna megfoszthatók. Mindenesetre tény, hogy az emberi jogokból a polgárság forradalmi küzdelmének egyik fő jelszava lett, amely 1789-ben az ember és a polgár jogairól szóló francia deklarációban fogalmazódott a legpontosabban meg. Ez a deklaráció azután az 1791-es francia alkotmány bevezetője (praeambuluma) lett.

Ettől kezdve a modern alkotmányok úgyszólván mindegyike beiktatta szövegébe az emberi jogokat, de azokat — minthogy azok elsősorban vagy kizárólag a saját állampolgáraira vonatkoztak — állampolgári jogoknak nevezte. Ez tehát az emberi jogok egyik megjelenési formája: az államon belüli megjelenés, az állampolgári jogokban realizálódó emberi jogok, amelyeknek a megtartását az állam garantálja,

vagyis amelyekért az állam felelősséget vállal. Ezek más szóval az államon belüli emberi jogok.

Ugorjunk most egy nagyot a jelenbe és nézzük meg az emberi jogok modern, nemzetközi megjelenését.

3. A történelmi események, elsősorban a második világháború szomorú tapasztalatai megvalósulásra segítették azt az eszmét, amely már korábban született és különböző magánindítványokban látott addig főként napvilágot nemzetközi síkon is kifejezésre kell juttatni és védeni az emberi jogokat. 1948 december 10-én, az Egyesült Nemzetek Szövetségének Harmadik Közgyűlése elfogadta Az emberi jogok Egyetemes Nyilatkozatát, amelyben egy tekintélyes nemzetközi politikai testület a történelem során elsőízben deklarálta az alapvető emberi jogokat. Ennek a napnak az évfodulóját ünnepeljük ma világszerte; ez a Deklaráció nyitotta meg a sorát az emberi jogokra vonatkozó nemzetközi okmányoknak.

Az Egyetemes Nyilatkozat 30 pontban foglalja össze az emberi jogokat, illetve ezek közül egy pontban említi az emberi kötelességeket is a közösséggel szemben. A deklarációba belekerültek — nyilván a szovjet alkotmány hatására — a gazdasági, a szociális és kulturális jogok is. A nyilatkozat nem szorult ratifikálásra, de valamely lépést igényelt az államok részéről annak kifejezésre juttatása, hogy azok elismerik az emberi jogokat, illetőleg az Egyetemes Nyilatkozatot.

Az ENSZ-ben akkor tagként szereplő szocialista államok, amelyek annak idején tartózkodtak az okmánynak a közgyűlésen való megszavazásától, ezt különösképpen azért tették, mert sem a Nyilatkozat, sem pedig semmiféle más nemzetközi okmány nem fejezte ki, hogy az emberi jogok jellegükre nézve olyan nemzetközi kötelezettségek, amelyeknek érvényre juttatását az államoknak kell biztosítaniuk, vagyis az államoknak kell kötelezettséget vállalniuk arra, hogy az emberi jogokat törvényeikbe iktatják és egyben alapvető állampolgári jogokká is transzformálják, vagyis állampolgári jogokként is kifejezik. E nyilatkozatról szólva, amely ma is az emberi jogok nemzetközi kifejezésének az alapja, nem lehet említést nem tenni az azóta már elhunyt René Cassin-ről, aki a mozgatója, lelkesítője és egyik megfogalmazója volt ennek az okmánynak, s aki ezért Nobel-békedíjat is kapott.

4. Az emberi jogok ügyének azonban nemzetközi fórum előtt ez a Nyilatkozat csak a nyitányát jelentette. Nem szólunk most arról, hogy más nemzetközi szervekben e tekintetben mi történt (így például a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetben, az UNESCO-ban), csak azt jelezzük, hogy mi történt a továbbiakban az ENSZ-ben.

Ott két vonalon zajlott az emberi jogok ügye. Egyrészről az egyes jogokat illetően jöttek létre külön-külön határozatok, esetleg egyenesen külön deklarációk vagy egyezmények; így például a genocidiumról, vagyis a népirtásról, a menekültügyről, a sajtó-helyreigazítási jogról, a hontalan személyekről, a nők jogairól, az apartheid-politika elítéléséről, bármiféle diszkrimináció megbélyegzéséről és így tovább; másrészről pedig — és ezeket tekintjük a fontosabb okmányoknak — az emberi jogok összességét vagy mindegyikét érintő okmányokat hoztak létre. Ezekhez az utóbbiakhoz tartoznak mindenekfelett az emberi jogok paktumai, amelyeket az ENSZ 1966-ban fogadott el, és amelyeket a magyar törvényhozás is becikkelyezett ez év márciusában.

5. Az 1948-ban kelt Deklarációt követően megindult a munka abban az irányban, hogy a deklarációt megfelelő egyezményekkel helyettesítsék, esetleg egészítsék ki, vagyis olyan okmányokkal, amelyekkel az államok egyenesen kötelezik magukat az emberi jogoknak törvényeik sorába iktatására, azok megtartására és megtartatására. Az ENSZ maga is érezte, hogy a Deklaráció csak az első lépés az emberi jogok nemzetközi biztosításának az útján. Ezért a gondolat, amelyet mind magánszemélyek, mind szervezetek már korábban kifejeztek, hogy ugyanis Egyezmény szóljon az emberi jogokról, hamar elterjedt az ENSZ-ben is.

Az eredeti elképzelés e tekintetben az volt, hogy egyetlen paktumot készítenek, amelyben majd összefoglalják az emberi jogok minden fajtáját. Hatalmas és meglehetősen terméketlennek nevezhető, az ötvenes években zajló viták után mégis az a döntés született, hogy két egyezmény, azaz két paktum készül; az egyik a polgári és politikai jogokról, a másik a gazdasági, szociális és kulturális jogokról fog szólni. Az indok, amelyet a két paktum mellett általában felhoztak, az volt, hogy így meg lehet könnyíteni az államoknak csak az egyik paktumhoz való külön csatlakozását. Ezzel a lehetőséggel azonban az államok nem éltek, hanem mind együtt és egyszerre csatlakoztak a két paktumhoz.

Valószínűbb az a ki nem mondott indok, hogy a polgári és politikai jogokról szóló paktumot feltétlen érvénnyel kívánják hatályba helyezni, vagyis benne az államok feltétel nélkül kötelezték magukat a paktum rendelkezéseinek saját törvényeik közé iktatására, míg a gazdasági, szociális és kulturális jogoknál az államok csak arra kötelezték magukat, hogy képességeik, anyagi erejük, adottságaik szerint fokozatosan fogják a jogokat megvalósítani.

Bizonyos aránytalanság áll fenn egyébként is a két paktum között; a polgári és politikai jogokról szóló egyezmény ugyanis tartalmazza azt az egész eljárást is, amelyet a vonatkozó emberi jogok megsértése esetén követni kell; a gazdasági, szociális és kulturális jogokról szóló egyezmény ilyen külön részt nem tartalmaz. De hangsúlyozni kell, hogy az említett egész eljárás csak az államokra vonatkozik, nem pedig az egyénekre; az államok abban az esetben, ha úgy vélik, hogy egy másik állam megsértette

az emberi jogokat egy, erre a célra létesített bizottsághoz fordulhatnak.

A két paktumhoz csatoltak még egy fakultatív jegyzőkönyvet, amelyhez az államoknak nem kellett okvetlenül a paktumokkal együtt csatlakozni, s amely szerint az államok egyetértenek azzal, hogy a bizottsághoz egyének is benyújthatnak panaszokat. Meg kell állapítani, hogy ehhez a jegyzőkönyvhöz az államok általában nem csatlakoztak; így mi sem csatlakoztunk hozzá s a helyzet ennélfogva az, hogy nemzetközi fórum előtt csak az államoknak van az emberi jogokat illetően jogalanyisága, nem pedig az egyéneknek is.

6. Mielőtt a Deklarációban foglalt jogok (mert hiszen ez a jubileum a Deklaráció jubileuma s ezért elsősorban arról kell beszélnünk), vagyis a jogok jellemzéséhez fognánk, hadd említsük külön és ismételten meg, hogy a két 1966-ban kelt és az idén államunk által becikkelyezett paktumnak két nagy előnye van a Deklarációval szemben.

Először is a paktumok olyan nemzetközi egyezmények, amelyekben az államok vállalnak nemzetközi jogi kötelezettséget az emberi jogoknak törvényeikbe iktatására (ez rendszerint az adott állam alkotmányában történik meg állampolgári alapvető jogok alakjában), és azok tiszteletbentartására. Ám itt mindjárt azt is hozzátehetjük ehhez, hogy ennek a kötelezettségnek csak gyenge biztosítékát jelenti, hogy az államok évenként kötelesek jelentést tenni az ENSZ főtitkárának arról, mit is tettek az elmúlt években az emberi jogok érdekében (ez rendszerint a hozott új jogszabályok ismertetéséből áll).

Kiemelkedő jelentőséget ad a két paktumnak az a tény, hogy mindkettőnek első, azonos szövegű szakasza kimondja a népek önrendelkezési jogát; ennek alapján a népek szabadon határozzák meg politikai státuszukat és szabadon biztosítják gazdasági, szociális és kulturális fejlődésüket. Ennek a jognak egyik konkretizálása abban áll, mondja ki az első cikk második bekezdése, hogy az államok szabadon rendelkezhetnek gazdaságukkal és természeti erőforrásaikkal. Egyik nép sem foszthető meg létezésének lényegi feltételeitől, vagyis elsősorban anyagi javaitól.

Vitatkoztak annakidején arról, hogy vajon emberi jog-e az önrendelkezési jog vagy sem? Válaszunk aligha lehet kétséges. Az emberi jogokat nem lehet egyszerűen csak az egyedet illető jogokként felfogni, hanem azok elsősorban érintik a közösségeket. Így a polgári és politikai jogokról szóló paktum 27. cikke kifejezetten beszél a nemzeti kisebbségekről és a hozzájuk tartozó személyek emberi jogairól. Az önrendelkezési jog — csoportjog, amely az egész népet illeti, s ezek szerint alapvető emberi joga mindekinek, hogy ebben az önrendelkezési jogban, ennek valóraváltásában részt vegyen, előnyeit élvezze. Ugyanakkor az önrendelkezési jog, ahogyan azt a történelmi példák is mutatják, az emberi jogoknak az egyik alapja, azok egyik pillére.

7. Az emberi jogoknak — s mondhatjuk: az állampolgári jogoknak a katalógusa rétegesen alakult ki. Mit jelent ez? Az első, az ősi réteg, amely tulajdonképpen közvetlen oka volt az emberi jogok leszögezésére irányuló modern törekvéseknek, a feudalizmus alapja és túlkapásai elleni védekezés volt: így például a lelkiismeret megőrzése, a vallás szabadsága, a lakás sérthetetlensége, a letartóztatás önkényességének megszüntetése, és így tovább. Erre a kezdeti, első rétegre rakódott rá s ezzel együtt jelent meg a kibontakozó kapitalizmus termelési és társadalmi rendszerének egynéhány, jogokban kifejezett és már a feudalizmus alkonyán jelentkezett garanciája; ebbe az átmeneti antifeudális és praekapitalisztikus kategóriába tartozott a tulajdon és a vállalkozás szabadságának a joga, továbbá az ún. szabadságjogok, vagy pontosabban: az államban léthez tartozó alapvető politikai jogok: a választójog, a lelkiismereti szabadság, a szólásszabadság, az egyesülési és gyülekezési szabadság joga, és így tovább.

Egészen új fejezetet nyitott később az emberi jogok történetében a gazdasági, szociális és kulturális jogok megformálódása, amely jogok tartósan és már korán a Szovjetunió alkotmányos jogaiban fejeződtek ki. A Szovjetunió példája elméletileg és gyakorlatilag kimutatta, hogy az összes emberi jog, tehát az előbb említett különböző rétegek jogai is, mind a gazdasági, szociális és kulturális jogok alapjain nyugszanak, vagyis megvalósulásuknak az előfeltétele, hogy a gazdasági, szociális és kulturális jogok valójában érvényesüljenek. 1918, de különösen 1945 óta e jogok végleg bevonultak az emberi jogok nagy családjába, azok katalógusába.

Végül az emberi jogok negyedik csoportja azokból a jogokból áll, amelyek a második világháború után kerültek az emberi jogok közé: így a család, az ifjúság, a nők jogai, a menekültügy, és így tovább. Már az első pillantásra kitűnik, hogy ezek a jogok valójában nem is annyira emberi jogok, mint inkább a nemzetközi rend vagy valamely állam demokratikus rendszerének a feltételei s ezért helyük nem is annyira, vagy nem csak az emberi jogok között van, hanem inkább az adott állam társadalmi rendszeréről szóló alkotmányos rendelkezések között. E jogokat a maguk általánosságában úgy lehetne jellemezni, mint olyan állam kifejezéseit, amelyek egy demokratikus rendszernek a feltételei és kellékei. Példa erre a már említett család- és ifjúságvédelem, a szakszervezeti szabadság, és így tovább.

Hadd tegyünk itt mindjárt egy kritikai megjegyzést. Az ENSZ körében ugyanis jelenleg inkább az új és mind újabb emberi jogok kialakítása, okmányba foglalása folyik, semmint a jogok érvényesülésének biztosítékaival való foglalkozás, a garanciák rendszerének a kiépítése. Egyenesen az emberi jogok bizonyos

inflációjáról lehet már beszélni, míg a jogok hatályosulása, az államoktól való komoly számonkérése annak, hogy hogyan is juttatták érvényre az emberi jogokat, az ENSZ-ben egyelőre elemi formák között történik, ha ugyan történik. Kevesebb deklarált emberi jog, viszont az államoktól való nagyobb számonkérés: ez lehetne az emberi jogokat illetően a ma nemzetközi jelszava.

8. Említettük már, hogy a demokratikus államok alkotmányainak van egy fejezete, amely az állampolgári alapvető jogokról és kötelességekről rendelkezik. Ami a kötelességeket illeti, ezek nemzetközi síkon mindössze egy-egy paragrafusban említődnek a deklarációban, úgyszintén a paktumokban; nyilvánvaló ebből is, hogy az alapvető szemlélet lényege az önmagában vett ember védelme az állítólag őt fenyegető állammal szemben, holott a helyzet nem mindenütt ez.

Az állampolgári jogok tulajdonképpen az emberi jogoknak, mint nemzetközi kívánalmaknak az országon belüli realizálásai. Úgy lehet felfogni ezt a viszonyt, hogy az emberi jogok mintegy a nemzetközi követelmény, az igény. Ebből a puszta igényből belső szabály lesz már akkor, ha az állam ratifikálja a nemzetközi egyezményt. Magyarország már igen sok ilyen jellegű egyezményt ratifikált. Ez annak a kötelezettségnek az elvállalását jelenti, hogy megfelelő belső intézkedések születnek majd az adott jog vagy jogok valóraváltása érdekében. A legtöbb és a legáltalánosabb jogok nem külön törvény útján nyernek belső érvényesülést, hanem az alkotmány szögezi le őket az állampolgári jogok alakjában. Így például az emberi jogok említett „rétegei" körébe tartozó jogok úgyszólván mindegyikét az alkotmány — bizonyos mértékben a nemzetközi kötelezettségtől függetlenül is — már törvénybe iktatta.

Ezt a transzformációt, azaz az emberi jogoknak nemcsak nemzetközi okmányként belső joggá válását, hanem a belső törvényekben való egyenes kifejezését és biztosítását az államon belül egész bonyolult jogi gépezet biztosítja. Erre nézve itt egyedül azokat a jogágakat lehetne felsorolni, amelyek kifejezetten az állampolgári jogokra vonatkoznak; a polgári jog, a büntetőjog, az államigazgatási jog, a perjogok egyaránt tartalmaznak az emberi jogokat illető biztosítékokat. De talán elegendő a mi viszonyainkat illetően az ügyészségre hivatkozni, annak az általános hatáskörére, vagyis arra, hogy fellép, közbeavatkozik az emberi jogok bármely megsértése esetén. De másféle eljárással, hasonló a helyzet a bírósági szervezetet illetően is.

Azt akarjuk ezzel kifejezni, hogy míg az emberi jogok nemzetközi védelmét illetően viszonylag kevés a biztosíték, s különösen az államokat e jogok megtartására szorító biztosíték kevés, addig az államon belül a valóra vált emberi jogokat illetően, a demokratikus államokban, s különösen a szocialista államokban az egész államrendszer az emberi jogok szolgálatában áll, ha e jogokat nem is nevezik a belső jogban „emberieknek", hanem abból az államjogi viszonyból kifolyólag, amely az embereket az államukhoz fűzi, állampolgári alapvető jogoknak.

9. Nézzük meg most közelebbről, hogy mi is az emberi jogok általános-közös tartalma? Röviden szólva, azt lehet mondani, hogy az emberi jogok végső lényükben bármiféle diszkrimináció kizárása céljából kerülnek deklarálásra vagy egyezménybe foglalásra. Diszkrimináció: az emberek között bármilyen jogcímen tett, a jogokat illető megkülönböztetés. Ennek alapján és ennek megfelelően az emberi jogok különböző fajai általában egy-egy diszkriminációs lehetőséget állítanak pellengérre és egy-egy fajta diszkriminációt tiltanak el.

A diszkrimináció legszélesebb fogalma a bármilyen címen tehető megkülönböztetés feltétlen tilalma (az embereknek ilyen címen a jogokból való kizárása, a jogaik korlátozása), amely a fajon, a bőr színén, a nemen, a nyelven, a valláson, a politikai vagy bármely más nézeten, a nemzeti vagy társadalmi hovatartozáson, a gazdasági vagy születési feltételeken alapul vagy ezekre hivatkozással történik s amely megkülönböztetés az egyenlő bánásmód megsemmisítésére vagy megakadályozására irányul. A diszkriminációnak ez a széles meghatározása a nevelésben alkalmazott diszkriminációról szóló UNESCO-egyezményből való.

Ha végignézünk az emberi jogokra vonatkozó egyezményeken, úgy azt látjuk, hogy az önrendelkezési jog a népek egyenlőségét, a genocidiumot tiltó egyezmény a népcsoportok egyenlőségét, a rabszolgaság tilalmáról szóló egyezmény az emberek közötti státus-egyenlőséget, a férjezett nő állampolgárságáról szóló egyezmény a férfi és a nő egyenlőségét van hivatva szolgálni; így lehet folytatni a sort valójában minden ENSZ-deklaráció vagy egyezmény tekintetében. Egyszóval és röviden: az emberi jogok alapja, lényege, magva, központi eszméje az emberek egyenlősége. Mindenütt, ahol ezt meg lehet sérteni, a nemzetközi jog és a belső állami jog az egyenlőség védelmének a segítségére siet. Talán ezzel magyarázható az emberi jogok napjainkban növekvő sora is, minthogy a politikusok az emberi egyenlőségnek és egyenjogúságnak társadamunkban mind újabb és újabb sérelmét vagy sérelmi lehetőségét tárják fel.

10. De közelebbről mi hát a tartalma magának a Deklarációnak, milyen jogokat tartalmaz az? Ha szemléletünk a belső jogot nézi, azaz az alkotmányos rendezést, akkor ebből a szempontból nézve a deklaráció féloldalas, azaz elhajlik a jogok felé. Ez közelebbről annyit jelent, hogy a nemzetközi jog világában — és ez általában jellemző az emberi jogok különböző nemzetközi okmányaira — a leszögezett megállapítások az embereknek csak a jogait érintik, nem pedig egyben és a jogokkal arányban a köte-

lességeiket is. Így azután megint ahhoz a tételhez jutunk, ami az emberi jogok egész koncepciójának az egyik, idealista tétele, amely szerint az önmagában vett embert kell csak védeni mindennel és mindenkivel szemben; de hogy az ember e védelemért tartozik is valakinek valamivel, ez kimarad az emberi jogok nemzetközi biztosításának egész idealista gondolatköréből.

A már említett René Cassin az emberi jogok deklarációját — némi költőiességgel — egy templom bejárati oszlopcsarnokához hasonlítja, amelynek a homlokzata a deklaráció praeambuluma, és amely négy nagy oszlopból áll. Az oszlopcsarnok alapját a deklaráció első és második szakasza jelenti. Ez a két paragrafus az emberek egyenlőségéről szól és mindenféle diszkrimináció tilalmáról. Jeleztük már, hogy valójában és lényegükre nézve ebből állanak az emberi jogok; a sokféle jog nem más, mint a szabadságnak és megkülönböztetésmentes egyenlőségnek a felbontása, a részletezése és különkülön biztosítása. Ilyen felbontás végül is maga a deklaráció is, amelynek évfordulóját most az emberi jogok napján és annak alkalmából ünnepeljük.

Cassin professzor, mint jeleztük, négy oszlopot lát a deklarációban, amelyek mindegyike egyformán fontos az emberi jogok szempontjából. Az első oszlop, azaz a jogok első csoportja az élethez, a biztonsághoz és az emberi méltósághoz való jog, továbbá a biztosítékok a rabszolgasággal, a tortúrával szemben: ezeket összefoglalva személyes jogoknak nevezhetjük, minthogy elsősorban tényleg az emberi közösség tagjaként élő egyes személyhez tapadnak. A jogok második csoportja, azaz a második oszlop az egyének joga azokat a csoportokat illetően, amelyeknek részei: a jog a családhoz, azután a család jogai, a közösségre vonatkozó jogok, valamely országhoz tartozás joga, egy meghatározott lakhelyre vonatkozó jog és így tovább, beleértve e csoportba egyúttal az ember és a tárgyak közötti viszonyt, azaz a javakhoz való jogot, amely — mellékesen megjegyezve — lényegében szintén nem más, mint az emberek egymás közötti viszonya.

A jogok harmadik csoportját elsősorban az úgynevezett intellektuális jogok teszik ki (a gondolatszabadság, a lelkiismereti szabadság, a vallásszabadság); ide számítják általában az úgynevezett közszabadságokat (az egyesülési, a gyülekezési szabadság), valamint a politikai jogokat (a választáshoz való jog, a választhatóság). Végül az utolsó pillér az oszlopcsarnokban a gazdasági, szociális és kulturális jogok csoportja, amelyeket végeredményben a szocialista alkotmányok hoztak az emberi jogok sorába.

Ne vitassuk itt most, hogy vajon helyes-e Cassin professzornak ez a rendszerezése; úgy sejtjük, praktikus céloknak megfelel, de elméletileg talán nem egészen helyes. Marx annakidején a francia deklaráció alapján a jogok két fajtáját különböztette meg: az embernek, mint egyedül tekintett egyénnek a jogait és az embernek mint politikai lénynek a jogait. Az első fajtája a jogoknak: az önző ember jogai, a tulajdonhoz való jog, a tulajdon szabadsága, a vállalkozás szabadsága, vagyis másképpen szólva a tőkés társadalom alapjául szolgáló jogok, amelyeket illetően az ember farkasként áll embertársával szemben; a másik csoport: a társadalom politikai szervezetből folyó emberi jogok, amelyeknél az embert „zoon-politikon"-nak tekintik. Ezek a csoportok persze ma, a szocializmus feltételei között lényegesen változnak, de mindvégig megmarad az egyedi ember és a politikailag értékelt ember kettőssége és megkülönböztetése; ez csak a kommunizmusban olvad egybe. Ismételjük azonban, hogy a Deklaráció áttekintése szempontjából a Cassin-féle felosztás bizonyára hasznosabb a most jelzett elméleti megkülönböztetésnél. Maradjunk tehát a négy pillérnél.

11. Napjainkban az emberi jogoknak új aktualitást ad és az azokkal kapcsolatos feladatokat meghatározza az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet, az ún. helsinkii értekezlet Záróokmányába foglalt különböző, az értekezleten részt vevő államok által vállalt kötelezettség többek között az emberi jogok tekintetében is. A Záróokmány valójában több okmányból áll, amelyeknek egyike-másika közvetlenül érinti az emberi jogokat. Az emberi jogokról szólva, ma már nem lehet figyelmen kívül hagyni a Záróokmányba foglalt különböző jogokat sem.

A Záróokmány sorában az első egy Nyilatkozat a részt vevő államok kölcsönös kapcsolatait vezérlő elvekről. Ez a rész, mint az bizonyára ismeretes, tíz alapelvet tartalmaz, s közöttük elsősorban a hetedik az emberi jogok leszögezése, vagy pontosabban azok megtartására vállalt kötelezettség megerősítése. E szerint a részt vevő államok kötelezték magukat többek között arra, hogy a jövőben az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatával összhangban fognak cselekedni. Ez a pont kiemeli az emberi jogok közül — s e tekintetben ennek minden bizonynyal politikai jelentősége van — a gondolat, a lelkiismeret, a vallás és a meggyőződés szabadságát. Amikor mi ezt elvileg elfogadjuk, egyben kifogásolnunk kell, hogy nem az emberi jogok alapjául szolgáló gazdasági, szociális és kulturális jogokat emelték ki, bár ma kulturális jogokról külön is van szó a Záróokmányban.

A Záróokmány egyik fejezete az „Együttműködés humanitárius és egyéb területeken" címet viseli; ebben a fejezetben több emberi jog van, vagy több olyan jogosítványról esik szó, amelyek súrolják az emberi jogokat. A Záróokmánynak ezt a fejezetét egyenesen úgy lehet felfogni, mint az általa is említett Egyetemes Nyilatkozat egy-egy, rövidre fogott szakaszába foglalt jognak a feloldását, kibontását, valamint megvalósulási feltételeinek közelebbről való megjelölését. Az alapelvek hetedik pontjában felsorolt, s a jelzett pont címében

külön is kiemelt szabadságjogok, tudniillik a gondolat, a lelkiismeret, a vallás és a meggyőződés szabadsága már — ha rövidebben megfogalmazva is — benne foglaltatnak az Egyetemes Nyilatkozat 18. és 19. cikkeiben. Ugyanez a helyzet a humanitárius és egyéb területeken való együttműködésről szóló jogokat illetően is.

Erről a „humanitárius" fejezetről szólva, a sort a családi kapcsolatok rendezése és rendszeres kapcsolatok biztosítása családi kötelékek alapján, valamint a családok újraegyesítése, a házasságkötés joga különböző államok polgárai között — nyitja meg; ez valójában konkretizálása az Egyetemes Nyilatkozat 16. cikkének, amely a házassághoz való jogot szögezi le. Mintha a Záróokmány az általános kérdések köréből kiválasztotta volna a problematikus esetfajtákat s azokat illetően adott volna külön eligazítást és rendezést. Némileg távolabb esik az Egyetemes Nyilatkozattól, de mégis csak összefügg annak 13. cikkével a Záróokmánynak az „Utazás személyi vagy szakmai okokból" című része, valamint az egyéni és csoportos turizmusra vonatkozó szakaszok; ezek mind az ország és így az országok területén való szabad mozgás jogához fűződnek, amelyet az Egyetemes Nyilatkozat már leszögez.

Külön rész foglalkozik a Záróokmányban az információval, annak a terjesztésével, hozzáférhetősége és cseréje feltételeinek a javításával, a tájékoztatásban foglalkoztatottak munkafeltételeinek a megjavításával. Tulajdonképpen ez a problémakör is összefoglalható egyetlen fogalomban: a tájékoztatás szabadságában, amelyről az Egyetemes Nyilatkozat úgy beszél, hogy senkit sem lehet akadályozni tekintet nélkül a határokra, az információk keresésében, szerzésében és terjesztésében (az Egyetemes Nyilatkozat 19. cikke).

A Záróokmánynak a „Kulturális együttműködés és csere" című része, valamint az „Együttműködés és cserék az oktatásügy területén" című fejezetének a tudománnyal foglalkozó része végeredményben az Egyetemes Nyilatkozatnak a 27. cikkéhez kapcsolódik, amely szerint mindenki szabadon részt vehet a közösség kulturális életében, élvezheti a művészeteket, valamint részt vehet a tudományos haladásban és az abból folyó minden jótéteményben. A Záróokmány itt is azokat a tipikus problémaköröket sorolja fel, ahol konfliktusok támadhatnak, de e mellett felsorolja például azokat a tudományterületeket is, ahol az együttműködés nem csak lehetséges, de egyenesen kívánatos is. Az oktatásügyi együttműködés visszavezethető az Egyetemes Nyilatkozat 26. cikkére, amely mindenki jogát leszögezi az oktatásban való részesülésre s egyben meghatározza az oktatás főbb céljait is. Ehhez kapcsolódva a záróokmány azokat a fő együttműködési formákat jelöli meg, amelyekben az aláíró államok az oktatási együttműködést megvalósíthatják.

Mindent összevetve, azt lehet mondani, hogy a helsinkii okmány valójában az Egyetemes Nyilatkozat által kinyilatkoztatott jogok nagy részének konkrét megnyilatkozási módjait és érvényesülési lehetőségeit sorolja fel, mintegy ajánlva az országoknak, hogy e jogok érvényesítésében hogyan kooperáljanak. Az emberi jogokat illetően azoknak az előbbiekben jellemzett konkretizálásában áll mindenekfelett a helsinkii Záróokmány jelentősége.

A közelmúltban ünnepeltük az Emberi Jogok Napját. Úgy gondoljuk, hogy maga a megemlékezés egyik módja nemcsak a nap, hanem e jogok megünneplésének is. Az ENSZ tagállamai és a helsinkii Záróokmányt aláíró államok, szervezeteik és állampolgáraik kötelessége azon munkálkodni, hogy e jogokból társadalmi realitás váljék. Az ünnep és ünnepelés arra jó, hogy e feladatra ismét figyelmeztessen bennünket.

Szabó Imre

A jogerő személyi hatálya és tárgyi terjedelme a polgári eljárásban

I.

Bevezetés

1. Polgári eljárásjogunk számos elméleti és gyakorlati szempontból fontos, irodalmi feldolgozást, megvitatást vagy éppen megoldást igénylő problémája közül a jogerőtan kérdései azok közé tartoznak, amelyek hosszú ideig aránylag elhanyagoltnak voltak tekinthetők. E témakör legújabb irodalmi megélénkülése örvendetes jelenség. Azok sorába kívánok magam is beállni, akik a polgári eljárásbeli jogerőtan néhány kérdésének felvetésével hozzá kívánnak járulni az e téren észlelhető hiány pótlásához.

A jogerőtan kérdései köréből igen sok olyat találhatunk, amelyek az irodalomban vitatottak és amelyek terén a további elméleti vita nélkülözhetetlen. Ilyennek tekinthető mindenekelőtt a jogerő fogalma és elválasztása rokonjelenségeitől, illetőleg a jogerős határozatok más hatásától. A polgári eljárásjog tudományának és a polgári jog tudományának egyaránt fontos feladata a jogerőnek a per tárgyára, a perbevitt jogra vagy jogviszonyra gyakorolt hatásával

kapcsolatos kérdések vizsgálata. Az ezzel kapcsolatos kérdéseket feldolgozó ún. jogerőelméleteknek — amelyek közül az egyik képviselőjének vallom magam — igen nagy elméleti jelentőséget kell tulajdonítanunk.

Mégsem a fentebb említett kérdések valamelyike köréből választottam e tanulmány tárgykörét, hanem olyan kérdésről kívánok néhány gondolatot közzétenni, amelynek nemcsak az elméleti, hanem a gyakorlati jelentősége is számottevő. Elsősorban emiatt, nagy gyakorlati jelentősége miatt tartom sorrendben az elsők közé tartozónak a jogerő alanyi hatályának és tárgyi terjedelmének vizsgálatát.

2. Annak ellenére, hogy e tanulmányban a fogalmi és terminológiai kérdésekkel nem kívánok foglalkozni, egyetlen lényeges fogalmi és terminológiai kérdésre néhány szóval kénytelen vagyok mégis kitérni.

Közismert, hogy a jogerő fogalmán majdnem minden szerző mást ért. Mindnyájan tudjuk, mit jelentenek e fogalmak, de vitatkozunk rajta. A probléma ezért még nem lenne érdemes arra, hogy bővebben tárgyaljuk, de sajnos a szerzők a különböző kifejezéseken nem is ugyanazt, hanem néha tökéletesen mást értenek.

Az „alaki" és „anyagi" jogerő megkülönböztetés is pl. olyan kérdés, amelyben majdnem minden szerző más-más álláspontot vall, de majdnem mindegyik szerző kritika alá veszi e jogunkban meghonosodott, sőt jogszabályban is használt fogalmakat.[1] Magam sem tartom elméletileg helyesnek az „alaki" és „anyagi" megkülönböztetést, de éppen azért, mert törvényben is használt és meghonosodott szakkifejezések, használom azokat. E tanulmány következő fejezeteinek címében is szerepel az „anyagi" jelző, miután a személyi hatály és a tárgyi terjedelem mindenesetre olyan kérdések, amelyek nem az alaki, hanem az anyagi jogerővel kapcsolatban merülnek fel.

3. A tárgyalt kérdések, a jogerő alanyi hatálya és tárgyi terjedelme, elsősorban az ítéleti jogerővel kapcsolatosak. Az egyes kérdések megtárgyalásánál a tanulmány elsősorban erre lesz tekintettel.

Szükségesnek tartom azonban megjegyezni, hogy perbeli jogerő, éspedig anyagi jogerőhatások nemcsak az ítélethez tapadnak, hanem van perbeli jogerő az ítéletén kívül is. Éppen ezért a fő mondanivaló kifejtése után rátérek röviden az ítéletén kívüli perbeli jogerő kérdéseinek rövid kifejtésére is.

Többször foglalkoztam korábban is a nemperes eljárások néhány elméleti kérdésével és vizsgáltam a jogerőt a nemperes eljárásokban is.[2] E vizsgálódások eredményeként azt az álláspontot vallom, amely szerint a nemperes eljárások során is hozhatók olyan érdemi határozatok, amelyekhez az anyagi jogerő hatása fűződik. Erre való tekintettel ezekben az eljárásokban is lényeges lehet a jogerő személyi hatályának és tárgyi terjedelmének vizsgálata. A tanulmány végén e kérdésre is utalok.

4. Az a tény, hogy az anyagi jogerő alanyi hatályával és tárgyi terjedelmével kapcsolatos kérdések elsőrendű gyakorlati jelentőségűek, nem teszi e témát pusztán praktikus kérdéssé, az elmélettől távolesővé. Éppen ellenkezőleg. E két problémakör elsősorban az elmélet területe. Korábbi — a jelenlegi Pp. előtti — időben a tételesjog nem is foglalkozott e területekkel, átengedve azt a jogtudomány, az elmélet művelőinek. (Ld. a II. fejezetet.)

A Pp. tételesjogi szabályozása sem változtatott lényegesen e helyzeten. Mint látni fogjuk, a szabályozás csak a tipikusra, a rendszerintire vonatkozik, a teljes feldolgozás ma is az elmélet, a polgári eljárásjog tudományának feladata maradt.

E téma éppen ezért tipikus területe annak, ahol az elmélet eredményei közvetlenül a gyakorlat szolgálatába állíthatók, anélkül, hogy elvesztenék elméleti jelentőségüket.

Ezek után tekintsük most már át a tárgyalt problémakört részleteiben is.

II.

Az anyagi jogerő alanyi hatálya

5. Az anyagi jogerő tárgyi terjedelmének vizsgálata előtt arra a kérdésre kell választ adnunk, hogy egyáltalén *kikre terjed ki a jogerőhatás,* azaz meddig terjed az anyagi jogerő alanyi vagy másnéven személyi hatálya.

A kérdés megválaszolásánál csak részben igazít el bennünket a tételes jog. A tételes jog ugyanis csak az általános szabályt tartalmazza, azt, amit egyébként mindenütt tárgyalni szoktak a jogerő fogalom ismérvei közt is. Majdnem minden fogalmi meghatározásnál szerepel az a kitétel, hogy a jogerő rendszerint a felek között hatályosul, azaz *a jogerőhatások általában csak a felekre terjednek ki.* E kérdést korábban tételes jogunk nem szabályozta. A régi Pp. (1911. évi I. tv) indokolásában utal is arra, hogy „a jogerő alanyi oldalának kérdése sokkal mélyebben belenyul a magánjogba, mintsem, hogy az a Pp.-ben szabályozható volna"[3] — és ezért a kérdést nem is szabályozta. Csakhogy a régi magyar magánjog sem szabályozta ezt kimerítően, így

[1] A Pp szövege az anyagi jogerő kifejezést használja (222. §. [1] bekezdésében zárójelben, [3] bekezdésében pedig a jogszabály szövegében is), de miniszteri indokolásban az alaki jogerő kifejezés is szerepel.

[2] Vö. különösen: A nemperes eljárások néhány elméleti kérdése (J. K. 1962. évi 8. szám) és Jogerő a nemperes eljárásokban (J. K. 1973. évi 11. sz.) c. cikkekkel.

[3] Ld. az 1911. évi I. tv. javaslatának miniszteri indokolását (372. old.)

elfogadhatjuk Magyarynak azt a megállapítását, hogy „e tekintetben teljes bizonytalanság uralkodik jogunkban”,[4] már amennyiben ezt az akkori helyzetre vonatkoztatjuk.

A különböző — egymástól erősen eltérő — álláspontokat inkább a jogirodalom dolgozta ki.

6. Mint bevezetőmben említettem, tételes jogunk ma is csak az *általános szabályt* tartalmazza. A Pp. 229. §-a (1) bekezdésében határozza meg az anyagi jogerő hatályát mind a tárgyi, mind az alanyi terjedelem szempontjából. Eszerint: „A keresettel érvényesített jog tárgyában hozott ítélet jogereje kizárja, hogy ugyanabból a tényalapból származó ugyanazon jog iránt ugyanazok a felek — ideértve azok jogutódait is — egymás ellen új keresetet indíthassanak, vagy az ítéletben már elbírált jogot egymással szemben egyébként vitássá tehessék (anyagi jogerő).”

A fő szabály tehát nem vitás, törvényben szabályozott, amely szerint az anyagi jogerő csak a felekre, illetőleg jogutódaikra terjed ki. Csakhogy ez a tételes szabály nem kimerítő. Kivételes jelenségek is vannak jogunkban.

Ilyen kivételes jelenségekkel *maga a Pp is számol.* Több helyen tesz említést a jogerős ítéletnek a feleken és jogutódaikon túlmenő hatályáról. A Pp. 51. §-ának a) pontja értelmében a pertársaság egységes pertársaság lesz „ha a perben hozott döntés a pertársakra a perben való részvétel nélkül is kiterjedne”. „Nyilvánvaló, hogy itt a döntés jogerejének kiterjedéséről van szó.

A Pp. 57. §-ának (1) bekezdése szabályozza a beavatkozó perbeli jogállását. Kimondja azt a szabályt, hogy annyiban hatályosak a beavatkozó perbeli cselekményei, amennyiben a fél a cselekményt elmulasztja, illetőleg amennyiben a beavatkozó cselekményei a fél cselekményeivel nem állanak ellentétben. Ehhez hozzáteszi a törvény, hogy „ha a perben hozott ítélet jogereje a beavatkozónak az ellenféllel szemben fennálló jogviszonyára is kiterjed”, a beavatkozó cselekményei e feltételek nélkül is hatályosak. E törvényszövegben már expressis verbis az ítélet jogereje szerepel, nemcsak értelemszerűen, mint a pertársaságnál.

Nyilvánvaló tehát, hogy a Pp. számol azzal, hogy bizonyos esetekben a jogerő alanyi hatálya túlmegy a feleken és azok jogutódain.

7. A feleken túlmenő jogerő hatálynál gyakran szokták a Pp. 229. §-ának (2) bekezdését is azok közé az esetek közé sorolni, amikor tételes jogszabály határozza meg a jogerő hatásának érvényesülését harmadik személyekre vonatkozóan. E jogszabály azt mondja ki, hogy a jogerő hatására vonatkozó rendelkezés érvényesül akkor is, hogy a perben nem a fél, hanem a jogát érvényesítő ügyész, illetőleg a törvény 2. §-ában megjelölt állami szerv keresete folytán hozott a bíróság ítéletet, feltéve, hogy a fél részére az ítéletet szabályszerűen kézbesítették és az vele szemben is jogerőre emelkedett.

A Pp.-nek ez a szabálya azonban — látszata ellenére — nem olyan szabály, amely kiterjesztené az ítéleti jogerő hatályát a feleken kívül álló személyekre. A Pp. 49. §-ának (4) bekezdése értelmében ugyanis, ha az ügyész vagy a Pp. 2. §-ában megjelölt szerv, illetőleg külön jogszabályban erre feljogosított szerv indít pert, az anyagi jogi jogosult ex lege félként részt vesz a perben, mint felperes. E személyek vagy szervezetek tehát nem a felektől kívülálló harmadik személyek, hanem ők maguk is felek, akikre természetesen kiterjed az ítéleti jogerő akkor is, ha olyan felperesek, akik nem saját keresetindításuk folytán, hanem ügyészi stb. keresetindítás következtében lettek felperesekké.[5]

8. Ha a Pp.-ben a jogerőnek a feleken túlmenő hatályáról nincs is további kifejezett rendelkezés, találunk ilyet *más jogszabályokban.*

A biztosítási jog területe szolgáltatja az egyik idevágó példát. A gépjárművek kötelező felelősségbiztosításáról szóló 42/1970. (X. 27.) Korm. számú rendelet az Állami Biztosító közvetlen perelhetőségét vezette be akkor, ha a károsulttal szemben a kötelező felelősségbiztosítás folytán az Állami Biztosító helytállni köteles.

A hivatkozott rendelet 9. §-a értelmében a károsult ugyanis kárigényét magyar bíróság előtt közvetlenül az Állami Biztosítóval szemben is érvényesítheti. Ha ez nem így történik, a biztosított és a károsult között kötött egyezség hatálya, továbbá a marasztaló bírósági határozat jogereje kiterjed e rendelet folytán az Állami Biztosítóra is, ha a marasztalás olyan követelés tekintetében történt, amelyért az Állami Biztosító helytállása fennáll, illetőleg ilyen követelés tekintetében kötöttek egyezséget, azzal a feltétellel, hogy e perről a biztosító tudott. Így tehát bizonyos feltételek mellett a károkozó és a károsult között hozott ítélet jogereje kiterjed — de csak a marasztaló ítéleté — az Állami Biztosítóra is, annak perbeállása nélkül is.[6]

Ugyancsak tételes jogi rendelkezéseket ta-

---

[4] *Magyary* Géza: Magyar polgári perjog, II. kiad. 493. oldal.

[5] A Pp 229. § (2) bekezdésének szabályára egyébként — véleményem szerint — ma már nincs is szükség. Ezt a szabályt annak idején, amikor a II. Ppn 18. §-a a Pp 49. §-ának (4) bekezdését a perrendtartásba beiktatta és kimondta, hogy az anyagi jogi jogosult ex lege felperes lesz, felesleges volt tovább fenntartani. Ez utóbbi szabállyal ugyanis meghonosodott perjogunkban az ilyen anyagi jogi jogosultak ex lege perben állása az ügyészi stb. keresetindítás esetében. (Ez az egyik eset, amikor a felperesi pozíció nem önként vállalt perbeli pozíció lesz. Perjogunk még egy ilyet ismer, a felperes halála esetén bekövetkező perbeli jogutódlást, amikor a felperesi jogutód nemcsak perbe léphet, hanem perbe is vonható).

[6] Ld. részletesebben *Farkas* József: Az Állami Biztosító közvetlen perelhetőségével felmerülő főbb eljárásjogi kérdések című cikkét a Magyar Jog 1975. évi 6. számában.

lálunk *a konstitutív ítéletekre vonatkozóan.* A jogállapotváltoztatás iránti perekben hozott ítélet mindenkivel szemben hatályos. Ezt a contra omnes hatályt a tételes jog, az anyagi jog tartalmazza. A személyállapotra vonatkozó perekre találunk több ilyen tételes jogi szabályt. A házassági perekre nézve a Csjt. 14. §-a mondja ki, hogy a házasságot érvénytelenné nyilvánító ítélet mindenkivel szemben hatályos (az állandó bírói gyakorlat ugyanezt a szabályt alkalmazza a házasságot felbontó ítéletekre is). A Csjt. 45. §-a értelmében a családi jogállás megállapítása iránt indított perekben hozott ítélet hatályos mindenkivel szemben, a Csjt. 91. §-ának (3) bekezdése szerint pedig ugyanez a helyzet a szülői felügyelet megszüntetése vagy annak visszaállítása iránti indított perekben hozott ítéleteknél. A gondnokság alá helyezés iránti perben hozott helyt adó ítélet mindenkivel szemben hatályos volta a Ptk. 13., illetőleg 16. §-ából következik (és ugyanez a helyzet természetesen a gondnokság alá helyezést megszüntető ítéletek jogerejénél is).

Az egyéb olyan jogállapotváltoztató pereknél is fennáll az ítélet contra omnes hatálya, amelyek mindenki által figyelembe veendő jogállapotot változtatnak meg. Erre kifejezett tételes jogi szabályt ugyan nem találunk, de az intézmény, illetőleg a mindenki által figyelembe veendő jogállapot természetéből adódik e szabály. Ilyen pl. a konstitutív bejegyzést tartalmazó nyilvántartás is (pl. ingatlannyilvántartási, anyakönyvi, stb.) bejegyzést megváltoztató vagy pedig hatósági határozatot megváltoztató ítélet. Ide sorolom tehát az ún. „telekkönyvi" (ma helyesen: ingatlannyilvántartási) perekben hozott jogállapotváltoztató ítéletet,[7] továbbá az államigazgatási határozat megtámadása iránti perekben hozott jogállapotváltoztató ítéleteket.

Ide sorolhatjuk végül — nézetem szerint — a különböző közgyűlési, közös vállalat igazgató tanácsa által hozott stb. határozatokat hatályon kívül helyező ítéleteket is, mert ezek hatálya is túlmegy a perbeli felek személyén.

Megjegyzendő azonban, hogy tartalmilag más az a jogerő hatás, amely abban áll, hogy a meghozott jogerős ítélet — pl. a személyi állapotot megváltoztató ítélet — mindenkivel szemben hatályos, mint az a jogerőhatás, amely valamelyik harmadik személyre — pl. az előbb tárgyalt Állami Biztosítóra — perbeli részvétele nélkül is kiterjed. A kettő közti különbség nyilvánvaló ugyan, de mindkettő lényegében a jogerő alanyi hatályának problémaköréhez tartozik, ezért ezeket itt együtt tárgyalom a többi hasonló jelenséggel.

9. A jogállapotváltoztató ítélet hatályának tárgyalásánál is túlmentem már azon a körön, amelynél a feleken túlmenő jogerőhatást tételes jogszabály mondja ki. Ezek egyik felénél megvan ugyan a tételes jogszabály, a másik felénél azonban az ilyen közvetlen módon nem észlelhető.

Ezzel át is térhetek tehát arra a csoportra, amelybe olyan esetek tartoznak, amikor bennünket nem a tételes jog, hanem *az ügyek természete* és az ennek folytán kialakult tényleges helyzet, az állandó bírói gyakorlat igazíthat el.

Régebbi jogirodalmunk a jogerőnek harmadik személyekre való kiterjedését kivételes jelenségként általában elismerte, de nem volt már egyező nézeten abban a kérdésben, hogy melyek azok az esetek, amelyekben ennek indokoltsága elismerhető. *Magyary* nézete mondható általában uralkodónak a felszabadulás előtti eljárásjog tudományban elfoglalt nagy tekintélye folytán. Magyary 6 esetben ismeri el a jogerő harmadik személyre való kiterjedésének indokoltságát.[8] Ezek: *1.* a jogutódlás, *2.* a tágabb értelemben vett képviselet, *3.* az egységes döntés szükségessége, *4.* a jogállapotváltoztató ítélet, *5.* a jogközösség, *6.* a feltételezési viszony.

Magyary nézetét az akkori anyagi jogot figyelembe véve magam is osztom. Az alábbi pontban adott felsorolás és a Magyary-féle felsorolás közötti eltérés a megváltozott tételes joggal magyarázható.

10. A magam részéről tehát az eddig felsoroltakon kívül még az alábbi esetekben látom indokoltnak, hogy megállapítsuk a perbeli jogerő felektől különálló harmadik személyekre való kiterjedését.

a) A már említett törvényben szabályozott eseteken felül is kiterjed az anyagi jogerő alanyi hatálya harmadik személyre akkor, ha *mást illető jogot érvényesíthet* a harmadik személy. Jogunk nemcsak a már tárgyalt Pp. 2. és 2/A. §§-ban szabályozott esetekben teszi ezt lehetővé, tehát nemcsak az ügyész, illetőleg a Pp. 2. §-ban felsorolt más állami szerv keresetindítása esetében, hanem számos egyéb esetben is. Nem használom erre az esetre a tágabb értelmű képviselet kifejezést, mint ahogy ezt korábbi jogirodalmunk teszi, hanem inkább a fentebb adott körülírást használom, mert a fél ilyenkor saját nevében jár el, akkor is, ha a per tárgya idegen jog. Ilyen pl. a követelés behajtására feljogosított végrehajtást kérő, ha pert indít a követelés kötelezettje ellen (azért nem használom az adós szót, mert ezen éppen nem őt, hanem hitelezőjét kell értenünk, aki ellen a végrehajtás folyik); továbbá adott esetben az ügygondnok, a követelés haszonélvezője, a végrendeleti végrehajtó, a harmadik személy részére kötött

[7] Az úgynevezett „telekkönyvi" perekben hozott jogállapotváltoztató ítéletek mindenkivel szembeni hatályától különbözik az ítéletnek a per bejegyzése után jogokat szerzettekre kiterjedő hatálya. A most tárgyalt szempontból, a jogerőhatás szempontjából azonban a kettő ugyanazon megítélés alá esik.

[8] A különböző csoportosításokat és nézeteket felszabadulásunk előtti irodalomra vonatkozóan lásd főleg *Schönwitzky* Bertalan: Az ítélet és a jogerő, Eger, 1938. című műve 249. s köv. oldalain.

szerződésnél a nem saját számlájára szerződő fél által indított per. Ezekben az esetekben nyilvánvaló, hogy az ítéleti jogerő arra a személyre is kiterjed, akinek jogát a perben a fentebb említettek érvényesítik. Az utolsó példánál maradva pl. a vevő és az eladó közti perben hozott ítélet jogereje a harmadik személy javára kötött szerződésnél a kedvezményezett harmadik személyre is kiterjed.

b) Az *a)* pontban tárgyaltakhoz hasonló eset az is, amikor a fél ugyancsak mást illető jogot érvényesít, de nem pusztán saját nevében, hanem *hivatali minőségben, vagy hatósági kirendelés alapján* jár el. Ilyen pl. a hagyatéki gondnok, a zárgondnok stb. Az előbb felsoroltak közül is ide sorolhatjuk a követelés behajtására feljogosított végrehajtást kérőt is, ha azt vesszük tekintetbe, hogy nem kirendelés alapján jár el ugyan, de törvényi felhatalmazása van a per indítására. (Vht. 72. §.) Az ilyen személyek, illetőleg szervek által indított perben hozott ítélet jogerejére is nyilvánvalóan áll az, amit az *a)* pontban mondottunk.

c) A perlésre feljogosított *beszedési megbízott* által indított perben hozott ítélet jogereje is kiterjed az anyagi jogosultra. Bár jogunk a perbizományt nem ismeri, az ehhez hasonló, perlésre feljogosítás intézménye megvan nálunk is. Példaként említhetem a közüzemi díjak beszedésével foglalkozó díjbeszedő vállalatokat.

d) Az ún. *feltételezési viszonyt* ismeri el állandó bírói gyakorlatunk[9] még ide sorolható esetnek. Ilyen eset, amikor egy újabb per tárgyának előfeltétele az előző perben hozott ítéleti döntés. Állandó bírói gyakorlat pl., hogy az örökhagyó adósa elleni perben a felekre kiterjed annak a korábbi ítéletnek a jogereje, amely az öröklés kérdését döntötte el.

e) Utoljára hagytam a felsorolásban a *jogközösség* eseteit és azokat a jogviszonyokat, amelyekben a per csak egységesen dönthető el. Az ilyen perekben hozott ítéleti jogerő valamennyi érdekeltre történő kiterjedése ugyan sohasem volt vitás, sem a jogirodalomban, sem a joggyakorlatban és a Pp.-nek már említett 51. §-ának a) pontja éppen ezekre az esetekre utal. Meg kell azonban jegyeznem, hogy ezeknek az eseteknek a köre a III. Ppn után igen csekélyre szűkült.[10]

11. Nem zárható le anélkül az anyagi jogerő alanyi hatályával kapcsolatos fejtegetés, hogy ne utalnék annak tartalmi jegyeire is.

Megtettem ezt már a contra omnes ítéleti hatály tárgyalásánál, de ott csak ezen hatály és a harmadik személyre kiterjedő teljes jogerőhatás közötti tartalmi eltérésre utaltam.

Igen lényeges azonban a jogerőhatás rokon jelentőségeitől történő elválasztása a közöttük levő különbségre való utalás is, mert ha ezt nem tesszük meg, akkor még sok további jelenséggel bővíthetnénk azt a kört, amely a főszabály alól kivétel, tehát amikor a jogerőhatás kiterjed a felekben túlmenő személyekre is.

El kell tehát választanunk a jogerőhatást a jogerő ún. mellék- és közvetett hatásától. A jogerő mellékhatása alatt értem azt, amikor az ítélethez mint tényhez fűződnek bizonyos anyagi jogi joghatások.[11] A jogerős ítélet közvetett hatásán pedig azt az egyszerű tényhatást értem, amikor pusztán arról van szó, hogy a jogerős ítélet ténye bizonyos ténybeli hatással van harmadik személyek jogaira vagy lehetőségeire.[12] Ez egyik sem valódi jogerőhatás. Ebből következik, hogy a jogerő mellék- és közvetett hatásának alanyi terjedelme nem tartozik az általam most tárgyalt témakörhöz, az anyagi jogerő alanyi hatályának problémaköréhez.

(A jogerőhatásnak *az egyéb ítéleti hatásoktól* való elhatárolása is igen fontos kérdés, de nem tartozik témánk körébe. Nem is lényeges az alanyi hatály szempontjából. Itt elsősorban a végrehajthatóságra gondolok — amelyet többen jogerőhatásnak tekintenek[13] —, továbbá az ítélet bizonyító hatására, amit a magam részéről az ítélet közokirati jellegére vezetek vissza.)

III.

Az ítéletnek melyik része emelkedik jogerőre?

12. A jogerő tárgyi terjedelmének vizsgálata előtt tisztáznunk kell azt a fontos kérdést is, hogy az ítéletből mi emelkedik jogerőre: az abban foglalt rendelkezés, a megállapított tényállás, vagy más egyéb. Ha formailag tekintjük: az ítélet rendelkező része, indokolása, avagy mind a kettő, vagy pedig önmagában egyik sem.

E kérdés mind a régebbi magyar jogirodalomban, mind a mostaniban vitatott.

---

[9] Ld.: A polgári perrendtartás magyarázata, Bp. 1967. c. kommentár 784. old.

[10] A novellizált Pp 130. §-ának (1) bek. g) pontja értelmében ugyanis ha meghatározott személyek perben állása kötelező és a felperes ezeket a személyeket — felhívás ellenére — nem vonta perbe, a bíróság a keresetlevelet idézés kibocsátása nélkül elutasítja; ha pedig a per már folyamatban lenne, a pert a Pp 157. §-ának a) pontja értelmében megszünteti. Már pedig a jogközösség esetében és olyankor, amikor olyan jogviszonyról van szó, amelyben a per csak egységesen dönthető el, általában kötelező valamennyi érdekelt fél perben állása.

[11] Ilyen jogerő mellékhatása áll fenn, ha a perben nem álló harmadik személy jogállása a perben álló felek valamelyikének a jogállásától függ; ha abszolút szerkezetű jogok tárgyában hoznak ítéletet; végül a visszkereseti igényekkel kapcsolatosan.

[12] Ilyen például az az egyszerű tény, hogy egy jogerős marasztaló ítélet, amelyet végrehajtás követ, nyilvánvalóan hatással van más hitelező kielégítési lehetőségeire: a végrehajtás korlátozása, illetőleg megszüntetése tárgyában hozott ítélet ugyanilyen közvetett hatással van az adós hitelezőire stb.

[13] Ld. különösen *Névai* állásfoglalását *Névai* László — *Szilbereky* Jenő: Polgári eljárásjog III. kiad. Bp. 1974. 425. s köv. old.

Régebbi perjogi irodalmunkban — a legutóbbi időkben — legnagyobb hatást *Magyary* Géza álláspontja gyakorolta mind az elméletre, mind a joggyakorlatra. Magyary szerint „csupán az ítélet rendelkező részéhez fűződnek a jogerőnek ... említett következményei",[14] amelyet még továbbvive azt is tanította, hogy az „ítélet indokolásához nem fűződnek a jogerő következményei, vagy még kevésbé szabatosan ... az ítélet indokai nem emelkednek jogerőre".[15] Magyary Géza által írt és az igen nagy tekintélynek örvendő „Magyar polgári perjog" című tankönyvet — vagy talán inkább kézikönyvet — halála után harmadik kiadásban is megjelentették. A kiegészítő és átdolgozott Nizsalovszky Endre látta már azonban ennek a felfogásnak tarthatatlan voltát és áthidaló megoldást keresett. Nizsalovszky e műben azt mondja, hogy ha Magyary álláspontját „úgy értelmezzük, hogy nem az ítéletben foglalt kijelentés térbeli elhelyezése a döntő, hanem rendelkező rész alatt kell érteni mindent, ami jogerőre alkalmas és az ítéletben foglaltatik, vagyis, ha a rendelkező részt nem formális, hanem materiális értelemben vesszük, akkor a két álláspont közötti ellentét elenyészik".[16]

A Magyaryval szembeni álláspontot vallók közül elsősorban *Schönvitzky* álláspontját kell megemlítenünk. E szerint a jogállítás[17] feletti döntés emelkedik jogerőre. A jogállítás feletti döntés, pedig az ítélet egészének tartalmából kell kielemezni. Irányadó e tekintetben elsősorban az ún. rendelkező rész, de azzal logikai egységet alkot az ítélet indokolása (az ő kifejezésével megokoló része) is.[18]

Meg kell említenünk még *Sárffy* álláspontját, aki arra alapozza nézetét, hogy a tételes jog nem tesz különbséget az ítélet rendelkező része és indokolása között. Az indokolás is tartalmazhat rendelkező jellegű megállapításokat. A jogerő szempontjából ezért nem lehet döntő, hogy „a bíró a rendelkezést hol fogalmazza meg, a rendelkező részben-e, vagy az indokolásban".[19]

13. Mi is inkább a *Schönvitzky*-féle álláspontból indulhatunk ki, ha a mai magyar tételes jog talaján állva akarjuk megválaszolni a kérdést, hogy mi is emelkedik az ítéletből jogerőre.

Még sem vehetjük át minden további nélkül Schönvitzky álláspontját, mert ő a jogállítás feletti döntésről beszél. Tudjuk, hogy *Plósz* elméleti álláspontját tükrözve a régi Pp. (1911. évi I. tv) a per tárgyát a jogállításban látta és így a jogállítás feletti döntésről lehetett tehát beszélnünk, amikor az ítéleti döntés került szóba. Csakhogy a per tárgya nem a felperesi jogállítás, hanem rendszerint valamilyen jog vagy jogviszony, kivételesen valamilyen tény, de legtöbbször jogviszony. Mai Pp.-nk szakítva a Plósz-féle felfogással — ha e vitát nem is kívánta eldönteni — már szóhasználatában is megmutatja, hogy nem a fél jogállítását tekinti a per tárgyának. Ennek megfelelően a Pp. 229. §-a is „a keresettel érvényesített jog tárgyában hozott ítélet" jogerejéről beszél.[20]

Meg kell jegyeznem, hogy ez sem pontos, mert hiszen — mint említettem — nemcsak jog, hanem jogviszony, sőt egyes esetekben tény is lehet a kereset tárgya. Álláspontom szerint helyesebb lenne ezért csak a kereset tárgyában hozott ítéletről beszélnünk.

Így fogalmazva elfogadhatjuk a tételt, amely szerint az ítéletből *a kereset tárgya feletti döntés* emelkedik jogerőre.

A kereset tárgya feletti döntést pedig az esetek túlnyomó többségében a rendelkező rész és az indokolás együttesen tartalmazza. Nem a rendelkező rész önmagában emelkedik tehát jogerőre.

Ha pl. egy elutasító ítélet rendelkező részének a szövegét tartjuk szem előtt, akkor mindjárt kizárhatjuk ezt a lehetőséget. Hiszen abból, hogy „a bíróság a felperes keresetét elutasítja", nehezen lenne megállapítható, hogy mit is döntött, milyen tárgyban döntött a bíróság elutasítóan.

Nem akarom viszont ezzel azt sem állítani, hogy az indokolás is a maga egészében jogerőre emelkedhetik. Nyilvánvaló, hogy az indokolásban foglalt olyan megállapítások, amelyek nem tartoznak a kereset tárgya feletti döntéshez, nem emelkednek jogerőre, azok tehát a felek között a jogerős ítélet után is vitathatók.[21]

IV.

Az anyagi jogerő tárgyi terjedelme

14. E fontos előkérdés tisztázása után rátérhetünk a jogerő tárgyi terjedelmével kapcsolatos fő problematikára, nevezetesen arra, hogy *mire terjed ki az ítélet anyagi jogereje,* azaz magára a szűkebb értelmű tárgyi terjedelem problematikájára.

A mai Pp. előtti korábbi jogirodalmi viták, elméleti állásfoglalások és bírói gyakorlat áttekintését mellőzhetjük, mert a Pp. e tekintetben tételes jogi rendelkezéseket tartalmaz. A

[14] *Magyary* Géza: Magyar Polgári perjog II. kiad. 481. old.

[15] *Magyary:* id. m. 482. old.

[16] *Magyary* Géza — *Nizsalovszky* Endre: Magyar polgári perjog III. kiad. Bp. 1939. 472. old.

[17] A jogállítás feletti döntés az akkor érvényben volt régi Pp (1911. évi I. tv.) elméleti felfogását tükrözi. Erről még szó lesz a továbbiakban.

[18] *Schönwitzky:* id. m. VIII. fejezet 4. pontja, továbbá Az ítéleti indokolás jogerőre emelkedése Bp., 1933.

[19] *Sárffy* Andor: A végrehajtás megszüntetése iránti per. Bp. 1934. 76. old.

[20] E kérdés kifejtését legújabban ld. *Erőss* Pál: A perbeli elismerésről. M. J. 1976. évi 8. számában írt — egyéb szempontból is — igen figyelemre méltó cikkében.

Pp. hatálybalépésétől kezdődően tehát e kérdések már nagyrészt tételes jogi alapon oldandók meg.

A Pp. 229. §-a *a keresettel érvényesített jog tárgyában hozott ítélet* jogerejének biztosítja az anyagi jogerőhatást, tehát azt, hogy ugyanabból a tényalapból ugyanazon jogalapon a felek — ideértve jogutódaikat is — egymás ellen újabb keresetet ne indíthassanak, illetőleg az ítéletben elbírált jogot egymással szemben egyébként vitássá ne tehessék.

A tárgyi terjedelem kerete már tételes jogilag megszabott: a keresettel érvényesített jog tárgyában hozott ítélet emelkedik jogerőre.

Itt is meg kell azonban jegyeznem, hogy keresettel nemcsak jogot lehet érvényesíteni, a per tárgya és így a kereset tárgya lehet jog vagy jogviszony — legtöbbször jogviszony —, de lehet kivételesen tény is. Ezzel a kiigazítással szemléljük tehát az említett Pp. rendelkezés szövegét, amelyet a továbbiakban én is eredeti szövegben idézek, de ezen természetesen az elmondottaknak megfelelően egy kissé mást is értek.

E tételes jogi rendelkezés megértéséhez azonban a kereset és az ítélet viszonyának problémakörét kell még tisztáznunk. Miután a jogerőhatás az ítélethez csak annyiban fűződik, amennyiben az a kereset tárgyában hozta a bíróság (kereseten értem mindig a viszontkeresetet is), a kereseten való túlterjeszkedés tilalmát szankcionálja e szabály még azzal is, hogy ilyen esetben a túlterjeszkedő rész nem emelkedik jogerőre. Ez is szankciója tehát annak, hogy ne eat iudex ultra petita partium.

A kereseti kérelem az érdemi ítélet korlátja. Itt is találunk azonban kivételeket.

Az egyik kivételt maga a törvény szabályozza, amikor a már hivatkozott 229. §-ának (3) bekezdésében kimondja, hogy az ítélet anyagi jogereje kiterjed a beszámítás erejéig az ítélettel beszámított ellenkövetelésre is.

A beszámítással kapcsolatos rendelkezés értelmezése azonban nem egyértelmű jog irojdalmunkban. *Mórával* egyetértve[22] én is azon az állásponton vagyok, hogy ha a beszámítási kifogás sikerre vezet, a beszámított ellenkövetelés is ítélt dolog lesz. Ezt mondja ki egyébként a Legfelsőbb Bíróság is: „amit a bíróság a korábbi perben a kölcsönös követelésnek és ellenkövetelésnek rendjén beszámított, azt későbbi perben mint ítélt dolgot kell számításba venni".[23]

Ha a bíróság elutasítja a felperes keresetét, vagy akár azt csak részben utasítja el, de más okból és nem a felhozott beszámítási kifogás miatt, akkor az ítélet jogereje a beszámítani kívánt — de ténylegesen be nem számított — követelésre nem terjed ki. A be nem számított vagy elutasított ellenkövetelés sohasem érinti az ítéleti jogerő hatását.

Ez utóbbi álláspontomat nem osztja a jogirodalom. A polgári perrendtartás magyarázata c. kommentárban *Novák* kivételként említi, hogy ha a beszámítást a bíróság a beszámítani kívánt ellenkövetelés fenn nem állta vagy bírói érvényesíthető kizárt volta miatt nem találta lehetőnek, akkor az ítéleti jogerő erre az ellenkövetelésre is kiterjed. Véleményem szerint ez az álláspont szemben áll a tételes joggal, elsősorban a Pp. már hivatkozott 229. §-ának (3) bekezdésével, amely csak a beszámított ellenkövetelésre terjesztheti ki az ítélet anyagi jogerejét. A beszámítani kívánt, de bármilyen okból be nem számított ellenkövetelésre ilyen rendelkezést a törvény nem tartalmaz, ezért meg nem engedett kiterjesztő magyarázat lenne a fentebb tárgyalt álláspont. Egyébként is, ha a beszámítani kívánt ellenkövetelés fenn nem állását állapítja meg a bíróság, de a kereset tárgya nem e követeléssel kapcsolatos, tehát viszontkereset nem volt, fogalmilag kizárt a jogerő kiterjedése, mint ahogy arra alább még kitérek. A másik esetben, amikor beszámításra azért nem került sor, mert a bíróság álláspontja szerint a beszámítani kívánt ellenkövetelés bírói úton nem érvényesíthető, nem is olyan kérdésben dönt a bíróság, amely ítéleti döntést, tehát anyagi jogerőre képes döntést kíván. A Pp. 130. §-ának (1) bekezdés *f)* pontja értelmében ha a felperes követelése — az elévülés esetét ide nem értve — bírói úton nem érvényesíthető, a keresetlevelet idézés kibocsátása nélkül, végzéssel kell elutasítani, ha pedig erre nem került sor és a bíróság a per folyamán észleli e körülményt, a Pp. 157. §-ának *a)* pontja alapján a pert ugyancsak végzéssel meg kell szüntetni. Ítéleti döntést nem igényel tehát e kérdés akkor sem, ha a kereset tárgya és az így hozott végzéshez jogerőhatás nem is fűződik. Nyilvánvaló ebből, hogy még kevésbé fűződhetik jogerőhatás egy olyan ítéleti megállapításhoz, amely nem is a kereset tárgyában hozott döntés része.[24]

A másik kivétel nincs tételesjogilag szabályozva, az részben a dolog természetéből adódik, részben az eljárásjog egészéből. Nyilvánvaló, hogy a bíróság túlterjeszkedhet a kereseti kérelmen akkor, amikor a túlterjeszkedésre a jogszabály kötelezi, tehát amikor hivatalból köteles — vagy jogosult — valamiben határozni. E határozati rész nem tekinthető — véleményem szerint — a kereseti kérelmen való túl-

[21] Az ítélet indokolásában foglalt megjegyzések, magyarázatok, a bíróságnak a mérlegeléssel kapcsolatos állásfoglalása, jogi fejtegetése, stb. természetesen nem tartozik az ítélet azon részéhez, amelyhez a jogerőhatás fűződik. Ugyanez vonatkozik az olyan ténymegállapításokra is, amely tények az ügyben nem relevánsak.

[22] *Bacsó—Beck—Móra—Névai:* Magyar polgári eljárásjog. Bp. 1959. 319. old.

[23] Legf. Bír. P. törv. I. 20 202/1965. — BH 1965. évi 11. sz. 4663. tételszám.

[24] A polgári perrendtartás magyarázata. Bp. 1967. 782. old.

terjeszkedésnek. Álláspontom ugyanis az, hogy a fél keresetét ilyenkor annak tudatában terjeszti elő, hogy a bíróság bizonyos kérdésekben kérelem nélkül, hivatalból is határozni fog. Mintegy a kereseti kérelem részeivé válnak tehát e jogszabályi rendelkezések, amelyek a bíróságot ilyenkor a hivatalból történő rendelkezésre kötelezik.

Hivatalból rendelkezik a bíróság ítéletében a perköltség felől (kivéve, ha pernyertes fél a perköltség tárgyában való határozathozatal mellőzését kéri). Bár a szokás az, hogy a kereseti kérelem a perköltségben marasztalás iránti kérelmet is tartalmazza, ez szükségtelen, mert a perköltség kérdésében hivatalból kell határozni, csak annak mellőzéséhez van szükség határozott kérelemre.

De ezen túlmenő kérdésekben is kell a bíróságnak adott esetben hivatalból határoznia.[25]

Összegezve tehát: a fenti kivételektől eltekintve, a beszámítással kapcsolatban és a kereseti kérelmen túlmenő hivatalból történő rendelkezésekkel kapcsolatban elmondottakkal kiegészítve áll az a szabály, hogy a jogerőhatás, csak annyiban fűződik az ítéleti rendelkezéshez, amennyiben az a keresettel (viszontkeresettel) érvényesített jog tárgyában határoz.

15. Amint említettem, a kereseti kérelmen túlterjeszkedő ítéleti részhez jogerőhatás nem fűződik. Elméletileg ezzel a rendelkezéssel a probléma megoldódik, de gyakorlatilag nem mindig. A gyakorlati kérdés az, hogy az alakilag jogerőre emelkedett, de az ultra petitum tilalmába ütköző és így anyagilag jogerőre nem emelkedett ítéleti rendelkezés alapján meginduló végrehajtás ellen az adósnak milyen orvoslási lehetősége van. Nézetem szerint az ilyen végrehajtási eljárás a Vht. alapján is elhárítható. A Vht. 4. §-ának (1) bekezdése szerint ugyanis végrehajtási lap kiállításának csak akkor van helye, ha az alapul szolgáló határozat (illetőleg a határozat megfelelő része) jogerős, vagy előzetesen végrehajtható, és ha a teljesítési határidő is eltelt.

A tárgyalt esetben az ítélet megfelelő része nem lesz jogerős, ezért annak alapján nincs is helye végrehajtási lap kiállításának. Ha mégis kiállította volna a bíróság a végrehajtási lapot, a Vht. 193. §-ának (3) bekezdése szerint a végrehajtási lap visszavonásának van helye. Ezzel a nézetemmel szemben fel szokták hozni, hogy a Vht. 4. §-a jogerőn nem az anyagi jogerőt, hanem az alakit érti, hiszen az előzetes végrehajthatósággal együtt említi azt. Ez az ellenérv nem meggyőző.

Ha valamilyen követelés már behajtásra került, a behajtott követelés visszatérítésére új kereset indítható, nem állja annak útját a res iudicata, amely e rész tekintetében nincs. Ebből következik, hogy nincs szükség perújításra sem.[26]

Ugyancsak gyakorlati kérdés az is, hogy mit tehet a fél, ha e látszatjogerőt[27] is ki akarja küszöbölni. Nézetem szerint az ilyen módon jogerőre nem emelkedett ítéleti rész ellen nem szükséges perújítással élni, hanem e tárgyban új per indítható. Az ilyen ítéleti rendelkezés ugyanis sem a bíróság, sem a felek tekintetében nem tartalmaz kötöttséget, nincs res iudicata.

16. A jogerő tárgyi terjedelmének vizsgálatánál fontos kérdés az *azonosság kérdése.*

A tételes jog ahhoz, hogy a keresettel érvényesített jog és az ítélt dolog közötti azonosság fennálljon — a személyi azonosság mellett — *a tényalap és a jog azonosságát* kívánja meg. Fontos kérdés ezért az azonos tényalapból eredő azonos jog meghatározása, mert „ha e két tényező közül csak az egyik is hiányzik, az anyagi jogerő fennállásának, illetve az eltelt dolog ténymegállapításának már nem lehet helye."[28]

A jogazonosság vizsgálatánál van a legnagyobb probléma. Igaza van *Schönvitzkynek,* amikor azt írja „a perben követelt dolog, szolgáltatás, valamint személyek azonosságát rendszerint nem nehéz megállapítani, a nehézségek azonban a jogazonosság körében adódnak. Egyáltalán, hogy mikor azonos valami, azt csak körülírni lehet, s itt csak az a szabály áll, hogy minden dolog azonos önmagával".[29]

A jogazonosság vizsgálatánál elsősorban az anyagi jog előírásaiból kell kiindulnunk, a tényalapazonosság pedig szoros összefüggésben van a jogazonossággal, hiszen itt a keresettel érvényesített jog keletkezésére, megváltoztatására, megszüntetésére vagy létrejöttét akadályozó jogi tényekre kell gondolnunk.

Az azonosság megállapításánál az alábbi irányelveket vehetjük figyelembe:

a) Ugyanabból az alapból több jog keletkezhet, ezek a jogok a mi szempontunkból azo-

[25] Így a Pp 290. §-ának (1) bekezdése értelmében a házasság érvénytelenítése, vagy felbontása esetében a bíróság ítéletében a közös kiskorú gyermek elhelyezése és tartása felől — szükség esetében — a kereseti kérelem hiányában is határoz. A Ptké 27. §-ának (3) bekezdése szerint birtokperben kereseti kérelem hiányában is határoz a bíróság, a hasznok, károk és költségek tekintetében. Tágabb értelemben ide sorolhatjuk azokat az eseteket is, amikor az alternatív lehetőségek közül a bíróságot illeti meg a választási jog. Ilyen pl. a közös tulajdon megszüntetése iránti per. Ugyancsak ide sorolhatjuk tágabb értelemben azokat az eseteket, amikor a bíróság szabad belátása szerint dönthet.

[26] Ld. kommentár 779. old.

[27] Nemcsak az ilyen ítéletekhez fűződik — véleményem szerint — látszatjogerő, hanem azokhoz az ítéletekhez is, amelyek bár formailag jogerősek, de az újabb perbíróság minden további nélkül félre teheti azokat. Ide tartoznak az olyan ítéletek, amelyek lehetetlen vagy jogszabályba ütköző teljesítést rendelnek el; az önmaguknak ellentmondó vagy érthetetlen ítéletek, végül azok,amelyeknél a tárgyi vagy a személyi feltételek hiányoznak a jogerőhatáshoz.

[28] Ld. kommentár 779. old.

[29] *Schönwitzky:* id. m. 236. old.

nosnak nem tekinthetők. Így pl. ugyanabból az alapból a félnek szavatossági joga és kártérítési joga is keletkezik. Ezek azonosságát nem lehet megállapítani, így az egyik per a másiktól független, akár egyidejűleg, akár egymást követően folyhat.

b) Az azonosságnál a kereseti kérelemből kell elsősorban kiindulni. A Pp. megköveteli a határozott kereseti kérelem előadását, ezért elvileg a jogerős ítélettel befejezett per kereseti kérelmének az új per kereseti kérelmével való összehasonlítása vezethet legjobban eredményre. (Gyakorlatilag itt is fennállhatnak nehézségek, miután a határozott kereseti kérelem nemcsak a keresetlevélből vagy jegyzőkönyvből, hanem — a keresetváltoztatás igen széles körű lehetőségei miatt — a per tárgyalási anyagának egészéből állapítható csak meg adott esetben.)

c) A jogvédelmi kérelem azonossága nem szükséges a jogazonosság fennforgásához és fordítva, a jogvédelmi kérelem azonossága még nem hozza létre a jog azonosságát. Az ellenkező álláspontot részletesen kifejtő irodalmi művek mind a régi Pp. idejéből valók, így azokkal nem kell részletesen foglalkoznom. A Pp. tételes rendelkezése a 129. § (1) bekezdésének szövege kétségtelenné teszi a fenti megállapítás helyességét. Azonos tényalapból eredő azonos jogról beszélhetünk akkor is, ha az egyik fél megállapítást, a másik esetben pedig marasztalást kér vagy fordítva.

A bírói gyakorlat is így értelmezi ezt, így pl. „jogviszony fennállását kimondó korábbi ítélet jogereje kizárja, hogy a korábbi per alperese később a felperes ellen már elbírált ügyletből eredő vételárkövetelésel léphessen fel".[30]

Más kérdés, hogy a jogerős megállapító ítélet — amennyiben az a jogviszony fennállását megállapító és nem a keresetet elutasító — nem állja útját ugyanazon felek közt ugyanazon tényalapból eredő marasztalás iránti kereseti kérelem előterjesztésének, de ebben a perben is ítélet dolog már a jogviszony fennállása. Az új perben az ítélet ezen túlterjedő kérdésében pl. marasztalás iránti kereseti kérelem összegszerűségének kérdésében dönthet önállóan.

A jogazonosság mellett az azonos tényalap vizsgálata is szükséges ahhoz, hogy a res iudicata kérdésben döntsünk. Önmagában az azonos tényalap megállapítása könnyű, de ezt együtt kell vizsgálni az azonos jog kérdésével.

A bírói gyakorlat az azonos jog és az azonos tényalap kérdésében — nagy általánosításokkal — az alábbiakban foglalható össze:

a) Ha ugyanazon alapból több jog keletkezik — mint ahogy fentebbi irányelvnél említettem — nem áll fenn az ítélet dolog tényе. Így a bérlemény hiányosságából eredő kártérítés iránti perben hozott ítélet jogereje nem terjed ki az utóbb bérleszállítási igényt érvényesítő perben. A dolog kiadására vonatkozó ítélet jogereje nem terjed ki a felek közti, e dolgokkal kapcsolatos elvont haszon érvényesítése iránti későbbi perre. (A dolog kiadására vonatkozó ítélet jogereje irányadó a dolog szaporulata kiadására, ha a szaporulat az ítélet jogerőre emelkedése után keletkezik.)

Nyugdíjperben hozott ítélet jogereje, amely be nem jelentett munkaviszony fennállását állapítja meg, nem ítélt dolog a bejelentést elmulasztó munkáltató elleni perben.

Közös tulajdon árverés útján való megszüntetését elrendelő ítélet jogereje nem zárja ki újabb per indítását a közös tulajdon más módon való megszüntetése iránt, ha az árverés sikertelen maradt. A tulajdonközösségnek csak egyik megszüntetési módja az árverés útján való megszüntetése, ennek eredménytelenségével viszont nem következett be az elérni kívánt cél, így más megszüntetési móddal történő elérése iránt új per indítható. A Legfelsőbb Bíróság szerint: „A Pp. 229. § (1) bekezdésének helyes értelmezése nem zárja ki, hogy bármelyik tulajdonostárs egy részleteiben más irányú jog iránt, vagyis a közös tulajdon megszüntetésének a korábbi ítéletben elrendelt módjától eltérő, vagy kiegészített új módozata iránt újabb pert indítson."[31]

Végül a bírói gyakorlat egyik legfontosabb döntése a gyermekelhelyezési perben hozott ítélet jogerejének tárgyi terjedelmére vonatkozik. A Legfelsőbb Bíróság szerint a „hozott ítélet jogereje nem akadálya annak, hogy az érdekeltek a gyermek más elhelyezése iránt újabb pert indítsanak".[32]

b) Azonos tényalapnál is más jog fennforgását látja bírói gyakorlatunk az alábbi esetekben, így az azonosságot nem lehet ezekben megállapítani.

Szerződés hatálytalanítása iránt indított perben, ha a fél az eredeti állapot helyreállításának körébe tartozó követelését nem érvényesíthette, azt külön perben érvényesítheti.

Volt házastársak lakásperében a bontóperi ítélet nem képez res iudicatát, mert „ítélt dolog esete ... csak akkor áll fenn, ha a keresettel érvényesített jog ugyanabból a tényalapból származik és azonos egy korábbi bírói ítélettel már jogerősen elbírált joggal... A volt közös lakás birtokba bocsátására irányuló jog a há-

[30] Ld. kommentár 781. old.

[31] Legf. Bír. P. törv. III. 20 559/1964. — BH 1965. évi 1. sz., 4276. tételszám. L. még Legf. Bír. P. I. 20.073/1965. — BH. 1965. évi 7. szám 4514. tételszám.

[32] A hivatkozott kollégiumi állásfoglalás kapcsán felmerül az a kérdés, hogy ha az apaság megállapítása iránti keresetet azon az alapon utasítja el a bíróság, hogy nem történt nemi érintkezés, fenn marad-e a Csjté 43. §-a alapján hozott ítélet, amely a nemi érintkezésre alapozta a tartást. Álláspontom szerint igen. Ilyenkor a megoldáshoz a perújítás vezethet, az objektív határidő elmúltával pedig a joggal való visszaélésre alapított megszüntetése iránti kereset.

zasság felbontása iránt érvényesített joggal nem azonos."[33]

A Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiumának 276. sz. állásfoglalása szerint „a házasságon kívül született gyermek tartása iránti perben hozott ítéletnek — ténymegállapítása, hogy az alperes a vélelmezett fogamzás idejében az anyával nemileg érintkezett, az apaság megállapítása iránt indított perben nem ítélt dolog".[34] Ugyanazon szerződés megtámadható külön-külön perben — azonos tényalap esetén is — semmisség és megtámadhatóság jogcímén. „Ha tehát a bíróság korábbi perben a keresetet azért utasította el, mert a szerződés semmisségének megállapítására okot fennforogni nem látott, — e körülmény nem lehet akadálya annak, hogy a felperes ugyanezt a szerződést a későbbi perben megtámadhatóság oldaláról kísérelje meg érvénytelenné nyilvánítani."[35]

A szerződés teljesítéséből eredő jog nem azonos a szerződés kötésére irányuló igénnyel.[36]

Végül megemlítendő itt a Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiumának 849/16. sz. állásfoglalása is, amely szerint „nyugellátásra jogosultság, s ennek körében az öregségi és rokkantsági teljes nyugdíjhoz, illetőleg résznyugdíjhoz szükséges szolgálati idő megállapítása iránt indított perben hozott jogerős ítéletnek az a megállapítása, hogy valamely munkaviszonyt a perbeli bizonyítékok alapján az igénylő javára számításba venni nem lehet, az újabb igénybejelentés alapján indult később perben ítélt dolognak nem tekinthető".

c) Azonos jog esetén is más tényalap miatt nem látja megállapíthatónak bírói gyakorlatunk az azonosságot az alábbi esetekben: Ha a felperes a tulajdonjogot előbb vételre alapította, utóbb az elbirtoklás tényére alapítja, a korábbi ítélet jogereje nem képez ítélt dolgot az újabb perben.

Ha a végrendelet alaki okból történt megtámadása iránti perben a bíróság ítéletet hozott, ennek a jogereje nem akadályozza meg ugyanazon felek közt a végrendelet tartalmi okból való megtámadása iránti per megindítását.

V.

Perbeli jogerő az ítélet jogerején kívül

17. A Pp. 212. §-ának alapvető szabálya szerint a per érdemében a bíróság *ítélettel*, minden más kérdésben végzéssel határoz. E szerint a főszabály szerint az anyagi jogerő kérdése csak az ítélettel kapcsolatban jöhetne számításba, hiszen olyan határozat, amely nem a per érdemében hozott döntést tartalmaz, nem alkalmas arra, hogy ahhoz az anyagi jogerő joghatása, a véglegesség, a res iudicata fűződjék, amely kizárja az újabb pert, illetőleg azt, hogy a felek e jogerősen elbírált kérdést egymás között utóbb vita tárgyává tegyék.

A Pp. maga is ezzel a lehetőséggel számol, amikor az anyagi jogerőt szabályozva 229. §-ában csak az ítélet jogerejéről beszél.

A tényleges helyzet azonban eltér e tételes szabályozástól. Az a tétel, hogy a per érdemében csak ítélettel határozhat a bíróság, nem felel meg a tényleges helyzetnek. Maga a Pp. is *több olyan intézményt szabályoz*, amelynél kimondja, hogy annak *ugyanaz a hatálya mint a bírói ítéletnek.* Ilyen tételes szabályozás folytán a bíró ítéletével azonos a hatálya — tehát azonos a jogerő kérdése is — a bíróság által jóváhagyott egyezségnél;[37] a bírósági meghagyásnál[38] és a törvényességi óvás folytán hozott érdemi határozatnál.[39]

A fenti határozatok, illetve az egyezség nem vitásan az ügy érdemében döntenek, illetőleg arra vonatkoznak. Ezen túlmenően is *hozhat a bíróság olyan végzéseket, amelyek* érdemi határozatot tartalmaznak. Ide tartoznak véleményem szerint azok a végzések, amelyek ítéleti rendelkezést, mégpedig érdemi rendelkezést[40] változtatnak meg; azok a végzések, amelyeket olyan kérdésekben hoz a bíróság, amelyekben szabály szerint ítélettel kellene döntenie; végül — erősen vitathatóan — ide sorolhatók az ideiglenes intézkedést tartalmazó végzések is.

Látjuk tehát, hogy érdemi döntést nemcsak az ítélet, hanem más határozatok, ezek közül végzések is, továbbá az egyezség is tartalmazhat.

---

[33] Legf. Bír. XXI. számú polgári elvi döntésének indokolása IV. rész — BH 1961. évi 3. szám.

[34] Legf. Bír. P. törv. 21.183/1958. — BH 1959. évi 2. sz., 2197. tételszám.

[35] Ld. kommentár 781. old.

[36] Legf. Bír. P. törv. II. 20.497/1962. — BH 1963. évi 3. sz., 3494. tételszám.

[37] Pp 148 §. (3) bekezdése.

[38] Pp 136. § (3) bekezdés. Megjegyzendő, hogy nem találjuk itt e szabály direkt megfogalmazását, azonban a törvény a bírósági meghagyás tartalmi követelményei között felsorolja az arra való utalást, hogy a jogerős bírósági meghagyásnak ugyanaz a hatálya, mint az ítéletnek.

[39] A törvényességi óvás folytán hozott érdemi határozatra vonatkozóan a szabályt a Pp expressis verbis nem mondja ki. Nyilvánvaló azonban, hogy ha a törvényességi óvás hatálya a felekre kiterjedő és érdemi határozat ellen irányul az óvás és a Legfelsőbb Bíróság a Pp 247. § (3) bekezdése alapján — ha a döntéshez szükséges tények az iratok alapján megállapíthatók — a jogszabálynak megfelelő határozatot hoz, a hatályon kívül helyezett helyébe, akkor ez az új szabály mindenben ugyanolyan hatályú lesz, mint az, amelyiknek helyébe lép.

[40] Itt utalok arra, hogy a per érdemében hozott és az érdemi rendelkezést tartalmazó határozat nem egy és ugyanazon fogalom. A perköltségben marasztaló végzés például nem a per érdemében hozott, de érdemi, marasztalást tartalmazó határozat. Már ebből a tényből is világossá válik, hogy nemcsak a per érdemében hozott határozatok tekintetében merül fel az anyagi jogerő kérdése, és ez igy lenne akkor is, ha a Pp 212. §-a nemcsak általános szabályt, hanem kimerítő szabályozást tartalmazna.

Itt jegyzem meg viszont, hogy az ítélettel sem mindig a per érdemében dönt a bíróság.[41]

Ha egy határozat érdemi döntést tartalmaz, akkor ahhoz — ha jogerős — a jogerőhatások teljessége fűződik, így az ún. anyagi jogerő is.

Mindazoknál a határozatoknál pedig, amelyekhez az anyagi jogerő járul, felmerül a jogerő személyi hatályának és tárgyi terjedelmének a problémája is. Ezért látszik szükségesnek a perbeli jogerő vizsgálata nemcsak az ítéleti jogerőre leszűkítve, hanem azon túlmenően az ítéleten kívüli perbeli jogerő tekintetében is. A bevezetésben említett módszernek megfelelően a tanulmány eddigi fejtegetései elsősorban az ítéleti jogerőt tartották szem előtt. Szükségesnek látszik ezért e fejezetben a többi anyagi jogerőre képes határozatot is röviden áttekinteni.

18. A Pp. már hivatkozott 148. §-ának (3) bekezdése tételes jogi szabályozást tartalmaz arra, hogy a bíróság által jóváhagyott *egyezségnek ugyanaz a hatálya mint a bírói ítéletnek.* E tekintetben a különbség legfeljebb annyi, hogy a még nem jogerősen jóváhagyott egyezség is — megkötésétől kezdve — a jogerős bírói ítélettel lesz azonos hatályú, miután a jóváhagyó végzés elleni fellebbezésnek nincs halasztó hatálya.[42]

Az egyezség jogerejénél a *személyi hatály* tekintetében merülhetnek fel problémák. Általánosan elfogadott nézet, hogy a felek egyezséggel csak önmaguk közt, az egyezséget kötők közt rendezhetik a jogvitát, így az egyezség anyagi jogereje csak az azt megkötő felekre — és természetesen jogutódaikra — terjedhet ki.

Problematikus e szerint az anyagi jogerő feleken túlmenő, harmadik személyekre kiterjedő hatálya.

Már most előrebocsátom, hogy e problémának elég csekély a gyakorlati jelentősége. Az a kör, amelyben a jogerőnek harmadik személyekre való kiterjedése jogilag szabályozott, főként a jogállapotváltoztató pereket foglalja magában. Ezek tekintetében viszont az egyezségkötés kizárt.[43] Tételes jogilag szabályozott továbbá a már említett biztosítási jogi problémakör, azaz ha a gépjárműfelelősség-biztosítás esetében a károsult kárigényét nem közvetlenül az Állami Biztosítóval szemben érvényesíti, hanem a károkozóval, illetőleg a gépjármű üzemben tartójával szemben, amikor is — a már említett feltételek mellett — az ítélet és az egyezség jogereje az Állami Biztosítóra kiterjed. Az ilyen egyezség hatálya viszont tételes jogilag szabályozott, ezért ezt az esetet is kivehetjük a vitás kérdések köréből.

Elég szűk kör tehát az, amelyben meg kell vizsgálnunk, hogy az egyezség jogereje kiterjedhet-e harmadik személyekre. Az a kör, amely tételes jogilag nem szabályozott. A tanulmány II. fejezetében öt ilyen esetet tárgyalunk, amelyben a feleken túlmenő személyi hatályt fennforogni látom. Ezek: *a)* ha mást illető jogot érvényesít a felperes, *b)* ha jogszabályi felhatalmazás alapján érvényesít különböző követeléseket, *c)* ha a pert a perlésre is feljogosított beszedési megbízott indítja, *d)* ha a feltételezési viszony áll fenn a korábbiakhoz hozott döntés és az új per között, végül *e)* a jogközösség eseteinél.

Előrebocsátom, hogy néhány esetben ilyenkor is tételes jogilag kizárt az egyezségkötés.[44] A megmaradt igen szűk körben viszont *nem látok különbséget a között, hogy a per ítélettel, vagy a bíróság által jóváhagyott egyezséggel fejeződik-e be.* Ha tehát pl. a perlésre feljogosított beszedési megbízott köt egyezséget, mondjuk a közüzemi díjak tekintetében, annak az egyezségnek a hatálya az érintett közüzemre kiterjed. Ugyanígy pl. az örökhagyó adósa elleni perben, a felekre az öröklés kérdésében hozott ítélet jogerején kívül az ilyen perben megkötött egyezség jogereje is ki fog terjedni.

Az egyezség személyi hatálya tehát — véleményem szerint — függetlenül attól, hogy azt a felek egymás közt kötik, ugyanazokban az esetekben terjed ki a perben nem állott, illetőleg egyezséget nem kötött harmadik személyekre, mint amilyen esetekben az ilyen perben hozott ítélet jogereje is túlterjeszkedik a feleken és jogutódaikon. Amikor tételes jogunk kizárja az egyezségkötést, akkor e probléma természetesen fel sem merülhet.

Az egyezség jogerejének *tárgyi terjedelmével* kapcsolatban egyetlen probléma merül fel. Áll-e az a korlátozás, amely az ítélet tekintetében fennáll, hogy annyiban emelkedik jogerőre, amennyiben a kereset tárgya feletti döntést tartalmazza.

---

[41] Ítéletet hoz a bíróság, de nem a per érdemében dönt, amikor a Pp 223. §-ában meghatározott feltételek hiánya miatt elutasítja a megállapítás iránti keresetet; amikor elutasítja a keresetet, mert azt határidőn túl terjesztette elő a felperes, vagy mert nem áll minden érdekelt perben, de a Pp 130. § (1) bekezdésének g), illetőleg h) pontja valamilyen okból nem alkalmazható.

[42] A Pp 148. §-a szövege szerint azt mondja ki, hogy az egyezséget jóváhagyó végzés ellen beadott fellebbezésnek az egyezség végrehajtására nincs halasztó hatálya, valóban azonban a jogerőre emelkedésre sincs halasztó hatálya. A fellebbezésnek ugyanis nem a végrehajtásra van halasztó hatálya, hanem a jogerőre emelkedésre, de a Pp — itt is és a 236. §-nál is — csak a végrehajtásra vonatkozó halasztó hatályt mondja ki. (Ld. bővebben az id. kommentár 817. old.)

[43] A felek csak akkor köthetnek perbeli egyezséget, ha a per tárgyáról szabadon rendelkeznek. A jogállapotváltozásra irányuló perek döntő többségénél viszont a jogrend a jogállapot megváltoztatását csak bírói határozat alapján teszi lehetővé, a feleknek szabad rendelkezési joguk itt rendszerint nincs. Kizárt ezért az egyezségkötés például az összes személyi állapotra vonatkozó perben.

[44] A Pp 2/A §-a értelmében az ügyész egyezséget nem köthet. A bírói gyakorlat a Pp 2. §-a, illetőleg egyéb jogszabályi felhatalmazás alapján keresetet indító szervekkel kapcsolatban is ezt a szabályt alkalmazza.

Véleményem szerint az egyezségnél más a helyzet. Míg az ítélet keretét a kereset (viszontkereset) és az alperesi ellenkérelem szabja meg, addig az egyezség tekintetében a felek nincsenek e keretekhez kötve. A keresettel érvényesített jogon túlmenő bírói egyezség is köthető. Úgy kell ilyenkor tekinteni, mintha keresetváltozás történt volna.

19. A bírósági meghagyást és a *törvényességi óvás folytán hozott érdemi határozat* jogerejének személyi hatályával kapcsolatban különös probléma nem merül fel.

A tárgyi terjedelem kérdése azonban már felvet bizonyos problémákat.

A bírósági meghagyásnak lényegében nincs indokolása.[45] Ebből adódik az a probléma, hogy maga a meghagyás szövege rendszerint nem elég arra, hogy megállapítsuk a jogerő tárgyi terjedelmét, hiszen azt, hogy milyen tényalapból eredő milyen jogot döntött el a bíróság, nem lehet minden esetben a meghagyás szövegéből megállapítani. A tárgyi terjedelem kérdésében ilyenkor a kereset tartalma lesz az irányadó.[46]

A törvényességi óvás folytán hozott érdemi határozat jogereje tárgyi terjedelmét vizsgálva el kell választanunk a határozat azon részét, amely a törvénysértőnek vagy megalapozottnak nyilvánított ítélettel kapcsolatos megállapításokat tartalmaz, attól a résztől, amely a hatályon kívül helyezett ítélet helyébe lépő új érdemi határozathoz kapcsolódik. Az anyagi jogerő nyilván csak az utóbbihoz tapad.[47]

20. Azokat a végzéseket, amelyek az anyagi jogerőre is képesek, három csoportba osszuk. Az elsőbe azok tartoznak, amelyek *ítéleti rendelkezést változtatnak meg.* De nemcsak ez a követelmény, hanem az is, hogy a végzés a megváltoztatott *ítéleti rendelkezés helyébe lépő rendelkezést is* tartalmazzon. Nem vonatkozik a tétel tehát pl. a hatályon kívül helyező végzésekre, mert azok rendelkezései nem léphetnek az ítéleti rendelkezés helyébe.[48] Ilyen végzés pl. a Pp. 217. § (3) bekezdése alapján hozott döntés, amellyel a bíróság a jogerőre emelkedés után ad részletfizetési kedvezményt. E végzés ebben a tekintetben az egy összegben való fizetésre kötelező ítéleti rendelkezést változtatja meg és annak a helyébe lép, így nyilvánvalóan ehhez is jogerőhatás fűződik, mert e végzés mintegy a megváltoztatott ítélet alkatrészévé válik.

A másik csoportba azokat a végzéseket sorolom, amelyek *olyan kérdésekben hozott a bíróság, amely kérdésben egyébként szabály szerint ítélettel döntene.* A Pp. ezt gyakorlati okokból bizonyos esetekben megengedi. Példaként a perköltségben marasztaló végzést hozhatom fel. A Pp. 77. §-ának általános szabálya szerint a bíróság a perköltség viselése felől az ítéletben vagy az eljárást befejező egyéb határozatban dönt. Ilyen egyéb határozat lehet végzés is. De ehhez hozzáteszi a Pp., hogy ha valamelyik fél perbeli cselekménye olyan költséget okoz, amelyet a felek valamelyikének a per eldöntésére tekintet nélkül viselnie kell, akkor a felet külön végzéssel nyomban kötelezni kell a perköltség viselésére. A Pp. 80. § (2) bekezdése tartalmaz még e tekintetben rendelkezést, amely szerint az a fél, aki egyes perbeli cselekményeket sikertelenül végez, vagy egyes perbeli cselekményekkel indokolatlanul késedelmeskedik, határnapot, vagy határidőt mulaszt, vagy más módon felesleges költséget okoz, az ebből származó költségek megtérítését pernyertessége esetén sem igényelheti, illetőleg az ellenfél ebből eredő költségének megtérítésére a per eldöntésére való tekintet nélkül kötelezhető. Ilyenkor is nyomban hozható külön végzés a perköltség kérdésében. E végzésekhez is teljes jogerőhatás fűződik.

A harmadik csoportba az *ideiglenes intézkedést* tartalmazó végzéseket sorolom. E megállapításom erősen vitatott.[49] Kétségtelen, hogy az ideiglenes intézkedést tartalmazó végzés érdemi döntés. Az is igaz, hogy a bíróság ítéletével megváltoztathatja, így a res iudicata nem ugyanolyan módon merül fel mint a jogerős ítéletnél. Csakhogy ugyanez a helyzet bizonyos esetben[50] a részítéletnél is, holott annak anyagi jogerejét senki sem tagadja.

Itt is fennáll — véleményem szerint — az anyagi jogerő, mert a felek addig, amíg a bíróság az ideiglenes intézkedést tartalmazó végzést akár a perben hozott ítéletével meg nem változtatja, vagy hatályon kívül nem helyezi, az eldöntött kérdést egymás közt nem vitathatják, kivéve azt az utat, amelyet a törvény éppen megnyit, nevezetesen: a perben való további vitatást, a végzés megváltoztatásának vagy hatályon kívül helyezésének kérdését.

---

[45] A Pp 136. §-ának (3)bekezdése alapján a bírósági meghagyást a mulasztás tényének megállapításán kívül nem kell indokolni.

[46] Itt jegyzem meg, hogy adott esetben máskor is a kereset tartalmát kell kisegítésül figyelembe venni a jogerő tárgyi terjedelmének pontos megállapításánál, különösen, ha az újabb perben a jog, illetőleg a tényazonosság kérdését kell a res iudicata esetleges alkalmazása miatt vizsgálni.

[47] A törvényességi óvás során hozott érdemi határozatra vonatkozóan is áll az, amit az ítélet indokolásánál kifejtettünk, tehát csak a kereset tárgya feletti döntéssel kapcsolatos releváns ténymegállapítások emelkednek jogerőre.

[48] Az elsőfokú bíróság kötve van a másodfokú bíróság hatályon kívül helyező és új eljárást elrendelő végzésében foglalt utasításokhoz. Ez a kötöttség azonban nem jogerőhatás, egészen más jellegű kötöttségről van szó.

[49] Az ideiglenes intézkedésekkel kapcsolatban felhozott ellenérvek nagy része a per előtt, tehát nemperes eljárásban hozott ideiglenes intézkedésekre vonatkoznak, mert hiszen ez perrel bármikor megtámadható. E kérdés is vitatható ugyan, de e fejezetben a perbeli jogerőről van szó. Olyan ideiglenes intézkedésre gondolok tehát, amelyet a bíróság a per során hoz.

[50] A jogerős részítéletet a bíróság utóbb a pert befejező ítéletével a Pp 213. §-ának (2) bekezdése alapján akkor helyezheti hatályon kívül, vagy módosíthatja, ha a tárgyalást a részítéletet követően a beszámítási kifogás, illetőleg a viszontkereset tárgyában folytatja.

E végzések anyagi jogerejének személyi és tárgyi terjedelem tekintetében különösebb probléma nem merül fel. *Ugyanazok a szabályok érvényesülnek,* amelyeket *az ítélet* jogereje tekintetében már áttekintettünk.

VI.

Néhány szó a nemperes eljárásokról

21. E tanulmány kereteit túllépnénk, ha a nemperes eljárásokban hozott határozatok jogerejéről bővebben lenne szó. A Jogtudományi Közlöny hasábjain volt már lehetőségem ezt más alkalommal kifejteni.[51] Most csak röviden megismétlem, hogy téves az a széles körben elterjedt nézet, amely szerint a nemperes eljárásokban az anyagi jogerőről nem lehet beszélni. A nemperes eljárások között is vannak olyan eljárások, amelyekben a bíróság érdemi határozatot hoz. Így van ez különösen az általam perpótló eljárásoknak nevezettekben.[52] Ezeket azért nevezem perpótlóknak, mert az érintett kérdésben tételes jogunk kizárja a perindítást és helyette a „törvény rendes útja" a nemperes eljárás; vagy legalábbis az ügyben vagy per vagy nemperes eljárás indítható.

Az előbbire példaként említhetem az iparjogvédelmi nemperes eljárásokat. A törvény az Országos Találmányi Hivatal bizonyos határozatait bírói felülvizsgálat alá helyezi, de azok nem államigazgatási határozat megtámadási perben vizsgálhatók felül, hanem külön e célra létrehozott nemperes eljárásokban.[53] Ezekben az eljárásokban — amelyek perpótló eljárások — a bíróság érdemi határozatot hozhat, amely ugyan végzés, de nyilvánvalóan ugyanolyan anyagi jogereje van, mint egy államigazgatási határozatot elbíráló ítéletnek.

A másodikra példa a fizetési meghagyás. Egy ügyben vagy fizetési meghagyásos eljárás indítható, vagy per, a kettő együtt sohasem.[54] Megjegyzem, hogy a fizetési meghagyás anyagi jogereje soha nem is volt vitatható, mert hiszen erre tételes jogi rendelkezés van. A Pp. 321. §-a szerint a jogerős fizetési meghagyásnak ugyanaz a hatálya, mint a jogerős ítéletnek.[55]

Mindezeket figyelembe véve *az anyagi jogerő problémái a nemperes eljárásban is felmerülnek és a jogerő személyi hatálya, valamint tárgyi terjedelme ezekben az eljárásokban is vizsgálható téma.*

A nemperes eljárásokban e kérdést — véleményem szerint — egyenként kell megvizsgálni és eldönteni, amelyet most mellőzök, mert e tanulmány keretei nem engedik meg és annak terjedelme a tanulmány célszerű szerkezetét, részarányait is megbontaná. Erre és általában a nemperes eljárások elméleti kérdéseinek feldolgozására azonban a polgári eljárásjog irodalmának még teret kell biztosítania.

Farkas József

---

[51] Jogerő a nemperes eljárásokban J. K. 1973. évi 11. szám.

[52] Perpótló nemperes eljárások: a választójogi eljárás, az iparjogvédelmi nemperes eljárások, az elmeosztályon (alkoholelvonó-osztályon) való elhelyezés törvényessége iránti, az alkoholista, illetőleg kábítószert élvező személy gyermekének tartása iránti eljárás, alkoholisták munkaterápiás intézetbe való beutalása iránti eljárás, a fizetési meghagyásos eljárás, az ingatlan-nyilvántartással kapcsolatos bírósági eljárás, az okirat és értékpapír megsemmisítése iránti eljárás, a holtnak nyilvánítás, az eltűntté nyilvánítás és a halál tényének bírói megállapítása iránti eljárás.

[53] 1969. évi II. tv. 57—65. §; 1969. évi IX. tv. 37—45. §; 9/1969. (XII. 28.) és 4/1970. (VII. 1.) IM számú rendeletek.

[54] Az 5 000 Ft-on aluli pénzfizetésre irányuló követelések kizárólag fizetési meghagyás útján érvényesíthetők, ilyen ügyekben tehát a fizetési meghagyásos eljárás nem ez utóbbi, hanem az előbbi csoportba sorolható.

[55] A Pp 321. §-a lényegében ezt a szabályt alkalmazza, de nem beszél jogerős fizetési meghagyásról, hanem olyanokról, amelyet ellentmondással nem támadhatnak meg. Ez nyilván azon a korábbi téves elméleti felfogáson alapszik, amely szerint nincs jogerő a nemperes eljárásokban. Ez természetesen csak a szövegezésben nyilvánult meg, mert hiszen ez a § biztosít anyagi jogerőt a fizetési meghagyásoknak.

A hűtlen és hanyag kezelés viszonya a gazdasági bűncselekményekhez

1. Korábban megjelent tanulmányunkban kimutattuk, hogy a hűtlen és a hanyag kezelés a következmény tekintetében megegyezik a vagyon elleni bűncselekményekkel, mindkettő károsodást idéz elő valamely idegen vagyonban.[1] E cselekmények folytán azonban a konkrét tulajdonviszonyokban minőségi változás nem áll be, mert az eddigi elsajátító helyébe nem kerül más elsajátító. A változás az elsajátítási mód mennyiségi, tehát gazdasági funkcióját sérti. A tervgazdálkodás viszonyai között viszont bármely elsajátítási forma gazdasági funkciójának védelmét a népgazdaság elleni bűncselekmények üldözésével biztosítja a szocialista büntetőjog.

A hűtlen és a hanyag kezelés büntetőjogi rendszerbeli helyét a magunk részéről a Btk. XIII. Fejezetében szabályozott népgazdaság elleni bűncselekmények körében jelöljük meg. Felfogásunk alátámasztásaképpen mindenekelőtt e két bűncselekményt meghatározó törvényi tényállások konstrukciójára hivatkozunk. A büntetőjogi szabályozás formája a gazdasági bűncselekmények jegyeit mutatja. A hűtlen és a hanyag kezelés tárgyát — eltérően a vagyon elleni bűncselekményektől — nem az elsajátítási, hanem a gazdálkodás technikai lebonyolítási viszonyai képezik. Az elkövetési magatartások is közelebb állnak a Btk. 224. §-ában meghatározott gazdálkodással kapcsolatos kötelességek megszegéséhez, mint a XVI. Fejezetben szabályozott bármely vagyon elleni bűncselekményhez. Alanyuk csak vagyonkezelő lehet, mint általában a legtöbb gazdasági bűncselekményé is. Szándékos és gondatlan formában megvalósítható magatartást tartalmaznak, mint a legtöbb gazdasági bűncselekmény törvényi tényállása.

A hazai büntetőjogi irodalomban ismereteink szerint első ízben Fonyó Antal elemezte az elhatárolás lehetőségeit a vagyon elleni és a népgazdaság elleni bűncselekmények között. Végkövetkeztetései teljesen egybevágnak alapfelfogásunkkal. Fonyó Antal véleménye szerint azokban az esetekben, amikor a cselekmény közvetlenül sérti mind a tulajdoni viszonyokat, mind pedig a gazdaság szocialista rendszerének viszonyait, az elhatárolás alapja az, hogy a tulajdoni viszonyok sérelme társadalmilag gyakorolt és elismert gazdálkodási tevékenység rendjén, azzal összefüggésben jött-e létre. Ennek az elhatároló mozzanatnak az alapján gazdasági bűncselekményt valósít meg a társadalmi vagyon kezelésével kapcsolatos és a fosztogatás körén kívül eső károkozás.[2]

Az a felfogás, hogy a vagyonkezelő, közelebbről a társadalmi vagyont kezelő személy *nem önérdekű károkozása* gazdasági bűncselekményt képez, a környező szocialista országok többségének büntetőjogi szabályozási rendszeréből is kitűnik.[3] Megjegyezzük, hogy az európai szocialista országok Btk.-i a szabályozási mód tekintetében még csaknem kivétel nélkül fenntartják a szocialista és a személyi tulajdon büntetőjogi védelmének kettősségét. Témánk vonatkozásában ez annyit jelent, hogy ezek a Btk.-k a vagyonkezelő nem elsajátító cselekményeit a társadalmi tulajdonban álló vagyon károsítása esetén általában gazdasági, a személyi tulajdonban álló vagyon károsítása esetén pedig vagyon elleni bűncselekménynek minősítik.[4]

2. Amennyiben a törvényhozó a hatályos büntető törvénykönyvünkben szabályozott hűtlen és hanyag kezelést a népgazdaság elleni bűncselekmények körében helyezné el, indokolatlanná válna a lényegében a bűnösségi formákra épülő megkülönböztetés. A vagyonkezelő kötelességszegő károsító magatartásának büntetőjogi üldözését megfelelően szolgálná egyetlen büntető jogszabály is, amely attól függően, hogy az elkövető a kárt szándékosan vagy gondatlanul okozta, súlyosabb és enyhébb szankciót tartalmazna.

Kérdéses azonban, hogy a 224. és a 225. §-okban meghatározott bűncselekmények mellett szükség van-e még egy harmadik generális jellegű büntető jogszabályra is. (Ez a kérdés egyébként akkor is fennáll, ha a hűtlen és a

[1] *Erdősy* Emil: A törvényi konkurrencia megszüntetése egyes vagyon elleni és egyes gazdasági bűncselekmények között. J. K. 1976. 10. szám.

[2] *Fonyó* Antal: A gazdasági bűncselekmények fogalma. Kandidátusi értekezés tézisei. Szeged. 1961. 10. old. Fonyó Antal elhatároláselméletével kapcsolatban megjegyezni kívánjuk, hogy a vagyon fosztogatásán elsajátító cselekményt értenek mindazok a szocialista országok, amelyek Btk-i a vagyon fosztogatását törvényi tényállási elemként értékelik egyes büntető jogszabályokban. A Lengyel Népköztársaság Büntető Törvénykönyve pl. a 120. cikk 8. §-ában a fosztogatás következő értelmezését adja: „Vagyon fosztogatása — vagyoni előnyök gyarapítása saját vagy másvalaki számára lopás, elsajátítás, csalás vagy más megtévesztés útján..." Hasonló értelemben szabályozza a fosztogatási bűncselekményeket az OSzSzSzK vagy a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Büntető Törvénykönyve is. A mi Büntető Törvénykönyvünk fosztogatási bűncselekményeket *nem szabályoz*, csupán a törvény indokolása használja a fosztogatás elnevezést *gyűjtőnévként* négy vagyon elleni bűncselekményre: a lopásra, a sikkasztásra, a csalásra és a hűtlen kezelésre. Az indokolásnak ebből a rendszerezéstechnikai magyarázatából egyáltalán nem következik az, hogy a hűtlen kezelés elsajátító jellegű bűncselekmény.

[3] Ld.: a lengyel Btk. 217—218. cikkének, a bolgár Btk. 219. cikkének, a csehszlovák Btk. 129—130. §-ainak, a jugoszláv Btk. 213. szakaszának, valamint az NDK Btk.-ja 165. §-ának büntető rendelkezéseit.

[4] Ld.: a román Btk. 214. szakaszának, a bolgár Btk. 265. cikkének, a csehszlovák Btk. 255. §-ának és az NDK Bt-ja 182. §-ának rendelkezéseit.

hanyag kezelést továbbra is a vagyon elleni bűncselekmények körében helyezzük el.) A büntető rendelkezések közötti átfedések feldolgozására a hazai irodalomban figyelemre méltó vizsgálódások folytak. A legszélesebb körű elemzést Wiener A. Imre végezte el.[5] Az európai szocialista országok szabályozási rendszerével történt összehasonlítás után arra a következtetésre jutott, hogy „minden kódex büntetni rendeli a helytelen gazdasági tevékenység szándékos és gondatlan formáját egyaránt, de az általános kötelességszegésre nem tartalmaznak olyan egymást fedő törvényi tényállásokat, mint a magyar Büntető Törvénykönyvben a hűtlen és a hanyag kezelés, ill. a pazarlógazdálkodás". „A helytelen gazdasági tevékenység miatti büntetőjogi felelősség szabályozása során tehát alaposabb elemzést igényelne az említett három törvényi tényállás relációja."[6] A magunk részéről ide soroljuk még a gazdálkodással kapcsolatos kötelességek megszegését is, tekintettel arra, hogy az esetek többségében ezzel a bűncselekménnyel konkurrál a hűtlen (hanyag) kezelés.

3. Mielőtt a vagyonkezelő büntetőjogi felelősségére vonatkozó törvényi rendelkezések átfedésének megszüntetésére irányuló javaslatunkat megtennénk, szükségesnek tartjuk egyrészt a hűtlen kezelés és a gazdálkodással kapcsolatos kötelességek megszegése közötti, másrészt a hűtlen kezelés és a pazarló gazdálkodás közötti viszonyok vizsgálatát.

a) A hűtlen kezelés és a gazdálkodással kapcsolatos kötelességek megszegése közötti viszonyt a következő *azonosságok* jellemzik: kötelesség megszegése; ezzel vagyoni szempontból hátrányos következmény előidézése, amelyet bármely (a gazdaság szocialista szektorában vagy azon kívül dolgozó) címzett megvalósíthat; egyetlen kötelességszegő magatartással is.

A két bűncselekmény közötti viszonyt a következő *különbségek* jellemzik: *a kötelesség alapja:* a gazdálkodással kapcsolatos kötelességek megszegése esetén jogszabály, vagy jogszabály alapján kiadott rendelkezés; a hűtlen kezelés esetén megbízás; *a kötelesség tartalma:* a gazdálkodással kapcsolatos kötelességek megszegése esetén termék vagy termény előállítása, felhasználása, forgalma, bejelentése, rendelkezésre bocsátása, készletben tartása, kezelése; a hűtlen kezelés esetében vagyon kezelése; *a tulajdonosi jogosítványok* vonatkozásában a kötelességszegő magatartás: a gazdálkodással kapcsolatos kötelességek megszegése esetében saját és idegen vagyonra egyaránt elkövethető; a hűtlen kezelés esetében idegen vagyonra követhető el; *a magatartás következménye:* a gazdálkodással kapcsolatos kötelességek megszegése esetén számottevő gazdasági hátrány; a hűtlen kezelés esetén kár.

Mivel vizsgálódásunk a két büntető jogszabály rendelkezései közötti átfedések elemzésére irányul, a következőkben azt kell megnéznünk, hogy a különbségként felsorolt tényezők valóságos vagy látszólagos különbözőségek-e (magában foglalja-e vagy nem az egyik a másikat), továbbá pedig indokolt-e a tényleges különbözőségek további figyelembevétele (szükséges-e mindkét büntető jogszabály további hatályban tartása vagy nem).

A kötelesség alapja vonatkozásában a jogszabályon vagy a jogszabály alapján kiadott rendelkezésen alapuló kötelességet tágabb körűnek tartjuk, mint a megbízásból folyó kötelességet. A megbízás mindig konkrétan meghatározott személyek (a megbízó és a megbízott) között hoz létre jogviszonyt; míg a jogszabálynak vagy a jogszabály alapján kiadott rendelkezésnek egyidejűleg több, egyedileg meg nem határozott címzettje van, tehát bárki kötelezetté válhat. A gazdálkodással kapcsolatos jogszabály vagy rendelkezés magában foglalja a vagyonkezelésre vonatkozó megbízást is a gazdaság szocialista szektorában, tehát itt a kötelesség alapja tekintetében mutatkozó különbségek *látszólagosak.*

A magánszemélyek egymás közötti megbízásaiból folyó és a jogszabályon alapuló kötelességek közötti különbség valódi; azonban a magánszemélyek egymás közötti megbízásai össztársadalmi irányú viszonyt nem hoznak létre, ezért a megbízott kötelességszegései esetére a polgári jogi szankciókon túlmenően büntetőjogi szankciók alkalmazását napjainkban már nem tartjuk indokoltnak.

A kötelesség tartalma vonatkozásában már a büntető jogszabály szövegezése is mutatja, hogy a Btk. 224. §-ában meghatározott keretszabály tágabb tartalmú, mint a hűtlen kezelés, mert a vagyon *kezelésén túl* az előállítást, felhasználást stb. is (a kívánt esetekben) a címzettek kötelességévé teszi. A két büntető jogszabály közötti különbség ebben a tekintetben is csak *látszólagos.*

Ellenvetésként felhozható, hogy a Btk. 224. §-ában felsorolt kötelességek nem a vagyonra általában, hanem csak a vagyontárgyak meghatározott körére (termékre és terményre) vonatkoznak. A Btk. 114. §-a azonban ennek a két körnek olyan tág értelmezését adja (nyersanyag, félgyártmány, készáru, állati vagy növényi termelvény, élő állat, ingó vagy ingatlan termelőeszköz), hogy a felsorolásból tulajdonképpen csak a pénzeszközök hiányoznak. A gazdaság szocialista szektorában azonban a pénzeszközök kezelésére külön jogszabályok és rendelkezések vonatkoznak, az ezektől a szabályoktól történő eltérés esetében azonnal működésbe lépnek különféle olyan gazdasági szabályozók (kamat,

[5] *Wiener* A. Imre: A gazdasági tevékenységgel kapcsolatos büntetőjogi felelősség az európai szocialista országok büntetőjogában. J. K. 1971. 8—9. szám; uő.: A pazarló gazdálkodás jogi szabályozásáról. Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle. 1973. 12. sz.; uő.: A gazdasági vezetők büntetőjogi felelőssége. Budapest, 1974.

[6] *Wiener* A. Imre: A gazdasági tevékenységgel kapcsolatos büntetőjogi felelősség az európai szocialista országok büntetőjogában. J. K. 1971. 8—9. sz. 403. old.

nyereségelvonás, adó stb.), amelyek szükségtelenné teszik büntetőjogi eszközök igénybevételét. A magánszemélyek vagyonának kezelése körében elkövetett kötelességszegő magatartások elleni védekezésre a polgári jogi szankciókat elegendőnek tartjuk.

A tulajdonosi jogosítványok vonatkozásában világosan kitűnik, hogy a kétfajta bűncselekmény közötti különbség csak *látszólagos*, és ebben a tekintetben is a Btk. 224. §-ában meghatározott keretszabály a tágabb, mert a rendelkezései nemcsak az idegen, hanem a saját vagyonra is kiterjednek.

A magatartás következménye tekintetében a számottevő gazdasági hátrány tágabb körű, mint a kár, és ezt magában foglalja. *A látszólagos* különbség megállapításának nincs akadálya.

Ellenvetésként felhozható, hogy a hűtlen kezelés *bűntettének* megállapításához 2000 Ft körüli károkozás már elegendő, ezzel szemben a számottevő gazdasági hátrány — értékben kifejezve — mindenképpen meghaladja a jelzett értékhatárt. Ha a hűtlen kezelést ezentúl gazdasági bűncselekményként bírálnánk el, akkor széles területet kivonnánk a büntetőjogi védekezés köréből. Ezzel az ellenvetéssel szemben megjegyezzük, hogy a kár nagyságának csak kifejezetten a tulajdonosi jogosítványokat sértő magatartások esetében van jelentősége. Mivel pedig a vagyonkezelés során tanúsított önérdekű elsajátító cselekmények, véleményünk szerint nem hűtlen kezelést, hanem egyéb vagyon elleni bűncselekményt valósítanak meg, a ténylegesen hűtlen kezelésként értékelhető magatartások büntetőjogi értékelésénél nem a károsszeg nagysága, hanem a vagyontárgy károsításával vagy *anélkül* előidézett gazdasági hátrány jellege az irányadó.

b) A hűtlen kezelés és a pazarló gazdálkodás közötti viszony.

ba) Azonosságok: elkövetőjük idegen vagyon kezelője; gazdasági tevékenység keretében valósíthatók meg; a törvényhozó mindkét bűncselekményt eredménytényállásként szabályozta.

bb) Különbségek: *a magatartás:* a pazarló gazdálkodás esetében az ésszerű gazdálkodás követelményeinek megszegése; a hűtlen kezelés esetében megbízásból folyó kötelesség megszegése; *az elkövetés módja:* a pazarló gazdálkodás esetében az ésszerű gazdálkodás követelményeinek súlyos vagy rendszeres megszegése; a hűtlen kezelés esetében viszont elegendő egyetlen kötelességszegő magatartás; *az elkövető:* a pazarló gazdálkodás esetében a gazdaság szocialista szektorában dolgozó önálló intézkedésre jogosított személy; a hűtlen kezelés esetében pedig bárki.

A kétfajta bűncselekményt szabályozó törvényi tényállások között csak általános jellegű, igen távoli azonosságok ismerhetők fel, a különbségek viszont élesen megmutatkoznak.

4. Vizsgálódásainkból az alábbi következtetéseket vonjuk le:

a) Ha a hűtlen kezelést viszonyba állítjuk a gazdálkodással kapcsolatos kötelességek megszegésével, kimutathatjuk azokat a törvényi tényállási elemeket, amelyek a vizsgált bűncselekményeknél közösek. Azt is megállapíthatjuk, hogy a közös tényállási elemek lényegében azonosságot juttatnak kifejezésre, azt a fajta azonosságot, amely a több-kevesebb viszonylatában létezik. Elemzéseinkkel azt is bizonyítani kívántuk, hogy a gazdálkodással kapcsolatos kötelességek megszegése tágabb bűntetőjogi felelősségi kört foglal magában, mint a hűtlen kezelés. A két törvényi tényállás közül a „több" kétségtelenül a gazdálkodással kapcsolatos kötelességek megszegése, amely csaknem maradéktalanul elnyeli a „kevesebb"-et, a hűtlen kezelést.

A gazdasági életünk jelenlegi fejlődési szakaszában a gazdálkodás szocialista rendszerének büntetőjogi védelme viszont két egymást csaknem teljesen fedő, generális rendelkezéseket tartalmazó büntető jogszabály hatályban tartását nem indokolja és nem is teszi szükségessé. A hazai büntetőjogi irodalomban tett javaslatokkal egyetértve, magunk is úgy látjuk, hogy a gazdasági tevékenység miatti büntetőjogi felelősség de lege ferenda szabályozása során megoldást kell keresni a gazdálkodással kapcsolatos kötelességek megszegése és a hűtlen kezelés között fennálló törvényi konkurrencia megszüntetésére.

A megoldás módja az előző vizsgálódásainkból önként adódik: a törvényhozó helyezze hatályon kívül a Btk. XVI. Fejezetében a 294. és 298. §-okban (valamint az ezekkel összefüggő §-okban) foglalt rendelkezéseket, mert a vagyonkezelés körében tanúsított kötelességszegő magatartással előidézett károsítások üldözésére a Btk. 224. §-ában meghatározott büntető rendelkezések elegendő lehetőséget biztosítanak.

b) A hűtlen és a hanyag kezelés törvényi tényállásának hatályon kívül helyezése egyáltalán nem érintené a pazarló gazdálkodásra vonatkozó rendelkezések de lege ferenda alakulását. E kétfajta bűncselekmény közötti törvényi konkurrencia ugyanis csak látszólagos. A büntetőjogi felelősségi feltételek lényegének azonosítására az a körülmény adhat indítékot, hogy mind a hűtlen kezelés, mind pedig a pazarló gazdálkodás idegen vagyon kezelése körében követhető el.

A vagyonkezelői felelősség alapján álló nézetek a gazdálkodást a „vagyonkezelés egyik elemének" tekintik.[7] Ebből a felfogásból logikusan származik az a következtetés, hogy ha a gazdasági vezető megszegi a mindenki által ismert és vitathatatlan gazdasági követelményeket, akkor ezzel megszegi a vagyonkezelésből folyó kötelességeit is. Az ésszerűtlen és anyagi

[7] *Wiener* A. Imre: A gazdasági vezetők büntetőjogi felelőssége. Budapest, 1974. 220. és 293. old.

hátrányokkal járó gazdálkodás büntetőjogi üldözésére tehát maradék nélkül elegendőek a hűtlen vagy a hanyag kezelés törvényi tényállásában meghatározott büntető rendelkezések.[8]

Ez a logikai sor azonban egy ponton — éspedig a kiindulásában — téves megállapítást tartalmaz, emiatt kérdésessé vált magának a koncepciónak a helyessége.

A vagyonkezelői felelősségre épülő büntetőjogi felelősségi felfogás a kétfajta tevékenységi kör, a vagyonkezelés és a gazdálkodás viszonya vonatkozásában a vagyonkezelést tekinti tágabbnak és ennek alárendeli — egyik elemének sorolja be — a gazdálkodást. A valóságban azonban e két tevékenységi kör viszonyának éppen a fordítottja igaz. A gazdálkodás lényegesen tágabb körű tevékenység, mint a vagyonkezelés, mert magában foglal a vagyonkezelésen felül további fontos tevékenységterületeket is, mint pl. a gazdálkodásnak a vállalati vagyon keretein túlmenő tervezésétszervezését, azonkívül a munkaerő-gazdálkodást is.

Aligha lenne hűtlen kezelésként értékelhető annak a gazdasági vezetőnek a magatartása, aki nem gondoskodna a vállalaton belül a szakmunkás-utánpótlásról és emiatt a vállalat termelését csökkenteni kellene. Nem kétséges, hogy a gazdasági vezető ezzel a mulasztásával kötelességet szeg meg, azonban ez a kötelezettség nem a vagyonkezelésből, hanem az önálló vállalati gazdálkodásért fennálló vezetői felelősségből származik. A jelzett kötelességszegéssel a vállalat kezelésére bízott vagyonban nem keletkezik kár, mivel a munkaerő nem vagyontárgy. A társadalom tagjainak szükségletkielégítése szempontjából azonban nem közömbös, hogy az egyes vállalatok termelése milyen mennyiségben és milyen minőségi szinten képes az igényeknek eleget tenni. Ha tehát valamely gazdálkodó egység termelését hibás belső munkaerő-gazdálkodás miatt csökkenteni kell, népgazdasági hátrány keletkezik.

Bármilyen is a termelés társadalmi formája (napjainkban szocialista vagy tőkés), mindenképpen szükséges valamilyen társadalmi eszköz, amely a termelőket arra készteti, hogy a rendelkezésükre álló tárgyi és személyi erőforrásokat ésszerűen és gazdaságosan használják fel.

Tőkés viszonyok között a kapitalista árutermelés objektív törvényei — elsősorban az értéktörvény érvényesülése — ösztönzik arra a termelőket, hogy gazdasági célkitűzéseiket minél racionálisabb anyag-, energia-, pénz- és munkaerő-felhasználással, a korszerű technika lehetőségeinek minél szélesebb körű alkalmazásával valósítsák meg. Ha ezt nem teszik, elbuknak a kíméletlen konkurrenciaharcban. Az ésszerű gazdálkodás érvényesülését fokozza az a körülmény, hogy a gazdálkodó személy általában a saját vagyonával kockáztat, egzisztenciális érdeke tehát a gazdasági törvények működéséhez történő szoros alkalmazkodás.

Szocialista viszonyok között azonban a gazdálkodás nemcsak gazdaságossági, hanem szociálpolitikai feltételeknek is függvénye.[9] Ha valamely vállalat rossz gazdálkodás vagy egyéb ok miatt csődbe kerül, a dolgozók nem maradhatnak kereset és megélhetés nélkül. A gazdasági vezetők pedig a gazdasági döntéseik során nem kockáztatnak saját vagyont, tehát tágabb köre van a merész vállalkozásoknak, de a könnyelmű döntéseknek is, mert ezek esetleges sikertelensége egzisztenciális hátrányt nem okoz. Ezek a körülmények azt indokolják, hogy a szocialista társadalom *a gazdasági törvény fegyelmező hatását* jogi eszközök, közöttük büntető jogszabályok fegyelmező hatásával pótolja. A Btk. 225. §-ában meghatározott pazarló gazdálkodás törvényi tényállásának további hatályban tartására tehát a megalapozatlan, elhamarkodott, ésszerűtlen gazdasági döntésektől való visszatartás jogi eszközeként továbbra is szükségünk van.

A pazarló gazdálkodás és a hűtlen kezelés viszonyát illetően végső következtetésünk az alábbiakban foglalható össze:

Mindkétfajta magatartás a zavarmentes, tervszerű gazdálkodáshoz fűződő társadalmi érdeket sérti. Szocialista viszonyok között a tervszerű és zavarmentes gazdálkodás részben központi utasításoknak, részben pedig a gazdálkodók egyéni döntéseinek megfelelően folyik. A szocialista tervgazdálkodás alapvetően két módon sérthető: vagy a gazdálkodásra vonatkozó utasításokkal ellentétes tevékenységgel, ésszerűtlen gazdasági döntésekkel. Az első esetben a gazdálkodó személy vagyonkezelő jellege domborodik ki, akit megbízójával (a szocialista állammal, illetőleg a szövetkezet tagságával) szemben elszámolási kötelezettség terhel. Ha megszegi ezt a kötelezettséget, olyanképpen, hogy nem tartja be a részére szóló gazdasági utasításokat (előírásokat), és emiatt nem tud elszámolni a kezelésére bízott vagyonnal — mert abban kárt okozott —, hűtlen (hanyag) kezelés miatt felelős. A második esetben viszont a gazdálkodó személy döntési autonómiája dominál. Itt a büntetőjogi felelősségnek nem a gazdasági függőség az alapja, hanem az az általános társadalmi igény, hogy az egyedi gazdasági döntés a felismert (és felismerhető) objektív gazdasági törvények működésének kedvező társadalmi érvényesülését mozdítsa elő. Ha az önálló intézkedésre jogosított gazdasági funkcionárius döntései ebbe az elvárásba ütköznek, és gazdasági hátrányt idéznek elő, pazarló gazdálkodás valósul meg.

A gazdálkodásért fennálló büntetőjogi fe-

[8] *Wiener* A. Imre: A gazdasági vezetők büntetőjogi felelőssége. 236. old.

[9] A szocialista gazdálkodásnak ezt a jellegzetességét legutóbb a Német Szocialista Egységpárt IX. kongresszusának határozata emelte ki, amely többek között leszögezte, hogy a gazdasági építésben a gazdaság- és szociálpolitika szoros egységet alkot.

lelősséget tehát konkretizálni lehet aszerint, hogy a gazdasági hátrányt (amely kár formájában is jelentkezhet) vagyonkezelői minőségben tanúsított kötelességszegés, vagy önálló intézkedési jogkörben kiadott ésszerűtlen döntés idézte-e elő. Ez a kétfajta hibás gazdasági tevékenység egymással teljesen ellentétes művelet, egyik a másikkal nem helyettesíthető. Erre tekintettel egymás pótlására nem alkalmas két olyan büntető rendelkezésre, mint amilyent a pazarló gazdálkodás, illetőleg a hűtlen kezelés törvényi tényállása tartalmaz, népgazdaságunk védelme érdekében továbbra is szükségünk van. Ehhez a megállapításhoz azt fűzzük még hozzá, hogy a hűtlen kezelés üldözésére de lege ferenda a Btk. 224. §-ában meghatározott büntető rendelkezéseket is elegendőnek tartjuk.

Erdősy Emil

Újítói jogunk korszerűsítésének néhány kérdése

I.

A továbbfejlesztés szükségességének indokai

Társadalmunk tagjai életszínvonalának emelése, a szocializmus további építése érdekében korszerűsített gazdaságirányítási rendszer végrehajtása jelentős *társadalmi, politikai* és *gazdasági feladat.* Alapvető célkitűzése, hogy erősítse a termelő erőket és a szocialista tulajdonviszonyokat, az irányítás módszereinek tökélesítésével és fejlesztésével biztosítsa a nagyobb tervszerűséget, nem utolsósorban pedig növelje az egyének és vállalati kollektívák anyagi ösztönzését.

Ezen belül fontos tényező a műszaki fejlesztés meggyorsítása, a munka termelékenységének növelése, amely a kutatás-fejlesztés szervezett formái mellett az *újító- és feltalálói tevékenység* együttes alkalmazásával érhető el.

Az alkotó kezdeményezést magába foglaló és annak kifejlődését elősegítő *több mint 25 éves újítómozgalom* egyre erőteljesebben tölti be hivatását — a negatív jelenségek ellenére is — a szocializmus építésében. Az újítói tevékenység az alkotómunkának igen fontos megnyilvánulása és jelentős szerepe van a népgazdaság fejlesztésében, továbbá a szocialista társadalom emberének kialakításában. A továbbfejlesztésnek, a valóban tömegmozgalommá válásnak számos tényezője van; e témának ezért politikai, gazdasági, szociológiai és pszichológiai vonatkozásai is jelentősek, de ezek mellett a feladatok megoldásában egyik fontos eszköz a megfelelő *jogi* szabályozás is.

Az újítói jog hazánkban a szocialista fejlődés produkálta új jogintézmény, ezért szükségképpen velejáró következmény, hogy a gyakorlati tapasztalatoknak, a szükségletek változásának, a szocialista tervgazdálkodás és termelés fejlődésének s irányításának megfelelően ezen a területen az útkeresés még fokozottabban jelentkezett.

Jelentősen közrehatott a jogszabályok gyakori módosításában az elméleti kérdések megalapozott, széles körű kidolgozásának hiánya is, ami más jogterületekhez viszonyítva e téren különösen kedvezőtlenül hatott; az újítói jog elmélete jelentősen elmaradt a társadalomalakító gyakorlat célkitűzéseihez kapcsolódó tételes jogfejlődés mögött.

Az intézménytörténeti fejlődést elemezve megállapítható, hogy a gazdasági mechanizmus változásainak befolyása az újítói jogalkotásra sok esetben következetlen és nem kívánatos fejleményeket eredményezett. Elsősorban olyan *jogpolitikai célok* érvényesültek a relatíve sűrűn ismétlődő új rendeletekben, amelyek ismét újabb és újabb szabályozás szükségességét helyezték előtérbe.

A kezdetre elsősorban jellemző államigazgatási formák, valamint összetett jellegére más jogágak normái is fokozatosan háttérbe szorultak és ezzel párhuzamosan kristályosodott ki e jogviszonyok mélyebb elemzésével annak felismerése, hogy *az újítás* — mint szellemi alkotás — *a polgári jog körébe tartozik.* Természetesen ez nem azt jelenti, hogy más jogágak intézményei, rendelkezései nem hatnak közre e jogterület szervezésében; gondolunk itt elsősorban a munkajog, pénzügyi jog, államigazgatási jog és az eljárási jog szabályozási normáira, de ezen túlmenően más tudományágak elveire, eredményeire is.

A korábbi jogszabályt — *57/1967. (XII. 19.) Korm. sz. rendelet* — megelőző előkészítő munka során az újítások és alkotóik egységes elbírálására irányuló törekvések sikertelenek maradtak. Ennek kedvezőtlen hatása jelentkezett az 1968—1974 közötti évek eredményeiben is, hiszen — különösen ezen időszak kezdetén — kb. felére csökkent a benyújtott javaslatok száma (pl. 1966-ban 193 700, 1968-ban 88 500 volt). A változtatás szükségességére figyelemmel még *1973-ban a Minisztertanács határozatot hozott,* amely pozitív irányban hatott az újrakodifikálásra.[1]

A határozatban *célkitűzésként* szerepelt, hogy az új jogszabály az eddiginél jelentősebben fejezze ki az újítómozgalom társadalmi fontosságát, tömegmozgalmi jellegét, mint a gaz-

[1] 2013/1973. (IV. 29.) MT. számú határozat az újítómozgalom fejlesztéséről.

dasági irányító munka szerves részét és szabályozza egységesen az újítások intézését a gazdasági élet egész területén. Biztosítsa az újításként elismert és hasznosított javaslatok szerzőinek azonos elvek szerint történő díjazását, jogorvoslati lehetőséget minden újító részére. Törekedni kell arra, hogy egyértelműen határozza meg a vállalatnak, az újítóknak az újítási javaslatok intézésével (elbírálás, hasznosítás, díjazás stb.) kapcsolatos jogait és kötelességeit.

A vállalati, iparági és országos tanácskozásokon e téma részletes elemzése és értékelése eredményeképpen igen konstruktív javaslatok születtek, amelyeknek jelentős része az új jogszabályban megfogalmazást is nyert és fellendülést jelentett az újítómozgalom további fejlődésére.

A legalapvetőbb kérdésekben előbb ismertetett elvek alapján 1975. január 1-én hatályba lépett *38/1974. (X. 30.) MT sz. rendelet* (továbbiakban: R.) szabályozta ismét az újítási jogviszonyokat. A jogszabályt *egyes* anyagi jogi, eljárási szabályok és pénzügyi rendelkezések köré csoportosítva elemezzük, kiemelve a jelentősebb változásokat és ezzel összefüggő elvigyakorlati problémákat.

II.

Anyagi jogi szabályok

Az újításokra vonatkozó első jogszabály megjelenését követően különböző felfogások alakultak ki a jogrendszerbeli hovatartozás kérdésében. Az intézménytörténeti fejlődés értékelése, de e jogviszonyok részletes elemzése során is a nézetek — magyar viszonylatban — két fő csoportra oszthatók: az egyik álláspont a *polgári jog,* a másik pedig a *munkajog* körébe sorolja az újításokat. (Egyes szocialista országok jogirodalmában az önálló tudományos-műszaki haladás joga kialakításának szükségességét hangoztatják, szoros összefüggésben a gazdasági jogi koncepcióval.)[2]

Ma már általánosan elfogadottnak mondható az a tétel, hogy a szellemi alkotások — amelyek az új gondolatokat tartalmazó szellemi termékek létrehozásával és felhasználásával kapcsolatosak — a polgári jog szerves részét képezik.

A *szerkezeti szempontból* három csoportra történő osztályozást tekintve alapjogviszonynak minősül az újítás és annak védelmének jogviszonyai. Ezek azokat a személyi és vagyoni természetű kizárólagos jogokat foglalják magukba, amelyeken keresztül a jogszabály a szellemi alkotót, illetve produktumának eredményét védelemben részesítik.

A létrehozás jogviszonyai útján az újító ösztönzést kap a jövőben alkotandó új megoldások kidolgozására, ilyen pl. előzetes szerződés, pályázat vagy feladattervi pont teljesítése. A felhasználási jogviszonyok pedig abban az értelemben kapcsolódnak az alapjogviszonyokhoz, hogy itt már elkészült alkotás, újítás felhasználásáról, ha tetszik értékesítéséről van szó.

Az újítás elsősorban *műszaki* jellegű szellemi alkotás, de lehet *munka- és üzemszervezési,* valamint a *balesetveszély,* vagy *egészségre káros körülmények* csökkentésére, illetőleg a *munkahelyi körülmények* javítására és a *beruházások* csökkentésére irányuló javaslat (R. 2. §). Következésképpen az átlagos szakembertől eltérő feladatkörét, munkakörét magasabb színvonalon végző, alkotó tevékenységet kifejtő dolgozó produktumát kell kiemelni és ennek megfelelő jogvédelmet biztosítani. A szellemi alkotások más területein — pl. szabadalom, szerzői jog — a történeti fejlődés során kialakultak a megfelelő keretek, ezért a nemzeti hagyományok alapján a fejlődéssel velejáró szabályozás e tárgykörben relatíve problémamentesebb.

Az *elhatárolási problémák* élesebben jelentkeznek a műszaki alkotások relatíve alacsonyabb szférájában, jóllehet számszerűségét, társadalmi-politikai jelentőségét és nem utolsósorban tudatformáló szerepét tekintve a helyes jogi normák kialakítása is indokolja e terület állandó figyelemmel kísérését, az optimális megoldásra való törekvés igényéből fakadóan a továbbfejlesztést.

A műszaki-szellemi alkotás „alacsonyabb" minősítés kifejezés nem egyértelmű, hiszen az újítás is lehet jelentős szellemi munka produktuma, sőt magas színvonalú műszaki-gazdasági eredményt is hozhat, de emellett ide tartoznak — a relativitásból következőleg — a már máshol megvalósított, vagy közölt megoldások is, aminek következtében bizonyos esetekben a javaslatot nem lehet egyenlően értékelni az elbírálásnál.

A szellemi alkotások védelmét biztosító jogintézmények sorában az újítás tekintetében a javaslattevőt személyi és vagyoni jogok illetik meg. Az újításokra vonatkozó egyik alapvető jellegzetesség — a jogi megítélés szempontjából — hogy a személyi kört illetően nincsen korlátozás. Bármely természetes személy előterjeszthet újítási javaslatot, akár munkaviszonyban van, akár nem, s ha javaslata megfelel a jogszabályban előírt kritériumoknak, az újításként elfogadható. A munkaviszonyban álló újító szellemi alkotására — az újítás hasznosítására — lényegileg munkaviszonyától független félként köti meg a szerződést; személyi korlát csak a munkakör ellátása tekintetében áll fenn, amennyiben a javaslat előterjesztése nem minősül jelentős alkotó tevékenységnek. Ez a többletteljesítmény már elkülönül az újító munkaviszonyától, tehát kifejezetten a szellemi alkotásokra irányadó szabályok alkalmazandók.

A *munkaköri kötelességnek* jogszabályba foglalt egzakt meghatározása nem is lehetséges;

[2] Vö.: *Lontai* Endre: A kutatási szerződések. Akadémiai Kiadó, Bp. 1972. 47. old.

bár az előző rendelkezések mindig is igyekeztek a munkaköri kötelesség fogalmát minél jobban körülhatárolni, de megnyugtató megoldást mindeddig nem sikerült találni.

Ma is *iránymutatásul* szolgál az a tétel: csak az a tevékenység tekinthető munkaköri kötelességnek, amelyet mint feladatot a munkaviszony által meghatározott munkakörnél fogva (munkaszerződés, vállalati ügyrend, szolgálati előírás stb.) a dolgozónak el kell látnia, amelynek elmulasztása ilyen munkakörű és szakképzettségű munkavállalók tekintetében helytelenítést váltana ki, ha az a mulasztás a felelősségrevonást megalapozza.[3]

Ez jelenti azon feladatok összességének teljesítését, amelyek a dolgozók részére szakképzettségük, beosztásuk és besorolásuk figyelembevételével kötelezően megszabottak és átlagos szorgalom tanúsítása mellett az elvárható eredményt létrehozzák.

A fizikai dolgozók teljesítményénél általában ilyen probléma nem merül fel, de elvileg helytelen volna annak kimondása, hogy a viszonylag új és a meglevőnél eredményesebb megoldás a fizikai munkások esetében mindig többletteljesítménynek tekinthető. Ezzel szemben a műszaki dolgozók széles körénél (művezetők, építésvezetők, mérnökök és magasabb beosztásúak stb.), valamint más munkaterületen levők tevékenysége esetén az új elgondolás sohasem jelenthetne többletteljesítményt; ami a korábbi jogszabályban műszaki fejlesztéssel hivatásszerűen foglalkozók és egyéb újítók közötti kategorizálásnak más formában való továbbélését jelentené.

A vállalatok funkciói különbözőek, ez az eltérés kihatással van az egyes munkakörök jellegére is. A munkakör nem azonos a feladatkör és felelősség terjedelmével és annak mértékével. E fogalom értelmezése tág lehetőséget ad és a vállalatok is különféleképpen értelmezik aszerint, hogy milyen a szervezeti felépítésük, nagyságuk, tevékenységi körük.

Ma már a vállalati ügyrendben, kollektív szerződésben, újítási szabályzatban az egyes munkakörök fogalmát és az ehhez tartozó tevékenységet meghatározzák. A *keretjogszabály* és a közreadott *Irányelvek*[4] ellenére ezek a munkaköri elírások azonban nem kielégítőek, sokszor pontatlanok s egyes konkrét munkautasítások határozatlansága is zavarokat okoz a kérdés tisztázásakor. (Pl. munkaköri kötelességnek minősül, ha meghatározott értékhatár alatt van a javasolt megoldás gazdasági eredménye; vagy nagyon általánosságban határozzák meg a dolgozó munkakörét stb.)

[3] *Kemenes* Béla: Az újítások és a találmányok új szabályozására vonatkozó problematika vitáján tartott referátum. (Bp. 1963. január 24. — Ismerteti szerző: Magyar Jog. 1963. 141. old.)

[4] OTH—SZOT—TOT—Ipari Szövetkezetek Országos Tanácsának közös irányelve az újítómozgalom irányításához, az újítási szabályzatok elkészítéséhez. Szabadalmi Közlöny és Védjegyértesítő, 1975. 1. sz.

További nehézséget okoz az, hogy számos esetben nem pusztán jogi, hanem *erkölcsi* megítélésről van szó; nevezetesen olyan javaslat is díjazásban részesül, amikor jogilag ugyan a dolgozó munkakörébe nem tartozó feladat megoldásáról van szó, mégis indokolatlannak látszik, hogy díjazásban részesítsenek olyan tevékenységet, amelyet — ha a javaslattevő magasabb munkaerkölccsel rendelkezik — ellenszolgáltatás nélkül teljesítene.

Ezek a meghatározások azonban rendeltetésüknél fogva nem foglalják magukba azokat az erkölcsi elvárásokat, amikor jogilag a kifejezetten munkakörbe nem tartozó feladat megoldásáról van szó. Indokolatlan ezért olyan esetekben díjazásban részesíteni az olyan jellegű tevékenységet, amelynek ellátása — elsősorban vezető, irányító beosztású személyektől elvárhatóan — számos *párt- és kormányhatározat szelleméből* következik.

Felvetődik a kérdés: milyen legyen az a mérték, amelyhez viszonyítani kell a munkaköri kötelesség megállapítását, illetve annak hiányát? Ebből adódik azután a legtöbb félreértés, ez a forrása a viták jelentős hányadának, ez okoz elkedvetlenedést, sok esetben eredményez jogos sérelmet, valamint elutasítás miatt az esetleges gazdasági eredmény is elmarad. A helyes mércének megnyugtató megállapítása számos nehézségbe ütközik; a *gyakorlatban két szélsőséges felfogás* uralkodik.

Az egyik szerint a dolgozóknak a munkájuk során a legmagasabb mérvű kötelességtudást, szaktudást kell kifejteniük, így lényegileg mindennemű tevékenységet munkaköri kötelességnek lehetne minősíteni.

A másik az, hogy csakis akkor lehet munkaköri kötelességről szó, ha annak elmulasztása alapját képezi a fegyelmi vétség megállapításának. A tömören jellemzett két szélső nézőpont közül a gyakorlatban főleg az első uralkodik: az egyszemélyi elbírálók sok területen minden olyan javaslat megtételét munkaköri kötelességnek minősítenek, amelyet ugyan a javaslattevő munkakörében tesz, azonban az elutasításnál nincsenek figyelemmel arra a szempontra, hogy az *adott színvonalú* megoldás valóban kötelessége is volt-e a dolgozónak.

Az objektivitás biztosítása érdekében indokolt volna, ha ilyen esetekben nem az egyszemélyi elbíráló, hanem megfelelő szakemberekből álló *bizottság* hatáskörébe tartozna a döntés; végső fokon a bírósági út is nyitva áll az esetleges sérelem orvoslására.

A *jelentős alkotó teljesítmény* ismérve legalább annyi vitás problémát vet fel, mint a munkaköri kötelesség határának helyes megvonása. Elvileg ezen ismérv vizsgálatánál az összes közreható tényezőket figyelembe kell venni az elbírálónak és ezek alapos mérlegelése alapján hozható döntés a javaslat tárgyában. Ennek ellenére a gyakorlatban a szubjektív szempontok jelentős befolyással vannak a határozatok hozatalánál, amely ellen korábban jog-

orvoslati lehetőséget sem biztosított a jogszabály.

Az összes közreható tényező figyelembevétele elvének kimondásával teljes mértékben egyet lehet érteni, különösen úgy, hogy ennek alkalmazásánál a vállalatok nagyságára, sajátosságaira is tekintettel kell lenni; számos gazdasági, személyi körülmény közrehathat a jelentős alkotó tevékenység értékelésénél.

Indokoltnak látszik az eddig is alapul szolgáló tájékoztató ismérveket megfelelő kategóriákba sorolni, egy-egy minősítő tényezőt bizonyos számú ponttal vagy százalékkal jelölni (esetleg pozitív és negatív előjelű értékelés kombinációjával) s az összes komponenst *értékelő rendszerbe* foglalni. Ezeknek a szempontoknak alapján tárgyilagosabb értékelés várható mind a megvalósító, mind pedig a javaslattevő számára. Természetesen ez a forma ajánlás jelleggel bírna csupán, hiszen ahol nem merül fel ennek szükségessége, más elbírálási rendszert is lehetne alkalmazni (pl. pontozásos értékelést, amely függ a javaslattevő beosztásától, a megoldás újdonságától, a kidolgozás munkaigényességétől stb.). A helyes alkalmazás biztosítékát jelentené a kollektíva, a társadalmi szervek nagyobb ellenőrző szerepe, végső soron a bírói út igénybevétele. (E tárgykörben hasznos útmutatást jelentenek azok a szisztémák, vállalati szabályzatok, amelyeket az Újítók Lapja időnként közöl.)

A *személyhez fűződő jogosultságok* — tehát a védelem — a szellemi alkotás szerzőjét a megalkotás pillanatától megilleti, ezért a szerzőséghez kapcsolódó jog érvényesítését — elvileg — a bíróságtól akkor is kérheti, ha még be sem nyújtotta javaslatát, így az elismerés az ő vonatkozásában még fel sem merült. Adott megoldási javaslat tekintetében a személyhez fűződő jog abszolút hatályú és az újítói jog ex lege már az előírt jogszabályi feltételeknek megfelelő újítás megalkotásával keletkezik. Ennek megfelelően az újítást elismerő vállalat határozatában csak deklarálja a meglevő jogot, megdönthető vélelem formájában.

Az alanyi jog tartalmával összefüggő probléma az alkotással való *rendelkezés joga* is. E téren még jelenleg sem érvényesül következetesen a szellemi alkotásokra *általában* elfogadott tétel; ezért indokolt volna annak rögzítése, hogy újítási javaslatot csak akkor lehet hasznosítani, ha az egyszemélyi elbíráló azt bevezetésre elfogadta és az újítóval hasznosítási szerződést kötött.

A *szerződés nélküli hasznosítás* lehetőségét ugyanis kifejezetten azokban az esetekben lehet elfogadni, ha az a javaslattevőnek munkaköri, szolgálati kötelezettsége volt; minden más esetben lényegileg újítás-bitorlás megállapításának és az ahhoz fűződő, megfelelő polgári jogi szankciók alkalmazásának volna helye.

A felelősség megállapításának feltételeit a vállalat, illetve harmadik személy bitorlása esetén részletesen elemzi Törő Károlynak az újítói jog reformjáról szóló tanulmánya;[5] az abban foglalt megállapítások szintén megerősítik azt, hogy a polgári jogi modellnek megfelelő szabályok egyöntetű következetes alkalmazása a gyakorlatban feltétlenül kívánatos.

III.

Újítás átadása, hasznosítás

A személyi és vagyoni jogosítványok tekintetében az újításnak *más-más vállalathoz történő átadása* esetén az újító személyhez fűződő és vagyoni jogait biztosítani kell. Az előbb említettek figyelembevételével az újítást elismerő vállalatot — származékos jogként — megilleti tehát a rendelkezés joga (R. 9. §).

Az eddig kifejtettek egyértelműen összhangban vannak a szellemi alkotások általános jogvédelmi elveivel és szabályaival. További elemzés során, az újítás általánosan elfogadott definícióját alapulvéve — nevezetesen a relatív újdonság kategóriát kihangsúlyozva — felvetődik a kérdés: milyen terjedelmű az újító, illetve a megvalósító vállalat részére biztosított jog? Ha ugyanis más vállalatnál (szövetkezetnél, intézménynél stb.) harmadik személy kezdeményezi a máshol már javasolt, esetleg már be is vezetett újítást, akkor ennek a javaslatnak már ő lesz a szerzője. Ekkor már e személyt illetik meg az újításból fakadó jogok, természetesen annak az esetnek a kivételével, ha valaki más újítónak javaslatát jogellenesen szerzi meg; ilyenkor a *bitorlás* valóban megállapítható, egyébként nem.

Ebből következik, hogy az újítást eredetileg elfogadó vállalat — a származékos joggyakorlás útján — sem szerez harmadik személyekkel szemben kizárólagos értékesítési jogot, így az újítás felett rendelkező vállalat, de effektíve az újító sem kap megfelelő jogvédelmet, ha az újítás megvalósításában más vállalat engedély nélkül felhasználja a már bevezetett újítást. (Szolgálati titok megsértése esetén a felelősségrevonás természetesen fennáll.)

Az alanyi jog *tartalmi* kérdéseivel szorosan függ össze az újító jogviszonyok problémaköre is, amely azok minősítése szempontjából befolyásoló szerepet tölt be.

Az újítások esetében *a javaslat előterjesztésével* az újító és az adott vállalat között *jogviszony keletkezik*, a feleket meghatározott jogok illetik és kötelezettségek terhelik. Ilyenkor kifejezetten újítói jogviszony keletkezéséről még nem beszélhetünk, jóllehet a jogok és kötelezettségek a későbbiekre jelentős hatással bírnak; ez azonban nem minősíthető polgári jogviszonynak, hanem a *szerződést megelőző*, quasi *előkészítő eljárásnak* csupán. Ha pl. a

[5] *Törő* Károly: Újítói jogunk reformja. Magyar Jog. 1975. 508—517. old.

vállalat a kötelezettségét megszegi, nevezetesen: elbírálásánál a határidőt nem tartja be, a javaslattevő jogvédelmét elsősorban a polgári jog rendelkezései, de — esetlegesen — más jogágak szabályai is biztosítják.

A személyi és a vagyoni jogok érvényesülése vonatkozásában jogdogmatikailag megalapozottan kockáztatható meg az a megállapítás, hogy az újító személyi jogai — a konkrét újítás tekintetében — dologi hatállyal, azaz mindenkivel szemben érvényesülnek és érvényesíthetők, míg a vagyoni jogosultságok szorosan kapcsolódván — legalábbis tipikusan — a felhasználási szerződéshez, relatív jogi hatályt reprezentálnak.

Ehhez kapcsolódik továbbá, hogy ha a vállalat a javasolt megoldást újításnak ismeri el és hasznosítani kívánja, a javaslattevővel *hasznosítási szerződést* kell kötni [R. 8. § (1) bek.]. A jogszabály — bár korábban a 29/1959. (V. 10.) Korm. sz. rendelet egyhónapos határidőt írt elő — nem tartalmaz rendelkezést a szerződéskötés határidejére vonatkozólag, így időbelileg is jelentős eltérések mutatkoznak. Nem egyedi jelenség, hogy az elfogadást követően huzamos ideig — néha évekig — tartanak a szerződés megkötésével kapcsolatos tárgyalások.

Amennyiben fontos gazdasági, politikai érdekek fűződnek a javaslatok gyors elbírálásához, ugyanúgy elvileg indokolt lenne a szerződéskötésre is bizonyos *keretek* megállapítása legalább a vállalati szabályzatban; a hasznos eredményt jelentő javaslat mielőtt bevezetése — ha a feltételek fennállanak — ugyanis elsőrendű érdeke a megvalósítónak.

A legproblematikusabb kérdés, hogy a javaslat elfogadása, sőt még a hasznosítási szerződés megkötése esetén sincsen kikényszeríthető alanyi jogosultsága az újítónak; a megvalósítás az elfogadó vállalat kizárólagos hatáskörébe tartozik, még *bírói úton sem lehet a vállalatot az újítás bevezetésére kötelezni* [R. 14. § (5) bek.]. Ennek célszerűségi indokait nem szükséges külön vitatni.

A hiányos szabályozás, a bizonytalan jogalkalmazási gyakorlat e kérdésben már a múlté, hiszen a jogszabály kifejezetten rögzíti, hogy az újítási szerződésekre, a rendeletben nem szabályozott kérdésekben a *polgári jog szabályai* az irányadók (R. 8. §), azaz adott esetben a szerződésszegés, esetleg utaló magatartás, vagy más polgári jogilag szankcionálandó tényállás alapján. Ezt kiegészítve indokolt volna, ha a vállalati újítási szabályzatok *kötelezően* előírnák azt a rendelkezést — amely a gyakorlati tapasztalatok alapján igen bevált —, hogy minden elfogadott újítás esetén hasznosítási szerződést kell kötni, s ennek elmaradása esetén a szabályzat a megfelelő jogkövetkezményeket is tartalmazná. A Ptk. 4. § (2) bekezdésében leírt az az *alapelv*, mely szerint „a polgári jogi viszonyokban kölcsönösen együttműködve és a szocialista együttélés követelményei szerint kell eljárni" — ilyen megoldás esetén realizálást nyerne.

A szerződéses kötelezettség és a reális teljesítésre való kötelezés között azonban nincsen egyenlőségjel; ebből következően — mint már említés történt — *a vállalat nem teljesítés esetén kártérítéssel tartozik,* amelynek mértékénél természetesen befolyásoló tényező az előkalkulált díj is. A vállalat felelőssége a polgári jog általános felelősségi, illetőleg kimentési szabályai szerint alakul. E nélkül ugyanis lehetőség nyílna arra, hogy a vállalatok realizálás nélkül lekössék az újításokat, ezáltal azokat másoktól elvonják s — esetleg visszaélésszerűen — az újítók megkárosításán felül a termelési, műszaki-gazdasági fejlődéshez fűződő össztársadalmi érdekek is sérelmet szenvedjenek.

Helyes ezért az a rendelkezés, hogy munkaviszonyban álló személy a munkáltató *tevékenységi körét érintő javaslatot* csak *a munkáltató engedélye* alapján nyújthat be más vállalathoz. Ugyanakkor azonban *nincs szükség engedélyre,* ha az újítás tárgyát képező megoldás a *balesetveszély* vagy az *egészségre káros körülmények csökkentését,* illetőleg a *munkahelyi körülmények javítását* célozza. Ezenkívül ha a megoldást a vállalat *nem kívánja hasznosítani* vagy hasznosítását az újítás elfogadásától számított egy éven belül nem kezdi meg, továbbá a saját tevékenységi körében hasznosított megoldás értékesítését — kivéve ha jelentős éredeket sért — a vállalat a hasznosítás megkezdésétől számított hat hónapon belül meg sem kísérli (R. 11. §).

Megjegyzendő az előbbiekkel kapcsolatban, hogy a társadalmi, vállalati ellenőrzés hatékonysága esetén ilyen magatartásra a gyakorlatban aránylag kevés esetben kerül sor.

IV.

Újításokkal kapcsolatos jogviták

Az újítói tevékenységgel összefüggő kérdések közül igen jelentős probléma az újító *jogvédelme,* az újítói minőség elismerése (erkölcsi és anyagi elismerés és annak mértéke).

Az újításokkal kapcsolatos jogviták elintézésének szabályait a korábbi rendelet igen *heterogén* módon állapította meg; mind a személyek körét, mind pedig az eljáró szerveket illetően. Az eljárásjogi kérdések beható elemzése alapján felmerült a *fórumrendszer* revíziójának szükségessége. Az újítási perekben is eljáró *munkaügyi döntőbizottságok* működése kedvezőtlen tapasztalatokat mutatott, rendkívül sok esetben alaki és tartalmi hiányosságok miatt került sor a határozatok megváltoztatására a felülvizsgálati eljárás során a bíróságok részéről.

Mindezeket a szempontokat figyelembe véve — más fontos tényezőkkel együtt — a bíróságokról szóló *1972. évi IV. törvény* végrehajtásával összefüggő egyes kérdésekről kiadott

45/1972. (XII. 30.) MT sz. rendelet az újítási jogviták elbírálását *bírósági* hatáskörbe utalta.

A hatályban levő jogszabály szerint „a javaslattevő az általa benyújtott újítási javaslattal kapcsolatos *bármely sérelem* esetén az illetékes szakszervezeti szervhez, illetőleg a szövetkezeti felügyelő (ellenőrző) bizottsághoz fordulhat" [R. 14. § (1) bek.].

Még jelentősebb az a rendelkezés, amely az *egységes jogorvoslati rendszer* követelményének tesz eleget. Ennek megfelelően az újítással — különösen az újító anyagi elismerésével, a pályázattal, a feladattervvel, az újítás átadásával — kapcsolatos viták eldöntése *bírósági* útra tartozik. A bírósági út igénybevételének nem előfeltétele az előzőkben említett eljárás megindítása, illetőleg lefolytatása [R. 14. § (3) bek.]

A statisztikai adatok szerint az utóbbi években az *újítási perek száma* országos viszonylatban *csökkent,* ami az újítási javaslatok számszerinti visszaesésének is egyik természetes következménye. Az újítási jogviták központi problémája végső fokon az anyagi elismerés, illetve annak mértéke körül forog.

Az érdekek összeegyeztetése különös jelentőséggel bír az újítási ügyekben. Ezeknek a pereknek jelentőségét fokozza az a vállalati érdek, amely az újításokhoz fűződik, másrészt pedig az a tény, hogy az újítások biztosítják a dolgozóknak az alkotás szabadságát, annak széles lehetőségeit nyitják meg.

Fontos érdek, hogy az újítók minél gyorsabban kapják meg a szellemi alkotásért járó erkölcsi és anyagi elismerést, ugyanakkor a bíróságnak a társadalom (vállalat) érdekeit is szem előtt kell tartania, amelynek rovására nem mehet az újítási díj iránti alaptalan igény sem.

A jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiről szóló *14/1973. NET határozat* 18. pontja is hangsúlyozza, hogy újítási ügyekben az állampolgároknak az alkotó munkájuk ellenértékét meg kell kapniuk.[6] A bíróságoknak arra is törekedniük kell, hogy alaptalan újítási díj kifizetésével a vállalatok ne rövidüljenek meg.

A perekben vitatott anyagi elismeréssel kapcsolatos *értékek összege* széles skálájú, egészen alacsony összegtől millióig terjedő nagyságig fordulnak a vita eldöntése végett a bírósághoz az érdekelt személyek, szervek. Ez a tény pedig önmagában is bizonyítja e kérdésnek nagy jelentőségét, az eljárások során a vitatott kérdéseknek alapos, elemző értékelését.

A többi perben az újítás fogalmával (munkaköri kötelesség), a hasznosítással, a társszerzőséggel, az esetleges közreműködési díjjal és az eljárással kapcsolatos kérdés szerepel.

Az újítási pereknél relatíve magas az ügyeknek ún. *„intenzitása",* ami azt tükrözi, hogy ezekben általában szélesebb körű bizonyításra, szakértők véleményére, ügyiratok, szabályzatok beszerzésére stb. az átlagosnál több időt kell fordítani, amely a *perek elhúzódását* eredményezi. Ez nem szolgálja sem a vállalatok, sem pedig az újítók érdekeit. Az eljárás során közreműködő szakértők munkájának színvonala sem mindenkor kielégítő.

Tapasztalat az is, hogy éppen azok a perek végződnek megszüntetéssel vagy zárulnak egyezséggel, amelyeknél az eljárás hosszú idő után sem nyert még ítélettel befejezést.

V.

Az anyagi fedezettel kapcsolatos kérdések

A témakörrel összefüggésben az újítói tevékenység *anyagi elismerésével* és az *újítási díj forrásával* kapcsolatos néhány problémára térünk ki.

A gazdaságirányítási reform előkészítésének és bevezetésének időszakában a *15/1967. (V. 6.) GB sz. határozat* szabályozta a találmányi és újítási rendszer továbbfejlesztésének főbb elveit, s ebben előírta *sokrétűbb* anyagi elismerési formák alkalmazását. Az egységes központi díjazási rendelkezések mellett felhatalmazást adott a vállalatoknak, hogy sajátos viszonyaikra figyelemmel differenciált anyagi ösztönzési rendszert alakítsanak ki.

Az anyagi elismerési formák *két* csoportot alkottak: a) munkabérszerű juttatások, b) újítási díj. *Kogens* rendelkezése volt a jogszabálynak, hogy a műszaki fejlesztéssel hivatásszerűen foglalkozó dolgozók (vezető állásúak, a termelést irányító magasabb beosztású műszakiak, kutatók, fejlesztők és tervezők) kizárólag a következő elismerésben részesülhettek: megfelelő mértékű alapbéremelés, prémium, jutalom vagy egyéb juttatás (pl. a hasznos eredmény megállapodás szerinti százaléka).

A szabályozás *célkitűzése* volt olyan feltételek megteremtése, amellyel növelni lehet az értékes alkotótevékenységnek díjazását. Az anyagi ösztönzés *változatos* formáinak alkalmazásával elvileg lehetősége nyílt a vállalatoknak arra, hogy elsősorban azoknak a teljesítményeknek díjazására biztosítson munkabérszerű juttatást, amelyeket a vállalat eredményes működése szempontjából leginkább tart elismerésre érdemesnek, akár munkakörön belüli, vagy a munkaköri kötelességet meghaladó teljesítményről van szó. Mivel az önállóság növekedésével szükségszerűen érdeke a vállalatnak a *nagyobb nyereség* elérése is, s ennek legeredményesebb módja a műszaki fejlesztés színvonalának az emelése, ezzel a szabályozással a fenti cél eléréséhez a szükséges feltételek biztosítottnak látszottak.

E rendszerre való áttérés tapasztalatai azonban igen *negatívak* voltak, a mozgalom műszaki, gazdasági és politikai jelentőségének elismerése mellett a vállalatok döntő többsége

[6] 14/1973. NET-határozat a jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiről. Igazságügyi Közlöny 1973. június 25-i szám.

az újítói tevékenység szélesebb körű kibontakoztatására nem tett különösebb erőfeszítéseket. A nagy vállalatoknál, ahol a megfelelő fedezet a nyereséges működés eredményeként is biztosítva volt — bár ezt vitatják —, ez a szabályozás nem okozott problémát, az ezeknél szerzett tapasztalatok igen pozitívak.

Ugyanazok a gazdasági szabályozók azonban teljesen *ellenkező hatást* váltottak ki a népgazdaság egyéb területein, főleg a közép- és kis vállalatoknál, éppen azért, mert különböző adottságokkal rendelkező egységekről van szó. Különösen az eszközigényes vállalatok vannak hátrányos helyzetben, jóllehet a gépi felszerelések magas foka még nagyobb lehetőségeket támaszt, sőt követel a továbbfejlesztés irányában; de éppen ezeknél szűkebb a keret is a megfelelő elismerésre.

Visszatartó tényezőként jelentkezett az a nagyobb felelősség is, amely az egyszemélyi elbírálókra hárult, elsősorban a vállalati kollektíva irányában. Amíg a korábbi díjazási rendszerben a költségvetést terhelte az újítói díj, a kifizetés ellen a kollektíva részéről nem merült fel oly aggály, hogy az a terhükre történik; a kifizetés jogosságának felülvizsgálata külső szervek feladatát képezte. Miután a részesedési alap eltérő a vállalatoknál, hasonló értékű újításokért eltérő díjazás lehetséges, ezért olyan közhangulat is alakult ki, amely szerint az újítók nagyobb összeget visznek el a részesedési alapból, mint amennyivel hozzájárulnak annak növeléséhez.

Az egész díjazási rendszer struktúrája — a változatosabb ösztönzési formák kialakítása — arra az alapelvre épült, hogy a műszaki fejlesztéssel hivatásszerűen foglalkozók ne részesüljenek újítási díjban, sokkal ösztönzőbbek, jelentősebbek az egyéb formák. A különféle elismerési formák alkalmazása a gyakorlatban *nem vált be,* lényegében — ha különböző elnevezéssel is — az újítási díjjal történő elismerés volt az uralkodó forma.

E tapasztalatok alapján az anyagi érdekeltségi rendszer *jelenlegi* kialakításánál fokozottabban előtérbe került az egyéni, csoport és a társadalmi érdekek összhangjának elve; *megszűnt* az elfogadott és a bevezetésre kerülő újítások szerzőinek osztálybasorolása, a megkülönböztető anyagi elismerés.

A jogszabály kimondja, hogy az újítás hasznosítása esetén a szerzőt *újítási díj* illeti meg, amelynek megállapításánál tekintettel kell lenni különösen annak műszaki színvonalára, a hasznos eredményre, népgazdasági jelentőségére, a munkakörülményekre gyakorolt hatására, külkereskedelmi kihatására, valamint a termelékenység, a minőség és a költségek alakulására. [R. 6. § (1) bek.]

Külön kiemelendő, hogy az újítási díj kiszámításának módját és mértékét a hasznosítási szerződésben pályázatban vagy feladattervben kell meghatározni; megállapodás hiányában pedig az újítási díjat a bíróság állapítja meg. [R. 6. § (6) bek.]

Az irányadó s az előzőkben már felhívott GB határozat szerint az anyagi elismerést a *bérköltség,* illetőleg a *részesedési alap* terhére kell elszámolni. Ez arra az elvre épült, hogy a vállalati nyereség és annak növekedése összefügg a dolgozók teljesítményével; az újítás meghaladja a munkakörből folyó kötelességet, de semmiképpen nem esik túl a vállalat rendeltetési tevékenységén. Ha az újítás valóban gazdasági eredménnyel jár, az növeli a nyereséget és ezen keresztül a részesedési alapot nagyobb összeggel gyarapítja, mint a jogszabályok által korábban elért újítási díj.

Jelentős problémát okozott a gyakorlatban, hogy az anyagi elismerés elszámolását *külön jogszabályok* tartalmazták, az egységes rendelkezések hiánya egyenlőtlen helyzetet teremtett a vállalatok vonatkozásában (pl. ipari, közlekedési, kereskedelmi stb. vállalatok között). Számos módosító intézkedés után megvalósult az a régi törekvés, hogy az újítási díj forrásának — *legalábbis alapvető* — rendelkezései az *újítási jogszabályban* kerüljön meghatározásra.

A hatályos szabály szerint az újítási díjat a bérköltség, vagy a részesedési alap terhére kell elszámolni, azonban a bérszínvonalba (bértömegszabályozás esetén a bértömegbe) nem számítható bérköltségként lehet elszámolni a pénzben nem mérhető haszonnal járó olyan újítások díjait, amelyek a balesetveszélyt, az egészségre káros tényezőket csökkentik, a munkahelyi körülményeket javítják [R. 15. § (1—2) bek.].

A beruházások költségeit csökkentő, a kivitelezési határidőt rövidítő, a hatékonyságot növelő újítások díját a megfelelő beruházási fedezeti költségek terhére (vállalati saját forrás, állami pénzeszköz, illetve közös beruházás esetén a beruházók között megfelelő arányban) kell elszámolni [R. 15. § (3) bek.].[7]

Az újítási díjak fedezetéül szolgáló *vállalati forrással* kapcsolatos szabályozás kérdésében régóta és számos fórumon folytatott vitában még — a gyakorlati tapasztalatokat is figyelembe véve — jelenleg sem egységes a vélemény és megítélés, illetőleg nem látszik a rendelkezés egyértelműen megnyugtató megoldásnak.

Elvileg ugyanis vitatható a részesedési alapnak elsősorban forrásként történő rögzítése; ez az ösztönzés tekintetében is *negatív* hátránnyal jár. Részben belső ellentéteket eredményez a vállalaton belül az újítók és a többi dolgozók között, másrészt sokszor arra inspirálja a dolgozókat, hogy munkakörükön, vállalaton kívül hasznosítsák műszaki, szervezési alkotókészségüket.

---

[7] A végrehajtásról rendelkezik a 10/1975. (III. 1.) PM—MÜM számú együttes rendelet.

A tapasztalatok szerint a gazdasági eredményességet javító újítás általában önmaga biztosítja anyagilag a díjazás fedezetét, de a vállalati összeredménytől teljesen *függetlenül* nem lehet díjazni. Figyelembe kell venni viszont azt is, hogy a felosztható nyereséget egyébként számos pozitív és negatív tényező befolyásolhatja. Az újítások eredménye csak áttételesen jelentkezik a részesedési alapban, nem is minden esetben fejezhető pénzben mérhető módon.

Nem elhanyagolható jelentőségű az sem, hogy az újítások eredménye — a legtöbb esetben — *több éven keresztül jelentkezik,* ennek hatására huzamosabb időn át tisztán növeli a vállalati nyereségen keresztül a részesedési alapot, jóllehet a vállalatok általában egy évi hasznos eredmény figyelembevételével fizetik ki az újítási díjat.

Az eddigi korrekciók továbblépést jelentettek, a szabályozási rendszer merevségét feloldó intézkedéseket remélhetőleg — az újítómozgalom valóban tömegmozgalommá történő fejlesztése érdekében — újabbak fogják követni; ennek kimunkálása elsősorban a közgazdasági szakemberek feladatát képezi.

Bérczi Imre

A nők kriminalitásának jelentősége és jellegzetességei

A női bűnözés nemzetközi képe

A történelem tanúsága szerint a koronként és társadalmi rétegenként változó magatartási szabályokat minden időben nemcsak a férfiak, a nők is megszegték. Hozzá kell azonban tennünk, hogy azokban a kultúrkörökben, melyek a patriarchális családstruktúrára alapulnak, s melyeket a nő társadalmi passzivitása, a külvilágtól való kisebb-nagyobb elzártsága jellemez, a nő deviáns magatartásainak jó része nagyobb eséllyel maradt rejtett, mint a férfié. Korunkban már többet tudunk a nők körében gyakoribb deviáns megnyilvánulásokról, bár — a téma természetéből eredően — ez a tudásunk nagyfokú bizonytalansági tényezőt rejt magában. Kétségtelen azonban, hogy a különböző deviáns megnyilvánulásokban a nők aránya igen változó. Magas az öngyilkosságokban (különösen pedig az öngyilkossági kísérletekben) erősen növekvő jellegű az alkoholizmusban és egyes tőkés társadalmakban a kábítószerfogyasztásban. (Az FBI adatai szerint kábítószerbűntett miatt 1965-höz viszonyítva 1973-ban 1000%-kal több nő ellen indult büntetőeljárás, s ez abszolút számban kb. 70 ezer főt jelent!) Viszonylag alacsony azonban világszerte a bűnöző nők aránya. Mégis a bűnözés az a deviáns magatartásforma, melynek gyakorlatilag a legnagyobb jelentősége van. A női kriminalitás problematikája a szakirodalomban meglehetősen kidolgozatlan, bár sok figyelemre méltó jellegzetességet mutat és jelentősége, mint látni fogjuk, bizonyos országokban megnövekedett. Ezért talán nem érdektelen röviden áttekinteni a nők kriminalitásának helyzetét napjainkban és a női bűnözés sajátosságait magyarázó főbb nézeteket.

A világstatisztika adatai alapján a különböző államokban a női bűnözés arányai az összbűnözésen belül rendkívül változó képet mutatnak. (Az adatok értékelésénél egyébként igen nagy óvatossággal kell eljárni az egyes államok eltérő jogrendje, a jogszabályalkotásban és jogalkalmazásban, valamint a statisztikai adatszolgáltatási rendszerekben való eltérések miatt is.) Legkisebb a nők aránya a fejlődőben levő olyan országokban, ahol a nők nagy többsége még nem vesz részt a társadalmi életben és amelyekben igen erős vallási és hagyománykötöttségek, intenzív magatartásellenőrzés érvényesülnek. Így a legtöbb fejlődő és egyes távol-keleti országokban, valamint a latin-amerikai államokban a női kriminalitási ráta 5—7% között mozog. (Érdekes kivétel Thaiföld, itt ez a ráta 16—23%-os.) A legmagasabb pedig a nők aránya a múltban és jelenleg is ott, ahol az iparosodás, az urbanizáció, a népsűrűség a legintenzívebb, s ugyanakkor a nők többségükben hosszabb ideje vesznek részt a társadalmi munkamegosztásban. A legfejlettebb tőkésországokban ez az arány 17—18%, enyhén, de folyamatosan emelkedő irányzatú.

Nézzük a fentieket egy kissé részletesebben. Az európai országok jórészében a női bűnelkövetők aránya a század eleje óta — eltekintve a háborús és a háború utáni periódusokat, amikor ez az arány gyakran a háromszorosára is emelkedett — lényegében változatlan, 10—15% körül mozog, ha a kisebb magánvádas cselekményeket és vétségeket nem számítjuk. Néhány iparilag fejlett országban azonban — így az NSZK-ban és Franciaországban — arányuk a hetvenes években 16—18%, és az 1960-nal kezdődő idősort figyelve, folyamatos jelleggel „töretlenül" emelkedő irányzatú. Figyelemre méltó, hogy éppen a legjelentősebb bűncselekményfajtákban, így az élet elleni és vagyon elleni cselekményekben arányuk a globális aránynál lényegesen magasabb (20—25%) és szintén állandóan emelkedik.

Az FBI publikált adatai szerint 1960-ban az USA-ban még csak 11% volt a nők aránya az összbűnözők között. Ez a szám 1970-re 14,5%-ra, de ha csak a súlyosabb cselekményeket számítjuk, 17%-ra emelkedett és azóta

is tovább nő. Ezen belül állandó és erősen emelkedő rendet mutatnak a vagyon elleni nem erőszakos elkövetési formák. Így az egyszerű lopások 28, a sikkasztások és csalások 23—27%-át követik el nők. A szándékos emberölésben és gyilkosságban való részesedésük 15—20%-os.

Az arányszámok azonban önmagukban nem elegendőek a kriminalitás mennyiségi jellemzőinek kifejezésére. Az abszolút számok és a gyakorisági mutatók alakulása a női bűnözés területén már lényegesen kedvezőtlenebb képet mutat, mivel a tőkésországok többségében általános jelenséggé vált az, hogy a női bűnözés volumene gyorsabban növekszik, mint a férfiaké, jóval meghaladva a népességnövekedés ütemét, még azokban az országokban is, ahol arányuk egyébként közepes vagy alacsony. A női kriminalitás szempontjából legfertőzöttebb országokban pedig a gyakorisági mutatók tanúsága szerint 1963 és 1973 között a nők bűnözése kétszer-két és félszer olyan gyorsan emelkedett, mint a férfiaké. Ezzel szemben a szocialista országokban a női kriminalitási szint alakulására általában a stagnálás jellemző, bizonyos fluktuáció mellett.

Magyarországon a nők részesedési aránya a bűnelkövetők között 13—16%, így eléri ugyan az említett tőkés országokét, ez a viszonyszám azonban — bár némi fluktuációt mutat — globálisan nem emelkedő irányzatú. Ez azt jelenti, hogy 1966 és 1974 között évente hazánkban 9—14 ezer nő ellen indult eljárás. Ezen belül átlagos részesedésüknél magasabb a nők aránya pl. több, nem erőszakos vagyon elleni bűncselekményben és az élet elleni cselekményekben. Így a társadalmi tulajdon elleni sikkasztások 20—26%-át (abszolút számban évi 2—3 ezer fő), a személyi javak elleni lopások 18—24%-át (évi 1,2—2,2 ezer elkövető) követik el nők. Az egyszerű és minősített befejezett emberölésekben — figyelmen kívül hagyva a gondatlan emberölést, de beleszámítva a gyermeköléseket is — a nők aránya 24—35%. Ez évi 40—70 elkövetést jelent.

A női kriminalitás jellegzetességei

A női kriminalitás nemzetközi és hazai képét tekintve kétségtelen tehát, hogy az eltérő társadalmi és jogrendek ellenére mindenhol, a múltban és a jelenben egyaránt, a nők aránya az összelkövetők között — kivéve az olyan specifikus cselekményeket, melyeket csak nők követhetnek el, vagy túlnyomóan ők szoktak elkövetni, s melyekről ezúttal nem szólunk — jóval a férfiaké alatt marad. Ennek okát a szociológusok és kriminológusok általános világnézeti beállítottságuktól függően különböző-képpen magyarázták és magyarázzák. Ezek az elméletek alapkoncepciójuk szerint két nagy csoportra oszthatók: genetikai-biopszichológiai, valamint szociológiai-szociálpszichológiai megközelítésekre. A múltban — a századvégtől a második világháborúig — inkább az előbbi, napjainkban inkább az utóbbi megközelítés az általánosabb.

A biológiai irányultságú megközelítések lényege az, hogy a nő a priorilag adott, tehát a társadalmi változásoktól független, „örök természetére" utalnak. Ez pedig azt jelenti, hogy a nő nemi adottságainak: élettani fázisainak, viszonylagos fizikai gyengeségének, passzivitásának, befolyásolhatóságának kiszolgáltatott lény, akit a félelem, a mások iránti részvétre való hajlam, a fokozott gátlások nagyobb mértékben tartanak vissza a bűnözéstől, mint a férfit. E koncepció hívei szerint a nő sokkal kevésbé kriminális lény, mint a férfi, s ha mégis bűntettet követ el, ilyenkor mintegy megtagadja saját nőiességét azáltal, hogy „a férfi részére fenntartott birodalomba merészkedik". Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a biopszichológiai beállítottságon belül is az egyes szerzők között jelentős különbségek, sőt gyakran szinte humorosnak tűnő ellentétek vannak. Így pl. a moralitás kérdésében Lombroso a nőt nemcsak fizikailag, de pszichikailag is alsóbbrendűnek tartja: „Erkölcsi kisebbrendűsége fizikai és intellektuális alacsonyabbrendűségének természetes következménye" — mondja,[1] ugyanakkor a századvég más szerzői viszont éppen a nő morális „magasabbrendűségét" hangsúlyozzák, mint jellegzetességet, mely részben megmagyarázza az alacsonyabb bűnözési rátát. Több szerző — Lombroso nyomán — kiemeli a nő konzervativizmusát, mint a bűnözés ellen ható tényezőt, s amely biológiailag adott tulajdonság. Mások viszont éppen a konzervativizmus ellentétét tekintik tipikusan nőiesnek. W. Sauer pl. kifejti, hogy a nő nagyobb alkalmazkodó képessége egyúttal nagyobb változásra való képességet jelent. „Szereti, sőt keresi a változatosságot, hogy az új dolgot üdvözölhesse, miközben a férfi kitart a régóta meglevő mellett."[2]

Számos ilyen ellentétes nézetet lehetne még említeni a nők azon „általános és természettől adott" tulajdonságai tekintetében, melyek kriminológiailag relevánsak. Mindezekben azonban — akár régiek, akár újak — közös az a vélekedés, hogy itt stabil, meg nem változtatható, a társadalmi fejlődés által nem befolyásolt jegyekről van szó.

Újabban egyesek a kromoszóma-kutatásokra hivatkozva úgyvélik, hogy a nemi kromoszómák által meghatározott, tehát genetikailag adott konstitúció önmagában is egyike a kriminalitásra való hajlamot determináló tényezőknek. Angol kutatók írják a következőket:[3] „. . . az Y

---

[1] *Lombroso, C.—Ferrero, G.*: Das Weib als Verbrecherin und Prostituirte. Hamburg, 1894. 155.old.

[2] *Sauer, W.*: Kriminologie als reine und angewandte Wissenschaft. Berlin, 1950. 78. old.

[3] *Cowie, J.—Cowie, V.—Slater, E.*: Delinquency in Girls. London, 1968. 170—174. old.

kromoszóma a pszichoszomatikus konstitúció férfias irányba való fejlődését határozza meg, és ez a férfiasság mint olyan, az, amely prediszponál a bűnözésre, különösen annak maszkulin típusaira ... oly módon, hogy minél nagyobb fokú a férfiasság, annál nagyobb fokú a bűnözésre való hajlam." Természetesen azzal ők is tisztában vannak, hogy semmi tudományos adat nincs annak feltételezésére, miszerint az Y kromoszóma és a bűnözés között közvetlen kapcsolat lenne. Szerintük azonban azt, hogy a férfiasság, különösen pedig ennek fokozott jellege kapcsolatban van a bűnözéssel, bizonyítja pl. az is, hogy mindkét nembeli fiatalkorú bűnözők zöme magasabb növésű, mint az átlag. Sem ezek az angol kutatók, sem más, mai genetikai irányultságú kriminológus azonban nem mellőzi teljesen a társadalmi-környezeti faktorok bizonyos fokú elismerését. A biológiai determinizmus ma már nem kizárólagos. Ennek ellenére rendszerint könnyen megállapítható a kutató alapirányultsága. A biopszichológiai szemléletmód mellett ugyanis a társadalmi tényezők csak másodlagosak, a döntő szerepet a a társadalmi változásoktól, ezen belül a környezeti hatásoktól független biológiai erők töltik be.

Ma már azonban a polgári kriminológusok többsége is — különösen Észak-Amerikában, ahol a legtöbb kriminológiai kutatást végzik — szociológiai irányultságú és ezt érvényesíti akkor is, amikor a női bűnözés csekélyebb volumenére, valamint egyéb jellegzetességeire keres magyarázatot. Ezek a kutatók felhívják a figyelmet arra az egyébként általunk is helyesnek tartott felismerésre, hogy a testi tények jelentőségét a társadalomban élő ember életében elsősorban az szabja meg, hogy szűkebb és tágabb környezete annak milyen szerepet tulajdonít, s hogy a női bűnelkövetőt is csak társadalmi szerepével való összefüggésben lehet megérteni.

A biopszichológiai beállítottságúak pl. a nők csekélyebb kriminalitása magyarázatánál jelentősnek tartják a nő kisebb fizikai erejét. Igen jellemző a szociológiai nézőpontra, és az előző gondolatokat jól illusztrálja az a válasz, melyet e progresszívebb koncepciójú kutatók erre adnak, így többek között Otto Pollak, amerikai szociológus.[4] Pollak kifejti, hogy korunk technikai realitásai iránt való különös érzéketlenségről tesznek tanúságot azok a szerzők, akik szerint a nők — fizikai erejük csökkent volta miatt nem képesek bizonyos bűntetteket elkövetni. Nehezen képzelhető ugyanis el, hogy az a nő, aki elég erős ahhoz, hogy a háztartásban, a mezőgazdaságban és a gyárakban fizikai munkát végezzen, ne lenne fizikailag képes egy fegyver ravaszának meghúzására (ne felejtsük, amerikai szerzőről van szó), vagy a betörőszerszámok kezelésére. A fizikai erő hiánya mint elsődleges, közvetlen visszatartó ok, fennállhatott azokban az időkben, amikor a bűnözők súlyos és durva mechanikai eszközöket használtak. Ma azonban, amikor a fizikai erő egyre kevésbé szükséges mechanikai eszközeink használatához, e magyarázat elveszti validitását. Másról van itt szó, mondja Pollak, mégpedig a társadalmi-kulturális sztereotípiák működéséről. Kultúránk meghatározza az elvárt helyes női magatartás sztereotípiáit. Ennek értelmében a nőtől idegen a fizikai erőszak általában és a fegyverhasználat különösen. De — egészen a legutóbbi időkig — a háztartás kivételével nem foglalkozott mechanikai eszközökkel sem. Mindezek kívül estek tradicionális működési körén. „Márpedig az erőszakos bűnözők legfőképpen vagy a harcos, vagy a lakatos munkamódját utánozzák", így a működési szféra kriminális vonalra terelése a férfinél sokkal kevésbé tér el normális szerepkörétől. Ez a magyarázata annak, hogy az erőszakcselekmények tettesei között miért elenyésző a nők száma, és ez részben megvilágítja az összbűnözésben való csekélyebb részesedésüket is. Pollakkal együtt más szerzők is hangsúlyozzák, hogy a nőnél az erőszakos eszközök alkalmazásának kerülését inkább a fixálódott magatartásminták, mint a testi gyengeség magyarázzák. Itt jegyezzük meg, hogy a technikailag fejlett társadalmakban a fizikai erő szerepe egyébként a férfi kriminalitásában is csökkenőben van, s a „sikeres" bűnözői karrierhez inkább hozzátartozik a „fejlett technológia" és a jó intellektus, mint a nagy fizikai erő.

Otto Pollak tulajdonképpen nem tett mást, mint a polgári szociológia progresszív irányzatában általános szerepelméletet alkalmazta a női bűnözésre. A szerepelmélet — bár nem hatol a jelenségek mélyére és nem tárja fel a társadalmi szerepkörök és a magatartási sztereotípiák szükségszerű kapcsolatát a termelési viszonyokkal — legalábbis a felszínen, helyesen tükrözi a deviáns magatartások, ezen belül a bűnözés kapcsolatát a környezet részéről ható erőkkel. A bűnözési ráta az elmélet értelmében azért különböző mértékű a két nemnél, mert a társadalom más lehetőségeket nyújt és más elvárásokat támaszt velük szemben, vagyis más szerepet jelöl ki számukra. Az e vonatkozásban többé-kevésbé hasonló patriarchális típusú osztálytársadalmakban a nő számára általánosan kijelölt biológiailag aktív, de társadalmilag passzív szerepkör az, amely a bűnözési rátát alacsonyan tartotta, ezen belül pedig a női bűnözés későbbiekben említésre kerülő jellegzetességeit kiformálta. A nővel szemben támasztott egyik legfőbb „negatív elvárás" az, hogy ne legyen nyíltan agresszív. Bár ma már a legtöbb pszichológus és kriminológus egyetért abban, hogy az alapvető emberi impulzusok mindkét nemnél azonosak, a női népesség zömének magatrtását ma még világszerte sok tekintetben a hagyományos szerepfeladatok és elvárások kormányozzák. Ez teljesen érthető, hiszen mint tudjuk, az alap változásait a felépítmény

[4] *Pollak*, Ö.: The Criminality of Women. Philadelphia, 1950.

változásai csak bizonyos késéssel követik, s ebben is legkésőbb az érzelmi-tradicionális áramkörbe kapcsolt beidegzettségek változnak. Ilyen az agresszió kerülése is, pontosabban ennek manifeszt formái helyett áttételes, „kerülőutas", rejtettebb formák alkalmazása, mely megmarad a fejlődés azon szakaszában is, amikor a nők nagy része már kilépett a társadalmilag passzív szerepkörből, tömegméretekben kapcsolódva be a társadalmi munkamegosztásba.

Itt joggal merülhet fel az a kétely, hogy vajon helyesen kerül-e egymás mellé egy olyan pozitív jelenség, mint a társadalmi aktivitás, olyan negatív jelenséggel, mint az agresszió, s hogy vajon nem különös-e egy olyan, a társadalom számára hasznos jelenséget, mint a női bűnözésnek a férfiéhez viszonyítva csekélyebb volta, egy lényegében retrográd jelenséggel, a hagyományos elvárásokhoz való ragaszkodással magyarázni.

Az agresszió azonban nemcsak fizikai támadást, erőszakot jelent. Bizonyos szocializált agressziós feszültség szükséges minden kezdeményező, dinamikus, aktív cselekvésformához, a társadalmi szervezés-vezetés lendületéhez, általában a vezetői és az alkotói tevékenységhez. Az agresszió — a szónak nem köznapi, hanem pszichológiai jelentésében — nem feltétlenül negatív előjelű értékelését az szabja meg, hogy mi a tartalma, milyen célok felé irányul. A társadalmi aktivitás megkíván bizonyos fokú, pozitív célok érdekébe állított agressziót. Ami pedig a női bűnözést illeti, az én álláspontom is az, hogy az alacsonyabb ráta egyik oka bizonyára azoknak a magatartásmintáknak a fixálódása, melyeknek keletkezésükkor és azt követően még századokig — végső soron a termelőerők fejlődésétől függően — szükségszerű szerepük volt, ma azonban már nincsenek összhangban a nő új társadalmi szerepével, melyet a munkamegosztásban való gazdaságilag nélkülözhetetlen és egyre általánosabbá váló bekapcsolódása mind a szocialista, mind a fejlett tőkés társadalmakban megszab.

A női kriminalitásnak azonban a férfiakénél alacsonyabb volumen csak egyik, bár legfőbb jellemzője. Egyéb jellemzőit, jellegzetességeit illetően is megoszlik a kriminológusok álláspontja. Egyes polgári kriminológusok, így Exner, Reckless, Amelunxen, Mergen nemcsak túlhangsúlyozzák, de valósággal misztifikálják e jellegzetességeket, azt állítva, hogy a női bűnözés annyira önálló probléma, hogy azt nem is lehet az általános bűnözés részének tekinteni, törvényszerűségei sajátságosak és a bűnözésre alkalmazott „férfi-centrikus" elméletek tisztázatlanul hagyják a téma legfőbb kérdéseit. Mergen nyugatnémet kriminológus pl. azt vallja, hogy a női kriminalitást mint specifikus, önálló problémát kell tanulmányozni, mert téves eredményre vezet, ha arra a kriminológia általános szempontjait alkalmazzuk, s a nők cselekedeteit a férfiak számára megformált mértékkel mérjük. Mások viszont, például Plaut, Göppinger, Mannheim afelé hajlanak, hogy nem létezik semmiféle tudományosan bizonyítható olyan specifikus női személyiségjegy, amely a kriminalitás szempontjából releváns lenne, ennek megfelelően a női kriminalitás egészében sem olyan, amely indokolttá tenné, hogy önálló törvényszerűségeiről beszélve, azt a férfi kriminalitásától elszakítva vizsgáljuk. Kétségtelen, hogy a női bűnözés jellegzetességeinek abszolutizálása, sőt misztifikálása mögött egyoldalú biopszichológiai látásmód húzódik meg, s ha elfogadnánk „teljesen önálló probléma" voltát, ez azt jelentené, hogy a női bűnözés nem a mindenkori társadalmi valóságba ágyazott, annak változásaival összefüggő jelenség, amit pedig a történeti tények meggyőzően cáfolnak. A női bűnözés nem „öntörvényű", hanem bizonyos korrekciókkal és kiegészítésekkel a kriminalitásra vonatkozó általános törvényszerűségeket mutató történeti kategória. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lennének olyan jelentős sajátosságai, amelyeket tanulmányozni indokolt.

Az első ilyen sajátosságról, a viszonylag csekély volumenről már beszéltünk. Ezzel szorosan összefüggő és a polgári szakirodalomban erősen hangsúlyozott jellegzetesség az, hogy a női kriminalitást a latens bűnözés nagyobb mértéke jellemzi, mint a férfiét, ez pedig azt jelenti, hogy arányai ténylegesen jóval nagyobbak, mint amiről a számok tanúskodnak. Néhány polgári kriminológus egészen odáig jut, hogy a női bűnözést jéghegyhez hasonlítja, melynek csak kisebb része látható, sőt olyan szerző is akad, aki azt állítja, hogy „a nők által elkövetett, de fel nem fedett bűncselekmények száma ötször többre becsülhető, mint a férfiak titokban maradt bűntettei".[5]

Más szerzők kevésbé élesen fogalmaznak, de szinte minden polgári kriminológus egyetért abban, hogy a tényleges különbség a férfi és női bűnözés között az ismert adatoknál jóval kisebb, valamint abban, hogy a férfiak bűnözésében milyen felmérhetetlenül nagy a nők színfalak mögötti szerepe. Az, amelyet mint le nem leplezett felbújtók, pszichikai bűnsegédek, bűnpártolók betöltenek, nem is beszélve arról, amikor a férfiak nő miatt vagy érdekében követnek el súlyos vagy sorozatos bűntetteket.[6] A női bűnözés „hagyományos alábecsülése — írja Otto Pollak — része a férfiak öncsalásának, mely a nőről formált képben tükröződik, s mely egyfelől tagadja a nő bizonyos képességeit, másfelől egy tiszta és kedves lénnyé idealizálja, ártalmatlannak tartja, s ha mégis bűntettet követ el, a legtöbb kriminológus úgy véli, hogy ilyenkor megtagadja saját nőiességét".[7]

---

[5] *Damrow*, H.: Frauen vor Gericht. Frankfurt am Main, 1969. 12. old.

[6] *Pinatel*, J.: Criminologie. Párizs, 1963. *Mannheim*, H.: Comparative Criminology. London, 1965. 678. old. *Elmes*, F.: Just like a women. Police Review, 1971. 79/4107. *Hentig*, H. von: Zur Psychologie der Einzeldelikte. Der Mord. Tübingen, 1956.

[7] *Pollak*, O.: i.m. 139. old.

Miben látják a latencia különösen jelentős voltának okát ezek a kriminológusok? A legtöbben részben abban, hogy a nők igen nagy számban követnek el olyan bűncselekményeket, melyekről természetüknél fogva a hatóságok ritkábban szereznek tudomást, s amelyeknek nyomozásával speciális nehézségek vannak. Ilyen a magánvádas cselekmények nagy része, az üzleti lopások egy része, súlyosabb, de családi keretek között történt cselekmények: súlyos testi sértések, házközösségi lopások, ifjúság elleni bűntettek, valamint olyan közvádas cselekmények, amelyeknek a felderítése, illetve bizonyítása nehéz, így az illegális abortuszok passzív és aktív formája, a hamis eskü és a hamis tanúzás stb. Hentig kifejti,[8] hogy a férfi a zsarolás terén mennyivel sebezhetőbb, kiszolgáltatottabb, mint a nő, aki pl. mint titkárnő, alkalmazott, prostituált gyakran követ el zsarolást, de ritkán kerül bíróság elé, egyszerűen azért, mert a sértett óvakodik a feljelentéstől. A fenti cselekményeknek nemcsak a felderítése, de a bizonyítása is nehezebb, ezért is csökken tovább az elkövetőkhöz viszonyítva a nők aránya az elítéltek között.

A nők által viszonylag gyakran elkövetett bűntett típusok, vagyis kriminalitásuk struktúrájának jellegzetessége mellett a latencia jelentős voltának magyarázatát egyesek még abban is látják, hogy a nővel szemben kultúránkban a század eleje óta jelentős privilegiáltság érvényesül a büntető eljárás minden szakaszában. Pollak, Mannheim és Reckless egyaránt hangsúlyozzák, hogy ez a kedvezés megnyilvánul a nyomozás, az ítélkezés és a büntetésvégrehajtás során egyaránt. A legtöbb államban pl., amikor a hatóságok nem haboznak fiatalkorú férfiak, fiúk ellen azonnal eljárást indítani, azonos bűntett miatt lány ellen gyakran vagy egyáltalában nem indul eljárás, vagy egyszerű figyelmeztetéssel végződik. Korábban az angol törvények, de jelenleg is pl. a kanadai büntetőtörvénykönyv szerint a súlyosabb bűntetteket (kivéve a gyilkosságot és hazaárulást), a férje jelenlétében elkövető nőt úgy kellett tekinteni, mint aki kényszer hatása alatt áll, s mint ilyen, gyakorlatilag felmentésre jogosult. De a megvádolt és elítélt nőt is — a legtöbb országban — sokkal enyhébben kezelték és kezelik, mint a férfiakat. Mannheim azt állítja, hogy ez az a helyzet, amikor „a férfi dominanciája inkább a nők javára érvényesült ... mintha a törvényhozóknak rossz lett volna a lelkiismeretük, és tudatában a nők hátrányos helyzetének, speciális erőfeszítéseket tettek, hogy megvédjék az egyenlőség hiányának következményeitől". Itt Mannheim a század elejéről beszél, de tény az, hogy e törekvésnek hatása bizonyos mértékig a legtöbb tőkésországban napjainkban is érvényesül. Pollak szerint „ez a nagyvonalúság", mely jelentősen befolyásolja a bűnözési ráta alakulását, sok esetben egyáltalán nem indokolt, nem helyén való. Ő már ismert koncepciója alapján azt hangsúlyozza, hogy a női bűnözés mintegy elrejtőzik a nő hagyományos társadalmi szerepei mögé, s ez egyáltalában nem elhanyagolható veszélyt jelent.[9]

Álláspontom szerint bár egyesek, így elsősorban Pollak, kissé eltúlozzák a latencia nagyságát, jelentőségét a női bűnözésben főleg azáltal, hogy egyidejűleg nem veszik kellőképpen figyelembe, miszerint a sötét szám a férfiak bűnözésében is teljesen bizonytalan tényező, mégis kétségtelenül olyan jelenségre mutatnak rá, mellyel számolni kell, amikor napjaink tőkés társadalmainak női kriminalitását vizsgáljuk. Az is tagadhatatlan, hogy míg a polgári társadalom ítélete általában szigorúbb a magatartási szabályokat sértő, deviáns nővel szemben, ugyanakkor az adminisztratív megtorló intézkedések területén, bár nem általános jelleggel, valóban tapasztalható bizonyos elnézés. Ez a viszonylagos liberalizmus azonban csak addig terjed, amíg az állam alapvető érdekeit nem sérti. Politikai cselekményekre pl. nem vonatkozik, azok kíméletlen megtorlását nem mérsékeli a „gyengébb nemhez" tartozás.

Szocialista viszonyok között a latenciának a női bűnözés területén sincsen számottevő jelentősége. Ennek okát részben abban látom, hogy a társadalmi változások függvényében azoknak a bűncselekmény-típusoknak a gyakorisága, melyeknek nyomozása és bizonyítása fokozottan nehéz, csökkenőben, jelentőségük elenyészőben van (magzatelhajtás, zsarolás, házközösségi lopások, hamis vádak stb.). Részben pedig abban, hogy a fejlett szocialista országokban szinte teljesen megszűnt a nő korábbi, szűk mikrokörnyezetbe való bezártsága, a családok „belterjes" élete, márpedig a széles közösségbe való mind intenzívebb bekapcsolódás nem kedvez a deviációk, így a bűnelkövetés rejtve maradásának.

A latencia kérdéséhez még annyit indokolt hozzáfűzni, hogy az eddig elmondottak ellenére egyetlen szakember sem vonta és vonja kétségbe azt, hogy a nők bűnözési volumenje — nemcsak a hivatalos adatok tükrében, de a konkrét valóságban is — eddig minden társadalmi formációban jelentős mértékben elmaradt a férfié mögött, s így ezt a jelenséget a női bűnözés egyik fő jellegzetességének kell továbbra is tekintenünk.

A további jellegzetességeket vizsgálva általában ki szokták emelni az egyes bűncselekményfajták megoszlási arányában rejlő sajátosságokat, vagyis a női bűnözés minőségének, struktúrájának specifikumát. Ezt a kérdést már érintettük, de szükséges még röviden összefoglalni azokat a kategóriákat, melyekben a nők aránya — társadalmi rendre való tekintet nél-

[8] *Hentig* H von: i. m.

[9] *Reckless*, W.: The Crime Problem. New York, 1967. 148. old. *Mannheim*, H.: i. m. 692. old. *Pollak*. O.: i. m.

kül — általában magasabb, mint az összbűnözésben való globális részesedésük (nem beszélve az elkövetés természetéből eredően kizárólag vagy túlnyomóan nők által elkövethető bűncselekményekről). Mind Európában, mind az észak-amerikai országokban átlagos részesedésüknél magasabb a nők aránya a nem erőszakos vagyon elleni cselekményekben. Ezek minden általunk ismert bűnügyi statisztika szerint az összelkövetőknél is a cselekmények többségét teszik ki, de dominanciájuk a női bűnözésen belül sokkal kifejezettebb. (Jelentős és a fejlett országokban erősen emelkedő a bolti, főleg az önkiszolgáló kereskedelmi egységekben való lopások száma.) A legtöbb országban viszonylag magas a lopások mellett a csalások és sikkasztások száma, több országban eléri vagy meghaladja a 25%-ot még ott is, ahol a nők összbűnözésen belüli aránya csupán 10—13%. Az általános, összbűnözésen belüli aránynál szinte mindenhol magasabb a nők részvétele egyes igazságszolgáltatás elleni bűntettekben, mint a hamis tanúzás, hamis vád, valamint a rágalmazásokban és becsületsértésekben. Ami pedig igen jelentős, a súlyos élet elleni cselekményekben is, mégpedig oly módon, hogy az előre megfontolt szándékkal elkövetett vagy más minősített emberölésekben általában magasabb, mint az ölés nem minősített, egyszerű válfajaiban. Ugyanakkor egyöntetűen csekélynek, szinte elenyészőnek mondható az arányuk bizonyos más erőszakos cselekményekben. Így főleg a rablásban, betöréses lopásban, a hatósági közeg elleni erőszakban, de a közlekedési szándékos és gondatlan elkövetési változatokban is.

Természetesen ezek az arányok országonként változnak, de a főbb strukturális jellegzetességek mégis hasonlóak, s kétségtelenül mutatják, hogy bármilyen okból is, de a női bűnözés túlnyomó részét napjainkban éppúgy, mint a múltban, az erőszak kerülése jellemzi.

Kevésbé egyértelmű és az irodalomban sokat vitatott, előítéletekkel erősen terhelt a női bűnelkövető jellegzetes „munkamódjának" kérdése. Otto Pollak azt állítja, hogy tulajdonképpen nincs jellegzetes bűntett-típus az infanticidium (gyermekölés az anya által közvetlenül a szülés után) és a prostitúció kivételével, a nő minden bűntettet elkövet, de sajátos módon. Sajátossága pedig elsősorban álnokságában rejlik, melynek ugyan Pollak nem annyira biológiai (ahogyan egyes mai bírálói felróják), mint inkább társadalmi determináltságát hangsúlyozza, kiemelve, hogy a nőt a vele szemben támasztott elvárások mintegy rákényszerítették emócióinak és élettani folyamatainak leplezésére és ez az attitűd azután generalizálódott, deviáns cselekmények esetén pedig kifejezetten praktikusnak bizonyult. A leplező, kerülőutas, de legfőképpen az álnok, alattomos elkövetési mód az, amelyet mint a női bűnelkövetőre jellemzőt, Lombroso óta sokan hangsúlyozták, kedvelt példaként emlegetve a méreggel gyilkoló nő típusát. Az újabb kutatások eredményei azonban már nem illenek bele a korábban kialakult képbe. Ezen a területen is érvényes, hogy a nők maguk — és a bűnelkövető nők is — sokkal gyorsabban változnak a technikai-társadalmi változásoknak megfelelően, mint a róluk alkotott képünk. Így ma már a nők körében is ritka a méreggel való gyilkosság, hiszen ennek leleplezése rendesen biztosra vehető. Saját, nagyszámú és hosszú időt felölelő emberölést, illetve ennek kísérletét elkövetett nőkre vonatkozó vizsgálataink során azt találtuk, hogy elkövetőink kétharmad része nem kerülőutas, „nőies" elkövetési módokat, hanem brutális fizikai erőszakot, véres módszereket használt. Ezeknek nem jelentéktelen része igen kegyetlen módon járt el, s az alkalmazott erőszak gyakran sokszorosan ment túl az élet puszta kioltásához szükséges mértéken. Magatartásuk azonban korántsem volt alattomos, sem az eljárás során rejtekező jellegű.

Az elkövetés sajátos természetéhez tartozó jegyként említik a kriminológusok a kezdeményező készség hiányát, az olyan értelmű passzivitást, háttérben maradást, amely a felbújtás, a bűnpártolás, az orgazdaság viszonylag nagy számában tükröződik, tehát azt fejezi ki, hogy a női bűnelkövető inkább a segítő, mint a „porondra lépő", aktív szerepet kedveli. Kétségtelen, hogy ez még ma is jellemzi a női bűnözés nagy részét, azonban már korántsem általános, és egyre szaporodnak azok a jelek, melyek az ellenkező irányba mutatnak. Így különösen az USA és az NSZK vonatkozásában gyakori, hogy a nők aktív szerepet töltenek be a fegyveres bank-, repülőgép- és emberrablásokban, fogolyszöktetésekben, autóbusz utasainak fegyveres megtámadásában és kifosztásában, túszok ejtésében, sőt újabban elszaporodtak a női fegyenclázadások is. Bár ezek a jelenségek szórványosak és a tömegstatisztika arányait még nem változtatják meg, mégis figyelemre méltóak, mint viszonylag új és szaporodó jelenségek.

Csak viszonylag újak azért, mert a történelem ismer olyan korszakokat, amikor a nők részvétele a brutálisan erőszakos bűntettekben nem volt ritkaság. Így a XIV. században Angliában az országúti banditák között szép számmal akadtak nők, akik a korabeli feljegyzések szerint „kitűntek" a férfiakat gyakran felülmúló kegyetlenségükkel.[10] De nem is kell feltétlenül csak az erőszakcselekményekre és kizárólag külföldi példákra gondolnunk ahhoz, hogy megállapíthassuk: a női bűnözést ma már nem jellemzi olyan általános jelleggel a passzív, „másodhegedűs" szerepkör, mint hajdanában. A társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett bűncselekmények női elkövetőinek vizsgálata során hazánkban az 1972—1974. években

[10] *Pike*, L. O.: A History of Crime in England. London, 1873—6. Vol. 1. 255. old.

pl. azt találtuk, hogy a vizsgált ügyek női elítéltjeinek 60%-a vagy egyedüli tettesként követte el az 50 ezer forintot meghaladó kárt okozó tettét, vagy pedig, amennyiben társai voltak, az elkövetés kitervelése és végrehajtása terén kezdeményező szerepet töltött be. Úgy látszik tehát, hogy a nők kezdenek a bűnözésben is jóval aktívabb és önállóbb szerepet játszani, mint eddig. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy az átlagos női bűnelkövető típusos személyiségjegyeit tekintve, többnyire feltűnik az életvezetésre, interperszonális kapcsolatokra is jellemző passzív „elsodorhatóság", a tehetetlenségi nyomaték ereje, a személyiség-struktúra lazasága.

Részben ezzel magyarázza több kriminológus azt, hogy a női elítéltek között — a férfiakhoz viszonyítva — jóval több az alkalmi, egyszeri bűntettesek, kevesebb a visszaesők, a konok bűnözők száma. Azok a nők azonban, akik szokásos, vagy másképp „hivatásos" bűnözővé válnak, ismét bizonyos sajátosságokat mutatnak fel. Általában nem specializálódnak úgy, mint férfi társaik, egyszerre több vonalon működnek, ritkán van jellegzetes „munkamódjuk", amiből felismerhetők lennének, s mivel gyakran „nem tartják be a szakmai szabályokat", a „sokoldalú" hivatásos női bűnöző típusa mindig újabb rejtvényeket tesz fel a nyomozóhatóság számára.[11]

A fentiek átvezetnek ahhoz a további speciálisnak tartott jellemzőhöz, melynek értelmében a szokásos női bűnöző nagyobb mértékben tér el neme szociális és pszichológiai normáitól, mint a férfi bűnöző a sajátjától, vagyis mind szociológiai, mind pszichológiai szempontból deviánsabb annál. Az előbbi tekintetében kétségtelen, hogy míg a szokásos férfi bűnöző többnyire — bár extrém módon — „csak" kiélezi agresszivitásával, lázadásával, birtoklási és uralma alá hajtási törekvésével azt a tendenciát, melyet a patriarchális társadalmak uralkodó értékítélete — és a múlt hagyatéka nyomán bizonyos mértékben még a mi társadalmunk is — a férfi részéről természetesnek ítél meg, addig a női bűnöző olyan magatartást tanúsít, amely kihívóan ellentétes mindazzal, amit a közfelfogás nőiesnek tart. Jellemző az is, hogy nők esetében — bizonyos bűncselekmény-kategóriákat nem számítva — jóval ritkább a közös elkövetés mind a tőkés, mind a szocialista rendekben. A tőkés társadalmak bűnözésében oly jelentős kriminális szubkultúrákban (pl. a gengekben) a női bűnöző szerepe jelentéktelen, a nő akár alkalmi bűntettes, akár szokásos bűnöző, rendszerint a maga útját járja. Ennek azután megvan az a szociológiai és pszichológiai jelentősége, hogy nem részesül a bűnöző társak által formált közösség technikai és pszichikai támogatásában, de nem is kell normáikhoz alkalmazkodnia. Tudjuk, hogy a közösségi kohézióban való részesedés, valamint az adaptációs mechanizmusok napi működtetésének hiánya fokozza az elidegenedést és a deviáció irányában hat. Ezért, míg a kriminális szubkultúrához tartozó férfi bűnöző deviációja inkább az össztársadalomhoz viszonyítva az, addig a magányos női bűnöző deviációja mintegy totális boszorkánykört alkot, elidegenedése és mindenféle normától való különbözése egyre teljesebb lesz.

Pszichológiai téren mint jellegzetesség még az emelhető ki — a vonatkozó vizsgálatok tükrében — mind az alkalmi, mind a szokásos női bűnözőknél, hogy a férfiak arányánál jóval magasabb közöttük a neurotikusok száma, eseteik komplexebbek és egyesek szerint kezelésük jóval nehezebb. Ez nagy részben — véleményem szerint — arra vezethető vissza, hogy a rendelkezésünkre álló adatok alapján az alkalmi és szokásos női bűnelkövetőknél egyaránt sűrűbben és intenzívebben fordulnak elő az ún. mikrokörnyezeti ártalmak, elsősorban pedig a negatív családi körülmények kriminogén szerepe nagy a bűnözővé válás vagy akár az egy-két alkalommal való elkövetés genezisében.

A nagyszámú esetelemzésből következtető[12] polgári kriminológusok azt állítják, hogy a fiatal női bűntettesek családi kapcsolatai különösen az anyához fűződőek, lényegesen roszszabbak, mint a fiúké, de a felnőtt női bűnözők is általában kevesebb családi bázissal rendelkeznek. Általános tapasztalatként jelölik meg a súlyosan zavart otthoni légkört, felhívva a figyelmet arra, hogy a kriminogén hatás gyakoribb a feszült légkörű, konfliktusokkal terhelt, de még együttélő, mint a ténylegesen felbomlott családokban, bár a tört családok aránya is kiemelkedően magas. Többen hangsúlyozzák, hogy míg a női bűntettesek esetében markánsabbak és gyakoribbak azok a környezeti ártalmak, melyek az érzelmi-családi körből erednek, ugyanakkor a férfiakénál kisebb a lakókörnyezet, az esetleges kriminális szubkultúra, valamint az össztársadalmi ellentmondások kriminogén hatása.

Az elmondottak azonban semmi esetre sem jelenthetik azt, hogy a női bűnözés etiológiája merőben különbözne a férfiétől, hiszen az emberi magatartásokat, így a bűnözést is, hasonló társadalmi erők alakítják, legfeljebb arról van szó, hogy bizonyos tényezők erőteljesebb szerephez jutnak. A bűnözés története azt mutatja, hogy a női kriminalitást csak a nő változó társadalmi szerepével való összefüggésben lehet megérteni, mert az lényegében nem más, mint a nő társadalomban betöltött szerepének torzított tükröződése.

[11] *Pollak*, O.: i. m. 139—161. old.

[12] Monahan például 6 éven át végzett kutatásokat Philadelphiában és 45 000 elítélt fiatal esetét elemezte. *Monahan*, Th.: Family status and the delinquent child. Social Forces, 1957. 250. old. További publikációk a témában: *Cowie*, J.—*Cowie*, V.—*Slater*, E.: i. m. 29. old. és 167. *Nye*, F. J.: Family Relationship and Delinquent Behaviour. New York, 1958.

A női bűnözés jelentősége

A női bűnözés korunkban ható jelentőségének, valamint jövőbeli várható alakulásának felmérésénél figyelembe kell vennünk azokat az újabban élesebben kifejezésre jutó jelenségeket, melyek a nők kriminális aktivitásának erősödését jelzik. Ebből indultak ki az ENSZ V., 1975-ben Genfben tartott bűnmegelőzési kongresszusán is a témával foglalkozó szakértők, azt az álláspontot foglalva el, hogy nemzetközi síkon a női bűnözés napjainkban minőségileg új, veszélyesebb arculatot kezd ölteni és annak növekedése előre jelezhető.[13] Egyéb nemzetközi fórumokon, valamint a szakirodalomban is egyre több szó esik a nők kriminalitásáról.

Ezek az újabban kifejezésre jutó vonások afelé mutatnak, hogy a női bűnözés kezd aktívabb, kezdeményezőbb, sőt erőszakosabb, valamint intellektuálisabb formákat ölteni. A női bűnözők számának növekedésével párhuzamosan az általuk elkövetett cselekmények jellege is kezd eltolódni a súlyosabb bűntettek felé, ezen belül részben az erőszakos, részben az intellektuális jellegű, nagy kárt okozó vagyon elleni cselekmények irányába.

Az előbbiek vonatkozásában gondoljunk itt arra, hogy egyre többször értesülünk arról, hogy a tőkés világ valamelyik országában ismét női szereplője, vagy éppen főszereplője van a fegyveres rablásoknak, emberrablásoknak, repülőgépeltérítéseknek, egyéb terrorcselekményeknek. Az elmúlt években nemegyszer nők szerveztek fogolyszöktetést, börtönlázadásokat, szálltak szembe a rendőrséggel.

Ezek a cselekmények ugyan a nagy statisztikai összefüggéseket még nem befolyásolják, de figyelmeztetnek arra, hogy valószínűleg egy olyan tendencia kezdetének vagyunk tanúi, amely a női bűntettesek aktivizálódása felé mutat. Nem elégednek meg már olyan általánosan az alárendelt, kisegítő jellegű szereppel, mint korábban, amikor például bankrablásoknál, betöréseknél és egyéb támadásoknál rendszerint csupán a figyelő, „falazó" vagy bűnségéd szerepét töltötték be. Ezeknek az erőszakcselekményeknek a jelentősége még akkor is nagy, ha számszerűen eltörpülnek a statisztikai összképet uraló kisebb, nem erőszakos vagyon elleni kriminalitás adatai mellett, melyek a női bűnözésre ma is általánosan és dominánsan jellemzőek. Jelentőségüket kiemelik még korunkban a tömegkommunikációs hatások is — szenzációkeltés, utánzási mechanizmusok —, felfokozva a társadalomra-veszélyességet.

A fentiek elsősorban az iparilag fejlett tőkésországokra vonatkoznak, s ezeken belül is legfőképpen azokra, ahol a társadalmi ellentmondások kiéleződése a legkifejezettebb. Az intellektuális típusú cselekmények területén azonban a szocialista országokban is emelkedik a női kriminalitás jelentősége. Az iparilag és kereskedelmileg fejlett tőkés és szocialista országokban egyaránt a nők átlagos kriminalitási arányuknál nagyobb mértékben vesznek részt csalásokban, sikkasztásokban, okirathamisításokban, helyenként meghaladva az összelkövetők egynegyedét. Tekintve, hogy ezek a károkozások gyakorta igen magas értéket képviselnek, a társadalomra való veszélyesség itt sem elhanyagolható.

Hogyan ítélhetjük meg végül is helyesen korunk női kriminalitásának jelentőségét?

A statisztikai adatok nem adnak felvilágosítást arról, hogy az egyes női bűnelkövetések jellegében hogyan alakul az aktivitás-passzivitás, a kezdeményező és kisegítő szerep aránya. Ez pedig kriminológiailag nagyon fontos kérdés és a női bűnözés jövő perspektívái szempontjából is döntő. A statisztikákat itt a világzerte végzett komplex kriminológiai kutatások egészítik ki, melyek arra mutatnak, hogy a női bűnelkövetések súlyosabb fajtáiban egy eléggé határozott aktivizálódási tendencia kezd kirajzolódni. A témával foglalkozó polgári kriminológusok arra hajlanak, hogy ez a folyamat a jövőben fel fog erősödni és nemzetközileg általános jelenséggé válik. Kétségtelen, hogy a társadalomellenes cselekményeknek, különösen pedig az erőszakcselekményeknek olyan eredőik vannak a tőkés világban — az ellentmondások kiéleződése, a megfelelő társadalmi intézkedésekkel nem kísért technicizálódás eldegenítő, anómiát szülő és fenntartó, elemberelenítő következményei —, melyek minden jel szerint a jövőben nem elhalványulni, hanem felerősödni fognak.

Mivel azonban a női kriminalitás nem a társadalmi-gazdasági alaptól független, öntörvényű jelenség, hanem a mindenkori összbűnözés része, a szocialista világban ilyen perspektívával nem kell számolni. A nők általános társadalmi aktivitásának elterjedése, a középszintű gazdasági vezetésben, valamint az ún. bizalmi állásokban való egyre tömegesebb részvétele azonban állandóan szélesedő alkalmakat jelent a vagyon elleni bűncselekmények intellektuális formáinak elkövetésére: sikkasztásokra, okirathamisításokra, vesztegetésekre és egyéb visszaélésekre. Hazánkban pl. az elmúlt évtized egyes periódusaiban a nők aránya elérte a 27%-ot a társadalmi tulajdon elleni sikkasztásokban.

Az elmondottak véleményem szerint arra mutatnak, hogy a női bűnözés kriminológiai vizsgálata többé nem elhanyagolható kérdés, indokolt nemzetközi képe alakulásának figyelemmel kísérése, hazai vonatkozásban pedig általában a vagyon elleni női kriminalitás, ezen belül különösen a társadalmi tulajdon elleni intellektuális jellegű bűnelkövetések etiológiai és morfológiai kérdéseinek az eddigieknél kiterjedtebb és mélyebb elemzése.

Raskó Gabriella

[13] A kongresszus anyagának előkészítő jelentése. VIII. 95., 96., 102. és 103. pont. (A Titkárság által kiadott memorandum.)

SZEMLE

Az új szerkezeti-jogi megoldások a varsói fővárosi vajdaság tanácsi szervezetében

A területi államhatalmi és államigazgatási szervek komplex reformjára, valamint az ország új államigazgatási területi felosztására a Lengyel Népköztársaságban az 1972-től 1975-ig terjedő időszakban került sor.

Ezek a mélyreható szerkezeti-jogi változások azzal, hogy a Szejm 1976. február 10-én elfogadta az alkotmány módosítását (6. fejezet), belekerültek a Lengyel Népköztársaság alkotmányának szövegébe.

Az alábbiakban a fontosabb új szerkezeti-jogi megoldásokat az újonnan kialakított Varsó fővárosi vajdaság példáján szemléltetjük.

1. A reform során Lengyelországban megszűntek a járások és — a területi igazgatás felosztásának önálló egységeiként — a települések is. A felosztás ez idő szerint kétfokú: a vajdaságok, valamint az alapegységek, amelyek közé tartoznak: 1. a községek (az egységek száma — 1629), 2. az összevont városok és községek (500 egység), 3. a városok (304 egység) és 4. a városi kerületek (21 egység).

49 vajdaságot alakítottunk ki, köztük 3 városi vajdaságot (a vajdaságok száma korábban 22 volt, ideszámítva a vajdasági státussal rendelkező 5 várost). Varsó a három városi vajdaság egyike. A fennálló társadalmi-gazdasági kapcsolatokra, valamint a varsói agglomeráció tervezett fejlesztési irányaira tekintettel az új vajdasághoz kapcsoltunk 20 várost, 25 községet, valamint 7 összevont várost és községet. Ezekhez az alapegységekhez kell számítanunk még Varsó 7 kerületét, hogy így megkapjuk a Varsó-fővárosi vajdaság területén működő alapfokú tanácsok rendszerét alkotó egységek teljes számát, amely 59-et tesz ki.

2. A reform megerősítette a lengyelországi nemzeti tanácsokat mint szocialista képviseleti szerveket, és — társadalmi-politikai jellegüket tekintve — úgy alakította ki őket, hogy megfeleljenek a legfelső államhatalmi szervnek — a Szejmnek. Az államhatalmi szerv és egyúttal a társadalmi önigazgatás (önkormányzat) alapfokú szerve az ország területi felosztásának minden egyes egységében — a nemzeti tanács. Éppen a reform eredménye, hogy a nemzeti tanácsokat úgy alakítottuk ki, hogy azok a társadalmi önigazgatás alapfokú szerveinek szerepében is megjelenjenek.

A legmagasabb rendű állami jogszabály, a Lengyel Népköztársaság Alkotmánya, az 1976. évi módosítás folytán szintén jóváhagyta és megerősítette ezt a fejlődési irányt: „Az államhatalom területi szervei és a városi és falusi dolgozó nép társadalmi önigazgatásának alapfokú szervei a községekben, a városokban, a nagyobb városok kerületeiben és a vajdaságokban a nemzeti tanácsok" — állapítja meg az alkotmány 43. cikke.

A tanácsok alkotmányból és törvényekből fakadó kötelezettsége az, hogy területükön irányítsák a társadalmi és gazdasági, valamint a kulturális fejlődés egész folyamatát, használják ki az összes tartalékokat az ország és a terület fejlesztésére, továbbá a társadalom szükségleteinek lehető legjobb kielégítésére. Ezeket a funkcióikat a tanácsok azzal valósítják meg, hogy jóváhagyják a társadalmi és gazdasági fejlesztési terveket (éves és ötéves időszakokra), a területi költségvetéseket (éves időszakokra), üléseiken megvizsgálják és megtárgyalják a terület összes kulcsfontosságú problémáit, különös figyelemmel azokra a kérdésekre, amelyeknek lényeges jelentőségük van a lakosság szemszögéből, továbbá a fejlesztés irányainak meghatározása szempontjából. A tanácsok ugyanakkor ellenőrzési és koordinációs funkciót is teljesítenek, mégpedig mind saját szerveik, mind pedig azon szövetkezeti és központilag irányított egységek vonatkozásában, amelyek területükön teljesítenek feladatokat.

A nemzeti tanácsok újonnan kialakított önigazgatási funkcióját a törvényhozó nem fejtette ki bővebben. Interpretációs szempontból fő útmutatásnak az tekinthető, hogy a tanácsok önállóan szervezik meg a lakosság szükségleteinek kielégítését területükön, mégpedig a helyi kezdeményezések sokoldalú felhasználása útján (a tanácstörvény 1. cikke). Az előrelátott irány: a tanácsok kezdeményezésének szélesebb körű kibontakoztatása, a tanácsok szorosabb összekapcsolása az önigazgatás egyéb formáival: a munkások, a parasztok önigazgatásával, a szövetkezeti és a települési önigazgatással, valamint a társadalmi szervezetekkel. Ennek oda kell vezetnie, hogy a dolgozók szélesebb körben vegyenek részt a tanácsok által meghatározott feladatok teljesítésében, és így az egész lakosság életfeltételeinek gyorsabb megjavításában.

A fővárosi vajdaság területén a hatalmi (hatósági) és az önigazgatási szerv funkcióit Varsó Főváros Nemzeti Tanácsa látja el. A tanács 200 tanácstagból áll, akiket egyrészt Varsó város területén másrészt pedig a Varsó-fővárosi vajdaság területén választanak.[1] A tanács szervei: a tanács elnöksége és a tanács bizottságai. A reform következtében tehát alapvetően megváltozott a tanács végrehajtó és igazgatási szervének, a város polgármesterének jogi helyzete, amire az alábbiakban még visszatérünk.

A reform alapvető módon változtatta meg a tanács elnökségének funkcióit is. A tanács elnöksége korábban a tanács végrehajtó és igazgatási szerve volt, s egyúttal ő volt a területi igazgatás testületi vezető szerve, s ugyanakkor a tanács mint képviseleti szerv munkájának szervezője is. A változás ezeknek a funkcióknak megosztásában áll: a tanács munkájának szervezője most a tanács elnöksége, mégpedig mint tiszteletbeli (nem hivatásos) tagokból álló, társadalmi összetételű testületi vezető szerv. Az elnökség ugyanakkor már nem végrehajtó és igazgatási szerv, nem az igazgatás vezetője.

Az új szerkezeti-jogi viszonyok új személyzeti rendre támaszkodnak. A nemzeti tanács elnöke egyúttal a tanács elnökségének elnöke is, helyettesei pedig helyettesei az elnökség elnökének minőségében is. Az elnökségben a tanács állandó bizottságainak elnökei is helyet

[1] A választásokra az 1976. január 17-i választási törvény — Dz. U., 1976. évi 2. sz., 15. tételszám — alapján került sor; Lengyelországban ezek voltak az első olyan választások, amikor a Szejm képviselőit csak a vajdasági státusú tanácsok tagjaival együtt választották meg.

foglalnak. A LEMP a nemzeti tanácsok elnökeinek tisztségére a területi pártszervek első titkárait jelölte. A tanácsok elnökhelyetteseinek tisztségeire viszont az Egyesült Néppárt és a Demokrata Párt jelölte területi funkcionáriusait.

A nemzeti tanácsokról szóló novellizált törvény biztosítja ennek a politikai-személyi összetételnek fennmaradását. Úgy rendelkezik nevezetesen, hogy a nemzeti tanács abban az esetben, ha a tanács elnökének vagy elnökhelyettesének megbizatása (mandátuma) megszűnik, erre a posztra a Nemzeti Egységfront illetékes bizottságának javaslatára nem tanácstagot is megválaszthat, ha ez a személy olyan társadalmi-politikai funkciót tölt be, amelyre tekintettel az előző elnököt vagy elnökhelyettest megválasztották (93. cikk).

A tanácsok elnökségei, jóllehet társadalmi munkát fejtenek ki, intenzíven dolgoznak. Az elnökség az évben általában 12 ülést tart. Ezeken az üléseken a terület kulcsfontosságú problémáit tárgyalja meg a következő ülések anyagainak előkészítése szempontjából, impulzusokat ad a tanács bizottságainak és a tanácstagoknak munkájukhoz, megvizsgálja a munkájukból adódó fontosabb problémákat, valamint ellenőrzi a tanács határozatainak végrehajtását. Az elnökség megszervezi és koordinálja a tanács bizottságainak munkáját, irányítja társadalmi tevékenységüket, különösen ellenőrzési tevékenységük kifejtését.

Megváltoztak azok a jogi rendelkezések is, amelyek szerint a tanácsok létrehozzák állandó bizottságaikat. Az alapelgondolás az, hogy kevesebb, de ugyanakkor káderszempontból erősebb bizottságokat alakítsanak. Az Államtanács irányelveivel[2] összhangban Varsó főváros nemzeti tanácsa mint vajdasági státusú tanács 7 bizottságot hozott létre: *1.* a gazdaságfejlesztési és területgazdálkodási bizottságot, *2.* a kommunális gazdálkodási, közlekedési és hírközlési bizottságot, *3.* a mezőgazdasági termelési bizottságot, *4.* a lakosság ellátásával és a szolgáltatásokkal foglalkozó bizottságot, *5.* az egészségügyi, szociális és környezetvédelmi bizottságot, *6.* az oktatási, művelődésügyi és kulturális bizottságot, *7.* a törvényességi és közrendészeti bizottságot.

A fővárosi vajdaság területén a városi nemzeti tanácsok a város nagyságától és a tanács tagjainak számától függően 4 vagy 5 állandó bizottságot alakítottak. Az összevont városok és községek nemzeti tanácsai 5, a községi nemzeti tanácsok pedig 4 állandó bizottságot állítottak fel. A varsói kerületi nemzeti tanácsok, amelyek közül mindegyiknek hatásköre a város 100 000 lakosnál többet számláló részére terjed ki, 6—6 állandó bizottságot létesítettek.

A tanácsok bizottságainak funkciói nem változtak. Továbbra is a tanácsok segédszervei, s mint ilyenek mindenekelőtt ellenőrzési tevékenységgel foglalkoznak, valamint — állandó kapcsolatot tartva a lakossággal és szervezeteivel — kezdeményező lépéseket tesznek a tanács és a tanácsi szervek felé.

Varsó főváros nemzeti tanácsa mint államhatalmi szerv irányítási funkcióit azzal teljesíti, hogy — főképpen a társadalmi-gazdasági tervről és a költségvetésről hozott határozatok útján — meghatározza az alapvető fejlesztési irányokat és feladatokat, támogatja a megvalósításukra irányuló társadalmi tevékenységet, valamint ellenőrzi a feladatok végrehajtására kötelezett egységeket. Ugyanakkor az említett tanács mint vajdasági státusú tanács meghatározza a területén működő többi nemzeti tanács tevékenységének általános irányát, valamint koordinálja e tanácsok tevékenységét.

3. A területi felosztás egységeiben az államigazgatás területi szerve a vajda illetve a város polgármestere, a községi elöljáró, az összevont város és község elöljárója, a város vagy a városi kerület elöljárója. Ők egyúttal a nemzeti tanács végrehajtó és igazgatási szervei is. Őket utasítja a tanács az általa megállapított feladatok végrehajtására, különösen a társadalmi-gazdasági terv és a költségvetés teljesítésére. A tanács ellenőrzése alatt fejtik ki tevékenységüket, de anélkül, hogy közvetlenül a tanács nevezné ki vagy hívná vissza őket.

Mint már említettük, a vajdákat és a városok polgármestereit[3] a minisztertanács elnöke nevezi ki. Csak három vajdaság vajdája és polgármestere (Varsó, Lódź és Krakkó) a kormány képviselője a maga területén, ami lényegesen megnöveli súlyukat. A nemzeti tanács szerepe az igazgatási szerv kinevezésénél lényeges, mert a jelölt kinevezésére „az illetékes nemzeti tanács véleményezése után" kerülhet sor (a tanácstörvény 45. cikke). Ugyanez a szabály érvényes a többi területi egység elöljárójára, akiket — a tanács véleményezése után — a vajda nevez ki, a fővárosi vajdaság, valamint a két további városi vajdaság esetében pedig a főváros, illetve a város polgármestere.

A tanács jogosult a kinevező szervnek javaslatot tenni a vajda, a polgármester vagy az elöljáró visszahívására.

A kettős alárendeltség elve valamelyest módosult. Lényegét az alkotmány 51. cikke adja vissza: „A területi államigazgatási szerv a magasabb fokú államigazgatási szervnek van alárendelve, a nemzeti tanács által meghatározott feladatok végrehajtásának körében viszont — az illetékes nemzeti tanácsnak.

A törvényhozó nem korlátozza a tanácsokat abban a tekintetben, hogy milyen feladatokat állapíthatnak meg a végrehajtó és igazgatási szerv számára. Ugyanakkor azonban kifejezetten fokozza a területi igazgatás vertikális alárendeltségét és a területi igazgatás szerveivel való rendelkezés jogát a kormány által megállapított feladatok vonatkozásában. Mint tudjuk, a tanács — társadalmi tevékenységet folytató szerv lévén — nincs abban a helyzetben, hogy foglalkozzék azzal a sok feladattal, amelyet a kormány naponta a területi igazgatásra bíz, s amelynek teljesítéséért ez az igazgatás szolgálati felelősséggel tartozik. A gyakorlatban e feladatkörök tehát nem azonosak. A tanács határozza meg a munkaprogramot, ő valósítja meg az általános irányítást, az igazgatás viszont végrehajtó — igazgatási funkciókat teljesít. Egyaránt valósít meg a

[2] Az Államtanács 1975. május 31-i határozata a nemzeti tanácsok bizottságainak fajtáiról és számszerű összetételéről, Monitor Polski, 1975. évi 17. szám, 107. tételszám.

[3] A tanácstörvény 44. cikkének értelmében polgármestert kell kinevezni minden 50 000 lakosnál többet számláló városban, továbbá mindazon városokban is, amelyek vajdasági székhelyek.

kormány által kiadott, törvényekbe és más jogszabályokba foglalt feladatokat és olyan feladatokat, amelyeket a nemzeti tanács határozott meg. Ezek a feladatok ugyan különböző alanyoktól származnak, de érdemi tartalmukat (tárgyukat) tekintve azonosak vagy hasonlóak (pl. feladatok a kommunális és a lakásgazdálkodás, a mezőgazdaság, a szolgáltatások területén).

A területi igazgatás tevékenységének tárgyi köre nagyon széles. E vonatkozásban a következő feladatcsoportokat különböztethetjük meg: *1.* olyan feladatok, amelyek a gazdaságirányítás területén és a szociális-kulturális szférában kizárólag a területi igazgatásra tartoznak, *2.* a területi igazgatás közreműködése a szervezetileg különálló, különösen szövetkezeti egységek által területi keresztmetszetben tervezett feladatok teljesítésében, és felügyelet gyakorlása ebben a körben, *3.* a területi koordináció megvalósítása a központi irányításba és tervezésbe vont egységek vonatkozásában, *4.* a lakosságot szolgáló igazgatási tevékenység — fizikai személyek ügyeinek intézése.

A reform következtében az ún. vélelmezett hatáskör (vagyis a hatáskör mindazon esetekben, amikor a jogszabályok nem határozzák meg kifejezetten az adott ügy intézésére hatáskörrel bíró szervet) az alapfokú szervekre került át. A fővárosi vajdaság területén 59 alapfokú államigazgatási szerv működik: 7 városi kerületi, 20 városi, 25 községi és 7 összevont városi és községi szerv. Ezeket az alapfokú szerveket az első fokú igazgatási szerv hatásköre illeti meg. A másodfokú igazgatási szerv a főváros polgármestere, aki a fizikai személyek egyéni ügyeiben végleges hatállyal határoz.

A területi igazgatás szervének monokratikus felfogásából következik az az elv, hogy ez a szerv felelős a területi igazgatás egész tevékenységéért. A reform alapvetően megváltoztatta az osztályoknak az igazgatási rendszerben elfoglalt szervezeti-jogi helyzetét. Míg korábban ezek az osztályok az államigazgatás önálló szervei voltak, ez idő szerint csak segédapparátusát képezik az illetékes területi államigazgatási szervnek. Az osztályok szervezetileg beolvadtak a területi hivatalokba, és ma csupán egymástól elkülönített belső részlegei az említett hivataloknak.

A minisztertanács rendeletében[4] foglalt rendelkezésen alapuló utasítás alapján minden területi államigazgatási szerv megállapította a neki alárendelt hivatal szervezeti szabályzatát, valamint azoknak a jogoknak körét, amelyeknek keretében bizonyos dolgozók jogosultak bizonyos meghatározott ügyek intézésére. Itt Varsó főváros polgármesterének két, a területi hivatalok működésének és hatáskörének szerkezeti-jogi elveit szabályozó utasításához kapcsolódunk.[5]

A szervezeti szabályzat megállapítja, hogy Varsó Főváros Hivatalának 24 osztálya van (különböző elnevezésű, de osztály státusával bíró szervezeti egységek), amelyek „a polgármesternek mint a területi államigazgatás szervének hatáskörébe tartozó ügyeket intéznek a polgármester által meghatározott körben" (4. §). A szervezeti szabályzat 12 csoportban sorolja fel az általános feladatokat (pl. a társadalmi-gazdasági tervek javaslatainak, a költségvetési javaslatoknak kidolgozása, az államigazgatási útra tartozó egyéni ügyek intézése), valamint — minden egyes osztályra vonatkozóan külön meghatározza, milyen feladatokat kell az osztálynak teljesítenie.

A polgármester fenntartotta magának és személyes jóváhagyásához kötötte mindazon ügyeket, amelyek neki mint a kormány képviselőjének tevékenységével függnek össze, azokat az ügyeket, amelyek a korábban hatályos jogszabályok értelmében a nemzeti tanács elnökségének vagy az elnökség elnökének hatáskörébe tartoztak. Fenntartotta magának továbbá a jogszabályok kiadását, a levelezést a kormánnyal, valamint a válaszadást azokra a panaszokra, amelyek az osztályok, az egyesülések és az igazgatóságok igazgatóinak és helyetteseinek működésével kapcsolatban érkeznek be.

Ugyanakkor az osztályok igazgatói és helyetteseik általános felhatalmazást kaptak arra, hogy a polgármester nevében intézzék a hatáskörükben maradt összes egyéb ügyeket. Az osztályok, az egyesülések és az igazgatóságok igazgatói gyakorolják a felügyeletet mindazon vállalatok és egyéb szervezeti egységek fölött, amelyek tekintetében a főfelügyeleti jog a város polgármesterét illeti meg. Ugyancsak ők gondoskodnak ezen vállalatok és szervezeti egységek munkájának összehangolásáról, koordinációjáról is. Ezek a hatáskörök nagyon kiterjedtek és szerteágazók — a Kommunális Építőipari Vállalatok Egyesüléséhez pl. 13 vállalat és 3 önálló üzem tartozik; a kulturális és művészeti osztály hatásköre 23 színházra, 20 művészeti iskolára és számos egyéb egység irányítására terjed ki.

Az említett második utasításban a főváros polgármestere irányelveket adott ki arra, hogy a fővárosi vajdaság területén hogyan és milyen tevékenységi körrel kell megalakítani az alapfokú területi hivatalokat. Ezekkel az irányelvekkel összhangban alakultak meg az egyenként 15 osztállyal működő városi kerületi hivatalok, a nyolc 20 000 lakosnál többet számláló városban a 9 osztállyal működő városi hivatalok, a többi városban, valamint az összevont városokban és községekben az osztályokra nem osztott városi hivatalok, végül a községekben az osztályokra ugyancsak nem osztott községi hivatalok.

Mint ahogy az a fentiekből látható, a reform mélyreható változásokat hozott a nemzeti tanácsok és a területi igazgatási szervek szerkezeti-jogi modelljében. A reform olyan feltételeket teremtett, amelyek lehetővé teszik, hogy az államhatalom területi szervei, az önigazgatási szervek, valamint az igazgatási szervek az eddiginél korszerűbben, hatékonyabban működhessenek, s magasabb színvonalon teljesítsék feladataikat a fejlett szocialista társadalom építésében.

Szpringer, Michal

JOGIRODALOM

JOGÉLET

A baráti szocialista országok állam- és jogtudományi intézeteinek igazgatói értekezlete (Bukarest, 1976. november 16—19.)

I.

Mióta 1962-ben a baráti szocialista országok Állam- és Jogtudományi Intézeteinek első igazgatói értekezletét Budapesten megrendezték, szinte hagyománnyá vált, hogy e testvérintézetek igazgatói 2—3 évenként összeülnek valamelyik intézet székhelyén és megtárgyalják a munkájukkal és együttműködésükkel kapcsolatban felmerülő, közös érdeklődésre számot tartó kérdéseket. A budapesti kezdeményezést sorra követték a Varsóban, Moszkvában, Prágában, Berlinben és Várnában tartott értekezletek, míg most Bukarestben a kör bezárulván, a következő alkalommal, előreláthatólag 1979-ben, ismét Budapesten fognak összegyűlni a testvérintézetek igazgatói.

A tanácskozások az évek folyamán — amellett, hogy rendszeressé váltak — tematikailag is gazdagodtak. A kezdetben csak az igazgatók, illetve közvetlenebb munkatársaik részvételével rendezett értekezletek újabban az intézeti folyóiratok főszerkesztőinek bevonásával kerülnek sorra, 1972-től kezdve pedig egy-egy általánosabb érdeklődésre számot tartó tudományos probléma megvitatása is szerepel a programban. A találkozások napirendje így jelenleg három kérdéskörhöz kapcsolódik: *a)* tájékoztatás és eszmecsere az intézetek munkájának és együttműködésének kérdéseiről; *b)* az intézeti folyóiratok együttműködésével kapcsolatos kérdések; *c)* egy tudományos problémáról folytatott eszmecsere.

A Román Társadalomtudományi és Politikai Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének rendezésében Bukarestben sorra kerülő VII. igazgatói értekezlet napirendje ezt a korábban kialakult gyakorlatot követte; a három napra tervezett program „hagyományos" pontjait az Igazságügyi Minisztérium, a Társadalomtudományi és Politikai Akadémia, valamint a román Jogászszövetség által adott fogadások, továbbá — a negyedik napon — brassói látogatás egészítette ki.

Az értekezleten 7 szocialista ország 9 állam- és jogtudományi intézete képviseltette magát.

II.

1. A találkozó napirendjének első pontjaként a részvevő intézetek igazgatóinak rövid, tájékoztató jellegű munkabeszámolóira, valamint az ezekhez kapcsolódó eszmecserére került sor. A korábban kialakult hagyományok közé tartozik, hogy ezek a kölcsönös tájékoztatások rendszerint csak az intézetek tevékenységének néhány, különösen jellemző vonására vagy eredményére terjednek ki; az eszmecsere középpontjában az intézetek közötti kapcsolatok fejlesztésének, az eddig kialakult együttműködési formák és módszerek mind jobb kihasználásának, illetve új, magasabb szintre emelésének kérdései állnak.

Ezek a formák már korábban is nagy változatosságot mutattak, bár főként csak az egymás munkájával való közelebbi megismerkedés, a kölcsönös tájékoztatás, illetve tájékozódás szolgálatában állottak. A legutóbbi igazgatói értekezletek egyik legnagyobb jelentőségű eredménye éppen az a felismerés, hogy megérlelődtek a feltételek az együttműködés új, érdemibb formáinak kialakításához, az információknak kutatási együttműködéssé, közös kutatómunkává történő továbbfejlesztéséhez.

Az első lépéseket e téren néhány olyan téma kiválasztása jelentette, amelyek a testvérintézetek többségének érdeklődési körébe tartoztak, s amelyek így alkalmasak lehettek arra, hogy egybehangolt kutatótevékenység folytatását és bizonyos — eleve szerény célkitűzésű — eredmények elérését biztosítsák. Az egyes témakörökben ugyanis a részvevő intézetek nem a szó szoros értelmében vett közös kutatómunkát, hanem külön-külön végzett kutatások részeredményeinek közös publikálását irányozták elő. Ezek a közös munkák — nemzetközi szerzőgárda közreműködésével készült tanulmánykötetek formájában — az elmúlt évek folyamán részben publikálásra is kerültek; egyes munkák elhúzódása azonban már eddig is jelezte a nemzetközi együttműködés nehézségeit, a tervezett tanulmánykötetek tematikájának, szerkesztési elveinek megfelelő egyeztetése hiányából fakadó buktatókat. Ezek a részben kedvezőtlen tapasztalatok vezettek ahhoz, a Bukarestben ismételten hangoztatott követelményhez, hogy a tervbe vett közös munkálatok nemcsak végső, publikálási szakaszukban, hanem már a témák kialakulása és kidolgozása során is szorosan egybehangolt tevékenységet igényelnek a részvevőktől. Bár ennek megvalósítása nem látszik túlságosan könnyűnek, a bukaresti értekezlet záróközleménye mindenesetre egyértelműen a baráti intézetek közös kutatómunkájában jelöli meg az előrehaladás útját, és a korábban kialakított közös témák pontosabb körülhatárolásával, egyes résztémák kiemelésével, vagy új megfogalmazásával hat olyan kérdéskörre irányítja a figyelmet, amelyekben az egybehangolt kutatások különösen célszerűnek látszanak. E témakörök a következők: *a)* az állam, a jog és a demokrácia szerepének növekedése a fejlett szocializmus építése során; *b)* a jog hatékonyságának fokozása és a jogalkotás tudományos megalapozásának fejlesztése; *c)* a népgazdaság jogi szabályozása; *d)* a természeti kincsek kihasználása és a környezetvédelem szervezetének jogi formái; *e)* a szocialista gazdasági integráció jogi szabályozása; *f)* az állampolgári jogok a szocialista társadalomban.

Mindezek a témamegjelölések — mint korábban is — csupán ajánlásokat jelentenek a testvérintézetek számára, amennyiben minden intézet maga dönti el, hogy lehető-

[4] A Minisztertanács 1975. május 30-i rendelete a területi államigazgatási szervek hivatalainak megszervezésénél követendő elvekről, Dz. U., 1975. évi 17. szám, 93. tételszám.

[5] Az 1975. november 12-i 109. sz. utasítás az alapfokú földterületi államigazgatási szervek hivatalainak felállításáról és tevékenységi körének meghatározásáról, valamint az 1975. október 31-i 105. sz. utasítás Varsó Főváros Hivatalának szervezeti szabályzatáról.

ségeinek figyelembevételével milyen közös vállalkozásokba kíván bekapcsolódni. A „közös" többoldalú kutatások ily módon az egyes intézetek állásfoglalásához, mint nélkülözhetetlen előfeltételhez kötöttek. Határozottabb keretei és formái vannak viszont az olyan kapcsolatoknak — s erre a bukaresti közlemény ugyancsak tartalmazott utalást —, amelyek a Tudományos Akadémiák kétoldalú együttműködési egyezményeinek alapján, illetve keretében irányoznak elő meghatározott témákhoz vagy témakörökhöz kapcsolódó kétoldalú együttműködést a megfelelő testvérintézetek között. (Ilyen egyezményt az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete eddig a szovjet, a lengyel és az NDK-beli testvérintézettel kötött, illetve írt alá.)

Nagy figyelmet szentelt a bukaresti értekezlet a nemzetközi tudományos életben való szocialista részvétel kérdéseinek is. Abból kiindulva, hogy a szocialista állam- és jogfejlődés, valamint állam- és jogtudomány iránti érdeklődés napjainkban egyre inkább fokozódik, az igazgatói értekezlet szükségesnek tartotta hangsúlyozni eredményeink minél szélesebb körű megismertetésének, illetve elterjesztésének, s — ami ezzel szükségszerűen együttjár — a burzsoá ideológia elleni fellépés fontosságát. Tekintettel arra, hogy — éppen eredményeink fokozódó elismerésének következményeként — a szocialista tudomány képviselői mind nagyobb mértékben jutnak jelentős, esetenként vezető pozíciókhoz a különböző nemzetközi tudományos egyesületekben és szervezetekben, a bukaresti értekezlet az e pozíciókból adódó lehetőségek minél jobb kihasználására, s e téren a szocialista országok, illetve testvérintézetek közötti szervezett együttműködés szükségességére hívta fel a figyelmet. Azt a körülményt, hogy két nagy nemzetközi rendezvénynek, a X. Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszusnak (Budapest, 1978) —, amelyről az igazgatói értekezlet részvevői külön tájékoztatást is kaptak — és a Nemzetközi Politika—Tudományi Egyesület következő kongresszusának (Moszkva, 1979) első ízben lesz szocialista ország a házigazdája, az értekezlet különösen jelentősnek értékelte, s a záróközleményben is hangsúlyozta a két világkongresszus megfelelő előkészítésének, valamint a szocialista részvétel összehangolásának fontosságát.

2. A testvérintézetek folyóiratainak együttműködéséről folytatott eszmecsere ugyancsak az elmúlt évek eredményeit és tapasztalatait összegező kölcsönös tájékoztatásból indult ki; ennek során a résztvevő főszerkesztők a további együttműködésre, illetve az e körben eddig is alkalmazott formák — cikkek cseréje a leginkább aktuális, szélesebb körű érdeklődésre számot tartó témákról, az új jogszabályokra vonatkozó információk és kommentárok cseréje, a jogtudományi élet fejleményeit bemutató és méltató közlemények — megőrzésére fejezték ki készségüket. Felmerült és általános helyesléssel találkozott azonban néhány újabb kezdeményezés is. Így egyes folyóiratok azt tervezik, hogy a továbbiak folyamán egy-egy baráti ország állam- és jogfejlődésének, valamint állam- és jogtudományának legfontosabb eredményeit bemutató különszámot jelentetnek meg; ilyen különszámokkal készülnek a folyóiratok a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulójának méltó megünneplésére is.

Több folyóiratnak az a terve is megfogalmazást nyert a záróközleményben, hogy egy-egy számukat valamely, közös érdeklődésre számot tartó, aktuális probléma sokoldalú megvilágításának szentelik. E lapszámok tanulmányait az egyes szocialista országok felkért szakemberei fogják elkészíteni, ami az adott téma különböző aspektusainak bemutatása mellett az összehasonlító módszer, illetve szemléletmód érvényesítését is biztosíthatja. Ilyen speciális lapszámot kíván szentelni a Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo a törvényhozó tevékenység tudományos megszervezésének, aPanstwo i Prąwo „A törvényhozás megtervezése a szocialista fejlődés prognózisa alapján" c. témának, a Jogtudományi Közlöny a szocialista országok választási rendszereinek stb.

3. A találkozó programjának harmadik részében „Az állampolgárok részvételének új szempontjai az állami és társadalmi ügyek igazgatásában Románia Szocialista Köztársaságban" című referátum megvitatására került sor. A referátumhoz — amelyet Sz. Popescu és M. Anghene, a román testvérintézet tudományos főmunkatársai készítettek —, számos kérdés és hozzászólás kapcsolódott, többek között az államapparátus ellenőrzésének lehetőségeiről és módszereiről, a tömegszervezeteknek az állami ügyek intézésében való részvételéről, a konzultáció intézményének romániai tapasztalatairól, a tudományos prognózis lehetőségeiről, a konkrét szociológiai módszerek alkalmazásáról stb. A felszólalók, szinte kivétel nélkül, egyértelműen állást foglaltak az állampolgárok közéleti aktivitását elősegítő formák és módszerek gazdagítása, s ezzel a szocialista demokrácia továbbfejlesztése mellett, s utaltak a szocialista állam- és jogtudomány ezzel kapcsolatos feladataira is. A román tapasztalatok megismerése ehhez hasznos hozzájárulást jelentett; a további kutatómunkának azonban a nemzeti kereteket meghaladó szinteken, így az egyes szocialista jogrendszerek tapasztalatait hasznosító jogösszehasonlító elemzés keretében, továbbá a kérdéskör alapvető összefüggéseit tisztázó általános elmélet szintjén is fontos feladatai vannak.

III.

A bukaresti igazgatói értekezlet eredményesen szolgálta a testvérintézetek munkájával való sokoldalú, kölcsönös megismerkedés, valamint a közöttük már korábban létrejött szoros baráti együttműködés továbbfejlesztésének ügyét. A szocializmus, illetve a kommunizmus építése a baráti országok állam- és jogtudományi intézetei elé a lényeget tekintve azonos vagy hasonló problémák megoldásának feladatát állítja; az e körben kibontakozó együttműködés, a tapasztalatok egybehangolt feldolgozása, illetve általánosítása a szocialista országokban folyó társadalomtudományi kutatómunka nélkülözhetetlen vonása, eredményeinek, sikereinek legbiztosabb záloga.

Péteri Zoltán

Konferencia a szocialista szerződési rendszer főbb kérdéseiről
(Pécs, 1976. szeptember 23—24.)

I.

Az MTA Pécsi Akadémiai Bizottsága és a Pécsi Tudományegyetem közös szervezésében tudományos konferenciára került sor Pécsett 1976. szeptember 23-án és 24-én. A kétnapos rendezvény témája a szocialista szerződési rendszer problémaköre volt. A konferencián számos hazai és külföldi szakember vett részt.

Az utóbbi években — amint azt akár a jogi, akár a közgazdasági szaksajtó igazolja — észrevehetően megnőtt az összehasonlító társadalomtudományi kutatások jelentősége, különösen a szocialista országok gazdálkodó szervezetei egymás közötti kapcsolatai tárgykörében. Mint ismeretes „A szocialista vállalat" c. országos kutatási főirány keretein belül azonos résztémákban paralell kutatómunkát folytatnak jogászok, közgazdászok, szociológusok. A konferencia megszervezése — többek között — ezért is volt időszerű, hiszen alkalmat adott a különböző tudományágakat képviselő kutatóknak arra, hogy a témával kapcsolatos külföldi és hazai, elméleti és gyakorlati eredményeket egybevessék, keressék a közös kutatási módszereket, jelöljenek ki további kutatási feladatokat.

A konferenciát *Bihari Ottó* akadémikus, a Pécsi Akadémiai Bizottság elnöke nyitotta meg. Hangsúlyozta a Magyar Tudományos Akadémiának azokat az erőfeszítéseit, amelyek vidéki kutatóbázisok létrehozására irányultak, amelynek eredményeképpen a Pécsi Akadémiai Bizottság keretében is lehetővé vált társadalomtudományi témák intenzív vizsgálata jogi és közgazdasági aspektusból egyaránt. Reményét fejezte ki, hogy a konferencia munkája újabb lendületet ad majd a témákon dolgozó közgazdász és jogász kutatóknak további munkájukhoz.

Ezután *Földvári József* egyetemi tanár, a Pécsi Tudományegyetem rektora köszöntötte a konferencia résztvevőit. Kiemelte a szocialista szerződési rendszerrel kapcsolatos kutatások fontosságát. Kifejezte azt a reményét, hogy az 1975-ben kétkarúvá vált Pécsi Tudományegyetem által első ízben rendezett, ilyen jellegű nemzetközi konferencia nagymértékben hozzájárul majd a különböző tudományágak véleményének közeledéséhez, további komplex kutatási feladatok kijelöléséhez. A tudományos ülésszak munkáját három szekcióban végezte. Szeptember 23-án délelőtt *a polgári jogi szekcióra* került sor, aznap délután pedig *a vállalati gazdaságtani szekció* ülésezett. Szeptember 24-én hangzottak el *a polgári eljárásjogi* résztéma referátumai és korreferátumai. A konferenciára — a hazai kutatók mellett — a Szovjetunióból, az NDK-ból, Lengyelországból, Csehszlovákiából, Romániából, Jugoszláviából, Ausztriából és a Német Szövetségi Köztársaságból is érkeztek vendégek.

II.

A konferencia megnyitását követően került sor *a polgári jogi szekció* ülésére, amelynek vitanyitó referátumát — „A szocialista gazdálkodó szervek szerződési rendszerének főbb kérdései" címmel — *Rudolf Lóránt* (ny. egyetemi tanár, Pécs) készítette. (A referens — betegsége miatt — a konferencián személyesen részt venni nem tudott, előadását *Páll József*, a Pécsi Tudományegyetem adjunktusa olvasta fel.)

Az előadás első része *a szerződési rendszer általános kérdéseit* érintette: felvázolta azokat a szerződéstípusokat, amelyek keretében a szocialista gazdálkodó szervezetek gazdasági kapcsolatai lebonyolódnak (a referátum ezeket három fő csoportba sorolta, az adásvételtípusú, a vállalkozási típusú és az egyéb forgalmi szerződések kategóriáiba), majd a szabályozás *alapelveiről* szólt. Kiemelte az alapelvek jelentőségét a jogalkotásban és a jogalkalmazásban, s utalt arra is, hogy az elmélet eddigelé nem szentelt kellő figyelmet a *termelékenység* és a *gazdaságosság* vizsgálatának. A szocialista gazdaságirányítás különböző modelljeire tekintettel tért ki az előadás *a gazdaságpolitika és a tárgyi jog viszonyára.* „A jog a gazdaságpolitika egyik *eszköze,* így nem is lehet a gazdaságpolitikát csak állami kényszerszabályokkal kifejezni. Az állami kényszereszközök alkalmazására csak abban az esetben van szükség, ha a gazdaságpolitikai eredmény más eszközökkel nem érhető el." Ismertette a referátum a gazdaságirányítás új rendszerének legfontosabb *jogpolitikai célkitűzéseit is.*

Rudolf professzor előadásának második része *a szerződési rendszer általános szabályait* foglalta össze. „A szerződéses kötelmek olyan polgári jogviszonyok, amelyek az áruforma felhasználásával a gazdálkodás szervezését — éspedig alapvetően a javak forgalmát és az emberi munka más javára való felhasználását — célozzák." A szerződés meghatározását követően a referátum a szerződési jog főbb szabályait ismertette, s felhívta a figyelmet a szabályozás néhány neuralgikus pontjára is.

a) Kiemelte, hogy „a szerződések jog- és cselekvőképes, illetve jogi személyek *megegyezésével* jönnek létre", ami egyrészt célazonosságot jelent gazdasági, társadalmi és jogi szempontból (ez az elem hiányzik a komolytalan, a színlelt és a tévedés, megtévesztés, vagy jogellenes fenyegetés hatására megkötött ügyleteknél), másrészt pedig technikai, illetve közérdekű keretek között történik. (Ez utóbbi szempontok indokolják a lehetetlen, illetőleg a jogellenes, vagy erkölcstelen szerződések érvénytelenségét.)

b) Ismertette a referátum a szerződés megkötésének szabályait. Rudolf professzor azon véleményének is hangot adott, hogy a felek tényleges akarata híján — „a bírói határozat nem hoz létre szerződést, hanem csak olyan jogviszonyt, amelyre a szerződések szabályait kell megfelelően alkalmazni". Foglalkozott az előadás az alakszerűség kérdésével is.

c) Kitért a referátum az *érvénytelenség* problémakörére: kiemelte, hogy ennek alapjoghatása a felek által célzott joghatás elszegése, míg a vagyonmozgás természetbeni reverzibilitása esetén alkalmazható „in integrum restitutio", a biztatási kár megtérítése és az állam javára való marasztalás lehetősége csak másodlagos joghatások.

d) A *szerződésszegésekről* szólva az előadás rámutatott arra, hogy a fő- és a mellékkötelezettségek megszegését differenciáltan kell szankcionálni. Ismertette ezután a

késedelem jogkövetkezményeit és a *hibás teljesítésre* vonatkozó szabályokat. A referátum kiemelte: a kellékszavatosság és a jótállás szabályozásánál „az egyenértékűségnek vezető szerepet kell játszania". Rudolf professzor néhány „de lege ferenda" javaslatot is felvetett: célszerűnek tartaná, ha a kellékszavatosság egyetemlegesen terhelné az előállítót és a forgalmazót: valamint, hogy a kijavítás iránti igény — kisebb jelentőségű és könnyen helyrehozható hibák esetében — a többi szavatossági jog érvényesítését megelőzné.

Az előadás harmadik része az *adásvétel-típusú szerződésekkel* foglalkozott, elsőként az elhatárolás szempontjait világítva meg. A referens az adásvétel *három tipizált esetét* különítette el: az állami szervek közötti terv szerint lebonyolódó termékforgalmat; az állami szervek és szövetkezetek, vagy állampolgárok közötti vételi ügyleteket; a szövetkezetek, vagy állampolgárok egymás közti, illetve a szövetkezetek és az állampolgárok közötti adásvételi szerződéseket. Elkülönítette mindezektől a referátum a szállítási szerződések *önálló típusát* (annak megjegyzésével mégis, hogy a raktári vétel átmeneti alakzat) és a mezőgazdasági termékértékesítési szerződés, az engedményezés ugyancsak önálló típusait. Rudolf professzor azon álláspontjának is hangot adott, hogy a közszolgáltatások igénybevétele adásvétel, míg az árverés és a kisajátítás nem. Az előadás ezek után felvázolta a vételi szerződés főbb szabályait, majd kitért az adásvétel *különleges tényállásaira is:* elkülönítette ezek között az eladó biztosítását szolgáló formákat (tulajdonfenntartásos — és részletvétel, a tágabb értelemben vett vételi különös nemeket (ingatlan-, kiskereskedelmi, állat- és tipizált szakmai vételek) és a szűkebb értelemben vett különös alakzatokat (próbára, minta szerinti vétel, elő- és visszavásárlási jog, vételi jog). Utalt az előadás a *nemzetközi vétel* növekvő jelentőségére, végül tézisszerűen összefoglalta a szállítási és mezőgazdasági termékértékesítési szerződések specifikus vonásait.

Zeller Gyula (egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem) „A vállalkozói szemlélet és a szerződések összefüggése a szocialista gazdálkodó szervezetekben" címmel adta elő korreferátumát, amelyben a szerződés megkötését megelőző vállalati döntési folyamatot elemezte közgazdasági szempontból. Rámutatott arra, hogy a szerződéskötés ebből az aspektusból a *„vállalkozási folyamat" záróaktusa,* amelyet alapvetően meghatároznak a vállalkozási folyamat során meghozott gazdasági döntések. A szocialista vállalat tevékenységének két fő determinánsát a korreferens a társadalmi szükségletek kielégítésében és a termelés *gazdaságosságában* jelölte meg, amely szempontok szocialista viszonyok között is megkövetelik a vállalkozói szemlélet érvényesítését. Részletesen elemezte a korreferátum a vállalkozói szemlélet kialakítása szempontjából *jelentős tényezőket* (terv, piac, kereslet, kínálat stb.) különös tekintettel az építési jellegű beruházásokra. Kiemelte, hogy a vállalkozási folyamat során felmerülő kérdésekben a vállalati igazgatónak van *döntési jogköre,* de támaszkodni kell *a vállalati kollektíva* állásfoglalására is, hiszen a döntésben rejlő kockázat hordozója maga a vállalat.

Tamás Lajos (egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem) korreferátuma *a beruházási szerződésekkel,* mint a vállalkozási típusú szerződések kiemelkedő csoportjával foglalkozott. Utalt a beruházások gazdasági és társadalmi jelentőségére, majd a beruházási szerződések elméletének és gyakorlatának aktuális *jogi* problémáit foglalta össze. „Beruházási szerződéseknek a beruházás megvalósításának jogi keretéül szolgáló *vállalkozási (eredmény)* kötelmeket nevezzük. Tágabb értelemben e szerződések közé sorolható a *lebonyolításra kötött megbízás is."*

A korreferens rámutatott arra, hogy a vállalkozási és a megbízási szerződés jelenlegi jogi szabályozása meghaladott, módosításra szorul: az új szabályozást a szocialista szervezetek közötti jogviszony modelljére lenne célszerű felépíteni és figyelembe kellene venni a gyakorlatban már kialakított jogintézményeket is. Bírálta a korreferátum a vállalkozási szerződés „több szintű" rendezéséből adódó párhuzamosságokat, majd utalt a vállalkozási szerződés fogalmával kapcsolatban kialakult irodalmi álláspontokra. Ezek közül a korreferens ahhoz csatlakozott, amely — francia mintára — *az eredmény, mint fogalmi elem eltörlését javasolja.* Részletesebben foglalkozott a korreferátum a *fővállalkozás* fogalmára vonatkozó irodalmi vitával — Tamás Lajos véleménye szerint *a fővállalokzás a vállalkozási szerződés speciális esete* — és ismertette annak hatályos jogi szabályozását is. Kritikus szemmel méltatta a korreferátum *a megbízási szerződésre* vonatkozó rendelkezéseket: kiemelte, hogy a megbízott beruházási vállalatok érdekeltségét a beruházási cél megvalósításában fokozandó, a megbízási szerződés szabályozásában *növelni kellene a vállalkozási elemeket,* így pl. a megbízási díj kiegyenlítését az eredményes lebonyolítástól kellene függővé tenni, s célszerű lenne a szerződés megszüntetésének eseteit is szűkebb körre szorítani.

Hans Ulrich Hochbaum (egyetemi tanár, Jena, NDK) korreferátuma *a terv, a pénzügyi mérleg és a szerződés összefüggéseit* vizsgálta a Német Demokratikus Köztársaság jogában. Utalt a gazdasági szerződések kiemelkedő szerepére a gazdaságirányítás területén, s áttekintette a gazdasági szerződésekre vonatkozó szabályozás történetét. Plasztikusan érzékeltette az új jogintézmények és a hagyományos polgári jog illeszkedésének kezdeti nehézségeit, majd felvázolta azokat az új szerződéstípusokat, amelyek a gazdasági jogban az utóbbi években alakultak ki (kooperációs szerződés, organizációs szerződés, társulási típusok stb.). Ismertette a gazdasági és a polgári jogi szerződés elhatároló ismérveit is, amelynek során kidomborodott az NDK és Magyarország gazdaságirányítási rendszerének számos eltérése.

Helmut Oberländer (egyetemi tanár, Jena, NDK) Hochbaum professzor gondolataihoz kapcsolódott hozzászólásában. Hangsúlyozta a terv és a gazdasági szerződések összefüggését, s utalt azokra a történelmi okokra, amelyek folytán az NDK-ban a gazdasági jogi koncepció érvényesül. Ezek között első helyen említette az NDK-ban egészen 1976-ig hatályban volt burzsoá BGB (1900) és a szocialista viszo-

nyok diszkrepanciáit. Hangsúlyozta ezért az új, közérthető és valóban modern polgári törvénykönyv (ZGB) létrehozásának jelentőségét, ismertette annak szabályozási módszerét, különös tekintettel arra, hogy a ZGB csak az állampolgárok egymás közötti, illetőleg az állampolgárok és az állami gazdálkodó szervek közötti jogviszonyokat rendezi, vállalati viszonylatban pedig csak a tulajdoni és a szerződésen kívüli károkozási esetek tartoznak hatálya alá. Utalt végül arra is, hogy az NDK-ban folyó kodifikációs munka ezzel nem ért véget: jelenleg a vállalatok közötti kooperációról készül új jogszabály.

Jozef Skapski (egyetemi tanár, Krakkó, Lengyelország) korreferátumában elméleti és gyakorlati kérdések egyaránt szerepeltek. Bevezetőjében arra utalt, hogy *a szocialista országok szabályozása a szocialista gazdálkodó szervek szerződéses jogviszonyai tekintetében korántsem egységes,* hiszen e jogterület pl. az NDK-ban és Csehszlovákiában a gazdasági jogban nyert rendezést, míg pl. Lengyelországban, Magyarországon és a Szovjetunióban a polgári jogban. Kiemelte ezután, hogy *az adásvétel és a szállítási szerződés viszonya sem egyértelműen tisztázott* az utóbb említett jogrendszerekben. Vitába szállt a korreferens a Rudolf professzor által kialakított elhatárolási szempontokkal is, a jogviszony alanyai szerinti megkülönböztetés helyett a *tartalmi ismérvekre kell* szerinte az *elhatárolást alapítani, ekkor azonban a lengyel irodalomban uralkodó felfogás tűnik megfelelőbbnek, amely a szállítási szerződést az adásvétel egyik alfajának tekinti.* Nézete alátámasztására a korreferens a lengyel jog mellett az olasz jog, a csehszlovák gazdasági törvénykönyv és a KGST Általános Szállítási Feltételek analóg megoldásaira is hivatkozott. Korreferátumát Skapski profeszor a szállítási szerződésekkel kapcsolatos lengyel gyakorlat egyes problémáinak felvetésével zárta.

Ervin Melichar (egyetemi tanár, Bécs, Ausztria) hozzászólása azért volt különösen érdekes, mert egy kapitalista ország állami szektorának központi irányítását vázolta fel. Utalt arra, hogy Ausztriában az állami szektor aránya kb. 40%, s jelentős a szövetkezeti szektor is. Az osztrák állami vállalatok jogi személyek, amelyek a polgári jog általános szabályai szerint lépnek jogviszonyba, hatósági jogkörük rendszerint nincs, így a tulajdonosi és közhatalmi jogosítványok nem vegyülnek irányításukban. Megállapította azonban Melichar professzor, hogy az Osztrák Nemzeti Bank hatósági jogkörrel is rendelkezik, sőt korábban ugyanez volt a helyzet az Országos Államvasutak tekintetében is. Kiemelte végül a hozzászólás, hogy az állami vállalatok koordinálására konszerneket alapítottak, sőt az állami vállalatok egységes irányításáról törvényt is alkottak Ausztriában.

Kenyeresné Winkler Mária (egyetemi adjunktus, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest) korreferátumában a szerződés megkötésének néhány gyakorlati problémájára hívta fel a figyelmet, különös tekintettel a jogszabály és a gyakorlat között e tekintetben mutatkozó ellentmondásokra. Kiemelte, hogy a szabályozás és a gazdasági háttér ma nincs összhangban: egyes vállalatok *monopolhelyzetben vannak* és kedvező pozíciójukat — a jogunkban még szabályozatlan blankettaszerződések segítségével — nemkívánatos mértékben érvényesítik. Utalt arra is, hogy a megrendelő a kiváltságos helyzetben levő TEK-vállalattal szemben ritkán képes magán előszerződéssel segíteni, mivel a *kapacitáslekötési és foglalati díj alacsony volta nem ösztönöz a szerződéskötésre.*

Harmathy Attila (osztályvezető, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest) hozzászólásában két problémát érintett. Elsőként *a hosszú időtartamra szóló szerződések* és a népgazdasági terv összefüggését fejtegette. Rámutatott arra is, hogy a megfelelő megoldás kialakítása során az eddigieknél nagyobb mértékben kell támaszkodni a jogösszehasonlítás eredményeire. A hozzászólás második része a szerződési alapfeltételek kérdéskörére kapcsolódott. Hangsúlyozta, hogy *az alapfeltételek jelenlegi konstrukciója a Ptk-reform során szükségképpen módosítandó lesz:* vannak ugyanis olyan — napjainkban alapfeltételi szinten szabályozott — rendelkezések, amelyeket a polgári törvénykönyvbe is fel kellene venni, más rendelkezések alapfeltételi jellegét ellenben célszerű lenne megszüntetni.

III.

A konferencia első napján délután került sor *a közgazdasági szekció* ülésére. Vitaindító referátumot *Komjáti Zoltán* (egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem) tartott „A szocialista vállalat a szerződéses rendszer keretében" címmel. Az előadó először *a szocialista vállalat központi irányítási rendszerének* kérdéskomplexumával foglalkozott. Érintette ugyan a gazdaságirányítási rendszer mindhárom elemét (tervezési, szabályozási és szervezeti rendszer), kiemelten azonban csak a szabályozási rendszerrel foglalkozott. *A szabályozó stabilitási követelményeivel kapcsolatban rámutatott arra, hogy ezek elvi-politikai koncepciójától kell a stabilitást megkövetelni.* Véleménye szerint a gazdasági szabályozó rendszer új belső összefüggései olyan helyzetet teremtettek a gazdálkodó egységek számára, amelyek az egyes gazdálkodó szervezeteket, vállalatokat állandó kezdeményezésre, kalkulációra, döntésekre késztetik. A cél az, hogy az ily módon kiváltott cselekvések eredői végső soron a központi gazdaságpolitikai célok és a népgazdasági tervek megvalósulásának irányába hassanak. A vállalat döntéseinek meghozatala előtt az információ széles körének különböző szintjeit használhatja fel. A referátum második részében az előadó *a vállalati irányítási rendszerek főbb területeit* érintette. Ezek közül kiemelten foglalkozott a *jövedelemszabályozás és az anyagi érdekeltség új rendszerével és az annak bevezetését megelőző népgazdasági szintű elemei főbb tanulságaival.* Részletesen ismertette gazdaságirányítási rendszerünk közvetett szabályozó eszközeit is. A harmadik rész *a vállalatok és a piac viszonyát taglalta.* Itt az előadó a termékforgalmazás rendjére vonatkozó állami szabályozás kritikáját adta. Részletesen foglalkozott a szállítási és a kooperációs szerződések jelentőségével és a szocialista gazdálkodó szervek egymás közötti kapcsolatával. Hangsú-

lyozta a marketing eszközei szélesebb körű alkalmazásának szükségességét is. A negyedik részben került sorra *a vállalati politika kérdéskomplexumának* vizsgálata. Ismertette a vállalati politika leglényegesebb vonásait, utalt a vállalati politika kialakításának folyamatára. Elemezte a fejlesztési, a termelési- és értékesítési-, az ár- a munkaerő- és bér-, valamint a pénzügyi politikát is, mint a vállalati politikai részterületeit. Véleménye szerint iparvállalatainknak a jövőben fokozniuk kell a kockázatvállaló — és kockázatviselő képességüket. Az előadó referátuma ötödik, befejező részében egy nagyon fontos és aktuális kérdéskörrel, nevezetesen *a multinacionális vállalatok helyzetével* foglalkozott. A nemzetközi vállalat fogalmát a közgazdasági és a jogi szakirodalom nagyon sokféle módon értelmezi. Az előadó áttekintette egyrészt a modern polgári nézeteket, másrészt elemezte a szocialista nemzetközi vállalattal kapcsolatos definíciókat. A szocialista nemzetközi vállalatok egységes definiálását az is nehezíti, hogy a vállalatok nemzetközivé válása lehetséges — elvileg — fokozatos önfejlődés útján is, de létesíthetnek (alapíthatnak) gazdálkodó szervet eleve ilyen (nemzetközi) céllal is. Megállapította, hogy a KGST integrációs folyamatának fejlesztésével párhuzamosan feltétlenül erősíteni kell a szocialista nemzetközi vállalatok vállalkozás-jellegét, ugyanis ma már elképzelhetetlen az optimális kapacitás megteremtése, a műszaki színvonal állandó fejlesztése, az új típusú nemzetközi kooperáció megteremtése, az optimális üzem- és vállalatnagyság megközelítése stb., a gazdálkodó szerveknél felhalmozódott termelési tapasztalatok, önálló elképzelések figyelembevétele nélkül. Arra kell törekedni, hogy az ehhez szükséges politikai, gazdasági és jogi előfeltételek megteremtődjenek. A szocialista országokban a multinacionális vállalatok aránya jelenleg még csekély, de növekvő jelenlétük már fellelhető. Befejezésül a referátum a szocialista országok ún. vegyes (tőkés részesedésű) vállalataival foglalkozott. Az előadás széles témát ölel fel, és a témával kapcsolatos vitatott kérdések rendkívül jó összefoglalását adva a problémák többségében figyelemreméltó megállapításokat tett.

A szekció első korreferátumát *Fesztl Nándor* (megyei bírósági elnökhelyettes, Pécs) tartotta, „A szocialista vállalat központi irányítási rendszerének néhány kérdése" címmel. Bevezetőben szólt azokról a *negatív jelenségekről*, amelyek a gazdasági élet normális menetét akadályozzák, és amelyek *a gazdasági szerződések érvényesülése során kerülnek felszínre.* Ilyen pl.: amennyiben nincs szerződéskötési kötelezettség, a szállítói oldal monopolhelyzete. A szállító negatív magatartása jelentkezik a szerződések megkötésétől, azok teljesítésén át a szerződések megszűnéséig, de a szerződésszegések körében is. Az ún. „szabadkörben" a megrendelő — a jelenlegi szabályozás alapján — bírósághoz nem fordulhat, hanem vagy elfogadja a szállító csaknem lehetetlen feltételeit, vagy lemond magáról a szerződésről, ezzel egyúttal bizonytalanná téve saját termelésének folyamatosságát. A fizetési határidő kikötése, a választék, a minőségi kikötések, a szavatossági kötelezettségek sokszor jogellenesen burkolt, vagy akár nyílt korlátozása, a jótállás nem vállalása stb. mind olyan példák, amelyek azt bizonyítják, hogy a monopolhelyzetben levő szállító vállalatok helyzetükkel visszaélhetnek. A korreferens megállapította, hogy *a termékforgalmazás rendjéből adódó hiányosságok jelentős része* — túl az objektív okokon — jelentős mértékben *a vállalati gazdálkodás,* a vállalatközi kapcsolatok *problémáiból is következik.* Sok probléma van a vállalatok felelősség (nem) vállalásával, kockázatvállalásával is, igaz, hogy hosszú időn át pénzügyi jogszabályaink nem voltak alkalmasak a nagyobb kockázatvállalási kedv előmozdítására. A gazdasági vezetés előtt áll az a feladat, hogy küszöbölje ki akár gazdasági, akár jogi eszközökkel, az imént jelzett visszásságokat.

Veress József (egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem) korreferátuma, „A gazdaságirányítási rendszer és a vállalati típusok néhány összefüggéséről" címmel hangzott el. A korreferátum első része *a gazdaságirányítási rendszer és a gazdasági mechanizmus kapcsolatával foglalkozott,* ami vitatott témaköre a szocialista országok közgazdasági irodalmának. A probléma több oldalról is megközelíthető: a korreferens véleménye szerint a gazdaságirányítási rendszer a tágabb fogalom, egy irányítási rendszerhez — különösen, ha az indirekt jellegű — több gazdasági mechanizmus alternáció tartozhat. A gazdaságirányítási rendszerek leginkább tervezési rendszerű paraméterei alapján különíthetők el egymástól. A korreferátum második része *a szocialista vállalattípusok fejlődésének elemzésével* foglalkozott. Napjainkban mindkét gazdasági rend vállalatfejlődésére a vállalati formák megújulása, a vállalati típusok spektrumánál gazdagodása a jellemző. A szocialista országok gazdaságpolitikájának egyik permanens célja éppen az, hogy kutasson a mindenkori gazdaságirányítási rendszernek, és gazdasági mechanizmusnak legjobban megfelelő vállalati formákat. Az európai KGST-országokban *ez az útkeresés* az utóbbi 10—15 évben *két új vállalati típust honosított meg.* Az egyik típus a direkt irányítási rendszert alkalmazó országok domináns vállalati formája lett: ezek az ún. nagy gazdasági szervezetek. Ez a típus — amely hatósági funkciókat is ellát — egyesülés, kombinát, valamint tröszt formájában egyaránt működik. A nagy gazdasági szervezetek kötelező tervszámokat kapnak ugyan, kevesebbet és nagyobb aggregátumokban mint korábban. A másik új forma az önállóan tervező és gazdálkodó vállalat az indirekt gazdaságirányítási rendszer keretein belül, amely Magyarországon tröszti, vállalati, illetve közös vállalati formát egyaránt kaphat. A korreferens a szocialista vállalattípusok kritikai elemzését további fontos feladatnak tartja.

Tibor Kárpáti (egyetemi tanár, Eszék, Jugoszlávia) hozzászólásában az új jugoszláv jogszabályoknak a vállalati gazdálkodás gyakorlatát érintő néhány konzekvenciájával foglalkozott. A jugoszláv vállalatok, az egyesült munka szervezetei (EMSZ) a társult munka alapszervezeteiből, illetőleg a társult munka alapszervezeteinek közösségeiből épülnek fel. *Az EMSZ a jelenlegi — önigazgatásra épülő — társadalmi-gazdasági rendben olyan alany, amely termékeit a piac számára állítja elő,* ahol

munkáját értékesítve, bevételeit realizálja. A hozzászólás ismertette és elemezte azokat a központi intézkedéseket, illetve intézményesített jogi normákat, amelyek a vállalati gazdálkodás esetlegesen fellépő tervszerűtlenségeit hivatottak korlátozni. A jugoszláv vállalatok tervei nagymértékben támaszkodhatnak a népgazdaság különböző időhorizontú terveire.

K. N. Radajeva (egyetemi docens, Moszkva, Szovjetunió) hozzászólásának középpontjában *a szerződéses rendszernek az önálló elszámolás viszonyai között betöltött szerepe állt.* Foglalkozott az önálló elszámolás lényegével, és a teljes gazdasági önelszámolás szovjet gyakorlatával. A hozraszcsot viszonyokba beékelődő legfontosabb momentum a tervszerűség, amely csak a központosított tervszerű irányítás keretei között valósítható meg a szocializmusban. Ezért a terv, és a gazdasági önelszámolás elválaszthatatlanok. A hozzászólás érintette a gazdasági rendszerek fejlesztésének néhány problémáját is a Szovjetunió gazdasági életének jelen szakaszára vonatkozóan.

Sárközy Tamás (tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest) a referátum néhány kérdését a jogtudomány szemszögéből vette vizsgálat alá. Kifejtette, hogy *a vállalatfogalom kialakítása nem megnyugtató,* a vállalat jogi személyisége mögött más és más tartalom húzódik meg az egyes szocialista országokban. Véleménye szerint *tarthatatlan az a hatályos vállalati kormányrendelet, amely jogállási szempontból valamennyi állami vállalatot teljesen egyenlőnek minősít.* A nemzetközi vállalatot a közös vállalatok speciális formájának tekinti. Véleménye szerint a nemzetközi vállalat olyan közös vállalat, amelynek alapítói legalább két országból származnak. A hozzászólás szorgalmazta a kombinátnak, mint önálló egységes jogi kategóriának a kialakítását hazánkban, a szocialista országok példái alapján.

G. G. Mokrov (egyetemi docens, Moszkva, Szovjetunió) hozzászólásában *a gazdasági szerződéseket, mint a központi tervezés, és a szocialista vállalatok gazdasági önállósága megvalósításának sajátos formáját tárgyalta.* Véleménye szerint tisztázni kell, hogy milyen gazdasági viszony tükröződik a jogi viszonyban, amelynek formájaként jelentkezik a gazdasági szerződés. A vállalatok viszonylagos gazdasági elkülönültségét a munkamegosztás, és a tulajdon jellege együttesen váltják ki. Olyan intézkedéseket kell hozni, amelyek biztosítják a vállalatok alkotói tevékenységének, az operatív szervezésnek, a racionális gazdálkodói kedvnek a kiszélesítését, biztosítva egyúttal a hatékony állami ellenőrzés lehetőségét.

Ursula Gabler (egyetemi adjunktus, Jena, NDK) *azokról a feladatokról szólt, amelyek az NDK gazdálkodó egységeinél a terv—mérleg—szerződés egységének biztosítását hivatottak szolgálni.* Szólt a toleranciás tervezés tapasztalatairól, s további alkalmazásának lehetőségeiről. Véleménye szerint az ötéves terveket nemcsak a népgazdaság egészére vonatkozóan, hanem a kombinátoknál, az egyesüléseknél, és a vállalatoknál is a vezetés legfontosabb eszközévé kell tenni.

Iwsits Miklós (Keszthely) hozzászólásában először a multinacionális vállalatok helyéről, szerepéről beszélt, majd a szocialista vállalatok vezetési kérdéseivel foglalkozott. A vezetés területén kiemelkedő jelentőséget tulajdonított az emberi tényezők alapos mérlegelésének, figyelembevételének.

A konferencia második napján, délelőtt került sor a *polgári eljárásjogi szekció* ülésére, amelynek témája *Farkas József* (egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem) „A szocialista gazdálkodó szervezetek szerződéseiből eredő viták fórumrendszerének egyes kérdései" c. referátuma volt.

Az előadás első része a szocialista szervezetek közötti jogviták *sajátos elbírálása iránti igény indokaival* foglalkozott. Megállapította, hogy ez a kívánalom kettős: egyrészt a rendes bíróságoktól eltérő *speciális ügydöntő fórum,* másrészt a *különleges eljárás* kialakítására irányult. Ezzel kapcsolatban az előadó történeti okokra is utalt, s felsorolta, hogy a szocialista országokban az arbitrázsok mikor létesültek (Szovjetunió: 1923, Jugoszlávia: 1946, Magyarország: 1948, Bulgária, Lengyelország, Románia: 1949, Csehszlovákia: 1950, NDK: 1951.) A referens a sajátos elbírálás iránti igény mindkét vonatkozása tekintetében *alanyi és tárgyi okok* között különböztetett. Alanyi oka a sajátos elbírálásnak az, hogy e jogvitákban a felek szocialista gazdálkodó szervezetek, amelyek megfelelő apparátussal és jogi képviselettel rendelkeznek: ez pedig lehetővé teszi, hogy az eljárásban a gyorsaság követelménye, és a hivatalból való eljárás elve érvényesülhessék, illetve a felek az eljárás előkészítésében fokozottabban részt vehessenek. A sajátos elbírálás tárgyi oka ellenben az állami vállalatok jogvitáit eldöntő szerv sajátos feladatköre: ez túlmegy a szoros értelemben vett polgári jogi jogalkalmazó tevékenységen, hiszen a felek nézeteltérését nem csupán eldönteni kell, hanem azt a népgazdasági érdeket szem előtt tartva „rendeznie" is. Ezzel függ össze az arbitrázs államigazgatási jellegű hatásköre is, valamint, hogy a vállalatokkal rendszeres kapcsolatokat tart fenn.

A referátum második része arra utalt, hogy a *szocialista országokban lejátszódott — eltérő megoldású — gazdasági reformok nemcsak a szerződési rendszer anyagi jogi szabályaira voltak befolyással, de az eljárási jogot sem hagyták érintetlenül.* Erre tekintettel ma a szocialista országokban *a gazdasági jogviták elintézésének különböző fórumrendszereivel* találkozhatni. A legtöbb szocialista országban továbbra is fennmaradt a döntőbizottsági rendszer: ehhez képest Jugoszláviában a gazdasági pereket különbíróságok látják el, Magyarországon ellenben az ilyen ügyekben is a rendes bíróságok járnak el, különleges eljárásban. A referens kiemelte azonban: a hagyományos arbitrázsrendszert továbbra is alkalmazó államok jogászai között még ma sincsen teljes nézetazonosság a döntőbizottságok jogi természetével kapcsolatban. Egyes felfogások államigazgatási, mások tisztán igazságszolgáltatási, ismét mások pedig „sui generis" intézménynek tekintik őket. Rámutatott az előadó arra is, hogy majdnem mindegyik ilyen államban fellelhetők olyan törekvések is, amelyek a döntőbizottságok jogállását és szervezetét az igazságszolgáltatási szer-

vezet irányában célozzák továbbfejleszteni.

A referátum harmadik része a *magyar fórumrendszer* alakulását mutatta be 1948-tól napjainkig. Különös figyelmet szentelt az előadó a gazdaságirányítás új rendszerére való áttérés hatásának a polgári eljárási jogban, valamint annak az elméleti vitának, amely a Magyar Jogászszövetség keretében 1967-től 1972-ig, a törvénykezési reformig zajlott. Farkas professzor megállapította, hogy az 1972. IV. törvényben, és a III. Ppn-ben a három vitatkozó nézet közül talán a legradikálisabb győzött: megszűntek a gazdasági döntőbizottságok, s *a gazdasági perekben a rendes bírói fórumok speciális eljárási szabályok szerint járnak el.*

Az előadás negyedik része *a választottbíráskodásról szólt a szocialista gazdálkodó szervezetek jogvitái körében.* Farkas professzor már elöljáróban leszögezte, hogy összefüggést lát a vállalati önállóság növekedése, és a választottbíráskodás iránti, egyre növekvő igény között. Megállapította ezzel együtt az előadó, hogy a választottbírósági eljárás a jogalanyok közötti olyan jogviták elbírálására alkalmas különösen, amelyeket célszerűbb *intern úton* rendezni, s „amelyeknél *a gyors és kevésbé költséges eljárás* követelménye a lényeges, vagy amelyeknél az ügyben és a feleknél fennálló *körülményekben jártas választott bírák* alkalmazása célszerűbbnek látszik, mint a rendes bírói út igénybevétele". Ezek a feltételek a szocialista gazdálkodó szervezetek jogvitái körében is adottak, amiért is igény van arra, hogy „a rendes bírói út helyett *fakultatív fórumként a választottbírósági út is megengedett legyen.*" „Különösen áll ez az állandó szerződéses kapcsolatban álló partnerek viszonyában." Az előadó ezután megvizsgálta a választottbíráskodás lehetőségeit a különböző szocialista országokban. Megállapította: külkereskedelmi jogvitákban a választottbíráskodás egyöntetűen, korlátozás nélkül megengedett, a szocialista szervezetek belföldi jogvitáiban államonként eltérően szűkebb, vagy tágabb körben. Nincs azonban olyan európai szocialista ország, amelynek jogrendszere a szocialista szervezetek közötti választottbíráskodás lehetőségét kategórikusan elutasítaná. Farkas professzor hangsúlyozta: a hatályos magyar szabályozás, amely a választottbíráskodást csak szűk körben teszi lehetővé (külkereskedelmi tevékenységet folytató vállalatok belföldi szerződései, a vállalkozási szerződésből annak teljesítése előtt keletkezett jogviták, és a kutatási-fejlesztési szerződések tekintetében), immár a gyakorlat igényeivel konfrontálódva módosításra szorul. Az előadó kifejezte azt a nézetét, amely szerint „igen tág körben kellene a választottbírósági utat megengedni, végső szabályként *a szocialista szervezetek között mindazon ügyben, amelyben nincs kötelező igényérvényesítés, valamint azokban a szerződési ügyekben, amelyekben nincs szerződéskötési kötelezettség*".

Gellért György (a Legfelsőbb Bíróság általános elnökhelyettese, Budapest) „A fórumrendszer magyarországi változásának okai, és gyakorlati tapasztalatai a gazdasági perekben" címmel tartotta meg a korreferátumát. Utalt azokra a változáskora, amelyeket a gazdaságirányítási rendszer 1967—68. évi reformja a jogban kiváltott, így arra, hogy jelentősen megnövekedett a vállalati önállóság, és szűk körre szorult a szerződéskötési kötelezettség, aminek következtében a szocialista gazdálkodó szervezetek jogviszonyai jellegükben erősen hasonultak a többi jogalanyéhoz. Kiemelte: *az azonos jogot azonos szervezetnek is kell alkalmaznia,* aminek okszerű következménye a gazdasági döntőbizottságok megszűnése, és a gazdasági jogvitáknak a rendes bíróságok hatáskörébe való utalása volt. Ez a lépés ugyanakkor nem ment a szakszerűség rovására, hiszen e jogviták elbírálásával kapcsolatban az igazgatási funkció háttérbe szorult, s az ítélkező, igazságszolgáltatási feladat került előtérbe. A törvénykezési reform tehát *„az igazságszolgáltatás egysége* alkotmányos tételének töretlen hatályosulását is biztosította". A korreferens ezután méltatta a gazdasági perek gyakorlatának tapasztalatait, külön is kitérve e különleges eljárás alapelveire, amelyek bírói hatáskörben a korábbinál jobban realizálódhatnak. A reform megszilárdította a szocialista törvényességet, lehetővé tette az eljárás, és a jogorvoslati rendszer egységének megvalósítását, az eljárási garanciák köre szélesedett, s egységes lett az elvi irányítás is.

Gátos György (megyei bírósági elnökhelyettes, Pécs) korreferátuma több ponton is kapcsolódott Farkas professzor előadásának gondolataihoz. Egyetértett a referátummal abban, hogy a szocialista gazdálkodó szervek szerződéseiből eredő jogviták sajátos elbírálása iránti igény tárgyi és alanyi okokra vezethető vissza, mind a fórumrendszer, mind pedig az eljárási szabályok tekintetében. Utalt azonban a korreferens arra is, hogy *a jogtudomány mindezideig adós azoknak a szempontoknak a kidolgozásával, amelyek alapján* — tekintettel az anyagi és az eljárásjog összefüggéseire — *a fórumrendszerek közül az arbitrázs, a különbírósági rendszer, vagy a rendes bírói út biztosítása a legcélszerűbb.*

Ennek vizsgálata — állapította meg a korreferátum — akár külön konferenciák témája is lehetne. Történeti kérdésekre is kitérve, utalt a korreferens arra, hogy hazánkban már a direkt gazdaságirányítási rendszerben is több esetben rendes bírói hatáskörbe tartoztak bizonyos — vállalatok közötti — jogviták. Éppen ezért kérdőjelezhető meg a III. Ppn azon megoldása, amely valamennyi — szocialista szervezetek közötti — jogvitát a gazdasági perek körébe sorol. Ebben a problémakörben is *további kutatásokra lehetne szükség.* Ismertetésre kerültek — ha csak vázlatosan is — a gazdasági perek eljárási garanciái is, amelynek célja a törvényesség, illetve a gyorsaság és az egyszerűség konfliktusának megakadályozása. A korreferátum a *választottbíráskodás* tekintetében csatlakozott Farkas professzor véleményéhez, de arra is rámutatott, hogy a választottbírósági út széles körű megengedése csak *megfelelő törvényességi biztosítékok kialakításával indokolt.*

Edmund Wengerek (egyetemi tanár, Krakkó, Lengyelország) „A szocialista gazdasági szervek szerződési vitáinak fórumai Lengyelországban" címmel tartotta meg korreferátumát. Igen alapos áttekintést adott az állami gazdálkodó szervek jogvitáit eldöntő arbitrázs fejlődéséről, a jogi szabályozás alakulásáról. Ismertette a lengyel gazdasági döntőbizottsági eljárásra vo-

natkozó főbb rendelkezéseket. A korreferens kifejtette a döntőbizottsági eljárás jogi természetével kapcsolatban a lengyel irodalomban kialakult vitát: egyes szerzők — tekintettel arra, hogy az állami arbitrázs államigazgatási szerv — a döntőbizottsági eljárást igazgatási eljárásnak tekintik, bár — mint azt a korreferens megjegyezte — e nézet ma már hanyatlóban van. Velük vitatkozva Wengerek professzor kiemelte: *az eljárás jogi természetét nem a jogvitát eldöntő szerv jellege határozza meg, hanem az eljárás funkciója, struktúrája és alapelvei, eszerint pedig a döntőbizottsági eljárás is polgári eljárás.* A korreferátum megerősítette Farkas professzor megállapítását, amely szerint szinte minden országban napirendre került az arbitrázs reformja, és az igazságszolgáltatási szervezethez való közeledése. Wengerek professzor is utalt erre a tendenciára Lengyelországban, s sajnálattal jegyezte meg, hogy az 1975 októberi törvény kompromisszumos megoldást választott, amennyiben a közületi döntőbizottságokat nem szüntette meg, csak eljárásukat közelítette a rendes bírói eljáráshoz. Ismertette végül a korreferátum a választottbírósági eljárásra vonatkozó lengyel szabályozást.

Karl-Heinz Schwab (egyetemi tanár, Erlangen-Nürnberg, NSZK) „Az eredményes választottbíráskodás előfeltételei címmel tartott korreferátumot. Elöljáróban megállapította, hogy a választottbíráskodás úgy nemzetközi, mint belföldi relációban szerte a világon előretört. Előnyei — gyorsaság, olcsóság, szakismerettel rendelkező bíró — mellett azonban számos hátránya is van, ami különösen a törvényességi garanciák kiképzését teszi szükségessé. Ebből a szempontból *mutatta be a korreferens a Német Szövetségi Köztársaság vonatkozó jogszabályait.* Kiemelte, hogy a ZPO 1025. § szerint a választottbírói egyezmény hatálytalan, ha annak megkötésére az egyik fél a másikkal szembeni gazdasági, vagy szociális fölényét használta fel, valamint, hogy a választottbírósági szerződés laikusok között csak minősített okirati formában érvényes. Utalt arra, hogy a választottbírósági eljárás sikerének és törvényességének további feltételeit is kiépítette a nyugatnémet jog: megemlítette itt a választottbíró pártatlansága, és az eljárás tisztességessége követelményét, a kétoldalú meghallgatás kötelező elvét, valamint, hogy a választottbírói ítélet állami bíróságok által — eljárásjogi részében — felülvizsgálható (ZPO 1041. §).

Ján Bavorsky (egyetemi tanár, Pozsony, Csehszlovákia) korreferátumának címe „A gazdasági jogviták elbírálása" volt. Elöljáróban ismertette az állami arbitrázs csehszlovákiai szabályozásának történeti alakulását, majd rátért fő témájára: *a közületi* döntőbizottság jogi természetének vizsgálatára. Elmondta, hogy Csehszlovákiában e vonatkozásban három felfogás vitatkozik egymással: az első nézet szerint az arbitrázs különleges gazdasági-kereskedelmi bíróság, mások ellenben azt vallják, hogy államigazgatási szerv, egy harmadik álláspont szerint viszont *„sui generis" állami szerv;* Bavorsky professzor ez utóbbi nézethez csatlakozik: a csehszlovák alkotmány ugyanis kizárja, hogy a döntőbizottságot akár különleges bíróságnak is tekinthessük, ezenfelül pedig számos olyan feladatot is ellát az arbitrázs (szállítási feltételek jóváhagyása, jogszabályalkotás stb.), amely igazságszolgáltatási funkcióitól idegen — ugyanakkor nem lehet államigazgatási szervnek sem tekinteni, mivel a közigazgatás szervezetén kívül áll.

Hans-Walter Fasching (egyetemi tanár, Bécs, Ausztria) „A választottbírósági eljárás elméleti és gyakorlati problémái" címmel tartotta meg korreferátumát. Már bevezetőjében utalt arra, hogy az *osztrák polgári perjog a választottbírósági utat szűkebb keretek között engedi meg, mint a többi burzsoá jogrendszer.* Ennek azonban praktikus okai vannak: a rendes bírósági eljárás relatív gyorsasága, ami az osztrák bíró széles körű pervezetési jogosítványainak következménye. Ausztriában gyakorlatilag csak nemzetközi vonatkozású, nagyvállalatok közötti, és a szakismeretet igénylő jogvitákban, valamint azokban az esetekben szokásos a választottbírósági út, ahol a felek nem kívánják a vita hátterét felfedni. *A választottbíróság előnyeiként említeni szokott szempontok sem minden esetben helytállóak a gyakorlatban:* egyedül a bíró magasabb szakértelme helytálló érv, mivel az eljárás — a magas honoráriumok miatt — sokszor drágább a rendes bírói útnál, s annál nem is sokkal gyorsabb, mivel a választottbíróságok 80%-ban az ÖZPO szabályai szerint döntenek. Mindenesetre a választottbíráskodásnak az osztrák jogban is nagy jelentősége van a tartós jogviszonyokból eredő vitákban, s az osztrák jog ki is építette ennek az eljárási formának a törvényességi garanciáit. A korreferens végezetül megállapította, hogy a Farkas professzor által javasolt megoldás nincs ellentétben az osztrák jogi felfogással, s ezzel kapcsolatban is hangsúlyozta a különböző társadalmi rendszerű államok jogi megoldásai összehasonlításának szükségességét.

Névai László (egyetemi tanár, ELTE, Budapest) hozzászólásában szintén az előadásnak a választottbíráskodással kapcsolatos fejtegetéseihez kapcsolódott. *Egyetértett az előadóval abban, hogy a választottbíráskodás lehetőségét az eddigieknél szélesebb körben lenne célszerű megengedni. Kifejtette álláspontját a Kereskedelmi Kamara mellett működő választottbíróság illetékességének bővítésére is.* Névai professzor más szocialista országok jogi megoldását is kritikai elemzés alá vette a választottbíráskodás tekintetében.

Amint az a fentiekből is kitűnik, a konferencia munkája során mindkét társadalomtudományi ág alapvető a témával kapcsolatos kategóriái, terminológiái terítékre kerültek. Bár a konferencia tárgyköre bizonyos szempontból szélesnek bizonyult, számos olyan érdekes javaslat, vélemény hangzott el, amely remélhetőleg ösztönzőleg hat majd akár a jogi, akár a közgazdasági, akár a közös kutatásban. Végeredményben a konferencia méltóképpen járult hozzá a szocialista gazdálkodó szervezetek szerződési rendszerében található problémák feltérképezéséhez, továbbá kijelölt olyan kérdéseket, amelyek megoldásához intenzív nemzetközi és interdiszciplináris kutatások szükségesek.

Takáts Péter—Veress József

Vitaülés

Kulcsár Kálmán: A jogszociológia alapjai című könyvéről

A Magyar Jogász Szövetség Állam- és Jogelméleti Szakbizottságának Elnöksége ez évi alakuló ülésén megállapodott abban, hogy fő feladatának az állam- és jogtudományban, s ezen belül az állam- és jogelméletben kellően ki nem bontakozott tudományos viták kezdeményezését, előmozdítását, illetőleg szervezését tekinti. A marxista jogszociológia helyét, szerepét illető tudományos viták előmozdítása jegyében a Szakbizottság 1976. évi október 27-én vitaülést rendezett Kulcsár Kálmán akadémikus: „A jogszociológia alapjai" című, nemrég megjelent könyvéről.

Szotáczki Mihály elnöki megnyitójában utalt arra, hogy a Szerző e munkájának van egy könyvelőzménye, nevezetesen az 1960-ban kiadott „A jogszociológia problémái" címet viselő monográfia. Ez a tény csak fokozza az érdeklődést a már címében is sokat ígérő mű iránt, vajon egy korábbi, de már nem kapható mű változatlan vagy átdolgozott második kiadásáról van-e szó, vagy pedig az előző könyv eredményeire építő, de a korábbi horizontot meghaladó, alapjában véve új könyvről? Az utóbbi eset forog fenn. Kulcsár Kálmán új könyve már címében is mást fogalmaz meg, nevezetesen: „A jogszociológia alapjai" kifejtését igényli marxista alapállásból, „A jogszociológia problémái" helyett. Az elsőben az alapfogalmak, összefüggések, válaszok megfogalmazására vállalkozik, az utóbbiban pedig a jogszociológia problémái kritikai felvetésén van a hangsúly. A polgári jogszociológiát tárgyaló régi könyvére tematikailag csak az első két fejezet emlékeztet, a tartalmat illetően azonban rövidebbre zárva itt is egzaktabb megfogalmazásokra törekedett. Címében és tartalmában is tematikai bővítést és elmélyítést, egyben hangsúlyképzést is jelentenek a könyv ezt követő fejezetei, amelyek a szocialista jog és jogtudomány aspektusaiból orientáltan tárgyalják a jogfogalom, a jog funkciója és a jogalkotás kérdéseit (III. fejezet), a jog realizálódásának problémáit (IV. fejezet), és végül a marxista jogszociológia tudományelméleti összefüggéseit (V. fejezet). Döntően e három fejezet tartalmazza Szerzőnknek az utóbbi másfél évtizedben elért kutatási eredményeit, de ezek a fejezetek tükrözik egyben a marxista jogszociológia kibontakozásának eredményeit, további problémáit, s a fejlődés lehetséges útjait. A mű tehát egyszerre kifejezője egy személyes kutatási teljesítménynek, és hű reprezentánsa a marxista jogszociológia létezésének, elért fejlettségi színvonalának.

A marxista jogszociológia kibontakozásának és gyakorlati szükségességének kérdéseit elemezve Szotáczki Mihály a jogszociológia funkcióit kettős irányban látja megragadhatónak. Az egyik a jog gyakorlati feladatai hatékonyságának segítésében áll, melyet empirikus kutatásaival alapoz meg. A másik — ugyancsak az empirikus kutatásokon alapuló, azok eredményeit általánosító — a jog (jogintézmények) szociológiai elméletét kimunkáló funkció. Ez utóbbi funkció teljesülését — viszonylag átfogó, koherens elméleti rendszerben (és sajátos jogszociológiai fogalomrendszerben) kifejtve látjuk a jogérvényesülés problémáiról szóló IV. fejezetben. A III. fejezetben tárgyalt témák kifejtése, elemzése az elméleti általánosítás és kidolgozottság előbb említett szintjének viszonylag mögötte marad, ezért több vonatkozásban a további konkrét kutatások igényének, s a megoldások egyébként reális és követendő irányainak jelzésére szorítkozik.

A jog marxista felfogását illetően egy az ún. normativista felfogását meghaladó, antinormativista irányzat kialakításának vagyunk szemtanúi napjainkban, amely a jogon többet, illetve mást ért, mint a pozitív jog normáinak összességét, rendszerét. Kulcsár Kálmán itt vázolt jogszociológiai álláspontja szerint a jog — normarendszer. Az erről folyó vitákban — úgy tűnik — elmosódik a határvonala annak, hogy a jogon bizonyos normák rendszerét kell-e értenünk, vagy valami mást is, pl. a jogalkalmazói döntéseket, vagy tényleges, konkrét egyedi jogviszonyokat, továbbá: hogy mi is tulajdonképpen a normativizmus, illetve az antinormativizmus. Pusztán az a tény, hogy valamely elméleti irányzat a jogot normának, illetve bizonyos tulajdonságokkal rendelkező normarendszernek tekinti, nem elégséges alap arra, hogy azt „normativizmunak" nevezzék. A jog mint normarendszer nem mindig, s nem feltétlenül azonos a tételes jogi normák történetileg adott rendszerével. A jog, illetve a jogi normák rendszere ugyanis történetileg különféle objektivációs formában fejeződött ki, illetve jelent meg, nemcsak a múltban, hanem a jelen vonatkozásában is. A legkezdetlegesebb alakjában, mint az ismétlődő konkrét magatartásokban és viszonyokban tényszerűen megvalósuló szabályszerűség (szokásjog) objektiválódott. Később, mint a valóságos viszonyokról és magatartásokról levált, azoktól elkülönült sajátos normaobjektiváció nyilvánult meg a pozitív jog rendszereként, s végül bírói (jogalkalmazói) döntésekben megnyilvánuló normaként (precedensek). Az általános jogfogalom meghatározásánál az ismerettárgynak a tételes jog körére való leszűkítése éppen ezért éppoly hiba lenne, mintha a jognak kizárólag a bírói döntéseket, vagy azok rendszerét tekintenők. A jogi normát, az összes lehetséges létezésmódjait felölelően, szélesebben kell felfogni. Meghatározott jogtípushoz, illetve jogrendszeri csoporthoz kötötten alkotott specifikus jogfogalmakban — attól függően, hogy milyen objektivációs formában jelenik meg a jog — egyik vagy másik sajátosság a kiemelendő.

Mindezeknek kihatása van a marxista jogelmélet normativista „vagy"/„és" szociológiai jellegének megítélésére is.

Ha a marxista jogszociológia fejlődésmenetét akarnánk jellemezni, akkor — Szerző alapgondolatával lényegében egyezően — azt mondhatnók, hogy az a szociológiai *szemlélet* kibontakozásától a jogszociológia *elméletének* kidolgozása felé halad. Ebből az alapállásból kitekintve kétségtelen, hogy a szociológiai szemlélet — amely valamilyen módon a marxista állam- és jogtudományokban mindig is jelen volt — valamennyi tudományágban elterjedtté és tudatosan érvényesítetté vált, nem utolsósorban a marxista jogszociológia kisugárzásának pozitív jeleként. Jelenleg azonban többről is szó van, egy vi-

szonylag önálló, átfogó jogszociológiai elmélet kialakításáról, melyet illetően a jog érvényesülése tekintetében már ma is kialakult elméletről lehet beszélnünk. A jogalkotást és a jog hatékonyságának mérését illetően a most folyó vagy éppen a tervezés stádiumában levő jogszociológiai kutatások újabb sikeres jogszociológiai elmélet kidolgozása iránt alapozzák meg optimizmusunkat.

Szilágyi Péter megállapítja, hogy a könyvnek a jogfogalomról, a norma és valóság viszonyáról, a jog funkcióiról, valamint a jogalkotás szociológiai problémáiról szóló III. fejezete sajátosan fejezi ki a jogszociológia ontogenezisét és filogenezisét. Ezt nem tartja homogénnek, mely a kutatások jelenlegi helyzetét tükrözi.

A jog és politika viszonyát illetően vitatta a Szerzőnek azt a tételét, mely szerint a jog a politika eszköze. Ahogy a jog át van szőve politikai elemekkel, éppúgy a politika sem lehet jogtól mentes jelenség. Éppen ezért helytelen a politika és a jog koherenciáját a cél—eszköz relációra szűkíteni.

A könyv egyik érdeme a *történetiség* szerepének hangsúlyozása a jogszociológiában. Véleménye szerint azonban a Szerző által elemzett jogszociológiai jogfogalmak esetében (mint pl. Malinowskinál) mindez háttérbe szorul, mert azok döntően a modern állam jogára koncentráló meghatározást adnak. A jog funkcióival kapcsolatban jelezte, hogy igény merült fel a funkcionális szemlélet, a funkcionális kutatások, valamint a funkcionális következmény tartalmának metodológiai, filozófiai elemzéssel történő feltárására. Megválaszolandó az a kérdés, hogy vajon szükséges-e az állam funkciói mellett külön a jog funkcióiról is beszélni, hiszen több felfogás (pl. Samu Mihályé) szerint a hatalom integratív funkciót is betölt.

A bírói és a közigazgatási jogalkalmazás eltérő vonásainak — ha nem is rendszerbe szedett — feltárása és kimutatása a mű egyik erőssége. A közigazgatás jogi jellegének vázolásakor a Szerző némileg háttérbe szorítja a közigazgatás szervező tevékenységét a hatósággal szemben. A politikai állam kialakulásakor az igazságszolgáltatás volt a klasszikus, jogilag is szabályozott tevékenység. Az államszervezetben — mint ismeretes — a közigazgatási szervek csak később kezdtek funkcionálni, jelentőségük a századfordulóig társadalmilag még nem bontakozott ki, ami együttjárt azzal, hogy a hagyományos jogi dogmatika az igazságszolgáltatás adekvátnak bizonyult jogi keretei közé próbálta beszorítani a közigazgatási tevékenységet. Szilágyi álláspontja szerint nem lenne felesleges újból vizsgálat alá venni a szocialista állam gazdasági-szervező és kulturális-nevelő funkciójából fakadó un. feladatnormák kérdését.

Varga Csaba a könyv legfőbb jellemzőjének azt tartja, hogy kritikailag „meghaladva-megőrizve" kísérli meg az egyes problémák elemzése kapcsán a polgári jogszociológia eddigi, legfontosabbnak tűnő termékeit értékelni és a marxista jogszociológia álláspontját bemutatni. A szilogisztikus jogalkalmazás kérdését Szerző elemezte először a marxista jogszociológiai irodalomban, s ennek során valóságos problémákat fogalmazott meg. A könyvből jól kivehetők a Szerző belső vívódásai, pl. a formális törvényesség kérdésében.

A mű az objektív igazság kategóriáját, mint a marxista jogelmélet egyik problémáját tárgyalja, meggyőző érveléssel. Varga felvetette azt a kérdést, vajon létezik-e az objektív igazság „in se" a jogalkalmazás folyamatában, azaz — a Szerző szavaival — a normának való megfelelésben?

Lukács György posztumusz művében, a reprodukcióról szóló fejezetben az olvasható, hogy a jognak létszerű funkcionálásához két immanens ellentmondást kell hordoznia: egyfelől objektív formát kell öltenie, másfelől pedig megfelelően manipuláltnak kell lennie az adott társadalmi-gazdasági feltételekhez. Mindezek alapján Varga a jogot egy állandó változásban levő kontinuum-ként fogja fel, s ebből következően kétségei vannak a jog jogszociológiai megragadhatóságát illetően.

A politika és a jog viszonyával kapcsolatban kiemelte, hogy az állam és a jog tipikus funkciói kristálytisztán szétválaszthatóak. Tudományos szempontból mégis egységben kell szemlélni és elemezni őket.

Tamás András méltatva a könyv jelentőségét, kiemelte, hogy az a jogszociológia alapkérdéseinek tudományos rendszerbe foglalt kidolgozását nyújtja.

Nézete szerint a társadalmi viszonyok, mint jogi viszonyok, csak különösségükben (mint jogág) és konkrétságukban (mint jogszabály) léteznek. Gyakorlat mindig csak a jogszabállyal kapcsolatosan alakul ki. A jogszabályok eleve absztrakt jelenségek, melyeket elvont általánosságukban lehet a vizsgálat számára megragadni. Kulcsár Kálmán könyvének érdeme, hogy erről a bonyolult összfolyamatról képet ad.

A továbbiakban felvetette, hogy vajon beszélhetünk-e a jogszociológia mellett úgynevezett „jogági szociológiai" (mint például büntető-jogszociológiai, polgári jogszociológiai, munka-jogszociológiai) vizsgálati módról? E jogági szociológiai szemlélet minden bizonnyal választ adhatna arra az alapvető kérdésre, hogy a non-ius köréből mely társadalmi viszonyok és milyen jogágban igényelnek jogi szabályozást. A probléma gyakorlati jelentőségét aláhúzandó, az legutóbbi időkig jogilag nem szabályozott társadalmi viszonyt képező környezetvédelmet hozta fel példaként.

Szegő Andrea a könyv IV. fejezetével kapcsolatban a norma és a jogi norma elhatárolásának szükségességét hangsúlyozta Max Weber és Marx idevonatkozó fejtegetései alapján. Többek között rámutatott arra, hogy az úgynevezett archaikus és hagyományos társadalmakban a termelés és fogyasztás szabályait megtestesítő társadalmi normák mintegy beépülnek a társadalmi egészbe, s csak később következik be a mindennapi érintkezés szabályait hordozó elkülönült normarendszer leválása. Ez a történeti tény pedig rávilágít minden olyan koncepció tarthatatlanságára, amely a jognak külön társadalmi tényezőből és normából való felépülését vallja. E két elem ugyanis nem választható el egymástól.

A jog funkcióival kapcsolatban utalt arra, hogy ahistorismus keletkezik akkor, ha a jog egyik funkcióját a konfliktusmegoldásban jelöljük meg. Marx ui. a konfliktus kialakulását, keletkezését az ún. földműves közösségekhez datálja.

A könyv hiányosságaként említette meg, hogy a Szerző a hazai empírikus kutatások eredményeit nem mindig használta fel a fejtegetéseihez (pl. a diszkrécióról szóló résznél).

Sajó András egyetértett Szerzőnek a könyv utolsó fejezetében található azon álláspontjával, miszerint a jogszociológiai elméletalkotás napjainkban középszinten lehetséges. Ennek úi. megvan az előnye, hogy elkerüli — Szabó Imre szavaival élve — a szociológia imperializmusát".

Nézete szerint a jogszociológia értékelméletét nem az általános szociológiának, hanem a jogelméletnek kell megadnia. A mű rendkívüli értékének tudta be, hogy a joggal, mint normaobjektivációval és mint társadalmi jelenséggel foglalkozik, s így a Szerző koncepciójában a weberi hagyomány pozitív értékeinek továbbfejlesztését látja.

A Tamás András által elmondottakhoz kapcsolódva kifejtette, hogy nem túlzottan szerencsés a problémát a jogszociológia és a „jogági szociológiák" relációjára szűkíteni, mert a jogszociológia voltaképpen a szociológia egyik ága, s mint ilyen, altudománya a jogelméletnek. Véleménye szerint a szakszociológiai (jogszociológiai, családszociológiai, stb) kutatások együttesen tudnának választ adni Tamás András kérdésére. A megoldást inkább abban látja, hogy a képzésben, a könyv tankönyvként való szerepeltetésével kell segíteni a jogági szociológiai szemlélet erősödését.

A jog funkcióit illetően Sajó nem lát átfedést a szervezet- és a normaszociológia között, tekintettel arra, hogy a normarendszer, mint objektiváció, az államtól mint szervezettől relatíve önállóan is tanulmányozható.

Végezetül utalt arra, hogy a szocialista társadalomban a jogszociológia feladata kell legyen a jogalkotás és a társadalom különböző rétegei munkájának a segítése is.

Samu Mihály hozzászólása elején megállapította, hogy a mű a jogfogalom szélesebb megközelítése, szélesebb körű megalapozása, valamint a ius és a non-ius elhatárolása tekintetében jelentős tudományos eredményeket mutat fel.

A politika és a jog viszonyával kapcsolatban — Szilágyi Péterhez hasonlóan— vitába szállt Szerzőnek a jogot mint a politika eszközét taglaló fejtegetéseivel. Álláspontja szerint, bár e két jelenség szoros kapcsolatban áll egymással — mégis elméletileg és gyakorlatilag is elkülöníthető. A politika közismerten komplex jelenség, melynek a jog csak támogatója, de nem eszköze. Úgy véli, hogy a könyv ezen része, valamint a jog funkcióit tárgyaló fejezete további vitákra fogja sarkallni az állam- és jogelmélet, valamint a jogszociológia művelőit.

A jogelmélet és a jogszociológia egymáshoz való viszonyára áttérve megjegyezte, hogy az utóbbit elkülönült tudományágnak tekinti, amely nélkül az előbbi nem több, mint „steril" elmélet. „A jogszociológia alapjai" plasztikusan dokumentálja azt, hogy a jogszociológia a marxista jogelméletet egész szemléletében megváltoztatta, alkotóan továbbfejlesztette.

Tamás Andrással egyetértve kiemelte, hogy az interdiszciplináris kutatások elterjedtebbé válásához kívánatos lenne, hogy a szociológiai szemlélet ne csak a jogelmélet, hanem az ágazati jogtudományok területén is érvényesüljön.

Sütő József a jog hatékonyságának problémaköréhez fűzött észrevételeket. Ellenvéleményen volt a Szerző azon megállapításával kapcsolatban, hogy a jog hatékonyságán nem kizárólag és nem elsősorban meghatározott jogszabály, hanem a jogrendszer hatékonyságát kell érteni. Nézete szerint a jogszabályoknak is kell rendelkezniük önálló hatékonysággal, hiszen szép számmal vannak olyan jogi normák (például létszámstoppot elrendelő), amelyeket már eleve ideiglenes jelleggel hoznak meg. Kérdésként vetette fel, hogy vajon milyen távon érdemes vizsgálni a jogi normák hatékonyságát empírikus módszerek segítségével.

Boross László szerint a könyv zárófejezetében csúcsosodnak ki a marxista jogszociológia főbb elméleti problémái. Úgy véli, hogy a jogkövetés témakörén belül, a jogismeretet tárgyaló fejtegetéseknél megtörik az az elv, hogy a jogszociológia középszintű elméletként funkcionáljon.

Hlavaty Attila álláspontja értelmében az általános elmélet szintjén a jogszociológia és a jogelmélet egybeesik. A szociológia tudományának azonban saját tárgya is van, közelebbről az empírikus kutatások.

Peschka Vilmos rámutatott arra, hogy a vita tárgyát képező mű jelentősége a történetiségében rejlik. A lényegében hasonló tematikájú korábbi munkának azt az érdemét emelte ki, hogy a 60-as években helyére tette a marxista jogfelfogást. A mind tematikájában, mind a felhasznált kutatási eredményekben, azok értékelésében jóval többet nyújtó „A jogszociológia alapjai" megjelenése kapcsán indokoltan merül fel a kérdés: vajon a jogra vonatkozó marxi felfogás lehetővé tesz-e más elméletet, mint a szociológiait? A jognak csak egyfajta marxista elmélete van, s ez a szociológiai, azaz a jog társadalomelmélete. Éppen ennélfogva kell megkérdőjelezni a jogszociológia, a jogelmélet, valamint a jogfilozófia közti különbségtétel szükségességét.

Szilágyi Péterrel és Samu Mihállyal szemben, kifejezte egyetértését a Szerzőnek a politikai és jog viszonyát cél-eszköz korrelációban ábrázoló fejtegetéseivel, megjegyezvén, hogy a jogban túlsúlyos a politika hatása.

Kulcsár Kálmán megköszönve a műve iránti érdeklődést és az értékes hozzászólásokat, hangsúlyozta, hogy a könyvében foglalt összegezés nem lezárás, hanem sokkal inkább további kutatások problémáinak a megfogalmazása. Utalt arra, hogy a vitában felszólalók — ha mozaikszerűen is — a jogszociológia lényeges, neuralgikus pontjait ragadták meg, s hogy e témaköröket illetően — az idén ősszel, a Balatonszéplak-i nemzetközi jogszociológiai kongresszuson tartott előadásában, ill. egy, a könyv megjelenése óta elkészült tanulmányában — maga is megpróbál továbblépni.

A jog és politika viszonyát illetően felhívta a figyelmet arra, hogy nem szabad mereven értelmezni a cél-eszköz megfogalmazást. E relációban kétségtelenül a politikai mozzanat a döntő, de a jognak mint eszköznek is megvannak a sajátosságai, azok a történelem során kumulálódott elemek, amelyek megadják a lehetőséget és megszabják a korlátokat a jognak, ill. a jogszabályoknak a politika eszközeként való felhasználására. A politika és

a jog koherenciájában a jognak csak másodlagos szerep jut. A politika jelentősége döntő atekintetben is, hogy a non-ius-ból mi válik ius-szá.

A jog funkcióinak kérdésével kapcsolatban megjegyezte, hogy ez az a terület a jogszociológiának, amelyre vonatkozóan a legkevesebb konkrét kutatási anyag áll rendelkezésre. A polgári jogszociológiában — mint pl. a nyugatnémet Luhmannál is — absztrakt szinten fogalmazódnak meg a problémák. Egyetértését fejezte ki Szegő Andreával abban, hogy a jog funkcióinak általános megfogalmazása ahistórikus eredményhez vezethet.

Véleménye szerint a jogszociológia „*vagy*" jogelmélet kérdésfeltevésnek nincs különösebb jelentősége a tudományos fejlődés mai szintjén. Ehelyett inkább azt a tendenciát kell látni, hogy a jogszociológia oldaláról megközelíthető jogelméleti terrénumok köré bővülhet a jövőben (pl. a jogi dogmatika szociológiai vizsgálatok segítségével történő felbontása). A jogszociológia ismeretanyaga egyes jogszabályok megközelítésére vonatkozóan (pl. alkotásuk, hatékonyságuk tekintetében) is felhasználható. Nagyon örül annak, hogy az Igazságügyi Minisztérium a bírósági érkezésekkel kapcsolatban jogszociológiai kutatások megindítását tervezi.

Végezetül, a jog hatékonyságának problémájára áttérve Szerző hangsúlyozta, hogy ez a szféra csak történeti távlatban közelíthető meg, mert itt mutatkoznak meg a jog összes következményei, s itt válnak azok mérhetővé.

Visegrády Antal

*Rendszerszemléletű könyv a szovjet állami igazgatási elvekről**

Napjaink empirikus jellegű szaktudományainak kialakulásában döntő szerepet játszanak azok a konkrét társadalmi igények, amelyekkel az egyre jobban felgyorsuló társadalmi fejlődés fordul a tudomány felé. A „gyakorlat" sokszor meg sem várhatja, hogy a tudomány rendszerezhesse a felmerülő problémára vonatkozó összes elvi kérdést, azonnal megoldást kíván. Meggyorsítja a tudományfejlődés folyamatát, ha az objektív társadalmi szükséglet felismerése hivatalos politikai kifejezést is nyer. Ilyen szerepe volt — ahogyan ezt G. Sz. Jakovlev megállapítja — a marxista államigazgatás-szervezéstudománnyal összefüggésben az SZKP Központi Bizottságának a XIV. kongresszuson elhangzott beszámolója alábbi részletének: „Az előttünk álló feladatok sikeres megoldása feltételezi az államapparátus pontos, jól összehangolt munkáját. Ebből következik, hogy fokozott követelményeket kell támasztanunk az igazgatási apparátussal szemben. Az igazgatási tevékenység korszerű eszközeinek és módszereinek az utóbbi években megkezdett elsajátítása megteremti a feltételeket az apparátus ésszerűbb megszervezéséhez, olcsóbbá tételéhez, létszámának csökkentéséhez."

Az államapparátus racionalizálásának programja több tudomány közreműködésével készített elméleti munkát kíván, amelyik bázisa lehet az államigazgatást tökéletesítő gyakorlati politikai döntéseknek. A szocialista államszervezeti viszonyokkal foglalkozó jelen szovjet irodalmat áttekintve megállapíthatjuk, hogy mind több olyan tudományos eredmény születik, amelyik képes eleget tenni a gyakorlat támasztotta követelményeknek, és egyben hasznos kiindulás a további kutatások számára is.[1]

Ezek sorába tartozik G. Sz. Jakovlev könyve is. A szerző arra vállalkozott, hogy elvégzi az államapparátus elveinek rendszerszemléletű feltárását, kritikailag elemzi az egyoldalú (és főleg: normativista) felfogású korábbi koncepciókat, egyben elméletileg megalapozott modellt állít fel az állami szervezeti alapelvek összefüggéseiről.

Az a koncepció, amelyet Lenin az államapparátusra vonatkozó elméleti alapok kifejtésével létrehozott, a későbbi (30-as évek utáni) politikai gyakorlatban módosult illetve átértelmeződött. Így jött létre az a paradox helyzet, hogy amikor a jogtudományban egészében a jogi-normativista szemlélet dominált, mégis, mégis — egyes kivételektől eltekintve — „a szovjet tudósok figyelme hosszú időn keresztül csaknem kizárólag az igazgatási elvek politikai jellegű tartalmi interpretálására és elméleti megalapozására összpontosult". (34. old.) A nem, vagy nem kizárólag jogi eszközökkel megoldható igazgatási problémák rendezetlensége hosszú ideig nehézségeket okozott, hiszen a szervezési jellegű feladatoknak megfelelő eszközök feltáratlanok maradtak. Csak 10—15 évvel ezelőtt erősödött meg az a nézet, hogy az államszervezet funkcióinak megfelelően két szervezési megközelítésnek egymásmellettiségben kell realizálódnia: a politikainak, amely a társadalmi cél- és érdekstruktúrában a dolgozók elsődlegességét fejezi ki, és egy szervezetinek, amely az emberi kapcsolatok racionalitását biztosítja a munkamegosztás folyamatában.[2]

Milyen kritériumok szerint lehet a szervezési elvek analízisét elvégezni? Szerző azt a megoldást választotta, hogy a szervezetfogalomból dedukálta a szervezeti elveket. Az általános szervezetfogalom azonban elvontsága miatt direkt módon nem használható fel e célra, így operacionalizáció segítségével juthatunk el azokhoz a fogalmi elemcsoportokhoz, amelyek már közvetlenül alkalmasak az elvek konkretizálására. A szervezet fogalmi elemei: *a)* a funkciók felismert struktúrája, *b)* az ezeknek a funkcióknak megvalósítása céljából létrejött döntések hozatalának (majd ellenőrzésének) rendje, *c)* valamint az ezeket a döntéseket végrehajtó személyek. (57. old.)

Az előbbinek megfelelően az állami igazgatási elvek fő rendszerét a táblázat tartalmazza.

Szerző nem tartja feladatának azt, hogy politikai és az általános szervezeti elvek tartalmát kifejtse. A speciális szervezeti elvek cso-

* G. Sz. *Jakovlev:* Igazgatási szervezet — szervezeti elvek. Juridicseszkaja literatura, Moszkva — 1974.

[1] Például: *Lapin,* N. I.: A szervezeti rendszerek szocialista elemzésének problémái Voproszü Filozófii, 1974. 7. sz. *Piszkotin,* M. I.: A szocialista állam funkciói és az igazgatási apparátus. Sz. G. P. 1973. 10. sz.; *Obolomszkij,* A. V.: Az államigazgatási ágazat rendszerszemléletű elemzése. Sz. G. P. 1974. 5. sz.; *Tihomirov,* J. A.: A társadalomigazgatás rendszere. Sz. G. P. 1975; *Lazarev,* B. M.: A helyi képviseleti és igazgatási szervek. Sz. G. P. 1974. 3. sz.

[2] Az igazgatástudományi nézőpontnak voltak korábbi előzményei a szovjet tudomány történetében. Ide sorolhatók pl. a 20-as években *Drezden,* E., *Kerzsencev,* P. M., *Krupszkaja,* N. K., *Kobalevszkij,* V. L. stb. művei.

portját viszont újszerűen differenciálja. A munka igazgatástudományi jellege épp ebben domborodik ki. *Strukturális-funkcionális elven* azokat a speckifikus formákat érti, amelyek az államszervezet racionális felépítésének és működésének elengedhetetlen alapfeltételei. Ennek első összetevője a funkcionyabb szinteken éri a szervezeteket, így indokolatlan és célszerűtlen ettől a szinttől megvonni az operatív döntésekhez szükséges szervezeti hatalmat. Ugyanakkor szubjektív — pszichológiai — indok is erősíti ezt az elvet, az, hogy a szervezettel való azonosulást hátráltatja a személytelen centralizálás rögzítését is jelenti — akkor a tisztán lineáris rendszernek az a követelménye, hogy egynél több személytől (szervtől) senki nem köteles utasítást kapni, a jelenlegi bonyolult szervezetekben nem realizálható". (132. old.)

A speciális elvek második nagy csoportját a *szervezeti döntéshozá-*

A szovjet állami igazgatási elvek

I. Politikai elvek

1. A Kommunista Párt vezető szerepe
2. A tömegek (minden szovjet állampolgár) részvétele az államigazgatásban
3. Egyenlő, nemzetiségi hovatartozástól független részvétel az államigazgatásban
4. Szocialista törvényesség

II. Szervezeti elvek

A) Általános szervezeti elvek
1. Demokratikus (nem bürokratikus) centralizmus
2. Tervszerűség
3. Az ellenőrzés szükségessége

B) Speciális szervezeti elvek

1. Strukturális-funkcionális elvek
   a) A funkciók differenciációja és pontos rögzítése
   b) Az operatív hatáskörök decentralizálása
   c) A lineáris és funkcionális törvényszerűségek összeegyeztetése (lineáris-funkcionális elv)

2. Döntéshozatali elvek
   a) Személyes felelősség elve
   b) A hatáskörön belüli kötelezettség elmulasztásáért való felelősség elve
   c) A hatáskör és felelősség egyensúlyának elve (összhangban a hatáskör átruházásáért való felelősséggel)

3. Az igazgatási szervek szakembereivel kapcsolatos elvek
   a) A szakmai és politikai tulajdonságok alapján történő kiválasztás és előreléptetés
   b) A hivatali perspektíva biztosításának elve
   c) Gazdaságos szakember-irányítás

ciók *differenciálásának és rögzítésének elve.* Jelentősége a szervezet számára az, hogy ezen a kölcsönösen összefüggő, bonyolult, többlépcsős rendszeren keresztül rögzítődik a szervezet céljának leginkább megfelelő struktúra. A szervezet tagja számára viszont felállítja az alapvető magatartási mintákat, szerep-modellként határozza meg cselekvésének fő irányait és terjedelmét.

Az intézményrendszer funkcióinak elosztása azonban nemcsak horizontálisan, hanem vertikálisan is meghatározott, az *operatív hatáskörök decentralizációjának elve* alapján. Ugyanis „vertikális szempontból nézve az igazgatási szervezet strukturális-funkcionális szervezését meghatározó elv nem más, mint az operatív hatáskörök decentralizációjának követelménye". (101. old.) Ennek objektív okát szerző szerint abban találjuk, hogy az operatív jellegű döntésekhez szükséges információ mindig alacsió, negatív beállítódást válthat ki a dolgozóból a szervezet egészével szemben.

A szervezeti struktúra alkotóelemeinek kapcsolódási formái alapján definiálja a szerző a *lineáris-funkcionális elvet.* A lineáris struktúratípust az igazgatás *tárgya* szerinti differenciálódás jellemzi, ha rendszerképző elemként az igazgatási *funkció* szerepel, abban az esetben funkcionális típusú a struktúra. Fayol és Taylor két egymással szembenálló jelenségként szemlélték ezeket a struktúratípusokat, de mind a szervezési gyakorlat, mind pedig a dialektikus szemléletmód megcáfolja ezt a mesterséges kontrasztot. A mélyebb elemzés ugyanis bebizonyítja, hogy ha „a modern szervezési folyamat fő tendenciája egyrészt a közös munkának a szervezet egyes szakosított elemei közötti felosztása, másrészt pedig azok differenciált erőkifejtésének egyesítése — ami egyben az igazgatási alanyok célorientációja egyetal *elvei* képezik. Az igazgatási szervek alapvető feladata, hogy elfogadják az államhatalmi döntéseket és megszervezzék azok végrehajtását, amit úgy is értelmezhetünk mint újabb döntést a folyamat egészében, azaz mint „döntést a döntésről". Ezek a másodlagos döntések már az apparátus egyes státuszait betöltő személyekhez kapcsolódnak, de figyelembe kell azt is venni, hogy minden egyéni cselekvés fő ösztönzője az egyéni érdek. Felvetődik tehát a kérdés, hogy „az individuális tevékenységben milyen formában realizálható a társadalmi jelentést hordozó funkció". (150. old.) Erre adott választ Lenin, amikor az államigazgatás legfontosabb szervezési elvének a *személyes felelősség elvét* tekintette. Egy jogilag institucionalizált felelősségrendszer azonban önmagában egyoldalú — és csak végső — eszköz; egyre inkább nő a szerepe annak a követelménynek, hogy az ideális magatartásformá-

nak a célokkal való belső azonosulásnak, a normákhoz és érdekekhez fűződő koherens viszony következményeként kell kialakulnia.

Jakovlev a szervezeti diszfunkcionalitás (hibás működés) egyik fő formájának tekinti, ha az apparátus egyik tagja (csoportja) a már meghozott döntéssel — vagy nyiltan, vagy leplezve — szembefordul, akár úgy, hogy nem vesz részt a további (másodlagos) döntéshozatalban, akár úgy, hogy a részvételével meghozott döntésért ténylegesen nem vállalja a felelősséget. A szervezet tagja konfliktus esetén kitér a tényleges cselekvés kötelessége alól, ha egyéni érdeke, az ügyben kialakított ellenvéleménye erősebbnek bizonyul a vele szemben felállított követelményeknél és felelősségtudatánál. Látszatmunkájával konkrét eredményt nem produkál, legfőbb célja ilyenkor az, hogy valamilyen ürüggyel megszabaduljon a számára terhes feladatoktól, ami a szervezetnek káros információ-feduzzadást, a döntés folyamatában pedig indokolatlan késedelmet okoz. Ez az egyik oka, hogy mint a szerző által idézett felmérésből is kiviláglik, a vezető munkaidejének jelentős részét foglalja le az egyébként alacsonyabb szintekre tartozó döntések meghozatala (és ez a jelenség egyben a korábban tárgyalt hatásköri decentralizáció elvének megvalósulását is akadályozza). (168—169. old.)

Az igazgatási alanyok státuszával függ össze a *jogok és kötelességek egyensúlyának elve* is. A szervezet és az egyén számára egyaránt fontos a helyes arányok kialakítása, mivel „az igazgatási alany nem gyakorolhat olyan funkciót és nem viselheti annak betöltéséért a felelősséget, ha előzetesen nincs betartva kötelezettsége és a végrehajtó személy formális lehetőségei közötti objektíve szükséges egyensúly, ha nem áll az utóbbi rendelkezésére elegendő terjedelmű hatáskör ahhoz, hogy elfogadja az összes szükséges döntést és biztosítsa azok megvalósítását". (176. old.)

A szervezetfogalom harmadik eleméhez (a szervezeti funkciók realizálására született döntéseket végrehajtó egyénhez) kapcsolódik az utolsó speciális elvcsoport. Az apparátuson belüli szakemberirányítás első elve szerint a szakembereket *szakmai és politikai kvalitásaik* alapján kell kiválasztani. A követelmény régen (Lenintől származóan) megfogalmazódott, de konkrét alkalmazása szociológiai, szociál-pszichológiai háttér nélkül maradt. A szerző I. Sz. Kon nyomán az apparátus tagjának személyiségrendszerét két aspektusból vizsgálja. Az „intraindividuális" megközelítés alapján feltárulnak az egyén „önmagában levő" jellemvonásai, az „interindividuális" vizsgálódás nyomán arra kaphatunk választ, hogy az így feltárt személyiségrendszer hogyan viszonyul a szervezet különböző csoportjaihoz, tagjaihoz, együttműködésre, beilleszkedésre való képessége szerint milyen további elemek egészítik ki személyiségét. (205. old.) A típusképző ismérvek alapján centralizációs, decentralizációs valamint egyensúlyra törekvő személyiségi alaptípusokat különböztet meg.

Az *előrejutás perspektívájának biztosítása* olyan elv, amely az egyén egyik legfontosabb motivációs tényezőjével áll összefüggésben. Az „időleges perspektíva" tudata ugyanis objektív ösztönzője szervezeti megnyilvánulásainak. (208. old.) Siker- vagy kudarcélménye döntően befolyásolja munkaviszony-stabilitásának érzetét, az hogy milyen következetesen valósul meg a funkciók differenciálásának és rögzítésének elve, hogy munkaarányosnak tartja-e fizetését, egyenlő eséllyel pályázhat-e azonos képességűek között magasabb pozíció betöltésére stb. Ebbe a sorba tartozik az apparátus tagjainak minősítésével kapcsolatos intézmény is, melynek tudományos elméleti kidolgozása meglehetősen hiányos. A szerző által ismertetett felmérés adatai ugyanis azt bizonyítják, hogy a minősítés ismeretéből fakadó pozitív motiváció jóval alatta marad a lehetségesnek, hiszen a megkérdezettek 47%-a előtt ismeretlenek a minősítési rendszer kritériumai, 41%-a pedig nincs tisztában a saját munkájáról kialakult véleményekkel. (218. old.)

Utolsóként a gazdaságos szakemberirányítás elvét fogalmazza meg Jakovlev, amely magában foglalja azt az igényt, hogy a dolgozók különböző rétegei között megfelelő arányok alakuljanak ki az igazgatásban. Az esetleges aránytalanságok veszélyességére szerző V. P. Kazimircsuk és H. Snejder által végzett empirikus-szociológia kutatás fő következtetéseinek ismertetésével hívja fel a figyelmet.[3]

*

G. Sz. Jakovlev könyve több szempontból is eredményesen felhasználható. Az elvekre vonatkozó történeti-politikai példái szinte a szovjet államon belüli érvényesülésüknek teljes folyamatát magukban foglalják. Külön értéke szerző megközelítésének az, hogy átfogó kritikai elemzését adja a szovjet állami igazgatási elvekre vonatkozó politikai-jogi nézeteknek. G. Sz. Jakovlev módszere szakítást jelent a jogi normativizmussal, sikeres kísérlet a szocialista igazgatástudományi aspektus államszervezeti vonalon való, gyakorlati szempontokra is tekintettel levő alkalmazására. Felhasznált szakirodalmának áttekintése hasznos kiindulópontnak bizonyulhat a témával közelebbről megismerkedni kívánó szakemberek számára is, hiszen több évtizednek a témára vonatkozó irodalmát feldolgozza, különös tekintettel az új, rendszerelméletű munkákra.

Mindent egybevetve és összegezésként: a bevezetőben megfogalmazott célját — vitára érdemes gondolataival együtt — magas szinten oldotta meg. Felállított egy (noha mint a szerző is hangsúlyozza: közel sem egyetlen) olyan rendszert, amely elméleti továbbfejlesztése az államigazgatási szervezeti elvekre vonatkozó marxista nézeteknek. További erénye, hogy az egyoldalúságok kiküszöbölésére törekedett, a szervezeti és politikai, az intézményi és emberi elveket egyaránt és egymást feltételezve vette figyelembe. Könyve mindenképpen nagy nyeresége a szocialista igazgatástudományi irodalomnak.

Révész Béla

[3] A marxista szociológiai-rendszerszemléletű igazgatástudományi irányzat kialakulásában és további fejlődésében kiemelkedő jelentőségűek Afanaszjev V. és Gvisianyi D. munkái. *Afanaszjev* V.: A társadalom tudományos irányítása; Bp. 1969.; A szociális információ és a társadalom irányítása. Politicseszkoj Literaturi, Moszkva 1975. *Gvisianyi* D.: Szervezés és irányítás. Bp. 1972.; Tudományos technikai forradalom és társadalmi haladás, Igazgatási szervezet. Ekonomika, Moszkva 1975.

Figyelemreméltó kötet a szlovákiai jogi kultúra történetéről*

A bratislavai Komensky Egyetem jogi kara létesítésének ötvenéves jubileuma alkalmából Smolenicében, 1971. november 2—4. között tudományos konferenciát rendeztek, amelynek keretében közel 40 belföldi és 30 külföldi résztvevő jelenlétében vették számba a szlovákiai jogi kultúra fejlődését 1848-tól kezdődően. A konferencia anyaga a Szlovák Pedagógiai Kiadó gondozásában a közelmúltban került közzétételre.

A kötet megjelentetése alkalmat ad arra, hogy azok is megismerkedjenek ezzel az igen jelentős tudományos vállalkozással, akik ezen nem lehettek jelen és röviden felhívjuk a figyelmet az egyes referátumokra.

A kötet anyaga — a konferencia tárgyalási rendjének megfelelően — két részre bontható. Az *első rész* az utóbbi ötven év jogi kultúrájának főbb kérdéseit vizsgálja, elsősorban a bratislavai Komensky Egyetem jogi kara működésének tükrében. E részben találjuk *Cút* S., *Matoušek*, S., *Slovinsky*, A., *Dojčák*, P., *Rebro* K., *Filo* J., *Husár* E., *Kolesár* J., *Hudik* J., referátumait, amelyek részben a Komensky egyetem jogi karának 50 éves történetével foglalkoznak, másfelől egy-egy diszciplína, illetőleg tantárgy oktatásának alakulását és a jogász továbbképzés fejlődését mutatják be az elmúlt időszakban. Ehhez csatlakoznak magyar részről Csizmadia Andor, Máthé Gábor, Révész Tamás, bolgár részéről Milkova F., lengyel részről Pauli L. referátumai a jogi oktatás, illetőleg jogászképzés egy-egy időszerű kérdéséről.

Az anyag második részének jellegét alapvetően a jogtörténet határozza meg, jóllehet itt is találhatók újabb anyagok. A jogtörténeti anyagok sorából különös érdeklődésre tarthat számot két jogakadémia történetének beható tárgyalása, a pozsonyi és a kassai jogakadémia történetének bemutatása. A pozsonyi akadémia történetéről az abszolutizmus és dualizmus korában *Varga* A. referátuma ad képet, míg a kassai jogakadémia történetét *Potemra* M. dolgozta fel. Az utóbbi különösen azért figyelemreméltó, mert részletesen tárja fel a kassai jogakadémia történetét 1848-tól egészen megszűnéséig, 1922-ig. Behatóan tájékoztat arról, kik voltak a professzorok, értékeli tevékenységüket, statisztikai táblázatokat közöl arról, hogy miként alakult a hallgatók létszáma, strukturális összetétele a tárgyalt időszakban. A kassai jogakadémia történetének bemutatása során vannak kapcsolódó pontok a pozsonyi egyetem jogi kara történetéhez is, mert egyes professzorok Kassáról távozván, az 1912-ben alapított, valójában azonban csak 1914-ben működni kezdett pozsonyi egyetem kötelékébe léptek.

Önként merül fel tehát az az igény és szükséglet, hogy az 1914—1921 között működött pozsonyi egyetem történetének is figyelmet szenteljünk, hiszen csak a jogi karon olyan professzorok működtek, mint Finkey Ferenc, Polner Ödön, Kérészy Zoltán, Bozóky Géza, Kiss Albert, Ereky István, Balás Károly stb. A pozsonyi egyetem keretében a jogi karnak azért is különös jelentősége volt, mert az 1914 augusztusában megnyílt egyetem egyelőre csak egyetlen fakultásból, a jog- és államtudományi karból állott, és a bölcsészkar, illetve orvostudományi kar ténylegesen csak jóval később kezdett működni. Érdemes lenne ennek az egyetemnek a történetét legalább olyan részletességgel bemutatni, ahogyan ezt Potemra a kassai jogakadémiával kapcsolatban tette.

A kötetnek ebben a részében közölt tanulmányok sorában *Urbanova* K. számba veszi a Szlovákiában 1918—1938 között megjelent jogi folyóiratokat, míg *Houser* J. a cseh államjognak, *Maly* K. a cseh jogtörténetnek a prágai egyetem jogi karán való művelésével, *Morávek* J. a cseh tanszékeknek a prágai egyetemen való létesítésével, *Havránek* J. a cseh jogászképzésnek a XIX. század végén és a XX. század elején való alakulásával, *Rašla* A. a szlovák diákságnak a Komensky egyetemen kibontakozó haladó mozgalmaival foglalkozik, *Holotiková* Z. V. Clementisről, mint jogászról és politikusról emlékezik meg. *Karpát* J. a magyar jogtörténet oktatásának helyzetképével foglalkozik 1918-ig, *Soukup* L. pedig a csehszlovákiai jogászképzés reformtörekvéseit foglalja össze az 1918—1938 közötti időszakra vonatkozóan.

Az utóbbi anyaghoz a kötetben négy magyar (Csizmadia A., Degré A., Pólay E., Nagyné Szegvári Katalin) és egy román (Herlea A.) referátum csatlakozik.

A könyv anyagai — nyilvánvalóan az elhangzott előadások nyelvének megfelelően — oroszul, franciául, illetőleg németül kerültek közzétételre. A kötetet szlovák, illetőleg német nyelvű rezümé egészíti ki.

Trócsányi László

* Universitas Comeniana. Acta Facultatis Juridicae. Právnická vzdelanost'na Slovensku (1948—1971). Bratislava, Slovenské Pedagogické Nakladatelstvo. 452 old.

ÚJ KÖNYVEK

Bokorné Szegő Hanna: Az ENSZ helye a nemzetközi jogalkotásban*

A könyv annak a kérdésnek a megválaszolására törekszik, hogy mi lehet a nemzetközi szervezeteknek és konkrétan az ENSZ-nek a szerepe a nemzetközi jogi normák kialakulási folyamatában, illetve hogy ez a jogalkotási szerep, milyen formában nyilvánul meg. Célja annak bemutatása, hogy a nemzetközi szervezetek léte hogyan változtatta meg az egyetemes jellegű nemzetközi jogi normák kialakulásának egész folyamatát.

Szerző mindenekelőtt a nemzetközi szervezetek, az ENSZ jogalkotással kapcsolatos hatásköré vázolja. Majd konkrét formában tárgyalja a nemzetközi szervezeteknek a nemzetközi jogi normák kialakulási folyamatában betöltött szerepét; e szervezetek szerepét az egyetemes szokásjogi szabályok kialakulásában (kiemelve az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága tevékenységének hatását) és a nemzetközi szerződések létrehozásában. Meghatározza az ENSZ Közgyűlés érdemi és technikai jellegű határozatainak helyét a szerződéses normák kialakulási folyamatában és foglalkozik az ENSZ szakosított intézményeinek keretében létre-

* Bp. 1976. Akadémiai Kiadó. 560 old.

jött egyezményekkel. A következő fejezet a nemzetközi szervezetek közreműködésével létrejött szerződések tartalmának és az államok egyetemes érdekeinek kérdéskörét öleli fel. A könyv végül azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy milyen szerepet töltenek be a nemzetközi szervezetek a nemzetközi szerződések érvényesülésével összefüggésben, egyrészt a nemzetközi szerződések területi hatálya kiterjesztésének elősegítésében, másrészt a nemzetközi szerződések alkalmazásának biztosításában.

Gödöny József: A társadalmi-gazdasági fejlődés és a bűnözés*

A könyv témáját az a tény teszi nagyon aktuálissá, hogy az elmúlt két évtizedben a bűnözés rohamos

* Bp. 1976. Közgazdasági és Jogi Kiadó. 472 old.

növekedésének lehettünk szemtanúi. A bűnözés alakulására nemcsak a mennyiségi növekedés jellemző, de a szerkezeti átalakulás is. Amint a szerző előszavában mondja, „a bűnözés már régen nem a bűnüldöző és igazságügyi szervek belső ügye, hanem az állami vezetést, az egész társadalmat izgató probléma".

A szerző könyvében a bűnözéssel mint társadalmi tömegjelenséggel foglalkozik. Mindenekelőtt a bűnözés fogalmáról, terjedelméről, struktúrájáról és a bűncselekmények fajtáiról ad áttekintést. Ezt követi az egyes szocialista és tőkés országok bűnözési helyzetének ismertetése és ebből fontosabb következtetések megfogalmazása. A következő fejezetek az urbanizáció, az iparosodás, a népességnövekedés, a társadalmi mobilitás és a technikai, ill. technológiai fejlődés bűnözésre gyakorolt hatását vizsgálja szocialista és tőkés viszonylatokban egyaránt. A társadalmi fejlődés kísérőjelenségei és a bűnözés közötti összefüggések bemutatása után a könyv a társadalmi-gazdasági fejlődés hatásának részletes elemzését adja a társadalmi környezetre és az egyénre, valamint feltárja a fejlődés és a bűnözés okai közötti kapcsolatokat. Végül a szerző abból a tételből kiindulva, hogy a bűnözést mint társadalmi jelenséget alapvetően mindig az adott ország társadalmi, gazdasági stb. viszonyai határozzák meg, s ezek a sajátosságok a megelőzésre is hatással vannak, körvonalazza a bűnmegelőzés feladatait és lehetőségeit országon belül és nemzetközi relációban is.

Ismertetett könyv az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet Tudományos Kiadványai c. sorozatban jelent meg; orosz, angol, francia és német nyelvű rezümé egészíti ki.

R. L.

Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*

A szerző annak a követelménynek téve eleget, mely szerint a jövő tervezésének a múlt elemzése elengedhetetlen előfeltétele — ajánlja új könyvét a közigazgatási szakembereknek.

A könyv a magyar közigazgatás fejlődését a feudális kor végétől a tanácsrendszer kialakulásáig kíséri figyelemmel, gazdag levéltári és irodalmi anyagra támaszkodva. A könyv értékét jelentősen növeli az a körülmény is, hogy szerzője életének nagy részét a közigazgatásban töltötte el.

A feudális kor vége közigazgatási szervezetének bemutatása után szerző a hivatásos közszolgálat bevezetésének kérdésével, majd a polgári közigazgatás megalapozásával foglalkozik. Részletes elemzését adja az osztrák—magyar kiegyezés közigazgatási rendszerének, valamint a dualizmus szakigazgatási szervezetének. Nagy részletességgel dolgozza fel a Magyar Tanácsköztársaság közigazgatási eredményeit, a két világháború közötti magyar közigazgatás történetét. Bemutatja a fasiszta tendenciák megjelenését, majd a nyílt fasizmus megnyilvánulását a közigazgatási rendszerben a második világháború idején. A könyv végül áttekintést ad a felszabadulás utáni fejlődésről.

A szerző a magyarországi fejlődést nemzetközi összefüggések tükrében vizsgálja, párhuzamot vonva más európai országok közigazgatási rendszereinek fejlődésével.

A téma iránt érdeklődőknek a mű gazdag áttekintést ad a magyar közigazgatástörténeti irodalomból, nem a megszokott bibliográfiai formában, hanem a bevezető fejezet részeként, a közigazgatás irodalmának fejlődéstörténetét is az olvasó elé tárva.

Külföldiek számára a könyv tartalmáról való tájékozódást orosz és francia nyelvű tartalomjegyzékek könnyítik meg.

R. L.-né

* Bp. 1976. Akadémiai Kiadó. 179 old.

Имре Сабо:

День прав человека

10 декабря согласно решению ООН ознаменовается день прав человека, так как 10-го декабря 1948 года на III-ей Ассамблеи ООН была принята Всеобщая Декларация прав человека. В связи с годовщиной в статье излагается отчасти значение декларации, а также вопрос об отношении между правами человека и основными правами граждан. Содержит ссылку также о Конвенциях в рамках ООН о правах человека (между прочим также о пактах, которые были Венгрией недавно ратифицированы). В дальнейшем автор излагает вопросы о системе структуры Декларации, о новшестве и общем значении этой структуры. В последней части статьи анализируются заключительные части Хельсинского заключительного акта, относящиеся к вопросу о правах человека, сопоставляя их с соответствующими статьями Декларации.

Йожеф Фаркаш:

Личное действие и предметный объем законной силы в гражданском процессе

В статье исследуются очень значительные вопросы учения о законной силе как с точки зрения теории, так и практики. В спорном вопросе о личном действии законной силы на основе нашего действующего права автор разрабатывает новую точку зрения. До исследования предметного объема он занимается выяснением вопроса о том, какая часть решения суда вступает в законную силу и особо занимается проблемой вступления в законную силу мотивировки решения. Затем исследуя предметный объем материальной законной силы подвергает анализу понятие о решении вопроса о предмете иска и из этого приходит к окончательным заключениям. Наконец, статья излагает вопросы о процессуальной законной силе, выходящей за рамки законной силы решения, затем коротко ссылается и на проблематику неисковых производств.

Эмил Эрдеши:

Отношение недобросовестного и халатного хранения к хозяйственным преступлениям

Автор статьи исследует вопрос о том, требует ли охрана социалистического планового хозяйства предусмотреть в самостоятельной норме уголовного права ответственность за вынесение неправильных хозяйственных решений, сверх уголовного преследования нарушений обязательства по управлению имуществом. В ходе своего анализа он отмечает, что социалистическое плановое хозяйство ведется отчасти в соответствии с центральными указаниями, а отчасти на основе самостоятельных индивидуальных решений. Работник в области хозяйства может нарушить интересы планового хозяйства двояким образом: причиняет ущерб нарушением соответствующих хозяйственных указаний, или путем вынесения нерациональных решений вызывает неблагоприятные последствия в области народного хозяйства. Эти действия имеют различный, противоречащий друг другу характер, поэтому их уголовное преследование должно быть предусмотрено и в дальнейшем в двух самостоятельных нормах уголовного права.

Имре Берци:

Некоторые вопросы усовершенствования нашего права о новаторском движении

Статья, которая занимается вопросом о модернизации нашего права о новаторском движении, излагает постановление правительства, вступившее в действие 1-го января 1975 года, группируя вопросы и положения материального права, процессуального права и финансового права. Рассматривает более значительные изменения, возникшие в результате модернизации системы управления народным хозяйством и связанные с этим более значительные принципиальные и практические проблемы, подчеркивая, что эти правовые отношения учитывая также метод урегулирования составляют органическую часть гражданского права. После изложения вопросов о договорах по использованию новаторского предложения и по передаче предложения другому предприятию, автор рассматривает вопрос об уменьшении правовых споров и о системе инстанций, рассматривающих эти споры. Наконец, он оценивает на основе конкретного опыта различные воззрения, связанные с материальным покрытием.

Габриэлла Рашко:

Значение и характерные черты преступности женщин

В подытоживающей статье автор в виде введения дает короткий обзор о современной международной картине женской преступности, а в дальнейшем анализирует и оценивает концепции, занимающиеся характерными чертами преступности женщин. В рамках изложения этих характерных черт занимается предполагаемыми причинами меньшего объема преступности женщин, теорией роли, значением латенции, агрессийными явлениями, особенностями структуры женской преступности, а также психологическими характерными чертами женщин — совершителей преступлений. Затем, затрагивая соответствующий материал пятого конгресса по вопросам о предупреждении преступности, устроенного под эгидой ООН, занимается вопросом о некотором повышении активности преступности женщин, и об особенностях этого явления.

Imre Szabó:

Der Tag der Menschenrechte

Der 10. Dezember wurde durch das UNO für den Tag der Menschenrechte erklärt, da die Declaration Universelle des Droits de l'homme am 10. Dezember 1948. durch die III. Generalversammlung des UNO angenommen wurde. Der Artikel beschäftigt sich mit der Bedeutung der Declaration, mit dem Verhältnis zwischen den Menschenrechten und den grundlegenden Rechten der Staatsbürger, sowie erwähnt das — auch durch Ungarn ratifiziertes — die Menschenrechte berührendes UNO-Abkommen. Im weiteren spricht der Autor über das System der Declaration, über deren Neuartigkeit, und über ihre allgemeine Bedeutung. Schliesslich analysiert die Studie die die Menschenrechte berührenden Teile des Schlussdokumentes von Helsinki verglichen mit den entsprechenden Artikeln der Declaration.

József Farkas:

Personelle Wirkung und Gegenstandsumfang der Rechtskraft im Zivilprozess

Die Studie arbeitet in der umstrittenen Frage der personellen Wirkung der Rechtskraft einen neuen, auf Grund unseres geltenden Rechts vertretbaren Standpunkt aus. Sie beschäftigt sich mit der Frage, welches Teil des Urteils Rechtskraft erhält. Innerhalb dessen erörtert sie die Erhaltung der Rechtskraft hinsichtlich der Begrüdung des Urteils. Sie analysiert den Gegenstandsumfang der materiellen Rechtskraft, den Begriff der Entscheidung über den Gegenstand der Klage und davon zieht sie die Folgen. Die Studie beendet sich mit der Darstellung der Frage der prozessualen Rechtskraft ausserhalb der Rechtskraft des Urteils. Schliesslich weist die Studie auf das Problem der nichtprozessualen Verfahren hin.

Emil Erdősy:

Das Verhältnis der untreuen und nachlässigen Behandlung zu den wirtschaftlichen Verbrechen

Der Autor untersucht jene Frage, ob der Schutz der sozialistischen Planwirtschaft neben der Verfolgung der Verletzung der Vermögensbehandlungspflichte die Schaffung einer selbtständigen Strafrechtsregel für den Fall der fehlerhaften wirtschaftlichen Entscheidungen notwendig macht. Der Wirtschaftsfunktionär kann die Interessen der Planwirtschaft auf den folgenden Wegen verletzen: er verursacht Schaden entweder so, dass er durch eine fehlerhafte Entscheidung der Volkswirtschaft

Nachteil verursacht. Beide Tätigkeiten tragen völlig abweichenden Charakter, dementsprechend müssen auch für ihre Verfolgung verschiedene Rechtsregel angewandt werden.

Imre Bérczi:

Einige Fragen der Modernisierung unseres Erneuerungsrechts

Die Studie analysiert die neue, am 1. Januar 1975 in Kraft getretene Regierungsverordnung aus dem Gesichtspunkte ihrer materiellrechtlichen, prozessrechtlichen und finanziellen Verfügungen. Sie skizziert die mit der Vervollkommnung des Systems der Wirtschaftsleitung zusammenhängende wichtigere Veränderungen, sowie die diesbezügliche theoretische und praktische Fragen. Sie hebt heraus, dass diese Rechtsverhältnisse ein organisches Teil des Zivilrechts bilden. Im weiteren untersucht die Studie die mit der Ausnutzung und Übergabe der Erneuerung zusammenhängenden Verträge, die Rechtsstreite, und das Forumsystem.

Gabriella Raskó:

Bedeutung und Charakteristik der weiblichen Kriminalität

Die Autorin gibt in ihrer zusammenfassenden Studie einen Durchblick über die gegenwärtige Lage der weiblichen Kriminalität, und analysiert jene Konzeptionen, die die charakteristischen Merkmale der weiblichen Kriminalität betreffen. Sie beschäftigt sich mit den vorausgesetzten Ursachen des kleineren Volumens der weiblichen Kriminalität, mit der Rolletheorie, mit der Bedeutung der latenten Kriminalität, mit den agressiven Erscheinungen, mit den Spezifiken der Struktur der weiblichen Kriminalität, sowie mit den psychologischen Merkmale der weiblichen Täter.

Imre Szabó:

Le jour des droits de l'homme

Les Nations Unies ont déclaré le 10 décembre le jour des droits de l'homme, étant donné que ce fut le 10 décembre 1948 que l'Assemblée Générale III de l'ONU a adopté la Déclaration Universelle des Droits de l'homme. L'article commémoratif comprend d'une part l'importance de la déclaration, et de plus, des relations des droits de l'homme aux droits fondamentaux des sujets. L'auteur fait mention aussi des conventions de l'ONU concernant les droits de l'homme (ainsi des pactes ratifiés récemment par la Hongrie). Par la suite l'auteur parle du système de la construction de la Déclaration, de sa modernité et de son importance, sa portée générale. La dernière partie de l'essai fait l'analyse des documents de Helsinki, concernant les droits de l'homme, en les faisant entrer en comparaison avec les articles respectifs de la Déclaration.

József Farkas:

L 'autorité personnelle de la chose jugée et son étendue objective dans la procédure civile

L'essai examine des questions importantes de l'étude de la chose jugée du point de vue théorétique et pratique. Dans la question discutée de l'autorité personnelle de la chose jugée, l'auteur élabore un nouveau point de vue qui peut être représenté sur la base de notre droit positif actuel. Avant l'examen de l'étendue objective l'essai s'occupe de la question, quelle est la partie du jugement qui passera en force de chose jugée, de plus, l'auteur passe aussi au problème de la chose jugée des motifs du jugement. En examinant l'étendue objective de la chose jugée matérielle l'étude analyse le concept de la décision sur l'objet de l'action et les conséquences finales sont tirées de là. Enfin l'étude finit son commentaire en expliquant la question de la chose jugée en procès au dehors de la chose jugée du jugement, puis elle fait allusion brièvement même à l'ensemble des problèmes des procédures non-contentieuses.

Emil Erdősy:

La corrélation de l'indélicatesse et de la gestion négligente aux infractions économiques

Dans cet essai l'auteur examine la question, si la protection de l'économie du plan socialiste impose — en dehors de la poursuite de l'infraction des obligations de maniement — la création des règles juridiques d'ordre pénal, autonomes aussi en ce qui concerne les arrêts économiques fautifs. Au cours de ses analyses l'auteur dénonce que l'économie de plan socialiste est en cours, partiellement conformément aux ordres centrals et partiellement aux décisions individuelles autonomes. Le fonctionnaire économique peut blesser les intérêts de l'économie du plan à deux façons: il peut occasionner des dégâts par l'infraction des ordres économiques adressés a lui, respectivement en provoquant un préjudice d'économie populaire en rendant des arrêts économiques absurdes. Les deux sortes d'activité sont de caractère contraire, donc exigent pour leur poursuite pénale deux règles juridiques penales autonomes par la suite aussi.

Imre Bérczi:

Quelques questions de la modernisation de notre droit d'innovation

L'étude traite le nouvel arrété gouvernemental entré en vigueur le 1er janvier 1975 en groupant autour de certaines dispositions de droit de matière resp. de procédé et financières. L'auteur esquisse les changements plus importants se réalisant à ce sujet pour résultat de la modernisation du système de la gestion économique et les problèmes pratiques et de principe y relatifs. Il souligne le fait, que ces rapports juridiques donnent la partie intégrante du droit civil. L'étude examine les contrats étant en rapport avec l'utilisation de l'innovation et de son transfert pour une autre entreprise, les discussions juridisques de nombre dégressif et le système de forum.

Gabriella Raskó:

Importance et caractéristiques de la criminalité des femmes

Dans son essai de caractère récapitulatif, l'auteur commence par donner un résumé de l'aspect international présent actuel de la criminalité des femmes, et puis, fait l'analyse et l'évulation des conceptions qui s'occupent des caractéristiques de la criminalité des femmes. Au cours de ces caractéristiques, l'auteur parle des raisons supposées de la criminalité moindre des femmes, de la théorie du rôle, de l'importance, de phénomènes d'agression, des spécimens de la structure de la criminalité des femmes, ainsi que des caractéristiques psychologiues des délictueuses. Dans la suite, en faisant mention du matériel y relatif du Congrès No. V de l'UNO pour la prévention de la criminalité, l'auteur parle d'une certaine augmentation de l'activité criminelle des femmes et de son importance.

Imre Szabó:

The day of human rights

10th December was declared day of human rights by the United Nations as it was the 10. December, 1948. that the 3rd United Nations Assembly General accepted the Universal Declaration of Human Rights. The paper is about the significance of the declaration and the relation between human rights and basic civil rights. Attention is paid to other UN human rights conventions including those recently ratified by Hungary. Then a structural analysis of the Declaration, the evaluation of its general significance and novelty follows. The concluding part of the paper is devoted to the sections of the Helsinki Documents dealing with hu-

man rigths. These are compared to the corresponding articles of the Declaration.

József Farkas:

The personal effect and the material extension of the legal force in private procedure

The paper deals with important practical and theoretical problems of the doctrine of the legal force, elaborating a new standpoint on the basis of the existing positive law. Before the examination of material extension the author analyses the problem, which part of the decision has legal force and wether the motivation has legal force or not. Then he analyses the notion of the decision in the matter sued for and this is used as a basis for the conclusion. Questions of legal force in action not directly connected to the decision and problems of out of court procedures are presented at the end.

Emil Erdősy:

The relation between malfeasance, malpractice and economic crimes

In order to protect the socialist planned economy is it necessary to enact an independent criminal rule regulating defective economic decisions in addition to the prosecution for the breach of manager's duties? The author points out that socialist planned economy is realised partly by central directives, partly by individual decisions. There are two ways of the manager's wrongdoing: 1) he causes damages neglecting the economic directives; 2) he takes unreasonable economic decisions. These activities are of a contrary nature, therefore two independent penal rules should be applied to these activities.

Imre Bérczi:

Some problems in the modernisation of the innovation law

The paper deals with the modernization of the innovation law. The author presents the problems according to the substantive procedural and financial regulations of the new Governmental decree in force from January I. 1975. He draws a preliminary sketch of the most important relative changes and connected practical and theoretical problems which appeared because of the modernization of the economic management system. He points out that these legal relations are an organic part of the civil law in the light of the method of the legal regulations applied. After that a review of the contracts concerning innovation utilisation and transfer to other companies follows, and the decreasing number of legal disputes and the competent authorities are discussed. The author on the basis of his experience offers an evaluation of the different opinions concerning financial sources.

Gabriella Raskó:

The importance and characteristics of female criminality

The Author starts her synthetic study with an international review of women's criminality. Then, an analysis and evaluation of the concepts dealing with the features of female criminality follows. Among these characteristics she writes of the supposed reasons of the lower level of female criminality, role theory, the importance of latency phenomena, agression, peculiarities in the female criminality structure and the psychological peculiarities of female culprits. In connection with the relevant materials of the 5th UN Congress on the Prevention of Crime the paper deals with women's increasing criminal activity and its importance.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: dr. Halász József. Szerkesztő: dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete. – A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

Készült az Egyetemi Nyomda fennállásának 400. évében

76.5812 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató. —

INDEX: 25·422

ÁRA: 8,— Ft

XXXII. új évfolyam 3. szám Budapest, 1977. március hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM:

EÖRSI GYULA:
A Ptk. 5. §-ára vonatkozó bírósági gyakorlatról ... 121

GYÖRGYI KÁLMÁN:
A büntetéskiszabás elvi kérdései és a kodifikáció ... 129

GERGELY ERNŐ:
Fél évezred a bányamunkásság biztosítási rendszerének kialakításából ... 138

TANKA ENDRE:
Földjogi szabályok a polgári jogalkalmazásban 147

IFJ. MARTONYI JÁNOS:
Kísérletek megbízási típusú ügyletek jogának egységesítésére ... 153

TERZ, PANOS:
A körülmények alapvető megváltozása szabályának elhatárolása az 1976. évi bécsi egyezmény néhány rendelkezésétől ... 162

Szemle:

BENEDEK KÁROLY:
Az emberi jogok védelme a Legfelsőbb Bíróság polgári ítélkezési gyakorlatában ... 169

Jogirodalom — jogélet:

Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig (DEGRÉ ALAJOS) ... 172

Szymczak, T.: Az elnöki intézmény fejlődése a szocialista államjogban (SPRÉM ISTVÁN) ... 174

— —: „A szocialista vállalat" kormányszinten kiemelt kutatási főirány keretében folyó jogi munkákról ... 176

F. F.: Vitaülés a burzsoá állam vállalatirányító tevékenységéről és a burzsoá állami vállalatok alapvető jogi kérdéseiről ... 177

NAGY LAJOS: Nemzetközi értekezlet az állam- és jogtudományi információcsere fejlesztésére 180

СОДЕРЖАНИЕ: *Дюла Эрши:* Судебная практика в связи с §-ом 5 ГК. — *Калман Дерди:* Принципиальные вопросы назначения наказания и кодификация. — *Эндре Танка:* Нормы земельного права в применении гражданского права. — *Янош Мартони:* Попытки унификации права сделок типа поручения. — *Панос Теру:* Отграничение правила об основательном изменении обстоятельств от некоторых постановлений Венской конвенции от 1976 года. — *Обзор: Карой Бенедек:* Защита прав человека в судебной практике Верховного Суда по гражданским делам. — *Юридическая литература — правовая жизнь:* Андор Чизмадиа: Развитие венгерского государственного управления начиная XVIII-ым столетием до возникновения системы советов *(Алайош Дегре).* — Т. Шимчак: Развитие президиального института в социалистическом государственном праве. *(Иштван Шпрем).* — —: О правовых исследованиях, веденных в рамках выделенного на уровне правительства основного исследовательского направления — „Социалистическое предприятие." — —. *Ф. Ф.:* Обсуждение деятельности буржуазного государства в области управления предприятиями и основных правовых вопросов буржуазных государственных предприятий. — *Лайош Надь:* Международное совещание о развитии международного обмена информациями в области наук о государствие праве.

INHALT: *Gyula Eörsi:* Über die Rechtsanwendungspraxis des Art. 5. des ZGB. — *Kálmán Györgyi:* Theoretische Fragen der Auferlegung der Strafe und die Kodifikation. — *Ernő Gergely:* Ein halbes Jahrtausend aus der Gestaltung des Versicherungssystems der Bergmannschaft. — *Endre Tanka:* Bodenrechtsregel in der zivilrechtlichen Rechtsanwendung. — *János Martonyi jun.:* Experimente über die Vereinheitlichung des Rechts der Rechtsgeschäfte von Auftragscharakter. — *Panos Terz:* Zu der Abgrenzung der grundlegenden Veränderung der Umstände von einigen speziellen Bestimmungen der Wiener Vertagskonvention. — *Rundschau: Károly Benedek:* Der Schutz der Menschenrechte in der Rechtsanwendungspraxis des Obersten Gerichtes. — *Rechtsliteratur—Rechtsleben: Andor Czizmadia:* Die Entwicklung der ungarischen öffentlichen Verwaltung seit den 18. Jh. bis zum Zustandekommen des Ratssystems *(Alajos Degré).* — T. Szymczak: Die Entwicklung der Institution des Staatspresidenten im sozialistischen Verfassungsrecht. *(István Sprém).* — —: Über die Arbeiten vom rechtlichen Charakter im Rahmen des durch die Regierung preferierten Hauptforschungsthemas „Das sozialistische Unternehmen". — *F. F.:* Diskussionssitzung über die Unternehmensleitungstätigkeit des kapitalistischen Staates, sowie über den grundlegenden Fragen der kapitalistischen staatlichen Unternehmungen. — *Lajos Nagy:* Internationale Konferenz über die Entwicklung des Informationsaustausches in der Staats- und Rechtswissenschaft.

SOMMAIRE: *Gyula Eörsi:* De la pratique judiciaire concernant l'article 5 du Code civil. — *Kálmán Györgyi:* Les questions de principe de l'infliction de la peine et la codification. — *Ernő Gergely:* Demi millénaire de la formation du système d'assurance des ouvries mineurs. — *Endre Tanka:* Règles du droit foncier dans l'application du droit civil. — *János Martonyi cadet:* Tentatives à l'unification du droit des affaires de caractère de commission. — *Panos Terz:* Délimitation de la règle du changement fondamental des circonstances de quelques dispositions de la Convention de Vienne de 1976. — *Revue: Károly Benedek:* La protection des droits humains dans la pratique de juridiction civile de la Cour Suprème. — *Littérature et vie juridique:* Andor Csizmadia: Développement de l'administration hongroise du XVIIIe siècle jusqu'à la constitution du système de conseil (Alajos Degré). — T. Szymczak: Le développement de l'institution de Président d'État dans le droit constitutionnel socialiste. — *(István Sprém)* — —: Des oeuvres juridiques réalisés dans la cadre des thèmes de recherches préférés par le gouvernement „L'entreprise socialiste". — *F. F.:* Séance de débats de l'activité directive de l'entreprise dans l'état bourgeois et des questions juridiques fondamentales des entreprises de l'état bourgeois. — *Lajos Nagy:* Conférence internationale pour le développement de l'échange des informations de la science politique et juridique.

CONTENTS: *Gyula Eörsi:* The jurisprudence of Article 5 of the Civil Code. — *Kálmán Györgyi:* Theoretical questions of the imposing of punishment and the codification. — *Ernő Gergely:* Five centuries of the development of miners' insurance system. — *Endre Tanka:* Land law rules in civil law application. — *János Martonyi, jr.:* Some tentative efforts towards the unification of the commision and other transactions of similar legal nature. — *Panos Terz-* The delimitation of clausula rebus sic stantibus from certain regulations of the Vienna Convention, 1976. — *Review: Károly Benedek:* The defence of human rights in the jurisdiction on civil law matters of the Supreme Court. — *Legal literature — Legal life: Andor Csizmadia:* The development of the Hungarian public administration from the 18th century to the council system *(Alajos Degré):* — T. Szymczak: The development of the presidential institution. *(István Sprém).* — —: On legal works done under the governmental research policy "The socialist enterprise". — *F. F.:* Debate on the enterprise- directing activities of the bourgeois state and on fundamental legal problems of bourgeois state enterprises. — *Lajos Nagy:* International conference on information change in legal and administrative sciences.

E lapszám (XXXI. új évfolyam 3. sz.) szerzői: *Dr. Eörsi Gyula* egyetemi tanár. — *Dr. Györgyi Kálmán* adjunktus. — *Dr. Tanka Endre* a Legfőbb Ügyészség főosztály ügyésze. — *Dr. ifj. Martonyi János* vezető jogtanácsos. — *Terz, Panos* a lipcsei Marx Károly Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének munkatársa.. — *Dr. Benedek Károly* a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke. — *Dr. Degré Alajos* a Zala Megyei Levéltár igazgatója. — *Dr. Sprém István* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének dokumentátora. — *Dr. Nagy Lajos:* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője.

XXXII. új évfolyam 3. szám Budapest, március hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A Ptk. 5. §-ára vonatkozó bírósági gyakorlatról

1. A legnehezebb bírói feladatok egyike a kódex olyan alapelvét bevezetni a gyakorlatba, amelyet a törvényhozó arra szánt, hogy közvetlenül ítéletek jogalapjává váljék, bizonyos részletrendelkezések mellőzésével vagy éppenséggel azokkal szemben. Ilyen a rendeltetésellenes joggyakorlásnak a Ptk. 5. §-ában megfogalmazott tilalma. E „funkcionális", minden „ágazat"-ra kiterjedő paragrafus elvileg a polgári jog minden területén létrehozhat jogi mikrovilágokat, nemegyszer halmozódó konfliktusok (pl. volt házastársak közös lakásának használata) rendezésére az egyedi esetek kusza összevisszaságában. A jogos és jogellenes magatartás mesgyéjén tusakodó felek közötti vitákban abban a kérdésben kell itt dönteni, hogy érvényesülhet-e az engedő részletszabály vagy érvényesülését gátolja-e az alapelv; van-e elegendő alap a generálklauzula korrektív szerepének eljátszatására, arra, hogy egy általános szabály meggátolja egy speciális szabály érvényesülését.

A bírósági gyakorlat élettel töltötte meg az 5. §-t, az elvontat, nagyszámú jogtétel kimondásával jóval konkrétebbé tette. Igen jelentős és sikeres munkát végzett. Mindemellett még akadnak problémák ezen a rendkívül bonyolult, konfliktusokkal terhelt téren.

A) Adatok

2. Átnéztük az 5. §-ra vonatkozó, a Ptk. hatálybalépésétől máig terjedő időben ítélettel befejezett, publikált ügyeket, továbbá a Legfelsőbb Bíróság nyilvántartásában szereplő 60 ítéletet. Ezek zömét a Legfelsőbb Bíróság hozta, a többi jórészt a Fővárosi Bíróság, kisebb részét megyei bíróságok. A jogviták — eltekintve attól a 17 pertől, amelyet tévesen indítottak az 5. § alapján — a következő kérdésekkel voltak kapcsolatban:

Lakásbérlet, társbérlet, albérlet		39
lakáscsere	13	
lakásba befogadás	4	
építkezés, átalakítás	20	
egyéb	2	
Építkezés, átalakítás		23
Közös tulajdon		11
Házasságfelbontás		8

Ezeken kívül 1-1 ügy tárgya volt: öröklés visszautasítása, árverési vétel, a házban lakó zavarása, hozzájárulás megtagadása hitelfedezet igénybevételéhez, hibaigazításhoz, takarékbetétről való felvilágosítás adásához.

A végösszeg meghaladja az ítéletszámot, mert egy-egy ügy több kategóriába tartozhat. Például a házasságfelbontással kapcsolatos ügyek mindig lakásbérlettel, közös tulajdonnal vagy építkezéssel voltak kapcsolatban, az építkezések lakásbérlethez vagy közös tulajdonhoz kapcsolódtak.

A fenti számok igazolják azt a megállapításunkat, hogy a joggal való visszaélés a társadalmi konfliktusok gócaiban sűrűsödik.[1] Első helyen a még mindig súlyos lakáshelyzet áll; erre vezethetők jórészt vissza az építkezéssel és átalakítással kapcsolatos ügyek is. Ezt követi a közös tulajdon és a házasságfelbontás; már említettük, hogy ezek is jórészt kapcsolatban vannak a nehéz lakáshelyzettel.

Ha igaz, hogy a joggal való visszaélés a konfliktusokban sűrűsödik, akkor feltűnő, hogy a legősibb és ma is intenzív konfliktusgóc, a szomszédsági viszony csak egyetlen üggyel szerepel. Ennek azonban egyszerű magyarázata van: a Polgári Törvénykönyv 100. §-a kifejezetten tiltja a szomszédjogi zavarásokat, és ezért

[1] *Eörsi*, Joggal való visszaélés — rendeltetésszerű joggyakorlás, 6. ÁJI. 3. 287—318. old. (1963).

ezek nem tartoznak a joggal való visszaélés tilalmának generálklauzulája alá: a generálklauzula csak olyan magatartásokra vonatkozik, amelyeket a törvény kifejezetten nem tilt. Ehhez járul az is, hogy a szomszédjogi sérelmek egyes csoportjait — különösen a csendháborítást — szabálysértési bírsággal oldják meg. Világos ebből, hogy a joggal való visszaélés szférája függ attól is, hogy a jogszabályok milyenfajta visszaéléseket tiltanak meg közvetlenül, és milyeneket csupán a generálklauzula révén.

Hasonló esetkört hozott létre 1960-tól 1970-ig az, hogy lakbérpótlékot kellett fizetnie annak, aki lakásigényét meghaladó méretű lakást bérelt. A jogszabály kimondta, hogy ha a lakását a bérbeadó hozzájárulásának alapos ok nélküli megtagadása miatt kisebb lakásra elcserélni nem tudja, a bérlő a bíróságtól kérheti a tulajdonos hozzájárulásának pótlását. A hozzájárulás megtagadása itt is lehet rendeltetésellenes joggyakorlás, mégsem lehet az 5. §-t alkalmazni, mert a tényállásra van kifejezetten rendelkezés, amely az 5. § rendelkezésétől nagymértékben eltér. Az 5. §-ra alapított igény esetén azt kell bizonyítani, hogy joggal való visszaélés következett be és a felperesnek kell bizonyítania, hogy visszaéltek a joggal, a lakásügyi rendeletre alapított igény keretében pedig azt, hogy a nyilatkozatot a fél alapos okból tagadta meg, és a bizonyítás az alperest terheli.[2] Sőt, még bírósági gyakorlat is hozhat létre olyan tilalmat, amelynek következtében egy nyilatkozat megtagadása megszűnik joggyakorlás lenni. A bírósági gyakorlat joghézagot lát abban a kérdésben, hogy mi legyen a házasság felbontása esetén a közös lakás használatával, és ezt úgy oldotta meg, hogy adott esetben bírósági ítélet kötelezheti az egyik volt házastársat a lakás elhagyására, ha a másik megfelelő cserelakást ajánl fel neki. Ennek következtében a megfelelő cserelakás el nem fogadása nem lehet *joggal* való visszaélés: a volt házastársnak *nincs joga* nem elfogadni a megfelelő cserelakást.[3]

3. Az ítéletanyag — bár a feldolgozott ítéletek száma nem ad alapot szilárd következtetésekre — arra vall, hogy a rendeltetésellenes joggyakorlás megállapítására a Legfelsőbb Bíróság sokkal inkább hajlamos, mint az alsóbb bíróságok. Ha az ebből a szempontból értékelhető bírósági megállapításokat — figyelmen kívül hagyva azokat az ügyeket, amelyekben tévesen indították meg a pert az 5. § alapján — összevetjük, akkor a következő eredményt kapjuk: a Legfelsőbb Bíróság 22 esetben tett az 5. § alkalmazásának kedvező és 14 esetben kedvezőtlen megállapítást, az alsóbbfokú bíróságok pedig csak 3 esetben tettek kedvező és 13 esetben kedvezőtlen megállapítást.[4] Ehhez járul az, hogy a legfelsőbb bírósági ítéletek egy kivételével törvényességi óvás következtében jöttek létre, tehát az 5. § alkalmazásának kedvező, erős többségben levő legfelsőbb bírósági ítéletek mögött egy vagy két az 5. § alkalmazásának kedvezőtlen alsóbbfokú bírósági ítélet van.

Ezt a jelenséget nem tartjuk egészségtelennek. Érthető, hogy a Legfelsőbb Bíróság könnyebben alkalmazza a generálkluzulát, állapítja meg, hogy egy jogosultság gyakorlása jogellenesen történt, mint az alsóbbfokú bíróságok. Mégis néhol az volt a benyomásunk, hogy a Fővárosi Bíróság nemegyszer kissé mereven kezeli a kérdést, főként a tulajdonostárs építkezése vonatkozásában (22, 23. lábj.) és ezen a területen kívül is (pl. 16. lábj.).

4. A 60 ügyből 17-ben tévesen indítottak pert a joggal való visszaélésről szóló 5. § alapján; valójában vagy a jogszabály által el nem ismert célt akart a felperes a keresetével elérni (többnyire szerződésre kötelezést, 8. pont), vagy más címen kellett volna a pert megindítania (pl. a bíróságot szerződésmódosításra felhatalmazó 241. § alapján vagy a fél nyilatkozatának bírósági ítélettel való pótlására más alapon felhatalmazó 295. § alapján, 10. pont). Ezt a nagy hibaszázalékot az magyarázza, hogy az 5. § (3) bekezdésében foglalt rendelkezés a magyar jognak egy új szokatlan intézményét hozta létre, és a bíróságok és ügyvédek keresték ennek a rendelkezésnek a helyét.

5. Ennek az új rendelkezésnek a jelentőségét az bizonyítja, hogy a 60 ügyből csak 12 alapult a (2) bekezdésen, a többi mind a (3) bekezdésen.

B) A gyakorlat elemzése

6. A Ptk. rendelkezéseinek megfelelően a következő kérdések kerülnek tárgyalásra: *a)* a joggal való visszaélés kritériuma; *b)* mi minősül joggal való visszaélésnek; *c)* mit kell a „jogszabály által megkívánt nyilatkozat"-on érteni; *d)* mikor sért a visszaélés „nyomós közérdeket vagy különös méltánylást érdemlő magánérdeket"; *e)* mit jelent az, hogy „az érdeksérelem másként nem hárítható el"?

a) A joggal való visszaélés kritériuma

7. „Joggal való visszaélés az, ha valaki jogait mások bosszantására vagy éppenséggel megkárosítására érvényesíti anélkül, hogy e jogok érvényesítéséhez törvényes érdekei fűződnének".[5] A LB e megállapítás utolsó fordulatával a joggal való visszaélés fogalmát a hagyományos, átörökölt módon értelmezi; az utolsó fordulat a Ptk.-ban nem szerepel. A kérdésnek különös jelentősége van a (3) bekezdés alkalmazása körében. Ha ugyanis nem lehet joggal való visszaélésnek minősíteni a joggyakorlást, ha a nyilatkozatot megtagadó bármilyen mértékben a saját védelemre érdemes érdekét szolgálja, akkor bármilyen nyomós közérdeket vagy különös méltánylást érdemlő érdeket sért is, a nyilatkozat megtagadása jogos. A P. törv. II. 20.532/1968. sz. ítéletében a LB ki is mondta, hogy fontos

[2] 3/1960. (VIII. 28.) ÉM—PM. sz. r. 28. §, ld. LB. P. törv. III. 21 435/1962, BH 1963. 5. 3576. sz.; LB. P. törv. III. 20 706/1964, BH. 1965. 4. 4398. sz.

[3] LB. P. törv. Eln. Tan. 20 399/1964, BH. 1964. 12 4245 sz.; LB. P. törv. V. 20 682/1972/4; LB. P. törv. III. 20 378/1964/2.

[4] Egy-egy ítéletben lehetnek kedvező és kedvezőtlen megállapítások is.

[5] LB. P. törv. III. 20 585/1963, BH. 1963. 11 3762. sz.

népgazdasági érdek, hogy a magánerőből folyó építkezés megvalósuljon, de a tulajdonostársakat sem arra nem lehet kötelezni, hogy a toldaléképület társtulajdonosaivá váljanak, sem arra, hogy tűrjék a tulajdoni arány megváltoztatását.[6]

A gyakorlat alaptendenciája tehát az, hogy „elsősorban nem a szembenálló felek érdekeit kell mérlegelni és összevetni, hanem azt kell elsősorban vizsgálni, hogy a cseréhez való tulajdonosi hozzájáruló nyilatkozat megtagadása az alperesek részéről joggal való visszaélés-e".[7] Ez az álláspont megfelel az 5. § (3) bekezdése nyelvtani értelmének és logikus álláspont. Emellett szól az is, hogy ha a joggyakorlás nem volt rendeltetésellenes, akkor ez eleve nem sértheti „más *jogait* vagy *törvényes* érdekeit", a megsértett magánérdek pedig nem lehet „különös méltánylást érdemlő". Kételyeket kelt viszont az az erősen védhető álláspont, hogy a „nyomós közérdek"-et sértő magatartás nem lehet rendeltetésszerű. Ebből az következnék, hogy más a jogszabály struktúrája nyomós közérdek és más különös méltánylást érdemlő magánérdek esetén: az első esetben a nyilatkozatot kérő melletti nyomós közérdek eleve joggal való visszaéléssé tenné a nyilatkozat megtagadását, a második esetben pedig a nyilatkozatot megtagadó mellett szóló saját érdek eleve kizárná a joggal való visszaélés megállapítását. Egy ilyen következtetés is logikus volna, de egyáltalán nem gyökerezne a Ptk.-ban, mert az 5. § (3) bekezdése azonos jogkövetkezményeket fűz a nyomós közérdekhez és a különös méltánylást érdemlő magánérdekhez. Ezen az alapon jut el a bíróság ahhoz a már említett és igen gyakori megállapításhoz, hogy ha a nyilatkozatot megtagadó saját érdekből cselekszik, akkor még nyomós közérdeket is megsérthet, magatartása mégsem lesz rendeltetésellenes joggyakorlás. Ez meglehetősen visszásan hangzik, de az idevágó ítéletek túlnyomó része mégis megnyugtató. Ez a nyugtalanító helyzet azonban felveti a kérdést: helyesen operálnak-e a bíróságok a „nyomós közérdek" fogalmával? Tagadhatatlan, hogy a jelenlegi lakásviszonyaink közepette egyike a legnyomósabb közérdekeknek a lakásállomány növelése, korszerűsítése. Felmerül azonban a kérdés: minden egyes konkrét esetben? A konkrét esetekben nem merülhetnek-e fel még nyomósabb társadalmi vagy személyes érdekek a másik félnél? A bíróságok konkrét jogvitákat bírálnak el. Ezekben érdekkonfliktusok vannak. Például a bérlő építkezése mellett szól a lakásállomány növelésének társadalmi érdeke és a bérlő személyes érdeke. Adott esetben az építkezés ellen szólhat a személyi tulajdonhoz fűződő ugyancsak nyomós közérdek és személyes érdek. Ilyenkor a bíróság a konfliktust általában úgy oldja meg, hogy kimondja: nincs joggal való visszaélés, és ezért a lakásállomány bővítéséhez fűződő nyomós közérdek irrelevánssá válik, mert *abszolutizálódik* a nyilatkozatot megtagadó személy érdekpozíciója, semlegesíti a másik oldalon levő érdekek hatását. Adott esetben ez érdemben helytálló megoldás lehet; ami kétségeket támaszt, az az, hogy bármilyen törvényes érdek az egyik oldalon teljesen közömbössé teszi az érdeksérelmet a másik oldalon. Nem lehetne-e azt azt mondani, hogy adott esetben a szembenálló érdekpozíciók kiegyenlítik egymást, és ezért hiányzik a (3) bekezdés rendelkezését mozgásba hozó „nyomós közérdek"?

Ezzel elérkeztünk a probléma lényegéhez. Az érdeksérelem okozása a joggal való visszaélés törvényi definíciójának az egyik eleme. A megsértett érdeknek törvényesnek kell lennie. Ez kettőt jelent: *a)* önmagában véve védelemre érdemesnek kell lennie, és *b)* nem olyannak, amit a konkrét esetben el kell tűrnie, mert azt jogos magatartással okozták. Arról azonban a rendeltetésszerűség követelményének megfogalmazásakor *a törvény nem rendelkezik,* hogy *mikor* áll fenn ez a helyzet. A bírósági gyakorlat fővonala ebben a vonatkozásban azt a hagyományos tételt teszi magáévá, hogy akkor, ha a joggyakorlónak saját törvényes érdeke fűződik a joggyakorláshoz. Ha ez bármilyen csekély mértékben megvan, a másik felet támogató, valóságos nyomós közérdek is védelem nélkül marad. Ebben a kérdésben a joggal való visszaélés hagyományos fogalma ellentétben van a rendeltetésszerű joggyakorlás követelményével, amellyel a konkrét ügyben és nem elvontan meglevő nyomós közérdek sérelme nem egyeztethető össze.

Feltesszük a kérdést: a joggal való visszaélés megállapítása egyáltalán nem függ attól, hogy mekkora sérelmet okoznak akár saját érdekből is a másik fél önmagában véve védelemre érdemes érdekének? Védelemre érdemes marad a jogát gyakorló erre önmagában érdemes érdeke, akármilyen érdeksérelmet okoz is? Aki saját, önmagában véve, elszigetelten nézve törvényes érdekeit követi, teljesen közömbös lehet azirránt, hogy milyen mérvű közérdeket vagy személyes érdeket sért a konkrét esetben? Vagyis az okozott érdeksérelemtől *elszigetelt előkérdésnek* kell tekinteni a joggal való visszaélést vagy pedig ezt a (2) bekezdésbe felvett tényálláselemet *már a joggal való visszaélés elbírálása során is* figyelembe kell venni? Az első esetben *csak* azt kell vizsgálni, hogy fűződik-e a joggyakorlónak önmagában véve törvényes érdeke a nyilatkozat megtagadásához, a másodikban *össze kell vetni* a törvényes érdekeket olymódon, hogy eleve, de nem mindent eldöntően a jogát gyakorló mellett szól az, hogy védelemre érdemes jogát gyakorolta.

[6] Még ki fog tűnni, hogy *érdemben* az ítélet helytálló lehet; itt azonban a joggal való visszaélés fogalmáról van szó.

[7] Főv. Bír. 42. Pf. 20 061/1962, BH. 1963. 3. 3486. sz., hivatkozva a Főv. Bír. állandó gyakorlatára, hasonlóan: LB. P. törv. III. 20 585/1963. BH. 1963. 11. 3762; P. törv. 21 795/1960. BH. 1961. 3 2868. sz.; Főv. Bír. 43. Pf. 23. 483/1964/11; 47. Pf. 22. 598/1967.

A (3) bekezdésre vetítve a kérdést, az első esetben az okozott érdeksérelemtől elszigetelten vizsgált joggal való visszaélés és a nyomós közérdek, illetve különös méltánylást érdemlő magánérdek sérelme két konjunktív feltétele a nyilatkozat bírósági ítélettel való pótlásának, a másodikban a (3) bekezdésnek az érdeksérelemre vonatkozó rendelkezései a (2) bekezdésben megfogalmazott érdeksérelmet arra a körre (*nyomós* közérdek, *különös méltánylást érdemlő* magánérdek) szűkítik le, amelyen belül az érdeksérelmet a megtagadott hozzájárulás bírósági ítélettel való pótlásával lehet kiküszöbölni.

A bíróságok a jogesetek különböző érdekviszonyai közepette nem tudják következetesen végigvinni az első alternatívát. Ennek illusztrálására bemutatjuk a három eltartással kapcsolatos esetet.[8] A bíróság mindhárom ügyben hangsúlyozta, hogy a felperes eltartásának biztosításához különös méltánylást érdemlő személyes érdek fűződik. Mégis az elsőnek említett bérlőtársasági esetben nem állapította meg a joggal való visszaélést, mert bérlőtársak között igen lényeges az, hogy ki a bérlőtárs; különösen hátrányos, ha a megszokott bérlőtárs helyébe két ismeretlen bérlőtárs lép. A másodiknak idézett társbérleti ügyben szintén nem állapította meg a joggal való visszaélést, mert egy újabb személynek (az eltartónak) a beköltözése tovább korlátozná a lakás használhatóságát: „nem állapítható meg joggal való visszaélés, ha a jognyilatkozat megadásával a fél önmagát és családját hozná hátrányos helyzetbe". A harmadik, ugyancsak társbérleti ügyben azonban megállapította, hogy joggal való visszaélés a hozzájárulás megtagadása ahhoz, hogy az eltartó beköltözzék. Ez különösnek tűnik, mert mindkét, de különösen a második ügyben tett megállapítások ráillenek erre az ügyre is. Mi a magyarázata az eltérő döntésnek? Az, hogy itt egy 78 éves, teljesen egyedülálló, alacsony nyugdíjú, szemmel láthatóan beteges személyről van szó, aki "feltétlenül gondozóra szorul". Ennek azonban közömbösnek kell maradnia, ha a tartásra szoruló érdekei csak akkor vehetők számba, ha az okozott érdeksérelemtől elszigetelt szemléletben joggal való visszaélés történt, márpedig itt is fennálltak azok a körülmények, amelyek az első két esetben a joggal való visszaélés megállapítását kizárták. Itt azonban a tartásra szoruló körülményei mégis átbillentették a mérleget. A bíróság érdemben helyesen döntött, mégpedig *érdekösszevetéssel*. Eltekintett arról, hogy elszigetelten vizsgálja: történt-e joggal való visszaélés. További példa: a P. törv. III. 20.192/1965/3. sz. ítéletben a LB kimondotta: „Mindkét fél érdekeit szem előtt kell tartani, s ezen felül mérlegelésbe kell vonni azt a társadalmi érdeket is, amely egyik vagy másik fél személyes érdekéhez kapcsolódik. Elsőrendű társadalmi érdek minden olyan törekvés támogatása, amelynek eredményeképpen új lakás keletkezik. A támogatást csak akkor lehet megtagadni, ha oly súlyosan sérti a fél érdekét, hogy az érdekkiegyenlítés nem lehetséges"[9]

Véleményünk szerint ez a helyes megközelítése a kérdésnek. A gyakorlat jelenlegi fővonala szerint — ha következetesen végigviszik — csak egy merev „igen — nem" megoldás lehetséges: ha egyszer nincs az említett hagyományos értelemben vett joggal való visszaélés, akkor már közömbössé válik a másik oldalon okozott érdeksérelem. A bíróságok e merevséget kiküszöbölendő szélső esetben anélkül, hogy ezt megállapítanák, kivételt tesznek és érdekmérlegelés alapján döntenek. Mindezt feloldaná, ha a bíróság a közérdek vagy magánérdek sérelmét a rendeltetésellenes joggyakorlás egyik ismérvének tekintené a (2) bekezdés alapján. Ebben az esetben például elismerhetnék, hogy a joggyakorló bizonyos mértékben a saját törvényes érdekét igyekszik kielégíteni, ez is minősülhet joggal való visszaélésnek, ha súlyos sérelmet okoz, vagy juthat olyan következtetésre, hogy noha súlyos sérelmet okoz, mégsincsen rendeltetésellenes joggyakorlás, mert a jogát gyakorló mellett is súlyos társadalmi vagy személyes érdekek szólnak. Vagyis az *érdekösszevetés döntene* azzal, hogy eleve, de nem kizárólagosan *a joggyakorló mellett* szól az, hogy a törvény által elismert jogát gyakorolja. Ebben megnyilvánulna az, hogy a törvényes érdekeitől hajtott jogosult sem lehet teljesen közömbös azirránt, hogy jogának gyakorlása milyen mértékű érdeksérelmet okoz; ez egyébként a szocialista együttélés kodifikált követelménye körébe tartozik. Rendeltetésellenes joggyakorlás már akkor is megállapítható volna, ha

a) a nyilatkozatot megtagadónak ugyan fűződik törvényes érdeke a nyilatkozat megtagadásához; *b)* de a konkrét esetben a másik fél oldalán jelentősen nagyobb társadalmi és/vagy személyes érdekek állnak; *c)* és a másik fél érdeksérelme csak a nyilatkozat bírósági ítélettel való pótlása útján háríthető el.

Ezzel megváltozna az eddigi kérdésfeltevés sorrendje. Ahelyett, hogy *1.* van-e joggal való visszaélés, *2.* ha igen, van-e nyomós közérdek vagy különös méltánylást igénylő magánérdek, ez lépne: *1.* van-e nyomós közérdek vagy különös méltánylást érdemlő magánérdek, *2.* ha van, ezeknek az érdekeknek a nyilatkozatot megtagadó saját jogos érdekeivel való szembe-

[8] Főv. Bír. 43. Pf. 23 483/1964/11, Táj. 31/892; LB. P. törv. V. 20 650/1973/2; Főv. Bír. 47. Pf. 27 877/1972, BH. 1973/328.

[9] Érdekmérlegeléssel döntött a bíróság a következő további perekben (a jogát gyakorló ellen:) LB. P. törv. V. 20 408/1975/3; (a jogát gyakorló mellett:) LB. P. törv. V. 20 650/1973/2; P. törv. I. 21 219/1963, BH. 1964. 5. 3988. sz., PJD 1963—65/59; P. törv. V. 20 871/1975; Főv. Bír. 43. Pf. 23 483/1964/11. Megjegyzendő azonban, hogy a fenti esetek némelyikében lehetséges, hogy a bíróság túlindokolta az ítéletet, mert előbb döntött abban a kérdésben, hogy van-e joggal való visszaélés, és *ez után* még érdekmérlegelést is végzett.

vetése alapján megállapítható-e a joggal való visszaélés.

A következtetéseink tehát: *a)* helytálló az a bírósági gyakorlat, amelyik a (3) bekezdés alkalmazásához megkívánja a joggal való visszaélést; *b)* de vitatható a joggal való visszaélésnek kizárólag a saját törvényes érdek hiányához kötése: joggal való visszaélés érdekösszevetéssel is megállapítható; *c)* ez magában foglalja azt a tételt is, hogy a szocialista jogban adott esetben a saját jogos érdek szolgálatában tanúsított magatartás is lehet rendeltetésellenes joggyakorlás, ha lényegesen súlyosabb érdeksérelmet okoz; *d)* az 5. § (3) bekezdése a rendeltetésellenes joggyakorlásnak egy olyan szűkebb területét vonja meg, amelyen belül a jogsérelmet a megtagadott nyilatkozat bírósági ítélettel való pótlásával lehet elhárítani.

Mindennek az elemei megtalálhatók a bírósági gyakorlat olyan eseteiben, amelyekben a jelenleg uralkodó álláspont érvényesítése igazságtalan eredményre vezetne. Az így létrejövő *kivételek* alapján javasoljuk az *alapvető* álláspontot kialakítani.

b) Mi minősül joggal való visszaélésnek?

8. Lehet-e diszkrecionális jogokkal visszaélni? Az 5. § (3) kizárólag ilyen tényállásokra épül. Ezekben az esetekben ugyanis mindig arról van szó, hogy valaminek a megtételéhez szükséges egy másik személy beleegyezése, amelynek megtagadását a törvény nem köti kifejezetten feltételhez. Az ilyen jogok mikénti gyakorlásának tehát csak a joggal való visszaélés a korlátja. A Ptk. 147. §-a szerint a közös tulajdon megszüntetését bármelyik tulajdonostárs követelheti; a törvény nem tartalmazza az alkalmatlan időben való megszüntetés tilalmát. A LB kimondta, hogy ha ennek egyébként megvannak a feltételei, a tulajdonközösség megszüntetésére irányuló nyilatkozat is lehet joggal való visszaélés.[10] A tulajdonközösség körében maradva: abban a körben, amelyben a tulajdonostársak egyhangú határozatát kívánja meg a Ptk. 143. §-a, joggal való visszaélésnek minősülhet, ha valamelyik tulajdonostárs ellenszavazatával az egyhangú határozat létrejöttét megakadályozza.[11]

Hiba volna azonban ebből arra következtetni, hogy mindenfajta diszkrecionális jogosultság gyakorlása lehet joggal való visszaélés. A *hagyaték visszautasítása* például feltétlenül diszkrecionális; nem lehet senkit öröklésre kényszeríteni, még akkor sem, ha a hagyaték visszautasítása a hitelezők kijátszására irányul: senkit sem lehet az örökhagyó vagyoni személyiségének a folytatására kötelezni.[12] Az 1952. évi 9. sz. tvr-nek a *takarékbetétek titkosságára* vonatkozó 5. §-a, amely taxatíve felsorolja, hogy mely esetekben adhat a bank a betétes hozzájárulása nélkül felvilágosítást a takarékbetétről, a LB szerint kizárja a joggal való visszaélést, ha a takarékbetétes megtagadja a hozzájárulást ahhoz, hogy a bank a takarékbetétről felvilágosítást adjon. A szóban forgó ügyben ez közös gazdálkodás eredményével való elszámolás során következett be.[13] Az ítélettel szemben kétségeink vannak: *a)* a joggal való visszaélés mindig abban a szférában fordul elő, amelyben a törvény szabályai nem tartalmaznak kifejezett tilalmat, *b)* a titkossághoz fűződő személyes és társadalmi érdek (a takarékbetétállomány növelése a hozzá fűződő bizalom növelése révén) nem terjedhet odáig, hogy nagymértékben valószínű visszaélések leplezésére szolgáljon. Arról nem is szólva, hogy a mai betétállomány mellett ennek a szélsőséges szabálynak már aligha van hasznos funkciója. Nem ismeri el a joggal való visszaélés lehetőségét a LB akkor sem, ha valaki nem hajlandó egy például alaki hiba miatt *érvénytelen szerződést* érvényesen újból megkötni.[14] Igen határozott a bíróságok álláspontja abban, hogy *szerződéskötés megtagadása* sohasem lehet joggal való visszaélés: „a szerződéskötés joga a legszemélyesebb alanyi jogok közé tartozik", a megtagadott szerződési nyilatkozatnak joggal való visszaélés címén való pótlása esetén „a szerződést a bírósági ítélet váltaná ki",[15] ezt pedig a törvény csak a szocialista gazdálkodó szervezetek egymás közti szerződéseinek bizonyos eseteiben teszi lehetővé. Ez az elv világos, kezdetben mégis voltak problémák vele. A LB a P. törv. III. 20.299/1965/3. sz. ítélete egy olyan ügyre tett pontot, amelyben a bérbeadó a kiutaló határozat ellenére sem volt hajlandó a bérleti szerződést megkötni. A bíróság a keresetet azzal az indokolással utasította el, hogy mivel a bérlő a kiutalás birtokában szerződéskötés híján is beköltözhet a lakásba, a jogsérelem nem csupán a nyilatkozatnak bírósági ítélettel való pótlása útján háríthető el, noha mivel a bérbeadónak jogi kötelezettsége volt a bérleti szerződés megkötése, a joggal való visszaélés eleve nem kerülhetett volna szóba. Ha viszont nem terhelte volna a bérbeadót szerződéskötési kötelezettség, a joggal való visszaélés nem lett volna megállapítható, mert

[10] LB. P. törv. I. 21 219/1963, BH. 1964. 5. 3988. sz., LB. P. törv. V. 21 173/1973/3. Ellentétes az ítélet a LB. P. törv. I. 20 210/1968/2 ügyben: „Semmiesetre sem lehet joggal való visszaélésnek minősíteni a tulajdonosnak a közös tulajdon megszüntetésére... vonatkozó.. jogát". Ez a megállapítás alighanem meghaladott.

[11] Főv. Bír. 51. Pf. 21 171/1963, BH. 1963. 10. 3719. sz; 1963—65/56.

[12] A Szombathelyi Megyei Bíróság Polgári Kollégiuma, 1970. El. II. B. 13/11, a LB. P. törv. I. 20 453/1962, BH. 1964. 1. 3819. sz. alapján. A jogirodalomban ellentétes az álláspontja *Benedek-Világhy*-nak. (A Polgári Törvénykönyv a gyakorlatban, Budapest, 1965. 589. old.)

[13] P. törv. I. 20 007/1964, BH. 1964. 6. 4030. sz., PJD 1963—65/314.

[14] LB. P. törv. I. 21 141/1963, Főv. Bír. 47. Pf. 26 739/1965/15, Táj. 37/1083.

[15] LB. P. törv. I. 21 002/1967; P. törv. I. 21 151/1965, BH. 1966. 7. 4945. sz.; Pécsi Megyei Bíróság Pf. 20 957/1975, BH. 203/1976. Hasonlóan: *Benedek-Világhy:* 24 old.

szerződés kötésére a bíróság az 5. § (3) bekezdése alapján nem kötelezhet. Vagy az 5. § (3) bekezdése alá tartozó egyik legfontosabb eset a bérbeadó hozzájárulásának megtagadása a bérlő lakáscseréjéhez. Előfordult, hogy alsóbíróságok azon az alapon tagadták meg az említett rendelkezés alkalmazását, hogy a hozzájárulás ítélettel való pótlása szerződést pótló nyilatkozat lenne.[16] A bíróságok itt nem különböztették meg a bérbeadó és a bérlő viszonyát a bérlő és cserepartnere szerződési viszonyától. Kevésbé egyértelmű a válasz arra a kérdésre, hogy lehet-e joggal való visszaélés a *szerződésmódosítás megtagadása* (9. p.). Bizonyos értelemben megvalósíthat rendeltetésellenes joggyakorlást egy *szerződés megkötése:* például akkor, ha valaki azért vásárol lakott állapotban, tehát olcsón ingatlant, hogy azt gyorsan beköltözhetővé tegye, és ilyen módon tetemes anyagi előnyhöz jusson.[17] Ilyenkor természetesen nem a vételi szerződés lesz érvénytelen, hanem az 5. § az említett eredmény elérését fogja megakadályozni. További példa: joggal való visszaélés az, ha a haszonélvező az ingatlant — azonos feltételek mellett — inkább másnak akarja bérbeadni, semmint a tulajdonosnak.[18]

9. A feltétlenül diszkrecionális jogosultságok esetétől meg kell különböztetni azokat az eseteket, amelyekben a bíróság azért nem állapítja meg a joggal való visszaélést, mert a joggyakorláshoz *igen intenzív érdekek fűződnek.* Ez tapasztalható az építkezéshez való hozzájárulás területén.[19] A bírósági gyakorlat a következő:

a) Állag- vagy rendeltetés-változás nélküli átalakítások, értéknövelő beruházások esetén a hozzájárulás megtagadása a tulajdonos részéről elvileg mindig lehet joggal való visszaélés; a konkrét körülményektől függ, hogy az-e.[20]

b) Ugyanez a helyzet akkor, ha haszonélvező vagy bérlő tagadja meg a hozzájárulást a tulajdonos építkezéséhez.[21]

c) A bérlő rendeltetés- vagy állagváltoztató építkezéséhez a tulajdonos semmilyen körülmények között nem köteles hozájárulni. Az egyik ügyben a bérlő avégből, hogy fürdőszobát építsen, a tornác átalakításával toldaléképületet akart emelni. A bíróság kimondta, hogy ezáltal az egész állag megváltozna, és ezért a tulajdonos hozzájárulásának a megtagadása nem lehet rendeltetésellenes joggyakorlás.[22] Egy másik ügyben a bérlő a korábban istállónak használt bérleményt akarta lakássá átalakítani. Nem volt vitás, hogy ez közérdek. Az sem volt vitás, hogy a bérlemény kiutalás alá esett, és ezzel a tulajdonos nem rendelkezhetett. A felperes arra is hivatkozott, hogy a tulajdonos eredetileg kilátásba helyezte a hozzájárulását, ha ezért megfelelő ellenértéket kap. A bíróság kimondta, hogy mindez közömbös, mert a tervezett építkezés a tulajdonos eredeti rendeltetését megváltoztatná és a bérleti szerződés módosítására vezetne.[23] Ez az ítélet nem meggyőző. Először azért nem, mert a joggal való visszaélést önmagában megalapítja az, ha a tulajdonos a beleegyezését illetéktelen előnytől tette függővé [5. § (2) és (3) bek.]; ez önmagában bizonyítja, hogy a beleegyezés megtagadásához nem fűződött jogos érdeke. Másodszor azért nem, mert a joggal való visszaélés megállapítását egyáltalán nem gátolja az, hogy a beleegyezés következménye szerződésmódosítás volna. A 21. lábjegyzetben említett 20.192. sz. ügyben a bíróság kimondta, hogy a beleegyezés pótlása esetén a szerződést módosítani *kell,* egy másik ügyben[24] pedig azt mondta ki, hogy ha a nyilatkozatot a bíróság ítéletével pótolja, a felek megállapodásától függ, hogy fenntartják-e a tulajdonközösséget vagy azt átalakítják társasházzá. Végül egy további ügyben kimondta a bíróság, hogy ha a bírósági ítélet lehetővé teszi a felperesnek a garázs felépítését az alperesek telkén, akkor az alperesek a bérleti díj emelését kérhetik a felperestől;[25] ez is szerződésmódosítás.

d) Nem egyértelmű a bírósági gyakorlat abban a vonatkozásban, hogy a közös tulajdont lényegesen módosító építkezés esetén lehet-e joggal való visszaélés az, ha a tulajdonostárs a beleegyezést megtagadja. Az egyik ügyben a bíróság kimondta, hogy ha a tervezett építkezés egy lakást két külön lakássá változtatna, ez lényegesen megváltoztatná a tulajdonosi viszonyokat, és ezért nem lehet szó arról, hogy a hozzájáruló nyilatkozat megtagadása joggal való visszaélésnek minősüljön.[26] Egy másik ügyben kifejtette, hogy bár egy toldaléképület emelése fontos társadalmi érdeket szolgálna, az ehhez való beleegyezésre a tulajdonostárs nem kötelezhető, mert nem kötelezhető sem arra, hogy a toldaléképület társtulajdonosává váljék, sem arra, hogy tűrje a tulajdonközösségi arány megváltozását.[27] Egy további ügyben a tulajdonostárs be akarta építeni a közös ház erkélyét, abból szobát akart kialakítani, egy szobát pedig mellékhelyiségekké akart átalakítani, hogy ilyen

[16] L. pl. PKKB 8. P. 52 476/1963/23/I; Főv. Bír. 47. Pf. 28 537/1967/28.

[17] LB. P. törv. V. 20 871/1975.

[18] LB. P. törv. II. 20 164 (1968) 3. BH. 1968. 8. 5764. sz., PJD. 1968—70/62.

[19] A LB. a P. törv. II. 20 507/1968. sz. ítéletében kifejtette, hogy az építkezéshez való hozzájárulást ugyanúgy kell elbírálni, mint az 5. § (3) bekezdése alá tartozó bármely nyilatkozat megadását. Az alábbiak során ki fog derülni, hogy ezt a tételt a bírósági gyakorlat nem osztja egyértelműen (l. kül. c. és d, e. pontban).

[20] LB. P. törv. 21 795/1960, BH. 1961. 3. 2868. sz.; P. törv. V. 20 755/1974/3; P. törv. II. 20 571 1972/2; P. törv. III. 21 034/1966/4.

[21] LB. P. törv. IV. 20 664/1970.; P. törv. III. 20 192/1965/3; Kaposvári MB, Pf. 20 784/1961, BH. 1962. 1. 3062. sz.

[22] Főv. Bír. 53. Pf. 29 736/1966/11. Táj. 42/1221.

[23] Főv. Bír. 42. Pf. 25 467/1965. Táj. 36/1037.

[24] LB. P. törv. II. 21 053/1969.

[25] LB. törv. II. 20 532/1968.

[26] LB. P. törv. I. 20 014/1976.

[27] LB. P. törv. IV. 20 470/1970.

módon a meglevő lakás mellett egy másik lakást alakítson ki. Ezt a többség ellenezte és a bíróság elutasította a jognyilatkozatnak ítélettel való pótlására irányuló keresetet. Az ítélet indoklása először igen radikálisan hangzó tételt állapít meg: „Azok az esetek, amelyekben a Ptk. 143. §-a a tulajdonostársak egyhangú határozatát kívánja meg, nagyrészt már a jellegüknél fogva olyanok, hogy „a jognyilatkozat ítélettel való pótlásának a ... feltételei ... már eleve nem forognak fenn". Ezután azonban kifejti, hogy végeredményben mérlegelés kérdése az, hogy „a tulajdonostársnak a közös tulajdonban álló vagyontárgy állagát érintő beruházással való szembehelyezkedése joggal való visszaélésnek tekinthető-e",[28] vagyis itt már nem kategórikus az elutasító álláspont. Végül egy negyedik ügyben a bírósági álláspont megfordult. A tulajdonostárs a közös házra két emeletet akart ráépíteni, hogy ott tíz lakást alakítson ki. A bíróság arra az álláspontra helyezkedett, hogy a másik tulajdonostárs hozzájárulásának megtagadása minősülhet joggal való visszaélésnek.[29]

10. További jogalkalmazási problémákat okozott az, hogy a Ptk. nemcsak rendeltetésellenes joggyakorlás esetén teszi lehetővé a jognyilatkozatnak bírósági ítélettel való pótlását, hanem a 295. §-ban is. A 295. § esetén a félnek kifejezett, többnyire szerződésen alapuló kötelezettsége egy nyilatkozat megtétele. Ennek elmulasztásával rendszerint a szerződésszegést követ el, és azt orvosolja a bíróság a nyilatkozat ítélettel való pótlása útján. Itt tehát eleve teljesen hiányzik a jogsértő oldalán a „jogosultság", az 5. § körében viszont a jogsértés egy jogosultság rendeltetésellenes gyakorlásával valósul meg. A kettő határa a gyakorlatban nem mindig tisztázott. Az egyik ügyben az eladó megtagadta a vevő tulajdonjogának az ingatlannyilvántartásba való bejegyzéséhez szükséges okirat kiadását; a bíróság helyesen a 295. § alapján döntött, mert az okirat kiadása az eladó szerződési kötelezettsége volt.[30] Egy másik ügyben az elkészített szerződésben téves helyrajzi szám szerepelt, és a két fél közös nyilatkozatára volt szükség ahhoz, hogy az ingatlannyilvántartásban a tévedést kiigazítsák. Az alperesek közül kettő azonban megtagadta e közös nyilatkozat aláírását; a bíróság itt joggal való visszaélést állapított meg: az 5. §-t alkalmazta.[31] Nézetünk szerint ez az eset az előbbivel rokon: egy már megkötött szerződés teljesítésének az előmozdításáról van benne szó, erre pedig az alperesek a Ptk. 277. § alapján kötelesek. Helytállóan vonta a bíróság a 295. § körébe azokat az ügyeket, amelyekben a tulajdonos már hozzájárult a bérlő lakáscseréjéhez vagy építkezéséhez, később mégis megtagadta a nyilatkozat kiállítását: ilyenkor már nem joggal való visszaélésről, hanem szerződési kötelezettség megszegéséről van szó.[32] További ilyen ügyek: az alperes nem volt hajlandó megkötni a társasházszerződést, noha erre már kötelezettséget vállalt,[33] öröklési szerződésből folyó karbantartási kötelezettség teljesítéséhez szükséges építési engedélykérelem alá nem írása,[34] szerződésellenes megtagadása a hozzájárulásnak ahhoz, hogy a bank az alperes hitelfedezete terhére a jogosultnak fizessen.[35]

11. Néhány további ügyet ismertetünk, amelyekben a bíróság kimondta a joggal való visszaélést. Egy haszonélvező a haszonélvezetében levő ingatlant egy idegennek akarta bérbeadni, és mellőzte a tulajdonost, aki ugyanolyan feltételek mellett bérbe akarta azt venni. Ez — tekintettel a tulajdonjoghoz fűződő személyes érdekre és arra a társadalmi érdekre, amely abban áll, hogy a tulajdonos jobban tartja karban az ingatlant, ha maga lakik benne — joggal való visszaélésnek minősült.[36] Valaki 12 000 forintért vásárolt egy zongorát, de a vételár egy részével adós maradt. Az eladó lefoglalta és elárvereztette a zongorát. A kikiáltási ár 6000 Ft volt, és az árverésen csak az árvereztető eladó vett részt. Megvárta, mig a kikiáltási ár a törvényes minimumra, 4000 forintra leszállt, és ekkor ezen az áron visszavásárolta a zongorát. Ez is joggal való visszaélésnek minősült: az eredeti kikiáltási árat fizettette meg az árverési vevővel a bíróság.[37] A bérlőtárs nem járult hozzá, hogy bérlőtársának házastársa és gyereke beköltözzék a lakásba. Minthogy a bérlőtársaság létesítésekor tudta, hogy bérlőtársa családos, és minthogy nem követelhető, hogy a családtagok külön éljenek, ez joggal való visszaélésnek minősült.[38] Joggal való visszaélés az, ha valaki a vele egy lakásban lakó volt házastársát elzárja a telefon használatától azon a címen, hogy kizárólag ő a telefon előfizetője.[39] Hibás teljesítés esetén joggal való visszaélés, ha a jogosult az ellenszolgáltatásból jóval többet tart vissza, mint amekkora értékcsökkenést a hiba okoz.[40]

Nem mondta ki viszont a bíróság a joggal való visszaélést a következő esetekben: a nyilatkozatot azért tagadta meg a tulajdonos, mert remélte, hogy a bérlő el fog távozni, és akkor a lakást (lakrészt) maga foglalhatja el;[41] mert a

[28] Főv. Bír. 51. Pf. 21 171/1963, BH. 1963. 10. 3719. sz., PJD. 1963—65/56.

[29] LB. P. törv. II. 21 053/1969.

[30] LB. P. törv. I. 20 915/1975/2.

[31] LB. P. törv. I. 21 025/1965/3.

[32] Főv. Bír. 44. Pf. 27 450/1963/9. Táj. 29/840.; 47. Pf. 27 908/1965/8. Táj. 37/1075.

[33] Főv. Bír. 44. Pf. 24 152/1965. Táj. 36/1038.

[34] LB. P. törv. I. 20 089/1970/3.

[35] LB. P. törv. I. 20 642/1975/2.

[36] LB. P. törv. II. 20 164/1968/3, BH. 1968. 8. 5764. sz. PJD 1968—70/62. A bíróság utalt a tulajdonostárs előbérleti jogának az analógiájára is. Hasonlóan: *Benedek-Világhy;* 96. old.

[37] LB. Pf. I. 21 264/1963/10.

[38] LB. P. V. 20 408/1975/3.

[39] LB. P. törv. II. 20 145/1973.

[40] Szombathelyi MB polgári kollégium, 1966. El. II. D. 19/2, l. *Benedek-Világhy;* 264—265. old.

[41] LB. P. törv. III. 20 585/1963, BH. 1963. 11. 3762 sz.; Főv. Bír.; 47. Pf. 22 598/1967; Táj. 43/1251; társbérlő vonatkozásában: LB. P. törv. V. 20 650/1973/2. Az elv azonban nem érvényesül, ha valaki kifejezetten azzal

tervezett építkezés következtében egy lakásból kettő lett volna, és ez értékcsökkentő tényező;[42] mert a bérlőtárs nem kötelezhető arra, hogy régi, megszokott bérlőtársa helyett két idegent fogadjon a lakásba;[43] mert a tervezett építkezés folytán a tulajdonostársak viszonya jelentősen megváltozna;[44] mert nem köteles tűrni, hogy tulajdonostársa a garázsban nagy zajjal működő üzemet rendezzen be;[45] mert a tervezett építkezés a tulajdonostársat megfosztaná az erkélytől és az egyik szobájának az áthelyezését vonná maga után;[46] mert az épület állaga, használhatósága, rendeltetése megváltozna;[47] mert az építkezésre felveendő kölcsön a tulajdonostársat is terhelné.[48]

c) A „jogszabály által megkívánt nyilatkozat"

12. Az 5. § (3) bekezdése alkalmazásának feltétele, hogy valaki egy „a jogszabály által megkívánt nyilatkozat" megtételét megtagadja. Ebbe a körbe olyan nyilatkozatok tartoznak, amelyeknek a megtétele előfeltétele annak, hogy valaki más egy harmadik személlyel szerződési viszonyra léphessen vagy valamit megtehessen. Elképzelhető, hogy ide tartozik az az eset, amikor a törvényes képviselő nem járul hozzá a korlátozottan cselekvőképes személy szerződéséhez, idevágó bírósági gyakorlatot azonban nem ismerünk. Valamennyi általunk ismert idevágó eset lakásváltoztatással vagy építkezéssel kapcsolatos. Ide tartozik:

a) tulajdonostárs hozzájárulása vele lakó tulajdonostárs lakáscseréjéhez;[49] *b)* bérbeadó hozzájárulása a bérlő lakáscseréjéhez;[50] *c)* bérlőtárs hozzájárulása bérlőtársa lakáscseréjéhez;[51] *d)* bérlőtárs hozzájárulása ahhoz, hogy a bérlőtársa valakit befogadjon;[52] *e)* társbérlő hozzájárulása ahhoz, hogy a társbérlő valakit befogadjon;[53] *f)* tulajdonostárs hozzájárulása tulajdonostárs építkezéséhez;[54] *g)* tulajdonos hozzájárulása bérlő építkezéséhez;[55] *h)* haszonélvező hozzájárulása tulajdonos építkezéséhez;[56] *i)* bérlő hozzájárulása tulajdonos építkezéséhez.[57]

d) Nyomós közérdek vagy különös méltánylást érdemlő magánérdek

13. A rendeltetésellenes joggyakorlás megállapításához a 7. pontban említett keretek között elegendő a népgazdasági érdek, vagy jogos és törvényes személyes érdek sérelmének megállapítása. A (3) bekezdés alkalmazásához azonban ennél több kell: a közérdek sérelmének nyomósnak, a személyes érdek sérelmének különös méltánylást érdemlőnek kell lennie.

14. A bíróságok többízben hangsúlyozták, hogy a lakásépítéshez, bővítéshez és korszerűsítéshez nyomós közérdek fűződik.[58] Nyomós közérdek fűződik ahhoz, hogy valaki a saját lakásába be tudjon költözni, mert így a karbantartás jobban biztosított, és ez védi a lakásállományt;[59] hogy a lakáscsere folytán a lakások jobban kihasználhatók legyenek (kis család kisebb, nagy család nagyobb lakásba kerüljön).[60] A köz- és magánérdek azonban egymásnak nem ellentéte, még ha adott esetekben a felszínen a kettő ellentétként jelentkezik is. A közérdek most említett esetei egyben személyes érdekűek is: pl. nyomós közérdek és különös méltánylást érdemlő magánérdek, hogy az albérletben lakó tulajdonos a saját telkén lakást építhessen magának (és ezt a bérlő ne akadályozhassa meg),[61] hogy a tulajdonostárs, aki ötödmagával lakik egy kis lakásban, a lakását bővíthesse és korszerűsíthesse,[62] hogy fiatal házaspár, akinek kisgyermeke van, lakásnak alkalmatlan háza helyet önerőből korszerű házat építhessen.[63] Különös méltánylást érdemlő magánérdek az, hogy egy egyedülálló, alacsony nyugdíjú 78 éves beteges személy a társbérletébe befogadja eltartóját,[64] hogy házastársak ne kényszerüljenek különélni,[65] hogy a gyermeküket lakáshoz tudják juttatni.[66] Egy garázsépítéshez való hozzá-

a szándékkal vásárol lakott és ezért olcsó ingatlant, hogy a lakótól megszabaduljon, és ezáltal hozzájusson a lakott és beköltözhető lakások közötti értékkülönbözethez. Ez az eljárás joggal való visszaélés (P. törv. V. 20 871/1975).

[42] LB. P. törv. 21 795/1960, BH. 1961. 3. 2868. sz.; LB. P. törv. II. 20 571/1972/2; P. törv. I. 20 014/1976.

[43] Főv. Bír. 43. Pf. 23 483/1964/11. Táj. 31/892.

[44] LB. P. törv. IV. 20 470; ellenkezően: LB. P. törv. II. 21 053/1969.

[45] Főv. Bír. 43. Pf. 24 906/1972/7. Táj. 52/1574.

[46] Főv. Bír. 51. Pf. 21 171/1963. BH. 1964. 5. 3988. sz. PJD. 1963—65/56.

[47] Főv. Bír. 42. Pf. 25 467/1965. Táj. 36/1037.; Főv. Bír. Pf. 29 736/1966/11. Táj. 42/1221. LB. P. törv. II. 21 121/1971.

[48] L. az előző lábjegyzetben utolsónak említett ítéletet.

[49] LB. P. törv. V. 20 871/1975.

[50] Főv. Bír. 47. Pf. 22 598/1967; LB. P. törv. III. 20 585/1963. 11. 3762. sz.; Főv. Bír. 42. Pf. 20 061/1962. BH. 1963. 3. 3486. sz.

[51] Főv. Bír. 43. Pf. 23 483/1964/11; Táj. 31 892. P. törv. V. 20 682/1973/4.

[52] LB. P. törv. 20 408/1975/3.

[53] LB. P. törv. V. 20 650/1973/2.

[54] LB. P. törv. V. 20 924/1975. P. törv. 20 014/1976; Főv. Bír. 51. Pf. 21 171/1973, BH. 1963. 10. 3719. sz. PJD. 1963—65/56; LB. P. törv. IV. 20 470/1970; LB. P. törv. II. 21 053/1969.

[55] LB. P. törv. 20 755/1974/3; P. törv. III. 21 034/1966/4; P. törv. III/B. 20 527/1965/3.

[56] LB. P. törv. IV. 20 664/1970.

[57] Kaposvári MB Pf. 20 784/1961, BH. 1962. 1. 3062. sz.; LB. P. törv. III. 20 192/1965/3.

[58] P. törv. II. 21 211/1971; P. törv. III. 20 192/1965/3; P. törv. V. 20 924/1975.

[59] LB. P. törv. II. 20 164/1968/3, BH. 1968. 8. 5764. sz., PJD. 1968—70/62.

[60] LB. P. törv. III. 20 706/1964. BH. 1965. 4. 4398. sz., PJD. 1963—65/287.

[61] LB. P. törv. III. 20 192/1965/3.

[62] LB. P. törv. V. 20 924/1975.

[63] LB. P. törv. II. 21 121/1971.

[64] Főv. Bír. 47. Pf. 27 877/1972. BH. 1973/328, de l. az előző pontban a tartással kapcsolatos ügyekről mondottakat.

[65] LB. P. törv. V. 20 408/1975/3.

[66] LB. P. törv. 22 282/1960. BH. 1961. 7. 2930. sz.

járulás megtagadása kapcsán kimondta a bíróság, hogy az autó megfelelő elhelyezése akkor is különös méltánylást érdemlő magánérdek, ha az autót csak szórakozásra használják, de munkájuk végzéséhez vagy könnyítéséhez nincs szükségük az autóra.[67]

e) Az érdeksérelem másként el nem hárítható

15. A joggal való visszaéléssel megtagadott nyilatkozat bírói ítélettel való pótlásának utolsó feltétele az, hogy az érdeksérelem másként ne legyen elhárítható (pl. ha az eltartást nem csak úgy lehet biztosítani, hogy az eltartó beköltözik a lakásba). A bírósági gyakorlat nem túlságosan bőséges ebben a kérdésben. Kimondta a LB., hogy az ingatlanrész megvásárlója elháríthatta volna az érdeksérelmét, ha az adásvételi tárgyalásokba bevonja a bérlőt, és akkor tisztázza, hajlandó-e vele lakást cserélni, hogy beköltözhessen a megveendő ingatlanrészbe.[68] A fél egy elszámolási vitában megtagadta az engedélyt arra, hogy a bank felvilágosítást adjon a bíróságnak arra nézve, hogy rendelkezik-e és ha igen, milyen összegű takarékbetéttel. A bíróság kimondta, hogy a másik fél érdeksérelmét a bírósági eljárás során a felek által előterjesztett bizonyítékok mérlegelése útján el lehet hárítani (13. lábj.). A felperesnek kiutaltak egy lakást, de a bérbeadó megtagadta a bérleti szerződés megkötését. A beleegyezés bírósági ítélettel való pótlását a bíróság megtagadta, mert a jogszabály értelmében a bérlőt megilleti az a jog, hogy szerződés hiányában a kiutaló határozat alapján vegye birtokba a lakást.[69]

Eörsi Gyula

[67] LB. P. törv. II. 20 532/1968.

[68] LB. P. törv. V. 20 871/1975.

[69] LB. P. törv. 20 299/1965/3.

A büntetéskiszabás elvi kérdései és a kodifikáció

1. Bevezetés. Egy új büntető törvénykönyv előkészítésének célkitűzéseit fogalmazta meg Király István a Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle 1975. évi 5. számában. Ezek a célkitűzések nem teljesen új elvi alapokon álló törvénykönyv megalkotását határozzák meg feladatul. Király István hangsúlyozza, hogy „hatályos büntető Törvénykönyvünk alapvetően jól szolgálja a társadalom védelmét és általában megfelelő eszközöket nyújt a bűnüldöző és az igazságszolgáltatási szervek számára". Ugyanakkor rámutat Király István arra is, hogy mind a társadalmi és gazdasági viszonyokban bekövetkezett számottevő változások, mind jogrendszerünk, ezen belül büntetőjogunk időközben végbement továbbfejlődése nélkülözhetetlenné tette „a büntetőjogi rendszer átfogó korszerűsítését", „egy egységes koncepció alapján kidolgozott új törvénykönyv" megalkotását.

Király István írásában egy sor olyan célkitűzést fogalmaz meg, amely szorosan összefügg az új Btk. büntetési rendszerével, ezen belül pedig a büntetéskiszabás kérdéseivel.

Ebben az írásban[1] a büntetéskiszabás néhány elméleti kérdésével és a büntetéskiszabás általános problémáinak törvényi szabályozásával kapcsolatban fejtjük ki véleményünket. A tanulmányban reflektálunk a Király István írásában kifejtett javaslatokra.[2]

2. A büntetés kiszabása körébe tartozó jogintézmények. Végső soron minden büntetőjogi szabály kapcsolódik a büntetéskiszabáshoz. Szorosan vett büntetéskiszabási szabályoknak mégis azokat tekintjük, amelyek a törvényszabta keretek között az alkalmazható büntetés nemének és mértékének, valamint végrehajtási módjának a meghatározására vonatkoznak. A hatályos Btk-ban ide tartoznak a IV. fejezetben szabályozott intézmények, de a törvény egyéb helyeken is szabályoz a büntetés kiszabása körébe tartozó intézményeket. A büntetéskiszabási szabályok közül ebben az írásban a büntetéskiszabás elveivel, a büntetés enyhítésével és súlyosításával foglalkozunk. Nem tárgyaljuk a halmazati és az összbüntetést, sem a büntetés végrehajtásának felfüggesztését. Nem foglalkozunk a fiatalkorúakra és a katonákra vonatkozó speciális szabályokkal sem.

3. Felelősségi és büntetési rendszerünk alapjai és a büntetéskiszabás. Hatályos büntető törvényünk ún. tettbüntetőjogi alapon áll és érvényesíti a bűnösségi elvet. Ez azt jelenti, hogy csak társadalomra veszélyes, bűnösen elkövetett és büntetni rendelt cselekményekért álla-

[1] A tanulmány kéziratát 1976. július 1-én zártuk le.

[2] A büntetéskiszabási kérdések irodalma és az ide vonatkozó ítélkezési gyakorlat igen gazdag. A hivatkozásoktól — elsősorban terjedelmi okokból — mégis eltekintettünk. A büntetéskiszabás újabb hazai irodalmából itt csak az alapvető munkákra utalunk. *Földvári* József: A büntetés tana. Budapest, 1970; *Rendeki* Sándor: A büntetés kiszabása. Enyhítő és súlyosító körülmények. Budapest, 1976; *Rácz* György: A büntetés kiszabása. A Büntető Törvénykönyv Kommentárja. Szerk: *Halász* Sándor. I. köt. IV. fejezet. Budapest, 1968.

pít meg büntetőjogi felelősséget. A társadalomra veszélyes és bűnös cselekmény a felelősség megalapozója és mértékének legfontosabb meghatározója. Alapjaiban ehhez a két elemhez kapcsolódik a törvény Különös Részében a büntetési tételek rendszere. Ezekre épül a törvény számos rendelkezésében az elkövető társadalomra veszélyességének a figyelembevétele. Az elkövető társadalomra veszélyessége *sohasem* alapozhatja meg a büntetőjogi felelősséget, csak annak mértékét és jellegét befolyásolhatja.

Az elkövető személyi társadalomra veszélyességének értékelése mindig csak a cselekmény társadalomra veszélyességére és a bűnösségre tekintettel meghatározott büntetési mértékre épül, tehát *nem szakad el a cselekménytől. A büntetési tétel a törvényhozó általános értékelését fejezi ki a cselekmény társadalomra veszélyességéről, az elkövető bűnösségéről és személyi társadalomra veszélyességéről.*

Ezen alapul a Különös Részben a büntetési tételek *arányos* rendszere. A büntetés kiszabása során a különös részi büntetési tételekhez számos általános részi intézmény kapcsolódik, amelyek együtt széleskörű egyéniesítést tesznek lehetővé.

A büntetési tételek kifejezik az adott cselekmény társadalmi elítélésének fokát és egyben meghatározzák azt a keretet, amelyben a társadalom védelmét biztosítani hivatott büntetés kiszabható.

A tett-büntetőjogi alapokra épülő büntetési rendszernek előnyeit nem szükséges részletezni, itt csak azt emeljük ki, hogy a tett-büntetőjogot jellemző arányossághoz kapcsolódnak *igazságossági elképzeléseink is.*

A tett-büntetőjogi rendszernek azonban vannak *korlátai is.* Ez elsősorban a megrögzött bűnözőkkel, a különösen veszélyes visszaesőkkel szemben történő fellépés terén mutatkozott meg. Az alapjaiban a cselekmény súlyához és a bűnösséghez igazodó büntetés ezzel az elkövetői körrel szemben nem biztosít megfelelő védelmet. Ebből a felismerésből és a visszaeső bűnözés kedvezőtlen alakulásából fakadt jogunkban a szigorított őrizet bevezetésének gondolata. Ez jelentős változást hozott felelősségi és jogkövetkezményi rendszerünkben. (A szocialista országok kódexei általában a büntetés súlyosításával kívánják biztosítani a különösen veszélyes visszaesők elleni hatékonyabb büntetőjogi fellépést.)

Hatályos büntetőjogunkat az 1974. évi 9. sz. tvr. után az jellemzi, hogy a törvény a büntetési célok megvalósítására általában megfelelőnek tartja *az arányos büntetéseket.* A különösen veszélyes visszaesőkkel szemben azonban szükségesnek ítéli az arányos büntetés *kiegészítését* egy további — az elkövető társadalomra veszélyességéhez kapcsolódó — biztonsági intézkedéssel.

A szigorított őrizet büntetőjogunkban *„különleges"* jogkövetkezmény, a szabadságvesztés általános szabályozásához képest eltérő elvi alapon álló, kivételes törvényhozási megoldást tükröz.

A szabadságvesztés és a szigorított őrizet *elméleti* elhatárolása akként lehetséges, hogy a szabadságvesztésben alapjaiban a cselekményhez igazodó arányos joghátrányt látunk, a szigorított őrizetben pedig az arányos büntetés mértékét meghaladó, az elkövető személyi társadalomra veszélyességén alapuló, de a törvényességi követelményekre tekintettel limitált védelmi intézkedést.

Véleményünk szerint az új Btk.-t is a proporcionális büntetések rendszerére kell építeni. Az arányos büntetési rendszeren belül azonban nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani az elkövető társadalomra veszélyességének. A büntetések körében ez soha nem vezethet arra, hogy az elkövető társadalomra veszélyességének értékelése elszakadhasson a cselekmény társadalomra veszélyességétől.

4. A büntetés törvényi meghatározása. A most folyó kodifikáció számára is irányadó elv *a büntetések meghatározottsága, ez fontos törvényességi követelmény.* De a büntetések határozottsága mellett hasonló súlyú követelmény *az egyéniesítés lehetőségének biztosítása a bíróság számára.* Ennek nagy jelentősége van mind a szocialista igazságosság megvalósítása, mind pedig a megelőzési célok biztosítása szempontjából. A bíróság egyéniesítése a törvényben meghatározott keretek között lehetséges. A törvényi keretek meghatározásának *első lépcsője* a különös részi büntetési tétel, de ehhez kapcsolódik számos olyan büntetéskiszabási szabály, amely — gyakorlatilag — a büntetési tétel kiszélesítésével jár, mert lehetőséget ad más büntetési nemre való áttérésre, a büntetés mértékének módosítására, sőt a büntetés mellőzésére is. *Rendkívül fontos ezért, hogy a különös részi büntetési tételek szerepét a büntetés törvényi meghatározásában helyesen mérjük fel.* Sok függ attól *a politikai állásfoglalástól,* hogy mekkora szabadságot *kíván* a törvényhozó a bírónak biztosítani a büntetés kiszabásánál. Ennek az akarati döntésnek a kialakításánál azonban figyelembe kell venni bizonyos tapasztalati tényeket. E kérdésnek azért is jelentősége van, mert a kodifikáció célkitűzései kiemelik a reális, *a bűncselekmények társadalomra veszélyességéhez igazodó* büntetési tételek meghatározásának a szükségességét, a határok megszabásánál pedig azt a követelményt hangsúlyozzák, hogy ez segítse elő a büntetéskiszabási gyakorlat egységét. Ezzel összefüggésben utalnak egyes büntetési tételek szűkítésére.

A következőkben megemlítünk néhány megfontolást, amelynek jelentősége van a büntetési tételek kialakításánál.

A büntetési tételnek ki kell fejezni az adott cselekményre vonatkozó *általános társadalmi*

értékelést. A büntetési tételek egymáshoz való viszonyítása tükrözi, hogy a jogalkotó milyen értékűnek ítéli az egyes jogtárgyakat. Ezzel kapcsolatban pl. bizonyos aránytalanság van hatályos jogunkban a vagyon elleni bűncselekmények és a szándékos testi sértési cselekmények büntetési tételei között. (A visszaesőként elkövetett lopás büntetése ugyanannyi, mint ami kiszabható más megvakításáért, vagy megbénításáért.) *Igen fontos tehát a különböző bűncselekmények büntetési tételeinek összevetése.*

A különböző cselekményeknél a büntetési tételnek mások az értékelési feladatai és lehetőségei. Számos bűncselekmény tényállásán belül a jogtárgysértés, illetve veszélyeztetés különböző fokozatai valósulhatnak meg. Ezeknél a büntetési tételnek értékelni kell a sérelem, illetve veszély fokát is, míg más bűncselekmények — pl. az egyszerű engedetlenségből álló bűncselekmények — tárgyilag csak kevésbé különbözhetnek egymástól. Az utóbbiaknál — az általában a kis-, olykor a középbűnözés körébe eső cselekményeknél — indokolt lehet a szűkebb büntetési tétel meghatározása.

Minden kodifikációnak fontos kérdése az, hogy *szűkebb vagy szélesebb büntetési tételeket határozzon meg.* A büntetések határozottságának követelménye a szűkebb, a széles körű egyéniesítés kívánalma a tágabb keretek mellett szól. E két követelményt kell összeegyeztetni.

A büntetési tételek terjedelme szorosan összefügg a *tényállás-szerkesztési módszerrel.* A szélesen megfogalmazott tényállások általában szélesebb büntetési tételt igényelnek, ha viszont a törvény gazdagon határozza meg a minősítő és privilegizáló körülményeket — tehát leszűkíti az egyes tényállások érvényesülési körét — akkor ezekhez viszonylag szűkebb büntetési tételeket lehet kapcsolni. A kodifikációnak az a célkitűzése, hogy egyszerűsíteni kell a minősítő körülmények rendszerét — elvileg — a szélesebb tételek mellett szól. Gondosan meg kell azonban vizsgálni, hogy valamely minősítő körülmény mellőzésére nem azért került-e sor, mert súlya nem indokolja a hozzákapcsolt büntetés szigorát.

Általában a szélesebb büntetési tételek mellett szól a kodifikációnak az a célkitűzése, hogy *időtálló* törvényt kell alkotni. A társadalmi viszonyok fejlődése, a bűnözés alakulása egyes cselekmények társadalomra veszélyességének változását eredményezheti és ehhez a büntetési tételnek megfelelő értékelési kereteket kell biztosítani.

A szélesebb büntetési tételek mellett szólnak a magyar büntetőjog *hagyományai is.* Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a jogalkalmazás jogpolitikai irányítása jelentős mértékben a büntetéskiszabás terén érvényesül.

5. *A törvényi és a bírói értékelés viszonya.* Az ún. középmértékű büntetés kérdése körül kialakult vitában élesen merült fel a törvényi és a bírói értékelés egymáshoz való viszonya. A kérdés helyes megválaszolásához abból kell kiindulni, hogy a törvény maga egy sor körülményt értékel, más körülmények értékelését a bíróra bízza és iránymutatást ad ezek értékelésére. A bíró értékelése nem kerülhet ellentétbe a törvény értékelésével, mert ez törvénysértés volna. A törvény azonban nemcsak egy arányos értékelési skálát ad a bíró kezébe, hanem a büntetést a bűnözés elleni küzdelem eszközének is tekinti, amelynek a jogpolitikai feladatokhoz is igazodnia kell. Ezek figyelembevételére a büntetés céljára vonatkozó rendelkezés ad lehetőséget. A bírónak a büntetés kiszabása során tehát nemcsak az az egyetlen feladata, hogy a törvényi értékelést konkretizálja, hanem a törvényszabta keretek között figyelembe kell vennie a jogpolitikai követelményeket is. Tehát nem szükségszerű az abszolút megfelelés a törvényi és a bírói értékelés között.

Sokan abból indulnak ki, hogy a büntetési tétel értékeli az átlagos, a tipikus, a leggyakrabban előforduló eseteket. Ha ez így volna, a leggyakrabban a középmértékű büntetést kellene kiszabni, mert így felelne meg legjobban a bírói értékelés a törvényi értékelésnek. Valójában azonban (eltekintve itt most az enyhítési lehetőségtől) a büntetési tételnek az a feladata, hogy az adott tényállás körébe eső *minden cselekmény* értékelését biztosítsa. A legsúlyosabbtól a legenyhébbig. A büntetéskiszabási gyakorlatnak az adott tényállás körébe eső bűnözést kell tükröznie. Ha az életben előforduló esetek csekélyebb súlyúak, akkor a büntetéseket a büntetési tétel alsó tartományában kell kiszabni és viszont. A törvényi és a bírói értékelés viszonyát tehát nem szabad absztraktan vizsgálni, hanem csak a valóságos bűnözés tükrében.

6. *Az enyhítő szakasz alkalmazása és a különös részi büntetési tétel.* Magyarországon ennek sajátos hagyományai vannak. Az 1843-as javaslat nem ismert minimumokat, a Csemegi-kódex, a Btá. és a Btk. meghatározott speciális minimumokat, de a gyakorlatban az enyhítő rendelkezések alkalmazása — bizonyos időszakoktól eltekintve — szabállyá vált. Ez a gyakorlat megkérdőjelezi a különös büntetési tétel jelentőségét. Az enyhítés széles körű alkalmazása devalválja a büntetési tételt.

Nézetünk szerint az enyhítő szakasz széleskörű alkalmazása bírósági gyakorlatunkban azzal függ össze, hogy *nem kivételes intézményként* nyert meghatározást. Az enyhítést ki lehet úgy is alakítani, hogy alkalmazása tényleg kivételes legyen, de jogunkban csupán egyetlen feltétele van, az, hogy a különös részi szabadságvesztés minimuma is túl szigorú legyen. Ez egyenesen feltételezi, hogy van a bűnözésnek egy olyan területe, amelyre a különös részi büntetési tétel túl szigorú — ezeket az eseteket kell az enyhítő szakasz alkalmazásával értékelni. Ha pedig a valóságban az enyhébb esetek fordulnak elő tömegesen, akkor tömegesnek kell lennie az enyhítő szakasz alkalmazásának is. Ez felel meg a törvénynek. De ezt a tendenciát a törvényhozás is és a jogpolitikai irányítás is

erősíti. A pénzbüntetés széles körű alkalmazásának lehetőségét az 1973. évi 14. sz. tvr. az enyhítő szakasz körében oldotta meg, a 14/1973. NET határozat pedig az elsőbüntényes elkövetők csekély súlyú cselekményeire szabályként a nyomozati szakaszban alkalmazott figyelmeztetést írja elő, de legalábbis az enyhítő szakasz alkalmazását. Ha ezt meggondoljuk, *akkor az enyhítés széles körű alkalmazása valójában megfelel a törvénynek is, meg a jogpolitikai elveknek is.* Más kérdés az, hogy ez a célszerű jogi megoldás-e vagy sem. Mi olyan szabályozást helyeselnénk, amely nagyobb jelentőséget tulajdonít a különös részi büntetési tételnek, ennek azonban meg kell teremteni a feltételeit. Azt javasoljuk ezért, hogy *az öt évi maximummal fenyegetett bűncselekményekig a törvény ne határozza meg a speciális minimumot és tegye lehetővé alternatív büntetések alkalmazását is.*

Hatályos jogunkban a szabadságvesztés büntetési tételeinek rendszerét általában reálisnak tartjuk. *Az esetleges módosításokat a különös rész kialakítása kapcsán kellene megfontolni.* Előnye a jelenlegi büntetési tételeknek, hogy jól harmonizáló ritmust fejeznek ki, ölelkezőek, tehát jelentős mértékben fedik egymást, ami elengedhetetlen a minősítés változásával nem mindig szükségképpen együtt változó súly megfelelő értékeléséhez.

7. *Bűnösségi elv és büntetéskiszabás.* A büntetéskiszabás egyik fontos kérdése *a bűnösségi elv érvényesülése a büntetéskiszabás körében.* Jogunkban a bűnösségi elv következetesen érvényesül a minősítés körében. Nem egyértelmű viszont az, hogy a büntetéskiszabás körében figyelembe lehet-e venni olyan körülményeket és következményeket, amelyekre az elkövető bűnössége nem terjed ki. A ténybeli tévedés körében a törvény nem tesz különbséget „tényállási elem" és „büntetéskiszabási körülmény" között. Ebből az következhet, hogy az olyan büntetéskiszabási körülmény sem róható az elkövető terhére — mert ez is „tény" —, amelyről az elkövetéskor nem volt tudomása. A gyakorlat ezzel szemben mind az elkövető javára, mind pedig terhére figyelembe veszi a tényálláson kívüli büntetéskiszabási körülményeket — tisztán objektív alapon. Vannak olyan jogok, amelyek kifejezetten szabályozzák ezt a kérdést — pl. úgy, hogy a bűncselekmény nem bűnösen okozott következményei a büntetés kiszabása során nem vehetők figyelembe — más jogok a bírói gyakorlatnak engedik át.

Nézetünk szerint elvileg ugyan kívánatos a bűnösségi elv figyelembevétele a büntetéskiszabás területén is, azonban a törvényi rögzítés esetén elsősorban a generálpreventív szempontból jelentős körülmények értékelésével kapcsolatban merülnének fel vitakérdések. Felvethető lenne, hogy bizonyos bűncselekmények elszaporodását milyen címen rójuk az elkövető terhére, ha ő erről nem tudott stb. Ezért a *bűnösségi elv érvényesítését a büntetés kiszabásánál a jövőben is a bírósági gyakorlatra kell bízni.*

8. *A büntetés céljának meghatározása és a büntetéskiszabás.* Napjainkban a legtöbb szocialista államban uralkodó felfogásnak az ún. egyesítő elméletek tekinthetők. Az egyesítő elméletek a legalkalmasabbak a büntetéssel kapcsolatos *igazságossági* és *célszerűségi* követelmények összeegyeztetésére. A büntetési célok két fő iránya: az egyéni és az általános megelőzés.

A legtöbb szocialista Btk. *külön* rendelkezésben határozza meg a büntetés célját. A csehszlovák Btk. a büntetés kiszabásának céljáról, az NDK Btk. a büntetőjogi felelősségre vonás céljáról rendelkezik, kifejezett rendelkezést csak a lengyel Btk. nem tartalmaz. E rendelkezések általában a megelőzési és nevelési célokra utalnak. A védelmi feladatra, ill. célra számos szocialista Btk. a büntető törvény feladatáról szóló bevezető szakaszban utal. A büntetési célok körében egyedül az orosz Btk. megfogalmazása enged a megtorlásra, mint büntetési célra következtetni (ámbár a szovjet irodalom sem értelmezi ezt egységesen; a vita ott is a körül forog, hogy a megtorlás tartalmi eleme vagy célja a büntetésnek), a többi ezt a szót nem is használja. Mi is helyesnek tartanánk, ha az új Btk. a büntetés céljai közül kihagyná a joghátrány alkalmazására, mint büntetési célra való utalást. Olyan megfogalmazást kell választani, amely kifejezésre juttatja, hogy *a büntetés célja az elkövető megbüntetésével a bűncselekmények megelőzése. Megfontolandónak tartjuk, hogy a társadalom védelmének feladata a törvény feladatáról, ill. céljáról szóló bevezető rendelkezésbe kerüljön.* A törvény feladata, ill. célja címet viselő rendelkezésben utalni kellene arra is, hogy a büntetőjog *nemcsak büntetéseket, hanem intézkedéseket is ismer.* Ezek jelentősége a szigorított őrizet bevezetése óta megnövekedett. Felmerülhet olyan javaslat is, hogy a törvény céljának, ill. feladatának meghatározása esetén szükségtelen a büntetés céljáról különkülön rendelkezés felvétele. A két szabály a hatályos jogunkban sem fedi egészen egymást, s ha a fentieket is figyelembe vennénk, a különbség még világosabb lenne.

A büntetés kiszabásának törvényi szabályozásához szükség van a büntetés céljának meghatározására. Annak viszont csak technikai jelentősége van, hogy a törvény *a büntetés* vagy *a büntetéskiszabás* céljáról beszél. A törvény alkalmazásában ugyanis a büntetés célja elsősorban a büntetéskiszabás szempontjából jut jelentőséghez. Azt javasoljuk tehát, hogy az új törvény *a büntetésekről szóló rész élén rendelkezzék a büntetés céljáról.*

A büntetési célok törvényi meghatározásának jelentőségét a büntetés kiszabása szempontjából azonban nem szabad túlbecsülni. Ez a meghatározás szükségképpen az általánosság szintjén marad. A különféle bűncselekmények, elkövetői kategóriák és büntetések esetén eltté-

rően jelentkeznek a büntetési célok. Problematikus a büntetési célok általános meghatározása, ha a számos büntetési cél közül olyat emel ki a törvény, amely nem érvényesülhet minden esetben.

9. A büntetéskiszabási elvek törvényi meghatározása; az enyhítő és súlyosító körülmények. A hatályos Btk. 64. §-a a büntetéskiszabás általános elveiben a törvényszabta keretek között, a büntetés céljának szem előtt tartásával, az enyhítő és súlyosító körülményekhez igazodó büntetés kiszabását rendeli. Az enyhítő és súlyosító körülmények közül kiemeli a bűncselekmény és az elkövető társadalomra veszélyességét és a bűnösség fokát. Néhány egyéb rendelkezés kapcsán különböző körülményeket — pl. az elkövető személyi körülményeit, előéletét, a bűncselekmény indítékát, elkövetési módját — külön kiemel.

Helyesnek és a jövőben is fenntartandónak tartjuk a *büntetés céljára* való utalást, és a büntetéskiszabás *törvényes kereteinek* hangsúlyozását is. Ami az enyhítő és súlyosító körülmények törvényi szabályozását illeti, különböző megoldások lehetségesek. A szocialista kódexek általában rendelkeznek az enyhítő- és súlyosító körülményekről. Két megoldást különböztethetünk meg. Az egyik megelégszik a büntetés kiszabásánál figyelembe veendő körülmények megjelölésével, azonban nem határozza meg az értékelés irányát (tehát, hogy *mi* enyhít és *mi* súlyosít). A másik megoldás — és ez a körülmények jóval részletesebb felsorolásával párosul — az általában példálózóan megadott körülmények értékelési irányát is megjelöli.

A magyar irodalom és törvényhozás hagyományosan elutasítja az enyhítő- és súlyosító körülmények részletező és az értékelési irányt is megjelölő szabályozását. A fő érvek: az enyhítő- és súlyosító körülmények felsorolása nem lehetséges, mert ugyanaz a körülmény egyik vonatkozásban enyhítő, másik vonatkozásban súlyosító (vagy közömbös) lehet; a társadalmi viszonyok változásával változnak a körülmények is; végül e körülmények szabályozása szükségtelenül merevítené a bírói gyakorlatot.

Véleményünk szerint a magyar büntetőjognak a jövőben is mellőznie kell az enyhítő és súlyosító körülmények részletező felsorolását és ezek értékelési irányának rögzítését. Emellett szól a hagyományon kívül az is, hogy a büntetés kiszabása során a legfontosabb kiszabási körülmények általában a bűncselekmény és az elkövető társadalomra veszélyességéhez, valamint a bűnösség fokához kapcsolódnak. Ezeknek a körülményeknek a figyelembevételét a hatályos törvény ma is megkívánja.

Hatályos törvényünknek a büntetéskiszabás elveiről adott meghatározása jól kifejezésre juttatja azt, hogy a büntetés kiszabásánál érvényesíteni kell *az arányosság* követelményét. Az új kódexnek is kifejezésre kell juttatnia azt, hogy a büntetési célok elérésére a büntetés kiszabása során úgy kell törekedni, hogy a büntetés *igazodjék* a büntetés kiszabásánál irányadó körülményekhez (azokkal álljon arányban). Ez — egyebek között — azt is jelenti, hogy *a személyi társadalomra veszélyesség értékelése a büntetés kiszabása során nem szakadhat el a bűncselekmény társadalomra veszélyességének értékelésétől.* A bűncselekmény társadalomra veszélyeségének jelentősége sohasem „enyészhet el". A bűncselekményhez és az elkövetőhöz kapcsolódó legfontosabb körülmények kiemelése a jogalkalmazásban azt igényli, hogy ezekkel *együttesen* álljon arányban a kiszabott büntetés.

Míg a büntetés kiszabásának elvei körében a törvény eltekint a büntetéskiszabási körülmények részletezésétől, több büntetéskiszabási részletszabály példálózó kiemelést ad: így a Btk. 38/E. § (1) bek.; a 68. § (2) bek. *d)* pontja; a 70. § (1) és (3) bek.

Bizonyos körülményeknek a kiemelése indokolt lehet annyiban, hogy a szubjektív, ill. objektív tényezők első helyen való szerepeltetése instrukciót ad az értékelés hangsúlya, fő iránya tekintetében, de ezeknek a büntetéskiszabás általános elveihez való viszonyát alaposan át kell gondolnunk. Arra utalunk, hogy a büntetéskiszabás elveiben említett körülményeket *minden,* a büntetéskiszabás körébe tartozó intézmény alkalmazásánál figyelembe kell venni és ha ezek a kiemelő, példálózó rendelkezések nem mondanak újat, akkor alighanem szükségtelenek. Így pl. elég semmitmondónak tekinthetjük a Btk. 68. § (2) bek. *d)* pontjában adott felsorolást, épp azért, mert túl sok körülményt sorol fel, de nem szerencsés a 70. § (3) bekezdése sem.

Nézetünk szerint, ha valamely speciális büntetéskiszabási szabálynál az általános elvekben felsorolt körülmények közül elsősorban a szubjektív jellegűeket kívánja a törvényhozó jelentőséghez juttatni, akkor erre az *előélet, személyi körülmények, esetleg az elkövető egyéniségének a megjelölésével utaljon, és mellőzze a tárgyi körülményekre való utalást, mert az szükségtelen.* Szükségtelen pl. a 70. § (1) bekezdésében az elkövető személyi körülményei mellett a bűncselekményre is utalni, mert annak figyelembevétele természetes. A 70. § (3) bekezdésében nyelvtanilag kimerítő felsorolás szerepel, ami nem logikus.

A büntetéskiszabás elveivel kapcsolatban meg kell említeni még néhány kérdést, amely nem a törvény szövegével, hanem csak annak alkalmazásával függ össze.

A hatályos Btk. miniszteri indokolása, de a bírósági gyakorlat is, a büntetés kiszabásánál irányadó körülményeket felváltva nevezi enyhítő vagy súlyosító, ill. bűnösségi körülményeknek.

A bűnösségi körülmények szóhasználatot okvetlenül mellőzni kellene.

Ha a törvény kimondja, hogy az *egyik* kiszabási körülmény *a bűnösség foka,* akkor hely-

telen *minden* kiszabási körülményt bűnösségi körülménynek nevezni. Ez a szóhasználat egyébként a szakirodalomban is bírálatot váltott ki, sőt esetenként félreértést is szült. Javasoljuk, hogy e kifejezés helyett beszéljen *az indokolás büntetéskiszabási körülményekről.*

Nem egyértelmű a büntetőjogban az enyhítő és a súlyosító körülmények fogalmának a használata sem. Vannak ugyan olyan körülmények, amelyek szinte kivétel nélkül csak enyhítően, vagy súlyosítóan értékelhetők, de általában nehéz enyhítő vagy súlyosító körülménynek nevezni az olyan büntetéskiszabási körülményeket, amelyek az adott tényállásban szereplő magatartás társadalomra veszélyességének különböző fokára utalnak. A gyakorlat ezt úgy oldja meg, hogy a büntetést az adott cselekmény *súlyával,* ill. társadalomra veszélyességével hozza *arányba,* anélkül, hogy itt utalna arra, hogy az enyhítő vagy súlyosító körülmény. Ez a példa is mutatja, hogy ez a szóhasználat bizonytalan alapokon áll. Nem fejezi ki ugyanis, hogy *mihez* képest enyhít vagy súlyosít az a körülmény. Ezeknek a problémáknak a jelzése mellett sem tartjuk helytelennek az enyhítő, ill. súlyosító körülmények szóhasználatát a törvényben.

10. A halálbüntetés kiszabása. A hatályos Btk. külön rendelkezik a halálbüntetés kiszabásáról. E szabály — hivatása szerint — része annak az intézmény-rendszernek, amely miatt a halálbüntetést kivételes büntetésként tekintik. Maga a szabály azonban — nézetünk szerint — több hibában szenved. Utal arra, hogy a halálbüntetést az (1) bekezdésben meghatározott elvek figyelembevételével kell kiszabni, ha a büntetés célja más büntetéssel nem érhető el. Az (1) bekezdésben meghatározott *elvek* azonban *egyszer már* előírják a büntetés céljának szem előtt tartását. Egyébként minden alternatív büntetésnél akkor kell a súlyosabbat választani, ha a büntetés célja más (az enyhébb) büntetéssel nem érhető el.

Egészében ezért a szabály semmitmondó és jelenlegi fomájában fenntartása alighanem szükségtelen.

A 64. § (2) bekezdésével kapcsolatos másik probléma a halálbüntetésnek a büntetési célokról adott jelenlegi törvényi meghatározással való összeegyeztethetetlensége. A mai törvény szerint a büntetés egyik részcélja az elkövető *megjavítása* is. *Nem határozhat meg a törvényalkotó olyan büntetési célt, amely egy büntetési nemnél eleve nem érvényesül.* Ez a probléma összefügg felszabadulás utáni jogfejlődésünknek a halálbüntetéssel kapcsolatos ambivalens álláspontjával is. A Király István által közölt célkitűzések a halálbüntetés fenntartásáról egyértelműen nyilatkoznak. Azt javasoljuk, hogy a halálbüntetés kiszabásáról rendelkezzék *külön törvényhely, amely kimondja, hogy ennek alkalmazására csak kivételesen* (ennek a szónak a használatával) *kerülhet sor, ha a bűncselekmény és az elkövető társadalomra veszélyességének és bűnösségének kiemelkedően súlyos foka alapján a társadalom védelme megköveteli.*

11. Az alternatív büntetési tételek meghatározása és a jelenleg mellékbüntetésként szereplő büntetések főbüntetésként történő szabályozása kapcsán felmerülő büntetéskiszabási kérdések. Hatályos jogunkban a különös részben az alternatív büntetések viszonylag kevés bűncselekménynél szerepelnek. A 68. § rendelkezései folytán azonban sokkal szélesebb körben alkalmazhatók alternatív büntetések. Az 1973. évi 14. sz. tvr. hatálybalépése óta egészen az 5 évig terjedő szabadságvesztéssel fenyegetett bűncselekményekig minden bűncselekményt alternatív büntetéssel fenyeget a törvény: szabadságvesztéssel, javító-nevelő munkával vagy pénzbüntetéssel.

Miként arra már a 6. pontban utaltunk, javaslatunk szerint az 5 évig terjedő szabadságvesztéssel fenyegetett bűncselekményekig bezárólag mellőzni kellene a szabadságvesztés minimumának meghatározását és az alternatíve alkalmazható büntetést is a különös büntetési tételben kellene megjelölni.

Büntetéskiszabási szempontból jelentős problémát vetne fel az eddig mellékbüntetésként szerepelt szankciók önálló főbüntetésként történő alkalmazása. A célkitűzések *egyes* mellékbüntetések főbüntetéssé nyilvánításának megfontolását javasolják.

A mellékbüntetések önálló főbüntetésként történő szabályozásával kapcsolatban megjegyezzük, hogy *ezek a mellékbüntetések a ma hatályos jog alapján is kiszabhatók olyan mértékben — a főbüntetés mellett —, hogy a büntetés súlypontja a mellékbüntetésre essék.*

Ha elfogadásra kerülne az a javaslat, hogy a mellékbüntetések széles körben kerüljenek főbüntetésként is alkalmazásra, *általában különös részi rendelkezéseknek kellene az adott büntetés főbüntetésként történő alkalmazására lehetőséget adni,* mert főbüntetésként történő alkalmazásuk csak bizonyos bűncselekményeknél lehet indokolt. *A kiutasítást látjuk egyedül olyan büntetésnek, amelynek alkalmazását általános részi rendelkezéssel kellene lehetővé tenni a külföldi elkövetővel szemben, amennyiben ez a büntetés is elegendőnek mutatkozik.*

Rá kell mutatnunk azokra a büntetéskiszabási problémákra is, amelyek ebből az igen nagyszabású változtatásból fakadhatnak. A mellékbüntetések széles körben főbüntetésként történő alkalmazása esetén *az ítélkezés egysége országosan nehezebben lesz biztosítható.* Ennek kihatásai lesznek a halmazati és összbüntetés szabályozásánál és a mentesítésnél is, eljárási tekintetben a súlyosítási tilalomnál. Egészében jelentősen bonyolultabbá tenné büntetési rendszerünket, amit nem feltétlenül ellensúlyozna az a nyereség, amit büntetési rendszerünk differenciáltabbá válása jelentene.

Büntetéskiszabási szempontból sem könnyű elképzelni azokat az elkövetői kategóriákat,

amelyekkel szemben nem indokolt sem szabadságvesztés (felfüggesztve sem), sem pénzbüntetés — amelyek mellett kiszabható volna valamely mellékbüntetés —, hanem csak és kizárólag az adott mellékbüntetés alkalmazása.

12. A büntetés enyhítése. A 6. pontban, a büntetéskiszabás általános kérdéseinél már érintettük a büntetés enyhítésének kérdését.

A legtöbb európai szocialista ország kódexe az enyhítés alkalmazását egyedül ahhoz köti, hogy a különös részi minimum is túl szigorú, vagy, hogy a büntetés célja enyhébb büntetéssel is elérhető. Egyedül a bolgár Btk. kívánja meg rendkívüli vagy nagyszámú enyhítő körülmény fennforgását.

A hatályos Btk. is ahhoz köti az enyhítő szakasz alkalmazását, hogy a különös részi szabadságvesztés minimuma is túl szigorú.

Hatályos jogunkban ezért az enyhítés nem kivételes intézmény. Jelentőségét fokozza, hogy alkalmazásával nyílik meg széles körben az alternatív büntetések kiszabásának lehetősége. Nyilvánvalóvá vált ez a funkciója az 1973. évi 14. sz. tvr-nek a pénzfőbüntetés széles körű alkalmazására lehetőséget adó szabályozás kapcsán is. Összhangban van az enyhítő szakasz széles körű alkalmazása — bizonyos elkövetői kategóriákkal szemben — a jogpolitikai irányelvekkel is. Szükség van a széles körű enyhítés lehetőségére azért is, mert hatályos jogunk bűncselekmény miatt lehetővé teszi nevelő intézkedés alkalmazását is, amely materiális joghátránnyal nem jár (60. §) és enyhítési lehetőség híján megtörne a szankciók ritmusa, szakadék keletkezne a figyelmeztetés és a viszonylag szigorúbb büntetés között.

Hátránya az enyhítés hatályos jogunkban szabályozott formájának, hogy lerontja a különös részi büntetési tétel értékét, tekintélyét, tényleges jelentőségét, emellett nem is teremt egyértelmű helyzetet, amit bizonyít az enyhítésre vonatkozó szabályok természetét illetően az álláspontok eltérése (kivételes vagy nem kivételes intézmény).

A célkitűzések reális büntetési tételek meghatározását tűzik ki célul. Nézetünk szerint a kis- és középsúlyú kriminalitás körében, *az 5 évig terjedő szabadságvesztéssel fenyegetett cselekményekkel bezárólag, a szabadságvesztés speciális minimumát nem kellene meghatározni.* A súlytalan szabadságvesztések elkerülését biztosíthatná az, ha a szabadságvesztés generális minimumát három hónapi tartamra emelnék fel. Ez a javaslat viszont aligha valósítható meg, ha a szabálysértési jog nem tud lemondani az elzárásról. *A különös részi büntetési tételben kellene utalni az alternatíve alkalmazható pénzbüntetésre* (a javító-nevelő munkára vagy esetleg egyéb, a szabadságvesztésnél enyhébb, más főbüntetésre). *A súlyos kriminalitás eseteire* (általában a 2—8 évig terjedő szabadságvesztéssel fenyegetett bűncselekményektől) *javasoljuk fenntartani a szabadságvesztés enyhítésének* lehetőségét, ennek *alkalmazását azonban kivételessé kell tenni. Nézetünk szerint ugyanis a súlyos kriminalitás eseteiben a bűncselekmény társadalomra veszélyessége általában a különös részi büntetési tétel keretei között kiszabott büntetést tesz indokolttá. Az enyhítés lehetőségét elsősorban az elkövető személyéhez kapcsolódó körülmények indokolhatnák.* Kísérlet és bűnsegély esetén változatlanul indokoltnak tartjuk a kétfokú enyhítés lehetőségét. A javasolt módosítás hozzájárulhatna reálisabb büntetési tételek kialakításához, egyben kifejezné a jogpolitikai irányelvekben is kifejeződő differenciált megítélés követelményét.

A büntetés korlátlan enyhítésére vonatkozó, hatályos jogszabályi rendelkezés megfelelő, változtatást nem igényel. A korlátlan enyhítés törvényben meghatározott eseteinek áttekintését itt nem tudjuk elvégezni. Indokolt lenne viszont megvizsgálni, hogy a korlátlan enyhítés körébe tartozó pathológiás eseteknél, azaz a korlátozott beszámítási képességű elmebetegeknél, pszichopatáknál nem lehetne-e megteremteni a gyógyító intézkedések feltételeit. A szocialista országokban ilyen gyógyító intézkedés alkalmazását lehetővé teszi az NDK, a csehszlovák, a lengyel és a jugoszláv Btk. Ha ennek anyagi és személyi feltételeit meg lehet teremteni, akkor a korlátlan enyhítés lehetősége mellett lehetővé kellene tenni a gyógyító intézkedés alkalmazását, éspedig mind a büntetés mellett, mind pedig a helyett. Az ide tartozó esetek heterogén volta indokolja a legszélesebb bírói mérlegelés lehetőségét.

13. A büntetés súlyosítása. Ezzel kapcsolatban az általános részben meghatározott büntetést súlyosító körülmények felvételének lehetőségét vizsgáljuk.

A Király István írásában megfogalmazott célkitűzések hangsúlyozzák a visszaeső bűnözőkkel szembeni hatékony védelem, az ismételt bűnelkövetés meggátlásának szükségességét. A visszaesés hatályos megfogalmazását túl szűknek ítélik és a visszaesőkkel szemben hatásosabb büntetések alkalmazását kívánják. Mielőtt megoldásokat vizsgálnánk, röviden át kell tekintenünk hatályos jogunk megoldását, hogy annak kritikai meghaladására törekedhessünk az új szabályozásra vonatkozó javaslatainkban.

Hatályos jogunkban a visszaesés elég széles körben nyert meghatározást a különös részben minősítő körülményként; az általános részben különböző jogintézményeknél súlyosabb elbírálást eredményező, ill. bizonyos kedvezményekből kizáró hatással, végül megemlítjük, hogy bizonyos szabálysértéseket is bűncselekménnyé minősít a visszaesés.

A visszaesésre, mint minősítő körülményre vonatkozó általános szabály az ugyanolyan bűncselekmény miatti elítélést veszi alapul, a különös részi csoportvisszaesői kategóriák a hasonlónak ítélt (azonos jogtárgyú, ill. hasonló motívumú) bűncselekmények miatti elítélést. E minősítő körülmények hatása: súlyosabb bün-

tetési tétel alkalmazása. Egy rendelkezés tulajdonít jelentőséget *a kétszeres* visszaesésnek — a fosztogató cselekményeknél, itt a büntetési tétel is két fokozattal szigorúbb.

Az általános részi rendelkezések számos helyen értékelik a visszaesést. E rendelkezéseknek az a sajátossága, hogy a visszaesés általánosabb fogalmával operálnak, nem tesznek különbséget a bűncselekmények fajtái között, legfeljebb bűntett és vétség között differenciálnak.

Törvényünkben tehát nincs összhang a visszaesés általános részi és különös részi értékelése között, mert míg a különös részi szabályok rendszerint csak a speciális visszaesést értékelik, az általános rész a generális visszaesést értékeli. Mindezektől eltér a visszaesés szempontjából figyelembe veendő cselekmények köre a szigorított őrizetnél.

Nézetünk szerint a különös részben a minősített esetek meghatározásában bizonyos *ötletszerűség és következetlenség állapítható meg,* mind a speciális visszaesés érvényesülésénél, mind pedig a csoportvisszaesői kategóriáknál. Már korábban is felmerült pl. a nemi erkölcs elleni erőszakos bűncselekményeknél a visszaesés minősítő körülményként történő meghatározása. De ennek szükségessége más bűncselekményeknél is felvetődhet. Nem logikus az sem, hogy pl. az élősdi jellegű bűncselekményeknél a Btk. 214. § (3) bekezdésében megjelölteknek csak egy részét minősíti súlyosabban a visszaesés. A visszaesés kérdése már részletes megvilágítást nyert legutóbb a Novella előkészítése során, anélkül azonban, hogy az átfogó megoldás a novelláris módosítás keretei között megvalósítható lett volna. A különösen veszélyes visszaesőkkel szemben az időközben bevezetett — és Király István véleménye szerint a Btk.-ba beépítendő — szigorított őrizet kellően hatékony védelmet biztosít. De szükségesnek tűnik a visszaesők egyéb kategóriáival szemben is a büntetőjogi eszközök hatékonyabbá tétele.

A szabályozás lehetőségeinek megvizsgálásánál abból indulunk ki, hogy *újabb bűncselekmények elkövetése nemcsak* akkor utalhat az elkövető fokozott társadalomra veszélyességére, ha az újabb bűncselekmény a korábbival azonos, ill. — a csoportvisszaesésre gondolva — hasonló. Fokozott lehet a társadalomra veszélyessége az olyan bűnelkövetőnek is, aki különféle bűncselekmények elkövetésével juttatja kifejezésre a jogrenddel való szembenállását. A fokozott társadalomra veszélyességű elkövetővel szemben általában súlyosabb büntetés kiszabása indokolt. Ezt kívánja az ilyen elkövetők átnevelése, a jogkövetkezmény súlyával az újabb elkövetéstől való visszatartása és izolálása.

Javaslatunk kialakítása során figyelemmel kell lennünk arra a tényre is, hogy hatályos jogunk ismeri a szigorított őrizetet és nem tekintjük kizártnak azt a lehetőséget sem, hogy az új kódexbe is bekerül ez az intézmény.

Elvileg kétféle megoldás kínálkozik a jelenlegi különös részi szabályozásból fakadó problémák megoldására: a különös részi szabályozás továbbfejlesztése, vagy a visszaesés általános részi szabályozása, ideértve a jogkövetkezmények meghatározását is.

Egyik megoldásként kínálkozik a visszaesést értékelő különös részi rendelkezések felülvizsgálata és további csoportvisszaesői-kategóriák bevezetésével a visszaesés körének szélesítése. Kérdéses azonban, hogy ez a megoldás megfelelően biztosítaná-e a különféle bűncselekmények ismételt elkövetésében megnyilvánuló fokozott társadalomra veszélyesség értékelését. Mindenesetre előnye volna ennek a megoldásnak az, hogy a jogalkalmazás számára egyértelmű iránymutatást adna a visszaesés értékelésére.

E megoldás egyik változataként felvethető a speciális visszaesés-fogalom feloldása azzal, hogy a különös részi minősítő körülmények nem az „azonos", hanem „hasonló" bűncselekmény újbóli elkövetése esetén kerülnének alkalmazásra. Ez a szabályozás kétségkívül jelentősen szélesítené a visszaesés alapjául szolgálható cselekmények körét és ezzel esetleg szükségtelenné tenné újabb csoportvisszaesői kategóriák kialakítását. Ellene szól mégis az, hogy nem értékelné a különböző bűncselekmények ismételt elkövetésében kifejezésre jutó fokozott társadalomra veszélyességet. Kérdéses az is, hogy a „hasonló" bűncselekmény fogalmának alkalmazása nem okozna-e a gyakorlatban nehézséget.

A visszaesés általános részi szabályozására számos példát találhatunk az európai szocialista országok büntetőjogában. Ezeket a megoldásokat általában az jellemzi, hogy a büntetési tétel bizonyos mérték szerinti növelését teszik lehetővé és többnyire valamilyen szempont szerint szűkítik a visszaesésnél figyelembe vehető elítélések körét. Általában súlyosítással oldják meg a különösen veszélyes (többszörös) visszaesők elleni fellépést is.

A visszaesés általános részi szabályozásánál is lehetséges a visszaesés körének szűkebb vagy tágabb meghatározása. A visszaesés szempontjából figyelembe veendő cselekmények körének szűkítésére itt is alkalmazható volna a megelőző „hasonló" bűncselekmény elkövetésére utalás, vagy az előző elítélések más módon történő szűkítése, sőt az „azonos" bűncselekményre való utalás is. Jellemzője viszont az általános részi szabályozásnak az, hogy a visszaesésre meghatározott jogkövetkezmények elvileg minden szándékos bűncselekmény tényállásánál alkalmazhatók lennének.

A visszaesésnek az „azonos", ill. „hasonló" bűncselekmény ismételt elkövetéséhez kapcsolásával összefüggésben felvetett aggályok a visszaesés általános részi szabályozása esetén is felmerülnek. Ezért — nézetünk szerint — olyan megoldást kellene választani, amely a legszé-

lesebben vonja meg a visszaesésnél értékelhető korábbi elítélések körét. Így a visszaesőkénti minősítéshez a szándékos bűncselekmény miatt történt elítélést követően újabb szándékos bűncselekmény elkövetése lenne szükséges.

A visszaesés ilyen széles körű meghatározása viszont indokolttá teszi, hogy a súlyosabb jogkövetkezmények alkalmazását a törvény differenciáltan tegye lehetővé. Részint a büntetési tételen *belül*, részint pedig a büntetési tétel felső határának a *túllépésével*.

A visszaesőkkel kapcsolatban olyan speciális büntetéskiszabási szabály felvételét javasoljuk, amely szerint a visszaesőkkel szemben a büntetést elsősorban annak szem előtt tartásával kell kiszabni, hogy újabb bűncselekmény elkövetésétől hatásosabban visszatartson.

A büntetés súlyosításának lehetőségét akkor tartanánk indokoltnak, ha a megelőző elítélés legalább egy évi szabadságvesztés volt és az újabb bűncselekményt is szabadságvesztéssel fenyegeti a törvény.

E szabályozás előnye az volna, hogy megszüntetné a hatályos jogunk indokolatlanul szűk körű visszaesés-fogalmából fakadó következetlenséget. Egyértelműen, a törvény szavával mondaná ki a visszaesőknél az egyéni megelőzés elsődlegességét.

Hátránya lehet viszont a javasolt megoldásnak, hogy *esetleg túl nagy terhet róna a bíróságokra a széles körű mérlegelési lehetőség.* Így ugyanis nagyobb mértékben függne a bíróság mérlegelésétől az elkövető személyi társadalomra veszélyességének értékelése.

Összegezve a visszaesés szabályozására vonatkozó lehetőségek áttekintését, az általános részi szabályozás mellett történő állásfoglalás esetén az itt részletezett megoldást, a különös részi szabályozás körében pedig az újabb csoportvisszaesési kategóriák meghatározását látjuk járható útnak.

A hatályos jogunkban szereplő — a kiállástól, ill. a végrehajthatóság megszűnésétől számított — öt év fenntartását javasoljuk. A legtöbb kódex ezt az időt tekinti olyannak, amely a visszaesésnél figyelembe vehető. Javasoljuk, hogy a visszaesés szempontjából csak *a végrehajtható szabadságvesztést* lehessen figyelembe venni.

A visszaesőkre vonatkozó törvényi rendelkezésekkel kapcsolatban tisztázni kell a visszaesőkkel szemben kiszabott büntetés és az esetleg elrendelésre kerülő szigorított őrizet viszonyát. Nézetünk szerint csak olyan megoldás fogadható el, hogy *a büntetés kiszabása során nem lehet figyelembe venni azt, hogy a visszaesővel szemben a bíróság szigorított őrizetet is elrendel. A visszaesőkre vonatkozó büntetést súlyosító rendelkezést tehát a bíróságnak ettől függetlenül kell alkalmazni.* Ennek elméleti alapja az, hogy a visszaesőkkel szemben alkalmazott súlyosabb büntetés is alapjaiban az elkövetett bűncselekmény társadalomra veszélyességéhez (is) igazodó joghátrány, a szigorított őrizet pedig *kizárólag* az elkövető személyi társadalomra veszélyességén alapuló biztonsági intézkedés.

Az előttünk sem kétséges, hogy ez bizonyos fokig visszásnak tűnhet, mert — látszólag — kétszeresen értékeli a visszaesésben jelentkező fokozott személyi társadalomra veszélyességet, de *ezt az ellentmondást nem lehet elkerülni, ha a büntetőjog a biztonsági intézkedések alkalmazása mellett nem kíván lemondani a visszaesés büntetést súlyosító funkciójáról.*

A visszaesőkre vonatkozó törvényi büntetés-szigorítási szabály és a szigorított őrizet egymáshoz való viszonyának érintése kapcsán fel kell vetnünk azt, hogy vajon valóban csak a szigorított őrizet formájában oldható-e meg a különösen veszélyes visszaesők elleni hatékonyabb büntetőjogi fellépés. Azokban az országokban, amelyek a szabadságvesztés és a szabadságelvonó biztonsági intézkedés ún. dualista rendszerét vezették be, bizonyos általánosítható tapasztalatokat szereztek és ezek a tapasztalatok *nem egyértelműen kedvezőek.* Nézetünk szerint az új Btk. előkészítése során *alaposan meg kell fontolni, hogy a különösen veszélyes visszaesők elleni fellépést a büntetés szigorításával, avagy a jelenleg is alkalmazott biztonsági intézkedés formájában lehet-e eredményesebben, hatékonyabban megvalósítani.*

A visszaeséssel kapcsolatban végül meg kell említenünk, hogy az új kódexnek el kell kerülni azt a visszás helyzetet, amelyet a hatályos Btk. 15. §-ának rendelkezése eredményezett. A visszaesés csak annál vehető figyelembe, aki *személyében visszaeső.*

Györgyi Kálmán

Fél évezred a bányamunkásság biztosítási rendszerének kialakításából

I. A bányatársláda történetéből

A bányamunkásság sorsának alakulását vizsgálva lépten-nyomon találkozhatunk a bányatársláda, majd 1854-től az Általános Bányatörvény életbelépésének időpontjától a bányatárspénztár intézményével.

A bányamunkásság életét, testi épségét állandóan fenyegető veszély és létbizonytalanság, a közösen végzett munka természete, szinte már a bányászat őskorában rávezette a bányák dolgozóit, hogy a bármikor bekövetkezhető szerencsétlenséggel szemben biztosítsák önmagukat és családjukat.

A bányász védtelenül állt szemben a föld alatti világ három örök ellenségével: a bányaléggel, a talajvízzel és tárnabeomlásokkal, de kiszolgáltatottan küzdött a föld feletti hármasszövetséggel: a bányahatóságokkal, a földesurakkal és a korai kapitalistákkal. Élete folytonos veszedelemben forgott, e mellett a beteg, a rokkant bányászt nem védte senki, a szerencsétlenül járt munkás családtagjai senkihez sem fordulhattak oltalomért.

A bányamunkásság betegség és baleset elleni biztosítása egy egész történelmi korszakon keresztül elkülönült a munkásság egyéb rétegeinek biztosításától. A szociális problémák más termelési ágaktól eltérő megoldást, különállás okát egyrészt a bányamunka sajátos természetében és az ebben gyökerező életviszonyokban, másrészt a bányamunkásvédelemnek az általános szociális gondoskodás kibontakozását messze megelőző történeti fejlődésben kell keresni.

A bányamunkásság között egyedülálló segélyezési intézmény kialakulása azzal magyarázható, hogy a bányamunkás viszonylag szabad ember volt, ellentétben pl. a röghöz kötött jobbággyal, a bányászközösségeknek több kiváltságuk volt az ipari céhekénél is. Az ipar a XVIII. század végéig megmaradt a kézművesség keretei között, az alkotás jellegzetesen egyéni, ellentétben a bányászattal. A föld mélyén rejtőző kincsek feltárása kezdettől fogva meghaladta egy ember munkáját, a termeléshez a munkaerők és munkaeszközök együttműködésére volt szükség. „Amíg tehát az ipar lényegében *egyéni,* addig a bányászat természeténél fogva *kollektív* tevékenység volt."[1]

A bányatársláda intézményének kialakulása sok évszázados múltra tekinthet viszsa. Az első bányatársláda Magyarországon az ún. alsómagyarországi bányavidéken 1496-ban, Besztercebánya, Selmecbánya és Körmöcbánya vidékén alakult meg. A körmöci kamaragróf, Thurzó János a bányamunkásság kívánságát teljesítve hozzájárult egy olyan munkásintézmény felállításához, mely a betegekről, rokkantakról, özvegyekről és árvákról gondoskodik. Így Thurzó János körmöci bányagróf nevéhez fűződik Magyarországon az első bányatársláda alapítása.[2]

A nagy vállalat, azonos üzemi és szociális viszonyok között élő embereket közös sors, közös érdekek fűzik egybe. A munkások között az összetartozandóság érzete mindjobban kifejezésre jut és osztályöntudattá erősödik. Az öntudat ébredésével kialakul a szervezkedés utáni vágy is. A rend urai: a városi és a bányahatóság azonban a „köznyugalom" érdekében a bányalegénység tömörülését még gyűlések formájában sem tűrte, annál kevésbé engedélyezte munkásegyesületek alakítását. A munkások szervezésének csak olyan formája jöhetett számításba, mely nem állt ellentétben a bányatulajdonosok és a város érdekével. Ebből a szempontból alkalmasnak látszott a munkásbiztosítás gondolata, a beteg és elaggott bányászok ellátása. Munkáltatók és munkás előtt elfogadott elv lett: ha a munkások a rendszeres és kötelező munkásbiztosítás terhét elvállalják, e célból létesítendő intézmény (társláda) kezelése a bányászlegénységet illeti.[3]

A XV. század végén a bányászok szervezkedésének egyik formája az önsegélyezés volt. A munka szövetkezeti alapon szervezett termelésébe bevonult a tőke és a XVI. században már kialakult a kapitalisztikus jellegű vállalkozási forma a bányatermelésnek úgyszólván egész vonalán. Kialakult egy olyan réteg, amely a saját érdekeit az *önsegély elve* alapján igyekezett megvédeni. Ilyen önsegély intézmény volt a bányatársláda, legalábbis a fejlődésnek ezen a fokán.

A XV. század végén jött létre a bányászoknak a bányakapitalisták részéről is elismert szervezete Besztercebányán a „Krisztus szentséges teste társulat". E társulatot a bányapolgárok alapították meg 1460 előtt, de felvették maguk közé a munkásokat is, és tagjai heti ércermelésük egy részét ajánlották fel a társulat akkor még vallásos céljaira.

A fejlődés folyamán kialakult a társláda intézmény újabb formája, mely a munkavállalók *önsegély szövetkezeteinek* alapjaira helyezkedett. Ebben a formában a társláda szolgáltatásaira a tagnak *jogigénye* volt és a segélyezés

[1] *Mihálffy* Antal: Bányanyugbér-biztosításunk reformja. Budapest, 1942. 7—9. old.

[2] *Péch* Antal: Alsó Magyarország bányamívelésének története. Budapest, 1884. I. köt. 91. old. — *Kemény* G. Gábor: A körmöci bányaláda. Bányász Almanach. Szikra, 1946. 47—48. old.

[3] *Mihalovits* János: A hazai bányatársládák eredete és fejlődésük főbb mozzanatai 1854-ig. Bányászati és Kohászati Lapok, 1925. 17. sz. 272—273. old.

már *nem könyörületi* alapon történt. Ezzel a társláda intézménye kikerült az egyház hatásköréből és a tagok által választott előljárók kezébe került. A társláda feletti felügyelet közjogi alapon a bányavárosok, illetőleg főkamaragróf hatáskörébe tartozott.

A Thurzó—Fugger féle kapitalista jellegű bányavállalat megalakulása nyomán, 1946-ban vált a vallásos társaság a bányamunkásság segélyező szervévé. Ettől kezdve az ércadományt minden forintnyi bér után 2 dénárral váltották meg, s az összegyűlt összeget elsősorban beteg és elaggott munkatársaik segélyezésére fordították. A bányatársládának kezelésére a bányászok mellett mind a városi tanács, mind a Fuggerek tisztjei igényt tartottak. A városi tanács a szociális tendenciát igyekezett háttérbe szorítani a vallási célok javára, a Fuggerek tisztjei pedig — mint a társláda kezelői — elsikkasztották a társulat pénzét. Végül a Thurzó—Fugger társaság beleegyezésével maguk a bányászok kezelték a társládát, s abba egészen a bányászfelkelés bukásáig nem engedtek beleszólást a városnak.[4]

A társláda nemcsak a szerencsétlenül járt vagy kiöregedett bányászok és azok özvegyeinek, árváinak segélyezését látta el, hanem komoly szerepet játszott az 1525—26 években lezajlott fegyveres bányászlázadás alkalmával is. A bányászok nagyszerű vívmányát a történelmi viharok s a kényurak önkénye sokszor háborgatta. Az 1525—26. évi besztercebányai bányászfelkelés idején Werbőczy István nádor megvizsgálta a pénztár kezelését is és „a rendetlenségeket megszüntette és megparancsolta, hogy a pénztár kulcsai két polgárnál és két vájárnál őriztessenek." A vizsgálat alkalmával magához hozatta Werbőczy a társpénztárnak 1070 forintra menő készletét, amelyet azután „elfelejtett visszaadni"; — legalább így beszélték a munkások ezt 1535-ben, egy Besztercebányán működött bizottmány kérdésére, hogy miért nem engednek a társpénztárba nagyobb összeget meggyűlni? azt adván eljárásuk okául, hogy félnek, nehogy ismét magánál felejtse valaki a felszaporodott készletet.[5]

Az 1854. évi általános bányatörvény kötelezte a vállalatokat a társpénztár felállítására, de annak módját nem határozta meg kötelezően, nem gondoskodott a szétszórt társpénztárak egységes rendszerbe való összefogásáról. Ennek a hiányosságnak a következtében a különböző társpénztárak működésében a legnagyobb eltérések voltak. Egységes gyakorlat csak abban jelentkezett, hogy *munkahely változás esetén az eltávozó bányász minden igénye megszűnt a társpénztárral szemben.* A bányamunkás egy-egy társpénztárból kilépve nem vihette magával a megszűnt munkaviszony alatti időben befizetett társpénztári jogait és munkaidejét, ha másik társpénztár kötelékébe lépett. Jogfolytonosság (társpénztárak közötti viszonosság) a kincstári bányák kivételével nem állott fenn és éveken, esetleg évtizedeken át befizetett járulékából a bányamunkás kilépés vagy elbocsátás esetén egyetlen fillért sem igényelhetett vissza.

A társládák általában jelentősebb vagyonnal rendelkeztek, melynek oka elsősorban az volt, hogy a befizetések összege viszonylag magas volt, ugyanakkor a betegség, nyugdíj stb. kifizetésének összege pedig alacsony. A bányatársládák vagyona azért is gyarapodott, mert a munkások egy része elvándorolt, emiatt a bányászok elvesztették jogigényüket is.

Az ország különböző vidékein alakult társládák általában működésükben, szervezetükben igen eltérő vonásokat mutattak. Leginkább egységes elvek szerint működtek a kincstári bányák társládái, mivel ezeknek rendtartását az Udvari Kamara rendeletei meghatározták.

A bányatársláda szervezete sok vonatkozásban megyezett az iparos céhekével, de lényeges különbség, hogy míg a céhek elsősorban a mesterek, tehát a munkaadók szervezetét képezte, addig a társláda keretében — legalábbis 1854-ig — sokkal inkább a munkások domináltak. A céhekhez hasonlóan a társládába őrizték az egyházi és szakmai zászlókat, bányász jelvényeket, alapító okmányokat, számadásokat stb.

A bányatárspénztár szervezeti felépítése azonban a tőkések egyoldalú osztályérdekeit szolgálta, amit alig fátyolozott el valamiféle látszat önkormányzat. A bányatársláda mindenható ura és parancsolója az elnök, akinek minden hatalom a kezében volt, akit sohasem választottak, hanem mindenkor a bányaigazgató töltötte be ezt a tisztséget.

Az alapszabályok szerint a bányatársládához tartozó munkások érdekeinek képviselete céljából általában 3—4 tagú helyi bizottságok alakultak a munkahelyeken. Ezeknek a helyi szerveknek elnökeit és azok helyetteseit is a bányatársláda elnöke, tehát a bányaigazgató nevezte ki.

A társláda igazgatásának legfőbb szerve a *közgyűlés* volt, amely egy évi időtartamra megválasztotta a társláda atyákat, akiknek fele munkás, fele pedig bányatiszt vagy felügyelő volt, ők őrizték a társláda kulcsait.

Társládai *jegyzőt* szintén évenként választották — kvalifikált a bányajogban járatos egyénnek kellett lennie — írásbeli teendőket látta el, a bevétel és kiadásokról könyvet és számadást vezetett.

A *bányamester* felügyeleti jogkörrel bírt, megerősítette a megválasztott társládaatyákat és társládai jegyzőt. A bányamester a kezelésben közvetlenül részt nem vett, sem számadással, sem felelősséggel nem tartozott. Az ő *házában* volt elhelyezve a társláda. A társládaatyák és bányamester tiszteletdíjban, a társládai jegyző fizetésben részesült.

---

[4] *Heckenast* Gusztáv: A besztercebányai bányászfelkelés. (1525—1526.) Századok, 1952. 2. sz. 372—373. old.

[5] *Péch* Antal: i. m. 117. old.

Marx munkáiban jelentős helyet foglal el a bányamunkások bérharcainak leírása, anyagi és szociális helyzetük vizsgálata. Marx külön tanulmányban foglalkozik a bányatárspénztárakkal is. Munkásságának eredményéből megtudhatjuk, hogy a bányamunkások nem csak Magyarországon, de egész Európában „jobbágyi" állapotban éltek. Marx 1869-ben négy szászországi bányászegylet szabályzatát elemezte és kimutatta, hogy a társpénztárak szintén a tőkés kizsákmányolás eszközei.

Marx idézett munkájából azt is megtudhatjuk, hogy e vonatkozásban is Magyarországon hasonló volt a helyzet, mint Szászországban. „A pénztárbizottság *elnöke* a szénbánya üzletvezetője — írja Marx. — Az ő kezében van a pénztár legfőbb igazgatása, ő dönt minden kétséges esetben, ő szabja meg a pénzbüntetések nagyságát stb. Utána következik az *egyleti írnok,* aki egyúttal a pénztáros. Őt vagy a tőkés nevezi ki, vagy ennek jóváhagyására van szükség, ha munkások választják. Azután következnek a *bizottság* közönséges *tagjai.* Általában a munkások választják őket... Ténylegesen az elnök parancsol. A bizottsági tagokat segédként használja fel."[6]

A Népszava 1892. február 11-én szintén arról írt, hogy a társládák teljesen a vállalkozók hatalmában állnak. a munkások *saját pénzük kezelésére semminemű befolyással nem bírnak. A társláda pénzügyi állásáról kimutatást sohasem látnak, a társláda kezelőségében részt vevő munkásoktól a kezelésbe való betekintést megtagadják és kényszerítik őket az eléjük terjesztett jegyzőkönyveket stb. vakon aláírni.*[7]

Az alapszabályok szerint a helyi bizottságok minden határozatát fel kellett terjeszteni a társláda elnökéhez jóváhagyás végett. Ha az igazgató-elnök a helyi bizottság határozatát nem hagyta jóvá, úgy az ellen a bizottságnak fellebbezési joga volt a bányavállalat igazgatótanácsához, illetőleg végső fokon a bányakapitánysághoz. Fellebbezési fórum tehát volt, erre azonban gyakorlatilag ritkán került sor, mert az alapszabályok arra is módot adtak, hogy a bányaigazgató, a társláda elnöke a helyi bizottságok határozatát elutasíthatta azon a címen, hogy azok nem felelnek meg az alapszabályoknak. A tényeknek megfelelően írta a Bányamunkás, hogy a társláda intézményének vezetéséből a munkásokat teljesen kizárják, a bányatársládák mindenütt a munkáltatók befolyása alatt állnak.[8]

A bírói gyakorlat is a bányamunkások jogos igényeinek megnyirbálása ellen irányult. A Magyar Királyi Kúria egy konkrét ügy kapcsán a következő döntvényt hozta: „*A munkaadó érvényesen kikötheti azt,* hogy alkalmazottja abban az esetben, *ha szolgálatból önként kilép,* a nyugdíjalapba nyugdíjjárulék címén befizetett összegeket *vissza nem követelheti és nyugdíjához való igényét is elveszti.*"

Az éveken keresztül robotoló, rabszolgasorban élő bányamunkás nehezen, véres, verejtékkel megkeresett filléreit befizeti a bányatársládába, ha megöregszik, kirúgják a bányából és egyszerűen ráfogják, hogy önként lépett ki a bánya szolgálatából. Aki ismeri a mi bányamunkásviszonyainkat, aki ismeri a bányatársaságok durva lelketlenségét, az tudja, hogy a Kúriának ez a döntvénye mennyi visszaélésre, mennyi kijátszásra ad majd alkalmat. Furcsa, hajmeresztő, — írta a Bányamunkás 1913. szeptember 25-én, „Merénylet a bányamunkások ellen" című cikkében —, hogy miképpen indokolja a Kúria álláspontját. Az indokolás a következő volt: „*A nyugdíjigény elvesztését* az alkalmazott boldogulását lényegesen megnehezítő, *aránytalanul súlyos áldozatnak* minősíteni nem lehet, mert a munkaadójánál nyugdíjra biztosítva levő alkalmazott boldogulásának előmozdítása végett önként csak akkor változtatja szolgálatát, ha a kínálkozó új állással járó előnyök kárpótolják őt eddigi nyugdíjaztatása elvesztéséért is, és mert egymagában az a körülmény, hogy a nyugdíjigény elvesztésének számításba vétele mellett ilyen új állást nehezebben lehet találni, hátrányos az alkalmazottra, *de boldogulását lényegesen nem akadályozza.*"

A bányatárspénztárak bevételei a tagok járulékaiból,[9] a munkaadók hozzájárulásaiból,[10]

[6] *Marx:* Jelentés a szászországi szénbányák bányamunkás-egyleteiről. L.: *Marx—Engels:* A szakszervezetekről. Budapest, 1956. 122. old.

[7] Népszava, 1892. február 11. A magyarországi bányamunkások helyzetéhez. MMTVD 2. köt. 133. old.

[8] Bányamunkás, 1913. szeptember 18. A bányatársláda.

[9] A tagok járuléka a régmúltban kialakult és szokásos önkéntes áldozat mérvéhez igazodott, melyet a munkás béréből levontak. Az 1600. évi selmeci társláda statutum a megszolgált bér 1%-ában állapította meg, 1634-ben már 2%-ot vontak le ezen a címen. A Bánságban a munkások keresetük 3%-át fizették. Rónaszéken a járulék 1 és ½% volt. Brennbergbányán 1831-ben a társpénztári hozzájárulás a kereset 3,5%-át tette ki. A pécsi kőszénbányánál 1868-ban, aki 40 krajcáron felül keresett, köteles volt napi keresetének 5½-át, 1 forintból 5 krajcárt a társpénztárba befizetni. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. 1913-ban a foglalkoztatott 14 400 munkástól társpénztári tagság címén a tiszta kereset 2%-át vonták le, de ezt a vállalat a szükséghez képest belátása szerint fel is emelhette. A diósgyőri társpénztárnál a bér hat százalékát kellett a tagoknak befizetni. A bányamunkásságot a tulajdonképpeni társpénztárjárulékon felül további 2% terhelte a tiszta kereset után betegsegélyezési járulék címén, tehát szociális adója teljes fizetésének több mint 4%-át tette ki. Ezzel a teherrel a bányamunkásság a más foglalkozású ipari munkásságnál hátrányosabb helyzetben volt, mert az 1907. évi XIX. törvény rendelkezése szerint az ipari munkások betegsegély-járuléka nem haladhatta meg keresetük 4%-át, — de annak felét a munkaadó fizette.

[10] A társpénztárak bevételi forrásai közé tartozott a munkáltatók évi adománya is. Az alapszabályok általában nem járulékról, hanem adományról rendelkeztek. Más szóval: a társpénztár annyi megterhelést jelentett a munkáltatónak, amennyit önszántukból adtak. A bányatársaságok különböző gyakorlata az adományok nagysága tekintetében szinte üzemenként a legtarkább

valamint a különleges társládai díjakból tevődött össze. Ilyen volt pl. a felvételi díj, de ezeken kívül fizetnie kellett a tanoncnak ha felszabadult, ha a munkás házasodott stb. Ahelyett tehát, hogy a társpénztár segítette volna a fiatal házasokat családi életük megalapozásában még azok tartoztak adózni munkáltatójuknak.

A társpénztári intézeti tőke utáni jövedelem képezte még a társpénztár bevételeit. A társpénztár alaptőkéjéhez tartozott: az ingatlanok, értékpapírosok és a magánosoktól elhelyezett tőkék.

A büntetéspénzek csak elvben folytak be a társpénztárhoz, mert a gyakorlatban ezek az egyáltalán nem jelentéktelen összegek is a részvényesek profitját növelték. A szabályzat ugyanis így rendelkezett: „A munkás rendszabályok értelmében vagy a m. kir. bányahatóságok által, a bányatörvény alapján kivetett és beszedett bírságok a társpénztárba folynak, kivételével azon anyagérték és kártérítési összegeknek, amelyek a munkadó részvénytársaságot illetik." Hogy a levont büntetéspénzekből mi tekintendő „anyagértéknek és kártérítésnek", azt a társaság kizárólagos joggal határozta meg. Ilyen körülmények között, a munkásságot sújtó büntetéspénzeknek jóval több mint 90%-át a társaság úgy ítélte meg, hogy anyagérték vagy kártérítési összeg.

A betegsegélyző pénztári tagok ingyen orvosi kezelést, a gyógyszert, legfeljebb 3 hónapon keresztül kórházi ápolást és legfeljebb 20 héten át táppénzt kaphattak. Ez a járulék azonban — mely a munkások többségénél napi 60 vagy 80 fillér volt — nem jelenthetett megélhetést a szerencsétlenül járt, megrokkant bányamunkásnak. Nyugdíjra való igény 10 évi várakozás (szolgálat) után nyílt meg. Ha azonban a bányász üzemi baleset folytán vált munkaképtelenné (rokkant meg), 5 évi szolgálati év is elegendő volt.

Az alapszabályok nem a szolgálatban *ténylegesen* eltöltött, hanem a vállalat által *elismert* szolgálati évekről beszélt. Ez pedig két különböző dolog, mert a társpénztárba való felvétel nem következett be nyomban a munkába lépéskor és azonkívül is számtalan lehetőség adódott arra, hogy a vállalatok a munkában eltöltött évek számát ne ismerjék el. Ez teljesen a munkaadó társulatoktól függött és alapját képezte a legkirívóbb csalásoknak a bányamunkásokkal szemben. A máramarosi sóbányákban kialakult gyakorlat szerint a bányászok túlnyomó része a munkát már 10—12 éves korban megkezdte, de a *társládába azonban csak 24—26 éves korukban vették fel.* Ennek aztán az volt a következménye, hogy azok a munkások, akik a valóságban 25—30 évet dolgoztak, legfeljebb 16—18 év után járó „nyugbért" kaptak, azaz olyan összeget, amelyből megélni nem lehetett.[11]

II. A bányamunkásság küzdelme a bányatárspénztár reformjáért

1854. novemberében lépett életbe Magyarországon az osztrák általános bányatörvény, mely kötelezően előírta a bányamunkásság biztosítását. Erről a törvény 210. §-a így intézkedett: „A segélyre szorult bányamunkások, nemkülönben azok özvegyei és árvái gyámolítása végett társpénztáraknál bányalegénységi pénztáraknak vagy ápoló intézeteknek kell létezniök. Ennélfogva mindenik bányabirtokos köteles azoknak saját műjénél önálló felállításáról gondoskodni vagy pedig avégett a bányahatóság jóváhagyása után más bányabirtokosokkal egyesülni."

A bányatörvény nem kötelezte a bányavállalatokat meghatározott járulék fizetésére, viszont ha a társláda deficites volt, a hiányt a munkáltatónak kellett pótolni. A bányavállalatok érdeke tehát az volt, hogy a munkások minél nagyobb mértékű járulékot fizessenek.

A törvény életbe léptetése egybeesett a szénbányászat fellendülésének időszakával, illetőleg a termelés kapitalisztikus formáinak gyors előretörésével. 1854-től kezdve a bányatárspénztár egyik leghatékonyabb fegyverévé változott a bányamunkásság elnyomásának, helyhez kötésének.

A kapitalizmus térfoglalásával fokozatosan változott a bányatárspénztárak szerepe. Ezt az intézményt a bányamunkásság összetartozása, a kölcsönös segítség érzése teremtette meg. A tőkés bányavállalatok ezt a nemes célú intézményt teljesen magukhoz ragadták, azt eredeti rendeltetéséből kiforgatva, a munkásság ellen használták fel. A tőkések kezében a *társpénztár képezte az egyik legkeményebb eszközt a bányamunkásság harcainak elfojtására,* megakadályozására és megtorlására. Évtizedek során alig találkozunk jelentősebb bányászmegmozdulással, amikor a tőkések ne éltek volna fenyegetéssel: vagy felveszik azonnal a munkát a megszabott feltételek mellett vagy azonnali hatállyal elbocsátják őket, s ez esetben elvesztik minden igényüket a társládával szemben. A társpénztár

---

képet mutatta. A munkások járuléka tette ki a bevétel nagyobb részét, a tőkések adománya csak kisebb mértékben gyarapította a társpénztári vagyont.

Egy 1912-es statisztika szemléletesebbé teszi a képet, ha a munkaadók és munkások járuléka mellett bemutatjuk a vállalatok hasznát is. Ebből világosan kiderül, hogy a vállalatok hozzájárulása csak alamizsna volt a munkások részére.

	haszon	munkások járuléka	tőkések járuléka
Magyar Általános	7 333 000	348 561	87 090
Salgótarjáni	6 887 000	629 402	155 881
Rimamurányi	9 000 000	496 588	121 667
Dunagőzhajózási	—	200 373	117 000
Északmagyarországi	1 000 000	73 523	3 000
Esztergom-Szászvári	607 000	111 299	24 364
Brennbergi	—	55 846	20 362

[11] Bányamunkás, 1913. szeptember 25. A máramarosi sóbányák között.

ilyen formában egyik leghatékonyabb eszközét képezte a bányamunkásság helyhez kötöttségének, kényszereszközzé vált arra, hogy ellentmondás nélkül elviseljenek minden igazságtalanságot, durvaságot, büntetést, hiszen ha tiltakozni mert, nyomban elbocsátották és ezzel elvesztette befizetett pénzét, öreg napjaira a szűkös, de mégis némi biztonságot jelentő nyugbérre való reményét. Elképzelhető, milyen felmérhetetlen erkölcsi erőre volt szükség a bányászok között mégis oly gyakori hosszú és nem ritkán vérontásig fajuló sztrájkharcok idején, amikor a bányák dolgozói nemcsak kenyerüket, egzisztenciájukat, hanem jövőjüket is kockára tették.[12]

A bányamunkásságot még azok az igen csekély szociális vívmányok sem illették meg, amelyeket az ipari munkásság a szervezkedés erejével kivívott magának. A bányamunkásságra nem vonatkoztak az 1907. évi XIX. törvénycikk rendelkezései, melyek legalább némileg szabályozták a munkaidőt, vasárnapi munkaszünetet, a munkaviszony egyes kérdéseit és bizonyos fokig lazították a sztrájktilalom merevségén is. Ezzel szemben a bányamunkásság bérmozgalmát, sztrájkharcát külön is tiltotta a már említett 1854-es bányatörvény, melynek 204. §-a a bányászok sztrájkmozgalmát eleve és minden formájában büntetendő cselekménynek nyilvánította.

A bányatársládák antiszociális viszonyaival, az azokban uralkodó munkásellenes, félfeudális állapotokkal szemben egyre inkább nőtt a munkásság elégedetlensége. Mind határozottabban alakult ki az a vélemény, elérkezett az ideje annak, hogy gyökeresen felszámolják a középkori szellemi maradványokat és a bányamunkásság betegség-, baleset- és nyugdíjellátása teljesen olvadjon be az ipari munkásság biztosító intézményeibe. Ezt a javaslatot képviselte a Szakszervezeti Tanács is, összekapcsolva azt egy modern, a kor követelményeinek megfelelő bányatörvény követelésével.

Marx idézett művében ismerteti a szászországi társpénztár szabályzatát, melynek rendelkezései szinte teljesen megegyeznek a magyarországi gyakorlattal: „Minden munkás, aki az egyesülés szolgálatát akár önszántából, akár *kényszerből elhagyja,* ezáltal *kilép az egyletből és elveszti összes jogait és igényeit mind annak pénztára, mind az általa befizetett pénzre.*"

Tehát valaki — írja Marx —, aki egy szénbányában 30 évig dolgozott és rótta le adóját az egyleti pénztárnak, elveszti minden, oly drágán megvásárolt járadékigényét, mihelyt a tőkés méltóztatik őt *elbocsátani.* Ez a bérmunkást jobbággyá változtatja — röghöz köti, rákényszeríti, hogy elviselje a leglealázóbb bánásmódot. Ha nem barátja a rúgásoknak, ha védekezik bérének éhségszínvonalra való leszorítása ellen, ha éppenséggel a mértékek és súlyok hivatalos vizsgálatát sürgeti, — mindig ugyanazt az egyhangú feleletet kapja: Hordd el magad, de pénzjáradékaid és pénzigényed nem kelnek útra veled! Paradoxnak látszik ilyen megalázó helyzetben levő emberektől férfias függetlenséget és önbecsülést várni. Mégis, ezek a bányamunkások, becsületükre legyen mondva, a német munkásosztály élharcosai közé számítanak. Legújabb és legaljasabb szabályzatuk (1862-ről kelteződik) a következő groteszk fenntartást tartalmazza sztrájkok és egyesülés ellen: „Az egyleti tag köteles *a bérrend szerint* járó bérével *mindenkor elégedettnek lenni,* sohasem vállalkozhat olyan közös akciókra, melyek jövedelme emelésének kikényszerítését célozzák, nem szólva arról, hogy nem kezdeményezhet ilyen akciókat társai felbujtása útján."[13]

A kiegyezés után megindult a munka új bányatörvény előkészítésére, mely a bányatárspénztárak kérdését is szabályozta volna. El is készült egy bányatörvény-reformjavaslat, melynek indoklása megállapította, hogy az osztrák bányatörvények a bányatárspénztárakra vonatkozó rendelkezései hiányosan lettek végrehajtva. Minthogy a törvény nem kötelezte kifejezetten a bányabirtokosokat a társpénztárak meghatározott mértékű támogatásra, a bányabirtokosok nemcsak hogy nem segítették megfelelően a társpénztárakat, de azokból még saját részükre anyagi hasznot is igyekeztek szerezni. Így a társpénztárak feladatuknak nem tudtak eleget tenni. A bányatőkések egyszerűen „kölcsönvették" a társpénztárak pénzét, de megtörtént az is, hogy azt teljesen „saját kezelésükbe vették."

Ezeknek a bajoknak a kiküszöbölését célozta az 1874-ben az országgyűlésnek benyújtott, de törvényerőre nem emelkedett javaslat.

1884-ben újabb mozgalom indult meg új bányatörvény hozatalára. A törvényjavaslat lényegében átvette a korábbi javaslatnak a bányatárspénztárokra vonatkozó rendelkezéseit. A törvényjavaslat tervezetének minisztériumi előkészítése során felmerült a bányamunkásság érdekét védő fontos gondolat. A javaslat előkészítői lehetővé kívánták tenni ugyanis azt, hogy a társpénztár kötelékéből kilépő munkás, ha másik bányavállalat szolgálatába átlép és ezzel egy más társpénztár kötelékébe kerül, magával vihesse az előbbi munkaviszonya alatt teljesített társpénztári befizetéseinek megfelelő hányadát. Ez a pont azonban még a törvényjavaslatba sem került be.[14]

A bányamunkások állandó és szüntelen harcának eredményeképpen a kormányzat hajlandó volt a bányatárspénztár bizonyos reformjára. A bányatőkések azonban elzárkóztak minden engedménytől. 1903-ban törvénytervezet készült a munkások baleset ellen való biztosításáról és a bányatörvényről. Kétségtelen, hogy a munkások

[12] *Szekeres* József: Kenyérért és szabadságért. Az 1905. évi pécsi bányászsztrájk. Budapest. 1955. 22—24. old.

[13] *Marx:* i. m. 124. old.

[14] L.: *Mihálffy* Antal: i. m. 15—21. old.

balesetbiztosításáról szóló törvényjavaslat — a korábbi rendezéshez képest — a munkások társadalmi és anyagi helyzetének javítását célozta.

Sehogy sem tudjuk megérteni — érveltek a bányák urai —, hogy miért akar javaslat ott cselekedni, ahol közbelépésre szükség nincsen. „Miért vonja keretébe a bánya- és kohóipart is, holott ezen iparág munkásai nemcsak baleset ellen, hanem aggkor és rokkantság esetére is biztosítva vannak. Minek megbolygatni oly fontos és nagykiterjedésű közgazdasági ágat, kipróbált és kitűnően bevált munkásjóléti intézményeit, amely közgazdasági ág az aggkori és rokkantbiztosítással már régen megvalósította azt, ami iparilag legelőrehaladottabb államokban is csak a távol jövő feladata."[15]

Az indokolás sántított, hiszen a törvényjavaslat is arra hivatkozott, hogy az a fejlettebb külföldi jogfejlődést veszi figyelembe.

1903. július 1-én a Magyar Bánya és Kohóvállalatok Egyesülete felterjesztéssel fordult a kereskedelemügyi miniszterhez, melyben a munkások baleset ellen való biztosításáról szóló törvényjavaslatnak a bányászatot és kohászatot illető részére vonatkozóan kijelentették, hogy „az egyesületünk kebelébe tartozó *magyar bánya- és kohóvállalatok nem járulhatnak ahhoz hozzá, hogy üzemeiket a törvényjavaslat az állami biztosító intézetek körébe bevonja.*"[16]

A törvényjavaslatból nem lett törvény a bányászok betegség- és balesetbiztosítása csak az 1907. XIX. t. c. -életb eléptetésével oldódott meg. A bányamunkásságot balesetbiztosítás szempontjából a törvénnyel életrehívott Országos Munkás és Balesetbiztosító Pénztárhoz csatolták. A megvalósításra azonban csak 1919. szeptember 30-án jelent meg a rendelet.[17]

A magyar bányamunkásság 1903. december 26—27-re összehívott I. országos közgyűlésének is egyik főtémája volt a társpénztárak reformja. A küldöttek elmondották, hogy a társládák jelenlegi állapotukban nem nyújtanak megfelelő segélyezést sem a betegeknek, sem a szerencsétlenül jártak családjainak. *Teszársz Károly* a Szakszervezeti Tanács végrehajtó bizottságának titkára rámutatott arra, hogy a bajok elsősorban a munkások szervezetlenségéből fakadnak. Az elfogadott határozati javaslat kimondotta: „Tekintettel arra, hogy az 1854. és 1886. évi bányatörvény a munkásokat illető részleteiben elavult és a bányamunkások érdekeinek nem felelnek meg... a bányamunkások értekezlete követeli, hogy a bányatörvény mielőbb módosíttassék és a munkások érdekét szem előtt tartva... a bányamunkások egyenjogúságát az ipari munkásokkal... A magyarországi összes bányatársládák egyesítését és központosítását a munkások járulékainak és a bányatulajdonosok százalékos hozzájárulásával..."[18]

A szakszervezet a bányapénztárak azonnali megvalósítását tartotta szükségesnek. A bányakapitalisták azonban ezt ellenezték, mert a munkások baleset ellen való biztosításáról szóló és az új bányatörvényjavaslat terheket rótt a munkaadókra. Szociálpolitikájának költségeit — panaszkodtak a bányatőkések — az állam kizárólag a munkaadókkal akarja megfizettetni. Így érthető volt, hogy „a munkások baleset ellen való biztosításáról szóló törvényjavaslatot azon körök, melyek az alkotandó törvény költségeit viselni hivatva lesznek, érthető aggodalommal fogadják..."[19]

1918. május 25—26-án a magyarországi szakszervezetek rendkívüli kongresszust tartottak. A kongresszuson a bányászok küldöttei „az izgalomtól remegve adták elő, hogy az elhanyagolt bányákban mindennap a halállal néznek szembe" és ha megnyomorodva kikerülnek a bányából, nem kaptak megfelelő ellátást, „elhalálozásuk esetén pedig özvegyeik és árváik alamizsnán tengetik életüket." A napirend előadója *Jászai Samu*, a Szakszervezeti Tanács titkára szerint „legsürgősebb reformra szoruló intézmények egyike a bányatársláda...", amelyet az 1854. évi bányatörvény tett kötelezővé. A rendkívüli kongresszuson elfogadott határozat a bányatárspénztárak sürgős megreformálását követelte.[20]

A polgári demokratikus forradalom győzelme után továbbfolytatódott a küzdelem a bányatársláda reformjáért. 1918 végén a pénzügyminisztérium készített egy javaslatot, melyben arra az álláspontra helyezkedett, hogy a bányamunkásokat ugyanolyan kedvezményekben, illetve segélyekben kell részesíteni betegség és balesetbiztosítás esetén, mint az ország többi ipari munkásait, de a társpénztári keretek maradjanak meg. A munkáltatók fizetik a balesetbiztosítás összes költségeit, a betegsegélyezési költség felét.[21] A Bányamunkás 1919. március 6-i száma arról adott hírt, hogy elkészült a bányatárspénztárak reformja, és a bányamunkások régi és jogos sérelme a legközelebbi napokban orvoslást nyer. A végleges rendezés akadálya a nyugdíjpénztár helyzete. Az összes érdekeltek egyetértettek abban, hogy a nyugdíjügyeket csak egy országos központ felállításával lehet megoldani. A nyugdíjügyek rendezése azonban hónapokig tartó előkészítő munkát igényel, ezért — írta a Bányamunkás — a társpénztárak ideigle-

[15] *Anderics* János: Törvényjavaslat a bányatörvényről és a munkások baleset ellen való biztosításáról. Bányászati és Kohászati Lapok, 1904. 2. sz. 74. old.

[16] Bányászati és Kohászati Lapok, 1903. 14. sz. 107—109. old.

[17] 5400/1919. M. E. sz. rendelet.

[18] MMTVD 3. köt. 174—177. old.

[19] *Anderics* János: Vélemény a munkások baleset ellen való biztosításáról szóló törvényjavaslatról. Bányászati és Kohászati Lapok. 1903. 14. sz. 105—107. old.

[20] Népszava, 1918. május 29. A szakszervezetek kongresszusa.

[21] Bányamunkás, 1919. május 21. Kormányzótanácsi rendelet a társpénztárak reformja ügyében.

nes reformjáról lehet csak szó. Az ideiglenes reform, — mely az 1907. XIX. t. c. alapján rendezi a társpénztárak helyzetét — lehetővé teszi, hogy a munkás megváltoztassa munkahelyét anélkül, hogy a nyugdíjpénztárakban szerzett éveit elveszítené.[22]

A proletárdiktatúra győzelme után a munkásbiztosítás ügyében a Forradalmi Kormányzótanács március 29-én XXI. K. T. E. sz. alatt rendeletet adott ki, mely lényegesen felemelte a táppénzt.[23] A rendelet 15. §-a kimondta, hogy a bányatárspénztárak fennmaradása vagy megszűnése kérdésében külön intézkedés történik. De a rendelet intézkedett arról, hogy ezek az intézmények is kötelesek a beteg, illetőleg a balesetet szenvedett munkásnak betegség vagy baleset esetén ugyanannyi táppénzt fizetni, mint az országos betegbiztosító pénztár.[24]

Az 1919. május 30-án kiadott a bánytárspénztárakról szóló 45. M. N. N. sz. rendelet fenntartotta a társpénztári kereteket, azokat azonban az országos munkásbetegsegélyző és balesetbiztosító pénztár helyi szerveivé tette, úgyhogy a bányatárspénztárak ugyanolyan önálló hatáskörrel működtek, mint a kerületi munkásbiztosító pénztárak. A betegsegélyezési járulékban nem volt változás, minthogy erről már korábban intézkedés történt. Új volt a rendeletben az az intézkedés, hogy balesetbiztosítás szempontjából a bányamunkások is — visszamenőleg január 1-től kezdve — az 1907. évi XIX. t. c. szerint lettek elbírálva. A nyugdíjpénztár központosításával a bányamunkások egy régi jogos panasza nyert megoldást, mert megadta a lehetőséget a bányamunkások munkahely-változtatására, anélkül, hogy jogigényüket elvesztenék.[25]

A bányatőkések a tanácshatalom bukása után nyomban eltörölték az e területen megvalósított reformokat és visszaállították a régi rendszert, ami a munkásság helyhez kötöttségének, megmozdulásaik elfojtásának volt egyik legsúlyosabb eszköze.[26] A Magyarországi Bánya- és Kohómunkások Országos Szövetségének jelentése az 1921., 1922. évről és 1923. félévéről megállapította, hogy a bányatárspénztárak ügye semmivel sem haladt előre, megmaradt a régi, ósdi szervezet és vele együtt a nyomorúságos nyugdíjellátás.[27]

A Népjóléti Minisztérium a bányatárspénztárak reformja ügyében 1921. október 19-re tanácskozást hívott egybe. Itt a munkaadók képviselői igyekeztek a kérdés rendezését elodázni. *Schmidt Sándor* bányaigazgató — többek között — kijelentette, hogy a bányatárspénztárak mai formáját meg kell hagyni, mert ez akadályozza meg a munkást abban, hogy munkahelyét megváltoztassa.[28]

1922. február 3-án jelent meg a bányamunkások betegségi és balesetbiztosításáról szóló 1758/1922. M. E. sz. rendelet.[29] A rendelet nem elégítette ki a bányamunkásságot és a fizetendő járulékok és a segélyek kérdésében tömegesen érkeztek a panaszok a szakszervezethez.[30]

Propper Sándor a Nemzetgyűlés 1923. évi július hó 19-én tartott ülésén ismét foglalkozott a bányamunkások biztosításának rendezésével. Utalt arra, hogy a Nemzetgyűlésben is már több alkalommal szóba került ez a kérdés. Javasolta a bányamunkások biztosításának bekapcsolását az egész biztosítási komplexusba és az egyetemes munkásbiztosítási kódex megalkotását, amelyre határozati javaslatot terjesztett elő.[31]

A Magyarországi Bánya- és Kohómunkások Országos Szövetségének 1923. augusztus 19-én és 20-án megtartott III. országos közgyűlésén szintén beható vita tárgyát képezte a bányapénztárak kérdése. A közgyűlés megállapította, hogy a bányamunkásságra a legsérelmesebb a nyugdíj megállapítása. A betegsegélyezés a balesetbiztosítás kérdését valamiképpen rendezték, ha nem is az érdekeltek megelégedésére. A nyugdíjügy azonban megmaradt eredeti, ősi állapotában, az 1854-ben kibocsátott császári pátens alapján alkotott alapszabályok szerint.[32]

1924-ben, amikor a bányamunkások természetbeni kedvezménye megszünt, a nyugdíjakat egy meghatározott szorzószámmal állapították meg, amely a korábbi helyzettel azonosan, rendkívül alacsony volt. A megállapított nyugdíjak szorzószáma váltakozott és a kifizetett nyugdíjak összege ennek következtében különbözött. A legmagasabb volt a nyugdíj Dorogon, a legalacsonyabb a Rimamurányi Rt. telepein. A társulatok minden rendszer nélkül, teljesen ötletszerűen fizették a nyugdíjakat. Például szolgáljanak a következő adatok:

Harmincéves szolgálattal bíró váján az egyes bányatársaságoknál 1924. októberében a következő nyugdíjat kapta:[33]

---

[22] Bányamunkás, 1919. március 6. Elkészült a társpénztárak reformja.

[23] Tanácsköztársasági Törvénytár I. füzet. Budapest 1919. Munkások betegségi és baleseti biztosításának kiépítése.

[24] A Forradalmi Kormányzótanács XXI. K. T. E. sz. rendeletének végrehajtásáról, a Munkaügyi és Népjóléti Népbizottság 3. M. N. N. sz. rendelet intézkedett. A rendelet megállapította a betegségi járulékot és a segélyek összegét.

[25] Bányamunkás, 1919. május 21. Kormányzótanácsi rendelet a társpénztárak reformja ügyében.

[26] PI Archívum. 664 f. BSz. 9.

[27] PI Archívum. 664 f. BSz. 5.

[28] Bányamunkás, 1921. október 15. A bányatárspénztárak reformja. — Bányamunkás, 1921. november 29. Bányatársládák reformja.

[29] Budapesti Közlöny, 1922. február 18. 40. sz.

[30] Bányamunkás, 1922. március 27. A betegsegélyezési járulék.

[31] A Nemzetgyűlés Naplója, XIV. kötet, 238—240. old.

[32] PI Archívum. 664. f. BSz. 3.

[33] Bányamunkás, 1924. november 4. A bányatárspénztárak országos értekezlete. — Bányamunkások zsebnaptára. Népszava Kiadás. 146. old.

Társulat:	Papír koronában	Arany koronában
Magyar Általános	260 000	15,29
Salgótarjáni	168 000	9,88
Sopronvidéki	243 750	14,34
Dunagőzhajózási	360 000	21,17
Rimamurányi	150 000	8,82
Budapest-vidéki	360 000	21,17
Szászvári, dorogi	780 735	45,92

Az 1924. május—június hónapokban lezajlott általános sztrájk alatt a munka felvételének egyik feltétele volt, hogy a bányatársulatok kijelentették: „... *a bányatárspénztárak nyugbérosztályainak egy országos nyugdíjpénztárba való egyesítését helyeslik.*"[34] A szakszervezet vezetősége október 26-ára országos értekezletre hívta össze a társpénztárak munkásválasztmányi tagjait, s meghívta a népjóléti és a pénzügyminisztert, a bányakapitányságot és a Bánya-, Kohóvállalatok Egyesületét. A hivatalos fórumok képviselői ígéretet tettek, hogy a társpénztárak központosítását sürgetni fogják.[35]

E tárgyalások eredményeként 1925. január 19-én Vass József népjóléti és munkaügyi miniszter törvényjavaslatot terjesztett a képviselőház elé „*a bányatörvény alá eső üzemekben és az ezekkel kapcsolatos ipari üzemekben foglalkozó munkásoknak és altiszteknek, valamint ezek családtagjainak nyugbérbiztosításáról.*" A törvényjavaslatban a népjóléti és munkaügyi miniszter fölhatalmazást kapott, hogy a bányatörvény alá eső üzemekben foglalkoztatott munkásoknak és altiszteknek, valamint ezek családtagjainak nyugbérbiztosítását a törvényhozás rendelkezéséig rendelettel szabályozza. A Nemzetgyűlés a törvényjavaslatot október 23-án elfogadta.[36]

1926. decemberében a 4.400/1926. N. M.M. számú rendelet 1927. január 1-től központosította a bányamunkások nyugbérbiztosítását.[37] A Bányamunkás és a Szakszervezeti Értesítő örömmel üdvözölte a rendeletet, amely szerint megszünt a bányamunkások jobbágysága, felszabadultak évszázados lekötöttségükből, s évtizedes küzdelmük eredményeképpen megszabadultak a társpénztárak kötöttségétől.[38] Reméljük — írta a Szakszervzeti Értesítő —, hogy a bányamunkások erejének megnövekedésével a rendelet meglevő sérelmes intézkedéseit is meg lehet majd szüntetni.[39]

Erre valóban szükség is lett volna, mert a hozott rendelkezések távolról sem elégítették ki a munkásságot. Minden eredmény ellenére, a rendeletnek súlyos hiányosságai voltak. Ezt a szakszervezet 1926—1928. évi jelentése is megállapította. A hiányosságok ellenére olyan eredménynek tekintették a rendeletet, amelyet lebecsülni hiba lenne; a legfontosabb kérdésben, a járulékfizetésben és a központosításban megtörtént az, amit a munkásság kívánt, — a nyugdíj összegének megállapításánál azonban különösebb javulás nem történt.[40]

Bár később is rendelet rendelet után született, s a bányamunkások különböző fórumaitól kezdve a Nemzetgyűlésig foglalkoztak a kérdéssel,[41] a nyugdíjproblémák nem nyertek megoldást.

A Magyarországi Bánya- és Kohómunkások Országos Szövetségének 1929. február 2—3-án megtartott közgyűlése ismét foglalkozott a nyugbér kérdésével. *Bertrand* Antal előadói beszédében rámutatott, hogy a rendelet intézkedései a 40 szolgálati év és az arra megállapított nyugbér összege, valamint a 65 éves életkor megállapítása elfogadhatatlan a bányamunkásság számára, amikor a bányaiparban az átlagos életkor 45—50 év. *Tóth* István a közgyűlésen nem ok nélkül jegyezte meg: „... országunkban nem az élők, hanem a holtak részére alkották meg a nyugdíjbiztosítást."[42]

A bányamunkásság között a későbbiek során is központi kérdésként szerepelt a bányamunkások hiányos szociális ellátottsága. A Szociáldemokrata Párt kerületi titkársága a szakszervezet központi titkárságának 1933. november 15-én küldött tájékoztatójában arról adott hírt, hogy „... a múlt munkásmozgalmak idején elért szociális vívmányokat a bányaigazgatóság fo-

[34] A Magyarországi Bánya- és Kohómunkások Országos Szövetségének jelentése az 1926—1928. évről. Világosság, 1929. 27. old.

[35] Bányamunkás, 1924. november 4. A bányatárspénztárak országos értekezlete.

[36] Bányamunkás, 1925. október 29. A nemzetgyűlés egyhangúlag kimondotta a társpénztárak központosítását. — Az egyik vállalat vezérigazgatója szemrehányást tett a nemzetgyűlésnek, hogy ilyen nagy jelenrtőségű ügyet olyan „hebehurgyán" intézett el és annak tárgyalására elegendőnek tartott egy napot. A Bányamunkás viszont utalt arra, hogy ez a kérdés már vagy tíz éve napirenden van. Bányamunkás, 1925. november 20. Mi lesz a rendelettel?

[37] A népjóléti és munkaügyi miniszter 4400/1926. sz. rendelete értelmében nyugbér annak járt, aki 65. életévét betöltötte, vagy aki 60. életévét s a rokkantsági nyugbér kiszámításának alapjául szolgáló 40. életévet betöltötte és a 40 évből legalább 25 évet föld alatti munkában töltött, végül aki keresetképtelenné vált. A rokkantsági nyugbér évi összege a biztosítás első tíz évének betöltésével a nyugbérbiztosítási összeg 20%-a. A biztosítás 10—40. éveiben minden további egy-egy teljes évben a nyugdíjjárandóság 2—2%-kal emelkedett. A megállapított járadékkulcs alapján fizetendő járulékot a munkáltatók és biztosítottak egyenlő arányban fizették.

[38] A Bányamunkás 1926. szeptember 18-i számában ugyanakkor azt is írta, hogy a rendelet ellén „harcba kell szállnia az ország összes bányamunkásainak."

[39] Szakszervezeti Értesítő, 1927. február 2. sz. A bányamunkások nyugbérbiztosítása.

[40] A Magyarországi Bánya- és Kohómunkások Országos Szövetségének jelentése az 1926—1928. évről. 28—29. old.

A szakszervezet több küldöttségjárása után 1928. december 17-én a népjóléti miniszter 6100. eln. N. N. M. sz. alatt rendeletet adott ki, amelyben a 4400. eln. 1926. N. N. M. számú rendeletet módosítva, 1929. január 1-től 25%-kal emelte a nyugdíjat.

[41] Bányamunkás, 1927. április 22. Bányászok ügye a képviselőház előtt. — Ugyanott. 1928. május 25. Bányamunkások nyugdíjügye a parlamentben.

[42] PI Archívum. 664. f. BSz. 9.

kozatosan megszüntette s ennek az operációnak fájdalmas sebeire gyógyírként megtévesztő jelszavakat dobnak a bányamunkásság közvéleményébe."[43] Az 1935. április 28-án tartott közgyűlés lényegében megismételte a korábban e tárgyban hozott határozatokat.[44]

A bányanyugbér-biztosítás területén alaposan elkésetten az ellenforradalmi korszak végén, 1942-ben alapvető rendelkezés született, a 300/1942. B. M. sz. rendelet, mely felemelte a bányanyugbért az 1928. XI. t. c. színvonalára. A 300/1942. B. M. sz. rendelet a bányatörvény hatálya alá tartozó üzemekben és ezekkel kapcsolatos ipari üzemekben foglalkoztatott munkásoknak és egyéb alkalmazottaknak, továbbá mindezek családtagjainak régi bányanyugbér-biztosítását korszerűsítette.[45]

III. A bányamunkások nyugdíjbiztosítása a felszabadulás után

A felszabadulás a magyar társadalombiztosítás intézményét teljesen szétzilált állapotban találta.[46] A felszabadulást közvetlenül követő időben a kormány a nyugdíjak és járadékok vonatkozásában is érvényben tartotta a korábbi jogszabályokat, de annak keretén belül igyekezett a szociális igazságtalanságokat enyhíteni.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 285/1945. M. E. sz. rendelete lehetővé tette, hogy a Tanácsköztársaság alatti magatartás és az azóta baloldali politikai meggyőződés és tevékenység miatt elítéltek, illetőleg hátránnyal sújtották rehabilitálását.

1946. július 5-én a Magyar Bányamunkások Szabad Szakszervezete levélben fordult a népjóléti miniszterhez a bányamunkások nyugdíjának rendezése érdekében. Rámutattak arra, hogy a bányamunkások a szakszervezet vezetésével évtizedes harcot folytattak a bányatulajdonosokkal szemben azért, hogy a bányanyugbér-biztosítás olyan legyen, hogy a megöregedett bányamunkások aggkorukra kellő ellátásban részesülhessenek. Ebbeli törekvésüket nem tudták a régi reakciós rezsim alatt valóra váltani. Azt amit a múlt rezsim a bányanyugbéresek részére biztosított, az nem volt elég ahhoz, hogy megélhetésüket biztosítsák. A reakciós fasiszta kormányzat országpusztító munkájának következményeként előállott gazdasági válság és annak következtében bekövetkezett pénzértékcsökkenés (infláció) nem tette lehetővé az elmúlt esztendőben a bányamunkások nyugbérének rendezését.

A szakszervezet kérte a népjóléti minisztert, hogy a Társadalombiztosító Intézet bányanyugbér-biztosításának felsegítésére olyan összeget bocsásson rendelkezésére, amelyből biztosítani lehet a nyugbéres bányamunkások megélhetését.[47]

Az Országos Társadalombiztosító Intézet bányanyugbér-megállapító bizottsága 1947. évi április hó 25. napján ülést tartott és mintegy ötszáz bányásznak, valamint kétszáz hozzátartozónak (özvegyek, árvák) rendezte a nyugdíját.[48]

A szakszervezetek XVII. kongresszusának egyik fontos témája volt az öregségi és rokkantsági járadékoknak, valamint a bányanyugbéreknek megfelelő felemelése. A kongresszus elhatározta, hogy az öregségi és rokkantsági járadékok, valamint a bányanyugbér felemelésére irányuló előterjesztéssel egyidejűleg a dolgozók nevében vállalja a munkabérek 1%-ának erre a célra való fordítását.[49]

A Szakszervezeti Tanács 1946. október 24-i ülésén már felmerült a társadalombiztosítás egységesítése. Természetesen ezt egyik napról a másikra nem lehetett megvalósítani. A Magyar Kommunista Párt tervében szerepelt a társadalombiztosítás egységesítése, valamint az, hogy a különböző biztosítóintézetek önkormányzatában a dolgozók képviselői foglaljanak helyet.

A különböző biztosító intézeteknek az OTI-ba való beolvadása fokozatosan megtörtént. A bányamunkások XIV. országos küldöttközgyűlése (1948. december 5—6.) is úgy foglalt állást, hogy helyesnek tartja a biztosítás egységesítését, egyetért az OTI és a MABI egyesítésével. Ezzel ledöntöttük a Horthy-rendszer alatt tudatosan kiépített falakat, a dolgozó és a dolgozó közötti ellentéteket. A társpénztárak egyesítését a közgyűlés azért tartotta szükségesnek, „mert lehetetlen állapot, amikor a szocializmus építését tűztük ki célul, továbbra is ragaszkodjunk az elavult feudális társpénztárak fennmaradásához." A közgyűlésen elfogadott határozat kimondta, hogy a „bányamunkások szakszervezetének arra kell törekedni, hogy fokozatosan kézbe vegye a bányászok társadalombiztosításának irányítását, a vonatkozó igazságtalanságok megszüntetésére, hogy a társpénztárakat egységesíteni kell, majd központi irányítás alá kell azokat vonni."[50]

A bányatárspénztárakat 1949. január 7-ével egyesítették Országos Bányatárspénztár néven, mely aztán szintén beleolvadt az OTI-ba.[51]

---

[43] PI Archívum. 658. f. 6./219.

[44] PI Archívum. 664. f. BSz. 9.

[45] A belügyminiszter 1942. évi 300. sz. rendelete a bányatörvény hatálya alá tartozó üzemekben foglalkozó munkásoknak és egyéb alkalmazottaknak, valamint ezek családtagjainak nyugbérbiztosításáról. Magyarországi Rendeletek Tára, 1942. 914—965. old.

[46] L. részletesebben *Laczkó* István: a magyar munkás- és társadalombiztosítás története. Táncsics Könyvkiadó, 1968. 156—176. old.

[47] SZOT. Ld. Bányászszakszervezet. 1946. Elnökségi Iratok.

[48] PI Archívum. 664. BSz. 9.

[49] *Laczkó* István: i. m. 165. old. — A Magyar Szabad Szakszervezetek Országos Szövetségének jelentése a küldöttközgyűlésnek. SZOT, 1948. — SZOT. Lt. 1948. 95/d VII. kongr. anyaga.

[50] SZOT Lt. Bányászszakszervezet. 1948.

[51] L.: A Magyar köztársaság kormányának 280/1949. Korm. számú rendelete a bányatárspénztárak egyesítése tárgyában. Magyar Közlöny—Rendeletek Tára, 1949. január 12. 8. sz.

A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1950. évi 36. sz. törvényerejű rendelete alapján a társadalombiztosítás igazgatását 1950-től kezdve a szakszervezetbe tömörülő dolgozók látják el, a SZOT irányításával. Az állami társadalombiztosítás központi igazgatási és ügyviteli feladatainak ellátására 1950. október 1-től a SZOT irányítása alatt megszervezték a Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központot (SZTK), mely a SZOT irányításával végzi munkáját.

Így tűnt el a bányatársláda utolsó maradványa a felszabadulás után. Minden hátránya mellett pozitívuma volt a bányatársládának, hogy hosszú évtizedeken át a bányászproletárság csak ezeken keresztül szerveződött. A gyülekezési és egyesülési jog kizárólag csak a bányatársládák keretében érvényesülhettek. Minden más célzatú gyülekezés s még inkább egyesület, „a társadalmi béke és nyugalom s az üzemi élet fegyelmének veszélyeztetése" címén szigorúan tiltva volt. A társpénztári kapcsolat, bár nem legális, de gyakorlatilag állandó lehetőséget nyújtott a bányamunkásság egységes fellépésére olyan ügyekben is, amelyek az osztályharc irányzatait juttatták kifejezésre, s amelyek a szakszervezet működésének fővonalát jellemzik. Persze a hatóságok e jelenségekkel szemben, amennyiben számukra fenyegető mértéket öltöttek, brutálisan eljártak. Ez a körülmény is hozzájárult, hogy hiányzott a politikai öntudatos osztályharcos nevelés és szervezkedés. Mégis egy önmagára utalt és zárt belső szervezkedésen keresztül, a nyomorenyhítő bányatársládákban formálódott a nagyipari proletariátus bányamunkásság egyik legharcosabb osztályöntudatos rétege.

Gergely Ernő

Földjogi szabályok a polgári jogalkalmazásban

I. A földjog jogalkalmazásbeli funkciói

1. A termelőerők és a termelési viszonyok kötelező összhangjának törvénye a szocialista mezőgazdaságban megköveteli a földhasználati és a földtulajdoni viszonyok egységének megteremtését.* Bármennyire is igaz azonban ez az axióma, önmagában aligha szólhat a földjogi viszonyok fejlődéséről. Hasonlóan a többi objektív — és a tudomány által feltárt — gazdasági törvényhez, az emberi tevékenységnek csak keretét adhatja, olyan absztrakt célt, amely kizárólag a tudatos társadalmi cselekvés folyamatában valósulhat meg, tehát a mindennapok részeredményeiből építkezve válhat konkréttá. Mi e folyamat lényege? Elvont tartalmát tekintve (az eszköz és a cél relációjában) a rész és az egész dialektikus láncolata, közelebbről pedig a gazdasági alaptörvényt — a társadalom adott fejlődési szakaszával összhangban — mind jobban megközelítő evolúció.

Hazai példával élve közismert, hogy földtulajdoni és földhasználati viszonyaink 1945 óta elért szocialista fejlődése abból az általános törvényszerűségből indult ki, hogy a földtulajdonnak igazodnia kell a földön folyó gazdálkodáshoz, ezért a jognak minden szocialista földhasználati forma esetén a földtulajdon és a földhasználat egysége létrehozására kell törekednie.[2] Ha azonban földtulajdoni rendszerünk-

---

* Az esetleges félreértések elkerülése céljából meg kell jegyeznünk, hogy a *földjogi* szabályok és a *polgári* jogalkalmazás korrelációjában semmilyen *jogági* függőséget nem feltételezhetünk, a két jogág önállóságának vitatása éppúgy távol áll tőlünk, mint primátusuk eldöntése. A földjog normáinak a polgári jogalkalmazásban megjelenését még csak a szűkebb értelemben vett földjog és a tágabb értelemben jelölt földjog kapcsolatának, tehát a földjog mint *jogágazat belső fejlődése* sajátos megnyilvánulási formájának sem tekintjük. (Az utóbbira ld. *Seres* Imre: A földjog és a termelőszövetkezeti jog továbbfejlődésének elvi kérdései. M. J. 1976. 7. sz. 590. old.) A „polgári jogalkalmazás" fogalmát nem jogági terminológiaként, hanem olyan törvénykezési szervezeti fogalomként használjuk, ahogy azzal a tételes jog is operál. (Ld. pl. a jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiről szóló 14/1973. NET. határozat rendelkezéseit.) Eszerint a *polgári jogalkalmazás* területére tartozik minden olyan jogvita, amelyben nem a büntető igazságszolgáltatás, illetve nem az államigazgatási jogalkalmazás szervei járnak el. Ezért a polgári jogalkalmazás az anyagi polgári jognál jóval tágabb körben öleli fel a különböző önálló jogágazatokat (pl. a munkajogot, a családjogot, a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogot stb.) anélkül, hogy azok jogági szuverenitását érintené. Ilyen értelemben kerülnek a *földjog* szabályai is a polgári jogalkalmazó elé. Az általunk használt fogalom (a „polgári jogalkalmazás") tartalmi jegyeiből következik, hogy a földjog önálló jogágazat jellegét nem kívánjuk vitatni, még kevésbé határait elmosva más jogágakba (pl. a polgári jogba) olvasztani akkor sem, amikor a földjog „jogágközi beilleszkedésével" felmerülő jogalkalmazási viszonyokat elemezzük.

[2] *Seres* Imre: Földtulajdoni és földhasználati viszonyaink 30 éves szocialista fejlődéséről. J. K. 1975. 3—4. sz. 168. old. Említést érdemel, hogy a szocialista földtulajdoni és a földhasználati viszonyok egységét hazai földjogtudományunk nem tekinti osztatlanul *általános* törvényszerűségnek. Van olyan felfogás, amely szerint a szocialista jognak csak a szocialista föld-

ből egy-egy jogintézményt kiragadunk — legyen az akár csak jogtörténetet idéző (pl. az 1959. évi 7. sz. tvr. által a termelőszövetkezeti földtulajdonra a korlátozott földmagántulajdon viszonyai közt választott megoldás), akár hatályos is (pl. a mezőgazdasági rendeltetésű állami földtulajdon kezelése) — kategorikusan egyikről sem állítható, hogy társadalmi fejlődésünk eredményeit minden szempontból adekvátan tükrözi, további célkitűzéseinknek megfelel és így a szocialista földtulajdon „öröklétű" dogmatikai modellje. Ellenkezőleg, a ma még hasznosan funkcionáló jogi formát is csak addig tarthatjuk meg, amíg tartalma nem kerül ellentétbe a változó társadalmi szükségletekkel, tehát képes elősegíteni azok mind magasabb szintű kielégítését. Mindez azt jelentené-e, hogy az említett gazdasági alaptörvényt abszolút mércének kell tekintenünk annak megítélésénél, hogy a földjogi intézmény teljesíti-e a végső cél követelményeit? Szó sincs erről. A szocialista földjogi szabály azzal tölti be rendeltetését, ha — a jogi felépítmény részeként — képes olyan hatást gyakorolni a földtulajdon és földhasználat viszonyaira, hogy azok szocialista tartalommal telítődjenek és a társadalmi haladást szolgálják. Lehet, hogy az adott földjogi normának csak igen szerény szerep jut az alaptörvény érvényesítésében. Mégis, mint a szabályozási folyamat egyik eleme, elszakíthatatlan kapcsolatban áll úgy a jogi rendezés alapjaival (köztük a gazdasági-politikai determináltsággal), mint az elért joghatással. Ezért nélküle nemcsak az eredmény maradna el, hanem a földjogi viszonyok tényleges fejlődése sem ismerhető meg.

2. A jogtudomány felfogása szerint *„a földjog a legpolitikusabb jogágak egyike:* csaknem teljes egészében tapad az adott időszak gazdaságpolitikai és társadalompolitikai törekvéseihez.[3] Az a tény, hogy a földjogi viszonyok sorsa a szocialista társadalom számára is alapvető fontosságú, a jogalkotásban és a jogalkalmazásban egyaránt érezteti hatását. Így mindenek előtt abban jut kifejezésre, hogy a társadalmi viszonyok fejlesztésének jogi feladatait — a marxista társadalomtudományok alkotó felhasználásával — e területen a munkásosztály forradalmi élcsapata, a kommunista párt határozza meg. A magyar szocialista földjog is a fejlődésnek ezt az útját járja: hagyomány, hogy a földtulajdon és földhasználat továbbfejlesztésének fő kérdéseiről a Magyar Szocialista Munkáspárt kongresszusai döntenek.[4] A jogszabály létét azonban nemcsak normatív jellege adja, hanem valójában a jogalkalmazásban ölt testet, tehát a társadalmi viszonyokra gyakorolt befolyása döntően függ annak kritériumaitól. Ezért — amint ez a földjogi ítélkezés gyakorlatának elemzésével sokoldalúan bizonyítható — a politikum jelenléte és a jogpolitikai elvek formájában szüntelen érvényesülése a földjogi szabályok alkalmazásától elválaszthatatlan csakúgy, amint a földjogi norma létrejöttének is fogalmi eleme, hogy a szocialista állam politikájában gyökeredzik.

Az MSZMP XI. Kongresszusa azzal, hogy a fejlett szocialista társadalom építéséből adódó feladatok kijelölésekor a tulajdonviszonyok gyökeres megváltoztatása helyett mind az állami, mind a szövetkezeti tulajdon erősítését, továbbfejlesztését tűzte ki közvetlen társadalmi célnak, éppúgy történelmi távlatot adott a földtulajdoni és földhasználati viszonyok szocialista útjának, mint ahogy ezt a párt IX. Kongresszusa a termelőszövetkezeti földtulajdon létrehozásával és megszilárdításával tette. Az ideológiai tisztánlátás azonban csak az első legfontosabb lépés a földjogi viszonyok további szocialista fejlesztéséhez. A kongresszus a szocialista

---

használat és a *magántulajdon* viszonylatában kellett törekednie arra, hogy az előbbi javára egység alakuljon ki, de a tulajdon és a használat egysége nem feltétlen követelmény abban az esetben, ha *szocialista tulajdonról* és szocialista használatról van szó. E nézet gyakorlati érvként arra hivatkozik, hogy a Szovjetunióban pl. a szövetkezeti földhasználat már régóta állami tulajdonon alapul, hazánkban pedig a szocialista *személyi földhasználat* az esetek nagy részében állami vagy szövetkezeti földtulajdonon nyugszik. Az elméleti vitában a magunk részéről *Seres* Imre álláspontját tartjuk meggyőzőnek, aki szerint a földtulajdon és a földhasználat szocialista egységét „... *lehetőleg minden szocialista földhasználati forma esetében meg kell valósítani.* Meg kell valósítani azért, mert ez az elv általános törvényszerűséget fejez ki, éspedig azt az általános gazdasági törvényszerűséget, hogy a *földtulajdonnak igazodnia kell a földön folyó gazdálkodáshoz.* Az elv tehát olyan, amelynek minden szocialista földhasználati forma esetében érvényesülnie kell valamilyen jogi formában." (i. m. uo.) Seres arra is rámutat, hogy *„a személyi földtulajdon és a személyi földhasználat szocialista egysége vitathatatlan,* mivel a szocialista tulajdonjogi rendszerünk szocialista tulajdonjogi formaként ismeri el a személyi földtulajdont. Vitathatatlan a személyi földhasználat és az annak alapját képező földtulajdon szocialista egysége abban az esetben is, amikor a személyi földhasználat földtulajdonjogi alapja *állami* társadalmi, illetőleg *szövetkezeti* társadalmi tulajdonjogi forma, amely jellegét illetően szocialista." (i. m.: 169. old.) Úgy gondoljuk, hogy a szocialista földtulajdoni és földhasználati viszonyok egységének *általános* törvényszerűség rangjára emelése felelhet csak meg földjogi viszonyaink fejlődése egyik alapvető követelményének, amely kizárja, hogy egy *magasabb* szintű földtulajdonjogi formáció — akár a földhasználat jogcímének vagy tényleges tartalmának megváltoztatásával — a fejlődés alacsonyabb lépcsőfokán álló formává alakuljon át.

[3] *Molnár* Imre: A földjog néhány időszerű kérdése. M. J. 1969. 6—7. sz. 407. old.

[4] Így az 1967. évi IV. törvénnyel megszilárdult szövetkezeti földtulajdon elvi alapjait az MSZMP IX. Kongresszusának határozata teremtette meg. A párt XI. Kongresszusa pedig — amint ismeretes — alapkövetelményként szögezte le, hogy a földet — tulajdoni formájától függetlenül — nemzeti kincsünknek tekintjük, ezért gondoskodnunk kell róla, hogy hasznosítása az egész nép, a nemzet érdekeit szolgálja. Meghatározta a Kongresszus e célkitűzés megvalósításának fő eszközeit is. (V. ö. MSZMP XI. Kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1975. 79. old.)

[5] Ld. a tulajdonelméleti konfrontáció átfogó politikai elemzésére *Biszku* Béla: A XI. Kongresszus a társadalmi viszonyok fejlesztéséről. (Társ. Szemle, XXX. évf. 11. sz. 1975. nov. 8—17. old.)

tulajdon mindkét alapvető formájánál — az állami, másfelől a szövetkezeti tulajdonnál — élesen elhatárolta magát úgy az álbaloldali, mint a revizionizmusra hajló tulajdoni elméletektől. Ezért a „szövetkezetek államosítását" (mint álradikális opportunizmust), illetve az „állami tulajdon szövetkezetesítését" (amely felfogás az állami tulajdon össznépi jellegének tagadására épül) egyaránt elvetette.[5] Mindezzel utat nyitott a jogtudomány és a jogalkotás számára ahhoz, hogy — most már az ideológiai torzításokat leküzdve — teljes energiával munkálkodjék a társadalmi fejlődésünkkel összhangban álló földjogi viszonyok fokozatos kiépítésén. Elméleti és gyakorlati teendő pedig mindkét területen bőségesen akad.[6]

3. Vizsgáljuk meg közelebbről, milyen szerep jut a földjogi viszonyok társadalmi változásában a *jogalkalmazásnak?*

A földjogtudomány a földjogi viszonyt *komplex jogviszonynak* tekinti: az utóbbi ismérvvel a földtulajdoni rendszerben meglevő áru — és nem árujellegű vagyoni viszonyok szerves egységére, másrészt a szabályozási módszer sajátságaira utal.[7] A komplexitás tartalmi és formai jegyei más relációban, de hasonló mértékben érvényesülnek akkor is, ha a földjogi viszony a *jogalkalmazás tárgyaként* jelenik meg. Ez annak következménye, hogy

a) „... a föld tekintetében, a hagyományos jogági steril jogviszonyok nem képzelhetők el"[8], vagyis a földjogi szabály mint a legkülönbözőbb *anyagi jogok része* kerül alkalmazásra (így tulajdonközösség megszüntetésénél, termelőszövetkezeti tagsági vagy öröklési jogvitában éppúgy felmerülhet, mint pl. az erdészeti vagy a vízügyi igazgatásnál);

b) a földjogi normát alkalmazó szerv *eljárása* igen heterogén természetű jogszabályok hatálya alá tartozhat (így a polgári és az államigazgatási eljárás általános rendjén belül külön processzuális előírások irányadók például a hagyatéki eljárásra vagy a földhivatal eljárása esetén);

c) a földjog több intézményénél a *hatásköri rendezés* azonos tárgyú jogvitán belül is éles határt von az eljáró szervek tevékenysége közé (pl. az államigazgatási szerv és a bíróság hatáskörének megoszlása „földmegváltás" iránti perekben vagy az állampolgárok ingatlanszerzési képessége vizsgálatánál)[9];

d) a *jogalkotás* a földjog területén — egyéb jogágakhoz képest — fokozottabban magán viseli a *történelmiség* jegyeit. A földjogi normáknak gyorsan változó társadalmi igényeket kellett hatékonyan kielégítenie. Ez egyfelől azzal járt, hogy a jogalkotó többnyire nem várhatott a legkorszerűbb jogi megoldásoknak a jogtudomány által „megérlelésére", másrészt a szabályozásnak osztoznia kellett a „történelmi kategóriák" sorsában; egyre több jogintézmény — a társadalom rövidebb fejlődésszakaszán belül is — tartalmát vesztett formaként kapcsolódott a hatályos joghoz, avagy végleg a jogtörténet archívumába vonult.

e) az időbeli széttagoltság szükségképp „felduzzasztotta" a földjogot[10], ugyanakkor — a kodifikáció késleltetésével — kedvezett a jogi partikularizmusnak is. Az egyes ágazatok a földjogi viszonyokat ugyanis csak a sajátos szempontjaikkal számolva szabályozták, így nem egyszer joghézagok, átfedések, a más jogszabályokba ütközés vagy a jogforrási hierarchia megsértésének esetei álltak elő akár a túlszabályozás miatt, akár a jogi rendezés hiányában.

---

[6] Hogy csak egy jelentős elméleti témára utaljunk, úgy gondoljuk, hogy az állami földtulajdon továbbépítésének mai feladatai mellett aligha tartható az a koncepció, amely az állami földtulajdon kizárólagosságának áttörését — tehát az állami föld forgalomképességét — a belterületi és zártkerti földek szocialista árutulajdon jellegéből, illetve a termelőszövetkezeti földtulajdon létrehozásából olyan szükségszerű következményként vezette le, mely történelmileg nem korlátozódhat a személyi, illetve a szövetkezeti földtulajdon megteremtésére, hanem a földjogi viszonyok további fejlődését általános törvényszerűségként kíséri. (V. ö. *Süveges* Márta: Az állami földtulajdon kizárólagosságának elve az új földtörvény tükrében. (Állam és Igazgatás, 1968. 1. sz. 42. old.) „... *A földtörvény nem tekinthető oly szabálynak, amely az állami föld forgalomképtelenségét csak a termelőszövetkezeti földtulajdon és a személyi földtulajdon egyszeri jogi aktussal történő kialakításáig oldja fel.*" (Annak a követelménynek a teljesítése ugyanis, hogy fokozatosan meg kell szüntetni az állami földek eladását — a szövetkezeti földtulajdon megszilárdulásával párhuzamosan (tehát amikor már nem kell az állami földalapot ennek érdekében csökkenteni) — perspektívikusan egyértelmű az állami föld forgalomképtelenségének beálltával. Ez a folyamat még a hatályos jogi rendezés alapján is végbemehet, ha a jogalkotó a Ptk. 169. §-a (1) bekezdésének b) pontja szerinti kivételeket mind szűkebb körre szorítja. A *jogalkotás* napirendre tűzött feladatainál ld. pl. *Szilbereky* Jenő nyilatkozatát, amely szerint „... az állami tulajdonnal való rendelkezést és annak kezelési módozatait rövidesen újra kell szabályoznunk." (Népszabadság, XXXIII. évf. 256. sz. 5. old. A jogszabályalkotás tervei.)

[7] Ld. *Földes—Molnár—Seres—Veres:* Földjog. Tankönyvkiadó. Bp. 1974. 21—22. old.

[8] *Molnár:* i. m. 408. old.

[9] A hatásköri kollizió problematikája egyébként döntően az ítélkezésben csapódik le. *Berndt* Kornél pl. a tulajdonszerzést korlátozó jogszabályok államigazgatási alkalmazását úgy értékeli, hogy annak eredményeként e szervek „... vétójogszerűen avatkoznak az igazságszolgáltatás munkájába..." (*Berndt* Kornél: Az ingatlanok tulajdonjogának megszerzését korlátozó jogszabályok bírói szemmel. M. J. 1974. 4. sz. 222. old.)

[10] Az utóbbi jelenség káros hatásaival — amelyek a szokásos technikai nehézségek szintjét minőségileg meghaladják — a jogalkalmazásnak kell megküzdenie. *Molnár* Imre a földjogi viszonyok fokozatos és többször ellentmondásos változásának tulajdonítja túlnyomóan, hogy „... *földjogunk hatályos jogszabályanyaga gyakorlatilag áttekinthetetlen, számos rendelkezése elavult, hiányos vagy éppen üti egymást.*" (*Molnár:* i. m. 407. old.) A túlburjánzó szabályozás *tömegére* jellemző, hogy pl. a MÉM által közzétett, az élelmiszergazdaságra, a fagazdaságra és a földügyre vonatkozó jogszabályok mutatója — melynek összeállítására 1974-ben került sor — 80 oldal terjedelmű címszavakban sorolja fel a hatályos joganyagot.

Összegezve: a földjogi viszony jogalkalmazásbeli ekvivalense egyfelől magán viseli a komplexitás *általános jegyeit* (tehát éppúgy összefonódik az áru- és nem árujellegű vagyoni viszonyokkal, mint a földjogi viszonyok általában, továbbá a felek mellérendeltségét biztosító szabályozáson kívül tartalmazza az alá- és fölérendeltség uralmi viszonyait is: ld. az államigazgatási hatáskörbe tartozó kérdések rendezését) — másrészt azonban a jogviszony komplex jellegét olyan *különös vonásokkal* teszi teljessé (ilyenek: a más anyagi jogágakba beágyazottsága, a különböző eljárási jogoknak alávetettsége, a földjogi rendezés történetiségének jegyei, tér- és időbeli szétparcellázódása, a kodifikáció hiánya és objektív korlátai stb.), amelyek sajátosan a földjog alkalmazásához tapadnak és a jogviszony elbírálásának módját, a jogalkalmazás funkcionálását alapvetően meghatározzák.

Hogy félreértés ne essék, hangsúlyoznunk kell: a jogalkalmazás (vagy a jogvita) tárgyaként szereplő földjogi viszony ismérveinek elemzésekor egyáltalán nem abból indulunk ki és még kevésbé jutunk arra a következtetésre, hogy *kétféle földjogi viszony* van, éspedig egy absztrakció útján alkotott tudományos definíció — a földjogi viszony *általános* fogalma; másfelől a valóságban létező, *konkrét* földjogi viszony, amellyel a jogalkalmazó találkozik. Az ilyen jellegű felosztás abszurditása nyilvánvaló, hiszen organikus egységet alkotó jelenség mesterséges szétválasztásával egyértelmű. Földjogi viszony csak *egyfajta* létezhet, amely a homogenitását, sajátos tartalmi jegyeit nem változtatja aszerint, hogy a földjogtudomány emeli az absztrahálás szintjére, avagy a jogalkalmazó az egyediesítés során még sui generis vonásait is részelemeire bontja. Éppen a földjogi viszonynak e két lényegesen eltérő módszertani közelítése adja viszont a differenciálás létjogosultságát arra, hogy a földjogi viszony kritériumait a legszélesebb körű általánosítás körén (tehát a jogtudomány által definiált fogalmán) kívül a jogalkalmazásban is vizsgáljuk. A földjogi viszony ilyen értelemben használt *jogalkalmazásbeli* megkülönböztetésének az immanens magva, felismerhető lényege az, hogy azokat az *általános* jegyeket, amelyeket a földjogi viszony tartalmából a jogtudomány emel ki (köztük a komplexitás szerteágazó és valójában a jogalkalmazás szintjén legközvetlenebbül érzékelhető problematikáját) a jogalkalmazó egy *ellenkező előjelű* logikai úton, vagyis az *egyedi* szintjéről kiindulva közelíti meg. A jogviszony tartalmát feltáró indukció nyomon követése pedig semmiképp nem öncél, mivel teljesebbé teheti a földjogi viszonyról szerzett ismereteinket és mint analitikus út, a jogalkalmazás tapasztalataival a földjogtudomány „szintézistárát" gazdagítja.

II. A földjog jogágközi beilleszkedésével felmerülő jogalkalmazási viszonyok

A földjognak a polgári jogalkalmazásban betöltött szerepét alapvetően háromféle viszony alakulása határozza meg.

A) Az egyik a földjognak azokkal az *anyagi jogágakkal* fennálló kapcsolata, amelyekkel szorosan összefonódik vagy esetleg azok részeként kerül alkalmazásra. E vonatkozásban főleg a polgári joggal összefüggése számottevő. A Polgári Törvénykönyv — egyfelől maga is tartalmazza azokat az alapnormákat, melyek a földjogi szabályozás kiindulópontjául szolgálnak; — másrészt a jogviszony sajátos tárgyára, az ingatlant érintő jogokra és kötelezettségekre, továbbá az adott tulajdonjogi formációra figyelemmel a vagyonjog általános szabályaitól eltérő, különös rendelkezéseket állapít meg.[11]

B) A földjog közösen funkcionál azokkal az anyagi és eljárási jogintézményekkel, amelyek csak közvetve tapadnak a Polgári Törvénykönyv, illetve a Polgári Perrendtartás rendszeréhez, egészében a földjoghoz, mint jogághoz sem sorolhatók, tartalmuk azonban szervesen összefügg annak normáival. Ilyenek: az ingatlanon fennálló tulajdonjog megszerzését korlátozó jogszabályok, a hagyatéki eljárás ingatlant érintő előírásai, sőt az ingatlannyilvántartás egyes anyagi jogintézményei is.[12]

Az *A—B)* pontok alatt jelzett anyagi és eljárási szabályok együttesen a földjogi jogalkalmazás *normatív* vagy *statikus alapját* alkotják. E minőségükben kiegészítik a földjog szabályait, amelyek azzal válnak teljessé, hogy akár az alapnormák formájában, akár a részletszabá-

[11] Az előbbire ld. pl. az állami szocialista földtulajdon tárgyairól és kezeléséről (Ptk. 168—171. §-ai), vagy a juttatáson alapuló földhasználatról (Ptk 150—154. §-ai) szóló rendelkezéseket. Az utóbbi szabályozásra ld. pl. az aedificium solo cedit főszabályának áttörését. [Ptk 97. §-a (2) bek.], vagy a túlépítés (110—111. §-a), a beépítés (137. §-a), illetve a ráépítés (138. §-a) rendezését. Az állami tulajdon és a szövetkezeti tulajdon fokozott védelmét a Ptk. számos jogintézménnyel szolgálja: ld. pl. a feldolgozás és egyesítés (Ptk 135. §-a), az elbirtoklás [121. §-a (3) bek.] és a szövetkezeti tulajdon védelmének a Ptk 186. §-a szerinti sajátos szabályozását. Az utóbbi intézményről megjegyezzük, hogy különösen a szövetkezeti földtulajdon megszilárdítása előtt szolgált hasznos birtokvédelmi eszközként a termelőszövetkezetek részére.

[12] Az előbbire ld. a 31/1971. (X. 5.) Korm. sz. rend. és a 33/1974. (VII. 20.) MT sz. rendelettel kiegészített 32/1971. (X. 5.) Korm. sz. rend. rendelkezéseit. Az utóbbi jogintézményre példa: a tényleges birtokos tulajdonjogának az ingatlannyilvántartásba az 1972. évi 31. sz. tvr. (Iny. Tvr.) 37—38. §-a szerinti bejegyzése, vagy a közös tulajdonban levő, természetben megosztva használt ingatlannak a tényleges állapot szerinti figyelembevétele. (Iny. Tvr. 40. §-a.) Hangsúlyozzuk, hogy a B) pont alatt jelzett jogszabályok nem azonosak a földjog normáival, jóllehet az ingatlannyilvántartás, mint a földigazgatás egy része rendszertanilag és diszciplinárisan egyaránt a földjog körébe tartozik. Az említett intézményeket azonban *anyagi jogi tartalma* annak ellenére megkülönbözteti a földigazgatás viszonyaitól, hogy benne államigazgatási elemek is dominálnak.

lyozást tekintve szilárd támpontot nyernek más jogágak hozzájuk organikusan illeszkedő materiális és processzuális intézményeiben. A földjogi jogalkalmazás pedig — éppen a statikus alap heterogén jogi tartalma következtében — túlnő a földjog határain és szükségképp magába olvasztja a hozzá kapcsolódó jogágak normáit is. A normatív alap fenti összetevői különben nem egyöntetűen konstans jellegűek, mert az *A)* alatti szabályok viszonylag állandó, míg a *B)* alatti jogintézmények gyakrabban változó társadalmi szükségleteket fejeznek ki. (Ilyen például az ingatlanszerzési képesség mindenkori meghatározása.) Ez nem érinti azonban *összhatásukat,* tehát a földjog vonatkozásában rendszeresen érvényesülő szubszidiárius szerepet.

III. A földjogi jogszabályértelmezés

C) A földjogi jogalkalmazás iránya — és ezzel indirekt módon a földjogi viszonyok tartalmi változása — nagy mértékben függ a *jogértelmezési tevékenységtől.* A földtulajdon és földhasználat viszonyainak stabilitása, valamint e jogterületen a jogalanyok általános biztonsága a jogalkotótól szilárd, viszonylag hosszabb időn át változatlan alapelvekre épülő jogi szabályozást igényel. Ugyanakkor a földjogi viszonyok továbbfejlesztése, az adott gazdaságpolitikai célkitűzések megkövetelik, hogy a konkrét jogvitában csak a velük összhangban álló, a korszerű igényeket kielégítő jogszabályok kerüljenek alkalmazásra. Mivel a földjogi jogalkalmazás normatív alapja nem lehet elég rugalmas ahhoz, hogy a társadalmi szükségletek változására kellő gyorsasággal reagáljon (a jogszabály absztrakt jellege egyébként is kizárja, hogy az általánosíthatóság megfelelő szintjének bizonyítottsága nélkül bármely társadalmi viszonyt rendezése alá vonjon), így döntően a jogalkalmazói jogértelmezésre hárul az a funkció, hogy egyensúlyi helyzetet teremtsen, illetve tartson fenn a földjogi normák és a társadalmi elvárások között.

1. A földjogi jogszabályértelmezésről igen sematikus képet kapnánk, ha azt mindössze a jogelmélet *általános* tételével jellemeznénk, mely szerint az *„... a jogszabály valódi tartalmának feltárására irányuló tudatos tevékenység."*[13] Kétségkívül a földjogi jogértelmezés lényege is a fenti definíció alá vonható. Csakhogy e tevékenység számos olyan funkcionális vonással rendelkezik, amely sajátos jegyek a földjog alkalmazását döntően meghatározzák, emellett túlmutatnak a jogalkalmazói művelet általános kritériumán. Így e jogágban a jogszabályértelmezés fontos feladata, hogy

ca) biztosítsa a jogalkalmazás jogpolitikai elveinek töretlen érvényesülését (A jogértelmezést — más jogágakhoz képest — jellegzetessé teszi az, hogy az irányadó jogpolitikai elvek a tételes jognál jóval tágabb körre terjednek. Emiatt a jogalkalmazónak nemcsak a 14/1973. sz. NET határozatban megjelölt jogpolitikai követelményekkel kell számolnia, hanem mindazokkal az iránymutatásokkal és célkitűzésekkel is, amelyeket a földjogi viszonyok továbbfejlesztésére a Magyar Szocialista Munkáspárt kidolgozott, illetve amelyek elválaszthatatlan részei gazdaságpolitikánknak. Ennek megfelelően a földjogban, mint „politikus jogágban" a politikai elem súlypontja éppen a jogértelmezés területére esik);

cb) a földjog normáit és a hozzájuk kapcsolódó egyéb jogszabályokat *kritikai szemlélettel* alkalmazza, melynek állandó mércéje az, hogy képesek-e jogpolitikai törekvéseink megvalósítására. E tevékenység magában foglalja a jogértelmezőnek azt a kötelezettségét, hogy a jogalkotó számára jelezze egyfelől a hatályos jogi norma esetleges elavultságát, a társadalmi viszonyokkal ellentétbe kerülését, vagy módosítással javítható egyéb fogyatékosságait, másrészt rámutasson azokra a megváltozott társadalmi szükségletekre, amelyek új jogi rendezést igényelnek. Új jogintézmény vagy új jogszabály hatálybalépte esetén szintén a jogértelmezőre (mint jogalkalmazóra) hárul annak elsődleges felmérése, hogy azok mennyiben állják ki a gyakorlat próbáját, felmerülnek-e velük összefüggésben olyan atipikus jogalkalmazási kérdések, amelyekkel a jogalkotó nem számolt, és ha igen, úgy azok megoldása a jogértelmezés szintjén maradhat-e, avagy a jogszabály kiegészítését teszi szükségessé;

cc) az esetenként előálló joghézagok kitöltéséről — a jogpolitikai forrásokból táplálkozó és a szocialista törvényességet nem sértő — *analóg jogalkalmazás* útján gondoskodjék.

A jogértelmezés, mint a jogalkalmazás egyik igen jelentős fázisa a jog „közvetlen valóságához", vagyis a nagy tömegben előforduló, a jogág szempontjából tipikus jogviszonyokhoz jóval közelebb kerül, mint a jogalkotás. A földjogi jogszabályértelmezés is éppen ennek segítségével teljesítheti a jogalkotással szemben a *ca)* — *cc)* pontokban jelzett informatív (szignalizációs) és jogfejlesztő funkcióját.[14] A jogalkotáshoz azonban nem egyoldalú információ nyújtással kapcsolódik, hanem az ahhoz fűződő viszonyt dialektikus kölcsönhatás jellemzi. Az információk áramlása ugyanis mindkét irányban végbemenő folyamat: a jogértelmező éppúgy hasznos tapasztalatokkal szolgál a normatív rendezéshez, mint ahogy ő maga irányelveket, jogpo-

[13] *Antalffy—Samu—Szabó—Szotáczky:* Állam és Jogelmélet. (Tankönyvkiadó, Bp. 1970. 534. old.)

[14] A földjog alkalmazása főként az utóbbi szempontból érdemli meg a jogtudomány figyelmét. *Eörsi* szerint a jogfejlődés egyik reális útja az, hogy a jogszabályalkotás mellett jobban kell élni a *jogalkalmazásban rejlő jogfejlesztő lehetőségekkel,* és e két eszköz összekapcsolásával kell a jogrendszert a fejlődés követelményeivel összhangba hozni. (*Eörsi* Gyula: A jogfejlődés útjai a polgári jogban. Gazdaság és Jogtudomány. MTA. IX. Oszt. Közl. VIII. 1974.)

litikai útmutatást kap a jogalkotótól. E kölcsönhatás érvényesülésének egyik hatékony dinamikai mozgatója pedig kétségkívül a jogértelmezés, amelyet a jogalkalmazásban elfoglalt sajátos pozíciója megfelelően rugalmassá és hajlékonnyá tesz arra, hogy jogfejlesztő funkcióját betöltse. *A földjogi jogszabályértelmezés* sajátos tartalmi ismérveivel a földjog alkalmazásának *interpretációs* vagy *dinamikus alapját* alkotja.

2. A földjog alkalmazásának hatékonysága, csakúgy, mint anyagi és eljárási intézményeinek működési mechanizmusa jórészt a jogalkalmazó döntéseiben manifesztálódik. Az utóbbiak helyessége viszont nagy mértékben függ a jogértelmezési munka színvonalától.
Ez a — csaknem sztohasztikus kapcsolatot jelentő szoros függőségi viszony több következmény kiindulópontja.

A) Egyfelől: önmagában is nyilvánvalóvá teszi, hogy a *dinamikus alapnak* a földjog valamennyi létformája esetén *meghatározó szerep* jut. A jogértelmezés funkciói — a jogpolitikai igények és az ítélkezési gyakorlatban érvényesülő egyéb követelmények közvetítésével — végigkísérik a földjogi norma egész életútját. (A jogalkotónak nyújtott információkkal a dinamikus alap is ott „bábáskodik" a földjogi szabály születésénél, szüntelen figyelemmel követi annak „fejlődését", vagyis a földjogi viszonyokban hatályosulását, alkalmazása során rámutat esetleges „fejlődési rendellenességeire", orvosolható hibáira, végül pedig az elsők között ismeri fel, ha a társadalmi viszonyok evolúciója túlnőtt a normatív kereteken és emiatt a jogszabály „létét" — miután rendeltetését betöltötte — hatályon kívül helyezéssel „meg kell szüntetni.")

B) Másodszor: a földjogi jogszabályértelmezésnek a jogalkalmazásban elfoglalt objektív helyzetéből szükségszerűen következik, hogy nélküle a földjogi viszonyok szocialista kibontakozása nem lehet kellően dinamikus, egyenletes és ellentmondásoktól mentes. Ahhoz azonban, hogy a jogalkalmazói jogszabályértelmezés valóban teljesíthesse a földjogi viszonyok szocialista tartalmának erősítését célzó funkcióit, önmagának is „fel kell nőnie" társadalmi hasznosságú feladataihoz, vagyis *saját fejlődését* is *biztosítania kell.*

(Az ítélkezés tapasztalatai tanúsítják, hogy a jogszabályértelmezés sohasem statikus állapot, hanem a jogtudomány és a jogalkalmazás bonyolult kölcsönhatásának szintéziséből kialakuló *folyamatot* jelent.) A jogszabályértelmezés „életképessége", a változó tartalmú földjogi viszonyok befogadására alkalmassága és szakadatlan megújulása viszont nem táplálkozhat önerejéből, hanem a jogalkotó iránymutatásai mellett a *földjogtudomány támogatását igényli.* A földjogi kutatásoknak ezért — nézetünk szerint — a hagyományos tudományelméleti szférákat egy lépéssel meghaladva indokolt lenne kiterjeszkednie a földjogi jogértelmezés alapkérdéseinek a vizsgálatára is. (Így különösen beható elemzést igényelne annak feltárása, hogy a földjogi jogalkalmazás dinamikus alapja hogyan tesz eleget jogfejlesztő funkciójának, melyek a kritériumai annak, hogy ilyen irányú teljesítménye növelhető legyen, van-e egyáltalán elméleti vagy gyakorlati mércéje a jogértelmezői munka hatásfokának stb.). Kétségtelen, hogy ezek a témák a jogelmélet általános tanait is érintik. Mégis, mivel sajátságuk a földjogi viszonyok tartalmából ered, úgy gondoljuk, hogy feldolgozásuk sikerére a földjogtudomány módszereivel, annak nézőpontjából történő vizsgálat nagyobb biztosítékot nyújthat.

C) Végül: a dinamikus alap tartalmi vonásaiból értelemszerűen adódik annak egy további lényeges tulajdonsága, amely röviden az *„ismeretelméleti funkció"* minőséggel jellemezhető. Ez a jegy arra utal, hogy a földjogi jogszabályértelmezés — egyéb feladatainak ellátása mellett — a *földjogi viszonyok megismerésének* is jelentős forrása. A jogértelmezési kérdések a földjog adott problematikáját rendszerint koncentráltan tartalmazzák, vagyis nem szakítják ki saját közegéből, a földjogi viszonyok összefüggéséből. Ezért a dinamikus alap — mint „csepp a tengerre" — a földjogi norma hatályosulásának és a földjogi viszonyok fejlesztési feladatainak olyan részelemeire vethet fényt, amelyek esetleg más módszerű (akár minuciózus) megközelítés számára is rejtve maradnak. Jóllehet, a földjogi jogszabályértelmezés *normatív oldala* az ismeretelméleti funkción belül is elsődleges, mivel a jogszabály fogyatékosságainak feltárásával, az információs feladatok teljesítésével a jogértelmező közvetlenül a jogalkalmazásnak, közvetve pedig a jogalkotásnak nyújt segítséget. Egyáltalán nem következik azonban ebből az, hogy a dinamikus alap — mint a földjog hatályosulásához, a joggyakorlathoz tartozó tényező — a *földjogtudomány* számára érdektelen kutatási terület lenne. A jogalkalmazói jogszabályértelmezés a földjogtudománynak is több kérdésére hasznosítható tapasztalatokkal válaszolhat, amelyek részben teljesebbé teszik a földjogi viszonyok megismerését, részben pedig támpontot nyújtanak az elméleti kutatások tudományos igényű következtetéseihez. Ennek megfelelően indokoltnak tartjuk, hogy a jogtudomány a jogszabályértelmezés *általános elméleti* kérdéseinek elemzésén túl a földjogi jogszabályok alkalmazásánál követett ítélkezési gyakorlat *konkrét* jogszabályértelmezési tematikáját is figyelemmel kísérje.

Tanka Endre

Kísérletek megbízási típusú ügyletek jogának egységesítésére

A nemzetközi kereskedelem olyan összetett tevékenység, amelyben a szűkebb értelemben vett kereskedelemhez, tehát az áruk eladásához és vételéhez szorosan tapad és annak feltétele egy sor kapcsolódó, járulékos feladat. Az összetett és sokágú gazdasági tevékenységnek a *jogügyletek bonyolult hálózata* felel meg. Az egymáshoz szorosan kapcsolódó szerződések összetett rendszerének középpontjában a *vételi ügylet* áll, a vétel által célzott gazdasági eredmény realizálásának azonban elengedhetetlen feltétele a járulékos szerződések megkötése és teljesítése. Az építmény fő elemeit, tartóit és támaszait a vételi és e vonatkozásban egy tekintet alá eső szerződések (pl. vállalkozás) alkotják, az épület funkciójának betöltése azonban természetszerűen feltételezi e vázat befejezett egésszé alakító mellékszerkezetet. E mellékszerkezet elemei, a fuvarozási, biztosítási és különböző megbízási típusú (bizomány, ügynöki szerződés, szállítmányozás) szerződések, valamint a nemzetközi fizetésekkel és a szellemi alkotások hasznosításával kapcsolatos ügyletek egymással és a vétellel szoros kapcsolatban, kölcsönhatásban és egymást feltételezve teszik teljessé a kifelé egységesként ható építményt. A vétel központi és meghatározó szerepe okozza, hogy, mint Mádl Ferenc írja, az irodalom a nemzetközi kötelmen — pars pro toto — vételi szerződést ért[1] és a járulékos szerződéseknek viszonylag csekély figyelmet szentel.

A nemzetközi kötelmek, így a vétel és a kisegítő ügyletek korántsem teljes felsorolásával összefüggésben érintenünk kell a *nemzetközi kötelem* és a *külkereskedelmi szerződés* fogalmát annál is inkább, hogy a két fogalom világos elhatárolása gyakran nem jelentkezik egyértelműen.

A külkereskedelmi szerződés belső jogunk, éspedig államigazgatási jogunk más jogterületek által kidolgozott fogalmakat beépítő és egyben más jogterületekre kisugárzó, jogszabályban tételesen meghatározott kategóriája.[2] Juhász Endre mutat rá, hogy „külkereskedelem" kifejezés mindig a belföldiek oldaláról történő megközelítést jelent,[3] és ezért mondja a törvény, hogy a külkereskedelmi szerződés „belföldi által külföldivel" kötött szerződés. A devizajogi kategóriák alkalmazása nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy a tevékenység egész állami igazgatásának alapja a külkereskedelmi monopólium, a fogalommeghatározásnál tehát a monopólium védelméhez fűződő államigazgatási szempontoknak döntő szerepet kellett játszaniok. Az egyes szerződéstípusok felsorolásánál már a jogszabály igyekszik követni a Polgári Törvénykönyv nevesített szerződéstípusait, figyelmet szentelve egyben a nemzetközi kereskedelem adottságainak is.

A nemzetközi kötelem szilárd és konkrét ismérvek alapján történő általános szintű, tehát egyes szerződéstípusoktól függetlenül meghatározása már lényegesen nehezebb feladat. Tekintettel arra, hogy az egyes szerződéstípusok esetén más és más kritériumok avatják az ügyletet nemzetközi kötelemmé, az általános szintű fogalommeghatározás nem mondhat annál többet, hogy nemzetközi kötelem minden olyan ügylet, amelynek tényállási elemei két vagy több államhoz kapcsolódnak. (E kör lényegesen szélesebb, mint a külkereskedelmi szerződéseknek a jogszabályban meghatározott, említett köre.) A meghatározás nyilván túlságosan tág, jogegységesítési munkálatok céljára használhatatlan. Különösebb nehézség ebből persze nem származik, hiszen a jogegyesítésben nem a szerződések általános szintjén, hanem az egyes szerződéstípusok szintjén folyik. Az *egyes* nemzetközi kötelmek, így elsősorban a nemzetközi vétel fogalmának a meghatározása már foglalkoztatja az irodalmat,[4] de egyben fontos gyakorlati jelentőségű eleme a jogegységesítési munkálatoknak, a nemzetközi egyezmények kidolgozásának is. Az elméleti igényű fogalommeghatározás éppen ezért nem azonosítható a nemzetközi pozitív jog gyakorlati megközelítésű meghatározásaival. E meghatározások nagyon lényeges *funkciója* ugyanis az, hogy meghatározzák az egységes jog *alkalmazási körét*, azaz a nemzetközi kötelmek tág köréből világosan és egyértelműen kivágják a tényállásoknak azt a szelvényét, amely a nemzetközi szintű szabályozás hatálya alá esik. Az alkalmazási kör meghatározása éppen ezért olyan feladat, amelynek megoldása általános célszerűségi szempontok és egyben a résztvevők gazdasági, politikai érdekei alapján történik és az eredmény természetszerűen a különböző érdekekben gyökerező, eltérő jogi álláspontok kompromisszuma.

A *nemzetközi vétel* fogalma meghatározásának kritériumai mind a hágai Vételi Egyezményben, mind pedig a jelenlegi UNCITRAL-tervezetben *perszonális* jellegűek, azaz a kötelmet nemzetközivé a felek személyéhez fűződő ismérvek emelik. A hágai Egyezménynek az alkalmazási kört indokolatlanul szűkítő, egymással az alternativitás viszonyában álló, de a különböző államokban levő telephely alapismérvéhez többletfeltételként kapcsolódó kritériumokat az UNCITRAL munkabizottsága a nem-

[1] Ld. *Mádl* Ferenc: Külkereskedelmi monopólium-nemzetközi magánjog. Bp. 1966. 75. old.

[2] Ld. az 1974. évi III. törvényt a külkereskedelemről; 5. § (2) bek.

[3] Ld. *Juhász* Endre: A külkereskedelemről szóló 1974. évi III. törvényről és a végrehajtásáról rendelkező jogszabályokról, Külgazdaság, 1975. 5. sz. 328—329. old.

[4] Ld. *Világhy* Miklós: Bevezetés a nemzetközi magánjogba. Bp., 1966. 132—133. old.; *Rudolf* Lóránt: A nemzetközi vétel. Bp., 1972. 47—49. old.

zetközi vétel fogalmi elemei közé nem vette fel, a tervezet szerint nemzetközi vételnek a különböző államokban telephellyel bíró felek között létrejött adásvételi szerződések minősülnek. Az alkalmazási kör új meghatározása azonban szűkítő elemet is tartalmaz, mivel az Egyezmény csak akkor alkalmazandó, ha *mind a két* állam szerződő állam („dual link") vagy ha a nemzetközi magánjog szabályai egy szerződő állam jogának alkalmazásához vezetnek, illetve ha a felek a törvényt a szerződés jogául kikötötték.[5]

A vétel perszonális kritériumaival ellentétben a *nemzetközi fuvarozási szerződések* egyezményekben rögzített ismérvei *territoriális* jellegűek, azaz nem a felek személyéhez, hanem az árutovábbítási folyamat kezdő és végpontjának helyéhez tapadnak. Különböző változatokban ezt a megoldást követi a nemzetközi vasúti árufuvarozási egyezmény (CIM), a közúti fuvarozásra vonatkozó nemzetközi egyezmény (CMR), a légifuvarozásról szóló Varsói Egyezmény és ezen az elven nyugszik az UNCITRAL közelmúltban elkészült egyezménytervezete is az áruk tengeri fuvarozásáról (ez utóbbi szerint a feladási és rendeltetési helynek csak *egyike* kell, hogy szerződő államban legyen). A „dual" és a „single link"-kel kapcsolatban éles viták folynak jelenleg a multimodális (kombinált) fuvarozást szabályozni hivatott egyezmény kidolgozásával megbízott UNCTAD Kormányközi Előkészítő Munkacsoportban is.

Az alkalmazási kör mikénti meghatározása központi jelentőségű kérdés volt a *képviseletre* vonatkozó UNIDROIT-egyezménytervezet kidolgozásánál is. Az 1973-ban elkészült tervezet az alkalmazás feltételeit a vételi egyezménytervezethez hasonlóan a felek telephelyéhez fűzi, olymódon, hogy a szabályozás által érintett három fél, a megbízó, a közvetítő és a harmadik személy közül kettőnek a telephelye különböző államokban kell, hogy legyen. Az alkalmazás további feltétele, hogy a közvetítő székhelye szerződő állam területén van, *vagy* a fórum nemzetközi magánjoga egy szerződő állam jogának az alkalmazását írja elő. A korábbi tervezetekből némi változtatással az 1973-as szövegbe is átkerült az a szűkítő rendelkezés, amely szerint az egyezménynek azok az előírásai, amelyek kizárólag a megbízó és a közvetítő viszonyára vonatkoznak csak abban az esetben alkalmazandók, ha ezek székhelye különböző szerződő államokban van.[6]

A nemzetközi *szállítmányozási szerződés* szabályozására vonatkozó, 1966-ban elkészült UNIDROIT-egyezménytervezet viszont e megbízási típusú kötelem nemzetközi jellegét a közvetítő (szállítmányozó) által a harmadik személlyel (fuvarozóval) kötött ügylet (fuvarozási szerződés) nemzetközi voltától teszi függővé; ezek szerint az egyezményt azokra a szállítmányozási ügyletekre kell alkalmazni, amelyeknek az alapján kötött fuvarozási szerződések feladási és rendeltetési helye két különböző államban van és ezek *egyike* szerződő állam.[7] (A fuvarbizományi szerződés nemzetközi jellegének a fuvarozási szerződéshez történő kizárólagos kapcsolása azzal az eredménnyel járna, hogy a nemzetközi egyezményt a közvetítő által kötött ügylet nemzetközi volta következtében azokra a szerződésekre is alkalmazni kellene, amelyeknél a megbízó és a közvetítő szállítmányozó telephelye ugyanabban az államban van. A szerződés perszonális kritériumainak az alkalmazási kör szempontjából történő teljes figyelmen kívül hagyása véleményem szerint a tervezet egyik lényeges fogyatékossága. Világos, hogy itt is fel kellene venni a képviseletre vonatkozó tervezet szűkítő rendelkezését, amely szerint az egységes törvény nem alkalmazandó, ha a megbízó és a közvetítő telephelye ugyanabban az államban van.)

A fentiekből a nemzetközi kötelmek kritériumainak az egyes szerződéstípusok esetében *eltérő voltán* túlmenően az is kitűnik, hogy a nemzetközi kötelmek és a belföldi szabályozás által külkereskedelmi szerződésnek tekintett ügyletek köre *ténylegesen különbözik egymástól.* (A belföldi által belföldivel kötött nemzetközi fuvarozási szerződés pl. nem külkereskedelmi szerződés. Ugyanez a helyzet — az UNIDROIT-egyezménytervezet jelenlegi szövege szerint — a szállítmányozási szerződésnél is.)

A nemzetközi kereskedelem körébe eső ügyletek közül lényegében csak a fuvarozási szerződések kaptak — az egyes fuvarozási módok esetében eltérő körű és tartalmú — nemzetközi jogi szintű, quasi-univerzális rendezést. A hágai Vételi Egyezmény, mint ismeretes csak az aláírók jelentéktelenül szűk körében lépett hatályba; viszonylag közeli eredményt és az univerzalitás irányában történő gyorsabb elterjedést ígérnek viszont a tárgyban folyó UNCITRAL-munkálatok.[8] A regionális jogegységesítés nemzetközileg elismert legnagyobb eredménye a folyamatosan tovább fejlesztett KGST ÁSZF.

A nemzetközi fizetések területén valamennyi ügylet a megbízás közös gyökeréből nőtt ki. Ezek legabsztraktabb és legsajátosabb esetei — a váltó és a csekk intézménye — a jogegységesítés történetének már viszonylag korai

[5] A hágai Vételi Egyezménynek és az UNCITRAL-tervezetnek az alkalmazási körre vonatkozó rendelkezéseiről l. részletesen *Sándor* Tamás: A nemzetközi adás-vétel autonóm szabályozásának néhány problémája. J. K., 1973. 11. sz.

[6] Ld. U. D. P. (UNIDROIT) Doc. 54., 1973. (Projet de convention portant loi uniforme sur la representation dans les rapports internationaux en matiere de vente et d'achat d'objets mobiliers corporels avec rapport explicatif.)

[7] Ld. U. D. P. Doc. 36., 1966. (Projet de convention relative au contrat de commission de transport international de marchandises et exposé des motifs.)

[8] Ld. *Herber,* Rolf: Die Arbeiten des Ausschusses der Vereinten Nationen für internationales Handelsrecht (UNCITRAL) Recht der Internationalen Wirtschaft 1976. 3. sz.

szakaszában fontos területek kívülmaradása mellett, de az államok széles körére kiterjedő egységes szabályozást kaptak. Különleges a helyzet az okmányos meghitelezésnél és a beszedési megbízásnál. (A megbízási elem jelenléte az okmányos meghitelezésnél sem vitás, akár engedményezésnek, akár hitelügyletnek, akár a megbízás egy fajtájának, vagy pedig sui generis, komplex jellegű három személyes kötelemnek tekintjük azt, amelynek specifikumát a bank feltétlen jelenléte, exkluzív megbízotti minősége adja.)[9] Ezek az intézmények, mint ismeretes, egyezményi rendezést nem nyertek, de éppen a szolgáltatást nyújtó megbízottak zárt köre, úgyszintén a specifikus és azonos funkció alapján kialakult egységes nemzetközi gyakorlat lehetővé tette egy különleges lex mercatoria, szokvány-rendszer megteremtését, melynek a fejlődés követelményeivel jól és gyorsan lépést tartó[10] előírásai az aláírt és hatálybalépett quasi-univerzális nemzetközi egyezmények rendelkezéseinél is nagyobb szigorral nyernek alkalmazást.

Még különlegesebb a helyzet a nemzetközi biztosítási ügyletek területén. (A vagyonbiztosítás különböző fajtáiról, elsősorban a hitel-, szállítmány-, és felelősségbiztosításról van szó.) Egységes nemzetközi jog létrehozására tudomásom szerint még kísérletek sincsenek, a szolgáltatást nyújtók szerződési feltételei azonban megdöbbentő rokonságot, sőt azonosságot mutatnak, gyakran nem a szolgáltatás vásárlóinak érdekében. A biztosítási tőke nagymértékű koncentrációja a mögöttes nemzetközi jogok mellett és azoktól a diszpozitivitás széles köre miatt függetlenül létrehozta a standard szerződések homogén rendszerét, a jog „formálisan legális megkettőződése"[11] talán itt jelentkezik a legélesebben. A feltételek hasonló jellegét nagyban előmozdította a szintén a tőke koncentrációval összefüggésben gyorsan terjedő viszontbiztosítás intézménye. (Egyes területekről kis túlzással még mindig elmondható, hogy itt nem Rómába, hanem Londonba vezet minden út; a fuvarozói felelősségbiztosítás nemzetközi piacát — a fejlődő országok utóbbi években egyre erősbödő, többek között az UNCTAD keretében kifejezésre juttatott törekvései ellenére — néhány nagy intézmény uralja.) A de facto „jogegységesítés" tehát létrejött, egyszerű megválaszolni, hogy kinek a szempontjai alapján és kinek az érdekében.

A nemzetközi kereskedelem joga egységesítésének egyik legérdekesebb és egyben legnehezebb területe az ingó dolgok adásvételével kapcsolatos *nemzetközi képviseletre* vonatkozó egységes jog megalkotása. A jogegységesítés sikeréhez szükséges kiegyensúlyozott és a különböző nemzeti jogok követelményeit egyaránt kielégítő kompromisszum elérésének fő akadálya az az alapvető *strukturális eltérés,* amely egyrészről az angolszász, másrészről a kontinentális jogrendszerek között fennáll.[12]

A két jogcsoport egymást keresztező „fogalmi rendszerét és szabályozási alapkoncepcióit" Eörsi Gyula mutatta be, mind a jogegységesítési munkálatok összefüggéseiben, mind pedig a törvényhozási úton folyó konvergencia strukturális akadályainak szemléletes példájaként (l. 12. lábjegyzet). Míg a kontinentális jogrendszerek a közvetítő jogi helyzetének két egymástól dogmatikailag világosan elhatárolható kategóriáját állítják fel, nevezetesen a *közvetlen képviseletet,* ahol a képviselő a megbízó nevében jár el és egyetlen, közvetlen jogviszonyt teremt a megbízó és a harmadik személy között, valamint a bizományi szerződést, amelynek alapján a bizományos saját nevében szerződik, kizárva ezzel a közvetlen kapcsolatot megbízója és a vele szerződést kötő harmadik személy között *(közvetett képviselet),* az angolszász jogrendszerek a közvetítőnek az eltérő tényállásbeli elemek, éspedig elsősorban a harmadik személy tudomása alapján a képviseletet a következő három kategóriára bontják. *a)* A képviselő deklarálja a harmadik személy felé ügynöki minőségét és egyben megnevezi megbízóját („named principal"); *b)* a képviselő feltárja ügynöki minőségét, de megbízóját nem nevezi meg („unnamed principal"); *c)* a képviselő ügynöki minősége a harmadik személy felé rejtve marad, az ügynök tehát nem hozza a vele szerződést kötő fél tudomására, hogy idegen számlára köt ügyletet („undisclosed agent").

Az első két esetben a „qui facit per alterum facit per se" elve érvényesül, a megfelelően meghatalmazott ügynök a megbízó alter ego-ja, cselekményei a megbízóját jogosítják és kötelezik.[13] A harmadik esetben a kellően meghatal-

[9] Vö.: *Simon* Gyula: A meghitelezés néhány alapvető kérdéséről; Jogi problémák a nemzetközi kereskedelemben. Bp., 1957.; *Meznerics* Iván: Bankügyletek a szocialista gazdálkodásban. Bp., 1963., 227—229. old., valamint Law of Banking in East-West Trade. Bp., 1973., 145—148. old. A kereskedelmi okmányok beszedésének (collection of commercial papers) és az utalványnak (money order) *megbízási jellegéről* ld. 173—178. old. és 187—189. old.

[10] Ld. *Meznerics* Iván: Törekvések a nemzetközi fizetések megkönnyítésére. J. K., 1973. 5. sz.; *Hidas* János: Az akkreditív szabályainak 1974. évi revíziója. Külgazdaság, 1975. 11. sz.

[11] Ld. *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog; jogtípusok, jogcsoportok, a jogfejlődés útjai. Bp., 1975. 437. old.

[12] Ld. Eörsi: A kereskedelmi képviseletek joga egységesítésének két problémája. J. K., 1971. 11. sz., valamint *Eörsi:* Összehasonlító polgári jog 357—358. old.

[13] Az ún. „theory of identify"-t megalapozó elv egy 1628-ban hozott döntésben jelent meg először. A kellő felhatalmazás nélküli ügynökkel szerződő harmadik személyt minden oltalomtól megfosztó elmélet élét törvényhozási úton az 1889. évi Factors Act, a joggyakorlatban pedig az estoppel doktrinájának alkalmazása (doctrine of agency by estoppel) tompította. A Factors Act arra az esetre nyújt védelmet a „mercantile agent"-tel (ritka példa a kereskedői státus megkülönböztetésére az angol jogban!) szerződő harmadik személynek, ha az jóhiszeműen jár el és nem volt tudomása az ügynök meghatalmazásának fogyatékosságáról. Az estoppel alkalmazása e területen azt jelenti,

mazott ügynök a harmadik személlyel közvetlen jogviszonyt hoz létre, a „privity of contract", tehát a megbízó kizárásával az ügynök és a harmadik személy között áll fenn. A közvetítői minőségnek és a megbízó személyének utólagos feltárása esetén azonban a harmadik személy javára fontos jogosultság keletkezik, mégpedig az ún. „right of election", amelynek értelmében a harmadik személy *választhat* az eredetileg rejtett ügynökkel, vagy annak megbízójával szembeni fellépés között. E választási jog egyértelmű gyakorlása („unequivocal choice") a másik féllel szembeni fellépés lehetőségét, azaz az utólagos változtatást kizárja.[14] A rejtett ügynök megbízóját viszont a „right of election" gyakorlásától függetlenül, de annak mégis mintegy szimmetrikus ellenpárjaként megilleti az ún. „right of intervention", amelynek értelmében a megbízó beléphet a szerződésbe és közvetlenül felléphet a harmadik személlyel szemben, feltéve, hogy e belépés nem mond ellent a szerződés kifejezett vagy hallgatólagos, sőt beleértelmezett (implied) kikötéseinek.

A fő nehézséget tehát a rejtett képviseletnek az angolszász jogban mélyen gyökerező sajátos intézménye és az angolszász jogban ismeretlen, a kontinentális jogrendszerekben pedig túlnyomórészt a megbízásból kiemelt, nevesített szerződéstípusként szabályozott bizomány között fennálló strukturális összeférhetetlenség, a fogalmak „más keresztmetszetben"[15] történő felépítése okozza.

Az UNIDROIT keretében folyó jogegységesítési munkálatok eredményeként e nehézségek ellenére 1973-ban elkészült a képviseletre vonatkozó egységes jogról szóló egyezménytervezet.[16] Az előkészítő munka sikere két körülményre vezethető vissza. A fogalmi rendszerek alapvető eltérésétől függetlenül és annak ellenére itt is érvényesül a kereskedelmi gyakorlat fokozatos és spontán fejlődési folyamata, amely a nemzetközi kereskedelemben egyre intenzívebbé válásának követelményeként óhatatlanul a konvergencia irányába mutat. Más szóval ezen a területen is feszít a nemzeti jogok eltérő fogalmai és megoldásai, valamint a funkcionális rokonság alapján a gyakorlatban végbemenő hasonulás közötti ellentmondás.[17] A tervezet kidolgozásának sikerében ugyanakkor nyilván nagy szerepet játszott a legkiválóbb jogtudósok részvétele, akik elvetették bármiféle „recepciós" megoldás lehetőségét és úgy tűnik, hogy az 1973-as tervezetben a különböző jogi megközelítések optimális egyensúlyát találták meg.

Röviden tekintsük át, hogyan építette egybe az 1973-as tervezet a két jogcsoport eltérő fogalmi rendszerét, hogyan talált helyet — a közelítés irányába ható módosításokkal — a rejtett képviselet és a bizomány egymással összeférhetetlennek tűnő kategóriáinak. A 25., 27. és a 28. cikkek a képviseletnek lényegében három kategóriáját állítják fel.

1. Ha a közvetítő e minőséget feltárja vagy ha az nyilvánvaló, a szerződés a *megbízó és a harmadik személy között* jön létre. (Ide tartozik a kontinentális jogrendszerek közvetlen képviselete és az angolszász jogcsoport három ügynöki kategóriája közül az első kettő.)

2. Ha a közvetítő a szerződés megkötésekor e minőségét nem tárja fel vagy az nem nyilvánvaló *vagy* a harmadik személlyel megkötött szerződésből, *különösen a bizományi szerződésre történő hivatkozás révén* az következik, hogy a közvetítő kizárólag saját magát kívánta kötelezni, a szerződés a *közvetítő és a harmadik személy között* jön létre. (Az első fordulat tehát a rejtett képviseletre, a második pedig a bizományra utal.)

Az 1973-as szöveg lényeges újítása azonban, hogy mindkét fordulat esetében lehetővé teszi, hogy a megbízó a harmadik személlyel szemben és viszont, közvetlenül fellépjen, feltéve, hogy a közvetítő nem tett eleget vagy nem tud eleget tenni („n'a pas execute ou est dans l'impossibilité d'executer") a harmadik személlyel illetve a megbízóval szembeni kötelezettségeinek. (A kontinentális bizományosi szerződés megbízója tehát az egyes nemzeti jogszabályokban előforduló halvány jogosultságokon[18] messze túlmenő beavatkozási jogot kap, az angolszász rejtett képviselő megbízójának említett beavatkozási joga viszont a már említett feltételen túlmenő további feltétel felállítása folytán érzékenyen csökken. A „right of election" ugyancsak lesorvad, hiszen a közvetítő szerződésszegése, illetve lehetetlenülés esetén a rejtett képviselő nyilván a megbízóval szemben kísérli meg a jogainak érvényesítését.

3. A közvetítő a megbízó kifejezett vagy hallgatólagos utasításaival összhangban megállapodik a harmadik személlyel a megbízó és a harmadik személy közötti közvetlen kapcsola-

---

hogy az ügynökét *látszólagos meghatalmazással* („ostensible authority") felruházó megbízót a jog a tényleges meghatalmazás hiánya ellenére valódi megbízónak (true principal) tekinti. Ld. *Schmitthoff*, Clive M.: Agency in International Trade, Recueil des Cours (Collected Courses of the Hague Academy of International Law), 1970. I. 129—134. old.

[14] Hogy mi tekintendő „egyértelmű választás"-nak, ez jelenleg is sokat vitatott kérdése a joggyakorlatnak. Ld. *Schmitthoff:* i. m. 142. old.

[15] Vö.: *Csanádi* György: A megbízási szerződés. Bp., 1961. 25. old.

[16] U. D. P. Doc. 54. L. 6. lábjegyzet. Az 1973-as tervezet előzményeit, az 1961-ben elkészült, a bizományra és a közvetlen képviseletre vonatkozó két tervezet megoldásait, valamint az 1970-ben és 1971-ben kidolgozott szövegekkel kapcsolatos főbb kérdéseket és problémákat Eörsi Gyula mutatta be az említett, 1971-ben megjelent cikkében (ld. 12. lábjegyzet).

[17] Schmitthoff szerint a nemzetközi kereskedelem jogának területén a jogi teóriák és a kereskedelem realitásai közötti szakadék az ügynöki jogban a legmélyebb. Ld. *Schmitthoff:* i. m. 116. old.

[18] Ld. német HGB 392. § (2) bek., svájci Code des Obligations 401. cikk, olasz Codice Civile 1705—1707. cikk. stb.

tok, illetve igényérvényesítés kizárásában. (A tiszta bizománynak ez az esete a szövegből kitűnően mindhárom személy akaratmegegyezését feltételezi, nem elegendő tehát a közvetítőnek a harmadik személyhez intézett egyszerű értesítése.)

A fenti rövid áttekintés csak az egyezménytervezetnek a különböző jogcsoportok közötti strukturális eltérés feloldásának módozataira tér ki és nem érintette a tervezet többi, a felek jogaival és kötelezettségeivel, a közvetítő felelősségével, díjazásával, a képviselet megszűnésével stb. kapcsolatos, a tervezetben részletesen szabályozott kérdéseket.

Említést nyert már, hogy az 1973-as tervezet — eltérően a korábbi tervezetektől, amelyek a megoldás súlypontját először a kontinentális jogcsoport, később az angolszász jogcsoport felé tolták — *optimális egyensúlyát* igyekezett megtalálni. A jogi megoldások optimális volta azonban eddig sem jelentett garanciát arra, hogy az egyezménytervezetek valóban egységes joggá válnak. A veszély éppen abban rejlik, hogy a tervezet valamennyi nemzeti jog szabályait módosítja és mint láttuk, a 27. cikkében mind a rejtett képviselettől, mind pedig a tiszta bizományi konstrukciótól eltérő, jelenleg egyik jogcsoportban sem élő *új kategóriákat* állít fel. Az egységes jog célja viszont természetszerűen az, hogy a nemzetközi képviseletnek minősülő tényállásokat, tehát azokat a jogviszonyokat, amelyek az alkalmazási körre vonatkozó rendelkezések által felállított kritériumoknak megfelelnek, kivonja a nemzeti szabályozások hatálya alól. A képviselet körében pedig a tényállásoknak ez a köre rendkívül széles, ami azt jelenti, hogy a szerződő államokban tevékenykedő közvetítők jelentős részének más, a korábbitól eltérő *jogi közegben* kell majd kötnie ügyleteit és ez a körülmény óhatatlanul bizonyos ellenállást vált ki az érintettek részéről. A képviselet területén egyébként egyre inkább uralkodóvá válik a lex loci solutionis kapcsoló elve, amely szerint jogválasztás hiányában a megbízó és a közvetítő jogviszonyára annak az államnak a joga irányadó, amelynek területén a *közvetítő a tevékenységét kifejti,* ez pedig az esetek többségében azonos a *közvetítő székhelyének* államával. Ezt az elvet követi a német, a francia, a svájci, a holland, a belga és a skandináv joggyakorlat.[19] A lengyel nemzetközi magánjogi törvény a vállalkozással, fuvarozással, szállítmányozással és a letéttel együtt a közvetítő székhelye államának a jogát jelöli meg alkalmazandó jogként. A magyar tervezet a csehszlovák nemzetközi magánjogi törvénnyel egyezően a bizományi és megbízási szerződést elhatárolja a közvetlen kereskedelmi képviselettől, az előbbire a közvetítő az utóbbira pedig a megbízó székhelyének jogát jelölve irányadónak. A kolliziós szabályt egyébként nem tartalmazó egyezmény tehát a legtöbb fórum előtt a közvetítő székhelyének jogát fogja kiszorítani. (Megjegyzendő, hogy a közvetítők érdekvédelmét célzó kogens szabályokat — ide tartozik elsősorban a sok országban ismeretes Ausgleichsanspruch, indemnite pour la clientele intézménye — az egységes jog érintetlenül hagyja.) A nemzeti jogukhoz ragaszkodó, különösen a tőkeerős közvetítők ellenállását remélhetőleg tompítja majd a célzott egyezmény szabályainak *diszpozitív* volta (6. cikk), de ennek ellenére nem lesz könnyű feladat a jogegységesítéshez és a jogbiztonság növeléséhez fűződő általános érdekek érvényrejuttatásával — feltehetően a Vételi Egyezmény tető alá hozása után — a képviseletre vonatkozó tervezet egyezményi rangra emelését és univerzálissá válását biztosítani.

A képviseletre vonatkozó jog egységesítésének problémáival részben azonos, részben pedig azokon túlmenő nehézségeket vet fel egy másik megbízási típusú nemzetközi kötelem, a *nemzetközi szállítmányozás* jogának egységesítése. A szállítmányozási szerződés a kontinentális jogrendszerekben a megbízásból kiszakadt, a bizománnyal rokon, sajátos ügyviteli kötelem, amelyet azonban a vállalkozási típusú jogügyletekre, illetve eredménykötelmekre jellemző elemek színeznek.[20] Az angolszász jogcsoportban a szállítmányozási szerződés nem jelenik meg önállóan, hanem a megbízási szerződés általános kategóriájába tartozik, a szállítmányozó (forwarding agent, freight forwarder) tehát egy tekintet alá esik a képviselővel. Ugyanakkor a kontinentális jogcsoporton belül is jelentős eltérések vannak. Túl azon a közös vonáson, hogy a szállítmányozás közvetett képviselet, „fuvarbizomány", amelynek alapján a közvetítő saját nevében és a megbízó számlájára köt fuvarozási szerződést, az ügylet *mikénti szabályozása* — különös tekintettel a közvetítőnek a vele szerződő harmadik személy (fuvarozó) szerződésszegéséért fennálló felelősségére — és a három különböző pozícióban levő személy (megbízó, szállítmányozó, fuvarozó) közötti *jogviszonyok szerkezete* az egyes jogrendszerekben különbözik egymástól. Erősen leegyszerűsítve ezeket az eltéréseket a következőkben lehet röviden összefoglalni. A német típusú szabályozások a tiszta bizományosi konstrukciót követik. A szállítmányozó a vele szerződő fél kötelezettségszegéséért főszabályként nem tartozik helytállni, a jogviszonyok szerkezete pedig szigorúan követi a közvetett képviselet sémáját, azaz a megbízót és a harmadik személyt két egymástól élesen megkülönböztetendő jogviszony köti össze, és a kétszemélyes, relatív szerkezet hagyományos parancsának megfelelően a kettőjük közötti közvetlen kapcsolatok kizártak. (Az en-

[19] Ld. *Schmitthoff:* im. 173. old. és *Lando* Ole: The Commercial Agent in European Law. Journal of Bussiness Law, 1966. 4. sz. A témáról ld. ugyancsak *Mádl:* Külkereskedelmi monopólium — nemzetközi magánjog 238—245. old.

[20] Ld. *ifj. Martonyi* János: Gondolatok a szállítmányozási szerződés szabályozásáról. J. K. 1973. 3. sz.

gedményezés általános gyógyszerén túlmenően a relatív szerkezet merevségén az NSZK joggyakorlatában az utóbbi időben ezen a területen is megjelenő Drittschadensliquidation intézménye is enyhített valamelyest.)[21] A francia jogban a fuvarbizományos helyzete a gyakorlati eredményt tekintve úgyszólván megegyezik az összetett fuvarozásban résztvevő egyik fuvarozó jogi helyzetével, akit a vállalkozás többi résztvevőjével együtt az eredményért (a szállítmányozó esetében tehát a harmadik személlyel kötött szerződés teljesítésért) egyetemleges felelősség terhel. Ezzel összhangban a Code de Commerce 101. cikke a kétszemélyes jogviszonyokat feloldja és egy háromszemélyes jogviszonyt kreál a megbízó, a szállítmányozó és a fuvarozó között. A háromszög minden tagja közvetlen kapcsolatban áll egymással, az igények mindhárom oldal mentén korlátozás nélkül érvényesíthetők. A jogi helyzetet azonban bonyolítja az ún. transitaire-nek a bírói gyakorlat által kialakított kategóriája. A transitaire nem szállítmányozó, hanem egyszerű megbízott, jogi helyzete, felelőssége a megbízás általános szabályai szerint alakul, azaz csak saját vétkes kötelezettségszegéséért tartozik helytállni. Míg a szállítmányozóval (commissionnaire de transport) szembeni igények egy év elteltével évülnek el, a „contrat de transit" alapján érvényesíthető igények az általános tízéves elévülési idő alá esnek. A jogkövetkezmények tehát lényegesen eltérnek egymástól, ugyanakkor a két jogintézmény gyakorlatban történő elhatárolása sok nehézséget vet fel. A bírói gyakorlat jelenleg azt a közvetítőt tekinti transitaire-nek, akinek feladatai nem terjednek túl ugyanannak a küldeménynek más nevében történő átvételén és idegen számlára, de *saját nevében* történő feladásán.[22]

A kontinentális jogcsoporton belül ugyancsak eltérő a saját nevében szerződő fuvarközvetítő jogi megítélése. A német, osztrák, svájci jogi megoldások a saját nevében fuvarozási szerződést kötő közvetítőt *megbízottnak* tekintik, akinek tevékenységét a megbízási szerződés és nem a szállítmányozási szerződés szabályai rendezik. A holland, a spanyol és a skandináv jogok, valamint a magyar Polgári Törvénykönyv a szállítmányozás szabályait rendeli alkalmazni erre az esetre is.[23]

A fuvarozási szerződések megkötésével kapcsolatos közvetítői tevékenységre vonatkozó jogi megoldások bonyolultabbak és szerteágazóbbak az adásvételi szerződéssel kapcsolatos képviselet kategóriáinál. Az angolszáz jogcsoport itt is megkülönbözteti mindenekelőtt a *megnevezett megbízó*, a *meg nem nevezett megbízó* és a *rejtett képviselő* három alakzatát. A fuvarozási szerződéssel kapcsolatos közvetítői tevékenységre azonban — hasonlóan az adásvételhez — nemcsak a fuvaroztató (vevő), hanem a fuvarozó (eladó) számlájára, megbízása alapján is sor kerülhet és ez a jelentkező tényállások hármas tagozódását hat lehetséges kategóriára bontja. A minősítés sohasem a kész jogi fogalmak alkalmazásától, hanem az adott, eseti tényállás konkrét ismérveitől függ. A gyakorlatban igen gyakran merül fel és sok nehézséget vet fel annak egyértelmű eldöntése, hogy a közvetítő kinek a megbízottjaként és ezen belül mely kategóriába eső ügynökként járt el. A helyzetet tovább bonyolítja és a jogbizonytalanságot fokozza, hogy az angol bírói gyakorlat a közvetítő ebbéli minőségét bizonyos esetekben nem ismeri el és őt önálló, saját számlára szerződő félnek *(principal)* tekinti mind a fuvaroztató, mind pedig a fuvarozó felé.[24] Ez az eset nem tévesztendő össze a kontinentális fuvarbizomány intézményével. A principal-lá emelt közvetítő mindkét fél felé önállóan lép fel, az eredeti fuvaroztatót a tényleges fuvarozóval tehát két önálló fuvarozási szerződés köti össze, a fuvarbizományos pedig csak a fuvarozóval köt saját nevében szerződést, a megbízójával szemben bizományosnak minősül, aki főszabályként nem felel a harmadik személlyel kötött szerződés teljesítéséért. A kontinentális fuvarbizománnyal azonban már közeli rokonságot mutat ugyancsak az angol joggyakorlatban kifejlesztett az a sajátos alakzat, amelynek lényege, hogy bizonyos körülhatárolt esetekben a fuvaroztató számlájára eljáró ügynök — függetlenül attól, hogy feltárja-e képviselői minőségét vagy sem — a harmadik személlyel, tehát a fuvarozóval szemben *személyes felelősséggel* tartozik (agent with personal liability) a megbízója kötelezettségeiért, például a küldeménynek a fuvarozásra történő átadásáért és a fuvardíj megfizetéséért.[25] Még a legegyszerűbb és a legáltalánosabb ismérvek alapján történt áttekintés szerint is tehát az angol jog a fuvarozási szerződéssel kapcsolatos közvetítés nyolc egymástól eltérő esetét különbözteti meg.

A kontinentális jogrendszerekben a fuvarközvetítők kategorizálásának fő ismérve a képviselet *közvetett vagy közvetlen* volta. A közvetlen képviselő mind a fuvaroztató, mind pedig a fuvarozó megbízásából eljárhat. A fuva-

[21] Vö.: *Harmathy* Attila: Felelősség a közreműködőért, Bp., 1974. 123—125. old., valamint *Lábady* Tamás: A kötelem zárt struktúrájának feloldása a termékfelelősség jogában. J. K., 1974. 12. sz. 702. old. A magyar jog, mint ismeretes, a megbízó és a harmadik személy (fuvarozó) közötti közvetlen kapcsolatok tilalmát a jogalkotás szintjén számolta fel. A Ptk. 517. §.-nak értelmében a szállítmányozó köteles a megbízó igényét érvényesíteni, a megbízó azonban azt maga is érvényesítheti.

[22] Ets Mousseau S. A. R. L. c. Union Industrielle et Maritime ügyben hozott ítélet, Cour d' Appel d' Aix (2eCh.) 1968. március 19.

[23] A kontinentális jogok megoldásainak is jó áttekintését adja *Hill* D. J.: Freight Forwarders, London, 1972. 86—116. old.

[24] Ide tartozik mindenekelőtt a közúti fuvarozóval szerződő „közvetítő". L. Lee Cooper Ltd. v. H. Jeakins and Sons Ltd., Lloyd' s Report, 1964. 1. 300—312. old.

[25] Ez a helyzet többek között a légifuvarozás területén. Ld.: Perishables Transport Co. Ltd. v, N. Spyropoulos Ltd., Lloyd's Report, 1964. 2. 379—382. old.

roztató megbízásából eljáró közvetlen képviselő, tehát a fuvarozóval a megbízója nevében szerződést kötő közvetítő, mint láttuk, egyes jogokban megbízottnak, más jogokban — így a magyar jogban is — szállítmányozónak minősül. A fuvarozó megbízásából és nevében eljáró képviselő tevékenysége a közvetlen képviselet, illetve a megbízás szabályai alá esik. Nem ismeri egyetlen kontinentális jog sem a fuvarozó megbízása alapján létrejövő közvetett képviselet intézményét, más szóval nincs eladási, csak vételi fuvarbizomány. Az említett transitaire alakzatnál pedig a megbízó és a saját nevében szerződő, tehát közvetett képviselő között létrejött szerződés nem a fuvarbizomány, hanem a megbízás szabályai alá esik.

A felsorolt kategóriákat az alábbi táblázat szemlélteti:

Angolszász jogok

I. Fuvaroztató képviselője	1. megnevezett megbízó
	2. meg nem nevezett megbízó
	3. rejtett ügynök
	4. ügynök személyes felelősséggel
II. Fuvarozó képviselője	1. megnevezett megbízó
	2. meg nem nevezett megbízó
	3. rejtett ügynök
III. Önálló szerződő fél (principal)	

Kontinentális jogok

I. Fuvaroztató képviselője	1. közvetlen képviselő
	2. közvetett képviselő (fuvarbizományos, szállítmányozó)
	3. megbízó nevében szerződő szállítmányozó (magyar, holland, spanyol, skandináv, jogokban)
	4. saját nevében szerződő egyszerű megbízott (transitaire a francia jogban)
II. Fuvarozó képviselője	közvetlen képviselő
	közvetett képviselő („eladási fuvarbizományos") nincs!

A közvetítői jogviszonyok szerkezete és azok mikénti minősítése tehát a változatoknak olyan széles körét tartalmazza, hogy valamenynyi nemzeti jogi megoldás figyelembevétele a jogegységesítési munka során eleve kizárt. Ezen a területen a kontinentális jogcsoport sem büszkélkedhet az angolszász jognál lényegesen nagyobb jogbiztonsággal. A különbség elsősorban abban áll, hogy a gyökereiben eltérő jogi szemléletek következtében a két jogcsoport *eltérő utakon* jut el a jogbizonytalansághoz. Az angolszász jog nem állít fel határozott jogi fogalmakat és az adott eset körülményeinek bírói mérlegelésére bízza a jogkövetkezményeket. A kontinentális jogok többsége elméletileg tiszta és kidolgozott jogi fogalmakkal operál, azok rendszerét azonban indokolatlanul túlbonyolítja és egyben nem igazítja kellően a fuvarközvetítői, fuvarszervezői tevékenység tényleges gyakorlatához, változó valóságához. Az áttekintés egyébként itt is csak a strukturális alapelemeket érintette és nem tért ki az áttekintett jogügyletek tartalmára, azok mikénti szabályozásának eltéréseire, amelyek különösen a közvetítő saját magatartásáért és az általa igénybevett közreműködő tevékenységért fennálló felelőssége tekintetében állnak fenn. A különböző jogi szabályozások összképét a puszta eligazodást is megnehezítő, a szolgáltatás vásárlói érdekeinek és a jogbiztonságnak a szempontjából egyértelműen negatívan értékelendő *általános üzleti feltételek* tarkítják.

A nemzetközi szállítmányozási szerződés jogának egységesítése iránti igény viszonylag későn, az 1950-es évek elején vetődött fel először. A munkálatok megkezdésével megbízott UNIDROIT munkabizottságnak nemcsak a nemzeti jogok strukturális és tartalmi eltéréseivel, hanem azzal a körülménnyel is meg kellett birkóznia, hogy a nemzetközi fuvarszervezői tevékenység *önállósulásának foka, köre, formái és jelentősége* az egyes országokban különböző, kevéssé lehetett tehát a nemzetközi gyakorlat közös elemeire támaszkodni.

Az 1966-ban befejezett tervezet (l. 7. sz. lábjegyzet) a strukturális eltérések feloldása tekintetében lényegében a *„recepciós"* megoldáson alapul, mivel a szállítmányozási szerződést a kontinentális jogcsoport fő kategóriájának (1. táblázat: kontinentális jogcsoport I. 2.) ismérveivel határozza meg. A szállítmányozó tehát *bizományos,* aki *saját nevében,* de a *megbízó számlájára* nemzetközi *fuvarozási szerződést* vagy szerződéseket *köt* és ellátja az ezzel kapcsolatos melléktevékenységeket. (Az alkalmazási körrel kapcsolatban már érintettük, hogy a tervezet meghatározása szerint nemzetközi fuvarozási szerződés minden olyan ügylet, ahol a feladási és a rendeltetési hely két különböző államban van, tekintet nélkül a felek állandó lakóhelyére vagy állampolgárságára.) A közvetett képviseleti szerkezet azonban nem követi a megbízó és a harmadik személy közötti kapcsolatokat teljesen kizáró hagyományos megoldást. A tervezet 5. cikkének értelmében ugyanis a megbízó közvetlenül felléphet mindazokkal a harmadik személyekkel szemben,

akikkel a szállítmányozó szerződést kötött, feltéve, hogy a szerződésre irányadó jog ezt nem zárja ki.

A kontinentális fuvarbizományi struktúrán belüli tartalmi eltéréseket a tervezet az egyetlen lehetségesnek tűnő módon oldja fel, éspedig úgy, hogy kettős felelősségi rendszert hoz létre. A fuvarbizományos fő szabályként az általa kötött szerződés teljesítéséért nem tartozik helytállni, felelősségét tehát — egyébként összegszerűen korlátozott terjedelemben — csak saját, illetve közreműködőinek („préposés et représentents") vétkes szerződésszegése alapozhatja meg. (E megoldás követi tehát az adásvételi képviseletről szóló egyezménytervezet 19. cikkében foglalt szabályt.) A tervezet által pontosan körülhatárolt esetekben azonban a fuvarbizományost „del credere" felelősség terheli, azaz valamennyi általa kötött szerződés eredményes teljesítésére vállal kötelezettséget a megbízó felé. Négy — adott esetben egymást átfedő — alakzatról van szó. *a)* A felek erre vonatkozó külön *megegyezése; b)* a szállítmányozó a megbízó felé nem tartozik elszámolási kötelezettséggel. (Ez lényegében az ún. *átvételi díjtétel* esete); *c)* a szállítmányozó a küldeményt *gyűjtőforgalomban,* a gyűjtött (egy fuvareszközbe kerülő) küldemények egészére vonatkozó egyetlen fuvarokmány hatálya alatt továbbítja; *d)* a szállítmányozó az egyezmény által meghatározott tartalmú *szállítmányozói elismervényt* („titre de commission") állít ki.

A szállítmányozó felelőssége az általa kötött ügyletek teljesítéséért mind a négy esetben az ún. hálózati rendszer (network system) elvén alapul, annak feltételeit és körét tehát a harmadik személyekkel létrejött jogviszonyokra irányadó jogszabályok és a szerződéskötés helyén *állandó jelleggel alkalmazott szerződési kikötések* határozzák meg. Az általa kötött szerződés eredményes teljesítéséért tehát a szállítmányozót csak akkor és annyiban terheli felelősség, ha és amennyiben a harmadik személyek felelőssége vele szemben ténylegesen fennáll.

A fentiekben röviden vázolt második felelősségi rendszer lényegesen szigorúbb a kontinentális jogi szabályozásokban és különösen az általános szerződési feltételekben szereplő felelősségnél és a francia megoldás irányába tesz jelentős lépést. A kettős felelősségi rendszer felállításával tehát a tervezet a nemzeti jogok többségének tartalmi megoldásait igyekezett figyelembe venni.

Az adásvételi képviseletre vonatkozó egyezménytervezettől eltérően e tervezet szabályai *kogens* jellegűek, a 42. cikk kifejezetten kimondja minden, a tervezet rendelkezéseibe ütköző kikötés érvénytelenségét.

Lényeges eltérést jelent az adásvételi képviseletre vonatkozó tervezettel szemben az is, hogy e tervezet tartalmaz kolliziós szabályt. Az egységes jog által nem szabályozott kérdésekben a 41. cikk annak az államnak a jogát rendeli alkalmazni, amelynek a területén a szerződés megkötésének időpontjában a *szállítmányozó fő telephelye,* ennek hiányában állandó tartózkodási helye van.

A jogi megoldásaiban, ha nem is tökéletes, de magasszínvonalú tervezet egyezményi rangra emelése annak elkészülte után jó pár évre lekerült a jogegységesítési munkálatok napirendjéről. A szakmai körök idegenkedésén túl nagy szerepet játszottak ebben azok a téves elképzelések, amelyeket a konténerizáció megjelenése és szinte robbanásszerű elterjedése szült. A 60-as évek végén nagy lendülettel indultak meg az ún. multimodális (kombinált) fuvarozási szerződés egységes nemzetközi szabályozását célzó munkálatok[26] és sokan úgy vélték, hogy a kombinált fuvarozás és az arra vonatkozó jogi szabályozás megjelenése a „hagyományos" szállítmányozási szerződés nemzetközi szintű rendezését feleslegessé teszi. A „konténer forradalom" gőze csak a legutóbbi években oszlott el, ma már világosan látható, hogy a kombinált fuvarozási szerződés nemzetközi szabályozása *mellett* változatlanul szükség van e fontos nemzetközi kötelem, a továbbra is élő és a legváltozatosabb nemzeti jogok illetve általános üzleti feltételek hatálya alatt álló szállítmányozási szerződés jogának az egységesítésére is.

Az UNIDROIT által, az érdekelt nemzetközi szervezetek részvételével 1973 áprilisában szervezett ülésen az a határozat született, hogy az 1966-ban elkészített tervezetet ismételten meg kell vizsgálni és ebből a célból össze kell hívni a kormányszakértők bizottságát. Ezt megelőzően azonban az UNIDROIT véleménycserét folytat az érintett nem-kormányközi nemzetközi szervezetekkel, éspedig a szállítmányozók nemzetközi szervezetével (FIATA) és a Nemzetközi Kereskedelmi Kamarával.

A FIATA jogi bizottságában egyébként az 1972-ben Budapesten tartott ülés óta folynak az egységes nemzetközi szállítmányozási feltételek kidolgozását célzó munkálatok, mégpedig a fentiekben tárgyalt UNIDROIT-tervezet alapján.[27] Az e célra életrehívott szűkebb munkacsoport négyéves tevékenysége alig hozott eredményt; a tevékenységüket, mint láttuk egymástól alapvetően eltérő nemzeti jogok és üzleti feltételek uralma alatt folytató szállítmányozók partikuláris érdekeinek összeegyeztetése és a jogi problémáknak a sikeres jogegységesítés által megkövetelt színvonalon történő megoldása — legalább is ezen a szinten — egyelőre keresztülvihetetlennek tűnik. A mun-

[26] Vö.: *ifj. Martonyi* János: A fuvarozó felelőssége kombinált fuvarozás esetén. J. K., 1975. 2. sz.

[27] Jó példa a jogegyesítés különböző módszereinek komplex jellegére, illetve arra, hogy nemcsak az általános feltételek egységesítése lehet kiindulópontja és segítője a nemzetközi egyezmények kidolgozásának, (Id. *Szász* Iván: A KGST Általános Szállítási Feltételek. Bp., 1974. 60—66. old.) hanem a nemzetközi egyezménytervezetek is visszahathatnak a nemzetközi kötelmek tartalmának általános feltételek útján történő egységes rendezésére.

kálatok részleteinek ismertetése nélkül elég annyit említeni, hogy a felelősség szigorítása mellett érvelő francia és skandináv álláspont feloldhatatlannak tűnő ellentmondásban áll a szűkebb látókörű és a hazai üzleti feltételek egyoldalú szabályozásának oltalmához makacsul ragaszkodó NSZK-beli, osztrák, holland stb. szállítmányozók felfogásával.

A nemzetközi szállítmányozási szerződések szabályainak egységesítése a KGST-n belül ezen a területen is messze megelőzte az általános jogegységesítési munkálatokat. Az egységes tartalmú szabályok létrehozása azonban nem nemzetközi egyezmény útján, hanem szerződési úton, azaz a KGST tagállamok szállítmányozási vállalatainak egymás közötti többoldalú megállapodása útján történt. Mivel a nemzetközi szállítmányozási szerződések (és ezúttal az említett UNIDROIT tervezet fogalommeghatározásával ellentétben nem azokat az ügyleteket tekintjük nemzetközinek, amelyek nemzetközi, tehát országhatáron túli fuvarozásra vonatkoznak, hanem azokat, ahol az egymással szerződést kötő felek székhelye különböző államokban van) megkötésének jogát a KGST-államok *lényegében* egyetlen monopol-vállalatra korlátozzák, e vállalatok egymás közötti szerződéseire alkalmazandó többoldalú megállapodás hatálya a gyakorlatban majdnem azonos a KGST-szervezetek egymásközti jogviszonyát rendező általános feltételek hatályával. Az általános feltételek egységesítéséhez hasonlóan itt sem beszélhetünk a szó valódi értelmében vett jogegységesítésről, mivel az említett vállalatok közötti szerződések tartalmának egységesítése természetszerűen csak a diszpozitív szabályok területén történhetett. A kogens szabályokkal rendezett kérdésekben, úgyszintén a többoldalú megállapodás által nem szabályozott területeken az alkalmazandó nemzeti jog szabályai irányadók.

Az említett szállítmányozási vállalatok 1956-ban, Varsóban kötötték meg az első többoldalú megállapodást. A szabályozás a szerződések tartalmának csak egy részére terjed ki és lényeges kérdésekben (például a közreműködők és harmadik személyek szerződésszegéséért fennálló felelősség kérdésében) csak utaló szabályt tartalmazott, azaz a szabályozást a szállítmányozó székhelyének nemzeti jogára bízta. A megállapodás másik lényeges fogyatékossága a jogi megoldások színvonalával, az egyes szabályok gyakran kevéssé egyértelmű és világos voltával függött össze.

A KGST-tagállamok szállítmányozási szervezetei 1972-ben határozták el az új többoldalú megállapodás kidolgozását, többek között utalva arra is, hogy a vételi szerződések egységes jogának időközbeni fejlesztése és korszerűsítése a szállítmányozási szerződések tartalmának egységes szabályozásával szemben is hasonló követelményeket támaszt. A vállalatok együttműködésének keretében alakult jogi munkabizottság négy éven keresztül foglalkozott a témával és az új megállapodás aláírására végül 1976. október 15-én került sor. A munkálatok célja figyelemre méltó rokonságot mutatott a KGST ÁSZF felelősségi rendszerre továbbfejlesztésének fő irányelveivel, nevezetesen egyrészt az egységes normák arányának a növelésével, másrészt pedig a felelősség fokozásával.[28] A szabályok részletes áttekintésére természetesen ezúttal nincs lehetőség, talán elegendő arra utalni, hogy a közreműködőkért és a harmadik személyekért fennálló felelősség kérdése az új megállapodásban részletesen szabályozást kapott, még pedig oly módon, hogy a szállítmányozót az általa igénybe vett és *szállítmányozói funkciót ellátó belföldi közreműködők* szerződésszegéséért felelősség terheli, az egyéb közreműködőkkel és a harmadik személyekkel szembeni igényeket pedig köteles a megbízó javára érvényesíteni.

Az 1976. évi ún. *Weimari Megállapodás* aláírása azonban semmi esetre sem jelentheti a folyamat lezárását, hiszen az eredmény távolról sem tökéletes és voltaképpen a jelenlegi követelményeket sem elégíti ki teljes egészében. A jogi megoldások bizonyos hiányosságain túl a legnagyobb nehézséget a heteronom jogegységesítésnek, tehát a szerződések tartalma jogszabályi rendezésének a hiánya jelenti, mivel az egységes szabályozás körének az egyes nemzeti jogok mind tartalmukban (például elévülés), mind terjedelmükben eltérő, kogens szabályai által történő korlátozása számos bizonytalanság forrása lehet. Szűk körben ugyan, de egyes tagállamokban megvan annak a lehetősége, hogy — éppen a KGST-tagállamok egymás közötti viszonylatában — a megállapodást alá nem író, más szervezetek is kössenek nemzetközi szállítmányozási szerződést. Mindezek a tényezők kézenfekvővé teszik annak szükségességét — amint arra az irodalomban is szerepelnek javaslatok[29] —, hogy a nemzetközi szállítmányozási szerződések a KGST regionális területén nemzetközi jogalkotás útján *egységes* jogot kapjanak.

ifj. Martonyi János

[28] Vö.: *Szász* Iván: A KGST Általános Szállítási Feltételek felelősségi rendszerének továbbfejlesztése. J. K. 1976. 3. sz. 122. old.

[29] Ld. *Jakubowski*, Jerzy: A KGST-országok gazdasági integrációja és a jogegységesítés néhány kérdése, Magyar Jog, 1970. 11. sz. 698. old.

A körülmények alapvető megváltozása szabályának* elhatárolása az 1976. évi bécsi egyezmény néhány rendelkezésétől

Az államközi szerződések egyik legfontosabb feladata, hogy tartós nemzetközi kapcsolatokat teremtsenek. A nemzetközi kapcsolatok dinamikája azonban azt eredményezi, hogy a viszonylag gyors változások következtében a szerződések meghaladottakká válnak. A szerződések elavulása új helyzetek kialakulásához vezet, hiszen a jog alapját képező viszonyok sem időtlenek, hanem folyamatosan változnak. Ebből a tényből a nemzetközi szerződések jogára levonható a következtetés, hogy a meghaladott és az új feltételeknek már nem megfelelő szabályokon történő túllépés az, ami a megváltozott körülmények között biztosítani képes a szerződések további létezését.[1] Erre már csak azért is szükség van, mert az alapvető változások nyomán olyan ellentmondások keletkeznek a meghaladott szerződési kötelezettségek és az új viszonyok illetve körülmények között, amelyek az államközi kapcsolatokban feszültséget és veszélyes helyzetek kialakulását eredményezhetik. Az ilyen jellegű ellentmondások megoldásának *egyik* eszköze a körülmények alapvető megváltozásának szabálya, amely ebben az értelemben és ebben a funkciójában rendkívüli kisegítő eszköz[2] és amely biztonsági szelepként is felfogható. Az azonban elképzelhetetlen, hogy valamely állam számára, amely részese számos, a világbéke és a nemzetközi biztonság megőrzését szolgáló egyetemleges és többoldalú egyezménynek, ezekből a tagsági viszonyokból ilyen jellegű teher származhassék. Így aligha található olyan nyomós érv, amely következtében a körülmények alapvető megváltozásának szabálya az ilyen jellegű egyezményekre alkalmazást nyerne. Ezért ezeknél nem érvényesülhet a körülmények alapvető megváltozásának szabálya, hanem — kivételes esetekben — a szerződésben meghatározott kilépési lehetőségekkel lehet élni.

A nemzetközi szerződések jogáról szóló bécsi konvenció 62. cikke feljogosítja a feleket arra, hogy a szerződés megkötésekor fennálló körülményeknek a későbbiek során történő *alapvető* és előre *nem* látható megváltozása esetén a szerződést megszüntessék, attól visszalépjenek vagy alkalmazását felfüggesszék. Egy ilyen lépés azonban csak akkor tehető, ha ezeknek a körülményeknek a fenntartása képezte a *lényegét* annak, hogy a felek a szerződés kötelező hatályát magukra nézve elismerték, és ha a változás hatására alapvetően megváltozik a szerződés alapján még teljesítendő kötelezettségek mértéke. Ugyanezen cikk 2. b. pontja azonban kimondja, hogy a körülmények alapvető megváltozására nem lehet hivatkozni, ha a változások az erre hivatkozó fél magatartása miatt következtek be. Ezáltal érvényre jut a venire contra factum proprium elve, tehát az, hogy egyik fél sem juthat előnyhöz saját jogellenes magatartása folytán. Azoknál a szerződéseknél, amelyek határvonalat állapítanak meg, ugyancsak nem alkalmazható a körülmények alapvető megváltozásának szabálya (2. a. pont)[3]. Az Egyesült Nemzetek Szervezetének Nemzetközi Jogi Bizottsága (ILC) a korábban szokásos „Clausula rebus sic stantibus" formulát azzal a megokolással vetette el, hogy a múltban ezt hallgatólagosan a szerződések részének tekintették[4], amely viszont önkényeskedést tett lehetővé. Ennek, a nemzetközi kapcsolatok fejlődése által meghaladottá vált szubjektív doktrinának a veszélye abban rejlett, hogy bármely szerződést megszüntnek lehetett tekinteni pusztán azon az alapon, hogy változások következtek be. Az ILC továbbá arra törekedett, hogy a körülmények alapvető megváltozásának elvét *alkalmazási területének körülhatárolásával objektívebbé tegye.*

A körülmények alapvető megváltozásának elve csak kivételesen alkalmazható, amit különösen a szocialista államok képviselői hangoztattak az ILC-ben folyó munka során[5], de a szakirodalomban is kialakult ilyen álláspont[6]. Ez a norma nem csodaszer, amely segítségével a fennálló szerződéseket felül lehetne vizsgálni és amennyiben szükséges, meg lehetne szüntetni. Az államközi szerződéses kapcsolatokban lehetőség van más eszközök alkalmazására is, amelyek segítségével a megfelelő előfeltételek megléte esetén a szerződések megszüntethetők[7]. Következésképpen elhibázott lenne ennek a normának

* (Clausula rebus sic stantibus — *Szerk.*)

[1] *Tunkin,* G. I. szovjet nemzetközi jogász bizonyos fokig általánosítva ezt a problémát, rámutatott arra, hogy amennyiben egy jogszabály ellentétbe kerül a társadalmi fejlődéssel, akkor a jogszabály nem akadályozhatja meg e fejlődési folyamatok illetve erők érvényre jutását. Yearbook of the International Law Comission (ILC-Yearbook), 1963, Vol. I. 145. old.

[2] A körülmények alapvető megváltozása szabályának ezt az aspektusát az ENSz Nemzetközi Jogi Bizottsága (ILC) kommentárjában abból a szempontból emelte ki, hogy ez a szabály ösztönzésként is használható, amellyel a másik szerződő felet kompromisszumra lehet késztetni. United Nations Conference on the Law of Treaties, Official Records, Vienna 1968/1969, A/Conf. 39/11/Add. 2, 78. old.

[3] 2) jegyzet, 297. old.

[4] 2) jegyzet 78. old.

[5] Így pl. a szovjet képviselő 1968-ban. UN-DOC. A/Conf. 39/11, 368. old.

[6] Példaként különösen Haraszti említhető. *Haraszti* György: Some Fundamental Problems of the Law of Treaties, Budapest 1973. 402. old.

[7] *Tunkin,* G. I. 1963-ban az ILC-ben e norma jelentőségét viszonylagossá tette, amennyiben rámutatott, hogy ez csak kiegészítő eszköz a szerződések felülvizsgálatához. ILC-Yearbook, 1963. Vol. I. 155. old.

az államok közötti szerződéses kapcsolatokban történő túlértékelése. A körülmények alapvető megváltozása szabályának értelmes és igazságos alkalmazása feltétlenül megköveteli, hogy a nemzetközi biztonságot és a békés együttműködést ne veszélyeztesse illetve ne zavarja. Mindebből az is következik, hogy az erre a szabályra hivatkozó félnek egy sor eljárási jellegű tényezőt kell figyelembe vennie.

E norma funkciójából adódik többek között, hogy annak a szerződő félnek kell viselnie a bizonyítási terhet, aki abból a célból, hogy a körülmények alapvető megváltozására hivatkozva az adott szerződést kérdésessé tegye, kezdeményezőként lép fel.[8] Az ő feladata annak részletes bizonyítása, hogy az alapvető változások érintette körülmények a szerződés megkötésének időpontjában számára a kötelezettségvállalás szempontjából lényegesek voltak, hogy a körülmények alapvető megváltozása hatására ugyancsak alapvető mértékben változik meg a szerződés alapján még teljesítendő kötelezettségek mértéke. A nemzetközi kapcsolatok újabb történetéből hozható példák is mutatják, hogy mindazok az államok, amelyek a körülmények alapvető megváltozására hivatkoztak, legalább is megkísérelték a bizonyítási teher viselését. Álljon itt példaként Franciaország kilépése a NATO „Szövetséges Főparancsnokságá"-ból és „Közép-Európai Parancsnokságá"-ból, amelyre 1966-ban került sor. Az Egyesült Államok akkori elnökéhez, L. B. Johnsonhoz, 1966. március 7.-én kelt levelében de Gaulle, Franciaország akkori elnöke arra hivatkozott, hogy részint Európában, részint általában nemzetközi méretekben bekövetkezett alapvető változások következtében a NATO alapító szerződésének megkötését kiváltó tényezők idejüket múlták[9]. Az Egyesült Államok elnökének válaszában kifejezésre juttatott elutasító álláspont arra késztette a francia kormányt, hogy bizonyítékait konkrétabban fogalmazza meg[10]; annál is inkább, mert Franciaország meg akarta győzni a többi NATO államot arról, hogy jogosan hivatkozik a körülmények alapvető megváltozására.

A bizonyítási teher viselésének kérdésével egyenes összefüggésben merül fel az a probléma, hogy kinek kell a körülmények alapvető megváltozásának fennforgásáról döntenie. Ehhez kapcsolódik e norma alkalmazásának fő problémája, a visszaélések viszonylag nagy veszélye. Ha ugyanis valamely állam minden korlátozás nélkül jogot kapna az alapvető változások fennforgásával kapcsolatos döntésre, akkor ezzel az önkényeskedés és a visszaélések reális veszélye teremtődik meg, ami természetesen ellentétben állna az államközi kapcsolatokban kívánatos biztonsággal és stabilitással. Ennélfogva a másik szerződő félnek meg kellene adni a jogot és a lehetőséget arra, hogy véleményt nyilvánítson[11] abban a kérdésben, hogy vajon valóban bekövetkezett-e a körülmények alapvető megváltozása. Ezen felül az államok kötelesek arra is, hogy egyoldalú intézkedések meghozatala előtt legalább megkíséreljék más, érintett állam jóváhagyását beszerezni. Ehhez tárgyalásokra van szükség[12].

Egy további, inkább eljárás jellegű problémát képeznek azok a határidők, amelyek a körülmények alapvető megváltozása szabályának alkalmazásával kapcsolatosak. Itt arról az időbeli kapcsolatról van szó, amely a körülmények alapvető megváltozásának tényleges bekövetkezte és az erre való hivatkozás között van. Ezzel kapcsolatban nem követhető az az elterjedt felfogás, hogy az előfeltételek fennforgását az államnak haladéktalanul érvényre kell juttatnia. Nyilvánvaló, hogy az államnak nem szabad szerződő partnerét túl sokáig bizonytalanságban tartania a szerződés időbeli hatálya ellen szándékolt támadásáról[13]. Az érdekelt félnek a változások bekövetkeztétől számított ésszerű időn belül talán cselekednie kell. Az azonban nem zárható ki, hogy először megkísérelje szerződéses kötelezettségeinek teljesítését és hogy a körülmények alapvető megváltozására történő hivatkozás csak az utolsó lépés legyen.

Az említett határidőknél továbbá szó van arról az időbeli különbségről is, ami a körülmények alapvető megváltozására történő hivatkozás és az intézkedések megtétele között van. A bécsi konvenció 62. cikke ugyan nem szab meg határidőt, véleményünk szerint azonban az mindenképpen lehetséges, hogy alkalmazásra kerüljön a konvenció 65. cikke. E feltevés alapját a 65. cikk 1. és 2. pontjai alkotják. Az 1. pont szerint „Annak a félnek, amely a jelen Szerződés rendelkezéseinek megfelelően . . . olyan okra hivatkozik, amely a szerződés . . . megszűnését, az attól való visszalépés vagy alkalmazása felfüggesztését eredményezheti, a többi felet panaszáról értesíteni kell"[14]. Itt az a tény bír relevanciá-

[8] Ld. ehhez a kérdéshez: *Guggenheim*, G.: Traité de Droit International Public, Genéve 1967. Tom I. 235. old.

[9] Revue Générale de Droit International Public, 1966. No. 2. 539. old.

[10] 9) jegyzet 543. old.

[11] *Bolintineanu*, A. arról beszél, hogy a másik szerződő fél részére meg kell adni a lehetőséget arra, hogy szerződő partnere állításainak helyességét és megalapozottságát a körülmények alapvető megváltozásával kapcsolatban „kétségbe vonja". Ld.: Stabilitatea tratatelor — problemá esentialá a codificarii dreptului tratatelor. (A szerződések stabilitása, mint a szerződések joga kodifikációjának lényeges problémája). Revista romána de drept, 1969. No. 1. 66. és köv. old.

[12] A tárgyalások felvétele mellett sok nemzetközi jogász lép fel mint pl.: *Bartos*, M.: ILC-Yearbook, 1963. Vol. I. 148. old. Továbbá *Reuter*, P.: Droit international Public, Paris 1958. 83. old.

[13] *Haraszti* ezt azzal indokolja, hogy a nemzetközi jogban is érvényes a jóhiszeműség alapelve. Meszto ogovorki ob izmenivsihszja obsztojatelsztvah (clausula rebus sic stantibus) v szovremennom mezsdunarodnom prave. Annales Universitatis Sciantarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Juridica, Tomus IX. 1968. 95. és köv. old.

[14] 2)jegyzet, 299. old.

val, hogy a 65. cikk 1. pontjában említett fogalmakat, (a szerződés *megszűnését*, az attól való *visszalépést* és alkalmazásának *felfüggesztését)* a 62. cikk, mint a körülmények lényeges megváltozása szabályának érvényesítéséhez fűződő következményeket ugyancsak tartalmazza. A 65. cikk 1. pontja továbbá megköveteli, hogy az értesítésben feltüntetésre kerüljenek a megtenni javasolt intézkedések és ezek indokai. Az értesítésnek annyiban van jelentősége, hogy a címzett államnak a kézhezvételtől számított, többnyire három hónapos határidő áll rendelkezésre az értesítésben megjelölt tervezett intézkedések elleni esetleges kifogások megtételére. Amennyiben erre nem kerül sor, az érintett állam a 65. cikk 2. pontja értelmében végrehajtja a tervezett intézkedéseket. Ennek során köteles a 67. cikkben meghatározott formalitásokat betartani. Így írásban kell közölnie a másik szerződő féllel minden olyan cselekményt, amely egy szerződés megszűnését, az attól való visszalépést, illetve alkalmazásának felfüggesztését célozza.

Feltétlenül figyelembe kell továbbá venni, hogy a körülmények alapvető megváltozásának szabálya csak akkor alkalmazható, amikor más módszerek és eszközök hatástalannak bizonyulnak. Ezzel a szó legszorosabb értelmében véve is utolsó lépésről, *ultima ratio*-ról van szó.

A körülmények alapvető megváltozásának szabálya a bécsi konvenció egy sor speciális rendelkezésével mutat hasonlóságot. Így pl. a 62. cikkben ennek a normának alkalmazása esetén beálló következmények, mint a szerződés megszűnése, a szerződéstől való visszalépés vagy a szerződés alkalmazásának felfüggesztése megtalálhatók a konvencióban mégpedig vagy önálló rendelkezésekként vagy más normákkal összefüggésben. A szerződés megszűnése lehetséges pl. a szerződés rendelkezéseivel összhangban (54. cikk), felmondás (54. és 56. cikkek), vagy az erről való megállapodás (54. cikk) esetén, egy utólag kötött szerződés következtében (59. és 60. cikkek), a szerződés teljesítésének hirtelen bekövetkező lehetetlenülése folytán (61. cikk), a diplomáciai és konzuli kapcsolatok megszakításakor (63. cikk), valamint egy új imperatív (ius cogens) norma keletkezése következtében (64. cikk). A szerződés alkalmazása felfüggeszthető szerződéses rendelkezés alapján vagy a fél hozzájárulása esetén (57. cikk), egy többoldalú szerződésnél meghatározott felek közötti megállapodás alapján (58. cikk), egy utólag kötött szerződés következtében (59. cikk) és szerződésszegés esetén (60. cikk). A körülmények alapvető megváltozása szabálya alkalmazásának egy további következménye, nevezetesen a szerződéstől való visszalépés, a felmondásra vonatkozó szabályok között is megtalálható (54. és 56. cikkek). Hasonlóságok állapíthatók meg a körülmények alapvető megváltozásának szabálya és a nemzetközi szerződések jogának más, önálló intézményei között is, például a szerződésben meghatározott megszűnési klauzulák, valamint a szerződés teljesítésének módosítása és lehetetlenülése.

A szerződő államok természetesen arra törekednek, hogy a szerződések alkalmazása során lehetőség szerint biztosítsák érdekeik tartós védelmét, valamint az alkalmazás egyöntetűségét. Ebből a célból a szerződések megkötése során nemcsak a nemzetközi és az egymás közötti kapcsolatok pillanatnyi állását veszik figyelembe, hanem — amennyiben ez lehetséges — a várható fejlődést is[15]. Ennek során az „előrelátás" különböző megjelenési formákat ölthet. Többek között ez úgy is értelmezhető, hogy valamikor a jövőben egy olyan esemény következik be, amely hatással lesz a szerződésre.

A nukleáris és más tömegpusztító fegyverek tengerfeneken és óceánfeneken, valmint ezek altalajában való elhelyezésének tilalmáról 1971. február 11.-én aláírt szerződés VIII. cikke számol az érdekek lehetséges veszélyeztetésével: Az ebben a szerződésben részes minden egyes állam nemzeti szuverenitásának gyakorlása keretében jogosult a Szerződéstől visszalépni, ha úgy ítéli meg, hogy a szerződés tárgyával összefüggő rendkívüli események országának magasabb érdekeit veszélyeztetik"[16].

Egy másik forma lehet egy olyan meghatározott esemény bekövetkeztének általános meghatározása, amely kiváltja az adott szerződés megszűnését. A veszélyes áruk nemzetközi közúti fuvarozásáról szóló európai egyezmény (ADR) 19. cikkének 1. pontja pl. megállapítja, hogy: „Ez az egyezmény hatályát veszti, amennyiben hatálybalépése után a tizenkét egymást követő hónapon keresztül a szerződő felek száma ötnél kevesebb"[17].

Gyakran fordul elő, hogy a szerződéses feltételek meghatározzák az esemény természetét. Az NDK-nak kapitalista és nem kapitalista országokkal kötött majd minden fizetési egyezményében speciális rendelkezések találhatók az USA dollár aranyparitásának lehetséges változása esetére. Egy ilyen változás magával vonja az egyenleg változását is[18]. Az „előrelátás" egy további formája lenne expressis verbis beszélni olyan változásokról, amelyek meghatározott időpontban következhetnek be. Az „előrelátás" eddig említett lehetséges eseteiben a szerződő felek nem hivatkozhatnak sem általában eseményekkel, sem pedig konkrétabban változásokkal kapcsolatban a bécsi konvenció 62. cikkére, mert e cikk 1. pontjában félreérthetetlenül olyan körülményekről van szó, amelyeket a szerződő felek nem láthattak előre („not foreseen"). E rendelkezés is aláhúzza az érintett körülmények meg-

[15] *Bartos*, M. szerint szükséges figyelembe venni azt a különbséget, amely fennáll, ha egy szerződés megkötésre került és amely döntő jelentőségű, ha erre a szabályra hivatkoznak. ILC-Yearbook, 1963. Vol. I. 148. old.

[16] Völkerrecht, Dokumente, Bd. 3, Berlin, 1973. 1195. old.

[17] Gesetzblatt der DDR, 1974, Teil II. Nr. 16, 286. old.

[18] Dokumente zur Aussenpolitik der DDR, 1965, Bd. XIII. Berlin, 1969, 615. old.

ÁRA: 8.— Ft

változásának viszonylag csekély valószínűségű előfordulását. Másrészt nem hagyható figyelmen kívül, hogy kizárt a teljes jövőbeli fejlődés és az összes eshetőség pontos előrelátása, amit különösen hosszúlejáratú szerződések feltételeznek. Ennek következtében lehetséges kellene hogy legyen, hogy a szerződéses rendelkezésekkel *fel nem ölelt* jövőbeli változásokra a körülmények alapvető megváltozásának szabálya mégis alkalmazásra kerüljön.

A bécsi konvenció 62. cikk 3. pontja lényegében negatív módon fogalmazza meg az 54. cikk *a)* pontjában foglalt szabályt, amely lehetővé teszi, hogy a szerződés rendelkezéseinek megfelelően a szerződés megszűnjék, vagy hogy attól valamelyik fél visszalépjen. Itt szerződésben megszabott feltételekről van szó, amelyek összefüggésben állhatnak valamilyen határidővel, általában egy meghatározott esemény vagy akár meghatározott változások bekövetkeztével.

Az említett visszalépési vagy megszűnési feltételektől megkülönböztetendő a gazdasági jellegű szerződésekben található eltérési záradék, amely egyetlen következménye a szerződés felfüggesztése, tehát nem általános megkérdőjelezése. Ez azt jelenti, hogy a záradék hatása magában a szerződésben körülhatárolt, kivételes helyzetekre korlátozódik. Példaként említhető az 1947. október 30.-án kötött Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezmény (GATT) XII. és XIV. cikkelye. A XII. cikkely a fizetési mérlegről rendelkezik. Kimondja, hogy kivételes helyzetekben külföldi pénzügyi helyzete és kifizetési mérlege megóvása érdekében bármelyik szerződő fél korlátozhatja a bevitelre engedélyezett áruk mennyiségét vagy értékét, amelyek esetén az ilyen korlátozás megengedett: éspedig hogy „(i) valutatartalékai jelentős csökkenésének veszélyét megelőzze, vagy a csökkenést megállítsa; vagy (ii) ha a szerződő fél igen alacsony valutatartalékkal rendelkezik, biztosítsa a tartalékok növekedésének méltányos ütemét"[19]. A XIV. cikkely egy olyan eltérési záradékot tartalmaz, amely kimondja, hogy a nemzetközi kereskedelmi és fizetési forgalom egyensúlyának lényeges és általános zavara esetén bármely szerződő fél, amely a XII. cikkely alapján korlátozásokat alkalmaz, e korlátozásokon enyhíthet, és eközben *eltérhet* a XIII. cikkely rendelkezéseitől oly mértékben, amely szükséges ahhoz, hogy kontingensen felül pótlólagos behozatalra kerülhessen sor[20] (a szerző kiemelése).

Míg az *eltérési záradék* általában a szerződéses rendelkezések felfüggesztéséhez vezet, addig a *szükséghelyzetre* vonatkozó záradék a szerződés megszűnését eredményezi. A nemzetközi szerződéses gyakorlatban viszonylag gyakran használják fel a szükséghelyzetet, mint olyan alkalmat, amely mentesít a szerződéses kötelezettségek alól. Példaként említhető a nemzetközi polgári repülésről 1944. április 7.-én aláírt egyezmény, amelynek 89. cikke kimondja: „Háború esetén az Egyezmény rendelkezései nem érinthetik a Szerződő Államok cselekvési Szabadságát, akár hadviselő felek, akár semlegesek. Ugyanez az elv vonatkozik arra a Szerződő Államra, amely *szükséghelyzetben* lévőnek nyilvánítja magát, és ezt a tényt a Tanács tudomására hozza."[21] (a szerző kiemelése).

Az a felfogás, hogy a szerződés megszűnéséről, felfüggesztéséről, valamint a szerződéstől való visszalépésről rendelkező szerződéses kikötések még akkor sem tartoznak a körülmények alapvető megváltozása szabályának alkalmazási területéhez, ha változásokkal vannak összefüggésben, a nemzetközi jogban nem egyértelműen elfogadott. Így pl. W. M. Sursalov szerint a clausula rebus sic stantibust a nemzetközi közjogi szerződésekben eleve feltételezik és hatása bizonyos feltételektől függ[22]. Elsősorban burzsoá jogászok beszélnek a szerződésileg rögzített feltételeknél egy „intézményesített"[23] vagy „jogszabályba foglalt"[24] clausula rebus sic stantibusról. Ennek az elvnek ilyen felfogását összefüggésbe hozzák azzal a néhány szerződésben rögzített eljárással, amely azt célozza, hogy a szerződés alkalmazásával vagy értelmezésével kapcsolatos vitás esetet a felek egy választott fórum elé terjesszék. Egy ilyen eljárás a clausula rebus sic stantibusra történő hivatkozást kizárná[25]. Példaként említhető többek között a Benelux Gazdasági Unióról szóló egyezmény 44. cikke, amely kimondja, hogy amennyiben valamely vita a Miniszteri Bizottság keretében nem oldható meg, akkor akár a felek közös megkeresése, akár egyoldalú kérelem alapján az ügyben választottbíróság dönt.[26]

A körülmények alapvető megváltozásának szabályát vizsgálva ezt a normát elhatároltuk a

[19] *Berber*, F.: Völkerrecht, Dokumentensammlung, Bd. I. München, 1967, 1198. old.

[20] 19) jegyzet, 1204. old.

[21] 19) jegyzet, 97. old. A szükséghelyzetet, mint a szerződéses kötelezettségek alól mentesítő okot, a szovjet nemzetközi jogászok is elismerik. Ld.: *Sadorosny*, G.: Békés egymás mellett élés és a nemzetközi jog (orosz nyelven), Moszkva ,1964, 273. old. továbbá *Filippov*, S.: A nemzetközi szerződés kikötései az elméletben és a gyakorlatban (orosz nyelven) Moszkva, 1958, 81. és 85. old.

[22] *Sursalov* V. M.: A nemzetközi szerződések hatékonyságának feltételei (orosz nyelven) Moszkva, 1957, 123. old.

[22] *Sursalov*, V. M.: A nemzetközi szerződések ha-

E. *van Bogaert*. Törekvései arra irányulnak, hogy e norma egyoldalú alkalmazását elkerülje. Véleményem szerint ezáltal a körülmények alapvető megváltozásának szabálya a szerződés revíziójával válik azonossá. Ld.: Le sens de la clause „rebus sic stantibus" dans le droit du gens, Revue Générale de Droit International Public, 1966, No. 1., 49. old.

[24] Így pl. *Gentzcke*, B. K. monográfiájában: Ausweich- und Katastrophenklauseln im internationalen Wirtschaftsrecht, Göttingen, 1959, 173—177. old. Véleménye szerint az eltérési klauzula célja a clausula rebus sic stantibus pontosítása, meghatározott alkalmazási esetekre tartalmának világos körülhatárolása és ezáltal normába foglalása.

[25] 23)jegyzet, 71. old.

[26] 19) jegyzet, 602. old.

visszalépés és a megszűnés szerződésben meghatározott eseteitől. Itt nyert ismereteink teljes egészében alkalmazhatók a körülmények alapvető megváltozásának szabálya és a felmondás közötti viszonyra is, kiváltképpen, hogy utóbbi túlnyomórészt szerződéses kikötésként szerepel. Így a bécsi konvenció 54. cikke szerint egy nemzetközi szerződés rendelkezéseivel összhangban felmondással is megszüntethető. Sőt az 56. cikk értelmében lehetséges az egyoldalú és elfogadásra kötelezett akaratnyilatkozat formájában megjelenő felmondás a szerződés kifejezett rendelkezése hiányában is. Ennek mindenesetre előfeltétele, hogy a szerződő felek a felmondás lehetőségét meg kívánták adni, vagy hogy a felmondás joga a szerződés természetéből és olykor a szerződéskötés körülményeiről is következzék.

Szerződéselméleti szempontból érdekes kérdést jelent a bécsi konvenció 56. cikk 1. *a)* pontja, amely a szándék megállapítása esetén lehetővé teszi a felmondást. Először is ez a rendelkezés bizonyos vonatkozásban kiegészíti a 62. cikk 1. pontját, mert míg utóbbi a körülmények előre nem látható megváltozásából indul ki, addig előbbinél a felmondási klauzula hiánya esetére a felmondási szándék szolgál a felmondás lehetőségének alapjául. Itt abból a megfontolásból kell kiindulni, hogy a szerződő feleknek szándékukban áll a felmondás, tekintettel arra, hogy — mégha csak egészen általában is — olyan meghatározott események, tehát változások bekövetkeztével számolnak, amelyek az ilyen jellegű felmondásnál nem feltétlenül bizonyulnak alapvetőnek. Másodszor a felmondással élő szerződő fél az 56. cikk 2. pontja szerint felmondási szándékát legalább tizenkét hónappal korábban köteles tudtuladni. Ezzel kapcsolatban elfogadható az a vélemény, hogy itt nem lehet szó szükséghelyzetről[27]. Harmadszor a felmondás sem mint kifejezett rendelkezés, sem mint szándék, nem zárhatja ki a körülmények alapvető megváltozása szabályának alkalmazását[28]. Kizárás csak azzal kapcsolatban lehetséges, amire a felmondás vonatkozik vagy vonatkozhat. Negyedszer a hallgatólagos felmondásra vonatkozó rendelkezésből következtetni lehet arra, hogy a szerződés stabilitásának nincs abszolút jellege.

A szerződéstől való visszalépésre vagy a szerződés megszűnésére vonatkozó klauzulák adott körülmények között általános fenntartások formájában is létrejöhetnek. Ez a lehetőség indirekt módon levezethető a bécsi konvenció 19. cikk *b)* pontjából. Az államközi szerződéses kapcsolatokban olykor közvetlenül a szerződésekben élnek fenntartásokkal. Példaként említhető a nemzetközi légijáratok átmenő forgalmáról 1944. december 7.-én aláírt egyezmény I. cikkének 5. szakasza, mely szerint: „Mindegyik Szerződő Állam fenntartja magának azt a jogot, hogy megtagadja vagy visszavonja a másik Állam légiközlekedési vállalatának adott hozzájárulást vagy engedélyt, ha nincs meggyőződve arról, hogy a tulajdon túlnyomó többsége vagy a tényleges ellenőrzés a Szerződő Állam állampolgárainak kezében van . . ."[29].

Hasonló jellegű fentartást tartalmaznak az olyan rendelkezések is, mint a stratégiai támadófegyverek időleges korlátozásáról 1972. május 26.-án kötött szovjet—amerikai egyezmény VIII. cikke, amelyben rögzítették a szerződő feleknek azt a jogát, hogy visszalépjenek a szerződéstől, amennyiben rendkívüli körülmények országuk „létfontosságú érdekeit" veszélyeztetik[30].

Ezek a kvázi fenntartások nem cserélendők össze a tulajdonképpeni, valódi fenntartásokkal, amelyek egy szerződés aláírásakor, ratifikációjakor, elfogadásakor, jóváhagyásakor vagy az ahhoz való csatlakozáskor tehetők.

Mindenekelőtt megállapítható, hogy a fenntartás és a körülmények alapvető megváltozásának szabálya között lényeges különbség van: a fenntartás a bécsi konvenció 19. cikke *a)* pontja értelmében a szerződésben kizárható. Így pl. az atomfegyverek Dél-Amerikában történő alkalmazásának tilalmáról, 1967 február 14.-én kötött szerződés 27. cikke kimondja, hogy: „Ehhez a szerződéshez fentartások tétele nem megengedett".[31] Ezzel szemben a körülmények alapvető megváltozásának szabályát nem lehet kizárni, mert ennek alkalmazásáról nem lehet lemondani. Itt azt kell világosan látni, hogy nincs olyan állam, amely önként lemond a jövőbeli változásoknak más államokkal kötött szerződéseire gyakorolt befolyásáról, tekintettel arra, hogy egy ilyen jellegű szerződéses lemondás adott körülmények között elviselhetetlen terhet jelenthet az állam számára, sőt előfordulhat, hogy létét is fenyegetheti. A körülmények alapvető megváltozásának szabálya, az előbb mondottaktól függetlenül is elsőbbséget élvez olyan szerződéses kikötésekkel szemben, amelyekkel a felek az esetleges jövőbeli változásoknak a megkötött szerződésekre gyakorolt hatását kívánják kizárni[32]. Ha ennek a normának a kizárása egy, az államközi szerződéses kapcsolatok szempontjából fontos szerződésben, nevezetesen a bécsi

[27] *Liszitzin,* O. J.: a felmondási határidőből kiindulva, a szükséghelyzet alkalmazását kizárja. Ld.: Treatise and Changed Circumstances (Rebus sic stantibus), American Journal of International Law, 1967, No. 4. 920. old.

[28] *Wengeler,* W. ezzel ellentétes véleményt képvisel: egy felmondás, különösen ha össze van kötve a szerződés revíziójára irányuló tárgyalásokkal, kizárja a clausula rebus sic stantibusra történő hivatkozást. Ld.: Völkerkecht, Bd. I. Berlin (West) 1964, 375. old. Hasonló véleményen van D. Anzilotti is. Lehrbuch des Völkerrechts, Bd. 1., Berlin und Leipzig 1929, 357. old.

[29] 19) jegyzet, 1924. old.

[30] 16) jegyzet, 1362. old.

[31] 16) jegyzet, Bd. 2. 961. old.

[32] Ld. ehhez, ha kissé módosítva is, *Berber,* F. álláspontját, aki szerint egy olyan értelmű ígéret, hogy a fél nem hivatkozik a clausula rebus sic stantibusra, a maga részéről ismét csak a clausulának van alávetve. Lehrbuch des Völkerrechts, Bd. I. München 1960, 462. old.

konvencióban nem is volt lehetséges, akkor ugyanez, egy speciális szerződésben éppen olyan kevéssé lesz lehetséges.

Kiemelendő továbbá, hogy fenntartással a körülmények alapvető megváltozása nemzetközi jogi szabályának hatását a fenntartással nem érintett kérdésekre nem lehet kizárni. A nemzetközi jogi irodalomban[33] a körülmények alapvető megváltozásának szabályát némelykor hallgatólagos fenntartásnak tekintik. Ez a felfogás nyilvánvalóan arra a meghaladott szubjektív elméletre támaszkodik, mely szerint a clausula rebus sic stantibus minden szerződésben bennefoglaltatik; éppen ezért ezt a felfogást el kell utasítani.

A körülmények alapvető megváltozásának szabálya megkülönböztetendő továbbá a szerződések módosítására (revíziójára) és felülvizsgálatára vonatkozó rendelkezésektől. A szerződő felek érdekeik védelmének figyelembevételével a jövőben is vesznek fel szerződéseikbe módosítást lehetővé tevő rendelkezéseket. E rendelkezéseknek az a feladatuk, hogy az állandóan változó objektív realitáshoz való igazodás céljából lehetővé tegyék a szerződések megváltoztatását és kiegészítését. Néhány szerződés ilyen jellegű rendelkezéseiben kifejezetten figyelemmel vannak a várható változásokra. A Németországról szóló szerződés 10. cikke például kifejti, hogy „az aláíró államok e szerződés és a kiegészítő szerződések rendelkezéseit felülvizsgálják: *b)* minden olyan helyzetben, amikor az összes aláíró állam felfogása szerint az e szerződés hatálybalépésekor fennálló körülményekhez képest alapvető jellegű változások következtek be."[34] Az ilyen jellegű revíziós klauzula és a körülmények alapvető megváltozásának szabálya között azonosság fedezhető fel: mindkét rendelkezés érvényesítésének előfeltétele alapvető változások bekövetkezte. Az itt idézett szerződés 10. cikke egy szerződésben meghatározott revíziós rendelkezés, amellyel a körülmények alapvető megváltozásának objektív jellegű normája nem zárható ki. Ez még fokozottabb mértékben áll azokra a revíziós klauzulákra, amelyek a legkisebb mértékben sem utalnak változásokra. A fent elmondottak fényében nem követhető az a néhány jogász által képviselt álláspont, mely szerint azokra a szerződésekre, amelyek revíziós vagy választottbírósági klauzulát tartalmaznak, semmilyen kiegészítő clausula rebus sic stantibus nem vonatkozhat, mivel az előbbiek amúgy is magukban foglalják az esetleg előforduló lehetséges eseteket[35].

A körülmények alapvető megváltozásának szabálya és a szerződésben meghatározott vagy általában megállapodáson nyugvó revíziós lehetőségek között három vonatkozásban állapítható meg eltérés. Először is a revízió lehetősége a szerződő felek egyetértésén alapszik, mégpedig konkrét szerződéses rendelkezés vagy a felek külön megállapodása formájában. Ezáltal a szerződés revíziója feltételezi a másik fél hozzájárulását. Néhány szerződésben kifejezett utalás történik a másik fél hozzájárulására, mint pl. az 1959. december 1.-i Antarktisz szerződés XII. cikkében. Eszerint a rendelkezés szerint a szerződés mindenkori megváltoztatása vagy kiegészítése „a szerződő felek egyhangú határozatától" függ[36].

Ezzel szemben a körülmények alapvető megváltozásának szabálya alkalmazása során nem követeli meg feltétlenül a másik fél hozzájárulását, mivel ellenkező esetben ennek a normának az államközi szerződéses kapcsolatokban nem lenne létezési jogosultsága. Másodszor a szerződésben meghatározott reviziós rendelkezések a legtöbb esetben közvetlenül kapcsolódnak egy viszonylag átfogó eljárási mechanizmushoz, mint pl. az ipari tulajdon védelmére 1883. március 20.-án kötött Párizsi Uniós Egyezmények 1967. július 14.-i szövege, amely igen aprólékos revíziós rendelkezéseket tartalmaz[37]. Ezzel szemben a körülmények alapvető megváltozásának szabályára történő hivatkozáshoz nincs szükség az ilyen jellegű eljárási szabályok figyelembe vételére. Harmadszor eltérések vannak a következmények tekintetében is. Míg a körülmények alapvető megváltozására történő hivatkozás a szerződés megszűnéséhez, az attól való visszalépéshez, vagy alkalmazásának felfüggesztéséhez vezet, addig a revíziós rendelkezések egyedüli következménye egy szerződéses rendelkezés megváltoztatása, illetve új rendelkezéssel történő felváltása, ami a szerződésnek az új adottságokhoz való hozzáigazítását célozza.

Elhatárolandó továbbá a körülmények alapvető megváltozásának szabálya a szerződés teljesítésének hirtelen lehetetlenülésétől, amit a bécsi konvenció 61. cikke szabályoz. Ennek a rendelkezésnek a lényege abban áll, hogy: a lehetetlenülés „a szerződés végrehajtásához elengedhetetlenül szükséges tárgy tartós eltűnése vagy megsemmisülése folytán következett be."[38] Ez az előfeltétele annak, hogy egy szerződő fél a szerződés teljesítésének lehetetlenülésére, mint a szerződés megszűnésének, az attól való visszalépésnek vagy alkalmazása felfüggesztésének indokára hivatkozhasson.

---

[33] Példaként említhetők: Jogi szakszótár (orosz nyelven) 2. kötet, második kiadás, Moszkva, 1956, 319. old., *Lewin—Kaljusnaja:* Völkerrecht, Lehrbuch, Berlin, 1967, 105. old., *Sauer,* W.: System des Völkerrechts, Bonn, 1952, 389. old. *Fauchille,* F.: Traité de droit international public, Paris, 1926, t. I. 384. old.

[34] 16) jegyzet Teil 2, 555. old.

[35] E nézet védelmezői közül kiemelendők: *Connel,* D. O.: International Law, Vol. I. London 1965, 297. old. és *Fleischhauer,* aki az NSZK képviselője volt a bécsi szerződésjogi konferencián. Álláspontját ld.: United Nations Conference on the Law of Treaties, Second session, Vienna, 9. April—22. May 1969, Official Records, 119. old.

[36] 16) jegyzet, Teil 2. 689. old.

[37] 16 jegyzet, Teil 1. 45. old.

[38] 2) jegyzet 297. old.

A gyakorlatban a konvenció e rendelkezése szempontjából többek között számításba jöhetnek a következő esetek: egy folyó kiszáradása, egy sziget elsüllyedése, egy gát vagy egy erőmű megsemmisülése, feltéve, természetesen hogy ezek a szerződés teljesítéséhez elengedhetetlenek. Valamely terület eltűnésére példaként lehet említeni a Szicíliától 25 mérföldre délre fekvő sziget, Grechema elsüllyedését, ami éppen akkor történt, amikor arról folyt a vita, hogy a sziget mely állam tulajdonát képezi. Egy másik esetben Trinidad közelében süllyedt el egy kis sziget, amelyen pár nappal korábban vonták fel a brit lobogót[39]. Itt nyilvánvalóan olyan esetekről van szó, amikor a szerződés teljesítésének lehetetlenülése abszolút abban az értelemben, hogy a szerződés tárgya megsemmisült és pótlása lehetetlen.

Feltételezhető, hogy az ilyen események általában az „erőhatalom", másszóval valamilyen természeti katasztrófa következményei (orkán, villám, zivatar, szárazság stb.). Az „erőhatalom" intézménye különben számos nemzetközi szerződésben említésre kerül, mégpedig eo nominae vagy közvetett módon, mint „természeti katasztrófa". A parti tengerről és a csatlakozó övezetről 1958. április 29.-én aláírt egyezmény 14. cikk 3. pontja szerint valamely parti állam felségvízein történő békés áthaladás csak akkor foglalja magában a tartózkodást és a horgonyzást, ha „ez a normális hajózáshoz tartozik vagy erőhatalom, illetve tengeri veszély ezt szükségessé teszi."[40] Gyakran történnek utalások nemzetközi szerződésekben „természeti katasztrófákra" vagy „természeti eseményekre", mint pl. az 1868. október 17.-én kötött mannheimi revideált Rajnahajózási Akta 1963. november 20.-i szövegének 9. cikkében[41], az 1936. szeptember 20-án aláírt montreux-i Tengerszoros egyezmény 16. cikkében[42], valamint a Nemzetközi Gabonaegyezmény revíziójáról és kiterjesztéséről 1953. április 13.-án aláírt megállapodás X. cikk 1. pontjában[43]. Ilyen értelmű utalások bilaterális szerződésekben is találhatók, mint pl. az NDK és az NSZK kormányai között a polgári személyek és javak NSZK és Nyugat Berlin közötti tranzitforgalma tárgyában 1971. december 17.-én kötött egyezmény 13. cikk 3. pontjában[44] és az NDK és az NSZK közötti forgalom kérdéseiről 1972. május 26.-án kötött egyezmény 19. cikk 2. pontjában. Utóbbi rendelkezés a szerződésben megállapítottakon kívül pontosan körülírt kivételes esetekben megengedi a más helyeken történő utazásmegszakítást és az útról való letérést, mégpedig olyképpen, hogy kimondja: „Amennyiben szálláshelyek előírásra kerültek, rendkívüli események, mint pl. balesetek, üzemzavarok, megbetegedések vagy természeti katasztrófák bekövetkeztekor... utazásmegszakítás és útról való letérés más, erre alkalmas helyeken is megengedett."[45]

Az itt felsorolt esetekben az „erőhatalom" illetve a „természeti katasztrófa" szerződéses rendelkezés tárgyát képezi. Éppen ezért az érintett szerződő fél nem hivatkozhat a bécsi konvenció 61. cikkére, hanem csak általában az 54. cikkre, valamint ha létezik megfelelő szerződéses kikötés, akkor erre az utóbbira. Ha például a Nemzetközi Gabonaegyezmény revíziójáról és kiterjesztéséről 1953. április 19.-én kötött megállapodás X. cikk 1. pontjában megjelölt rossz termés következik be, akkor a gabonát exportáló országnak nem kell a bécsi konvenció 61. cikkére hivatkoznia. Elegendő, ha az említett Gabonaegyezmény X. cikk 1. pontjára támaszkodva indítványozza a Tanácsnál, hogy „a szóban forgó aratási évre kötelezettségei alól teljes mértékben vagy részben mentesítsék."[46]

Az „erőhatalom" lényegénél fogva a körülmények lényeges megváltozását okozza, miáltal bizonyos hasonlóságok állapíthatók meg a szerződés teljesítésének hirtelen bekövetkező lehetetlenülése és a körülmények alapvető megváltozása között. Mindkettő lényeges változásokra vezethető vissza. Ez az oka annak, hogy az államok gyakorlatában és a nemzetközi választottbíráskodásban gyakran nem tesznek különbséget a két intézmény között. Ez történt a svájci Szövetségi Bíróság 1954. december 22.-én hozott választottbírósági ítéletében is, amellyel Görögország és a svéd Alsing Trading Co. Ltd. nevű társaság közötti ügyben döntött úgy, hogy alapos vizsgálat után egyenlőségjelet tett a clausula rebus sic stantibus elve és a szerződés teljesítésének lehetetlenülése között[47]. Helyesebbnek látszik azonban, ha elválasztjuk egymástól a két intézményt, még akkor is, ha vannak határesetek, amelyeknél a tartalmi átfedések eleve nem zárhatók ki. A megkülönböztetés legfontosabb kritériumának véleményem szerint az tekinthető, hogy míg a körülmények alapvető megváltozása esetén még mindig lehetséges ugyan a szer-

[39] Filippow; 21) jegyzet, 78. old.

[40] 16) jegyzet, Bd. 2. 656. old.

[41] „Amennyiben útközben természeti események vagy más elkerülhetetlen véletlen következtében szükségessé válik a rakomány megváltoztatása, és e célból a zár felnyitása, a hajó kapitányának ezt megelőzően a legközelebbi vámhivatalnokhoz kell fordulnia, és be kell várnia annak tájékoztatását." *Berber*, F. 19. jegyzet, 1503. old.

[42] „Hajókár vagy tengeri veszély esetét kivéve a tengerszorosokban hadihajók nem tartózkodhatnak hosszabb ideig, mint amennyi az áthaladáshoz szükséges." *Berber*, F. 19) jegyzet, 1473. old.

[43] Bundesgestzblatt, 1953. Teil II, Nr. 12, 221. old.

[44] 16) jegyzet, Teil 3., 1280. old.

[45] 16) jegyzet, Teil 3., 1339. old.

[46] 43) jegyzet.

[47] A vita lényege az volt, hogy a háború következtében több évre megszakadt szállítások miatt a szerződő felek kötelezettségeinek fenntartása az 1926. évi szerződés alapján indokolt-e vagy sem. A választottbíróság azt a felfogást tette magáévá, hogy a háború után kialakult új körülmények nem voltak előre láthatók, és hogy ezek a változások az egyik szerződő fél részére lehetetlenné tették kötelezettségeinek további teljesítését. International Law Reports 1956, 633. old. 1954. december 22.-i ítélet.

ződés teljesítése, csak az nem elvárható és értelmetlen, addig a szerződés teljesítésének hirtelen bekövetkező lehetetlenülésekor ugyanez kizárt, még akkor is, ha az egyik szerződő fél kész lenne a további teljesítésre. A különbséget egy elképzelt esettel illusztráljuk. 1973-ban a katasztrófális méreteket öltő aszály mint „erőhatalom" Etiópiában az állatállomány több mint nyolcvan százalékának elhullásához és egy sor kisebb helység megsemmisüléséhez vezetett[48]. Tegyük fel, hogy Etiópia más államokkal szerződést kötött hús szállítására. Etiópia elvileg a katasztrófa után is, amely hangsúlyozzuk, a körülmények előre nem látható alapvető megváltozását jelenti, abban a helyzetben van, hogy szerződéses kötelezettségeit teljesíteni tudja. Csakhogy ebben az esetben saját lakosságának hússal való ellátását veszélyeztetné jelentősen, kiváltképp miután ebben az országban az export leállítása ellenére is éhinség tört ki. Így a szerződés teljesítése Etiópiától nem lenne elvárható és lehetősége nyílna arra, hogy a körülmények alapvető megváltozásának szabályára hivatkozzon. Ezzel szemben az állatállomány teljes megsemmisülése esetén, ami a bécsi konvenció 61. cikke értelmében a szerződés tárgyának megsemmisülését jelenti, a szerződés teljesítése mindenképpen lehetetlen lenne. Ezáltal a szerződés teljesítésének hirtelen lehetetlenülése jön szóba. Elméletileg tehát a körülmények alapvető megváltozása szabályának alkalmazása az aszály sújtotta Szahel övezet államai számára mindenképpen lehetséges.[49]

A bécsi konvenció 61. cikk 1. pontja a szerződés alkalmazásának felfüggesztését írja elő, amennyiben a lehetetlenülés időleges természetű. Feltételezhető, hogy a lehetetlenülésnek ez a speciális esete a szerződés tárgyának lényegével a legszorosabb összefüggésben áll. A szerződés alkalmazásának felfüggesztése pl. Etiópiában, az állatállomány megsemmisülése esetén nem nagyon jöhetne szóba, hiszen éppen a szerződés tárgya veszett el. Lehetséges lenne viszont elekromos energia szállításakor, ha az érintett erőműnek természeti katasztrófa következtében bizonyos időre fel kell hagynia az energia előállításával. Az „erőhatalom" okozta károk felszámolása után viszont az elektromos energia további szállítása és ezáltal a szállítási szerződés teljesítése lehetséges lenne.

Befejezésül ismételten utalni kell arra, hogy a körülmények alapvető megváltozásának szabálya nem csodaszer, amellyel meg lehet szüntetni fennálló szerződéseket. Sokkal inkább egyike az e célból rendelkezésre álló számos lehetőségnek. Alkalmazása semmi esetre sem veszélyeztetheti vagy zavarhatja a nemzetközi békés együttműködést.

Terz, Panos

[48] Archiw der Gegenwart, 1973. október 24—26. 1870. old.

[49] A Szahel övezetében fellépett aszály, mint „erőhatalom" lényeges mértékben hozzájárult a katasztrófa sújtotta országokban bekövetkezett belpolitikai változásokhoz. Erről tanúskodik néhány korrupt és tehetségtelen kormány bukása. Archiv der Gegenwart 1974, Nr. 17, 1863. old.

SZEMLE

Az emberi jogok védelme a Legfelsőbb Bíróság polgári ítélkezési gyakorlatában*

Szabó Imre akadémikus „Az emberi jogok dokumentumokban" című összeállítás bevezetőjében különbséget tesz az emberi jogok mint a nemzetközi jog intézménye és az alapvető állampolgári jogok, mint az alkotmányjog intézménye között. Az emberi jogok fogalmát tehát ilyen kettős értelemben használja. Feladatom az, hogy a polgári ítélkezési gyakorlatban az emberi jogok tételes jogi biztosítékainak érvényesülését értékeljem. Nyilvánvaló tehát, hogy az emberi jogokkal mint alapvető állampolgári jogokkal kell foglalkoznom. Vizsgálódásom közülük is csak azokra terjed ki, amelyeknek polgári jogi vetületük van.

Polgári Törvénykönyvünk bevezető rendelkezései alapelvként emelik ki az állampolgárok személyhez fűződő jogainak és törvényes érdekeinek védelmét, valamint az őket megillető jogok szabad gyakorlatának biztosítását. Ezek az elvek a kódex és az azt kiegészítő más jogszabályok tételes rendelkezéseiben két irányban jutnak kifejezésre. Egyrészt védik az állampolgár jogait az állami szervek törvénysértő intézkedéseivel szemben, másrészt egyéb vonatkozásban is biztosítják az alapvető állampolgári jogok érvényesülését. A polgári ítélkezési gyakorlatnak tehát széles körű lehetősége van arra, hogy ezeket az alkotmányjogi intézményeket a polgári jog eszközeivel és módszereivel messzemenő védelemben részesítse.

1. Az állami szervek működésének törvényességét az említett értelemben két jogintézmény is elősegíti.

a) A Polgári Törvénykönyv 349. §-a határozza meg az államigazgatási jogkörben okozott kárért fennálló felelősség feltételeit. E rendelkezés elsődleges feladatának az államigazgatás zavartalan működésének biztosítását tartotta és ezért a kártérítési igény érvényesítését szigorú feltételekhez kötötte. Úgyszólván csak kivételes esetekben

* A Legfelsőbb Bíróság és a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete által rendezett vitaülésen elhangzott felszólalás (Szerk.).

ad módot arra, hogy az állampolgár a jogellenes államigazgatási intézkedéssel okozott kárért kártérítést kapjon. Emiatt alig érvényesülhet a kártérítési szankció preventív hatása. Az államigazgatási szervek a fegyelmi felelősségrevonás elmulasztásával a felelősséget elkerülhetik, ami nem kedvez sem az állami fegyelem megszilárdításának, sem pedig az államigazgatási munka színvonalának. Ezért általánossá vált a követelés a törvényben meghatározott feltételek szigorának enyhítésére. Különösen előtérbe kerül ez a követelmény az új tanácstörvény, valamint az új ügyészi és bírósági törvény hatályba lépése után. Ezek a jogszabályok központi feladatnak tekintik az államigazgatási és a bírósági munka törvényességének megszilárdítását, az eljárás egyszerűsítését, gyorsítását és általában annak az elvnek a valóra váltását, hogy a hatósági eljárás az ügyfelek törvényes érdekeit szolgálja.

Mint ismeretes az említett rendelkezés felülvizsgálata folyik és módosítása a közeljövőben várható.

A bírósági gyakorlat hamarosan felismerte a jogérvényesítés nehézségeit, és a jogfejlesztés eszközeivel is igyekezett a törvényben meghatározott feltételek szigorát enyhíteni. Ebben az irányban hatott a Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiumának 42. számú állásfoglalása, amely az államigazgatási jogkörben okozott kár fogalmának értelmezésével szűkíti a jogszabályban meghatározott korlátozások alkalmazásának körét. Az állásfoglalás többek között kiemeli: nem államigazgatási jellegű az a tevékenység, amely kapcsolatos ugyan az államigazgatási szervek működésével, de nem jelenti a közhatalom gyakorlását. Nem ilyen például az államigazgatási szerv belső gazdasági és technikai szükségletének kielégítése körébe tartozó intézkedés, de nem tartoznak ide azok az intézkedések sem, amelyek az állampolgárok szükségleteinek közvetlen kielégítését szolgálják. A Legfelsőbb Bíróság másodfokú és törvényességi óvás alapján hozott határozatai az állampolgári jogok védelmében konkretizálják és továbbfejlesztik az állásfoglalásban kifejtett általános jogszabályértelmezési elveket. A Legfelsőbb Bíróság például korábbi állásfoglalásának felülvizsgálatával több határozatában is kimondotta: a munkáltatónak az a ténykedése, hogy a munkavállalójáról más részére véleményt nyilvánít, nem tekinthető a közhatalom gyakorlása során kifejtett szervező, intézkedő tevékenységnek, de nem minősül munkajogi ténykedésnek sem. Az ebből eredő vita tehát nem munkajogi vita, hanem olyan polgári jogi vita, amely a személyhez fűződő jogok védelmével kapcsolatos, ezért ezt a vitát a személyhez fűződő jogok védelmére vonatkozó szabályok szerint kell eldönteni, és a valóságnak meg nem felelő véleménnyel okozott kár megtérítésére nem a Polgári Törvénykönyv említett 349. §-át, hanem az általános felelősségi szabályokat kell alkalmazni.

Több határozatában kimondotta a Legfelsőbb Bíróság azt is, hogy nem alkalmazható az említett rendelkezés az államigazgatási szerv által állampolgár részére jogszabály alapján ellenszolgáltatás fejében végzett szolgáltatással összefüggő felelősségre (Pl. a földhivatal által teljesített földmérés esetében). Nem vonatkozik az idézett szabály a hatósági letét elveszéséből, megrongálódásából keletkező felelősségre sem.

b) Az állami szervek működésének törvényességét, és az állampolgár alkotmányos jogainak védelmét van hivatva biztosítani az államigazgatási eljárásról szóló 1957. évi IV. tv. 56. §-a is. Ez a jogszabály széles körben teszi lehetővé az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatát. A különböző jogszabályokkal továbbfejlesztett ez a jogintézmény nem polgári jogi jellegű ugyan, a hatásköri rendezésnél fogva mégis a polgári ítélkezés körébe vonható. Különösen fontos a lakások és a különböző vagyontárgyak igénybevételét elrendelő, valamint az adó és az illeték kivetésének jogalapja tárgyában rendelkező jogerős államigazgatási határozatok megtámadásának lehetősége. A Legfelsőbb Bíróság az idevonatkozó jogszabályok értelmezésével következetesen arra törekszik, hogy minél szélesebb körben lehetőség legyen az államigazgatási határozat törvényességének érdemi bírósági megvizsgálására. Megtámadhatónak tartja pl. az olyan lakásügyi államigazgatási határozatot, amely bármilyen jogcímen elvonja a tanácsi bérlakás bérlőjétől lakása egy részének használatát. Ugyancsak megtámadhatónak tartja az államigazgatási határozatot, ha az tartalmában ingatlan tulajdonjogának elvonására irányul, és külön jogszabály a bírósági felülvizsgálatot kifejezetten nem zárja ki. Pénzügyi jogi kérdésekben a kivetés jogalapjának meghatározásával igyekszik a bírósági hatáskör biztosítását előmozdítani, és az államigazgatási határozat törvényességét érdemben vizsgálni.

2. A hagyományos értelemben felfogott állampolgári alapjogok védelmének legkifejezőbb polgári jogi eszközei a személyhez fűződő jogok védelme, és megértésének szankciói.

A Polgári Törvénykönyv ezzel kapcsolatos rendelkezéseinek alkalmazására viszonylag ritkán kerül sor. Az állampolgárok legtöbbször kegyeleti joguk megsértése miatt panaszkodnak, és a szellemi alkotással összefüggő vagyoni igényeikkel, főleg hasznosítási szerződésből származó követeléseikkel fordulnak a bírósághoz.

Ennek okát sokan abban látják, hogy a személyhez fűződő jogok meghatározása túl általános, és a törvényben biztosított szankciók sem elég hatékonyak. Ezért a Polgári Törvénykönyv most folyó általános felülvizsgálatának egyik célja a személyhez fűződő jogok védelmének konkrétabb megfogalmazása, és a jogsértés szankcióinak a szigorítása.

Véleményem szerint annak okát, hogy az állampolgárok ilyen igényekkel ritkán fordulnak bírósághoz, egészen másban kell keresni. Minél elvontabb, minél általánosabb ugyanis a jogszabályban meghatározott tényállás, annál több lehetősége van a bíróságnak arra, hogy a törvény rendelkezéseit a gyakorlatban felmerülő több tényállásra alkalmazza, és ezzel a jogvédelmet szélesítse.

Az igazi ok kettős. Az egyik ok az, hogy társadalmunkban olyan légkör uralkodik, amelyben egyszerűen nincs mód a hagyományos állampolgári alapjogok legtöbbjének a megsértésére. Aligha képzelhető el az állampolgárok olyan hátrányos megkülönböztetése nemük, nemzetségük vagy felekezetük sze-

rint, továbbá a lelkiismereti szabadság olyan sérelme, amely polgári per útján lenne orvosolható. Más jogok, mint pl. a személyes szabadság korlátozása, a testi épség, a levéltitok megsértése esetén más jogágak, elsősorban a büntető jog és az államigazgatási jog védelmét veszik igénybe. A Legfelsőbb Bíróság ezzel kapcsolatban kimondotta, hogy a személyhez fűződő jogok megsértésének polgári jogi szankciói akkor is alkalmazhatók, ha a sérelmet szenvedő fél más jogágakban biztosított védelmet is igénybe vesz pl. büntető vagy szabálysértési eljárást is kezdeményez.

Mindettől eltekintve csak helyeselni lehet az olyan kodifikációs törekvéseket, amelyek az alapvető állampolgári jogok védelmének megszilárdítására irányulnak. Hasznos lehet tehát a védelem feltételeinek konkrétabb meghatározása, és a jogsértés következményeinek szigorítása is. Az új rendelkezések megfogalmazásánál azonban ügyelni kell arra, nehogy a tényállások konkretizálása szűkítse a védelem körét.

A tudományos technikai forradalom olyan új eszközöket teremt, amelyeknek felhasználása érinti az alapvető állampolgári jogokat, ezért azok fokozott védelmére van szükség. A Polgári Törvénykönyv hatályos rendelkezéseiben is találunk erre utalást. Erre céloz az, hogy a törvény a személyhez fűződő jogok megsértésének tekinti a más képmásával, hangfelvételével való visszaélést. A fokozott védelmet lehetővé teszi a szellemi alkotásokhoz fűződő személyi jogok: a szerzői, a találmányi és az újítói jog, valamint a védjegy új, korszerű szabályozása.

Szerzői jogi törvényünk többek között külön fejezetben rendelkezik az előadó művészetben kifejeződő szellemi alkotás védelméről. A gyakorlatban ezzel kapcsolatban felmerül az a kérdés, hogy sérti-e az előadó művész személyhez fűződő jogát, az úgynevezett playback módszer. Ennek lényege az, hogy filmfelvételeknél külön rögzítik az előadó művész hangját és játékát. A televízió az említett technikai módszer alapján bevezette azt a gyakorlatot is, hogy zenés színjátékok, operák vetítésénél prózai színészeket alkalmaz, az énekhangot pedig az énekes hanglemezéről közvetíti, vagy az énekes hangját külön rögzíti és játsza le. A játék és az énekhang ilyen különválasztása azt a látszatot kelti, mintha a prózai színész énekelne. A Legfelsőbb Bíróság kimondotta, hogy ehhez az énekes hozzájárulása akkor is szükséges, ha a közvetítés során feltüntetik: kinek az énekhangját használták fel az előadáshoz. Ennek a döntésnek azért van kiemelkedő jelentősége, mert általában kifejezésre juttatja a Legfelsőbb Bíróságnak azt az álláspontját, hogy a különböző technikai eszközöket és módszereket csak az alapvető állampolgári jogok tiszteletben tartásával lehet alkalmazni. A technika alkalmazása tehát nem megengedett, ha Alkotmányban biztosított állampolgári jogot sért. Ez vonatkozik a számítástechnikára, az úgynevezett kompjuterek alkalmazására is, de minden más technikai eszközre. A Legfelsőbb Bíróság ezzel választ kívánt adni arra a gyakran felvetődő kérdésre, hogy a technika fejlődésének jelenlegi szakaszában fenntartható-e az emberi jogok védelmének hagyományos rendszere.

Az állampolgári alapjogok védelmének sajátos polgári jogi módszere a sajtóhelyreigazítási eljárás. A Polgári Perrendtartás harmadik novellája tovább erősítette ennek a jogintézménynek a hatékonyságát, amikor az eljárást első fokon a megyei bíróság hatáskörébe utalta. Ezzel módot adott a Legfelsőbb Bíróságnak arra, hogy a másodfokú eljárásban hozott határozataival közvetlenül is érvényre juttassa álláspontját és rövid úton biztosítsa az ítélkezés egységességét. Fontos ez a hatásköri rendezés azért is, mert elhárítja a helyi befolyás érvényesülésének a látszatát és ezzel növeli az állampolgárokban a bírósági határozatokba vetett bizalmat.

A Legfelsőbb Bíróság élt is az említett lehetőségekkel és számos határozatában adott iránymutatást az állampolgárok és jogi személyek törvényes jogainak fokozott védelmére.

Az Elnökségi Tanács egyik határozatában hangsúlyozza: „a sajtóhelyreigazítás alapvető célja, hogy védelmet nyújtson bármely állampolgár vagy szervezet részére az őket érintő és számukra sérelmet jelentő valótlan tartalmú sajtóközleményekkel szemben, a sajtót tárgyilagos, a valóságot hűen tükröző közlésre, mások jogos érdekeinek és az emberi méltóságnak a tiszteletben tartására késztesse."

Kimondotta a Legfelsőbb Bíróság többek között azt is, hogy a sajtóhelyreigazításnak alapja szépirodalmi közlemény is lehet. Helye van helyreigazításnak az olyan sajtó közleménnyel szemben is, amely híven közli más személy valótlan tényállítást tartalmazó nyilatkozatát. Nincs jelentősége a felelősség szempontjából annak, hogy a támadott cikket kinek, mely szervnek a tájékoztatása alapján tették közzé, illetőleg, hogy az abban közölt híranyagot ki bocsátotta a lap rendelkezésére. Értékítélet helyreigazításának nincs ugyan helye, helyreigazítható azonban az olyan tényállítás, amelyet értékítéletbe burkoltan fejeznek ki. Nem mellőzhető a helyreigazítás elrendelése azon az alapon, hogy a közlemény valótlan tartalmú része a cikk lényeges mondanivalójához képest nem jelentős. Nem vizsgálható a védelemre érdemesség sem, tehát bűncselekmény elkövetője vagy más olyan személy is kérhet helyreigazítást, aki kifogásolható magatartást tanúsít, ha a sajtó olyan tényeket is közöl róla, amelyek nem felelnek meg a valóságnak.

A vizsgált témakörben még számos más olyan határozatot és állásfoglalást lehetne ismertetni, amelyben a Legfelsőbb Bíróság kifejezésre juttatta az alapvető emberi jogok védelmének jelentőségét. Ez a rövid megemlékezés azonban nem ad lehetőséget mindazoknak a jogintézményeknek az elemzésére és értékelésére, amelyekkel polgári jogunk az alapvető állampolgári jogokat védi. Az ismertetett néhány jogintézmény és a rájuk vonatkozó jogalkalmazási gyakorlat vázlatos áttekintése is igazolja azonban, hogy a Legfelsőbb Bíróság következetesen érvényt szerez az Alkotmányban biztosított és a polgári jogi eszközökkel is védett alapvető állampolgári jogoknak.

Benedek Károly

JOGIRODALOM
JOGÉLET

*Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig.**

A mai magyar társadalomtudomány fő célkitűzései közé tartozik a magyar közigazgatásnak tudományos elmélyültséggel való tanulmányozása, új problémák felvetése, teljesebb, eredményesebb közigazgatási rendszer kidolgozása. Ennek a kutatásnak elengedhetetlen, fontos része a kérdés történelmi megvilágítása, az elmúlt közigazgatási rendszerek, gyakorlat és elmélet, a reformkísérletek és az azok körül lezajlott viták gondos elemzése.

A magyar közigazgatás történetéről igen sok kisebb, vegyes értékű részlettanulmány készült, amelyekről a szerző gondosan beszámol, de eddig csak egy átfogó feladatokat maga elé tűző mű, *Ember* Győző nagy munkája az újkori magyar közigazgatás történetéről, Mohácstól a török kiűzéséig (Bp. 1946). Ezt a kitűnő munkát annak idején bíráltuk tartalmának egyenetlenségei miatt, de kétségtelen, hogy az addigi kutatásokat áttekintően összefoglalta, számot vetve nem csak az addig mások által elért eredményekkel, és a szerző saját kutatásaival, de becsületesen beismerve a fehér foltokat is, mit nem ismerünk belőle. A Mohács előtti közigazgatástörténetnek ilyen átfogó feldolgozása nem született meg. Nagyra értékeljük Szilágyi Lorándnak a kir. kancellária 1458 és 1526 közötti államkormányzati szerepéről (Bp. 1930) c. művét, ugyanígy Holub Józsefnek, Zala megye helytörténetébe bújtatott összefoglalását a középkori megyei igazgatásról (Pécs 1927), Bónis legújabban megjelent műveit a jogtudó értelmiségről, de mindez csak együttvéve teszi ki, a középkori közigazgatás történetét, melynek szintézisét még hiányoljuk.

Sajnos Ember Győző nagy művének nemcsak az előzményei hiányoznak, eddig a folytatása is. Ember Győzőtől, aki annyira otthon van a késői feudális kormányszervek iratanyagában, 30 éve hiába várjuk, hogy munkáját folytassa, bemutassa a feudális közigazgatást a feudalizmus végéig. Nagy segítséget adott a kutatóknak a Helytartótanács ügyintézésének történetéről írt munkája (1950), de ez még a Helytartótanács közigazgatási tevékenységének is csak egy töredékét dolgozza fel.

A szerző vállalkozik arra, hogy a fonalat ott vegye fel, ahol Ember Győző abbahagyta, és a magyar közigazgatás történetét a Helytartótanács megalakulásától vázolja.

A szerző tulajdonképpeni témája azonban, különösen kedves kutatási területe a magyar polgári kor közigazgatása. A késő feudális közigazgatásnak mindössze 47 oldalt szentel, ez a fejezet — mint maga is beismeri — inkább bevezetés a polgári közigazgatás történetéhez, mint Ember Győző munkájának folytatása. E fejezetben is van eredeti forráskutatás, hivatkozik megyei, helytartótanácsi, kancelláriai iratokra is, de egészében inkább ügyes összefoglalása az eddigi kutatások részeredményeinek, nem pedig új kutatások szintézise. Új szempontjai vannak a hivatásos közszolgálat kialakulása és a hivatali működési formák újjáalakulása tekintetében. Kár, hogy a szerző a nagy munka elkészítésekor még nem ismerhette Hajdu Lajosnak II. József igazgatási reformjairól írt doktori disszertációját, és nem használta ugyancsak Hajdunak II. József megyei reformjairól a Tolna megyei Tanulmányokban megjelent művét. Pedig egyebekben nagy gondot fordít arra, hogy a legújabb kutatások eredményeit is értékesítse, így Varga Endrének a m. kir. Kuria történetéről írt művét és Kállay István várostörténeti dolgozatait.

A feudális közigazgatás vázlatos rajza elsősorban kiindulópont, melynek átalakítására, megreformálására, új intézmények létesítésére törekedtek. A könyv érdemi mondanivalója e reformtörekvések története. Ezeket nagyjából időrendben mutatja be, az időrendtől csak akkor tér el, ha valamely szakigazgatási téma hosszabb idő áttekintését igényli. Pl. a dualizmus korának szakigazgatási rendszerét a területrendezési, az önkormányzat és centralizmus között vívódó helyi igazgatási szervezet egész múlt századi történetének bemutatása után keríti sorra.

Felmerülhetne a kérdés, nem lett volna szakszempontból célszerűbb az egyes nagyobb korszakokon belül inkább témák szerint tárgyalni a közigazgatást fejlesztő terveket és intézkedéseket. Ez az óriási adattömeget alkalmasint áttekinthetőbbé tenné, de nehezebben volna megvilágítható, milyen gazdasági, társadalmi átalakulások, a politikának milyen változásai tették szükségessé az új szervezési kísérleteket, ezek közül melyik miért vált be, vagy bukott meg a gyakorlatban, mert nem felelt meg a termelési viszonyok adta feltételeknek. Ha tehát az időrendi tárgyalást szűkebb térre szorítaná, az igen gazdag anyag feldolgozása kevésbé volna dialektikus, mert kevésbé tűnnének ki a változások valóságos belső okai, és így a könyv céljának kevésbé felelne meg, hisz a könyvnek már a címben is megadott célja a fejlődés figyelemmel kísérése, tehát mikor, milyen célból milyen változtatásokra törekedtek, a törekvésekből mikor és miért lett jogszabály, és ez menynyire vált be a gyakorlatban.

Persze a könyv áttekintését, bármilyen kitűnő tartalommutatója is van, megkönnyítené azoknak, akik valamilyen szak, vagy részlet érvényesülési vonalát keresik, munkájukat egyszerűsítené, ha a vaskos kötethez részletes tárgymutatót függesztett volna, még jobb lett volna egy kettős mutató. Egyik egy egyszerű, de részletes betűsoros mutató, a másik pedig a közigazgatás tárgyi, dogmatikus rendjében mutatná, milyen szabályról vagy tervről hol van szó. Azt hiszem, egy íven elfért volna az egész kettős mutató, és kár, hogy az Akadémiai Nyomda technikai problémái miatt a szerző ilyen mutatót nem közölhetett.

Minthogy a könyv minden fejezete tulajdonképpen egy-egy reformtervvel indul, a szerző nemcsak a létrejött jogszabályokkal, azok hivatalos indokolásával és parlamenti vitáival foglalkozik (az országgyűlési iratok, olykor minisztériumi törvényelőkészítési iratok alapján), hanem felöleli azt a

* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1976. 560 old.

rengeteg tanulmányt, vitairatot is, amely a közigazgatási reformtörekvések körül keletkezett. Egy részük a reform szükségességét kívánja igazolni, bírálva az addig érvényesülő rendszert, más részük ellenzi a terveket és más irányú elgondolásokra törekszik. Ezek között vannak tudományosan megalapozott, jól átgondolt vitairatok, pl. Concha Győző legtöbb cikke, túlnyomó részük nem tudományos értékű, de kitűnően tájékoztat a különböző társadalmi rétegek, sokszor csak érdekcsoportok érveiről és az azok mögött meghúzódó valódi érdekeikről. Ennek a szerteágazó, korban, tudományos színvonalban, gyakorlati átgondoltságban igen különböző értékű roppant vitairodalomnak forráskritikai közlése a dolgozat egyik legfőbb értéke.

Ez a közlés természetesen távolról sem öncélú. Az irodalom ismertetése teszi lehetővé, hogy a szerző ugyan csak egész kivételesen értékeli az egyes megvalósult javaslatokat, vagy érvelést, az egész mű mégis szigorúan kritikai. De ezt a kritikát mesterien alkalmazza, ti. az egykori vitairatokban közölt bírálatot tárja elénk. Ez sokkal elevenebb és reálisabb is, mintha a szerző maga bírálná az intézkedéseket, hisz ebben az esetben óhatatlanul a szerző mai álláspontja, a magyar közigazgatástudomány mai fejlettségének szempontjai érvényesülnének. A szerző eljárása ennél sokkal dialektikusabb, mert a tárgyalt kor igényeit, szükségleteit, kisebb nagyobb csoportok érdekeit mutatja be a kritikában.

Az egykorú irodalom nézeteinek közlése mutatja meg azt is, hogy a megalkotott jogszabályok, az azokban lefektetett elvek hogyan érvényesültek a gyakorlatban. Az újabb és újabb reformokat — néha sikerrel, máskor eredménytelenül — igénylő vitázó cikkek ugyanis mindig abból indulnak ki, hogyan fordították gyakorlattá a jogszabályokat, sokszor igen kíméletlenül fejtik ki, mire vezetett a gyakorlatban egy-egy intézkedés, szabályozás, a „törvényes" visszaéléseknek milyen tömege származott belőle, hogyan hiúsította meg a gyakorlat az eredetileg sokszor liberálisnak szánt, az állampolgári jogokat tiszteletben tartani kívánó intézkedések végrehajtását. E bírálatok, vitairatok szavaival a szerző nagyon hű képet rajzol arról, hogyan hajtották végre a minisztériumok a törvényeket, mi torzult el a jogszabályokból már a miniszteri intézkedésekben, de főleg, hogy alkalmazták a jogszabályokat a helyi érdekeket szem előtt tartó, néha már az eredeti szabályt is averzióval fogadó önkormányzati szervek.

Természetes kívánalom lenne, hogy a jogszabályok alkalmazását a tényleges intézkedések, a főispáni, alispáni, polgármesteri iratok felhasználásával mutassa be. Ez azonban a kutatást évtizedekre elnyújtaná, hisz akták százezreit kellett volna átnézni, még hozzá nem is lett volna elég egy, vagy két törvényhatóságnál, mert a közigazgatási törvények és rendeletek végrehajtása nyilván különbözött az inkább kormánypárti dunántúli és a meglehetősen konzekvensen negyvennyolcas tiszai megyékben. Még hozzá az 1950 előtt iratselejtezések során, amiket a törvényhatóságok saját elgondolásaik szerint végeztek, távolról sem mindig azokat őrizték meg, amelyeket mai kutatómunkánk szempontjából fontosnak tartunk. És ez az egész hosszadalmas és nehéz kutatómunka is csak részbeni eredményre vezetett volna, mert társadalmi szempontból lényeges intézkedések nagyon sokszor élőszóban történtek, aminek nem maradt írásbeli nyoma. Hogy erre csak egyetlen példát említsek, Zala megyében semmi írásbeli nyoma nincs annak, hogy a Horthy-kor országgyűlési választásai idejében a főispán milyen intézkedéseket tett a járási főszolgabíróknál a kormánypárti jelölt megválasztása érdekében. De egy Zalabaksán megbukott kormánypárti jelölt a főispánhoz intézett magánlevélben — szerencsére a levéltárba került a főispán magánlevéltára is — keserű szemrehányásokat tett a lenti főszolgabíró eljárása miatt. Ha nem olyan „mereven objektív", bizonyára sikerült volna a választás. Ez a magánlevél bizonyítja, hogy a főszolgabíró kötelességévé tették a kormánypárti jelölt támogatását, erre a főispán utasította. Mindezt az egykorú újságokból, közigazgatási bírósági panaszok irataiból is tudjuk, de az iktatott iratokban nincs nyoma. Nézetem szerint ez a példa igazolja, hogy a szerző eljárásából, az egykorú bírálatok és vitacikkek alapján jobban megismerjük a közigazgatási jogszabályok gyakorlati alkalmazását, mintha százszámra idézné erről az aktákat.

De még valamire nagyon alkalmasak az egykorú vitacikkek. A vitázók nagyon sokszor érveltek azzal, hogy egyik-másik országban milyen szervezetet létesítettek, illetve a problémát hogyan oldották meg. Az ilyen hivatkozás és érvelés természetes, mert ahol a kapitalista gazdálkodás korábban fejlődésnek indult, mint hazánkban, ott a társadalom is hamarabb alakult át polgári társadalommá, tehát az új szabályok és intézmények bevezetése is előbb vált szükségessé. A vitázóknak más országokkal, más szabályokkal érvelő előadásai persze nem pótolják azt, hogy legalább háttérként vázlatosan ne ismerjük, más európai országokban a mienkkel egyidejűleg vagy néhány évtizeddel korábban milyen közigazgatási szerveket létesítettek, milyen eljárási és egyéb szabályokat vezettek be. Ezt érzi a szerző is, és igyekszik angol, francia, porosz példákat felhozni, pl. a szakigazgatási ágak koordinálása (155. old.), a főispán hatáskörének növelése (233. old.), a közigazgatási bíráskodás előzményei (239. old.), a hatásköri bíráskodás (262. old.), az első világháború végén mindenütt bekövetkezett többé-kevésbé forradalmi átalakulás (303. old.), a racionalizálás (403. old.), a fasizmus (427. old.), az érdekképviseleti rendszer bevezetése (443. old.) tekintetében. Jó lett volna ha más problémáknál is közöl legalább utalásszerűen ilyen összehasonlító anyagot. Többször azonban megelégszik azzal, hogy osztrák példákra hivatkozik (280. és 300. old.). De ennél is érdekesebb, amit viszont a közölt vitacikkek summájából kivehetünk, hogy maguk a vitatkozók milyen külföldi példákat kerestek, illetve kívántak követni. Ebből ugyanis ki lehet elemezni, mennyire voltak európai áttekintésű jogászok a különböző reformok követelői, vagy sokszor nem láttak odább az osztrák és porosz példáknál.

Tartalmilag nem lehet ilyen kurtán összefoglalni, mi a mondanivalója a kötetnek, de nem is ez a célja az ismertetésnek, hanem hogy

felhívja a figyelmet arra, kapitalista kori jogtörténetünk egyik ágának nagyon sok részletre kiterjedő, a részletkutatók számára is hasznos kiindulást biztosító magisztrális szintézise született.

Degré Alajos

---

*Szymczak, T.: Az elnöki intézmény fejlődése a szocialista államjogban**

A mű olyan több éves kutatómunka eredménye, amely elsősorban az európai szocialista országok joganyagára és szakirodalmára támaszkodik, de az elemzés köréből nem hagyja ki azokat az országokat sem, amelyek — mint a Vietnami Demokratikus Köztársaság, a Kínai Népköztársaság és a Kubai Köztársaság — alkotmánya ugyancsak rögzíti az elnöki intézményt, vagy ahhoz igen közelálló szervet. Az elnöki intézmény alkotmányjogi fejlődésének vizsgálata képezi a könyv elsődleges célját, s ennek során nemcsak az intézmények összehasonlító jogi elemzésére, hanem annak megállapítására is sor kerül, hogy milyen terjedelemben jelentkeznek a régebbi jogi formák az elnöki intézmény kialakításában, illetve az intézmény egészének milyen határai vannak.

Az elnöki intézmény e nézőpontból történő elemzésének nagy ismeretelméleti jelentősége is van, s az időrendben egymást követő megoldások vizsgálata különösen fontos. A formai változások mellett az elnöki intézmény lényege is átalakult, alkalmazkodott a szocialista állam új feltételeihez, illetve a szocialista államban már nem alkalmazható jogi megoldásokat elvetették.

A szocialista államok a régebbi elnöki intézmény átvétele mellett, annak kezdettől fogva újszerű szerepet és jelentőséget tulajdonítottak. A szocialista államhatalom egysége abban testesül meg, hogy valamennyi felsőbb szintű állami szerv a parlamentnek tartozik felelősséggel, illetve annak van alárendelve, s ez nemcsak azt jelenti, hogy az elnök a többi központi állami szervvel szoros kapcsolatban tevékenykedik, hanem azt is, hogy az elnököt a parlament nevezi ki és annak tartozik felelősséggel.

Az elnök parlamenttel kapcsolatos alárendeltségének terjedelmét egyébként a kinevezésére és visszahívására vonatkozó alkotmányos rendelkezések határozzák meg. Mindez tehát azt az állítást támasztja alá, hogy az elnöknek az állami szervek rendszerében játszott szerepét egyrészről a legfelsőbb képviseleti testületnek (amely egyben a legmagasabb állami szerv is) való egyértelmű alárendeltség, másrészről pedig a vezető állami szervvel való szoros együttműködés determinálja.

A szocialista elnök hivatala (Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia hatályos alkotmányának értelmében) többé már nem jelent egyfajta, parlamentáris örökségként továbbélő, járulékos és időleges intézményt, hanem egy olyan tökéletesen kifejlesztett szervet, az egyes államok sajátos feltételeihez alkalmazkodott hivatalt, amelynek egyértelműen meghatározott helye van az államszervezetben. Itt a szocialista rendszeren belül létező olyan állandó intézményről van szó, amely rendkívüli alkalmazkodó képességet árult el a fejlődés egymást követő szakszainak sajátos feltételei közepette, holott ezek a változások időközönként igen mélyrehatóak voltak.

Az átalakulás mélységét jól példázza az elnökségi jellegű vezető szerv és az elnöki hivatal párhuzamos koegzisztenciája, holott régebben a kollektív elnöki testület létét az elnök által képviselt egyszemélyi szervvel összeegyeztethetetlennek tartották.

Az elnöki hatalom a szocialista államban nem csorbítja a legfőbb népképviseleti szerv főhatalmi jellegét, mivel annak terjedelmét az elnöknek a legfelsőbb állami szervek rendszerén belül játszott szerepe pontosan meghatározta. Az állam vezető szervei együttesen meghatározzák azt az optimális keretet, amelyen belül az elnöki jogok és kötelezettségek érvényesülnek, ennélfogva a szocialista és a kapitalista államokban az elnöki hatáskör összehasonlítása csupán formális jelentőségű lehet, mivel például a jól ismert parlamentáris kabineti rendszer alapelveitől eltérően a szocialista országokban az államelnök világosan és egyértelműen definiált funkciókat gyakorol.

Az elnök a megszabott alkotmányos keretek között — személyes tekintélyének és politikai helyzetének megfelelően — jelentős befolyást gyakorol az államapparátus működésére.

A múltban illetve a jelenben több szocialista országban az elnöki intézmény keretében az elnöki hatalom a legfelsőbb pártvezetői funkciók gyakorlásával összefonódva jelentkezik. Az intézmény 30 éves története ezen kívül azt is mutatja, hogy az egyes sajátos funkciók időnként eltűntek, vagy azért, mert azokat nem gyakorolták, vagy pedig azért, mert azokat más szervekre (az államtanácsra vagy a minisztertanácsra) ruházták át.

A történeti tények azt mutatják, hogy ahol az elnöki intézményt korábban is ismerték, és annak komoly hagyománya volt, mint például Csehszlovákiában, az nem párosult különösebb előjogokkal, hanem hasonlított a parlamentáris kabineti rendszer elnöki modelljéhez. Ott viszont, ahol az elnöki hivatal meghonosítására később került sor, például a szocialista rendszer alapjainak lerakása után, mint Jugoszláviában, vagy a fejlett szocializmus időszakában, mint Romániában — az elnök helyzete lényegesen erősebbé vált. Ebben az esetben az elnök valóban az állam „feje", akinek kezében mindazok az eszközök összpontosulnak, amelyek a többi állami szerv tevékenységének koordinálását lehetővé teszik, de elsősorban az elnökségi jellegű kollektív szerv és a kormány működésének harmónikus összhangját biztosítják.

Az elnök egyébként ebben az utóbbi esetben teljes politikai és erkölcsi (esetleg törvényes) felelősséggel tartozik az állam teljes végrehajtó hatalmi politikájáért.

A mű első fejezetét a szerző az elnök alkotmányos helyzetének leírására használja fel, s ennek során az elnöki hivatal fontosságát és hasznosságát érintő kérdéseket elemzi a szocialista rendszer vo-

---

* Ewolucja instytucji prezydenta w socjalistycznym prawie panstwowym. Łódz, 1976. Ossolineum. 180 old.

natkozásában, majd az elnök jogi és politikai helyzetét vizsgálja, a szocialista állam központi szerveinek rendszerében, illetve az elnöki felelősség problémáival foglalkozik.

A második fejezetben az elnökválasztás alapelveire és eljárására vonatkozó kérdések kerülnek sorra, az elnökjelölt politikai rátermettségének és személyes tulajdonságainak jellemzői, a kiválasztás korlátai, az elnök hivatali megbízatásának időtartama, valamint a visszahívás problémaköre.

A könyv harmadik fejezetében az elnöki hatalomra vonatkozó kérdésekről van szó, s ezeknek tárgyalása során a szerző utal az elnöki hatalmi előjogok osztályozására vonatkozó különféle módszerekre is.

Az elnök hatalmi kiváltságainak mértékét függetlenségének foka, illetve a vezető szervekhez való viszonyának jellege alapján ítéljük meg. Ez a módszer egyébként lehetőséget nyújt az intézmény szocialista viszonyok közötti fejlődési irányzatainak bemutatására is, s ennek során a következő jogosítványok problémáinak elemzésére kerül sor: a legfelsőbb képviseleti testület ülésszakainak összehívása, megnyitása, elnapolása és berekesztése, valamint e szervek elnökeivel való közvetlen kapcsolattartás formái; az elnök szerepe a törvények aláírása és kiadása terén, valamint saját jogi aktusainak elemzése; az elnökségi típusú legfelsőbb szerv és az elnök közötti viszony (kapcsolat a Szejm elnöksége, az Államtanács stb. és az elnök között), illetve a fő végrehajtó szervek, a Minisztertanács kapcsolata az elnökkel.

A két utolsó fejezet az elnöki hatalomnak azzal a részével foglalkozik, amely az állam külső képviseletével kapcsolatos (például más országok diplomáciai képviselőit megbízó vagy visszahívó levelek átvétele), továbbá olyan jogosítványok gyakorlásával, mint a nemzetközi szerződések és egyezmények ratifikálása, az egyéni kegyelmezési jog gyakorlása, valamint a fegyveres erők főparancsnoki tisztének betöltése.

Az elnöki hivatalnak a szocialista állam legfelsőbb szervei rendszerében elfoglalt jogi és politikai helyzetét, valamint az intézmény eredetét elemezve a következő következtetésekre juthatunk: — az elnöki intézmény a jelenkori szocialista államban teljes mértékben egybevág annak az országnak a feltételeivel, amelyben kifejlődött és funkcionál, s meg tud birkózni azokkal a feladatokkal, melyek más országokban az elnökségi hatalmat gyakorló szervekre hárulnak.

Az elnöki intézmény egyes országokban, mint Lengyelország, NDK, Csehszlovákia, régi alkotmányjogi intézményeken alapuló, hagyományos forrásokból táplálkozik, míg másokban, mint Magyarország, Jugoszlávia és Románia, ez az intézmény csak a szocialista állam alkotmányos gyakorlatában kezdte meg működését.

A szocialista elnöki intézmény rendkívüli alkalmazkodó képességet árul el az egyes országok sajátos feltételeivel kapcsolatban, ezért megjelenési formái tekintetében igen változatos képet mutat, és a szocialista viszonyokban végbemenő változásoknak megfelelő valamennyi átalakulás tükröződik benne. Az egyes szocialista országok (Jugoszlávia, Románia) elnöki intézményének kialakítására ható, tradicionális és történelmi tényezők mellett egyéb olyan meghatározók is kiemelhetők, mint az ország belső átformálódása, illetve az állam nemzetközi helyzetében beállott változások. Ennek egyik példája a Románia legfelsőbb szerveinek rendszerében végbement változás. Az Államtanács elnöke olyan intézménnyé formálódott, amely jelentős önállósággal rendelkezik, egyúttal egy elnöki típusú szervnek, az Államtanácsnak elnökletét is ellátja. Ez az átalakulás egyébként nem támaszkodott olyan tradicionális alapokra, mint az a forradalom utáni első esztendőkben Csehszlovákiában és Lengyelországban történt.

Az elnöki intézmény végső soron a szocialista állam más szerveivel azonos fontossággal bír. Helyzetét a szocialista állami szervek rendszerében a következők határozzák meg: *a)* a legfelsőbb államhatalmi szervnek — a legfelsőbb képviseleti testületnek való egyértelmű alárendeltség, amely a kapitalista országokkal történő összehasonlításban az alapvető jogi-politikai különbséget jelenti, valamint *b)* az elnök és a legfelsőbb állami szervek széles körű kapcsolata és kooperációja.

Az elnök és az elnöki típusú legfelsőbb testület funkciói igen változatos formákban kombinálódnak, szélső esetben a legfelsőbb testület szoros elnöki irányítás alatt tevékenykedik. Ugyancsak megerősödött az elnöknek a kormány tevékenységére gyakorolt befolyása is.

Az állami szervek elfogadott szocialista rendszerével összhangban, az elnök hivatala egyike az államgépezet szerveinek, amelynek funkciói esetenként kapcsolódhatnak az elnöki típusú legfelsőbb szervével, mint például Románia Államtanácsa esetében, más országok (Lengyelország, Magyarország, NDK) esetében a funkciók együttesen jelentkeznek, míg Csehszlovákia és Jugoszlávia esetében az elnöki típusú legfelsőbb testület az államfő vonatkozásában továbbra is egyfajta végrehajtó szerv maradt.

Az államelnöki funkció és a kommunista párt első titkárának tiszte közötti személyi kapcsolat Jugoszláviában az idők folyamán egyre jobban előtérbe került. A két funkció egy kézben tartásának igénye egyrészt az alkotmányos gyakorlatból, másrészt a nemzetközi kapcsolatok kiszélesedéséből eredt. Ez utóbbi különös hangsúllyal követelte meg egy olyan szerv létezését, amely az állam hivatalos képviseletére hivatott, s egyúttal arra is rá kell mutatni, hogy a párt vezetőjének elnöki kinevezése annak az irányzatnak az eredménye volt, amely a politikai és alkotmányos struktúra egységesítését tűzte ki céljául, az állam hivatalos képviseletének rendkívül fontos területén.

Az elnöki hivatalra vonatkozó legtöbb megállapítás helytálló az elnöki típusú legfelsőbb testületek elnökeire is, ezért a műben elemzett folyamatokból levont következtetések nemcsak kizárólag a szocialista állam elnöki intézménye vonatkozásában értékesek.

A figyelemreméltó, alapos elemzést adó művet a bőséges jegyzetanyag hasznosan egészíti ki.

Sprém István

„A szocialista vállalat" kormányszinten kiemelt kutatási főirány keretében folyó jogi munkákról

„A szocialista vállalat" kormányszinten kiemelt kutatási főirány első, 1972—1975. év közötti középtávú tervében az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete a főirány 1. számú „társadalmi tulajdon és a szocialista vállalat" című irányához kapcsolódott és önálló témakörfelelős volt „Vállalatirányítás és a vállalatok jogi helyzete" címmel.

E munka keretében az Intézet részben a szocialista, illetve kapitalista országok vállalatirányítási és vállalati gazdálkodási joga alapvető ismérveinek feltárását kezdte meg, részben széles körű tényvizsgálatot folytatott a magyar vállalatirányítás és a vállalatok jogi kapcsolat rendszere vonatkozásában. E második témakörben vizsgálta a funkcionális gazdaságirányítási szervek vállalatirányításának specifikumait (pl. tervezés, beruházás, ár, munkaügy, jövedelemszabályozás), az ágazati minisztériumok ágazat irányító és vállalatfelügyeleti tevékenységének tartalmát, a tanácsi vállalatfelügyelet és regionális irányítás sajátosságait, a vállalati önállóság jogilag szabályozott megnyilvánulási módjait, a vállalatok kapcsolatait a különböző gazdaságirányító szervekkel. Elemezte a vállalatok különböző típusait, így az állami vállalatok körében a nagyvállalatok, trösztök sajátosságait, a közművek jogállását, a vállalatszerűen gazdálkodó intézetek kérdéseit stb. Kiterjedt vizsgálat folyt a szövetkezetek körében, a szövetkezetek és gazdaságirányító szervek kapcsolatait illetően a szövetkezeti vállalatszerű gazdálkodás vonatkozásában. Nagy gondot fordított a vizsgálat a vállalati társulások, egyesülések, közös vállalatok kérdésére, mind az állami, mind a szövetkezeti szektorban, valamint a nemzetközi társulások tekintetében is.

A vizsgálatokat az Állam- és Jogtudományi Intézet Polgári Jogi Főosztálya általában saját maga szervezte és bonyolította le két téma kivételével. A mezőgazdasági és a szövetkezeti kutatásokat az ELTE Jogi Karának Mezőgazdasági Tanszéke, a tanácsi kutatásokat pedig a Tanácsigazgatási és Szervezési Intézete bonyolította le az intézet megbízásából.

Az 1972—1975-ben végzett kutatómunka eredményeit 1976-ban végtanulmánykötetekben foglalta az Intézet össze. A végtanulmány I. kötete a burzsoá állami gazdaságirányítás, illetőleg az állami vállalatok jogállásával foglalkozott. A II. kötet hét külföldi szocialista ország vállalatirányítási és vállalati gazdálkodási jogának részletes feldolgozását tartalmazta. A III. kötet a mezőgazdasági nagyüzemek, illetve a szövetkezetek felé irányuló vállalatirányítással és e szervezetek vállalati gazdálkodásának jogi sajátosságaival kapcsolatban folytatott empirikus vizsgálat összefoglalását tartalmazta. A IV. kötet az állami vállalati és szövetkezeti belföldi társulásokról (egyszerű társulás, közös vállalat, egyesülés), illetve a magyar vonatkozású nemzetközi társulásokról szólt, különös tekintettel a KGST nemzetközi gazdálkodó szerveire. E végtanulmánykötetek a kutatási főirány keretében részletes megvitatásra kerültek, tartalmukról a Jogtudományi Közlöny következő számai különkülön tájékoztatást adnak. Még két végtanulmánykötet kerül elkészítésre, illetve megvitatásra a közeljövőben. Az egyik az állami vállalati belső szervezet és működés alapvető jogi kérdéseivel, a másik a magyar vállalatirányítás szervezetének és működésének jogi tapasztalataival foglalkozik.

A vizsgálat során készült résztanulmányok jelentős része a végtanulmányoktól függetlenül már eddig is publikálásra került. A folyóiratokban történő publikálás mellett intézményes lehetőséget biztosít a Közgazdasági- és Jogi Könyvkiadó „Vállalatirányítás és a vállalatok jogi helyzete" címen megjelenő, az Intézet szerkesztésében folyó tanulmánykötet sorozata, amely sorozat első két kötete megjelent, a harmadik pedig jelenleg van nyomdában.

Az Intézeti jogi kutatásoknak az első középtávú tervben elért eredményei alapján a főirány Koordinációs Tanácsa az 1976—1980-ig tartó második középtávú tervben az Intézetet a főirány keretében folyó *valamennyi* jogi kutatás koordinálásával bízta meg. Korábban ugyanis csak a hivatkozott 1-es irány jogi kutatásaival volt az Intézet megbízva és a másik négy irányban is folytak meglehetősen szétszórtan és kis mértékben jogi kutatások.

Az új középtávú tervben a szocialista vállalat főirány az eddigi irányok megszűnésével 13 önálló témakörre oszlik. E témakörök közül 2 önálló jogi témakör, amelyekben tehát az Állam- és Jogtudományi Intézet a kutatásokat közvetlenül irányítja. Az első ilyen jogi témakör „Felelősség a vállalat irányításáért, vállalati gazdálkodásért és a vállalati vezetésért" címet viseli, a másik pedig a „Szerződések népgazdasági funkcionálásával" foglalkozik. E két önálló jogi tervtanulmányt a Koordinációs Tanács elfogadta, ezek tartalmáról a Jogtudományi Közlöny a közeljövőben részletes tájékoztatást fog adni. Három olyan közgazdasági témakör van, amelyben a jogi kutatásoknak nagy szerepe lesz és ezért azokban a jog önálló altémakört képez. Ezeket a kutatásokat, szakszempontból az Állam- és Jogtudományi Intézet, témaköri szempontból a közgazdasági témakörfelelős irányítja. Az első a vállalatelméleti témakör, amelyben az egységes jogi vállalatforgalom kialakítása a feladat az állami vállalat, a szövetkezet és a közös vállalat azonosságai és eltérései, a nemzetközi vállalat stb. A másik ilyen témakör az optimális vállalati struktúra témaköre, ahol a jog a vállalatirányítási szervezet és működés a vállalattipizálás kérdéseivel foglalkozik. A harmadik a vállalat szervezeti demokrácia témakör, amelyben az állami vállalat belső szervezetének és működésének jogi alapkérdéseivel foglalkozunk. Végül a harmadik csoportba tartoznak azok a témakörök, amelyekben a jog nem képez önálló altémakört, de a témakörfelelős esetenként felkérésére jogi kutatások is történnek az Intézet által koordinálva. Ilyen például az innováció, stb.

A második középtávú terv tehát a jogi kutatásokat is meghatározott területre koncentrálta és azok jelentős része számára az interdiszciplinaritást biztosító kereteket teremtett. Mindez igen széleskörű koordinációs tevékenységet igényel az Állam- és Jogtudományi Intézettől, amely feladatot az egyetemek különböző jogi tanszékei, illetve gyakorlati szakemberek be-

vonásával igyekszik teljesíteni. 1976-ban például a Magyar Jogász Szövetség Vállalati Szakosztályának segítségével bonyolítottak le a nagyvállalatok, illetve trösztök belső szerződési, illetve szankciós rendszerével kapcsolatos vizsgálatot, amelynek eredménye jelenleg kerül feldolgozásra. Hasonló vizsgálatokat a jövőben is terveznek.

Vitaülés a burzsoá állam vállalatirányító tevékenységéről és a burzsoá állami vállalatok alapvető jogi kérdéseiről

A „Szocialista vállalat" kormányszinten kiemelt kutatási főirány jogi munkálatai első szakaszának lezárásaként az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete egy végtanulmány köteteinek közrebocsátását kezdte meg. (A munkacsoport irányítója és a végtanulmány lektora *Eörsi* Gyula akadémikus, a szerkesztő *Sárközy* Tamás.) Az elkészült köteteket a kutatási főirány Koordinációs Titkársága hivatalos bírálóknak adta ki és vitára bocsátotta.

1. Az öt kötetre tervezett végtanulmány első kötete *Sárközy* Tamásnak: *A burzsoá állam vállalatirányító tevékenysége és a burzsoá állami vállalatok alapvető jogi kérdései* című tanulmányát tartalmazza. A cím olvastán joggal vetődik fel a kérdés: miért szükséges a *szocialista* vállalatirányítás, illetve vállalati gazdálkodás jogi kérdéseire irányuló ötéves kutatómunka eredményeit összefoglaló végtanulmány első kötetének a *burzsoá* állami vállalatokkal kapcsolatos jogintézmények kérdését taglalnia? A tanulmány I. fejezete választ ad a kérdésre. Megállapítja, hogy a burzsoá állami gazdaságirányítás jogintézményeinek elemzése nélkül nem lehet megérteni a szocialista vállalatirányítás, illetve vállalati gazdálkodás jelenlegi problémáit, mivel a szocialista államok jelentősen merítettek azokból a jogtechnikai megoldásokból, melyeket a liberálkapitalista jogelméleti felfogások eredményeként dolgoztak ki. A liberálkapitalista formák továbbélésének három nagy területét lehet megállapítani: egyrészt a szocialista *államigazgatási jognak* a vállalatirányításra vonatkozó része, másrészt a szocialista *polgári jognak* a jogi személyre és a tulajdonjogra vonatkozó tételei, harmadrészt a közjog-magánjog szétválasztásának, illetve a civiljog vállalati belső jogokat elméletileg elnyomó, anyajogági jellegének *burkolt* fennmaradása. A liberálkapitalista jogi tradíciók továbbélésének hátrányai a tervutasításos gazdaságirányítási rendszer megszűntével ütköznek ki erőteljesebben. Az indirekt tervgazdálkodásra való áttérés, a vállalati önállóság viszonylag nagyobb terének megteremtése *fokozatosan valamennyi szocialista országban* világossá teszi azt, hogy szocialista vállalatirányításnak sajátos, a „politikai" államigazgatástól részben eltérő jogdogmatikai igényei vannak, továbbá, hogy a jogi személy kategóriája nem alkalmas a vállalati kollektíva teljes értékű jogi tükrözésére és *komplex vállalati jogalanyiság* kialakítására van szükség, valamint, hogy a vállalaton *belüli* szervezeti és működési viszonyok nem maradhatnak továbbra is „jogi senki földjének". Az örökölt jogi szemléletmóddal szemben — a tanulmány megállapítása szerint — ki kell emelni a vállalatokat az egyoldalú államigazgatási alárendeltségből, a központi gazdaságirányítás hatékonyságát teljes mértékben biztosító keretekben *relative önálló* alkotmányos jogállást kell a vállalatok részére kialakítani, *valóságos jogviszony* létrehozására van szükség a vállalatirányító szervek és a vállalatok között, kölcsönös jogokkal és kötelezettségekkel, meg kell szüntetni a vállalatirányításnak az államigazgatási jogra való leszűkítését, aholis a legkülönbözőbb jogágak eszközeinek *komplex* felhasználására van szükség.

A tanulmány megállapítja, hogy az állam-monopolkapitalizmusnak a gazdasági élet terén érvényesülő legfrissebb jogi jelenségei alaposabb vizsgálatát illetően a szocialista elmélet *elmaradt.* E felismerés jegyében hangsúlyozza a tanulmány azt, hogy el kell ismerni a kapitalista állam gazdasági szervező funkcióját, és tanulmányozni kell a burzsoá vállalatirányítás jogintézményeit. A szerző az adott terület vizsgálatát olyan szempontból végezte el, hogy mennyiben lehet felhasználni a kapitalista országok tapasztalatait a szocialista vállalatirányítás és vállalati gazdálkodás jogának továbbfejlesztését illetően. Ennek során azonban szükséges tisztázni egyrészt, hogy *mit nem szabad átvennünk,* mely utakon nem szabad haladnunk, másrészt hogy melyek azok a jogtechnikai megoldások, melyeket — burzsoá társadalmi-gazdasági relációiktól megszabadítva — esetleg *nálunk is felhasználhatónak tekinthetünk.* A hasonló szinten levő termelőerők *hasonló* gazdálkodási formákat, a hasonló gazdálkodási formák pedig *hasonló* jogi formákat is vonzhatnak. A gazdaságirányításban felhasznált jogtechnikai megoldás hasonlósága nem érinti a két társadalmi rendszer közötti alapvető különbséget, a kapitalista tapasztalatok körültekintő felhasználása *nem behódolás a konvergenciaelmélet előtt.*

2. A tanulmány II. fejezete a történeti - politikai - közgazdasági összefüggések vizsgálata során foglalkozik az állam-monopolkapitalista állami gazdaságirányítás főbb fejlődési szakaszaival, az állami beavatkozás főbb területeivel és ideológiájával. Megállapítja, hogy a tőkés állami gazdaságirányításról jogi profilú általános jellemzést igen nehéz adni, mivel az állami gazdasági beavatkozás a különböző kapitalista országokban rendkívül különböző hatásfokkal, módszerekkel és egy országon belül is állandóan változóan megy végbe. A sok nemzeti sajátosság és az állandó módosulások ellenére is meg lehet állapítani a burzsoá állami gazdaságirányítás jogintézményeinek *tendenciaszerű állandó növekedését.*

A burzsoá állami gazdaságirányítás kialakulását az irodalom általában az I. világháborútól számítja, a későbbi fejlődésre azonban — különösen a jogot illetően — erőteljesen nyomja rá a bélyegét az I. világháború előtti fejlődés két típusa: a nyugat-európai relative tiszta *laissez faire,* illetve az ún. *rendhagyó típus,* aholis az állam gazdasági szerepe már a 19. sz.-ban nagy (USA, kelet-európai fejlődés). A két világháború közötti időszakból a tanulmány külön foglalkozik a Roosevelt-i New Deal hatásaival, a fasiszta gazdaságirá-

nyítás totális német és „szelídebb" olasz válfajával, illetve a II. világháború előtti magyar tételesjogi, illetve elméleti fejlődés általános sajátosságaival.

Ismerteti a tanulmány az állami gazdaságirányítás jogintézményével kapcsolatos nyugati kritikai irányzatokat is. Ezek a liberalizmus oldáláról jelentkező *reakciós kritika*, a *reformista kritika*, amely szerint ez az állami beavatkozás előbb-utóbb átvezet a szocializmusba, végül a *forradalmi kritika*, amely a nyugat-európai kommunista pártok programja alapján vissza kívánja fordítani a kapitalizmus ellen a burzsoá társadalomban kialakult állami gazdaságirányítást.

3. A tanulmány talán legterjedelmesebb III. fejezete a burzsoá állami gazdaságirányításnak a gazdasággal foglalkozó *jogi elméletre* gyakorolt általános hatásával foglalkozik.

A burzsoá állami gazdaságirányítás erősödése a gazdasággal foglalkozó jogi elméletben két nagy irányzat kialakulását eredményezte: egyik csoportot azok az elméletek alkotják, melyek az állami gazdaságirányítást a megőrizve-módosítva fenntartott közjog-magánjog felosztás keretében helyezik el, míg a másik csoportba az állami gazdaságirányításra profilírozott burzsoá gazdasági jogi elméletek tartoznak. A két elméleti irányvonal közül (melyeken belül számtalan alirányzat található) jelenleg az első dominál, de egyre több jele van az önállósult gazdasági jog megerősödésének.

a) Az állami gazdaságirányítás a közjog-magánjog különbségeit elrelativizálja, általános jelleggel végbemegy *a két jogterület közeledése*, vegyülése, egymásba való átcsapása. A magánjog vonatkozásában a közjogi szemlélet behatol a civiljogba, „szocializálja" azt, lényeges strukturális változásokat eredményez abban, elterjeszti a funkcionális szemléletet. A magánjogról leválnak a közjog által legerősebben érintett területek, számtalan átmeneti-közbülső alakzat jön létre. A civiljog is visszahat azonban a közigazgatási jogra, megjelenik a közigazgatási jog részeként is. Általában azonban a magánjog zsugorodási folyamata jelentősebb, mint az ellenhatás, a közjog általában fölé kerül a magánjognak.

A hagyományos jogállami közigazgatásra a szoros törvényhez kötöttség, a közigazgatás jogalkalmazó tevékenységként való felfogása, valamint a magánjogi eszközöknek a közigazgatásból való kizárása a jellemző. Az államigazgatási szervezet rendkívül *hierarchikus láncolat*, amelyből következik az államigazgatási szervezeten belüli jogviszonyok tagadása, a gazdasági-jóléti egységek beolvasztása az államigazgatási hierarchiába. Az állami gazdaságirányítás által támasztott új igények más módon érvényesülnek a francia és a német közigazgatás vonatkozásában.

A *francia közigazgatási* jog, amely pozitivizmusa révén az új intézményeket igen rugalmasan képes magába illeszteni, a bírói gyakorlat útján fokozatosan és tendenciaszerűen két párhuzamos és néha egymással is vegyülő irányban fejlődik. Egyik irány új közigazgatási jogi intézmények létrehozásával, a *contrat administratif* felhasználásával igyekszik az államnak a gazdaságban való jelentkezését a közigazgatási jogon belül tartva megoldani. A másik irány az állam közigazgatási gazdasági tevékenységét egyre jobban magánjogi útra terelve a kiutat a közigazgatás által felhasználható magánjogi eszközök növelésében keresi.

Németországban a hagyományos jogalkalmazó közigazgatással szemben az eredményre törekvő *Leistungsverwaltung* kialakulása jelenti a döntő áttörést. A szolgáltató közigazgatást *Forsthoff* alapvetően a jóléti-szociális-kulturális területre alapítva, és az állam—állampolgár viszonyt szem előtt tartva alakította ki. Időközben viszont a szolgáltató közigazgatás egyre jobban átvált gazdasági tervező, támogató és befolyásoló, vállalatokra irányuló közigazgatássá. A Leistungsverwaltung irányzatának követői arra törekszenek, hogy a *gazdaságirányítási jog beépüljön a közigazgatási jogba*, hogy kialakítsák a hagyományos rendészeti, illetve új típusú szolgáltató közigazgatás szerves egységét. Az egyik alirány arra törekszik, hogy az új típusú szolgáltató közigazgatás tartalmát *kizárólag közigazgatási jogi elemekből* alakítsa ki, míg a másik — éppen ellentétesen — intézményesen *fel kívánja használni az állami gazdaságirányítás körében a magánjogi* eszközöket, sőt az „államigazgatási civiljogot" a közigazgatási jog önálló területévé kívánja kiépíteni.

Az *állami vagyon* kérdéseit vizsgálva a tanulmány megállapítja, hogy míg a 20. sz. elejéig *el lehetett választani* az állam ún. *közérdek szolgálatában álló, illetve magánvagyonát*, addig ez a megkülönböztetés napjainkra teljesen *viszonylagossá* vált: az állam a különböző jogcímeken rendelkezésére álló *vagyon egészét* elsődlegesen a gazdaságirányítás céljára használja fel.

A *jogi személyiség* problematikáját illetően a kiindulópont eredetileg az volt, hogy az a civiljog kategóriája, csak később, a klasszikus német közigazgatási jogi iskola dolgozta ki az alanyi közjogok és *a közjogi jogi személy* kategóriáját. Ezáltal a jogi személyiség fogalma jogelméleti síkra tevődött át. A burzsoá elméletnek azonban mindmáig nem sikerült a közigazgatási szervezet körében a közjogi és a magánjogi jogi személyiség megalapozott dialektikáját kialakítania, a közjogi személyiség körében a kényszeredett civiljogi analógiáktól megszabadulnia.

A gazdaságirányítási célra felhasználható szerződések kérdéseit vizsgálva a tanulmány elemzi a *francia közigazgatási szerződés-koncepció* kialakulását. Megállapítja, hogy az utóbbi időben a contrat administratif hagyományos intézménye egyre inkább az állami tervezés és a tervvégrehajtó gazdasági befolyásolás alapvető eszközévé válik, *az államigazgatási szervek által kötött civiljogi és igazgatási szerződések egyre jobban közelednek egymáshoz.* A *német elmélet* 40 éven át tagadta a közigazgatási szerződés intézményét, de az 50-es évek második felétől nem lehetett gátat vetni elterjedésének, e szerződés felhasználása pedig az utóbbi időben egyre jobban a gazdaság felé tolódik el.

b) A fejezet második része a *gazdasági joggal* foglalkozik, amelynek léte ma már Nyugat-Európában nem vitás, annál inkább tárgya és körülhatárolása. A tanulmány a jelenlegi gazdasági jog öt alapvető irányzatát ismer-

teti: a *gazdasági alkotmányjogi* felfogást, a gazdasági jog *konfliktusjogként* való felfogását, a gazdasági jogot *módszernek,* illetve *szuperjogágnak* tekintő irányzatot, az *állami gazdaságirányítás jogaként,* végül *vállalati jogként* való felfogását.

4. A tanulmány IV. fejezete a *tőkés állami makroökonómiai tervezés* jogintézményeit foglalja össze. A modern kapitalista makroökonómiai állami terveknél elméletileg *négy elemet* különböztet meg: *a)* tisztán prognózis jellegű részeket, *b)* gazdasági befolyásolással megtámogatott részeket, *c)* kötelező részeket, *d)* tisztán intern, államigazgatási szervekre vonatkozó részeket. A kapitalista tervezést, tekintettel a második elem túlsúlyára, *indikatív tervezésnek* szokták nevezni. Ma már azonban nem abszolút választóvonal a szocialista és a kapitalista állami tervezés között az imperatív, illetve indikatív jelleg, mivel a szocialista államoknak is lehetnek a vállalatokra nézve kötelező tervmutatókat nem tartalmazó tervei, és a kapitalista államoknak is lehetnek magánvállalatokat is kötelező tervei. Ugyancsak nincs *kényszerítő összefüggés* a kapitalizmusban az állami tervezés és az állami vállalatok elterjedtsége között, bár a kiterjedt állami szektor kétségkívül jelentősen segíteni tudja mind a tervelőkészítést, mind a tervvégrehajtást.

A *tervek jogi természetét* illetően három elméletcsoportot ismertet a tanulmány. Az első a tervet *absztrakt normaként,* a második a tervet, mint *államigazgatási aktust,* illetve ezek összességét fogja fel, a harmadik pedig a tervet mint egy *vegyes,* illetve mint a törvény és az államigazgatási aktus mellett megkülönböztetendő *önálló kategóriát* értékeli. A kapitalista tervezés jellegzetes intézménye a megállapodásos, *szerződéses tervezés,* amely a tőkés érdekszövetségek állami tervezésbe való bevonásának alapvető eszköze. A tervelőkészítés és végrehajtás szakaszában e megállapodások a legkülönbözőbb jogi formában jelentkeznek. E módszer úttörője Franciaország, de terjed a többi kapitalista országban is.

5. Az V. fejezet részletesen tárgyalja a burzsoá állami vállalatok jogi elméletét, és — az angolszász, valamint a kontinentális fejlődés sajátosságait egyaránt figyelembe véve — a következő tendenciákat állapítja meg:

a) A burzsoá állami vállalat kezd egyre inkább *valóságos vállalattá* kiforrni — leválnak róla egyrészt a tisztán belső, államigazgatási háztartási üzemek, másrészt a gazdasági befolyásolást szolgáló állami hivatalok.

b) Az állami vállalat hagyományos profilja („közüzem") háttérbe szorul, a gazdaság szinte valamennyi területén elterjed, előtérbe kerül a bizonyos mértékben *nyereségre is törekvő* vállalat típusa.

c) Relatív kiegyenlítődés, kétoldalú közeledés, átcsapás megy végbe egyrészt az állami vállalatok közigazgatási jogi és kereskedelmi jogi, másrészt jogi személy, nem jogi személy változatai között. Mindezek ellenére azonban a jogi forma teljes egyöntetűségének kialakulására nem lehet számítani.

d) Tendenciaként kezd kialakulni az *állami vállalatok irányításának egységes rendszere.*

e) Az állami vállalatok közigazgatási irányítása során egyre inkább előtérbe kerülnek az általános normákban jelentkező pénzügyi, személyzeti és egyéb *közvetett* eszközök, ugyanakkor megállapítható a vállalati önállóság fokozatos és tendenciaszerű növekedése a jogi szabályozás szintjén is. A jogszabályok egyre inkább abból indulnak ki, hogy egyrészt az államnak az *állami vállalatok összességével* és nem egyedi, konkrét vállalatokkal kell gazdasági befolyásoló hatást kifejtenie, másrészt a konkrét vállalatok szintjén a vállalati *stratégiai döntések* kialakítására kell hatással lennie, nem pedig a vállalat konkrét napi üzleti ügyeibe beleszólnia.

f) Döntő jelentőségre tesz szert a kapitalista országok állami vállalatainál az *államigazgatásnak a vállalat vezetésébe való beépülése.* Leginkább a funkcionális főhatóság képviselőiről van szó ebben az esetben, ami erősíti azt a legtöbb országban megállapítható tendenciát, hogy *az ágazati-szakmai minisztériumok relative háttérbe szorulnak* az állami vállalatok közigazgatási irányításánál. Ugyanakkor ez a megoldás lehetővé teszi azt, hogy az adott vállalattal kapcsolatos *koordinatív tevékenység a vállalaton belül jelentkezhessék,* ami csökkentheti a koordináció bürokratizmusát, lassúságát.

g) Mivel az állami gazdaságirányítás egyre erőteljesebben korlátozza a magánvállalatok önállóságát, másrészt az állami vállalatok operatív önállósága növekszik, *a magánvállalatok, illetve az állami vállalatok irányítási rendszere általános jelleggel közeledik egymáshoz.*

A tőkés állami vállalatok jogi elméletének vizsgálatából a szocialista állami vállalatok jogállásának továbbfejlesztését illetően a tanulmány a következő megállapításokat teszi:

a) Az állami vállalat egységes jogi elméletének kialakításához szükség van egyfelől a *jogon kívüli,* gazdasági, politikai, szociológiai kutatások, *a jogon belül* a legkülönbözőbb jogágak, az államjog, az államigazgatási jog, a polgári jog, a pénzügyi jog és a munkajog eredményeinek *komplex felhasználására.*

b) A szocialista elmélet túlzott jelentőséget tulajdonít a vállalatfogalom kapcsán a *polgári jogi személyiségnek,* holott az tartalmilag szinte semmit sem mond el az állami vállalat tényleges helyzetéről, irányításának hatásfokáról, önállóságáról, a vállalat kollektívájáról. Bizonyos mértékig hasonló a helyzet a *tulajdonjog* kérdésével is.

c) Az állami vállalatok *teljesen egységes jogi szabályozása nem helyeselhető,* szükséges kidolgozni a közgazdasági alapokra támaszkodó, de a jogi sajátosságokat teljesértékűen érvényesítő *differenciálás tudományos alapjait.*

d) A vállalati önállóság relatív növekedésének tendenciája, amely a fejlett árutermelési viszonyok feltétlen követelménye, önmagában növeli a központi gazdaságirányítási befolyásolással való *konfliktus* lehetőségét. A megoldás elvi szinten a szocializmusban abban áll, hogy a *központi gazdaságirányítást* meghatározott területeken, meghatározott vállalatoknál, bizonyos fejlődési szakaszokban erősíteni kell, ezzel párhuzamosan azonban meghatározott állami vállalatok *önállóságát* is lehet, sőt bizonyos szaka-

szokban kell is növelni egyes gazdasági területeken.

e) Az eddiginél tudományosabban kidolgozott egyensúly kialakítására van szükség az *állami vállalatirányítás különböző eszközei közötti optimális arányokat* illetően, a gazdaságpolitika változásaihoz igazodva, illetve vállalattípusok szerint differenciáltan.

f) Az állami vállalatok ágazati minisztériumokra alapozott irányítási rendszere elavult és fokozatosan a *funkcionális elemek,* a kormányzati gazdaságpolitika egységességét az ágazati érdekkel szemben biztosító *funkcionális irányítás növelésére* van szükség.

g) Az egyszemélyi felelős vezetés túlzott hangsúlyozása a termelőerők fejlődésével egyre inkább ellentétessé válik, szükséges tehát a *kollektív vezetés* nem formális, tényleges érvényrejuttatása.

6. A tanulmány VI. fejezete a burzsoá *magánvállalatok* állami irányítási rendszerének *egyes* részvonatkozásait tárgyalja. Az *állami támogatások* (dotációk, szubvenciók) jogi kérdéseit vizsgálva áttekinti a szubvenciók jogi fogalmára vonatkozó elméleti nézeteket, elemzi a szubvenciók törvényi alapját és a tőkés érdekszövetségek szubvencionálásban való részvételét, majd foglalkozik a szubvenció jogi formájával, a szerződés szubvencionálásban való felhasználásával, illetve a közigazgatási és a civiljogi elemek e téren érvényesülő arányával.

A fejezet második része a tőkés tulajdonkorlátozások legújabb fejlődésmenetét tárgyalja, azon irodalmi törekvéseket, amelyek egyfelől elválasztják egymástól az alkotmányjogi és civiljogi tulajdonfogalmat, másrészt kísérletet tesznek egy *magánvállalatok feletti állami közjogi tulajdonfogalom* kialakítására. Végezetül a magánvállalatok, illetve állami vállalatok helyzetének közeledése folytán ismerteti az USA-ban kialakult *mixed economy* jogi elméletét, amelynek lényegét az állami feladatoknak tisztán magánvállalatok által történő ellátása jelenti.

7. Az opponensek (*Meznerics* Iván, *Szamel* Lajos, *Mádl* Ferenc, *Zelko* Lajos) és a kialakult vita résztvevői néhány részlet-kérdéskört illetően vitatták a tanulmány megállapításait, pl. a *tőkés adópolitika* szabályozó szerepével, a *közigazgatási szerződések* különböző fajtáinak felhasználásával, a tőkés vállalat *nyereségmaximalizálásra* való törekvésével, a vállalatok *differenciálásával* kapcsolatban. Az ellenvetések jó részével a szerző maga is egyetértett. Mindazonáltal sem a hozzászólók túlnyomó többsége, sem az opponensek nem vitatták a tanulmány általános megállapításait, gondolatmenetének, következtetéseinek helytálló voltát, és hangot adtak azon várakozásuknak, amellyel a végtanulmány soronkövetkező kötetei elé tekintenek.

F. F.

Nemzetközi értekezlet az állam- és jogtudományi információcsere fejlesztésére

(Budapest, 1976. nov. 23—25.)

1. Az információs-dokumentációs tevékenység feladatköre és jelentősége egyenes arányban növekszik azoknak az adatoknak a számával, amelyeket az információszolgáltatás kezel. A kezelés az adatok összegyűjtését, rendezését — nemcsak a tárgynak, illetőleg a tartalomnak, hanem az adat minőségének, értékének, jelentőségének megfelelően is —, napra kész nyilvántartását és a gyors adatszolgáltatást jelenti. A napjainkban oly sokszor emlegetett információrobbanás a jogi adatszolgáltatási tevékenységet is jelentős mértékben befolyásolja. Már korábban nyilvánvalóvá vált, hogy a műszaki tudományokhoz képest általában a társadalomtudományok terén, különösen pedig a jogi elméleti és gyakorlati területen a fejlődés nem tartott lépést a megalapozott igényekkel. Ez a helyzet jelenleg is fennáll, sőt, a dolog természete szerint, egyre inkább növekszik az információszolgáltatással szembeni igények és azok tényleges kielégítése közötti szakadék.

2. A szocialista országok állam- és jogtudományi intézeteinek vezetősége már korábban is felfigyelt arra, hogy az eddig önállóan, az egyes intézetek által, elsősorban saját céljaikra szervezett információszolgáltatási tevékenység egybehangolása s a kölcsönös adatszolgáltatás megteremtése milyen fontos lépést jelentene az adatszolgáltatási igények kielégítése terén. Ennek érdekében határozta el az intézetek igazgatóinak tanácskozása (1970. március, Prága) azt, hogy időszakonként lehetővé kell tenni az egyes intézetek információs-dokumentációs felelőseinek munkaértekezletét, amelyben a szakemberek megvizsgálják a közös feladatokat, valamint azok teljesítésének lehetőségeit s a vizsgálatok, illetőleg az ezeket követő eszmecserék eredményeképpen ajánlásokat tesznek az intézeti igazgató-értekezletnek.

A szocialista országok jogi intézeteinek információs-dokumentációs felelősei a korábbi munkaértekezletek (1970. december, Varsó, 1973. május, Potsdam-Babelsberg[1]) után Budapesten tartották 3. munkaértekezletüket. Az értekezleten a bolgár, a csehszlovák, a lengyel, az NDK-beli, a román, a szlovák és a rendező magyar akadémiai jogi kutatóintézeteinek küldöttei mellett részt vettek a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Társadalomtudományi Információs Intézetének (INION), valamint az NDK Potsdam-Babelsberg-i Állam- és Jogtudományi Akadémiája Tájékoztató Központjának küldöttei is.

3. A munkaértekezletet *Szabó* Imre akadémikus, az MTA ÁJI igazgatója nyitotta meg, kiemelve az információs-dokumentációs tevékenység jelentőségét a jogi kutatásban. Felvetette annak gondolatát, hogy célszerű volna közös munkában megírni a jogi dokumentáció fejlődéstörténetét a szocialista országokban.

A munkaértekezlet általában a korábbi értekezletekben érintett tárgykörökkel foglalkozott, vizsgálva a korábbi értekezletek határozatainak végrehajtását s kereste a továbbfejlesztési lehetőségeket. Ebben a keretben az első előadás A. E. *Kozlov* és M. M. *Szlavin* referátuma volt, amelyben beszámoltak a SZU-beli legfontosabb állam- és jogtudományi információs szolgáltatási tevékenységekről, valamint

[1] A korábbi munkaértekezletekről ld. a JK. 1971. évf. 196—197. és 1973. évf. 486—487. old., stb.

az információs-dokumentációs anyagok cseréjének további fejlesztési lehetőségeiről. V. I. *Szavelev* a szocialista országok tudományos akadémiáinak vezetősége által jóváhagyott társadalomtudományi információs rendszernek (Mezsdunarodnaja Informacionnaja Szisztema Szocialiszticseszkih Sztran po Obscsesztvennüm Naukam = MISZON) célkitűzéseit ismertette, s vázolta azokat a feladatokat, amelyek ennek keretében az egyes intézetekre hárulnak.

E. *Weichelt* (NDK) a nemzetközi együttműködés keretében összeállított témabibliográfiák kérdéséről beszélt. Ismertette a 2. értekezlet határozata alapján készült kiadványokat (A szocialista állam demokratikus alapjainak fejlődése c. annotált, illetőleg referált témabibliográfia 1—2. kötete, 1. köt.: A szocialista állam demokratikus alapjainak fejlődése; 2. köt.: A népi képviseletek szerepének növekedése), valamint a folyamatos anyaggyűjtéssel összefüggő kérdéseket. Javasolta a tevékenység folytatását, újabb kiadványok előkészítését.

K. *Michalowska* (lengyel) beszámolt azokról a munkálatokról, amelyeket, a korábbi értekezletekben meghatározott keretek között, a lengyel akadémiai intézet a jogi szótárak anyagának összeállításával kapcsolatban végzett (lengyel—orosz, lengyel—angol, lengyel—francia, sokszorításban közzétett anyag) tevékenységét. Hasonló jellegű gyűjtés folyik egyes további országokban is. *Nagy* Lajos (MTA ÁJI) ismertette a 2. munkaértekezlet határozata alapján végzett munkálatokat, amelyek eredményeképpen az egyes országok jogi dokumentációs forrásainak katalógusa címen tervezett sorozat első három kötete (szovjet—NDK, magyar—lengyel, jugoszláv—román anyag) megjelent, s javaslatokat tett a hiányzó anyag (bolgár, csehszlovák, valamint az anyag 1976 végével zárt kiegészítése) közzétételével kapcsolatban. B. *Roučka* az intézetek közötti információcserére alkalmas osztályozási rendszer problémáit vizsgálta.

Az egyes referátumokat részletes viták követték. Ennek során a résztvevők vázolták azokat a fejleményeket is, amelyek országaikban a jogi adatszolgáltatást érintik. Itt elsősorban az ezzel összefüggően bevezetett vagy kísérleti állapotban levő számítógépes eljárásokról számoltak be.

A vitában elhangzottak alapján az értekezlet megszövegezte azokat a javaslatokat, amelyek jóváhagyását az intézeti igazgatók értekezletétől kéri. A javaslatok elsősorban az eddigi keretek között elvégzett munkák további, folyamatos végzését érintik (folyamatos bibliográfiák kölcsönös cseréje az új irodalomról, negyed-, illetőleg félévenként, fordítások jegyzékének közlése, a kiadványok folytatása, új anyaggal való kiegészítése stb.). Foglalkozik a javaslat azokkal a feladatokkal is, amelyeket a résztvevő intézetek és intézmények, felső vezetőségeik jóváhagyásától függően, a MISZON keretében fognak teljesíteni.

A munkaértekezlet tagjai megtekintették, a hazai állam- és jogtudományi alapkönyvtárnak, az Országgyűlési Könyvtárnak információs tevékenységét, ahol *Vályi* Gábor, a Könyvtár igazgatója tájékoztatta őket a Könyvtár információs tevékenységéről.

4. A budapesti értekezlet jelentősége, hogy míg az előző értekezletek csupán még a közös munka tervezésével foglalkozhattak, a mostani munkaülés viszont eredményekről: közös munkával közreadott anyag megjelenéséről számolhatott be. Kétségtelen, hogy a jövőbeli közös munkát nagyban fogja befolyásolni az, hogy míg egyes információs központok, vagy már részben számítógépes technikával dolgoznak (NDK-beli Tájékoztató Központ), vagy rövidebb-hosszabb, de már folyó kísérletezés után bevezetik a számítógépes technikát a jogi információszolgáltatásba, más, kisebb intézetek viszont általában továbbra is csupán az eddigi, kézműves megoldásokat tudják alkalmazni. Emiatt bizonyos eltérések mutatkoznak a közös munkákban való feladatvállalás területén. Mindez azonban nem gátolja azt, hogy az eddigi keretek között, a vállalt és sikeresen teljesített feladatok körében az együttműködés továbbra is eredményes lesz.

Nagy Lajos

Дюла Эрши:

О судебной практике в связи с §-ом 5. ГК

Судья стоит перед трудным вопросом, если он основывает свое решение на одном из основных принципов гражданского права; таким является, например, принцип запрета пользования правом против его назначения — принцип запрета злоупотребления правом. Злоупотребление правом умножается в центрах конфликтов. Автор рассматривает следующие вопросы: критерий злоупотребления правом, какое поведение кзалифицируется злоупотреблением правом, что следует понимать под „заявлением, предусмотренным нормой права", когда нарушаются злопотреблением „основательные общественные интересы, и частные интересы, требующие особую оценку", наконец, что следует понимать под выражением „нарушение интересов нельзя исключить другим способом."

Калман Дерди:

Принципиальные вопросы назначения наказания и кодификация

В Венгрии уже в течение ряда лет ведутся подготовительные работы нового уголовного кодекса. В статье изложены представления и предложения о принципах назначения наказания, о смягчении и отягчении наказания, а также о законном урегулировании рецидива. В статье подчеркивается необходимость проведения концепции уголовного действия и решительно выступает за пропорциональную систему наказания. При этом предлагает обеспечение в законе возможности индивидуализации для судьи. Занимается статья также взаимным отношением лишения свободы и меры безопасности.

Эндре Танка:

Нормы земельного права в применении гражданского права

Земельно-правовое отношение, выступающее в виде предмета применения права, содержит общие черты комплексности, а при этом восполняет комплексный характер правоотношения такими особыми чертами, которые специально связаны с применением земельного права и фундаметально определяют действие применения права. Во связи с определением земельного права в качестве межотраслевой области возникает троякое отношение по применению права. Среди этих два отношения составляют нормативное или статичное основание применения права, а третье является его динамическим основанием. Толкование права в области земельного права вследствие его особенных черт содержания выступает в качестве динамического основания применения земельного права.

Янош Мартони:

Попытки унификуции права сделок типа поручения

Сложной хозяйственной деятельности международной торговли соответствует сложная сеть правовых сделок. В этих рамках имеет особое значение создание единого права договоров о представительстве (включая сюда как прямое представительство, так и косвенное предствительство, то есть комиссию) и об эспедиции (комиссии по перевозке). Основные расхождения между группами прав, входящими в различные правовые системы, в отношении договора представительства были разрешены в 1973 году, а в отношении договора экспедиции в 1966 году соответствующими проектами конвенций ЮНИДРОА. Однако повышение проектов на ранг конвенции требует дальнейшего усовершенствования и координации противоречащих друг другу интересов, проявляющихся в международной торговле. В связи с договором эспедиции стедует отметить работы по региональной унификации права, протекающие в рамках СЭВ, результатам которых является заключение многостороннего соглашения, имеющего по сути дела такое же действие, как Общие условия.

Gyula Eörsi:

Über die Rechtsanwendungspraxis des Art. 5. des ZBG

Für den Richter bedeutet eine schwere Aufgabe, wenn er sein Urteil unmittelbar auf ein Prizip des Zivilrechts basiert; ein solcher Grundsatz ist z. B. das Prinzip des Verbotes des bestimmugswidrigen Verhaltens, das des Verbotes des Rechtsmissbrauches. Die Rechtsmissbräuche sammeln sich in den Herden der gesellschaftlichen Konflikte. Der Autor untersucht die folgenden Fragen: das Kriterium des Rechtsmissbrauches; welches Verhalten kann als Rechtsmissbrauch qualifiziert werden; was soll man unter eine „durch die Rechtsregel geforderte Erklärung" verstehen; wen wird durch den Missbrauch „triftiges Gemeininteresse, oder besondere Würdigung verdienendes Privatinteresse" verletzt; was bedeutet endlich, dass „die Interessenverletzung andererweise nicht beseigt werden kann".

Kálmán Györgyi:

Theorotische Fragen der Auferlegung der Strafe und die Kodifikation

In Ungarn sind seit einigen Jahren die Vorbereitungsarbeiten des neuen Strafgesetzbuches im Gange. Die Studie stellt Vorstellungen über die gesetzliche Regelung der Prinzipien der Auferlegung der Strafe dar, der Milderung und Verschärfung der Strafe, sowie des Rückfalls. Die Studie betont nachdrücklich die Wichtigkeit der Geltendmachung der sogenannten Tatkonzeption, und nimmt Stellung für das proportionale Strafsystem. Die Studie schlägt gleichzeitig die gesetzliche Sicherung der Individualisierungsmöglichkeit des Richters vor. Die Studie beschäftigt sich auch mit dem gegenseitigen Verhältnis der Freiheitsentziehung und der Sicherheitsvorkehrung.

Endre Tanka:

Bodenrechtsregel im zivilrechtlichen Rechtsanwendung

Das als Gegenstand der Rechtsanwendung erscheinende Bodenrechtsverhältnis trägt die allgemeinen Merkmale der Komplexität, trägt gleichzeitig zum komplexen Charakter des Rechtsverhältnisses mit solchen speziellen Merkmalen bei, die eigenartig zur Anwendung des Bodenrechts gehören, und das Funktionieren der Rechtsanwendung bestimmen. Bei der Einordnung des Bodenrechts in das Rechtssystem tauchen dreierleie Rechtsanwendungsverhältnisse auf. Zwei davon bilden den normativen und statischen, das dritte den dinamischen Grund der Bodenrechtsanwendung. Die eigenartigen Merkmale der bodenrechtlichen Rechtsregelinterpretation bestimmen sie als der dinamische Grund der Anwendung des Bodenrechts.

János Martonyi jun.:

Experimente über die Vereinheitlichung des Rechts der Rechtsgeschäfte von Auftragscharakter

Der komplexen wirtschaftlichen Tätigkeit des internationalen Handels entspricht das komplizierte Netzwerk der Rechtsgeschäfte. Es hat besondere Bedeutung die Schaffung eines einheitlichen Rechts für den Vertreters-, sowie für den Speditionsvertrag. Die zwischen den zu verschiedenen Rechtsgruppen gehörenden Rechtssystemen existierende grundlegende Unterschiede wurden hinsichtlich des Vertretersvertrages im Jahre 1973, hinsichtlich des Speditionsvertrages im Jahre 1966 mit der Schaffung der entsprechenden Konventionsentwürfe des UNIDROIT beigelegt. In Zusammenhang mit dem Speditionsvertrag muss man die regionale Rechtsvereinheitlichung im RGW erwähnt werden, deren Ergebnis die Abschliessung einer mehrseitigen Vereinbarung ist, die ihrem Wesen nach den Charakter der Wirkung der allgemeinen Bedingungen trägt.

Gyula Eörsi:

De la pratique judiciaire concernant l'article 5 du Code civil

C'est un devoir difficil pour le juge de baser son jugement directement sur un axiome de la loi civile; un tel est par exemple l'axiome de défense de l'abus du droit et de la pratique légale impropre à la nature. L'abus du droit se concentre aux centres des conflits sociaux. L'auteur examine les questions suivantes: le critérium de l'abus du droit, quel acte constitue un abus du droit, que faut-il entendre par «la déclaration exigée par une règle juridique», dans quel cas l'abus peut blesser «un intérêt public capital, ou bien un intérêt particulier ayant droit à une appréciation spéciale», et finalement, que signifie, que «la lésion des intérêts ne peut être évité autrement».

Kálmán Györgyi:

Les questions de principe de l'infliction de la peine et la codification

En Hongrie, la préparation d'un nouveau code pénal est en cours d'exécution depuis plusieurs années. L'essai formule les conceptions et les suggestions concernant les principes de l'infliction de la peine, de l'atténuation et de l'aggravation de la peine ainsi que l'établissement d'une législation sur la rechute. L'essai souligne l'importance de la mise en oeuvre de la conception nommée action criminelle et prend catégoriquement position pour le système pénitencier proportionnel. En même temps l'essai suggère la protection de la possibilité de l'appréciation individuelle pour le juge par la loi. L'essai s'occupe aussi des relations entre la détention et les mesures de sécurité.

Endre Tanka:

Règles de droit foncier dans l'application du droit civil

Le rapport du droit foncier se présentant comme objet de l'application du droit porte sur soi-même les consignes générales de la complexité, et en même temps il met au complet le caractère complexe du rapport juridique avec des trains particuliers, qui s'attachent singulièrement à l'application du droit foncier et déterminent fondamentalement le fonctionnement de l'application du droit. Trois rapports d'application du droit se posent par l'intégration du droit foncier dans les différentes sections de droit. Deux de ces trois rapports forment la base normative ou statique de l'application du droit foncier, tandis que le troisième forme la base dynamique du même. L'interprétation des règles juridiques du droit foncier devient par ses caractéristiques particulières la base dynamique de l'application du droit foncier.

János Martonyi:

Tentatives à l'unification du droit des affaires de caractère de commision

L'activité économique complexe du commerce international est conforme au réseau complexe des affaires juridiques. Dans ce domaine la création du droit unifié concernant le contrat de commission (y compris la commission directe aussi bien que la commission indirecte, c'est à dire dépôt) et le contrat des transports (des transports en commission) est le plus significatif. Les différences structurelles se produisant entre les légalités appartent dans différentes groupes juridiques ont été déliées concernant le contrat de commission par le projet de convention UNIDROIT fait en 1973 et concernant le contrat de transports par le projet de convention UNIDROIT fait en 1966. Cependant, le classement de ces projects au rang de convention exige le perfectionnement ultérieur et la conciliation des intérêts contraires se présentant dans le commerce international. En ce qui concerne le contrat de transports il faut faire mentation de l'unification régionale de droit étant en cours dans le cadre du Conseil d'Entraide Économique, dont le résultat est la passation d'une convention multilatérale étant en cours dans le cadre du Conseil d'Entraide Économique, dont le résultat est la passation d'une convention multilatérale étant au fond en conformité avec l'effet des conditions générales.

Gyula Eörsi:

The jurisprudence of Article 5 of the Civil Code

To base a decision directly on a civil law principle presents hard task to a judge as is the case of unproper use of rights and abuse of rights. Abuse of rights presents itself above all in the focus of social conflicts. The author deals with the following questions: criteria of the abuse of right; what should be qualified as abuse of right; what should be the meaning of „refusing to make a declaration required by statute"; what are „weighty public interests or private interests deserving particular attention"; and what is the meaning of the term „the prejudice can be averted in no other manner".

Kálmán Györgyi:

Theoretical questions of the imposing of punishment and the codification

Preparatory works for a new criminal code are going on for years in Hungary. The paper presents some ideas and proposals on the principles of imposing punishment, extenuation and increase of punishment and the legal regulation of recidivism. The paper outlines the importance of the so-called act-penal law concept and it takes stand for the proportional penal system. He proposes that the right to individualization should be granted to the judge. The paper analyses the relation betwen imprisonment and security measures.

Endre Tanka:

Land law rules in civil law application

Land law relation as a subject matter of law application holds the general signs of complexity but at the same time it presents particular land law features determining the function of this law application. As far as the legal branch pothere are three types of law apsition of land law is concerned there are three types of law application relations. Two of these are static or normative bases of land law application, the third one is a dynamic one. Interpretation of land law norms presents a dynamic land law application because of its substantive features.

János Martonyi:

Some tentative efforts towards the unification of the commission and other transactions of similar legal nature

A sophisticated network of legal transactions corresponds to the complex of economic activites of international trade. In these relations the creation of a uniform contract law of agency including direct representation (i. e. commission) and indirect representation (carriage of goods) is of outstanding importance. The basic structural differences between the different legal systems were solved in 1973 and 1966 resp. The 1973 UNIDROIT draft deals with agency, the 1966 draft with conveyance. Their international enactment needs further development and a harmonisation of the contrasting international trade interests. As far as conveyance is concerned the regional COMECON unification should be mentiond. Its result is a multilateral agreement having substantially the same effects as the general conditions.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete. — A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

Készült az Egyetemi Nyomda fennállásának 400. évében.

77.5931 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató.

INDEX: 25.422

XXXII. új évfolyam 4. szám Budapest, 1977. április hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

A Magyar Tudományos Akadémia helyzetelemzése és határozata az állam- és jogtudományok helyzetéről 185

IOJRIS, A. I.:
Az atomfegyverek elterjedésének megakadályozásával kapcsolatos nemzetközi ellenőrzés — a nemzetközi jog új intézménye 195

TAMÁS ANDRÁS:
Jogi felelősség a környezetért 199

SÁRKÖZY TAMÁS:
A KGST-országok nemzetközi gazdálkodó szerveinek társulási jellegéről 206

CSILLAG GYÖRGY:
A gazdaságirányítás és a jogalanyiság — viták a bolgár jogi irodalomban 219

Szemle:

ZSARNAY SÁNDOR:
Az urbanizáció környezetvédelmi problémái Japánban 226

Jogirodalom — jogélet:

Vida Sándor: Das ungarische Patentrecht (SOÓS LÁSZLÓ) 227

Kubicki, Leszek: A mulasztási bűncselekmény alapproblémái (GYÖRGYI KÁLMÁN) 230

— —: Varga Csaba: „A kodifikáció elméleti alapproblémái: a kodifikáció, mint társadalmi-történelmi jelenség" c. kandidátusi értekezésének vitája 23

СОДЕРЖАНИЕ: Анализ Венгерской Академии Наук о положении юридических наук. — *Иойрис А. И.:* Международный контроль в интересах запрепятствования распространению ядерного оружия — новый институт международного права. — *Андраш Тамаш:* Правовая ответственность за окружающую среду. — *Тамаш Шаркези:* О характере совместной деятельности международных хозяйственных организаций, учрежденных государствами-членами СЭВ. — *Дердь Чиллаг:* Руководство народным хозяйством и правосубъектность — дискуссии в болгарской юридической литературе. — *Обзор:* Проблемы урбанизации с точки зрения охраны окружающей среды в Японии. — *Юридическая литература — юридическая жизнь:* Шандор Вида: Das ungarische Patentrecht *(Ласло Шоош).* — Лешек Кубицки: Основные проблемы преступления, совершенного бездействием *(Калман Дерди).* —: Дискуссия и защита кандидатской диссертации Врага Ч.: „Теоретические основные проблемы кодификации: кодификация как общественно-историческое явление".

INHALT: Analyse und Beschluss der UAW über die Lage der Staats- und Rechtswissenschaften. — *A. I. Iojris:* Internationale Kontrolle der Verhinderung der Verbreitung der Kernwaffen — eine neue Institution des Völkerrechts. — *András Tamás:* Rechtliche Verantwortlichkeit für den Umwelt. — *Tamás Sárközy:* Über den Zusammenschlusscharakter der internationalen Wirtschaftsorganisationen der Mitgliedsländer des RGW. — *György Csillag:* Die Wirtschaftsleitung und die Rechtssubjektivität — Diskussion in der bulgarischen Rechtsliteratur. — *Rundschau: Sándor Zsarnay:* Umweltprobleme der Urbanisation in Japan. — *Rechtsliteratur—Rechtsleben:* Sándor Vida: Das ungarische Patentrecht *(László Soós).* — Leszek Kubicki: Grundprobleme der Versäumungsstraftat *(Kálmán Györgyi).* —: Diskussion über die Dissertation für die Kandidatur von Csaba Varga „Theoretische Grundprobléme der Kodifikation: die Kodifikation als gesellschaftlich-geschichtliche Erscheinung".

SOMMAIRE: Analyse et décision de l'Académie des Sciences de Hongrie de l'état des sciences juridiques et politiques. — *A. I. Iojris:* Contrôle international concernant la prévention de l'expansion des armes atomiques — une nouvelle institution du droit international. — *András Tamás:* Responsabilité juridique pour l'environnement. — *Tamás Sárközy:* Du caractère d'association des organismes économiques internationaux des pays-membres du CEE. — *György Csillag:* La gestion économique et la subjectivité juridique — débats dans la littérature juridique bulgare. — *Revue: Sándor Zsarnay:* Des problèmes de la protection de l'environnement de l'urbanisation au Japon. — *Littérature et vie juridique:* Sándor Vida: Das ungarische Patentrecht *(László Soós).* — Leszek Kubicki: Les problèmes fondamentaux de délit d'omission *(Kálmán Györgyi).* —: Discussion de la dissertation de candidat de Csaba Varga »Les problèmes fondamentaux théoretiques de la codification: un phénomène socialhistorique à cause de la codification«.

CONTENTS: Analysis and decision by the Hungarian Academy of Sciences on the situation of legal and political sciences. — *A. I. Ioyris:* International control of the proliferation of atomic weapons: a new institution in international law. — *András Tamás:* Legal responsibility for the environment. — *Tamás Sárközy:* On the associative character of COMECON member states' international economic organizations. — *György Csillag:* Economic management and subjects of law: Debates in Bulgarian legal literature. — *Review: Sándor Zsarnay:* Environment protection problems of urbanization in Japan. — *Legal literature—legal life:* Sándor Vida: Das ungarische Patentrecht *(László Soós).* — *Leszek Kubicki:* Fundamental problems of the crime by omission *(Kálmán Györgyi).* —: The debate of Csaba Varga's Habilitationschrift on Fundamental questions of codification: The codification as social — historical phenomenon.

E lapszám (XXXII. új évfolyam 4. szám) szerzői: *Iojris, A. I.* a jogtudományok doktora (Moszkva). — *Dr. Tamás András,* az Igazságügyi Minisztérium főelőadója. — *Dr. Sárközy Tamás,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. — *Dr. Csillag György* jogügyi előadó. — *Dr. Zsarnay Sándor,* az ELTE Jogásztovábbképző Intézetének adjunktusa. — *Dr. Soós László,* a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke. — *Dr. Györgyi Kálmán egyetemi adjunktus.*

XXXII. új évfolyam 4. szám Budapest, 1977. április hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A Magyar Tudományos Akadémia helyzetelemzése és határozata az állam és jogtudományok helyzetéről

A MTA Elnöksége kötelezte a tudományos osztályokat, hogy a körükbe tartozó tudományágak helyzetelemzéseit készíttesse el, tárgyalja meg, és — a tudományágak többsége esetében — terjessze az Elnökség elé.

Ennek a munkának a keretében készült el az állam- és jogtudományok helyzetelemzése. Az elkészítése mintegy két évig tartott. A munkálatokat a MTA Állam- és Jogtudományi Bizottsága szervezte. Jogágazat-csoportonként négy előkészítő bizottságot hívott létre, amelyek munkájában a jogágazat-csoportba tartozó jogágazatok egy-egy képviselője vett részt. Így készültek el a jogágazat-csoportok helyzetelemzései; nem egynek a terjedelme meghaladta a 80—100 oldalt. Az Állam- és Jogtudományi Bizottság a négy jogágazat-csoport jelentését kibővített üléseken vitatta meg, és a vita eredményeképpen határozatokat hozott. Ezt követően az anyag a IX. Osztályhoz került. A IX. Osztály elkészítette a jogágazatcsoportok beszámolóinak rövidített változatát, és gondoskodott az állam- és jogtudományok egésze szintetizált helyzetelemzésének elkészítéséről. Ezt az anyagot a IX. Osztály kibővített osztályülésen megvitatta. Az anyag a IX. Osztály határozatainak megfelelően kiegészült, illetve módosult, és így került a MTA Elnöksége elé a jogágazat-csoportok jelentéseinek összefoglalóival együtt. Az Elnökség a jelentést 1976. december 21-én megvitatta, és meghozta határozatát.

Az itt közölt anyag megegyezik a IX. Osztály által az Elnökség elé terjesztett anyaggal. Közöljük továbbá az Elnökség határozatát.

*

Beszámoló az állam- és jogtudományok helyzetéről 1976.

I. A tudományterület

1. Az állam- és jogtudományok kutatási területét az elnevezés jól juttatja kifejezésre. Közelebbről:

a) A kutatások középpontjában a *magyar jogrendszer* (*2.* pont) áll, mégpedig nem elzárkózva a nemzeti keretekbe, hanem egyre inkább mint a *szocialista jogtípus* egyik — számunkra legfontosabb — megnyilvánulása, a *burzsoá* jogokkal való konfrontációra is tekintettel.

b) A jog és különösen a szocialista jog általános problémáival a *jogelmélet* foglalkozik, az állam hasonló szintű problémáival pedig az *államelmélet.* A kettő az oktatásban a hagyományos szocialista megoldásnak megfelelően az állam- és jogelméletben össze van kapcsolva, a kutatásban azonban létrejött a jogelméleti és államelméleti specializálódás, anélkül, hogy az államelméleti kutatások számottevő figyelmet fordítottak volna a politikatudományi aspektusokra.

c) Az állam és jog kutatását alátámasztják és segítik a *történeti* állam- és jogtudományi ágazatok (magyar jogtörténet, állam- és jogtörténet, római jog), amelyek önálló funkciója a

jogászi kultúra növelése és a nemzetismeret fokozása. Az idevágó kutatásokat nehezíti a történettudományokkal való együttműködés hiányos volta; ebben alighanem közrejátszik a történettudomány intézményének gyakran tapasztalható közömbössége az állam- és jogtörténet iránt.

d) Az állam- és jogtudományok megalapozását, támogatását és teljesebbé tételét szolgálják szorosan véve *nemjogi* tudományok, elsősorban a filozófia, közgazdaságtan, szociológia, pszichológia és etika; szoros kapcsolatban van az állam- és jogtudományokkal a kriminológia, a természettudományi ismereteket is felhasználó kriminalisztika, a statisztika és a szervezéstan; bizonyos területeken kapcsolódik az orvostudomány is.

2. A jogrendszer kutatása képzési és a hagyományokban rejlő okokból igen széttagoltan, nagyszámú, egymástól elkülönült és gyakran nagymértékben elszigetelt jogágazatban és jogágazatként el nem ismert jogterületen (diszciplinában) folyik (államjog, államigazgatási jog, államigazgatási eljárásjog, pénzügyi jog, nemzetközi közjog, büntetőjog, büntető eljárásjog, büntetéstan, büntetésvégrehajtási jog, polgári jog, polgári eljárásjog, nemzetközi magánjog és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga, családjog, munkajog, szövetkezeti (mezőgazdasági termelőszövetkezet) jog, földjog]. Ma még általánosnak tekinthető, hogy egy-egy kutató kutatási területe egy-egy jogágazat területére korlátozódik, és a tendencia még mindig inkább a differenciálódás semmint az integrálódás, bár az utóbbi jelei is mutatkoznak (bűnügyi tudományok, a népgazdaság jogának többé-kevésbé komplex kutatása). Ez a széttöredezettség megnehezíti az egyre nagyobb számú jogilag komplex témák körében a kutatásokat, valamint a témakoncentrációt.

II. A tudományterület társadalmi és tudományos jelentősége

3. Az állam- és jogtudományok jelentőségét — eltekintve itt az oktatás támogatásától — kettős funkciójuk adja meg: az állami és jogi gyakorlat fejlesztésében való közreműködés és a társadalomtudományok állam- és jogtudományi területének elméleti gondozása, fejlesztése, amely magában foglalja a jogászképzés tudományos megalapozását is. Ezek egymással szervesen összefüggnek: a gyakorlat fejlesztésében való közreműködés az elmélet fejlesztésének mellőzhetetlen építőköveit adja és az elmélet fejlesztése végsőfokon mindig a gyakorlat fejlesztését kell, hogy szolgálja.

4. A gyakorlat fejlesztésében való közreműködés társadalmi jelentőségét mind az állam- és jogtudományok, mind a párt- és állami szervek, továbbá más gyakorlati célú szervezetek felismerik. Ennek jele „A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozása" c. kormányszintű főirány elfogadása és az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetére telepítése, az a nagy szerep, amelyet az állam- és jogtudományi kutatásoknak a „Szocialista vállalat" c. kormányszintű főirány keretében juttattak, az MSZMP Agitációs és Propagandabizottságának „A közvetlen és képviseleti demokrácia formái és mechanizmusa az ipari és mezőgazdasági üzemekben" c. témaajánlásának az Állam- és Jogtudományi Intézetre telepítése az elmúlt tervidőszakban, az a szerep, amelyet a jogtudomány betölt „A társadalmi tudat alakulása Magyarországon 1945-től" és „A középtávú világgazdasági prognózis" c. főirányok körében, az a körülmény, hogy a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottsága az Állam- és Jogtudományi Intézetet jelölte ki a KGST keretében folyó jogi munka elméleti bázisintézményének. A kriminológusok kutatásokat folytatnak a „Tudományos-technikai forradalom mint világtörténelmi folyamat a kapitalizmus és szocializmus viszonyai között" c. főirány keretében anélkül, hogy a főiránnyal szervezeti kapcsolatok jöttek volna létre. Különböző jogágazatok művelői szervezett segítséget nyújtanak a kormány kodifikációs tervének végrehajtásához. Az állam- és jogtudományok területén folyó gyakorlati tevékenység részleteiről a *19.* és *22.* pont ad képet.

Bár az állam- és jogtudományok területén sem mindig sikerül hidat verni az elméleti eredmények és a gyakorlat között, a tudományterület társadalmi jelentősége a gyakorlattal való szoros kapcsolatánál fogva igen nagy; az állam- és jogtudományok a társadalmi igényeknek nagymértékben eleget tesznek.

5. Ugyanezt — nemcsak a tudományterület hibájából — kevésbé lehet elmondani a tudományterület *tudományos* társadalmi jelentőségéről. Bár az állam- és jogtudományok igen jelentős eredményeket értek el *(III. b.)*, ezek hatása a kívánatosnál kevésbé terjed túl az állam- és jogtudományok körén, nem eléggé válik társadalmivá. A *társadalomtudományok* többi ágazatában a legutóbbi időkig nem eléggé tudatosították, hogy ez a tudományterület nemcsak jogszabályok boncolgatásával foglalkozik, hanem társadalomtudományt művel, és kevéssé érdeklődnek az itt elért eredmények iránt; a társadalomtudományi, illetve társadalmi kérdésekkel foglalkozó folyóiratok jórésze csak elvétve publikál jogi tárgyú cikkeket, tanulmányokat; kevés fóruma van az állam- és jogtudományoknak a saját publikációikon kívül. Mindez részben történelmi okokra vezethető vissza, részben a társadalmi érzékenység bizonyos hiányosságaira. A most említett akadályok csökkenthetők volnának, ha állami és jogi ismeretek valamilyen formában való oktatására az általános- és középiskolában sor kerülne, továbbá ha nemjogász szakemberek képzése és továbbképzése keretében az eddiginél szélesebb körben nyújtanának állami-jogi ismereteket. Meggyőződésünk, hogy ez a társadalomszemléletet gazdagítaná,

teljesebbé tenné, és sok területen hozzájárulhatna a munka megjavításához. Egyébként a kutatások vonatkozásában jelentős javulásra vezetnek a kiemelt főirányok, amelyek keretében a jogtudomány eredményei is beépülhetnek szélesebb összefüggésekbe. A *gyakorlattal* való kapcsolatban többnyire van mód arra, hogy a tudományos eredmények egy része utat találjon a gyakorlati megoldásokba, ide értve a törvényhozást is. Az e téren fennálló nagyszámú szervezeti kapcsolatról a 19. pont ad vázlatos képet. Nincs azonban kellő előrehaladás a tudomány és a gyakorlat tervének összehangolásában, a gyakorlat nem egyszer napi feladatok megoldását várja a tudománytól, a jogalkalmazók a jogtudomány eredményeit kevéssé hasznosítják — némely területen nincs is mit hasznosítaniok — többségükben nem vagy kevéssé érdeklődnek elméleti jellegű munkák iránt. Ez a megállapítás a leginkább az államigazgatásban működő jogászokra áll. Mindemellett hosszabb távon vizsgálva a kérdést megállapítható, hogy az elmélet eredményeinek hasznosítására irányuló igény — ha nem is kielégítő mértékben — növekedett.

Az állam- és jogtudományok művelői kifejtenek bizonyos közművelési tevékenységet. A „korunk tudománya" sorozatban jogi kötetek jelentek meg, a napilapokban folytatnak publicisztikai tevékenységet, részt vesznek az ismeretterjesztésben. E tevékenységgel azonban az állam- és jogtudományoknak csak kevés művelője foglalkozik.

III. A tudományterület kutatási bázisának jellemzése és eredménye

a) Kutatóbázis, káderhelyzet

6. A kutatóhelyek között meg kell különböztetni azokat, amelyek lényegében az egész tudományterülettel foglalkoznak azoktól, amelyek csak egy-egy részterülettel. *Általános* kutatóhelyek: a MTA Állam- és Jogtudományi Intézete (kb. 40 kutató), továbbá a budapesti, szegedi és pécsi jogi kar (oktatói összlétszám mintegy 200 a nemjogi tárgyak oktatóival együtt). *Részterülettel* foglalkozik a Legfőbb Ügyészség Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézete, a BM Bűnügyi Technikai Intézete, az MT Tanácsszervezési Intézete, a gödöllői Agrártudományi Egyetem Jogi Tanszéke (Szövetkezeti jog), a Közgazdaságtudományi Egyetem Jogi Tanszéke (polgári jog); jogász is működik (gyakran félállásban) a MSZMP Társadalomtudományi Intézetében, a Szövetkezeti Kutatóintézetben, a debreceni Agrártudományi Egyetem Üzemgazdaságtani Tanszékén, a Mérnöktovábbképző Intézetben, a MTA Szociológiai, valamint Történettudományi Intézetben.

Ezenkívül mintegy 30 gyakorlati szakember is rendszeresen folytat jogtudományi tevékenységet; ezek jórésze valamelyik vagy több kutatóhelyhez kapcsolódik, és nagyon hasznosan tevékenykedik. Mindamellett — tekintettel arra, hogy a jogászok száma 23 000 körül van — a tudományos tevékenységet rendszeresen folytató gyakorlati szakemberek száma kevés.

Összesen tehát kb. 250 személy foglalkozik az állam- és jogtudományok művelésével, de ha figyelembe vesszük az oktatók másodállásait és igen nagy terhelését (34. p.) és azt, hogy az intézeti kutatók jórésze is másodállás vállalására kényszerül, részt vesz az oktató munkában, akkor kiderül, hogy a kutatóbázis nagyon kicsi. Húsznál többen aligha foglalkoznak kizárólag kutatótevékenységgel és az ehhez kapcsolódó, a gyakorlatot közvetlenül szolgáló tevékenységgel. Megjegyzendő azonban, hogy ha az oktatók nem is kizárólag kutatással foglalkoznak, igen jelentős kutatási kapacitást jelentenek.

Különösen problematikus a tudományos utánpótlás, mégpedig nemcsak a státuszok csekély száma miatt. A jogi terület jövedelmi viszonyai gyakorlatilag csak azt a lehetőséget hagyják meg, hogy tudományos pályára közvetlenül az egyetem elvégzése után kerüljenek az ez iránt érdeklődők. Ekkor azonban még nem lehet megítélni a tudomány művelésére való rátermettségüket. A későbbi minőségi csere rendkívüli nehézségekbe ütközik, és ha netán sikerül, a megüresedő helyet ismét csak a végzős egyetemi hallgatók köréből lehet betölteni.

7. A kutatóbázis színvonala meglehetősen egyenetlen és a kutatók megoszlása az egyes jogágazatok között sem mindig szerencsés. Vannak olyan jogágazatok, ahol ha változás nem történik, egy-két évtizeden belül szinte az elnéptelenedés veszélye fenyeget (munkajog, családjog, pénzügyi jog, jogtörténet, római jog), és vannak munkahelyek, ahol a vezetésben való megfelelő utánpótlás nem sok sikerrel kecsegtet.

8. A tudományterület akadémikusainak száma: 8, doktorainak száma: 33, kandidátusainak száma: 142. Ez — ha a jogászok említett számát figyelembe vesszük (*6.* pont) — kevés, és a jogágak közötti megoszlás sem mindig megfelelő. Szükséges volna a gyakorlati szakemberek körében is a minősítettek számának növelésére. El kellene érni, hogy különösen az irányító szervek és a bíróságok ambícionálják azt, hogy a soraikban legyenek minősítettek is, és ehhez nyújtsanak támogatást. Ez a színvonalemelés egyik tényezőjévé válhat.

9. Végül ebben a körben említést érdemel, hogy a Magyar Jogász Szövetségnek van egy tudományos bizottsága és vannak országos szakosztályai, munkaközösségei, amelyek többségében igen eleven munka folyik. Itt a jogtudomány művelői gyakorlati szakemberekkel együtt — a Szövetség feladatainak megfelelően — jobbára olyan problémákkal foglalkoznak, amelyek a gyakorlatot közvetlenül érintik. Az itt folyó hasznos munka azonban nem képes betölteni azt a funkciót, amelyet egy tudományos

társaság betölthetne, amely a tudomány oldaláról teremtene szervezett társadalmi és munkakapcsolatokat a joggyakorlatnak a tudomány iránt érdeklődő rétegével.

b) Eredmények — hiányosságok

10. Az állam- és jogtudományok — talán az állami és politikai gyakorlattal való szoros tárgyi kapcsolata miatt is — már 1949—1950-ben az akkor még kevéssé elsajátított, a „személyi kultusz" által torzított marxizmus—leninizmus talajára helyezkedett és noha nagymértékben apologetikus volt, jelentős eredményeket is elért a burzsoá jogszemlélet leküzdése terén és a marxista—leninista állam- és jogtudomány bizonyos kérdéseinek tisztázásában.

11. A marxizmus—leninizmus növekvő elsajátítása és a tudományos tevékenység szellemi feltételeinek megjavulása, amelyben nagy szerepet játszottak az MSZMP tudománypolitikai irányelvei, megérlelték azt az alapvető felismerést, hogy az állam- és jogtudományoknak társadalomtudományokká kell válniok. Anélkül, hogy a kommentárok és gyakorlati kézikönyvek szükségességét bárki kétségbe vonná, a tudományművelésben radikálisan szakítani kell a dogmatikus jogmagyarázó jogtudománnyal, és tudatosítani kell azt, hogy az állam- és jogtudományok olyan sajátos társadalmi viszonyokkal foglalkoznak, amelyek normatív alakban fejeznek ki más (például tulajdoni vagy családi) viszonyokat. Ennek bizonyos elemei már kezdettől megvoltak, hiszen az alap- és felépítményre vonatkozó — leegyszerűsített — tétel korábban is ismeretes volt, és folyt bizonyos harc a jogi pozitivizmus és a jogászi formalizmus ellen, de sokáig csupán dedukció útján vetítették rá a marxizmus általános tételeit a jogi jelenségekre, vulgárisan fogták fel a társadalom és jog viszonyát, és a módszertani elmaradottság folytán a tudományterület továbbra is kizárólag könyvtudomány maradt. Ahhoz tehát, hogy az állam- és jogtudományokat az őket végsőfokon meghatározó vagy alakító, továbbá az állam és jog hatásának kitett társadalmi-gazdasági tényezőkkel való egységben, de ugyanakkor az állam- és jog sajátosságaira és viszonylag önálló törvényszerűségeire tekintettel lehessen művelni, *módszertani megújulásra* volt szükség. Csak ez tehette lehetővé, hogy az állam- és jogtudományok tiszta normatudományokból ténytudományokká is alakuljanak, egyesítsék magukban a norma- és tényoldalt, és ezáltal lényegében befejeződjék a társadalomtudománnyá válás folyamata.

12. A módszertani megújulás vonatkozásában a következőkről lehet beszámolni.

a) Előtérbe lépett a tényvizsgálatok és kvantitatív vizsgálatok szerepe; ez előtérbe állította a *szociológiai módszerek* alkalmazását anélkül, hogy az állam- és jogtudományok a szociológiában feloldódtak volna. Erre a szükségletet elméleti oldalról a társadalomtudománnyá válás igénye hozta létre, gyakorlati oldalról pedig a tudományterülettel szemben fokozódó társadalmi megrendelés, amellyel rendszerint a nélkülözhetetlen anyagi eszközök rendelkezésére bocsátása is együttjár. A módszer további fejlesztését azonban ennek pénzigényessége gátolja.

b) A szocialista jogtípus és ezen belül a hazai jog mélyebb megismerésének igénye, továbbá a kelet-nyugati kapcsolatok nagymérvű kibővülése napirendre tűzte a *jogösszehasonlító módszer* meghonosítását. Ez a szocialista országok között először Magyarországon valósult meg, és e téren Magyarország ma is az élvonalban van, sőt, a jogösszehasonlítás szocialista elmélete először itt került kidolgozásra. Az elért eredmények megérlelték azt a felismerést, hogy a jogösszehasonlítás nem kizárólag módszer, noha az is, de a jogi normarendszerek társadalmi meghatározottságára, hátterére és a jogrendszerek érvényesülésére vonatkozó vizsgálódást is magában kell hogy foglalja. Ezáltal a jogösszehasonlítás pusztán módszerből relatíve elkülönülő tudományterületté vált, amelynek — változó mértékben — át kell hatnia az egész állam- és jogtudományokat.

c) A jogágazatok egymáshoz való viszonya alapjában a társadalmasítással megváltozott: az elválasztó falak nagymértékű meggyengülése és a komplexitás jelentős megnövekedése jellemzi ezt a viszonyt. Ez megköveteli az *interdiszciplináris módszer* meghonosítását az állam- és jogtudományon belül természetesen anélkül, hogy az egy-egy jogágazat keretén belül maradó kutatások elvesztenék létjogosultságukat. Ehhez járul a külső interdiszciplinaritás követelménye, amely a jognak a gazdasághoz és más társadalmi jelenségekhez való szerves viszonyának természetes következménye. E módszer alkalmazásában csak kezdeti eredményekről beszélhetünk (pl. az OTTKT-témák és a kriminológia területén); akadályait említettük (*2.* pont).

13. Tartalmilag a hetvenes években az állam- és jogtudományok igen jelentős eredményeket értek el. Nem minden jogágazatban egyformán; egyes jogágazatokban lényegesen jobb a helyzet mint másokban. Az eredményekről ez alkalommal csak példálózva lehet beszámolni. A *jogelméletben* kiemelkedő a jog normatív szemléletének a társadalmi-viszonyszemlélettel való felváltása, a jogalkotás és jogalkalmazás elméletének fejlesztése, a főbb burzsoa jogfilozófiai irányok értékelő elemzése. Az *összehasonlító jog* területén a jogterület marxista elméletének kiépítését, az alkotmányjog, valamint a polgári jog területén végzett átfogó jogösszehasonlító kutatásokat lehet elsősorban megemlíteni. Az *államjogban és államigazgatási jogban* az alkotmány fejlődésére, az államszervezet fő kérdésére irányult kutatások érdemelnek elsősorban figyelmet. A *polgári jogban* főként a tulajdonjog, a szerződés és a polgári jogi felelősség intézményének kutatásában, valamint a gazdaságirányítási rendszer jogi-elvi kérdéseinek tisztázá-

sában értek el jelentős eredményeket. Jelentős eredmények vannak a *munkajog* önálló szocialista elméletének kidolgozása terén és a *szövetkezeti,* illetve *mezőgazdasági termelőszövetkezeti* jog elméleti megalapozásában. A *bűnügyi tudományok* területén megemlítendők a kriminológia, a közlekedési büntetőjog, a büntető igazságszolgáltatás és bizonyos büntetőjogi alapkategóriák (gondatlanság) kutatásában elért eredmények. A *nemzetközi közjogban* jelentős eredmények születtek a nemzetközi szerződések jogának területén, valamint az új államok nemzetközi jogi státusza vonatkozásában.

14. A tudományterületen hiányosságok is tapasztalhatók.

a) Bár az állam- és jogtudományi kutatók a marxizmus talaján igyekszenek a tudományt művelni, kevéssé foglalkoznak a marxista—leninista tudásuk elmélyítésével, korszerűsítésével, meglehetősen gyakori a szimplifikálás, sőt meglehetősen széles körben elterjedt a dezideológizáltság és az elmélettől való távoltartás. Ez egyebek között arra vezet, hogy több területen — különösen az oktatásban (VII. rész) — még vannak hadállásai egyfajta „szocialista pozitivizmus"-nak, amely megelégszik jogszabályok bemutatásával, csak-jogi elemzésekkel vagy tények puszta közlésével egészíti ki a jogi elemzést, de a társadalmi totalitást nem tartja szem előtt.

b) Bizonyos területeken még ellenállás mutatkozik a ténykutatásokkal és a jogösszehasonlítással szemben; az előbbi anyagi eszközök, az utóbbi a nyelvtudás hiányára is visszavezethető. A ténykutatásokkal kapcsolatos további probléma, amely az *a)* alattiakkal szintén összefügg, az, hogy az ilyen kutatások eredményeinek elméleti szintre emelése rendszerint elmarad. Különlegesen nagy problémák vannak az interdiszciplináris módszerrel kapcsolatban: ezt egyrészt a képzési struktúra és a hagyományok, a nagyfokú specializálódás gátolja, másrészt az, hogy e módszer konkrét mibenlétét eddig még nem tisztáztuk. Bár e módszer alkalmazásának szervezeti formáit is ki kell alakítani, a kérdés elsősorban elvi tisztázást és megfelelő tervezést igényel.

c) A tudományterület művelőinek nincs erejük ahhoz, hogy minden lényeges területen számottevő kutatásokat folytassanak. A legfontosabb területeket számba véve elsősorban az államelméleti kutatások gyér voltát kell megemlíteni; ide tartozik az állami és társadalmi mechanizmus viszonyának a vizsgálata, a kezdeti eredmények ellenére a családjog jogi-szociológiai művelése, az iparjogvédelem területe, ahol országosan csak egy kutató foglalkozik főhivatásszerűen az idevágó kérdésekkel és egy mégoly sikeresen működő társadalmi szervezet sem oldhat meg elméleti kutatási feladatokat, a bűnügyi tudományok területén a büntetésvégrehajtással kapcsolatos kutatómunka, a vagyon elleni bűncselekmények kutatása. Ez a jelenség részben a káderhelyzet fent említett jellegzetességeire vezethető vissza, részben a tudományterület nagyfokú koordinálatlanságára; erről a 18. pontban lesz szó.

c) Az állam- és jogtudományi viszonyok állapota

15. Az állam- és jogtudományok *anyagi ellátása* — eltekintve az OTTKT-főirányok keretébe tartozó kutatásoktól — rendkívül alacsony szintű. Ez a megállapítás még akkor is megállná a helyét, ha e tudományterület ma is kizárólag „könyvtudomány" volna, mert a jogirodalom egyre nagyobb mértékben növekszik, a könyvek és folyóiratok ára egyre magasabb, és ma már óhatatlanul szükséges a külföldi jogirodalom és források nyomon követése. Azzal pedig az anyagi ellátás úgyszólván egyáltalán nem számol, hogy az állam- és jogtudományoknak költséges ténykutatásokat is kellene végeznie, díjazott kutatási szerződések kötésére pedig — ide nem értve az egyes kutatóknak adott személyes megbízásokat — alig van lehetősége. Különösen súlyos a helyzet a jogi karokon. Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán például egy-egy tanszék a létszámtól függően egy évre 10—30 000 forintot költhet tudományos és oktatási költségekre (könyv- és folyóiratbeszerzés, gépeltetés, fordíttatás), valamint berendezési és felszerelési tárgyak (függöny, könyvszekrény stb.) vételére együttesen.

16. A tudományterületen a *publikációs lehetőségek* meglehetősen jók. A könyvkiadást túlnyomórészt az Akadémiai Kiadó és a Közgazdasági és Jogi Kiadó végzi. Itt elsősorban az átfutási idő megnövekedése okoz problémát. A tudományterület három kari folyóirata, illetve sorozata, az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet sorozata, valamint az Állam- és Jogtudományi Intézet Állam- és Jogtudomány c. folyóirata — külföldiektől eltekintve — csak a saját kutatóinak, illetve oktatóinak a publikációit közli; a jogi karok lehetőségei e téren kisebbek, mint az intézeti kutatóké. A tudományterület minden dolgozója publikálhat az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóiratában, a Jogtudományi Közlönyben, az Állam- és Igazgatásban, amely államjogi, államigazgatási jogi és pénzügyi jogi tanulmányokat közöl (e kettőben egy ívnél hosszabb tanulmányok alig jelenhetnek meg), a Magyar Jogban, ahol jobbára gyakorlati jellegű dolgozatok jelenhetnek meg, a Belügyi Szemlében, ahol a bűnügyi tudományok körében szintén elsősorban gyakorlati témájú munkákra van papír, kisebb mértékben, de hosszabb terjedelemben publikálhatnak a IX. Osztály folyóiratában, a Gazdaság- és Jogtudományban is. Két ívet meghaladó tanulmányok publikálására a budapesti jogi kari oktatóknak úgyszólván nincs lehetőségük. Ezen újabban valamit segítenek a belső, sokszorosított jogágazati sorozatok. A történeti diszcipli-

nák művelőinek publikációs lehetőségei viszonylag csekélyek a folyóiratokban; eddig három tanulmánykötetük jelent meg.

17. A tudományterület *légköre* nem mondható sem teljesen harmonikusnak, sem kimondottan rossznak. Olyan kedvezőtlen jelenségek az elmúlt években nem voltak, amelyek különösebb figyelmet „érdemeltek" volna, de természetesen — nem csekély számmal — vannak olyan személyi ellentétek, amelyek a tudományos tevékenység rovására mennek. Ezek az ellentétek sok területen nehezítik a terület megszervezését, koordinálását.

A tudományos morállal számottevő problémák nincsenek. Monopólium olyan értelemben nincsen, hogy véleményeket elfojtanának vagy valakit a publikálástól, nézetei terjesztésétől elzárnának, olyan értelemben azonban a legutóbbi időkig tapasztalható volt, hogy a kulcspozíciókat viszonylag kevesen foglalták el. Ezen a téren van némi javulás; megkezdődött a jogágazatok vagy kutatási témák központi kutatóhelyeinek decentralizációja [pl. Pécs: családjog, biztosítási jog; Budapest, Jogi Kar: szövetkezeti (termelőszövetkezeti) jog és földjog].

A vitaszellem kevéssé fejlett, de időnként vannak viták; több éve folyik egy színvonalas vita a tulajdonjogról és egy a jogrendszer fejlesztését célzó vita a szövetkezeti, illetve mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogról. A megjelent tudományos munkák ismertetése során többnyire csak csekély jelentőségű ellenvetéseket tesznek, gyakran mintegy „illendőségből". Bár tudományos felfogás érvényesül és mindegyiknek gyakran több követője van anélkül, hogy ezek klikkekbe tömörülnének.

18. Talán a legmegoldatlanabb probléma a *koordináció.* Egy-egy jogágazatot általában négy kutatóhelyen is művelnek, mégpedig szükségképpen, hiszen a három jogi karon minden jogágat művelni kell és az Intézet is műveli a jogágazatok jó részét (sőt állandó nyomás alatt áll, hogy a nem művelteket is művelje). Bár természetes volna az egyazon jogágazattal foglalkozók együttműködése, ez igazán csak a kormányszintű főirányok körében valósul meg, bár ott sem tökéletesen. Számottevő koordinációs tevékenység folyik az Állam- és Jogtudományi Intézet részéről a Jogi Enciklopédia elkészítése érdekében. Ezenkívül csupán a bűnügyi tudományok és a jogtörténet területén van rendszeres koordináció; az utóbbi területen a IX. Osztály Jogtörténeti Munkaközösséget hozott létre. Még kevésbé lehet a jogágazatok közötti koordinációról beszélni. Némely területen olyan ellenállás van a koordinációval szemben, hogy e kérdésben az Állam- és Jogtudományi Bizottság, amely figyelmét csak a legutóbbi időben kezdte erre a kérdésre fordítani, eddig ezen a téren tehetetlennek bizonyult. Ehhez járul a tervezés alacsony szintje a jogi karokon, ahol a hatékony tervezés feltételei jóval kevésbé vannak meg, mint a kutatóintézetekben: a karok tudományos tervei jórészt egyéni tervek összegezéseként állnak össze, gyakran a tanszéki terveknek sincs — és kislétszámú tanszékeken nem is igen lehet — kirajzolódó profiljuk. Kollektív jellegű kutatótevékenység jóformán csak az Állam- és Jogtudományi Intézetben folyik. Mindez gátolja az ésszerű témakoncentrációt is.

IV. A tudományterület belső kapcsolatai

19. A tudományterület belső kapcsolatai igen intenzívek. Többé-kevésbé rendszeresek ezek a kapcsolatok az Országgyűlés Jogi, Igazgatási és Igazságügyi Bizottságával és a Tanácsszervek Osztályával, a Legfelsőbb Bírósággal és az Igazságügyi Minisztériummal (az utóbbi kettő az Állam- és Jogtudományi Intézettel, az Igazságügyi Minisztérium pedig a jogi karral is szerződésben szabályozta együttműködését), a Legfőbb Ügyészséggel és a Belügyminisztériummal, a Külügyminisztériummal, a gazdasági minisztériumok jórészével, megyei bíróságokkal, a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsával, az Állami Biztosítóval, a Magyar Nemzeti Bankkal, és az Állami Fejlesztési Bankkal, a Magyar Iparjogvédelmi Egyesülettel, a Jogi Továbbképző Intézettel és a Magyar Jogász Szövetséggel. Különösen szorosak a kapcsolatok a budapesti Jogi Kar és az Állam- és Jogtudományi Intézet között.

A kapcsolat szakvéleményének adásában, fontos jogszabályok előkészítésében való közreműködésben, a Legfelsőbb Bíróság elvi jellegű döntéseit meghozó ülésein való részvételben, kismértékben kutatási szerződések lebonyolításában áll. A jogtudomány művelői a Külkereskedelmi Minisztériumhoz kapcsolódva nagymértékben működnek közre a KGST Állandó Jogi Értekezlete magyar tagozatának, munkacsoportjainak és a nemzetközi munkacsoportoknak a tevékenységében. Az Állam- és Jogtudományi Intézet előadókkal közreműködik az Igazságügyi Minisztériumban, a Legfelsőbb Bíróságnál, egyes tanácsok Továbbképző Intézeteiben, oktatási igazgatóságain és a Szakszervezetben szervezett ideológiai képzésben.

V. A tudományterület nemzetközi kapcsolatai és helyzete

20. A hazai állam- és jogtudományok jelenléte a nemzetközi tudományos életben igen pozitív visszhangot vált ki, a szocialista országok egyik élvonalba tartozó jogtudományának tekintik a magyar jogtudományt. Nemegyszer innen indulnak ki vagy itt kerülnek szintetizálásra olyan elméleti vagy módszertani kezdemények, amelyek a szocialista állam- és jogtudományok fejlődését nemzetközileg előmozdítják. A külföldi meghívások és tanulmányok írására szóló felkérések száma állandóan növekszik, a magyar jogtudomány termékeit külföldi munkákban

gyakran recenzeálják és meghivatkozzák. Az állam- és jogtudományok terén továbbá hosszú ideje igen aktív, kezdeményező tevékenység folyik magyar részről mind szocialista, mind kelet-nyugati viszonylatban; nemzetközi kapcsolatai — nemzetközi jogtudományi és hazai társadalomtudományi összehasonlításban is — igen jók. Magyar javaslatra honosodott meg a szocialista intézeti igazgatók rendszeresen megtartott értekezlete. Az Állam- és Jogtudományi Intézet több mint egy évtizede rendszeresen minden évben más-más jogágazat körében konferenciát rendez szocialista részvétellel. A kapitalista országok tudósainak részvételével is több konferenciát rendeztek az állam- és jogtudományi kutatóhelyek. Az Állam- és Jogtudományi Intézetnek együttműködési szerződése van több szocialista intézettel, közös kutatási témákban is megállapodtak, ezekben azonban érdemi munka, valóban közös kutatás aligha folyik. Az Egyetemek, illetve a jogi karok barátsági szerződéseket kötöttek külföldi egyetemekkel (pl. az ELTE-nek 15 egyezménye van, az ELTE jogi karának 2), az ELTE jogi karának államigazgatási jogi tanszéke rendszeres kutatási kapcsolatban van a leningrádi megfelelő tanszékkel. Az Állam- és Jogtudományi Intézet kezdeményezésére 2—3 évenként kétoldalú tudományos konferenciákra kerül sor több jogágazat területén szovjet, jugoszláv, francia, angol és USA-kutatókkal, nem kizárólag intézeti kutatók részvételével. Az UNESCO által támogatott International Association of Legal Sciences most választott magyar elnököt. Mintegy tizen írtak, illetve írnak tanulmányokat az Összehasonlító Jog Nemzetközi Enciklopédiájába, amely a most említett szervezet égisze alatt készül és jelenleg a világ legnagyobb szabású jogtudományi vállalkozása. A jogösszehasonlítás legnagyobb hatókörű szervezetében, az Académie de Droit Comparé-ban van magyar akadémikus és levelező tag; a négyévenkénti kongresszuson a magyar jogtudomány 1953 óta részt vesz, számos képviselője tartott e kongresszusokon általános referátumot. A magyar részvétel megbecsülését jelzi, hogy az Académie következő, 1978. évi világkongresszusát Magyarországon rendezi, az elsőt, amelyet szocialista országban tartanak meg. A Strassbourgban székelő Nemzetközi Összehasonlító Jogi Fakultás irányításában a magyar jogtudomány részt vesz, ott rendszeresen több magyar előadó működik és több magyar hallgató tanul; magyar kezdeményezésre az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent a Fakultás tankönyve a szocialista jogokról francia nyelven. A KGST keretében folytatott jogi munka elvi-elméleti kérdései köréből rendezett nagyszámú konferencián a magyar jogtudomány rendszeresen részt vesz. A magyar állam- és jogtudományok szocialista elismerésének fontos jele az, hogy a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának egyetlen szocialista jogász külső tagja magyar.

21. Emellett jónéhány jogágazat is fenntart szervezett kapcsolatokat: az államelmélet a Nemzetközi Politikatudományi Társasággal, a jogelmélet a Nemzetközi Jogi és Társadalomfilozófiai Társasággal, a munkajog a Droit du Travail et da la Sécurité Sociale elnevezésű nemzetközi szervezettel, amelynek kongresszusaira magyar főreferátumok is készültek, a bűnügyi tudományok a Nemzetközi Büntetőjogi Társasággal, amelynek XI. világkongresszusát nagy sikerrel rendezte meg Magyarország, elsőként a szocialista országok között; a Nemzetközi Kriminológiai Társasággal is szorosak a kapcsolatai. A nemzetközi közjog tevékenyen vesz részt a tekintélyes International Law Association munkájában. Jól szervezettek a szocialista nemzetközi kapcsolatok a jogelmélet, a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog, a polgári eljárásjog, és a családjog területén, továbbá a Kelet—Nyugat kapcsolatokra is kiterjedően a jogtörténet területén is.

22. Az állam- és jogtudományok művelői rendszeresen részt vesznek gyakorlati célkitűzésű nemzetközi szervezetek elméleti szintű tevékenységet is igénylő munkájában: az ENSZ nemzetközi közjogi és a nemzetközi gazdasági kapcsolatokkal foglalkozó szervezeteiben, a Magánjog Egységesítésére alakult Nemzetközi Intézet (Róma) több bizottságának munkájában; a KGST-ben folytatott tevékenységet ld. a 19. pontban.

23. A magyar állam- és jogtudományok külföldön való jelentkezése elsősorban nyugati viszonylatban tekinthető kedvezőnek. A tudományterület fontosabb monográfiái mondhatni rendszeresen megjelennek többnyire angol, ritkábban francia és német nyelven. Eddig húsznál több ilyen könyv jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában, Párizsban pedig francia nyelven kiadtak magyar szerzőktől egy tanulmánykötetet, „Le droit hongrois" címmel. Idegen nyelvű folyóirat az Akadémia Acta Iuridica-ja, a budapesti Jogi Kar Annales-ei és a Magyar Jogász Szövetségnek pénzhiány miatt jelenleg szünetelő Revue de droit hongrois-a, amely angol és orosz nyelven is megjelent. Az Académie de Droit Comparé kongresszusainak magyar tanulmányai 1966 óta idegen nyelven megjelennek; ugyanez általában a helyzet a Magyarországon szocialista jogászok részvételével tartott évenkénti konferenciákkal, az International Law Association keretében készített magyar tanulmányokkal és a jogtörténeti nemzetközi együttműködés során készült tanulmányokkal. Szocialista és burzsoá folyóiratokban is sok tanulmányt publikálnak magyar szerzők.

24. A tudományos célú kiutazás lehetőségei a legutóbbi időkig az Állam- és Jogtudományi Intézetben kielégítőek voltak, a jogi karokon azonban ezek a lehetőségek jóval gyérebbek, bár az Intézet intézeti delegációkban is többször biztosít helyet jogi oktatóknak.

25. A nemzetközi kapcsolatokkal problémák is vannak.

a) A bővülő kapcsolatokkal a káderfejlesztés nem tud lépést tartani. Ehhez járul az is, hogy a legutóbbi időben a tudományos kiutazási lehetőségek érezhetően csökkentek.

b) A magyar erőfeszítések ellenére sem megoldott a szocialista kutatók koordinált együttműködése nemzetközi szervezetekben és kongresszusokon; a nemzetközi munkamegosztás foka sem kielégítő.

c) Alighanem ez is oka annak, hogy a részvételhez viszonyítva több szervezetben viszonylag kevés vezető hely jut a jogtudomány szocialista — és ezen belül magyar — művelőinek.

d) Az idegen nyelvű publikációk terjesztése jobb is lehetne.

VI. Várható fejlődési irányok

26. Az állam- és jogtudományok területén a jövőbeli tendenciákat eleve jóval kevésbé lehet konkretizálni mint pl. a természettudományok egyes ágaiban. Ehhez járul az is, hogy az objevtíve kibontakozni látszó tendenciák sorsa nagymértékben függ a káderhelyzet alakulásától, arra is tekintettel, hogy az említett nagyfokú specializáltság folytán a káderátcsoportosítás lehetőségei korlátozottak. Kívánatos volna pl. eddig nem vagy alig kutatott témákban megkísérelni a társadalmi igények kielégítését, ezt azonban a káderhelyzet aligha teszi lehetővé. Ebben a helyzetben az e részben kifejtettek nem alapulnak eléggé szilárd talajon.

27. A kiemelt kutatási főirányok területén a kutatások elmélyülése és kiszélesedése biztosra vehető. A „szocialista vállalat" területén előtérbe kerül a vállalat belső szervezetének problematikája, valamint a vállalat és szövetkezet együttes összehasonlító kutatása.

28. Az *államelméletben* — az interdiszciplinaritás fokozásával — várható a jogi elemek megtartása mellett a politikatudományi elemek fokozottabb kutatása. A *jogelmélet* területén a legújabban kidolgozott alapkoncepció (*13.* pont) továbbfejlesztése, további gazdagítása várható, valamint az, hogy az eszmetörténetre nagyobb súly fog esni. Az *államigazgatási jog* területén várható a tudomány interdiszciplináris kiszélesítése, az államigazgatás szintetizálásának megkezdése. *Nemzetközi közjogi* területen a KGST nemzetközi közjogi státuszának, struktúrájának, döntési mechanizmusának kutatása remélhetőleg kilép jelenlegi kezdetleges állapotából. A *büntető tudományok* körében a büntetésvégrehajtás — különösen a dekriminalizáció — és a matematikai módszerek alkalmazása területén várható jelentős előrelépés, és várható a büntetéstan (pönológia) önállósulása. A *munkajog* és *szövetkezeti (mezőgazdasági, termelőszövetkezeti) jogban* a tudományág elméleti megalapozása terén a jelentős előrelépés elméleti feltételei adottak. A *polgári jogban* jelentős haladás várható a gazdaság és jog viszonyának a jogelméleti szintet megközelítő elméleti kutatásában, a jogi személyek tanának továbbfejlesztésében, valamint a szerződéselmélet ugyanilyen szintű kutatásában; mindez a szocialista polgári jog elmélete távlatilag kitűzött építésének körébe tartozik.

29. Módszertani vonatkozásban várható a szociológiai módszerek fokozott igénybevétele, bizonyos területeken rendszeressé válása, és ezzel kapcsolatban e módszerek alkalmazása elméletének fejlesztése. Mint már kifejtésre került, igen nagy a társadalmi igény komplex kutatások iránt, és ez az interdiszciplinaritás fokozódását alighanem kikényszeríti. Ez az igény elsősorban a népgazdaság jogintézményei vonatkozásában áll fenn. Előrelépés ezen a téren ebben a tervidőszakban elsősorban a felelősség jogágazati rendszereinek a népgazdaság körében való együtthatása, a népgazdasági jog felelősség rendszerének kiépítése kérdésében várható.

VII. Az oktatás helyzete

30. Az egyetemi oktatásban szerencsésen egészítik ki a jogi tárgyakat a jogot megalapozó és a jogászi tevékenységet segítő tárgyak (I. d.). Az oktatás struktúrája azonban nem szilárdult meg; bár a legutóbbi években a reformmunkák szüneteltek, az egyik reform követi a másikat. Jelenleg tervezik a jogi felsőfokú oktatásnak egyetemi és főiskolai oktatássá átszervezését; az utóbbit az államigazgatás terén a meglevő intézmény (a Tanácsakadémia) továbbfejlesztésével; a Rendőrtiszti Főiskola vonatkozásában ez már be is következett. Az egyre nagyobb mértéket öltő káderhiány, amely Kelet-Magyarországon különösen égető, napirendre tűzte a Debrecenben hajdan működött jogi kar visszaállítását. A helyi szervek segítőkészsége ehhez megvan, azonban nagyon kérdéses, hogy a már vázolt káderhelyzetre tekintettel miképpen lehet színvonalas oktatógárdát erre a célra előteremteni. Rendkívül megnehezíti az oktatást a jogszabályok sűrű változása: kiérlelt tananyagok nem tudnak ezzel lépést tartani.

31. Az oktatási struktúra az állam- és jogtudománynak az I. részben leírt széttagoltsága folytán óhatatlanul jogágazatok szerint széttagolt. A néhány éve bevezetett ágazati képzés egyik célja az volt, hogy a kötelező tárgyak keretében külön-külön oktatott jogágazatok jogának együtthatását komplex módon tárgyalja; valójában azonban — bizonyos körben mutatkozó ellenállás, az ilyen komplex módon való előadásra való felkészületlenség és a külső előadók bevonásának pénzügyi nehézségei miatt — alig sikerült ebben a kérdésben előre lépni.

32. A leglényegesebb hiányosság az oktatásban abban áll, hogy — bár bizonyos javulás

ezen a téren az utóbbi években tapasztalható — az sok területen ma is inkább kedvez azoknak, akiknek a memóriája igen jó, szövegek megtanulására való készsége nagyon fejlett, hosszú felsorolásokat tud „bemagolni" és legalább a vizsgáig fejben tartani, semmint azoknak, akiknek a gondolkodási készsége fejlett. Több területen érvényesül az a felfogás, hogy a jogágazat szinte minden technikai részletkérdését is meg kell tanítani, noha a képzési cél olyan jogászok képzését írja elő, akik a jogászi gondolkodást elsajátították, a gyorsan változó joganyagban el tudnak igazodni, a változó helyzetekkel tovább tudnak fejlődni. A tételes jog oktatása természetesen mellőzhetetlen, a kérdés csupán az, hogy milyen módszerrel és milyen részletességgel oktassák, hogyan kerüljék el azt, hogy a sok jogszabály-részlet elhomályosítsa a jogintézmények társadalmi-jogi karakterét. Vannak jogágak és jogterületek, amelyeknek az oktatási koncepciója sem kiérlelt. A tankönyveknek az a tendenciájuk, hogy kiadásról kiadásra hosszabbak legyenek. Mindez abba az irányba hat, hogy az oktatásban nagymértékben pozitivista gyakorlat alakuljon ki. Erre akkor is fel kell hívni a figyelmet, ha e jelenség nem általános. Különösen színvonalas nem egy tudományos diákkör munkája; ezek több tagját kari vagy intézeti kutatásokba is bekapcsolták.

33. Különösen alacsony a nyelvoktatás hatásfoka; ez részben a hallgatók jó részének szemléleti hiányosságára vezethető vissza, részben pedig a középiskolai nyelvoktatás hiányosságaira.

34. Az oktatók többsége jól felkészült, a színvonal mégis egyenetlen. Ennek egyik oka az országos összehasonlításban is rendkívüli munkateher; a létszámnormák nincsenek tekintettel a nagylétszámú esti és levelező tanfolyam oktatási szükségleteire. A másik ok abban keresendő, hogy a káderkiválasztás nem mindig eléggé körültekintő, és, hogy aki egyszer gyakornoki kinevezést kapott, az a karoktól legfeljebb a saját akaratából vagy valamilyen súlyos fegyelmi vétség miatt megy el. Ugyancsak nagy gondot okoz az adminisztratív dolgozók kis száma és — főleg Budapesten és Szegeden — a teremhiány.

35. A *tudományos* továbbképzés az országosan létrehozott keretekben folyik. Az aspiránshelyek száma elmarad az igényektől, ugyanakkor az is tapasztalható, hogy egyes területeken a meghirdetett aspirantúrát nehéz betölteni. Általában a kandidátusi fokozat megszerzése túlságosan hosszú ideig — gyakran 10—15 évig is — tart; ennek okait a káderkiválasztásban, a témaválasztásban, a kutatási feltételek biztosításának a hiányában kell elsősorban keresni. Ezenkívül a még elfogadható kandidátusi és doktori disszertációval szemben támasztott követelmények meglehetősen alacsony szintre szálltak le; ez egyelőre csak nagyon nehezen megfordítható folyamatnak látszik, mert a gyakran mutatkozó elvtelenség mellett bírálók és jelöltek gyakran „igazságtalan"-nak érzik azt, hogy olyan teljesítménnyel ne lehessen fokozatot szerezni, amilyennel másnak már sikerült fokozatot elnyernie. Ugyancsak a színvonal csökkentése irányában hat az, hogy az oktatói és kutatói előlépés a tudományos fokozatok megszerzésétől függ, és ezért egzisztenciális kérdés. Emellett — és részben mindezek folytán — gyakori az előopponensek és opponensek liberalizmusa; előfordult az is, hogy a IX. Osztály hozott liberális döntést a doktori kérelmek véleményezése során.

A *gyakorlati* továbbképzés céljára az ELTE keretében országos hatáskörrel két éve Jogász Továbbképző Intézet alakult; ez rövid fennállása alatt rendkívül kiterjedt munkát végzett, igen sok előadót mozgósított, és fokozatosan átveszi a továbbképzés tetemes részét — beleértve a jogász szakvizsgákra való előkészítést is — a jogászi munkahelyek jó részétől. Itt a színvonal kellő szinten tartására kell elsősorban figyelmet fordítani, és nemegyszer szembe kell szállni a hallgatók merőben prakticista igényeivel.

Határozati javaslat

1. Az Elnökség az állam- és jogtudományok helyzetéről szóló beszámolót az alábbi megjegyzésekkel elfogadja.

2. Az állam- és jogtudományok az elmúlt időszakban mind a marxista állam- és jogtudományi elmélet továbbfejlesztése, mind a gyakorlattal való együttműködés, mind a nemzetközi kapcsolatok szervezése és lebonyolítása területén jelentős eredményeket értek el, a velük szemben támasztott társadalmi elvárásoknak lehetőségeikhez mérten általában eleget tudtak tenni. Eredményei jól megalapozzák a tudományterület további fejlődését, társadalomtudománnyá válásának általánossá, teljessé tételét.

3. Ennek alapvető feltétele a marxista—leninista tudás állandó fejlesztése és elmélyítése általában is, de elsősorban a kutatott témákkal való konkrét összefüggésben, valamint társadalmi-gazdasági viszonyaink behatóbb ismerete. Úgy kell az állam- és jogtudományokat művelni, hogy abba az elméleti összefüggések és az ideológiai tényezők is színvonalasan beépüljenek. Erre a témaválasztás és a munkák értékelése során is figyelemmel kell lenni.

4. A továbbfejlődés központi kérdése a jogágazatok elméletének kiépítése, amelynek során nemcsak a magyar jogra kell tekintettel lenni, hanem az egész szocialista jogra, vitában a burzsoá jogfelfogással. Az államelméleti kutatásokat fejleszteni kell, fokozott mértékben figyelembe véve annak politikatudományi elemeit.

5. Az állam- és jogtudományok leggyengébb láncszeme a koordináció. Az MTA Állam-

és Jogtudományi Bizottságának elsőrendű feladata, hogy ezen a területen jelentősen előre lépjen, és ezzel lehetővé tegye az ésszerű témakoncentráció fokozását is. Az állam- és jogtudományok decentralizált koordinációja érdekében az Állam- és Jogtudományi Bizottság egyes jogágazatokban vagy jogterületeken bízza egy-egy kutatóhelyre a koordinációs feladatokat (például családjog: Pécs, környezetvédelem joga: Gödöllői Agrártudományi Egyetem Jogi Tanszéke, szövetkezeti jogi és földjogi intézet: ELTE, munkajogi kutatócsoport; ELTE, nemzetközi magánjog: ELTE stb.). A koordináció hatékonyabbá tétele és kutatási csomópontok képzése érdekében ezeken a kutatóhelyeken támogatni kell néhány egyetemi intézet vagy kutatócsoport létesítését. Megfontolandó „A bűnözés elleni küzdelem problémáinak tudományos vizsgálata" c. interdiszciplináris témának minisztériumi szinten kiemelt témává tétele.

6. A sok területen mutatkozó káderhiánynak új tudományos státuszok létesítésével való betöltése és átcsoportosítással való megoldása a közeljövőben csak kevéssé lehetséges. Az azonban lehetséges, hogy egyazon jogágazaton belül fokozott gondot fordítanak arra, hogy a társadalmilag kevésbé jelentős témákról fontosabb témákra térjenek át; ez koncepciózusabb tervezést igényel. Enyhíthető a káderhiány a gyakorlatban működő elméleti vénájú jogászok fokozott és szervezettebb bevonásával, például a frissen végzett legkiválóbb tudományos diákköri tagok munkaközösségekbe szervezésével és a tudományos munkába való bekapcsolásával. Különös gonddal kell előmozdítani a fiatal kutatók fejlődését, kezdettől fogva rájuk szabott olyan tudományos jellegű feladatokkal kell őket ellátni, amelyek jó elvégzése erőfeszítést kíván és sikerélményt ad. A közismert nagy szemléleti, anyagi és adminisztratív természetű nehézségek ellenére törekedni kell minőségi cserékre; felvethető annak lehetővé tétele, hogy a tudományos és oktatási kutatóhelyek több gyakornokot vehessenek fel, mint amennyi a kutatóhelyen maradhat, hogy akkor lehessen új munkatársat választani, amikor az intézménynek már van képe a jelentkezők tudományos képességeiről.

7. Az MTA Elnöksége felkéri az Oktatási Minisztériumot, hogy fontolja meg a jogi egyetemi oktatás és kutatás személyi és dologi feltételei megjavításának lehetőségeit, az e beszámolóban kifejtettek szellemében határozza meg a tankönyvekkel és jegyzetekkel szemben támasztott követelményeket, vessen gátat a tananyagok állandó növekedésének, és hasson oda, hogy a tananyagok szerzői és lektorai az e beszámolóban kifejtetteknek megfelelően folytassák tevékenységüket.

8. Az állam- és jogtudományi aspiránshelyek számát szükséges megemelni. Az aspiránshelyek meghirdetésénél figyelembe kell venni azt is, hogy kiemelkedő társadalmi jelentősége nemcsak a kiemelt témáknak van, hanem olyan tudományterületeknek is, amelyeken az elnéptelenedés veszélye viszonylag rövid távon az oktatás lehetetlenné válásával fenyeget.

9. Fokozatosan kell törekedni a szociológiai módszerek és a jogösszehasonlítás általános elterjesztésére már a kandidátusi témakijelöléseknél és a kidolgozásuk irányítása során is. A komplex kutatások meghonosítására és szervezésére fokozott gondot kell fordítani; ennek érdekében az interdiszciplinaritás gyakorlatát — a kezdetleges módszerektől a teammunkáig terjedő skálán — el kell terjeszteni. Ehhez szükséges a jogágazati korlátoltság csökkentése. Tanulmányozni kell az operációkutatás és számítógépes kutatás lehetőségeit a jogtudomány területén.

10. Fokozni kell az erőfeszítéseket a szocialista állam- és jogtudományi intézményekkel való kapcsolatok érdemibbé tétele érdekében, valamint további kezdeményekkel törekedni kell elérni a szocialista jogászok együttműködésének intenzívebbé tételét, elsősorban a nagy nemzetközi állam- és jogtudományi szervezetekben.

11. A közművelődéssel kapcsolatos feladatok ellátásában az állam- és jogtudományok művelőinek az eddiginél szélesebb körét kell bevonni.

12. A tudományos és oktatási feladatok maradéktalan megvalósításához, a tudomány- és oktatási politika hatékonyságának növeléséhez — különösen az egyetemi kutatóhelyeken — szükséges a személyi és anyagi feltételek jelentős mértékű megjavítása.

13. Az MTA Elnöksége a beszámolót és határozatát a leginkább érintett állami szervek vezetőinek tájékoztatás és esetleges intézkedések megtétele végett megküldi. Hozzájárul a beszámolónak és az elnökségi határozatnak a IX. Osztály folyóiratában való közzétételéhez.

*

A Magyar Tudományos Akadémia Elnökségének 62/1976. sz. határozata (1976. december 21.)

Az Elnökség az állam- és jogtudományok helyzetelemzéséről szóló előterjesztést elfogadja, azt reálisnak, értékesnek tartja; mint az előterjesztés összefoglalóját tudomásul veszi a határozati javaslatban foglaltakat és a következőket határozza:

1. Az állam- és jogtudományoknak eddigi sikeres tevékenységüket fokozva még nagyobb mértékben kell kielégíteniük a gyakorlat tudományos tevékenységet igénylő szükségleteit. Ennek érdekében a tervező és koordinációs munkát fokozottan kell a gyakorlat vezető szerveivel összeegyeztetni. Felkéri az elnökség a jogi gyakorlat vezető szerveit, hogy törekedjenek a gyakorlatban működők elméleti érdeklődésének fokozására.

2. A IX. Osztály a Társadalomtudományi Főosztály segítségével végezze el az MTA és az OM hálózatfejlesztési koncepciójának szintetizálását az állam- és jogtudományok területén. A gyakorlati szerveknél fellelhető tartalékok mozgósításával is javaslatot kell készíteni arra vonatkozóan, hogy milyen területeken és mely kutatóhelyeken van szükség koordináló alközpontok létesítésére. A javaslatokat sürgősségi szempontból rangsorolni kell.

3. Feltétlenül szükségesnek tartja az Elnökség azt, hogy a középiskolai és esetleg az általános iskolai oktatásban egy társadalomtudományi blokk keretében nagy súllyal szerepeljenek jogi ismeretek.

Az atomfegyverek elterjedésének megakadályozásával kapcsolatos nemzetközi ellenőrzés - a nemzetközi jog új intézménye

1975 májusában Genfben került sor arra a konferenciára, amely az Atomsorompó-egyezmény hatásának felmérésével foglalkozott. Ezen a tekintélyes nemzetközi fórumon — amelynek munkájában közel 60 ország képviselői vettek részt — az Egyezmény aláírói részletesen megvizsgálták azokat a kérdéseket, amelyek az Egyezmény hatálybalépése óta eltelt öt év alatt a végrehajtás során felmerültek. A konferencia megállapította, hogy az Atomsorompó-egyezményt aláíró valamennyi állam teljesíti az ebből eredő legfontosabb kötelezettségeket.

Az Atomsorompó-egyezmény — fontos nemzetközi megállapodás az atomfegyverek elterjedésének megakadályozása területén. A Szovjetunió és a többi szocialista ország aktív és következetes külpolitikája — amely a nemzetközi erőviszonyok terén a szocializmus javára történt változások körülményei között a népek békéjének, biztonságának megőrzésére, az általános és teljes leszerelés elérésére irányul — eredményeként napjainkban ezen a területen is jelentős sikereket érhettünk el.

Hatálybaléptek olyan jelentős egyezmények, mint az 1963-as, a légköri, a kozmikus és a víz alatti nukleáris kísérleteket betiltó Egyezmény, az 1967-es, az államok kozmikus (beleértve a Holdat és más égitesteket is) kutatásainak és a kozmosz használatának elveit szabályozó Egyezmény, az 1968-as Atomsorompó-egyezmény, és az 1971-es, az atom- és más tömegpusztító fegyvereknek a tengerek és óceánok mélyén történő elhelyezését megtiltó Egyezmény.

A Szovjetunió külpolitikai programjának megvalósítása során az atomfegyverek korlátozása és a leszerelés területén új fontos megállapodásokra került sor. 1972 májusában Moszkvában a Szovjetunió és az Egyesült Államok megkötötték a védelmi ellenrakéta-rendszerek korlátozásáról szóló Egyezményt, valamint azt az ideiglenes megállapodást, amely a stratégiai támadófegyverek korlátozásával kapcsolatos egyes intézkedéseket tartalmazza. E nemzetközi-jogi aktusok egy sor, az atomfegyverek korlátozásának problémájával szorosan összefüggő elvi kérdést szabályoznak. A legnagyobb politikai és jogi jelentőséggel az az egyzemény bír, amelyet a Szovjetunió és az Egyesült Államok a nukleáris háború veszélyének elhárítása céljából L. I. Brezsnyev 1973 júniusi, egyesültállamokbeli látogatása során kötött.

A legfelsőbb szintű szovjet és amerikai vezetők 1974 nyarán létrejött találkozóján sor került a Szovjetunió és az Egyesült Államok földalatti atomfegyver-kísérleteit korlátozó Egyezmény aláírására. Ez az egyezmény újabb lépés valamennyi nukleáris kísérlet teljes betiltása felé. Tartalmazza a felek azon kötelezettségvállalását is, hogy a közeljövőben speciális megállapodást kötnek a békés célú atomrobbantásokkal kapcsolatban. Nagy jelentőséggel bír az ezen Egyezményhez kapcsolódó Jegyzőkönyv is, amely a védelmi célú ellenrakéta-rendszerek korlátozásával kapcsolatban újabb intézkedéseket tartalmaz.

E nemzetközi megállapodások a nemzetközi nukleáris jog — a modern nemzetközi jog egyik új ágazata — kialakulása folyamatában fontos mérföldkövet jelentenek. A nemzetközi nukleáris jog azon társadalmi viszonyokat szabályozza, amelyek az atomfegyver-korlátozással, a nukleáris leszereléssel és az atomenergia békés felhasználásával kapcsolatos nemzetközi együttműködés során kialakulnak.

A nemzetközi nukleáris jog forrásai az atomfegyver-korlátozást, a nukleáris leszerelést (atomfegyverek elterjedésének megakadályozása, atomfegyvermentes övezetek kialakítása, atomfegyver-kísérletek beszüntetése, az atom-

fegyver-gyártás beszüntetése, az atomfegyverek teljes betiltása és a készletek megsemmisítése) és az atomenergia békés felhasználását (atomenergetika, a radioaktív izotópok és sugarak alkalmazása, tudományos kutatások folytatása, a nukleáris károk pótlása stb.) érintő nemzetközi egyezmények, amelyek az államok közötti együttműködés folyamán jönnek létre.

A nemzetközi nukleáris jog a nemzetközi jog alkotórésze, annak legfontosabb elvein alapul. A modern nemzetközi jog — amelynek egyik alapelve a különböző társadalmi-gazdasági rendszerű országok közötti békés egymásmellett élés elve — elvi alapon ellenzi az atomenergiának a tömegpusztítás eszközeként történő alkalmazását és követeli annak kizárólag békés célú felhasználását. Ez napjaink nemzetközi jogának — amelynek fő rendeltetése a tömegpusztító —, köztük az atomfegyverek alkalmazásával járó világháború megelőzése — lényegéből következik. Az atomenergiával kapcsolatos nemzetközi megállapodások többségében a közös gondolat — az atomfegyverek betiltásának és az atomenergia kizárólag békés célú alkalmazásának szükségessége.

Az atomfegyverkezés korlátozását érintő nemzetközi megállapodások a modern nemzetközi jog egyik legfontosabb elvét, a leszerelés elvét fejtik ki, konkretizálják. Jelenleg a leszerelés elvének ilyen konkretizálása különösen nagy jelentőséggel bír. Az imperializmus által megkezdett rakéta- és atomfegyverkezési verseny feltételei között a leszerelést érintő konkrét nemzetközi-jogi normák létrehozása az államok olyan jogi kötelezettségét jelenti, amelynek megsértése a leszerelés elvének megsértésével azonos.

Az atomfegyverek elterjedésének megakadályozása a nemzetközi nukleáris jog által szabályozott terület egy részét alkotja. E probléma teljes élességgel a 60-as évek küszöbén, de különösen a 60-as években merült fel. A világ öt országa a 60-as évek közepére már atomhatalommá vált. Szakemberek véleménye szerint az akkor létező atomfegyverek megsemmisítő ereje összességében több mint elegendő volt az egész emberiség elpusztításához.

Ebben az időben felmerült az a veszély, hogy az atomfegyverek továbbterjednek oly módon, hogy a katonai tömbökön belül más államok is hozzájutnak e tömegpusztító fegyverekhez, illetve ellenőrzésükhöz. A nyugati hatalmak ekkor vetették fel a NATO úgynevezett multilaterális atom-ütőerejének tervét, amely lehetőséget biztosított ezen agresszív katonai tömb atomfegyverekkel nem rendelkező tagországai számára az efajta tömegpusztító fegyverhez való hozzáféréshez.

A reális veszély, hogy újabb, atomfegyverrel rendelkező országok jelennek meg, azzal az objektív folyamattal kapcsolatban is felmerült, amelyet az atomenergia békés felhasználása — és főként az atomenergetika további fejlődése — jelent. Mint közismert, a nukleáris üzemanyag-ciklus, amely a termelés számára elektromos energiát hoz létre, alkalmas az atomfegyver készítéséhez szükséges speciális hasadóanyagok előállítására is.

1965-ben a világ valamennyi nukleáris berendezésének összteljesítménye 7800 megawatt volt, ebből az atomenergetikai berendezések teljesítménye — 6300 megawatt. 1972 végén az atomenergetika összteljesítménye 42 000 megawatt volt, ami a világ elektromosenergia-termelésének körülbelül 3%-át jelentette. Ez az arány 1980-ra a számítások szerint 15%-ra (kb. 340 000 Mw), 1990-re 40%-ra (kb. 1,6 millió Mw), 2000-re pedig több mint 60%-ra (kb. 4,2 millió Mw) fog növekedni.

Az atomenergia egyre szélesebb körű alkalmazása során, a világon kibontakozó viharos tudományos-technikai forradalom feltételei között az 1960-as évek közepére több, nukleáris potenciállal addig nem rendelkező országban létrejöttek a saját atomfegyver előállításához szükséges gazdasági és tudományos-műszaki feltételek. Az erre vonatkozó politikai döntés alapján ezek az országok viszonylag rövid idő alatt képesek lettek volna e tömegpusztító fegyverek előállítására. Az ilyen, úgynevezett „kvázinukleáris" államok sorába tartozik az NSZK, Japán, Kanada, India, Olaszország, a Dél-Afrikai Köztársaság, Izrael, Ausztrália, Brazília, Argentína, Svédország, Hollandia, Svájc és Norvégia. Egyes szakértők véleménye szerint 1970-ben az atomfegyverrel nem rendelkező országok már évi kb. 800 atombomba előállításához elegendő speciális hasadóanyaggal rendelkezhettek.

Az atomenergia felhasználási körének bővülésével párhuzamosan kibontakozott az atomenergia békés felhasználásával kapcsolatos nemzetközi együttműködés, egyebek közt a nukleáris anyagok és berendezések átadása és a tudományos-műszaki információk cseréje területén. A megfelelő garanciák alkalmazása hiányában azonban ez a nemzetközi együttműködés az atomfegyverek elterjedésének csatornájává válhat.

Az Atomsorompó-egyezmény figyelembe veszi az összes, az atomfegyverek világméretű elterjedésével fenyegető tényezőt és tendenciát. E nemzetközi megállapodás megkötése a világ politikai és gazdasági fejlődésének egésze által meghatározott szükségszerűség volt.

Az Atomsorompó-egyezmény jogi szempontból rögzítette az objektív valóságot, azt, hogy a világon vannak olyan államok, amelyek rendelkeznek atomfegyverrel, és vannak olyanok, amelyek nemzeti érdekeikből kiindulva és az objektív lehetőségeket figyelembe véve tudatosan elutasítják e tömegpusztító fegyverek beszerzését. Emellett a világ országainak döntő többsége annak megakadályozására törekszik, hogy újabb, atomfegyverrel rendelkező országok lépjenek fel. Ezek az országok jogosan feltételezik azt, hogy az atomfegyverek további

elterjedése jelentős mértékben fokozná egy nukleáris háború kitörésének veszélyét, amely létezésüket veszélyeztetné.

Az Egyezmény rendeltetése — az atomfegyverek elterjedésének megakadályozása. Az ENSZ Alapokmányával és az ENSZ Közgyűlés határozataival — amelyek az atomfegyverek széles körű elterjedését gátló megállapodás megkötésére hívnak fel — összhangban az Egyezmény célja annak megakadályozása, hogy újabb államok jussanak atomfegyverekhez, illetve az azok feletti ellenőrzéshez.

Az ENSZ Alapokmánya, mint ismeretes, az államok és az ENSZ legfontosabb szervei számára azt a feladatot határozza meg, hogy a leszerelés gyakorlati megvalósítását célzó intézkedéseket, valamint olyan normákat dolgozzanak ki, amelyek a leszerelés elvének fokozottabb érvényesülését biztosítják. Az ENSZ Alapokmányának II. cikkelye alapján a Közgyűlés jogosult „megtárgyalni azokat az elveket, amelyek a leszerelést és a fegyverzetek szabályozását érintik, valamint ezen elvekkel kapcsolatosan a Szervezet tagjai vagy a Biztonsági Tanács számára ajánlásokat kidolgozni".

Az utóbbi évek eseményei azt mutatják, hogy a Szovjetunió aktív részvételével kidolgozott Atomsorompó-egyezmény széles körű nemzetközi elismerést nyert, és jelentős lépés a fegyverkezési — mindenekelőtt a nukleáris fegyverkezési — hajsza megfékezése felé. Jelenleg már több mint 100 ország aláírta az Egyezményt, több mint 90 ország részese az Egyezménynek. Újabb országok csatlakozása az Egyezményhez továbbra is folyamatban van.

A leszerelés megvalósításának szempontjából az Egyezmény jelentősége abban rejlik, hogy az atomfegyverek további elterjedését fékezve, korlátozza az e tömegpusztító fegyverrel rendelkező országok körét, és ezáltal megkönnyíti az ezt követő leszerelési tárgyalásokat. Az SZKP XXIV. kongresszusán a Központi Bizottság L. I. Brezsnyev elvtárs által előterjesztett beszámolója az Atomsorompó-egyezménnyel kapcsolatban megállapította, hogy „bár még nem minden állam — köztük nukleáris hatalmak sem — részese a szerződésnek, az Egyezmény bizonyos mértékben csökkenti a nukleáris háború kitörésének veszélyét". E fontos nemzetközi megállapodást azok az országok sem hagyhatják figyelmen kívül, amelyek még nem csatlakoztak az Atomsorompó-egyezményhez.

Továbbra sem csatlakozott az Egyezményhez egy sor, az atomfegyverek elterjedése szempontjából fontos ország, köztük két nukleáris hatalom — Franciaország és Kína. Eddig az Egyezményen kívül maradtak olyan államok is, mint Argentína, Brazília, Izrael, India, Pakisztán és a Dél-Afrikai Köztársaság.

Ennek kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy az Atomsorompó-egyezmény szabályozásának tárgya objektív történelmi folyamat, amelyet maga az élet határoz meg. Az atomenergia felhasználási körének további bővülésével párhuzamosan a világon ez a folyamat — az objektív és szubjektív nehézségektől függetlenül — kétségtelenül tovább mélyül. Ennek megfelelően növekszik majd az Atomsorompó-egyezmény — amely az atomfegyverek elterjedését megakadályozó legfontosabb jogi aktus — jelentősége is.

A világpiaci nyersanyaghelyzet feszültebbé válása körülményei között napjainkban több országban történnek intézkedések az atomenergia fejlesztésének meggyorsítása érdekében. Több ország, különösen egyes „kvázinukleáris" államok esetében felismerhető az a tendencia, hogy a saját atomfegyver, illetve egyéb nukleáris robbantóeszközök létrehozása vonatkozásában igyekeznek megőrizni a döntési szabadságot. Mindezek a tények megkövetelik az Egyezményben meghatározott nemzetközi-jogi intézmények további erősítését. Ahogyan erre L. I. Brezsnyev elvtárs rámutatott, „az Atomsorompó-egyezmény hatékony és egyetemes alkalmazásának feladata aktuálisabbá válik, mint bármikor korábban". Nagy jelentőséggel bír ennek kapcsán az Egyezményből a részt vevő államokra háruló legfontosabb kötelezettségek végrehajtásának következetes ellenőrzése.

Az Atomsorompó-egyezmény tartalmazza fő nemzetközi-jogi intézményének — az atomfegyverek elterjedése megakadályozásának — reális jogi garanciáit. Az Egyezmény hatálybalépésével a nemzetközi jogban megjelent egy elvileg új jogintézmény — az atomfegyverek elterjedése megakadályozásával kapcsolatos nemzetközi ellenőrzés. Az Atomsorompó-egyezmény III. cikkelyével összhangban, ez az ellenőrzés a Nemzetközi Atomenergia Ügynökségre hárul. Ez a nemzetközi szervezet az atomenergia békés célú alkalmazásával összefüggő nemzetközi együttműködés további bővítésének elősegítése céljából alakult.

A nemzetközi jog gyakorlatában első ízben a világ sok országában az atomenergia termelésével, és békés célú felhasználásával kapcsolatos ellenőrző funkciót egy átfogó nemzetközi szervezet látja el. Az Ügynökség arra hivatott, hogy biztosítsa az atomfegyverek elterjedésének megakadályozásával összefüggő garanciákat az egész világon.

Az atomfegyverek elterjedésének megakadályozásával kapcsolatos, a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség által megvalósított nemzetközi ellenőrzés fontos politikai követelmény, amely a jog szempontjából mint jogintézmény ölt alakot. Az ilyen ellenőrzés szükségességét az atomenergia termelésének és felhasználásának különleges jellege határozza meg. E folyamat során ugyanis objektíve létrejönnek az atomfegyver előállításához szükséges anyagi-műszaki feltételek — tehát az efajta tömegpusztító fegyverek továbbterjedésének feltételei.

Az államoknak az atomfegyverek elterjedésének megakadályozásával kapcsolatos jogi kötelezettségei hatékony nemzetközi ellenőrzés hiányában végrehajtásuk biztosítékát nélkülöznék. Ez az ellenőrzés azért nélkülözhetetlen,

mert nincsen más lehetőség annak kontrollálására, hogy az államok végrehajtják-e vállalt kötelezettségeiket.

Ha az ellenőrzést valamely nemzeti szerv végzi, lehetetlen ellenőrizni például, hogy az Egyezmény résztvevője (egy állam, amely nem rendelkezik atomfegyverrel) titokban nem hoz-e létre atomfegyvert, vagy más nukleáris robbanószerkezetet.

Az atomfegyverek elterjedésének megakadályozásával kapcsolatos nemzetközi ellenőrzés hatalmas politikai jelentőségét az Atomsorompó-egyezmény fontossága, és sikeres végrehajtásának szükségessége határozza meg. A Nemzetközi Atomenergia Ügynökségnek az egyezménnyel öszhangban levő következetes ellenőrző tevékenysége — ez az atomfegyverek további elterjedését gátló hatékony garancia.

A Nemzetközi Atomenergia Ügynökség ellenőrzésének jelentősége egyenes arányban áll azon államok békés célú nukleáris tevékenységének mértékével, amelyek részesei az Atomsorompó-egyezmény keretén belül létrejött garancia-megállapodásoknak, valamint az Egyezmény tagországai által az atomenergia békés célú alkalmazásával kapcsolatban kifejtett nemzetközi együttműködés nagyságrendjével. A békés célú alkalmazás területének bővülésével párhuzamosan a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség ellenőrzése egyre nagyobb jelentőségre tesz szert, különösen a „kvázinukleáris" országokban. Elsősorban éppen ezekben az országokban megy végbe a békés célú nukleáris tevékenység folytatása során a hasadóanyagoknak az atomfegyverek elterjedése megakadályozásának szempontjából oly veszélyes állandó felhalmozódása, itt alakul ki az a jelentős nukleáris potenciál, amely átállítható az atomfegyver, vagy más nukleáris eszközök előállítására.

A Nemzetközi Atomenergia Ügynökségnek az atomfegyverek elterjedésének megakadályozásával kapcsolatos ellenőrzése olyan bonyolult anyagi-műszaki folyamat, amely átfogja az atomenergia termelésének, és békés célú alkalmazásának legfontosabb szakaszait. Az ellenőrzés konkrét normái és eljárásai mindazon politikai, jogi, műszaki és katonai tényezők figyelembevételével készültek, amelyek az atomfegyverek elterjedése megakadályozásának bonyolult, sokrétű problémáját meghatározzák.

Az Atomsorompó-egyezménnyel összhangban, az egyezmény azon résztvevői, amelyek nem rendelkeznek nukleáris fegyverrel, kötelesek a Nemzetközi Atomenergia Ügynökséggel garancia-megállapodást kötni. Napjainkig az Ügynökség ilyen egyezményeket országok tucatjaival kötött már meg. Az atomfegyverek elterjedésének megakadályozása szempontjából fontos megállapodás született az Ügynökség, az Európai Atomenergia Közösség és az EURATOM és annak nukleáris potenciállal nem rendelkező tagországai között.

A világon tehát létezik és működik az atomfegyverek elterjedésének megakadályozásával kapcsolatos nemzetközi ellenőrzés átfogó rendszere. Ez a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség által ellátott ellenőrzés napjainkban a nemzetközi élet mind aktívabb tényezőjévé válik. Szerepe bizonyára a jövőben is töretlenül fejlődik majd.

Az atomfegyverek elterjedésének megakadályozásához kapcsolódó nemzetközi ellenőrzés — a nemzetközi nukleáris jog új intézménye. Jogforrásai: az Atomsorompó-egyezmény, a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség Alapokmánya, valamint az Ügynökség garanciáinak dokumentumai. Ezeken kívül jogforrások a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség típusgaranciamegállapodása, amelyet az Atomsorompó-egyezmény III. 1. cikkelye irányoz elő, valamint az ellenőrzés mechanizmusát érintő megállapodás (az Egyezmény III. 2. cikkelye alapján). Ezen jogintézmény jogi szabályozásának tárgya: a világ több tucat állama tevékenységének fontos köre.

Az atomfegyverek elterjedésének megakadályozásával kapcsolatos nemzetközi ellenőrzés, mint új jogintézmény, igen nagy elméleti jelentőséggel bír. A modern nemzetközi jog szempontjából érdekes maga az ellenőrzés jogi koncepciója, hiszen az ellenőrzést egy nemzetközi szervezet szuverén államok széles tevékenységi körével kapcsolatban végzi. Ez elvileg új helyzet a modern nemzetközi jogban.

Tekintettel az atomfegyverek elterjedésének megakadályozásával kapcsolatos nemzetközi ellenőrzés nagy politikai, elméleti és gyakorlati fontosságára, kiemelkedő jelentőséggel bír e jogintézmény jogi tartalmának sokoldalú kutatása. Az ilyen elemzés bizonyosan elősegíti szélesebb körű alkalmazását a nemzetközi jog gyakorlatában, az atomfegyverek elterjedése elleni harc következetes végigvitele érdekében. E jogi probléma tanulmányozása elméleti szempontból is igen érdekes.

Az atomfegyverek elterjedésének megakadályozásával összefüggő nemzetközi ellenőrzés jogi aspektusainak vizsgálata — logikus és következetes lépés a nukleáris leszerelés jogi problémáinak megoldásában a modern nemzetközi jog egésze fejlesztésének folyamatában. Napjainkig a nemzetközi-jogi irodalom a Nemzetközi Atomenergia Ügynökségnek az Atomsorompó-egyezménnyel összhangban végzett ellenőrző tevékenységével kapcsolatos konkrét részleteiben tárgyalta, mivel ez a jogintézmény csak a közelmúltban jött létre, és kialakulása még folyamatban van. Ez a kérdés azon problémák köréhez tartozik, amelyek megoldására a nemzetközi joggal foglalkozó jogászok jelenleg nagy erőfeszítéseket tesznek.

Iojris, A. I.

Jogi felelősség a környezetért

A téma kiinduló pontja, a környezeti probléma általános körvonalazása ma már a környezetvédelemmel kapcsolatos gondolkodás közhelye. Általánosan ismert, de korántsem azonos tartalommal, s még a lényeget illetően is az egyes kifejtésekben több az eltérő, mint az azonos megállapítás. Ezen túlmenően, a környezeti alapprobléma a jogász számára csak előfeltevés az általánosításhoz, amely ráadásul eléggé messze is esik a jogtól. A jogászi megközelítés a jog társadalmi funkciójából eredően sajátos, amelyben a tartalom *emberek közötti viszonyok*, ezen belül főképp viselkedésminták *formáihoz* kötődik, egyszóval a szemléleti mód *normatív* jellegű. Tágabb értelemben vett, szélesebb alapjai azonban nem egyszerűen csak elgondolt előfeltevések, és — különösen e tárgykörben — nem hagyhatók figyelmen kívül.

1. Az emberi munka, a társadalmi termelés a természeti erőforrások, a természeti tárgyak felhasználásával folyik; a munkatevékenység az ember és a természet egyik lényeges *kölcsönhatásrendszere.* A természet a termelésnek és az emberi életnek *tárgyi* feltétele; alakulása szükségszerűen visszahat a termelésre, és az emberi életre. A termelési viszonyok, és különösen a termelési mód *történeti* fejlődése egyben a természetnek mindinkább az ember szolgálatába állítása, a természet átalakításának *történeti* folyamata, amelynek jellegzetességét nem az idő múlása, vagy a természet egyes tárgyainak felhasználása, emberi célokra való kisajátítása adja, hanem az a dinamikus változás, amelyet az ember idéz elő. Ebben a *céltudatos* emberi tevékenységben a már felismert, és a még fel nem ismert szükségszerűség, valamint a véletlen állandóan hat és érvényesül.

A természeten aratott emberi győzelmek időhöz kötődnek, és e célszerűen irányított oksági folyamatok eredménye nem feltétlen csak a kívánt cél megvalósulása. „Bár mindegyiknek a következményei elsősorban azok, amelyekre számítottunk, de másod- és harmadsorban egészen más, előre nem látott hatásai vannak, amelyek ezeket az első hatásokat nagyon is gyakran megszüntetik." (*Engels:* A természet dialektikája, MEM 20. Bp. 1963. 457. old.).

A természet emberi célok megvalósításához való igénybe vétele, a természeti kincsek és adottságok felhasználása közvetlenül vagy közvetve főképp *termelési* folyamatokhoz kapcsolódik, amelyekben az ember mindig valamilyen gazdasági célszerűséget érvényesít. Ez nem szükségképp rontja a természetet, de magábanvéve kevéssé érzékeny a gazdasági célok megvalósítása során bekövetkező környezeti változásokra. A termelés általános problémája gazdaságossága, hogy hogyan lehet gyorsan, olcsón, egyszerűbben több terméket előállítani, de nem vált sokáig lényeges szemponttá az, hogy perspektivikusan a természet összkészlete mennyivel és hogyan csökken, vagy hogy a természet milyen mértékben károsodik. A termék iránti keresletet, az áru versenyképességét nyilvánvalóan inkább az abban rejlő használhatóság, a dolog tulajdonságai szabják meg, mint azok a következmények, amelyek a dolog előállításából erednek.

A termeléssel nem szándékolt másod- és harmadlagos hatások — ezek között a természeti környezet károsodása — folyamatosan és mindig a termelés konkrét szintjének megfelelő mértékben következtek be. A természeti környezet, a bioszféra evolúciója e károsodásokat folyamatosan kiküszöbölte, annál is inkább, mert a káros hatások viszonylag szűkebb területeken lokalizálódtak, az anyag tulajdonságait pedig nem lényegesen érintették.

A modern ipari termelés — különösen a második világháborút követően — az ember és a természet kapcsolatát *minőségileg* változtatta meg: a termelés megnövekedett volumene a természet extenzív kihasználásának lehetőségeit erősen csökkentette, ugyanakkor az egész természeti környezet, a bioszféra evolúciójának ütemét mintegy megelőzte. A természeti károsodások így nem helyi, hanem *globális* jelenséggé váltak. A környezeti probléma lényeges vonása épp az, hogy a károsodás az egész Földet veszélyezteti: mind a káros jelenségek előidézése, mind a veszélyes jelenségek globális méretűek.

A probléma minőségileg új: újdonságának lényege az emberi munka, a társadalmi termelés azon történeti változása, amely az ember és a természet kapcsolatát *lényegesen* változtatja (atom, sejtmag, a Föld energetikai rendszereinek működése stb.), a természeti folyamatokat olyan nagy *mértékben,* és olyan megnövekedett időbeli *intenzitással* érinti, amely azok *rendszerének* minőségébe hatol be. A társadalmi termelés így a természeti folyamatoknak is minőségi tényezőjévé vált. Lényegében ez alapozza meg a környezetvédelem szükségességét, és egyben lehetőségét is. Az ember már legprimitívebb létezésében is úgy alkalmazkodik a természetben, hogy alakítja környezetét, s ez soha nem fogható fel egyszerűen a természet pusztításának. Alakító munkája azonban semmiképp sem a mai értelemben vett környezetvédelem. A környezetvédelem tehát nem az ember és természet közötti kapcsolaton belül az az emberi tevékenység, amely például a természeti táj jellegét adó, és az ember által értékesnek talált felszíni terepalakulatok külső formáját, az állatokat, a növényeket óvja, az ember alkotta építményeket, településeket a mindenkori igényeknek megfelelően alakítja ki és gondozza stb., mindez ugyanis bármely történeti szakaszban a társadalom tevékenységének része. Ez a feladat a környezet védelmében is egy mozzanat, és inkább természetvédelemnek mondható. A környezetvédelem tehát nem a társadalomnak valamilyen „házmes-

terfunkciója" a környezetével kapcsolatban, hanem az egész környezet, ezen belül a természet nagy, minőséget meghatározó folyamatainak a tudományosan megalapozott *irányítása.* Ehhez képest a társadalmi termelésben épp a *történeti fejlődés jelenlegi szakaszában,* és szükségszerűen ezen a szinten jelent meg a gazdaságosság szempontja mellett az általános környezetvédelmi szempont, nem valamilyen járulékos, mellékes, hanem *önálló* szempontként. Ez önálló koncepció, de egyszersmind el sem szakítható a gazdasági termelés problematikájától.

A környezet — rendkívül összetett, komplex ökológiai *rendszer.* A környezeti károsodások — már a környezet rendszerszerű összetettsége, de az azt károsító jelenségek összetettsége folytán is — szintén komplex *rendszert* alkotnak. A veszélyes jelenségek rendszerszerű összefüggése, a hatások láncolatossága mellett az ütem fokozódó gyorsulása jellemző. A megoldásra váró problémák a védelmi tevékenységnek már az elemi szintjén is koncentráltan jelennek meg, és feltételezik a természeti-, a termelési- és a fogyasztási paraméterek *egymásra vonatkoztatott,* rendszerszerű figyelembe vételét. Annak megfelelően, ahogy a környezetromlás meghatározható, egy általános, valamint a részproblémákra kiterjedő konkrét védelem jelölhető meg, mint környezetvédelmi célszerűség, környezetvédelmi koncepció, amely nem maga a termelés, ugyanakkor csakis a *társadalom termelési folyamatában* valósítható meg. Ebben a legáltalánosabb összefüggésben *a környezetvédelem az ember tervszerű, tudományosan megalapozott társadalmi életmódja az élet megóvása érdekében, amelyben az ember léte és környezete emberi irányítással újratermelődik.* A probléma kiváltója, és a probléma megoldása végsősoron egyaránt az emberi nem *életmódja,* a társadalmi *termelés,* amely nem szűkíthető le a gazdasági termelés valamilyen konkrét formájára. Ez azonban olyan *totalitás,* amelynek végső alapjául a gazdasági termelés szolgál. A környezeti probléma megoldásának kulcsa általánosan így a gazdasági termelés újabb formákban való fejlesztése, majd ehhez képest mindazoknak a közvetítéseknek és tárgyiasulásoknak az átformálása, amelyek ezzel vonatkozásban, kölcsönös összefüggésben állnak. A környezetromlás globális jellegéből következik, hogy itt egyetemes jellegű megoldás szükségességéről van szó.

A problémának és megoldásának egy lehetséges általános, elvi körülhatárolása ezzel kijelölést nyert, mindez azonban a maga konkrétságában, mint jelenség rendkívül összetett, és nem is tisztán elkülönülő egység. Így például a népesség növekedése *mennyiségként* exponenciális függvénnyel határozható meg; mértéke *demográfiai* válság felé mutat. Ez *elsődlegesen* nem környezeti probléma. A fogyasztási cikkek, az ipari termékek, az energia, a víz stb. felhasználása szükségszerűen ugyanebben a mértékben növekszik, és energiaválságot, nyersanyagválságot stb. idéz elő. *Elsődlegesen* ezek sem környezeti problémák. Ezek a különböző nyugtalanító jelenségek még hosszasan sorolhatók. Mindezek együttesen hatnak a környezetre, helyesebben létezésük a környezeten *belül* van, de külön-külön önálló formát öltenek. A bekövetkező zavarok, válságjelenségek a környezeti válsággal együtt jelentkeznek, a *halmozott,* sőt *szinenergetikus* hatások egymást erősítik, a problémák megoldásai pedig újabb problémákat hívnak életre. A környezet — még ha bioszférának és technoszférának is fogjuk fel — egység. Összetevői különböző erők, működésük és hatásmódjaik, ami által az egység folytonosan létrehozza magát, szükségszerűségek. A környezet védelmének minden működést át kell hatnia, de ez semmiképp sem azt a képtelenséget jelenti, hogy közvetlenül és teljes azonosságában minden tevékenység környezetvédelemnek volna tekinthető.

Minden probléma környezeti problémává minősítése a környezetvédelmet atomizálja, s a *mértékarányok* és *törvényszerűségek* megismerésének lehetőségét kizárva, annak tárgyát szüntetné meg. Környezetvédelem szűkebb értelemben tehát a környezeti szennyeződések, ártalmak, rongálódások és pusztulások (károk és természeti kártételek) megelőzése, elhárítása, meliorációja, ami ezzel *közvetlenül* kapcsolatos. A közvetett összefüggések azonban a környezetvédelemnek csak *vonatkozásai,* így azzal nem azonosak.

2. A környezetvédelem megoldása a környezeti rendszer, és a környezetkárosító jelenségek rendszerének elemzése mellett a társadalmi-termelési rendszer, a társadalmi-politikai viszonyok új szempontú felülvizsgálatát is szükségessé teszi. Ez egyrészt a természettudományok, másrészt a társadalomtudományok alapján lehetséges, sajátosan összekapcsolt, egymáshoz illeszkedő módszerekkel.

E problematikán belül a jogi megoldás nem egyszerűen egy társadalmi igényfelmérés, majd azt követően egy jogi szabályozás; ez így — természeti és technikai összefüggések nélkül — nem több, mint szubjektív elgondolásokra, vélekedésekre alapított önkény rabulisztikája. Nem a szubjektív reflexió, hanem a valóságos tárgyi összefüggések teljességének realitása az alap; a megoldás helyessége csakis bebizonyítottsága, vagyis ha a kijelölt célok *eredményükbe* mennek vissza. Ez egyrészt nyilvánvalóan természettudományos törvényszerűségek felismerésének, és a tényleges termelési-technikai potenciálnak kérdése, másrészt társadalmi-politikai, hatalmi és uralmi viszonyok kérdése. A környezetvédelem megvalósításában a jognak azért van szerepe, mert a környezet védelme csakis céltudatos emberi tevékenységgel valósítható meg; a természet „önkárosítása", és az emberi tevékenységből eredő negatív jelenségek egyaránt megfelelő emberi magatartással háríthatók el. A jog környezetvédelmi szerepe így *közvetett,* a környezetben megvalósuló eredmény elérésé-

ben egy *közvetítő* láncszem. A jog az emberi magatartások irányításának eszköze, amely azonban nem önmagában, hanem más irányítási mechanizmusokkal együtt fejti ki társadalmi hatását. Nem abszolút irányító eszköz; a jog és általában a magatartás-irányítás társadalmi mechanizmusa nem azonosíthatók egymással. Az a jellegzetessége, hogy *viselkedési mintákat és intézményes mechanizmusokat formalizál,* s ezzel már bizonyos szűkítést hoz létre az irányításban, ugyanakkor egyfajta probléma-koncentráltságot, és a maga körén belül egy jellegzetes hatékonyságot (jogi-állami kényszerítő erő) biztosít a maga számára.

A jogi formalizációban a társadalmi cselekvés *megengedő, korlátozó* és *tiltó* rendelkezések rendszerén épül fel. Ebben az értelemben — és csakis ebben az összefüggésben — a jog környezetvédelmi eszköz. A környezetvédelmi célú jogszabálynak sajátos ellentmondása egyebek között, hogy egy meghatározott társadalmi *igényt,* és egy *természettudományos felismerést* egyesít belső értékrendjében, annak helyét a társadalom *gazdasági* teherbíró képességének megfelelően alakítja ki, és mindennek alapján tételezi a szabályt autoritatív formában, írja elő a jogilag megkövetelt magatartást. Mindhárom belső mozzanat ellentmondásban állhat egymással; a társadalmi igény és annak kielégítése feltételei, a politikai, a technikai-tudományos, és a gazdasági feltétel egyaránt. A jogi szabályozás ezeknek a mozzanatoknak az egységét hozza létre a *normában,* megszüntetve-megőrizve azok tartalmát, s ezzel közöttük bizonyos kiegyenlítést, egyeztetést, kompenzálást is végez. Itt tehát a jog integratív funkciója szélesebb értelemben merül fel, mint a klasszikusnak tekinthető jogszabályok konfliktus csökkentő szerepe, egyúttal a norma alkalmassága vagy alkalmatlansága a szokásosnál több tényezőtől függ.

A jogi szabályozás — figyelmen kívül hagyva most a nemzetközi jogot — lényege szerint *egy* államhoz kötődik, ebben az értelemben *egy* állam ellenőrző rendszere. A környezeti probléma pedig sajátosan globális, *egyetemes* jellegű; folyamatában egyetemessé lesz. A jogi szabályozás így eleve sajátos korlátok között képes a probléma totalitását megragadni, nem egyszer csakis a jelenséget, a mozzanatot, és nem a lényeget, illetve a totalitást fogva át. Alapvető fontosságú ebben a konkrét társadalom termelési módja és államtípusa mellett, a konkrét jogrendszer jellege is. A jogszabályok tudati termékek, teljes összességük az adott társadalom. A szabályok és a hozzájuk kapcsolódó jogelvek épp úgy tudati termékek, a tapasztalat, a megismerés eredményei, mint pl. az ökológia törvényszerűségei. Ami lényeges bennük, a tartalom, itt a *formához* kötődik. A formák sokszor axiómaként funkcionálnak, vagy tradicionális kategóriákat alkotnak. Szerteágazó hatásaik közül elég arra utalni, hogy így egyrészt elősegítik a jogrendszer zökkenőmentes fejlődését és a jogkövetést, másrészt azonban alkalmasak a jog megmerevítésére, az újabb formák kizárására is. A környezetvédelemmel kapcsolatos jogi szabályozásban ez konzervatív, sőt alkalmatlan megközelítési módokat is előidézhet, illetve nem feltétlen a valóságos irányban engedi meg a *ius* és a *non ius* területének kijelölését.

A környezetvédelemmel kapcsolatos kérdések a *jogalkotás,* a *jogkövetés* és a *jogalkalmazás* összefüggéseiben jelennek meg. A jognak — a konkrét társadalmi feltételek alapján, a korszerű tudományos-technikai eredmények figyelembe vételével — ezekben a dimenziókban kell megfelelően megragadnia és rendeznie az emberi környezet védelmének kérdését. Minden jogi megoldásban alapvető és sajátos szempont a műszaki haladás, a tudományos-technikai forradalom és a környezetvédelem összekapcsolása. A környezetvédelem — integrált rendszer. Jogi megoldásainak is ehhez kell igazodniuk. Ez történetileg új probléma. Ilyen szerteágazó és összetett, rendszerszerű kapcsolatokban álló jelenségeket a jogi szabályozás a jelenlegi időszakot megelőzően még nem érintett; a környezetvédelem jogi szabályozásának a feladata ugyanis nem kevesebb, mint a *teljes* társadalmi, és a *teljes* természeti összefüggések lényegének általánosítása és komplex egységben való, egybekapcsolt figyelembe vétele. Ebben egyik fontos kérdés a társadalmi *magatartási normák* és a *technikai normák* alkalmazhatósága, a *ius* körének meghatározása. Jogszociológiai összefüggés is a szabályozás eszközeinek hatékonysága, amely az előbbi kérdés más formában való ismétlése végeredményben. A környezetvédelmi tevékenység jellegéből adódik, hogy a magatartásszabályok és a technikai normák itt a legszorosabb összefüggésben jelennek meg, akár abban az értelemben is, hogy az alapvető célt a technikai norma tételezi, a jogszabály megszegése pedig egy technikai norma megszegésével valósul meg. Ez a jogszabály cél és eszközfunkcióját bővíti új színnel.

A környezetvédelemmel kapcsolatos jogi szabályozás, és a jogi gyakorlat elsősorban arra támaszkodik, ami már elért eredménye: meglevő formáira, eszközeire, kikristályosodott módszereire. Ugyanakkor — ehhez az új feladathoz képest — a meglevő eszközök, formák, elvek, tradicionális jogi kategóriák és módszerek sokszor nem eléggé alkalmasak a feladat betöltéséhez. Nem egy esetben a szabályozás „jogászi konzervativizmusa", *az eddiginek való megfelelés* azt a látszatot kelti, mintha a probléma jogi rendezése kifogástalanul megtörtént volna, mert a norma jogászi-technikai szempontból kifogástalan, és környezetvédelmi kérdéssel kapcsolatos, holott a gyakorlatban mégsem váltja be a hozzá fűzött elképzeléseket. Az a jogászi attitüd pedig, amely egyre-másra fedezi fel mind több és több jogszabályról, hogy környezetvédelmi jellegű, hamis voltában már azért is káros, mert azt a látszatot kelti, mintha máris birtokunkban lenne az, ami még csak most alakul ki, kimondatlanul lemondva arról,

hogy a probléma alapvetően új megoldását keresse. Mind a jogalkotásnak, mind a jogalkalmazásnak túl kell lépnie a hagyományosnak tekinthető formákon és módszereken, mert azok másképp a problémák megoldásához nem lehetnek alkalmas eszközök, és egyre inkább *anakronisztikus formákká* válhatnak ezen a területen.

Csupán jelezve azt, hogy mind a klasszikus jogszabály, mind a hagyományos jogág nagyon is *relatív* megjelölés, megállapítható, hogy a komplex jogi szabályozás már első lépésben sem tűri meg ezek szigorú formalizációját. A környezetvédelem jogi szabályozása nem oldható meg egyetlen jogterület vagy jogág keretei között; nem egyszerűen a polgári jog, a büntetőjog, az államigazgatási jog stb. újabb szempontokkal való bővítése, hanem az *egész jogrendszer* kibővítése, felülvizsgálata és továbbfejlesztése a feladat. Ehhez képest a problémának csak az egyik oldala az, hogy például az államigazgatási jog, a polgári jog, a büntetőjog stb. *miként* használható fel a környezetvédelem érdekében, a másik oldala pedig az, hogy az egész jogrendszer, a jog mint intézmény milyen új tartalmat nyer a környezetvédelmi szempontnak a jogi szabályozásban és a jogalkalmazásban való érvényesülése folytán.

3. A jognak lényeges intézménye a jogi felelősség. Ez nagyon leegyszerűsítve úgy is jellemezhető, hogy a jogszabályban előírt, megengedett vagy tiltott emberi magatartás nem valamilyen gondolat vagy óhaj, hanem autoritatív, jogilag megkívánt vagy megengedett magatartásminta, amelyet meg *kell* tartani; ellenkező esetben jogi felelősségre vonásnak van helye. Egyrészt *követelmény,* amely társadalmilag helyesnek ítélt, és így *szubjektív,* másrészt *külső* dologba helyezett, abban reflektálódik, s közvetítettségében *kényszer* alá vont. Mint követelmény a szubjektum, a *tudat* számára van, a kényszer pedig ehhez képest külsődleges, fizikai vagy más tárgyi jellegű, amelyben a szubjektív elem csak a kényszernek *tudottsága,* a kikényszeríthetőség lehetőségének ismerete. A kényszer általános megjelenési módja a jogi felelősségre vonás mechanizmusa, amelynek működésében jogi szankciók alkalmazására kerül sor. A normában kifejezett követelmény elfogadása, helyeslése a jogkövetés lényeges momentuma. Ha a normával védett érdek, és az ahhoz fűzött normatív összefüggés nyilvánvaló, vagyis a norma rációja általánosan tudott, feltételezhető az elvárt jogkövető magatartás, míg azokban az esetekben, ahol a norma tartalmának az értelme nem magától értetődő, vagy pusztán mechanikus dolognak tűnik, a jogkövető magatartás inkább csak a kényszer tudottságából ered. A kényszer tudottsága nem csupán annak az ismerése, hogy a szabály megszegése általánosan felelősségre vonással járhat, hanem az is, hogy ténylegesen, a gyakorlatban felelősségre vonásra sor kerül-e, vagyis a norma és a jogalkalmazás együttes ismerete.

A jogi felelősség egyrészt közvetlenül az egész jogrendszernek intézménye (minden jogszabály felelős magatartást meghatározó szabály), másrészt a jogi felelősség konkrét formájában mindig egy jogterületen, egy jogágon belüli szabályban meghatározott felelősség (pl. mindig egy konkrét büntetőjogi, polgári jogi stb. szabály megsértése miatti felelősség). A jogi felelősség minden jogi szabályozásnak alapkérdése de nem szűkíthető le kizárólag az egyes jogágak szerinti felelősségre vonás problémájára. Ha kizárólag a jogágak szerinti felelősség, azok határai vonnák meg azt a kört, amelyben a környezetért való felelősség kijelölhető, épp a probléma lényege veszhetne el. Így például a polgári jog főképp a tulajdon és a csere viszonyait szabályozza, az államigazgatási jog az állami irányítás, a közigazgatás viszonyait, és így tovább. Mindegyikben csak egy mozzanat lehet a környezetvédelmi szempont, de nem a szabályozás lényege. Ezek a jogterületek a maguk eszközeit, *saját* — többé kevésbé tradicionális — felelősségi alakzataikat képesek alkalmazni a környezeti összefüggésekre is, így saját meghatározottságuk folytán lehetőségeik meglehetősen korlátozottak. A feladat épp az lehet, hogy a környezetvédelem sajátos összefüggéseire tekintettel, sajátos felelősségi alakzatokat hozzunk létre, amelyek kellő hatékonysággal segíthetik elő a környezetvédelem megvalósítását. Ebben a munkában csak kiindulás a jogágak szerinti felelősségi formák felülvizsgálata, de nem végleges megoldás; a cél távlatilag az egész jogrendszerből való továbblépés lehet egy integrált, kimondottan környezetvédelmi felelősség kialakítása érdekében.

Abból az előfeltételből kiindulva, hogy nincs egyetlen jogági felelősségi forma sem, amelyet a környezetért való jogi felelősség alapformájának lehetne tekinteni, a probléma a jogi felelősség általános problematikája szerint is megközelíthető. A jogi felelősség legáltalánosabban vagy vétkességi *(szubjektív),* vagy vétlen *(objektív)* felelősség.

A *vétkességi felelősség* vétkes magatartást feltételez: a magatartás vagy *szándékos,* vagy *gondatlan.* Szándékos magatartás esetén az elkövető felismerte cselekvésének társadalomra való veszélyességét, azt kívánta, vagy abba belenyugodott. Gondatlan magatartás esetén az elkövető vagy felismerte magatartásának társadalomra veszélyességét, de a cselekményt mégis megvalósította, mert abban bízott, hogy a veszélyes következmények mégsem fognak bekövetkezni (luxuria), vagy nem ismerte fel magatartásának következményeit, de — az átlagos emberi előreláthatósághoz képest — azokat fel kellett volna ismernie (negligentia). Ezek a nagyon is ismert felelősségi formák de facto feltételezik a *magatartás, és az abból következő eredmény összefüggésének felismerését;* a cselekvés és annak eredménye előzetes ismeretét. Ezen belül már csak fokozat kérdése, hogy tényleges felismerésre sor került-e, vagy az csak elvárható lett volna. A vétkességi felelősséggel kapcsolatos ve-

szélyesség mélységét, súlyát — a környezeti jelenségek összetettsége, következményláncokban való összefüggése folytán — az átlagos emberi előrelátás önmagában legtöbbször aligha érzékelheti; az eredmény ugyanis gyakran egyáltalán nem nyilvánvaló. Így pl. nyilvánvaló az emberölés tilalmának rációja, de nem biztos, hogy ugyanígy magától értetődő bizonyos tüzelőanyagok elégetésének a következménye, s egy ilyen tilalom értelme. A jogszabály alkalmazásához természetesen elegendő, hogy a jogszabály legyen ismert — s ez a jognak intézményes előfeltevése; a jog nem ismerése nem mentesítő körülmény — jogszociológiai összefüggésében azonban a probléma ezzel korántsem tekinthető megoldottnak. Elsősorban a vétkességi felelősség alkalmazási körében fontos tényező a társadalom és különösen az állampolgárok ismereteinek, tudásának szintje, és ezzel öszefüggésben a környezetvédelmi felvilágosítás, oktatás és nevelés lehetőségeit kell kiemelni.

A *vétlen (objektív) felelősség* nem vétkes magatartást, hanem csak meghatározott szituációban *okozatosan bekövetkező eredményt* feltételez. Vétkes felelősség esetében alapvetően fontos az elkövető *viszonyulása* az eredményhez, vétlen felelősség esetében mindez azáltal jelentéktelen, hogy az *eredmény* a döntő. Természetesen nem abszolút értelemben jelentéktelen, mert pl. ha az elkövető beszámíthatatlan, nemcsak vétkes, de vétlen felelősség alanya sem lehet. Ezért a vétlen (objektív) felelősségről elsősorban az a közismert igazság állapítható meg, hogy *fokozott* felelősség: az ilyen felelősséggel tartozó nehezebben mentesül felelőssége alól, mint a vétkességi alapon felelős. Hatékonyságát a mechanizmusában érvényesülő sajátos automatizmus nagymértékben segíti elő. Mégis, önmagában az a tény, hogy a környezet megóvásához fokozott társadalmi érdek fűződik, nem teszi indokolttá, hogy a környezetvédelemmel kapcsolatos jogi felelősség általános alapformája, vagy leggyakrabban alkalmazható formája az objektív felelősség legyen. Egyrészt a környezetet veszélyeztető egyes magatartások nembeli súlya nem azonos, s így nemcsak az objektív felelőség alternatívái szerint vehetők számításba, másrészt az *általános* értelemben objektív, vagy szubjektív felelősség *különösen* jogágak szerinti felelőség, s jelenleg számos jogág — pl. a büntetőjog — teljesen indokoltan a vétlen felelősséget nem ismeri.

4. A környezetvédelmi jogi felelősség általános megoldása: a *rendszeresen* kialakított jogi felelősség. A környezetért való felelősség nem lehet a különböző jogszabályokban megállapított jogi felelősséggi alakzatok egyszerű halmaza, amelyek csak azért kerülhetnek egymás mellé, mert valamiképp összefüggésbe hozhatók a környezetvédelemmel; ebben az esetben ugyanis nem csak a szabályok összessége laza, esetleg véletlenszerű, de azok hatékonysága sem lehet kielégítő.

A rendszerszemlélettel kialakított jogi szabályozás a környezetért való jogi felelősség rendszerének az alapja. Ennek mindenek előtt a természeti és a társadalmi viszonyok tényleges, komplex összefüggésein, az *objektív valóságon* kell alapulnia. A legszorosabban összefügg továbbá az átfogó, racionális és rendszerszemléletű jogi szabályozással, amely az objektív valóság rendszerét *jogi rendszerbe* foglalja. Ez az objektív valósághoz képest másodlagos, de nem egyszerű reflexió, hanem sokkal inkább külsőlegesen meghatározott mérték, amely így önmagában viszonylik ahhoz.

A környezetért való jogi felelősség rendszerének alapja első megközelítésben az, hogy a jogi védelemnek minden fontos környezeti tárgyra — méghozzá azok valóságosan kialakult rendszerösszefüggésére tekintettel — ki kell terjednie. Ugyanígy kell átfognia a jogi szabályozásnak az összes veszélyes jelenségeket is. Vagyis a jognak védelem alá kell helyeznie az egész emberi környezetet (a jelenlegi megoldások szerint annak fő összetevőit: a földet, a vizeket, a tengeri környezetet, a légkört, az élővilágot, a természeti tájat és a települési környezetet), a veszélyes jelenségek, folyamatok minden lehetséges típusával (szennyeződés, ártalom, kár, természeti erők kártétele) szemben.

A felelősség rendszerének alapja második megközelítésben az összes lehetséges emberi magatartás, a tevékenységek komplexitása. Itt egyrészt úgy jönnek számításba a legkülönbözőbb tevékenységek (pl. tervezés, beruházás, rekonstrukció, termelés, fogyasztás, szolgáltatás, egyéni viselkedés stb.), mint amelyekből a környezet károsodása következhet be, másrészt, mint amelyek által a környezet megóvható, tervszerűen fejleszthető.

A felelősség rendszerének alapja harmadik megközelítésben a környezetvédelem jogi szabályozásának rendszerszerű racionalitása. Ez általánosan annak a követelményén épül fel, hogy *a)* a környezetvédelemre vonatkozó jogszabályok összessége jelölje ki az összes társadalmi magatartások körét, amelyeknek a környezetvédelem szempontjából jogi relevanciájuk van, *b)* a szabályok kategórikusak legyenek, vagyis egymást tagadó általános elvek egyidejűleg a hatályos jogban ne forduljanak elő, *c)* a szabályok konzisztensek legyenek; egy konkrét magatartás vagy jogszerűnek vagy jogellenesnek minősüljön, de ugyanabban az időben egyazon konkrét viszony csakis egyféleképp legyen minősíthető.

A negyedik megközelítésben az alap a jogrendszer felelősségi formáinak rendszere. Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy mind a probléma sokrétűsége, mind a felhasználható jogrendszer belső tagozódása folytán is csak egyféle felelősség (csak objektív, vagy csak szubjektív felelősség) minden esetre nem alkalmazható. Az is nyilvánvaló, hogy a felelősségre vonás mechanizmusa, és különösen az alkalmazható szankció sem lehet kizárólag egyfajta. Ebből következik a felelősségi formák és a szankciók variatív al-

kalmazásának szükségessége, továbbá, hogy azok egymással párhuzamosan, együttesen is alkalmazhatók legyenek. Így pl. a büntetőjogi felelősségre vonás nem zárhatja ki a kártérítési, a bírságért való stb. felelősséget.

Az említett megközelítések összekapcsolásából adódik, hogy a környezetvédelmi jogi felelősség a valóságos tárgyi összefüggések alapján sajátos jogi felelősségként bontható ki, s az abban rejlő lehetőségek széles körűek és egy újfajta jogi felelősségi koncepcióhoz vezethetnek. Itt a tulajdonképpeni nehéz pont az egyes konkrét felelősségi formák újszerű alakban való tételezése. Ma világviszonylatban is elsősorban az jellemző, hogy jogi tapasztalatokat megtestesítő jogi felelősségi formáknak a környezeti összefüggésekhez való alkalmazására, applikálására, átvitelére kerül sor. Az eredmény hol kielégítőnek, hol kevéssé kielégítőnek mutatkozik. Az ebből származó visszacsatolás, az újonnan szerzett jogalkalmazási tapasztalatok azonban még lényegében érintetlenül hagyják az alapvető jogi intézményeket, így az alapvető jogi felelősségi konstrukciókat.

5. A környezetért való jogi felelősségi formák vizsgálatának egyik szempontja lehet a jogalanyok köre. A kérdés itt az, hogy ki tehető felelőssé, és hogy ki, milyen felelősségi forma szerint lehet felelős. Az alanyok köre ugyanis bizonyos szempontból meghatározza a számításba vehető felelősségi formák körét is.

A környezetért való felelősség végső egyszerűsítésben az állam, a társadalmi csoportok, szervezetek, kollektívák valamint az egyének felelőssége, vagyis jogi formák szerint: — az államok —, a jogi személyek —, a természetes személyek (állampolgárok) felelőssége. Az együttesen érdekeltek, közösen tevékenykedők, vagy az egymástól függetlenül tevékenységet kifejtő de együttes hatást kiváltó alanyok ebben az összefüggésben nem szükségképp kerülhetnek e kategóriákban alanyként általánosításra. Egyes zónák, vagy földrészek érdekazonosságát könnyű belátni, ugyanilyen értelemben jogi felelősségről szólni azonban ma még képtelenségnek hat. Mégis kérdés lehet, hogy a jogalanyok körének a hagyományos kijelölése a környezetvédelem egyetemes érdek- és problémakörében valóban kifogástalan megoldás-e.

Az *államok* felelőssége minden más jogalanyéhoz képest — már az állami szuverenitás folytán is — speciális. Ezzel kapcsolatban két alapvető szempont jön számításba: egyrészt a környezetvédelem világviszonylatban való érvényre juttatása sem korlátozhatja az állami szuverenitást, másrészt az államok felelőssége a környezetvédelemmel új színnel bővül, minthogy a környezetvédelem megoldásában az államoknak kiemelkedő jelentőségük van.

A jogi személyek felelőssége a környezetért való felelősség gerince. A jogi személyek (gyárak, vállalatok, intézmények stb.) tevékenysége nagymértékben érinti a környezetet, ugyanakkor teljesítő képességük összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint az egyes állampolgároké. Felelősségük a kollektív felelősségnek egy sajátos formájaként is felfogható, így a kollektivitásban rejlő erőt, hatékonyságot sem nélkülözi. Elsősorban itt van realitása a környezet helyreállításának, konzerválásának, továbbfejlesztésének; a környezet megóvásáért és tervszerű alakításáért való felelősség előírásának.

A megóvásnak és a tervszerű fejlesztésnek a felelősség kijelölésében is szoros egységben kell állniuk: a környezet szennyeződését, károsodását vagy a környezeti ártalmat előidéző egyrészt felelőssé tehető a tevékenység megszüntetéséért, másrészt a megfelelő védekezés kialakításáért. Ennek érdekében a felelősség szankciórendszere a tevékenység korlátozására, betiltására, a tevékenységnek a megfelelő feltételek mellett való megengedésére, bírságolásra, kártérítésre terjedhet ki.

Ebből a tevékenység korlátozása, betiltása, a meghatározott feltételekkel való engedélyezése elsősorban igazgatási jellegű intézkedésekkel és szankciókkal kényszeríthető ki. Mindezek mind vétkességi, mind objektív felelősségi alakzatokkal egyaránt megoldhatók. Ebben a körben azonban olyan megoldási lehetőségek is vannak, hogy a felelősség formailag vétkességi felelősség, ám annak tartalma, szigorúságának foka olyan jellegű, hogy az valójában — tartalma szerint — az objektív felelősséget közelíti meg. A jogi személyekkel szemben alkalmazható bírság adminisztratív, államigazgatási intézkedés a társadalmilag megkívánt és a jogszabályban, vagy az azon alapuló hatósági határozatban előírt magatartás kikényszerítése. Ezen túl, a környezetszennyezők között bizonyos gazdasági kiegyenlítő funkciója is lehet.

Az állampolgárok felelősségének formái részben, illetve értelemszerűen megegyeznek a jogi személyekre irányadó formákkal, részben pedig sajátos felelősségi formákat is tartalmaznak. Ilyen sajátos felelősségi formának tekinthető a környezetvédelemmel kapcsolatban a szabálysértési és a büntetőjogi felelősség. Mind a szabálysértési, mind a büntetőjogi felelősség vétkességi felelősségi alakzat. A magyar jogrendszer megoldása szerint e felelősségfajtáknak csak természetes személy (állampolgár) lehet alanya. Jogi személyt terhelő kötelesség megszegése esetén szabálysértés miatt azt az állampolgárt kell felelősségre vonni, akinek a cselekménye folytán következett be a kötelességszegés.

A jogalanyok és a hozzájuk kapcsolható felelősségi formák áttekintése: regisztráció, még akkor is, ha a felelősség problematikáján belül a módosítás esélyei is szóba kerülnek. Ennek tradicionális jogi-technikai alternatívái általánosan a szigorítás vagy az enyhítés. Ennek is számos összefüggése van, s a részleteket illetően fontos kérdés, ám az ebből való általánosítás a környezetért való jogi felelősség elméleti kérdéseinek még valamilyen *middle range* szintjéig sem jut el. Ehhez ugyanis nem annyira a jogi gondolko-

dásnak környezetvédelmi elvekkel és célokkal való bővítése, mint inkább a környezetvédelmi gondolkodás jogászi verziójának kialakítása szükséges.

A jogalanyok kérdéskörén belül maradva, az — általánosítás lehetősége a következőképp is vázolható: Ha a környezeti probléma végsősoron egy széles értelemben figyelembe vett *termelésre* és *fogyasztásra* visszavezethető, akkor a szabályozás szempontjából lényeges kérdés, hogy a jogalany ezekben a folyamatokban milyen helyen, hogyan, miképp vesz részt.

A mai termelés tipikusan nem egyének, hanem jogi személyek tevékenységében valósul meg. A termelési feladatok kijelölése, megtervezése, a munka: vállalatok, szövetkezetek, intézmények stb. működése, amelyben ugyan magától értetődően emberek vesznek részt, azonban a *folyamat* nem egyéni tevékenységek halmaza, hanem *szervezeti* tevékenység. A fogyasztás ugyan szintén szervezett, de másképp, és végső megvalósulásában főképp *egyéni* tevékenység. Ezen túl a fogyasztás során keletkező környezeti problémák — ide sorolva pl. a háztartásból eredő hulladékok, a személygépkocsik, a lakásfűtés stb. környezetkárosító hatását — többnyire a termelésben már meglévő problémákra vezethetők vissza (pl. el nem bomló csomagoló anyagok, nem-környezetkímélő gépkocsitípusok, erősen szennyező tüzelőanyagok előállítása stb).

Kézenfekvőnek látszik, hogy általánosan a *termelés szférájában* nem az egyéni felelősség, hanem a *jogi személyek* felelőssége lehet a környezet védelmére a megfelelő megoldás, s az *egyéni* felelősségnek inkább a *fogyasztás szférájában* lehet tere.

A jog hosszú időn keresztül — és sok tekintetben még ma is — túlnyomórészt olyan szabályokból tevődik össze, amelyeknek címzettjei az állampolgárok. A ma is használatos főbb jogi felelősségi formák keletkezésekor mindenesetre a szabályozás általános jellegzetessége volt, hogy elsősorban személyekhez szólt. Ma már — nem kis mértékben a modern ipari termelés következtében is — ehhez képest *folyamatos változás* ismerhető fel: mind több jogszabálynak *szervezetek*, jogi személyek a címzettjei. A környezetvédelem jogi szabályozásában az arány *szükségszerűen eltolódik* a szervezetek irányába.

Nem ritka azonban az a szabályozási megoldás sem, amely a szervezet tevékenységi szférájában elhelyezkedő környezetrontó működésért *elsősorban*, vagy kizárólag egyéni felelősségi formát alkalmaz (itt nem a munkáltató és a dolgozó belső viszonyáról van szó). Így például a magyar jogi szabályozás szerint szabálysértés vagy bűncselekmény esetén nem a szervezet, hanem állampolgár vonható felelősségre. Eltekintve most attól az igen érdekes szociológiai problémától, hogy egy vállalati igazgatói döntés vagy még inkább egy szövetkezeti döntés kinek az érdekeit szolgálja, és mennyiben egy vagy egyes személyek kizárólagos döntése, ezúttal a probléma a felelősség alanyának tételezése. A megoldás nem a büntetőjog, vagy a szabálysértési jog átformálása úgy, hogy jogi személyek is büntethetők legyenek, hanem annak megállapítása, hogy ezen a területen mennyiben, milyen körben lehet célszerű a termelési szférát érintő és egyénekre vonatkozó felelősségi szabályokat megállapítani, illetve egyes meglévő megoldások helyett milyen más jogterületek újabb szabályozása lehetne hatékonyabb. Végső leegyszerűsítésben egy lehetséges megoldás úgy is általánosítható, hogy a *termelés* szféráját érintő összefüggésekben *elsősorban a szervezetek* felelősségének a továbbfejlesztése szükséges, amelyhez csak másodsorban kapcsolódik az állampolgárok felelőssége, a *fogyasztás* szférájában pedig az *állampolgári* felelősség tökéletesítése célszerű. Ehhez képest érvényesülhetnek azok a különösségek, amelyek az egyes jogágak szerinti felelősségi formákat jellemzik.

6. A jog hatékonysága — és ezen belül a jogi felelősségnek mint jogi intézménynek a hatékonysága — a környezetvédelem területén áttételesen, a tényleges eredményekben mutatkozik meg. Az eredmények a társadalmi összfolyamatban jönnek létre, így korántsem csak a jog hatásának tekinthetők. Ez az eredmény rendkívül összetett, ehhez képest értékelése is az.

A jog és a jogi felelősség hatékonysága speciális módszerekkel a környezetvédelmi jogi szabályozás számára kitűzött célok és azok társadalmi megvalósításának vizsgálatával, a jogalkotás, a jogalkalmazás és a jogkövetés összefüggéseiben meghatározhatók. A felelősségi formák hatékonyságát külön-külön, továbbá együttesen, összhatásukban szükséges vizsgálni annak megállapítása érdekében, hogy önmagukban megfelelőek-e és hogy összefüggésükben, egymás közötti arányukban, egymáshoz való kapcsolatukban kielégítőek-e. A környezetvédelem területén különös figyelmet a szervezetek, a jogi személyek felelőssége érdemel. A feladat egyrészt a felelősségi formák tökéletesítése, másrészt a felelősség, illetve a felelősségre vonás kiterjesztése azokra a fontos társadalmi kapcsolatokra is (pl. együttműködés, koordináció stb.), amelyekre ma még kevéssé jellemző a szankcionált magatartások megállapítása. Elsősorban az említett megoldásoktól várható a jogi felelősség hatékonyságának növekedése, és nem — az egyébként szintén fontos szerepet betöltő — állampolgári felelősség szigorításától, vagy körének egyszerű bővítéséről.

Tamás András

A KGST-országok nemzetközi gazdálkodó szerveinek társulási jellegéről

Bizonyos bilaterális kezdetek után (pl. Haldex, Intranszmas) 1971-ben a KGST Komplex Programja tartalmazta először a KGST-be tömörült szocialista országok, illetve vállalataik közötti gazdasági társulások átfogó gazdaságpolitikai alapjait. A Komplex Program két nagy csoportba osztotta a KGST országok által létesített nemzetközi gazdasági szervezeteket, nevezetesen a) a nemzetközi közjogi jellegű, államok közötti koordinálást költségvetési eszközökből végrehajtó nem társulási minőségű államközi gazdasági szervezetekre (továbbiakban: ÁGSZ), mint amelyek az 1950-es évek vége óta szép számmal működő nemzetközi ágazati együttműködési szervezetek (pl. Intermetall, Agromas) és b) nem nemzetközi közjogi jellegű, gazdálkodó szervi tagságot feltételező, a koordinálást és a gazdálkodást egyesítő, államközi vagy polgári jogi szerződéssel keletkező, társulásnak minősülő nemzetközi gazdálkodó szervezetekre (továbbiakban: NGSZ). A Komplex Program rendelkezései alapján először 1973-ban, majd 1975-ben, illetve 1976-ban létrejöttek az NGSZ-ekre vonatkozó első fakultatív jellegű mintaokmányok[1], amelyek az NGSZ-ek 3 alfaját különböztetik meg, így a) az elsődlegesen a tagok közötti koordinálást, másodlagosan az önelszámolás alapján való saját gazdálkodást szolgáló jogi személy egyesüléseket (pl. Interatomenergo, Intertextilmas), b) elsődlegesen közös gazdálkodást szolgáló jogi személy közös vállalatokat (pl. Zawiercie, Erdenet), végül c) akár koordinálást, akár közös gazdálkodást célzó, saját név alatt is működhető, saját munkaapparátussal is rendelkezhető egyszerű társulásokat.[2]

A szocialista nemzetközi társulások tehát az NGSZ-ek formájában már megjelentek, bár kétségtelenül még embrionális állapotban vannak — ez az eltelt rövid idő folytán nem is lehet másként. A KGST országok NGSZ-einek kérdése a politikai, a közgazdasági és a jogi irodalomban élénk érdeklődést váltott ki, érződik, hogy nagyjövőjű intézménnyel állunk szemben.

De a nemzetközi társulás intézménye a Kelet-Nyugat gazdasági kapcsolatokban is megjelent és egyre erősödik. A szocialista országok vállalatai szép számmal hoznak létre Nyugaton, illetve fejlődő országokban közös vállalati formában külföldi érdekeltséget. Újabban azonban a szocialista országok területén való nyugati betársulás is megjelent, sőt több szocialista országban általános jellegű jogi szabályozást is kapott.[3]

Magyarország nyitott gazdaságánál fogva igen érdekelt a külkapcsolatok nemzetközi társulási formáiban, belső gazdasági mechanizmusunk felépítése is megkönnyíti azt. Ebben a cikkben a nemzetközi társulási jog alapkérdéseivel és a szocialista integráció társulási formáival fogunk foglalkozni, majd egy következő munkában a KGST és a Kelet-Nyugat kapcsolatok társulásai illetve a belső társulási jog összekapcsolási lehetőségeit fogjuk elemezni.

1. *A nemzetközi társulások speciális fogalmi jegyei*

A nemzetközi társulásokra nézve a gazdasági társulások általános fogalmi jegyeinek érvényesülnie kell.[4] A nemzetközi társulások körében azonban számos sajátosság is jelentkezik.

Az irodalomban kevésbé foglalkoznak a nemzetközi társulás fogalmával, hanem inkább a *nemzetközi vállalat* áll a középpontban, különösen a nyugati országok közgazdasági és jogi irodalmában, de újabban szocialista szerzőknél is.[5] Bár a nemzetközi vállalat fogalmát számos munka használja, mégis megállapítható, hogy az *egységes fogalomhasználat alapvető jegyei egyáltalán nem alakultak ki.* A nemzetközi vállalatokat a szocialista irodalomban is sokszor multinacionális, transznacionális vagy szupranacionális vállalatoknak nevezik, e elnevezéseknek azonban sokszor pejoratív mellékzöngéje van.[6] Az egyes elnevezések, illetve az egyes nemzetközi vállalatfajták közötti különbségtételek meglehetősen önkényesek. *Különösen sok zavart okoz a közgazdasági és a jogi szemléletmódból származó különbség.*

Pusztán közgazdasági szempontból kétségtelen az, hogy a termelési viszonyok jelenlegi fejlettségi fokán, amikor a *termelőerők* egyre jobban *megkövetelik* a nemzeti határok gazdálkodás során való átlépését, a vállalatok jelentős része mind a kapitalizmusban, mind pedig újabban a szocializmusban is megindul a nemzetközivé válás útján. Egy vállalat gazdasági szempontból való „nemzetközivé" válása elsősorban a tevékenységében mutatkozik meg és ennek, mint Kiss Tibor jól érzékelteti, természetsze-

[1] L. a mintaokmányok jellegére nézve részletes elemzést *Glatz* Olivér a KGST nemzetközi gazdálkodó szervezeteivel kapcsolatos mintaszabályok egyes jogi kérdéseiről. Jogtudományi Közlöny, 1976. 4.

[2] L. a KGST NGSZ-ek fejlődésének részletes elemzését *Mohi* Csaba: Nemzetközi közjogi vállalatok Keleten és Nyugaton. Vállalatirányítás és a vállalatok jogi helyzete. II. Bp. 1976.

[3] Magyarországon kívül Csehszlovákiában, Romániában és Jugoszláviában.

[4] L. *Sárközy* Tamás: A vállalati társulások alapvető gazdasági és jogpolitikai kérdéseiről. Közgazdasági Szemle, 1977. 1.

[5] L. pl. *Jakubowski:* A nemzetközi vállalat fogalma. Casopis pro mezinarodni pravo, 1969. 3., *Kalenski:* Az államközi és a nemzetközi kereskedelmi társaságok és vállalatok alapvető problémái. Casopis pro mezinarodni pravo, 1971. 1. (csehül), Magyarországon főleg *Mohi* Csaba hivatkozott munkában.

[6] L. *Mohi* Csaba: Határokat átlépő egyesülések, Jogtudományi Közlöny, 1975. 1. 4—5. old.

rűen különböző fokozatai lehetnek. Az export-import üzletek elszaporodása az első lépés, ezt követi, amikor a külkereskedelemben résztvevő vállalat piackutató-értékesítő-vevőszolgálati szervezeteket hoz létre idegen országokban, esetleg kisebb termelő részleget is felállít; majd pedig ezt követően megkezdődhet a vállalat valamilyen formájú letelepedése a külföldön fiók- illetve leányvállalat létrehozásával.[7] Az ilyen fiókvállalatban az anyavállalat tőkéje vagy kizárólagos, vagy pedig úgy vegyül a fiókvállalat szerinti országból származó tőkével, hogy az anyavállalat vállalatirányító pozíciója döntő jelentőséggel bír. A nyugati irodalomban az ilyen típusú vállalatokat *holding társaságnak* nevezik, amely holding társaságban az anyavállalati központ és a külföldön levő leányvállalat között igen különböző formában lehet gazdasági és jogi kapcsolatot kiépíteni, pl. a részvénytársasági konstrukcióval, tőkerészesedési társasággal, esetleg management szerződéssel stb.

Nyugaton megfigyelhető, hogy a tevékenységükben nemzetközivé váló kapitalista nagyvállalatok egyrészt különböző gazdasági és jogi előnyökre törekednek a tisztán nemzeti vállalatokkal szemben, továbbá terhesnek érzik az egyes országok nemzeti jogainak egymástól való eltéréseit, és részben nemzetközi egységes szabályozásra, részben különböző privilégiumokra törekednek a jogi szabályozásban is.

Abban a kérdésben, hogy mikor tekinthető nemzetközinek egy vállalat, a közgazdasági irodalom megoszlik. A nyugati közgazdasági irodalomban általában akkor tekintenek nemzetközinek egy vállalatot, ha több országban tevékenykedik, van ott tulajdona, több országban ruház be — egyes felfogások bizonyos nagyságrendet is megkövetelnek, pl. hogy legalább 4—5 országban tevékenykedjék, vagy hogy külföldi beruházásai a vállalati alaptőke meghatározott százalékát meghaladják, stb.[8] A nyugati nemzetközi kereskedelmi jogi irodalom viszont általában a nemzetközi vállalat előbbi, pusztán közgazdasági ismérvekre alapított fogalmát nem fogadja el, mondván, hogy az előzőek szerinti pusztán közgazdasági értelemben vett nemzetközi vállalatok az esetek többségében a vállalat szervezete és működése szempontjából nem nemzetköziek, hanem pusztán amerikai, angol, francia, vagy egyéb monopóliumot jelentenek, amelynek külföldi érdekeltségei, leányvállalatai vannak.[9] Ennek megfelelően a nyugati kereskedelmi jogi irodalom vezető irányzata szerint valódi nemzetközi társulásról csak akkor lehet szó, ha a társulásban *különböző országok jogi személyei vesznek részt*, tehát a társulásban különböző „nemzetiségű" tőkék koncentrálódnak.

A nyugati kereskedelmi jogi irodalomnak van azonban egy olyan irányzata is, amely az előbbi fogalmi szűkítésen túl még további szűkítést is végrehajt. E álláspont fő képviselője Goldmann, aki a nemzetközi vállalatot az alábbi ismérvek szerint definiálja: Nemzetközi vállalat az a vállalat:

a) amelynek létrehozásánál nem kizárólag egy nemzeti jogrendszert „alkalmaznak" az alapítók,

b) amelynél a résztvevők, illetve a vezető managerek több államból származnak,

c) amelynél a társulás jogi személyisége nem egyetlen ország állami szerveinek döntésén, illetőleg egy állam nemzeti jogrendszerén alapul,

d) amelynek szervezetére és működésére az előzőekből kifolyóan nemcsak egy állam jogszabályai az irányadók, hanem nemzetközi normák, vagy több állam vonatkozó szabályai.[10]

Goldmann definíciója véleményünk szerint csak egy meglehetősen távoli jövőben előfordulható és hipotetikus helyzetre vonatkoztatható, a jelenre aligha. Ugyanis ilyen feltételek mellett a nyugati világban csupán néhány kormányközi vállalat minősülhetne nemzetközi vállalatnak, és az a sajátos paradoxon állna be, hogy a legnagyobb multinacionális monopóliumok a körből kiesnének. E meghatározás mellett ugyanis nem minősülnének nemzetközi társulásnak a *kapitalista nemzetközi integráció elsődleges hordozóiként jelentkező olyan magánvállalati társulások*, amelyeknél két vagy több országból származó vállalatok hoznak létre egyszerű társulást, vagy jogi személyiséggel rendelkező társulást oly módon, hogy e társulások az *alapítás- illetve székhely szerinti ország nemzeti jogrendszerének uralma alatt állnának.*

A goldmanni ismérvek szerint ugyanis a nemzetközi vállalatról csak akkor lehetne beszélni, ha

a) *alapvetően nemzetközi közjogi szinten, államközi szerződéssel* hoznak létre vállalatot, ilyen vállalat azonban Nyugaton kb. csak 10 van, mint például az Eurochemic, Sena; Eurofima stb.[11]

b) *alapvetően nemzetközi magánjogi szinten* az egyes államok kereskedelmi jogának messzemenő harmonizálásával elért *egységes szabályozás alapján* működő vállalatoknál. Ilyen

[7] L. *Kiss* Tibor: A szocialista nemzetközi vállalat, Bp. 1974. 13—14. old.

[8] LU. pl. *Sieber:* A multinacionális vállalat, a jövő vállalattípusa. Wiesbaden, 1969. 217—240. (németül), *Dunning:* A multinacionális vállalat. London, 1971. 14—18. old. (angolul).

[9] L. pl. K. *Duden:* Nemzetközi részvénytársaság. Rabels Zeitschrift, 1962. l. 89. és köv. old. (németül), *Schmitthoff:* Multinacionális Társaságok. The Journal of Business Law, 1970. 7., *Livtak-Maule:* Multinacionális korporációk. Gazdasági, politikai és jogi áttekintés. Journal of World Trade Law, 1971. 4. (angolul).

[10] L. *Goldman:* A nemzetközi társaságok joga. Clunet, 1963. 320—334. old. (franciául).

[11] L. ezek részletes leírását: *Mohi:* Nemzetközi közjogi vállalatok... Keleten és Nyugaton, 448—462. old. Az afrikai hasonló tendenciákat l. Bingu *Mutharika:* Multinacionális vállalatok a regionális integrációban. Gazdaság. Világkongresszusi Különszám, 1975. 80—81. old.

vállalat viszont Nyugaton jelenleg nincs, a Közös Piacban a jogi személy társulások vonatkozásában, elkészült az Európa-Rt., az egyszerű társulások vonatkozásában pedig az Európai-Kooperációs Társulás tervezete, ugyanakkor azonban e tervezetek vita alatt állnak jelenleg is, és elfogadásuk a közeljövőben nem is várható.

Mindezen a nyugati vitáknak az ismertetése azért vált szükségessé, mert a nemzetközi vállalat fogalmával kapcsolatban ezek a problémák, ha más vonatkozásban is, de szocialista viszonyok között is felmerülnek. Véleményünk szerint jogi szempontból *nem lehet* szocialista körülmények között sem *elfogadni a nemzetköziség pusztán tevékenységi vagy földrajzi megalapozását,* mint ahogy ez a közgazdasági irodalomban sokszor előfordul,[12] hanem meg kell követelni, hogy az *alapítók legalább két országból származzanak.* Kétségtelenül jelentős a korábban a külkereskedelmen kívül zömmel autark szocialista nemzeti vállalat tevékenységének nemzetközivé válása, jogilag azonban a nemzetközi vállalat fogalma egyéb ismérveket követel meg. Magyarországnak, éppúgy mint más szocialista országnak vannak a tőkés illetve fejlődő országokban 100%-os magyar tulajdonban álló, de külföldi székhelyű vállalatai. Ezek *tisztán magyar* vállalatok a tulajdon és az irányítás szempontjából, de ugyanakkor a székhely ország jogi személyei, az ő társulási joguk által szabályozott formában működnek, *honosságuk tehát nem magyar.* Az ilyen vállalat *nem társulás,* nem közös vállalat és így az e munkában alkalmazott terminológia szerint nemzetközi vállalatnak sem tekinthető.

A fentiek értelmében *nemzetközi társulásnak* a) *két vagy több állam illetve két vagy több állam gazdasági tevékenységgel is foglalkozó különböző honosságú jogi személyének,* b) *olyan társulási szerződésen alapuló megállapodását tekintjük,* c) *amelyben a felek saját tevékenységükre irányuló konkrét gazdasági koordinációt, illetve közös gazdasági vállalkozást célzó* d) *rendszeres, huzamos és szervezetszerű gazdasági együttműködés folytatásában állapodnak meg, és ennek érdekében* e) *egyszerű, vagy jogi személyiséggel bíró társulási szervezetet és ügyvitelt hoznak létre.* A nemzetközi társulás ilyen értelmű igen általános fogalma egyaránt alkalmas mind a szocialista integrációban mind a Kelet-Nyugat közötti kapcsolatokban való felhasználására. Ugyanakkor nem zárja ki a nemzetközi társulások speciális közgazdasági jellegű csoportosítását, továbbá a KGST és a Kelet-Nyugat társulások relatív differenciálását sem. Elemezzük ezt a meghatározást egy kicsit bővebben.

A nemzetközi társulás tevékenységében tehát épp úgy, mint a belföldi társulásoknál a tagok együttműködésének közös gazdasági vállalkozásban, illetve a koordinációban kell megnyilvánulnia. *Koordináláson azonban itt sem államok közötti általános koordinációt* kell érteni, még ha esetleg államközi szinten is alapítják a vállalatot, hanem a társulásban *konkrét* tagként ténylegesen szereplő gazdálkodó szervek fejlesztési, kereskedelmi stb. tevékenységének szervezetszerű és nem egyszerűen kooperációs vagy szakosítási szerződésen alapuló koordinációját. Ezen alapszik az ÁGSZ—NGSZ elhatárolás a KGST-ben, a gazdálkodó egyesülés társulás, az AGSZ-ek pedig nem. Úgyszintén nem lehet minden eszközegyesítést társulásnak tekinteni, így például a beruházási célhitel speciális formáját képező *beruházási hozzájárulásokat sem.* Jelenleg és a jövőben is a szocialista integrációban elsősorban a koordinációs társulási formák dominálnak; vállalataink kapitalista relációjú nemzetközi társulásainál viszont a helyzet pontosan fordított: ott a *közös gazdasági vállalkozás az, ami irányadó.* Erre az arányeltolódásra az egyes társulási formák lehetőséget adnak: szocialista relációkban az *egyesülés,* kapitalista relációban a *közös vállalat* valamelyik formája érvényesül elsősorban, de az egyesülés is folytat másodlagosan gazdálkodást, és a közös vállalat is koordinál kis mértékben. A koordinatív társulás elsőbbsége azzal függ össze, hogy a *KGST-ben mikroszinten is integrációról van szó,* a vállalati tevékenység *döntő vagy legalábbis jelentős részének* összehangolásáról, ezzel szemben kapitalista vállalatokkal szemben általában az alapító szocialista vállalatok tevékenységét *csak részben érintő, attól relatíve elkülönülő közös gazdasági vállalkozásról.* A szocialista és kapitalista relációjú társulások *súlya egészen más, perspektivikusan az elsőnek kell a nemzetközi társulásokon belül is dominálnia.* Az, hogy ma szám szerint a szocialista országok területén, illetve kapitalista, illetve fejlődő országok területén több nem-szocialista relációjú nemzetközi társulásunk van (Magyarországnak külföldön kb. félszáz társulásnak minősíthető érdekeltsége van, és területén is működik néhány tőkés relációjú közös vállalat), mint szocialista relációjú, az csupán annak a következménye, hogy a KGST-ben eddig nem a társulások voltak a vállalati kapcsolatok alapvető formái. A létrejött néhány gazdálkodó egyesülés és közös vállalat a KGST-ben már jelenleg is jelentős ágazatokban, *jelentős volumenű vállalatokat* fog össze, míg a tőkés relációjú közös vállalatok gazdasági súlya általában relatíve *jelentéktelen, külkereskedelmi célkitűzések* alátámasztását szolgálják elsősorban.

A társulások alanyaként a definíció nemcsak gazdálkodó szerveket, hanem az államokat is felsorolja. Már a hagyományos liberálkapitalista kereskedelmi jogi felfogásban is részt vehetett az állam, mint önálló jogalany bármilyen szerződéses kapcsolatban. Ez esetben azonban az államot nem mint szuverént, nem mint a közhatalom birtokosát kell figyelembe venni, ha-

[12] L. pl. *Zelkó* Lajos: A szocialista nemzetközi vállalat. A társadalmi tulajdon és a szocialista vállalat kötetben. Bp. 1975. 161. old.

nem, mint bármely más gazdálkodó szervvel azonos minőségű jogalanyt. Ez a tradicionális és belső társulásoknál következetesen érvényesített felfogás a nemzetközi társulásoknál eleve problémát okozott — lásd az abszolut immunitás — funkcionális immunitás irányzatainak sokat tárgyalt nemzetközi közjogi elméleteit.[13] A kapitalista állam gazdasági szervező funkciójának létrejöttével az állammonopolkapitalizmusban azonban az állam társulásokban való részvételének megítélése nemcsak az immunitás szempontjából módosul. Ugyanis a társulás jogi konstrukciója olyan szinten és olyan célokra is felhasználásra kerül nyugaton, amely az *eredeti társulási alapelgondolásoktól* a nemzetközi szférában is meglehetősen távol állt.

A kapitalista kereskedelmi jogban ugyanis értelemszerűen a magánvállalatok voltak az elsők, amelyek túllépték a nemzeti határokat és nemzetközi társulásokat hoztak létre. Ugyanakkor azonban az utóbbi 20 évben az államok nemzetközi és belső gazdasági szervező tevékenységének tükrözőjeként kivételként ugyan, de egyre szaporodóbban a kapitalista nemzetközi kereskedelmi jogban is megjelent az *államközi egyezménnyel való társulás,* ahol az állam részben gazdálkodó alanyként, de ugyanakkor szerződő félként is mint szuverén jelenik meg. Ezek az ún. *nemzetközi közjogi vállalatok,* amelyeket a nyugati irodalom vegyesen vagy public international company, vagy intergovernmental corporation néven ismer, és amelyeknél már nem az immunitás kérdése az elsődleges elméleti probléma, hanem módosítóan hatnak vissza a nemzetközi szerződések, a nemzetközi szervezetek, a nemzetközi jogi jogalanyiság elméletére is. E társulások Nyugaton *alapvetően a polgári jog* hatálya alá tartoznak, de egyrészt *közjogi* elemek sok kivételt tesznek a magánjogi alapelvek alól, részben a *székhelyország polgári joga elveszti egyeduralkodó jellegét,* a tagok polgári joga az egyezményen keresztül átszűrődik: az egyezmény *különböző országok jogából merít,* bár a jogi személy honosságát változatlanul a székhely határozza meg.

A szocialista nemzetközi társulások fejlődésmenete éppen *ellenkező trendvonalat* mutat a kapitalista társulásokkal. Ugyanis a szocialista integráció létrejöttének első szakaszában, sőt még jelenleg és a közeljövőben is alapvetően az *államközi egyezményekkel keletkező nemzetközi közjogi társulások* dominálnak, és csak a KGST integráció magasabb szakaszán kezdenek megérni a feltételek a *vállalatok közötti közvetlen polgári jogi szerződésekkel való nemzetközi társulások alapítására.* Az államközi és a vállalatközi nemzetközi társulás arányainak kérdésével a következő cikkünkben fogunk részletesen foglalkozni.

A *nemzetközi társulás alanyai* a társulás tárgyából kifolyólag, azért, mert itt gazdasági tevékenységről van szó, törvényszerűen elsősorban *vállalatok lehetnek.* A KGST integrációban is eddig, mint látni fogjuk, az államközi megállapodással létrejött nemzetközi társulásokban is a szerződés megkötése után tagként alapvetően gazdálkodó szervezetek és nem állami gazdaságirányító szervek vettek részt. Szocialista körülmények között vállalaton elsősorban állami vállalatot (trösztöt) kell érteni, *elvileg azonban nem lehet kizárni szövetkezetek vagy más gazdálkodó szervek nemzetközi társulásokban való részvételét* sem, bár a gyakorlatban erre még sor nem került. A külföldi szocialista közgazdasági és jogi irodalomban gyakran találkozhatunk azzal a nézetünk szerint téves leszűkítő szemlélettel, amely csak a nagyvállalatokra (illetve tröszt, trösztszerű egyesülés) kívánja leszűkíteni az NGSZ-ekben való részvételt. Ez összefügg több szocialista ország azon belső fejlődésével, amely középirányító jellegű egyesülések-kombinátok alá rendeli a kis- és középvállalatokat, illetve szövetkezeteket. Nyilvánvaló, hogy nagyvállalati szervezetek *jobban fel vannak készülve* a nemzetközi társulások bonyolult alakzataiban való részvételre. Főleg *perspektivikusan* azonban nem lehet kizárni a kis- és középvállalatok, szövetkezetek NGSZ-ekben való részvételét, minthogy sem a Komplex Program, sem a hivatkozott mintaokmányok nem is teszik azt.

Magyar vonatkozásban a belső vállalatstruktúra tekintetében elfoglalt hosszútávú gazdaságpolitikai stratégiai koncepciónk abból indul ki, hogy a korszerű nagyüzemekké fejlesztendő nagyvállalatokat *szervesen ki kell egészítenie önálló kis- és középvállalatoknak,* gazdálkodó és egyben vállalatirányító középirányító szerveket általában nem alkalmazunk, jelentős szerepet tulajdonítunk — és nemcsak a mezőgazdaságban — a *szövetkezeteknek* is. Ezért több népgazdasági águnkban nincs és előreláthatóan nem is lesz nagyszervezet. Hasonló a helyzet több más szocialista országban is, ahol a nagyszervezetek ugyancsak néhány iparágban dominálnak csak. Társulásra pedig a KGST integrációban nemcsak a nehéziparban vagy egy-két más iparágban van szükség, hanem a könnyűiparban, a kereskedelemben, sőt a mezőgazdaságban is. Ezért aligha lehet elfogadni a szocialista nemzetközi társulások alanyainak középirányító egyesülésekre, illetve kombinátokra szorítását, hanem a kört bármilyen állami vállalatra, szövetkezetre, illetőleg belső vállalati társulás eredményeként létrejövő közös vállalatokra is ki kell terjeszteni. Ez egyáltalán nem „atomizálná" az integrációt, fejlett nemzetközi áru- és pénzviszonyoknak szükségszerű velejárója lenne. Megjegyezzük végül, hogy elvileg nemzetközi társulásban egy országból nemcsak egy gazdálkodó szerv vehet részt, hanem *több* is, to-

[13] L. kifejezetten erre a témára koncentráltan *Huber* Mária: A multinacionális vállalat egyes kérdései. A nyugat-európai gazdasági integráció három aspektusa. Világgazdasági Tudományos Tanács kiadványa. Bp. 1972. 168—187. old.

vábbá egy gazdálkodó szerv *több* nemzetközi társulás tagja is lehet.

A nemzetközi társulási definíciónkban a gazdálkodó tevékenységet folytató szervezet után szereplő „is" arra utal, hogy elvileg az sem kizárt, hogy egy államigazgatási szerv, például minisztérium közvetlenül vegyen részt nemzetközi társulásban. Hangsúlyozni kell azonban, hogy valamennyi szocialista ország gazdaságirányítási reformja affelé tart, hogy az államigazgatási jellegű gazdaságirányító szerveket *kizárja* a közvetlen társulásokban való részvételtől. E szervezetek szerepe a társulásokkal kapcsolatban elsősorban az előfeltételek megteremtésében, az engedélyezésben, a gazdaságpolitikai befolyásolásban és a működés felügyeletében nyilvánulhat meg. A külföldi szocialista országokban létrejövő gazdálkodó-gazdaságirányító középirányító szervek, egyesülések, kombinátok: konszernek, stb. vállalatszerű működést is kifejtenek és ennek megfelelően e szempontból problémát nem jelentenek. A külföldi szocialista országokban azonban önelszámoló minisztériumi egységek, sőt önelszámoló minisztériumok is léteznek kivételként, az ilyen szervek részvételével létrejött szerződéseket nevezik az integrációban *diagonális szerződéseknek,*[14] ilyen diagonális szerződés természetesen társulási tartalmú is lehet.

A nemzetközi társulásról szóló meghatározásunkban nem szerepel az az előzőekben bírált túlzó ismérv, hogy a társulás nem állhat az alapítás, illetve a működés helye szerinti állam jogrendszere alapján. Kétségtelen, hogy a KGST nemzetközi gazdálkodó szervezetei vonatkozásában is *perspektivikusan az egységes, valamennyi államra egyaránt irányadó szabályozásra* kell törekedni, de

— egyrészt eddig is létrejöttek és feltehetően a jövőben is működni fognak olyan szocialista nemzetközi vállalatok, amelyek alapvetően valamely tag szerinti ország nemzeti jogrendszerének uralma alatt állnak (például Haldex),

— másrészt a nemzetközi gazdálkodó szervezetekre vonatkozó egységes KGST jogi szabályozás esetén is *mögöttes jogterületként* az egyes szocialista országok belső joga feltehetően a távolabbi jövőben is meglehetősen nagy szerepet fog játszani,

— végül a szocialista országok területén működő kapitalista relációjú nemzetközi társulásoknál előreláthatóan a belső szocialista jog perspektivikusan is *domináló* szerepet fog játszani.

A nemzetközi társulásokról szóló meghatározásunk tehát *3 altípus felölelésére egyaránt* alkalmas, nevezetesen magába tudja foglalni

a) *a többnemzetiségű, de a székhely ország hazai joga szerint működő társulásokat,*

b) *a közvetlenül államközi szerződéssel keletkező nemzetközi társulásokat,*

c) *az egységes nemzetközi szabályozás alapján létrejövő nemzetközi társulásokat.*

A c) típusról egyelőre a szocialista nemzetközi társulások körében *sem* beszélhetünk, mert mint láttuk az NGSZ-ekre vonatkozó mintaokmányok csak fakultatív jellegűek. A jövőre nézve azonban a *cél* a KGST-ben is perspektivikusan az NGSZ-ekre vonatkozó egységes nemzetközi szabályozás nemzetközi szerződéssel való létrehozása. Egy ilyen egységes szabályozás alapján *egyaránt sor kerülhetne a) egyedi államközi szerződésekkel, b) polgári jogi vállalati szerződésekkel való NGSZ alapításra.* Hozzá kell tennünk továbbá, hogy nem értünk egyet Mohi Csabával, amikor az egységes szabályozás alapján létrejövő vállalatot *szupranacionális vállalat* néven kívánja megkülönböztetni.[15] Az Európa Rt. eddigi tervezetére a Közös Piac általános koncepciójánál fogva valóban bizonyos mértékben jellemzők szupranacionalizmusra utaló tendenciák, ez azonban *nem önmagából* az egységes nemzetközi szabályozásból következik. Elképzelhető tehát a nemzetközi társulások egységes nemzetközi szabályozása *szupranacionális jelleg nélkül is* — a KGST-ben éppen erre kell törekedni.

A b) típust szokásos *nemzetközi közjogi társulás*nak nevezni — ez bizonyos mértékben, mint láttuk jogos is. Az ilyen társulás nemcsak létrejövetelének módja szerint közjogi, számos ilyen tartalmi szabályt is tartalmaz, például a tagok számától függetlenül államonként egy szavazat stb. Az államközi egyezményben mód van a székhelyország jogától való tetszőleges mértékű eltérésre, több ország jogából merítésre, új megoldások kreálására stb. Hangsúlyozni kell azonban a lengyel Wasilkowski nyomán azt, hogy ez a nemzetközi közjogi társulás mindezek ellenére *nem tisztán közjogi jellegű,* a társulás gazdasági tartalmú, a társulás vállalkozási és koordinációs fogalmi sajátosságai itt is érvényesülnek, ez pedig törvényszerűen eredményezi azt, hogy a civiljogi elemek e társulásnál is jelentős mértékben megtalálhatók.[16] Tulajdonképp a szocialista integrációban is egy államközi szerződéssel keletkező NGSZ *vegyesen nemzetközi közjogi, illetve magánjogi tartalmú* — miután azonban a nemzetközi társulások három fajtája közül itt találkozunk *relatíve a legtöbb* közjogi elemmel (közjogi elemek mindhá-

[14] A diagonális szerződésekre l. *Sólyom* László: A minisztériumok kapcsolatai a KGST-ben. Állam- és Jogtudomány, 1971. 3., *Kemper:* A KGST-országok állami és gazdasági szervezetei közötti közvetlen kapcsolatok jogi kérdései. A szocialista gazdasági integráció. Jogi kérdések című tanulmánykötetben. Berlin, 1974. 70—98. old. (németül).

[15] L. *Mohi* Csaba: Határokat átlépő egyesülések. Jogtudományi Közlöny, 1975. 1.

[16] L. *Wasilkowski:* A nemzetközi gazdasági együttműködés és a vagyoni viszonyok. Panstwo i Pravo, 1969. 2. 268. old. (lengyelül).

romnál a nemzetközi jelleg miatt szükségképp vannak!), a KGST országok társulásainál is alkalmazni fogjuk ezt a fogalmat.[17]

A c) típus, mint már erről szó volt, az alapvető burzsoá társulási forma. Megjegyezzük azonban, hogy a hazai jog alkalmazása *itt sem* feltétlenül a belső társulási jog *egy az egyben* nemzetközi társulásokra való átvitelét jelenti. Ugyanis a legtöbb tőkés ország anyagi társasági joga (így a magyar 1875. évi Kereskedelmi Törvény is) ismer a külföldi honos taggal rendelkező társaságokra több-kevesebb *többletszabályt* illetve *eltérést* — a speciális szabályok zöme természetesen nem a polgári jog, hanem az államigazgatási jog, a pénzügyi jog (adó, alapok, devizatranszfer stb.) és a munkajog (külföldi állampolgár alkalmazottak) terén jelentkezik. A tőkés országok társulási jogára egyébként a rendkívül gyors változások a jellemzők, az 1960-as évek második felében mind Angliában, mind az NSZK-ban, mind Franciaországban átfogó társasági reformokra került sor. A szocialista országok belső társulási jogának még tárgyalandó fejletlensége eleve nem tette lehetővé a c) megoldás alkalmazását az integrációban. Egyetlen nemzetközi vállalat, a Haldex működik jelenleg a székhelyország belső társulási joga alapján, de itt is államközi egyezménnyel számos kivételt kellett tenni a lengyel részvényjog alól, tehát voltaképp az a) és b) variáns speciális *keverékével* állunk szemben. A hazai jognak a KGST integrációban előreláthatóan *a jövőben sem lesz elsődleges szerepe:* egyelőre még a nemzetközi közjogi társulás dominál, a vállalati polgári jogi társulások alapjául pedig az optimális megoldás a c) variáns. A hazai társulási jognak a szocialista relációban elsősorban *kiegészítő, másodlagos,* illetve *mögöttes jogterületi* szerepe lehet, a szocialista országok területén létrejövő kapitalista relációjú nemzetközi társulásoknak viszont szükségképp *uralkodó formája.*

Mint már említettük, tőkés viszonyok között az a) szerinti nemzetközi társulás vagy a *kereskedelmi társasági* (elsősorban rt.) forma felhasználásával vagy ún. *szerződéses úton,* management contract-tal jön létre. Mindkét út alkalmat adhat *vállalati csoport* (branche) létrehozására, uralmi viszonyok megteremtésére vállalatok között, anya- és leányvállalati kapcsolatok megalapozásához. A *szocialista integrációban mindez nem követhető* — nemzetközi jellegű management contractok létrejöttét a Komplex Program kizárja, *az NGSZ-eket társulási, de nem kereskedelmi társasági formában konstruáljuk,* az egyes országok részéről társuló állami vállalatok, illetve más gazdálkodó szervek nem kereskedelmi társasági formában működnek és az egyes országok belső társulási jogainak továbbfejlesztését sem alapvetően a még létező elavult kereskedelmi társasági formák újjáélesztésével, hanem *új típusú szocialisa társulási formák kialakításával* képzeljük — mai ismereteink szerint egyelőre mind belső, mind nemzetközi relációban elképzelhetetlen üzletrészek értékpapírszerű forgalma valamifajta szocialista tőzsdén. De tulajdonképpen *ki van zárva ez a két út a Kelet—Nyugat társulásoknál is.* Bár jogilag nem lehetetlen, de nyilván csak kivétel lehet, hogy egy szocialista külföldi érdekeltség betársuljon Nyugaton a részvényesi szisztéma vagy a management contract felhasználásával, *ki van azonban ez zárva a szocialista ország területén való társulásnál.* Már létező vállalatba ugyanis e vállalatok formájánál fogva sem lehet külföldinek betársulnia, mindig új vállalatot kell alapítani, amelynek továbbtársulását a szocialista jogok, így a hatályos magyar jog is általában kizárják. Ez a vegyes vállalat *vagy belföldi szocialista formában* jelentkezik, mint például a jugoszláv szabályozás esetén, ahol a „társult munkaszervezet" általános alakzata a külföldi beruházókra nézve is kötelező, *vagy ugyan kereskedelmi társasági formát képez,* mint például Romániában, Csehszlovákiában, és túlnyomórészt Magyarországon (mi egy sui generis szocialista formát is ajánlunk, az 1970. évi 19. sz. tvr. szerinti közös vállalatot), de *51%-os kötelező hazai többség mellett.* Más szóval szocialista viszonyok között csupán *kivételként* fordulhat elő, hogy a hazai jog szerint működő nemzetközi társulás kereskedelmi társasági szisztémában működik, a főforma nem ez.

Ugyancsak nem értünk egyet azzal az álláspontlal, hogy *minden* hazai jog szerint működő nemzetközi társulást *multinacionális vállalatnak* vagy társaságnak neveznek.[18] A multinacionális társaság kifejezésnek *pejoratív* mellékzöngéje van, különösen a kisebb kapitalista, illetve a fejlődő országok küzdenek a szuverenitásukat alapvetően fenyegető nagy nemzetközi konszernek ellen, az ENSZ kereteiben nemzetközi közjogi fellépést kérve ellenük. Ha minden hazai jog alapján működő nemzetközi vállalatot multinacionálisnak nevezünk, úgy *elmossuk* a különbséget egyfelől a szocialista és a kapitalista társadalmi-gazdasági tartalmú nemzetközi társulások, másodszor kapitalista relációban is a székhely államra semmilyen veszélyt nem jelentő kis vállalkozások és a mammutvállalatok között. A multinacionális társaság *alapvetően nem jogi fogalom,* jogilag, elvileg a c) típusba is tartozhatna. A multinacionális társaságot meghatározza egyfelől: a) *rendkívül nagy gazdasági* ereje,[19] b) hogy annyi országot fog át, hogy nem vonható egyetlen állam törvénye alá sem. Leányvállalataira, telepeire, fiókjaira, irodáira a székhelyország hazai joga vonatkozik, *de e vállalati csoport egészére, a központra semmilyen jog*

[17] L. hasonlóan *Mohi* Csaba: Nemzetközi közjogi vállalatok... 438—440. old.

[18] L. *Mohi* Csaba: Határokat átlépő egyesülések, 7—8. old.

[19] A részletes gazdasági adatokat l. pl. *Ádám* György: Amerika Európában. Vállalatbirodalmak a világgazdaságban, Bp. 1973.

sem vonatkozik. Ez teszi veszélyessé a multinacionális vállalatot — *a szocialista országoknak nincsenek sem egymás közt, sem nyugati relációban multinacionális társaságaik.*

Látható tehát, hogy amikor a szocialista országok nemzetközi társulási jogának egységessége mellett foglalunk állást, *egyáltalán nem kívánjuk egybe mosni* a) *a szocialista integrációban való társulást és* b) *Kelet—Nyugat kapcsolatokban való társulást* (és ezen belül is a külföldön, illetve a szocialista országok területén történő társulást), ezek között az egységes fogalomrendszeren belül mindvégig *következetesen differenciálni kell.*

Megjegyezzük végül, hogy *nem tekinthető minden nemzetközi társulás nemzetközi vállalatnak.* A szocialista közgazdasági irodalomban meglehetősen általános, hogy valamennyi KGST-n belül létrejövő közös szervezetet, tehát az egyszerű társulást, irodát, egyesülést, közös vállalatot, valamint a nem gazdálkodó, hanem az államközi intézményeket is egyaránt nemzetközi vállalatként fogják fel. Kiss Tibor például hivatkozott munkájában szocialista nemzetközi vállalatnak nevez minden formát, amikor a két vagy több ország közös beruházással termelőkoordináló-értékesítő szervezetet, vagy irodát létesít szocialista országban, ezt a definíciót Komjáti Zoltán is elfogadja.[20] Ez a meghatározás részben azért helytelen, mert nemzetközi vállalatot szocialista relációban is *nemcsak államok és nemcsak közös beruházással* hozhatnak létre, másrészt téves azért is, mert a közös szervezet elvileg működhet *egyszerű társulás* keretében, s ekkor semmiképpen sem képez vállalatot, továbbá a jogi személy társulások közül az *alapvetően koordinálással foglalkozó irodaszerű szervek sem minősülnek vállalatnak.* A Kiss Tiborféle és hozzá hasonló álláspontok nyilvánvalóan azért tágítják mértéktelenül a vállalatfogalmat, hogy abba a KGST államközi gazdasági szervei és nemzetközi gazdálkodó szervezetei valamenynyien egyaránt beleférjenek, tehát az olyan egyesülések is, mint az Interatomanergo, amely lényegében eddig nem folytatott gazdálkodó tevékenységet és az olyan koordináló szervek, mint az Intermetall, a Közös Vagonpark, vagy a prágai Béke Energia Vezeték diszpécser központja stb.

Az a körülmény, hogy a KGST közös gazdálkodó szervezetei között *jelenleg elenyésző kisebbségben vannak a valóságos közös vállalatok (illetve a vállalatszerű működés a létrehozott egyesüléseknél még csak csírájában létezik), nem vezethet a nemzetközi vállalat fogalmának mesterséges kitágításához.* Ez gátolná egyrészt az integrációs fejlődést, amely éppen az egyesülések mellett a valódi közös vállalatot is ki kívánja fejleszteni, másrészt elszakítaná egymástól a szocialista integráció, illetve Kelet—Nyugat kapcsolatok társulási fogalomrendszerét, ami egyáltalán nem lenne egészséges. *Vállalatnak csak az a szervezet minősíthető, amely gazdálkodó tevékenységet folytat és jogi személyiséggel rendelkezik.* Az egyéb szervezetek *vagy egyáltalán nem társulások,* mint a KGST államközi gazdasági szervezetei, vagy társulások ugyan, de alapvetően *nem vállalatok,* hanem egyszerű társulások, illetőleg pusztán koordináló egyesülések.

2. *A KGST-országok nemzetközi gazdálkodó szerveire vonatkozó jogirodalmi vita.*

A magyar jogirodalom *teljes egészében* kezdettől fogva az NGSZ-eket, mint nemzetközi társulásokat fogta fel.[21] A társulási koncepció *uralkodik* a lengyel, csehszlovák és a szovjet jogirodalomban is.[22] Az NGSZ-ekre vonatkozó irányítási koncepció a jogirodalomban *szinte kizárólag az NDK ún. nemzetközi gazdasági jogi elméletében jelentkezik* — összefoglaló kifejtését Rüster 1973. évi monográfiája tartalmazza.[23]

Teoretikusan az NDK-ban kidolgozott nemzetközi gazdasági jogi elmélet a többi KGST-országban ez ideig túl sok támogatást *nem* kapott. Ennek egyik oka, hogy a nemzetközi gazdasági jogi koncepció az NDK belső jogában uralkodó gazdasági jogi elmélet kivetítése nemzetközi területre, e gazdasági jogi felfogást pedig Csehszlovákia kivételével a többi szocialista ország általános elmélete nem fogadja el.[24] Érdemes megjegyezni azonban, hogy az NGSZ-ek irányítási koncepcióját általában azok sem támogatják a jogirodalomban, akik a belső jogra nézve a gazdasági jog alapján állnak, illetve akik valamilyen formában a nemzetközi gazdasági jogot, mint önálló jogágat elfogadják.[25] Ezzel szemben széleskörűen jelen vannak az irányítási felfogás elemei a *közgazdasági irodalomban,* mint látni fogjuk, Magyarországon is.

A két irányzat közti jogelméleti vita több tudományos konferencián megnyilvánult. Az 1968. évi szegedi konferencián Világhy Miklós élesen exponálta az NGSZ-ek társulási koncepcióját. Az 1970. évi Potsdam—Babelsberg-i kon-

[20] L. *Kiss* Tibor: i. m. 14. old., *Komjáti* Zoltán: A szocialista vállalat a szerződéses rendszer keretében. A pécsi tudományos konferencia anyaga. Pécs, 1976. 25. old.

[21] L. pl. *Mádl* Ferenc: A gazdasági integráció jogi struktúrája felé. Állam és Jogtudomány, 1969. 2.

[22] L. pl. *Jakubowski:* A nemzetközi vállalat fogalma. Casopis pro mezinarodni pravo, 1969. 3., *Kalenski:* Az államközi és a nemzetközi kereskedelmi társaságok és vállalatok alapvető problémái. Casopis pro mezinarodni pravo, 1971. 1. (csehül), *Gringolc:* A KGST-tagországokban létesített NGSZ-ek alapítási és működési feltételei egyesített és nemzeti szabályozásának viszonya. Az 1973. évi moszkvai tudományos tanácskozás előadási anyaga (oroszul).

[23] L. *Rüster:* A nemzetközi iparági egyesülések funkciója és fogállása a szocialista integráció folyamatában. Potsdam—Babelsberg, 1973. (németül).

[24] L. *Sárközy* Tamás: A vállalatirányítás és a vállalati gazdálkodás jogának általános jellemzői a külföldi szocialista országok gazdaságirányítási reformjának folyamatában. Állam és Jogtudomány, 1975. 3.

[25] L. *Kalenski—Kohut:* A KGST-tagállamok nemzetközi gazdasági integrációjának jogi problémái. Právni Obzor, 1972. 4. (csehül).

ferencián már teljes erővel zászlót bontott a Seifert által kidolgozott nemzetközi gazdasági jogi elmélet, a vita elsősorban ennek a létjogosultsága felől folyt.[26] Végül az 1971. évi budapesti konferencián Mádl Ferenc nemzetközi vállalati társulásokról tartott előadása kapcsán már kifejezetten *ütközött a társulási és az irányítási elmélet.*[27] Azóta a különböző Mintaszabályzatok megteremtésére irányuló közös munka természetszerűen csökkentette a nyílt problémát, anélkül, hogy az elméleti nézetek közti közeledésről, beszélni lehetne.

Az NGSZ-ek irányítási koncepciójának gazdaságpolitikai alapját az a nézet szolgálja, melynek lényege, hogy a KGST-ben az elkövetkezendő időszakban elsődlegesen nem az áru és pénzviszonyok szerepét kell fokozni, hanem a tervkoordinációt, továbbá a kooperációt, illetve a specializációt. Emögött nemcsak olyan ideológiai megfontolások állnak, amelyek féltik a KGST integrációt a „piaci spontaneitástól",[28] henem olyan közgazdasági helyzetértékelés is, mely szerint az áru- és pénzviszonyok fejlesztése az integrációban a szocialista országok többségében fennálló belső mechanizmus által adott feltételek mellett *csak lassan* lehetséges. Ez pedig törvényszerűen *nem a közös gazdálkodásnak, hanem a kooperációs és specializációs viszonyok* elterjesztésének kedvez.[29] A tervkoordináció, a közös tervezés viszont szükségképp feltételezi a *tagállamok belső gazdasági mechanizmusának jelenleginél jóval erősebb közelítését.* E közelítés egyik alapvető eszköze az lenne, hogy a szocialista országok legfontosabb iparágaiban államközi gazdálkodó szervezetek, illetve nemzetközi gazdálkodó egyesülések formájában *nemzetközi ágazati gazdasági vezető szerveket* hoznak létre és e sajátos szocialista nemzetközi gazdasági szervezetek nemzetközi központja jogosult lenne az egyes tagok termelőapparátusainak irányítására is.[30]

Ez a felfogás nyilvánvalóan az államközi gazdasági szervek és a nemzetközi gazdálkodó szervezetek már érintett összeolvadását jelenti, törvényszerűen *háttérbe szorítja* a közös vagyon kialakítását, a *gazdálkodási funkciót* és előtérbe helyezi a sajátos nemzetközi irányítás alatt álló kooperációt, illetve specializációt[31] a *közös vállalatok* ilyen irányítási rendszerbe *nehezen helyezhetők* viszont be.[32] A közös vállalatok — és ezt úgy gondoljuk, jól érzik az irányítási koncepció hívei — szükségképp az *integráció mikroökonómiai, vállalati aspektusát* képezik, ők viszont a makroaspektust szinte a kizárólagosságig igyekeznek fejleszteni.[33] Mindezt tükrözi, hogy a szocialista gazdaságpolitikai irodalomban az utóbbi időszakban több fellépés is történt a közös vállalatokkal szemben. Sirjajev pl. úgy ír, hogy „. . . véleményünk szerint az esetek többségében aligha indokolt az utóbbi években tapasztalható kutató szenvedély, amely önálló vállalkozói tevékenységet folytató közös vállalatok és egyesülések típusába tartozó nemzetközi gazdasági szervezetek létrehozásának a problémáit igyekszik feltárni. Ez a kutatási irány természetesen rendkívül fontos, mivel lényegében a nemzetközi gazdálkodó tevékenység szocialista formáinak a kidolgozásáról és végső soron az e téren kialakult lemaradások felszámolásáról van szó. Éppen ebben az értelemben lehet nemzetközi szervezeteket a szocialista államok közötti kölcsönös gazdasági kapcsolatok új fejlődési formái hordozóinak tekinteni. Észre kell azonban vennünk, hogy az *együttes tevékenység koordinálásának igénye tervszerűen előbb jön létre, mint a közös vállalkozás szükségessége,* és hogy az előbbi — általános szabály szerint — kiindulópontja és előfeltétele az utóbbinak.[34] Sirjajev bírál pl. egyes magyar közgazdászokat, akik az áru- és pénzviszonyok szerepének túlhangsúlyozásával azt állítják, hogy a közös vállalatok kérdésében a KGST-ben lemaradás van, ez szerinte a tőkés integrációs gondolatkör átvétele.[35]

---

[26] L. *Mádl—Sólyom:* Nézetek és nézeteltérések a gazdasági integráció jogtudományi kérdéseiről. Gazdaság és Jogtudomány, 1970. 1—2.

[27] A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogtudományi problémáiról tartott nemzetközi munkaértekezlet. Gazdaság és Jogtudomány, 1972. 1—2.

[28] *Sirjajev* pl. élesen bírálja az integráció „piaci" modelljeit, az integrációt a tervkoordinációra alapítja, ezen alapulnak a nemzetközi gazdasági elszámolási viszonyok — ez utóbbiba pedig beleolvadnak az áru- és pénzviszonyok. A szocialista országok együttműködésének gazdasági mechanizmusa. Bp. 1975. 15—18. old., 118—119., 155—167. old.

[29] *Szenyin* ismerteti a közgazdasági nehézségeket, azt, hogy a szocialista országok között nincs szabad tőkeáramlás, és utal arra, hogy (talán éppen a közgazdasági problémák megoldásának hiánya miatt) az utóbbi időben a szocialista országok gazdaságában előtérbe kerülnek a *felépítményi* tényezők. *Szenyin:* A szocialista integráció, Bp. 1972. 64., 101. old., *Sirjajev:* „Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a jövőre vonatkozóan a széles körű tudományos-műszaki kooperációt tekinthetjük az integrációs törekvések központi döntő láncszemének" (i. m. 73. old.).

[30] L. *Bogomolov* és *Sirjajev* fejtegetéseit a nemzetközi szocialista tulajdonról szóló 1974. évi varsói lengyel—szovjet kerekasztal értekezleten. Béke és Szocializmus, 1974. 6. 64—70. old. *Sirjajev* felveti egy közös nemzetközi tervező szerv létrehozásának gondolatát is, i. m. 137. old.

[31] L. *Sirjajev:* „A KGST XXIV. ülésszakát követően kezdődött meg az a folyamat, amelynek során *valamennyi vagy legalábbis a nemzetközi szervek többsége egymással összefüggő rendszerré alakul át"* (i. m. 180. old.).

[32] „Tekintettel arra, hogy az olyan együttes gazdasági tevékenység, amely nemzeti tulajdon alapján működő és polgári jogalanyként fellépő vállalatok *részvénytársasági* (?) formájában folyik, jelentősen meghaladja az intézményi mechanizmus kereteit az ilyen gazdasági szervezetek nyilvánvalóan már nemcsak az irányítás alanyai, hanem annak tárgyai is. Sirjajev: i. m. 182. old.

[33] L. *Sirjajev:* i. m. 187. old.

[34] L. *Sirjajev:* i. m. 184—185. old.

[35] L. *Sirjajev:* i. m. 191. old. Láttuk, hogy *Sirjajev* a közös vállalatokat önkénytelenül is részvénytársaságnak nevezte (i. m. 182. old.), holott sem a szovjet belső jog, sem a Komplex Program, sem az NGSZ-ek Mintaszabályzatai a közös vállalatot egyáltalán nem részvénytársasági formában szabályozták — ez az elírás

„Kormnov is akként ír, hogy a kapitalista integráció sajátosságainak átvitele a szocialista integrációra a közös vállalatok szerepének eltúlzása, ennek megfelelően nem ért egyet azokkal, „akik feltételezik, hogy az ilyen társulások alapításával automatikusan eltűnik a népgazdaság tervezési és irányítási rendszerében jelentkező valamennyi antistimuláns", „leomlanak az adminisztratív korlátok", „elérhető a termelés, a tudományos, műszaki kutatások optimális centralizációja".[36]

Ezekben a megállapításokban *kétségkívül sok igazság van* — az 1970-es években a nemzetközi közös vállalatok jelentőségét sokan eltúlozták mind a gyakorlati lehetőségek, mind az ún. nemzetközi szocialista tulajdonforma szempontjából. Az is kétségtelen, hogy az NGSZ-ek alapításánál be kell tartani a fokozatosságot és a *már létező kooperációs kapcsolatokra kell építeni azokat.* Bizonyos mértékben jogos ez a kritika a magyar jogirodalommal szemben is:[37] a közös vállalatok aligha oldják meg önmagukban a KGST integráció nyitvahagyott gazdasági problémáit. *Más dolog azonban a közös vállalatok helyének reális megítélése, illetve azoknak a kooperációs formákba való teljes beolvasztása.*

Újabban a szocialista országok közös beruházásainál is előtérbe helyezik a hitelezési alapon történő kooperációt, illetőleg azt, hogy mindenki saját területén ruházzon be és ezután azt koordinációs hálózattal hangolják össze. Más szóval a közös beruházások ne közös vállalatot keletkeztessenek, hanem a közös beruházás különböző részei önállóan helyezkedjenek el az egyes szocialista országokban és azután koordinációs láncként nemzetközi irányítással kapcsolódjanak össze. Aligha vitatható itt sem, hogy egyes esetekben ez a megoldás is indokolt lehet, de *nem szabadna kizárólagossá tenni,* másrészt az így létrejövő koordinációs láncolatot helytelen nemzetközi vállalatnak nevezni.[38]

Ezzel függ össze az az elképzelés, mely szerint egyesüléseket, valamint közös vállalatokat *ÁGSZ-ek keretében* kell létrehozni, illetve hogy az egyesülésnek *alárendelve* kell működtetni a közös vállalatokat. Ez az ÁGSZ-ekre vonatkozó Komplex Programban foglalt rendelkezésekkel szögesen ellentétben áll, de félreérti a Komplex Programnak az *egyesülések saját vállalatával* kapcsolatos rendelkezéseit is. Ugyanis a Komplex Program beszél az egyesülés vállalatáról, ez azonban nem közös vállalat, hanem egyesülési vállalat, alapítója nem többes, mint a közös vállalatnál, hanem *maga az egyesülés,* mint nemzetközi gazdálkodó szerv. Nyilvánvaló, hogy az egyesülés, mint társulás, csak a saját tagjai érdekében és azok hozzájárulásával hozhat létre saját vállalatot, ez a vállalat azonban ezáltal *nem lesz közvetlenül* az egyesülés tagjainak közös vállalata.

A nemzetközi gazdálkodó szervezetek irányítási koncepciójának sajátos kifejtését lehet találni Kiss Tibor 1974-es írásában, amely korábbi szocialista nemzetközi vállalatról szóló írásától jelentősen eltér.[39] Kiss Tibor általában abból indul ki, hogy a KGST-ben létrejövő nemzetközi gazdálkodó szervezeteknek két alapvető fajtája különböztethető meg, az *államközi koordináló szervezet* és a *nemzetközi gazdasági egyesülés.* Az egyszerű társulás és a közös vállalat tehát *kimarad,* illetőleg a nemzetközi gazdasági egyesüléssel kapcsolatban Kiss Tibor megjegyzi, hogy az ilyen egyesülések magukba foglalhatják a közös vállalatokat is, „amelyek közvetítésével megvalósul a kooperációs termelés tényleges irányítása, és ahol a termelési eszközök tulajdonviszonya lehet egyesített és államonként elkülönített".[40] Kiss Tibor álláspontját nyilvánvalóan az eddig létrehozott egyesülések gyakorlati tapasztalatai motiválják, amelyeken belül az alapszabály módot adott gazdálkodó tevékenység kifejtésére, ennek beindítása rengeteg akadályba ütközött azonban. Kiss Tibor világosan látja, hogy az ilyen értelemben vett nemzetközi gazdálkodó szervezet nem társulás, éppen ezért egészen nyíltan *a nemzetközi gazdálkodó szervezeteket trösztöknek (!) minősíti.* E trösztök sajátos nemzetközi irányító szervezetek lennének, mert a keretükbe tartozó nemzeti vállalatok viszonylagos önállóságuk megtartása mellett kettős függőségben működnének, egyfelől a nemzeti államok gazdaságirányító szervei alá tartoznának, másrészről azonban a nemzetközi egyesülés, mint nemzetközi tröszt irányítaná őket elsősorban a kutatás, a fejlesztés, a termelési profil és szállítás tekintetében. Az egyesülés alapvetően irányítási jellegű koordinációs célból *központi irodát* tartana fenn a résztvevő országok valamelyikében és szükség szerint *képviseleteket* a további résztvevő országokban. E képviseletek tartanák a közvetlen kapcsolatokat az egyesüléseknek alárendelt vállalatokkal.[41]

Kiss Tibor véleménye szerint pl. a Nemzetközi Beruházási Bank tevékenységét úgy kellene irányítani, hogy elsősorban e trösztszerű

alighanem arra a tudatalatti gondolkodásbeli maradványra utal, mely a társulást, a közös vállalkozást valamifajta „kapitalista dolognak" tartja és ez feszélyezi e szerzőket a KGST-ben való alkalmazásban.

[36] L. *Kormnov:* A KGST-országok termelési szakosítása és kooperációja. Bp. 1974. 375. old.

[37] Pl. *Világhy* 1968-as már hivatkozott referátuma kizárólag a közös vállalatokkal foglalkozott, *Sólyom* szerint a közös vállalat az NGSZ-ek legfejlettebb formája. KGST jogi formák és a Kelet—Nyugat vállalati együttműködés. Gazdaság és Jogtudomány. 1974. 1—2. 240. old.

[38] L. pl. *Szenyin* a Barátság kőolajvezetéket, amely üzemeltetése kétoldalú kapcsolatokon keresztül történik, a világ legnagyobb vállalatának nevezi (i. m. 196—197. old.). *Sirjajev:* „... ma még a közös vállalati típusú nemzetközi szervezeteket nem tekinthetjük általános formának a közös beruházásokhoz" (i. m. 199. old.).

[39] L. a KGST nemzetközi szervezeti továbbfejlesztésének néhány kérdése. Gazdaság és Jogtudomány. 1974. 3—4.

[40] L. *Kiss* Tibor: i. m. 302. old.

[41] L. *Kiss* Tibor: i. m. 302., 306. old.

nemzetközi gazdasági egyesülések keretébe tartozó vállalatok számára nyújtson hiteleket, nem szabad olyan vállalatok számára fejlesztési hitelt adni, aki a nemzetközi gazdasági egyesülés ajánlásai ellenére párhuzamos kapacitást kíván létesíteni. A vállalatok számára nyújtott hiteleknél a Bank köteles lenne döntése előtt figyelembe venni a nemzetközi gazdasági egyesülés ajánlását vagy ellenjavaslatait. A nemzetközi gazdasági egyesülés számára Kiss Tibor szerint közös anyagi alapot kellene létesíteni, amelyből az egyesülések tagvállalatait is kártalanítani lehetne, amennyiben nemzetközi közös érdekeket szolgáló döntések miatt bizonyítható módon és tartósan veszteséget szenved.[42]

A nemzetközi gazdasági egyesülés irányító funkcióját Kiss Tibor számos irányítási jogosítvánnyal támasztaná alá. Mindenekelőtt biztosítani kellene azt véleménye szerint, hogy a termelés nemzetközi szakosításában és kooperálásában résztvevő vállalatok határidőre és korszerű kivitelben szállítsák a vállalt termékeket, a szállítás elmaradása vagy minőségi hiba esetén pedig az egyesülés „bíróságként" funkcionálna (!) és kártérítési kötelezettséggel sújthatná azokat a vállalatokat, amelyek nem tartják be a megállapodásokat. Esetlegesen büntetéseket is eszközölhet, amelyeket a nemzeti kormány hajtana végre, de a nemzetközi gazdasági egyesülés ezt ellenőrizhetné (!).[43]

Kiss Tibor ismertetett álláspontja a nemzetközi gazdasági szervezetek *társulási jellegét teljesen megszünteti,* s a nemzetközi gazdálkodó egyesülést lényegében államok feletti irányítási intézményként alakítja ki. Amellett, hogy ez az elgondolás teljes mértékben ellentétben van a Komplex Program nemzetközi gazdasági szervezetekre vonatkozó koncepciójával, részjavaslataiban nyilván számos alkotmányjogi lehetetlenség is megnyilvánul, pl. hogy egy iparági egyesülés kormányok tevékenységét is ellenőrizheti, vagy hogy bírósági működést is kifejthetne. Idáig az irányítási koncepció jogi képviselői nyilván nem juthatnak el, Kiss Tibor álláspontja azonban jól szemlélteti, hogy hova vezet az irányítási koncepció szélsőséges végigvitele.

Azt is hiba lenne azonban nem észrevenni, hogy az irányítási koncepció tulajdonképpen azt a *belső fejlődést* igyekszik nemzetközi szintre átvinni, amely a KGST tagországok jelentős rész iparában az utolsó időszakban végbement. Jól tükrözi ez Sirjajev azon megállapításának realitását, mely szerint a nemzetközi integráció gazdasági mechanizmusa minden önállósága ellenére a legszorosabb módon kapcsolódik a belső tervezési és irányítási mechanizmushoz.[44] E belső fejlődés lényege pedig az, hogy a szocialista országok többségében a vállalatok, illetve szövetkezetek önállósága mind jogilag, mind gazdaságilag devalválódik azokkal a speciális, egyszerre gazdálkodó és egyszerre vállalatirányító önelszámoló szervezetekkel szemben, emelyek egyesülés, illetve kombinát néven lettek a különböző szocialista országokban intézményesítve. Az egyesülés, illetve kombináttípusú vállalatirányítás 1973 óta kibontakozóban van a Szovjetunióban, már korábban ezen a rendszeren alapult az NDK mechanizmusa, és ez a rendszer az utóbbi időben jelentősen kifejlődött Romániában, illetőleg Bulgáriában is, végül lényeges elemei léteznek Lengyelországban, illetve Csehszlovákiában is.

Az egyes szocialista országok egyesülés, illetve kombináttípusú belső fejlődése szükségképpen adja tehát a párhuzamot arra, hogy ezek az országok *belső gazdaságirányítási mechanizmusukat igyekeznek a KGST-be belevinni.*[45] A tagországok többségében viszont gyakorlatilag belső társulási jog nem funkcionál és erre nincs is szükség, hiszen az egyesülések, illetőleg kombinátok uralkodó szerepe törvényszerűen kizárja ezen országokban a társulásokat. Mindez megnehezíti ezen országok irodalma számára a társulási koncepció elfogadását.

A nemzetközi gazdasági jogi elmélet a KGST-én belüli jogviszonyokat *csak állami,* mégpedig a közös állami vezetés szempontjából közelíti meg, az integráció összes viszonyát *egységes nemzetközi közjogi rendszerbe* kívánja egyesíteni. Miután a nemzetközi gazdasági jognak *csak nemzetközi szerződések képezik* jogforrásait,[46] az NGSZ-ek is értelemszerűen *csak államközi szerződéssel* keletkezhetnek, és az államközi egyezményben kijelölt vállalatok lesznak tagjai az NGSZ-eknek.[47] Rüster az NGSZ-eket, kifejezetten mint *nemzeközi középirányító* szerveket fogja fel, amelyeknek rendeltetése, hogy összekössék a központi állami szervek koordináló tevékenységét (a gazdaságpolitika egyeztetését, a tervkoordinációt stb.) az egyes árutermelők szerződési kapcsolataival, éppúgy mint a belső egyesüléseknél. Az NGSZ-eket ennek megfelelően ténylegesen az *egyesülésekre korlátozzák* (az egyszerű társulási formát lényegében teljesen elhanyagolják, a közös vállalatot pedig szélső kivételre, főleg bilaterális vonatkozásokra szorítják), az egyesülések *koordináló funkcióján gyakorlatilag a tagok irányítását* értik, a tisztán államközi alapítású egyesüléseket pedig *erőteljesen közelítik* az önelszámolásra átállítandó ágazati együttműködési szervezeti jellegű ÁGSZ-ek felé, kialakítva a nemzetközi iparági középirányító szerveket.[48]

Rüster kifejezetten összeköti a belső egyesüléseket a KGST-országok nemzetközi egyesü-

[42] L. *Kiss* Tibor: i. m. 303. old.
[43] L. *Kiss* Tibor: i. m. 303. old.
[44] L. *Sirjajev:* i. m. 20—23. old.
[45] L. *Sirjajev:* i. m. 23., 40—41. old.
[46] L. *Seiffert:* A szocialista nemzetközi gazdasági jog létrehozásának elméleti problémái. Staat und Recht. 1972. 3.
[47] L. *Rüster:* A nemzetközi iparági egyesülések funkciója és jogállása a szocialista gazdasági integráció folyamatában, 17—20. old.
[48] *Rüster:* i. m. I. fejezet.

léseivel, egyértelműen a *belső koncentráció fokozása eszközének* is tekintve azokat.[49] Ebből adódik az a következtetés, hogy NGSZ-ek létrehozását csak a *„vezető nemzeti iparágakban"*, csak ott látja indokoltnak, ahol a belső egyesülésben, illetve a kombinátban való tömörítés már megtörtént. A belső önelszámoló-irányító nagyszervezet átfogná a nemzeti iparág egészét, a nemzetközi iparági szervezet pedig valamennyi belső nagyszervezeteket — létrejönne *egy egységes alá-fölérendeltségi kapcsolatokon* alapuló egyszerre nemzeti és nemzetközi rendszer.[50] Mindez *kizárja a kis- és középvállalatok, a szövetkezetek* NGSZ-ekben való részvételét, vagy azt, hogy *egy nemzeti vállalat több NGSZ-ben* is részt vegyen, illetve hogy *egy-egy iparágban több* (esetleg különféle: egyesülés + közös vállalat) NGSZ működjék. „Nyilvánvaló, hogy a komplex külgazdasági tevékenység alanyai nem lehetnek bármiféle szintű és kapacitású gazdálkodó szervezetek. Egyebek között azért sem, mert ha e tevékenységben több tízezer vállalat önállóan venne részt, akkor felmerülne az a veszély, hogy az együttműködés atomokra szakadna, megnehezülne az e szinten folyó együttműködés és fejlődésének ellenőrzése... Napjainkban a KGST-országok nem támogatják egyértelműen a közvetlen vállalati, kereskedelmi és termelési kapcsolatok megteremtésének az elvét. A KGST-országok közgazdászai rendszerint azt hangsúlyozzák, hogy a külgazdasági kapcsolatok alanyai csak nagyvállalatok vagy azok egyesülései lehetnek... Mindez végső soron azt a tényt illusztrálja, hogy a termelés nemzetgazdaságokon belül végbemenő koncentrációja képezi a termelés nemzetközi szintű koncentrációjának feltételét."[51]

Minthogy a belső egyesülések sem államigazgatási szervek, mint korábban, úgy a nemzetközi gazdasági jogi koncepcióban az iparági nemzetközi középirányító szerv sem egyszerűen államközi szervezet, hanem önelszámoló irányító-gazdálkodó szervezet, amelyben a termelési-szervezési viszonyoknak alárendelten az áru- és pénzviszonyok is jelen vannak, természetesen meglehetősen alacsony fokon. A nemzetközi gazdasági jogi elmélet az árujelleggel bíró vállalati társulásokat belső és nemzetközi viszonyban egyaránt ténylegesen valamifajta, sajátos, burzsoá jellegű hagyományokból táplálkozó intézménynek tartja és kimondva-kimondatlanul nem látja összeegyeztethetőnek a szocialista integráció célkitűzéseivel.

Az irányítási koncepció véleményünk szerint — bár aligha lehet eltagadni bizonyos vonásainak valóságelemét és több értékes résztényezőjét — több szempontból *elvileg és perspektivikusan hibás.*

Mindenekelőtt azáltal, hogy az irányítási (nemzetközi gazdasági jogi) koncepció a KGST integrációban is létrehozza ugyanazt a wirtschaftliche Leitungspiramidét, amely több KGST országban belső viszonylatban megvalósul, szükségképpen olyan jogi megoldásokat hoz létre a KGST integrációban, amelyek *nem hozhatók szinkronba a kelet-nyugati gazdasági együttműködéssel.* Ha ez a koncepció elfogadásra kerül, akkor a szocialista országoknak *egészen más* jogi megoldásokat kell alkalmazniok valamennyi vonatkozásban (tehát nemcsak a nemzetközi gazdálkodó szervezetekre nézve) a kelet-nyugat kapcsolatokban, *külön mechanizmust* kell kidolgozni a szocialista integrációra, illetőleg a tőkés relációra. Ez viszont több vonatkozásban nem látszik kivánatosnak. Részben azért, mert a kelet-nyugat gazdasági kapcsolatok a szocialista integrációban kibontakozó gazdasági kapcsolatokkal *objektíve elválaszthatatlanul összefüggenek,* részben pedig azért, mert ilyenfajta mechanizmus kiépítésének óhatatlanul is *diszkriminációs* jellege lenne, nem férne össze a legnagyobb kedvezmény elvének megadásával, a KGST nyitott jellegével, és ezáltal *hátráltatná a kelet-nyugat gazdasági együttműködését.* Az NDK irodalma egyáltalán nem érinti kapitalista országok vállalatainak NGSZ-ekben való részvételének kérdését, illetve NGSZ-ek esetleges fellépését KGST-országok területén kívül.[52] Ezzel szemben a magyar irodalom mindvégig helyesen hangsúlyozta a „Kelet-Nyugat relációjú" *nemzetközi társulási jog elvi egységének igényét,* amely egyáltalán nem zárja ki a KGST-országok NGSZ-ei *speciális vonásainak* kibontakoztatását.[53]

Ez a koncepció továbbá lényegében *egybemosná* a KGST integrációban létrejövő nemzetközi gazdasági szervezeteket, illetve jelentősen *elszegényítené* azokat. Az NGSZ-ek közül az egyszerű társulások és a közös vállalatok *eltűnnének,* az egyesülések és az ÁGSZ-ek különböző formái pedig *összeolvadnának.* Egy típusú szerv maradna csak: az iparági nemzetközi önelszámoló középirányító szerv. Ez *teljes mértékben ellentmondana a Komplex Programnak,* amely mint láttuk, az ÁGSZ-ek és az NGSZ-ek *világos fogalmi elhatárolásán,* továbbá az NGSZ-ek *formagazdaságán* alapszik.

A nemzetközi középirányító szervek, éppen mert középirányítók, szükségképp felvetik azt a kérdést, hogy ki irányítja ezen intézményeket. A különböző országokból származó tagok nyilván nem, hiszen a nemzetközi iparági szervezet éppen az ő irányításukra rendelt. Nem lehet véletlen elírásnak tartani pusztán, hogy Kiss Ti-

[49] L. *Rüster:* A nemzetközi gazdálkodó szervezetek jogi szabályozásához a KGST-ben. Wirtschaftsrecht. 1975. 1. 32. old.

[50] L. *Rüster:* i. m. 33. old.

[51] L. *Sirjajev:* i. m. 263. old.

[52] L. pl. *Enderlein—Rudolph:* A nemzetközi gazdasági viszonyok jogi alapjai fejlesztéséhez. Staat und Recht. 1976. 5.

[53] L. pl. *Mádl:* A nemzetközi vállalati társulás néhány jogi kérdése, különös tekintettel a szocialista gazdasági integráció programjára című előadását. Gazdaság és Jogtudomány, 1972. 1—2. 70—72.

bor hivatkozott cikkében többször a KGST nemzetközi szervezeteiről beszél. Ez jelenleg a jogi realitásoknak egyáltalán nem felel meg, ugyanis *a KGST-nek nincsenek nemzetközi szervezetei,* valamennyi KGST-országok által alapított államközi gazdasági szervezet vagy nemzetközi gazdálkodó szervezet, *nem a KGST, hanem a KGST tagországainak szervezetei.* A KGST alapokmánya értelmében a KGST-nek semmilyen egyéb szervei nem lehetnek, ennek megfelelően a KGST a létrejött nemzetközi gazdasági szervezetek fölött az alapokmány értelmében semmilyen irányítási funkciót nem gyakorolhat. Ugyanakkor viszont, ha az NGSZ-ek nem társulásként, hanem nemzetközi trösztként jönnek létre, akkor nyilvánvalóan ez az állapot nem tartható fenn és törvényszerű lesz az, hogy a KGST-titkárság vagy valamely állandó bizottság, vagy valami új nemzetközi irányító központ (pl. tervközpont) e szervezetek felett valamifajta irányítási hatáskört gyakoroljon, mint ahogy erre Sirjajev egyik hivatkozott írásában utalt is[54]

Az irányítási, nemzetközi gazdasági jogi koncepció — akárhogy is tiltakoznak e minősítés ellen hívei — *akarva-akaratlanul szupranacionális jellegű,* a KGST-t államok feletti szervezetté változtatná. A KGST alapokmánya viszont ezt *egyértelműen kizárja* és a Komplex Programmal is ellentétben áll. Szenyin helyesen hangsúlyozza, hogy a nemzetközi gazdasági szervezetek nem láthatnak el „nemzetközi elosztó funkciót," a KGST nem válhat „gazdasági objektumok irányításának szervezetek felett álló szervévé".[55]

De az irányítási koncepció ellentmondásba kerül azzal az elvvel is, hogy az NGSZ-t általában *be kell építeni* a székhelyország gazdasági és jogi rendjébe, pedig ezt az irányítási koncepció hívei általános jelleggel vallják. Mint láttuk, Kiss Tibor megoldása esetében is, a nemzeti vállalatok *kettős* alárendeltségbe kerülnének és a nemzeti állami irányítás függőségbe kerülne egy nála erősebb nemzetközi irányítással. A staatliche wirtschaftliche Leitungspiramidét nem lehetne konzekvensen fenntartani a nemzetközi vezetési piramis miatt, *a kettő egymással állandóan ellentétbe kerülne,* új típusú feszültségek keletkeznének. Bármilyen módon közelítjük is a belső nemzeti gazdasági mechanizmusokat, *azok teljes egységesítésének gazdasági és politikai feltételei messzemenően nem értek meg.* Ennek megfelelően a nemzetközi irányítás sok vonatkozásban ütné a belső irányítást, ugyanakkor viszont valamennyi KGST-országban az alapelv, hogy *a nemzetközi gazdálkodó szervezetek szervesen épüljenek bele a belső gazdasági és jogi mechanizmusba.* Ezzel az igénnyel alapvetően ellentétes lenne az, ha nemzetközi ágazati irányító központok gyakorlatilag a székhely ország, illetve tagországok belső mechanizmusától független nemzetközi jellegű irányító tevékenységet fejtenének ki. Ez tehát az irányítási koncepció másik nagy *belső ellentmondása.* Ez az önellentmondás abból keletkezik, hogy amikor a nemzetközi gazdasági jog hívei a belső egyesüléseik jogi formáját *egy az egyben* átviszik az NGSZ-ekre, figyelmen kívül hagyják Sirjajev figyelmeztetését, mely szerint a belső és a nemzetközi mechanizmus szoros kapcsolódásának elvét nem jelenti az, „... hogy az egyes országokban kialakult tervezési és belső gazdaságirányítási rendszerek mechanizmusán reprodukálhatók az országok közötti együttműködés területén".[56] Vagy mint Wahl mondja: „Nem az integráció keresett jogi képét kell az országok belső jogi képéhez alakítani."[57]

Az irányítási koncepció tagadja *a vállalati polgári jogi szerződésekkel létrejövő NGSZ-ek* létjogosultságát — Rüster szerint a vállalati társulás „messzemenő nemzetközi autonómiára" vezetne, amely elvileg ellentétes lenne a KGST országok együttműködésével —" a szocialista államok vezető szerepe az integrációban megköveteli, hogy a vállalatok kapcsolatai állami irányításon alapuljanak.[58] Vagy Kampa: „A közvetlen kapcsolatokat a felső irányító szervek befolyásától elkülönítve, a piac spontanelitására építeni, az árutermelők számára korlátlan mozgási lehetőséget biztosítani, végül is arra vezetne, hogy aláássák a szocialista gazdasági integráció tervszerűségét."[59] Az irányítási koncepció hívei ott tévednek, hogy a *vállalati társulások esetében egyáltalán nem az állami szint kikapcsolásáról, valamifajta anarchia, spontanalitás megengedéséről van szó.* Mindenekelőtt nem az államközi alapítású NGSZ-ek vállalati alapítású NGSZ-ekkel való felcserélését, hanem *e két forma optimális arányainak kialakítását* kívánjuk. Aligha lehet vitatni, hogy a jelenlegi közgazdasági feltételek mellett még huzamosabb ideig az államközi NGSZ-ek fognak dominálni és a vállalati társulások túlsúlyáról nem lehet szó.[60] Jelenleg azonban kizárólag csak államközi alapítású NGSZ-ek működnek és ezt a tényt elméleti követelménnyé emelni, *perspektivikusan is kizárólagosságot követelni részükre helytelen* és ellentétben áll a Komplex Program kifejezett rendelkezéseivel.

---

[54] L. *Sirjajev:* i. m. 186. old. Az NGSZ-ek és a tervkoordináció kapcsolatára l. még *Wasilkowski:* A KGST-tagállamok terveinek koordinálása és közös tervezetésének modelljei. Panstwo i Prawo 1970. 7. (lengyelül), *Bär—Mehnert:* A KGST-országok együttműködésének jogi kérdései a tervezési tevékenység területén. Wirtschaftsrecht. 1976. 1., *Panzer—Voigt:* Nemzetközi specializációs és kooperációs kapcsolatok a KGST gazdasági szervezetek között a termelés területén. Wirtschaftsrecht 1975. 1. (németül).

[55] L. *Szenyin:* A szocialista integráció. 207—212. old.

[56] L. *Sirjajev:* i. m. 22. old.

[57] L. Nézetek és nézeteltérések... 233. old.

[58] L. *Rüster:* A nemzetközi iparági egyesülések... 51—92. old.

[59] L. Nézetek és nézeteltérések... 226. old.

[60] L. *Mohi:* Nemzetközi közjogi vállalatok... 462—467. old.

Az egyesüléssel szemben az *egyszerű társulás* és a *közös vállalat* általában nehezen alapítható közvetlen államközi szinten, nem véletlen, hogy az irányítási koncepció hívei e két formát „kifelejtik" az NGSZ-ek közül. A vállalati polgári jogi szerződésekkel alapított NGSZ-ek nagyságrendjüknél fogva is mozgékonyabbak, alkalmazkodóképesebbek, optimálisabban gazdálkodók lehetnek, mint a szuverenitás problémákkal küszködő államközi szerződésekkel létrehozott közös vállalatok.[61] De ezeknél *a vállalati polgári jogi szerződésekkel képződő NGSZ-eknél sincs szó az állami irányítás kiküszöböléséről,* sőt azok csak intenzív központi állami irányítás mellett tudnak jól funkcionálni. Az államok teremtik meg részben a nemzetközi, részben belső szabályozással ezeknek az NGSZ-eknek gazdasági és jogi *általános alapjait,* engedélyezéssel vagy más módon közreműködnek ezeknek az NGSZ-eknek az alapításában, felügyelik az NGSZ-ek vállalati tagjainak NGSZ-szel kapcsolatos tevékenységét, a vállalati polgári jogi szerződéssel alakult NGSZ-ekre is teljes mértékben érvényesül a székhely ország gazdasági és jogi szabályozórendszere. Mint Sólyom László helyesen rámutat: nem az államszint kikapcsolásáról van szó a nemzetközi vállalati társulásoknál, hanem „az állami és a vállalati szint határainak *optimális megvonásáról,* az igazgatás és az operatív gazdálkodás *lehetséges mértékű különtartásáról*".[62] A nemzetközi középirányítási koncepció helyett a társulási felfogás elfogadása egyáltalán nem azt jelenti, hogy az NGSZ-ekre nézve nincsen irányítás, hanem azt, hogy az NGSZ-eket mint nemzetközi szervezeteket alapvetően a *tagjainak* kell irányítania, a tagokra nézve saját államuk gazdaságirányítási rendje érvényesül, az NGSZ pedig a nemzetközi jogi szabályozásban biztosított specifikumokkal kerül a székhely ország felügyelete alá.

Az NGSZ-ek alapvető jogi kérdéseit tehát a társulási jogi koncepció alapján kell tárgyalni. Ennek lényege:

— az NGSZ-eket és az ÁGSZ-eket egymástól *elvileg* el kell határolni, az NGSZ-eknek *önálló jogi tartalmuk van,*[63]

— az NGSZ-ek *társulási szerződés alapján* keletkeznek, e társulási szerződést *egyaránt* képezheti *nemzetközi szerződés,* illetve egységes nemzetközi szabályozáson alapuló *vállalati polgári jogi szerződés,*

— az NGSZ-ek *nemzetközi irányítást nem kaphatnak,* tehát sem a KGST Titkárság, sem a KGST Állandó Bizottságai, sem az ÁGSZ-ek nem irányítják őket, hanem *tagjaik irányítása* alatt működnek. Nem az NGSZ-ek irányítják tagjaikat, hanem *a tagok az NGSZ-t,* az NGSZ nem nemzetközi trösztt,[64]

— az NGSZ-eknek *mindhárom formájának,* az egyesülésnek, a közös vállalatnak és az egyszerű társulásnak egyaránt *létjogosultsága* van, e formák *egymásnak mellérendeltek,*

— az NGSZ-eket *össze kell kapcsolni* a Kelet—Nyugat nemzetközi társulások rendszerével,

— *nemcsak az iparban,* hanem a mezőgazdaságban, kereskedelemben, azaz a népgazdaság valamennyi ágában lehetőség van NGSZ-re, létrejöhetnek *ágazatközi jelleggel,*[65] illetve egy *ágazatban több is.* Részt vehet bennük tröszt, nagyvállalat, kis- és középvállalat, szövetkezet, belső jogi személy társulás, azaz *bármilyen szocialista gazdálkodó szerv.*

Úgy véljük, hogy az NGSZ-ek ilyen társulási felfogása hozzájárulhat a KGST-országok nemzetközi gazdasági intézményrendszere Komplex Programban előirányzott, jelenleginél *jóval fejlettebb, kifinomítottabb és differenciáltabb kialakításához,* amelyben a legkülönbözőbb felépítésű és jellegű formák *immanens sajátosságaik megőrzése* és kibontása mellett funkcionálnak együtt hatékonyan. Ez *jóval több gazdaságpolitikai lehetőséget* kibontakoztató rendszer lenne, mint az irányítási koncepció sokkal merevebb és szűkebb körű rendszere. Nyilvánvaló, hogy ezen szisztéma *csak perspektivikusan, fokozatosan, a közgazdasági előfeltételek létrejöttével párhuzamosan* jöhet létre — senki sem gondol a közeljövőben a különböző típusú NGSZ-ek gombamódra való elszaporításával. A Komplex Program azonban egy hosszútávú program és az NGSZ-ek elvi koncepcióját nem a jelenlegi adottságok, hanem a *Komplex Program távlatainak figyelembevételével kell jogelméletileg is kidolgozni.*

Sárközy Tamás

[61] L. *Mádl:* Nemzetközi vállalati társulás... 62. old.

[62] L. *Sólyom:* KGST jogi formák és a Kelet—Nyugat vállalati együttműködés. 224—226. old.

[63] Mindez nem zárja ki, hogy egyes kivételes esetekben speciális átmeneti, határesetet képező szervezetek is létrejöhessenek.

[64] Ugyancsak perspektivikusan elképzelhető, hogy pl. valamely kiemelt feladat megoldására a KGST-országok kivételesen nemzetközi trösztszerű szervet hozzanak létre. Ehhez azonban meg kell teremteni akkor majd a megfelelő jogi alapokat, továbbá nem az ÁGSZ-ek, illetve NGSZ-ek helyett, hanem azok mellett lehet ilyen típusú szervet képezni. Mindez nem zárja ki természetesen a KGST szervei és az NGSZ-ek közti együttműködési megállapodásokat.

[65] A nemzetközi iparági szervezetek koncepciójának egyik legnagyobb gazdasági hátránya, hogy az ágazatközi egyesüléseket, illetve közös vállalatokat kizárja, holott számos KGST-dokumentum állást foglalt ezek célszerűsége mellett. Az NDK illetve a Szovjetunió belső mechanizmusára vonatkozó közgazdasági irodalom, sőt párthatározatok is szorgalmazták az ágazatközi szervezeteket, ezek azonban az erős iparági koncentráció miatt nem tudnak kibontakozni.

A gazdaságirányítás és a jogalanyiság - viták a bolgár jogi irodalomban

I.

A bolgár gazdaságirányítási rendszer 1963 óta tartó reformja — egyebek között — a gazdasági szervezetek számos újszerű típusát alakította ki. E típusok szervezeti-jogi különbözőségét a gazdaságfejlesztési koncepciók változásai indokolták, de szerepe volt benne a „vállalati jog" sajátos bolgár elméletének és szabályozási rendszerének is. A jogi formák fejlődése, a centralizációs-decentralizációs törekvések alakulása röviden úgy foglalható össze, hogy 1970-ig az állami gazdasági szervezetek, többnyire *egyesülések* és vállalatok, a továbbiakban — az uralkodó típusra tekintettel: egyesülések — bár maguk is az önálló gazdasági elszámolás rendszerében működtek — elsődlegesen az adott népgazdasági ágazat (alágazat) középirányító szervei voltak, egyes egységeik pedig önálló jogi személyként tevékenykedtek. A reform e korai szakaszának tulajdonjogi helyzetét Sárközy úgy jellemezte, hogy *„tovább kell fejleszteni a vállalati operatív igazgatást,* a teljes önálló elszámolás elve alapján ki kell bővíteni az operatív igazgatás körébe tartozó vállalati jogokat, részletesen szabályozni kell az irányító szerv és a vállalat viszonyát, a vállalati jogosítványokat, a vállalati önálló elszámolást az irányító szerv jogellenes beavatkozásával szemben is jogvédelemben kell részesíteni... a venediktovi koncepció továbbra is egyeduralkodó, a vállalati kezelésen belül kívánják növelni a vállalati önállóság jogi biztosítékait — az elvi alapállás egyértelmű: az állam a tulajdonos — a vállalat a kezelő".[1]

A bolgár szerzők ugyan esetenként hangsúlyozzák a vállalat „vállalkozás" jellegét, de ezt a népgazdasági tervek szigorúan megvont határain belül éppen annak tökéletes végrehajtása érdekében tekintették megvalósítandónak. A „vállalkozási" jelleggel kapcsolatban vita alakult ki a hatvanas években az irodalomban az állami vállalat különböző egységeinek jogi státuszára vonatkozóan is.[2] A vita során — amely, egyebek között a gazdasági jogihoz közelítő bolgár koncepció kialakításához is jelentősen hozzájárult — két ellentétes nézet kristályosodott ki: az egyik szerint az egyesülések és a vállalatok által alakított viszonylagos gazdasági önállóságú egységek a jogi személyiség egyes elemeivel is rendelkeznek.[3] A másik — Brátusz jogi személy elméletére építő[4] — nézet szerint az egységek viszonylagos gazdasági és jogi önállósága nem elegendő és nem is szükséges a jogi személlyé minősítéshez, és a viszonylagos önállóságuk alapjául szolgáló elkülönítettség inkább szervezési-technikai, tehát igazgatási-jogi, mint polgári jogi probléma.[5] Barov úgy vélte, hogy az állami vállalat az államigazgatás speciális végrehajtó-rendelkező szerve, tehát maga is államigazgatási szerv, miáltal belső viszonyai is államigazgatási jogi jellegűek. Megjegyzendő, hogy az államigazgatási jogi felfogásnak — bár kevésbé szélsőséges formában — ma is vannak hívei.[6]

Az állami gazdasági szervezetek új szabályzatának (a továbbiakban, a bolgár rövidítésnek megfelelően: PDSZO) 1971-es, első szövege megszüntette az állami gazdasági szervezetek egységeinek korábban deklarált önálló jogi személyiségét, s az állami gazdasági szervezeteket komplex szervezeti struktúrával rendelkező, hatalmas gazdasági szervezetekké alakította.

A PDSZO 1973-as, második szövege megteremtette az állami gazdasági szervezet egységének a „fiók" melletti másik formáját, az ún. „állami gazdasági szervezet vállalatot". Bár e két egység jogi státusza mutatott eltéréseket (l. PDSZO/1973., 7., 8.1. és 8.2. pontjai), de közgazdasági és jogi lényegük azonos volt: saját elnevezéssel, vezető szervekkel és bankszámlával, valamint külön mérleggel rendelkező, önálló belső elszámolású, relatíve elkülönült termelési egységek, amelyek az állami gazdasági szerve-

[1] L. *Sárközy* Tamás: Indirekt gazdaságirányítás — vállalati árutermelés és a tulajdonjog. 207. old. 1973. Bp. Sárközy az 1971-ben fennállott helyzetet elemzi, a jelen cikk viszont az azóta végbement fejlődést ismerteti.

[2] A vita lezárására, a felhozott érvek ismertetésére és kritikájára l. *Tadcser,* V.: Az állami vállalat fiókjának jogi helyzete. Pravna Miszl, 1969. évi 6. sz.

[3] Ezt a nézetet tette magáévá a jogalkotás is: l. a Derzsáven vesztnik 1967. évi 26. és 1968. évi 89. számában megjelent szabályzatok 5. és 9. pontját.

[4] L. *Bratusz,* Sz.: A polgári jog alanyai, Moszkva, 1950.

[5] L. *Vasziljev,* L.: Polgári jog. Általános rész. Szófia, 1956. és *Barov,* B.: Az állami szocialista vállalat polgári jogi rendje. Szófia, 1962., valamint *Dermendzsijev,* I.: A népgazdaság irányítása a Bolgár Népköztársaságban. A Szófiai Egyetem Évkönyve, 60. kötet, Szófia, 1969., aki szerint az állami vállalat ugyanúgy, mint a többi államigazgatási szerv, az államigazgatási feladatok megoldásában vesz részt. Tanulmánya angol nyelvű összefoglalója szerint: „The Socialist state enterprises... have a special place in the state system. Socialist enterprises are not seperate economic units which have to perform definite economic activities. They have some imperious commissions, connected with their economic activities. *Socialist enterprises and organizations have both administrative and economic power...* the socialist enterprises are economic and administrative bodies which work for answering the demands of the social interests connected with the efforts of the socialist state to meet the demands of the working class."

[6] *Kosztadinov,* G.—*Dermendzsijev,* I.—*Vodenicsarov,* A.: Adminisztrativno pravo (Államigazgatási jog) c. tankönyv különös részének 1973. évi kiadását (V—VI. fejezet).

zet engedélyével részt vehettek a gazdasági forgalomban és szerződéses kapcsolatokba léphettek az állami gazdasági szervezeten kívül álló gazdasági szervezetekkel.

A PDSZO 1974-es, harmadik — ma is hatályos — szövege megszüntette ezeket a különbségeket, és „alegység" elnevezéssel egységes jogi státuszt teremtett.

Az egységek (alegységek) szabályozási szintjén végbement — homogenizáló — fejlődés az egyesülések rendkívül változatos fajtáinak a kialakításával ment végbe. Az egyesülésekre irányadó általános szabályok vonatkoznak az úgynevezett állami gazdasági egyesülésekre, az ipari, agráripari, építőipari komplexumokra, a szerelő, a közlekedési, kereskedelmi, anyagi-műszaki ellátó (termelőeszköz-kereskedelmi) stb. gazdasági igazgatóságokra, az állami egyesülésekre, valamint — amennyiben valamely felsőszintű jogszabály másként nem rendelkezik — a tudományos-termelő egyesülésekre.

A felsorolt — önálló gazdasági elszámolási rend szerint működő — egyesülés típusú középirányító szervektől jelentősen eltérnek az 1974. évi 10. számú minisztertanácsi rendelettel kialakított úgynevezett „országos gazdasági komplexumok", valamint az Ásványkincsek Minisztériuma felügyelete alatt működő két tudományos-ipari és egy külkereskedelmi egyesülés, illetve az ugyancsak a minisztérium által felügyelt tudományos-kutatóintézetek és más intézmények.[7] Sajátos a „NEFTOHIM" (petrolkémiai) egyesülés működési rendje is.[8]

Az 1974. évi 10. számú minisztertanácsi rendelet által kialakított két országos gazdasági komplexum (az egyik a hírközlés-tájékoztatás a másik az építésügy területén működik) önálló statutummal, és az általánostól több tekintetben eltérő irányítási, szervezeti, finanszírozási stb. rendszerrel rendelkezik. A következőkben a gazdaságilag jóval jelentősebb és a népgazdaság többi ágazatára nézve is irányt mutató jelentőségű „építőipari országos komplexum" sajátos szabályozását ismertetjük.

Az új rendszer bevezetésére azért került sor, mert a bolgár építőipar lassan, a tudomány és az építőgépipar eredményeit nem eléggé kihasználva fejlődött. Ezért, a fenti rendelet mellékleteként közzé tett, az „építőipari országos komplexum céljai, hatáskörének és vezetésének alapelvei" című szabályzat mellett az építőipari tervezés, kutatás, munkaszervezés, árrendszer, munkafegyelem, szakképzés stb. kérdéseit is újra szabályozták. E szabályok nagy részletességgel munkálják ki az ágazati minisztérium és gazdasági szervezetei kapcsolatának kérdéseit. Lényegük, hogy az építőipari országos komplexum sajátos középirányító szerv, amely közvetlenül gazdasági tevékenységet nem, csupán irányítási és szolgáltatási feladatokat lát el. A gazdasági tevékenységet a termelési és szervezési szempontból közvetlenül alárendelt, valamint a más szervezetekhez (de azonos ágazathoz, az építőiparhoz!) tartozó, s a rendelet 3. számú mellékletében részletesen felsorolt tudományos-kutató, fejlesztő és más intézetek tájékoztató és tervező központok, illetve állami gazdasági szervezetek végzik. Az első csoportba tartozó szervezetek szabályozása — lényegében — csak annyiban különbözik az állami gazdasági szervezetek szabályozásától, hogy normatívái, mutatói és limitjei között több a naturális jellegű, s hogy az ágazati minisztérium jogosultságai közül egyeseket az Országos Komplexum elnöke, aki egyébként — az alapszabály szerint — az építőipari és építészeti miniszter, gyakorol. A második csoportba tartozó szervezetek kettős ágazati alárendeltségben fejtik ki működésüket. Az Építőipari Országos Komplexum elnöke ugyanis a rendszerén kívül eső, de az ágazathoz tartozó szervezetek tekintetében — hatáskörében, mintegy „profilgazdaként" — az Építőipari Országos Komplexum fejlesztésére vonatkozó állami politika végrehajtása érdekében az építőipari technológiák, típustervezés, minőség, valamint a termelési kapacitások felhasználásával kapcsolatban kötelező szabályzatokat, rendeleteket, utasításokat és más (általában normatív) intézkedéseket bocsáthat ki.

A minisztérium által az egyes középtávú tervidőszakokra meghatározott normatívák, limitek és mutatók alapján az Építőipari Országos Komplexum határozza meg az alárendelt szervezetek tervfeladatait, s az ország valamennyi gazdálkodó szervezetére nézve kötelező hatályú építőipari gazdasági és műszaki előírásokat.

Az Építőipari Országos Komplexum vezetésének szervezeti felépítése — l. a rendelet 4. számú melléklet — egyértelműen arra utal, hogy az új szervezeti rendszer elsősorban irányító, koordinatív feladatokat lát el. Élén a komplexum Tanácsa áll, melynek a legfontosabb ágazati, funkcionális és területi szervek elnökhelyettesei, az Építőipari és Építészeti Minisztérium kollégiuma, valamint általános és szakmai, társadalmi szervezetek vezetői a tagjai. A Tanács munkáját az elnök által ideiglenesen összehívható munkabizottságok és a minisztérium különböző szakfőosztályai segítik.

A minisztérium, mint az államigazgatás központi, különös hatás körű szerve és a gazdasági középirányító szervek, mint államigazgatási és polgári jogokkal (és kötelezettségekkel) egyaránt felruházott gazdálkozó szervek feladatkörének közelítése, sőt tudatos elegyítése terén még tovább megy a már idézett 1974. évi 43. sz. minisztertanácsi rendelettel életre hívott ásványkincskutatási, -feltárási, -kitermelési stb. szervezetrendszer, amely a költségvetéssel egyirányú befizetési kapcsolatban van. Szervezeti felépítése a többi, gazdaságirányítási feladatú, központi különös hatáskörű szervre (főhatóságra) csak funkcionális egységeire nézve emlékez-

[7] L. Derzsáven vesztnyik, 1974. évi 50. sz.
[8] L. Derzsáven vesztnyik, 1973. évi 30. sz.

tet, ágazati feladatai és egységei az *alegységeit irányító egyesülések* sajátosságait mutatják. Ennek megfelelően, a minisztérium felügyelete alatt működő egyesülések jogai, következésképpen jogképessége, jogi személyisége korlátozott.

II.

A szabályozás általánosságának, illetve különösségének a kérdése az egyesülések működési feltételeit és módját meghatározó joganyagban a szokásostól eltérő módon merül fel. Tekintettel arra, hogy a vállalatalapítási jog igen magas szinten (Minisztertanács) koncentrálódik, s az alapítóhatározat (statutum), a szokásos rendelkezéseken túl, az egyesülés szinte valamennyi szervezeti és működési feltételét maga meghatározza, miáltal a PDSZO csak a statutum mögöttes jogterülete, arra kell következtetni, hogy az általános és különös jellegű előírásokat a statutumok egységesen tartalmazzák.

A szabályozás összefogottságára, komplexitására való törekvés a gazdaságirányítás általános koncepciójának a jogi, szabályozási tükröződése. E gazdaságirányítási koncepció Bulgária jelentős, de nagyrészt még kihasználatlan természeti kincseire, a tudományos-technikai forradalom, valamint a KGST által biztosított hatalmas piaci és más együttműködési lehetőségekre hivatkozva, egy-egy ágazat teljes árutermelői (vagy szolgáltatási) vertikumát átfogó, hatalmas gazdálkodó egységek kialakítására törekszik. A tevékenységi kör sokrétűsége és a szabályozás egységességének a követelménye jár azzal a követelménnyel, hogy az egyesülések — egyébként a hivatalos közlönyben teljes egészében közzétett — statutumainak szabályanyaga — kifejezetten, vagy más normákra (esetleg más statutumokra) hivatkozással — *átfogja a tervezés, a szervezeti rendszer és a gazdasági kooperáció minden jelentős kérdését.* A szabályozás megjelölt szférái, esetenként egyazon statutumon belül, kiterjednek a költségvetés (főhatóság) — egyesülés — alegység kapcsolatainak a szintjére is.

E szabályozási módszer mintegy ráépül a gazdasági folyamatokra, az irányítási és a gazdálkodási elemeket szerves egységként kezeli: az egyes szinteken is megteremti a tervezési, szervezési és a vagyoni elemek egységét. A módszer — objektíve — jellegzetesen gazdasági jogias, bár a bolgár szerzők[8a] azt elutasítják és a népgazdaság irányításának a rendjét a venediktovi koncepcióba ágyazva igyekeznek értelmezni. Az elmélet és a gyakorlat aszinkronitása egyes kategóriák, így a jogi személyiség, a tulajdonjog használati eleme stb. tartalmának elhomályosulásához vezetett.

A jogi kategóriaképzés nehézségeit az absztrakciók túlzott közgazdaságiasságát nem kis mértékben az idézte elő, hogy a bolgár polgári jog kodifikálatlan, s törvényi szinten csak a tulajdonjog és — részben — a kötelmi jog anyagát rendszerezték, míg a gazdaságirányítás dinamikusan fejlődő szabályanyaga ezek mellett alakult ki. E szabályanyag főleg a gyakorlati gazdasági tevékenységen alakuló, s nem jogszempontú absztrakciókkal, kategóriákkal él. A tovább élő, Venediktov és Bratusz — gyakran idézett — munkáival jelzett koncepció, melynek az operatív igazgatási joga és az önálló gazdasági elszámolás[9] kategóriák a pillérei, képviselői szerint a gazdasági jellegű jogszabályoknak Eörsi által a belső komplexitás kategóriájával leírt jellegzetességei nem adnak alapot e koncepció átértékeléséhez. Úgy érvelnek, hogy az operatív igazgatás és az önálló gazdasági elszámolás a középirányító szervekre, sőt — l. az Ásványkincsek Minisztériumával kapcsolatban kifejtetteket — a felső szintű gazdaságirányító szervekre is kiterjed, mint ahogy a szovjet ipari népbiztosságok főigazgatóságainak a működése az 1930-as években az önálló gazdasági elszámolás elvére épült.[10]

A venediktovi elmélet elemei (az állam, mint a közhatalom és a tulajdonjog egységes hordozója; az állami vállalat teljes alárendeltsége, saját érdekeinek teljes hiánya, passzív vagyonkezelői mivolta: a terv = törvény, a vállalati jogok csupán a vállalat tervkötelezettségei megvalósításának az eszközei, az operatív igazgatás és az önálló gazdasági elszámolás) azonban nem mindenben alkalmasak a konstrukció leírására.

A (vertikális) gazdaságirányítási és a (horizontális) árukapcsolatok megkülönböztetése a venediktovi koncepcióban rendszeralkotó jelentőségű, viszont a bolgár szabályozás e két szférát összemossa, s a vállalatok (egyesülések) az árukapcsolatok körében is ellátnak államinak (gazdaságirányításinak) tekintett tervező, szervező tevékenységet. A vállalatok között az ilyen jogosultságok főként az egyesüléseknél kumulálódnak, így a két szféra metszéspontjának a jellegzetes kérdései, mint a jogi személyiség, a kezelői jog, a tervkötelezettség tartalma stb. egy szinttel lejebb, az egyesülés és alegységei kapcsolatában merülnek fel.

A továbbiakban — mint a konstrukció kulcsproblémája — az alegység jogalanyisága, s az azzal kapcsolatban kifejtett álláspontok kifejtése és kritikája képezi áttekintésük tárgyát.

[8a] T. Petkovnak a 22. lábjegyzetben idézett munkája kivételével valamennyi, a lábjegyzetekben megjelölt mű — kimondva vagy kimondatlanul — elutasítja a gazdasági jogi elméletet.

[9] Jogi ismérvei: 1. Az álló- és forgóeszközöknek a vállalatok rendelkezésére bocsátása. 2. Saját vállalati forgóalapok. 3. Önálló mérleg. 4. Önálló bankszámla. 5. Saját néven köthető szerződés és a szerződés teljesítéséért fennálló felelősség. Részletesen l. *Venediktov*, A. V.: Az iparigazgatás átszervezése és az anyagi-műszaki ellátás kérdései. Pravovedenie, 1958. évi 3. sz.

[10] L. *Vasziljev*, L.: A népgazdaság új tervezési és vezetési rendszerének elemei közötti egység és kölcsönhatás. Pravna Miszl, 1965. évi 6. sz.

III.

Az egyes alegységek jogai és kötelezettségei eltérőek, sőt csak keretet jelentenek, mert az egyesülés — meghatározott jogok kivételével — maga dönt a jogszabályokban megjelölt jogok gyakorlásának az engedélyezéséről. A PDSZO 1974-es, harmadik szövegének 7.1. pontja értelmében az egyesülés tevékenységét elkülönített alegységein keresztül valósítja meg, amelyek az alapító határozat szerinti termelési-technikai szervezettel és — eltérő mértékű — gazdasági és jogi önállósággal rendelkeznek. Így, minden alegységnek saját neve (8.2. pont),[11] védjegye (30.2. pont) székhelye, meghatározott tevékenységi köre és tárgya (12.2, 12.3. és 8.2, 59.4. pontok), saját állandó ügyintéző és képviseleti szerve (104—106. pontok) van. Az alegységek vagyoni elkülönítettsége abban nyilvánul meg, hogy az egyesülés minden alegysége részére biztosítani köteles a szükséges álló- és forgóeszközöket (16.2. pont), vagy lehetőséget ad ezek saját néven történő megszerzésére (16.2. pont); speciális alapokat képeznek (31.3. pont), saját mérlegük és bankszámlájuk (8.2. pont) van.

Az alegységek vagyoni elkülönítettsége nem érinti a tulajdonviszonyok Alkotmányban rögzített rendjét, mely szerint „az állam úgy gyakorolja a tulajdonjogát, hogy gazdasági és egyéb szervezeteket létesít, valamint részt vesz az állami-szövetkezeti vállalatokban, amelyek számára gazdálkodás és igazgatás céljából javakat bocsát rendelkezésre, továbbá az említett szervezetek által a nekik juttatott, vagy a szerzett jogaik megvalósítása során kifejtett tevékenység útján is".[12] A kezelői jog — a gazdálkodás kétszintűségének megfelelően — kettéválik: a tulajdonképpeni kezelés (a bolgár terminológia szerint néha: birtoklás) és a gondozás jogára. Utóbbi szűken értelmezett kezelői jogot jelent, s — általában — az alegységet illeti meg. Általában, mert az alegység a gondozás jogával (és kötelezettségével) sem rendelkezik szükségképpen: a 94.3. pont szerint az egyesülés egyes alegységeket közvetlen irányítása alá vonhat, s ilyenkor az saját nevén, de saját mérleg- és bankszámla híján tevékenykedik. A nem közvetlen irányítása alá vont alegység rendelkezésére bocsátott termelési eszközöket az egyesülés elvonhatja, vagy átcsoportosíthatja (16.3. és 42.2. pontok), meghatározott termelési rendeltetésű alapjait centralizálhatja (31.7. pont), s kezesként felel az alegység kötelezettségeiért, ha az fizetésképtelen (8.3. pont).

Meghatározott anyagi és pénzügyi eszközök fölött az alegység nem gondozói, hanem kezelői jogot gyakorol, azaz a „saját" vagyon felhasználásánál független az egyesüléstől. Ezek általában speciális, ösztönző, szociális és kulturális alapok.

Az alegységek érdekeltségi rendszerének alapja a viszonylagos vagyoni elkülönültség. Ez abban is megnyilvánul pl., hogy a terv nemteljesítése esetén a Bolgár Nemzeti Bank és a Minőségellenőrzési, Szabványügyi és Mérésügyi Bizottság által kiszabható, államigazgatási jellegű szankció csak akkor sújtja az alegység alapjait, ha tervellenes gazdasági tevékenységüket nem az egyesülés helytelen intézkedése idézte elő.[13]

Az alegység meghatározott jogokkal az egyesülés eseti, vagy általános engedélye alapján élhet. Így, meghatározott körben termékforgalmazási szerződéseket köthet, bírósági, döntőbírósági és egyéb ügyekben félként eljárhat. (8.2. pont és 8.4. pont). Az elkülönült alegységek különböző mértékű gazdasági és jogi önállósággal *rendelkezhetnek*, az egyesülés egész termelési és gazdasági tevékenységében betöltött funkciói jellegétől függően (7.1. pont), azaz ezek meghatározásánál figyelembe kell venni az alegység termelési tevékenységének jellegét, méreteit és más körülményeit is (8.1. pont).

Az egyesüléstől nyert engedéllyel kapcsolatban vitás lehet, hogy kifejezett jogszabályi rendezés hiányában adott jogcselekmény elvégzése az egyesülés, vagy alegység hatáskörébe tartozik-e. Tekintettel arra, hogy az alegység kizárólagos joggal csak azokat a jogcselekményeket végezheti el, amelyre jogszabály feljogosítja, a kérdést az egyesülés javára kell eldönteni.[14]

Az ismertetett, valamint a mechanizmusszabályok által biztosított más szervezeti, vagyoni és érdekeltségi jogok alapján vitás a mai bolgár jogirodalomban és bírósági gyakorlatban, hogy az egyesülés alegysége jogi személy-e vagy sem. A vita kibontakozásában szerepet játszott néhány olyan bírósági, döntőbizottsági döntvény, amely rámutatott a jelenlegi szabályozás néhány gyenge pontjára.

A Legfelsőbb Bíróság 295—74—1. számú döntvényében ismertetett tényállás szerint egyazon egyesülés *A* alegysége szerződésen kívül kárt okozott *B* alegységnek. A megrongálódott vagyontárgy biztosítva volt, így a biztosító a biztosítási összeget kifizette *B* alegységnek, majd — a ZZD 49. pontjának megfelelően — megtérítési keresettel fordult *A* alegység ellen. A Legfelsőbb Bíróság a biztosító keresetét — *A* jogalanyiságának a hiánya miatt! — elutasította.[15]

[11] A továbbiakban a zárójelben feltüntetett pontok a PDSZO 1974-es harmadik szövegének megfelelő szakaszára utalnak.

[12] Alkotmány 17. § (1) bekezdés, magyarul l. Állam és Igazgatás 1971. évi 8. szám.

[13] L. a Minisztertanács 1974. évi 43. számú rendeletének (Derzsáven vesztnyik 1974. évi 97. szám) 18/a) pontját.

[14] Éppen ellentétes volt a helyzet 1971 előtt, amikor a vállalatok (a mai alegységek) jogosultak voltak a gazdasági tevékenységükkel kapcsolatos összes szükséges jogcselekmény elvégzésére, míg az egyesülés csak azokkal a jogokkal rendelkezett, amivel a jogszabály kifejezetten felruházta.

[15] A döntvény ismerteti *Tadzser*, V.: Az egyesülés és alegységei a Legfelsőbb Bíróság és a Legfelsőbb Állami Döntőbizottság két döntvénye szerint. Szocialisztiszeszko Pravo, 1974. évi 11. sz.

Más esetben, a Legfelsőbb Állami Döntőbizottság azt a jogi álláspontját fejtette ki, hogy az egyesülés „*megbízhatja* igazgatási úton fiókját egy adott szerződés teljesítésével és következményei vállalásával". (OSZ—255/1972.)[16]

A jogalanyiságnak az idézett döntvényekből is kitűnő koncepciója azon — a magyar Ptk. 30. § (1) bekezdésben is rögzített — elven alapul, hogy a jogi személy (adott esetben az egyesülés) szervezeti egysége (fiókja, telepe, üzeme, helyi kirendeltsége stb.) nem jogi személy, ha jogszabály, vagy — annak felhatalmazása alapján az alapító határozat másként nem rendelkezik. Az elv következetes érvényesítésének célszerűségét azonban megkérdőjelezte a fejlődés: a korábbi, mintegy 2000 termelési egység (önálló vállalat) az összevonások eredményeként kb. 50 egyesülés irányítása alá került. Az önálló vállalat szervezeti egységét — általában — célszerűtlen volna felruházni önálló jogi személyiséggel, a helyi igényeket valamilyen korlátozott — a szervezeti egység igazgatóját megillető — képviseleti jog is kielégítette. A mai hatalmas szervezetek ügyvitelét, képviseletét, az alapokkal való hatékonyabb gazdálkodást stb. viszont *csak* elkülönített alegységek gyakorolhatják. Hr. Uzunova-Vuncseva szerint „a gyakorlatban lehetetlen, hogy az értékesítés és a beszerzés folyamatait az egyesülés, mint egész, központosítottan végezze el. A jogszabály alapján belső, önálló elszámolási rendszerben működő egységek az alapok forgalmának megszervezésében korlátozott jogokkal rendelkeznek; ténylegesen ők végzik a beszerzést és az értékesítést".[17]

A már vázolt véleményekből is kitűnően az egyesülés — alegység viszonyt a vitázók — eltekintve a kizárólag államigazgatási jogviszonyként értelmező egyes államigazgatási jogászok véleményétől — két csoportra oszthatók. Az első csoport véleménye szerint, amit V. Tadzser professzor, a szófiai egyetem polgári jogi tanszékének vezetője, több cikkében is kifejtett álláspontja reprezentál,[18] az egyesülés alegysége nem alanya a polgári jognak, s amennyiben szerződéseket köt, teljesít, vagy a szerződések teljesítésével kapcsolatos igényt érvényesít, azt az egyesülés *meghatalmazása* alapján teszi.[19] Állítását a következőkkel támasztja alá:

a) Az alegység megalakítása, átalakítása és megszüntetése — ellentétben az egyesüléssel — nem a Minisztertanács által, hanem — mint a fióké — decentralizáltan történik. *b)* Tevékenysége tárgyának meghatározása *kifelé nem,* csak a *belső* munkamegosztás, koordináció szempontjából bír jelentőséggel. *c)* Az alegység a polgárjogi forgalomban nem megalakítása, hanem vezetőjének erre irányuló meghatalmazása[20] folytán vehet részt: saját nevében polgári stb. perekben sem.

A másik csoport, így N. Vacsev[21] és — bár eltérő elméleti alapon — T. Petkov[22] szerint az alegység jogalanyisága ugyan korlátozottabb, mint az egyesülésé, de vitathatatlan. Az alegység jogalanyiságának korlátozott voltát, vagy mint jogai és kötelezettségei mennyiségi korlátozottságát értelmezik, s azt „részleges", „nem teljes" stb. jogi személynek minősítik,[23] vagy — az egyesülés engedélye tartalmának megfelelő — *latens* jogi személynek tekintik (N. Vacsev), amely akkor és annyiban válik a polgári jog tényleges alanyává, ha és amennyiben az egyesülés ezt engedélyezi számára. A Tadzser által felhívott érvek cáfolatául N. Vacsev kifejti, hogy:

ad a) az alegység megalakítása is a központi államigazgatásnak a hivatalos közlönyben közzétett aktusával, s nem az egyesülés aktusával történik.

ad b) A tevékenység tárgyának kötelező meghatározását a PDSZO nem általában, esetleg kizárólag a *belső* munkamegosztás ésszerű megszervezése érdekében, hanem az alegységnek azzal a lehetőségével kapcsolatban írja elő, hogy szerződéseket köthet (8.2. és 59.4. pontok).[24]

ad c) Az alegység részvételét a polgári jogi ügyekben valóban az egyesülés teszi lehetővé, de nem a vezető meghatalmazása, hanem az egyesülés által esetenként, vagy az ügyek meghatározott fajtáira adott engedélye révén. Az

[16] A döntvényt ismerteti *Vacsev,* N.: Az állami gazdasági egyesülés alegységei, mint a polgári jog alanyai. Szocialiszticseszko Pravo 1975. évi 8. sz.

[17] Ikonomicseszki Zsivot, 1972. évi 8. sz. Az alegységek viszonylagos elkülönülésének szükségességéről, az újabb állásfoglalások közül l. még *Tadzser,* V.: a Bolgár Népköztársaság polgári joga. Általános rész, II. kötet, 102. oldal, Szófia, 1972.

[18] L. *Tadzser,* V.: A jogi személy és alegységei ismérveinek kérdéseiről. Szocialiszticseszko Pravo, 1974. évi 2. szám; A gazdasági szervezetek alegységei közötti szerződések lényegéről. Szocialiszticseszko Pravo, 1974. évi 10. sz.; A szerződéses kapcsolatok szervezete — helyzete és problémái. Szocialiszticseszko Pravo, 1975. évi 1. sz.

[19] Véleményével ellentétes a PDSZO 8.3. pontja, mely szerint az egyesülés alegysége *saját nevében* köt szerződéseket és *vagyoni felelősséggel tartozik* az általa vállalt kötelezettségek teljesítéséért.

[20] A bolgár jog a meghatalmazást — a francia mintájára — képviseleti megbízásként értelmezi. L. bővebben: *Csanádi* Gy.: A megbízási jogviszony. Budapest, 1959.

[21] L. *Vacsev,* N.: Az állami gazdasági egyesülés alegységeinek jogi elkülönültségéről. Ikonomicseszki Miszl, 1975. évi 6. szám; Az állami gazdasági egyesülés alegységei, mint a polgári jog alanyai. Szocialiszticseszko Pravo. 1975. évi 8. sz.

[22] L. *Petkov,* T.: A belső önálló elszámolási rendszer jogi kérdései. Nauko i Izkusztvo, 1972. Hasonlóan ír *Hrisztoforov,* V.: Az állami gazdasági egyesülések és alegységeik kölcsönös viszonyának kérdései. Pravna Miszl, 1973. évi 2. sz.

[23] L. *Petkov,* T. i. m.: különösen az általa adott bibliográfiát, valamint *Goleminov,* Cs.: A gazdasági szervezetek szerződéses kapcsolatainak struktúrája a termelés koncentrációjának feltételei között. Pravna Miszl, 1971. évi 3. sz.

[24] A gazdasági jogi alapon álló T. Petkov szerint a jogalanyiság a gazdasági-jogi viszonyok körében két elemből, a *külső,* polgári jogi jellegű és a *belső* (önálló elszámolási) elemből áll. L. *Petkov,* T.: i. m.

engedély a jogszabályok által meghatározott körre terjedhet ki, s az egyesülés dönti el, hogy az alegység a lehetséges jogok közül melyekkel élhet.

A logikai érveken túl N. Vacsev a maga elméletét is kifejti. Véleménye szerint az alegység jogalanyisága latens, s ez a jellegzetessége egy gazdaságirányítási elvnek, a „nem teljes, önálló elszámolási rendszernek" a polgári jogi tükröződése. A nem teljes önálló elszámolási rendszer átmeneti, közbenső forma a teljes (komplex) és a belső önálló elszámolási rendszer között, s addig szükséges, amíg általánossá nem sikerül tenni a teljesen egységes struktúrájú, teljes mértékben centralizált, új típusú egyesüléseket.[25] Addig az alegységek szervezetileg és vagyoni tekintetben relatíve elkülönültek maradnak, sajátos gazdasági érdekeik is fennállnak. Jogalanyiságuk ennek megfelelően korlátozott és latens. Korlátozott, két irányból is. Egyrészt, maga a PDSZO is szűkebben határozza meg jogaikat, mint az egyesülését (nem köthetnek hitelszerződést, meghatározott beruházások megvalósítására nincsen joguk (52. és 53. pontok), nem köthetnek úgynevezett koordinációs szerződéseket,[26] nincs önálló külkereskedelmi joguk (9. pont), nem rendelkezhetnek valutaalappal stb., másrészt az egyesülés jogosult az egyes jogok tényleges felhasználását korlátozni. A felsorolt (és itt nem említett) tilalmak és korlátozások az alegység jogalanyisága *potenciális* tartalmának *negatív* meghatározását jelentik. Más kérdés, hogy meghatározott jogokkal az alegység az egyesülés esetleges tilalma ellenére is élhet. E jogok legjelentősebbjeit a PDSZO 8.2., 8.3., 59.4. és 60.1. pontok tartalmazzák.[27]

Az ismertetett érvekből és ellenérvekből kitűnően valamennyi vitázó a fizikai személyek abszolút, a jogi személyekéhez képest elvont jogképesség fogalmából indul ki, figyelmen kívül hagyva a jogi személyiség célhoz kötöttségét, jogképessége szükségképpeni relatív voltát. Ennek hiányában viszont a jogalanyiság mindig viszonyítási kérdésként merül fel: az irodalom[28] hozzáméri az egyik gazdálkodó egység jogosultságtömegét a másikéhoz, és ennek alapján állapítja meg „részleges", „nem teljes" vagy „majdnem teljes" jogalanyiságát. Véleményem szerint az alegység jogalany, hiszen — egyebek között — a PDSZO a saját néven stb. jogszerzési képességet, mint a jogalanyiság *következményét* is előírja. Az egyesülés engedélye belső igazgatási aktus; nem teremti és nem szünteti meg az alegység jogalanyiságát, csupán mint gyakorlása feltételeként értelmezhető — kifelé nincs jelentősége. Így, az egyesülés az engedélyét bármikor visszavonhatja, módosíthatja. Ha az alegység engedély hiányában, vagy attól eltérő módon köt harmadik személlyel szerződést, azt érvényesnek kell tekinteni. A szerződés egyébként nemcsak a külső (egyesülések közötti), hanem a belső (alegységek közötti) koordinációnak is eszköze lehet. A főhatóság a belső koordináció más módját is kötelezővé teheti (60.1. pont), de az ilyen kapcsolatokra nézve is az adott szerződéstípus szabályait kell alkalmazni.[29] Bár ilyenkor a belső forgalom úgynevezett terv- vagy elszámolási árakon megy végbe, de ezeket úgy kell megállapítani, hogy a szolgáltatások egyenértékűek legyenek. Goleminov szerint a külső és a belső koordináció bonyolításának azonos elvi alapokra helyezése is az alegység „nem teljes" jogalanyiságának bizonyítéka.[30] Tadzser annak a véleményének adott kifejezést, hogy a PDSZO 60.1. pontja alkalmazása esetében az alegységek csupán „imitálják" a polgári jogi viszonyokat, a szolgáltatások csak véletlenszerűen egyenértékűek: az egységes jogi struktúrájú egyesülésen belül csak a szerződések formai felhasználásának van helye.[31] Vacsev — a nem teljes, önálló elszámolási rendszer koncepciójára építve — Tadzserral szemben úgy érvel, hogy az egyes alegységek részesedési alapjai saját munkájuk, saját gazdasági érdekeik kifejezői, azt az egyesülés nem csökkentheti, nem vonhatja el — márpedig ezt tehetné, ha nem az egyenértékűség lenne az egyesülés által irányított belső koordináció alapelve.[32]

Összefoglalásként megállapítható, hogy a decentralizált indirekt tervgazdálkodási modellt, s ennek megfelelően a hatalmas, gazdálkodó-irányító feladatokat ellátó egyesüléseket alapul vevő bolgár gazdaságirányítási rendszer háttérbe szorította a korábbi államigazgatási jogi koncepciókat, s helyettük gazdasági jogias — bár azt elméletileg elutasító — szabályozást vezetett be.

A szabályozás és az elmélet sajátos ellentmondása folytán az állami gazdaságirányítás tartalmi kérdései nem az állam—egyesülés, ha-

[25] A „NEFTOHIM" (petrolkémiai) egyesülés az eddigi egyetlen példája az új típusú egyesülésnek. Alegységei nem képeznek saját alapokat, nincsenek saját számláik, mérlege egységes, központilag teljesíti a költségvetéssel szembeni pénzügyi kötelezettséget, központosított az ügyvitel és a képviselet is. További részletekre nézve l. Derzsáven vesztnyik, 1973. évi 30. sz.

[26] Speciális, a PDSZO 59. pontjában meghatározott szerződéstípus; nem keverendő össze a gazdasági, főleg termékforgalmazási szerződések gazdaságszervező, koordináló funkciójával, ami miatt a tervszerződéseket, mint a szükséges koordináció polgári jogi eszközeit értelmezik.

[27] L. *Vacsev*nek a 21. lábjegyzet alatt közölt műveit.

[28] L. különösen a T. Petkov által adott bibliográfiát.

[29] L. a szerződésekről szóló törvény 9. pontját (Derzsáven vesztnyik 1963. évi 83. szám).

[30] L. *Goleminov*, Cs.: A gazdasági szervezetek szerződéses kapcsolatainak struktúrája a termelés koncentrációjának a feltételei között. Pravna Miszl, 1971. évi 3. sz.

[31] L. Tadzsernak a 18. lábjegyzet alatt közölt műveit.

[32] L. *Vacsev*, N.: Az állami gazdasági egyesülés alegységeinek jogi elkülönültségéről. Ikonomicseszki Miszl, 1975. évi 6. sz.

nem az egyesülés — alegység viszonyban vált vita tárgyává. A vita során, ami az alegység jogalanyiságának meghatározására, de ezen keresztül — legalábbis csíráiban — a gazdasági jog érvényesítése lehetőségeinek a feltárására irányult, felmerültek a jellegzetes, újszerű elemek: a szabályozás komplexitása, a makroökonómiai és mikroökonómiai elemek vegyítése, a piaci elemek háttérbe szorítása, az egyes szintek funkcióinak pontos körülhatárolása, a gazdasági elemeknek a jogiak kárára való előretörése, a vállalat és vezetőjének elválasztása stb.

Csillag György

SZEMLE

Az urbanizáció környezetvédelmi problémái Japánban

A japán „gazdasági csoda" mind belsőleg, mind pedig nemzetközileg elért fejlődését tekintve a legnagyobb ellenállással találja magát szemben. Japán gazdasági életének számos tekintélyes külföldi megfigyelője van azon a nézeten, hogy a „japán út" nem folytatódhat tovább az ismert formájában.

1966-ig nem volt kellő információ a sajátos „japán rendszerről" és ezért következhetett be a sok dicsérő észrevétel és csodálatnyilvánítás. Ez volt az az időszak, amikor a nyugati megfigyelők és tudósítók hírközlési csatornáikat felsőfokú dicséretekkel árasztották el. Japánt a „rekordokat túlszárnyaló bajnokok" nemzetének nevezték — a tehetséges kutatók, statisztikusok és a széles látókörű tervezők „hadseregével".

Reflektorfénybe helyezték Japán „háromlábú teremtményét" — kormány, bürokrácia és nagyüzlet —, amelyek kéz a kézben tervezik és irányítják Japán erőteljes harcát a nemzetközi piacok megszerzéséért, ugyanakkor pedig hatékonyan lezárják Japán kapuit a gazdaságukban való külső részvétel elől.

A hatalmas gazdasági fejlődés megvalósulásának mértékében Japánt egy sor belső és külső tényező mégis arra késztette, hogy átalakítsa gazdaságát: a szociális nyomások (aránytalanságok a településfejlődésben, környezetvédelem), a lakosság igénye egy boldogabb és egészségesebb élet iránt, valamint az az erőteljes nyomás, amely Japán kereskedelmi partnerei részéről nyilvánult meg egy kevéssé méltányos versenykiéleződéssel szemben.

Az urbanizáció, valamint a társadalom-politikai problémák számos belső nehézséget hoztak felszínre, így például az ország területi rendezetlenségét; az urbanizáció következményeként a természetes környezet nagymérvű pusztulását; a lakosság jelentős mértékű belső elvándorlását az egyes területek között tapasztalt életszínvonalbeli aránytalanságok miatt és amely egyes területek elnéptelenedését, máshol pedig a túlzott koncentrációt eredményezte; telekspekuláció a nagyvárosokban.

A gazdasági fejlődés magával hozta azt is, hogy alig egy évszázad alatt az ország lakossága megháromszorozódott, a Meiji-restauráció (a shogunátus bukása 1868-ban és a modern japán állam kialakulása) idején 30 millióról napjaink 110 milliójára. A fejlődés azonban azt is eredményezte, hogy a mezőgazdaságilag megművelt földterület nagysága fokozatosan csökkent az elmúlt 100 év alatt, miért is a falusi lakosság a városokba áramlott, amely viszont kedvezett az urbanizációnak és az ipar fejlődésének egyaránt. Az ország városai meglehetősen nagy területeken terülnek el. Ennek számos oka közül említhetők Japán szeizmikus körülményei, valamint a hagyományos nosztalgia a családi ház építésével kapcsolatban. Így Japán az egyetlen ország a világon — a mini államokon kívül —, ahol a megművelésre került földterület lényegében kisebb az urbanizálódott területnél.

A valóban figyelemre méltó fejlődés azonban néhány jelentős negatívumot is magával hozott, így a többek között említhető: *a)* az urbanizálódott területeken az ember természetes környezetének pusztulása; *b)* a területi rendezetlenség, amely elsősorban a nagyvárosokban hatalmas telekspekulációval párosult; *c)* az ország egyes régiói között meglevő életszínvonalbeli aránytalanságok következményeként a népesség nagymérvű vándorlása (egyes helyeken elnéptelenedés, más helyeken túlzott koncentrálódás).

Japánt négy nagyobb sziget alkotja: Honshu, Shikoku, Kyushu és Hokkaido, melyek körül sok ezer kis sziget láncolata helyezkedik el. Ez a szigetvilág az ázsiai kontinens keleti partvidéke előtt mintegy 1600 mérföld hosszúságú ívben terül el. A mérsékelt égövben fekszik és az évi csapadék szintje 1000—2500 mm között ingadozik.

Az ország északi részében erős tél van (itt rendezték Sapporóban a Téli Olimpiát), míg Tokióban a havazás ritkaságszámba megy.

A földterület mintegy 85%-át borítják a hegyek, melyek közül több mint 250 eléri a 2000 méteres magasságot is, köztük számos pihenő és jelenleg is aktív vulkánnal. A vulkánok sora egészen Hokkaido szigetéig tart.

A népsűrűség igen magas Japánban, megközelíti a 300 lakost négyzetkilométerenként és csak Hollandia, illetőleg Belgium előzi meg ezen a téren Japánt. Ez a szám azonban még magasabb, ha leszámítjuk a lakhatatlan hegyvidékeket. A megművelhető földterület mindössze 16%-a az ország területének, s a több mint 100 millió ember mintegy 40%-a, valójában az

ország iparának kb. 70%-a Honshu-sziget közép-nyugati területén található, ahol egy olyan övezet alakult ki, amelynek hossza helyenként meghaladja az 500 km-t, a szélessége pedig alig több mint 100 km. A sziget Japán Tenger-parti része, illetőleg Hokkaido, Shikoku és Kyushu jelentős területei nagyon gyéren népesült, s az urbanizáció is igen gyenge szinten van.

A túlnépesedett csendes-óceáni part és a belső hegyvidék, valamint a Japán Tenger-parti vidék közötti ellentét szembeszökő.

A csendes-óceáni partvidéknek lényegesen kedvezőbb és csapadékosabb az éghajlata, mint a Japán Tenger-parti területeknek, mert itt találhatók a legnagyobb művelhető alföldek és viszonylag kitűnő termőföldek is. Az ősi idők óta a mezőgazdasági lakosság, valamint a kulturális központok a Seto (Belső-tenger), valamint a Senda-ig tartó tengerparti területre koncentrálódott, s az országban már viszonylag korán hatalmas városok alakultak ki mindezek ellenére. A Tokugawák idejében (1608—1859) a főváros, Edo (a jelenlegi Tokio) és Osaka lakosainak a száma jóval meghaladta a félmilliót.

A shogunok (az országot vezető katonai kormányzók) arra törekedtek, hogy a daimiók (vidéki nagyurak) a fővárosban is saját palotákkal rendelkezzenek, ahol családjuknak lakniuk kellett.

A daimiók a vidéki birtokaikon éltek, de időnként jelentkezniük kellett a shogun udvarában a fővárosban. Ez a rendszer biztosította a belső rendet és a daimiók lojalitását. Mivel közel 100 daimió tartott fenn palotát Edóban, az ő gyakori odautazásuk is jelentősen hozzájárult a főváros korai fejlődéséhez.

A múlt század második felében, a Meiji-restauráció után a népesség további koncentrálódása, illetőleg urbanizálódása lényegében együtt járt a lakosság gyorsabb szaporodásával, valamint az ország iparosodásával. Ez a folyamat különös módon a II. világháborús súlyos katonai vereség ellenére igen dinamikusan fejlődött tovább a 60-as évektől kezdve, s a népesség belső vándorlása Honshu középnyugati részén meglevő nagy városok felé irányult. A népesség koncentrálódása a gazdasági élet fejlődése szempontjából kedvező jelenség volt ugyan, azonban a Japán demográfiai viszonyai között egyre emelkedőbb tendenciájú telekárakhoz vezetett, ami viszont az ipari és a lakóterületeken a zsúfolt beépítésre való törekvést hozta magával.

A népességnek a nagyvárosokba történő özönlése a városok további jelentős fejlődését eredményezte. Ez azért is figyelemre méltó, mivel a második világháborús események során a japán városok lakóépületeinek mintegy 60—65%-a elpusztult, s jelenleg ezen városok népessége magasabb (néhol 2-3-szorosa), mint a háború befejezésekor volt.

A japánok közül igen sokan laknak családi házakban, melyek nagyságra ugyan nem különböznek a hasonló európai lakásoktól, azonban a lakások használati értéke jelentősen alatta marad az utóbb említetteknek. A 70-es évek kezdetén a japán statisztikai adatok szerint is a városi lakások csak mintegy 20—25%-a volt közművesítve, míg a fejlett nyugat-európai országokban ez már elérte a 80—90%-ot is. (Nem beszélve a korszerű távfűtés igen alacsony szintjéről Japánban.)

Japánban további jelentős gond az, hogy a parkoktól, zöld területektől igen gyakran megfosztott városi élet csak nehezen viselhető el, még az oly fegyelmezett japánok számára is. Ezt a nehéz helyzetet még tovább rontja az emberi természetes környezet folyamatos szennyeződése, melynek okait elsősorban a nehézipar, valamint a vegyipar energia- és vízellátó hálózatainál kell keresni. Ugyanis az említett iparágak a viszonylag keskeny tengerparti síkságon települtek; ráadásul az a terület, ahol az ipari üzemek és a lakosság zöme található, nyáron igen forró és nedves klímájú.

A tapasztalatok tehát azt mutatják, hogy Japánban az urbanizálódott övezet terjedelmessége mellett a zöld terület hiánya, a városi levegő és víz jelentős mértékű szennyezettsége, a lakások gyenge hangszigeteltsége, a korszerűtlenül épített ipari és lakóövezetek, valamint a városi szállítás súlyos problémái a pihenést európai mértékkel mérve alig teszik elviselhetővé.

Az országnak a 60-as évektől megmutatkozó dinamikus gazdasági fejlődése, bár nagyon sok jót, de úgyszólván ugyanannyi rosszat is eredményezett Japán számára. A kormányzat sokrétű intézkedésekkel törekedik a népesség vándorlása irányának megváltoztatására és ennek érdekében korlátozza a hagyományos központok továbbfejlődését, továbbá jelentős eszközökkel ösztönzi az eddigiekben elhanyagolt régiók dinamikusabb fejlődését. Fontos lépés a deglomeráció kibontakozása is, amelynek során igen sok ipari üzemet (régi, elavult, útban lévő) szanálnak, s ezt megfelelő adó és hitelpolitikai koncepció kialakításával igyekeznek elérni. Tokióban és Oszakában az így felszabadult területeket városi parkokká alakítják át. Úgy tűnik, hogy a deglomeráció egyidejűleg elősegíti az elmaradt régiók társadalmi és gazdasági előrehaladását is, melynek következtében az életkörülmények javuló tendenciát mutatnak úgy vidéken, mint a nagyvárosokban egyaránt. Ez pedig lehetőséget teremt a népesség vándorlása megállítására, egyidejűleg csökkentve annak negatív gazdasági, illetőleg társadalmi következményeit. Mindezekhez hozzájárul egy átfogó infrastrukturális program is, amelynek megvalósítását alapvetően az állami költségvetésből fedezik, (bár külön adókat is vetnek ki a tartós fogyasztási cikkekre elsősorban).

A vasúti szállítás forradalmasításán kívül (a szuperexpress) mintegy 10 ezer km, modern autópálya építése is elő van irányozva elsődlegesen a Csendes-óceán és a Japán-tenger viszonylatában. Ez természetesen magával hozza további kikötők, energiahordozó csővezetékek, repülőterek stb. megépítésének igényét is, amely az iparfejlesztés további elősegítését is szolgálja.

A japán kormányzat ez irányú törekvéseit nehezíti a jelentős infláció, s mivel a japán intézmények nagy mértékben függenek a bankhitelektől, ez a vállalatok beruházási tevékenységének csökkenése irányába hat. Az említett nehézségek ellenére a Japánban folyó településpolitikai program mégis úgy értékelhető, mint az egyik legfigyelemreméltóbb ilyen irányú tevékenység, melyet valaha is kialakítottak egy kapitalista államban.

Zsarnay Sándor

JOGIRODALOM

JOGÉLET

Vida Sándor:

*Das ungarische Patentrecht**

A könyvben *magyar szerző*, a téma elsőrangú ismerője, a Német Szövetségi Köztársaságban töltött hosszabb tanulmányút eredményeit is felhasználva, a neves német szakértővel, Adolf Dietz-cel együttműködve, *német nyelven ismerteti a magyar szabadalmi jogot.* A könyv elsősorban külföldi szakemberek számára jellemzi az 1969. évi magyar szabadalmi törvényt, mint modern, sok tekintetben példamutató jogalkotást és a hozzá kapcsolódó joggyakorlatot. Ezzel igen nagy szolgálatot tesz nemzetközi gazdasági, kulturális és jogi kapcsolataink fejlődésének. E helyütt azonban elsősorban más szempontból ismertetem a művet: mi köti le elsősorban *a magyar olvasó figyelmét,* hogyan gazdagítja saját jogtudományunkat, milyen gyakorlati hasznot hajt itthon?

A műnek két fő része van: a „Szabadalmi Jog" és a „Licencia- és Kooperációs szerződések".

A Szabadalmi Jog kilenc fejezetre oszlik. A magyar szabadalmi jog kialakulása és jelentősége c. fejezet a múlt századbeli első kezdettől a jelenkorig ad történeti áttekintést. A szerző ezután kifejti nézetét a jelenkori szabadalmi jog funkciójáról hazánkban: feladata a feltalálói, kutatói tevékenység és a technikai fejlődés elősegítése, emellett — hazánkban is — a vállalatok közötti verseny egyik eszköze. A találmányi igazgatás rövid jellemzése körében nyugati olvasók számára meggyőzően méltatja a szocialista tulajdonviszonyok jelentőségét.

A szabadalmi oltalom tárgya és a szabadalmazhatóság 2. fejezet körében részletes ismertetést kap a műszaki jelleg, a gyakorlati alkalmazhatóság, az újdonság és a haladó jelleg követelménye. E fejezet olvasásakor lepődünk meg először azon, hogy a szerző mennyi újdonsággal szolgál a magyar jogásznak: öt bírói ítéletet közöl arra vonatkozólag, hogy a gyakorlat mit tekint a találmány újdonságrontó nyilvánosságra hozatalának. A szerző figyelemre méltó kísérletet tesz a feltalálói tevékenység meghatározására. Az új növény- és állatfajták szabadalmi oltalmának körében riporteri élményszerűséggel számol be parlamentünk tanácskozásáról, amelyen egy képviselő javaslatára egészítették ki a törvényjavaslatot az említett jogintézménnyel. Magyarország e tekintetben harmadik a világon. A nem szabadalmazható találmányokkal foglalkozó részben sok érdekeset olvashatunk a vegyi úton előállított termékekről, ehhez kapcsolódva az eljárás oltalmáról. A számítógépi programok jogi oltalma a szabadalmi jog és a szerzői jog határkérdéséig vezet el bennünket.

A *3—5. fejezetet a szerző az eljárási kérdéseknek szenteli.* Felismerhető az a törekvése, hogy az elvi mondanivaló mellett a külföldieknek a szabadalmi ügyvivő gyakorlati munkáját is segítő részletességgel adjon útbaigazítást. A magyar olvasó számára néhány, a praktikumot színesítő érdekességet említek. A teljes és halasztott vizsgálat problémakörében a szerző rámutat: a meggyorsult technikai fejlődés körében a hagyományos újdonságvizsgálati módszer meghaladott. Szilbereky Jenőt idézve felhívja a figyelmet arra, hogy a megadott szabadalmak $^2/_3$ részét nem valósítják meg a gyakorlatban, így a magyar törvényhozó — ellentétben pl. az NDK jogalkotásával — elsősorban gazdasági és nem igazgatás-technikai okokból döntött a halasztott vizsgálat bevezetése mellett. E fejezetekben fejti ki a szerző nézetét „az Országos Találmányi Hivatal határozatainak bírói felülvizsgálatáról": ezt az intézményt az új szabadalmi törvény egyik legfontosabb változtatásának tartja: „A magyar törvényhozó 80 éves, nem ritkán fájdalmas tapasztalatok után" jutott e megoldásra: „alanyi jogokról van szó, tehát a bírói eljárás a társadalmi optimum". A szerző helyesel annak, hogy a Fővárosi Bíróság tanácsa két bírájának műszaki végzettsége van, viszont némi kételyt fejeznek ki gondolatai a másodfokú eljárásról. Tétele: Mivel „a Legfelsőbb Bíróságnak nincs speciális tanácsa", „ a technikai szakismeretek hiánya azt is jelenti, hogy a Legfelsőbb Bíróság... más országok legfelsőbb bíróságaihoz hasonlóan... elsősorban az eljárási szabályok megtartása, különösképpen a kifogástalan bizonyítási eljárás felett gyakorol bírói felügyeletet." Ezt a gyakorlatot a szerző hét olyan végzéssel törekszik bizonyítani, amellyel a Legfelsőbb Bíróság a Fővárosi Bíróságot újabb eljárásra és újabb határozat meghozatalára utasította. Magyar jogásznak is újszerűen hat még azoknak a bírói határozatoknak az összeállítása, amelyek azzal foglalkoznak, hogy mikor szűnik meg a szabadalom a fenntartási illeték nem fizetése miatt (jogszabály szerint az igazolás kizárt).

A gyakorlat — ahogy a szerző bemutatja — szigorú, méltányosságnak nincs helye, legfeljebb az OTH ügykezelési hibájára lehet hivatkozni! Jogászi pontossággal ismertetve jelennek meg előttünk a bejelentési eljáráson kívüli egyéb OTH-eljárások (szabadalom megsemmisítése, negatív megállapítási eljárás, OTH szakvéleménye a szabadalmi leírás értelmezése kérdésében). A szabadalmi perek közül a szerzőségi viták összehasonlítását olvassuk az amerikai „interference"-eljárással. A know-how-val kapcsolatos per nem szabadalmi per — hívja fel a figyelmet a szerző. A szabadalombitorlásra alapított pernek szenteli egyébként a szerző az egész 9. fejezetet.

Sok érdekes gondolatot tartalmaz a *szabadalmi oltalom tartalmáról és terjedelméről szóló 6. fejezet.* Rendkívül figyelemre méltó a szabadalmi oltalom kizárólagosságán alapuló (pl. magyar) és a szerzői tanúsítványon alapuló (pl. szovjet) rendszer összehasonlítása, a szabadalmi oltalom időbeli (20 év) és tartalmi (igénypontok) korlátozottságának elemzése. Érdekesen ismerteti a szerző a kényszerengedély elvi alapjait, és megragadja figyelmünket „az utolsó negyven év egyetlen ilyen ügyének" ismertetése. Itt ismerkedik meg a külföldi olvasó az állami igénybevétel

* Max-Planck Intézet (München) kiadványsorozata. Carl Heymanns Kiadó, Köln, Berlin—Bonn—München 1976.

és az előhasználati jog intézményével.

A 8. fejezet a *szolgálati találmányról* szól. Némi büszkeséggel olvassuk, hogy a szolgálati találmány intézményét 1895-ben a világon először Magyarországon kodifikálták. A mai rendszer alapgondolata: a dolgozó és a munkáltató érdekének egyeztetése, a feltaláló személyi és vagyoni jogainak meszszemenő védelme. Igen fontosak a gazdasági tényezők. Magyarországon a találmányok 70—75%-a szolgálati, és ezek a legértékesebb találmányok. A magyar olvasó által jól ismert fogalommeghatározás ismertetése után a vevő az „engedményezési elmélet"-ből indul ki. A munkáltató nem eredeti, hanem származékos jogcímen szabadalmas, a feltaláló törvényi engedményese. A „ius latens" a feltalálóé. A szolgálati találmány ellentéte a szerző elnevezése szerint a „szabad találmány".

A szerző az irodalom nyomán érdekes elhatárolási problémát vet fel: szolgálatinak minősülhet-e a találmány, ha a munkaviszony megszűntét követően rövid idővel hozták létre? A szerző igenlő választ ad (megállapítási kereset, Pp. 123. §). A szerző kiemeli: nem a szabadalmat, hanem a feltalálót illetik a személyiségi jogok, azonkívül találmányi díjra is van igénye.

Mint minden szocialista országban, nálunk is jogszabály erejénél fogva van a feltalálónak igénye találmányi díjra — a szerző ezt a szocialista szabadalmi jog döntő vonásaként említi — de csak akkor, ha a találmányt megvalósították.

Helyesen emeli ki a szerző: a joggyakorlat szerint erről csak a főigénypont teljes és maradéktalan megvalósítása esetén lehet szó (erre három ítéletet idéz). A díj a találmány minden értékesítése után külön jár. Licencia engedélyezése esetén a díj a licencia-díj 20—40%-a (a szerző három ítéletre utal). Helyesen emeli ki a szerző, hogy a magyar jogszabály — eltérően a Szovjetunió vagy akár a Német Szövetségi Köztársaság jogától — még irányelvet sem tartalmaz arra vonatkozólag, hogy a vállalati hasznos eredmény hány százaléka a találmányi díj, de megítélésem szerint a tendencia a bírói gyakorlatból kielemezhető lett volna.

A mű második fő része hat fejezetet tartalmaz. A 10. fejezet a *hasznosítási szerződésről* szól (belföldiek között); ennek jogi szabályozásában Magyarország (pl. Lengyelországgal együtt) úttörő — mutat rá a szerző. A szabadalom hasznosítását más típusú (pl. társasági, szállítási, kutatási) szerződésekben is lehet engedélyezni, hiszen a törvény szabályai diszpozitív jellegűek, a szerződéses típusszabadság is érvényesül. Mögöttes jogszabály a Ptk.; ezért a szerző a Ptk. legfontosabb idevágó rendelkezéseit is ismerteti. Hasznosítás ingyenes engedélyezése esetén is kell térítést adni a feltalálónak: a szerző felfogása szerint kártérítést (Ptk. 310. §).

A 11. fejezet a *nemzetközi licenc- és know-how szerződésekkel* foglalkozik. A KGST országok egymásközti forgalmában ezeket gyakran tulajdonképpen ingóadás-vételre kiadott általános szállítási feltételek szerint kötik. A KGST-titkárság szerződésmintát adott ki, amellyel kapcsolatban még nincsenek tapasztalatok.

A nemzetközi licencia (hasznosítási) szerződésekben licencia szolgáltatásán kívül megegyezhetnek a felek más szolgáltatásokban is, ilyenek pl. tervezési munkák, alkatrész-szállítások, nyersanyagok szállítása. Ezeket célszerű a szerződésekben külön részben feltüntetni.

A könyv korábbi részei messze túlmennek a könyvnek a főcímben feltüntetett tárgyán. A szerző ki is emeli a nemzetközi konow-how szerződések és a licencia szerződések fő különbségét: az előbbiek olyan szolgáltatásra irányulnak, amelyekhez jogszabály nem fűz kizárólagos jogosultságot, ezért különös jelentősége van annak, hogy a felek a szerződés tárgyát pontosan körülhatárolják. A magyar szerződő felek a szabadalmaknál megkövetelt főigénypontszerű tömör megfogalmazásra törekszenek. Ezt a szerződés további részében részletesen körül kell írni. Rendszerint előírt mellékkötelezettség a titoktartás. Mind a hasznosítási, mind a know-how szerződés egyaránt tartalmaz dare és facere elemeket. Mindkettő esetében arra törekszenek a magyar szerződő felek, hogy megfelelő szerződési kikötésekkel biztosítsák a műszaki eredmény bekövetkezését (minőségi jellemzők, nyersanyag- és energia fogyasztás paraméterei stb.). Módszer: a licenciadíj esedékességének megfelelő megállapítása (pl. első részlet a dokumentáció átadásakor, a második a műszaki személyzet betanításának befejezése után, harmadik részlet a műszaki eredmény beállása után esedékes). A szerző ismerteti a díjazásnak a gyakorlatban előforduló egyéb formáit, az ellenőrzési jog gyakorlásának lehetséges feltételeit, a licencdíjak utáni adózás kérdéseit.

Mit tegyen a magyar szerződő fél, ha a szerződésben vállalta bizonyos területi korlátozások megtartását, ezek a korlátozások azonban a külföldi ország jogszabálya értelmében érvénytelenek? Tartsa meg őket! — tanácsolja érdekes okfejtéssel a szerző. Szokásos szankció kisebb szerződésszegések esetén: kötbér, átalánykártérítés, súlyosabbaknál: elállás és kártérítés. A kártérítési per helyett jobb elállással megelégedni — véli a szerző.

Műszaki ismeretek átadása nemcsak főkötelezettség lehet a szerződésben, hanem mellékkötelezettség is — főként, ha a szerződés komplett berendezések szállítására irányul. Külön célszerű-e feltüntetni a know-how ellenértékét, vagy olvasszák be a berendezés árába? Mindkét módszernek vannak előnyei is, hátrányai is, a szerző a különtartás felé hajlik.

A 12. fejezetet a szerző a *nemzetközi kooperációs szerződéseknek* szentelte. Ez és a következő fejezetek messze túlmennek a szabadalmi jogon. Különösen a 12. fejezet a magyar jogirodalomban úttörő fejtegetéseket tartalmaz.

A kooperációs szerződés „komplex", „többdimenziós", szemben az „egydimenziós" szerződésekkel (pl. adásvétel, bérlet, vállalkozási szerződés). „Kevésbé jogi, inkább közgazdasági fogalom." Ezután a szerző közgazdasági fogalommeghatározásokat közöl, ismerteti a Magyarországon választható szerződési partnereket, majd a szerződés tartalmának egyes elemeit (érdekek területi elhatárolása, technikai-szervezési kérdések a szerződésekben, személyi, iparjogvédelmi kérdések, fizetési- és egyéb megegyezések.)

A 13. fejezet (*„Szabadalom- és know-how-hasznosítás külföldi*

részvétellel alakult közös vállalkozásokban") a nemzetközi együttműködés még távolabbi területére visz. Az ismertetés alapja az 1970. évi 19. sz. tvr. és a 28/1972. (X. 3.) PM sz. rendelet. Az ilyen együttműködés néhány érdekes példáját is megismerjük (Sikontact kft., Volcom—Hungary kft.) — Talán ide tartozott volna az a külföldi közös vállalkozás is, amelyben magyar vállalat részt vesz [4/1975. (III. 27.) Kk M—PM sz. együttes rendelet].

A 14. fejezet — valószínűleg elsősorban külföldiek számára — a tárgyalt szerződések *magyarországi hatósági jóváhagyásának* szabályait ismerteti.

Nagyon „jogi" fejezet a 15.: „*A magyar nemzetközi magánjog alkalmazása a nemzetközi licencia- és kooperációs szerződésekre*". A szerződés alakszerűségeire érvényes kapcsoló elv: locus regit actum, de a szerződés érvényes akkor is, ha a magyar jog által megkívánt érvényességi kellékeknek megfelel. A magyar jog elismeri a felek jogszabályválasztási jogosultságát — de kötelezőek a magyar jognak a jog- és cselekvőképességekre és „a szerződés nem kötelmi jogi hatásaira" vonatkozó rendelkezései, továbbá a magyar ordre public szabályai. Mádl Ferenc és a szerző szerint a felek bármilyen külföldi állam jogát választhatják — nemcsak olyan jogot, amelynek bizonyos vonatkozásban a szerződés egyébként is alá volna rendelve. A szerző által ismertetett okokból szokásos a svájci jog kikötése is, ha a jogviszonynak nincsen svájci eleme.

Ha a feleket a jogszabályválasztási jog nem illeti meg, a bíróságnak kell kiválasztania az alkalmazandó külföldi jogot. Helyes az a törekvés, hogy az egész szerződésre egy állam jogát alkalmazzák, de sok esetben nehéz megvalósítani — fejtegeti a szerző. Licencia szerződéseknél kezdetben a licencia-adó joga volt uralkodó, ma azonban terjedni kezd az a nézet, hogy a licencvevő jogát kell alkalmazni. A kooperációs szerződésekre a szerző nem talál egységes megoldást.

Legalább ugyanilyen fontosságú a hatáskörrel rendelkező bíróság meghatározása. A felek sokféle választottbíróságot választhatnak, ad hoc választottbíróságot is létesíthetnek. Magyar rendes bíróság csak akkor jöhet szóba, ha az egyik fél magyar.

Az ismertetés után szeretném néhány szempontból kiemelni a könyv erényeit.

1. Rendkívül bőséges az a *forrásanyag*, amelyre a szerző támaszkodott. Ennek három ágát emelném ki: *a)* A könyv kivonatos idézetben közli *az Országos Találmányi Hivatal 23 iránymutató határozatát* (C függelék), továbbá a *Legfelsőbb Bíróság és a Fővárosi Bíróság 67 döntését* (B függelék) — még pedig nem időrendben, hanem logikai szerkezetben. *b) 35* magyar, osztrák, német, francia *könyvet* és 64 magyar vagy külföldi szerző *116 tanulmányát* használja fel, pontos utalásokkal. *c)* Különösen a II. rész *a megkötött szerződések* tömegének tanulmányozásán alapul.

2. Már utaltam arra, hogy a mű mekkora segítségére van a gyakorlatnak. Itt röviden szeretnék még rámutatni: szerintem elsősorban mivel fejleszti a jogtudományt az egyes jogágazatokban *a).* A *polgári anyagi jog* szempontjából érdekesek a fejtegetések a következőkről: találmány és szabadalom elhatárolása, nem szabadalmazható találmányok jogi oltalma; Ptk, mint a szabadalmi jogszabályok mögöttes joga; a szabadalmi jog és a szerzői jog határterületei; az egyes nemzetközi licencia-, konow-how és kooperációs szerződések szerződéstípusként absztrahálható közös ismertető jegyeinek megállapítása. *b)* Az *eljárási jogok* körében különösen elméleti tartalmú a teljes és halasztott vizsgálat problémájának elemzése, a bírói út igénybevételének jelentőségéről szóló fejtegetés, a bíróságok gyakorlati döntési lehetőségeinek kutatása perenkívüli ügyekben. *c)* Az *összehasonlító jogtudományt* gazdagító részekből a magyar olvasót megragadja a magyar kodifikáció eredményeinek szemléltetése világméretű áttekintés tükrében, valamint az, hogy a szerző következetes és elvileg helyes módszert választ: mindig először elvileg határolja el a szocialista típusú és a kapitalista típusú szabadalmi jogalkotást, és azokon belül említi — igen gazdagon — a nemzeti sajátosságokat. *d)* Végül a *nemzetközi magánjog* tudománya sokat nyer azzal, hogy a szerző a szabadalmi jog ürügyén kritikusan veszi szemügyre a magyar nemzetközi magánjog néhány fontos tételét.

Az ismertetés szükségszerűen korlátozott terjedelme folytán néhány vitázó-, kiegészítő jellegű észrevételt a bírói gyakorlat ismertetéséhez teszek.

A szerzőnél magasabbra értékelem a *Legfelsőbb Bíróság tevékenységének szerepét szabadalmi bejelentési ügyekben.* Tény az, hogy az 1974—1976 között eltelt 3 évben a Legfelsőbb Bíróság az elbírált 47 ilyen ügyben 28 esetben hagyta helyben a Fővárosi Bíróság végzését (60%), 19 esetben pedig az első fokú végzést hatályon kívül helyezve, a Fővárosi Bíróságot újabb eljárásra és újabb határozat hozatalára utasította (40%) — tehát érdemben egyetlen esetben sem változtatta meg az első fokú bíróság döntését. Azt hiszem azonban, hogy az esetek 60%-ában nem azért adott helyt az első fokú bíróság végzésének, mert a bíróság tagjai nem rendelkeznek műszaki szakismeretekkel. A helytadó végzés is érdemi határozat. Az indokolásokból világos, hogy a Legfelsőbb Bíróság megértette és — egyebek mellett — éppen ezért magáévá tette a Fővárosi Bíróság álláspontját — nem egy esetben újabb érvekkel kiegészítve azt. Annak pedig, hogy az ügyek jelentős hányadában az első fokú bíróságnak a Legfelsőbb Bíróság álláspontja szerint szakértőt vagy újabb szakértőt kell meghallgatnia, nézetem szerint a következő az oka: az 1969. évi II. tv. (Szt.) 59. §-a nem azért rendelkezik úgy, hogy az első fokú bíróság tanácsának két tagja felsőfokú műszaki szakképesítéssel rendelkezik, hogy ezzel a szakértői bizonyítást feleslegessé tegye. Az Szt. 60. §-ának (1) bekezdése értelmében a bíróság a kérelmeket a nem peres eljárás szabályai szerint bírálja el; a szakértői bizonyítás szükségességére irányadó tehát a Pp. 177. §-ának (1) bekezdése; a Pp. 259. §-ában foglaltak folytán a fellebbezési eljárásban érvényesül a Pp. 252. §-ának (3) és (4) bekezdése.

Zsinórmértékül tehát a következő szabály szolgál: „Ha a perben jelentős tény vagy egyéb körülmény megállapításához vagy megítéléséhez olyan különleges szakértelem szükséges, amellyel a bíróság nem rendelkezik, a bíróság szakértőt rendel ki." — Véleményem szerint

nem lehet elvárni a Fővárosi Bíróság műszaki képesítési bíráitól, hogy — bármely magasfokú hozzáértés és szorgalom mellett — *általános* jellegű képzettségük pótolja a szakértő különleges szakértelmét — a műszaki ismeretek egyre szélesebbkörű differenciálódását és egyre gyorsabb megújulását magával hozó technikai forradalom korában. A jogszabályokból nyilvánvaló, hogy a törvényhozó két bíró műszaki szakképesítésével nem a szakértői bizonyítást akarta helyettesíteni; ha különleges szakértelem szükséges jelentős tény vagy egyéb körülmény megállapításához, vagy megítéléséhez, szakértő kirendelése kötelező a szabadalmi bejelentési eljárásokban is, és ennek mellőzése bizony törvénysértés. — Ha tehát a Legfelsőbb Bíróság tanácsában is volna műszaki képesítésű bíró, szakértőt akkor is ki kellene rendelni az említett esetben!

A *szabadalommal kapcsolatos perekben* azért van a jogszabályok ismertetésével egyenrangú jelentősége a bírói gyakorlat közreadásának, — és ezt a szerző jól érzékeli — mert a jogszabályok igen sok fontos kérdést rendezetlenül hagynak.

Lássunk egy-két ilyet a Legfelsőbb Bíróság határozatának rövid megemlítésével.

A külföldi feltalálót talán érdekelné: milyen díj illeti a magyar „magán" feltalálót (tehát „szabad", nem szolgálati találmány szabadalmasát ha szabadalmát valaki (engedélyével) megvalósítja, de a Szt. 17. §-ának (1) bekezdésében foglalt szabály ellenére hasznosítási szerződés nem jön létre, mert pl. a díjban nem tudnak megállapodni. Díjat természetesen kell fizetni, de mekkorát? A Legfelsőbb Bíróság álláspontja szerint per analogiam alkalmazni kell a szolgálati találmányért járó díjazásról és találmányokkal kapcsolatos egyes intézkedésekről szóló 45/1969. (XII. 29.) Korm. sz. rendeletben (R.) foglaltakat. Díj tehát a találmány értékesítése esetén jár [R. 2. § (1) bek.]. A díjat általában a vállalati hasznos eredmény arányában kell megállapítani [R. 2. § (4) bek.]. Ez a díj azonban magasabb annál, amelyet a bírói gyakorlat szolgálati találmány esetében alakított ki, mert a feltaláló az előbbi esetnél nagyobb költségeket és rizikót visel (Legf. Bír. Pf. IV. 21 538/1976.) Kifejezetten külföldi vonatkozású a következő állásfoglalás: ha Magyarországon szolgálati találmány szabadalmasa szabadalommal védett terméket vagy eljárást külföldi vevőnek ad el; a hasznosítás folytán díjat kell fizetnie a feltaláló számára akkor is, ha a szolgálati találmány szabadalmasa a külföldi országban nem szerzett szabadalmi oltalmat. (uo.) — Mekkora a találmányi díj? A jogszabály — minden várakozástól eltérően — semmiféle mértéket nem említ! E tekintetben a Legfelsőbb Bíróság ítéletében kifejtett már néhány szempontot [Pf. IV. 20 381/1975., Pf. IV. 20 423/1975., Pf. IV. 20 757/1975., Pf. IV. 20 563/1976., Pf. IV. 21 128/1976.] és egy idő múlva — gondolom — eljuthatunk majd odáig, hogy az egyes ítéletekben figyelembe vett számszerűségekben mutatkozó tendenciák is kielemezhetők lesznek. Végül — gondolom — igen fontos tudni, hogy a találmányi díjak — holott a 20 éves olatlmi idő egészére járhatnak, ha a megvalósítás 20 évig folyamatosan tart — mindig csak a lejárt része perelhető, jövőben esedékes találmányi díj megállapításának nincs helye [Pf. IV. 20 976/1976].

Soós László

Leszek Kubicki:

*A mulasztási bűncselekmény alapproblémái**

A lengyel büntetőjogi dogmatikai irodalomról nem sokat tudunk. Aligha vigasztalhat az, hogy a lengyelek sem tudnak a mienkről. Ennek főként nyelvi okai vannak. A nyelvi korlátokat pedig nem könnyű leküzdeni, pedig érdemes volna. A lengyel dogmatikai irodalom a magyar olvasó irodalmi tájékozottságával könnyen élvezhető. Ha csak a dogmatikai-elméleti kérdéseket néznénk, Kubicki könyvét írhatta volna magyar szerző is. Ennek alapvető oka az, hogy a lengyelek is főként a német- és orosz nyelvű külföldi irodalmat dolgozzák fel. Olyan témánál, mint a mulasztási bűncselekmények, németül olvasni tudó szerzőnél önként értetődik a német nyelvű irodalom túlsúlya, és a megoldási alternatívákhoz is német nyelvű irodalom által kidolgozott ösvényeken juthatni el. Azon lehetne elmélkedni, hogy a mulasztásos bűncselekmények kérdése azért olyan bonyolult-e, mert a német burzsoá irodalom annyit írt róla, vagy talán azért írtak róla annyit, mert olyan bonyolult? Akárhogy is legyen, az bizonyos, hogy Kubicki monográfiája jól eligazodik ebben az elméletileg szerteágazó, összetett kérdésben.

Azt hiszem, az olvasó több hasznát látja, ha a rendelkezésre álló terjedelemben a könyv tartalmát ismertetem, ezért a kritikai megjegyzésektől inkább tartózkodom és a méltatásban az általánosságoknál maradok.

A könyv irodalmi apparátusa igen jó benyomást kelt. Megtalálható benne mindenki, akit a magyar dogmatikai irodalomban idézni szoktak, ezen kívül hallatlanul gazdag a lengyel irodalom[1], szerepelnek még csehszlovákok, jugoszlávok, bolgárok is, a nyugati irodalmat több francia nyelvű könyv és néhány angol standard munka képviseli.

Kubicki monográfiája három részre oszlik. Az első és egyben legterjedelmesebb rész *cselekménytani kérdésekkel* foglalkozik, azt vizsgálja, lehetséges-e a cselekmény olyan fogalmát kialakítani, amely a tevést és mulasztást egyaránt átfogja. A második rész tárgyalja *a mulasztás okozatosságát*, a harmadik pedig a *vegyes mulasztási bűncselekményekért való felelősség* kérdéseit.

Nézzük ezután a könyv mondanivalóját.

Kubicki már az előszóban elárulja célját: fel kíván lépni azzal a felfogással szemben, amely a büntetőjogban túlságosan kihangsú-

* Leszek *Kubicki:* Przestepstwo popelnione przen zaniechanie. Zagadnienia podstawowe. Wydawnictwo prawnicze-Warszawa. 1975 215. old.

[1] A *német* burzsoá irodalomból csaknem mindenki szerepel. A régiek közül: Beling, Binding, Engisch, Feuerbach, Gallas, Dohna, Liszt, Mayer, Mezger, Radbruch, Traeger stb. Az újak közül: Baumann, Herzberg, Jescheck, Arthur és Armin Kaufmann, Lampe, Maurach, Roxin, Rudolphi, Eb. Schmidt, Spendel, Welzel, Wolff stb. A *szovjet* irodalomból: Cereteli, Joffe-Sargorodszkij, Kurdjavcev, Matviejev, Menysagin-Visinszkaja, Piontkovszkij, Szamoscsenko, Savgulidze stb. A legtöbbet idézett *lengyel* szerzők: Andrejew, Bafia, Buchala, Gubinski, Lernell, Macior, Sawicki, Sliwowski, Wolter.

lyozza a mulasztási, főképp pedig a vegyes mulasztási bűncselekmények sajátosságait. Ez ugyanis az ún. romanista jogban azt eredményezi, hogy csak különleges kivételként és igen ritkán ismerik el a vegyes mulasztási bűncselekményeket, a szerző által „germán"-nak nevezett rendszerekben pedig egész külön dogmatikát dolgoztak ki a mulasztási bűncselekményekre. A szerző tétele: *a mulasztási bűncselekmények sajátosságait nem az ontológiai alapok határozzák meg, hanem kizárólag jogpolitikai, axiológiai szempontok.*

1. Az *első rész* arra a nagyon régi kérdésre keres nagyon korszerű választ, miként lehetséges az, hogy ugyan a mulasztás különbözik a tevéstől, mégis ugyanúgy egyformán cselekménynek minősülnek. A kérdésre adható különböző válaszok számbavételéhez áttekinti a kauzális, a szociális és a finális cselekménytant és kitér a legeslegújabb irodalmi kísérletekre is (E. A. Wolff és R. D. Herzberg).

Mint az ismert a cselekményfogalmi csatározások történetéből, két főirányzat különböztethető meg. Az egyik abból indul ki, hogy a cselekmény *ontológiai* fogalmát kell kidolgozni és ezt kell a büntetőjogi doktrinának is alapul venni, a másik pedig *értékelő*, társadalmi vagy jogi kritériumokat visz be a cselekményfogalomba. Kubicki azt posztulálja, hogy *a cselekményt ontológiai síkon kell meghatározni,* mert *a büntetőjogban csak az tekinthető cselekménynek, ami a büntetőjogon kívül is az.* A mulasztás problémája azonban komoly, elvi természetű nehézséget okoz egy egységes cselekményfogalom kialakításánál. Ezzel magyarázható az, hogy az ontológiai cselekményfogalmak vagy szűkek voltak — mert csak a cselekmény egyik formájára, a tevésre voltak tekintettel — vagy pedig eklektikusra sikerültek, azaz más kritériumokat szerepeltettek a mulasztásnál, mint a tevésnél. Ez a kórisme nemcsak a német burzsoá irodalomra illik rá, hanem a lengyelre is, sőt más szocialista országokéra is. A szerző szerint a jogi elméletnek azt kell bebizonyítania: a mulasztás a cselekmény egyik jelentkezési formája és, hogy ez ontológiai alapokon nyugszik.

Ennek igazolásához Kubicki az emberről és az emberi magatartásról meglevő korszerű ismereteket veszi vallatóra, hogy ezek megállapításait szembesíthesse a büntetőjog fogalmi apparátusával.

A szerző szerint a büntetőjogi elméletnek figyelembe kell vennie a modern pszichológiának az emberi magatartásról szóló tanítását. A magatartás pszichologikai kérdéseinek tárgyalásánál részletesen foglalkozik a nem-tudatos magatartásirányítás mechanizmusával és megállapítja, hogy a magatartás pszichikai irányítása nem mindig „tudatos" vezérlés útján valósul meg.

Kubicki arra a nagyon fontos megállapításra jut, hogy az emberi magatartás-szabályozás pszichikai mechanizmusának modern felfogása a büntetőjogászokat arra kényszeríti: *vegyék elvi revízió alá mindazokat a fogalmakat, amelyekkel sok-sok év óta a cselekmény fogalmának meghatározását elvégezték.* Az olyan hagyományos meghatározások, mint pl. „a cselekmény jogi értelemben tudatos cselekvés", vagy „a cselekmény finális aktus" — tapasztalati úton nem igazolhatók és komoly félreértésekhez vezethetnek. A modern pszichológia szerint a cselekmény fogalmában alapvető jelentőséghez jut a központi idegrendszer aktivizálásának megfelelő szintje az embernek egy meghatározott környezet által reákényszerített *szituációval szembeni reakciójának a* pillanatában. Ez a — fogalmazásában biztosan csak a recenzens miatt nehézkes — definíció azt eredményezi, hogy az ember minden magatartási aktusát cselekménynek kell tekintenünk, éspedig függetlenül attól, hogy a szubjektum tudatában milyen célok, tartalom rejlik. Pusztán annyi a követelmény, hogy a magatartás „éber állapotban tanúsíttassék, azaz olyan állapotban, amelyben a szubjektum önmagáról és környezetéről tájékozódni képes. Ez a felfogás a cselekmény ontológiai fogalmát *igen széleskörűen* határozza meg. A szerző mégsem lát lehetőséget arra, hogy objektív alapon *bármiféle szűkítést* vigyenek végbe. Az így felfogott cselekményfogalom alapján kerülhet sor majd *jogi szempontú értékelésekre,* mind a jogellenesség, mind pedig az ún. szubjektív oldal szintjén.

Annak az igazságnak a hitelét erősíti meg Kubicki okfejtése, hogy kellő általánosságú cselekményfogalom választása esetén abban elhelyezhető lesz a tevés és mulasztás egyaránt. A fenti definícióból azt hiszem, az a lényeges, hogy az emberi cselekmény *„a szituációval szembeni reakció".*

Tovább követve a szerző gondolatmenetét: megállapítja, hogy a tevés és a mulasztás az embernek a külső környezetre való visszahatásának *két alapvető formája.*

A mulasztást nem szabad egyszerű *„nemtevésként"* felfogni, mert a mulasztás mindig *valaminek* a nemtevését jelenti. Ha arra kérdésre keresünk választ: „Milyen magatartást tanúsított valaki?" — ez mindig egy meghatározott *tárgyra, eseményre* vagy *jelenségre* vonatkozik. A tevésnél a szubjektum aktivitása mindig egy meghatározott, közvetlenül megragadható irányban hat és ezért csak egy vonatkozása van. A mulasztás esetében azonban a vonatkozások potenciális sokirányúságával állunk szemben. A nemtevésnél — sőt a valamilyen irányú tevésnél is — az ember egyben passzivitást tanúsít a külvilág összes többi elemével szemben. Ha tehát a mulasztás tartalmát konkretizálni akarjuk, akkor el kell végeznünk a mulasztás *„identifikálását".* Meg kell jelölni, hogy *minek* a nemtevéséről van szó. Mindezek alapján Kubicki a mulasztást a következőképp határozza meg: *a mulasztás egy adott időben és adott helyen lehetséges cselekménynek egy meghatározott tárgy, esemény vagy jelenség vonatkozásában való nemtevése.*

Kitér a szerző arra a kérdésre is, hogy az ún. komplex magatartásformáknál, ahol tevés és mulasztás egyaránt jelen van, a cselekményt tevésnek vagy mulasztásnak kell minősíteni. Arra a következtetésre jut, hogy az ilyen magatartást globálisan tevésnek kell minősíteni és kétséges esetekben az *in dubio pro commissione* elve érvényesüljön.

Részletesen olvashatunk a hatályos jog elemzéséről, de ennek taglalása helyett nézzük meg inkább a mulasztás okozatosságáról írt második részt.

2. A mulasztás okozatosságának kérdése is klasszikus dogmatikai probléma. A sokféle vélemény két álláspont között oszlik meg, az egyik *elismeri* a mulasztás okoza-

tosságát, a másik meg *tagadja*. A német burzsoá irodalom vitáinak a felidézése után a szerző a lengyel büntetőjogászok nézeteit mutatja be, majd kitekint más szocialista országok tudományára is és ezek alapján megállapítja: *a szocialista országok irodalmában a mulasztás okozatosságának elfogadása az uralkodó álláspont.* A szocialista szerzők legnagyobb része azonban nem tudja világosan elhatárolni egymástól az *okozati összefüggés* és a *felelősség* kérdését és már a kauzalitáson belül keres egy fogódzót az eredmény elhárítására vonatkozó külön kötelesség, mint a vegyes mulasztási bűncselekményekért való felelősség előfeltétele számára. Egy jellegzetes törekvés tanúi lehetünk: *normatív elemeket kívánnak becsempészni* a mulasztás okozatosságának megállapításába. A szerző élesen bírálja ezt a felfogást. Szerinte az okozatosság meghatározott, *objektív törvényszerűséget jelent, amely teljesen független az ezt felismerő szubjektumtól.* Az okozati kapcsolat megállapítása, objektív, tárgyi összefüggést jelent, amit nem befolyásolhatnak normatív vagy jogi kritériumok.

Figyelemmel arra, hogy a filozófiai irodalomban is gyakran találkozunk az ok fogalmának differenciált felfogásával, a szerző olyan oksági koncepció elfogadását javasolja, amely egyrészt a legszélesebb értelemben, a dolgok és jelenségek univerzális egységének törvénye értelmében fogja fel az okságot, másrészt pedig elveti a fő- és mellékokok, relatíve aktív és relatíve passzív okok, direkt és indirekt okok stb. közti különbségtételt. A szerző szerint minden ilyesféle klasszifikáció bizonyos fokig az önkény és a szubjektivizmus bélyegét hordozza magában.

Mint ahogy ez az elmondottakból már következik, a szerző az okság ún. kondicionális koncepcióját fogadja el. Ez a felfogás az okot *a feltétellel azonosítja* és történetileg J. S. Mill klasszikus formulájára vezethető vissza. Ennek értelmében egy adott emberi magatartásmód és egy eredmény között akkor van oki kapcsolat, ha az a magatartás ennek az eredménynek egyik *nélkülözhetetlen előfeltétele.* Ez pedig akkor állapítható meg, ha a konkrét személy tevésének vagy mulasztásának híján az adott eredmény nem következett volna be. Az ilyen értelemben felfogott kauzalitást *a conditio sine qua non* módszerével lehet megállapítani. Éppen azért, mert *minden szükséges előfeltétel egyenértékű,* egy meghatározott személy részéről valaminek az elmulasztása (negatív előfeltétel) kauzális szempontból az aktív (pozitív) előfeltételekkel azonos értékkel bír. A szerző szerint objektív alapon arra sincs mód, hogy a szükséges előfeltételek között „okokat" és „feltételeket" ill. „feltételeket" és „körülményeket" lehessen megkülönböztetni. Az ilyen osztályozási kísérletek a valóságban egységes és oszthatatlan folyamatok mesterséges, szubjektív feldarabolását jelentenék.

Kubicki élesen vitázik annak az elméleti iránynak a képviselőivel, amely kétségbe vonja a mulasztás okozatosságát — a lengyel irodalomban ezt a nézetet vallja Wolter —, kiváltképp a mulasztás *nihil*ként történő felfogásával. A mulasztás éppoly objektív tény, mint a tevés. Az *ex nihilo nihil fit* szabályát itt nem lehet alkalmazni. Igen szellemesen mutat rá Kubicki a bírált felfogás szembeszökő következetlenségére, amennyiben az, amikor vallja a felelősséget a vegyes mulasztási bűncselekményekért, egyben tagadja a tárgyi összefüggést a mulasztás és az eredmény között. Ilyen felfogás mellett a mulasztásos eredmény-bűncselekményekért való felelősség a levegőben lóg, mert minden objektív alapja hiányzik.

3. A könyv harmadik része foglalkozik *a vegyes mulasztási bűncselekményekért való felelősség* kérdéseivel. Igen érdekes a szerzőnek az a megállapítása, hogy ha sem a cselekmény ontológiai struktúrájában, sem a kauzalitás szférájában nincs a mulasztási bűncselekményeknek speciális vonása, akkor ez *csak a kriminálpolitikai* szférában kereshető. A szerző szerint a modern dogmatika kezdetei óta felismerhető tendencia a mulasztás útján elkövethető eredmény-bűncselekmények pönalizálásának szűkítése. Ez a tendencia két ellentétes politikai-jogi feltétel és két ellentétes jogelv eredőjeként alakult ki. Az egyik feltétel az volt, hogy a jog gyakorlati okokból nem mondhat le teljesen az eredményokozó mulasztások pönalizálásáról, a másik meg az, hogy az aktivitást nem tanúsító szubjektummal szemben enyhébb fokú szigort és enyhébb követelményeket kell támasztani, mint az aktivitást kifejtő szubjektummal szemben. És annak ellenére, hogy minden erkölcsi rendszer helyteleníti az embertársunkra káros passzivitást, az emberi magatartásmódok értékelésénél a „rossz tett" mindig szigorúbb értékelést váltott ki, ha aktivitásban nyilvánult meg. A kétféle emberi magatartás érzékelésének axiológiai különbsége képezte a valódi okát annak, hogy a mulasztási eredmény-bűncselekmények ún. specifikumát keresték. Ez az értékelés képezi annak a tendenciának az alapját is, amely az eredményelhárítás elmaradásának büntetendőségét egy további, normatív elemtől teszi függővé.

A különböző koncepciók teljesen egyetértenek abban, hogy egy vegyes mulasztási bűncselekményért csak az tartozhat felelősséggel, akit egy bizonyos érdekre sérelmes következmény beálltának elhárítására különös kötelesség terhel, aki tehát eme érdek tekintetében a „kezes" (a német irodalomban: der Garant) funkcióját tölti be. (A magyar jogi műnyelvben nem alakult ki ennek jelölésére megfelelő szó.)

A „kezes" fogalmát az irodalom és a joggyakorlat törvényen kívüli, íratlan tényállási ismérvnek tekinti. A szerző ezzel szemben világos, törvényi meghatározást javasol.

A harmadik rész végén a „kezes" kötelességének forrásait tárgyalja a szerző; a törvényt, szerződést és az utaló magatartást. Különös figyelmet fordít a különböző jogterületeken — a polgári jogban, családi jogban, munkajogban, államigazgatási jogban — a kötelességek meghatározásának kérdésére.

Vázlatosan áttekintve a könyv tartalmán megállapíthatjuk, hogy Kubicki a dogmatikai kérdésekben kiválóan tájékozott, hatalmas irodalmi anyagot feldolgozó, következetes logikájú, a határterületi tudományokban — elsősorban a pszichológiában — otthonosan mozgó büntetőjogász. A könyv — amelynek rövid ismertetésével a lengyel irodalomra kívántuk felhívni a magyar olvasó figyelmét — azt mutatja, hogy a magyar és a lengyel dogmatikai irodalom tematiku-

san és módszerében is közel áll egymáshoz. Meg kellene találni a módját, hogy a két ország irodalma tudomást szerezhessen egymásról. Elkedvetlenítő volt látni, hogy a 310 opust feltüntető irodalomjegyzékben egy sem volt a magyar.

Györgyi Kálmán

Varga Csaba „A kodifikáció elméleti alapproblémái: A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség" című kandidátusi értekezésének vitája

Varga Csaba, a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete tudományos munkatársa által „A kodifikáció elméleti alapproblémái: A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség" címmel írott kandidátusi értekezés nyilvános vitájára 1976. december 15-én került sor a Magyar Jogász Szövetség székházában. Az értekezés opponensei Antalffy György egyetemi tanár, az állam- és jogtudományok doktora és Szotáczky Mihály egyetemi tanár, az állam- és jogtudományok kandidátusa voltak.

*

A közel ezer oldalas értekezés — fejtette ki véleményében *Antalffy* György — korunkban rendkívül jelentős kérdés vizsgálatát tűzte maga elé és azt összehasonlító történeti módszerrel bontotta ki.

Kérdéskörét a maga társadalmi-gazdasági fejlődéséből kiindulva vizsgálja, de ugyanekkor meghaladja a konkrétságot az elméletiség irányában, mely alapon egy új kodifikációs elméletalkotásig jut el. Azok közé a törekvések közé tartozik, amelyek napjainkban a tudományos élet megújulásának egyik jeleként épp a társadalomtudományok területén is a kutatási tárgyak komplex és intenzív megközelítési módjait használják fel. Ennek során szükségessé válik a korábbi definíciók, következtetések tartalmi kibővítése, megállapításainak a társadalmi totalitást adekvátabban visszatükröző elmélyítése. Ilyen újraelemző-vizsgálódó munka Varga Csabáé is.

Szerző a téma jelentőségét abból a filozófiai alapállásból fogalmazza meg, hogy a „maguktól értetődő" társadalmi jelenségek, mint amilyen a kodifikáció is, ritkán produkálnak széles körű tudományos érdeklődést. A társadalmi nyilvánosság hátterébe szoríthatja az elméleti kérdésfeltevést, de „a gyakorlat bizonyítása... nem adhat felmentést az elméleti vizsgálódás szüksége, a gyakorlat elméleti igénnyel és összefüggésben tükrözése alól."

Tekintve, hogy a dialektikus módszer lényegénél fogva tartalmazza a történeti-logikai megközelítést, szerző is e koncepciónak megfelelően tárgyalja a kodifikációs jelenségek összefüggéseit a társadalmi viszonyokkal. Az első részben a kodifikációs gondolat történelmi megvalósulását, a másodikban elméleti-logikai problémáit elemzi.

A kodifikáció genetikai vizsgálata során meggyőzően cáfolja azt a nézetet, hogy annak kialakulásában az írás feltalálásának akkora jelentősége lett volna, mint azt egyes polgári szerzők feltételezik, hiszen ez nem oka, csak feltétele a kodifikáció kialakulásának. A kodifikáció már korai formájában is sajátos kettősséget egyesített: tartalmilag az osztályharc eszközeként jött létre, viszont jogrögzítő funkciója révén demokratikus jogismerést is biztosított. A legősibb kódexekben a szokásjog reformja a jog jogitechnikai objektiválásával fonódott össze. Ennek megfelelően e korszak kodifikációjának funkciói a jogreform, a jogrögzítés és a jogkiterjesztés.

További kodifikációs előformák alakultak ki a középkori jogfejlődés során, amikor már fejlettebb, összefoglaló jogrögzítésre is törekedtek. A felvilágosult abszolutizmus adott helyt annak az alapvető szemléletváltozásnak, hogy — a centralizációs törekvéseknek megfelelően — a kodifikáció lényege nem a normatív összegzés, hanem az átstrukturálás.

A kodifikáció klasszikus időszakának a Code civil megalkotásával induló periódus tekinthető. A jogegységesítési törekvés rendszerképző kodifikációs technikával párosulva ez időszakban „sui generis formává" vált. Ennek az időszaknak az eredménye, hogy kialakultak a kodifikáció továbbfejlődésének alapvető tényezői: a Code civil mint kodifikációs alaptípus klasszikus kitisztulsága; a polgári átalakulás kései típus-kódexeiként pedig a német rendszertani dogmatika (Bürgerliches Gesetzbuch), valamint a már monopolkapitalista tendenciákat hordozó svájci mintájú nyitottság (Zivilgesetzbuch).

Az angolszász jogfejlődésben a kodifikációs törekvések csak kodifikáció-pótló szerepet játszhattak, és pedig törvényrendezés, törvényegységesítés vagy doktrinális kodifikáció formájában.

A kodifikáció történetének talán legperiférikusabb — és ezért egyik legérdekesebb — területe az afroázsiai törekvések feltárása. Az iszlám, a törzsi szokásjog és a gyarmatosítás jegyeinek sajátos keveredése speciális fejlődési formát produkál, amely még hosszú ideig megőrzi jellegzetességeit.

A történeti áttekintés a szocialista kodifikáció sajátosságainak vizsgálatával zárul. E leghaladóbb forma jellegzetességei, hogy — a törvényesség alapelvéből kiindulva — legadekvátabb megjelenési formája a szocialista jognak, elsőként fordul diszkontinuitással saját múltja felé, és önnön túlhaladását, a rekodifikációt tudatos eszközként használja.

A történeti áttekintéssel összefüggésben megjegyezhető, hogy szerző talán a megengedettnél nagyobb mértékben megy át a jogtörténet területére, bár tudott dolog, hogy egyetlen tudománynak sincs kizárólagos tartománya, s így az átfedések a valóságból erednek.

A második — elméleti — rész elsőként egy általános kodifikáció-fogalom lehetőségeit vizsgálja. Az alapvető kapcsolat a különböző társadalmi berendezkedésekhez kötődő kodifikációs formák között az, hogy közös bennük az azt létrehozó társadalmi szükséglet, és — szubjektív tényezőként — e szükségletnek a jogalkotó részéről történő felismerése. A kodifikáció azonban — fejti ki a szerző — látszólagos technikai jellege ellenére sem értéknélküli forma, hanem az „önállóság bizonyos fokával rendelkező társadalmi képződmény, aminek saját fejlődése is van, ugyanakkor eszköz is, egy társadalmi-jogi berendezkedés olyan függvénye, amelynek konkrét értékét... funk-

cionális befolyásolásra alkalmassága szabja meg."

Az értekezés legkiemelkedőbb része az a filozófiai általánossággal és mélységgel tárgyalt kérdés, hogy mi az összefüggés a racionalitásra törekvő társadalomigazgatás — mint cél és mozgatóerő — és a kodifikáció között. A jogi norma objektivációként önmagában is formalizált, racionális struktúrát hoz létre, mivel — mint vonatkozási rendszer — „a társadalmi magatartást egy normatív rendszer pozitív vagy negatív megvalósulásai sorozatává avatva lehetővé teszi a normatíve kívánatosnak értékelt magatartásnak, illetőleg az ezzel konformis vagy nem-konformis magatartás normatív következményeinek a kalkulálását."

A kodifikáció lényegében „polifunkcionális" jelenség, aminek az a magyarázata, hogy „mint a társadalmi közvetítés eleme bizonyos fokú autonómiával rendelkezik, és viszonylagosan önálló technikai-strukturális mozzanatokra koncentráltsága a kodifikációs eszközt eltérő társadalmi-gazdasági formációkban, eltérő funkciók betöltésére is egyértelműen meghatározottá avathatja."

E ponton kell felhívni a figyelmet arra — folytatta Antalffy György —, hogy a végsőkig racionális jelenségeknek negatív következményei is vannak, és ennek a szempontnak a figyelembevétele is indokolt a kodifikáció vizsgálatánál.

A kodifikációs formák tipizálásának az az akadálya, hogy lehetetlen megtalálni azt az egyetlen rendező elvet, amely kiküszöbölné az eltérő szempontok összekeveredésének a lehetőségét. Ezért a szerző leíró módszer segítségével, különböző aspektusokból vizsgálódva végzi el a csoportosítást. Ezen a területen azonban még — úgy tűnik — további elemzések szükségesek.

A kodifikációra — éppen a tipizálást is megakadályozó okok miatt — nem ad definíciót a szerző. Ez mégsem akadálya annak, hogy következtetései közül néhányat — mint „quasi-definíciót" — elhatároljunk. Ezek szerint a kódex „specifikus objektivációs forma, mely elkülönült követelményrendszert hord magában, melynek éppen az a lényegi funkciója, hogy önmagán túlmutatva meghatározott módon szervezze és funkcionáltassa ama tartalmat, amelynek önmagában csak formai kifejezését adja." Egy másik megfogalmazás szerint „a minőségi kodifikálásban a jogösszefoglalás nem más, mint egy hierarchizált rendszerként megszervezett, a rendszer alapjaiban, lebontása irányaiban és módjaiban meghatározott, s a főbb irányokban tételesen és következetesen le is bontott jogösszesség kialakítása."

Az opponens véleménye szerint azonban az általános — elsődleges — szintű definíción túl olyan kodifikáció-fogalom is szükséges, amely elméleti modellként szolgálhatna a kodifikációs gyakorlat számára.

Végeredményként megállapítja, hogy kitűzött kutatási feladatának a szerző messzemenően eleget tett akkor, amikor a kodifikációnak a különböző korokban jelentkező különféle feladatait elemezte és ennek során a különböző jogrendszerek kodifikációs jelenségeit áttekintette — mégpedig megalapozott módszerekkel. Mert igazat kell adni a szerzőnek: csak a kodifikáció társadalmi-történelmi jelenségként való felfogása és elemzése szolgálhat alapul a kodifikáció mint objektivációs forma, technikai megoldások stb. megismeréséhez, azokhoz a kutatásokhoz, amelyek összetevői lehetnek egy általános és szocialista kodifikáció-elméletnek. A tartalmában és terjedelmében hatalmas munka ezt a célt szolgálta, — ám mégis megkérdőjelezhető, hogy ezen belül bizonyos arányossági szempontok kellőképpen érvényesültek-e. Itt elsősorban a szocialista forrásoknak a dolgozat különböző részeiben elfoglalt súlyára kell gondolni. Mindez persze védhető, épp a műnek az előbbiekben vázolt „alapozó" jellegéből kifolyólag, és ismerve a szerző eddigi jelentős publikációs tevékenységét e témakörökben s a hazai és külföldi jogelméletben való jelentős szerepléséét, e kitűnő alapozást egy újabb művének kell követnie, mely valóban általános és a szocialista jogelméletre döntően vonatkozó lesz: nem csupán a kodifikáció elsődleges jogelméleti filozófiai-szintű magyarázatát, hanem másodlagos, gyakorlati igényű elméleti magyarázatát is adó, ami szintén funkciója a jogelméletnek.

*

A kódexről mint az írott jogforrások egyik fajtájáról, s ezen belül is a jog sajátos objektivációjáról — ismertette a véleményét *Szotáczky* Mihály — elméleti viták lényegében a XVIII. században bontakoztak ki, azokban az európai országokban (főleg Franciaországban, Poroszországban és Ausztriában), amelyekben a társadalmi feltételek már megértek az alkotó-fejlesztő, jogegységesítő kodifikációra. A kodifikációra vonatkozó — olykor rendszerré is formálódó — e nézetek konkrét kodifikációs problémákhoz kötődtek, mégis hamis premisszájuknál, hézagosságuknál és egyoldalúságuknál fogva aligha tekinthetők a kodifikáció általános elméletének. A klasszikus polgári kódexek elfogadása és világméretű elterjedése pedig sem elméleti, sem gyakorlati igényt nem váltott ki a kodifikációt keletkeztető általános társadalmi tényezők, feltételek feltárására, mert — a pozitív tapasztalatok hatása alatt — a kódexet a tőkés államok legtöbbjében az egyedül lehetséges és üdvözítő, észszerű jogi objektivációnak tekintették.

A társadalmi viszonyok szocialista átalakításának, majd az új viszonyok konszolidálásának erőteljes eszköze volt a kodifikáció, anélkül azonban, hogy a kodifikációs út marxista jogelméleti alapjai kidolgozottak, vagy tudatosítottak lettek volna. A szocialista társadalmi fejlődés menetében alkotott kódexek az általános politikai stratégia ismeretében közvetlenül konkrét társadalmi-politikai célokat szolgáltak, köztudottan sikerrel. Ezekhez, tehát konkrét jogpolitikai és jogági feladatokhoz kapcsolódott a kodifikációra vonatkozó szocialista elméleti irodalom is, amely egyelőre résztanulmányok sorában fogalmazta meg a szocialista kodifikáció számos részigazságát, anélkül, hogy azt a kodifikáció átfogó marxista elméletévé fejlesztette volna. Az utóbbi években a szocialista tudománypolitika és a kutatások tervezése tudatosan irányította a figyelmet a jogalkotás, és ezen belül a szocialista kodifikáció törvényszerűségének tanulmányozására. A szocialista kodifikáció több mint fél évszázadot felölelő gyakorlati tapasztalatai, valamint a szocialista jogelméleti irodalom e tárgyú részeredményei megérett feltételeket és tu-

datosodott objektív igényt jelentenek arra, hogy a kodifikáció általános elméleti kérdéseit tudományosan tisztázzuk, megteremtve-fejlesztve a kodifikáció átfogó marxista elméletét, s e tudományos elmélet birtokában segítve a szocialista kodifikáció gyakorlatát. Ez összefüggésben kell látni Varga Csaba témaválasztásának helyességét, időszerűségét, elméleti és gyakorlati hasznosságát.

Munkája a kodifikációt nem elvont izoláltságában, hanem társadalmi genezisében, konkrét történelmi kapcsolatrendszerében vizsgálja. A lehető legszélesebb történeti tényanyag — mintegy négy évezred kodifikációs jelenségeinek — összehasonlítása és alkalmazása alapján jut el még értelmes, általánosító következtetésekhez, s ad választ arra, hogy melyek a kodifikáció valóban általános-közös vonásai, mozgatói, funkcionálási formái, a kodifikációs formában rejlő technikai megoldások és strukturális mozzanatok. A jogtudományi megismerést azon a ponton folytatja a jogelméleti általánosítások irányában tovább, ahol az egyetemes s a nemzeti jogtörténeti kutatások lezárulnak. Jó példája ez a jogtörténeti-tételesjogi megalapozású jogelméleti kutatásoknak.

Nem prejudikál, nem állít fel előre tételeket, hogy kizárólag ezek bizonyítására gyűjtsön, rendszerezzen tényeket, hanem magukból az adott, a feltárt és megismert tényekből von le általános érvényű megállapításokat. Mi sem példázza ezt jobban, mint a kódex, ill. a kodifikáció fogalmának megalkotása és használata. Nem fogad el előre semmilyen — látszólag kézenfekvő — kódex-fogalmat, hanem a jogfejlődés menetében létrejött kódexszerű jelenségek összehasonlítása, elemzése alapján határozza meg a kódex fogalmi ismérveit, mit tekintsünk tehát kódexnek.

Történeti vizsgálódását a kodifikáció előformáinak, elsőként az ókori előformáknak elemzésével indítja. Az ókori fejlődés nagy változatosságot mutató kódexei két típusa között tesz különbséget. A történetileg korábbi, Urukagina törvényeitől Hammurabi kódexéig keletkezett kodifikációkat a fejlődés olyan első írott emlékeinek tekinti, amelyeknek elsődleges funkciója a fennálló szokásjog megreformálása és kiegészítése volt. Emellett kisebb hangsúllyal jelentkeztek e kódexeknek a szokásjogot rögzítő, összefoglaló, az i. e. I. évezred derekán keletkezett azon típusai, amelyekben az összefoglalás, jogrögzítés domináns funkciója csupán csak több-kevesebb jogváltozással egészült ki (pl. a korai kínai kódexek, a XII táblás törvény). Ezek kapcsán helyesen mutatja ki a gazdasági fejlődés és az érvényes szokásjog között keletkezett ellentmondásokat és hézagokat, amelyek feloldása, illetőleg kitöltése az osztálykonfliktusokra tekintettel a szokások hagyományosan lassú változása révén már nem, hanem csak törvényhozó általi írott jog alkotásával volt lehetséges. A gazdasági tényezők mellett rámutat a kodifikációs igényt determináló egyéb politikai, államszervezési okokra is, így a területi hódítás kiváltotta törekvésre a központi igazgatás kiépítésére, s az alávetett népek eltérő szokásjogi rendszerei közötti jogegység megteremtésére.

Az írott jogforrás megjelenésével a jog egy része formailag — és sok tekintetben tartalmilag is — elkülönült a szokásjogtól: leszakadt a társadalom mindennapi életének szervességéről. A kódexek megjelenése a jogforrások első differenciálódását jelenti, mely bevezeti, a későbbiekben pedig legmagasabb fokon képviseli az új írásbeliségen nyugvó, tudott, akart, tervezett, és minden mozzanatában ellenőrzött jogalkotásra épülő jogforrást. Első kísérletek ezek a jog szöveghez kötésére, illetve szövegben rögzített szabályhoz láncolására, mely a jogot egyúttal bizonyossá, körülhatárolttá, áttekinthetővé, ugyanakkor harmonikusabbá és gondolatilag ökonomikusabbá is tette. Minőségileg azonban a jogot (vagyis az eddig kizárólagos szokásjogot) többé-kevésbé érintetlenül hagyta. Ebben az összefüggésében látni kell azt is, hogy ezek az írott jogforrások döntően vagy csaknem kizárólagosan a bíróságokhoz: állami tisztviselőkhöz szóltak, akik az írást ismerték. Az írott jogforrás ekkor csak elvont lehetőséget jelentett a jog tudására az alattvalók számára, akik a törvény parancsait — írni és olvasni tudás híján — főként az igazságszolgáltatás közvetítésével és értelmezésében ismerhették. Korainak tűnik ezért a jog tudásának (ismeretének) ezt az elvont lehetőségét már „bizonyos demokratizmus"-nak értékelni, ahogyan ezt a szerző teszi.

A középkori kodifikációs előformákat — az ókori reformmunkálatoktól eltérően — döntően a jogmegőrzés s a jogösszefoglalás jellemzik. A korai feudális kódexek alapvetően a római birodalom romjai feletti két új állam keletkezéséhez kapcsolódnak. Nyugaton a kodifikáció az állammá szerveződött germán törzsek regionális szokásjognak római jogi elemekkel vegyült vagy kiegészült rögzítése, primitívebb formában. Ezzel szemben Bizáncban a rómaiaktól öröklött fejlettebb államszervezési és jogitechnikai hagyományok átsugárzásaképpen a kereszténység és a feudalizmus arculatához igazítottan jogrögzítő, újraösszefoglaló jellegű kódexek jönnek létre. Az utóbbiaktól megkülönböztethető harmadik csoportot a különféle népjogokat rögzítő kódexek képezik, amelyek a társadalmi viszonyok köréből csak az alapkonfliktusokra vonatkozó anyagi-jogi természetű tiltó és büntető normákat tartalmazzák.

Figyelemre érdemes a korai feudális kódexek bizonyos kettősségének a szerző részéről történő felismerése. Míg egyfelől e kódexek keletkezésében formailag a pozitivisztikus (a jogforrást rendező-tételező) jelleg térhódítását látja, másfelől — s az előbbi ellensúlyaként — a tételezett jogforrás továbbra is csak hagyományozottságánál, szokásszerűségénél fogva érvényes; azaz „írásbeli kifejezése új tekintélyt adhatott néki, ez azonban inkább a szokás bizonyíthatását illetően volt lényeges, semmint az érvényesség forrásának meghatározásában."

A feudális széttagoltság korában az uralkodóval szembenálló politikai erők megakadályozzák, minimálisra csökkentik vagy hatástalanítják az országos hatáskörű törvényhozást akkor is, ha csupán a partikuláris szokásjog írásos rögzítéséről és méginkább, ha a jogi partikularizmus felszámolásáról, a szokásjog országos egységesítéséről van szó. Érthető, hogy a széttagoltság gazdasági-politikai közege jobbára csak magánmunkálatok formájában tolerálja a kodifikációs törekvéseket. Az e címen születő formuláskönyvek, magángyűjtemé-

nyek a szokásjogot stabilizáló erejüknél fogva memóriarögzítő, jogforráspótló szerepet töltenek be. A partikularizmus meghaladása csak a szokásjog szokásszerűségének törvényi joggal való felváltása, másfelől az eltérő szokásjogi rendszerek törvényi egyesítése révén történhetett. E két egymással összefüggő feladat valóraváltása az adott feltételek közt különvált egymástól, s csupán a jognak az uralkodói akarattól való tételezését, hivatalos írásbafoglalását, a törvény szupremációjának elismertetését érhette el. Az egységesítés feladata csak az abszolutizmus idején járt több-kevesebb sikerrel. E folyamatban szerző a fejlődést abban látja, hogy az írásbafoglalás reprodukálta ugyan a területi szokásjogot, de megfosztotta lényegét adó szokásszerűségétől. A XVI. század közepétől vette kezdetét a korábban rögzített szokások revideálása, módosítása és bővített újrakiadása, most már királyi akarattól függően, tovább erősítve az írott jogforrás dominanciáját.

A felvilágosult abszolutizmus gazdasági és politikai alapjának intézményi kiépítése, az árutermelés és csere kibontakozása nemcsak egységes jogot igényelt, de a központi jogi szabályozás körének az új szükségletektől megjelölt területekre való kiterjesztését is. Többet igényelt tehát a jog puszta mennyiségi összegezésénél. Az új kodifikációs szemlélet — amelyet a dolgozat az előformák mennyiségi szemléletével szemben minőséginek nevez — a jog olyan szabályrendszerkénti megszervezését jelentette, amely maximális mértékben biztosítja a jövőbeni magatartás megtervezését, a következmények előreláthatóságát, kalkulálhatóságát, a differenciált államapparátus cselekvésének egységes orientálását.

A feudalizmust meghaladó polgári társadalmi berendezkedésen nyugvó klasszikus kodifikációkat a modern, minőségi rendszerképző kodifikáció alaptípusaként tárgyalja a szerző. Ugyanakkor az eddigi kodifikációs törekvések értékelésében egyfajta egyenetlenséget vagy következetlenséget észlelünk, amennyiben a dolgozat feleslegesnek látszik korábbi értékelését arról, hogy a különböző kodifikációs előformák mennyiben és milyen tekintetben jelentettek fejlődést. Ez annál inkább szembeötlő, hiszen maga is pozitívan értékeli a kodifikációs technika fejlődésének eddigi eredményeit, amelyekre az ancien régime végén egy átfogó s egységes kodifikáció támaszkodhatott — nevezetesen három évezred részkodifikációs gyakorlata, mely a kodifikáció akarását természetessé tette s technikáját kicsiszolta; három évszázad doktrinális munkája, mely a jogot dogmatikailag egységessé kovácsolta fogalomkészletében, és terminológiájában éretté tette a kodifikációra; és végül harmadikként az abszolutizmus kódexeiben pozitív szerepet még nem játszóan a felvilágosodás harcos ideológiája. Természetes, hogy a kodifikáció jövőjének perspektívájából e kodifikációs törekvések elégtelennek minősültek, ám a múlt szempontjából, amit ténylegesen meghaladtak, a fejlődés újabb lépései voltak.

A dolgozat a klasszikus francia polgári kodifikáció sajátszerűségét, típusképző kritériumait a következőkben összegezi: radikális jogváltozással egybekötött jogegységesítés; forradalmi jogváltozásnak hagyományszerűséggel társulása; közvetlenül racionalisztikus felépítése; a társadalmilag általánossal való adekváltsága; és végül, magasrendűen rendszert alkotó formai megszervezése. Ez a szabályozás tárgyából fakadó rendszer nagymértékben teljes, amelyet egyszerre jellemez az alapvető logikai zártság és a jövőbe irányuló relatív nyitottság.

Sorsukat azonban a polgári kodifikációk sem kerülhették el. A szabadversenyes kapitalizmusnak monopolkapitalizmusba fordulása az egykori kódexekkel szemben is új követelményeket hozott magával. A kódex-szövegnek a joggyakorlatban való meghaladása eredményeként — mint a szerző kifejti — „a joggyakorlatot uraló kódex a joggyakorlattól uralt lett, olyan képmás, amely már önmagában, csupán értelmezései gyűrűjében tükrözi a fennálló viszonyokat." Jóllehet tehát a Code civil s a BGB a jogalkalmazó bírót a törvényszöveg mechanikus interpretátorává kívánta tenni, alkalmazásuk pár évtizeden belül kommentárok és törvénykönyvek tömegét hívta életre, amely az értelmezési anyagon túlmenően jelentős új jogot, illetve a réginek módosítását, továbbfejlesztését, kiegészítését tartalmazta. A kódexeket a tartalmi viszonyokhoz adaptáló joggyakorlat a jogfejlesztés egyre kiterjedtebb s önállósultabb eszköze lett. Úgy vélem, tágabb körben is érvényes a szerző megállapítása: „mind a kodifikáció, mind annak gyakorlati meghaladása egyaránt törvényszerű, egy nagy fejlődési vonal különböző szakaszainak adekvát kifejeződései". A kódexeket nem újra igazolni, hanem a valósággal konfrontáltan folytonosan újratételezni, megújítani kell.

Az angolszász kodifikációs törekvések a kontinentális kódexek sorsával egybevetve arra engednek következtetni, hogy a teljesség, a zártság, a befejezettség, a „tökéletesség" szempontjából a kétféle jogrendszer között meglehetősen kicsiny a valóságos különbség. A kódex uralta kontinentális jogrendszerek nem tudták megakadályozni a bírói jogalkotás térhódítását, a kódexeknek a maguk ellentétes jogforrási formájába való átcsapását, azzal való kiegészülését. A Common Law rendszere sem tudott kitérni a kódex-jog, azaz tágabban fogalmazva a törvényi jog jogrendező, egységesítő, alkotó tendenciája elől. A dolgozat kétséget kizáróan bebizonyítja, hogy a jogalkalmazói precedensekben objektivált jog a fejlődés bizonyos pontján túl éppen úgy áttekinthetetlenné válik, jogegységesítő rendszerezést s kiegészítést kíván, mint ahogyan a pozitív tételekben rögzített jog tételrendszere is örök időkre szólóan teljes, zárt vagy változatlan nem lehet.

A mű egyik központi kérdéseként a szocialista kodifikáció problémakörére áttérve megállapítja, hogy a kódex-forma a szocialista jog legfejlettebb, legadekvátabb és legtipikusabb megjelenése. Legtipikusabb tartalmilag, de formai értelemben is, nevezetesen, hogy a kódex-forma képes biztosítani a szocialista társadalomszervezés nagyfokú egyöntetűségét, standardizáltságát, a szocialista törvényesség megvalósulása és a gyakorlati jogismeret legmagasabb szintjét, s ezzel a jognak valóban társadalmi méretű elsajátíthatóságát.

Napjainkig terjedően a szocialista kodifikációnak két fejlődési szakasza különböztethető meg —

éspedig a szocialista társadalmigazdasági viszonyokat első ízben kodifikáló művek, és az ezek kiegészítését, módosítását, továbbfejlesztését célzó rekodifikáció szakaszai.

A szocialista kodifikációnak sajátos és önálló típust képző jegye a rekodifikáció. A szocialista kodifikáció minden fejlődési szakaszában önmaga meghaladásának és megújításának perspektivikus szükségével eleve számoló kodifikáció, szemben a klasszikus polgári kodifikáció önmagát megörökítő-merevítő igényével és tendenciájával. A rekodifikációra való törekvés, ennek előzetes betervezése és pozitív minősítése a társadalmi változások felhalmozódása szükségszerűségének felismerésén, és érvényesülésük tudatos támogatásán alapul. A szocialista jogi irodalomban polgárjogot nyert kifejezéssel élve nem más ez, mint a továbbfejlődés szükségleteihez történő, a rendszeren belül végbemenő adaptáció. Mégis, a szocialista kodifikáció első szakaszához képest, a megszüntetve-megőrzés dialektikájában a hangsúlyt határozottan s tartalmilag dominánsan a megőrzés mozzanatára helyezi. Ennek eredményeként a dinamikus társadalomfejlődés ellenére sem válik a szocialista kódex a múlt vívmányainak kövületévé, hanem a fejlődéssel együtt, azt előlegezve-kifejezve tartalmilag is meghatározója, alakítója marad a jogi viszonyoknak.

Az értekezés második részében a mű a történeti eredmények elméleti elemzésével teremti meg a vizsgálódás történeti és logikai egységét. Az objektíve adott kodifikációs szükséglet s a kodifikációs eszköz közötti viszonyt illetően hangsúlyozza, hogy szolgálati szerepét a jog csak megfelelő formai eszközrendszer kialakításával és megszervezésével képes teljesíteni. Bizonyos helyzetben az adott tartalmúként kialakított jog már nem elégséges — a jogi felépítmény kellő funkcionáltatásához a de facto meghatározott tartalom specifikus megszervezését is igényli.

A dolgozat, amint alapvető módszertani elvét illetően már említettük, nem egy előre tételezett kodifikáció-fogalomból indul ki, hanem e fogalmat egy széles történeti anyagra támaszkodó indukció útján kívánja megkonstruálni. Mivel a kódexek társadalmi tartalmára koncentráló, a tartalmi közöset kiemelő definíciót lehetetlen adni, csak a formai mozzanatokat felölelő fogalmat alkot, mely szerint a kodifikációs mű nem más, mint „jogrögzítő írásbeli jogösszefoglalás". E fogalommeghatározásban azonban nem világos egyértelműen, hogy „kodifikációs műként" mit kíván valójában definiálni: a kodifikációs jelenséget-e (beleértve a szokásjog írásba foglalását, a jogösszefoglalásokat is), vagy pedig a tulajdonképpeni kodifikációt, azaz a kódexképzést, melynek terméke a kódex. A műben alkalmazott definíció adott megfogalmazásában mindenfajta kodifikációs jelenségre alkalmazható: a szokásjog kezdetleges írásba foglalásától napjaink miniszteri rendeletéig. Ugyanakkor e definíció arra is alapot ad, hogy kizárjuk fogalomköréből azokat a de facto kódexeket, amelyekben a jogúsítás-váltás, az új jog tételezése dominál, és nem a már meglevő, már tételezett jog összefoglalása.

Az opponens véleménye szerint — mondotta Szotáczky Mihály — a kódex olyan írott jogforrás, amely egyetlen törvényhozási aktussal részben vagy egészben új jog alkotását célozza, s a társadalmi viszonyok meghatározott csoportjához kapcsolódó jogág anyagát a teljesség igényével, a jogág alapstruktúráját tükröző rendszerű felépítésben szabályozza. A teljesség igényén nem a tételezettség teljessége, hanem az a követelmény értendő, hogy a kódex a jogágat alapelveiben átfogja és megfogalmazottan tartalmazza. A jogághoz kapcsolódás is a jogrendszer konkrét történetiségében fogandó fel, ahogyan adott jogrendszer az adott történelmi feltételektől függően tagozódott. Nem tekintendő azonban az általános kódex-fogalom kritériumának a kódex adott jogágon belüli jogforrási kizárólagossága, mert a kódex az alapelveivel egyező egyéb jogforrásokkal együtt képezi (vagy képezheti) a kérdéses jogág anyagát.

A modern, minőségiként megfogalmazott kodifikáció fogalmi elemét tevő rendszerképzést a dolgozat később a jogracionalizálás eredményeként vizsgálja, felfogása szerint ugyanis a racionalitást a jog formai megszervezésében legmasabb fokon a rendszerképző kodifikáció valósítja meg. Rámutat a rendszerképzés s a teljesség igényének összefüggésére is, amennyiben elvi igénnyel teljességre csak a rendszerképző minőségi kodifikáció lép fel, amelyben mind a teljesség elvi igénye, mind pedig a kielégítetlenség esetén alkalmazandó eljárás a joghézagok kitöltésére, magából a szabályrendszer általános elveiből következik.

Munkája utolsó részében a szerző a kodifikációs jelenség történelmi előfordulásainak a szocialista jogi irodalomban új felosztását kísérli meg. Első felosztását a filozófiai aspektus előtérbe helyezésével, a kodifikációs tartalom és forma változása, ill. megőrző változatlansága mozzanatára koncentráltan végzi el, s alkotja meg a kodifikációs jelenség négy típusát. Az ugyancsak négy típust eredményező második felosztás alapja a jognak a kodifikációs műben való feldolgozása (jogrögzítés, jogösszefoglalás, jogi rendezés, és végül rendszerképzés). Végül a harmadik felosztás alapját az a funkció képezi, amelyet a kodifikációs mű a jogképzés mechanizmusában, a jogforrási rendszer formálásában betölt. Ez a tipológia kellően alátámasztott, és mai ismereteink szerint a forgalom terjedelmének egészét felölelő. De mint minden tipizálás, ez is magán viseli a történetiség bélyegét. Az ismerettárgy változásai, fejlődése, magának a tudományos megismerésnek az előrehaladása e tipizáláson is túllépni kényszerít majd, amelynek várható irányait maga is jelzi.

A műről adott vélemény összefoglalásaként megállapítható, hogy a szerző feladatát fejlett filozófiai és logikai, jogtörténeti és tételesjogi felkészültséggel, az ismert és értéket képviselő tudományos eredmények kritikai feldolgozásával és átértékelésével oldotta meg. A téma magas marxista igényű tudományos feldolgozásával hozzájárult a szocialista kodifikáció-elmélet foglomrendszerének megalkotásához, ill. továbbfejlesztéséhez. A feldolgozás minden részletében a marxista filozófia módszerének elmélyült, önálló és magasszintű alkalmazásáról tanúskodik. Belső értékeinél és színvonalánál fogva méltó arra, hogy az abban foglalt eredményeket a tudományos közélet s a gyakorlat művelői is mint

már megjelent könyvből minél hamarébb megismerjék.

*

Felszólalásában Szabó Imre akadémikus, az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatója hangsúlyozta a feldolgozás egészében vett jelentőségét, s nyomatékosan figyelmeztetett a szocialista kodifikációfejlődés kezdetei tisztázásának az elméleti, sőt gyakorlati fontosságára. Az utóbbi évekig a szocialista irodalom is hajlandó volt elfogadni, hogy a szovjet szocialista forradalom lemondott a jogrendszerépítés kodifikációs útjáról, s a kodifikációs hullám csak összetett külpolitikai-külkereskedelmi nyomásra indult meg, az Új Gazdasági Politikára való áttéréskor. Ezzel szemben a valóság az, hogy kodifikációs elképzelések, intézkedések, előkészületek, sőt szervezetek már a forradalmi átalakulás igen korai időpontjában születtek, ezek természetszerű, sőt egyenesen szükséges lépésekként fogadtattak, a polgárháború feltételei azonban nem tették lehetővé ezek realizálását. Ami megvalósult — így a büntetőjogi Alapelvek —, az a forradalom konkrét feltételeinek megfelelő forma volt, aminek számunkra már nem csupán adott történelmi szerepjátszása az érdekes, hanem az is, hogy a kodifikáció igenlését fejezték ki, egyértelműen a későbbi teljes és átfogó kodifikáció irányába mutattak.

*

Viszontválaszát *Varga* Csaba kutatása elméleti előzményeinek vázolásával kezdte. Búvárkodásai megkezdésekor — mondta — természetszerűleg több évszázad mennyiségileg nem is csekély irodalmi feldolgozásai álltak rendelkezésére.

Elméleti problémafelvetéseknek és válaszoknak korántsem volt híján ez az irodalom. Mégis volt valami nyugtalanító abban a problémátlan nyilvánvalóságban, amelylyel a szocialista elmélet a kodifikációs formát a szocialista jog egyedülien lehetséges típusaként és egyben kívánatos kifejeződéseként fogadta, és amely nyilvánvalóság még abban is tükröződött, hogy a kodifikációs eszköz eredetének, történeti funkcióinak stb. kutatásában a szovjet irodalom többnyire megelégedett az 1917 körüli kodifikációs kérdésfeltevés, a népi demokratikus irodalom pedig a forradalmi győzelemre jutott burzsoázia kodifikációs törekvéseinek a vizsgálatával.

Az elméleti megalapozás számára nem lehetett elégséges a már teljesen befejezett és lényegében csupán az ún. kontinentális útra jellemző kodifikációs formák tanulmányozása. Ahogy az ember anatómiája a majomét, úgy feltételezi a modern, lényegében XIX. századi kódex-forma a maga specifikus szerkezetének, történeti funkciójának, a jogobjektíválásban elfoglalt helyének és a jogfejlődés egészében játszott szerepének megértéséhez az ehhez vezető legkülönbözőbb kodifikációs, pre-kodifikációs, vagy éppen quasi-kodifikációs jelenségformákat.

A kutatás kiszélesítésére ösztönző másik megfontolás nem más, mint annak a méltán tudománytalanként támadott ún. kontinentális jogi nacionalizmusnak a leküzdésére tett kísérlet, amely az egyetemes jogfejlődés mindenkori útját és annak mindenkori állapotát a csak számunkra természetes kontinentális fejlődés talapzatáról ítélné meg, annak fogalomrendszere kizárólagosságából értékelve fejlődöttnek vagy csökevényesnek, normálisnak vagy zsákutcát jelentő tévelygésnek. Az említett marxi vizsgálódás számára nem lehetett ilyen dilemma. Hiszen a majom és az ember közti fejlődési kapcsolatot egyenesnek feltételezhette; sőt a társadalmi-gazdasági formációk egymásra épülésében sem lehetett kétsége afelől, hogy a kapitalista formáció a pre-kapitalista formációkhoz képest egészében abszolút értékhordozó, noha csupán partikuláris, meghaladandó szakasz az emberiség összfejlődésében. A jogfejlődés, és különösen a jogobjektiválás technikai-formai megszervezése azonban nem azonosítható, sőt nem is viszonyítható közvetlenül az ember nembeli lényege, avagy a társadalmi reprodukciót alapjaiban biztosító emberi gazdálkodás fejlődésével. A jog a fejlődés adott fokán társadalmilag mesterségesen létrehozott képződmény, mely alapvetően eszközjellegű, ugyanakkor viszonylagos autonómiával rendelkezik, következésképpen rendkívül sok és összetett, aktuális és aktuálisként ható múltbéli társadalmi, gazdasági, politikai, ideológiai stb. tényező játszik közre társadalmi összmeghatározódása folyamatában. Ennek eredménye, hogy korunkban nemcsak eltérő (az adott társadalmi-gazdasági formációhoz tartozást jelentő) jogtípusok léteznek, de léteznek egymás mellett — és egymásra nem minden hatás nélkül — eltérő jogrendszeri formák is, amelyeknek gyakran közös társadalmi-gazdasági formáció felel meg (a kontinentális jog mellett az angolszász jog, az afro-ázsiai területeken különféle vegyes formák, és így tovább).

Egy ilyen szélesen felfogott, megalapozó igényű kutatási program természetszerűleg sok többletmunkát feltételezett. Ám úgy tűnt: egy ilyen megalapozás nemcsak a szorosan vett kodifikációról mint jogelméletünk részletkérdéséről szól, hanem egyszersmind a jogobjektiválás, az írott jog elméletileg alapvető kérdését is közvetlenül közelről érinti, és ennek keretében hozzájárulhat a jog eszközével végzendő tudatos, tervezett és ellenőrzött társadalmi szervezés és befolyásolás mint a szocialista jogpolitika alapvető célkitűzése fokozottabb elméleti megvilágításához.

A történeti kifejtés kapcsán Szotáczky Mihály ókori analfabétizmust feltételezve korainak tartja a jog írott objektivációján nyugvó jogismeret elvont lehetőségét „bizonyos demokratizmusként" értékelni. E minősítést azonban az értekezés nem általában az ókorra vonatkoztatja. Kifejezetten említi például, hogy a Codex Hammurabi néven ismert szövegből számos példány maradt fenn, — ám ezek csupán az uralkodó jogi tételezésének és e tételezés birodalmi méretű kisugároztatásának s érvényesítésének az eszközei voltak. A XII táblás törvény Livius-féle eredetmondája viszont, amit még gyanítható valótlansága esetén is Max Weberen túl, jogtörténészek sora nevezett méltán tipikusnak, továbbá a korai kínai jogösszefoglalások a fennmaradt történelmi hagyomány szerint épp a jogot alkalmazók önkorlátozását célozták, kifejezetten olyan módon, hogy az alkalmazandó jogot írásban rögzítve a kiváltságos osztályok jogszolgáltatását ellenőrizhetővé tették azok számára, akikre

ez utóbbiak a jogot alkalmazták. Márpedig ez — amint ugyanerről másodlagos kisugárzásként a jogok „könyvekben vagy tekercsekben" való rögzítésével és népgyűléseken történő rendszeres recitálásával az ősi izraeli gyakorlatot tükröző ószövetségi könyvek is számtalan helyen megemlékeznek —, valóban a jog tudásában rejlő bizonyos primitív demokratizmust szolgált.

Ugyancsak Szotáczky Mihály bizonyos hangsúlyváltást észlel a kodifikációs előformák, illetve a klasszikus polgári kodifikáció termékei értékelése során. Ilyen hangsúlyváltás valóban fennáll. Most, bizonyos távolságból szemlélve mégis úgy tetszik, ezt részben maga az anyag logikája sugallja. Ama ma is gyakori felfogásokkal szemben, amelyek kodifikációt csak a győztes burzsoázia kódexeiben hajlandók elismerni, a szerző számára elengedhetetlennek tűnt hangsúlyozni annak az előkészítő szerepnek világtörténelmi értékű, a későbbi fejlődés szempontjából mellőzhetetlen jelentőségét, amit a különféle kodifikációs előformák betöltöttek. Másfelől azonban azt is érzékeltetni kellett, hogy ez a kodifikációt leszűkítő — és ezért történelmietlen — felfogás szintén nem minden igazság nélkül való. Azaz a modern, rendszerképző kodifikáció nem egyszerűen folytatása a különféle kodifikációs előformáknak, hanem olyan magasabbrendű minőség, amely születésének lehetőségét egyebek közt éppen a megelőző pre-kodifikációs minőségeknek köszönhette.

Ami a szocialista kodifikációt illeti, a szerző célkitűzése éppen a konkrét történelmi feltételezettség Szabó Imre által hangsúlyozott dialektikájának bizonyításában állott. Annak kimutatásában, hogy a kodifikációs gondolat realizálásának átmeneti időszerűtlensége nem változtatott semmit a szovjet jogfejlődés kezdetektől fogva kodifikációs orientáltságán. A források éppen arról győznek meg, hogy a lenini politika, sőt jogi koncepció az eseményektől nem sorodtatta magát, de ugyanakkor nem is volt doktriner: az egységes államvezetés érdekében kodifikált joghoz kívánt elérkezni, de olyan átmeneti formák közvetítésével, amelyek épp az átmenetiség specifikus feltételeiből következtek.

Második részében a dolgozat az általánosítások általánosítására tesz kísérletet: azoknak az elméleti következtetéseknek, amelyeket a kodifikációs fejlődés történelmi szakaszaira, a különféle jogi berendezkedésekre vonatkoztatottan feltárt, egybevetésére, együttes értékelésére, a marxista jogelmélet rendszerében való átgondolására, és legáltalánosabb elvi konklúziókkal együtt a jogelméleti gondolkodás egészében való elhelyezésére.

Ennek jegyében vizsgálja a kodifikációs jelenség fogalmát, történetiségét, fejlődése elvi felfogását; különféle funkcionális és történeti típusait; valamint, hogy e fogalom specifikusan jellemző, ám mégis általános formai és tartalmi vonásait körülhatárolja, a kodifikációs jelenségnek a formális racionalitásra törekvő társadalomszervezéssel, illetve a jog teljes gyakorlati élete fölötti kizárólagos központi állami uralom megszerzésének a tendenciájával való összefonódását. Mindez több nem-jogelméleti fogalom (pl. a fejlődés filozófiai fogalma vagy a formális racionalitás szociológiai fogalma) továbbmunkálását feltételezte, — ám olyan eredményekhez vezetett el, amelyek a társadalom- és jogfejlődés tükrében bizonyos egységben láttathatták a gazdasági növekedésnek, a politikai uralom elmélyítésének és hatékonyá tételének, valamint a bürokratikus társadalomszervezésének a tendenciáját azzal a tendenciával, ami a jog kodifikációs objektiválásához vezetett.

Tulajdonképpeni véleményeltérés — eltérő megközelítésekből szükségképpen adódó — merült fel az opponensek és az értekezés álláspontja között Szotáczky Mihály részéről, aki felteszi a kérdést: vajon a kodifikáció fogalom-meghatározásában voltaképpen mit kíván az értekezés definiálni, a kodifikációs jelenséget általában, avagy ennek partikuláris, bár leginkább fejlettnek tekintett lehetőségét, a kódexet? A szerző úgy véli, már magában e kérdésfeltevésben, mely a kodifikációs jelenség s a kódex közötti disztinkciót hallgatólagosan elfogadja, a válasz lényege is benne rejlik. Ennek a fogalmi megkülönböztetésnek ugyanis az a lényege, hogy a kontinentális szocialista hagyományoktól eltérően kodifikációs nézőpontból releváns problémát, funkciót, képződményt stb. nem csupán a modern, teljes eszköztárát felvonultató, kódexként elismert termékekben lát, hanem e kódexet magát egy lényegesen általánosabb és egyetemesebb fejlődési folyamat állomásaként fogja fel. A dolgozat nem e folyamat végtermékét kívánta önmagában elemezni, hanem az elméleti megalapozás érdekében ama reális problémamagot, azokat az összetett, konkrétan a történelmileg adott feltételektől függő gazdasági és társadalmi, ezen belül pedig politikai és jogi összetevőket feltárni, amik az európai kontinensen a kódexként ismert termékekhez vezettek, — más feltételek között, más jogi kultúrákban viszont a hasonló gazdasági, társadalmi stb. következmények is ezek eltérő módon és formákban való kielégítését hozták létre. „A kodifikációs jelenség általában" és a „tulajdonképpeni kodifikáció", vagyis a szigorú terminológiai hagyományok szerint kódexnek nevezett jogforrás így az általános és a különös viszonyában állnak egymással, — noha világtörténelmi perspektívából határozottan állítható, hogy a kodifikációs jelenség fejlődése a kódexben teljesedett be, mint ahogyan hasonló perspektívából a majomkénti lét is egyetemes értékét az emberhez vezető fejlődésétől kapta meg.

A definíciós kísérletnek tehát sem tendenciájából, sem fogalmi kifejezéséből nem következik, hogy a jogújító-jogváltó kodifikációkat kizárná a kodifikációs jelenség fogalomköréből. Hiszen bármilyen indítékú legyen is, ha objektiválja, vagyis a kizárólagosság igényével testesíti meg a jogot, akkor az általánosság e szintjéről tekintve nem más, mint jogrögzítő írásbeli jogösszefoglalás. Korántsem kizárásról van tehát szó, — inkább annak tudatosításáról, hogy a kodifikációban egy tartalmilag új jog tételezése korántsem fogalmi elem, ahogyan ezt a polgári, sőt a szocialista elmélet is adott időszakban (a történelmileg partikuláris kodifikációs realitást egyébként helyesen tükrözve) feltételezte. Az általánosnak e szintjén ezért kodifikációs jelenségnek kellett tekinteni akár egy miniszteri rendeletet is (amint az egyik elméleti fejezetben a rendszerképző szabályozás álta-

lánossá válására utalva ezt a dolgozat bizonyos XVIII. századi német helyhatósági szabályrendeletek ürügyén meg is tette), — ám ezzel korántsem vonta be a kódex fogalomkörébe.

Minél differenciáltabb a világról szerzett emberi tudás, annál hangsúlyozottabban ötlenek szembe nyilvánvaló hézagai. Minél inkább tárgyának az általánosban való megragadására tör egy kutatási program, e tárgy a különösben való megjelenése partikuláris jegyeit és törvényszerűségeit tekintve annál több hézagot hagy maga után. A vita tárgyát képező feldolgozás szintén egy általánosra irányult, hogy hozzájárulva a kodifikáció történelmileg és összehasonlító módon megalapozott elméletének kialakításához, a különösre vonatkozó majdani kérdésfeltevést is elmélyültebbé s megalapozottabbá tegye. Hiszen úgy tetszik: a tudományos kutatás logikája a megalapozó munkát követeli először, hogy ennek nyomán a gyakorlati alkalmazáshoz elérkezhessen.

Önmagukban bármilyen tetszetősek legyenek is az angol költő, Alexander Pope Newtonról írt emléksorai —

„Természeten s törvényein az
éj sötétje ült.
Isten szólt: ‚Legyen Newton!'
S mindenre fény derült."

— a tudomány fejlődési tendenciájára vetítve hamisak és idealizálóak. Az elméleti gondolkodás fejlődése akkor is, ha egyéni munkákból tevődik össze, lényegét tekintve mindig társadalmi folyamat, kollektív teljesítmény. A kodifikációs jelenséget illető elméleti vélekedések hosszú és számottevő múltra tekinthetnek vissza. E folyamatban a szerző feladata — fejezte be viszontválaszát Varga Csaba — végső soron abból állt, hogy ezeket áttanulmányozva s a marxista jogelmélet fogalomrendszerében egymás között folytonosan konfrontálva ismételten végiggondolja. Eredménye nem más, mint elméleti vázlat a kodifikációs jelenségről, mely önmagában csupán szerény kísérlet arra, hogy a marxizmus jogelméletében a szocialista kodifikációra koncentráló majdani kutatások megalapozásához hozzájáruló egyik összetevőt alkossa.

Андраш Тамаш:

Правовая ответственность за окружающую среду

Автор исследует общие вопросы социологии права во связи с ответственностью за окружающую среду в аспекте повышения эффективности права. Занимается вопросами о применении и сочетании ответственности за вину и объективной ответственности, а также отдельных форм ответственности по различным отраслям права в интересах охраны окружающей среды. В качестве одного из возможных принципов систематизации ответственности в области окружающей среды различает ответственность за поведения, загрязняющие окружающую среду, имеющие место с одной стороны в сфере производства, и в сфере потребления с другой. В сфере производства целесообразно усовершенствовать прежде всего ответственность организаций и предприятий, а в сфере потребления ответственность граждан.

Тамаш Шаркези:

О характере совместной деятельности международных хозяйственных организаций, учрежденных государствами-членами СЭВ

В статье автор излагает вопросы, связанные с дискуссией о правовом положении международных хозяйственных организаций государств-членов СЭВ, основные элементы концепции руководства и концепции объединения для совместной деятельности. Согласно точке зрения автора необходимо создать органическое единство между внутренним правом социалистических стран о хозяйственных объединениях и правом о хозяйственных организациях, создаваемых в рамках социалистической интеграции, однако для этого необходимо сочетать внутреннее право об объединениях и хозяйственных организациях с международным развитием. Согласно статье и в области сотрудничества между Востоком и Западом также нет необходимости в том, чтобы придерживаться устарелым формам торговых компаний, а необходимо и эти хозяйственные организации включить в внутреннее право о хозяйственных объединениях и организациях.

Дердь Чиллаг:

Руководство народным хозяйством и правосубъектность — дискуссии в болгарской юридической литературе

В децентрализованной, косвенной болгарской системе руководства народным хозяйством вместо прежнего административно-правового урегулирования было введено руководство хозяйством, основанное на хозяйственном праве, и урегулирование, исходящее из единства товарных отношений. Урегулирование, анализированное в болгарской литературе как правило на основе теории Венедиктова, пользуется по большей части экономическими и не правовыми абстракциями, основывается на специальном понимании правосубъектности хозяйственных организаций. Автор в статье излагает историю, особенности, специальные проблемы этого урегулирования и представляет важнейшие воззрения о правосубъектности.

András Tamás:

Rechtliche Verantwortlichkeit für den Umwelt

Der Autor untersucht die allgemeinen Fragen der rechtlichen Verantwortlichkeit für den Umwelt aus dem Gesichtspunkte der Erhöhung der Effektivität des Rechts. Er beschäftigt sich mit den folgenden Fragen: die subjektive und objektive Verantwortlichkeit, sowie die Verantwortlichkeitsformen der einzelnen Rechtszweige; die Koordination und die Anwendung der einzelnen Verantwortlichkeitsformen im Interesse des Umweltschutzes. Als ein mögliches Ordungsprinzip der rechtlichen Verantwortlichkeit für den Umwelt unterscheidet der Autor zwischen der Verantwortlichkeit für die Produktion, sowie für das Verbrauch. In der Sphäre der Produktion hält er die Vervollkommung der Verantwortlichkeit der Organisationen, in der Sphäre des Verbrauches aber die der Verantwortlichkeit der Staatsbürger für zweckmässig.

Tamás Sárközy:

Über den Zusammenschlusscharakter der internationalen Wirtschaftsorganisationen der Mitgliedsländer des RGW

Die Studie stellt dar jene -die Rechtsstellung der internationalen Wirtschaftsorganisationen der Mitgliedsländer des RGW betreffende — Diskussion, die Hauptelemente der Leitungs- und der Zusammeinschluss-Konzeption. Gemäss des Standpunktes des Autors ist die Schaffung der Einheit der innerstaatlichen und der -im Laufe der sozialistischen Wirtschaftsintegration zustandekommenden- Recht der Unternehmenszusammenschlüsse notwendig. Laut der Studie auch in der Ost—West Zusammenarbeit soll man nicht an den überholten Gesellschaftsformen festhalten, sondern auch diese Fälle müssen in das innerstaatliche Gesellschaftsrecht eingebaut werden.

György Csillag:

Die Wirtschaftsleitung und die Rechtssubjektivität — Diskussion in der bulgarischen Rechtsliteratur

Das dezentralisierte indirekte System der Wirtschaftsleitung der Volksrepublik Bulgarien hat statt der früheren verwaltungsrechtlichen Regelung eine -die Wirtschaftungs- und Warenverhältnisse als eine Einheit behandelnde- Regelung von wirtschaftsrechtlichen Charakter eingeführt. Die Regelung wird in der bulgarischen Rechtsliteratur auf Grund der venediktov'schen Theorie analysiert. Sie benützt hauptsächlich nicht rechtliche, sondern ökonomische Abstraktionen, und interpretiert eigenartig die Rechtssubjektivität der Wirtschaftsorganisationen. Der Autor stellt dar die Geschichte dieser Regelung, ihre Eigenschaften, eigenartige Probleme, und beschäftigt sich mit den neueren -die Rechtssubjektivität berührenden- Ansichten.

András Tamás:

Responsabilité juridique pour l'environnement

L'auteur examine les questions générales de sociologie juridique de la responsabilité juridique pour l'environnement, du point de vue de l'augmentation de l'efficacité du droit. Il s'occupe des questions de l'application et de la coordination de la responsabilité délictuelle et objective, de plus des formes de responsabilité selon les différentes branches juridiques dans l'intérêt de la protection de l'environnement. La responsibilité juridique pour l'ambiance distingue comme principe systématiseur possible la responsabilité pour les attitudes destructrices de l'environnement se rattachant à la sphère de la production ainsi que de la consommation. Dans la sphère de la production il présume pour opportun en premier lieu le perfectionnement des organismes, tandis que dans la sphère de la consommation le perfectionnement de la responsabilité des citoyens.

Tamás Sárközy:

Du caractère d'association des organismes économiques internationaux des pays-membres du CEE

L'essai expose les débats relatifs au statut des organismes économiques des pays-membres du CEE, ainsi que les éléments principaux de la conception de la gestion et de l'association. Selon le point de vue de l'auteur, il faut créer le tout organique du droit d'association socialiste du pays et

du droit d'association se constituant dans l'intégration socialiste, cependant pour cela il est nécessaire de synchroniser le droit d'association interne avec le développement international. Selon l'essai, dans la coopération de l'Orient et l'Occident il ne faut pas s'attacher aux formes d'associations commerciales surannées, mais il faut les intégrer aussi dans le droit d'association du pays.

György Csillag:

La gestion économique et la subjectivité juridique — débats dans la littérature juridique bulgare

Le système de gestion économique bulgare décentralisé, indirect a introduit à la place du statut antérieur de l'administration un règlement juridique économique administrant la gestion économique et les relations du marché dans le même esprit. Le règlement, que la littérature juridique bulgare analyse en général sur la base de la théorie de Venediktov, se sert la plus souvent des abstractions économiques et non juridiques, et interprète de façon étrange la subjectivité juridique des organisations gérant l'économie. L'auteur nous présente la histoire de ce règlement, ces caractéristiques, ses problèmes particuliers, et nous fait connaître les opinions les plus importantes concernant la subjectivité juridique.

András Tamás:

Legal responsibility for the environment

The author analyses general legal sociological questions of the liability for environment from the point of view of increasing the effectivity of law. He deals with liability with and without fault with forms of liability differing according to the legal branches and with problems of harmonization and application of the differing forms for environment protection. As a possible principle of systematization a distinction is presented between liability for environment protection caused by an activity of production and that caused by an activity of consumption. In the sphere of production primarily the liability of organizations, in that of consumption the liability of citizens should be improved.

Tamás Sárközy:

On the associative character of COMECON member states' international economic organizations

The paper reviews the debate on the legal stand and nature of COMECON countries' international economic organizations, the main points of the control and association concepts. According to the author these international economic organizations should be considered not as international trusts but as particular international socialist associations.

György Csillag:

Economic management and subjects of law: Debates in Bulgarian legal literature

The decentralized indirect Bulgarian economic management system introduced in place for a former administrative law regulation an economic law approach, which gives an uniform treatment to economic control and commodity relations. This regulation contemplated in the Bulgarian literature under the theory of Venediktov uses mostly economic instead of legal abstractions. The legal entity of economic enterprises is also a specific one. The author presents the history of these regulations, its peculiarities, special problems and the principal conceptions on subjects of law.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: dr. Halász József. Szerkesztő: dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete. — A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

Készült az Egyetemi Nyomda fennállásának 400. évében

77.1044 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

INDEX: 25 422

XXXII. új évfolyam 5. szám Budapest, 1977. május hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

SAJÓ ANDRÁS:
A szocialista jog követése 241

SÁNDOR TAMÁS:
A külkereskedelmi vállalatok belföldi bizományi szerződésének néhány problémája ... 249

LÁZÁR MIKLÓS:
Az okirathamisítás egyes kérdései 255

HERCZEGH GÉZA:
A polgári lakosság és a kombattánsok, a polgári javak és a katonai objektumok közti megkülönböztetés elve a nemzetközi jogban 264

ZWEIGERT, KONRAD—DIETRICH, HARTMUT:
Néhány megjegyzés a jogpolitikai és jogösszehasonlítás kérdéséhez 270

Szemle:

GYÖRGY ERNŐ:
Karlócai János (1920—1976) 276

CANKOV, PETÖR:
A bűnözés megelőzésének jogi alapjai a Bolgár Népköztársaságban 277

Jogirodalom — jogélet:

Farkas József: Jogerő a magyar polgári peres eljárásban (BACSÓ JENŐ) 282

Miholics Tivadar: Munkavégzési kötelezettség a munkajogban c. kandidátusi disszertációjának megvédése (TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ) ... 287

KULCSÁR KÁLMÁN:
A jogszociológia és a jogtudomány (Nemzetközi konferencia Balatonszéplakon) 289

SEBES ÁGNES:
Magyar—francia büntetőjogi konferencia Budapesten 292

MELLÉKELVE: DOKUMENTÁCIÓS SZEMLE

СОДЕРЖАНИЕ: *Андраш Шайо:* Добровольное соблюдение социалистического права. — *Тамаш Шандор:* Некоторые проблемы внутригосударственных договоров комиссии внешнеторговых предприятий. — *Миклош Лазар:* Некоторые вопросы подделки документов. — *Геза Херцег:* Принцип различения между гражданским населением и комбаттантами, имуществом граждан и военными объектами в международном праве. — *Конрад Цвайгерт—Гармут Дитрих:* Некоторые примечания к вопросу о правовой политике и компаратистике права. — *Обзор: Эрне Дердь:* Янош Карлоцаи (1920—1976). — *Петьр Цанков:* Правовые основания предупреждения преступности в Народной Республике Болгарии. — *Юридическая литература—юридическая жизнь:* Йожеф Фаркаш: Законная сила в венгерском гражданском исковом производстве *(Ене Бачо)*. — *Тивадар Михолич:* Трудовая обязанность согласно трудовому праву (защита кандидатской диссертации) *(Ласло Трочани)*. — *Калман Кулчар:* Социология права и наука права (Международная конференция в г. Балатонсеплак). — *Агнеш Шебеш:* Венгеро-французская конференция по вопросам уголовного права (в г. Будапешт).

INHALT: *András Sajó:* Die Befolgung des sozialistischen Rechts. — *Tamás Sándor:* Einige Probleme der inländischen Kommissionsverträge der Aussenhandelsunternehmen. — *Miklós Lázár:* Einige Fragen der Urkundenfälschung. — *Géza Hercegh:* Das Prinzip der Unterscheidung zwischen der Zivilbevölkerung und den Kombattanten einerseits sowie zwischen den Zivilgüter und den militärischen Objekten andererseits im Völkerrecht. — *Konrad Zweigert-Hartmut Dietrich:* Einige Bemerkungen zu Rechtspolitik und Rechtsvergleichung. — *Rundschau: Ernő György:* János Karlócai (1920—1976). — *Petör Cankov:* Rechtliche Grundlagen der Vorbeugung der Kriminalität in der Volksrepublik Bulgarien. — *Rechtsliteratur-Rechtsleben:* József Farkas: Rechtskraft im ungarischen Zivilprozess *(Jenő Bacsó)*. — Die Verteidigung der Dissertation von Tivadar Miholics über die Pflicht der Arbeit im Arbeitsrecht. — *Kálmán Kulcsár:* Rechtssoziologie und Rechtswissenschaft (Internationale Konferenz in Balatonszéplak). — *Ágnes Sebes:* Französisch-ungarische Konferenz über Strafrecht in Budapest.

SOMMAIRE : *András Sajó :* La suite du droit socialiste. — *Tamás Sándor :* Quelques problèmes des contrats de commission nationaux des entreprises de commerce extérieur. — *Miklós Lázár :* Certaines questions de la falsification de document. — *Géza Herczegh :* Le principe de la discrimination entre les habitants civils et les combattants, entre les biens civils et les objets militaires au droit international. — *Konrad Zweigert—Harmut Dietrich :* Quelques remarques à la question de la politique juridique et de la comparaison de droit. — *Revue : Ernő György :* János Karlócai (1920—1976). — *Petör Cankov :* Les bases juridiques de la prévention de la criminalité dans la République Populaire Bulgare. — *Littérature et vie juridique :* József Farkas : Vigueur dans la procédure judiciaire civile hongroise (Jenő Bacsó). — La défense de la dissertation de candidat de Tivadar Miholics : Obligation de prendre le travail en droit de travail *(László Trócsányi)*. — *Kálmán Kulcsár :* La sociologie juridique et la science juridique. (Conférence Internationale à Balatonszéplak). — *Ágnes Sebes :* Conférence hongrois-française de droit pénal à Budapest.

CONTENTS: *András Sajó:* Observance of socialist law. — *Tamás Sándor:* Some problems concerning the home contracts of commission of foreign trade enterprises. (From the experiences of an investigation). — *Miklós Lázár:* Some questions of forgery. — *Géza Hercegh:* The principle of distinction between civilian population and combattants, objects of civilian character and military objects in international law. — *Konrad Zweigert—Dietrich Harmut:* Some remarks concerning legal policy and law-comparison. — *Review: Ernő György:* János Karlócai (1920—1976) (Obituary). — *Cankov Petör:* Legal foundations of the prevention of criminality in the People's Republic of Bulgaria. — *Legal literature- legal life:* József Farkas: Res iudicata in the Hungarian civil procedure. *(Jenő Bacsó)*. — Tivadar Miholics: The duty to carry out work under employment contract in the labour law. A dissertation debate. *(László Trócsányi)*. — *Kálmán Kulcsár:* Legal sociology and legal science. (International conference at Balatonszéplak.) — *Ágnes Sebes:* Hungarian-French conference on criminal law in Budapest. —

E lapszám (XXXI. új évfolyam 5. sz.) szerzői: *Dr. Sajó András* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Dr. Sándor Tamás* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Dr. Lázár Miklós* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. — *Dr. Herczegh Géza* tanszékvezető egyetemi docens (Pécs). — *Zweigert, Konrad* a hamburgi Külföldi és Nemzetközi Magánjogi Intézet igazgatója. — *Dietrich, Harmut:* a hamburgi Külföldi és Nemzetközi Magánjogi Intézet munkatársa. — *Dr. György Ernő* címzetes egyetemi tanár. — *Cankov, Petör* a jogtudományok kandidátusa (Szófia). — *Dr. Bacsó Jenő* az Igazságügyi Minisztérium osztályvezetője. — *Dr. Trócsányi László* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. — *Dr. Kulcsár Kálmán* akadémikus. — *Dr. Sebes Ágnes* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa

XXXII. új évfolyam 5. szám Budapest, május hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A szocialista jog követése

A jogkövetés kérdésének elemzése a jogászi prakticizmus álláspontjáról nem tűnik különösebben fontosnak: ha az emberek követik a jogot — ha érvényesül a jog — jól van, nincs mit vizsgálni; ha nem, arra való a bíróság, hogy érvényesítse a jogot, s végső fokon — ha minden kötél szakad — legföljebb változtatni kell a szabályozáson. Ez az érvelés azonban gyakorlatilag is tarthatatlan. Ha ugyanis nem vesszük figyelembe, hogy a szabályozás milyen tényleges összefüggésben hat a társadalom életére, eleve kétséges minden szabályozás sikere.

A jogkövetés elemzésének szükségét ez a fajta gyakorlati probléma is eléggé indokolná. Hogy az itt következő vizsgálódás mégsem a közvetlenül adottból indul ki, annak az a kudarcok érlelte tapasztalat az oka, hogy az elméleti elemzés és gyakorlat közötti összefüggés egyfajta tágabb felfogása mind az elmélet, mind a gyakorlat számára eredményesebb lehet.[1] A jogkövetés elemzése a jogelmélet különös részének egy elhanyagolt, de a jog társadalmisága, társadalmi érvényesülése szempontjából fontos összefüggésének feltárását szolgálja, enynyiben tehát *beilleszkedik a marxista jogelmélet, mint társadalmi jogelmélet programjába.*[2]

A jog meghatározására irányuló erőfeszítésektől általában, a szocialista jogelmélettől pedig különösen nem állott távol az a tendencia, mely a jog szűkebb és egyes pozitivista-normativista felfogásokban egyoldalúvá váló meghatározását szubjektív elemmel is gazdagítja; nevezetesen — mint Szabó Imre rámutat — éppen a jog *társadalmi* jellege felismerésének eredményeként állítható, hogy „a jogba *mindig* is beletartozott a jogot illető általános felfogás, a jogról alkotott nézetek és értékelések sora".[3] Alighanem a szubjektivista elméletek hibájába esnénk, ha most már *csak* ezt a tudati mozzanatot vennénk figyelembe. A normák és az ezeket reflektáló-tételező tudat viszonya ugyanis csak a társadalmi viszonyokban, a normák és a jogtudat által meghatározott vagy meghatározni szándékolt cselekvésben nyeri el társadalmi jelentőségét.

A jog — mint társadalmi jelenség — elválaszthatatlan társadalmi érvényesülésének folyamatától, tanulmányozása tehát legalább annyira jogelméleti, mint szociológiai feladat,[4] elvégre „a dolog nem merül ki *céljában,* hanem *kivitelében;* az *eredmény* sem a *valóságos* egész, hanem az eredmény, elérésének folyamatával együtt",[5] ami a jog vonatkozásában ugyancsak Hegel szerint annyit jelent, hogy a jognak „azáltal, hogy tudják és akarják", lesz „érvényessége és objektív valósága"[6]. Igaz, Hegel ehelyütt „a nép által pozitiválni akart és tudott jogot, a törvényt" tartja szem előtt, vagyis a jogalkotás és nem a jogkövetés esetére említi a szubejktív mozzanatot. A hegeli gondolatmenetben a jog osztályjellegének, alkotottsága tényleges osztálymeghatározójának meghamisításával a nép egésze alkotja a jogot azáltal, hogy maga a tudat számára teremti meg létét (a tudás tárgyává teszi). Ennyiben Hegel összemossa azt, ami éppen a társadalom osztálytagozódásának megfelelően elkülönül, ti. a jogalkotást és a jogkövetést, holott csak a jogkövetésben valósul meg „a jog objektív valósága", mely „abban van egyrészt, hogy a tudat számára van, hogy általában

[1] *Peschka* Vilmos: (Hozzászólás) Az MTA 1971. évi közgyűlésének programjából. = MTA II. Osztály Közleményei. 1972. 247. old. — Ez nem érinti annak a Kulcsár Kálmán által kimutatott összefüggésnek az érvényességét, hogy a jogi szabályozás fokozódása — és tegyük hozzá, fokozódó tudatosulása, eredményorientáltsága — veti föl a jogkövetési problémát. L. *Kulcsár* Kálmán: Társadalom, politika, jog. Bp. 1974. 332. old.

[2] *Szabó* Imre: A jogelmélet alapjai. Bp. 1971.

[3] *Szabó:* i. m. 194. old.

[4] *Szabó:* i. m. 147. old.

[5] *Hegel,* G. F. W.: A szellem fenomenológiája. Bp. 1961. 10. old.

[6] *Hegel,* G. F. W.: A jogfilozófia alapvonalai. Bp. 1971. 226. old.

a tudás tárgya, másrészt, hogy a valóság hatalmával rendelkezik és érvényes, s így tudjuk is, mint általános érvényűt"[7]. A jogkövetés vizsgálata ennyiben a jog létezésére vonatkozó megfigyelésekhez vezethet; vagyis a jogról a jogkövetés szempontjából a fenti hegeli megfogalmazás szerint annak *létezésére* vonatkozó tételeket alkothatunk. A jog ontológikus meghatározásának korlátolt érvényességű segédtételéről van tehát szó; korlátoltról annyiban, hogy *a jog létének más szférái,* — jogalkotás és jogalkalmazás a jogkövetésben csak közvetve jelennek meg.

A jogkövetés vizsgálatát a jogelmélet rendszerében játszott szerepén túl az is indokolja, hogy más jogtudományi ágak rendkívül aktuális problémáinak megoldásában kulcsfontosságú lehet. A szocialista *gazdaságfejlődésben* jelentős feladat hárul a jogi szabályozórendszerre. Noha a hazai jogtudomány[8] már régen kimutatta, hogy jogilag el kell ismerni, vagyis a szabályozásban figyelembe kell venni az egyéni és össztársadalmi szint mellett a csoportszintet is, a tényleges szabályozás és a szabályozást gyakran szolgaian követő pozitivista jogtudomány — miközben az objektív érdekrendszer érvényesítésére, kifejezésére törekszik —, rendszeresen megfeledkezni látszik erről, éspedig egyebek közt azért, mert a hagyományos „jogszabály-egyén" képletben gondolkodva figyelmen kívül hagyja a reális jogérvényesülési folyamatot, s ezen belül a jogkövetést.

A jogkövetés jogelméleti kategóriája alkalmazásának üdvös hatása lehet a *büntetőjogban* és kriminológiában is. A kriminológia berkeiben már felmerült az az igény, hogy az „elfogadott" emberi cselekvés összefüggésében vizsgálják a deviáns magatartást.[9] Mivel azonban a deviáns magatartás pszichológiailag (többnyire) nem rendellenes magatartás, fennáll az a veszély, hogy a deviancia-kutatásban elkallódik a kriminalitás normatív eleme, vagyis az, hogy a szóban forgó „eltérés" éppen a joghoz képest, annak nevében és általa minősül deviánsnak. Mivel „nem a magatartást kell megmagyarázni, hanem, hogy miért kell ellene fellépni"[10], indokoltnak tűnik a kriminális deviancia elemzésénél a jogkövetésből mint „normális" folyamatból kiindulni: *a deviancia a jogkövetés „hibája" lesz.* Így megteremthető a deviancia jogi és más társadalmi összefüggéseinek szintézise. A társadalmi jogkövetés objektív mechanizmusának figyelembevétele esetén a bűnözés mint társadalmi jelenség is magyarázó erejű jogi-társadalmi összefüggésekbe ágyazódna.

Végül hadd utaljunk kiinduló tételünket máris megszegve egy *gyakorlati tevékenységre,* melynek alakulását a jogkövetés helyes felfogása azonban közvetlenül is befolyásolhatná. A szocialista országokban a párt- és állami vezetés jelentős erőfeszítéseket tesz az állampolgárok *jogi nevelése* érdekében, abból a megfontolásból kiindulva, hogy a jog a szocialista építés eszköze és amennyiben a dolgozókat megismertetik a jogszabályokkal és megértetik, elfogadtatják velük azokat, mint a szocialista építés eszközeit, ez fokozza a jogi szabályozás, és ezzel a szocialista építés hatékonyságát. Ez a — szocialista építés követelményei meghatározta — törekvés azonban csak akkor lehet eredményes, ha megfelelő körben érvényesül. A *„megfelelő kör"* meghúzásának feltétele annak tisztázása, hogy miként hat a viselkedésre, a társadalom működésére a jog. A tényleges hatókörén kívül alkalmazott jogpropaganda könnyen erőpazarlásnak bizonyulhat.

A jelen tanulmány természetesen nem vállalkozhat arra, hogy a szocialista jog követésével kapcsolatos egyes részproblémákat behatóan elemezze. Arra sincs lehetőségünk, hogy a jog társadalmi hatásmechanizmusát akárcsak főbb vonalaiban is vázoljuk. E jelentős probléma megoldásához még nyilvánvalóan igen sok további konkrét vizsgálódásra van szükség. A továbblépésnek azonban előfeltétele a jogkövetés fogalmának tisztázása. Erre vállalkozunk a jelen tanulmányban, s ennek alapján kíséreljük meg a szocialista jog követésével kapcsolatos sajátosságok körvonalazását, azon sajátosságokét, amelyek az említett elméleti és gyakorlati problémák megoldásának egyik kulcsát adják.

A jogkövetés a jog érvényesülésének egyik területe: míg a jogalkalmazás az erre sajátosan feljogosított hatóságok jogérvényesítését foglalja magában, a jogkövetés a társadalom ilyen imperiummal nem rendelkező tagjainak cselekvésében, viselkedésében, viszonyaiban valósul meg. A jogérvényesülés — mint állapot — tágabb a jogkövetésnél, mivel felölel minden jogilag előírtnak megfelelő társadalmi állapotot és viselkedést, függetlenül attól, hogy annak kialakulásában milyen szerepe van a jognak. A jogalkalmazásban, mely a jogtudományi vizsgálódás előterében áll, a tipikus esetben mindig kimutatható a jog és a hatósági viselkedés kapcsolata, mivel vagy a jog konkrét megjelenési formája, a jogszabály szolgál a hatósági cselekvés modelljéül, irányelvéül, vagy a hatósági cselekvés, a döntés — amelyből a fürkésző elme általános cselekvési elvet alkot, lesz a jog. A jogkövetésnél viszont a *közvetlenség atipikus.* Amikor tehát a jogkövetést a jog társadalmi érvényesülése értelmében használjuk, nem kezelhetjük a fogalmat a jogalkalmazás analogonjaként.

A jogkövetés jog és társadalom sajátos viszonya, melynek fogalmát nem lehet a jogérvényesítés vagy jogérvényesülés általános vonásaiból levezetni. Mivel a *jogkövetés társadalmi viszony,* genus proximumát is *társadalmi* és nem pedig sajátosan jogi *összefüggésekben*

[7] *Hegel:* 1971. i. m. 227. old.

[8] *Eörsi* Gyula: Tulajdonosok és kollektívák jogágazatai; differenciálódás és integrálódás a szocialista jogrendszerben. = MTA IX. Oszt. Közl. 1963. 1—2.

[9] *Reckless,* W. C.: The Crime Problem. New York, 1961; *Viski* László: Integrált bűnözéselmélet és közlekedési kriminológia. J.(K. 1973. 10. sz.

[10] *Viski:* i. m. 458. old.

kell keresni. A jogkövetés társadalmi genusához a joggal való összefüggés adja majd a differentia specificat.

A jogkövetés szó arra utal, hogy az emberek *valamit* követnek. A követésben pedig a követett iránti *engedelmesség* mozzanata mindig lényegi: a követés a cselekvés többé-kevésbé *vezetett* mivoltára, az emberi akaratnak más akarat vagy akaratobjektiváció alá rendelődésére utal. Az elvont célmeghatározástól a konkrét utasításig bármilyen formában megjelenő idegen akaratnak megfelelést, alárendelődést nevezzük *engedelmességnek,* ami természetesen egyáltalán nem zárja ki az engedelmességi viszonyban az alárendelt saját akaratának megnyilvánulását és hatását, minthogy az engedelmességi viszonyban érvényesülhet az engedelmeskedő érdeke is. Az engedelmességet mint a jogkövetés gyökerét már egyes burzsoá — főleg közjogi szemléletű, illetve a jogot politikai szempontból vizsgáló — szerzők is felismerték, mi több, az engedelmességnek a jog társadalmi érvényesülésében játszott központi szerepére több ókori gondolkodó is utalt. A szocialista jogelmélet előtti szakirodalomban azonban — amennyiben foglalkoztak a jogkövetés problémájával — azt lényegében a politikai engedelmességre redukálták. A politikai engedelmességre való hivatkozások viszont önmagukban képtelenek megértetni az engedelmesség okát. Az ilyen megközelítés örökké körben forog, s vagy metafizikus—természetjogi módon, mint kötelességet alapozza meg az engedelmességet, vagy pozitivista nemtörődömséggel hivatkozik az engedelmesség (többek közt az államhatalom parancsai iránti engedelmesség) tényére, anélkül, hogy meg tudná magyarázni a miértet. Hogy e megközelítés adós marad az engedelmesség társadalmi meghatározottságának kifejtésével, vagy akár a kérdés felvetésével is, az többek közt abból ered, hogy a jogászi szemlélet eleve sorompókat állított a megismerés elé s prakticizmusában nem tartotta feladatának a jogi határokon való túllépést.

A jogkövetésnek a *politikai-közjogi engedelmesség* keretei közé szorítása másrészt azért jelent redukálást, mert társadalmi összefüggéseiből kiragadva fogja föl azt, *aminek* a jogkövetésben a cselekvő engedelmeskedik. Az idetartozó koncepciók ugyanis a jognak való engedelmességet azonosítják a jogszabálynak megfelelő, vagy az (utólag) jogszerűnek minősített magatartással, azaz az egyéni jogkövetéssel. Ráadásul bizonyos fokig mindig feltételezik — legalább a jogi értékelésben, de többnyire a jogszabályszerűen cselekvő tudatában is — a jogszabálynak megfelelést. Ha a konkréthoz közelálló elemzés szintjén — melyet szükségképpen praktikus beállítottság jellemez — mindez hasznos is, a tudományos elemzés követelményeit nem elégíti ki.

A társadalmi cselekvés és a jog összefüggése nem redukálható egyes egyedek valamiféle joghoz való viszonyára, illetve a jogalanyok és egyes jogszabályok kapcsolatára, bármilyen fontosak legyenek is ezek egyébként. A társadalom jognak való engedelmessége az uralkodó osztály államivá tett osztályakaratának társadalmi elfogadása. Ez pedig nem két mitikus szupertudat — illetve akarat —, az állami és társadalmi tudat egymásra hatásában valósul meg az utóbbi alárendelődésével, hanem objektív — anyagi — meghatározókon, *gazdasági* jellegű közvetítéseken keresztül.

A jogkövetés *lényegének* feltárása tehát alapjában ennek a *tárgyi* meghatározásmódnak a megismerésében áll. A jogkövetés így valóban a jog és az imperium nélküli társadalom (két értelmes absztrakció) viszonya, dinamikusan megragadva. A vizsgálódás természetesen csak akkor értékes, ha a konkrét és az absztrakt közti átmenetet is figyelembe veszi. Ebben a tekintetben a szocialista jogelméletnek a jogtudat alanyára és tárgyára vonatkozó álláspontjából indulunk ki.[11] A fentieknek megfelelően a konkrét szintje a jogkövetés vonatkozásában a norma és a cselekvő kapcsolata (ez is tágabb, bonyolultabb a konkrét normának a konkrét egyénre gyakorolt hatásánál, illetve az egyén konkrét jogszabálykövetésénél). Ezt követi a tulajdonképpeni *„empirikus"* szint: a konkrét *helyzet,* melyet az ember cselekvési alternatívái és a helyzetre vonatkozó normastruktúra közti kapcsolat jellemez. Bizonyos fokig még az „empirikus" szint „előtti", másfelől azon túlmutató a jogkövetés, mint az egyén elméleti (világnézeti) viszonya a számára adott joghoz. Ez lényegében cselekvést megelőző (empíria-előttes) hozzáállást jelent a joghoz. Természetesen a jog *köznapi* értelméről van szó, vagyis a konkrét jogszabályokról, illetve a pozitív jog egészéről, a jogszabályok rendszeréről a jogtudatban élő képről. Ez a hozzáállás — mivel az egyéni tudat más elemeivel összefügg — értékelést jelent. A joghoz való elméleti viszony annyiban empírián túli, hogy *tárgyát* (a pozitív jog egészét vagy egyes részeit) már a kutatói absztrakciók feltételezik. E szint átmenetiségét jól mutatja, hogy többnyire éppen a közvélemény-kutatás, az empirikus szociológiai kutatás Adorno kifejezésével élve legmesterségesebb, legkockázatosabb eszköze hozza felszínre — netán teremti meg.

A társadalom jogkövetési állapotának tudományos elemzése további empírián túli összefüggések vizsgálatát igényli. Az absztrakció ezúttal elsősorban alanyi oldalon jelenik meg. A joghoz való viszony feltárása ugyanis nem rekedhet meg az egyén szintjén, hanem szükség van a rétegek, osztályok, végső fokon az egész társadalom joghoz való viszonyának feltárására. Ehhez egyfelől a konkrét szituációhoz kötött aktusokban, másfelől a pozitív jog részeihez, egészéhez való cselekvő viszonyulásában megvalósuló jogkövetés elemzése szükséges. Így

[11] *Szabó:* i. m. 216. old.

jutunk el az egész társadalom és a jog viszonyához, mint *társadalmi* értelemben vett jogkövetéshez. Míg az egyén helyzetéből kiindulva a jogszabályok követésében álló jogkövetés tudati viszonyként jelenik meg, a társadalmi jogkövetés szintjén már meghaladtuk a szubjektív mozzanatot. A mindennapok tipikus társadalmi jogkövetése éppen nem a jogi szabályozásra, hanem a társadalmi szerepelvárásokra és rutinra épül és a jogi szabályozás ezt közvetve határozza meg. A szubjektivitás „kiiktatása" paradoxnak tűnik, annál is inkább, mert éppen képzetekkel gazdagított társadalmi jogi koncepcióban kívánjuk elhelyezni a jogkövetést. A szubjektivitás jelenléte, illetve hiánya azonban más-más összefüggésre vonatkozik. A jog történelmi léte elszakíthatatlan a vele kapcsolatos nézetek alakulásától, minthogy tudati és tudatos alkotás, továbbá a tudatos mozzanatok szerepet játszanak a jogkövetés alakulásában: társadalmilag egy osztály elutasító hozzáállása egy jogi megoldáshoz a jogszabály „halálára" vezet. Ámde a jog mint objektiváció léte e vonatkozásban az egyéni szubjektumtól független. A jogászi szemlélet jellegzetes túlzása, hogy az emberi magatartás attól válik joggá, jogivá, hogy a jogász — mintegy esztétikai befogadó szubjektumként — annak jogi értelmet tulajdonít.[12] Peschka Vilmos, miközben rámutat arra, hogy a fenti koncepció összetéveszti az esztétikai és jogi visszatükrözést, hangsúlyozza, hogy „a jog... olyan társadalmi objektiváció, amely azáltal, hogy az emberi magatartást... visszatükrözi és objektiválja, mind tartalmánál, tudatosságánál és rögzítettségénél, mind pedig — és legfőképpen — érvényességénél fogva, miután létrejött, függetlenül a mindenkori *egyes* ember tudatától, akaratától és magatartásától".[13]

A jognak az egyéni szubjektumtól független *létezése* — amely, mint láttuk, nem zárja ki, hogy a jog mint visszatükrözési eredmény a szubjektum közreműködésével alakuljon — megfelel a társadalmi jogkövetés fentiekben vázolt értelmének, mely szerint társadalmilag megvalósul a jogkövetés az emberek viselkedésében anélkül, hogy cselekvésüknek jogi értelmet tulajdonítanának: „nem tudják, de teszik" a jogot.

A jogkövetés említett szintjeinek kapcsolata határozza meg a követendő tárgyalásmódot. Így először a jogkövetést makrotársadalmilag meghatározott összefüggésként kell vizsgálni, ezt követi a *mindennapi* összefüggések tárgyalása: a jogi szabályozásnak a tipikus (csoportbeli) viselkedést közvetve meghatározó szerepe és a kifejezetten a jogszabály motiválta állampolgári viselkedés.

A jogi szabályozás az állami szervek társadalomorientált cselekvéseit rendezi, amivel azonban az állampolgároknak elsőrendű érdeke számot vetni. Az állami szervek tevékenysége és az ezt meghatározó szabályozás elsősorban a társadalmi környezetet befolyásolja és ezek a környezeti hatások olyan tipikus szerepszerű viselkedést váltanak ki, ami társadalmi értelemben jogkövetésnek számít. Emellett az állami szervekkel kialakuló közvetlen kapcsolatokban és egyes rendkívüli helyzetekben az emberek közvetlenül a jogszabályokat követhetik. Egyfelől tehát adva van a mindennapi rutincselekvés, amelynek kialakításában azonban legalábbis történelmileg többnyire kimutatható a jogi szabályozás valamilyen hatása, s másfelől a rendkívüli helyzet, amelyet az akarati döntés ural. Míg az előbbiben csak közvetve érvényesül a jog meghatározó szerepe, s így a társadalmi magatartás csak objektíve jogkövetés, az utóbbiban szubjektíve is az, méghozzá meghatározott szabályok követéséről van szó. E szembeállítás azonban csak viszonylagos értékű, mert bár a konkrét helyzetek szerkezete eltér, és az eltérő helyzetekben az egyéni döntési folyamat is tagadhatatlanul eltérő vonásokat mutat, mégis alapvető egységet teremt az, hogy a rendkívüli helyzetek jogszabálykövető viselkedése beépül a mindennapi (már nem a jogszabályra tekintő) viselkedésbe, s másfelől a rendkívüli döntés is az egyén mindennapjaiban érvényesülő társadalmiságra épül. Ugyanakkor a rendkívüli helyzetekben való jogszabálykövetés és az objektíve megvalósuló jogkövetés (a mindennapi jogszerű magatartás) szempontjából egyaránt kulcsfontosságú az állami szervekkel való kapcsolat. Ez lényegében a mindennapi magatartás szerepelvárásokban meghatározódó cselekvési mechanizmusa szerint zajlik, és egyúttal közvetlen jogszabálykövetés.

Ez a kapcsolat a közvetlen jogszabálykövetés és a mindennapi társadalmi magatartás között lehetővé teszi a jogkövetés mechanizmusában megjelenő azon látszólag áthidalhatatlan ellentmondás feloldását, mely szerint „a személytelen jog az uralkodó ideológia szerint a társadalom központja, a mindennapi tapasztalat szerint viszont periferiális".[14]

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy a jog általában nem közvetlenül valósítja meg a magatartás-formálást, illetve a szocialista jogban a nevelő hatást, amint azt a jogpropaganda egyes hívei[15] aufklärista buzgalommal s nem kevés realitásérzék-hiánnyal hirdetik. Egy percig sem állítjuk, hogy a jog nem akarná, vagy nem tudná — bizonyos határok között — meghatározni az állampolgárok magatartását, társadalmi viszonyait. Sőt, a szocialista államnak a tervszerű társadalomépítés folytán megnöveke-

[12] *Cossio,* C.: Panorama der egologischen Rechtslehre. A. Kaufmann (szerk.): Die ontologische Begründung des Rechts. Bad Homburg. 1965.

[13] *Peschka* Vilmos: A modern jogfilozófia alapproblémái. Bp. 1972. 352. old.

[14] *Unger,* R. M.: Law in Modern Society. The Free Press-Macmillan. 1976. 44. old.

[15] *Lukaseva,* A. E.: Szocialista törvényesség és jogtudat (oroszul) Moszkva, 1973.

dett társadalmi fontossága következtében a jog ilyen meghatározó szerepe mindinkább előtérbe kerül. De a szocialista állam és jog éppen akkor valósíthatja meg stabilizáló-szabályozó szerepét, ha belátjuk, hogy a jogszabály, mint az állami irányítás eszköze, *nem elsősorban az állampolgároknak van címezve.* Ez nyilván nem zárja ki — sőt, demokratikus rendszerekben éppen megköveteli —, hogy az állampolgárok megismerhessék és közvetlenségében kövessék a jogszabályokat. Általánosnak tekinteni közvetlen hatását azonban illúzió, még a szocialista társadalomban is az, hiszen: „a szocialista jognak azért lehet nevelő szerepéről szólni, mert a szocialista jog nemcsak egyszerűen meghatároz egyfajta magatartási mintát, hanem a szocializmus egész társadalmi rendszerével e magatartási minta feltételeinek megvalósítása, ennek érvényre juttatása irányában fejt ki hatást".[16]

A szocialista jogkövetés sajátosságainak meghatározásánál aligha elégedhetünk meg a jogkövetés fogalmának vázolásával. A szocialista jog társadalmi érvényesülésének feltárása mindenekelőtt a konkrét társadalmi viszonyok figyelembevételét feltételezi — amire itt természetesen nem vállalkozunk. Ezen túlmenően a szocialista jogkövetés általános vonásainak elemzése során tekintettel kell lennünk a szocialista jog sajátos vonásaira is. Ha a jogkövetés fogalmáról adott elemzés mögött álló modell alapvetően érvényes is mai viszonyainkra, a jogfejlődés tendenciáját és ennek a jogkövetést átalakító hatását helytelen volna figyelmen kívül hagyni, hiszen a jövőbeli jogkövetési viszony számos részvonatkozásában már szinte jelen van — különösen a Szovjetunióban. Az új vonások jellegét és súlyát azért is figyelembe kell venni, mert egyfelől éppen e tendenciákat sokan hajlamosak a jelen *lényegével* azonosítani, ami bizonyos politikai aufklärizmussal párosulva könnyen elméleti és gyakorlati kudarcra vezethet, és másfelől ha megfeledkezünk ezekről, ha nem ismerjük fel természetüket, úgy nem is erősíthetjük a szükséges módon az ezekben rejlő előremutató értékeket.

A jelen és jövő szocialista társadalma jogának minőségi különbségét mai megítélésünk szerint nem annyira a jogi szabályozás tárgyának vagy módjának változása adja (mint a kapitalista és szocialista jog közti eltérés esetében); inkább a *jog társadalmi érvényesülése terén van bekövetkezőben átalakulás,* amennyiben fokozódik az *önkéntes jogkövetés* (vagyis a jogszabálykövetés értékracionális motivációjának esélye) és bizonyos összefüggésben — nevezetesen a társadalomnak a tervszerű szocialista építésben való irányításában — fokozódik a közvetlen önkéntes jogszabálykövetés. Hogy egyúttal csökken a jogsértések száma is, az nem a jogszabálykövetésre való fokozott egyéni törekvés, valamiféle, a morális ember mintájára készült szocialista „legális" ember kialakításának következménye. Az „élj jogszabályszerűen!" nem válik általánosan érvényesülő kategorikus imperatívusszá, legfeljebb abban a mértékben, ahogy a tervszerű társadalomirányítás ezt indokolja. A társadalmilag általánosan érvényesülő jogszerűség azonban a társadalmi jogkövetésből adódik, vagyis abból, hogy az *emberek társadalmi körülményei meghatározta cselekvések egybeesnek a társadalmi körülmények jogi visszatükrözésével.* A Sein így közvetlenül Sollen. Etatista túlzásnak tűnik ezért a jogkövetést vagy jogtiszteletet mint a társadalom ügye iránti elkötelezettség részét a kommunista személyiség elemeként kezelni.

A „legális" ember követelménye legfeljebb akkor lenne helyénvaló, ha a jogi szabályozás csak a gazdaság tervszerű fejlesztésére vonatkozna. Jelenleg azonban az állampolgárok nagy többsége számára ez a jogi szabályozásnak számukra csak közvetve érvényesülő, távoli része, míg napi jogi kötelezettségeik döntően abból adódnak, hogy képtelenek mai társadalmi fejlettségük mellett békésen *együttélni.* A szocialista jognak azonban nem célja, hogy mindent átjogiasítva biztosítsa a társadalom szocialista mivoltát. (Ha mégis ez a modell érvényesül, persze elkerülhetetlen, hogy a jogkövetés erkölcsi követelménnyé váljék.) A jogi szabályozásnak *nem* célja „az *emberek serkentése* a jogviszonyba való belépésre",[17] és épp azt kell elérni, hogy az állampolgároknak minél „kevesebb ügyük legyen a hatóságokkal".[18]

Az a lenini tétel, mely szerint „számunkra minden közjogi",[19] nem a magánszférába való állami-jogi beavatkozást hirdette meg, hanem a NEP magánkezdeményezésének korlátozását.[20] Ugyanakkor a társadalmi együttélés azon viszonyaiban, amelyeket alapvetően szerepszerű elvárások irányítottak — de mint a jogi szabályozás és rendezés szüksége mutatja, nem elég hatékonyan, s ezért társadalmi vagy egyéni értelemben a viselkedés gyakran jogi jelleget kapott — a szocializmusban visszaszorul a jogi jelleg, mert „a kapitalista kizsákmányolás megszámlálhatatlan borzalmaitól . . . megszabadult emberek fokozatosan *hozzászoknak* majd ahhoz, hogy megtartsák a társadalmi együttélés legelemibb, ősidők óta ismert és évezredek óta minden intelemben ismételt szabályait, erőszak nélkül, kényszer nélkül, alárendeltség nélkül, *a nélkül a külön* kényszerítő *apparátus nélkül,* amelyet államnak neveznek".[21] Az állam alakulásának ily módon *tudati előfeltételei* vannak, a *változás* tehát nem a jogi szabályozás, hanem a jog egy másik fogalmi eleme, a *jogtudat terén*

[16] *Szabó* Imre: A jog társadalmi funkciói. Állam- és jogtudomány. 1973. 1. sz. 550. old.

[17] *Szabó* Imre: Társadalom és jog. Bp. 1964. 102. old.

[18] *Szamel* Lajos: Bürokrácia és bürokratizmus. J. K. 1970. 7. sz. 409. old.

[19] Lenin Összes Művei: 44. köt. 391. old.

[20] Vö. *Szabó:* 1971. i. m. 45. old.

[21] *Lenin:* Állam és forradalom. Művei. 25. köt. 496. old.

következik be. „Társadalmi fejlődésünkben egyre nagyobb jelentősége van annak a kérdésnek, hogy mi az állampolgár tudati viszonya a joghoz".[22] A szocialista társadalomnak és tagjainak a joghoz való újszerű tudati viszonya nem a jogi szabályozás hatására jön létre, noha a kényszerre támaszkodó jog tudatformáló ereje nem elhanyagolható. A szocialista joghoz való újszerű tudati viszonyulás — melyben az állampolgár a szabályokat azért fogadja el, mert bennük a szocialista építés és egyúttal saját érdekei megvalósításának eszközét látja — a meghatározó társadalmi viszonyok alapján jöhet csak létre akkor, amikor a fenti egység objektíve létrejött. Önmagában természetesen a gazdasági fejlődés nem váltja ki a szocialista tudatot; annak sajátos, *relatíve önálló történelmi mozgása* van, s e mozgást a szocialista jog nevelő hatása kedvezően befolyásolhatja, feltéve, hogy a jogalkotás és a jogalkalmazás „helyes".[23] A jogi kényszer kiváltotta magatartás a szocialista fejlődés irányába befolyásolhatja a tudatot és egyúttal társadalmi mértékben az emberi környezetet is úgy alakíthatja át, hogy az objektíve hozzájárul a szocialista tudat fejlődéséhez. Ha azonban megelégszünk ennyivel, épp oly egyoldalúak leszünk, mint Jhering, aki a népszellem-elmélettel szemben hangsúlyozta, hogy a jog fejleszti a jogérzetet.[24] A marxizmus tanítása szerint „a körülmények változtatásának és az emberi tevékenységnek egybeesését csak mint forradalmasító *gyakorlatot* lehet felfogni és racionálisan megérteni".[25]

A korábbi fejtegetések vezérfonala az volt, hogy a jog elsősorban az állami szervek működésén keresztül valósít meg társadalmi funkciót. A jog az állami szervek cselekvését meghatározva alakítja azt a társadalmi környezetet, amely azt a szerepszerű viselkedést formálja, ami egyúttal megfelel a jognak is. Az egybeesés alapja azonban döntően az, hogy a jog a már meglevő (a szerepszerű viselkedés mechanizmusában realizálódó) viszonyokat *visszatükrözi;* közvetlenül aktív, önálló szerepet pedig a jogi szabályozás azzal nyer, hogy az állampolgárok a szervek hozzájuk intézett parancsait teljesítve közvetlenül jogszabályszerűen viselkednek. A jogi világnézet prekoncepcióiban jogszerűnek tűnő magatartások társadalmi determinációjában a jog általában csak közvetett szerepet játszik, az egyéni magatartás pedig szinte kivételesen igazodik a jog normatív előírásaihoz. E felfogással szemben legalábbis a felvilágosodás, illetve a polgári forradalmak óta kísért az a gondolat, hogy az emberek a jogszabályok előírását követik, magatartásuk jogi-normatív irányítottságú. Az erre épülő jogismeret illúzió-jellege ugyan hamarosan bebizonyosodott, de még a legújabb szocialista irodalomban is igen határozottan él a jogszabálynak az állampolgárokra gyakorolt általános közvetlen hatásának elképzelése.

Vitcsenko szerint például a jogi szabályozás tárgyai „a rendszeresen visszatérő kölcsönös *akarati kapcsolatok* az emberek között, vagyis a társadalmi viszonyok meghatározott fajtái, amelyeknek szabályozásában érdekelt az adott társadalomban uralkodó osztály vagy — az össznépi szocialista állam esetében — az egész nép . . ."[26]. Jól tetten érhető itt, amint a konkrét jogalkotói prakticizmus a jelenséget a jog lényegi sajátságainak tollaival ékesíti fel. A jogalkotó ugyanis konkrét problémát próbál megoldani úgy, hogy megjelöli a helyesnek vélt vagy célravezető magatartást. Ebben a szűkítő, szinte kisipari modellben a jogi információ eljut az állampolgárokhoz, akiknek cselekvései ehhez igazodnak. A jogpropaganda közvetlen tudatbefolyásoló kísérletei — bár az SZKP KB-nek a dolgozók jogi nevelésének javítására vonatkozó határozatának megfelelően[27] például a Szovjetunióban komoly erőfeszítésekkel találkozhatunk e téren — mindeddig nem hozták meg a várt és joggal igényelt eredményeket, mert, mint a szovjet kutatók kimutatták, „az új törvényhozásról szóló egyszerű információ nem gyakorol döntő hatást a személyiség viselkedésére".[28] A hatékony kommunikatív befolyásolás nyilván az egész személyiség aktivitását feltételezi. Az egyén szociális befolyásolása meghatározott *közvetítő mechanizmust,* az egyén kulturális fejlettsége és társadalmi érdekeltsége figyelembevételét igényli. A jogi szabályozás direkt hatására összpontosítók figyelmen kívül hagyják, hogy a szabályozás a társadalmi jogtudaton keresztül érvényesülhet: „. . . a jogtudatnak az állampolgár magatartására való hatása útján realizálódik az általános jogi előírás".[29] A szocialista jogelmélet egyes képviselői viszont úgy vélik, hogy a jelenlegi társadalmi viszonyok közt az önmeghatározó személyiségben megfelelő *neveléssel* kell és lehet kialakítani a jog iránti általános tiszteletet és az ilyen jogtisztelő személyiség képes lesz a hozzá eljutó jogi normák szerint viselkedni.[30] Az állami tevékenység e rendszerben biztosítja a megfelelő nevelést (mivel a nevelés elképzelhetetlen megfelelő állam nél-

[22] *Antalffy* György: A jogalkotás és a jogalkalmazás állam- és jogelméleti vonatkozásairól. J. K. 1969. 10. sz. 499. old.

[23] *Kulcsár* Kálmán: A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban. Bp. 1961. 231. old.

[24] *Jhering,* R.: Der Kampf ums Recht (Szerk.: Chr. Rusche), Nürnberg, 1965. 416., 421. old.

[25] Marx—Engels Válogatott Művek: Bp. 1963. II. köt. 366. old.

[26] *Vitcsenko,* A. M.: A szocialista társadalmi viszonyok jogi szabályozásának módszere (oroszul). Szaratov. 1974. 7. old.

[27] Az SZKP ideológiai harcának kérdései. Dokumentumgyűjtemény (oroszul). Moszkva. 1972. 284. old.

[28] (Szerzői kollektíva): A szocialista jog iránti tisztelet kialakulása (oroszul). Szovjetszkoje goszudarsztvo i pravo. 1975. 4. sz. 37. old.

[29] *Samu* Mihály: Politika—jogpolitika—jog. J. K. 1974. 8. sz. 408. old.

[30] *Scselohov,* H. A.: A jogi nevelés a jelenlegi szakaszban (oroszul). Szovjetszkoje goszudarsztvo i pravo. 1972. 1. sz.

kül), valamint irányítja a magatartást közvetlenül meghatározó normákat az állampolgárokhoz eljuttató információs folyamatot.[31]

Az emberi viselkedés társadalmi és lélektani meghatározóinak ismeretében elvileg nem zárható ki az, hogy az állampolgárok viselkedését a mindenkori jogszabályok közvetlen követésére való törekvés jellemezze, ennek azonban határozott előfeltételei vannak. A jog ilyen feltétlen követése lényegében a jogi normák *interiorizált (bensővé tett) viselkedési szabállyá* válását jelenti. Lenin az Állam és forradalomban[32] a minden társadalmi együttéléshez szükséges egyszerű, alapvető szabályokról ír, mint amelyek a magatartást a kommunizmusban is irányítják. Az említett irányítási normák ezekhez hasonló módon fognak működni, vagyis megtartásuk önkéntes lesz.[33]

Az interiorizálás e foka azt jelenti, hogy az emberek az új szabályokat is azonnal befogadják, illetve a vonatkozó jogi információt mindenkor mint saját belső törekvéseik megjelenését üdvözlik. E viszonyhoz az *erkölcsi normák* interiorizált követése áll legközelebb, azzal a lényeges különbséggel, hogy az erkölcsi normák viszonylag spontán alakulnak és bizonyos fokig partikulárisak, továbbá új erkölcsi normákkal kapcsolatban éppen nem a befogadásra hangoltság a jellemző. A központi viselkedési normáknak, mint a tervszerű társadalmi fejlődés eszközeinek ilyesfajta működése az erkölcsi normák felhasználására emlékeztet, azonban mindenkor az „interiorizált külsődlegesség" állapotában van. A központilag létrehozott viselkedési normák ugyan külsődlegesek, de a külsődlegesség két értelemben is tartalmazza az interiorizáció megőrzöttségét: a társadalmi demokratizmus folytán a központi viselkedési normák alakításában mindenki részt vesz, illetve a külsődleges normákat mindenki a maga személyisége kiterjedésének érzi: a külső és belső közti különbségtétel elveszti értelmét.

Annak, hogy a jog az „erkölcsi" *közvetlenség* ilyen állapotáig jusson és hogy az emberek ilyen módon törekedjenek a saját akaratnak érzett jog követésére, meghatározott *gazdasági-társadalmi előfeltételei* vannak, nevezetesen a gazdaság bősége alapján az egyéni és társadalmi érdek egybeesése, vagy legalábbis teljes egysége. Ez az állapot nem zárja ki, hanem — mint Engels A tekintélyről c. irásában igazolja — éppenséggel feltételezi a vezetést, a központi tervszerű társadalomirányítást. Ez a vezetés azonban, mint jeleztük, *önvezérlés.*

Ahol az emberek objektíve egyező érdekeik folytán maguk is feltétlenül a mások érdekeivel összhangban álló fejlődésére törekszenek, ott értelemszerűen nincs szükség államra, még belső osztályfunkció nélküli, de elkülönült kényszerítő gépezettel rendelkező fél-államra sem. A „közvetlenül jogi", pontosabban társadalmi viselkedési norma szerinti cselekvés valósággá válása dialektikus kapcsolatban áll az *állam elhalásával.* Az állam ugyanis annyiban hal el, amennyiben az egyén és önkéntes szervezetei képesek helyettesíteni a tervszerű társadalmiság biztosításában. Az állam elhalásával a jog tartalmilag is átalakul — megszűnnek az egyes szervekhez, hivatalnokokhoz szóló szabályok, a cselekvési normák ahhoz az emberhez szólnak, aki éppen a tervszerű fejlődés szempontjából releváns munkát végzi: vagyis bárki is végezzen a nem megmerevedett munkamegosztási rendszerben egy adott tevékenységet, törekedni fog a tevékenységre vonatkozó szabály szerint cselekedni. Ugyanakkor éppen az érdekegység adta lehetőségek és a kulturális fejlettség folytán tág tere nyílik az önálló kezdeményezésnek, a kommunista személyiség társadalmi önmegvalósításának.

Ha ebből a szempontból nézzük a szocialista társadalmakban és különösen a kommunizmust építő Szovjetunióban esetenként megfigyelhető *tudatos szabálykövetést,* megállapíthatjuk, hogy abból ered, hogy a fejlett szocialista személyiség azonosítja érdekeit a szocialista társadalmi érdekekkel és az állami szabályokat a sajátnak érzett társadalmi célok megvalósítási eszközének érzi. Mégis, ezt a típust — ha létezik — ma még kivételnek kell tekintenünk a tényleges jogsértések és a fennálló állami-jogi tevékenység volumenének ismeretében. A közvetlen jogkövetés mindenekelőtt a privát- és csoportérdekek felszámolását feltételezi, és ez a folyamat még az osztálykülönbségeket nagymértékben megszüntető szovjet társadalomra sem jellemző. Szovjet felmérések adatai szerint a szovjet emberek kisebbsége tartja csak a jogot közvetlen magatartás-regulátornak[34]. A szocialista építés jelenlegi mechanizmusában éppen ezen elkülönült érdekeket használjuk fel: ez adja a szocialista társadalmi fejlődés sajátos dialektikáját. „A helyesen felfogott csoport- és egyéni érdek egy irányba hat a szocialista törekvésekkel, segíti a szocializmus építését."[35]

A közvetlen jogkövetés lehetőségét nem teremti meg az, hogy az állam objektíve a dolgozók társadalmi érdekeit képviseli: ennek mechanizmusa egyébként sem épült ki mindenütt, és fennáll a lehetősége annak, hogy a konkrét jogi szabályozás eltérjen ettől. A szocialista állam tevékenységének kétségtelen társadalmi helyeslése sem értelmezhető úgy, hogy megszűnt volna a mindennapi életben a cselekvés távolságtartása a jogtól.

A társadalmat *kulturális szintje* eleve nem teszi alkalmassá a jogrendszer intellektuális befogadására, minthogy ez utóbbi továbbra is az

[31] *Zsuravljev,* G. T.: Társadalmi információ és az ideológiai folyamat irányítása (oroszul). Moszkva. 1973.
[32] *Lenin:* Állam és forradalom. 509. old.
[33] I. m. 496. old.
[34] A szocialista jog iránti tisztelet kialakulása. 41. old.
[35] A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusa, Bp. 1975. 161. old.

állami szervekre és az azokban működő speciálisan képzett szakemberekre van méretezve. Tagadhatatlan azonban, hogy ezen a területen is kimutathatók a közvetlen jogkövetés irányába ható tényezők: a kulturális forradalom biztosítja a befogadási képesség fokozódását, emellett a szocialista jog eleve közérthetőbb, mint a burzsoá, hiszen éppen nem célja a jogosultságok és kötelezettségek eltitkolása a dolgozók elől. A jog formai sajátságaiból eredő kényelmetlenség azonban nem szüntethető meg — amíg jog a jog —, legfeljebb a szükséges mértékre csökkenthető.[36] A szocialista jogi informatika tudatos alakítása, a *jogpropaganda* is hoz bizonyos eredményeket. De ezen értékes tevékenység hatékonyságát korlátozhatja az illuminátus maximalizmus, vagyis az a feltevés, amely szerint egy kellően komplex nevelési program a fennálló társadalmi viszonyok közt is kialakíthat olyasfajta jogtiszteletet, mely minden viselkedést áthat. Az ilyen közvetlen tudatbefolyásolás hatékonysága egy bizonyos határon túl vitatható. A tudat sajátos működése folytán a jogtisztelet — még ha társadalmilag fokozódik is — a konkrét helyzetekben nem válik döntő tényezővé. Egyébként is a magatartás alakulása az objektív társadalmi feltételektől függ, s az ideológia csak egy ezek közül, nem is a legfontosabb. „Azt, hogy a személyi hatalmak (viszonyok) a munka megosztása révén dologi hatalmakká változtak át, nem lehet azáltal ismét megszüntetni, hogy az erről alkotott *általános képzetet kiverjük a fejünkből,* hanem csak azáltal, hogy az egyének ezeket a dologi hatalmakat megint besorolják maguk alá és a munka megosztását megszüntetik. Ez a közösség nélkül nem lehetséges."[37] Az objektív viszonyok éretlenségét semmiféle melegházzal sem szüntethetjük meg. A jogi szakirodalomban meglehetősen elterjedt álláspont szerint a törvények tiszteletéhez ugyan elégtelen az össztársadalmi standardok egyszerű egyéni elsajátítása, de ezt a hiányosságot megszüntetheti a társadalom és a kollektívák nevelő és ellenőrző intézkedéseinek rendszere.[38] Kétségtelen, ezek a társadalmi jogkövetésnek döntő tényezői, mint ilyenek azonban eddig is gyakorolták a jelzett hatást. Elnevezésük jogtisztelet faktorára való átkeresztelése még nem változtat jellegükön, sem eredményességükön. A tényleges társadalmi viszonyok folytán az említett ellenőrzés és nevelés ezentúl sem eredményez „nagyobb" jogszabálykövetést. A törvényhozó vágyaitól, sőt nagyjából intézkedéseitől is függetlenül, a kollektíva hatása az egyénre a kollektíva objektív helyzetétől függ, és ezt aligha ellensúlyozhatja a kollektíva esetleg jogszabályban elrendelt nevelési kötelezettsége. Mi több, objektíve az állam társadalmi funkciója sem elsődlegesen ilyen nevelésre és ellenőrzésre irányul, hanem egyre inkább effektivitási mutatókhoz — végső fokon a rendszerfenntartáshoz — kötött társadalomirányításra. Ebbe az állami tevékenységstruktúrába nehezen illeszkedik a közvetlen jogi nevelési cél, noha a szocialista jog és a jogalkalmazói tevékenység *objektív nevelő hatása*[39] tagadhatatlan tény.

A nevelés, mint közvetlen tudati ráhatás, a jog immanens törekvése. Klenner[40] szerint a burzsoá jogi szabályozás (legalábbis kezdetben) politikai propaganda-eszköz volt. Kulcsár[41] ugyan joggal hangsúlyozza, hogy a polgári forradalmak deklarációi forradalomlezáró és nem jövőformáló jellegűek, ez azonban nem változtat a mindenkori jogi szabályozás propagandisztikus — közvetlen tudatformáló — hatásán, amit már Platon kiemelt: „a törvények feladata, hogy ... részben rábeszélve ... városunkat ... boldoggá tegyék"[42]. E ponton különbséget kell tennünk a jogszabály belső meggyőző ereje, mint követésének forrása, a jogszabállyal megvalósított propaganda és a jog követése érdekében kifejtett jogi tárgyú (tömegkommunikációs) propaganda (illetve meggyőző munka) között.[43] Ez utóbbi önmagában többnyire eredménytelen, mi több, bizonyos összefüggésben társadalmi értéke is vitatható.

Mindezek alapján — legalábbis a szocialista építés jelen szakaszában, amikor célunk a fejlett szocialista társadalom létrehozása —, figyelembe véve a joggal kapcsolatos történelmi tradíciók hatását, a jog adott (állami) működését feltételező módon strukturált intézményeket és a társadalmunkban történelmileg adott egyéneket, úgy véljük, hogy a jog elsődlegesen továbbra is azon *objektív körülmények állami formálásával* lehet társadalmilag legeredményesebb, amelyek a tervszerű szocialista építést szolgáló, jogszerű viselkedésre determinálnak. Az objektív társadalmi környezet tervszerű (jogi eszközökkel is történő) fejlesztésén keresztül juthatunk el a közvetlen jogkövetésre képes jogtisztelő emberhez. *Ehhez képest* — de csak ehhez képest — *másodlagos a jogideológiai munka,* amelyben sosem szabad szem elől téveszteni, hogy az emberek néhányszáz éve egyre inkább úgy érzik, minden alkotások közt lecsodálatosabb az emberi és ennek megfelelően semmit sem tisztelnek jobban *saját* alkotásuknál. Igazi jogtisztelet csak olyan szabály iránt lehetséges, amit az emberek maguk alkottak. „A jogi neve-

[36] *Szabó:* 1964. i. m. 19. old.

[37] Marx—Engels Művei: 3. köt. (A német ideológia) 63. old. (Kiemelés S. A.)

[38] A szocialista jog iránti tisztelet kialakulása. 41. old.

[39] *Kulcsár:* 1961. i. m. 55. old.

[40] *Klenner,* H.: Zur ideologischen Natur des Rechts. Staat und Recht im Lichte des Grossen Oktober. Berlin. 1957. 84. old.

[41] *Kulcsár:* 1961 i. m. 121—122. old.

[42] *Platon:* Törvények (Nomoi). Összes Művei. Bp. II. köt. 1943. 756. old.

[43] Vö. *Bojkov,* A. D.: A jogi nevelés elméletének néhány kérdése. A. D. Bojkov és mások (szerk.). Jogi kultúra és a jogi nevelés kérdései (oroszul). Moszkva. 1974. 13. old.

lés nem korlátozható a folyó törvényhozásról való információra, hanem ki kell fejlesztenie az állampolgárok jogi aktivitását."[44] Persze az aktivitás nemcsak nevelés dolga; a jogrendszer politikai felépítése teremti meg ennek lehetőségét. A részvételre épülő jogtisztelet lehetősége szocialista társadalmunkban objektíve adott. A törvényhozás demokratikus mechanizmusának továbbfejlesztése a jogtisztelet szempontjából napjainkban mindenekelőtt egy olyan mechanizmus kialakítását feltételezi, amelyben a tényleges jogkövetés a közéletileg aktív polgárok építő jogi kritikájával egységben érvényesül. "A szocialista társadalmi viszonyok igazságossága... a termelőerők szabad fejlődésén alapul... [ez] a szocialista társadalom viszonyainak, politikai-jogi felépítményének, az intézmények »igazságosságának« állandó értékelését, az azokhoz való marxista *kritikai* viszonyulást tételezi fel."[45] A közvéleménynek a fejlett szocialista társadalomban fontos társadalmi ellenőrző szerepe van a jogi és igazgatási megoldásokban.[46] Kritika és jogkövetés dialektikus egysége, mely nem degradálódik a nyugati demokráciákhoz hasonlóan cselekvéspótló biztonsági szeleppé — ennek megteremtését követeli ma a *jogmentes jövő.*

Sajó András

[44] *Murametsz,* O. F.: A jogi nevelés mint a dolgozók jogtudata alakításának ideológiai munkamódszere. O. A. Kerimov és mások (szerk.). A jogalkalmazás metodikai és metodológiai kérdései (oroszul). Moszkva. 1974. 68. old.

[45] *Szotáczky* Mihály: A szocialista jog és igazságosság. Magyar jog. 1970. 7. 396. old.

[46] *Szafarov,* R. A.: Közvélemény és társadalmi irányítás. Moszkva. 1975. 201. old.

A külkereskedelmi vállalatok belföldi bizományi szerződéseinek néhány problémája

(Egy vizsgálat tapasztalataiból)[1]

1. 1968. január 1-én lépett hatályba a 32/1967. (IX. 23.) Korm. sz. rendelet,[2] amellyel a jogalkotó a külkereskedelmi tevékenységet folytató vállalatok belföldi szerződéses kapcsolatait a korábbi szállítási szerződés helyett döntő mértékben bizományi útra terelte. A bizománynak a külkereskedelem belföldi kapcsolataira történő alkalmazása az elméletben már korábban is felmerült,[3] de a szerződéses rendszer átalakításához szükséges gazdasági és jogi feltételek csak a hatvanas évek második felében alakultak ki.

A bizomány bevezetése olyan gazdasági problémákkal függött össze, amelyek a felszínen, mint az érvényben levő szállítási szerződéses rendszer hibái jelentkeztek.[4] Az alapvető probléma az volt, hogy a *külföldi piaci hatások megrekedtek a külkereskedelmi vállalatoknál,* ami többek között azt eredményezte, hogy a külkereskedelem és az ipar között nem alakult ki érdekegység. Előbbi nem volt érdekelt e hatásoknak az iparhoz való eljuttatásában, utóbbi viszont nem volt érdekelt a külföldi szerződés eredményes lebonyolításában. Az akkori általános vélemény e hiányosságokért elsősorban a szállítási szerződést tette felelőssé és a megoldást egy rugalmasabb, a külföldi piac értékítéletét a magyar ipari vállalatokhoz jobban eljuttató, tehát közvetítő jellegű szerződéstípus alkalmazásában látta.

Ilyen indokok alapján esett a választás a bizományra és ezzel magyarázható az a furcsa jelenség is, hogy míg a termékforgalom egyéb területein a szerződéses típusszabadság zöld utat kapott, addig ezen az egy területen adminisztratív eszközök gátolták a szállítási szerződés kötését. A jogalkotói elképzelés annyiban helytállónak bizonyult, hogy a szerződéses szférán belül közvetítő tevékenységre a bizomány valóban alkalmasabb, mint a szállítási szerződés. Amiben viszont a jogalkotó tévedett, az az volt, hogy figyelmen kívül hagyta a *gazdasági szabályozók* szerepét. A külföldi piaci hatások, értékítéletek közvetítése, a vállalatok közötti érdekegység megteremtése függ ugyan a köthető szerződés típusától, de igen jelentős mértékben függ a gazdasági szabályozóktól is. Megfelelő szabályozók, elsősorban adekvát árrendszer léte szállítási szerződéseknél is lehetővé teszi a külföldi piaci hatásoknak a termelőhöz való eljutását. Másrészt hiába tipikusan közvetítő

[1] Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete több minisztérium és országos hatáskörű szerv megbízásából 1975-ben átfogó vizsgálatot végzett a külkereskedelmi vállalatok belföldi szerződéses kapcsolatainak problémáiról. A többszáz szerződés elemzése alapján végzett vizsgálat egyaránt felölelte a bizományi, a társasági és a saját számlás szerződések csoportjait. E cikkben kizárólag a bizományi szerződésekkel, pontosabban az ezekkel kapcsolatban felmerülő néhány lényeges problémával foglalkozunk.

[2] A továbbiakban: R.

[3] *Csanádi* György: A megbízási jogviszony. Budapest, 1959. 160—161. old.

[4] L. erről különösen *Katona* Péter: A bizományi szerződés a külkereskedelemben, de lege ferenda. (A tervszerződések kérdései c. kötetben.) Budapest, 1965. 5—17. old. Az átmenet kérdéséről pedig *Szász* Iván: A külkereskedelem belföldi szerződéses kapcsolatai. (Jogi kérdések az új gazdaságirányítás köréből c. kötetben.) Budapest, 1967. 236. old.

ügylet a bizomány, ha a jogi szabályozás nem számol, mint ahogyan több vonatkozásban nem számolt az adott szerződéstípus belső jogi sajátosságaival, törvényszerűségeivel. Gondolunk itt főként a megbízó korlátlan utasítási jogkörére, amely mint az még kifejtjük, a bizományost meglehetősen passzív szerepbe kényszeríthette és pontosan annak a szakértelemnek a felhasználásában gátolta, amely az önálló, elkülönült külkereskedelmi szervezet fenntartásának egyik legfontosabb indoka. Ugyanakkor az egyik kényszerpályának egy másikkal történő felcserélése során éppen a gazdasági viszonyok sokrétűsége maradt figyelmen kívül és nem történt meg annak a körnek kellő vizsgálata sem, amelyben különböző okoknál fogva a bizományi szerződéshez való ragaszkodás nem indokolt. Lényegében a *gazdasági és a jogi sajátosságok közötti aszinkron* eredményezte azokat a problémákat, amelyek az elmúlt évek során a külkereskedelem és belföldi partnerei közötti kapcsolatban jelentkeztek.

2. Ha összehasonlítjuk egymással a bizományi szerződésnek a Ptk-ban, illetve az R.-ben rögzített szabályait, több figyelemre méltó eltérést találunk. Nincs értelme aprólékos jogszabályelemzésbe kezdeni, ki kell azonban emelni a *díjazás és az eredmény közötti összefüggés* terén mutatkozó különbségeket. Lényegében arról van szó, hogy a Ptk. a bizományos szempontjából igen szigorú szabályokat tartalmaz, az egész konstrukciót erősen eltolta a vállalkozás felé, sőt bizonyos vonatkozásban — az itt nem vizsgált del credere szabállyal együtt — túl is lépett azon.[5] Az R. sokkal enyhébb szabályt adott e tekintetben.[6]

A különbségek magyarázata feltehetően ott keresendő, hogy a Ptk. szabályai nem feleltek meg azoknak a speciális viszonyoknak, amelyeket az ún. külkereskedelmi bizománnyal kellett rendezni. Bár az eltérések nem korlátozódnak a díj és az eredmény közötti összefüggésre, de véleményünk szerint ez a kérdés egyik kulcsa. A Ptk. olyan megoldást alkalmazott, ahol a bizományost eredményfelelőssége a vállalkozóhoz teszi hasonlóvá. Csakhogy ezt a kockázatot a bizományos ha akarja elvállalja, ha akarja nem, hiszen a szerződés megkötésére nem kötelezhető. Ezzel szemben az R. a külkereskedelmi vállalatok terhére szerződéskötési kötelezettséget írt elő. Lényeges különbség van továbbá a Ptk. természetes személy bizományosa és a külkereskedelmi vállalatok, illetve az általuk folytatott tevékenység természete között. Az R. a szabályozásra kerülő viszonyok különbségeit úgy kívánta kiegyenlíteni, hogy csökkentette a bizományosra háruló eredményfelelősséget. Ez a megoldás azért nem szerencsés, mert a Ptk. rendelkezéseit ugyan túlfeszítettnek tartjuk és különösen nem érezzük alkalmazhatónak a külkereskedelmi vállalatok belföldi szerződéseire, ugyanakkor a helyes utat a külkereskedelemnek a népgazdaságban elfoglalt sajátos helyzetére tekintettel nem a bizományosra háruló kockázat csökkentésében, hanem a külkereskedelmi vállalatok jogainak bizonyos fokú növelésében látjuk. Különösen meggondolandó, hogy a megbízó jelenleg korlátlan utasítási joga olyan passzív szerepre korlátozza a bizományost, amelyen feltétlenül változtatni kell. Kérdés, hogy mindez megvalósítható-e a bizomány keretein belül. Úgy véljük, hogy igen, de bizonyos hagyományos megoldásokon túl kell lépni.

3. A vizsgálat során az Intézet rendelkezésére bocsátott statisztikai adatokból kiderült, hogy nem fedi teljesen a valóságot az R. nyomán kialakult az a kép, amely szerint a bizomány döntően uralja a külkereskedelem belföldi szerződéseit. Az elmúlt években exportban a társasági szerződések erős növekedése következett be a bizomány visszaesése (és a saját számlás szerződések stagnálása) mellett, bár összességében, még mindig a bizomány a legelterjedtebb típus. Egy adott szerződéstípus melletti döntést, ha adminisztratív eszközök nem korlátozzák, elsődlegesen gazdasági megfontolások befolyásolják, az adott esetben a termék jellegére, exportnál az elhelyezési lehetőségekre, a felek közötti kapcsolat eseti vagy tartós voltára stb. gondolunk. A termelő vállalatok szerint a külkereskedelmi vállalatok idegenkednek a társaságtól, mert ennél a szerződésnél az esetleges veszteségekből is részt kell vállalni, míg a bizománynál a kockázat lényegesen kisebb. Adataink nem egészen igazolják ezt az állítást. Különben is az R. konstrukciója olyan, hogy egyik fél sincs abban a helyzetben, hogy partnerére a bizományon kívül más fajta szerződést kényszeríthessen. Másrészt a társasági szerződéseknél realizálható nyereség nagysága lényegesen meghaladja a bizományi díjat, sőt a limitárnyereséget is.[7]

A gazdasági okok mellett figyelembe kell venni a jogi szabályozás hiányosságait is. Mint arra az alábbiakban még kitérünk, a gyakorlat az évek során az R. által kialakított bizományi

[5] A Ptk. 511. §-a értelmében bizományi díj a bizományosnak csak akkor jár, ha a szerződés létrejött és teljesedésbe ment. Semmilyen más esetben nem kaphat a bizományos díjat, még akkor sem, ha a szerződés teljesítése a megbízó érdekkörében felmerült okból marad el. A bizománynak a vállalkozáshoz való közelítése tekintetében hasonló következtetésre jut *Bauer* az eredménykockázat elemzése során. *Bauer* Miklós: Néhány elhatárolási kérdés a megbízási jogviszony köréből. J. K. 1974. 12. sz.

[6] Az R. 26. § (2) bekezdése szerint bizományi díj a bizományosnak akkor is jár, ha a szerződés nem teljesítése a megbízónak vagy a külföldi félnek felróható okból marad el, feltéve azonban, hogy az utóbbi esetben a szerződésszegésből keletkezett kár megtérült.

[7] A KkM 1974-re vonatkozó adatai szerint az áruforgalmi külkereskedelmi vállalatok forgalmának 61,5%-a bonyolódott bizományi szerződéssel és ezzel nyereségük 36,7%-át realizálták. Forgalmuk 27,8%-át tette ki a társasági szerződés, ami a nyereség 27,3%-át jelentette.

szerződés tartalmában, lényegében két egymással ellentétes irányú változást hozott. A bizomány sok helyütt eltolódott az egyszerű *megbízás* felé. Ennek okai elsősorban arra vezethetők vissza, hogy ott, ahol nem ismerték fel az érdekek hosszabb távra történő összehangolását,[8] vagy ahol a kapcsolat jellege az ilyen viszonyt nem kívánta meg, az R. szabályainak mechanikus értelmezése, a bizományos szerepének és jelentőségének csökkenéséhez vezetett, a külkereskedelmi vállalatok egyszerű „postássá", a megbízói akarat gépies végrehajtóivá váltak.[9]

Másrészt megfigyelhető volt az elmúlt években a *bizomány és a társaság közötti határok elmosódása*, amit különösen a *keretszerződések* széles körű elterjedése tett lehetővé. Már itt utalni kell arra, hogy a keretszerződésekkel jellegzetesen átmeneti, nehezen tipizálható, sajátságos szerződések jelentek meg, amelyekben jelentős szerepe van az együttműködési elemnek.

A bizománynál bekövetkezett tartalmi változásokra hívják fel a figyelmet azok a statisztikai adatok is, amelyek a különböző fajtájú bizományi szerződések (sima, differenciált jutalékú, nyereségérdekeltséggel kombinált) egymás közötti és a társasághoz viszonyított arányait mutatják. Nem szabad ugyan közvetlen összefüggést keresni, hiszen sok egyéb tényező is szerepet játszik, de bizonyos kapcsolat tagadhatatlan. Így például a szocialista exportban, ahol 1974-ben, a sima bizomány aránya az előző évhez képest gyakorlatilag változatlan maradt, a nyereségérdekeltséggel kombinált bizomány aránya majdnem 13%-kal csökkent. Ezzel párhuzamosan a társaság aránya mintegy 10%-kal nőtt. Éppen ez az összefüggés hívja fel a figyelmet arra, hogy a nyereségérdekeltséggel kombinált bizományi szerződés nemcsak azért tekinthető — természetesen a bizományon belül — külön szerződésfajtának, mert a díjazás módja más, hanem azért is, mert itt más a szerződés jellege, ti. ismét előtérbe kerül az eredmény, amely az R. megalkotása során a Ptk.-hoz képest háttérbe szorult. Nem arról van szó, hogy a bizományost a jogszabály szerint nagyobb felelősség terhelné, mint sima bizományt, bár de lege ferenda ez sem lenne elképzelhetetlen. A dolog lényege itt az, hogy a bizományos mennyire érdekelt az eredmény, és ezzel szoros összefüggésben a kitűzöttnél kedvezőbb eredmény létrehozatalában. Ennek különösen importnál van jelentősége, ahol az R. nyomán az a — népgazdasági szempontból — teljesen lehetetlen és tarthatatlan helyzet jött létre, hogy a külkereskedelmi vállalatok érdeke sima bizomány esetén a minél drágább import, hiszen bizományi díjuk a vételár százalékában kerül meghatározásra. Még abban az esetben is, ha a bizományos tisztességesen jár el, és nem veri fel az árat, vagy ha a megbízó limitárat adott, biztos, hogy nem fogja megkísérelni a vételár csökkentését, hiszen saját zsebéből venne ki ezzel pénzt.

4. A *keretszerződések* szabályozása az R. egyik különösen gyenge pontja. Két, egymással még csak nem is összefüggő helyen történik rá mindössze utalás, a 13. § (3) bekezdésében és a 20. §-ban.[10] A két jogszabályhely összevetéséből mindenekelőtt az derül ki, hogy míg a 13. § (3) bekezdésének szabálya értelmezhető úgy, hogy a felek a keretszerződésben a megkötendő külkereskedelmi szerződés tárgyában már megegyeztek, addig a 20. § olyan keretszerződésre utal, amelyben a megkötendő külkereskedelmi szerződés tárgyát a felek csak utólag határozzák meg.[11]

A komoly gondokat nem is ez az ellentmondás okozza, hanem a szabályozás hiánya. Tulajdonképpen érthetetlen, hogy ez miért nem történt meg, hiszen az R.-rel lényegében egyidőben kiadott hasonló típusú jogszabályok, a szállítási szerződésekről szóló 10/1966-os és a vállalkozási szerződésekről rendelkező 44/1967-es kormányrendeletek a tartalmukat tekintve keretszerződés jellegű kapacitáslekötési, illetve kapacitásfoglalási szerződésekről elég részletesen rendelkeztek. Feltehetően a jogalkotó nem számolt a keretszerződések olyan széles körben történő alkalmazásával, mint ahogy az valójában bekövetkezett. Önmagában a szabályozás hiánya nem lenne persze komoly baj, hiszen a vállalatok kapcsolatuk sajátosságainak megfelelően kidolgozhatják a keretszerződések tartalmát, itt azonban nem egészen erről van szó.

A keretszerződés lényegét az adja meg, hogy

[8] Egy felmérés szerint a külkereskedelmi vállalatok belföldi partnereikkel való kapcsolataik fenntartását céljaik között csak a negyedik helyen, a forgalmi feladatok teljesítése, a nyereség növelése és az egy főre jutó személyi pénzjövedelem növelése után említették. *Bakonyi* Imre: A külkereskedelmi vállalatok hosszú távú céljai. Közgazdaság 1974. 6. sz.

[9] A kérdés persze az itt vázolt sémánál sokkal bonyolultabb. Az említett okok mellett nem hagyható figyelmen kívül az egymással szerződő vállalatok gazdasági súlya, amely jelentősen módosíthatja a jogszabályban rögzített viszonyt. Egy erős, nagy forgalmat lebonyolító külkereskedelmi vállalat ellensúlyozni tudja bizományosi helyzetének hátrányait. Ebbe az irányba módosítja a szerződéses kapcsolatok jellegét a *profilmonopólium* jelenlegi rendszere, amely gyakorlatilag semmiféle választást nem enged a külkereskedelmi vállalatok között. Kérdés, hogy a 20/1967. (KkÉ. 28.) KkM. sz. utasítás, amely csak látszólag teszi lehetővé, hogy a megbízók más külkereskedelmi vállalathoz fordulhassanak, és amely szintén nem kis mértékben járult hozzá a külkereskedelem érdektelenségéhez, ami a jelenlegi rendszer egyik súlyos problémája, meddig tartható fenn jelenlegi formájában.

[10] A 13. § (3) bekezdése kimondja, hogy a felek hosszabb időre szólóan, előre meg nem határozott ügyletekre bizományi keretszerződést köthetnek. A 20. § szerint a keretszerződésben meg kell határozni a bizományi díjat, valamint azt, hogy a megbízó a kötendő külkereskedelmi szerződés tárgyát mikor és milyen részletességgel köteles közölni.

[11] Ennél, a másodikként említett esetnél kérdéses, hogy mennyire határozható meg előre a bizományi díj, amelynek nagysága, mint az közismert, a külkereskedelmi szerződés tárgyát képező áru fajtájától függ.

a felek elsősorban nem azért kötnek szerződést, hogy a bizományos külkereskedelmi vállalat exportáljon vagy importáljon, hanem azért, hogy amennyiben erre sor kerül, akkor a közöttük létre jövő eseti bizományi szerződés keretei már adottak legyenek. Ugyanakkor a keretszerződés ennél többet is tartalmaz. A vállalatok határozatlan időtartamra, vagy legalább is több évre kötik, ami azt jelenti, hogy eredményes realizálásához tevékenységük bizonyos mértékű koordinációja szükséges. A keretszerződés alapján létrejövő eseti bizományi szerződés, tehát egy harmadik ügylet létrehozását szolgálja. A külkereskedelmi szerződés szempontjából a megbízó és a bizományos legalább is egy oldalon állnak, szemben a harmadik, a külföldi féllel. Tevékenységükben tehát az *együttműködési* elemnek különös szerepe van. Jóllehet az eseti bizomány sem képzelhető el a tevékenységek bizonyos fokú összehangolása nélkül, egy elszigetelt ügyletnél azonban ez sokkal kevésbé jelentős. A keretszerződések jelentős részénél viszont éppen ebből az együttműködési elemből következően olyan kikötéseket találunk, amelyek túlmennek a szoros értelemben vett bizomány keretein. A felek gyakorta hangsúlyozzák a közös üzleti érdeket és nem ritka, hogy a bizományos olyan tevékenységre vállalkozik, amelyre pusztán az R. szabályai alapján nem lenne köteles. Idevág például az eseti megbízástól független, rendszeres piackutatás, amelynek eredményéről a megbízó rendszeres tájékoztatást kap, közös értékesítési vagy beszerzési program kidolgozása, kooperációk előkészítése, lehetőségeinek feltárása, előre meghatározott terv szerint vásárokon és kiállításokon való közös részvétel stb.

Feltűnő ugyanakkor, hogy még azoknál a vállalatoknál is, amelyek keretszerződései az eseti bizományon túlmenően, az együttműködési elemből folyó rendelkezéseket tartalmaznak, a vizsgálat során a keretszerződésekről adott meghatározásukban tevékenységüknek a külkereskedelemmel történő összehangolását mellékesnek tartották.[12] E meghatározások közös jellemzője az volt, hogy az R. által felállított megbízó — bizományos viszonyt a lehetőség szerinti legkisebb változtatással időben kiterjesztik, és az így kapott szerződést nevezik el keretszerződésnek. Ezzel szemben az átvizsgált szerződéses anyag cáfolta a vállalatok véleményét, mert a fentiekben már említett — a bizományon túlmenő — együttműködést előíró kikötések domináltak.

Ezen a ponton kell visszatérnünk a *hagyományos bizománynak a társaság felé történt eltolódására.* Mint említettük ez elsősorban a keretszerződések kapcsán következett be. Itt több tényező közrejátszásáról, egymást erősítő hatásáról van szó. E folyamat egyik része az együttműködési elem felismerése és gyakorlati alkalmazása. Ez azonban csak fokozatosan ment végbe. A keretszerződések ugyanis lényegében két hullámban keletkeztek. Az R. kibocsátását követő egy-két évben is igen sok keretszerződést kötöttek, de azok jelentős részét a lejárat után nem hosszabbították meg, illetve még lejáratuk előtt „elhaltak". Ennek oka az volt, hogy miután ezeknek a keretszerződéseknek a szövege lényegében az R. szabályainak gyakran teljes megismétléséből állt, az ilyen keretszerződések nem tölthették be azt a funkciót, amire ma már a vállalatok többsége — eredménnyel — alkalmazza.

A hetvenes évek elején kezdett a gyakorlatban tisztázódni a keretszerződés értelme és célja. Ugyanakkor kezdtek kiütközni a bizományi jogviszony hátrányos vonásai is, de a vállalatok ezzel együtt felismerték, hogy *az eredményes külkereskedelmi munkához esetenként többre van szükség, mint amit az R.* előír. Ezért megfigyelhető, hogy a második hullámban keletkezett keretszerződések nem az R. szabályainak egyszerű ismétléséből állnak, hanem olyan kérdéseket igyekeznek rendezni, amelyeket korábban még nem tartottak szükségesnek vagy amire nem gondoltak, de a gyakorlat azokat később megkövetelte. Más szóval a vállalatok igyekeztek jogi formát adni *egy bizományi keretek között zajló, tartós, a közös érdekeket is figyelembe vevő kapcsolatnak.*

A külkereskedelem és az ipar közötti kapcsolat számára az R. érvényes szabályozása túl *egysíkúnak* bizonyult. A jelenlegi helyzet egyik legjellemzőbb vonása, hogy kedvez az olyan szerződéses kapcsolatnak, amelyben a felek ugyan nem állnak egymással társasági viszonyban, hiszen a társaságnak megvannak a maga szigorú gazdasági előfeltételei, de a közöttük fennálló kapcsolat tartalmilag többet kíván az egyszerű bizománynál. Ennek az *átmeneti formának* jogilag a keretszerződések felelnek meg, és a vállalatok ezt alaposan ki is használják.

5. E cikk bevezetőjében említés történt arról, hogy a jelenlegi szabályozás talán legsúlyosabb gondját a bizományos passzív szerepbe történt kényszerítése okozza. Ez a helyzet jogilag a *megbízó korlátlan utasítási jogkörébe fejeződik ki.*[13]

Azt, hogy ez a jogkör mennyire korlátlan, nagyon jól mutatja a megbízó célszerűtlen vagy szakszerűtlen utasítása esetén kialakuló helyzet. Az R. ezzel kapcsolatban nem tartalmaz rendelkezést, ezért a Ptk. szabályai lesznek irányadók. Így többszörös áttételen keresztül (az R. 35. § (1) bekezdése utal a Ptk.-ra, a Ptk.

[12] A vizsgálat során több mint negyven különböző tárcához tartozó vállalat jogtanácsosai készítettek tanulmányt a szerződéses kapcsolat problémáiról, egy általunk összeállított kérdőív alapján. Itt szerepelt a keretszerződésekre vonatkozó kérdés.

[13] Az R. 18. § (2) bekezdése szerint egyetértés hiányában a külkereskedelmi szerződés feltételeit a megbízó egyoldalúan határozza meg. Ezek végrehajtását a bizományos csak a 14. § (2) bekezdése alapján, tehát kivételesen és csak szűk körben tagadhatja meg.

513. § (2) bekezdése utal a megbízásról szóló fejezetre), érvényesül az a szabály, mely szerint célszerűtlen vagy szakszerűtlen utasítás esetén a bizományos megbízóját figyelmeztetni köteles, de a megbízónak joga van ahhoz, hogy utasítását fenntartsa.[14] A jogalkotó csak egy helyen kívánt korlátot emelni a megbízó elé, ám ezt meglehetősen szerencsétlenül tette. A 21. § (1) bekezdéséről van szó.[15]

Már a fogalmazással is baj van. A felsorolásból ti. lehet olyan következtetésre jutni — mint ahogy erre van is példa[16] —, hogy a megbízó utasításai minden más szempontot, az államközi szerződéseket, a kereskedelem- és devizapolitikai irányelveket stb. megelőznek, és hogy a bizományosnak még ilyen esetekben is végre kell hajtania a kapott utasításokat.

Tulajdonképpen ezzel elérkeztünk a bizományi jogviszony legtöbbet vitatott és legtöbb indulatot kiváltó pontjához. Itt csak látszólag van szó részletkérdésről, valójában ez átfogja az egész kapcsolatot, a szerződés létrejöttétől a külkereskedelmi szerződés tartalmi kérdésein keresztül ennek lebonyolításáig és az igények érvényesítéséig. Az álláspontok világosak és erősen egyértelműek. A megbízói pozícióban levő vállalatok szerint az ügylet kockázata az övék, a bizományosnak ezért szakértelménél fogva tanácsadó és végrehajtó feladata van. A külkereskedelmi vállalatok viszont arra hivatkoznak, hogy amennyiben a döntés joga minden kérdésben a megbízóé, akkor képtelenek ellátni azokat a feladatokat, amelyek a külkereskedelmi politika realizálása körében — ma már törvénynél fogva — rájuk hárulnak és képtelenek eleget tenni azoknak a kívánalmaknak, amelyek — népgazdasági szinten — a minél hatékonyabb és rugalmasabb külkereskedelmi tevékenységet tűzik ki célul, olyan külkereskedelmi tevékenységet, amely elsősorban nem partikuláris vállalati, hanem országos, azaz népgazdasági érdekek figyelembevételével megy végbe.

Ezen a ponton csak megismételhető, amit már korábban is mondtunk, hogy ti. *a jogi szabályozás és a gazdaságirányítás bizonyos gyakorlati követelményei nem fedik egymást.* Az R. felállított egy többé-kevésbé hagyományos bizományi jogviszonyt, amelynek logikus része a megbízó gyakorlatilag korlátlan utasítási jogköre. Ismételjük: logikus része, mert hozzá tartozik ahhoz a bizományi szerződéshez, amely az elmúlt kétszáz évben Európában széles körben alkalmazott kereskedelmi ügylet volt, és amelynek lényegéhez tartozik, hogy az ügylet ura a megbízó, ami persze azt is jelenti, hogy a kockázat is az övé.

Már most ez a tradicionális bizomány része lett — mégpedig többé-kevésbé kényszerpályaként — olyan viszonyoknak, amelyekhez hozzátartozik a külkereskedelmi monopólium, illetve amelyek megkívánják, hogy a külkereskedelmi vállalatok ellássanak olyan feladatokat (pl. relációs terelő tevékenységet), amelynek jogi feltételei egyszerűen nincsenek biztosítva. Pontosan ebből az ellentmondásos helyzetből ered, hogy végső soron *nem sikerült feloldani a külkereskedelem és az ipar közötti érdekellentétet.* Az eredmény: a megbízó szemében a bizományos egy technikai funkciót ellátó mellékszereplő, amely a külkereskedelmi monopóliumnak köszönheti önálló létjogosultságát. A bizományos tudatában pedig a szabályozásból fakadó szituáció úgy tükröződik, hogy a külkereskedelemhez nem értő, csak saját gazdasági érdekeit követő megbízó megakadályozza a szaktudásban, piaci pozícióban rejlő lehetőségek érvényesítésében.[17]

Azt, hogy ez valójában mit is jelent, azt jól érzékeltetik az alábbiak. A jelenlegi helyzetben a külkereskedelmi vállalatoknak nincs olyan jogi eszköz a kezükben, amellyel a megbízót meghatározott reláció felé „tereljék", illetve meghatározott relációtól elvonják, hacsak ez nem sérti a külkereskedelem központi irányítása körében kiadott rendelkezéseket. Itt érdemes egy pillanatra elgondolkodni azon, hogy ez a kifejezés, amely egyébként az R.-ben a szerződés megkötésének megtagadása kapcsán is szerepel, mennyire bizonytalan és amorf. A vizsgálat során egyetlenegy esetről sem szereztünk tudomást, amikor azért indult volna per, mert a külkereskedelmi vállalat erre a rendelkezésre hivatkozott volna. Ez nem azt jelenti, hogy ilyen jellegű viták nincsenek a felek között, sőt az adott helyzetben elég sokszor fordulnak elő. Csak arról van szó, hogy egyik fél sem szeret ebben a kérdésben bírósági eljárást kezdeményezni. A külkereskedelmi vállalat azért nem, mert nagyon problematikus annak megállapítása és bizonyítása, hogy mi tartozik a rendelkezéseknek ehhez a köréhez.[18] Ez a bizonytalanság kihat — természetesen ellenkező előjellel — a megbízókra is, akiknek gyakran fogalmuk sincs (és nem is lehet) adott szabályokról.

Többek között a relációs irányelveknél is bizonytalan, hogy ezek beletartoznak-e a külkereskedelem központi irányításának körében kiadott rendelkezések közé vagy sem. Elvileg ugyanis az irányelvek nem kötelezőek a vállalatokra, csak a kívánatos vállalati magatartást határozzák meg. A nehézségek ott vannak, hogy

[14] KGD 64.817/1970. sz. határozat.

[15] Az R. 21. § (1) bekezdése szerint a bizományos köteles a megbízásban foglalt feltételeknek, a megbízó érdekeinek, a nemzetközi kereskedelmi szokásoknak, az államközi szerződéseknek és a mindenkori kereskedelem- és devizapolitikai irányelveknek megfelelően eljárni.

[16] *Bauer* Miklós: A külkereskedelmi belföldi szerződéseinek tapasztalatai. Döntőbíráskodás 1970. 6. sz.

[17] *Náray* Péter: A külkereskedelem belföldi szerződéses kapcsolatainak néhány aktuális kérdése. Külgazdaság 1975. 6. sz.

[18] Pusztán az R. fogalmazásából is nyilvánvaló, hogy itt nemcsak jogszabályról, hanem belső utasításokról, irányelvekről, leiratokról stb. is szó van.

egyrészt a külkereskedelmi vállalatok ezeket az irányelveket gyakran nem hozhatják megbízóik tudomására, mert bizalmasan kezelendők, de ettől függetlenül is, ha a megbízó ragaszkodik valamelyik viszonylathoz, akkor a bizományos köteles utasítását végrehajtani. Ebben az esetben azonban megsérti a minisztérium irányelveit és könnyen lehet, hogy nem kap kiviteli vagy behozatali engedélyt.[19]

A megbízó szemszögéből vizsgálva azt a problémát látnunk kell ugyanakkor, hogy importnál a „kitől" kérdésre igen gyakran összefügg a „mit" kérdésével. Exportnál a megbízót kevésbé érdekli, hogy áruja hova kerül, importnál viszont döntő fontosságú lehet a beszerzés forrása.

Érdemes megelíteni, hogy a vizsgálat során különféle elképzelések jelentkeztek e probléma megoldására. Több külkereskedelmi vállalat is jelezte, hogy kívánatosnak tartanák részben vagy egészben bizományosi jogkörbe utalni a külföldi fél kiválasztásának jogát.[20] Véleményünk szerint ez nem lenne megfelelő megoldás, mert teljesen felborítaná a vállalatok közötti egyensúlyt. Egyrészt a külkereskedelmi vállalatoknak is lehetnek partikuláris vállalati érdekei, amelyek meghatározott döntést indokolnak, másrészt igaz ugyan, hogy a *külkereskedelempolitikai irányelvek betartása népgazdasági érdek, de az a megfelelő műszaki színvonalú, a körülményeknek leginkább megfelelő termék behozatala, azaz olyan műszaki szempontok figyelembevétele, amelyekhez a megbízó jobban ért, mint a bizományos.*

A jogi szabályozás kialakításának nehézségét éppen az adja, hogy ezt a két szempontot kell egymással összeegyeztetni. Véleményünk szerint a helyes megoldás ezért az lenne, ha a megbízó utasítási jogát, ideértve a külföldi fél és a reláció kiválasztását is, változatlanul hagyjuk, de felruházzuk a bizományost azzal, hogy megtagadhassa az utasítások végrehajtását (és a szerződés megkötését is), ha az utasítás *népgazdasági érdeksérelemmel* járna.

6. A megbízó utasítási jogköréhez szorosan kapcsolódik, pontosabban annak integráns részét képezi az *igényérvényesítés* és a *külföldi fél igényei elleni védekezés* kérdése. Itt is nagyon pregnánsan jelentkeznek az előző pontban vázolt problémák. A jelenlegi szabályozás és gyakorlat alapján az igényérvényesítés, illetve a védekezés teljes egészében a megbízó döntésétől függ, másfelől a bizományos a megbízótól kapja azokat az összegeket, amelyeket az igényt rendező megállapodás vagy bírói ítélet alapján kifizetett. Felelőssége az eljárásjogi mulasztásokra, valamint a megbízó utasításaitól való eltérésre korlátozódik.

A bizományos és a megbízó között ezekben a kérdésekben komoly érdekellentétek alakulhatnak ki. Az érdekellentétek forrása — a külkereskedelem megfogalmazása szerint — a bizományos „kiszolgáltatottsága", mert a bizományi díj csak a külföldi teljesítésének mértékében jár, a perlés viszont a megbízó akaratától függ.

Ennél a kérdésnél élesen elválnak az export, illetve az import szerződések vonatkozó rendelkezései, mert a kétféle tevékenység ellentétes irányú árumozgást jelent, következésképpen eltérőek a külföldi fél és a megbízó azon kötelezettségei, amelyek megszegése esetén perre kerülhet sor. Konkrétan: *exportnál* a megbízó szállítja az árut és a külföldi fél fizet. A megbízó pert eredményező magatartása a hibás teljesítés, amely a külföldi fél reklamációjára vezet, a külföldié a fizetés elmaradása. Mármost a bizományos abban feltétlenül érdekelt, hogy a külföldi teljesítsen, azaz fizessen, hiszen díja ennek arányában jár. Viszont problematikus lehet a megbízó teljesítése, mert a termékek minőségi színvonala gyakran hagy kívánni valót maga után. Ez a szerződésekben úgy jelentkezik, hogy exportnál alig van olyan rendelkezés, amely a külföldi elleni fellépésre, a magyar igények peresítésére vonatkozna, annál inkább van a külföldi reklamációk esetén követendő eljárásra. Erre pedig az jellemző, hogy a bizományos olyan szerződéses kikötések elérésére törekszik, amelyek vagy felhatalmazzák a megbízó megkérdezése nélküli döntésre, vagy a megbízó terhére szoros határidőt szabnak, hogy álláspontját a bizományossal közölje.

Importnál a helyzet fordított. A külföldi szállít, a megbízó fizet. A külföldi pert eredményező magatartása a hibás teljesítés, a megbízóé a fizetés elmaradása. Csakhogy import bizománynál a megbízó köteles a forintfedezetet még a külkereskedelmi szerződés megkötése előtt biztosítani, illetve a bizományosnak átutalni. Ennek következtében az, hogy a fizetés mikor történik, lényegében a bizományos döntésétől függ. Miután pedig a bizományos itt is a külföldi fél teljesítése arányában kapja a bizományi díjat, a hangsúly a külkereskedelmi szerződés másik partnerének teljesítésén, pontosabban vélt, vagy valódi hibás teljesítése elleni fellépésen van. Ezért az import szerződéseknél a hangsúly a külföldi elleni eljárás magyar részről történő megindítására kerül.

Ez az alapképlet, amit színez adott esetben a külkereskedelmi vállalat ettől eltérő érdeke, hogy a külföldi hibás teljesítése esetén se kelljen perelnie, vagy fordított esetben — exportnál —, hogy ne engedje a külföldit perelni. Itt nem arról a gyakran minden alapot nélkülöző, gyakran azonban indokolt, de mindenképpen leegyszerűsített megállapításról van szó, hogy ti. a külkereskedelmi vállalatok „per ellenesek",

[19] Előfordul ezért az is, hogy a külkereskedelmi vállalatok nem élezik a bizonytalan kimenetelű vitát megbízóikkal, hanem inkább „elősegítik", hogy a külkereskedelmi szerződéshez szükséges engedélyeket a minisztérium ne adja meg.

[20] Még az R. kibocsátása előtt ilyen értelemben foglalt állást *Katona* Péter és részben *Szász* Iván — l. 4. jegyzet.

hanem arról, hogy egyrészt a bizományos szakértelme folytán jobban fel tudja mérni egy per esélyeit, mint megbízója, másrészt az adott külföldi céggel lehetnek más megbízók számára kötött szerződései. Ezért a külkereskedelmi vállalat, akár megalapozott a megbízói álláspont, akár nem, kerülhet olyan helyzetbe, hogy egy külföldi per számára kényelmetlen és pernyertesség esetén is veszélyezteti egyéb üzleti kapcsolatait.

A problémák itt is arra az ellentmondásra vezethetők vissza, amely a külkereskedelem feladata és a megbízó jogszabályban biztosított lehetőségei között áll fenn. Az általunk elképzelt megoldás hasonló az utasítási jogkör kérdésében javasolthoz, legyen jogosult a külkereskedelem a perlésre, illetve a védekezésre adott utasítások megtagadására és saját belátása szerinti eljárásra, de legyen köteles a megbízó ebből eredő veszteségeinek megtérítésére. Az már a bizományos dolga, hogy eldöntse, mi fontosabb saját érdekeinek védelme és esetleges — közvetlen — anyagi hátrány, vagy a megbízó utasításainak minden áron való teljesítése és esetleges presztízs veszteség.

7. E cikk rövidre szabott terjedelme nem teszi lehetővé, hogy akár csak a legfontosabb kérdések mindegyikére kitérjünk. Nem kerülhetett sor többek között a bizományi szerződés megkötésének és teljesítésének problémáira, vagy olyan speciális, de számottevő kérdésre, mint a del credere felelősség. Természetesen ezekkel és más, itt nem említett kérdésekkel a vizsgálat során részletesen foglalkoztunk, úgy véljük azonban, hogy a most felvázolt kép mindezek nélkül is helytálló. Befejezésül meg kell még említeni, hogy a vizsgálat alapján döntő fontosságúnak tartjuk a *saját számlás szerződések kötésére vonatkozó korlátozás feloldását.* Nem arról van szó, hogy a bizomány rossz, hanem arról, hogy a szóban forgó gazdasági és jogi kapcsolatok számára túlságosan egysíkú, és bizonyos határokon túl rugalmatlan. Kétségtelen, hogy az itt vázolt problémák nem mindenütt vagy nem ennyire élesen jelentkeznek. Számos vállalat van, amelyek között jó és zökkenőmentes a viszony. Csakhogy túlságosan is sok az olyan kérdés, amely akkor nyer elintézést, ha a vállalatok, vagy esetleg az ügyintézők megértik egymást. Erre pedig jogi szabályozást, különösen ilyen fontos területen nem lehet alapítani. Úgy véljük elérkezett az ideje az R. átfogó módosításának. Ezt a célt szolgálta az Állam- és Jogtudományi Intézet vizsgálata is.

Sándor Tamás

Az okirathamisítás egyes kérdései

I.

Bevezetés

Ebben az írásunkban nem térhetünk ki az okirathamisítási bűncselekmények igen vitatott valamennyi kérdésére; egy régebbi írásunkban igyekeztünk felvázolni az okirathamisítás jogtörténeti fejlődését, az intézményre vonatkozóan képviselt fontosabb elméleteket és megvizsgáltuk a bűncselekmény jogi tárgyának a kérdését.[1] Az alábbiakban elöljáróban általánosabb szempontból a társadalomra veszélyesség kérdésével kapcsolatban vetünk fel néhány gondolatot, ezt követően pedig az okirathamisítás néhány más kérdésével foglalkozunk, különös tekintettel az intellektuális (tartalmi) és a materiális okirathamisítás közötti lényeges különbségre.

A magyar büntető jogalkotás és joggyakorlat szempontjából két körülmény indokolja az okirathamisítás kérdésének a megvizsgálását.

Az első ilyen körülmény a közokiratok körének a leszűkülése annak következtében, hogy a hivatalos személy fogalmát az 1961. évi Btk. 114. §-ának az első bekezdése a korábbihoz képest jelentősen szűkebbre vonta. Ugyanis a két intézmény között összefüggés van. Mint a Btk. miniszteri indokolásában olvasható: „Valamely okiratnak közokirati jellege a kiállító szerv jellegéhez fűződik, nevezetesen csak a hatóság, hivatal vagy az Alkotmány rendelkezéseinek megfelelően létrehozott társadalmi szervezet (tömegszervezet) által — erre esetleg meghatározott formában — kiállított okirat lehet közokirat." A továbbiakban pedig az olvasható, hogy „minden más okirat magánokirat".[2] Az utóbbival kapcsolatban megjegyezzük, hogy ez korántsem egyszerű kérdés, ugyanis ebből nem tudjuk meg, hogy mi az „okirat" és mi a „magánokirat". A különböző büntető törvénykönyvek is eltérő megoldásokat fogadnak el, de erre a jogtudomány sem ad egyöntetű választ.

A közokirat fogalmát az előző definícióhoz hasonló módon határozzák meg a régi hazai és a külföldi jogirodalomban is azzal a különbséggel, hogy a tőkés rendszerű országok jogirodalma nem utal a társadalmi (tömegszervezetek) által

[1] *Lázár* Miklós: Az okirat-hamisítási bűntettek jogi tárgyának problematikája. Állam és Jogtudomány 1967. évi 2. sz. 263—284. old.

[2] A Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyve és miniszteri indokolása, Budapest, 1962. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 360—363. old.

kiállított közokiratokra. A különbség szükségképpen adódik abból, hogy a szocialista társadalomban a dolgozók tömegszervezetei bizonyos feladatok tekintetében mindenki felé általánosan kötelező erejű rendelkezéseket hozhatnak vagy igazolásokat adhatnak ki.[3] Maurach a közokiratot a következőképpen határozza meg: „Közokiratok az olyan okiratok, amelyeket közhatóság vagy közhitelességgel felruházott személy jogkörén belül, megfelelő formában felvett és amelyek rendeltetése, hogy bárki számára vagy bárkivel szemben bizonyítékot szolgáltassanak; ennek folytán minden közokiratra jellemző, hogy időben nem korlátozott védelmet nyújtó célokirat."[4] Az NDK Btk. 242. §-a — amely az intellektuális közokirat-hamisításról (valótlan tartalmú okiratról) rendelkezik — meghatározza a közokiratot; ilyeneknek „az állami- és gazdasági szervek, társadalmi intézmények, a közjegyzők és társadalmi szervezetek" okiratait tekinti.

A másik körülmény, amely az okirat-hamisítás kérdésének a megvizsgálását időszerűvé teszi az, hogy a magyar joggyakorlatban a magánokirat-hamisítással kapcsolatban olyan álláspont jut kifejezésre, amely ellentétes a Btk. miniszteri indoklásában kifejtett felfogással és nézetünk szerint a törvény szövegének sem felel meg. Ennek a kérdésnek a tisztázásához szeretnénk néhány gondolattal hozzájárulni.

Az okirat tárgyával foglalkozó tanulmányokban szinte sztereotip módon ismétlődik az utalás arra, hogy aligha van a büntetőjogban az okirat-hamisításnál vitatottabb tárgy.[5, 6]

II.

A társadalmi-gazdasági viszonyok és a jog kapcsolata

A szocialista jogásznak, ha bizonyos jogi jelenség tekintetében el kíván igazodni, mindenekelőtt azt az alapvető kérdést kell megvizsgálnia, hogy mi az a társadalmi-gazdasági objektív érdek, amely meghatározott magatartás bűncselekménnyé nyilvánítását szükségessé teszi, más szóval, miben áll az a társadalomra veszélyes jelleg, amely a szóban levő bűncselekmény-kategória társadalmi-gazdasági tartalmaként jelentkezik. Vizsgálódásaink szempontjából tehát ki kell térnünk a joggá válást megelőző objektív társadalmi-gazdasági érdek és a társadalomra veszélyesség szempontjaira, azaz azt kell vizsgálnunk, hogy a társadalmi-gazdasági viszonyok normális kibontakozását objektíve milyen okirat-hamisítási magatartások veszélyeztetik olyan mértékben, hogy ezen objektív érdek védelme *formai jogi* kinyilvánítást igényel. Marx és Engels kifejtették, hogy a jogi normák a gazdasági társadalmi viszonyok által meghatározottak; rámutatnak a burzsoá jogászoknak arra az „illúziójára", amelynek folytán „a jogot a puszta akaratra redukálják".[7] Marx és Engels lényegében azt tárták fel, hogy a jog a társadalmi-gazdasági viszonyokból nő ki, viszont egyes jogászok a társadalmi-gazdasági viszonyokat túlhangsúlyozva odáig jutnak el, hogy összekeverik a jogot és a társadalmi-gazdasági viszonyokat. Ámde ezek nem képeznek azonos kategóriát, és Marx és Engels elemzéseiben nem erről van szó, hanem csak a társadalmi-termelési viszonyoknak a jogra gyakorolt hatásáról, ezek összefüggéséről. Tanításaik szerint az uralkodó osztály közös érdekeinek az állam a kifejezője, mint írják: „Minthogy az állam az a forma, amelyben valamely uralkodó osztály egyénei a közös érdekeiket érvényesítik és amelyben egy korszak egész polgári társadalma összefoglalódik, ebből az következik, hogy minden közös intézmény az állam révén közvetítődik, politikai formát kap."[8] A termelési- társadalmi viszonyok által meghatározott érdek objektív jellegű, az a magatartás pedig, amely ezt az érdeket ilyen vagy olyan fokban sérti: társadalomra veszélyes cselekmény. Csakhogy az említett objektív társadalmi érdek nem „jog", az nem alkalmazható közvetlenül jogként. A termelési-társadalmi viszonyoktól a joggá válásig bizonyos út van. Kézenfekvő e tekintetben Szabó Imre következő fejtegetésének helyessége: „Ezek az (objektív) érdekek a társadalmi tudatban a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek felismeréseként tükröződnek, vagy pedig a tudatot ezeknek az érdekeknek nem teljes, nem adekvát felismerése jellemzi; az érdekek objektív jellege itt *átvált* a társadalmi tudat e szempontból szubjektívnek tekintett vonatkozásába... Az uralkodóvá lett osztály a maga általános érdekeinek közös hatalma által ad kifejezést, nyújt védelmet és biztosítja azoknak érvényesülését... A formába öltözésnek közvetítő tényezője az *államhatalom*..."[9] Bizonyos cselekménytípusok valóban sérthetik vagy veszélyeztethetik a társadalmi-gazdasági objektív érdekeket, ezek szubjektíve a társadalmi tudatban társadalomra veszélyes jellegűként jelentkezhetnek, de a jog szempontjából a lényeges: az államhatalom által való ilyen értékelés. A társadalomra veszélyesség a szóban levő cselekmény-

[3] L. *Fayer* L.: A magyar büntetőjog kézikönyve, Budapest 1905. Magyar Irod. Könyvnyomda, 442.; *Angyal* P.: A magyar büntetőjog kézikönyve 5. köt. Budapest, 1929. 18. old.; továbbá: A Büntető Törvénykönyv Kommentárja I. köt. Budapest, 1968, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 944. old.

[4] *Maurach*, R.: Deutsches Strafrecht. Besonderer Teil, Karlsruhe, 1969. Verlag Müller, 493. old. ut. bek.

[5] *Garraud*, R.: Traité du droit pénal français IV. köt. Paris, 1922. Sirey, 87—88. old.

[6] *Binding*, K.: Lehrbuch des gemeinen deutschen Strafrechts. Besonderer Teil II. köt. I. Rész, Leipzig, 1914. 169. old.

[7] Marx—Engels Művei: 3. köt. Német ideológia. Budapest, 1960., 75. old.

[8] Marx—Engels Művei: i. m. 74. old.

[9] *Szabó* Imre: A jogelmélet alapjai, Budapest 1971. Akadémiai Kiadó, 76. old.

típusoknak az államhatalom által értékelt negatív tulajdonsága, ilyen minősége. Éppen a cselekménytípusnak ezt a minőségét fejezi ki az állam az adott bűncselekmény tényállásában, jogi formában. Ilyen körülmények között a társadalomra veszélyesség, amely az ekként meghatározott bűncselekmény társadalmi-gazdasági tartalma, a formától el nem választható; a jogi forma ugyanis nem más, mint a tartalom kifejeződése. A forma nem fogható fel elszakítva attól, amit kifejez, aminek megjelenése; és fordítva: a társadalomra veszélyesség nem fogható fel mechanikusan elszakítva a bűncselekmény formai elemeitől mint ezektől (tehát a formai bűncselekményektől) különállóan létező valamiféle olyan ismérv, amelyet azokhoz hozzá lelet adni vagy azoktól el lehet venni. Ez csak a tartalom és forma egysége tételének a tagadásával lenne elképzelhető.[10]

Ismeretes, hogy a Btk. 114. §-a első bekezdésének a hivatalos személy fogalmát szűkítő rendelkezése folytán egyes igen fontos közérdekű intézmények okiratai nem tekinthetők közokiratoknak, példaként említjük meg a MÁV, a Posta és bizonyos tekintetben a vállalatok okiratait is. Ezek magánokiratok. Mint a továbbiakban ezt bizonyítani igyekszünk, a magánokirat-hamisításnak az okirat valódiságával, nem pedig tartalmának valósághűségével (igaz voltával) van dolga, e bűncselekmény tehát materiális, nem pedig intellektuális hamisítással követhető el. Bizonyos ilyen intézmények és vállalatok okirataiban feljegyzett vagy tanúsított tények igaz voltához is lényeges társadalmi-gazdasági érdek fűződhet; a társadalmi tudat, legalábbis a magyar jogalkalmazó tudata szerint az ilyen okiratokban valótlan tények tanúsítása is fontos társadalmi érdeket sért. Ugyanis ilyen tudat tükröződik a felszabadulás előtti jogszabályokban, egyes felszabadulás után kiadott jogszabályokban, de a Legfelsőbb Bíróság 1952. évi, a hivatalos személy fogalmáról szóló irányelvében is. Úgy látszik, hogy jelenleg is ez felel meg a magyar jogalkalmazó tudatának, mert a joggyakorlat a valótlan tények irásban való tanúsítását és ennek a bizonyításra való felhasználását büntetendőnek tekinti. A Legfelsőbb Bíróság Büntető kollégiumának 426. sz. állásfoglalása az indokolásában arra utal, hogy a Btk. 114. §-a következtében a közokiratok köre leszűkült ugyan, de ezek az iratok „mint magánokiratok igényelnek büntetőjogi védelmet".[11] Függetlenül az értékeléstől annyi megállapítható, hogy létezik bizonyos társadalmi igény a magánokiratban tanúsított tények valóságos voltának a büntetőjog eszközeivel való biztosításához. Megjegyezzük, hogy egyes külön jogszabályok szerint meghatározott más okiratok is közokiratnak tekintendők.

Azt a tételt azonban, hogy az osztály a maga általános érdekeit *közös hatalma révén* a jogban fejezi ki és a társadalmi-gazdasági viszonyokat nem lehet *közvetlenül jogként* alkalmazni, nem lehet mereven, a körülményektől függetlenül felfogni. Ugyanis olyan történelmi helyzetben, amikor a társadalomnak még nincs jogrendszere vagy a jogrendszere még nem átfogóan kialakult és megszilárdult, helye lehet a társadalmi-gazdasági viszonyok érdekei közvetlen jogként való értékelésének és alkalmazásának és ez szükséges is. Ilyen történelmi helyzetben a jogalkalmazó a társadalom védelmét a társadalmi-gazdasági objektív érdekeknek közvetlen értékelésével látja el. Többé-kevésbé ilyen helyzet áll elő a szocialista forradalom viszonyai között is. Így a felszabadulás utáni magyar joggyakorlatban is sor került némely tárgyban a társadalmi-gazdasági érdeknek közvetlen jogként való alkalmazására. (A büntetőjog terén ilyen példa a BHÖ 37. pontjában felvett jogszabályban említett titok fogalmának tágító értelmezésével a hűtlenség megállapítása, vagy például a folyó szükségletet meghaladó vásárlásnak a BHÖ 270. pont szerinti közellátási bűntett körébe vonása.) Tárgyunkat érintő példa erre a felszabadulást követően kialakult az a joggyakorlat, amely — a megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyokra, különösen pedig a szocialista társadalom tagjaitól az igazmondás tekintetében elvárható magasrendű követelményre hivatkozással — bűncselekménynek minősítette az intellektuális magánokirat-hamisítást. Ez a joggyakorlat azon a koncepción alapult, hogy a magánokirat, amely valóban attól származik, aki kiállítóként van feltüntetve és annak nyilatkozatát híven tartalmazza, hamis, ha a benne foglalt nyilatkozat nem egyezik a valósággal. A magánszemély ilyen igazmondásának általános követelménye korántsem volt mentes a tudatot abban az időben uraló voluntarista szellemtől.

De általában a felszabadulás utáni joggyakorlat útkeresései helyesen az úgynevezett megőrizve-megújítás szellemében mentek végbe; ez a szellem a fejlődés adott szakaszában objektíve szükséges volt. A régi jog feltételes recipiálása folytán a bírósági jogalkotás csak szubszidiárius és kivételes jellegű lehetett. De éppen ezzel a joggyakorlattal kapcsolatban emlékeztetni kell arra, hogy a társadalmi-gazdasági objektív érdek nem mindig tükröződik adekvát módon a tudatban; így a társadalmi-gazdasági objektív érdek közvetlen jogként alkalmazása hibaforrások nagyobb lehetőségét rejti magában és a jogalkalmazás egyöntetűségét veszélyezteti.

Az európai büntető törvénykönyvek az okirat-hamisítási tényállásokban, ha a cselekmény intelluktuális hamisítással is elkövethető, erről kifejezetten rendelkeznek; éppen ezt teszi a ma-

[10] A Ceretelli és Makasvili egyik cikkében olvasható kijelentést, amely szerint a társadalomra veszélyesség a törvényi tényállás ismérvei összességének a tulajdonsága, az általunk kifejtett értelemben tartjuk elfogadhatónak. L. Cikkgyűjtemény 1955. évi 5. sz. 220—221. old.

[11] BJD 2869, Budapest, 1966. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

gyar Btk. is a 220. §-ának (1) bekezdése c) pontjában és 221. §-ának b) pontjában.

A társadalmi-gazdasági érdek közvetlenül jogként alkalmazásának említett kivételes lehetősége nem változtat azon a tételen, hogy az állam fogalmazza meg a jog normáit, biztosítva a megfelelő védelmet, a társadalmi-gazdasági viszonyoknak a fejlődés szükségletei által meghatározott kibontakozását. Ez idő szerint átfogó megszilárdult jogrendszerrel rendelkezünk, ilyen körülmények között a társadalmi-gazdasági érdek jogként való közvetlen értékelésének a jogalkalmazásban csak abban a körben van helye, amelyet a jogszabály megvon. Következésképp, ellenkező jogszabály hiányában, a régi joggyakorlat által e tekintetben hivatkozott megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyok és az állampolgárokkal szemben az írásbeli igazmondás tekintetében támasztott szocialista erkölcsi követelmény vagy nevelő cél nem szolgáltat alapot a valódi magánokirat hamisként való értékelésére azon a címen, hogy tartalma nem felel meg a valóságnak. De nézetünk szerint nem szolgáltat erre alapot az 1961. évi Btk. hatályba lépése utáni joggyakorlatnak az az újabb érve sem, hogy a valódi, de nem igaz tartalmú magánokirat azért hamis, illetve bizonyításra felhasználása azért valósítja meg a magánokirat-hamisítás bűncselekményét, mert a Btk. tartalmaz más olyan tényállásokat, amelyek meghatározott esetekben büntetés alá helyezik bizonyos valótlan tényeknek magánokiratba való bejegyzését (a hivatkozás a Btk. 227. § 1. bekezdésével megállapított szövegre történik, amelyet egyébként az 1971. évi 28. sz. tvr. módosított). Ezzel kapcsolatban röviden a következőket jegyezzük meg: mint ismeretes, a büntetőjog olyan logikai rendszer, amelyre a teljesség és a rendszer zártsága jellemző, következésképp az, hogy mi tartozik ebbe a rendszerbe, csak a benne foglalt tételek elemzése alapján állapítható meg. A jogalkalmazás során a konkrét eset tényeit a speciális törvényi tényállásban (és az általános szabályokban) absztrahált fogalmak alá kell vonni; ez az alávonás *kizárólagos* jellegű, a megállapított tények vagy megfelelnek a tényállásban tételezett fogalmaknak, tehát azonosság forog fenn, vagy ennek fenn nem forgását kell a döntésben kimondani. A hasonlóság nem elegendő, az nem azonosság. A „hasonlóságra" alapított jogalkalmazás esetén az történik, hogy tévesen egy *másik* kategóriába tartozó jelenséget vonunk át, és tévesen olvasztunk be a szóban levő büntetőjogi kategóriába. Ez nem jelenti azt, hogy a jogszabályi érvelést mechanikusan el lehetne választani a társadalmi-gazdasági viszonyok szociológiai vonatkozású értékelésétől. Azt szeretnénk ezzel kapcsolatban hangsúlyozni, hogy a jogszabály a társadalmi-gazdasági érdek kifejezése, következésképp e tartalom és a forma dialektikus egysége folytán a jogszabály alkalmazása során egyben az adott társadalmi-gazdasági érdek értékelésére van szükség ahhoz, hogy a konkrét cselekményt a jogszabály alá vonjuk, avagy ahhoz, hogy mint azon kívül esőt e körből kirekesszük. Ez élesebben szembetűnik az olyan esetben, amikor a törvényi tényállásban megjelölt ismérvek egyenesen utalnak a társadalmi-gazdasági viszonyok bírósági értékeléssel való megállapítására (például: „jelentős kár", „közvetlen veszély" okozása stb.). Hasonló a helyzet, ha a törvény büntetési kereteket szab meg, úgyszintén, ha a bűnösségi körülmények megállapítását a jogalkalmazóra bízza. Összegezve: a társadalmi viszonyok meghatározzák ugyan a jogot, de a jog *önálló kategória*, a jogalkalmazó nem lépheti túl a kereteit, ekként pusztán ontológiai, szociológisztikus érveléssel nem mellőzhet vagy állapíthat meg „társadalomra veszélyességet", hanem csak a jogrendszerre alapozottan.

Az előzőekben kifejtettek értelmében úgy véljük, hogy — ellenkező törvényi rendelkezés hiányában — nem lehet intellektuális magánokirat-hamisítás bűntettének minősíteni a valóságnak nem megfelelő adatot tartalmazó magánokirat bizonyításra való felhasználását. Ez az elméleti fejtegetés független attól, hogy — meghatározott esetekre való megszorítással — egyetértünk a joggyakorlatban tükröződő azzal a felfogással, hogy a Btk. 114. § első bekezdésének a szűkítő rendelkezésével összefüggésben némely olyan intellektuális magánokirat-hamisítás is kiesik a büntetőjogi üldözés köréből, amelynek büntetendősége megfelelne a társadalom védelme objektív szükségleteinek.

III.

Megkülönböztető elemek az okirat-hamisítás tárgykörében

1. Ahhoz, hogy az okirat-hamisítás tárgykörében bizonyos különbségeket elemezhessünk, szükséges az okiratról néhány szót szólni általánosságban.

Az okirat feltétele mindenekelőtt egy tárgyi dologgal szoros kapcsolatban levő nyilatkozat.

Az okirat a saját tartalmából megérthető írásban (vagy másként rögzített) nyilatkozat megtestesítése — *vox mortua.* Ez az intézmény tulajdonképpen azért jött létre, hogy a megtett nyilatkozatot elválasszuk a nyilatkozótól. Az okirat nem más, mint tárgyiasult szó. Nem feltétlenül szükséges azonban, hogy az okirat a nyilatkozatot betűk révén közvetítse, hanem e célra szám, rajz, némely jogrendszer szerint pedig hangleméz vagy más technikai eszköz is szolgálhat. Ugyanis, a jelektől eltérően, az okirat bizonyos jogilag jelentős tényre vonatkozó *önmagában is érthető* tárgyiasult nyilatkozat, további sajátossága, hogy abból kitűnik az okirat kibocsátójának a személye. Ma is helyes Binding e kijelentése: „Semmilyen okirat nem bizonyít közvetlenül, vagyis mint okirat mást,

mint a saját tartalmát, az pedig meghatározott személy által tett nyilatkozat".[12]

Az okirat ilyen jellemzőire tekintettel helyes ez a kijelentés: „ A jogi jelentőséget nélkülöző, az aláíratlan vagy olyan irat, amelynél nem áll fenn annak a lehetősége, hogy azt valakinek tulajdonítsuk, nem képezheti a magánokirat-hamisítás tárgyát". A továbbiak szerint nem okirat az aláíratlan másodpéldány, amely az eredetivel összevethető, sem a felszólamlások és egyéb ellenőrzést feltételező igénybejelentések.[13]

Joggyakorlatunk szerint nem okirat a tárgyakra alkalmazott bélyegző, a ruhákra alkalmazott jelzés, az állatokra sütött bélyeg, a gépkocsi rendszámtáblája, a kerékpárváz gyártási száma.[14] Az NDK büntető törvénykönyvének a kommentárjában az olvasható, hogy a minőségi jegy, az autó és a motor száma, amely a jogosítványban is szerepel, okirat, vagy okirat alkotórésze, egyébként a kommentár szerint nem okirat a csupán bizonyos tárgyak megkülönböztetését szolgáló jelzés.[15]

Nincs teljes egyöntetűség abban a tekintetben sem, hogy mi lehet az okirati nyilatkozatot hordozó materiális tárgy. Így például az osztrák büntető törvénykönyv 74. §-ának a 7. pontjában foglalt meghatározás az okirat fogalmát az „irat" (Schrift) ismérvével megszorítja. E tekintetben Leukauf és Steininger rámutatnak arra, hogy az okirat nem korlátozható a betűírásra, viszont az akusztikai eszközökkel tartósított nyilatkozatok — mint nem nyilatkozatot megtestesítő „iratok" — kiesnek az okiratok köréből.[16]

Félreértések elkerülése végett feltétlenül szükséges a tárgykörben használt terminológiáról is szólni. Az európai büntetőjogi irodalomban uralkodó, és gyakran a törvénykönyvekben is (pl. az olasz, a román) szereplő megjelölés szerint az okirat-hamisítás lehet materiális (anyagi) vagy intellektuális (eszmei). Az előbbi esetben fizikai behatásról van szó: az okiratot nem a benne kiállítóként szereplő személy készítette, hanem az elkövető, illetve utóbbi a kiállító által készített okiratot törléssel, hozzáírással stb. megváltoztatta. Az intellektuális okirathamisítás esetében a kiállító valótlan tartalmú nyilatkozatot foglal az okiratba: a valótlanság esetleg vonatkozhat az okirat keltére, a kiállítás helyére is stb., ha a jogviszony szempontjából ez a lényeges, vonatkozhat tehát egyébként általában alakinak tekintett elemekre is; ezért nem tartjuk szerencsésnek az „alaki" — „tartalmi" szembeállítást, illetve az „alaki hamisítás" terminológia használatát. A valótlan tényeknek a hivatalos személy megtévesztésével való közokiratba foglalását pedig *közvetett* intellektuális közokirat-hamisításnak nevezzük; így jelölik ezt egyes büntető törvénykönyvekben is. A magyar joggyakorlatban gyakran „intellektuális közokirat-hamisításnak" nevezik ezt, szerintünk pontatlanul.

Vitatott a jogirodalomban a *célokirat* kérdése is. Az NDK büntető törvénykönyve 240. §-a, amely mind a magánokiratra, mind a közokiratra vonatkozik, a (3) bekezdésben a következőt tartalmazza: „A valódi okirat írásban vagy más formában feljegyzett nyilatkozat, amelyet szolgálati vagy foglalkozási kör gyakorlása során, vagy személyi jogok és kötelességek érvényesítése érdekében állítottak ki, és jogokat vagy kötelességeket alapít, megváltoztat vagy megszüntet, vagy a jogilag jelentős tényt bizonyítja, és amelyből a kiállító személye kitűnik." Nekünk úgy tűnik, hogy a törvénykönyv kommentárja e rendelkezésnek bizonyos tágító értelmezést ad, ugyanis abban a következő olvasható: „... ezenkívül lehetséges, hogy bizonyos okiratok nem kezdettől fogva vannak jogilag jelentős nyilatkozatnak szánva, hanem inkább csak később, valamely konkrét összefüggésben szolgálnak jogilag jelentős tény bizonyítására". A „célokirat" tágító értelmezéséről győz meg a kommentár szerzői által felhozott az a példa, amely szerint a törvényhely alá vonható az az eset is, amikor „... családjogi ügyben egy levelet terjesztenek elő intim kapcsolatok bizonyítására..."[17] Az intim levél aligha tekinthető olyannak, amely jogilag jelentős nyilatkozatnak volt szánva. Az NSZK büntetőjoga tekintetében pedig Schönke és Schröder a következőt jelentik ki: „Az okiratnak arra kell *rendeltnek* lennie, hogy valamely jogviszony tekintetében bizonyítékot szolgáltasson." Miután e szerzők a célokirat megjelölést kiemelik, a továbbiakban mégis kijelentik, hogy „... elegendő, ha a kiállító tudja, hogy az okirattal más személy bizonyítani fog. Ezért egy becsületsértő levél abban az esetben is okirat, ha a levél írója a sértő kijelentés közlése indította annak megírására, és sokkal kevésbé az, hogy bizonyító eszközt teremtsen." Még határozottabb a célokirat fogalmának tágító értelmezése a szerzők e kijelentésében „... a bizonyításra való rendelés a kiállítótól különböző személytől is származhat, rendszerint ez a helyzet az esetleges okiratoknál".[18] Maurach, utalva a célokirat és az esetleges okirat közötti megkülönböztetésre azt írja, hogy a közoktirat végső soron mindig

[12] *Binding*, K.: i. m. 204. old.

[13] *Dongoroz* és mások: Explicații teoretice ale Codului penal român, Vol. IV. (A Román Büntető Törvénykönyv elméleti magyarázatai IV. köt.) Bukarest, 1972. Editura Academiei R. S. R. 443. old.

[14] BJD 828; hasonló: *Maurach*, R.: i. m. 479. old.; Schönke—Schröder: Strafgesetzbuch, Kommentar, München, 1970. Beck'sche Verlags-buchhandlung 1389. old.

[15] Strafrecht der DDR — Lehrkommentar II. köt. Berlin, 1969. Staatsverlag, 279. old.

[16] *Leukauf*, O.—*Steininger*, H.: Das neue Österreichische Strafrecht, Kommentar zum Strafgesetzbuch, Eisenstadt, 1974. Prugg Verlag 396. old. és 987. old.

[17] NDK Btk. kommentárja i. m. 279. old.

[18] *Schönke—Schröder:* i. m. 1391—1392. old.

célokirat, e vonatkozásban tehát a megkülönböztetésnek nincs különös jelentősége, majd kijelenti, hogy „az ún. esetleges okirat megjelölés elhibázott ... a nem bizonyítás céljára rendelt okirattal is lehet bizonyítani, ilyen esetben az addig semleges irat büntetőjogilag védett okirat rangjára emelkedik".[19] Más jogrendszerekben viszont más a helyzet, így például a francia büntető törvénykönyv 147. szakaszában tüzetesen felsorolt okiratok (megállapodások, rendelkezések, kötelezvények, elismerések) aligha tűrik meg a hasonló tágító értelmezést. Ez különösen vonatkozik az osztrák büntető törvénykönyvre, amely az okirat fogalmat nemcsak az írásbeliségre, hanem a célokirati jellegre is korlátozza; idézzük az osztrák jogirodalomból a következő magyarázatot: „A Btk. értelmében okirat az olyan irat, amelyet valamely jog vagy jogviszony alapítása, megváltoztatása, vagy megszüntetése végett, vagy valamely jogilag jelentős tény bizonyítása érdekében készítettek; következésképp csak az ún. célokiratokra korlátozódik; az esetleges okiratok, azaz az olyan írásbeli nyilatkozatok, amelyek nem a jogilag jelentős tartalmukra tekintettel, vagy nem a jogi forgalom céljából készültek, nem esnek a büntetőjog okirat fogalma alá. Magánlevelek, naplók és más hasonlók tehát büntetőjogi értelemben nem okiratok, de mint bizonyító eszközök védelmet nyerhetnek a Btk. 393., illetve 395. §-a alapján." (Ezek a §-ok a bizonyító eszköz hamisítását és megsemmisítését büntetik.)[20] Ez vonatkozik a hangfelvételre is. A bizonyító eszköz hamisítása inkriminálásának jelentősége lehet abból a szempontból, hogy ilyen esetben nincs szükség a nem teljes bizonyító erejű okiratok hamisítását okirat-hamisításként kezelni.

A *teljes bizonyító erejű* okirat és az okirat bizonyításra *alkalmassága* egymással összefüggnek. Az utóbbi természetesen kevesebbet kíván meg, mint az előbbi. A magyar joggyakorlat szerint az okirat-hamisítási bűncselekmény nem korlátozódik a Pe. 196. §-ában írt feltételeknek megfelelő teljes bizonyító erejű okiratok körére. Nincs olyan büntető törvénykönyv, amely az okirat-hamisítást a teljes bizonyító erejű okiratra korlátozná. A román jogirodalomban (francia szerzőkre hivatkozással) ez olvasható: „A jogi irodalomban és a joggyakorlatban elfogadott nézet szerint nem szükséges, hogy az okirat teljes bizonyítékot szolgáltasson arra a tényre vonatkozóan, amelynek bizonyítására van rendelve, hanem elegendő, ha annak bizonyítására bizonyos mértékben alkalmas abban az értelemben, hogy azt igaznak fogadtassa el."[21] Schönke—Schröder szerint: „Az okirat az esetben alkalmas a bizonyításra, ha a meggyőződés kialakítására befolyást gyakorolhat."[22] Az olasz jogirodalomban Manzini hangsúlyozza az okirat arra való alkalmasságát, hogy valamely jogot alapítson, megerősítsen, vagy egy jogilag jelentős tényt bizonyítson peres ügyben vagy más jogviszonyban.[23] A kérdésnek természetesen nem a közokirat, hanem a magánokirat szempontjából lehet jelentősége. A francia és azt követő jogrendszerek joggyakorlatában olvasható jogesetek bizonyos mértékben szorosabban fogják fel az okirat-hamisítás szempontjából szóba jövő magánokiratok körét. Így például azt követelik meg, hogy az okirat ne csak állítsa, hanem *pontosan bizonyítsa* a vonatkozó tényt. Az okirat hamisításának nem sikerült volta nem feltétlenül akadálya az okirat-hamisítás megállapításának, egyes nézetek szerint a szembeszökően hamis okiratot ki kell zárni e körből. Közokirat esetében előfordulhat, hogy az olyan mértékben nem felel meg az előírt formáknak, hogy nem tekinthető közokiratnak, ez azonban nem zárja ki annak magánokiratként való értékelését. Garraud a következőket írja: „... az, hogy valamely formai szempontból semmis okirat alapul szolgálhat-e az okirat-hamisítás miatti vádemelésnek, sokkal inkább ténykérdés, mint jogkérdés. Valamely bizonyítási eszközben az igazság megváltoztatása büntethetőségéhez az szükséges, és egyben elegendő, hogy a társadalomra vagy harmadik személyekre esetleg sérelem háramolhasson... Az esetek többségében ezt büntetendőnek kell tekinteni, mert azok a magánszemélyek, akikkel szemben a hamis okiratot prezentálják, ritkán vannak abban a helyzetben, hogy első látásra felismerjék az okirattal kapcsolatos hatáskörnek vagy jogképességnek a hiányát, vagy a formai hibákat... Ha azonban az okirat olyan mértékben nélkülözi a formai feltételeket, hogy az a legkisebb mértékben járatos személyeket sem ejtheti tévedésbe, az nem szolgálhat a hamisítás miatti büntető eljárás alapjául."[24]

A jogirodalomban akörül is vita folyik, hogy meghatározhatók-e a *lényeges* okirati elemek, és ha igen, mely ismérvek alapján. E tekintetben Garraud fentebbi gondolatmenetét követve úgy véljük, hogy ilyen ismérvek nincsenek, hanem a konkrét esetben — a körülményektől függően — azt kell vizsgálnunk, hogy a hamisság vagy hamisítás révén megszűnnek-e, módosulnak-e az okiratnak azok a joghatásai — bizonyításra való alkalmassága —, amivel az okirat a hamisítás nélkül rendelkezett volna. Egyes nézetek szerint hivatalos személy hamisítása esetében a közokirat-hamisítás megállapítható függetlenül a hamisítás jogi jelentőségétől, mert a hivatalos személy visszaélő magatartása, és a közokirat sajátos jellege ezt egymagában is indokolja. Úgy véljük, hogy ez a nézet

[19] *Maurach*, R.: i. m. 480. old.
[20] *Leukauf—Steininger:* i. m. 390. és 987. old.
[21] *Papadopol*, V.: Az okirathamisítási bűncselekmények általános kérdései. Revista româna de drept 1973. évi 12. sz. 37. old.
[22] *Schönke—Schröder:* i. m. 1391. old.
[23] *Manzini:* Trattato di diritto penale italiano, VI. köt. 555. old.
[24] *Garraud:* i. m. 192—193. old.

elvileg helytelen, mert nem számol az okirat fogalmának ismérveivel, gyakorlatilag pedig a bűnüldözést szükségtelenül kiterjeszti.

Vita folyik az okirat-hamisítás rendszertani elhelyezése tekintetében is. Ugyanis az okirat-hamisítás különböző (vagyoni, családi stb.) érdekeket is sérthet. Ha a jogi forgalom biztonságához fűződő társadalmi-gazdasági érdeket — az egyébként érintett különböző további érdektől elvonatkoztatott — bizonyos tekintetben általános érdeknek fogjuk fel, akkor valamennyi okirat-hamisítási tényállást egy csoportban helyezhetjük el. A megoldás nem mindig ez, így a hivatalos személy közokirat-hamisítása egyes törvénykönyvekben a hivatali, illetve az igazságszolgáltatás elleni bűncselekmények között van elhelyezve, ilyen az OSZSZSZK Btk. 175. cikke, a jugoszláv Btk. 319. szakasza, az NSZK Btk. 348., a svájci Btk. 317., az osztrák Btk. 311. §-a.

2. Az okirat lehet valótlan tartalmú valódi okirat és igaz tartalmú nem valódi, azaz hamis okirat. Ezt fejezi ki tömören ez a kijelentés is: „Szemben a valótlan tartalmú valódi okirattal, a hamis okirat egy saját magára vonatkozó hazugságot tartalmaz."[25] A magyar Büntető Törvénykönyv miniszteri indoklása a jogtudományban uralkodó felfogással egyezően utal arra, hogy a magánokirat-hamisításnak az okirat valódiságával, nem pedig tartalmának igaz voltával van dolga.

Az alábbiakban szeretnénk kimutatni azt, hogy a magánokiratban foglalt tények igaz voltához — némely kivételtől eltekintve — nem fűződik olyan fontos társadalmi-gazdasági érdek, amelyet a büntetőjog eszközeivel kellene biztosítani (az állampolgárok nem kötelezhetők általában írásbeli igazmondásra). Álláspontunkat az *A)* pont alatt a társadalmi-gazdasági érdek elemzésével, míg a *B)* pont alatt bizonyos jogi rendelkezések egybevetésével kíséreljük meg bebizonyítani.

A) Abból az európai jogirodalomban uralkodó nézetből indulunk ki, amely szerint az okirat-hamisítás védett jogtárgya az ügyleti forgalom biztonságához fűződő társadalmi-gazdasági érdek. Ez vonatkozik a magánokirat-hamisítás esetére is; szemben egyes ellenkező nézetekkel úgy véljük, hogy a magánokirat valódisága tekintetében nem egyszerűen magánszemélyeknek a büntetőjogot nem érdeklő *szubjektív érzelmeiről* van csupán szó, hanem objektív jellegű társadalmi-gazdasági érdek védelméről. Nézetünk szerint azonban a védendő érdek szempontjából nem lehet egyenlőségi jelet tenni a közokirat és a magánokirat közé. Ellenkezőleg, a közokiratok megbízhatóságához, az ügyleti forgalom biztonságának általános érdekein túlmenően, egy specifikus társadalmi érdek is fűződik. Ugyanis a közokirat valódiságát, de a jogszabályban meghatározott körben bizonyos tények *igaz* voltát is az államhatalom tekintélye *közhitelességgel* tanúsítja mindenki felé. Következésképp a közokirat-hamisítás az állami tekintélyhez és a hatóságok meghatározott funkciói zavartalan ellátásához fűződő társadalmi érdeket is sérti, az ilyen hamisítás folytán az ügyleti és jogi forgalom biztonságához fűződő érdek általánosabb körén belül, illetve ehhez kapcsolódóan az említett specifikus társadalmi érdek is veszélybe kerül. Ez nézetünk szerint különbséget jelent a közokirat és a magánokirat között. Míg a közokirat esetében közhitelességű okiratról, addig a valódi magánokirat esetében hiteles iratról beszélhetünk (egyszerűség kedvéért itt figyelmen kívül hagyva a törvény által esetleg kiemelt magánokiratok esetét).

Milyen objektív társadalmi-gazdasági érdek fűződik a magánokirathoz általában?

Nézetünk szerint — kivételes esetektől eltekintve — a magánokirat vonatkozásában ennek a valódiságához fűződik olyan fontos társadalmi-gazdasági objektív érdek, amelyet érdemes a büntetőjog eszközeivel védeni. Ez az érdek ugyanis abban áll, hogy az a személy, akivel szemben a magánokiratot felhasználják, abban bízhasson, hogy azt valóban az a személy (vagy cég) bocsátotta ki, aki abban nyilatkozóként fel van tüntetve, és azt nem változtatták meg utólag illetéktelenül, más szóval abban bízhasson, hogy az előtte felmutatott okirat valóban a kiállító tárgyiasult nyilatkozata mint vox mortua. De nem valamiféle garancia a kiállító magánszemélyről is. Ugyanis az ügyleti forgalomban azt a körülményt, hogy az okiratot kiállító magánszemély szakmai hozzáértés, igazmondás vagy fizetőképesség szempontjából stb. mennyiben megbízható, azt tehát, hogy ennek nyilatkozata milyen értéket képvisel, az a személy bírálja el, aki előtt az okiratot bemutatják, mégpedig a kiállító személy vagy cég ismeretében a társadalomban élvezett megbecsüléséhez képest pozitív vagy negatív eredménnyel. Ami a hatóság előtti felhasználást illeti, jelentősége van annak, hogy a hatóság a tényeket a szóbeliség, a közvetlenség elvének alkalmazásával, illetve felderítési kötelezettség teljesítésével állapítja meg.

Úgy véljük, hogy a magánokiratban kiállítóként feltüntetett személynek is ahhoz fűződik érdeke, hogy ne legyenek forgalomban olyan rendelkező vagy tanúsító okmányok, amelyekben nyilatkozatát meghamisították, vagy amelyeket nem is ő állított ki. Kézenfekvő, hogy az ilyen hamis okiratok forgalomban léte — különösen sikerült hamisítást feltételezve — a kiállító hitelének rontásával, esetleg vagyoni vagy családi érdekeinek a sérelmével járhat.

Az előzőekben kifejtettekből kitűnik, hogy a materiális hamisítás tulajdonképpen az okirat-hamisítás általános vagy fő elkövetési cse-

[25] Grünhut, aki hivatkozik Kenny-Turner könyvére, l. *Metzger—Schönke—Jeschek:* Das ausländische Strafrecht der Gegenwart. III. köt. Berlin, 1959. Duncker et Humbolt, 217. old.

lekménye mind a közokirat-hamisítás, mind a magánokirat-hamisítás vonatkozásában. A magánszemély csak materiális hamisítással követhet el közokirat-hamisítást. Az intellektuális közokirat-hamisítás annyiban tekinthető inkább kivételesnek, hogy azt a hivatalos személy követheti el, és csakis a feladatkörében (a magánszemély ezt csak a hivatalos személyen keresztül, közvetve követheti el). Az intellektuális magánokirat-hamisítás a szocialista büntető törvénykönyvekben, és a tőkés országok nagy részének jogában nincs, vagy csak kivételesen van bűncselekménnyé nyilvánítva. Uralkodó felfogás szerint az olyan okirat, amely valóban attól származik, aki abban kiállítóként szerepel és ennek nyilatkozatát híven tartalmazza — mint vox mortua — valódi okirat.[26] De a hivatalos személyt a feladatkörébe tartozó közokiratban foglalt tények igaz volta tekintetében *kötelezettség terheli,* a valótlan tények tanúsításával megszegi törvényben megszabott kötelességét, éppen e kötelességszegése folytán vált át az egyébként valódi okirat hamis okirattá. Ez vonatkozik a magánszemélyre is, ha a törvény arra kötelezi, hogy bizonyos tények tekintetében igazat foglaljon az általa kiadott okiratba, így például — a jogszabály rendelkezésétől függően — a magánorvos által kiállított valótlan tartalmú bizonyítvány vagy a könyvek vezetésére kötelezett iparos és kereskedő valótlan tartalmú bejegyzése a kötelességszegés folytán válik hamis okirattá.

Összefoglalva a közokirat és a magánokirat közötti különbségeket, nagyjából az alábbiakat lehet mondani: *a)* a közokirat az állam tekintélyével biztosított mindenki felé hatályos közhitelességű okirat; *b)* a közokirat általában csak a jogszabályokban meghatározott rendszerint szűkebb körű tényekre vonatkozik, míg a magánokiratban bármilyen jogilag releváns tény szerepelhet; *c)* a magánokirat kiállítását semmiféle garanciális eljárás nem előzi meg, ahhoz semmilyen biztosíték nem kapcsolódik, ezzel szemben a közokirat felvételét bizonyos garanciális eljárás előzi meg, rendszerint bizonyos ténymegállapítást tételez fel és megfelelő ellenőrzésnek van alávetve; *d)* a közokirat tekintetében bizonyos formai elemek vannak előírva, a magánokiratnál erről rendszerint nincs szó.

A hatályos magyar jog vonatkozásában meg kell itt jegyeznünk, hogy bizonyos intézményeink magánokiratai, például a posta és a MÁV okiratai felmutatják a közokirattal kapcsolatosan felsorolt garanciális elemek jelentős részét.

B) Az alábbiakban felvázoljuk a közokirat és a magánokirat közötti különbséget egyes jogrendszerek tükrében. Előrebocsátjuk, hogy egyes nyugati büntető jogrendszerekben bizonyos feltételek mellett az intellektuális magánokirat-hamisítás is pönalizálva van, nincs szó azonban az állampolgárok írásbeli hazugságának általában bűntetté nyilvánításáról.

Először az európai szocialista büntetőjogokat tekintjük át ebből a szempontból. A magyar Btk. rendelkezéseit ismertnek véve, csak a polgári eljárási törvény idevágó szabályainak említésére korlátozódunk. Ennek 195. §-a csak a közokirat esetében utal arra, hogy az a benne foglalt *tények* valóságát is igazolja, míg a teljes bizonyító erejű magánokiratról rendelkező 196. § (1) bekezdése szerint a magánokirat csak azt bizonyítja, hogy „. . .a kiállítója az abban foglalt nyilatkozatot megtette, illetve azt elfogadta vagy magára nézve kötelezőnek ismerte el . . .” A dolog természeténél fogva az előbbi még inkább vonatkoztatható az olyan magánokiratra, amely nem rendelkezik a teljes bizonyító erőhöz a törvényben megkívánt valamenynyi feltétellel.

A csehszlovák és a szovjet jogot egyelőre figyelmen kívül hagyva a többi szocialista jogrendszer tekintetében összefoglaló és vázlatos jelleggel a következőket jegyezzük meg: mindegyik tartalmazza mind a közokirat, mind a magánokirat vonatkozásában a materiális hamisítás bűncselekménnyé nyilvánítását. Mindegyik tartalmaz különböző formában rendelkezést a hamis vagy hamisított okirat felhasználása tekintetében is. Mindegyik szerint büntetendő az okirat visszaélés érdekében való megsemmisítése, elrejtése, megrongálása is; a román és a jugoszláv büntető törvénykönyvben ez a tényállás az igazságszolgáltatás elleni bűncselekmények között van elhelyezve.

Mindegyik szocialista büntető törvénykönyv bűncselekményként határozza meg a hivatalos személy által feladatkörében elkövetett intellektuális közokirat-hamisítást; a jugoszláv Btk.-ban a hivatalos személy által feladatkörében elkövetett intellektuális közokirat-hamisítás nem az okirat-hamisítási bűncselekményekkel azonos helyen, hanem a 319. szakaszban, a hivatali bűncselekmények között van elhelyezve. A közvetett (intellektuális) közokirat-hamisítás legtöbbször külön tényállásban van meghatározva, illetve az NDK büntető törvénykönyvében a hamis közokirati igazolásról rendelkező 242. §-ban a közvetett elkövetés a tényállásba van belefoglalva az elkövetési cselekmény egyik módjaként. A román, illetve a bolgár büntető törvény rendelkezései e tekintetben átfogóbbak. A román törvény 293. szakasza szerint büntetendő az, aki az állami szervek, társadalmi szervezetek vagy más közületek előtt „a saját vagy más személy vonatkozásában joghatás kiváltása érdekében valótlan nyilatkozatot tesz, ha az a törvény vagy a körülmények folytán e következmény előidézésére szolgál”. A bolgár Btk. 313. cikkének (1) bekezdése szerint büntetendő az, „aki olyan írásbeli nyilatkozatban, amelyet a törvény értelmében hatósági szerv előtt valamely körülmény valóságának a bizonyítására ad, valótlanságot állít vagy a valóságot eltitkolja.” E törvényhely (2) bekezdése szerint ugyan-

[26] Hasonló *Maurach:* i. m. 482. old.; *Schönke—Schröder:* i. m. 401. old.

így büntetendő „aki magánokiratban valótlanságot állít vagy eltitkolja a valóságot, ha a törvény kifejezett rendelkezéssel a valóság igazolására kötelezi, és ezt az okiratot a hamisan igazolt körülmények vagy kijelentések bizonyítására használja fel".

Az orvosi és állatorvosi bizonyítványok tekintetében intellektuális magánokirat-hamisítási tényállást tartalmaz a bolgár Btk. 312. cikke és a jugoszláv Btk. 309. szakasza, amelyek a valótlan tartalmú bizonyítványok kiadását büntetni rendelik.

Megjegyezzük, hogy valótlan vagy eltorzított adatok feltüntetése bizonyos iratokban a gazdasági bűncselekmények körében van némelykor büntetés alá helyezve. Ez vonatkozik az eddig nem említett szovjet és csehszlovák büntetőjogra is.

Az OSZSZK és a csehszlovák büntető törvénykönyvek nem tartalmazzák a magánokirat-hamisítás bűncselekményként való meghatározását. Megjegyezzük, hogy e törvények az előkészület általános büntetendőségének az elvét fogadták el, így a magánokirat-hamisítás más bűncselekmény előkészületeként esetleg büntethető.

Az OSZSZSZK büntető törvénykönyvének a 175. cikkében „hivatali hamisítás" elnevezés alatt büntetés alá van helyezve a hivatalos személy materiális és intellektuális közokirat-hamisítása. Az állami intézmények, vállalatok és társadalmi szervek által kiadott jogokat vagy kötelezettségeket megállapító okiratok meghamisítása a 196. cikk szerint esik büntetés alá. Az említett szerveknél őrzött okirat, űrlap, bélyegző eltulajdonítása, megsemmisítése vagy megrongálása nyereségvágyból vagy más aljas indokból a 195. cikk szerint büntetendő.

A csehszlovák Btk. 176. szakasza csak a közokirat-hamisításról rendelkezik, egyébként a valótlan adatok állítása itt és a gazdasági bűncselekmények tényállásaiban fordul elő, továbbá a 138. §-ban a vagyon előny érdekében elkövetett „táppénzcsalás" tényállásában szerepel.

A nyugati büntetőjogok vonatkozásában utalunk az NSZK büntető törvénykönyvének a rendelkezéseire. A 267. §-a a materiális okirat-hamisítás bűncselekményét határozza meg, azaz a nem valódi (unecht) okiratra vonatkozik. Mint a jogirodalomban olvasható: „Az okirat valódi vagy nem valódi (hamis) minősége nem függ a nyilatkozat tartalmának igaz voltától. Léteznek valódi okiratok valótlan és hamis (unecht) okiratok igaz tartalommal."[27] A közvetett intellektuális közokirat-hamisítás meghatározását a 271. § tartalmazza. Ugyanakkor a valótlan tények közokiratba való felvétele a hivatalos személy által (Falschbeurkundung im Amte) a 348. §-ban van meghatározva és a hivatali bűncselekmények között elhelyezve. A 278. §-ban az orvos vagy más egészségügyi személy részéről tudatosan valótlan tartalmú igazolás kiadása bűncselekményként van meghatározva; ez intellektuális magánokirat-hamisításnak felel meg.

Az 1975. január elsején hatályba lépett osztrák Btk. e tekintetben a német jogrendszert követi; a 223. §-ában a materiális okirathamisítás, a 228. §-ában a közvetett intellektuális közokirat-hamisítás van meghatározva, míg a hivatali bűncselekmények között elhelyezett 311. § a hivatalos személy intellektuális közokirat-hamisítását helyezi büntetés alá.

Az olasz büntető törvénykönyv a 476. szakaszában a közhivatal materiális, a 479. szakaszában ennek eszmei, intellektuális közokirat-hamisítása, a 482. szakaszában a magánszemély materiális közokirat-hamisítása, a 485. szakaszában materiális magánokirat-hamisítás van meghatározva. A 483. szakaszban „magánszemély által elkövetett eszmei közokirat-hamisítás" elnevezés alatt olyan bűncselekményt találunk, amely hasonlít a közvetett közokirat-hamisításhoz, ugyanis az követi el, aki „közhivatalnok előtt közokiratban hamisan igazol olyan tényeket, amelyek tekintetében az okirat az igazság bizonyítására van rendelve".

A francia jog ezzel szemben ismeri az intellektuális magánokirat-hamisítást. Miután a büntető kódex a 146. szakaszában a közhivatalnok közokirat-hamisításáról rendelkezik, a 147. szakaszban bizonyos további elkövetési változatokat sorol fel. A 150. szakasz pedig — amely a magánokiratban, a bank- és kereskedelmi iratokban elkövetett hamisításról szól — az ezek tekintetében a 147. szakaszban írt módon és körben elkövetett cselekményeket rendeli büntetni. A 147. szakaszban azonban — az intellektuális hamisítást is érintően — csupán meghatározott okiratok hamisításáról van szó (megállapodások, rendelkezések, kötelezések, mentesítések); nem cél ugyanis a magánszemélyek írásbeli hazugságának általános büntetendővé nyilvánítása. De a joggyakorlat a magánokiratban foglalt valótlanság büntetendőségének körét még tovább szűkítette, például nem valósul meg e bűncselekmény, ha a hazug állítást elszámolásban, számlában követik el; ez nyert alkalmazást például egy gyám valótlan adatokat beállító elszámolásainál is. További példák és a jogirodalomban lezajlott viták tekintetében utalunk egy régebbi írásunkra.[28]

A svájci büntető törvénykönyv részben a francia jogrendszert követi. A 251. szakaszában az okirat-hamisítást előny szerzésére vagy más károsítására irányuló célzatos cselekményként meghatározva, többek között „a jogilag jelentős tények helytelen okirati megállapítását vagy tanúsíttattását" is okirat-hamisításnak tekinti. A joggyakorlat az intellektuális magánokirat-hamisítás körét korlátozza. Mint a jogirodalomban olvasható ilyen okirati megállapítás, illetve tanúsítás csak az esetben forog fenn, „. . . ha az

[27] *Schönke—Schröder:* i. m. 1388. old.

[28] *Lázár* M.: i. m. 266—268. old.

okirat a megállapított tény bizonyítására van rendelve vagy ennek pontos bizonyítására alkalmas". Az itt felhozott egyik példa szerint nem állapították meg e bűncselekményt olyan esetben, amikor a kereskedelmi társaság ügyvezetője az egyik hitelezőnek biztosítékként valójában nem létező követelésekre szóló engedményezési nyilatkozatot adott át.[29] A svájci büntető törvénykönyv egyebekben a német irányzathoz hasonló, a közhivatalnok közokirat-hamisítását a hivatali bűncselekmények között elhelyezett 317. szakaszban, az orvosok, szülésznők stb. valótlan tartalmú egészségügyi igazolványainak a kiadását a 318. szakaszban határozza meg.

A vázolt jog-összehasonlító anyag mindenesetre arról győz meg, hogy e tárgyban nem lehet fellépni az egyedül helyes álláspont igényével, de arról is, hogy a magánszemélyek írásbeli hazugságát nem lehet jelentős megszorítások nélkül bűncselekménnyé nyilvánítani. Megjegyzendő, hogy más személy hazug okiratának a felhasználója is az írásbeli hazugságot teszi magáévá, tehát ez is írásbeli hazugság; lényegtelen, hogy maga írta is az okiratot vagy sem.

Lázár Miklós

[29] *Chappuis*, J.: Le faux intellectuel et la simulation, Lausanne, 1950. Imprim. Vaudise, 155—158. old. L. még a joggyakorlatra: *Panchaud*, A.—*Ochsembaum*, D.: Code pénal suisse annoté. Lausanne, 1975., Payot, 168. és köv. old.; *German*, O. A.: Schweitzerisches Strafgesetzbuch, Zürich, 1956. 284. old.

A polgári lakosság és a kombattánsok, a polgári javak és a katonai objektumok közti megkülönböztetés elve a nemzetközi jogban

A polgári lakosság és a kombattánsok, a polgári javak és a katonai célpontok megkülönböztetése a fegyveres konfliktusok során alkalmazandó nemzetközi jogszabályok alapvető elve, mely a jus in bello, azaz a hadviselés szabályainak évszázados fejlődése folyamán kristályosodott ki, nagyhatású elméleti munkák indokolták meg és nemzetközi szerződések egész sora követte. „A háború nem egyének, hanem államok közti viszonyt jelent . . ." — fejtette ki J. J. Rousseau a „Társadalmi Szerződés" c. művében. — „Az állam ellensége csak egy másik állam lehet, nem pedig az egyes emberek. Ez az elv összhangban van a háborúról felállított minden elmélettel és minden kultúrnép állandó gyakorlatával . . . Az igazságos uralkodó még a háború folyamán is csak az államvagyont foglalja le, viszont kíméli a magánosok személyét és vagyonát . . . A háború csak a saját céljai eléréséhez szükséges jogot adja meg . . .[1]

Mindez nem volt Rousseau egyéni vélemény, nem is a tudományos körökre korlátozódó nézet, hanem az európai kormányok általánosan elfogadottnak tekinthető álláspontja, amint azt Talleyrandnak Napóleonhoz intézett 1806. november 20-i levele szinte szó szerint bizonyítja: „Annak a tételnek a következményeként — írta a francia külügyminiszter —, hogy a háború nem ember és ember, hanem állam és állam közti viszony, amelyben az egyesek csak véletlenül ellenfelek, a nemzetközi jog nem engedi meg, hogy a hadijog és a belőle levezethető hódítás joga kiterjedjen a békés és fegyvertelen polgárokra, a lakosokra és a magántulajdonra . . . Ez a jog, mely a civilizációból született, előmozdította a haladást. Ennek tartozik Európa hálával jólétének megőrzéséért és növekedéséért, az őt megosztó gyakori háborúk közepette."

Természetes és logikus következménye volt ez annak a ténynek, hogy a háborúk nagyrészt dinasztikus célokért, a politikai-hatalmi egyensúly módosításáért, vagy helyreállításáért folytak, amelyek nem érintették közvetlenül a lakosság széles tömegeit. A háborúk politikai célkitűzéseit a háborúhoz való jogot elismerő régi nemzetközi jog egyébként sem mérlegelte, nem mondott felette ítéletet, de foglalkozott azok közvetlen céljával, hogy a hadviselés jogát szabályozni tudja. Az 1868. évi Szentpétervári Deklaráció szerint „az egyedüli jogos cél, amelyet az államok a háborúban maguk elé tűzhetnek, az ellenség katonai erejének megtörése", amiből nemcsak a felesleges szenvedést okozó vagy különösen kegyetlen fegyverek alkalmazásának tilalma következett, hanem a katonák és a polgári lakosság közti különbségtétel is. Ezt az elvet tartották szem előtt az 1899. évi és az 1907. évi hágai konferenciákon és ez az elv volt a háború áldozatainak védelmét szolgáló genfi egyezmények megszövegezésének egyik szempontja is.

A megkülönböztetés elvének fejlődésében azonban századunk folyamán törés következett be. „Az utóbbi időben — állapította meg Eric Castren — és főleg a két legutóbbi világháború során a hadviselés sajnos úgy fejlődött, hogy

[1] *Rousseau*, J. J.: Társadalmi szerződés. X. könyv. IV. rész.

komolyan megrendítette Rousseau elméletét, a polgári lakosságot a legsúlyosabb veszélyeknek téve ki."[2] Hasonló következtetésre jutott egy másik nyugati nemzetközi jogtudós Marcel Sibert is: „Napjainkban már nem igaz az a régi tan, miszerint a háború állam és állam közötti viszony. A tények azt mutatják, a háború totálissá vált és magukat az egyéneket veszi célba."[3]

Ezek a megjegyzések azonban nem a nemzetközi jogi szabályozás megváltozására, hanem a hadviselés gyakorlatában a nemzetközi jog előírásai *dacára* bekövetkezett változásra vonatkoznak. Nem a jog változott, hanem az imperialista hadviselés gyakorlata került szembe mindinkább a joggal. Az sem vitatható, hogy a megkülönböztetés elvének elhomályosulása a két világháború és az azt követő fegyveres összeütközések gyakorlatában csak idézőjelbe téve nevezhető „fejlődésnek", mert a polgári lakosság által elszenvedett veszteségek rendkívüli fokozódásához vezetett, amelyek pl. a koreai vagy a vietnami háborúban már számszerűleg jóval felülmúlták a katonai veszteségeket. A milliós hadseregek korszerű és hatékony fegyverekkel való ellátása a polgári lakosság mind nagyobb hányadát vonta be a haditermelésbe és a fegyveres összetűzések kimenetele nemcsak a fegyvereket ténylegesen használóktól, egyre inkább azok előállítóitól függött. A katonai alakulatok, a kaszárnyák és az erődítmények mellett a haditermeléssel kapcsolatban álló üzemek és munkásaik is hadi célpontokká váltak, sőt a szembenálló államok egész termelő kapacitása a legfontosabb termelőerővel, az emberrel együtt. A hadicélokat állandóan bővítő imperialista hadviseléssel és általában az imperialista háborúkkal szemben azonban fokozódott a népek ellenállása is. Nemcsak a katonák, hanem a polgári lakosság tömegei is fegyvert ragadtak, hogy partizánháborút folytassanak az őket leigázni akaró hódítók ellen.

Fenntartható-e, megerősíthető-e ilyen körülmények között kombattánsok és a polgári lakosság, a katonai célpontok és a polgári javak közötti megkülönböztetés elve? Elutasító véleményekben, kétkedő hangokban nem volt és ma sincs hiány, mégis a leghatározottabban a megkülönböztetés elve mellett kell állást foglalnunk. Kétségtelen, hogy Rousseau és Talleyrand kora, különösen pedig az 1899-es és 1907-es hágai konferenciák óta óriási változásokra került sor. A mai nemzetközi jog tiltja az államközi kapcsolatokban az erőszakkal való fenyegetést vagy annak alkalmazását és a támadó háborút nemzetközi bűncselekménynek minősíti. A nemzetközi fegyveres összeütközések ugyan ma is elsősorban állam és állam közötti viszonyt jelentenek,[4] de ez a viszony közvetlenül érinti a szembenálló felek egész lakosságát. Egy állam területi integritása, függetlensége ellen irányuló támadás visszaverése minden állampolgár személyes ügye is. *A különbségtételnek azonban ma is megvan, sőt a polgári lakosság veszteségeinek fokozódása következtében egyenesen megnőtt a jelentősége.* „A megkülönböztetés elvének teljes eltűnése — írta a már idézett Eric Castren — a hadviselést még kegyetlenebbé tehetné anélkül, hogy említésre méltó katonai előnyök származnának belőle."[5] A háborúk az egyre hatékonyabb fegyverek következtében mindinkább az emberiség létét, az egész emberi civilizációt veszélyeztetik. Az elérendő cél természetesen változatlanul az erőszaknak a nemzetközi kapcsolatokból való teljes kiküszöbölése, de mindaddig, amíg ez maradéktalanul meg nem valósul, szükség van a hadicselekmények többirányú és jelentős korlátozására, ennek pedig egyik legfontosabb eszköze a megengedett és a tiltott célpontok, a katonai és a polgári objektumok szigorú megkülönböztetése.

Az imént felvetett kérdésre a humanitárius nemzetközi jog[6] megerősítésével és továbbfejlesztésével kapcsolatos jogalkotás eddigi munkálatai már egyébként is egyértelmű, *igenlő választ* adtak, amennyiben a résztvevő államok állást foglaltak a megkülönböztetés elvének megerősítése mellett. Ezt a gondolatot fogalmazta meg a Vöröskereszt 1965. évi XX. Nemzetközi Kongresszusának XXVIII. sz. határozata, amikor — többek között — kimondotta, hogy „mindenkor különbséget kell tenni az ellenségeskedésekben részt vevő személyek és a polgári lakosság között abból a célból, hogy az utóbbit amennyire csak lehet, megkíméljék . . ." Ezt az elvet az ENSZ Közgyűlése 1968. december 19-én hozott 2444. sz. határozatában megerősítette és ilymódon kijelölte a későbbi munkálatok irányát is.

A megoldás módja ugyanis az elsősorban politikai és morális súllyal rendelkező deklarációk helyett konkrét nemzetközi jogi kötelezettséget keletkeztető szerződések, az adott esetben az 1949-es genfi egyezményekhez kapcsolódó kiegészítő jegyzőkönyvek megalkotása volt. A kiegészítő jegyzőkönyvek közül az első a nemzetközi, a második pedig a belső fegyveres konfliktusok, az ún. polgárháborúk áldozatainak védelmét kell, hogy erősítse. Az előkészítő munkát — miként az előző genfi egyezmények megkötése alkalmával — most is a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága (VKNB) vállalta magára. Az általa összehívott genfi kormányszakér-

[2] *Castrén,* Z.: La protection juridique de la population civile dans la guerre moderne. Remarques et suggestions. Revue Generale de Droit International Public, 1955. 121. old.

[3] *Sibert,* M.: Remarques et suggestions sur la protection des populations civiles contre les bombardements aériens. Revue Generale de Droit International Public, 1955. 178. old.

[4] A gyarmati vagy fajüldöző rendszerek elleni háború során egy imperialista hatalom áll szemben a független államának megteremtéséért küzdő népek ellenállási mozgalmaival vagy szervezeteivel. Ezek a háborúk a mai nemzetközi jog értelmében nemzetközi jellegű fegyveres konfliktusoknak minősülnek.

[5] *Castrén,* E.: i. m. 122. old.

tői értekezlet 1971. évi első és az 1972-ben tartott második ülésszakán részt vevő delegációk többsége nyomatékosan hangsúlyozta a megkülönböztetés fontosságát, emlékeztetve arra, hogy a tételes nemzetközi jognak ma is hatályos, irányadó elve. Amennyiben vitára került sor, az inkább a megkülönböztetés gyakorlati akadályai, a megkülönböztetés elvéhez kapcsolódó meghatározások — a polgári lakosság és a polgári jellegű javak, illetve az ellenségeskedésekben részt vevő személyek és a katonai célpontokat képező objektumok definíciójának — nehézségei körül bontakozott ki. Ez a felfogás és ez a szemlélet jellemezte a kiegészítő jegyzőkönyvek megalkotására hivatott genfi diplomáciai konferencia még ma is folyamatban levő munkálatait is.[7]

Lássuk mindenekelőtt magának a megkülönböztetés elvének a megfogalmazását.

A VKNB által 1972 januárjában közzétett I. kiegészítő jegyzőkönyv tervezetének erről szóló cikke[8] szerint „a polgári lakosság és a polgári jellegű javak védelemben fognak részesülni az ellenségeskedésekből eredő veszélyekkel szemben".[9] E szabály szövege a kormányszakértői konferencia II. ülésszakának eredményeként jelentősen módosult és a genfi diplomáciai konferencia munkálatainak alapjául szolgáló és ugyancsak a VKNB által kidolgozott tervezet megfelelő cikke a következő volt:

„A polgári lakosság tiszteletbentartásának biztosítása érdekében az összeütköző felek hadműveleteiket az ellenfél katonai erejének elpusztítására, vagy meggyöngítésére fogják korlátozni és különbséget fognak tenni a polgári lakosság és a kombattánsok, valamint a polgári javak és a katonai célpontok között."

Ezzel kapcsolatban — annak ellenére, hogy a megkülönböztetés elve tekintetében szinte teljes volt az egyetértés — a genfi diplomáciai konferencia első, 1974. évi ülésszakán a III. bizottságban több módosító javaslatot terjesztettek elő.[10] A vita lényegében akörül forgott, hogy a cikk szövege a védelemben részesülő polgári személyekre és javakra helyezze-e a hangsúlyt, vagy azt emelje-e ki, hogy a hadműveleteket kizárólag a katonai célpontokra kell korlátozni. A kétféle megközelítési mód a gyakorlatban ugyanahhoz az eredményhez vezet ugyan, de a kérdéses szabály mikénti megfogalmazása — miután alapelvről van szó — nagymértékben meghatározza a kiegészítő jegyzőkönyv egészének szellemét. A III. bizottság jelentése kiemelte, hogy a szöveg megjavítására vonatkozó javaslatok főleg arra irányultak, hogy a védelemben részesítendő *jogtárgy*at kifejezetten megnevezzék, és töröljenek minden utalást az ellenfél katonai erejének megsemmisítésére, vagy gyöngítésére, mely utalásnak helye lehet a hadviselés szabályait kodifikáló hágai joghoz kapcsolódó kiegészítő jegyzőkönyvben, de kevéssé alkalmas a polgári lakosság védelmét szolgáló rendelkezések bevezetésére. A megkülönböztetendő személyek és javak meghatározásának nehézségei miatt azonban — amelyekre a későbbiek során még visszatérünk — kompromisszumos megoldás született és a III. bizottság a vita eredményeként a következő szöveget fogadta el:

„A polgári lakosság és a polgári jellegű javak tiszteletben tartásának és védelmének biztosítása érdekében az összeütköző felek mindenkor különbséget fognak tenni a polgári lakosság és a kombattánsok, valamint a polgári jellegű javak és a katonai célpontok között, következésképp hadműveleteiket kizárólag katonai célpontok ellen fogják irányítani."

Az alapelv megerősítésének szükségszerűen maga után kellett vonnia annak tisztázását is, hogy milyen személyek és milyen anyagi javak között kell különbséget tenni. Lássuk tehát mindenekelőtt a polgári lakosság definícióját:

Az 1972. évi tervezet vonatkozó cikke a következőképpen hangzott:

„*1.* Bármely személy, aki nem tagja a fegyveres erőknek és aki ezen túlmenően nem vesz részt közvetlenül az ellenségeskedésekben, polgári személynek tekintendő.

2. A polgári lakosság magában foglal minden polgári személyt, aki az előző bekezdésben foglalt ismérveknek megfelel."

A cikk 3. bekezdése számára a VKNB két változatot dolgozott ki, amelyek azonban lényegüket tekintve nem tértek el egymástól. Az első változat szerint: „az első bekezdésben adott meghatározásnak nem megfelelő személyek" —

[6] A humanitárius nemzetközi jogon a szakirodalom egyes képviselői mindazon jogszabályokat értik, amelyek az emberi jogoknak béke idején és fegyveres konfliktusok során való védelmére vonatkoznak. A magunk részéről ezt a kifejezést szűkebb értelmében használjuk és a humanitárius nemzetközi jogot a fegyveres összeütközések áldozatait védelmező ún. genfi joggal azonosítjuk.

[7] A humanitárius nemzetközi jog megerősítését és továbbfejlesztését célzó diplomáciai konferencia 1974-ben tartotta első, 1975-ben második, 1976-ban a harmadik ülésszakát, 1977-ben a negyedik és remélhetőleg befejező ülésszakra kerül sor.

[8] A cikkek számozása nem azonos az 1972. évi tervezetben és a diplomáciai konferencia munkálatainak alapjául szolgáló tervezetben, a diplomáciai konferencia folyamán pedig több olyan módosítást eszközöltek, amelyek a cikkek számozásában további eltolódásokat eredményeznek. A számokra való hivatkozás tehát félreértéseket okozhat és ezért a cikkek tartalmára utalunk.

[9] Az alapul vett francia szöveg a jövő időt használja, a fordítás pontossága érdekében mi is a jövő időt használjuk. Utalnunk kell azonban arra, hogy a jövő idő használata a francia jogi szövegekben jogi kötelezettségeket takar, „kell"-el is fordítható.

[10] L. CDDH/III/9. — Lengyelország, NDK, Csehszlovákia; CDDH/III/10. — Románia; CDDH/III/14. — nyolc arab ország és Madagaszkár javaslata; CDDH/III/20. — Ghana; CDDH/III. — Franciaország; A CDDH/III/9. javaslatot szerzői a vita során visszavonták és a francia előterjesztést támogatták, Románia pedig saját javaslatát visszavonva társszerzőként az arab javaslathoz csatlakozott.

a második változat szerint: „kombattánsok" elszigetelt jelenléte a polgári lakosság körében nem fosztja meg e lakosságot polgári jellegétől.

„*4.* Polgári jellegüket érintő kétség esetén az 1. bekezdésben említett személyeket a polgári lakossághoz tartozónak kell vélelmezni."

Ezt a gondolatmenetet követte lényegében a diplomáciai konferencia tárgyalásainak alapjául szolgáló 1974. évi szövegtervezet 45. cikke azzal az eltéréssel, hogy 1. bekezdése szerint „polgári személynek tekintendő mindenki, aki nem tartozik sem a III. (genfi) egyezmény 4. cikkének A/1., 2., 3. és 6. pontjaiban, sem pedig (az I. kiegészítő jegyzőkönyv) 42. cikkében meghatározott fegyveres erők csoportjaiba".

A 42. cikk a humanitárius nemzetközi jogi konferencia legtöbbet vitatott problémáját, az ún. gerilla harcosok kérdését kívánja rendezni. Az összeütköző felek valamelyikéhez tartozó szervezett fegyveres csoportok olyan tagjainak védelméről van szó, akik nem felelnek meg a III. genfi egyezmény 4. cikkében foglalt ismérveknek, de akiket fogságba esésük esetén — a diplomáciai konferencián részt vevő államok többsége szerint a hadifoglyokat megillető bánásmódban kell részesíteni. A VKNB eredeti tervezetéhez a különböző delegációk számtalan módosító javaslatot nyújtottak be, a tárgyalások alapjául szolgáló szöveg is lényeges változáson ment keresztül, anélkül azonban, hogy a III. bizottságban a konferencia első három ülésszakán e tekintetben egyetértés alakult volna ki. Az azonban világossá vált, hogy a gerillaharcosok — sok vitát váltott ki egyébként már az alkalmazandó terminológia is — nemzetközi jogi védelmét a fegyveres erők tagjainak jogállása szerint vagy legalábbis azokéhoz hasonlóan kell megoldani és nem a polgári lakosság védelmének keretében, amelynek soraiból egyébként kikerülnek.

A polgári lakosság meghatározásával kapcsolatban is több módosító javaslat benyújtására került sor,[11] amelyek azonban nem jelentettek lényeges eltérést a VKNB tervezetének felfogásától. A III. bizottság által a konferencia első ülésszakán elfogadott szöveg is — két kisebb módosítástól eltekintve — megfelelt a VKNB javaslatának.

Az 1. bekezdés „*fegyveres erők*" kifejezés helyett a „*személyek*" szót használja, a 4. bekezdésbe foglalt védelmet pedig az új szövegezés megerősítette olyanformán, hogy „*Kétség esetén, vajon egy személy polgári személy-e vagy sem, az illetőt polgári személynek fogják tekinteni.*"

Mindebből megállapítható, hogy a polgári személyek, ill. a polgári lakosság meghatározása nem vetett fel különösebb nehézségeket. Persze nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt az alapvető tényt — amelyre egyébként a III. bizottság jelentése is utalt[12] —, hogy a bizottság e cikk tervezetét azelőtt fogadta el, mielőtt az abban említett 42. cikk szövegét illetően bármiféle megyezés jött volna létre, sőt mielőtt annak érdemi vitáját megkezdte volna. A 42. cikk kidolgozása tehát befolyásolhatja az egyes államoknak a polgári lakosság meghatározásával kapcsolatos álláspontját is, bár nem valószínű, hogy azt lényegesen megváltoztatná. Ez a meghatározás aligha nem vált ki komoly ellenvetéseket és jelenlegi formájában is kielégítőnek mondható.

A megkülönböztetés elvének azonban kettős tartalma van, nemcsak személyekre, hanem anyagi javakra is vonatkozik. Ezt azért is hangsúlyozni kell, mert a polgári lakosság védelme nem képzelhető el és a gyakorlatban nem valósítható meg azoknak az objektumoknak egyidejű védelme nélkül, amelyek elhelyezésére és ellátására szolgálnak. A polgári lakosság meghatározása mellett tehát szükség van a polgári javak definiálására is. Meghatározásukat azonban különböző módokon lehetett megközelíteni és ezek a módok ugyancsak megosztották az 1971—72. évi genfi kormányszakértői konferencia résztvevőit.

Háromféle megoldás jöhetett szóba. *a)* A polgári jellegű javak meghatározása, ami automatikusan katonai célpontnak minősítene mindent, ami nem esik a polgári javak fogalmának körébe. *b)* A katonai célpontok meghatározása, amelyek közé nem sorolható objektumok automatikusan polgári jellegű javaknak tekintendők és *c)* mind a polgári javak, mind a katonai célpontok egyidejű meghatározása.

Az első alternatíva bírálói azzal érveltek, hogy a polgári javak meghatározásának szűk volta esetén túlságosan sok objektum kerülne a katonai célpontok kategóriájába, különösen akkor, ha azt szűken értelmeznék, aminek veszélye fegyveres összeütközések során nem zárható ki. A második változat ellen szól az a meggondolás, miszerint aligha lehet egy humanitárius jellegű nemzetközi okmány feladata a katonai célpontok meghatározása. Azt kell definiálnia, amit védelemben akar részesíteni. Ami a harmadik változatot illeti, az egyes szakértők szerint azzal a veszéllyel jár, hogy a két meghatározás nyomán bizonytalan „szürke övezetek" keletkeznek, olyan objektumok, amelyeknek jogi helyzete kétes, míg mások ezt a megoldást támogatták azzal érvelve, hogy két meghatározás többet ér egyetlen egynél.

A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága lényegében a harmadik megoldást választotta. Az 1972. évi tervezete szerint:

„*1.* azok az objektumok, amelyek természetüknél vagy használatuknál fogva a polgári

[11] CDDH/III/13. — Finnország, Svédország; CDDH/III/22. — Belgium, Nagy-Britannia; CDDH/III/25. — Brazília; CDDH/III/30. — Románia; CDDH/III/35. — Ausztrália.

[12] L. CDDH/50/Rev. 1. 10. old.

lakosság szükségleteit elégítik ki, polgári jellegű javaknak tekintendők; 2. a polgári jellegű javak magukba foglalják mindenekelőtt azokat, amelyek nélkülözhetetlenek a polgári lakosság életbenmaradása számára, valamint azok, amelyek főleg békés vagy segítő célokat szolgálnak..."

Amint azt a polgári személyek meghatározásáról szóló cikk utolsó bekezdése tette, a polgári jellegű javakat meghatározó cikk 3. bekezdése is vélelmet állított fel az 1. bekezdésben említett javak természete és rendeltetése iránti kétség esetén, olyanformán, hogy „a termények, ellátmányok és egyéb élelmiszerek, az ivóvíztartalékok, a lakóházak és a polgári lakosság biztonságát szolgáló építmények, vagy amelyeket az utóbbi általában használni szokott, polgári jellegű javaknak vélelmezendők".

E cikk rendelkezéseit értelemszerűen kiegészítette a katonai célpontok meghatározásáról szóló, amely szerint „kizárólag azok az objektumok tekintendők katonai célpontoknak, amelyek természetüknél vagy használatuknál fogva ténylegesen és közvetlenül hozzájárulnak az ellenfél katonai erőfeszítéseihez, vagy amelyek általánosan elismert katonai értéket jelentenek".[13]

Ez a szöveg is jelentősen módosult, mielőtt a genfi diplomáciai konferencia elé került volna. A VKNB végleges tervezete szerint:

„*1.* A támadásokat szigorúan a katonai célpontokra kell korlátozni, azaz olyan célpontokra, amelyek természetüknél, rendeltetésüknél, vagy használatuknál fogva általánosan elismert katonai érdeket jelentenek és amelyeknek teljes vagy részleges elpusztítása az adott körülmények között közvetlen és lényeges katonai előnyt nyújt.

2. Következésképpen a polgári lakosság számára szánt javakat, mint amilyenek a házak, lakások, szállítási létesítmények és eszközök, valamint a katonai célpontot nem képező javakat nem szabad támadni, feltéve, hogy azokat nem elsősorban katonai erőfeszítések előmozdítására használják fel."

E tervezet újításai közé tartozott, hogy külön cikkben foglalkozott a polgári lakosság életbenmaradásához szükséges javakkal, továbbá ugyancsak külön cikkben a veszélyes erőket tartalmazó létesítményekkel (pl. atomerőművek, gátak, vízierőművek stb.). Ezek voltaképpen polgári jellegű javak, amelyeket azonban fokozott védelemben kell részesíteni.

A javaslatot a VKNB szakértői által kidolgozott kommentár azzal indokolta, hogy a védelemben részesítendő polgári javak meghatározása ugyan jobban megfelelne a Vöröskereszt szemléleti módjának, de miután az roppant nehéznek bizonyult, a VKNB az ezzel járó hátrányok ekerülése érdekében azt a megoldást választotta, hogy a katonai célpontokat mereven, a polgári javakat viszont rugalmasan definiálja és ugyanakkor a kettőt összekapcsolja egymással. A katonai objektumok meghatározása három ismérvet foglal magába, amelyek együttesen veendők figyelembe, éspedig: katonai természet, rendeltetés vagy felhasználás; az általánosan elismert katonai érdek, az elpusztításból adódó közvetlen és lényeges katonai előny.

Míg a katonai jelleg harckocsik, ágyúk stb. esetében nyilvánvaló, vannak eredetileg polgári célokra szánt javak, amelyek később katonai objektummá válnak (pl. egy iskola, ha kaszárnya céljaira alakítják át). Valamely objektum jellege mellett tehát jelenlegi (felhasználás) vagy jövőbeli (rendeltetés) funkcióját is figyelembe kellene venni. A második kritériumot a VKNB kommentárja „objektívnek" nevezte, hiszen általánosan elismertnek minősített katonai érdekről van szó, ezt azonban — jegyezte meg — jó lenne néhány példával megvilágítani.

Ami a harmadik ismérvet illeti, a közvetlen szó arra a kapcsolatra utal, amelynek az objektum elpusztítása és a folyamatban levő hadműveletek között kell fennállnia, azaz hogy befolyásolja-e annak kimenetelét. A lényeges kifejezés erre a befolyásra, a hatás mértékére vonatkozik. Ha az egyik vagy másik ismérv hiányzik, nincs helye a szóban forgó objektum elleni támadásnak.[14]

A polgári javakról a tervezet tehát voltaképpen nem ad meghatározást, azok a katonai célpontokról adott definíció függvényei, és a polgári javakról szóló felsorolás is csupán példálódzó, nem pedig kimerítő jellegű.

A katonai célpontok fogalmának ez a meghatározása azonban távolról sem volt kifogástalan. Már a Nemzetközi Jogi Intézet edinbourghi ülésszakáról írott egyik beszámoló is megállapította, az ott kidolgozott és a VKNB által alapul vett meghatározás „egyidejűleg korlátozó (csupán azok tekinthetők katonai objektumoknak) és *bizonytalanabb elemeket* (kiemelés tőlem: H. G.) foglal magába, mint a katonai érdek vagy előny..."[15] Kritikát olvashatunk ki Mirimanoff-Chilikine fejtegetéseiből is, amikor megjegyzi: „ily módon a katonai jelleg minősí-

[13] A katonai célpontok meghatározása néhány régebbi tervezetre támaszkodott. Az 1923. évi ún. hágai légi jogi szabályok szerint katonai célpont az, „amelynek elpusztítása vagy megrongálása megkülönböztethető katonai előnyt nyújt a hadviselő fél számára". Az 1956. évi Új-Delhi-i szabálytervezet szerint azok, „amelyek természetüknél fogva általánosan elismert katonai érdeket jelentenek. A Nemzetközi Jogi Intézet 1969. szeptemberi edinbourghi ülésszakán elfogadott meghatározás értelmében viszont azok, „amelyek katonai természetüknél, rendeltetésüknél vagy felhasználásuknál fogva ténylegesen hozzájárulnak a katonai tevékenységhez, vagy általánosan elismert katonai érdeket jelentenek oly módon, hogy teljes vagy részletes elpusztításuk az adott körülmények között lényeges, konkrét és azonnali katonai előnyt nyújt.

[14] CICR: Projets de protocoles additionnels aux Conventions de Geneve du 12 aout 1949. Commentaires. Geneve, 1973. 63—64. old.

[15] *Droz—Salmon—Vignes:* La cinquante-quatrieme session de l'Institut de droit international. Revue belge de droit international. 1970—2. 751. old.

tése a két esetben az érdekelt fél: a támadás kivitelezőjének szubjektív szempontjaitól függ".[16] Mi a katonai előny? A kiegészítő jegyzőkönyvek tervezetei — jóllehet nem kevés definíciót tartalmaznak — ezt a fogalmat nem határozzák meg és ez aligha véletlen, mint ahogyan semmiképpen sem tekinthetjük gondatlanságnak, hogy a VKNB által oly nagy körültekintéssel megszerkesztett kommentár vaskos kötete sem definiálja a katonai előny mibenlétét. Mindössze annyit olvashatunk ki belőle, hogy a katonai célpont megítélése azon múlik, amennyiben elpusztítása képes-e befolyásolni a folyamatban levő hadműveleteket vagy sem. Katonai előny tehát a hadműveletek kedvező alakulása, ez azonban jogi szempontból aligha alkalmas ismérv. A meghatározás hiányának oka nyilvánvalóan az, hogy mindeddig nem sikerült megfelelő definíciót kidolgozni, mivel a katonai előny fogalma különböző stratégiai koncepció függvénye, amelyek rendkívül sokrétűek és ugyanakkor rendkívül gyors változásoknak vannak kitéve.

A katonai célpontoknak az ún. katonai előny fogalma segítségével való meghatározásában rejlő súlyos problémát azonban később sem sikerült kiküszöbölni vagy megoldani. A diplomáciai konferencián e cikkel kapcsolatban is több módosító javaslatot terjesztettek elő.[17] A VKNB tervezetétől a legnagyobb mértékben a román javaslat tért el, mely a polgári jellegű javak meghatározását kísérelte meg,[18] számos delegáció véleménye szerint azonban túlságosan tágan ahhoz, hogy elfogadásra kerülhessen. A másik végletet a francia tervezet jelentette,[19] amely viszont a katonai objektumok körét vonta meg nagyon is szélesen és ezért szintén nem talált kedvező visszhangra. A résztvevők többsége a VKNB koncepcióját tette magáévá és ennek szövegét igyekezett javítani.

A III. bizottság szövegező munkacsoportjának jelentése beszámol arról, hogy rengeteg vita volt nem ugyan a katonai előny *mibenléte* — erre vonatkozólag nem történt érdemi kísérlet —, hanem annak *minősítése* körül. A javasolt és a munkacsoport által elvetett kifejezések között szerepelt a „megkülönböztető", „közvetlen", „világos", „nyilvánvaló", „specifikus", „lényeges" stb. és a rapportőr őszintén bevallotta, hogy maga sem látja világosan azokat az indítékokat, amelyek miatt a választás végül is a „precíz" kifejezésre esett.[20] Mindez azt bizonyítja, hogy a résztvevő delegációk maguk is érezték a katonai előny fogalmában rejlő bizonytalansági tényezőt és igyekeztek annak hatását a lehetőségekhez képest korlátozni, anélkül azonban, hogy kiküszöböléséig eljutottak volna. Az mindenesetre határozott eredmény, hogy az ugyancsak bizonytalan „katonai érdek" kifejezés kimaradt e definíció szövegéből.

Milyen szöveget fogadott el a genfi diplomáciai konferencia III. bizottsága?

„*1.* A polgári jellegű javak nem lesznek sem támadás, sem megtorló intézkedés tárgyai.[21] Polgári jellegű javak mindazok, amelyek nem a 2. bekezdés szerinti katonai célpontok.

2. A támadásokat szigorúan a katonai célpontokra fogják korlátozni. Ami a javakat illeti, a *katonai célpontok* azokra a javakra szorítkoznak, *amelyek természetüknél, elhelyezésüknél, rendeltetésüknél vagy felhasználásuknál fogva ténylegesen hozzájárulást nyújtanak a katonai tevékenységhez és amelyeknek teljes vagy részleges elpusztítása, elfoglalása vagy semlegesítése az adott helyzetben precíz katonai előnyt nyújt.*

3. Kétség esetén, vajon egy jószágot, mely rendes körülmények között polgári célokat szolgál, miként egy ház, egy lakóépület, vagy iskola, arra használnak-e, hogy tényleges hozzájárulást nyújtson valamely katonai akcióhoz, vélelmezni kell, hogy nem arra használják."[22]

Mind a megkülönböztetés alapelvét tartalmazó cikket, mind pedig a polgári lakosság és a polgári javak, illetőleg katonai célpontok meghatározását tartalmazó cikkeket egyelőre csak a diplomáciai konferencia III. bizottsága fogadta el. Szövegük még további szerkesztési korrekciókon, esetleg a konferencia plénuma által eszközölt érdemi módosításokon mehet keresztül. További kérdés, mikor és hány állam írja alá és erősíti meg a fenti cikkeket tartalmazó kiegészítő jegyzőkönyveket, azaz, hogy mikor válnak az idézett rendelkezések a tételes nemzetközi jog hatályos szabályaivá. Ezt megelőzően is megállapíthatjuk azonban, hogy a nemzet-

[16] *Mirimanoff—Chilikine,* J.: Protection de la Population et des Personnes civiles contre les dangers resultant des operations militaires. Revue belge de droit international. 1971—2. 651. old.

[17] CDDH/III/10. — Románia; CDDH/III/49. — Ausztrália; CDDH/III/56. — Németalföld; CDDH/III/63. — arab országok; CDDH/III/63. — Kanada; CDDH/III/41. — Franciaország; CDDH/III/ — NDK—Csehszlovákia; CDDH/III/39. — Szentszék; CDDH/III/17. Rev. 1. Spanyolország, Görögország, Jordánia; CDDH/III/52. — Svédország; CDDH/III/57. — Ausztria, Mexikó, Norvégia, Németalföld, Fülöp-szigetek, Egyiptom, Szovjetunió.

[18] „Polgári jellegű javak mindazok, amelyek nem állítanak elő közvetlenül fegyvereket, katonai felszereléseket és harci eszközöket, vagy amelyeket a fegyveres erők nem használnak fel közvetlenül azonnal, mégha alkalmazásuk megváltozása következtében később túlnyomórészt katonai jelleget is öltenek."

[19] „Katonai célpontnak tekintendő minden objektum, mely természete vagy felhasználása folytán közvetve vagy közvetlenül hozzájárul az ellenfél katonai potenciáljának fenntartásához vagy fejlesztéséhez."

[20] CDDH/III/222. 7. old.

[21] A polgári jellegű javak ellen alkalmazott megtorló intézkedések (represszáliák) tilalma a genfi diplomáciai konferencia sokat vitatott kérdései közé tartozott. Ez azonban nem a polgári jellegű javak meghatározásának, hanem azok védelmének problémája, amellyel itt nem foglalkozhatunk. A represszália kérdése egyébként is olyan összetett, hogy több más rendelkezéssel összefüggésben kell vizsgálni.

[22] Ez a harmadik bekezdés a CDDH/III/52. Svéd javaslaton alapul.

közi jogalkotás iránya egyértelműen a különbségtétel hagyományos elvének fenntartása és megerősítése felé mutat. Az ehhez kapcsolódó definíciók ugyan aligha tökéletesek, és különösen a katonai előny fogalma tűnik aggályosnak, de a probléma bonyolultságánál fogva a mai körülmények között bajosan lehetett volna jobb meghatározásokat kidolgozni. Az ezzel kapcsolatos munkálatok jelentősége máris kétségtelen. A humanitárius nemzetközi jog egyik szakértője a polgári lakosság jogi státusának *helyreállításáról* beszél e munkálatok problematikáját ismertető cikkében.[23] Ehhez a megfogalmazáshoz mi is csatlakozhatunk. Nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy a polgári lakosságot sajátos jogi helyzetének újbóli megerősítésével megállítsák azt a feltartóztathatatlannak tűnő folyamatot, mely a polgári lakosság veszteségeinek állandó fokozódásához vezetett. A megkülönböztetés elve pedig egyúttal azt is jelenti, hogy tilos a falvak, városok, övezetek megkülönböztetés nélküli bombázása, tilos a lakosság kiéheztetése vagy elhurcolása, a termőföldek és általában a természeti környezet pusztítása, az ökológiai egyensúly megbontása. Következésképp tilosak mindazok a hadviselési eszközök és módok, amelyeknek hatása térben és időben nem korlátozható a katonai célpontokra, tehát az ún. tömegpusztító fegyverek is. Hangsúlyoznunk kell, hogy mindez nem *új* tilalmat jelent, hanem a régi tilalom, illetőleg tilalmak *megerősítését.* Mindaddig azonban, amíg fennáll a fegyveres összeütközés veszélye, e tilalmak megerősítése és az ehhez kapcsolódó különleges rendelkezéseket tartalmazó nemzetközi jogszabályok kidolgozása nemcsak indokolt, hanem a legnagyobb mértékben szükséges.

Herczegh Géza

[23] *Mirimanoff—Chilikine,* J.: La restauration du statut juridique de la population civile au période de conflit armé. Revue Generale de Droit International Public, 1974. 4. old.

Néhány megjegyzés a jogpolitika és jogösszehasonlítás kérdéséhez*

„Jogpolitika és jogösszehasonlítás" témámmal néhány megjegyzést szeretnék tenni a jog egyik alapvető problémájához: a joggal szemben érvényesülő azon követelményhez, hogy fogékony legyen a társadalmi változásokra, azokkal ne csak megbirkózzék, hanem ki is váltsa őket, valamint hű legyen rendcsináló és rendfenntartó feladatához. Ebben a magam részéről bizonyos feszültségi viszonyt látok a mozgás és az egy helyben topogás között, ami nyilván régi probléma, viszont — úgy gondolom — időszerűsége még csak fokozódik. Ugyanakkor semmiképpen sem kerüli el figyelmemet, hogy erre a kérdésre egy-egy ország állami és társadalmi viszonyainak megfelelően különböző válaszok adhatók. Így azután megjegyzéseimre kétségtelenül a hazámban végbement fejlődés, valamint a nyugati országokban szerzett tapasztalatok és észleletek nyomják rá bélyegüket, amely országok viszonyait és sajátos vonásait — sajnálatosképpen — sokkal jobban ismerem az Önök hazájának és a többi szocialista országnak viszonyainál. Ha mégis a „jogpolitika és jogösszehasonlítás" témáról beszélek Önök előtt, erre az a meggyőződésem késztet, hogy a mindenütt és minden szempontból meggyorsuló társadalmi és gazdasági fejlődés szakadatlanul fokozza a jogpolitikai képzelettel szembeni igényeket, és egyúttal nélkülözhetetlenné teszi a jogösszehasonlítás módszerének átfogó figyelembevételét.

Korunk társadalmának és közéletének jellemzője, hogy a megoldásra váró problémák száma és komplex jellege állandóan és egyre gyorsabb ütemben növekszik. Az iparosodás, a technológia, az urbanizáció csak egyesek a hajtóerők közül, és ez — úgy látszik — a társadalmi és gazdasági rendszertől függetlenül érvényes, tehát tekintet nélkül arra, hogy a rendszert a tőkés vagy a szocialista jegyek jellemzik-e erősebben. Tagadhatatlan ugyanis, hogy európai társadalmaink struktúrái évszázadunk kezdete óta, s méginkább a második világháború befejezését követően alapvetően megváltoztak. Átalakultak például a *szociális struktúrák:* az egyes, az egyén kiszabadulása az öröklött kötöttségekből, arra irányuló törekvése, hogy maga dönthessen önmagáról, alapjaiban változtatta meg a házasság és a család képét. Megváltozott az egyén látásmódja és igénye a hatalom vonatkozásában — mégpedig függetlenül attól, hogy ez a hatalom társadalmi csoportoktól, gazdasági vállalatokról vagy pedig magától az államtól indul-e ki. A helyzet egészben véve az, hogy a beletörődést abba, hogy az emberről mások döntsenek, az *önmegvalósításnak és a döntésben való közreműködésnek,* az ún. részvétel-

* Konrad Zweigert a hamburgi Külföldi és Nemzetközi Magánjogi Intézet igazgatója Harmut Dietrich kíséretében 1976 októberében előadást tartott az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében. Jelen tanulmány előadása alapján készült *(Szerk.).*

nek igénye váltotta fel, mégpedig mind az iskolában, az egyetemeken és a munkahelyen, mind a községekben, a politikai pártokban és az államban. Alapvetően változtak meg a *gazdasági struktúrák* is. A laisser-faire, a semmivel sem korlátozott szabadság bázisán felépült gazdasági életet az állami beavatkozás, irányítás és tervezés váltotta fel. A kis- és középnagyságú gazdálkodó egységek folyamatosan nagyobb termelőegységekbe olvadnak össze. A javak egyediségének helyét széles körben a tömegcikkek foglalják el. A társadalom és a közélet függősége a gazdasági egységektől mindenütt fokozódik. További változást jelent életünk *egyre nagyobb fokú urbanizálódása.* A lakás és az ipar szorosabb együttélése és egymásmellettisége számos új problémát vetett felszínre, mint amilyen a közlekedés, a környezetszennyezés, az ipari katasztrófák. Mindezeket és a további változásokat végül még az is hatványozza, hogy *nemzetközi méretekben* érvényesülnek, aminek következtében az államhatárok kezdenek elhalványulni. Ugyanis nemcsak a személy- és az áruforgalom, valamint a szolgáltatások forgalma növekszik az államok között, különböző mértékben ugyan, de együttvéve mind nagyobb méretekben. Ezzel egyidejűleg növekszik a nemzetközi függőség is, amire nem utolsósorban az „olajválság" és az egyre határozottabb vonalakban kirajzolódó „észak—dél konfliktus" ébresztett rá minket. A hangsúly *egészben véve* sok vonatkozásban tehát olyan életfeltételek biztosításán, fenntartásán és megteremtésén van, amelyek védik és támogatják az egyént a tömegtársadalomban, másrészt pedig a gazdasági feltételek megjavításán, mégpedig nemcsak egyetlen országban, hanem világszinten azzal a céllal, hogy az életfeltételek differenciáltsága kiegyenlítődjék, s így megszünjön a társadalmi és nemzetközi konfliktusok egyik tűzfészke.

Ezek a fejlődési irányzatok országainkban robbanásszerűen megnövelték a *joggal szemben támasztott követelményeket,* mégpedig kivétel nélkül minden területen. Hiszen azok között a határok között, amelyekben az állami tevékenység a társadalom vonatkozásában egyáltalán érvényesülhet, *éppen* a jog az az állami eszköz, amelynek az a rendeltetése, hogy a pluralisztikus társadalomban tipikusan érvényesülő érdekösszeütközéseket szabályozza, az új fejlődési irányzatokat az eddigi helyzettel jogszabályok segítségével összekapcsolja és egyúttal új utakat is törjön — egyszóval: a jognak társadalomformáló szerepet kell játszania. Ez pedig jogpolitikai gondolkodást és cselekvést tesz szükségessé. Ezeknek a képességeknek aktivizálása korunk egyik nagy feladata, mert hiszen a jogpolitika nem más, mint jogi válaszok megtervezése és megfogalmazása bizonyos kérdésekre — olyan válaszoké, amelyek mind ez ideig nem állnak rendelkezésünkre, vagy olyan válaszoké, amelyek — tekintettel az új körülményekre — a továbbiakban irányadóknak már nem tekinthetők.

Ha visszapillantunk a legutóbbi húsz—harminc év folyamán a jogban végbement változásokra, tudatára ébredünk eme innovációs folyamat jelentőségének: a német magánjog nagy kodifikációs művében, az 1900-ban született Polgári Törvénykönyvben a törvényhozás és a bírói gyakorlat következményeképpen mélyreható változások álltak be. Gondoljunk csak arra, hogy a családjogban érvényesült a férj és a feleség egyenjogúságának elve, gondoljunk a házasságon kívül született gyermek jogállására, az örökbefogadás jogi szabályozására. Megemlíthetjük továbbá a lakásbérleti jogot, ahol a bérlő és a bérbeadó közötti jogviszonyt a szociális adottságokkal összhangban új alapokra helyeztük. Fontos ebből a szempontból a magánjogi autonómia alapelvének korlátozása a bírói gyakorlat, újabban pedig a törvényes ellenőrzés által a korszerű áru- és szolgáltatásforgalom szempontjából meghatározó jelentőségű *általános ügyleti feltételek* terén. A bíróságok tevékenységéből megemlíthetem például az alap- és az emberi jogok érvényesítését a magánszemélyek jogviszonyaiban, például az általános személyiségi jog elismerése útján vagy azzal, hogy a deliktuális jogot összehangolták a termékekkel kapcsolatos szavatossági kötelezettség terén felmerült kérdések megoldásának követelményeivel. Ezek mellett a változtatások mellett még erősebben tűnik szembe a Polgári Törvénykönyv körül csoportosuló külön törvények köre, például a részletügyleteket szabályozó törvény, valamint az újonnan kialakított jogágazatok, mint amilyen például a túlnyomó részben a bírói gyakorlat által megteremtett munkajog. Mindezzel párhuzamosan növekedett a vállalati és a gazdasági jog jelentősége. A klaszszikus tulajdonságait tekintve rendészeti jognak minősülő közjog is kiszélesedett, amennyiben hatálya ma már kiterjed a gazdasági rendre, a gazdaságirányításra és a gazdasági vállalkozások szubvencionálására. A tulajdon fogalma is átértékelődött az építésrendészeti és tervjog, valamint a városépítést támogató jogszabályok és a területi tervezési jog kifejlődése folytán. Nem feledkezhetem meg ehelyütt a környezetvédelmi jog egész komplexumáról sem, melynek motorja mindannyiunk túlélni akarása. Meg szeretném említeni még a közjog bővítését az egyén és a közösség szociális biztonságát szolgáló jog irányában, amikor is ez az irányzat a lakásépítési, egészségügyi, munkaközvetítési és munkabiztonsági törvényekben jut kifejezésre. A közjog a maga egészében változott meg, amennyiben a hatósági-hatalmi beavatkozás jogából azzá a joggá vált, amely a modern állam jóléti feladatait kívánja teljesíteni azzal, hogy célkitűzéseiben a munkaalkalmak és a munkalehetőségek biztosítása, valamint a jövedelmek újraelosztása útján nagyobb társadalmi-szociális szabadság és egyenlőség elérésére törekszik.

Felsorolásom hosszú, de sokmindent mégsem említettem: ilyen például a büntetőjogi és a büntető eljárási jog átfogó reformja, különös

tekintettel jelentőségére az állampolgárnak az államhoz való viszonya szempontjából. Minden bizonnyal kétségtelen azonban az a joggal szemben megnyilvánuló szenvedélyes követelés, hogy az új problémákat megoldja, valamint szemmel látható a jogpolitikai képzelőerő fejlődésének, fejlesztésének szükségszerűsége is.

Ezekkel a jogpolitikai szükségletekkel számolni kell mindazokon a szinteken, ahol az új helyzetek jogi problémákká sűrűsödnek. Ugyanakkor öröklött gondolkodásuknak az felel meg, hogy a *törvényhozót* tekintsük elsősorban annak az intézménynek, amelynek jogpolitikai módon kell gondolkodnia és cselekednie. Ehhez továbbra is ragaszkodnunk kell, mert ennek az intézménynek a differenciált törvényhozói tevékenysége biztosítja a legjobban, hogy a pluralisztikus társadalom változatos és sokrétű érdekei kifejezésre jutnak, továbbá, hogy az idevágó tudományos kutatások eredményeit megfelelően figyelembe veszik.

Ugyanakkor azonban a törvényhozás számos társadalmi tényező eredője. Éppen ezért *a jogpolitikai feladat* teljesítésével jogszerűen és szükségképpen más olyan intézményeknek is foglalkozniok kell, amelyeknek munkája a törvényhozó tevékenységéhez kapcsolódik és ebben a tevékenységben fut össze. Ebben az összefüggésben természetesen mindenekelőtt a *kormányt* és a *minisztériumokat* kell olyan kezdeményező és előkészítő intézményekként említenem, amelyek nagy, bürokratikus szervezetüknél és szakmai ismereteiknél fogva ténylegesen rajta tartják a kezüket a törvényhozás pulzusán. A jogpolitikai feladat ezen túlmenően a *politikai pártokat* is terheli, amelyeknek mintegy szenzorokként, érzékelőkként kell megragadniuk az újonnan felvetődő problémákat, azokat jogpolitikai elgondolásokká és koncepciókká kell átalakítaniuk, majd mind a parlamentben, mind pedig a lakosság előtt képviselniük kell. Ugyanez a feladat hárul a saját területükön a *szakszervezetekre* és a *munkaadói szövetségekre.* A Német Szövetségi Köztársaság vonatkozásában ehelyütt meg kell még említenem az *egyházakat,* valamint az egyéb szövetségeket és érdektömörüléseket is — például az Állandó Német Jogászkongresszust mint a német jogászok szövetségét —, amelyek a maguk sokrétűségében jellemzik a pluralista társadalmat és együttműködnek annak formálásban. Egészen kiemelkedő szerepet játszik a *sajtó* is, mégpedig egyrészt mint közvetítő, terjesztő eszköz, másrészt pedig mint olyan intézmény is, amelynek megvannak a maga jogpolitikai elképzelései. A jogpolitika ezek szerint nemcsak a társadalmilag számottevő összes csoportosulások és tömörülések feladata, hanem egy demokratikus államban — legalábbis én úgy gondolom — minden egyes emberé is.

Mind ez ideig az volt a helyzet, hogy az elmélet szerint a jogpolitikai döntés a törvényhozót illette meg. A *bíróságoknak* ezzel szemben az volt a feladatuk, hogy alkalmazzák a törvényeket, konkrét esetekben megvalósítsák a törvényhozó által adott döntési programot. Mint mindannyian tudjuk, *Montesquieu* a bíróság szerepét olyan száj képében képzelte el, amelyen keresztül a törvényhozó beszél. A XVIII. század végén született Porosz Általános Magánjogi Törvénykönyv (Preussisches Allgemeines Landrecht) a bírót jogszabályi hézag, vacuum iuris esetére kifejezetten arra utasította, hogy a kérdés tisztázása végett forduljon a törvényhozó bizottsághoz. A későbbi kodifikációk, különösen a már századunkban kidolgozott svájci magánjogi törvénykönyv és az olasz Codice civile a bírót már egyenesen jogalkotó hatalommal ruházzák fel. A német Polgári Törvénykönyv ezt a feladatot — igaz, hogy valamivel tartózkodóbban — széles körű általános rendelkezések beiktatásával próbálja megoldani, mint amilyen pl. a német Polgári Törvénykönyv 242. §-a. A bírók ennek ellenére is természetesnek találják — a hitleri idők jogi zűrzavarának reakciójaként ma nyilván még szélesebb körben, mint azelőtt —, hogy feladatukat a jog*alkalmazásban,* az adott jogszabályok interpretációs alkalmazásában lássák, semmint a jog jogpolitikai jellegű továbbfejlesztésében.

Ez a felfogás ma azonban már forradalmi átalakulás jegyeit mutatja. Eredményének annak kell lennie, hogy *a jogpolitikailag gondolkodó és cselekvő bírót elismerjük.* Ennek jogszabályi biztosítéka a Német Szövetségi Köztársaságban az Alaptörvény 20. cikkének (3) bekezdésében foglalt azon tömör megfogalmazású rendelkezésben található meg, amely szerint az igazságszolgáltatást nemcsak a törvény köti, mint ahogyan azt a hagyományos szemlélet tartja, hanem — a nem-pozitivista felfogásnak megfelelően — a „törvény és a jog". Az általános nézet szerint ebben a szűk látókörű, szigorú törvényi pozitivizmus elutasítása nyilvánul meg.

A bírák esetében ennek a feladatnak az az előfeltétele, hogy tudatában legyenek cselekvésük politikai dimenziójának, hogy a problémák megoldására irányuló gondolkodásuk során távol tudják tartani maguktól a csupán pártpolitikai érdekek által vezérelt gondolkodástól. Ami viszont az államhatalom további hordozóit, különösen pedig a végrehajtó szerveket illeti, ellen kell állniuk annak a csábításnak, hogy pártpolitikai szempontokból beleavatkozzanak a jogszolgáltatásba. Minden korlátozás nélkül tiszteletben kell tartaniuk a bírói függetlenséget.

A kérdés megfelelő tanulmányozása esetén tudatára ébredünk annak, hogy bíráink már hosszabb idő óta jogpolitikailag is eljártak, például akkor, amikor a kodifikációs hézagok problémakörét a törvény- és a joganalógia módszereivel oldották meg. Mindannyian tudjuk ugyanis, hogy szükségszerűen minden törvényhozói döntési programnak vannak hézagai, mert hiszen a valóság sokrétű alakulása, minden eshetőség soha nem látható előre. Ezen túlmenően *bíróságaink* korunkban egyre inkább belenőnek

abba *a szerepükbe, hogy a törvényhozó partnerei legyenek.* Tekintettel a modern ipari társadalomban állandóan kialakuló érdek-összeütközésekre, valamint a törvényhozó korlátozott kapacitására az a helyzet ugyanis, hogy egyedül és kizárólag az igazságszolgáltatás mutatkozik olyan eszköznek, amely alkalmas arra, hogy gyorsan és rugalmasan — bár nem ritkán csak ideiglenes jelleggel — oldja meg az új fejleményeket ott, ahol az újdonságok még nem sűrűsödtek olyan nagyjelentőségű jogi problémákká, amelyek már felkeltették a törvényhozó figyelmét is. Bíróságaink fő tevékenységi területét ezzel kapcsolatban azok a területek alkotják, amelyeket sokszor régi, még a XIX. századból, származó kodifikációkkal szabályoztunk, de amelyekkel a törvényhozó nem foglalkozik, amennyiben nem hajt végre nagyobb reformokat.

A Német Szövetségi Köztársaság felsőfokú bíróságai az állam megalakulása óta tudatára ébredtek jogpolitikai, társadalomformáló feladatuknak, és azt — bár számos esetben csak vonakodva és bizonytalanul, nem a tőlük megkövetelhető nyíltsággal — teljesítették is. A német Szövetségi Alkotmánybíróság 1973-ban kimerítően megindokolt határozatával kifejezetten elismerte a bírói jogalkotás jogát, és így jogosan remélhetjük, hogy a bíróság e haladó szerepének az összes bíróságok, ideértve az alsóbb fokokat is, eleget fognak tenni, s ennek keretében tanúbizonyságot tesznek jogpolitikai gondolatgazdagságukról és tetterejükről. Engedjék meg, hogy az említett határozatból néhány részletet idézzek:

„A jog nem azonos az írásban rögzített törvények összességével. Az államhatalom pozitív szabályaival szemben bizonyos körülmények között a jogalanyokat olyan többletjog is megilletheti, amelynek forrása az alkotmányos jogrendnek mint egésznek lényege, és amely az írott törvénnyel szemben korrektívumként hathat; ennek kimondása és határozatokban való megvalósítása a jogszolgáltatás feladata."

„A bírónak ezzel kapcsolatban tartózkodnia kell az önkényességtől; határozatának ésszerű érvelésen kell nyugodnia. Meg kell világítani, hogy az írott törvény nem teljesíti abban álló feladatát, hogy egy jogi problémát igazságosan oldjon meg. A bírói döntés ezt a hézagot azután a gyakorlati ész mércéinek, valamint a »megalapozott általános társadalmi igazság-elképzelésnek« megfelelően tölti ki."

A továbbiakban pedig — ugyancsak indokolás jellegével — a következőket olvashatjuk: „A jogszabály mindig összefüggésben áll a társadalmi viszonyokkal, és a társadalompolitikai nézetekkel, amelyekre hatnia kell; a jogszabály tartalma bizonyos körülmények között megváltozhatik, és meg is kell változnia. Ez különösen akkor érvényes, ha a törvény meghozatala, és alkalmazásának időpontja között az életviszonyok és a jogi szemlélet oly mélyrehatóan változott, mint ebben az évszázadban. A bíró ezek szerint nem hagyhatja figyelmen kívül a jogszabály összeütközését egy megváltozott társadalom anyagi igazság-elképzeléseivel egyszerűen azzal, hogy a törvény változatlanul maradt szövegére utal; abban az esetben, ha nem akarja rosszul teljesíteni »jogszolgáltatási« feladatát, a jogszabályok szabadabb kezelésére kényszerül."[1]

Így hangzanak az idézetek a Szövetségi Alkotmánybíróság határozatából.

A jogpolitikai gondolkodás és cselekvés kötelező végül a *jogtudomány* művelőire is. Ott, ahol a törvényszövegek és bírósági határozatok átnézéséről és rendszerezéséről van szó, kétségtelenül inkább a rendszertani és a dogmatikai szempontok állnak majd az előtérben. Ott viszont, ahol azon van a hangsúly, hogy abból, ami már megvan, gyümölcsözően valami újat fejlesszünk ki, a jogtudomány művelőjének munkáját szükségszerűen a jogpolitikai érvelésnek is fémjeleznie kell. A bírói vonalhoz hasonlóan a jogtudományban is *búcsút kell vennünk az apolitikus „objektív" tudóstól.* A jogtudomány művelőjének munkáját jogpolitikai szempontból azzal kell kifejező erejűvé tennie, hogy megfontolásaiba a lehető legszélesebb körben bevonja a társadalomtudományokat.

Míg a tudományban szabadság uralkodik, *a törvényhozó és a bíróságok között* a jogpolitikai feladat teljesítését illetően természetesen *vannak különbségek.* Míg a törvényhozó merész döntést hozhat, a bíróságnak feladata teljesítése során óvatosan tapogatózva mindig az adottból kell kiindulnia. Az egy-egy konkrét eset eldöntésére irányuló bírósági eljárás ugyanis nem jelent olyan keretet, amelyben — mint ahogy az a törvényhozásban lehetséges — kifejezésre lehetne juttatni a sok különböző érdeket, valamint figyelembe lehetne venni — mondjuk — a társadalomtudományi kutatások eredményeit. Ezen kívül olyan joganyagok is vannak, amelyek tekintettel természetükre, egyáltalában nem alkalmasak a bírósági jogfejlesztésre. A mélyreható szabályozást, s így alapvető reformtörvényeket igénylő anyagok, a részletekbe menő szabályozást szükségessé tevő területek, mint amilyen például a telek vagy az adójog, továbbá a szerteágazó műszaki szabványosítás, mint amilyet például a környezetvédelem követel meg, egyedül és kizárólag *törvényalkotás* tárgyai lehetnek. Ezzel szemben a polgári jog folyamatos — evolúciós jellegű — továbbfejlesztése, még az olyan nehéz kérdésekben is, mint amilyen a jogegyenlőség alapelvének érvényesítése a családjogban, vagy a nemzetközi magánjogban, minden bizonnyal olyan tevékenység, amelyet a bíró is elláthat. Mindezzel persze nem kívánom kérdésessé tenni a törvényhozónak és a bírónak partneri sze-

[1] 1973. II. 14-i határozat — I BvR 112/65: 34 sz.; Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts. (A Szövetségi Alkotmánybíróság határozatai.) 269 (287—289).

repét, együttműködését, hanem azt éppen ki akarom emelni, és konkrétabb formába önteni.

Ha most már a továbbiakban valaki kérdést tesz fel abban a vonatkozásban, melyek azok az *anyagi szempontok*, amelyekből a jogpolitikai elgondolásoknak, kijelentéseknek és ítéleteknek ki kell indulniuk, akkor elsősorban annak az országnak a társadalmi gazdasági, kulturális, alkotmányjogi és általános jogredszeri sajátosságait kell figyelembe vennünk, amelyben a probléma felmerült, és amelyben az új jogi megoldásnak hatnia kell. Figyelmünket persze nem szabad egy-egy ország, nemzet területére leszűkítenünk. Ki kell terjesztenünk nemzetközi szintre is, amelyet a *jogösszehasonlító módszer* alkalmazásával kell a problémamegoldási folyamatba bevonnunk. A helyzet ugyanis az, hogy a megoldásra váró társadalmi problémák többnyire az azonos fejlődési fokon álló más országok valóságában is felmerülnek. Így azután az ott megtalált és alkalmazott megoldások vizsgálata és figyelembevétele a jogösszehasonlítás módszere segítségével megjavíthatja saját megoldásunkat. Ha viszont csak országunkat nézzük, még a legnagyobb fokú ötletgazdagság sem tudja átfogni azt a sok alternatívát, amelyet máshol már gyakorlatba vettek, és így bizonyos probléma megoldásához rendelkezésre áll.

Kétségtelen, hogy ez a követelmény mindenekelőtt a *törvényhozóra vonatkozik*. A törvényhozónak hosszabb távra megtervezett munkáját — a minisztériumok eszközeire tekintettel — nem szabadna anélkül elvégeznie, hogy ne folytatna le jogösszehasonlító vizsgálatot. Ez egyaránt érvényes a nemzetek fölötti, a nemzetközi és a nemzeti síkokra. Így például az Európai Közösség jogalkotását rendszerint jog-összehasonlító vizsgálat előzi meg. A német törvényhozó is egyre szélesebb körben tesz eleget ennek a követelménynek. Így például nem hiányoztak a mélyreható jogösszehasonlító vizsgálatok a legújabban elfogadott válási és örökbefogadási jogi reform előkészítésének során sem. Fontos szerepe van ezzel kapcsolatban a tudománynak, mindenekelőtt a tudományos kutatóintézeteknek, Németországban elsősorban a Max Planck Társaság intézeteinek, de minden bizonnyal az egyetemi intézeteknek is. Az eredményes jogösszehasonlító munka ugyanis különleges követelményeket támaszt a tudományok művelőinek felkészültségével szemben, s nem végezhető el jól ellátott és felszerelt könyvtár nélkül. Ez egyébként már a jog-összehasonlítás első fejlődési szakaszára is érvényes volt, amikor a jog-összehasonlítással foglalkozó kutató — túlnyomó részben tapasztalatára és judíciumára utalva — a külföldi megoldásokat azzal a céllal tanulmányozta, hogy feltárja közülük a legjobbakat. Méginkább érvényes mindez ma, amikor a jogösszehasonlítás már azzal is foglalkozni kezd, hogy az alternatív megoldások értékelő elemzéséhez más tudományok, pl. a szociológia és a közgazdaságtan módszereit is felhasználja. Az első lépéseket ebben az irányban a hamburgi Max Planck Intézetben egy jogösszehasonlítókból és szociológusokból álló kutatócsoport teszi meg, mégpedig a német szövetségi kormány megbízásából két tervezettel kapcsolatban: az első esetben kísérletről van szó annak megállapítása végett, hogyan lehetne az ún. csonka családok eltartását gazdasági szükségleteiknek megfelelően megszabni, a második esetben pedig a csődjog új szabályozásának előmunkálatairól.

A *bíróságoknak* jogpolitikai feladatuk teljesítése során nem lesz lehetőségük arra, hogy a törvényhozóhoz hasonlóan bevonják döntéshozatali folyamatukba az idegen országokban alkalmazott megoldási modelleket. Az eldöntésre váró eset előreláthatatlansága, valamint az a követelmény, hogy a pert megfelelő időn belül el kell döntetniük, olyan körülmények ugyanis, amelyek általában nem teszik lehetővé, hogy a bíróságok alapvető tellegű jogösszehasonlító vizsgálatot végezzenek, vagy ilyen kutatásokat kezdeményezzenek. Ebből a szempontból azonban különbséget kell tennünk a különböző fokú bíróságok között. A legfelsőbb bíróságok szintjén — például a Szövetségi Alkotmánybíróságnál — különböző esetekben már figyelembe vettek külországi megoldásokat. Ebből természetesen korántsem következik, hogy az alsóbb fokú bíróságoknak, ha megoldásra váró jogpolitikai problémákkal kerülnek szembe, a nemzetközi szintet figyelmen kívül kell hagyniuk. A jogösszehasonlító kutatás eddigi világszerte elért eredményei ugyanis éppen most állnak feldolgozás és összegezés alatt, mégpedig olyan formában, amely azokat mindenki, különösen pedig minden állam törvényhozója és bíróságai számára hozzáférhetővé teszi. Itt a 17 kötetre tervezett „International Encyclopedia of Comparative Law"-ra gondolok, amelyen — legyen szabad itt megemlítenem — vezetésem és irányításom alatt, valamint intézetem koordinálásával immár hozzávetőlegesen tíz éve dolgoznak a legkülönbözőbb országok legkiválóbb jogösszehasonlítói munkával — ha várakozásaink nem csalnak — előreláthatóan a nyolcvanas évek derekán leszünk kész. Addig is, amíg ez megvalósul — márpedig a jövőben is adódhatnak olyan esetek, amelyek ezt a különös eljárást szükségessé teszik — a bíróságoknak figyelemmel kellene lenniük arra a lehetőségre, hogy a jogösszehasonlítással vagy külföldi joggal foglalkozó kutatóintézetekhez kérdést intézzenek más országok megoldásait illetően, hogy döntési alapjukat a jogösszehasonlítás eszmegazdagságával is kiszélesítsék. Ez egy olyan új eljárásmód volna, amely természetesen semmilyen vonatkozásban sem érintené a bíróságok döntéshozatali jogkörét. A jog-összehasonlítási szakismereteknek a bíróság eljárásában történő igénybevétele ugyanis ugyanazoknak az elveknek megfelelően menne végbe, mint amelyek szerint a bíróságok ma tájékoztatást kérnek a nemzetközi magánjog és a külföldi jog te-

kintetében mindazon ügyekben, amelyeknek külföldi vonatkozásaik vannak.

A jogpolitikai feladat teljesítése során — függetlenül attól, hogy a törvényhozás vagy a bíróságok szintjéről van-e szó — meg kell oldani még a *jogösszehasonlításnak egy speciális problémáját,* nevezetesen azt a kérdést, vajon az összehasonlítás egyáltalában kiterjedhet-e, és ha igen, milyen módon, a szocialista országok jogrendjeiben alkalmazott megoldásokra is. Engedjék meg, hogy ezzel kapcsolatban is ejtsek néhány szót. Ami ugyanis engem illet, a szocialista típusú megoldások figyelembevételét saját problémáink megoldásánál gyümölcsözőnek tartom, és úgy gondolom, hogy hasonló eredményekkel járhat a tőkés országokban alkalmazott megoldások Önök által történő figyelembevétele is.

A polgári jogtudomány a jogot formális törvényhozási aktusként fogja fel, azt adottnak veszi, abban a jog társadalmi funkciójának figyelmen kívül hagyásával valami öncélút, önmagáért valót lát, s éppen ezért nem tudja tudományos objektivitással felismerni, hogy a jog az osztályharcban az egyik osztály hatalmi eszköze lenne. A szocialista jogtudomány ezzel szemben a jogot közvetlenül társadalmi funkciójában, és ezzel a maga valóságában látja.

Ha ennek a tanításnak a talajára helyezkedünk, minden egyenlő jogú jogösszehasonlítást már elejétől fogva értelmetlennek és teljesen lehetetlennek kell tartanunk. Az ún. „kontrasztkiemelő jogösszehasonlítás" — amely előre tagadja minden értelmes összehasonlítási alap létezését — egyáltalán nem jog-összehasonlítás. Az utóbbi években a szocialista országokban ebben a vonatkozásban differenciáltabb megközelítések tapasztalhatók. Amikor nyomatékosan hangsúlyozzák a szocialista jog másszerűségét, a tőkés jogtudományt azonban nem értékelik le már előre. Elismerik, hogy ez a jog is képes meglátni a saját társadalmi valóságát, és ebben a jogban is olyan alapot látnak, amelyen lehetővé válik az értelmes jog-összehasonlítás.

A szocialista és a nyugati jog összehasonlíthatóságát tekintve megosztott a nyugati jogtudomány is. Az egyik oldalon ott áll *Bilinsky,*[2] a szovjet jog ismerője, azzal az álláspontjával, hogy egyrészt az ideológiai különbségek, másrészt azonban — és főképpen — a gazdasági és társadalmi szerkezetben mutatkozó eltérések miatt minden jog-összehasonlítás a szocialista és a tőkés jogok között alapvetően lehetetlen és terméketlen. A másik oldalon a szocialista jog egy másik ismerője, *Loeber,*[3] kifejezetten pozitív álláspontot foglal el egy ilyen összehasonlítás értelmességével és hasznosságával kapcsolatban. Véleményünk szerint *Loebernek* van igaza. Különböző jogrendek összehasonlíthatósága a jogi szükségletek egyneműségén alapszik, és így a nyugati és a szocialista jogrendszerek elvi összehasonlíthatatlansága csak akkor állna fenn, ha ezek a jogi szükségletek egymástól teljesen különböznének. Az azonban, hogy ez így van, ma még nem bizonyított, és minden bizonnyal aligha is bizonyítható.

Természetesen az a helyzet, hogy az összehasonlítandó intézmények funkciójára vonatkozó kérdés megválaszolásánál nagyon elővigyázatosaknak kell lennünk. Az a körülmény, hogy a szocialista országok gazdasági rendje a tőkés államok gazdasági rendjétől nemcsak elméletileg különbözik lényegesen, hanem ténylegesen is, kétségtelen, és így — ennek megfelelően — különbségek vannak a jogrendszerek között is. Ezen az alapon azonban arra a következtetésre jutni, hogy a két rendszer egymással teljesen összehasonlíthatatlan, tévutat jelent. Először is széles területek vannak, amelyeken a különbségek nem olyan súlyosak. *Loeber* találóan munkálta ki a különbséget a rendszertől függő (rendszerorientált), és a rendszertől nem függő (vagyis semleges) jogintézmények között. Ez utóbbiak közé tartozik például az egész családjog. A jogösszehasonlítás itt ugyanúgy lehetséges, mint a „nyugati" jogrendszerek között, és nem is ütközik számottevőbb nehézségekbe. Feltételezésünk szerint ugyanez érvényes abban az esetben is, amennyiben a szocialista gazdasági rendben a magángazdasági tevékenység egyes területei megmaradtak. Bizonyos fenntartásokkal és leszűkítésekkel ide számítható a büntetőjog és az eljárási jog is. Ugyanebbe a kategóriába sorolható a külkereskedelmi viszonyok jogi szabályozása is. A szerzői jog és a szerződésen kívüli szavatossági jog minden bizonnyal szintén hozzáférhetőek a jogösszehasonlító tevékenység számára.

Fennmarad tehát a „rendszertől függő" jogintézmények területe. Magánjogi vonatkozásban ide tartozik mindenekelőtt a szerződés az állami vállalatok között az állami tervgazdálkodás rendszerében, a szocialista vállalatok tulajdonjogi viszonyai, az örökösödési jog, valamint az az egész terület, amelyet mi közjogként fogunk fel, vagyis az államigazgatási jog és az állami szervezetek joga, továbbá az állami döntőbíráskodás joga, a bíráskodás az állami gazdasági vállalatok jogviszonyaiban. Ha itt bizonyos jogterület által felölelt életviszonyok a valóságban olyannyira másképpen vannak kialakítva, hogy már nem állnak fenn azonos vagy összehasonlítható jogi szükségletek, akkor a jogrendszerekben nyilvánvalóan nem találhatunk majd olyan funkcionálisan rokon területeket az egyik és a másik oldalon, amelyeket összehasonlíthatnánk egymással. Persze ilyen esetekben sem szabad kapitulálnunk az állítólagos összehasonlíthatatlanság előtt. Úgy véljük, hogy az összehasonlító elemzés — feltéve, hogy gondosan behatol a jogi valóság realitásainak mélyére — több összehasonlíthatót, sőt mi

[2] Das sowjetische Wirtschaftsrecht. (1968) 18. old.
[3] Rechtvergleichung zwischen Ländern mit verschiedener Wirtschaftsordnung. Rabelsz 26 (1961) 201. old.

több, közöset hoz napvilágra, mint ahogyan azt az ideológusok az egyik és a másik oldalon látni szeretnék.[4]

A jogpolitikával és a jogösszehasonlítással kapcsolatos fenti fejtegetéseimet egy gyakorlati kívánsággal szeretném lezárni: a Német Szövetségi Köztársaságban folyó jogösszehasonlító kutatásnak, valamint a külországi jogrendek megértésének és figyelembevételének szemszögéből kiemelkedő jelentősége van annak, hogy tanulmányok és kutatások végzése céljából tudósokat küldhessünk ki idegen országokba. A jogösszehasonlítás ugyanis nem könyvekből megtanulható, vagy könyvek alapján kifejthető tudomány. Szükségszerűen megkívánja a személyes érintkezést a külföldi tudósokkal, és még ennél is inkább a belemerülést az idegen ország életébe. Javaslatom tehát az, hogy azt az érintkezést, amely itt és nálunk is kongresszusokon és kollokviumokon létrejön, bővítsük ki *nagyvonalú és széles körű tudóscserével.* Ez nem utolsósorban mindannyiunk hozzájárulása is lesz népeink jobb megértéséhez.

Konrad, Zweigert—Hartmut, Dietrich

[4] Vö. *Zweigert—Kötz:* Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Privatrechts. I. köt. (1971) 37—39. old.

Karlócai János
1920—1976

A magyar jogászságnak komoly vesztesége, a munkaerejének teljességében, a jogéletben oly sok irányú tevékenységet kifejtő Karlócai Jánosnak tragikus kimenetelű baleset folytán bekövetkezett elhunyta.

Karlócai János életének centrumában jogászi elhivatottsága, annak sok irányú megnyilvánulása állott. Ez jellegzetes módon jutott kifejezésre abban is, hogy Karlócai János elmélyült, sok munkaráfordítást igénylő elméleti, irodalmi tevékenysége mellett, elhunytáig, megszakítás nélkül, jogtanácsosi, ügyvédi munkakörben, értékes gyakorlati munkát is kifejtett. Az elméleti és gyakorlati tevékenységnek ez az együttes, állandó érvényesülése előnyös kihatású volt mindkét körben kialakult munkásságának színvonalára és értékére.

Karlócai János sok irányú jogirodalmi tevékenységének fő irányvonala főképp az egyes jogágak nemzetközi vonatkozásai tekintetében jutott kifejezésre. Széles körű, értékes jogirodalmi tevékenységének elismeréséül a kandidátusi tudományos fokozatot „A nemzetközi kereskedelmi vétel és a Hágai Vételi Törvény kapcsolata" című dolgozatával nyerte el. Irodalmi tevékenysége körében behatóan foglalkozott a szocialista országok nemzetközi magánjogi alkotásaival.

Tanulmányt írt a jogösszehasonlítás és a nemzetközi magánjog belső és külső kapcsolatairól.

Tevékenységének jelentős területe az iparjogvédelem problémaköre. Ennek megfelelően tevékenysége intenzív módon jelentkezik a Magyar Iparjogvédelmi Egyesület valamint az iparjogvédelem nemzetközi szervezetének, az AIPPI-nek munkásságába való bekapcsolódásában. Az iparjogvédelem körében számos cikke jelent meg különböző folyóiratokban s több éven át szerkesztő bizottsági tagja volt az Újítók Lapjának.

Karlócai Jánosnak jogéletünkben, a jogirodalomban kifejtett — a fentiekben csak vázlatosan érintett — sok irányú aktivitása rávilágít arra a veszteségre, amely a magyar jogászvilágot az ő korai, tragikus elmúlásával érte.

György Ernő

SZEMLE

A bűnözés megelőzésének jogi alapjai a Bolgár Népköztársaságban

1. A bűnözésnek mint társadalmi és történelmileg meghatározott jelenségnek a különböző társadalmi-gazdasági formációkban megvannak a sajátos okai és olyan sajátos feltételei, amelyek elősegítik a kialakulását és fennmaradását. A szocializmust megelőző társadalmi formációkban ez a jelenség terebélyesedik, amit a magántulajdon léte, az embernek ember általi kizsákmányolása és az osztályegyenlőtlenség von maga után. Ilyen értelemben írta Marx, hogy a „törvénysértések általában olyan gazdasági hatóerők következményei, amelyek a törvényhozó ellenőrzésén kívül esnek."[1]

Éppen ezért nehezen lehet szó a kapitalizmusban a bűnözés korlátozásáról és arról, hogy a kapitalizmusban bármilyen célszerű intézkedést is lehessen tenni a bűncselekmények elkövetésének a meggátlására. A burzsoá állam ilyen irányú intézkedései palliatív, s következésképpen hatálytalan intézkedések. Ezek csupán a súlyos és a társadalomra nagy fokban veszélyes bűncselekmények korlátozására irányulnak. Ezért nem véletlen az a tény, hogy a kapitalista Bulgáriában igen magas fokot ért el a bűnözés, ami az objektív társadalmi viszonyok és a fennálló osztályellentmondások elmélyülésének volt az eredménye.[2] Ilyen módon a bűnözés növekedésének az üteme jól jellemezte a társadalmi viszonyok állapotát, mivel ezek mélyreható lényege foglalja magában a bűnözés gyökereit. A bűnözés társadalmi lényege határozza meg köztudottan azt, hogy az a társadalmi életben bekövetkező változásokhoz mérten a bűnözés változásokon megy keresztül, ami a maga részéről szükségessé teszi a tényleges helyzet mélyrehatóbb feltárását.

Nem lehet azt mondani, hogy a burzsoá államok általában közömbösek a bűnözés növekedésével szemben, s így azt sem, hogy a bolgár burzsoá állam nem törődött ezzel a jelenséggel. Éppen ellenkezőleg, miként minden burzsoá állam, így a bolgár burzsoá állam is védelmezte a szent és sérthetetlen magántulajdont és a burzsoá társadalmi viszonyokat, sőt még drákói szigorúságú törvényeket is alkalmazott ennek érdekében. Más kérdés az, hogy milyen mértékben volt képes arra, hogy hatékony harcot folytasson a bűnözés állandó növekedésének a leküzdésére, minthogy ezt a növekedést tulajdonképpen a magántulajdon váltotta ki, ami a belső ellentmondások kiváltója és az állam társadalmi politikájának a meghatározója volt.

A bűnözés elleni harc eredménytelenségére utal az a tény is, hogy maguk a burzsoá kriminológusok a bűnözés okait nem a társadalmi feltételekben keresik, hanem az egyén egyedi, pszichológiai és öröklött tulajdonságaiban, miközben az egyént a valóságos társadalmi viszonyoktól elszakítottan vizsgálják. Természetes tehát, hogy a lombrozianizmus és annak válfajai nem hagyták érintetlenül a burzsoá Bulgária büntetőjogi tudományát, hanem más burzsoá államokhoz hasonlóan ezek az elméletek megfelelő eszközként szolgáltak a burzsoá bolgár állam számára is a bűnözés társadalmi és osztálylényegének elleplezésére.

Annak ellenére tehát, hogy a burzsoá állam irányítói minden lehető eszközt felhasználtak a magántulajdon és a tőkés termelési mód védelmére, a bűnözés mint a fenti gazdasági viszonyok velejárója mind nagyobb és nagyobb mértékben elmélyült.

2. A szocialista társadalmi rendszer, mint a kapitalizmust felváltó társadalmi-gazdasági formáció, magával hozza a szocializmust megelőző múlt, különösen a tőkés termelési mód egyes negatív jegyeit. Így annak ellenére, hogy a szocializmus gazdasági alapja a termelési eszközök társadalmi tulajdona, a korábbi rendszerek által hátrahagyott terhes örökséget rövid időszak alatt nagyon nehéz leküzdeni. Bizonyos időre van szükség ahhoz, hogy az alapban és a felépítményben levő jelenségek közötti összhang megteremtése érdekében sikeresen megoldhassanak egy egész sor társadalmi problémát.

Helyesen mutat rá erre a körülményre Zsivkov elvtárs, amikor megállapítja, hogy „a társadalomellenes jelenségek genezise a szocializmust megelőző társadalmi fejlődési szakaszba nyúl vissza. De helytelen lenne az a nézet, hogy ezeknek a mai életünk objektív feltételeiben nincsen semmilyen talajuk".[3]

Mindazonáltal a szocialista társadalom az összes nehézségek ellenére megteremti az összes feltételeket a bűnözés elhalásához, minthogy felszámolja azokat a társadalmi gyökereket, amelyek a bűnözést szülik: a termelési eszközök társadalmi tulajdonát és a tömegeknek azzal összefüggő kizsákmányolását. Ezért a szocializmusban a bűnözés nem megoldhatatlan sorscsapás, hanem csupán ideiglenes kísérő jelenség. De a bűnözés leküzdése érdekében a szocialista társadalmi viszonyok fejlődéséhez mérten engesztelhetetlen harcot kell folytatni a múlt minden maradványával szemben, hogy ilyen módon már a szocializmusban előkészítsük a bűnözés elhalásának alapjait, ami a kommunista társadalomban következik be. A szocialista államnak ez a feladata teljesen megoldható, tekintet nélkül arra, hogy a bűnözés a szocializmusban is társadalmi jelenség. Ennek a feladatnak a megoldását a szocializmusban elősegítik mind az élet objektív feltételei — a kizsákmányolás megszűnése-, mind pedig számos más tényező. Ezeket a felépítményi jelenségek jellege határozza meg, amelyek aktív módon hatnak a bűnözés csökkenésére a szocialista társadalomban. És ez a harc a szocializmusban az egész állam, az összes társadalmi szervek és szervezetek, az összes állampolgárok feladatává válik, mivel a szocialista tulajdon és az annak alapján

---

[1] *Marx—Engels* Művei: 13. köt. Budapest, 1965, 483. old.

[2] Így *Karakasev*, B. adatai szerint a visszaeső bűnözés a burzsoá Bulgáriában 100 ezer fő lakost alapul véve a következőképpen nézett ki: 1920-ban 212, 1926-ban 327, 1930-ban 411, 1935-ben 469, 1939-ben 574 stb. Lásd Karakasev, B.: A visszaeső bűnözés dinamikájában mutatkozó egyes általános tendenciák a népi hatalom évei során. A Bolgár Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének Izvesztija című kiadványa, Szófia, 1970, XXIV. füzet, 123. old.

[3] *Zsivkov*, T.: Társadalmunk irányítási rendszerének további fejlődése alapvető irányai. A Bolgár Kommunista Párt 1968. évi júliusi plénumán tartott beszámoló, Szófia, 1968, 144. old.

keletkező társadalmi viszonyok nincsenek egymással ellentétben.

A szocialista forradalom győzelme után 1944. szeptember 9-én létrejöttek a bűnözésnek mint társadalmi jelenségnek a visszaszorításához szükséges összes feltételek. A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában bekövetkezett összes társadalmi átalakulások bizonyos jelentőséggel bírtak a bűnös megnyilvánulások visszaszorítása szempontjából. Ezt a folyamatot elősegítették az olyan társadalmi változások, mint a dolgozók jólétének szakadatlan emelkedése, az életszínvonal növekedése stb., ami a lakossági szükségletek fokozódó kielégítésében nyilvánult meg.

De ezzel párhuzamosan az új szocialista állam felvette a harcot az összes negatív társadalmi jelenségekkel. Ebből a célból törvényhozási úton szabályozták a bűnözés megelőzésének a kérdéseit is. Ezt a megelőzést a bűnözés elleni harcban részt vevő szakosított és nem szakosított szervek valósítják meg. Így a párt irányelvei szerint és a jogszabályok alapján az állami és társadalmi szervezetek és szervek tevékenysége már a szocialista forradalom győzelmének első napjától kezdve a bűnözés korlátozására irányult országunkban.

Fontos jelentősége van a bűnözés felszámolása szempontjából a szocialista társadalomban a lakossági szükségletek maradéktalan kielégítésének. Éppen ezért a Bolgár Kommunista Párt X. kongresszusán a fejlett szocialista társadalom felépítéséről hozott határozatok döntő jelentőségűek a bűnözés felszámolásához szükséges objektív előfeltételek megteremtése szempontjából. A párt ide vonatkozó irányelvei nagyon világosan megállapítják, hogy „a tudományos-műszaki forradalom eredményeinek minden irányú felhasználása, a társadalmi munka termelékenységének a fokozása és gazdaság gyors növekedése alapján biztosítani kell a nép állandóan növekvő anyagi és szellemi szükségleteinek mind sokrétűbb és mind teljesebb kielégítését és társadalmi öntudatának növelését".[4]

A Bolgár Kommunista Párt X. kongresszusán jóváhagyott Programban az állam társadalmi-gazdasági feladatainak a kitűzése mellett a leghatározottabban előtérbe helyezik a semmittevés, az ingyenélés, a karrierizmus, a törvényellenes haszonszerzés és a társadalmi javak eltulajdonítása elleni harcot.[5] A Program azt is kimondja, hogy a jövőben a dolgozók mind kérlelhetetlenebb magatartást fognak tanúsítani a bűnözéssel szemben és a szocialista törvényesség megsértésével szemben, és a törvénysértések elleni szigorú büntetéseket mind maradéktalanabbul összehangolják majd a törvénysértők nevelésével és a bűncselekmények és törvénysértések megelőzése céljából végzett munkával.[6]

3. A jelenlegi körülmények között a bűnözés megelőzése a Bolgár Népköztársaságban[7] nem csupán egyes személyek magánügye vagy a bűnözés elleni harc szakosított szerveinek a feladata. Ezt a munkát ma már jóval tágabb értelemben fogják fel: mint az egész nép, mint valamennyi szerv, szervezet és állampolgár tevékenységét, amelynek célja a bűncselekmények elkövetésének korlátozása. Ezért a bírósági szervezetről szóló törvényben, az ügyészségről szóló törvényben, a népi milíciáról szóló törvényerejű rendeletben, a büntető törvénykönyvben és a büntető eljárási törvénykönyvben a szakosított szervek számára megállapított kötelezettségeken kívül ugyanilyen kötelezettségeket állapítottak meg a többi állami szerv és társadalmi szervezet számára is. Ezeket a kötelezettségeket az alkotmány, a társadalmi bíróságokról szóló törvény, a kiskorúak és fiatalkorúak társadalomellenes megnyilvánulásai elleni harcról szóló törvény, az államigazgatási szabálysértésekről és büntetésekről szóló törvény, a dolgozók önkéntes alakulatainak feladatairól szóló szabályok stb. állapítják meg.

Az említett jogszabályok számtalan rendelkezést tartalmaznak a bűnözés megelőzése köréből a Bolgár Népköztársaságban. Egy folyóiratcikk keretében természetesen nincs mód arra, hogy megvizsgáljuk az összes említett rendelkezéseket. Éppen ezért az alábbiakban csak a legfontosabb rendelkezésekkel fogunk foglalkozni.

A Bolgár Népköztársaság alkotmánya[8], mint az állam alaptörvénye, a legfontosabb elvi jelentőségű állami kérdések szabályozása során különös figyelmet fordít a bűnözés elleni harc és a bűnözés megelőzése kérdéseire. A 8. cikkben kimondja, hogy a Bolgár Népköztársaság igazgatása szigorúan az alkotmány és a törvények szerint történik, továbbá hogy „a törvényesség megszilárdítása és a bűncselekmények, illetve törvénysértések megelőzése az állam, a társadalmi szervezetek és az állampolgárok kötelezettsége".

Az, hogy a törvényhozó ilyen felfogást vall, nem véletlen, mert a bűnözés megelőzésének a kérdései ma már meghaladják a bűnözés elleni harcra külön szakosított szervek kötelezettségeinek a körét. Ezek a kérdések társadalmi jellegű kérdésekké váltak és a megoldásuknak azon kell alapulnia, hogy az állampolgárokat a bűncselekményekkel és a bűnözőkkel szemben engesztelhetetlen magatartásra kell nevelni.

Minden vállalat, intézmény vagy szervezet, minden termelési egység vagy kollektíva, minden vezető az alkotmány alapján köteles a hatásköre keretén belül a reá közvetlenül háruló termelési és egyéb feladatok mellett a bűnözés elleni harc kérdéseivel is foglalkozni és e kérdésekben intézkedni. Ez a kötelezettség a bűnözés elleni harc problémáinak a lényegéből következik, minthogy ez a harc magában foglalja a társadalmi intézkedések összességét.

Az említett általános rendelkezések alapján a bolgár alkotmány 125. és 133. cikke konkretizálja a

---

[4] A Bolgár Kommunista Párt tizedik kongresszusának direktívái a Bolgár Népköztársaság szociális és gazdasági fejlődéséről a hatodik ötéves terv (1971—1975) folyamán, Szófia, Parizdat, 1971, 11. old.

[5] A Bolgár Kommunista Párt programja, Szófia, Parizdat, 1971, 77. old.

[6] I. m.: 97. old.

[7] Azoknak a szerzőknek a véleményét osztjuk, akik a bűnözés „profilaktikája" kifejezésen az állami és társadalmi szervek és szervezetek arra irányuló egész tevékenységét értik, hogy meggátolják a bűncselekmények elkövetését, és ez az általános kifejezés felöleli az alábbi szűkebb kifejezéseket: a bűncselekmények prevenciója, megelőzése és meggátlása. Lásd: A bűnözés profilaktikája mint a népi milícia szerveinek tevékenysége, Szófia, 1972, *V. Karakasev, Sz. Bocsev, P. Cankov és mások.*

[8] A Dörzsaven Vesztnik című hivatalos lap, 1971. évi május 18-i szám.

speciális bűnüldözési szervek — a bíróság és az ügyészség kötelezettségeit is. A 125. cikk második bekezdése értelmében a bíróság kötelezettsége, hogy „... szilárdítsa a szocialista törvényességet és elősegítse a bűncselekmények és más jogsértések megelőzését", a 133. cikk II. bekezdése értelmében pedig az ügyészség köteles „szervezni és vezetni a bűncselekmények és más jogsértések elleni harcot és ebből a célból intézkedéseket tesz azok megelőzésére".

Az a fejlődés, amely a szóban levő két állami intézmény — a bíróság és az ügyészség — lényegében és kötelezettségeiben bekövetkezett, nyilvánvaló. A kapitalista államban az a feladatuk, hogy csendőrként szolgáljanak azokkal szemben, akik a burzsoá uralkodó viszonyokat sértik, és ezekkel szemben súlyos büntetéseket alkalmazzanak. A jelenlegi körülmények között azonban a bírósággal és az ügyészséggel szemben más követelmények merülnek fel, amelyek a szocialista társadalmi rend lényegéből és humanitásából erednek. A szocialista bíróság és ügyészség a tevékenysége során a marxizmus—leninizmus klasszikusainak a büntetés elkerülhetetlenségéről[9] tett megállapításaiból indul ki, valamint Marx ismert tételéből, aki azt írta, hogy „A bölcs törvényhozó meg fogja akadályozni a bűntettet, hogy ne kelljen megbüntetnie."[10]

A bűnözés megelőzése alkotmányban foglalt kötelezettség és azt az életben valóra kell váltani. A bíróság és az ügyészség ma már ezeket a kérdéseket nemcsak a büntetés alkalmazásával köteles megoldani, hanem olyan konkrét intézkedéseket is kell tennie, amelyek lehetővé teszik a bűncselekmények elkövetésének a visszaszorítását, és így védelmezik az állampolgárokat a nemkívánatos eredményekkel szemben.

A bíróság és az ügyészség tevékenységében bekövetkezett említett fejlődés szemléletesebben mutatkozik meg, ha e szervek tevékenységére vonatkozó speciális jogszabályokat vizsgáljuk. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezek a jogszabályok lényegében az elmúlt években fennálló társadalmi viszonyokat tükrözik. Itt arra utalunk, hogy ezek a jogszabályok már több mint húsz éve érvényben vannak, és erre tekintettel bizonyos mértékben elavultak. A társadalmi életben az utóbbi évek folyamán bekövetkezett nagy társadalmi változások az előkészítendő új törvénytervezetekben fognak majd kellő módon tükröződni, minthogy az új jogszabályoknak meg kell felelniük az élet jelenlegi követelményeinek.

A bírósági szervezeti törvény[11] a legvilágosabban mutatja azoknak a problémáknak a fejlődését, amelyeket a bíróságnak kell elbírálnia. Így e törvény 3. cikke a régi megszövegezésében csak a bűnözés megelőzésének általános tételeit érintette, anélkül, hogy ebben a vonatkozásban bármiféle konkretizálást adott volna. E cikk 1962. évben történt módosításával a szövege most már konkrétan rámutat arra, hogy a bírák kötelesek a bírósági tárgyalás során és a megelőző munkájukban feltárni a bűncselekmények elkövetését meghatározó okokat és feltételeket. De ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a bűncselekményeket keletkeztető okok és feltételek megállapításával egymagában nem lehet a bíróság megelőző tevékenységét befejezettnek tekinteni. Ezért a bíróságok kötelesek értesíteni a vállalatok, intézmények és szervezetek vezetőit a feltárt hiányosságokról, hogy megfelelő intézkedéseket tegyenek ezek kiküszöbölésére és ilyen módon a bűncselekmények elkövetésének a meggátlására. Ezek a szervek azt követően, ahogyan a szükséges intézkedéseket megtették, kötelesek erről egy hónapon belül értesíteni az illetékes bíróságot.

A bíróságok számára előírt említett kötelezettségeken túlmenően a törvény arra kötelezi az igazságügyi minisztériumot, hogy amikor irányítja és ellenőrzi a bíróságok munkáját, köteles megfelelő intézkedéseket tenni a bíróságok tevékenységének megjavítása érdekében a bűncselekmények megelőzése terén, és ennek során arra kell törekednie, hogy erősítse az igazságszolgáltatás nevelő hatását. Mindennek biztosítása céljából a bíróságoknak be kell vonniuk ebbe a munkába a társadalmi szervezeteket is.

A bíróságok megelőző tevékenységét tovább konkretizálta az 1967. december 6-i és az 1968. január 26-i 3. számú rendelet. Ez a jogszabály kimondja, hogy a bíróság az előtte folyamatban levő ügyek elbírálása során azzal is köteles fokozni a tevékenysége nevelő és megelőző hatását, hogy meggyőző és a törvények által megalapozott döntéseket hoz; biztosítja a széles körű nyilvánosságot; rendszeresen és teljes mértékben feltárja a bűncselekmények és más törvénysértések elkövetését elősegítő okokat és feltételeket; kellő módon tájékoztatja a párt- és társadalmi szervezeteket a bűncselekmények okairól és feltételeiről; javítja a szignalizációs közléseknél követett gyakorlatát stb.

A Bolgár Népköztársaság ügyészségéről szóló törvény[12] ugyancsak sok kérdést érint a megelőzési tevékenység köréből, de ez a törvény az elavultsága folytán már nem felel meg az ide vonatkozó korszerű követelményeknek.

E törvény 4. cikke értelmében az ügyészek kötelesek „... megtenni a szükséges intézkedéseket a bűncselekmények és a törvénysértések megelőzésére. Kötelesek kellő időben megszüntetni minden törvénysértést, az elkövető személyére tekintet nélkül". Az ügyészségről szóló törvény 18. cikke értelmében a Bolgár Népköztársaság legfőbb ügyésze, miként az összes többi ügyész is, köteles óvással élni a különböző szinteken hozott törvényellenes határozatokkal szemben, aminek igen nagy jelentősége van a bűnözés megelőzése szempontjából, minthogy ezek a törvénysértések elősegítik a bűncselekmények elkövetését.

Az említett kötelezettségekből következik az ügyésznek az a joga (24. cikk), hogy „a minisztériumnak, hatóságoknak, népi tanácsok-

[9] Lásd *Lenin* V. I. Összes művei, 4. köt. Budapest, 1964. 385. old.

[10] *Marx—Engels* Művei: I. köt. Budapest, 1964. 120 old.

[11] A Nemzetgyűlés Elnökségének Izvesztija című hivatalos lapja. 1952. október 7-i 92. szám (a későbbi módosításokkal és kiegészítésekkel együtt, amelyeket az 1955. évi 89. számban, 1959. évi 22. számban, 1960. évi 11. számban, 1962. évi 105. számban tettek közzé.)

[12] A Nemzetgyűlés Elnökségének Izvesztija című hivatalos lapja, 1960. február 5-i 11. szám.

nak, vállalatoknak, mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek, kisipari szövetkezeteknek és más társadalmi szervezeteknek előterjesztéseket tegyen a törvénysértések kiküszöbölésére és e törvénysértések okainak a kiküszöbölésére", tehát az a joga, hogy megfelelő intézkedéseket tegyen a bűncselekmények elkövetésének közvetlen kiküszöbölésére.

Bár a szóban levő törvény nem szabályozza részletesen az ügyész valamennyi jogát és kötelezettségét a bűnözés megelőzése területén, mindazonáltal az ügyészségről szóló új törvény megalkotásáig, amelynek előkészítése a Bolgár Népköztársaságban jelenleg folyamatban van, a fentebb említett rendelkezések fontos eszközként szolgálnak arra, hogy az ügyészségi szervek megfelelő és hatékony megelőző munkát végezzenek a bűncselekmények elkövetésének korlátozására.

A Bolgár Népköztársaság büntető törvénykönyve[13] az 1. cikke értelmében arra irányul, hogy védelmezze a Bolgár Népköztársaság állami és társadalmi rendjét, az állampolgárok személyiségét és jogait, a szocialista gazdasági rendszert, a szocialista tulajdont és az országban megteremtett szocialista jogrendet a bűnös cselekményekkel szemben, továbbá hogy az állampolgárokat a szocialista együttélési szabályok megtartására nevelje. Bár maga a törvénykönyv közvetlenül nem állapít meg megelőző feladatokat, már egymagában a törvénykönyv léte és az általa az egyes bűncselekmények elkövetéséért megállapított büntetések is megelőző hatást fejtenek ki. Maga a törvénykönyv azzal, hogy mindenkit, aki bűncselekményt szándékozik elkövetni, a büntetések kilátásba helyezésével meggondolásra késztet, elősegíti a bűnözés leküzdését.

A Bolgár Népköztársaság új *büntető eljárási törvénykönyve*, amelyet a Nemzetgyűlés 1974. október 31-én fogadott el[14], a legutóbbi olyan bolgár jogszabály, amely a bűnözés elleni harc kérdéseit érinti. Ez a jogszabály tükrözi azokat az óriási változásokat, amelyek országunk társadalmi életében végbementek és azokat a változásokat is, amelyek a bűnözés elleni harc területén következtek be.

A büntető eljárási törvénykönyv 1. cikkének II. bekezdése értelmében e törvénykönyv feladata a bűncselekmények megelőzésének, az állampolgárok nevelésének elősegítése a szocialista törvényesség szellemében stb.

A bűnözés megelőzése területén kriminológiai szempontból nagy érdeklődésre tart számot az új büntető eljárási törvénykönyv által bevezetett számos új intézmény. Így például a büntető eljárási törvénykönyv 84. cikke a bizonyítás tárgya körében a konkrét büntető ügyben felveszi azokat az okokat és feltételeket is, amelyek elősegítették a bűncselekmény elkövetését.

A büntető eljárási törvénykönyv 173. cikke értelmében az előzetes eljárást lefolytató szervek (szemben a régi eljárási törvénykönyvvel) kötelesek igénybe venni a társadalom és a nyilvánosság valamennyi tényezőjét a büntetőügyek kinyomozása érdekében, és kötelesek bevonni a társadalom összes erőit a bűncselekmények elkövetését elősegítő okok és feltételek feltárása és kiküszöbölése érdekében.

Az új büntető eljárási törvénykönyv különös figyelmet fordít a nyomozó szervek szignalizációs funkciójára, amelyet addig a jogszabályok nem szabályoztak kellő mértékben. Így az új törvénykönyv 184. cikke értelmében a nyomozó szervek kötelesek megtenni az összes szükséges intézkedéseket a nyomozás során feltárt olyan okok és feltételek kiküszöbölése érdekében, amelyek elősegítették a bűncselekmény elkövetését. Ebből a célból kötelesek szignalizációs értesítéseket küldeni a vállalatok, intézmények és szervezetek vezetőinek a fennálló okok és feltételek kiküszöbölésére szolgáló konkrét intézkedések megjelölése mellett.

Az új büntető eljárási törvénykönyv fokozta az előzetes eljárás szerveinek a szerepét a bűncselekmények megelőzésében is (a törvénykönyv 185. cikke). E cikk rendelkezéseinek megfelelően, ha kellő alap van annak feltételezésére, hogy bűncselekmény elkövetésére kerülhet sor, az előzetes eljárási szervek kötelesek megtenni a szükséges intézkedéseket annak meggátlására.

A nyomozás befejezése után az ügyész köteles megvizsgálni, hogy milyen intézkedések történtek a bűncselekmények elkövetését elősegítő okok és feltételek kiküszöbölése érdekében.

A büntető eljárási törvénykönyv 309. cikke értelmében a bíróság köteles szignalizációs végzést hozni és azt megküldeni a megfelelő vállalatok és intézmények vezetőinek a bűncselekmények elkövetését elősegítő okok és feltételek kiküszöbölése végett, miközben a végzésben meg kell jelölni a szükséges intézkedéseket.

A fentebb említett jogszabályokon kívül még számos más jogszabály is szabályozza az állami és más szervek és szervezetek tevékenységét a bűncselekmények megelőzése terén.

Az államigazgatási szabálysértésekről és büntetésekről szóló törvénynek[15] *is az a* rendeltetése, hogy a megfelelő államigazgatási büntetések kilátásba helyezésével meghatározott megelőző hatást fejtsen ki. Így például ennek a törvénynek a 12. cikke közvetlenül kimondja, hogy „az államigazgatási büntetések alkalmazásának célja a megelőzés és a jogsértők átnevelése a megállapított jogrend megtartása érdekében, továbbá az is, hogy a többi állampolgárok irányában nevelő és megelőző hatást gyakoroljanak."

Így az államigazgatási szabálysértések elkövetőire kiszabott szankciók segítségével bizonyos megelőző hatás érhető el mind az elkövető, mind a társadalom más tagjai irányában.

A Nemzetgyűlés Elnökségének törvényerejű rendelete a népi milíciáról[16] hatályon kívül helyezte a népi milíciáról szóló törvényt és annak helyébe lépett. Ennek a jog-

[13] A Bolgár Népköztársaság 1968. évi büntető törvénykönyve, közzétéve a Dörzsaven vesztnik c. hivatalos lap 1968. április 12-i 29. számában.

[14] Az új büntető eljárási törvénykönyvet a Nemzetgyűlés 1974. október 31-én fogadta el és azt a Dörzsaven vesztnik 1974. november 15-i 89. számában tették közzé.

[15] Dörzsaven vesztnik 1969. november 28-i 92. szám.

[16] A Nemzetgyűlés Izvesztija című hivatalos lapja, 1955. március 29-i 25. száma, 1970-ig több mint tíz módosítással és kiegészítéssel.

szabálynak több intézménye vonatkozik a bűnözés megelőzésének problematikájára. Kétségtelen, hogy ez a jogszabály is a már régen megalkotott jogszabályok közé tartozik, és erre tekintettel külön utasítást adtak ki a milícia szervei megelőző munkájáról, és tulajdonképpen jelenleg ez az utasítás rendezi és szabályozza e szervek ilyen irányú tevékenységét.

Miként a bíróságok és az ügyészségi szervek, úgy a népi milícia szervei is, mint a bűnözés elleni harc élenjáró osztagai szintén elsősorban a bűncselekmények elkövetésének a meggátlásáért kötelesek harcolni, és azt követően, ahogyan ezek az intézkedések nem érték el a kívánt eredményt és a bűncselekmény elkövetése megtörtént, kötelesek a hatáskörük keretében eljárni.

A törvényerejű rendeletnek már az első cikke kihangsúlyozza, hogy a népi milícia a szocialista törvényesség, a szocialista tulajdon, a megállapított rend, a szabadság, az állam és az állampolgárok biztonsága védelméért folytatott harcban a népi demokratikus hatalom szerve.

A törvényerejű rendelet 14. cikke a milícia szervei részére számos jogot biztosít arra, hogy a társadalom számára veszélyt jelentő személyekkel szemben olyan megelőző intézkedéseket alkalmazzanak, amelyek lehetővé teszik az általuk elkövetni szándékolt bűncselekmények megelőzését. Ebből a célból a törvényerejű rendelet 16. cikke értelmében a milícia szervei kötelesek figyelmeztetni a büntetőjogi felelősségükre azokat a személyeket, akik bűncselekmény elkövetését határozták el, vagy erre előkészületet tesznek. A fentieknek megfelelően a törvényerejű rendelet 18. cikke értelmében a milícia szervei a vállalatoknál és intézményeknél számos megelőző intézkedés megtételét javasolhatják a bűncselekmények elkövetésének meggátlására.

4. A társadalmi szervezetek mind jelentősebb helyet foglalnak el az ország társadalmi-politikai életében, ami az objektív társadalmi fejlődés eredménye. A Bolgár Népköztársaság alkotmányának 3. cikke kifejezetten kimondja, hogy a feladatai teljesítse során az állam nagymértékben támaszkodik a társadalmi szervezetek segítségére, a 10. cikk értelmében pedig a társadalmi szervezetek kötelesek közreműködni és segítséget nyújtani az állami szervek számára e feladatok megvalósításában, miközben e célból teljesíteniök kell a rájuk átruházott állami tevékenységeket.

Ezeket az alkotmányi követelményeket gyakorlati szempontból az életben kellően megoldják. A társadalmi szervek és szervezetek mind aktívabban bevetik a bűncselekmények és a bűnözők elleni harcban a társadalmi kényszer eszközeit, mind jelentősebbé válik a súlyuk az általuk folytatott megelőző munkában.

Az elvtársi bíróságokról szóló törvény[17] szintén szabályozást tartalmaz az olyan megelőző intézkedésekről, amelyek a bűncselekmények elkövetésének meggátlására irányulnak. E törvény 2. cikke kimondja, hogy „az elvtársi bíróságok munkájában a legfontosabb a bűncselekmények, szabálysértések és egyéb társadalomellenes megnyilvánulások megelőzése olyan társadalmi légkör megteremtésével, amelyben az ilyen cselekmények tűrhetetlenek, és az állampolgároknak meggyőzés és társadalmi ráhatás útján megvalósított nevelésével."

Nyilvánvaló, hogy ez a társadalmi szerv számos felelősségteljes feladatot lát el a bűnözés elleni harcban és a bűncselekmények elkövetésének meggátlása terén.[18]

Közismert, hogy a közvéleménynek mint társadalmi erőnek széles körű lehetőségei vannak, s így akkor is, ha a bűnözés elleni harc súlyos problémájának a megoldásáról van szó, ennek az erőnek a felhasználása sok sikerrel kecsegtet. Ezek a lehetőségek objektív módon biztosítják azt, hogy az elvtársi bíróságok elérik az elibük tűzött feladatokat.

A dolgozók önkéntes osztagairól szóló szabályzat,[19] amely meghatározza ezeknek az osztagoknak a feladatait, szervezetét és tevékenységét a közrend biztosítása, az államhatárok védelme és az ország biztonságának megóvása terén, arra kötelezi a dolgozók önkéntes osztagait, hogy segítséget nyújtsanak az állami szervek részére a közrend biztosítása, az ország határainak és biztonságának a védelme terén, a garázda és más társadalomellenes cselekmények elleni harcban, a szocialista társadalomban követendő magatartás szabályainak megtartása érdekében folytatott felvilágosító munkában, és ugyanakkor arra is kötelezi ezeket az osztagokat, hogy a megelőzés érdekében is megfelelő munkát fejtsenek ki. Így ennek a szabályzatnak 2. §-a a III. bekezdésben kimondja, hogy „a dolgozók önkéntes osztagai tevékenységében a legfontosabb a megelőző és a nevelő munka. A közrendet sértő személyek ellen folytatott harcban mindenekelőtt a meggyőzést és a kényszert alkalmazzák."

Világos tehát, hogy az önkéntes osztagoknak, mint társadalmi szerveknek a fő feladata az, hogy a törvényhozó által biztosított keretek között harcoljanak a bűncselekmények elkövetésének a meggátlásáért.

A kiskorúak és fiatalkorúak társadalomellenes megnyilvánulásai ellen folytatott harcról szóló törvény,[20] ahogyan ezt e törvény 1. cikke kimondja, magában foglalja mindazoknak a kérdéseknek a szabályozását, amelyek a kiskorúak és fiatalkorúak bűnözése, a jogrendnek általuk való megsértése különböző formáinak a megelőzésével, a fejlődésükben és nevelésükben mutatkozó hiányosságok kiküszöbölésével kapcsolatosak, annak érdekében, hogy biztosítva legyen a megfelelő nevelésük és az, hogy a Bolgár Népköztársaság odaadó állampolgáraivá váljanak.

A felnövekvő nemzedék helyes nevelése biztosíték arra, hogy kialakul a fiatalságban a megállapított jogrend iránti tisztelet, a magasfokú jogtudat, ami lehetővé teszi a bűncselekmények és jogsértések elkövetésének megelőzését és meggátlását az ifjúság körében. Abból kiindulva, hogy a felnövek-

[17] A Nemzetgyűlés Izvesztija című hivatalos lapja, 1961. június 23-i 50. szám.

[18] Részletesebben erről a kérdésről lásd *Cankov P.*: Az elvtársi bíróságok szerepe a szocialista tulajdon védelmében, Szocializszticseszko pravo, 1972. évi 7. sz., 44—53. old.

[19] Az említett Szabályzatot a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottsága és a Bolgár Minisztertanács 1967. julius 26-án hozott együttes határozatban erősítette meg.

[20] A Nemzetgyűlés Elnökségének Izvesztija című hivatalos lapja, 1958. február 14-113. szám az 1961. év folyamán hozott módosításokkal.

vő fiataloknál a jogtudat még nem szilárdult meg kellően, még nem alakultak ki náluk a kellő szilárdságú magatartási szokások, a fenti törvény arra kötelezi az illetékes szerveket, hogy nagy figyelmet fordítsanak a fiatal nemzedékre annak érdekében, hogy az az öntudatos és eszmeileg szilárd nép megfelelő utánpótlási forrása legyen. E célból a törvény e szervek számára felelősségteljes feladatokat állapít meg a felnövekvő fiatal személyeknél megfigyelhető bűncselekmények és jogsértések idejében való megelőzésére és így mindennemű bűncselekmény meggátlására.

Az említett törvény elemzéséből nagyon világosan kitűnik a párt és az állam gondoskodása az olyan fiatalokról, akik letértek a társadalmi élet helyes útjáról. Éppen ezért ezen a területen a megelőző munka hatékonyságának a fokozása az állami és társadalmi szervek és szervezetek előtt álló alapvető megoldandó feladat.[21]

5. Befejezésül ki kell véleményünk szerint hangsúlyozni, hogy egy folyóiratcikk keretében nem lehet megvizsgálni az összes olyan problémát, amely a bűnözés megelőzésének jogi szabályozásával kapcsolatban a Bolgár Népköztársaságban felmerül. Ennek nehézségét csak fokozza az a körülmény, hogy a vizsgált problémák nagyon bonyolultak és hogy a fentebb említett jogszabályokon kívül számos más joszabályban is szabályozva vannak, így azok felölelése egy cikkben megoldhatatlan feladat lenne.

Mindazonáltal véleményünk szerint a fentebb elmondottak általános vonásokban megmutatják, hogy a bolgár törvényhozás értelmében a bűnőzés megelőzése olyan feladat, amelynek megoldására valamennyi szerv és szervezet kötelezve van. A legfőbb cél abban áll, hogy a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet során biztosítva legyenek a jogsértések és a bűnözés megszűnésének összes objektív előfeltételei, hogy így ezek a jelenségek anakronizmussá váljanak.

Mint ahogyan a kommunizmus ma már nem utópia, ugyanúgy a bűnözés mint társadalmi jelenség megszűnése — ami utópiának tűnik a burzsoá szerzők számára — a jövőbeni kommunista társadalomban valósággá válik. Az a feladat, amely az ember öntudatosabbá tételét tűzte ki célul, és az ezzel kapcsolatos az a feladat, hogy a társadalmat meg kell tisztítani mindennemű szociális tehertételtől — valóban humánus és nagyon nemes feladat. Erre tekintettel mindenképpen helyes, hogy a szocialista állam a tevékenységében megfelelő helyet biztosít a bűnözés megelőzésével kapcsolatos kérdések megoldása számára.

Cankov, Petör

[21] L.: a Központi Bizottságnak a kiskorúak és fiatalkorúak társadalomellenes megnyilvánulásai ellen folytatott harccal foglalkozó 1961. március 26-i DP—1 számú útmutatásait, amelyek a kiskorúak és fiatalkorúak társadalomellenes megnyilvánulásai elleni harcról szóló törvény végrehajtására vonatkoznak.

*Farkas József: A jogerő a magyar polgári peres eljárásban**

I. A perbeli jogerő éppen olyan fontos gyakorlati, mint amilyen jelentős elméleti kérdés is. A polgári peres eljárás célja egy vita eldöntése, a véglegesség igényével való lezárása. Az igény a bíróság döntésével szemben a megtámadhatatlan és végleges döntés. Ezt biztosítja az eljárásjogban a jogerő intézménye. A jogerős határozatot éppen ezért némely külföldi jogi szaknyelv nemcsak jogorvoslattal meg nem támadhatónak, hanem „abszolút" határozatnak (tehát lényegében „végleges"-nek) jelöli meg. Ugyanakkor azonban a végleges határozatok is lehetnek hibásak, jogszabályellenesek, akár a helytelen tényalap (nem kellő megalapozottság), akár pedig a helytelen jogi következtetés folytán. Ez már törvényességi kérdés. A törvényesség megsértése, a nem törvényes állapot „véglegessé" válása pedig olyan sérelem, amely túlterjed az eljárásban részt vevők egyéni sérelmén (pontosabban azokon esett sérelmen, akikre a jogerő kiterjed) és általánossá válik, a társadalmat is sérti.

A polgári eljárás célja ui. két elemből tevődik össze: az eseti (az egyéni, az állampolgári, a fél alanyi jogát érintő) elemből és az általános elemből, amely a törvényesség biztosítását, az állam jogpolitikájának érvényrejuttatását jelenti (Szilbereky Jenő: Társadalmi fejlődés és polgári eljárás, Budapest, 1973. 142. old.)

A bírósági határozat megtámadhatatlanságából származhat adott esetben a konfliktus a törvényesség és a jogerő között. „...Ha ilyen helyzet adódik, a jogerő követelményének — jogszabályi keretek között — meg kell hátrálnia a törvényesség követelménye előtt" (*Névai* László—*Szilbereky* Jenő: Polgári eljárásjog Budapest, 1974. 423. old.)

Éppen ezek a kérdések: a véglegesség (megtámadhatatlanság) elérése, de ugyanakkor az igazságnak megfelelő döntés biztosítása azok, amelyek a jogerő problémáját annyira időszerűvé teszik modern eljárásjogunkban. Ha a véglegesség — igazságnak meg nem felelő döntés mellett — sérti a társadalom érdekét, ugyanúgy a nem véglegesség, tehát egy bármikor feloldható, vitássá tehető döntés az egyéni érdekek sérelme mellett éppen úgy sérelmes a társadalomra is. A helyes út megtalálása, a kettő összhangjának biztosítása: véglegesség elérése, megfelelő jogorvoslatok biztosítása, tehát az igazság érvényrejuttatásának minden tekintetben való biztosítása mellett adja meg a helyes megoldást, ami ismét visszamutat az alapkérdésre: mikor van jogerő, mire, illetőleg kikre terjed az ki (tárgyi és alanyi terjedelem), továbbá hogyan lehet kiküszöbölni a jogerővel való visszaélés lehetőségét.

A jogerő az eljárásjognak olyan problémája, amely — az eljárásjog önálló tudományággá fejlődése óta — rendszeresen foglalkoztatja az eljárásjogászokat. Ezt mutatja az a gazdag irodalom is, amelyet a szerző feldolgozott. A szocialista eljárásjog a fent vázolt alapproblémákból (az eljárásjog kettős célja) kiindulva foglalkozik a jogerő problémájával. Hazánkban a felszabadulást követően e téren átfogó, tudományos munka nem jelent meg. Több tanulmány, az eljárásjogi tankönyvek, kommentárok jogerőre vonatkozó elméleti fejtegetései vitték előre a jogerő-fogalom szocialista megközelítését. Az

* Farkas József: Jogerő a magyar polgári peres eljárásban. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 166 old.

első átfogó munka Farkas József előttünk levő műve, amely nemcsak, hogy feldolgozza a kérdés magyar és legalapvetőbb külföldi irodalmát, hanem azt elvi alapon általánosítva közelíti meg és így a jogerő-tannak, illetőleg a jogerő elméletnek felszabadulást követően első teljes összefoglaló elméleti kidolgozását adja. Művében tárgyalja a jogerő fogalmát, a jogerő alanyi hatályát és tárgyi terjedelmét, a jogerőnek a per tárgyára való hatását, az ítélet alapjának problémáját. Mindezekben a kérdésekben a szerző nemcsak összefoglal és ismertet, hanem éles kritikai szemmel vizsgál és saját álláspontját elméletileg megalapozva fejti ki.

Farkas József műve a polgári eljárásjog jogerő intézményét tárgyalja. Az első rész az intézmény jellegével, a második a jogerő érvényesülésével foglalkozik. A művet függelék egészíti ki, amely a nemperes eljárásbeli jogerőt tárgyalja, végül a műve végén a szerző következtetéseit összegezi. Ez a fejezet nemcsak az elmélet, hanem a gyakorlat, sőt a jogalkotás számára is több javaslatot tesz, amelyre majd külön is visszatérünk.

II. A jogerő intézményét tárgyaló első rész három témakört ölel fel: a jogerő jelentőségét, lényegét, valamint a jogerőintézmény helyét a jogrendszerben.

A szerző művében a jogerő jelentőségének meghatározása érdekében a per céljából indul ki: a jogvédelem nyújtásából. A jog érvényre juttatása azonban csak úgy valósulhat meg, ha az ítélethez a jogerő is hozzájárul. Az ítélet kötelező volta teszi azt hatósági aktussá. Itt veti fel a szerző az alapproblémát, nevezetesen a jogrend és a jogbiztonság biztosítását (ami szintén a jogerő feladata) és a törvényesség, valamint a jogerő közötti konfliktust. A jogerő (a stabilitás) ugyanis a törvényességnek éppen úgy követelménye, mint a helytelen ítélet félretétele. Az ítélet hatósági akaratkijelentés, kötelező, végleges volta jogbiztonságot ad, a törvényességet biztosítja. Ha azonban nem helyes ítéletről van szó, a jogerő és a törvényesség közötti konfliktust a törvényesség javára kell eldönteni, tehát a helytelen ítéletet — jogereje ellenére — hatálytalanítani kell. Ez jogpolitikai kérdés, ami a jogerőintézménynek egyik sarkproblémája. Ezzel függ össze az is — amint arra a szerző helyesen rámutat —, hogy a szocialista eljárásjogban a törvényesség biztosítékai igen jelentősek és megfelelően szabályozottak, ezért a jogerő jelentősége is itt különlegesen fontos. A törvényesség biztosítása — mutat rá a szerző — ellentmondani látszik az ítélet jogerejében jelentkező stabilitásnak, mindez azonban csak helyes jogpolitikai irányítással oldható meg. Ez azonban — amivel teljes mértékben egyetértünk — nemcsak jogalkalmazási, hanem jogalkotási kérdés is (11—17. old.).

A jogerőn a szerző a határozatok meg nem támadható voltát érti, ennek megfelelően a jogerőhöz fűződő hatások között a legjelentősebb a jogerő irányadó volta, és az ahhoz fűződő kötöttség (19. old.). A szerző a jogerővel kapcsolatban a finomabb megkülönböztetés végett „irányadó" jelzőt használ. A „kötöttség" kifejezéssel ugyanis mást jelöl meg (bíróság kötöttsége pl.), egyébként is az útalás passzív magatartást jelent, míg az „irányadó" kifejezés szélesebb, mintegy aktivitásra utal: a jogerős döntésnek megfelelően kell eljárni.

A kifejezést ezért szerencsésnek tartjuk. A szerző e fejezetben részletesen elemzi a jogerő fogalmára vonatkozó különböző nézeteket (20—23. old.), majd összefoglalja saját álláspontját, amely szerint a jogerő egyrészt a meg nem támadhatóságot (illetőleg részleges megtámadhatóságot), másrészt pedig az érdemi döntés irányadó voltát (ún. „minőségi" kötőerőt) jelenti (23. old.). Ez a meghatározás lehetőséget ad a szerzőnek arra, hogy a jogerőt elhatárolja az egyszerű kötőerőtől, a végrehajthatóságtól, valamint a jogerő mellék és közvetett hatásaitól. Ami a jogerő és a végrehajthatóság elválasztását illeti, az eljárásjogi irodalom nem egységes, és a szerző álláspontját többen nem osztják. A szerző álláspontja szerint végrehajthatóság csak a marasztaló ítéletekhez fűződik, de már a marasztalást elutasító vagy pedig a megállapító, illetőleg a jogállapotváltoztató pereket nem követi a végrehajtás. Ebből vonja le a szerző azt a következtetést, hogy a jogerős ítéletnek nem föltétlen velejárója a végrehajthatóság, illetőleg a végrehajthatóság nemcsak jogerős ítélethez fűződik (25. old.). Ezzel így egyet is lehet érteni, mégsem lehet a jogerőt és a végrehajthatóságot ilyen egyértelműen elválasztani. Mindenekelőtt a jogerős ítéletek túlnyomó többségére a végrehajthatóság jellemző. Ítélet és jogerő az anyagi jog érvényesülése érdekében is mint tipikusat a végrehajthatóságot is magában hordozza. Jogerős ítéletnél tehát tipikus a végrehajthatóság, míg más bírósági határozatokra (végzésekre) nem a végrehajthatóság a tipikus. Nem gyengíti le az ítéleti jogerő jellemvonásai között a végrehajthatóságot az, hogy az más szervek (hatóságok) határozataihoz is fűződik. A többi fogalmi elemek (pl. a határozat irányadó volta) kisebb-nagyobb mértékben megtalálhatók más szervek (hatóságok) határozatai esetében is. Egyébként a konstitutív ítéletek közül sem lehet mindent úgy tekinteni, mint amelyhez végrehajthatóság nem fűződik. Fűződhet, csak más síkon, más módon, esetleg nem is bírósági végrehajtás útján (pl. személyi állapot változásának anyakönyvi bejegyzése, állampolgársági bizonyítvány ténymegállapításaira vonatkozóan hozott határozatnak az állampolgárságra vonatkozó okiratokba való bejegyzése stb.).

A jogerő a per tárgyára közvetlenül is hatással van, a jogviszonyt új fejlődési szakaszba, realizálódásának új fázisába juttatja (28. old.). Ezzel kapcsolatban elemzi a szerző a különböző jogerőelméleteket (anyagi, illetőleg eljárásjogi elméletek 28—31. old.), majd kifejti saját álláspontját, amelynek alapvetően helyes eleme, hogy a rendszerintire, a tipikusra épít, de nem mellőzi az atipikusat. Véleménye szerint ítélet (helyes ítélet) tekintetében nincs szó új jog keletkeztetéséről (a perköltségkötelem mint konstitutív rész kivételével), helytelen ítélet tekintetében azonban a szerző véleménye szerint a kötöttség, a nem vitathatóság folytán olyan helyzettel állunk szemben, hogy lényegében jogállapot változtatásról van szó (34. old.). Itt jelentkezik a tipikus (nincs új kötelem (és az atipikus) helytelen

ítélet konstitutív hatása), tényleges együttlétezése.

A polgári jogerőintézmény jogrendszerbeli helyének vizsgálata során a szerző helyesen mutat rá arra, hogy mind az államigazgatási eljárásban, továbbá a munkaügyi, valamint a gazdasági döntőbizottsági eljárásokban a jogerő abban a teljességben és formában, ahogy az a bírósági, tehát polgári eljárásban fennáll, nincs meg. Kifejti azt is helyesen, hogy a jogerő eljárásjogi intézmény (42. old.), amelynek lényeges jogi kihatásai vannak: hivatalból figyelembe vétel, felek akaratától független fennállása, kiterjedése (42—43. old.).

III. A jogerő polgári perbeli érvényesüléséről szóló és az egész műnek lényegében gerincét alkotó második rész az ítélet jogi természetével, konkrétan az ítélet jogerejével, az ítéleten kívüli perbeli jogerővel (egyezség, bírósági meghagyás, végzések jogereje), valamint a perbeli jogerő hatálytalanításával (törvényességi óvás, perújítás, igazolás) foglalkozik.

A szerző az ítélet fogalmának elemzésénél a Pp. 212. §-ának azzal a — magyar irodalomban sokat támadott — meghatározásával indít, amely szerint a bíróság a per érdemében ítélettel, minden egyéb kérdésben végzéssel dönt. Az irodalom és így a szerző is helyesen állapítja meg, hogy a Pp. ebben a meghatározásban nem következetes, érdemben a bíróság nem ítéleti formában (végzés, ideiglenes intézkedés) is dönthet. Meg kell jegyeznünk, hogy ez a jogszabályi meghatározás abból az alapvető kodifikációs tételből indul ki, hogy a jogszabálynak a tipikusat kell megragadnia. Ennek pedig ez a meghatározás megfelel, mert az érdemi döntés esetében valóban a tipikus az ítélet (tanulság, viszont a kodifikátorok számára, hogy kerüljék el a meghatározást vagy pedig írják oda: „a bíróság *általában* ítélettel dönt". De akkor mi szükség van az ilyen, úgysem pontos szövegre?). Végeredményben erre a következtetésre jut a szerző is, amikor az ítéleten a bíróságnak azt a perbeli cselekményét érti, amellyel „a kereset érdeme felől határoz, befejezve a tárgyban az előtte folyó peres eljárást" (48. old.).

Áttekinti a szerző az ítélet fogalmának meghatározása kapcsán az ítéletek fajait. Egyetértek azzal az állásfoglalásával is, amely az elutasító ítéletet a megállapítási ítéletek csoportjába sorolja. Jellegét tekintve valóban az, mert a jogvédelmet éppen annak megállapításával adja meg, hogy a felperest a jog *nem* illeti meg. Ugyanakkor egyetértek a szerzőnek a részítélet jogi természetére vonatkozó fejtegetésével: annak módosítása vagy hatályon kívül helyezése nem a részítélettel eldöntött kérdésben jár el újólag, hanem a befejező ítéletben dönt a beszámítási kifogás vagy a viszontkereset tekintetében, és a befejező ítélet a végeredményt fogja tükrözni, aminek éppen úgy eleme lesz a részítéletben már elbírált igény is (51. old.). Indokoltnak tartottam volna, ha a szerző itt megemlékezik a házassági perben hozott „rész" ítéletről is (Pp. 292. §), ami csak nevében viseli az azonosságot a 213. §-beli részítélettel. Az itt hozott részítéletet ui. még formailag sem lehet a „befejező" ítélettel hatályon kívül helyezni. Egyébként ez a jelentősége annak a rendelkezésnek is, hogy az eljárás a vagyonjogi kereset tárgyában csak az érvénytelenítés, illetőleg a bontás kérdésében hozott ítélet jogerőre emelkedése után folytatható. Így fel sem merülhet az a kérdés, hogy pl. a felbontó ítéletet a vagyonjogi kérdésben hozott döntésre tekintettel módosítani lehetne, netalán vissza lehetne állítani a házasságot. (Egyébként e megkülönböztetés hiánya folytán esik tévedésbe a 406. sz. polgári kollégiumi állásfoglalás, amikor a részjogerőt a részítélettel összetéveszti, és a jogerőre emelkedett bontóítéletnek a hatályon kívül helyezését a 291. § ellenére lehetővé teszi.)

Az ítéletelméletek tárgyalásánál a szerző külön elemzi a szocialista és a nem szocialista elméleteket. Ezt a megoldást nem kifogásolhatjuk, minden esetre érdemes megvizsgálni az elméletek kiinduló pontját, és bizonyos találkozásukat (néha a tézis-antitézis-szintézis gondolatmenetén haladva). A szerző a saját álláspontja közlésénél végzi el ezt az általunk jelzett értékelést. Egyetértünk azzal a megoldásával, amely szerint az ítéletben elsődlegesen parancsot lát (61. old.), amely nem független a jogszabály parancsától, de nem is annak megismétlése vagy ahhoz hozzájáruló bírói parancs.

Ebben a részben tárgyalja a szerző a gyakorlati joghézag problémáját. és az ítéletnek ezzel kapcsolatos funkcióját, nevezetesen azt a sokat vitatott kérdést, hogy mennyiben lehet az ítélet (lényegében tehát az ítéletben megnyilvánuló gyakorlat) jogforrás. Álláspontjával egyetértünk. Eszerint ui. jogforrásként ismeri el a gyakorlatot, „ha az praeter legem és nem contra legem történik" (60. old.). A lényeg valóban ebben van, de némi kiegészítést kíván. A magunk részéről azt a jogszabályt, illetőleg azt a szöveget tartjuk jónak (mondhatjuk „ideálisnak"), amely irányt mutat, de lehetőséget ad a gyakorlatnak arra, hogy a jogszabály kereteiben maradva fejlessze a jogot és az adott jogszabályt a mindennapi élet, a társadalmi-gazdasági fejlődés gyors ütemének megfelelően alkalmassá tegye az új problémák megoldására. Úgy is mondhatnám: ha a bíró meglátja és ítélettel pótolja azt, ami a jogszabály szövegezőjének a tollában maradt (de koncepciójában benne volt): a gyakorlat helyes, praeter legem jellegű, és ezáltal a jogforrási jelleget is eléri. Erre példaként hozom fel éppen a szerzőnek az ítélet kihirdetésével kapcsolatban kifejtett álláspontját, amely szerint a kihirdetést igénylő, de bármilyen okból (!) ki nem hirdetett ítélet is a kézbesítéssel válik jogerőssé. A gyakorlat ezt a hiányt oly annyira pótolta, hogy annak jogszabályi szövegezése vagy akár elvi állásfoglalásban való kimondása nem vált szükségessé (62. old. lényegében erre, mint gyakorlatra hivatkozik: A polgári perrendtartás magyarázata Budapest 1976. I. k. 1083 old.). Természetesen ezzel ellentétes, mondhatnánk — contra legem — állásfoglalások is előfordulnak. Hogy valóban „contra legem" gyakorlatról van szó, arra éppen a III. Ppn. indokolása is utal. Eszerint a jogszabály szövegébe került több állásfoglalás, amely túlnő az egyszerű magyarázaton, esetleg kiegészítésen. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az állampolgár szempontjából a „praeter" vagy „contra" legem gyakorlat megkülönböztetése sok esetben

közömbös. A bíróság az ítéletet a reá kötelező elvi döntések és irányelvek, valamint az állandósult bírósági gyakorlat (kollégiumi állásfoglalások, eseti döntések stb.) alapján hozza meg. Függetlenül tehát attól, hogy jogforrásnak minősítjük-e a gyakorlatot, és függetlenül attól, hogy az állampolgárra nem kötelező, reá azt alkalmazzák, és nem térhet ki előle, mert minden bírói fórum e szerint jár el. Más szóval: a bírósági gyakorlat akár praeter, akár contra legem, akár jogforrásnak minősítjük, akár nem, reá kötelező. Éppen ezért osztom a szerző finom megkülönböztetését, mert ezen az úton lehet haladni és a reális megoldást megtalálni.

Nagyon problematikus és meg nem oldott kérdést tárgyal a szerző az ítéletek semmisségének felvetésével. Ezt a kategóriát jogunk nem ismeri (a szerző sem tartja helyesnek). Felveti azonban a létező és a nem létező (non existens) ítélet problémáját. Egyetértek azzal az álláspontjával is, hogy az alaki kellékek hiánya önmagában nem teszi az ítéletet nem létezővé. Felhozott példái (64. old.) meggyőzőek. Hozzátennénk még azt is, hogy véleményünk szerint azt a problémát is érdemes lenne vizsgálni, hogy ha nem bíró (pl. nem megválasztott bíró) hoz ítéletet (amely egyébként formailag tökéletes), van-e „létező" (existens) ítélet. Szerintünk nincs. Más kérdés, hogy ha pl. bíró hozta, de a bíró cselekvőképtelen volt az ítélet hozatalokar, van ítélet (existens), sőt ha azt meg nem támadták, a jogerős ítélet teljes hatályával rendelkezik. A nagy kérdés azonban éppen az (és erről már a későbbi fejezetekben lesz szó), hogyan orvosolhatók a formailag helyes, tehát ítéletként hozott, ítélet formáját öltő határozatok, amelyek tekintetében azonban olyan rendelkezés van, amire a bíróság nem let hozatalakor, van ítélet (exishiánya, joghatóság hiánya, fél cselekvőképességének hiánya stb., a törvényességi óvás ui. nem mindig ad megoldást).

Az ítélet jogerőre emelkedéséről szóló fejezet helyesen tárgyalja a jogerő különböző szakaszait, aszerint, hogy a meghozott ítélet hogyan és milyen feltételekkel támadható meg. Egyet kell értenünk a szerzővel abban is, hogy a megtámadási határidők nem mindig egymást követőek, hanem sokszor egymással párhuzamosan is folyhatnak, sőt a perújítási határidő letelte sem jelent teljes megváltoztathatatlanságot, ha a Pp. 230. §-ának esete áll fenn. A részítéletre vonatkozóan e határidő eltelte után is — elméletileg — lehet olyan beszámítási kifogás, vagy viszontkereset folytán hozott döntés, amely a részítéletre is kihat. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a fellebbezési kérelem korlátaira tekintet nélkül hatályon kívül helyezést kimondó szabály (Pp. 252. §) nem lehet irányadó ott, ahol már az ítélet — fellebbezés hiányában — jogerőre emelkedett és külön rendelkezés alapján a jogerős ítélethez még törvényességi óvás vagy perújítás alapján sem lehet nyúlni (Pp. 291. §).

Végső összességében — véleményünk szerint — az is az ítélet létezésével, illetőleg semmisségével függ össze, amit a szerző a jogerő tárgyi terjedelme körében tárgyal (75—82. old.), de már nem ilyen erős a kapcsolódás a jogerő alanyi hatálya vonatkozásában. Bármenynyire is igaz ui. az a megállapítása, amely szerint a kereseti kérelmen való túlterjeszkedés esetén „az ítéletnek ahhoz a részéhez, amely a kereseti kérelmen túlterjeszkedik, joghatás nem fűződik" (77. old.), azzal az alapvető problémával találkozunk, hogy az ilyen — a kereseti kérelmen túlterjeszkedő — ítélet is formailag teljes, létező, alakilag is hibátlan. Hogyan történik tehát a jogerőhatás hiányának érvényrejuttatása? A szerző — helyesen — perújításra nem lát okot, és szükség esetében új kereset indítását javasolja orvoslatként. Ha az ítélet nem is tartalmaz kötöttséget, egy hatása mégis fennmarad: a végrehajthatóság. A szerző ezt is elháríthatónak látja. Aligha lehet azonban a végrehajtási lap kiállítása során vagy már annak kiállítását követően a végrehajtási eljárásban tisztázni, túlterjeszkedett-e az ítélet a kereseti kérelmen. Ha pedig mégis ezt a megoldást választjuk, nagyon közel állunk ahhoz a kategóriához, hogy az ítélet — a túlterjeszkedő részében — nem létező. Minden esetben helyesebb volna ennek következményeit jogalkotás útján levonni. Ez pedig lehet akár az említett nemlétezés vagy semmisség bevezetése, akár pedig a jogerős ítélettel szemben használt jogorvoslat alkalmazása (perújítás).

A jogerő alanyi hatásának elemzése során a szerző helyesen mutat rá arra, hogy az a felek akaratán kívül áll be, függetlenül attól, hogy pl. a jogutódlás maga a felek akaratából jött-e létre vagy pedig ex lege (83. old.). Helyes a szerzőnek az az okfejtése is, amely szerint a jogoknak más által, más nevében (érdekében) való gyakorlása is adott esetben a jogerőhatás kiterjedésében jelentkezik. A Pp. 2. és 2/A §-ban megjelölt esetben (az ügyész, illetőleg más szervek által érvényesített követelés) azonban némileg másról van szó. A Pp. 49. §-a értelmében ui. az alanyi jogosult itt *félként* perben áll, tehát reá a jogerő közvetlenül kiterjed: az ítélet csak akkor válik jogerőssé, ha azt részére is kézbesítették (Pp. 229. §).

A jogerőhatás egyik alapvetően fontos következménye a „ne bis in idem" elve, ami egyenesen következik a jogerős ítélet irányadó voltából (86. old.). Helyes a szerzőnek az a megállapítása is, hogy a jogerővel a felek nem rendelkezhetnek. Az a körülmény ui. hogy saját maguk közötti jogviszonyaikat az ítélettől eltérően rendezik, mást jelent, magát a jogerőt közvetlenül vagy közvetve nem érinti. A felek tehat nem tehetik félre a res iudicatat, nem kérhetnek pl. újabb döntést a bíróságtól, mert a korábbi a bíróságot is köti.

A jogerő mellék- és közvetlen hatása az ítélethez mint tényhez fűződő anyagi, rendszerint polgári jogi hatásokban jelentkezik (92. old.). Ilyenek a kezesség, a tulajdonjogi perek hatása, a visszkereseti igényekkel kapcsolatos hatások. A szerző is utal arra, hogy egyes származási perekhez igen komoly jelentőségű mellékhatások fűződhetnek. Utal az anyaságot megdöntő ítéletre. Emellett a házassági perek egy részének mellékhatása közvetlenül kiterjed a leszármazásra is. Ha ui. a bíróság ítélete szerint a házasság nem létező, a gyermekeket nem lehet a házasságból származónak tekinteni. Ugyanígy ha az élettársi viszonyról a bíróság megállapítja, hogy létező házasságról van szó, az

addig élettársaknak tekintett személyek gyermekei házasságból származókká válhatnak (attól függően, mikortól létező a házasság).

Jogerőhatások — amint a szerző helyesen rámutat — nemcsak az ítéletnez, hanem más határozatokhoz is fűződnek (95. old.). A szerző ilyennek mutatja be a bíróság által jóváhagyott egyezséget, az ideiglenes intézkedéseket, a törvényességi óvás folytán hozott határozatot, valamint a bírósági meghagyást (a majdnem hasonló elnevezésű „fizetési meghagyást" a szerző itt azért nem említi, mert az nemperes eljárásban jön létre, az előbbiek pedig peres eljárás során). A szerző az említett intézményeket sorra elemzi. Rámutat az egyezség kettős jogi természetére (perbeli cselekmény és felek akaratkijelentése 98. old.) és az ebből folyó jogkövetkezményekre. Igaza van a szerzőnek abban is, hogy nem az egyezséget jóváhagyó végzésnek, hanem az ilyen végzéssel jóváhagyott egyezségnek van az ítélettel azonos hatálya (100 old.).

A perbeli jogerő hatálytalanításáról szóló fejezetben tárgyalja a szerző azt az alapvető problémát, amit a jogerő és a törvényesség konfliktusaként jelzett (107. old.). A jogerő feloldása a törvényesség érdekében a rendkívüli perorvoslatok útján történik. A szerző ezért részletesen elemzi a rendkívüli perorvoslatok jellegét, különösen figyelemreméltóak ezzel kapcsolatban a törvényességi óvás jellegére vonatkozó fejtegetései. Nemcsak ő, hanem mások is utalnak a törvényességi óvás sajátos jellegére. Annak ellenére, hogy a törvényességi óvás kívül esik a rendkívüli perorvoslatok körén és sajátos jellegű intézménynek minősül, nem lehet figyelmen kívül hagyni az intézményben a bizonyos jogorvoslati jelleget (szerző következetesen fenntartott álláspontja: 108. old.), valamint a törvényességi óvással szemben hangoztatott azt az aggályt, hogy „a törvényességi óvás túl nagy számú kezdeményezése alkalmas arra, hogy azt a látszatot keltse, mintha — bár korlátozottan — de hatásában egy burkolt másodfokú perorvoslat kezdene kialakulni" (Móra Mihály, idézi a szerző a 151. oldalon). Az is tény, hogy a Pp. szövege is a perorvoslatok fejezetben tárgyalja a törvényességi óvást is. Természetesen, hogy egy intézmény jogszabályi elhelyezéséből még nem lehet messzemenő következtetéseket levonni.

Egyetértünk a szerzőnek azzal a fejtegetésével, amely az igazolást is rendkívüli perorvoslatnak tekinti (117. old.), mert adott esetben az ítélet jogerejének feloldására vezethet. Kétségtelen, hogy a jogerő hatálytalanítása új ítélettel is történhet, és ennek jogszabályban is rögzített módja a Pp. 230. §, nem jogszabályban rögzített, de nem vitás formája az egyezség megtámadása anyagi jogi érvénytelenségre való hivatkozással (121. old.)

A szerző a perbeli jogerő hatálytalanításával kapcsolatban külön szól az általa „látszatjogerő"-nek nevezett jelenségről. Hasonló a probléma, mint amit fentebb a semmis, illetőleg a nemlétező ítélettel kapcsolatban kifejtett (64. old.). Visszautalunk az ezzel kapcsolatban ott elmondottakra és az orvoslás nehézségeire. A bírósági gyakorlat nem fogadja el azt a megoldást sem, hogy pl. a nem létező házasságot felbontó ítéletet óvás alapján hatályon kívül helyezze, hanem utal a formailag (de nem tartalmilag) itt is igaz Pp. 291. §-ra. A Legfelsőbb Bíróságnak azonban már volt olyan konkrét állásfoglalása, amely a házasságot felbontó ítéletet azért helyezte hatályon kívül, mert a házasság akkor *már megszűnt*, amikor a bíróság felbontotta. Ugyanúgy tehát, mint az előző esetben, nem volt mit felbontani (vö. Pp. magyarázata II. kötet 1356. oldal). A probléma ugyanaz, mint amit fentebb is jeleztünk: jogszabályban kell rendezni az ilyen „látszólagos jogerő" hatálytalanításának módját.

Sokkal egyszerűbb a megoldás a többszörös jogerő esetében, mert ilyen esetben a Pp. 260. §-a lehetőséget ad a perújításra (126. old.). A megoldást a fenti esetben is ilyen irányban kellene keresni.

IV. A szerző a jogerő peres eljárásbeli szerepét választotta műve témájául, és függelékként csatolta hozzá a nem peres eljárásbeli jogerőről szóló fejtegetéseit. A művet ez a fejezet teljessé teszi, beiktatása tehát nagymértékben elősegíti a jogerő problémájának elemzését az egész polgári eljárás vonatkozásában (131, s köv. old.). A szerző ebben a fejezetben elemzi a nemperes eljárás jellegét, fajait és természetét. Véleményünk szerint a gazdasági bírság kiszabása iránti eljárás nem tartozik ide, erre a Pp. XXV. fejezete irányadó (365. §). Itt pedig csak a fizetési meghagyásos eljárás a nemperes, amiről itt nincs szó. A korábbi szabályok szerint a bíróság előtt a termelőszövetkezeteket érintően volt nemperes eljárás, de a III. Ppn. az erre vonatkozó szabályt hatályon kívül helyezte.

A szerzőnek e fejezetben foglalt fejtegetéseivel egyébként teljesen egyetértünk. Ami a jogerőt illeti, valóban a fizetési meghagyás, az ideiglenes intézkedés során hozott végzés és a bírói egyezség hatályára lehet azt mondani, amit a szerző a jogerővel kapcsolatban kifejtett. A közjegyzői úton közölt bérletfelmondás ma már nincs hatályban, ezért ezzel nem kívánunk külön foglalkozni [2/1971. (VI. 20.) IM sz. r.].

V. A szerző művének utolsó fejezete a „következtetések" címet viseli. E fejezet nemcsak a művében kifejtettek összegezését, hanem jelentős javaslatokat tartalmaz a jogelmélet, a jogpolitika és a jogalkotás számára. Olyan kutatási területekre mutat rá, amelyeket ő a jelen művében is tárgyalt, de indokoltnak tartja a további kutatást (jogerő fogalma, elhatárolása más rokon jelenségektől, a jogerő alanyi hatálya és tárgyi terjedelme, a jogerő és a per tárgyának viszonya). Kiemelt témaként jelöli meg az ítélet alapjának kutatását, amely véleményünk szerint is egyik legalapvetőbb feltételte az ítéleti jogerő és a törvényesség közötti esetleges konfliktus feloldásának.

A szerző jogpolitikai elgondolásait illetően igen fontos annak kiemelése, hogy ő a jogerő intézmény tiszteletbentartását és növelését tartja a legfontosabb jogpolitikai feladatnak. Utal a perújítás lehetőségének szélesítésére, valamint az általa következetesen vallott másik nagy témakörre: a másodfokú ítélet elleni rendes jogorvoslat megvalósítására. Abban igaza van a szerzőnek, hogy ez sok eddig nem egyértelműen megoldott kérdésre adna választ (pl. törvényességi óvás iránti kérelem ille-

ték alá helyezése, költségek viselése, a jogorvoslat mint a fél alanyi joga stb.), és hogy a megoldás — a kivételes jellegére tekintettel — eleget tehetne annak a jelenleg panaszok formájában jelentkező beadványáradatnak, amely az illetékes szerveket sokszor alaptalanul foglalkoztatja (152—154. old.).

A szerző több javaslatot tesz a jogszabály módosítására is: a jogerő hatálytalanítására, a többszörös jogerő elhárítására. Javaslatot tesz továbbá a jogerővel való visszaélés kiküszöbölésére. Kétségtelen, hogy a jogerővel való visszaélésnek nálunk inkább elvi, semmint gyakorlati jelentősége van. A javaslatba hozott eszközök azonban inkább jogszabály útján volnának megvalósíthatók (156. old.).

*

A művet áttekintve összegezésként ismételten ki kell emelnünk, hogy perjogi irodalmunk értékes művel gyarapodott. Egy eddig nem eléggé, sőt átfogóan egyáltalán fel sem dolgozott problémát elvi-tudományos alapon old meg, és nemcsak a jelenlegi helyzet feltárását és a jelenlegi jogi eszközök közötti eligazodást, azok helyes alkalmazását könnyíti meg, hanem értékes segítséget nyújt a további kutatáshoz, jogalkalmazáshoz, illetőleg a jogalkotáshoz.

Bacsó Jenő

Miholics Tivadar „Munkavégzési kötelezettség a munkajogban" c. kandidátusi disszertációjának megvédése

1976. december 3.-án került sor Miholics Tivadar, munkaügyi minisztériumi tanácsos fenti című kandidátusi disszertációjának megvédésére. Opponensek voltak Weltner Andor akadémikus és Trócsányi László kandidátus.

A szerző kutatási területe hosszú évekre visszamenőleg a munkavégzési kötelezettség témaköre volt, ebből több tanulmányt publikált, amelyekben a Munkaügyi Minisztériumban több mint két évtizeden át szerzett kodifikációs tapasztalatait gyümölcsözően hasznosította. A disszertáció ezek továbbfejlesztésének tekintendő, amelyben a munkavégzési kötelezettség fontosabb elvi összefüggéseit tárta fel és foglalta rendszerbe.

A disszertáció felépítése a következő: rövid bevezetés után az *első részben* a munkavégzési kötelezettség általános kérdéseit vizsgálja, majd a *második részben* a munkavégzési kötelezettség tartalmát fejti ki a következő tagolásban: a személyes munkavégzés kötelezettsége (I. fejezet), a munkavégzési kötelezettség határai (II. fejezet), ezen belül a végzendő munkák köre, a munkavégzés időtartama és a munkavégzés helye, a munkavégzés módja (III. fejezet), a végzendő munkák mennyisége és minősége (IV. fejezet), majd a *harmadik rész* tárgya a dolgozó mentesülése a munkavégzési kötelezettség alól (a munkavégzési kötelezettség szünetelése).

Az alábbiakban a szerző néhány fő gondolatát szeretném bemutatni, amelyek disszertációjának mintegy gerincét alkotják. Ezt követően térünk rá a vita lényegének ismertetésére.

Az első részben először a jogi kötelezettség eredetével, jogi természetével és egyéni kötelezettséggé válásával, illetőleg az ezek vizsgálatának eredményeképpen levont konklúzióknak a munkavégzési kötelezettségre történő adaptálásával foglalkozik. A jogelméleti kutatások tükrében megállapítja, hogy a jogi kötelezettség forrása a tárgyi jog. Ez vonatkozik a munkavégzési kötelezettségre, mint jogi kötelezettségre is. Ugyanakkor a munkajognak az a sajátossága, hogy a munkaviszonyok szabályozásánál a jogszabályok mellett sajátos jogforrásokat is igénybe vesz, a munkavégzési kötelezettség mellett is érvényesül. A jogi kötelezettség jellemzője a munkajogban továbbá, hogy egyéni kötelezettségekké válásukhoz további jogi aktusra (munkaszerződésre) van szükség. Ennek hiányában valamely személy munkavégzési kötelezettségéről ugyanúgy beszélni nem lehet, mint a munkavégzési kötelezettségről rendelkező jogszabályok nélkül.

A második részben a szerző a munkavégzés tartalmi elemeit vizsgálva mindenekelőtt arra a kérdésre keres választ, hogy a kötelezettség és a dolgozó személyes magatartása között milyen összefüggés áll fenn. Minthogy a munkaviszony az emberi munkaerő közvetlen kifejtésére épül, a munkavégzési kötelezettség a dolgozót személyesen terhelő kötelezettség.

Az értekezés részletesen foglalkozik a munkavégzési kötelezettség határaival, kereteinek meghatározásával. Arra a megállapításra jut, hogy a munkavégzési kötelezettség a munka fajtájával (munkakör), időben (munkaidő) és térbelileg (munkahely) is meghatározott kötelezettség.

A munkakör tartalmát illetően az értekezés rámutat arra, hogy az nem szűkíthető le a munkakörre jellemző fő tevékenységek körére, hanem a munkakör tartalmába beletartoznak az ún. járulékos jellegű feladatok is. A járulékos feladatok azonban csak addig a határig részei a dolgozó munkakörének, ameddig a vállalatnál kialakult munkamegosztás még nem ér el olyan szervezettségi fokot, amely mellett a szóban forgó feladatok ellátása már mások munkaköri feladatává vagy legalábbis annak egyik összetevőjévé szerveződik. A munkakör tartalmának formai oldalról történő vizsgálata során pedig az értekezés arra a megállapításra jut, hogy a munkakör tartalma a munkaszerződés, a jogszabály, a vállalati munkaköri leírás, a gyakorlat és nem utolsósorban a munkáltatói utasítás szerint alakul. Az értekezés a munkakörre vonatkozóan követelményként állítja egyrészt a kellő konkrétság kívánalmát, másfelől azt, hogy a munkakör meghatározása biztosítsa a folyton változó termelési-gazdálkodási követelmények szerinti munkavégzést.

Minthogy a munkavégzési kötelezettség a munkaidő által is meghatározott kötelezettség, a szerző mindenekelőtt a munkaidő fogalmának szentel figyelmet. A munkavégzési kötelezettség időbeli terjedelme szempontjából meghatározó jelentősége a rendes munkaidőnek van. Ez az értekezés szerint a dolgozóra kettős tartalmú kötelezettséget ró. Egyrészt azt, hogy munkáját a rendes munkaidő hosszának megfelelő időn keresztül, másrészt, hogy a munkaidő

beosztására vonatkozó rendelkezések szerint végezze.

A munkavégzési kötelezettség szempontjából meghatározó jelentőségű a munkahely is. Itt a szerző arra mutat rá, hogy a munkaviszony alapján végzett munkának csupán az állandó és változó munkahely szerinti megkülönböztetése nem elegendő, hanem egy további minőséget kifejező kategória közbeiktatása is szükségesnek látszik. Ezt „külső munkahely"-nek lehetne jelölni, amely a vállalat telephelye szerinti helység által határolt földrajzi terület lenne. A munkahelyen kívüli munka végzésével kapcsolatban, minthogy az eltérést jelent a munkahelyre vonatkozóan a felek által kikötött megállapodáshoz képest, a szerző a garanciák fontosságát hangsúlyozza és ezért jogszabályi korlátokat tart szükségesnek.

E részben a szerző végül azt a kérdést vizsgálja, hogy a dolgozónak az előző pontban megvont határok között teljesítendő munkát miként kell teljesítenie, közelebbről, hogy a munkavégzés módjára vonatkozó dolgozói kötelezettségnek mi legyen a tartalma. Arra a megállapításra jut, hogy a dolgozónak munkáját úgy kell végeznie, ahogyan az munkakörében általában elvárható. Ehhez kapcsolódva azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a dolgozónak a munkaviszony alapján van-e mennyiségi és minőségi követelmények teljesítésében megnyilvánuló kötelezettsége, és különösen, hogy e kötelezettség tartalma miben áll. Megállapítja, hogy indokolt elvárás van a végzendő munka eredményessége, mégpedig meghatározott mennyiségi és minőségi követelmények teljesítésében megnyilvánuló eredményessége tekintetében és így a mennyiségi és minőségi követelmények támaszthatósága mellett foglal állást.

A disszertáció utolsó részében a szerző a dolgozónak a munkavégzési kötelezettsége alóli mentesülésével, a munkavégzési kötelezettség szüneteléseivel foglalkozik. Az értekezés a munkavégzési kötelezettség szüneteléseseteinek két nagyobb csoportját különbözteti meg. Az egyikbe azokat sorolja, amelyek alapjául közvetlenül a munkaviszony szolgál (pl. pihenőidők, szabadság, állásidő stb.), míg a másikba a munkaviszonyon kívüli okokon alapuló szünetelés esetei tartoznak. Ez utóbbiak között különösen jelentősek a közérdekből, valamint a dolgozó személyes körülményeiből eredő szünetelések. Ehhez kapcsolódva foglalkozik a szerző a munkavégzési kötelezettség szüneteléseivel kapcsolatban a munkaviszonyban álló felekre háruló kötelezettségekkel.

Mindkét opponens egyértelmű álláspontja az volt, hogy az értekezés megfelel a jogszabályban meghatározott követelményeknek, megfelelő alapul szolgál a kandidátusi cím elnyeréséhez.

Az elhangzott opponensi észrevételek három csoportba oszthatók.

1. Az első csoprtba azok tartoznak, amelyek megerősítik, aláhúzzák az értekezés egyes megállapításait. Ebbe a körbe esik — többek között — Trócsányi Lászlónak az a megállapítása, amely az értekezéssel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a munkának munkaviszony keretében történő rendszeres kifejtése nem jelenti, mintha valamely munkakör ellátásánál az eredmény közömbös lenne, még akkor sem, ha a dolgozó — a munkajogi utasítás folytán — a feladatok végrehajtása szempontjából általában „önállótlanabb" is, mint a polgári jogviszony alapján munkára kötelezett személy; az a véleménye, hogy a munkakör meghatározása során a termelés, a gazdálkodás feltételeihez való alkalmazkodás követelménye nem vezethet el irreális követelmények kikötéséhez, valamilyen „változó munkakör" kategóriájának a bevezetéséhez. Ugyancsak ebbe a körbe tartoznak Weltner Andornak azok a megjegyzései is, amelyek hangsúlyozzák a munkavégzési kötelezettség fontosságát, ennek a társadalmi érdekek, illetőleg az egyes dolgozók szempontjából való jelentőségét. Ezekhez az észrevételekhez, megállapításokhoz kapcsolódva a disszertáns arra mutatott rá, hogy fontosnak tartja az értekezéssel összhangban tett megállapításokat is, mivel megerősítették az adott kérdésben elfoglalt álláspontja helyességét.

2. Az észrevételek második csoportjába azok sorolhatók, amelyek az értekezésben foglalt megállapításokat valamilyen oldalról kiegészítik, vagy ahhoz képest eltérő véleményt juttatnak ugyan kifejezésre, de amelyekkel indokaikat figyelembe véve, a disszertáns is lényegében egyetértett. Ilyen volt például Trócsányi Lászlónak az a véleménye, hogy az értekezésnek a végzendő munkák mennyiségéről és minőségéről szóló negyedik fejezetében jobban ki kellett volna emelni, hogy a mennyiségi és minőségi jellemzőkkel is kifejezhető eredményes munkavégzés kötelezettsége a munkaviszonyt még nem teszi eredménykötelemmé. Ilyen az a további megjegyzése, hogy a munkavégzés akadályai a munkáltató oldalán a foglalkoztatási kötelezettség szünetelése okaként is jelentkezhetnek. Vagy pl. Weltner Andornak az az észrevétele, amely szerint jó lett volna kísérletet tenni a munkavégzési kötelezettség kérdéseinek tárgyalása során ennek a munkajogviszony szünetelése témakörétől történő elhatárolására stb.

3. Az opponensi vélemények harmadik csoportját azok az észrevételek képezik, amelyek az értekezés megállapításaival valamilyen módon ellentétesek és a disszertáns — részben vagy egészben — vitatta azok helytállóságát. Nincs mód arra, hogy e helyen a vita kérdéseiről részletesen szóljunk, azért csupán azok körét jelezzük nagy vonalakban. Vita volt többek között a munkavégzési kötelezettség és a munkajogviszony tárgyának összefüggéseiről, a munkajogviszonyra a szocialista társadalomban is jellemző fölé- és alárendeltségi tartalmáról, a munkavégzési kötelezettség jogi természetéről. Eltérő volt a disszertáns és egyik opponens véleménye a munkaszerződésnek és az utasításnak a munkavégzési kötelezettség meghatározásában betöltött szerepéről, úgyszintén véleménykülönbség nyilvánult meg a munkavégzés módjára irányuló dolgozói kötelezettség egyes tartalmi elemeinek kérdésében, végül a dolgozóval szemben támasztható mennyiségi és minőségi követelmények tartalmát illetően is. Mindamellett ezeket az észrevételeket is az jellemezte, hogy nem az értekezés alapvető megállapításait tették kétségessé, hanem egyes — bár fontos — részkérdésekhez kapcsolódtak. A disszertáns általában

meggyőzően és magasszínvonalúan válaszolt az észrevételekre.

Külön ki kell emelni, hogy az opponensek hangsúlyozták a témaválasztás helyességét és időszerűségét, a feldolgozás magas elméleti színvonalát, a magyar és a nemzetközi irodalmi vélemények ismeretét és a kritikai szellemet azok tárgyalása kapcsán. Az új elméleti megállapítások mellett levonta a gyakorlati alkalmazásra vonatkozó konklúziókat is. Az értekezés marxista módszerrel készült, annak ideológiájával összhangban áll. Szerkezetében világos, nyelvezete közérthető.

Összegezve: Miholics Tivadar munkájának érdeme mindenekelőtt az, hogy olyan területet vett bonckés alá, amellyel eddig a jogi irodalomban ilyen mélységben nem foglalkoztak. Tudományos szintre emelte az eddig inkább csak a gyakorlati szükségszerűség kívánalmainak megfelelően esetszerűen tárgyalt kérdéseket és azokból olyan szintézisre jutott, amely a munkajog tudományában fontos hézagpótló helyet foglal el. A disszertáció továbbá de lege ferenda javaslataival a munkajogi kodifikáció számára is hasznos szolgálatokat tett.

A sikerrel megvédett disszertáció alapján Miholics Tivadar részére a jogtudományok kandidátusa cím odaítélése a Tudományos Minősítő Bizottság részéről időközben megtörtént. A továbbiakban már csak a munka könyv alakjában való kiadásáról kellene gondoskodni, hogy a szerző gondolatai minél szélesebb jogászi körök számára is hozzáférhetőkké válhassanak, amire egyébként mindkét opponens is javaslatot tett.

Trócsányi László

A jogszociológia és a jogtudomány

(Nemzetközi konferencia Balatonszéplakon 1976. szeptember 20—25.)

A konferencia, amely a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézete, valamint Állam- és Jogtudományi Intézete[1] rendezésében keretet adott a Nemzetközi Szociológiai Társaság Jogszociológiai Kutató Bizottsága 1976. évi ülésének, három témával foglalkozott: 1. A jogszociológia és a jogtudomány kapcsolatából adódó elméleti kérdésekkel, 2. a gazdasági struktúra és a jogi szabályozás problémáival, különös tekintettel a jogalkotásra, végül 3. a jog realizálódási folyamatának egyes kérdéseivel, ideértve elsősorban a jogismeretre és a jogtudatra vonatkozó vizsgálatok legújabb eredményeit, valamint a jog realizálódásában közreható szervezetek — elsősorban a bíróságok — néhány jogszociológiai problémáját.

1. A jogtudomány és a jogszociológia viszonyát érintő és a jogszociológia elméleti kérdései körében kialakult vita *Szabó Imre* (Magyarország) előadása (A jogtudomány és a jogszociológia) alapján indult meg. Szabó Imre, amidőn — a marxista jogelméletnek megfelelően — a jog egészének, ily módon a jogtudomány egészének társadalmi jellegét hangsúlyozta, és ebből kiindulva kereste a jogszociológia helyét, megállapította, hogy a jogelmélet tulajdonképpen két részből áll: általános részében a jogra vonatkozó általános elveket, fogalmakat tartalmazza, olyan kérdésekre keres választ, mint pl. mi a jog fogalma, mik a funkciói, milyen értékeket alkot stb., míg speciális részében a jogalkotással, jogalkalmazással, a jogkövetéssel stb. foglalkozik. A jog szociológiai megközelítésének lehetőségét az első, az általános részben látja, minthogy — véleménye szerint — a jogszociológiai kutatások eddig alig, éspedig csak a részkérdésekben érintették a különös rész problémáit. A jogszociológiát a jogelmélet részeként felfogva Szabó Imre a következő feladatokat jelölte meg számára: a jogszociológia rendszerének körvonalazása, a fehér foltok kitöltése, elméleti alapjainak összefüggő kimunkálása, a jogszociológia belső rendszerének kialakítása, az így kimunkált jogszociológia beillesztése először a jogelméletbe, majd a szociológiába. Hangsúlyozta, hogy a jogszociológia — a jogelmélet részeként is — interdiszciplináris jellegű, a jog sokoldalú megközelítésének feladatában pl. jelentősen együttműködik az összehasonlító joggal stb., de az interdiszciplinaritás következik a szociológiával való kapcsolatából is. Végül rámutatott, hogy az empirikus jogszociológiai kutatások fejlesztése a legfontosabb feladat, és kevésbé a szociológiához vagy a jogtudományhoz való tartozására vonatkozó vita.

Az előadást követően a vita mindenekelőtt a jogszociológia empirikus jellegével kapcsolatban bontakozott ki. Többen is hangsúlyozták (*M. Borucka-Arctowa* — Lengyelország, *R. Treves* — Olaszország, *J. Van Houtte* — Belgium, *R. Blom* — Finnország, *K. Mollnau* — NDK stb.), hogy a jogszociológia egyidejűleg elméleti és empirikus tudomány. A szociológiához és a jogtudományhoz fűződő kapcsolataira nézve Borucka Arctowa megállapította, hogy a jogszociológia alig gyakorolt hatást a szociológia fejlődésére, befolyása azonban kimutatható a jogtudományban. Mollnau pedig amidőn kétségesnek tartotta a társadalmi szemléletű jogelmélet és az empirikus jogszociológia elválasztását, azt is kifejezte, hogy a jogszociológiai kutatás a marxista—leninista jogelméleten belül olyan kutatási irányzat, amellyel kapcsolatban éppen a jogelméletnek kell választ adni, milyen mértékig, hol és hogyan alkalmazhatók a jog megismerésében. A vitában természetesen más érdekes vonatkozások is felmerültek. Nehézségeket okoz pl., hogy a jog és a jogszociológia ugyanazon fogalmakat használja, de különböző tartalommal (*B. M. Blegvad* — Dánia); a jogdogmatika megoldási módjai — amelyeket a jogász a saját speciális tudásanyagának tekint — gyakran megkövesedett társadalmi tapasztalatokat testesítenek meg, amelyek társadalmi tartalma csak jogszociológiai eszközökkel közelíthető meg (*Görgényi F.* — Magyarország); a jogtudomány a maga egészében is lehet a jogszociológia tárgya, és így az a jogtudományok

[1] A Konferenciát a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézete, valamint Állam- és Jogtudományi Intézete, a Magyar Tudományos Akadémia, az Igazságügyminisztérium és a Magyar Jogász Szövetség, valamint az UNESCO Titkárságának támogatásával szervezhette meg, A segítségéért valamennyi szervnek — és különösképpen Markója Imre igazságügyi államtitkárnak, aki megnyitotta a konferenciát, személyesen is részt vett a vita jelentős részén és jól sikerült fogadáson látta vendégül a résztvevőket, ezúton is köszönetet mondunk.

ismeretszociológiájaként is működik (*Baratta* — NSZK), a jogszociológiai kutatásoknak is a jogszabályok által meghatározott jogi jelenségekből kell kiindulni (*M. Atkinson* — Anglia). Mind a jogi, mind a szociológiai gondolkodásmódnak megvannak a sajátosságai, ezek nem szintbeli, hanem megközelítési különbségekre vezetnek, de mindkettőre szükség van a jogtudományon belül. A szociológiai gondolkodásnak a jog területén pl. legfontosabb sajátossága a jog hatékonyságának kutatása. (*Jakovlev* — Szovjetunió). Végül N. Luhmann — NSZK (írásban) a rendszerszemlélet jelentőségére mutatott rá a különböző megközelítési módok eredményeinek integrálásában, a jog absztrakt elméletének kialakításában, míg Péteri Zoltán a jogösszehasonlító kutatások szociológiai aspektusairól beszélt.

Több érdekes kérdés merült fel *A. Podgórecki* (Lengyelország) kommentárjában is, ezek közül azonban ezúttal csak egyet említenék, többé-kevésbé vitázva is vele. Podgórecki ugyanis jelentős különbséget lát a jogtudomány és a jogszociológia funkciói között, mondván, hogy a jogtudomány — minthogy a meglevő (ekként meghatározott érdekviszonyokat is testesítő) jogszabályokkal foglalkozik, éspedig bevett metodológiával az „establishmentet" szolgálja. A jogszociológia ellenben kritikai, hiszen a jogi szabályozás nem kívánt következményeit is feltárja. Ez a megkülönböztetés — amely egyébként jelez valamit abból a konferencián is megnyilvánuló szemléleti eltérésből, amely a jogszociológiában *jogi*, illetőleg *szociológiai* alapképzettséggel munkálkodók között esetenkint megmutatkozik — meglehetősen leegyszerűsített. Igaz ugyan, hogy a jogszociológia — keletkezésében is — a jog és az élet közti szakadék észlelésével éppen a születő új jogi szabályozás, az ilyen iránti igény érdekében lépett fel. Az is igaz azonban, hogy már Pound is hangsúlyozta a jogszociológiának a jog stabilitása és változása összeegyeztetésében álló funkcióját. Azt sem feledhetjük el, hogy történeti helyzettől függően nem egy jogelméleti irányzat lépett fel kritikusan a meglevő jogi szabályozással szemben (egyes természetjogi gondolkodók, vagy akár Stammler, újabban az exisztencialista jogfilozófia néhány képviselője stb.), de nem is ez a lényeg. A lényeg szociológiailag éppen az, hogy ma a jogi szabályozás változatlanul tartása nem érdeke az ún. „establishmentnek" sem, és a társadalmi változások jogi eszközökkel való szolgálata, sőt előmozdítása elfogadott politikai doktrina is. Végső soron egyébként valamennyi jogi szabályozás érdeke a nem kívánt következmények feltárása, mert azok mindenképpen — sőt feltáratlanul még inkább — veszélyeztetik a jogi szabályozás hatékonyságát, a hatékonyság pedig már valóban érdeke az „establishmentnek". A jogszociológia „kritikai" jellege éppoly kevéssé védhető, mint az ún. kritikai szociológia egésze, amelynek alapja egy sajátos értelmiségi létforma társadalmi összefüggéseinek kivetítése az egész társadalomra, tudományos tarthatatlansága azonban megfelelő tudományszociológiai elemzéssel kideríthető.[2]

A jogszociológia elméleti problémáinak vitája *S. Jörgensen* (Dánia) — Jogi pozitivizmus és természetjog c. előadása nyomán folytatódott. A vitában *Szabó Imre* a történeti megközelítés szükségességét hangsúlyozta és megfogalmazta azt az álláspontot, hogy a jogszociológia csak a pozitív joggal foglalkozzon. Ezt az álláspontot többen is megkérdőjelezték, legvilágosabban talán *D. Kalogeropoulos* (Franciaország), aki a természetjognak, mint a pozitív joggal szembeni alternatív jogi rendszernek szociológiai megközelítését tartotta szükségesnek, vagy *J. Van Houtte*, aki szerint a pozitív jog szociológiai vizsgálatánál is elengedhetetlen a természetjog tanulmányozása, mert abban különböző — a pozitív jogig el nem jutott — társadalmi szükségletek fogalmazódhatnak meg. M. Borucka Arctowa rámutatott, hogy a jogtudatra vonatkozó vizsgálatai eredményeinek értelmezésénél is felmerült a természetjog problémája, *Varga Csaba* (Magyarország) pedig a természetjog és a kodifikáció néhány összefüggését vizsgálta, végül is egyetértve Jörgensennel, aki szerint a jog túlságosan formalizált racionalitása éppen úgy diszfunkcionális lehet, mint a formális racionalizálás hiánya.

Végül az elméleti vita harmadik csomópontja, az összehasonlító kutatások problémái körül alakult ki. A konferenciát megelőzően tartott ugyanis ülést a bécsi Társadalomtudományi Kutató, Koordináló és Dokumentációs Központ által összehívott ad hoc bizottság egy a „helyi jogrendszerekre" vonatkozó összehasonlító jogszociológiai kutatás megszervezésének problémáiról. E vizsgálattal összefüggésben fogalmazta meg *B. M. Blegvad* az összehasonlító jogszociológiai kutatások néhány problémáját (pl. az általánosan alkalmazható kategóriák létének és kialakításának lehetőségei, a leegyszerűsített modellek alkalmazásának szükségessége, inkább a mennyiségi mint a minőségi adatok felhasználásának kényszere, a különböző jogrendszerek eltérő jellegének következményei stb.). A vitában felmerült a fogalmak és szituációk összehasonlításának kérdése (Borucka-Arctowa) a „szabályszerű" összehasonlító kutatás jó esettanulmányokkal pótlásának lehetősége (*M. Los* — Lengyelország), végül az a szempont, hogy nem csak a különbségek feltárására és azok magyarázatára kell helyezni a hangsúlyt, az azonosságok felismerése még közelebb vihet a vizsgált jelenség lényegi vonásainak megértéséhez (*Szalai S.* — Magyarország).

Nem az említett kérdéscsoportokhoz kapcsolódva ugyan, de érdekes kérdésekkel foglalkozott *L. Mazor* (USA) előadása az amerikai jogelmélet és a jog hanyatlásának összefüggéseiről, illetőleg *K. H. W. Schmidt* (NSZK) írása az empirikus jogtudomány szisztematizálásáról, amelyben a tények felé való fordulásra hívta fel a jogászok figyelmét.

2. A gazdasági struktúra — jogi szabályozás — jogalkotás problémáival kapcsolatban lefolyt vita is három szempontból alakult ki. A gazdasági struktúra és a jogi szabályozás közti szociológiai összefüggések megközelítésére négy előadás vállalkozott. *Kulcsár Kálmán* (Magyarország) Társadalmi tervezés és jogi szabályozás c. előadásában[3] a gazdasági racionalitás,

[2] L. erre *Kulcsár K.*: Társadalom és szociológia. Budapest, 1970.

[3] Az előadás magyarul a Gazdaság és Jogtudomány c. folyóirat 1976. évi kötetében jelent meg.

társadalmi racionalitás és a gazdasági-társadalmi tervezésben felhasznált *jogi* eszközök racionalitásának összefüggéseit elemezte, feltéve olyan kérdéseket, hogy miként hathat közre a jog — mint eszköz sajátos természetéből adódóan — a gazdasági-társadalmi tervezés hatékonyságában, másrészről a gazdasági-társadalmi tervezés szolgálata, mint a jog relatíve új funkciója, hogyan hat a jog korábban állandónak tekintett sajátosságainak alakulására. *J. Kurczewski* (Lengyelország) Jogi motiváció és gazdasági rend c. előadásában Petrazyckinek a jog motivációs és nevelő hatásával kapcsolatos elméletéből kiindulva elemezte a kérdést: milyen módon befolyásolja a jog a gazdaságot. A. *Jakovlev* (Szovjetunió) a jog szabályozó funkcióinak a szovjet gazdaságirányításban való kibontakozásának elméleti problémáit közelítette meg, különös tekintettel a szovjet gazdaságirányításban mutatkozó fokozott koordináció szükségességére. Lényegében hasonló problémával foglalkozott Sri Lanka sajátos posztkoloniális viszonyai között *Neelan Tiruchelvam* is, hiszen országának szocialisztikus fejlődése különösen határozott kérdéseket tett fel az állam gazdaságirányító tevékenységére nézve. Tiruchelvam a két lehetséges modellnek (az első szerint az állam jogi eszközökkel szabályozza, a második szerint közvetlenül irányítja legalábbis a gazdaság fontosabb szektorait) politikai jogi következményeit elemezte, különös tekintettel a részben még a koloniális időkben kialakult jogi rendszer egyes intézményeire (pl. bírói felülvizsgálat).

Az előadások második csoportja a jogalkotás szociológiai problémáival foglalkozott. *Borucka-Arctowa* „A jogalkotás tudományos alapjai és a jogszociológia" c. előadásában lényegében azt a kérdést vizsgálta, hogyan fokozható a jogalkotáson keresztül a jog hatékonysága, és itt milyen lehetőségei vannak a jogszociológiai vizsgálatoknak. Az előadásból különösen kiemelendők azok a gondolatok, amelyek a jog működését a különböző társadalmi viszonyok rendszerében aszerint különböztették meg, hogy hol szükséges és kielégítő a jogi szabályozás, hol szükséges, de nem kielégítő, végül hol felesleges. Ezek a szempontok ma egyre fontosabbá válnak, hiszen a modern jogalkotó a jog segítségével a társadalom tervszerű irányítására törekszik. *Adam Podgórecki* — A jogalkotás c. előadásában a jogalkotás racionalizálásával kapcsolatban tett megjegyzéseket, hangsúlyozva, hogy a különböző fajtájú jogszabályok alkotásának racionális sémája, amely nem csupán kiküszöbölné az alsóbb szintű jogszabály ellentmondási lehetőségét a felsőbb jogforrási szinten megjelenttel szemben, hanem erősítené a magatartásra való hatás eredményességét, pragmatikus szempontokból is erősítené a jognak megfelelő és hatékony köztevékenység kialakulását. Végül *Volkmar Gessner, Barbara Rhode és K. A. Ziegert* (NSZK) előadása egy gyakorlati problémán keresztül mutatta be a társadalmi struktúra és a jog hatékonyságának összefüggését. A szerzők a hamburgi Max Planck Intézet keretében 1975-ben a szövetségi Igazságügyminisztérium megbízása alapján vizsgálták meg a csődre vonatkozó, gyakorlatilag 1877-ből származó jogszabályok tényleges működését. A sok tanulsággal járó vizsgálatról — amely a csődeljárás csődjét tárta fel — eddig operatív jelentés készült az Igazságügyminisztérium számára (ennek nyomán sor kerül a vonatkozó jogszabályok reformjára), és — ahogyan ezt egy feltett kérdésre válaszolva a szerzők közölték — az eredmények tudományos elemzése most van folyamatban.

Az előadások körül kialakult vitában mindenekelőtt megjegyzések hangzottak el a jogszabály hatásmechanizmusát illetően: pl. a jogszabály nem közvetlenül változtatja az emberi magatartást, hanem szimbolikus hatást gyakorol, amelynek következtében változik a magatartás is *(Blankenburg)*; a jogi szabályozással nem törekedhetünk ellentmondásmentes viszonyok kialakítására, hiszen az a fejlődés lehetetlenülését eredményezné *(Mazor)*. Ugyancsak a megalkotott jogszabályok hatásmechanizmusát érinti az a kérdés, amelyet *Kalogeropoulos* fogalmazott meg, miszerint a jogalkotás, illetőleg a jogalkotó és a jogalkalmazó szervezetekkel szembeni bizalom vagy ennek hiánya fokozhatja, vagy csökkentheti a jog hatékonyságát. Végül többen is foglalkoztak a jogalkotás körében végzendő jogszociológiai vizsgálatok gyakorlati, a kutatástervezést érintő összefüggéseivel: egyes vélemények szerint (pl. Mazor) nehézségeket okoz a működő szervezetek tanulmányozása, mert a hatalmi és érdekviszonyok ezt szinte lehetetlenné teszik, így inkább a társadalomban lezajló folyamatok felé kell fordulni, amelyekben egyébként a szervezetek és intézmények tevékenységének következményei is megfigyelhetők. (Az USA-ban pl. a kényszer és a szerződés mellett egyre jelentősebb szerepet kap a jogi „folyamatokban" a konvenció.) Az intézmények megközelítésében azonban sokat segíthet a vezető igazságügyi szervek megbízása. *Blom* (Finnország) kérdésére adott válaszában pl. *Gessner* kifejtette, hogy a csődeljárás annyi szervezeti érdeket érint, hogy igazságügyi megbízás nélkül még adatokhoz sem juthattak volna.

Az előadások és a vita alapján — amelyet távolról sem lehetett itt összefoglalni — úgy tűnik, hogy a gazdasági struktúrát érintő jogi szabályozás, illetőleg annak hatékonysága a szocialista, a nyugati tőkés, illetőleg a fejlődő világhoz tartozó országokban is egyre inkább magára vonja a jogszociológiai érdeklődést, és ez nem csupán elméleti, hanem a szabályozás hatékonyságának gyakorlati szempontjából is fontos. Az előadások világosan jelezték pl. azt a körülményt, hogy a jogszabály *egy* a magatartásra ható tényezők közül és ez a körülmény a jog és gazdaság viszonyában különösen jelentős.

3. A jog realizálódási folyamatával összefüggésben tematikailag igen sokrétűek voltak már az előadások is — amelyek többnyire egy-egy vizsgálatot mutattak be —, de szinte összefoglalni sem lehet azoknak a problémáknak a sokaságát, amelyek a viták során merültek fel. Így — terjedelmi okokból is — a következőkben csak egy-egy előadás tematikájának rövid bemutatására vállalkozhatom.

Az előadások jelentős részben a Jogszociológiai Kutató Bizottság ún. KOL csoportjának probléma-

körét érintették, és vitájuk is a KOL szekció ülésein zajlott le. Tipikusan a jog ismeretének és a jogról való vélemények kutatási területére tartozott pl. *M. Dobrowolska, B. Gruszczynska, A. Kojder, S. Naumowa, H. Szaniawska* (Lengyelország—Bulgária) előadása: A lengyel társadalom jogtudata. Ez az előadás a Lengyelországban elvégzett jogtudatvizsgálatok eredményeit elemezte, éspedig elsősorban a jog ismeretében, a joggal szemben tanúsított beállítódás kialakulásában közreható társadalmi tényezők feltárását kísérelve meg, abból kiindulva, hogy akkor lehet hatékony a jog az emberi magatartás, attitude és gondolat formálásában, ha jól ismert és a polgárok respektálják is. Ennek hiánya — ahogyan a vizsgálatok eredményeinek elemzése jelezte — a szocializálás problémáira vezethető vissza, így pl. a várakozások, a jogok és kötelességek nem adekvát értelmezésére. A szerzők azonban hangsúlyozták azt is, hogy az eddigi vizsgálatok nem minden szempontból kielégítőek, mert pl. semmit sem mondtak a jog változására irányuló kívánságokról. *J. Van Houtte* és *I. Callens* (Belgium) tanulmánya az adóügyi jogszabályok fogadtatását elemezte empirikus vizsgálat eredményei alapján, megállapítva, hogy — akár más jogszabályok esetében — a pénzügyi jogszabályok elfogadása vagy el nem fogadása sem valamilyen általános igazságérzeten nyugszik, hanem igen sok társadalmi tényező hatásának következménye. Empirikus vizsgálatot — bár most tervezett empirikus vizsgálatot, illetőleg kiinduló hipotéziseit mutatta be *Boros László* (Magyarország) előadása is. Az MTA Szociológiai Intézete (Boros László és Kulcsár Kálmán irányításával) 1977—78. években tervezi végrehajtani azt a programot, amelynek célja a szervezetek jogi irányításának hatékonyságát megközelítve mindenekelőtt a közigazgatási és ipari szervezetekben dolgozó nem jogászok saját tevékenységükre vonatkozó jogszabályismeretének feltárása.

Lényegében a KOL problematikát érintette *A. Hetzler* (USA—Svédország) és *U. Bondeson* (Svédország) tanulmánya is. *Hetzler* abból indult ki, hogy a társadalomban élő morális értékek nagyon különbözőek, kérdés azonban, hogy a jogrendszer mennyire képes a különböző értékeket támogatni, egyúttal saját magát, mint legitim rendszert fenntartani. A problémát empirikusan a Svédországban kábítószerélvezetért letartóztatottak vizsgálatával közelítette meg, éspedig a kérdést arra szűkítve, hogy ezek mennyire fogadják el vagy vetik el a jogrendszer legitimitását. S jóllehet az egész vizsgált „népességre" érvényes eredményekhez nem jutott, annyit megállapíthatott, hogy a középosztály bizonyos nagyon individuális és erős énkoncepcióval jellemezhető részében mutatkozott meg leginkább a jogrendszer legitimatizált voltának elvetése. (Itt azonban nem mulaszthatom el hozzátenni, hogy az ilyen típusú bűncselekményt elkövetett populáció vizsgálatából aligha születhetett más eredmény, és nagyon óvatosnak kell lenni — ahogyan a szerző óvatos is — az általánosítással.) *Bondeson* ugyancsak egy általános fogalom — éspedig az általános igazságérzet — valóságos jelenségeit igyekezett empirikus úton megközelíteni. Az eredmény — sok érdekes részmegállapítás mellett — természetesen csak az lehetett, hogy ez a fogalom: üres. Semmiféle módon nem lehet empirikus jelenlétét igazolni a szerző vizsgálatai alapján. Ez az eredmény — bizonyos áttétellel — összecseng Van Houtte imént említett vizsgálatának végső következtetésével.

Bizonyos értelemben eltért a KOL vizsgálatok fő vonalától *Kwasniewski J.* (Lengyelország) tanulmánya a pozitív devianciáról vagy *A. Baratta* és *G. Smaus* (Olaszország—NSZK) előadása: A deviáns viselkedés társadalmi kontrollja speciális vonatkozással a nem intézményesedett reakcióra. Ez utóbbi előadás tulajdonképpen egy igen érdekes kutatási terv elvi keretének és kiinduló hipotéziseinek felvázolása, nagyszabású vállalkozásnak tűnik, amelynek az eredményeit csak érdeklődéssel várhatjuk. Módszertanilag ugyancsak érdekes kérdéseket feszegetett *M. Atkinson* (Anglia) előadása is, amely az ún. etnometodológiai módszernek a bírósági eljárásban való alkalmazási lehetőségeit mutatta be. *

Sajnos e korlátozott terjedelmű írásban éppen csak érzékeltethettem a konferencia sokirányú érdeklődését, gondolatgazdagságát. A viták során világossá vált azonban, hogy a jogszociológia még elméleti jellegű vitáiban is társadalmi problémákhoz kötődik, a jog életének izgalmas kérdéseit közelíti. És ha egy-egy előadás vagy felszólalás a dolog természete szerint csupán kis adalékkal járulhat is hozzá a súlyos és elméletileg is jelentős kérdések tisztázásához, az ismeretek növekednek, és egyre inkább elméleti rendezést, az összefüggések kimunkálását igénylik. Remélhető, hogy a Nemzetközi Szociológiai Társaság Jogszociológiai Kutató Bizottságának immár jóval több, mint egy évtizedes tevékenysége továbbra is hozzásegíti a jogszociológia jogi és szociológiai oldalról elindult kutatóit egymás szempontjainak megértéséhez, és így a lassan beérő szintézis kialakításához.

Kulcsár Kálmán

Magyar—francia büntetőjogi konferencia Budapesten
(1976. november 22—26.)

Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete és az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet közös rendezésében magyar—francia büntetőjogi konferencia volt Budapesten 1976. november 22—26. között.

A konferencia két témával foglalkozott: — a szabadságvesztés büntetés a büntetőpolitika tükrében, a szabadságvesztés büntetést helyettesítő intézmények.

A konferencián részt vett francia küldöttséget Marc *Ancel* akadémikus, a Párizsi Összehasonlító Jogi Intézet Büntetőjogi Osztályának igazgatója vezette.

Tagjai voltak: *Marx*, Yvonne, a Párizsi Büntetőjogi Tudományok Intézete Büntető Osztályának helyettes vezetője, *Levasseur*, George, a Párizsi Jogi, Közgazdasági és Társadalomtudományi Egyetem professzora, *Chast*, Denyse, az Összehasonlító Jogi Intézet Büntetőjogi Osztályának munkatársa, *Vérin*, Jacques, az Igaz-

ságügyminisztérium Kriminológiai Kutató Központjának vezetője és *Chemithe*, Philippe, a francia büntetésvégrehajtási apparátus bírája.

A magyar küldöttséget *Gödöny* József, az OKKrI igazgatója vezette.

Tagjai voltak: *Czili* Gyula, a Legfelsőbb Bíróság elnökhelyettese, *Farkas* Sándor, a Legfőbb Ügyészség főosztályvezető ügyésze, *László* Jenő, az Igazságügyi Minisztérium osztályvezetője, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet részéről *Horváth* Tibor tudományos főosztályvezető, *Vermes* Miklós tudományos osztályvezető, *Szabó* András, tudományos főmunkatárs.

A konferencia üléseire november 23-án és 25-én a Magyar Tudományos Akadémián került sor, 24-én a vendégeket a magyar küldöttség szakmai program keretében látta vendégül.

A konferencia első napján az első témakör előadásaira került sor.

Marc Ancel bevezető előadását a börtönbüntetés fejlődésének rövid történeti áttekintésével kezdte. A XVIII. század végén vált a börtön *büntetéssé*, amelyet törvények szabályoztak. Ettől kezdve új, és sok tekintetben az egyetlen szankcióvá vált, mert a szabadság érték lett. A szabadságvesztés büntetés törvényes rendszerének kidolgozása hármas problémát vet fel: kinek, miért, hogyan? A hármas problematikából az első kerül bővebb kifejtésre.

A XIX. századi büntetésvégrehajtási iskola a cellába zárással megoldottnak vélte az elzárás problémáját. A pozitivista iskola szembeszállt a klasszikus rendszerrel. A két világháború között a nemzetközi kodifikációs mozgalom, amely óvatosan bár, de reformokra törekedett, egy ésszerű megoldást vélt találni: a büntetés, tehát a börtön annak a bűnözőnek lesz fenntartva, aki normális körülmények között képes az elviselésére, míg az elmebeteg, abnormális vagy a büntetésre érzéketlen elkövetők megkülönböztetett intézkedések alanyai lesznek. A második világháborút követő büntetésvégrehajtási reformhullám alapvető eszméje a *börtönkezelés* lett: kezdte a börtönbüntetést azok számára fenntartani, akik számára célravezető. A börtön a bűnözés gyógymódjává kezdett válni. Húsz évvel később eme perspektívák teljes bukása következett be: a visszaesési arányok azt látszottak mutatni, hogy a börtönhöz a megfélemlítés és a büntetés funkciója illik leginkább. Ugyanakkor más szakértők a bebörtönzés fogyatékosságait hangsúlyozták: a börtön megbetegít, sérti az emberi méltóságot és kriminogén, mert a „bűnözés iskolája". A *kinek a számára* kérdése ezzel nem oldódott meg, ezért szükséges egy pillantást vetni a jelenlegi helyzetre.

A pozitív jog három fő jellegzetessége a következő. *1.* A szabadságvesztés általános büntetési nemmé vált, mert ideálisan megfelelt három követelménynek: helyettesítette a halálbüntetést és a testi büntetéseket; tartamban és modalitásban különböző lehet; és végül eszményien fejezte ki a proportionalitás elvét. A száműzetés és a fogság különböző variánsainak eltűnése óta a börtönbüntetés lett a pénzbüntetés mellett és felett a magatartás egyetlen szankciója. Arra a kérdésre: „börtön, kinek a számára?" — a mai büntetőtörvény azt válaszolja: mindenkinek.

2. A jelenlegi rendszer másik jellemző vonása, hogy ugyanakkor árnyalni akarja ezt a differenciálatlan helyzetet: olyan törvénykezési és elméleti mozgalom kezd kirajzolódni, amely megpróbálja a bűnözők bizonyos kategóriáját, illetve bizonyos különös eseteket a börtönbüntetéstől távoltartani: — azokat az egyéneket, akiket orvosi kezelésre és nem megtorló jellegű intézkedésre ítéltek, — a fiatalkorúakat.

3. További irányzat: a rövid tartamú szabadságvesztés felváltása helyettesítő intézményekkel, például a szocialista országokban javító-nevelő munkával.

Ezek után feltehető a kérdés: a pozitív jog megpróbál-e eltávolodni a börtönbüntetés differenciálatlan alkalmazásától?

A jelenlegi rendszer értékelése három vonatkozásban teszi szükségessé a börtön megkérdőjelezését: — először a börtönt magát kell megkérdőjelezni, hiszen minden szakértő egyetért abban, hogy a börtönnek vannak egyénileg és társadalmilag káros hatásai; — a börtönbe küldés egyenlő a társadalmi egyenlőtlenségek fenntartásával, mert ez a rendszer végül is a börtönt a szerencsétleneknek, a társadalmilag hátrányos helyzetűeknek tartja fenn, akikkel kapcsolatban hipokrízis azt állítani, hogy a társadalomba vissza tudnak illeszkedni; — harmadsorban a börtönt nemcsak mint a represszió normális eszközét, mint a reedukáció állítólagos módját kell kérdésessé tenni, hanem magát a kriminalitás fogalmát és a bűnözés elleni reakciót is. A hangsúly ugyanis ma a deviancia szélesebb fogalmán és a bűnözés pszichoszociális jellegén van; a büntetés, sőt a reszocializáció koncepciója is a börtön-kereteken kívüli pszichoszociális terápiával való helyettesítés felé halad.

Arra az alapkérdésre, hogy „börtön kinek a számára?" az-e a válasz, hogy senkinek? Századunk, amely a büntetőjog területén a XIX. század kiskorú gyermeke, nem tudott még megalkotni, megerősíteni és kikényszeríteni egy speciális büntetőpolitikát, annál is kevésbé, mert a közvélemény követeli a köznyugalom megsértőinek azonnali bezárását.

Két fő nézetből kell kiindulni, hogy végül kielégítő szintézist tudjunk adni.

A) A dekriminalizációs folyamat ellenére egy új kriminalizációs mozgalom, amely a vétséget a bűntett, a pénzbüntetést a börtön fölé helyezi. Például a skandináv országokban az alkoholos állapotban való autóvezetés, környezetszennyezés stb. Ezekben az esetekben nagyon rövid tartamú szabadságvesztés kerül alkalmazásra, mintegy quasi fegyelmező szankcióként, vagy azért, hogy egy pszichológiai sokkot váltson ki.

B) Ezzel a „büntetőjogászi" áramlattal szemben érezhető a depönalizáció széles mozgalma. Gyakran magyarázzák a börtönhöz való visszatérést annak szükségességével, hogy bizonyos társadalmi értékeket meg kell védeni.

Kétségtelen, hogy bizonyos agresszív bűnözőket el kell távolítani a szabad életből. Kétségtelen, hogy vannak olyanok, akiknek reszocializációja kérdéses. De ebből az következik-e, hogy a bűnözők

minden kategóriájára nézve szükséges a börtön?

Itt érkeztünk el a *börtönt helyettesítő* intézményekhez, mint a büntetőjog és büntetőpolitika fejlődésének jellemző vonásához.

Lehetséges-e szintézist adni? Eme ambiciózus terminus helyett néhány végkövetkeztetést szeretnénk megfogalmazni.

Az *első* az, hogy a mai büntetőpolitikában a börtön — kétségtelenül szükséges, ha vitathatatlanul a közösségre veszélyes, agresszív, súlyos bűncselekményt elkövetőknek tartják fenn, — nem alkalmazható többé, mint társadalmi gyógymód; ez nem jelenti azt, hogy minden intézményes reedukációs kísérletet vissza kellene utasítani; csak arról van szó, hogy nem kellene az elkövetőt ebből az egyetlen célból börtönbe küldeni, — csak az *ultima ratio* szerepét kell játszania, ha már a többi eszköz nem alkalmazható vagy eredménytelen, — korlátozni kell a börtönbüntetést, mint normális szankció alkalmazását és el kell jutni a helyettesítő büntetések egységes és koordinált rendszeréhez, — a börtönbe küldés feltételezi az elkövető személyiségének és társadalomellenességének kriminológiai értékelését.

A *második* megjegyzés az, hogy a bűnözés elleni harcban a börtönnek ultima ratio-ként való felfogása magába foglalja a korábbi koncepciók felülvizsgálatát.

Az *utolsó* megjegyzés az alapkérdés: börtön, kinek a számára?, a dolgok belső logikája folytán a büntetőjog alapintézményeinek — felelősség, szándék, szankció — felülvizsgálatához vezet.

Jacques Vérin előadása *a büntetésvégrehajtási adminisztráció elszigeteltségének megszüntetésével foglalkozott.*

A jelenlegi büntetőpolitika egyik legjelentősebb problémája azoknak az eszközöknek a kidolgozása és működtetése, amelyek lehetővé teszik a börtönbüntetés alkalmazásának lényeges csökkentését. Valószínűleg a börtön még hosszú ideig fennmarad a legveszélyesebb bűnözők számára. Ezért nem felesleges tanulmányozni azokat az intézményeket, amelyek a jelenlegi börtönviszonyokat javítják, hozzátéve, hogy a javasolt megoldások nem a börtön véglegesítését célozzák.

A büntetésvégrehajtási adminisztráció nincs megfelelő kontaktusban sem az egyéb közigazgatási szervekkel, sem a társadalommal.

A börtön a társadalomból való kivetettség manifesztációja. A börtönszervek átveszik az elítéltet és ezt a többi közszolgáltatás megvonása kíséri. Az elítélt speciális intézménybe kerül és ettől kezdve a társadalomnak nincs mit kezdenie vele. A büntetésvégrehajtás zárt rendszerként, autonóm, önellátó, titokkal övezett szervezetként alakult ki és most ezt a jellegét felrójuk neki. A társadalomból való kirekesztettség ma, amikor törvény jelenti ki, hogy a bűnelkövető megjavítható és amikor a szabadságvesztés fő célja az elkövető visszavezetése, hasznos és a törvény által tisztelt polgárként a társadalomba való beilleszkedésének előmozdítása, nem elfogadható. A fogva tartott ember alá lehet vetve különböző speciális rezsimnek, mint mentálisan beteg vagy mint sérült, kórházi kezelésnek, de nem lesz kevésbé része a társadalomnak és azok a társadalmi felelősségek, amelyeket vele szemben a közszolgáltatásoknak nyújtaniuk kell, nem szűnnek meg. A cél ilyen megváltozásának minden következményt maga után kell vonnia: attól a pillanattól, hogy felvállaltuk a megjavítást és a társadalomba való beilleszkedés előmozdítását, emlékeztetni kell a nyilvánosságot és a közigazgatást az elítélttel szembeni feladataira, aki ember és polgár maradt.

Így az, amit mi a falak lerombolásán, az elszigeteltség megszüntetésén értünk, a társadalom minden szolgáltatásának emlékeztetése azokra a feladatokra, amelyeket el kell látniuk az elítélt kezelése folyamán.

Néhány terület, ahol tervbe lehet venni a büntetésvégrehajtás falainak lerombolását:

Az *egészség* az egyik terület. A néhány országban meglevő egységes egészségügyi hálózat és társadalombiztosítási rendszer kézenfekvővé teszi annak megoldását, hogy a börtönben az elítéltet saját orvosa kezelhesse.

A mi felfogásunk szerint az lenne jó, ha az egészségügyi minisztérium ugyanúgy felelősnek érezné magát a letartóztatottak egészségéért, mint az ország többi lakójának egészségéért.

A *munka* a másik terület. A munka már megszűnt szankció lenni, már jog és a beilleszkedés eszköze. Ezen a területen meg kellene vizsgálni a munka körülményeit, a munka-felügyelőség szerepét, a balesetek megítélésének és a társadalombiztosításnak a rendszerét, a fizetett szabadságot, a béreket, a szakképzést, a börtön utáni elhelyezkedést és a szakszervezet szerepét.

Egy harmadik terület az *oktatás.* Itt már vannak jelei a falak lerombolásának: a vizsgákat pl. az oktatásügyi minisztérium szervezi az általános feltételek szerint.

Utolsóként a kulturális, szabadidő- és sporttevékenységet említem. A Kulturális Minisztériumnak és a Fiatalok és Sportok Államtitkárságának nem kellene-e foglalkoznia ezzel és biztosítani a személyzetet és felszerelést?

Nem azt gondoljuk, hogy az egészségügy, a munka vagy az oktatás feladatainak ellátásával fel kell borítani a börtön rendjét, megnehezíteni az őrzést stb., hanem hogy a döntések meghozatalában szükség van egy specializált koordináló szervre. Az együttműködésnek kell megváltoznia. Az együttműködés legjobb formája nem abból áll, hogy a közszolgáltatás átadja saját szakembereit a büntetésvégrehajtásnak, hanem elindít egy közös gondolkodást a büntetésvégrehajtás személyzetének képzéséről is.

Levasseur professzor hozzászólása a múlt emlékeinek felidézésével kezdődött. A büntetésvégrehajtás reformjának problémájával a Grenoble-i egyetem foglalkozott, ahol a professzor is dolgozott. A 40-es években a büntetésvégrehajtásról rendezett kongresszuson forradalmi javaslat hangzott el: szüntessék meg a börtönbüntetést két éven belül. De mivel helyettesítsék? Az elméleti válasz az volt, hogy a törvényhozónak legyen képzelete. Ezt követően a Kriminológiai Társaság II. Kongresszusán a kérdés konkrét módon vetődött fel: a börtönnek kifejezetten kriminogén szerepe van.

A jövőt illetően meg kell állapítani, hogy a képzelet világát meszsze meghaladva ma a börtönbüntetést helyettesítő intézkedések ko-

rát éljük. A kanadai kriminológusok által „diverziónak" (a büntetőeljárástól való elterelés) nevezett kezelési mód lényege: jogiatlanítás, tehát az, hogy nem büntetőjogi keretek között járunk el. Az elterelés lényege, hogy a társadalmi reakció lefolyhat nem represszív úton is, másrészt az antiszocialitást figyelembe kell ugyan venni, mint kiindulási pontot, de sokkal egyszerűbben. A szocialista országokban ez már a múltban is lehetséges volt. Az elterelésre lehetőség van represszív keretek között is: pl. az 1975. évi új francia törvény 43. §-a a büntetés kiszabásának mellőzését vagy elhalasztását teszi lehetővé, ami azt jelenti, hogy a büntetőjogi büntetések annyira kritizált stigmatizáló hatását felszámolhatjuk.

Ezzel kapcsolatban azonban veszélyek is vannak: a 43. § előnyeit a felső osztályba tartozók élvezhetik, mert ők tudnak eleget tenni a feltételeknek, pl. kárkiegyenlítés, a bűnösség elismerése.

A jövő feladatai között fontos a büntetésvégrehajtás igazgatásának legális ellenőrzése. Nagyra becsüli a magyar megoldást, amelyet a kitűnő magyar előadások írásos anyagából ismert meg. Jónak tartja, hogy nálunk a büntetésvégrehajtás módját a büntetést kiszabó bíró határozza meg. A francia jogban ismeretes a büntetésvégrehajtási bíró intézménye, ez azonban nem hasonlítható a magyar megoldáshoz, mert döntései csak adminisztratív döntések. A jövő feladata a büntetésvégrehajtás individualizációja keretében a bíróiasítás, tehát a büntetésvégrehajtás módjának, szakaszainak bírói ellenőrzés alá helyezése.

A francia előadások után *Horváth* Tibor előadása *„A szabadságvesztés büntetés végrehajtása a modern kriminálpolitika tükrében"* címmel hangzott el. Bevezetőben a szabadságvesztés büntetés szerepének fejlődéséről beszélt. A szabadságvesztés büntetés Magyarországon is a XIX. században vált általános és fő büntetéssé. A felszabadulás után a szocialista jogfejlődés és törvényhozás határozottan állást foglalt abban a kérdésben, hogy a büntetőjog társadalmi funkciója a bűnözés megelőzése és a társadalom védelme, ezért a határozott tartamú és egységes szabadságvesztés került törvényi szabályozásra. Emellett fokozatosan előtérbe kerültek a szabadságvesztéssel nem járó büntetések és intézkedések.

A büntetésvégrehajtási rendszert illetően is alapvető változást hozott a felszabadulás utáni törvényhozás. Fő elvként fogalmazta meg, hogy az elítélt megjavítását és nevelését állandó és rendszeres munkáltatással kell előmozdítani. Az alapvető módszer a társadalmilag hasznos és díjazott munkáltatás. A büntetésvégrehajtási jog kodifikációjára a 60-as években értek meg a feltételek.

Az előadás ezt követően a szabadságvesztés végrehajtását a kriminálpolitikai követelmények tükrében vizsgálta. A szabadságvesztés tekintetében irányadó büntetőpolitikai célkitűzések: elsősorban a bűncselekmények megelőzése, a differenciálás elve. Ezek az elvek a szabadságvesztés büntetés végrehajtása során a végrehajtási fokozat helyes megválasztásában, az elítéltek megfelelő csoportosításában, munkáltatásuk és nevelésük megszervezésében, az utógondozás rendszerének fejlesztésében és a veszélyes bűnözők elleni fokozott védekezésben tükröződnek. A speciális prevenció síkján pedig az elítélt törvénytisztelő állampolgárrá átnevelése, visszavezetése a társadalomba.

A modern kriminálpolitikai követelmények fényében a büntetés végrehajtása során az elítélteknek mind fizikai, mind szellemi elkülönítése a társadalomtól, új tartalommal jelentkezik. A fejlődés iránya ebből a szempontból a büntetésvégrehajtás hagyományosan merev rendjének viszonylagos feloldása és az ún. félig nyílt intézetek kialakítása.

A szocialista börtönügyi politika alaptétele, hogy az elítéltek törvénytisztelő állampolgárrá átnevelésének alapvető eszköze a hasznos és társadalmilag célszerű munkáltatás. A munka tehát nem a szabadságvesztés megtorló és fenyítő eleme, hanem a reszocializálás alapvető feltétele.

Az elítéltek törvénytisztelő állampolgárrá való átnevelésének jelentős eszköze a nevelés és az oktatás. Ennek szükségessége abból a régi kriminológiai tapasztalatból adódik, hogy a bűnelkövetők zöme alacsony iskolai végzettséggel rendelkezik. A bűnelkövetők legveszélyesebb rétegénél, a többszörösen visszaesőknél pedig szembetűnő egy olyan erkölcsi nézet- és értékrendszer, amely élesen eltér a társadalmi követelményektől. Az elítélteknél meglevő kulturális, adaptációs és jellembeli hiányosságok határozzák meg végső soron a büntetésvégrehajtás során megoldásra váró nevelési és oktatási feladatokat.

A büntetésvégrehajtás rendjének, a büntetésvégrehajtás alapvető célkitűzésének fontos eszköze az elítéltek jogainak biztosítása. A szabadságvesztésre ítéltek nem jogfosztott személyek, hanem csak jogaikban korlátozottak. Az elítéltek kötelességei és jogai csak annyiban módosulnak, amennyiben arról ítélet vagy jogszabály rendelkezik, vagy azok gyakorlását a szabadságvesztés ténye akadályozza.

A pönológiai elméletben általános annak felismerése, hogy a szabadságvesztésre ítéltek reszocializációjának befejező folyamata az elítéltek utógondozása. Ebben a körben két megoldás bontakozik ki. Egyes szocialista országokban az utógondozási feladatok ellátása a helyi államigazgatási és népképviseleti szervek hatáskörébe tartozik. A másik, Magyarországon is érvényesülő felfogás szerint az utógondozás ellátása a bírósághoz kapcsolódó sajátos szervezet feladata. Mindkét szervezeti megoldás az utógondozási feladatok komplex, társadalmi és szociálpolitikai jellegét hangsúlyozza és egyaránt igényli a társadalmi szervezetek bevonását a feladatok megoldásába.

Végül a szabadságvesztés hatékonyságát illetően rámutatott arra, hogy a kriminológiai és pönológiai kutatások soron levő feladata a szabadságvesztés büntetés hatékonysága metodikájának, mérési eszközeinek kidolgozása és meghatározott elítélt-kategóriák tekintetében az egyes büntetésvégrehajtási intézmények hatékonyságának speciális vizsgálata.

László Jenő a szabadságvesztés büntetés végrehajtásának hatályos jogi szabályozását ismertette.

Hazánkban az első magas szintű büntetésvégrehajtási jogszabály az

1966. évi 21. sz. törvényerejű rendelet, amely csak a legfontosabb elvi, illetve garanciális jellegű rendelkezéseket tartalmazza. A részletes szabályozást tartalmazó Büntetésvégrehajtási Szabályzatot az igazságügyminiszter bocsátotta ki.

A szabadságvesztés célja az ítéletben meghatározott joghátrány alkalmazásával, valamint a szocialista nevelési elvek és módszerek alkalmazásával az elítéltnek törvénytisztelő állampolgárrá átnevelése. Az egységes büntetési nemen belül érvényesül az egyéniesítés, az elítéltek differenciálása. A tvr. a szabadságvesztésnek négy fokozatát határozza meg: fegyház, szigorított börtön, börtön és fogház. Azt, hogy a szabadságvesztést melyik fokozatban kell végrehajtani, a Btk. írja körül. A szabadságvesztés fokozatát in concreto a bíróság határozza meg. Az egyéniesítés eszköze, hogy a bíróság a büntetés kiszabásánál irányadó körülményekre tekintettel eggyel szigorúbb vagy enyhébb végrehajtási fokozatot jelölhet ki.

A büntetés végrehajtása során tanúsított kifogástalan magatartás eredménye lehet, hogy az elítélt a szabadságvesztés hátralevő részét eggyel enyhébb fokozatban töltse. Ezt a büntetésvégrehajtási bíró határozza meg.

A szabadságvesztés végrehajtásának minden fokozatban célja az elítélt átnevelése. Ennek alapvető eszköze: a munkavégzés feltételeinek, valamint az átneveléshez és oktatáshoz szükséges feltételeknek a biztosítása.

Az elítéltek munkáltatása a büntetésvégrehajtás keretében szervezett nagyüzemi jellegű ipari és mezőgazdasági vállalatokban történik. A termelőmunka során az elítélteket a büntetés tartamának figyelembevételével szakképzésben is részesítik. A képesítésről kapott bizonyítvány nem utal arra, hogy büntetésvégrehajtási intézetben adták ki.

Az elítéltek jelentős részének műveltségi szintje, iskolai végzettsége az általánosnál alacsonyabb, életvitelük rendszertelen, érzelmi életük sivár. Ez meghatározza a büntetésvégrehajtás során felmerülő nevelési és oktatási feladatokat. Az az 50. életévét be nem töltött elítélt, aki az általános iskola négy osztályát nem végezte el, köteles intézményes oktatásban részt venni. Ezenkívül lehetővé teszik az általános iskola nyolc osztályának elvégzését is.

Az elítéltek nevelésének fő formái az egyéni és a csoportos nevelés.

A tvr. kimerítően felsorolja a fegyelmi fenyítéseket. A fenyítés előfeltétele a büntetésvégrehajtási szabályok vétkes, tehát szándékos vagy gondatlan megszegése.

Az egyéniesített átnevelés fontos eszköze a dicséretben és kedvezményben részesítés. Alkalmazásuk feltétele a példamutató magatartás, a munkában és a tanulásban átlagon felüli szorgalom és eredmény. A legnagyobb jelentőségű, kizárólag fogházban alkalmazható kedvezmény a rövid tartamú eltávozás.

A szabadságvesztésből szabadult társadalmi beilleszkedését elősegítő intézkedésrendszer az utógondozás. Az utógondozás előkészítésében a büntetésvégrehajtási szerveknek is feladataik vannak. A szabadulás előtt három hónappal meg kell hallgatni az elítéltet, hogy munkába helyezésével, letelepedésével kapcsolatban kér-e segítséget. Ha az elítélt ilyen segítséget kér, a büntetésvégrehajtási intézet megkeresi az illetékes helyi tanácsot. Az elítélt ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban hozzátartozóival, volt vagy leendő munkáltatójával személyesen vagy levelezés útján érintkezhet. A súlyosabb elítélti kategóriákra fennáll a kötelező utógondozás.

Az előadó végül a büntetésvégrehajtás szervezetét ismertette.

Farkas Sándor *a büntetésvégrehajtás törvényessége feletti ügyészi felügyeletről* beszélt.

A büntetésvégrehajtás törvényessége feletti ügyészi felügyelet célja a bírósági határozat törvényes végrehajtásának elősegítése, a törvénysértések megelőzése és feltárása és a bűnözés, illetve a visszaesés megelőzése. Az ügyész a felügyelet során bármely időpontban ellenőrizheti a büntetésvégrehajtási intézetekben az előzetes letartóztatás és szabadságvesztés foganatosításának, a fogva tartás körülményeinek törvényességét, ellenőrizheti az illetékes szerveknél a büntetések és intézkedések végrehajtására vonatkozó jogszabályok megtartását, így különösen a feltételes szabadságra bocsátás, az utógondozás, a szigorított őrizet és az ideiglenes elbocsátás törvényességét.

Az ügyész hatáskörébe tartozik a szabadságvesztést illetően: a büntetésvégrehajtási intézetben a felvételi eljárás, a fogvatartás és a szabadítás törvényességének felügyelete, a fogvatartás körülményeinek, a szabadságvesztés végrehajtásának, az elítéltek elkülönítésének és csoportosításának, az elítéltek jogai és kötelességei biztosításának, az elítéltek munkáltatásának, fegyelmezésének és kedvezményben részesítésének, a feltételes szabadságra bocsátásnak és megszüntetésének, a szigorított őrizetnek a törvényességi felügyelete.

Az ügyészségi törvényességi vizsgálatok és ügyészi kezdeményezések is hozzájárultak a szabadságvesztés végrehajtásának, valamint a feltételes szabadságon levők ellenőrzésének eredményességéhez. Az ügyész a törvényességi vizsgálatokon kívül meghallgatással is hozzájárul a szabadságvesztés végrehajtásának törvényességéhez. Az ügyész rendszeresen tart meghallgatást a büntetésvégrehajtási intézetben az elítéltek számára. Bármely elítéltnek lehetősége van arra, hogy az ügyész előtt esetleges panaszát előterjesszse.

Az ügyészség az utógondozásra is nagy figyelmet fordít. A törvényességi vizsgálatok is közrejátszottak abban, hogy a törvényesség igényeinek megfelelően szabályozták a szabadságvesztésből szabadultak utógondozását.

Az ügyész törvényességi felügyeleti feladatai közé tartozik az előzetes letartóztatás törvényességének ellenőrzése is.

Az ügyészi törvény sajátos eszközöket biztosít a törvényességi felügyeletet gyakorló ügyész számára.

Az előadások után hozzászólások következtek, amelyek gyakorlati eredményekkel egészítették ki az elhangzottakat. Az első napon *Raskó* Gabriella ismertette a női elítéltek körében végzett kriminológiai és pszichológiai vizsgálatok

eredményeit, valamint *Vincze* Tamás beszélt a szabadságvesztés büntetés végrehajtása során felmerülő gyakorlati problémákról.

A konferencia második napján elsőként *Vérin*, J. előadása hangzott el *„A börtönbüntetést helyettesítő intézmények a büntető eljárástól való eltereléssel”* címmel.

Bevezetőjében Vérin, J. utalt azokra a törekvésekre, amelyek a börtön humanizálására irányultak attól a felismeréstől és szkepticizmustól indíttatva, hogy a börtönbüntetések egy része, nevezetesen a rövid tartamú szabadságvesztések megfélemlítő, illetve reedukáló értéke csekély.

Az elképzelések azonban a börtönbüntetés tartamát illetően fejlődtek; a kritikák egy idő után nemcsak a rövid tartamú büntetésekre vonatkoztak, hanem a hosszabb tartamúakra is kiterjedtek. Ugyanis a társadalmi adaptáció hiányának ténye annál súlyosabbnak tűnt, minél hosszabb volt a büntetés, másrészt elvetették azt az elképzelést, hogy egy elkövető kezelése csak a börtön falai között történhet. A kezelés új koncepciójához az kell, hogy teljesen más feltételek között történjék, mint a letartóztató intézmények szokásos feltételei, és hogy a szabad környezetben történő fázis jól legyen megszervezve.

A rövid tartamú szabadságvesztést helyettesítő intézkedések nem voltak hatásosak. A börtönbüntetések száma nem csökkent. Ez a sikertelenség vezetett néhány országban, mint pl. az Egyesült Államokban, egy új politika bevezetéséhez „elterelés” néven. Általában a következőket értik „elterelés” alatt: a büntető eljárás abbahagyása vagy felfüggesztése a bűncselekményt elkövetett személlyel szemben, hogy ügyét nem büntetőjogi eszközökkel rendezzék. Az elterelési eszközök közös eszméje az, hogy a büntető gépezet hagyományos működése: letartóztatás, nyomozás, vizsgálat, ítélet sok esetben nagyon súlyos és káros, a cselekménnyel arányban nem álló következményekkel jár.

Az eltereléshez példa az eljárást megelőző fázisban az ún. „Manhattan Bowery Project”, amelynek keretében a Bowery alkoholistáit nem hosszú kezelésnek, hanem ún. krízis-beavatkozás keretében rövid tartamú kórházi kezelésnek vetették alá és ezzel lehetővé tették, hogy a páciensek egy részét más, hosszabb ideig tartó kezelés felé irányítsák. A nyomozás és az ítélet közötti periódus egyik lehetséges „elterelő” módja az egyszer megkezdett eljárás felfüggesztése annak érdekében, hogy a terhelt részt vegyen egy kezelési programban. A szigorú kritériumok szerint kiválasztott terheltek olyan kezelésben vesznek részt, amely egyéni és csoportos pszichológiai foglalkozásból áll.

Az „elterelés” előnyeinek és hátrányainak számbavétele azt mutatja, hogy új kísérleteket kell folytatni és ezeket kutatásoknak kell kísérniük.

A következő előadásban *Chast*, D. beszélt *a szabadságvesztést helyettesítő intézkedések rendszeréről a francia jogban.*

A francia jogban négy dátum jelöli azt az utat, amelyet végigjárva, a törvényhozó szélesítette a szabadságvesztést helyettesítő intézkedések rendszerét: 1891, Bérenger-törvény — ez vezette be az egyszerű feltételes felfüggesztést; 1958-ban lépett hatályba az a büntető eljárási törvény, amely bevezette a feltételes felfüggesztést próbára bocsátással; ezután a 70 643. számú 1970. július 17-i törvény, és végül a 75 624. számú 1975. július 11-i törvény.

Jelenleg a következő lehetőségek állnak a francia bíróságok rendelkezésére. *1. Pénzbüntetés.* Nagyon gyakran alkalmazzák adó- és gazdasági ügyekben. A Btk. 41. szakasza úgy rendelkezik, hogy egyrészt figyelembe kell venni a vétség elkövetésének körülményeit, az elkövető pénzügyi forrásait és kötelezettségeit, másrészt, és ez új rendelkezés, lehetőség van súlyos körülmények esetén a részletfizetésre.

2. Egyszerű felfüggesztés. Azokkal szemben lehet alkalmazni, akik először követtek el bűncselekményt és még nem voltak büntetve köztörvényi bűntett miatt sem.

Az 1970-es és 1975-ös törvény átalakította ezt az intézményt: — nem alkalmazható azzal szemben, aki az ezt megelőző öt éven belül köztörvényi bűntettet vagy vétséget követett el és ezért két hónapnál hosszabb börtönbüntetést kapott; — alkalmazható bűntett vagy vétség miatt kiszabott börtönbüntetést vagy pénzbüntetést illetően és 10 napot, illetve 600 frankot meghaladó szabálysértési bírságot illetően, vagy az 1975-ös törvény által bevezetett új szankciók mellett; — a felfüggesztés visszavonását akkor kell kimondani, ha új büntetést szabnak ki felfüggesztés nélkül; — ha eredményesen telik el a felfüggesztés, a büntetést úgy kell tekinteni, mint ki nem szabottat.

3. Felfüggesztés próbára bocsátással. A büntetés végrehajtásának felfüggesztése háromtól öt évig terjedhet. Felügyelettel és segítségnyújtással kísérik és az elítélt bizonyos kötelezettségeit tartalmazza, amelyeket a büntetésvégrehajtási bíró ellenőriz. Ilyen kötelezettségek lehetnek: alkoholelvonó kezelésnek vesse alá magát, az okozott kár jóvátétele, tartózkodás bizonyos helyek látogatásától stb. A büntetésvégrehajtási bíró jogai nagyon szélesek, menet közben módosíthatja ezeket a kötelezettségeket, javasolhatja a felfüggesztés megszüntetését vagy a rehabilitáció előrehozatalát, vagy a próbára bocsátott letartóztatását.

Részleges felfüggesztés próbára bocsátással. A Btk. 738. szakasza kimondja, hogy „a bíróság úgy dönthet, hogy a felfüggesztés a büntetésnek csak arra a részére terjed ki, amelynek időtartamát a bíróság határozza meg.”

4. Az 1975. évi törvénnyel bevezetett új szankciók. Ezek a rendelkezések szélesebb lehetőséget nyújtanak szabadságelvonással nem járó büntetések alkalmazására.

a) Főbüntetésként lehet kimondani minden mellék-, illetve kiegészítő büntetést, amely nem szabadságvesztés vagy pénzbüntetés és a törvény az elkövetett vétségre előírja.

b) A törvény egy másik rendelkezése kimondja, hogy főbüntetésként lehet alkalmazni szakmai vagy társadalmi tevékenységtől való eltiltást öt évig terjedő időtartamban.

c) Börtönbüntetés helyett lehet kimondani főbüntetésként járművezetői jogosítvány visszavonását, jármű elkobzását, vadászati enge-

dély visszavonását és fegyver elkobzását.

d) Új rendelkezés, hogy a bíró a bűnösség megállapítása után mellőzi vagy elhalasztja a büntetés kiszabását. A mellőzésre akkor kerülhet sor, ha az elkövető társadalomba való visszailleszkedése megoldott, az okozott kár megtérült és a bűncselekmény okozta zavar megszűnt. A büntetés kiszabásának elhalasztása ezzel ellentétben akkor lép be, ha az elkövető visszailleszkedése és az okozott kár megtérítése folyamatban van és a bűncselekmény által okozott zavar megszűnőben van. Ebben a második esetben a bíróság határozatában megjelöl egy időpontot, amikor dönteni fog a büntetés kiszabása felől. Ekkor a bíróság három lehetőség között választhat: — mellőzi a büntetés kiszabását, — kimondja a törvény által előírt szankciót, — még egyszer elhalasztja a büntetés kiszabását.

e) Egyéb intézkedések, amelyek lehetővé teszik a francia büntetőjogban a börtön hátrányainak elkerülését: Bár nem a szabadságvesztést helyettesítő intézkedés, meg kell említeni: — a nyomozás időszakában a *bírósági ellenőrzést,* amely a letartóztatást helyettesíti. A terhelt ellenőrzés alatt áll és kötelezettségek terhelik, amelyek egy előzetes próbára bocsátás intézkedéseit foglalják magukba; — a nyomozati cselekmények célszerűsége elvének alkalmazása fiatalkorúak esetében, amely lehetővé teszi az ügyésznek az *eljárás megszüntetését,* ha az eljárás folytatása több kárt okozna, mint amennyi előnnyel járna.

A *végrehajtás* szakaszában az előadó megemlítette a feltételes szabadságra bocsátást és a büntetést helyettesítő fél-szabadságot.

Ezután *Chemithe,* Ph. a *szabadságvesztést helyettesítő fél-szabadság* intézményét ismertette.

A fél-szabadság intézménye eredetileg a szabadságvesztés büntetés végrehajtása során biztosította az *átmenetet* az elzárás és a feltételes, illetve végleges szabadon bocsátás között. De mivel lehetővé teszi a rövid tartamú szabadságvesztés büntetés végrehajtásának olyan módját, amely elkerüli a tényleges elzárást, a fél-szabadság egy végrehajtási módból vált szabadságvesztést *helyettesítő* intézménnyé.

Az 1970. július 17-i törvény előírja, hogy bizonyos feltételek mellett az igazságszolgáltatás eltekinthet a szabadságvesztés végrehajtásától.

A fél-szabadság intézményének két típusa van: — az *átmeneti* félszabadság, a hosszú tartamú elítélés végén, — és a rövid tartamú szabadságvesztést *helyettesítő* félszabadság, amelyet a büntetésvégrehajtási bíró vagy a büntető bíró mond ki.

A büntetésvégrehajtási bíró akkor mondhatja ki a fél-szabadságot, ha a büntetés 1 évig terjedő szabadságvesztés és az elítélt valamilyen hivatást gyakorol, szakmai képzésben vesz részt vagy gyógykezelés alatt áll.

Ha a bíróság ítélete 6 hónapig terjedő szabadságvesztés, ugyan e feltételek fennforgása esetén kimondhatja a fél-szabadság alkalmazását az ítélő bíróság.

A fél-szabadságra bocsátott egy büntetésvégrehajtási intézetben vagy egy büntetésvégrehajtási körzetben tölti a fél-szabadságot. Kettős rendnek van alávetve: nappal szabad, mint *munkát végző ember,* de mint *elítélt,* az intézethez tartozik és ott is tartózkodik munkaidőn kívül.

Mint *munkát végző ember,* státusában nem következik be változás. Munkaszerződése továbbra is érvényes. Társadalombiztosításból eredő jogai továbbra is megilletik, fizetését ő kapja meg (melynek egy részét ellátása fejében a büntetésvégrehajtási adminisztráció levonja). Autóját megtarthatja és azon közlekedhet munkahelyére. Általában, a fél-szabadot olyan helyzetben kell hagyni, hogy pénzügyi kötelezettségeit teljesíthesse, családjának háztartási költségeihez hozzájárulhasson.

Mint *elítélt,* alá van az általános büntetésvégrehajtási szabályoknak vetve. De részesülhet a kedvezményekben: büntetése csökkenthető, feltételes szabadságra bocsátható, eltávozásra engedhető.

A fél-szabadság végrehajtására a büntetésvégrehajtási intézményeket használják fel. Jelenleg 1567 hely van fél-szabadok számára. Új intézményeket is bekapcsolnak: speciális körzeteket, új kis központokat 40 férőhellyel. 1969 óta a büntetésvégrehajtás összesen 19 125 félszabadságra bocsátottal foglalkozott. Milyen területeken alkalmazzák: — 36%-ban közlekedési vétségeknél és bűntetteknél, — 34%-ban tulajdon elleni bűntetteknél, — 14%-ban személy elleni bűncselekményeknél és — 7%-ban család elhagyása, tartási kötelezettség elmulasztása esetén.

Vermes Miklós előadása *a szabadságvesztést helyettesítő magyar büntetőjogi intézményekről* szólt.

A szabadságvesztés büntetés hátrányai, valamint a rövid tartamú szabadságvesztés hatékonyságának kétségessége oda vezetett, hogy világszerte törekvés van olyan jogintézmények kialakítására, amelyek szabadságelvonással nem járnak és a rövid tartamú szabadságvesztés büntetések helyettesítésére alkalmasak. Ezek részben anyagi jellegű szankciók, részben a szabadságelvonás próbaidőre történő felfüggesztésében realizálódnak.

Hatályos jogrendszerünkben a szabadságvesztés büntetést helyettesítő intézmények: a javító-nevelő munka, a pénzbüntetés, valamint a szabadságvesztés büntetés végrehajtásának próbaidőre történő felfüggesztése és a feltételes szabadságra bocsátás.

Az előadás ezt követően részletesen ismertette ezeket a jogintézményeket. A törvényi szabályozás ismertetését követően kitért a statisztikai adatokra, az egyes intézmények alkalmazásának alakulására, valamint arra, hogy milyen bűncselekményi kategóriákra alkalmazzák az egyes büntetési nemeket. Az előadás következtetése az volt, hogy ezek a jogintézmények elsősorban a nevelést szolgálják, mivel meghagyják az elkövetőt eredeti helyzetében, nem szakadnak meg családi, baráti és munkakapcsolatai, de mint büntetőjogi szankciók alkalmasak a speciális prevenció betöltésére. További feladatot jelent e jogintézmények körében a nevelési és szociálpolitikai feladatok megoldásának fokozottabb biztosítása.

Czili Gyula *a büntetőjogi szankciórendszer továbbfejlesztésének bírói eszközeiről* beszélt. Felmerül a kérdés, hogy büntetési rendszerünk kiaknázta-e a büntetőjogi

szankciórendszer lehetőségeiben rejlő összes változatokat, így különösen a szabadság elvonásával járó büntetési nemek mellett — esetleg helyett — vagyoni, erkölcsi és más hátrányok sokoldalú alkalmazását? Erre a kérdésre nemmel kell válaszolni.

A joggyakorlat az utóbbi 10—15 évben egyrészt a jogi szabályozás továbbfejlesztésére törekedett, másrészt időnként problémákkal küzdött a rendelkezésre álló törvényes eszközök alkalmazása során. A hazai bírósági gyakorlatban jelentős fejlődés mutatkozik a büntetéskiszabás differenciálásának területén. A bíróság minden konkrét esetben vizsgálja, hogy a rövid tartamú szabadságvesztés, vagy a Btk.-ban szabályozott, szabadságelvonással nem járó büntetés, esetleg intézkedés szolgálja-e hatékonyabban a büntetési célok elérését.

A büntetési rendszert és a büntetéskiszabási elveket legkörültekintőbben differenciáló törvényi szabályozás mellett is nagy szerepe marad a bírói egyéniesítésnek, elsősorban éppen a szabadságvesztést helyettesítő szankciók helyes megválasztásánál.

A *javító-nevelő munka* alkalmazásával kapcsolatban a bírói gyakorlat mutatott rá arra, hogy egyes — pl. vezetői — munkakörök nem alkalmasak e büntetés kiszabására, mert éppen a munkakör miatt nem érvényesülhet a munkahelyi környezet nevelő hatása.

A *pénzbüntetések* alkalmazásáról el lehet mondani, hogy a vagyoni joghátrányok differenciáltabb és körültekintőbb alkalmazását szorgalmazó jogpolitikai iránymutatásnak és a Legfelsőbb Bíróság elvi tartalmú eseti döntéseinek következtében ma már a gyakorlat a helyes irányban fejlődik és ritkábban fordulnak elő olyan összegű pénzbüntetések, amelyek nem kellően egyéniesítettek vagy a szabálysértések miatt kiszabott pénzbírságok keretei körül mozognak.

A szabadságvesztést helyettesítő büntetések közül legelterjedtebb a *büntetés végrehajtásának felfüggesztése.* Valójában nem önálló büntetési nem, csak a szabadságvesztés alkalmazási és végrehajtási módjának egyik sajátos válfaja. A törvényi keretek között végzett bírói individualizációnak itt van a legnagyobb szerepe. A Legfelsőbb Bíróság több elvi döntésben iránymutatást adott a büntetés végrehajtásának felfüggesztésével, az ezzel kapcsolatos helyes ítélkezési gyakorlat kialakításával kapcsolatban. A büntetés végrehajtásának felfüggesztése nem kivételes intézkedés. A konkrét esetekben a törvény keretei között a büntetési célokat figyelembe véve a bíróság feladata, hogy megítélje, hogy a felfüggesztés alkalmas-e e célok elérésére.

Utolsóként a *feltételes szabadságra bocsátást* említette, mivel annak megadása vagy megvonása, illetve megszüntetése felől a bíróság dönt. Így az egyéniesítés a bírói megítélés eszközeivel a végrehajtás szakában is érvényesülhet.

Az előadások elhangzása után a hozzászólásokra került sor. Elsőként *Szakács* Ödön, a Legfelsőbb Bíróság elnöke üdvözölte a konferencia résztvevőit és szólt hozzá a konferencia témájához. Magyar részről *Vigh* József a büntetések hatásosságára irányuló kutatásról, *Münnich* Iván a visszaeső bűnözők körében folytatott pszichológiai vizsgálatokról és *Hazai* Tibor a büntetésvégrehajtás néhány pedagógiai problémájáról szólt, majd Marx Yvonne, Chemithe Ph. és Szabó András szólt hozzá a felvetett kérdésekhez.

A konferencia *Ancel* M. zárszavával ért véget.

Sebes Ágnes

Андраш Шайо:

Добровольное соблюдение социалистического права

Общественные отношения по добровольному соблюдению права объективно (в общественном смысле) основываются на ежедневной рутине: отдельные лица не знают право (или не обращают на него внимания), однако соблюдают его. Роль права и действия права заключается в первую очередь в создании и сохранении рутинных поведений, основанных на материальных общественных отношениях. В противоположность точке зрения о всеобщем непосредственном действии социалистического права типичный социалистический гражданин не выступает в качестве „homo juridicus", а соблюдение права правовым урегулированием обеспечивается и при социализме первично определением условий общественного поведения. В формировании этих условий играют значительную роль государственные органы на основе непосредственной мотивации правовой нормы, а тогда же правовое воспитание имеет значительно меньше возможностей, чем предполагается.

Тамаш Шандор:

Некоторые проблемы внутригосударственных договоров комиссии внешнеторговых предприятий

(Опыт одного исследования)

В статье рассматриваются некоторые выводы на основе исследования, проведенного Институтом Государства и Права Венгерской Академии Наук в области договоров комиссии внешнеторговых предприятий. Излагаются причины введения договора комиссии и отмечаются проблемы, вытекающие из различия между правовым регулированием и регулированием средствами экономики. Автор подчеркивает, что за истекшие годы в содержании договоров комиссии произошло двойное изменение в двух противоположных направлениях, уклонение с одной стороны в направлении простого поручения, а с другой стороны в направлении товарищества. В статье анализируются трудности, вытекающие из неограниченного права поручителя дать указания, и рассматриваются вопросы осуществления прав и требований, а также защиты против требований иностранной стороны договора.

Миклош Лазар:

Некоторые вопросы подделки документов

Статья написана автором с целью доказать, что поддлинный, однако содержащий неистинные факты частный документ не является подложным документом и его использование ради доказывания, как правило, нельзя признать преступлением. Автор для

подтверждения своей точки зрения ссылается на результаты европейской юридической науки, а также приводит соответствующие положения уголовных кодексов социалистических и капиталистических стран, показывая существенные различия между подделкой публичного документа и частного документа, между материальной и интеллектуальной подделкой документа.

Геза Херцег:

Принцип различения между гражданским населением и комбаттантами, имуществом граждан и военными объектами в международном праве

Указанный принцип в ходе военных столкновений в течение последнего полустолетия был оттеснен на задний план, причем это обстоятельство привело к значительному повышению потерь гражданского населения. Поэтому гуманитарное международное право, понимаемое как совокупность правовых норм, направленных на охрану жертв вооруженных конфликтов, нуждается в дальнейшем развитии. Женевская дипломатическая конференция 1974—1975 гг, созванная в интересах совершенствования этого права, утвердила принцип различения и разработала определение гражданского населения и благ, имеющих гражданский характер. Определение гражданских благ связывается с дефиницией военных объектов; это определение отнюдь не безупречное.

András Sajó:

Die Befolgung des sozialistischen Rechts

Die rechtsbefolgenden gesellschaftlichen Verhältnissen objektiv gesehen (im gesellschaftlichen Sinne) beruhen sich auf dem alltäglichen Routine: die Menschen wissen das Recht nicht (sie kümmern sich nicht es zu wissen), aber führen es durch. Die Rolle des Rechts und die der Geltendmachung des Rechts ist in erster Reihe die Schaffung und Erhaltung der sich auf den materiellen gesellschaftlichen Verhältnissen basierenden Routine. Gegenüber dem Ansicht — laut deren das sozialistische Recht eine allgemeine unmittelbare Wirkung ausübt — ist der typische sozialistische Staatsbürger kein homo juridicus, und die rechtliche Regelung kann die Befolgung des Rechts auch im Sozialismus in erster Reihe durch die Festsetzung der Voraussetzungen des gesellschaftlichen Verhaltens sichern. In der Gestaltung dieser Voraussetzungen spielen die durch die Rechtsnormen unmittelbar motivierten staatlichen Organe grosse Rolle, hat aber die rechtliche Erziehung kleinere Bedeutung, wie es früher vorausgesetzt war.

Tamás Sándor:

Einige Probleme der inländischen Kommissionsverträge der Aussenhandelsunternehmen

(Aus den Erfahrungen einer Untersuchung)

Der Artikel beschäftigt sich mit einigen Schlussfolgerungen einer Untersuchung aus dem Jahre 1975, die auf das Gebiet der inländischen Kommissionsverträge der Aussenhandelsunternehmen gerichtet war und im Institut der Staats- und Rechtswissenschaften der UAW durchgeführt wurde. Es behandelt die Ursachen der Einführung der Kommissionsverträge, und die Probleme, die sich aus dem Unterschied zwischen den wirtschaftlichen und rechtlichen Regelungen ergeben. Es betont, dass im Inhalt der Kommissionsverträge im Laufe der Jahre eine doppelte, miteinander gegenseitige Veränderung eingetreten ist: eine Verschiebung in die Richtung des einfachen Auftrags und der Gesellschaft. Letztere kann besonders bei den Rahmenverträge bemerkt werden. Der Autor untersucht jene — sich aus dem unbegrenzten Weisungsrecht des Auftraggebers ergebende — Probleme, und behandelt auch die Fragen der Geltendmachung der Ansprüche, sowie die der Verteidigung gegen den Ansprüchen des ausländischen Partners.

Miklós Lázár:

Einige Fragen der Urkundenfälschung

Ziel des Autors ist zu beweisen, dass die echte, obwobl nicht wahre Tatsachen beinhaltende private Urkunde nicht eine falsche Urkunde darstellt; auch ihre Benützung kann im allgemeinen nicht als Straftat angenommen werden. Der Autor beweist seinen Standpunkt durch die Anwendung der Ergebnisse der europäischen Rechtswissenschaft, sowie durch die Darstellung der entsprechenden Regelungen der Strafgesetzbücher der sozialistischen und der kapitalistischen Länder. Er beweist die wesentlichen Unterschiede zwischen dem privaten und dem öffentlichen Urkunde, sowie zwischen dem materialiellen und intellektuellen Urkundenfälschung.

Géza Herczegh:

Das Prinzip der Unterscheidung zwischen der Zivilbevölkerung und den Kombattanten einerseits, sowie zwischen den Zivilgütern und den militärischen Objekten andererseits im Völkerrecht

Dieses Grundprinzip ist im Laufe der bewaffneten Konflikte der letzten fünfzig Jahre im Hintergrund geraten, was zur erheblichen Erhöhung der Verluste der Zivilbevölkerung führte. Das humanitäre Völkerrecht — darunter verstehen wir die der Verteidigung der Opfer der bewaffneten Konflikte dienenden Rechtsregel — musste deshalb weiterentwickelt werden. Die aus diesem Anlass zusammengerufene diplomatische Konferenz in Genf (1974—1975) hat das Prinzip der Unterscheidung bekräftigt, und arbeitete aus die Bestimmung der Zivilbevölkerung, sowie die der Zivilgüter. Die Bestimmung der Zivilgüter ist zur Definition der militärischen Zielobjekte angeknüpft, aber ist leider nicht tadellos.

András Sajó:

La suite du droit socialiste

Objectivement (au sens social) les conditions sociales suivant le droit sont basées à la routine quotidienne: les gens ne connaissent pas le droit (ou ils n'en regardent pas), mais ils le font. Le rôle du droit et de la validation de droit est en premier lieu la création et la conservation des routines se basant aux conditions sociales matérielles. Contrairement à la conception disant l'effet directe général du droit socialiste le citoyen socialiste typique n'est pas „homo juridicus" et la suite du droit peut être assurée par le règlement juridique en premier lieu avec la détermination de conditions de la conduite sociale même au socialisme. Dans la formation de ces conditions les organes d'État directement motivés par la norme juridique jouent un rôle important, mais l'éducation juridique possède des possibilités moindres aux celles supposées.

Tamás Sándor:

Quelques problèmes des contrats de commission nationaux des entreprises de commerce extérieur. (Des expériences d'un examen)

L'article traite quelques conclusions du l'examen fait en 1975 à l'Institut des Sciences Juridiques et Politiques sur le domaine des contrats de commission nationaux des entreprises de commerce extérieur. L'auteur s'occupe des causes de l'introduction du contrat de commission, indique les problèmes découlant de la différence entre le règlement économique et le règlement juridique. Il souligne, qu'au cours des années un changement double, de direction contraire l'une à l'ature au contenu des contrats de commission est arrivé, c'est à dire un glissement en direction de la commission simple resp. de la société. Le glissement ultérieur peut être considéré particulièrement aux traités généraux. L'auteur analyse les difficultés s'imposant du droit d'ordre absolu du mandataire et il s'étale même sur

les questions de la déclaration valable de l'exigence resp. celles de la défense contre des exigences du partenaire extérieur.

Miklós Lázár:

Certaines questions de la falsification de document

Le but de l'auteur est de faire la preuve, que l'acte sous seing privé réel, mais contenant les faits faux n'est pas un acte faux et son utilisation à la preuve ne peut pas être considérée en général comme un délit. En utilisant les résultats de la science juridique européenne ainsi qu'en démonstrant les dispositions respectives des codes pénaux des États socialistes et capitalistes, l'auteur prouve son point de vue, en démonstrant les différences importantes entre les faux en écriture publique et en écriture privée, ainsi que les falsifications de document matérial et intellectuel.

Géza Herczegh:

Le principe de la discrimination entre les habitants civils et les combattants, entre les biens civils et les objets militaires au droit international

Ce principe fondamental a été poussé à l'arrière-plan au cours des conflits armés du demi-siècle dernier, ce fait a amené à l'augmentation considérable des pertes des habitants civils. C'est pourquoi le droit humanitaire international — par lequel l'ensemble des règles juridiques servant à la défense des victimes des conflits armés est entendu — dut au développement progressif. La conférence diplomatique à Genève assemblée dans cet intérêt a confirmé le principe de la discrimination à ses session de 1974 à 1975, et la définition des habitants civils et de biens civils a été élaborée. La définition des biens civils s'ajoute à la définition des objectifs militaires; cette définition n'est pas de tout impeccable.

András Sajó:

Observance of socialist law

Objectively (socially) law-observing social relations are established by everyday routine: people do not know (or don't care of) law but they act according to it. The role of law and law enforcement consists primarily of the creation and sustaining of these routines based on material social relations. It follows that contrary to the illuministic doctrine of the general direct effect of socialist law on everyday behavior the typical socialist citizen is not a *homo juridicus* and law observance in socialism is realised firstly through the planned development of the social conditions influenced directly by legal norm motivated state agencies, meanwhile the possibilities of legal education are smaller than generally supposed.

Tamás Sándor:

Some problems concerning the home contracts of commission of foreign-trade enterprises. (From the experiences of an investigation)

The paper deals with some conclusions of the investigation on the home contracts of commission concluded by foreign-trade enterprises. The survey was conducted by the Institute for State and Law in 1975. The paper argues the reasons of the introduction of the contract for commission and points out the problems resulting from the differences between economic and legal regulation. It stresses the double and contradictory change in the content of the contract of commission. There is a slip towards simple mandate and on the other hand towards company. This latter one is particularly obvious in frame-contracts. The author analyses the difficulties resulting from the unlimited right of instruction of the consigner and deals also with questions of the assertion of claim and defence against the claims of the foreign partner.

Miklós Lázár:

Some questions of forgery

The paper is an attempt to prove that an original private document containing false facts is not a spurious document and its use as evidence in general cannot be considered a crime. The author proves his point making profit of the results of the European legal science and through an analysis of the relevant articles in the penal codes of socialist and capitalist countries. He demonstrates essential differences between public and private documents as well as between material and intellectual forgery.

Géza Hercegh:

The principle of distinction between civilian population and combattants, objects of civilian character and military objects in international law

This principle eclipsed in the armed conflicts of the last century which resulted to a considerable increase in the number of civilian casualties. Humanitarian international law, being in the author's view the sum total of legal norms aiming at the protection of the casualties of armed conflicts, was, therefore in need of development. The 1974—75 sessions of the Geneva International Diplomatic Conference convened in that order have consolidated the principle of distinction and elaborated the definition of civilian population and of objects of civilian character. The definition of the objects of civilian character is connected with the definition of military objectives. This definition is by no means unobjectionable.

ÁRA: 8,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Hálász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzelteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete. — A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

Készült az Egyetemi Nyomda fennállásának 400. évében

77.1084 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0133—1329

XXXII. új évfolyam 6. szám Budapest, 1977. június hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

KULCSÁR KÁLMÁN:
A jog hatékonyságának társadalmi tényezői ... 301

VISKI LÁSZLÓ:
Büntetőjogi felelősség a közúti közlekedési szabályok megszegéséért de lege ferenda ... 309

NÉVAI LÁSZLÓ:
A polgári eljárásjog alapjai Magyarországon 313

VARGA CSABA:
A polgári átalakulás kései kódexei és kodifikációs problematikája 320

ENDERLEIN, FRITZ:
Törvényt alkottak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szabályozásáról az NDK-ban ... 330

MENCER, GEJZA:
A környezetvédelem a stockholmi és a helsinki értekezlet, valamint néhány újonnan készülő kodifikációs tervezet fényében 336

Szemle:

LELOCZKY KÁLMÁN:
A jótállás megváltásáról (hozzászólás Makláry Tivadar cikkéhez) 342

BOÓCZ ENDRE:
A finn büntető jogszolgáltatás és jogképzés 345

Jogirodalom — jogélet

F. F.:
Vállalatirányítás és a vállalati gazdálkodás jogi kérdései a külföldi szocialista országok gazdasági reformjai során 350

HARTAI LÁSZLÓ:
Polgári eljárásjogi füzetek VIII. 354

SPRÉM ISTVÁN:
A szocialista országok jogi dokumentációs forrásainak katalógusa (1—3. kötet) 358

FERENCZY ENDRE:
Településhálózat, urbanizáció, igazgatás ... 359

BÁRDOS PÉTER—BÁRDOS PÉTERNÉ:
Joglogikai konferencia a Salzburgi Egyetem Jogfilozófiai Intézetében 361

R. L.-né:
Új könyvek 363

СОДЕРЖАНИЕ: *Калман Кулчар:* Общественные факторы эффективности права. — *Ласло Вишки:* Уголовно-правовая ответственность за нарушение правил уличного движения. — *Ласло Неваи:* Основы гражданского процессуального права в Венгрии. — *Чаба Варга:* Поздние кодексы и кодификационная проблематика буржуазного преобразования. — *Фритц Эндерлейн:* Закон об урегулировании международных хозяйственных связей в ГДР. — *Гейза Менцер:* Охрана окружающей среды в свете стокгольмской и хельсинской конференции и некоторых новоподготавливаемых кодификационных проектов. — *Обзор: Калман Лелоцки:* О выкупе гарантии (заметки к статье Тивадара Маклари). — *Эндре Бооц:* Финское уголовное правосудие и правотворчество. — *Юридическая литература — юридическая жизнь: Ф. Ф.:* Правовые вопросы руководства предприятием и хозяйственной деятельности предприятия в ходе осуществления хозяйственных реформ в зарубежных социалистических странах. — *Ласло Хартаи:* Тетради по гражданскому процессу VIII. — *Иштван Шпрем:* Каталог правовых документационных источников социалистических стран (т. 1—3). — *Эндре Ференци:* Сеть поселений, урбанизация, управление. — *Петер Бардош и его супруга:* Конференция по вопросам правовой логики в Институте философии права Салцбургского Университета. — *Р. Л.:* Новые книги.

INHALT: *Kálmán Kulcsár:* Gesellschaftliche Faktoren der Effektivität des Rechts. — *László Viski:* Strafrechtliche Verantwortlichkeit für die Verletzung der Strassenverkehrsregel de lege ferenda. — *László Névai:* Die Grundlagen des Zivilprozessrechts in Ungarn. — *Csaba Varga:* Die späten Kodexe der bürgerlichen Umwandlung und ihre Kodifikationsproblematik. — *Fritz Enderlein:* DDR erliess spezielle Gesetze zur Regelung der internationalen Wirtschaftsbeziehungen. — *Gejza Mencer:* Der Umweltschutz im Lichte der Konferenzen von Helsinki und Stockholm, sowie einiger neuerer Kodifikationsentwürfe. — *Rundschau: Kálmán Leloczky:* Über die Ablösung der Garantie. — *Endre Boócz:* Die strafrechtliche Rechtssprechung und Rechtsgestaltung in Finnland. — *Rechtsliteratur-Rechtsleben: F. F.:* Rechtsfragen der Wirtschaftsleitung und die wirtschaftliche Tätigkeit der Unternehmen im Laufe der Wirtschaftsreforme der sozialistischen Länder. — *László Hartai:* Hefte über Zivilprozessrecht VIII. — *István Sprém:* Katalog der rechtlichen Dokumentationsquellen der sozialistischen Länder (Band 1—3.). — *Endre Ferenczy:* Siedlungsnetz, Urbanisation, Verwaltung. — *Péter Bárdos—Frau Péter Bárdos:* Konferenz über Rechtslogik im Institut für Rechtsphilosophie der Universität zu Salzburg. — *Frau R. L.:* Neue Bücher.

SOMMAIRE: *Kálmán Kulcsár:* Les facteurs sociaux de l'efficacité du droit. — *László Viski:* Responsabilité pénale de l'infraction du Code de la route. — *László Névai:* Les bases du droit judiciaire privée en Hongrie. — *Csaba Varga:* Les codes tardifs de la réforme bourgeoise et sa problématique de codification. — *Fritz Enderlein:* Une loi du réglement des rapports économiques internationaux a été constituée dans la République Démocratique Allemande. — *Gejza Mencer:* La protection d'environnement au miroir des conférences de Stockholm et de Helsinki ainsi que quelques plans de codification se préparant récemment. — *Revue: Kálmán Leloczky:* Du rachètement de la garantie (avis à l'article de Tivadar Makláry). — *Endre Boócz:* Juridiction pénale et législation finnoise. — *Littérature et vie juridique: F. F.:* Questions juridiques de la direction et gestion d'entreprise au cours des réformes économiques des pays socialistes étrangers. — *László Hartai:* Brochure VIII de droit de procédure civil. — *István Sprém:* La catalogue des sources de documentation juridiques des pays socialistes (volumes 1—3). — *Endre Ferenczy:* Réseau d'agglomération, urbanisation administration. — *Péter Bárdos—Mme Péter Bárdos:* Conférence de logique juridique á l'Institut de Philosophie Juridique de l'Université à Salzburg. — *Mme L. R.:* Nouveaux livres.

CONTENTS: *Kálmán Kulcsár:* Social factors of the efficacy of the law. — *László Viski:* Criminal law liability for the contravention of traffic regulations — de lege ferenda. — *László Névai:* Foundations of procedural law in Hungary. — *Csaba Varga:* Late codes and codificational problematics of the bourgeois transformation. — *Fritz Enderlein:* The making of a new GDR law on the regulation of international economic relations. — *Gejza Mender:* Environment protection in the light of the Helsinki and Stockholm conferences and of some codification drafts in the making. — *Review: Kálmán Leloczky:* The redemption of the guarantee (Comments to Tivadar Makláry's paper). — *Endre Boócz:* Criminal jurisdiction and law-making in Finnland. — *Legal literature-legal life: F. F.:* Legal questions of enterprise management and enterprise economics in the economic reform of foreign socialist countries. — *László Hartai:* Civil procedure papers, Vol. VIII. — *István Sprém:* The catalogue of legal documentary sources of the socialist countries. — *Endre Ferenczy:* Settlement-network, urbanization, management. — *Péter Bárdos—Mrs. Péter Bárdos:* Conference on legal logic at the Institute for Legal Philosophy of the Salzburg University. — *Mrs. L. R.:* New books.

E lapszám (XXXI. új évfolyam 6. sz.) szerzői: *Dr. Kulcsár Kálmán* akadémikus. — *Dr. Viski László*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője. — *Dr. Névai László* tanszékvezető egyetemi tanár. — *Dr. Varga Csaba*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Dr. Enderlein, Fritz* egyetemi tanár, Potsdam-Babelsberg. — *Dr. Mencer, Gejza*, a jogtudományok doktora, Praha. — *Dr. Leloczky Kálmán* vezető jogtanácsos. — *Dr. Boócz Endre* csoportvezető ügyész. — *Dr. Fábián Ferenc*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Dr. Hartai László*, a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke. — *Dr. Sprém István*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének dokumentátora. — *Dr. Ferenczy Endre*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos gyakornoka. — *Dr. Bárdos Péter* jogtanácsos — *Dr. Bárdos Péterné* matematikus.

XXXII. új évfolyam 6. szám Budapest, 1977. június hó

1977 JÚN 15

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A jog hatékonyságának társadalmi tényezői*

A jog hatékonyságának vizsgálata specifikusan jogszociológiai probléma, hiszen szinte a kérdés megfogalmazásának is előfeltétele, annak elismerése, hogy a jogszabály nem minden esetben hatékony, hogy a kihirdetett jogszabály és a joggyakorlat, illetőleg a társadalmi gyakorlat között eltérések, sőt ellentmondások keletkezhetnek. S tulajdonképpen ez a felismerés hozta létre a jogszociológiát is.[1] A probléma annál inkább felismerhetővé válik, minél nagyobb területet foglal el a tudatosan célrairányuló jogi szabályozás a jog területén, és ezzel relatíve szűkebb lesz az életviszonyokból *közvetlenül* kialakuló jogszabályok köre. Így azután a kérdés akkor és ott válik igazán aktuálissá, amidőn magának a jognak az eszközjellege is tudatosodik a társadalom irányításában, és a társadalomirányítás, illetőleg jogi jelenségeit kutató tudományban. A probléma gyakorlati jelentőségű is, hiszen ha elismerjük a jog eszközjellegét, akkor máris felmerül a kérdés: milyen társadalmi célok elérésére vehetjük igénybe a jogot, mint eszközt, és a jognak mint eszköznek sajátosságai hogyan befolyásolják adott esetben a cél elérését.

A jognak mint eszköznek, és eme eszköz hatékonyságának problémája különösen két helyzetben válik égetővé: egyrészt amidőn a *joggal társadalmi változásokat kívánnak elérni,* másrészt amidőn a jogszabályt a folyamatban levő társadalmi változások *ellen* használják fel. E két esetben a jog eszközjellege ugyanis különösen hangsúlyossá válik, éspedig elsősorban az *elérendő cél és a meglevő valóságos jelenségek és folyamatok viszonyában.* Társadalmi formációk váltása — és ilyen volt a szocialista társadalom megjelenése is — mindkét szempontból jelentős tanulságot kínál a jog hatékonyságával kapcsolatos problémák feltárására. S talán nem is elsősorban a forradalmi változással időben is közvetlen kapcsolatban álló, és a változást alapvető viszonyaiban kifejezésre juttató jogi szabályozás hatékonyságának alakulása tanulságos. Az ilyen változások nem elsősorban jogi eszközök *folytán* jöttek létre, hanem más eszközökkel elért változások kerültek jogilag is megfogalmazásra[2], illetőleg ahol jogi aktus volt

* A probléma egyes részleteivel több — később hivatkozott — tanulmányomban foglalkoztam. Éppen ezek elszórtsága miatt szükségesnek mutatkozik azonban egy koherens koncepcióban való összefogásuk, és továbbfejlesztésük. Jelen tanulmány ennek a koncepciónak első részét foglalja össze, a második részt tartalmazó tanulmány közlésére a Jogtudományi Közlöny egy későbbi számában kerül sor.

[1] *Kulcsár K.:* A jogszociológia alapjai. Budapest, 1976. 19. és köv. old.

[2] Ilyen volt pl. a mezőgazdaság kollektivizálása Magyarországon. Ez a mozgalom 1959—61. években azért lehetett sikeres, mert a mezőgazdaságban több oldalról is megértek már a kollektivizálás feltételei, és az iparosodás szintje is biztosított egy sor kiegészítő feltételt — gépesítés, bizonyos mértékig a kemizálás stb., egyúttal lehetővé téve a felszabaduló munkaerő felszívását. Így valóban lehetségessé vált a változással szemben álló érdekek és minták közömbösítése jogi eszközökkel is. Természetesen nem büntetőjogi, vagy a be nem lépőkkel szemben hátrányt jelentő jogi eszközökkel, hanem olyan jogi formák és lehetőségek kialakításával (pl. a háztáji gazdálkodás), amely átmenetet biztosított a régi és az új életforma között, és amely bizonyos fokig kiegyenlíthette a nagyüzemre való áttérés első időszakával járó termelési visszaesést is. Így vált lehetővé az Etzioni által kritikusnak jelzett („a fennálló mintákat a változás által fenyegetett „beruházott" érdekek támogatják" — *Herdt,* S.—*Etzioni,* A.: Societal Guidance. New York, 1969. 16. old.) ellenállás sikeres meghaladása.

a változás elindítója — pl. a bankok vagy bizonyos számú munkást foglalkoztató ipari üzemek államosítása esetében — a változások politikailag és a politikában tükröződő hatalmi viszonyok alakulásával annyira elő voltak készítve, hogy a hatékonyság kevéssé függött a jogi eszközöktől. Sokkal inkább azoknak a jogszabályoknak, illetőleg hatékonyságuknak megközelítése tűnik célravezetőnek, amelyek a központilag irányított társadalomépítés során felmerült problémák megoldására hivatottak. Az ilyen vizsgálatok eredményei, tehát a társadalomalakítás, majd az átgondoltabb társadalmi tervezés „szolgálatára" alkotott jogszabályok hatékonyságával összefüggően, feltárt jelenségek jelezhetnek talán a szocialista társadalomnál általánosabb érvényű problémákat is.

A jog hatékonyságának társadalmi tényezői iránt érdeklődést Magyarországon néhány jogszabály hatékonyságának elmaradása, illetőleg nem várt következmények beállta ébresztette fel. Ilyen társadalmi tapasztalatok után vállalkoztam egy-egy jogszabály következményeinek statisztikai elemzésére, illetőleg néhány empirikus vizsgálat elvégzésére.

A következőkben e tapasztalatok, elemzések, illetőleg vizsgálatok eredményei alapján kísérlem meg néhány olyan hipotézis megfogalmazását, amelyek alkalmasak lehetnek a további kutatások számára.[3]

Mielőtt azonban hipotéziseimet megfogalmaznám, egy megjegyzést kell tennem. Az eddigiek során több ízben is utaltam már a jogra, mint *eszközre,* olyan eszközre, amely a társadalom alakítását célzó — többnyire politikai jellegű — döntések megvalósításában való közreműködéssel bizonyos cél vagy célok elérését szolgálja, éspedig a jogrendszer egésze által a társadalom számára teljesített funkciók tágabb keretében. A jog eszközjellegének elismerésével — amely különböző mértékben válik hangsúlyossá különböző jogterületek, sőt jogszabályok esetében — semmiképpen sem kívánom a jogot, még az egyes jogszabályokat sem pusztán cél-eszköz relációban felfogni.[4] Márcsak azért sem, mert a jogi szabályozás önmaga is kitűzhet olyan célokat — akár manifeszten, akár látensen, — amelyek megvalósítása érdekében kerül sor pl. gazdaságpolitikai döntésekre (s e döntések következményei ismét jelentkezhetnek jogszabályokban). Különösképpen azonban azért nem, mert a jog hosszú fejlődése során olyan sajátosságokat alakított ki, amelynek következtében a társadalomban saját fejlődéstörvényekkel is rendelkező külön szférának tekinthető — Lukács György kifejezését használva: „specifikus különössége"[5] van. Ennek folytán a jognak mint eszköznek igénybevétele egyrészt nem csupán igénybevételt, hanem *a társadalom különböző szféráiban megmutatkozó sajátos racionalitások összeegyeztetését jelenti,* másrészt pedig az igénybevétel tartalmát jelenthető funkcionális változások következtében a jog mint specifikus társadalmi jelenség is változhat, legalábbis egyes jellemzőiben.

S ezzel tulajdonképpeni problémánkhoz érkeztünk, hiszen a jog hatékonyságának első feltétele — annak a döntésnek a racionalitásán túl, amelynek szolgálatára alkották, és ez már önmagában is hallatlanul komplex probléma[6] — *a jog alkalmassága* az adott cél elérésének segítésére, a szabályozni kívánt probléma megoldásában való sikeres közrehatásra.

I.

A kérdés Max Webernél is felmerült, több vonatkozásban is. Hadd idézzem itt az expozíció élessége miatt, talán a legszélsőségesebb példát, amelyben Max Weber arra utalt, hogy a szoptatós anyáknak a munkahelyről való távolmaradását elrendelő jogszabály esetén kevesebb gyermek hal ugyan meg, de a jogszabály *csak a tátávolmaradást* rendelheti el, és nem a gyermekhalandóság csökkentését.[7] A példa kétségtelenül szélsőséges, de világosan jelzi a jogszabály korlátait, azt is, hogy a jogszabály általánosságban is csupán *egy,* a magatartást befolyásoló tényezők közül és hatása más tényezők — természeti és társadalmi tényezők — által kondícionáltan bontakozhat ki. A jogszabály lehetőségei természetesen nemcsak a természeti tényezőkkel szemben korlátozottak. A társadalmi jelenségek emberi magatartásokban jelennek meg ugyan, és ez — látszatra, mert az emberi magatartás bizonyos mértékig szabályozható — szinte korlátlannak mutatja a jog lehetőségeit.

[3] E vizsgálatokról beszámoltam „A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban" c. Budapest, 1962., „A népi ülnök a bíróságon", Budapest, 1971., A társadalom, politika, jog. Bp. 1974. c. könyveimben, illetőleg „A népesedéspolitika jogi eszközei és a családtervezés Magyarországon" (Szociológia 1974. 1. sz.) c. tanulmányomban. Mindezek alapján bizonyos előzetes hipotéziseket dolgoztam ki a torontói VIII. Szociológiai Világkongresszusra: „The Social Efficacy of Law" c. előadásomban, (magyarul A jog hatékonysága társadalmi feltételei címmel a Gazdaság és Jogtudomány 1974. évi kötetében jelent meg), amelyben vázolt megközelítési elveket a jog hatékonyságának vizsgálatára azóta El Sayed Yassin próbálta ki Egyiptomban a vesztegetés elleni jogszabályok hatékonyságának vizsgálatában. Első eredményeiről „The social conditions of the effectiveness of law in a changing society" címmel a Aswanban 1976. december 18—21. között a jog és a társadalmi változások problémakörében szervezett nemzetközi kollokviumon tartott előadásában számolt be.

[4] L. erre *Kulcsár* K.: Ideological Changes and the Legal Structure. — a 3. sz. jegyzetben írt aswani nemzetközi kollokviumra készült előadást. (Magyarul a Szociológia 1977. évi 2—3. számában jelenik meg.)

[5] *Lukács* Gy.: A társadalmi lét ontológiájáról. II. köt. Bp. 1976. 28. old.

[6] L. erre *Kulcsár* K.: A társadalmi tervezés és a jogi szabályozás. — Gazdaság és Jogtudomány. X. köt. 1976.

[7] *Weber,* M.: Rechtssoziologie. Neuwied. 1970. 77. old.

Ám az emberi magatartások mögött objektív jelenségek és folyamatok vannak — ha statisztikai valószínűséggel is —, azok fejeződnek ki bennük, és ez már eleve korlátokat jelent a jog számára. Lássunk erre egy példát. Magyarországon 1953-ban (a népesedéspolitikával kapcsolatos 1004/1953. sz. MT. határozat és azt realizálni törekvő további jogszabályok, illetőleg jogpolitikai intézkedések) a születések számának növelését célozták, néhány év múltán azonban olyan diszfunkcionális következményei mutatkoztak meg, amelyek egészen világossá tették, hogy jóllehet a társadalmi jelenségek valóban emberi magatartásokban mutatkoznak meg ugyan, és az emberi magatartások — ha nem is kizárólagos hatással, és bizonyos ideig — a jog eszközeivel valóban befolyásolhatók, de a magatartások jogi szabályozásával *önmagában* aligha alakítható tartósan maga a társadalmi jelenség. Az említett jogszabályok ugyanis a szülést pusztán *az egyén síkján bekövetkezett választás eredményének* tekintették, amely választást olyan tényezők motiválnák, mint az anyagiasság, a kényelmesebb életre való törekvés stb., amelyekből létrejött motivációs rendszer tehát új elemek, pl. tiltó és juttatásokat tartalmazó jogszabályok bevezetésével tartósan és eredményesen befolyásolható. Holott az országban akkor végbemenő extenzív jellegű iparosítási folyamat a maga nagy női munkaerőigényével, az urbanizáció következményei, a lakáshiány, a szolgáltatási hálózat kiépítésének elmaradása stb. olyan feszültséget teremtettek a nő biológiai szerepe és az éppen átalakuló társadalmi helyzete között, amelynek következményei a születések számának csökkenésében jelentkeztek. Ezt a feszültséget aligha lehetett megszüntetni, így következményei is csak rövid időre, éspedig további, máig is ható diszfunkcionális hatással voltak módosíthatók. (Jellemző, hogy az újabb népesedéspolitikai törekvéseket kifejező Minisztertanács 1040/1973. MT sz. határozata és a ráépülő jogi szabályozás, amely már *más* társadalmi-történeti helyzetben, és jóval komplexebb módon nyúlt ugyanehhez a problémához, és jóllehet következményeként a születések számának bizonyos emelkedése is észlelhető, mégsem tudta a problémát úgy megoldani, hogy a szabályozás jelentős diszfunkcionális hatásaival ne kellene számolni.)

A jog és a szabályozni kívánt társadalmi jelenség viszonyában az első probléma tehát a gazdaságilag, társadalmilag sokféleképpen meghatározott jelenség vagy probléma *redukciója a politikai-normatív szférára,* és ebből adódóan a *magatartás* jogi eszközökkel való befolyásolására. Minthogy a jog *közvetlenül* csak a magatartást szabályozhatja, ez a redukció, amennyiben jogi szabályozás válik szükségessé, bizonyos mértékig elkerülhetetlen. Ám a redukció csak akkor lesz racionális, ha egyrészről számot vetünk a szabályozni kívánt jelenség, folyamat, probléma összetevőivel, másrészről a jog „specifikus különösségéből" következő feltételekkel. (A valóságban tehát tényleg a különböző racionalitások összeegyeztetéséről van szó, amelyben az eddig említetteken kívül szerepet játszik a politika szférájának sajátos „racionalitása" is.) Jónéhány jogszabály esetében mutatkozott meg azonban, hogy a szocialista társadalomban (ahogy más társadalmakban is) a redukció nem felelt meg a racionalitások összeegyeztetéséből fakadó követelményeknek, pontosabban a politikai-normatív szférát, és ezzel a jogi szabályozás lehetőségét messze túlértékelték.

Treitschkének múlt századi kijelentése — amely szerint nincs társadalmi probléma, csak állami és jogi probléma van, amely megoldható, ha az állam- és jogtudomány megfelelő szinten áll (amely szemlélet egyébként szöges ellentétben áll a marxizmusnak a jog és a társadalom viszonyára vonatkozó, már a fiatal Marx által kifejtett alapelveivel) — ilyenformán sajátos módon kísértett a szocialista társadalmakban, természetesen Magyarországon is, különösen a társadalomépítés első évtizedében. bár a szemlélet még fel-felbukkan mai jogalkotási gyakorlatunkban is.[8] A társadalmi jelenségek politikai-normatív szférára való redukálásának a jogi szabályozásban megmutatkozó következményei különösen szembeötlőek a gazdaságot szabályozó jogi normák hatékonyságában. Lássunk egyetlen példát.

Ismeretes, hogy a extenzív iparosítás idején — amidőn a munkaerőtartalékot főleg a mezőgazdaság, illetőleg az eddig nem foglalkoztatott női lakosság adja (amely munkaerőnek képzettségi szintje alacsony, de ezen az alacsony szinten viszonylag könnyen konvertálható, és amely munkerőnek adaptációs problémái vannak a nagyüzemben), és abban az esetben, ha az ipar stb. felszívó lehetőségei szinte korlátlanok, munkerőfelesleg tehát nem alakul ki — nagyarányú munkaerőmozgás tapasztalható. Ez a munkaerőmozgás Magyarországon az 1950-es években — elsősorban a korai években — specifikus, itt nem elemezhető tényezők miatt különlegesen magas volt, és természetszerűen negatívan hatott a termelés alakulására. A probléma megoldásának igényével, a már említett reduktív-normatív szemlélet következtében született azután az 1950. évi 4. sz. törvényerejű rendelet, amely szerint „bűntettet követ el az, aki önkényesen kilép, igazolatlanul mulaszt és ezzel veszélyezteti a népgazdasági tervet vagy részterv-et". E jogszabály alapján a bíróságok 1952-ben 6906, 1953-ban 3384 személyt ítéltek el, míg ezt követően — a büntetőpolitikában beállott változás következtében — az elítéltek szá-

[8] E jelenség okaira itt nem térhetek ki, mindenesetre ennek a sajátos normatív szemléletnek társadalmi összetevői igen komplex jellegűek. L. erre *Kulcsár:* Ideological changes on legal structure. — Megjegyzem, hogy az említett szemlélettel függ össze a „túlszabályozásra" való hajlandóság, amelynek negatív következményeit a jog hatékonyságára nézve már Pound is észlelte. L. *Pound,* R.: The Limits of Effective Legal Action. 27. International Journal of Ethics 1977.

ma (de nem a „bűncselekményt" elkövetőké) radikálisan csökkent. A munkaerőmozgás azonban ez időszakban olyan nagy volt, hogy ha betű szerint alkalmazták volna a jogszabályt, 1951-ben pl. negyedmillió vádemelésre került volna sor.[9]

Az ilyen példák, amelyeket könnyűszerrel sokasíthatnánk,[10] egyrészről tulajdonképpen jelzik a jog magatartásirányító-képességének lehetőségét és korlátait, de másrészről azt is, — aminek elemzésére a későbbiek során még visszatérek —, hogy a jog *hatékonysága végül is nem azonos magatartásirányító képességével,* különösképpen, ha azt a ma már általános funkciójának kiteljesedésében, azaz a társadalom viszonyainak alakításában értelmezzük. A magatartásirányításra való hatékonysága természetesen *összefügg,* és ebben az összefüggésben nem csupán a jognak, mint eszköznek korlátai mutatkoznak meg, hanem lehetőségei is. Ez utóbbiak azonban alapvetően a jognak, mint eszköznek helyes értékelésén, a szabályozandó társadalmi viszonyok, jelenségek és folyamatok lényegének ismeretén, és a szabályozást elindító döntés helyességén alapulnak. Ha ugyanis elfogadjuk Jan Szczepanski megállapítását, amely szerint minden társadalmi szituáció bizonyos számú fejlődési lehetőséget rejt magában, s a lényeges annak a tényezőnek a feltárása, amelyik eldöntötte, hogy közülük melyik realizálódott, akkor el kell fogadnunk azt is, hogy a szituációt ténylegesen megoldó döntésnek a szituáció fejlődésének alternatíváit kell elemezni, és azt az elemet megragadni, amely valóban szolgálhatja a döntést kialakítók szerinti helyes alternatíva kibontakozását, és amely jogi eszközökkel megközelíthető.

Könnyen lehetséges azonban, hogy a szituáció megoldása szempontjából lényeges elem kiválasztásából adódó tevékenység nem, vagy nem elsősorban, illetőleg *nem csak* jogi szabályozást igényel. A fent idézett két példa esetében a jogi szabályozás lehetőségei korlátozottnak bizonyultak, éspedig azért, mert az adott szituáció megoldása nem elsősorban jogi eszközöket, illetőleg semmiképpen sem büntetőjogi eszközöket, vagy azok túlsúlyát igényelte, hanem más tényezők mellett az előmozdítani szándékozott alternatíva érdekében szükségessé válható jogi szabályozás komplex kialakítását.

II.

A jog hatékonyságának további tényezője — és ez ad alkalmat eredményeink második hipotézissé való formálására — a *jogalkotó* látszólag *„technikai értelmű" helyessége.* A jog „specifikus különösségéből" fakadó technikai sajátosságainak fontossága — a modern társadalomfejlődés következtében, amely minden téren hangsúlyt ad a technikai elemnek[11] — fokozódik. Ha mégis idézőjelbe tettem a „jog technikai értelmű helyessége" kifejezést, ezzel azt kívánom jelezni (sajnos, az elemzés lehetőségei nélkül), hogy ezek a sajátosságok tulajdonképpen *társadalmi tapasztalatokat foglalnak össze.* A jog technikai elemeiben tehát technikai megoldási módozatokká kristályosult társadalmi tartalom rejtőzik, amelynek helyességét egy-egy új történeti- társadalmi szituáció mérlegre teszi. A jog hatékonyságát jelentősen befolyásolható és ezzel összefüggő kérdések közül azonban csak kettő kibontására vállalkozhatok, és itt inkább utalásra, mint elemzésre.

1. Mint ismeretes, a jogalkotó bizonyos fokig választhat, hogy a szabályozandó szituáció vagy viszonyrendszer esetében milyen jogág területére tartozó normát vesz igénybe. Pontosabban melyik jogág sajátosságait látja célszerűnek a kialakítandó normában érvényesíteni. A választási lehetőség viszonylagos, hiszen a szituáció vagy a viszonyrendszer természete, jellege már eleve kereteket ad, bár az is igaz, hogy ezek a keretek történetileg, és kultúrától függően változnak. (A házasságtörést pl. még az 1878. évi V. törvény — az első magyar rendszeres büntetőjogi kódex — is bűntettnek tekintette, de ma már aligha vállalkozna a jogalkotó arra, hogy a házassági viszonyokba büntetőjogi eszközökkel nyúljon be.) Az egyes jogágazatok is rendelkeznek tehát sajátosságokkal, és a társadalmi tapasztalatok, a társadalmi tartalom jogi technikává való kristályosulása különösen jelentős lehet a jogágazatok technikai jellemzőinek kialakításában. Mármost a jog hatékonyságára nézve nem közömbös, hogy egy szituáció vagy viszonyrendszer szabályozása esetében melyik jogág sajátosságai érvényesülnek. Szociológiailag, és a hatékonyságban közreható társadalmi tényezők feltárása szempontjából sok

[9] Az adatokra l. *Huszár* T.: Fejezetek a munkaerkölcs történetéből — Valóság 1976. 8. sz. 12. old.

[10] Ilyen jelenségek természetesen nem csak a büntetőjog területén és nem is csak a magyar társadalomban adódnak. Igen érdekes ebből a szempontból pl. az NDK-ban az ún. kooperációs szerződések sorsa. Ennek az intézménynek bevezetésére az a feltételezés szolgált alapul, hogy a központilag irányított, de a gazdálkodó szervezetek számára biztosított „játéktéren" olyan objektíve létező közös érdekek munkálkodnak, amelyek mintegy automatikusan vezetnek a vállalatok közötti kooperációs szerződések megkötésére. Az adott gazdasági és irányítási feltételek között azonban „a kooperációs szerződés nem vált (nem válhatott' a gazdálkodó szervi szintű tervezés- és gazdálkodásorientáció eszközévé és a piaci hatások közvetítését sem tudta megvalósítani." „Úgy tűnik, hogy a gazdasági feltételek hatását nem lehetett jogi megoldással a kívánt irányba vinni." L. *Vörös I.:* Kooperációs vállalati társulások az NDK-ban Állam- és Jogtudomány XIX. Vol. 1 sz. 1976. 77. és köv. old.

[11] A technikai elem ugyanis technikává standardizált szakismeret, amely jogban hosszú fejlődés eredménye. E fejlődés egyik eleme a Weber által leírt racionalizálódási folyamat. Itt jegyzem meg, hogy a jogtechnikai megoldásokban „kövült" társadalmi tartalomra utalt Görgényi Ferenc a Balatonszéplakon 1976 szeptemberében tartott nemzetközi jogszociológiai konferencián elmondott hozzászólásában.

tanulsággal járhat a jogágak közötti választásban közreható tényezők ismerete. Az a reduktív-normatív szemlélet pl., amelyre az I. pontban utaltam, általában küzd a büntetőjogi szabályozás kísértésével is. S ez természetes, hiszen a társadalmi problémák ilyen voluntarista normatív szemlélettel való megoldására törekvés ultima ratio-ja mindig a kikényszerítés, a szankció. Ez pedig már szinte mindig magával hozza a büntetőjogi szankció súlyát is ebben a gondolkodásban.

A probléma — bizonyos vonatkozásban — már megjelent Max Webernél is. Max Weber ugyanis már utalt arra, — a jog és a gazdaság viszonyát elemezve —, hogy valamely tényállás jogi rendje a jogászi gondolkodás szempontjából alapvetően különböző lehet anélkül, hogy ez jelentékenyen érintené a gazdasági viszonyokat... ha a gazdaságilag fontos vonatkozásokban az érdekeltek számára a gyakorlati eredmény ugyanaz marad.[12] Ha ezt a weberi megállapítást az azóta eltelt idő társadalmi és jogi gyakorlatában bekövetkezett fejlődés tanulságai alapján közelítjük meg, világos, hogy a Weber által felismert probléma három vonatkozásban is pontosítható: mindenekelőtt egy tényállás jogi felfogásában, szabályozásában különbségek lehetnek, éspedig annak a jogágnak sajátosságaiból adódóan, amelynek keretében a szabályozás történik; másodszor, hogy egy tényállás jogi szabályozása — éppen az eredmény függvényében — a valóságban csak viszonylagos választást enged a jogágak között (éppen a jogágak sajátosságai miatt); végül, a jogágak sajátosságaiban olyan társadalmi gyakorlati tapasztalatok összesülnek, amelyek hosszú időn át épültek be ezekbe a sajátosságokba, és amelyek társadalmi tartalma a legtöbb esetben már nem tudatos. Ha tehát akár jogági sajátosságok téves értékelése következtében, akár más okból (pl. a szituáció téves értékelése) egy-egy „tényállást" nem megfelelő jogágban szabályoznak, a jogszabály hatékonysága eleve csökken.[13] Ha pedig ugyanazon tényállás több jogágban kerül szabályozásra (ez pedig sokszor szinte elengedhetetlen) a különböző jogági sajátosságok következtében ellentmondások alakulhatnak ki a jogrendszeren belül, ami megintcsak a hatékonyság csökkenését eredményezi. Ennek egyik sajátos esete, hogy a *jogi szabályozás egésze* által kialakított „normatív" szituációból következő cselekvés sértheti *egy* bizonyos jogág előírásait. (Ez utóbbi leginkább a büntetőjog lehet.) Az első probléma példázására gondoljunk vissza, arra a már említett jogszabályra, amely a munkaerő-vándorlást próbálta büntetőjogi eszközökkel megoldani, olyan társadalmi problémát tehát, amely tartósan nem bírja el a büntetőjogi eszköz sajátosságait. A második problémára találhatunk példát akár a jelenlegi magyar gazdasági szabályozás köréből is, amely — polgári jogi szinten — erősíti vállalati igazgatók, vezetők kockázatvállalását, ezzel a követelménnyel azonban a büntetőjogi szabályozás nincs minden vonatkozásban összhangban.

Márpedig a jogszabályok „térbeni" konzisztenciája a jog hatékonyságának egyik fontos feltétele.[14] Az emberi magatartás mindig és alapvetően meghatározott szituáció terméke, amelyben természetesen nagyon jelentősek lehetnek azok a normák, amelyek a szituációt kifejezik, értékelik, és amelyek összességükben cselekvési *mintaként* jelentkeznek a magatartás számára. Mármost, ha a szituáció elemei, és ezeket az elemeket értékelően kifejező normák között ellentmondás van, ez a körülmény természetesen negatív következményekkel jár a magatartás alakulására. Ez a negatív jelleg csak fokozódik akkor, ha a szituációt értékelve kifejező normák *között* találunk ellentmondást, különösképp, ha a szituációt kifejező *jogszabályokban* mutatkozik ellentmondás: másképpen értékelve a szituációt, más követelményekkel fellépve a cselekvővel szemben. A szociológiában ismert anomia jelensége itt sajátos formában észlelhető, hiszen az anomia egy elvileg konzisztensnek felfogott normarendszerben jelentkezik. Hogy a jogszabály követése — pontosabban a jogszabálynak megfelelő cselekvés — nemcsak vagy nem is elsősorban a közvetlenül normát követő cselekvés, hanem annak a szituációnak terméke, amelyet — egyebek között — a jogi szabályozás is kifejez, illetőleg amelyre hat, már hangsúlyoztam. Így szituációt értékelő, kifejező — és bizonyos fokig alakító — jogszabályok ellentmondásmentessége talán még fokozottabb jelentőségűvé válik. Még inkább így van ez, amidőn a jogi szabályozás — tudatosan, például a tervszerű gazdálkodás és társadalomépítés szempontjából értékelve bizonyos társadalmi szituációt (folyamatában is kifejezni törekedve ezt) — arra vállalkozik, hogy a társadalmi-gazdasági folyamatok és jelenségek „fölé" maga épít fel — ezeket a jelenségeket és folyamatokat, illetőleg kívánatosnak tartott következményeiket normatív szintre emelve — egy többé-kevésbé koherens „szituációt" *normákból.* Tulajdonképpen ez történt nagyon strikt módon a merev tervutasításos gazdaságirányítás idején a szocialista országokban, amidőn a cselekvésnek — és a cselekvés alapjául szolgáló saját „szituációértékelésnek" oly kevés

[12] *Weber* M.: Rechtsszoziologie. 79. old.

[13] Szeretnék emlékeztetni arra, hogy már Marx észlelte a feleslegesen igénybe vett büntetőjogi eszközök diszfunkcionális hatását. A „viták a falopási törvényről" c. cikkében — Rheinische Zeitung 1942. okt. 25., 27., 30. nov. 1. és 3-án, hogy ha a nép látja a büntetést ott, ahol nincs bűntett, már ezért sem fog bűntettet látni ott, ahol büntetés van. *(Marx—Engels:* Művei. 1. Bp. 1957. 113. old.)

[14] A konzisztencia itt azt jelenti, hogy „a rendszerben egy magatartás csak X vagy nem X minősítést nyerhet, azaz nem fordulhat elő, hogy azonos magatartás azonos rendszerben egyidejűleg jogszerűként és jogszerűtlenként értékelt legyen." *Varga* Cs.: A jog és rendszerszemléletű megközelítése. — Magyar Filozófiai Szemle 1976. 2. sz. 171. old.

szerep jutott, hogy a gazdasági magatartás sikeres vagy sikertelen volta a központi értékelések és meghatározások részletekig terjedő helyességén vagy helytelenségén múlott. S lényegében ez történik napjainkban is — amidőn a jogszabályok már nagyobb szabadságot adnak cselekvő „szituációértékelő" tevékenységének, nem konkrétan egyes magatartást írnak elő tehát, hanem távolabb alakítanak ki bizonyos normatív szintű szituációt a cselekvő számára.

Céloztam már rá, hogy ez a kérdés a tervgazdálkodást folytató országokban különösen jelentős (és ma már szinte valamennyi ország többé-kevésbé tervgazdálkodást folytat), de speciális fontossága van a szocialista országokban. Itt ugyanis a jogszabályi formákban megjelenő gazdasági szabályozók által alkotott „szituációban" igen jelentős mértékben állami tulajdonban levő gazdasági (termelő, elosztó és szolgáltató) szervezetek működnek, amelyek pusztán az állami tulajdon következtében is speciális — a gazdálkodás, az igazgatás és a *közigazgatás* elemeit összekeverő — irányítás alatt állanak. Ez az irányítás, amelyben a gazdálkodás és az igazgatás elemei a gazdaság ún. ágazati jellegű közigazgatása[15] következtében is nehezen választhatók el egymástól, ez pedig meglehetősen nehézzé teszi a gazdálkodás számára előírt szabályozók követését egyidejűleg a gazdaságosság és nyereségesség érvényesítésének szempontjaival, és az irányítás közigazgatási jellegéből fakadó igényeknek való megfeleléssel. A szituáció „normatív tükörképében" kialakítható ellentmondásmentesség persze nem csupán a szervezetek magatartása (és nem is csupán a gazdasági magatartás) számára jelentős, hanem az egyéni magatartást szabályozó minták jogi konstrukciójának hatékonysága esetében is.

A konzisztencia problémájának természetesen sokkal több összefüggése van. A „térbeli", azaz a jogszabályok, illetőleg a jogágazatok közötti konzisztencia vagy még inkább inkonzisztencia mellett (illetőleg a hatást tekintve mögötte is) megbúvik az időbeli konzisztencia jelensége — amelynek következményei nem egyszer éppen az imént említett térbeli inkonzisztenciában mutatkoznak meg. A kérdés további tárgyalása azonban már távolra vinne kiinduló problémánktól, és minthogy ezzel nemrégiben külön tanulmányban foglalkoztam,[16] a jog hatékonyságával való összefüggéseinek elemzésétől is el kell tekintenem. Néhány részproblémára a III. pontban amúgy is vissza kell térni.

2. A modern társadalomfejlődés, amely egyre sokasítja az emberi tevékenység szinte minden területén a szervezeteket, sajátos új problémát produkál a jog hatékonyságának szempontjából is. A jogszabályok túlnyomó része — éspedig hosszabb ideje fokozódó mértékben — ugyanis közvetlenül nem az egyénekhez, hanem a szervezetekhez szól, azaz nem közvetlenül egyéni, hanem szervezeti magatartás irányítását célozza,[17] ezt pedig a polgári jogszociológiában tiszta „ eszközjogként", vagy „játékszabályként" értelmezik.[18] E tényből adódó első, és talán legfontosabb kérdést a következők szerint fogalmazhatnám meg. Vajon, a jogszabályok ugyanúgy kezelik-e a szervezeteket, ahogyan az egyéneket? Vagy: a jogi norma címzettjei, ha szervezetek, felfoghatók-e ugyanúgy, mint az egyének?

A szervezetekre vonatkozó jogi szabályozás közvetve vagy közvetlenül bizonyos magatartásra kívánja késztetni a szervezeteket, éspedig meghatározott társadalom- és gazdaságpolitikai céloknak megfelelően. Ezeknek a jogszabályoknak tartalma — legalábbis amennyiben közvetett gazdasági szabályozókról[19] van szó, valóban „játékszabályokat", vagy inkább cselekvési feltételeket állapítanak meg. A hatékonyság szempontjára gondolva közgazdaságilag és szociológiailag felmerülő első kérdés itt az, hogy kinek vagy minek a számára kerülnek megállapításra ezek a szabályok. A magyar közgazdasági irodalomban megjelent felfogás szerint problematikus lehet a jogi formába öntött szabályozóknak az *egyes* szervezetekre való címzése is: „A vállalat gazdasági magatartását olyan közvetett szabályozórendszerrel határoljuk be, amelyre várhatóan közvetlenül reagál."[20] Ez a felfogás végül arra a következtetésre jut, hogy ellentmondás van a valóságos termelési szerkezet és a formális szervezet között, amely a technikailag determinált ipari rendszereket szétaprózó szervezetben jelenik meg.[21] A következtetés ebből az lenne, hogy a jogi formában megjelenő szabályozás legalábbis jelentős részben a szervezeteknél nagyobb egységekre — rendszerekre — állapítsa meg azokat a „játékszabályokat", amelyek közvetett szabályozóként tartalmát adják. Világos, hogy a szervezetekre vonatkozó jogszabályok hatékonyságának elemzésénél nem hanyagolhatók el azok a momentumok, amelyek a szervezetnek egy nagyobb szer-

[15] L. erre: *Kulcsár* K.: A gazdasági szervezetek külső és belső környezete. — Vezetéstudomány. 1977.

[16] L. „A konzisztencia problémája a jogi rendszerben." — Valóság, 1977. 5. sz.

[17] Ez a tendencia Magyarországon a húszas évek óta állandóan érzékelhető, és az 1963—1972 időszakban már olyan értékű volt, hogy az ebben az időszakban alkotott a jogszabályoknak mindössze 1,31%-a szólt közvetlenül az egyénhez, 11,05% vegyesen a szervezetekhez és az egyénhez, a túlnyomó részük címzettje tehát közvetlenül a szervezetek.

[18] *Ott, C.:* Die soziale Effektivität des Rechts bei der politischen Kontrolle der Wirtschaft. — Zur Effektivität des Rechts. (Herausg. von M. Rehbinder und H. Schelsky) Bielefeld, 1972. 355. és köv. old. Bírálatára és a probléma részleteire l. *Kulcsár* K.: Egyéni jogkövetés — szervezeti jogkövetés. — Jogtudományi Közlöny. 1975. 8. sz.

[19] A közvetett gazdasági szabályozók — jogi formákban megjelenve — cselekvésteret, mondhatnánk normatív jellegű szituációt alakítanak ki a gazdálkodó szervezetek számára, meghatározva gazdálkodásuk feltételeit.

[20] *Horváth* I.: Rendszerelmélet és iparirányítás — Közgazdasági Szemle, 1973. 7—8. sz. 824. old.

[21] Uo. 827 és köv. old.

vezetrendszerbe való organikus vagy éppen formalizált beilleszkedéséből adódnak. Világos, ha a szervezet tevékenységét kondícionálja társadalmi helyzete — ez pedig az eddigi szociológiai kutatások alapján aligha vitatható — akkor ennek a formalizált rendszernek a működése, amelynek a szervezet így vagy úgy részét képezi, ugyancsak kondícionálja a szervezeti tevékenységet, közvetve tehát azoknak a jogszabályoknak a hatékonyságát is, amelyek alapján és amelyek által kialakított keretek között a szervezet dolgozik. Külön kérdés természetesen ezeknek a tényezőknek közgazdasági és szociológiai feltárása, és más kérdés szabályozhatóságuk, ezeknek a rendszereknek mint a jogszabály címzettjeinek kezelése. Egyelőre a jogszabályok a szervezetekhez szólnak, azokat mintegy individuumként kezelve.

Ahogyan azonban a tágabb környezet és ezen belül az az organikus vagy éppen formalizált rendszer, amelynek részét alkotja, kondícionálja a szervezetre vonatkozó jogszabályok hatékonyságát, úgy találunk ilyen kondícionáló tényezőket a *szervezeten belül* is, és ezek a tényezők a külső környezet hatása folytán is alakulnak. Amidőn azonban a jogszabály *individuumként kezeli a szervezetet,* általában nincs tekintettel arra, hogy a szervezet önmaga is bonyolult formalizált és nem formalizált elemekből álló struktúra, lényegében olyan nyitott rendszer,[22] amelyben kialakuló belső jelenségeket a társadalom, mint történetileg kialakult környezet sokféle csatornán befolyásolja. A jogi szabályozás nincs tekintettel arra sem, hogy a szervezetekre vonatkozó *jogszabályok emberi magatartások közbenjöttével realizálódnak,* és ezeket a magatartásokat a szervezetek belső, sokszor ellentmondásos érdekviszonyokkal rendelkező jelenségei, nem különben szervezeten kívüli sajátosságaik is befolyásolják.

Ebből a sajátosságból adódóan a szervezetekre vonatkozó jogszabályok realizálódásában egyes elemeknek is sajátos jelentőségük van. Nem kétséges pl., hogy a jogszabálytól eltérő szervezeti magatartást szankcionáló joghátrányok akkor válnak igazán hatásossá, ha valamilyen módon, éspedig nem túlságosan nagy áttétellel a szervezeti magatartást alakító individuális magatartásra is hatnak. A szervezetre vonatkozó jogszabály akkor válhat hatékonynyá, ha hatékonyan transzformálódhat a szervezeti struktúrával kapcsolatos szabályokon keresztül a jog által megkövetelt módon alakuló egyéni magatartásokká. Ennek első feltétele a szervezet formalizált struktúrájának és az ehhez kapcsolódó működési szabályoknak hatékonysága. Azt is mondhatjuk tehát, hogy a tényt, amely szerint a szervezet (mint „individuumként" felfogott egész) a jogszabály címzettjévé vált, kiegészíti a szervezet *belső* viszonyaira vonatkozó külső jogi szabályozás, illetőleg a szervezet saját normaképző tevékenysége.

Kérdés, hogy a szervezetet individuális egészként kezelő jogszabály mennyire lehet tekintettel minderre, mennyire kötheti saját rendelkezéseit a szervezet belső „struktúráján és szabályainak keretében kialakuló jelenségekhez?"[23] Nem ugyan a tételezett jogszabály, de a jogszabályt alkalmazó egykori magyar döntőbizottsági gyakorlat[24] mintha esetenként hajlandóságot mutatott volna egyes ilyen belső momentumok figyelembevételére. Így pl. 329. sz. Elvi Határozat szerint a kötbér mérsékelhető, ha enyhébb súlyú belső szervezési vagy adminisztratív hiba igazolódik, mígha ezek a hibák súlyosabbak, a kötbér mérséklésére nincs mód. Vagy: a 342. sz. Elvi Határozat, amely szerint a vállalatok gyakran hivatkoznak „objektív akadályokra", de a döntőbizottság gondosan megvizsgálja, hogy ezek mögött nem rejlik-e valamilyen szervezési hiba.[25] Függetlenül most az ilyen és hasonló döntőbizottsági határozatok feltehető szándékától, amely a belső szervezettség, ésszerű adminisztráció kialakítását, erősítését tarthatta szem előtt, ezek és az ehhez hasonló határozatok azért érdemelnek figyelmet, mert bizonyos fokig jelzik az individuumként kezelt szervezetek belső viszonyainak figyelembevételét, ez pedig mindenképpen pozitívan hathat a szervezeti magatartást szabályozó jogi norma hatékonyságára.

A szervezetekre vonatkozó jogszabályok mennyiségének növekedése, nemkülönben az a tény, hogy a jogszabályok által irányítani kívánt szervezeti magatartás emberi tevékenységen keresztül realizálódik, új megvilágításba helyezi az *ember és a jogszabály viszonyának* a problémáját. E probléma megközelítése előtérbe helyezi e viszonyból az embernek, mint a szervezet tagjának ilyen státuszához kötött viszonyát a jogi szabályozás egy bizonyos részéhez, éspedig ahhoz, amely szervezetben betöltött státuszából fakadó cselekvése szempont-

[22] A fogalomnak a szervezetre való értelmezése l. *Kulcsár* K.: A szervezet és környezete. Valóság, 1975. 11. sz.

[23] Eörsi Gyula írja: minthogy a vállalatok és szövetkezetek kollektívát alkotnak, ez a körülmény a szocialista államok többségében arra vezetett, hogy kívüllállóknak a kollektíva tagja által okozott kárért a vállalat, szövetkezet, tehát a *szervezet* felel. „A vállalat, szövetkezet által fizetett kártérítés pedig mint vállalati, szövetkezeti kár jelentkezik, amelyért a kollektíva károkozó tagja a kollektíva — felelősség szabálya szerint, tehát rendszerint igen korlátozott mértékben felel". (*Eörsi* Gy.: Összehasonlító polgári jog. Bp. 1975. 329. old.) Hozzátehetem, hogy e korlátozott mértékű felelősség sem érvényesül mindig, pontosabban nem érvényesítik.

[24] Egykori döntőbizottsági gyakorlatról beszélek, mert 1972. évi IV. törvény szerint a döntőbizottságok, amelyek eddig inkább közigazgatási szervezeteknek voltak értékelhetők, megszűntek, illetőleg gazdasági kollégiumként a rendes bírósági szervezetbe illeszkedtek be. Ez a szervezeti változás kifejezte egyébként a gazdaságirányítással összefüggő jogszabályok megváltozott szerepét az új gazdaságirányításban érvényesülő önálló vállalati gazdálkodásban.

[25] L. *Simalcsik* M.—*Soós* L.: A válalati és szövetkezeti gazdálkodás szabályai. Bp. 1966. 317. old.

jából releváns. Világos, hogy egy szervezet csak akkor tevékenykedhet a vonatkozó jogi szabályozásnak megfelelően, ha azok az emberek, akiknek ez szervezeti státusukból következően kötelességük egyrészt ismerik ezeket a jogszabályokat, másrészt ezeknek megfelelően cselekszenek. [26]

Hipotetikus jelleggel itt következő problémák fogalmazhatók meg. Az első probléma látszatra egyszerűnek tűnik: biztosítani kell, hogy a szervezet minden tagja ismerje a szervezeti státuszához szóló jogszabályokat. Csakhogy egyrészt feltehetően nem mindig állapítható meg konkrétan, minden egyes jogszabályra és minden egyes szervezeti státuszra a megfelelő jogszabály ismeretének kötelessége, másrészt aligha várható el, hogy e szervezet különböző státusaiban működő emberek csupán a státuszkötött jogszabályok ismeretében mindig úgy tevékenykedjenek, ahogyan azt a szervezet egészére vonatkozó jogi szabályozás elvárná.

A második probléma még nehezebben megközelíthető összefüggéseket vet fel. Itt ugyanis részben arról van szó, hogy a jogszabály ismeretéből, valamint a jogszabály megtartására vonatkozó, részben általános állampolgári minőségéből részben szervezeti tagságából eredő kötelességén túl, milyen *egyéb tényezők* késztethetik az embert a jogszabály követésére, részben pedig arról, hogy az embernek mint a szervezet tagjának jognak megfelelő vagy attól eltérő cselekvése egy adott státusban mennyire befolyásolja a szervezet egészének tevékenységét. E problémára vonatkozó közelebbi kutatások azonban ugyancsak hiányoznak. Az egyénnek, mint a szervezet tagjának jogszerű magatartását befolyásoló tényezőkre azonban — legalábbis bizonyos fokig — következtethetünk egyes általános szervezetszociológiai ismeretekből. Ilyenekre már az eddigiek során is utaltam. Világos pl., minthogy az egyén szervezeti magatartását nem csupán a szervezet formalizált struktúrája, nem csupán e struktúrában elhelyezkedő státuszának formalizált elvárásai határozzák meg, a jogszerű magatartás kialakulása még akkor is alá van vetve az egyén szervezeti magatartását kondícionáló egyéb tényezőknek, ha nem számolunk *magából a formalizált szervezeti struktúrából adódó* esetleges jogellenes elvárásokkal. Márpedig ilyenekkel azért is számolni kell, mert a szervezetnek, mint önálló érdekekkel rendelkező entitásnak puszta létéből sajátos viszony adódhat a jogi szabályozással szemben. Mindennapi példák mutatják néha nagyon látványosan, néha kevésbé így, hogy a szervezetek igyekeznek érvényre juttatni saját érdekeiket, és ennek a törekvésnek nyilvánvalóan megvannak a szervezeti tagokkal szemben belső elvárásokban megnyilvánuló következményei is. Minthogy azonban a szervezet nyitott rendszer, egyes elemeiben, így egyes individuális tagjaiban is közvetlen kapcsolatban van környezetével, és az így adódó hatások annál is inkább formálják az egyén szervezeti magatartását, mert az ember minden minőségében egész személyisége által kondícionáltan cselekszik.

Kulcsár Kálmán

[26] A problémára a közeljövőben jogszociológiai vizsgálat indul. A vizsgálat alapfeltevéseit *Boros* László: A szervezeti jogkövetelés problémái c. előadásban az 1976. évi balatonszéplaki nemzetközi jogszociológiai konferencia elé bocsátottuk.

Büntetőjogi felelősség a közúti közlekedési szabályok megszegéséért de lege ferenda

Közhelynek számít ma már az a megállapítás, hogy a közúti közlekedés szabályainak megszegésével megvalósított bűncselekmények idegen testet képeznek a büntetőjog rendszerében. E bűncselekmények legnagyobb részére ugyanis kétségkívül vonatkozik az a megállapítás, hogy elkövetőikkel szemben a büntetőjogi büntetés alkalmazása nem elsősorban célravezető, az ilyen elkövetők nem bűnözők, a veszélyhelyzeteket, illetve a baleseteket túlnyomórészt testi vagy pszichikus alkalmatlanságuk folytán, illetve a közlekedési szituáció túlzott elvárásokat támasztó szorításában követik el — és lehetne tovább sorolni a jól ismert érveket. Ha mindehhez hozzávesszük azt a tényt, hogy a büntetőjogi fenyegetettség következtében elsősorban a járművek vezetői mind potenciális bűnelkövetőkké válnak, és hogy e bűncselekmények nagy számban fordulnak elő (nagyobb számban, mint ahogyan azt a büntetőjog szabály—kivétel elve hosszabb időn át elviselné), nyilvánvalóvá válik, hogy távlatilag csak a közlekedési szabályok megszegésével megvalósított bűncselekményeknek a büntetőjog rendszeréből való többé-kevésbé teljes kiiktatása lehet a megoldás.

Az új Btk. most folyó kodifikációs munkálatai során ilyen átfogó reform megvalósítása, a teljes dekriminalizálás vagy az egészen önálló, specifikus anyagi és eljárásjogi szabályozás létrehozása — amit az elmélet javasol — ma még kilátástalan. Sem a társadalmi, sem a jogi előfeltételek nincsenek még meg ehhez, az ún. közlekedésspecifikus szankciók rendszerének kialakítása céljából pedig a Btk. keretei közötti kísérletezés megengedhetetlen. A megfelelő módszereket először az államigazgatási eljárásban kell rendelkezésre bocsátani. Mindezek folytán a kétségtelenül elavult, joggal bírált, de hagyományos és a Btk. egészének módszereivel összhangban álló mai megoldásoktól eltérő, gyökeres reformjavaslatok a most folyó kodifikáció során még megvalósíthatatlanoknak tűnnek.

Ilyen körülmények között a közlekedési büntetőjogászoknak csak az lehet a megalapozott igényük, hogy az új Btk. a közlekedési bűncselekmények vonatkozásában egyszerű, önmagában logikus rendszert képező, minimális jogértelmező tevékenységet igénylő szabályozást nyújtson. Az 1971. évi Btk.-novella ebben az irányban már megtette az első lépéseket, több-kevesebb sikerrel. Kétségkívül eredménynek kell tekinteni, hogy a novella következetesen tovább vitte a közlekedési bűncselekmények önállósításának a gondolatát, tovább lépett a dekriminalizálás terén és egy sor új rendelkezéssel bővítette az egyéniesítés lehetőségeit. Ugyanakkor az összbűnözésen belül a közúti közlekedés szabályainak megszegésével megvalósított bűncselekmények évek óta lényegében stagnáló (átlagban 15%-os) arányban szerepelnek, az ittas vezetés bűncselekménye pedig meredek görbét mutatva szaporodik. E nem egyértelműen kedvező jelenségekkel nem változott egyenes arányban a társadalmi elítélés. A büntetőjog eszközeivel nem sikerült — és még sokáig nem is fog sikerülni — elérni e bűncselekmények erkölcsi rosszallását. Ezen egy új kodifikáció csak akkor segíthet, ha fokozott figyelmet fordít arra, hogy a valóban kriminális jellegű cselekmények maradjanak meg a Btk. tényállásai között. Részben emiatt, de részben abból a már elfogadott elvi álláspontból kiindulva, hogy a társadalomra csekély veszélyességű cselekmény nem bűncselekmény: az új Btk-ban további dekriminalizálás megvalósítására van szükség. Ahogy a IV. Országos Közlekedésjogi Konferencia Büntetőjogi Munkabizottságának ajánlása kiemeli: „A megelőzési követelményeket szolgálva továbbra is fennáll a dekriminalizálás lehetősége, megfelelő tendencia érvényesítésére. A kisebb súlyú szabálysértő cselekményeket szabálysértési eljárás keretében gyorsabban és megfelelően lehet szankcionálni."

A jogalkotástechnikai megoldások tekintetében is tovább kell lépni. A Btk.-novella törekvései modernebb és jól alkalmazható szabályozás megteremtésére ugyanis sokban sikertelenek maradtak. Ennek több oka volt. Így a novella a szabatosságra való törekvéssel meglehetősen túlbonyolította a joghelyzetet, ugyanakkor számos, elméletileg helytálló javaslat nem bizonyult a gyakorlat számára megfelelőnek. Különösen vonatkozik ez a normatív tényállási elemeknek tartalommal való megtöltésére. Az sem közömbös, hogy több javaslat csak részben — lényeges elemek elhagyásával — került kodifikálásra. Más tényállások tekintetében pedig minősítési problémákat okozott a nem eléggé következetesen megvalósított újraszerkesztés (gondolok itt elsősorban az eredményt is okozó ittas vezetés gondatlan bűncselekménnyé válására, a vétségi tényállások, illetve a társadalmi tulajdon elleni bűncselekmények körében felmerülő halmazati problémákra). Úgy vélem, mindent meg kell tenni, hogy a most folyó kodifikáció során a megkezdett úton továbblépve, de kevesebb hibalehetőséget hordozóan kerüljenek megalkotásra a tárgyalt körben a Btk. tényállásai. A továbbiakban ezzel kapcsolatban vetek fel néhány gondolatot. Előre kell természetesen bocsátani, hogy ezek csak teoretikus érvényűek lehetnek mindaddig, amíg nem kerül véglegesen elfogadásra a büntetési

rendszer alapjainak kérdése, illetőleg amíg nem dől el az ún. kriminális szabálysértések, illetve a kisebb súlyú bűncselekmények sorsának problematikája, és amíg elfogadásra nem kerülnek a kapcsolódó, különös részbeli tényállások végleges szövegei.

Mint utaltam rá, nem vitás, hogy a közúti közlekedési szabályok megszegésével megvalósított bűncselekményeknek csak egy része az, amit valódi kriminális cselekménynek nevezhetünk. Ennek ellenére, a kifejtettek folytán, a büntetőjog hatókörében ennél szélesebb körben kell egyelőre megtartani e cselekményeket: a megfelelő közlekedési morál megteremtése további generációkon keresztül igényli az általános megelőzés céljából is alkalmazott büntetőjogi büntetést. Mindenesetre törekedni kell arra, hogy a kevésbé kriminális jellegű, illetve a csekély társadalomra veszélyességű cselekmények kikerüljenek a büntetőjog keretei közül. Ami viszont megmarad, az külön, önálló fejezetbe kívánkozik. Amint a hivatkozott munkabizottsági ajánlás mondja: „A közlekedési büntetőjog önállósága irányában történő fejlődés már ma is időszerűvé teszi, hogy az új Btk.-ban valamennyi, közlekedéssel kapcsolatos bűncselekmény egy önálló fejezetbe kerüljön. Ha külön közlekedési büntetőjog megalkotása még nem is időszerű, a külön fejezetben való szabályozás már indokolt."

Ezen az önálló fejezeten belül a gyakorlatban jól alkalmazható, normatív elemeket csekély számban tartalmazó, jogtechnikailag is leegyszerűsített tényállásokat volna indokolt alkotni. E tényállásokhoz az elsődlegesen kriminális jellegű cselekményeknél a jelenleginél szigorúbb büntetéseket indokolt fűzni. A többi, hagyományosan megmaradó tényállásnál a kilátásba helyezett büntetések enyhítésére és arra van szükség, hogy a büntetési tételek az alap- és a közös minősített esetekben megegyezzenek a nem a közlekedés körében elkövetett, hasonló jellegű bűncselekmények megfelelő szankcióival.

Ez a legutóbbi gondolat két megjegyzést igényel. Az egyik az, hogy a nem a közlekedés körében elkövetett, az élet és testi épség elleni bűncselekmények jelenlegi szankciói a nemzetközi összehasonlítás fényében is tűrhetetlenül szigorúak. Vonatkozik ez a gondatlan emberölésre csakúgy, mint pl. a Btk. 258. §-ának szankcióira. A büntetési tételek összhangba hozásának alapjául tehát a jelenleginél enyhébb, életszerűbb büntetési tételek szolgálhatnak csak. A másik, itt említést igénylő gondolat az, hogy a szankciórendszer ilyen összhangba hozása kiküszöbölheti a mai közlekedési ítélkezés egyik legsebezhetőbb pontját, azt ti., hogy a gyakorlat kényszerűségből különbséget tesz a hivatásos és a nem hivatásos járművezetők szabályszegéseinek minősítése között. Nem tartom kétségesnek, hogy a közlekedési bűncselekmények specifikumát éppen a *közúton* történő elkövetés nyújtja. A tényállásokat tehát a közúton elkövetett és ezenkívül azokra a cselekményekre kell alkalmazni, amelyek vonatkozásában más jogszabályok a közúti közlekedés szabályait rendelik alkalmazni. A törvény ezt az állásfoglalást az indokolás megfelelő fejtegetései mellett azzal is egyértelművé teheti, ha a balesetet okozó cselekmények gyűjtőcímeként a „Balesetokozás közúton" vagy „Közúti balesetokozás" alcímet veszi fel a közlekedési bűncselekmények fejezetébe.

Mindezek után a jelenleg hatályos jogi szabályozás rendszerében mutatok rá néhány, megítélésem szerint figyelmet érdemlő szempontra.

A hatályos Btk. 192/A és 192/B §-ai lényeges módosítást aligha igényelnek, talán egyedül a súlyos testi sértésnek a szándékos alakzat körében is minősítő körülményként történő felvételére volna szükség. Megfontolható az is, hogy a 192/A § (1) bekezdésében a példálódzóan felsorolt elkövetési magatartások körét a „más módon" történő elkövetés tényállási eleme nem tágítja-e ki túlságosan és emiatt nem volna-e helyesebb a „más, hasonló módon" történő elkövetés tényállási elemként való felvétele. Mindenesetre az újrafogalmazás során gondoskodni kellene arról is, hogy egyértelművé váljék: a közút és vasút találkozásánál — elsősorban tehát a vasúti átjárókban — bekövetkező baleseteknél a közúti jármű vezetőjét is a vasúti közlekedés biztonsága elleni bűncselekmény címén kell felelősségre vonni.

A jelenlegi 193. §, a büntetési tételektől eltekintve, beváltnak tekinthető és úgy gondolom, hogy ma már a „közvetlen veszély" tényállási elemének szerepeltetése sem lehet aggályos, módosítást ezért e szakasz aligha igényel.

A halálos közúti baleset okozását magában foglaló 194. § gyökeres átalakítást igényel elsősorban a minősített esetek vonatkozásában. Alább kifejtendő okok folytán a (2) bekezdés *a)* pontjába foglalt, ittasan történő vezetés minősítő körülményét indokolt elhagyni. A *b)* pontban a „több ember halála" helyett „két vagy több ember halála" tényállási elem felvétele látszik megfelelőnek. Ami a tömeges baleset okozását, mint minősítő körülményt illeti, itt a Btk.-novella kodifikálása során felmerült eredeti elgondolásokhoz képest — a miniszteri indokolás hallgatása folytán — a bírói gyakorlat alakulása jelentős eltérést mutat. A Legfelsőbb Bíróság Büntető és Katonai Kollégiuma 531. számú állásfoglalása (B. H. 1977. 1. sz.) szerint e minősítés megállapításához a halálokozás mellett 10—15 személy közvetlen veszélybe kerülése is elegendő. Ez az állásfoglalás egyfelől fokozottan teret enged az elkerülni kívánt eredményszemléletnek, másfelől tulajdonképpen nem a tömeges baleset fogalmát, hanem a tömegszállító járművekkel előforduló baleset körülírását nyújtja. Megítélésem szerint — amennyiben egyáltalán szükséges e minősített eset fenntartása — a törvénynek magának kell nyilatkoznia arról, hogy mit ért a tömeges baleset

fogalmán, e fogalom pedig aligha takarhat mást, mint amit a statisztikai nomenklatúra tömeges baleseten ért.

A 194. § új büntetési tételét — a gondatlan emberölés enyhített szankciójával egyeztetve — úgy kell meghatározni, hogy az enyhítő szakasz alkalmazásával szabadságvesztés büntetés helyett pénzfőbüntetés is kiszabható legyen. A nemzetközi jogösszehasonlítás tükrében még az sem volna elképzelhetetlen, hogy a szankcióban a pénzfőbüntetés alternatív büntetési tételként szerepeljen.

A közlekedési vétségek vonatkozásában számos átalakítás szükséges. Legelsősorban is itt lehet gondolni a további dekriminalizálás megvalósítására. Ennek mikéntjére véglegesnek tekinthető javaslatot csak az összefüggő kodifikációs kérdések végleges eldőlte után lehet tenni. Megfontolandó viszont, hogy akár csak e tényállásra vonatkozó érvénnyel, akár általában, a súlyos testi sértés bűncselekményének megállapításához vezető gyógytartamot 24 vagy 30 napra emelje fel a törvény. Az sem elképzelhetetlen, hogy a 194/A § (1) bekezdésében foglalt alapeset a Btk-ből kimaradjon és az új törvényben a tárgyalt vétség alapesetét csak a speciális visszaeső által megvalósított súlyos testi sértés okozása képezhetné. Természetesen akkor is megvalósulna ez az eset, ha a jelenlegi törvényszöveg (2) bekezdés b) pontjában foglalt minősített esetek közül a Btk-ben egyébként is megmaradó felminősítő következmények valamelyike valósul meg. Az ittas vezetés, mint minősítő körülmény, természetesen itt is el kell, hogy maradjon.

Ami most már a jelenlegi 194/B §-ba foglalt vétségi tényállásokat illeti, ezek egyaránt igénylik a kodifikációs-technikai és az érdemi átalakítást. Az aligha lehet elsősorban is kétséges, hogy az egyes közlekedési vétségek mindegyikét külön paragrafusba kell foglalni az új törvényben. Ami azonban ennél sokkal lényegesebb, itt kell megfogalmazni az ittas vezetés önálló, szándékos — a minősített esetekben vegyes bűnösségi formával megvalósuló — vétségét. Itt újra megfontolható, hogy az alaptényállás terjedjen-e ki a nem gépi meghajtású vízi jármű ittas vezetésére is, vagy sem. Úgy gondolom, hogy a Btk. alkalmazásának hatékonysága, a törvény tekintélye és az életszerűség egyaránt azt követeli; a nem gépi meghajtású járműnek a közúton szeszes italtól befolyásolt állapotban történő vezetése a jövőben ne legyen bűncselekmény.

Az ittas vezetés vétsége legfontosabb tényállási elemeként a „szeszes italtól befolyásolt állapot" kellően bevált és emiatt aggály nélkül meghagyható az újonnan megszövegezésre kerülő tényállásban is. Feltétlenül ki kell azonban majd javítani a jelenlegi miniszteri indokolást és ennek során egyértelműen utalni kell arra, hogy a 0,8 ezrelékes véralkohol-koncentráció *elérése* is megvalósítja a vétséget.

Indokolt, hogy az ittas vezetés alaptényállásához szankcióként rövid tartamú szabadságvesztés büntetés alkalmazását is tegye lehetővé a törvény. Ma már kétségtelenül bebizonyosodott ugyanis, hogy e bűncselekménynél az elkövetést azonnal követő, rövid tartamú, sokkhatást elérő szabadságvesztés alkalmazása a vezetői engedély megfelelő időtartamra történő bevonásával együtt, igen gyakran az egyedül eredményes megelőzési módszer. Emiatt e tényállás szankciójában akkor is lehetővé kellene tenni — az enyhítő szakasz alkalmazása nélkül — a legalább 14 napos szabadságvesztés büntetés alkalmazását, ha egyébként e büntetési nem generális minimuma akár 30 nap marad, akár 3 hónapra emelkedik.

A szankcióban szerepeltetni kell alternatív főbüntetésként a pénzbüntetést. Az alternatív pénzfőbüntetést — a szabálysértési bírságolási gyakorlattól történő elhatárolás egyértelművé tétele érdekében — kogens, speciális minimummal kell meghatározni. A nemzetközi összehasonlítás alapján — és számítva a napi-havi bírságráta bevezetésére — e speciális minimum alapjaként a 40 napi pénzbüntetés javasolható.

Az ittas vezetés vétségének új szabályozásával kapcsolatosan egy szokatlan, de nélkülözhetetlen törvényhozói lépés megtételére is szükség van. Külön rendelkezéssel egy megdönthető törvényi vélelmet kell ugyanis alkotni arról, hogy — az ellenkező bizonyításáig — a baleset előidézésének pillanatában is fennállónak kell tekinteni az alkoholos befolyásoltságot annál az elkövetőnél, aki a KRESZ 58. § (4) bekezdésében foglalt „ráivási" tilalmat megszegi, illetőleg a baleset utáni alkoholfogyasztásra hivatkozik. Talán felesleges is indokolni, miért van erre szükség. A gyakorlatban sajnálatos módon elharapózott ez a védekezési taktika, és ha ennek a törvényhozó megfelelő intézkedéssel nem állja útját, a „tapasztalatok" gyors terjedése folytán az ilyen esetek további szaporodására lehet számítani. A ráivás tilalmának megszegői nyilván a jövőben is szívesen vállalják a megfelelő szabálysértési tényállás megvalósítását, ha ennek révén pl. elkerülhetik, hogy a halálos eredményt okozó ittas vezetés súlyos bűntettét állapítsák meg a terhükre. Az új KRESZ már abban a reményben fogalmazta meg a hivatkozott rendelkezést, hogy a Btk. kodifikálása során a törvényhozó figyelemmel lesz a ráivási védekezési taktika lehetetlenítésének feltétlen szükségességére. Őszintén remélem, hogy a szokatlanság ellenére sikerülni fog itt a megalapozott kriminálpolitikai elgondolásokat törvényi formába öltöztetni.

A gyógy- és kábítószerektől befolyásolt állapotban történő járművezetés önálló bűncselekménnyé nyilvánítása megítélésem szerint ma még nem szükséges.

Az ittas vezetés vétségének minősített esetei több fokozatban, súlyban egymásra épülő szankciókat tartalmazva kell, hogy felépüljenek. Az első fokozatban a speciális visszaesés

és a (bármilyen) balesetokozás, a második fokozatban a súlyos testi sértés okozása, a harmadik fokozatban a jelenlegi 194/A §-nál javasolt minősítő körülmények, végül a negyedik fokozatban a halálos eredmény okozása lehet minősítő körülmény. Megítélésem szerint a büntetési tételek a két első fokozatban a jelenlegi alapesethez képest lényeges szigorítást igényelnek.

A baleset helyszínéről szökés tényállása sok nehézséget okozott a gyakorlatnak, a büntetőjogi büntetés kilátásba helyezésére viszont — amint azt e cselekményfajta elszaporodása jól mutatja — feltétlenül szükség van. A dekriminalizálás itt kriminálpolitikai szempontból súlyos hiba volna. A kialakult bírói gyakorlatnak megfelelően viszont indokolt a tényállás átalakítása. Ennek alapján bűncselekményt annak a járművezetőnek a magatartása képezne, aki — mint a közlekedési balesettel érintett jármű vezetője — a baleset helyszínén nem áll meg, vagy idegen gépjárműben nem jelentéktelen (vagy: 15 000 Ft kárértéket meghaladó) kárt okozó rongálással járó baleset kapcsán nem tesz eleget jogszabályban meghatározott kötelezettségeinek.

A jelenlegi 194/B § (1) bekezdés d) pontjába foglalt, ma már nem létező tényállás helyébe egy olyan tényállás kívánkozik, amely büntetőjogi büntetéssel fenyegetné azt, aki a járművezetéstől való eltiltása ellenére a közúton gépjárművet vezet. Egy ilyen új tényállás felvételére az államigazgatási intézkedések, illetőleg a büntetőjogi mellékbüntetések hatékonyságának biztosítása és tekintélyének fokozása érdekében feltétlenül szükség van.

Megfontolható volna olyan vétségi tényállás felvétele is, amely szubszidiárius jelleggel bűncselekménnyé minősítené a speciális visszaesőként balesetet vagy közvetlen veszélyhelyzetet előidéző járművezetők cselekményét.

A javasolt tényállások megfogalmazásánál természetesen gondoskodni kell arról, hogy alkalmazásuk során halmazati problémák eleve ne keletkezhessenek.

A több helyen említett speciális visszaesés ténye, illetőleg az ilyen visszaesők köre és a visszaesés megállapításának feltételei attól függően lesznek megállapíthatóak, hogy a nyilvántartás gépesítése a Btk. megalkotásának idejére mit és milyen módszerrel tesz majd ésszerűen és praktikusan lehetővé. Ma már általánosan elismert az az igény, hogy a közlekedési ítélkezés számára a közlekedési bűncselekményeket és szabálysértéseket elkövetők egész „közlekedési előélete" rendelkezésre álljon. Enélkül nem lehet megnyugtatóan elbírálni, hogy a bűncselekményt elkövető járművezetővel szemben milyen szankció, milyen intézkedés alkalmazása indokolt, illetve szükséges. A gépjárművezetői „adatbank" megteremtésének szükségessége ma már nyilvánvaló. Ezt a követelményt nyomatékosan kiemelte a hivatkozott Közlekedésjogi Konferencia Államigazgatási Munkabizottságának ajánlása is, és legjobb tudásom szerint az alapok lerakása már megkezdődött. Bízom abban, hogy a nemzetközi tapasztalatok értékesítésével a nyilvántartás létrehozásának alapjaként csakúgy, mint a büntetések és intézkedések alkalmazásának előfeltételeként a Btk. hatálybalépésének időpontjára létrejön a tudományosan kidolgozott, pontrendszer igénybevételével felépülő, egységes gépi nyilvántartás. Ha ez így lesz, a speciális visszaesés megvalósulásának és jogkövetkezményeinek a megállapítása nem fog nehézséget jelenteni, és ugyanakkor e rendszer hatékonyan szolgálhatja majd a közlekedés biztonságára legelsősorban veszélyt jelentők magatartásának megfelelő szankcionálását, illetve az alkalmatlanok kiszűrését.

Ezzel összefüggésben utalok arra, hogy az újrakodifikálás során nyilvánvalóan ki kell küszöbölni a jelenleg mutatkozó gyakorlati problémákat a járművezetéstől eltiltás vonatkozásában. Végre lehetővé kell tenni a végleges eltiltást és az eltiltásnak a fiatalkorúaknál történő alkalmazását egyaránt. Emellett viszont továbbra sem értek egyet a járművezetéstől eltiltásnak főbüntetésként történő alkalmazásával. Ennél fontosabbnak tartom, hogy az új törvény speciális szankcióként (illetve intézkedésként) lehetővé tegye a járművezetéstől való eltiltás „felfüggesztését", vagyis az újabb gépjárművezetői vizsgára kötelezést. E vizsgát a megfelelő végrehajtási jogszabály rendelkezése alapján kötelező pályaalkalmassági vizsgálat és beválás esetén kötelező tanfolyam előzhetné meg. Szóba jöhet *csak* pályaalkalmassági vizsgálaton való részvételre kötelezés lehetővé tétele is.

Nem túlzott az a már említett igény sem, hogy az új kodifikáció kerülje el a halmazati problémák buktatóit. Következetesen meg kell valósítani, hogy a Btk. a korábban is javasolt tételes rendelkezéssel zárja ki a halmazati problémák keletkezésének a lehetőségét egyfelől a közlekedési, másfelől a társadalmi tulajdon elleni bűncselekmények egymásközti viszonylatában.

Nyilvánvaló, hogy a kodifikáció során a tárgyalt speciális fejezetre is kiható általános és különös részbeli rendelkezések végleges megfogalmazása módosításokat fog igényelni a kifejtettek vonatkozásában is. Úgy vélem azonban, hogy a fentiekben vázoltak ennek ellenére is jól mutatják, hogy az új Btk-ban milyen formai keretekkel és milyen tartalommal képzelem el a közúti közlekedés szabályainak megszegőit terhelő büntetőjogi felelősség törvényi megfogalmazását.

Viski László

A polgári eljárásjog alapjai Magyarországon*

Kongresszusunk első témájának a megjelölése — akár a német, akár a francia vagy az angol nyelvű szöveget (Die Grundlagen des Zivilprozessrechts, Les bases du droit judiciaire privée, Foundations of procedural law) nézem — mindenképpen értelmezésre szorul. Annak az átfogó jellegű igénynek, amelyet a téma támasztani látszik, teljességet elérő módon nyilvánvalóan nem felelhetnek meg sem a főelőadó, sem a nemzeti referensek. Célszerűnek látszik ennélfogva kiragadni ennek a nagyon széles, szerteágazó tagolást megengedő témakörnek egy-két problémáját.

A magam részéről a polgári eljárásjog alapjainak körébe eső témák közül jogágunk ún. autonómiáját és a per ún. humanizálásának problémájával szorosan összefüggő néhány elvi alapkérdést venném közelebbről szemügyre. Az ilyen szelekció feltehetően nem fog önkényesnek minősülni, hiszen tulajdonképpen olyan kérdéskomplexusokat emel ki, amelyek felé már a kongresszus előkészítése során is fokozott figyelem fordult. Indokolttá teszi ezt a kiválogatást emellett az a körülmény is, hogy az említett témakörökben a szocialista eljárástudomány és kodifikáció számos figyelemre méltó eredményt ért el.

I. A polgári eljárásjog helye a jogágak viszonyrendszerében

1. Az autonómia-probléma — nem ilyen elnevezéssel ugyan — kiváltképpen három irányban vetődik fel a szocialista jogtudományban: a polgári eljárásjog viszonya *a)* az *anyagi joghoz, b)* az *alkotmányjoghoz* és *c)* a *törvénykezési joghoz.* A jogrendszer tagozódását, a jogágak és jogágcsoportok kialakítását érintő kérdésekről van itt szó.

A szocialista jognak az utóbbi évtizedek során sokszor vitatott rendszerproblémái olykor egészen közelről érintették a polgári eljárásjogot is. *Az soha sem volt vitás, hogy a polgári eljárásjog a szocialista jogrendszer egyik autonóm ágazata.* Vitatottak voltak azonban (s részben még ma is azok) egyes olyan kérdések, amelyek ennek az autonómiának a jellegére és határaira, a polgári eljárásjognak a szocialista jogrendszer egyéb ágaihoz való viszonyára vonatkoznak. E kérdések közül némelyikre nézve leszűrődtek már véglegesnek tekinthető álláspontok, mások azonban még ma is nyílt problémákként szerepelnek.

A polgári eljárásjognak a szocialista jogtudományban általánosan elismert autonómiáját mindazonáltal csupán viszonylagos jellegűnek tekinthetjük. Ez az önállóság nem azonos a függetlenséggel.

Az *önállóság viszonylagosságát* nemcsak az a *strukturális* körülmény szabja meg, hogy a jogrendszeren — mint egészen — belül a polgári eljárásjog részként helyezkedik el (ez minden jogágra áll), hanem — és számunkra ennek van jelentősége — bizonyos *funkcionális* mozzanatok is. Témánk szemszögéből éppen ezért az látszik helyesnek, ha a polgári eljárásjog és más jogágak egymás közötti viszonyát a *kölcsönös függőség* (interdependencia) kifejezéssel jellemezzük.

Ezeknek a viszonyoknak a belső tartalma nem feltétlenül mutat egyenlő mennyiségi arányokat. Rendszerint jelentkeznek bizonyos — időbeli vagy rangsorbeli — prioritások (az anyagi jog „megelőzi" az eljárásjogot, az alkotmányjog a „legerősebb", „legfontosabb" jogág stb.). A kialakult arányok — legalábbis nyugalmi állapotban — mégis egyensúlyt tükröznek. A zavarmentes esetekben zárójelben maradó *fölény* éppen konfliktushelyzetben lép ki a zárójelből és mutatja a megoldás irányát („az eljárásjog nem öncélú, hanem az anyagi jogért van", „az alkotmányjogi norma a jogértelmezés legfőbb jogszabályi alapja" stb.).

Nézzük meg közelebbről ezeket a jogágközi viszonyokat.

2. A polgári eljárásjog és az anyagi jog kapcsolata a szocialista jogrendszerben eleve bonyolultabb, mint a büntető eljárásjog viszonya *egyetlen* anyagi jogágához, a büntetőjoghoz. A *bírósági út* problémájának szocialista megoldásaiból és az *igazságszolgáltatás egységének* szocialista elvéből következően ugyanis a polgári perrendtartás szabályai szerint eljáró bíróság elé nem csupán a hagyományos civilisztikai anyagi jogágakból (polgári jog, családjog stb.) származó jogviták kerülnek elbírálásra, hanem elég nagyszámú alkotmányjogi, pénzügyi jogi és államigazgatási jogi ügy is. Ebből a szempontból közömbös az a körülmény, hogy az államigazgatási jogi stb. jogvitákat generális klauzula (mint pl. Romániában) vagy taxáció (mint pl. Magyarországon) utalja bírósági útra.[1] A mögöttes anyagi jogágak többségének ténye mindenesetre arányeltéréseket eredményez a jogágak közötti viszonyok belső tartalmában.

Az eljárási jog és az anyagi jogágak egymás közötti viszonyának alapvető vonásait a szo-

* Referátum az 1977. évi Polgári Eljárásjogi Nemzetközi Kongresszusra (Gent, Belgium).

[1] Az államigazgatási jogi stb. jogviták bírósági úton történő elbírálására nézve lásd a Szocialista Országok III. Polgári Eljárásjogi Nemzetközi Konferenciájának (1974. szeptember, Popowo, Lengyelország) anyagát, Zeszyty Naukowe Instytutu Badania Prawa Sadowego, 1975. évi 3. szám.

cialista jogtudomány a dialektikus materializmusnak a forma és a tartalom egységére vonatkozó tétele alapján ítéli meg.[2] Ez a módszer felvillan már Marx Károly egyik közismert — bár egészen fiatal korában írt — munkájában (Viták a falopási törvényről, 1842.). Ebben Marx — sok más jogi fejtegetés mellett — a következő, itt kivonatosan idézett megállapítást teszi: „... az *anyagi jognak* megvan a maga szükségszerű, veleszületett per-formája... *Egy* szellemnek kell lennie annak, amely a pert és a törvényeket áthatja, mert a per csak a *törvény életmódja,* tehát belső életének megjelenése"[3] (aláhúzások az eredetiben — N).

A tartalom és a forma egységben való szemlélete semmi esetre sem vezethet arra a felfogásra, hogy az anyagi jog mint „tartalom" minden vonatkozásban és teljes mértékben meghatározza, egyben — kizárólagos „szolgálati szerepre" szorítva — alá is rendeli magának az eljárásjogot mint „formát". Arról nem is szólva bővebben, hogy az általa szabályozott társadalmi viszonyokhoz képest az anyagi jog is a „forma" szerepét tölti be, az mindenképpen világos, hogy — bár az anyagi jogágak a polgári eljárásjoggal való viszonylataikban különféle intenzitást mutató lényegmeghatározó szerepet játszanak — a polgári eljárásjog egyáltalán nem passzív „forma", hanem éppen ő nyújtja az anyagi jogok számára a bírósági védelem, a kikényszeríthetőség állami eszközeit és emellett vezethet olyan eredményre is, amely adott esetekben — pl. negatív megállapító ítéletnél — az anyagi jog hiányára utal, vagy — például jogalakító ítélet[4] esetén — azt éppen maga hozza létre.

Az utóbbi körhöz kapcsolódnak azok az esetek is, amikor a bíróság a perrendtartásból nyert mérlegelési jogkörében az anyagi jogi helyzetet szuverén módon változtatja meg (pl. a fél méltányos érdekeinek értékelése alapján részletfizetést, illetőleg hosszabb teljesítési határidőt engedélyez,[5] a fél méltányos érdekeivel ellentétesnek ítélt joglemondást vagy jogelismerést — ez jellegzetes szocialista jogi megoldás — nem veszi figyelembe[6] stb.), vagy pedig pótolja az anyagi jogviszony hiányzó elemét (amikor például a számos polgári perrendtartásban ismert felhatalmazás alapján a bíróság bizonyos esetekben a kártérítés vagy egyéb követelés összegét a per összes körülményeinek mérlegelésével belátása szerint — becsléssel — határozza meg[7]).

Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a *jogerő,* ez a jellegzetesen processzuális jelenség, a beállása előtt úgyszólván csak virtuálisan létezett alanyi anyagi jogot új állapotba hozza, tárgyiasítja és hozzásegíti a kényszermegvalósításhoz.

A polgári eljárásjog hirhedt minősítése („jogászjog") végső soron szintén az anyagi joghoz való forma-tartalom viszony egyoldalú és túlfeszített szemléletén s ezzel összefüggésben az ún. „szolgálati szerep" kizárólagosságának hangsúlyozásán alapszik. A polgári eljárásjog azonban nemcsak a bírósághoz címzett alakitechnikai szabályok foglalata, hanem nagy számban vannak kogens, illetve permisszív normái a felek részére is, akik e szabályok mellőzéséért esetleg alanyi anyagi joguk érvényesítése lehetőségének elvesztésével fizetnek.

Az anyagi jog és a polgári eljárásjog viszonyának a tartalom és formája közötti kapcsolatként való felfogása ilyenformán csak akkor nyújt használható és a valóságnak megfelelő képet, ha figyelemmel vagyunk a „forma" saját mozgására (a polgári eljárásjog viszonylagos önállóságára) és a tartalomra való visszahatásának lehetőségeire (a két — vagy több — jogág kölcsönös függőségére) is.

3. A polgári eljárásjog és az alkotmányjog (a szocialista jogtudományban gyakrabban használt elnevezéssel: államjog[8]) viszonyát illetően csaknem teljesen egyöntetű a szocialista jogászok álláspontja.

Ismeretes, hogy valamennyi szocialista ország alkotmánya külön fejezetet (fejezeteket) szentel az igazságszolgáltatás és a törvényesség (a bíróság és az ügyészség) kérdéseinek.[9]

---

[2] Az eljárási jogviszonynak a tartalom és a forma szemléletében való marxista jogelméleti elemzését lásd *Szabó* Imre: A jogelmélet alapjai, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971, 50. s köv. old.

[3] *Marx,* Karl és *Engels,* Friedrich Művei, 1. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1957, 144—145. old.

[4] A szocialista eljárástudományban vitás, hogy rendelkezhet-e a polgári ítélet jogalakító erővel. Az NDK 1975. június 19-i (1976. január 1-én hatályba lépett) polgári perrendtartása kifejezetten utal a jogalakító kereset (következésképpen: a jogalakító ítélet) lehetőségére [10. § (1) bek. 2. pont].

[5] Lásd a Magyar Népköztársaság polgári perrendtartásának 217. § (2)—(3) bekezdését, az OSZFSZK polgári perrendtartásának 207. §-át, a Lengyel Népköztársaság polgári perrendtartásának 320. cikkét stb.

[6] Vö. a magyar Pp. 4. §-ával, az OSZFSZK Pp. 60. §-ával, a lengyel Pp. 213. cikke 2. §-ával stb.

[7] Vö. a magyar Pp. 206. §-ának (3) bekezdésével, a lengyel Pp. 322. cikkével, a csehszlovák Pp. 136. §-ával, az 1877. évi német ZPO 287. §-ával stb.

[8] A kétféle elnevezés mögött meghúzódó részleges tartalmi eltéréseket — mint témánkhoz nem tartozókat — ezúttal mellőzzük.

[9] Így például a Bolgár Népköztársaság 1971. évi alkotmányának VIII. fejezete, a Csehszlovák Szocialista Köztársaság 1960. évi alkotmányának VIII. fejezete, a Magyar Népköztársaság — legutóbb az 1972. évi I. törvénnyel módosított — 1949. évi alkotmányának V. és VI. fejezetei, a Szovjetunió 1936. évi alkotmányának IX. fejezete, a Lengyel Népköztársaság 1952. évi alkotmányának VII. fejezete, a Német Demokratikus Köztársaság 1968. évi alkotmányának IV. része, Románia Szocialista Köztársaság 1965. évi alkotmányának VI. és VII. fejezete, a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság 1974. évi alkotmányának IV—VI. fejezetei, a Mongol Népköztársaság 1960. évi alkotmányának VI. fejezete, a Kubai Köztársaság 1975. évi alkotmányának X. fejezete stb. — Vö. *Névai* László: Magyar törvénykezési szervezeti jog, Tankönyvkiadó, Budapest, 1961, 149. s köv. old.; az európai szocialista államokra nézve a legújabb anyagokat lásd *Rácz* Attila—*Bittó* Márta: Európai szocialista országok bírósági szervezete. A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének kiadványa, Budapest, 1976.

A szocialista alkotmányok — mint alaptörvények — nemcsak a bíróságoknak az állami mechanizmusban elfoglalt *helyét* és *szervezeti* felépítésük alapjait határozzák meg, hanem számos elvi rendelkezést tartalmaznak a bíróságok *működésére*, eljárására nézve is.

Az alkotmányjog és a polgári eljárásjog egymásközti viszonyának alapvető vonásait ehhez képest az alkotmányjognak — az alkotmány alaptörvény jellegéből eredő — *alapjogági* jellege szabja meg. *Általános* szinten szemlélve e viszonyt: az alkotmány — annak folytán, hogy rögzíti a társadalmi rend, a gazdasági rendszer és az államszervezet szocialista alapjait — eleve meg is határozza a polgári eljárásjog (és — természetesen — valamennyi más jogág) szocialista jellegét és tartalmának legfőbb elvi vonásait. Közelebbi és *közvetlen* hatásokat mutat ez a viszony arra való tekintettel, hogy az alkotmányban foglalt igazságszolgáltatási elvek és biztosítékok megvalósulásához a konkrét jogi eszközöket a polgári törvénykezés területén a polgári eljárásjog nyújtja. Ez utóbbi mozzanat egyben mutatja azt az ellenkező irányú hatást is, amelyet a polgári eljárásjog képes kifejteni az alkotmány realizálása érdekében.

A mondottakból kitűnik, hogy a most említett értelemben és a körvonalazott keretben nem idegen a szocialista jogi felfogástól az a nézet, amely a polgári eljárásjogot *„alkalmazott alkotmányjog"*-nak tekinti (mint ahogy — mutatis mutandis — a szocialista jogrendszer valamennyi ága annak tekinthető). Világos, hogy ez — a mi felfogásunkban — nem a polgári eljárásjog sokak által hangoztatott „közjogi jellegének" elismerése (amely nézet a közjog-magánjog viszonylat polgári szemlélete alapján minősíti az eljárásjogot), hanem a szocialista alkotmányjog alapjogági jellegéből folyó következtetés.

4. Az *általános eljárásjog* elméletének kialakítására voltak jelentős kezdeményezések a szocialista jogtudományban és megjelentek megalapozó jellegű tanulmányok is, de összefoglaló nagyobb tudományos munkák nem születtek.

A törvénykezési szervezeti jog, a polgári eljárásjog és a büntető eljárásjog anyagának a „törvénykezési jog" („szugyebnoje pravo") közös elnevezés alatt való egybefoglalása és a tudományos munka ennek megfelelő megszervezése a szocialista jogtudományban először a szovjet állam- és jogtudomány kérdéseiről 1938 júliusában rendezett első össz-szövetségi tanácskozáson vetődött fel. Lényegileg abból indultak ki, hogy természetellenes az olyan helyzet, amikor az eljárásjogászok a büntető eljárás kérdéseit a polgári eljárásjog kérdéseitől elszakítva, azokkal való minden kapcsolat nélkül tanulmányozzák. A kialakult vita nyomán a szovjet jogászok a törvénykezési jogra mint a szovjet szocialista jogrendszer egyik ágazatára a következő meghatározást fogadták el: „Azoknak a jogszabályoknak az összessége, amelyek a szocialista igazságszolgáltatás szervezetét és megvalósulásának rendjét szabályozzák, közelebbről: a szovjet bíróság és az igazságszolgáltatás megvalósulásában vele együttműködő nyomozási, ügyészségi, ügyvédségi és a bírósági határozatokat végrehajtó szervek szervezetének és működésének elveit, felépítését és működési rendjét."[10] Ez a konstrukció akkor uralkodó nézetté vált a szovjet jogtudományban. Voltak ugyan néhányan, akik nem értettek vele egyet (pl. M. A. Cselcov, Sz. N. Abramov), de a többség helyeselte a törvénykezési jog eszméjét. Vezető képviselői voltak többek között a büntető eljárásjogászok közül N. N. Poljanszkij, M. Sz. Sztrogovics, a polgári eljárásjogászok közül A. F. Klejnman, K. Sz. Jugyelszon, a törvénykezési szervezet szakemberei közül Sz. A. Golunszkij, D. Sz. Karev stb.

A II. világháborút követő években felvetődött az egységes törvénykezési jog koncepciója a népi demokratikus államokban is. Több országban (pl. Magyarország, Lengyelország, Bulgária) elfogadták, másutt (pl. Csehszlovákia) elvetették; egyöntetű felfogás nem alakult ki.

Magyarországon már az 1948. évi jogi felsőoktatási reform egyik eredményeként bevezették az Általános eljárási jog elnevezésű tantárgyat, de ezt rövid idő múlva felváltotta a Polgári eljárásjog, Büntető eljárásjog és Törvénykezési szervezeti jog elkülönített oktatása.[11]

A törvénykezési jognak Magyarországon az 50-es évek elején kialakult új koncepciója nem szüntette meg a törvénykezési szervezeti jog, polgári eljárásjog és büntető eljárásjog önállóságát, nem olvasztotta őket egybe, hanem csupán egységbe foglalta őket a szocialista jogrendszeren belül, annak egyik jogágcsoportjaként. Az elgondolás középpontjában a szocialista igazságszolgáltatás egységére (egységes bírósági szervezet és egységes — a közjog-magánjog szemléletét elvető — jogrendszer) vonatkozó felfogás és ennek a tudományos kutató munkában történő érvényesítésére irányuló igény állott. Egy 1954. évi tudományos vitán a résztvevők többsége magáévá tette ezt a koncepciót.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusát követő években újból megélénkültek a szocialista államokban a jogrendszer tagozódásával kapcsolatos viták. Több országban ismét felvetődött a törvénykezési jog problémája is. E viták némelyikén a vélemények még jobban megoszlottak, mint korábban. Az 1960-as évek elejétől azután a törvénykezési

[10] Lásd „Szisztyema szovjetszkogo szocialiszticseszkogo prava (teziszi)" (A szovjet szocialista jog rendszere (tézisek), Moszkva, 1941, 15. old. (oroszul).

[11] Vö. *Asztalos* László: A civilisztikai tudományocsoport. „Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története, 1945—1970", Budapest, é. n. (1972), 328. old.

jog problémája a legtöbb szocialista országban lekerült a napirendről anélkül, hogy kialakult volna általánosan elfogadott álláspont.

A törvénykezési jogi koncepció útjának alakulására nézve az elmúlt két évtizedben nyilvánvalóan nem volt előnyös az a körülmény, hogy kezdeményezése annak idején éppen A. J. Visinszkij nevéhez fűződött. A szocialista eljárástudomány igényes munkái mindazonáltal a fontosabb kérdések komplex módszerű (a másik eljárásjog megoldásait és az igazságügyi szervezeti nézőpontokat is figyelembe vevő) feldolgozására törekedtek mindenkor.

Érvényesültek ezek a szempontok a jogalkotásban is.

A bírósági szervezet egységének tökéletesítése és egyes bíróságon kívüli eljárásoknak a polgári per modellje szerinti juszticializálása volt például az egyik fő mozgató irányelve a magyar polgári perrendtartás 1972-ben megvalósított harmadik novellizálásának.[12]

Az interdiszciplináris kutatási módszerek terjedése szükségképpen újból előtérbe hozza a problémát a jogtudományban is. Nyilván nem véletlen, hogy a Szovjetunióban az egyik legutóbbi tudományos konferencián éppen az igazságügyi — és egyes egyéb — jogvédelmi eljárások *általános elméleti alapkérdéseiről,* módszertani problémáiról, fogalmi apparátusáról, formáiról, hatékonysági ismérveiről, alapelveiről, bizonyítási rendszeréről stb. folytattak széles körű vitát a processzualisták (polgári és büntető eljárásjogászok, valamint az államjogi, államigazgatási jogi stb. — ún. „nemhagyományos" — eljárások szakemberei).[13]

A jogi szabályozás terén tett egyes kísérletek és a most említett vita is mutatják, hogy a különféle perrendtartásokban szabályozott hagyományos eljárások és egyes más jogvitadöntő eljárások *közös* elméleti alapjainak és *eltérő* specifikumainak átfogó kidolgozása a szocialista jogtudományban még mindig nyitott feladat, amelynek megoldása kétségkívül nagy haszonnal járna mind a jogalkotás, mind pedig a jogalkalmazás szempontjából.

II. A polgári eljárásjog alapjai és a per humanizálása

1. A kongresszusunk elé tűzött általános jelszó („Pour une justice au visage humain", „Humanizing the Law Court", „Eine Justiz mit menschlichem Antlitz") az első kongresszusi téma keretében — a *külső* viszonyokkal kapcsolatos autonómia-probléma megvizsgálása után — néhány olyan kérdés kifejtését igényli, amelyek a polgári eljárásjog *belső* tartalmát érintő egyes elvi állásfoglalásokkal függenek össze.

Olyan kérdésekről van itt szó egyebek között, mint például a bíróság és az állampolgárok kapcsolatainak közvetlenebbé tétele, a polgári per útján nyújtott jogvédelem igénybevételének megkönnyítése, az eljárás lehető deformalizálása, a felek mobilizálása a perben való aktív és közvetlen közreműködésre, e közreműködés optimális feltételeinek megteremtése, a polgári eljárás hatékonyságának fokozása stb. Úgy gondolom, hogy mindezen problémák megoldása lényegileg a polgári eljárásjog demokratikus tartalmának továbbfejlesztésétől függ.[14] A szocialista országokban ez a polgári eljárás jogi szabályozásának ideológiai magvát alkotó *szocialista demokratizmus* tökéletesítését, további elmélyítését jelenti.

A modern polgári jogtudományban az igazságszolgáltatás ún. „emberi arculatúvá" tételére irányuló törekvések nyilvánvalóan arra vezethetők vissza, hogy a kapitalizmus fejlődése napjainkban még tovább fokozta az állam elidegenülését a társadalomtól és — ennek az átfogó folyamatnak a keretében — *a bíróság elidegenülését az embertől.*

Az ilyen elidegenülés végzetessé válhat az igazságszolgáltatás tekintélyére, amely nem lehet meg az egyszerű emberek bizalma nélkül. Arra van szükség, hogy az állampolgárok óriási többsége a „Sanssouci-i molnár" megrendíthetetlen bizalmával tekintsen a bíróságokra. A bíróságok ilyen megbecsülésének és tiszteletének visszaállítása nyilván megér minden fáradozást a jogtudomány részéről.

A marxista eljárásjogászok természetesen tisztában vannak azzal, hogy a magas tekintélylyel rendelkező és valódi demokratizmuson alapuló bíróság eszményének megközelítése mindenekelőtt magának az adott társadalmi rendszernek az *osztályjellegétől* függ, ami továbbmenően megszabja az anyagi jogi szabályok tartalmát, demokratizmusuk lehetőségeit. Csak ezekre épülve érvényesülhet az eljárási jogszabályok hatása.[15] Ez az utóbbi hatás azonban mégis igen nagy jelentőségű, mivel az előbbieknél *nyilvánvalóbban manifesztálódik;* az eljárásjogi szabályozás eredményeivel az állampolgárok közvetlenebbül találják magukat szem-

---

[12] Lásd a *szerzőtől:* Problemi di riforma del processo civile in Ungheria, Rivista di diritto processuale XXVIII (1973) Num. 1., 77. s köv. old., továbbá *Bacsó* Jenő: A magyar polgári perrendtartás új novellája, Polgári Eljárásjogi Füzetek III. kötet, Budapest 1973, 39. s köv. old.

[13] *Lajtman,* V. I.—*Butnyev,* V. V.—*Szavinov,* V. N.: „Konferencija po problemam juridicseszkogo processza" (Konferencia a jogi eljárás problémáiról), Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1977. évi 3. szám, 140. s köv. old.

[14] Vö. *Dobrovolszkij,* A. A.: „Razvityije i szoversensztvovanyije demokraticseszkih osznov pravoszugyija po grazsdanszkim gyelam" (A polgári ügyekben gyakorolt igazságszolgáltatás demokratikus alapjainak fejlesztése és tökéletesítése), a „Problemi primenyenija grazsdanszkogo processzualnogo kodeksza RSZFSZR" (Az OSZFSZK polgári eljárásjogi törvénykönyve alkalmazásának problémái) c. kötetben, Kalinyin, 1974, 3. s köv. old.

[15] Vö. *Szilbereky* Jenő: Társadalmi fejlődés és polgári eljárás, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973.

ben, mivel elsődleges módon érzékelhető külsőségekben is megnyilvánulnak.

Amíg létezik az állam mint társadalomszervezési forma, addig létezni fog a bíróság elidegenülésének a problémája is. Tartalma és méretei azonban természetesen nem azonosak a társadalmi fejlődés eltérő fokain elhelyezkedő államokban. A szocialista országokban végbement társadalmi forradalmak egyik feladata éppen az volt, hogy a korábbi rendszereknek a néptől teljesen elidegenült bírósága helyébe újtípusú bíróságokat állítsanak.

Az oroszországi 1917 októberi szocialista forradalom ezt a programot a régi cári bíróságok *azonnali felszámolása* útján hajtotta végre; e folyamat lényegét világítják meg Lenin ismert szavai: „Magunknak kell ítélkeznünk. Az állampolgároknak egytől-egyig részt kell venniük az igazságszolgáltatásban és az ország kormányzásában."[16] Alapjában véve ezt igyekezett megvalósítani az 1919. évi szocialista forradalom 133 napja alatt a Magyar Tanácsköztársaság is. A II. világháború után létrejött szocialista államokban *fokozatosan* ment végbe az újtípusú bíróságok kialakítása.

2. A polgári eljárásjog elvi-elméleti problematikájában kiemelkedő jelentősége van annak a kérdésnek, hogy a polgári pert rendező jogszabályok révén nyújtott *jogérvényesítési és védekezési lehetőséget a lakosság igénybe tudja-e venni valóságosan*, nem állnak-e fenn olyan törvényhozási vagy anyagi természetű akadályok, amelyek megnehezítik vagy egyesek számára egyenesen lehetetlenné teszik a bírósági út igénybevételét, illetőleg a megindított perben az eredményes védekezést. Nyilvánvalóan fenyegetnek ilyen veszélyek akkor, ha nehezen áttekinthető az igazságszolgáltatás fórumrendszere, nem egységes a bírósági szervezet, fölöslegesen bonyolult és rideg az eljárási szabályozás, magasak a polgári perek illetéktételei, sokba kerül az ügyvédi segítség igénybevétele stb. Mit ér az egyszerű ember számára, ha ilyenkor megnyugtatják, hogy „jogállam"-ban, „igazságügyi állam"-ban vagy akár „bírósági út-állam"-ban él? A társadalmi valóság nyers tényei gyakran pellengérre állítják a jogi rendezés fennkölt normáit.

Biztos, hogy a szocialista államok sem oldottak meg még minden problémát a bírósági segítség valóságos igénybevételének maximális biztosítása terén, hiszen a munkateljesítmény (és nem a szükséglet!) szerinti elosztás még a szocializmus — nagyon magas fokú társadalmi egyenlőséget megvalósító — rendszerében is egyelőre fenntart bizonyos egyenlőtlenségi elemeket a jogban. Perköltségek — bár igen alacsony mértékben és sok mentesítő kivétellel — még itt is vannak, a hivatásos jogász segítségéért (az ingyenesség nagyszámú eseteitől eltekintve) itt is kell még fizetni, az igazságszolgáltatásban vannak még a hatékonyság veszélyeztetése nélkül tovább egyszerűsíthető eljárások stb. Mindent összevéve azonban mégis elmondható, hogy a szocialista országokban kialakult társadalmi rend — a közművelődés fejlődésével együtt — minőségileg új gazdasági és jogszabályi feltételeket teremtett annak biztosítására, hogy a lakosság ténylegesen élhessen a polgári eljárás jogvédelmi lehetőségeivel.[17]

A polgári eljárás „népközelség"-ének, „emberközelség"-ének, demokratizmusának továbbfejlesztése — a radikálisan megteremtett kezdeti alapok nyomán — mindenesetre a jövőben is állandó feladat a szocialista eljárástudományban. Ennek a munkának egyes irányaira mutatok rá alább — főként a Magyar Népköztársaság jogalkotási tapasztalatai alapján — néhány kiemelt eljárási alapelv és perintézmény tükrében.[18]

3. A szocialista országok igazságszolgáltatásában általánosan érvényesül a *néprészvétel* elve (amelynek fő megvalósulási formája: a népi ülnökök közreműködése az ítélkezésben) és a *bírák* (mind a hivatásos bírák, mind pedig a nemjogász népi ülnökök) *választásának* elve.[19] Nyilvánvaló, hogy ennek a két alapelvnek jelentős szerepe van abban, hogy a dolgozók valóban magukénak, magukhoz közelállónak érezzék a bíróságot és a polgári eljárás jogi szabályozását. Az ilyen értékelésnek emellett nélkülözhetetlen feltétele az is, hogy a bíróság és a per megszervezése összhangban legyen a lakosság, a társadalom *jogtudatával.*

A hivatalos jelleg bizonyos elemei természetesen még az említett alapelvek alapján megszervezett bíróságoknál is megmaradnak, és ezeknek szükségképpeni meghatározott minimuma magának a bírósági jellegnek a felszámolása nélkül meg sem szüntethető, de éppen ennek a minimumnak a megközelítése a cél.

A tőkés Magyarország 1911-ben megalkotott polgári perrendtartását 1952-ben váltotta fel a ma is hatályos szocialista polgári perrendtartás, amely tudatosan törekedett a polgári bíráskodás közelebbvitelére a néphez.[20] Ennek a törvénynek negyedszázaddal ezelőtt a magyar

[16] *Lenin*, V. I.: Összes Művei, második kiadás, 36. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972, 50. old.

[17] Vö. *Stalev*, Zhivko St.: „Access to Civil Justice in the European Socialist States" (A polgári ítélkezés megközelíthetősége az európai szocialista államokban), Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht, 40. (1976) 3—4. sz. 770. s köv. old.

[18] Lásd még *szerzőtől:* „Gerichtssystem und Zivilprozess des heutigen Ungarn" (A mai Magyarország bírósági szervezete és polgári eljárása), Zeitschrift für Zivilprozess, 84. (1971) 4. szám, 369. s köv. old.

[19] A néprészvétel elve érvényesülésének jogösszehasonlításon nyugvó részletes feldolgozását lásd *Révai* Tibor: A dolgozók részvétele az igazságszolgáltatásban, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970.

[20] A magyarországi polgári eljárásjogi kodifikáció fejlődéséről közelebbről lásd *szerzőtől:* „Die Entwicklung des Zivilprogresses in Ungarn in den letzten Jahren" (A polgári eljárás fejlődése Magyarországon az utóbbi években), Zeitschrift für Rechtsvergleichung, 12. (1971) 2. sz. 81. s köv. old.

országgyűlés elé terjesztett javaslatához fűzött miniszteri indokolás — sok egyéb elvi megállapítás mellett — azt is kiemeli, hogy *„a felek és a bíróság közötti érintkezésnek az eddiginél sokkal közvetlenebbnek kell lennie"*. A programszerűen maga elé tűzött humanizálási feladat megoldását — első megközelítésben — két további elvi tétel kimondásával kívánta előmozdítani az 1952. évi törvény:

— „a bíróság mindenben segítségére van az igazságát kereső félnek",

— „a fél a bíróság előtt minden perben személyesen eljárhat".

Az indokolásban kifejezésre juttatott első tétel magának a törvénynek számos rendelkezésében nyert normatív megszövegezést. Ilyen például — a formalizmusellenesség jegyében született — az a szabály, amely kimondja, hogy „a bíróság a fél által előadott kérelmeket, nyilatkozatokat nem alakszerű megjelölésük, hanem tartalmuk szerint veszi figyelembe" [3. § (1) bek. negyedik mondat]. (Az 1963. évi csehszlovák polgári perrendtartás 41. §-ának második bekezdése ezt még népszerűbben fejezi ki: „A bíróság minden cselekményt annak tartalma szerint ítél meg, még ha azt helytelenül nevezték is meg.")

Ennél a részletszabálynál sokkal tágabb körben támasztják alá a fél mindenirányú megsegítésének követelményét[21] a törvénynek azok a rendelkezései, amelyek a bíróság *kioktatási kötelességéről* szólnak. A magyar Pp. erre vonatkozó alapvető szabálya szerint „a bíróság köteles a felet, ha nincs jogi képviselője, a szükséges tájékoztatással ellátni és őt jogaira, illetőleg kötelességeire figyelmeztetni" [3. § (1) bek. harmadik mondat]. Lényegileg azonos szöveget tartalmaz az 1964. évi lengyel polgári perrendtartás 5. cikke is. Más szocialista országok polgári perrendtartásai a bíróság kioktatási kötelességét még csak ahhoz a feltételhez sem fűzik, hogy a fél a perben ügyvéd nélkül lépjen fel.[22]

A bíróság kioktatási kötelessége érvényesül az eljárás egész menetében és — mint ilyen — az egyik legfontosabb tényező annak érdekében, hogy a polgári perben ténylegesen megvalósuljon a *felek egyenjogúsága*. Általa a felek komoly biztosítékot nyernek arra, hogy a polgári perrendtartásban kinyilvánított egyenlő jogaik valóságos gyakorlására is egyenlő lehetőségekkel rendelkezzenek, és esetleges tájékozatlanságuk, gyengébb anyagi erejük ne befolyásolja hátrányosan perbeli helyzetüket, ne eredményezzen perviteli hibákat, ne késztesse őket előnytelen egyezségre stb.

4. A bíróság kioktatási kötelességének törvénybe iktatása a magyar processzuális jogalkotás történetében fokozott jelentőségre tett szert annak folytán, hogy az 1952. évi Pp. intézményesen megszüntette az 1911. évi polgári perrendtartásban széles körben alkalmazott *ügyvédkényszert*. A szocialista magyar Pp. szerint a felek bármely perben, bármilyen bíróság előtt, az eljárás bármely szakában eljárhatnak személyesen is. Nincs tehát kötelező ügyvédi képviselet sem az ügy jellegétől, sem a perértéktől, sem az eljáró bíróságtól stb. függően. Az új szabályozás lehetőséget nyújtott a bíróság és a felek közötti kapcsolat még közvetlenebbé tételére és egyben biztosítékokat teremtett a jogi ismeretek hiányából eredhető hátrányok elhárítására.

Díjazott *ügyvéd* igénybevételére természetesen igen gyakran kerül sor a polgári perekben Magyarországon is, de ez nem kötelező. Hasonlóképpen a dolgozó munkahelyén alkalmazott *jogtanácsos* is elláthatja a perbeli képviseletet a munkaviszonnyal összefüggő olyan ügyben, amelyben nincs érdekellentét a vállalat és a dolgozó között; a jogtanácsos ilyenkor az ügyvédi díjszabás szerint járó díjnak legfeljebb a fele összegét számíthatja fel. Az a fél pedig, aki a polgári perben személyes alapon (kereseti és vagyoni viszonyaira való tekintettel) vagy tárgyi alapon (az ügy jellegétől függően) költségmentességben részesül, a bíróságtól kérheti ingyenesen eljáró *pártfogó ügyvéd* kirendelését [Pp. 84. § (1) bek.].

Néhány szocialista ország (pl. a Szovjetunió, Csehszlovákia) tapasztalatai nyomán 1974-ben létrehozták Magyarországon a *Szakszervezeti Jogsegélyszolgálatot* a dolgozók jogi megsegítését célzó intézményrendszer még teljesebbé tétele érdekében. A Szakszervezeti Jogsegélyszolgálat révén a vállalatok és szövetkezetek dolgozói mindenféle jogi ügyükben (ideértve a bíróságok előtt folyó pereket is) jogi segítségben (jogi képviseletben) részesülnek. A munkában részt vevő jogászok (pl. a vállalati jogtanácsos, a munkába bevont ügyvéd, nyugdíjas bíró, ügyész stb.) a jogi segítséget a dolgozó számára ingyenesen nyújtják és munkájuk díjazását a szakszervezettől kapják.[23]

A jogérvényesítés és a védekezés megkönnyítése fontos szerepet játszik a polgári perbeli *ügyészi részvétel* rendszerében is a szocialista államokban. A törvényesség érdekében

[21] Vö. *Beck* Salamon: A jogérvényesítés megsegítésének elve, Jogtudományi Közlöny, 1952. évi 10. sz.

[22] Lásd pl. a Szovjetunió és a szövetségi köztársaságok polgári eljárásának Alapjairól szóló 1961. december 8-i törvény 16. §-ának második bekezdését és a szovjet köztársaságok polgári perrendtartásainak megfelelő rendelkezéseit (pl. az OSZFSZK 1964. évi Pp-je 4. §-ának második bekezdését), továbbá a Bolgár Népköztársaság 1952. évi Pp-je 4. §-ának harmadik bekezdését, a Csehszlovák Szocialista Köztársaság 1963. évi Pp-je 10. §-ának harmadik bekezdését, a Jugoszláv Szövetségi Szocialista Köztársaság 1956. évi polgári perrendtartásának 10. §-át, az NDK 1975. évi polgári perrendtartásának 139. §-át, az 1865-ből származó román polgári perrendtartás 130. §-a második bekezdésének hatályos szövegét stb.

[23] Vö. *Schelnitz* György—*Timár* Pálné: Jogi képviselet a szakszervezeti jogsegélyszolgálat keretében, Polgári Eljárásjogi Füzetek VIII. kötet, Budapest, 1976, 217. s köv. old.

történő ügyészi keresetindításnak vagy polgári perbeli fellépésnek gyakran éppen az adja okát, hogy az állampolgár rászorul az ügyészi segítségre [„a jogosult a jogainak védelmére bármely okból nem képes" — magyar Pp. 2/A. § (1) bek.].

5. A polgári eljárás „emberközelségéhez" nagymértékben járul hozzá a szocialista eljárástudományban és a jogalkalmazásban szilárdan meghonosodott az a követelmény, melynél fogva a bíróságnak a polgári perben mindenképpen törekednie kell a *tárgyi valóság* kiderítésére („igazság", „anyagi igazság"). A rendelkezési elv és a peranyag-szolgáltatási elv szocialista felfogása lehetővé teszi a bíróság számára, hogy túllépjen a perbeli ténykutatás és bizonyítás hagyományos korlátain az ügy valóságos tényállásának megállapítása érdekében. A bíróság a szocialista államokban nem kénytelen megelégedni a polgári perben a felek által hézagosan — vagy éppen a valósággal ellentétesen — előadott tényállással és nem kerül az eljárásjogászok által a tőkés országokban is gyakran kifogásolt abba a helyzetbe, hogy olyan ítéletet kell hoznia, amelyről eleve tudja, az csupán az ún. „alaki igazság"-nak felel meg.[24]

Az olyan polgári pernek, amelyről köztudott, hogy szimulált tényállással is lehet boldogulni benne, és formalisztikus természetű akadályok miatt a bíróság döntése esetleg csak a papirosjellegű „alaki igazságon" alapszik, nehezen lehet becsülete az egyszerű emberek szemében.

Az objektív igazság követelményének megvalósíthatóságát a szocialista polgári eljárásjog egyidejűleg két oldalról (a bíróság és a felek részéről) igyekszik biztosítani.

A bírósági pervezetés szocialista koncepciója szerint a bíróság nemcsak külsőlegesen és alakilag vezeti a pert, és nem is csupán negatív előjellel, vagyis az oda nem tartozó peranyag kiküszöbölésével és az igazság kiderítését akadályozó mozzanatok elhárításával, hanem érdemben és cselekvő módon viszi előre az eljárást a peranyag teljességének előmozdításán át az ítélethozatalig; ez a méltán *materiális pervezetés*nek nevezhető bírósági tevékenység párosul a felek tevékeny közreműködésével.[25]

A szocialista eljárástudomány mindig nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a felek a polgári perben a maguk részéről is kellő aktivitást fejtsenek ki és ne hagyatkozzanak jogaik érvényesítése, illetőleg védekezésük során kizárólag az amúgy is aktívnak tudott bíróságra. Az utóbbi években azonban határozottan megerősödött az az irányvonal, amely még fokozottabb aktivitást, több egyéni kezdeményezést követel a felektől saját érdekeik képviseletében a polgári perben. A magyar eljárástudomány irodalma egyenesen megfogalmazza *a felek közreműködési kötelezettségének* tételét.[26]

Beleilleszkedik ez a fejlemény azokba az eljáráselméleti kutatásokba, amelyek — a polgári eljárásjogi felelősség körében — a *jóhiszemű pervitel* elvének a kimunkálására irányulnak. Felfogásunk szerint a felek közreműködési kötelezettségének elvi alapját elsősorban éppen a jóhiszemű pervitel követelménye adja meg. Ez a legfőbb eszköz, amellyel a fél arra késztethető, hogy legjobb tudomása szerint („jóhiszeműen") adja elő a tárgyi valóságnak megfelelő tényállást, illetőleg járuljon hozzá annak megállapításához. A jóhiszemű pervitel elve adja egyben a foglalatát azoknak a nem csupán morális, hanem *jogi szankcióknak*, amelyek a felet e kötelességének teljesítésére rászorítják.[27]

A jóhiszemű pervitel követelményét normatív módon rögzíti a legtöbb szocialista állam polgári perrendtartása, sőt némelyik (pl. a magyar és a lengyel Pp.) meglehetősen részletes szabályozást is tartalmaz.[28] Mindazonáltal azt az elméleti nézetünket, amely szerint a jóhiszemű pervitel követelménye a polgári eljárásnak egyik alapelveként értékelendő, egyes processzualisták vitatják a szocialista jogtudományban.[29]

6. A szocialista polgári eljárásjog tudománya az utóbbi években növekvő figyelmet fordít

[24] Vö. *Németh* János: Rendkívüli perorvoslatok a magyar polgári eljárásjogban, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 31. s köv. old.

[25] Lásd a VI. és IX. Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszus magyar referátumait: *Névai* László: The authority of the Judge in Conducting Proceedings under the Hungarian Law of Civil Procedure (a „Studies in Jurisprudence for the Sixth International Congress of Comparative Law" c. kötetben, Akadémiai Kiadó, Budapest 1962.), *Farkas* József: Le rôle actif du tribunal dans la procédure civile (a „The Comparison of Law — La Comparaison de Droit" c. kötetben. Akadémai Kiadó, Budapest 1974.); továbbá *Wengerek*, Edmund: Die Rolle des Richters in der polnischen Zivilprozessordnung, Zeitschrift für Rechtsvergleichung, 17 (1966) 264. s köv. old.

[26] Vö. *Varga* Gyula: A felek közreműködési kötelezettségének fokozása a polgári perben, Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae, Tomus XIII. Budapest 1971, 169. s köv. old.

[27] Vö. *Novák* István: Szankciók a polgári perben, Polgári Eljárásjogi Füzetek VI. kötet, Budapest, 1974, 13. s köv old.

[28] A magyar polgári perrendtartás 5. §-a, az 1952. évi bolgár Pp 3. §-a, a Szovjetunió és a szövetségi köztársaságok bírósági polgári eljárásának Alapjairól szóló 1961. december 8-i össz-szövetségi törvény 24. §-a, valamint a szovjet szövetségi köztársaságok polgári perrendtartásainak megfelelő §-ai (pl. az OSZFSZK 1964. évi Pp-jének 30., az Ukrán SZSZK 1963. évi Pp-jének 99. §-a), az 1963. évi csehszlovák Pp 101. és 138. §-ai, az 1964. évi lengyel Pp 3. cikkének 1. §-a, 6. cikke, 268. cikke és 304. cikke, az 1968. évi mongol Pp 35. §-a, a régebbi eredetű román Pp 723. szakasza, az NDK 1975. évi Pp-jének 3. §-a tartalmazzák a jóhiszemű eljárásra vonatkozó alapkérdéseket és az említett törvények más tételeiben találhatók a rávonatkozó részletszabályok.

[29] Vö. *Jodlowski*, Jerzy: „Zasady naczelne socjalistycznego postepowania cywilnego" (A szocialista polgári eljárás alapelvei), a „Wstep do systemu prawa procesowego cywilnego" (Bevezetés a polgári eljárásjog rendszerébe) c. kötetben, Wroclaw—Warszawa—Kraków—Gdansk, Ossolineum, 1974, 65. s köv. old.

a polgári per *hatékonyságának* problémájára.[30] A polgári per hatékonysága azt a viszonyt fejezi ki, amely a per célja és az elért eredmény között áll fenn. Ebben a felfogásban az akként megszervezett polgári pert lehet hatékonynak tekinteni, amely optimális módon szerez érvényt a valóságos jogvédelem követelményének.

A hatékonyság legfontosabb mutatói: a peres eljárás *egyszerűsége, gyorsasága, olcsósága, alapossága,* valamint — az egész társadalom szempontjából — az ítélkezés *megnyugtató* és egyben *permegelőző* hatása. Az optimum mindezeknek a mutatóknak a legkedvezőbb mértékéből és egymáshoz viszonyított legmegfelelőbb arányából adódik. A probléma bonyolult, mert egyes mutatók egymással ellentétes irányban hatnak (pl. egyfelől az egyszerűség, gyorsaság és olcsóság, másfelől az alaposság követelménye).

[30] A legújabb munkák közül l. *Erőss* Pál: Anyagi jogi eszközök az eljárásjogi hatékonyság érdekében, Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle, 1975. évi 11. sz., 643. s köv old., *Sawczuk,* Mieczyslaw: „O efektywnosci socjalistycznego postepowania cywilnego" (A szocialista polgári eljárás hatékonyságáról), Studia Cywilistyczne XXV, Warszawa, 1975, 257. s köv. old.

Nyilvánvaló, hogy a polgári eljárás „népközelségének" elsőrendűen fontos próbája éppen a szabályozás hatékonysága: ezen mérhető le, hogy mekkora a jogszabályilag megfogalmazott követelmények *valóságértéke.* Ezáltal tetőződik is be egyben azoknak a főbb tényezőknek a rendszere, amelyeken a polgári eljárásjog demokratizmusa, emberközelsége múlik.

*

Beszámolómban — miként előre bocsátottam — teljességre nem törekedtem. „A polgári eljárásjog alapjai"-ként megjelölt témánál — a javasolt terjedelem keretében — ez lehetetlen vállalkozás lett volna. Bizonyára vitatható, helyesen oldottam-e meg az önkorlátozásból adódott kényszerhelyzetet, szerencsésen válogattam-e ki a közelebbi elemzésre méltónak ítélt problémákat. Szándékom mindenesetre az volt, hogy a Magyar Népköztársaság — és helyenként más szocialista országok — jogtudományából és kodifikációs gyakorlatából olyan álláspontokat emeljek ki, amelyek jellegzetesek, sőt — egyes esetekben — típusmeghatározó értékűek a szocialista polgári eljárásjogban.

Névai László

A polgári átalakulás kései kódexei és kodifikációs problematikája

1. *Az elvetélt forradalom közömbösített kodifikációja Németországban*

A nemzeti jogegységesítés nem a francia forradalom kizárólagos műve volt. A *politikai egységteremtés* nem maradt a jogra hatástalan a porosz—osztrák aufklérista abszolutizmus államaiban sem. Épp e rendszerek *bürokratikus tendenciájából* fakadóan, a fejedelmi felvilágosultság eredményeként a jogot egységesítették, a *status quo*-t konzerválóan szentesítő kodifikációs keretbe foglalták. Ezek a kódexek feudális uralkodók *placet*-jéből születtek, természetjogiságuk ily módon a múltat, a hűbéri alárendeltség legitimitását őrző volt.

Napóleon fegyvereivel együtt a meghódított területeken a konszolidálás eszközeként a *Code Napoleon* is megjelent. A Rajnától nyugatra eső területekre, mindenekelőtt Baden és Berg nagyhercegségbe és Vesztfáliába francia fegyverek „francia importáruként"[1] hozzák a jogegyenlőséget, a feudális kötelmek felszámolását, valamint ennek ideológikus kifejeződését. És ezeken a területeken, amelyek csupán kronológiailag a *Code civil* kortársai, történelmileg, berendezkedésüket illetően azonban még az *Allgemeines Landrecht és az Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* léptékével mérve is megkésettként hátul kullogtak,[2] a *Code Napoleon* bevezetése olyan gyökeresen átalakítja az életviszonyokat, hogy alig egy évtized múltán a visszahódítók már reménytelennek ítélik a visszaporoszosítást, és a francia jogot kénytelen-kelletlen érintetlenül hagyják.[3]

A *Code civil* nyugat-rajnai hatása két szempontból is tanulságos. Először, mutatja a *Code Napoleon*nak a porosz—osztrák kodifikációkat meghaladó forradalmasító hatású fölényét, másodszor pedig a német állapotoknak a porosz—osztráknál is nagyobb nyomorúságát. Azt ti., hogy a német területek többségében nemcsak a jogegység, de egyelőre a politikai egység is

[1] *Lukács* Gy.: A történelmi regény. Budapest, Hungária, 1947, 8. old.

[2] Vö. *Eörsi* Gy.: A burzsoá magánjogi rendszerek kialakulása: Jogcsoportok a buzsoá magánjogban. Gazdaság- és Jogtudomány (Az MTA IX. Osztályának közleményei), III (1969) 1—4, 282. old.

[3] L. pl. *Müller,* E.: Le Code civil en Allemagne = Le Code civil, 1804—1904, Livre du centenaire. II, Paris, Rousseau, 1904, 630—638. old.

csak utópizmusként létezett, és ténylegesen adottként nem volt más, mint kicsinyes, önző, szűk horizontú, végletesen partikularizált kis szuverénitás-hordozók laza halmaza, amelyek rivalizálva, torzsalkodva, szüntelenül kisebb vagy nagyobb háborúskodásban éltek egymással. Igazán közössé csupán a francia forradalom félelme: *a gyakorlati ellenforradalom* tette őket — aminek előzményéül nem forradalom, hanem csak réme szolgált; — azaz a polgári fejlődés kívülről érkező kihívására egy olyan védekező magatartás elfoglalása, ami támaszt mindenekelőtt a nemzetiben, a múltban megragadhatóban talált. Kisszerűségük, tehetetlenségük nyomorúságát jelzi, hogy a társadalmi haladás csupasz gondolatára is — mert az a francia nacionalizmus expanziójaként érkezett — olyan „forrongó sárkányvérű", „dühös patrióta" ellen nacionalizmussal[4] kellett válaszolniok, amely a felszabadító háborúk eredményeként mindenekelőtt a forradalmiság visszavételében, a teljes restaurációban kulminált, — ugyanúgy, ahogyan nemzeti egységtörekvéseik is objektíve mindvégig az azt akadályozó Poroszország ellen irányultak, az ellentmondás feloldása azonban végül is nem Poroszország kiiktatásában, hanem éppenséggel *Németország elporoszosításában:* a nemzeti egység porosz cégér alatt, porosz dominanciával történő megvalósításában nyert formát.[5]

A német fejlődés ellentmondásossága és görcsös forradalomellenessége a *nacionalizmus, historizmus* és *romanticizmus* olyan torzult, ezeket visszájukra fordító ideológikus formáihoz vezetett, ami a nemzeti fejlődés ösztönzőit a porosz—német feudális múltban keresve a *történelmi iskola* képében végül is arra tett kísérletet, hogy a ma gyalázatát a tegnap gyalázatával törvényesítse.[6] Ez a légkör, az egymásra halmozódó kompromisszumok provincializmusába ragadtság döntötte el azt a vitát is, ami 1814-ben a németországi kodifikáció kívánatossága kérdésének az örve alatt voltaképpen a körül zajlott, hogy a XIX. századi európai jogfejlődésnek mi módon kell reagálnia a társadalmi-gazdasági életben bekövetkezett forradalmi változásokra.[7] A francia származású, felvilágosult, zenetudományi munkásságáról, Goethehez és Schillerhez fűződő barátságáról egyaránt ismert heidelbergi jogtanár, Thibaut emlékirata ugyanis a jog megújításának, kodifikációs egységesítésének, vagyis radikális és rendszeres újjáalkotásának a szükségét hangsúlyozta, amire hatalmas vihart, a porosz nyomorúság hamis tudatának elsöprő filológiai győzelmét aratva a gigantikus életművű német romanista, a később vezető szerepet betöltő porosz államhivatalnok, Savigny válaszolt.[8] Történeti és filológiai kutatások ma is meggyőzően mutatják ki, hogy Thibaut kodifikációs elgondolása nem volt kidolgozott. Történelmi distinctiók, logikai kimunkálás helyett egyszerűen a jogegységesítés és az új jog akarása hangsúlyozására koncentrált; következésképp kodifikációs gondolatnak a tulajdonképpeni atyja nem is lehetett —, szemben Savignyval, aki a kodifikációval ugyan szemben állt, tanítása azonban épp szembenállása indokaiban a kodifikációk éretté tételének örök érvényű magja lett.[9]

E felfogás filológiai igazságához aligha férhet kétség —, Thibaut és Savigny szembenállását azonban alapvetően mégsem ilyen légies különbségek indokolták. Savigny ezt maga is tudatosította. Hiszen az organikus szokásjogi fejlődést piedesztálra emelő népszellem-tantól a legkisebb (és ezért a legkönnyebben megbocsátható) elfajulást a makacsul feudális szellemű *Allgemeines Landrecht-ben* látta. Ezután következett az *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* társadalmi-politikai kompromisszumának megsejdítése, gondolati előlegezése; majd valaminő istenkáromlás mezsgyéjén, magának a lehetségtelenségnek a határán, minden elfogadhatótól távol a *Code civil* — az egyetlen, ami nemcsak a természetjog perverzzé formálásában volt vétkes, de a hűbériség organikus továbbélését is megakadályozta.[10] Persze Thibaut sem rejtette véka alá, hogy Savigny rohamának az indulatait „forradalomtól való rettegése", „pietisztikus irányultsága" jelének

[4] *Mann,* Th.: Lotte Weimarban = Th. Mann Művei. IX, Budapest, Magyar Helikon, 1970, 166. old.

[5] Vö. *Lukács* Gy.: Az ész trónfosztása. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1954, 36., 38. és köv. old.

[6] *Marx* K.: A hegeli jogfilozófia kritikájához: Előszó. *Marx,* K. és *Engels,* Fr. művei. I, Budapest, 1957, 379. old.

[7] Vö. *Krystufek,* Z.: La querelle entre Savigny et Thibaut et son influence sur la pensée juridique européenne. Revue historique de Droit français et étranger, (1966) 1, 59. old.

[8] *Thibaut,* A. F.: Über die Notwendigkeit eines allgemeinen bürgerlichen Rechts für Deutschland. Heidelberg, 1814 és *Savigny,* F. C. von: Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft. Heidelberg, 1814.

[9] A filológiai tisztázás szerint Thibaut és Savigny között koncepcionális különbség rejlett. Thibaut számára a kodifikáció egyszerűen formája, hordozója volt az *új* jogalkotásnak; Savigny számára tartalmilag kevesebb, eszközjellegű meghatározottságában viszont körülhatároltabb, specifikáltabb volt annál. Savigny a fennálló jog organikus-rendszerező rekonstrukciójaként látta a kodifikációt; azaz szigorúan jogon belüli, egy tartalmában azonos jog új kifejezéseként, jogforrási kategóriaként értékelte. Éppen e doktrinális igényű rekonstrukcióra tekintettel tulajdonított a jogtudományi kimű-velésnek, a bírói továbbfejlesztésnek alkotó szerepet. Ezért tekintette a kódexet a jog kimerítő megtestesítésénél kevesebbnek; inkább egy összetett és hierarchizált jogforrási rendszer vezető elemét látta benne. E vonások azok, amik a kérdéses felfogás szerint Savinynak Thibaut-énál nagyobb igazságot s tartósabb érvényességet kölcsönöznek. *Caroni,* P.: Savigny und die Kodifikation. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung, LXXXVI (1969), 125—128., 142. és 172—175. old.; *Caroni,* P.: Savignys „Beruf" und die heutige Krise der Kodifikation. Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, XXXIX (1971) 3, 456. old.

[10] *Savigny:* 3. Aufl., Heidelberg, Mohr, 1840, 7. fej., különösen 57. old.

látja.[11] Savignynak a feudalizmus talaján, az óvatos kompromisszumokkal történő fejlődéshez való kötődése, forradalomellenessége magyarázza azt is, hogy népszellem-tanát és kodifikációellenes gondolatait egyaránt a forradalmiság akkori ideológikus hordozójától: a természetjogiságtól való elhatárolódás hatja át. A természetjog történelmietlen racionalizmusával és apriorizmusával a jogi és jogászi hagyománynak, a jog organikus meggyökerezettségének és kötődésének nemzetiként-történelmiként felfogott irracionalisztikus deifikálását szegezte szembe.[12] Ilyen és hasonló töredékes, torzult, de mégiscsak részleges igazságoknak köszönhette, hogy voltaképpen „ő fejezte ki elnyomorított korát", mert „történelmi léptékkel hiába volt igaza Thibaut-nak, német talajon az óra Savigny-nek adott igazat".[13] Mindez azonban — látnunk kell — a hamis tudat elemeinek az egymásra rakódásával, egymásba vegyülésével ment végbe. Ha úgy vélekedünk, hogy Thibaut voltaképpen nem volt kodifikációs gondolat atyja, ahhoz a következtetéshez is el kell jutnunk, hogy Savigny kodifikációellenessége sem volt más, mint csak esetleges: a népszellem-tannal egységben sem más, mint *forradalomellenességének,* minden radikális jogváltozás ellenzésének az aktualizálódási formája.[14]

A Thibaut és Savigny közötti vitát végső soron nem Savigny döntötte el: Savigny csak az *akkor és ott* uralkodó társadalmi szükségszerűségnek adott ideologikus kifejezést. A porosz—osztrák viszonyoktól eltérően Németországban hagyományai csak a provinciális partikularizmusnak voltak. Átfogó egységesítő politikai erő teljességgel hiányzott; — illetőleg az, ami most kovácsolódott, a francia forradalom megrázkódtatásában a szabadság ellenében fogant, és a múlttal való fogódzás jegyében végül is az egység *antidemokratikus, porosz, felülről történő* megteremtéséhez torkollott. A fejlődés e *felemásságában* csak közvetítő láncszem volt az elbukott 1848-as forradalmak sora, amelyet a feudális abszolutista reakció győzelmének és az „objektív tekintetben haladásnak"[15] a sajátos szimbiózisa jellemzett: Németország politikailag rendeződött, vagyis „parlamenti formákkal szegélyezett, feudális elemekkel kevert..., bürokratikusan megácsolt, rendőrileg őrzött katonai önkényuralomba"[16] süllyedt, egyszersmind azonban teret engedett a tőkés gazdasági viszonyok erősödésének, ami a politikai egységtörekvés irracionalisztikus felhangjai és a demokratizmus tespedtsége ellenére is a gazdasági élet felélénkülésához vezetett. Néhány helyi törekvés nyomán[17] ilyen tényezők hívták életre az egységes szövegű kereskedelmi kódexet,[18] majd a politikai egység létrejöttét (1871) kísérve más kódexeket,[19] míg a birodalmi felhatalmazást (1873) követő huszonkét év munkája nyomán végül a *Bürgerliches Gesetzbuch* is meg nem született.

A német magánjogi kodifikáció a birodalmi egység szülötte. Legjellemzőbb jegye, hogy a politikai fejlődésében tragikusan elkésett, gazdasági előretörésében azonban az európai nagyhatalmakkal hamarosan versenyre kelő birodalomban a magánjogi viszonyok rendezésének széttagoltságát, a teljes partikularizmus anakronisztikumát csak általa és megkésve: a *Bürgerliches Gesetzbuch* 1900. január 1-i hatálybaléptetésével számolták fel.[20] Ugyanakkor szembetűnő, hogy a *Code civil*-lel szemben, mely *nyitánya* volt a francia jogkodifikációnak, a *Bürgerliches Gesetzbuch* a jogkodifikáció *záróaktusaként* szerepelt.

Németországban ugyanis a gazdasági fejlődés imperativuszát, legsürgetőbb követelményeit az egységes kereskedelmi törvénykönyv legalább is részben, időlegesen már kielégítette: a magánjogi kodifikációs szükséget enyhítette, annyi haladékot adott, hogy a kapitalisztikus fejlődés tapasztalataira, joggyakorlati adaptációjára építve a romanisták és germanisták egymás közötti küzdelme a doktrinális előkészítés

[11] *Thibaut,* A. F. = Heidelberg, Jb. d. Litt., 1814, 177. és 183. old. id. *Wieacker,* F.: Privatrechtsgeschichte der Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Entwicklung. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1967, 391. old. 48. jegyzet.

[12] Vö. *Caroni:* Savigny und die Kodifikation. 133—137., különösen 134. old. 223. jegyzet.

[13] *Eörsi:* 283. old.

[14] Savigny forradalomellenességének ideologikus kifejeződése — megjegyezzük — e hamis tudaton belül is hamis előfeltevésen nyugodott. A *Code civil*-t ugyanis a forradalom természetjogisága közvetlen leszármazottjaként, gyökerében új indításként fogta fel, vagyis nem volt tudomása a *Code civil* hagyományőrző, a diszkontinuitásban kontinuitást őrző szerepéről. L. *Wolf,* E.: Grosse deutsche Rechtsdenker. 2. Aufl., II, 1944, 476. old. nyomán *Friedrich,* C. J.: The Ideological and Philosophical Background = The Code Napoleon and the Common-Law World. New York, University Press, 1956, 4—5. old.

[15] *Lukács:* Az ész trónfosztása. 44—45. old.

[16] *Marx,* K.: A Gothai program kritikája = Marx—Engels: Válogatott Művek. II, Budapest, Kossuth, 1963, 23—24. old.

[17] Ilyenek voltak 1840—1870 közt a porosz rekodifikációs, a bajor és hesseni polgári s a drezdai kötelmi jogi kodifikációs törekvések; a hannoveri, oldenburgi, badeni, württembergi és bajor eljárásjogi kódexkísérletek; — sikert azonban csak a Bürgerliches Gesetzbuch für des Königreich Sachsen (1865) eredményezett. *Wieacker:* 463—466. old.

[18] A kereskedelmi forgalom által 1848-ban kikényszerített váltórendelet után az Allgemeines Deutsches Handelsgesetzbuch (1861) volt az első aktus, mely — a Német Szövetség államai által külön-külön elfogadva — jogegységesítést valósított meg.

[19] Ekkor Strafgesetzbuch (1871), Zivilprozessordnung (1877) és Strafprozessordnung (1877) született.

[20] A XIX. és XX. század fordulójáig az ún. Második Birodalom területén négy alapvető — német, latin és francia nyelvű — magánjogi rendszer több, mint húsz változatát alkalmazták és érvényesítették. Területi megoszlás szerint a római jog mint gemeines Recht, vagyis usus modernus pandectarum-má alakított jogforrás részesedése 33%, az utóbb szintén szubszidiáriussá vált porosz Allgemeines Landrecht részesedése 43%, a francia Code civil-é 17%, a szász polgári törvénykönyvé pedig 7% volt. *Riegert,* R. A.: The West German Civil Code: Its Origin and its Contract Provisions. Tulane Law Review, XLV (1970) 1, 49—52. old.

(Savignyt meghaladó, de meg nem tagadó) munkáját elvégezhesse.

A *Bürgerliches Gesetzbuch* késeiségében lett olyan kódex, ami figyelmet mindenekelőtt *mívességénél:* belső rendszere kimunkáltsága igényességénél fogva érdemel. Mert voltaképpen nemcsak egy kodifikációs hullámot, de egy összetett társadalmi-gazdasági és politikai fejlődési folyamatot is lezárt. Németország elporoszosodó, militarizált, antidemokratikus birodalommá történő alakulásában egy politikai kompromisszumokkal nyomorított liberálkapitalizmus gazdasági térhódítását zárta le — vagyis *anélkül szentesítette a jelent, hogy forradalmi lenne; anélkül fogta össze* a mának *a múltat, hogy* ezzel egyben *előretekintő lenne.* A magánjogi kodifikáció ily módon a századvég Németországának ellentmondásosságát, és ellentmondásosságában is kisszerű, önmagába zárt alattvalói individualizmusa provincializmusát tükrözi;[21] — ez Savignynak történelmi igazolása, és egyben a történelemnek Savigny feletti iróniája. A polgárrá válás kozmopolitizmusában Goethe még a németségről mint az egyetemesnek a különösben való megjelenéséről gondolkodott;[22] a németségből azonban a történelmi jogi iskola narcisztikus múltba-merültsége, szűk horizontú ellen-nacionalizmusa következtében nem lett más, mint olyan egyedi, ami annál valóságosabb, megismételhetetlen egyediségét az egyetemessel szemben minél inkább feltárja. A németségből az egyetemessel való kézfogás lehetetlenülése az egyetemesnek perverzként történő eltaszítását, magának *az egyedinek egyetemessé növelését* váltotta ki. A múlt, a nemzetinek a mitizálása azonban igazi kielégülést nem hozott, bár a birodalom felbomlásáig véglegesítette az egyetemessel történő szakítást. Örvendhettek bár a kodifikáció hőn óhajtott németségének,[23] ám talmi győzelem volt csupán. Mint az emberi nagyratörés, amelynek elégtelensége az eszközöknek a céllal aránytalan szegénységében rejlik — amikor is „Mind fut a boldogság után, / Az meg hátul szalad"[24]. *Amilyen arányban vágytak a csak németségre, németségük olyan arányban lett* szegényesebb, *tartalmatlanabb.* A történelem grimasza, hogy ugyanúgy, ahogyan a XVIII. századi mozgalom a *Deutsches Privatrecht* kialakítására is későn érkezett, ahogyan egy évszázaddal később Savigny is „a germán jogot kereste és a római jogot találta meg"[25], a *Bürgerliches Gesetzbuch* sem volt képes arra, hogy önmagában a *németet* feltárja és megragadja. A német jogban a német a rómaival annyira összefonódott, hogy még a *Code civil,* a nemzeti hagyomány értékeinek e megtestesülése is a *Bürgerliches Gesetzbuch*-nál végső soron germánabb lehetett.[26]

A *Bürgerliches Gesetzbuch* egy ellentmondásos társadalmi fejlődés ellentmondásos kifejeződése. Tragikuma, hogy „korán jött és későn jött" egyszerre.[27] Paradoxikus megjelenésének, társadalmi-politikai elégtelenségének ezért lett oka és egyben eredője a *mitikussá növelt múlt,* ami kifejezést mindenekelőtt a pandektisták művének és módszerének a megörökítődésében nyert. Módszertani szempontból fogalomjogászati megközelítése még Savigny felfogásához képest is visszalépést jelentett[28] (bár igaz, hogy a római jog alapjain nyugodva ez adott keretet ahhoz, hogy megtörténhessék a nemzeti jogi hagyományoknak az előretörő tőkés érdekekkel való szembesítése, a kodifikációnak a hagyományok adaptálása útján történő doktrinális előkészítése). Huszonkét évi, vaskos köteteket és vitákat, egy egész jogásznemzedék munkáját felemésztő előkészítése egyaránt vallott a német tudományosságról és a miniszteriális bürokráciáról. Nem született ebből más, mint egy *jogász-nyelven írt jogászjog,* mely *elvont logikai szerkezetével, rendkívüli hőfokú rendszerképzésével,* ezt tükröző *életidegen szárazságával,* ezt elmélyítő *antidemokratikus gyakorlatiatlanságával* kivívhatta ugyan a jogász-kaszt bámulatát —, szeretetre méltóvá azonban nem avathatta magát.[29] Létrehozatala a társadalom

[21] A Bürgerliches Gesetzbuch elsődlegesen a német fejlődésben provincializálódott liberálkapitalizmus érdekeit fejezte ki; a hűbéri partikularizmus formális jogegyenlőtlenségével a kontinuitást számos családi privilégium (szorosan „magán"-jog) fenntartásával a hatálybaléptető Einführungsgesetz (1900) biztosította; az ekkor már érvényesülést parancsoló monopolisztikus tendenciák kielégítését ugyanakkor csak a Handelsgesetzbuch, és a Bürgerliches Gesetzbuch néhány általános klauzulája — elsősorban benső lehetőségeiben — biztosította. *Eörsi:* 289—291. old.

[22] „A németség nem korlátozódhat önmagára, hanem ellenkezőleg, az egész világot be kell fogadnia, hogy a világra hatni tudjon" — adja Goethe szájába *Mann:* 145. old.

[23] „Most vonul a német hazában / Az igazságosság honi ruhában" („Nun wandelt durch das deutsche Vaterland) Gerechtigkeit im heimischen Gewandt") szavakkal üdvözölte például költeményében az új kódexet a Deutsche Juristenzeitung nyitószámában E. *von Wildenbruch.* Id. Seagle, W.: The Quest for Law. New York, Knopf, 1941, 293. old.

[24] *Brecht,* B.: Koldusopera = Brecht Színművei. I, Budapest, Magyar Helikon, 1964, 348. old.

[25] *Eörsi:* 283. old.

[26] „A kódex-képzésből a római jogot kiküszöbölni akarni annyit jelentett, mint létrehozni német kódexet német jog nélkül." *Saleilles,* R.: Introduction à l'étude du Code civil allemand. 1904, 8. old. Id. *David,* R.: Les grandes systèmes de droit contemporains. Paris, Dalloz, 1964, 54. old.

[27] *Egger,* A.: Über die Rechtsethik des Schweizerischen Zivilgesetzbuches. 2. Aufl., Zürich, Schulthess, 1950, 79. old.

[28] Benne „a jog organikusan dinamikus egysége logikailag statikus egységgé alakult át" — írja *Wilhelm,* W.: Zur juristischen Methodenlehre im 19. Jahrhundert. Frankfurt am Main, 1958, 81. old. Id. *Krystufek:* La querelle entre Savigny et Thibaut... 71. old.

[29] A Code civil-lel összevetve a Bürgerliches Gesetzbuch alig tartalmazott száz szakasszal többet, — e nagyjából azonos terjedelemben azonban merőben eltérő minőséget és szervezettséget takart. Már maga a kiindulópont is eltérő volt, mert a Bürgerliches Gesetzbuch szabályozása végig egy elvont fogalomelemző rendszerezési sémát követett, a szabályozott tárgyak természetes egységét s kapcsolatait a doktrinér törekvés prédájául dobva következésképp rendszertani igénye nem a tárgy rendszerének kibontakoztatásaként, hanem rajta tett erőszaktételként jelentkezett. Ellent-

széles köreit csaknem közömbösen hagyta. Parlamenti vitája a polgári erények elfajulásáról, a végletesen kisszerűvé válás tragikomikumáról vallott — immár csupán a történelem félresiklásának humorát, a pótcselekvés lélektanát illetően érdemelve figyelmet.[30]

A *Bürgerliches Gesetzbuch* „messzemenően inkább gyermeke a XIX. századnak, mint anyja a XX.-nak".[31] Olyan típus, amely számottevő politikai befolyás nélkül, kompromisszumokat sem nélkülözve zárt egy korszakot. Amit azonban a megszervezett tartalomban nem érhetett el, elérte e tartalomnak a megszervezésében. Úgy tűnik: *a megkésettség a tartalmat* nem lendíti, inkább *silányítja; ezt azonban* legalább — sajátos elégtételként — *megnyomorítottságában is fogalmi remekművé csiszolja.* A megkésettség, ami nem tette lehetővé, hogy a kódex a polgári átalakulás hathatós támogatója legyen, olyan múltbafordultsággal párosult, ami a maga részéről már azt akadályozta, hogy a kódex előretekintő legyen. A tartalmi és formai értékek ilyen kölcsönös visszájukat mutató elnyomorítottságában új, előrenéző, követésre érdemes, valóban pozitív értékű nem volt más, mint a *generálklauzulák.* Azok a bizonytalan határát súroló, általánosságban leszögezett tételek és elvek tehát, amelyek a joggal való visszaélés tilalmának, a jóhiszem elvének stb. jogalkalmazáspolitikai rögzítésével hidat emeltek a provinciális liberálkapitalizmus kódexének a monopolkapitalizmus viszonyai közötti érvényesítéséhez, azaz lehetővé tették a kódex rugalmas alkalmazását, joggyakorlati adaptálását. Azt, amit a kódex a múltat konzerváló összefoglalás ellenére nyert, csak a jövő eróziós hatásának utat engedő generálklauzulákkal nyerte. Mindenekelőtt ezzel adott valami többletet a *Code civil*-ben klasszikus módon sűrített rendezési tapasztalatokhoz — valami olyant, ami minden későbbi kodifikációnak vagy eleme, vagy legalább is megfontolást érdemlő dilemmája lett.

2. *A monopolkapitalista fejlődés kiegyensúlyozott jogegységesítő kódexe Svájcban*

A svájci polgári törvénykönyv a németországinál csupán egy évtizeddel született később, mégis korszaknyi különbség választja el őket egymástól. Nem feszül közöttük a feudalizmust a tőkés berendezésektől elválasztó polgári forradalom, különbségük mégis ennek léptékével mérhető. Pedig mind a svájci, mind a német részben hasonló feltételek között, részben hasonló ösztönzésre született. Mindkettő a *magánjogi jogegységesítés* kényszerítő szükségéből jött létre, akkor, amikor az akut egységigényt a kereskedelmi, a váltó- és csődjog kodifikálásával már orvosolták. Mindkettő döntően *pandektista* hagyományokra támaszkodott, mindkettő a honi *tudományosság* kivirágzásaként jött létre. Ilyen és hasonló közös mozzanatokra támaszkodnak azok a német felfogások, amelyek ildomosan ha nem mondják is ki, hogy a svájciban a német kódex javított kiadását látják, egészében mégis a kontinuitást hangsúlyozzák. A svájci kódexben mint „a XX. századi németnyelvű jogtudomány legérettebb gyümölcsében" önmaguk visszfényének állítva emléket, saját múltjukat korrigálják: kudarcbafulladtságuk történelmi tudatát kompenzálják.[32] Mert ha a svájci és a német közös tőről fakadtsága virágjaikat törvényszerűen meghatározza, úgy ez a német múlt termékenyítő nagyságáról vall. Ha azonban esetleges lenne, úgy e hajdanvolt múlt dicsősége továbbra is kérdéses.

A svájci kodifikációnak a németországihoz való közelítése két ponton is igazít a valóságon, eltorzítva azt. Először azért, mert a svájci kódex sajátszerű tartalmát a svájci *polgárosult demokratikus hagyományok,* a *részvétel* igényének és formáinak történelmi meggyökerezettsége, a politikai és gazdasági rétegérdekek érvényesítésének tapasztalatai adták; a német pandektizmus viszont csak anyagot, közeget szolgáltatott e tartalom kibontakoztatásához. Másodszor pedig azért, mert a pandektizmusban rejlő merőben genetikai közösség a kodifikációs eszme fejlődése szempontjából közömbös, elhanyagolható mozzanatnak bizonyult; a svájci kódex éppen a német megoldástól elütő, azokat *kritikailag meghaladó* vonásainak köszönhette újdonságát, figyelemre érdemes típusképző tanulságát.

A századfordulóig Svájc joga is széttagolt volt, partikularizmusa azonban nem a Versailles-t majmoló, egymással ugyanakkor kicsinyességében rivalizáló német feudális abszolutizmusok anakronizmusához hasonló képződménynek köszönhette létét. Éppen ellenkezőleg:

---

mondások vagy önismétlések nem jellemzik ugyan —, a mérleg túlsó oldalán azonban sokszoros lánc-hivatkozások, a legegyszerűbb és legmindennaposabb magánjogi eseteknek (pl. az adásvételnek) is a kódex számos helyén szétaprózottsága, szórtsága állanak. *Eörsi:* 287—288. old.; *Riegert:* 56—63; old.; *Wieacker:* 475. old. A gondolati ökonómia — minden rendszert képező törekvés egyik forrása — ezért visszájára fordult benne. „A Bürgerliches Gesetzbuch szerkezetének forrását a digesztáknak a pandektistáktól elvégzett tudományos elemzése képezte. A Kódex azonban nem alkalmas hely tudományos elemzések közzétételére. Amint a Kódexnek az újhitűek számára megnyilvánuló teljes felfoghatatlanságában meg is nyilvánult: túl magas az ára ennek." *Riegert:* 64. old.

[30] A vita egésze letargikus, fáradt unalomba süllyedt. Ebből csak egy részletrendelkezés vitája emelkedett ki, azé, mely a már üldözés alatt álló vaddisznó, szarvas, jávorszarvas „és nyúl" által okozott kárért a vadászt tette felelőssé. Nem kevesebb, mint harminc junker honatya emelkedett szólásra, hogy tiltakozzék az „és nyúl" fordulatba rejtett jogcsorbítás ellen, megbuktatással fenyegetve az egész kódexet. Végezetül a nyulak kockázattól mentesen üldözhetők maradtak, a kódex-tervezetet pedig 222:48 arányban megszavazták. *Seagle:* 292—293. old.

[31] *Boehmer:* Einführung in das bürgerliches Recht. Tübingen, 1954, 78. old. Id. *Eörsi:* 290. old.

[32] Pl. *Wieacker:* 491. és köv. old.

demokratikus viszonyok közt nagykorúvá lett birtokos parasztsága, korai polgárosodása segítette ahhoz, hogy középkori kantonális tagoltságát és függetlenségét megőrizve, a demokratizmus erősödésével még fokozottabban kiteljesítve anélkül érkezzék meg a XX. századhoz, hogy a hűbériség partikularizáló hatásával megismerkedett volna. Vagyis a kantonok érzékeny önállósága egyfelől pozitív töltetű volt, mert a demokratizmus gyakorlatából fakadt, annak elmélyítését szolgálta, másfelől azonban az ipari és kereskedelmi kapcsolatoknak a XIX. században felgyorsuló fejlődésével, a területi egységek közötti gazdasági egymásrautaltság fokozódásával — mint minden partikularizmus — ez is az előrehaladás gátjává vált. A jogegységesítés kantonális,[33] majd szövetségi[34] kísérletei a XIX. század végére érlelődtek meg annyira, hogy Svájc magánjogának egységes, új, a múlt tapasztalataira építő, egészében mégis előretekintő kodifikációs kifejezést adjanak. A svájci jogegységesítés egyenesnek tetsző, ám mégis küzdelmes — a kantonális önállóságtudaton, és lokálpatriotizmuson felülemelkedést követelő — útja magyarázza, hogy ez is *kései volt, noha nem megkésett,* mint németországi párja. Éppen késeisége eltérő természete magyarázza, hogy nem lett olyan múltba rokkant, a jövőbe csökkentlátóan vezető, mint említett párja. A svájci kodifikációt nem a feudalizmus erői késleltették. Hosszú erjedése ezért nem megnyomorodását, hanem érlelődését: kiegyensúlyozott s a jövőbe nyitott tágasságát vonta maga után. Születésének konszolidált körülményei így nemcsak testileg hibátlan, de lelkileg is egészséges, életvidám újszülött világrajöttéhez vezettek.[35]

Éppen a német *Bürgerliches Gesetzbuch* közelsége, forrásvidékének bizonyos fokú közössége teszi szemléletessé, sőt egyenesen kiáltóvá azt az ellentétet, ami közötte és a svájci *Zivilgesetzbuch* között feszül. Mert különbségük nem csupán társadalmi-gazdasági viszonyok, történelmi léptékek különbsége. Ezen túl, a kodifikációs jogfeldolgozás célját, szemléletét, módszerét is érinti, olyannyira alapvetően, hogy végső soron inkább eltérő kodifikációs eszméknek a valóraváltásáról kellene beszélnünk. Diszkrepancia már a *Code civil* és a *Bürgerliches Gesetzbuch* között is fennállott, — létrejöttük évszázadnyi távolsága, a német kódexben testet öltött történelmi-társadalmi elnyomorodottság azonban elfedte, kevésbé szembeszökővé tette azt. A *Zivilgesetzbuch*-hal való szembesítés azonban nyilvánvalóvá teszi, hogy a német kódex voltaképpen visszatérési kísérlet ama kodifikációs eszméhez, ami gyakorlattá a felvilágosult abszolutizmus kódexeiben — mindenekelőtt az *Allgemeines Landrecht*-ben — lett, amit végső soron történelmi zsákutcaként jelöltünk meg. Az, ami azoknál a felvilágosult feudális uralkodó *placet*-jéből fakadt, a természetjog tanításait általuk és bennük torzulóan tükrözve, a németországi példában „demokratikusabb" formát öltött: a pandekista jogtudomány fogalmi elemzésének és kérlelhetetlen következetességének a gyümölcse lett. A mindent szabályozás axiomatizmusát, az elméleti szigor és teljesség szabályozási szigorként és teljességként való érvényesítését, a mindent megoldás görcsös akarását haladta meg elsőként a *Code civil,* midőn a múlt elemeiből építkezve egy radikálisan új körvonalait rögzítette. A *Code civil,* mint láttuk, azáltal lehetett típusteremtővé, hogy a polgári átalakulás szükségleteinek adekvát kielégítőjeként a magánjogi viszonyokat nem egy *a priori* kimódolt axiomatizmus Prokrusztész-ágyába merevítette, hanem elviorientáló rögzítéssel azokat lényegiségükben megragadva legtipikusabb előfordulásaikban, alapvonalaikban előlegezte.

Nos, a svájci kodifikációnak nem forradalmi változásokat kellett kodifikációs formában konszolidálnia, hanem egy polgári fejlődésében előrehaladt, demokratikus hagyományaira és mélyen tagolt területi egységeinek az önálló-

[33] Sajátos természeti-gazdasági feltételeit tükrözően a hegyi gazdaságok és közösségek társadalomszervező erejéből következően Svájc joga még az egyes kantonokon belül is széttagoltságot mutatott. Különféle törvénygyűjteményekkel, majd (a XVII. századtól kezdve) törvénykönyvekkel kísérelték meg a kantonok jogának közös nevezőre hozását. Ez sikerült is, de kezdőlépésnél aligha jelentett többet, hiszen ennek ellenére is „Svájc törvényi joga sokkal szétforgácsoltabb volt, mint Franciaország szokásjoga." *Legras-Herm,* H.: Grundriss der schweizerischen Rechtsgeschichte. Zürich, Schulthess, 1935, 142. old. A jogegységesítés kantonális szinten végül a XIX. század derekán fejeződött be, egyes területein a Code civil, másokon az Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch hatására, csaknem mindenütt kodifikációs formában, ami legsvájcibb — s a leendő szövetségi kodifikációra leginkább ösztönző — kifejeződését a Privatrechtliches Gesetzbuch für den Kanton Zürich-ben (1865) nyerte el.

[34] A kantonok önkéntes megegyezésének kudarcát felismerve a XIX. század közepén már arra törekedtek, hogy kibővítsék a svájci konföderáció törvényhozási jogkörét. 1872-ben az „egy jog, egy hadsereg" követelésével e tendenciák kifejezetten alkotmányrevíziós irányba terelődtek. Részleges sikere tette lehetővé a gazdasági élet nyomásának leginkább kitett jogterületnek — a kereskedelmi, váltó-, csőd- és szerzői jognak — az Obligationenrecht (1881) körében való egységesítő kodifikálását, majd azt, hogy az alkotmányos felhatalmazást kibővítsék (1898) a magánjog egészének egységesítő kodifikációs szabályozására.

[35] A svájci Zivilgesetzbuch (1907) akkor jött létre, amikor a politikai egységesítés már lezajlott; a gazdasági-kulturális fellendülés tényei a továbbfejlődés tendenciáit, a monopolisztikus berendezés igényeit már kikristályosították; a német Bürgerliches Gesetzbuch előkészítésében, vitájában és hatályosként bevezetésében a kor technikailag legfejlettebb (és germán pandektista kötődéseiből következően bizonyos svájci hagyományoktól egyébként sem távolálló) kódexének tapasztalatai rendelkezésre állottak; és végül, amikor nemcsak Huber előkészítő munkája vált kiérleltté, de ez széles politikai és jogászkörök számára is egyaránt meggyőzővé lehetett. Ezek voltak azok a tényezők, melyek a késleltetés tényét a kiegyensúlyozottság, a stabilitás és előretekintés letéteményeseivé fordították. *Tuor,* P.: Le Code Civil Suisse. Zürich, Éditions polygraphiques, 1950, 4—5. old.

ságára egyaránt büszke nép joga számára kellett egységes új kifejezést adnia. Elkülönült jogrendszerek halmazát úgy kellett megújítania, hogy *cezurát tegyen* a partikuláris kantonális jogfejlődésre, de *hagyományaiktól ne szakítsa el,* hanem összefogva, szintetikusan kifejezve egy *egységes svájci hagyomány* alapjaivá ötvözze őket. Ezért volt oly nagy jelentőségű a kantonális magánjogfejlődés történeti és összehasonlító elemzésére koncentráló elméleti előkészítés, [36] valamint a formailag is hangsúlyozott, a kodifikálás célját, szemléletét, módszerét, az alkalmazott kodifikációs technika minden elemét külön-külön is átható és meghatározó demokratizmus, ami a *Code civil* kodifikációs eszméjével rokon, technikai kialakításában azonban annál oldottabb, a joggyakorlati fejlesztésnek még fokozottabban elébe menő, a XX. századi monopolkapitalista fejlődés dinamizmusát adekvátan tükröző megvalósuláshoz vezetett.

Amiben tehát a *Zivilgesetzbuch* a *Code civil*-nél több, azt két tényező magyarázza: részben a szabályozás formai kialakításának *közvetlenül demokratikus igényű* orientáltsága, részben pedig tartalmi kialakításának *a jelen tipikumára* koncentráltsága, a jelen atipikumát és a jövő új tipikumát illetően azonban egyszersmind a kódex *logikailag zárt gyakorlati nyitottsága.* A kodifikációs *forma* demokratizmusa, egy *nép*törvénykönyv közérthetőségének és áttekinthetőségének megkísérlése[37] új elem volt a kodifikálásban. Hasonlóképpen új elem volt az is, hogy a kódex *maga vallotta szabályanyagát hézagosnak, egyszersmind azonban logikailag teljessé tette* oly módon, hogy a hézagkitöltés módjairól és ezek sorrendiségéről maga intézkedett.[38] Ezzel érte el, hogy gyakorlati jogfejlesztést lehetővé tett, de anélkül, hogy ezzel egyszersmind szabályozási rendszerét is logikailag nyitottá tette volna. Ez az előrelátó megoldás nemcsak a szabadjogi mozgalom erodáló, mindennemű törvényességigényt bomlasztó hatásától óvta meg, de lehetővé tette azt is, hogy a monopolista fejlődés jogot oldó törekvéseire ne merevítéssel válaszoljon, hanem olyan oldást és kötést egyidejűleg biztosító kodifikációs technikai megoldással, ami a törvényhozás és törvényalkalmazás együttes, egymást feltételező és támogató műveként viszi a gyakorlatba.

A svájci *Zivilgesetzbuch* kiegyensúlyozottsága mindenekelőtt *politikai kiegyensúlyozottságot,* vagyis *stabilizált* viszonyok közötti születést jelent: polgári demokratikus hagyományok olyan nyomását, az uralkodó politikai-gazdasági erők olyan biztonságát, amelyek számára a közvetlen kifejezés s a mindent szabályozás görcsösségéről való lemondás nem tehertétel, hanem ellenkezőleg: a konszolidált dinamikus fejlődés egyszerű kísérőjelensége.

3. *A kontinentális kodifikáció kiteljesedése*

A polgári kodifikáció alaptípusa a *Code civil* lett —, nem is annyira a társaihoz mért évszázadnyi időelőnyének, hanem mindenekelőtt *történelmi meghatározottságai tipikusságá*nak köszönhetően. Történelmi érlelődése kiteljesedettségének, a következetesen végigvitt polgári forradalom társadalmi váltásához való közvetlen kötődésének köszönhető elsősorban, hogy a típusok típusát megtestesítően a német és svájci kódexek születésekor már régen iskolát teremtett: a kontinens jogfejlődése oroszlánrészét meghatározóan, a francia jogot *a kontinens jogaként földrészekre szétsugároztatóan egyetemes minta*ként szerepelt.

A francia, a német és a svájci kódexek *eredeti alkotások* voltak: belső okokból fakadtan, belső forrásokból táplálkozva a belső jog egységesítését, tartalmi és formai újjáképzését célozták. Egy jelenség funkciója azonban nem e jelenség elvont tárgyiasságához tapad: a funkciót a külső és belső meghatározottságok

[36] A svájci jogegységesítés-jogkodifikálás lehetőségei kitapogatásának első lépéseként, a Svájci Jogászszövetség felkérésére született meg E. *Huber* bázeli professzor hatalmas munkája (System und Geschichte des Schweizerischen Privatrechts. I—II, 1886—1889), ami 1893-tól — mindvégig Huber szerkesztésében — a különböző tervezetek alapjává lett.

[37] A Zivilgesetzbuch közvetlenül gyakorlati, a címzettek összessége által felfogására és megértésére igényt tartó demokratikus célrairányultságát jelzi, hogy a kodifikáció nem egy normatívnak tekintett elmélet tételeinek normákra történő, többé-kevésbé merev átfordítását, követelményrendszerének az utolsó konzekvenciáig szigorú levonását, hanem alapeseteknek önálló politikai-társadalmi megfontolást, erkölcsi értékelést feltételező harmonizált-élő szabályozását célozza. Gyakorlati realizmusa sokoldalúan érvényesül: általános rész nélküli, a megelőző francia és német kódexeknek mintegy kétharmadát kitevő (ezer szakasznál rövidebb) terjedelmében; utalások nélküli, kevés bekezdést ismerő, bekezdésenként csak egy mondatot felölelő szerkezetében; világos nyelvi megfogalmazásában, a nyelvezet technikai jellegének a mellőzhetetlenül szükségesre csökkentésében s az összetett mondatfüzések lehető kerülésében. Demokratikus igényessége az előkészítés fázisában megnyilvánult már abban az elhatározásban, hogy az elfogadott szöveget 1908-ban (azaz évekkel a hatálybaléptetés előtt) német, francia és olasz nyelven hivatalos változatban, illetőleg tájékoztatásul még rhétoromán fordításban megküldjék az állampolgároknak.

[38] 1. §-a szerint „[1] A törvény mindazokat a kérdéseket szabályozza, amelyekre rendelkezései egyikének betűje vagy szelleme vonatkozik. [2] Alkalmazható törvényi rendelkezés híján a bíró a szokásjog szerint, szokás hiányában pedig azon szabály szerint dönt, amelyet ő alkotna, ha törvényhozó lenne (nach der Regel (zu) entscheiden, die er als Gesetzgeber aufstellen würde). [3] Ennek során követi a doktrina s a joggyakorlat által szentesített megoldásokat."

[39] Az irodalomban ismeretes olyan álláspont, mely a kodifikáció és a jogi nacionalizmus születésének összefüggései kapcsán a Code civil súlyát ad absurdum felnagyítja, hogy azután a német reakciót (s az abból kinövő felemás, római hagyományon alapuló és mégis nemzetiként láttatott kódexet) egy új ius commune, egy európai univerzalizmus reménységének a temetőjeként dramatizálja. „A kontinentális jog sorsa más lett volna, ha a francia kódexet... egész Németországban bevezették volna" — írja például *David:* 64. old. 1. lábjegyzet.

összessége adja, a jelenség tárgyiasult mivoltának és társadalmi-történelmi kontextusa egyéb összetevőinek az egymásra gyakorolt hatása determinálja. Elvont tárgyiasságában ezért ugyanaz a jelenség különböző funkciók szolgálatában állhat. A *Code civil* például eredeti kodifikációként egészen más szerepet töltött be otthon, mint akkor, amikor a napóleoni birodalmi gondolat eszközéül szolgált. Mint ismeretes, Napóleon Nyugat-és Közép-Európa számottevő részén hódításai során kódexét egyszerűen bevezette,[40] más — formailag szuverén — államokat politikai nyomással a kódex befogadására késztette;[41] ami pedig ezek elvi-ideológiai alapját illeti, korántsem hagyott kétséget afelől, hogy római imperátorok becsvágyától fűtve jár el: „az általános Európai Kódex" álma[42] és makacs akarása[43] csupán a francia nacionalizmus (kora összefüggéseiben egyébként haladóként értékelt) expanzionizmusának a kifejeződése[44]. Vagyis a kodifikáció itt *elszakad eredeti meghatározóitól,* és új összefüggésekbe helyeződve eredeti lényegiségét megszüntetve őrzi csak meg: *az egységesítő új jogi indítás a jogexport-jogimport politikailag döntő funkciójában nyer feloldást.*

A jogimportnak és kodifikációnak a francia és a brit expanzionizmusban eltérő módokon, de egyaránt aktualizálódó történelmi kapcsolata a kódex-képzés egy jelentőségteljes vonására utal. Arra, hogy következményeiben a kodifikáció korántsem csak a jogforrások rendezését, egyszerűsítését eredményezi: a jogfejlődés új lapról, *tabula rasa*-ként létrehozott új alapról indítását. Hanem mindenekelőtt magának a jognak egy formailag is körülhatárolt terjedelembe és szerkezetbe való sűrítését, tételezett normák halmazává kondenzálását, véges számú tételek rendszerére redukálását. Tehát *normatíve tételezett tételek formailag hangsúlyozott rendszere az, ami a kodifikációban megjelenik, s mint a pozitív jognak önmagában is jogiságot hordozó összefoglalása, jogexportra és jogimportra minden más eszköznél vagy közvetítésnél* (doktrinális összefoglalásnál, igazságügyi funkcionáriusok exportjánál stb.) *alkalmasabb alapot szolgáltat.* Franciaországban kész volt a kodifikáció, és csupán kellő politikai nyomás kellett ahhoz, hogy ez jogexportot eredményezzen. A brit gyarmatbirodalomban éppen megfordítva: adott volt a politikai nyomás, és csak a jog jogisággal rendelkező összefoglalása hiányzott ahhoz, hogy ez jogexporthoz vezethessen.

1814-ben, seregének katonai vereségével Napóleon elbukott, birodalma felbomlott. Egyfelől kétségtelen, hogy a *Code civil* szétsugároztatásában döntő érvekként elsődlegesen Napóleon fegyverei, ezek fenyegetése játszottak szerepet. Másfelől bizonyosnak vehetjük, hogy a XIX. század második harmadától, a *Code civil*-ben megtestesült kodifikációs gondolat világméretű reneszánszában már saját értékei, a jog s a mögötte rejlő társadalmiság *normalitása* vették át e szerepet. A kódex, ami eddig (szükségképpen korlátozottként) *ratione imperii* uralkodott, most (az egyetemesség lehetőségének felsejlésével) imperii rationis uralkodó lett. Napóleon bukása után a kódex hatása már minden nacionalista expanzionizmustól függetlenült. Míg korábban e nacionalista ösztönzésből fakadóan a kódex terjedésében elsődlegesen a mintát adó volt érdekelt, most e kapcsolat fordítottá vált, és érdekeltként immár kizárólag a mintát befogadó jelent meg. A hajdani birodalom egykori tartozékain a *Code civil* így lett önmagában meggyőző, megőrzésre érdemes fog-

[40] A Code civil így nyert bevezetést a napóleoni birodalomba bekebelezett területeken, vagyis egyebek között Belgiumban, Luxemburgban, a nyugat-rajnai német területeken, Genfben, Szavojában, Monacóban, számos olasz államban, Hollandiában és a pápai államban.

[41] Ezek sorába tartozott Vesztfália, a vele egyesült Hannover, és több más német nagyhercegség, Danzig, a Varsói Nagyhercegség, több svájci kanton, és az illír tartományok.

[42] *Las Cases:* Memorial de Sainte Hélène. 1840, III, 298. old. IV, 153. és 297. old. Id. *Limpens,* J.: Territorial Expansion of the Code. The Code Napoleon and the Common-Law World. 93. old.

[43] A kódex egyetemes törvényesítésének vágyára s Napóleonnak ebben tanúsított kérlelhetetlen állhatatosságára jellemző, hogy Hollandiában a király, Louis Bonaparte a testvérével való kínos huzavona, módosításra, majd késleltetésre irányuló javaslatainak az elutasítása után végül is a Code civil módosított változatát (1809) fogadta el. Hamarosan azonban megbukott, renitens királysága a napóleoni birodalomhoz csatoltatott, s a Code Napoléon ekkor eredeti formájában ott is bevezetést nyert (1811). *Asser,* T. M. C.: Le Code civil dans les Pays-Bas-Le Code civil, 1804—1904, Livre du contenaire. II, 816. old. Hasonló elhatározottságot, csupán a célra tekintő nagyhatalmi gondolkodásmódot tükrözött Napóleon magatartása a Varsói Nagyhercegség megalakításakor is. A lengyel társadalom akkori vezető erői, a nemesség és papság ti. határozottan szemben álltak az antifeudális, laicizáló francia kodifikációval, és ennek kifejezést is adtak a kódex bevezetését e utasítóan értékelő folyamodványukban. Napóleon azonban válaszként az oktrojált alkotmányban (1807) egyszerűen leszögezte: „A napóleoni kódex a Varsói Nagyhercegség polgári törvényét fogja képezni" (69 §). *Sójka-Zielinska,* K.: La réception du Code Napóléon en Pologne = Rapports polonais présentés au huitième Congrès international de Droit comparé. Varsovie, Comité des Sciences juridiques de l'Académie polonaise des Sciences, 1970, 212. és köv. old.

[44] Napóleon emlékezéseiben gyakran visszatér a gondolat, hogy ha megbízottai és testvérei a kódex meghonosításában állhatatosabbnak bizonyultak volna, a világ arculatát átalakíthatta volna. Louis Bonaparténak például azt írta (1807), hogy „A hollandok kifogásokat emelnek, mert mindarra, ami Franciaországból érkezik, féltékenyek. Egy egymillió nyolcszázezres nemzetnek azonban egyébként sem lehet különálló kódexe. A rómaiak saját jogukat adták szövetségeseiknek, — Franciaország vajon miért ne fogadtathatná el övét a holland nemzettel?" Correspondance. XVI, 190. A világbirodalmi aspirációk mögött rejlő francia nacionalizmusnak egyébként maga is hangot adott, kifejezvén: „Oly magasra kívánom emelni a francia név dicsőségét, hogy az minden nemzet irigysége célpontjává legyen. Szeretném megérni a napot, amikor a francia... egész Európán keresztül utazva is mindvégig otthon érezheti magát." Mémoires de la Duchesse d'Abrantes, 1831—1834, IV, 146. old., ld. *Limpens:* 94. és 107. old.

lalata a polgári átalakulás magánjogának;[45] a napóleoni fenyegetés néhai hatókörén túl így lett alapja egy európai kodifikációnak;[46] és az egyetemes jogfejlődés talán legmesszebb gyűrűző hullámát kavarva így jutott el távoli földrészekig, hogy a polgári forradalmi átalakulás normalitásában megragadott tipikuson keresztül *az európaiság megtestesítőjeként, mintájaként és mércéjeként* nyerjen mindenütt alkalmazást. S ebben a világméretű befogadásban, láncreakcióként továbbgyűrűző elterjedésben elsődlegesen nem is azok a távoli, önállóságot nyert hajdani volt gyarmati területek érdekesek, amelyeket francia lakosság népesített be s így kodifikációjuk csak az anyaországgal való kapcsolat folytatásaként, nemzeti mivoltuk megőrzése feltételeként jelentkezett.[47] Mindenekelőtt arra a hatásra kell felfigyelnünk, amit a *Code civil* mint a polgári haladás, az európaiság példaképe a kontinentális fejlődéstől lemaradt (s a kontinens életétől eladdig egyébként is messze álló) országok körében kifejthetett.[48] Mert ez a hatás korántsem csak kodifikációs volt; mindenekelőtt (és olykor formális recepció nélkül is megnyilvánulóan) egy európai civilizatórius funkció valóraváltásaként jelentkezett.[49]

A kodifikáció anyaországai, eredendő és elsődlegesen meghatározó funkciói — a jogegységesítés, a jogforrásrendezés, a jognak kódexjog szövegszerűségében való megtestesítése stb. — e másodlagos kodifikációkban is megjelenhettek, de ezek mégsem a *Code civil* múltját, történelmi meghatározásait közvetítették, hanem Franciaországnak a *Code civil* képében felismerni vélt jelenét, előrelátott jövőjét, — vagyis *a kiharcolt normalitásban egy optimális fejlődés perspektívájának ígéretét.*

Az elsődleges kodifikációtól eltérően, mely jövőre nyitottságában is visszatekintő volt, azt a múltat kifejező, amely vajúdását végigkísérte,

[45] A Code civil érintetlenül hatályban maradt Belgiumban (ahol 1831-ben csupán elhatározták felülvizsgálatát), négy olasz államban (Pármában, Nápolyban, Genovában és Luccában), továbbá Svájc két kantonjában (Genfben és a berni Jurában); Badenben és több más rajnai német államban megelégedtek néhány jelentéktelen módosítással. Voltak olyan államok is, amelyek függetlenségük politikai demonstrálására a hajdani behódolás fájó emlékét enyhítvén, a napóleoni kódexeket formálisan abrogálták. A nemzeti öntudatnak való ily elégtétel után azonban a nemzeti géniusz önálló alkotásaként végül is olyan törvénykönyvet fogadtak el, ami inkább volt a Code Napóleon mása, mint a honi tehetség eredeti megnyilvánulása [Hollandia (1838), valamint a két szicília (1812,), Párma (1820), a Szardíniai államok (1837) és Modena (1842)].

[46] Az eredetinek adaptált fordításaként nyert bevezetést a Code civil Görögországban (1841), az egységesült Olaszországban (1865) és Romániában (1865). Végezetül ha nem is kizárólagos forrásként, de meghatározó inspirálóként jelentkezett a portugál (1867) s a spanyol (1889) magánjogi kodifikációban.

[47] Louisiana, XIV. Lajos egykori birtoka például a francia jogot a Coutumes de Paris, és főként Claude de Ferrière dogmatikai feldolgozása (Nouvelle Institution coutumière. I—III, Paris, 1692—1702) közvetítésével ismerte meg. Ezt a spanyol jog uralma (1769—1804), majd az Egyesült Államokhoz csatolás utáni angolszász befolyás ellenére is polgári viszonyai területén megőrizte. Különállása megtartásának lehetőségét (szemben a büntetőjog angolszász rögzítésével [Crimes Act, 1805] polgári jogának kontinentális, a francia Code civil Cambacérès-i tervezetén [Old Civil Code, 1808], majd végleges szövegén [Civil Code, 1825] nyugvó kodifikálása adta meg. A polgári eljárás hasonlóan kontinentális kodifikálásával (Code of Practice, 1824) s a mindezek iránti ragaszkodást kifejező rekodifikációval (1870) együtt ez biztosította döntően azt, hogy Louisiana az Egyesült Államok angolszász tengerében kontinentális szigetként oltalmazza jogának, jogszemléletének, jogalkalmazása módszereinek részleges különállását. *Varga* Cs.: A kodifikációs kísérletek alakulása az Egyesült Államokban. Állam- és Jogtudomány, XV (1972) 2, 321—327 old. A kanadai Québec 1663-tól napjainkig megtarthatta francia jogát; kodifikációja indokául itt is a franciaként megőrződés akarása szolgált. 1866-ban azonban a polgári anyagi és eljárási jogban nem is annyira azért kodifikáltak, hogy joguknak összefoglaló rögzítést adjanak, hanem legelőször is azért, mert a franciaországi anyajogot is kodifikálták. Az anyajoggal való kapcsolattartás feltételévé ezzel egy azt utánzó kodifikáció lett. A Code Civil de Québec preambuluma ezt okként meg is fogalmazza, mondván: a kodifikáció következtében „az Alsó-Kanadában még használatos régi törvények többé nem nyomtattatnak újjá, s nem is kommentáltatnak Franciaországban; ennek következtében egyre inkább nehézzé válik, hogy beszereztethessenek példányok vagy kommentárok". *Baudouin,* L.: Les apports du Code civil du Québec = Canadian Jurisprudence: The Civil Law and Common Law in Canada. Ed. by Edward McWhinney, Toronto, Carswell, 1958, 71—89. old.

[48] A Code civil a francia magánjog kodifikációja burkában, társadalmi tartalma szerint mégis az európai jogi kultúra és hagyományok terjesztőjeként legátütőbb sikerét Dél-Amerikában érte el. A polgári átalakulás európai útjának recipiálására irányult ez, melynek hevességét — gyakran vakságát — több körülmény jelzi számunkra. Annak érdekében például, hogy a Code civil eredeti hitelességét, européerségét a noli me tangere érzékenységével megőrizzék, a Dominikai Köztársaságban — noha az ország nyelve egységesen mindig a spanyol volt— azt eredeti francia nyelven vették át és hatályosították (1825), sőt spanyol nyelvre adaptált fordításának kibocsátásáig (1884) közel egy évszázadon keresztül francia nyelven is alkalmazták. A Code civil bolíviai fordításán (1831) keresztül vezetett az út, hogy végezetül „tudatos kísérletek történjenek arra, hogy az európai jogi módszerekbe és tapasztalatokba új formát és tartalmat oltsanak". A francia közvetítésű európaiság alkotó elsajátítása ily módon először Chilének sikerült (1855), ami több országot (Ecuador, 1861; Kolumbia, 1873) lemásolásra ösztönzött, másokat (Uruguay, 1867; Argentína 1869) pedig arra, hogy a Dél-Amerikába átplántált európaiságot továbbfejlesztve maguknak európai emlőkön nevelkedett, mégis nemzetivé növekvő kódexeket adjanak. *De Vries,* H. P.—*Rodrigues-Novás,* J.: The Law of the Americas. Dobbs Ferry, Oceana, 1965, az idézet 191. old. Ázsiában hasonlóan széles körben gyakorol erjesztő hatást a Code civil, bár kevésbé egységesen. Japánban például a Code civil elveit, majd Boissonade francia inspirációjú kódex-tervezetét negyed évszázadon keresztül (1870—1896) a bíróságok önszántukból, ratio scripta-ként alkalmazták. Törökország mind a négy francia kódexet átvette. Egyiptom első kódexei (1876; 1883) a Code Napóleon átvételével, jelenlegi törvénykönyve pedig (1948) ennek továbbfejlesztésével — Szíriát is adaptált átvételre inspirálva (1949) — született meg. Végezetül francia gyökerűnek, bár nagymértékben továbbfejlesztettnek kell tekintenünk Libanon (1934) és Venezuela (1942) polgári törvénykönyvét is.

[49] Japánban például a Code civil tanulmányi érdekű lefordítása a jogi terminológia teljes megújítását eredményezte. Ekkor, közvetlen indoka szerint a fordítás érdekében alkották és honosították meg egyebek közt az alanyi jognak és a kötelemnek a japán hűbéri alávetettségben mindaddig ismeretlen fogalmát. *Noda,* Y:. Introduction au droit japonais. Paris, Dalloz, 1966, 52. old.

a másodlagos kodifikációk már nem adták egy saját múlt leképezését, mert *kívülről* érkeztek. Az, amit kifejeztek, nem önnön múltjuk volt, *hanem egy számukra idegen múltba való bekapcsolódásuk, arra épülő forradalmasító hatásuk reménye.* Ez magyarázza, hogy a másodlagos termékeknek nincsen saját múltjuk, csak jövőjük: társadalmi-történelmi tartalmuk nem a kódexhez érkező, hanem a tőle *induló* fejlődésben nyer csupán specifikus meghatározást.

A *Code civil* egyetemes példaképpé válása Napóleon bukása után a konszolidálással, azaz a *Code civil* aktuális (Napóleon imperialisztikus törekvéseinek nacionalizmusához kötődő) politikai jelentőségének elvesztésével, a francia fejlődésben rejlő általánosnak a feltárulásával következett el. Tudatos visszafogottsága, a benne megtestesülő kompromisszumok, a részleges restauráció dezilluzionálása ellenére a *Code civil* mégis korának, a győztes polgárság világot birtokbavevő, mohó, ám konszolidált előretörésének hív gyermeke, s így nem egészen alaptalan a szembeállítás, mely a lehetséges recepció szemszögéből a *Code civil* pátoszát a *Bürgerliches Gesetzbuch* lélektelenül pedáns mívességével, a kompromisszumok nyomorúságának virágbaborításával kontrasztálja.[50] Nem egészen alaptalan tehát, jelentősége azonban csekély. Mert a német kódex francia társánál egy évszázaddal később született; ezért tartalmi ellentmondásai, szárnyszegettsége ellenére is több lehetősége volt arra, hogy a monopolisztikussá fejlődő tőkés társadalom specifikus érdekeit kifejezze. A századfordulót követően a német kódex hatásgyakorlásában bizonyos politikai, etnikai vagy kulturális motivációkon túl a kódex saját értékei — elsődlegesen radikalizmushiánya, a társadalmi megújulás sokszorosan absztrakt elméleti formulákba burkolása, egyszersmind azonban a *Code civil*-nél frissebb, közvetlenebb kapcsolata a monopolizálódással, és kétségtelen doktrinális értékei, szigorúan következetes rendszertani-fogalmi építkezése — játszhattak szerepet. Ez indokolta nem átfogó, de nem is kivételes európai, amerikai és ázsiai térnyerését.[51]

Azzal egyidejűleg, hogy a kodifikáció térben és időben eltávolodott a sajátosan francia és német polgári átalakulás történelmileg lokalizált születésétől, maga a kodifikációs jelenség is megváltozott.

Történelmileg a jogegységesítő-jogújító funkció *sine qua non* feltétele volt a klasszikus kodifikáció megszületésnek. Angolszász jogi területeken e funkció feleslegessége: más módokon való teljesítettsége volt az oka annak, hogy az átfogó kodifikációra irányuló kísérletek utópisztikusak maradtak. A társadalmi ténnyé vált kodifikációs jelenség fennmaradása már nem igényelte a primér okokat: a kódex, ha világra született, már saját értékeinél fogva is elégségesnek minősült ahhoz, hogy életképes legyen. Azaz *a jogegység megteremtése* és *a jog tartalmi megújítása,* a modern kodifikáció létrejöttének e legfontosabb tényezői egyetlen történelmi feladathoz: a feudalizmus felszámolása és a polgári berendezkedés intézményesítése feladatához kapcsolódtak. Ezek voltak azok a fermentumok, amelyek ez új jelenség létrejöttéhez végső soron hozzájárultak. De *szükségességük csak egyszeri* volt, a születéshez szükséges. Mihelyt céljukat beteljesítették, maguk is feleslegessé lettek. A *Code civil* társadalomformáló meggyökeresedésében lesz a kódex a kontinentális jog megjelenésének alapformájává, e jog olyan alapdokumentumává, amelynek létértelmét egy *jogforrási hagyomány* adja: hagyomány, ami a maga jogiságában hamarosan csak megszüntetve őrzi már a létrejöttét eredetileg meghatározó társadalmi okokat.

Varga Csaba

---

[50] *Wieacker:* 485—486. old. és nyomában *Eörsi:* 305. old.

[51] A Bürgerliches Gesetzbuch Európában felhasználtatott az Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch modernizáló novellálásában (1916) a görög magánjog (francia hagyományokat és svájci tapasztalatokat is figyelembe vevő) újrakodifikálásában (1940) és a lengyel kötelmi jog kodifikálásában (1933). Alapul vették a brazil (1916), mexikói (1928) és perui (1939) Código civil megalkotása során csakúgy, mint a japán (1898), sziámi (1925), kínai (1929) vagy thaiföldi (1962) magánjog kodifikálásában. A Bürgerliches Gesetzbuch formáló hatása ott mutatkozott leginkább figyelemre méltónak, ahol ez leginkább közvetetten: a pandektista római—germán hagyományokba oldottan, azokban szublimáltan jelentkezett. Jelesül az új olasz Codice civilére (1942) gondolunk, mely a régi egységkódex, azaz a szardíniai Codice Albertino (1837) nyomán készült Codice Civile (1865) franciaságától a német pandektizmus befogadásáig ívelő doktrinális fejlődést és váltást tetőzte be, *Wieacker:* 484—486. és 347. old.

Törvényt alkottak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szabályozásáról az NDK-ban

1976. február 5-én a Német Demokratikus Köztársaság Népi Kamarája megalkotta a nemzetközi gazdasági szerződésekről[1], és a tengeri kereskedelmi hajózásról[2] szóló törvényt. Ezzel lezárták annak a polgári és gazdasági jogi törvényhozási programnak egy jelentős szakaszát, amely a NSZEP VIII. kongresszusának határozatain alapul.

Ennek a programnak a megvalósításaként az NDK Népi Kamarája 1975. június 19-én a Polgári törvénykönyvet (Ptk.),[3] és a polgári eljárásról szóló törvényt,[4] 1975. december 5-én pedig a kollíziós jogot szabályozó nemzetközi magánjogi törvényt (Rechtsanwendungsgesetz) alkotta meg.[5]

Mint ismeretes, az NDK-ban mind az elméletben, mind pedig a gyakorlatban abból az alapelvből indulnak ki, hogy különböző társadalmi viszonyokat különbözőképpen kell szabályozni. Ilyen különböző társadalmi viszonyokként fogják fel *1.* a népgazdaságon belüli viszonyokat, *2.* a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat, és *3.* az állampolgárok vagyoni viszonyait. Az NDK létrejöttétől kezdve az első években ezeket a területeket az 1896-ból származó polgári törvénykönyv (BGB), és az 1897-ben megalkotott kereskedelmi törvénykönyv (HGB) szabályozták.

Az elsőként említett terület szabályozását viszonylag korán váltotta fel a népi tulajdonú és azzal azonosan kezelendő gazdasági szektorokban realizálódó áruszállítások általános szerződési rendszerének bevezetéséről szóló 1951. december 6-i rendelet[6], később pedig a szocialista szektor szerződési rendszeréről szóló 1957. évi törvény (Vertragsgesetz)[7]. A Vertragsgesetzet 1965. február 25-én újra szövegezték[8], a későbbiekben pedig egy sor végrehajtási rendelettel kiegészítették[9], ily módon ma az NDK-ban elvben átfogó gazdasági jogi törvényrendszer van hatályban.

A Vertragsgesetz-nek, mint az NDK új gazdasági jogának a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra való alkalmazása nem jöhet szóba. A nem szocialista országokhoz fűződő kapcsolatokban ez a szocialista gazdasági jog jellegéből adódik; mind szabályozásának tárgyából, mind szabályozási módszereiből. Az NDK gazdasági joga szocialista termelési viszonyokon alapszik és szocialista termelési viszonyok szabályozására alkották meg.

Jóllehet az eltérő társadalmi-gazdasági rendszerek közötti gazdasági kapcsolatokat a szocialista termelési viszonyok befolyásolják, ugyanez mondható el a tőkés termelési viszonyokról is. A különböző társadalmi-gazdasági rendszerek közötti gazdasági kapcsolatok azt a területet képezik, ahol a szocialista és kapitalista gazdasági törvények bonyolult kölcsönhatása alakul ki.

Ugyanakkor a szocialista országok egymás közötti gazdasági kapcsolataiban — amely országokban ugyanazok a gazdasági törvényszerűségek hatnak — a múltban szintén elutasították a nemzeti gazdasági jogi szabályozás alkalmazását. Jóllehet ez a döntés ellentmondást is kiváltott, belátható időn belül nincsen kilátás arra, hogy ebben a tekintetben változás állna be.

Az állampolgárok vagyoni viszonyait ma már az új Ptk. ragadja meg. A Ptk. Preambuluma szerint „azokat a társadalmi viszonyokat szabályozza, amelyek a lakosságnak anyagi és kulturális javakkal és szolgáltatásokkal való ellátása területén keletkeznek".

Ebből nyilvánvaló, hogy az új Ptk. speciális célkitűzése alapján sem a szocialista, sem a kapitalista országokkal fennálló gazdasági kapcsolatok szabályozására nem alkalmas. Annak, hogy az állampolgárok vagyoni viszonyainak szabályozására külön speciális törvényt hoztak létre, egyik oka az a felismerés volt, hogy egy nagy, több százmillió márka értékű ipari berendezés exportjának, vagy importjának az „adásvétel" elnevezésen kívül alig van valami közös vonása tíz cipó reggelenkénti bevásárlásával.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok sajátos vonásaiknak megfelelően sajátos jogi szabályozást igényelnek. A KGST-ben ennek a feladatnak a megoldását a szocialista államok már idejekorán közösen napirendre tűzték, és a tagállamok közötti külkereskedelemre megalkották az Általános Szállítási Feltételeket, az Általános Szerelési Feltételeket, és a Műszaki Szolgálat Általános Feltételeit. Az ÁSZF-hez emellett kiegészítő jelleggel kétoldalú megállapodásokat dolgoztak ki, és kötöttek. A közlekedés, a tudományos-műszaki együttműködés és a specializáció és kooperáció területén is speciális jogi

---

[1] GBl. 1976. I. 61. old.
[2] GBl. 1976. I. 109. old.
[3] GBl. 1975. I. 465. old.
[4] GBl. 1975. I. 533. old.
[5] GBl. 1975. I. 748. old.
[6] GBl. 1951. 1141. old.
[7] GBl. 1957. I. 627. old.
[8] GBl. 1965. I. 107. old.
[9] Így: 1. végrehajtási utasítás — kötbérek; 3. végrehajtási utasítás — gazdasági szerződések a műszaki-tudományos szolgáltatásokról; 4. végrehajtási utasítás — az export és az import biztosításáról; 6. végrehajtási utasítás — a lakosság ellátásáról; 7. Végrehajtási utasítás — gazdasági szerződések a mezőgazdaságban; 8. végrehajtási utasítás az állóalapok újratermelésével kapcsolatos gazdasági szerződésekről. A Vertragsgesetzel és végrehajtási utasításaival kapcsolatos legújabb és legátfogóbb feldolgozást l. a Gerhard *Walter* vezette kollektíva által készített Kommentárban (Berlin 1975.).

szabályozást dolgoztak ki, vagy ilyenek kidolgozása folyamatban van. Az NDK-ban — mint ismeretes — a szocialista államoknak a KGST Komplex Programja alapján folyó közös jogalkotását úgy fogják fel, mint egy új jogterület, a szocialista nemzetközi gazdasági jog kibontakozását[10].

Ezek a közösen megalkotott jogszabályok mindazonáltal nem szabályozzák a gazdasági kapcsolatok összességét, ugyanakkor közvetlen szabályozási területükön is hézagok találhatók. Ennélfogva ezen kapcsolatokra eddig a BGB-t kellett szubszidiáriusan alkalmazni.

A nem szocialista országokkal való gazdasági kapcsolatainkra teljes egészében a BGB-t és a HGB-t alkalmaztuk[11], amennyiben a viszonyok alapjául az NDK joga, és nem valamilyen másik állam joga szolgált.

A fentiekből következően az NDK nemzetközi gazdasági kapcsolatainak szabályozásához új törvényi alapra volt szükség: a nemzetközi gazdasági szerződésekről szóló törvényre (továbbiakban: Tv.).

Ilyen törvény szükségességére már sok évvel korábban rámutattak[12]. Különösen azt húzták alá, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szabályozására sem a belső nemzeti gazdasági jog, sem a jövőbeli nemzeti polgári jog nem alkalmas. Ez vonatkozott a BGB-re is, ám a kapitalista időkből származó törvények absztrakt-formális leple ezt a hiányosságot eltakarta.

Annak folytán, hogy a Vertragsgesetz, a Ptk. és a Tv. az említett társadalmi viszonyok szabályozását immár végérvényesen három részre osztotta, lehetővé vált az, hogy a szerződéses kapcsolatok e különböző szférája közötti különbségeket figyelembe vegyük, ezáltal elérjük azt, hogy ezek a jogi normák életközelbe kerüljenek és érthetőbbé váljanak; hogy mindenkor egységes alapelvekből induljunk ki; végül és mindenekelőtt az, hogy minden egyes törvénnyel speciális címzetti körhöz forduljunk.

Mielőtt a Tv. felépítésének és tartalmának mélyebb ismertetéséhez fognánk, először foglalkozni kell a törvény hatályával, érvényesülési körével, valamint más törvényektől és jogszabályoktól való elhatárolásával, valamint azzal a kérdéssel: hogyan viszonylik a Tv., mint egy állam szabályozása a bilaterális és multilaterális jogi szabályozáshoz, végül tisztázni kell, hogy milyen viszonyban van a Tv. a nem jogi szabályozási formákkal.

A Tv-t 1. §-ának (1) bek.-e szerint „nemzetközi gazdasági szerződésekre és az ezekkel összefüggő jogviszonyokra kell alkalmazni, ha a felek a Német Demokratikus Köztársaság jogának alkalmazását kötötték ki, vagy pedig az irányadó kollíziós jog szabályai a Német Demokratikus Köztársaság jogára utalnak". Ezzel a normával a törvény meghatározza mind tárgyi, mind alanyi hatókörét.

Azt a kérdést, hogy mit kell nemzetközi gazdasági szerződésen érteni, a törvény közelebbről nem határozza meg, hanem ezt ismertnek, vagy magától értetődőnek tételezi fel. Ismeretes, hogy olyan nemzetközi szabályozási kísérleteknél, mint például a nemzetközi adásvételről, valamint az elévülésről szóló konvenció, a nemzetközi adásvételi szerződés meghatározása jelentős nehézségeket okozott, melyeket csak kompromisszumok útján lehetett megoldani.

A Tv. szerint akkor van szó *nemzetközi* gazdasági szerződésről, ha abban *különböző államokban* székhellyel bíró *felek* vesznek részt. Résztvevő ebben az értelemben egy *kedvezményezett harmadik* is lehet. Ily módon NDK-beli felek közötti pl. biztosítási vagy fuvarozási szerződések is a Tv. hatálya alá esnek, ha egy külföldi partner bevonása révén háromoldalú jogviszony keletkezik.

Nemzetközi *gazdasági* szerződéseknek pedig a kereskedelmi jellegű szerződések tekin-

[10] L. mindenekelőtt: *Seiffert,* Wolfgang: Sozialistische ökonomische Integration — Rechtsfragen. Berlin 1974.; *Kemper,* Manfred—*Strohbach,* Heinz—*Wagner,* Helmut: Die Allgemeinen Lieferbedingungen des RGW 1968. in der Spruchpraxis sozialistischer Aussenhandelsgerichte — Kommentar. Berlin 1975.

[11] Vö. *Enderlein,* Fritz munkásságát, Handbuch der Aussenhandelsverträge, I. köt. Berlin, 1971., II. köt. Berlin 1974.

[12] Vö.: *Enderlein, Fritz—Kemper,* Manfred—*Wiemann,* Horst: Aufgaben der Gesetzgebung im Bereich des Aussenhandels mit dem kapitalistischen Wirtschaftsgebiet. Staat und Recht. 1960. 61. és 75. old.; *Wagner,* Helmut: Die Bedeutung der Aussenhandelskonferenz für die Weiterentwicklung des sozialistischen Rechts im Aussenhandel, Der Aussenhandel, 1960. 8. sz. Recht im Aussenhandel c. mellékletében (RIA) 1. és köv. (különösen: 3.) old.; *Kemper,* Manfred—*Wiemann,* Horst: Vorschläge für die Regelung des Aussenhandels im Rahmen der neuen Gesetzgebung. Aussenhandel. 1962. 7. sz. (RIA) 7. és köv. old. A Tv. előkészítési munkálatai iránt különösen érdeklődők számára még a következő publikációkat említjük: *Rudolph,* Helga: Das tschechoslowakische Aussenhandelsgesetz. Aussenhandel. 1975. 8. sz. RiA 5. old.; *Lübchen,* Gustav—Adolf—*Panzer,* Wilhelm: Das neue Vertragsgesetz und einige Fragen des Wirtschafts- und Zivilrechts. Neue Justiz. 1965. 376. old.; *Kember,* Manfred—*Rudolph,* Helga: Zur Konzeption eines Aussenhandelsgesetzes der DDR Neue Justiz. 1966. 144. old.; *Enderlein,* Fritz—*Zimmermann,* Gisela; Für ein spezielles Aussenhandelsgesetz der Deutschen Demokratischen Republik. Aussenhandel. 1966. 7—8. sz. RiA 10. old.; *Uők:* Kolloquium über Probleme eines Aussenhandelsgesetzes. Neue Justiz. 1966. 402. old.; *Maskow,* Dietrich: Gegenstand und Anwendungsbereich des Aussenwirtschaftsgesetzbuches der Deutschen Demokratischen Republik (AWG). Aussenhandel. 1967. 11. sz. RiA 3. old.; *Standke,* Herbert: Konstituierende Sitzung der Gesetzgebungs-Grundkommission Aussenwirtschafts-Vertragsgesetz. Sozialistische Aussenwirtschaft. 1968. 11—12. sz. RiA. 12. old.; *Maskow,* Dietrich—*Mehnert,* Klaus: Wichtige Gesetzgebungsaufgaben auf dem Gebiet der Aussenwirtschafts. Sozialistische Aussenwirtschaft. 1968. 11—12. sz. RiA 1. old.; *Maskow,* Dietrich: Konzeptionelle Probleme eines Aussenwirtschaftsvertragsgesetzes (AWVG) der DDR. Sozialistische Aussenwirtschaft. 1970. 7—8. sz. RiA 1. old.; *Enderlein,* Fritz: Zur rechtlichen Regelung des internationalen Kooperationsvertrages im künftigen Aussenwirtschaftsgesetz der DDR. Staat und Recht. 1970. 25. old.

tendők; azok a szerződések tehát, melyeket például az egyéni fogyasztás céljából külföldi turisták az NDK-ban kötnek, nem esnek a Tv. hatálya alá.

Az 1. § (1) bek.-be foglalt, a felek akarati autonómiájára, illetve az irányadó kollíziós jognak az alkalmazandó anyagi jogra való utalása csupán deklaratív jelentőséggel bír, és — a félreértések elkerülése végett — az a célja, hogy a Tv. alkalmazásának alapjául szolgáló nemzetközi magánjogi feltételeket újólag aláhúzza. Amennyiben a jogvitát az NDK bíróságai előtt kívánják eldönteni, a nemzetközi magánjogi törvény 12. §-a irányadó, mely szerint a nemzetközi gazdasági szerződések szerződő partnerei korlátlan akarati autonómiát élveznek. Ha a felek az alkalmazandó jogban nem állapodtak meg, általában azon ország jogának alkalmazására kerül sor, amelyben a jogviszonyra jellemző szolgáltatást nyújtó fél székhelye van. Kivételt képeznek e tekintetben a tudományos-műszaki szolgáltatásokkal, az ipari berendezések létrehozatalával, és a kereskedelmi képviselettel kapcsolatos szerződések, amelyek esetén mindig annak az országnak a jogát alkalmazzák, amelyben a *megrendelő* székhelye van.

A Német Demokratikus Köztársaság Polgári Törvénykönyvének életbeléptetéséről szóló 1975. június 19-i törvény 15. § (2) bek.-e szerint a BGB 1976. január 1-én hatályon kívül került.[13] A Tv-t tehát minden 1976. január 1. után keletkezett — a Tv. hatálya alá tartozó — jogviszonyra alkalmazni kell [331. § (1) bek.].

Olyan szerződések esetén, amelyek 1976. január 1. előtt jöttek létre és tartós, vagy állandóan visszatérő szolgáltatásokra vonatkoznak, a felek megállapodhatnak a Tv. jövőbeli alkalmazásában [331. § (3) bek.].

Minthogy a Tv-nek saját szabályozási tárgya van (a nemzetközi gazdasági szerződések), arra törekedtek, hogy erre a területre „autonóm" jogi szabályozást teremtsenek; autonóm szabályozást abban az értelemben, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok minden előforduló tényállást lehetőség szerint egyéb jogszabályokra való utalás nélkül magából a Tv-ből meg lehessen oldani. Ebből következően a nemzetközi belső gazdasági jognak nemzetközi gazdasági szerződésekre való alkalmazására csak kivételesen kerül sor. A Vertragsgesetz és végrehajtási rendeleteinek alkalmazására nemzetközi gazdasági szerződésekkel kapcsolatban nem kerül sor. Átfedések tehát nincsenek. A gazdasági joghoz azonban nemcsak a Vertragsgesetz tartozik, hanem pl. a váltótörvény és a csekktörvény, valamint más hasonló előírások is, melyeket nem lehet az állampolgárok vagyoni viszonyait szabályozó polgári joghoz sorolni, hanem nyilvánvalóan a gazdasági joghoz tartoznak.

Minthogy a Tv. nem szabályozza a nemzetközi gazdasági kapcsolatok minden aspektusát, illetve bizonyos aspektusokat csak általános formában szabályoz, a belső nemzeti gazdasági jog normáit a Tv. kiegészítésére alkalmazni lehet mind *lex specialis*-ként, mind pedig joghézagok betöltésére is, amennyiben a Tv. semmiféle szabályozást nem tartalmaz (amint ez a helyzet a váltó és a csekk esetén).

Fordítva azonban a Tv.-nek belső gazdasági kapcsolatokban kétféleképpen is jelentősége lehet. A Tv. ugyanis — mint fentebb említettük — nemcsak a nemzetközi gazdasági szerződéseket, hanem az azokkal összefüggő jogviszonyokat is szabályozási körébe vonja, még akkor is, ha a felek NDK-beli vállalatok, és ha a szerződés alapján külföldi fél javára jogok (és bizonyos körülmények között kötelezettségek is) keletkeznek.

A Tv-t továbbá akkor lehet belső gazdasági kapcsolatokra alkalmazni, ha ezt speciális gazdasági jogi normák írják elő, mint például a Vertragsgesetz-hez fűzött 4. végrehajtási utasítás a felelősségi szabályok tekintetében [vö. különösen a 28. § (2) bek.-ét, a 31. §-t, valamint az 55. § (1) bek.-ét[14]].

Végül a Tv. *lex generális*-ként viszonyul olyan jogszabályokhoz, mint a Tv-vel egyidőben hatályba lépett, a tengeri kereskedelmi hajózásról szóló törvény, valamint további, a jövőben megalkotandó speciális fuvarjogi jogszabályok, amennyiben a nemzetközi fuvarozást szabályozzák, végül azok a nemzetközi konvenciók, melyekhez az NDK csatlakozott (SZMGSZ, CIM, CMR stb.).

A polgári joghoz való viszony is egyértelmű. A Tv-ben nincs olyan általános, a polgári jogra utaló norma, mint például a Vertragsgesetz 2. §-a. A Tv-t sokkal inkább úgy kell felfogni, mint amely a társadalmi viszonyok egy speciális területének speciális szabályozása, és amely ezen a területen éppen olyan autonóm, mint például a Munka Törvénykönyve a munkaviszonyok területén, vagy pedig a Vertragsgesetz a népi tulajdonú gazdasági szektoron belüli viszonyok tekintetében.

Ez alól az alapelv alól mégis vannak kivételek. A Tv-t szerződési jogi (kötelmi jogi) jogszabályként alkották meg, ezért dologi jogi kérdéseket nem ragadott meg teljes körűen. Van ugyan szabályozás a zálogjogra, a szerződő felek egymás közötti viszonyában a tulajdonátszállásra, valamint a tulajdonjog fenntartására; más tulajdonjogi kérdésekre azonban, mint például a tulajdonjog tartalma, megszerzése és elvesztése feldolgozás és egyesítés esetén, a Ptk. megfelelő (30. és következő) szakaszai alkalmazandók.

A Ptk-hoz kell viszonyulni szerződésen *kívüli* viszonyok esetén, melyek nemzetközi gazdasági kapcsolatokkal összefüggésben előállhatnak. A Tv. — mint *szerződési* szabályokat tartalmazó törvény — nem tartalmaz a szerződé-

[13] GBl. 1975. I. 517. old.

[14] VO zur Änderung der 4.DVO zum VG. GBl. I. 1975. 653. old.

sen kívüli felelősségről szóló szabályokat (lásd: Ptk. 330. és köv. §-ai), de a jogalap nélküli gazdagodásról sem, amely a jogalap nélkül kapott szolgáltatások visszaadásának kötelezettségével a Ptk. 356. §-ában szerepel.

Ugyanilyen megfontolásokból nem szerepelnek személyi jogi rendelkezések sem; a Tv. nem szabályozza sem az állampolgárok, sem a jogi személyek jogállását (itt nyilván csak más jogszabályokba már belefoglalt azonos szabályozás megkettőzéséről lehetett volna szó, minthogy egy személy jogállása szükségszerűen csak egységes lehet).

Hasonlóképpen hiányoznak a Tv-ből a szerzői jogi szabályok, jóllehet természetesen a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban szerzői jogi problémák felmerülhetnek. Mégis a jogalkotó abból indult ki, hogy ezen a területen nincs speciális nemzetközi vonás, ezért a szerzői jog normáihoz vissza lehet nyúlni.

Másrészről viszont néhány a Ptk-val párhuzamos szabályt is megalkottak néhány esetben, itt viszont a szabályozás tartalmát tekintve semmi különbség nincs, vagy pedig a különbség jelentéktelen. Ez a helyzet például a képviseletre és a meghatalmazásra vonatkozó, valamint a határidőkkel és az elévüléssel kapcsolatos szabályozással. Ezek a megoldások azt a célt szolgálják, hogy megkönnyítsék egyfelől a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban részt vevő bel- és külföldi felek számára a Tv. megértését, másfelől viszont a szándékolt komplex szabályozás révén a külföldi bírák számára annak alkalmazását.

Különösen nagy jelentőséggel bír a Tv.-nek a nemzetközi szabályozásokhoz való viszonya. A Tv. megalkotása bizonyos értelemben pótlólagos megoldást nyújt a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra, melyeknek nemzetközileg egységes speciális szabályozása egyelőre még várat magára. Az ideális az lenne, ha e kapcsolatok nemzetközi jellegének megfelelően a részt vevő államok nemzetközileg együttesen szabályoznák ezeket a kapcsolatokat. A Tv. ezért nem alkalmazandó akkor, ha olyan nemzetközi szerződésben, melyhez az NDK is csatlakozott, a Tv-től eltérő szabályozás található.

Jelenleg ez mindenekelőtt a szocialista államokhoz fűződő kapcsolatokra vonatkozik, ahol a külkereskedelmi szállítási és egyéb viszonyokra a szabályozási mód szempontjából az ideális megoldást választották.

Minthogy további területeken is közös államközi speciális direkt szabályozás kidolgozása van folyamatban, perspektivikusan azzal kell számolni, hogy a Tv. a KGST-tagállamokhoz fűződő kapcsolatokban csupán egy ritkán alkalmazott szubszidiárius jogszabály szerepét fogja játszani, aminthogy jelenleg ez a helyzet a vételi kapcsolatokban.

De a különböző társadalmi rendszerek közötti gazdasági kapcsolatok egyes területein is, mindenekelőtt a fuvarozás és az iparjogvédelem területén hosszú idő óta nemzetközileg egységesített szabályozást hoztak létre, melyeknek az NDK is részese. A szűkebb értelemben vett külkereskedelemre ugyancsak léteznek nemzetközileg egységesített szabályozások, mint például a Hágai Egységes Vételi Törvények, az ULIS és az ULFC, melyekhez mindazonáltal az NDK nem csatlakozott. Az áruk nemzetközi adásvételével kapcsolatos elévülésre vonatkozó egyezményt az NDK ugyan már aláírta, de még nem lépett hatályba. További egyezmények is előkészületben vannak. Elsősorban az áruk nemzetközi vételéről szóló konvenciót kell megemlíteni, amely az ULIS-t felváltani hivatott, és amelynek az UNCITRAL keretében történő kidolgozásában a szocialista államok is részt vesznek.

Lehetőségeink határai között az NDK aktívan részt vesz a jogegységesítéssel kapcsolatos nemzetközi erőfeszítésekben. Erről tanúskodik a magánjog egységesítésével foglalkozó római nemzetközi intézetbe való belépés és az abban való közreműködés (UNIDROIT), valamint az UNCITRAL tevékenységével kapcsolatban tanúsított élénk érdeklődés.

Ellentétben a KGST-viszonylattal ezen a területen a Tv. a jogegységesítésben elért minden előrelépés ellenére jelentőségét meg fogja tartani, mert nem csupán arról van szó, hogy a jogegységesítés folyamata lassan halad előre, hanem arról is, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok minden aspektusát messze nem fogja át, valamint arról, hogy aligha lehet a mindenkori konvenciók tekintetében minden állam univerzális részvételével számolni.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatokat sem a múltban nem szabályozták, sem a jövőben nem fogják kizárólag a nemzeti vagy nemzetközi jogi normák szabályozni. Igen lényeges szerepet játszanak ezen a téren a kereskedelmi szokványok, és a szerződéses gyakorlat.

Ennek megfelelően a Tv. 5. §-a leszögezi, hogy azok a kereskedelmi szokványok, amelyek a nemzetközi üzleti forgalomban elfogadottá váltak, és a Tv. kogens rendelkezéseivel nem ellenkeznek, a nemzetközi gazdasági szerződések megkötésénél, és teljesítésénél figyelembe veendők.

Általában helyi, nemzeti és regionális, végül nemzetközi kereskedelmi szokványok között különböztetnek. Más felosztás szerint különböztetni lehet az árura vonatkozó, a szakmai, valamint az általános kereskedelmi szokványok között. A helyi (pl. kikötők), valamint a szakmai (könyvkereskedés) szokványokra több példa is van, viszont az általános és a nemzetközi kereskedelmi szokványokra alig találunk példát az NDK irodalmában. Más államok publikációiban gyakran (bár vitatottan) az INCOTERMS, a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara akkreditívre vonatkozó egységes irányelve, valamint az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága által különféle árufajtákra kidolgozott Általá-

nos Szerződési Feltételek azok, amelyeket a kereskedelmi szokásokhoz sorolnak[15].

Mindenesetre figyelembe kell venni, hogy a kereskedelmi szokvány fogalmát az egyes országokban különbözőképpen értelmezik, és csak akkor válnak a szerződés tartalmává, ha — szemben a Tv. rendelkezésével, és az NDK-ban eddig is érvényben levő jogszabályi helyzettel (HGB 346. §) — a felek a szokványra kifejezetten hivatkoznak.

Jóllehet a fentiekben említett klauzulákat és általános feltételeket az NDK-ban nem sorolják a szűkebb értelemben vett kereskedelmi szokványokhoz, azok a Tv. 6. § (2) bek.-e szerint szerepet játszanak, minthogy a szerződések értelmezésénél a kereskedelmi szokványok mellett a szűkebb értelemben vett kereskedelmi szokást is figyelembe kell venni, és az említett feltételek kereskedelmi szokás kialakulását jelezhetik.

A mintaszerződések és a típusfeltételek végül nem csupán a nem szocialista országokkal folytatott kereskedelemben jelentősek, hanem a KGST keretén belül is a jogi szabályozás első lépcsőjeként szerepelhetnek, és eközben szűkebb vagy tágabb értelemben vett kereskedelmi szokásként szerepelhetnek.

A kereskedelmi szokványok és szokások a Tv. kidolgozásánál is fontos szerepet játszottak. Abból a célból, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatoknak megfelelő szabályozást hozzanak létre, az NDK külkereskedelmi vállalatainak szerződéses gyakorlatát elemezték és általánosították. Ennek során olyan kategóriákat, fogalmakat és konstrukciókat vettek át, melyek a nemzetközi gazdasági szerződések szabályozásánál már bevettek. A nemzetközi szerződéses gyakorlat elemzése mellett jogösszehasonlító vizsgálatokat is végeztek. Ezzel összefüggésben elsősorban a KGST különféle általános feltételeit, különösen az 1968/1975. évi ÁSZF-et vizsgálták általánosíthatóságuk szempontjából. Figyelembe vették a nemzetközi vétel területén folyó jogegységesítési munkákat, a Hágai Egységes Vételi Jogi Törvényt és az ezzel kapcsolatos, az UNCITRAL keretében folytatott vitákat.

Különös szerepet játszott e körben természetesen a Csehszlovák Szocialista Köztársaság nemzetközi kereskedelmi törvénykönyvével való összehasonlítás, tekintettel arra, hogy — a Tv. megalkotásáig — ez volt az egyetlen nemzeti *lex specialis*, amely a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat szabályozta. Emellett más szocialista országok újabb Polgári Törvénykönyveit, így az OSZSZK 1964. évi polgári törvénykönyvét is figyelembe vették. Vizsgálat alá vették emellett a kapitalista országok újabb kodifikációit is, mint például az USA Uniform Commercial Code-ját.

Ezen összehasonlítási munkálatok során a Tv. megalkotása szempontjából értékes indításokat nyertünk. Átvettük azokat a szabályozásokat, amelyek az NDK vállalatainak nemzetközi szerződéses gyakorlatában beváltak. A döntő kritérium e téren az volt, hogy a szóban forgó megoldás a kereskedelmi gyakorlatban polgárjogot nyert; ehhez képest azután a jogösszehasonlítás segédmódszerül szolgált.

A Tv. szabályozása azonban nem a jelenlegi gazdasági kapcsolatok egyszerű visszatükrözése, hanem koncepciója a jövőre tekint. Mégis nem vették be a szabályozásba azokat a szerződéstípusokat, melyek vagy nem játszanak szerepet az NDK külkereskedelmében (leasingszerződés), vagy pedig a szerződéses gyakorlatban még nem konszolidálódtak olyan mértékben, hogy törvényi általánosításuk lehetségessé vált volna (kooperációs szerződés)[16]. Mindenesetre olyan nem kifejezetten önálló szerződéstípusként felvett szerződések is a Tv. hatálya alá esnek, melyek általános szabályozása elég széles ahhoz, hogy a nemzetközi gazdasági tevékenység minden fajtáját átfogja. A Tv. 3. § (2) bek. szerint ilyen esetekben a törvényi analógiához kell folyamodni, azaz: a Tv-nek azokat a szakaszait kell megfelelően alkalmazni, melyek hasonló tényállásokat szabályoznak. A joganalógia, vagyis más törvények megfelelő alkalmazása viszont ki van zárva: a 3. § (3) bek. szerint ilyenkor az alkalmazandó szabályt a Tv-ből kiolvasható alapelvekből kell kikövetkeztetni.

Milyen elvekről van itt szó? Mindenekelőtt a Tv. Preambulumát kell megemlíteni, mely szerint a Tv-nek az a feladata, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat a békés és egyenjogúságon alapuló nemzetközi együttműködés érdekében a békén és a népek békés együttélésén alapuló nemzetközi jogi szabályoknak megfelelően elősegítse. Ezzel összefüggésben a Tv. a szerződési szabadságból indul ki (4. §), és csak minimális kogens normát tartalmaz. Ily módon a felek maguk döntenek minden egyes szerződésben arról, hogy milyen jog-kötelezettség konstellációt kívánnak. Ez a szerződésértelmezésre vonatkozó alapelvekből (6. §) is kitűnik, ahol a felek felismerhető akarata szerint különösen a szerződés céljának, és a szerződés egyéb tartalmi elemeinek, valamint a felek kölcsönös kapcsolataiban kialakult szokásoknak a figyelembevételét hangsúlyozza a Tv.

A Tv. egy további — jóllehet közvetlenül nem formulázott, de a Tv. számos rendelkezéseiből adódó — alapelve az, hogy a nemzetközi gazdasági szerződések megkötését és teljesítését megkönnyíteni, valamint a már meglevő kapcsolatokat stabilizálni kívánja. A szerződés

[15] Vö.: *Goldštajn*, A.: Tipologija trgovackih ugovora, a „Ugovori Autonomog Privrednog Prava" c. kötetben. Zagreb. 1974. 11. és köv. old.

[16] Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága szakértői csoportjának a kooperációs szerződésekről szóló ajánlásából kitűnik, hogy jelenleg még önmagában a kooperációs szerződés fogalmi meghatározása sem lehetséges.

megkötésének szabályozásánál például azt az értelmezést részesíti előnyben a törvény, hogy egyes kikötések semmissége, vagy ezek tekintetében az akaratmegegyezés hiánya esetén a szerződés létrejön [30. § (2) bek. és 32. §], ugyanakkor a Tv. meghatározza a szerződési tartalom ilyen esetben szükséges kiegészítésére vonatkozó szabályozást (42. §). A szerződés tartalmi kiegészítésénél a Tv. kilátásba helyezi mind a jognyilatkozatokra vonatkozó fikciót (261. §), mind a jogcselekmények pótlólagos megtételének lehetőségét, mely nyilatkozat megtételére tulajdonképpen a másik partner lett volna köteles (262. §). A Tv. tartalmazza azt a lehetőséget is, hogy a szerződést a megváltozott viszonyokhoz hozzáigazítsák (295. §). Végül a szerződésszegés jogkövetkezményeinek szankcionálása is (278. és következő §-ok) megfelelő jogkövetkezmények kidolgozásával azokat az utakat keresi, amelyeken a szerződés fenntartható anélkül, hogy ezzel az ellátást teljesen kizárnák.

A Tv. egyik kardinális alapelveként említést kell tenni a szerződés teljesítésének módjáról (259. §.). Eszerint a felek kötelesek arra, hogy a szerződés teljesítésénél a szerződéses cél szolgálatának szem előtt tartásával működjenek együtt. Ez azt jelenti, hogy mindegyik fél úgy köteles saját kötelezettségeit teljesíteni, hogy a szerződés célja a lehető legkedvezőbb módon valósuljon meg, és a másik fél számára kötelezettségeinek teljesítése lehetővé váljék.

A Tv. felépítése általában azt az elvet követi, hogy lehetővé váljék a nemzetközi gazdasági szerződés normális időbeli lebonyolódásának megragadása. A szerződéskötés, valamint a szerződés tartalmára vonatkozó néhány általános rendelkezés (teljesítés helye, ideje és hasonlók) után az egyes szerződéstípusok szabályozása következik. Ezeknél csak speciális szabályokat vett fel a Tv-be a jogalkotó; ezután ismét általánosításra lehetőséget kínáló tényállások következnek, mint például a szerződés teljesítése és ennek biztosítása. Végül a szerződésszegések részletes szabályozása következik, minthogy a Tv-nek különös figyelmet kellett fordítania a konfliktushelyzetek megoldására.

A Tv. egyéb fejezeteit, mint például a jogcselekmények, a képviselet, a határidők, vagy a többalanyú jogviszonyok és a szerződéses felek személyében beálló változások szabályozását értelemszerűen a fent ismertetett sémába helyezte el a jogalkotó. Az alábbiakban ismertetjük a Tv. fejezetek szerinti beosztását abból a célból, hogy egész tartalmáról áttekintést adjunk:

1. rész: hatálya és alkalmazásának elvei (1—7. §);
2. rész: jogcselekmények (8—17. §);
3. rész: képviselet (18—23. §);
4. rész: határidők (24—27. §);
5. rész: szerződéskötés (28—42. §);
6. rész: a szerződés tartalma (43—217. §);
1. fejezet: a szerződés tartalmára vonatkozó általános rendelkezések (43—49. §);
2. fejezet: egyes szerződéstípusok (50—217. §); 1. alfejezet: adásvétel (50—60. §); 2. alfejezet: vállalkozás (61—73. §); 3. alfejezet: szerelés (74—81. §); 4. alfejezet: tudományos-műszaki szolgáltatások (82—87. §); 5. alfejezet: berendezések létrehozatala (88—97. §); 6. alfejezet: szolgáltatási szerződés — Dienstleistungsvertrag — (98—105. §); 7. alfejezet: kereskedelmi képviselet (106—128. §); 8. alfejezet: vevőszolgálat (129—136. §); 9. alfejezet: szállítmányozás (137—146. §); 10. alfejezet: raktározás (147—156. §); 11. alfejezet: minőségvizsgálat (157—162. §); 12. alfejezet: hitel (163—168. §); 13. alfejezet: bérlet (169—175. §); 14. alfejezet: licenc (176—186. §); 15. alfejezet: biztosítás (187—199. §); 16. alfejezet: társaság (200—217. §);
7. rész: többalanyú szerződés és változás a felek személyében (218—229. §);
8. rész: a szerződés teljesítésének biztosítása (230—258. §);
1. fejezet: a szolgáltatás visszatartása (230—232. §);
2. fejezet: tulajdonfenntartás (233. §);
3. fejezet: zálog (234—244. §);
4. fejezet: kezesség (245—251. §);
5. fejezet: jótállás (252—255. §);
6. fejezet: akkreditív (256—258. §);
9. rész: a szerződés teljesítése (259—277. §);
10. rész: szerződésszegés (278—304. §);
1. fejezet: a szerződésszegés fajai (278—292. §);
2. fejezet: a szerződésszegés jogkövetkezményeitől való mentesítés (293—295. §);
3. fejezet: kártérítés, ráfordítások megtérítése és kötbér (296—304. §);
11. rész: felmondás és elállás (305—312. §);
1. fejezet: felmondás (305—308. §);
2. fejezet: elállás (309—312. §);
12. rész: értékpapírok (313—321. §);
13. rész: elévülés (322—330. §);
14. rész: zárórendelkezések (331—333. §);

Az egyes szerződéstípusok szabályozásánál az adásvétel nemzetközi gazdasági kapcsolatokban betöltött jelentőségének megfelelően az első helyen áll. Számos általános rendelkezés megszövegezésénél a vételi szerződés modelljéből indultak ki, és olyan absztrakciós szint elérésére törekedtek, amely a megfelelő normának más szerződéstípusokra való alkalmazását is lehetővé teszi. Végül a vételről szóló alfejezet maga is tartalmaz olyan rendelkezéseket, amelyek más szerződéstípusok szempontjából is relevánsak, mint például az átadás, a kárveszély (51. §) és a tulajdonjog (54. §) átszállása. Ez az ún. *Baukasten*-módszer alkalmazásának következménye, vagyis azon elv realizálásának, hogy bizonyos tényállásokat, amelyek több szerződéstípusnál is előfordulnak, annál a szerződéstípusnál kell szabályozni, melyre a leginkább jellemző. Az ilyen jellegű normáknak más szerződéstípusokra való alkalmazását a Tv. 3. § (1) bek.-e szabályozza.

Bizonyos normák más szerződéstípusokra való alkalmazásának másik módját a vállalkozási és a szolgálati szerződésnél találhatjuk. Ezt a két szerződéstípust a jogalkotó nem csupán mint speciális, hanem *általános* szerződéstípusként is szabályozza, amely szerződéstípusok egész csoportját reprezentálja. Ezért a szerelési szerződésnél (81. §), és a tudományos-műszaki szolgáltatásokra vonatkozó szerződésnél (87. §) utalás történik a vállalkozási szerződés (61. és következő §-ok) szabályaira, míg a kereskedelmi képviseletnél (128. §), a szállítmányozási szerződésnél (146. §), a vevőszolgálati szerződésnél (136. §), a raktári szerződésnél (156. §), és a minőségvizsgálati szerződésnél (162. §) utalás történik a szolgálati szerződésre (98. és következő §-ok).

A Tv-be felvett szerződéstípusok áttekintéséből is világos, hogy a szabályozás kiindulópontjául nem a hatályos rendezés, hanem a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szolgáltak. Ezért olyan szerződéstípusok első ízben történő szabályozására is sor került, amelyek az NDK nemzetközi gazdasági gyakorlatában fontos szerepet játszanak, mint például a berendezés létesítésére irányuló, a licencia-, a vevőszolgálati és a szerelési szerződés, valamint a tudományos-műszaki szolgáltatásokról szóló szerződés.

Összefoglalva meg lehet állapítani, hogy az NDK a Tv. megalkotásával, ezzel a szocialista országok külkereskedelmének tapasztalatain alapuló szabályozással hozzájárul a külkereskedelmi tevékenység élénkítéséhez, a jogbiztonságnak a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban való növeléséhez. Az NDK külkereskedelmi minisztere a Tv-nek a népi kamara előtt történő indokolásában kiemelte, hogy az NDK a Tv. megalkotásával egyidejűleg nemzetközi kötelezettségeinek is eleget tesz, melyek az államközi kapcsolatok Helsinkiben elfogadott elveinek következetes alkalmazásából adódnak.

Enderlein, Fritz

A környezetvédelem a stockholmi és a helsinki értekezlet, valamint néhány újonnan készülő kodifikációs tervezet fényében

A természeti környezet védelme világméretű problémává vált, mely különböző formában, különböző mértékben földünk valamennyi államát érinti. Az ezzel összefüggő komplex problémák új vizsgálati módszereket követelnek. Az „interdiszciplináris" vizsgálat fogalma, amellyel a társadalomtudományokban oly gyakran találkozunk, a környezetvédelem területén különösen indokolt. Ennek oka az, hogy a környezet hatékony védelme akár nemzeti, akár nemzetközi méretekben, feltétlenül megköveteli a tudományágak egész sorának együttműködését. Interdiszciplináris módszerről kell beszélni azért is, mert az államon belüli szabályozás és a környezet nemzetközi jogi védelme között szoros kapcsolat áll fenn, mely a jövőben még tovább erősödik. A környezet komplex védelmének harmonikusan kell tükröződnie a jogtudomány csaknem valamennyi ágazatában, a polgári, a termelőszövetkezeti, az államigazgatási, a büntetőjogban, valamint az összehasonlító jogtudományban.

A környezetvédelem problematikája lassan, de biztosan utat tör a nemzetközi közjogba is. A nemzetközi jog fokozatos és haladó fejlődésének egyik jellemző vonása, hogy folytonosan gyarapodnak az államok együttműködésének területei. Logikus következménye ez az államok és az emberi társadalom egyre növekvő kölcsönös függőségének, következménye „a termelőerők növekedésének, amelynek szükségszerűen a nemzetközi csere növekvő és azelőtt nem látott bővülésével kellett párosulnia,"[1] valamint annak a hatalmas tudományos műszaki fejlődésnek, amelynek különösen századunk utolsó két évtizede a tanúja.[2] Éppen ezért az államok hatékonyabb utakat keresnek a nemzetközi együttműködésnek a környezetvédelem területére való kiterjesztésére. Ma már a világ összes nemzetei között egyetértés áll fenn arra vonatkozólag, hogy a környezetvédelem hatékonyságának egyik előfeltétele a nemzetközi együttműködés, mégpedig nemcsak kétoldalú, hanem regionális, sőt gyakran univerzális szinten is.

Az európai szocialista országok eddig egymás között, illetőleg a kapitalista államokkal mintegy kétszáz kétoldalú szerződést kötöttek, amelyek közvetlenül vagy közvetve a környe-

[1] *Tunkin*, G. I.: The Legal Motive of the United Nations. Recueil des Cours, Hága 1966, a III. kötet 9. old.

[2] *Bokorné Szegő* Hanna: The Contribution of International Organizations to the Formation of the Norms of International Law, Questions of International Law, Budapest, 1970. 5. és köv. old.

sok univerzális, regionális vagy partikuláris többoldalú szerződésnek is. A műszaki fejlődés természetesen tovább halad és fokozatosan módosításokat tesz szükségessé a fennálló szerződések rendszerében is.

A természeti környezet védelmének kérdése szorosan összefügg a tudományos-műszaki fejlődéssel, de főleg annak negatív vonásaival. A tudományos-műszaki haladás a múltban is befolyásolta a nemzetközi jog tartalmát, gyarapította terjedelmét, hozzájárult hatékonyságának növeléséhez. Bizonyára így lesz ez a nemzetközi környezetvédelem területén is. Az államok kötelesek lesznek bizonyos, megállapodások útján létrejött szabályokat betartani, amelyeknek jellege egyrészt *obligatio facere*, másrészt pedig *obligatio non facere* lesz, vagyis utasításokat, valamint tilalmakat fognak tartalmazni. A nemzetközi környezetvédelem rendszerében az államok jogainak és kötelezettségeinek minimumát az a régi szabály jelenti, miszerint *sic utere tuo ut alienum non laedas*, azaz az államnak szuverenitása gyakorlása során úgy kell viselkednie, hogy ne okozzon kárt más államnak.

Ez a szabály vált a nemzetközi környezetvédelem keletkezőben levő jogának kiindulópontjává, amelyet mind az ENSZ-nek a természeti környezettel foglalkozó stockholmi értekezletén 1972-ben elfogadott nyilatkozatban, mind pedig a Helsinkiben tartott Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezletnek 1975. augusztus 1-én kelt Záróokmányában rögzítettek. Már a stockholmi értekezlet előkészítő munkálatai során beigazolódott, hogy a nemzetközi együttműködés és az egyes államoknak az együttműködés formáival és tartalmával szemben tanúsított magatartása a környezetvédelem területén is szükségszerűen a környezet kialakítására és védelmére vonatkozó belpolitika továbbvitele. A célnak, amelyet egyes államok ennek a nemzetközi együttműködésnek a folyamán követnek, összhangban kell lennie a belső állami szinten követett célokkal. Természetes, hogy az államoknak a magatartásában teljes mértékben tükröződik társadalmi-gazdasági rendszerük, amiből viszont az következik, hogy a fejlett kapitalista országokat érdeklő problémák körének nem kell szükségképpen azonosnak lennie azzal a problémakörrel, amelynek rendezéséhez a szocialista rendszer államainak elsőrendű érdekei fűződnek és fordítva.[3]

Az elmélet képviselői a stockholmi értekezlet előkészítésének idején vitát indítottak számos jelentős, de ugyancsak több jelentéktelen, sőt néhány álproblémáról is. Vita tárgya volt pl. az is, lehetséges-e egyáltalán a környezetvédelem terén a nemzetközi együttműködést a kívánt mértékben a ma hatályos nemzetközi jog keretei között kifejleszteni. Mindenekelőtt a nemzetközi jognak azok az elvei és szabályai lebegtek az érdekeltek előtt, amelyek az állam szuverenitásával függtek össze. Néhány fejlett kapitalista ország szakirodalmában olyan nézetek tűntek fel, hogy a kormányok a tudományos-műszaki forradalom korszakának mai bonyolult feltételei mellett sok égető problémát egyáltalán nem képesek megoldani a nemzetközi együttműködés hagyományos formái között és a nemzetközi jog hatályos elvei alapján. Támadásuk — nyíltan vagy közvetve — a szuverenitás elve és valamennyi állam szuverén egyenlőségének elve ellen irányul, tehát azon elvek ellen, amelyeket a szocialista nemzetközi jogtudomány a jelenkori egyetemes nemzetközi jog és a békés egymás mellett élés pilléreinek tekint. Ezek a támadások abban a következtetésben érték el csúcspontjukat, hogy e problémák megoldása csakis valamilyen államok feletti nemzetközi szerv vagy szervezet felállítása útján lehetséges.[4]

Az állam szuverenitásával és a jelenkori nemzetközi jog egész rendszerével ellentétes nézetek nemcsak a szocialista nemzetközi jogtudomány és a szocialista államok heves ellenszegülésébe ütköztek, hanem más államok részéről is ellenállást váltottak ki. A stockholmi értekezleten az államok többsége az ún. szupranacionális irányzatok ellen foglalt állást[5] a természeti környezetre vonatkozó nyilatkozat 21. sz. elve hangsúlyozta az államok szuverén jogát erőforrásaik felhasználására, összhangban mindegyiküknek a környezetvédelemre vonatkozó politikájával, bár ugyanakkor kötelességükké tette „annak biztosítását, hogy illetékességük és hatáskörük keretében kifejtett tevékenységük ne okozzon kárt más államok természeti környezetében."

A mai világot az osztályok szerinti megosztottság jellemzi. A szupranacionális irányzatok

[3] Hasonlóan *Lacko*, Rastislav: Ekonomické problémy zivotného prostredia (A természeti környezet gazdasági problémái). Bratislava, 1975. 235. old.

[4] Hasonló nézetek főként Angliában és az Amerikai Egyesült Államokban kerültek nyilvánosságra. Ebben az összefüggésben utaljunk pl. *Falk*, R. tanulmányára: Toward a World Order respectful of the Global Ecosystem, Environmental Affairs, VI. 1971, I. kötet, 2. sz., Brighton, Mass. Ismertessük legalább néhány főbb tételét: A szuverén és független államok rendszere csak abban a történelmi időszakban volt alkalmas, amelyikben bizonyos államban kifejtett tevékenység következményei csupán ennek az államnak a területére korlátozódtak. Jelenleg azonban ilyen tevékenység hatásai gyakran az országok határain túl is megnyilvánulnak. A természeti erőforrások kiaknázása az államok határain túl (pl. óceánokon) államok közötti versengés tárgya. A szuverén államok közötti versengés jelenlegi rendszere elavult és nem racionális. Meg kell azt változtatni. Az egyes egyenlőtlen, egymással versenyző államok kénytelenek lesznek jogaikat (beleértve a határozathozatal funkcióját is) átengedni ... egy világméretű politikai intézménynek, amelyet teljes hatáskörrel kell felruházni ... Valószínű, hogy az ilyen globális intézményektől meg fogják kívánni, hogy felosszák az erőforrásokat, biztosítsák az emberi igazságosságot, rendezzék a viszályokat stb.

[5] Részletesebben l. a 3. sz. megjegyzésben idézett forrásban.

hirdetői a jelenkori nemzetközi kapcsolatoknak ezt az alapvető valóságát nem veszik tudomásul. A nemzetközi közösség szuverén államok közössége, és az Egyesült Nemzetek Szervezete szintén tagjai szuverén egyenlőségének elvén épül fel. Minden szerződéses rendezésnek az állam szuverenitásának elvével összhangban kell lennie.

Szerződéses rendezésről beszélünk, mert feltételezhetjük, hogy a szokásjog a környezetvédelmet rendező szabályok keletkezésének folyamatában háttérbe szorul, és a fő jogforrást a nemzetközi szerződések fogják képezni. Az államok megegyeznek valamilyen technikai normában (pl. a zajnak a határsávban nem szabad túllépnie a decibelek meghatározott számát, vagy a légkör kéndioxid tartalmának nem szabad túlhaladnia a kölcsönösen megállapított százalékot stb.). A nemzetközi jogszabály tartalma pedig az államoknak az a kötelessége lesz, hogy betartsák az így meghatározott technikai normákat, és ezek be nem tartása esetén felelősséggel tartozzanak. Sok esetben az állami technikai norma nemzetközi technikai normává válik és fordítva.

A sic utere tuo szabályt nemcsak a stocholmi nyilatkozat rögzítette, hanem az 1975. augusztus 1-i helsinki Záróokmány is. Amint ismeretes, a Záróokmány egyrészt a résztvevő államok kölcsönös kapcsolatait szabályozó alapelvekből, másrészt pedig önálló fejezetekből áll, amelyek egyike a környezetvédelemmel, illetőleg az államoknak a területen kifejtett együttműködésével foglalkozik. Miután a Záróokmány egységes egészként értelmezendő, felmerül a kérdés, milyen jogi elvek alapján kell a környezetvédelmi nemzetközi együttműködésnek kifejlődnie. A Záróokmány szerint ezek

a) mindenekelőtt az ENSZ Alapokmányának céljai és elvei;

b) a kölcsönös kapcsolatokat szabályozó *egyenként* felsorolt tíz elv. Ezek között nemcsak az állami szuverenitás elve szerepel, hanem mint kilencedik elv, a nemzetközi együttműködésre irányuló kötelesség is rögzítést nyert, amellett a résztvevő államok arra is kötelezték magukat, hogy együttműködésük során *különös jelentőséget* tulajdonítanak az értekezlet keretében megjelölt területeknek. A környezetvédelmet a gazdasági, tudományos és műszaki téren való együttműködéssel együtt olyan területnek ismerték el, amelynek az együttműködés során különös jelentőséget kell tulajdonítani.

c) további különleges szabályok, amelyek a környezetről szóló fejezet szövegében szerepelnek. Ezek közül utaljunk legalább kettőre. Egyikük szerint „minden résztvevő államnak a nemzetközi jog elvei értelmében, az együttműködés szellemében olyan intézkedéseket kell tennie, hogy a területén folyó tevékenység ne okozzon környezeti károsodást más államokban vagy a nemzeti fennhatóság határain kívül eső területeken." Tehát nemcsak a sic utere szabály megerősítéséről van szó, hanem annak kiterjesztéséről is olyan térségekre, amelyek az állam fennhatóságának körén kívül fekszenek (nyílt tenger, atmoszféra felső rétegei). A másik elv pedig az államoknak arra a kötelességére vonatkozik, hogy „a természeti erőforrások kiaknázása, és a velük való gazdálkodás során meg kell őrizni az ökológiai egyensúlyt."

Ami a nemzetközi környezetvédelmet illeti, a stockholmi és a helsinki értekezletek csupán az erre vonatkozó nemzetközi együttműködés kezdetét jelentették, hiszen az ökológiai egyensúly fenntartásának, és a környezetvédelmi nemzetközi együttműködés fokozásának követelménye ezt követően más nemzetközi jogi dokumentumok és tervezetek egész sorában szerepel. Rendkívüli jelentősége van e tekintetben az államok nemzetközi felelősségére vonatkozó cikkek tervezetének, amelyeket 1976 folyamán az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága megvitatott, és jóváhagyás végett az ENSZ Közgyűlése elé terjesztett azon kodifikációs munkálatok részeként, amelyeket közgyűlési határozat alapján a Nemzetközi Jogi Bizottságra bíztak. E tervezet tanulmányozása ahhoz a következtetéshez vezet, hogy az eddig elért eredményeknek[6] nemcsak az államok felelősségének előkészítés alatt álló kodifikációja szempontjából van jelentősége, hanem a nemzetközi jog haladó szellemű fejlesztését is bizonyítja. Számos helyen haladó szerzők nézeteit, és a szocialista nemzetközi jogtudomány álláspontját fejezi ki. Így pl. a 18. cikk szerint az államnak *magasabb fokú felelősséget* kell viselnie az agresszióért és a nemzetközi közösség alapvető érdekeinek szempontjából lényeges nemzetközi kötelezettségek megszegéséért, amelynek megsértését a nemzetközi közösség bűncselekménynek tekinti. A 18. cikk nemcsak a nemzetközi bűncselekményt (és közvetve a nemzetközi deliktumot) határozza meg, hanem további újdonságot is tartalmaz: bevezeti a „környezet elleni nemzetközi bűncselekmény" fogalmát, nemzetközi bűncselekménnyé nyilvánítva „az atmoszféra és a tengerek tömeges szennyezését".

A nemzetközi szerződésekre vonatkozó 1969. évi bécsi egyezmény 53. cikke nem tartalmaz példát a nemzetközi jog kogens szabályaira. A nemzetközi felelősségről szóló tervezet 18. cikkének szövege nem használja ugyan a „kogens", „kényszerítő", „imperatív" szabályok kifejezéseket, de ezzel szemben konkrét példákkal mutatja be, mit tekint kogensnek, hogy mi nemzetközi bűncselekmény. Az a körülmény, hogy az államok nemzetközi felelősségére vonatkozó szerződéstervezet 18. cikke az állam felelősségének — úgy is mondhatnánk — *külön*

[6] A Bizottság eddig 18 cikket hagyott jóvá, amelyek elméletileg az egész problematikán belül a legfontosabbaknak tekinthetők. A Bizottság a 25. ülésszakán elfogadta az 1—6. cikk szövegét, a 26. ülésszakán a 7—9. és a 27. ülésszakán a 10—15. cikk szövegét. A 16., 17. és 18. cikkeket a Bizottságnak Genfben 1976. május 3-tól július 23-ig tartott 28. ülésszakán (és mondhatjuk, nagyon termékenyen és eredményesen) tárgyalta.

rendszerét vezeti be egyes kogens szabályok megsértéséért — mégha ezt expressis verbis nem is mondja ki — tovább követi azt az irányt, mely különbséget tesz diszpozitív és kogens szabályok között. A kogens szabályok megsértésével kapcsolatos magasabb fokú felelősség oka a *nemzetközi közösség államainak* e szabályok betartásához fűződő *egyetemes érdeke.*

A helsinki értekezlet Záróokmánya nyomatékosan hangsúlyozza azt a szoros összefüggést, mely a környezetvédelem területén folytatott együttműködés fejlesztése, valamint a nemzetközi béke és biztonság megszilárdítása között fennáll. Ennek az összefüggésnek azonban igen sok összetevője van. Nem egyszer hangsúlyozták[7], hogy nemcsak a nukleáris viszály és az agresszív helyi háború, hanem „maga a haditermelés és a fegyverkezési hajsza is valóságos veszélyt jelent a környezet számára". A környezetvédelem és a haditermelés, illetőleg a fegyverkezési hajsza között fennálló összefüggésre mutattak rá a béke erőinek 1973 októberében Moszkvában tartott világkongresszusán elfogadott dokumentumok is.[8]

Közismert mily hatalmas károkat okozhat a természeti környezetben a háború, különösen ha annak során tömegpusztító fegyverek kerülnek alkalmazásra. Felmerül az ökológiai háború lehetősége is. Az emberi életben és a környezetben az 1945-ben Hirosimára és Nagaszakira ledobott amerikai atombombák által okozott károk össze sem hasonlíthatók az Amerikai Egyesült Államok által Vietnam ellen viselt ökológiai háború pusztító következményeivel. Hivatalos adatok szerint[9] „valószínűleg egy teljes évszázadra lesz szükség ahhoz, hogy az Amerikai Egyesült Államok által alkalmazott lombtalanító szerektől tönkretett dél-vietnami erdők újjáéledjenek..." Néhány további töredékes kivonat az említett jelentésekből: „... Az összes erdők 36 százaléka ily módon elpusztult... Dél-Vietnamban jelenleg több mint 10 millió kráter van, amelyeket légi bombázás és nehéz tüzérség idézett elő. E kráterek mindegyike 6—15 méter átmérőjű, és 2—6 méter mélységű... E kráterek feltöltése körülbelül 5 milliárd köbméter föld áthordását teszi szükségessé, ami a 18 milliónyi lakosság részére elképzelhetetlen gigászi munkát jelent..." „Továbbá 25 000 négyzetkilométernyi termőtalaj pusztult el teljesen, és sok évtizedre... 100 millió font lombtalanító szer, és 13 millió tonna robbanóanyag a légkör és a vizek rendkívül komoly elszennyesedését okozta, ami 700 000 embernél mérgezést idézett elő... Szörnyszülöttek, nőknél nemi szervek rendellenességei és fiziológiai zavarok ezeken a területeken mindenhol napirenden vannak... Az elsődleges májrák a betegségek statisztikájában a 8. helyről a 2.-ra lépett elő."

Ha mindehhez hozzászámítjuk azokat a károkat, amelyeket gyujtófegyverek, napalm, harci buldózerek és kémiai, biológiai és bakteriológiai hadviselés különböző eszközei a szántóföldön, a termésben, az élelmiszerraktárakban[10] és a környezetben okoznak, a környezetvédelem és a fegyverkezés közötti összefüggés még nyilvánvalóbbá válik.

A fegyverkezési hajsza önmagában — még a háború nélkül is — jelentős mértékben fogyasztja a természeti erőforrásokat és meggyorsítja kimerülésük ütemét. A környezetvédelem hatalmas gazdasági eszközöket követel, amelyek csak abban az esetben tehetők szabaddá, ha az államok megszüntetnék a lázas fegyverkezést. A kapitalista államokban azonban olyan aggály tapasztalható, hogy ezeknek az eszközöknek a szabaddá tétele gazdasági zavarokhoz, válságjelenségekhez, és a már amúgy is nagyfokú munkanélküliség továbbnövekedéséhez vezethet. Jellemző mind a szocialista, mind a kapitalista országok politikájára, hogy a leszerelésre és a környezetvédelemre vonatkozó nemzetközi megállapodások kötésére irányuló kezdeményezések majdnem mindig a szocialista országokból indulnak ki.

Szovjet kezdeményezés alapján az ENSZ Közgyűlése 1974. december 9-én elfogadta 3264 (XXIX) sz. határozatát, amelyben kijelentette, „szükséges alkalmas nemzetközi megállapodás útján hatékony intézkedéseket foganatosítani a környezetet és az éghajlatot katonai vagy más ellenséges célokra felhasználható tevékenység betiltására, mely összeférhetetlen a nemzetközi béket, az emberi jólét, és az egészség fenntartásával." Ugyanebben a határozatban a Közgyűlés felkérte a Leszerelési Bizottságot egy ilyen megállapodás szövegének kidolgozására.[11] A Leszerelési Bizottság ezt a kérdést 1975. és 1976.

---

[7] Stefan Luby akadémikus a környezetvédelem jogi vonatkozásairól tárgyaló nemzetközi értekezleten, amely széles nemzetközi részvétellel 1975. szeptemberében Trencianske Teplicén ment végbe.

[8] Ezen a kongresszuson különbizottság létesült a környezetvédelem problémáinak megvitatása után, éspedig a IX. számú bizottság, amely az említett összefüggést hangsúlyozta.

[9] A Vietnami Demokratikus Köztársaság Vizsgáló Bizottságának 1973. március 15-i jelentése (Quelques données préliminaires sur la destruction de l'environment au Sud Vietnam causée par la guerre d'agression U. S. címmel), továbbá az 1974. február 22-i The New York Times-ban közzétett cikk, a Reuter ügynökségnek 1975. május 1-én Washingtonban megjelent híre és végül az Amerikai Egyesült Államok Nemzeti Tudományos Egyetemének jelentése, amelyet 17 amerikai, svéd, angol és dél-vietnami tudós csoportja dolgozott ki és az Amerikai Egyesült Államok szenátusának a fegyveres erőket illető bizottsága elé terjesztett.

[10] Ld. *Westing,* Arthur H.: Environmental Consequences of the Second Indochine War", Putney, Vermont 1975., amelyben bemutatja az ökológiai fegyverekként felhasznált peszticidokat, herbicidokat és más vegyszereket.

[11] A Leszerelési Bizottság az ENSZ-nek leszerelési kérdésekkel foglalkozó legjelentékenyebb szerve. Üléseit Genfben tartja. Harminc tagja van, közöttük a Csehszlovák Szocialista Köztársaság, a Szovjetunió, a Magyar Népköztársaság, a Bolgár Népköztársaság, a Lengyel Népköztársaság, a Német Demokratikus Köztársaság, a Román Szocialista Köztársaság és a Mongol Népköztársaság.

évi ülésszakain vitatta meg. 1975. augusztus 21-én a Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok kormányai egyidejűleg azonos szerződéstervezetet terjesztettek „olyan technika tilalmára vonatkozólag, mely képes a természeti környezetben katonai vagy bármilyen más ellenséges célra irányuló változásokat előidézni."[12] Ennek bevezető része hangsúlyozza a környezet, a nemzetközi béke, a leszerelés és a fegyverkezési hajsza közötti összefüggést. Elismeri, hogy a tudományos és műszaki haladás a környezet megváltoztatása számára új lehetőségeket nyit. A szerződés egyik célja „korlátozni azt a potenciális veszélyt, amellyel az emberiséget a környezet megváltoztatására alkalmas technika felhasználását magukba foglaló... eszközök fenyegetik." A szerződés pontjaiban a szerződő felek köteleznék magukat arra, hogy katonai, vagy más ellenséges célokra nem fognak más állam megsemmisítésére vagy károsítására irányuló eszközként olyan technikát alkalmazni, amely képes a környezetben *„kiterjedt, hosszan tartó vagy súlyos"* változásokat előidézni. A „környezetben változásokat előidéző techniká"-n (az „environmental modification techniques" angol kifejezés szabad fordítása)[13] bármilyen technikai eszközt vagy folyamatot értünk, amely a természeti folyamatok manipulációjával a föld, a bioszféra, a litoszféra, a hidroszféra és az atmoszféra, vagy a világűr összetételének és szerkezetének dinamikáját képes megváltoztatni. A „katonai vagy más ellenséges célokra való alkalmazás" kifejezés a tervezet szerzőinek értelmezése szerint vonatkozik egyrészt a technikának a fegyveres összeütközés esetén, vagy *annak előkészítése során* való alkalmazására, másrészt ennek a technikának károsítás, vagy rombolás céljaira való felhasználására, abban az esetben is, ha nem kerül sor hadműveletek végrehajtására, vagy fegyverek alkalmazására. A „kiterjedt, hosszan tartó vagy súlyos" változások kifejezés minősíti és meghatározza a kimondott tilalmat, másrészt azonban korlátozza is azt. E kifejezésnek tehát megszorító jellege van. Néhány héttel a Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok közös tervezetének a Leszerelési Bizottság elé való terjesztése előtt hasonló tilalmat mondottak ki egy egészen más jellegű konferencián. A humanitárius nemzetközi jog megerősítésével és továbbfejlesztésével foglalkozó genfi konferencia II. ülésszakán a Csehszlovák Szocialista Köztársaság, a Magyar Népköztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság kezdeményezésére az ökológiai háború tilalmát, és ezzel összefüggésben a környezet védelmét is kimondották, e tilalom minősítésének hasonló, de nem egészen azonos megfogalmazásában.[14] Az 1949. -vi genfi egyezményeket kiegészítő I. jegyzőkönyv 33. cikkének szövegtervezete a „tiltott harci módszerekkel és eszközökkel" foglalkozik. Ennek 3. bekezdése az ökológiai háború tilalmát a következőképpen fogalmazza meg: „It is forbidden to employ methods or means of warfare wich are intended or may be expected to cause widespread, longterm, and severe damages to the natural entvironment" (szabad fordításban: „tilos oly harci módszerek vagy eszközök alkalmazása, amelyeknek célja vagy amelyekről feltételezhető, hogy a természetes környezetben *kiterjedt, hosszan tartó és súlyos károkat* okoznak".

A 48. bis cikk mindkét bekezdése a környezetvédelemmel foglalkozva — többek között — a lakosság fennmaradásának elvét is leszögezi. Ezek a bekezdések is hangsúlyozzák a természeti környezet védelmét a „kiterjedt, hosszan tartó és súlyos károktól". Hasonló módon fogalmazza meg az ökológiai háború tilalmát a II. kiegészítő jegyzőkönyv is.

Az idézett 33. cikkben a védelem tárgya közvetlenül a természeti környezet, és a kritériumot itt a minősített károk alkotják. Nemcsak a szándékos harci módszerek és eszközök tilosak, hanem a nem szándékosak is, ha feltételezhető róluk, hogy ilyen károkat okoznak. Ezzel szemben a 48. bis cikkben a védelem tárgya a környezet mellett a „lakosság egészsége és fennmaradása" is.

Ha összehasonlítjuk a Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok fenti közös javaslatát, másrészt a genfi diplomáciai értekezleten kidolgozott kiegészítő jegyzőkönyvek tervezetét, azt láthatjuk, hogy a lehetséges kár minősítésére mindkét tervezet a „kiterjedt, hosszan tartó, súlyos" szavakat használja. A Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok közös javaslata kiterjedt, hosszan tartó *vagy* súlyos következményekről beszél, ezzel szemben a humanitárius nemzetközi jogi tervezetben a vagy szó helyett az *és* szócska áll. Mi a különbség? Az „és" szócska a humanitárius jogi tervezetben azt jelenti, hogy a tiltott tevékenység következményeinek nemcsak kiterjedteknek, nemcsak hosszan tartónak, de ugyanakkor súlyosaknak is kell lenniük. Ezzel szemben a szovjet—ameri-

[12] A Leszerelési Bizottság értekezletének CCD 471 és CCD 472. sz. dokumentumai.

[13] A Leszerelési Bizottság értekezletének CCD/PV 684. sz. dokumentuma 10. old. szerint.

[14] A diplomáciai értekezlet harmadik bizottsága több mint egy hónapig tartó vita után az ökológiai háború tilalmát összesen három cikkben mondotta ki (először a nemzetközi jog történetében). Az 1949. évi genfi egyezmények első kiegészítő jegyzőkönyvében a 33. és 48. bis cikk tartalmazza a tilalmat. Ennek a jegyzőkönyvnek a célja a nemzetközi jellegű fegyveres összeütközés esetén alkalmazandó humanitárius szabályok kiegészítése. A második jegyzőkönyvben, amelynek célja először a nemzetközi jog történetében kodifikálni a nem nemzetközi jellegű fegyveres összeütközés esetén (tehát mindenekelőtt polgárháború esetén, de nem a nemzeti felszabadító mozgalom fegyveres formái esetén, mert ezek az összeütközések nemzetközi jellegűeknek tekintendők) kötelező humanitárius szabályokat, az ökológiai háború tilalmát a 28. bis cikk mondja ki azzal, hogy az értekezlet szerkesztőbizottsága a végső szerkesztésnél megfontolja, maradjon-e ez a tilalom a 28. bis cikkben vagy kerüljön-e a második jegyzőkönyv 20. cikkébe.

kai tervezetben a „vagy" szóból az következik, hogy a technika tilalmához elegendő a három felsorolt körülmény bármelyike.

E cikkek felvétele az említett tervezetek szövegébe, fordulatot jelent nemcsak a hadijogban, és a humanitárius nemzetközi jogban, hanem az egész nemzetközi jogban is, különösen pedig azokban a jogszabályokban, amelyeknek célja a nemzetközi környezetvédelem. A nemzetközi környezetvédelem követelménye mind határozottabban jelentkezik más kodifikációs tervezetekben is. A tengeri környezet problémáival az Egyesült Nemzetek tengerjogi konferenciájának III. bizottsága foglalkozott, illetőleg foglalkozik. Helyesen hangsúlyozta, hogy hatékonyan kell biztosítani a szennyeződés és más károk keletkezésének megakadályozását a tengeri környezetben, ideértve a tengerpartot is, valamint azt, hogy meg kell akadályozni minden beavatkozást a tenger ökológiai egyensúlyába. E konferencia eddigi ülésszakain egyetértés volt olyan megállapodás szükségessége tekintetében, mely egy sor preventív és represszív intézkedést biztosítana a tengeri környezet védelmére. Egyetértettek abban is, hogy a védelemnek nemcsak magukra a vizekre, hanem a tengerek és óceánok fenekére is ki kell terjednie, a tengerpartra és a tenger feletti légitérre is. Különböző nézetek merültek fel arról, hogy mit kell az ökológiai egyensúlyba való „beavatkozásnak" tekinteni, mit kell az „ökológiai egyensúly" fogalmán érteni, vajon a beavatkozásnak többé vagy kevésbé „lényegesnek" kell-e lennie, a beavatkozás káros következményeinek „hosszan tartónak" vagy sem stb. A tengeri környezetvédelem problémái mögött természetesen különböző és nemegyszer ellentétes gazdasági, politikai, katonai és biztonsági érdekek rejtőznek, de már ma megállapíthatjuk, hogy a készülő kodifikáció a nemzetközi környezetvédelem terén is jelentősen hozzájárul majd a nemzetközi jog haladó fejlődéséhez.

Nemcsak de lege ferenda, hanem de lege lata is számos már elfogadott határozat, ill. kötelező nemzetközi jogszabály létezik, amelyek közvetlenül vagy közvetve a tengeri környezet védelmét szolgálják. Ide tartozik a Kormányközi Tengerészeti Tanácsadó Szervezetre vonatkozó egyezmény, amelynek valamennyi szocialista állam részese, ide tartozik továbbá az 1954. évi egyezmény a tengerek olajjal történő szennyezésének megakadályozásáról. Ezt az egyezményt 1962-ben felülvizsgálták és kiegészítették. További jelentős egyezményt írtak alá 1973-ban Londonban, a tengerek hajókról származó anyagokkal való szennyeződésének megakadályozásáról. A nemzetközi jogi irodalomban Torrey Canyon néven ismert 1969. évi baleset vezetett a nyílt tengeren végrehajtott beavatkozásra vonatkozó nemzetközi egyezmény megkötéséhez (1969). Ugyanebben az évben írták alá az olajjal történt szennyezés által okozott károkért való polgári felelősségről szóló nemzetközi egyezményt. Végül az 1971-ben aláírt nemzetközi egyezmény Nemzetközi Alapot létesített a tengerek olajjal történő szennyezésével okozott károk megtérítésére.

Az egyetemes jellegű szabályok mellett léteznek regionális rendelkezések (vagy rendelkezés-tervezetek) is. A Balti-tenger parti államai 1973 márciusában megkötötték a Balti-tenger természeti környezetének védelmére vonatkozó helsinki egyezményt. Hasonló egyezmény készül a Fekete-tengerre vonatkozólag is és megemlíthető ebben az összefüggésben az Afrikai Egység Szervezet 1974. évi nyilatkozata.[15]

A nemzetközi szerződéseknek ebbe a kategóriájába tartozik a nukleáris és más tömegpusztító fegyvereknek a tengerfeneken és az alatt való elhelyezését tiltó szerződés. A szerződést 1972. február 11-én írták alá Moszkvában, Londonban és Washingtonban és az 1972. május 18-án lépett hatályba.

A természeti környezet nemcsak a földön, és a vizek térségében részesül védelemben, hanem a világűrben is. Moszkvában, Londonban és Washingtonban aláírták a világűrtevékenység alapelveiről szóló szerződést, mely az államoknak kutatás és felhasználás céljából a világűrben — ideértve a holdat és más égitesteket is — kifejtett tevékenységét szabályozza. A környezetvédelem szempontjából különösen a szerződés IV. cikke fontos.

A leszerelési intézkedések keretében is több jelentős szerződés jött létre, amelyek közvetlenül vagy közvetve a bioszféra és az ökológiai egyensúly védelmét szolgálják. Így pl. az 1963. augusztus 5-i, a nukleáris fegyverkísérletek betiltásáról szóló szerződés, mely 1963. október 10-én lépett hatályba. Már a szerződés bevezető része hangsúlyozza a szerződő feleknek azt az eltökéltségét, hogy véget vessenek a szerződés által meghatározott térségekben a környezet radioaktív anyagokkal való szennyezésének. Idetartozik az 1968. július 1-i ún. atomsorompó egyezmény, amely 1970. március 5-én lépett hatályba. A mérgező és egyes gázok felhasználásának és a bakteriológiai hadviselésnek megtiltásáról szóló 1925. évi genfi jegyzőkönyv mellett (amelyet az Amerikai Egyesült Államok csak 1975 áprilisában erősítettek meg) meg kell említeni a bakteriológiai (biológiai) és toxin fegyverek fejlesztésének, gyártásának és felhasználásának tilalmáról szóló 1973. évi szerződést is, mely a könyezetvédelem szempontjából az utóbbi idők legjelentősebb megállapodásainak egyike.

A nukleáris és egyéb tömegpusztító fegyverek mellett azonban egyre veszélyesebb fegyverekről szerezhetünk tudomást. A nyugati politikai, jogi és hadtudományi irodalomban már nemcsak a „nucear weapons", de az „environmental weapons", sőt az *evironmental warfare*

[15] E nyilatkozat szövege megjelent a harmadik tengerjogi konferencia dokumentációjában. Official Records, volumene III. 63. old. New York 1975.

kifejezést is használják.[16] Nemcsak nukleáris fegyverek, herbicidek, lombtalanító és más vegyszerek jönnek számításba, nemcsak felhők és eső mesterséges előidézéséről van szó, hanem más kategóriába tartozó tüneményekről is. Különböző keleten és nyugaton megjelent művekből kiderül,[17] hogy immár a lehetőség határain belülre került a mesterséges földrengés, amelyet tektonikus szempontból veszélyes helyek nukleáris bombázása vált ki, vagy bizonyos területek felett záporesővel előidézett árvizek, továbbá „ablakok" létesítése az ózonövezetben, mely a földgolyót körülveszi és védi az ibolyántúli sugárzástól. Ezeken a rakéták segítségével létrehozott ablakokon keresztül a sugárzás olyan adagokban hatolna át, hogy minden élőlényt megsemmisítene. A kevésbé fantasztikus tervek közé sorolható az, mely atomrobbantások segítségével a jéghegyek láncolataiból óriási tömegeket juttatna az óceánok vizeibe és az így előidézett dagályhullámok nemcsak a parti városokat, hanem a szárazföld belsejének egy részét is elpusztíthatnák.

„Science fiction" ez, vagy valóság? Nem feladatunk ezekre a kérdésekre válaszolni, de helyénvaló és szükséges rámutatni arra, hogy ezekkel az ENSZ Leszerelési Bizottsága is foglalkozott, amikor azt a szovjet—amerikai javaslatot tárgyalta, mely a környezetben változásokat előidéző technika alkalmazásának tilalmára vonatkozó szerződés megkötésére irányult. A résztvevő államok többsége megállapította, hogy az említett és a környezetre, az emberiségre oly veszélyes technikai eljárások némelyike egyelőre a kutatás stádiumában van, mások viszont már túljutottak az elméleti vizsgálatokon, a továbbiak pedig már reális lehetőséggé váltak.

A tudományos-műszaki forradalom jelenlegi szakaszában tehát teljesen nyilvánvaló a környezetvédelem és a fegyverkezési hajsza beszüntetése közötti összefüggés. Egész Földünk és természeti környezetünk védelme nagyrészt attól függ, hogyan és milyen ütemben fejlődik a *tudományos és műszaki haladás demilitarizációjának folyamata,* és milyen sikerrel kerülnek megvalósulásra a szocialista államok által szorgalmazott intézkedések a fegyverkezés megszüntetésére és a leszerelés végrehajtására.

Mencer, Gejza

[16] Az ENSZ természeti környezeti programjának első igazgatója, M. Strong kijelentette, hogy 10—15 éven belül az environmentális agresszió a politikai összeütközések főokává válhat. Frank *Barnaby* (The spread of the capability to do violence — an introduction to environmental warfare, Ambio, vol. IV. 5—6. sz. 179. old. Stockholm 1975.) Viszont úgy véli, hogy „a jelenleg fennálló potenciál olyan méreteket ölt, hogy mind a nemzeteket, mind az ökológiai rendszereket veszélyesen fenyegeti."

[17] *Hozin,* G. S.: „V zascsitu planyetü" Moszkva, 1974.; továbbá a „na ochranu planety" (A planéta védelmére) című szlovák mű, amely „Medzinárodná spolupráca pro ochrane zivotného prostredia" (Nemzetközi együttműködés a környezetvédelem terén) alcímmel jelent meg 1975-ben Bratislavában (l. főként a 13. oldalt), végül a Zdravie (Egészség) című folyóirat 7. száma, Bratislava, 1976. A nyugati szerzők munkái közül rámutathatunk MacDonald amerikai geofizikus munkájára (47. old.) vagy Arthur H. *Westing* monográfiájára: „Environmental Consequences of the Second Indochina War". Putney, Vermont 1975.

SZEMLE

A jótállás megváltásáról
(Hozzászólás Makláry Tivadar cikkéhez)

I.

1. Elöljáróban hangsúlyoznom kell, hogy a magam részéről ugyan nem azt tartom a legfontosabb kérdésnek, vajon a jótállási kötelezettség megváltása megszünteti-e a jótállási kötelezettséget, vagy csupán annak egyik teljesítési módja-e, hanem azt, hogy a jótállás megváltása nem veszélyezteti-e a reális teljesítéshez fűződő nyomatékos jogi, de elsősorban gazdasági érdekek érvényesülését.

2. A KGST-tagországok egymásközti hatalmas volument felölelő forgalmának már hosszú ideje folytatott gyakorlat a jótállási kötelezettség pénzbeni megváltása. Nemcsak a magyar külkereskedelmi forgalomban, hanem a KGST-tagországainak egymásközti forgalmában, más viszonylatban is sűrűn találkozunk ilyen gyakorlattal.

Ezeknek a megállapodásoknak a közös ismérve az, hogy a jótállási kötelezettség pénzbeni megváltásával párhuzamosan messzemenő gondoskodás történik a reális teljesítés előfeltételeinek biztosításáról.

A jótállás megváltására vonatkozó megállapodás nem elszigetelten, hanem — további megállapodásokkal együtt — egy általános szabályozás egyik elemeként kerül megkötésre. A jótállás megváltásával egyidejűleg külön megállapodás, vagy külön megállapodások létesülnek a vevőszolgálat ellátására, valamint a folyamatos alkatrészellátás biztosítására. A reális teljesítés előfeltételeinek előmozdítását szolgálják olyan kormányszinten jóváhagyott feltételrendszerek, mint a „Műszaki Szolgálat Általános Feltételei" vagy az „Alkatrészellátás Általános Elvei".

Ezek a feltételrendszerek, valamint az ennek alapján megkötésre kerülő külkereskedelmi szerződések általában azt eredményezik, hogy a jótállás megváltása lényegében egy bonyolítástechnikai megoldásra szűkül, amelynek mindössze az a célja, hogy megkönnyítse a jótál-

lási igények teljesítéséből származó elszámolások lebonyolítását. Emellett azonban jogügyletileg szabályozott gondoskodás történik azoknak az előfeltételeknek az optimális biztosításáról, amelyek — a jótállás megváltása mellett is — objektív segítséget nyújtanak az eladó részéről a vevő javára a jótállási igények teljesítésénél.

3. Egyoldalú az az álláspont, amely szerint a jótállási kötelezettség megváltásának az lenne a leglényegesebb tartalmi eleme, hogy ezáltal az eladó megszabadul az őt terhelő jótállási felelősségtől.

A nemzetközi kereskedelmi forgalomban korántsem a jótállási kötelezettség megváltásának tartalma jelenti csupán azt, hogy a vevő felmenti az eladót az őt terhelő jótállási kötelezettség teljesítése alól, hanem azt is jelenti, hogy a vevő — a jótállási kötelezettség megváltásaként fizetett díj ellenében — ténylegesen gondoskodik a felmerülő — és egyébként eladót terhelő — jótállási kötelezettség teljesítéséről.

A piaci forgalomban a jótállási igények teljesítése nem egyoldalúan vevői érdek. A márka hírneve és valamely termék piacképességének fenntartása érdekében az eladónak legalább ugyanolyan nagyságrendű, sőt nem egy esetben még jelentősebb érdeke fűződik az eladott termékkel kapcsolatban felmerülő jótállási igények hatékony rendezéséhez, mint a vevőnek.

Ebből a felismerésből kiindulva a jótállási igények előzetes pénzbeni megváltása rendszerint azzal a megszorítással érvényesül, hogy az eladó a megváltási összegek fizetésén túlmenően gondoskodik a vevő, vagy a vevő által igénybe vett teljesítési segédek megfelelő szakmai kiképzéséhez szükséges folyamatos műszaki segítségnyújtásról, a jótállási munkákhoz szükséges egyéb feltételekről (pld. javítókészletek, vizsgálóberendezések stb.), valamint a jótállási igények teljesítéséhez szükséges alkatrészek minél zavartalanabb ellátásáról.

Az ilyen jellegű szerződésekben természetesen az eladó által nyújtandó szolgáltatások mellett részletes szabályozás történik a vevő szolgáltatásairól. Így a vevő megfelelő javítási kapacitás biztosítását vállalja a felmerülő jótállási munkák elvégzéséhez, vállalja, hogy megfelelő szakszemélyzetet bocsát rendelkezésre az eladó által történő kiképzés céljából és vállalja, hogy a saját anyagi eszközeinek a felhasználásával is megfelelő nagyságrendű és választékú alkatrészkészletet tart fenn, mely optimális biztonságot nyújtanak a jótállási munkák elvégzésére.

Ilyen jellegű komplex szabályozás keretében a jótállás megváltása nem szakítja meg a kapcsolatot az eladót terhelő felelősség és a jótállási igények teljesítése között. Ezeknek a megállapodásoknak a körében általában gondoskodás történik az előre nem látható ún. szériális hibák fellépése esetén követendő eljárásról. A KGST-tagországokban ugyanis kijegecesedett szabálynak tekinthető, hogy a jótállás megváltása nem terjed ki a szokásosnál nagyobb mértékben fellépő ún. „szériális hibákra". Ilyen esetekben az eladónak a jótállási kötelezettséget természetben kell teljesítenie és az ilyen jellegű hibák elszámolása is a jótállási megváltás körén kívül történik.

4. A KGST-tagországainak külkereskedelmi szervezetei között a jótállási kötelezettség megváltásával kapcsolatban kialakított gyakorlat a szocialista országok tudományos irodalmában is bizonyos értékelésre került. (A garanciamegváltási megállapodások jogi következményeivel foglalkozott: dr. Dieter Kretzschmar és dr. Günter Willma a Wirtschaftsrecht 4/1975. számában; Ruzicka a „Pravni aprovodaj" 4/1963. számában; dr. Kemper: Liefervartrag, Garantievertrag, Kundendienstvertrag im Aussenhandel der RGW-Länder, Berlin 1967. c. munkájában, valamint Kemper—Strohbach—Wagner: Die Allgemeinen Lieferbedingungen des RGW 1968. in der Spruchpraxis sozialisticher Aussenhandelsschiedsgerichte (Berlin, 1975. című munkájukban.)

A tudományos irodalom álláspontján túlmenően e kérdés képezte alapját több olyan pernek is, amely a KGST-tagországok választottbíróságai előtt folyt. A tudományos irodalom és a választottbírósági gyakorlat álláspontja a következőkben foglalható össze.

A felek szerződési autonómiája kiterjed arra, hogy az eladó az általa szállított termékek minőségével kapcsolatos különféle igények hatékony rendezése érdekében az egyes igények egyedi elszámolása helyett átalánymegállapodásokat kössenek. Ezek a megállapodások azonban nem mentik fel az eladót az alól a felelősség alól, hogy a pénzügyi juttatáson túlmenően minden lehetséges segítséget megadjon a vevőnek annak érdekében, hogy a vevő (ideértve vevő országának a vevő által megbízott, erre illetékes szerveit) a felmerülő minőségi hibákat ténylegesen elhárithassa. Az eladónak tehát a jótállási kötelezettség megváltásán túlmenően vagy magában a megváltási megállapodásokban, vagy külön ügyletben (rendszerint az ún. vevőszolgálati szerződésekben) szerződésileg kell szabályoznia mindazokat a további műszaki jellegű szolgáltatásokat, amelyek a maguk összességében végül is azt eredményezik, hogy a vevőt a jótállási igények időben történő rendezésének objektív helyzetébe hozzák.

A jótállási igények előzetes pénzbeni megváltása csak azzal a megszorítással érvényesül, hogy az eladó a megváltási összegek fizetésén túlmenően eleget tesz azoknak az általa vállalt egyéb vevőszolgálati jellegű kötelezettségeknek is, amelyek a jótállási igény teljesítéséhez szükségesek.

5. A tudományos irodalomban kifejtett álláspontok és a választottbírósági állásfoglalások bizonyos mértékig még ahhoz is támpontot adnak, hogy megválaszoljuk a szerző által felvetett kérdést, vagyis azt, hogy a megváltás a jótállás helyébe lép-e, vagy csupán annak egyik teljesítési módja. A válasz reális teljesítés oldaláról közelíthető meg. Kemper—Strohbach—Wagner fent hivatkozott munkájában (221—222. old.) az alábbiak szerint foglal állást: „felek oly módon állapodhatnak meg, hogy a jótállási hibák kiküszöbölésének költségeit vevő az eladóval átalányban ún. garanciális engedmény formájában számolja el. A szerző állásfoglalása szerint ezáltal a jótállási kötelezettség teljesítése teljes terjedelmében a vevőre hárul, ideértve a jótállási kötelezettség késedelmes teljesítéséből származó kötbérigényeket is. Mivel a jótállási hibák elhárítása a vevő vevőszolgálati szervezete útján történik, így a vevőnek és nem az eladónak van befolyása a hibák ki-

javítási idejének alakítására, és így a dolgok természete szerint kötbérigény érvényesítése nem lehetséges."

„Más a helyzet akkor, ha az eladónak felróható okból a hibának a kijavítása a vevőszolgálat útján nem lehetséges és így a vevőszolgálat által eredetileg kiszorított jótállási jogok ismét feléledenek."

Hasonló álláspontot tükröz az NDK Választottbíróságának a közelmúltban (79/76. szám alatt) hozott ítéletének indokolása, amely a következőket szögezi le: „a jótállás megváltásának és a vevőszolgálatnak a vevő által történő megszegésének esetében általános szabályként a jótállási igények késedelmes teljesítésével kapcsolatos kötbérigények nem érvényesíthetők. Ez nem érvényesül azonban akkor, ha az eladó által előidézett okokból a minőség hatékony biztosítása a vevőszolgálat útján nem volt megoldható."

A megváltási megállapodás a párhuzamosan fennálló egyéb kötelezettségek (mint pld. a vevőszolgálati szerződésből fakadó kötelezettségek teljesítését tételezi fel. Ezen kötelezettségek teljesítésének elmulasztása esetén azonban a jótállási igények, a megváltási megállapodás ellenére is, életre kelnek.

6. A nem szocialista viszonylatban kötött garanciamegváltási megállapodásnál is rendszerint az a helyzet, hogy a megváltás csak az előrelátható és szokásos hibák körére terjed ki, ahol is az eladó által nyújtott műszaki segítség általában elegendő ahhoz, hogy a vevő a megváltási összegek felhasználásával a jótállás körébe eső hibákat elhárítsa. Az előre nem látható hibák esetében azonban az eladónak kell közvetlenül teljesítenie jótállási kötelezettségét.

Az ismertetett gyakorlatnak az a lényege, hogy a jótállás megváltása csupán egy bonyolítástechnikai megoldás, amelynek a célja kizárólag a jótállási igények teljesítésével kapcsolatos pénzügyi elszámolás és adminisztráció egyszerűsítése, nem céljuk azonban az ilyen jellegű megállapodásoknak a termék minőségével kapcsolatban fennálló eladói felelősség a teljes terjedelmében történő áthárítása. A megváltási megállapodások és az azt kiegészítő megállapodások együttesen egy hidat tartanak fenn az eladó és a vevő között, amelyen keresztül végső soron a megváltási megállapodások mellett is az eladó felelőssége érvényesül.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a külkereskedelmi gyakorlatban követett megoldások önmagukban kifogástalan biztosítékot jelentenek a felmerülő hibák szakszerű és azonnali kiküszöbölésére.

A tapasztalatok azonban mégis azt mutatják, hogy a jótállási igények rendezésének elhúzódása általában nem a szerződések nem kellően átgondolt feltételrendszeréből, hanem a tartalmában megfelelő jogi szabályozás be nem tartásából származnak.

II.

1. Ha ezt a fentiekben vázolt gyakorlatot összehasonlítjuk a jótállás megváltásának a szerző cikkében tárgyalt esetével, úgy — éppen a fent ismertetett tapasztalatok ismeretében — messzemenően egyet kell érteni a szerző kritikai megállapításaival.

Mindenekelőtt egyetértek a szerzővel abban, hogy a jótállás megváltása gyakorlatilag a szavatosság, sőt a hibás teljesítésből származó egyéb igények, mint pl. esetleges kötbér, vagy kártérítés megváltásával is együttjár.

A megváltási megállapodás lényegét ugyanis éppen az jelenti, hogy az előforduló minőségi hiba kiküszöbölésével kapcsolatos intézkedéseket általában a vevő teszi meg. Ebből az következik, hogy a hiba nem kellő időben történő kiküszöbölésének jogkövetkezményei sem az eladót, hanem a vevőt terhelik. Anélkül, hogy a garancia és a szavatosság közti különbség sokat vitatott elméleti kérdésébe kívánnék belebocsátkozni, az gyakorlati szempontból kétségtelen, hogy egy olyan általános rendezésnél, mint amilyent egy jótállási megváltás jelent, nem állnak le a felek a felmerülő egyes hibáknál arról vitatkozni, hogy ez a hiba a jótállás, vagy a szavatosság körébe tartozik és így a megváltási megállapodás hatálya alá, vagy sem.

Az ilyen megállapodások célja éppen az, hogy a hibákat késedelem nélkül a vevő küszöbölje ki és egy ilyen megállapodásnak semmiféle gyakorlati előnye sem lenne, ha a vevő által történő automatikus hibaelhárítás folyamatát félbeszakítaná egy ilyen jellegű vitának a felvetése. Gyakorlati szempontból tehát a jótállás pénzbeni megváltása ténylegesen magában foglalja a szavatossági kötelezettség megváltását is, sőt kiterjed a hibás teljesítésből származó egyéb jogkövetkezményekre is.

A jótállás megváltása tehát egy meglehetősen széles kört felölelő jogügylet, melynek hatásai gyakran a felek szándékán is túlmenő következményekhez vezetnek.

2. Éppen a jótállás megváltásából származó jogkövetkezmények terjedelme az, ami megfontolásra int. Egy olyan jellegű megváltási megállapodás, amely valamely pénzösszeg térítésének ellenében egyszerűen menlevelet ad az eladónak az általa szállított termék minőségével kacsolatos mindennemű felelősség alól, kifejezetten aggályosnak tekinthető.

Nem véletlen, hogy a nemzetközi kereskedelmi gyakorlatban — mint fentebb ismertettem — a megváltási megállapodások nem egyoldalúan, hanem más megállapodásokkal együtt és különféle kölcsönös szolgáltatásokat szabályozó megállapodások keretében kerülnek megkötésre.

3. A jótállási kötelezettség minden megszorítás nélküli pénzbeni megváltása bizonyos mértékben sérti a szocialista polgári jog alapelveit.

Amint ezt Világhy—Eörsi: Magyar polgári jog című munkájában leszögezi: „A teljesítésre vonatkozó szocialista jogi felfogás és a teljesítés tételesjogi szabályozásának lényegét a reális teljesítés elve foglalja magában. Ez az elv azt fejezi ki, hogy a szerződéseket pontosan olyan módon kell teljesíteni, ahogyan ezt a megállapodás, illetve a jogszabályok előírják. Különösen nem lehet helye az előírt szolgáltatás pénzbeni megváltásának." (441. oldal)

A magyar polgári jognak ez az alapelve természetesen még következetesebb érvényesülést igényel a népgazdasági feladatokat megvalósító forgalom körében. Nem vélet-

len, hogy a közületi gazdálkodásban felmerülő jogviták eldöntésére hivatott közületi döntőbizottság már megalakulásának évében elvi jellegű határozatban szögezte le a reális teljesítés elvét. Amint ezt dr. Görgey Mihály: „Kellékszavatosság a szállítási szerződések körében" című könyvében kifejti (175. oldal.): „A szocialista bővített újratermelést nem lehet pénzfizetéssel megvalósítani. A pénzeszközök a termelőeszközöket, illetőleg a fogyasztási javakat nem helyettesíthetik."

4. Mindezek a gondolatok természetesen nem azt jelentik, hogy a jótállási kötelezettség pénzbeni megváltása önmagában egy olyan jogügylet lenne, amely sértené a szocialista törvényességet. Ellenkezőleg, az helyeselhető, ha a felek együttműködési kötelezettségük teljesítéseként a legcélszerűbb, a legkisebb munkaerő-ráfordítást igénylő teljesítési módozatokat keresik és találják meg a szerződéseikben.

A nehézség akkor merül fel, ha a garanciamegváltási megállapodás, mint a teljesítés megkönnyítését szolgáló bonyolítástechnikai megoldás szerepet cserél és eszköz helyett öncélúvá válik, a teljesítést elősegítő megoldás helyett magával a teljesítéssel azonosul.

Elvi és gyakorlati szempontból egyaránt súlyosan kifogásolható, ha a termék minőségéért fennálló felelősség egyszerű pénzfizetéssé alakul. Ilyen esetben ugyanis nincs biztosítva az ügylet reális teljesítésének előfeltétele.

A jótállási kötelezettség megváltása jól bevált és hasznos megoldás abban a körben, ahol ez a megváltás csak a pénzbeni elszámolás eszköze, mert a megváltás élvezője rendelkezik mindazokkal a jótállási igények teljesítéséhez szükségesek.

Amennyiben a vevő olyan kellő szakemberekkel rendelkező vevőszolgálati hálózatot tart fenn, amelynél a javítás elvégzéséhez szükséges gépi felszerelés és a javítás elvégzéséhez szükséges megfelelő nagyságrendű és kellő választékú alkatrészkészlet ugyancsak rendelkezésre áll, úgy a jótállás megváltása nemhogy nem sérti, hanem kifejezetten segíti a reális teljesítés elvének érvényesülését. Bár még ilyen esetben is célszerű a megváltási megállapodást olyan pontosított tartalommal megkötni, amely a vevő, illetve a vevőszolgálati hálózata által gondos felkészülés mellett sem előrelátható hibák esetében nem menti fel az eladót a felelősség alól.

Amennyiben azonban ilyen előfeltételek a jótállás megváltásakor még nem állnak rendelkezésre, úgy a jótállási kötelezettség megváltása csak akkor nem sérti a reális teljesítés elvét és az ehhez fűződő népgazdasági érdekeket, ha a felek a jótállási kötelezettség megváltásával egyidejűleg megállapodnak azoknak a műszaki szolgáltatásoknak a teljesítésére vonatkozóan is, amelyek a megváltási öszeg felhasználóját objektíve abba a helyzetbe hozzák, hogy a jótállási igényekért tényelegesen helytállhasson.

A szerző által ismertetett megváltási megállapodás nemcsak a reális teljesítés jogelvét sérti, hanem közvetlenül sérti a népgazdasági érdekeket is.

5. A reális teljesítés elmaradása a népgazdaság bármely ágában veszélyes hátrányokkal fenyeget. A külkereskedelmi forgalomban, export esetében — a már ismertetett gyakorlatra figyelemmel — nincs lehetőség a jótállási kötelezettségnek olyan egyoldalú megváltására, amely a megváltási díj ellenében egyszer s mindenkorra, mindennéven nevezhető felelősség alól felmenti az eladót. Egy olyan jellegű megváltási megállapodás esetében pedig, mint amelyet a szerző ismertett, a terméket kibocsátó magyarországi gyártóműnek olyan jellegű szolgáltatásokat kell vállalnia (mint pl. az ún. szériális hibák elhárítása stb.), amelyekre vonatkozóan a belföldön érvényesülő garanciamegváltási megállapodás semmiféle materiális fedezetet sem nyújt.

Lehetséges, hogy a különféle belföldi szállítóktól felgyülemlő megváltási összegek megfelelő nagyságrendű pénzügyi fedezetet nyújtanak a külföldi vevők részéről felmerülő igények kielégítéséhez, sőt még nyereség felgyülemléséhez is forrásul szolgálhatnak.

Itt azonban a reális teljesítés elve már nem mint elvi követelmény, hanem mint szigorú gyakorlati igény merül fel. Abban az esetben, ha a kellő belföldi szerződési háttér hiányában a külföldi ügyfelek jogos igényei (pl. szériális hibák azonnali elhárítása) csak „felváltó szolgáltatással" (datio in solutum), vagyis a hibák kellő időben történő kiküszöbölése helyett pénzfizetéssel kerülnek teljesítésre, úgy ezáltal semmiféle egyensúlyi állapot sem keletkezik, hanem ellenkezőleg, súlyos piaci hátrányok, rossz esetben veszélyes kereskedelempolitikai és egyéb következmények keletkezhetnek.

Az exporthoz hasonlóan azonban más népgazdasági területen, mint például a belföldi fogyasztó kiszolgálásánál, vagy akár a beruházási rendeltetésű szállításoknál egyaránt veszélyezteti az e rendeltetésű gazdasági célt, ha a reális teljesítés helyett csupán pénz kerül kifizetésre.

A szerző kérdésfelvetése tehát teljesen indokolt és messzemenően azzal az álláspontta kell egyetérteni, hogy a jótállási kötelezettség megváltása olyan teljesítéstechnikai eszközként kerüljön csupán kikötésre, amely egyéb megállapodások útján változatlanul biztosítja a felek hatékony együttműködésén keresztül a minőségi hibák gyors kiküszöbölésének előfeltételeit.

Leloczky Kálmán

A finn büntető jogszolgáltatás és jogképzés

Finnország jogrendszere kevéssé ismert nálunk, viszonylag kevés jogász tanulmányozta eddig ennek a — rokonságunk tudata folytán és széles körű rokonszenvet élvező — baráti országnak a törvényeit és főként jogszolgáltatását.

1976 tavaszán abban a szerencsében volt részem, hogy 2 hónapot ösztöndíjasként Helsinkiben tölthettem. Miután eredeti útiprogramomat az előkészítés hiányosságai miatt nem követhettem, bizonyos rögtönzésre kényszerülve három témakörben ismerkedtem a finn jogrendszerrel: *1.* a büntető igazságszolgáltatás szervezete és működése; *2.* a szabadságvesztés-büntetés végrehajtási rendszere; *3.* A jogi nevelés és jogászképzés — különös tekintettel a büntetőjogászokra.

Az itt következőkben szeretnék rövid áttekintést adni a szerzett benyomásokról, tapasztalatokról.

I.

Az általános megelőzés térnyerése a büntetőjogi elméletben

A pozitivista büntetőjogi elmélet századeleji előretörésének eredményeként a kapitalista büntetéstanban erőteljes irányzat, az ún. „treatment"-ideológia bontakozott ki.

Ennek szélsőséges képviselői még a „büntetés" kifejezést is mellőzendőnek tartották. Az elítéltet felfogásuk szerint messzemenően individualizált „kezelés"-ben kell részesíteni és a — pszichiatriai, pszichológiai, vagy különféle kombinált — kezelési módok eredményeként kell a személyiséget úgy megváltoztatni, hogy az egyén a jövőben ne kövessen el tiltott cselekményt. Ez az elmélet a skandináv országokban törvényhozási téren is érvényesült. Minden skandináv országban (Norvégia 1902., Dánia 1925., Svédország 1927., Finnország 1932.) létesítettek a visszaeső bűntettesek számára olyan intézeteket, ahová határozatlan időtartamra utalták be a bűncselekmény elkövetőit.

Az utóbbi években a kriminológiai kutatások eredményeként a büntetés céljára, funkciójára és a „treatment"-ideológia alapvető tételeire vonatkozó kérdések sokasodtak.

A kriminológiai kutatások rávilágítottak arra, hogy a veszélyesnek minősített és határozatlan időre „intézetbe" utalt visszaesők túlnyomó többsége vagyon elleni bűncselekményeket követett el és elenyészően kevés közöttük az erőszakos bűntettes. A treatment a visszaesési ráták tükrében sem változtatta be a hozzá fűzött reményeket.

Nézetem szerint kiemelkedő az elméleti vita feléledése terén az oslói egyetem büntetőjogi professzorának, J. Andenaes-nak a szerepe, aki 1952 óta egy sor tanulmányt jelentetett meg különböző szakfolyóiratokban a generálprevenció témakörében, s minden munkájában újra és újra szót emelt a speciálprevenció szerepének reálisabb megítélése érdekében.

Mindez 1975 júniusában egy nemzetközi konferenciában csúcsosodott ki. A konferencián a skandináv országokat képviselő büntetőjogászok és kriminológusok mellett részt vettek a Német Szövetségi Köztársaság, Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és Hollandia szakemberei (:Kaiser, Kassebaum, Zimring, Walkér stb.:) és ez a konferencia végső soron rehabilitálta a generális prevenciót, mint a büntetőjog és szűkebb értelemben a büntetés célját.

Érdekes megemlíteni, hogy a treatment ideológiát politikai felfogásukat tekintve jobb- és baloldali gondolkodású kriminológusok egyaránt támadják: jobboldalról a jogrendszer fenntartásának és érvényesítésének hatékonyabbá válását remélik az erkölcsi elítélést is kifejező, s mindenképpen szigorúbbnak tartott büntetéstől, balról pedig azt hangoztatják, hogy kapitalista körülmények között az elkövető megnevelése, tehát a speciális prevenció mint büntetés vagy intézkedés célja, megvalósíthatatlan, mert a kapitalista jogrend megtartása „jó kapitalistákat" feltételez, már pedig kapitalistának lenni gazdasági státus, amit büntető ítélettel, büntetéssel, vagy treatment-tel elérni nem lehet.

A baloldali beállítottságú kriminológusok szerint egyéni véletlen, hogy valaki a kapitalista társadalomban bűnözővé válik-e, ennek folytán a határozatlan tartamú szabadságelvonás egyeseket véletlenszerűen sújt és ezért tartják kiküszöbölendőnek.

Az elméleti munkákban a büntetés célja helyett ma már az egész jogrendszer, ezen belül a büntetőjogi szabályozás és csak harmadsorban a büntetés céljáról esik szó; a büntetőjogi szabályozás mikénti alakítását értik „büntető politiká"-n („criminal policy"), melynek célja: 1. hogy minimalizálja a bűnözés és a társadalomnak a bűnözés kontrolljára tett erőfeszítései által okozott költségeket és szenvedést; és 2. a lehető legigazságosabban ossza el ezeket a költségeket.

Baloldalról ezt azzal kérdőjelezik meg, hogy az elkövetővé vagy áldozattá válás valószínűsége társadalmi csoportonként és bűncselekményfajtánként változik; az „igazságos" elosztás tehát ezt is figyelembe kellene, hogy vegye.

Határozott érdeklődés van a szocialista országok elmélete iránt; ennek azonban határt szab az, hogy pl. a Research Institute of Legal Policy egész munkatársi gárdájában nincs egy ember, aki — az NDK-tól eltekintve — bármely szocialista ország nyelvét ismerné, aminek folytán a szocialista kriminológiát stb. azonosítják Bucholz 1971-es kiadású „Kriminológiá"-jával, a szovjet jogelmélet pedig Pasukanisz és Visinszkij németre fordított műveivel; további források nyugati szerzőknek a szovjet büntetőjogról írt — tárgyilagosnak aligha tekinthető — munkái.

Finnországban az új ideológiai áramlatnak törvényhozási szempontból gyakorlati következményei is vannak. 1971-ben a határozatlan tartamú szabadságvesztés alkalmazási lehetőségét az erőszakos bűntettesekre korlátozták; egyben a „kényszerőrizetben" („coercive confinement") lévő nem erőszakos bűntetteseket szabadon bocsátották. A jogszabály-módosítás folytán a határozatlan tartamú büntetést töltő személyek száma 252-ről 8-ra csökkent, napjainkban pedig mindössze hatan vannak.

II.

A bűnüldözés szervezete és működése

Finnország közigazgatási szervezete rendkívül bonyolult és nézetem szerint aligha tekinthető korszerűnek. Jellegzetes képletek: az alacsony népsűrűség, a lakosság egyenetlen megoszlása, a vidéki települések sajátos szerkezete. A mi fogalmaink szerinti falvak nem léteznek, hanem 10—15 házból álló házcsoportok, illetve magányos házak alkotnak — esetleg többszáz négyzetkm-en fekvő — közigazgatási egységeket.

Büntető igazságügyi szempontból kétféle alapegységet lehet megkülönböztetni: az önkormányzattal rendelkező városokat és az ún. vidéki körzeteket (angol terminussal „rural area"). Hozzá kell ehhez fűzni, hogy az újabban (1959 óta) létrejött városi jellegű települések rendszerint nem kapják meg a városi rangot, hanem igazgatásuk minden szempontból — így a bün-

tetőbíráskodás szempontjából is — a „rural area" keretében történik.

A városokban van városi bíróság, ügyészség és rendőrkapitányság. A városi bíróság három szakbíróból álló tanácsokban ítélkezik. A bírákat a városi tanács választja, s a megválasztott bírót a tartományi tanács (:„Province Board") nevezi ezután ki. A bíróság elnökét a városi tanács által jelölt három személy közül a Legfelsőbb Bíróság nevezi ki. A bírák elmozdíthatatlanok.

A városi ügyészség ügyészeit az igazságügyi kancellár nevezi ki, de egyébként meglehetősen függetlenek. A vidéki körzetekben működő bíróság egy szakbíróból és 5—12, rendszerint 7 esküdtből áll. Egy körzeti bíróság illetékessége esetleg több körzetre is kiterjed. Az esküdtek a tény- és jogkérdés elbírálásában egyaránt közreműködhetnek. A szakbíró szavazata egymagában annyit ér, mint az összes esküdteké, így csak valamennyi esküdt egyhangú szavazata érvényesülhet a szakbíró álláspontjával szemben. Az esküdteket a körzeti tanács jelöli, — minden helyre három személyt — s a körzeti bíróság nevezi őket ki. A körzeti bíróság szakbíráját az illetékes fellebbezési bíróság által jelölt három alkalmas személy közül a Legfelsőbb Bíróság nevezi ki.

Körzeti bírónak lenni a bírói karrier olyan magas foka, aminek elérésére csak a fellebbezési bíróság, vagy a Legfelsőbb Bíróság bíráinak van esélye.

Ügyészi szervezet — a mi fogalmaink szerinti értelmezésben — nem létezik. Az igazságügyi kancellár hivatala a többi nyomozásfelügyeleti és közvádlói funkciót ellátó hivataltól teljesen különáll. Vidéken tartományi szinten a nyomozás felügyeletét — ami valójában az alsófokú nyomozóhatóság intézkedései és döntései elleni jogorvoslatok elbírálásából áll — valamint gyilkossági és emberölési ügyekben a vádemelést a tartományi rendőrfőnök látja el. A tartományi rendőrfőnököt a tartományi tanács (:Province Board:) jelölése alapján az államtanács nevezi ki. A vidéki körzetekben az ügyészi tennivalókat „nimismies", egy általános hatáskörű közigazgatási vezető, látja el rendszerint helyettesei útján. A „nimismies" egyebek között rendőrfőnök is.

Az ügyésznek — ideértve az ügyészi teendőket ellátó rendőrségi vezetőket is — a nyomozás felügyelete terén elvileg hasonló jogköre van, mint nálunk. Gyakorlatilag a rendőrség szélesebb hatáskörrel rendelkezik, nincsenek ügyészi jóváhagyásokhoz kötött intézkedések, az ügyészeknek pedig a tárgyalási terhe oly nagy, hogy nincs idejük és lehetőségük ténylegesen felügyeletet gyakorolni a rendőrségi nyomozások felett.

A bírói és ügyészi tevékenység előfeltétele az ún. „magasabb" jogi diploma megszerzése. Erről az oktatási rendszer kapcsán később szólok.

A büntető eljárás önállóan nem tárgya a jogi szabályozásnak. Az eljárási törvény kizárólag a bíróságok eljárását szabályozza, éspedik polgári és büntető ügyekben egyaránt. A nyomozás a finn felfogás szerint nem része a büntető eljárásnak.

Az egyes eljárási cselekményeket részben belügyminiszteri utasítások, részben a kriminalisztikai „ajánlások" — melyek állásfoglalások formájában kerülnek nyilvánosságra — szabályozzák. Jogszabály — államtanácsi rendelet; kb. megfelel a mi törvényerejű rendeletünknek — egyedül a személyes szabadság korlátozását rendezi: eszerint a rendőrség az azonosítás végett, vagy más okokból előállított személyt 6 óra hosszat tarthatja vissza; ezután a rendőrhatóság elrendelheti a letartóztatást, amely 14 napra szól és a rendőrségi fogdában foganatosítható. 14 nap után a gyanúsított csak vádemelés alapján tartható fogva a megyei börtönben.

A vádemelés úgy történik, hogy az ügyész közli a bírósággal: vádat kíván emelni, megegyeznek a határnapban és az ügyész feladata, hogy gondoskodjék a vádlott és szükség esetén a tanúk megjelenéséről. A nyomozás iratait az ügyész a tárgyalás megkezdésekor adja át a bíróságnak. Az iratok általában kihallgatási jegyzőkönyvekből, születési anyakönyvi kivonatból, erkölcsi bizonyítványból, szakértői véleményekből stb. állnak. A bűnjeleket a rendőrség kezeli mindvégig; az ellopott ingóságokat rendszerint visszaszolgáltatják a sértettnek, ami aztán a dolog elkövetéskori állapota és értéke terén hosszadalmas viták alapja.

A nyomozás szervezése terén az „egy ügy — egy előadó" rendszert követik. A nyomozó nagy önállóságot élvez. 6 hónapi szabadságvesztésnél nem súlyosabb büntetéssel fenyegetett bűncselekmény ügyiratait az előadó felettesei megkérdezése nélkül irattárba helyezheti. Egyéb cselekmények esetén a nálunk is ismert megszüntetési okok mellett a cselekmény jelentéktelen volta, vagy az üldözéshez fűződő közérdek hiánya miatt a rendőrhatóság vezetőjének (:ügyésznek:) az engedélyével lehet megszüntetni az eljárást.

A megszüntetés írásban történik, a határozatok azonban csak a megszüntetés tényét és okát — pl. „a bizonyítékok elégtelenek" — tartalmazzák részletes indokolás nélkül. E döntések ellen rendőrségi vonalon van helye jogorvoslatnak, illetőleg a sértett vádat emelhet a bíróságon (:pótmagánvád:).

A nyomozási cselekmények lebonyolítási rendje meglehetősen szabályozatlan. Személykiválasztás, tárgyfelismerés nem a nálunk előírt módon — tehát több hasonló személy, vagy tárgy bemutatásával — történik, a kihallgatásoknál jegyzőkönyvvezetőt nem alkalmaznak. A gyakorlatban a jegyzőkönyv aláírásánál két nyomozónak kell jelen lenni és a jegyzőkönyvet mindegyikük aláírja.

Az Igazságügyi Kancellár javasolta az ügyészeknek, hogy a vádat írásban közöljék a vádlottal is, de ez nem vált még általános gyakorlattá. Előírt minimális tárgyalási időköz nincs; a tárgyalási időhöz maximálva van, amennyiben városban a vádemelés bejelentésétől számított 8 nap alatt, vidéki körzetekben pedig egy hónapon belül az ügyet tárgyalni kell, ha a vádlott fogva van, egyébként: „késlekedés nélkül".

A nyomozás idején, míg a gyanúsított a rendőrségi fogdában van, gyakorlatilag nincs lehetősége védővel való érintkezésre; a megyei börtönben viszont a védővel való érintkezés lehetősége korlátlan. A védelem jogainak erőteljesebb érvényesítését jelenleg szorgalmazzák, a rendőrségi tisztviselők azonban élesen ellenkeznek, s még a

napilapokban is olyan nyilatkozatok jelentek meg felelős rendőrtisztek részéről, mely szerint a védő közreműködése a hatékony nyomozást lehetetlenné tenné.

A tárgyaláson a jegyzőkönyvet a tanács egyik tagja vezeti. A tárgyalás minden formalitástól mentes. A rövid nyomozási határidő eredményeként a bonyolultabb ügyek megfelelő előkészítés nélkül kerülnek tárgyalásra, ennek folytán rengeteg az elnapolás és az első fokú eljárás is mérhetetlenül elnyúlik.

Alapelvnek tartják ugyan a szóbeliséget, a közvetlenséget és a nyilvánosságot, s ez utóbbi csak a mi eljárásjogunknak megfelelően korlátozható, gyakorlatilag azonban személyes tapasztalataim szerint a tárgyalás a nyomozati jegyzőkönyvek felolvasásából áll és a vádlottak helyett rendszerint a védők nyilatkoznak. A kapott szóbeli információk szerint ez általános. Tudják, hogy a gyakorlat ellentétes a hirdetett eljárásjogi elvekkel, de azzal érvelnek, hogy másként lehetetlen lenne a nagyszámú ügyet letárgyalni. Kiuru úr, a Legfelsőbb Bíróság egyik bírája, úgy nyilatkozott, hogy a küszöbön álló eljárásjogi kodifikáció során sem szándékoznak ezen a rendszeren változtatni. A rendőrségi jegyzőkönyvek hitelességét tagadó vádlotti nyilatkozatoknak nem tulajdonítanak jelentőségét és azon a véleményen vannak, hogy a bírósági tévedés nem gyakoribb náluk, mint bárhol másutt.

A bírósági döntéseket elvileg részletesen kell indokolni. A „The Finnish Legal System" című tanulmánygyűjteményben a szerzők ezzel kapcsolatban azt írják, hogy „sajnos, az indokolások időnként meglehetősen rövidek" (Helsinki, 1966., 82. old.).

Gyakorló jogászoktól kapott felvilágítás szerint az első fokú ítéletek a bizonyítékok mérlegelését és a büntetés kiszabását rendszerint egyáltalán nem indokolják.

Az első fokú ítélet ellen az érdekeltek jogosultak fellebbezni. A fellebbezési szándékot egy terjedelmes formanyomtatványon kell bejelenteni, majd 30 napon belül kell írásban benyújtani a fellebbezést különféle, előírt mellékletekkel és mindazon további bizonyítékokkal, amit a fellebbező szükségesnek tart. A fellebbezési bíróságnak a döntés terén egyetlen korlátja a súlyosítási tilalom. Fellebbezési tárgyalás rendszerint nincs, de a fellebbezési bíróság belátása szerint tarthat tárgyalást és akár közvetlenül, akár megkeresés útján kiegészítheti a bizonyítást, korlátozás nélkül felülbírálhatja a bizonyítékok mérlegelését, megváltoztathatja, vagy hatályonkívül helyezheti az ítéletet.

A másodfokú ítélet ellen az ügyész a vádlott felmentése esetén, valamint akkor fellebbezhet a Legfelsőbb Bírósághoz, ha három évi szabadságvesztésnél hosszabb büntetés lenne kiszabható, a vádlott pedig, ha 9 hónapnál hosszabb szabadságvesztésre ítélték, vagy ha a büntetőjogi következményeken kívüli súlyos érdeksérelmet jelent az elítélés vagy büntetés. Előbb engedélyt kell kérni a fellebbezésre — az engedélyt a Legfelső Bíróság jogosult megadni —, aztán lehet fellebbezni, gyakorlatilag azonban a fellebbezést az engedély iránti kérelemhez kell csatolni. A Legfelsőbb Bíróság eljárása és döntése ugyancsak szabályozatlan. Arra vonatkozóan, hogy mit tekintenek büntetőjogi következményeken kívül álló súlyos érdeksérelemnek, semmiféle felvilágosítást nem tudtak adni.

A gyakorló büntetőjogászoktól kapott tájékoztatás szerint a fellebbezési bíróságok „fuldokolnak az ügyekben", a fellebbezési eljárás rendkívül hosszadalmas, esetenként két évig is eltart. Az eljárások időtartamáról némi felvilágosítást ad az a tény, hogy az Országos Börtönigazgatóság 1976. június 16-i statisztikája szerint e napon Finnország börtöneiben — a rendőrségi fogdákat nem számítva — 1578 személy volt előzetes letartóztatásban; közülük 174 fő több mint 180 napja és ebből 24 személy ügyében még első fokú ítélet sem volt.

A büntető eljárás kodifikációja folyik. A kodifikációs munka állásáról tájékoztatást nem tudtam kapni, de ígéretet kaptam, hogy az anyagot majd elküldik.

III.

A büntetések és a börtönrendszer

A büntetések kiszabása terén a bíróságok meggondolásai az indokolás hiánya miatt követhetetlenek. A megkérdezett gyakorló büntetőjogászok egyetlen elvet tudtak megjelölni: hasonló ügyek hasonló módon bírálandók el. Az elméleti szakemberek a generálprevenció jelentőségét hangoztatták.

A leggyakoribb alkalmazott büntetési nem a pénzbüntetés, amit általában „napi pénzbüntetés" formájában szabnak ki, azaz az elkövető jövedelméhez mérten megállapítják az egy napra eső pénzbüntetés összegét, s a cselekmény súlya arányában a pénzzel megváltandó napok számát. A már hivatkozott „The Finnish Legal System" c. mű szerint (243. oldal) az ügyek mintegy 90%-ban pénzbüntetést alkalmaznak. Ha az elkövető a pénzbüntetést nem fizeti meg, a megfelelő számú napot szabadságvesztésként hajtják végre. 1976. június 16-án 109 személy töltött szabadságvesztést ki nem fizetett pénzbüntetés helyett. 1976. június 16-ig 421 személyt bocsátottak szabadon pénzbüntetés helyett töltött szabadságvesztésből, ezek zöme — 396 fő — 10—90 napot töltött börtönben.

Halálbüntetés nincs. A skandináv országok között Finnország szigorú büntetéskiszabási gyakorlatáról nevezetes. A bebörtönzési arány magasabb, mint a többi skandináv országban. A börtönbüntetések zöme rövid tartamú: 1976. június 16-án összesen 5165 fő volt börtönben. Ugyanezen napig a folyó évben 5293 személyt bocsátottak szabadon börtönökből, illetve 5300 személyt fogadtak be. E számok a büntetésvégrehajtási intézetek nagy forgalmát mutatják. A folyó évben befogadottak közül 4522-en egy évnél nem hosszabb tartamú szabadságvesztés letöltése végett kerültek börtönbe, a 6 hónapnál rövidebb szabadságvesztésre ítéltek száma 3596. A szabadonbocsátottak közül 4853-an töltöttek egy évnél nem hosszabb szabadságvesztést; közülük 4005-nek a büntetése nem volt hosszabb 6 hónapnál. 1976. június 16-án 6-an töltöttek határozatlan tartamú szabadságvesztést, 15-en életfogytiglant.

A büntetésvégrehajtás szervezete a következő: az Igazságügy-minisztérium keretében működik az Országos Börtönigazgatóság, mely nagy függetlenséget élvező állami szerv, élén az igazgatóval.

Az igazgatóság közvetlen aláren-

deltségébe tartoznak a *központi börtönök*, a *megyei börtönök*, valamint az ún. *nyitott börtönök*. A *munkatelepek* valamely másik börtön kihelyezett részlegei.

A szabadságvesztés végrehajtásánál fontos elvnek tartják, hogy a büntetés a tartózkodási hely megválasztásának szabadságától való megfosztás és semmi egyéb; következésként a büntetést úgy kell végrehajtani, hogy az elítéltet lehetőleg további hátrány ne érje. Ennek megfelelően pl. széles körben a börtön igazgatójának döntésén múlik, hogy az elítéltek kötelesek a csíkos rabruhát viselni; a hozzátartózókkal való kapcsolat úgyszólván korlátlan, a levelezést általában nem ellenőrzik, a börtönökben az elítélteknek telefonautomata áll rendelkezésére, újságokat, folyóiratokat járathatnak, a zárkájukat ízlésük szerint díszíthetik, televíziót, rádiót tarthatnak benne stb. A körülményekhez képest lehetőséget biztosítanak arra, hogy az elítélt a börtönben folytassa kereső foglalkozását, vagy fenntartsa munkaviszonyát. 1976. június 16-án 51 elítéltnek volt engedélye arra, hogy naponta munkába menjen a börtönből, 2-en folytatták saját kereső foglalkozásukat, 12-nek volt felmentése a munka végzése alól tanulmányok folytatása címén és 7-nek volt engedélye arra, hogy tanulmányainak folytatása végett a börtönt naponta elhagyja. Ez utóbbi két szám megítélésénél figyelembe kell venni, hogy Finnországban a tanév május 31-én befejeződött; a május 16-i statisztika megfelelő száma: 37 és 13.

Azokat az elítélteket, akik 2 hónapnál hosszabb szabadságvesztést töltenek, a büntetés tartamának hosszától függő rövid eltávozás illeti meg. Ezt írásban engedélyezik, feltüntetve az eltávozás feltételeit és a feltételek megsértésének következményeit. 1975 folyamán 16 627 elítélt folyamodott eltávozási engedélyért, 9640 eltávozást engedélyeztek, 9578 engedélyt használtak fel és ezek 87,1%-a a feltételt megtartotta, további 5,9% a feltételeket enyhe fokban megsértette. A súlyos fegyelmezetlenségek aránya tehát 7%.

A szabadságvesztésre ítélteket kivétel nélkül megilleti a feltételes szabadság kedvezménye, éspedig a fiatalkorúak börtönében a büntetés $^1/_3$-ának, de legalább 6 hónapnak, egyéb börtönökben első bűntényeseket a büntetés felének, de legalább 3 hónapnak, a visszaesőket a büntetés $^2/_3$-nak, de legalább 6 hónapnak a letöltése után.

A szabadságvesztés Finnországban elvileg egységes büntetési nem, gyakorlatilag azonban a különböző intézet — típusok (központi börtönök, tartalékbörtönök, munkatelepek) eltérő szigorúságú rezsimeket jelentenek. Mindez rendkívül tanulságos és — nézetem szerint — sok szempontból hasznosítható megoldásokat mutat fel, amelyek részletezésére azonban terjedelmi korlátok folytán nincs lehetőség.

IV.

A jogi nevelés és a jogászképzés

Finnországban iskolareformot hajtottak végre és ennek keretében áttértek a kötelező 9 osztályos alsófokú oktatásra, melyet 3 éves középfokú oktatás, vagy szakmai képzés követhet. Mind a középiskola, mind a szakmai iskola elvégzése után folytathatók a tanulmányok főiskolán, illetve egyetemen. Az alsófokú iskola VIII. osztályában a jelenkor történelmét tanulják a diákok, ezen belül ismereteket kapnak az alkotmányról, a törvényhozási folyamatról, a parlamentáris és kormányzati rendszerről, az állampolgárok jogairól és kötelezettségeiről, valamint arról, hogy hogyan szerezhetnek jogaiknak érvényt a közigazgatási helyi szervezetében. A tantárgyat heti két órában tanítják. A IX. osztályban „társadalomtudományok" címen ugyancsak heti 2 órában a családi viszonyok jogi szabályozottságáról, az iskolarendszerről, a pályaválasztásról, a felnőttoktatásról és hírközlési rendszerről, a társadalmi szervezetekről, politikai szervezetről és Finnország politikai pártjairól, az önkormányzatról, a központi és tartományi igazgatás szerveiről, a népjóléti és társadalombiztosítási szervezetről és szabályokról, valamint a közgazdasági rendszerről részesülnek oktatásban. Ezen felül általános erkölcstani oktatás is folyik, ennek tananyaga és tankönyve azonban még nem alakult ki.

Külső előadókat, — jogászokat, rendőrtiszteket stb. — is felkérnek előadások tartására, kialakult rendszerről azonban még nem lehet beszélni.

A jogászképzés az egyetemek feladata. Az egyetemeken a tanulmányi idő nincs meghatározva. A tananyag megítélését illetően a hallott vélemények megoszlottak: egyesek szerint az oktatás színvonala és a követelmények magasak, a diploma megszerzése nehéz, másoknak az a véleménye, hogy a jogi diploma 2—2 és fél évi komoly tanulás eredményeként megszerezhető. A Helsinki Egyetem külföldi hallgatók számára kiadott tájékoztatója szerint a jogi diploma megszerzése 4—6 év tanulást igényel. A jogi karon egy „alacsonyabb jogi diploma" is elnyerhető, ez azonban bírói, ügyészi, vagy ügyvédi tevékenységre nem jogosít.

A magasabb jogi diploma („Iuris Candidatus") megszerzésének előfeltétele — egyéb jogágakat figyelmen kívül hagyva — a következő:

Büntetőjog és kriminológia: előadásokat kell látogatni, *vagy* tanulmányozni kell Honkasaló: Finn büntetőjog c. könyvét; egy további tankönyvet a büntetőjog általános részéről, egy másik tankönyvet a különös részről, egy könyvet a közlekedési bűncselekményekről és egy tankönyvet a kriminológiáról. Ezen felül tanulmányozandók a tételes büntetőjog szabályai, végül elolvasandó Honkasaló két büntetőjogi tárgyú műve.

Büntető eljárásjogból egy 300 oldal terjedelmű általános eljárásjogi tankönyv a vizsga anyaga, melyben 19 oldal foglalkozik a büntető eljárásjoggal és ezenkívül egy sor jogszabályból kell a büntető eljárási jogra vonatkozó rendelkezéseket tudni. Jobb minősítés eléréséhez elolvasandó még Tirkkonen: Finn büntető eljárási jog című művének 11 alfejezete.

Jogelméletből a követelmény előadások, *vagy* egy intenzív tanfolyam látogatása, *vagy* néhány folyóiratcikk (Aarmió: A finn jogelmélet fejlődése, vagy Olivecrona: A jogrendszerek fogalma c. műve), továbbá egy kb. 600 oldal terjedelmű könyv (David: A nagy jogcsaládok), Strönberg: Bevezetés az általános jogelméletbe, Jokela: Jogal-

kalmazás, mint jogalkotás és Makkonen: Világkép és jogalkalmazás c. cikke. Magasabb fokozat eléréséhez további olvasnivalók vannak előírva, éspedig vagy jogelméletből mintegy 400 oldal terjedelemben vagy nemzetközi magánjogból. A jogelmélet és a nemzetközi magánjog ugyanis egy tanszékhez tartozik.

A börtönjogi és büntető eljárásjogi munkák a kapott tájékoztatás szerint főként a tételes jogot ismertetik, mélyebb elméleti megalapozás nélkül; a vizsgák előzetesen publikált tesztkérdések alapján történnek, aminek folytán 80—90%-os siker reményében mehet a hallgató vizsgázni az előírt irodalom kb. egyharmadának tanulmányozása után, mert ez felöleli a tesztkérdések 80—90%-át.

A különféle tantárgycsoport közül a diploma megszerzéséhez csak egyből kell magasabb értékű vizsgákat tenni.

Gyakorlati oktatás nincs, viszont a diploma megszerzéséhez erre a célra rendelt űrlapok segítségével igazolni kell bizonyos óraszámú jelenlétet hallgatói minőségben bírósági tárgyalásokon.

A „Juris Candidatus" kinevezhető a nimismies helyettesének, s mint ilyen, vidéki körzetben közvádlóként működhet. A diploma ugyancsak feljogosítja tulajdonosát, hogy bíróként működjön városi bíróság büntető tanácsában, ahol rendszerint rábízzák a jegyzőkönyv vezetését. 6 hónapi ilyen tevékenység után a fellebbezési bíróságon működhet, mint alacsonyabb beosztású bíró (ún. „referendary"), s itt letöltött kb. 2 heti gyakorlatot követően elvileg bármilyen bírói állásra alkalmassá válik minden további vizsga nélkül.

*

Mint a bevezetőben próbáltam érzékeltetni: nem elemzésre, bírálatra szándékoztam vállalkozni ebben a leírásban, hanem közvetlen megfigyeléseimről, benyomásaimról próbáltam tájékoztató jellegű beszámolót adni. Ez — úgy gondolom — azért sem felesleges, mert a jelek szerint Finnországban van mit tanulmányozni, s ha megfelelő érdeklődési körű specialisták utaznak oda, a büntetőjogi rendszerünk tökéletesítéséhez felhasználható ismereteket, tapasztalatokat szerezhetnek.

Bócz Endre

JOGIRODALOM

JOGÉLET

Vállalatirányítás és a vállalati gazdálkodás jogi kérdései a külföldi szocialista országok gazdasági reformjai során

A „Szocialista vállalat" kutatási főirány első ötéves periódusának jogi munkálatait összegző, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete által készített végtanulmány II. kötete — amelyet a főirány Koordinációs Titkársága vitára bocsátott — az európai szocialista országok vállalatirányításának és vállalati gazdálkodásának jogi kérdéseit tárgyalja. A kötet szerzői — a kutatási főirány célkitűzéseit szem előtt tartva — a *Szovjetunió, az NDK, Csehszlovákia, Lengyelország, Bulgária, Románia és Jugoszlávia* vállalatainak jogi kérdéseit vizsgálták meg, mégpedig egy egységes kérdőív alapján, ami lehetőséget biztosított arra, hogy az egyes tanulmányok hasonló szerkezetben, egységes szempontok szerint készüljenek el. A hét tanulmány ismerteti az illető országok gazdasági mechanizmusainak általános jellemzőit (közgazdasági és jogi szempontból is), valamint leírást ad a *vállalatszerűen működő szervezetekről*, középirányítást ellátó gazdálkodó szervekről, bankokról, közüzemekről stb. Természetszerűleg az *állami vállalatok* kérdései kapnak legnagyobb hangsúlyt a tanulmányokban: viszonylag részletesen tárgyalják a vállalatalapítás és megszüntetés, a vállalatirányítás, vállalatfelügyelet, a vállalati önállóság, a felelősség, a népgazdasági tervezés, az árpolitika, az anyagi érdekeltség, a vállalatok tipizálásának, belső szervezetének kérdéseit. Kisebb súllyal ugyan, de foglalkoznak a szövetkezetek és a társulások problémáival is. Az eddigiekből is megállapíthatóan a vizsgálódások alapvetően a hatályos jogi szabályozás — bizonyos kérdéskörökben (pl. tulajdonjogról, gazdasági jogról szóló viták) az irodalomban felmerült nézetek — ismertetésére irányultak, így bizonyos fokig háttérbe szorult a *tényleges működés* ismertetése és értékelése.

A mintegy 500 oldalt kitevő hét tanulmányt a szerkesztő, *Sárközy Tamás* tollából származó összefoglaló elemzés egészíti ki, amely a vizsgált szocialista országok gazdasági jogfejlődésének főbb *tendenciáit* ismerteti. Megállapítja, hogy Jugoszlávia kivételével *valamenynyi külföldi szocialista országban tendenciaszerű, fokozatos áttérés tapasztalható a direkt tervgazdálkodásról az indirekt szocialista tervgazdálkodás decentralizált válfajára.* Az átmenet jellege és fokozatai szempontjából a tárgyalt hét ország három csoportba osztható.

a) Az első csoportba azok az országok sorolhatók, amelyekben a direkt tervgazdálkodásból származó jegyek relatíve a legerősebbek (Románia, Csehszlovákia).

b) A második csoportba azok az országok tartoznak, amelyeknél hosszabb ideje lassú, fokozatos és egyenletes áttérés tapasztalható a decentralizált tervgazdálkodásra. Ebbe a csoportba más és más módon Lengyelország és a Szovjetunió tartozik. *Lengyelország* nem merevítette meg a nagy szervezetek formáit és itt látszik talán a tárgyalt országok közül a legjobban az *egyesülés — kombinátszerű vállalati önállóság koncepciója*, tehát a decentralizált tervgazdálkodáson belül az áru- és pénzviszonyoknak a tervszerű piacszabályozáshoz közelítő felhasználása. A *Szovjetunió-*

ban a legerősebbek egyrészt a direkt tervgazdálkodás tradíciói, másrészt még ott a legnagyobbak a direkt tervgazdálkodás objektív lehetőségei, de 1973 óta az egyesülésekre-kombinátokra épülő decentralizált tervgazdálkodás kiépítésében jelentős előrelépés következett be.

c) Más-más módon ugyan, de az indirekt tervgazdálkodás élharcosának az *NDK* és *Bulgária* minősül. Az NDK e modell kiépítése vonatkozásában jogilag is a legteoretikusabb. Bulgáriában kevésbé tapasztalhatók elméleti törekvések, de gyakorlatban talán a leghatározottabb megvalósítója e modellnek. Megjegyzi a tanulmány, hogy mindkét országban tapasztalhatók ugyan relatív visszalépések, de jelenleg ez a két ország áll legtisztábban az ún. decentralizált tervgazdálkodás alapján.

Valamennyi tárgyalt ország gazdasági reformját illetően megfigyelhetők *hullámzások,* változások, amelyek jelentősen rányomják bélyegüket ezen országok vállalatirányítási és vállalati gazdálkodási jogának helyzetére.

A decentralizált tervgazdálkodás ideáltípusában a *vállalatirányítás döntő láncszeme az egyszerre vállalatirányító és gazdálkodó feladatot ellátó nagyszervezet,* amely jelenti egyfelől a gazdaságirányítás *decentralizálását,* másfelől a termelés *centralizálását.* Ezek a nagyszervezetek rendszerint egész ágazatokat egyesítenek.

Jogi szempontból az irányító-gazdálkodó nagyszervezetek két altípusa különböztethető meg, nevezetesen az *egyesülésszerű* és a *kombinátszerű* szervezetek. Az egyesüléstípusú szervezetre jellemző, hogy — szemben a kombináttal — a központ erőteljesebben vállalatirányító és kevésbé gazdálkodó tevékenységet folytat, másrészt az egyesülés egységei (vállalatai) mind vertikálisan, mind horizontálisan nagyobb önállósággal rendelkeznek, mint a kombinátegységek, amelyek csak igen korlátozottan minősíthetők vállalatoknak. A gyakorlatban e két főtípusnak számtalan *közbenső alakzata* figyelhető meg. A formai változtatosság ellenére a nagyszervezetek jogi formái tekintetében az utóbbi időben *relatív letisztulás* tapasztalható.

A teljesen kibontakozott decentralizált tervgazdálkodásban *az ágazati minisztériumok vállalatirányító szerepe korlátozott,* hatáskörük lényegében a távlati fejlesztő, gazdasági befolyásoló, illetve hatósági funkciók ellátására korlátozódik. Több szocialista országban kísérleteztek az ágazati minisztériumok vállalatirányításból való teljes kizárásával (Szovjetunió, NDK, Bulgária), de ez sehol nem bizonyult tartósnak. Azonban már jelenleg is, szinte valamennyi külföldi szocialista ország gazdaságirányítási rendszerébe beépültek olyan elemek, amelyek az ágazati minisztériumok vállalatirányító tevékenységét a kormányzati, illetve funkcionális szervek javára korlátozzák. Bulgáriában és Romániában főszabályként elválik egymástól a vállalatalapítási és a vállalatirányítási funkciók gyakorlása, de Lengyelországban, az NDK-ban és a Szovjetunióban is megfigyelhetők kisebb mértékben a minisztertanács vagy kormánybizottság vállalatalapítási, illetve vállalatfelügyeleti jogosítványai.

Egyelőre a gyakorlatban nem nagyon halad előre az ágazati minisztériumok önálló elszámolásra való átalakítása, amit a legtöbb ország jogi szabályozása lehetővé tesz. Az egyesülések és a kombinátok előtérbe kerülése azonban már jelenleg is jelentősen átalakította az ágazati minisztériumok belső szervezetét és működését — előtérbe kerülnek a minisztériumokon belül a *funkcionális főosztályok, speciális anyagi alapok* támasztják alá a vállalatirányító tevékenységet, a nagyszervezetek vezetői *jogilag biztosított helyet* kapnak az *ágazati minisztérium vezető testületében.*

Ugyanakkor az egyesülés illetve a kombinát maga is *sajátos ágazati irányító szerv,* a gazdasági koncentráció tehát a külföldi szocialista országokban alapvetően *ágazati alapon* történik. Az ágazatközi nagyszervezetek kiépítésére vonatkozó szórványos törekvések ez ideig nem jártak gyakorlati eredménnyel, viszont az erőteljes ágazati széttagoltság részleges korrigálásaként a helyi népképviseleti s általában *territoriális* behatás a vállalatokra a Magyarországon fennállónál erősebb. A külföldi szocialista országokban az ágazati irányító tevékenységet jelenleg alapvetően nem a minisztériumok látják el államigazgatási keretekben, mint nálunk, hanem *irányító-gazdálkodó nagyszervezetek, szervezési-vezetési elemekkel telített speciális gazdasági módszerekkel.* A nagyszervezet nemcsak az alája rendelt vállalatokat irányítja, hanem *valamennyi, az ágazatba tartozó szervezetet* szervezeti alárendeltségre és a tulajdonforma különbségeire tekintet nélkül, tehát a szövetkezetekre és a magánosokra egyaránt kiterjedően. Az ágazati irányítás *nem hierarchikus* formájának jellegzetes módszerét képezi a társulás, a kooperációs kapcsolatok felhasználása.

A nagyszervezetek másik oldalról nézve viszont a bennük egyesült *vállalatok összességét képviselik,* s mint ilyenek — az irodalmi vélemények szerint — jóval alkalmasabbak az ágazati érdekek koncentrált kifejezésére, mint az államigazgatási jellegű minisztériumok. Természetesen a nagyszervezetek meglehetősen *devalválják ezekben az országokban a vállalatok és a szövetkezet értékét.* A vállalatok nagyszervezetekbe való beolvadásán túl ez a folyamat egyre jobban kiterjed a szövetkezetekre is, a szövetkezetirányítás módszerei erőteljesen közelednek az állami vállalatirányítás eszközeihez.

A tervlebontás ezekben az országokban kivétel nélkül fennmaradt, de tendenciaképp megállapítható a *tervmutatók számának csökkenése,* a naturális mutatók helyett az ún. *szintetikus mutatók* előtérbe kerülése, továbbá az értékelemeknek a tervmutatókba való beépítése.

A vállalatokra történő tervlebontás *alapvetően nem államigazgatási jogi eszközökkel* megy végbe. Az irányító-gazdálkodó nagyszervezet és egységei között nem közhatalmi, hanem elsődlegesen *gazdasági hatalmi kapcsolat* van, amely perspektivikusan átalakítja a vállalatirányítás tartalmát és módszereit. Az új vállalatirányítási módszer lényege: a *hozraszcsot rendszernek vertikális vállalatirányítási relációkra* való kiterjesztése. Az egyesülés, illetve a kombinát nem hagyományos értelemben vett középirányító szerv, hanem maga is önelszámoló, ami lehetőséget teremt arra, hogy a tervlebontás a nagyszer-

vezetek üzleti módszereivel vegyüljön.

A nagyszervezet egyfelől más nagyszervezetekkel koordinációs, piacszervezési stb. gazdasági kapcsolatokat létesít, másfelől vállalatait az önelszámolás módszereivel köteles irányítani. Az önelszámolás viszont megköveteli, hogy a nagyszervezeteken belül *jogilag is biztosított decentralizáció érvényesüljön,* az irányító szerv és az egységek között kétoldalú jogokkal és kötelességekkel bíró *valóságos jogviszonyok* alakuljanak ki. Minél fejlettebb a decentralizált tervgazdálkodás, annál kevésbé megengedett, hogy jogszabályokban, illetve az alapító statutumban központosított feladatokon túl a nagyszervezet központja alkalmilag is hatásköröket centralizáljon, eszközöket vonjon el a vállalatoktól — ebben a körben a vállalatok *jogvédelmi eszközöket* is kapnak.

Ha viszont az irányító-gazdálkodó nagyszervezetek *egymás közti,* illetve *vállalatokkal* való kapcsolataiban is megjelennek az önelszámolás vagyoni elemei, de ugyanakkor a nagyszervezet keretébe való tartozás folytán a vállalatok mellérendeltségi áruviszonyai is *tervezési-szervezési elemekkel gazdagodnak,* sőt a vállalatok *belső egységeinek kapcsolatrendszere is idomul ehhez a szisztémához,* akkor kialakul a *totális önelszámolási rendszer,* a komplex gazdasági tervezési, szervezési és vagyoni kapcsolatok konglomerátuma, amelyben összemosódnak a horizontális és vertikális, a külső és belső viszonylatok.

A nagyszervezet összetettsége ugyanakkor megkérdőjelezi a vállalati egyszemélyi felelős vezetés struktúrájának egyesülés-kombinát szintjére való automatikus átvitelét és tendenciaként felveti azt az elvet, hogy a nagyszervezetben az általános stratégiai döntéseket *kollektív vezető szerv* hozza és csak a konkrét operatív vezetés történjék az egyszemélyi felelős vezetés rendszerében. Ezen túl szinte valamennyi országban megnövekszik a *vállalati társadalmi szervezetek,* elsősorban pedig a pártszervezet jogilag is biztosított szerepe a vállalati vezetésben. Tapasztalható továbbá az *üzemi demokrácia különböző közvetlen formáinak* jogi intézményesítése.

A decentralizált indirekt tervgazdálkodás fokozatos és hullámzó kialakítása következtében a külföldi szocialista országok vállalatirányítással és vállalati gazdálkodással kapcsolatos joganyaga rendkívül gyorsan változik és ez a *gazdasági törvényesség relatíve alacsony színvonalára vezetett.* Egyes országok kisebb-nagyobb mértékben felhatalmazást adtak a magasabb rendű jogszabályok általános félretételére (Bulgária, Lengyelország, Szovjetunió), de ott is, ahol ilyen felhatalmazás nincs, az alacsony szintű normák ténylegesen háttérbe szorítják a magasabb szintű jogszabályokat. A végrehajtási jogszabályok tömege sokszor *áttekinthetetlenné teszi a vállalatirányítás szabályozását,* sok az egymással ellentétes jogszabály, egyes területeken a túlszabályozással szemben számos fontos területen joghézag tapasztalható. Az utóbbi időben főleg a Szovjetunióban és Lengyelországban a reform megszilárdulásával párhuzamosan erőfeszítések történnek a gazdasági joganyag rendszerezésére, egyszerűsítésére, a jogbiztonság megerősítésére.

A külföldi szocialista országokban az utóbbi időben nem annyira a *vállalati* jogok és kötelességek meghatározása került előtérbe, hanem az irányító-gazdálkodó nagyszervezeteké, mégpedig az ún. *pozitív módszer* felhasználásával. A jogszabályok igen részletesen meghatározzák a minisztérium — egyesülés — kombinát — vállalat — önelszámoló egységek egymáshoz viszonyuló jogait és kötelezettségeit a legkülönbözőbb gazdasági területeken. Ugyanakkor a *jogi vállalattípusok* jóval szélesebb körével lehet találkozni, mint Magyarországon. Említést érdemel még a *vállalati belső szervezet és működés igen részletes jogi rendezése.*

A tanulmány megítélése szerint a külföldi szocialista országok legújabb jogfejlődése nyomán némileg *módosítani* kell a szocialista *gazdasági jog* kérdésében elfoglalt általános magyar állásponton. Általában megállapítható a *gazdasági jog térhódítása* hagyományos bázisain, az NDK-n és Csehszlovákián kívül is: kisebbségi, de egyre erősödő irányzatként a Szovjetunióban, Lengyelországban, Romániában, sőt sajátos módon Bulgáriában is megjelent. A gazdasági joggal kapcsolatos elméleti vita jellemzőit a tanulmány a következőkben látja: *a)* mind a gazdasági jog híveinek, mind ellenzőinek túlnyomó többsége *absztraktan és abszolút módon* kíván állást foglalni, nem kapcsolja a gazdasági jog problémáját a szocialista gazdasági reformok meghatározott típusaihoz, *b)* a gazdasági jogi irányzatot teljesen egységesnek tekintik és nem differenciálnak különböző irányai között, *c)* a gazdasági jogi irányzatot egyoldalúan a jogi elem elvékonyításával vádolják és nem észlelik annak elméleti eredményeit.

Olyan országban, mint Magyarország, ahol a vállalatirányítás államigazgatási, a vállalati gazdálkodás polgári jogi formákban folyik, a gazdasági jognak a társadalmi, illetve személyi tulajdon, a vállalatok, illetve az állampolgárok jogát szétválasztó és a vállalati szférában az államigazgatási és polgári jogi elemeket összeolvasztó elmélete nem volt megalapozható. A *decentralizált tervgazdálkodás* vegyes irányító-gazdálkodó szervekre, egymásba fonódó tervezési-szervezési-vagyonjogi intézményekre *alapozó modellje* viszont meglehetősen *kedvez a szocialista gazdasági jogi elméletnek.*

A gazdasági jog jelenlegi elméletének van egyrészt egy elméletileg jobban kiépített (elsősorban az NDK) és egy gyakorlathoz jobban kötődő válfaja (elsősorban a Szovjetunió és Románia). Tartalmilag megkülönböztethető egy *„igazgatási jogias”,* azaz elsődlegesen a gazdaságirányítással foglalkozó (Szovjetunió), egy *„polgári jogias”,* azaz a vállalati tervszerződésekre koncentráló (jelenleg Csehszlovákia, Románia), egy *„munkajogias”,* azaz a vállalati belső viszonyokra alapozó válfaja (Bulgária), végül egy olyan *általános elképzelése,* amely mindhárom relációnak közel egyforma jelentőséget tulajdonít (NDK).

Kétségtelen tény a gazdasági jogi irodalom jelentős részének *jogintézményeket elvékonyító tendenciája.* Ez azonban csak féligazság — mondja a tanulmány —, mert a gazdasági jogi elmélet főleg a vállalatirányítás önelszámolásra alapított eszközeinek kidolgozásában, a vállalati belső szervezet és működés jogi rendjének kialakításában, a puszta formális polgári jogi személyiség meghaladásában, a struk-

turált állami tulajdonjog-fogalom kidolgozásában, a kooperációs társulás intézményeinek meghonosításában *jelentős jogi elméleti eredményeket* is produkált.

Az *állami tulajdonjog* vonatkozásában a külföldi szocialista országokban a 60-as évek közepétől messzemenően nincs olyan egyöntetű álláspont, mint korábban, bár a venediktovi koncepció ma is uralkodónak mondható. A fellelhető jogdogmatikai megoldások 5 csoportba oszthatók: *a)* a társadalmi tulajdon tulajdonjogi megjelenítésének tagadása (Jugoszlávia), *b)* az árutulajdonjog vállalatokhoz való telepítése (szórványosan a csehszlovák és lengyel irodalomban), *c)* az államot illeti az árutulajdonjog, a vállalat nem tulajdonos (kizárólagos szovjet, bulgár, román, többségi csehszlovák, lengyel, álláspont az eredeti venediktovi elképzelések keretében maradva, de azt több vonatkozásban, főleg a vállalati jogok kiszélesítésével modernizálva), *d)* állami alkotmányjogi — vállalati árutulajdonjog kettőssége (kisebbségi lengyel, szórványos csehszlovák álláspont), *e)* strukturált gazdasági jogi állami tulajdonjog (uralkodó NDK, kisebbségi lengyel, csehszlovák álláspont). Megfigyelhető továbbá a *szövetkezeti tulajdonjog általános korlátozására* való törekvés.

A *leglényegesebb eredményt* a külföldi szocialista országok jogirodalma a vállalati jogi személyiség merevségének feloldásában és *a vállalatok többoldalú, illetve többalanyú jogalanyiságának kifejlesztésében* érte el — ebben érdekes módon találkozik a decentralizált gazdálkodást folytató országok és Jugoszlávia irodalma. Igen lényeges a *nagyszervezeten belüli szerződések* rendszerének kialakítása, amely tendenciaként felveti az általános szerződési jog egyszerűsödését. Végül ugyancsak általános a hagyományos társaságfogalom feloldása, és *egy új típusú szocialista kooperációs társulási jog kidolgozására való törekvés.*

A magyar vállalati jog továbbfejlesztése szempontjából tanulságként állapítja meg a tanulmány, hogy az irányító-gazdálkodó nagyszervezetek elterjedésével a külföldi szocialista országok vállalatirányítási struktúrája és módszerei *egymáshoz közelítő tendenciát* mutatnak, ugyanakkor ez a jogfejlődés egyben *sokban ellentétes* a magyar jogfejlődés megfelelő területeivel. *Ez viszont hátrányos a KGST-integrációban való részvételünk szempontjából.* Ebből az következik, hogy *vagy* nekünk is át kell térnünk az egyesülésekenkombinátokon alapuló vállalatirányításra, *vagy* jelenlegi vállalatirányítási modellünk keretén belül maradva kell a külföldi szocialista országok jogával *egyenértékű* jogi megoldásokat kialakítanunk.

A Magyarországon elfogadott vállalatirányítási struktúra éppen az államigazgatási és a polgári jogi eszközök éles elválasztásánál fogva *ösztönöz a hagyományos jogi megoldások konzerválására* mind a vállalatirányításra vonatkozó államigazgatási, mind a vállalati gazdálkodásra vonatkozó polgári jogban. Az új típusú, kifejezetten vállalatokra vonatkozó jogi megoldások kidolgozása nem jelenti szükségképp a gazdasági jog elfogadását. Különösen lényegesnek tartja a tanulmány a külföldi szocialista jogfejlődés tanulságai alapján a vállalatirányítás jogi eszközeinek a hagyományos közhatalmi igazgatástól való erőteljesebb eltérését, a vállalati jogi személyiség túlhangsúlyozása helyett *a komplex vállalati jogalanyiság kidolgozását, az ágazati minisztériumok vállalatfelügyeleti* jogosítványainak kormányzati szervek javára való *korlátozását,* a vállalati *belső* szervezeti és működési vonatkozások erőteljesebb jogi elméleti tárgyalását és tételesjogi tükrözését, *a gazdasági befolyásolás jogintézményeinek* kidolgozását, differenciált jogi *vállalattípusok kialakítását,* a *kooperációs társulás* intézményeinek meghonosítását.

A vita során *Megyeri* Endre opponensi véleményében kiemelte azt a tényt, hogy a munka lényegében az első olyan vállalkozás, amely a tételes jog és a jogi szakirodalom tükrében — csaknem valamennyi európai szocialista országra vonatkozóan — összehasonlító elemzésre alkalmas leírást ad a vállalatirányítás és a vállalati gazdálkodás jogi kereteiről, kérdéseiről és a kibontakozott viták irányzatairól, illetve kulcsproblémáiról. Vitatta azonban az összefoglaló tanulmánynak a gazdasági reformok tipizálására vonatkozó terminológiáját, amennyiben véleménye szerint a „decentralizált tervgazdálkodás" a direkt irányítás egyik módozata, vagy legalábbis átmenet a szocialista gazdálkodás két irányítási alaptípusa között.

Csanádi György a tanulmányt értékelve szükségesnek tartotta a munka kétirányú továbbfolytatását: egyrészt a változások időbeni továbbkísérését, (mindenekelőtt a folyamatok regisztrálása végett), másrészt egyes témakörök kiemelését és alaposabb vizsgálatát. Ilyen kiemelkedő témakörként vetette fel a *vállalati belső szervezet,* valamint az *üzemi demokrácia* kérdéseinek jogi szabályozását.

Kálmán György elsősorban az összefoglaló tanulmánynak a magyar gazdaságirányítás továbbfejlesztésére vonatkozó megállapításait elemezte. A vállalatok közti differenciálással kapcsolatban megállapította, hogy a 11/1967. (V. 13.) Korm. sz. rend. egyenlősítő szemléletét — alacsony szintű jogszabályok, burkolt pénzügyi és más gazdasági módszerek révén — a gyakorlat valójában *meghaladta,* amelynek magas szintű jogszabályi elismerése szükségesnek látszik. Az *ágazati minisztériumok* létét illetően hangsúlyozta, hogy a funkcionális szervek saját feladataikat nem képesek elvégezni az ágazati minisztériumok tevékenysége nélkül, a funkcionális szervek *közgazdasági-műszaki* szemléletét ki kell hogy egészítse az ágazati szervek *műszaki-közgazdasági* szemlélete. Mindez pedig azt jelenti, hogy az ágazati minisztériumok belátható időn belül nem kerülnek megszüntetésre még azokban az országokban sem, amelyek a nagyszervezeteken alapuló decentralizált indirekt gazdaságirányítási rendszerre tértek át.

F. F.

*Polgári Eljárásjogi Füzetek VIII.**

Változatlan intenzitással folyik a munka az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának Polgári Eljárásjogi Tanszéke mellett létrehozott tudományos munkaközösségben. A Névai László professzor vezetésével működő tanszék kitűnő érzékkel, nagy hozzáértéssel aknázza ki azt a lehetőséget, amit azoknak a polgári eljárásjog területén működő gyakorlati szakembereknek a közreműködési készsége kínál, akik készek és képesek is a gyakorlati jogélet tapasztalatait összegyűjteni, értékelni, elemezni és elméleti szinten általánosítani. Erről tanúskodik a Polgári Eljárásjogi Tanszék kiadásában megjelent Polgári Eljárásjogi Füzetek VIII. száma. Ez a VIII. Füzet (a továbbiakban: Füzetek) különösen kidomborítja a tanszéknek azt a törekvését, hogy a gyakorlati életben dolgozó szakemberekkel élő közvetlen kapcsolatot tartson, és ezek tapasztalatait a tanszék munkájában mind az oktatás, mind az elméleti-tudományos tevékenység terén hasznosítsa. A Füzeteknek ez a száma tartalmazza az ország legnagyobb polgári bíróságának a Fővárosi Bíróság polgári elnökhelyettesének, három legfelsőbb bírósági bírónak, hat igazságügyi minisztériumban dolgozó vezető jogásznak, egy jogtanácsosnak, egy ügyvédnek és a tanszék vezető professzora és másik professzorának egy-egy tanulmányát. A gyakorlati élettel való ilyen élő kapcsolatra szinte alig találunk példát egyetemi tanszék és az általa művelt jogág gyakorlati szakemberei között. Talán az sem véletlen, hogy ennyi tudományos-elméleti munkára képes szakember találta meg az utat a tanszékhez, a mellette működő elméleti munkaközösséghez. Vajon igaza van-e a tanszékvezető Névai László professzornak, amikor nem tekinti szólamnak az elmélet és a gyakorlat kapcsolatának szükségességét, és évek óta folyó megszakítatlan erőfeszítéssel gyűjti a „gyakorlati" (tulajdonképpen ez a kifejezés csak félig pontos, mert legalább annyira elméleti érdeklődéssel bíró jogászok is) szakemberek tapasztalatait, pazarol erőt, fáradtságot a munkaközösség életbentartására, sőt munkájának kivirágoztatására. Nos, erre a kérdésre feleljenek maguk a tanulmányok, melyeket egy recenzió szabta keretben megpróbálok ismertetni.

A Füzetek első tanulmányát *Balogh* Imre, a Fővárosi Bíróság polgári elnökhelyettese írta, személyét a jogászoknak nem kell bemutatni. De sajnos ez az előadás az utolsó volt, amelyet megtarthatott, és már el kellett búcsúznunk tőle. Olyan jogászt vesztett benne a magyar jogélet, akinek „emberarcú" egyénisége volt. Tőle, aki gyakorlati és elméleti felkészültségénél fogva „legjobbjaink" közé tartozott semmi sem volt távolabb, mint a jogászi nagyképűség, vagy a jogászkodás. A televízió adásain keresztül az egész ország előtt keltett szeretetet maga iránt és hozta közelebb a jogászságot az egyszerű emberekhez. Azt már csak a vele közeli ismeretségben, munkatársi viszonyban levők tudták, hogy a mindennapi átlagot messze meghaladó munkaképessége volt. Versenygépírónőket megcsúfoló gyorsasággal ontotta írógépe, a meglepő egyszerűséggel, mindig a lényeget tükröző mondanivalót felölelő gondolatokat tartalmazó oldalakat. Egyike volt azoknak, akik a Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiumának „aranykorában" az oszlopot képezték, és ott olyan kollektívában volt számottevő jogászegyéniség, melynek létrejöttéhez a körülményeknek sokrétű és szerencsés összetalálkozása volt szükséges. A fővárosi bíróság polgári kollégiumába kerülve, a kollégium munkájának irányítása sok energiáját kötötte le, de tapasztalatainak átadására mindig kész volt. Nem volt év, hogy előadást ne vállalt volna a MJSZ-ben, és megtartotta egyetlen, a Füzetekben megjelent előadását a polgári eljárásjogi munkaközösségben is. Miről beszélt? Arról, hogy lássuk elért eredményeinket, s azok felhasználásával végezzük munkánkat. „A legtöbb előadás végkövetkeztetése, hogy a jogszabály bizonyos módosítására, illetőleg hogy új jogszabály megalkotására van szükség. Én ebből a sorból kilépek. Nem az lesz a végkövetkeztetésem, hogy jogszabályalkotásra vagy módosításra van szükség. Egy következtetésem lesz, mégpedig az, hogy a szankciórendszer, amit a III. Ppn. megteremtett, élő legyen". Ezt a gondolatot viszi végig „A Pp. új szankciórendszere a gyakorlatban" című tanulmányában. Megállapítása szerint a III. Ppn. előtt a bíróságok és a felek részéről a határidők kezelése gyakran komolytalan volt. Folyt a bizonyítékok aprózása, még a fellebbezési tárgyalásra is tartalékoltak egy-egy hatásos tanút, s ennek a gyakorlatnak akkor komolyabb szankciója nem volt, a perelhúzásokkal előre számolni kellett. A III. Ppn. e tapasztalatokat figyelembe véve új szankció szabályrendszert teremtett, amely a perek hatékony tárgyalását, gyorsabb befejezését kívánta biztosítani, a jóhiszemű eljárás elvét az eddigi rangsorból előbbre hozta és magasabban rangsorolta. Ez az új szankciórendszer — bár kielégítő — a gyakorlatban nehezen érvényesül, a rutinszerűvé vált módszerek a tehetetlenségi erő jellegével máig hatnak ítélkezésünkben. A jóhiszemű eljárás elvét sértő perbeli magatartás nem mindig talál megfelelő elutasításra, szankcióra a bíróságok gyakorlatában, a bíróságok ez irányú tevékenységét bizonyos tartózkodás jellemzi. Következtetése abban foglalható össze, hogy az eljárásjogi szabály éppen olyan jogszabály, mint az anyagi, ugyanúgy kell alkalmazni a szankciórendszer szabályait, mint az anyagi jogi szabályokat. „Ha a bíróság pervezetése szilárd, nem mutat ingadozásokat, ha a bíróság következetes pervezetésével a per céltudatosan halad a végeldöntés felé, ez a magatartás a peres feleknél kétségtelenül bizonyos respektust vált ki. A peres felek a bíróság ilyen pervezetését tiszteletben tartják, a maguk magatartásában önkéntelenül is alkalmazkodnak hozzá... a perben részt vevő személyek együttes tevékenységével valóban megvalósul a jóhiszemű eljárás elve a gyakorlatban". Váljék tehát élővé, a célszerű, hatékony pervezetés eszközévé a III. Ppn. által teljessé tett szankciórendszer.

Bajory Pál „Az egyezség jóváhagyása" címmel írt tanulmányt. Kifejti, hogy szélsőséges nézetek mellett, amelyek szerint a perbeli egyezség tisztán csak anyagi-jogi ügylet, illetőleg más nézet szerint

* A polgári eljárásjog időszerű kérdései. Budapest. 1976.

pusztán csak perbeli cselekmény, egyre inkább uralkodó az a nézet, mely szerint a polgári perben kötött egyezség egyfelől polgári jogi szerződés, másfelől pedig perjogi cselekmény, amelynek érvényességéhez az eljárásjogi szabályok megtartása szükséges. Ugyanakkor egyik jellegzetessége a polgári jogi egyezségtől való különbözősége. A polgári jogi egyezség — amint ez a Ptk. 240. §-ából kitűnik — a bizonytalanságba jutott jogvita rendezése a felek kölcsönös engedékenységével. S ez a kölcsönös engedékenység a polgári jogi egyezség lényeges alkotóeleme. A bíróság előtt kötött egyezségnek viszont nem fogalmi eleme a kölcsönös engedményadás. Jóváhagyható az az egyezség is, amelyben az alperes teljes egészében elismeri a felperes követelését. Természetesen a bírósági egyezség mögött polgári jogi egyezség is állhat, amikor a felek kölcsönös engedékenységgel rendezik a köztük fennálló jogviszonyt és ezt foglalják bírósági egyezségbe. Vannak természetesen olyan jogviták is, amelyek egyezséggel nem rendezhetőek. Pl. házassági bontóperben a kötelék felbontásának kérdése, mely csak ítélettel oldható meg, a származás megállapítási perek érdemi kérdései, az államigazgatási határozatok megtámadása iránti perek, a sajtóhelyreigazítási perek vitás kérdése stb. A bírósági egyezség jóváhagyásának feltétele, hogy az egyezség a jogszabályoknak és a felek méltányos érdekeinek megfeleljen. A felek a maguk jogaival ugyanis csak a jogszabályok keretei között rendelkezhetnek szabadon. Olyan egyezség, mely nem felel meg a jogszabályoknak, nem hagyható jóvá. A föld-, telek-, házingatlan-tulajdon korlátozását előíró jogi rendelkezések nem kerülhetők meg bírósági egyezséggel. Az ingatlantulajdont érintő egyezségkötés jóváhagyásánál tekintettel kell lenni a korlátozó rendelkezésekre. A felek méltányos érdekeinek megítéléséhez egyfelől az szükséges, hogy a felek az egyezségkötéskor tisztában legyenek jogaikkal, másfelől mellőzhetetlen annak ismerete, hogy a fél miért vállalta a kötelezettséget, illetőleg milyen okból engedett a törvény vagy a szerződés által biztosított jogaiból. Nagyon gyakran terjedelmes bizonyításnak kell megelőznie az egyezségkötést, melynek célja annak felderítése, hogy nem ütközik-e jogszabályba az egyezség, illetőleg megfelel-e a felek méltányos érdekeinek. A szerző számos példán, a Legfelsőbb Bíróság eseti döntésein, állásfoglalásain keresztül mutatja meg, hogy a látszólag egyszerűnek látszó perbeli cselekmény — az egyezségkötés — milyen körültekintést kíván. A bíróság által jóváhagyott egyezségnek ugyanaz a hatálya mint a bírói ítéletnek, az egyezséghez ennélfogva anyagi jogerő fűződik, mely nemcsak a feleket, de a bíróságokat és más hatóságokat is köti.

Névai László professzor „A költségtényező szerepe a polgári perben Magyarországon" címmel írt tanulmányt a Füzetbe. Abból indul ki, hogy az utóbbi években egyre fokozódó mértékben válik nemzetközi vizsgálódás tárgyává az, hogy nem állanak-e fenn egyebek mellett anyagi természetű akadályok, amelyek megnehezítik vagy egyesek számára egyenesen lehetetlenné teszik a bírósági út igénybevételét, illetőleg a megindított perben az eredményes védekezést. Fontos társadalompolitikai problémáról van szó, mert mit ér a legtökéletesebb perrendtartás, ha az illetékszabályok vagy a fenyegető perköltség, eleve elrettentenek a bírósági út igénybevételétől. A kérdés vizsgálata nem más, mint az olyan szólamok, mint pl. „a jogállam", „a szociális állam", „az igazságügyi állam", „a bírói állam", „a jogorvoslati állam" szembesítése a társadalmi valósággal. A feltáruló konfliktusok könnyen válhatnak nagyobb méretű társadalmi összeütközések politikai elemeivé és erjesztőivé, az út a polgáridemokrácia-mítosz leleplezéséig vezethet. Teljességgel érthető tehát az a nyugtalanság, amellyel a tőkés jogtudomány képviselői — a polgári eljárásjogászok is, szemlélik az e téren kialakuló fejleményeket és igyekeznek orvoslást találni a nyilvánvaló visszásságokra. A szerző részletesen vizsgálja a szocialista perrendtartás érvényesülését elősegítő vagy akadályozó anyagi jellegű tényezőket. „A bíróság mindenben segítségére van az igazságát kereső félnek" idézi kiinduló gondolatként a Polgári Perrendtartás (1952. évi III. törvény) miniszteri indokolását, és kimutatja, hogy az igazságszolgáltatás „monopóliuma", amit a bíróságok élveznek, egyszerűvé teszi az eljárást, a fél könnyen eligazodhat jogkereső útja során. A bíróság a rosszul induló felet hivatalból eligazítja, kioktatja jogai helyes gyakorlása felől. A polgári perek költségei hazánkban nem magasak, semmi esetre sem lehet arról szó, hogy az eljárás költségei miatt meghiusul, valamely jogi igény bírósági úton történő érvényesítése, vagy az ilyen igénnyel szembeni védekezés lehetősége. A szerző elemzi a polgári perek költségeit, az illeték; a fél képviseletével kapcsolatos költségek; a fél személyes költségei; a bizonyítással kapcsolatos költségek; s egyéb költségek címszavak alatt. Vizsgálja a magyarországi költségkedvezmény intézményeit is: a személyes költségmentességet, a tárgyi költségmentességet, az illetékmentességet, a személyes illetékmentességet, a tárgyi illetékmentességet, az illetékfeljegyzési jogot. A jogérvényesítést elősegítő fontos segédtényezők szerepét: a pártfogó ügyvéd, a jogtanácsos, a szakszervezeti jogsegélyszolgálat működését. Mindezek után vonja le következtetését, hogy azok az elvi és intézményi alapok, amelyeken a magyar igazságszolgáltatás demokratizmusa, népközelsége nyugszik elsőrendű biztosítéka, hogy az állampolgár jogérvényesítési törekvéseihez zöld utat kap. Az igazságszolgáltatás az állampolgárok számára általában könnyen hozzáférhető, a perköltségek viszonylag nem magasak és emellett számos olyan lehetőség van, amelyek révén az eljárás teljesen vagy részben ingyenessé válhatik. A tanulmány tükrében egy majdnem ideális jogszolgáltató szervezet képe bontakozik ki és nem is alaptalanul. A tanulmány olvasása közben feltárulnak e szervezet fő vonásai, keretei és az a benyomás támad, hogy e rendszer szinte tökéletesebb nem is lehetne. S ez a tanulmány egy külországi jogász számára valóban rendkívül érdekes lehet. Azonban a szerző tanulmányának bevezető részében tett megjegyzést, itt is idézhetjük: „Nem állíthatjuk, hogy a szocialista államok már megoldottak e téren minde problémát", hozzátehetjük, a mi jogalkotásunkról sem mondhatjuk ezt el. A bíró a megmondhatója an-

nak, hogy hányszor sokkal nehezebb a perköltséggel kapcsolatos ítéleti rendelkezés meghozatala mint az érdemi döntésé. A fejlődésnek mindenképpen az egyszerűsítés felé kell haladnia.

Sorrendben a Füzetekben az utolsó helyen kerül közlésre *Horváth* Katalin „Az angol polgári perjog szankciórendszere — figyelemmel az USA jogára is" című tanulmánya. Mégis ezzel folytatnám a Füzetek ismertetését, mert e tanulmány egy része éppen a Névai professzor tanulmányában felvetett kérdéshez kapcsolódva mutat egy fejlett, de a miénktől eltérő, ugyanakkor különbözőségénél fogva is sok tanulságot kínáló jogszolgáltatási rendszert. Először azt idézném, amit Horváth Katalin a jogérvényesítés körülményeiről ír tanulmányában. „Az angolok rendkívül büszkék jogukra és ezen belül is kiemelkedő helyet kap a polgári eljárásjog (ennek nem mond ellen az, hogy gyakran kritizálják és élcelődnek felette). Évszázadok során gondosan csiszolt, folytonosan tökéletesített műremeknek tekintik, amelynek nincs párja a világon. Holott ami egyfelől előnye, az másfelől hátránya is: a magas fokú kidolgozottság fonákja a rendkívüli bonyolultság (ami mellett nagyon szépen megfér az archaikus egyszerűség, pl. a laikus bíráskodás és a laikusok által gyakorolt, jogszabályi kötöttségektől mentes választottbíráskodás). A számtalan jogvesztőben csak szakképzett jogász képes magát úgy ahogy kiismerni, ezzel pedig gyakorlatilag megvalósul az ügyvédkényszer, éspedig nemcsak az igazságszolgáltatásban, hanem az élet más területein is. A gyakran már-már öncélúnak tűnő buktatókkal teljesen lehetetlen helyzetbe hozzák a jogban járatlan és jogi képviselővel nem rendelkező felet. A jogismeret vélelme Angliában még illuzorikusabb, mint bárhol másutt, így aztán a jogkereső közönség gyakorlatilag nem térhet ki az ügyvédek igénybevétele elől". Ez a kényszerítés áthatja az angol igazságszolgáltatást. „Rendkívül kétes kimenetelű, kockázatos vállalkozás a perlés, amely bizonytalan ideig elhúzódhat és előre fel nem mérhető költséget emészt fel, ezért a kiskeresetű emberek széles tömegei gyakran még jogos igényeik érvényesítésétől is eltekintenek, mert nem tudják, vagy nem akarják vállalni az anyagi kockázatot. Nem ritkán vezet ez oda, hogy a gazdaságilag erősebb fél perindítás nélkül, vagy a per korai szakaszában a gyengébbre nézve hátrányos egyezséget tud kierőszakolni". A tanulmányból idézett e részletek azonban senkit ne vezessenek félre. Kiragadott mondatok ezek, melyek a Füzetek eddig ismertetett tanulmányaihoz szolgáltatnak felhangos kíséretet. A tanulmány maga azonban amellett, hogy az alapul vett két ország jogéletében ezt a tényleg meglevő fogyatékosságot tényekkel alátámasztva objektíven, tényközlésszerűen megállapítja, ennél lényegesen többet ölel fel. A magyar polgári perjogi törekvéseket, problémákat veti össze a tárgyalt jogszolgáltatási rendszerrel s eközben érdekfeszítően érdekes képet ad egy a miénktől különböző, ún. precedens ítélkezés eljárásjogi megoldásairól, rendkívül sok tanulságot kínálva minden a racionális, célszerű ítélkezést megvalósítani kívánó gyakorlati és elméleti jogásznak. E tanulmány szerzőjére fel kell figyelni, támogatni kell, a munkaközösség és a számára a tanulmány megírására megbízást adó Igazságügyi Minisztérium nagy érdeme, hogy e kiváló és érdekes tanulmány megszületett.

Schelnitz György és *Timár* Pálné tanulmánya „A jogi képviselet a szakszervezeti jogsegélyszolgálat keretében" címmel azt a kérdést fejtegeti, hogy az állampolgár a jogérvényesítés során milyen segítséget kaphat a jogsegélyszolgálattól. Kitérnek arra, hogy hasonló intézményt már 1973-ban létrehoztak a Szovjetunióban és Csehszlovákiában. Nálunk a jogsegélyszolgálatot a vállalat szakszervezeti bizottsága szervezi és működteti. Feladata, hogy jogi felvilágosításokat adjon munkásoknak, alkalmazottaknak, nyugdíjasoknak és családtagjaiknak; részt vegyen az állampolgárok jogi nevelésében. Kétségtelen, hogy a jogérvényesítés megkönnyítéséhez ez az intézmény jelentős segítséget képes nyújtani. Az intézmény azonban még fiatal és sok a megoldatlan probléma, mely működésével kapcsolatban felmerül: mikor és milyen meghatalmazásra van szüksége a jogsegélyszolgálatnak, hogy eljárhasson a különböző hatóságok, a bíróságok előtt az alkalmazott érdekében; illetékmentes-e e meghatalmazás; mi a helyzet, ha ugyanannak a vállalatnak két dolgozója egymásközötti vitájában kéri a jogsegélyszolgálat képviselőkénti eljárását; melyik kap lehetőséget e kedvezményes képviseleti forma igénybevételére, mi van a titoktartási kötelezettséggel; ha ingyenes a jogsegélyszolgálat, mi lesz a perköltséggel; hogyan érvényesül a megbízott felelőssége a megbízóval szemben, úgy-e ahogy a szerzők javasolják, hogy a károkozásért az önálló jogi személyiséggel rendelkező szakszervezeti bizottságnak kell helytállnia? A szerzők érdeme, hogy e kérdések felvetésével ráirányítják a figyelmet, hogy e téren a jogalkotásnak és a jogalkalmazásnak egyaránt vannak még feladatai, hogy e szándékában helyes és jó intézmény betölthesse funkcióját.

Bacsó Jenő—*Borsa* Iván—*Schelnitz* György közös tanulmánya „A mikrofilm szerepe és jelentősége a polgári perben" címmel; *Orbán* László előadása pedig „A hangfelvétel alkalmazásának néhány kérdése a polgári perben" címmel jelent meg a Füzetekben. A két tanulmányt az a közös törekvés hatja át, hogy szakítva a hagyományokkal, a felek előtt megfogalmazott és ellenőrzött jegyzőkönyvbe foglalás helyett — új a technika módszereit felhasználó tárgyalási mód elfogadásához szolgáltassanak érveket. Az erre irányuló jószándékot és törekvést csak helyeselni lehet — de ugyanakkor e nemes szándékra árnyékot vet, és a törekvéseket mérsékelt hangnemben megfogalmazottá teszi a félelem a technikával való visszaélés lehetősége miatt. „Ó ha Krisztusnak magnetofonja lett volna! Bizonyíték lehetne a kezemben, amit a hamis keresztények arcába vághatnák, hogy Krisztusé volt az igazság, nem az övék. Ó, ha Buddhának rádiója lett volna. Ó, ha Homérosznak lehetett volna linotype gépe! Ó, ha Sapphó éghetetlen anyagra vésheti költeményeit. Ó, ha Shakespeare filmet készíthetett volna! Soha senki nem győzhet meg engem arról, hogy a gépek veszedelmesek, gonoszak, az emberek lehetnek veszedelmesek,

gonoszak" idézi Orbán László Oriana Fallaci: „Ha meghal a nap" című regényének egyik részletét, mely igazán patetikusan nyilatkozik a gépek semleges nagyszerűségéről és az emberek veszedelmességéről és gonoszságáról. Sok igazság is van az író felsóhajtásában, de az élet nem csak fekete és fehér színű. A gépek is lehetnek rosszak, a bíró rosszul kapcsolhatja be a magnetofont, a felek és a bíró által észre sem vett áramkimaradás miatt döntő vallomás maradhat rögzítetlenül, a magnófelvételt írásba áttevő gépíró elhallhat és elírhat lényeges magnetofonfelvételrészeket, stb. A magnetofonfelvétel mint bizonyíték különösen sok problémát rejt magában. Nemcsak vitatható etikailag és morálisan a rejtett mikrofonnal történő hangfelvétel bizonyítékként felhasználása, de a felvétel manipulálásának lehetősége is veszélyeket rejt magában. Két kamaszkorú gyerek, akinek a magasabb elektrotechnikához még semmi köze nincs, két magnetofonnal tetszése szerint képes meghamisítani, más értelmet adni a rendelkezésükre bocsátott beszédszöveget tartalmazó hangfelvételnek. Igaz viszont, hogy ezzel szemben áll a szerző által felvetett az az érv, amely szerint amióta igazságszolgáltatásról beszélünk, a történelem folyamán mindig meg kellett küzdenie az igazságszolgáltató szerveknek a hamis, vagy hamisított bizonyítékokkal, bizonyítási eszközökkel, a hamis tanúkkal, a hamisított okiratokkal. A hamisítás lehetősége tehát nem zárhatja ki ezeknek az egyébként kitűnő technikai eszközöknek a tárgyalás folyamán akár a tárgyalást segítő eszközként, akár bizonyító eszközként való felhasználását. A szerző véleménye szerint az új Btk. alkotásánál a hangfelvétellel való visszaélések megakadályozása érdekében, a polgári jogi védelem mellett indokolt lenne a büntetőjogi védelem megteremtése is. A felmerülő problémák sokaságának nem viszszarettentő hatásúnak kell lenni, hanem fokozott törekvésekre kell indítania az illetékes műszaki és jogi szakembereket azok megoldására, hogy elősegítsék e technikai eszközöknek az igazságszolgáltatásba való biztonságos beépítését.

Ezt a célt szolgálja a mikrofilmtechnika adta lehetőségek kihasználása is. A rendkívüli mértékben felhalmozódó adatok, információk csak e technika útján válhatnak a jogszolgáltatás számára is gyorsan hozzáférhetőkké. A szerzők ismertetik a különböző mikrofilmtechnikai eljárásokat, rendszereket. A mikrofilm elterjedésének egyik fő oka az, hogy képes az eredeti okirat, tényadatközlést tartalmazó irat olyan eredeti hű kicsinyített mását adni, mely könnyen kezelhető és sokoldalúan felhasználható. Elemzik a szerzők, hogy mikor semmisíthető meg az eredeti okirat, ha már egyszer mikrofilmet készítettek róla; mi a mikrofilm bizonyító ereje, hogy az egyes országokban, ahol már bevezetésre került, miként szabályozták a mikrofilmek felhasználásának körét az igazságszolgáltatásban. Általában csak megszorításokkal, meghatározott körben engedik a felhasználását, és csak akkor, ha a mikrofilm készítésnél a felvétel szigorú előírások betartásával készült. A tanulmánynak ez a része igen gazdag, 19 ország gyakorlatáról ad hírt.

A recenzió szűkreszabott keretei nem engedik meg, hogy a gyakorlati élet égető problémáit nagy felkészültséggel, hozzáértéssel tárgyaló olyan tanulmányokat, mint *Somló* Klárának „A törvényen alapuló tartási perek eljárásjogi problémái", *Rakvács* József „A lakáskiürítési határozatok végrehajtása", *Gyarmati* Sándor „A termelőszövetkezeti tagsági vitákból származó perek időszerű eljárásjogi problémái" című előadások részletes ismertetésére kitérjek. Pedig e témák nemcsak a polgári perek mintegy felét — évi 100 000 pert — érintenek, hanem e témák valóban „életbevágóak", egész igazságszolgáltatásunk hatékonyságának kérdését feszegetik. Nem elég az ítéleteket meghozni, ha azoknak nem biztosítja a végrehajtását az államhatalom. Ez az igazságszolgáltatásba, a szocialista jogrendbe vetett bizalmat gyengíti. Hogyan állunk a lakáskiürítési határozatok végrehajtásával? Sok problémát vet fel az egyre bonyolultabb gyermektartási és házastárstartási jogi szabályozás? Kérdések sora merül fel a tsz-tagságból származó perekkel kapcsolatos eljárásokban? Erre hívják fel a szerzők a figyelmet, és ha nem többet, de legalább az általuk tett javaslatoknak a megvizsgálásával és hasznosításával kellene hatékonyabbá tenni a polgári jogi ítélkezést.

A Füzetek eddig nem említett tanulmányát a tanszék professzora *Révai* Tibor írta „A polgári eljárási jogalkotás helyzete és az újabb reformok Franciországban" címmel. A polgári eljárás Franciaországban nehézkes, hosszan tartó volt — a szerző szerint —, mögötte maradt a német, az osztrák polgári eljárás fejlődésének, amely a francia polgári eljáráshoz képest a jogviták gyorsabb, rugalmasabb elbírálását tette lehetővé. Emiatt vált szükségessé a polgári eljárásjog reformja. Már az 1958. évi igazságügyi szervezeti reform idején felmerült a Polgári Eljárásjogi Kódex általános felülvizsgálatának kérdése. Franciaországban azonban az alkotmány tartalmazza azokat a kérdéseket, amelyek csak törvényhozás útján szabályozhatók. Ezek között a polgári eljárás nem szerepel. Ebből következően a reformot rendeletek útján valósítják meg. Amennyiben a rendeletek alapján módosított eljárásjogi rendszer beváltja a rendeletekhez fűzött reményeket, akkor kerül sor az új Kódex összeállítására, pontosabban átalakítására és az ekként kialakuló teljes szöveg lép majd az 1806. évi Polgári Eljárásjogi Kódex helyébe. 1971. és 1974. között négy rendelet jelent meg több száz szakasszal, melyek a keresetindítástól a végrehajtásig tartalmaznak új rendelkezéseket. Ez idő szerint a teljes forrás állapotában van a francia jogrendszer e jogterülete, s erős kritikai hangok kísérik a jelenlegi állapotokat, mivel nincs teljes egyhangúság atekintetben, hogy mikor kell a régi, s mikor az új rendelkezéseket alkalmazni. A szerző a reform elvi törekvéseinek ismertetése után a gyakorlati megoldásokat tárja fel. Végkövetkeztetése szerint a polgári eljárásjog a reform nyomán jelentős lépéseket tesz előre Franciaországban. A korábbi lassú, nehézkes eljárás meggyorsult; a formalizmus súlya csökkent; fokozódott a bíró szerepe. Számunkra is jelentősek e reformmunkálatok tanulságai, tágítja látókörünket hazai polgári perjogi kodifikációnk fejlesztése

szempontjából — állapítja meg a szerző.

A Füzetnek a fentiekben történt ismertetése alig haladta meg a terjedelmes kötet tartalomjegyzékének ismertetését. A kiragadott részletek csak töredékét képezik a tanulmányokban felvetett gondolatoknak, s az elismerés mellett, mely a szerzőknek, a munkaközösségnek és vezetésének feltétlenül kijárt, azt a célt szolgálták, hogy felhívják a figyelmet a „Polgári Eljárásjogi Füzetek VIII." tanulmánykötetére, mely a kivirágzó magyar polgári eljárásjogi elmélet tükreként ajánlja azt a hazai jogfejlődést a maga ügyének tekintő elméleti és gyakorlati szakembereknek.

Hartai László

*A szocialista országok jogi dokumentációs forrásainak katalógusa (1—3. kötet)**

A szocialista országok állam- és jogtudományi intézeteinek igazgatói 1970 márciusában, Prágában tartott konferenciájukon a kölcsönös tájékoztatás hatékonyságának növelése érdekében úgy határoztak, hogy intézeteik egyes szakterületeinek képviselői rendszeres időközönként munkaértekezleteket tartsanak. Ezeknek az értekezleteknek elsődleges célja az, hogy az időszerű problémákkal kapcsolatos nemzeti tapasztalatok a kölcsönös tájékoztatás keretében közkinccsé váljanak és egyúttal a párhuzamos erőfeszítéseket szükségtelenné tegyék.

Az intézetek információs és dokumentációs felelőseinek Varsóban, 1970. decemberében megtartott első értekezlete többek között arra nézve is határozatot hozott, hogy közös erővel megszerkesztik és kiadják a részt vevő szocialista országok jogi dokumentációs forrásainak katalógusát, amely a tájékoztatási és dokumentációs gyakorlati tevékenység fontos munkaeszközéül szolgál. A katalóguskötetek az érintett országok legfontosabb jogi dokumentációs forrásaira vonatkozó, annotált bibliográfiai adatokat egységesített szerkezetben közlik, valamint elsődleges tájékoztatást nyújtanak az alapvető tételesjogi művekről, a jogi dokumentációval foglalkozó intézményekről, illetve az egyes országok kutatási központjairól.

Az egyes kötetek tényleges bibliográfiai anyagot tárgyaló részei előtt olyan bevezetés szerepel, amely rövid tételesjogi áttekintés mellett utal a forrásként felhasználható publikációkra, az illető ország szocialista jogrendjének alapvető sajátosságaira, és végül a tételes jog fejlődésének legfontosabb állomásaira. A bevezetést a jogi információs tevékenység legkiemelkedőbb forrásaira és intézményeire vonatkozó összegzést tartalmazó részek követik, majd a konkrét bibliográfiai adatfeldolgozás eredményei következnek.

Az adatokat az érintett országok szocialista államéletének kezdetétől — általában 1945-től, a Szovjetunió vonatkozásában pedig 1918-tól — az adatfeldolgozás lezárásáig, 1973. december 31-ig terjedő időszak terjedelmében vették fel a katalógusba, illetve ahol arra lehetőség nyílt, a későbbi bibliográfiai adatokat is beiktatták.

A kötetek a bibliográfiai adatok, az annotációk és a magyarázó szövegek nemzeti nyelvű, valamint orosz és angol vagy francia nyelvű fordításban szereplő változatait is tartalmazzák abból a célból, hogy a bibliográfiák használhatóságát növeljék. A katalógusok országonként azonosan a következő fejezeteket tartalmazzák: I. Bevezetés; II. Alkotmány; III. Törvénykönyvek és legfontosabb hatályos jogalkotási aktusok; IV. A legfontosabb jogszabályi összeállítások, gyűjtemények (általános áttekintő kiadványok, általános kurrens kiadványok, hivatalos lapok, jogalkotási repertóriumok); V. Joggyakorlat-gyűjtemények és repertóriumok; VI. Jogi szótárak és enciklopédiák; VII. A jogi élet központi szervei (kutatóintézetek, felsőoktatási intézmények, jogi könyvtárak, jogász-szervezetek); VIII. Jogi szemlék és periodikák (szemlék, évkönyvek); IX. Jogi bibliográfiák.

Az állam- és jogtudományi intézetek információs és dokumentációs felelőseinek 1973 májusában, Potsdam—Babelsbergben megtartott második konferenciája határozatot hozott az anyaggyűjtés befejezéséről, valamint a bibliográfiák sokszorosított formában történő közreadásáról, amelynek technikai jellegű munkálatait az NDK Állam- és Jogtudományi Akadémiájának Államtudományi és Jogi Tájékoztató Központja vállalta magára.

A szocialista országok jogi dokumentációs forrásainak katalógusából 1976-ban három kötet jelent meg, a negyedik kötet anyaga pedig ugyancsak teljes és kiadásra készen áll.

A katalógus első kötete a Szovjetunió és a Német Demokratikus Köztársaság anyagát öleli fel. A kötet első része a szovjet jogi dokumentációs források katalógusát tartalmazza, amelyet T. V. Domasnyeva, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Állam- és Jogtudományi Intézetének keretében működő jogalkotás rendszerezési munkaközösség vezetője, és O. V. Mozsar az intézet tudományos bibliográfiai munkaközösségének vezetője állított össze, V. Patyulin, az intézet tudományos titkára szerkesztett, míg a második részben a Német Demokratikus Köztársaságra vonatkozó anyag foglal helyet, amelyet az NDK Állam- és Jogtudományi Akadémiájának Államtudományi és Jogi Tájékaztató központja állított össze dr. E. Weichelt vezetésével.

A második kötet ugyancsak két szocialista ország bibliográfiai anyagát tartalmazza, első részében hazánk jogi dokumentációs forrásainak katalógusát találjuk, amelyet Nagy Lajos, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének osztályvezetője szerkesztett, második részében pedig a Lengyel Népköztársaság anyaga került közzétételre, amelyet K. Michalowska szerkesztett.

A katalógus harmadik kötetében kapott helyet első részként a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság jogi dokumentációs forrásainak összeállítása, amelyet B. T. Blagojevič professzor, a belgrádi Jogösszehasonlító Intézet igazgatója, valamint az intézet vezető do-

* Verzeichnis der juristischen Dokumentationsquellen der sozialistischen Länder. Szerk. Nagy Lajos. Spezialbibliographien zu Fragen des Staates und des Rechts — Heft 16. Bd. 1—3. Potsdam—Babelsberg, 1976. Akademie für Staats- und Rechtswissenschaft der DDR. 224., 210., 143. old.

kumentátora S. Teslič állított össze, továbbá mint második rész a román joganyag N. Vrabie, Románia Szocialista Köztársaság Társadalomtudományi Akadémiája Jogi Kutató Intézetének munkatársa szerkesztésében. A román források katalógusa egyébként az átlagosnál szélesebb — 1944. augusztus 23. és 1974. december 31. közötti — időszakot ölel fel.

Az előkészületben levő negyedik kötetben a csehszlovák és a bolgár jogi dokumentációs források katalógusa kerül közzétételre.

A szocialista országok jogi dokumentációs forrásainak katalógusára vonatkozó határozatában, a szocialista állam- és jogtudományi intézetek információs és dokumentációs felelőseinek 1970 decemberi értekezlete Nagy Lajost az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének osztályvezetőjét bízta meg a kiadvány felelős szerkesztői tisztének ellátásával, aki kidolgozta a katalógus anyagára vonatkozó egységes gyűjtési és rendezési szabályokat, valamint rendszerbe foglalta az egyes nemzeti munkacsoportok által rendelkezésre bocsátott anyagokat.

A katalógus összeállításában résztvevő egyes nemzeti munkaközösségek elismerést érdemelnek szakszerű, pontos és a korszerű bibliográfiaszerkesztés követelményeit kielégítő igényes tevékenységükért, amellyel biztosították egy nemzetközi szintű, színvonalas tudományos segédlet közreadását, mely a jogtudomány elméleti és gyakorlati művelői számára egyaránt igen értékes és hasznos segítséget nyújt az egyes jogrendszerek megismeréséhez és feltárásához, továbbá a szocialista országok vonatkozásában pótolni tudja azt az UNESCO kiadásában „Catalogue des sources de documentation juridique dans le monde" címmel Párizsban, még 1957-ben második kiadásban megjelent igen fontos tájékoztató kézikönyvet, amely a világ akkori valamennyi országának jogi dokumentációs forrását feldolgozta, de ma már jelentős részben elavult.

Az UNESCO-katalógus új, harmadik kiadásának megjelenéséig a jogi dokumentációs forrásokról — legalábbis a szocialista országok vonatkozásában — ez a kisebb példányszámú kiadvány nyújt aktuális tájékoztatást.

Sprém István

*Településhálózat, urbanizáció, igazgatás**

Az MTA Igazgatástudományi Bizottsága Közigazgatástudományi Szekciója 1976. december 6-án *Lettrich* Edit művének vitáját tűzte napirendjére. *Szamel* Lajos egyetemi tanár, a Szekció elnöke megnyitó beszédében üdvözölte a földrajztudományok bekapcsolódását a főirányszintű közigazgatási kutatásokba, s annak a véleményének adott hangot, hogy ez a vitaülés a kutatások komplexitásának gondolatát előbbre viszi.

A felkért opponensek közül először *Granasztói* Pál a műszaki tudományok doktora fejtette ki véleményét. Az opponens bevezető mondataiban kiemelte, hogy a mű a települések fejlesztésére törekvő településtudomány számára a felismerések, következtetések terén rendkívül fontos szempontokat, ismeretanyagot ad. Másrészt hangsúlyozta, hogy a szerző — mint már korábbi munkáiban megkezdett úton haladva — a földrajztudomány dinamikus ágát műveli. Továbbá ott nyújt segítséget a településtudománynak, ahol az leginkább segítségre szorul, a prognosztika, a fejlődés előrejelzése terén. Előrebocsátva az érdemeket, s hangsúlyozva, hogy az opponens feladata nemcsak a méltatás, kifogásolta a címben szereplő igazgatás szót, mondván, hogy a szerző az igazgatással, erre utaló következtetésekkel csak néhány utalás formájában foglalkozik.

A munka statisztikai módszerét elemezve megállapította, hogy önmagában e módszer alkalmazását helyesli, de azt nem tartotta elég világosnak és kifejtettnek. Az opponens érintette a mű nomenklatúráját, megállapítva, hogy abban néhány helyen bizonytalanság észlelhető — például „A kisvárosi kategória 107 települése". Valamennyi e témakörrel foglalkozó tudomány számára kutatandó területnek minősítette az igazgatási és földrajzi szempontból is egységes fogalomrendszer kialakítását, amely nemcsak elméleti szempontból, hanem a várossá nyilvánítás elvi és gyakorlati problémáinak szempontjából is jelentős.

Az opponens külön foglalkozott a tanulmányban szerinte részletesen és helyes szemlélettel elemzett aprófalvak problematikájával, amely falvak számarány szempontjából nagyobb, sőt növekvő jelentőségűek, mint ahogyan az a köztudatban van. Kitért arra a kérdésre is, hogy vajon milyen hatása volt a kisebb vasúti szárnyvonalak megszüntetésének, s nem lett volna ez a múltban, s nem lesz a jövőben méginkább meggondolandó. Annak a véleményének adott hangot, hogy a vasúti vonalak, főként a fővonalak megépülésének jelentősége több helyet igényelne, tekintettel arra, hogy minden városunk kialakulásában nagy szerephez jutott, hogy mikor és milyen fővonalakkal kapcsolódott az ország életébe.

Inkább kérdésként fölvetve az opponens foglalkozott az ingavándor-forgalom kutatási problematikájával, hangsúlyozva, hogy e jelenség, amely társadalmi, munkáltatási, szolgáltatási, települési, sőt részben igazgatási kihatású problémákat tartalmaz, s reményét fejezte ki, hogy talán „A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata" c. országos kutatási főirány keretében több tudományág analízisével jobban föltárható lesz e tematika.

Végezetül az opponens a fejlődés előrejelzésének problematikájáról szólt. Hangsúlyozta, hogy e munka a prognosztizálást illetően, természetesen az eddigi fejlődés előrevetítésével élt, amely a települések tervezésénél is alkalmazott módszer volt. A tapasztalatok azonban azt mutatták, hogy számos esetben, előre nem látott okok miatt, más jellegű fejlődés következett be, ami gyakori újratervezést, újabb koncepciók kidolgozását tette szükségessé. Ez méginkább feltételezhető elvileg olyan méretű, átfogó feladatkörben, mint az ország egészének urbanizálódási irányzatai, ezeknek mértéke, települési kihatásai. Minderre egy tu-

* Lettrich Edit azonos című művét a Jogtudományi Közlöny 1976. évi 8. száma ismertette *(Szerk.)*.

dományág nem adhat választ, ez alighanem össztudományos feladat.

Raft Miklós, a Minisztertanács Tanácsi Hivatalának elnökhelyettese opponensi véleményében szintúgy foglalkozott a mű címével, hangsúlyozva, hogy bár az a településhálózat, urbanizáció, igazgatás egyenértékű vagy azonos mélységű feltárását ígéri, — s azt ugyan nem teljesíti be —, mégse róható fel ez a szerzőnek, hiszen a mű előszavában maga szűkíti le a címben ígért tartalmat, amikor közli, hogy egyelőre a geográfia keretein belül marad, s ebből az aspektusból nyert információkat szándékozik adni a közigazgatásnak.

Az opponens részletesen elemezte a szerző által adott urbanizációfogalmat is, amely ugyan az urbanizációt a társadalmi-gazdasági viszonyok összességében helyezte el, de a fogalom tartalmi kifejtésével adós maradt.

Figyelemre méltó felismerésnek nevezte a szerzőnek azt a megállapítását, amely szerint 1944. és 1970. között hazánkban „a kis- és aprófalvak kategóriájába tartozó települések száma erőteljesen növekedett, míg a közép- és nagyfalvak nem váltak felvevő centrumokká". Ennek kapcsán az opponens kitért arra, hogy a településhálózati fejlesztési tervek kidolgozásánál a cél az volt, hogy az aprófalvak népességének egy része fokozatosan a kijelölt alsófalu centrumokba tömörüljön. Hangsúlyozta, hogy az aprófalvak számának növekedése nem a centrumok kijelöléséről való lemondásra, hanem arra ösztönöz, hogy feltárjuk a migráció és településfejlődés mélyebb összefüggéseit.

Az opponensi vélemény behatóan foglalkozott a foglalkozási szerkezet és az urbanizáció kapcsolatával és hiányolta azt, hogy bár a szerző is világosan látja az urbánus jelleg és az infrastrukturális elmaradottság kettősségét, mégis a konkrét elemzés folyamán munkájában az infrastrukturális, kommunális különbségek bemutatása háttérbe szorul.

A népmozgalom, a migráció és a korösszetétel problémáját érintve az opponens annak a véleményének adott hangot, hogy a szerző megállapításaival egyöntetűen alátámasztja a különféle településszociológiai vizsgálatok eredményeit és ezáltal a demográfia, valamint a településföldrajz és a közigazgatástudomány kapcsolatai továbbfejlesztésének szükségességét húzza alá.

Befejezésül hangsúlyozta, hogy az ún. települési és igazgatási funkciók összhangjának megteremtéséhez Lettrich Edit tanulmánya is hozzájárul. Miután a szerző kimutatja a város és vidéke tradicionális organikus kapcsolatának felbomlását, segít eloszlatni azokat az illúziókat, amelyek ennek az összhangnak valamilyen magasabb szinten történő megvalósítását tekintik közigazgatás-politikánk egyik legfontosabb feladatának. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az elmúlt évek városkörnyékesítési törekvései időszerűtlenek. Éppen ellenkezőleg, ez az igazgatási forma hosszabb távon hozzájárulhat közigazgatásunk korszerűsítéséhez, urbanizációs fejlődésünk hatékonyabb irányításához. Ez az új egység azonban éppen nem a falu és a város hagyományos elkülönülésén, hanem a közöttük levő különbségek csökkentésén, sőt megszüntetésén alapszik.

Az opponensi vélemények után kibontakozó vitában a hozzászólók kiemelték a településhálózat és a közigazgatás rendszere közötti összefüggés tudományos vizsgálatának fontosságát. *Berényi* Sándor egyetemi tanár felszólalásában megállapította, hogy a közigazgatásra háruló új feladatok, amelyek nyilvánvalóan összefüggésbe hozhatók az urbanizációval, kialakult szervezetrendszer híján kerülnek megvalósításra, s — például az egészségügy területén — a hierarchikus megoldások ma már ütköznek a közigazgatásival. Minden visszavezethető a közigazgatás és a társadalom gyors fejlődése közötti ütemkülönbségre.

Többen felhívták a figyelmet a szocialista országok törvényalkotásainak eredményeire, s aláhúzták az azokban szereplő szükségletkielégítésre való törekvés jelentőségét.

Többen azon a véleményen voltak, hogy a földrajztudományok bekapcsolódása a közigazgatás jövőjének tanulmányozásába rendkívül fontos annál is inkább, mintahogy *Halász* József tudományos osztályvezető kiemelte, mivel az állam- és jogtudományok az utóbbi 10—15 évben nem elég hatékonyan vették át más tudományok eredményeit. Lettrich Edit munkájának értéke, hogy újból alkalmat nyújt a közigazgatás-tudománynak a műben felhalmozott információk igazgatási szempontú értékelésére. Ennek kapcsán emlékeztetett azoknak a vitáknak a termékeny voltára, amelyeket a társadalomtudomány különböző ágainak képviselői, így Mendöl, Markos folytattak Erdeivel. Szamel Lajos a politikai döntések meghozatalának tudományos megalapozottsága szempontjából üdvözölte a közigazgatási kutatásokba bekapcsolódó földrajztudományt, hangsúlyozva, hogy a ténymegállapításokból lehet a fejlődés irányaira következtetni. Major Jenő tudományos munkatárs hozzászólásában kiemelte, hogy a könyv a településföldrajz szempontjából is újszerű képet ad a népességmozgás és a kormegoszlás problematikájáról.

Tág teret kapott a vitában a települések általános funkcióival és a települések közötti funkcionális kapcsolattal összefüggő problematika. A felszólalók a területfejlesztési koncepciók több lényeges kérdését érintették. Mint *Szamel* Lajos hozzászólásában megállapította, a településfejlesztési koncepció tételes jogi kérdésein túlmenően kell vizsgálni az idetartozó joganyagot. *Halász* József kiemelte, hogy a települések funkcióban beállott változások azok, amelyek az egész hálózat átalakulását előidézik, így az „aprozódás" fokozódását is kiváltják, hangsúlyozta azonban, hogy mindaddig gondoskodni kell az alapfokú ellátás biztosításáról, ameddig a településekben élnek. Utalt Erdei Ferencnek „Történelmi lecke a tanyákról" című tanulmányára, de aláhúzta, hogy e gondolat fölvetése nem azt jelenti, hogy ne legyen koncentráció.

Több hozzászóló elemezte a tanulmány módszerét, az abban alkalmazott mutatókat, a problémák megközelítéseinek módjait *Szentpéteri* István egyetemi tanár, a településstruktúra vizsgálatának tudományos problematikáját abban látta, hogy az itt alkalmazott módszerek (a nagyságrend alapján való kategorizálás, a foglalkozási struktúrákból való kiindulás) túlságosan átfogó és nem eléggé differenciált

eszközök a valóság feltérképezéséhez. Kétféle megközelítést említett meg; egyrészt a durvább statisztikai módszerrel szemben a szociológiai eszköztár felhasználását, megjegyezve ugyan, hogy sajnos a szociológia ilyen átfogó munkával nem dicsekedhet, másrészt pedig a két világháború között Magyarországon folytatott ilyen tárgyú kutatásoknál alkalmazott módszerek feldolgozását. Aláhúzta azt azonban, hogy Lettrich Edit munkája az ország összes településére terjed ki, szemben az említett korábbi vizsgálatokkal, amelyek kifejezetten kisstruktúrákat elemeztek.

Major Jenő hozzászólásában a szerző által komplex típusnak nevezett kategória kialakításával foglalkozott, s problematikusnak véli a szerző által alkalmazott minősítést, mivel a típus meghatározására alkalmazott képletben a nevező miatt a számlálóbeli jelleg lényegesen változott.

Wiener Imre tudományos munkatárs a téma nagyobb történeti áttekintését hiányolta, hangsúlyozva a történeti tapasztalatelemzéseknek a szükségességét, amelyek nagyban segíthetnék a jelenlegi struktúraalakító koncepciók megalapozottságát.

A szerző az elhangzottakra válaszolva hangsúlyozta, hogy e munkánál elsősorban a geográfia módszereit alkalmazta, s az urbanizációval és igazgatással kapcsolatban csak a mozgások térbeli konzekvenciájára kívánt utalni. A struktúraelemzéssel kapcsolatban kifejtette azt a véleményét, hogy ma még nem rendelkezünk annyi részismerettel, hogy komplex modellt alkothassunk. Hangsúlyozta, hogy nem állt szándékában az indikátorokkal azonosítani a jelenségeket, hanem azokat mint a fejlődésre utaló „jellemzőket" alkalmazta. A hálózati átalakulás térbeli változásait szándékozott elemezni, s felhívta a figyelmet, hogy a tér társadalmi funkciójában változás állott be. Így például az erdő, régen csak gazdasági tevékenység színhelye volt, ma már társadalom szabad idő felhasználásában is szerepet játszik stb. A szerző elismerte, hogy vizsgálatának középpontjában inkább a falvak álltak, aminek oka részben az, hogy ezek a településállományban többségben vannak, másrészt a falvak problémáinak eddigi gyér feltártsága, szemben a városhálózatéval. A városok geográfiai vizsgálatánál nem az a fő urbanizációs kérdés, hogy hány százalékos a csatornázottság, hanem a város megítélésénél a hangsúlyt a funkciókra kell helyezni. Kiemelte, hogy nem a településviszonyok civilizálódását, hanem a társadalmi viszonyokban zajló urbanizálódási folyamatot törekedett munkájában bemutatni. Ezért hiányzik az infrastruktúrális, kommunális szempontból való feldolgozás. Egyetértett a komplex mutatóval kapcsolatos kritikával, s annak elnevezését illetően változtatásra tett ígéretet. A foglalkozási struktúrát illetően annak a véleményének adott hangot, hogy az a koncentrálódás mellett az urbanizáció másik jelentős „mutatója" azaz indikátora, ugyanis az ipari és mezőgazdasági munkahelyek centralizálódása és a munkavégzés szakképzettségi szintjének állandó növekedése nagy hatással van a lakosság mozgására, s a népesség — a lehetőségektől behatároltan — inkább a munkahelyek mozgásához igazodik, s nem lakóhelyét változtatja.

Szamel Lajos zárszavában szólt a téma további földrajztudományi kutatásának fontosságáról. Szerinte a kutatások végső eredményeként következtetéseket kell levonni arra nézve, hogy a településhálózat fejlesztéséről szóló 1971. évi kormányhatározat célkitűzései közül melyek tartandók fenn és melyek vizgálandók felül.

Ferenczy Endre

Joglogikai konferencia a Salzburgi Egyetem Jogfilozófiai Intézetében

A Salzburgi Egyetem Jogfilozófiai Intézete I. *Tammelo* professzor irányításával 1976. november 26—27-én konferenciát rendezett a joglogika témakörében. A konferencia — amelyen az ELTE Jogi Továbbképző Intézet megbízásából vettünk részt — elsősorban vitaülés jellegű volt, azaz a résztvevők a benyújtott írásos referátumokat vitatták meg. A programban két önálló előadás is szerepelt. Az egyiket prof. G. C. *Pande*, a Jaipuri Egyetem rektora tartotta a buddhista logika témakörében, a másodikat pedig dr. *Rössl*, az IBM Wien képviselője számítógépes programrendszerekről. (Ez utóbbiról az alábbiakban még szó esik.)

A referátumok nagyobb csoportja a normalogika alapvető elméleti és technikai problémáival (a szimbolika, illetve jelölések egyes kérdéseivel) foglalkozott, míg a másik csoportba azok a referátumok sorolhatók, amelyek csak érintőlegesen tárgyalták a logikai kérdéseket, a jog egzakt megközelítésének más lehetőségeire összpontosították figyelmüket.

Az első csoportba tartozó referátumok leglényegesebb gondolatait az alábbiakban foglalhatjuk össze. *Weinberger* a joglogika alapvető, elméleti problémáit az információátadás oldaláról közelítette meg. Felfogásában a jog hatékonyságának egyik alapfeltétele az ideális normakommunikáció, aminek négy feltétele van: — ideális nyelv kialakítása, — ideális interszubjektív nyelvismeret, — az átadás egyértelműségének megteremtése és a — logikai invariancia biztosítása.

A logikai invariancia kérdésével foglalkozva Weinberger bírálja Kelsent és kifejti, hogy a Sein és a Sollen között nincs áthidalhatatlan szakadék, amiből álláspontja szerint az következik, hogy léteznie kell egy egységes, a kijelentéslogikán túllépő normalogikának. A kijelentéslogika normákra való alkalmazhatatlanságának bizonyítására említi meg az implikáció a $\rightarrow$ $b \equiv \overline{b} \rightarrow \overline{a}$ azonosságát, amely azt mutatja, hogy van olyan kijelentéslogikai azonosság, amely a normák körében nem értelmezhető.

Weinberger felfogásában a normadinamika is normalogikai jelenség, mert az adott normarendszerből új normák levezetését jelenti.

A deontikus kategóriák alapkérdését tárgyalja *Kalinowski*, valamint *Cornides* referátuma — egymással vitázva. Kalinowski ugyanis bírálta Cornidesnek az „erlaubt" kategóriával és a bedingtes és unbedingtes Sollen kérdésével kapcsolatban könyvében[1] kifejtett álláspontját. Anélkül, hogy a vita részleteire itt ki kívánnánk térni, megjegyezzük, hogy a két joglogi-

[1] *Cornides:* Ordinale Deontik, Wien—New York, Springer — Verlag 1974, Forschungen aus Staat und Recht 25.

kus közötti nézetkülönbség eredete a deontikus alapkategóriák származtatásában rejlik. Kalinowski ugyanis azokat metafizikus gyökerekre vezeti vissza, Cornides viszont magát a származtatás kérdését nem tartja joglogikai problémának és így definicióiban nem kíván helyet engedni annak.

Gardies referátumában a deontikus rendszerek gyakorlati használhatóságának általános kritériumaival foglalkozott. Álláspontja szerint ezek a következők: — ki kell fejteni a deontikus funktorok (megengedett, kötelező) kettős tartalmát, mert a jog, maga tulajdonít ezeknek kettős értelmet (erős és gyenge megengedettség, illetve kötelezettség); — a deontikus rendszernek tartalmaznia kell bizonyos jogi szempontból jellegzetes axiómákat (pl. ha p kötelező, akkor p megengedett), és szükségképpen tartalmaznia kell paradoxonokat is; — a normák kijelentéseket kapcsolnak össze, ezért a deontikus rendszernek a kijelentésekre is alkalmazhatónak kell lennie, ami azt is jelenti, hogy a deontikus rendszer szükségképpen „erősebb", mint a kijelentéskalkulus — a deontikus rendszernek kiterjeszthetőnek kell lennie.

Gardies fejtegetéseivel kapcsolatban megjegyezzük, hogy azok a jog és a társadalmi gyakorlat elszakíthatatlan kapcsolatának egyfajta felismerését tükrözik. Azt a következtetést azonban, amelyhez e felismerés konzekvens végiggondolása elvezetni látszik, hogy tudnillik a „nyitott deontikus rendszer" fogalma önmagában paradox, Gardies nem vonja le.

Gardies gondolatmenetének mintegy ellenpárja *Stranzinger* javaslata. A szerző egy paradoxonmentes deontikus rendszer körvonalait vázolta fel. Fejtegetéseinek alapgondolata az, hogy a klasszikus Wright-féle rendszer öt paradoxona az első lépésben kettőre redukálható azért, mert e paradoxonok átalakíthatók egymásba. A fennmaradó két paradoxon (a Ross-paradoxon és az ún. ablakparadoxon) a rendszer csonkítása nélkül elhagyhatók. Tanulmányában Stranzinger erre bizonyítást is ad.

Anélkül, hogy a technikai részletekbe itt belemennénk megjegyezzük, hogy Stranzinger fejtegetéseit elvi és technikai alapon is több résztvevő bírálta. (Ld. pl. Gardies tézisét a paradoxonok szükségességéről.)

A logika egyik alapproblémáját, az eldöntési problémát vizsgálta *Morscher* tanulmányában. Fejtegetései a predikátumlogikára korlátozódtak abból kiindulva, hogy a deontikus rendszerek egyik sem ért még el olyan fejlettségi fokot, amely az eldöntési probléma vizsgálatát lehetővé és indokolttá tenné. Morscher arra a következtetésre jut, hogy az eldöntési problémának még a kidolgozottnak tekinthető predikátumlogika körében sincs általános megoldása, mert egy ilyen megoldás elvileg kizárt. Ebből az következik, hogy pl. a jog „mechanizálása" sem oldható meg egy, a jogra általánosan érvényesnek elfogadott logikai rendszer alapján, minthogy nem adható meg olyan eljárás, amely tetszőleges döntés logikai helyességét véges számú lépésben kimutathatná.

E végkövetkeztetés pesszimista kicsengését Morscher azzal a megállapítással oldja fel, hogy a logikai módszerek jogi részrendszerekre így is jó hatásfokkal alkalmazhatók. A szerző a logikai módszerek jogban játszott szerepét egyébként sem az effektív jogesetmegoldás algoritmizálásában, hanem a jogászi gondolkodási készség fejlesztésében látja.

Tammelo terminológiai és jelölési kérdésekkel foglalkozott. Tanulmányának célját a gyakorlatban elterjedt sokféle jelölés egységesítésében jelölte meg. Egy Tammelo által kifejlesztett formális átalakítási eljárás, az ún. Gegenformelmethode[2] továbbfejlesztését célozta *Schreiner* és *Inhetveen* egy-egy tanulmánya a Gegenformelmethode szemantikus teljességének kérdéséről, illetve az eliminációs módszerről.

A *második* csoportba tartozó referátumok közül elsősorban *Reisinger* tànulmányát szeretnénk megemlíteni, amelyben a szerző azt vizsgálja, milyen módszerekkel lehetne a jogi gondolkodásban döntő szerepet játszó „absztrakt-konkrét" viszonyt a formalizált jogi rendszerekbe átmenteni. Fejtegetéseinek kiindulópontja annak vizsgálata, hogy a jogi jelenségek adekvát leírására milyen logikai kalkulus lenne alkalmas. A hagyományos logikákat, (kijelentéslogika, predikátumlogika), amelyeket „kemény logiká"-nak nevez a jog viszonylatában problematikusnak ítéli. A nehézségek véleménye szerint a kemény logikák két fontos sajátosságában rejlenek. Az egyik az, hogy ezek kijelentésekre vannak definiálva és így igazságértékkel nem rendelkező normákra nem alkalmazhatók. A másik pedig abban rejlik, hogy a norma „Sollen"-jellege a kijelentéskalkulusra lefordított normában is benne van (a jogkövetkezményben), ez pedig a kijelentéskalkulus következetes alkalmazása esetében paradoxonokhoz vagy nem értelmezhető normatív állításokhoz vezet.

Példaként említi Klug alapsémáját[3] a norma kijelentéskalkulusbeli képére:

$$\hat{x}CV_xS_x$$

V_x : x-re vonatkozó normatív tényállás

S_x : x-re vonatkozó normatív jogkövetkezmény,

ahol a Vx és Sx közötti kopula implikáció. Nos ez a képlet szerinte paradox akkor, ha

$$\check{x}KV_xS_x$$

igaz. (A kijelentéskalkulusban azonos átalakítás eredménye.)

Az — egyébként még kidolgozatlan — deontikus kalkulus körében Reisinger a szubszumpció kérdését vizsgálja (tehát az absztrakt-konkrét ellentmondást) a filozófiai analógia szemszögéből, ezáltal a zárt logikai rendszerből kilép a filozófia illetve matematika területére.

A szubszumpció formája egy deontikus kalkulusban:

$$\bigwedge xO(A(x) \mid C(x)$$
$$(C)a)$$
$$O(A)a))$$

(A kötelező C feltétel mellett.)

Minthogy azonban különbséget kell tenni C normatív és C_0 konkrét tényállás között, vizsgálandó a kettő közötti viszony, amely a közöttük kimutatható hasonlósággal jellemezhető.

[2] *Tammelo—Moens:* Logische Verfahren der juristischen Begründung, Springer Verlag, New York, 1976. Forschungen aus Staat und Recht 35.

[3] *Klug:* Juristische Logik, 3. Aufl., Berlin—Heidelberg—New York, 1966.

A deontikus szubszumpció teljes formája tehát:

$$\bigwedge x O(A(x) \mid C(x)$$
$$(C_0(a)$$
$$\mathrm{sim}(C, C_0(a))$$
$$O(A(a))$$

ahol $(\mathrm{sim}(C, C_0)) = k$ a hasonlóság mértéke

$$(o \leq h \leq 1)$$

Így Reisinger szerint O(A)a)) egy olyan fuzzy[4] kategórikus norma, ami k -tól függ. Ebben a megközelítésben k valamilyen matematikai értelemben vett hasonlóság (a távolság inverze), ezért Reisinger különböző távolságdefiníciókat is megad.

Reisinger felvetése álláspontunk szerint igen figyelemreméltónak látszik, különösen ami a fuzzy halmazok elmélete jogi alkalmazásának lehetőségét illeti. A tanulmányban fellelhető és mélyebb elemzést igénylő problémákat itt nem taglalva annyit feltétlenül érdemesnek tartunk e rövid ismertetés keretében is megjegyezni, hogy Reisinger okfejtése is igazolja; bármilyen formális módszert keressünk is a jog területén az absztrakt-konkrét ellentmondás feloldására a módszer szükségszerűen kivezet a formális logika területéről.[5]

Végezetül megemlítjük az IBM Wien képviselőjének *Rössl*nek a tanulmányát, amely olyan számítógépes programokat mutatott be (APL programnyelven), amelyek alkalmasak kijelentéslogikai függvények diszlogikus és tautológikus elemeinek kimutatására, a függvény diszjunktív normálformában való megadására, adott függvény igazságérték-táblázatának kinyomtatására stb.

Összefoglalva: a konferencián elég világosan kibontakozott a joglogikai kutatások két fő iránya. Az egyik irány, a klasszikus „deontikus iskola" képviselői a deontikus logikát és/vagy általában a logikát megfelelő módszernek tartják a jogi jelenségek lényegének adekvát tükrözésére és feladatuknak e rendszerek fejlesztését tekintik. A másik irányzatra — képviselői között számos fiatal kutató van — inkább a kétkedés, a korlátok kutatása és az jellemző, hogy e korlátokat általában immanens logikai tényezőként vizsgálják (pl. az eldöntési probléma oldaláról).

Bárdos Péter—Bárdos Péterné

[4] *Reisinger:* Über die Anwendungsmöglichtkeiten der Theorie unscharfer Mengen (Fuzzy Sets Theory) im Recht (DVR 4, 1975).

[5] A formális logika és az egyéb, a logika területéről kivezető módszerek közötti összefüggéseket vizsgálja ezen ismertetés szerzőinek a konferenciára benyújtott tanulmánya (Einige theoretische und praktische Probleme der Struktur von für Lösung von Rechtsfällen angewandten kybernetischen Methoden), amelynek magyar nyelvű ismertetése most készül.

ÚJ KÖNYVEK

*Sarlós Béla: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében**

A könyv a dualista Magyarország közigazgatási szervezetének és rendszerének igen bonyolult fejlődéstörténetéről ad áttekintést.

50 év közigazgatási vonatkozású jogszabályanyagában mindenképpen nehéz eligazodni, a dualista Magyarországban különösképpen. Az Ausztriával fennálló közös ügyek bonyolult kormányzati módszereket igényeltek, minek következtében a közigazgatás is igen bonyolult volt. A szerző az 1867 és 1918 közötti közigazgatási jogszabályokat nem önmagukban, hanem a dualizmus kormányzati, hatalmi eszközeivel való szoros összefüggésben mutatja be. A tárgyalt korszak közigazgatási rendszerét, annak történetét hét periódusra bontva ismerteti: 1. a polgári közigazgatás megalapozása (1867—1875), 2. Tisza Kálmán korszakának közigazgatási rendszere (1876—1890), 3. a közigazgatás deklarált államosításának átmeneti korszaka (1891—1905), 4. a Fejérváry-korszak közigazgatási problémái (1905—1906), 5. a koalíciós kormány közigazgatási intézkedései (1906—1909), 6. a nemzeti munkapárti kormányok közigazgatási intézkedései a világháború előtt, 7. a világháború és a közigazgatás (1914—1918).

Nagy érdeme a műnek, hogy az olvasó nem csupán hivataltörténeti áttekintést kap, hanem a dualista Magyarország hatalmi és közigazgatási rendszerének igen sokoldalú feldolgozását.

A könyvet gazdag, magyarázatokkal ellátott, fejezetenként tagolt irodalomjegyzék egészíti ki.

* Bp. 1976. Akadémiai Kiadó 278 old.

*Pál László: Nevelés a büntetésvégrehajtásban. Kriminálpedagógiai tanulmány**

A monográfia történeti áttekintést ad a szabadságvesztés-büntetésre ítéltek neveléséről és bemutatja, hogy jelenleg milyenek a büntetésvégrehajtásban az átnevelés esélyei.

Szerkezetileg a könyv három részre tagolódik. Az első rész: *A börtön története.* E téma körében a szerző megismertet a börtönök kialakulásának történeti körülményeivel a rabszolgatársadalomban, a feudalizmus börtöntípusaival, a burzsoá börtönrendszerek kialakulásával, fejlődésével és a hozzájuk kapcsolódó kriminálpedagógiai irányzatokkal. Ezután a szerző a szocialista szabadságvesztés büntetés végrehajtásának és az elítéltek nevelésének kérdéseivel foglalkozik, különös tekintettel Szovjetunió, Lengyelország, Bulgária, NDK és Jugoszlávia büntetésvég-

* Bp. 1976. Közgazdasági és Jogi Kiadó. 522 old.

rehajtási rendszerére. Az egyetemes jellegű áttekintés után Magyarország börtöneinek kialakulási folyamatával, fejlődésével és jelenlegi helyzetével ismerkedhet meg az olvasó.

A második rész: *A kriminálpedagógia története.* Ebben a részben a szerző a kriminálpedagógia keletkezését és fejlődését mutatja be egyes pedagógiai, büntetőjogi, gyógypedagógiai, kriminálpedagógiai gondolkodók, szerzők munkásságán keresztül.

A harmadik rész: *A kriminálpedagógia elmélete,* mely a kriminálpedagógia feladatait és szerepét a szocialista büntetésvégrehajtás körülményei között vizsgálja, alapfogalmak és speciális módszerek kimunkálására törekedve. A szerző egyben felvázolja e viszonylag új tudományág számára a még megoldásra váró feladatokat.

*Nagy László: A szövetkezeti jog alapkérdései**

A könyv a szövetkezeti tulajdon és a szövetkezeti demokratikus önkormányzat alapján működő szövetkezetek, társulásaik és szövetségeik működésének alapvető jogi kapcsolatait vizsgálja. A szerző egyben bemutatja a szövetkezeti mozgalom történeti fejlődését, megkülönböztetve a demokratizálódás és az útkeresés szakaszát, a kettős szabályozás és a szintetizálódás szakaszát. Pontos definícióját adja a szövetkezetnek, meghatározva célját és funkcióit. A könyvben ezek után a szövetkezeti típusok bemutatása következik, pontosan körvonalazva a tipizálás ismérveit is. A szövetkezeti társadalmi viszonyok körében a szerző a szövetkezeti tulajdonviszonyokat, a szövetkezeti elosztási viszonyokat, a szövetkezeti szevezeti viszonyokat, valamint a felelősségi viszonyokat tárgyalja. Megfogalmazza a szövetkezeti jogviszony lényegét és határait, egyúttal meghatározza a szövetkezeti jog helyét a magyar jogrendszerben. Ezek után a szövetkezeti jog alapelveinek (az önkéntesség és a nyitott tagság elve, fokozatosság, a tagsági közreműködés elve stb.) ismertetése következik. A befejező részben a szövetkezeti jog szabályozási módszerének és a szövetkezeti jog rendszerének átfogó elemzését találjuk. A könyv egyúttal a szövetkezeti mozgalom fejlődését kísérő nézetek gazdag anyagát is közli.

R. L.-né

*Bp. 1977. Akadémiai Kiadó. 431 old.

Ласло Вишки:

Уголовно-правовая ответственность за нарушение правил уличного движения

Автор исследует на основе новейших научных исследований, опыта применения действующего закона и позиций уголовной политики вопрос о том, что в рамках разработки нового Уголовного кодекса в какой мере необходимо изменить составы и санкции преступлений, совершаемых в области уличного движения. В ходе этого излагает требования дальнейшей декриминализации, занимается вопросами унификации мер наказания. Начертает свои мысли относительно преступления ведения автомашины в пьяном состоянии и выступает с подробными предложениями в отношении новой кодификации указанного круга преступлений как с точки зрения кодификационной техники, так и по существу вопроса.

Ласло Неваи:

Основы гражданского процессуального права в Венгрии

В первой части статьи автор излагает точки зрения социалистической науки права, сложившиеся по вопросу автономии гражданского процессуального права. Во второй части статьи исследуется роль основ (принципов, отдельных важных институтов искового производства) гражданского процессуального права с точки зрения т. н. гуманизации гражданского производства. Согласно мнению автора это можно наиболее эффективно достичь путем дальнейшего развития демократического содержания правового регулирования гражданского процесса.

Чаба Варга:

Поздние кодексы и кодификационная проблематика буржуазного преобразования

Французский *Code civil* представлял обычный путь буржуазного преобразования; немецкий *Bürgerlichos Gesetzbuch* отражал провинционализм позднего буржуазного преобразования, который утопился в копромиссы; а швейцарский *Zivilgesetzbuch* уже недвусмысленно формулировал нужды монополистического капитализма. Французский кодекс революционного обновления права был характеризован принципиальной последовательностью. Немецкий кодекс, который разрешал капиталистическое преобразование лишь в экономическом плане в условиях пропущенной революции и выражал прусские великодержавные стремления, свои преимущества сублимировал в изолированной системно-догматическом совершенстве. При этом швейцарское общество, которое рано вступило на путь капитализации и демократизации в своем экономическом прогрессе было ограничено лишь из-за отсутствия единства права, нуждалось в кондексе, который концентрирует на типичное, носит ориентировочный характер, допускает практическую открытость. Эти кодексы были реципированы в ряде стран, потому что они сулили перспективы оптимального буржуазного развития в оболочке кодекса. Их всемирный успех означал одновременно и успех средства правовой техники кодификации.

László Viski:

Strafrechtliche Verantwortlichkeit für die Verletzung der Strassenverkehrsregel de lege ferenda

Der Autor untersucht auf Grund der neuesten wissenschaftlichen Forschungen, der Erfahrungen der Anwendung des geltenden Gesetzes und kriminalpolitischer Erwägungen jene Frage, in welchem Masse die Tatbestände und Sanktionen der im Kreis des Strassenverkehrs begangenen Straftaten eine Modifizierung beanspruchen — mit Hinsicht auf die zukünftige Ausarbeitung des neuen Strafgesetzbuches. Der Autor analysiert den Anspruch der weiteren Dekriminalisation, beschäftigt sich mit der Vereinheitlichung der Strafen. Er skizziert seine — den Straftat der Autofahrt im alkoholbeeinflussten Zustand betreffende — Vorstellungen, und macht detaillierte Vorschläge für die Neukodifizierung des behandelten Straftatenkreises.

László Névai:

Die Grundlagen des Zivilprozessrechts in Ungarn

Der Autor macht den Leser im ersten Teil des Artikels mit den — die Autonomie des Zivilprozessrechts betreffenden — Stellungnahmen der sozialistischen Rechtswissenschaft bekannt. Das zweite Teil der Studie untersucht die Rolle der Grundlagen des Zivilprozessrechts (Grundprinzipien, einige wichtige Prozessinstitutionen) aus dem Gesichtspunkte der sg. Humanisierung des Zivilprozesses. Nach Ansicht des Autors kann dies mit dem grössten Erfolg durch die weitere Entwicklung des demokratischen Inhaltes der den Zivilprozess betreffenden rechtlichen Regelung erreicht werden.

Csaba Varga:

Die späten Kodexe der bürgerlichen Umwandlung und ihre Kodifikationsproblematik

Das französische Code civil vertrat den normalen Weg der bürgerlichen Umwandlung; das deutsche BGB wiederspiegelte das durch Kompromisse charakterisierte Provinzialismus der späten bürgerlichen Umwandlung; das schweizerische ZGB hat aber schon eindeutig die Ansprüche des Monopolkapitalismus dargestellt. Das französische Kodex der revolutionären Rechterneuerung war durch die prinzipielle Konsequenz charakterisiert. Das deutsche Kodex hat seine Tugenden in eine isolierte dogmatische Vollkommenheit sublimiert. Der schon früh demokratisierten schweizerischen Gesellschaft entsprach ein auf das typische konzentrierende, praktische Offenheit erlaubende Kodex mit orientierendem Charakter. Diese Kodexe wurden in verschiedenen Ländern rezipiert, weil sie haben im Gewand des Kodexes die Perspektive der als optimal angenommenen bürgerlichen Entwicklung beinhaltet.

László Viski:

Responsabilité pénale de l'infraction du Code de la route de lege ferenda

Sur la base des recherches scientifiques récentes, des expériences de l'application de la loi en vigueur et des considerations de politique criminelle l'auteur examine, en quoi les matières resp. les sanctions des délits commis au cercle de la circulation routière exigent une modification en connexion de la réalisation du nouveau Code pénal. Par suite il expose l'exigence de la decriminalisation et puis il s'occupe des questions de l'unification des articles de sanction. L'auteur esquisse ses considérations concernant le délit de la conduite en état d'ivresse et il fait une proposition détaillée à la récodification du cercle des délits traités.

László Névai:

Les bases du droit judiciaire privée en Hongrie

Dans la première partie de l'article l'auteur fait connaître les points de vue de la science juridique socialiste établis concernant la question de l'autonomie du droit judiciaire privée. La deuxième partie de l'étude examine le rôle des bases du droit judiciaire privée (principes fondamentaux, certaines institutions de procès importantes) du point de vue de l'humanisation du procès civil. Selon l'opinion de l'auteur ce résultat peut être acquis le plus efficacement par le développement progressif du contenu democratique du règlement juridique concernant le procédé civil.

Csaba Varga:

Les codes tardifs de la réforme bourgeoise et sa problématique de codification

Le Code civil français a représenté la voie normale de la réforme bourgeoise; le Code allemand »Bürgerliches Gesetzbuch« a reflété le provencialisme suffoqué aux compromis de la réforme bourgeoise tardive; mais le Code suisse »Zivilgesetzbuch« a unanimement rédigé les exigences du capitalisme monopolisé. Le Code français de la réforme du droit révolutionnaire a été caractérisé par un esprit conséquent de principe. Le Code allemand a sublimé ses vertus à une perfection dogmatique isolée. Mais à la société suisse tôt civilisée et democratisée n'a convenu qu'un code concentrant à un typique, d'exigence orientante, permettant une ouverture pratique. Ces codes ont été recipiés aux plusieurs pays, parce qu'ils ont porté la promesse de la perspective d'un développement civil pensé optimal.

László Viski:

Criminal law liability for the contravention of traffic regulations — de lege ferenda

Relying on recent scientific research, experiences in the application of the law in force, and considerations of criminal policy the author analyses how far is it required the modification of the sanctions and of the factors that constitute a traffic offence in connection with the setting up of a new Hungarian Criminal Code.

In the course of this analysis he presents the demands on further decriminalization and deals with questions of the unification of the amounts of punishment. The author offers an outline of his ideas concerning the crime "driving while under the influence liquor" and he presents a detailed proposal for the recodification of the argued crime with references to codification-technical problems and in merito as well.

László Névai:

Foundations of procedural law in Hungary

In Part One of the paper the author presents the viewpoints elaborated in the socialist legal science concerning the autonomy of civil procedural law. Part Two examines the role of the foundations (basic principles, important procedural institutions) of civil procedural law under the aspect of the so-called humanization of civil action. In the author's opinion this is best assured by the further development of the democratic content of the legal regulation concerning the civil procedure.

Csaba Varga:

Late codes and codificational problematics of the bourgeois transformation

The French Code civil represented the normal way of bourgeois transformation, the German Bürgerliches Gesetzbuch reflected the provincialism of a belated transformation shipwrecked in a sea of compromises, while the Swiss Zivilgesetzbuch definitely expressed the necessities of monopol-capitalism. The French Code of the revolutionary renewal of law was characterized by its conclusiveness of principles. The German Code being the expression of a Prussian-styled striving for imperial unity, sublimated its virtues into a systematic-dogmatic perfection, having been able to allow capitalisation in want of a revolution in the field of economy only. The Swiss society, having been turned early bourgeois and democratic, again, was hampered only by the lack of its national unity of law in its further economic development. What it needed was, therefore, a Code calibrated to the typical, having an aim at orientation only and permitting practical openness. Reception of these codes has taken place in a number of countries, because under the guise of the code they carried the promise of the perspective of a bourgeois development considered as optimal. Their worldwide succes meant the success of codification as a means of legal objectivisation as well.

ÁRA: 8,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete. — A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

Készült az Egyetemi Nyomda fennállásának 400. évében.

77.1279 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató.

HU ISSN 0133—1329

INDEX 25422

XXXII. új évfolyam 7. szám Budapest. 1977. július hó

GAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM KÖNYVTÁRA 1977 AUG 29

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM:

SÁRKÖZY TAMÁS:

A nemzetközi társulási jog szerkezete 365

BESNYŐ KÁROLY:

A Magyar Népköztársaság kitüntetései az újabb rendezés előtt és után 376

HEGEDŰS ISTVÁN:

A dolgozó kollektíva és jogi szabályozásának koncepciója 384

BAKÓCZI ANTAL — IRK FERENC:

A tömegkommunikáció és az emberölés néhány összefüggéséről 395

NÉMETH PÉTERNÉ, SÓLYOM ESZTER:

A családvédelem és a békítő tárgyalás 403

RAJSKI, JERZY:

A jogközelítés és jogegységesítés a KGST keretében 410

Szemle:

GYÖRGYI KÁLMÁN:

Néhány gondolat az NDK új büntetőjogi tankönyvéről 415

Jogirodalom — jogélet:

Günther Kaiser — Heinz Schön — Hans Heinrich Edit — Hans-Jürgen Kerner: Strafvollzug. Eine Einführung in die Grundlagen. (RÁCZ GYÖRGY) 420

Ugrehelidze, U. G.: A gondatlan bűnösség problémája a büntetőjogban. (WIENER A. IMRE) 425

POPOVICS BÉLA:

A szocialista országok jogi kiadóinak konferenciája 429

СОДЕРЖАНИЕ: *Тамаш Шаркези:* Структура права о международных объединениях для совместной деятельности. — *Карой Бешне:* Награждения Венгерской Народной Республики до и после нового урегулирования. — *Иштван Хегедюш:* Коллектив трудящихся и концепция его правового урегулирования. — *Антал Бакоци—Ференц Ирк:* О некоторых аспектах взаимосвязи массовой информации и случаев убийств. — *Эстер Шойом:* Охрана семьи и разбирательство по примирению сторон. — *Ержи Райски:* Сближение прав и унификация прав в рамках СЭВ. — *Обзор: Калман Дерди:* Некоторые идеи в связи с новым учебником уголовного права ГДР. — *Юридическая литература — юридическая жизнь:* Günther Kaiser — Heins Schön — Hans Heinrich Eidt — Hans Jürgen Kerner: Strafvollzug Eine Einführung in die Grundlagen, — *(Дердь Рац).* — У. Г. Угрехелидзе: Проблема неосторожной вины в уголовном праве *(А. Имре Винер).* — *Бела Попович:* Конференция юридических издательств социалистических стран.

INHALT: *Tamás Sárközy:* Die Struktur des Rechts der internationalen Unternehmenszusammenschlüsse. — *Károly Besnyő:* Die Auszeichnungen der Volksrepublik Ungarn vor und nach der neuen Regelung. — *István Hegedüs:* Die Konzeption der Regelung des Arbeiterkollektivs und die rechtliche Regelung. — *Antal Bakóczi—Ferenc Irk:* Über einige Zusammenhänge der Massenkommunikation und der Tötung. — *Frau Esther Németh-Sólyom:* Der Familienschutz und die Sühneverhandlung. — *Jerzy Rajski:* Rechtsharmonisierung und Rechtsvereinheitlichung im Rahmen des RGW. — *Rundschau: Kálmán Györgyi:* Einige Gedanken über das neue Lehrbuch des Strafrechts der DDR. — *Rechtsliteratur—Rechtsleben:* Günther Kaiser—Heinz Schön—Hans Heinrich Eidt—Hans Jürgen Kerner: Strafvollzug. Eine Einführung in die Grundlagen *(György Rácz).* — U. G. Ugrehelidze: Das Problem der fahrlässigen Schuld im Strafrecht *(Imre A. Wiener).* — *Béla Popovics:* Die Konferenz der Rechtsverlage der sozialistischen Länder.

SOMMAIRE: *Tamás Sárközy:* La structure du droit d'association international. — *Károly Besnyő:* Les distinctions honorifiques de la collective travailleuse et la conception de son règlement juridique. — *Antal Bakóczi—Ferenc Irk:* De quelques rapports de la communication de masse et de l'homicide. — *Mme Eszter Németh-Sólyom:* La protection et la négociation réconciliante. — *Jerzy Rajski:* L'approche et l'unification de droit dans le cadre du CEE. — *Revue: Kálmán Györgyi:* Quelques pensées du nouveau manuel du droit pénal de RDA. — *Littérature et vie juridique:* Günther Kaiser — Heinz Schön — Hans Heinrich Eidt — Hans Jürgen Kerner: Strafvollzug- Eine Einführung in die Grundlagen. *(György Rácz)* — U.G. Ugrehelidze: Le problème de la culpabilité négligente au droit pénal *(A. Imre Wiener).* — *Béla Popovics:* La conférence des éditeurs juridiques des pays socialistes.

CONTENTS: *Támás Sárközy* The anatomy of international association law. — *Károly Besnyő:* Decorations in the People's Republic-of Hungary before and after the recent regulation. — *István Hegedüs:* A concept of the legal relation of the work-collective. — *Antal Bakóczi—Ferenc Irk:* Relationships between homicide and mass communication. — *Eszter Sólyom:* The protection of the family and the conciliation-hearing. — *Jerzy Rajski:* Harmonization of law and unification of law in the COMECON. — *Review: Kálmán Györgyi:* Thoughts concerning the new GDR criminal law text-book. — *Legal literature—legal life:* Günther Kaiser—Heinz Schön—Hans Heinrich Eidt—Hans Jürgen Kerner: Strafvollzug. Eine Einführung in die Grundlagen. — *(György Rácz).* — U.G. Ugrechelidze: Negligence in criminal law *(A. Imre Wiener).*—*Béla Popovics:* The conference of legal publishing houses of the socialist countries.

E lapszám (XXXII. új évfolyam 7. szám) szerzői: *Dr. Sárközy Tamás,* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. — *Dr. Besnyő Károly,* az Elnöki Tanács Titkárságának főosztályvezetője. — *Dr. Hegedűs István,* a Munkaügyi Kutatóintézet osztályvezetője.—*Dr. Bakóczi Antal,* az OKKrI osztályvezetője.—*Dr. Irk Ferenc,* az OKKrI főmunkatársa. — *Dr. Németh Péterné, Sólyom Eszter* járásbírósági bíró (Siklós). — *Dr. Rajski, Jerzy,* a varsói egyetem jogi karának professzora. — *Dr. Györgyi Kálmán* adjunktus. — *Dr. Rácz György,* a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke. —*Dr. Wiener A. Imre,* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. — *Dr. Popovics Béla,* a Közgazdasági és Jogi Könykiadó szerkesztője

XXXII. új évfolyam 7. szám Budapest, július hó

1977-DEC 23

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A nemzetközi társulási jog szerkezete*

1. *A KGST országok nemzetközi gazdálkodó szerveinek belső struktúrája*

Az NGSZ-ekre vonatkozó társulási felfogás abból indul ki, hogy az NGSZ-ek *mindhárom típusának egyaránt létjogosultsága* van. Az egyszerű társulásnak nincs jogi személyisége — ez a legmozgékonyabb és legegyszerűbb jogi forma. Ezt követi a jogi személy NGSZ-ek két alakzata, az elsődlegesen koordináló egyesülés és az elsődlegesen gazdálkodó közös vállalat. Mind a három forma *eltérő típusú gazdaságpolitikai igények* kielégítésére hivatott, alkalmasak egymás *kiegészítésére,* egymással nem helyettesíthetők. Optimális arányaik kérdésére az államközi, illetve vállalati polgári jogi szerződéssel alapítandó NGSZ-ek kapcsán visszatérünk.

a) Egyszerű társulás

Az egyszerű társulás (vagy ahogy az 1976-os Mintarendelkezések magyar hivatalos fordítása nevezi, nemzetközi gazdálkodó társaság) jelentősége a KGST integráció jelenlegi szakaszában *éppen a fokozatosság elvénél fogva* igen nagy lenne. Az egyszerű társulás jelentőségét ebből a szempontból sajnálatos módon a társulási irányzat hívei sem észlelik általában és mint láttuk a gazdaságpolitikai—közgazdasági irodalom is többnyire elhanyagolja. Mindenesetre azonban lényegesnek kell tekinteni azt, hogy az egyszerű társulás, amely eredetileg a Komplex Programban ekként nem jelentkezett, éppen a magyar javaslat alapján az 1973. évi Mintaszabályzatban önálló társulási formaként megjelent, ezt a jellegét az 1976. évi Mintarendelkezésekben is megtartotta.

Az egyszerű társulás tartalmi szabályozása elméletileg igen vitatott. E viták egyik része függ csupán össze azzal, hogy a tagországok egy része (Lengyelország, Románia és az NGSZ-ekkel kapcsolatos munkában részt vevő Jugoszlávia) francia jogbeli societas-szerű lazább, más része (NDK, Csehszlovákia) a német Gesamthand-szerű merevebb felfogást örökölte belső jogában, illetőleg abból a régi 1950-es évek elején keletkezett szovjet Venediktov—Brátusz—Genkin vita óta fennálló elméleti problémából, amelynek lényege az, hogy a jogi személyiséget egy jogtudományi irányzat az önálló névvel összeköti és ezért önálló néven szereplő egyszerű társulási alakzatot nem tud elismerni. (Ez a polgári jogi irányzat különösen Romániában erős.) Az egyszerű társulás feletti viták jóval mélyebbről erednek.

Az egyszerű társulás, különösen amennyiben nincsen külön szervezete, tulajdonképpen nem is gazdálkodó szervezet, hanem valami más, egyértelműen csak társulási jellegű lehet[1]. Az irodalom jelentős része ennek megfelelően az egyszerű társulás beilleszkedését tudja a *legnehezebben* elképzelni a működés országának belső gazdasági mechanizmusába, mivel az egyszerű társulásnak nincs jogi személyisége és székhelye, ezért *relatíve megfoghatatlan.* Továbbá az egyszerű társulás alapítható a *legnehezebben* államközi egyezménnyel. Bár elvileg

* Jelen tanulmány szerzőtől a Jogtudományi Közlöny 1976. évi 4. sz.-ban megjelent „A KGST tagállamai nemzetközi gazdálkodó szervezeteinek társulási jellegéről" c. cikk folytatása. *(Szerk.)*

[1] A nemzetközi gazdálkodó szervezet általános elnevezése tehát az egyszerű társulások egy részére már nem is lesz megfelelő elnevezés — a KGST integrációban létrejövő szocialista nemzetközi társulás lenne elméletileg a leghelyesebb gyűjtőfogalom.

természetesen az államközi egyezményt nem lehet ebből a körből kizárni, de értelemszerűen nyilvánvaló, hogy ennek a társulási formának alapvetően polgári jogi szerződéssel kell keletkeznie. Az egyszerű társulás gazdasági volumene, jellege stb. ugyanis központi állami szempontból nézve általában olyan *csekély,* hogy államközi szinten egyszerűen nem érdemes ezzel foglalkozni. Ennek megfelelően az irányítási koncepció hívei egyfelől nem kívánják az egyszerű társulások elterjedését, azt korlátozni kívánják. Másrészről igyekeznek abból kiindulni, hogy minden egyszerű társulásnak legyen egy kötelező gesztora, mégpedig a működés országa szerinti tag személyében és ily módon illeszkedjék be az egyszerű társulás a működés országának gazdasági és jogi rendjébe.

Mindennek következtében a Mintarendelkezésekben az egyszerű társulásokra vonatkozó szöveg kissé *merevült:* a Mintarendelkezések az 1973. évi Mintaszabályzattól eltérően mindig megköveteli, hogy az egyszerű társulásnak neve legyen (68. § 1. bek.). Mindig megkívánja a gesztort (70. §), amely mellett működhet az egyszerű társulás külön szervezete (munkaapparátusa), intézményesíti az egyszerű társulásnak olyan jellegű tervezési, illetve pénzügyi tevékenységét (75. §), amelyből nyilvánvaló, hogy alkalmi, rövid időre szóló, külön szervezet nélküli egyszerű társulást jelenleg nehezen lehet elképzelni. Az egyszerű társulás ezért a Mintarendelkezésekben kissé *közeledett az egyesüléshez.*

Úgy véljük, hogy a Mintarendelkezések egyszerű társulásra vonatkozó szabályai jelenleg közelebb vannak a realitásokhoz, mint az 1973-as Mintaszabályzat elméletileg szélesebb lehetőségeket felvázoló szabályai. Az 1976-os Mintarendelkezések is ismernek azonban tisztán *kooperációs jellegű társulásokat* — ezért a nemzetközi gazdálkodó társaság nem is túlságosan helyes elnevezés. Általános jelleggel jó alapot szolgálnának az egyszerű társulások elterjedéséhez — ehhez azonban a már többször hivatkozott egységes nemzetközi szabályozás létrehozása volna szükséges.

b) Egyesülés

A magasabb fokú társulások *alapvető formája* mind a Mintaszabályzatban, mind a Mintarendelkezésekben az egyesülés. A jogi személyiséggel rendelkező társulások tartalmi szabályai *alapvetően az egyesülésekre* kerültek kidolgozásra és kiterjesztve a másik jogi személyiséggel rendelkező formára, a közös vállalatra. Az egyesülés alapjellemzője, hogy elsősorban gazdasági koordinálásra jön létre és csak másodlagos benne a közös gazdálkodó tevékenység. A kérdés azonban a *koordinálás mikénti értelmezése,* hiszen az ÁGSZ-ek is koordináló tevékenységet folytatnak.

Az irányítási koncepció egyfelől nem konkrét tagok gazdálkodására vonatkozó, hanem bizonyos mértékig államok közti koordinációt ért az egyesüléseken belüli koordináción, másrészt gyakorlatilag a koordináció alatt a tagok nemzetközi szervezet által való irányítását érti. Ez a felfogás azért szüntetné meg az egyesülések társulási jellegét, mert egy társulásnál a tagoknak kell irányítaniuk a társulás közös apparátusát, nem pedig az önállósodott központi apparátusnak a tagok tevékenységét. A társulási felfogás viszont abból indul ki, hogy az egyesülést, mint *konkrét* gazdálkodó szervek közötti *konkrét* koordinálást végző szervet kell felfogni. A koordinálásnak tehát valóban összehangolásnak és nem irányításnak kell lennie, továbbá nem olyan államközi általános koordinálásnak, mint amilyen az ÁGSZ-eknél van. Az egyesüléseknél emellett meg kell követelni *minden esetben másodlagos funkcióként a közös gazdálkodó tevékenység folytatását is.* A közös gazdálkodó tevékenységet kifejtheti maga az egyesülés központja, alapíthat erre saját egyesülési vállalatot, jelentkezhet a gazdálkodó tevékenység az egyesülés fiókjainál — van olyan felfogás, mely szerint a közös gazdálkodó tevékenységet elsősorban az egyesülés fiókjainál kell koncentrálni, a fiók tehát mintegy az egyesülés vállalataként funkcionál.[2]

A gazdálkodó tevékenység azonban az egyesüléseknél mindenképp másodlagos; gazdálkodó fiókoktól az egyesülés *még nem válik nemzetközi vállalattá.* Az azonban, hogy az egyesülés nem vállalat, természetszerűen nem jelenti azt, hogy nincs saját vagyona, vagy hogy az önelszámolási elvet nem kell az egyesüléseknél alkalmazni.

Van olyan felfogás, mely szerint az önelszámolás teljes körű bevezetése az egyesüléseknél *gátolja* a koordináló tevékenység kifejtését. Ezt a nézetet honorálni lehet az államközi koordinálást végző ÁGSZ-eknél, ezeknek hatékonysága valóban nem mérhető azon, hogy apparátusuk mennyire tevékenykedik gazdaságosan. A nemzetközi gazdálkodó egyesülések funkcióját azonban nem lehet egyszerűen a KGST állandó bizottságai illetve a tagországok illetékes szervei számára való javaslattételben látni. Ezek tagjaik gazdálkodását koordinálják, tehát *áttételesen* a tagok számára szükségképp *gazdaságosnak* kell lenniük, továbbá másodlagos gazdasági tevékenység folytatásának is csak akkor van értelme, ha ez így gazdaságos. Az egyesülés részére ezért a tagoknak vagyont kell biztosítaniuk, az egyesülés ezzel a vagyonnal önállóan gazdálkodik az önelszámolás szabályai szerint.

Az egyesülési önelszámolás egyáltalán nem zárja ki azt, hogy amennyiben a másodlagos gazdasági tevékenység eredménye nem biztosítja teljes egészében a koordináció anyagi alapjait, úgy a tagok nemhogy nem vonják el az egye-

[2] L. *Gringolc:* A KGST tagországokban létesített NGSZ-ek alapítási és működési feltételei egyesített és nemzeti szabályozásának viszonya. Moszkva. 1973. Kézirat 42. old. (oroszul).

süléstől a gazdálkodásból származó nyereséget, hanem még pótlólagos befizetéseket is eszközölnek az egyesülés részére. Azt azonban mindenképp perspektivikus követelményként kell állítani, hogy az egyesülést *ne költségvetési finanszírozásból* tartsák el, hanem a tagok vállalati eszközeikből „költsenek" az egyesülésre, hiszen annak koordináló tevékenysége eredményét nekik kell élvezniük.

A *fiókok* problémája egyébként az egyesülések egyik legérdekesebb problémája — közös vállalatoknál érthetően kevésbé jelentős, hiszen ott a központ is gazdálkodik, viszont az egyesüléseknél a gazdálkodás lesz feltehetően a fiókok útján megoldva. Az alapvető probléma ebben a vonatkozásban, hogy az egyesülés központja *milyen mértékben irányíthatja* a fiókokat. Ebben a vonatkozásban is két alapvető álláspont van. Az egyik álláspontnak lényege az, hogy az egyesülés központja *széles körű utasítási joggal* rendelkezik az idegen országban székelő fiókkal szemben és ennek megfelelően a fiók vagyonát illetve a fiók gazdálkodó tevékenységéből származó nyereséget magához vonhatja, illetve más fiókokhoz átcsoportosíthatja, a fiók terve a központ tervének egy részét képezi. Ezzel ellentétes álláspont az, amely szerint *a fiók gyakorlatilag önálló nemzetközi vállalat* és kapcsolata az egyesülés központjával lényegében *szerződéses alapon* történik, a fiók terve lazán kapcsolódik az egyesülés központjának a tervéhez, a központ utasítási joga igen szűk körre szorítandó és vagyonátcsoportosítási joga kizárandó.

A magyar gazdaságpolitikai elképzelések eléggé a második álláspont felé hajlottak. Nyersanyagszegény ország lévén ugyanis a jövőben alapítandó NGSZ-ek székhelyei nyilván nem nálunk lesznek, Magyarországon pedig előreláthatólag fiókok alapítására kerül sor. A fiókok létrehozása magyar területen előnyös számunkra, hiszen lehetővé teszi azt is, hogy betétünket, mint egy sajátos technikai apportként fiók alapításával teljesítsük, ezáltal a betét Magyarországon marad, nincsenek devizális kiadások.[3] Véleményünk szerint azonban a második elképzelést nem lehet *teljes mértékben megvalósítani.* Hiszen, ha egy egyesülésnek illetve közös vállalatnak fiókjai vannak, úgy nyilvánvalóan nem lehet azt kimondani, hogy az egyesülés, illetve a közös vállalat központját *semmifajta* rendelkezési jog sem illeti a fiók fölött, hiszen ha ilyen rendelkezési jog nincs, akkor mitől fiók a fiók. Ha a fiók nem fiók, hanem önálló NGSZ, akkor nem lehet egy ország apportjaként elképzelni, azaz ebben az esetben nem fiókról, hanem önálló NGSZ alapításáról van szó. A fiók operatív önállóságát és a központ általános irányítási jogkörét tehát *össze kell egyeztetni.*

Az 1976-os Mintarendelkezések a most tárgyalt kérdésekben lényegében az alábbi álláspontot van:

Az egyesülések funkciójánál a Mintarendelkezések kizárja az általános államközi koordináló tevékenység egyesülés keretében való ellátását, hiszen kifejezetten a résztvevők tevékenységének összehangolásáról beszél (3. §). Az okmányban nem szerepel olyan rendelkezés sem, mely szerint a KGST ajánlásai az NGSZ-ekre nézve közvetlenül kötelezőek volnának. Az egyesülés egyértelműen a tagok irányítása alatt áll (3. §, 15. §), az egyesülési apparátus nem irányíthatja a tagokat. Az egyesülési tagok a társulásokra vonatkozó általános elvek szerint részesülnek az egyesülés tevékenységének eredményéből és viselik az egyesülés működéséért való felelősséget (15—16. §). Az egyesülés vezető szerve a tagok képviselőiből áll, *a munkaapparátus alá van rendelve a vezető szervnek* (23—24. §), ez nem érinti az egyesülés végrehajtó szervének operatív önállóságát.

A Mintarendelkezések a társulási iránynak megfelelően kimondják *a közös gazdálkodó tevékenység másodlagos jelleggel való folytatásának szükségességét,* azt, hogy egyesülésnek a gazdálkodás fogalmi ismérve. Az önelszámolás tekintetében ugyan a tényleges lehetőségeket figyelembe véve *visszalép* az 1975-ös Pénzügyi Mintaszabályzathoz képest, nem írja elő olyan szigorú szabályok szerint az önfinanszírozást és a fokozatos áttérés szigorú időbeli korlátait, de egyértelművé teszi ennek igényét, azt, hogy az egyesülés saját vagyon alapján működő szervezet (28—30. §).

A Mintarendelkezések az egyesülések illetve a közös vállalatok fiókjai vonatkozásában *enyhített jellegű irányítási jogot* mond ki a központ javára. A tervezés vonatkozásában pl. a központ köteles figyelembe venni a fiók országának jogrendjét, a vagyonba történő belenyúlási jognál pedig nincsen korlátlan eszközátcsoportosítási jog, hanem a fiók országa hatáskörrel bíró szervének, illetve a fiók országából származó tagnak beleegyezése kell a vagyon illetőleg a nyereség átcsoportosításához (43. §). A Mintarendelkezések ismer jogi személy és nem jogi személy fiókot egyaránt (40. §), a jogi személy fiók jóval önállóbb és elvileg a saját központjával szembeni vitákban bírósághoz is fordulhat.

c) Közös vállalat

A jogi személyiséggel bíró KGST nemzetközi társulások második fajtája a közös vállalat, amely alapvetően és elsődlegesen közös gazdasági vállalkozásra irányuló társulás, társulás útján létrejött *valóságos vállalat,* amely saját vagyona alapján, főszabály szerint a teljes önelszámolás rendszerében önállóan gazdálkodik és amelynél a tagok tevékenységének koordinálása a közös gazdálkodás mögött meglehetősen másodlagos szerepet játszik (4. §). A közös vállalat tehát *joglogikailag az egyesülés ellenpólu-*

[3] L. *Kiss* Tibor: Szocialista nemzetközi vállalat. Bp. 1973. 13. old.

sa, s mint ilyen *nem olvasztható be az egyesülésbe*. Ennek megfelelően véleményünk szerint az eljövendő egységes nemzetközi szabályozásban a Mintaszabályzattól és a Mintarendelkezésektől eltérően nem az egyesülési szabályokat kellene zömmel kiterjeszteni a közös vállalatra (55. §), hanem a közös vállalatot teljesen önállóan kellene szabályozni. Így lehetne csak megoldani a közös vállalatnak az egyesüléstől való egyértelmű elhatárolását, illetőleg a közös vállalat szervezetének és működésének jelenleginél jóval részletesebb és következetesebb szabályozását, amely egyben *kedvezően hatna* vissza az egyesülés kooperációs társulási jegyeinek kibontakoztatására is. A közös vállalat szervezete, vezetése, tagokhoz való viszonya *nem lehet ugyanaz*, mint az egyesülésé. Míg az egyesülésnél a tagok végsősoron korlátlan felelőssége a helyes főszabály, addig már a Komplex Program is a közös vállalatot a korlátolt felelősség elvére alapozta stb.

A társulási koncepció szerint ugyanis nem szabad beletörődni abba, hogy a KGST nemzetközi társulások csak az egyesülésekre korlátozódjanak. A közös vállalat olyan forma, amely csak szélső kivételként alapítható államközi egyezménnyel és igazi létrehozási módja természetszerűen a gazdálkodó szervek közötti polgári jogi társasági szerződés.[4] Ezért a társulási koncepció alapján a közös vállalat *kiemelt jogi szabályozását* akkor is szükségesnek látjuk, ha tisztában vagyunk vele, hogy a közgazdasági feltételek még nem értek meg ezen intézmény elterjedéséhez: egy ilyen jogi szabályozásnak deklaratív, propagáló jelentősége igen nagy lenne.

A jövőre nézve azt is megjegyezzük, hogy a KGST országok nemzetközi társulásai keretében kialakítandó közös vállalatok *kétfajta alakzata alformaként* való elkülönítésére is szükség lenne: egy tagok tevékenységéhez szorosabban kötődő és egy tagoktól jobban elkülönülő, erősebben nyereségre orientált formára. Ésszerű lenne egyben a közös vállalat felépítését oly mértékben *rugalmasan* szabályozni, hogy a felek szerződéses akaratuk alapján választhassanak a két altípus között konkrét igényeiknek megfelelően.

Az azonban a Mintarendelkezések némileg hiányos rendelkezéseiből is kiderül, hogy a szocialista integráció *közös* vállalata — *helyesen* — *erőteljesen eltér a hagyományos rt., illetve kft. formáktól*. Azt is csak helyeselni lehet, hogy a közös vállalat szabályozásában is érvényesül a *komplex jogági szabályozásra* való igény, a tisztán polgári jogi szemléletmód feladása.

[4] L. *Mádl:* „A vállalat a szuverének szintjén át nem gondolható makrostrukturális pozíciókban és helyzetekben képes a szuveréneknél jobban sáfárkodni a rábízott drachmákkal". A nemzetközi vállalati társulás néhány jogi kérdése, különös tekintettel a szocialista gazdasági integráció programjára. Gazdaság és Jogtudomány 1972. 1—2. sz. 212. old.

2. *Az államközi illetve vállalati polgári jogi szerződéssel alapított NGSZ-ek aránya*

Mint már többször volt róla szó; eddig NGSZ-ek csak államközi egyezmény útján jöttek létre, ugyanez áll a szocialista országok bilaterális viszonyában eddig létrejött nemzetközi vállalatokra is. Mind az eddig alapított egyesülések, mind pedig az egy-két szocialista nemzetközi vállalat *nemzetközi közjogi társulásnak* tekintendő, éppen az alapítás módja, valamint annak következtében, hogy a szervezés és a működés szabályai alapvetően az alapító államközi egyezményből származnak. Ennek alapvető oka részben a szocialista országok belső tervgazdálkodási mechanizmusának felépítésében, részben a KGST országok közötti áru- és pénzviszonyok relatív fejletlenségében rejlik. A felszíni jogi ok viszont — láttuk — az egységes nemzetközi szabályozás hiánya, illetve a szocialista országok belső társulási jogának relatív fejletlensége.

Az államközi egyezmény alapján létrejövő NGSZ-ek kizárólagosságát a szocialista integráció fejlődése *meghaladta* és a jövőben helyt kell kapniuk az NGSZ-ek között a polgári jogi szerződéssel létrejövő nemzetközi társulásoknak is. Az egyszerű társulás, illetve a közös vállalatok zöme ugyanis felépítésénél fogva megkívánja a *polgári jogi szerződést* és ezt államközi szerződéssel pótolni egyszerűen nem lehet. A feladat tehát az, hogy egy jövőbeli egységes nemzetközi szabályozás számára kialakítsuk az államközi egyezménnyel létrejövő nemzetközi társulások *optimális arányának* elvi alapjait. Erre biztat minket az 1976. évi Mintarendelkezések azon módszere is, amelyen végigvonul az államközi és a polgári jogi szerződéssel alapítandó NGSZ-ek kettőssége, *egymás melletti párhuzamos léte*.

Láttuk, hogy egyes szocialista országok irodalmában észlelhető olyan álláspont, amely az NGSZ-eket csak államközi egyezmény útján véli létrehozhatónak. Ebben a részben az eddigi megszokások, részben a nemzetközi gazdasági jog korábbiakban ismertetett azon koncepciója játszik főszerepet, amely az NGSZ-eket *az egyesülésekre kívánja korlátozni, az egyesüléseket pedig ágazati irányító szervként felfogni*. Az is meghúzódik ezen álláspont mögött, hogy a társulási szerződés integrációs funkcióját eltúlozzák — a nemzetközi gazdasági jog koncepciója sem kifogásolta sohasem, hogy a vállalatok közötti szállítási szerződések a KGST integrációban az ÁSZF alapján vállalatok közötti polgári jogi megállapodásokkal jöjjenek létre. A társulást nem szabad misztifikálni, jogi minőségi többlet helyes felfogás szerint társulási szerződéseknél nincs, a szerződésekre vonatkozó általános jellemzők a társulásoknál is megállapíthatók. Az is *hamis érv*, mely szerint a polgári jogi szerződések rendszere csökkentené az állami irányítás hatékonyságát. A vállalati alapítást lehetővé tevő NGSZ-ekre vonatkozó egységes szabályozás csak államközi egyezménnyel jöhet létre, amelyben az aláíró államoknak

módjuk van sajátos gazdaságirányítási szempontjaikat kellően érvényesíteni. Az egységes szabályozásnak — mint még erre kitérünk — megfelelő teret kell engednie a belső jognak, amelyben az egyes államok ugyancsak megfelelő hatékonysággal érvényesíthetik tervgazdálkodási, gazdaságirányítási koncepciójukat. Az NGSZ-ek szükségképp bizonyos mértékben beépülnek a székhely országuk gazdasági mechanizmusába, és ezáltal az állami felügyelet és befolyásolás a vállalatok közötti polgári jogi szerződéssel alapított NGSZ-ek vonatkozásában is *teljes mértékben érvényesíthető.*

Az eddigi szocialista nemzetközi közjogi vállalatoknál, illetve egyesüléseknél a gyakorlatban is megmutatkozott az államközi egyezménnyel való alapítás azon gazdasági hátránya, hogy az ilyen alapítás az NGSZ-t szükségképpen bizonyos mértékig államközi szintre, *szuverének kapcsolati szférájába* helyezi. Igaz ugyan, hogy az ilyen nemzetközi közjogi szinten való társulásoknál a közjog bizonyos mértékben kommerciálódik, magánjogi elemekkel telítődik, de ennek megvannak a *természetes határai.* A gazdasági szervezet tehát nemzetközi közjogi színezetet kap, olyan szervezeti és működési mechanizmust ölt fel, amely a gazdasági operativitást, a gazdaságosságot *szükségképp* háttérbe szorítja (pl. államonként egy szavazat, az egyhangúság teljes körű megkövetelése stb.). A gazdaságosság és az operativitás viszonylagos háttérbe szorítása az alapvetően koordináló jellegű egyesüléseknél még indokolt lehet, azonban a ténylegesen gazdálkodó NGSZ-ek, főleg az *egyszerű társulások* és a *közös vállalatok* felépítésüknél fogva az esetek többségében értelemszerűen vállalati megállapodást kívánnak és ezt államközi szerződéssel pótolni rendkívül erőltetten lehet.

A jövőre nézve az államközi egyezménnyel illetve polgári jogi szerződéssel való alapítás aránya vonatkozásában azon alapelvből kell kiindulni, hogy az államközi szerződéssel való *nemzetközi közjogi társulás kerüljön előtérbe*

a) az olyan *egyesüléseknél,* amelyek nemcsak konkrét vállalati, hanem (tekintettel a tagok nagyságrendjére, egész alágazatot átfogó voltára) ennél általánosabb koordinálást is végeznek, más szóval az ÁGSZ-ek soraiba tartozó gazdasági együttműködési szervezetek felé közelítenek;

b) az olyan egyesüléseknél, amelyek kulcsfontosságú iparágakban való vállalati együttműködés koordinálására hivatottak;

c) olyan közös vállalatoknál, amelyek népgazdaságilag döntő területeken jönnek létre, gazdasági volumenük és a kockázatviselés nagysága meghaladja a vállalati lehetőségeket.[5]

Egyéb esetekben viszont perspektivikusan a gazdálkodó szervek közötti polgári jogi szerződéses társulást kell előtérbe helyezni, tehát az olyan egyesülésnél, amely nem esik a fenti ismérvek alá, a közös vállalatok döntő többségénél, valamint szélső kivételeket leszámítva valamennyi egyszerű társulásnál.

Mindehhez hozzátehetjük, hogy a vállalati szerződéssel létrejövő NGSZ-ek teljes hiánya az államközi szerződéssel létrejövő NGSZ-eket is némileg *deformálja* a jelenlegi szabályozásban, illetve gyakorlatban. Ugyanis nem valódi kormányközi szervek ezek az NGSZ-ek, *mások az alapítók és mások a tagok:* tagként az NGSZ-ben *jelenleg is szinte kizárólag gazdálkodó szervek* vesznek részt. Az alapító és a tag elkülönülése egy társulásnál szükségképp zavaró, a társulás működésében állandóan zökkenőket okoz, kivéve ha a tagként szereplő vállalat a társulásban az állam *képviselőjeként* jelenik meg. A képviselet elvét az irodalom általában tagadja,[6] elméletileg sem túl helyes, ha vállalatok képviselik az államot, de gyakorlatilag is nehezen keresztülvihető pl. akkor, ha egy állam több gazdálkodó szervet léptet be az NGSZ-be.

Mindezt megoldaná, ha csak azok az NGSZ-ek jönnének létre államközi szerződéssel, amelyek valóban állami központi szintet képviselnek — ott viszont a tag az *alapító képviselője* legyen. Ha gazdálkodó szervek közötti viszonyban van szükség NGSZ-re, úgy azt alapítsák azok a gazdálkodó szervek, amelyek abban tagként részt vesznek. Átmeneti formaként különösen ajánlanánk azt a megoldást, hogy az NGSZ a tagok közti *polgári jogi szerződéssel* jön ugyan létre, de *e szerződés előfeltételét egy államközi megállapodás* képezi, amelynek egyes elemeit kötelezően át kell venni a polgári jogi szerződésbe.

Ahhoz azonban, hogy a polgári jogi szocialista nemzetközi társulási formák kibontakozhassanak, *számos feltétel* megvalósítása lenne szükséges.

A jogi előfeltételekre már többször utalás történt, így szükséges az NGSZ-ekre vonatkozó egységes szabályozás bizonyos idő után való elfogadása, valamint a szocialista országok belső társulási jogának jelentős fejlesztése. Lényegesebbeknek látszanak az igazgatási és a közgazdasági feltételek.

Alapvető előfeltétel *a szocialista országok közötti közvetlen vállalati kapcsolatok intézményes rendszerének megteremtése.* A vállalati szinten való közvetlen nemzetközi kapcsolatok jogi lehetőségének létrehozására Magyarországon jelentős lépéseket tettünk,[7] a többi szocia-

[5] Azoknak a népgazdasági területeknek a konkrét meghatározása, melyeknél a fentiek szerint a nemzetközi közjogi társulást kell előtérbe helyezni, fontos gazdaságpolitikai feladat.

[6] L. pl. *Rüster:* A nemzetközi iparági szervezetek funkciója és jogállása a szocialista gazdasági integráció folyamatában. Potsdam—Babelsberg, 1973. (németül) 100—102. old.

[7] L. *Ransburg* Gábor: A vállalatok nemzetközi kapcsolatokban való részvétele állami irányításának jogi formái. Vállalatirányítás és a vállalatok jogi helyzete. I. Bp., 1974. 281—285. old.

lista ország vonatkozásában is tendencia mutatkozik arra, hogy *egyesüléseket* illetve *kombinátokat* feljogosítanak a nemzetközi kapcsolatokban való részvételre. A KGST országok irodalma egyre jobban arra mutat, hogy e nagy gazdálkodó-irányító szervek vonatkozásában el tudják képzelni az integrációban való közvetlen fellépést és ezt nem tekintik a külkereskedelmi monopólium sérelmének.[8]

Az a körülmény, hogy partnerországaink általában egy-egy nagy szervezetet kívánnak az NGSZ-ekben felléptetni, problémákat okozhat magyar vonatkozásban olyan népgazdasági területeken, ahol Magyarországon eddig nem koncentráltunk és a gazdasági verseny kibontakozása érdekében a jövőben sem kívánjuk a vállalati szervezeteket centralizálni. Ez esetben ugyanis Magyarország részéről több tag venne részt egy NGSZ-ben, amelyet sokszor a partnerek nem vesznek szívesen, a szavazati joggal kapcsolatban okozhat vitákat, továbbá a magyar tagok érdekei az NGSZ-ben *nem kívánatosan ütközhetnek* is egymással. Ott tehát, ahol Magyarországon nem kívánunk trösztösíteni, nagyvállalatokat képezni, gondolnunk kell olyan speciális, *nemzetközi együttműködésre alakuló vállalati összefogások* államigazgatási vagy társulási úton való intézményesítésének lehetőségére, amelyek az NGSZ-be lépve *partnerek* tudnak lenni a KGST integrációban a többi szocialista ország nagyszervezeteivel. Elképzelhető tehát olyan belső egyesülések és közös vállalatok létrehozása, amelyet vállalataink kifejezetten az NGSZ-ekben való részvétel céljából hoznak létre.

Magyarország vonatkozásában is ki kell emelni azonban azt, hogy önmagában a jogi, adminisztratív előfeltételek megteremtése a vállalatok részére kevés a nemzetközi társulások elterjesztéséhez. Mint ahogy magyarországi belső tapasztalatok is mutatják, vállalataink még a belső társulások létrehozásában sincsenek általában érdekeltté téve, a tényleges gazdasági feltételek a belső társulások vonatkozásában sincsenek sokszor meg. Különösen így van ez a nemzetközi társulások vonatkozásában, tehát ha még lenne is jogi lehetőség, a vállalatok legfeljebb nemzetközi államközi egyezmények végrehajtásaképpen tudnának társulni és *nem saját elhatározásukból, saját érdekükből.* Mindez persze a távolabbi jövő problémája.

Még egy szemléleti változtatás szükségességére hívnánk fel a figyelmet, nevezetesen arra, hogy az NGSZ-ek kérdését *nem lehet alapvetően sem külkereskedelmi, sem devizális problémaként felfogni,* ahogy sokszor a gyakorlatban tapasztaljuk, hanem átfogó gazdaságpolitikai kérdéssel állunk szemben. Egy nemzetközi társulásnak kétségtelenül jelentős külkereskedelmi vonatkozásai vannak, de azért a külkereskedelemnél jóval szélesebb népgazdasági kérdésnek tekintendő, és egy nemzetközi társulást nem lehet pusztán devizális vagy pénzügyi szempontokból sem megítélni. Jóelőre fel kell készülni *az NGSZ-ek működése külkereskedelmi illetve devizahatósági engedélyezési rendszerünkbe való beépítésének követelményeire.* Az ugyanis szinte elképzelhetetlen, hogy az NGSZ-ek elszaporodása esetén egy már engedélyezett NGSZ-nél az NGSZ központja és a tagok, illetve a központ és fiókok közötti minden áru- és pénzügyi kapcsolatot a külkereskedelmi illetve devizahatósági egyedi engedélyezési rendszer kereteibe vonjunk. Az is nyilvánvaló, hogy az NGSZ-ekben Magyarország részéről szinte minden esetben (épp úgy, mint jelenleg), nem *külkereskedelmi, hanem iparvállalatok* fognak tagként szerepelni. Ezzel szemben az NGSZ-ekben való jelentősebb részvételre megítélésünk szerint sem ágazati minisztériumaink, sem iparvállalataink *nincsenek felkészülve* gazdasági és jogi szempontból egyaránt. Mivel az ágazati minisztériumok vállalataik nemzetközi kapcsolatokban való részvételére vonatkozó szabályozásai számos esetleges, nem tudatos, sokszor magasabb jogszabályokkal ellentétben álló rendelkezéseket tartalmaznak,[9] az NGSZ-ek kapcsán is fel kell hívni a figyelmet arra, hogy *lényeges mértékben erősíteni kellene vállalataink szorosabb értelemben vett külkereskedelmen túli nemzetközi gazdasági kapcsolatokban való részvételének egységes központi irányítását.*

Az alapvető ok, amely nem teszi a közeljövőben sem reálissá a vállalati társulásokat, *közgazdasági.* Az államközi egyezménnyel létrejövő eddigi egyesüléseknél is gátló tényezőként jelentkezett a jövedelemszabályozással, árképzéssel, számvitellel, elszámolással kapcsolatos közgazdasági problémák rendezetlensége. Az áru- és pénzviszonyok KGST-n belüli alkalmazásának relatív fejletlenségeiből származó nehézségek azonban *sokkal hatványozottabban* jelennének meg az elsődlegesen gazdálkodó közös vállalatoknál, illetőleg a vállalatok közötti közvetlen kapcsolatokban. Amíg ugyanis egyedi államközi egyezményekben biztosított privilégiumokkal konkrét gazdasági problémákat meg lehet oldani, vagy legalábbis enyhíteni súlyukat, erre a nem szuverének szintjén létrejövő vállalati megállapodás képtelen. Ahhoz tehát, hogy a vállalatok közötti szerződéses nemzetközi társulások kibontakozzanak, a vázolt közgazdasági — pénzügyi kérdések megoldásában *döntő előrelépésre* van szükség, amelynek objektív feltételei viszont csak lassan, fokozatosan érnek meg.

[8] L. pl. *Kormnov:* „A KGST országok rendszeréban a teljes körű nemzetközi önálló elszámolás alkalmazási területének kiszélesítéséhez szükséges egyik feltétel az ipari egyesülések jogainak kiterjesztése, beleértve azokat a jogokat is, hogy az egymás közötti gazdasági kapcsolatokat önállóan (vagy külkereskedelmi vállalatokkal közösen) építsék ki, a külgazdasági kapcsolatokban érvényesülő állami monopólium szem előtt tartásával. A KGST országok termelési szakosítása és kooperációja. Bp., 1974. 375. old.

[9] L. *Ransburg:* i. m. 256—266. old.

3. *Az NGSZ-ekre vonatkozó egységes nemzetközi szabályozás és a belső jogok viszonya*

A szocialista irodalom szinte egybehangzóan egyetért a jövőre nézve, a szükséges tapasztalatok megszerzése után KGST nemzetközi társulásokra vonatkozó egységes szabályozás szükségességével,[10] — ez beillik a KGST-n belüli jogi munkák általános trendvonalába és a nemzetközi kereskedelmi jog általános fejlődésmenetébe.[11] A vita alapvetően ezen *egységes szabályozás hatóköre és a belső joghoz való viszonya* tekintetében jelentkezik.

Egyes szerzők az egységes szabályozás hatályát maximálisan ki akarják terjeszteni, szinte egészen a belső társulási jog teljes kizárásáig. Ennek alapvető oka a belső társulási jogok fejletlensége, illetve nagyfokú eltérései, a belső jogokban található kereskedelmi társasági formák szocialista társulásokra való alapvető alkalmatlansága.[12] Bár e szerzők indokait nagymértékben valósnak kell elismernünk, mindezek ellenére ezt a felfogást nem lehet *teljesen* elfogadni, mert a szocialista nemzetközi társulásokkal szemben alapvető követelményként jelentkezik a székhely állama belső jogába való beillesztés kritériuma — nem jó, ha az NGSZ-eket túlságosan is egyoldalú preferenciákban kell részesíteni, nem helyes, ha az NGSZ-ek struktúráját úgy építjük ki, hogy az háttérbe szorítja a nemzeti vállalatok KGST integrációban való részvételét.

Ellentétes irányzat, amely éppen az NGSZ-ek belső mechanizmusokba való beépítésének követelményénél fogva, a belső társulási jog primátusát hirdeti,[13] tehát azt, hogy az egységes szabályozás csak minimális terjedelemben érvényesüljön és a legtöbb vonatkozásban adjon utat a belső jog érvényesülésének. Ez az út azonban csak akkor lenne követhető, ha a szocialista országok belső társulási joga a jelenleginél jóval fejlettebb és jóval egységesebb lenne. E szint elérésére azonban a közeljövőben aligha van reális lehetőség, már csak a külföldi szocialista országok egyesülésekre és kombinátokra alapozó fejlődése folytán sem.

Véleményünk szerint a helyes álláspont a szovjet Gringolc nézetéből kiindulva az, hogy az NGSZ-ek egyes fajtáira vonatkozó szervezeti és működési kellékeket konkrétan kell megvizsgálni és lényegében *három csoportra* osztani. Mindenekelőtt *a)* olyan tartalmi kellékekre, amelyek feltétlenül egységesítést kívánnak, *b)* olyan kellékekre, amelyek vonatkozásában feltétlenül a belső jognak kell érvényesülnie és *c)* olyan kellékekre, amelyeknél ez a kérdés kevésbé lényeges és vagylagosan mind a belső jog, mind a nemzetközi szabályozás egyaránt figyelembe jöhet.[14] Ezt alapvetően tehát *a konkrét részletszabályoknál az eset összes körülményeire tekintettel egyenként kell eldönteni,* ami természetesen egyáltalán nem könnyű feladat.

Irányelvként azonban Gringolc helyes elképzelése azzal egészíthető ki, hogy a jogi-szervezeti formáknál, az NGSZ-ek alapvető polgári jogi struktúrájánál feltétlenül az *egységes szabályozást* kell a belső joggal szemben előnyben részesíteni, ezzel szemben az NGSZ-ek tervezési, finanszírozási, jövedelemszabályozási, munkaügyi stb. kérdéseinél (tehát alapvetően nem a polgári jogi, hanem az egyéb jogágazatokba tartozó elemeknél) a belső jog primátusa helyezendő előtérbe. Ami azokat a kellékeket illeti, amelyeknél vagylagosan mind a belső jog, mind az egységes nemzetközi szabályozás egyaránt figyelembe jöhet, ott az egységes szabályozás kerüljön előnybe azokban a kérdésekben, ahol a szocialista országok belső joga egymáshoz hasonló; viszont a székhely országának belső joga domináljon azokban a kérdésekben, ahol a belső jogok egymástól nagymérvű eltéréseket mutatnak. Mindez természetesen feltételezi a KGST országok vonatkozó jogterületeinek fokozottabb összehasonlító jogi vizsgálatát, amelyre vonatkozó munka már megkezdődött.

Ily módon megvalósulna a nemzetközi és a belső jogi szabályozás dialektikus egysége. Ahhoz azonban, hogy a belső jogok mögöttes jogterületként betöltsék azt a szerepet, amely őket ebben a dialektikus egységben megilletné, az lenne szükséges, hogy *valamennyi* szocialista országban rátérjenek a belső társulási jog fejlesztésére. Olyan fejlett belső társulási jogokra lenne szükség, amely alkalmas az egységes nemzetközi szabályozás szükségszerű hézagainak kitöltésére. Az a jelenleg többek által előtérbe helyezett megoldás elvi szempontból ugyanis *alapvetően helytelen:* nevezetesen belső jogként nem a társulási jog szabályait, hanem az állami gazdálkodó szervekre vonatkozó rendelkezéseket hívni mögöttes jogterületként számításba.

Ez az elképzelés először is határozatlan, hiszen szinte valamennyi külföldi szocialista országban eltérő szabályok vannak az egyaránt állami gazdálkodó szerveknek tekintett kombinátra, egyesülésre, „normális" állami vállalatra stb. Az alapprobléma azonban nem ez: az ál-

---

[10] Ebben az irányítási és társulási koncepció között nincs különbség. L. pl. *Rüster:* A nemzetközi gazdálkodó szervezetek jogi szabályozásához a KGST-ben. Wirtschaftsrecht. 1975. 1. sz. 33. old. (németül), vagy *Sólyom:* KGST jogi formák és a Kelet—Nyugat vállalati együttműködés. Gazdaság és Jogtudomány. 1974. 1—2. sz. 225. old.

[11] L. *Réczei* László: A nemzetközi magánjog 30 éve. J. K. 1975. 3—4. 226. old.

[12] L. pl. *Rüster:* Az egységesített nemzetközi és nemzeti normák viszonya az NGSZ-ek működésének jogi szabályozásában. Az 1973. évi moszkvai tudományos konferencia anyag 7—9. old. (oroszul).

[13] L. pl. *Kalenski:* Az NGSZ-ek tevékenysége nemzetközi jogi és belső állami jogi szabályozásának összefüggései. Az 1973. évi moszkvai tudományos konferencia anyaga. 5—6. old. oroszul). Kalenski azonban egyértelműen állást foglal amellett, hogy az NGSZ-ek meghatározott állam belföldi szervezeteiként kezelni teljesen téves. Az NGSZ jogi problémáihoz a KGST országokban Pravnik 1973. 10. (csehül).

[14] L. *Gringolc:* i. m. 5—12. old. (oroszul).

lami gazdálkodó szervek felépítése és működése nem társulási jellegű, és így az azokra vonatkozó szabályokat szerződéses úton keletkező nemzetközi társulási döntési mechanizmussal rendelkező NGSZ-ekre alkalmazni szükségképp ellentmondásos. Az is lehetséges egyben, hogy a KGST nemzetközi társulást nem állami vállalatok, hanem kizárólag szövetkezetek, illetve állami vállalatok és szövetkezetek vegyesen hozzák létre — akkor, hogy lehetne mögöttes jogterület az állami gazdálkodó szervek joga. Ha viszont az állami gazdálkodó szervekre vonatkozó szabályokat kizárjuk, úgy speciális szocialista társulási jog hiányában csak az általános szerződéses jogi szabályozás (kötelmi jog általános rész) alkalmazásának lehetősége maradna hátra, az viszont csak a működés kis területére vonatkoztatható és túl általános ahhoz, hogy a gazdasági életben hatékonyan lehessen alkalmazni.

Az ideális megoldás voltaképpen belső jogként a székhely ország társulási jogának alkalmazása lenne, de ma még sok szocialista országban egyaránt nincs olyan társulási jog, amit alkalmazni lehetne. Ezért aztán a Mintarendelkezések mögöttes anyagi jogra vonatkozó 89. §-a teljességgel határozatlan. Tulajdonképpen a joglogikai sorrend az lenne, hogy az NGSZ-ekre mindenekelőtt az *egységes nemzetközi szabályozást* kell alkalmazni, ha pedig az adott kérdésről az nem rendelkezik, úgy a belső jog igénybevételének sorrendje *1.* a székhely ország nemzetközi társulásokra vonatkozó joga, *2.* ennek hiányában a szocialista gazdálkodó szervekre vonatkozó belső társulási jog, *3.* ennek hiányában az állami vállalatokra, illetve szövetkezetekre, illetőleg az NGSZ-ben részt vevő egyéb gazdálkodó szervekre vonatkozó általános jog, *4.* ennek hiányában a székhely anyagi jogának ennél általánosabb rendelkezései.

Mindez eléggé világossá teszi azt, hogy a belső társulási jogot az NGSZ-ek mögöttes jogterületére vonatkozó igények kielégítése érdekében is fejleszteni kell. Magyarországon is, amely az utóbbi idők jogfejlődése következtében fejlettebb vállalati társulási joggal rendelkezik, a gazdasági szabályozás, a pénzügy, a munkaügy vonatkozásában ténylegesen az állami vállalatra, illetve a mezőgazdasági szövetkezetekre vonatkozó rendelkezések [14/1971. (III. 14.) PM sz. rendelet, 5/1972. (III. 5.) MüM sz. rendelet] lesznek kiterjesztve a társulásokra. A nemzetközi társulásokra vonatkozó jogunk pedig, amely az előbbi joglogikai séma szerint elsősorban számba jöhet nemzetközi társulásoknál, egyenesen alkalmatlan a KGST integrációban való felhasználásra. Erre az utóbbi kérdésre még a következőkben kitérünk.

Alapvető jelentőségű kérdés továbbá, hogy az egységes szabályozás *milyen mértékben alkalmazzon kogens, illetve diszpozitív rendelkezéseket.* Általános irányelvként azt lehet elméletileg mondani, hogy az NGSZ adott formájának lényegét kifejező strukturális szabályokat kogenssé kell tenni, az egyéb részletszabályokat viszont iránymutató, ajánló jelleggel diszpozitív szabályként kell megállapítani, amelytől ugyan a felek eltérhetnek, de amelyek eltérő szerződéses rendelkezés hiányában megelőzik a székhely országának belső szabályait. Az egységes szabályozás tehát *nem lenne pusztán fakultatív jellegű.* Lényeges, hogy az egyezmény szövegéből világosan meg lehessen állapítani, melyek a kogens és melyek a diszpozitív szabályok, továbbá, hogy a diszpozitív szabályok ne csapjanak át „relatív kogenciává". Nem lenne szerencsés továbbá olyan egységes szabályozás, amely olyan mértékben keretjellegű lenne, hogy aztán a konkrét NGSZ-ek alapításának megkönnyítése érdekében további *szerződésmintákat,* blankettákat kelljen központilag rendszeresíteni, amelyek értelemszerűen gátolják a diszpozitivitás kibontakozását. A fakultatív mintaokmányok az eddigi fejlődés során igen nagy és pozitív szerepet játszottak az NGSZ-ekre vonatkozó jog kialakításában. Ha azonban eljön az ideje az egységes nemzetközi szabályozás létrehozásának, úgy annak szükségképp *fel kell váltania* az eddigi fakultatív blankettákat.

Nehezebb kérdés a kogencia, illetve diszpozitivitás vonatkozásában az *államközi egyezménnyel létrejövő NGSZ-ek* kérdése, nevezetesen, hogy egyedi államközi alapító egyezménynél mennyire lehet az ugyancsak államközi egyezménnyel megállapított egységes szabályozástól eltérni. Az ideális állapot e vonatkozásában is az lenne, hogy az egységes szabályozás kogens elemeitől konkrét szervezetre vonatkozó államközi jellegű egyezménnyel sem lehetne eltérni, más szóval a kogencia és diszpozitivitás szempontjából *az államközi szerződés, illetve a polgári jogi szerződés egyenlő helyzetbe kerülne.* Ez azonban nyilvánvalóan túlzott követelmény. Ugyanakkor kívánatos lenne, hogy az államok irányelvként köteleznék magukat (esetleg az egységes szabályozás preambulumában) arra, hogy az általános szabályozás kogens rendelkezéseitől államközi egyezménnyel is *csak kivételes esetben* fognak eltérni. E kivételes eset elsősorban akkor állhat fenn, ha nem multilaterális, hanem *bilaterális viszonyban hoznak létre NGSZ-t,* hiszen az egységes szabályozás alapvetően a több oldalú kapcsolatok követelményeire készül.

Ezzel függ össze az a probléma is, hogy az NGSZ-ekre vonatkozó egységes szabályozás elfogadása után mennyiben kell módot adni arra, hogy *szocialista relációban* az államok, illetve vállalatok a szabályozásban foglalt három társulási formán kívül *más formában,* illetve *más szabályok* szerint is létrehozzanak nemzetközi társulást. Tehát például az egységes szabályozás elfogadása után lehet-e egy magyar—csehszlovák határmenti kooperációt a magyar vagy csehszlovák jog szerinti részvénytársasági formában létrehozni, vagy pedig ez esetben is az

egységes szabályozás szerinti közös vállalati formának kell érvényesülnie.

Véleményünk szerint abból a tényből kell kiindulni, hogy a szocialista relációban olyan egységes szabályozást kell létrehoznunk, amely három társulási formát is ad az egyesülés, a közös vállalat, egyszerű társulás személyében; diszpozitív szabályok révén pedig biztosítja a kellő rugalmasságot, továbbá államközi egyezménnyel amúgy is el lehet térni az egységes szabályozástól. Így a jövőre nézve (tehát nem visszamenő hatállyal, a már működő vállalatokat nem érintve) szerintünk általában *nincsen értelme* az egyes szocialista országok belső jogában ma még ismert, rendszerint *elavult formák* felhasználásának a szocialista relációjú társulásoknál. Sőt a már működő vállalatokat is lehetőség szerint az NGSZ típusra kell átépíteni. Ha az egységes szabályozás elfogadásra kerül és mégis bilaterális vonatkozásban nem ilyen formákat alkalmazunk, úgy ez *áttekinthetetlenné teszi a szocialista nemzetközi társulás jogi formáit* és általában ellentétes lenne a jogegységesítés követelményeivel.

Az egységes szabályozás jogi formájára nézve a *nemzetközi egyezmény,* illetve a *KGST ajánlás*forma egyaránt számba jön. Magunk részéről egyetértünk azokkal a törekvésekkel, amelyek a KGST ajánlást egyértelműen nemzetközi egyezménynek fogják fel, kötelező erejét erősíteni akarják és a jogforrási jelleg szempontjából a KGST ajánlás, illetőleg a nemzetközi egyezmény között nem tesznek különbséget.[15]

Lényegesebb kérdés azonban, hogy az egységes szabályozást esetleg tagoljuk-e. Jelenleg az NGSZ-ekre vonatkozó egységes szabályozás mind a Mintaszabályzatban, de különösen a Mintarendelkezésekben *három egymással ugyan összefüggő, de mégis jól elkülöníthető részre* oszlik. Az egyik, *a társulási formák szabályozása alapvetően polgári jogi jellegű rész.* Ezt követi *a gazdasági szabályozórendszerre vonatkozó alapvetően államigazgatási-pénzügyi jogi rész,* végül pedig egy harmadik rész, amely a *munkajogi,* tehát a nemzetközi gazdálkodó szervezetek alkalmazottaira vonatkozó rendelkezéseket tartalmazza. A Mintarendelkezések jelentős érdeme, hogy a Mintaszabályzatnál jóval részletesebben szabályozza a társulásokra vonatkozó gazdasági szabályozórendszerrel összefüggő kérdéseket, tehát a *tervezésnek* a kérdéseit, az *anyagi-műszaki ellátást,* illetve az NGSZ termékeinek *értékesítését,* az NGSZ *külkereskedelmi jogát,* az NGSZ *pénzügyi alapjainak* kérdését, az NGSZ-szel kapcsolatos *hitelezési* kérdéseket, az NGSZ *vagyonkezelését és adózását,* végül a munkaügyi kérdéseket. Az is világos, hogy a jelenlegi feltételek mellett az NGSZ-ek polgári jogi formái, illetőleg a munkajogi kérdései vonatkozásában lehet a leghamarabb és relatíve a legkönnyebben egységes álláspontot tartósan kialakítani. Sokkal nehezebb azonban a gazdasági szabályozórendszerre vonatkozó szabályokat kötelező jelleggel elfogadni, mert hiszen ezek tekintetében a közgazdasági problémák olyan mértékben nyitottak, hogy e vonatkozásban *állandó változásokra* lehet számítani.

Ennek megfelelőképpen felmerülhet egy olyan megoldás, hogy annak érdekében, hogy a gazdasági szabályozórendszernek a kérdései ne hátráltassák számottevően az egységes szabályozást, három *külön részre választjuk az NGSZ-ekre vonatkozó egységes szabályozást. A polgári jogi, tehát a társulási formákra vonatkozó részt, illetve a munkajogi részt az egységes szabályozás elfogadása után az aláíró államok belső jogába át lehet vinni, e két rész államközi egyezménnyel nyugodtan szabályozható.* Más a helyzet a gazdasági feltételek kérdésével, amelyet indokolt lehet esetleg nem is nyilvános KGST ajánlásban szabályozni. Ezáltal a KGST-n belüli gazdasági problémák fokozatos megoldásával ez a rész *rugalmasan módosítható, fejleszthető* anélkül, hogy ezek a változások a társulások jogi formáit is érintenék és anélkül, hogy szükségessé tennék az általános egyezmény állandó módosításait. Analógiaként megjegyzendő, hogy a Közös Piac Európai Részvénytársaságra vonatkozó tervezete is elkülöníti egymástól a társasági jogi, illetve a munkajogi szabályozást, azaz egy ilyen módszer a nemzetközi kereskedelmi jogban általánosan szokásos.

4. A szocialista, illetve kapitalista relációban létrejövő nemzetközi társulások elkülönítésének problémái

A vonatkozó jogirodalom ebben a kérdésben is *két ellentétes álláspontra* oszlik. Az egyik álláspont kategorikusan kimondja, hogy a kapitalista relációjú társulások számára külön jogi formákat kell intézményesíteni, a szocialista integrációban kialakult jogi formákat tehát a kapitalista államok vállalataival való társulásra *nem szabad felhasználni.*[16] Ez álláspont burkolt megnyilvánulása a nemzetközi gazdasági jogi elméletnek az NGSZ-eket az egyesülésekre korlátozó, az egyesülést pedig ágazati irányító szervként való felfogása, mert ez gyakorlatilag zárja ki, hogy az ilyen módon deformált egyesülési formát a kelet-nyugat relációban is fel lehessen használni.[17]

A másik álláspont szerint a *jogi formáknak* azonosaknak kell lenniük a szocialista integrációban és a szocialista országok vállalatainak kapitalista vállalatokkal szocialista orszá-

[15] L. pl. *Valki* László: A KGST döntéshozatali problémáiról. J. K. 1973. 4. sz.

[16] L. *Spiller:* A nemzetközi tulajdonjog néhány újabb vonásához. A két világrendszer államai közötti gazdasági kapcsolatok alapproblémái című kötetben. Berlin, 1966. 331—342. old. (németül).

[17] L. *Rüster:* A nemzetközi iparági szervezetek... 111—117. old. (németül).

gokban való társulásainál, mert egyébként megszakítjuk a nemzetközi kereskedelem egységét.[18] A szocialista integrációban létrejövő, illetve kapitalista relációjú nemzetközi társulásoknak *jogi alapja* tehát e felfogásban *azonos lenne* és *e kétfajta relációjú társulás közötti elvi különbségét alapvetően a jogi forma mögött rejlő, eltérő gazdasági tartalom fejezné ki.* E gazdasági tartalom miatt a kapitalista vállalatokkal szocialista országok területén való társulásoknál *nem a jogi szervezeti forma szintjén,* hanem elsősorban a jövedelemszabályozás, a munkaügy stb. vonatkozásában a szocialista országok belső jogában *sajátos* és a KGST integráció társulási formáitól eltérő szabályokat kell intézményesíteni. Az eltérések tehát nem a jogi alapformára, hanem a gazdasági szabályozórendszerre vonatkoznának.

A Komplex Program, valamint mind a Mintaszabályzat, mind pedig a Mintarendelkezések a KGST nyitott jellegénél fogva, nem fogadják el a nemzetközi gazdasági jogi koncepciót, *nem zárják ki azt,* hogy szocialista országok vállalataival együtt NGSZ-ek alapításában esetleg kapitalista országok vállalatai is részt vegyenek vagy már működő NGSZ-hez később kapitalista vállalatok is csatlakozzanak. Ilyen esetekben természetszerűen a *szocialista integrációban kialakított forma a kelet-nyugat relációban is érvényesülni fog.* Mindez azonban nem válasz arra a kérdésre, hogy a szocialista integrációban kialakult jogi formákat mennyiben lehet felhasználni olyankor, ha valamely szocialista ország területén szocialista vállalat kapitalista vállalattal kíván társulni.[19]

Erre a kérdésre az elvi válasz azt a szemléletet adja meg, amely *a KGST-re vonatkozó szabályozást relatíve elkülönülten, de a világkereskedelemtől nem izoláltan fogja fel.* Ez azt jelenti, hogy ha lehet, a *KGST integrációban is olyan jogi formákat kell kialakítani, amelyeket a nemzetközi kereskedelemben általában alkalmaznak.* Ha viszont ez az igény csak a szocialista integráció követelményeinek rovására teljesíthető, akkor nem kell erőltetni a Kelet-Nyugat kapcsolatrendszer általános formáit, hanem a *KGST-n belül speciális szabályok kialakítására kell törekedni.*[20]

A nemzetközi társulások vonatkozásában ez az elkülönült, de nem izolált szemlélet mindenekelőtt azt követeli meg, hogy az NGSZ-ekre vonatkozó egységes nemzetközi szabályozást az egyes államok *építsék be belső jogukba.* A Mintaszabályzatban, sőt még a jelenlegi Mintarendelkezésekben foglalt *egyszerű társulás* jogi szabályozása is oly mértékben rugalmas, hogy véleményünk szerint a kelet-nyugat viszonylatban *akadály nélkül felhasználható.* Ugyanez a helyzet az előzőekben kifejtetteknek megfelelően a közös vállalatnál is, különösen, ha az eljövendő egységes szabályozásban a jelenlegi Mintarendelkezésekhez képest fokozni lehetne a közös vállalat egyesüléstől való eltérő sajátosságait. Az *egyesülés* viszont olyan társulási forma, amely a kelet-nyugati kapcsolatok jelenlegi fokán *kapitalista országok vállalataival való társulásban nem használható fel.* Az egyszerű társulás és a közös vállalat véleményünk szerint a kapitalista vállalatok szocialista országokba való betársulási igényeit teljes mértékben kielégíti, egyesülésszerű társulási formának, tehát olyan alakzatnak, amely elsősorban koordinál és csak másodlagosan gazdálkodik, az intézményesítése kapitalista relációban nem szükséges.

Az rt., illetve egyéb kereskedelmi társasági formák kelet-nyugat együttműködés számára való fenntartása mellett a legfőbb érv az, hogy a tőkés országokban ezek a formák ismeretesek és ezért *a tőkés vállalatok szívesebben társulnak ilyen formákban.* Némileg ezzel ellentmondva a jugoszláv tapasztalatok azt bizonyítják, hogy amennyiben a gazdasági feltételeket megfelelőnek látják, a kapitalista vállalatok készségesen társulnak a saját belső jogukban nem ismert formákban is.

Szemben az eddigi uralkodó hazai közgazdasági állásponttal, megítélésünk szerint pl. egy nyugatnémet vállalat számára sem kényelmes, ha a saját 100 évvel ezelőtti jogával kerül szembe, hiszen pl. a magyar 1875. évi részvénytörvény nem más, mint a korabeli osztrák, illetve német jogszabályok elavult magyar fordítása. Ha azon az elvi alapon állunk, hogy tőkés relációban a kereskedelmi társasági formákat kell felhasználni, úgy az elavult múlt századbeli rt., illetve kft. formáinkat sürgősen *modernizálni* kell, szinkronba kell azokat hozni a kereskedelmi jog jelenlegi nyugati fejlettségi állapotával. A választási lehetőség tehát az, hogy vagy a KGST NGSZ-ekkel szinkronba hozott belső társasági jogunkat kínáljuk a kelet-nyugat gazdasági együttműködés számára, vagy pedig részvénytársasági, illetve egyéb kereskedelmi társasági formáinkat korszerűsítjük.

Magunk részéről az utóbbi megoldást kevésbé látjuk ésszerűnek, mert ezáltal részben *elszakítanánk a kelet-nyugat együttműködés társulási jogi formáit a szocialista integráció alakzataitól, a néhány kapitalista relációjú vegyes vállalat önmagában pedig nem éri meg a kereskedelmi jog rendkívül részletes és kiterjedt gondosságot kívánó újrakodifikálását.* Nem megalapozott az, hogy a tőkés partner elvárja a kereskedelmi társasági formát — ez szintén *liberálkapitalista szemléleti maradvány.* A legutóbbi időben Nyugaton hatalmas állami vállal-

[18] L. *Mádl:* A gazdasági integráció egyik fő jogi kérdése, milyen jogi mechanizmust? Állam- és Jogtudomány. 1971. 4. sz.

[19] Olyan eset is előfordulhat, hogy egy NGSZ nyugati vagy fejlődő ország területén lép fel — ekkor a szocialista országok egymásközti viszonyában a szervezet NGSZ-nek minősülhet ugyan, de működési helyén a székhelyország jogi formájában kell működnie. Ez természetszerűen számos sajátossággal jár.

[20] L. *Mádl:* A vállalati szintű európai gazdasági együttműködés jogi mechanizmusáról. Gazdaság és Jogtudomány. 1974. 1—2. sz. 204—206. old.

kozások működnek nem kereskedelmi társasági formában, pl. a nyugatnémet központi bank is ún. közjogi személy és ez aligha csökkenti üzleti erejét, hitelét.[21] Természetesen nincs akadálya annak, hogy egy társulás rt. vagy kft. *nevet* vegyen fel, de ez név legyen csupán és ne jelentse a kereskedelmi társasági szabályok tényleges alkalmazását.

A helyes út tehát véleményünk szerint az, hogy a magyar belső társulási jog továbbfejlesztésével a nyugati vállalatok Magyarország területén való betársulására és egyben a magyar székhelyű NGSZ-ek mögöttes jogterületeként *egyaránt a)* az egyszerű társulás szintjén a jelenleginél jóval részletesebben szabályozott, közös név alatt működhető, kooperációs válfajjal is rendelkező egyszerű társaságot kínáljuk, másrészről pedig *b)* a rugalmasan és két alvariációban szabályozott közös vállalatot, amelyből természetszerűen a második, tehát az alapítóktól jobban elkülönülő változat lesz nyugati relációban általában a megfelelő. Ezáltal a kelet-nyugat reláció társulási joga is nagymértékben *leegyszerűsödne* két rugalmas, tág alapformára, és egyben az NGSZ-ekre vonatkozó szabályozással összhangba hozott magyar belső társulási jogra épülne.

Összefoglalva megállapítható: ha

a) a magyar belső jogunkban a szocialista vállalatok belföldi társulásai körében megállapított egyszerű társulási, illetve egyesülési és közös vállalati formákat szinkronba (tehát nem teljes tartalmi azonosságba, de elvi egységbe) hozzuk az NGSZ-ekre vonatkozó egységes, társulási alapú nemzetközi szabályozásban foglalt egyszerű társulással, egyesüléssel és közös vállalattal, továbbá

b) a belső jogunkban megállapított egyszerű társulást és közös vállalatot a kereskedelmi társasági formák félretételével kötelezően alkalmazandónak rendeljük a kapitalista országok vállalataival a magyarországi társulások vonatkozásában, *úgy megteremtjük a belföldi és nemzetközi relációjú társulások, a nemzetközi társulásokon belül pedig a szocialista, és a kapitalista relációjú társulási jog dialektikus elvi egységét.*

Egy ilyen elvi egységnek és ugyanakkor belső differenciáltságnak *igen nagy lenne a jelentősége mind elméleti, mind gyakorlati szempontból. A jogi formák azonossága természetesen egyáltalán nem jelenti a tartalmi szabályok teljes egységét:* más szabályok kellenek pl. egy belső közös vállalat vagy egy nemzetközi közös vállalat felelősségére nézve, kapitalista betársulásnál megkövetelendő a magyar partner 51%-os többsége speciális kisebbségvédelemmel kiegészítve, erre NGSZ közös vállalatnál nincs szükség. Egészen másként alakulhatnak az adókulcsok, a devizatranszfer stb. Más szóval *nem összeolvasztásról,* dialektikus és differenciált egységről lenne szó.

A magyar területen létrejövő nemzetközi társulások felett természetszerűen érvényesíteni kell a *magyar gazdaságpolitikai irányítást.* A magyar gazdaságpolitikai irányítás érvényesítésének két alapvető lehetősége van. Egyfelől *speciális törvényességi felügyelet* létrehozása az ilyen egyesülések és közös vállalatok fölött, amely jellegét tekintve azonos lenne a belső egyesülések és közös vállalatok feletti felügyelettel, ugyanakkor azonban a nemzetközi jellegből kifolyóan speciális vonásokkal is gazdagodna, ugyancsak differenciáltan szocialista, illetve tőkés relációra. Másrészt az ilyen nemzetközi közös vállalattal szemben is teljes mértékben érvényesül az *ágazati gazdaságpolitikai irányítás,* illetőleg a *pénzügyi irányítás.* Ez esetben viszont az ilyen vállalatot is az egyéb jogszabályok alkalmazása szempontjából az esetleges kapitalista társtól függetlenül szocialista szervezetnek kell tekinteni, mert amennyiben az állampolgári szabályokat kellene e vállalatokra alkalmazni (más lehetőség szocialista országban ugyanis nincs), úgy egyszerűen működésképtelenné válnak. A kapitalista relációjú közös vállalatokat is *teljes egészében* be kell illeszteni a magyar gazdasági mechanizmusba, éppúgy, mint a KGST NGSZ-eket, ez természetesen nem zárja ki, hogy mind a jövedelemszabályozás, mind az adózás, mind a munkaügy vonatkozásában az általános szabályok mellett a kizsákmányoló és más káros tendenciák kizárása érdekében speciális rendelkezéseket is érvényesítsünk irányukban.

Sárközy Tamás

[21] L. pl. *Wenger:* Az állami vállalat. Wien/New York. 1969. 284—288. old. (németül).

A Magyar Népköztársaság kitüntetései az újabb rendezés előtt és után

A szocialista állam erkölcsi elismerését különböző fokozatú kitüntetések útján juttatja kifejezésre. A kitüntetés, mint fogalom, igen széles körű. A köznyelv használata szerint a kitüntető jelvénytől kezdve az állami díjig, minden elismerő jelvény, díj, cím és emlékérem stb. lehet az állampolgárok erkölcsi megbecsülésének kifejezője. Éppen különbözőségük miatt szükséges a kitüntetéseket rendszerezni, katalogizálni, osztályozni.

Az állami kitüntetések a következők: a Magyar Népköztársaság érdemrendjei (más szóval rendjelek), a Magyar Népköztársaság kitüntető címei, a Magyar Népköztársaság kitüntető díjai, az érdemérem, a szakmai, hivatásbeli, tudományos és művészeti kitüntető címek, a kitüntető díjak, az emlékérmek és a kitüntető zászlók és jelvények.

A megkülönböztetés egyik jellemzője az alapító szerv, amely egyben a kitüntetés rangsorát is meghatározza. Ismerünk állami, illetőleg társadalmi szerv által alapított kitüntetést.

Állami kitüntetést alapíthat a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa, a Minisztertanács, a miniszterek, illetőleg az országos hatáskörű szervek vezetői és a tanácsok.

Állami kitüntetésnek számítanak a fentebb felsorolt szerveknek, a társadalmi és tömegszervezeteknek országos szerveivel, valamint a Szakszervezetek Országos Tanácsa által feljogosított ágazati szakszervezetek országos központjaival együtt alapított kitüntetései.

Az állami kitüntetések adományozhatók polgári személyek és szervek, valamint a fegyveres testületek tagjai és szervei részére az alapító jogszabály rendelkezéseinek megfelelően.

Társadalmi jellegű kitüntetést alapíthat a Szakszervezetek Országos Tanácsa, az ágazati szakszervezetek, a Hazafias Népfront, a Magyar—Szovjet Baráti Társaság, a Kommunista Ifjúsági Szövetség, a szövetkezetek központi szervei, illetőleg bármely társadalmi szerv.

Jelentős megkülönböztetési mód az eseményekhez kötött és meghatározott címen adományozható kitüntetés, mint például hazánk felszabadulásának 25. évfordulója alkalmából alapított Jubileumi Emlékérem volt. E kategóriába tartozókat nevezzük egyszeri alkalommal adományozható kitüntetéseknek.

Vannak olyan kitüntetések, amelyek személyek, vannak olyanok, amelyek csoportok, kollektívák és intézmények részére adományozhatók. A megkülönböztetés forrása lehet, hogy a kitüntetéssel egyszeri pénzjutalom jár, vagy a legmagasabb fokozatú kitüntetések tulajdonosát nyugdíjkiegészítés illeti meg. Van olyan kitüntetés is, amely semmiféle anyagi természetű juttatással nem jár.

A megkülönböztetés módja lehet továbbá, hogy valamely kitüntetés már nem adományozható, de viselhető és olyan, amely jelenleg is adományozásra kerül és viselhető.

1949 óta a kitüntetésekről szóló alap-jogszabály tulajdonképpen az alkotmány. Idevonatkozó rendelkezése azonban változáson ment át, mivel az 1949. évi XX. tv. 20. § i) pontja még azt fejezte ki, hogy az Elnöki Tanács adományozza az *országgyűlés által* alapított rendjeleket és címeket, valamint hozzájárul külföldi rendjelek és címek viseléséhez, addig az 1972. évi I. tv. úgy módosította e rendelkezést, hogy *ő is alapítja* a Magyar Népköztársaság rendjeleit. Ezzel tulajdonképpen az utóbbi évtized gyakorlata nyert kodifikálást.

A kitüntetés a megbecsülésnek olyan társadalmi jelenségévé vált, amely bátran tekinthető tömegméretűnek, mivel harminc év alatt az állampolgárok igen nagy száma rendelkezik valamilyen fokozatú elismeréssel, amelyet a szellemi dolgozók mellett a fizikai munkások is mind nagyobb számban kaptak.

Az államjog területén a kitüntetések szabályozásának, valamint e jogszabályok végrehajtásának igen jelentős szerepe van. A kitüntetések súlya és tulajdonosaik társadalmi megbecsülése fontos politikai kérdés a szocialista társadalomban. A kitüntetésre való alanyi joga jóllehet minden állampolgárnak fennáll, alapos mérlegelés és elbírálás tárgya mégis, hogy mikor, ki és milyen súlyú kitüntetést kap. Az erkölcsi megbecsülésnek politikai súlya van, amely kötelezi a tulajdonost. Aki viszont magatartásával, cselekményével méltatlanná válik a kitüntetésre, attól megfosztható. A megfosztásra javaslatot tehet az adományozó szerv, illetőleg bűncselekmény elkövetőjével szemben, a bíróság illetékes.

A Magyar Népköztársaság kitüntetési rendszere hazánk felszabadulása után új alapokon indult el és hosszú fejlődésen ment át. Kitüntetéseink elnevezése és tartalmi elemei szorosan összhangban vannak a kialakult társadalmi renddel.

Találóan összegezte ezt a gondolatot Erdei Ferenc: „A Magyar Népköztársaság kitüntetései" című könyv előszavában: „Aki ilyent visel, azt a közvélemény úgy tartja számon, mint aki a maga helyén kipróbáltan helyt állt". (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1966.)

Az ország felszabadulása óta több ízben szükségessé vált egyes kitüntetések elnevezésének módosítása, megváltoztatása. Az eddigi gyakorlat szerint ez egyszerű névcserével és jelvénycserével történt vagy új kitüntetés alapítása útján. A kitüntetések elnevezésének megváltoztatását a kitüntetést alapító szerv mondhatja ki. Előfordult a fokozatok elnevezésében elrendelt változtatás, így a Magyar Népköztársaság Zászlórendje I., II., III. fokozata helyett, gyémántokkal, rubinokkal, illetőleg babérkoszorúval ékesített névváltoztatás.

A Magyar Népköztársaság megalakulása után került sor a Magyar Köztársasági Érdemrend és Érdemérem elnevezésének Magyar Népköztársasági Érdemrend és Érdeméremre való megváltoztatására. A Magyar Köztársasági Sportérdemérem elnevezését ugyanez idő óta a Magyar Népköztársasági Sportérdeméremre változtatták (lásd 1949. évi 12. sz. tvr.).

A jogtörténészek bizonyára találnak olyan alapot, amely szerint a kitüntetési rendszerben történő változtatásokat megfelelő tudományos korszakokra bontsák. Ez alkalommal időrendi sorrendben, a kitüntetések alapítási évének alapján kívánunk áttekintést összeállítani azok számára, akik egy helyen kívánják megismerni a Magyar Népköztársaság kitüntetéseit.

A kitüntetéseket az alábbi ciklusok szerint ismertetjük: *I.* Kitüntetések hazánk felszabadulását követően. A köztársasági elnök által adományozott kitüntetések. *II.* Az Elnöki Tanács és a Minisztertanács, valamint a miniszterek által adományozott kitüntetések 1949—1957-ig. *III.* A kitüntetésekben történő változások az ellenforradalom után (1957—1963.). *IV.* A kitüntetési törvény első, jelentős módosításától hazánk felszabadulásának 30. évfordulójáig (1963—1975-ig). *V.* A különböző fokozatokon adományozható legújabb kitüntetésekről (1975-től napjainkig).

A jelenleg adományozható kitüntetésekig hosszú és nem töretlen fejlődés útján értünk el. Aki e témával behatóbban foglalkozik, feltétlenül összefüggésében és változásaiban kell hogy lássa a megtett utat. E tanulmány szerzője vállalkozott — az eddig még részleteiben sem történt — gyűjtés összeállítására. Az anyag tömör összeállítása is olyan terjedelmű, hogy e folyóiratban I. és II. folytatásban közöljük.

A jogtörténészeken kívül a numizmatikusok és azon belül a kitüntetésgyűjtők, s nem utolsósorban a kitüntetettek számára is áttekintést kívánunk adni e munkával a Magyar Népköztársaság legmagasabb és magas fokozatú kitüntetéseiről.

E tanulmányban rögzíteni kívántuk a legmagasabb fokozatú kitüntetések fejlődését, illetőleg változásait. Szűkebb keretekben mozoghattunk volna, ha a feldolgozás csak a jelenleg adományozható kitüntetéseket tartalmazza, időrendben azonban ennek a munkának azt meg kell előznie.

I.

Kitüntetések hazánk felszabadulását követően A köztársasági elnök által adományozott kitüntetések

Hazánk felszabadulása után az első két kitüntetést az új társadalmi rend kialakításáért kimagasló eredményeket elérők elismerésére alapították. Az akkori megfogalmazás szerint, azoknak a kimagasló érdemeket elért személyeknek és a szabadságharcosok megjutalmazására szánták a különböző elnevezésű és fokozatú kitüntetéseket, akik a független és demokratikus Magyarország megszületéséért és megerősítéséért, a demokráciáért polgári és katonai érdemeket szereztek.

A kitüntetéseket hazánk felszabadulása után az első időben a Nemzetgyűlés, majd az Országgyűlés alapította és a köztársasági elnök adományozta.

Az első ciklus alatt a következő kitüntetések alapítására és adományozására került sor:

A Magyar Szabadság Érdemrend. A Nemzetgyűlés alapította az 1946. évi VIII. törvénynyel. Az érdemrend fokozatai: ezüst és bronz. 1949-ig a köztársasági elnök, 1953-ig az Elnöki Tanács adományozta, majd adományozását az 1957. évi 61. sz. tvr. újból lehetővé tette.

Magyar Köztársasági Érdemrend és Érdemérem. A Nemzetgyűlés 1946. évi XXI. törvénynyel alapította. Az Érdemrend fokozatai: nagykereszt, középkereszt a csillaggal, középkereszt, tiszti kereszt, kiskereszt. A kitüntetéseket a köztársasági elnök adományozta a miniszterelnök előterjesztésére. Az érdemérem fokozatai: arany, ezüst, bronz. A kitüntetés alapszabálya (24.594/1946. M. E.) alapján a kitüntetés jelvényeit a tulajdonos halála után vissza kell szolgáltatni. A Magyar Népköztársasági Érdemrend és Érdemérem elnevezésű kitüntetéseket 1949. évi 12. sz. törvényerejű rendelettel alapította az Elnöki Tanács a Magyar Köztársasági Érdemrend és Érdemérem helyett. Az Érdemrend fokozatai: I., II., III., IV., V.

A Magyar Köztársasági Sportérdemérem. Az országgyűlés az 1947. évi XXXII. törvénnyel alapította olyan magyar és külföldi állampolgárok részére, akik a testnevelés és a sport terén kimagasló érdemeket szereztek. 1949-ig a köztársasági elnök adományozta. Az érdemérem fokozatai: arany, ezüst és bronz. Az érdemérem nevét az Elnöki Tanács az 1949. évi 12. számú törvényerejű rendelettel Magyar Népköztársasági Sportérdeméremre változtatta. 1968-ig az Elnöki Tanács, 1968-tól a Minisztertanács adományozza.

Közbiztonsági Szolgálati Jel elnevezéssel a köztársasági elnök az államrendőrség tagjai részére kitüntetést alapított (alapszabálya 3263/1947. K. E. sz.). E kitüntetés azon személyek tevékenységének elismerését jelentette, akik hosszabb rendőri szolgálatuk alatt a közbizton-

ság megteremtése és fenntartása terén hasznos tevékenységet fejtettek ki. 3 fokozata volt: arany, ezüst és bronz. Kitüntetést kaphatott az — egyéb feltételek mellett —, aki legalább 30, 15, illetőleg 5 év szolgálati idővel rendelkezett 1945. április 4-e után. Adományozását a M. T. 76/1951. (III. 17.) M. T. sz. rendeletével megszüntette, s helyébe lépett a Közbiztonsági Érem elnevezésű kitüntetés (l. ott).

Magyar Munka Érdemrend és Érdemérem. Az országgyűlés 1948. évi XV. törvénye alapította. Az érdemrend fokozatai: arany, ezüst, bronz. Az érdeméremnek egy fokozata volt. 1949-ig a köztársasági elnök, 1953-ig az Elnöki Tanács adományozta. A kitüntetés alapszabálya határozta meg az évente adományozható kitüntetések fokozatonkénti számát.

Köztársasági Elnök elismerésének Koszorúja kitüntetést az országgyűlés 1948. évi XVI. számú törvénye alapította. 3 osztálya volt: arany, ezüst és bronz. A kitüntetés adományozását az 1949. évi 12. sz. tvr. megszüntette.

A Kossuth Érdemrend kitüntetést az országgyűlés 1948. évi XVII. törvénnyel alapította. Az érdemrendnek 3 osztálya volt: I., II., III. 1949-ig a köztársasági elnök, 1953-ig pedig az Elnöki Tanács adományozta.

A Kossuth-díjat az országgyűlés 1948. évi XVIII. számú törvénye alapította. Legrégibb és legmagasabb fokozatú kitüntetés, amelynek adományozási feltételei és a vele járó díj összege több ízben módosult. Az odaítélésről a jelölő bizottság, később a Kossuth-díj bizottság javaslata alapján a Minisztertanács dönt.

Az alapszabály a megjutalmazhatók körét és számát állapította meg. E szerint minden évben 25, 20 ezer forintos és 50 egyenként 10 ezer forintos Kossuth-díj volt kiosztható tudósok és művészek, valamint az újjáépítés terén az alkotó munkában kiváló teljesítményeket elért fizikai és szellemi dolgozóknak. A díj összege 1951. évtől 50, 20 és 10 ezer forintra, majd 1955. évtől 75, 35 és 20 ezer forintos összegre változott.

Az adományozhatók köre először 1951. évben bővült ki a tudomány, a művészet és az irodalom terén végzett kiváló eredményt elérőkre (1951. évi 3. sz. tvr. és a 19/1951. I. 20. MT.), majd a találmányok és újítások, valamint a termelő munka módszerei tökéletesítőinek (1952. évi 2. sz. tvr.). Együttes eredmények elérése esetén 1953 óta a Kossuth-díj odaítélhető több személynek vagy csoportnak is.

A Kossuth-díj bizottság munkáját a Kormány Titkársága látja el. Vezetője a Kormány Titkárságának vezetője. (1963. év óta történt változásokra még visszatérünk.)

„48-as Díszérem" kitüntetést a köztársasági elnök 4184/1948. szám alatt alapította, a szabadságharc 100 éves évfordulója alkalmából a honvédség és az államrendőrség azon tagjai részére, akik a fegyveres testület kiépítése terén a legeredményesebben működtek. A Díszérmet a köztársaság elnöke 1948. évben adományozta.

II.

A Népköztársaság Elnöki Tanácsa és a Minisztertanács, valamint a miniszterek által adományozott kitüntetések

(1949—1957)

A kitüntetések viselési sorrendjét első ízben az Elnöki Tanács 1950. szeptember 13-án szabályozta (Magyar Közlöny 155—158. szám). A rangsorolás huszonhét kitüntetés viselési sorrendjét tartalmazta.

Magyar Népköztársaság Kiváló Művésze, Magyar Népköztársaság Érdemes Művésze kitüntető címeket az Elnöki Tanács 1950-ben alapította (1950. évi 27. sz. tvr.) és 1964-ig adományozta. Ettől kezdve a Kormány adományozta azoknak a művészeknek, akik életük java részében munkásságukkal a szocialista kultúra fejlesztését szolgálták és e téren kimagasló érdemeket szereztek.

A Magyar Népköztársaság Kiváló Művésze, a Magyar Népköztársaság Érdemes Művésze kitüntető címek adományozására a művelődésügyi miniszter javaslatára került sor évente, az ország felszabadulásának emlékünnepén. A kitüntető címekkel jelvény és oklevél is jár.

A Magyar Népköztársaság Kiváló Művészének nyugdíja, a nyugdíjra jogosító kor elérése után havi 4000 Ft-nál, a Magyar Népköztársaság Érdemes Művészének pedig havi 3000 Ft-nál kevesebb nem lehet. Ez a nyugdíj akkor is megilleti őket, ha a nyugdíjra jogosító munkaviszonyban nem álltak, vagy szolgálati évük száma nincs meg, vagy ha a törvényesen járó nyugdíj ennél alacsonyabb összegű volna [1963. évi 36. sz. tvr., 1966. évi 26. sz. tvr., 40/1963. (XII. 27.) Korm. sz. r., 1/1970. (VII. 1.) sz. SZOT sz. szabályzat.].

Közbiztonsági Érem. A Minisztertanács 76/1951. (III. 17.) M. T. számú rendeletével alapította a közbiztonság fejlesztése körül szerzett érdemek elismerésére. Fokozatai: arany, ezüst, bronz. Az érmet a belügyminiszter adományozta. Egyidejűleg a „Közbiztonsági Szolgálati Jel" megszűnt (l. ott). Helyette a kitüntetés tulajdonosainak a Közbiztonsági Érem megfelelő fokozatait lehetett adományozni.

A rendőrség tagja a rendőrség kötelékében — megszakítással is — eredményesen eltöltött 30 évi szolgálat után az érem arany fokozatára, 15 évi szolgálat után ezüst fokozatára és 5 évi szolgálat után bronz fokozatára tarthat igényt. Az eltelt időt csak 1945. április hó 4. napjától lehetett figyelembe venni.

Az 1035/1952. (X. 13.) sz. M. T. határozat a Közbiztonsági Éremre vonatkozó rendelkezéseket kiterjesztette a büntetésvégrehajtási őrség tagjaira is.

„Anyasági Érdemrend és Érdemérem". Az Elnöki Tanács 1951. évi 9. sz. tvr.-rel alapította a sokgyermekes anyák kitüntetésére. Két fokozata volt az Érdemrendnek. Az I. fokozatot az

az anya kaphatta, akinek tizenegy, vagy ennél több, a II. fokozatot pedig, akinek tíz élő gyermeke volt, feltéve, hogy az egyéves életkort a legfiatalabb gyermek is betöltötte.

Az Anyasági Érdemérem különböző fokozatait a kilenc-, nyolc-, hét- és hatgyermekes anyák kapták a Minisztertanács elnökének előterjesztésére. A helyi tanácsok végrehajtó bizottságai, a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége közreműködésével adták át ünnepélyes keretek között az érdemérmet.

A kitüntetés szociálpolitikai jelentőségét növelte, hogy azokat az anyákat, akiknek hét vagy ennél több gyermeke volt, feltéve, hogy a törvényerejű rendelet megjelenése napja után (1951. III. 8.) született, egyszeri pénzjutalomban kellett részesíteni. A hétgyermekes anyának 1000 Ft-ot, s így progresszíven emelkedett, a tizenegy- vagy ennél többgyermekes anya részére 2000 Ft-ot kellett kiutalni.

A sokgyermekes anyák kitüntetése, illetőleg pénzjutalma az Elnöki Tanács költségvetésében, nyilvántartása pedig az Elnöki Tanács Titkárságán volt biztosítva. A kitüntetések megszüntetése után a hat- és annál több gyermekes anyák számára a helyi tanács egyszeri pénzjutalmat adott (1957. évi 21. sz. tvr.).

Tűzrendészeti Érem. A Minisztertanács 190/1951. (XI. 3.) M. T. sz. rendelete alapján alapította. Fokozatai: aranysávos ezüst, ezüst és bronz. 1956-ban a fokozatok neve megváltozott: arany, ezüst és bronz fokozatra. A kitüntetéseket a belügyminiszter adományozta a tűzrendészet terén kifejtett kiemelkedő jó munka és az élet és vagyon tűzvédelme terén szerzett érdemek elismerésére. [Módosítva 36/1956. (X. 14.) MT sz. r.]

„Dunai Vasmű" Emlékérem. A Minisztertanács 1002/1951. (III. 10.) sz. h.-val alapította. Két fokozata volt. Az I. fokozatot a kohó- és gépipari miniszter adományozta — az érdekelt miniszterek és a szakszervezetek meghallgatásával — azoknak a dolgozóknak, akik a Dunai Vasmű építési munkájában egyfolytában két évig, II. fokozatát azoknak, akik egy évig részt vettek és jó munkájukkal a kitüntetést kiérdemelték.

Kiváló tanító, Kiváló tanár. A Minisztertanács 1036/1951. (XII. 5.) sz. határozatával alapította. A cím adományozása évente egy alkalommal történt. Korábban a Minisztertanács, majd a művelődésügyi, illetőleg az oktatásügyi miniszter, az illetékes miniszter és a Pedagógusok Szakszervezete egyetértésével adományozta. A kitüntető címhez 3000, később 10 000 Ft pénzjutalom járt. E kitüntetés újraszabályozására 1977. II. 17-én került sor. Ezt az elnevezést a Minisztertanács megszüntette és Kiváló Pedagógus kitüntető cím adományozását rendelte el évi 10 fős keretben. A kitüntető címmel 10 000 Ft pénzjutalom jár [1006/1977. (II. 17. sz. M. T. h.].

A kitüntetések erkölcsi megbecsülése hazánk felszabadításának első évtizedében jelentős súlyt kapott és a kitüntetettek társadalmi kiemelt elismerése is mindaddig jelentős volt, amíg a kitüntetéseket csekély számban adományozták. Az 1950-es évek első felében azonban e téren is fellépett bizonyos mechanikus szemlélet, aminek következtében a kitüntetéseket bizonyos munka teljesítményéhez igyekeztek kötni, s olyan jogszabályok jelentek meg, amelyeknek rendelkezései kitüntetéseket helyeztek kilátásba bizonyos termelési eredmények elérése esetén.

Hadd említsem meg e helyen például a Minisztertanács 2005/1950. (II. 14.) számú határozatát a növénytermelés fejlesztéséről. E határozat 2. fejezete rendelkezett a kitüntetésekről és előírta, hogy a *Munkaérdemrend* különböző fokozataival történő kitüntetésre *kell felterjeszteni* az állami gazdaságok és termelőszövetkezeti csoportok növénytermelő munkacsapatát, illetőleg vezetőit, a brigádvezetőket, tsz-vezetőket, valamint az állami gazdaságok vezetőit és agronómusait, ha az általuk megmunkált területen búzától a napraforgóig a felsorolt 15 féle növényfajtánál a jogszabályban meghatározott átlagtermést érnek el.

Az előírt átlagtermések között számszerűleg *meg volt állapítva, hogy a Munkaérdemrend I., II. és III. fokozatára, hány mázsa termés esetén terjeszthetők elő a növénytermelők.*

1954. évben megyékre bontott táblázatokon írta elő a Minisztertanács [1060/1954. (VII. 15.) M. T. hat.] azokat a konkrét mezőgazdasági feltételeket, amelyeknek teljesítői elnyerhetik a különböző fokozatú kormánykitüntetéseket.

Jellemzőként megemlítem a fenti határozat 8. pontját, amely a traktoristák számára előírta, hogy függetlenül a géptípustól és a gép nagyságától, a Munka Vörös Zászló Érdemrendje, a Munka Érdemrend és a többi kitüntetések milyen munkanormák teljesítése esetén adományozandók.

A központi utasítások részletességére jellemző, hogy a tájjellegű boroktól kezdve kidolgozásra került az állattenyésztés területén adományozható kitüntetések feltételeinek felsorolása: a szarvasmarha, a sertés, a juh, a baromfi, a ló és a hal terméshozamáig bezárva.

1953. évben a *szolgálati időtől függően* a bányászatban, a kohászatban és a vasút dolgozói, valamint a fegyveres testületek hivatásos tagjai, tisztjei és tábornokai részére a Minisztertanács lehetőséget biztosított magas állami kitüntetések adományozására.[1] Ez a rendelkezés is az 1976. évi 3. sz. tvr. hatályba lépésével egyidejűleg megszűnt.

[1] A bányászatban dolgozók kitüntetéséről az 1016/1953. (III. 24.) sz., a kohászatban dolgozók kitüntetéséről az 1017/1953. (III. 24.), a vasúti dolgozók kitüntetéséről az 1018/1953. (III. 24.) számú M. T. határozat. A fegyveres testületek hivatásos tagjai, tisztjei és tábornokai kitüntetéséről a 1019/1953. (III. 24.) sz. M. T. határozat.

1956-ban a Minisztertanács külön elnevezéssel Bányász Szolgálati Érdemrendet alapított, s egyidejűleg megszüntette a szolgálati idő után adományozható kormánykitüntetésre vonatkozó korábbi rendelkezéseit. Az új kitüntetésnek arany, ezüst és bronz fokozata volt.

Erre az időre jellemző volt a kitüntetések számának jelentős megnövekedése és ez akaratlanul is nehezítette az alapos kiválasztási lehetőséget.

A miniszterek által adományozható kitüntetéseket a Minisztertanács első ízben az 1029/1952. (VIII. 30.) számú határozatában szabályozta. A rendelkezés lényege, hogy a miniszterek és a Minisztertanács által külön kijelölt központi szervek vezetői a felügyeletük alá tartozó hivatalok, intézmények, vállalatok stb. dolgozói részére, *az átlagon felüli teljesítmény jutalmazására* kitüntető jelvényt adományozhattak.

Az egyes miniszterek által adományozható jelvények elnevezését a Minisztertanács a következő évben külön határozatban állapította meg.

A Minisztertanács, miniszterek és a Munkaerőtartalékok Hivatala, valamint a SZÖVOSZ részére 49 különböző elnevezésű kiváló dolgozó, kitüntető jelvény elnevezését határozta meg. A kitüntető jelvények külső alakját a miniszterek előterjesztésére a Minisztertanács hagyta jóvá.

E jelvények elnyerésének részletes szabályait az illetékes miniszterek maguk állapították meg. Az 1022/1954. (III. 26.) sz. M. T. sz. h.-ban újabb 31, miniszter által adományozható kitüntető jelvény adományozását engedélyezte a Minisztertanács. 1955-ben újabb 10 kitüntető jelvény adományozását engedélyezte a Kormány. [1055/1955. (VI. 2.) sz., 1072/1955. (VIII. 13.) sz., 1087/1955. (X. 5.) sz. M. T. hat.]

1956-ban a „Faipar Kiváló dolgozója" és az „Ügyészség kiváló dolgozója" kitüntető jelvény adományozásához járult hozzá a Kormány. A miniszterek által adományozható kitüntetéseket a Minisztertanács ez évben alapjaiban újra szabályozta. [1006/1977. (II. 17.) MT sz. h. l. ott.]

1952. évben a Minisztertanács több helyi jelentőségű kitüntetési emlékérmet alapított, így a „Földalatti Vasút" a „Komló Építéséért" a „Diósgyőri Vasmű" emlékérmet. Az utóbbi elnevezését a Minisztertanács 1953-ban Lenin Kohászati Művek Emlékérem elnevezésre változtatta.

A Magyar Népköztársaság politikai, gazdasági és nem utolsósorban társadalmi fejlődése szükségessé tette a különböző kitüntetések egységes törvénybe való kodifikálását. Így került sor olyan politikai állásfoglalásra, hogy az országgyűlés alkosson egységes kitüntetési törvényt. A törvény előadója az országgyűlésen Német Imre országgyűlési képviselő beszédében rámutatott: *„A fejlődésnek ezen a fokán már nem felel meg a kitüntetések régi rendszere, amely lényegében csak két* fajta kitüntetés adományozását tette lehetővé: a Magyar Népköztársasági Érdemrendet és az Érdemérmet, illetve a Magyar Munka Érdemrendet és Érdemérmet. Ugyanakkor a kitüntetések *sokféle fokozata és azok egymáshoz való viszonya nem volt elég világosan megkülönböztethető,* nem egyszer félreértésekre adott okot. Ez a törvényjavaslat az új kitüntetések alapításával ezeket a hiányosságokat is igyekszik kiküszöbölni."

A *Bányászatban: 1.* A föld alatt dolgozó munkások, mesterek, technikusok és mérnökök

5 évi szolgálati idő után
a Munka Érdemérem

10 évi szolgálati idő után
a „Szocialista Munkáért" Érdemérem

15 évi szolgálati idő után
a Munka Érdemrend

20 évi szolgálati idő után
a Munka Vörös Zászló Érdemrendje

25 évi szolgálati idő után
a Magyar Népköztársaság Érdemrendje

2. a külszínen dolgozók pedig

10 évi szolgálati idő után
a Munka Érdemérem

15 évi szolgálati idő után
a „Szocialista Munkáért" Érdemérem

20 évi szolgálati idő után
a Munka Érdemrend

25 évi szolgálati idő után
a Munka Vörös Zászló Érdemrendje

30 évi szolgálati idő után
a Magyar Népköztársaság Érdemrendje

kitüntetés adományozására terjeszthető elő.

B. *A Kohászatban és a vasútnál eltöltött évek után:*

10 évi szolgálati idő után
a Munka Érdemérem

15 évi szolgálati idő után
a „Szocialista Munkáért" Érdemérem

20 évi szolgálati idő után
a Munka Érdemrend

25 évi szolgálati idő után
a Munka Vörös Zászló Érdemrendje

30 évi szolgálati idő után
a Magyar Népköztársaság Érdemrendje

C. *A fegyveres testületek hivatásos tagjai, tisztjei és tábornokainál*

10 évi szolgálati idő után
a Szolgálati Érdemérem

15 évi szolgálati idő után
a „Kiváló Szolgálatért" Érdemérem

20 évi szolgálati idő után
a Vörös Csillag Érdemrend

25 évi szolgálati idő után
a Vörös Zászló Érdemrend

30 évi szolgálati idő után
a Magyar Népköztársaság Érdemrendje

kitüntetés adományozására terjeszthetők elő.

Az egységes kitüntetési törvény, amely az 1953. évi V. számmal új korszakot nyitott a szocializmust építő állam kitüntetési rendszerének fejlődésében. Először is azért, mert megszüntette néhány kitüntetésnek az adományozását, amelyet a népi demokratikus forradalom hozott létre, és a szocializmus alapjai lerakásának időszaka már nem igényelte.

A törvény másik jelentősége, hogy megalkotta azt az újat, amit a társadalmi, gazdasági és nem utolsósorban a politikai helyzet megkívánt, más szóval a fejlődés igényeihez alakította ki, módosította a kitüntetési rendszert. A törvény bevezető szakasza egyértelműen kifejezésre juttatta, hogy a felsorolt kitüntetéseket a Magyar Népköztársaság érdekeinek szolgálatában, és azok elősegítésében, a szocializmus építése terén kimagasló érdemeket szerzett személyek kitüntetésére alapítják.

E törvény hatálybalépésével megszűnt az alábbi kitüntetések adományozása: a Magyar Népköztársaság Érdemrend és Érdemérem, a Kossuth Érdemrend, a Magyar Szabadság Érdemrend, a Magyar Munka Érdemrend és Érdemérem, a Köztársasági Elnök Elismerésének Koszorúja, a „48-as Díszérem". E kitüntetések tulajdonosai kitüntetéseiket továbbra is viselhetik.

Új kitüntetésként került megalapításra a törvényben. *Polgári személyek részére:*

1. a Magyar Népköztársaság Érdemrendje,

2. a Munka Vörös Zászló Érdemrendje,

3. a Munka Érdemrend,

4. a „Szocialista Munkáért" Érdemérem,

5. Munkaérdemérem.

Fegyveres testületek tagjai részére: 1. a Magyar Népköztársasági Érdemérem, *2.* a Vörös Zászló Érdemrend, *3.* a Vörös Csillag Érdemrend, *4.* a Kiváló Szolgálatért Érdemérem, *5.* a Szolgálati Érdemérem.

Az országgyűlés az új törvényben a Magyar Népköztársaság érdekeinek szolgálatában különösen kiemelkedő, rendkívüli teljesítmények jutalmazására a Szocialista Munka Hőse kitüntető címet alapította polgári és a fegyveres testületek tagjai részére. E cím adományozásával 1953. és 1964. év közötti időben egyben a Magyar Népköztársaság Érdemrendjének adományozása is járt.

E kitüntető cím tulajdonosának társadalombiztosítási nyugdíját 1972. január 1-től havi 2000 Ft-tal kellett kiegészíteni, a kitüntetett nyugdíja azonban 5000 Ft-nál kevesebb nem lehetett.

Új módon külön választotta a törvény a polgári személyek számára és külön szabályozta a fegyveres testületek és tagjai részére rendszeresített kitüntetéseket. A kitüntetések megvonásáról és büntetőjogi védelméről is rendelkezett a törvény.

A törvény új rendelkezése volt, hogy a kitüntetések közül a Magyar Népköztársaság Érdemrendje nemcsak egyes személyek, hanem vállalatok, hivatalok és egyéb intézmények részére is adományozható, a fegyveres testületek tagjai részére rendszeresített érdemrendekkel pedig kitüntethetők a fegyveres testületek, kimagasló eredményeket felmutató tanintézeti és akadémiai is.

A fentiekben felsorolt kitüntetések adományozása a Népköztársaság Elnöki Tanácsa hatáskörébe tartozott. Ezeknek a kitüntetéseknek adományozásához ebben az időben egységesen a Minisztertanács javaslata volt szükséges. A fejlődés során jelentős változás történt a javaslatok decentralizálásakor, amire a későbbiek során visszatérünk.

1953-ban a törvény elfogadása után az Elnöki Tanács határozatot hozott a Magyar Népköztársaság kitüntetései alapszabályairól (1953. évi 5. sz. határozat). E rendelkezés öt fejezetet foglalt magában, amelyekben szabályozásra kerültek a kitüntetés viselésével, valamint sorrendjével kapcsolatos tudnivalók, a kitüntetések leírása, végül általános tudnivalók, amelynek egy része huszonöt év után is érvényes. Hadd említsünk meg néhányat közülük: ugyanaz a kitüntetés ugyanannak a személynek több ízben is adományozható, magasabb fokú kitüntetéssel kitüntetett személy részére a már előzőleg adományozott kitüntetésnél alacsonyabb fokú kitüntetés is adományozható, a kitüntetések jelvényei a kitüntetett halála után az örökösök birtokában maradnak, a kitüntetést az Elnöki Tanács megvonhatja attól, aki arra érdemtelenné vált.

E határozatban szereplő kitüntetések külalakjában rövid időn belül változás történt. Az Elnöki Tanács 1954-ben elhatározta, hogy a kitüntetések jelvényei közül az addig adományozott Munka Vörös Zászló Érdemrend, a Szocialista Munkáért Érdemérem, valamint a Munka Érdemérem kitüntetések, továbbá a fegyveres testületek tagjai számára adományozott Vörös Zászló Érdemrend, Kiváló Szolgálatért Érdemérem, végül a Szolgálati Érdemérem jelvényeit még ebben az évben az új formátumúra kicseréljék (1954. évi 4. és 7. számú határozat).

A kitüntetések körének kiszélesítését és a kiemelkedő tudományos szellemi munka elismerését a jelentős pénzösszeggel járó díjak bevezetése jelentette. E díjak alapítására nem egyszerre került sor, időnkénti változtatására az összegek módosítása miatt volt szükség. Legutóbb 1977. évben 1006/1977. (II. 17.) M. T. határozattal egységesen rendezte a Minisztertanács. (Erre a későbbiekben visszatérünk.)

Az elsők között említjük meg a szocialista realista építészeti és városépítészeti alkotások tervezőinek kitüntetésére alapított „Ybl Mik-

lós"-díjat. Az első időben az I., II. fokozattal 7000,—, illetőleg 5000,— Ft került évente kiosztásra 6—6 fő részére. 1956-ban a díj összege tíz, illetőleg ötezer forint lett és évente 5—5 díj odaítélése vált lehetővé. A díjak odaítéléséről az Építészeti Tanács előterjesztésére a Minisztertanács a Magyar Építőművészek Szövetségének meghallgatásával döntött. [1069/1953. (XI. 6.) M. T. hat.] 1959. évtől kezdve pedig a döntési jog a Minisztertanácstól az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériumhoz került. [1009/1959. (IV. 1.) Korm. sz. hat.] Jelenleg évente tíz díj adható ki, 20 000,— Ft a díj összege.

A színművészeti területen dolgozók részére a Minisztertanács 1953-ban a „Jászai Mari"-díjat alapította. Első évben négy 6000 Ft-os és hat 3000 Ft-os díjat oszthattak ki. A kitüntetés odaítéléséről a kulturális miniszter döntött. [1006/1953. (III. 1.) M. T. hat.] 1977 óta évente általában 10 fő nyerheti el, és 20 000 Ft-tal jár.

Az irodalmi és művészeti díjak egységes szabályozására a Minisztertanács 1955-ben hozott határozatot. A kiemelkedő szocialista-realista irodalmi és művészeti alkotómunka, valamint a kiváló előadóművészi tevékenység kitüntetésére létesített József Attila irodalmi, Erkel Ferenc zeneszerzői, Munkácsy Mihály képző- és iparművészeti, Liszt Ferenc zenei előadóművészi, Jászai Mari színművészeti díjakat. Odaítélésükről az illétékes szakszövetségek javaslata alapján és a SZOT, valamint a KISZ meghallgatásával a kulturális miniszter döntött. A díj összege az elmúlt évek során változott. Jelenleg egységesen 20 000 Ft.

A díjak körének bővítését jelentette a „Balázs Béla-díj" alapítása [1040/1955. (IV. 1.) M. T. sz., illetőleg 1038/1958. (X. 11.) Korm. sz. hat.] a szocialista filmművészet fejlesztése során elért eredmények jutalmazása céljából. Az I. fokozat 10 000,—, II. fokozat 7000 Ft, III. fokozat 5000 Ft-os díjat a kulturális miniszter adományozta. 1977-től a fokozatok megszűntek, évente általában 10 fő kaphatja meg és 20 000 Ft-tal jár.

A Minisztertanács „A népművészet mestere" kitüntető címet és jelvényt alapította [1040/1953. (VIII. 18. M. T. sz.] a népművészet fejlesztése terén kimagasló eredményeket elért népművészek számára akár egyes alkotásaik, akár hosszabb időszak alatt kifejtett munkásságuk elismeréséül. A kitüntető címet a kulturális miniszter évente egyszer adományozta általában 7 fő részére. A kitüntető címhez 20 000 Ft-os díj jár. [1006/1977. (II. 17.) M. T. sz. hat.]

1953. évben ítélték oda első alkalommal a szocialista munkaverseny győzteseinek a Minisztertanács és a SZOT vándorzászlóját. A Minisztertanács a kitüntetéssel járó pénzjutalom összegéről vállalatonként döntött.

Ugyanez évben a Minisztertanács a szocialista versenyben legjobb eredményt elért, vas-, építő- és bányaipari tanintézetek jutalmazására vándorzászlót alapított a „Minisztertanács és a DISZ Vörös Vándorzászlója" elnevezéssel. A kitüntetés elnyerésének feltétele a szocialista verseny keretében elért eredmény. Az I. helyezést elért intézetek a vándorzászlón kívül a „Minisztertanács és a DISZ oklevelé"-t és tíz ezer forint pénzjutalmat is kaptak, a II. helyezett intézet öt, illetve háromezer forintot.

Az intézetek közötti munkaverseny értékelésére a DISZ, a SZOT és a Munkaerőtartalékok Hivatala képviselőiből Országos Versenybizottságot hoztak létre, amelynek javaslata alapján a Minisztertanács ítélte oda a vándorzászlót, az oklevelet, illetőleg a pénzjutalmat. [1068/1953. (XI. 6.) M. T. sz. hat.]

1954. évben a Minisztertanács a vasipar és a bányaipar területén a három fokozatban 1—1 intézetet talált alkalmasnak a magas kitüntetésre. Majd a traktoros-gépész intézetekre is kiterjesztette a kitüntetés elnyerésének lehetőségét.

A Minisztertanács Magyarország felszabadulásának 10. évfordulója alkalmából a Magyar Partizán Emlékérem alapítását határozta el. Az emlékérmet a Minisztertanács a Magyar Szabadságharcos Szövetség Partizán tagozatának előterjesztésére először 1955-ben adományozta. [1103/1954. (XII. 5.) MT sz. hat.] Az adományozást 1956. XII. 31-ig meghosszabbította a 1008/1956. (I. 26.) sz. MT határozattal, majd újabb határozat 1958. május 1-ben állapította meg [1041/1957. (IV. 20.) Korm. sz. hat.] Az adományozási határidő 1959. augusztus 20-ig lett meghosszabbítva az 1087/1958. (X. 3.) Korm. sz. határozattal, végül a Minisztertanács újabb határozata szerint [1006/1977. (II. 17.) MT sz. hat.] ismét az adományozható kitüntetések közé sorolta.

Az emlékérem alapításának sorozata 1955-ben is folytatódott. „Kazincbarcika építéséért" emlékéremnek két fokozatát hozta létre a Minisztertanács [1032/1955. (III. 12.) MT sz. hat.] és azok kaphatták, akik a város és nagy létesítményeinek építésében kettő, illetve egy éven át résztvettek. Az emlékérmet az érdekelt miniszterek javaslatára és a szakszervezetek meghallgatásával — a vegyipari és energiaügyi miniszter adományozta.

Kitüntetési rendszerünk kialakulása során időnként felmerült az a probléma, hogy a kitüntetések általában magyar állampolgárok részére adományozhatók és külföldiek számára nincs megfelelő kitüntetésünk sem rangban, sem külső formájában. Ez az igény merült fel a külkapcsolatok bővülésekor is 1956. év elején. Ezért alapította az Elnöki Tanács az 1956. évi 17. sz. törvényerejű rendeletével a külső megjelenésében is igen tetszetős Magyar Népköztársaság Zászlórendje I—V. fokozatát, s amelynek I. fokozata gyémántokkal ékesítve is adományozható volt. E kitüntetést magyar állampolgárok részére a Minisztertanács elnöke, kül-

földiek részére a külügyminiszter előterjesztésére az Elnöki Tanács adományozta olyan személyek részére, akik a békéért folyó harc vagy államunk építésében, illetőleg a Magyar Népköztársaság és a külállamok közötti egyetértés, a nemzetközi béke és biztonság megszilárdítása érdekében kifejtett munkásságukkal kimagasló érdemeket szereztek. Ez az új kitüntetés lényegesen megváltoztatta a viselési sorrendet is, mivel az első két fokozata magas besorolási helyet kapott (2. és 6.).

A Spanyol Nemzetközi Brigádok megalakulásának 20. évfordulója alkalmából a Minisztertanács „Zalka Máté Emlékérem" alapítását határozta el. Az emlékérem 1957. év december 31-ig volt adományozható. [1104/1956. (X. 20.) M. T. sz. h.]

Az Elnöki Tanács megalakulásától az ellenforradalom leveréséig eltelt idő a magyar kitüntetési rendszer nagy átalakulásának időszakát eredményezte. A szocialista államépítés kezdeti időszakának jellemző vonásai ezen a téren is jelentkeztek: így a gyakori változások, újabb kivezeti struktúrájába, mint a vállalatoknál. A tüntetések létrehozása, majd rövid időn belüli hatályon kívüli helyezések. Mégis pozitív volt a fejlődés, mert az alapok lerakása után elkezdődhetett egy szilárd kitüntetési rendszer kialakítása, mint erről a következő fejezetekben is meggyőződhetünk.

III.

A kitüntetésekben történő változások az ellenforradalom után

(1957—1962)

Közvetlenül az ellenforradalom leverése után a kitüntetések formájában a régi címert felváltotta az új címer. Emiatt azonban a már átadott kitüntetések kicserélésére nem került sor. A kitüntetések ellenforradalom utáni megbecsülése nőtt, mivel kevesebb számban kerültek adományozásra, alaposabb mérlegelés előzte meg az odaítélést, megszűntek a termelési eredményekért automatikusan járó kitüntetések és csökkent a magas fokozatú elismerések száma.

Az ellenforradalom leverésében tevékenyen résztvevők számára ismét adományozhatóvá vált a Magyar Szabadság Érdemrend.

Új kitüntetést a Minisztertanács alapított és adományozott a Munkás—Paraszt Hatalomért emlékérem elnevezéssel. A Magyar Forradalmi Munkás—Paraszt Kormánytól e kitüntetést azok kaphatták, akik az ellenforradalom leverésében, az ország rendjének megszilárdításában tevékenyen dolgoztak, valamint azok, akik a fegyveres harcban, az ellenforradalom leverésében részt vettek, továbbá a hősi halált halt személyek, végül, akik a karhatalomba 1956. december 31-ig beléptek [25/1957. (IV. 21.) Korm. sz. r. és a 1042/1957. (IV. 21.) Korm. sz. hat.]. E kitüntetésnek jelentős politikai súlya volt és van jelenleg is és e kitüntetés az Elnöki Tanács kitüntetéseinek rangsorában a legmagasabb kitüntetések között viselhető.

Az önkéntes szolgálatért alapított kitüntetések között első volt az *„Önkéntes Tűzoltó Szolgálati Érem"*, amelyet a kormány az önkéntes tűzoltóság kötelékében hosszabb időn át eredményes, jó munkát végző önkéntes tűzoltók munkája elismerése céljából alapított. Az érmek 5, 10, 15 és 20 éves szolgálatért fokozatait a belügyminiszter adományozta [10/1958. (II. 4.) Korm. sz. r.].

Az egyetemen kiváló eredménnyel végzők kitüntetése is jelentős változáson ment át, amíg a jelenlegi módon kialakult. Az első ilyen legmagasabb tanulmányi eredményeket elismerő kitüntetés a „Rákosi Mátyás Tanulmányi Emlékérem" volt, amelynek elnevezése 1956. október 16-án „Egyetemi és Főiskolai Tanulmányi Érdemérem" elnevezésre változott. (Az Elnöki Tanács 1956. évi 24. sz. határozata.) A kitüntetések és az okiratok kicserélésre kerültek.

A kiváló eredményeket elért egyetemi, főiskolai és akadémiai hallgatók számára az Elnöki Tanács 1958. évi 1—7. számú határozatában a korábbiak helyett új kitüntetést alapított „Felsőoktatási Tanulmányi Emlékérem" elnevezéssel. E kitüntetésre az egyetem tanácsa, az intézmény vezetője útján tett javaslatot és annak adományozásáról a felsőoktatási intézmény felett felügyeletet gyakorló miniszter döntött.

Az egyetemet végzettek számára a kitüntetéses doktorrá avatás intézménye 1958. évben került bevezetésre (1958. évi 1—6. sz. NET határozat). Az elmúlt, közel két évtized alatt 140 fő kapta meg a Magyar Népköztársaság címerével ékesített aranygyűrűt ünnepélyes egyetemi tanácsüléseken az Elnöki Tanács elnökétől, vagy személyes megbízottjától.

A „Promotio sub auspiciis Rei Publicae Popularis" kitüntetéses doktorrá avatásban részesülhetnek azok a magyar állampolgár egyetemet végzett hallgatók, akik középiskolai és egyetemi tanulmányaikat mindvégig kiválóan végezték és doktori szigorlatukat „summa cum laude" tették le és példamutató magatartást tanúsítottak.

A kitüntetéses doktorrá avatáshoz az engedélyt az Elnöki Tanács adja meg. A nyilvános egyetemi tanácsülések — különösen a vidéki egyetemeken — nagy érdeklődést váltanak ki és az államfő, vagy személyes képviselőjének beszéde jelentősen emeli az egyetem tekintélyét, a fiatal kitüntetettek személye iránti megbecsülést.

A dicsőséges Magyar Tanácsköztársaság nagy történelmi és forradalmi jelentőségű megalapítása negyvenedik évfordulójának méltó

megemlékezése alkalmából az Elnöki Tanács egyszeri adományozás céljából *Tanácsköztársasági Emlékérem* alapítását határozta el. (1959. évi 6. tvr.) Az Elnöki Tanács az Emlékérmet a Vörös Hadsereg, a Vörösőrség és a Magyar Tanácsköztársaság fegyveres alakulatai azon tagjainak adományozta, akik a Magyar Tanácsköztársaság szerveiben tevékenyen vettek részt, és akik azóta is a magyar nép ügyét tevékenyen szolgálták. A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának 50. évfordulója alkalmával az Elnöki Tanács ismét adományozta a Tanácsköztársasági Emlékérmet. (1969. évi 5. tvr.)

A kormánynak az újításokról és találmányokról szóló rendelete [29/1959. (V. 10.) Korm. sz.] szabályozta a „Kiváló újító", illetőleg „Kiváló feltaláló" kitüntetést. E kitüntető jelvényt a népgazdasági szempontból nagy jelentőségű újítás vagy találmány szerzőjének adományozza a miniszter, az Országos Találmányi Hivatal elnökével és a szakszervezettel egyetértésben.

A kormány a szocializmus építése és a békeharc során végzett kiemelkedő újságírói tevékenység kitüntetésére évente egy alkalommal a Sajtó Napja alkalmából (február 1-én) átadásra kerülő „Rózsa Ferenc-díj" alapítását határozta el. A díjnak I., II., III. fokozata volt 10, 7, 5 ezer forint összeggel.

A „Rózsa Ferenc-díj" csoportok részére is odaítélhető, ha a kiemelkedő újságírói tevékenységet együttesen végezték. A díjakat az első időben a Minisztertanács által kinevezett bizottság javaslatára a művelődésügyi miniszter adományozta [1037/1959. (XII. 13.) Korm.].

A legújabb rendelkezések szerint [1006/1977. (II. 17.) MT sz. hat.] a kiemelkedő újságírói tevékenység elismerésére a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalának elnöke — a Magyar Újságírók Országos Szövetsége véleményének meghallgatásával évente általában 6 „Rózsa Ferenc-díj"-at adományozhat. A kitüntetésekhez 20 000 Ft összegű díj jár.

A kitüntető jelvények számát a Minisztertanács 1960. évben a „Kiváló Népművelő" alapításával növelte. E kitüntető jelvény adományozására a kormány a művelődésügyi minisztert hatalmazta fel. A kitüntetés az iskolán kívüli művelődés területén elért kiváló eredményekért volt odaítélhető [1018/1960. (VIII. 7.) Korm.].

A legújabb rendelkezés szerint [1006/1977. (II. 17.) MT hat.] a kulturális miniszter 20 kitüntető címet adományozhat egyenként 10 000 Ft pénzjutalommal.

A Minisztertanács a vámőrség szolgálatában hosszabb időn át eredményes, jó munkát végző vámőrök munkájának elismerése céljából „Vámőrségi Szolgálati Érem" alapítását határozta el. Az éremnek arany, ezüst és bronz fokozata volt, amelyet a Vámőrség Országos Parancsnokának javaslatára a külkereskedelmi miniszter adományozta [1023/1961. (XII. 14.) Korm. hat.].

A legkiemelkedőbb munkát végző kisipari szövetkezetek kitüntetésére a kormány a „MT Vándorzászlójával kitüntetett kisipari szövetkezet" címet és vándorzászlót alapította. A kitüntetésért folyó verseny részletes feltételeit az OKISZ határozta meg. A kitüntetésre is az OKISZ teszi a javaslatot a Minisztertanácshoz [1011/1962. (IV. 25.) Korm. sz. hat.].

Besnyő Károly

A dolgozó kollektíva és jogi szabályozásának koncepciója

1. A dolgozó kollektíva általános fogalma és társadalmi jelentősége

1. A dolgozó kollektíváknak a társadalmi munkamegosztásban, az egész társadalom és az egyén életében, valamint a jogrendszer differenciálódási-integrálódási folyamataiban játszott szerepével a hazai jogi irodalom az elmúlt másfél évtizedben több oldalról foglalkozott.[1] A dolgozó kollektívák jogi problematikája kereteiben azonban egyre határozottabban merülnek fel azok az igények, amelyek a kollektívajogok, *jogágak alapvető vonásainak, tudományos és dogmatikai konstrukcióinak, továbbá legjelentősebb intézményeinek kidolgozását* sürgetik.[2] Nézetünk szerint *kettős* feladatról van szó: részben az *egyes* kollektíva-jogágak saját, specifikus problematikájáról, részben pedig az *általános* — valamennyi dolgozó kollektívára érvényes — *kollektíva-törvényszerűségek feltárásáról, kidolgozásáról.*

E feladatok időszerűsége fő vonatkozásokban a következőkből ered:

[1] Elsősorban *Eörsi* Gyula és *Weltner* Andor ismert munkáira gondolunk.

[2] Az MTA IX. Osztályának az állam- és jogtudományok helyzetéről szóló beszámolója megállapítja, hogy „... a továbbfejlődés központi kérdése a jogágazatok elméletének kiépítése..." (Határozati javaslat, 4. pont.)

a) a dolgozó kollektívák materiális viszonyainak érlelődése, fejlettségi szintje már *megvalósítja* a szocialista társadalom dolgozó kollektíváinak legalapvetőbb törvényszerűségeit (következésképpen: ezek meg is ismerhetők);

b) a kollektívák további fejlődése *igényli* az alaptörvényszerűségek egységes, elméletileg megalapozott rendszerű jogi kifejezését;

c) a jogi elmélet számára rendelkezésre állanak a legfontosabbak — elsősorban: jelentős elméleti kérdések megoldása, kodifikációs és egyéb gyakorlati jogi tapasztalatok — a dolgozó kollektívák jogágainak elméletileg megalapozott, egységes rendszerű, kollektíva- és társadalmi szinten integrált — kiépítéséhez.[3]

2. A dolgozó kollektívák valóságos társadalmi szerepének, jelentőségének megértéséhez abból kell kiindulnunk, hogy a kommunizmus szabad közössége kifejlesztésének egyik, nem is jelentéktelen módja a *csoportközösségek* kifejlesztése az egyén és a társadalom közötti közvetítés céljára. „A csoport... az egyéni és az össztársadalmi mozzanat közvetítője... a valódi össztársadalmi kollektíva kifejlesztésének egyik lényeges útja a csoportkollektívák kiépítése, fejlesztése."[4]

a) A dolgozó kollektíva a szocialista társadalomban a *termelés és a munka elsődleges szervezete (alapegysége).* Ebből az a döntő jelentőségű következmény származik, hogy a dolgozó kollektívák rendszere az *egész társadalmat átfogja és szerepük* — a társadalom és az egyén szempontjából — *meghatározó jelentőségű.*

A jogi irodalom — a dolgozó kollektívák alapvonásainak meghatározásánál — általában (és igen helyesen) a *termelőeszközök és az emberi munkaerő összekapcsolásának alaptörvényszerűségeiből indul ki.*[5] A szocialista társadalomban a termelési eszközök és az emberi munkaerő összekapcsolása — a társadalom arculatára és törvényszerűségeire *meghatározó erővel* — a dolgozó kollektívákban történik. E kollektívák tehát lényegében az egész társadalmat átfogják: alapvető jelleggel orientálják, sőt eldöntik még azokat a viszonylatokat is, amelyekben a társadalmilag elismert munkavégzés e keretek kívül (pl. egyéni termelő- vagy munkatevékenység formájában) folyik.

Az egyén oldaláról szemlélve, világos, hogy a kollektíva-tagsági minőség mind a *közvetlen életfeltételek* biztosításában és meghatározottságában (a családfenntartást és a munkaképtelen állapotot is ide értve), mind pedig a társadalomban kialakuló *általános helyzete* szempontjából alapvető jelentőségű.

Az egyén általános helyzetét szemlélve — és a kérdéskör részletesebb elemzését e helyen mellőzve — mindössze arra kívánunk rámutatni, hogy a kollektíva-tagság *meghatározó* jelentőségű az egyén: társadalmi elosztási-részesedési viszonyai (azok szintje, teljessége stb.), valamint társadalmi-tulajdonosi rendelkezési viszonyai, végül általános társadalmi — erkölcsi — státusa szempontjából.

A szocialista társadalomban tehát az egyén egész társadalmi státusának *középpontjában* a dolgozó kollektíva, illetőleg a *kollektíva-jog* áll. Ez éppen olyan természetes, mint az, hogy a kapitalista társadalomban ehhez hasonló jelentőségűek a magántulajdoni-magánjogi viszonyok. Időszerű, hogy a *jogi elmélet* a jogági viszonylatokban, különösen azok társadalmi szerepének értékelésében — az intézmények kidolgozottsági szintje, teljessége stb. vonatkozásában *is* — *ennek megfelelő következtetésekhez és feladatmeghatározáshoz jusson el.*

A dolgozó kollektíva a szocialista társadalom tagja meghatározó jelentőségű életviszonyainak *alapvető csomópontja.* Éppen úgy eldönti társadalmi helyzetét, mint a kapitalista társadalomban az egyén árutulajdonosi minősége (milyen és mennyi áruval rendelkezik). Ezért a szocialista jognak éppen úgy a *kollektíva-viszonyokra kell építenie az egyén alapvető társadalmi státusának szabályrendszerét is,* miként a kapitalista jog az árutulajdon — magánjog rendszerére építi azt.

A szocialista társadalom általános jellegénél fogva (munkán alapuló társadalom), az egyén számára a társadalom által nyújtott lehetőségek *teljessége* csak kollektíva-beli tagsága alapján érhető el.[6]

A dolgozó kollektíva *termelési, illetőleg munkaszervezet,* következésképpen *szervezeti felépítését* alapjában a *szervezett munka általános* és a konkrét társadalmi *feladat specifikus törvényszerűségei* határozzák meg. Jogi oldalról

[3] A 2. sz. jegyzetben említett beszámoló megállapítja, hogy a munkajogban és a szövetkezeti jogban a tudományág elméleti megalapozása terén a jelentős előrelépés elméleti feltételei adottak. (A beszámoló 23. pontjában.)

[4] Vö.: *Eörsi:* Állami tulajdon—állami vállalat. Acta Facultatis Politico-Iuridicae Univ. S. Budapestiensis de R. E. Nov. Bpest, 1970. 40—41. old.

[5] L. különösen — a dolgozó kollektíva általános törvényszerűségei és a munkajog alapkérdései vonatkozásában — *Weltner* Andor munkáiban. Így pl.: A szocialista munkajogviszony és az üzemi demokrácia. Akadémiai Kiadó, Bpest, 1962., 75. old., továbbá: A magyar munkajog. I. Tankönyvkiadó, Bpest, 1960., 127—135. old. stb. Termelőszövetkezeti viszonylatban: Szerzőtől „A termelőszövetkezeti tagsági viszony... 79—127., 173—254. old. stb.

[6] Itt csak az alkotmányos jogok rendszerére utalunk. A szociális ellátási jogok, az üdüléshez való jog, stb. alapjában véve (és nyilvánvalóan még hosszú ideig) kollektíva-jogok. Nagyrészt ez a helyzet a szakképzéssel — a továbbképzéssel, a sport- és kulturális (általános képzési) jog jelentős részével is. (A képzés ma már mindenütt alapképzés; „naprakész" (felhasználható) ismeret, illetőleg azok „szintentartása", egyre inkább csak a munka-kollektívákban, s az ott biztosított lehetőségek alapján oldható meg.)

ezért az egyik alapkérdés az, hogy milyen módon és milyen mértékben érintik ezek a törvényszerűségek a kollektíva általános társadalmi funkcióját.

A *munkakollektíva* néhány fontosabb vonása az alábbiakban foglalható össze:

— e kollektíva szempontjából az ember: *munkaerő* (vagyis: az olyan ember, aki egyben nem munkaerő, nem lehet — még, vagy már stb. — e kollektívák tagja, illetőleg az emberek — munkaerejük különbözősége következtében — igen *eltérő helyzetbe* kerülnek egy-egy dolgozó kollektívában, pl. nők, fiatalok, csökkent munkaképességűek stb. és szubjektív — többékevésbé befolyásolható — személyes adottságokból is);

— a dolgozó kollektíva a *munkamegosztás* általában fejlettebb szintjén működik (a dolgozó ebben a kollektívában *részmunkát* végez, annak minden következményét is számításba véve);

— a dolgozó kollektíva munkavégzési viszonyaiban a *fölé- és alárendeltségi viszonyok jelleget adó erővel érvényesülnek* és ezek erőteljes befolyásával kell számolni a kollektíva-viszonyok *egésze* vonatkozásában is.

b) A dolgozó kollektíva az elosztási-részesedési viszonyok elsődleges szervezete (alapegysége). A szocialista társadalom tagja a *társadalom számára* e kollektívákban végez munkát.

Elsajátítása — alapvető meghatározó jelleggel — a *társadalmi tulajdonból* származik. Egyéb elsajátítási viszonyok korlátozott jellegűek és általában alárendelt, kisegítő szerepet töltenek be. A társadalmi tulajdonból származó elsajátítás — ismét meghatározó jelleggel — *munkaelsajátítás,* azaz közvetlenül (más jellegű életviszonyok és jogviszonyok bekapcsolódása nélkül) a *kollektíva-tagsági viszony alapján* valósul meg.

Itt *kollektíva-tagsági viszonyt* és nem munkaviszonyt mondottunk, mert ez az elsajátítás lényegében kollektíva-tagságon alapuló elsajátítás, azaz: a *kollektíva-tagsági minőségen keresztül* — bizonyos mértékben: transzformált módon — érvényesül a *munka szerinti* elsajátítás. Ez az elsajátítás ui. *lényegi törvényszerűségeit* tekintve nyugszik a *munkavégzésen* (annak mértékén), de gyakorlatilag — egyedi megjelenési formáiban és éppen a lényegi munka-törvényszerűségek kifejezése végett — attól eltér: értékeli az embernek — a társadalmi munkaerőalap fenntartása szempontjából jelentős — állapotait. (Pl. fiatalkorúak továbbtanulása, terhes és gyermekes anyák védelme, nagycsaládosok stb. vállalati segítése.)

Az *állami tulajdon körében is* az a helyzet, hogy az érdekeltség—kockázat jelentős mértékben összpontosul a dolgozó kollektíva szintjén. A különbség a csoporttulajdonhoz viszonyítva abban van, hogy utóbbinál *alapjában* — de nem kizárólagos jelleggel — csoportszinten összpontosul az érdekeltség—kockázatviselés rendszere, míg az állami tulajdon körében *alapjában* — de ismét nem kizárólagos jelleggel — össztársadalmi szinten.[7]

A *csoportérdekeltség*—csoportkockázat abszolút értelmű megvalósítása több okból lehetetlen, társadalmilag elviselhetetlen. Ez okok között kiemelkedő jelentőségűek az emberi munkaerő felhasználásában—védelmében megmutatkozó különféle össztársadalmi érdekeltségek. A termelőszövetkezeti kollektívák *dolgozó-kollektíva jellege* következtében végső soron csak a munka-munkaerő-törvényszerűségek figyelembevétele mellett — helyenként igen erős korlátozásokkal: mind pozitív, mind negatív irányú befolyásoltsággal — érvényesülhetnek a csoportérdekeltség—csoportkockázat törvényszerűségei. (Pl. a kedvezőtlen adottságú szövetkezetek támogatása, illetőleg — ellenkező irányban — a jövedelemnövekmény adó stb.)

Az *össztársadalmi szintű* érdekeltség—kockázatviselés abszolút értelmű megvalósítása — ugyancsak több okból — lehetetlen. A „vállalati" érdekeltség szükségszerűsége elméletileg kimunkáltnak tekinthető és *társadalmi realitása* sem nagyon vitatható. Ma már közismert, hogy jó néhány állami vállalatnál jelentősebb csoportsajátosságokkal találkozunk a gyakorlatban, mint sok szövetkezetnél. Ezek következtében a vállalatok között — a központilag szabályozott és garantált munkabéreken felül — igen jelentős különbségek vannak a *kollektíva-elosztás rendszerében és szintjében* is. Ezek a különbségek megmutatkoznak a munkabérszintben, a munkadíjazás közvetett rendszerében és szintjében, valamint a kiegészítő jellegű szociális, jóléti és kulturális szolgáltatásokban.

A szocialista társadalomban (társadalmunk mai fejlettségi szintjén) tehát a *dolgozó kollektíva az elosztási-részesedési viszonyok* — ha úgy tetszik: tulajdonviszonyok — *elsődleges szervezett egysége (alapegysége).* Az egyénekre lebontott részesedés-elosztás már az egyéni „tagsági" viszony alapján, annak törvényszerűségei szerint megy végbe.

A fogalmi teljesség kedvéért röviden érintenünk kell a *nem vállalati típusú* dolgozó kollektívát, mint az elosztási-részesedési viszonyok elsődleges szervezetét.

A magyar közgazdasági és munkajogi irodalomban elég gyakori jelenség, hogy az állami tulajdonhoz kapcsolódó dolgozói viszonyokkal-jogviszonyokkal foglalkozva és az állami vállalatra összpontosítva, az ezen kívüli területeket lényegében kivételes jellegű kérdésként keze-

[7] L. részletesebben *Hegedűs* István: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagsági viszony társadalmi tartalmának és jogi szabályrendszerének összhangjáról. J. K. 1976. 9. sz. 493—501. old.

lik.[8] Ennek részletes elemzésére ez alkalommal nem vállalkozhatunk. (A *témát* talán nem felesleges érinteni, hogy legalábbis jelezzük — mondjuk a tulajdonelméleti kérdések körében — e különféle kollektívák jelentőségét az állami tulajdonra vonatkozó jogosítványok gyakorlásában.)

c) A dolgozó kollektívának az egyén alapvető életviszonyaival (egzisztenciális viszonyaival) kapcsolatban fontos társadalmi funkciói vannak: a dolgozó kollektíva-viszonyok integráns eleme a *társadalmi* tevékenység is. Régebben szokás volt — a jogi irodalomban is — olyan értelemben felfogni a társadalmi funkciót (tevékenységet), amely szerint az csak a termelőszövetkezetnek — a termelőszövetkezeti dolgozó kollektívának — volt tulajdonítható.[9]

A dolgozó kollektíva-beli viszonyokban a társadalmi tevékenység (funkció) alapvető jellegét az adja meg, hogy ezek a kollektívák: *a)* a termelőeszközök és a munkaerő összekapcsolásának elsődleges szervezetei, az egyén társadalmi munkamegosztásban való részvételének meghatározó jelentőségű szervezeti keretei; *b)* meghatározzák a szocialista társadalom tagjának egzisztenciális viszonyait.

A kollektíva-viszonyok itt meghatározott *két vetülete* jelzi az azokkal kapcsolatos *össztársadalmi és egyéni érdekeltséget,* bár természetesen a kettő élesen nem választható el és egymással nem állítható szembe. Mindenesetre világos, hogy az össztársadalom számára alapvető *szükségszerűség* és *egyben lehetőség,* hogy ebben a kollektívában összpontosítson bizonyos társadalmi tevékenységeket az emberi munkaerő társadalmi felhasználásával összefüggő érdekek minél teljesebb biztosítása érdekében. Egyéni oldalról is vitán felül áll e társadalmi funkció(-k) jelentősége, ha figyelembe vesszük, hogy milyen szerepet töltenek be e kollektívák az egyénnek az össztársadalomhoz és annak alapintézményeihez való kapcsolásában, továbbá, hogy az egyén egy munkamegosztáson alapuló, szervezett kollektívába kerül, amely életfeltételeit és megnyilvánulásait — azok alapvető vonásaiban — determinálja.

A dolgozó kollektívák társadalmi funkcióit, illetőleg a kereteikben megvalósuló társadalmi tevékenység főbb tartalmi elemeit természetesen különféle szempontból lehet csoportosítani.[10] A következőkben lényegében a szakirodalmi állásfoglalások szerint kívánjuk összefoglalni a dolgozó kollektíva-beli viszonyok társadalmi tevékenységi elemeit, a kollektívák társadalmi tevékenységét, funkcióit.

aa) A dolgozó kollektívák társadalompolitikai tevékenysége, mint a társadalmi tevékenység része, a szervezett dolgozó kollektíva következő — a *külső* társadalmi környezet és *saját tagjai* irányában kifejtett — társadalmi szervezeti eszközökkel megvalósuló tevékenységében ölt testet: általános társadalompolitikai tevékenység, általános kulturális nevelés és szakmai képzés.

Ezek az elemek mind a szakszervezeti, mind a szövetkezeti (termelőszövetkezeti) feladatokban megtalálhatók. Az állami tulajdon keretei között működő dolgozó kollektíváknál egyes kollektíva-funkciók — különösen a társadalmi tevékenység — elsődlegesen, de nem kizárólag, a speciálisan kollektíva-funkciókra kialakult „vállalati" szervezet, a *szakszervezet* tevékenységében jelennek meg. A termelőszövetkezetben a társadalmi feladatok ellátására— gondozására külön (az általános szövetkezeti szervezettől elkülönült) szervtípus nincs.

bb) A dolgozó kollektívák érdekvédelmi-érdekképviseleti tevékenysége a szakszervezeti funkciók jelleget adó tartalmi elemeként, alapvető vonásaiban tisztázást nyert. A termelőszövetkezeti viszonylatban szintén tisztázottnak tekinthetők a kérdéskör elsődleges problémái.

Az érdekvédelmi-érdekképviseleti tevékenységnél természetesen eleve másról van szó, mint a kapitalista társadalom gazdálkodó- és munkaszervezeteiben felmerülő dolgozói érdekvédelmi-érdekképviseleti feladatok esetében.

Külön kérdése az itt tárgyalt témakör elméleti problematikájának a termelő-dolgozó kollektíva szervezeti struktúrája — figyelemmel az alapvető jellegű tartalmi elemek alakulására. Ezen túlmenően azonban felmerül az érdekvédelmi-érdekképviseleti tevékenység *létjogosultsága és tartalma* is.

Az elméleti igényű kérdés *gyökere* abban van, hogy az előbbi tétel helyessége esetén van-e létjogosultsága az érdekképviseleti-érdekvédelmi tevékenységnek. Igenlő válaszunk alapja az, hogy a termelői-dolgozói kollektívák antagonisztikus ellentmondásának megszűnése nem szünteti meg egyben azokat az ellentmondásokat, amelyek az *egyéni munkaerő* munka-

[8] Meg kell jegyezni viszont, hogy álláspontunkkal megegyezően foglalt állást Nagy László, amikor rámutatott, hogy „... a dolgozói kollektíváról általában csak a vállalatokkal kapcsolatban esik szó. Úgy véljük azonban, hogy a kollektíva nemcsak vállalati jelenség". Majd később: „... a dolgozói kollektíva léte minden szocialista szervezetre jellemző." — A vállalat szervezésének és működésének alapvető munkajogi kérdései. Vállalatirányítás és a vállalatok jogi helyzete III. köt. (Megjelenés alatt.)

[9] Természetesen egyéb szövetkezetek társadalmi „oldalát" is elismerte a jogi irodalom, de ez a kérdés — minthogy itt a dolgozói kollektívákat tárgyaljuk — jelenlegi vizsgálódásunk keretein kívül esik.

[10] Ilyen csoportosításra l. pl. *Hegedűs* István: A mezőgazdasági termelőszövetkezet tagjának „kettős" helyzetéről — Társadalmi Szemle. 1969. 10. sz., — A szövetkezeti tagsági viszonyok közös sajátosságai és általános fejlődési irányai... — A szövetkezeti reform jogi kérdései (Szerk.: *Szilbereky* Jenő) Közg. és Jogi Kiadó, Bpest, 1971. 397—438. old. — A szövetkezet társadalmi tevékenységének jogi kérdései — J. K. 1972. 12. sz. 618—626. old. A termelőszövetkezeti tagsági viszony jogi alapkérdései. Közg. és Jogi Kiadó, Bpest, 1973. 31—36. old. stb.

megosztáson alapuló társadalmi felhasználásából származnak. Teljesen nyilvánvaló, hogy a munkaerő társadalmi felhasználásának *tőkés rendszeréből eredő antagonisztikus ellentmondás* kiküszöbölése nem jelenti egyben ebből a szférából *minden* ellentmondás kiküszöbölését.

A szervezett dolgozó kollektíva viszonyai közötti munkavégzés az egyén számára több jelentős konzekvenciával jár. Ezek között a legjelentősebb az, hogy részmunkát végez, s munkavégzése meghatározott függőségi viszonyok között megy végbe, amelyek természetesen konkrét személyi viszonylatokban érvényesülnek, így azok a kollektíván belüli fölé- és alárendeltségi viszonyokban öltenek testet. Egyéb lényeges vonatkozások mellett — a társadalmi funkció területén — arra kell rámutatnunk, hogy a dolgozó kollektíva szervezeti struktúrájának — a szocialista társadalomban — nemcsak arra kell alkalmasnak (képesnek) lennie, hogy a munkavégzés irányításával összefüggő („karmesteri") funkciók elláthatók legyenek, hanem arra is, hogy ezek a „munkaszervezeti" kapcsolatok ne váljanak az emberek közötti személyi viszonyok *meghatározó elemeivé.* A társadalmi tevékenységnek ez az eleme tehát a kollektíva tagját az objektíve szükséges munkaszervezet *elemeként* szemlélve, e helyzetében értékelve, olyan szervezeti, tartalmi és módszerbeni lehetőségeket, tevékenységeket kíván kialakítani, amelyek következtében az egyén — bizonyos mértékig — e szervezeti hierarchiában elfoglalt helyétől *függetlenül is* megjelenik, mint „kollektíva-tag".

A kollektíván belüli érdekvédelmi tevékenység fontos alapeleme „a" dolgozó kollektíva, mint egység, mint emberi közösség értékelése. A kollektíva — mint szervezett közösség — *munkaszervezet,* de egyben — a munkaszervezet törvényszerűségeinek totálisan alá nem rendelhető — *közösség is.* Valóságos ellentmondás tehát az, amely a munkaszervezet törvényszerűségeinek alá nem rendelhető „kollektíva-törvényszerűségek" és az előbbiek „egyeztetése" körében jelentkezik. (Lehet, hogy dicsérni, de az is lehet, hogy bírálni kell az egyedi esetben pl. a vállalati igazgatót a munkaszervezet törvényszerűségeinek „következetesen végigvitt" alkalmazásáért stb.)[11]

cc) A dolgozó kollektívák szociális tevékenysége társadalmi tevékenységüknek nagy fontosságú eleme. Az előbbiekben érintettük az elosztási-részesedési viszonyok kollektíva-sajátosságait, azt, hogy a közvetlen munka-részesedési törvényszerűségek az általános kollektíva-törvényszerűségeken *keresztül* — bizonyos mértékig módosultan — érvényesülnek. E módosulások egyik lényeges faktora a kollektíva szociális funkciója.

A szociális funkció az össztársadalmi feladatok ellátásában a dolgozó kollektívára „utalt" feladat, a szocialista társadalomban *a kommunista elosztási viszonyok csírájának tekinthető.* A szükséglet szerinti elosztás elvének megvalósítása hosszú történeti folyamat eredménye lehet. Nagyon valószínű, hogy ebben lesz olyan szakasz, amelyben bizonyos alapvető szükségletek kielégítését — egységesen — össztársadalmi szinten garantálják, egyéb szükségletek kielégítése viszont kollektíva-szinten történik; nyilvánvalóan: a fejlődés első szakaszaiban többé-kevésbé jelentős eltérésekkel. Más út reálisan aligha képzelhető el a történeti fejlődés objektív folyamatában.

A szociális tevékenység jellegét az határozza meg, hogy az egyént személyi körülményei alapján értékeli és azt célozza, hogy a társadalmilag méltányolt körülményekből eredő hátrányokat — feltételezve a társadalmi munkamegosztásban való részvételi kötelezettség teljesítését — *kiegyenlítse.* Annyiban tehát „munka-szerinti" elosztásról van itt is szó, hogy ebben az elosztásban való részvételnek is alapvető feltétele — legalábbis *kollektíva-szinten* — a munkakötelezettségek teljesítése. Ez utóbbi még a *kollektíva-beli* szociális ellátás szintjét, teljességét stb.-t is *befolyásolhatja.* Elképzelhető, hogy az *össztársadalmi szintű* szociális gondoskodás — a társadalmi fejlődés magasabb szintjén — nem kapcsolódik *közvetlen* módon a munkakötelezettség teljesítésének egyes elemeihez. A belátható fejlődés távlatában azonban — a kollektíva-szintű szociális ellátás — *alapja* feltétlenül a kollektívában végzett munka marad, de abszolút mértékét közvetlenül a szociális helyzet tényezőinek egyénileg eltérő összessége határozza meg.

A további fejlődésben is — minden bizonyára — kettős csatornán lehet előrehaladni: az össztársadalmilag garantált és integrált ellátások, valamint a kollektíva-ellátások rendszerének fejlesztése útján. Ez utóbbiak közvetlenebbül és erőteljesebben kötődnek a társadalom számára (az adott kollektívában) végzett munkához. Ebből következően: teljességüket, szintjüket jelentősen befolyásolja az *egyéni* munkakötelezettségek teljesítése, valamint a *kollektíva-eredmény* is.

2. A dolgozó kollektíva jogi fogalma és a kollektíva-jogok

1. A jogi irodalomban korábban eléggé gyakran találkoztunk azzal az alapállással, amely az állami vállalati kollektívát a többi dolgozó kollektívához viszonyítva valamely különleges — pontosabban: az „igazi" — kollektívának tekintve, itt elismerte, elvileg lehetségesnek tartotta az ún. kollektíva-jogok teljességét, a

[11] Az érdekvédelmi-érdekképviseleti tevékenység fontos eleme természetesen a *kollektíván kívüli* terület is. Ezt a tevékenységet — mint ismeretes — a társadalmi érdekképviseleti szervek látják el: a szakszervezetek, illetőleg a termelőszövetkezetek területi és országok szövetségei. Ez a tevékenység természetesen szorosan összefügg a kollektívákkal. Tartalma és szervezeti keretei alapjában kialakultnak tekinthetők.

többi kollektívát azonban lényegében kivételként kezelte, valódi kollektíva-jogokat ott nem igen tartott lehetségesnek. A szövetkezeti dolgozó kollektívák pedig esetenként annyira „sajátos" valaminek tűntek, hogy azok problematikáját e szemléletben indokoltnak látszott a dolgozó kollektívák általános jogi problematikájától külön kezelni.

A kollektíva-fogalom sarkalatos kérdése a *kollektíva és a „vállalat" egysége.* A jogi irodalom elemzései nem vitték következetesen végig azokat a nagy jelentőségű megállapításokat, amelyekhez Weltner ezen a területen eljutott.[12]

Weltner a vállalatot, mint *gazdasági-társadalmi, szervezeti és jogi egységet* fogja fel, a vállalati kollektívát pedig, mint a dolgozók összességét. Rámutat, hogy a dolgozók — a kapitalista vállalat szervezetével ellentétben — „nem a struktúra keretein kívül, hanem ezeken a kereteken belül helyezkednek el".[13] Ezt a megállapítást — a magunk részéről *minden* szocialista dolgozó kollektívára érvényesnek tekintjük és hangsúlyozni szeretnénk a kollektíva-fogalom alaptétele (a „vállalat" és a kollektíva egysége) *következetes végigvitelének és teljesebb kidolgozásának fontosságát.*

A dolgozó kollektívák meghatározott *társadalmi feladatok és az azokhoz fűződő jogosítványok hordozói,* letéteményesei. Nem konkretizáljuk e jogosítványokat a termelőeszközökre, mert az tipikusan a vállalatszerűen működő kollektívák sajátossága.[14] Talán még ennél is fontosabb, hogy a *kollektívákra* telepített jogosítványokról beszélünk. Amennyiben ui. elfogadjuk azt, hogy a dolgozó kollektíva és annak szervezete nem a vállalaton kívül áll, illetőleg annak jogosítványai nem az igazgatót megillető jogok kívülről ható korlátozásai,[15] akkor törvényszerűen jutunk el ahhoz a következtetéshez is, hogy a „vállalati" jogosítványok a kollektíva *egészére* telepített jogosítványok, amelyeken *belül* — e szervezet adekvát struktúrája szerint — meghatározott strukturális elemeket (köztük pl. az igazgatót) meghatározott jogosítványok illetnek. Ebben a felfogásban a vállalat igazgatója nem a felügyeleti szerv („állam") megbízottja, meghosszabbított karja, hanem a vállalat szervezeti struktúrájának meghatározott jogállású eleme, része. A vállalati akarat kialakításában *ebben* a pozícióban (jogállásban) — természetesen: adott esetben igen széles jogkörrel, a felügyeleti szervhez meghatározott viszonyban stb. — vehet részt, de nem ő „a" vállalat, a tulajdonos megbízottja stb., mert ez a „megbízott" az *egész szervezett* (és következésképpen a szervezeti struktúra egyes elemeit megillető eltérő szintű, mértékű jogosítványok integrált rendszerét adó) *vállalati kollektíva.*

Az általános kollektíva-fogalom itt vizsgált eleménél azonban érintenünk kell a *nem-vállalati* (intézményi, hivatali stb.) dolgozó kollektívákat is. A termelőszövetkezetekre vonatkozó érvényességét talán nem kell külön taglalnunk.

Az *intézmények* meghatározott társadalmi feladatokat látnak el, s ehhez az állam jogokat és kötelezettségeket állapít meg számukra. A kollektíva-szervezet semmiféle különleges elméleti problémákat nem vet fel az állami vállalathoz viszonyítva. A kollektíva jogai a számára meghatározott feladatokhoz igazodnak. E dolgozó kollektívában a vezető-, az egyszemélyi vezetés vagy kombinatív megoldások (pl. egyetemek vezetése) koncepciójában — nem nagyobb nehézségekkel épül be a kollektíva szervezeti struktúrájába, mint a vállalatoknál. A feladat jellegéhez igazodik természetesen a *központi (állami) jogosítványok köre és e jogok (és kötelezettségek) érvényesítésének, érvényesülésének módszere.* Ez a kollektíva sem képez tehát az intézmény „igazi" szervezetétől, vezetésétől elkülönült szervezetet, a szervezet másik pólusát, következésképpen nem lehet azt az állami menedzserrel szemben álló (a vezetési jogokból kirekesztett) dolgozók érdekvédelmi szerveként felfogni. Az érdekvédelem — mint minden dolgozó kollektíva feladatai és szervezeti-vezetési struktúrája szempontjából — itt is nagy jelentőségű kérdés, de az nem ilyen pozícióban, hanem e dolgozó kollektíva egész szervezeti-vezetési rendszerének struktúrájában nyer kifejezést.

A teljesség okából szólnunk kell még a kifejezetten *hatósági* (közvetlenül „állami") feladatokat ellátó dolgozó kollektívákról is. A hatóság vezetője: egyszemélyi felelős vezető, a hatóság nevében ő jár el (dönt, rendelkezik). Beszélhetünk-e itt a kifejezett értelemben dolgozói kollektíváról, annak szervezeti rendszeréről, jogosítványairól stb.?

A hatóságok az állami akarat meghatározott sávjait — közötte pl. a tulajdonosi akaratot — fejezik, alakítják ki, közvetítik. (Egyesek közöttük kétségtelenül nem kevesebb tulajdonosi jogot gyakorolnak, mint egy-egy vállalati kollektíva, ha a tulajdonjogot nem korlátozzuk annak polgári jogi értelmére.) Jogi értelemben itt az egyszemélyi felelős vezető intézkedik. Igaz, hogy ma ez nem sokat jelent a differencia spe-

[12] Elsősorban „Gondolatok a vállalati kollektívával kapcsolatban", továbbá „A dolgozók közreműködése a vállalatra átruházott tulajdonosi és munkáltatói jogok gyakorlásában" (Acta Facultatis Pol.=Jur. Univ. Budapestiensis de R. E. Nom., Tomus XII., 1970. 147—173. old.) c. munkájára gondolunk.

[13] Vö.: *Weltner* Andor: A dolgozók közreműködése... 154. old.

[14] *Weltner* a vállalat fogalmi elemeit a következőkben határozza meg: — a termelőeszközök és az azokra vonatkozó operatív igazgatási jog; — a dolgozók kollektívája (egyéni és kollektíva-jellegű jogokkal); — az igazgató (az egyszemélyi vezető jogkörével és felelősségével). (Gondolatok a vállalati kollektívával kapcsolatban. J. K. 1964. 11. sz. 377—378. old.)

[15] L. *Weltner:* A dolgozók közreműködése... 154. old.

cifika meghatározásánál, mert ez jogilag a vállalatnál is így van. Kérdés természetesen, hogy mennyire fejezi ez ki a *társadalmi valóságot,* illetőleg, hogy reálisan — alapvető konfliktusok nélkül — meddig lehet ezt a jogi koncepciót — éppúgy, mint egyes más munkaszervezeteknél — fenntartani. Az egyszemélyi vezető itt sem „kollektíván kívüli" jelenség. (*Jogi* valóságában persze sok hasonló ellentmondással terhes, mint pl. a vállalat igazgatója.)[16]

A dolgozó kollektívák elsődlegesen *munkaszervezetek* és az ezekre épülő *társadalmi tevékenységek* szervezetei. Ez a kettős funkció — vagy miként a szövetkezeteknél mondani szoktuk: a kollektíva kettős „oldala" — elméletileg is jelentős következményekkel járt. Voltaképpen ide vezethető vissza, hogy „a" kollektíva szervezetét a gondolkodás — és nagyjából az elmélet is — ebben a kettős megosztottságban, az ún. „kétpólusú" rendszerben képzeli el: van egy „vállalati" szervezet (az egyszemélyi felelős vezető és hierarchikus vállalati szervezet) és van egy „kollektíva" szervezet (a dolgozó kollektíva és képviseleti szervei).

A szervezetnek ez a kettős strukturáltsága a szocialista társadalom viszonyai között következetesen nem valósítható meg. Ezt a problémát a szakirodalom, az elmélet felismerte és ma már több oldalról is törekszik arra, hogy feltárja a szocialista gazdálkodó szervezet struktúrájának alapvető törvényszerűségeit.[17]

A szocialista dolgozó kollektíva szervezeti struktúrája *történeti* fejlődés terméke és ez a fejlődési folyamat természetesen ma sem tekinthető befejezettnek. A kapitalista társadalomban működő dolgozó kollektívák szervezeti struktúráját — végső soron — a *tőkés tulajdon* és a *dolgozó kollektíva* (mint a munka szervezete) közötti antagonisztikus ellentmondás határozza meg. A termelési eszközök, valamint az emberi munkaerő egyesülése — mint a termelés előfeltétele — a tőkés tulajdon alapján csak a jelzett antagonizmusban mehet végbe. Ez az antagonizmus a tőke oldalán megjelenhet akár a tőkés vállalat valamely szervezete, akár a tőkés állam megszemélyesítésében. Ennek megfelelően alakul a dolgozó kollektíva *kettős struktúrája:* egyik oldalon a tulajdonos(-ok) szervezete, vele *szemben* a dolgozó kollektíva szervezete. A képlet alapvető lényegében világos: a tulajdoni oldalon a *munka* (gazdálkodás, termelés) szervezete, a dolgozói oldalon az *érdekvédelem* szervezete. Olyan szervezet, amely eme alapvető antagonizmus alapján (annak ellenére) képes szervezeti keretet biztosítani a gazdálkodás-termelés, a társadalmi munkamegosztásban való részvétel számára.

A szocialista építés megkezdésének időszakában *általában* ezt a struktúrát *veszi át, használja fel* az uralkodó osztállyá szervezett proletariátus állama. Ez a struktúra uralkodó helyzetbe jut az állami vállalatnál, s minthogy az adja meg a dolgozó kollektíva szervezeti-jogi viszonyainak alapsémáját, elméletileg elfogadott struktúrája lesz *minden* dolgozó kollektívának. A szocialista építés eddigi történeti tapasztalatai — a konkrét történelmi körülmények által meghatározott feltételei — azt mutatják, hogy az első szakaszban a szocialista vállalat és általában a dolgozó kollektívák számára is felhasználható volt a jelzett alapstruktúra, a *megváltozott tartalom* figyelembevételével. Ezek a viszonyok ui. — lényegében az ún. centralizált direkt-irányítás rendszere — a dolgozó kollektívák szervezeti struktúráját döntő módon meghatározták azzal a koncepcióval, mely szerint az *igazgató (az egyszemélyi felelős vezető) a tulajdonos állam megbízottja.* Formailag tehát ő és az általa irányított hierarchikus szervezet a tulajdonos szervezete, minek következtében *formailag* fenntartandónak, vagy fenntarthatónak tűnik a *partneri* viszonyban álló kollektíva-szervezet, mint strukturális elem is.

A szocialista dolgozó kollektíva struktúrájának alapvető jellegét azonban a kettős szervezeti tagoltság már nem határozhatja meg. Eltekintve most a *társadalmi környezet meghatározó erejű befolyásától,,* — amelynek kollektíván kívüli elemeit a magunk részéről is a Weltner által felvázolt *munkaszervezeti demokrácia* rendszerében fogjuk fel — tehát továbbra is a belső viszonyok körében maradva — is rá kell mutatni a *pártszervezet* szerepére az itt vizsgált strukturális kérdésben.[18] A pártirányítás — mind a hierarchikus vállalati szervezet, mind pedig a kollektíva-szervezet tevékenysége tartalmi kérdései és módszerei szempontjából — döntő jelentőségű. Ilyen módon — bár a két strukturális elem tevékenységének alapvető jellege természetesen meghatározott és ehhez igazodik meghatározó szervezeti sajátosságuk is — nem antagonisztikus, sőt *nem is szembenálló érdekek hordozói.*

3. A dolgozó kollektíva jogi fogalmának fontos eleme a *kollektíva-tagsági jogviszony* is. Ismeretes, hogy ezt az életviszonyt ma két jogviszony realizálhatja: *a munkajogviszony, illetőleg a termelőszövetkezeti (ipari, mezőgazdasági) tagsági jogviszony.* Egyetértve a Weltner

[16] A hatóságokra vonatkozóan tett megjegyzéseink kapcsán utalunk a román minisztériumok és minisztériumi főosztályok, illetőleg az államigazgatás más szerveinek szervezeti-vezetési rendszerére, amelyekben a kollektív vezetés elve érvényesül. — Vö.: *Fábián* Ferenc: A vállalati jogállás és a vállalatirányítás jogi kérdései Romániában. Vállalatirányítás és a vállalatok jogi helyzete. (Szerk.: *Sárközy* Tamás) Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bpest, 1976. 270—272. old.

[17] Vö. Különösen *Héthy* Lajos—*Makó* Csaba: Automatizáció, munkások, vállalat. Társadalmi szemle, 1975. 1. sz. 67—71. old.

[18] Az állami vállalat vonatkozásában vö. *Héthy—Makó:* i. m.

Andor által kifejtettekkel, e tagsági jogviszonyok alapvető tartalmát a következőkkel látjuk meghatározhatónak: munkavégzési, elosztási-részesedési, vezetési jogok és kötelezettségek.[19] Ezek a jogok és kötelezettségek realizálják a dolgozó kollektíva-beli tagsági viszonyok materiális tartalmát.

A dolgozó kollektívák tagsági viszonyainak részletesebb elemzését itt nem végezhetjük el. A jelen alkalommal a kollektíva-fogalom szempontjából jelentős sajátosságot kell kiemelnünk. Ez a sajátosság az, hogy e tagsági viszonyok *bármelyik jogi formája* az egyénnek a társadalmi munkamegosztásban való részvételi viszonyát fejezi ki, s ennek megfelelően tartalmába kell vonnia mindazokat a jelentős társadalmi viszonyokat, amelyek e tagsági viszonyok fő elemei. Ezek alapján kapcsolódik az egyén — a *dolgozó kollektíván keresztül* — az össztársadalomhoz: teljesítve az azzal szembeni kötelezettségeit és gyakorolva az általa biztosított jogai alapvető részét. Ebből következik, hogy e tagsági viszony egzisztenciális viszony, az egyénnek a társadalomban kialakult helyzetét *meghatározó* viszony. A dolgozó kollektívának tehát *meghatározó jelentőségű helye, szerepe van az egyénnek az össztársadalomhoz való kapcsolatrendszerében.*

A kollektíva *jogi* fogalma szempontjából a jelzett mozzanat azért jelentős, mert a társadalmi „alapjogok" az egyénhez döntő mértékben *„kollektíva-jogok" formájában* jutnak el és természetesen annyiban jutnak el, amennyiben ezeket a kollektíva-jogviszonyok *formálni, továbbítani,* közvetíteni képesek.

A kapitalista jogrendszer alapvető ellentmondásának bírálata keretében régen felismerte az elmélet azt a már jelzett ellentmondást, hogy e társadalom „alapjogai" csak az *árutulajdonos* (magántulajdonos) számára hozzáférhetőek, minthogy a jog azokat a magántulajdon „nyelvére" fordítja le. A szocialista társadalomban is szükség van bizonyos közvetítésre, transzformálásra, a termelési viszonyok konkrét adottságai, lehetőségei, követelményei szerint. Ez utóbbiak részletesebb vizsgálata során láttuk, hogy természetes csomópontjuk, elsődleges szervezetük a dolgozó kollektíva. Ennek kivetítődése, tükröződése a kollektíva központi helye az össztársadalom és az egyén közötti jelentős, meghatározó szerepű jogviszonyokban.

A kollektíva-viszonyokban a tagsági viszonyon kívül még egy fontos területe van: a *kollektíva szervezeti (vezetési) viszonyainak* szférája.

Ezzel kapcsolatban több, elméleti jelentőségű kérdés merül fel. Ezek közül kettőt kell itt érintenünk: az *egyik* az, hogy a kollektíva belső szervezeti viszonyainak szabályozása a kollektíva-jogok integráns tartalmi elemét képezi, a *másik* e jogviszonyok elsődleges minősítése.

A jogi irodalom elemzései alapjában véve egybehangzóan támasztják alá a „vállalati" belső viszonyok szabályozásának *szükségességét.* Nyilvánvalóan tarthatatlannak kell tekintenünk azt az elvi alapállást, amely a belső viszonyokat az egyszemélyi felelős vezető diszkrecionális joga egyik témájaként kezelte. Másrészt rendelkezésre állanak bizonyos gyakorlati tapasztalatok is — a termelőszövetkezetek (termelőszövetkezeti jog) területén.

A belső kollektíva-viszonyok területén nagy fontosságú és a szóban forgó szabályozás témakörébe eső kérdéseknek látjuk a következőket: a dolgozó kollektíva belső szervezeti rendszere (felépítése) és a szervek jogköre; a kollektíva szerveinek létrehozása és a működés szabályai; a kollektíva belső szabályai és azok létrehozása; a legalapvetőbb dolgozói érdekek védelmének, szervezeti és jogi biztosítékainak, valamint a jogvitás rendszer alapkérdéseinek (ideértve a vezető beosztásúak jogvitáit is) meghatározása, szabályozása; a dolgozói kollektíva-tevékenység átfogó ellenőrzésében való dolgozói részvétel szabályozása.

Második problémaként e belső vállalati viszonyok elsődleges *minősítését* jelöltük meg.

A kollektíván belüli viszonyok előbbiekben jelzett néhány szférája nyilvánvalóan jogi szabályozást igényel. Ma az a helyzet, hogy ezek a területek kisebb-nagyobb részben munkajogi, illetőleg szövetkezeti-termelőszövetkezeti jogi szabályozás alatt állanak. A „munkajogi koncepció" alapvető problémáját nem abban látjuk, hogy ez a szabályozás ma még nem teljes (nem terjed ki minden jelzett kérdésre, illetőleg azokban nem ad komplett szabályozást), bár ez sem lényegtelen kérdés. Az elméleti igényű kérdés a szabályozás *érdekvédelmi* („munkajogi"), vagy vezetési-részvételi jogi („belső vállalati jogi") pozícióban történő kiépítése.

A jelenlegi alapállásból fakad, hogy a munkajog a szakszervezeti jogokat is mint a dolgozók Munka Törvénykönyvben lefektetett alapjogai *védelmének* jogi eszközeit vizsgálja, illetőleg kezeli. A dolgozó kollektíva itt fejtegetett koncepciójában azonban a kollektíva tagja (közvetlenül), valamint a dolgozói kollektíva-szervezetei (a szakszervezet) is a vezetési jogok *részesei.* „Kollektíva-jogaik" nem egyszerűen a dolgozó munkaszervezetben kialakult helyzetéből eredő érdekvédelmi területre összpontosulnak, hanem a dolgozó kollektíva *vezetésében* való *részvételre* irányulnak.

Ebben van a koncepcionális eltérés gyökere, lényege. Minthogy pedig a termelőszövetke-

[19] Vö. *Weltner* Andor: A szocialista munkaszerződés c. munkájában kifejtettekkel. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. 1965.; továbbá *Hegedűs:* A termelőszövetkezeti tagsági viszony jogi alapkérdései, 173—254. old.

zetek vezetési rendszere elméletileg mindig a *tagsági vezetés* koncepciójára épült, ott, a termelőszövetkezeti jogban — a tagsági jogviszony mellett — kialakult a szövetkezet szervezetének és vezetésének rendszerét is átfogó jogi szabályrendszer is. Ennek szövetkezeti jogi mivoltát, jellegét mind ez ideig nem vitatják.

A félreértések elkerülése végett hangsúlyozzuk, hogy nem a szövetkezeti szabályrendszer lemásolását szorgalmazzuk és nem is a tagsági vezetés rendszerét kívánjuk az eltérő tulajdoni alapokon működő állami gazdálkodó szervezetek jogi szabályrendszerébe áttelepíteni.[20] A *koncepcióról* azonban valóban szó van. Arról, nevezetesen, hogy a dolgozó kollektíva szervezete és vezetése (belső viszonyai) a jogi szabályozásnak specifikus területe: nem polgári jog, nem államigazgatási jog és nem is munkajog, hanem *„vállalati jog"*, abban az értelemben, ahogyan a szövetkezeti viszonyok előbb jelzett köre is szövetkezeti jog.

„Vállalati" jogról természetesen az előbbiekben meghatározott értelemben is csak *annyiban* beszélhetünk, amennyiben — jobb híján — a munkáltatót „vállalatnak", a munkaviszonyt „vállalati" munkaviszonynak nevezzük. E felfogás elméleti problémáiról az előbbiekben szólottunk.

A vázolt értelemben vett kollektíva-jog (a kollektíván belüli jogviszonyok adott köre) természetesen bizonyos — szélesebb vagy szűkebb körű — általános törvényszerűségeken, intézményeken túlmenően tükrözi a dolgozó kollektívák tagozódását is, tehát ezekhez igazodóan több-kevesebb specifikus vonásokkal is rendelkezhet. A feladat természetesen az, hogy a társadalmi fejlődés adott szintjét és fejlődését, perspektíváját helyesen tükröző, illetőleg szolgáló szabályrendszer alakuljon ki. Az integráció és a differenciálódás adjon teret a specifikumoknak, amíg azok a dolgozó kollektívák és az össztársadalom szempontjából is hasznos módon hatnak a főbb társadalmi folyamatokra, biztosítva egyben a munkaerő társadalmi felhasználásával, illetőleg a dolgozó kollektívák vezetésével összefüggő alaptörvényszerűségek — rendszerükben és szintjükben — *összehangolt* érvényesülését.

4. Az előbbiekben áttekintettek alapján a dolgozó kollektíva jogi fogalmát a következőképpen jelölhetjük meg: a dolgozó kollektíva a szocialista társadalom termelési és munkaszervezetének, valamint az elosztási-részesedési viszonyoknak és az ezekhez közvetlenül kapcsolódó társadalmi tevékenységnek elsődleges szervezete (alapegysége), amely a társadalmi összkollektíva és az egyén összekapcsolásának alapvető szervezeti kerete, a társadalom és az egyén főbb jogosítványai jelentős részének közvetítője.

A dolgozó kollektíva: általános fogalom. Tagozódása — az alapvető törvényszerűségek érintetlenül hagyása mellett — a társadalmi szocialista tulajdon, valamint a tevékenység jellege alapján megy végbe. Szervezeti rendszerét — szervezeti, vezetési struktúráját — az elvileg egységes, de strukturált szervezeti rendszer határozza meg, amely biztosítja a kollektíva termelési és munkafeladatai ellátását, a kollektíva tevékenységének irányításában (a kollektíva vezetésében) a dolgozóknak — a tulajdoni formához és a kollektíva-tevékenység jellegéhez igazodó — közvetlen és közvetett (képviseleti) közreműködését, valamint a társadalmi munkamegosztásban való részvétel viszonyaira épülő érdekvédelmét és képviseletét.

A dolgozó kollektíva-beli viszonyok — amelyekhez az egyén a kollektíva előbbiekben meghatározott tagozódása szerinti „tagsági" viszonyával kapcsolódik — az egyén *alapvető társadalmi viszonyainak* és — a kollektíva-viszonyoknak az egyén valamennyi társadalmi viszonyára, társadalmi közérzetére kiható jelentőségénél fogva — a *társadalomhoz való viszonyának* elsődleges meghatározói.

A kollektíva-viszonyokban fontos helyet foglal el a tagsági viszony. Alapvető elemeit a munkavégzési, az elosztási-részesedési, valamint a vezetési viszonyok adják. A kollektíva-viszonyok azonban ennél szélesebbek: kiterjednek a kollektíva belső szervezetének és normáinak, valamint a szervezeti működés (ideértve a kollektíva-tevékenység megszervezésének, lebonyolításának és a dolgozók ebben való vezetési és munkaközreműködésének biztosításával összefüggő alapkérdéseket is) leglényegesebb területeire. E viszonyok kisugárzása érdemleges mértékben hat a kollektíva egyes külső viszonyaira is.

A kollektíva-viszonyok jellegét tükrözniük kell a kollektíva-jogviszonyoknak is. E jogviszonyok fő törvényszerűségei eltérnek a polgári jog áruviszonyokat tükröző, illetőleg az államigazgatási jog hatalmi jellegű fölé- és alárendeltségi — az egyik fél ügydöntő pozícióját, illetőleg függő helyzetét kifejező — viszonyaitól. *A kollektíva-jogviszonyok jellegének, arculatának kialakulása* azonban csak a kollektíva-viszonyok alapvető törvényszerűségeinek megszilárdulása, valamint a kollektíva-jog (jogok) fő törvényszerűségeinek feltárása alapján mehet végbe. Ez a folyamat ma alapjában véve két irányban nyilvánul meg:

a) a kollektíva-jogokban kialakulóban vannak a szabályozás jellegzetes, általános kollektíva-vonásokat és specifikumokat is mutató témakörei, területei, elsősorban a kollektí-

[20] A tagsági jogviszony és a munkaviszony e területen mutatkozó különbségeivel legutóbb „A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagsági viszony társadalmi tartalmának és jogi szabályrendszerének összhangjáról" c., már hivatkozott munkánkban foglalkoztunk.

va-tevékenység megszervezésének-lebonyolításának és ellenőrzésének viszonyai; a kollektíva szervezetei és a közvetlen dolgozó kollektívák kapcsolatai; a dolgozók kollektíva-beli viszonyaiból következő gondoskodási és érdekvédelmi feladatok; az egyedi tagsági viszonyok konkrét tartalmi elemei szabályozásának viszonyai;

b) gyors ütemben halad a *kollektíva-jogok alap-intézményeinek integrációja,* amely — a különböző dolgozó kollektívák azonos és rokonvonásait kifejezve — az intézmények (és ezzel a kollektíva) szabályrendszerét új alapokra építve, létrehozza a dolgozó kollektívák *elméletileg és rendszerükben* integrált *jogát, a kollektíva-jogágakat.*

5. A dolgozó kollektívák *fő típusait* — melyekre a kollektívák *demokratikus* és alapvető feladataikat tekintve *hatékony* szervezeti-vezetési rendszere jogilag kiépíthető — a következő alapsajátosságok jellemzik:

a) A vállalati kollektívákat az jellemzi — mint a többi dolgozó kollektívától elhatároló ismérv —, hogy az állami vagyon elkülönített részével, illetőleg a szövetkezeti csoporttulajdonban levő vagyonnal *önállóan gazdálkodnak.* A gazdálkodási önállóság foka egyes történeti időszakokban természetesen különböző lehet és eltérő ez az állami vállalatnál és a szövetkezetnél, illetőleg az egyéb vállalati formációknál. A vállalati kollektíváknál azonban *közös* — ami egyben a nem-vállalataiaktól el is választja őket —, hogy tevékenységük *gazdálkodási jellegű:* gazdasági eredmény létrehozására irányul, s ezt az eredményt a vagyontárgyaknak azzal a körével kell létrehozniuk, amellyel gazdálkodnak.

b) A nem-vállalati kollektívák természetszerűen szintén „gazdálkodnak", legalábbis — mint ezt a tevékenységet általában meghatározzák: — „kezelik" a gondjaikra bízott vagyontárgyakat. A fő különbség nyilvánvaló: a kollektíva *tevékenységének célja* — így az annak jellegét meghatározó fő törvényszerűségek alapja is — nem közvetlenül valamely gazdasági eredmény, illetőleg nem a kezelésükre bízott vagyontárgyakkal való gazdálkodásból eredő gazdasági eredmény létrehozása, hanem valamely *egyéb társadalmi feladat* ellátása, illetőleg *közhatalmi jogosítványok* gyakorlása. Ezekkel összefüggésben felmerülő gazdasági szükségletek fedezését az össztársadalom biztosítja, vagy más alapon hozzák létre (pl. szövetkezeti közös feladatok esetén) és természetesen ezeket az eszközöket „gazdaságosan" kell felhasználniuk, de tevékenységük alapvető jellegét nem eszközeik felhasználásának (gazdálkodási), hanem tevékenységi céljuk törvényszerűségei határozzák meg.

A dolgozó kollektívák jelzett tipizálását látjuk célszerűnek figyelembe venni a jogi szabályozás szempontjából. Egyrészt azért, mert bizonyos kollektíva-sajátosságok *általános érvényűek,* másrészt azért, mert a *további* tagozódás alapján határozhatók meg a tipikusan „vállalati" (nyilván: legerőteljesebb), illetőleg az egyéb típusú (előbbiektől jelentősen eltérő) kollektíva-sajátosságok.

Hangsúlyozzuk, hogy a „vállalati" típuson belül a *tulajdoni alapon* bekövetkező *további,* a jogi szabályozás jelentős kérdései szempontjából is fontos tagozódást (állami vállalat — termelőszövetkezet), illetőleg annak további fenntartását elismerjük. A vállalati jelleg kiformálódása során, illetőleg a dolgozói viszonyok integrációja következtében bekövetkezett fontos változásokat, továbbá a vállalati és a szövetkezeti jogintézményeknél ezen az alapon végbemenő integrációs tendenciákat azonban a konkrét jogi megoldásoknál kellő mértékben figyelembe kell venni.

6. A kollektíva-jogokkal kapcsolatos időszerű feladatok *megoldási irányainál* hangsúlyoznunk kell az *intézmények integrációjának jelentőségét,* amely a kollektíva-jogágak *közeledésének* a legalapvetőbb *jelensége* és *eszköze.*

Az intézmények integrációját két vonatkozásban kívánjuk jelezni. *Egyrészt* úgy, mint a jogágak határait átlépő folyamatot, amely az önálló jogágak olyan *belső átalakulását* eredményezi, amely — azonos, vagy hasonló jogintézmények következtében — azokat egyre közelebb viszi egymáshoz. (Pl. a fegyelmi felelősség a kollektíva-jogágakban.) *Másrészt* úgy, mint a *különböző jogágak különböző intézményeinek egymást kiegészítő, szervesen illeszkedő és egy magasabb egységet adó rendszerét,* amelynek alapján a *rész* — és jellegükre, jogágiságukra is eltérő — *intézmények új minőséget nyernek, illetőleg a reális társadalmi viszonyok új minőségét fejezik ki.*[21] Az elméleti vizsgálat célja és értelme: a *reális életviszony* (pl. az állampolgár „résztulajdonosi" minősége) *összevetése az integrált jogintézmények rendszerével.* Azaz: a különböző jogágak jellegükre nézve is eltérő intézményeinek integrált rendszere *kifejezi-e* az adott életviszony alapvető tartalmát?

A szocialista építés előrehaladásával párhuzamosan, egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a társadalom alapvető intézményei *kollektíva-formában* jelennek meg. Ez a folyamat nemcsak a polgári jogot érinti, sőt nem csak a büntetőjogot, hanem még az államjogot és más jogágakat is. *A magasabb szintű integrációs szemlélet* tehát azt kívánja, hogy a kollektíva-jogok „termeljék ki" a szocialista társadalom *kollektíva-tagjára* — aki (Eörsi kifejezésével élve) nem citoyen és nem burzsoá, hanem e *helyett:* „kol-

[21] Nézetünk szerint pl. ez a helyzet az állampolgár „tulajdonosi minősége" területén. Az egyes jogintézményeket egyenként vizsgálva, azt állapíthatjuk meg, hogy nincs „tulajdonosi jogviszony", összességükben azonban a társadalmi tulajdonban való „részesülés" viszonyai. Az intézmények integrációjának a kollektíva-elmélettel összefüggő problematikáját *Eörsi* fejtette ki Tulajdonosok és kollektívák ... c. tanulmányában.

lektíva-tag" — a tartalmilag kiüresedett, vagy kiüresedő, korábbi történeti időszakból származó jogintézményeket helyettesítő, de a *társadalom abszolúte is magasabb fejlődési fokát kifejező jogintézményeket.*

A szocialista társadalom munkaképes tagja: kollektíva-tag. (A munkaképtelen társadalmi helyzete is a munka-kollektíva-tagság alapján nyer elrendezést: munkaképtelensége, idős kora stb. esetére.) Ez az egyén nem burzsoá, így a személyéhez közvetlenül tapadó érdekeinek védelmétől kezdődően — a legkülönbözőbb viszonylatokban — *kollektíva-tagi minőségében szerepel,* s a kollektíva-jogok eszközeivel szabályozhatók jogai, kötelezettségei. A társadalmi mércét itt a jelzett magasabb integrációs szemlélet alakíthatja ki, amely a *kollektíva-jogintézményeket egyéb jogágak azonos vagy hasonló rendeltetésű intézményeivel összhangban, együtthatásban szemléli.*

Az intézmények integrációjának fő folyamataira és lényegére Eörsi — idézett és egyéb munkáiban — rámutatott. A dolgozó kollektívák társadalmi rendeltetésében és alapvető materiális tartalmában meglevő, meghatározó erejű azonosságok és hasonlóságok *nem tagadják az eltérő jogi formák lehetőségét, létjogosultságát,* sőt: a valóságos viszonyokat kifejező *specifikumok* éppen a meghatározó erejű azonosságok vagy hasonlóságok érvényesítését segíthetik elő. Két követelményt azonban feltétlenül biztosítani kell:

— *a tartalmi egyensúlyt, összhangot:* az egyes kollektíva-intézményekben és az egész életviszony-jogviszony vonatkozásában;

— *a jogi formák* olyan mértékű összehangoltságát, szoros kapcsolódási lehetőségeit, amelyek mellett a dolgozó kollektívákban az emberi munkaerővel kapcsolatos társadalmi és társadalmilag elismert egyéni érdekek legális módon érvényesülhetnek.

A jelzett szempontból a kollektíva-jogviszonyok területén különösen a következők jelentőségét emeljük ki:

a) a kollektíva munkavégzési viszonyait;

b) a kollektíva elosztási-részesedési viszonyait és ezeken belül: a munkarészesedési viszonyokat; a társadalmi munkakötelezettség teljesítéséhez fűződő — kiegészítő jellegű — részesedési viszonyokat (szociális és társadalombiztosítási jogosultságok);

c) a kollektíva szervezeti-vezetési viszonyait;

d) a kollektíva felelősségi viszonyait.

Az integrációs *szemléletet* tehát egyrészt *kollektíva-szinten,* másrészt az előbb meghatározott kollektívabeli *„részviszonyok" szintjén* kell érvényesíteni. A jelzett kollektíva-viszony-csoportok ui. a dolgozó kollektíva *meghatározó erejű elemei.* Ez a minősítés azt jelenti, hogy a társadalmi és egyéni megítélés szempontjából az említett elemek *döntő súlyúak és általában nem helyettesíthetők, nem kompenzálhatók.*

E kérdéskör részletesebb elemzése természetesen már a kollektíva-tagsági viszonyok körébe esik, de itt jeleznünk kell az előbbi törvényszerűséget, mint a jogi feladatok meghatározásának, kezelésének, megoldásának *szemléleti* problémáját. Nem lehet ui. kompenzálni — elvileg, általános törvényszerűség szerint — egyik tartalmi elemet a másikkal, mert azok — adott társadalmi-kollektíva-viszonyaink közepette — olyan alapvető kollektíva-sajátosságok kifejezői, amelyek a *minőségi meghatározottságot közvetlenül érintik.*

Az egyes dolgozói kollektívák integrációja ma elsősorban a jelzett csomópontokban megy végbe, s ezt fejezik ki az előbb jelzett *jogintézmények* és azok csoportjainak *integrációs tendenciái is,* amelyek elősegítik az egyes *jogintézmények belső átalakulását,* a kollektíva-sajátosságok teljesebb kifejezését, ezáltal: a kollektíva-jogágak közeledését, az *általános* — magasabb szintű — kollektíva-törvényszerűségek kifejezését.

*

Fejtegetéseink befejezéseként azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a kollektíva-jogok további fejlődésével kapcsolatos *jogi feladatok számbavételénél* több olyan tényezőt látunk, amelyek a szabályrendszer koncepcionális, szemléleti kérdéseit is érintik. A jogi kérdéseknek a vázolt szemléleti alapon való megközelítése egyszerűbbé és főként a szocialista valósághoz közelebb vihetővé tenné a dolgozók vezetési-részvételi jogainak rendszerét is. A szemléleti alap: a szocialista dolgozó kollektíva tagja — a kollektíva meghatározott szervezeti rendszerében — a *vezetési jogok* részese. E jogosítványok ezért nem a „kívülálló" egyéni munkavállaló „vállalattal" szembeni érdekképviseleti-érdekvédelmi pozíciójában építendők fel — mert munkavállalói minősége kollektíva-tagsági minőségének is csak *része* —, hanem a hatalomban (tulajdonban stb.) „belül" levő, a vezetésben ezen az alapon és ilyen pozícióban részt vevő dolgozó jogai-kötelezettségei rendszerében.

Az időszerű jogi feladatok kijelöléséhez és megoldásához — nézetünk szerint — a fejtegetett szemléleti fordulat, és a felvázolt kérdések elméleti kimunkálása is szükséges.

Hegedüs István

A tömegkommunikáció és az emberölés néhány összefüggéséről

A tömegkommunikáció és a bűnözés közötti esetleges kapcsolat a pszichológusok, a pszichiáterek, a szociológusok, a pedagógusok, a hírközlési szervek kutatási központjainak szakemberei, a büntetőjogászok, valamint a kriminológusok újra meg újra visszatérő vitatémája. A kriminológiai kutatások szélesedésével és az egyre mélyebb oksági összefüggések feltárására irányuló törekvésekkel párhuzamosan mind a tőkés-, mind pedig a szocialista országokban — közöttük hazánkban[1] is — egyre inkább előtérbe került a tömegkommunikációnak a bűnözés különböző jelenségszintjeire gyakorolt esetleges következményeinek vizsgálata. Bár az eddigi kutatások — főként objektív tényezők következtében — a korábbi külföldi tanulmányok megállapításaihoz képest kevés új adalékkal szolgáltak, mégis közülük néhány az erőszakos bűnözéssel kapcsolatos elemzés figyelemre méltó következtetések levonásához nyújthat alapot.

A tömegkommunikáció hatásáról és jellegéről általában

Ma már széleskörűen bebizonyított, hogy a tömegkommunikációnak minden országban rendkívül nagy a szerepe és a felelőssége a tudatformálásban és a tájékoztatásban.[2] Természetesen más és más ez a hatás és következmény a különböző jellegű társadalmi berendezkedésű országokban, miután *a társadalmi berendezkedés jellege alapvetően meghatározza*[3] *a tömegkommunikáció célját, feladatát* s ehhez képest jelentősek az eltérések a szocialista, a fejlődő és a tőkésállamok viszonylatában, illetőleg ezen országok tömegkommunikációs eszközei tevékenységében, módszereiben és célkitűzéseiben, műsor- és tájékoztatási politikájában, mindezek folytán pedig ezek következményeiben is. Az egyén élete szempontjából jelentős tényezőket ugyanis azok a konkrét társadalmi, politikai, gazdasági, ideológiai és kulturális viszonyok határozzák meg, amelyek között él. Az előzőek arra is figyelmeztetnek, hogy a polgári kriminológusok és szociológusok vonatkozó álláspontját csak erős kritikai szűréssel szabad fogadnunk s különösen tartózkodnunk kell a megalapozatlan és a társadalmi berendezkedés jellegétől, lényegétől független, minden országra nézve érvényesnek tekinthető általánosítástól.

Közismert, hogy egyes tőkésállamokban a kapitalizmus általános válsága talaján eddig soha nem látott mértékű — a tőkés társadalmi rendszer lényegét is tükröző — erőszakhullám bontakozik ki, amelynek nemkívánatos ábrázolási teret engednek a tömegkommunikációs eszközök is, amely viszont visszahat az előbbire. A szocialista országokban az előzőekhez képest alapvetően eltérő a helyzet. A mennyiségi és minőségi különbségeken túl hangsúlyozni kell, hogy a szocialista országok nem nyitottak kaput az erőszak és a szadizmus tőkésállamokhoz hasonló képi megjelenítése előtt.

Elöljáróban azt is le kell szögezni, hogy általában valamennyi országban, különösképpen azonban a szocialista országokban a tömegkommunikációs *hatások többnyire* — legalábbis a társadalmi rendszer szempontjából — alapvetően *kedvezőek*. A mi viszonyaink között a tömegkommunikáció jelentős mértékben hozzájárul a szocialista erkölcsi normák, életeszmények közvetítésével azok elterjesztéséhez, a szocialista humánum, az egymás iránti kölcsönös megbecsülés kialakulásához, következésképpen az emberi élet egyre magasabb fokú tisztelete megteremtéséhez. Ugyanakkor az sem tagadható, hogy a tőkésországokban általánosabban, a szocialista országokban pedig elvétve egyes esetekben a helytelenül megválasztott téma, a kifogásolható filmátvétel, a következményekkel nem mindig számoló közlés stb. folytán negatív kihatások is jelentkeznek. Horányi Béla szerint a tömegkommunikációs eszközök érzelmi életre gyakorolt káros hatása a cinikus és egocentrikus védekezési mechanizmusok kialakulásában jelentkezik, amely főként arra vezethető vissza, hogy az egyén nap mint nap, akarva-akaratlan

[1] *Münnich* I.—*Szegedi* M.: Szexuális motivációból elkövetett emberölés-sorozat pszichológiai elemzése. Magyar Pszichológiai Szemle 1970. évi 27. sz. 272—284. old. *Raskó* G.: Szociológia és kriminológia. II. Kriminológiai és Kriminalisztikai Tanulmányok 11. köt. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1974. 95—155. old. *Viski* L.—*Irk* F.: Tömegtájékoztatási eszközeink közlekedésbiztonsági munkájáról. Belügyi Szemle 1974. évi 6. sz. 23—32. old. *Gödöny* J.: A társadalmi-gazdasági fejlődés és a bűnözés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1976. *Münnich* I.: A szociális tanulás elmélete és az agresszió. Kézirat. Leadva a Kriminológiai és Kriminalisztikai tanulmányok 15. kötetében történő közlésre.

[2] *Szabó* L.: A rendőrség és a sajtó. Belügyi Szemle 1963. évi 9. sz. 16—25. old. *Bodor* E.: Hozzászólás Szabó László „A rendőrség és a sajtó" c. cikkéhez. Belügyi Szemle 1964. évi 1. sz. 98—103. old. *Budai* J.: Hozzászólás „A rendőrség és a sajtó" c. cikkhez. Belügyi Szemle 1964. évi 2. sz. 76—81. old.

[3] *Riley*, J. W.—*Riley* M. W.: Mass Communication and the Social System. In: Merton, R. K.—Broom, L.—Cotrell, L. S.: Sociology Today, Problems and Prospects. Basic Books, Inc., Publishers. New York, 1959. 537—578. old. *Popper* P.: Kriminális személyiségzavar kialakulása. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1970. 54. old.

túl sok erőszakról, katasztrófáról értesül.[4] (Azzal is számolni kell, hogy bizonyos beállítottságú embereknél gyakran a kedvező vonatkozások is kedvezőtlen következményekkel járhatnak.) Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkezni, hogy ezek a hatások a különböző kulturális közegekben vagy korosztályok körében, továbbá más helyen és más időpontban eltérő reakciókat válthatnak ki. A reakcióhoz természetesen elengedhetetlenül fontos az adott cselekmény stb. ismertté válása, mivel ez mindenféle társadalmi értékítéletnek alapvető előfeltétele.[5]

A kifogásolható tömegkommunikációs hatások különösen az agresszív viselkedés kialakulásában játszanak szerepet. Kísérletek bizonyítják, hogy modellált példa segítségével az agresszivitás — ugyanúgy, mint az együttműködésre való képesség — tanítható.[6] Bronfenbrenner mutat rá az amerikai és a szovjet nevelési módszerek közötti alapvető különbségekre. Míg pl. az óvodás- és iskoláskorú gyermekeket az USA-ban agresszív versenyszellemben, addig a Szovjetunióban a kölcsönös vonzalom és az együttműködési készség szellemében nevelik.[7] Úgy véljük, hogy Bronfenbrenner a két világrendszer bűnözése közötti mennyiségi és minőségi különbség egyik igen lényeges mozgató rugóját találta meg. Münnich Iván arra a következtetésre jut, hogy a szociális tanulás során az élet konkrét viselkedésmodelljei ugyanolyan hatással vannak a megfigyelő személy magatartására, mint a verbálisan megfogalmazottak vagy a képekben megformáltak. Információs tartalmuk, figyelemkeltő hatásuk ugyanis közel azonosnak tekinthetők. Sajnos a tömegkommunikációs eszközök túl sok antiszociális, agresszív tartalmat produkálnak, illetőleg közvetítenek a befogadó néző vagy olvasó számára. A krimik, a háborús filmek millió példáját nyújtják, vonzó főhőseik idealizált és ideologizált tettein keresztül a brutális, a kriminális vagy éppen intellektuálisan tervezett agressziónak. Raskó Gabriella ugyancsak hangsúlyozza, hogy a tartósan ismétlődő értelmi-érzelmi ráhatásokkal a beállítódási készség jelentős mértékben befolyásolható, s a túlzott erőszakábrázolás kétségtelenül befolyásolja bizonyos csoportok és sajátságos élettörténettel rendelkező személyek szemléletét s nem egy esetben negatív hatást gyakorol. A tömegesen bemutatott agresszív tartalmú filmek elősegítik mind a nyílt erőszakkal, mind pedig a mások erkölcsi, anyagi tönkretételével kapcsolatos közömbös, eltompult, be nem avatkozó légkört. Kiemeli, hogy a megszokás hatalma beállítódásformáló erő.

A tömegkommunikációs eszközök társadalmi berendezkedéstől függő szerepe, tevékenysége és annak következményei természetesen a polgári és a szocialista kriminológusok álláspontját is eleve meghatározzák. Bár ma még a bűnözés és a tömegkommunikációs eszközök hatása közötti összefüggésekkel kapcsolatos álláspontok meglehetősen végletekben mozgóak, mégis mind a polgári, mind a szocialista kriminológusok többsége hangsúlyozza, hogy bizonyos filmek, írások kimutathatóan káros hatásokat is kifejtenek a felnövekvő nemzedékre, szocialista viszonyok között pedig a szocialista erkölcsi normák, eszmék ellen hatóak.

A televízió, a film és a sajtó hatása a bűnözésre

A tömegkommunikáció és a bűnözés közötti összefüggésekkel kapcsolatos kérdések gyakorlatilag két fő témacsoport köré szerveződnek. Az egyik irányú megközelítés annak tisztázására törekszik, hogy hogyan befolyásolja a tömegkommunikáció — ezen belül is elsősorban az erőszakkal kapcsolatos filmek, a televízió és a ponyvairodalom — a bűnözés alakulását és etiológiáját. A másik közelítés a tömegkommunikációnak a bűnözés elleni küzdelemhez való hozzájárulása vizsgálatára irányul.

A *mozgóképnek* és a *televíziónak* a bűnelkövetésre gyakorolt hatásával a kriminológusok egy jelentős része foglalkozott.[8] Érthető okból *a sajtó és az irodalom,* tehát az írott szöveg és a bűnelkövetés közötti kapcsolat a mozgóképi ábrázoláshoz képest sokkal régebb óta foglalkoztatja a kutatókat. Angyal Pál a korai külföldi kriminológusok álláspontját idézve és osztva kiemeli, hogy még a legtekintélyesebb napilap is számtalanszor kelt ingert az emberekben a felmerülő problémák törvényellenes megoldására. Szerinte súlyos hiba volna kételkedni a Tarde által részletesen kifejtett utánzási törvény létezésében, mely szerint egy-egy öngyilkosság vagy valamely szenzációsabb bűncselekmény hasonló elkövetésére késztethet.[9] Denis Szabo rámutat, hogy a sajtó, a szépirodalom, valamint a könyvek minden nemzedéket mélyrehatóan befolyásolnak. A sajtó közel hozza a legtávolibb eseményeket, közöttük az erőszakot is, s hatásá-

[4] *Horányi* B.: A mentálhygiene jelentőségéről. Orvosi Hetilap 1967. évi 24. sz.

[5] *Szabo,* D.: Kriminologie. University Press, Montreal, 1965. 294. és 297. old. *Buchholz,* E.—*Hartmann,* R.—*Lekschas,* J.: Sozialistische Kriminologie. Staatsverlag der Deutschen Demokratischen Republik. Berlin, 1966. 198. old.

[6] *Hollitscher,* W.: Szexualitás és társadalom. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1974. 12. old.

[7] *Bronfenbrenner,* U.: Two Worlds of Childhood — USA and USSR. Russel Sage Foundation. New York, 1970. (Idézi Hollitscher, W.: i. m.)

[8] Paul *Bureau* 1922-ben megjelent L'indiscipline des moeurs c. művében már bizonyos filmek és képek ártalmas hatásáról írt. (Ismerteti *Szabo,* D.: Kriminologie c. művében.)

[9] *Angyal* P.: A kultúra kriminálltechnológiai jelentősége. Balogh Jenő születése 50. évfordulójára kiadott büntetőjogi dolgozatok. Pécs, 1914. 16—17. old.

ra az emberek számára megszokottá, mindennapossá válik a bűnözés.[10]

Az elmúlt időszakban elsősorban a polgári kriminológusok és szociológusok körében folytak széles körű viták a bűnügyi, a western-, a szex- és a horrorfilmeknek, valamint az ilyen jellegű sajtó- stb. termékeknek a lakosságra és annak egyes rétegeire gyakorolt hatásáról. A vitákban a legszélsőségesebb álláspontok jelentkeznek s ezek között megtalálhatjuk a teljesen tagadó vagy egyértelműen megerősítő, illetőleg a csak részben igenlő nézeteket. Bár a kriminológusok és szociológusok többsége a tömegkommunikáció általános hatásából kiindulva az erőszakos bűncselekmények szempontjából nem tartja teljesen hatástalannak a válogatás és mérték nélküli erőszak- stb. ábrázolást, természetesen találhatók ezzel teljesen ellentétes következtetések is. Az utóbbi nézetekkel szemben azonban nagyon elgondolkoztató Sargent álláspontja, aki többek között a pornográfia és az agresszió közötti jelentős kapcsolatot elismerve rámutat: „nevetséges lenne azt állítani, hogy a szadisztikus jeleneteket és jelenségeket bemutató publikációk nem hatnak a nézőre vagy olvasóra. Az ember talán a legkegyetlenebb élőlény, amely csak az elmúlt 40 év folyamán több mint 60 millió példányt pusztított el saját fajtájából . . . a szadista hajlamok rendszerint váratlanul és elemi erővel törnek felszínre egy-egy film vagy más szadista pornográf publikáció hatására."[11] Denis Szabo általában elismerve a sajtó és az irodalom pozitív hatását, rámutat arra is, hogy egyes esetekben a napilapok a tálió-elv erősítésével hozzájárulnak nemkívánatos előítéletek konzerválásához. Külön kiemeli a bűnügyi magazinok fiatalokra gyakorolt és faji előítéleteket tápláló negatív hatását, továbbá a szükségtelen részletek képi ábrázolásának negatív következményeit. Wertham megállapításait ismertetve kimutatja pl., hogy az USA-ban 1948-ban a bűnügyi magazinok 90 millió példányban jelentek meg havonként, 400 különböző kiadvány formájában, telve a szadizmus és az erőszak egyáltalán nem követésre szolgáló formáinak leírásával és képi ábrázolásával. Egyik számban például 45-féle emberölési mód volt leírva vagy ábrázolva.[12]

A tömegkommunikációs hatásokkal kapcsolatos nézeteket és álláspontokat rendszerezve a legvégletesebb felfogásoknak lehetünk tanúi. Néhány kisebbségi kriminológiai és szociológiai álláspont követői arra az erősen vitatható megállapításra jutottak, hogy az erőszakábrázolás és -részletezés, illetőleg azok leírása a nézőkre általában pozitív hatást gyakorolnak, mivel hozzájárulnak az emberekben időről időre jelentkező, illetőleg felgyülemlő agressziós feszültség levezetéséhez,[13] mások — mint pl. Cressey az 1940-es években, Ricutti 1951-ben — viszont csak az ellentmondásos hatások elismeréséig jutottak el. Még inkább különbözőek az álláspontok a tényleges hatások mérvére, bizonyíthatóságára stb. vonatkozóan.

Az előző álláspontokkal szemben a ma már *uralkodó és elterjedt felfogás szerint* az összes *tömegkommunikációs eszköznek a bűnözés, különösen pedig az erőszakos bűnözés etiológiájára bizonyítottan járulékos, közvetett befolyásoló hatása van.* E nézet képviselői arra a sokoldalúan megalapozott következtetésre jutnak, hogy elsősorban az erőszakkal kapcsolatos filmek a kalandokra és az erőszakra különösen fogékony gyermek- és fiatalkorúakra, neurotikusokra és elmebetegekre,[14] a szadistákra,[15] közvetetten ártalmas hatást fejtenek ki. Különösen az ábrázolttal azonos vagy az ahhoz hasonló környezeti hatásokkal párosultan utánzó magatartást válthatnak ki, kétes kimenetelű szocializációs következményekhez vezetnek,[16] bővítik a

[10] *Szabo,* D.: Kriminologie. i. m. 297. old.

[11] *Sargent,* W.: Jogi és lélektani megfontolások a pornográf publikációk engedélyezésével és ellenőrzésével kapcsolatban. The Times 1976.II. 3. Jogi Tudósító VII. évf. 1976. májusi, 9—10. sz. 41. old.

[12] *Szabo,* D.: Kriminologie, i. m. 297—298. old.

[13] MacDonald pl. egyik munkájában (*MacDonald,* J.: The Murderer and his Victim. Charles C. Thomas Publisher Springfield, 1961. 399. old.) magáévá téve Reik álláspontját, azt állítja, hogy, a gyilkosság gondolatának szorongó érzések nélküli elfogadása terápiás hatást válthat ki". Armand Mergen álláspontja szerint (Die Kriminologie. Vahlen GmbH. Berlin—Frankfurt am Main, 1967. 441—442. old.) a film — különösen ha az azonosulási és a projekciós mechanizmusok révén lehetővé teszi a nézőnek, hogy saját agresszióit az agresszív hősben kiélhesse — bűnmegelőzési hatással is lehet. Némileg hasonló álláspontot képvisel R. Baker és C. Shaw is „Violence on Television" c. munkájában (Medicine, Science and the Law 1972. okt. 248—256. old.).

[14] *Halloran, J.—Brown, R.—Chaney,* D.: Television and Delinquency. Leicester University Press. 1970. 170—181. old. *Hibbert,* C.: The Roots of Evil. Weidenfeld and Nicolson. London, 1963. 243. old. *Himmelweit,* H.—*Oppenheim,* A. N.—*Vince,* P.: Television and the Child. London—New York, 1958. 176. old. Ilyen megállapítást tett egy 1972-ben megtartott UNESCO-szimpoziumon David A. Hamburg és George V. Coelho is az amerikai televíziós műsoroknak a gyermekekre gyakorolt hatásaira nézve. Hasonló következtetésre jutott *Bandura,* A.—*Ross,* D.—*Ross,* S.: Imitation of Film Mediated Agressive Models. In: Journal of Abnormal and Social Psychology 1963. 66. köt. 3—11. old. *Bandura,* A.: Aggression. Prentice Hall. New Yersey, 1973. *Bandura,* A.: Aggression the Social Learning Analysis. Prentice Hall. New York, 1974. *Bandura,* A.: On Social Learning and Aggression. In: Hollander, E. P.—Hunt, R. G.: Current Perspectives in Social Psychology. University Press. London, 1976. *Bandura,* A.: Social Learning Analysis of Aggression. In: Ribes, E.—Bandura, A. Analysis of Delinquency and Aggression. Lawrence Erlbaum Associates. Hillsdale. New Yersey, 1976.

[15] *Münnich* I.—*Szegedi* M.: i. m.

[16] *Jefferey,* C. R.: Criminal Behavior and Learning Theory.The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science 1965. évi 3. száma. 294—300. old. *Szabo,* D.:Kriminologie, 292., 294—295. old.

frusztrációs helyzetek körét,[17] fokozzák az interperszonális kapcsolatok ellenséges feszültségét, az agressziós feszültségek forrásait képezik és gyakran ezek permanens újratermelését szolgálják.[18] Bizonyos filmek stb. negatív viselkedésmintákat erősíthetnek,[19] bűnöző magatartásra oktathatnak, bűnelkövetési, leplezési módokat és megoldásokat sugalmazhatnak, alkalmasak arra, hogy egyes személyekben bizonyos szituációkban az erőszakos megoldási út választását iniciálják, annak a nézetnek az erősítésére vezethetnek, hogy az erőszakos tettek nemcsak a végső eszközök lehetnek, hanem a legelső reakció is, s általában csökkentik a közvéleményben az emberi élet megbecsülését[20] és végső soron az emberi élet tiszteletének elértéktelenedéséhez vezetnek. A kutatók fontos megállapítása az is, hogy bizonyos egyének — főként a gyermekek — nem képesek felfogni a bemutatottak mesterséges jellege és a valóság között fennálló különbségeket s a lejátszott erőszakos cselekedeteket a konfliktusok leküzdésének reális és jogos megoldásmódjaként fogják fel, főként akkor, ha az erőszak alkalmazói — amint az a nyugati filmekben egyre gyakrabban látható — maguk a társadalom képviselői (rendőrök stb.).

Az előző negatív tömegkommunikációs hatásokat egyébként több ténykutatás is megerősítette. Blumer és Hauser pl. az USA-ban a fiatalkorú bűnözők körében végzett kutatásában megállapította, hogy a bűnügyi filmek nemkívánatos utánzásra ösztönző hatása 10 bűnöző fiú közül egynél és 4 bűnöző lány közül egynél volt kimutatható. (A vizsgálat alá vont bűnöző fiúk 49,0%-a e filmek hatására vásárolt és hordott magánál lőfegyvert, 28,0%-uk a filmből merítette a bűnelkövetés módját, 45,0%-ukat e filmek indították a pénzkeresés könnyebb változatára, 20,0%-uk pedig a mozi hatására kezdett el megbarátkozni a bűnöző életvitellel.[21]

Menninger,[22] valamint több nyugati kriminológus és szociálpszichológus[23] szerint a modern információsdömping hatására az átlagállampolgár, megismerve az emberiség általános és tudományos lehetőségeit, egyre inkább tudatára ébred saját egyéni korlátainak és gyengeségeinek. Mindez a tőkés társadalmakban — az urbanizációs és indusztralizációs ártalmakkal, civilizációs válsággal és más ellentmondásokkal együttesen — egyre inkább fokozza a nagy státusbeli eltérések tudatát, az állampolgárok alkalmazkodási nehézségeit. Pszichés zavarokat idéznek elő s mindezek következménye az egyre emelkedő tendenciájú deviáns magatartásforma.[24] A felgyorsult napi életritmus, az általánossá vált pszichikus túlingerültség, a hírközlési szervek útján mindennap és mindenhová válogatás nélkül eljuttatott erőszak-megnyilvánulások élménye részben közömbösséget, egy szűkebb körben pedig különböző sokk- vagy stresszhatásokat, egy egészen szűk körben pedig az emberi élet tiszteletének csökkenését, illetőleg erőszakos megnyilvánulásokat, cselekményeket váltanak ki. Mindehhez Raskó Gabriella még hozzáteszi, hogy az a társadalom, amelyben az erőszak és annak ábrázolása a mindennapi élet szerves, természetesnek tekintett tartozékává vált, érthetően nem tud eredménnyel megküzdeni a bűnözés növekvő hullámával.

Az előző megállapításokat az amerikai szociológusok legújabb kutatásai is sokoldalúan megerősítették. Megállapításaik szerint az USA-ban a tömegkommunikáció valóságos „ellenpedagógiai" tevékenységével az erőszak szubkultúráját teremtette meg. Az adatok szerint minden amerikai állampolgár 17. életévéig 15 000 órát tölt a televíziókészülék előtt, minimálisan 18 000 gyilkosságot, továbbá sok száz nemi erőszakot, rablótámadást, emberrablást és más erőszakos cselekményt lát.

Kutatási megállapítások a tömegkommunikációs eszközök élet elleni bűncselekmények elkövetésére gyakorolt hatásáról

Hazánkban a tömegkommunikációs eszközök magas fokon és magas szinten betöltik a párt- és kormányhatározatokban megjelölt tudatformáló szerepüket, a szocialista erkölcsi normák tiszteletére és követésére nevelnek. A tömegkommunikációnak lényeges szerepe van a szabad idő pozitív irányú felhasználásában, illetőleg ennek előfeltételei megteremtésében. Kutatásunk azonban az élet elleni bűncselekmények vonatkozásában a tömegkommunikációnak (film, tévé, rádió, sajtó stb.) több, az előzőekben már vázolt negatív következményét is megerősítette. Az egészében és alapvetően pozitív hatások mellett egyes nem kellően megválasztott

[17] *Szabo,* D.: Urbanisierung und Kriminalität. *Sack,* F. — *König,* R.: Kriminalsoziologie c. kötetben. Akademische Verlagsgesellschaft. Frankfurt am Main, 1968. 115—116. old. *Gödöny,* J.: i. m. 138. old.

[18] *Friedrich,* L. K.—*Stein,* A. H.: Aggressive and Prosocial Television Programs and the Natural Behavior of Preschool Children. Monographs of the Society for Research in Child Development 1973. 38/4.

[19] *Klapper,* J. T.: Die Wirkungen der Darstellung von Verbrechen und Gewalt in den Massenmedien. Sack, F.—König R.: i. m. 184—186. old.

[20] *Raskó* G.: i. m. 130—131. old.

[21] *Blumer,* H. S.—*Hauser,* P. H.: Movies, Delinquency and Crime. MacMillan. New York, 1933. (Ismerteti *Szabo,* D.: Kriminologie c. művében.)

[22] *Menninger,* W.: Violence and the Urban Crises. Crime and Delinquency 1970. júliusi száma, 229. old.

[23] Álláspontjukat ismerteti *Popper,* P.: i. m. 51—53. old.

[24] Hasonló álláspontot képvisel *Gödöny* J.: i. m. 309—310. old.

nyugati filmek átvétele és forgalmazása, továbbá bizonyos sajtóközlemények, valamint az illegális úton terjesztett pornográf anyagok, a szadizmus képi ábrázolása stb. esetenként bizonyos személyiségalkatú egyénekre, főként pedig a gyermek- és fiatalkorúakra káros hatást is kifejt. E hatások ugyan esetiek és elszigetelten jelentkezőek, mégis figyelemre méltóak, annál is inkább, mivel a helyes műsorpolitikával, a behozott filmek jobb megválogatásával, bizonyos jelenetek ábrázolásának vagy leírásának kerülésével a negatív hatások tovább lennének csökkenthetők.

Természetes, mi magunk sem tudjuk elfogadni azokat az egyébként is kivételszámba menő — büntető eljárás során előterjesztett — elkövetői vallomásokat, gyakran elfogadhatatlan védekezési kísérleteket, amely szerint az élet elleni cselekmény indítékát kizárólag a moziban vagy a televízióban látottakra, illetőleg az olvasmányban leírtakra igyekszenek visszavezetni. Az azonban tagadhatatlan, hogy az ilyen hatásoknak is szerepe van vagy lehet közvetetten — sokféle más objektív és szubjektív tényezővel együtt — a cselekmény végső indítékának megerősödésében, a gátlás feloldásában, az elkövetési vagy a leplezési mód megválasztásában. A kutatási anyagokban szereplő elkövetők 3,4%-a őszintén és elfogadhatóan vallotta, hogy valamilyen formában szerep jutott a filmben látott vagy olvasott erőszak közvetett hatásának, általában a kivitelezés vagy a bűncselekmény leplezési módja megválasztásában, kisebb részben pedig a már egyébként is meglevő elkövetési indítékok erősítésében.

Az egyik Szolnok megyei szexuális jellegű ölési sorozat elkövetője kihallgatása alkalmával például bevallotta, hogy első ölési cselekménye végső indítékát más sajátos tényezőkkel együtt a Zameai bíró c. film az a jelenete váltotta ki, amelyben egy fiatal nővel szemben erőszakot követtek el, s amely olyan hatással volt rá, hogy a mozihelyiséget szinte parancsoló kényszerűséggel el kellett hagynia. A jelenet például és ösztönzésül szolgált számára hasonló cselekedet végrehajtásához. A filmben látott szerelmi jelenet és az ezzel kombinálódott leütés hatására alakult ki benne „mintegy szikra, amelyből láng lett" a végső elhatározás. A tettes ezzel kapcsolatban a következőt vallotta: „a film hatására valami különös vágy fogott el, hogy bántsak valakit. Úgy éreztem, mintha ellenállhatatlanul szólt volna valami, mennem kellett, hogy egy nőt leüssek." Egy másik, 1963. év őszi ölési cselekményéhez a végső indítást ugyancsak egy tévéfilm adta meg számára. A vágy ismételt jelentkezése hatására még a készüléket is bekapcsolva hagyta este 21 óra után és egy kalapácsot zsebre vágva motorkerékpárján elindult a homoki vasútállomáshoz, ahol lesben állt és a sötétben feléje közeledő sértettet hátulról rendkívül nagy erővel fejbe vágta (Budapesti Fővárosi Bíróság B. III. 3379/1968. sz.).

Az előzőnél elgondolkoztatóbb az a vádlotti vallomás, miszerint a tettes az általa olvasott bűnügyi, de főként ponyvairodalomban, illetőleg a hazánkban bemutatott filmekben jól észrevette azt is, hogy a bűnelkövetők milyen hibákat követtek el. Ilyen módon a maga számára a megfelelő következtetéseket levonta és ennek hatására használt pl. a bűncselekmény színhelyén kesztyűt, vigyázott arra, hogy ne hagyjon hátra azonosítható lábnyomokat, ölte meg az áldozatát, annak megakadályozására, hogy ez utóbbi a tettest esetleg leleplezze (Debreceni megyei Bíróság Fk. 1253/1969. sz.).

A kutatási megállapítások szerint az emberölés és egyes kategóriái vonatkozásában a sajtó, a szadista, a pornográf irodalom stb. nem tekinthető közvetlen cselekménykiváltó hatásúnak. A már jelzett elkövetők közül mindössze két szexuális ölési sorozat tettese hivatkozott a szadista olvasmányokra és a szexuális jellegű képi ábrázolásra mint az ölést közvetetten kiváltó okok egyikére, mindkettőnél azonban e hatások legfeljebb motívumerősítőként jöhettek számításba. E két esetből természetesen messzemenő következtetés nem vonható le, annál is inkább, mert mindkét tettes több szexuális élet elleni bűncselekményt követett el, a *bűnismétlőkre* viszont *a tömegkommunikáció aligha lehet figyelemmel.* A kutatások azonban azt is megerősítették, hogy a szexuális élet elleni bűncselekmények tetteseinél a pornográfia, a szadista stb. „irodalom" tanulmányozása általánosnak mondható. Ezzel teljesen egyező megállapítást tett Schweder,[25] Reker és Brittain is.

A kutatási megállapítások szerint *a szexuális élet elleni bűncselekmények tetteseinek erősen beszűkült, egy irányú érdeklődése középpontjában különös hangsúlyt kap a pornográfia, továbbá az erőszakkal, a kegyetlenkedéssel, valamint a bűnözéssel összefüggő irodalom.* Ezek a tettesek elsősorban olyan könyvek behatóan tanulmányozását részesítik előnyben, amelyek valamilyen módon összefüggésben álltak nemi eltévelyedésükkel, s amelyek végső soron hozzájárulnak elferdült szexuális élményanyaguk fenntartásához s ezáltal azok kiéléséhez.

Az egyik tettes tárgyalási vallomásában elmondotta, hogy annak idején a törökszentmiklósi piacon tett szert egy különös könyvre, amelyben azonos neműek közötti szexuális manipulációk voltak ábrázolva. Részben a már korábban jelentkező szexuális elferdülésének következményeként, részben pedig ennek a könyvnek a hatására tettes az akkor 6 éves testvérével próbálta ki a könyvben olvasott és látott aktusokat, később pedig ölés útján jutott hasonló jellegű élményhez. Beismerése szerint a könyvben látottak közvetve befolyásolták a

[25] *Schweder, P.*: Die grossen Kriminalprozesse des Jahrhunderts. Verlag für kriminalistische Fachliteratur, Hamburg, 1961. 262. és 362. old.

cselekmény végső indítékai kialakulásában, illetőleg azok megerősítésében (Szolnok megyei Bíróság B. 688/1954. sz.).

A másik szexuális gyilkosságsorozat elkövetője főként a csonkító erőszakkal és a bűnügyekkel foglalkozó könyveket olvasott. Olvasmányai között szerepeltek a „Hirhedt bűnügyek", „Az évszázad bűnügyei", valamint egy sor a csonkító erőszakkal, fasiszta kegyetlenkedések leírásával foglalkozó könyv is. Az utóbbiakban leírt kínzások olvasása hatására tettesnél mindig szexuális vágyak jelentkeztek és állítása szerint e könyveknek is szerepe volt abban, hogy utolsó áldozatán a csonkító erőszakot már meg is valósította (Budapesti Fővárosi Bíróság B. III. 3379/1968. sz.).

A kutatás egyébként arra is fényt derített, hogy részben a bűnügyi irodalom beható tanulmányozásának tudható be, hogy a tettesek egy része az átlaghoz képest is nagyobb kriminalisztikai ismeretanyaggal rendelkezik, amelyet igyekszik cselekményei elkövetésénél, majd leplezésénél, utóbb pedig a védekezés során hasznosítani.

Mindezek alapján megerősítettnek látszik az a következtetés, hogy az erőszak látványa a rosszul alkalmazkodó, antiszociális beállítottságú, erősen frusztrált egyént stimulálhatja, az agresszióra vezető fantáziaképeit erősítheti, s adott esetben más objektív és szubjektív tényezőkkel együtthatásban beállítódást meghatározó kriminogén tényezővé válhat.

A sajtóközlemények és az emberölési ügyek területi megoszlása

A kutatás kiterjedt az élet elleni bűncselekményekkel kapcsolatos hazai sajtóközlemények mennyiségére, jellegére, tartalmára és területi megoszlására is. Már elöljáróban sajnos ezek egy jelentős részére vonatkozóan is helyén valónak tűnik Denis Szabónak az a megállapítása, mely szerint az élet elleni bűncselekményekkel kapcsolatos sajtóközlemények nagy többsége jóformán minden országban színvonaltalan és az esetek egy részében a közvéleményben kedvezőtlen hangulatot teremtő.[26] Nálunk a negatív hatás és jelleg különösen a külföldi, főként a fejlett tőkésországokból származó híranyagokkal összefüggésben jelentkezik. Ezeknek az országoknak az élet elleni bűnözési helyzete ugyanis morfológiájában és jellegében is teljesen eltér a hazaitól s éppen ezekben a tőkésországokban fordulnak elő a gyakran sok ember életét veszélyeztető, rendkívül durva formái, amelyekről nem mindig feltétlenül olyan mélységben és olyan módon kellene tájékoztatást adni, ahogyan az ma esetenként történik.

A tömegkommunikációnak az élet elleni bűnözéssel kapcsolatos, következőkben ismertetett egyes vetületei értékelésénél nem hagyható figyelmen kívül, hogy azok a bűnözésnek csak egy egészen szűk és speciális — bár a közvéleményt leginkább és legközvetlenebbül foglalkoztató — területére vonatkoznak, ennél fogva azok korántsem tekinthetők a bűnözés egészére általánosítható érvényűeknek.

A Magyar Hirdető sajtófigyelő szolgálata segítségével 1974. szeptember 1. és 1976. június 31. közötti időszakban minden, a napi- és hetilapokban az emberöléssel, illetőleg kísérletével összefüggő hír, hosszabb-rövidebb elemző cikk összegyűjtésére sor került. A rendelkezésre álló hatalmas anyagot a téma, a terjedelem, a tartalom, a területi megoszlás stb. szempontjából rendszereztük.

A szóban forgó időszakban összesen 1916, emberöléssel, illetve emberölési kísérlettel foglalkozó híranyag és cikk látott hazánk napi sajtójában és hetilapjaiban napvilágot. Ebből a külföld híreinek száma — beleszámítva a politikai gyilkosságokat is — összesen 547 volt, míg a hazai emberölésekről és emberölési kísérletekről szóló szakanyagok száma 1369-et tett ki. Ebből azonban mindössze 30 volt a bűncselekmény háttérkörülményeit is részletességgel elemző, bűnmegelőzési szempontból valóban hasznosnak nevezhető tanulmány. Amint az a következő elemzésből is jól kiviláglik, meglehetősen magas a napilapok „Fekete krónikájába" illő, valóban szenzációhajhászó „rövid hír", amelynek legfeljebb utcai hírlapárusok látják hasznát, de bűnmegelőzési szempontból a közvéleménynek a bűnözés alakulásáról való képalkotásához kevés segítséget adnak.

A sajtó a megfigyelés ideje alatt összesen 299 emberölésről számolt be. Ebből 219 tartozott a befejezett, 80 a kísérleti alakzatú cselekmények közé. Az esetek 48,5%-ában a bűncselekményről összesen egyetlen alkalommal és egyetlen lapból értesülhettek az olvasók. A befejezett cselekményeknél ez a szám 38,4%, azonban a kísérleti ügyekben 76,3%. Az előző adatokat és a szóban forgó bűncselekmények jellegét tekintve úgy tűnik, mintha a sajtó nem tartaná kellően szem előtt az emberölési kísérletek magas fokú társadalomra veszélyességét, holott több más bűncselekményfajtához hasonlóan az elkövető szemszögéből nézve itt is gyakran a mentés szervezettségén (a jól szervezett és felszerelt mentőszolgálaton, a gyors orvosi beavatkozáson, a fejlett orvostudományon stb.) vagy a merő véletlenen múlik a halálos következmény elmaradása.

Ismeretes, hogy hazánkban az emberölés területi eloszlása nem egyenletes s egyes megyékben — sok év átlagát figyelembe véve —

[26] *Szabo* D.: Preface. The Cost of Crime and Crime Control. Analysis of the Work of the Second International Symposium in Comparative Criminology. Published: Solicitor General of Canada, Ottawa, 1971. 6. old.

a többihez képest nagyobb e bűncselekmények gyakorisága. Nem lehet érdektelen ezért azt vizsgálni, hogy milyen az egyes területi egységek tényleges élet elleni bűnözési helyzete és az erről készült tájékoztatások viszonya.

Tekintettel arra, hogy 1975-ben a sajtófigyelés egész éven át tartott, a következőkben részletezett megállapításainkat és következtetéseinket is csak ezekre az adatokra alapítottuk. Itt kívánjuk megemlíteni, hogy a napi sajtóban, annak az ún. „Fekete krónikájában" név nélkül is számos bűncselekményről adtak hírt, ezekkel azonban a továbbiakban — beazonosítási nehézségek miatt — nem foglalkozunk. Egyébként 1975-ben összesen 19 elemző cikkben és 877 ún. „rövid hírben" kapott a közvélemény a bűncselekményekről tájékoztatást.

A *befejezett emberölések* kategóriájában az 1975. évi egységes rendőrségi-ügyészségi statisztikában összesen 206 cselekményt regisztráltak. A sajtó ebből 121-et tett ismertté, azaz az összes cselekmény 58,7%-át. A közlemények 38,0%-a egyetlen híradásra korlátozódott. Egyazon ügyről 2—5 híradás jelent meg, a tájékoztatások 29,8%-ában, míg a többiről 6 vagy annál több közlemény látott napvilágot. A híradások 21,5%-a csak a cselekmény megtörténtének közlésére korlátozódott, de az előzményére utaló adat hiányzott. Az ügyek 43,8%-ában a sajtó nem követte nyomon a korábban közlésre kiválasztott ügy sorsát, tehát csak a tájékoztatásra kiemelt esetek 56,2%-ában számolt be ítélethozatalról, illetve hozta nyilvánosságra a büntetés tényét és mértékét. Az esetek 13,2%-ában a tájékoztatás nem az elkövetés helye szerint „illetékes" sajtóorgánumtól származott.

Az ismertté vált befejezett emberölések és az ezekről közreadott sajtóközlemények területi megoszlása alapján végzett korrelációs számításokból megállapítható, hogy országosan a tényleges és a sajtó szerinti rangsor nem mutat lényegi eltérést. (Mann-Whitney-próba szerint $p > 0{,}10$.) Az egyes megyékben elkövetett befejezett emberölésekről szóló publikálások azonban korántsem egyenletesek és a szóban forgó cselekmény-kategóriákban (± 1,0%-os ingadozást figyelembe nem véve) pl. Baranya, Bács-Kiskun, Győr-Sopron, Komárom, Somogy, Szolnok és Tolna megye „felülpublikált", azaz a sajtóban szereplő cselekmények megye szerinti aránya meghaladja az országos arány szerinti, megyére eső cselekmények számát. Ezzel szemben viszont Fejér, Heves, Nógrád, Pest, Szabolcs-Szatmár és Veszprém megyék a lapokban „alulpublikáltak". Különösen kiugró ebben Pest megye, ahol a cselekmények 12,6%-át követték el, a napilapok hasábjain viszont csak 5,8%-os aránnyal részesedett. 10 megyében a publikált bűncselekmények egy részéről csak az elkövetés helyétől idegen megyékben számoltak be. Kiemelkedik a sorból Győr-Sopron megye, amely, noha „felülpublikált", azonban az esetek 80,0%-ában idegen megyei (vagy fővárosi, országos) lap számolt be. Hasonló a helyzet Szabolcs-Szatmár megyében is, ahol a megyében elkövetett befejezett élet elleni bűncselekmények 40,0%-áról idegen megyében láttak napvilágot a sajtóközlemények.

Az *emberölési kísérletek* kategóriájában 1975-ben összesen 306 cselekmény vált ismertté. A sajtóban ezek közül 72-ről jelent meg közlemény, azaz az összes cselekmény 37,3%-áról. A közlemények döntő többsége (73,6%-a) egyetlen közlésből állt. Ugyanazon ügyről az esetek 23,6%-ában jelent meg 2—5 tájékoztató. A híradások 27,8%-a csak a cselekmény megtörténtét közölte, a cselekmény megvalósításának, illetőleg a kísérlet hátterét képező körülmények legminimálisabb ismertetése nélkül. A közlésre kiemelt ügyek 56,9%-ában közölt csak a sajtó ítéletet is. Az esetek 9,7%-ában a tájékoztatás és az elkövetés helye nem volt azonos.

A kísérleti cselekmények és a sajtóban megjelent közlemények megyei megoszlása alapján az állapítható meg, hogy a rangsor itt sem tér el lényegesen egymástól. (Mann-Whitney-próba szerint $p > 0{,}10$.) A kísérleti cselekmények megyék, illetőleg publikálások helye azonban több esetben eltérő. Így (ismét ± 1,0%-os ingadozást figyelmen kívül hagyva) Bács-Kiskun, Fejér, Győr-Sopron, Somogy, Tolna, Vas, Veszprém és Zala megye „felülpublikált", míg Budapest, Baranya, Borsod, Nógrád, Pest és Szolnok megye „alulpublikált". Különösen feltűnő Budapest helyzete, amelyben a kísérleti cselekmény 11,4%-át követték el, ugyanakkor a közlemények között csak 4,2%-os aránnyal képviselteti magát. Itt is feltűnő, hogy a publikált kísérleti cselekmények egy része idegen megyéből ered. Négy megye (Borsod, Fejér, Győr-Sopron és Szolnok) sorolható ide. Feltűnő ismét Győr-Sopron megye helyzete, amely esetében — noha az emberölési kísérletekről szóló híranyagban „felülpublikált" — 5 híranyagból 4 idegen megyéből származik. A fővárosi, a Somogy, a Szabolcs-Szatmár és a Szolnok megyei cselekményekről mindössze egyetlen alkalommal és helyen történt beszámoló.

A hazai sajtó élet elleni bűnözéssel kapcsolatos közléseinek *mennyisége, jellege és tartalma alapján több megállapítás tehető.* Egyik fontos megállapításunk, hogy *a legtöbb híranyag a rendőri szervek jelentéseinek távirati stílusát követi,* ezért az állampolgárok részére általában semmitmondó, tanulság nélküli, sőt éppen ennélfogva ezek az elsődleges híranyagok a későbbi tényállás- és háttérváltozások stb. következtében félrevezetőek s következményeiket tekintve a bűnüldöző és igazságügyi szerveket esetenként nemkívánatos megvilágításba helyezőek.

Az adatok szerint általában *a nagyobb, feltűnést keltő ügyek kerülnek sorozatos közlésre,*

ami önmagában még nem volna baj: a hiba az, hogy *elmarad a nevelés és az általános megelőzés szempontjából elengedhetetlen elemzés és az oksági háttér bemutatása.* Ezért felmerül annak szükségessége, hogy az ilyen jellegű ügyek helyébe hasznosabb volna kisebb feltűnést keltő, de tipikusabb ügyeket állítani, amelyekben kifejthetők lennének a cselekményhez vezető körülmények. Ezért mind a hazai, mind pedig a külföldi élet elleni bűncselekményekkel kapcsolatos sajtóközlemények tartalmát és minőségét szükséges lenne javítani a mai mennyiségi mutatók előtérbe helyezése helyett.

Újra meg újra találni olyan ügyeket, amelyekben a bűncselekmény gyanúsítottját rögtön a cselekmény felderítése után megnevezik, ugyanakkor az eljárás későbbi szakaszában az eredeti közléshez képest a tényállás és a felelősség egészen másként alakul. A jelenlegi gyakorlat a speciálprevenció szempontjából is kifogásolható, mert a közvéleményben és a gyanúsítottban egyaránt a prejudikálás érzetét keltheti.[27] Ez az aggodalom annál is inkább reális, mivel *az elkövetés utáni híradást követően a cselekmények egy jelentős részéről a sajtóban többé már nem esik szó.* A sajtó ilyen irányú tevékenysége egyébként az elkövetők környezetére, családjára is káros hatást fejthet ki.

Ha kivételesen is, de előfordulnak a híradásokban később *korrigálatlan tévedések, helytelen információk* is. Feltétlen igény, hogy a sajtó a korábbi tévedését később az előzővel azonos szintű és terjedelmű publicitást biztosítva helyesbítse.

Jó példa a könnyen megtévesztő hatást kiváltó információ adására 4, nagy olvasóközönséget vonzó napilap (az Esti Hírlap, a Magyar Nemzet, a Népszabadság és a Népszava) beszámolója egy ölési cselekményről a következő kezdősorokkal: „Agyonütötte feleségét", „Kalapáccsal agyonütötte...", „Meggyilkolta feleségét". Hasonló hangnemben írt az esetről még a Fejér megyei Hírlap, az Észak-Magyarország és a Pest megyei Hírlap. Viszont egyedül csak a Pest megyei Hírlap számolt be terjedelmes cikkben az első közlemények megjelenése után 6 hónappal arról, hogy egy súlyosan beteg ember követte el a szóban forgó cselekményt, olyan, aki már korábban emberölési kísérlet és gyújtogatás vádjával állt bíróság előtt, s akit kényszergyógykezeltek, de szabad mozgásában nem korlátozták. A gyógyszeradagolás elmulasztása miatt követte el újabb cselekményét. Éppúgy, mint az előzőekben, ez alkalommal is felmentették, ezúttal azonban kényszergyógykezelését már zárt intézetben rendelték el.

Néhány következtetés

A külföldi és a hazai szakirodalom áttekintése, valamint a kutatás anyagának elemzése alapján a tömegkommunikáció és az élet elleni bűncselekmények néhány összefüggésével kapcsolatban több következtetés vonható le, amelyek az alábbiakban összegezhetők:

1. A tömegkommunikációs eszközök tevékenységét és tartalmát a társadalmi berendezkedés jellege erősen determinálja. *A társadalmi berendezkedés jellege és a társadalmi fejlődés iránya eleve meghatározza a tömegkommunikációs szervek tevékenységét,* műsorpolitikáját stb., következésképpen mindez eltérő hatást fejt ki a különböző országokban az erőszakos bűncselekmények elkövetőire.

2. Ma még nincs arra adat és megnyugtató bizonyíték, hogy az erőszak látása, olvasása az átlag állampolgárok körében bármiféle közvetlen cselekményösztönző hatású lenne. Az átlagtól eltérő esetekben azonban az eltérés mértékének megfelelően a kedvezőtlen, áttételes hatás *egyedi* — tehát bűncselekményi — *szinten* aligha tagadható. Az erőszak, az erőszakos cselekmények, a különböző külföldi országokban elkövetett politikai merényletek stb. az elfajult konfliktusok ölés útján történő „megoldási módjai" mai viszonyaink között a gyors hírközlés folytán a lakosság előtt rendkívül hamar ismertté válnak. Hogy ez — más tényezőkkel együtt — az aktuális személyiségi talajon mindenkire teljesen hatástalan lenne, illetőleg csak kedvező hatást gyakorolna, nehéz elhinni, még akkor is, ha ez, illetőleg ennek az ellenkezője ma még egyértelműen nincs bizonyítva. Aligha tagadható, hogy a minden szokatlan és újszerű befogadására fogékony gyermek- és fiatalkorúakat, labilis személyiségszerkezetű egyéneket az erőszak látványa és olvasása ne befolyásolná. Ugyanakkor — amint az az előző elemzésből is kitűnik — külön ki kell emelni azt is, hogy éppen a társadalmi meghatározottság folytán hazai viszonylatban a sajtó mint indikáló hatás, alig jöhet szóba, legfeljebb néhány, rosszul megválasztott és behozott nyugati film tölthet be egyes kivételes esetekben ilyen áttételes szerepet.

3. A tömegkommunikációs eszközök élet elleni bűnözésre, ezen belül is az emberölési cselekményekre gyakorolt közvetlen hatásai tulajdonképpen bizonyíthatatlanok azért is, mert *valamennyi élet elleni bűncselekmény elkövetésében rendkívül sok objektív és szubjektív körülmény összetetten, nem pedig önállóan jelentkezik;* mert jelenleg az egyik vagy másik szociológiai, pszichológiai jellegű tényező az oksági folyamatban a *többitől elkülöníthetetlen;* mert ezek a hatások — áttételes. pszichés me-

[27] Erre hívja fel a figyelmet Várkonyi Endre a Magyarország 1977. évi 2. száma 25. oldalán. A cikket minden, a témakörhöz értő örömmel üdvözölheti, csakúgy, mint Katona Évának a Szót kérek! rovatban 1976. XI. 22-én 6.45 órakor a Kossuth rádióban elhangzott monológját. Hasonlóan foglal állást *Gorin,* A.: A szocialista igazságszolgáltatásról c. cikkében (megjelent az Izvesztyija 1964. évi december 2-i számában).

chanizmusról lévén szó — ma még megfelelő módszer hiányában rendkívül nehezen mutathatók ki, hiszen itt olyan lelkiállapotról van szó, amelynek minőségét sok más korábbi tapasztalat is determinálja; végül pedig mert *ezek a tényezők, sajnos, ma még az élet elleni bűncselekmények nyomozása során figyelmen kívül maradnak.*

4. Oksági szempontból *a tömegkommunikáció szerepe erősen áttételes, közvetett, más tényezők mellett és másodlagosan jöhet csak számításba.* Az elkövetés és a leplezés módja tekintetében azonban — a kutatási megállapítások szerint is — van, ha nem is meghatározó, de közvetve utánzásra indító hatása. Bizonyos elkövetőkben megerősítheti, hogy az általuk választott módszer az egyedül helyes és biztos s bennük olyan gondolatot táplálhat, hogy a cselekmény és az eredményes leplezés együttesen hozzájárulhat a felderíthetetlenséghez. Az ilyen téves hiedelmek a bűncselekmények megvalósítása irányába hathatnak. Mindezek alapján úgy véljük, továbbra is helyes úton járunk, ha — az eddigihez hasonlóan — a nyers, durva erőszak „népszerűsítése" előtt ezt követően sem nyitunk kaput.

5. A kutatás anyaga számos más körülménynyel együtt arra enged következtetni, hogy *szélsőségesen deviáns esetekben* s főként a szadista-szexuális ölési cselekmények elkövetői körében a *szadista és horrorfilmek,* továbbá az ugyanilyen témájú regények *egy vagy több, a csonkító erőszakkal stb. kapcsolatos jelenete szerepet játszhat a legvégső döntés kialakulásában,* a cselekmény elkövetése útjában álló utolsó erkölcsi gátlás kikapcsolásában. E tekintetben különösen károsak és ötletet adóak lehetnek a túlságosan részletezett kivitelezési módok.

Összegezésként megállapítható: mindig fennáll annak a lehetősége, hogy a tömegkommunikáció nemkívánatos hatásokat is kivált. Mindez azonban eltörpül amellett az általában kedvező tendencia mellett, amelyet különösen a szocialista országokban a tömegkommunikációs eszközök az állampolgárok nevelésében, a tudatformálásban betöltenek. A tömegkommunikációs eszközök útján is tovább szükséges erősíteni a szocialista életeszményeket, erkölcsi vonásokat és a közvetlen környezet bűnmegelőzésben játszott szerepe és felelőssége fokozottabb kihangsúlyozásával az emberi élet tiszteletét, a társadalmi elítélés légkörének gyorsabb kialakulását, s ezáltal járuljanak hozzá az élet elleni bűncselekmények hatékonyabb megelőzéséhez.

Bakóczi Antal—Irk Ferenc

A családvédelem és a békítő tárgyalás

I.

A házasság és a család védelme mint társadalompolitikai cél

Az 1974. évi I. törvény módosította a házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi Iv. törvényt, ezen belül a házasság felbontásának szabályait. A következőkben azt vizsgáljuk, milyen feladatok hárulnak a bíróra a Csjt.-novella hatályba lépése után; ehhez azonban elengedhetetlenül szükséges annak vizsgálata is, hogy milyen okok tették indokolttá a módosítást, melyek azok a fő célkitűzések, melyeket a törvény elérni kíván.

Minden jogszabályt a társadalmi élet szükségletei hoznak létre, az az igény, hogy a korábbihoz képest megváltozott életviszonyoknak nem megfelelő szabályozást egy új, egyben előremutató szabályozás váltson fel, a szükséglet, hogy a társadalmi tudatra pozitívan hasson, mintegy „felülről" is adva a tudat átalakításának alapját; nem vitatva természetesen azt, hogy itt csak az egyik és nem egyetlen eszközről van szó. Társadalmunk állandó változásban, fejlődésben van. Ezt kellene követnie párhuzamosan a társadalmi tudatnak, amely azonban korunkban még elmarad a gazdasági fejlődés lendületétől.

Államunk egyik fő célja a család, mint a szocialista társadalom alapvető egységének erősítése, és annak tudatosítása, hogy a szocialista erkölcs alapelveinek e téren is hatékonyabban kell érvényesülniük. Ezért minden eszközzel védi a család és a házasság intézményét. Ezt tette a korábbi Csjt. is, a célok azonban a változott társadalmi viszonyokhoz képest többrétűek lettek. Habár az állam a nemzeti jövedelem egyre nagyobb hányadát fordítja szociális juttatásokra, melyek a családi élet terheinek megkönnyítését szolgálják, és propagálja a több gyermekes szocialista családtípus fontosságát, a demográfiai mélypontról nehéz túljutni, és a házasságok — a statisztikai adatokat is figyelembe véve — nem nevezhetők mindenben szilárdnak. A család — mint lényeges és szükséges társadalmi intézmény — jelentőségét aláhúzzák azok a nézetek, melyek két funkciót tulajdonítanak a családnak: egyrészt a gyerme-

kek elsődleges szocializálását, másrészt a népesség felnőtt tagjai személyiségének stabilizálását.[1] E feladatok természetesen mindaddig a családra hárulnak, míg a társadalom képes lesz átvenni ezeket.

A család erősítésével szorosan összefügg népesedéspolitikánk: amint Szabady Egon az ezzel kapcsolatos tanulmányában említi,[2] a születések számának emelkedése sok társadalmi tényezőtől függ; erkölcsi szabályok, szokások, jogszabályok, az ideális gyermekszámra vonatkozó társadalmi normák, elképzelések. Népesedéspolitikánk alapelve a család motivációs rendszerének és az érdekeltségnek a makrotársadalom igényeivel összhangba hozása, de a kettő közötti diszkrepancia adminisztratív eszközökkel nem hidalható át, hanem a társadalmi tudat és közérzet befolyásolásának is jelentősége van. Ahhoz, hogy a kívánatos két-háromgyermekes családmodell irányába módosuljon a jelenlegi népesedésünk, a társadalomnak a ráhatás többféle módjával kell élnie; ezek között van a család erősítésének kívánalma, melyet a jogszabály keretei között a bíróságnak is elő kell segítenie.

A statisztikai adatok arra mutatnak, hogy míg a házasságkötések száma stagnál, a válások száma növekszik. Ez arra enged következtetni, hogy a házasságok egy részének tartama el sem éri azt az időt, melyet megkíván két-három gyermek vállalása és felnevelése.

De a demográfiai szempont csupán egyik indokát adja a család erősítését célzó intézkedések meghozatalának. Mint Pap Tibor rámutatott, nemcsak Magyarországon, de a többi európai szocialista államban is az érdeklődés homlokterébe került a családnak a mai társadalomban betöltött funkciója. Az ezzel kapcsolatos nézetek abban megegyeznek, hogy „... a család a társadalom jelentős szervezeti egysége, ... hogy a tartalmas emberi élet nem képzelhető el a szocialista humanizmus szellemében megújhodott család nélkül."[3]

E megállapításhoz kívánkozik még egy érv, mely a család erősítését indokolja: nevezetesen az, hogy társadalmunk fejlődése folytán, az életszínvonal emelkedésével a családok jelentős személyi tulajdonra tesznek szert, e közös tulajdon védelme ugyancsak hatékonyabb jogi szabályozást kíván a korábbinál. A családnak, mint vagyoni egységnek a jelentőségét említi Petrik Ferenc, amikor rámutat, hogy eddig túlságosan hangsúlyoztuk a család érzelmi közösség jellegét, holott az érzelmi kötődés, a szerelem csak akkor kerülhetne ennyire előtérbe, ha a házastársak valóban minden gazdasági és társadalmi kötöttségtől mentesen, szabadon lépnének házasságra, ha biztosított anyagi függetlenségük, ha nem terheli őket az utódok felnevelésének kötelessége, ha a magára maradó, támogatásra szoruló családtagokról intézményesen gondoskodunk, ha korlátlan lakásbőséget teremtünk.[4] Minthogy a társadalom ilyen magas gazdasági fejlettségi szinten nem áll, a megtermelt javak mennyisége és az elosztás módja közelsem biztosítja az előbb említett feltételeket, számolni kell azzal, hogy a család, mint jogintézmény, egy vagyoni jellegű kapcsolat is, és kerete a gyermekek felnevelésének.

Az MSZMP XI. kongresszusa is a családi közösség erősítése mellett foglalt állást. A programnyilatkozat így fogalmaz: „A család ... az emberi együttélés alapvető közössége. Mindennapi tevékenységével olyan feladatokat lát el, amelyek nem csupán az egyén, hanem az egész társadalom számára rendkívül fontosak. Társadalmi eszközökkel segíteni kell, hogy a családi kapcsolatok új, szocialista elemei erősödjenek".

Mindebből kitűnik, hogy társadalmi igényként az olyan családok erősítése jelentkezik, melyekben az egymás és a gyermekek iránti, valamint a közös vagyon iránti felelősség érvényesül, és a házastársak nem kizárólag saját érdekeiket tekintve, az érzelmi kötődés lététől vagy nemlététől teszik függővé a kötelék fenntartását. Amint azonban a Legfelsőbb Bíróság is rámutatott a 9. számú Irányelvében, a szocialista erkölcsi elvek a közéletben, a munkahelyeken nem érvényesülnek harmonikus egységben, és az állampolgárok egy része még nincs kellően tisztában a szocialista család és házasság jelentőségével. Ilyen módon a jogi ráhatás eszközei feltétlenül kiegészítendők más állami, társadalmi eszközökkel. Ezekkel együttesen kell elérni a Csjt. novellájának indokolásában rögzített célt: az állampolgárok felelősségének fejlesztését és erősítését, a házasulók és házastársak egymás és a társadalom iránti felelősségének növelését, a gyermek érdekeinek fokozott védelmét.

E felelősséggel kapcsolatban ki kell térni Engelsnek egy megállapítására. Amikor a burzsoá család álszent jellegével szemben a házasság érzelmi jellegét hangsúlyozza, és úgy véli, hogy a szerelem múlandósága és a helyébe lépő új szerelem „mindkét házasfélre, akárcsak a társadalomra nézve is jótéteménnyé teszi a válást",[5] a jövő társadalomban a házasság lényegét az önzetlen kapcsolatban látja. Ennek fontosságát most is hangsúlyozni kell, mégis a tár-

[1] *Cseh-Szombathy* László: A családszociológia fő problémái és vizsgálati módszerei. A szociológia ágazati. Bp. 1975. 270—1. old.

[2] *Szabady* Egon: Termékenységi változások hatása a népességfejlődésre. Szociológia 1975/1. sz.

[3] *Pap* Tibor: A családjogi törvény, népesedés politika, valamint a családvédelem időszerű kérdései. J. K. 1974/8. sz. 411. old.

[4] *Petrik* Ferenc: A házasság felbontása a Csjt. módosítása után. J. K. 1974. 8. sz. 418. old.

[5] *Engels:* A család, a magántulajdon és az állam eredete. A nőkérdésről és a családról. Bp. 1974. 160—161. old.

sadalomnak az az érdeke, hogy az ilyen alapokon létrejött házasságokat védje a házastársak hirtelen elhatározáson alapuló, nem teljes érzelmi eltávolodásból fakadó, és sem az egyéni, sem a társadalmi érdeket nem kellően mérlegelő magatartásból következő válásoktól.

A társadalmi és egyéni érdek összeütközésénél a konfliktus annak a figyelembevételével oldható meg, hogy a társadalomnak sem érdeke a valóban helyrehozhatatlanul megromlott, célját vesztett, formális házasságok fenntartása. Megfelelő jogalkotói és jogalkalmazói ráhatással el kell érni, hogy a házastársak döntésüknél átvegyék a már szocialista szemlélettel rendelkező házastársak magatartásformáit. Ilyen haladó típusú családok növekvő számban akadnak hazánkban, de számuk még nem éri el a kívánatos mértéket. Ezért a jogszabály — írja Kulcsár Kálmán —, amely a haladó, dinamikus társadalmi viszonyokat tükrözi, az objektív társadalmi folyamat absztrahálását jelenti, így e folyamat elemeit és tipikus vonásaiból fakadó követelményeket meghatározva előreviszi azt.[6]

A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy a bíró szemszögéből miként közelíthető meg a családvédelem, és hogy a bíró személyében rejlő milyen többletet kíván az ilyen perek eredményes tárgyalása. Ennek feltárása azért is lényeges, mert a XI. kongresszus határozatainak végrehajtásából az igazságügyi szervekre háruló feladatok között szerepel az a követelmény, hogy a házassági bontóperek eddiginél magasabb színvonalú tárgyalásának személyi előfeltételeit mindenütt fokozatosan meg kell teremteni.

II.

Mikor gyakorolhat a bíró pozitív ráhatást a családi viszonyokra?

A bíró akkor találkozik a házassággal, és családdal kapcsolatos problémákkal, amikor már a felek között vitás kérdések merülnek fel, vagy e viszonyokban vélt vagy valóságos hibák vannak.

A konfliktusok megoldása során a bírói tevékenység főként a házassági bontóperekben lehet döntő jelentőségű, ahol hozzájárulhat, hogy a társadalmi rendeltetését betöltő, és a házasfelek között még nem teljesen megromlott házasság fennmaradjon, míg a család megbomlott harmóniájának helyreállítása szempontjából kevésbé hatékony a szerepe ott, ahol például a családi kapcsolat megállapítása vagy tartásdíj fizetésre kötelezés a feladata.

Ezért a következőkben a házassági bontóperekben felmerülő bírói feladatokat vizsgáljuk, azt, hogy milyen jogi eszközök állnak rendelkezésre, és szükséges-e speciális felkészültség az ilyen pereket tárgyaló bírónak ahhoz, hogy elősegítse a társadalompolitikai célok érvényesülését.

Mint Pap Tibor írja, a szocialista család kialakítása, és a kialakult szocialista család oltalomban részesítése fontos, a szocializmus alapvető elvéből folyó, alkotmányi tétel rangjára emelt követelmény.[7] A Csjt. részben bővíti, részben megismétli az Alkotmányban foglalt, elvi jellegű szabályokat, és indokolása részletezi a törvény főbb célkitűzéseit: *a)* a házasság intézményének fokozott védelme, a házasulók és házastársak egymás és a társadalom iránti felelősségének növelése, *b)* a családi kapcsolatok, a társadalmi fejlődéssel összhangban álló családi közösség további erősítésének előmozdítása, a családtagok felelősségének növelése, a női egyenjogúság elvének további fejlesztése a családon belül, *c)* a gyermek érdekeinek fokozott védelme, családi környezetben való nevelésének hatékonyabb biztosítása, testi és szellemi fejlődésének előmozdítása.

A törvényhozó tehát részben a házasság megkötésével kapcsolatosan, részben a házasságon belüli viszonyok — így a házastársak jogai, kötelességei, a vagyoni viszonyok, a házasság felbontásával kapcsolatos — szabályozásával kíván nagyobb felelősségérzetet felkelteni.

A törvény szóhasználatát követve azonban úgy érezzük, hogy a védelem elsősorban a bíró feladata, mert például a bontóperben irreális a házastársak egyenjogúságának biztosításáról beszélni, itt már legfeljebb a sérelmet szenvedő fél jogainak helyreállításáról lehet szó. A bontóperekben az egymás és a gyermek iránti felelősség fokozása helyett gyakran e felelősség felkeltéséről beszélhetünk, hiszen az gyakran szorul háttérbe, az egyéni érdekek mögé. A bíró nevelő tevékenységével elérheti, hogy a felek ne tévesszék szem elől a vitás kérdések rendezése során a család és a gyermek érdekeit.

Ezt a célt szolgálja különösen a Csjt. 18. § (1) bekezdésének második fordulata, amely csak az esetben teszi lehetővé az egyező akaratnyilvánításon alapuló bontást, ha a házastársak a közös gyermek elhelyezése és tartása, a szülő és a gyermek közötti érintkezés, továbbá a házastársi tartás, valamint a közös lakás használata kérdésében megegyeztek, egyezségüket a bíróság jóváhagyta, illetőleg e kérdésekben a bíróság a házasság felbontásával együtt — kérelmükre — dönt. Így hathatósan elősegíti, hogy a házastársak maguk rendezzék — a törvénynek megfelelően — az életközösségük megszakadásával járó problémáikat.

A bíró kezébe a család védelme érdekében az anyagi jogi szabályokon kívül a Pp. is többféle eszközt ad, ezek közül a legjelentősebbek:

[6] *Kulcsár* Kálmán: Politikai és jogszociológia. A szociológia ágazatai 178. old.

[7] *Pap* Tibor: i. m. 411. old.

a) a felek személyes részvételének lehetősége — sőt követelménye — a házassági perekben; bontóperben a békítés kötelezettsége; *b)* a felek megfontolt döntésének elősegítésére: a bontóperben a békítést követő 30 napos határidő előírása; *c)* a felek felelősségének növelése az eljárási fegyelem szigorításával, így azzal, hogy a bontóperben az elmulasztott határnap vagy határidő utolsó napjától számított 15 nap elteltével kizárt az igazolás; *d)* a házastársak közötti vitás kérdések egy perben való rendezésének lehetősége, a keresetek összekapcsolásával; *e)* a végleges rendezés igénye nyilvánul meg abban, hogy a bontás és érvénytelenítés vonatkozásában kizárt a perújítás, és ugyancsak kizárt a törvényességi óvás folytán hatályon kívül helyező határozat hozatala az ítélet házasságot érvénytelenítő vagy felbontó része ellen; *f)* lényeges a felek nyilatkozatainak alapos mérlegelésének biztosítása. A házassági perben nem alkalmazhatók azok a rendelkezések, melyek a jogról való lemondásnak, az elismerésnek és beismerésnek, vagy az egyik fél — ellenfél által kétségbe nem vont — előadásának hatályát határozzák meg. A bíróság hivatalból deríti fel a tényállást, az összes körülmény mérlegelésével vizsgálja a peres felek előadását, figyelembe véve érdekeltségüket, annak anyagi és erkölcsi vonatkozásait; *g)* ideiglenes intézkedéssel biztosítja, hogy az eljárás elhúzódása ne sértse a felek érdekeit: a tárgyalás elhalasztása esetén határozhat a közös gyermek elhelyezése és tartása, a személyes használati tárgyaknak a különélő házastárs részére való kiadása felől.

Ezek tehát a jog által biztosított leglényegesebb eszközök. A bírónak azonban szüksége van a szakmai ismereteken felül olyan politikai, etikai, filozófiai és pedagógiai ismeretekre, melyek segítik a döntés meghozatalánál, és a szocialista erkölcsi elveknek megfelelő magatartásra irányuló nevelési tevékenységében.

III.

A bíró feladata a békítés során, a békéltető eljárással kapcsolatos problémák.

Hazánkban évente 100 ezer körüli házasságot kötnek, 24—25 ezer házasságot bontanak fel. Az Igazságügyi Minisztérium Bírósági Főosztálya által közreadott statisztikai adatok szerint 1975-ben a bíróságok a házassági perek 61,4%-ában hoztak felbontó ítéletet, míg 39,3%-ban egyéb határozatot, melynek túlnyomó része permegszüntető végzés volt.

A házassági bontóperben a bíróság tevékenysége kétirányú: *a)* a házassági köteléket fenntartja, ha a feleket kibékíti, és így a két fél egyező akaratából, illetőleg a bontást kérő fél megváltozott akarata folytán fennmarad a házasság, vagy a keresetet elutasítja, és ez esetben az egyik fél akarata ellenére fennmarad a házasság; *b)* a házasságot felbontja, mert a bizonyítás adataiból arra következtet, hogy a házasság már nem képes betölteni egyéni és társadalmi rendeltetését, vagy a felek egyező akaratnyilvánításából vonja le ugyanezt a konklúziót. Ilyenkor jön létre a csonka család, melynek védelme főként a kiskorú gyermek érdekeinek védelmében nyilvánul meg, illetőleg a járulékos kérdések helyes eldöntésében.

A bírónak először a békéltető tárgyaláson kell kísérletet tennie a házasfelek kibékítésére. Ezzel kapcsolatosan felvethető, hogy vajon az állam, a jog mennyiben léphet fel szabályozóként a „magánszféra" területén, amilyenek a családi viszonyok, a házasság, valamint mi az eredményesebb: ha a békítési eljárást állami vagy társadalmi szerv folytatja le? Nem vitás, hogy itt, ahol a társadalmi és egyéni érdek a szocialista erkölcsi elvek általánossá válásának hiányában ütközik, az előremutató jogi szabályozás és jogalkalmazás sokat tehet a pozitív fejlődés érdekében. Így elősegítheti, hogy a társadalompolitikai célok megvalósulásaként új típusú családok alakuljanak ki, amennyiben útját tudja állni a bontóperi eljárás során, hogy az olyan családok felbomoljanak, melyek még egyéni, társadalmi rendeltetésüket be tudják tölteni. A valóban célját vesztett házasságok fenntartása azonban nem érdeke a társadalomnak sem.

A jog segítségével alakíthatók az erkölcsi — így a családi viszonyokkal kapcsolatos — normák is, és a jogalkalmazó munkája akkor járhat sikerrel, ha a jog és az erkölcsi normák között nincs nagy űr. Kulcsár Kálmán véleménye szerint az állam „olyan jogi követelményeket támaszt, melyek erkölcsi követelmények", és az előremutató jogi szabályozás kapcsán kifejti, hogy a jogalkalmazó szervek az új követelményét jelentő azokat a magatartási szabályokat érvényesíthetik a törvényadta keretek között, amelyek még nem érvényesülnek statisztikai általánossággal a társadalom magatartásában.[8] Így a bírónak úgy kell hatnia a békítő tárgyaláson a felekre, hogy tudatossá váljék bennük mindaz a funkció, melyet a családnak, mint egyetlen erre alkalmas közösségnek el kell látnia, és az a hátrány, mely e közösség felbomlásából ered.

Ha azonban ilyen fontos feladat hárul a bíróra — mely azonban tartalmában nem elsősorban jogi munka —, nem lenne-e eredményesebb, ha a társadalmi szervek látnák el ezt a feladatot? Nizsalovszky Endre véleménye szerint ki kellene emelni ezt a bírói funkciók keretei közül, és abba a családvédelmi szerven keresztül, a bontóperben érdekelt személyekhez

[8] *Kulcsár* Kálmán: A jog és erkölcs viszonyának problémái a mai társadalomban. Filozófiai Szemle 1963. 5. sz. 93. old.

sokkal közelebb álló, ilyen vonatkozásban az egyes polgár bizalmát élvező társadalmi szervet is be kellene vonni.[9] Kérdéses azonban, milyen munkahelyi, lakóközösségi szervezet lenne az, amely közelebb állna mindkét félhez, mint a bíróság? Hiszen a bontópert megelőzően a szűkebb közösség amúgy is gyakorol beleszólást a felek közti vitába; a család, a munkahelyi kollektíva általában próbálkozik a felekre hatni, amennyiben úgy látja, hogy a házasság felbontása indokolatlan. Amennyi előny származna egy ilyen szerv tevékenységéből, a felek életkörülményeinek jobb ismerete folytán, ugyanannyi hátránya volna annak, hogy nem egy teljesen semleges fórum előtt zajlana a békítés, amely esetlegesen bizalmatlanná tenné a feleket. A bíró kellő felkészülés után maga is eredményesen békéltethet, ha a felekkel megtalálja a közös hangot, olyan légkört teremt, melyben a felek hajlandók az együttműködésre, így a bíró felmérheti, milyen időt, energiát fordítson a békitésre, mennyiben vezethet az eredményre. Elképzelhető, hogy a büntető ügyek magánvádas békítési kísérletéhez hasonlóan a bíróság tanácsa helyett erre alkalmas népi ülnök, vagy titkár békéltessen. Ez ellen egyedül az szól, hogy amennyiben a felek továbbra is ragaszkodnak a házasság felbontásához, az ülnök jogi tájékoztatást adni nem tud, nem hozhat ideiglenes intézkedést, és a bíróval szemben, aki ezeken a tárgyalásokon egyben előkészíti az érdemi döntésre az ügyet, az ülnök esetlegesen nem tér ki a felek meghallgatásánál a döntéshez szükséges kérdésekre. Mindez ugyan a későbbi tárgyaláson is tisztázható, de az eljárás időtartamát növelné.

Milyen módszerekkel élhet a bíró, hogy a békítést eredményesen kísérelje meg? A bíró a keresetlevelet kapja kézhez, mely általában egyoldalúan, a felperes oldaláról mutatja be a házasságot, vagy amennyiben az egyező akaratnyilvánítással történő válás lehetősége fennáll, még kevesebb támpontot ad a bírónak ahhoz, hogy a felek egyéniségét, körülményeit, a házasság megromlásának okát ekkor megismerje. Nincs lehetősége, hogy megismerje a felek életmódját, társadalmi helyzetét vizsgálja, melyből következtethetne arra, hogy a felek milyen családmodellbe „sorolhatók", melynek ismeretében könnyebb helyzetben lenne a felek nyilatkozatainak mérlegelésénél, a bontáshoz vezető okok feltárásánál. Egy-egy családmodellre hatással van az iskolai végzettség, a munkamegosztásban elfoglalt hely, a munkahely, a lakóhely, a település jellege.[10] Ilyen adatok birtokában pedig a bíró nagyobb eredményességgel működhetne közre a felek kibékítésében, tudná, milyen attitűdök, szokások, értékek jellemzik a családot, melyek azok a magatartások, melyek indokolttá teszik a házasság felbontását, vagy ugyanaz a magatartás egy más típusú családban még egyáltalán nem teszi kilátástalanná a békítést. Számolhatna azzal, hogy a hagyományos családtípusoknál más eszközöket kell használnia, hiszen az ilyen családokban például a nő esetleg jobban ragaszkodik a házassághoz, mert létbiztonsága, életszínvonala függ a férjétől. Így jóval körültekintőbben kell vizsgálni az akaratnyilvánítás, a házassághoz való ragaszkodás őszinteségét, mint ott, ahol a házasfelek anyagilag önállók, nincs függőségi tényező, a házasság felbontása a felek egzisztenciáját nem veszélyezteti. Ez a tájékozódás lényegében azonban az első tárgyalásra marad, itt kell a bírónak a konkrét esetre alkalmazandó módszereit megválasztania.

Lehetőség van ugyan a későbbiek során is a felek békítésére, de amikor már a bizonyítási eljárás során a felek a bíróság elé tárják házasságuk megromlásának okait, és nemcsak a kereset beadását motiváló egyetlen sérelemről esik szó, jóval kevesebb esélye van a bírónak, hogy a feleket más elhatározásra bírja. Az elmondottak lényegében arra az esetre vonatkoznak, amikor a felek egyike kéri csak a házasság felbontását.

Ha azonban a bontást egyező akaratnyilvánítással kérik, a bíróság cselekvési — békítési — lehetősége leszűkül. Nincs módja, hogy a feleket magatartásuk megváltoztatására ösztönözze, ha nem ismeri, mi tette indokolttá a megegyezésüket. A házasságot tartalmilag nem vizsgálhatja csupán az akaratnyilvánítás őszinteségéről győződhet meg, hogy az valóban takarja-e a felek tényleges akaratát. A felek az ilyen bontásnál általában minden vitás kérdést rendeznek, vagy azt a bíróságra bízzák, és Nizsalovszky szerint is ez „alkalmas arra, hogy a bíróság előtt a felek azokat a körülményeket elleplezzék, amelyek pedig a házasság orvosolhatóságának megállapítására lennének alkalmasak".[11]

Rámutat arra is, hogy ezek között nagy számmal akadnak olyan, valójában még meg nem romlott, társadalmi rendeltetésük betöltésére alkalmassá tehető házasságok, „amelyeknek a fennmaradása szempontjából éppen erős pontjai feltárására a megfelelő eszközt megtalálni komoly feladat".[12] Erre a lehetőség pedig legfeljebb csak a felek személyes meghallgatása során van. Az 1975. évi statisztika szerint a bontóperek 64,5%-a a felek egyező akaratnyilvánítása alapján nyert befejezést. Amint azonban azt Csiky Ottó[13] hangsúlyozza, a bíró-

[9] *Nizsalovszky* Endre: A családpolitika jogalkotási eszközei. Gazdaság és Jogtudomány. MTA IX. Osztályának közleményei VII. 1973. 349. old.

[10] L. Alex *Inkelles* előadása a VIII. Szociológiai Világkongresszuson. Szociológia 1975. 1. sz.

[11] *Nizsalovszky:* i. m. 349. old.

[12] *Nizsalovszky:* i. m. 349. old.

[13] *Csiky* Ottó: A modern házasság problémái. Bp. 1965. 217. old.

ság sosem automata; a bírónak joga a békítés megkísérlése a végleges egyetértés kialakulása esetén is, ha pedig az akarati egyetértés komolysága, befolyásmentessége tekintetében komoly aggályai lesznek, akkor kénytelen lesz a házasság egészét megvizsgálni.

A Legfelsőbb Bíróság igen nagy súlyt fektet az akaratnyilvánítás valóságos tartalmának vizsgálatára, erre a 9. Irányelvben több ízben kitér. Különösen akkor kell a bírónak elemeznie a felek nyilatkozatát, ha nincs arra vonatkozóan bizonyítás felvétel, hogy a házasság tarthatatlanságát milyen okok idézték elő. A személyes meghallgatás jelentőségét ezért éppen abban látja az Irányelv, hogy a bíró itt kiderítheti, hogy az egyik házastárs nem kényszer, tévedés, vagy megtévesztés hatása alatt nyilatkozott-e. Ezért nem elegendő az olyan közömbös nyilatkozat, hogy az alperes nem ellenzi a házasság felbontását, hanem határozottan arra kell törekedni, hogy a nyilatkozat a bontás végleges szándékát tükrözze.

IV.

A békéltetés és az egyező akaratnyilvánítás alapján történő bontás

Amikor a bíró a békítő tárgyalást megkezdi, olyan felekkel találja szembe magát, akik az általánostól eltérő pszichés állapotban vannak. E feszült állapot többek között annak tudható be, hogy az emberek többségénél a bíróság előtti megjelenés izgatott állapotot eredményez, részben a szokatlan körülmények, részben amiatt, mert a bíróság elé idézésnek valamiféle pejoratív értelmet tulajdonítanak még polgári ügyben is; végül mert a tárgyalás tartamára — függetlenül a társadalomban, munkahelyen elfoglalt helyére — egyenlő „esélyekkel" indulnak a bíróság elé, a bíró utasítási joga alatt állnak a perrend szabályai szerint. Mindkét fél jelentős döntés előtt áll, vagyis egy ilyen döntés realizálásáról van szó. Ahogy egy házasságot megfontoltan kötnek meg, még inkább meg kell fontolni annak felbontását, hiszen következményeiben jelentős változást hoz.

A bontást kérő fél részéről vizsgálva a kérdést; bizonytalanná teheti őt a másik fél azon magatartása, hogy vajon nem csak azért gördít akadályt a házasság felbontása elé, mert egy másik házasságkötés útjába kíván állni, vagy hogy ellenkezése esetleg csak anyagi engedményekkel törhető meg. Ugyanígy szerepet játszik a gyermekért való felelősség, hiszen a gyermek mikénti elhelyezése a szülők életére is kihat. A bontást ellenző fél a házastárs akaratát szeretné megváltoztatni, a házastárs elvesztésének erkölcsi, anyagi következményei okozhatnak feszült állapotot.

Nem hagyható figyelmen kívül — hiszen sok panasznak ez a tárgya —, hogy a jogi képviselővel nem rendelkező fél nem érzi magát egyenlőnek a képviselőt meghatalmazó féllel szemben, és végül a várható bizonyítás során a sérelmek manifesztálódása teheti izgatottá a feleket.

A bírónak mégis ezen a tárgyaláson kell elsősorban a felek személyiségét, akaratát oly módon megismerni, hogy felmérhesse: akaratnyilvánításuk, nyilatkozatuk a valóságos akaratukkal egyezik-e; ha a felet vélt vagy valódi sérelem vezeti a keresetlevél benyújtásában, e sérelmet kiváltó magatartás súlya és a fél reakciója mennyiben áll arányban, nem indulati jellegű-e a bontás elhatározása. Mindezek alapján mérlegelni kell, van-e lehetősége a felek akaratának megváltoztatására, ez előreláthatólag hosszabb időre szól, vagy meg kell győződnie arról, hogy a házasság nem tölti be rendeltetését.

Hogyan jut el a bíró a felek valóságos akaratának megismeréséig?

A bíró a felek nyilatkozatait értékeli. A probléma ott jelentkezik, ha a nyilatkozó akarata eltér attól, amit mond; ennek számos oka lehet. Előfordul, hogy az alperes ellenzi a házasság felbontását, holott ténylegesen nem ragaszkodik a kötelék fenntartásához, de felmérve a keresetet benyújtó házastárs érdekeit, beleegyezését reá nézve kedvező egyességi ajánlat tételéhez köti, vagy ilyen magatartás színlelésével a bíróságot kívánja befolyásolni, például a gyermek elhelyezése kérdésében; de ugyanígy motiválhatja bosszú, az eljárás elhúzásának szándéka, vagy a házasság felbontásával kapcsolatos erkölcsi hozzáállás.

Ennek fordítottja, ha az alperes maga is kéri a házasság felbontását csupán azért, mert a másik fél akaratát nem kívánja keresztezni, befolyása alatt áll, vagy éppen kényszer, fenyegetés miatt. A bírónak tisztában kell lennie azzal, hogy a felek akaratnyilvánítását milyen tényezők befolyásolják még a belső indítékokon kívül: és éppen azért van nehéz helyzetben, mert csak a felek előadásait mérlegelheti. Gilbert Ryle angol filozófus a következőket mondja erről: „Egy személy hajlandóságának megállapítása induktív folyamat; megfigyelt cselekedeteiből és reakcióiból ugyanis törvényjellegű kijelentésekre következtetünk."[14] És itt, ahol kevés adat áll rendelkezésre, nehéz feladat megítélni, színlelésről van szó vagy sem, és nyomban felmérni, hogy a békítésre milyen energiát kell, és érdemes fordítani. A felek akaratának megváltoztatására akkor érdemes hatni, ha az nem teljesen határozott, vagy indokolt, például hirtelen elhatározás, rövid különélés, jelentéktelen sérelem után benyújtott keresetlevél esetében;

[14] *Ryle* Gilbert: A szellem fogalma. Bp. 1974. 252. old.

és nem akkor, ha a köznapi szóhasználat értelmében vett akaratnyenge, vagyis olyan emberrel állunk szemben, aki a feladatok mellett nem tart ki, könnyen változtat szándékán. Ilyen esetben aligha valósul meg a családvédelem célja, a megszüntetett pert követi az újabb bontóper.

Számolni kell a felek izgalmi állapotával. A felek itt ellentétes erők hatása alatt állnak, konfliktus keletkezhet a válási szándék és a bíró meggyőző tevékenysége között, amikor a békítés rábeszélés lesz; ezért is óvakodni kell attól, hogy a bíró mindenáron, erőszakos módon kísérelje meg a békéltetést.

A felek pillanatnyi hangulatának megfelelően kell megválasztani a hangot, mivel „... a hangulatok ... monopóliumra törekednek ..."[15] és ha az egyik fél megmakacsolja magát, ez kizárja, hogy más motívum felülkerekedjék, holott más hangulatban, más hangnem eredményeként a fél talán hajlandó lenne a békülésre.

Összefoglalva: A bíró csak akkor dönthet arról, hogy a házasság fenntartható vagy sem, ha már tisztán látja a felek akaratát. Amennyiben úgy látja, hogy a házasság még nem romlott meg helyrehozhatatlanul, úgy az egyik, vagy mindkét fél akaratát a házasság fenntartására kell befolyásolnia. Ehhez azonban arra kell törekednie, hogy a felek belső meggyőződése változzék meg; a bíró szuggesztibilitása folytán fogadják el saját véleményüknek a házasság fenntartásának szükségességét. Amennyiben úgy véli, hogy a házasság nem tudja betölteni rendeltetését, arra kell ügyelni, hogy a bontás mind a felek, mind a gyermek szempontjából minél kevesebb megrázkódtatással járjon. A bírót a munkájában kellő emberismeret, helyzetfelismerés segítheti, és annak reménye, hogy a magasabbrendű érzelmek — az egymás, a gyermek iránti felelősségérzet — felülkerekednek: ekként megvalósulhat a békítő tárgyalás célja.

V.

A békítési kísérlet jelentősége a békéltetés eredménytelensége esetén

Mint már arról szó esett, a békítési eljárás során vagy utána nagy számban kísérlik meg a házasfelek házasságuk helyrehozását, de nagyobb arányban folytatódik a per, és a házasság felbontásával végződik. Nem mondható azonban, hogy ilyenkor teljesen hiábavaló volt a felek személyes meghallgatása, a bíró békítő tevékenysége. A bíró egyik igen jelentős feladata ugyanis a nevelés, melynek az egész eljárás során kell érvényesülnie. Mint arra a Legfelsőbb Bíróság 9. Irányelve rámutat, a pervezetésnek és az egész tárgyalás légkörének szolgálnia kell a felek nevelését, a szocialista erkölcsi, társadalmi együttélési szabályok megtartását, és a társadalommal, a család intézményével szembeni felelősségtudat fokozását.

Lehet-e a tárgyaláson nevelni?

A nevelés, folyamat; a társadalmi reakció bevitele az egyénbe, s e folyamat többé-kevésbé elvont módon viszi át a közösség kulturális eszközeit. Olyan folyamat, melynek során bizonyos reakció-sorozatot átveszünk.[16] Nehezen megfogható, vajon hogy érvényesül e követelmény a bíró tevékenységében. De ha csak felfigyelnek a társadalom által megkívánt helyes viselkedésformákra, később igényt éreznek azok elsajátítására, feltétlenül jelentőséget kell tulajdonítani az eljárásnak. E nevelő tevékenység hatékonyságát, sikerét konkrétan lemérni nem lehet, hiszen nem csak abban nyilvánulhat meg, hogy a felek egymás iránti felelősségérzete előtérbe kerül, hanem abban is, hogy jövőbeni életüket megfontoltabban alakítják ki.

Különösen vonatkozik ez a gyermek elhelyezésének kérdésére: ha a bontóperben a felek közös akarattal döntenek erről, megelőzhető, hogy elveszítse azt a szülőjét, aki őt közvetlenül nem fogja nevelni, és a felek indulatoktól, gyűlölettől mentes kapcsolatban maradjanak.

Arra kell tehát törekedni, hogy a felek egymás méltányolható érdekeit felismerve, önként jussanak a viták megoldásához, hogy a szétbomlott család tagjai kevesebb nehézséggel kezdhessenek új életet, a gyermekek fejlődésében ne álljon be törés. Ha ezt sikerül elérni, a bíró eléget tesz a jogalkalmazóval szemben támasztott egyik leglényegesebb kívánalomnak, az önkéntes jogkövetésre nevelésnek. Ezzel biztosítható, hogy az egyének magatartása, a jogszabályok és a szocialista erkölcs normái mind közelebb kerüljenek egymáshoz.

Némethné Sólyom Eszter

[15] *Ryle:* i. m. 143. old.

[16] *Head* George H.: A pszichikum, az én és a társadalom. Bp. 1973. 333. old.

A jogközelítés és jogegységesítés a KGST keretében

A KGST keretén belül folytatott szocialista gazdasági integráció — a tagállamok közötti gazdasági kapcsolatok megerősítésével — egy nemzetközi szocialista gazdasági rendszer progresszív megalapozásához vezet. Ily módon a hazai népgazdaság különböző termelési ágazatai bizonyos nemzetközi méreteket öltenek, melynek hatása a KGST tagállamok belső hazai jogában is jelentkezik. Anélkül, hogy elsődleges alkotóelemként kezelnénk, nem szabad alábecsülni a jog ama szerepét, amelyet a nemzetközi gazdasági integráció fejlődésének folyamatában tölt be. Ez a szerep egyfelől pozitív, másfelől negatív lehet. A hatályos jog, mind hazai, mind nemzetközi viszonylatban néha fékezheti ezt a fejlődést, mely körülmény azonnal felveti az új szocialista és gazdasági szükségletekhez való alkalmazhatóságának problematikáját.

A gazdasági és jogi téren fennálló kölcsönhatások egyébként rendkívül összetettek. Szükséges, hogy mind a jogászok, mind a közgazdászok és különösképpen a törvényhozók ezen kölcsönhatások komplex jellegével tisztában legyenek. Mindenképpen nyilvánvaló azonban annak szükségessége, hogy összhangba hozzunk, közelítsünk, vagy egységesítsünk bizonyos hazai jogszabályokat, melyek nagy jelentőséggel bírnak mindenféle nemzetközi gazdasági integráció fejlődésére. Ennek a feladatnak a megvalósítását a KGST keretén belül megkönnyíti a tagállamok társadalmi-gazdasági és politikai egyneműsége, mely körülmény ugyancsak az azonos alapelveken nyugvó gazdasági rendszereik bizonyos egyneműségéhez vezetett. Ennek jelentőségét különösképpen kihangsúlyozza az együttműködés elmélyítésére és tökéletesítésére, valamint a KGST tagállamok gazdasági integrációjának fejlődésére irányuló komplex program, melyet a KGST XXV. ülésszaka fogadott el 1971. júliusában. A program az új tagállamok gazdasági integrációjának megfelelő módszereit és módozatait, az egész XV. fejezetet ezen országok jogi összhangba hozási, közelítési és jogegységesítési problémáinak, valamint a program egységes értelmezésével összefüggő kérdéseknek szenteli az alábbi címszó alatt: „A tagállamok együttműködésével kapcsolatos jogi alapelvek tökéletesítése".

I.

1. A tagállamok jogközelítési folyamata — a gazdasági együttműködés keretén belül — 1951-ben kezdődött meg az Általános Feltételek egyik módozatának kidolgozásával „a KGST tagállamok között fennálló kölcsönös áruszállítási szerződéseivel kapcsolatos egységes, általános gazdasági feltételek" címszó alatt, melyet a szerződő felek szabad választására bocsátottak. A kölcsönös cserekereskedelem jogi szabályozásának javítása, valamint harmonizálása céljából megkezdték az előbb említett modellen alapuló általános feltételek hozzákapcsolását a tagállamok közötti kétoldalú kereskedelmi egyezményekhez. A kölcsönös cserekereskedelem jogi szabályozása, mely jogi alapul kell, hogy szolgáljon a szerződő felek külkereskedelmi vállalatai közötti szerződések esetében, melyet az előbbiekben említett egyezmények alapján teljesítenek.[1] Mivel ezek az általános feltételek nem bírtak kötelező jogerővel, a szerződő felek megfelelő kikötései formájában kellett, hogy a szerződésekbe beiktassák őket. Ezek rendszeres alkalmazása a szerződéskötési gyakorlatban tulajdonképpen hozzájárult számos, igen lényeges kérdésben a tagállamok között kötött cserekereskedelem jogi szabályozásának bizonyos összhangba hozásához. A KGST tagállamok kölcsönös áruszállítási minta-feltételeinek kialakítása képezte az első lépést e téren bizonyos jogszabályainak egységesítése felé. Eme rendszer működésének időtartama alatt szerzett tapasztalatok, mely rendszernek összetevői kétoldalú, lényegében alig eltérő 28 általános feltétel szolgált alapul a KGST Állandó Külkereskedelmi Bizottsága által kidolgozandó egységes, általános szállítási feltételeknek a KGST tagállamok külkereskedelmi vállalatai viszonylatában. 1957 végén az említett Bizottság javaslatot tett a tagállamoknak ezek alkalmazására 1958. január 1-től kezdődően. Az említett ajánlást, illetve javaslatot ez időtájt a KGST valamennyi tagállama elfogadta és az általános feltételeket, melynek szövegét a javaslat magában foglalta, beiktatták a külkereskedelmi miniszterek által javasolt megfelelő irányadó okmányok által a tagállamok hazai jogrendjébe. Ily módon az általános feltételek kötelező hatállyal bírtak a tagállamok külkereskedelmi vállalatai számára, melyet a szerződő felek akár beiktattak a szerződésbe, akár nem. Az általános feltételek általában kogens, vagyis a szerződő felek által nem módosítható rendelkezéseket tartalmaztak. Bizonyos helyzetekben azonban a szerződő felek jogosultsággal bírtak e rendelkezések részbeni megváltoztatására. Ki kell azonban hangsúlyozni, hogy az általános felté-

[1] Vö. pl. *Jakubowski, J.:* A KGST tagállamok közösségi gazdasági jogának fejlődése és alkalmazásának problémái. Nemzetközi jogi folyóirat, 1973. 3. sz. 677. old.; *Rajski, J.:* A külkereskedelem jogi szabályozása. Összehasonlító Jogi Jegyzetek, Strasbourg, 1964. 134. s köv. old., *Spaski, J.:* Nemzetközi magánjogügyletek a szocialista országok külkereskedelmében. Kézikönyv (gyűjtemény), Hágai Nemzetközi Jogi Akadémia, 1972. II. kötet, 564. és köv. old.; *Szász I.:* A Uniform Law on International Sales of Goods — The CMEA General Conditions. Budapest, 1976. 32. és köv. old.

telek, általában, nem egységesítették a tagállamoknak csak a nem-kötelező hatállyal bíró jogszabályait, nem érintvén pl. olyan kérdéseket mint a peresítés lehetőségének elévülése, melyek a tagállamok jogrendjében a kogens rendelkezések tárgyát képezik.

1962-ben az Általános Feltételeket két továbbival egészítették ki: egyfelől „a berendezések és egyéb műszaki szolgáltatásokra vonatkozó szerződéseket szabályozó Általános Feltételek, melyek kapcsolódtak a KGST tagállamok külkereskedelmi szervei által nyújtandó gépekkel és berendezésekkel való ellátottsághoz" (A KGST felszerelésekre, illetve berendezésekre vonatkozó Általános Feltételek — 1962); másfelől „a gépek és egyéb előállított cikkek szolgáltatását szabályozó általános feltételek" (A KGST szolgáltatásokra vonatkozó általános feltételek — 1962). Ezek az Általános Feltételek a tagállamok külkereskedelmi miniszterei által kibocsátott szabályozó szerződési okiratok útján léptek hatályba, az Általános Feltételek első szakasza 1962. június 1-i, második szakasza ugyanezen év november 1-i hatállyal.

1963-ban bizonyos módosításokat eszközöltek az Általános Szállítási Feltételek területén. Ezeket a módosításokat az 1963. október 22-én transzferábilis rubelben történő több oldalú elszámolások rendezésére és egy nemzetközi gazdasági együttműködési bank megalapítására vonatkozó egyezmény elfogadása eredményezte; mindez a fizetési módozatokra vonatkozó új fejezet (XII.) alakjában öltött formát.

1966-ban fogadták el azokat az általános alapelveket, amelyek a KGST tagországok és Jugoszlávia közötti kölcsönös cserekereskedelem keretén belül gépi és berendezések tartalékalkatrész-szükségletének szolgáltatását szabályozta.

Az időközben folytatott munkálatok annak érdekében, hogy a tagállamok kereskedelmi kapcsolatainak jogi keretét továbbfejlesszék, az Általános Szállítási Feltételek új módozatának kidolgozásához vezettek, mely az előzőhöz viszonyítva, igen jelentős mértékben nyert módosítást és kiegészítést. A tagállamok vállalatai között 1968-ban fennálló áruszállításokra vonatkozó Általános Szállítási Feltételek 1969. január 1-től kezdődően léptek hatályba ezekben az országokban, a vonatkozó irányadó szerződési okiratok alapján.[2]

1973-ban új módozatokat fogadtak el, melyeket az előzőekhez viszonyítva jelentős mértékben módosítottak és egészítettek ki pl. a tagállamok vállalatai között bonyolított gépi és berendezési szállításokhoz kapcsolódó felszerelési és egyéb műszaki szolgáltatásokra vonatkozó Általános Feltételek, valamint a tagállamok külkereskedői joggal felhatalmazott vállalatai által szolgáltatott gépek, berendezések és egyéb termékek mellett működő (eladást követő) műszaki, illetve technikai szolgáltatásokra vonatkozó Általános Feltételek területén. A KGST tagállamok és Jugoszlávia közötti kölcsönös kereskedelem által szolgáltatott gépi és berendezési tartalékalkatrészek biztosítására vonatkozó Általános Alapelvek új módozatát ugyancsak beiktatták egy olyan mellékletkiegészítéssel, amely tartalmazta a szállítóeszközök és berendezések tartalékalkatrész-szolgáltatásának biztosítására vonatkozó kiegészítő jellegű feltételeket.

Valamennyi új általános feltétel 1974. január 1-től lépett hatályba a KGST tagállamokban a vonatkozó irányadó szerződési okiratok révén.

1975-ben az Általános Szállítási Feltételek területén bizonyos módosításokat és kiegészítéseket fogadtak el azzal a céllal, hogy a vállalatok kontraktuális felelősségének rendszerét tovább tökéletesítsék. Ezeknek a feltételeknek az új módosított formája (Általános Szállítási Feltételek 1968/1975 címszó alatt) 1976. január 1-től kezdődően lépett hatályba a tagállamokban az irányadó szerződési okiratok alapján.

Ily módon sikerült elérni, hogy egyes — a KGST tagállamok vállalatai között fennálló kereskedelmi kapcsolatokban leginkább használatos — szerződésekre vonatkozó leglényegesebb jogi rendelkezéseket egységesítsék.

Megjegyzendő azonban, hogy a KGST tagországok távolról sem túlságosan elégedettek az e téren nyert eredményekkel és további erőfeszítéseket folytatnak az állandó tökéletesítés irányába.[3] Néhány esztendővel ezelőtt a tagállamok képviselőinek a jogi vonatkozásokkal foglalkozó konferenciája keretén belül a megkezdett munkálatok, melyek az 1975-ben beiktatott módosításokhoz vezettek, tovább folytatódtak azzal a célkitűzéssel, hogy a gazdasági szervezetek által kötött szerződésekre az államok egyoldalú szerződései által kiváltott problémákra megtalálják a megfelelő megoldást, valamint megoldást találjanak azokra a problémákra, amelyek az áruk hibájából eredően a szerződés visszamondásához vezetnek. Az 1975-ben az Általános Szállítási Feltételekben eszközölt módosításokhoz hasonló jellegűek lesznek rövidesen beiktatva az 1973. évi szerelésekre és egyéb műszaki szolgáltatásokra vonatkozó Általános Feltételekben is.

2. 1973-ban egységesítettek egyes jogszabályokat, amelyek a találmányi szabadalmak, mintavédelem és védjegyek területére vonatkoztak. Ezek a jogszabályok a találmányi szabadalmak mintavédelem és védjegyek jogi védelmére vo-

[2] Ugyanezekre a feltételekre vonatkozóan l. pl. *Szász:* i. m.

[3] L. *Szász:* i. m.

[4] Vö. erre a témára vonatkozólag *Jakubowski J.*: A KGST tagállamok közösségi gazdasági jogának fejlődése és alkalmazásának problémái. i. m. 676. és köv. old.

natkozó egyezményben nyertek megszövegezést a tudományos és technikai együttműködés vívmányaként; az egyezményt 1973. március 12-én írták alá Moszkvában s azt valamennyi tagállam ratifikálta.

A tagállamok keretén belül sikerült elérni ugyancsak egy bizonyos jogi harmonizálást a tagállamok gazdasági szervezetei által kötött szerződéseket illetően a termelési szakosítás és együttműködés területén és ugyanilyen jogi harmonizálást sikerült elérni az együttműködés által megvalósítandó kutatásokra vonatkozó szerződések területén is. Ezt a célkitűzést egy ún. „tartalomrovat", azaz a szerződési rendelkezésekre vonatkozó módozatok létesítésével valósították meg, melyek elfogadására a KGST Végrehajtó Tanácsa javaslatot tett a tagállamoknak. Olyan „hatékony rendszabályok"-ról van szó, „amelyeknek célja a termelési szakosítás és együttműködés területén folytatott munkálatok továbbjavítása, elsősorban a termelési szakosítás és együttműködés előkészítő módozatára, jogi formáira és megvalósítására vonatkozóan, mindezek jóváhagyva a KGST Végrehajtó Tanácsa által 1967. május 15-én; a továbbiakban szó volt az együttműködés útján megvalósítandó kutatásokra vonatkozó megegyezések, egyezmények és szerződések tartalmi keretéről, melyet pedig 1970. július 24-én hagyott jóvá a KGST Végrehajtó Tanácsa. Megjegyzendő, hogy a tagállamok tudományos és technikai együttműködés területén megvalósított jogi harmonizálás jóváhagyást nyert „a KGST tagállamok tudományos és technikai együttműködésének szervezeti, gazdasági és jogi elveinek, valamint a KGST szervek e téren kifejtett tevékenységének" elfogadásával; ezeket a vezérelveket a KGST tudományos és technikai együttműködési tanácsa dolgozta ki és 1972 októberében nyertek jóváhagyást a Végrehajtó Tanács által.

1975-ben a jogi problémák megoldására — a tagállamok képviselőiből álló — alakult konferencia végül is elfogadta az „együttműködés keretén belül folytatott kutatási munkálatok, konstrukciós tervek és kísérleti munkálatok lebonyolításának módozati feltételeit"; e feltételekhez kapcsolták az e téren érvényes keretdíjszabást.

3. A nemzetközi szállítások joga a jogegységesítésnek — jelentős mértékben — másik területét képezi a KGST tagállamok kapcsolatain belül. Az egységesítési folyamat ezen a területen 1951-ben kezdődött meg két nemzetközi egyezmény elfogadásával: az egyik egyezmény az áruk vasútvonalon történő nemzetközi fuvarozására (SZMGSZ), a másik egyezmény az utasszállításra (SZMPSZ) vonatkozott. Ki kell hangsúlyozni azonban, hogy az egyezményekhez csatlakozó felek között nemcsak a KGST tagállamok találhatók, mert még a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság és a Vietnami Demokratikus Köztársaság is tagjai az említett egyezményeknek. Az első egyezmény jelenleg is hatályos megszövegezése 1966. július 1. keletű, a második egyezmény pedig 1972. május 1-vel lépett hatályba.

1961-ben fogadták el a vasúti-vízi úton történő közvetlen nemzetközi fuvarozási szerződést, mely a szocialista országok között dunai útvonalon lebonyolított szállításokat szabályozza.

A gépkocsifuvarozás, illetve szállítások területén ezúttal a KGST területén belül kötöttek egyezményt az utasok gépkocsin történő szállítására vonatkozóan, illetve az egyezmény, melyet 1970. december 5-én írtak alá Berlinben, tartalmazta az erre vonatkozó általános feltételeket.

Végül megjegyzendő annak a több oldalú egyezménynek az elfogadása a KGST tagállamok által, amelyet a konténeres szállítások egységesített rendszerének bevezetésére vonatkozóan kötöttek; az egyezményt 1971. december 3-án parafálták Budapesten.

4. Figyelemre méltó végül az a jogegységesítési folyamat, amelyet a tagállamokon belül a különböző termékekhez — beleértve a nyersanyagokat is — felhasznált, illetve alkalmazott műszaki szabványok területén értek el. A KGST XXVIII. ülésszaka, melyet 1973 júniusában tartottak Szófiában, az előbb említett területen alkalmazott, a „KGST előírt szabványminőségét illető" határozatot fogadott el, s egyben egy olyan egyezmény elfogadására is sor került, amely a KGST-n belül alkalmazott szabványminőségekre vonatkozott, s melyet — Románia kivételével — valamennyi tagállam képviselője parafált.

Ily módon, éppen folyamatban van a különböző műszaki szabványokra vonatkozó jogszabályok egységesítése, ezúttal nemcsak a KGST tagállamok közötti nemzetközi kapcsolatok keretén belül, hanem az e területet érintő hazai kapcsolatok vonatkozásában is. Ez esetben tehát bizonyos jogszabályok teljes egységesítéséről van szó, mind a nemzetközi, mind a hazai alkalmazás területén.

5. Megfigyelhető, hogy az 1971. évi integrációra vonatkozó komplex tervezet elfogadása után, a tagállamok egyes jogágainak egységesítésére vonatkozó munkálatok új lendületet vettek.

Ezek a munkálatok, többek között, az államok azon nemzetközi felelősségének kérdéseire vonatkoznak gazdasági kötelezettségeik nemteljesítése esetén, melyek az államoknak más tagállamokkal kötött szerződéseiből következnek. Az egységesítési munkálatok a továbbiakban a különböző jogi problémákra is irányultak, amelyek az ipari szakosítás és együttműködés, a tudományos és műszaki együttműködés, a tagállamok vagy gazdasági egységeik által létrehozott nemzetközi gazdasági szervezetek jogi helyzetének területeire vonatkoztak; a továbbiakban a felfedezések és találmányok, a ke-

reskedelmi-találmányi szabadalmak és védjegyek, a szabadalmi és hozzáértési („*savoir-faire*") szerződések a nemzetközi kereskedelmi választott bírósági szervek tevékenységének és a jogviták rendezési eljárásának tökéletesítésére vonatkozó jogok problémáira irányulnak ezek az egységesítési munkálatok.

Ezen jogi problémák megoldása céljából számos külön munkacsoportot hoztak létre a KGST tagállamok képviselőinek konferenciáján. Bizonyos feladatokat — a felsoroltakból — fokozatosan valósítanak meg. Így pl. átmeneti jelleggel elfogadták az említett „minta" rendelkezéseket azt megelőzően, hogy egy egységes jogi szabályozást sikerüljön kialakítani ezen a téren — egy nemzetközi egyezmény formájában —, a KGST tagállamokon belül működő nemzetközi gazdasági szervezetek megalakítási és tevékenységi módozataira vonatkozóan (a rendelkezések a KGST Végrehajtó Tanácsa 1973. január 26-i ülésén jóváhagyást nyertek). Ezek az ún. „minta" rendelkezések mentesek a kötelező hatálytól, s e tényt elnevezésük is világosan jelöli. E „minta" rendelkezések olyan alapelvek összességét képezik, melyek alkalmazását e téren a tagállamok figyelmébe ajánlják a lehetőség keretein belül.

6. Ily módon, amilyen mértékben fűződik szorosabbra a KGST tagállamok közötti együttműködés, oly mértékben figyelhető meg a jogszabályok egységesítésére vonatkozó munkálatok felgyorsulása és elmélyülése a tagállamok közötti gazdasági kapcsolatok területén. Megjegyzendő még — ami az e téren alkalmazott módszert illeti —, hogy bizonyos fejlődés figyelhető meg: míg ezt megelőzően csaknem egyedülállóan a KGST illetékes szerveinek javaslatait használták fel a tagállamok jogegységesítésére irányuló legfőbb eszközként, néhány év óta igen gyakran alkalmazzák a ratifikálás tradicionális eljárásának alávetett nemzetközi szerződések klasszikus módszerét. Ez a változás annak a jogi felfogásnak a hatására következett be, amely a KGST által, a tagállamok egységesítési eszközeire vonatkozó javaslatok bizonyos hátrányait mutatta ki. Kihangsúlyozták nevezetesen, hogy a tény szükségessége következtében, hogy egy olyan szabályozást kellett bevezetni — hazai-törvényhozói intézkedések útján —, melyet a hazai jogrendek egyik javaslata tartalmazott s ily módon, e szabályozás nemzetközi-közösségi jellege nem jutott kifejezésre megfelelő módon. Mivel maga a hazai jogi szerződési okirat, mely a jog forrását képezi, ez esetben, jóllehet a tagállamok kötelezettsége nemzetközi jellegű ennek törvényerejű rendeletként való biztosítására, mely azon egyezményes szándékukból ered, hogy a KGST javaslatát elfogadják. Mindez bizonyos eltéréseket, illetve különbözőségeket eredményezhet az egységesített jog egyes rendelkezéseinek értelmezését és alkalmazását illetően. Ezért részesítették inkább előnyben egy nemzetközi egyezmény tradicionális alakjának alkalmazását mint a tagállamok jogegységesítésének fő eszközét. A KGST keretén belül folytatott jelenlegi munkálatok e téren világosan kimutatják, hogy ez a nézet hódított határozottan teret.

II.

A jogegységesítés felvetette annak problémáját, hogy hogyan értelmezzék és alkalmazzák azt egységesen a tagállamokon belül. Ez a probléma már 1958-ban felmerült a KGST Általános Szállítási Feltételeinek gyakorlati alkalmazásának kezdetén. Az általános feltételek egyes rendelkezéseinek különböző értelmezései már a nemzetközi kereskedelmi döntőbírósági ítéletekben is jelentkeztek, ezek a döntőbíróságok a KGST tagállamok Kereskedelmi Kamarái mellett működnek és kizárólagos törvényes hatáskörrel rendelkeznek az e téren felmerülő jogviták eldöntésére (a hazai bíróságok joghatóságának teljes kizárásával). Hogy valamelyest orvosolni tudják a dolgok ily állását, mely a tagállamok jogegységesítő törekvéseiben esetleg negatív hatást eredményezhet, 1960-ban tették meg az első lépéseket arra vonatkozólag, hogy rendszeresen (kétévenként) hívják össze ezen országok külkereskedelmi döntőbírósági képviselőinek konferenciáit annak érdekében, hogy közös megoldást sikerüljön elérniük a nézetkülönbözőségeket előidéző, különböző jogszabályok egységes alkalmazását illetően.

Az említett konferenciák által elfogadott határozatok elősegítették ezen eltérések, illetve nézetkülönbözőségek jelentős mértékű csökkentését. A határozatok azonban mégsem tudták biztosítani a tagállamokon belül egységesített jog egységes alkalmazását, mivel a határozatok nem bírtak kötelező joghatállyal. Bizonyos mértékben azonban mégis elősegítették, hogy a KGST tagállamok különböző egységesített jogszabályait egységesen alkalmazzák és értelmezzék. Ezzel a célkitűzéssel írja elő az 1971. évi gazdasági integráció komplex programja XV. fejezete 1. szakaszának végén a tagállamok döntőbíróságai közötti információcsere fokozását (ez a döntőbírósági határozatokra is vonatkozik) azzal a célkitűzéssel, hogy a tagállamok egységesített jogszabályainak egységes alkalmazását sikerüljön megvalósítani. A KGST tagállamok és Jugoszlávia Kereskedelmi Kamarái képviselőinek 1972. október 31-től november 2-ig Berlinben tartott konferenciája jóváhagyta e célkitűzést követően a „KGST tagállamok és Jugoszlávia Kereskedelmi Kamarái mellett működő döntőbíróságok közötti információcsere módozatait", melynek jogi vonatkozásait a KGST tagállamok képviselőinek konferenciája dolgozta ki. A döntőbíróságok képviselőinek legutóbbi konferenciáján, melyet 1975 szeptemberében tartottak Ulan Batorban (Mongólia), felülvizsgálták az információcsere hatékonyságával kapcsolat-

ban felmerülő problémákat. A konferencia eredménye egy olyan határozat volt, mely javasolta az ily módon felmerülő problémák további felülvizsgálatát, vagyis azt a célkitűzést, hogy a tagállamok döntőbíróságai közötti tapasztalatcserét tovább tökéletesítsék.

A Komplex program előírja ugyancsak a tagállamok Kereskedelmi Kamarái mellett működő döntőbíróságok által alkalmazandó eljárási jogszabályok harmonizálását és egységesítését, valamint ezen döntőbíróságok illetékességének kibővítését azáltal, hogy olyan polgári jogi jogvitákat is eléjük terjeszt, amelyek a gazdasági szervezetek között merülnek fel s a tagállamok gazdasági, tudományos és műszaki területein fennálló kapcsolatokból erednek.

1970 óta igen jelentős munkát sikerült e téren végezni. Az első konkrét eredmények két év múlva jelentkeztek. 1972. május 26-án Moszkvában parafálták azt az egyezményt, amely a gazdasági, tudományos és műszaki együttműködés területein fennálló kapcsolatokból eredő polgári jogi viták döntőbírósági úton történő rendezésére vonatkozik.

Az Egyezmény az előbbiekben említett kapcsolatok — akár szerződésben foglalt, akár szerződésen kívüli kapcsolatokról lévén szó — révén felmerülő valamennyi vitát az ezekben az államokban működő nemzetközi kereskedelmi döntőbíráskodás kizárólagos hatáskörébe utalta [3 eset kivételével, melyekről a III. § (1) bek. és VI. § (1)—(2) bek. rendelkezik.]. Az Egyezmény ratifikálása valamennyi KGST tagállam által nagymértékben hozzájárult jogegységesítésükhöz a nemzetközi kereskedelmi döntőbíráskodás területén. 1974-ben további jelentős eredményeket értek el a döntőbírósági eljárás jogegységesítésének területén. A KGST Végrehajtó Bizottság ez idő tájt elfogadta és javaslatot tett a tagállamoknak a szükséges intézkedések megtételére, hogy elfogadtassák a tagállamok Kereskedelmi Kamarái mellett működő döntőbíróságok egységes Szabályzatában található jogszabályokat — a lehetőség keretein belül — 1975. január 1-i hatállyal. Az egységes Szabályzat elfogadása valamennyi tagállam által elősegítette, hogy ugyanazokat az eljárási módozatokat biztosítsák a vitában szemben álló felek számára anélkül, hogy különösebb megfontolás tárgyává kellene tenni, hogy mely tagállam mely döntőbíróságának kell a jogvitát felülvizsgálnia. Az egységes Szabályzat elfogadása hozzájárult a döntőbírósági eljárás tökéletesítéséhez és jogegységesítéséhez.

A KGST jogi konferenciája pillanatnyilag — javaslatok formájában — a döntőbírósági ítéletek megsemmisítése egységes Szabályzatának kidolgozásán, valamint a KGST tagállamok gazdasági szervezetei közötti kapcsolatok *„ad hoc"* döntőbíráskodási felhasználásának lehetőségén munkálkodik.

Ily módon a törekvések arra irányulnak, hogy létrehozzanak bizonyos eszközöket, amelyekkel hozzájárulhatnak a tagállamok egységesített jogának egységes értelmezéséhez és alkalmazásához. A jogirodalomban meglehetősen elterjedt nézetek szerint a leghatékonyabb eszköz ezen a téren a KGST közösségi döntőbíróságának létrehozása lenne,[5] melynek módjában állna biztosítani az egységesített jog egységes értelmezését a tagállamokon belül. Ennek a problémának a tanulmányozása az 1971. évi szocialista gazdasági integráció Komplex programjában szerepelt (15. szakasz, 3. pont *befejező rész*). Néhány év óta egy munkacsoport ilyen jellegű különböző javaslatokat tanulmányoz; a munkacsoportot a KGST jogi konferenciáján belül állították fel döntőbírósági problémák megoldására, melynek azonban mind ez ideig nem sikerült végleges eredményt elérniük ezen a területen.

III.

A tagállamok jogegységesítése vagy jogközelítése területén elért eredmények igen magasra értékelendők.

Az eredményeket szakaszosan sikerült megvalósítani igen változatos jogi eszközök felhasználásával. A folyamat kezdetén gyakran sokoldalú javaslattal találkozunk a jogi kapcsolatok egyes típusai szabályozásainak különböző „módozataival", melyeknek fő célkitűzése, hogy a tagállamokon belül bizonyos harmonizációt érjenek el a szerződésben lefektetett gyakorlat egységesítése útján. Az így nyert tapasztalatokra támaszkodva egy egységesített jogi szöveg kidolgozására törekszenek, melyet egyébként — miután a tagállamok azt már elfogadták — tovább tökéletesítenek és bővítenek.

Ily módon kifejlesztik a KGST tagállamok gazdasági, tudományos és műszaki együttműködésének egységes jogi rendszerét, vagyis egy közösségi jogot. Ez a jog használatos a „közösségen belüli" kormányközi kapcsolatok terén, vagy azon kapcsolatokban, amelyek a tagállamok különböző gazdasági szervezeteivel vannak összeköttetésben. Nem alkalmazható e jog, ezzel szemben, az államközi kapcsolatokban (eltekintve a szabványosítás területén tett kivételtől). Ez a közösségi jog a jogszabályok két kategóriájából tevődik össze: egyfelől a nemzetközi egyezményekben foglalt jogszabályokból, másfelől a KGST szervek javaslatai alapján létrehozott jogszabályokból, melyeket a tagállamok elfogadtak s a hazai jogszabályozás eszközeivel beiktattak saját hazai jogrendjükbe. Ez utóbbi eljárás útján megállapított jogszabályok tárgyi állapotát tekintve teljes mértékben közösséginek hatnak, bevezetvén a tagállamok egységes jogi

[5] Vö. pl. *Jakubowski* J.: A közös jog egységes értelmezésének problematikája a KGST tagállamokon belül. i. m. 67. old.; *Szász:* i. m. 72. és 193. old.

rendszerét. A formális vagyis külső alaki szempontot tekintve hazai jogszabályi jelleggel bírnak, jóllehet tulajdonképpen a KGST szervek közötti együttműködés eredményei, mely szervek elfogadják a javaslatokat, a tagállamok hatóságai ugyancsak elfogadják azokat, s ezt követően saját hazai jogrendjükbe kerülnek beiktatásra. Ily módon, e jogszabályok éppúgy, mint a nemzetközi egyezmények, elősegítik a KGST-n belüli közösségi jog kialakítását, mely igen jelentős mértékben fejlődik.

Rajski, Jerzy

SZEMLE

Néhány gondolat az NDK új büntetőjogi tankönyvéről*

Az elmúlt év második felében jelent meg a berlini Humboldt Egyetem Jogtudományi Szekciója, és a Potsdam-Babelsberg-i Állam- és Jogtudományi Akadémia kiadásában az NDK büntetőjogának általános részét tárgyaló új tankönyv. A tizennyolc német, és egy szovjet szerzőből álló kollektíva[1] munkáját John *Lekschas* és — az azóta hirtelenül elhunyt — Joachim *Renneberg* professzorok irányították, ők a kötet szerkesztői. A népes szerzői kollektíva az NDK büntetőjog-tudományának jelentős képviselőit egyesíti. Ez lehetővé tette, hogy az egyes szakterületek legavatottabb ismerői legyenek a megfelelő részek szerzői. A sok szerző által írott munkák azonban ritkán keltik egységes mű benyomását az olvasóban, mert szerzőnként eltérések lehetnek a szemléletben, az egyes kérdések megítélésében, a hangsúlyok és arányok megválasztásában és nem utolsósorban a nyelvi kifejezésben is. A szerkesztők — akik egyben a szerzői kollektíva tagjai is — munkáját dicséri az, hogy a könyv egységes szemléletet tükröz, az egyes részek közötti arányokat a tárgyalt kérdések jelentősége határozza meg, az összefüggéseket az elméleti alapvetés, a bűncselekménytani és a büntetéstani fejezetek között sikerült biztosítani, az ismétléseket és átfedéseket viszont általában eredményesen küszöbölték ki.

A tankönyv szerkesztői, *Lekschas* és *Renneberg* professzorok, az NDK büntetőjog-tudományának kiemelkedő képviselői, akiknek a nevével elválaszthatatlanul összefonódott a német szocialista büntetőjog-tudomány megteremtése, és magas szintre fejlesztése. Irodalmi munkásságukat az NDK határain túl is jól ismerik.

Lekschas és *Renneberg* professzorok részt vettek már — akkor Hans *Gerats* professzorral együtt — a húsz éve megjelent első NDK-beli büntetőjogi tankönyv[2] szerkesztésében is. Az 1957. évi tankönyv volt az első marxista—leninista szemléletű német büntetőjogi tankönyv, az NDK jogfejlődése hat évének anyagát, és az új, szocialista büntetőjog-tudomány első eredményeit dolgozta fel.

A későbbi évek jogfejlődése, és a tudományok eredményei megteremtették egy új büntetőkódex kidolgozásának feltételeit. A több éves alapos előkészületek után elkészült új büntető törvénykönyvet 1968. január 12-én fogadta el az NDK Népi Kamarája.[3] A törvénykönyv első rendszeres feldolgozását az elméleti és gyakorlati szakemberekből álló szerzői kollektíva által készített kommentár[4] tartalmazta. A büntető törvénykönyv alkalmazásában szerzett gyakorlati tapasztalatok, a felsőbíróságok elvi ítélkezési anyagának gazdagodása, a joggyakorlat elemzése, és az elméleti tudományos szakirodalom jelentős fejlődése rövidesen megérleltték a feltételeket egy új büntetőjogi tankönyv elkészítéséhez.

A tankönyv rendeltetése szerint az NDK egyetemein és főiskoláin való képzés céljaira íródott. Tartalmában azonban a felsőfokú képzés igényeit meghaladó mélységben dolgozza fel a büntetőjog elméleti problémáit, az általános rész tételes anyagát, és az ezzel összefüggő bírósági gyakorlatot. Ezek az erényei mind a jogtudományi kutatás, mind a jogalkalmazás számára alapvető munkává fogják tenni.

Az ismertetett mű elsősorban az NDK büntetőjog-tudományának kutatási eredményeit összegezi, de egyes kérdésekben meghaladja a más szocialista országokban képviselt irodalmi álláspontokat, és új kutatási eredményeket is tartalmaz. A tankönyv irodalmi apparátusában az NDK monográfia-, tankönyv- és kommentárirodalmán kívül a jelentősebb elméleti értékű folyóirat-tanulmányok szerepelnek. A szocialista országokból főként a szovjet irodalomra támaszkodtak. A rendszeresen idézett alapmunkák között találjuk a *Piontkovszkij, Romaskin* és *Cshikvadze* által szerkesztett hatkötetes moszkvai tankönyvet.[5] A magyar irodalmat *Szabó Imrének* a jogszabályok értelmezéséről írott könyve[6] képviseli, és magyar vonatkozású az 1972. évi szegedi nemzetközi büntetőjogi konferenciára való hivatkozás is (206. old.). A kapitalista országok

* John Lekschas—Joachim Renneberg (szerk.): Strafrecht. Allgemeiner Teil. Lehrbuch. Berlin, 1976. 604 o.

[1] A szerzők: E. Bucholz, I. Buchholz, U. Dähn, W. Friebel, K. Görner, H. Harrland, R. Hartmann, W. Hennig, H. Kamin, J. Lekschas, W. Orschekowski, J. Renneberg, H. Schmidt, G. Stiller, H. Szkibik, H. Weber, L. Welzel, H. Wolf és N. F. Kuznyecova.

[2] Hans Gerats—John Lekschas—Joachim Renneberg (szerk.): Lehrbuch des Strafrechts der Deutschen Demokratischen Republik. Allgemeiner Teil. Berlin, 1957.

[3] A törvény magyar fordítását tartalmazza az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete Jogösszehasonlító Osztályának kiadványaként Horváth Anna szerkesztésében megjelent „Európai szocialista országok büntető törvénykönyvei" című kötet. Budapest, 1973. A törvény fontosabb intézményeinek megtárgyalását l.: *Wiener* A. Imre: A felelősségi és büntetési rendszer két új szocialista kódexben. Jogtudományi Közlöny, 1970. 75—83. old.

[4] Strafrecht der Deutschen Demokratischen Republik. Lehrkommentar zum Strafgesetzbuch, I—II. Berlin, 1969.

[5] *Piontkovszkij*, A. A.—*Romaskin*, P. Sz.—*Cshikvadze*, V. M. (szerk.): Kursz szovjetszkovo ugolovnovo prava v sesztyi tomah. Moszkva, 1970.

[6] *Szabó* Imre: A jogszabályok értelmezése. Budapest, 1960; németül: Die theoretischen Fragen der Auslegung der Rechtsnorm. Berlin, 1963.

büntetőjog-tudományát elsősorban az NSZK-beli irodalom képviseli.[7]

A több, mint hatszáz oldalas tankönyv részletes megbeszélésére ebben a recenzióban aligha kerítheténk sort, ehelyett a tankönyv rendszerének, szerkezetének áttekintése mellett egyes, általunk kiemelkedőnek tartott kérdésekben ismertetjük a szerzők álláspontját. A részletekbe menő bírálat helyett inkább csak jelezzük kritikai észrevételeinket.

A tankönyv a következő kilenc fejezetre tagolódik: *1.* A szocialista büntetőjog és büntetőjog-tudomány; *2.* A büntetőjog kialakulása és fejlődése a Német Demokratikus Köztársaságban; *3.* A büntetőtörvény tana; *4.* A bűncselekmény és az elkövető tana; *5.* A büntetőjogi felelősség; *6.* A büntetőjogi felelősségi intézkedések; *7.* A büntetőjogi felelősségi intézkedésektől való eltekintés, és a bírósági-orvosi intézkedések; *8.* A fiatalkorúak büntetőjogi felelősségének sajátosságai; *9.* A szovjet büntetőjog alapjainak áttekintése.

1. Az első fejezetben adott elméleti alapvetés a büntetőjogra, és annak tudományára vonatkozó általános ismereteket foglalja össze. Az NDK büntetőjog-tudományának egyik erőssége a büntetőjog fogalmára, tárgyára, osztálytartalmára, a bűnözés okaira, és jellemző sajátosságaira vonatkozó tételek magas színvonalú kidolgozása.

A büntetőjog „a munkásosztály hatalma specifikus állami-jogi eszköze", amelynek feladata is azonos a munkás-paraszt hatalomval: „a munkásosztály történelmi küldetésének megvalósítása", amely magában foglalja a társadalomnak a bűnözéstől való megszabadítását is (25. old.). A szocialista büntetőjog forradalmi osztálytartalma legpregnánsabban abban fejeződik ki, hogy a büntetőjog hagyományos védelmi funkcióján túl konstruktív, a társadalom fejlődését tevékenyen előmozdító funkciót is betölt azáltal, hogy kibontakoztatja a dolgozók társadalmi önnevelő és bűnmegelőző tevékenységét (29. old.).

Hangsúlyozzák a szerzők, hogy a büntetőjog a bűnözés elleni küzdelem állami-társadalmi rendszerében más jogi normákkal együtt, egy átfogó, komplex rendszerbe integrálva fejti ki a hatását.

A szocialista büntetőjog osztálytartalmából következően nincs „semmiféle folyamatosság és közösség" a szocialista büntetőjog, és az imperialista állam büntetőjoga között. A szerzők megfogalmazása szerint „teljes szakításra van szükség" a polgári büntetőjoggal, „amely a monopolburzsoázia hatalmi eszközeként egy önmagát történelmileg túlélt osztályt szolgál". (30. old.) Számunkra úgy tűnik, hogy a helyes, osztályalapról történő kiindulás mellett a szerzők elhanyagolják bizonyos büntetőjogi intézmények formai hasonlóságát a kapitalista és a szocialista országok büntetőjogában. Az európai szocialista országok jogfejlődése azt bizonyítja, hogy a büntetőjogi intézményrendszer kialakításában és továbbfejlesztésében nagyon sokféle hatás érvényesül. A büntetőjogi intézmények kialakítása, és a büntetőjog-tudomány elméleti konstrukciói, valamint a társadalom osztálytartalma között sokszor bonyolult, áttételes viszony áll fenn.

A helyes osztályalapról történő kiindulás jegyében határozott különbséget tesznek a szerzők egyrészt az ellenforradalmi, illetőleg a béke elleni bűncselekmények, másrészt az ún. általános kriminalitás között. Az általános kriminalitás okait „történelmileg a kizsákmányoló társadalom maradványainak (csökevényeinek) továbbélésében és hatásában", az állam elleni, és a béke elleni bűnözés okait az imperialista környezet aknamunkájában fogalmazták meg. A szocialista társadalomban meglevő ellentmondások sokoldalú elemzésével bírálják azokat a polgári ideológusokat, revizionistákat és reformistákat, akik tudományosan megalapozatlan tételnek mondják a szocializmus viszonyai közt meglevő bűnözésnek a kapitalizmus örökségeként való elméleti felfogását (42—54. old.). Az általános és az ellenforradalmi, illetőleg béke elleni bűnözés megkülönböztetése a bűnelkövető és a társadalom közötti konfliktus természetét tükrözi. Az általános kriminalitás eseteiben az antagonisztikus ellentmondásoktól mentes szocialista társadalmon belül az egyén és a társadalom konfliktusáról van szó, míg az ellenforradalmi és béke elleni bűnözés az imperializmus és a szocializmus közötti antagonisztikus ellentmondásból fakad, és az ilyen bűncselekmények elleni küzdelmet elsődlegesen az osztályharc törvényszerűségei határozzák meg (59—62. old.).

A szocialista büntetőjog feladatait a szerzők a következőkben foglalják össze: *a)* az egyéni büntetőjogi felelősség szabályozása, *b)* a bűnüldözés és az igazságszolgáltatás irányítása, *c)* a bűnözés elleni küzdelem, és a bűnmegelőzés folyamatának átfogó irányítása, végül *d)* össztársadalmi ideológiai-nevelő feladat ellátása. (63—76. old.)

A szocialista büntetőjog-tudományról szólva a szerzők egyértelműen leszögezik, hogy az „szerves része a marxista—leninista társadalomtudományoknak", elméleti alapját a marxizmus—leninizmus tanítása képezi. (76. old.) Az NDK büntetőjog-tudománya kibékíthetetlen ellentétben áll a kapitalista és imperialista országok minden büntetőjogi tanításával. A kapitalista és imperialista büntetőjogi tanokkal való ideológiai békés együttélés határozott elutasítása mellett hangsúlyozzák a „történelmi-kulturális örökség" ápolását. A szerzők *Hommelre* és *Feuerbachra,* mint a haladó polgári büntetőjogi tanok képviselőire hivatkoznak. A polgári büntetőjogi elmélet tetőpontjának a *hegeli* jogfilozófiát tekintik, a *Hegel* utáni reakciós-konzervatív és fasiszta büntetőjogi tanításokat egyértelműen elvetik, köztük *F. v.* Liszt tanait is (173—181. old.) A szerzők kiemelik az NDK büntetőjog-tudományának internacionalista jellegét. Hangsúlyozzák, hogy a szovjet büntetőjog-tudomány a szocialista országok között „vezető szerepet tölt be", és „az NDK büntetőjog-tudományának tanítómestere és partnere is egyben". (78. old.) A büntetőjogtudományról írottak köréből hadd emeljük ki még a büntetőjog és a kriminológia szoros kapcsolatáról, különösen a büntetőjogi és kriminológiai kutatások közös folytatásának igényéről írottakat. (83. old.)

2. A tankönyv második fejezete rövid történeti áttekintést ad az NDK büntetőjogának fejlődéséről. Elöljáróban visszanyúl a polgári

[7] Az NSZK-beli szerzők közül főként J. Baumann, R. Maurach és H. Welzel tankönyveire hivatkoznak.

Németország jogfejlődésére, majd bemutatja az antifasiszta-demokratikus jellegű átalakulás főbb állomásait. Ezután tér rá a szocialista büntetőjog kialakulására, és fejlődésének főbb szakaszaira, egészen az új büntető törvénykönyv megalkotásáig.

3. A jogszabálytant tárgyaló harmadik fejezet három fő részre oszlik. Először a büntetőjog rendszeréről, és a büntetőnorma szerkezetéről olvashatunk, majd a hatályról, végül pedig az értelmezésről. A jogforrástani kérdések közül megemlítjük, hogy az ún. Verfehlungok anyagát nem tekintik a büntetőjoghoz tartozónak, annak ellenére, hogy a büntetőtörvény rendelkezik róluk (123. old.).

A büntetőnorma szerkezetéről szóló fejtegetésekben találkozunk először a tényállás fogalmával. A tényállás és a bűncselekmény fogalma körül hazai irodalmunkban folyt (és folyó) viták kíváncsivá teszik az olvasót az NDK tudományának álláspontja iránt.

A törvényi tényállás fogalma a büntetőjog rendszerében szorosan összefügg a társadalomra veszélyesség, a bűncselekmény, a büntetőjog-ellenesség fogalmával, és egyéb fogalmakkal. A büntetőjogi dogmatikai rendszerképzés jelentős mértékben ezeknek, és további ismérveknek az egymáshoz való viszonyában fejeződik ki. A tankönyvben választott tárgyalási módszer kettészakítja ezt az egységes problematikát, a törvényi tényállás és a bűncselekmény, valamint a társadalomra veszélyesség és a törvényi tényállás viszonyáról e fejezetben olvashatunk, a bűncselekmény fogalmának belső struktúrájáról pedig a következő fejezetben. Ezek a kérdések olyan szorosan összefüggenek, hogy a negyedik fejezet kapcsán együtt tárgyaljuk meg őket.

4. A két alapfogalomból indulunk ki. A szerzők a *bűncselekmény* fogalmáról a következő definíciót adják: „A bűncselekmény olyan társadalomellenes, vagy a társadalomra veszélyes cselekmény, amely a munkásosztály és a vele szövetséges dolgozók politikai és erkölcsi elveivel ellenkezik, a büntetőtörvényeket sérti, és a törvények rendelkezései szerint bűntettként vagy vétségként büntetőjogi felelősségi intézkedések alkalmazását vonja maga után". (165.old.) A meghatározás elemei: *a)* társadalomra veszélyesség, illetőleg társadalom ellenesség, *b)* morális-politikai elvetendőség, *c)* büntetőjog-ellenesség, *d)* büntetendőség.

A *törvényi tényállás* a másik alapfogalom. Erről a következő meghatározást adják a szerzők: „A törvényi tényállás azon objektív és szubjektív ismérvek összessége, amelyekkel a cselekménynek a mindenkori különös büntetőjogi normának, és az ehhez kapcsolódó általános büntetőjogi normáknak megfelelően rendelkeznie kell ahhoz, hogy bűncselekménynek minősüljön, és büntetőjogi felelősséget alapozzon meg". (127. old.)

A törvényi tényállással kapcsolatban hangsúlyozzák a szerzők, hogy ez „a büntetőjogi felelősség egyedüli jogi alapja". (128. old.)

E nézet szerint a büntetőjogi felelősség *minden feltételét a büntető törvény határozza meg.* Fordítva tehát: *más feltétele nem is lehet* a büntetőjogi felelősségnek, mint ami a büntető törvényben írva van. A bűncselekmény törvényi ismérveit pedig a törvényi tényállás tartalmazza. Ez a felfogás az ún. negatív tényállási elemek elismerésével jár együtt (ld. 129. old.).

A törvényi tényállásról adott fenti meghatározásból kitűnik az is, hogy a bűncselekmény létrejöttéhez a törvényi tényállás megvalósulása kell. Ha létrejön a törvényi tényállás, akkor valósul meg bűncselekmény. Kérdés akkor, *mi a törvényi tényállás, és a bűncselekmény közötti viszony?* „A törvényi tényállás és a bűncselekmény két olyan jelenség, amely egymással szorosan összefügg, de mégsem azonos." „A tényállás úgy viszonylik a bűncselekményhez, mint a fogalom a valósághoz, amelyet visszatükröz. A bűncselekmény objektív társadalmi jelenség; a törvényi tényállás ezzel szemben olyan forma, amely ezt a reális jelenséget lényeges, meghatározó oldalaiban fogalmilag visszatükrözi." (130. old.)

Lényegében ugyanilyen módon fogják fel a szerzők a cselekmény társadalomra veszélyességének (amely a bűncselekmény egyik ismérve), és a törvényi tényállásnak egymáshoz való viszonyát is: „A törvényi tényállás a bűncselekmény negatív materiális társadalmi tartalmának fogalmi-absztrakt formában való jogászi visszatükröződése." (129. old.)

A társadalomra veszélyesség (ill. társadalomellenesség) a bűntett, ill. vétség negatív társadalmi tartalmának kifejezése. (185—190. old.) A társadalomra veszélyesség „objektív természetű", és a „törvényi büntetni rendeléstől függetlenül létezik". (186. old.)

A társadalomra veszélyesség, ill. társadalomellenesség a törvényi tényállásban *tükröződik vissza.* Ehhez képest valamely cselekmény akkor társadalomra veszélyes, ha egy meghatározott bűncselekmény törvényi ismérveit kimeríti. (190. old.) De a társadalomra veszélyesség nem tisztán objektív kategória abban az értelemben, hogy kizárólag tárgyi jellegű ismérvek alakítanák. „A társadalomra veszélyesség és társadalomellenesség objektív és szubjektív tényállási ismérvekből és ténykörülményekből fakad. Hozzátartozik az is, hogy nem foroghatnak fenn olyan körülmények, amelyek a hatályos törvények szerint a társadalomellenességet, vagy társadalomra veszélyességet kizárják." (190. old.)

A büntetőjog-ellenesség, mint bűncselekmény-fogalmi ismérv tartalma a bűntett társadalomra veszélyességének, ill. a vétség társadalomellenességének „jogászi visszatükrözése". (193. old.) A társadalomra veszélyesség a bűncselekménnyé nyilvánítás oka. A büntetőjog-ellenesség fejezi ki a bűncselekmény „jogsértésjellegét". (193. old.)

A korábban a társadalomra veszélyesség, és a törvényi tényállás viszonyáról mondottak a fentiekkel összevetve a törvényi tényállásszerűség és a büntetőjog-ellenesség összefüggését is megmutatják: „A büntetőjog-ellenesség, mint a bűncselekmény tulajdonsága tehát azt jelenti, hogy csak olyan cselekmények minősülhetnek bűncselekménynek, amelyek valamely vétség vagy bűntett törvényi tényállásában meghatározott objektív és szubjektív ismérvekkel rendelkeznek. Ezért a büntetőjog-ellenesség a cselekmény tényállásszerűségében fejeződik ki. A törvényi tényállás a **büntetőjogi felelősség egyedüli jogi alapja.**" (194. old.)

Ismert dolog, hogy az NDK Btkja a materiális bűncselekmény-fo-

galom konzekvenciájaként a „jelentéktelen súlyú cselekmény" bűncselekményi jellegét kizárja. (197. old.) Az ilyen cselekmény nem tényállásszerű, mert csak látszólag felel meg a törvényi tényállásnak (166. old.). Az elmondottakból kitűnik, hogy valamely magatartás akkor minősül bűncselekményeknek, ha tényállásszerű. És az a magatartás büntetőjog-ellenes, amely tényállásszerű. A büntetőjog szempontjából tehát a *bűncselekmény, a tényállásszerűség,* és a *büntetőjog-ellenesség azonos értékű kijelentés,* bármelyiket mondjuk, ez a „büntetőjogi felelősség feltételeinek" fennforgását jelenti, azaz azt, hogy a cselekmény *„büntetendő".*

Ennek a bűncselekmény-tényállás-rendszernek a következményei közé tartozik, hogy a büntetőjog-ellenességet meghatározó tényezők közé tartoznak a szubjektív bűncselekményi ismérvek is. A *bűnösség* a bűncselekmény fogalmának nem önálló ismérve, hanem *a büntetőjog-ellenességen belül* kap helyet! A tankönyv bűncselekmény-fogalmában a „büntetendőség" (amin absztrakt „büntetéssel fenyegetést" kell érteni) önálló ismérvként szerepeltetése nem fejez ki önálló dogmatikai mondanivalót. A *büntetendőség akkor adott, ha a cselekmény büntetőjog-ellenes* (ill. tényállásszerű, ill. bűncselekménynek minősül). Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a tankönyv bűncselekmény fogalmában *a büntetőjog-ellenesség az összes bűncselekményi ismérvet magában foglalja.*

Nem vagyunk hívei a bűncselekmény fogalmával kapcsolatos rendszerezési szempontok túlhangsúlyozásának. De a tankönyv elolvasása is meggyőzött bennünket arról, hogy a szocialista büntetőjog-tudományban még további kutatásokra van szükség e kérdések tisztázásához.

A tárgyalt fejezetben foglalkoznak a szerzők a bűntettes személyével összefüggő kérdésekkel is. A bűntettes személyiségének figyelembevételével kapcsolatban nyomatékosan hansúlyozzák a tettarányosság követelményét, amely egyik meghatározó eleme a tankönyv egészét átható büntetőpolitikai szemléletnek. A *Hegeltől* és *Marxtól* ismert tételek értelmében a „büntetés határát" a „tett határai" szabják meg. A tett határai szabják meg a bűntettes személyisége figyelembevételének lehetőségeit is. A szerzők megítélése szerint a szocialista társadalom fejlődésével egyre nagyobb mértékben lesznek figyelembe vehetők az elkövetők személyi tulajdonságai, azaz számottevően nőni fog az elkövető személyiségének jelentősége az alkalmazandó jogkövetkezmények meghatározásánál. E megállapításuknál a szerzők az 1972 májusában Szegeden tartott nemzetközi büntetőjogi konferencia megállapításaira is hivatkoznak. (206. old.)

5. A tankönyv egyharmadát teszi ki a bűncselekmény törvényi ismérveit tárgyaló ötödik fejezet. Ebben a fejezetben szerepel a tényállástan (objektív és szubjektív ismérvek szerinti tagolásban), a bűncselekmény stádiumai és az elkövetők, végül pedig a jogellenességet kizáró okok rendszere.

Az elkövetési magatartással kapcsolatosan írottak közül kiemeljük az alaki, ill. az eredmény-bűncselekmények csoportján kívül megkülönböztetett ún. *Unternehmensverbrechen* kategóriáját. Ez a konstrukció azt jelenti, hogy ahol a törvény az „unternehmen" igei vagy főnévi alakját használja, ezen minden „bűntett elkövetésére irányuló tevékenységet kell érteni", azaz függetlenül a tényleges kifejlődési stádiumtól, az előkészület és a kísérlet is befejezett bűntettnek minősül. Ezzel a megoldással találkozunk több állam elleni bűntettnél.

A tárgyi feltételek között igen érdekesek még az *okozatosság* kérdéséről írottak. A szerzők közismert tételekből indultak ki. Hangsúlyozzák, hogy az okozatosság a büntetőjogi felelősség egyik objektív feltétele, ezért nem szabad összekeverni a bűnösséggel; az okozatosság körében minden szubjektív vonatkozást figyelmen kívül kell hagyni. A marxista—leninista filozófiának az okozati összefüggésről szóló tanítását veszik alapul. Elvetik a külön „jogi" okozatossági elmélet kidolgozását, de hangsúlyozzák, hogy a filozófiai tételek alapján minden tudományterületnek magának kell kidolgoznia a speciális okozatossági problematikát. A burzsoá okozatossági teóriákat azért bírálják, mert szubjektivizálják az okozatosságot. A „feltételek egyenértékűségének elmélete" a bíró gondolkodását teszi az okozatosság fő kritériumává", míg az „adekvát kauzalitás elmélete" a „tapasztalatot teszi az okozatosság fő kritériumává", és így teljesen „a bíró mérlegelésére bízza". (241. old.) Az ok és feltétel filozófiai megkülönböztetésével összefüggésben rámutatnak arra, hogy a konkrét esetben „az eredmény előidézéséhez hozzájáruló feltételek megteremtése" is „eredményezheti a büntetőjogi felelősség objektív megalapozását". (245. old.) Az okozati összefüggés megállapításához mindig „mesterséges elszigetelésre" van szükség. Az izolálás módja és mértéke „az okozatosság vizsgálatának céljától függ". Azt a „vonatkozási rendszert", amelynek keretei között a büntetőjog az okozatosságot vizsgálja, a törvényi tényállás határozza meg. A tényállásban meghatározott következmények, és egy meghatározott személy cselekménye között kell vizsgálni az okozati összefüggést. A szerzők okozatossági felfogása különbséget tesz „tényleges értelemben vett" és „büntetőjogilag releváns" okozatosság között. „Büntetőjogilag releváns következményeket" csak „objektíve kötelességellenes" cselekmények okozhatnak. Utalnak arra is a szerzők, hogy „az okozatosság büntetőjogi relevanciája elsősorban a közlekedési és az üzemi baleseteknél lehet problematikus". (246. old.)

Sokoldalúan tárgyalják a szerzők a mulasztás okozatosságának kérdését. Az eredményelhárítási kötelezettséggel összefüggésben ejtenek szót az ún. „bizalmi elvről", ami azt jelenti, hogy „a cselekvő elvileg bízhat abban, hogy más személyek is kötelességszerű magatartást fognak tanúsítani", kivéve „ha a körülmények ezt a bizalmat kizárják, illetőleg fokozott elővigyázatosságot, figyelmet követelnek meg". (260. old.)

Jelentős terjedelemben foglalkozik a tankönyv a büntetőjogi felelősség szubjektív alapjaival. A bűnösséget az elmúlt évszázadban sok bűncselekmény-konstrukció önálló ismérvként szerepeltette, a szerzők által adott bűncselekmény-fogalomban a bűnösség a „büntetőjog-ellenesség" közvetítésével szerepel. (185. s köv. old.) Az egyéni felelősséggel és a bűnösséggel kapcsolatos fejtegetésekben rokonszenvesnek

tartjuk azt, hogy ezeket nem terhelték meg az „akaratszabadság" körül dúló, és a büntetőjog számára eddig nem túl sok gyümölcsöt termett vitával. A bűnösség és az emberi szabadság összefüggéseit a szerzők is hangoztatják: bűnös cselekményről akkor lehet szó, „ha a tettes számára fennáll a társadalmi követelményeknek megfelelő magatartás lehetősége". (274. old.) A bűnösség lényegét a negatív társadalmi értékelés alá eső magatartás véghezvitelére vonatkozó döntésben jelölik meg. (275. old.) Ezt a döntést pedig „Verantwortungslosigkeit" (felelőtlenség, ill. a felelősségtudat hiánya) jellemzi. (281. old.) A „Verantvortungslosigkeit" önálló dogmatikai funkcióját azonban nem tudtuk felismerni. A szerzők szerint ennek a „megállapítása mellőzhetetlen követelménye a bűnösség megállapításának... Ennek a követelménynek a megvalósításához általában elegendő az, ha a törvényi követelményeknek megfelelően megvizsgálják és bizonyítják, hogy a tettes szándékosan vagy gondatlanul cselekedett." (283. old.) Sem a „bűnösség" megállapításához nem kell több, mint a „Verantwortungslosigkeit"-éhez, sem pedig fordítva, és mindkettőnek feltétele az, hogy szándékosság vagy gondatlanság forogjon fenn. Így a „Verantwortungslosigkeit" jelentősége abban állhat, hogy érzékletesen kifejezze a bűnösség társadalmi tartalmát.

A bűnösség fajtáival kapcsolatban írottak közül kiemeljük a társadalomra veszélyesség tudata problémáját. Az NDK-beli korábbi felfogásoktól részben eltérve, a szerzők úgy foglalnak állást, hogy „a szándék magában foglalja annak a felismerését, hogy a tettes társadalmilag negatív értékelés alá eső magatartás mellett döntött". (297. old.)

A jogellenességet kizáró okok körében említést érdemel az ellenállhatatlan kényszer (Nötigungsstand) jogellenességet kizáró okként szerepeltetése (414. old.) és a „kötelességek összeütközésének" külön szabályozása. (417. old.)

6. A büntetőjogi felelősségi intézkedésekről szóló hatodik fejezet tárgyalja ezeknek az intézkedéseknek az általános kérdéseit, majd ezeken belül az intékedések két alapvető csoportját: a büntetéseket és a társadalmi bíróság által történő megtárgyalást és határozathozatalt. A büntetőjogi felelősségi intézkedések fogalma a gyógyító jellegű intézkedések kivételével átfog minden büntetőjogi jogkövetkezményt. A büntetőjogi felelősségre vonás általános kérdéseiről és a büntetéskiszabásról szóló részek (423. s köv., valamint 437. s köv. old.) az idevágó kérdéseknek igen színvonalas feldolgozását tartalmazzák. A szabadságelvonással nem járó büntetések és a szabadságvesztés-büntetések különtartásával kapcsolatos problematika igen alapos kimunkálást nyert mind az elméletben, mind a tételes szabályokban.

7. A hetedik fejezet tárgyalja a büntetőjogi felelősségre vonástól való eltekintés cím alatt az eljárásjogi jellegű büntethetőségi akadályokat, a büntethetőség elévülését, a kegyelmet, valamint a gyógyító intézkedéseket.

8. A nyolcadik fejezet a fiatalkorú bűnelkövető büntetőjogi felelősségének sajátosságaival foglalkozik. A fiatalkorúak bűnözésének általános jellemzéséről, a fiatalkorúak bűnözése elleni küzdelem speciális problémáiról, a fiatalkorúaknál a bűnösségi képességgel kapcsolatos sajátos szabályokról, végül pedig a fiatalkorúakkal szemben alkalmazandó büntetőjogi felelősségi intézkedésekről olvashatunk e fejezetben.

9. A kilencedik fejezet tartalmazza a szovjet büntetőjog alapjainak áttekintését. E rész a rövid történeti áttekintés után a szovjet büntetőjog általános jellemzését és az általános rész legfontosabb intézményeinek leírását, az egyes elméleti kérdésekben folyó viták főbb kérdéseinek bemutatását tartalmazza.

A jelen ismertetésben általunk adott vázlatos és minden bizonnyal önkényes áttekintésben távolról sem sikerülhetett annak a tartalmi gazdagságnak és a feldolgozás magas elméleti színvonalának a bemutatása, amely a tankönyvet egészében jellemzi.

A tankönyv megítélésünk szerint jelentősen gazdagítja a szocialista büntetőjog tudományát és széles visszhangot fog kiváltani más szocialista országok szakirodalmában is.

Ha a recenzióban utaltunk is néhány vitatható kérdésre, ez semmiképpen sem jelenti a tankönyv kétségtelen értékei elismerésének a hiányát.

A tankönyv elolvasása során a legerősebb hatást az gyakorolta ránk, hogy a szerzők élesen elhatárolják magukat a büntetőjogi dogmatikai kérdések absztrakt formalista szemléletétől és határozott osztályalapról kiindulva, a büntetőjogi intézmények valóságos társadalmi tartalmának feltárására törekedve, a büntetőjogi normarendszert a bűnözés elleni államitársadalmi küzdelem komplex eszköztára részének tekintik. *A jogi normarendszer sajátos szempontjait és törvényszerűségeit figyelembe véve elsősorban a büntetőjog társadalmi hatékonyságának fontosságát hangsúlyozzák,* és a büntetőjogot a konkrét társadalmi viszonyok közé helyezve, azt a fejlett szocialista társadalom építésének egyik eszközeként fogják fel.

Györgyi Kálmán

JOGIRODALOM JOGÉLET

*Günther Kaiser—Heinz Schöch—Hans Heinrich Eidt—Hans Jürgen Kerner: Strafvollzug. Eine Einführung in die Grundlagen**

Világszerte — a szocialista és kapitalista országokban egyaránt — az utóbbi években rendkívüli mértékben előtérbe került a büntetésvégrehajtás problematikája, különösen a szabadságvesztés hatékonyságának a kérdése. A fejlődés arra mutat, hogy a szabadságelvonással járó büntetés alkalmazását minél szűkebb körre kell vonni, prognosztikusan csupán *ultima ratio*-ként kerüljön kiszabásra. A káros hatású rövid tartalmú szabadságvesztéseket más büntetési nemekkel kell helyettesíteni. A szabadságvesztés végrehajtása számos elvi és gyakorlati kérdést vet fel, amelyek helyes megválaszolása, illetve megoldása a bűnözés elleni küzdelem egészének nyilvánvalóan döntő jelentőségű problémája. A szabadságvesztés eredményességének kérdése több nemzetközi kongresszuson került megvitatásra és egyes országokban olyan merész kísérletekkel próbálkoznak, amelyek a szabadságvesztést szinte megfosztják büntetés jellegétől.

A kriminológiának az utóbbi évtizedekben tapasztalható fellendülése után korunkban a büntetésvégrehajtás tudományának nagymérvű fejlődése állapítható meg. Párhuzamos ez azzal a felismeréssel, hogy a büntetés kiszabása: recept, amelynek eredményességét döntően a büntetésvégrehajtás biztosítja.

A jelen ismertetés tárgyául szolgáló „Büntetésvégrehajtás" c. mű egyike a legújabban megjelent összefoglaló monográfiáknak, szerzői a freiburgi, a göttingeni, a regensburgi és a tübingeni egyetem professzorai, illetve docensei, akik azonban a büntetésvégrehajtás empirikus valóságát is alaposan ismerik.

1. A mű első részének szerzője Günther *Kaiser* professzor — a freiburgi Max Planck-Institut igazgatója —, aki a büntetésvégrehajtás elméleti problémáival, valamint a büntetéstan *(pönologia)* tudományának elvi kérdéseivel foglalkozik. Mindenekelőtt tisztázza — az eltérő álláspontok ismertetésével — a büntetésvégrehajtás fogalmát, amelyet túlzott kiszélesítése helyett a szabadságvesztés büntetések és a biztonsági intézkedések végrehajtására kell korlátozni. Annak ellenére helyes ez, hogy ez idő szerint például az NSZK-ban az összes büntető szankciók 10%-át sem teszik ki a szabadságvesztések.

A büntetésvégrehajtási tudomány — nálunk régebben börtönügy — immár önálló tudományként alakult ki; nem része a jogtudománynak, a pszichológiának, a társadalomtudománynak, a szociálpedagógiának vagy a kriminológiának, bár valamennyivel szoros kapcsolatban áll. Jellemzője, hogy *egyrészt normatív tudomány — tehát a jogi szabályozásra is kiterjed —, ugyanakkor azonban kifejezetten empirikus ismeretanyag összefoglalása, amely behatóan foglalkozik a szabadságelvonás tényleges kialakításával és az elítéltekre tapasztalható hatásával.* Ez utóbbiból következik különösen szoros kapcsolata a kriminológiával. Helyesen hangsúlyozzák a szerzők a büntetésvégrehajtás önálló tudomány voltát.

Felmerül a kérdés, hogy a büntetésvégrehajtási jog az anyagi vagy alaki büntetőjog körébe tartozik-e. A többségi vélemény szerint inkább az eljárási jog körébe esik, bár szerves összefüggésben áll az anyagi jog szabályaival. A külföldi jogokban eltérő megoldásokkal találkozunk, a büntetésvégrehajtás szabályait hol a Btk., hol a Be., hol pedig önálló kódexek tartalmazzák. Ilyen büntetésvégrehajtási törvények vagy hasonló átfogó jogszabályok újabban több államban jöttek létre: így az 1961. évi jugoszláv, az 1963. évi skandináv, az 1965. évi csehszlovák, az 1969. évi szovjet, lengyel, román, bolgár és osztrák büntetésvégrehajtási kódexek, valamint az 1966. évi 21. sz. tvr.-ben foglalt magyar büntetésvégrehajtási hatályos jogszabály.

Az NSZK-ban jelenleg még az 1962-ben életbelépett büntetésvégrehajtási szabályzat van hatályban, amely azonban nem tekinthető szövetségi jogszabálynak. 1967-ben kezdődtek meg a kodifikációs munkálatok, számos tervezet és ellentervezet készült és végül 1976. március 16-án létre jött az új büntetésvégrehajtási törvény. *Kaiser* professzor ennek kormánytervezetét bírálva kiemeli annak kompromisszumos jellegét, amely nem egy vonatkozásban elmarad a kívánatos gyökeres reform követelményeitől. Ehhez azonban hozzá lehet tenni, hogy a tradicionális szemlélettel való határozottabb szakítást anyagi, állami költségvetési szempontok is gátolják.

A továbbiakban elvi szinten foglalkozik a büntetésvégrehajtással, mint a büntetőjogi társadalomellenőrzés egyik eszközével. Célja, hogy az elítéltet átnevelje, képessé tegye arra, hogy a jövőben bűncselekmények elkövetése nélkül illeszkedjék be a szabad társadalomba. A végrehajtást amennyire csak lehet, a szabad életviszonyokhoz kell közelíteni, persze nem hagyva figyelmen kívül, hogy sok esetben nem a társadalomba való újbóli visszailleszkedés, hanem egyáltalán az abba való beilleszkedés tűzhető ki célul, mégpedig az olyan bűnelkövetőknél, akiknél ez a beilleszkedés korábban egyáltalán még meg sem kezdődött.

2. Érdeklődésre tarthat számot a statisztikai rész is. Míg Németországban a múlt század végén az összes büntetések 73%-a végrehajtandó szabadságvesztés volt, az NSZK-ban jelenleg ez mintegy 8%. A pénzbüntetések száma viszont az említett időszakban három és félszeresére emelkedett, az összes elítélések 85%-a pénzbüntetés. Svájcban az összes büntetések mintegy 15%-a szabadságvesztés, Ausztriában alig valamivel több.

Az NSZK ún. I. Büntetőnovellája a rövid tartamú szabadságvesztések alkalmazását lényegesen szűkítette. Ennek folytán jelentősen csökkent a letartóztatási intézetek népessége is. Az utóbbi években éves átlagban mintegy 36 000 elítélt tölti szabadságvesztés büntetését; tíz év előtt ez a szám meghaladta a 48 000-ret. *Kedvezőtlen jelenség viszont az előzetes letartóztatásban levők számának tíz év alatt 14%-kal való emelkedése.* (Franciaországban a helyzet fordított, ott az újabb eljárási jogi szabályozásra fi-

* 1975. Karlsruhe. 305 old.

gyelemmel, az előzetes letartóztatásban levők száma csökkent. Ugyanakkor a szabadságvesztésüket töltő elítélteké tíz év alatt 28%-kal növekedett. Nagy-Britanniában a növekedés nem éri el a 20%-ot. Igen kedvező a helyzet a skandináv államokban, pl. Svédországban legutóbb 3350 felnőtt töltött szabadságvesztés büntetést.)

A büntetésvégrehajtás tudománya más empirikus, elsősorban kriminológiai kutatásokkal mind szorosabb kapcsolatot tart. Behatóbb vizsgálatra szorul például a fertőzés kérdése, azaz hogy *mennyiben vált ki a büntetésvégrehajtás maga is kriminogén, bűnözést elősegítő hatást.* Ez a kérdés sok egyéb között, összefügg az éjszakai közös zárkákban való elhelyezéssel is. Fontos szerepe van a kriminológiának — helyesebben kellene hogy legyen — az elítéltek tipológiai csoportosításánál, egyáltalán az egyéniesített bánásmód kialakításánál. A visszaesés is közismerten egyike a legsúlyosabb kriminológiai problémáknak. De nemcsak a visszaesésben végrehajtott cselekmény kriminológiai előzményeit kell kutatni, hanem vizsgálni kell a bűnelkövetők magatartását és személyiségének alakulását a szabadságvesztés végrehajtásának tartama alatt, hiszen az intézetben tartózkodás szinte szükségképpen visszahat az elkövetőre, további életvitelét meghatározóan befolyásolja.

3. A következő terjedelmes rész a büntetésvégrehajtás történetével foglalkozik. Az ókorban és a középkorban valójában a szabadságvesztés nem volt ismeretes, mint büntetés, lényegileg vizsgálati fogság volt. Az újkor első századaiban létesültek csak igen elszórtan a szabadságvesztés, mint büntetés célját szolgáló intézetek. (Angliában Briedewell, Hollandiában Amsterdam stb.) Tulajdonképpen csak a XVIII. századtól lehet modern értelemben vett szabadságvesztésről szólni. Nálunk elsőnek 1772-ben létesült a Szempci Fenyítőház. Nem árt tehát hangsúlyozni, hogy *a szabadságvesztés büntetés mindössze két évszázados múltra tekinthet vissza,* mialatt ez volt a legfontosabb és legáltalánosabb büntetési nem.

Ezután következik a XIX. századi fejlődés bemutatása, a különböző szabadságvesztés-végrehajtási rendszerek ismertetése. A reformtörekvések eredményeinek és egyben eredménytelenségeinek kritikai ismertetése különösen érdekes. Ez utóbbit mi sem tükrözi jobban, minthogy az NSZK-ban szabadságvesztésüket töltő elítéltek 80%-a büntetett előéletű. Ezek egyharmada már legalább ötször volt büntetve. A szabadulás után az elítéltek majdnem egyharmada egy éven belül visszakerül a börtönbe. Ez arra mutat, hogy *a börtönnépesség jórésze szinte önmagából rekrutálódik.*

4. A büntetésvégrehajtás központi célja — a visszaesés megelőzése érdekében — az elítéltek reszocializálása. Ámde helytelen lenne ezt elvi megfontolásokból egyetlen és kizárólagos célnak tekinteni. Reálisan szemlélve nem tagadható, hogy *valójában célpluralizmus érvényesül, tehát az átnevelés mellett az általános visszatartás és a társadalom védelmének a biztosítása is.* Az 1976. évi, már említett új büntetésvégrehajtási törvény 2. §-a szerint: „A szabadságvesztés célja, hogy az elítélt képes legyen társadalmi felelősséggel a jövőben bűncselekmény elkövetése nélkül folytatni életét. A szabadságvesztés egyben a közösség védelmét is szolgálja további bűncselekmények elkövetésével szemben."

Ugyanakkor az NSZK ma hatályos Büntető Törvénykönyvének 46. §-a szerint: „A büntetés kiszabásának az elkövető bűnösségéhez kell igazodnia".

Ezzel kapcsolatban más szerzők is rámutattak a két szabályozás közti inkongruenciára. Az anyagi büntetőjog a büntetéskiszabás alapjának az alanyi bűnösséget tekinti, amiből következtetés vonható arra, hogy a büntetés a bűnhődés célját szolgálja. Ugyanakkor a büntetésvégrehajtási új kódex a reszocializálásra irányuló bánásmódban látja a szabadságvesztés lényegét, amelynek másodlagosan generálpreventív hatása is van. A mű szerzői szerint azonban ez inkább teoretikus látszat-ellentét, a gyakorlatban a büntetéskiszabás terén is érvényesülő kriminológiai szemlélet azt valójában kiküszöböli.

5. A mű második része *a büntetésvégrehajtás jogi szabályozásával* foglalkozik. Ennek részletes ismertetése — figyelemmel az időközben megalkotott büntetésvégrehajtási törvényre — mellőzhetőnek mutatkozik. Ez a törvény egyébként 1977. január 1-én lép hatályba, egyes részei azonban jóval később; így a munkáltatással összefüggő rendelkezések csak 1980-ban, illetve 1982-ben. Sőt vannak olyan rendelkezések is, amelyek csak 1986-ban, minthogy megvalósításuk jelentős anyagi ráfordítást igényel. A szabadságvesztésről és a szabadságelvonással járó intézkedésekről szóló törvény meghozatala azért is vált sürgőssé, mert az NSZK Szövetségi Alkotmánybírósága még 1972-ben olyan döntést hozott, amely szerint az elítéltek alapvető jogai csak törvény alapján korlátozhatók.

A jogi szabályozás az elítéltek jogait és kötelességeit tartalmazza. *Aligha van olyan jogterület, amelyben a jogi szabályozás és a valóság között ilyen szoros kölcsönhatás és egyben feszültségi viszony állana fenn, mint éppen a büntetésvégrehajtás szabályainál.* Ezért csak a végrehajtás tényleges feltételeinek és adott lehetőségeinek számbavételével, s egyben a kriminológiai tapasztalatokkal lehet az elítéltek valóságos joghelyzetének adequát meghatározásához jutni. Az új törvény például kötelezően előírja, hogy meg kell gátolni a szabadságelvonás káros következményeit, ugyanakkor nem hagyhatók figyelmen kívül a börtöntársaság, a szubkultúra, a *prizonizáció* ténylegesen tapasztalható káros hatásai. A vonatkozó jogszabályok érvényesülése tehát a legszorosabban összefügg az azokkal kapcsolatos empirikus tapasztalatokkal.

Minthogy a fő cél az elítéltet hozzásegíteni ahhoz, hogy a szabad életbe újból beilleszkedhessék, ennek a célkitűzésnek megfelelően kell a vonatkozó jogi normákat is értelmezni és alkalmazni. *Ezzel függ össze egyébként az a — ugyan nem mindenki által maradéktalanul osztott — követelmény is, hogy a szabadságvesztésnek a letartóztató intézetben való végrehajtását úgy kell megvalósítani, hogy az az általános életviszonyokat amennyire csak lehetséges, legjobban megközelítse.*

A következők az elítélt joghelyzetével foglalkoznak, különösen az ún. alapvető jogokkal, valamint azoknak csak a törvény által megengedett korlátozásaival. Vannak

jogok, amelyek mind jogilag, mind ténylegesen a büntetésvégrehajtás során is érintetlenek maradnak. Következik az egyes jogok és kötelességek ismertetése, a befogadástól a szabadulásig: így az elhelyezés, a táplálkozás, a külvilággal való érintkezés, a munkáltatás és bérezés, szakmai képzés, társadalombiztosítás, egészségügyi ellátás, oktatás, szabadidő-felhasználás stb. szabályai. (Mindezeknek a gyakorlatban való igen részletes bemutatását *a mű negyedik része* foglalja össze.)

Ami az *elhelyezést* illeti, a legcélszerűbb az volna, ha a munka végzése és a szabad idő felhasználása közösségben történne, az éjszakai pihenést azonban az elítélt magánzárkában tölthetné. Az azonban az NSZK-ban és másutt sem vihető teljes mértékben keresztül. Ami a *munkáltatást* illeti, ez minden hatásos büntetésvégrehajtás alapja, a társadalmi integráció legfontosabb tényezője és jelentősen hozzájárulhat az elítéltek átneveléséhez. Ezért igen fontos szervezési feladat az elítéltek megfelelő munkával való foglalkoztatása. (Közbevetőleg említhető, hogy egyes francia börtönökben legújabban munkanélküliség jelentkezik.)

Az elítélt *munkabérét* a teljesítménye szerint minél differenciáltabban kell megállapítani; valóban munkabért, s ne csupán munkajutalmat kapjon. Szabályozni kell a munkabérből a hozzátartozóknak való juttatás kérdését is. A bíróságok eltérően foglalnak állást abban a kérdésben, hogy jogában áll-e az elítéltnek munkabérét kamatozó betétkönyvben elhelyezni. Nyilván az igenlő álláspont a helyes, mert elősegíti a szabadulást követő elhelyezkedést, s takarékosságra készteti.

Igen fontos az elítélt fejlődése szempontjából a *szabad idő helyes felhasználása.* A sporttevékenység mellett törekedni kell a kulturális önképzés fejlesztésére is, megfelelő könyvtáranyag folyamatos beszerzésével. A hiányos vagy hiányzó iskolai képzés pótlása azért jelentős, mivel az elítéltek között az alacsony műveltségűek vagy teljesen képzetlenek száma még mindig viszonylag magas.

A társadalomtól való izoláció hátrányainak kiküszöbölése érdekében biztosítani kell az *információ* lehetőségét is. Egyes országokban — többnyire kedvezményként — lehetséges az újságok és folyóiratok előfizetése. (Nálunk a kitűnően szerkesztett *„Heti Híradó"* — amelynek előfizetése ugyan nem kötelező, de az elítéltek túlnyomó része azt igényli — megfelelő tájékoztatást nyújt.) Saját tranzisztoros rádió tartása elvileg megengedhető, de ügyelni kell arra, hogy csak közép- és hosszúhullámú adások vételére legyen alkalmas, rövidhullám vétele ugyanis rendőrségi és egyéb adások lehallgatását is lehetővé tenné, ami több szempontból (pl. szökés) veszélyes lehet.

Érdekes kérdés *az elítéltek kártérítési igénye,* amely különösen akkor vet fel problémát, ha a fogolytárs magatartása idézte elő az egészségi vagy egyéb károsodást. A legtöbb esetben a másik elítélt vagyontalansága miatt a kárigény gyakorlatilag nem realizálható. Abban az esetben azonban, ha ezzel kapcsolatban az őrszemélyzet — ésszerű és megvalósítható mérvben fennálló — gondossági kötelességének megszegése bizonyítható, a kártérítési igény az állammal szemben érvényesíthető; ebben a kérdésben azonban a bírósági gyakorlat nem egységes.

A következőkben szó van *az elítéltek panaszjogáról, valamint arról, hogy bizonyos jogok korlátozása, illetve sérelme esetén bírósági döntés kieszközlésére is mód van.* 1960 óta külön büntetésvégrehajtási bírósági tanácsot szerveztek, amelynek hatáskörét a II. Büntető Novella kiszélesítette. (Így pl. a feltételes szabadságra bocsátás, a végrehajtás utólagos módosítása, a szociáltherápiás intézetből nevelő intézetbe vagy psychiátriai gyógyintézetbe áthelyezés, illetve ennek fordítottja stb.) A bíróság egyesbíróságként működik a két évet meg nem haladó szabadságvesztésre elítéltek ügyében, míg egyébként három bíróból álló tanácsban.

6. A harmadik rész *a büntetésvégrehajtás szervezetéről* szól. Ismerteti az intézetek különböző fajait. A zárt intézetekben a szabadságvesztés végrehajtása hagyományos módon történik, a biztonsági követelmények vannak előtérben, de ezek mellett érvényesül az a törekvés is, hogy az elítélt szabadulása után a társadalomban kellő felelősségtudattal vegyen részt. Az ilyen, szigorú rezsimet követő intézetek fenntartása a jövőben is indokolt, de csak az olyan elítéltek számára, akiknél tartani kell attól, hogy a lazább végrehajtási szabályokkal visszaélnének, vagy a szabadságvesztés végrehajtása alól igyekeznének magukat kivonni. Az ilyen intézetekbe kerülnek az életfogytiglani szabadságvesztésre ítéltek is, de tervbe van véve, hogy ezek szabadságvesztésüket egyetlen intézetben töltsék. Számuk az NSZK-ban — ahol a halálbüntetés megszűnt — legutóbb 980 volt.

A modern büntetésvégrehajtás egyik legfontosabb kérdése a nyílt intézetek szervezése, amelyekbe azokat kell elhelyezni, akik személyi körülményeiknél fogva erre alkalmasaknak mutatkoznak és akiknél nem kell attól tartani, hogy a számukra biztosított könnyítésekkel visszaélnek. A fejlődés arra mutat, hogy ezek lesznek a jövő legalkalmasabb büntetésvégrehajtási intézetei. Ezekben a biztonsági — a szökést akadályozó — rendszabályok lényegesen szűkebb körre korlátozódnak, sőt a teljesen nyílt intézetekben nem lesznek zárt kapuk, fizikai biztonsági berendezések.

A gyakorlatban azonban inkább *az ún. félig-nyílt intézetek* alkotják a többséget, amelyek középhelyet foglalnak el a zárt és a teljesen nyílt intézetek között. Itt csak részben küszöbölik ki az említett biztonsági berendezéseket, kőfal helyett drótháló kerítés veszi körül az intézetet. Ilyen nyílt vagy félignyílt intézetek hosszabb ideje léteznek a skandináv országokban, újabban Svájcban és Hollandiában is. Az NSZK-ban a meglevő épületekben ezt a végrehajtási módot csak nehézségekkel lehet megvalósítani. A teljes vagy a félig-nyílt intézetekből az elítéltek sem életkoruknál, sem szabadságvesztésük tartamánál fogva nem zárhatók ki, csupán azok a valóban veszélyes bűnözők, akik nem akarnak, vagy képtelenek az intézeti közösségbe beilleszkedni és akiknél a szökési szándék gyanúja fennáll.

A zárt és nyílt megoldás közötti különbségtételen kívül az intézetek között egyéb módon is minél jobban differenciálni kell annak érdekében, hogy az elítéltek reszocializálása eredményes legyen. Evégből kívánatos speciális intézetek, vagy legalább intézeti osztályok szerve-

zése. *Az elítélteknek a végrehajtás hatékonysága szempontjából való megfelelő csoportosítása igen nehéz feladat, amelynek alapja az elítéltek beható személyiségvizsgálata.* A szerzők véleménye az, hogy ez idő szerint a jelenlegi túlterhelt és megfelelő szakképzettséggel nem rendelkező személyzettől aligha lehet elvárni a megfelelően egyéniesített kriminológiai prognózis kialakítását.

7. *A szabadságelvonással járó biztonsági intézkedéseket* jelenleg még ugyanazon intézetek külön osztályán hajtják végre, amelyek a szabadságvesztés végrehajtására szolgálnak, a személyzet is ugyanaz. Ez azonban azzal a veszéllyel jár, hogy a szabadságvesztés és a biztonsági őrizet végrehajtása hasonlóvá, vagy éppen azonossá válik, a különbség csak névleges. (Ezt az egyéb jogterületen is tapasztalható visszás jelenséget nevezi az irodalom *Kohlrausch* professzor nyomán *„Etikettenschwindelnek"*, magyarán: címkehamisításnak.)

A biztonsági őrizetet csak sajátos céljainak megfelelően szervezett és maximális biztonsággal berendezett speciális intézetben lehet végrehajtani. Közbevetőleg kell megjegyezni, hogy az NSZK-ban a biztonsági őrizet intézménye újabban kritika tárgya, (*Jescheck:* Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeiner Teil. 1969. Berlin. 509. és 537. old.; *Kaiser:* Die Fortentwicklung der Methoden und Mittel des Strafrechts/ ZStW 1974. évf. 361—362. old.). A tapasztalat ugyanis arra mutat, hogy a biztonsági őrizetesek jelentős része olyan, akiknek a személyisége és bűnözése nem mutat olyan fokú veszélyt a társadalomra, amely feltétlenül szükségessé tenné a határozatlan tartamú őrizetet. Az is megállapítható, hogy az ilyenekkel szemben nem alkalmaznak speciális nevelő intézkedéseket, hanem megjavításuk helyett kifejezetten az elrettentés célja áll előtérben. Ez súlyos hiba, mert a biztonsági őrizeteseknél sem szabad lemondani a reszocializálás célkitűzéséről, illetve reményéről. Az NSZK-ban 1963-ban ezek száma 1339 volt (közülük 229 nő), egy évtized múlva ez a szám 382-re (3 nő) csökkent.

Érdeklődésre tarthat számot az ún. szociális-gyógyító intézet (*Sozialtherapeutische Anstalt*). Ez idő szerint hét ilyen, viszonylag kislétszámú intézetben hajtják végre azok szabadságvesztését, akik személyiségzavaruk folytán sajátos bánásmódra, illetve kezelésre szorulnak.

1978. január 1. után ilyen intézetben kell a szabadságvesztést végrehajtani a súlyos psychopata visszaesőkkel, továbbá a bűnözési hajlamú veszélyes bűnözőkkel, valamint szexuális bűnelkövetőkkel szemben, ha személyiségzavaruk a beszámítási képességet korlátozza. A cél a lehetőség szerint a súlyos személyiségzavar kiküszöbölése és az elkövető beilleszkedése a társadalomba. Ennek érdekében a szociáltherápia és a psychotherápia módszerei együtt alkalmazásra kerülnek. Általában csak olyanok utalhatók ide, akik viszonylag hosszabb szabadságvesztésre vannak ítélve, hiszen a megfelelő, kezeléssel egybekötött végrehajtás hosszabb időt igényel. Ilyen intézetek egyébként először Dániában és Hollandiában létesültek. (Meg kell említeni, hogy ezektől különböznek azok a psychiátriai gyógyintézetek, amelyekben a kényszergyógykezelést, illetve a kényszerelvonást hajtják végre.)

A külön *női büntetésvégrehajtási intézetekben* kizárólag női felügyelő, orvos és egészségügyi személyzet van. A legújabb statisztikai kimutatás szerint a szabadságvesztésre elítéltek között mindössze 898 a nők száma, ami nem éri el a 3%-ot sem. Minthogy a női elítélteknél tapasztalat szerint a szökés veszélye lényegesen csekélyebb, intézeteikben indokolt számukra nagyobb mozgási szabadságot biztosítani.

Rendkívül fontos *a fiatalkorúak büntetésvégrehajtási intézeteinek* a pedagógiai követelményeket minél jobban megvalósító speciális kiépítése. Miként a reájuk vonatkozó anyagi jogi és eljárásjogi szabályok eltérőek, ugyanígy lényegesen különböznek a büntetésvégrehajtási szabályok is. Feltétlenül szükséges, hogy külön önálló intézetekben és sajátosan kiképzett személyzettel hajtsák végre a velük szemben kiszabott, kifejezetten nevelő célú szabadságvesztést. Igen fontos a külső szociális munkatársak minél szélesebb körű bevonása. Az NSZK-ban a szabadságvesztésüket töltő fiatalkorú elítéltek száma 5—6000 között mozog.

8. A következő fejezet *a büntetésvégrehajtási személyzettel* foglalkozik, amely igazgatási, általános végrehajtási (felügyelő), munkáltatói és szociális tevékenységet kifejtő csoportokra oszlik. Erős hangsúlyt kap az a követelmény, hogy fokozni kell a magas szinten kiképzett psychológusok, psychiáterek, pedagógusok és szociológusok bevonását és tevékenységi körüket lényegesen ki kell szélesíteni. Meglehetősen kritikusan értékeli a mű a felügyelő személyzet tevékenységét, amely jelenlegi képzettsége mellett kevéssé alkalmas az elítéltekkel való célszerű és eredményes foglalkozásra. Tevékenységük főleg az elítéltek őrzésére szorítkozik ahelyett, hogy megfelelő bánásmóddal, ráhatással lennének az elítéltekre. Az állandó személyzeti hiány folytán rendkívül megfeszített munkát végeznek, sokat túlóráznak, idejük sincs arra, hogy az elítéltekkel való megfelelő kontaktus útján hozzájáruljanak azok reszocializálásához.

A gondozók, tanítók, psychológusok és orvosok az összlétszám csupán 5,4%-át teszik ki. Rendkívül alacsony a társadalmi munkatársak, a pártfogók száma, többszáz elítéltre jut egy, holott rendkívül fontos feladatok hárulnának reájuk: így különböző gondozói teendők, az elítélt kapcsolattartása családjával és a külvilággal, családgondozás, az elítélt szabadulásának előkészítése, munkahely- és lakásszerzés stb. Fő feladatuk az elítéltek izoláltsága által előidézett káros hatások lehető megelőzése, kiküszöbölése.

A tanítók mellett igen jelentős lenne a magas képzettségű psychológusok munkája, akiknek száma ugyancsak még mindig rendkívül alacsony, nincsen tehát biztosítva, hogy egyénileg megfelelően foglalkozzanak az elítéltekkel. Az intézeti orvosok feladata sem merülhet ki csupán a testi betegségek gyógyításában, hanem az elítélteknél oly gyakran felmerülő lelki, helyesebben idegi problémák megoldásában is szerepük van. Az orvos saját tevékenységi körében független az intézet vezetőjétől. Lehetősége van az elítéltek életmódján különböző módon könnyíteni. Ha az elítélt beteget jelent, már magánál az orvosnál való jelentkezés is előnyös hatással lehet rá, megszakítja a börtönélet egyhangúságát, a vá-

rószobában más elítéltekkel érintkezhet. Jobb ételhez — esetleg diétához — juthat, kedvezőbb munkabeosztást kaphat.

A büntetésvégrehajtás egésze szempontjából kiemelkedő fontosságú *a kriminológiai kutató-szolgálat az intézetben.* Első ízben 1907-ben Belgiumban létesült az egyik intézetben kriminál-antropológiai laboratórium, majd más országokban kriminál-pszichológiai osztály. Szervezett kriminológiai kutatás elengedhetetlen minden célszerűen megvalósított büntetésvégrehajtás számára. Az ennek során alkalmazott módszerek eredményei és kudarcai szüntelen tudományos vizsgálatának fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni. Kívánatos, hogy a vizsgálati csoport független legyen az intézet vezetőségétől, miáltal kiküszöbölhető annak veszélye, hogy az észlelt nem kívánatos jelenségeket elhallgassák.

9. Különösen érdekesek *a börtön szubkultúrájával* kapcsolatos megállapítások. Köztudomású, hogy az elítéltek intézeti szituációja sajátos szubkultúrát alakít ki. A szabadságvesztés az elítéltet egész addigi életéből és környezetéből kényszerrel kivonja, az általa megszokottól teljesen eltérő helyzetbe kerül, s mindez merőben más magatartást követel tőle. Jó részük másokkal együtt él állandóan egy cellában, ami egymagában nyomasztólag hathat. (Elég említeni például a W. C.-csészének a többi zárkartárs szeme láttára való használatát.) Szinte teljesen megszűnik a magánélet lehetősége, a saját tárgyak használata, és a nemi érintkezés lehetősége. Minden szabályozva és ellenőrizve van, ami a személyi tudat csökkenésére, a cselekvési önállóság jelentős részben való megszűnésére vezet.

Az említett és egyéb hátrányok enyhítését vagy csökkentését mozdíthatja elő az elítéltek szubkultúrájának a kialakulása, amely nem más, mint egy sajátos vonásokat tükröző börtöntársadalom létrejötte, élesen elkülönülve a szabad emberek társadalmától. Bizonyos értelemben *elhárító mechanizmusnak tekinthető, a magánélettől való megfosztás reakciója.* Tudományos irodalma mindezideig — nálunk is — igen csekély. (A szubkultúráról szóló legjelentősebb német mű szerzője tíz évet töltött börtönben.)

Az elítéltek között sajátos értékrendszer alakul ki az elkövetett bűncselekmények szerint; egyesek önmagukat és cselekményüket magasabbra tartják, mint másokét. Az idevágó kutatások szerint a megítélés szempontjából a legalacsonyabb fokon a szexuális bűncselekmények elkövetői állnak, valamivel magasabban az erőszakos bűnelkövetők. A csalók lenézik a tolvajokat, valamint az erőszakos bűncselekmények elkövetőit, mint olyan primitív embereket, akikből hiányzik a szélhámosok finomabb lénye. Az elítéltek nagyjából három rétegre oszthatók: a felső rétegbe azok tartoznak, akiknek már hosszú bűnözői tapasztalatuk van, és akik képesek határozottabb ellenállást tanúsítani; a legalsóbb rétegbe a szexuális bűnözők, a szellemileg visszamaradottak, a beugratott vidékiek, az ájtatosak és az árulkodók; míg a többiek a középső csoportban vannak.

Az intézeti előírásokhoz és rendszabályokhoz való mikénti viszonyulás is a megkülönböztetés egyik alapja. Fontos továbbá az egyénileg kialakított hatalmi helyzet is. A *vezéralak,* a zárka hangadója, legélesebb képviselője az intézeti renddel, és személyzettel szembeni ellenállásnak. Ugyanakkor azonban a többiekre való befolyásával igyekszik elkerülni a nyílt konfliktust, amely a rezsim szigorítását és fegyelmi következményeket vonna maga után. Kialakul körülötte a magukat neki önként alárendelők csoportja, akiket arra is felhasznál, hogy az ellenkező cellatársakkal szemben — nem egyszer súlyos — szankciókat hajtsanak végre. Az ilyen vezéregyéniséget a hosszabb bűnöző múlt, korábbi börtöntapasztalatok, a büntetés eltűrésének keménysége, szökési kísérletek, vakmerőség, ugyanakkor az őrszemélyzettel szembeni színlelés jellemzi.

Másik jellemző alak a börtön *„üzletembere",* aki röviddel bevonulása után tiltott kereskedésbe kezd cigarettával, egyéb élvezeti cikkekkel, és valamilyen úton-módon beszerzett egyéb tárgyakkal. Áruját részben legálisan az intézetben, részben külső kapcsolatai felhasználásával, vagy pedig tolvajlással szerzi meg. Kihasználja elítélt társai kiszolgáltatott helyzetét, és kíméletlenül uzsoráskodik.

Mind a férfi, mind a női elítéltek a nemi élettől való megfosztottságukat *homoszexualitással* igyekeznek enyhíteni. Ezek több fajtája ismeretes: vannak eredetileg is homoszexuálisok, akik hasonló más partnert keresnek és találnak. Ettől eltérő a kikényszerített természet elleni fajtalanság, amely a börtönélet sajátos helyzetére, a más elítéltek ilyen irányú támadásaival szembeni gyengeségre, vagy pedig haszonlesésre vezethető vissza. Ez utóbbi csoportban elkülönül a férfi szerepét betöltő személy, aki partnerét ajándékokkal, illetve csak ígéretekkel, vagy pedig a legbrutálisabb erőszakkal kényszeríti — néha a cellatársak szeme láttára — a nemi aktus tűrésére. Ez utóbbiak között is különbség tehető: az egyik gyengeségből vagy érdekből, mint férfi prostituált fogadja el az ajánlatot, míg a másiknak jellegzetes feminin vonásai vannak, amelyek magatartásában és külsejében is megnyilvánulnak. A nemi absztinencia által előidézett szükséghelyzeten való segítés módja az említett célból való házastársi látogatás megengedése az intézetben, amit több országban bevezettek.

A szubkultúra számos egyéb vonatkozásban is kialakul, így például sajátos nyelvhasználat, a *börtönzsargon,* amelyet a be nem avatott alig képes megérteni. Ugyanakkor a kopogtatás útján való hírközlés jelentősége minimálissá válik, mert az elítélteknek mind több lehetősége van közvetlen érintkezésre.

Különböző vizsgálatok tárgya volt az, hogy az elítéltek milyen mértékben és milyen gyorsan élik bele magukat a sajátos szubkultúrába, és ez milyen mértékben befolyásolja a reszocializálásukat. Van olyan tapasztalat, hogy ez az alkalmazkodás — amely a *prizonizáció* jelensége — összefüggésben áll azzal, hogy az elítélten még milyen tartalmú szabadságvesztést hajtanak végre. Ehhez képest észlelhető volt, hogy a szabadságvesztés foganatosításának első és utolsó időszakában az elítélt igyekszik megfelelően betartani a magatartási normákat, míg a középső időszakban kerül azokkal a legtudatosabban szembe, ekkor érzi magát a külvilágtól leginkább elvágva. Más vélemények szerint ilyen U-görbe megállapítására nincs kellő alap.

10. A következőkben az intézeti rend és biztonság kérdéseiről, a fe-

gyelmi büntetések alkalmazásának problémáiról esik szó. A befejező rész a feltételes szabadságra bocsátással, valamint az utógondozással foglalkozik.

A mű végén részletes bibliográfia található, amely mintegy 800 — főként német és angol nyelvű — monográfiát, kisebb-nagyobb tanulmányt és cikket sorol fel, amelyek az utóbbi időben jelentek meg. *Ez is bizonyítja a büntetéstan tudománya iránti rendkívül megnövekedett érdeklődést.*

E vázlatos ismertetés alapján is megállapítható, hogy a szerzők műve szinte páratlan gazdagságú, feldolgozza — mégpedig kritikailag — a pönológia úgyszólván valamennyi elvi problémáját. Ugyanakkor mélyrehatóan elemzi a büntetésvégrehajtás empirikus jelenségeit, és annak tapasztalatait. Mindezt háromszáz oldalra sűrítve! Nem jellemzi a kötetet a túlzott optimizmus, a szabadságvesztés végrehajtása eredményességének illúziója, de az ellenkező véglet, a kiábrándult pesszimizmus sem. Felállítja az alapvető követelményeket, és azokat reálisan egybeveti a tényleges helyzettel. A tudományos elemzés mellett számos gyakorlati javaslatot tesz, amelyek megvalósítása egybeesik a büntetésvégrehajtási kódexnek a közeljövőbeni hatálybalépésével.

Összegezve: *a szerzők műve szerény megítélésem szerint az ez idő szerint legjelentősebb német nyelvű összefoglaló monográfia a büntetésvégrehajtás önálló tudományának terén.*

Rácz György

*A gondatlan bűnösség problémája a büntetőjogban**

1. A Grúz SZSZK Tudományos Akadémiája Gazdasági és Jogtudományi Intézete gondozásában kiadott sorozat részeként jelent meg M. G. Ugrehelidzének tízíves monográfiája a gondatlan bűnösség problémájáról. Már a sorozat szerkesztőjének, V. G. Makasvili professzornak a bevezetője felhívja a figyelmet arra, hogy a szerző a *nem tudatos pszichikai* fogalmának segítségével törekszik megismerni a tudattalan pszichét, és magyarázni a gondatlan bűnösség pszichológiai tartalmát. Emellett a szerző elegendő helyet szentel a gondatlan bűnösség jogdogmatikai kérdései tárgyalásának is. Egyes esetekben ezekre a kérdésekre alkotó választ kapunk, máskor pedig a jogirodalomban már korábban közzétett nézetek indokolása, megalapozása gazdagodik.

A munka három fejezetre tagozódik. Az első fejezet a gondatlan bűnösség természetére vonatkozó büntetőjogi nézetek rövid áttekintését adja. A második fejezet alapozza meg a gondatlan bűnösséget, s ebben a szerző nemcsak pszichológiai, hanem szociáletikai kategóriaként is foglalkozik a témával. A harmadik fejezetben pedig a formális és a materiális bűncselekményeknél vizsgálja a gondatlan bűnösség problémáját, valamint elemzi a társadalomra veszélyesség, a jogellenesség, továbbá a társadalomra veszélyességet kizáró körülmények viszonyát a gondatlan bűnösséghez.

2. A szerző a bevezetőben felteszi azt a kérdést, hogy meg lehet-e állapítani a bűnösséget ott, ahol a társadalmi szempontból objektíve veszélyes cselekmény nem az akarat kifejeződése, hanem csupán figyelmetlenségnek, a gondosság vagy a körültekintés hiányának az eredménye volt. A válaszhoz két önálló kérdést kellett tisztázni, amelyeknek megoldása egyformán szükséges a bűnösség megállapításához vagy tagadásához. Az egyik ilyen kérdés, hogy van-e reális pszichikus viszony az elkövetett társadalomra veszélyes cselekményhez, a másik pedig — ha az első kérdésre a válasz pozitív — hogy ez etikai szempontból elítélendő-e.

Mielőtt ezekre a kérdésekre választ kapnánk, a szerző az első fejezetben hangsúlyozza, hogy a vizsgálódás kiindulási alapja a szabadságról és a szükségszerűségről szóló marxi—lenini tanítás. Eszerint minden emberi cselekedet a környező valóság feltételei által determinált, a determináltság keretei között azonban az alanynak elég tág lehetősége marad arra, hogy tudatosan és célirányosan meghatározza az akaratát a természet és a társadalom vonatkozásában. E tannak megfelelően az erkölcsi és a jogi beszámítás előfeltételének a szerző azt a lehetőséget tekinti, hogy a társadalomra veszélyes cselekményt elkövető ember az adott konkrét esetben másként is cselekedhetett volna, mint ahogy cselekedett.

A másként cselekvés lehetősége vonatkozik a gondatlan mulasztásos bűncselekményekre is. A meghatározott külső és belső tényezők mellett az alany ilyenkor is képes hatást gyakorolni saját elképzeléseinek a lefolyására, és a magatartásának az irányára annak érdekében, hogy előre lássa és megakadályozza sérelem bekövetkezését. Ebben a felfogásban nemcsak konstatálni lehet a meghatározott pozitív pszichológiai mozzanat jelenlétét, hanem egyben indokolható a cselekvő személy erkölcsi-politikai elítélése, összekapcsolható a sérelmet okozó cselekmény a személy belső világával, és azoknak az értékeknek a rendszerével, amelyekre a személyiség orientálódott. Ez a megközelítés lehetővé teszi a gondatlan bűnösség ideológiai és társadalmi gyökereinek a feltárását, s azoknak a határoknak a megvonását, amelyek a gondatlan bűnösséget elválasztják egyrészt a véletlen károkozástól (casus), másrészt pedig a szándéktól, mint a bűnösség formájától.

3. A gondatlan bűnösség pszichológiai természetének tárgyalása során a szerző nem tér ki a legnehezebben megválaszolhatónak tűnő probléma elől sem. Nehezen lehet ugyanis a lelki folyamatok jelenlétét tagadni a gondatlan bűnösség olyan formáiban, amikor a személy a magatartásának legalább néhány elemét tudatosította. Előfordulnak azonban a gondatlanságnak olyan formái is, amelyekben a jogi javak megsértése vagy veszélyeztetése a feledékenység, a fejvesztettség vagy az elővigyázatossági normák elfelejtése következtében áll elő. Ezekre az esetekre az a jellemző, hogy a magatartás tanúsítása pillanatában teljesen hiányzik az alanynak a tevékenységére vonatkozó elképzelése. Erre tekintettel ez utóbbi esetben a bűnösség fennforgására vagy hiányára vonatkozó kérdés eldöntése attól a pszichológiai prob-

* Probléma nyeosztorozsnoj vinü v ugolovnom práve. (Izdátyelsztvó „Mecniereba", Tbiliszi, 1976.)

léma megválaszolásától függ, hogy létezik-e egyáltalán tudattalan pszichikai.

A tudattalan pszichikus folyamatok kérdésének tárgyalását a szerző az ismert grúz pszichológus, D. N. Uznádze tételeire építi. Eszerint a tudattalan pszichikus folyamat pozitív tartalma nem más, mint a *beállítódás*. A beállítódás elméletének e téma szempontjából jelentős, alapvető tételei a következők: Az ember mindennapi élete állandó aktivitása közepette zajlik. Az egyik irányú meghatározott aktivitást percenként és óránként egy másik váltja fel. Bármilyen aktivitás megkezdéséhez azonban két feltétel szükséges: 1. a szükséglet (a szubjektív tényező) és 2. a környezet, amely magában foglalja ennek a szükségletnek a kielégítésére vonatkozó tárgyat (objektív tényező). Csak e két feltétel meglétekor kezd hozzá az ember a meghatározott irányú tevékenységhez. A szükséglet és a megfelelő aktuális szituációnak az együtthatása azonban közvetlenül még nem fejeződik ki magatartásban. Minden magatartást megelőz az alany megváltozott lelkiállapota — a szükséges cselekvéshez való előzetes beállítódás, lelki hozzáállás, hajlandóság — amit az objektív szituáció hatása vált ki. Ez a megváltozott lelkiállapot a *beállítódás*. (A beállítódási elméletet tekinti vizsgálati módszere alapjának *Savgulidze*, T.: Az indulati cselekmények egyes kérdései című tanulmányában. J. K. 1974. 421—430. old.)

Az alany beállítódása alapvető ősi reakció, azoknak a szituációknak a hatásaira válaszol, amelyekben a személyiség kitűzi és megoldja feladatait. Minthogy ennek az ősi reakciónak alkalmazkodó-célszerű jellege van, az embernek nem kell minden egyes esetben a lelki funkcióihoz (akarathoz, intellektushoz, emócióhoz) folyamodni a kiválasztott irány korrigálása végett. Ezért az aktuális szituáció hatására keletkező beállítódás néha azonnal magatartásban realizálódik. Az ilyen magatartás a belső és külső környezet körülményeinek összefonódásából eredő impulzusoktól függ, és ennek megfelelően az *impulzív viselkedés* elnevezést viseli. Az impulzív viselkedés jellemző vonása, hogy a realizálása folyamán a figyelem hiányzik. Az, hogy az impulzív viselkedés a figyelem hiánya ellenére sem veszti el az alkalmazkodó-célszerűségi jellegét, azzal magyarázható, hogy a figyelem funkcióját a beállítódás veszi át.

Az alany azonban nemcsak a beállítódás alapján cselekedhet, megszakíthatja ezt a tevékenységi folyamatot, és tudatossá teheti. A tudatossá tétel aktusát ez az elmélet az *objektiváció* aktusának hívja. Az objektiváció aktusa olyan pszichológiai mechanizmus, ami lehetővé teszi a rögzült vagy impulzív beállítódások alapján történő cselekvésről való lemondást, és helyettük a tudatosítás alapján való ténykedést. Az objektiváció folyamán az alany koncentrálja a figyelmét a viselkedésre, gondolati elképzelt szituációt állít fel, és a valóságos viselkedés helyett késleltetett beállítódást tanúsít a gondolatilag elképzelt szituációban, annak érdekében, hogy előre lássa magatartásának jövőbeni lefolyását, valamint a lehetséges következményeket. Az alany eldönti, hogy milyen az értéke a gondolatilag elképzelt magatartásnak és a következményeknek, belefoglalván azokat a társadalmi szükségleteinek általános rendszerébe. Csak ezt követően — és attól függően, hogy milyen adekvátan jelentkeznek az objektivált anyagon a gondolati operáció és a gondolatilag elképzelt magatartás lehetséges következményei, ezek mennyire fognak megfelelni az alany egyéni érdekeinek — mond le vagy nem mond le az aktuális beállítódás alapján keletkezett viselkedés realizálásáról. E lelki folyamat után az alany nem az aktuális beállítódás, hanem az eszmeileg elképzelt szituáció talaján keletkezett beállítódás alapján fog cselekedni. Ahhoz, hogy ez az utóbbi beállítódás realizálódjék, az alanynak a pszichikum sajátos funkciójához kell folyamodnia, és ez a sajátos funkció pedig az akarat. Ennek megfelelően az ilyen magatartást kell *akaratlagos*nak nevezni.

A kifejtetteket a gondatlan bűnösség problémájára alkalmazva a szerző megállapítja, hogy a nem tudatos gondatlan bűncselekmény is az impulzív beállítódás egyik megnyilvánulása. Bizonyítja, hogy ez a tétel érvényes mind a tevékenység, mind a mulasztás formájában megjelenő gondatlan magatartásokra. Az impulzív viselkedés tipikus példája, amikor valaki a beállítódás hatására égő cigarettáját veszélyeztetett helyen dobja el. Ugyancsak a beállítódás alapján felejti el a vasúti őr a váltót állítani, amely mulasztás vezet szerencsétlenséghez.

Az utóbbi esetben úgy tűnik, hogy nemcsak a megfelelő testmozgás, hanem a pszichikai aktivitás is hiányzik. Pszichológiai szempontból azonban az ilyen következtetés helytelen. Valamely jelenség nem-tudatosítását nemcsak negatív ténynek, tehát a tudatosítás hiányának kell felfogni. A nem-tudatosítás az emberi életben ható erők összeütközése folytán kiváltott aktív folyamat kifejezése.

A példákat tovább sorolva a szerző összefoglalásként megállapítja, hogy amikor a társadalomra veszélyes cselekményt (a tevékenységet vagy mulasztást) nem tudatosan követik el, az elkövető egy sajátos pszichikus állapot — a beállítódás — mellett cselekszik. Ez a beállítódás aktív dinamikus eredetet tételez fel, a cselekvőnek meghatározott társadalomra veszélyességre való hangoltságát, készenlétét, vonzódását, ami arról tanúskodik, hogy a cselekmény valódi pszichológiai szerzője maga az alany.

4. A beállítódás-elméletet a szerző nemcsak a negligencia, hanem a luxuria pszichikus tartalmának feltárására is alkalmazhatónak tartja. Bizonyítja, hogy a luxuriánál nem az akarat az az erő, amely a cselekvést a társadalomra veszélyes következmény felé irányítja. Ha pedig nem az akarat — mondja a szerző —, akkor el kell ismerni, hogy az egyedüli erő, amely erre képes, az aktuális szükséglet impulzusa, az a szükséglet, amely pszichológiai kifejezését a beállítódásban nyerte el. Éppen ebben a beállítódás formájában hangolódik fel az individuum arra, hogy cselekményének lehetséges következményeit úgy lássa, ahogy azt személyes tapasztalataiból, vagy más emberek tapasztalatainak ismeretében megszokta. Például az elsőosztályú motorversenyző sportoló megszokta, hogy bonyolult útviszonyok között is különösebb nehézség nélkül képes a balesetet elhárítani. Ezért hajlamos azt hinni, hogy nagy sebesség mellett is képes ki-

kerülni a gyalogost. Magabiztossága azonban nem igazolódik be, és balesetet okoz.

Ezt a példát elemezve a szerző megállapítja, hogy a cselekmények lehetséges következményeit (a kellemeseket: a rendeltetési hely gyors elérését, a nemkívánatosakat: valaki halálának okozását) a cselekvő körülbelül egyformán reálisnak képzelheti el. A kép azonban élesen megváltozik akkor, amikor a fennálló szituáció, a motoron való utazás aktualizálja a motoros beállítódását, és ez meghatározza a pszichikus műveletek egész további menetét. Az aktualizált beállítódás hatására a baleset bekövetkezésének a lehetőségére vonatkozó elképzelést legyőzi az ellenkező elképzelés, majd a beállítódási elképzelésre épített akarati aktus elveszti az ellenőrzést a cselekmény kibontakozása felett.

Ily módon egyrészt nem kell tagadni az akarati folyamatok meglétét a luxuria esetén, másrészt az is vitathatatlan, hogy velük együtt hat a meghatározott tartalommal telített beállítódás, egy olyan aktív pszichikai erő, amely a cselekvést a társadalomra veszélyes következmény felé sodorja.

A kifejtettek alapján bírálja a szerző azt a nézetet, hogy minden bűncselekmény akarati jelenség és a motivált aktivitás megjelenése, ami alól ebben a vonatkozásban a gondatlanság sem képez kivételt. Azt könnyű bizonyítani, hogy az akarati aktivitás teljesen hiányzik a gondatlanságnak azokban az eseteiben, amikor nem tudatosodik a cselekmény egésze, vagy menetének minden fázisa. A szerző álláspontja szerint azonban akarati magatartásról még a tudatos gondatlanságnál sem lehet beszélni. A luxuria esetén ugyan a pszichikum akarati funkciója aktivitást mutat, de ez nincs közvetlen viszonyban az előállott következményekkel, azokra nem terjed ki. Ezzel magyarázható, hogy a tudatos gondatlanságot elvben enyhébben büntetik, mint a szándékos (akaratlagos) bűncselekményt.

A gondatlan bűnösség pszichológiai természetéről szóló okfejtés a következő megállapítással zárul: A beállítódás szintjén az alany lelki aktivitása lényegesen eltér az objektiváció szintjén jelentkező pszichikai aktivitástól. A beállítódás formájában jelentkező tudattalan pszichikum — habár az az alkalmazkodó-szabályozó szerepét tölti be — megnyilvánulhat az eredmény szempontjából célszerűtlen magatartásban is. Ez azt jelenti, hogy az a magatartás, amit közvetlenül az elsődleges beállítódás irányít, a tudat és az akarat ellenőrzése nélkül, mindig magában hordozza az olyan következmények megvalósulásának veszélyét, amelyek társadalmilag károsnak bizonyulhatnak.

A gondatlanság a beállítódás szintjén mozgó lelki aktivitás formáihoz tartozik, ezért a társadalmilag káros következmények megvalósulásának a lehetősége a gondatlanság belső sajátossága, illetve tulajdonsága.

5. A bűnösség nemcsak pszichikai, hanem szociáletikai kategória is, így tisztázni kell — mondja a szerző —, hogy miben fejeződik ki a gondatlanul elkövetett cselekmény negatív szociáletikai lényege.

Azt már korábban bizonyította, hogy a gondatlanul elkövetett bűncselekmény a beállítódás szintjén zajlik. Ugyanakkor azonban a meghatározott magatartásra irányuló beállítódás nem olyan mértékben elháríthatatlan, ami előre meghatározza a magatartás elkerülhetetlen tanúsítását. Az állattól eltérően az ember az objektiváció szintjén rendelkezik a pszichikai aktivitás képességével. Ez azt jelenti, hogy az ember képes átkapcsolni a lelki aktivitását az elsődleges beállítódásról egy olyan beállítódásra, amelynek formálásában részt vesznek a pszichikum sajátosan emberi funkciói: az intellektus és az akarat. Az ember éppen ezért olyan szociális lény, aki tudatosan és célirányosan képes megvalósítani a tevékenységét a társadalom szociális igényeivel, valamint azokkal az individuális lelki szükségletekkel összhangban, amelyek a társadalmi nevelés produktumai.

Az objektiváció, mint az emberi lét társadalmi feltételeinek a terméke, nem individuális, hanem társadalmilag irányított aktivitás lehetőségét biztosítja. Lehetőséget nyújt az embernek arra, hogy tevékenységét objektíve megalapozott, helyes tételek alapján irányítsa; az objektiváció biztosítja az embernek az igazság megismerésére vonatkozó lehetőségét. Ezért állíthatjuk azt, hogy az ember alkotó szubjektummá vált, aki átalakítja a világot.

A bűnösség szociáletikai megalapozásához szolgál az a tétel is, hogy minden pszichikailag normális ember rendelkezik az objektiváció képességével. Előfordulnak ugyan olyan esetek, amikor a bonyolult, szokatlan szituáció (jogos védelmi vagy végszükségi helyzet, földrengés, árvíz, tűzvész stb. által kiváltott lelki megrázkódtatás) vagy pedig a különböző pszichofiziológiai tényezők (kimerültség, hirtelen fellépő betegség, eszméletlenség stb.) erős hatása alatt az ember a beállítódás állapotába kerül, ami akadályozza őt magatartása teljes értékű objektiválásában és a környező valósághoz történő hibátlan orientálódásában. Ezekben az esetekben az alany meg van fosztva annak lehetőségétől, hogy a beállítódási állapot alól kiszabadulj**on és a kívánt** magatartás gondolatilag elképzelt eredményeinek a figyelembe vételével járjon el. Következésképpen az ilyen esetekben elesik az erkölcsi megrovás lehetősége és ezzel kizárt a bűnösség is. Az ember gyakorlati tevékenységének túlnyomó része azonban az objektiváció számára kedvező feltételek között zajlik és csak viszonylag ritkán fordulnak elő olyan esetek, amikor az ember valamilyen oknál fogva meg van fosztva magatartása objektiválásának normális képességétől.

A gondatlan bűnösség szociáletikai megalapozásában fontos szerepet játszanak az elővigyázatossági normák. A speciális (foglalkozási) vagy általános (köznapi) elővigyázatossági szabályok megsértése nélkül gondatlan bűnösség megállapítására nem kerülhet sor. Amennyiben a tevékenység nem jár együtt az elővigyázatossági szabályok megsértésével, a tevékenység kiesik a büntetőjogi érdeklődés köréből. A büntetőjog nem reagál azokra a káros következményekre, amelyek az elővigyázatossági szabályok megsértésétől függetlenül keletkeztek.

Az elővigyázatossági normák kettős módon segítik elő az állampolgároknak a társadalmi élet feltételeihez való alkalmazkodását. Először az erkölcsi nevelés során ezek a normák alakítják az olyan cselekvésre irányuló beállítódásokat,

amelyek a társadalmi érdekek gondos figyelembe vételét tételezik fel. Másodszor abban az esetben, ha egyes emberekben nem alakultak ki vagy nem kellő mértékben alakultak ki a megfelelő beállítódások, akkor ezek az elővigyázatossági normák az objektiváció különös szociális feltételeként lépnek fel azzal, hogy az adott egyénben aktualizálják a magatartás tilalmazott vagy veszélyes voltának a képzetét. Ezért minden normális ember, aki az adott konkrét időben a normális pszichofiziológiai állapot zavarában (kimerültség, ijedtség, ájulás stb.) nem szenved, reális lehetőséget kap arra, hogy magatartását objektiválja.

Amennyiben az ember nem él ezzel a reális lehetőséggel, arról tanúskodik, hogy a figyelmetlen magatartás pillanatában az elővigyázatossági norma követelménye és a normák által védett társadalmi javak nem kapcsolódtak be az egyén számára fontos értékek rendszerébe, nem kaptak megfelelő helyet az individuum lelki struktúrájában. Az egyénnek éppen ez a negatív beállítódásos viszonya, amely magába foglalja, hogy az egyén köteles és képes is a szociális értékekhez másképp viszonyulni, képezi az alapját az erkölcsi és a jogi elítélésnek.

6. A gondatlan bűnösség és a társadalomra veszélyesség kapcsolatának tárgyalása során a szerző helytelennek tartja a luxuria fogalmába beépíteni a társadalomra veszélyesség felismerésének az ismérvét. Rámutat arra, hogy a szándékosság alkotó elemeinek bevitele a gondatlanság fogalmába, ellentmond a gondatlan bűnösség természetének. Mivel a társadalomra veszélyesség a bűncselekmény leglényegesebb tulajdonsága, az ehhez való pszichikus viszonynak kell lenni a meghatározónak a bűnösségi formák elhatárolása során.

A bűnösség formái a különböző pszichológiai struktúrájukkal különböznek egymástól. Amíg a szándékosságra az akaratnak a társadalomra veszélyes eredmény megvalósítására irányuló aktív tudatos irányítása a jellemző, addig a gondatlanság bármelyik fajtájánál a társadalomra veszélyes következmény okozásának a mozzanata végső soron mindig a tudat és az akarat határain kívül marad. Ezen nyugszik a szándékos és a gondatlan bűncselekménynek az eltérő szociáletikai értékelése.

7. Végül a számos dogmatikai részletkérdésből csak egyre, az ún. vegyes bűnösség problémájára kívánom a figyelmet felhívni. Ennek a kérdésnek a tárgyalása során a szerző abból indul ki, hogy a cselekmény és a következmény közötti okozati összefüggés minden materiális bűncselekmény konstitutív elemét képezi. Bármely materiális bűncselekmény a valóságnak egységes, megbonthatatlan részét képezi, ami úgy jellemezhető, mint a cselekmények (az oknak) a társadalomra veszélyes eredménybe (a következménybe) való genetikus átnövése. Ezért a bűnösség formájának a meghatározását attól kell függővé tenni, hogy az alany az okozati összefüggés fejlődését átlátta-e és kívánta-e (megengedte-e) vagy sem. Amennyiben az okozati összefüggés fejlődését az alany átlátta és kívánta, illetve abba belenyugodott, akkor el kell ismerni, hogy a bűncselekményt *egészében* szándékosan követte el, direkt vagy eventuális szándékkal. Ha viszont az okozati összefüggés fejlődését nem látta át, nem kívánta, nem nyugodott bele, de köteles és képes is volt átlátni, úgy a gondatlanság esete áll fenn. Ha tehát a cselekményt magát ugyan tudatosan követték el, de az kevésnek bizonyult a következmény előrelátásához, akkor az egész okfolyamathoz való lelki viszonyt gondatlanságként kell felfogni. Ilyenkor az előre nem látott következményt tudatos cselekmény is okozhatja. Példaként említi a szerző a gondatlan emberölésnek azt a törvényi tényállását, amely az elővigyázatossági szabályok tudatos megsértésével előidézett emberölésről szól.

Ebből a kiindulásból a vegyes bűnösséget csak az olyan bűncselekménynél látja megállapíthatónak, amely egy szándékos és egy gondatlan bűncselekmény összefoglalását jelenti. Hivatkozik a halált okozó súlyos testi sértésre, amely tulajdonképpen a szándékos testi sértés és a gondatlan emberölés együttes előfordulását rendeli a halmazati szabályok adta lehetőségnél súlyosabban büntetni. Tehát a nem két bűncselekményt összefoglaló ún. következmény szerint minősülő bűncselekményeknél az elővigyázatossági szabályok tudatos megsértésével előidézett eredményokozást attól függően kell szándékos vagy gondatlan bűncselekménynek minősíteni, hogy az okozati összefüggés folyamatához az elkövetőjének milyen az akarati kapcsolata.

8. A fentiekben kiragadott részletekkel törekedtem bemutatni, hogy a szerző milyen jelentős kérdéseket tárgyal magas, tudományos színvonalon. Nem hallgathatom el azonban azt a hiányérzetemet, amely a mű elolvasása után keletkezett. A szerző ugyanis azt kellően megmagyarázta, hogy a büntetendő és a büntetőjogilag nem releváns gondatlanság objektív elhatároló ismérve az elővigyázatossági normák megszegése. Nem adott viszont magyarázatot arra, hogy mi a szubjektív elválasztó vonal. Néhány esetben utalt ugyan, rendszerint zárójelben részletezve, a normális pszichofiziológiai állapot zavaraira, de ezeket a zavarokat nem vizsgálta, nem rendszerezte. Márpedig a gondatlan bűnösség pszichológiai megalapozását célul tűző munkában feltétlenül meg kellett volna magyarázni, hogy mi a különbség a „bűnös" és a „nem bűnös" gondatlanság között, ha ilyen különbség a szubjektív oldal alapján is tehető.

Továbbá arra sem kaptunk magyarázatot, hogy mikor és miért bíztatja magát az ember általában a beállítódásra és honnan kellene szubjektíve tudnia, hogy egy adott pillanatban a beállítódás társadalomra veszélyes következményhez vezet és ezért az objektiváció aktusát kell igénybe vennie. A munka megerősíti azt a közismert tételt, hogy az egyén általában képes az elvárt magatartás tanúsítására, s ha ezt a képességét nem aktualizálja, akkor felelősségre vonható. Ennek a képességnek az általános pszichológiai bizonyítása legfeljebb absztrakt módon igazolja a gondatlanságért való felelősség szubjektív oldalát. Nem ad azonban választ arra, hogy az egyébként mindig kiváló társadalmi teljesítményt nyújtó egyén az adott konkrét szituációban miért felejtett el vagy értékelt hibásan valamit. E magyarázat nélkül pedig a gondatlanságért való büntetőjogi felelősség a konkrét kötelességszegésen és csupán az absztr-

rakt képesség realizálásának (nem tudottan miért) elmulasztásán alapul.

Wiener A. Imre

A szocialista országok jogi kiadóinak konferenciája

A szocialista országok jogi kiadói 1976. november 15—20-a között, Budapesten rendezték meg I. konferenciájukat. A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó szervezésében lebonyolított konferencián, tizenhárom kiadó képviseletében, hét szocialista ország delegációja vett részt. A tanácskozást két magyar referátum vezette be: *1.* „A jogi kiadáspolitika és a kiadói tevékenység a fejlett szocialista társadalom viszonyai között. — A jogi könyvkiadás módszerei a burzsoá ideológiák elleni harcban" (előadója Keresztes Tibor, a KJK igazgatója) és *2.* „A szocialista országok jogi kiadói szervezett együttműködésének alapkérdései" (előadója Popovics Béla, a KJK jogi lektorátusának vezetője).

A konferencia delegációi tájékoztatták egymást országaik jogi kiadásának helyzetéről, eredményeiről, kiadáspolitikájuk, távlati terveik elveiről és fejlesztésének fő irányairól, s a burzsoá ideológiák elleni harc differenciált módszereiről. Országaik kodifikációs és kutatási terveit alapul véve, a delegátusok, több más feladat mellett, hangsúlyozták az államszervezet és a közigazgatás tökéletesítésének, a törvényesség erősítésének, a jogtudat fejlesztésének, a bűnözés megelőzésének, a jogi ismeretterjesztés hatékonysága és a jogi kultúra növelésének, valamint a KGST keretében folyó államközi együttműködés jogi kérdései vizsgálatának fontosságát, illetőleg elősegítését a kiadói tevékenység eszközeivel.

A szocialista államok tudományos és kulturális együttműködéséről szóló államközi egyezmények kereteibe illeszkedve, a konferencia ajánlásokat fogadott el a szocialista országok jogi kiadói együttműködésének fejlesztéséről. Erre alkalmasnak találta: *a)* a közös és az ún. párhuzamos kiadásban megjelenő művek tematikájának a kidolgozását, illetőleg e témák lehető bővítését, s az ezekbe a kategóriákba tartozó művek számának a növelését, továbbá *b)* a kiadók közötti szelektív információcsere mielőbbi megszervezését, végül *c)* a jogi kiadók konferenciáinak rendszeres megtartását.

A konferencia jól szolgálta a szocialista államok jogi kiadói munkakapcsolatának szervezettebbé tételét s ennek révén az állam- és jogtudományok kutatási eredményeinek, valamint a jogalkotás, a jogalkalmazás, a szakirodalom célszerűbb, gyorsabb megismerésének és megismertetésének kölcsönös megalapozását.

Popovics Béla

Тамаш Шаркези

Структура права о международных объединениях для совместной деятельности

Первая часть статьи занимается внутренней структурой международных хозяйственных организаций стран-участниц СЭВ, а в дальнейшем автор выступает за то, что кроме межгосударственных организаций следует развить также международные хозяйственные организации, учреждаемые гражданско-правовыми договорами между предприятиями. Подробно рассматривается взаимоотношение между единым международным урегулированием о международных хозяйственных организациях стран-участниц СЭВ и их внутригосударственным урегулированием. В заключительной части исследуется вопрос об обособлении международных хозяйственных организаций, учреждаемых в отношениях между социалистическими странами и в отношениях между капиталистическими странами, учитывая диалектическое принципиальное единство социалистического и капиталистического прав об объединениях для совместной деятельности, которое как правило не затрагивает специфических черт международных хозяйственных организаций, учреждаемых в рамках СЭВ.

Карой Бешне

Награждения Венгерской Народной Республики до и после нового урегулирования

В социалистическом обществе награждения являются выражением признания на высшем всего уровне. В Венгрии от нашего освобождения сложилась новая система награждений. В статье представлено это развитие с соответствующими разъяснениями. В повременной очереди разработаны в первой части статьи высшие всего ордена, почтительные звания и призы, медали и памятные медали, а также отличительные знамена и знаки. В статье автор стремился показать что в Венгрии награждение стало явлением такого общественного отличения, которое получило массовые масштабы, так как в течение 30-ти летней нашей истории получило награждение значительное количество наших граждан, в число которых кроме интеллектуальных работников со все возростающей долей входят и рабочие. Изложение развития награждений с 1963 г. печатается в следующем нормере журнала.

Иштван Хегедюш

Коллектив трудящихся и концепция его правового регулирования

В статье анализируются общественное содержание коллективов трудящихся социалистического общества, в виде стоящих над отраслями права общих (действующих в отношении всех коллективов трудящихся) закономерностей, а также общее правовое понятие коллектива. В дальнейшем излагается расчленение, являющееся значительным с точки зрения правового урегулирования, и отмечаются первичные юридические задачи, связанные с этим. Цель статьи доказать, что систему правовых норм о коллективах трудящихся следует построить не на основе т. н. трудово-правовой концепции, то есть не в концепции „предприятия" и обособленных от него защиты интересов и представительства интересов (то есть „предприятия с двойным полюсом"), а на основе единой, но структурной организационной системе „предприятия" и коллектива трудящихся, в которой кроме директора (руководителя) и специального руководства, работающего в иерархическом подчинении, участниками прав по руководству являются также коллектив трудящихся и его органы. В таком понимании внутренние отношения коллектива входят в круг

предмета урегулирования прав коллектива.

Антал Бакоци—Ференц Ирк:

О некоторых аспектах взаимосвязи массовой информации и случаев убийств

В первой части статьи излагается вопрос о влиянии массовой информации на формирование и на характер преступности во свете венгерской и иностранной специальной литературы. Во второй части — на основе исследований, проведенных в Государственном Институте Криминологии и Криминалистики — освещаются два аспекта указанной взаимосвязи. С одной стороны роль негативных эффектов массовой информации в совершении преступлений, а с другой стороны вопрос о том, каким образом излагаются в венгерских газетах случаи убийств. В дальнейшем выводятся некоторые заключения. Суть этих: влияние венгерских средств массовой информации как правило является позитивным, однако еще ряд возможностей остается неиспользованным. Важной задачей является раскрыть роль непосредственного окружения в предупреждении преступности и способствовать этой роли, а также расширить значение общественного осуждения.

Эстер Шойом

Охрана семьи и разбирательство по примирению сторон

Статья занимается охраной семьи как целью общественной политики, а в дальнейшем освещает правовые средства, помощью которых судья имеет возможность оказывать позитивное воздействие на семейные отношения. В дальнейшем анализируются задачи судьи на примирительном разбирательстве, и автор отвечает отрицательно на вопрос о том, можно ли передать функцию по примирению общественной организации, пользующейся доверием обеих сторон. В заключении рассматривается состояние психики сторон в ходе производства по примирению и автор занимается вопросом о значении попытки на примирение в случае неудачи примирения.

Tamás Sárközy:

Die Struktur des Rechts der internationalen Unternehmenszusammenschlüsse

Die Studie beschäftigt sich im ersten Teil mit der inneren Struktur der internationalen Wirtschaftsorganisationen der RGW-Länder, und stellt fest, dass neben den zwischenstaatlichen Zusammenschlüsse auch die durch zivilrechtlichen Vertrag der Unternehmen zu gründenen internationalen Wirtschaftsorganizationen zum Leben gerufen werden sollten. Sie untersucht eingehend die international einheitliche Regelung der internationalen Wirtschaftsorganisationen der RGW-Länder, sowie das Verhältnis zwischen dieser, und der innerstaatlichen Regelungen. Im letzten Teil untersucht die Studie die Frage der Absonderung der internationalen Zusammenschlüsse einerseits in der kapitalistischen, andererseits in der sozialistischen Relation.

Károly Besnyő:

Die Auszeichungen der Volksrepublik Ungarn vor und nach der neuen Regelung

In der sozialistischen Gesellschaft sind die Auszeichnungen die Anerkennungen höchster Ebene. Seit der Befreiung der VR Ungarn entfaltete sich ein Auszeichungssystem neuen Typ. Die Studie versucht mit den entsprechenden Kommentaren diese Entwicklung darzustellen. Sie bearbeitet kronologisch die durch die höchsten staatlichen Organe gegründeten Auszeichungen.

István Hegedűs:

Die Konzeption der Regelung des Arbeiterkollektivs und die rechtliche Regelung

Die Studie analysiert den gesellschaftlichen Inhalt der Arbeiterkollektive in der sozialistischen Gesellschaft, sowie den allgemeinen rechtlichen Begriff. In den folgenden stellt sie die aus dem Gesichtspunkte der rechtlichen Regelung bedeutende Aufgliederung dar, und weist auf die damit zusammenhängenden rechtlichen Aufgaben hin. Das Ziel der Analysen der Studie ist zu beweisen: das Regelungssystem der Arbeiterkollektive soll nicht in der arbeitsrechtlichen Konzeption aufgebaut werden, sondern auf dem einheitlichen, aber strukturierten System des Arbeiterkollektivs, in dem neben dem Direktor und der hierarchischen Fachfürung auch das Arbeiterkollektiv in der Ausübung der Führungsrechte teil nimmt.

Antal Bakóczi—Ferenc Irk:

Über einige Zusammenhänge der Massenkommunikation und der Tötung

Im ersten Teil der Studie stellen die Autoren ein Bild über den Charakter und Wirkung der Massenkommunikation auf die Kriminalität dar — mit Hilfe der heimischen und ausländischen Rechtsliteratur. Im zweiten Teil beschäftigt sich die Studie auf Grund der Forschungen im Staatliches Institut für Kriminologie und Kriminalistik mit zwei Zusammenhängen. Sie analysiert, welche Rolle die ungüngstigen Massenkommunikationswirkungen in der Begehung der Straftat spielen, andererseits analysiert jene Modalitäten, wie die ungarischen Zeitungen die Tötungen behandeln. Im allgemeinen ist die heimische Kommunikationswirkung günstig, aber es ist eine wichtige Aufgabe die Rolle der unmittelbaren Umgebung in der Vorbeugung fördern, sowie die Atmosphere der gesellschaftlichen Verurteilung auszubreiten.

Frau Esther Németh—Sólyom:

Der Familienschutz und die Sühneverhandlung

Der Artikel beschäftigt sich mit der Familie als gesellschaftspolitisches Ziel, und stellt jene rechtliche Mittel dar, mit Hilfe deren der Richter die Familienverhältnisse positiv beeinflussen kann. Im weiteren analysiert er die Aufgaben des Richters im Laufe der Sühneverhandlung und verneint die Frage, ob die Sühnefunktion einem gesellschaftlichen Organ übergeben werden könnte. Der Artikel analysiert zum Schluss den psychischen Zustand der Parteien im Laufe der Sühneverhandlung und untersucht die Bedeutung des Sühneversuches im Falle der Ergebnislosigkeit der Sühneverhandlung.

Tamás Sárközy:

La structure du droit d'association international

La première partie de l'étude s'occupe des structures intérieures des organizations de gestion internationales des pays de CEE, ensuite l'auteur prend position à côté du fait, qu'il faut dégager même les organisations de gestion internationales à réaliser avec le contrat de droit civil d'entreprise à côté des associations interétatiques. Il examine en détail le règlement international unique relatif aux organisations de gestion internationales des pays de CEE resp. le rapport des droits intérieurs. Dans la dernière partie l'étude examine la question de la séparation des associations internationales étant réalisées dans la relation socialiste resp. capitaliste sur la base du point de vue, qu'en considérant le caractère ouvert de CEE il faut créer l'union dialectique de principe des associations de relation nationale et internationale mais, à l'interieur des associations internationales celle du droit d'association de relation socialiste et capitaliste, qui ne touche plus les spécificités des organisations de gestion internationales étant réalisées en CEE.

Károly Besnyő:

Les distinctions honorifiques de la République Populaire de Hongrie avant et après le règlement récent

Dans la société socialiste les reconnaissences du niveau le plus haut sont les distictions honorifiques. Depuis la libération de notre pays un système d'honneurs de nouveau type est formé. L'étude tente à représenter ce développement. L'auteur traite en ordre chronologique les décorations, les titres et prix honorants, les médailles et les médailles commémoratives, ainsi que les fanions et emblèmes honorants fondés par les organes d'État les plus hauts.

István Hegedüs:

La collective travailleuse et la conception de son règlement juridique

L'étude analyse le contenu social des collectives travailleuses de la société socialiste — comme des régularités générales, par-dessus des branches de droit (valables à toutes les collectives travailleuses), ainsi que son idée juridique générale. Par la suite l'auteur esquisse la division considérés importante du point de vue du règlement juridique et il indique les tâches juridiques primaires y relatives. Le but des analyses de l'étude est de prouver que le système de règles juridiques des collectives travailleuses ne doit pas être élaboré dans la conception nommée de droit de travail, c'est à dire de la défense-représentation des intérêts de "l'entreprise" et celle de lui-même séparé des travailleurs (c'est à dire l'entreprise de „deux pôles"), mais au système unitaire de "l'entreprise" et de la collective travailleuse, mais d'organisme structuré, auquel à côté du directeur (chef) et de la direction professionnelle hiérarchique, la collective travailleuse et ses organes sont des participants aux droits de direction. Dans cette conception les rapports intérieurs de la collective appartiennent au cercle du règlement des droits des collectives.

Antal Bakóczi—Ferenc Irk:

De quelques rapports de la communication de masse et de l'homicide

La première partie de l'étude donne un tableau de l'effet de la communication de masse exercé à la criminalité et de son caractère — à l'aide de la représentation de la littérature spéciale nationale et etrangère. Dans sa deuxième partie l'étude s'occupe de deux rapports — sur la base des recherches exécutées à l'Institut National de Criminologie et Criminalistique. Les auteurs analysent d'une part le rôle des effets de comunications de masse désavantageux à la commission du délit, d'autre part le fait, comment les journaux quotidiens et hebdomadaires hongrois traitent des homicides. L'effet de communication de masse national est en général favorable, mais c'est une tâche importante de faire reconnaitre et faciliter le rôle du milieu direct joué dans la prévention de délit, ainsi que d'élargir l'atmosphère du jugement social.

Mme Eszter Németh—Sólyom:

La protection de la famille et la négociation réconciliante

L'article s'occupe de la protection de la famille comme un but de la politiques sociale, par la suite il fait connaitre les moyens juridiques, à l'aide desquels le juge peut exercer un effet positif aux rapports de famille. Ensuite l'auteur analyse les tâches du juge à l'audience réconciliante, elle répond avec non à la question, si la fonction réconciliante pouvait être transmise à un organisme social jouissant la confiance des parties. Enfin l'article traite l'état psychique des parties au cours de la procédure réconciliante et il s'occupe de l'importance de l'essai réconciliant en cas de l'efficacité de la réconciliation.

Tamás Sárközy:

The anatomy of international association law

Part One of the paper deals with the inner structure of economic organizations of COMECON countries. The author points out that beside inter-state associations international economic organizations created by civil law contract should be established too. A detailed analysis of the uniform international regulation concerning the international economic organizations of the COMECON countries and of its relation to national laws is given. The concluding part of the paper deals with the problem of distinguishing between international associations created in socialist and capitalist relations. The approach adopted is based on the view that in view of the open nature of the COMECON a dialectic theoretical unity of the law of associations in relation of national and international associations as well as in capitalist and socialist relations should be established which would by no means hint at the specificities of the international economic organizations created in the COMECON.

Károly Besnyő:

Decorations in the People's Republic of Hungary before and after the recent regulation

In a socialist society decorations are appreciations of the highest order. Since our liberation a new system of decorations was established. The paper presents this development with a chronological examination of orders, distinctions, prizes, medals and commemorative medals founded and granted by supreme State organs.

István Hegedüs:

A concept of the legal relation of the work-collektive

The paper analyses the social content of the socialist work-collective as a body of general laws valid for every work-collective and situated above the legal branch level as well as its general legal notion. After that an outline of a diversification held important under the aspects of legal regulation and an enumeration of the primary legal tasks follows. The paper aims at proving that the legal system of the work-collectives ought to be elaborated not according to the concept of labour law, ie. in view of a separated interest-representation of the "enterprise" and that of the workers (bipolar enterprise concept). As a basis of regulation a structured but homogenous system of worker and "enterprise" should be accepted. In this system adjoining to the director and the hierarchic professional management the work-collective and the organs are parties at management rights. The internal relations of the collective belong to the subject-matter of the regulation of the collective's rights.

Antal Bakóczi—Ferenc Irk:

Relationships between homicide and mass communication

Part One of the paper is a review of the effects of mass communication on criminality and of its nature based on a survey of Hungarian and foreign literatures. Part Two is based on researches carried out at the National Institut of Criminology and Criminalistics and deals with the role of unfavourable mass communication effects in crime-commitment and with the problem how homicide-cases are treated in the Hungarian press. The authors are led, finally, to some conclusions; viz. that Hungarian mass communication in general has a favourable effect though a number of possibilities is left unutilized. To make recognize the role of the immediate environment in the prevention of crime and to help it and also to affirm the atmosphere of social condemnation are important tasks.

Eszter Sólyom:

The protection of the family and the conciliation-hearing

The paper deals with the protection of the family as a social policy target. After that an exposition of the legal means used by the judge to influence positively the family relations follows. Than the judge's duties at the conciliation-hearing are analysed. The author takes stand against a possible transfer of the conciliatory function to a social organ which would be trusted by the parties. Finally, the paper analyses the psychic condition of the parties at the conciliation-hearing and an evaluation of the importance of the unsuccessful conciliation attempt is given.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete. — A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

Készült az Egyetemi Nyomda fennállásának 400. évében.

77.1386 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató.

HU ISSN 0133—1329

INDEX 25422

ÁRA: 8,— Ft

XXXII. új évfolyam 8. szám Budapest, 1977. augusztus hó

1977 SEP 26

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM:

SERES IMRE:

A szövetkezeti szocialista tulajdon fejlődésének néhány időszerű kérdéséről 442

KULCSÁR KÁLMÁN:

A jog hatékonysága a társadalomban 448

ZOLTÁN ÖDÖN:

A vadászat jogi szabályozásáról 454

BÓNIS GABRIELLA:

Kárpótlás eszmei kárért 461

ZAWADSKA, BARBARA:

A lengyel nemzeti tanácsok bizottságai a területi képviselet működésének mechanizmusában 467

Szemle:

TAKÁTS PÉTER:

Közúti baleseti károk. (Kerekasztal konferencia Pécsett) 479

SZÉKELY JÁNOS:

Jogtalan járműhasználat 481

Jogirodalom — jogélet:

Pavlov, Sztefan: Bulgária Népköztársaság büntetőeljárási rendszerének fejlődése a jelenlegi szakaszban (HORVÁTH ANNA) 483

СОДЕРЖАНИЕ: *Имре Шереш:* Некоторые актуальные вопросы развития кооперативной социалистической собственности — *Калман Кулчар:* Эффективность права в обществе — *Эден Золтан:* О правовом урегулировании охоты. — *Габриэлл Бониш:* Возмешение идейных убытков. — *Барбара Завадска:* Комиссии польских народных советов в механизме функцио нирования территориального представительства. — *Обзор: Петер Такач:* Убытки, связанные с дорожными несчастным случаями (Конференция при круглом столе в г. Печ). — *Янош Секей:* Бесправное пользование средством передвижения. — *Юридическая литература — юридическая жизнь:* Стефан Павлов: Развитие системы уголовного процесса Народной Рес публики Болгарии в современном этапе *(Анна Хорват).*

INHALT: *Imre Seres:* Über einige Entwicklungsfragen des sozialistischen Genossenschaftseigentums. — *Kálmá Kulcsár:* Die Effektivität des Rechts in der Gesellschaft. — *Ödön Zoltán:* Über die rechtliche Regelung der Jagd. — *Gabriella Bónis:* Über den Nichtvermögensschaden. — *Barbara Zawadska:* Die Komissionen der polnischen National räte im Mechanismus der Funktionierung der örtlichen Vertretung. — *Rundschau: Péter Takáts:* Strassenverkehrs schäden (Konferenz in Pécs). — *János Székely:* Unberechtigter Gebrauch der Fahrzeuge. — *Rechtsliteratur-Rechtsle ben:* Stefan Pavlov: Die Entwicklung des Strafverfahrensystems der VR Bulgarien in der gegenwärtigen Phase *(Ann Horváth).*

SOMMAIRE: *Imre Seres:* De quelques questions actuelles du développement de la propriété socialiste coopérative. — *Kálmán Kulcsár:* L'efficacité du droit dans la société. — *Ödön Zoltán:* Du règlement juridique de la chasse. — *Gab riella Bónis:* Indemnité pour un préjudice idéal. — *Barbara Zawadska:* Les comités des conseils nationaux polonai au mécanisme de la fonction de la représentation territoire. — *Revue: Péter Takáts:* Des dommages d'accident de voies publiques (Conférence à table ronde à Pécs). — *János Székely:* Usage de véhicule illégitime. — *Littérature vie juridique:* Stefan Pavlov: Développement du système de procédure pénale de la République Populaire de Bulgari à l'époque actuelle *(Anna Horváth).*

CONTENT: *Imre Seres:* Some timely questions of the development of socialist cooperative property. — *Kálmá Kulcsár:* The efficiency of law in society. — *Ödön Zoltán:* On the legal regulation of hunting. — *Gabriella Bónis* Compensation for non-property losses (loss of expectation of life). — *Barbara Zawadska:* The Polish national counc comittees in the mechanism of the functioning of territorial representation. — *Review: Péter Takáts:* Damages cause by road accidents. (Round-table conference in Pécs). — *János Székely:* Illegal use of motor-vehicles. — *Legal litera ture — legal life:* Stefan Pavlov: The development of the criminal procedural system of the Bulgarian People's Re public in its present phase *(Anna Horváth).*

E lapszám (XXXII. új évfolyam 8. szám) szerzői: *Dr. Seres Imre* tanszékvezető egyetemi tanár. — *Dr. Kulcsá Kálmán* akadémikus. — *Dr. Zoltán Ödön* a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke. — *Dr. Bónis Gabriella* egyetemi tanár segéd. — *Zawadska, Barbara* egyetemi tanár (Varsó). — *Dr. Takáts Péter* egyetemi gyakornok (Pécs). — *Dr. Székely János* az Igazságügyi Minisztérium ny. csoportvezetője. — *Dr. Horváth Anna* az MTA Állam- és Jogtudományi Inté zetének tudományos munkatársa.

XXXII. új évfolyam 8. szám Budapest, 1977. augusztus hó

1977 SEP 2

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A szövetkezeti szocialista tulajdon fejlődésének néhány időszerű kérdéséről

1. A szocialista gazdasági és társadalmi rendszer építése során a tulajdoni kérdések úgyszólván folyamatosan előtérben vannak, vagyis olyan „örökzöld" témaként szerepelnek, amelyekkel mind a közgazdászoknak, mind a jogászoknak, de gyakran az egyéb szakterületeken dolgozóknak is szinte folyamatosan foglalkozni kell. E témával való folyamatos foglalkozás szükségességének az oka egyszerűen abban rejlik, hogy a szocializmus építése során a különféle tulajdonjogi kérdések aránylag rövid időszakonként újratermelődnek — elméletileg már megoldottnak tűnő tulajdoni kérdések igen gyakran új módon vetődnek fel, s ennek következtében át kell értékelni a régebbi tudományos igényű következtetéseket — arról nem is szólva, hogy számos olyan új tulajdoni kérdést vet fel a fejlődés, amelyekre régebben nem is gondoltunk.

Megítélésem szerint a magyar szövetkezeti mozgalom jelenlegi fejlődési szakasza is olyannak tekintendő, amely — különösen a szövetkezeti jogi szabályozás újabb módosítása után — arra készteti mind az elméletet, mind a gyakorlatot, hogy néhány alapvető jelentőségű szövetkezeti tulajdonjogi kérdést ismét megvizsgáljunk, illetőleg az eddiginél nagyobb figyelmet fordítsunk olyan szövetkezeti tulajdonjogi kérdésekre, amelyeket eddig csak mellékesen, illetve csak felszínesen érintettünk.

2. Mielőtt azonban ezekre a kérdésekre rátérnék, nagyon röviden és vázlatosan, de a továbbiak jobb megértése érdekében mindenképpen jellemezni kell a társadalmi tulajdon eddigi elméleti kutatását, ezen belül is értelemszerűen elsősorban a szövetkezeti szocialista tulajdon eddigi elméleti kutatásának jellemző vonásait.

Azt hiszem, közismert tényt állapítok meg, amikor azt mondom, hogy a téma súlyához, jelentőségéhez képest sem a közgazdasági, sem pedig a jogi irodalom nem foglalkozott eleget általában a szocialista tulajdoni kérdésekkel, arról nem is szólva, hogy számos konkrét tulajdoni megjelenési forma tudományos vizsgálatára úgyszólván egyáltalán nem került sor. Az elmúlt fejlődési időszakban a tulajdonjogi kérdések elméleti vizsgálata gyakorlatilag két területre koncentrálódott, éspedig az állami társadalmi tulajdon, valamint a mezőgazdasági termelőszövetkezeti társadalmi tulajdon vizsgálatára. Ezek mellett csak *mellékesen* foglalkoztunk a szövetkezeti szocialista tulajdon többi konkrét megjelenési formájával, arról már nem is szólva, hogy ezekhez képest is különösen elhanyagoltuk a személyi tulajdon jellemző sajátosságainak egyébként nagyon szükséges és időszerű vizsgálatát is.

Mindezek mellett az eddigi tulajdoni elméleti kutatást is az jellemezte, hogy a vizsgált tulajdoni formákat alapvetően elszigetelten, önmagukban, *statikus* és nem dinamikus állapotukban vizsgáltuk még abban az esetben is, ha az egyes társadalmi tulajdoni formák vizsgálata során bizonyos összehasonlításokat is tettünk. Ez jellemezte saját tulajdonjogi elméleti munkámat is, amikor elsősorban a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon belső jellemző sajátosságait igyekeztem feltárni. Ennek során ezt a szövetkezeti tulajdoni formát elsősorban az állami társadalmi tulajdonnal hasonlítottam össze, a köztük levő különbségeket igyekeztem kimutatni, úgyszólván teljesen mellőzve a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon és a többi szövetkezeti szocialista tulajdoni forma összehasonlítását, a közöttük levő azonosságok és különbözőségek kimutatását.

Jogosan vetődik fel ezek után az a kérdés, hogy helyes vagy helytelen volt-e az eddigi tu-

lajdonjogi elméleti tevékenységünk akkor, amikor az eddig elmondottakból is érezhetően ennek a munkának számos hiányosságát állapíthatjuk meg ma?

Én úgy érzem, hogy az esetleges hibák, de különösen az eddig elhanyagolt és el nem végzett tulajdonjogi kutatások ellenére sem volt hiábavaló az eddigi ilyen irányú tevékenység. Ezt a fajta tulajdonjogi elméleti tevékenységet egyrészt meghatározta a történelmileg kialakult eddigi tulajdonjogi elméleti kutatás mind magyar, mind pedig nemzetközi vonatkozásban; másrészt meghatározták a konkrét jogszabályi rendelkezések, amelyek a magyar jogalkotásban elsősorban a Ptk.-ban lettek megfogalmazva. Ha mindehhez hozzáteszem azt is, hogy a direkt gazdaságirányítás rendszerében létrejött jogszabályok a tulajdonjogi elméleti kutatást szinte ösztönözték arra, hogy a közgazdasági tényektől *függetlenül* csak a „jogi törvényeket" és a „jogi törvényszerűségeket" figyelembe véve vonjanak le tulajdonjogi elméleti következtetéseket — akkor teljesen érthetővé válik, hogy a szocialista tulajdonjogi elméleti kutatás számottevő mértékben csak a gazdaságirányítás új rendszerére való áttéréssel bontakozott ki. Kibontakozott, de a feladattal nem birkózott meg. Túlságosan nagy a restancia ezen a területen. Azt a konkrét, s általam „statikus"-nak nevezett tulajdonjogi elméleti kutatómunkát, amelyet a szövetkezeti szocialista tulajdon körében a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon vonatkozásában nagyban és egészében véve elvégeztünk, el kell végezni a többi szövetkezeti szocialista tulajdoni forma esetében is ahhoz, hogy ez az elméleti kutatómunka a gyakorlat érdekében magasabb szintre léphessen és megoldhassa azokat az elméleti kérdéseket, amelyek a *ma* közgazdasági tényei felvetnek a szövetkezetekben.

De most már tekintsünk el a tulajdonjogi elmélet eddigi tevékenységének az elemzésétől, hiszen ez a téma önmagában megérdemelne egy nagyobb lélegzetű és alapos tanulmányt. Ez viszont most nem feladatunk, s minden bizonnyal elsősorban nem is szövetkezeti jogászi elméleti feladat. Az a néhány megjegyzés, amit ezzel kapcsolatban mégis elmondtam, csupán arra való volt, hogy ezzel is jelezzem annak a szükségességét, miszerint a tulajdonjogi elmélet területén most már feltétlenül előbbre kell lépnünk minden területen, tehát a szövetkezeti szocialista tulajdonjog területén is.

3. Ennek az előrelépésnek a lényege az, hogy a további tulajdonjogi elméleti tevékenységnek, a tulajdonjogi szemléletnek és a tulajdonjogi gyakorlati problémák megoldásának nem lehet csak a jogszabályokra és a jogi törvényszerűségekre támaszkodnia, hanem nagyon alaposan támaszkodnia kell a közgazdasági tényekre, a közgazdasági tulajdoni elméletekre és a statikus tulajdonjogi elméleti tevékenység elvégzése mellett át kell térni a *dinamikus és komplex* tulajdonjogi elméleti kutatásra. Másként kifejezve ezt úgy is megfogalmazhatnám, hogy az adott tulajdoni formát — jelen esetben a szövetkezeti szocialista tulajdon konkrét megjelenési formáit — élő, dinamikus állapotában, nem elszigetelten, hanem a többi tulajdoni formával való kapcsolatában is kell vizsgálni, vagyis úgy, *ahogyan a valóságban él és létezik a szövetkezeti tulajdon.*

Ami most már a konkrét témát, vagyis a szövetkezeti szocialista tulajdon konkrét megjelenési formáit egészében érinti, induljunk el az általános szövetkezeti törvény 1. § (3) bekezdésének abból a megállapításából, hogy „A szövetkezetek a szocialista társadalmi rend részei". Én ezt a tételt a valóságnak megfelelően kissé kategorikusabban úgy fogalmaznám meg, hogy a szövetkezetek a népgazdaság, a szocialista társadalmi rend *tartósan* szerves részei, vagyis nem csak most és pillanatnyilag, hanem általunk és bárki által is reálisan belátható ideig és azon túlmenően is azok lesznek.

Amennyiben viszont ezt a törvényben is megállapított közgazdasági tényt alaposan és következetesen végiggondoljuk, akkor ebből nagyon lényeges következtetéseket lehet és kell is levonnunk a szövetkezeti szocialista tulajdon vonatkozásában is. Sőt, a levonandó következtetés nem csak a szövetkezeti szocialista tulajdoni formákat érinti, hanem érint minden olyan szocialista tulajdoni formát, amelyet a Magyar Népköztársaság Alkotmánya elismer. Egyszerűbben kifejezve ez azt jelenti, hogy az idézett jogszabályi rendelkezésből levonható és levonandó következtetés érinti az egész magyar szocialista tulajdonjogi rendszert.

Ezzel tulajdonképpen már ki is mondottam azt az egyik legfontosabb véleményt — amit jelképesen többször is szeretnék aláhúzni —, hogy ma már nálunk *csak* úgy lehet, de úgy is *kell* beszélni a szövetkezeti szocialista tulajdonról (és minden más szocialista tulajdoni formáról is), mint a *magyar szocialista tulajdonjogi rendszer szerves részéről.*

Jogosan vethetik fel azt a kérdést, hogy mi az, hogy „szocialista tulajdonjogi rendszer"? Egyáltalán van-e ilyen rendszer, lehet-e és kell-e ilyen rendszerről beszélni, hiszen az eddigi tulajdonjogi elméleti munkákban ilyen megállapításról nem igen volt szó, s ha elvétve elő is fordult, hiányzott annak a magyarázata, az értelmezése. És ebben az ellenvetésben — vagy ha úgy tetszik — árnyaltabb kifejezéssel élve; „fenntartásos véleményben" sok igazság van. Ez a fenntartásos igazság azonban nem a valóságos tényeken alapszik, hanem inkább szellemtörténeti igazság. Tény, hogy a burzsoá magánjogi tulajdonjogi elmélet nem igen beszélt a magántulajdon rendszeréről — pedig a valóságban, de az árutörvények alapján ilyen rendszer kialakult és ma már ugyancsak fejlett formában, nemzetgazdasági és nemzetközi szinten is létezik.

Minden bizonnyal ez a magántulajdoni el-

méleti szemlélet lassan fakuló továbbélése hatott és nem lebecsülendő mértékben hat ma is a szocialista tulajdonjogi elméleti és gyakorlati felfogásra is akkor, amikor elméletben és a jogszabályokban is beszélünk állami, szövetkezeti és személyi szocialista tulajdoni formákról, de kevés szó esik a szocialista tulajdonjogi rendszerről, amely mindezeket a tulajdoni formákat egy egységesnek tekintendő szocialista tulajdonjogi rendszerbe fogja össze. Ebben a tulajdonjogi rendszerben ezek a szocialista tulajdonjogi formák a rendszer által meghatározott pályán élnek, egymással kölcsönös kapcsolatban, és e kapcsolatok által egymás továbbfejlődését kölcsönösen meghatározó módon. Természetesen mindig figyelemmel kell lennünk arra, hogy ebben a kölcsönös fejlődésben tömegénél, súlyánál és egyéb ismert jellemző sajátosságainál fogva *meghatározó szerepe van az állami tulajdonnak* és a szocialista állam gazdaságszervező és irányító tevékenységének.

Nemcsak a közgazdászok, de a jogászok, sőt, az egyéb foglalkozású állampolgárok előtt is magától érthető, természetes jelenség, hogy lényegét illetően egységes szocialista népgazdasági rendszerről beszélünk, amelyen belül az egyes állami vállalatok és intézmények, a különféle szövetkezetek és személyi gazdaságok, illetőleg az állampolgárok vagy családok mindennapi életének gazdasági vonatkozásai közvetve vagy közvetlenül, de ezer és ezer szállal összekapcsolódnak, mert *csak* így létezhetnek. Ezt a kölcsönös kapcsolatot és összefonódást szebben nem tudom kifejezni, mint ahogyan József Attila megírta: „Akár egy halom hasított fa, hever egymáson a világ, szorítja, nyomja, összefogja egyik dolog a másikát s így mindenik determinált".

Ez a kapcsolatkomplexum, amely a népgazdaság különféle egységeit egy rendszerben összefogja, egymással kontaktusban tartja, értelemszerűen és a szükséges mértékben a jogban is kifejezésre jut. Kifejezésre jut abban a formában, hogy az egyes tulajdonjogi formák konkrét megjelenési egységeit a különféle szerződéseken keresztül összekapcsolja, vagyis a szükséges kötelmi és egyéb jogi formákat megadja a gazdasági kapcsolatoknak.

Ez viszont már polgári jog — mondhatja bárki hozzáértő —, hiszen a különféle gazdálkodó egységek közötti gazdasági kapcsolatok szerződéses jogi formákban való megvalósulása, a különféle tulajdoni formák közötti külső tulajdoni kapcsolatok kötelmi jogi formában való megvalósulása már tipikusan polgári jogi értelemben vett tulajdonjogi viszonyokat valósít meg. Ez ténylegesen így is van — illetőleg pontosabban kifejezve —, a jogi forma egyértelműen ezt mutatja.

A szövetkezeti szocialista tulajdonnak azonban ezt a polgári jogi jellegűnek tekintetendő *külső* kapcsolatrendszerét aligha lehet mereven elszakítani e tulajdon *belső* jellemző sajátosságaitól — vagy másként kifejezve e tulajdon szövetkezeti jogi jellegétől.

A szövetkezeti szocialista tulajdon *egységes* egészként éli a maga életét a szocialista tulajdonjogi rendszerben. A belső szövetkezeti jellemző sajátosságai, a belsőnek tekintett aktív működése szükségszerűen kihat a külső tulajdonjogi viszonyokra. A tétel azonban fordítva is igaz. A szövetkezeti tulajdon külső — polgári jogi jellegűnek tekintett — megjelenési formája és módja értelemszerűen visszahat e tulajdon belső, tehát szövetkezeti jellegűnek tekintett oldalára is. Mindez a fejlett szocialista társadalom viszonyai között egyáltalán nincs a véletlenre, vagy a létrehozott mechanizmus önmozgására bízva.

Nyilvánvalóan semmi újat nem mondok vele, de az újabban megjelent szövetkezeti jogszabályi módosítások és kiegészítések alapján mégis fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy a szövetkezeti szocialista tulajdonnak a szocialista tulajdoni rendszerben betöltött szerepét alapvetően meghatározza *a szövetkezetek tervgazdálkodása.* Ez a szövetkezeti tervgazdálkodási kötelezettség az elmúlt évekhez képest szervesebben és ellenőrzöttebb módon illeszkedik bele az állam által kialakított és az egész népgazdaságra vonatkozó tervekbe. Ez a tervgazdálkodási mechanizmus viszont eleve meghatározza a szövetkezeti szocialista tulajdon belső működését, e tulajdon szövetkezeti jellegének gyakorlati érvényesülését — de ugyanakkor lényegében meghatározza a külső tulajdonjogi viszonyok érvényesülését is, vagyis meghatározott pályán tartja a külső szerződéses kapcsolatokat, a külső, tehát polgári jogi jellegűnek tekintendő tulajdonjogi viszonyokat is.

Mindebből már most levonható az a következtetés, hogy ha az elmélet a jogalkotás és a joggyakorlat a valóságnak megfelelően, a szövetkezeti gazdálkodást és a szövetkezeti életet elősegítő módon akar foglalkozni a szövetkezeti szocialista tulajdonnal, annak a különböző megjelenési formáival — abban az esetben ma már feltétlenül arra van szükség, hogy a szövetkezeti szocialista tulajdont *komplex módon,* szövetkezeti és nem szövetkezeti oldalát egyaránt vizsgálva *kell szemlélni és kutatni.* Ha nem ezt tesszük, a tudományos erőfeszítés ezen a területen légüres térben marad és természetes célját: a szocialista szövetkezeti tulajdon fejlődésének elősegítését nem érheti el.

4. De térjünk vissza az alapkérdéshez, vagyis a szocialista tulajdonjog rendszerének a kérdéséhez. Arra az adott keretek között aligha van lehetőségem, hogy ennek a szocialista tulajdonjogi rendszernek a szerkezetét és működési mechanizmusát egészében véve felvázolhassam. Az adott keretek között tehát csak arra van lehetőségem, hogy a részletek mellőzésével megkíséreljem felvázolni azt, hogy ebben a tulajdonjogi rendszerben hol és hogyan helyezkedik el általában a szocialista szövetkezeti tulaj-

don, illetőleg annak egyes tipikus megjelenési formái.

Mielőtt azonban erre rátérnék, e tulajdoni rendszerre jellemző két olyan sajátosságot szeretnék kiemelni, amely ugyan kívül esik a szocialista szövetkezeti tulajdon körén, de a rendszerben elfoglalt helyük és hatásuk közvetlen kapcsolatban van a szocialista szövetkezeti tulajdon konkrét megjelenési formáival.

Az *egyik* ilyen sajátosság az, hogy a szocialista tulajdonjogi rendszeren belül sajátos helyet foglal el az állami tulajdon. Az állami társadalmi tulajdonnak ezt a sajátos helyét nemcsak az határozza meg, hogy tömegénél, súlyánál és számos területen a monopolhelyzeténél fogva meghatározó szerepet játszik a szocialista tulajdonjogi rendszeren belül, hanem az is, hogy maga az állami tulajdon is egy körülhatárolható *saját rendszer* formájában épül bele a magyar szocialista tulajdonjogi rendszer egészébe — ami viszont így egyetlen más szocialista tulajdonjogi formára sem jellemző. Az állami tulajdon rendszerének a felépítése ugyan egészében véve még kevéssé érintett a tudományos kutatás előtt, de számos részletében már komolyan kutatott terület, s ezek a kutatási eredmények már érintik a szövetkezeti szocialista tulajdoni formákat is a tulajdonjogi rendszeren belül. Ebből a szempontból pedig az a lényeges, hogy a gazdálkodási szférában az állami tulajdont úgyszólván minden tudományos kutató — ilyen vagy olyan eltérésekkel, de *kettős* értelemben fogja fel. Kettős értelemben úgy, hogy nem tagadják az állam tulajdonjogi alanyiságát egészében véve, de az egyes állami gazdálkodó egységek „kezelői jogát" tulajdonjogként, vagy „tulajdonjog-pótló„ intézményként fogják fel, s az élő, aktív tulajdonjogi rendszerben ez a kezelői jog mint „tulajdonjog-pótló" intézmény játssza a közvetlen szerepet. Egyszerűbben úgy is megfogalmazhatnánk, hogy a szocialista tulajdonjogi rendszer keretében az állami tulajdon a gazdálkodási szférában a kezelői jognak mint tulajdonjog-pótló intézménynek a formájában jelentkezik.

A *másik* sajátosság, amelyet előre kell bocsátanom az, hogy a személyi tulajdon a szocialista tulajdonjogi rendszerben főszabályként mindig függvénye valamely társadalmi tulajdonjogi formának — esetleg egyidejüleg több társadalmi tulajdonjogi formának is —, de ugyanakkor lényeges az a sajátossága is, hogy forrása is lehet bármely társadalmi tulajdonjogi formának, tehát mind az állami, mind a szövetkezeti szocialista tulajdonnak.

E megjegyzések előrebocsátása után most már csak arra a kérdésre kell a választ keresnünk, hogy a szocialista tulajdonjogi rendszerben hol és hogyan helyezkedik el a szövetkezeti szocialista tulajdon?

Mindenekelőtt azt szeretném hangsúlyozni, hogy nálunk *a szövetkezeti szocialista tulajdonnak nincs saját rendszere,* vagyis általában a magyar szocialista tulajdonjogi rendszeren belül nem beszélhetünk egy sajátos szabályok által összefogott egységes szövetkezeti tulajdoni rendszerről. A szocialista szövetkezeti tulajdon egyes konkrét megjelenési formái *önállóan,* az egyes szövetkezetek mint önálló jogi személyek tulajdonaként épül bele ebbe a rendszerbe. Valamely egységes szövetkezeti tulajdoni rendszerről csak abban az esetben lehetne beszélni, ha pl. az OSZT a szövetkezetek vonatkozásában olyan, vagy ahhoz hasonló tulajdonosként szerepelne, mint a szocialista állam az állami tulajdon egésze tekintetében. Közismert azonban, hogy nálunk ehhez hasonló tulajdonjogi alanyként sem az OSZT, sem az ágazati szövetkezeti szövetségek (TOT, OKISZ, SZÖVOSZ) nem szerepelnek, — függetlenül attól, hogy tevékenységük számos vonatkozásban közvetlenül vagy közvetve, de kihat az egyes konkrét szövetkezeti tulajdoni formákra.

A jelenlegi magyar tulajdonjogi rendszerben elvileg is elképzelhetetlen lenne egyfajta egységes szövetkezeti tulajdonjogi rendszer létrehozása, mivel az megbontaná a szocialista népgazdaság kialakult egységét, szükségszerűen oda vezetne, hogy a szövetkezetek állam lennének az államon belül és így sem az állami tulajdon, sem a szövetkezeti tulajdon nem tudná betölteni azt a szerepet, amelyet feltétlenül megkövetel a mi viszonyaink között egy fejlett szocialista társadalom tudatos építése.

De egyébként is, ha a szövetkezeti szocialista tulajdon egyes konkrét megjelenési formáinak külső gazdasági kapcsolatait vizsgáljuk, vagyis azt, hogy a tulajdonjogi rendszeren belül milyen tulajdonjogi formákkal van elsősorban kapcsolatban az adott konkrét szövetkezeti tulajdon, akkor a következőket tapasztalhatjuk:

a) Főszabályként az ágazati kapcsolatok jellemzik az egyes konkrét szövetkezeti tulajdoni formákat, s ez a vertikális kapcsolatrendszer elsősorban az állami tulajdon konkrét megjelenési formájával, vagyis az állami tulajdont kezelő különféle állami vállalatokkal kapcsolja össze a konkrét szövetkezeti tulajdont.

b) A horizontális kapcsolat csak másodlagos szerepet játszik a szövetkezeti tulajdon esetében, mivel az egyes szövetkezetek egymás közötti tulajdonjogi viszonyai, gazdasági kapcsolatai országos szinten nézve csak kiegészítő szerepet játszanak az egyes szövetkezetek gazdálkodásában. Ha ehhez hozzáteszem azt is, hogy a horizontálisnak nevezett tulajdonjogi kapcsolat is elsősorban az azonos népgazdasági ágakban működő szövetkezetek között jönnek létre (pl. mezőgazdasági termelőszövetkezetek egymás közötti kapcsolatai stb.) és csak nagyon kivételesen alakul ki ilyen kapcsolat a különböző népgazdasági ágazatokban működő szövetkezetek között (pl. termelőszövetkezetek és áfész, ipari és mezőgazdasági termelőszövetkezetek között stb.), ez már önmagában is egyértelműen azt mutatja, hogy semmilyen gazdasági alapja nincs

annak, hogy nálunk valamiféle egységes szövetkezeti szocialista tulajdonjogi rendszer kialakulhasson.

c) A szövetkezeti szocialista tulajdon különböző formái értelemszerűen szoros kapcsolatban vannak a személyi tulajdonnal, de nagyban és egészében véve ez a kapcsolat hasonló az állami tulajdon és a személyi tulajdon kapcsolatához, — nem felejtve el természetesen azt a tényt, hogy a szövetkezeti tagsági jogviszony bizonyos *sajátos* vonásokat ad a szövetkezeti szocialista tulajdon és a személyi tulajdon kapcsolatának.

Az eddig elmondottak alapján azonban le kell vonnunk egy másik fontos következtetést is, amelynek lényegét a következőkben foglalnám össze: egy fejlett szocialista gazdasági és társadalmi berendezkedés tulajdonjogi rendszerét véleményem szerint nem lehet, illetőleg nem helyes „feudális" módon felépíteni, hanem csak *az egyenjogúság elve* alapján. A magyar szocialista tulajdonjogi rendszer egységét nemcsak az adja meg, hogy *szocialista jellegű* tulajdoni formákat fog össze egy működési mechanizmusban, hanem az is, hogy ebben a mechanizmusban a különböző szocialista tulajdoni formák *az egyenjogúság elve alapján* kapcsolódnak össze, függetlenül attól, hogy az adott tulajdonviszonyban állami tulajdon, szövetkezeti tulajdon vagy személyi tulajdon vesz részt.

Miért lényeges ennek a hangsúlyozása? Lényeges egyrészt azért, mert a centralizált gazdasági irányítási rendszerben nálunk sem ilyen elvek alapján épült ki a szocialista tulajdonjogi rendszer, hanem a feudális jogfelfogásra emlékeztető módon az alá- és fölérendeltségi elvhez hasonló felfogás is behatolt a szocialista tulajdoni rendszer működő mechanizmusába, másrészt lényeges azért, mert olyan fejlett szocialista társadalmat felépíteni, amelynek tartósan szerves részei a szövetkezetek, másként nem lehet, mint *csak úgy*, hogy a szocialista tulajdonjogi rendszerben minden szocialista tulajdoni forma esetében érvényesülnie kell az egyenjogúság elvének.

Szándékosan használom következetesen az egyenjogúság elvét az egyenrangúság elve helyett, egyszerűen azért, mert az utóbbi könnyen féreérthető és félremagyarázható. Ezzel szemben az egyenjogúság elve a polgári jogi jellegű tulajdonjogi kapcsolatokban, tehát az ún. külső tulajdonjogi viszonyokban közismert és általában egységesen értelmezett elv nem csak a jogászok között, hanem ettől sokkal szélesebb körben is. Ezzel szemben az egyenrangúság elvét inkább közgazdasági értelemben használnám azzal, hogy a gazdasági kapcsolatokban a nagyobb és erősebb ne becsülje le a kisebbet és gyengébbet, hanem tekintse egyenrangú partnernek.

Mindez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a közgazdasági értelemben vett állami tulajdon egészében véve ne töltene be vezető, meghatározó szerepet a magyar népgazdaságban. Betölti, és be is kell hogy töltse ezt a szerepet az állami tulajdon, s a szocialista állam nem kis mértékben éppen erre a tulajdoni bázisra alapozva, de *nem csak erre építve* tudja megvalósítani a fejlett szocialista társadalom felépítését. Itt azonban feltétlenül különbséget kell tenni a szocialista állam mint tulajdonos és a szocialista állam mint politikai hatalom között. A szocialista állam mint politikai hatalom építi ki a szocialista tulajdonjogi rendszerét és szabályozza annak működési mechanizmusát. De amikor a szocialista állam maga is mint tulajdonos szerepel ebben a mechanizmusban, tartania kell magát az egyenjogúság elvének érvényesüléséhez. Más szavakkal kifejezve és egyben általánosítva is azt szeretném hangsúlyozni, hogy a szocialista tulajdonjogi rendszerben és annak működési mechanizmusában csak a tulajdonost konkréten megillető tulajdonosi hatalmi helyzet érvényesülhet, de az is csak úgy, hogy az végső soron ne jusson el a joggal való visszaéléshez.

A tulajdonjoggal való visszaélés problémaköre önmagában is olyan nagy, hogy azt egészében véve csak egy ugyancsak vaskos tanulmánykötetben lehetne áttekinteni. Itt csupán annyiban szeretném ezt a problémát érinteni, hogy bármennyire is igyekszik a szocialista állam az általa kiépített tulajdonjogi rendszer mechanizmusából kiiktatni a tulajdonjoggal való visszaélés lehetőségét, gyakorlatilag ezt aligha tudja megvalósítani. Nem tudja azért, mert minden szocialista tulajdoni forma — beleértve természetesen a szövetkezeti szocialista tulajdont is, — potenciálisan magában hordja a tulajdonjoggal való visszaélés lehetőségét. Ezeket a lehetőségeket jogi eszközökkel a minimálisra lehet korlátozni, de teljes egészében megszüntetni csak jogi eszközökkel nem lehet. Ennek ellenére egy konkrét kérdést mégis ki kell emelnem ebből a problémakörből azért, mert ez a kérdés, illetőleg ez a tény eléggé zavarja a szövetkezeti gazdálkodást is és általában zavarólag hat az egész szocialista tulajdoni rendszer mechanizmusára.

Ez a konkrét tény pedig nem más, mint a monopolhelyzet és a monopolhelyzetben levő tulajdonos tulajdonosi hatalmi magatartása a külső tulajdonjogi viszonyokban.

Nem hiszem, hogy a monopolhelyzet esetleges negatívumait csak úgy lehet elkerülni, ha több, hasonló tevékenységet folytató versenyképes vállalatot hozunk létre. Ez kissé luxusmegoldás egy olyan kis országban, mint amilyen Magyarország, s különösen luxusmegoldás akkor, ha a monopolhelyzetben levő gazdálkodó egység kapacitása egyébként elegendő az igények kielégítésére. Szerintem a megoldást valahol a szocialista társadalmi tulajdonjog kötelezettségi oldalánál kellene keresni, függetlenül attól, hogy állami vagy szövetkezeti gazdálkodó egységről van szó. A társadalmi tulajdonjog kötelezettségi oldalát most eléggé tágan értelmezve konkrétan arra gondolnék, hogy az ilyen gazdálkodó egységek esetében az általános tervgaz-

dálkodási szabályokon túlmenően olyan *speciális* tervgazdálkodási szabályokat is kellene kidolgozni, az érdekeltségi rendszerüket pedig valamilyen formában úgy kellene kialakítani, hogy a monopolhelyzetre alapozott joggal való visszaélés negatív körülményei elsősorban magát a monopolhelyzetben levő gazdálkodó egységet sújtsa.

5. A következő problémakör, amelyet a szövetkezeti szocialista tulajdon fejlődésével kapcsolatban érintenem kell, látszólag független az eddig elmondottaktól, de valójában szoros összefüggés van közöttük. Az MSZMP XI. Kongresszusán elfogadott programnyilatkozat egyértelműen feladatként jelölte meg *a szövetkezeti tulajdon szocialista jellegének erősítését.* Ez nyilvánvalóan nem kampányfeladat, amelyet bizonyos idő alatt meg kell valósítani, hanem olyan tartós és folyamatos tevékenység, amely lényegében akkor kezdődik, amikor létrejönnek a szövetkezetek és mindaddig tart, amíg a szövetkezeti szocialista tulajdon a magyar szocialista tulajdoni rendszer szerves részeként létezik.

Olyan *folyamatos feladat*ról van tehát szó, amely egy-egy fejlődési szakaszban újabb és újabb tennivalókat állít előtérbe, már megoldottnak vélt kédéseket újmódon vet fel stb. — vagyis ezen a területen még az utánunk következő korosztályoknak is bőven lesz tennivalójuk.

Jogosan vetődik fel azonban az a kérdés ezzel kapcsolatban, hogy *kiknek a feladata* a szövetkezeti tulajdon szocialista vonásainak erősítése? Az adott szövetkezet kollektívájának, — a szövetkezet vezető szerveinek, — a szövetkezetek érdekképviseletei szerveinek, vagy esetleg éppen magának a szocialista államnak a feladata? A kérdésre nem is olyan egyszerű a felelet, mint ahogyan az az első pillanatban látszik. Bárki hajlamos erre a kérdésre szinte ösztönösen azt felelni, hogy ez a feladat olyan, amelyet maguknak a szövetkezeteknek kell megoldani, mivel olyan belső kérdésről van szó, amelyet csak maga a szövetkezeti kollektíva oldhat meg. És ebben a válaszban van is sok igazság, hiszen a szövetkezeti kollektíva helyett, — netalán a szövetkezeti kollektíva ellenére — semmilyen külső erő nem végezheti el ezt a feladatot abban a részében, amelyet magának a szövetkezeti kollektívának kell megvalósítania. Ennyiben tehát tényleg belső, az adott szövetkezeti kollektívára háruló feladat a szövetkezeti tulajdon szocialista jellegének erősítése.

De *nem csak belső szövetkezeti feladat.* Ahogyan általában a szövetkezetek szocialista jellegét nem csupán a belső tényezők határozzák meg, hanem azok a külső körülmények, az az állami és gazdasági környezet is, amelyben a szövetkezetek léteznek, — annyiban a szövetkezeti tulajdon szocialista jellegének erősítése külső feladat is.

Amennyiben viszont ez így igaz, abban az esetben logikusan el kell jutnunk egy olyan általános következtetésre, hogy *a szövetkezeti szocialista tulajdon szocialista jellegének erősítése egészében véve általános társadalmi-gazdasági feladat.* Olyan általános társadalmi-gazdasági feladat, amelyen belül különbséget kell tennünk a *belső,* tehát a szövetkezeti kollektíván belüli és a *külső,* a szövetkezeten kívül jelentkező és megvalósítható feladatok között, — azonban soha nem feledve azt, hogy *maga a feladat egységes.* A belső és külső tényezők kölcsönösen feltételezik egymást, kölcsönösen hatnak egymásra, s ennek a kölcsönhatásnak az eredménye lehet a szövetkezeti szocialista tulajdon szocialista jellegének folyamatos erősödése.

Ezért sem lehet tehát közömbös kérdés az, hogy a szocialista tulajdonjogi rendszerben hol és hogyan helyezkedik el a szövetkezeti szocialista tulajdon, hogy a külső tulajdonjogi kapcsolatok mechanizmusa az egyenjogúság elve alapján, a tulajdonosi és egyéb érdekek kölcsönös figyelembevétele mellett hogyan segíti elő a szövetkezeti kollektíván belül tett erőfeszítéseket abban a vonatkozásban, hogy mindez együttesen a szövetkezeti tulajdon szocialista jellegének folyamatos erősödését eredményezze.

Távol áll tőlem a szándék, hogy ebben a vonatkozásban csökkentsem a szövetkezeti kollektívák felelősségét és azt mondjam, hogy a szövetkezeti tulajdon szocialista jellegének erősítése elsősorban a külső tulajdonjogi kapcsolatokon múlik, hogy azt nagyobbrészt a külső állami-gazdasági és társadalmi környezet léte és fejlődése határozza meg. Egy ilyen vélemény eleve csökkentené a szövetkezeti kollektívák felelősségét ezen a területen, nem ösztönözné őket arra, hogy mindazt elvégezzék, amit ebben a vonatkozásban csakis ők végezhetnek el. Azt azonban világosan kell látnunk, hogy a szövetkezeti tulajdonban rejlő *lehetőségek* a fejlett szocialista társadalom igényeinek megfelelően a szövetkezeti kollektívák minden erőfeszítése mellett is csak akkor bontakozhatnak ki, ha erre a külső környezet, a külső gazdasági, tulajdoni és egyéb kapcsolatok a lehetőséget megadják és egyben azok kihasználását *ösztönzően is elősegítik.*

Ebben a külső környezetben értelemszerűen meghatározó szerepe van a szövetkezetekre közvetlenül és közvetve is kiható állami-gazdasági és jogi tevékenységnek, a különböző állami vállalatok, intézmények és a szövetkezetek sokoldalú kapcsolatainak, amely mellett csak másodlagos szerepet játszik a szövetkezetek egymás közötti gazdasági kapcsolata, illetőleg a szövetkezetek egymás közötti kölcsönös támogatása.

6. Maradjunk azonban most a szövetkezetekben, s nézzük meg legalább nagyobb vonatkozásaiban azt, hogy mit tehetnek és mit kell tenniük az egyes szövetkezeti kollektíváknak, illetőleg az ilyen vagy olyan közös tevékenységre valamilyen formában társult szövetkezeteknek ahhoz, hogy működésük a szövetkezeti tulajdon szocialista jellegének erősödését is eredményezze.

„Az állami tulajdon társadalmasítása magasabb fokú, mint a szövetkezeté" — állapítja meg az MSZMP XI. Kongresszusán elfogadott programnyilatkozat. Következik-e ebből a megállapításból az, hogy a szövetkezeti tulajdon társadalmasítási szintjét is az állami tulajdon társadalmasításának szintjére kell emelni? Úgy gondolom, hogy erről nincs szó. Nincs szó erről azért, mert ez közvetlenül és most csak azt jelenthetné, hogy a szövetkezeti tulajdont alakítsuk át állami tulajdonná, — amit viszont sem az állam, sem a szövetkezetek nem akarnak és elvileg, politikailag és gazdaságilag sem volna megindokolható.

Marad tehát az egyetlen járható út, a *mi* szocialista gazdasági és társadalmi berendezkedésünkben, éspedig az, hogy a szövetkezeti szocialista tulajdon a maga útján járva érje el szocialista jellegének erősödését és ezen keresztül közelítsen a közös cél felé. Vagyis mind az állami, mind a szövetkezeti szocialista tulajdon fokozatosan közelítve egymáshoz halad előre az egységes össznépi társadalmi tulajdon kibontakozása felé.

Ami a szövetkezeti szocialista tulajdont illeti, a közvetlen feladat azoknak *a potenciális lehetőségeknek a kihasználása,* amelyek ebben a tulajdonban a szocialista irányú fejlődés erősítése érdekében megvannak. Csak néhány példát említenék: a tudományos-technikai forradalom eredményeinek felhasználásával korszerű szocialista vállalati gazdálkodás megteremtésére kell törekedni a szövetkezetekben; fejleszteni kell az ágazati-gazdasági együttműködést mind az állami, mind a szövetkezeti vállalatok között; a tervszerű gazdálkodás keretében az eddiginél hatékonyabban kell összehangolni az egyes állami és szövetkezeti vállalatok és üzemek gazdálkodó tevékenységét; ésszerűen és megalapozottan kell fejleszteni és intenzívebbé tenni az ipari és iparszerű mezőgazdasági-termelői összefogást, az iparszerű termelési rendszereket; az eredményesebb termelés és gazdálkodás érdekében törekedni kell a szakosodásra de úgy, hogy közben ne keletkezzenek fehér foltok, légüres terek; a különböző szocialista tulajdoni formákat már ma is szorosabban össze lehet kapcsolni egyes helyeken agráripari vagy egyéb egyesülések formájában stb. Az említett és ezekhez hasonló lehetőségek kihasználásával a szövetkezeti tulajdon szocialista jellege belátható időn belül elérhet oda, hogy a szövetkezeti gazdálkodás üzem és munkaszervezete, valamint a szövetkezeti kollektíva dolgozói, illetve „munkás"-tudata eléri az állami vállalati szintet, vagyis egy-egy szövetkezet tulajdona gyakorlatilag majdnem úgy működik, mint ahogyan az állami tulajdon működik egy-egy állami vállalatnál.

Egyébként sem reális a szövetkezeti tulajdont a maga konkrét megjelenési formájában az állami tulajdonnal mint egésszel összehasonlítani. A reális összehasonlítás az, ha a szövetkezeti tulajdon konkrét megjelenési formáját az állami tulajdon azonos szinten jelentkező részével vetjük egybe, vagyis a konkrét szövetkezeti tulajdont a konkrét állami vállalat „tulajdonával", vagy „tulajdonjog-pótló" kezelői jogával. Ebben az esetben viszont már közel sem olyan nagy a különbség a kétféle társadalmi tulajdon gyakorlati funkcionálása között. Sőt, igen gyakran csak annyi a különbség, hogy a konkrét állami vállalat mögött mintegy „biztosítékul" ott áll az állam mint tulajdonos a maga összes tulajdonával, míg ezzel szemben a konkrét szövetkezet mögött ilyen biztosíték, ilyen támasz nincs. De ha mégis szüksége van az adott szövetkezetnek ilyen jellegű támaszra és segítségre, csak a szövetkezetek Kölcsönös Támogatási Alapjára számíthat, vagy pedig arra, hogy az állam mint megfelelő gazdasági bázissal rendelkező politikai hatalom, népgazdasági érdekből segít a konkrét szövetkezet gazdálkodásának helyreállításában.

7. Messze vezetne annak a részletesebb elemzése, hogy egy-egy szövetkezet — gyakran a legjobb szándék ellenére — mégis miért kerül olyan helyzetbe, hogy külső segítséggel kell talpraállítani. Maradjunk inkább annak a követelménynek a hangsúlyozása mellett, hogy a szövetkezeteknek a gazdálkodásuk során úgy meg kell erősíteniük a szövetkezeti tulajdont, hogy arra támaszkodva maguk is megbírkózhassanak az esetleges, váratlan nehézségekkel. Ez pedig csak úgy érhető el, ha a szövetkezeti tulajdon oszthatatlan része tervszerűen növekszik anélkül, hogy ez a szükséges és folyamatos növekedés a szövetkezeti kollektíva tagjait jogosan megillető személyi tulajdon rovására menne végbe. Ellenkezőleg. Az oszthatatlan szövetkezeti tulajdont úgy kell használni, azzal úgy kell gazdálkodni és úgy kell gyarapítani, hogy az egymással összhangban kielégítse a népgazdasági, a szövetkezeti és a szövetkezeti kollektíva tagjainak egyéni érdekeit.

A szövetkezeti tulajdon szocialista jellegét értelemszerűen kifejezi és erősíti e tulajdon oszthatatlansága, illetőleg a szövetkezeti tulajdonnak az a jellemvonása, hogy az oszthatatlanságának végső soron az ún. össznépi jelleg is kifejezésre jut. Kétségtelen, hogy a *szövetkezeti tulajdon oszthatatlansága* más és más konkrét szabályokban jut kifejezésre a szövetkezet ágazati hovatartozásától, típusától és formájától függően, de általában jellemző minden szövetkezeti tulajdoni formára. Egy külön tanulmányban is érdemes lenne részletekig menően és minden szocialista tulajdoni formára kiterjedően foglalkozni ezzel a problémakörrel. Érdemes lenne azért, mert még jogászok és közgazdászok között is számos félreértéssel, homályos értelmezéssel találkozunk ezzel kapcsolatban, arról nem is szólva, hogy a szövetkezeti tagok átlaga és más állampolgárok között a kívánatos minimum szintjéig sem ismert a szövetkezeti szocialista tulajdonnak ez a sajátossága.

8. Véleményem szerint a társadalmi tulajdon szocialista jellegének meghatározott értelemben fokmérője az is, hogy milyen kölcsönös kapcsolatban van a személyi tulajdonnal. Ez a kapcsolat a szocialista szövetkezeti tulajdon és a személyi tulajdon között — eltekintve most az alkalmazottaktól — főszabályként a tagsági jogviszony keretében valósul meg, részben a kétféle tulajdon közvetlen tárgyi összekapcsolódásával, (pl. részjegy, takarékbetét, személyi tulajdonú lakás a lakásszövetkezetben stb.), a termelői típusú szövetkezetekben pedig ma már elsősorban a tagok munkáján keresztül. Ezekben a szövetkezetekben a tagok munkaereje a szövetkezet tulajdonát képező termelőeszközökkel van összekötve és a személyi tulajdont képező munkadíj és jövedelem általában a végzett munka arányában illeti meg a szövetkezet tagjait.

Ami ebben a vonatkozásban különösen figyelmet érdemlő jelenség, az az, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek esetében a személyi tulajdont képező, vagy személyi használaton alapuló *személyi gazdálkodás* a tagsági jogviszonyon keresztül ma már nem a múlt eltűnő maradványaként, hanem a termelőszövetkezeti gazdálkodás egyik üzemágát képező háztáji üzemágként kapcsolódik össze a szövetkezeti szocialista tulajdonnal, a szövetkezeti közös gazdasággal. Másként kifejezve ez azt jelenti, hogy a reálisabb szocialista tulajdonjogi felfogás szerint a személyi jellegű háztáji és kisgazdasági tevékenység esetében nemcsak azok produktumai, hanem e produktumok előállításához szükséges termelő és munkaeszközök is lehetnek személyi tulajdonban. Önmagukban azonban ezek a keretek sem elegendőek az itt egyébként meglevő lehetőségek kihasználásához, ezért a szövetkezeti közös gazdálkodásnak úgy kell támogatnia ezt a kisgazdasági tevékenységet, mintha az saját, nagyüzemi gazdálkodásának szerves része lenne. Tartósan és eredményesen e nagyüzemi támasz nélkül a háztáji és egyéb kisgazdasági egységek nem működhetnének, pedig működésükhöz és minél több árutermelésükhöz közismerten nagy népgazdasági és társadalmi érdekek fűződnek. A fejlett szocialista társadalom építésének szakaszában tehát a szövetkezeti tulajdon szocialista jellegét az is mutatja, hogy adott esetben mennyiben tudja betölteni bázisszerepét a személyi tulajdon körében maradó személyi gazdálkodás megvalósításában — természetesen anélkül, hogy ez a bázisszerep saját ellentétébe csapna át és a szövetkezeti tulajdon szocialista jellegének a rovására valósulna meg.

Befejezésül arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy az adott keretek között a szövetkezeti szocialista tulajdon fejlődésének csak néhány kérdését érintettem. Számos fontos kérdésnek még csak az említésére sem kerülhetett sor, ami önmagában is azt jelzi, hogy a jövőben az eddigiekhez képest sokkal többet, sokkal szélesebb körben és sokkal behatóbban kell foglalkoznunk ezekkel a kérdésekkel azért, hogy a magunk területén és a magunk eszközeivel mi is elősegítsük a szövetkezeti tulajdon szocialista jellegének erősödését, egyenletes és egészséges fejlődését.

Seres Imre

A jog hatékonysága a társadalomban*

A jogi szabályozás lehetőségének helyes értékelése a szabályozni kívánt társadalmi viszonyokra vonatkoztatva, nemkülönben a jogalkotás technikai értelemben vett helyessége — amelynek problémáival e tanulmány első részében foglalkoztam — még mindig csak egy részét jelentik a jog hatékonysága társadalmi tényezőinek.

I.

Valamennyi újonnan alkotott jogszabály osztja ugyanis a recipiált, azaz más társadalomból, más jogrendből átvett jogszabály sorsát: *a már meglevő társadalmi viszonyokban való realizálódásával kell bebizonyítania életképességét, éspedig célkitűzésének megfelelően változtatva is ezeket a viszonyokat.* A recipiált jog asszimilációs folyamatának alaptényezőit Andreas B. Schwartz szemléletesen fogalmazta meg, amidőn azt mondotta, hogy a jog recepciója egy fa átültetéséhez hasonlatos, amelynek zavartalan fejlődéséhez a megszokott klimatikus és biológiai környezeti viszonyok szükségesek, s ha ezek nem adottak, a fa elsorvad.[1] Azt hiszem azonban, azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ez a „fa" egyrészt képes bizonyos fokú adaptációra — amelynek következtében hosszú távon esetleg bizonyos tulajdonságaiban lassú változás is bekövetkezhet — sőt hosszú távon alakíthatja is a környezetét, mégha — adott esetben — csekély mértékben is. Így az átvett,

* A tanulmány gondolati folytatása a szerző „A jog hatékonyságának társadalmi tényezői" c. cikkének, amely a Jogtudományi Közlöny 1977. évi 5. számában jelent meg, és mint az is, a jelen tanulmány is a szerző korábban már megjelent cikkében a hatékonysággal kapcsolatban kifejtett gondolatokat törekszik egységes hipotézis rendszerbe foglalni.

[1] *Schwartz*, A. B.: Rechtsgeschichte und Gegenwart. Karlsruhe 1960. 154. old.

illetőleg újonnan alkotott jogszabály, ha nincs túl távol a környezeti feltételektől, az adaptáció folyamatában maga is alakul. Ez szinte minden új jogszabály esetében igazolható,[2] és hozzájárul valamelyest a környezet változásaihoz is.

Ebben az *aktív adaptációs folyamatban* azonban nagyon jelentősek a történetileg alakuló környezet különböző sajátosságai. A gazdasági feltételeken túl, amelyek kondícionáló ereje talán a legfontosabb, és amely Marx, illetőleg Max Weber óta legalábbis elvileg elismert[3] a jogszociológiában, ide sorolhatók a jogszabály által érintett viszonyokban jelentkező, s már eleve sokrétű, kulturális sajátosságok, ide értve a meggyökeresedett életmódot is, sőt az új jogszabályokban foglalt elvekkel szembenálló vagy azoktól eltérő, a társadalom érintett részében érvényesülő ideológiai jellegű eszmék, elvek, szimbolikus jelentőségűvé vált elemek,[4] erkölcsi és szokási normák stb. Mindenképpen jelentős az érintett viszonyokra vonatkozó korábbi jogi szabályozás, majd az új jogi szabályozás ismeretének foka és az azt befolyásoló tényezők.[5] Végül, de nem utolsósorban a politikai rendszer jellege, a beleépült és működésében ható politikai kultúra elemei, az új jogi szabályozással érintett — esetleg helyi — hatalmi viszonyok.

A jog hatékonyságával kapcsolatos vizsgálataim egyik eredménye annak megállapítása, hogy *ezek a tényezők nem csupán az individuális magatartás jogi formálásában hatnak, hanem befolyásolják a szervezeti magatartás alakítására hivatott jogszabályok hatékonyságát is.* Ha pedig a két szférában bekövetkezett hatást egymásra vonatkoztatjuk, egy-egy jogintézmény ténvleges realizálódásának problémájával állunk szemben. Ilyen tapasztalatokkal járt a magyar bíráskodásban való laikus részvétel jelenségeire, az un. népi ülnökök bírósági tevékenységére vonatkozó vizsgálat, amelynek eredményei — úgy hiszem — alkalmasak a jog hatékonyságával összefüggő néhány probléma megfogalmazására. (A probléma sokrétűségére mutat egyébként itt az a körülmény is, hogy a népi ülnöki intézményt bevezető jogszabályok — alapelveikben — tulajdonképpen recipiált jogszabályoknak tekinthetők, hiszen a laikus részvétel szovjet modelljét hozták be kialakuló szocialista magyar társadalomba.)

A népi ülnöki intézményt fokozatosan bevezető jogszabályok meghatározták a részvétel alapvető jogi vonatkozásait, nevezetesen azt, hogy az első fokon eljáró bírói tanács egy hivatásos bíróból mint elnökből, és két laikus népi ülnökből áll; hogy a népi ülnökök jogai és kötelességei azonosak a hivatásos bíróéval; hogy három évre kerülnek megválasztásra, éspedig a bíróság szintjének és illetékességi körének megfelelően a megyei, a járási, illetőleg a városi (városi kerületi) tanácsok által; hogy évente egy hónapi szolgálatra a bíróság elnöke hívja be őket. Az alapvető szabályozáson túl azonban mind a részvétel tényleges keretei, mind pedig a jelölés és behívás módja részleteiben jogilag kidolgozatlan maradt. A jogszabály további konkretizálásának elmaradása nyilvánvalóan azon a feltételezésen alapult, hogy a választás és behívás módja következtében a szolgálatot teljesítő népi ülnökök alkalmasak a társadalom egészének reprezentálására, s hogy a legjobb esetben évente egy hónapig szolgálatot teljesítő népi ülnök valóban azonos helyzetben van a döntési szituációban a hivatásos bíróval. A jogszabály túlságosan tág keretein belül azonban a magyar társadalom történetileg kialakult politikai sajátosságai, az adott társadalmi történeti szituáció következményei valamint a szervezeti döntésre ható szervezetszociológiai tényezők érvényesültek. [Csak példaszerűen említek néhányat: a modern magyar bíráskodásban a laikus részvételnek nem voltak hagyományai, a népi ülnöki részvételt bevezető első jogszabályok idején a részvétel célja és funkciója is más volt (hangsúlyozottan politikai), mint amilyen a mai szocialista társadalomban, ahol az ülnök szervezetidegensége és az ebből fakadó tényezők kerülnek előtérbe; a kiválasztás módja erősen szelektív — a részvétel céljaihoz képest nem kis mértékben kontraszelektív hatású; a szervezet nem biztosít elég információs lehetőséget a konkrét ügyekre nézve; a felépítésből és abból, hogy a bírósági tanács szinte kiscsoportként működik, előtérbe kerül a szakelem, és ezt képviselő hivatásos bíró személye, aki mint elnök „hatalmi helyzetben" van — és ezt jelentős mértékben éppen az egyenlő jogok és kötelességek fikciója teszi lehetővé — aki véleményvezetőként működik, és aki végső soron felelős a döntésért stb.] Mindeme — és itt nem említett — tényezők együttes hatásaként a részvételi aktivitás alacsonyfokú maradt, a jogszabály tehát végülis nem érte el célját.[6] A népi ülnök

[2] Ezért merül fel az ún. végrehajtó jogszabályok problémája a végrehajtandó törvénnyel szemben, vagy a bírói jogalkotás klasszikus kérdése, amelyek nem csupán konkretizálják a magasabb szintű jogszabályok (többnyire törvények) általános rendelkezéseit, hanem közrehatnak a jogszabály és a társadalmi viszonyok egyeztetésében is.

[3] Marx már fiatalkori írásaiban felismerte azt, ahogyan igazolják pl. a Rheinische Zeitungba írt cikkei, illetőleg a Német ideológia megállapításai, a Gothai Program kritikájában pedig összegezve is megállapítja, hogy a jog sohasem lehet magasabb fokon, mint a társadalom gazdasági alakulata, és a gazdasági alakulat által meghatározott kulturális fejlettsége. (*Marx*, K.: A Gothai Program kritikája. Bp. 1953. 13. p.), *Weber* felismerésére vonatkozóan ld. pl. Rechtssoziologie. Neuwied, 1960. old. 80, 122. old.

[4] A jogszabály „szimbolikus" hatása az emberi magatartásra ható, és értékeket kifejező szimbólumok erősítésében vagy változtatásában jelentkezik. A jog „instrumentális" és „szimbolikus" hatásának összefüggését elemzi *Burman*, S. B.: Symbolic dimensions of the enforcement of law in a colonial situation. A paper presented for the Symposium on Theory in the Sociology of Law. — Hakone (Japan) Sept. 1—4. 1975.

[5] A jogismeret problémára ld. *Kulcsár* K.: Társadalom, politika, jog. Bp. 1974. 231—261. old.

[6] Ld. *Kulcsár* K.: A népi ülnök a bíróságon. Bp. 1971.

részvételével kapcsolatos jogszabályok elsősorban a szervezethez szóltak ugyan, de nem számoltak egyrészt a társadalmi környezeti, másrészt a belső szervezeti tényezőkkel, amelyek mind a szervezet síkján, mind pedig az egyéni magatartás szférájában e jogszabályok ellen hatottak.

A népi ülnöki részvételre vonatkozó jogszabályok hatékonyságának vizsgálata (és hadd jegyezzem itt meg, hogy vizsgálatot követően a laikus részvételre vonatkozó jogi szabályozást módosították),[7] érdekes problémát hozott felszínre, éspedig a *jogszabályok formai és „tartalmi" hatékonyságának* problémáját. Ez a probléma más összefüggésben korábban sem volt ismeretlen, hiszen pl. a büntetőjogi szabályok hatékonyságát tekintve is tehetnénk hasonló különbséget; a büntetőjogi szabályok eseti hatékonysága, vagyis a büntetőbíráskodásban való érvényesülésük társadalmi hatékonysága, azaz a bűncselekmények számának jelentős csökkenése nem ugyanaz.[8] Mármost világos, hogy a laikus részvétel esetében formailag érvényesültek az összes vonatkozó jogszabályok, elvileg tehát „hatékonyak" voltak. A választások, a lényegében még bíróságra való behívások is, a bírói tanácsok összetétele stb. minden esetben jogszabályoknak megfelelően történt. A részvételi aktivitásra vonatkozó adataink[9] azonban végül is az egész vonatkozó jogi szabályozás *tartalmi érvényesülésének korlátozott jellegére* mutattak.

A formai és tartalmi hatékonyság megkülönböztetésének indokoltságát eredményezi az az egyszerű tény is, hogy a jogszabályok hatékonyságát már pusztán az is kondícionálja, hogy a társadalom különböző gazdasági, művelődési stb. viszonyok között élő osztályokra, rétegekre oszlik. Azok a jogszabályok, amelyek nem számolnak ezzel a nagyon egyszerű ténynyel, formailag esetleg végrehajtottnak tűnhetnek, tartalmilag, azaz a társadalmi viszonyokban való tényleges realizálódásban korlátozottan érvényesülhetnek. Társadalmunk fejlődésének jelenségeiből több ilyen példát említhetnék. Ma már világos, hogy pl. az általános oktatásról szóló jogszabályok — formai hatékonyságuk ellenére[10] sem váltak olyan értelemben tartalmilag hatékonnyá, hogy azonos műveltségi szintet, vagy akár megközelítően azonos esélyt tudtak volna adni a különböző rétegekhez tartozó családok gyermekei számára.[11] Ilyen példa a lakáselosztás korábbi rendjét kialakító jogszabály, amely formailag hatékony volt (amennyiben a lakáskiutalások rendjében történő törvénysértések a tűrhető szint alatt maradtak), tartalmilag azonban olyan jelenségekre vezetett, amely nem felelt meg a szocialista társadalom értékrendjének és a jogszabály céljainak sem.[12]

II.

A jog hatékonyságának további eleme a *végrehajtó, a jogalkalmazó szervezet hatékonysága.* E problémának legalább két olyan vonatkozása van, amely külön megközelítést igényel.

1. Mindenekelőtt ilyen kérdés a jogszabály alkalmazására, végrehajtására hivatott szervezet léte, és megfelelősége. A jogszabály címzettjeiben bekövetkezett, már említett változást észlelve, és ebből olyan következtetést levonva, hogy a jövő jogának prototípusa a gazdasági jog, amely tiszta eszközjogként vagy játékszabályként értelmezhetően tulajdonképpen meghatározott politikai program valóraváltását szolgálja, tekintet nélkül a meglevő értékekre és normákra, C. Ott azt a következtetést is levonja, hogy a hatékonyság *a jog funkcióinak megfelelően felépített igazgatás kérdése.*[13] Ha az előző tanulmányban kifejtetteknek megfelelően nem is értek egyet azzal, hogy akár az ilyen „eszközjog" hatékonyságában is ne lennének jelentősek a társadalomban élő és a jogi szabályozással (akár csak távolról és közvetetten) érintett értékek és normák, annyi bizonyos, hogy a jog funkcióira épített megfelelő igazgatás valóban fontos feltétele a jog hatékonyságának. Sok más példa mellett ezt jelzik egyébként az etiópiai jogrendszer modernizálására irányuló kísérlet tanulságai is: amelyek szerint a jól kiépített jogalkalmazási és igazgatási szervezet hiánya — természetesen más tényezőkkel együtt — feltétele az innovatív jellegű jogsza-

[7] Az 1972. évi IV., a bírói szervezetről szóló törvényben, és az azt követő eljárási rendelkezésekben, amelyeknek megfelelően a népi ülnöki részvétel köre leszűkült.

[8] A büntetőjogszabály hatékonyságának ilyen sajátosságára *Carbonnier,* J. is felfigyelt: Effectivité et ineffectivité de la régle de droit. — L'Année Sociologique. 1957—58. 7—8. old.

[9] Csak példaképpen: Vizsgálatunk adatai szerint a megfigyelt tárgyalásokon az ülnököknek 26%-a intézett kérdést az ott megjelentekhez, és ezek közül csupán 5% az ügy érdemére vonatkozóan. A tárgyalást követő tanácskozás során a polgári jogi ügyekben az ülnökök 15%-ának volt érdemi észrevétele, büntető ügyekben 41%-uknak, az ülnöki ellenszavazatok aránya (a hivatásos bíró álláspontjával szemben) pedig olyan kicsi, hogy százalékosan is alig értékelhető.

[10] Bizonyos fokig ezt a hatékonyságot is csökkentik a sajátos helyzetben élő népcsoportok, pl. a cigányság gyermekeinek beiskolázási nehézségei. 1971-ben az MTA Szociológiai Kutató Intézetének vizsgálata szerint — a 6—15 éves cigánygyerekek 15%-a nem járt iskolába, éspedig valamilyen hivatalos felmentés alapján. Ld. Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. Bp. 1976. Az MTA Szociológiai Kutató Intézetének kiadványai. 41. old.

[11] Ld. *Ferge* Zs.: A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. — Szociológia. 1972. 1. sz.

[12] Ld. *Szelényi* I.: Lakásrendszer és társadalmi struktúra. — Szociológia, 1972. 1. sz., *Kulcsár* K.: A közigazgatás szociológiai vizsgálata. — Állam és Igazgatás. 1975. 1. sz., 17. és köv. old.

[13] *Ott,* C.: Die soziale Effektivität des Rechts bei der Politischen Kontrolle der Wirtschaft. — Zur Effektivität des Rechts. (Herausg. Rehbinder, M. und Schelsky, H.) Bielefeld. 1972. 408. old.

bályok hatékonyságának.[14] A „más tényezőkkel együtt" kifejezést külön is hangsúlyoznám, hiszen John H. Beckstrom, aki az etiópiai jogrendszer modernizálási kísérletét elemezte, maga is említ más tényezőket (pl. a műveltség megfelelő színvonalát, a kommunikációs rendszer fejlettségének fokát, a jogászi foglalkozás elterjedtségét stb.). A „más tényezők" hatásának jelentőségére mutatnak azonban azok a konkrét esetek is, amidőn a jogszabály mögött jól kiépített igazgatási-végrehajtási apparátus áll, a hatékonyság mégis legalábbis kétséges.[15]

Napjainkban — nem számítva most természetesen a fejlődő országok egy részét, amelyekben a jog, és ezzel együtt a közigazgatás és jogalkalmazás más szervezeteinek modernizálódása éppen most van folyamatban — jelentősebb kérdésnek tűnik a végrehajtási-igazgatási szervezetek és a jogi szabályozással szolgálni kívánt funkciók egymásnak való megfelelősége. Erre nézve bővebb elemzésbe itt nem bocsátkozom, csupán utalnék a magyar gazdaság — különösképpen az ipar — ágazati irányításában mutatkozó már említett problémára. Arra ugyanis, hogy a központi gazdasági szabályozókat tartalmazó jogszabályok további jogalkotással és közigazgatási tevékenységgel történő konkretizálása olyan ágazati közigazgatási (és gazdálkodó) rendszerben történik, amely nem igazodik egyrészt ahhoz a funkcióhoz, amelyet a központi gazdasági szabályozás jelent, másrészt az „ágazatilag" igazgatott szervezeteknek a gazdasági fejlődéssel egyre komplexebbé váló és organikusan alakuló kapcsolataihoz sem, sőt objektíve akadályozó tényezőt jelent e kapcsolatok számára.

2. A jog *alkalmazását végző szervezetek* — a rendőrség, a bíróság, a közigazgatási szervezetek stb. — hatékonysága az eddig említett problémánál sokkal inkább magára vonta a jogszociológiai kutatások figyelmét. Anélkül, hogy az így végzett vizsgálatokat elemezném, annyi megállapítható, hogy a jogalkalmazó szervezetek hatékonysága több aspektusból is megközelíthető.

A legkézenfekvőbb, a formai hatékonyság mutatója itt az lehet, hogy a jogszabályok milyen mértékben érvényesülnek a jogalkalmazás során, vagyis a jogalkalmazási szervezet „megfelelően" közvetíti e jogszabályokat a társadalom felé. A „megfelelő" közvetítés természetesen ismét felfogható formai aspektusból, azaz: a jogalkalmazó szervezet azokat a jogszabályokat alkalmazza-e, amelyek az adott döntésben való közrehatásra hivatottak, az eset és a jogszabály „egymásra vonatkoztatása" eljárásjogilag és anyagi jogilag helyesen történt-e meg stb. Mindezek viszonylag könnyen mérhetők is, pl. egy-egy bírósági szervezetre vonatkozóan akár a megfellebezett ítéletek számának alakulásával, illetőleg a fellebbviteli bíróság jóváhagyó vagy változtató, esetleg megsemmisítő döntéseinek számával is. A jogalkalmazó szervezet hatékonyságának ilyen módon való megközelítése[16] valóban ad bizonyos információkat a jogalkalmazó szervezet közreműködéséről a jogszabály hatékonyabbá válásában, mint ahogyan az az elemzés is, amely feltárja, hogy a *jogszabály hogyan módosul a jogalkalmazó szervezetben hozott döntési folyamatban.* A jogesettel, azaz a társadalmi viszonyokkal való „találkozás", szembesülés során nem csupán konkretizálódik, hanem alakul is, de ennek a „találkozásnak" következményeit (mind a jogszabályra, mind pedig az érintett társadalmi viszonyok számára) a jogalkalmazó szervezet szervezeti viszonyai és e szervezet társadalmi környezetének sajátosságai is formálják.

Külön probléma a jogalkalmazó szervezetek döntéseinek *végrehajthatósága.* A jogszabály hatékonysága — a jogalkalmazó szervezetek közbejöttével — csak akkor biztosítható, ha döntéseiket végrehajtják. S ha pl. a bírósági döntések végrehajtása elmarad, (pl. a lakásperek jelentős részében[17]), akkor felmerül a kérdés, az adott jogszabály és a társadalom lehetőségei kerültek-e helytelen értékelésre (világos, hogy hiába rendelkezik a bíróság pl. a lakáskiürítéséről, ha a lakást elhagyók számára még szükséglakás sem biztosítható), vagy a szervezet eljárásának hatékonyságát egyéb tényezők akadályozzák.[18]

Úgy tűnik, akár a fenti példákból is, hogy a már említett tétel, miszerint a jogszabály for-

[14] Vö. *Becktsrom, J.:* Handicaps of Legal social Engineering in a Developing Nation. — 22 American Journal of Comparative Law. 1974. 704. és köv. old.

[15] Erre jó példa néhány innovatív jogszabály sorsa Indiában, ahol a jogszabályok végrehajtására technikailag alkalmas közigazgatási szervezet áll rendelkezésre: a területi és szervezeti érdekkülönbségek, amelyek mögött természetesen más típusú (osztály, réteg és csoport) érdekkülönbségek állanak, azonban mégis nehezítik, adott esetben meg is akadályozzák a végrehajtást.

[16] Ld. pl. Pravo i Szociologija. (Szerk.: *Tihomirov,* Ju. A. és *Kazimircsuk,* V. P.) IX. Fejezet, 235—275. A szovjet kutatások eredményeinek publikációira való hivatkozás ugyanitt található.

[17] Mint ismert, a bírói döntésekkel összefüggésben az ügyészségnél bejelentett panaszok jelentős részben a végrehajtás elmaradásával kapcsolatosak.

[18] Ilyen körülmény, hogy a gazdasági perekben a jelenleg uralkodó gyakorlat szerint a bíróság jogerős határozatában a megszegett szerződés teljesítésére megállapított póthatáridő eredménytelen eltelte után a jogosított nem kérhet végrehajtást, hanem ismét keresetet nyújthat be a teljesítésre kötelezés, és újabb póthatáridő megállapítása iránt. (Ld. erre *Gábos* K.: Újraperlés vagy végrehajtás. — Magyar Jog. 1975. 10. sz.) A jogszabály hatékonysága — végrehajtás hiányában — persze nehezen biztosítható, így egyetértek az idézett cikk szerzőjének javaslatával a végrehajtásnak való helytadást illetően. Hozzátehetném: általánosan ismert a gazdasági bíróságok előtt, hogy a szocialista szervezetek sokszor nem érvényesítik szerződésen alapuló igényeiket a bíróság előtt. Jóllehet ebben feltehetően sok körülmény játszik közre, mégsem tekinthető abszurdnak a feltételezés, hogy a végrehajthatóság kizárása az igényérvényesítést bizonyos fokig illúzióvá teszi, és így is számolnak vele, amidőn nem indítanak pert.

mai hatékonysága nem azonos a tartalmi hatékonyságával, igaz a jogalkalmazó szervezetek hatékonyságára nézve is. A problémát még a következő példával is szemléltethetném. A magyar Családjogi törvény [az 1974. évi I. törvénynyel módosított 1952. évi IV. törvény 18. § (1) bek.] szerint a házasságot bármelyik házastárs kérelmére — a házassági bontóper lefolytatása után — fel kell bontani, ha a házasélet közöttük teljesen és helyrehozhatatlanul megromlott. (A korábbi szövegezés szerint a házasságot „komoly és alapos ok" fennforgása esetén kellett felbontani.) Minthogy a törvény a „komoly és alapos okot" tartalmilag nem határozta meg, ennek pótlása éppenúgy a bírói gyakorlatra maradt, mint a házasság teljes és helyrehozhatatlanul való megromlása tényének megállapítása. Világos, hogy a bírói gyakorlat számára — és a Legfelsőbb Bíróság elvi iránymutatása számára — igen nagy mozgástér nyílott, amelyet a bíróságok meghatározott szituációhoz kötött jogpolitika alapján töltöttek ki. Így azután különböző időszakokban nagyon eltérő bontási gyakorlat alakulhatott ki. A törvény hatálybalépést követő néhány esztendőben a bíróságok szigorúbban itélkeztek, a komoly és alapos okot, illetőleg a házasság reménytelen feldúltságának tényét esetenként még szélsőséges esetekben sem állapították meg, így a házasságot sem bontották fel. A jogszabály kétségtelenül érvényesült a bírói gyakorlatban, de házasság felbontásának elutasítása nem állította vissza a házassági életközösséget, sőt jelentős mértékben elszaporodott a házasságon kívül együttélők száma. A jogalkalmazó szervezet tevékenysége tehát végső soron még sem volt hatékony, sőt egyenesen diszfunkcionális következményei alakultak ki.

Ez a példa már rámutat arra, hogy a *jogalkalmazó szervezet hatékonysága a szervezet társadalmi környezetében megmutatkozó* hatékonyság, semmiképpen sem azonosítható tehát a jogszabályok alkalmazásának gyakoriságával, a határozatok jogszabályszerűségének alakulásával, a fellebezés folytán megváltoztatott határozatok arányával stb. mérhető hatékonysággal.[19]

A jogalkalmazó szervezetek hatékonyságának kérdése — a környezetben megmutatkozó hatékonyság problémájával együttesen — felmerül a jogszabály *egyéni* hatékonyságának problémájában is. Különösképpen jelentős ez a büntetőjog alkalmazása esetében. A büntetőjogi szabályok egyedi alkalmazásának, azaz a büntetés kiszabásának egyik céja (a generális prevenció mellett) az elkövető visszatartása újabb bűncselekmény elkövetésétől. A visszatartás azonban lehet tudati változás, azaz az elkövető „átnevelésének" következménye, és adódhat elrettentésből, amely tudati változás nékül, pusztán a bekövetkezett rossz, a büntetés újbóli alkalmazásának lehetőségével motiválja az egyént az újabb bűncselekmény elkövetésével szemben. A bíró által kiszabott büntetés nagysága hatásához itt azonban újabb körülmény csatlakozik, éspedig a *büntetésvégrehajtás folyamata,* az ott tapasztalt viszonyok és jelenségek, ezek hatása stb., amely hatás egyénileg nagyon differenciált lehet. A bíróságnak tehát elvileg igen sok információ megszerzésére kellene törekednie, és rendkívül tudatosan mérlegelni a kiszabott büntetés individuális következményeit, azaz a választható alternatívák következményeit (az egyénre, a közvetlen környezetére és tágabb környezetére egyaránt), ezek egymáshoz való viszonyát stb., hogy valóban hatékony büntetést szabhasson ki. Erre azonban nincs mód, a lehetőségek igen korlátozottak, így azután a büntetés átnevelő szerepe kétséges marad, sőt a visszatartó hatás is problematikus (csak a visszaeső büntettesek nagy arányára kell gondolnunk[20]). A jogszabály alkalmazásának *egyéni* következményei azonban — minthogy az egyén társadalmi viszonyok sokaságában él — áttételes módon a társadalmi környezetre gyakorolt hatásában is megjelennek, és gyakran nem a szándékolt módon.

III.

Azok a hipotézisek, amelyeket fentebb megfogalmazhattam, egyértelműen jelzik, hogy *a jog hatékonysága azonos a társadalmi viszonyokban* való *megvalósulásával.* Ez a megállapítás első látszatra talán tautológiának tűnik, ha azonban visszautalok a korábbi tanulmány elején elmondottakra, arra ugyanis, hogy a jog megvalósulása nem csupán magatartásokban való időleges realizálódás, hanem a társadalmi viszonyok kialakításában vagy megszüntetésében, illetőleg módosításában jelentkezik, és ennek következtében bizonyos társadalmi jelenségek kialakulásának előmozdításában vagy erőt-

[19] Kérdés pl., hogy a polgári perek alakulásának száma, vagy a perszerkezet változásai mennyire függenek össze a bíróságok munkájával, és mennyire tükrözik a társadalmi környezetben bekövetkezett változásokat.

[20] A visszaeső bűntettesek arányával mérik általában a büntetés és a különböző büntetési nemek hatékonyságát, amely az utóbbi időkben kiterjedt már a bűntettes társadalomba való újra-beilleszkedésének összefüggéseire is, amely jelentős mértékben kondicionálja a büntetés hatékonyságát. (Ld. erre *Vigh J.*: A szabadságvesztés büntetés hatékonyságáról. — Acta Facultatis Politica-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Tom. XVIII. Bp. 1976. 109—127. old. Itt jegyzem meg, hogy Magyarországon a korábban már büntetettek aránya, amely 1965-től 1970-ig emelkedett, majd akkor csökkent, az utóbbi években, 1974-től ismét emelkedést mutat. Hasonló tendencia észlelhető a valóban visszaesőnek értékelhető bűnelkövetők arányának alakulásában is. (1975-ben a korábban már büntetett bűnelkövetők aránya 32,9%, és a „valódi" visszaesőké 13,2% volt. (Ld. Tájékoztató a bűnözésről. 1975. év. — BM. Információ-feldolgozó Csoportfőnökség, és a Legfőbb Ügyészség Titkársága Kiadványa. 23. old.)

lenítésében, akkor világos, hogy a jogszabály emberi magatartásokban való megjelenése a hatékonyság igazi — társadalmi — értelmében általában a hatékonyság első lépcsője lehet.

Az elmondottak előrevetítik a második következtetést is, azaz azt, hogy *a jog hatékonysága csak történetileg értelmezhető,* ennélfogva vizsgálata is csak a társadalom történeti folyamataival együttes értékelésével hozhat valóságos eredményeket. Az emberi magatartás közvetlen alakításán túlmenő hatékonyság ugyanis csak *történetileg* mutatkozik meg. Ezt a körülményt azért is hangsúlyozom, mert a nyugati jogszociológiában történtek kísérletek a hatékonyság nagyon rövidtávú mérésére. Egy-egy jogszabály korlátozott területi hatályú „kísérleti" bevezetésével[21] mérték pl. a jogszabály közvetlen következményeit. Ezek a kísérletek azonban felszínen mozgó, empirikus tapasztalatokat hoztak, illetőleg e tapasztalatok általánosításából ismét csak felszíni megállapítások születtek. Meggyőződésem szerint azért, mert nem vizsgálták a bevezetett jogszabály és a társadalom folyamatainak, jelenségeinek mélyebb összefüggéseit, azokat a történetileg kialakult feltételeket, amelyek között a jogszabályoknak működni kell, azokat a folyamatokat, amelyekkel a jogszabály pozitívan vagy negatívan szembenáll. Az emberi magatartásra gyakorolt közvetlen hatás ugyanis csak a hatékonyság külső jele és — ahogyan erre az imént utaltam, — a jogszabály realizálódási folyamatának időben is csak első momentuma (előfordul, hogy időben korlátozott, rövid távú eredmény), mint ahogyan az is lehetséges, hogy a közvetlen hatástalanság ellenére is perspektivikusan realizálódik a jogszabály.[22] Történetileg mutatkozott meg pl. nálunk a beszolgáltatással kapcsolatos — büntetőjogilag is szankcionált — jogszabályok hatástalansága, vagy történetileg bontakozott ki a társadalmi tulajdon védelmét szolgáló egyes, annak idején merőben új követelményeket jelentő jogszabályok hatásossága.

Általánosítva is megállapítható azonban, hogy *semmilyen társadalmi szintű döntés következményei sem bontakoznak ki rövid távon,* illetve rövid távon esetleg csak néhány, esetleg időlegesen jellemző követelmény mutatkozik meg, míg akár a szándékolt, akár a nem szándékolt eredmények beállta csak a hatás folyamatában, hosszabb távon állapítható meg. Ez áll a jogszabályokra általában is, különösen azokra a jogszabályokra, amelyek a társadalmi változások érdekében hatnak, és ezek közül is elsősorban azokra, amelyek a társadalom tudatos irányításával, tervezésével közvetlen összefüggésben vannak. Ezek hatékonysága azután különösen kevéssé mérhető az individuális magatartást közvetlenül befolyásoló hatásukon, még akkor sem, ha tudjuk, hogy e jogszabályok igen jelentős része szervezeti magatartást befolyásol — természetesen áttételesen, az individuális viselkedések alakításán keresztül. A jogszabály hatékonysága itt a szolgálni kívánt gazdaság- és társadalompolitikának megfelelő hatékonyság, azaz olyan hatékonyság, amely *a társadalom viszonyainak a kívánt politikának megfelelő alakulásában mérhető.* Ez pedig sohasem értékelhető statikus állapotban, csakis a társadalom történeti folyamatainak alakulásában.[23] Mert előfordulhat, hogy a jogszabály közvetlen hatásában emberi magatartássá válik, tehát „megvalósul", de hosszabb távon és a társadalmi jelenségek alakulásában mérve már nem a várt hatást eredményezi.

A jog hatékonyságának legfontosabb tényezője tehát maga az a közeg, amelyben a jog megvalósul, azaz a társadalom. Igaz, hogy ez a közeg feltételezi — érdekviszonyai alakulásán, politikai tényezőinek történeti fejlődésén keresztül — magát a jogalkotást is, azonos feltételeket teremtve így bizonyos fokig a jogalkotás és a jogalkalmazás számára. A társadalom viszonyainak összetettsége, sokrétű differenciáltsága — kezdve a politikai tényezőkkel összefüggő érdekviszonyoktól a kulturáltság szintjéig stb. — a jog realizálódásának folyamatában is, de másképpen mint a jogalkotás során — jelentőssé válik. A társadalmi „közeg" ilyen jelentőségének kutatása azonban még a jövő feladata.

Kulcsár Kálmán

[21] Ld. az ún. kísérleti jogelmélet próbálkozásait — legátfogóbban — *Beutel,* F. K.: Some Potentalities of Experimental Jurisprudence as a New Branch of Social Science. Lincoln, 1957.

[22] V. Aubert vizsgálatai a norvég háztartási alkalmazottak viszonyait rendező jogszabály hatékonyságával kapcsolatban is ezt mutatták. Ld. *Aubert,* V.: The Housemaid — An Occupational Role in Crisis. — Acta Sociologica. Vol. 1955.

[23] Éppen ezért vizsgálható a jog hatékonyságának problémája jogszociológiai eszközökkel. Bizonyos értelemben ellenkező álláspontot képvisel Donald Black: The Boundaries of Legal Sociology c. tanulmánya. — The Social Organisation of Law. (Ed. Black and Milewski) New York and London. 1973.

A vadászat jogi szabályozásáról

1. A *vadgazdálkodás* és a *vadászat* fejlődésének az egyik legfőbb feltétele ezek megfelelő — a társadalmi-gazdasági viszonyok alakulásával összhangban levő — szervezése. E szervezésnek pedig rendkívül fontos eszköze az olyan *jogszabály,* amely a társadalmi-gazdasági viszonyokat reálisan, helyesen értékeli és a fejlődés törvényszerűségeinek szem előtt tartásával a helyes irányban alakítja a vadgazdálkodás és a vadászat rendjét. A jog a vadgazdálkodás és a vadászat terén is csak minden szempontból kifogástalan jogszabályok útján tudja a funkcióját kellő szinten betölteni. A magas színvonalú, korszerű jogszabályalkotás e téren is az egyik legfőbb biztosítéka a jól megfontolt jogszabályalkotói elképzeléseket a gyakorlatban realizáló helyes jogalkalmazásnak.

2. A vadgazdálkodással és a vadászattal kapcsolatos jogviszonyokat jelenleg — eltekintve a törvény célját a vadgazdálkodásra és a vadászatra is kiterjedően meghatározó 1. §-tól — az erdőkről és a vadgazdálkodásról szóló *1961. évi VII. törvénynek* az 1970. évi 28. számú törvényerejű rendelettel megállapított IX. fejezete (32—36. §-ok), valamint a vadgazdálkodásról és a vadászatról szóló — több rendelettel módosított — *30/1970. (XII. 24.) MÉM számú rendelet* szabályozza.

Szabályozás tehát jelenleg is van, kérdés azonban, hogy nem kell-e már továbblépni. Ezzel kapcsolatban a következőkben majd azt vizsgáljuk meg, hogy szükséges-e az újbóli szabályozás, s ha igen, milyen főbb szempontokat, illetőleg alapelveket kell a szabályozásnál figyelembe venni és milyen legyen a szabályozás előkészítésének módszere.

E kérdésekre a válasz megadásának megkísérlése előtt azonban bizonyára nem lesz érdektelen egy kis jogtörténeti visszapillantás, a vadgazdálkodás és a vadászat jogi szabályozása alakulásának — a leglényegesebb vonások kiemelésével történő — számbavétele.

I.

Egy kis jogtörténet

3. Az a földterület, amelyen a vadgazdálkodás és a vadászat megvalósul, általában egybeesik a mezőgazdasági és erdőgazdasági művelés alatt álló földterülettel. Nyilvánvaló tehát, hogy a föld sorsának alakulása mélyrehatóan érinti a vadgazdálkodás és a vadászat sorsának alakulását is.

Hazánkban a felszabadulást követő *földreform* alapvetően megváltoztatta a föld tulajdonával és használatával kapcsolatos viszonyokat. A régi nagybirtokok földesúri birtoklása megszűnt, nagy részüket a dolgozó parasztság vette tulajdonába, ugyanakkor azonban igen jelentős földterületek kerültek állami tulajdonba s egyben állami gazdaságok, állami erdőgazdaságok és állami vadgazdaságok kezelésébe. Ez kapunyitás is volt a mezőgazdaság szocialista átszervezése előtt, továbbá új helyzetet teremtett a vadgazdálkodás és a vadászat szempontjából is: a vadászatról szóló 1883. évi XX. törvény felett eljárt az idő. Ha a vadászattal kapcsolatos kérdések új, átfogó rendezésére nem is kerülhetett még sor, a leglényegesebb kérdéseké sokáig nem várathatott magára.

4. A vadászat szabályozása tárgyában kiadott *4640/1945. (VII. 14.) ME számú rendelet*[1] kimondta, hogy a mező- és erdőgazdasági területekre, valamint a nádasokra, a halastavakra és az állandó szigetekre vonatkozóan *a vadászati jog az államra száll.* A rendelet tartalmazta továbbá azt a szabályt is, hogy vadászni — a külföldiek kivételével — csak a földművelésügyi miniszter által jóváhagyott alapszabállyal rendelkező *vadásztársaságok* tagjainak szabad. A *vadászterületek határait* a földművelésügyi miniszter állapítja meg, egyes vadászterületeket azonban különleges vadászati célok, továbbá a vadtenyésztés előmozdítása és a vadvédelem érdekében *állami kezelésben* tarthat.

A vadgazdálkodás és a vadászat körében a vadászati jognak az államra szállása gyökeres fordulat volt. Hatályát vesztette az 1883. évi XX. törvény 1. §-a, amely a vadászati jogot a földtulajdon „elválaszthatatlan tartozéká"-nak nyilvánította. A vadászati jog államra szállása tehát azt is jelentette ,hogy a *vadászati jog különvált a földtulajdontól.* Mindennek logikus folyománya volt az is, hogy a rendelet a szarvas, a dám és a vaddisznó által a mező- és erdőgazdaságban okozott kár teljes megtérítésének kötelezettségét a *kincstárra* hárította. Az ezzel kapcsolatos kiadások fedezésére a nagyvadas vadászterületek haszonbérlői és a lőttvadkereskedők *vadkárjárulékot* voltak kötelesek fizetni. Új alapokra helyeződött az egész vadászati szervezet.

5. A rendelet — az 1883. évi XX. törvény még hatályban maradt egyes rendelkezéseivel együtt — tizenkét évre szabta meg a vadászat rendjét. Volt azonban egy olyan terület amelyen a változtatás — a társadalmi-gazdasági viszonyok alakulásával és a szemlélet változásával összhangban — már az említett időszakon belül szükségesnek mutatkozott. Ez a terület a *vadkárok megtérítése* volt. Kiderült ugyanis, hogy a megtérítési kötelezettségnek a kincstárra hárítása egymagában nem elegendő: a vadkárok *megelőzésére,* illetőleg az erre való *ösztönzésre* van szükség.

[1] A rendelet végrehajtására vonatkozó szabályokat a *142 000/1945. (X. 6.) FM sz. rendelet* tartalmazta.

A tapasztalatok által indokolt új rendezés a *138/1950. (V. 13.) MT számú rendelettel* történt meg. Eszerint az ingatlan művelője köteles a vadkár elhárítására védekező intézkedéseket tenni, s a vadásztársaság is köteles az előírt intézkedéseket végrehajtani. Az a vadásztársaság, amely a védekezési kötelezettségének teljesítését elmulasztja, köteles a haszonbérleti szerződésben megállapított vadkárjárulékon felül a mulasztásával okozott kár összegének megfelelő további vadkárjárulékot fizetni. Az állam a mezőgazdasági terményekben esett kárt akkor térítette meg, ha az ingatlan művelője a védekezési kötelezettségének eleget tett, de mégis vadkárt szenvedett. A vadkárokkal kapcsolatos új rendezésben tehát valójában már az *együttműködés* igénye került előtérbe.

6. A tulajdoni rend hazánkban alapvetően megváltozott, kiépültek a gazdaság új szocialista formái. Egyre erősödött a vadászat sokoldalú hasznosságának, a vadgazdálkodás és a vadászat népgazdasági jelentőségének felismerése. Mindez — a társadalmi-gazdasági viszonyok általános fejlődésével együtt — megérlelte a helyzetet a vadászattal kapcsolatos kérdések *új, átfogó szabályozására.* Ezt a feladatot a vadászatról és a vadgazdálkodásról szóló *1957. évi 43. számú törvényerejű rendelet* (tvr.) oldotta meg.[2]

A 10 fejezetet és 51 szakaszt tartalmazó új jogszabály célja — mint maga meghatározta — az volt, hogy a vadgazdálkodást és a vadászatot mint termelési tevékenységet a népgazdaság, különösen a mező- és erdőgazdaság szocialista fejlesztésének követelményeivel összhangban szabályozza. Az új szabályozás a következő *alapelveken* épült: a *vad* a nép vagyonaként az *állam tulajdona;* a vadászati jog az ország egész területén az *államot* illeti meg, amely azt a tvrben meghatározott különböző módokon *hasznosítja;* a vadászatra jogosult által a vadászterületen elejtett, elfogott, illetve elhullott vad a *vadászatra jogosult szerv tulajdonába* kerül; vadászati jogot *haszonbérbe* adni csak jóváhagyott alapszabállyal működő *vadásztársaság* részére lehet; a *termelőszövetkezet* a vadgazdálkodást melléküzemági tevékenysége körében végzi és a vadászati jogot *termelőszövetkezeti vadásztársaság* útján gyakorolja; a vadászterületnek mint *önálló vadgazdálkodási egységnek* alkalmasnak kell lennie az eredményes vadgazdálkodás folytatására; az *erdőterületet szegélyező,* legfeljebb 500 méter széles területsáv vadgazdálkodási szempontból a *nagyvadas vadászterülethez* tartozik; a vadászterületen vadászatra jogosult állami és erdőgazdaságok, vadásztársaságok és a termelőszövetkezetek a vadgazdálkodást és a vadászatot a *mező- és erdőgazdaság érdekeinek szem előtt tartásával,* azok sérelme nélkül kötelesek folytatni; a *termelők* — figyelemmel a vadgazdálkodás és a vadászat népgazdasági jelentőségére, így különösen a fogoly és a fácán növényvédelmi haszontételére, továbbá a vad társadalmi tulajdonban létére — kötelesek a *hasznos vadállományt kímélni és a vadgazdálkodás fejlesztését előmozdítani.*

Ezek az alapelvek meghatározók voltak az egész vadászati jog szempontjából. Ezeken kívül a tvr. még egyéb fontos rendelkezéseket is tartalmazott. Így pl. a *vadkárokkal* kapcsolatban kimondta, hogy a mező- vagy erdőgazdasági ingatlan tulajdonosa vagy használója, ha területén a nagyvad kárt okozhat, köteles a vadkárelhárításban a szükséges mértékben részt venni. Ha e kötelezettségének eleget tett, de mégis kárt szenvedett, tényleges kárát az állami gazdaság, erdőgazdaság vagy vadgazdaság, illetőleg a haszonbérlő vadásztársaság köteles megtéríteni. A tvr. bevezette a vadgazdálkodás és a vadászat eredményességét és a számbajövő érdekek összehangolását biztosító *tervezést.*

7. Az új jogszabály tehát a *társadalmi-gazdasági viszonyok fejlődésével összhangban szervezte* a vadászatot s figyelembe vette a *mezőgazdaság szocialista szervezése terén* elért eredményeket is. Szem előtt tartotta a mező- és erdőgazdálkodás és a vadgazdálkodás közötti *együttműködés* fontosságát. Nagy súlyt helyezett a *vadkárok megelőzésére,* s ezzel függ össze a megtérítési kötelezettségnek az államról a *nagyvadas vadászterületen vadászatra jogosultra* való áttelepítése. Figyelmet érdemel továbbá egyrészt az, hogy a szabályozás rendeleti szintről *törvényerejű rendeleti szintre* került, másrészt pedig az, hogy ez az átfogó szabályozás *önálló* — tehát nem a más gazdálkodási ágakkal kapcsolatos kérdéseket rendező — jogszabályban történt meg.

A tvr. négy évig volt hatályban. A fejlődés természetesen ez alatt az időszak alatt sem állt meg. Az állami, társadalmi és gazdasági rendünk tervszerű fejlesztése során új igények jelentkeztek a vadgazdálkodással és a vadászattal kapcsolatban is. A mező- és erdőgazdálkodás, valamint a vadgazdálkodás eredményességének biztosítása egyre nagyobb súlyt kapott. Feltárultak a gyakorlatban a hatályos szabályozás egyes hibái és hiányosságai. A mezőgazdaság szocialista átszervezése nagyot lépett előre. Hatályba lépett a Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve, amely — különösen a tulajdonjogi részében — a vadászatot is érintő fontos rendelkezéseket tartalmazott.

8. Megérlelődött a helyzet a vadgazdálkodással és a vadászattal kapcsolatos kérdések újbóli rendezésére. Ez az erdőkről és a vadgazdálkodásról szóló *1961. évi VII. törvénnyel* történt meg. A törvényi szabályozás a törvény IX. fejezetére (a 32—36. §-okra, tehát mindössze öt §-ra) szűkült, eltekintve az 1. §-ban foglalt attól a rendelkezéstől, amely a törvény célját — egyebek mellett — abban határozta meg, hogy „a vadgazdálkodás és a vadászat minél jobban megfeleljen népgazdasági rendeltetésé-

[2] A tvr. végrehajtásáról az *5/1958. (II. 13.) FM sz. rendelet* rendelkezett.

nek, illetve elősegítse vadgazdálkodási kultúránk továbbfejlesztését".

A törvény említett IX. fejezete rendelkezett a vad állami tulajdonáról, a vadászati jogról mint állami jogosultságról, a vadászati jog hasznosításáról, az elejtett, elfogott vagy elhullott vadnak a vadászatra jogosult tulajdonába kerüléséről, a vadászatra jogosult vadállomány-fejlesztési és őrzési kötelezettségéről, az egységes irányításról és Vadgazdálkodási Alap létesítéséről.

Az említett alapvető rendelkezések mellett a vadgazdálkodás és vadászat részletes szabályait az *1/1962. (II. 9.) Korm. számú rendelet* tartalmazta (6 fejezetben és 58 szakaszban). Egyebek mellett ez a rendelet határozta meg a vadgazdálkodás és a vadászat fogalmát, a vadászatra jogosultnak és az ingatlan használójának a kötelezettségeit, a vadkár megtérítésének rendjét, valamint a vad által okozott károkért való felelősségre vonatkozó — a korábbiaktól eltérő — anyagi jogi szabályokat is.

Ezzel a szabályozással a vadgazdálkodással és a vadászattal kapcsolatos viszonyok rendezése — legalábbis az alapvető kérdéseket illetően — törvényi szinten történt ugyan meg, de a *szabályozás elvesztette önálló jellegét*, mert beleolvadt az erdőkre vonatkozó szabályozásba. A szemléletet jelzi a törvénynek az a rendelkezése, amely szerint a vadgazdálkodás és a vadászat, valamint a vadállomány hasznosításának egységes irányítását — az Országos Vadgazdálkodási és Vadászati Tanács által megállapított irányelvek alapján — az országos *erdészeti* hatóság vezetője látja el.

9. Az ismertetett szabályozás kilenc éves[3] hatályban léte alatt a társadalmi gazdasági viszonyokban ugyancsak lényeges változások következtek be. A szocialista tulajdoni viszonyoknak, valamint a szocialista gazdálkodás szervezeti formáinak megszilárdulása, a forradalmi átalakulás kiteljesedése, a korszerű szocialista mezőgazdasági nagyüzemi gazdálkodás viszonyainak megvalósulása, a gazdaságirányítás új rendjének életbelépése voltak azok a fő tényezők, amelyek szükségessé tették a vadgazdálkodásra és a vadászatra vonatkozó jogi szabályozásnak a módosítását. Ez az *1970. évi 28. számú törvényerejű rendelettel* történt meg, amelynek 11. §-a az 1961. évi VII. törvény IX. fejezete helyébe új IX. fejezetet (új 32—36. §-okat) iktatott. A részletes szabályokat pedig a több rendelettel módosított *30/1970. (XII. 24.) MÉM számú rendelet* tartalmazza.

A törvényből kimaradtak azok a rendelkezések, amelyek a Polgári Törvénykönyvben is megvannak (a vad állami tulajdona, az elejtett, elfogott vagy elhullott vadnak a vadászatra jogosult tulajdonába kerülése). A törvénybe került viszont a vad által okozott károkért való helytállási kötelezettség átfogó rendezése. Az új szabályozás nagy súlyt helyez a különböző gazdálkodási ágak közötti érdek-összeütközéseknek az együttműködés útján történő feloldására.

10. Így alakult ki az a szabályozás, amely immár hetedik éve van hatályban. A jogi rendezés tehát — összefüggésben a társadalmi-gazdasági viszonyok fejlődésével — többször változott, még ha bizonyos alapvető elvek lényegében változatlanok is maradtak. A szabályozásnak a társadalmi-gazdasági viszonyokhoz való igazítása nem mentes a *bizonytalankodástól, ingadozástól* sem, ami bizonyára összefüggésben áll a mezőgazdaság szocialista átszervezésének folyamatával s általában a földtulajdoni és földhasználati viszonyokkal kapcsolatos szemlélet változásaival is.

A jogi szabályozásnak — minden zökkenője és ingadozása ellenére is — fontos szerepe volt és van azoknak az impozáns eredményeknek az elérésében, amelyek a magyar vadgazdálkodás és vadászat iránt elismerést váltottak ki bel- és külföldön egyaránt.

II.

Új szabályozás szükségessége

11. A szabályozás alakulásának áttekintése után elsősorban is azt a kérdést kell megvizsgálni, hogy *szükség van-e* új rendezésre. A válasz attól függ, hogy a társadalmi viszonyok alakulása, a társadalmi fejlődés tendenciái megérlelték-e már a helyzetet az új szabályozásra. Minden vonatkozásban megvan-e az összhang a mostani társadalmi-gazdasági viszonyok és a vadgazdálkodás és vadászat évekkel ezelőtt megállapított jogi rendje között, vagy pedig már az összhang megbomlásának, a jelenlegi szabályozás alapján nem, vagy csak nehézségekkel feloldható konfliktushelyzetek szaporodásának jelei mutatkoznak. Vajon kielégítő megoldás volna-e a jelenleg hatályos jogszabályok esetleges módosítása, illetőleg kiegészítése, vagy pedig a szabályozásnak a maga egészében való felülvizsgálatára, átértékelésére és újraalkotására van szükség.

Olyan kérdések ezek, amelyekkel szembe kell néznünk, amelyeket nagy alapossággal meg kell vizsgálnunk, ha azt akarjuk, hogy a vadgazdálkodás és vadászat fejlődése töretlen legyen.

A válasz keresésénél különösen az alábbiak érdemelnek figyelmet.

12. A tudomány és a technika haladása az elmúlt időszakban nagymértékben felgyorsult, társadalmi szerepe, jelentősége rendkívüli módon megnőtt, kibontakozott a *tudományos-technikai forradalom.* Ez pedig az élet minden területén érezteti hatását. Az emberi munkaerőt egyre szélesebb területen helyettesítik a gépek s formálják át egyben a társadalom életét. A tudomány és a technika egyre jobban behatol a társadalom életének pólusaiba s egyre több em-

[3] 1962. január 1-től 1970. december 31-ig.

beri alkotóerőt szabadít fel. Ennek következményeként megváltoztak a munkamódszerek, megváltozott a termelőerők szerkezete, s általában erősödött az életkörülmények dinamizmusa. Változtak az emberek közötti kapcsolatok, s módosult a viszony az ember és a természet között is.

A gépesítés és a kemizálás szerepe a mezőgazdaságban és az erdőgazdaságban is egyre növekszik, a tudomány és a technika fejlődése — a minél nagyobb terméseredmények biztosítása érdekében — a mező- és erdőgazdasági termelés struktúráját is lényegesen megváltoztatta. Mindez pedig — minthogy a vad a mezőgazdaságilag és erdőgazdaságilag művelt földön él — nagymértékben befolyásolja a vadgazdálkodást és a vadászatot is. A vadat egyre több és egyre nagyobb veszély fenyegeti, élettere egyre csökken. Puszta létének biztosítása fokozott emberi beavatkozást kíván. Ez a gondoskodás a vadgazdálkodás-vadászat útján történik meg, amelybe a tudomány és a technika ugyancsak egyre inkább behatol, s változtatja meg annak is a struktúráját. A vadgazdálkodás és a vadászat területén is a *tudatos — tudományos megalapozottságú — tenyésztői tevékenység* kerül előtérbe. Ilyen körülmények között pedig különös fontosságú a mező- és erdőgazdálkodás, valamint a vadgazdálkodás — mint ugyanazon a területen megvalósuló önálló gazdálkodások — *érdekeinek összehangolása, békés együttélésük* biztosítása, konfliktusaik ésszerű feloldása.

A helyzet említett alakulásából folyó követelményeket a tizenhat éve alkotott és hét éve módosított szabályozás nyilván nem tarthatta még szem előtt. A tudományos-technikai forradalom nyomán felgyorsult fejlődés a mező- és erdőgazdálkodás és a vadgazdálkodás-vadászat viszonyának újraértékelését, és a *kor követelményeinek megfelelő újbóli szabályozását* teszi szükségessé.

13. A vadgazdálkodás és a vadászat kérdésének szabályozása — amint erről már említés történt — jelenleg az erdőkre vonatkozó szabályozásba olvad bele. Ennek bizonyára az a szemlélet volt az alapja, amely a vadászat fő kérdésének a nagyvad vadászatát tekintette, a nagyvadnak pedig általában az erdő az élőhelye.

Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy annak a területnek a legnagyobb része, amelyen vadgazdálkodás és vadászat folyik, nem erdő, hanem mezőgazdaságilag művelt terület. Az erdőkben tenyésző nagyvad is főként a mezőgazdaságilag művelt területekről szerzi a táplálékát. A nagyvadak közül pedig az őz már jóval nagyobb mennyiségben tenyészik állandó jelleggel a mezőgazdaságilag művelt területeken, mint az erdőkben. Nem az erdőkről szóló törvény hivatott tehát arra, hogy szabályozza a vadgazdálkodással és a vadászattal kapcsolatos viszonyokat. A vadgazdálkodási és vadászati érdekeket nemcsak az erdőgazdaság, hanem a mezőgazdaság érdekével is össze kell hangolni. Erre pedig nyilvánvalóan leginkább egy *önálló vadászati törvény* alkalmas.

Megjegyzendő, hogy önálló vadászati törvénye van a Német Demokratikus Köztársaságnak (1953), a Mongol Népköztársaságnak (1972), Szerbia Szocialista Köztársaságnak (1973), a Lengyel Népköztársaságnak (1975), Románia Szocialista Köztársaságnak (1976), a Német Szövetségi Köztársaságnak (1952), Spanyolországnak (1970), hogy csak a legújabb törvényalkotásokat említsük.

14. A tudományos-technikai forradalomnak — mint ismeretes — nemcsak áldásai vannak, hanem ártalmai is. Az ezekkel járó veszélyek felismerése vezetett arra, hogy a környezetvédelem világméretekben az érdeklődés előterébe került, az egész emberiség közös ügyévé lett. A környezetvédelemnek pedig az egyik legfontosabb területe a *természetvédelem.* Ezzel kapcsolatban jogszabályaink, így legutóbb az emberi környezet védelméről szóló 1976. évi II. törvény fontos rendelkezéseket tartalmaz.

A természetvédelem és a vadgazdálkodás-vadászat között sok az érintkezési pont, ezért a vadgazdálkodásnak és a vadászatnak fontos szerepet kell betöltenie a természetvédelem körében is. Ez pedig ugyancsak az érdekek józan egybehangolását megvalósító hatékony szabályozást kíván, mégpedig olyant, amely — a dolog természetéből következően — komoly figyelemmel van a nemzetközi viszonylatra is. A természetvédelmi érdekek hatékony védelmére is tekintő vadászati törvény példaképül szolgálhatna az egész világ számára s jó hírnevünket öregbíthetné.

15. Szükség van *egységes elvi alapon nyugvó, átfogó és egységes szabályozásra.* A jog nevelő hatását nagymértékben gyengíti, ha lényegében azonos viszonyokra más-más rendelkezések irányadók, vagy e viszonyok meghatározott körében a rendelkezések — különféle megfontolásokból — nem érvényesülnek. A vadgazdálkodás és a vadászat szilárd rendje és fejlődése csak úgy biztosítható, ha az állami vadgazdálkodási szektorban és a vadásztársasági szektorban — legalábbis a lényeges kérdéseket illetően — azonos elvi alapon nyugvó rendelkezések és kívánalmak szabják meg a dolgok menetét. A közös erőfeszítést igénylő, zökkenőmentes, zavartalan fejlődésnek ez elengedhetetlen feltétele.

A vadgazdálkodás és vadászat ilyen igényű szabályozásához az említetteket szem előtt tartó újbóli rendezés szükséges.

16. A magyar vadgazdálkodás és vadászat jó hírneve és nemzetközi rangja megköveteli az olyan szabályozást, amelyben fokozott hangsúlyt kap a magas szintű *vadászati kulturáltság.* Ez a szabályozásban az etikai kívánalmak érvényre juttatását is megköveteli, nemkülönben a rend és fegyelem biztosítékainak megteremtését. A vadgazdálkodás és vadászat változott körülményeihez igazodó magas követelmények támasztása s az előírások megszegésének meg-

felelő szankcionálása csakis új, egységes szabályozással valósítható meg.

17. Az elmúlt időszakban a vadgazdálkodás és vadászat komoly fejlődésen ment át, tapasztalatokban sokat gazdagodott és jelentős tudományos eredményeket is felmutatott. Elérkezett már az ideje ezek *általánosításának,* a hazai és nemzetközi *tapasztalatokat hasznosító* és *tudományos megalapozottságú,* magas szintű szabályozás létrehozatalának, olyan rendezésnek, amely megfelelő távlatot is ad és serkent a további fejlesztésre.

18. A jelenlegi szabályozásnak a gyakorlatban kiütköztek bizonyos *hibái* és *hiányosságai.* Ezeket ki kell javítani, illetőleg pótolni kell. Vannak továbbá a szabályozásnak olyan részei, amelyek elgondolkoztatók abból a szempontból, hogy nem szorulnak-e *felülvizsgálatra,* az érvek és ellenérvek szembesítésére. Az egész vadászati jog szempontjából igen lényeges kérdésekről van itt szó (a földhasználat és a vadászati jog kapcsolata, a változott viszonyokkal adekvát vadászati szervezet, a nagyvadas és apróvadas vadászterületek problematikája, különbségtétel a hasznos és kártékony vad között, az erdőkben okozott kárért való felelősség, vad és gépjármű összeütközése, a biztosítás igénybevételével történő kárelosztás stb.). Az említett korrekciókra és felülvizsgálásokra egy új, átfogó vadászati törvény alkotása adhatna alkalmat.

A 11—18. pontokban mondottak alapján tehát a feltett kérdésre az a válasz adható, hogy *szükség van* új, önálló, korszerű vadászati törvény alkotására.

III.

A szabályozás főbb szempontjai, illetőleg alapelvei

19. Az új szabályozás szükségességével kapcsolatban kifejtettek egyben jórészt meghatározzák azokat a *főbb általános szempontokat* is, amelyekre az új szabályozásnál figyelemmel kell lenni. Ezek: a vadgazdálkodás és vadászat szabályozásának a tudományos-technikai forradalom által teremtett helyzethez idomítása, ezzel kapcsolatban a mező- és erdőgazdálkodás és a vadgazdálkodás-vadászat érdekeinek összehangolása, s általában a szabályozás korszerűsítése; a természetvédelmi érdekek fokozott védelme, e téren a vadgazdálkodás és vadászat fontos szerepének kifejezésre juttatása; a szabályozás egységes elvi alapjának, átfogó jellegének és egységének biztosítása; magas szintű vadászati kulturáltság, a vadgazdálkodási és vadászati rend és fegyelem biztosítékainak megteremtése; a hazai és nemzetközi tapasztalatok hasznosítása, a szabályozás tudományos megalapozottsága; a gyakorlatban észlelt hibák kijavítása, hiányosságok megszüntetése.

Ezeken az általános szempontokon túlmenően olyan egyéb fontos szempontok is vannak, amelyek a szabályozásnál nem hagyhatók figyelmen kívül, illetőleg amelyek mint *alapelvek* az egész szabályozást áthatják, annak mintegy a gerincét alkotják. Olyan alapelvek ezek, amelyek jórészt a jelenlegi szabályozásnak is alapvető rendelkezései, s amelyeknek az elhagyása — úgy tűnik — retrográd lépés volna. Ezekről lesz a következőkben szó.

20. A *tulajdon* ad lehetőséget a termelési eszközök és ettől függően a használati javak elsajátítására. Ez azt is jelenti, hogy a tulajdon uralmat jelent, amely uralom különböző érdekek szolgálatában állhat. A tulajdon tehát alapvető jelentőségű az egész társadalom szempontjából, amiből következően a *tulajdonjog* is alapvető intézménye az egész jogrendszernek.

Mindez vonatkozik a *vadtulajdonjogra* is, amely a vadon gyakorolt uralom viszonyainak a kifejezője, s éppen ezért alapvető jelentőségű az egész vadászati jog szempontjából. Szocialista rendszerű államokban a vad állami szocialista tulajdon tárgya.

A Ptk. 128. §-ának (1) bekezdése szerint a *vad állami tulajdonban van.* Ez fontos biztosítéka annak ,hogy a vadtulajdon az egész társadalom javát szolgálja. Szilárd alapul szolgál egységes elvek alkalmazásához, a különböző érdekek szintézisének megteremtéséhez, a vadászattal kapcsolatos társadalmi viszonyok összességének a dolgozó nép érdekében történő eredményes szabályozásához.

A *vad állami tulajdona* tehát az az alap, amelyen az egész szabályozásnak épülnie kell.

A vad állami tulajdonából következik a szabályozás szempontjából ugyancsak fontos az a további tétel, hogy a vad *attól függetlenül* van az állam tulajdonában, hogy *a föld — amelyen él — az államnak vagy másnak a tulajdonában (használatában, kezelésében)* áll-e.

21. A vad állami tulajdonával nyilvánvalóan az áll összefüggésben, hogy a *vadászati jog* is az ország egész területén elsődlegesen a tulajdonost, vagyis az *államot* illeti meg. Ebből következően az állam határozza meg, hogy a vadászati jogot másra *átruházza-e, kikre és milyen feltételek mellett* ruházza át. Más tehát csak az állam elhatározásától függően és az állami elhatározás által engedett terjedelemben lehet a vadászati jog jogosultja.

Mindez azt is jelenti, hogy mint ahogyan a vadon fennálló tulajdon elkülönül a földön fennálló tulajdontól, úgy *elkülönül a vadászati jog is.* Az átruházás folytán azonban a vadászati jogosultság és a földhasználati jogosultság egybeeshet.

22. A tulajdonost megilleti az a jog, hogy a tulajdonában álló dologgal rendelkezzék [Ptk. 112. § (1) bek.]. Az államot mint tulajdonost megilleti a vaddal való rendelkezés joga, így az a jog is, hogy másokat feljogosítson a vad tulajdonának megszerzésére. Ezt a feljogosítást

általános jelleggel tartalmazza a Ptk. 128. §-ának (2) bekezdése, amely szerint *a vadászterületen elejtett, elfogott, illetőleg elhullott vad a vadászatra jogosult tulajdonába kerül.*

Az eredendően állami tulajdonban levő vad tulajdonjogát tehát megszerezheti az, akit a vadászatra való jogosultság megillet. A vadászatra jogosult pedig mindig valamilyen szerv (szervezet).

23. Az állam a vadászati jog átruházása útján kívánja elérni az ésszerű és célszerű vadgazdasági célok megvalósulását is. E vonatkozásban az optimális vadállomány létéről és fennmaradásáról való gondoskodás, vagyis a vadgazdálkodás és vadászat folyamatos lehetőségének a biztosítása jön elsősorban figyelembe.

Ebből pedig következik, hogy az a szerv (szervezet), amelyik átruházás folytán az államtól megszerzi a vadászati jogot, ezzel egyben *kötelezettséget* is vállal a megfelelő vadállományról vadtenyésztő és egyéb tevékenység útján történő gondoskodásra.

A *vadászati jogosultság* tehát a *vadgazdálkodás jogát és kötelezettségét is jelenti.*

24. A vadgazdálkodás és a vadászat célszerű megvalósításához *vadászterületek* kialakítására van szükség. Vadgazdálkodási és vadászati tevékenység *csak vadászterületté nyilvánított területen* folytatható. Ez egyben a vadászatra vonatkozó jogok gyakorlásának területi korlátozását is jelenti.

A vadászterületek önálló vadgazdálkodási egységek. A vadászterületek terjedelmét és elhelyezkedését tehát úgy kell megállapítani, hogy a vadászterületek *alkalmasak legyenek az eredményes vadgazdálkodás folytatására.* Vonatkozik ez a vadászterületek *határainak* a kijelölésére is.

25. Minthogy a vadgazdálkodási és vadászati tevékenységet mezőgazdasági és erdőgazdasági területen kell folytatni, alapvető követelmény a vadászatra jogosult részéről a *mező- és erdőgazdálkodás érdekeinek fokozott szem előtt tartása.* Ez egyben társadalmi, népgazdasági érdek is.

A szabályozás egyik legfontosabb alapelve tehát, hogy a *vadgazdálkodást és a vadászatot a mező- és erdőgazdálkodás érdekeivel összhangban kell gyakorolni.*

26. Fontos érdek fűződik a vadgazdálkodási és vadászati tevékenység eredményességéhez is. Ennek az érdeknek a hatékony védelme tehát ugyancsak feladata a szabályozásnak. A gépekkel és vegyszerekkel dolgozó, modernizált mezőgazdálkodás körülményei között a vad kíméletére fokozott szükség van, hiszen a vadállomány puszta léte függ ettől.

Következésképpen a *vadállomány kímélését és a vadgazdálkodás fejlesztésének előmozdítását az ingatlanhasználóktól is meg kell kívánni.* Ezt megköveteli az érdekek kölcsönös tiszteletben tartása, az önálló gazdálkodások eredményességéhez fűződő közös népgazdasági és társadalmi érdek.

27. A 25. és 26. pontokban mondottakból következik egy másik fontos követelmény is: az *együttműködés* kötelessége. Az érdekek kölcsönös védelme csak az erre irányuló jószándékú törekvés, a tevékenységek összehangolása, őszinte együttműködés útján valósítható meg. Ennek különösen a vadkárok megelőzése terén van igen nagy jelentősége.

Szükség van az érdekelteket az együttműködés körében terhelő főbb kötelezettségek meghatározására, s e téren józan mértéktartásra. A kötelezettségek ésszerűtlen, irreális felfokozása nehezítené a jó kapcsolatok kialakítását.

28. A vadgazdálkodás és vadászat körében *károk* bekövetkezésével is számolni kell: károsodhat a mező- és erdőgazdasági ingatlan használója, károsodhat kívülálló harmadik személy, de károsodhat a vadászatra jogosult is. Fontos érdek fűződik ezért a megelőzéshez, a hatékony kárelhárításra való neveléshez.

Ebből következően a *felelősség* olyan szabályozására van szükség, amely egységes elvi alapon épül, megfelelően illeszkedik be az egész felelősségi rendszerünkbe, s alkalmas minden érdekelt irányában kellő preventív hatás kifejtésére, mégpedig akkor is, ha a kár megtérülésében a biztosítás is szerephez jut.

29. A vadgazdálkodás és vadászat meghatározott *szervezet* keretei között valósul meg. Fejlődését a megfelelő szervezet nagymértékben elősegíti, a nem megfelelő szervezet viszont azt hátrányosan befolyásolja.

Olyan szervezeti rendről kell ezért gondoskodni, amelynek útján a legmegfelelőbben valósítható meg az országos vadgazdálkodási és vadászati érdekek szolgálata, az egységes irányítás és a központi akarat végrehajtása, s amely a leginkább teszi lehetővé az egyszerű, de ugyanakkor hatékony felügyeletet és ellenőrzést.

IV. A szabályozás előkészítésének módszere

30. A jó szabályozás igen bonyolult és sokrétű feladat. Ehhez magas fokú szakértelemre, tudományos elemzőképességre és igényes jogszabály-előkészítésre van szükség. Ez a jogszabályalkotói munka sikerének fontos feltétele. A jogszabály előkészítése a feladatok és tevékenységek egész komplexumát öleli fel. Úgy kell megszervezni, hogy meglegyenek a garanciái a minden szempontból kifogástalan, a kitűzött cél elérésére leginkább alkalmas jogszabály létrehozásának. Ezt az előkészítő munkát pedig jó előre meg kell *tervezni,* ami szükségessé teszi a tennivalók pontos felmérését.

Mindez vonatkozik — természetesen — a vadászati törvény előkészítésére is. Az alapos előkészítésre van idő, ezért a súlyt erre kell helyezni, ami biztosíthatja a megalkotandó tör-

vény magas színvonalát, s példaképe lehet a vadászat korszerű szabályozásának.

A következőkben a vadászati törvény előkészítésével kapcsolatos egyes fontosabb *módszerbeli* kérdésekről lesz szó, amelyek egyben az előkészítő munka *ütemezése* szempontjából is figyelembe jönnek.

31. A vadászati törvény előkészítésének kezdő szakasza a szabályozás alapjául szolgáló társadalmi viszonyok elemzése és a szükséges *anyaggyűjtés* elvégzése, tehát a jogszabály-előkészítés szilárd bázisának a megteremtése. Ennek keretében számba kell venni a törvény megalkotása iránti igényt jelző kezdeményezéseket, javaslatokat, nemkülönben a vadászattal kapcsolatos különféle vizsgálati eredményeket. El kell végezni a szükséges statisztikai adatfeldolgozásokat. Fel kell mérni a jogalkalmazási gyakorlatot, mert elsősorban itt mutatkoznak meg a rendezést igénylő kérdések, itt kerülnek felszínre a meglevő szabályozás fogyatékosságai. Tájékozódni kell a tudományos kutatások eredményeiről és hasznosítani kell a vadászat kérdéseivel foglalkozó irodalmat. Tanulmányozni kell a külföldi szabályozásokat s felhasználni belőlük azt, ami követésre érdemes. Nem közömbös a vadászattal kapcsolatos közvélemény kutatása sem, s mindenképpen ismerni kell az érdekelt állami és társadalmi szervek álláspontját.

A vadászattal kapcsolatos társadalmi viszonyok jellegéből folyóan a vadászati jog szabályozásánál nagy súllyal jönnek figyelembe a gazdaságpolitikai és jogpolitikai irányelvek. A legfontosabb kérdésekben szükséges lehet az előzetes politikai döntés az illetékes legfelsőbb szervek részéről.

32. Célszerűnek mutatkozik megfelelő *problematika* készítése. Ebben össze kellene foglalni a 31. pontban tárgyalt anyaggyűjtés főbb általánosított eredményeit, azokat a lényeges adatokat, amelyek alátámasztják a szabályozás szükségességét. A problematikában meg kellene határozni a szabályozással elérni szándékozott célokat és fel kellene vetni a lényeges elvi kérdéseket, továbbá javaslatokat kellene tenni a felmerülő problémák megoldására.

A vadászati törvény megalkotásával kapcsolatban számos nehéz vitás kérdés merül fel. Az előkészítő munka alaposságát fokozná, ha az egyes fő elvi kérdéseket erre felkért személyek külön tanulmányokban dolgoznák fel. Az ilyen elemzések igen hasznosak lehetnének a jogi megoldások kidolgozása szempontjából.

33. A következő lépés *tematika* készítése lehetne. Ebben már a problematikánál szélesebb körű, átfogóbb ismertetést kellene adni a vadászati törvény tervezett tartalmáról. A tematikába kívánkozik a problematikában felvetett elvi kérdésekben kialakult álláspontok és indoklásuk közlése, valamint az esetleg még eldöntésre váró kérdések felvetése. A téziseket már a megalkotandó törvény rendelkezéseinek sorrendjében, a tervezett csoportosításban kellene a tematikába felvenni, hogy érzékelhető legyen a szabályozás szerkezeti felépítése.

34. Biztosítani kell a vadászati törvény előkészítésének a *demokratikus* jellegét. Ez módot ad ugyanis a társadalmi valóság jobb megismerésére, a konfliktusok valódi okainak feltárására, a szabályozással szemben támasztott igények felmérésére, széles körben jelentkező alkotó gondolatok hasznosítására. Demokratikus módszer alkalmazása előmozdítja a helyes jogi megoldások kialakítását, s ugyanakkor lehetővé teszi a meggyőzést is a tervezett szabályozás észszerűségéről és célszerűségéről.

A vadászati törvény előkészítésének demokratizmusa érdekében célszerű volna a *megvitatás* megyénként szervezett értekezleteken, amelyeken részt vennének a megyei tanácsok mezőgazdasági feladatokat ellátó szakigazgatási szervének, a Magyar Vadászok Országos Szövetsége (MAVOSZ) megyei szerveinek, a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek, az állami gazdaságoknak, az állami erdőgazdaságoknak és vadgazdaságoknak, valamint a jogalkalmazó szerveknek (bíróságoknak, ügyészségeknek) a képviselői. Az értekezletek megszervezésében — mint ahogyan általában a vadászati törvény előkészítésének munkálataiban — szorosan együtt kellene működnie a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztériumnak (MÉM) és a MAVOSZ-nak.

Hasznos volna, ha a MAVOSZ a vadásztársaságoknak az új szabályozással kapcsolatos véleményét összegyűjtené, általánosítaná és a törvény előkészítése rendjén hasznosítaná.

Fontos kérdés, hogy mit kell vitára bocsátani, milyen anyagot kellene az értekezleteken megvitatni. Nyilvánvalóan azt az anyagot, amelynek a megvitatása a jogszabály megalkotásához a legtöbb segítséget tudja nyújtani. Ez pedig — úgy tűnik — a *tematika,* amely már tájékoztat a törvény tartalmáról, feltünteti a vitás kérdéseket és az ezekkel kapcsolatos megoldási javaslatokat, továbbá érzékelteti a vadászati törvény szerkezeti felépítését is.

Fontos, hogy a megvitatás a vadászati törvény előkészítésének olyan szakában történjék, amikor az még valóban betöltheti az említett hasznos szerepét.

35. Az előkészítés említett szakaszait követően kerülhetne sor a vadászati törvény *tervezetének* elkészítésére. E munka elvégzésére *kodifikációs bizottságot* kellene alakítani, amelyben az összes érdekelt szervek képviselőinek helyet kellene kapniuk. Így képviseltetnie kellene magát a bizottságban a törvényelőkészítés gazdájának: a MÉM-nek a képviselőin kívül az Igazságügyi Minisztériumnak mint minden jogszabály előkészítésében fontos szerepet betöltő általános hatáskörű szervnek, az Országos Természetvédelmi Hivatalnak, a MAVOSZ-nak, a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának, a jogalkalmazó szerveknek (Legfelsőbb Bí-

róság, Legfőbb Ügyészség), az érdekelt tudományos intézeteknek és esetleg más érdekelt szervnek (szervezetnek) is. Olyan létszámú kodifikációs bizottságot kellene alakítani, amely valóban képes hatékonyan működni, ezt pedig a túlméretezés hátrányosan befolyásolná.

36. A tervezet a kodifikációs bizottságban folytatott viták eredményeként alakul ki. Ezzel azonban az előkészítő munka még nem ér véget. A tervezetet ugyanis *észrevételezés* végett meg kell küldeni a törvény megalkotásában érdekelt szerveknek (szervezeteknek). A jogi rendezés helytállóságát biztosító fontos követelmény az is, hogy a beérkezett észrevételek körültekintő megvizsgálásra kerüljenek és igen alapos újbóli megfontolás és megvitatás után alakuljon ki a törvény végső tervezete.

A vadászati törvény előkészítésének vázolt menete bizonyára kellő biztosítéka volna olyan törvény megalkotásának, amely helyesen választja meg a kitűzött célok elérésére leginkább alkalmas jogi megoldásokat, amely szervesen beilleszkedik államunk jogrendszerébe s amely — mint korszerű alkotás — valóban képes rendeltetését jól betölteni, a vadgazdálkodás és vadászat további fejlődését előmozdítani.

Zoltán Ödön

Kárpótlás eszmei kárért

I.

Több, mint huszonöt év telt el azóta, hogy a tételes magyar polgári jog nem ad lehetőséget a nem vagyoni károsodások esetében kártérítés megítélésére. Valójában ez a rendelkezés — mint sok, más esetben sem — nem szüntette meg az ilyen típusú károk valamilyen reparációja iránti társadalmi *igényt,* amit többek között az is bizonyít, hogy a kérdés a jogirodalomban újra és újra fölmerül. Nem lehet azt mondani, hogy vita alakult volna ki, mivel az eszmei kár valamilyen módon történő reparációjának indokoltságát egyik szerző sem vitatja; az álláspontok a miért, mennyit és hogyan kérdésében térnek el.

Különösen megszaporodtak a cikkek azóta, hogy a Ptk. reformja egyre inkább időszerűvé vált. Így általánosnak mondható az a vélemény, hogy „Helyes lenne... a törvénybe olyan szabályt beiktatni, amely szerint a károsult testi épségének, egészségének, valamint a személyhez fűződő más jogainak súlyos megsértésével okozott nem vagyoni hátrány esetén a bíróság olyan kártérítést állapíthat meg, amely a károsult teljes kárpótlására alkalmas."[1]

Az alábbiakban érinteni szeretnék néhány, a téma által felvetett kérdést, többek között e jogintézmény egy másik, — a svájci — jogban elfoglalt helyének vizsgálata és összehasonlítása útján.

II.

A svájci polgári jog megoldásai

1. E jogrendszerrel való összehasonlítást két szempont teszi célszerűvé. Egyrészt a magyar kártérítési szabályok nagyon hasonlóak a svájci polgári jog megfelelő szabályaihoz (természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni a mögöttes, tartalmi eltéréseket, amelyeket viszont a jelen kérdés szempontjából elhanyagolhatónak tartok), másrészt úgy vélem, tanulságul szolgálhat számunkra, ha áttekintjük egy olyan jogrendszernek a témával kapcsolatos szabályait és elméletét, amely e jogintézményt már idestova 100 éve alkalmazza.[2]

2. Az eszmei kárért való kártérítés intézménye 1875-ben jelent meg először a svájci jogban, amikoris három kanton törvényt hozott a vasutak és gőzhajók felelősségéről. Itt vezették be, hogy amennyiben ezeknek az üzemeknek a működése halált, vagy súlyos testi sérülést okozott, a károsult, illetve családja kártérítést kérhetett az elszenvedett nem vagyoni jellegű károkért is.

Az 1881-ben megjelent Kötelmi Törvény[3] — a mai elődje — ezt a gondolatot kiterjesztve átvette —, elhagyta a veszélyes üzemekre való hivatkozást — sőt, testi sérülések és halál esetén túlmenően egy új, általános szabályt vezetett be arra az esetre, amikor valakit „személyiségi állapotában súlyos támadás ér".

A XX. sz. elején történő polgári jogi reform sajátos, kettős konstrukciót teremtett a személyiség jogi védelmére. Megjelent a Polgári Törvénykönyv,[4] majd ezt követően egy új Kötelmi Törvény. A személyiség általános védelmét a Polgári Törvénykönyv alapítja meg, (CC. 28. §), amely egyben az eszmei kár reparációját is lehetővé teszi, de csak a törvény által megállapított esetekben.

E keretszabályt elsősorban a CO. 49. §-a tölti ki, amely általában véve megengedi az

---

[1] *Petrik* Ferenc: Gondolatok a Ptk. módosításának főbb kérdéseiről — Magyar Jog 1977. 1. sz., 24. old.

[2] Mivel a svájci és a francia jog e kérdéssel kapcsolatosan kialakított elmélete megegyezik, helyenként francia szerzők álláspontjait is megkísérlem bemutatni.

[3] Code des obligations (CO) — Obligationenrecht (OR)

[4] Code civil (CC) — Zivilgesetzbuch (ZGB)

eszmei kár megtérítését, de csak a károkozó felróhatósága esetén, és úgy is csak akkor, ha azt az elszenvedett károsodásnak és a másik fél felróhatóságának különös súlyossága indokolttá teszi.

A 47. § pedig változatlanul lehetőséget ad a testi sérülés és halál esetén az eszmei kár reparációjára, ezen túlmenően részben a CO-ban, részben más jogszabályokban találunk speciális rendelkezéseket, amelyek megengedik az eszmei kár megtérítését. (Ilyenek pl. házasság, jegyesség felbontása, névhez való jog megsértése, tisztességtelen verseny, házasságon kívüli születés stb. — Az említett „mögöttes tartalom" eltérése jól megmutatkozik...)

A fentiek alapján két megfigyelést tehetünk. Egyrészt a CC. 28. § szeretné az eszmei kár eseteit egy bizonyos határon belülre szorítani, másrészt ezt a néhány évvel későbbi CO. 49. § — nyilván a valóságos igényeknek megfelelően — feloldja, és a nem kívánatos, vagy nem eléggé indokolt esetek kiszűrését — jellegzetesen svájci módon — a bíróra bízza. A másik, amire érdemes felfigyelnünk az, hogy az eszmei kár megítélésének kérdését a törvény a károkozó felróhatóságának mértékétől és a hiba nagyságától teszi függővé, amellyel nem tárgyi, hanem fokozati behatárolást tesz lehetővé.

3. Ami a jogintézmény elvi hátterét illeti, az eszmei kár fogalmának többféle megközelítése ismert. Csak a lényegesebbeket említem. A. von Tuhr szerint fizikai, pszichikai szenvedést, K. Oftinger szerint az életkedv, az életöröm csökkenését jelenti. Mazeaud-ék álláspontja alapján az eszmei kár a személy becsülete, illetve jóérzése megtámadásából bekövetkezett nem-vagyoni kár. Marty és Raynaud a személyiségi jogokat ért károsodásként fogja fel.[5]

Végül Pierre Tercier — az első, a témára vonatkozóan megjelent svájci monográfia szerzője — szerint az eszmei kár: „A károsult belső jóérzésének csökkenése, amely az ő személyiségének csökkenéséből állt elő."[6]

Érdemes felfigyelni a szemléletkülönbségekre; egyik jelenségszinten fogja föl (szenvedés, támadás stb.), többnyire azonban a következményi megközelítés az általános: az eszmei kár a „támadás" által okozott személyiségi sérülés, károsodás.

Ez a kettősség a sértett jogi tárgy tekintetében is fönnáll, egyesek szerint ez a becsület az érzések, majd a személyiség jogai; és végül maga *a személyiség.*

Összegezve tehát a fentieket: az eszmei kár = *személyiségi károsodás,* mint a személyt érő fizikai, vagy pszichikai sérelem következménye.

4. Többféle álláspont alakult ki az eszmei kár fejében nyújtandó kártérítés indoka és jellege tekintetében. A vélemények megegyeznek abban, hogy az eszmei kárért nyújtott összeget nem lehet az általános polgári jogi kártérítéssel azonosítani.

A lényegre szorítkozva csak a két legfontosabbat és legjellemzőbbet emelném ki. R. Savatier két oldalról közelíti meg a kérdést, egyrészt „kárpótló elégtétel"-nek nevezi, másrészt az igazság és az egyensúly érvével lényegében méltányossági alapon tartja indokoltnak.

P. Tercier ismét összegezést nyújt, kifejti, hogy az eszmei kár fejében nyújtott kártérítés csakis relatív értékű lehet, formálisan célját (az in integrum restitutiot) nem érheti el, de azt eredményezheti, hogy a károsult pszichikumára való ráhatással az egyébként elszenvedett sérelmekért őt kárpótolni lehet. Egységesnek mondható tehát az a nézet, hogy az eszmei kárért nyújtott összegnek indirekt, *kompenzációs jellege* van.

5. Vita tárgyát képezi, hogy vajon az eszmei kárért nyújtott kártérítésnek polgári, vagy büntetőjogi jellege van-e.

Két érvet sorakoztatnak fel az utóbbi álláspont képviselői; egyrészt, hogy a kártérítés nagyságát részben a károkozó vétkességének foka határozza meg, másrészt, hogy mivel az ilyen esetben a kár nem mérhető, sőt még nem is becsülhető, voltaképpen egy, a polgári jogba becsempészett „magánbüntetésről" van szó.

Ismét nem szeretnék elveszni a részletekben, így csak megemlíteném P. Tercier érvét, mely szerint csak a felróhatóság nem alapozza meg az ilyen esetekben való kártérítést; ezen túlmenően pedig a szabály nem gátolja meg azt, hogy amennyiben a beállott károsodás olyan súlyos, akkor önmagában ennek alapján egészen az objektív felelősségig el lehessen menni.[8]

A másik vitakérdésre nagyon meggyőzően érvel P. Engel, aki kifejti: „...a kártérítés nyújtásának nem a károkozó vagyonának csökkenését kell céloznia, hanem azt, hogy lehetővé tegye a sértett számára egy elszenvedett sérelem következményeinek enyhítését, esetleg megszüntetését: a polgári jog reparál és nem büntet."[9]

---

[5] *von Tuhr,* A.: Partie générale du Code fédéral des obligations, Lausanne, 1929. 105. old. *Oftinger,* K.: Schweizerisches Haftpflichtrecht, Zürich, 1958. Allgemeiner Teil, 225. old.; *Mazeaud,* H. és L.—*Tunc,* A.: Traité théorique et pratique de la responsabilité civile délictuelle et contractuelle, Paris, 1966. I. rész, 266. old.; *Marty,* G.—*Raynaud,* P.: Droit civile, Paris, 1962., I. rész: Des obligations, 360. old.

[6] *Tercier,* P.: Contribution a l'étude du tort moral et de sa réparation en droit civil suisse Fribourg, 1971. 65. old.

[7] *Savatier,* R.: Traité de la responsabilité civile en droit français, Paris, 1939. II. rész, 102 old.

[8] A vita ismertetését l.: *Tercier:* i. m. 106 és köv. old.

[9] *Engel,* P.: Traité des obligations en droit suisse, Neuchâtel, 1973. 353. old.

6. A direkt és az indirekt kár kérdése az eszmei kár témakörén kívül is vitás pontja a svájci jognak.

P. Tercier véleménye szerint a svájci polgári jogban egyetlen esetben lehetséges az indirekt kár megtérítése, amikor az eszmei kárért a kárpótlást halál esetében a hozzátartozó kérheti. Szerinte ilyenkor az eszmei kárt keletkeztető személyiségi sérelem az elhunytnál áll be, az eljárási aktív jogalanyiság elválik és a családtagokra száll.

Úgy gondolom, egy ilyen elvi érv amúgy sem akadályozza meg a jogalkotót — mint ahogyan nem is tette —, hogy amennyiben erre társadalmi igény van, ha akar, kártérítést nyújthasson. Ezt tette a Kötelmi Törvény, amikor — dacára, hogy azon az alapon áll, miszerint „... a kárt okozó cselekmények jogi következményeinek ésszerű határt kell vonni ...",[10] és ezt a határt a közvetlen károsultnál vonta meg —, ebben az egy esetben mégis biztosította a hozzátartozók perindítási jogát. (Erre a témára még a magyar jogról szóló részben vissza fogok térni.)

7. Végül még egy kérdést tartok számunkra tanulságosnak: a megítélendő összegek kérdését.

Svájcban kezdetben az volt az álláspont, — ezt 1964-ben a Tribunal Fédéral egyik döntése kapcsán ki is mondta — hogy semmiféle, az eszmei kárra vonatkozó „tarifa" nem állapítható meg; minden esetben a tényleges körülményeket kell figyelembe venni. Ennek ellenére a gyakorlat kialakított magának egy bizonyos értékskálát, ami alatt nem az értendő, hogy egy kéz elvesztése pl. egyszer és mindenkorra mennyibe kerül, hanem pusztán annyi, hogy kialakultak azok a határértékek, amelyek között az ítélkezés mozoghat.[11] (Úgy tűnik, hogy a gyakorlat ezeknek az értékeknek az emelését igényli.)

Itt érdemes megemlíteni a reparáció egyéb formáit is. A dolog természetéből folyóan a tényleges, szűk értelemben vett in integrum restutio nem jöhet szóba, de felmerülhet más, nem pénzformában történő kompenzálás is, bár ez az elmélet által sem általánosan elfogadott. Előfordul azonban, hogy összeg helyett járadékot ítélnek meg.

Az alábbiakban szeretném megvizsgálni az eszmei kár nálunk kialakult helyzetét, és — amennyiben ez lehetséges és indokolt —, utalni a II. részben elmondottakra.

[10] A Tribunal Fédéral 73/1947. II. 68. sz. döntése, idézi *Tercier* i. m. 147. old.

[11] Saját becslésem szerint, ha összehasonlítást akarunk tenni, úgy a kereseti viszonyok figyelembe vételével 1 svájci FR-t 1 Ft-nak foghatunk föl. Az általam ismert kimutatásban szereplő legalacsonyabb kárpótlási összeg 100 FR, a legmagasabb 40 000 FR volt, ami tehát számunkra azonos forintösszegű kárpótlásnak felel meg.

III.

1. Az eszmei kár kérdése a mi jogrendszerünkben

Az I. részben már említettem, hogy nálunk is igény merül föl az eszmei kár megtérítését megengedő újbóli szabályozásra. Ez szerintem nem csak szakmai, hanem társadalmi igény is.

Igény, amelyet nem csak a szakirodalom fejez ki, mint pl. Törő Károly, aki megállapítja, hogy amilyen széles a személyiség polgári jogi védelmének a köre, olyan korlátozottak az eszközei,[12] hanem az olyan esetekről általánosan kialakult vélemény is, ahol a méltányosság, vagy akár az „igazságérzet" kielégítetlen marad.

Magam is ott voltam egy büntető eset tárgyalásán, amin talán legjobban példázhatnám e kielégítetlenséget. Két suhanc összeveszett a vonaton egy kiskatonával; elhatározták, hogy leszállás után megverik. Utána is eredtek és egy doronggal fejbe csapták úgy, hogy csak azért nem halt meg, mert idejében „orvoskézre" került. A tragédiát fokozza, hogy este volt, nem láttak jól, így egy gyanútlanul sétáló másik katonát ütöttek le, akinek az afférhoz semmi köze sem volt. Az eset következménye: hosszú kórházi ápolás, operációk és a sértett élete végéig fennmaradó rokkantsága, munkaképtelensége, mivel állandó fejfájás, fülzúgás gyötri, amin az orvosi szakvélemény szerint nem lehet segíteni. Nem lehetek egyedül, ha úgy találom, hogy a sértett valódi károsodása nem az elszakadt ruhák, a kezelés árában, nem is a munkabér-kiesésben, vagy csökkenésben stb. áll, hanem abban, hogy személyisége megsérült, mivel élete a puszta vegetáció szintjére szorult vissza és még az élet fenntartásához szükséges eszközöket is másnak kell számára előteremtenie.

(Nem elhanyagolható az a „társadalmi lehetőség" sem — az igény mellett —, hogy szerintem ahhoz, hogy kárpótlást lehessen megítélni, a társadalom megfelelő életszínvonala is szükséges. Úgy vélem, hogy mai életszínvonalunk mellett az eszmei károk fejében járó összegek különösebb gond nélkül kifizethetők.)

Hogyan állunk tehát? Védjük a személyiséget — ha lehet — az in integrum restitutioval. Kártérítést nyújtunk, ha a személyiségi sérelem kárt is okozott. De a személyiség egy része még mindig védtelen. Azt, hogy ez így van, és hogy a „kimaradt" részek védelmére nem csak a fent bemutatott erkölcsi igény merül föl, az mutatja, hogy olyan esetekben, ahol ez a mellőzés kiugróan igazságtalan és erre lehetőség is kínálkozik, a jogalkalmazás az általános kártérítés keretein belül próbálkozik bizonyos elégtételt nyújtani.[13]

[12] *Törő* Károly: Eszmei kártérítés, J. K. 1970, 8. sz., 401. old.

[13] *Eörsi* Gyula: A szerződésen kívüli felelősség, és a Ptk. reformja, J. K. 1972, 3. sz., 73. old.

Tudom, nem minden jogág feladata valamennyi érték védelme, de a polgári jog védi a személyiséget. Megállapítható, hogy ez a védelem csökevényes. Az eszmei kárért nyújtandó kárpótlással ezen — úgy vélem — segíteni lehet.

2. *Az eszmei kár fogalma*

Jogirodalmunk nem foglalkozik részletesen e kérdéssel. Ami az alapokat illeti, úgy hiszem bízvást támaszkodhatunk a II. rész 3. pontjában elmondottakra. Megfelel a mi céljainknak is tehát, ha az eszmei kárt úgy fogjuk föl, mint a személyiség nem-vagyoni jellegű károsodását, amely az azt ért jogtalan támadás következtében állt elő.

A polgári jogi védelem szempontjából releváns személyiségi sérelmek közül azonban helyes, ha kiszorítjuk azokat a személyiséget ért károsodásokat, amelyek könnyen múló jellegűek — így a puszta fizikai fájdalmat is —, annak érdekében, hogy elkerüljük a jogintézmény bagatellizálódását.

A fogalom tehát így alakul: az eszmei kár a személyiség súlyos és tartós, nem-vagyoni károsodása.

3. *Az eszmei kár jellege*

Az eddigi ellenvetések közül — és valószínűleg ez nyomott legtöbbet a latban eltörlésénél is — a legnyomósabb az, hogy a személyiség nem áru, következésképp sérelme pénzzel nem kárpótolható. Két érvvel kell itt megküzdeni.

Egyrészt, hogy áruvá válik-e pénzbeli kárpótlás miatt a személyiség? Ha durván térképezzük föl, úgy azt mondhatjuk, hogy jóérzésünk egyrészt saját személyi-fizikai adottságainktól, másrészt azonban azoktól a körülményektől függ, amelyek körülvesznek. E körülmények kialakításához azonban nem tagadottan anyagi javakra van szükség, és ez nemcsak köztudott, de nem is szégyenletes. Vajon az, hogy jól érzem magam egy — gyarló módon — pénzért, méghozzá sok pénzért vásárolt autóban, ez annak a kifejeződése lenne, hogy eladtam a személyiségemet? Áruvá válik e a személyiségem, mert szükségleteimet nem csak lelkiekkel elégítem ki? (És ha igen, erkölcsös érzés-e a bosszú csak azért, mert „nem anyagi"?...) Ha pedig e kérdésekre nemmel felelünk, úgy miért lenne erkölcstelen, ha az eszmei kár fejében kapott összegen igyekeznék sérült személyiségemet helyreállítani?

Végül hivatkozni szeretnék Szabó Emil érvére is: „... azt, hogy egy társadalmi rendben miből válik áru és miből nem, maga a társadalmi rend határozza meg. Ha a politikai és gazdasági berendezkedés olyan, amely nem engedi meg a személyiséghez fűződő jogok áruvá süllyedését, akkor az erkölcsi kártérítés intézménye nem e javak áruvá válásának kifejezője, hanem hatékonyabb védelmük egyik eszköze lesz..."[14] — Tehát nem szabad elszakítva, „kiürítve" nézni a fogalmat, pontosabban: nem is lehet.

A másik ellenérv az, hogy az eszmei kár felmérhetetlen és — szó szerinti értelemben — reparálhatatlan. Mindkettő lényegében igaz. De nem csak az eszmei kárra áll. Tulajdonképpen nincs szó olyan jelenségről, ami ne lenne ismert már az „anyagi" károk megtérítésénél is. Azzal, hogy in integrum restitutiot nem lehet megítélni, a kártérítési esetek többségében meg kell alkudnunk, hiszen a nyújtott pénzösszeg sok esetben ott is „pótmegoldás"; különbség, hogy ott pénzben felmérhető a károsodás. Elvileg. Hiszen maga az általános kártérítés intézménye bizonyítja, hogy ez a jelenség sem idegen már a jelenleg alkalmazott jogtól. A kérdés tehát úgy merül föl: az a tény, hogy a személyiség károsodásánál nem lehet szó az eredeti állapot helyreállításáról, és hogy a károsodás mértéke pénzben kifejezhetetlen, jelent-e olyan akadályt, ami végleges eltörlését indokolttá teszi? A nemleges választ erősíti meg az a vélemény is, hogy a „... személyiségvédelem a személyiség teremtő, vagy értékképző folyamatainak... oltalma."[15] Ha tehát az egyik oldalon csorbult e folyamat és nem állítható helyre, ez még nem lehet akadálya annak, hogy más oldalon ugyanazt megpróbáljuk, hiszen a személyiség *valóban* nem dolog és nem áru, így nem csak abban lehet helyreállítani, amiben sérelmet szenvedett — „belső, pszichikai in integrum restitutio"-ról van tehát szó.[16]

Felmerül a kérdés: nem büntetőjogi-e az eszmei kárért járó kárpótlás? Úgy vélem, hogy pusztán amiatt, hogy pénzbelileg nem kalkulálható, nem lesz inkább büntetőjogi, mint a 339. § alapján járó kártérítés. Hivatkoznék ezen kívül a II. 5. pontban a kérdéssel kapcsolatban leírtakra, ezen belül különösen Engel ott idézett érvére: a polgári jogi kártérítés célja nem az, hogy a károkozó vagyona csökkenjen. Úgy gondolom, hogy ez az érvelés számunkra is elfogadható. Amennyiben ez a gondolat a megítélt összeg nagyságában és az ítélet indokaiban kellően megmutatkozik, úgy nincs okunk több büntető jelleget feltételezni erről a jogintézményről, mint a polgári jog bármely más felelősségi szabályáról.

A fentiek figyelembe vételével a következőket kell tehát leszögeznünk: az eszmei kár reparációja minden, a magyar polgári jogban jelenleg ismert kártérítési formához képest speciális jegyeket mutat, lényegében *kompenzációs jellegű*. Azokat a megsértett személyiségi javaimat, amelyek nem anyagi eszközök segítségével

[14] *Szabó* Emil: A nemvagyoni kártérítésről, és az eszmei kárról, J. K. 1971, 4. sz., 211. old.

[15] *Erőss* Pál: Emberi mivoltunk polgári jogi védelme, Magyar Jog, 1972, 1. sz., 671. old.

[16] *Szabó* Emil: i. m. 212. old.

keletkeztek, kompenzálom olyanokkal, amelyekhez anyagi eszközök segítenek hozzá.

Ebből következik, hogy a továbbiakban nincs szükség arra és nem is lehetséges, hogy e kompenzációt valamely, már meglevő kategóriában próbáljuk elhelyezni; tudatosan el kell tehát szakadnunk a már meglévő fogalmaktól, és a kártérítés (kár, elmaradt haszon, költség) mellett ki kell alakítanunk a *kárpótlás* fogalmát.[17]

4. *Az eszmei kár de lege ferenda*

a) Az eszmei kárra vonatkozó szabály helye. Tudom, hogy valamely jogintézmény tényleges jellegét nem annak a kódexben elfoglalt helye fogja meghatározni. Ezzel együtt nem hagyható figyelmen kívül az egyes részekre vonatkozó alapelvek és jogalkalmazási elvek eltérése.

Úgy gondolom, hogy az eszmei kárpótlásra vonatkozó szabály helye mindenképpen *a személyiségi jogokat rendező szakaszok között* lenne. Egyrészt önmagában e jogintézmény a személyiség védelmét, az abban beállott károsodások — viszonylagos — helyreállítását hivatott szolgálni, tehát már puszta tárgyánál fogva is ide tartozik. Ezt erősíti még az, hogy a jelenlegi, a személyiség védelmére vonatkozó szabályok is lehetőséget nyújtanak kártérítésre; e szabály párjaként az eszmei kárpótlásra vonatkozó rendelkezésnek megfelelő helye lenne. Ide történő beiktatása esetén nem az anyagi kártérítés, hanem a személyiségi jogok védelmére vonatkozó alapelvek és jogalkalmazási elvek érvényesülnének e szabályra nézve. (Más kérdés az, hogy a vagyoni kártérítésre vonatkozó egyes szabályoknak, amelyek az eszmei kárpótlásért való felelősségre is vonatkoznak — pl. önhiba, többek közös károkozása stb. — itt is értelemszerűen érvényesülniük kell.) Lehetőség nyílna így az esetleges nem pénzbeli kárpótlás megítélésére is, ami az anyagi kártérítésnek nem, a személyiségi jogi védelemnek viszont annál inkább eszköze. És végül tovább csökkentenénk ezzel is annak az aggálynak a jelentőségét, amely szerint az ilyen kárpótlás a személyiség áruvá válását eredményezi.

b) Milyen esetekben lehet szó az eszmei kár megtérítéséről? Mindenképpen kívánatos elkerülni, hogy apró-cseprő ügyek, sérelmek pereket indítsanak el. Ezzel együtt — mint általában — helytelen lenne taxatíve felsorolni azokat az eseteket, ahol az eszmei kár reparációját a törvény megengedi, hiszen véletlenszerűen látszólag apró, kívülálló számára jelentéktelen esetből is fakadhat objektíve jelentős sérelem. Mindenképpen egy olyan megfogalmazás közelítené meg ezt az igényt, ami tartalmazza a következőket: az eszmei kár megtérítése lehetséges, ha a sérelem súlyos hátrányt okozott, különösen akkor, ha az a károsult életének elnehezülését eredményezte. (Ilyen, vagy tartalmilag hasonló fogalmazás a két esettípust tükrözi; *a)* súlyos személyiségi sérelem, fizikai sérelem nélkül (pl. rágalmazás); *b)* egészség, testi épség csorbításához kapcsolódó személyiségi sérelem. A „különösen" szó alkalmazásakor pedig a taxáció elkerülésével egyidejűleg preferált esettípusokat határoznánk meg.)

A fenti célt követi Szabó Emil javaslata is,[18]; ő általában a személyiségi jogok megsértését veszi alapul, tényállásbeli behatárolás nélkül; ugyancsak elkerüli a szoros határok megvonását Petrik Ferencnek az I. részben már idézett javaslata.

Ha tehát végigkísérjük a szakirodalomban megjelent álláspontokat és a svájci rendelkezésekből folyó tanulságokat is figyelembe veszszük, arra a konklúzióra jutunk, hogy a mégis, kétségtelenül szükséges *behatárolást nem a törvénynek előre, hanem a jogalkalmazásnak esetenként* kell elvégeznie. A jelentéktelen sérelmek kiszűréséhez a jogszabály segítséget nyújthat, ha kimondja, hogy az eszmei kár megtérítésére csak akkor van lehetőség, ha azt mind a jogsértés, mind az okozott sérelem nagysága indokolttá teszi. (Természetesen itt sem lehet szó e kettőnek mechanikus összeméréséről.) Nem esetbeli, hanem *súlyossági határokat* kell tehát felállítani, a bíróra hagyván az esetek kiválogatását.

Kívánatos továbbá, hogy az eszmei kár reparációjáról csak akkor lehessen szó, ha a jogsértés a sértett személy életének tartós, vagy végleges elnehezülését okozta.[19] Ez egyben azt jelenti, hogy a szóbajöhető esetek köréből kiesik az egyszeri, múló fizikai fájdalomért kért „fájdalomdíj" igénye. (Ezt egyébként az eszmei kárt elismerő, más jogrendszerek is igyekeznek elkerülni, bár a magas életszínvonalú tőkés országokban újabban sok bizarr eset is előfordul.)

Végül fontos szempont, hogy csak olyan esetben ítéljen meg a bíróság anyagi kárpótlást, ahol úgy ítéli, hogy az anyagi eszközök valóban alkalmasak az eszmei kár enyhítésére, vagy kiküszöbölésére.

c) Ki kérheti az eszmei kár megtérítését? Természetesen az, aki a személyiségét ért sérelmet elszenvedte. Ez a jog semmiképpen sem örökölhető.

---

[17] *Eörsi* Gyula szerint (i. m. 73. old) az eszmei kár költségjellegű. Úgy vélem, hogy egyrészt ez a kategória túlságosan szűk lenne az eszmei kár kompenzációjának valamennyi esetére, bár kétségtelen, hogy vannak olyanok, amelyek e jelleggel bírnak (pl. kozmetika, műtét, ruha stb.). Az eszmei kár azonban egyéb vonásaiban is speciális az általános értelemben vett költségekhez képest, így ez a fogalom rá nem használható; hasznos lehet azonban a kárpótlás öszegének megállapításánál. Úgy gondolom, többet veszítünk, mint nyerünk, ha az eszmei kár könnyebb elfogadtatása érdekében megpróbáljuk azt a meglevő fogalmakba beilleszteni.

[18] *Szabó* Emil: i. m. 215. old.

[19] *Eörsi* Gyula: i. m. 75. old.: „... az élet tartós, vagy végleges elnehezülése..."; *Szabó* Emil: i. m. 215. old.: „... súlyos és tartós... hátrány..."

Hogyan áll a kérdés halál esetén? Itt utalnék a svájci jog hasonló problémájával kapcsolatban elmondottakra. (II. rész, 6. pont) Bár a svájci Kötelmi Törvény megengedi az ilyen esetekben a hozzátartozóknak a perindítást, felvetődik, hogy ott voltaképpen indirekt kártérítésről van szó. Várható, hogy ez nálunk is problémát fog jelenteni, és egyben meg is akadályozza, hogy az elhunyt személy hozzátartozói eszmei kárpótlásért bírósághoz forduljanak.

Véleményem szerint itt nincs szó indirekt, másodlagos károsodásról. Szerintem ebben az esetben maga a személyiségi sérelem kétirányú. Az egyik a halál okozása folytán állt be, de az, aki így az eszmei kárért kárpótlásra igényt tarthatott volna, meghalt, így mindennemű jogképességét elvesztette. *Az* az eszmei kár, amelynek kompenzációját a hozzátartozók kérhetik, már nem maga a halált okozó sérelem általi „személyiségcsökkenés", hanem a *saját* személyiségi károsodásuk, ami azáltal állt be, hogy egy számukra közelálló személyt elvesztettek. Tehát amennyiben pert indítanak az eszmei kárért kárpótlásra, úgy a maguk eszmei kárának kompenzációját kérik, és perbeli jogalanyiságuk nem „örökölt", vagy indirekt. Annál is inkább így van ez, mivel az ilyen perekben a svájci gyakorlat szerint is a megítélt kárpótlás mértéke nem az elhunyt által elszenvedettekhez, hanem a kárpótlást kérő által a közelálló személy halála folytán elviselt személyiségi sérelemhez igazodik!

Ez a tényállás felveti azonban azt a kérdést, hogy mi történik, ha a sértett nem hal meg azonnal. Szerintem a helyzet ekkor sem változik, a hozzátartozó ugyanúgy jogosult a kompenzációra. Ilyen esetben ismét a bírói mérlegelés körébe kell utalni annak esetenkénti eldöntését, hogy *a)* a halált milyen közvetlenséggel okozta az adott sérelem, és *b)* a hozzátartozóknál az eszmei kár valóban fönnáll-e. (A kárpótlás mértéke megállapításánál esetleg figyelembe vehető, ha a kérelmező egyben az elhunyt örököse is.)

Amennyiben tehát a bíró az *a)* és *b)* pontok kérdéseit a kérelmezőre nézve kedvezően dönti el, úgy szerintem itt is a közvetlen kár határain belül maradva lehetne kárpótlást kérni és megítélni.

Más kérdés az, hogy meg kell vonni azoknak a személyeknek a körét, akik ilyen esetben kárpótlást kérhetnek — gondolok itt az elhunyt házastársára, gyermekeire, esetleg más, az elhunyt által saját háztartásában tartott, rokonságához tartozó személyekre. (Ugyanezt érti a svájci jog is a kárpótlás kérésére feljogosított „család" fogalma alatt.) Semmiképpen nem jelenthetné viszont ez a meghatározás azt, hogy ezeknek a személyeknek a körülményektől függetlenül, eleve joguk lenne eszmei kár kárpótlására; a saját háztartásban élők számára adott joggal viszont — a valószínűség szerinti érdekeltekre történő utalással — itt is el lehetne kerülni a túlzott szűkítést. (Azzal a károkozónak pedig már a vagyoni károk megtérítése körében is számolnia kell, hogy esetleg több személlyel szemben fog felelni.)

Az itt tárgyalt kérdés tehát újból a bírói mérlegelés és tényvizsgálat fontosságára utal; a jogszabály határozná meg azoknak a személyeknek maximális körét, akik kárpótlást kérhetnek, és a bíró azokét, akiknél az eszmei kár valóban fennáll, tehát akik kapnak.[20]

d) Meddig kérhető kárpótlás eszmei kárért? Egyöntetű a vélemény, hogy csak addig kérhető kárpótlás az eszmei kárért, míg az fönnáll. Ha a személyiséget ért sérelem az eljárás idején már elmúlt volna, úgy a megítélt összeg „. . . a bántalom helyébe lépő és nem azt enyhítő érték" lenne.[21]

Felmerül viszont a kérdés, hogy amennyiben az eszmei kárért indított eljárást más eljárás előzte meg, van-e helye kárpótlás megítélésének?

Nem hiszem, hogy „kétszeres büntetésre" vezetne, ha adva lenne ez a lehetőség. Egyrészt, mint feljebb megállapítottuk, az eszmei kárért járó kompenzáció nem büntetés és nem elégtétel, aminek mértékében és az alapul szolgáló tényekben is meg kell mutatkoznia. A büntető eljárás tehát az eszmei kárért való kárpótlást ezen az alapon nem zárhatja ki (eltekintve, hogy az sem bosszú vagy elégtétel), mint ahogyan a vagyoni károk megítélését sem zárja ki.

A vagyoni károk megtérítésére indított eljárást is el kell választani az eszmei kár kárpótlásának kérdésétől. Ugyanazon magatartás többféle kárt is okozhat, esetünkben tehát egyszerre és — eredményében — egymástól függetlenül anyagi és személyiségi károsodást. Más kérdés, hogy ki kell zárni azokat az eseteket, amikor az állítólagos eszmei kár pusztán a vagyoni károsodás fölött érzett fájdalomban áll!

e) A megítélendő összeg. Úgy hiszem, hogy az eszmei kár körében minden más esetnél fontosabb, hogy *méltányos összegű* kárpótlást ítéljen meg a bíróság. *Kétoldalú* méltányosságra gondolok itt. Egyrészt az összegnek arányban kell lennie az elszenvedett sérelemmel, ugyanakkor úgy vélem, hogy a károkozó magatartás vétkességi foka figyelembe vételének is tág teret kell biztosítani. E két szempont érvényesí-

[20] Csak érdekességként jegyezném meg, hogy a feljebb eszmei kárként vázolt fogalomhoz — valószínűleg — hasonlóakkal már a római jog is foglalkozott (társadalmi igény!), amire részben az ún. „pretium affectionis" létével kapcsolatos döntések, részben pedig az ún. „actio vindictam spirans" („bosszúért lihegő akció") enged következtetni. Azt, hogy a problémakör hasonló lehetett, az is mutatja, hogy náluk is fölmerült ezen akció átszállásának kérdése, amit viszont jogrendszerükre jellemző szellemességgel oldottak meg; mivel a litis contestatio minden követelést pénzbelivé változtat, ha a sértett halála előtt idáig eljutott, az örökösök folytathatták a pert, ellenkező esetben átszállás nem volt.

[21] *Eörsi* Gyula: i. m. 73. old. Ez is mutatja, hogy nem költség jellegű, mert az annak fejében megítélt összeg a kiadások helyébe léphet.

tésére a megítélt összeg kialakításánál a bíróságnak nyilvánvalóan nagy lehetősége van; az a „felmérhetetlenség", ami más oldalon nehezíti a bíró munkáját, e szempontból könnyíteni fogja azt.

Nélkülözhetetlennek látszik tehát a 339. § (2) bek.-nek megfelelő szabály alkalmazása az eszmei károk esetében is, amit vagy egy ilyen rendelkezésnek a 339. § (1) bek.-nek megfelelő, az eszmei kárra vonatkozó szabály mellé való hasonló csatolása útján, vagy pedig olyan jogszabály-szerkesztéssel lehetne megoldani, hogy (amennyiben az eszmei kárra vonatkozó rendelkezés mégis a vagyoni károkat érintő szakaszok között nyerne elhelyezést), a jelenlegi, hivatkozott bekezdés mindkét kárfajtára egyaránt vonatkozzék.

Valószínűleg nálunk is a jogalkalmazás feladata lesz majd kialakítani a megítélendő összegek nagyságát. Közbülső megoldásként kínálkoznék azonban, ha ezt a feladatot a Legfelsőbb Bíróság látná el, amivel egyrészt elejét venné — főleg a kezdeti — önkényes kalkulációknak, másrészt az esetleges változásokhoz könnyebben lehetne alkalmazkodni. Valamilyen „tól-ig" rendszer kialakítására gondolok itt. (Talán kiinduló pontként szolgálhatnak a biztosítás alapján kifizetett összegek, még annak figyelembe vételével is, hogy azok nagysága a befizetésektől függően változó.)

Elgondolkoztató továbbá, hogy vajon csak pénzbeli elégtételről lehet-e szó? Szintén svájci eset, hogy az az újságíró, aki egy festőt alaptalanul sértően kritizált, a festő eszmei kárának kompenzációjaképpen kiállítást szervezett számára. Elképzelhető olyan eset is, amikor valaki a károsult megnehezült életvitelének megkönnyítése érdekében tevékenyen segédkezik; pl. autóján szállítja, háztartásába besegít stb.

Bizonyára nem okozna bajt, ha ennek fennmaradna elvi lehetősége kivételes esetek számára. Ezzel még inkább meghazudtolná az eszmei kárért járó kompenzáció a büntetés-jelleget és még közelebb kerülne a személyiséget jelenleg is védő szabályok jellegéhez.

Végül pedig: kézenfekvőnek látszik, hogy bizonyos esetekben járadék megítélésére kerülhessen sor, ahol természetesen alkalmazni lehetne a járadékra egyébként érvényes szabályokat is (pl. későbbi csökkentés). A részletfizetés a vagyoni károkhoz hasonlóan alakulhat.

*

Összefoglalva: úgy vélem, hogy az eszmei kárért járó kárpótlás jogrendszerünk szellemével elvileg nem ellentétes; megengedése nem teszi a személyiséget áruvá.

A szabály megfogalmazása során helyes lenne a túlzott taxáció elkerülésével általában biztosítani a kárpótlást olyan esetekben, méltányos összeg megítélése útján, ahol ezt a károsodást kiváltó magatartás és az okozott sérelem súlya indokolttá teszi.

Kívánatos lenne, hogy a kérdéses szabály a személyiségi jogokat szabályozó rendelkezések körében nyerjen elhelyezést, amivel el lehetne érni, hogy az árujelleg kérdése a továbbiakban indokolatlanná válnék és egyben a személyiségi jogok eddig biztosított védelméhez hasonlóan tág tere nyílnék a nem pénzbeli reparációs formák alkalmazásának.

Bónis Gabriella

A lengyel nemzeti tanácsok bizottságai a területi képviselet működésének mechanizmusában

1. Változások a bizottságok jogi helyzetében

Az államhatalom és az államigazgatás területi szerveinek rendszerét érintő reformok számos lényeges változást idéztek elő e rendszer szerkezetében és működésében, s módosították a nemzeti tanácsok bizottságainak jogi helyzetét is. A területi szervek rendszerét alkotó más elemek, mindenekelőtt azonban a nemzeti tanács elnökségének jogi helyzetében beállott változások, ugyancsak hatással voltak a bizottságok működési feltételeire.

A legszembetűnőbb változást a bizottságok számának jelentős csökkentésében kereshetjük. Az Államtanács minden fajtájú és fokozatú tanács bizottságainak számát pontosan meghatározta. Határozata értelmében a vajdasági nemzeti tanácsok 7 bizottságot, az alapfokú nemzeti tanácsok pedig a városokban — nagyságtól függően — 6, 5 vagy kisebb városokban 4, illetve a nagyközségekben ugyanennyi bizottságot állíthatnak fel. Ez a bizottságok számában nagymérvű csökkenést jelent, mivel a vajdasági fokozatú tanácsok bizottságainak száma előzőleg 13 körül volt, ennél valamivel kevesebb bizottság működött a járási jogú városok tanácsaiban, míg a járási nemzeti tanácsok bizottságainak száma 10 körül mozgott.

Ez a változás közvetlenül kapcsolódik a nemzeti tanács elnökségével kapcsolatos új felfogáshoz, amelynek értelmében az elnökség a bizottságok vezetőit is magában foglalja, s ezek számának jelentékeny növekedése e szerv számbeliségének növekedésére is hatást gyakorolna, vagyis bizonyos értelemben módosítaná annak jellemző vonásait. Az Államtanács említett ha-

tározata leszögezte, hogy a helyi feltételektől függően a nemzeti tanács említetteken kívül más bizottságokat is létesíthet, egyidejűleg azonban a tanács bizottságalakítási szabadságát úgy korlátozta, hogy azok együttes száma „az adott csoportba tartozó nemzeti tanácsok számára meghatározott keretet nem lépheti túl." Az egyes fokozatú és fajtájú tanácsi bizottságoknak az Államtanács határozatában megállapított, illetve a nemzeti tanácsok „szabályzat-mintájában" megismételt számadatai valamennyi nemzeti tanácsra nézve kötelezőek.

A tanácsi bizottságok vezetőinek a nemzeti tanácsok elnökségeiben való részvétele szoros kapcsolatot eredményez ezekkel a szervekkel, megkönnyíti a bizottságok elnökségi irányítását, valamint módosítja azok helyzetét a területi szervek egész rendszerében. A bizottságok számának csökkentése pedig jelentősen bővítette működésük tárgyi keresztmetszetét, amennyiben a régebbi bizottságok leggyakrabban a területi államigazgatás szakosztályainak feleltek meg, vagyis inkább a resszort-problematika körén belül tevékenykedtek, ma viszont működésük profilja lényegesen bővebb problémakört ölel fel. Ez egyébként megfelel a bizottságok szélesebbkörű, új feladatainak, valamint összefüggésben van a tanácsülések gyakoriságának csökkentésével is. Az előző bekezdésben említett államtanácsi határozat a bizottságok jellegének kérdésében kifejezett igényeket támaszt, amennyiben a határozat szerintiektől eltérő, más bizottság felállításáról van szó, s ezekben az esetekben a tanácsokat kötelezi „minden bizottság feladatköre komplex jellegének biztosítására." Ezt ismétli meg egyébként a nemzeti tanácsok szabályzatmintája is.

A bizottságok számának csökkenéséből eredő további következmény az egyes bizottságok keretében tevékenykedő tanácstagok számának növekedése. A szabályzatminta egyébként azt sugallja, hogy a vajdasági fokozatú bizottságokban alapjában véve csak tanácstagok kapjanak helyet. Az alapfokú bizottságok összetételében az eddigiekhez hasonlóan, a tanácson kívüli személyek is szerepelhetnek, arányuk azonban az egyes bizottságokban a tagok felét nem haladhatja meg. A vizsgált időszakban ezt a lehetőséget a gyakorlatban ritkán merítették ki.

A novellizált törvény a bizottságokat nem jogosította fel arra, hogy a szakosztályok vezetőire nézve kötelező erejű ajánlásokat és véleményeket adjanak ki. Ez egyébként a helyi államigazgatás új struktúrájával függ össze, amelyben az osztályok nincsenek már az önálló államigazgatási szervek helyzetében, hanem a vajdák (vezetők) végrehajtó szerveiként, azok felhatalmazása alapján tevékenykednek. Ebben a szerkezetben, a bizottságok kötelező erejű ajánlások és vélemények útján történő irányítása, a szakosztályi vezetők vonatkozásában alááshatná a helyi államigazgatásban érvényesülő egyszemélyi felelősség alapelvét. A bizottságok mindamellett nincsenek megfosztva attól a lehetőségtől, hogy az államigazgatásra befolyást gyakoroljanak, a törvény ugyanis biztosítja azt a jogot, hogy a helyi államigazgatási szervekhez megfelelő rendelkezések kiadására vonatkozó javaslattal forduljanak, ezek pedig egy hónapon belül az elintézés módjáról a bizottságot értesíteni kötelesek. Amennyiben a bizottság javaslatát nem veszik figyelembe, azt a válaszban meg kell indokolni, a bizottság pedig az ügyet a nemzeti tanács elé terjesztheti. Ez azonban kétségtelenül a bizottság által a helyi államigazgatásra gyakorolt befolyásnak más jogi formáját jelenti, valamint eltérő módon határozza meg kölcsönös viszonyukat is.

A bizottságok helyi képviseleti rendszeren belüli helyzetének igen jelentős megerősödésére utal az a jog is, amelynek alapján a nemzeti tanács meghatározza azoknak az ügyeknek a körét, amelyeket a tanácsülés helyett a bizottságok vizsgálhatnak meg. A szabályzat-mintában példálózva felsorolt ilyen ügyek vizsgálatának eredményeként, a bizottság megfelelő határozat meghozatalára irányuló javaslattal fordulhat a helyi államigazgatási szervhez vagy a nemzeti tanácshoz. Ez a jog az alapfokú tanácsok üléseinek számára vonatkozó törvényi minimum csökkentésére figyelemmel, különleges jelentőséget nyer, mivel ennek alapján a bizottságok a tanács hatáskörében, azt helyettesítve jogosultak eljárni mindazokban az ügyekben, amelyekre a tanácsüléseken már nem jut idő, s így a tanács elé csak a döntést igénylő különleges súlyú ügyek kerülnek.

Végül csupán formális változást jelent az egyes bizottságok működésére vonatkozó különálló szabályzatok mellőzése, illetve munkájuk egységes szabályozása, valamint hatáskörük a nemzeti tanácsokra vonatkozó egyetlen szabályzatban történő meghatározása.

Az előzőleg említett, csupán csak formális módusulástól eltekintve, a bizottságok jogi helyzetében bekövetkezett változások tényleges befolyást gyakorolnak gyakorlati tevékenységükre, s a helyi szervek rendszerében elfoglalt helyükre és szerepükre.

2. A bizottságok új feltételek közötti tevékenységének formái

Számuk csökkentésének eredményeképpen a bizottságok 1974-től megnövekedett személyi állománnyal tevékenykedtek. A keret a járási fokozatú tanácsok bizottságainak tízegynéhány tagjától a vajdasági nemzeti tanácsok bizottságainak húszon felüli taglétszámáig terjedt. A tanácsi bizottságok tagjainak sorába többnyire csak tanácstagok kerültek be, s az elnöki és helyettesi funkciókat betöltő tanácstagokat leszámítva minden tanácstag részt vett valamely bizottság munkájában. 38 megvizsgált egység közül csak 9-ben szerepeltek tanácson kívüli személyek, azaz a bizottságok alig negyedében, és ott is inkább a szabály-

zat-mintában felső határként előírt 50%-nál kisebb arányban, vagyis a tanácsok csak ritkán éltek a tanácson kívüli személyek beválasztásának lehetőségével. A kutatási eredményekből az is kitűnik, hogy a helyi aktívák ezt a változást kedvezően értékelik, s aláhúzzák, hogy a bizottságoknak azok a tagjai, akik egyben tanácstagok is, sokkal fegyelmezettebbek. Valóban, a múltbeli tapasztalatok azt mutatják, hogy a bizottságok tanácson kívüli tagjai, akikkel szemben a bizottsági tagság alól történő felmentésen kívül semmiféle szankció nem áll a tanács rendelkezésére, gyakrabban tanúsítanak tétlen, passzív magatartást. A nagy városi központokban vagy az erősen iparosodott körzetekben tevékenykedő bizottságoknál nem jelentkezik a szakértők hiánya, más esetekben viszont jól érzékelhető a szakértők azonnali bekapcsolásának szükségessége a bizottság elé került ügyek eldöntése során. Egyébként meg kell jegyezni, hogy abban az időszakban, amikor a bizottságok tanácson kívüli tagjai a taglétszámnak csaknem a felét tették ki, a kollektíva mint jellemző vonás a tanácsi tevékenység igényei szempontjából nem mutatkozott hasznosabbnak, mint a tisztán tanácstagi összetételű bizottságok esetében.

A bizottságok összetételében bekövetkezett változások, amelyek új helyzetükből eredtek és többek között a tanácstag bizottsági tagok számának növekedésével, valamint a tanácson kívülállók kinevezésének mellőzésével jártak, a bizottságok megerősödését, működési operativitásának fokozódását idézték elő. A bizottságok tevékenységének színvonala az elmúlt megbizatási időszakhoz viszonyítva jelentős javulást mutat, úgy a bizottsági munka módszerére, eljárására, mint annak tartalmára vonatkozó előírások betartása szempontjából. Ez kétségtelenül az elnökségnek a bizottságok tevékenységére vonatkozó érdemi irányításából, a tanács irodájának szervező tevékenységéből ered és kapcsolatban áll az összetételükben bekövetkezett előnyös változásokkal is. A bizottságoknak saját munkatervük volt, s e szerint tevékenykedtek. Egy év alatt, általában rendszeresen és megfelelő gyakorisággal (bár a tanácsüléseknél valamivel ritkábban), átlagosan 10—11 ülést tartottak. Az ülések tárgysorozatán a következők szerepeltek: *1.* a határozattervezetek, valamint az államigazgatási szervek által a tanácsülés számára kidolgozott egyéb anyagok véleményezése; *2.* a tanács ülésszakának munkatervén kívüli, helyileg fontos ügyek előterjesztése; *3.* a tanácsok hatáskörébe tartozó azon ügyek kivizsgálása, amelyre az egyes tanácsok a bizottságokat felhatalmazták.

A bizottságok ülésein megvizsgált mindezek az ügyfajták szoros kapcsolatban állnak a bizottságok ellenőrző tevékenységével. A törvény rendelkezéseinek megfelelően ez nemcsak az ülésszak tárgysorozatába tartozó ügyekre vonatkozik, hanem felöleli a bizottságok által a tanácsüléstől függetlenül, önállóan vállalt ügyeket is. Az idézett törvényi rendelkezés második része, amely a tanácsülés tárgysorozatán szereplő ügyek választókkal történő megvitatására vonatkozik, igen ritkán valósult meg az „ügyek helyszíni vizsgálata" útján, néhány tanács azonban szervezett a választókkal konzultációs megbeszéléseket, melyeket leginkább az adott kérdésben érdekelt környezetben tartottak meg. Az a tény, hogy ezt a formát meglehetősen ritkán alkalmazzák, természetesen nem előnyös, de mégis érthető. Amennyire a bizottságok tevékenységének már régóta erős oldalát képezte az ellenőrzés, annyira új formát jelent tevékenységük gyakorlatában a határozattervezetek választókkal történő megvitatása. Amellett tehát, hogy ennek a formának a jelentkezése még nem nagy terjedelmű, el kell ismerni, hogy fontos lépést jelent annak a törvényi kötelezettségnek a teljesítése terén, amely a „dolgozó tömegekkel és szervezeteikkel való állandó kapcsolat fenntartását" írja elő.

A bizottságok ellenőrző tevékenységének terjedelme széles volt. A különböző tanácsok bizottságainak ellenőrző tevékenységében jelentős eltérések tapasztalhatók: az egy év folyamán lefolytatott ellenőrzések legalacsonyabb száma 15 volt, míg a vizsgálat során akadt olyan tanács is, amelynek bizottságai 233 ellenőrzést tartottak. A legtöbb tanácsnál azonban a bizottsági ellenőrzések száma 100 körül mozgott. A vizsgálatok alapossága különféle fokú volt, mindenesetre az ellenőrzések jelentős része a bizottságok tanácstag tagjai részére fontos információforrást jelentett, amely megkönnyítette az államigazgatási szervek által előterjesztett ügyekben való állásfoglalásukat. A bizottság számára tájékoztatást adnak ezen kívül az ülésekre meghívott személyek, így a hivatalok és intézmények azon képviselői, akiknek tevékenysége az ülések témájához kapcsolódik, a tanács irodájának igazgatója, illetve az önigazgatási szervek megbízottai is. Előfordul az is, hogy a tanácstagok kérnek tájékoztatást a meghívott személyektől a választókkal való találkozókon felvetett kérdésekben.

A bizottságok önálló helyzete — az adott tanács bizottságainak aktivitásától és az üléseken elhangzott vitáktól függően — különféle fokon fejeződik ki, s különböző fokú irányítás érvényesül a tanács irodája részéről a bizottságok tevékenysége vonatkozásában. Az is előfordulhat, hogy a biztonsági ülés vitája olyan formát ölt, amelyben a tanácstagok részéről kérdések hangzanak el, melyekre a tanács irodájának igazgatója vagy dolgozói válaszolnak, általában azonban a bizottságok tagjai a legtöbb figyelmet mégis a határozattervezetekkel és az államigazgatási szervek által előterjesztett egyéb anyagokkal kapcsolatos észrevételeknek és kiegészítéseknek szentelik. Ezeket a javaslatokat az elnökséghez juttatják el, hogy megkönnyítsék az államigazgatási szervek által elő-

terjesztett anyagokkal kapcsolatos állásfoglalását. A bizottságnak a vitában elhangzottak értelmében kialakított álláspontja szolgál azután alapul a tanácsülés elé terjesztendő jelentésnek, valamint az államigazgatási szervek címére szóló javaslatoknak.

A bizottságok e tevékenységi formáinak számszerű méretei jelentősek. A jelentések száma az ülésszak elé terjesztett vitás határozati javaslatok számától függ és évenként néhánynál nem több, ezzel szemben az egyes tanácsok bizottságai által adott vélemények száma átlagosan 20 és 30, míg az államigazgatási szervekhez, valamint a tanács illetékességi területén működő egyéb egységekhez benyújtott javaslatok száma 100 és 200 között mozog. Bár a javaslatok jelentős része egyedi jellegű, azok mégis a képviseletnek az államigazgatási tevékenységet érintő fontos befolyásolási csatornáját jelentik.

A gyakorlatban az az eset is megtörténhet, hogy a bizottságok tevékenysége túlzottan függ a tanács irodájától. Előfordul az is, hogy a bizottságok jelentései túlnyomó részben a tanács irodájának (különösen pedig igazgatójának) munkáját tartalmazzák, nem pedig a bizottságokét, s szórványosan még az is tapasztalható, hogy a bizottsági javaslatok a tanács irodájától indulnak ki. Ezeket a jeleket, amelyek arra mutatnak, hogy a bizottságok tevékenysége még nem mindenütt éri el a kívánt színvonalat, sem lebecsülni, sem pedig túlértékelni nem kell, mivel ezekkel szembe lehet állítani azokat a nem nagy számban jelentkező eseteket, amikor a bizottságok a tanácsi iroda által kidolgozott anyagokat nem fogadják el. A bizottságoknak a tanács irodájától való túlzott függése leggyakrabban a bizottságok konkrét javaslatok formábaöntésével kapcsolatos hozzánemértésével párosul, és inkább az alsóbbfokú tanácsoknál tapasztalható, de ez az alsóbb vagy magasabb szinten folyó tevékenység általános arculatát nem változtatja meg, hanem a bizottsági munka hitelességére hat ki. Általában számos bizottsági javaslat és vélemény gyakorolt hatékony befolyást az államigazgatási tevékenységre, valamint — amikor az elnökség és a tanácsülés elé terjesztendő anyagokról van szó — a tanácsi munkára is. A bizottságok akaratnyilvánításainak értékét, a helyi képviselet mechanizmusában betöltött szerep szemszögéből nézve az is növeli, hogy a bizottságok sokkal bensőségesebb légkörében a tanácstagok lényegesen szabadabban nyilatkoznak meg, mint a tanácsüléseken, itt gyakrabban fejtik ki véleményüket azok is, akik az ülésszakok során nem szoktak felszólalni.

Ha a bizottság tevékenységét vállalt feladatain kívül eső területen vizsgáljuk, a következő szerepköröket különböztethetjük meg: *1.* a tanácsülés elé kerülő határozattervezetek és más anyagok véleményezése, észrevételek és javaslatok előterjesztése vagy jelentések összeállítása; *2.* a tanácsi határozatok végrehajtásának vizsgálata; *3.* a helyi államigazgatási szervek, az alárendelt és független helyi egységek által adott tájékoztatások elemzése; *4.* a tanácsülések tárgysorozatán nem szereplő ügyek saját kezdeményezésre történő vizsgálata; *5.* a tanács hatáskörébe tartozó ügyeknek a tanács felhatalmazása alapján és helyette történő kivizsgálása.

Ezeknek az ügyfajtáknak mindegyike rendkívül széles témaköröket fog át. Már legalábbis a terv és a költségvetés kötelező témaköre, amelyet a határozatok, valamint a végrehajtási beszámolók kidolgozása során valamennyi bizottság megvizsgál, olyan széles, hogy befolyást biztosít a helyi ügyek összességére. A tanácsban, amely ülésszakain a terület sokkal fontosabb és összetettebb jellegű ügyeivel (mint például a távlati városfejlesztési program, a lakosság egészségi állapotának vizsgálata és annak megjavítási programja, a szociális-jóléti ellátás tökéletesítésének programja, a közbiztonsági helyzet megjavításának programja, a tudomány társadalmi-gazdasági fejlődés meggyorsításában történő felhasználásának programja) foglalkozik, mint amelyek a bizottságokra kötelezőek, az állásfoglalás ugyancsak a saját maga által (elsősorban ellenőrzési eszközök segítségével) összeállított anyagok alapján történik. A bizottságok saját kezdeményezése alapján vizsgálat alá vett ügyek, az esetek többségében ugyancsak összetettek és problematikus jellegűek. Példaképpen a megvizsgált néhány egység bizottságai által napirendre tűzött következő ügyeket lehetne megemlíteni: környezetvédelmi ügyek (egészségügyi, szociális és környezetvédelmi bizottság), a fiatalkorúak bűnözésével kapcsolatos ügyek, a szabálysértési kollégiumok és a társadalmi bíróságok tevékenységének értékelése (jogi és közrendvédelmi bizottság), a társadalmi események megünneplésének fejlődését taglaló elemzés, az iskolák nevelő tevékenységének, valamint más oktatási-nevelési intézmények munkájának eredményei, az egészségvédelmi helyzet, a munkaerő-gazdálkodás helyzete, a lakásépítés értékelése.

Ez a példálózó felsorolás azt mutatja, hogy a bizottságok saját kezdeményezésből sok olyan kérdést napirendre tűznek, amely nemcsak az adott területen, hanem országos szinten is igen fontos. Ezeknek az ügyeknek vizsgálata alapján kidolgozott javaslatokkal a bizottságok a helyi államigazgatási szervek tevékenységét a fontos esetekben befolyásolhatják.

A bizottságok által a tanácsülésre történő előkészítés során, akár pedig „önállóan" megvizsgált és a fentiekben példaként bemutatott ügyek azt bizonyítják, hogy a bizottságok feladataival összefüggő és az Államtanács határozatában megfogalmazott komplex jellegű követelményeket a gyakorlatban kielégítették. A bizottságok 1975. évi tervei, valamint az 1976. évi tervre vonatkozó töredékes anyagok azt mutatják, hogy komplex profiljuk változást nem szenvedett.

A tanácsi határozatok végrehajtásának ellenőrzése a bizottságok üléseinek tárgykörén belül nem foglal el kiemelkedő helyet, s ezt az ellenőrzési tevékenység gyengüléseként lehetne értékelni. Ugyanakkor azonban a bizottságok az államigazgatási szervek vagy az alárendelt és független egységek által felvetett igen sok kérdést megvizsgálnak. Az e szervek által összegyűjtött informatív adatok működésük olyan fontos kérdéseire vonatkoznak, mint például a lakáselosztás, a vegyipari vállalatok káros hatásainak csökkentése, a mezőgazdasági termelés és a betakarításra való felkészülés meggyorsításának programja, a kereskedelem nyári felkészülése, a gyermeknyaraltatás előkészítése, az oktatás fejlesztése, valamint a munka- és egészségvédelem, illetve a létfeltételek alakulása. A bizottságok munkatervei az 1975. és 1976. évek vonatkozásában ugyancsak jelentős mennyiségű ilyen jellegű információ felülvizsgálatát vették tervbe.

Amint a fenti példálózó felsorolásból is kitűnik, a bizottság elé került információk az államigazgatás működési körébe tartozó sürgős ügyekre éppúgy vonatkoznak, mint a távlati jelentőségű ügyekre. Ezek általában az adott területet és lakosait komolyabban érintő ügyek. Az ilyen jellegű tájékoztatások vizsgálata az államigazgatási szervek, valamint az alárendelt és a független egységek felett a bizottságok részéről gyakorolt ellenőrzésnek kétségtelenül fontos formáját képezi. Úgy tűnik, hogy a bizottságok elé terjesztett problematikus információk jelentős része kárpótlást nyújt az ellenőrzési feladatok teljesítése terén, mivel a meghatározott döntések végrehajtásának közvetlen ellenőrzése munkájuknak csak kisebb részét teszi ki. Az ellenőrzési funkcióról szólva arra is emlékeztetni kell, hogy az nem csak a területen történő közvetlen ellenőrzés útján, hanem az államigazgatási szervek, valamint a helyben működő különféle intézmények számos információjának vizsgálata útján is érvényesül.

Érdemes végül annak az új jogintézménynek is némi figyelmet szentelni, amelynek keretében a tanács a saját hatáskörébe tartozó ügyek megvizsgálására a bizottságok üléseit jogosítja fel, azzal a felhatalmazással, hogy a vizsgálat eredményei alapján az ügy teljes kivizsgálására vonatkozó javaslattal fordulhatnak a helyi államigazgatási szervekhez, vagy megfelelő határozat meghozatalát kezdeményezhetik a tanácsnál. Ennek a vizsgálati módnak a lehetősége már az eddigi gyakorlatban is érvényesült. 1974-ben ezt a felhatalmazást a vizsgált vajdasági fokozatú tanácsok mindegyike, a járási fokozatú tanácsoknak pedig mintegy 20%-a a bizottságoknak megadta. A felhatalmazás a szabályzatmintában említett ügyeken kívül, gyakran az állampolgári panaszok elintézésének módját, valamint a tanács elmúlt megbízatási időszakában hozott, és minden bizottságra kötelező határozatainak végrehajtásáról szóló beszámolókat érintő vizsgálatokat is felöleli. Ezek a határozatok összetettek és a megvalósítás szempontjából hosszútávúak voltak, mint például a lakásépítés fejlesztésének, a kulturális szint növelésének, valamint az ifjúság mozgósításának programja.

Az említett felhatalmazások általában azokra az ügyekre vonatkoznak, amelyeket a bizottságok ki tudnak vizsgálni, és annak során a szokásos módszereket alkalmazhatják, melyekről a későbbiekben lesz szó. Tevékenységük jellemzése szempontjából tehát az a lényeges, hogy a szóban forgó ügyeket ténylegesen kivizsgálták. A kutatás tárgyát képező vajdasági nemzeti tanácsok egyikének bizottságai például, a megelőző megbízatási időszakban hozott határozatok végrehajtásának ellenőrzése során, az 1974—75. években megvizsgálták az alkoholizmus elleni harc fokozását és a választók kívánságainak és javaslatainak valóra váltását célzó programot, elemezték a lakosság panaszait, valamint az okok elhárításának lehetőségeit, továbbá értékelték a környezet védelmére és a turisztikaiüdülési lehetőségek fejlesztésére vonatkozó 1972. évi határozatok végrehajtását. Más vajdasági nemzeti tanácsok bizottságai az 1974. év folyamán az elmúlt megbízatási időszak 8 határozatának valóra váltását vizsgálják meg, s ennek során többek között a lakásépítő szövetkezetek tevékenységét, illetve a falusi egyéni építkezések, a mezőgazdasági gépesítés és a kereskedelemfejlesztés programját elemezték. A gyakorlatban sok tanács bizottságai — és nem csak ott, ahol külön felhatalmazást kaptak erre — vizsgálták a választói kívánságok teljesítését, valamint a panaszok elintézésének módját is.

Ugyanúgy, ahogy a bizottság tanácsi döntéshozatalra vonatkozó befolyásánál látható, az ügyek kivizsgálásánál sem jelentkezik mindenütt azonos problematika. A fentiekben felvázolt kép optimális jellegű, mivel főként a vajdasági fokozatú tanácsok anyagaira támaszkodik. Nem mindegyik kutatás körébe vont egység bizottságai tudták a problémák ilyen széles körét átfogni, illetve azokhoz a saját álláspontjukat hozzáfűzni. Ez többek között a tanács elnökségének és irodájának, valamint a magának a tanácstagi munkának a színvonalától függ. Mindamellett fontos az, hogy optimális feltételek között már működik olyan bizottsági modell, amely nemcsak a törvény által megszabott feladatoknak és az Államtanács határozataiban foglalt célkitűzéseknek, hanem azoknak az igényeknek is megfelel, amelyek a helyi szervek mechanizmusában elfoglalt új helyzetéből erednek.

3. A bizottságok tevékenységének az elnökség által történő irányítása

A helyi szervek jelenlegi rendszere szoros kapcsolatot teremtett az elnökség és a bizottságok között: a bizottságok tagjai az elnökség ösz-

szetételében helyet kapnak, s így részt vehetnek a tanács és szervei munkájának megszervezésében. Ez a személyi kapcsolat az elnökség bizottságokkal szembeni alapvető feladatainak teljesítését is segíti. A törvény azon kevés rendelkezései között, amelyek az elnökség helyi szervek rendszerében elfoglalt helyzetét szabályozzák, szerepel az, hogy a bizottságok tevékenységének szervezése és összehangolása „különleges" feladatot jelent. A szabályzat-minta ezt a kötelezettséget megismétli, majd a továbbiakban meghatározza az elnökségre elsősorban háruló feladatokat, így többek között: *a)* a bizottságok éves munkaterveinek felülvizsgálatát; *b)* a bizottságok tevékenységéről szóló tájékoztatások ellenőrzését és a meghatározott feladatok vállalásának célszerűségét érintő útmutatást; *c)* a nemzeti tanács hatáskörébe tartozó ügyek vizsgálatában való segítségnyújtást; *d)* a bizottsági javaslatok megvalósításának ellenőrzését. Ezenfelül a szabályzat-minta a tanácsülés munkájának előkészítésében az elnökségre bízta többek között a tanács és a bizottságok munkájának megszervezésére vonatkozó határozattervezetek előzetes felülvizsgálatát, valamint a bizottságok és a tanácstagok társadalmi, önigazgatási és gazdasági szervekkel való együttműködésének biztosítását.

A törvényi szabályozás és a szabályzat-mintában szereplő ajánlások tényében az elnökség a bizottságok munkájának érdemi irányítására, ellenőrzésére, valamint tevékenységének támogatására is köteles.

A bizottságok munkájának folyamatos irányítására jogilag kötelezett szerv létesítése egyike a bizottságok helyzetét érintő, és reform során bevezetett új elemeknek. A reformot megelőzően ilyen szerv nem létezett. A bizottságok munkájának irányítását magában foglaló funkciót a hajdani nemzeti tanácsok elnökségei kettős — a helyi államigazgatási szervek és a tanácsi szervek irányítását egyaránt felölelő — jellegük következtében nem voltak képesek megfelelően gyakorolni, annál is inkább, mert e tevékenységben az államigazgatási jelleg volt az uralkodó. A bizottságok tevékenységének összehangolását az elöljárók tanácsa végezte, az az intézmény, amely a helyi képviselet által irányított társadalmi szervek gyakorlati igényei alapján jött létre anélkül, hogy arról a törvény intézkedett volna, s annak létét csak a nemzeti tanácsok szabályzata támasztotta alá. Mindamellett az elöljárók tanácsa, amely a vajdasági fokozatú tanácsokban lényegbevágó szerepet játszott a tanácsülések előkészítésében, a bizottságok tevékenységének összehangolásában, a tanácstagok egyéni munkájának irányításában, járási szinten a gyakorlatban már szinte egyáltalán nem töltött be a bizottsági tevékenységgel összefüggő koordinációs funkciót, a legalsóbb szintű tanácsoknál pedig ez az intézmény általában nem is tevékenykedett. A vajdaságinál alacsonyabb szintű tanácsok tehát meg voltak fosztva munkájuk állandó társadalmi szervezőjétől, amely — különösen a legalsóbb fokú tanácsoknál — a bizottsági tevékenység gyakori alacsony színvonalának egyik okát jelentette. Ezt az értékelést támasztotta alá a nagyközségi nemzeti tanácsok 1973-ban végrehajtott vizsgálata, amely kimutatta, hogy a nagyközségi nemzeti tanács elnökségének e vonatkozásban jelentkező fogyatékosságai következtében nem lehetett biztosítani a bizottságok tevékenységének megfelelő irányítását, így azok teljes egészében a nagyközségi elöljáró „kormányzása" alatt működtek.

A gyakorlatban az elnökség számos és sokoldalú kapcsolatban van a bizottságokkal. A tanácsülés elé kerülő anyagok jóváhagyása során az elnökség figyelembe veszi a bizottságok által hozzá benyújtott javaslatokat és kiegészítéseket, elfogadja a bizottságoknak az államigazgatást érintő javaslatait és gondoskodik azok gyakorlati átültetéséről (itt nem szabad szem elől téveszteni, hogy e javaslatok elnökség általi elfogadása azok rangját kifejezetten emeli az államigazgatási szervek szemében), az elnökségek többsége megvitatta és jóváhagyta a bizottságok munkaterveit, valamint megvizsgálta a tevékenységükről szóló tájékoztatásokat, továbbá sok esetben ösztönözte meghatározott ügyeknek a bizottságok által történő megvizsgálását is.

A bizottságok munkája iránti érdeklődés az elnökségek részéről különböző fokú volt. Például a megvizsgált vajdasági fokozatú tanácsok egyikének csaknem minden ülésén szerepelt valamely bizottságokkal kapcsolatos ügy, akár a tervezetekkel, határozatokkal és az államigazgatási szervek által előterjesztett egyéb anyagokkal kapcsolatos véleményük értékelése, akár pedig munkatervek jóváhagyása formájában, illetve az elnökség ezen kívül értékelte a bizottságok javaslatainak kezelését és lépéseket tett azok hatékonyságának növelésére is. Más vajdasági nemzeti tanácsok elnökségei már első ülésükön előzetesen megvizsgálják a bizottságok működésének szervezeti feltételeit és munkájuk tematikáját, előzetesen jóváhagyják munkaterveiket, megvizsgálják a tevékenységükre vonatkozó tájékoztatásokat, valamint ajánlásokat fogadnak el a bizottsági munka gyengeségeinek kiküszöbölése érdekében. Ellenpólusként annak a járási jogú városi tanácsnak az elnökségét említhetjük, amelynek napirendjén a bizottságokkal kapcsolatos problémák az egész év folyamán egyszer sem szerepeltek.

Az elnökség bizottsági tevékenység iránti érdeklődésének foka alapvetően általános munkastílusával függ össze, vagyis azzal, hogy az mint a tanács és szervei munkájának szervezőjeként tevékenykedik, vagy pedig „igazgató" elnökség, amely a hajdani elnökséghez hasonlóan államigazgatási szervként működik. Ugyanezek az ügyek, amelyek a tanácsi határozatok előkészítése vagy az azok valóraváltásáról szóló beszámoló keretében, az első esetben az elnökségi ülés

napirendjén megjelennek, s egyúttal a bizottságok véleményének és javaslatainak vizsgálatát is megkövetelik, a második esetben már úgy jelentkeznek, hogy a vizsgálatot az elnökség „önállóan" végzi (és gyakran döntést is hoz az ügyekben), azaz a tanácsülések és a bizottságok tevékenységétől függetlenül — azok helyett vagy mellőzésével — foglalhat állást. A folyamatos „igazgatás" funkcióját a megvizsgált elnökségeknek több mint a fele gyakorolta, mégis csak néhány esetben párosult ez a tanács, a bizottságok és a tanácstagok munkáját érintő irányító tevékenység teljes elhanyagolásával. Csaknem mindegyik megvizsgált elnökség — bár eltérő fokon — már működésének első évében gyakorolta a bizottsági munka koordinálásának és ösztönzésének funkcióját. Úgy látszik, hogy az új szervnek ez az újszerű funkciója a bevezetést követő esztendőben szilárdult meg, ugyanis az elnökségek 1975. évi munkaterveiben a bizottságok problematikája valamivel részletesebben szerepel.

Érdemes megjegyezni, hogy egyes elnökségek az alsóbb fokú tanácsok bizottságai vonatkozásában is gyakorolnak irányító funkciót, tevékenységüket üléseiken értékelik, s egyes esetekben megfelelő határozatokat is hoznak. A magasabb fokú tanácsok elnökségeinek ez a tevékenységi formája jelenleg, a nagyközségi nemzeti tanácsok megnövekedett felelősségére és feladataira tekintettel különleges fontosságú.

A bizottságok tevékenységének irányításában bizonyos torzulások léptek fel, amikor az elnökség végrehajtó apparátusának, a tanács irodájának fent említett túlzott „kormányzása" érvényesült az elnökség munkájában. Szélső esetben ez a torzulás a bizottság tevékenységének olyan alapvető formáit is helyettesítő beavatkozássá fajulhat, amely a beszámolók és javaslatok megszerkesztését is magához ragadja. A tanács irodájának munkatársai igen gyakran részt vesznek a bizottságok ellenőrzéseiben, amelyet csak a vizsgálócsoportnak nyújtott szakirányú támogatás formájában tekinthetünk indokoltnak, azonban nem jelentheti az iroda dolgozóinak az érdemi ellenőrzési tevékenységben való részvételét. A bizottsági ellenőrzés ugyanis elvileg társadalmi ellenőrzés, amely nincs kapcsolatban a hivatásos apparátus által folytatott ellenőrzés bármilyen formájával, még akkor is, ha nem igazgatási szervről, hanem a helyi képviseletet irányító szervének végrehajtó apparátusáról van szó. A bizottságok tevékenységére munkaterveik kidolgozásán, ellenőrzési tevékenységük ösztönzésén stb. keresztül a legnagyobb befolyást mégis a tanács irodája gyakorolja. A tanács irodájának dolgozói gyakran ellenőrzik az alsóbbfokú bizottságok tevékenységét. A tanács irodájának szervező tevékenysége — a bizottsági ülések szervezeti előkészítése és kiszolgálása, a javaslatok nyilvántartásának vezetése, azok megvalósításának felügyelete stb. — jelentős mértékben hozzájárul a bizottsági tevékenységgel összefüggő fegyelem megszilárdításához, mégis nehéz lenne elfogadni a vezetés érdemi elemeinek az elnökségi apparátus által történő kisajátítását éppúgy, mint maguknak a bizottságoknak ezzel az apparátussal történő helyettesítését is.

4. *A bizottságok és a tanácsülések*

A szabályzat-minta ajánlásai szerint a bizottságok legfontosabb feladatát a tanácsülés elé kerülő anyagok, a határozattervezetekre vonatkozó vélemények, a határozattervezetek, valamint a beszámolók elkészítése képezi. Lényeges jelentősége van azoknak a javaslatoknak és vitákban történő felszólalásoknak, amelyeket a bizottság munkája során beszerzett anyagok és tájékoztatások alapján, akár (gyakran) a bizottság nevében, akár pedig az egyes tanácstagok a saját nevükben tesznek. Mivel a bizottság által intézett ügyek köre jóval szélesebb annál, amelyet a tanácsülés áttekinteni képes, el kell fogadnunk azt, hogy az elegendő mennyiségű adattal rendelkezik az ülés elé terjesztett ügyekben történő állásfoglaláshoz. A bizottságok határozattervezetekkel kapcsolatos és a tanácsüléshez címzett észrevételeit sok esetben már az ülés előtt figyelembe veszi az elnökség, a határozattervezet módosítására vonatkozó javaslat formájában vagy egyéb más módon, ez a lehetőség azonban tárgyi illetékességénél fogva alapvetően az adott határozattervezetet véleményező bizottságnak áll rendelkezésére. A bizottság ezt követően a tanácsülésen beszámolót terjeszt elő, amelyben teljes egészében kifejtheti álláspontját, függetlenül attól, hogy annak egyes elemeit a határozat tervezeténél már figyelembe vették. Az ülésen azután más bizottságok, valamint egyes tanácstagok is előterjeszthetik álláspontjukat, amelynek tárgyi beállítottsága jelentős mértékben a bizottsági munkában alakult ki. Az ülésen elfogadott határozat tartalmára és végső alakjára gyakorolt befolyás tehát a bizottsági munka hatékonyságának próbakövét jelenti.

A határozatok feletti vitában előterjesztett anyagok, észrevételek és javaslatok igen ritkán gyakoroltak befolyást a határozatok végleges formájára. Azoknak a tanácsoknak a száma, amelyeknél ez az eset mégis előfordult, a megvizsgált egységek összességéhez képest igen alacsony. Többnyire a tervezetnek megfelelő határozat hozatalára kerül sor, amelybe egyúttal felveszik a vitában elhangzott megalapozott tanácstagi javaslatok valóraváltását az államigazgatási szervek számára kötelezővé tevő záradékot is.

Ezeknek a tényeknek a fényében feltehetjük azt a kérdést, hogy melyek a bizottságok beszámolóinak, észrevételeinek, véleményeinek és javaslatainak, valamint a nevükben a vita során elmondott felszólalásoknak a következményei.

Úgy tűnik, hogy a határozattervezetek vita során történő módosításának szórványos voltát nem kell egyúttal a tanácsok passzivitásaként, valamint a bizottsági és tanácstagi javaslatok eredménytelenségeként értékelni. Meggyőzően hangzik M. Święcki magyarázata, amely szerint a tanácsülés vitájában, s így a beszámolóban vagy egyéb formában benyújtott bizottsági javaslatok a problémákat és különösen az elfogadásra kerülő határozat végrehajtásának módját, nem pedig magát a szöveget elemezték, ami a vitából származó határozattervezet-változtatások eredetének körülhatárolását megnehezíti. Bár az elöljáró (vajda) vitákban elhangzott javaslatok megvalósítására vonatkozó kötelezettsége — a képviselet alapelvének (és a jogalkotástechnika alapelvének) szempontjából — kétségtelenül nem jelent ideális megoldást, s bár a tanácsülések szakszerűbb megszervezésével (a javaslattevő bizottság meghívásával) számos esetben lehetővé válna a bizottsági és tanácstagi álláspontoknak a határozat szövege szempontjából való figyelembevétele, az 1974. évi helyzet mintája azt mutatja, hogy az államigazgatási szervek határozatvégrehajtási módjára tekintettel, a határozatok tárgyát képező kérdésekkel kapcsolatos bizottsági javaslatok befolyása nem vitatható. Ezek a javaslatok, bár azokat a tanácsülés mint az államigazgatási szervek által általánosságban végrehajtandó „helytálló" javaslatokat fogadta el, mégis csak általános működési irányelvként érvényesültek. A bizottságok annál is inkább, hogy elnökük a tanács elnökségének soraiban foglal helyet, teljes körű ellenőrzési lehetőséggel rendelkezik javaslatainak megvalósítása tekintetében.

A bizottságoknak a tanácsülésekkel kapcsolatos már hagyományos olyan szerepükön kívül, mint anyagok előkészítése vagy az azokkal kapcsolatos álláspontok előterjesztése, a reformot megelőzőnél jóval szélesebb körben helyettesítik az ülésen a tanácsot a terület fontos ügyeinek önkéntes átvállalásával. Amint a második rész példálózó felsorolásából kitűnik, gyakran előadódnak olyan ügyek is, amelyeknek jelentősége az adott területnél jóval szélesebb, esetleg országos méretű, valamint léteznek ezen kívül komplex természetű problémák is. Ezek közül az ügyek közül soknak a tanácsülésen történő megvizsgálása teljesen indokolt lenne. Mikor a tanácsülés korlátozott „feldolgozási kapacitása" vagy egyéb ok miatt ennek nem tud eleget tenni, mintegy helyettesítve, bár formális felhatalmazás nélkül a bizottságok tevékenykednek a tanácsülés munkájának pótlására. Ha azok nem vállalják át ezeket az ügyeket, a helyi képviselet működésmechanizmusában űr keletkezik, a terület számos fontos ügye az államigazgatás működési területére szorul át, de az is lehetséges, hogy egyáltalán nem kerül átvállalásra.

Gyakorlati szempontból nincs lényegbevágó különbség a terület tanácsi hatáskörbe tartozó fontos ügyeinek a bizottság saját döntése alapján történő átvállalása és aközött, amikor az ilyen ügyek intézése a tanács által a törvény 60. cikkének (2) és (3) bekezdései alapján a bizottságoknak adott különleges felhatalmazás (a nagyközségi nemzeti tanács esetében), valamint a szabályzat-minta 41. cikkének (2) és (3) bekezdése alapján történik. Amennyiben ez a felhatalmazás nemcsak meghatározott ügyek kivizsgálására jogosítja fel a bizottságot, hanem a tanácsnak az ügyek kézbevételére vonatkozó utasítását is tartalmazza, az a bizottságokra nézve kötelező. Mindamellett a tanács megfelelő határozatának ezt a felhatalmazást kifejezetten utasításként kell megfogalmaznia. Eddig nem mindegyik határozat tartalmazta ezt, legalábbis a határozat végrehajtásáról szóló bizottsági beszámoló beterjesztéséről nem rendelkezett.

Mint láthattuk, a bizottságok sok ügyet megvizsgáltak a gyakorlatban, amelyek súlyukra és bonyolultságukra figyelemmel a tanácsülések napirendjére tartoztak volna, s amelyekre felhatalmazásuk nem terjedt ki, vagy a felhatalmazásról a tanács egyáltalán nem is döntött. A felhatalmazásnak a tanács különleges határozatával történő megadása nem előfeltétele tehát a tanács hatáskörébe tartozó ügyek bizottsági intézésének, hanem azok a szabályzatban kapott általános felhatalmazás keretében cselekedhetnek. A bizottságok rendelkezésére álló jogi eszközök sem különböznek attól függően, hogy az ügyek vizsgálatára felhatalmazás eredményeként vagy más módon került sor: az államigazgatási szervhez, valamint a tanácshoz intézett javaslattal a bizottság minden esetben élhet [a törvény 36. cikkének (2) bekezdése értelmében]. A tanácsok azon határozatainak, amelyek a bizottságokat meghatározott ügyek helyettük történő intézésére hatalmazzák fel, tehát elsősorban az az értelmük, hogy a bizottságok tanácsülés-helyettesi rangját aláhúzzák, és meghatározott ügyeket kifejezetten a gondjaikra bízzanak. Úgy tűnik, hogy ennek különleges jelentősége van az elmúlt megbízatási időszakban született határozatok távlati végrehajtása szempontjából. A bizottságok aktivitásának azokban az ügyekben való fokozódása, amelyekben a tanácsülések tevékenységét helyettesítették, nemcsak az alsóbb fokú nemzeti tanácsok üléseinek kötelező számát a reform során érintő korlátozásból eredt, ugyanis azok a vajdasági tanácsok (a kutatás tárgyát képezők mindegyike), melyeket az ülésszám kötelező korlátozása nem érintett, sokkal gyakrabban adtak felhatalmazást a bizottságoknak az ügyek meghatározott csoportjának a tanács helyett történő kivizsgálására. Ezekben a tanácsokban a bizottságok általában nagyobb aktivitást tanúsítottak a terület egyéb fontos ügyeinek átvállalásában is.

A bizottságok azokban az ügyekben érvényesülő hatáskörének kiszélesítése, amelyek a tanácsülés napirendjére tartoztak volna, vagyis egyfajta helyettesítő szerepének fokozása, helyes fejlődési irányzatnak látszik. A tanácsülés

mindig is korlátozott átbocsátó képessége mellett megnövekedett azoknak az ügyeknek a száma, amelyekben a helyi képviseletnek állást kellett foglalnia. A fontos helyi ügyek megoldásába így bekapcsolódhatnak a bizottságokba szerveződött tanácstagok hatalmas ismereti és tapasztalati erőforrásai is.

5. *A bizottságok és a helyi államigazgatás*

A bizottságok helyi államigazgatásra gyakorolt befolyásának két alapvető módjáról beszélhetünk: *a)* az ellenőrzési tevékenységről; *b)* a helyi államigazgatási szervekhez intézett javaslatokról.

A bizottságok ellenőrzési jogkörét a törvény tágan határozza meg. A bizottságok feladatát képezi [a törvény 35. cikkének (1) bekezdése értelmében] a tanácsi határozatok, valamint a helyi államigazgatási és a felettes szervek rendelkezései végrehajtásának ellenőrzése, az alárendelt egységek tevékenységének ellenőrzése, valamint az adott területen működő, tanácstól független vállalatok és intézmények társadalmi ellenőrzése. Az ülést megelőzően a bizottság „a területen megvizsgálja azokat az ügyeket, amelyek a tanácskozás tárgysorozatán szerepelnek" [a törvény 20. cikkének (5) bekezdése]. A tanács általános hatáskörének fényében, a tanács nevében eljáró bizottságok ellenőrző tevékenysége minden olyan ügyre kiterjed, amelyet a helyi államigazgatási apparátus vagy az annak alárendelt egységek intéznek, még abban az esetben is, ha az más független egységek tevékenységével is összefügg. Az alapszabály-minta kiemeli, hogy a bizottságok hatáskörébe kell vonni a helyi államigazgatási szervek hivatali apparátusának ellenőrzését, valamint az adott területen tevékenykedő „illetékes szervek, illetve gazdasági és szociális-kulturális egységek vezetőinek" tájékoztató jellegű meghallgatását (41. cikk). Az informatív meghallgatás azon egységek tevékenységének közvetett formában történő ellenőrzését jelenti, amelyeknek közvetlen ellenőrzésére a törvény a bizottságokat feljogosította.

Az előzőekből kitűnően, a bizottságok közvetlen helyi ellenőrzés és közvetett informatív meghallgatás formájában kifejtett ellenőrző tevékenysége egyaránt széles körű volt. A régebbi vizsgálatok tanúsága szerint az ellenőrző tevékenység régóta erős oldala a bizottságok munkájának, sőt még erősebben jelentkezett az általában gyengébben működő községi nemzeti tanácsok bizottságainál. A múlthoz hasonlóan a vizsgálatok tárgyát elsősorban a tanács alá rendelt egységek — gyakran maguk az alsóbb fokú tanácsok —, valamint a független szervek tevékenysége képezte, viszont nagyon ritkán, és csak a legjobban dolgozó tanácsoknál került sor az államigazgatás helyi hivatali apparátusának ellenőrzésére. A kutatás körébe vont egységek között egyébként csak öt végzett ellenőrzést a helyi hivatal osztályain.

Az osztályok közvetlen bizottsági ellenőrzésének csekély száma természetesen a bizottságok helyi államigazgatásra gyakorolt befolyásának bizonyos gyengeségéről tanúskodik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a tanácsok túlnyomó többségénél, ahol az ellenőrző tevékenység csak az alárendelt és a független egységekre irányult, az államigazgatás általánosságban kicsúszott a bizottságok ellenőrzése alól. Különösen az alárendelt egységek ellenőrzése jelenti az osztályok közvetett ellenőrzését, mert hiszen ezek irányítják az egységek tevékenységét. Hogy az alárendelt egységek (s ezek között az alsóbb fokú tanácsok) tevékenységének ellenőrzése milyen fokon tölti be az államigazgatási munka közvetett társadalmi ellenőrzésének szerepét, az ellenőrzés tárgyának megválasztásától függ. Amennyiben az ellenőrzés problematikáját a szóban forgó illetékes egység feladatainak teljesítése képezi (például, hogy az iskola teljesíti-e nevelési funkcióját, vagy az egészségügyi intézmény a helyi igényeknek megfelelő színvonalon kielégíti-e a kívánalmakat), az teljes egészében megfelel az államigazgatás társadalmi ellenőrzésének terén rá háruló feladatoknak. Ha azonban az ellenőrzés olyan aprólékos ügyekre vonatkozik, amelyeket az osztályoknak felügyeleti jogkörükben kellene ellenőrizniük, ez a feladat csökkent értékű teljesítését jelenti.

A megelőző kutatások arra irányították a figyelmet, hogy a bizottságok ellenőrzésének így meghatározott tárgya annak a tendenciának a kifejeződését jelenti, amelynek eredményeként a bizottságok az osztályokkal kívánják magukat helyettesíteni. Úgy tűnik, hogy a bizottságok jelenlegi elhelyezkedése — tevékenységük széles, nem reszortjellegű profilja, valamint az elnökséggel és a helyi szervek egész rendszerében nagy tekintélynek örvendő, tanácsi vezető szervekkel való erősebb kapcsolatuk — meglazította az osztályokkal való összeköttetést, illetve csökkentette a bizottsági tevékenység osztályszükségletek alá rendelésének veszélyét is.

El kell tehát ismerni, hogy még a bizottságok olyan jellegű ellenőrzése is, amelynek tárgyát az osztályok felügyeleti jogkörébe tartozó ügyek képezik, ha jelentősen csökkent mértékben is, de betölti az államigazgatás társadalmi ellenőrzésének funkcióját, ugyanis az adott egységet irányító osztály tevékenységéről bizonyos közvetett adatokat szolgáltat a bizottságoknak.

Úgy a közvetlen ellenőrzést, mint a tájékoztatások és beszámolók értékelését magában foglaló bizottsági ellenőrző tevékenység terjedelmére figyelemmel megállapítható, hogy ez a tevékenység a helyi államigazgatási munka bizottsági befolyásolásának lényegbe vágó csatornáját jelentette. A bizottságok 1975. és 1976. évi munkatervei azt mutatják, hogy ez a szilárd és bevált gyakorlat tevékenységük egyik fő formája maradt. A bizottságok reform utáni új hely-

zete kedvez a helyi államigazgatás felett gyakorolt ellenőrző tevékenység fokozottabb önállóságának, bár ezt a lehetőséget eddig nem nagyon használták ki.

A bizottságok ellenőrzési tevékenységének, valamint az államigazgatás befolyásolására alkalmas más említett lehetőségeknek az eredményei a helyi államigazgatási szervekhez intézett javaslatok formájában fogalmazódnak meg. Azok a javaslatok, amelyekre a törvényben meghatározott határidő alatt a helyi államigazgatási szerveknek válaszolniuk kell, helyettesítik a javaslatok eddigi intézményét, valamint a reform előtt létező olyan intézményeket, mint a kötelező ajánlások, illetve bizonyos mértékben a kötelező bizottsági állásfoglalásokat is. A kötelező ajánlásokkal és állásfoglalásokkal kapcsolatos, 1963-ban bevezetett intézmények, amelyek a bizottságok osztályokra gyakorolt befolyásának növelését célozták, a gyakorlatban egész sor hiányosságról tanúskodtak; a kötelező ajánlások és az állásfoglalások között általában elmosódott az éles határvonal, s ezért a felsőbb tanácsoknak nehézséget okozott azok megfelelő elhatárolása, a nagyközségi nemzeti tanácsok bizottságai pedig általában nem is tudták azokat igénybe venni. Ezeknek az intézményeknek a felsőbb szintű tanácsok által történő igénybevétele sem volt széles körű. Az is előfordult, hogy ezek az intézmények az osztályok vezetőinek eszközül szolgáltak a nehéz és népszerűtlen ügyekkel kapcsolatos felelősségnek a bizottságokra történő áthárításában. Összegezve ezek az intézmények a gyakorlatban nem játszottak olyan lényegbevágó szerepet, mint a bizottságok általános javaslatai és véleménynyilvánításai, tehát a reform során történt megszüntetésük nem tekinthető az osztályokat befolyásoló bizottsági jogi eszközök meggyengülésének. Úgy látszik, hogy a bizottságok azon javaslatai, amelyek az államigazgatási szervek törvényes válaszadási kötelezettségével párosulnak, a befolyásolás megfelelően erőteljes eszközét képezik. A dolog lényege tehát a bizottságok államigazgatási szervekhez intézett javaslatainak gyakorlati érvényesülésében rejlik.

A gyakorlatban az államigazgatás bizottsági javaslatokhoz való viszonyát a komoly hozzáállás és a megvalósítás magas foka jellemezte. Az a helyzet, amikor a helyi államigazgatási szervek figyelmen kívül hagyják a bizottsági javaslatokat, lényegében nem valósítják meg azok tartalmát, illetve nem nyújtanak megfelelő tájékoztatást, a megvizsgált egységek között csak szórványosan fordult elő. A bizottsági javaslatok államigazgatási megvalósításának foka magas volt még abban az esetben is, amikor a bizottság nem érdeklődött javaslatainak további sorsa iránt. Kétségtelenül összefügg ezzel a javaslatok rangjának emelkedése azáltal, hogy azokat a helyi államigazgatási szervekhez az elnökség közvetítésével juttatják el, illetve, hogy az elnökségben a bizottságok vezetői helyet kaptak. Ahol a bizottsági javaslatok megvalósításának foka alacsony volt, ott a tanács tekintélye sem volt nagy és munkájának színvonala is kívánni valót hagyott maga után, illetve az államigazgatási szervek viszonyultak technokratikus módon a javaslatokhoz. Amennyiben az államigazgatás munkaterülete (vagy az alárendelt egységek munkája) tökéletesítést igényel, feleslegesek mindazok a bizottsági javaslatok, amelyek a hiányosságok kiküszöbölésének eszközeire nem mutatnak rá. Az ilyen álláspontnak nehéz egyetérteni, mivel a bizottságnak, mint társadalmi ellenőrző szervnek a hiányosságok társadalmi nézőpontból történő feltárása a feladata, míg a kiküszöbölés útjának meghatározása az államigazgatás szakfeladatát képezi. A bizottságok javaslatainak mellőzése azonban, mint azt már említettük, csak ritkán fordul elő.

A bizottságok által benyújtott javaslatok nagy számára, kiterjedt tárgykörére és megvalósításuk általánosságban magas fokára tekintettel azokat az államigazgatás bizottsági befolyásolásának fontos útjaként kell számontartanunk. Tény az, hogy e javaslatok jelentékeny része (különösen az alsóbb fokú tanácsok esetében) aprólékos és beavatkozó jellegű volt, ez azonban nem csökkenti az államigazgatás társadalmi ellenőrzési eszközeként játszott szerepük jelentőségét, bár az általánosabb jellegű javaslatok egyúttal a terület fontos ügyeinek intézésére gyakorolnának befolyást.

Amennyiben a kötelező ajánlásokhoz kapcsolódó intézmény kiküszöbölése a bizottságok államigazgatásra gyakorolt befolyását bármilyen mértékben csökkentette volna, az abban nyerne kifejezést, hogy a helyi államigazgatási szervek saját kezdeményezésük alapján általában nem fordulnának fontosabb rendelkezéstervezeteik véleményezése céljából a bizottságokhoz. Ez az eset csak szórványosan fordult elő: a megvizsgált tanácsok közül négynél, s ezen belül kettő volt vajdasági fokozatú tanács. A tanácsok egyikénél az államigazgatási szervek egy év alatt csak egy ízben fordultak véleményért a bizottságokhoz, mégpedig a szén árpótlékának népszerűtlen ügyében. A bizottság (amely egyébként megtagadta a véleményadást) véleményének — a régebbi, hosszabb távra kötelező véleményekhez hasonlóan — azt a célt kellett volna szolgálnia, hogy a felelősség az államigazgatási szervekről a bizottságokra háruljon. A megvizsgált egységek közül csupán egynél fordult elő az, hogy az államigazgatás által beszerezhető bizottsági javaslatok kérdését formálisan is szabályozták: eszerint a tanács elnöksége külön határozattal állapította meg azoknak az ügyeknek a körét, amelyekkel kapcsolatban az osztályok (és más egységek) igazgatói kötelesek a bizottságok véleményét kikérni. A bizottsági javaslatokkal kapcsolatosan az államigazgatási szervekre háruló válaszadási kötelezettség, a kiterjedt jogkörükre vonatkozó társa-

dalmi ellenőrzés megvalósításának elsőrendű és az egységek döntő többségénél egyetlen útját jelenti. Egyébként az is rendkívül fontos, hogy ezt az utat a bizottságok széles körben fel is használják.

6. A bizottságok a társadalmi környezetben

A bizottságok törvényszabta feladatát többek között „a dolgozó tömegekkel és szervezeteikkel való állandó kapcsolat fenntartása" képezi, amely az állampolgárok állami szervek tevékenységébe való bekapcsolását, a társadalmi kezdeményezések ösztönzését és további előrelendítését célozza [a törvény 35. cikkének (1) bekezdés 1. pontja]. Le kell szögezni, hogy a bizottságok eddigi gyakorlatában ezek a feladatok — annak ellenére, hogy azokat a törvény is felsorolja — nem nagy terjedelemben érvényesültek. Az olyan tevékenységi formákkal összehasonlítva, mint az ellenőrzés, az anyagok tanácsülésre történő előkészítése, a véleményadás és a javaslatok előterjesztése, amelyek a bizottsági munkában állandó helyet foglalnak el, a társadalmi környezettel való kapcsolat fenntartása a bizottságok tevékenységében mindeddig mellékes szerepet töltött be. E bizottsági tevékenységi formának a jelenlegi rangja azzal a törvényi rendezéssel kapcsolatosan nőtt meg, amely a tanácsot nemcsak helyi államhatalmi szervként, hanem egyben „a társadalmi önigazgatás alapvető szerveként" is meghatározza. Ennek a funkciónak a gyakorlása többek között megköveteli a tanács és az őt körülvevő társadalmi környezet kapcsolatának megerősítését, valamennyi lehetséges útnak, így tehát a bizottságok közvetítésének felhasználásával is.

A kutatások alapján megállapítható, hogy 1974-ben ez a kapcsolat a régebbinél szélesebb körben létezett. Az elnökség üléseinek, sőt időnként a tanács ülésszakainak a napirendjén is megjelent a lakossági önigazgatásnak a Nemzeti Egységfront bizottságaival való együttműködése, a közös tevékenység értékelése, egyes tanácsok pedig a munkásönigazgatási vagy a társadalmi szervekkel vállaltak együttes munkát. A tanácsok és a környezet kapcsolatának erősödésére hatott a választói gyűlések, tanácstagi beszámolók számának növekedése, valamint a választói igények kielégítését elemző tanácsi értékelések szaporodása is. Ezek a működési irányok azonban nem mindig jutnak kifejezésre a bizottságok tevékenységében is.

A bizottságok társadalmi környezetben kifejtett tevékenységének fő formái a kutatások eredményei alapján így határozhatók meg: *1.* együttműködés a lakossági önigazgatással; *2.* konzultációs találkozók a választókkal; *3.* együttműködés az alsóbb fokú tanácsok bizottságaival.

A bizottságok lakossági önigazgatással való együttműködése — ott ahol ez létrejön, azaz inkább a városi nemzeti tanácsok bizottságai esetében, s itt is csak esetlegesen — főként abban tükröződik, hogy az adott bizottságot működési körére figyelemmel érdeklő és a környezet szempontjából fontos ügyek közös megvitatása céljából, a bizottság ülésére meghívják a helyi önigazgatási szervek képviselőit (így például az oktatási, művelődési és kulturális bizottság ülésére a helyi gyermek- és ifjúságnevelés kérdésében; a jogi és közrendvédelmi bizottság ülésére a területen működő detoxikáló állomások és alkoholelvonó rendelőintézetek tevékenységének értékelése alkalmával.) Néha a bizottságok a lakossági önigazgatás munkatársait is bekapcsolják az ellenőrzési feladatok megoldásába, vagy ezek bevonásával határozzák meg az ellenőrzések tárgyát. A vizsgálati adatokból kitűnően, a bizottságok és a lakossági önigazgatás együttműködése a nagyvárosok kerületeiben volt a legélénkebb. Ezeknek a városoknak egyikében a kerületi nemzeti tanács bizottságai a kerületi hivatalnál közbenjártak a lakossági önigazgatás fontos ügyeiben; az egyik kerületi nemzeti tanács pedig „kiszállás" keretében a helyszínen tartotta meg azt az ülését, amelyet az iskola és a lakossági önigazgatási bizottság együttműködésének szentelt, s erre az említettek munkatársait is meghívta.

Az együttműködés és a kezdeményezés egyes egyedi példái bizonyára jobban illenének a kérdéshez, azonban a kutatás adatai e tekintetben nem voltak elég pontosak. Teljes bizonyossággal szögezhetjük azonban le, hogy a bizottságok ilyen jellegű tevékenységi formái ma még inkább ritkaságszámba mennek. A lakossági önigazgatás problematikája elég széles terjedelemben szerepel az elnökségek üléseinek napirendjén, kiváltképp a nagyvárosi kerületek nemzeti tanácsai esetében (és ott az 1975. évi munkatervek is e kérdéskör növekvő jelentkezésére mutattak).

Ez az irányzat új a bizottságok tevékenységében, és még nem egészen kifejlett alakban és terjedelemben jelentkezik. Mindamellett a jövőben a bizottságok e működési irányzatára nagy súlyt kell helyezni, ha a tanácsok működési területükön gyakorolni akarják az alapvető társadalmi önigazgatási szerv funkcióit. Ez az alapfokú nemzeti tanácsok bizottságaira (amelyek a lakossági önigazgatással közvetlenül együtt dolgoznak, illetve a munkás és más önigazgatással — jelenleg még csak szórványosan jelentkező — együttműködésben részt vesznek) éppúgy vonatkozik, mint a vajdasági tanácsok szerveire (amelyek az alapfokú lakossági önigazgatással való együttműködést közvetlenül ösztönzik, a Nemzeti Egységfront bizottságaival, a szakszervezetekkel és a társadalmi szervezetek vezetőségeivel pedig a nagyobb horderejű ügyekben együttműködnek).

A fontosabb tanácsi határozatok előkészítésével kapcsolatban, a bizottságok által szerve-

zett választói konzultációs megbeszélések, amelyekről fentebb már említést tettünk, még csak csírájukban léteznek. További fejlődésük — a tanács és a választók közötti kapcsolat más formáihoz és intézményeihez hasonlóan — támogatást igényel.

Az alsóbbfokú tanácsok bizottságaival való együttműködés is a bizottságok társadalmi környezettel kapcsolatos tevékenységének formájaként értékelhető, mivel a képviseleti szervek „tengelyében" az nemcsak instrukciós jellegű, hanem gyakran a helyi ügyek közös elintézéséhez is segítséget nyújt, például az alsóbbfokú tanácsok alárendeltségében működő egységek ellenőrzésének együttes lefolytatása és eredményeik „kiszállási ülésen" történő megvitatása útján. Ez a tevékenységi forma azonban még ritkán, inkább csak a vajdasági fokozatú tanácsoknál fordul elő. Időnként az is megtörténik, hogy az azonos fokozatú tanácsok hasonló bizottságai a terület fontos problémáinak megbeszélése céljából együttes üléseket tartanak, ez azonban az együttműködésnek ritkán jelentkező formája. Gyakrabban alkalmazzák az együttműködésnek olyan formáit, mint az alacsonyabb fokozatú bizottság képviselőjének a magasabb fokú bizottság ülésére történő meghívása, vagy az alsóbb fokú bizottságok tevékenységének a magasabb fokozatú tanács elnöksége általi értékelése. Ennek az együttműködési formának az alsóbbfokú bizottságok támogatásában kétségtelen jelentősége van, kisebb szerepet játszik viszont a bizottságok környezettel való együttműködésében.

Így tehát a magasabb fokozatú tanácsok bizottságainak az alsóbbfokú tanácsok bizottságaival, a környezet ügyeinek együttes elintézése céljából történő együttműködése ugyancsak a bizottsági tevékenység „fejlődési" formáját jelenti, amely az eddigiek során kevéssé bontakozott ki, azonban a tanács önigazgatási szerepére (a fontos helyi problémák saját erőből történő megoldására) helyezett hangsúly, valamint az alapfokú tanácsok bizottságainak a reform után jelentősen megnövekedett feladatai következtében ma már nagy jelentőségűvé vált. E feladatok elvégzéséhez a vajdasági fokozatú tanácsok bizottságainak az eddigieknél sokkal hathatósabb segítségére lesz szükség.

7. *Következtetések*

A kutatásokból kitűnően, a reform eredményeként a bizottságok helyi képviseleti rendszeren belüli rangja — különösen a magasabb fokozatú tanácsoknál — jelentékenyen megnőtt. Hozzájárult ehhez tevékenységi körének kiszélesedése („reszort-jellegű" profiljának megszűnése és az osztályokkal való szabálytalan kapcsolatokat elősegítő tényezők kiiktatása), valamint a tanács elnökségéhez fűződő szoros kapcsolata, mivel az elnökség nemcsak irányítja a bizottságok tevékenységét, hanem az államigazgatási szervekhez benyújtott javaslatok tekintélyét is megnöveli.

Egyidejűleg jelentősen megszaporodtak a bizottságok feladatai is. A tanácsülések évenkénti kötelező minimális számának alacsony szinten történő meghatározása szükségessé tette, hogy a bizottságok egész sor olyan kérdéssel foglalkozzanak akár saját kezdeményezésük, akár a tanács felhatalmazása alapján, amelynek megvizsgálására a tanácsülésen már nem jutna idő. A bizottságok tehát szabályos vagy a formáktól mentes módon sok ügyet megvizsgálnak a tanácsülés helyett, s ezek eredményeképp számos javaslatot nyújtanak be az államigazgatás helyi szerveihez. Így a helyi képviseletnek, a tanácsülések tevékenységét helyettesítő fontos láncszemévé váltak a bizottságok.

A bizottságok egyúttal a tanács „munkavégző" szerveiként is tevékenykednek, s leggyakrabban ellenőrzéseik során kiválasztott anyagok alapján, részt vesznek a tanácsülések elé terjesztendő tervezetek előkészítésében. A tanácsi határozattervezeteket véleményező és a tanácshoz, valamint az államigazgatási szervekhez javaslatokat benyújtó bizottságokon keresztül, a tanácstagok jelentékeny és a tanácsülési vitáknál általában nagyobb és hatékonyabb befolyást gyakorolnak a terület fontos ügyeire. A bizottsági tevékenységnek ez a része a helyi képviseletnek ugyancsak lényeges elemét képezi.

A bizottságok a képviselet államigazgatás felett gyakorolt ellenőrzésének is fontos eszközét jelentették. Széles körű ellenőrző tevékenységük — bár főként az alárendelt és a független egységekre irányult, s csak ritkán célozta egyenesen az államigazgatás helyi hivatalának munkáját — ha közvetett módon is, de a társadalmi ellenőrzés elsőrendű útja volt. Ez az ellenőrzés annál is hatékonyabbnak bizonyult, mivel a helyi államigazgatási szervekhez benyújtott számos javaslat döntő többségét megvalósították, bár ebben az államigazgatás szerepe volt a meghatározó.

A bizottságok tevékenységének jogi foglalata tehát megfelelőnek látszik, azonban ezt a gyakorlatban nem mindenütt használták ki teljes mértékben. A bizottságok tevékenységének színvonala eltérő volt. Főképpen ott találkozunk gyengeségének megnyilvánulásaival, ahol a helyi képviselet kevésbé aktív és kevésbé hozzáértő volt, illetve az elnökség tevékenysége ellanyhult, mivel itt a bizottságok a tanács irodájától túlzott függőségbe kerültek. Az iroda a technikai-szervező szervből nem egyszer a bizottsági munkát érdemben irányító szervezetté nőtte ki magát, s ez az irányítás időnként utasító jellegűvé is vált. Végső soron az is előfordult, hogy feladatainak végrehajtásában és kötelességeinek teljesítésében a bizottságot a tanács irodája helyettesítette. Ahol ez az állapot bekövetkezett, ott jelentősen csökkentette a te-

rületi képviseletnek a helyi ügyekre gyakorolt befolyását.

Valamennyi bizottság tevékenységének gyengébb oldalát jelentette a működési területét képező társadalmi környezettel való kapcsolat, amely mindenekelőtt a lakossági önigazgatáshoz fűződő viszonyban testesült meg. A bizottsági tevékenység e részének rangját a tanács feladatainak új törvényi meghatározása növelte meg. A helyi szervek jelenlegi kétszintes struktúráján belül megnőtt a magasabb fokozatú bizottságok alsóbb fokú bizottságokkal való együttműködésének jelentősége is, ez az együttműködés azonban szintén nem tartozik a bizottsági munka legerősebb oldalai közé.

A bizottságok munkájával kapcsolatosan fellépő gyengeségek és színvonalkülönbségek ellenére, a különböző tanácsok tevékenységében kétségtelen fejlődés tapasztalható. Ez többek között az alapszintű tanácsi bizottságok tevékenységi színvonalának „felfelé történő kiegyenlítésére" irányuló folyamatban jelentkezik, mivel régebben ezek a bizottságok rendszerint nem fejtettek ki megfelelő aktivitást. A bizottságok ez idő szerint a tanácsok „munkavégző" szervei, amelyek fontos funkciót töltenek be a társadalmi ellenőrzés területén, illetve a tanácsok határozatainak előkészítésében, valamint a társadalommal való közvetlen kapcsolat segítségével megszerzett tárgyi ismereteik alapján helyettesítik a tanácsülések munkáját.

Zawadzka, Barbara

JOGIRODALOM JOGÉLET

Közúti baleseti károk
(Kerekasztal-konferencia Pécsett)

A közúti közlekedés rohamos fejlődésével együtt évről évre növekszik a közlekedési balesetek száma; e balesetek során egyre többen vesztik életüket, vagy szenvednek sérüléseket, számottevő az anyagi kár, de még ennél is jelentősebbnek tűnik a balesetek áldozatainak munkakiesése folytán előálló termeléskiesés. A társadalomnak évről évre nagyobb összegeket kell fordítania a baleseti károk megtérítésére, a keletkezett veszteségek pótlására. Ezért is rendezett e tárgykörben kerekasztal-konferenciát 1977. március 22-én a Magyar Jogász Szövetség és a Magyar Közgazdasági Társaság Baranya megyei Szervezete, valamint a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Polgári Jogi Tanszéke. A tanácskozáson *Rudolf* Lóránt ny. egyetemi tanár elnökölt, a vitát *Farkas* József tanszékvezető egyetemi tanár vezette.

A konferencia *Szilágyi* Jánosnak, az Állami Biztosító osztályvezetőjének vitaindító referátumát tárgyalta meg, amely a IV. ötéves terv baleseti statisztikai adatai alapján, a közlekedési balesetek témaköréből négy kiemelt kérdésre összpontosult: *1.* A közúti balesetek alakulása a IV. ötéves terv időszakában; *2.* A baleseti sérülésekkel kapcsolatos helyzetkép; *3.* A főbb baleseti okok; *4.* Az ittas vezetés kérdése. Az egyes résztémák előadását korreferátumok és hozzászólások követték, amelyek a felvetett problémákat jogi, közgazdasági, orvosi és műszaki szempontból világították meg.

1. A közúti balesetek alakulása a IV. ötéves terv időszakában c. témában az előadó elsőként arra utalt, hogy a társadalom feladata a közúti balesetek megelőzése kell, hogy legyen: kitért ezzel kapcsolatban arra, hogy a közlekedésben részt vevők biztosítási védettsége kielégítőnek mutatkozik, különösen, hogy 1977. elején a gépjárművek üzemben tartóinak már 50%-a casco-biztosítással is rendelkezett. Ami a díjbevételek és a kárkifizetések arányát illeti, a helyzet korántsem ilyen kedvező: 1976-ban a kötelező gépjármű-felelősségbiztosítás már deficites volt, ami díjemelést tett szükségessé. A referátum ezután a közlekedési balesetek számának alakulását mutatta be 1971 és 1975 között, elemezte a balesetek számszerű növekedésének ütemét, szólt a személyi sérüléssel, illetve dologi kárral járó balesetek arányáról, valamint a magánszemély és közület üzemben tartók által okozott közlekedési balesetek alakulásáról. Figyelemre méltó, hogy a gépjárműállomány növekedési üteménél nagyobb arányban emelkedett a balesetek száma, éspedig 1972-ben igen nagy ütemben. Ezt követően az emelkedés már állandósult, s ütemében bizonyos fokú stagnálás észlelhető. Elgondolkoztató, hogy a magánszemélyek által üzemben tartott gépjárművek baleseteinek növekedési üteme nagyobb, mint a közületek gépjárműveié: ez utóbbiaknál a megtett kilométerteljesítményhez viszonyítva a baleseti arány a vizsgált időszakban csökkent.

Kovács Jenő rendőr alezredes, a IV. ötéves tervidőszak Baranya megyei rendőrségi statisztikai adatainak ismertetésével kapcsolódott az előadáshoz. Részletesen szólt azoknak a közlekedési baleseteknek az alakulásáról, amelyek rendőri intézkedést kívántak, éspedig a megyében nyilvántartott gépjárművek számával, valamint a bekövetkezett dologi károkkal való összefüggésükben. Megállapította: a személyi sérüléssel járó balesetek ugyan csökkenő tendenciát mutatnak, viszont jelentősen nőtt a balesetekből származó anyagi kár. *Komjáti* Zoltán tanszékvezető egyetemi docens korreferátuma a közúti balesetek alakulását 1960 és 1975 között elemezte. Rámutatott arra, hogy a balesetek számát vizsgálva nem elsősorban a közúti gépjárműpark, hanem a gépjárművek által megtett kocsikilométerek növekedéséből kell kiindulni. Ebből a szempontból 1970-ig közel lineáris növekedés tapasztalható, majd 1972-ig enyhe, ezt követően pedig erőteljes csökkenés mutatkozik. Az 1000 gépjárműre, illetve 1 milliárd gépjármű-kilométerre jutó balesetek rendje számottevő csökkenést mutat. Kiemelte azonban a

korreferens, hogy a balesetek ugyanakkor súlyosabbak lettek: a 100 sérüléses balesetre jutó sérültek száma 72%-kal emelkedett a vizsgált időszakban. A korreferátum a balesetek szezonális alakulását is vizsgálta: az év első három hónapjában a balesetek száma jelentősen az átlag alatt van, majd fokozatosan az átlag fölé emelkedik, s augusztusban tetőzve az átlagot 50%-kal haladja meg, majd ismét valamelyes csökkenés mutatkozik, hogy végül az év utolsó hónapjában újra az átlag alá csökkenjen. A korreferens végül kiemelte: komoly intézkedések szükségességére utal az a tény, hogy a közúti balesetek 41—42%-át haladó gépjárművek összeütközése okozza; ebből pl. 1974-ben a frontális ütközés 18%-ot tett ki. *Kollár* László rendőr alezredes korreferátuma a közlekedési szabálysértések Baranya megyei adatait ismertette 1971 és 1975 között. Megállapította: bár öt év alatt 23 117 fő ellen indult szabálysértési eljárás, az egyes éveket figyelembe véve a szabálysértések száma stagnál, sőt, az V. ötéves terv eddig eltelt időszakában a közlekedési fegyelem javult, hiszen Baranyában a közlekedési szabályszegők száma mintegy 20%-kal kevesebb a IV. ötéves terv hasonló időszakához képest. *Nesz* Károly, az Állami Biztosító Baranya megyei Igazgatóságának jogtanácsosa, a biztosító baleseti statisztikai adatait az 1971—1976 közötti időszakra tekintettel vizsgálta. A korreferens megállapította, hogy a balesetek száma 1976-ban ugyan alacsonyabb volt az 1975. évinél, viszont az egy balesetre jutó kárkifizetés jelentősen nőtt. Megemlítette végül a korreferens, hogy a különböző szervek által közölt statisztikai adatok között a statisztikák eltérő szempontjai folytán mutatkozik különbség. Ugyancsak a különböző statisztikai vizsgálódások szempontjainak egységesítését sürgette *Harsányi* László tanszékvezető docens, igazságügyi orvosszakértő; *Szaffián* Béla gépjármű-kárrendezési fiókvezető pedig a baranyai adatok alapján elkészített grafikonok bemutatásával kapcsolódott az elmondottakhoz.

2. A baleseti sérülésekkel kapcsolatos helyzetkép c. témakörben a referátum a közúti balesetek következményeit gépjármű-kategóriánként külön is vizsgálta. Megállapította, hogy amíg a személygépkocsik, tehergépkocsik és autóbuszok által okozott balesetek során a személyi sérüléses kárkifizetések átlagosan 15%-os arányban szerepelnek, a vontatók károkozásainál ez az arány már 28%, végül a motorkerékpárok balesetei tekintetében a személyi sérülésből eredő kártényező igen magas: 43%. Szembetűnő, hogy a baleset okozásában vétlen gépjárművek utasai közül is mintegy 13% szenved személyi sérülést.

A korreferensek közül elsőként *Farkas* Gyula egyetemi adjunktus, igazságügyi orvosszakértő szólalt fel, ismertetve a *halálos kimenetelű közlekedési balesetekkel* kapcsolatos baranyai tapasztalatokat. Megállapította, hogy az ilyen balesetek száma évek óta nem mutat növekedést; ez azonban a mentőszolgálat jó munkájának, és az intenzív osztályok emelkedő számának köszönhető. Hozzátette ugyanakkor, hogy a gondos orvosi ápolás is csak a sérült halálát képes megakadályozni: a súlyos balesetek következtében számszerűen is növekszik a maradandó testi fogyatékosságot eredményező esetek mennyisége. A halálokok között a koponyasérülés a leggyakoribb (kb. 60%), emellett pedig az aorta-szakadás látszik tipikusnak. A sérültek egyre nagyobb számban kerülnek ki a gépjárművek utasai közül, aminek az ütközéses balesetek növekedése az oka. A gyalogos sérültek nagy része gyermek, illetve idős személy. Komoly veszélyforrást jelentenek a kamaszkorú fiatalok körében a mopedek; ezek egyre több balesetnek részesei. *Lábady* Tamás megyei bírósági bíró, a polgári jogalkalmazás szemszögéből foglalkozott az önhibás károsultakkal, s egyben a hatályos szabályozás neuralgikus pontjaira is rámutatott. Helytelenítette azt a bírói gyakorlatot, amely az enyhén gondatlan gyalogos vonatkozásában is kármegosztást alkalmaz a Ptk. 345. § (3) bekezdése alapján, de az egyre növekvő számú utasbalesetek tekintetében ugyanezt a törvényhelyet nem alkalmazza. Pl. az ittas gépjárművezető utasa esetében — mondotta a korreferens — akár szándékos önhibát is ki lehet mutatni, a gyakorlatban azonban ez figyelmen kívül marad. A korreferens kiemelte: felül kellene vizsgálni a PK. 38. sz. állásfoglalást, a Ptk. 345. § (3) bekezdését pedig olyan értelemben kellene módosítani a reform során, hogy *az önhiba körében az enyhe gondatlanság ne legyen releváns.* A biztonsági öv műszaki jellemzőit, az összeütközés fizikai körülményeit, és a károsodás mechanizmusát ismertette *Litványi* Tibor igazságügyi műszaki szakértő, majd rámutatott arra, hogy angol adatok szerint a biztonsági öv alkalmazásával a halálos közlekedési balesetek kb. 30%-a, a súlyos személyi sérüléseknek pedig mintegy fele megelőzhető lett volna. *Somogyi Árpád,* a TBI Baranya megyei Igazgatóságának csoportvezetője, a közúti balesetekkel kapcsolatos társadalombiztosítási kérdésekről szólt korreferátumában. Megállapította, hogy a TBI regressz-igénye jól funkcionáló preventív eszköz, majd a társadalombiztosítási ellátottság szempontjából nem kielégítő károsodási esetcsoportokat elemezve, a továbbfejlesztés lehetőségeire és indokoltságára tett javaslatokat. E körben — egyebek között — a TBI propagandájának fokozását is szükségesnek ítélte.

3. A konferencia harmadik témaköre *a főbb baleseti okok elemzése* volt. *Szilágyi* János arra hívta fel a figyelmet, hogy ijesztő mértékben növekszik az elsőbbségi jog meg nem adásából, illetve a követési távolság meg nem tartásából eredő közúti balesetek száma. Kedvezően alakul — csökkenő tendenciát mutat — ugyanakkor a szabálytalan előzés, mint baleseti forrás. Viszonylag kis számban — kb. 5,5% — fordul elő baleseti okként a műszaki hiba. A referátum a továbbiakban a biztosítási vonzatú balesetek kárbejelentésén alapuló statisztikai adatgyűjtés módszertani problémáira is kitért. Ezek a bejelentések ugyanis a balesetek okairól sok esetben hiányos, és nem minden tekintetben adekvát képet tükröznek.

Kollár László felszólalásában az Állami Biztosító statisztikáját bírálta, s arra utalt, hogy az „egyéb baleseti ok" kategóriája bizonytalan, pontatlanságokat is takar. Egyebekben szükségesnek látná a

statisztikai módszerek egységesítését, azonos alapra hozatalát. *Komjáti* Zoltán korreferátumában azt emelte ki, hogy 1964 és 1975 között a személygépkocsik által okozott balesetek száma 263%-kal, a tehergépkocsi-balesetek száma pedig mintegy négyszeresére nőtt. A közúti balesetek körében a személygépkocsi-balesetek aránya a jelzett időszakban jelentősen emelkedett, a motorkerékpárok által okozott baleseteké ellenben csökkent. Ugyancsak csökkent a gyalogosok által okozott balesetek aránya (1975-ben 15,7%). Ami pedig a személyi sérüléssel járó baleseteket illeti, 1974-hez képest 1975-re a járművek hibájából bekövetkezett ilyen balesetek száma 64,2%-kal nőtt. E balesetek okai között a gyorshajtás, a szabálytalan kanyarodás, és az elsőbbség meg nem adása a leggyakoribb. A korreferens ezután a balesetek miatt bekövetkező népgazdasági károkkal (munkaidő- és termeléskiesés) foglalkozott. *Litványi* Tibor a főbb baleseti okok közül az áthaladási elsőbbség megsértésének, és a relatív sebességtúllépésnek a gyakorlati megjelenési formáit vizsgálta. Felhívta a figyelmet arra is, hogy az utóbbi időben a közlekedési lámpával védett útkereszteződésekben egyre több baleset fordul elő, amivel kapcsolatban rámutatott arra is, hogy a fényreklámok növekvő számával párhuzamosan a téves színkiválasztás is baleseti okká vált. A korreferens végül annak a kívánalomnak is hangot adott, hogy az útviszonyokra több figyelmet lenne célszerű fordítani. Ehhez a gondolathoz csatlakozott *Temesi* Imre megyei bírósági tanácselnök korreferátuma is, aki az útkarbantartók büntetőjogi és kártérítési felelősségrevonásának kezdeményezését jelentős megelőző eszközként értékelte, jelezve azt is, hogy időszerű lenne egyes baleseti tényállascsoportokban az üzemben tartók mellett, illetve helyett az ő felelősségüket is megállapítani. Hangsúlyozta, hogy ebben a körben a jog lehetőségei gazdagabbak, mint azt a jogalkalmazói gyakorlat tükrözi. *Vándor* Ottó ügyvéd a forgalomszervezés hiányosságairól, *Szaffián* Béla az Állami Biztosító értékszemléletéről, *Harsányi* László pedig a statisztikában nem szereplő „egészségi ok" jelentőségéről beszélt felszólalásában.

4. Az ittas vezetés kérdése c. témakörben a referátum ismertette az 1971 és 1975 közötti időszak statisztikai adatait, majd arra hívta fel a figyelmet, hogy az átlaghoz képest feltűnő gyakorisággal jelenik meg a motorkerékpárok ittas vezetésével összefüggő baleseti károkozás.

Farkas Gyula korreferátuma arra mutatott rá, hogy a közúti balesetek szempontjából az alkoholfogyasztás másként vetődik fel, mint a mindennapi életben: ebben a körben az enyhe alkoholos befolyásoltság a legveszedelmesebb. Az ilyen gépjárművezetők ugyanis fel sem tételezik magukról, hogy vezetési képességük csökkent. *Lábady* Tamás az ítélkezési gyakorlatot elemezve azt helytelenítette, hogy az ittasság megítélésében a bíróságok mintegy vélelmezik a baleset és az ittas vezetés okozati összefüggésének fennállását. Kritikájában a korreferens kiemelte: az oksági kapcsolat meglétét a konkrét eset gondos vizsgálatával lehet csak feltárni; emellett az alkoholtűrő-képesség individualizált értékelése mellett hozott fel érveket. *Temesi* Imre korreferátuma az ittas vezetés büntetőjogi kérdéseit taglalta. A megyei bírósági statisztikai adatokat ismertetve megállapította: továbbra is emelkedik az ittas vezetés aránya a baleseti okok között, amiért is a szankciók szigorúbb és következetes alkalmazását javasolta. *Kollár* László a vita során az ittasság szabálysértési megítéléséről szólt, s részletesen elemezte a rendőrség által az 1976-os évben foganatba tett közlekedésbiztonsági intézkedéseket.

A vitában elhangzottakat *Farkas* József foglalta össze, méltatva a számos gyakorlati problémát felvető, s a tárgyalt témát sokoldalúan megközelítő konferencia jelentőségét. A nagy érdeklődés mellett megrendezett tanácskozás *Rudolf* Lóránt zárszavával ért véget.

Takáts Péter

Jogtalan járműhasználat

A lopás tényállásában szereplő eltulajdonítási célzat helyett az ilyen cselekménynél csak ideiglenes birtoklás a cél; közelebbről, a birtok leglényegesebb eleme: a használat.

Az ilyen célzat lehetősége nem korlátozódik a járművekre, hanem bármilyen ingó dologgal kapcsolatosan előfordulhat. Igaz, az elhasználható dolog (res consumptibilis) esetében a használat kizárja az elvett dolog in natura visszaadását, pl. az élelmiszert, illatszert stb. a használó elfogyasztja, és hasonló a helyzet a pénzzel is, mely a használattal — vissza nem szerezhetően — kikerül a használó birtokából. Egyébként azonban a jogtalan használat cselekménymodellje (elvétel-használat-visszaszolgáltatás in natura) minden más ingósággal elkövethető.

Az 1878. évi Btk. első tervezetében a furtum usus-t fel is vették a lopásról szóló rendelkezések közé, de az országgyűlés igazságügyi bizottsága áttette a kihágások közé (Kbtk. 127. §). Eszerint elzárással büntetendő kihágást követ el, aki idegen ingót jogtalanul használ, és ezáltal megrongálja, vagy értékét csökkenti, „vagy a jogtalan használat által egyéb módon kárt okoz". Ebben a tényállásban nem szerepel az elvétel, benne van viszont a károkozás, a tényállás tehát alaposan „denaturálódott". A kor társadalmi viszonyaira figyelemmel valószínű, hogy elkövetőként elsősorban az alkalmazottakra, valamint a házi és gazdasági cselédségre gondoltak, akik a cselekményt a munkáltató (a „gazda") vagyonának rovására követik el.

Az 1930-as olasz Btk. a magánindítványra büntethető lopás eseteként szabályozta, „ha a tettes a cselekményt csupán az elvett dolog rövid ideig tartó használatbavétele céljából követte el, s a dolgot rövid ideig tartó használata után haladéktalanul visszajuttatta" (626. § (1) pont).

A jugoszláv (1951-es) Btk. 256. §-a kimondta, hogy „aki azon szándék nélkül, hogy magának vagyoni előnyt szerezzen, idegen ingó dolgot jogellenesen elvesz vagy elsajátít", enyhébben büntetendő, mint a tolvaj. Később került a kódexbe a 254/a §, mely már a lopáséval azonos büntetéssel fenyegeti azt, „aki más gépjárművét jogellenesen, azzal a szándékkal veszi el, hogy közlekedésre felhasználja".

A svájci Btk. szerint (1957. évi kiadás), „aki gazdagodási cél nélkül elvon a jogosulttól egy ingó dolgot, és ezzel kárt okoz neki", enyhébben büntetendő, mint a tolvaj (143. §).

A svéd Btk. 8. fejezetének 7. szakasza szerint, „ha valaki jogtalanul elvesz vagy használ gépkocsit vagy egyéb motorhajtású járművet, amely másé — amennyiben a bűncselekmény nem büntetendő e fejezet előbbi rendelkezései szerint" (lopás, rablás) — „járműlopásért büntetendő", kb. a lopás alapesetének megfelelő büntetéssel.

Az USA minta-Btk. tervezete a „lopás és rokonbűncselekmények" cím alatt említi az „Autók vagy más járművek engedély nélküli használata" c. cselekményt (223. §, 9. cikk): „Vétséget követ el, aki autót, repülőgépet, motorkerékpárt, motorcsónakot, vagy más motorhajtású járművet a tulajdonos engedélye nélkül használ. Ha a vádlott... azzal védekezik, hogy oka volt azt hinni, hogy a tulajdonos hozzájárult volna a használathoz, ha tudott volna róla, ezt neki kell bizonyítania." Említést érdemel, hogy a kódex eltulajdonítás alatt „vagy tartós, vagy oly hosszú birtokelvonást" ért, „hogy ez a gazdasági érték jelentős részének az eltulajdonításával egyenlő" (223. cikk).

Az NSZK Btk-ba 1953-ban vették fel a 248/b §-t: „(1) Aki gépjárművet vagy kerékpárt a jogosult akarata ellenére használatba vesz", valamivel enyhébben büntetendő, mint a lopás alapesetében. A szabály lényegileg ma is hatályos.

Az osztrák Btk. 136. §-a: „(1) Aki géperejű járművet a jogosult beleegyezése nélkül használatba vesz" a lopás alapesetének a büntetését kapja. Nagyobb a büntetés, ha az okozott kár 5000, még több, ha 100 000 Sch-t meghalad. A (4) bekezdés szerint nem büntethető a tettes, ha — egyebek mellett — „a járművet erre feljogosított munkaadója bízta rá". Az indokolásból: „Az ún. használat-lopást, vagyis olyan idegen ingó elvételét, melyet a tettes nem eltulajdonítani, hanem csak átmenetileg használni akart a saját részére, a tervezet, csakúgy, mint a hatályos törvény, büntetlenül hagyja. Mégis átveszi változatlan tényállással a gépjárművekre elkövetett használat-bitorlás még mindig fokozódó gyakorisága és veszélyessége miatt", stb. az idézett §-t.

A szocialista kódexek közül — a már említett jugoszlávon kívül — a csehszlovák Btk-ban van az iméntieknek megfelelő rendelkezés „idegen dolog jogtalan használata" néven (249. §): „(1) Aki nagyobb értékű idegen dolgot azzal a szándékkal vesz hatalmába, hogy azt ideiglenesen használja, vagy aki rábízott nagyobb értékű idegen dolgot jogosulatlanul ideiglenesen használ", a lopás alapeseténél enyhébben, ha pedig jelentős kárt stb. okoz, a lopás alapesete szerint kell büntetni.

Az NDK-kódex — az eddigiektől eltérően — a közlekedés biztonsága elleni bűncselekmények közt helyezi el a „jármű jogtalan használatát" (201. §): „(1) Aki gépjárművet, vízi, légi vagy sínen közlekedő járművet, amelyek vezetéséhez engedély szükséges, a jogosult akarata ellenére használ" társadalmi bíráskodás elé kerül, vagy nyilvános megrovást kap. A visszaesőt már szabadságvesztés fenyegeti.

Az előbbihez lényegében hasonló elv szerint a közbiztonság, közrend stb. elleni cselekmények közt szabályozza a szovjetorosz Btk. is a „gépjárművek jogtalan használatát" (212[1] §): „Gépjárművek, vagy más önjáró gépek fosztogatási szándék nélküli jogtalan használatát" legsúlyosabb büntetésként egy évi szabadságvesztés fenyegeti.

*

A külföldi példák közül figyelmen kívül hagyhatók azok, melyek a cselekményt a közbiztonság (közrend) elleni bűncselekményként szabályozzák. A közbiztonság vagy a közlekedés rendje ui. a közlekedési szabályok megszegése miatt szenvedhet hátrányt, ilyen szabályszegést pedig attól függetlenül követhet el a gépkocsizó, hogy a jármű tulajdonosa hozzájárult-e a jármű használatához.

Más kérdés, hogy egyes jogrendszerek azért *is* kiemelték a furtum usus tárgyai közül a gépjárművet, mert ez ún. veszélyes üzem. A lényegi ok azonban sehol sem ez volt, hanem a gépjárműre elkövetésnek az elharapózása, tömegessé válása. Ennek viszont szociológiai okai vannak: a gépjármű „státusszimbólum", mellyel imponálni lehet, megsokszorozza a mozgás, a szereplés lehetőségét, használata egyben időtöltés, szórakozás, kaland is lehet stb.

A jármű jogtalan használatának a büntetése helyenként (nem mindenütt) enyhébb az egyszerű lopásénál. Ennek elvi indoka az ideiglenesség, a végleges elvonási cél hiánya (olasz, csehszlovák és — közvetett megfogalmazásban — a svéd Btk.); a haszonszerzési cél hiánya (svájci Btk.), vagy — a feltételezett beleegyezés alapján — a jogellenesség tudatának a hiánya (USA-tervezet). Lényeges mozzanatot ragad meg az olasz szabály: a cselekmény csak akkor magánindítványi, ha a tettes a dolgot (itt nemcsak járműről van szó) „haladéktalanul visszajuttatta".

A lopásnál általában nem szokott problémát okozni az eltulajdonítási szándék kérdése. Ha pl. ruházati vagy fényűzési cikket (szőnyeg, ékszer, műtárgy stb.) lop valaki, nem védekezik azzal, hogy csak ideiglenesen kívánta használni. Pedig divatos ruha vagy bunda ténylegesen azért válhat hirtelen szükségessé, mert a tettesnek, adott szituációban (álláskeresés, fontos meghívás, leánykérés stb.), imponálnia kell; az egyéb fényűzési cikkre vendéglátás alkalmából, vagy hitelképesség látszatához lehet szüksége rövid időre. A drága fényképezőgéppel csak egy fotópályázatra akarhat felvételeket csinálni stb.

Ilyen védekezés azonban a lopási ügyek gyakorlatában nem szokott előfordulni. A köztudatban — helyesen — a károsult értesítésének, vagy ehelyett a gyors visszaadásnak a hiánya egyet jelent a tolvaj szándékkal. Ha a tettes tényleg meg akarta az — éppen el nem érhető — tulajdonos beleegyezését a használathoz szerezni, vagy írást vagy üzenetet hagy hátra, esetleg utólagosan küld neki értesítést arról, hogy a dolog nála van.

Az eltulajdonítási szándék hiányával operáló jogi konstrukció számára nehézséget okoz az a gyakori változat, mikor az elvitt járművet a tettes valahol elhagyja. A közfelfogás ilyenkor sem annak tulajdonít jelentőséget, hogy a tettes (mert az értékesítésre vagy elrejtésre nem volt módja) nem tartotta

meg a kocsit, hanem annak, hogy nem adta vissza, sőt a jogosultat nem is értesítette — akár egy telefonhívással, vagy egy levelezőlapon —, hogy járműve hol van. A derelictio is egyik (felelőtlen) módja a „sajátjaként rendelkezés"-nek.

A fentiek alapján első megoldási változatként a különleges szabályozás mellőzése kínálkozik. Az ideiglenesen elvont jármű sorsára hagyása olyan nagy mértékben veszélyezteti azt (pl. harmadik személyek eltulajdonító vagy károsító cselekményei révén), hogy a jármű értéke, mint a lopás tárgya, figyelembevételével sem éri a tettest különös méltánytalanság. Gondolni kell arra is, hogy a gépjárműhasználat — természeténél fogva is — veszélyes üzemmód.

Privilegizálni, enyhébben szabályozni csak azt a ritka elkövetési módot indokolt, mikor a tettes vagy értesíti a tulajdonost a történtekről, és ennek alapján a jármű rövid idő alatt visszakerül ennek birtokába, vagy pedig — ilyen értesítés mellőzésével — rövid időn belül visszajuttatja azt ő maga. Ez a megoldás az, mely nem a felelőtlenséget jutalmazza enyhébb elbírálással, hanem a vagyoncsökkenést elhárító, aktív magatartást.

Székely János

---

*Pavlov, Sztefan: Bulgária Népköztársaság büntetőeljárási rendszerének fejlődése a jelenlegi szakaszban**

1974. október 31-én Bulgáriában új büntetőeljárási kódexet bocsátottak ki (megjelent a Drzsaven Vesztnik 1974. nov. 15-i 89. számában), s ezzel megújításra került a felszabadulás utáni — 1952. évi — bolgár büntetőeljárási törvényhozás.

Sztefan Pavlov professzor könyve ennek az új kódexnek ismertetését adja oly módon, hogy benne a fejlődés gondolatát ragadja meg, visszautalva a történeti előzményekre, ill. kiemelve a kodifikációt motiváló fejlődési tendenciákat.

A szerző bevezető soraiban utal arra, hogy a fejlett szocialista társadalom építése korában az igazságszolgáltatás szervezete tökéletesedik, s abban a harcban, amely a szocialista törvényesség teljes megvalósításáért folyik, az állampolgárok törvény előtti egyenlőségének elve alapján — bővülnek egyrészt az állampolgárok jogainak és törvényes érdekeinek garanciái, másrészt azok a garanciák, amelyek az állami szerveknek a dolgozók részéről történő rendszeres ellenőrzését szolgálják.

Mindezeknek a követelményeknek tükröződését látja a szerző az új, 1974. évi büntetőeljárási kódexben is. Továbbfejlődés tapasztalható a társadalom részvétele tekintetében a büntetőeljárásban, valamint a bírói-ügyészi tevékenység társadalmi ellenőrzésében. Bővültek az eljárási garanciák a bíróság és ügyészség szerepének növekedésével, ill. a polgárok és szervezetek jogvédelmével kapcsolatban. Különös figyelmet fordít a törvénykönyv a jogsértések elleni küzdelemben az eljárás nevelő és prevenciós hatásának fokozására.

Sztefan Pavlov könyvének célkitűzése — felvázolni, elemezni, magyarázni és biztosítani az új rendelkezések helyes gyakorlati alkalmazását a demokratikus fejlődés érdekében, s ezzel összefüggésben néhány ponton a törvénykönyv további tökéletesítésére is javaslatot tesz.

A könyv nyolc fejezetet, valamint orosz és francia nyelvű rezümét tartalmaz. A fejezetek címei: I. Az új büntetőeljárási rendszer kialakításának alapjairól; II. A büntetőeljárási rendszer alkotmányos alapjai; III. A büntetőeljárási rendszer feladatai, és hatályának korlátai; IV. A büntetőeljárási rendszer alapelvei; V. A büntetőeljárási rendszer általános részének fejlődése az eljárás alanyai tekintetében; VI. A büntetőeljárási rendszer általános részének fejlődése a bizonyítékok és a bizonyítás eszközei tekintetében; VII. A büntetőeljárási rendszer fejlődése az előzetes eljárás tekintetében; VIII. A büntetőeljárási rendszer fejlődése a bírósági eljárás tekintetében.

Az *első fejezet* a történeti előzményeket, mint a kodifikáció kiindulási alapját tárgyalja. Természetes alapul szolgált az előző, még 1952-ben készült büntetőeljárási kódex, amelyet azonban az azóta eltelt hosszú idő fejlődése sok tekintetben meghaladott. Ennek a fejlődésnek egésze, és többek között olyan jelzőoszlopai, mint az 1968-ban kibocsátott új büntetőtörvénykönyv, valamint az 1971. évi új bolgár Alkotmány — nélkülözhetetlenné tették a már sok módosításon átment joganyag teljes felújítását.

A *második és negyedik fejezet* a büntetőeljárási rendszer céljai és feladatai megvalósításának alapelveit tárgyalja. Ezeket a törvénykönyvben rögzített alapelveket a szerző különböző szempontok szerint csoportosítja. Némelyeket közülük a büntetőeljárási rendszer alkotmányos alapjaiként elemez (bírák és népi ülnökök választása, egyenjogúsága, függetlensége, az igazságszolgáltatás gyakorlása kizárólag bíróságok útján, az állampolgárok törvény előtti egyenlősége, védelemhez való joga stb.), megállapítva azokat az új vonásokat, amelyek a fejlődés jelenlegi szakaszában tökéletesítik az 1947. évi alkotmányban foglalt elvek rendszerét. Más intézményeket pedig a büntetőeljárási rendszer alapelveiként vesz sorra, hangsúlyozva ezen elvek körének a demokratizmus és humanizmus fejlesztését szolgáló bővülését. Az itt figyelembe vett alapelvek köre nem esik egybe teljesen a törvénykönyvben felsoroltakkal (a társadalom részvétele a büntetőeljárásban, a bírák és a népi ülnökök választása, a bírák és ügyészek függetlensége, az állampolgárok egyenlősége az állami szervek előtt, a védelemhez való jog, a hivatalból való kezdeményezés, az objektív igazság elve, a bizonyítékok belső meggyőződés alapján történő értékelése, a nyilvánosság elve, a közvetlenség és szóbeliség elve, a kontradiktórius eljárás elve), s némelyik az alkotmányos alapokként kiemelt elvek között már korábban is elemzésre került.

A csoportosítás harmadik szempontja szerint pedig az eljárási alapelvek megvalósulásának garanciáiként kerülnek elemzésre például az olyan intézmények, mint az igazságszolgáltatás gyakorlása kizárólag bíróságok útján, az anya-

---

* *Pavlov*, Sztefan: Razvitie na nakazatelno proceszualnata szisztema na Narodna Republika Blgarija na szövremennija etap. Szófia. 1976. Izd. BAN. 348 old.

nyelv használatának elve, a bírák és a népi ülnökök egyenjogúsága, az ártatlanság vélelme, az eljáró szervek kötelezettsége a felek kitanítására, s a személyiség sérthetetlensége a büntetőeljárásban. Mindezen elvek és jogintézmények törvényi rögzítésében és fejlődésében a szerző megvalósultnak látja Bulgária büntetőeljárási alapelveinek teljes és befejezett rendszerét.

A *harmadik fejezet* újraszövegezi a büntetőeljárási rendszer feladatait, és tárgyi, időbeli, területi, valamint személyi hatályának szabályait.

Az *ötödik fejezet* a büntetőeljárási rendszer általános részének az eljárás alanyaira vonatkozó rendelkezései tekintetében végbement fejlődést értékeli. Ezen belül kiemeli azokat az új vonásokat, amelyek a bíróság, az ügyész, az előzetes vizsgálatot lefolytató szervek feladatainak, funkcióinak szabályozásában közrehatnak az eljárás céljának tökéletesebb megvalósulásában. Ezekről a kérdésekről szólva a szerző megállapítja a bíróság és az ügyészség szerepének fokozódását, s igen alapos elemzéssel emeli ki az új vonások jelentőségét a többi rendelkezéssel való összhatása szempontjából.

A *hatodik fejezet* az általános résznek a bizonyításra vonatkozó kérdéseit öleli fel. A szerző erre vonatkozó fejtegetései ugyancsak hangsúlyozzák az egyes rendelkezések egymásra épülő logikáját, az ártatlanság vélelme, és a bizonyítási teher szabályainak egymásrahatásából eredő valamennyi eljárási szituációnak következetes tendenciáját.

A bizonyítékok és a bizonyítási eszközök, ill. a bizonyító anyag összegyűjtésének és ellenőrzésének a kódexben egymástól jól megkülönböztetett intézményei a szerző megvilágításában komoly összefüggéseket mutatnak, amelyek fokozzák a büntetőeljárás garanciáinak szerepét.

A könyv hátralevő két fejezete a büntetőeljárási rendszer különös részével foglalkozik. A *hetedik fejezet* az előzetes eljárás tekintetében megvalósult fejlődést értékeli, amelynek során kiemeli az ügyész jogainak kimerítő felsorolását, az előzetes vizsgálat egységes formájának kialakítására irányuló tendenciát.

Végül a *nyolcadik fejezet* magát a kétfokú bírósági eljárást, a jogerős bírósági határozatok felülvizsgálatának, és a jogerős ítéletek végrehajtásának rendszerét ismerteti. E tekintetben a szabályozás új vonásai között figyelmet érdemel az előkészítő ülés két fajtája, az eljárás prevenciós hatásának fokozására, a büntetésnek társadalmi intézkedéssel való felváltására vonatkozó elvi jelentőségű új szabályok értékelése, a másodfokú eljárás revíziós jellegének fokozásával kapcsolatos elemzés.

Sztefan Pavlov professzor részletes és az összefüggések jelentőségére rámutató elemzése nemcsak de lege lata, hanem de lege ferenda megállapításokban is gazdag munka. Az új bolgár büntetőeljárási kódex elvitathatatlan pozitív fejlődést mutató szövege magasabbra emelte az a mércét is, amellyel a törvény alkalmazásának gyakorlatát lehet és kell mérni. Ez a megemelt szint késztette a könyv szerzőjét olyan észrevételek megtételére is, amelyeknek alapját a kódex hatálybalépése óta eltelt idő bírósági gyakorlatának figyelemmel kísérése szolgáltatta, s amelyek a törvényhozás további tökéletesítésétől végeredményben a bolgár büntetőeljárási rendszer egészének tökéletesebb funkcionálását várják.

Horváth Anna

Имре Шереш

Некоторые актуальные вопросы развития кооперативной социалистической собственности

Кооперативная социалистическая собственность и связанные с ней правовые вопросы должны быть постоянно в центре внимания как экономистов, так и юристов. Кооперативная социалистическая собственность составляет часть венгерской социалистической системы права собственности. В ходе исследования следует стремиться к одновременному рассмотрению как аспектов кооперативных, так и аспектов некооперативных. Кооперативная собственность неделимая, причем этот факт выражается в различных конкретных нормах в зависимости от отраслевой принадлежности, типа кооператива.

Калман Кулчар

Эффективность права в обществе

Автор анализирует проблемы, связаные с реализацией нормы права в общественных отношениях. В ходе этого он различает формальную эффективность права и эффективность права по содержанию. В качестве дальнейшего элемента эффективности права автор занимается вопросами об эффективности исполнительных органов, органов применения права, прежде всего значением существования таких органов и значением соответствующего качества их организации, а затем проблемами, вытекающими из экспериментов, направленных на измерение эффективности этих организаций. В заключение — исходя из того, что эффективность права выражается в его осуществлении в общественных отношениях — автор подчеркивает значение исторческого подхода в исследованиях эффективности.

Эден Золтан

О правовом урегулировании охоты

После обозрения исторического формирования правового урегулирования охоты автором исследуется прежде всего вопрос о том, имеется ли необходимость в новом урегулировании отношений, связанных с охотой и с водным хозяйством. Он приходит к выводу, что изменения, произшедшие в экономических-общественных отношениях, требуют нового урегулирования, основывающегося на единых принципиальных основах, причем в самостоятельном нормативном акте высокого уровня. В следующей части статьи автор анализирует основные точки зрения, учитываемые при урегулировании и в заключение дает предложение о методах подготовки нового урегулирования.

Габриэлла Бониш

Возмещение идейных убытков

После истечния двадцати лет от отмены возмещения идейных убытков вновь можно заметить в общественном и правовом аспекте требования, направленные на репарацию в какой-нибудь форме в случае тяжкого, прочного или окончательного повреждения личности. Сюда относящуюся норму было бы необходимо поместить среди параграфов ГК, охраняющих личность, а не в ряде норм о возмещении материальных убытков. Исходя из специального характера такой репарации появилось бы самостоятельное понятие компензации в отличие от возмещения материальных убытков.

Imre Seres:

Über einige Entwicklungsfragen des sozialistischen Genossenschaftseigentums

Das sozialistische Genossenschaftseigentum und die mit ihm zusammenhängenden Rechtsfragen sind solche Fragen, mit derer Klärung sich ebenso Ökonome, wie Juristen beschäftigen müssen. Das sozialistische Genossanschaftseigentum muss als Teil des einheitlichen ungarischen sozialistischen Eigentumssystems aufgefasst werden. Bei seiner Forschung soll man gleichzeitig die genossenschaftliche, wie die nichtgenossenschaftliche Seite untersuchen. Das Genossenschaftseigentum ist unteilbar, und diese Tatsache erscheint in verschiedenen konkreten Rechtsregel entsprechend dem Typ der Genossenschaft.

Kálmán Kulcsár:

Die Effektivität des Rechts in der Gesellschaft

Die Studie analysiert jene Probleme, die mit der Realisierung der Rechtsregel in den gesellschaftlichen Verhältnissen zusammenhängen. Sie unterscheidet zwischen der formalen und inhaltlichen Effektivität des Rechts. Der Autor beschäftigt sich — als nächstes Element der Effektivität — mit den Effektivitätsfragen der Durchfürhrungs- und Rechtsanwendungsorganisation, vor allem mit der Bedeutung einer solchen Organisation, sowie mit den Problemen, die sich aus der Messung der Effektivität solcher Organisationen ergeben. Endlich betont der Autor die Bedeutung des geschichtlichen Gesichtspunktes in den Effektivitätsforschungen, ausgegangen davon, dass die Effektivität des Rechts mit seiner Realisierung in den gesselschaftlichen Verhältnissen gleich ist.

Ödön Zoltán:

Über die rechtliche Regelung der Jagd

Der Autor untersucht in seiner Studie, ob die Neuregelung der Jagd- und Jagdwirtschaftsverhältnisse notwendig ist. Er gelangt zur Folge, dass die in den gessellschaftlich-wirtschaftlichen Verhältnissen eingetretenen Änderungen eine einheitliche, sich auf prinzipiellem Grund basierende Regelung notwendig machen, und zwar in einem selbstständigen Rechtsregel. Im nächsten Teil der Studie analysiert der Autor die im Laufe der Regelung zu beachtenden hauptsächlichen Gesichtspünkte, bzw. Grundprinzipien, endlich macht er Vorschläge für die Methode der Neuregelung.

Gabriella Bónis:

Über den Nichtvermögensschaden

Nach mehr als zwanzig Jahre seit seiner Abschaffung ist wieder gesellschaftlicher und fachlicher Anspruch zu Spüren auf die irgendwelche Reparation des Nichtvermögensschadens für die schwere, und dauerhafte oder endgültige Schädigung der Persönlichkeit. Die Stelle einer solchen Regelung wäre unter den — die Persönlichkeit schützenden — Regeln des ZGB, und nicht unter den die Vermögensschaden betreffenden Regeln. Ausgegangen von dem speziellen Charakter der solchen Reparation müsste neben den Schadenersatz für Vermögenschaden auch der Begriff der Kompensation erscheinen.

Imre Seres:

De quelques questions actuelles du développement de la propriété socialiste coopérative

La mise au point de la propriété socialiste coopérative et des questions juridiques y relatives est un problème des économes aussi bien que des juristes dont il faut s'occuper continuellement. La propriété socialiste coopérative doit être considérée comme une part du système du droit de propriété socialiste hongrois. En faisant des recherches respectives, il faut tendre à l'examen simultané du côté coopératif et non-coopératif. La propriété coopérative est indivisible et ce fait se distingue dans des règles toujours différentes mais concrètes, dépendant, de l'appartenance de la coopérative selon son domaine, resp. du type de la coopérative.

Kálmán Kulcsár:

L'efficacité du droit dans la société

L'étude analyse les problèmes, qui sont en rapport de la réalisation de la règle juridique aux rapports sociaux. Au cours de cette analyse l'auteur distingue l'efficacité du droit formelle de celle de contenu. Comme élément en sus de l'efficacité du droit l'étude s'occupe des questions de l'efficacité de l'organisme exécutif, tout d'abord de l'importance de l'existence et de l'état adequat d'un tel organisme, puis du problème dérivant des expériences se dirigeant à la mesure de l'efficacité de ces organismes. Enfin en départant du fait, que l'efficacité du droit est identique à sa réalisation aux rapports sociaux, l'auteur souligne l'importance du point de vue d'histoire aux recherches concernant l'efficacité.

Ödön Zoltán:

Du règlement juridique de la chasse

Après le résumé de caratère d'histoire juridique du développement du règlement juridique de la chasse dans son essai l'auteur examine en premier lieu, qu'il soit nécessaire de regler de nouveau les rapports concernant la chasse et l'économie de gibier. Il arrive à la conclusion, que les changements réalisés aux rapports économico-sociaux nécessitent un nouveau règlement sur la base de principe unique, notamment dans une règle juridique autonome, de haut niveau. Dans la partie suivante de l'essai l'auteur analyse les points de vue principaux resp. les principes fondamentaux a tenir compte au règlement et enfin il fait une proposition en détail concernant la méthode de la préparation du nouveau règlement.

Gabriella Bónis:

Indemnité pour un préjudice idéal

Plus de vingt ans sont passés après son abrogation et voici que la réclamation sociale et technique pour la réparation d'une forme quelconque des préjudices idéaux pour les cas de préjudice grave, et de plus persistant ou définitif de la personnalité est de nouveau appréciable. La place de la règle y relative devrait être entre les articles du Code civil qui protègent la personnalité et pas entre les règles concernant les indemnités matérielles. En partant du caractère spécial de la réparation offerte de cette façon, l'idée de l'indemnité (de la compensation) apparaîtrait de manière autonome aux côtés de l'indemnité offerte pour les dommages pécuniaires.

Imre Seres:

Some timely questions of the development of socialist cooperative property

The socialist cooperative property and the related legal problems are evergreen tasks for lawyers and economists. The socialist cooperative property is a part of the Hungarian socialist property system. In its research its cooperative and non-cooperative as-

pects are to be analysed concurrently. Cooperative property is indivisible and this fact appears in different actual rules according to the type and branch of the cooperative concerned.

Kálmán Kulcsár:

The efficiency of law in society

The paper analyses problems related to the realization of legal norms in social relations. A distinction between efficiencies of form and content is presented. As a further element of legal efficiency the paper deals with the efficiency of law enforcing and law applying authorities: first, with the importance of the existence of this kind of organizations and their adequacy, secondly, with problems resulting from efforts to measure this efficiency. Taking as a starting point that the law is identical with its realization in social relations the author points out the importance of the historical aspect in efficiency researches.

Ödön Zoltán:

On the legal regulation of hunting

After a legal history review of the regulation of hunting the author deals with the problem whether an amendement of the regulation on hunting is needed or not. According to the author's conclusion economic and social developments require a new regulation on a high level based on uniform principles. The author analyses the main points and principles of a possible regulation which is followed by some suggestions on the method of the preparation of a new regulation.

Gabriella Bónis:

Compensation for non-property losses (loss of expectation of life)

Twenty years after its abolition a social and legal strive for some kind of compensation for loss of expectation of life in cases of serious, or durable and permanent harm of the human person made its appearance. The proper place in the Civil Code for the relevant rule should be found somewhere at the part concerning the defence of personality and not among the rules on damages. Taking into consideration the particular nature of the reparation it follows that the notion of compensation is independent of damages.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete. — A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

Készült az Egyetemi Nyomda fennállásának 400. évében.

77.1510 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató.

INDEX 25 422

XXXII. új évfolyam 9. szám Budapest, 1977. szeptember hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM:

PESCHKA VILMOS:

A jogszabály érvényességének terjedelme és minősége 485

HORVÁTH TIBOR:

„Kegyetlen és szokatlan" — az Amerikai Egyesült Államok Szövetségi Legfelső Bírósága a halálbüntetésről 495

VÖRÖS IMRE:

A piaci magatartás, a gazdasági verseny és az együttműködés alapelve 499

HORVÁTH MATILD:

A jogi és az erkölcsi tudat fejlesztésének néhány kérdése 507

ZAWADSKA, BARBARA:

A képviseleti mandátum a Német Demokratikus Köztársaság elméletében és gyakorlatában 516

Szemle:

HORVÁTH PÁL—KÁLLAI ISTVÁN: A jogfejlődési modellek feltárását célzó újabb törekvéseink az összehasonlító jogtörténeti kutatásokban 530

Jogirodalom — jogélet:

ANTALFFY GYÖRGY: Szövetkezeti politika — szövetkezeti jog — szocialista társadalom ... 538

RÁCZ LAJOS: „II. József igazgatási reformjai Magyarországon" című doktori értekezés vitája 540

TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ: Stefan Luby akadémikus emlékezete 543

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete. — A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

Készült az Egyetemi Nyomda fennállásának 400. évében.

77.1636 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0133—1329

INDEX 25422

XXXII. új évfolyam 9. szám Budapest, 1977. szeptember hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A jogszabály érvényességének terjedelme és minősége

1. Meddig terjed a jogi norma érvényessége? Hol, mikor és kikre nézve érvényes a jogszabály? Egyformán nyilvánul meg a jogi norma érvényessége, vagy olykor ennek az érvényességnek a jelentkezése eltérő sajátosságokat mutat? Ezekre a kérdésekre kísérelnek meg e tanulmány fejtegetései válaszolni. Arról van szó, hogy a jogi norma érvényessége — mint a jogtörténet és a joggyakorlat tanúsítja — nem korlátlan; a jogi norma érvényességének megvannak a határai, jól meghatározható területe és terjedelme. Mindenekelőtt a jogi norma érvényességének történetiségére kell a figyelmet felhívni: A jogi norma érvényessége meghatározott időtartam alatt jön létre, alakul és szűnik meg. A jogszabály érvényességének tehát meghatározott időbelisége, temporális határai vannak. Ám a jogi norma érvényességének nemcsak az idő jelöli ki határait, hanem az a tér is, amelyben a jogi norma által rendezni kívánt emberi magatartások, társadalmi relációk megtörténnek, végbemennek. Térbeliség és időbeliség tehát a legszorosabban tapadnak a jogi norma érvényességéhez s azok a tényezők, amelyek a legközvetlenebbül kijelölik a jogszabályi érvényesség birodalmának határait. A jogi norma — mint ismeretes — emberi magatartásokat szabályoz. Ebből fakad, hogy nem közömbös, kik azok az emberek, személyek, akiknek magatartásaira nézve a jogi norma érvényes. A jogalanyok köre, mint a jogi norma egyik strukturális eleme, a jogszabály érvényességének terjedelmét meghatározó egyik kritérium is. Az a tény tehát, hogy a jogszabály tárgyát jelentő magatartás emberek, személyek viselkedése, amely térben és időben valósul meg, meghatározza a jogi norma érvényességének terjedelmét is, szolgáltatja azokat az ismérveket, amelyek alapján kijelölhetők a jogszabályi érvényesség tartományának határai.

Ezeknek a mozzanatoknak megfelelően szokás a jogszabálytani irodalomban a jogi norma időbeli, területi és személyi érvényességéről vagy hatályáról szólni. Mielőtt a jogi norma érvényességének időbeliségét közelebbről szemügyre vesszük, röviden ki kell térni egy lényegében terminológiai kérdésre: A jogi norma *érvényességének* és *hatályának* megkülönböztetésére. Szembetűnő módon a magyar jogirodalomban általában nem a jogi norma időbeli, területi és személyi *érvényességéről* beszélnek, hanem a jogszabály időbeli, területi és személyi *hatályáról*. Az érvényesség és a hatály a hagyományos jogszabálytanban a legkevésbé sem szinonimák. A jogi norma érvényességének és hatályának megkülönböztetésével a jogszabálytani koncepciók azt kívánják kifejezni és érzékeltetni, hogy gyakorta előfordul olyan sajátos szituáció, amikor a jogalkotó állami szerv elfogad és közzétesz valamely jogi normát, de az csak egy későbbi időpontban lép életbe. A jogi norma a jogalkotó állami szerv részéről történő elfogadásával és kihirdetésével, egyszóval azzal, hogy az illetékes állami szerv megalkotta, létrehozta — e jogszabálytani elképzelések szerint — *érvényes* jogi norma, de — tekintettel arra, hogy életbelépését későbbi időpontra halasztották — nem *hatályos*. Eszerint a jogi norma megalkotásának pillanatától kezdve létezik, azaz érvényes, egészen addig, míg hatályossá nem válik. Az érvényesség a jogi normának a keletkezése és életbelépése, hatályossága közötti időtartam alatt meglevő sajátossága, minősége. A jogi normának — kétségkívül — sajátos, ideiglenes, közbevetőleges állapotát minősíti ez a jogszabálytani koncepció az érvényesség kifejezéssel. A jogi norma létezését — mondhatni — közvetlenül megelőző állapotot. Ilyenformán létezik olyan jogi norma, amely pillanatnyilag sehol és senkire nézve nem kötelező, csak majd

egy későbbi időpontban válik azzá, s mint ilyen érvényes. Joggal merül fel a kérdés, miben áll ennek a jogszabálynak az érvényessége? Az érvényesség kifejezés ez esetben csak annyit jelöl, hogy az illetékes állami szerv a jogi norma szövegét megalkotta, tartalmát elfogadta és azt közzétette, ám követendő, megtartandó előírásnak, azaz jogi normának csak meghatározott későbbi időponttól tekinthető. A jogi norma érvényességét sajátos tartalmas legyenként határozva meg, a jogi normának ezt a sajátos prae-állapotát a legkevésbé sem tekintjük érvényes jogszabálynak. Jogi normáról csak akkor beszélhetünk, ha az valóban létezik, érvényes, azaz meghatározott helyen és időben, meghatározott személyi körben kötelező. Amíg a jogalkotó tevékenység eredményeként ez az állapot nem következik be, addig nem jogi normával, hanem pusztán jogszabályi szöveggel, *jövőbeni* jogi normával, meghatározott időponttól kezdve érvényes jogi normává váló jogalkotási produktummal állunk szemben. Ezért teljesen megtévesztő, ha a későbbi időpontban életbelépő, hatályossá, más szóval érvényessé váló jogi normáról már ebben a valóságos társadalmi-jogi létezését megelőző periódusban mint érvényes jogi normáról beszélünk. Érvényes csak az a jogi norma, amelynek előírásait, tartalmát a jogalanyoknak követniök, megvalósítaniuk *kell.* Amíg ez a társadalmi-jogi legyen a magatartási szabályt tartalmazó matériának, államilag elfogadott és közzétett szövegnek nem sajátja, addig az nem érvényes jogi norma, azaz nem jogszabály egyáltalán. A félreértések és a zavarok elkerülése végett tehát hangsúlyozzuk, hogy — ha olykor használjuk is a „hatályos jogi norma", vagy a „jogi norma hatálya" kifejezéseket — ezeket mindig a jogszabályi érvényesség szinonimájaként fogjuk fel. A jogi norma érvényességét és hatályát megkülönböztető jogszabálytani koncepciókban kifejtett jogszabályi érvényességgel pedig azért nem foglalkozunk, mert ez — megítélésünk szerint — a jogi norma létrejöttét megelőző állapotot jelöl, s mint ilyen a jogalkotási folyamat részeként vizsgálandó.

A jogi norma létezése tehát mindenekelőtt történei jellegű; a jogszabály meghatározott *időben,* meghatározott időtartam alatt érvényes. A jogi norma érvényességének kezdete és vége, jelene, jövője és múltja van. Hogy a jogi norma érvényességének időbelisége egyáltalán jogelméleti problémaként jelentkezik, abból az ontológiai tényből fakad, hogy a jogi norma mint sajátos társadalmi objektiváció, a gazdasági-társadalmi viszonyok sajátos visszatükröződése nem pusztán az objektív időben létezik, hanem sajátos egynemű közegében az időt szubjektív módon visszatükrözi, hasznosítja, alkalmazza, ami olykor az időbeli folyamatok objektivitásától és irreverzibilitásától nem kis eltéréseket mutat. Persze jó előre le kell szögezni, hogy a jogi norma érvényességének időtartama alapvetően objektív; meghatározott időpontban kezdődik és meghatározott ideig tart. A jogszabályi érvényesség idejének ez a meghatározottsága azonban közel sem egyértelmű. Különös jelentősége van itt a jelenségek és folyamatok állandó, kölcsönös egymásra hatásának és egymásba átmenetének; annak a folyamatszerűségnek, történetiségnek, amelyben a jogi norma érvényessége létrejön, alakul és megszűnik. Még a viszonylag legegyszerűbb esetben is, amikor a jogalkotó állami szerv kifejezetten meghatározza a jogi norma érvényességének kezdetét és végét, kijelentve, hogy a jogi norma az adott időponttól hatályos vagy érvényes és meghatározott naptól kezdve hatályát, érvényét veszti, felmerülhet kétség a jogi norma érvényességének valóságos időtartamát illetően, hiszen lehetséges, hogy a jogalkalmazói joggyakorlatban már korábban ún. szokásjogi úton érvényes és érvényesülő jogi normának az állami jogalkotó szerv részéről történő utólagos elfogadásával, elismerésével állunk szemben, vagy pedig olyan jogszabály érvényességének a jogalkotó állami szerv részéről kifejezett megszüntetésével (akár egyszerű hatályon kívül helyezéssel, akár új, attól eltérő vagy azzal szembefutó jogi norma alkotásával), amelyet a jogalkalmazói joggyakorlatban már régen nem tekintettek érvényesnek, s így ún. desuetudo útján már korábban érvényét vesztette. De ezzel mindjárt az is világossá válik, hogy az állami jogalkalmazói gyakorlatban ún. szokásjogi úton keletkező és elenyésző normák érvényességének időtartama mennyire bizonytalan. Jóformán szinte lehetetlen az ilyen úton keletkező és megszűnő jogi normák érvényességének kezdetét és végét pontosan meghatározni. Ez a legszorosabban összefügg azzal a meghatározhatatlansággal, amit a jogi norma érvényessége és érvényesülése közötti társadalmi, szociológiai folyamatok quantitatív felmérésére irányuló törekvések mutatnak. Minthogy itt a jogi norma érvényességének alakulását túlnyomóan érvényesülésének szociológiai folyamata befolyásolja, a jogi norma érvényességének kezdete és vége e rendkívül nehezen megragadható társadalmi-jogi folyamatokban elmosódik, folyamatszerűségében szinte észrevehetetlenné válik. Ezért a jogi norma érvényességének kezdete és vége ontológiailag csak megközelítő módon határozható meg, alkalmasint még ama jogi normák esetében is, amelyek érvényességének kezdetét és végét az állami jogalkotó szerv kifejezetten és pontosan meghatározta, de kiváltképpen az ún. szokásjogi úton keletkező és elenyésző jogszabályok tekintetében.

A jogi norma érvényességének időtartamát, különösen kezdetét illetően még további bonyodalmakat okoz, hogy a jogi norma sajátos egynemű közegében az időt specifikusan kezeli, a jogi norma érvényességének időtartamát olykor az objektív, valóságos és irreverzibilis időbeli folyamatoktól eltérően határozza meg. Nyilvánvaló, hogy a jogi norma érvényességének mint minden időben végbemenő folyamat-

nak múltja, jelene és jövője van. A jogi norma érvényességének időbeli kezdete általában létrejövetelének, keletkezésének időpontja; jelene mindenkori éppígylétének ideje, melyhez képest a keletkezésig visszamenőleg terjedő idő múltjának minősül, míg az előtte álló idő a jövőjét jelenti. Igenám, de a jogszabály teologikus-normatív szerkezetéből következik, hogy a jogi norma léttel bírónak gondolva, ami még nem valóságos[1], az eredmény, a cél eszmei, normatív előlegezésével döntően a jövőre irányul, arra, hogy a társadalom tagjainak jövőbeni, mármint a jogi norma keletkezésének időpontjához mért jövőben előforduló magatartásait szabályozza. A jogi norma tehát általában keletkezésének időpontjától kezdve érvényes, ami azt jelenti, hogy az ettől az időponttól számított jövőben előforduló esetekre és magatartásokra nézve kötelező. Természetesen a jogi norma érvényességének ez a jövőbenisége puszta látszat, hiszen a jogi norma mindig konkrét éppígylétében érvényes, csupán a valóságos társadalmi folyamatok és magatartások tekintetében előlegezett. Az a tény, hogy a jogi norma ma érvényes, nemcsak annyit jelent, hogy a ma előforduló magatartásokra és esetekre vonatkozik, hanem azt is magában foglalja, hogy az érvényessége keletkezésétől máig eltelt időben és a jelenhez mért jövőben előforduló esetekre és magatartásokra is kiterjed. A jogi norma érvényességének időbelisége tehát sajátos, mert nem egyszerűen arról van szó, hogy objektíve van múltja, a keletkezésétől a jelenig eltelt idő és van jövője, az előtte álló idő, hanem a jogi norma érvényessége konkrét éppígylétének jelenében nemcsak a jelenben él, létezik, hanem érvényessége folytán múltjára és jövőjére is kiható módon. A jogi norma rendszerint keletkezésének pillanatától kezdve egészen megszűnéséig érvényes, ami — az egyes korrigáló, módosító jogi technikai eszközöket és intézményeket, mint pl. az elévülés, figyelmen kívül hagyva — gyakorlatilag azt jelenti, hogy ezen időtartam alatt a jogi norma éppígylétének jelenében mind a múltban, mind a jövőben előfordult vagy előforduló esetekre és magatartásokra egyaránt vonatkozik. A jogi norma érvényességének világában tehát az idő nem irreverzibilis, mert a ma érvényes jogszabály a keletkezéséig visszamenő időtartam alatt előforduló esetekre és magatartásokra is érvényes, időbeni létezése így per ma a múltba is visszaforduló. Míg az objektív folyamatok időbeniségében a múlt vissza nem hozható, az eltelt idő irreverzibilis, addig a jogi norma érvényességének megélt ideje nem pusztán gondolatban szubjektívre idézhető fel, hanem a jogi norma érvényessége objektíve a jelenre és a múltra nézve is fennáll. Ha ma válik ismertté egy olyan bűncselekmény, amelyre nézve a jogi norma érvényessége elkövetésekor már kiterjedt, akkor a konkréten, jelenleg érvényes jogi norma érvényességének idejét mintegy visszapergetve a tulajdonképpen a jogi norma jelen érvényességéhez képest múltbeli cselekményt e jogszabály alapján ítélik meg, ami magától értetődő, hiszen e jogszabály már akkor is érvényes volt. S ez a lehetőség a jogi norma érvényességét illetően állandóan fennáll. A jogi norma érvényessége időbeniségének sajátossága abban van, hogy míg érvényes, mindig képes múltját újraélni. Ennek ontológiai alapja paradox módon — kétségkívül — a jogi norma jövőre orientáltsága. Az a tény, hogy a jogi norma általában keletkezésének pillanatától kezdve minden jövőbeni esetre és magatartásra érvényes, megalapozza, hogy a jogi norma éppígylétének jelenéből a keletkezéséig terjedő időtartam alatt, tehát a múltban megtörtént esetekre és magatartásokra a jelenben vonatkozzék. „Jelen idő és múlt idő /Tán mind jelen van a jövő időben/ S a múlt időben a jövő is benne van." (T. S. Eliot) Az ember cselekvésével múltját nem változtathatja meg, a jogi norma azonban érvényességének sajátos időbelisége folytán múltjában előfordult eseményeket, folyamatokat is befolyásolni, alakítani képes.

Az érvényes jogi norma az objektív időben létezik ugyan, érvényességének időbelisége azonban — mint arról szó volt — sajátos vonásokat mutat, amelyek a jogszabályi érvényesség idejének jelenét, múltját és jövőjét a valóságos időbeli folyamatok irreverzibilitásától némileg eltérően alakítják. Ez nyilvánvalóan azzal függ össze, hogy a jogi norma érvényességének ideje tulajdonképpen az objektív idő sajátos, jogi, normatív visszatükröződése, tehát ebben az összefüggésben és értelemben szubjektív időnek minősül. A jogi norma érvényességének időtartamában múlt, jelen és jövő megkülönböztetésében — mint láttuk — a döntő pont a keletkezés időpontja. A jogi norma érvényességének jövője keletkezésétől, illetve éppígylétének jelenlététől számítható, múltja pedig — ennek megfelelően — létrejöttének időpontjáig megy vissza. Akármilyen sajátos is a jogi norma érvényességének időbelisége, az eddig elmondottakból kitűnően a jogszabály csak olyan tényekre, magatartásokra, eseményekre és viszonyokra érvényes, amelyek az érvényes jogi norma keletkezését követően jöttek létre.

A jogszabályi érvényesség idejének sajátossága és szubjektivitása egészen nyilvánvalóvá válik, ha az ún. *visszaható* érvényű, erejű vagy hatályú jogi normákat is figyelembe vesszük. A félreértések elkerülése végett talán nem árt hangsúlyozni, hogy a jogi normák visszahatását egyáltalán nem abban az értelemben fogjuk fel, mint Geiger, aki szerint „A visszahatás ... elkerülhetetlenül a jogi mechanizmus működésében magában van."[2] Geiger ezt a megállapítását arra alapozza, hogy az egyedi esetre ér-

[1] *Hegel:* A szellem fenomenológiája. Budapest, 1961. 309. old.

[2] *Geiger:* Vorstudien zu einer Soziologie des Rechts. Kobenhavn. 1947. 214. old.

vényes jogi norma — szerinte — végül is általában a jogalkalmazásban alakul ki, azaz a megtörtént esetet követően. „Az egyedi esetre ‚érvényes jog' mindig csak akkor jön létre, amikor az eset megtörtént."[3] Az imént elmondottakból talán már kitűnt, hogy a jogalkalmazás során a jogi norma érvényességének éppígylétét, jelenét tekintve a jogszabály valóban a múltban megtörtént esetre vonatkozik, de — hangsúlyoztuk —, hogy a jogi norma érvényességének ez a sajátossága éppen azon alapul, hogy ez a múlt olyan időtartamot jelent, amikor a szóban forgó jogi norma már érvényes volt, sőt a jogi norma érvényességének keletkezési időpontját véve figyelembe, a jogalkalmazásban szereplő eset a jogi norma érvényességének jövőjében jött létre.

A jogi norma visszaható érvényéről vagy hatályáról szólva tehát nem arra gondolunk, hogy a jogalkalmazásban a jogi norma érvényesülése — de hangsúlyozzuk nem érvényessége — az elbírálásra kerülő eset előfordulását követi. A jogi norma visszaható érvénye azt jelenti, hogy a jogszabály nemcsak a keletkezését követően, tehát a jövőben előálló eseményekre, viszonyokra és magatartásokra érvényes, azaz nemcsak az éppígylétének jelenétől a jelentkezéséig terjedő múltra vonatkozik, hanem arra a múltra is, amely érvényessége keletkezésének időpontját megelőzi. Ekkor a jogi norma érvényessége valóban visszaható, mert olyan cselekvésekre, eseményekre és relációkra is kiterjed, amelyek a jogi norma keletkezését megelőzően jöttek létre. A jogszabályi érvényesség időbeliségének ez a sajátossága a múltra nézve jelentős változásokat képes előidézni; mindenekelőtt jogi szabályozás alá vonhat olyan magatartásokat és eseteket, amelyeket korábban jogi normák nem rendeztek; kivonhat a jogi szabályozás köréből szituációkat és cselekvéseket, amelyekre nézve a múltban érvényes jogi előírások vonatkoztak; korábban jogszerű magatartásokat jogellenessé és tiltottá minősíthet, míg egykori jogellenes és tiltott cselekedeteket jogszerűnek, megengedettnek, sőt kívánatosnak nyilváníthat, ami tulajdonképpen azt jelenti, hogy a visszaható erejű jogszabály a korábban létező jogi norma érvényességét a múltra — a visszaható erejű jogi norma keletkezését megelőző időre — nézve megváltoztatja, sőt megszünteti. A visszaható érvényű jogi normák létezését, társadalmi, politikai, jogi szerepét, jelentőségét és hatását igazoló és tanúsító történeti példák sora hosszú; itt elég csupán a visszaható érvényességű jogszabályok világszerte nagy konjunktúrájának a II. világháborút közvetlenül követő időszakára emlékeztetni.[4]

A jogi norma visszaható érvényessége a jogszabályi érvényesség időbeliségét illetően megerősíti azt, amit korábban a jogi norma létezésének objektív idejéről és az érvényesség szubjektív idejének ettől olykor jelentős eltéréséről megállapítottunk. A visszaható erejű jogi norma érvényességének ideje ugyanis nem a jogi norma létrejöttével kezdődik, hanem a már azt megelőző múltban. Ezzel a visszaható érvényű jogi norma az objektív idő irreverzibilitását a jogszabályi érvényesség világában — de csak ott — szubjektíve feloldja, megszünteti. A visszaható erejű jogi norma létezésével a múltbeli magatartások, helyzetek, események jogi értékelése, megítélése, szabályozása megváltozik. A visszaható érvényű jogi norma — nem lehet eléggé hangsúlyozni — az idő objektív irreverzibilitását nem szüntetheti meg, tehát a múltban előforduló eseteket, lejátszodó történéseket, kifejtett magatartásokat nem változtathatja meg, nem teheti meg nem történtté. „Ha minden idő örökös jelen, /Úgy minden idő jóvátehetetlen." (T. S. Eliot) Ám ezeknek a múltbeli eseteknek, eseményeknek és magatartásoknak a jogi megítélését, értékét és jelentését lényegesen megváltoztathatja, sőt megszüntetheti: „Ami megtörtént, azt ugyan nem lehet meg nem történtté tenni; de a régen megtörtént normatív jelentése azoknak a normáknak az alapján, amelyek az értelmezendő történés után jöttek létre, utólag megváltoztatható."[5] Mondani sem kell, hogy a visszaható érvényű jogi norma időbeliségének ez a sajátossága nemcsak a jogi normák, jogi értékelések és jelentések körében eredményez fontos változásokat, hanem a társadalmi lét, a társadalmi viszonyok és magatartások világában is. Jóllehet igaz, hogy még a visszaható érvényű jogi norma sem képes az objektív idő irreverzibilitását megszüntetni, a múltat meg nem történtté tenni, de a múltbeli cselekvések és relációk jogi újra értékelésével és átértékelésével a jogi norma érvényessége keletkezésének és éppígyléte jelenének időpontjában jelentős gazdasági, társadalmi és politikai hatást vált ki. Lukács György idézi Churchill szellemes megállapítását arról, hogy a döntés „a következmények időszakába vezet".[6] A visszaható érvényű jogi norma hatása éppen a következményeket, a múltbeli cselekvés, magatartás következményeit illetően mutatkozik meg. Mégpedig olyan társadalmi-jogi következményeket idéz elő, amelyek a múltbeli cselekvésekből és döntésekből előállásának vajmi kevés volt a valószínűsége vagy esélye. A visszaható érvényű jogi norma sajátos időbelisége tehát nemcsak a jogi értékelés és szabályozás, hanem a mindennapi élet konkrét tényei, viszonyai és cselekedetei vonatkozásában is jelentős változásokat idéz elő, de nem az esetek, események és cselekedetek múltbeli lefolyását, történetét illetően, hanem ezek következményeinek időszakában, a jogszabályi érvényesség jelenében, illetve jövőjében.

[3] Uo.

[4] Lásd: *Peschka:* A modern jogfilozófia alapproblémái. Budapest, 1972. 238—239. old.

[5] *Kelsen:* Reine Rechtslehre. Wien, 1960. 13. old.

[6] *Lukács:* A társadalmi lét ontológiájáról. II. köt. Budapest, 1976. 43—44. old.

Ezzel már a visszaható érvényű jogi normáknak azt a problémáját exponáljuk, amit a visszaható érvényű jogi norma ontológiai ellentmondásosságának nevezünk. A jogi norma érvényességének időbeliségéről szólva, hangsúlyoztuk annak általában a jövőre orientáltságát. A jogi norma érvényességének ezt a jövőre irányultságát mindenekelőtt a jogszabálynak értéktartalmával kapcsolatos alternatív jellege alapozza meg. Arról van szó, hogy a jogi norma olyan helyzetekre, szituációkra vonatkozik, amelyek alternatív jellegűek, amelyeknek szereplői, résztvevői dönthetnek, választhatnak az adott helyzetben tanúsítható magatartások, cselekvések között. Igaz, a döntésnek ezt a mozgásterét a társadalmi lét meghatározza, de ez a meghatározottság „mindig ‚pusztán' valamilyen alternatív döntés meghatározása, lehetőségének konkrét mozgástere."[7] S ami a jogi norma és érvényessége szempontjából döntő jelentőségű, hogy „A mindenkori mozgástér mégoly világosan körülhatárolt leírása sem szüntetheti meg azt a tényt, hogy az alternatíva aktusa tartalmazza a döntés, a választás mozzanatát, és hogy az emberi tudat e döntés ‚helye' és szerve;"[8]. A jogi norma érvényessége tehát általában jövőbeni, alternatív jellegű helyzetekre, esetekre terjed ki. A jogi normában megfogalmazott, előírt emberi magatartás pusztán az egyik alternatíva a jogszabályban meghatározott esetben. A jogi norma érvényességének korábban vázolt időbelisége, kiváltképpen jövőre irányultsága tehát azt feltételezi, hogy a jogi norma hipotézisében meghatározott esetekben a jogszabályban előírt magatartás a lehetőséget a valóságba fordító egyik alternatívaként jelenik meg. Magyarán a címzettnek, a jogalanynak lehetősége van arra, hogy az érvényes jogi normában megfogalmazott magatartást, mint jogszerűt tanúsítsa. Éppen a jogi normának ezen az alternatív jellegén, a cselekvés társadalmilag meghatározott mozgásterén belüli döntés és választás lehetőségén s a jogi norma erre az alternatív helyzetre kifejtett hatásán, illetve azon, hogy a jogszabály által javasolt alternatívát elfogadják vagy figyelmen kívül hagyják, alapul a személyek jogi felelőssége.

A visszaható erejű jogi norma ontológiai ellentmondásosságával éppen azt kívánjuk jelezni, hogy a jogi norma visszaható érvényessége ellentmondásban van a jogi szabályozásnak és a jogi felelősségnek ezzel az alternatív jellegével és megalapozottságával. Ha ugyanis a jogi norma érvényessége a keletkezését megelőző múltbeli helyzetekre és magatartásokra is kiterjed, akkor a jogi normában előírt magatartás a múltban nem jelenhetett meg jogilag érvényes, jogi érvénnyel javasolt, előírt alternatívaként, sőt — mint arról szó volt — lehetséges, hogy egészen más jogi alternatíva volt akkor érvényben. A visszaható érvényű jogi normában megfogalmazott magatartás tehát a múltban nem jelenthette a jogszerű cselekvés alternatíváját. Az adott helyzetben cselekvési, döntési alternatívaként felmerülhetett ugyan, de éppen az akkor érvényes jogi szabályozás szerint ez a magatartás lehetséges, hogy kifejezetten jogellenesnek minősült, illetve egyáltalán a jogi szabályozás körén kívül helyezkedett el. Ilyenformán a visszaható erejű jogi norma által előírt magatartást a múltbeli tényállás alanyai jogi alternatívaként nem választhatták. A jogi norma visszaható érvénye tehát a multra nézve megszünteti a jogi norma alternatív jellegét, s ezzel a jogi felelősség alternatív megalapozottságát.

A visszaható érvényű jogi norma ontológiai ellentmondásossága különösen jól látható a visszaható erejű jogszabály és az ignorantia iuris elvének összefüggésében. Az „ignorantia iuris neminem excusat" régi római jogi szabálya a jogi norma működésének, érvényesülésének elengedhetetlen feltétele. Olyan tényező, amely két vonatkozásban is nélkülözhetetlen a jogi norma létezése és működése szempontjából. Egyfelől — és ez a döntő, a meghatározó — a jogi norma alternatív jellege válna kétségessé, ha a jogi norma, tehát a jogi normában megfogalmazott alternatíva megismerése a jogalanyok, az adott szituációba került személyek számára nem volna lehetséges. Másfelől a jogi norma érvényesülése és érvényesítése válna lehetetlenné, ha a jogalanyok állandóan a jogi norma előírásainak nem tudására, illetve meg nem ismerhetőségére hivatkozhatnának. Az ignorentia iurisnak, mint a jogi norma működése és érvényesülése elengedhetetlen feltételének a megvilágítása mindenekelőtt e formula tartalmának, értelmének a tisztázását teszi szükségessé. Ismeretes, hogy az ignorantia iuris elve a jogelméleti irodalomban mennyire eltérő interpretációkat és álláspontokat hozott létre, illetve milyen heves vitákat váltott ki.[9] Anélkül, hogy ezt a problémát részletesen vizsgálnánk, szükséges leszögezni, hogy az ignorantia iuris szabályának tartalma és értelme — felfogásunk szerint — nem az a fikció, hogy a jogi normák rendelkezéseit mindenki ismeri, hanem az a megdönthetetlen vélelem (praesumptio iuris et de iure), hogy a jogi norma tartalma a jogalanyok számára megismerhető. A jogi norma működésének és érvényesülésének nem az a fikció az elengedhetetlen feltétele, hogy a jogi normát ugyan nem ismeri minden jogalany, de a jogszabály tudatosan úgy tekinti, mintha ismerné, hanem az a valószínűség, az az esély, hogy a jogalany a jogi norma tartalmát megismerheti. Ha az ignorantia iurist az első értelemben fogjuk fel, akkor a jogi norma érvényessége egyik ontológiai feltételévé éppúgy fikciót teszünk, mintha a jog-

[7] Uo. III. köt. 346. old.
[8] Uo. II. köt. 48. old.

[9] Lásd: *Szabó* Imre: Szocialista jogelmélet — népi demokratikus jog. Budapest, 1966. 156—183. old.

alany számára a jogi alternatíva, a választás, a döntés lehetőségét az abszolút mechanikus determinizmus alapján kétségbevonjuk. Ilyenformán a címzettek — tudjuk — nem ismerik a jogi normát, mégis úgy tekintjük, mintha ismernék; teljesen determináltak lévén alternatív döntésre nincs lehetőségük, de mégis jogilag felelniök kell. Valójában azonban a jogi norma érvényessége — mint arról szó volt — a jogi norma alternatív jellegét feltételezi, azt a lehetőséget, hogy az adott társadalmi mozgásteren belül az alanyok többféle alternatíva — beleértve természetesen a jogi alternatívát is — között választhatnak, s így jogilag felelnek, valamint azt az ugyancsak — hangsúlyozzuk — társadalmi lehetőséget — ami egyébként az alternatív döntésnek elengedhetetlen feltétele —, hogy a jogalanyok, a címzettek a jogi norma előírásait megismerjék. Minthogy a jogi norma megismerésének a lehetősége társadalmi, azaz társadalmilag általánosan áll fenn s nem minden egyes individuum tekintetében egyedileg, valamint mert a jogi norma társadalmi helyzetekre, szituációkra méretez, társadalmilag szabályoz, a jogi norma érvényességének, működésének és érvényesülésének csak az a feltétele, hogy a jogi norma megismerésének ez az általános társadalmi lehetősége álljon fenn, s ezért e lehetőség jogi vélelme nem megdönthető. Hogy a jogi norma előírásai megismerhetőségének ez a társadalmi általánossága a jogi norma érvényessége és érvényesülése szempontjából mennyire jelentős, különösen jól megmutatkozik az ún. belső utasítások jogforrási jellegének problematikusságánál. Ezeknek a belső utasításoknak a jogforrási jellege, más szóval jogi érvényessége — többek között — éppen azért kétséges, mert „belső jellegük" folytán nincs meg az általános társadalmi lehetőség megismerésükre. Ezért írja Hegel, hogy „A törvényeket oly magasra kifüggeszteni, ahogy Dionüsziosz, a tirannus tette, úgy hogy egyetlen polgár sem tudta elolvasni, vagy pedig eltemetni őket tudós könyvek, gyűjtemények, eltérő ítéleteket és véleményeket tartalmazó döntések, szokások stb. terjengős apparátusában, s hozzá idegen nyelven, úgy hogy az érvényes jog ismerete csak azok számára közelíthető meg, akik szakszerűen foglalkoznak vele — egy és ugyanaz a jogtalanság."[10]

Az ignorantia iuris elvének mint a jogi norma érvényessége, működése és érvényesülése elengedhetetlen feltételének ez a kétféle értelme az ignorantia iuris és a visszaható erejű jogi norma kapcsolatát — mint arra Kelsen is rámutat[11] — kétféle módon alakítja. Ha az ignorantia iurist fikcióként úgy interpretáljuk, hogy a jogi normát a címzettek ismerik, akkor az ignorantia iuris és a jogszabály visszaható érvénye összeegyeztethető. Ebben az esetben ugyanis a jogi norma ismerete éppúgy fikció, mint az, hogy a jogi norma már keletkezésének időpontját megelőzően létezett, azaz érvényes volt. Megváltozik a helyzet, ha az ignorantia iurist megdönthetetlen vélelemnek, a jogi norma társadalmi általánossággal megismerhetőségének fogjuk fel. Ekkor a jogi norma az ignorantia iuris elvének kimondásával azt feltételezi, hogy előírásai, tartalma azok számára, akikre nézve érvényes, társadalmi általánossággal megismerhető. A visszaható érvényű jogi norma azonban — mint arról szó volt — olyan magatartásokra, szituációkra nézve jelenti ki érvényességét, amelyek keletkezésének időpontját megelőzően valósultak meg, s amelyeknek alanyai így a szóban forgó visszaható erejű jogi norma tartalmával nyilván nem ismerkedhettek meg. Az olyan jogszabálynak a rendelkezései, amely még nem jött létre, társadalmilag nem ismerhetők meg. Ezért az ebben az értelemben felfogott ignorantia iuris elve és a jogi norma visszaható érvénye összeegyeztethetetlen. Téved tehát Kelsen, amikor azt állítja, hogy „a jog megismerésének lehetőségét vagy lehetetlenségét tekintve nincs lényeges különbség a visszaható jog és sok eset között, amelyekben a nem visszaható jogot az egyén, akire ezt a jogot alkalmazni kell, nem ismeri és nem ismerheti."[12] Ilyenformán Kelsen — egyébként ellentmondásban azzal a fejtegetésével, amelyben a jogi norma alternatív megalapozottságát indirekte kifejtette[13] — teljesen figyelmen kívül hagyja a jogi norma megismerhetőségének társadalmi általánosságát, ami — mint arra utaltunk — a jogi norma alternatív jellegétől elválaszthatatlan. Ha a jogi norma társadalmi általánossággal megismerhetőségét, akkor a jogi norma alternatív megalapozottságát és jellegét is kétségbe vonjuk. Ebben az esetben a jogi normának két társadalomontológiai feltétele puszta fikcióvá válik, nevezetesen az, hogy a jogi norma alternatív szituációkra vonatkozik és hogy társadalmi általánossággal megismerhető. Holott a jogi normának ez a két társadalomontológiai feltétele reálisan létező, valóságos és a visszaható érvényű jogi norma érvényességének fiktivitása folytán éppen ezért ellentmondásban van a jogszabály imént említett ontológiai feltételeivel, alternatív jellegével és társadalmi megismerhetőségével.

A jogi morma időbeliségének sajátossága, szubjektív jellege tehát — amint azt a jogi norma visszaható érvényessége pregnánsan példázta — olykor fonák helyzetet teremt a jogi norma ontológiai létezésében. Ez a visszásság általában abban fogalmazható meg, hogy a jogi norma érvényességének időbelisége sajátos szubjektivitása folytán elszakadhat a jogi normának társadalomontológiai alapjától és feltételeitől. A jogi norma érvényességének sajátos időbelisége következtében a társadalomontológiai ala-

[10] *Hegel:* A jogfilozófia alapvonalai. Budapest, 1971. 215. §. 233. old.

[11] *Kelsen:* General Theory of Law and State. Cambridge (Mass.). 1949. 44. old.

[12] Uo.

[13] *Kelsen:* Reine Rechtslehre. 11. old.

poktól és feltételektől függetlenülése azonban végül is a jogi norma társadalmi létezését és érvényességét veszélyezteti. Ha ugyanis a jogi norma érvényességének szubjektív ideje olyan helyzetet hoz létre, amelyben a jogi norma érvényessége csak a jogszabály lényeges társadalomontológiai mozzanatait és sajátosságait megkérdőjelezve, nagy nehézségek árán mintegy malgré lui fejtheti ki hatását, akkor a jogi norma létezése és érvényessége maga is kétségessé válik. A jogi norma érvényességének ideje ugyan a valóságos társadalmi folyamatok objektív idejét tekintve szubjektív, de ha ez a szubjektivitás mértéktelenül, az objektív időbeliséget szinte figyelmen kívül hagyva, azzal egyenesen ellentétesen felfokozódik, akkor ezzel a jogi norma létezése válságba kerül. Jól érzékeltetik ezt azok a visszaható erejű jogi normák a II. világháború utáni — említett — konjunktúrájának idején fellépő modern jogelméleti kísérletek, amelyek a visszaható érvényű jogi normának imént tárgyalt ontológiai ellentmondásosságát a természetjog segítségével gondolták feloldani. E természetjogi érvelés szerint az ún. visszaható erejű jogi normák esetén egyáltalán szó sincs visszaható érvényességről. Azok a jogi normák, amelyek állítólag visszaható erővel rendelkeznek, már pozitív jogi tételezésük, pozitív jogi érvényességük keletkezése előtt érvényben voltak, mint az évezredes természetjog szabályai, sőt felette is álltak és állnak a mindenkori érvényes pozitív jognak. Valójában és lényegében tehát — hangzik a természetjogra hivatkozó magyarázat — a kérdéses cselekmények, amelyekre a jogi normák, a jogi normák ún. visszaható érvénye vonatkozik, a természetjog szabályai szerint már korábban, ezen ún. visszaható érvényű jogi normák keletkezését megelőzően is jogszerűtlenek, jogellenesek, illetve jogosak, jogszerűek voltak. Most, a visszaható hatályú jogszabályok kibocsátásakor csupán arról van szó, hogy ezeket a természetjogi normákat pozitív jogi formába öntötték s rájuk hivatkozva a szóban forgó cselekmények elkövetőit illetően levonják a jogi konzekvenciákat. A jogi felelősséget megalapozó jogi normák állítólagos visszahatása tehát a valóságban csak deklarációja a már korábban is létező jogállapotnak.[14]

Idő és tér dialektikus egysége a jogi norma érvényességét illetően is megmutatkozik. A jogszabály érvényessége nem pusztán időben megnyilvánuló jelenség, hanem időbelisége feltételezi azt is, hogy a jogi norma meghatározott *térben* érvényes. Az a tény, hogy a jogi norma emberi magatartásokat szabályoz, emberi tevékenységre, cselekvésre vonatkozik, amelyek térben és időben valósulnak meg, a jogszabály érvényességének is nemcsak időbeli, hanem térbeli kiterjedését feltételezi. Ezért a jogi norma időbeli hatálya (érvényessége) mellett még *területi* érvényességéről (hatályáról) is beszélünk. A jogi norma területi érvényessége annyit jelent, hogy a jogszabályban meghatározott magatartást a jogi norma által meghatározott területen, helyen kell tanúsítani. A jogi norma érvényességének tere — természetesen — eltérő módon lehet megszabva: a jogi norma érvénye kiterjedhet az adott állam egész területére, vagy annak csak valamely meghatározott részére. A jogi norma érvényességének időbeliségét területi meghatározottsága az időbeli határokat meghaladóan korlátozza. Tér és idő dialektikus egysége és egymásba átmenete folytán a jogi norma érvényességének terjedelmét nemcsak időbelisége, az érvényesség időtartamának kezdete és vége szabja meg, hanem a területi meghatározottság is, hiszen a jogi norma ezen az időtartamon belül csak a meghatározott területen jelentkező emberi magatartásokra vonatkozik. A jogszabály tehát érvényességének ideje alatt nem minden és mindenütt előforduló benne meghatározott emberi magatartásra érvényes, hanem csak az abban az időben meghatározott területen megnyilvánuló magatartásokra. Még tovább szűkíthető, illetve bővíthető a jogi norma érvényességének terjedelme azon személyek körének további specifikálásával, akikre a jogi norma érvényes. A jogi norma érvényességének terjedelmét korlátozhatja, ha érvényességének idején és területén csak meghatározott korú, foglalkozású, vallású, nemzetiségű, állampolgárságú stb. személyekre vonatkozik. Tágíthatja viszont a jogi norma érvényességének szféráját az ún. *személyi* hatály, ha a jogi norma érvényessége alá tartozó személyek körét úgy specifikálják, hogy az függetlenül a jogi norma érvényességének területétől. Ekkor például a világon bárhol élő, meghatározott állampolgárságú személyre a szóban forgó jogi norma érvényes, és nem csak az adott állam (ország) területén tartózkodó állampolgárokra. A jogi norma érvényességének terjedelmét ebben az esetben az időbeliség és a személyi kör határozza meg. Ilyenkor a jogi normának csak időbeli és személyi érvényességéről szólhatunk, de területi hatályáról már nem. Rendszerint azonban a jogi norma érvényességének terjedelmét időbelisége és területe, ezeket kiegészítően pedig a jogi norma érvénye alá tartozó személyek köre határozza meg. Ezért általában a jogi norma időbeli, területi és személyi érvényességéről (hatályáról) beszélünk.

2. Az érvényes jogrendszerhez tartozás a jogszabályi érvényesség egyik feltétele. Az a tény, hogy a jogi norma érvényes jogrendszer része, mozzanata, nemcsak általában a jogi norma érvényességének egyik feltétele, hanem a jogi norma érvényességének terjedelmét is befolyásolja. A jogrendszer számos érvényes jogi norma rendezett egysége révén, a részét képező *jogi normák között sajátos relációk* alakulhatnak ki, amelyek hatással vannak érvényességük kiterjedésére. A jogi normáknak a

[14] A természetjog és a pozitív jog érvényességének viszonyáról részletesen lásd: *Peschka:* A modern jogfilozófia alapproblémái. 119—136. old.

jogrendszeren belüli kapcsolata a jogszabályi érvényesség terjedelmét csak akkor érinti, ha a szóban forgó jogi normák tárgya azonos vagy hasonló, azaz, ha ugyanarra a társadalmi viszonyra, szituációra, azonos tényállásra vonatkoznak. Az azonos társadalmi helyzetet rendező jogi normák érvényességük terjedelmére is kiható kapcsolata különbözőképpen alakulhat attól függően, hogy a jogrenden belül azonos jogforrási szinten elhelyezkedő jogi normákról, vagy különböző (alacsonyabb és magasabb) fokon kibocsátott jogi normákról van-e szó.[15] Ha eltérő jogforrási szinten elhelyezkedő jogi normák ugyanazt a tényállást egymással ellentmondásban, ellentétesen rendezik, akkor *normakonfliktus* áll elő, amelynek a megoldása igen egyszerű, hiszen a magasabb fokú jogszabály érvényessége — magától értetődően — kizárja, megszünteti az alacsonyabb lépcsőn kibocsátott jogi norma érvényességét. Ha viszont az eltérő jogforrási erővel rendelkező jogszabályok ugyanazt a társadalmi relációt, helyzetet azonos értelemben és tartalommal, egymást kiegészítve és erősítve rendezik, akkor a jogi normák érvényessége egyáltalán nem problematikus, csupán arról van szó, hogy ezek érvényessége *kummulatív*, azaz az alacsonyabb fokú jogi norma érvényességének tere a magasabb jogforrási szinten elhelyezkedő jogi norma által behatárolt.

Az azonos jogforrási szinten megjelenő jogi normáknak érvényességük terjedelmét is érintő kapcsolata már nagyobb változatosságot mutat. Az ugyanazt a tényállást szabályozó jogi normák, amennyiben nincsen közöttük ellentmondás, *kummulatíven*, egymást kiegészítve és erősítve hatnak s ez érvényességük terjedelmét nem érinti. Ha azonban az ugyanarra a társadalmi szituációra vontkozó két jogi norma eltér egymástól, de olyképpen, hogy a címzetteknek választási lehetőséget nyújt a tekintetben, hogy melyik normát kövessék vagy alkalmazzák, akkor *alternatív* érvényességű jogi normákkal állunk szemben. Mindkét jogi norma általában egyaránt és egyformán érvényes. Érvényességük terét viszont kölcsönösen befolyásolja az a tény, hogy ez az alternativitás fennáll s így mindig a konkrét helyzetben, a címzettek konkrét választásától függ az egyedi esetben érvényességük, illetve érvényesülésük.

Az azonos jogforrási erővel rendelkező, ugyanazt a tényállást ellentmondásban szabályozó jogi normák kapcsolata és ebből fakadóan érvényességük terjedelme mindenekelőtt attól függően alakul, hogy a szóban forgó szabályok egymást követően vagy egyidejűleg jöttek létre. Amennyiben ugyanis a két jogi norma ugyanazt a szituációt egymásnak ellentmondva rendezi, de az egyik jogi norma létezése a másikét megelőzi, érvényesül a régi római jogi formula „lex posterior derogat priori". Ebben az esetben tehát az utóbb keletkezett, az ugyanazt a tényállást az előbbivel ellentétesen szabályozó jogi norma érvényessége a korábbi jogszabály érvényességét megszünteti. Ekkor olyan *normakonfliktusról*, a normák olyan konkurrenciájáról van szó, amely a korábban kibocsátott jogi norma érvényességének s így létezésének megszűnésével oldódik meg. Megváltozik a helyzet, ha a konkurráló jogi normák egyidőben jönnek létre. Az egyidőben keletkező, egymással ellentétben álló jogi normák viszonyára az imént idézett római jogi formula — természetesen — nem alkalmazható. Ezért ha ezek a jogszabályok tartalmilag teljesen ellentétesek, akkor egymás érvényességét kölcsönösen kizárják, megszüntetik. Ilyenkor egyik jogi norma sem tekinthető érvényesnek, hiszen ugyanarra a tényállásra, egy időben mondanak ki teljesen ellentétes értelmű rendelkezéseket. A két jogi norma egyidejű létezése, érvényessége — mint Kelsen rámutat — „értelmetlen" és így „objektíve érvényes jogi norma nincsen".[16] Másként alakul az azonos tényállást egyidőben ellentétesen szabályozó jogi normák konfliktusa és érvényességük terjedelme, ha a két jogszabályi tartalom nem zárja ki egymást, hanem csak az egyik a másik érvényességi terét *korlátozza* azzal, hogy az egyik a másik norma rendelkezése alóli *kivételt* tesz. Ekkor a jogi normák tulajdonképpen csak részben mondanak ellent egymásnak. Aminthogy abban az esetben is, amikor a jogi normák érvényességének viszonya *szubszidiárius*, azaz az egyik jogszabály csak annyiban érvényes, amennyiben a másik a tényállást kimerítően nem rendezi, s így az ennek szabályozását mintegy támogatja, kisegíti és kiegészíti. Ilyenkor — mint Larenz felhívja rá a figyelmet[17] — rendszerint egymást keresztező, metsző tényállások alkotják a jogi normák tárgyát. A szubszidiárius jogi norma érvényessége tehát csak arra terjed ki, amire a másik jogi norma nem érvényes.

3. A jogi norma érvényességének nemcsak terjedelme változó, nemcsak kiterjedése mutat térbeli, időbeli és személyi határaitól függően eltérő képet, hanem magának az érvényességnek a minősége is. A jogszabályi érvényesség sajátos módon nyilvánul meg, olyan speciális vonásokkal, tulajdonságokkal rendelkezik, amely joggal indokolja az immár nagy múltra visszatekintő jogszabálytani törekvéseket, amelyek a jogi normák érvényességének eltérő fajtáit, különböző fokozatait állapítják meg. Arról van szó, hogy a jogi normák érvényessége nem egyforma, a jogszabályi érvényességek között jelentős eltérések, — mondhatni —, minőségi különbségek mutatkoznak. A jogszabályi érvényességek közötti eltérés pregnánsan a *diszpozitív* és a *kogens* jogi normák érvényességének két fajtájában nyilvánul meg. Kogensek azok a jogi normák, amelyek kivétel nélkül, mindig feltétlenül, eltérést

[15] *Kelsen:* i. m. 210—212. old.

[16] Uo. 211. old.

[17] *Larenz*, K.: Methodenlehre der Rechtswissenschaft. Berlin—Göttingen—Heidelberg, 1960. 175. old.

nem engedve érvényesek. A kogens jogszabály, amennyiben a hipotézisében körülírt tényállás megvalósul, az adott esetre nézve kötelezően irányadó. Persze a kogens jogi normák érvényességében is mutatkoznak eltérések; így — mint azt Asztalos László jelzi[18] — a kogens jogszabállyal ellentétes rendelkezés és magatartás lehet, hogy pusztán érvénytelen, tehát nem váltja ki a célzott joghatást, de lehetséges, hogy „az érvénytelenségen túlmenően a tett rendelkezés helyébe lép a jogszabály rendelkezése". A kogens jogi normáknak ez utóbbi fajtája nagyon gyakran előfordul — mint arra Weltner Andor rámutat[19] — a munkajogban, mely kogens jogi normákat „mellőzhetetlen erejűeknek" nevezi, mert „eltérés esetén nem a munkaszerződés semmis, hanem az eltérő kikötés". Talán jobban kifejezi a kogens jogi normák érvényességének ezt a sajátosságát az, hogy ezek kategorikusan érvényesek, s mint ilyenek *kategorikus* jogi normáknak minősülnek.

A diszpozitív jogi norma érvényessége viszont a jogszabályi hipotézis megvalósulása esetén mellőzhető, kizárható azzal, hogy a szóban forgó tényállás alanyai nem a jogi norma előírásait, hanem saját döntésüket, megállapodásukat, elhatározásukat tekintik az adott esetben jogilag érvényesnek és irányadónak. Ez másképpen megfogalmazva annyit jelent, hogy a diszpozitív jogi norma ugyan érvényes, de a konkrét esetben csak akkor, ha a hipotézisben megfogalmazott és megvalósult tényállás szereplői, alanyai másként nem rendelkeznek. Ilyenformán — mint arra Gustav Boehmer szellemesen rámutatott[20] — a diszpozitív jogi norma „pozitív oldalról tekintve, csak a magánakarat hézagait ‚tölti ki' ". Amint-hogy találó Boehmernek az a megállapítása is, amely hangsúlyozza, hogy a diszpozitív jogi norma érvényessége nem attól függ, hogy az egyedi esetben a résztvevők nem zárták ki, és így konkréten hatásos.[21] A diszpozitív jogi norma érvényessége sem a konkrét, egyedi érvényesülés, hatásosság függvénye. Pusztán arról a sajátosságról van szó, hogy léteznek olyan jogi normák, amelyek érvényessége diszpozitív, azaz a hipotézis konkréten megvalósuló esetében a jogalanyok részéről mellőzhető, félretehető, kizárható. Ez kétségkívül a diszpozitív jogi norma érvényességét sajátos minőséggel ruházza fel, hiszen aligha lehet vitatni, hogy az ilyen jogszabályi érvényesség ereje, az ilyen jogi norma érvényességének foka jelentősen eltér a kogens jogi normák érvényességétől. De — nem győzzük eléggé hangsúlyozni — a diszpozitív jogi norma érvényessége sem az egyedi, konkrét érvényesülés, illetve nem érvényesülés függvénye. A diszpozitív jogi norma érvényessége, miután létrejött, éppúgy fennáll, mint a kogens jogi normáé, csak említett specifikuma folytán ennek a jogi érvényességnek a minősége, minőségi foka, jogi ereje más, gyengébb a kogens jogszabály érvényességénél. A diszpozitív jogi norma érvényességének ezt a sajátos minőségét kísérli meg érzékeltetni Boehmer azzal, hogy a diszpozitív jogszabályt „potenciális értelemben" tekinti érvényesnek.[22]

A diszpozitív jogi normák érvényességét nemcsak a kogens jogszabályok érvényességétől, hanem az ún. *választható* jogszabályok[23] és az imént tárgyalt *szubszidiárius* jogi normák érvényességétől is meg kell különböztetni. U. Meyer-Cording a kogens jogi normáktól az ún. választható jogi normákat különbözteti meg, melyek körébe sorolja a diszpozitív jogszabályokat. is. A választható jogi normák az institucionális normák, a státusznormák, a csatlakozó- vagy adhéziós normák. Ezek a választható jogszabályok — Meyer-Cording szerint[24] — a kogens jogi normáktól abban különböznek, hogy nem általában érvényesek, hanem csak azokra, akik egy szerződéses tényállással kombinációban azt a státuszt, intézményt stb. választják, amelyre a szóban forgó jogi normák vonatkoznak. Ilyen státuszok lehetnek a házasság, az örökbefogadás, a gyámság és gondnokság, a tulajdonosi pozíció, a hivatalnok, a hivatásos katona stb. A választható jogi normák érvényességének lényege tehát az, hogy ezek a jogszabályok — állítólag — csak azokra nézve érvényesek, akik saját akaratelhatározásukkal, döntésükkel a meghatározott státuszt, intézményt választják. Aki elhatározza, hogy házasságra lép, vagy a katonai hivatás mellett dönt, ezzel a házasság intézményét rendező jogi normák, illetve a hivatásos katonai szolgálatra vonatkozó jogszabályok érvényessége alá kerül. Más szóval ezeket a jogszabályokat választotta, ezek rá nézve érvényesek. Kétségtelen, hogy számos jogszabály, sőt a jogi normák egész csoportjának konkrét, egyedi érvényessége attól függően áll be, hogy a jogi norma vagy normák hipotézisét jelentő tényállást, jogi tényt a jogalanyok akaratlagosan megvalósítják-e vagy sem. Az sem vitás, hogy a választható jogi normák (státusznormák, institucionális normák stb.) esetén Meyer-Cording főleg arra gondol, amikor a hipotézis akaratlagos megvalósítása jelentős számú jogszabálynak, a jogszabályok egész blokkjának a konkrét, egyedi érvényességét váltja ki. Megbocsáthatatlanul megfeledkezik Meyer-Cording azonban arról, hogy a jogi normák konkrét, egyedi érvényessége mindig a hipotézis megvalósulásakor áll be, és nagyon gyakran a hipotézis akaratlagos realizálásával. Az a körülmény tehát, hogy a jogi norma vagy normacsoport

[18] *Asztalos* László: A polgári jogi szankció. Budapest, 1966. 44. old.

[19] *Weltner* Andor: Az érvénytelenség orvoslása a munkajogban. Budapest, 1960. 149—150. old.

[20] *Boehmer*, G.: Grundlagen der bürgerlichen Rechtsordnung. Bd. II. Tübingen, 1951. 164. old.

[21] Uo. 165. old.

[22] Uo.

[23] *Meyer-Cording*, U.: Die Rechtsnormen. Tübingen, 1971. 46. old.

[24] Uo. 47—48. old.

konkrét egyedi érvényességét egy akaratlagos jogi tény váltja ki, mit sem változtat a jogszabályi érvényesség jellegén és minőségén. Legfeljebb csak mint annak jelzése lehet jelentős, hogy gyakran előfordul, amikor a jogi norma érvényességének konkretizálódása, individualizálódása közvetlenül nem a jogalanyok akaratától, döntésétől, választásától, hanem valamely természeti eseménytől (pl. születés, halál stb.) függ, jóllehet, ilyenkor is általában a jogalany alternatíva előtt áll (pl. örökség visszautasítása s ezzel az örökjogi normák érvényességének konkretizálódása, egyediesedése előtt az út elvágása). A választható jogi normák esetében a jogalanyok tehát valójában nem a szóban forgó jogszabályok érvényességét érintően választanak, mint a diszpozitív jogi normáknál. A diszpozitív jogi norma érvényessége ugyanis olyan, hogy azt a jogalany kizárhatja, mellőzheti, jóllehet, annak hipotézise megvalósul. Nem így a választható jogi normáknál. Ha a választható jogszabályok hipotézise realizálódott, ezek érvényessége alól a jogalany általában nem vonhatja ki magát (pl. a házasság intézményének szabályai, az állami hivatalnokokra vonatkozó jogi normák), hacsak a választható jogi normák nem diszpozitívek. Míg a diszpozitív jogszabály esetén a jogalany valóban dönthet abban a kérdésben, hogy az adott jogi norma érvényességét kizárja-e vagy sem, addig a választható jogi normák esetében csak arról dönthet, hogy megvalósítsa-e a jogi norma vagy normacsoport hipotézisét, de ha a realizálást választotta, akkor a vonatkozó jogi normák érvényessége reá nézve általában konkréttá válik s alóla magát nem vonhatja ki. Jól példázza ezt a polgári jogi szerződés és a házasságkötés különbsége. Az előbbi esetben a felek általában diszpozitív jogi normák érvényessége alatt állnak, tehát a vonatkozó jogi normák érvényességét megállapodásukkal mellőzhetik, kizárhatják, tehát választhatnak a vonatkozó jogi normák és saját akaratelhatározásuk, megállapodásuk között. Nem így a házasságkötés esetén, amikor is a házasságkötéssel pl. a házassági vagyonjog túlnyomóan kogens normái a felekre eltérést nem tűrően vonatkoznak. Ekkor a jogalanyok csak a jogszabályok hipotézisének realizálását vagy nem realizálását illetően választhatnak, de nem a jogi normák érvényességét érintően.

A joggyakorlatban — mint arra Eörsi Gyula felhívja a figyelmet[25] — gyakran előfordul, hogy a diszpozitív jogi norma sajátos érvényessége nem a konkrét jogalanyok, a felek, hanem irányító államigazgatási szervek vonatkozásában konkretizálódik. Arról van szó, hogy a diszpozitív jogi norma érvényessége alól nem a felek vonják ki magukat, hanem azt az irányító államigazgatási szervek valójában jogi norma alkotásával zárják ki nem konkrétan és egyedileg, hanem a speciális általánosságának szintjén. Ilyenképpen a diszpozitív jogi norma érvényességét egy másik jogi norma rendelkezése folytán meghatározott általánossággal zárják ki, mellőzik, ami a diszpozitív jogi norma érvényességét, de kiváltképpen annak terjedelmét rendkívüli módon érinti. Itt voltaképpen a diszpozitív jogi normák és a korábban vizsgált *szubszidiárius* jogi normák viszonyával állunk szemben. Az a tény ugyanis, hogy az irányító állami szerv — meg nem engedhető módon — a jogi norma diszpozitív érvényessége alapján olyan jogszabályt alkot, amely a diszpozitív jogi norma érvényességét egészen vagy részben, bizonyos általánossággal (különösséggel) kizárja, tehát e jogszabály alól kivételt képez, attól eltér, nem a diszpozitív jogi norma érvényességének konkretizálódását, hanem két jogi norma érvényességének sajátos viszonyát s az egyik jogi norma érvényessége terjedelmének — mint arról szó volt — korlátozását jelenti. A jogi norma diszpozitív érvényességének ilyen, jogszabályalkotással történő konkretizálódása tulajdonképpen a jogi normák érvényességének szubszidiárius viszonyát hozza létre, azaz a diszpozitív jogi norma csak annyiban érvényes, amennyiben a másik, ennek alapján létrejövő jogszabály a tényállást kimerítően nem rendezi, hanem azt csak kiegészíti. Ez tehát két jogi norma érvényességének sajátos találkozása, nem pedig a diszpozitív jogi norma érvényessége, illetve ennek konkretizálódása. „Diszpozitív szabály alól jogszabály, nem imperatív szabály alól a felek megállapodása nem tehet kivételt . . . A diszpozitív szabály tehát *eseti* eltérést tesz lehetővé, a nem-imperatív speciálist (egy körülhatárolt területen általánosat); az előbbi *csak szerződés*, az utóbbi *csak jogszabály* alapján lehetséges."[26] Az egyik esetben a jogi norma sajátos érvényességéről, diszpozitivitásáról, a másikban két jogi norma sajátos találkozásáról, a szubszidiárius jogi norma érvényességének terjedelméről van szó.

Peschka Vilmos

[25] *Eörsi* Gyula: A szocialista polgári jog alapproblémái. Budapest, 1965. 158. old.

[26] Uo. 157—158. old.

„Kegyetlen és szokatlan" – az Amerikai Egyesült Államok Szövetségi Legfelső Bírósága a halálbüntetésről

1972. június 29-én az USA Szövetségi Legfelső Bírósága a Furman-ügyben hozott döntésében kimondotta: a halálbüntetés „kegyetlen és szokatlan" büntetési nem, kiszabása és végrehajtása sérti az Egyesült Államok alkotmányának 8. és 14. kiegészítésében foglalt rendelkezéseket. A döntés közvetlenül 633 halálraítélt személy sorsát érintette, közvetve viszont a bírói abolíció elvét juttatta érvényre. Nemcsak az USA-ban hatott a meglepetés, sőt a megdöbbenés erejével. Európában és Amerikában, a szocialista és a kapitalista országokban egyaránt elméleti és gyakorlati szakemberek, bírák, ügyészek, ügyvédek és nem utolsósorban a nagyközönség tette fel a kérdést: hogyan lehet a hatályos büntető törvényekkel szemben bírói úton a halálbüntetést megszüntetni, különösen egy olyan társadalomban, amelyben a bűnözés általában és különösen a súlyos, élet elleni kriminalitás hosszú idő óta rendkívül magas szintű. Erről a kérdésről ad szakszerű és élvezetes beszámolót M. *Meltsner*, jelenleg a Columbia Egyetem tanára, aki maga is cselekvő részese volt annak a mozgalomnak, amely végső soron a legfelső bíróság döntését kiprovokálta.[1]

Mindenekelőtt érdemes röviden áttekinteni a halálbüntetés helyzetét az USA-ban a második világháborút követő évtizedekben. Az Egyesült Államok tagállamaiból 7 már korábban kiiktatta büntetési rendszeréből a halálbüntetést, míg 10 állam az első világháborút követő bűnözési hullám hatására állította ismét vissza. Az 50-es években újra az abolíció került előtérbe és legalább az államok felében számos, a halálbüntetés megszüntetésére irányuló törvényjavaslatot nyújtottak be. Az általános jogfejlődés a halálbüntetéssel fenyegetett bűncselekmények számának csökkenését eredményezte. A 60-as évek elején összesen 31 halállal büntetendő bűncselekményről rendelkeztek a tagállamok törvényei, illetve a szövetségi büntető törvénykönyv. 1930 óta azonban gyakorlatilag csupán 7 bűncselekmény, közöttük is elsősorban gyilkosság, erőszakos nemi bűncselekmények, emberrablás, fegyveres rablás és kémkedés miatt került sor halálbüntetés kiszabására. A jogi szabályozását illetően pedig megfigyelhető az a fejlődés, amelynek során a korábbi rendelkezésekben kötelezően kiszabandó, tehát abszolúte határozott halálbüntetési szankciót a bíróság belátásától függő szankciós rendelkezés váltotta fel.

Különböző tényezők hatására az ötvenes évek második felében az Egyesült Államokban erős halálbüntetés-ellenes hangulat alakult ki, amelynek gyakorlati megnyilvánulásaként a kiszabott halálbüntetések végrehajtása is jelentős mértékben csökkent. 1930 és 1960 között összesen 3666 halálos ítéletet hajtottak végre. Míg azonban 1930 és 1940 között a végrehajtott halálbüntetések száma évente 150 körül mozgott, a következő évtizedben ez a szám 100-ra csökkent. 1950 és 1959 között az évi átlag csupán 60, 1960-ban pedig csupán 45 kivégzés történt. Egyébként a végrehajtott halálos ítéletek több mint 80%-a gyilkosság, kb. 10%-a pedig erőszakos nemi bűncselekmény miatt került kiszabásra. Ezek az adatok különösen figyelemre méltóak, miután fordított arányosságban állnak mind a lakosság számának növekedésével, mind pedig a súlyos élet elleni bűncselekmények számának alakulásával. Az FBI adatai szerint a második világháború után az emberölések száma évi 7000 körül alakult, gyengén csökkenő irányzattal. Ehhez a képhez hozzátartozik még a halálbüntetések végrehajtásának rendkívüli mértékű elhúzódása. Különböző eljárásjogi okok következtében — mint pl. fellebbezés, perújrafelvétel, kegyelmi kérvény benyújtása stb. — rendszerint több év telik el a halálbüntetés kiszabása és annak végrehajtása között. Nem ritkák azok az esetek, amikor ez az időszak a 10 évet is meghaladja. Végső soron a jogerősen kiszabott halálbüntetéseknek alig a fele kerül végrehajtásra. Mindezt az élet elleni bűncselekményekre vetítve megállapítható, hogy egy végrehajtott halálbüntetésre 115 gyilkosság esik. (A statisztikai adatokat a munka III. és V. fejezetén kívül lásd még: *Lunden*, A. Walter: The Death Penalty. In: *Vedder*, B. Clyde—*Kay*, A. Barbara: Penology. Springfield, Illinois, 1973. 257—289. old.)

Annak ellenére, hogy az erőszakos, személy elleni bűnözés jelentős mértékben emelkedett és messze meghaladta az európai bűnözési mutatók szintjét, erőteljesen növekedett a halálbüntetés ellenzőinek a tábora. A kifejezetten vallási megfontolásokon, etikai és politikai érveken túlmenően jelentős hatást gyakoroltak a vitában azok a kriminológiai kutatások, amelyek azt bizonyították, hogy az USA azonos szintű kulturálisgazdasági régióiban a súlyos, élet elleni bűnözés mutatói nem változnak lényegesen, attól függően, hogy az adott állam alkalmazza a halálbüntetést vagy sem. Sőt, az összehasonlítás több esetben az abolicionista államokra kedvezőbb. Ennek ellenére, mint az abolíció történetében nem egyszer, ezúttal is a mozgató erőt az újabb lépés megtételéhez nem a halálbüntetéssel kapcsolatos elméleti vagy etikai megfontolások, hanem a halálbüntetés kérdésével látszólag nagyon is távoli összefüggést mutató társadalmi problémák szolgáltatták. A 60-as évek Amerikájának egyik legjelentősebb társadalmi problémája, a

[1] *Meltsner*, Michael: Cruel and Unusual. The Supreme Court and Capital Punishment. New York. 1974.

faji diszkrimináció volt az a tényező, amely konkrét társadalmi összefüggésekbe helyezte a halálbüntetés kérdését.

Még a második világháború előtt több jelentős társadalmi szervezet, magánegyesület és alapítvány jött létre azzal a céllal, hogy az állampolgári egyenjogúság következetes biztosításával elősegítse a faji kérdés megoldását az életviszonyok minden területén. Ezek közé tartozik az 1939-ben létrejött Legal Defense Fund is, amely New Yorkban állandó ügyvédi irodát fenntartva és szoros kapcsolatban haladó jogászokkal, ügyvédekkel, a faji diszkrimináció ellen küzdő társadalmi szervezetekkel, kialakította a színesbőrűeknek nyújtandó jogsegélyszolgálat országos hálózatát mindenütt, de különösen a színesbőrűek által nagyobb mértékben lakott déli államokban. A 60-as években több ízben nyújtott jogsegélyt a faji egyenjogúságért küzdő polgárjogi mozgalmak vezetőinek és aktívistáinak, mint pl. Dr. Martin Luther Kingnek, Ralph Abernathynak, Stokely Carmichaelnak, Angela Davisnek. Ebben az időben az alapítvány jogászainak a törekvése csupán arra irányult, hogy a színesbőrű vádlottaknak megfelelő jogi védelmet biztosítsanak a büntető eljárás folyamán, illetve, hogy a jogerősen kiszabott halálbüntetés végrehajtását az adott ügyre alapozott érvekkel és az amerikai eljárásjog által nyújtott lehetőségek (fellebbezés, perújrafelvétel, a törvénytelen fogvatartás elleni tiltakozás, kegyelmi folyamodvány stb.) igénybevételével lehetőleg megakadályozzák. Az, hogy a déli államokban a faji megkülönböztetés rendkívül éles, különösen olyan bűncselekmények ügyében, amelyeknek a sértettje fehér, már korábban is köztudomású volt. Egy statisztikai felmérés 1963-ban kimutatta, hogy a déli államokban a gyilkossággal, illetve erőszakos nemi bűncselekményekkel vádolt színesbőrűek esélye arra, hogy ügyükben halálos ítélet szülessék, többszörösen felülmúlja a fehér bőrű vádlottak esélyeit. A végrehajtott halálos ítéletek többsége is a déli államokra esik. Így pl. az 1960 és 1965 között történt 191 kivégzésből 103 a déli államokban zajlott le. Még szomorúbb fényt vet a kérdésre az a tény, hogy 1882 és 1946 között a déli államokban több mint 4000 embert, háromnegyedében színesbőrűt lincseltek meg.

Ezeknek a tényeknek a fényében alakult ki fokozatosan az a felismerés, hogy a halálbüntetés kérdése a legszorosabb kapcsolatban van a faji diszkrimináció problémájával, következésképpen ugyanolyan alkotmányjogi, tehát polgárjogi téma, mint pl. a faji elkülönítés megszüntetése az oktatásügy területén. Ebből a felismerésből kétirányú következtetés volt levonható. Az egyik az, hogy törvényhozási szinten kell szorgalmazni és elérni a halálbüntetés általános eltörlését. Annak ellenére azonban, hogy érezhetővé vált egy halálbüntetés-ellenes hangulat kialakulása főleg a haladó politikai és társadalmi mozgalmak, valamint az értelmiségi rétegek körében, a 60-as évek valósága nem kecsegtetett sok reménnyel e vonatkozásban. A korábbi években az egyes államokban benyújtott abolicionista törvényjavaslatok mind elakadtak. A növekvő bűnözés és a politikai erőszak légkörében a közvélemény elfordult az abolíciós törekvésektől. Ebben a helyzetben a Legal Defense Fund azt a következtetést vonta le, hogy a halálbüntetés alkalmazásának megszüntetését bírói úton kell elérni.

Ez a kontinentális jogász számára meglepő következtetés csak annak ismeretében érthető meg, hogy az amerikai jogrendszer fejlődésében a precedensre alapozott joggyakorlatnak és különösen az alkotmány egyes tételeivel szoros összefüggésben levő eljárásjogi kérdések bírói értelmezésének nagyobb jelentősége van, mint az egyébként is nehézkes és gyakran szakszerűtlen törvényhozásnak. A Legal Defense Fund a halálbüntetés elleni általános támadást először eljárásjogi érvekre alapozta. Ezek az érvek mindenekelőtt a halálbüntetéssel fenyegetett ügyekben az esküdtbíráskodással összefüggő eljárásjogi kérdéseket támadták. Az általános joggyakorlat szerint a halálbüntetéssel fenyegető vád esetén a bírói eljárás megindulásakor az esküdtszék összeválogatása során kizárhatók mindazok, akik a halálbüntetést valamilyen oknál fogva ellenzik. Ez a gyakorlat hosszú évtizedeken keresztül aggálytalanul érvényesült mindaddig, amíg fel nem vetődött az a kérdés, hogy ez a gyakorlat tulajdonképpen egy elfogult és a halálbüntetést könnyen alkalmazó zsürit eredményez. Ezzel kapcsolatban egyébként a Legal Defense Fund megbízásából lefolytatott tényvizsgálatok kimutatták, hogy a déli államokban, különösen olyan ügyekben, amelyeknek a vádlottai színesbőrűek, az esküdtszékbe színesbőrű állampolgár csaknem soha nem kerül, függetlenül attól, hogy esetleg az adott államban a lakosság zömét vagy jelentős részét színesbőrűek teszik ki. A zsüri eljárásával volt kapcsolatban az a jogi érvelés is, amely arra mutatott rá, hogy azokban az államokban, ahol az esküdtszék nem csupán a vádlott bűnösségének kérdésében dönt, hanem kiszabja a halálbüntetést is, ez anélkül történik, hogy az esküdtek a tárgyalásvezető bírótól megfelelő jogi kioktatást kapnának arra nézve, hogy az adott törvényi rendelkezések mellett milyen büntetéskiszabási szempontok figyelembevételével szabjanak ki halálbüntetést vagy életfogytiglanig, illetve meghatározott ideig tartó szabadságvesztésbüntetést.

Az eljárásjogi érvektől függetlenül a probléma lényege változatlanul a faji megkülönböztetés maradt. Újabb kutatások is megerősítették, hogy a halálbüntetés messze a számarányán felül sújtja az USA színesbőrű lakosságát. E vonatkozásban a hivatalos statisztika, amely az 1930 és 1967 között végrehajtott halálos ítéleteket az elkövetett bűncselekmény, illetve az elkövetők faji hovatartozása alapján csoportosítja, a következő képet mutatja:

	Gyilkosság	Nemi erőszak	Más bűncselekmények	Összesen
	miatt elítéltek száma			
Fehérek	1664 (49.9%)	48 (10,6%)	39 (55,7%)	1751 (45,4%)
Négerek	1630 (48,9%)	405 (89,0%)	31 (44,3%)	2066 (53,5%)
Mások	40 (1,2%)	2 (0,4%)	0 (00,0%)	42 (1,1%)
Összesen:	3334 (100,0%)	455 (100,0%)	70 (100,0%)	3859 (100,0%)

Ebből az adatsorból teljesen nyilvánvaló az az általában létező, de különösen a nemi erőszakkal kapcsolatos diszkrimináció, amelynek gyökerei a déli államokban hosszú időre nyúlnak vissza.

1967-től kezdve a bírói abolícióért folyó küzdelem új szakaszába lépett. A Legal Defense Fund magára vállalta az USA valamennyi államában halálra ítélt személy védelmét, függetlenül azok faji hovatartozásától, és taktikai feladatként tűzte ki valamennyi ítélet végrehajtásának időleges megakadályozását. A fent ismertetett jogi érvelés alapján több száz ügyben fellebbezést, vagy perújrafelvételi kérelmet nyújtottak be, és a kiszabott halálbüntetés végrehajtásának ideiglenes elhalasztását kérték a bírósági fórumokon, illetve az érintett államok kormányzóinál. A taktika bevált. Az igazságszolgáltatásban olyan helyzet alakult ki, amelynek következtében nyilvánvalóvá vált, hogy a halálbüntetéssel kapcsolatos elvi problémák legfelső szintű bírói döntés nélkül a már kiszabott bírói ítéletek végrehajtása nem történhet meg. Ugyanebben az évben pedig olyan jogi lépésre került sor, amely teljesen gúzsba kötötte a halálbüntetést végrehajtani hajlandó, egyébként nem nagyszámú kormányzó kezét. A színesbőrűek ellen alkalmazott diszkriminációs igazságszolgáltatásáról nevezetes Florida államban több mint 50 elítélt várta halálbüntetésének végrehajtását. Egy floridai ügyvéd, szakítva az addig követett gyakorlattal, mind az 50 halálraítélt személy nevében mintegy kollektív keresettel fordult az USA Legfelső Bíróságához és a fent említett jogi érvek alapján kérte a halálbüntetés alkotmányosságának felülvizsgálatát, illetve a kiszabott halálbüntetések megváltoztatását. Miután büntetőügyben ilyen kollektív keresetre precedens nem volt, a Legfelső Bíróságnak előbb abban a kérdésben kellett állást foglalnia, hogy annak benyújtására van-e törvényes lehetőség, majd csak ezután foglalkozhatott érdemben az ügygyel. Mindaddig azonban, amíg a Szövetségi Legfelső Bíróság nem foglalt állást az ügy érdemében, gyakorlatilag az USA bármely államában kiszabott halálbüntetés végrehajthatatlanná vált.

A kiszabott halálbüntetések végrehajtásának ideiglenes jellegű felfüggesztése éreztette hatását az egész igazságszolgáltatásban. A halálbüntetés kérdése, amely addig közvetlenül nem érintette a jogalkalmazást, egyszerre aktuális jogkérdéssé vált. A Legal Defense Fund jogászai minden bírósági fórumon támadták a halálbüntetést és a bírósági eljárásnak a halálbüntetés kiszabásával kapcsolatos érintett rendelkezéseit. Számos esetben sorakoztatott fel a Legal Defense Fund hírneves tudósokat, jogászokat, pszichológusokat, szociológusokat szakértő tanúként a vitatott kérdésekben. Annak ellenére, hogy születtek kedvező bírósági döntések is, lassan világossá vált, hogy csak eljárásjogi érvekre alapozva nem lehet elvi eredményt elérni és a kiszabott ítéletek végrehajtásának moratóriumát sokáig fenntartani. 1968-ban egy adott ügy kapcsán született meg az az érvelés, amely lehetőséget adott a halálbüntetésnek elvi alapokon nyugvó, újabb irányú támadására. Az ún. Boykin-ügyben benyújtott kereset azon az alapon támadta a már kiszabott halálbüntetést, hogy az sérti az alkotmány 8. kiegészítését, miután a mai életviszonyok között a halálbüntetés „kegyetlen és szokatlan" büntetésnek tekintendő. A kereset indokolása, a korábbi eljárásjogi érvek mellett már elsősorban arra hivatkozott, hogy a halálbüntetés nem fér össze az amerikai társadalom erkölcsi alapelveivel, ezért az „kegyetlen", ugyanakkor pedig a bíróságok a halálbüntetést olyannyira szelektíve és önkényesen alkalmazzák — évi kb. 7000 gyilkossági esetből 40—50-re —, hogy az mindenképpen kimeríti a „szokatlan" jelző kritériumát. A Boykin-ügyben kifejtett érvelést a más ügyekben benyújtott fellebbezések is átvették és ilyen módon a halálbüntetés kérdése alapvetően alkotmányjogi színezetet kapott.

1970-ben az egyik szövetségi fellebbezési bíróság tette magáévá a Boykin-ügyben kifejtett érvelést és a halálbüntetést az alkotmánynyal összeegyeztethetetlennek mondotta ki. Ez csupán az adott ügyre volt kötelező, de érthetően kihatott a bíróságok általános szemléletére is. Ugyancsak 1970-ben az arkansasi kormányzó kegyelmi aktussal valamennyi halálraítélt büntetését életfogytiglani szabadságvesztésre változtatta át és nyilvános televízióbeszédben ítélte el a halálbüntetés gyakorlatát. 1971-ben viszont — adott ügyben — a Szövetségi Legfelső Bíróság elutasította azt az érvelést, amely a halálbüntetés kiszabásának egyes eljárásjogi körülményeit támadta. Végső soron olyan helyzet alakult ki, amelyben a halálbüntetés csupán alkotmányjogi érvelés síkján volt támadható. A szövetségi bíróság döntését megelőzte azonban Kalifornia állam Legfelső Bíróságának döntése, amely minden várakozás ellenére, úgyszintén alkotmányjogi alapon, de nem a szövetségi alkotmányra, hanem Kalifornia állam

alkotmányára hivatkozva mondotta ki alkotmányellenesnek a halálbüntetést. A döntés természetesen csak a kaliforniai bíróságokra volt kötelező, de elvi jelentősége kihatott más államok joggyakorlatára is.

Végül több éves huzavona után, amelyben szerepet játszott a Szövetségi Legfelső Bíróság új tagjainak kinevezése körüli politikai manőverezés is, 1972. június 29-én hirdette ki döntését a 9 bíróból álló legfelső bírói testület. A döntés szerint a keresettel megtámadott ügyekben a halálbüntetés kiszabása és végrehajtása, mint kegyetlen és szokatlan büntetési nem, sérti az Egyesült Államok alkotmányának 8. és 14. kiegészítését.

A döntést a bíróság 5:4 szavazati arányban hozta meg, és annak elvi indokai csupán az egyes bírák által kidolgozott és a szokásosan nyilvánosságra hozott különvéleményekből ismerhetők meg. A többségi véleményből kettő a halálbüntetést valamennyi bűncselekmény vonatkozásában alkotmányellenesnek tartotta. A bíróság másik három tagja szerint viszont a halálbüntetés csupán azért tekintendő „kegyetlen és szokatlan" büntetésnek, mert az adott jogi helyzet és a rendőri, ügyészi és bírói gyakorlat viszonyai között önkényes szelekcióként kerül alkalmazásra. Mind az öten azonban egyetértettek abban, hogy a bűnözés és különösen a súlyos, élet elleni bűnözés számszerű alakulására tekintettel, a halálbüntetés oly *ritkán kerül alkalmazásra, hogy annak következtében elvesztette eredeti társadalmi célját, legyen az a bűncselekményektől való elrettentés vagy a megtorlás célkitűzése.* A kisebbségi véleményen levők főleg arra hivatkoztak, hogy a halálbüntetés megszüntetésének kérdésében csak a törvényhozásnak és nem a bíróságnak van alkotmányos hatásköre. Csak a törvényhozás van olyan helyzetben, hogy felmérve a halálbüntetés szükségességét, annak erkölcsi és társadalmi motívumait, illetve a halálbüntetésnek a bűnözés megelőzésére gyakorolt hatását, döntsön az abolíció kérdésében. Tény viszont, hogy a döntés ellenzői érdemben nem tudták cáfolni a halálbüntetés ellen felhozott érveket, csupán formális érvekre hivatkozva hárították el maguktól a döntést.

A tévedések elkerülése végett világosan kell látni, hogy a legfelső bíróság döntése nem küszöbölte ki az amerikai jogrendszerből a halálbüntetést, csupán a már kiszabott halálbüntetések végrehajtását akadályozta meg. Nyitva hagyta azonban azt a kérdést, hogy a jövőben a törvényhozás alkalmazni kívánja-e a halálbüntetést vagy sem. Nem érintette azokat a hatályos törvényeket sem, amelyek bizonyos bűncselekményekre (kémkedés háború idején, az elnök ellen vagy az állami kormányzó ellen elkövetett gyilkosság stb.) kötelező módon, abszolúte határozott szankcióként rendelik a halálbüntetést.

E rövidre fogott ismertetésből is kitűnik, hogy M. *Meltsner* könyve rendkívül értékes áttekintést nyújt nem csupán a halálbüntetés körül folyó küzdelem legújabb amerikai szakaszáról, hanem az angolszász jogi gondolkodás sajátosságairól, az amerikai igazságszolgáltatás működéséről és annak társadalmi, politikai feltételeiről. Olyan jelentős forrásanyag, amelynek tanulmányozása aligha mellőzhető a halálbüntetéssel kapcsolatos világtendenciák megismerése szempontjából.

Az ismertetés azonban nem zárható le anélkül, hogy szót ne ejtenénk a könyv megjelenése óta a halálbüntetéssel kapcsolatos legújabb amerikai fejleményekről. Több mint tízéves szünet után ez év január 17-én Utah államban világszenzáció számba menő kivégzés történt. (Ez is amerikai specialitás: a gyilkosság miatt elítélt G. M. *Gilmore* lemondott arról az alkotmányos jogáról, hogy az ítéletet „kegyetlen és szokatlan" mivolta miatt megtámadja és maga követelte az ítélet végrehajtását!) Hogyan kerülhetett erre sor? Kétségtelen, hogy a Legfelső Bíróság 1972-es döntését nem követte osztatlan helyeslés. A közvélemény jelentős része értetlenül, sőt megdöbbenéssel fogadta, felelős politikusok pedig egyenesen szentimentális érzelgésnek, felelőtlen lépésnek bélyegezték. Több államban lázas sietséggel új törvények születtek, amelyek újjászabályozták a halálbüntetéssel büntetendő bűncselekményeket abból a szempontból, hogy — figyelembe véve a döntésből fakadó garanciális követelményeket — kizárják a szankció önkényes és szelektív alkalmazásának lehetőségét. E kezdeményezéseket az elnöki adminisztráció erőteljesen támogatta, hiszen Nixon és Ford elnöksége alatt a „law and order" jelszavával zajló és nem annyira a jogrend, mint inkább az elnöki tekintély megerősítésére irányuló elnöki kampánynak elengedhetetlen tartozéka volt a halálbüntetés visszaállításának követelése. Mindaddig viszont, amíg a Legfelső Bíróság elvi döntése hatályban maradt, nem történt intézkedés arról, hogy mi történjék az 1972. június 29. óta született újabb halálos ítéletekkel. Végül 1976. július 2-án a Szövetségi Legfelső Bíróság ismét hallatta szavát. A bíróság 7:2 arányban úgy döntött, hogy a *gyilkosság* miatt kiszabott halálbüntetés nem tekinthető alkotmányellenesnek, feltéve, hogy az adott állam jogszabályai lehetőséget adnak az esküdtszéknek arra, hogy a bűnösség kérdésében való állásfoglalása után külön eljárásban az elkövető egyéniségét jellemző körülményeket, illetve a büntetés egyéniesítésére szolgáló enyhítő és súlyosbító körülményeket mérlegelve szabja ki a büntetést. Ugyanebben a döntésében viszont a bíróság 5:4 arányban változatlanul *alkotmányellenesnek tekintette a törvényben abszolúte határozott szankcióként előírt halálbüntetés alkalmazását,* miután ilyen esetben a büntetés egyéniesítése kizárt. Ugyanígy döntött a bíróság 1977. június 6-án azon törvények vonatkozásában, amelyek az egyes tagállamokban a rendőrgyilkosság esetére kötelezően előírják a halálbüntetés alkalmazását. Nem valószínű, hogy ezzel a döntéssel

a halálbüntetés kérdése nyugvópontra jutott volna. Túl sok még a tisztázatlan jogi probléma a többi, halálbüntetéssel fenyegetett bűncselekmény vonatkozásában, nem is beszélve a kérdést kirobbantó társadalmi feszültségek és ellentétek megoldatlanságáról. Egyetlen dolog tűnik csak bizonyosnak: a halálbüntetést „kegyetlen és szokatlan" büntetésnek tekintő jogtételt, éppen erkölcsi és társadalomtudományi megalapozottságánál fogva, aligha lehet mellőzni vagy megkerülni.

Horváth Tibor

A piaci magatartás, a gazdasági verseny és az együttműködés alapelve

1. Jogi alapelveknek közvetlenül bírói ítéletben való megjelenése a jogalkalmazásnak mindig nehéz problémája.[1] Igaz ugyan, hogy a jogi alapelveknek, így a polgári jog alapelveinek sem elsődleges funkciójuk az, hogy közvetlenül jelenjenek meg az ítéletben, inkább az, hogy a jogértelmezésben, a jogszabályok alkalmazásában általános iránymutatóul szolgáljanak, de a Ptk 5. §-ának komoly bírósági gyakorlata bizonyítja, hogy egy polgári jogi alapelv megfogalmazásánál az előbbi formájában való funkcionálására is számítani kell. Úgy véljük tehát, hogy a Ptk bevezető rendelkezéseibe foglalt alapelvek *többek* elvont irányító eszméknél, melyek bírói alkalmazására ritkán kerül sor.[2]

Nem lehet tehát csupán deklaratív és orientáló jelleget tulajdonítani egy alapelvnek azzal az esetleges megfontolással, hogy a későbbiekben úgyis konkrét normákban jelenik meg. A felek együttműködésének a szocialista polgári jogban kidolgozott alapelve például a Ptk 4. § (2) bekezdésében lett rögzítve, ugyanakkor a 200. § (2), és a 277. § (2) bekezdésében történő konkretizálása egyáltalán nem jelenti azt, hogy a felek együttműködési kötelezettsége csak az ezen szabályokban megfogalmazott szerződéses viszonyokra terjed ki, hanem a polgári jogi viszonyokra általában.

Érthető, hogy egy alapelv törvényi megfogalmazása számos problémát vet fel, vitát vált ki. A továbbiakban az együttműködés alapelvének egy eddig még nem vizsgált aspektusával foglalkozunk, melyhez az alkalmat a bevezető rendelkezések, illetve azon belül az együttműködés elvének megfogalmazása körüli véleménycsere szolgáltatja.

2. Asztalos László abból kiindulva, hogy a Ptk nem tartalmaz külön rendelkezést a szocialista gazdálkodó szervezetek tevékenységére nézve, többek között javasolta, hogy a Ptk 4. §-át úgy kellene módosítani, hogy magában foglalja a tisztességtelen gazdálkodás és a tisztességtelen haszon tilalmát és ily módon alapelvi rangra emelné az együttműködés elvével összefüggésben a tisztességes gazdálkodás általános követelményét.[3] Elgondolása lényegében a *Világhy* Miklós által kifejtett azon elgondolást viszi tovább, mely szerint a bevezető rendelkezések között kellene kimondani, hogy gazdasági tevékenységet nem szabad tisztességtelenül folytatni. Az együttműködés elve ennek megfelelően nem korlátozódna a jogok rendeltetésszerű gyakorlására és a kötelezettségek pontos teljesítésére; szélesebb megfogalmazást nyerne, melyben a tisztességes gazdálkodás követelményével összekapcsolt együttműködési kötelezettség kifejezné azt az általános keretet, melyben a gazdasági tevékenység mozoghat: a tevékenység tisztességének követelményét (a tisztesség kategóriáját Világhy szerint a bírói gyakorlat töltené meg tartalommal).[4]

A fenti koncepció által keltett, a tisztességtelen verseny jogi szabályozásában (1923. évi V. tc. továbbiakban: TVT) kialakított több mint ötven éves generálklauzulára vonatkozó asszociációt[5] megerősíti Világhy fejtegetése, mely szerint a gazdasági verseny ezen túlmenő szabályozása egyelőre nem aktuális.[6] Hogy itt valójában a gazdasági versenyről, de — a javasolt szabályozás szerint annál többről is, kevesebbről, is szó van, *Eörsi* Gyula nemcsak felismerte, de egyben úgy vélte, hogy a

---

[1] *Eörsi* Gyula: A Ptk 5. §-ára vonatkozó bírósági gyakorlatról. J. K. 1977. 3. sz. 121. old.

[2] Így véli *Asztalos* László: Az „érdekegység" és az együttműködés tartalmi változásainak kifejezésre juttatása a Ptk alapelveiben c. cikkében; J. K. 1976. 3. sz. 116. old.

[3] Uo.: 118. és 120. old.

[4] *Világhy* Miklós: A Polgári Törvénykönyv felülvizsgálatának elvi kérdései. Magyar Jog 1971. 6. sz. 322. old.

[5] L. a tisztességtelen versenyről szóló 1923. évi V. tc. 1. §-át.

[6] *Világhy:* uo.

tisztességes *gazdálkodás* nem a polgári jog, és az azt alkalmazó bíróság megítélésére tartozik, mert a polgári jognak egyáltalán a vállalati gazdálkodáshoz nincs kapcsolódási pontja (ezt az állam és vállalata viszonyában kell és lehet értékelés tárgyává tenni). A tisztességtelen haszon tekintetében sem a mögötte álló mahináció érdekes a polgári jog számára, hanem az aránytalan előny. Ami végül a tisztességtelen versenyt illeti, erre a fenti javaslat — szándéka ellenére — nem terjed ki, de — csekély jelentőségénél fogva — alapelvi megfogalmazás felesleges is.[7]

3. Ezekkel az aggályokkal egyetértve mégis úgy tűnik, mintha a gazdasági verseny körül nem lenne minden rendben. A TVT a már megalkotása idején sem teljesen korszerű felfogásnak megfelelően *kizárólag a versenytársak* közötti viszonyokra vonatkozik, a versenyjogot a kialakulásakori igénynek megfelelően a kereskedők szakmai érdekvédelemének jogaként fogja fel, védelmi köre is csak a versenytársakra terjed ki.[8]

Nem esik hatálya alá például a termelő megtévesztő reklámja, ha az újratermelési folyamatban hozzá vertikálisan kapcsolódó megrendelővállalat, vagy a fogyasztó felé irányul, ha egy nem versenytárs vállalat hírnevét rontja stb. Pedig ez azt jelenti, hogy egy és ugyanazon cselekmény a jogkövetkezmények szempontjából különböző elbírálás alá esik pusztán a sértett félnek az újratermelési folyamatban elfoglalt helyétől, attól függően, hogy horizontális, vagy vertikális viszonylatban helyezkedik el. Úgy tűnik azonban, hogy például egy vállalat reklámtevékenységének értékelésénél *nem lehet alapvető* és a jogkövetkezményeket eldöntő szempont az, hogy tevékenységével versenytársat, vagy nem versenytársat tévesztett-e meg. Gondoljunk csak arra, hogy ha a reklámszédelgés a későbbiekben szerződéskötéshez vezet, a megtévesztés adott körülmények között érvénytelenségi következményeket von maga után attól függetlenül, hogy a szerződést versenytárssal kötötték-e. Ugyanakkor hatályos jogunk, a TVT a szerződéses jogviszonyokon kívül csak akkor helyteleníti az előbbi magatartást, ha a felek versenyviszonyban állnak. A hagyományos versenyjog egyik tipikus tényállásában a versenytársi minőség megkövetelése ma már érthetetlen, önellentmondó *szűkítésnek* látszik. Az *önellentmondás* abban van, hogy egy megtévesztő magatartás polgári jogilag a szerződéses jogviszonyokban mindig helytelenített, e körön kívül azonban ugyanez csak a versenytárssal szemben esik kifogás alá, versenytársakon kívül mindenkivel szemben megengedett.

4. Felvetődik azonban a kérdés: miért tűnt logikusnak a maga idejében a verseny előtérbe helyezése, és miért önellentmondó szűkítés ma? Ez a kérdés a gazdasági verseny egész problémakörének *újraátgondolását* teszi szükségessé. Erre indít bennünket két további szempont is. Egyrészt kétségtelen, hogy a gazdasági versenynek ma távolról sincs olyan súlya a gazdasági életben, mint ahogyan azt 1967—68-ban feltételeztük; a verseny csak elszórtan, inkább egyes árufajták, mint gazdasági ágazatok vonatkozásában él, intenzitása csekély[9]. Ugyanakkor (ezzel alaposan feltehető összefüggésben) bíróságaink paradox módon egyáltalán nem elhanyagolható mértékben kénytelenek a TVT alapján indított keresetekkel foglalkozni.[10] Másrészt a bírósági gyakorlatban felmerülő tényállások közül több is van, amelynél ugyanaz a helyzet, mint a fentiekben vizsgált reklámszédelgésnél: a probléma a verseny körét jelentősen meghaladja.

Figyelmet érdemel végül az a körülmény is, hogy a gazdasági verseny „kísértete" — amint azt *György* Ernőnek a problémáról a közelmúltban közreadott, a verseny jogi szabályozását sokoldalúan és gazdagon elemző könyve is mutatja — 1958 óta, amikor a felszabadulás óta első ízben *Nizsalovszky* Endre felvetette, ismételten „bejárja" a jogi irodalmat.[11]

5. Eörsi Gyula a társadalmi formációk és a jogi megoldások kapcsolatát vizsgálva felhívta a figyelmet arra, hogy nincs tisztázva: mi következik a versenyből általában, és milyen specialitások adódnak a verseny szocializmusbeli megvalósulásából.[12] A gondolatmenet sorrendi megállapításaival egyetértve a kérdést mégis másként, megfordítva tennénk fel: *miből következik* a verseny általában és miből következik szocialista társadalmi-gazdasági viszonyok között?

Mindenekelőtt arra kell utalni, hogy a versenyjog ma már a tőkés országokban sem azonos

[7] *Eörsi* Gyula: Megjegyzések a Ptk Bevezető rendelkezéseinek reformjához. J. K. 1976. 7. sz. 408—409. old.

[8] *Kuncz* Ödön: A magyar kereskedelmi és váltójog. Budapest, 1937. I. rész 1. fele, 143. old.; l. még 5. lábjegyzet.

[9] *Wilcsek* Jenő: A gazdasági verseny korlátai. Figyelő 1972. 4. sz. 3. old.; a verseny intenzitásáról ágazatonként l. *Lengyel* László: A vállalatok között folyó gazdasági verseny. Pénzügyi Szemle 1973. 12. sz. 1032—1034. old.

[10] A jogalkotás tapasztalatai alapján *Medvigy* István már 1971-ben rámutatott arra, hogy a TVT-ben foglalt tényállások már majdnem mind bíróság elé kerültek. L. *Medvigy* István: Néhány szó a tisztességtelen versenyről. Magyar jog. 1971. 3. sz. 154. old.

[11] *Nizsalovszky* Endre: A Ptk tervezete és a tisztességtelen verseny. Magyar Jog 1958. 12. sz.; *György* Ernő: A gazdasági verseny jogi kérdései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest 1976. L. még például: *Dán* Jenő: Tisztességtelen verseny — tisztességes gazdálkodás. Magyar Iparjogvédelmi Egyesület Közleményei 1972. 6. sz.; *Meznerics* Iván: A gazdasági verseny jogi szabályozása az új gazdasági mechanizmusban. Közgazdasági Szemle 1968. 2. sz.; *Uő.:* A gazdasági verseny jogi szabályozása. J. K. 1967. 8. sz.; *Krémer* Miklós: A tisztességtelen versenyről. Magyar Iparjogvédelmi Egyesület Közleményei. 1972. 5. sz.; *Boros* Béla: A versenyjogról. J. K. 1967. 12. sz.

[12] *Eörsi* Gyula: A gazdaságirányítás új rendjére áttérés jogáról. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1968. 270. old.

azzal, amit Kuncz Ödön a kereskedők szakmai jogaként jellemzett; a versenyjog annak idején a vevőért folytatott verseny szabályozására korlátozódott, amelyben a vevő a verseny tárgya, a versenyjog pedig a versenyzők joga volt; a megkárosított vevő a TVT alapján nem is követelhetett semmit, hiszen az csak a versenytársakat védte.[13] Kezdetben a verseny szabályozása valóban csak *tisztességtelenségi* kérdés volt, mely az egyén, a versenytárs érdekvédelmét szolgálta.[14] Ez a nézet azonban — melynek gyökere végső soron a beköszöntő kapitalizmus szélsőségesen individualisztikus ember- és társadalomfelfogásában rejlik — nem volt sokáig tartható. Egyre inkább jelentkezett — de csak fokozatosan hódított teret — az aggály, hogy a monopolkapitalizmussá forduló tőkés társadalmi-gazdasági rendben a verseny maga, mint a tőkés rend egyik alappillére van veszélyben; e gazdasági rend belső logikája, ezen belül önellentmondóan a versenyzés teljes szabadsága vonta maga után a verseny korlátozására, sőt teljes kiiktatására való törekvést. A monopolkapitalista állami beavatkozás egyik fontos területévé vált a gazdaságpolitikában a versenypolitika, a jogi szabályozásban pedig a verseny fennmaradásának biztosítása. Ez a gazdasági igény ideológiailag úgy csapódott le, hogy az egyéni érdekvédelem mellett hangoztatni kezdték a közösség érdekének védelmét is;[15] azt, hogy ha már nem csak a verseny tisztességét, hanem magát a versenyt, *mint intézményt* akarják védeni, ezt nem lehet versenytársakra bízni;[16] hogy a verseny korlátozása elleni küzdelem az állam feladata.[17]

Ez azonban azzal a következménnyel járt, hogy megszűnt a versenyjog korábbi monolitikus egysége, a tisztességtelen verseny joga *mellé* lépett a versenykorlátozások joga (a kartelljog); a tisztességességi probléma intézményvédelmi problémává vált. Tovább bonyolítja a kérdést a *fogyasztóvédelmi* szempont megjelenése: az a felfogás, mely szerint a versenyjog a versenytársak, és a közérdek mellett a fogyasztó érdekeit is védi,[18] habár ez újabb érdekvédelmi szempont felvételét vitatják[19]. A versenyjog funkciójának differenciálódása, és fogalmának ilyen messzemenő *kitágítása* — melynek folyamatát csak igen vázlatosan érintettük — természetszerűleg visszahatott magára a versenyjog belső struktúrájára is; felvetődött ugyanis a fenti tagozódás egymáshoz való *viszonyának* kérdése.

E helyen csak a tisztességtelen verseny és a kartelljog viszonyával kapcsolatos elhatárolási problémákra utalunk. Arra, hogy a két terület egymást áthatja, és hogy átfedés is lehetséges, Ulmer már 1932-ben utalt, és egymáshoz való viszonyuk a versenyjogi irodalom ma is visszatérő problémája.[20] A verseny intézményének, szabadsága, léte fenntartásának védelme ugyanis értelemszerűen azt jelenti, hogy csak a tisztességes verseny fenntartásáért kell állami eszközökkel a sorompóba lépni, ugyanakkor a verseny tisztességes korlátozása miatt ilyen fellépés szükségtelen.[21] De azt is szem előtt kell tartani, hogy a tisztességvédelemnek csak akkor van értelme, ha egyáltalán van verseny, azaz: ha egyidejűleg biztosítják a verseny intézményének fenntartását is. Az is nyilvánvaló, hogy bár a kartelljog elsősorban az egész gazdaság, a közösség érdekeit védi, másodlagosan védi a versenytársakat és a fogyasztót is. Ugyanígy a tisztességtelen verseny szabályai sem csak a versenytársat, hanem közvetetten a fogyasztót és a verseny társadalmi funkcióján keresztül a közérdeket is védik.[22]

A tisztesség- és intézményvédelem eme kavalkádja a versenyjog struktúráját illetően oda vezetett, hogy felemás kompromisszummal feladták a monolitikus egység koncepcióját. A ma uralkodó nézet szerint létezik egy átfogó, egységes, *tágabb értelemben vett* versenyjog, mely két részre: *szűkebb* értelemben vett versenyjogra (a tisztességtelen verseny) és a *versenykorlátozások* jogára oszlik,[23] melyek tárgya az előbbieknek megfelelően a verseny tisztaságának és szabadságának (létének) védelme.

Mi legyen azonban a kiüresedéssel fenyegető „egységes" versenyjog *tárgya?* Az ezzel kapcsolatos felfogások eltérnek és nem is túlságosan meggyőzőek. Fikentscher szerint[24] az egységes versenyjog tárgya a gazdálkodó alany gazdasági cselekvési szabadságának, a személyiség gazdasági kiteljesedése szabadságának biztosítása (holott ezt a nézetet a közérdekre kiterjeszkedő felfogások már túlhaladták); a francia jogi irodalom (és újabban a szocialista országok közül

[13] L. 8. lábjegyzet.

[14] *Schluep*, Walter: Vom lauteren zum freien Wettbewerb. GRUR. Internationaler Teil. 1973. 6—7. sz. 444. old.

[15] *Ulmer—Reimer:* Das Recht des unlauteren Wettbewerbs in den Mitgliedstaaten der EWG. Band III. Deutschland. 1968. 18. old. (Továbbiakban: Ulmer—Reimer)

[16] *Schluep:* i. m. 447. old.; *Ulmer—Krasser:* Das Recht des unlauteren Wettbewerbs in den Mitgliedstaaten der EWG. Band IV. Frankreich, 1967. 8—9. old. (Továbbiakban: Ulmer—Krasser.)

[17] Uo. 22. old.

[18] *Schricker*, G.: Unlauteres Wettbewerb und Verbraucherschutz. GRUR. 1970. 2. sz. 32. és köv. old.

[19] *Derenberg*, W.: Konsumentenschutzbewengung und „altmodischer kaufmännischer Anstand". GRUR. 1972. 1. sz. és köv. old.

[20] *Ulmer*, Eugen: Sinnzusammenhänge im modernen Wettbewerbsrecht. Berlin 1932. 15. és köv. old.; az átfedésekre: *Schluep:* i. m. 448. old.

[21] *Fikentscher*, Wolfgang: Das Verhältnis von Kartellrecht und Recht des unlauteren Wettbewerbs. GRUR. 1966. 4. sz. 183. old.

[22] *Schluep:* i. m. 448—449. old.; *Jovanović*, Vladimir: Das Verhältnis zwischen Kartellrecht und unlauterem Wettbewerbs in Jugoslavien. GRUR, 1964. 4. sz. 189. old.

[23] *Ulmer—Krasser:* i. m. 8—9. old.; *Ulmer—Reimer:* i. m. 9. old.; *Schluep:* i. m. 448. old.; *Ulmer:* i. m. 15. old.; *Fikentscher:* i. m. 181. old.

[24] *Fikentscher:* i. m. 181—182. old.

a versenyjog kifejlesztésében élenjáró jugoszláv) a hármas érdekvédelmet hangsúlyozza[25] (amivel azonban nem lehet elkülöníteni egy „egységes" versenyjogot, csak a két jogterület közös vonására lehet rámutatni); Ulmer-Reimer viszont csak azzal indokolja a „tágabb értelemben vett" versenyjog létét, hogy a részét képező két jogterület, a szabad és a tisztességes gazdasági tevékenység védelme egymásra van utalva, egymást áthatja, míg Schluep mindössze annyit mond, hogy mindkét joganyag a versenyt védi.[26]

Úgy tűnik azonban, hogy az „egységes", „átfogó", „tágabb értelemben vett" versenyjog kategóriája már csak *fikció*, tényleges tartalom nélküli, a két joganyag egységes megjelölésére szolgáló verbáltechnikai elnevezés, melynek elkülönült tárgya, joganyaga nincs. Az egységes versenyjog fogalma kiüresedésének okát azonban nézetünk szerint egy másik jelenség magyarázza.

Az intézményvédelem, valamint a hármas érdekvédelem (egyébként egymással összefüggő) szempontjának behozása ugyanis trójai falónak bizonyult. Az *intézményvédelemről* nyilvánvalóvá vált, hogy a versenyjog így tulajdonképpen az állam által „a piaci rendet szabályozó" joganyaggá válik, ami viszont tartalmilag már nem korlátozható a versenyre, hiszen itt már a tisztesség általábani védelméről van szó, akár verseny hiányában is. Ilyenkor a potenciális versenyviszonyt védelmezni kell, különben a monopolhelyzetben levő vállalat reklámszédelgésnek minősülő magatartását csak monopolhelyzettel való visszaélés címén lehetne megragadni, jóllehet a tényállás egyáltalán nem függ össze a piaci pozícióval.[27] Tegyük hozzá: nemcsak ezzel, de — ha már monopolvállalatról van szó — a versennyel sem, hiszen versenyről ilyen esetben nem is lehet beszélni. A *hármas érdekvédelem* pedig oda vezet, hogy a versenyjognak a versenytársak érdekvédelmén felül el kell látnia a közösség és a piacon részvevők[28] — tehát nemcsak a fogyasztók, hanem más megrendelők, az újratermelési folyamatba vertikálisan belépő partnerek — védelmét is. Itt viszont a versenyviszony feltételét már fel sem lehet vetni, hiszen verseny fogalmilag csak *horizontális* viszonylatokban képzelhető el. (A jugoszláv versenytörvény alkalmazásánál például a versenyviszony követelményétől való kifejezett eltekintést javasolják.[29])

A versenyviszony jelentőségének csökkenésével egyidejűleg úgy tűnik, hogy a kartelljoggal és fogyasztóvédelemmel kibővített, kényszerűségből „tágabb értelemben vettnek" nevezett versenyjog (amelyen, mint elnevezésen az általa megragadott gazdasági-társadalmi viszonyok jelentősen túlnőni látszanak) *de facto* részben éppen a közgazdaságilag még versenynek minősíthető viszonyoktól, mint minden esetben kötelező feltételtől szakadt el.

A versennyel való mindenáron történő összefüggésbe hozatala — amint a monopolvállalat reklámszédelgésének fent idézett jogirodalmi megközelítése is mutatja — erőszakolt és nem meggyőző. A vonatkozó jogi irodalom alapján csak a két terület közötti különbségeket, egymástól és a versenytől való távolodásukat lehet észlelni, azonban olyan érdemi közös vonást, amely változatlanul egységben tartásukat, fölé jük rendelt joganyag létét indokolná, *nem* lehet találni.

Nehezen megválaszolható kérdést vet fel az a jelenség, hogy a versenyjoggal foglalkozó jogi irodalom változatlanul *fenntartja* a versenyjog elnevezését. Elsősorban feltehetően arról van szó, amit a tisztességtelen verseny elleni jogvédelem kialakítása terén a francia joggyakorlat mutat. A francia jogban ugyanis nincs általános versenytörvény, a tisztességtelen verseny elleni általános tilalmat és jogvédelmet deliktuális alapon a Code Civil 1382. §-ából vezette le a bírói gyakorlat, melyet speciális jogszabályok egészítenek ki. Sem a Code Civil, sem ezek a jogszabályok *nem a verseny szempontjából* állítanak fel normákat, alkalmazási területük *független* a verseny fogalmától, pusztán a szabályozott magatartások tisztességtelensége szempontjából közelítenek a problémához (amely az 1382. §-beli „faute" helyébe lép).[30] Ugyanakkor e szabályokat a gyakorlatban mintegy *értelemszerűen* versenycélzatú magatartásokra alkalmazzák.

Ennek oka az, hogy a tőkés társadalmi-gazdasági rend alapintézménye, *alapvető létformája* a piaci verseny, jóllehet ez a verseny már nem a klasszikus kapitalizmus teljesen szabad és korlátlan versenye. A gazdasági cselekvés mégis általában ma is verseny formájában, vagy azzal összefüggésben jelentkezik (nagyon közvetetten a fogyasztóvédelem is összefügg a versennyel). Így érthető, ha — és ebben a tradíciónak is nagy szerepe van — a jogi gondolkodás mindent a verseny szemüvegén keresztül figyel és értékel, azzal hoz összefüggésbe, jóllehet ez az összefüggés nagyon távoli, vagy egyenesen erőszakolt.

A másik feltehető ok ezzel összefüggésben az, hogy a verseny szélsőségesen individualisztikus szabadságának a tőkés állam által végrehajtott korlátozását-önkorlátozását, az ezzel összefüggő *állami piacszabályozó tevékenységet* szégyenlősen a versenyjog továbbra is fenntartott fikciójának vékája alá rejtik. Fenntartják azt, hogy csak a verseny szabályozásáról van szó,

[25] *Ulmer—Krasser:* i. m. 8—9. old.; *Jovanović:* i. m. 189. old.

[26] *Ulmer—Reimer:* i. m. 24—26. old.; *Schluep:* i. m. 448. old.

[27] *Schluep:* i. m. 449. old.

[28] *Ulmer—Reimer:* i. m. 25. old.

[29] *Janjić:* Industrijska svojina i autorsko pravo Beograd. 1973. 224. old.

[30] *Ulmer—Krasser:* i. m. 5. és 10. old.; *Loussouarn—Bredin* ezért is hangoztatja, hogy a versenyjogot egységesen a gazdasági deliktumok jogaként kell felfogni: La réglementation des ententes: le recul du contrôle judiciaire. Recueil Dalloz. 1963. Chron. 34.

holott ez a szabályozás a verseny szempontján és kritériumán túlmenve, attól elszakadva jelent beavatkozást a piaci folyamatokban, ideértve az újratermelési folyamat *vertikális* relációit is.

Abból a tényből kiindulva, hogy a tőkés gazdaság az elmondottaktól függetlenül továbbra is versenygazdaságként funkcionál, hogy a gazdasági cselekvések közvetve, vagy közvetetten az esetek túlnyomó részében összefüggenek a versennyel, mint alapvető létformával, a jogi dogmatika felé *nem* is *irányul* olyan absztrakciós igény, amely a kétféle versenyjogi joganyag valódi tartalmi egységbe vonására irányulna. Tőkés viszonyok között az utolsó még hasznos absztrakció a gazdasági-piaci cselekvéseknek a versennyel való azonosítása. Az ezen túlmenő vertikális, nem-versenyvonzatok, és a versenyvonzatok szabályozásával való összefüggés feltárása a tőkés vállalkozó számára — legalábbis ma még — feltehetően nem sokat mondana. E vonzatok megjelenése azonban a külső vizsgálódó számára nem elhanyagolható, és nem is véletlen tény.

6. Természetesen önmagában abból, hogy a versenyzés alapelvkénti szabadságán nyugvó tőkés társadalmi-gazdasági rendben hogyan fejlődik, milyen funkcionális és strukturális változásokon megy át a versenyjog, hazai problémáink megoldásánál közvetlenül nehéz következtetést levonni. A tapasztalatok csak akkor értékelhetők, ha ezt megelőzően már tisztáztuk, hogy a *szocializmus* tervszerű piacszabályozáson alapuló hazai gazdaságirányítási rendjében a gazdasági verseny *milyen helyet* foglal el, *milyen* elvi *szerepe* van. Ennek a közgazdasági problémának a megoldásában közgazdasági elméletünk jelentős eredményeket ért el.[31]

A gazdasági reform bevezetésekor már hangsúlyt kapott a *gazdasági verseny* és az áruviszonyok, a *piac közötti összefüggés;* az, hogy a verseny a piac immanens része, amely a piaci egyensúly kialakításának egyik eszköze lesz (Wilcsek). A verseny létének alapja a vállalatok elkülönültsége, önállósága, és az ehhez kapcsolódó elkülönült gazdasági érdekek (Falusné). A verseny a szocializmusban azonban az össztársadalmi érdekek talaján csak korlátozott, központilag szabályozott lehet. Ennek megfelelően el kell különíteni a versenyszférát, ahol a verseny kérdése egyáltalán felmerülhet, a nem-versenyszférától (pl.: közszolgáltatások, gazdaságilag indokolt monopólium — Falusné, Tardos). A verseny feltételei között első helyen említik a keresletet minimálisan meghaladó kínálatot (vagyis a piaci egyensúly létrejöttét), a vállalati önállóság valamennyi elemének, a szabályozó rendszernek a versenyt preferáló voltát (Falusné, Tardos), a vállalati profil nem túlzott diverzifikáltságát (a túldiverzifikált vállalat nem eléggé piacérzékeny — Laki). Az egyes szerzők rámutatnak a versenynek a központi gazdaságirányítás által meghatározott keretek között kifejthető differenciáló és struktúraalakító hatására. Szabó Kálmán szerint a versenyt tágabb értelemben, a vállalatok gazdasági *vetélkedéseként* kellene felfogni, melynek *tervszerű* irányítása a verseny optimális kiterjedésének biztosítására, a vállalatok közötti egyenlőtlenségek realizálására irányuló vállalati törekvéseknek az elviselhető szociális különbségek határai között tartására irányul.

7. Megítélésünk szerint e jelentős eredmények ellenére nem sikerült tisztázni azokat a *mélyebb politikai gazdaságtani* összefüggéseket, melyek Wilcseknek az árutermelés—piac—verseny között felismert összefüggéséből adódnak. A versenynek a vállalati önállóság feltételeivel, a szabályozórendszer elemeivel való kapcsolatba hozatala másfelől önmagában helyes ugyan, de oda vezet, hogy már nem a versenyre, hanem az egész gazdaságirányítási rendszerre vonatkozólag vonnak le következtetéseket, melyek azonban inkább arra mutatnak rá, hogy ez preferálja, vagy akadályozza-e a verseny kibontakozását, de nem vezetnek el a verseny szocializmusbeli helyének, szerepének teljes megértéséhez.

A szabályozórendszernek, illetve a gazdaságirányítás 1968-ban bevezetett rendszerének nézetünk szerint a verseny szempontjából az a jelentősége, hogy a rendszer működése a piaci egyensúlyt *egyenesen feltételezte,* csak ilyen körülmények között funkcionálhatott zökkenőmentesen.[32] Mivel annak idején az egyensúlyi problémákat átmenetinek tekintették, nem keltett különösebb figyelmet az az ellentmondás, hogy a bevezetett mechanizmus a már kialakult verseny magasabb szintre emelésére volt alkalmas, de alapvetően nem az első lépés megtételére, a verseny feltámasztására. Ugyanakkor a piaci egyensúly megteremtésének egyik eszköze éppen a gazdasági verseny lett volna, amely ennek híján érthető módon csak csekély intenzitással bontakozott ki.

Valószínűleg éppen ez — ti., hogy a fenti circulus viciosus-t nem ismerték fel — magyarázza a közgazdasági irodalomnak azt a szem-

[31] A közgazdasági irodalomban folyó vita kimerítő ismertetésére és értékelésére terjedelmi okokból nincs mód. Erre vonatkozólag l. különösen: *Wilcsek* Jenő: A gazdasági verseny helye és szerepe az új gazdasági mechanizmusban. Közgazdasági Szemle 1967. 7—8. sz.; *Uő.:* A gazdasági verseny korlátai. Figyelő 1972. 4. sz.; *Falusné Szikra* Katalin: A gazdasági versenyről. Közgazdasági Szemle 1974. 3. sz.; *Laki* Mihály: Versenyhelyzet és vállalati termékszerkezet. Közgazdasági Szemle 1975. 3. sz.; *Tardos* Márton: A gazdasági verseny problémái hazánkban. Közgazdasági Szemle 1972. 7—8. sz.; *Szabó* Kálmán: Észrevételek a MKKE 25 éves jubileumán rendezett tudományos ülésszakon a gazdasági versennyel kapcsolatos vitában. A szocialista vállalat 1. köt. Budapest 1973. A továbbiakban csak összefoglaló áttekintést adunk a verseny közgazdasági elemzésében elért főbb eredményekről.

[32] *Wilcsek:* A gazdasági verseny korlátai. 3. old.; *Uő.:* A gazdasági verseny helye és szerepe... 817. old.; *Eörsi:* A gazdaságirányítás reformja és a polgári jog. Magyar Jog. 1969. 6—7. sz. 368. old.; *Horváth* László: A nagyvállalat helye és a verseny a gazdaságirányítás új rendszerében. Pénzügyi Szemle. 1970. 3—4. sz. 319. old.

létét, mely inkább annak óhajszerű hangoztatásánál marad, hogy milyennek kellene *lennie* a gazdasági versenynek, és a verseny ilyen hipotetikus feltételezésével dolgozik.

Megítélésünk szerint két problémával kell szembenézni. Az *egyik* az, hogy a verseny szocializmusbeli, az áruviszonyokból fakadó létének, egyben korlátozottságának következményeit le kellene vonni. A *másik* az, hogy — ezzel összefüggésben — a szocializmusbeli versenyt élesebben el kellene határolni a klasszikus kapitalista versenymodelltől, hiszen — mint ezt Szabó Kálmán észrevételei igazolják, bár így nem mondják ki — a fentiekben vázolt eredmények ehhez az elhatároláshoz elegendő, világos alapot nem szolgáltatnak.

8. Nézetünk szerint a verseny *korlátozottsága* — a verseny és a piac közötti immanens összefüggésből folyóan — a szocializmus hazai tervszerű piacszabályozási irányítási rendszerében a piac korlátozott szerepéből fakad. Minthogy az értékviszonyok felhasználása a központi tervezés elsődlegessége, tehát a piac szerepének alapelvkénti korlátozása alapján történik, a piacon folyó, ebből következő verseny is csak *elvileg* korlátozott lehet. Ez az első következtetés, amelyet azért kell külön is hangsúlyozni, mert a verseny állami korlátozására — mint láttuk — a monopoltőkés állam részéről is sor kerül. Csakhogy míg ott e korlátozás alapját és egyben határait a verseny szabadságának a társadalmi-gazdasági rend alapjaként való fenntartása vonja meg, addig a szocializmus vizsgált irányítási rendje nem a korlátozás határait, éppen ellenkezőleg, magának a versenynek alapelvkénti korlátozását vonja maga után. Igen lényegesnek tekintjük tehát azt, hogy míg tőkés viszonyok között az elvileg szabad versenyt korlátozzák, addig a szocializmus vizsgált irányítási rendjében az *elvileg korlátozott* verseny megengedett a központi tervezés talaján, és ennek korlátai között.

Miben nyilvánul meg a verseny elvi korlátozottsága? Abban, hogy a versenynek a közgazdasági irodalom által is említett *differenciáló, struktúraátalakító* funkciója nem érvényesül szabadon. Ennek elvi alapja a szocialista társadalmi-gazdasági rend alapintézménye: a termelőeszközök túlnyomó részére kiterjedő társadalmi tulajdon. Ennek tudható be ugyanis, hogy a verseny ezen alapvető jelentőségű tulajdoni szektorban nem irányulhat a versenytárs kikapcsolására, megsemmisítésére. Egy vállalat megszűnése ugyanis a versenynek olyan makroökonómiai jelentőségű következménye, melynek levonását a tulajdonviszonyokból következően nem lehet a versenytársakra bízni. Ilyen következményt csak a tulajdonos, a szocialista állam, a központi gazdaságirányítás vonhat le. Ez viszont ismét egy olyan ismérv, ahol a kíméletlen tőkés konkurrenciaharctól határozottabban elhatároltuk a viszonyaink között elképzelhető versenyt.

Mire irányul tehát ez a verseny? Arra, hogy egy vállalat a piacon egy másikhoz képest *előnyösebb helyzetbe* kerüljön, a versenytárs hátrányosabb helyzetbe szorítása árán. Szabó Kálmán kifejezésével élve: az egyenlőtlenségek kiaknázására és realizálására. Ez viszont még önmagában nem jelent akárcsak korlátozott differenciáló és struktúramódosító funkciót. Az árutermelés-piacgazdasági verseny összefüggésláncolatban ugyanis a verseny iránya az *árutermelésre*, azon belül is az *áru-termékstruktúrára* való közvetlen visszahatás. A piac által a termékek között a verseny révén végrehajtott szelekció ugyanis közvetlenül motiválja a vállalatot olyan döntésre, amely a termékstruktúra átalakítását eredményezi. A verseny tehát ilyen vonatkozásban fejt ki közvetlenül differenciáló, majd ezt követően struktúraátalakító hatást. A *vállalati struktúra* vonatkozásában ilyen közvetlen hatást nem tud kifejteni, hiszen ennek a fentiekben kifejtetteknél fogva a társadalmi tulajdon útján állja. Kifejt azonban *közvetett hatást* oly módon, hogy egyes vállalatok előnyösebb, mások hátrányosabb helyzetbe kerülése mintegy jelzés a központi gazdaságirányítás számára, inspirálja azt a megfelelő vállalati struktúrát adott esetben átalakító (vállalatot megszüntető vagy átcsatoló) döntések meghozatalára. Ily módon az egyenlőtlenségek realizálása közvetetten, a központi gazdaságirányítás döntésén keresztül kihathat a vállalati struktúrára is.

Ebben a felfogásban viszont a gazdasági verseny bekerül a *tervgazdálkodás eszköztárába;* igaz viszont, hogy kisebb jelentőséggel, segédeszközként funkcionál. *Segédeszköz*jellege abból adódik, hogy a központi gazdaságirányítás szuverén módon dönt afelől, hogyan értékelje a gazdasági verseny által hozzá eljuttatott jelzést, illetve hogy egyáltalán kíván-e valamilyen döntést hozni, reagálni.

Nem vitás ugyanakkor, hogy az ilyenformán felfogott és értelmezett gazdasági verseny *érdemben, tartalmilag különbözik* a tőkés viszonyok között folyó versenytől; a lényegbevágó különbségek inkább a gazdasági vetélkedésként való elnevezést tennék indokolttá, és tartalmilag találóbbá.[33]

9. Az elmondottak reményünk szerint rávilágítottak arra is, hogy az értelmezésünk szerinti gazdasági verseny szocialista társadalmi-gazdasági rendünknek egyáltalán *nem alapvető létformája.* A verseny elvi korlátozottságának elismerése ugyanakkor további következtetésekre vezet. Szemben a tőkés társadalomból a jogtudomány felé irányuló absztrakciós igényekkel, itt sürgetően vetődik fel a kérdés: ha a gazdálkodó alanyoknak nem elvileg egyetlen lehetséges magatartása a versenyben realizálódó (verseny-) magatartás, akkor *milyen további magatartásokkal* kell számolni, ezeket hogyan lehet értékelni, és esetleges szabályozásuknak — aminthogy a

[33] Szabó Kálmán elnevezését a „verseny" elnevezés elterjedtsége miatt — jóllehet egyetértünk vele — nem követjük; továbbra is versenyről beszélünk — természetesen a felfogásunk szerinti értelemben.

versenymagatartások felé is számos jogi és etikai szabályban rögzített társadalmi elvárás irányul — milyen társadalmi (jogi és morális) elvárásokat kell közvetítenie. Annak feltárása ugyanis, hogy a szocialista állam átfogó, nemcsak a versenyre kiterjedő piacszabályozást hajt végre, egyáltalán nem „kényes" kérdés, míg tőkés viszonyok között — mint láttuk — a versenyre korlátozott piacszabályozás fikciójában ragaszkodnak (itt természetesen csak a vállalatközi-horizontális, vagyis civiljogi viszonylatok szabályozásával foglalkozunk).

Figyelemmel kell lenni tehát arra, hogy a vállalatok[34] között a piacon kialakuló kapcsolatokban vannak olyanok is, amelyek nem a versenyszférában, *nem versenyviszonylatban* jönnek létre (monopolhelyzet), de vannak olyanok is, melyek megítélése a verseny szempontjával nincs összefüggésben (ilyen például a korábban említett reklámszédelgés, hírnévrontás). A kérdés tehát úgy vetődik fel, hogy mi legyen a sorsa a verseny hiánya által jellemezhető helyzetben, valamint az olyan szituációban létrejövő vállalati kapcsolatokkal, amelyekben a versenynek *nincs relevanciája?* Másként feltéve a kérdést: mi legyen azokkal a területekkel, amelyekről a szocializmus vizsgált irányítási rendszerében a verseny *elvileg visszavonult*, illetve sohasem volt releváns? (Meg kell jegyeznünk, hogy a termelőerők fejlődésével járó koncentrációs folyamat gyakorlatilag is kétségkívül a versenyt visszaszorító hatást fejt ki.)

10. Megítélésünk szerint a gazdálkodó alanyok közötti, a piacon létrejövő kapcsolatok vizsgálatának középpontjába nem a versenyt kell helyezni. Kétségtelen, hogy a verseny is jellemezheti adott esetben ezeket a viszonyokat, de az sem vitatható, hogy nem minden esetben és nem is feltétlenül jellemzi. A vizsgálódás középpontjába a *piacon való fellépést* kellene helyezni. Ez az az átfogó, általános ismérv, amely a gazdálkodó alanyok közötti viszonyokat elsődlegesen jellemzi.

Ehhez képest további, *minősítő* körülmény a verseny szempontjának behozatala; vagyis annak vizsgálata, hogy a piacon fellépő vállalatok kapcsolatai versenyhelyzetben, vagy éppen a verseny hiánya által minősített helyzetben jönnek létre. A versenynek ugyanis szocialista viszonyaink között csak csökkent jelentősége van, aminek következtében alapintézménykénti, viszonyítási, kiindulási alapként való fenntartása anakronisztikus. A piacon való fellépés értékelésénél, erre vonatkozó társadalmi elvárások kidolgozásánál és érvényesítésénél a verseny, mint általánosan érvényes szempont irreleváns, viszont adott esetben a szituációt minősítő, tovább színező faktorként természetesen esetleg figyelembe kell venni.

[34] Gondolatmenetünk bármely tulajdoni szektorhoz tartozó gazdálkodó alanyra érvényes; csak az egyszerűség kedvéért beszélünk vállalatokról, de ez nem jelenti a fejtegetésnek az állami vállalatokra való leszűkítését.

11. Az elmondottaknak megfelelően a piacon fellépő (bármilyen tulajdoni szektorhoz tartozó) gazdálkodó alanyok lehetséges magatartását *három csoportba* oszthatjuk: *a) az általános piaci magatartásra,* amely önmagában a piacon való fellépéshez kötődik, ahol az, hogy a magatartást versenyhelyzetben vagy a verseny által jellemzett helyzetben tanúsították, teljességgel irreleváns; *b) a versenyhelyzetben* tanúsított piaci magatartásra, ahol az értékelés előkérdése az, hogy a felek versenytársak-e, versenyviszonyban állnak-e; végül *c)* a *verseny hiányában* tanúsított piaci magatartásra, amikor a piacon fellépő magatartásával szembeni elvárásokat éppen ez a körülmény bővíti.

12. Annak, hogy önmagában a piacon való fellépéssel — a versenytől teljesen függetlenül — kötelezettségek (illetve ennek megfelelő jogok) kell járjanak, az a megfontolás az alapja, hogy a piacon realizálódik a megtermelt áruból származó jövedelem. Minthogy pedig a szocialista társadalmi-gazdasági rendnek kardinális alapelve a munka nélküli jövedelemszerzés *elvi-ideológiai ellenzése,* ezt a társadalmi elvárást nézetünk szerint a piacon folyó jövedelem-realizálással, a vállalatoknak a piacon tanusított magatartásával szemben is érvényre kell juttatni.

Igaz ugyan, hogy a munka nélküli jövedelemszerzés esetleges realizálására végső soron az árucsere-szerződések közvetítésével kerül sor, melyek szabályozása az ilyen lehetőségekre figyelemmel van. Az is vitathatatlan azonban, hogy közvetetten egy megtévesztő hirdetés, információ is munka nélküli jövedelem realizálását célozza, és alkalmas is arra, hogy ilyen törekvések hathatós eszköze legyen; olyan hathatós eszköze, mely később létrejövő árucsere-szerződések alapjául szolgálhat, és amellyel szemben a szerződésekre vonatkozó szabályozás (érvénytelenség) adott esetben nem hatásos, minthogy nem is ez a célja.

A *piaci magatartás kategóriája* tehát olyan jog-kötelezettség struktúrát jelent, amely *általános* — nemcsak a szerződéses kapcsolatokra, hanem a piacon a gazdálkodó alanyok között létrejövő polgári jogi viszonyok egészére kiterjedő — társadalmi elvárásrendszert önt jogi formába. Nemcsak és nem is kifejezetten a szerződéses viszonyokra vonatkozik tehát, hanem az ezek létrejöttét logikailag és időrendben *megelőző* viszonyokra *is,* melyeknek azonban az árucsereszerződés egyenes következménye.

Ezen belül az *általános piaci magatartás* azt a *magatartásminimumot* testesíti meg, amelyet minden, a piacra belépő gazdálkodó alanynak teljesítenie kell, mintegy azt az „illemkódexet" jelenti, melyet önmagában annál a ténynél fogva kell betartani, hogy valaki a *piacra belépett.* Ha emellett a piacon versenyhelyzetbe kerül, az általános piaci magatartás által képviselt elvárascsoport *mellé* további elvárások lépnek, amelyek éppen a felek versenytársi minőségéből adódnak. Ugyancsak speciális elvárásokat von

maga után, ha a felek a verseny hiánya által minősített piaci konstellációban kerülnek kapcsolatba egymással — ilyenkor a verseny hiánya által kínált előnyös pozíciónak munka nélküli jövedelemszerzésre való kihasználásával kapcsolatos társadalmi elvárások irányulnak az ilyen pozícióban levő felé. Ez utóbbi *két speciális* elvárás tehát pluszelvárásként lép az általános piaci magatartás mellé és adott esetben ezzel együtt érvényesül.

13. Meg kell jegyeznünk, hogy a gazdaságirányítási relációban a munka nélküli jövedelemszerzés jelenségeire kialakították az ennek a viszonylatnak megfelelő kategóriát, *a tisztességtelen haszon* fogalmát, és az ennek megfelelő, sajátosan erre szabott jogintézményt, a gazdasági bírságot. Nyilvánvaló azonban, hogy a polgári jognak a gazdaságirányítási relációval — lévén hogy mellérendeltségi viszonyokat szabályoz — csak igen áttételesen van érintkezési pontja, ilyen reláció sajátos szempontjait érvényesítő speciális kategóriák Ptk-ba való beemelése, alapelvkénti megfogalmazása megzavarná polgári jogunk egész alapfelfogását (polgári jogi viszonyoknak gazdasági igazgatási viszonyokkal való keverése egyébként gazdasági reformunk egész szellemének ellentmond, jóllehet ez más szocialista országok irányítási rendszerükkel konform élő gyakorlata).

14. A piaci magatartás kategóriája tehát azt fejezi ki, hogy a piacra belépő vállalat — tulajdonformától függetlenül — nem járhat el kényére-kedvére, nem követheti a többiekre tekintet nélkül saját érdekeit, ezeket nem tekintheti a maga számára teljesen idegennek. Ez a magatartás tehát a *vigilantibus iura* egyenes tagadása. Sőt: utaltunk már rá, hogy a piacon fellépők felé nemcsak jogilag formalizált, hanem adott esetben a jog által közvetlenül nem szankcionált, közvetetten mégis figyelembe vett etikai normák is irányulnak; a gazdasági tevékenységet kifejtőknek nem csak arra kell ügyelniük, hogy szoros értelemben vett jogszabálysértés ne történjen.

Ezeket a követelményeket *legáltalánosabb* szinten a szocialista polgári jog egyik alapelve, az *együttműködés elve* fogalmazza meg.[35] Jelenlegi megfogalmazását a piaci magatartás kategóriájával összevetve azonban úgy érezzük, hogy az e kategória által megfogalmazott követelményrendszert önmagában az együttműködési kötelezettség túlságosan általános deklarálása, a jogok rendeltetésszerű gyakorlására és a kötelezettségek pontos teljesítésére vonatkozó utalás nem képes kifejezni. Nem jelent megoldást az együttműködés alapelvének a szerződéses viszonyokra való konkretizálása sem (Ptk 200. § (2) bek., és 277. § (2) bek.), hiszen a piaci magatartással szembeni elvárások nem korlátozódnak a kötelmi jogra. Úgy gondoljuk, hogy az együttműködés alapelvét a piacon kifejtett gazdasági tevékenységre tekintettel külön is értelmezni kellene, konkrétabbá kellene tenni. A piaci magatartás ugyanis éppen azt a Ptk 4. § (2) bek-be foglalt alapelvet *értelmezi a gazdasági kapcsolatokra,* hogy a felek kölcsönösen együttműködve, a szocialista együttélés követelményei szerint kötelesek eljárni.

Egy ilyen szabály megalkotására annál inkább szükség van, mert a vállalati piaci magatartás egyes tényállásait a taxáció igényével felsorolni a gazdasági élet jelenségeinek megszámlálhatatlan sokfélesége folytán kizárt. Példálózó szabályozásra ugyan mód van, de éppen ez a körülmény vonja maga után a konkrét szabály híján is alkalmazható *általános szubszidiárius szabály,* ha úgy tetszik „generálklauzula" megalkotásának szükségességét. Ennek kellene megadnia azt a legáltalánosabban alapelvi szinten megfogalmazott *magatartásmércét,* amely a piaci magatartás általános kereteit megfogalmazná, és amelyet konkrét nevesített tényállás *híján is* alkalmazni lehetne a vállalati piaci magatartás értékelésénél.

Jogszabályaink már bevezették a szocialista gazdálkodás elveinek fogalmát és bírósági gyakorlatunk számos ilyen elvet dolgozott ki.[36] Ezek között vannak olyanok is, amelyek a polgári jog szempontjából is relevánsak. A Fővárosi Bíróság például egyik ítéletében kimondotta, hogy egyetlen gazdálkodó szervezet sem végezheti oly módon tevékenységét, hogy ezzel a másiknak akár anyagi, akár erkölcsi hátrányt okozzon (51 Pf 28.871/1970). Egy másik per tanúsága szerint a felperes annak megállapítását kérte, hogy az alperes magatartása a szocialista erkölcsbe ütközik. (Ráckevei Járásbíróság P 21.381/1969); ismét másutt arra utalt a bíróság, hogy a szocialista gazdálkodás elveit akár magánszeméllyel kötött megállapodás is sértheti (Gf. 11. 31.903/1974).

Megítélésünk szerint a *szocialista gazdálkodásnak* a mellérendeltségi kapcsolatokban, *polgári jogilag* (is) *releváns elvei,* és a *szocialista piaci erkölcs* az a két alap, melyre az együttműködés gazdasági kapcsolatokra értelmezett alapelvét, egyben a piaci magatartás „generálklauzuláját" építeni lehetne. Az együttműködés ilyen értelemben kibővített alapelvét (a Ptk 5. §-ához hasonlóan) a bírósági gyakorlat tölthetné meg tartalommal. Ez az alapelv — amely a jogalkalmazásban konkrét ítéletek alapjául szolgálhatna — lenne az az alap, amelyre a piaci magatartás nevesíthető esetcsoportjainak további szabályozása a piaci magatartás hármas csoportosításának megfelelően épülhetne.

Az *általános piaci magatartás* körében nyernének szabályozást a ma hagyományosan versenytényállásként elkönyvelt olyan magatartások, mint például a reklámszédelgés, a hírnévrontás, az értékreklám, a névbitorlás, és az üzemi

[35] *Világhy* Miklós—*Eörsi* Gyula: Magyar polgári jog. Budapest, 1962. 29. old.

[36] L.: *Aczél—Petravich—Zsingor:* A tisztességtelen haszon és a gazdasági bírság. Budapest. 1976., különösen IX. fejezetet.

titoksértés, melyeknél a védelemnek a versenytársra való leszűkítése — amint már cikkünk elején láttuk — abszurd eredményhez vezet.

A *versenyjog* azokra a magatartásokra szűkülne le, melyeknél a versenyviszony valóban fogalmi elem, ahol tehát a versenytársi minőség a tényállás megvalósulásának feltétele (például: összehasonlító reklám, árujelzők és áru külső megjelenésének bitorlása, szolgai utánzás).

A *verseny hiányában* tanúsított piaci magatartás végül az ilyen szituáció által kínált gazdasági erőfölénnyel való visszaélést szabályozná.

Látható viszont, hogy egy ilyen szabályrendszer általános, szubszidiárius jellegű, nézetünk szerint az *együttműködés elvébe* foglalt szabály nélkül nem tud hatékonyan funkcionálni.

Kétségtelen, hogy az általunk javasolt megoldás nincs teljesen összhangban a Ptk jelenlegi koncepciójával, amennyiben maga a probléma látszik feszegetni a polgári jog kereteit. Az elmondottakból esetleg adódható jogágazati problémák felvetése azonban még további tanulmányozást igénylő kérdésnek látszik.

Vörös Imre

A jogi és az erkölcsi tudat fejlesztésének néhány kérdése

A marxizmusnak, közelebbről a történelmi materializmusnak egyik alapvető, s az összes korábbi társadalomtudományi elképzelésekhez viszonyítva új megállapítása volt az, hogy a történelmet nem véletlenszerű események halmazának, hanem saját belső törvényszerűségei szerint lezajló, szervezett és egységes folyamatnak tekintette. Ez a folyamat szervezett egész — azaz részek egysége —; viszonylag önálló folyamatokból tevődik össze; olyan folyamatokból, amelyek ismét további sajátos törvényszerűségek szerint lezajló részekre bonthatók. Ugyanakkor a történelmi folyamatban törvényszerűségek érvényesülnek, ami feljogosít bennünket arra, hogy ezek ismeretében irányításunk alá vonjuk a társadalmi folyamatokat és kiküszöböljük az elkerülhető vargabetűket, meggyorsítsuk és zökkenőmentessé tegyük a társadalmi haladás követelményeivel összhangban levő tendenciák érvényesülését.

A történelemben „emberek cselekszenek, csupa tudattal rendelkező, megfontolással vagy szenvedéllyel cselekvő, meghatározott célokra törő ember; semmi sem történik tudatos szándék, akart cél nélkül".[1] Ismeretes az is, hogy azon előfeltételek és körülmények közül, amelyek meghatározzák az emberek történelemalakító tevékenységét, végső soron az anyagi, gazdasági feltételek az elsődlegesek. A gazdasági folyamatok elsődlegessége mellett lényeges szerepe van azonban az eszmei, tudati folyamatoknak, melyek az előbbiekkel szoros és állandó kölcsönhatásban vannak, azok talaján keletkeznek, de aktívan visszahatnak rájuk és befolyásolják az anyagi folyamatok mikénti alakulását. Ahogy Engels kifejtette: „A gazdasági helyzet az alap, de a felépítmény különböző elemei: az osztályharc politikai formái és eredményei — alkotmányok, amelyeket megnyert csata után a győztes osztály alkotott meg stb., jogi formák, hát még mindezeknek a valóságos harcoknak a visszatükröződései a részt vevőkagyában — politikai, jogi, filozófiai elméletek, vallási nézetek és ezeknek továbbfejlesztése dogmák rendszerévé, mindezek szintén hatással vannak a történelmi harcok menetére és sok esetben meghatározzák túlnyomóan ezek formáit."[2]

Közismert, hogy a szocialista államok a tervgazdálkodás megvalósítása révén a gazdasági folyamatok irányításában — pontosabban a társadalmi folyamatok anyagi oldalának irányításában — jelentős, vitathatatlan sikereket értek el. Tény azonban az is, hogy hasonló sikerekről az eszmei folyamatok — vagyis a társadalmi folyamatok eszmei oldala — irányításának terén ez idő szerint nem beszélhetünk. Különféle történelmi okok mellett ez azzal is magyarázható, hogy volt olyan felfogás, amely szerint a gazdasági alapban végbemenő változásokat szükségszerűen, mintegy automatikusan követik a felépítmény, a társadalmi lét változásait a társadalmi tudat változásai. E nézetben voltaképpen az a hiba, hogy a felépítmény, a tudat változásait automatikusnak feltételezi és figyelmen kívül hagyja a felépítmény, a tudat viszonylagos önállóságát, s a felépítmény különböző elemeinek, illetve a különböző tudatformáknak a sajátos belső összefüggéseit, törvényszerűségeit, nem is szólva az alapra, illetve a társadalmi létre gyakorolt aktív hatásukról.

Az SZKP XX. koongresszusa óta magasszintű pártfórumokon rendszeresen visszatérő kérdés mind a Szovjetunióban, mind hazánkban — de más szocialista országban is — a szocialista tudat formálása, a szocialista állam polgáraival szembeni erkölcsi követelmények és az e téren megoldandó sokrétű feladatok.

---

[1] L. *Engels:* Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása, Marx—Engels Válogatott Művei, II. kötet. Kossuth, Budapest 1963. 354. old.

[2] *Engels* 1890. szeptemberi levele Bloch-hoz. L. Marx—Engels Válogatott Művei, Szikra, Budapest 1949. 487—488. old.

A pártdokumentumok világosan tükrözik az előző hibás szemlélet leküzdését és annak felismerését, hogy a szocialista embert egyrészt az objektív körülmények, másrészt a szubjektív tényezők alakítják ki. Az embert ugyan maga az élet neveli, de az „élet" magában foglalja az ideológiai ráhatás eszközeit is.

A társadalmi élet változásának folyamata kiterjed a társadalmi organizmus dologi oldalára (a társadalom anyagi kultúrájára), a társadalmi viszonyok egész rendszerére (gazdasági, politikai, életmódbeli stb. viszonyok) és végül magukra az emberekre (tudatukra, erkölcsükre, szokásaikra, szellemi kultúrájukra) is. Mindezek a változások egységes egészet alkotnak, és a kommunizmus építése szempontjából a társadalmi organizmus dologi és eszmei oldalának fejlesztése egyaránt fontos.

Ezzel kapcsolatban az MSZMP XI. kongresszusán elfogadott Programnyilatkozat megállapítja, hogy „Országunk fejlődésének most következő időszakában növekszik a tudati tényezők szerepe. A fejlett szocialista társadalom építése olyan emberek munkáját és aktivitását igényli, akik a társadalom céljainak megvalósításában fegyelmezett, jó munkájuk mellett a közügyekből is kiveszik a részüket, ismerik és megtartják a szocialista erkölcs normáit... El kell érni, hogy a javuló anyagi feltételekkel szocialista módon éljünk. Ezért egész társadalmunk fejlődésének egyik kulcskérdése és nélkülözhetetlen feltétele a tudati viszonyok gyorsabb, erőteljesebb változása, a szocialista erkölcs és életmód általánossá válása."[3]

A tudati tényezők szerepének növekedése, a tudati viszonyok gyorsabb, erőteljesebb változásának igénye napjainkban mind több tudóst, kutatót ösztönöz arra, hogy a társadalmi tudat különféle — köztük mint legfontosabbat: a politikai, jogi és erkölcsi tudat — formáit, azok állapotát, összefüggéseit, fejlesztésük lehetőségeit kutassák.

Mint ismeretes, a társadalom tagjainak egyéni jog- és erkölcsi tudata szoros összefüggésben, kölcsönhatásban van a megfelelő társadalmi tudatformákkal, ez utóbbiak pedig szervesen beilleszkednek a társadalmi tudatformák komplex rendszerébe, a társadalmi tudat egészébe. Ebből az is nyilvánvaló, hogy az egyéni jogtudat vagy erkölcsi tudat fejlesztése a társadalmi jogtudat vagy erkölcsi tudat fejlesztése nélkül elképzelhetetlen, e társadalmi tudatformák pedig a többi társadalmi tudatforma nélkül, azoktól függetlenül nem fejleszthetők eredményesen. Helyes szemlélet szerint tehát a társadalom jogtudatának vagy erkölcsi tudatának fejlesztéséről csak mint a komplex tudatformálás egyik összetevőjéről lehet beszélni. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a jogi vagy erkölcsi tudat fejlesztésének kérdései önállóan nem tanulmányozhatók, hiszen ezek mindegyike a tudatnak (ideértve a társadalmi és az egyéni tudatot egyaránt) viszonylag önálló formái, s ez a — bár viszonylagos — önállóság azzal jár, hogy van sajátos problematikájuk. Az önállóság viszonylagos volta ellenben kötelezően előírja, hogy szem előtt tartsuk: a nyert megállapítások érvényességét helyesen csak a tudatfejlesztés egészével egybevetve lehet meghatározni.[4]

Az MSZMP VIII. Kongresszusa 1962-ben megállapította, hogy hazánkban megtörtént a szocializmus alapjainak lerakása. Mit jelent ez a jogi és erkölcsi tudatot illetően? Kétségtelenül nem jelenti azt, hogy a társadalmi jogtudatból vagy erkölcsi tudatból kivesztek azok az eszmék, nézetek és más tudati képződmények, melyek lényegében a szocializmustól idegen, a társadalmi haladás szemszögéből retrográd érdekeket fejeznek ki. Még kevésbé jelenti azt, hogy a társadalom egyes tagjainak tudatából kivesztek volna ezek a pszichikus képződmények. A szocializmus alapjainak lerakása annyit jelent, hogy *mint osztályok* megszűntek létezni azok az embercsoportok, amelyeknek *mint osztályoknak* az újratermelődő érdekeit fejezik ki a társadalmi tudat e képződményei, vagyis ezeknek a nézeteknek, eszméknek stb. a társadalom reális létviszonyaiban nincs többé alapja. További létezésüket tehát csupán a tudat — ezen belül a társadalmi tudat — viszonylagos önállósága biztosítja. Minthogy azonban a tudat önállósága viszonylagos, az átalakult létviszonyok szükségképpen azt eredményezik, hogy a szóban forgó tudati képződmények újratermelődése egyre szűkebb körre szorítkozik.

A társadalmi tudatban létező maradi képződmények hordozói is emberek: egyének és egyének csoportjai, éspedig kis-, és nagycsoportok egyaránt. Az átmeneti társadalom viszonyai között tehát a jogi és erkölcsi tudat fejlesztésének feladata abban határozható meg, hogy az emberek tudatából, s ezzel a társadalmi tudatból teljesen és végérvényesen eltávolítsa ezeket a maradványokat és maradéktalanná tegye a szocialista viszonyoknak megfelelő eszmék, nézetek hatókörét.[5]

A társadalmi lét változása szükségszerűen erre az eredményre vezet ugyan, de ez az eredmény mégsem automatikusan áll elő. Létrehozása annál gyorsabb, minél céltudatosabb, szervezettebb és tudományos szempontból minél megalapozottabb a nevelő, tudatformáló tevékenység. Ez a tevékenység emellett sokoldalú kell hogy legyen és nem szorítkozhat kizárólag a szocializmustól idegen eszmék és nézetek elleni, eszmei síkon folytatott küzdelemre. Eszközei közé tartozik az ellenséges ideológia gyakorlati megnyilvánulásai, a szocialista együttélés követelményeibe ütköző cselekmények elleni *gyakorlati* fellépés, vagyis a morális és jogi kényszer

[3] L. MSZMP XI. kongresszusa, Kossuth, Budapest 1975. 221. old.

[4] *Mickevics* (szerk.): Pravoszoznanyije i pravovoje voszpitanyije trudjáscsihszja v razvitom szocialiszticseszkom obscsesztve, Moszkva 1975. 51. old.

[5] U. o.: 22—37. és köv. old.

tényleges alkalmazása is. Ide tartoznak továbbá azok a gyakorlati intézkedések, amelyek kitűzött célja — és rendszerint eredménye — a maradi nézetek terjesztésének szervezeti keretét képező társadalmi közösségek (bűnöző családok, bűnbandák, szekták és egyéb csoportosulások) bomlasztása, újraszerveződésük megakadályozása.

Penykov írja, hogy a magatartás egyéni és társadalmi szabályozó rendszere közötti ellentmondások megelőzése rendkívül bonyolult folyamat. „Sokkal egyszerűbb helyesbíteni a tényleges magatartásban megmutatkozó elhajlásokat, mint az egyéni tudatot, azaz, mint meggyőzni az egyént, hogy tudatosan változtassa meg azokat a nézeteit, elveit, és magatartási szabályait, melyek nem vágnak egybe a társadalmi követelményekkel."[6] Penykovnak kétségtelenül igaza van, tény azonban az is, hogy a hatékonyabb módszer az egyéni tudat fejlesztése, összhangba hozatala a társadalmi követelményekkel. Hangsúlyozva tehát, hogy a magatartásban megnyilvánuló deviációk helyesbítése is a tudatformálásnak egyik, éspedig nélkülözhetetlen eszköze, a továbbiakban mégis elsősorban azokkal a kérdésekkel foglalkozom, melyek a magatartásbeli deviáció megelőzését szolgálják.

Mind a jogtudat, mind az erkölcsi tudat fejlesztésénél az a cél, hogy a jogi szabály vagy erkölcsi norma az egyén meggyőződésévé váljon. Nem elegendő tehát a szabály puszta ismerete; azt kell elérni, hogy az egyén a szabályt helyesnek, a szabálynak megfelelő magatartást egyénileg is célszerűnek, kívánatosnak tartsa. Ennek előfeltétele azonban egyrészt a szabályban kifejezésre jutó követelmény ismerete, másrészt annak felismerése, hogy ez a követelmény összhangban van saját személyes érdekeivel; legalábbis perspektivikus érdekeivel.[7]

A jogtudat fejlesztésének kérdéseire[8] rátérve elöljáróban tisztáznunk kell a jogi nevelés és a jogpropaganda egymáshoz való viszonyát. A jogtudat kérdésével foglalkozó munkák elhanyagolják e két fogalom pontos körülírását és általában megelégszenek annak a — kétségtelenül helytálló — tételnek a leszögezésével, hogy a jogi nevelés nem merülhet ki a jogpropagandában.[9]

Nézetem szerint a jogpropaganda olyan tevékenység, mely a jogszabályok és a jogszolgáltató szervek működése ismertetéséből és népszerűsítéséből áll, a jogi nevelés pedig ennél tágabb, mert magában foglalja a jogszabályok helyes volta felőli meggyőzést, valamint a megtartásukra való szoktatást is. A jogpropaganda és a jogi nevelés természetesen egymással szoros kapcsolatban van; kölcsönösen előmozdítják egymás hatékonyságát.

A jogtudat fejlesztése terén fontosabbnak — az említettek figyelembevételével is — a jogi nevelést kell tekinteni, mert az egyéni tudatnak ez formálja azt a motivációs rendszerét, amely a magatartás vezérlésében döntő jelentőségű.

A modern társadalomban a lét jogilag szabályozott szférája rendkívül széles. A jogszabályok nagy mennyisége nyilvánvalóvá teszi, hogy képtelenség a jogi nevelés elé olyan követelményt állítani, hogy mindenki minden hatályos jogszabályt ismerjen, értsen, érezzen sajátjának, tartson számon és kövessen. Hogy a jogi nevelés reálisan számításba jövő célját meghatározhassuk, érdemes figyelembe vennünk Penykovnak azokat a fejtegetéseit, melyek a társadalmi magatartás nem normatív szabályozását tárgyalják. Rámutat arra, hogy az emberi magatartás bármiféle szabályozása feltételezi a magatartással megvalósítandó cél létezését, s bár normatív szabályozás esetén — amilyen a jogi szabályozás is — a cél megvalósításához vezető magatartási mintákat normák rendszere írja elő, nem szükségszerű, hogy a kérdéses — társadalmi vagy személyes — célt normák közvetítsék. „A konkrét cél közvetlenül is valamely magatartás motívumává válhat, mint annak szabályozója. Így nemcsak a norma tartalma, de egyszerűen valamely cél, érték, vagy ezek rendszerének felállítása is játszhatja a magatartás szabályozásának közvetlen, nem normatív eszközét." A továbbiakban még azt is kifejti, hogy e nem normatív szabályozás — szemben egyes elképzelésekkel — szélesebb körű, mint a normatív, s rámutat arra is, hogy a nem normatív szabályozás a jogtudatban is érvényesül.[10]

---

[6] *Penykov:* Szocialnije normi — reguljátori povegyenyija licsnosztyi, Moszkva 1972. 96. old.

[7] V. ö. *Lukaseva:* Szocialisztyicseszkoje pravoszoznanyije i zakonnoszty. Moszkva 1973. 136. old. „A szocialista jogtudat elszakíthatatlan a jogi kultúrától, mely a társadalom szellemi kultúrájának lényeges része. A szocialista jogi kultúra magában foglalja a társadalmi fejlődés folyamatainak valódi megértésére épített jogi előírások rendszerét is, a jogi normák és követelmények szükségességéről és fontosságáról a társadalom tagjai által szerzett tudatot és azokat az állami, jogi, szervezeti és ideológiai mechanizmusokat is, melyek biztosítják az állam jogi intézkedéseinek valóra váltását."

[8] A jogtudat fejlesztése önmagában is komplex feladat, mely magában foglalja e tudatforma különböző szintjeinek és szféráinak fejlesztését: így a jogtudomány, a „gyakorlati jogtudat", vagyis a jogász szakemberek szakmai ismeretanyaga, valamint a lakosság különböző rétegei köznapi tudatának fejlesztését egyaránt. Minthogy az ide kapcsolódó kérdések vizsgálata messze meghaladná e tanulmány kereteit, a továbbiakban a jogtudomány, illetve a jogászképzés és továbbképzés témáját tudatosan mellőzöm, s csak az általában vett lakosság jogtudata fejlesztésének néhány kérdését tekintem át.

[9] V. ö. Pravo, pravoszoznanyije, mirovozrenyije, kerekasztal-konferencia, SZGP 1975. évi 7. sz, Minykovszkij és Malcev felszólalása, 47—48. old.

[10] *Penykov*, i. m. 20. és köv. old. Kiemeli a politikai eszmék, valamint a művészi alkotásokban tükrözött ideálok, mint a magatartás nem normatív szabályozó eszközei széles körű hatékonyságát. Megjegyzendő, hogy van olyan felfogás is, amely szerint „a társadalmi jogtudat (juridicseszkaja igyeológija) szintén normatív hatályú" és ezért a normativitás nem lehet elhatárolási alap a jogtudat és a jog — jogszabályban esetleg meg sem fogalmazott — elvei között. Ld.: *Szmirnov:* Szootnosényije norm i principov v szovjetszkom prave, SZGP 1977. évi 2. sz. 14. old.

E tételek figyelembevételével a jogi nevelés követendő útjának azt kell látnunk, hogy a szocialista jog lényeges elveit kell elsősorban megismertetni és elfogadtatni a társadalom minden egyes tagjával. Jogi elveken azokat az általános gondolatokat kell értenünk, melyekben a társadalmi viszonyok egy aránylag szélesebb körére vonatkozó jogi szabályozás alapvető célkitűzései jutnak kifejeződésre. Ennek megfelelően a jogi elvek is egy többszintű, szervezett rendszert alkotnak, melynek csúcsán a szocialista jogrendszer, mint egész, alapvető elvei — a törvényesség, az igazságosság, az egyenlőség, a jogok és kötelességek egysége, a kényszer és meggyőzés összekapcsolása és a bűnösségen alapuló felelősség[11] — helyezkednek el.

A jogi elveknek egy másik szintjét alkotják azok, amelyek több jogágnak közös elvei, mint pl. a személyiség, emberi méltóság, a társadalmi tulajdon, a család védelme stb., majd ismét egy alacsonyabb szinten azok találhatók, melyek egy-egy jogág alapelveit képezik, s amelyek rendszerint átfogó jogalkotásokban, kódexekben megfogalmazásra is kerülnek. Ilyenek pl. a büntető eljárásban az ártatlanság vélelme, a védelemhez való jog, a polgári jogban a jogok jóhiszemű gyakorlásának elve vagy a büntető jogban a „nullum crimen sine lege" elve stb.

Ismét egy alacsonyabb szinten az olyan átfogó gondolatokat találjuk, amelyek az egy-egy jogág által szabályozott bizonyos társadalmi viszonytípusokra vonatkozó jogszabályok egész csoportját áthatják. Ilyen pl. a kötelmi jogban a visszterhesség elve, vagy az eljárási jogokban a kétoldalú meghallgatás elve a tárgyaláson. A példákat lehetne sorolni, de úgy gondolom, hogy mondanivalóm az eddigiekből is világos. Látnivaló az is, hogy a jogi elvek e csoportosítása mellett az alsóbb szintekre helyezett elvek mindegyike voltaképpen a szocialista jogrendszer valamely alapelvének specifikus kifejeződési formája a jogviszonyok egy viszonylag szűkebb tartományában. Úgy gondolom, hogy a jogi nevelés középpontjába ezeknek az elveknek az ismertetését, tartalmuk kifejtését, magyarázatát és az egyéni érdekekkel való kapcsolatuknak a megvilágítását kell helyezni. Azt tehát, hogy miképpen illeszkednek a ténylegesen létező társadalmi viszonyokhoz és ezek fejlődési perspektíváihoz, mert ezen a módon bárki viszonylag könnyen beláthatja, hogy perspektivikus egyéni érdekei egybevágnak azokkal a társadalmi érdekekkel, amelyek megvalósítását szolgálják a szocialista jognak az ezen elveken alapuló szabályai; személyes érdeke tehát, hogy a kérdéses szabályokhoz tartsa magát. Mindamellett igazat kell adni abban Tyisenkónak és Kazimircsuknak, hogy felelősségteljes és jórészt még megoldatlan feladat azoknak a jogi elveknek a megfogalmazása, melyek ismerete az állampolgárok számára nélkülözhetetlen, és egyben elegendő. Bár ők ezt a Szovjetunióra vonatkozóan mondták, ránk is érvényes.[12]

A jog állam nélkül — írott malaszt. Nyilvánvaló, hogy a jog iránti tisztelet elképzelhetetlen a jogszolgáltatást végző állami szervek iránti tisztelet nélkül. Annak viszont, hogy az állampolgárok az államot tiszteljék és sajátjuknak éreznék, előfeltétele, hogy az állami szervek működéséről kedvező tapasztalataik legyenek. E téren sok függ azoktól az emberektől, akik mindennapos gyakorlati munkájukban az államot megszemélyesítik: a köztisztviselőktől. A jogi nevelés egyik kulcsfontosságú területe tehát az államapparátus működésében a szükségtelen bürokratizmus elleni állandó és következetes harc, mert kézenfekvő, hogy a bürokratikus ügyintézési mód és viselkedés elidegenítően hat.[13] Másrészt azonban arra is rá kell mutatni, hogy ez az elidegenítő hatás a lakosság jogi kultúráltságának is függvénye, minthogy bürokratikus ügyintézés benyomását kelti az ügyfélben, ha kellő ismeretek hiánya folytán jogai érvényesítésének nem a megfelelő módját választja, nem az illetékes szervhez fordult stb.

A jogi nevelés a személyiség szocializációs folyamatának szerves része, s ezért ebben kiemelkedő szerepet kell játszania a közoktatási intézményeknek.

A jelenlegi helyzet e téren az, hogy az általános iskolai oktatás keretében a tanulók jogi ismereteket különböző tantárgyak keretében, szétszórva kapnak. A tanmenet előírásai szerint a történelem tanítása során kell az alkotmányról, az államhatalom és államigazgatás központi és helyi szerveiről, bírói és ügyészi szervezetről, állampolgárok alapvető jogairól (munkához, művelődéshez, pihenéshez való jog stb.) és kötelességeiről; földrajzoktatás keretében az ország államigazgatási felosztásáról és ennek révén egyáltalában az államigazgatási tagolás mibenlétéről ismereteket nyújtani a tanulóknak. Ezen felül az osztályfőnöki órákon kell megtárgyalni bizonyos, a joggal összefüggő kérdéseket; pl. családés gyermekvédelem, mit jelent állampolgárnak lenni, személyi igazolvánnyal kapcsolatos rendelkezések, pályaválasztás, munkaközvetítés, munkavállalással kapcsolatos eljárások.[14]

Látnivaló, hogy a felsoroltak elsősorban bizonyos minimális ismereteket nyújtanak a szocialista állam és jog felől; olyan ismereteket, melyek a mindennapi életben való eligazodáshoz egyszerűen nélkülözhetetlenek. Igencsak kérdéses, hogy ezek az ismeretek mennyiben felelnek meg a jogi nevelés azon követelményé-

[11] *Mickevics:* i. m. 41. old. V. ö. továbbá *Szmirnov* idézett cikkét és ahol ezt a kérdést részletesen tárgyalja.

[12] Pravo, pravoszoznanyije, mirovozrényije, 45. old.

[13] Bizonyos fokú bürokratizmus az állami szervek működésének mellőzhetetlen, szükségszerű velejárója. V. ö. *Kulcsár* Kálmán: Az ember és társadalmi környezete, Gondolat, Bp. 1969. 227. és köv. old.

[14] Tanterv és utasítás az általános iskolák számára. Osztályfőnöki órák 5—8. osztály. Tankönyvkiadó, Budapest, 1973. január.

nek, hogy a szocialista jogi szabályozás vezérelveinek elsajátíttatása az elsődleges célkitűzés. A másik indokoltnak látszó ellenvetés, hogy az állam és a jog alapjaira vonatkozó ismereteket különféle tantárgyak keretében oktatják. Ez azzal a veszéllyel jár, hogy a tanulókban nem tudatosodik az a tény, hogy a tanult anyag együvé tartozik, közös elveken alapszik és ezek az elvek egy széles intézményrendszernek, a szocialista jognak az elvei. Aligha feltételezhető, hogy az általános iskolai tanulók spontán felismerjék ezt és a szétszórtan kapott információkat maguk foglalják össze egy olyan nézetrendszerré, amely akárcsak megközelítőleg is megfelel annak, amit a szocialista jog elvei néven jellemezhetnénk.[15]

Az állampolgári ismeretek utolsó önálló tantárgyi tanítása „Alkotmánytan" címmel 1957 elején szűnt meg. Az 1960-as évek elején az Országos Pedagógiai Intézet Történelem Tanszékének javaslatára megkezdődött vizsgálatok alapján vita bontakozott ki arról, hogy az állampolgári ismeretek oktatásának hiányát hogyan kell pótolni. Nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy az alapvető állampolgári ismeretek oktatásának hiánya súlyos hiba.[16]

Végeredményben az általános iskolai jogi nevelés fent vázolt rendszerének elégtelenségét állapította meg az MSZMP Központi Bizottságának 1972. június 15-i határozata is, kijelentve, hogy „a tartalmi korszerűsítés során az egyes iskolafokozatokban — a tanulók életkori sajátosságainak megfelelően — nagyobb figyelmet kell fordítani az állampolgári nevelésre".[17] Az állampolgári, jogi nevelés hiányosságainak felismerése vezetett nyilvánvalóan ahhoz, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a TIT megyei Állam- és Jogtudományi Szakosztálya „Állampolgári ismeretek" címmel 6 órában előadásokat adott általános iskolák 8. osztályos tanulóinak.[18] Ide tartozik az is, hogy „Állampolgári ismeretek" című kísérleti jegyzet készült az általános iskolák 8. osztálya számára.[19]

E kísérleti jegyzet alapján az 1973/74-es tanévben az Országos Pedagógiai Intézet Nevelési Tanszékének irányításával 23 általános iskola egy-egy nyolcadik osztályában tanítottak kísérleti jelleggel állampolgári ismereteket heti 2 órában. E kísérlet eredményeiről számol be Tóth Dezsőné a Pedagógiai Szemlében.[20] A kísérleti oktatás eredményei megerősítették, hogy jogi ismeretanyag oktatására általános iskolai szinten is szükség van.

Kétségtelen, hogy ennek az ismeretanyagnak az általános iskolában oktatandó egyéb ismeretek közé való beillesztése bonyolult feladat, amelynek helyes megoldása az oktatási reform teljes kérdéskomplexumának szerves részét képezi.

Ma már eldöntött kérdés, hogy az általános iskolákban az állampolgári ismeretek a történelemmel integráltan kerülnek majd oktatásra. A jelenleg kirajzolódó „történelem-állampolgári ismeretek" című integrált tantárgy vázolt tanterve[21] alapján úgy tűnik, hogy a jogi nevelés területén már általános iskolai szinten is előbbre léphetünk.

Azok a fiatalok, akik az általános iskola elvégzése után szakmunkástanuló intézetben folytatják tanulmányaikat, a történelemoktatás keretében részesülnek bizonyos állampolgári nevelésben. A tanterv a nevelés általános elveit rögzíti, az oktatásra kerülő ismeretanyag mibenlétére és terjedelmére vonatkozóan azonban utalások sincsenek benne.[22]

A középiskolákban és szakközépiskolákban továbbtanuló fiatalok jogi nevelése színesebb és biztatóbb képet mutat. Az ismeretanyag közlésének keretét részint az osztályfőnöki órák, részint a történelem órák, részint a „Világnézetünk alapjai" c. tantárgy órái szolgáltatják. A középiskolai tananyag ilyen megoszlása célszerűnek tűnik, mert azokat az ismereteket, amelyeket a szocialista jog elveiként a történelem keretében oktatnak, a világnézeti tananyag segít a tanulónak rendszerezni, egy egységes világ- és társadalomképben elhelyezni, az osztályfőnöki órákon pedig mód nyílik a tanultak elmélyítésére, részletezésére, meggyőződésként történő elsajátíttatására.

Az iskolai szervezett formában történő, intézményes jogi nevelés jelentőségét túlbecsülni nehéz lenne. Ez ugyanis a forrása annak a tudatos jogkövetésnek, ami a szocialista államban a cél és követelmény lenne. Egy 14—30 év közöttiekre vonatkozó reprezentatív vizsgálat megállapította hazánkban, hogy az iskolázottsággal csökken az a fajta gyermekes gondolkodásból származó feltétlen odaadás a törvény iránt, amely elképzelhetetlennek tartja a törvény és

[15] Az oktató szemszögéből vizsgálva a kérdést, hasonló következtetésre jut dr. Novák István „Jogi ismeretterjesztés az általános iskolákban" c. cikkében, Módszertani Műhely, 1975. évi 1—2. szám, TIT Módszertani Osztályának kiadványa.

[16] A vitáról, a vita állomásairól és a jelenlegi oktatási reform során bevezetésre kerülő tantervekről tájékoztat Szebenyi Péter: A történelemmel integrált állampolgári ismeretek tanterv, Pedagógiai Szemle, 1976. 3. sz. 204—214. old.

[17] Az állami oktatás helyzete és fejlesztésének feladatai. Az MSZMP Központi Bizottsága 1972. június 14—15. ülése, Kossuth Könyvkiadó, 1972. 90. old.

[18] Ld.: „Jogi ismeretterjesztés az általános iskolákban." A TIT Borsod megyei Szervezete Állam és Jogtudományi Szakosztálya Módszertani Csoportjának kiadványa, Miskolc, 1973. Ennek tapasztalatairól ír *Novák* István a már hivatkozott cikkében.

[19] Ld.: Országos Pedagógiai Intézet. Nevelési Tanszék. Állampolgári ismeretek. Kísérleti jegyzet az általános iskolák 8. osztálya számára. Készült 1973-ban. E jegyzet jelentőségéről ír *Samu* Mihály „Az állampolgári ismeretek oktatásáról" c. tanulmányában, ld. Jog és Társadalom, a TIT Jogi Választmányának kiadványa, Bp. 1973.

[20] *Tóth* Dezsőné: Az állampolgári ismeretek tantervét előkészítő kísérletekről, Pedagógiai Szemle, 1976. 3. sz. 215—224. old.

[21] Ld.: *Szebenyi* Péter: i. m.

[22] V. ö. Tanterv és utasítás a szakmunkásképző iskolák „A" tagozata számára. Történelem. Tankönyvkiadó, Bp. 1969. május.

a lelkiismeretben kifejeződő erkölcsi szabály közötti konfliktust. Ilyen konfliktus jelentkezése esetén azonban döntő jelentőségű a megoldás mikéntje, a törvénynek megfelelő megoldás esetén pedig az is, hogy ennek mi a motívuma. Az öntudatos, a jogszabály által támasztott követelmény és a szocialista építés céljai közötti összhang felismeréséből fakadó jogkövetés a vizsgáltak mindössze 5,5% esetében volt megállapítható, és ezen belül is igen alacsony volt a szakmunkástanulók, segédmunkások és betanított munkások aránya.[23]

A vizsgálat is arra a következtetésre jutott, hogy különösen a szakmunkástanulók és a segédmunkások esetén fokozott ismeretbővítés lenne kívánatos, az állampolgári ismeretek hézagpótló tantárgy, ismeretanyagát azonban rendszeresen fel kell eleveníteni és azoknak a fiataloknak a körében, akik első ízben vesznek részt választáson, intézményesített formában célszerű lenne a főbb állampolgári ismereteket tudatosítani.

Mindebből az következik, hogy az iskolai intézményes jogi nevelés területén vannak még tennivalók a hatékonyság fokozása érdekében. Az oktatási reform jelenlegi tantervei biztatóbb eredményekkel kecsegtetnek, de a tényleges eredmény csak több év után lesz lemérhető.

Az erkölcsi tudat fejlesztését szolgáló foglalkozások az iskolai oktatásban — legalábbis az általános iskolákban és a középiskolákban — kidolgozottabbnak tűnnek, mint a jogi nevelés. Az erkölcsi nevelés körébe tartozó különféle témák alkotják az osztályfőnöki órák anyagának nagy részét. Ha az erkölcsi nevelést az érvényes tantervek keretében vizsgáljuk, voltaképpen minden rendben levőnek tűnik. Másrészről viszont a közvéleményben gyakran találkozhatunk olyan hangokkal, amelyek szerint az erkölcsi nevelés messze elmarad a követelményektől és a felnövekvő nemzedék „erkölcstelen". Tény az is, hogy az erkölcsi tudat tényleges állapotának átfogó empirikus vizsgálatokon alapuló tudományos elemzése ez idő szerint még nem történt meg. Mindamellett megállapítható, hogy a fiatalság körében számos jel szerint egyre szélesebb körben hódítanak a szocialista erkölcsi eszmék.

Nézetem szerint a jogtudat formálásának az a módja, amely a középpontjába a jogi elvek elsajátítását helyezi, nemcsak a jogi, hanem az erkölcsi nevelésnek is nagy hasznára lenne. A jogi elvek ugyanis — mint erre Penykov helyesen rámutatott — nem a joghoz, hanem a jogtudathoz tartoznak,[24] éspedig azon a területen találhatók, ahol a jogtudat és a politikai tudat határos egymással; az életviszonyok olyan általános összefüggései tükröződnek a jogi elvekben, amelyek a társadalom politikai rendjéből is fakadnak, s amelyek egyben a szocialista erkölcs alapvető elveiben is kifejezésre jutnak. Ennek folytán a jogi elvek helyes megtárgyalása, kifejtése és értelmezése, politikai természetű alapjainak feltárása amellett, hogy a politikai meggyőződés alakítása terén is hasznos eredményeket hozna, alkalmat adna a szocialista erkölcs alapvető elveinek megtárgyalására is, egyben szükségszerűen feltárná jogrendszerünk és erkölcsi rendszerünk szoros összefüggését, jogunk elveinek és szabályrendszerének erkölcsi alapjait. Mindez azért lenne lényeges, mert így a jogi elvek — erkölcsi tartalmuk elfogadása révén — beépülnének a magatartás belső szabályozó mechanizmusába, s az ezekből az elvekből származtatott jogi szabályok a „kívülről" követelt magatartást „belsőleg" is kívánatos, helyeselt magatartásként írnák elő — s éppen ez az, ami a jogi nevelés célja.

Egy másik észrevétel a jogi és erkölcsi nevelés módszereire vonatkozik. Az osztályfőnöki órákon gyakran feltételezett, esetleg személyes értesülésekből, irodalomból vagy sajtóból vett példák alapján vitatnak meg erkölcsi problémákat. Kérdéses, hogy az így — tehát elsősorban intellektuálisan megragadott „konfliktus-szituáció" alkalmas-e arra, hogy kellő mélységű élményként nyújtsa a tanulságokat, azaz ne csak az erkölcsi és jogi ismereteket bővítse, hanem az erkölcsi és jogi meggyőződést formálja. Pünkösti Árpád beszámolt a szegedi gyógyszerész hallgatók egy etika órájáról, melynek alapját az képezte, hogy a diákok végighallgattak egy büntető tárgyalást.[25] Valószínűleg a középiskolások számára is hasznos lenne, ha közvetlenül megismerkedhetnének részint a jogszolgáltató szervek működésével, részint azzal, hogy miként jelentkeznek a jogi és erkölcsi konfliktusok jogesetek formájában.[26]

Ugyanide tartozik az is, hogy a pedagógusok a jog kérdéseiről rendszerint csak általános síkon mozgó ismeretekkel rendelkeznek, s ezért nehézséget jelenthet számukra az elméleti anyag, az elvont jogi fogalmak és elvek szemléletessé, élővé, érzékelhetővé tétele — a jogi képzetek létrehozása. Itt azonban segítséget jelenthet az a tapasztalat, amivel a belügyi témájú osztályfőnöki órák gyakorlata szolgál.

A Belügyminisztérium jogpropaganda tevékenysége körében már évek óta speciálisan felkészített rendőrtisztek középiskolákban és szakmunkástanuló intézetekben osztályfőnöki órákon meghatározott témákból órákat tartanak.

[23] „Az ifjúság közéleti tevékenysége" c., az MTA Jogtudományi Intézete által készített vizsgálati jelentés, kézirat.

[24] L.: *Penykov*. i. m. 55. old.

[25] „Etikaóra, két áldozatról." Népszabadság, 1976. január 17.

[26] Fekete Gábor „Államigazgatás kezdőknek és haladóknak" c. cikkében, a Népszabadság 1975. október 14-i számában beszámol arról, hogy a szombathelyi Kanizsai Dorottya Gimnáziumban kísérleti tantárgyként bevezették az államigazgatási ismeretek oktatását, s ennek keretében a diákokat bírósági tárgyalásra, tanácsülésre viszik stb. Szórványosan előfordul ez más iskolákban is — mint személyesen is tapasztaltam —, de úgy gondolom, nem ártana kötelezően előírni. Ez persze feltételezi a megfelelő ügyek kiválasztását és a megfelelő együttműködést az igazságügyi szervek és az iskolák között.

A szakmunkástanuló intézetekben és középiskolákban a II. osztályban a fiatalkorú bűnözés kérdéseit tárgyalják, a szakmunkástanuló intézetek III. és a középiskolák IV. osztályában állambiztonsági kérdésekkel foglalkoznak. Az órák anyagát úgy állítják össze, hogy a tanulók számára érthetővé és világossá tegyék a vonatkozó joganyag alapvető fogalmait, elveit, a jogi szabályozás célját és társadalmi értelmét, megvilágítsák a bűnüldöző szervek munkájának fő sajátosságait és célkitűzéseit. Ennek a munkának és eredményének jellemzésére szolgáljon néhány számadat.

Az 1973/74-es tanévben Budapesten 47 000 tanuló vett részt 1548 belügyi témájú osztályfőnöki órán; 1974/75-ben pedig 45 000 tanuló vett részt 1602 ilyen osztályfőnöki órán; Győr-Sopron és Fejér megyében az iskolai tanulók részvétele a fiatalkori bűnözésben — részben a belügyi témájú osztályfőnöki órák hatására — 18—20%-kal csökkent; a Belügyminisztérium által végzett felmérés szerint a tudomására jutott bűncselekmény feljelentését a megkérdezett tanulók 97%-a helyesnek tartotta, és végül a belügyi témájú osztályfőnöki órákat szükségesnek minősítette a megkérdezett tanulók 91%-a.[27] Ezek a tapasztalatok felvetik azt a kérdést, hogy vajon nem lenne-e célszerű a jogszolgáltató szervek — tanácsok, bíróság, ügyészség, ügyvédi kamara — segítségével intézményessé tenni jogi szakképzettséggel rendelkező gyakorlati szakemberek fokozottabb mértékű bevonását az iskolákban folyó jogi nevelésbe. A szovjet tapasztalatok is amellett szólnak, hogy igen.[28]

Érdemes megemlíteni azt is, hogy a fiatalság körében a jogi kérdésekkel kapcsolatos érdeklődés a tapasztalatok szerint könnyen felkelthető és igen élénk. A Szovjetunióban a kötelező iskolai foglalkozások mellett kultúrotthonokban és iskolákban egyaránt klubszerű keretek között foglalkoznak jogi kérdések megvitatásával, vitákat és vetélkedőket rendeznek ilyen témakörökben, előadásokat hallgatnak stb., ami mind elősegíti a jogrendszer szellemének elsajátítását, a jogi kultúráltság színvonalának javítását.[29]

Erre a lehetőség nálunk is adott lenne, hiszen belügyi témájú osztályfőnöki órákon nem egy esetben előfordult, hogy a felvetett kérdések egy részét külön KISZ foglalkozáson sikerült csak megtárgyalni.[30] Ez egyben arra is ráirányítja a figyelmet, hogy a jogi nevelés szervezeti kereteinek bővítése terén a KISZ milyen sokat tehetne.

Az iskolai jogi nevelés kérdéseit távolról sem merítettem ki, többet azonban terjedelmi korlátok miatt ezzel nem foglalkozhatom. Annyit mégis hozzá kell fűzni az elmondottakhoz, hogy miután a szabálysértési és büntetőjogi beszámíthatóság alsó korhatára a 14. év, mindenképpen helyes a jogi ismeretek bizonyos elemeit ennek az életkornak az elérése előtt oktatni, mert hiszen a korhatár ilyen megállapításának éppen az az indoka, hogy „oktatási rendszerünk első szakasza általában a 14. életévvel zárul. Ekkorra szerzi meg a gyermek a társas együtt-éléshez szükséges alapvető ismereteket, ekkor kerül ki először a családi körből a nagyobb önállósággal járó társadalmi életbe".[31]

Az iskolából kikerült fiatalok és általában a lakosság vonatkozásában a jogi nevelés — azaz a jogszabályok ismertetése és a megtartásukra való szoktatás — bizonyos mértékig szétválik egymástól. A jogszabályok ismertetése mint jogi felvilágosító és propaganda tevékenység, viszonylagos önállóságra tesz szert, míg a jogi előírások megtartására való szoktatás a gyakorlatilag érvényesülő törvényesség két oldalaként egyrészt a hatóságok és hivatalos személyek jogszerű működése, másrészt a jogi felelősség érvényesítése és a jogszabályok végrehajtásának akár kényszer útján történő biztosítása révén valósul meg.

A jogpropaganda szempontjából lényeges gondolatokat tartalmaz a Mickevics által szerkesztett s már többször idézett mű. Ezek közül fontosnak tartom kiemelni azt, hogy a jogi propagandának differenciáltan kell közeledni a lakosság különböző rétegeihez és csoportjaihoz, s kiemelkedő jelentősége van az ifjúság mellett a szülők és oktatók, az államapparátus dolgozói, a gazdálkodó szervek különféle funkcionáriusai, a tanácstagok, a társadalmi szervezetek aktivistái, a társadalmi bíróságok és az önkéntes rendőrök irányában kifejtett jogpropagandának,[32] mert a lakosság e kategóriáinak tevékenysége bizonyos fokú nyilvánosságot élvez, gyakorlati és eszmei hatóköre szélesebb; fontos tehát, hogy ez feltétlenül jogszerű legyen. A jogpropaganda eszközei között a hivatkozott munka megkülönbözteti a sajtót, a szemléltető és szóbeli propaganda tevékenységet, formái között pedig az elbeszéléseket, cikkeket, művészi alkotásokat, filmeket, előadásokat és előadássorozatokat, beszélgetéseket, „kérdés-felelet" fórumokat, vetélkedőket, beszámolókat, meghatározott események megvitatására összehívott gyűléseket, helyszíni tárgyalásokat és az individuális jogpropagandát és jogi nevelést, melynek során az ingatag jellemű egyének felügyeletét látja el a kollektíva egy-egy tagja.[33]

---

[27] A Belügyminisztérium Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség 13—25/97—21/73. számú, és a BRFK Személyügyi Főosztály által az 1973/74-es és az 1974/75-ös tanévben megtartott belügyi témájú osztályfőnöki órákról készült jelentésekből vett adatok.

[28] V. ö. *Mickevics:* i. m. 139. old.

[29] Ld.: *Mickevics:* i. m. 138. old. Szebenyi Péter is felhozza idézett cikkében, hogy a fiatalok „egyáltalán nem idegenkednek az állampolgári ismeretektől". I. m. 207. old.

[30] A Belügyminisztérium és a BRFK idézett jelentései.

[31] Miniszteri indokolás a Btk. 20. §-ához.

[32] *Mickevics:* i. m. 100. és köv. old.

[33] *Mickevics:* i. m. 106. és köv. old.

Mindennek részletes megtárgyalása, a lehetőségek elemzése és a gyakorlat értékelése nyilvánvalóan meghaladja e dolgozat kereteit. Elégedjünk meg néhány kérdés kiemelésével.

A jogpropaganda tevékenység szervezésében hazánkban különösen nagy szerepet vállal magára a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT). Ezt igazolják azok a számok, melyek szerint a TIT előadói évente körülbelül 10 ezer jogi tárgyú előadást tartanak, s ezek hallgatóságának összlétszáma közel félmillió fő.[34] Az előadások egy része úgynevezett „egyes" előadás, lényegesek azonban a különféle előadássorozatok, amelyek állandó hallgatóság előtt tárnak fel egymásra épülő témaköröket. A jogi tárgyú előadások az előadássorozatokba két változatban illeszkednek be: egyrészt vegyes tárgyú előadássorozaton belül van egy vagy több jogi tárgyú előadás is, részben úgy, hogy a hallgatóság bizonyos csoportjai számára jogi tárgyú előadássorozatot rendeznek. Az előbbiek közé sorolhatók a „Munkásakadémia", „Falusi akadémia", „Nőfelelős tanfolyam" c. előadássorozatok, az utóbbiakhoz például a gyámügyi aktíváknak, államigazgatási dolgozóknak, munkajogi hatáskört gyakorló vezetőknek és népi ülnököknek szánt előadássorozat.

Ha végignézzük a TIT olyan előadássorozatainak tematikáját, amelyeket nem meghatározott funkciót gyakorló emberek (mint pl. a munkajogi hatáskört gyakorló stb.) számára szerveznek, két észrevétel adódik. Az egyik az, hogy a tematika meglehetősen jogágcentrikus, tehát nem a szocialista jogrendszer egészéről ad a sorozat képet, hanem egy-egy jogág problematikájáról. A másik ehhez kapcsolódik: az előadások témái általában a jogi élet olyan részkérdéseit érintik, amelyek megtárgyalása aligha teszi lehetővé, hogy az előadás a konkrét jogszabályok és esetleg a bírói gyakorlat ismertetésén túlmenjen, bemutassa jogrendszerünk vagy akár csak az adott jogág alapvető elveit; azaz, hogy a jogi ismeretterjesztés helyett a jogi nevelés eszközévé váljon.[35]

Kétségtelen pozitívum a TIT tevékenységében az, hogy specializált, bizonyos funkciót betöltő személyeknek szánt előadássorozatokat is szervez. Be kell azonban ismerni, hogy a differenciálás még távolról sem tökéletes, s fejleszthető azzal, hogy szervezeti keretet biztosítunk más olyan társadalmi csoportok felé irányuló jogpropagandának, amelyek jogi felvilágosítása és nevelése — foglalkozásukra vagy társadalmi tevékenységükre tekintettel — elsősorban fontos lenne. A jogtudat fejlesztésének fontos láncszemét kell tehát abban látnunk, hogy a TIT ebben az irányban haladjon tovább.

A jogpropaganda, jogi nevelés, jogtudatfejlesztés terén felmérhetetlen jelentősége van manapság a tömegkommunikációs eszközöknek. Érdekes lenne tudni, hogy a sajtó, rádió, tv által nyújtott információmennyiség mekkora hányadát lehet a jogpropagandával összefüggésbe hozni, ilyen tárgyú vizsgálat azonban hazánkban nem volt még.

A gyakorló jogászoknak gyakran hangoztatott kifogása az úgynevezett bírósági tudósításokkal kapcsolatban, hogy a többnyire szűkszavú közleményekből — kit, milyen bűncselekmény miatt, milyen büntetésre ítéltek — az olvasónak lehetetlen kideríteni, hogy milyen meggondolásból szabták ki épp azt a büntetést, és így lehetetlen meggyőződést szerezni arról, hogy az ítélet igazságos-e.

A tv egyik igen népszerű jogpropaganda műsorának, a Kék Fénynek a megítélése sem lehet nézetem szerint teljesen egyértelmű.

A korábbi műsorokban dominált egy-egy jelentősebb bűncselekmény kinyomozásának ismertetése, a nyomozási módszerek felőli tájékoztatás stb. — amire mindaz érvényes, amit mint negatívumot a sajtó jogpropaganda tevékenységéről elmondtam. A jogi nevelést szolgálta azonban az, hogy e műsorok is népszerűsítették a bűnüldöző szervek munkáját, s egyáltalában a jogszolgáltatást, és elősegítették a társadalomellenes megnyilvánulásokkal szembeni aktivitást. Az utóbbi időben változás tapasztalható e műsorok jellegében, s ez összhangban van a nézők igényeivel és azokkal a követelményekkel is, melyeket a jogi nevelés hatékonyságát illetően korábban megállapítottunk.[36]

A tömeges jogpropaganda jó példájának minősíthető a tv „Jogi esetek" c. műsora, amelyben eseményszerű szituációban tárják a néző elé az eldöntendő jogi kérdést, majd a külön-

[34] A TIT Jogi Választmányának beszámolói szerint 1969-től 1974-ig terjedő időszakban a jogi tárgyú előadások száma 7500 és 10 311, a hallgatók száma pedig 362 000 és 506 000 között mozgott.

[35] A „Munkásakadémia" c. előadássorozatban például a következő előadáscímeket találjuk: 1. Család és házasság a szocializmust építő társadalomban. 2. A házasság felbontásának leggyakoribb okai és az ezekre vonatkozó bírósági állásfoglalások. 3. A házasság felbontásával együtt rendezhető ügyek. 4. Egyenjogúság a házasságban. 5. Ki a gyermek apja? 6. A gyermektartásdíj megállapítása. 7. A házassági vagyonközösség. 8. A házasság és a gyermek. 9. Alkoholizmus, családi élet, kényszerelvonó kezelés. 10. Pajtásság — barátság, huliganizmus — galeri. A 10 témából tehát 8 kimondottan családjogi témákat tárgyal. A „Falusi akadémia" c. előadássorozatban ismétlődik a felsoroltak közül a 6., 7. és 9. téma. Ezen felül a következőkkel találkozunk: a) A házasság és családalapítás. b) Erkölcsös-e a házasság felbontása? c) A házasság felbontása és a közös lakás. d) A válási árvák jogai. e) Családvédelem, gyermekvédelem. f) Öregek a családban és a társadalomban. g) A gyermekét gondozó anya. Az „Előadássorozat fiataloknak" c. sorozatban visszatér a 2., 5., 6. és 10., továbbá az e) előadás, és további öt, kimondottan családjogi témát találunk ebben a sorozatban is. Látnivaló a családjogi tematika aránytalan túlsúlya. L.: A TIT Jogi Választmány 1972. évi beszámolójának mellékletét.

[36] A Tömegkommunikációs Kutató Központ 1973-ban a „Kék Fény" hatékonyságáról vizsgálatot folytatott. E vizsgálat során a megkérdezettek jelentős hányada nyilatkozott úgy, hogy több jogi információt igényel. Igényli, hogy a jogszabályokat magyarázzák meg, számoljanak be az ügyek bírósági megítéléséről és az ítéletek megindokolásáról stb.

féle döntések mellett és ellen szóló erkölcsi és jogi megfontolások ismertetésével közlik a „megfejtést", kimutatva és elmagyarázva az ezt igazoló jogszabályokat, azok elveit és azt is, hogy ezek az elvek más területen más jogszabályokban miként érvényesülnek. A műsornak különösen szerencsés az a megoldása, hogy a következő adás „témáját", a megoldandó jogi problémát előre közli; ezáltal a néző maga is a „játék" aktív résztvevője lesz és hogy ez a szó szoros értelmében igaz, arról a műsor postája tanúskodik.[37]

A jogszerű magatartáshoz — mint volt róla szó — az emberek akkor szoknak hozzá, ha társadalmi környezetükben gyakorlatilag is tapasztalják az elméletileg megismert normák érvényesülését. A hatékony jogpropaganda elképzelhetetlen olyan társadalomban, ahol a törvényesség egyébként nem szilárd; a jogtudat fejlesztésének tehát egyik nélkülözhetetlen előfeltétele a társadalmi létben a gyakorlati törvényesség megvalósítása, a jogszabályok következetes végrehajtása és megsértőik következetes felelősségre vonása.

Itt ismét előtérbe kerül az államapparátus dolgozóinak jogtudata. Annak ugyanis, hogy ők számonkérjék az állampolgárok eljárásának jogszerűségét, előfeltétele, hogy maguk ismerjék a jogszabályokat. Elrettentő példát olvashattunk a Népszabadságban:[38] kiderült, hogy hosszú hónapokon át azért állt üresen a nagy költséggel létrehozott zárt alkoholelvonó intézet, mert az illetékes államigazgatási szervek dolgozói tájékozatlanok voltak a beutalás feltételeit és saját tennivalóikat illetően.

Felvetődik itt a jogszabályalkotás technikája és színvonala is. Hiába van ugyanis meg a kellő jogszabályismeret és jószándék a jogalkalmazókban, ha a jogalkotás olyan, hogy gyakorlatilag végrehajthatatlan. Részben például ennek tulajdonítható a népgazdaság elleni bűncselekmények üldözésének számos fogyatékossága. A vonatkozó bűncselekmények törvényi fogalma olyan elemeket tartalmaz, amelyek bizonyítása a büntető eljárás keretei között úgyszólván lehetetlen.[39]

A jogszabályok végrehajtásának sok esetben nem jogi természetű akadályai vannak, hanem a társadalmi körülmények teszik lehetetlenné vagy célszerűtlenné bizonyos — szerencsére egyre szűkülő — körben a törvény érvényesülését. Ismeretes, hogy tömegével voltak és még vannak ma is olyan jogerős ítéletek, amelyek valakit — például az egyik volt házasfelet — lakrész kiürítésére kötelezték, de amelyeket éveken keresztül lehetetlen volt végrehajtani, mert sem a végrehajtást kérő, sem az állam nem tudott a kötelezettnek lakást biztosítani. Ugyancsak közismert az a huza-vona, amely az engedély nélkül létesített építmények lebontása körül folyik napjainkban is. A példákat lehetne sorolni, a lényeg azonban, úgy gondolom, a kifejtettekből világos: a jogtudat fejlesztése, a törvények iránti tisztelet fokozása megköveteli, hogy az arra illetékes szervek a törvényeknek érvényt tudjanak szerezni és érvényt is szerezzenek. Az a törvény, amelynek mindig és mindenhol következetesen érvényt szereznek, s amely egyben a társadalmi haladást szolgálja, előbb-utóbb megértésre és támogatásra talál a lakosság körében és az emberek önként követik. Az a törvény pedig, amelyet mindenki megért, elismer és önként követ, a magatartásnak már mintegy erkölcsi szabályozója és ez az a pont, ahol a jogi szabályozás a magatartásnak a kommunista társadalomra jellemző szabályozásává válik.

A jogtudat és erkölcsi tudat fejlesztésének célja napjainkban a fejlett szocialista társadalomra jellemző jogi és erkölcsi tudat kialakítása. A társadalmi fejlődés e két szabályozó rendszere közül a jogi tudat adja a követelmények racionális megfogalmazását és ezért — bár kölcsönhatás keretében, de mégis — formálja az erkölcsöt. A jogi tudat fejlesztése tehát egyben az erkölcsi tudat fejlesztését is jelenti; a törvényesség megszilárdítása a társadalom erkölcsi színvonalának javításával is jár. A jog erősítése azonban — mint erre Penykov helyesen rámutat — nem azonos a jogi tilalmak egyszerű szaporításával.[40]

A szocialista jogi tudat fejlesztésének járható útja a jogalkotás átgondoltabbá és színvonalasabbá tétele, a jogismeret javítása a jogi oktatás és jogpropaganda szervezettebbé, céltudatosabbá és — a módszerek terén — tudományosabbá tétele útján; a jogi nevelés hatókörének kibővítése egyrészt szervezési intézkedések, másrészt a törvényesség állandó javítása révén. Mindez az állami szervek és társadalmi szervezetek összehangolt erőfeszítéseivel érhető csak el, s olyan munkát jelent, amelynek elvégzése hosszú távú feladat.

Az erkölcsi tudat fejlesztése nem kevésbé bonyolult feladat. A jogi tudat fejlesztése maga után vonja ugyan a szocialista erkölcs fejlesztését is, de az erkölcsi tudat viszonylag önálló és fejlesztése terén ezzel a viszonylagos önállóság-

[37] A műsorvezető közlése szerint a „témákhoz" havonta átlagban 2—300, egyes esetekben több mint 1000 levél érkezik.

[38] *Szabó* László: Csak a beutalt hiányzik... 1975. október 12.

[39] A pazarló gazdálkodás (Btk. 225. §) megállapításához például a vállalat vagy szövetkezet gazdálkodásának egészét kell megvizsgálni s azt kell bebizonyítani, hogy a kérdéses gazdasági döntés ebben a teljes komplexumban előre látható módon gazdaságtalannak ígérkezett. Minthogy rendszerint a kérdés egy bizonyos termék gyártásának elhatározásához kapcsolódik, nyilvánvaló képtelenség a kérdéses gazdálkodó egység által gyártott, rendszerint több száz termék gazdaságosságának esetleg több évre terjedő vizsgálata árán az említett tény bizonyítása, nem is szólva arról, hogy az ehhez szükséges szakértői vizsgálat mennyi időt és költséget igényel. V. ö. továbbá *Hadas* János—*Bócz* Endre: A rossz minőségű ipari termék forgalombahozatalának bűntette a gyakorlatban, Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle 1973. évi 4. sz.

[40] *Penykov:* i. m. 189. old.

gal számolni kell. Jelenleg a szocialista erkölcs számos elméleti kérdése még kidolgozatlan, továbbá a tényleges helyzet szociológiai módszerekkel történő felmérése is várat magára. Ennek hiányában is lehet néhány általános megjegyzést tenni.

Az új, szocialista tartalmú erkölcsi szokások, hagyományok kialakulóban vannak. Ezeket — például a szocialista brigádok követelményrendszereinek egyes összetevőit — nyilvánvalóan fel kell karolni, népszerűsíteni és terjeszteni kell.[41]

A szocialista erkölcs általános elvei — a humanizmus, a kollektivizmus, a nép ügye iránti odaadás, az internacionalizmus, a szocialista hazafiság stb. — azok az alapvető eszmék és ideálok, amelyeknek a szocialista erkölcs szabályaiban kifejezésre kell jutniuk. Ezek a szabályok — mint általában az erkölcsi normák — a nép szokásaiban kell, hogy éljenek, mert — mint Makarenkó írta —, az erkölcsi norma akkor válik hatékonnyá, mikor általános tapasztalattá, hagyománnyá, szokássá válik. Meg kell vizsgálni tehát létező erkölcsi szokásainkat abból a szempontból, hogy mennyiben fejeződnek bennük ki a szocialista erkölcs ezen általános elvei. Amelyek összhangban vannak a szocialista erkölcs elveivel, azok fenntartása, erősítése jelenti a szocialista erkölcsi tudat fejlesztését, amelyek pedig nincsenek összhangban, azokra kétféle sors várhat: vagy a régi forma új tartalommal telítődik, vagy — ha ez lehetetlen — a társadalom erkölcsi tudatából való kiküszöbölésükre kell törekednünk.

A jogi és erkölcsi tudat fejlesztésének vizsgálata külön-külön is bonyolult kérdés. Ezzel a kérdéssel azonban társadalmi fejlődésünk mai szakaszán hangsúlyozottan foglalkozni kell, mert külön-külön is, együttesen is szoros kölcsönhatásban vannak a politikai tudatformával, s bár e három ideológiai tudatforma nem cserélhető fel, nem helyettesítheti egymást, mégis egymást kölcsönösen kiegészítve és támogatva — vagy gátolva — befolyásolják, szabályozzák az emberek és embercsoportok társadalmi magatartását.

Horváth Matild

[41] V. ö. *Maros* Dénes: Hagyományteremtők. Népszabadság, 1976. március 3.

A képviseleti mandátum a Német Demokratikus Köztársaság elméletében és gyakorlatában

1. A képviselet alapvető elvei a jogi szabályozás és az elmélet szerint

A képviseleti jogviszony alapjait az NDK-ban az alkotmány, a helyi képviseleti szervekről szóló törvény és a választási törvény határozza meg. Az alkotmány úgy rendelkezik, hogy a Népi Kamara képviselői „felelősségteljes feladataikat az egész nép érdekében és javára teljesítik". A képviselők (a Népfront bizottságaival, a társadalmi szervezetekkel és az állami szervekkel való együttműködés mellett) az állampolgárok törvények előkészítésében és végrehajtásában való részvételének elősegítésében is részt vesznek. Szoros kapcsolatot tartanak fent választóikkal, kötelesek javaslataikat és bírálataikat figyelemmel kísérni és azok lelkiismeretes elbírálásáról gondoskodni, illetve az állampolgároknak az állam politikáját megvilágítani. Az alkotmány meghatározza e feladatok végrehajtásának egyes formáit, s ennek keretében a Népi Kamara képviselőit arra kötelezi, hogy rendszeresen fogadóórákat tartsanak, az egyes ügyeket a választókkal megbeszéljék és tevékenységükről választóiknak beszámoljanak. Az alkotmány végül kimondja, hogy a kötelességét súlyosan megszegő képviselőt — a kötelező előírásoknak megfelelő eljárás útján — a választók visszahívhatják.

A képviselők helyi képviseleti szervekhez való viszonyának jogi szabályozását az alkotmány egyéb törvények hatáskörébe utalta. Ezt a kérdést a helyi képviseleti szervekről szóló törvény részletesen szabályozza. Bár a törvény a szocialista képviseleti viszony alkotmányban lefektetett alapvető elveit megismétli (szoros kapcsolat a választókkal, akaratuk és érdekeik képviseletének kötelezettsége, a választókkal szembeni felelősség, visszahívási jog), a részletekben mégis némiképp eltérő megfogalmazást ad. Így a helyi képviseleti szervek küldöttei „felelősségteljes feladatukat a dolgozó nép javára és érdekében teljesítik" (16. cikk (1) bek.), nem pedig „az egész nép" érdekében, mint a Népi Kamara képviselői, ami kétségtelenül abból ered, hogy egyetlen helyi szerv tevékenysége sem vonatkozik az egész népre (ugyanakkor a „nép" és a „dolgozó nép" meghatározás a gyakorlatban egyértelművé vált); mégis sem az alkotmány, sem pedig a törvény nem említi a képviselők

választóik érdekében történő tevékenykedésének kötelezettségét, míg az ilyen meghatározás néhány más szocialista állam alkotmányában és helyi képviseleti szervekről szóló törvényében szerepel.

Ez a különbség nem látszik eseti jellegűnek, mivel a képviselők funkciójának az egész nép képviseletében történő gyakorlása az NDK-ban hagyományos értelmezésen alapszik. Az NDK 1949. évi első alkotmánya a kötetlen képviselői mandátum klasszikus meghatározását fogadta el: „A képviselők az egész népet képviselik. Csak saját lekiismeretüknek vannak alávetve és utasítások nem kötik őket." (51. cikk) Anélkül, hogy a meghatározás történeti feltételeinek elemzésébe fognánk, megállapíthatjuk, hogy azt sem az elméletben, sem pedig a politikai gyakorlatban kötetlen mandátumként nem értelmezték. E. Poppe azt írta, hogy ez a meghatározás nem jelenti a polgári-demokratikus értelemben vett kötetlen mandátumot, hanem „olyan államjogi képviseleti viszonyról van szó, amely választás útján keletkezik és a népnek a képviselőbe vetett bizalmán nyugszik, tartalmában pedig a nép akarata és érdekei testesülnek meg és kerülnek megvalósításra, s mindez a képviselő néppel szembeni felelősségének érvényesülését biztosítja". Ebben az alkotmányban a népszuverenitás, valamint az állampolgárok községük, járásuk, megyéjük és a Német Demokratikus Köztársaság ügyeiben történő közös döntésére vonatkozó jog és kötelesség testesül meg (3. cikk), ami Poppe véleménye szerint a mandátum kötetlenségét kizárja. A nép együttes döntéshez való joga a képviselői tevékenység befolyásolására alkalmas formák kialakítását követeli meg. Tehát már az 1949. évi alkotmány hatálya alatt kialakultak a szocialista képviseleti viszony olyan fogalmi és intézményi jellemzői, mint a választókkal szembeni képviselői felelősség és a visszahívás, az állami politika megvilágítása és nézeteik megismerése céljából a választókkal való folyamatos kapcsolattartás, a képviselői tevékenységről és a választói óhajok (Wähleraufträge) valóra váltásáról történő beszámolási kötelezettség. Ez az irányzat nemcsak az elméleti szakemberek megnyilatkozásaiban, hanem az egyes jogszabályi megoldásokban is kifejezést kapott.

Az NDK-ban tehát kezdettől fogva olyan képviseleti mandátum létezik, amely nem kötetlen, hanem a nép akaratához kötődik, annak bizalmán alapul. Mindazonáltal kezdettől fogva olyan kapcsolat alakult ki a választókkal és a szocialista képviseleti mandátumot jellemző egyéb intézményekkel, amely a saját választókerület választóival való kapcsolatot nem fetisizálta, hanem a munkahelyi és lakóhelyi környezettel való kapcsolatfelvételt is ösztönözte. Az 1968. évi alkotmány mellőzte a kötetlen mandátum klasszikus megfogalmazását, s ezt a szocialista képviseleti mandátum klasszikus elemeivel, a nép érdekeinek képviseletével, a választókkal való kapcsolattal és a visszahívási joggal helyettesítette, egyúttal a képviselet alanyának kérdését a további szélesebbkörű értelmezés területére utalva, az „egész nép" érdekében történő képviselői munkálkodás kötelezettségéről beszél, de nem tesz említést a választókerület szűkebb érdekeinek képviseletéről. Így a képviselet alanyának széleskörű értelmezésére csak az 1973. évi helyi képviseleti törvényben került sor.

A képviseleti viszony jellemzőinek történelmi megformálása befolyást gyakorolt az intézmény választókkal való kapcsolatának jogi szabályozására is. Az alkotmány a Népi Kamara képviselőit általánosságban kötelezi a „választókkal való szoros kapcsolattartásra", míg a helyi képviseleti szervekről szóló törvény a képviselőkre „a vállalati dolgozók kollektíváival és a lakóhelyek (Wohngebiete) közösségeivel való állandó és szoros kapcsolat" fenntartásának kötelezettségét rója (16. cikk (3) bek.). Ezen belül a képviselő saját területén köteles az állampolgárok tevékeny közreműködését biztosítani, javaslataikat és óhajaikat meghallgatni, valamint saját maga és szervezete tevékenységéről (évente legalább két ízben) beszámolót tartani. A továbbiakban (a 17. cikk (3) bekezdésének ebben a mondatában) a törvény még megemlíti azt a kötelezettséget, amely előírja, hogy „a választóknak minden időben tájékoztatást kell adni, az egész dolgozó nép és a munkásosztály érdekében és javára szolgáló felelősségteljes feladatok teljesítéséről", valamint (ebben a bekezdésben) azt, hogy „állandó kapcsolatot kell fenntartani a választókkal", meghatározott időpontokban fogadni kell az ügyfeleket, fel kell venni a panaszaikat és figyelemmel kell kísérni azok orvoslását. A választóknak joguk van a bizalmukkal visszaélő képviselő visszahívását követelni (19. cikk (4) bek.). A pótképviselőket (Nachfolgekandidaten) a képviselőkkel azonos jogok és kötelezettségek illetik, s a képviselőkhöz hasonlóan szintén részt vesznek a választókkal való aktív kapcsolat fenntartásában.

Mint láttuk, a helyi képviseleti szervekről szóló törvény nem mellőzi a képviselők választóikkal szembeni felelősségét és a velük való kapcsolat fenntartását, sőt ezeket a kötelezettségeket a képviselő munkahelyi és lakóhelyi környezete vonatkozásában jelentősen ki is szélesíti. Az első ugyanis általában, a második pedig igen gyakran, különösen a városokban nem vág egybe azokkal a választókerületekkel, amelyekben a szóbanforgó képviselőket megválasztották. Azt is hozzá kell még ehhez tenni, hogy a munkahelyi és lakóhelyi környezettel szembeni és fent megfogalmazott képviselői kötelezettségek (szoros kapcsolat, a tevékeny együttműködés biztosítása, a tevékenységről adott beszámoló) szélesebbek, mint a saját választókerület választóival szemben fennálló kötelezettségek (folyamatos összeköttetés, megbeszélések, panaszok átvétele). Úgy tűnik, hogy az ilyen megoldás törvényi alkalmazása annak a felismerését tükrözi, hogy azon a választókerületen kívül,

amelyhez a képviselő megválasztása és visszahívása következtében kötődik, olyan munkahelyi és lakóhelyi közösségeken alapuló, természetes társadalmi csoportok jelentkeznek, melyeknek a képviseleti rendszer működésében is kifejezést kell kapniuk.

Az ilyen természetes társadalmi közösségek létezését az alkotmány második fejezete is elismeri, amely már magában a „Vállalatok, városok és községek a szocialista társadalomban" címben azt fejezi ki, hogy a jogalkotó itt eltért a társadalom területi beosztás szerinti szervezetének hagyományos alapelvétől, s nemcsak a területi egységeket — a városokat és a községeket — hanem a szocialista vállalatokat is olyan „független (eigenverantwortlich) közösségeknek" ismeri el, „amelyekben az állampolgárok dolgoznak és kialakítják társadalmi kapcsolataikat. Azok biztosítják az állampolgárok alapvető jogainak tiszteletben tartását, valamint úgy a személyi és társadalmi, mint a társadalmi-politikai és kulturális élet sokrétű érdekeinek hatékony összekapcsolását" (41. cikk).

A vállalatok társadalmi szerepe a társadalmasított vállalatok, kombinátok és egyesülések feladatait, jogait és kötelezettségeit szabályozó rendelkezésekben is kifejezést nyer. Ezek jelentős terjedelemben (5. és 6. cikk) foglalkoznak a vállalatok olyan társadalmi feladataival, mint a helyi szervekkel a terület harmonikus fejlődésének biztosítása, az élet és munkafeltételek megjavítását célzó erők és eszközök ésszerűbb kihasználása stb. érdekében történő együttműködés. A vállalatok, kombinátok és egyesülések igazgatói kötelesek az ott dolgozó képviselőkkel együttműködni, a képviseleti tevékenységet támogatni, illetve az üzemben kifejtett társadalmi aktívitást elősegíteni.

Az alapvető területi egységeken túl teljesen indokolt a vállalatok alapvető szerepet játszó társadalmi szervezeti egységekként történő értékelése. A közös munka színtere, amely különösen a nagy szocialista vállalat esetében magasan szervezett és a közös érdeket erőteljesen kifejező szervezet formájában jelenik meg, a társadalmi kapcsolatok formálásának középpontját jelenti, amely a lakóhelyi környezetnél alacsonyabb rendűnek nem tekinthető. Az ilyen központnak azonban a hagyományos területi elv alapján szervezett képviseleti rendszerben nincs közvetlen megnyilvánulása. Úgy tűnik, hogy a munkahelyi környezettel való állandó és aktív kapcsolat fenntartását, a helyi képviseleti szervek tagjai számára kötelezővé tevő törvényi rendelkezés annak az igyekezetnek a jele, amely a vállalatoknak a képviseleti rendszer működésében olyan rangot kíván adni, amilyet az alkotmány is előírt. Ez a törekvés azonban a választási rendszerben nem nyer kifejezést, mivel az a területi rendszerű választókerületekre épül, illetve ezekhez kapcsolódik a választókkal szembeni képviselői felelősség is. Ezért hárítja a törvény a képviselőkre a munkahelyi környezettel való kapcsolat fenntartását éppúgy, mint a választókerületi választókkal kapcsolatos „kontaktus" fenntartásának kötelezettségét.

A képviseleti viszony jogi szabályozása az NDK-ban amellett, hogy fenntartotta a képviselők választókkal való szoros kapcsolatának, valamint a választókkal szembeni felelősségének alapelvét, kifejezetten túlment a képviselő-választók viszony keretein. Ez a kapcsolat szélesebb alapokon formálódott ki, és jobbára azon a természetes társadalmi közösségen alapult, amelyben a döntő hangsúly az össztársadalmi érdek képviselői érvényesítésének kötelezettségén van. Ez a szabályozás a szocialista képviseleti mandátum alapvető tulajdonságainak olyan sajátos megvalósítását jelenti, amely határozottan szakít az imperatív mandátum sémájával, mely hagyományosan a képviselők választói akarat alá rendeltségével és utasításaik végrehajtásáért való felelősségével jár együtt.

2. A képviselők választókkal való kapcsolatának sémái

A NSZEP VIII. Kongresszusán (1971) rámutattak arra, hogy a helyi képviseleti szervek, s ezen belül a képviselők választók között kifejtett tevékenységének színvonalát emelni kell. Többek között azt is aláhúzták, hogy mennyire fontos a képviselők és munkakollektívájuk szoros kapcsolata. Természetesen figyelembe vették a képviselők munkakollektívája és választóinak köre közötti eltérést, amint azt az említett helyi képviseleti szervekről szóló törvény megfogalmazása is mutatja, amely a kapcsolatok formáit és eszközeit nemcsak — vagy talán nem annyira — a választókerületek vonatkozásában határozta meg, hanem inkább a munkahely tekintetében. „A választók fogalmát annyira kiterjesztve kell értelmezni, hogy az magába foglalja a vállalatok vagy munkaközösségek dolgozóit is. Tehát nem a szoros értelemben vett választókról, vagy azokról van szó, akik az adott választókerületben meghatározott jelöltre adták szavazatukat, hanem a választójogával élő valamennyi állampolgárról. A képviselői tevékenység munkahelyi vonatkozásban történő kiszélesítésére helyezett hangsúly a választókkal való kapcsolatot olyan formában alakítja, amelyben az az imperatív mandátum fogalmával kapcsolódik össze, azaz a képviselők választókhoz való viszonya, a társadalmi, vagyis a természetes környezettel való kapcsolata a választókerületi határoktól függetlenné válik.

Ennek az átalakulásnak a képviseleti mandátum jellegére gyakorolt hatását tovább boncolgatva, az alapelv gyakorlati megvalósulását vesszük szemügyre.

A képviselők munkahelyi szervezeti formája, amely a képviseleti tevékenység kifejtését szolgálja, képviselői csoport a (Abgeordnetengruppe), mely a képviselők (és pótképviselők) vállalatainak dolgozóit tömöríti. A képviselői csoportok főként a nagy ipari üzemekben ala-

kultak meg, s elsősorban mégsem a vállalatok társadalmi szerepének alkotmányos kifejeződése alapján keletkeztek, hanem annak a politikai direktívának a megvalósítását jelentik, amely a munkásosztály társadalmi és képviseleti szervekben játszott szerepének megerősítését célozza.

Bár az NDK képviseleti rendszerében elfogadott formát jelentő képviselői csoportok az utóbbi években sokat fejlődtek, mégsem tekinthetők általánosnak. Vannak olyan járások, ahol a járási tanácstagok (és póttagok) egyharmada, vagy még annál is több az üzemi képviselői (tanácstagi) csoportok keretében tevékenykedik. Más járásokban csak egy-egy képviselői csoport működik, vagy egyáltalán nincs is ilyen szervezet. Ezeknek a csoportoknak a nagysága, összetétele és munkamódszere különböző, a konkrét feltételektől függ.

Ezek között a konkrét feltételek között, természetesen döntő szerepet játszik a terület iparosodottságának foka és az olyan nagyvállalatok száma, amelyekben képviselői csoportok elsősorban létesülnek. Azokban az üzemekben azonban, ahol ilyen csoportok léteznek, azok gyakran nem ölelik fel valamennyi ott dolgozó képviselőt (tanácstagot). A csoportok sok esetben igen nagy számban létesülnek — például (Bernet szerint) egy nagyvállalatnál 100 körüli számban — és a Népi Kamarától a nagyközségig különböző szintű, valamint különböző területű képviseletekkel függenek össze, nemcsak különféle nagyközségekkel, hanem járásokkal, illetve a vállalat hatókörébe tartozó területtel határos körzetekkel is. Úgy látszik, hogy minden dolgozó bekapcsolása a vállalaton belüli tevékenységbe nem azért ütközik nehézségekbe, mert az így létrejövő képviselői csoportok már nagyságuk miatt sem lennének működésképesek, hiszen a vállalaton belüli képviselői tevékenység egyedi jellegéből kifolyólag, annak csoporthoz kapcsolódása kizárólag azért történik, hogy annak szervezeti keretet biztosítson, tehát a csoport nagyságának a képviselői munkát nem kell befolyásolnia. Minden ott foglalkoztatott képviselő (tanácstag) bekapcsolásának nehézségét viszont az okozza, hogy a képviselői csoport tevékenységének tartalmát a vállalat és a közvetlen környezet, pl. a város ügyei töltik ki, s ezek végső soron nem érdeklik a távoli területek tanácstagjait, másrészt a vállalati ügyek ritkán kerülnek a magasabb szintű tanácsok napirendjére.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a sok képviselőt (tanácstagot) foglalkoztató vállalatok mellőzik mindenkinek a csoportok munkájába való bekapcsolását, s leggyakrabban a vállalat telephelye szerinti városi és városi kerületi tanácstagok vonatkozásában szerveznek képviselői csoportokat. A többiek bekapcsolódhatnak a csoportok vállalati ügyekkel összefüggő tevékenységébe. Ez a rugalmas megoldás helyesnek látszik, s egyúttal arról is tanuskodik, hogy a képviseleti rendszeren belül olyan tevékenységi forma kialakítására törekednek, amely a vállalat és kollektívájának érdekeit megfelelően kifejezi, erőforrásait a helyi szükségletek kielégítésébe bekapcsolja. Az ilyen vonatkozású együttműködés ugyanis gyakori a vállalatok és a tanácsok és tanácsi szervek között az NDK-ban.

Az NDK irodalmában hangsúlyozzák, hogy a képviselői csoport nem jelent új szervet a tanácsok rendszerén belül, sem pedig a vállalati vezetőszervek sorában, illetve nem jelent semmiféle behatolást a vállalat kebelében tevékenykedő társadalmi szervek működésébe sem. E csoportok célja a tanácstagok segítése a választókkal (azaz ebben az esetben a munkatársakkal) való együttműködésben, amely beszámolók, félfogadás és a tanácsi határozattervezetek konzultációja formájában jelentkezik, s ebből a célból a csoport számára a vállalatot érintő ügyekről tájékoztatást nyújtanak, illetve tagjai a fontosabb üzemi tanácskozásokon stb. részt vesznek. A csoport így a vállalati és a városi ügyek összekapcsolásának és együttes megoldásának formáját jelenti. Sok példája van az átfogó helyi vagy a még szélesebb körű ügyek társadalmi részvétellel és a kollektíva kezdeményezése alapján történő megoldására, amelyek mind arra mutatnak, hogy a képviselők vállalatánál dolgozóknak — az üzemi politikai és társadalmi szervezeteken kívül — tényleges szerepet kell játszaniuk a kollektíva társadalmi kezdeményezéseinek ösztönzésében.

A képviselők (tanácstagok) legfontosabb feladatát a vállalatoknál mégis a képviseleti szervek és a társadalom e területen érvényesülő kapcsolatának megteremtése jelenti, amely (az alkotmányos kötelezettségen alapuló) tevékenységi beszámolók, a fogadóórák, de különösképpen a tanácsi határozattervezetek konzultációja alapján valósul meg. Amint számos példa mutatja, ennek az utóbbi tevékenységi formának komoly gyakorlati jelentősége van: a dolgozók szempontjából fontos tanácsi határozatok tervezeteit a kollektíva tagjaival megvitatják, azokra vonatkozóan számos javaslatot tesznek, amelyek jelentős részben a határozatok tartalmában is tükröződnek. Különösen élénk viták folynak a terület fejlesztési tervéről. Esetenként a dolgozók arra is ösztönzik a tanácsot, hogy egyes területek kérdéseivel foglalkozzon.

Ezeket a konzultációkat, a tevékenységi beszámolókhoz és a fogadóórákhoz hasonlóan különféle rugalmas formákban tartják meg, s felhasználják erre a célra a brigádok és társadalmi szervezetek gyűléseit, a termelési tanácskozásokat stb. is. Az empirikus anyagokból és publikációkból kitűnően, kétségtelenül ennek a rugalmasságnak köszönhető az, hogy a képviselők munkáskollektívákban kifejtett tevékenysége általában aktív és szembetűnő volt.

A vállalatokon belül kifejtett tevékenység nem mentesíti a képviselőket a lakóhelyen kifejtett tevékenység analógikus kötelezettsége alól — amennyiben az területileg nem vág egybe választókerületükkel —, ugyanis a lakóhelyi tevékenység a „mandátumalkotó" választókkal

való kapcsolattartás törvényes kötelezettségének részét képezi. Ennek a kapcsolati formának a kialakítása a nagyvárosokban különleges nehézségekbe ütközik, mivel itt gyakran nagy lakóközösségekben sem találhatók tanácstagok, ugyanakkor pedig a városi vagy kerületi tanácstagok többsége nem lakik választókerületének területén. Az ilyen helyzetben mégis megoldást kell találni, amely lehetővé teszi a konzultációs találkozók, beszámolók, valamint fogadóórák megszervezését úgy a tényleges lakóhelyen, mint a választókerületben. Ezen a területen is jelentős rugalmasság tapasztalható. Mellőzik a különleges nagygyűlések szervezését, és a határozattervezeteket, valamint a tanács munkáját és a saját tevékenységüket 10—20 családot, egy lakóházat (vagy a nagyvárosi lakótömb egy részét) felölelő kisebb csoportokban vitatják meg. Az egyes határozattervezetekkel összefüggésben, vagy a törvényben előírt féléves beszámolási időszak kapcsán folyó konzultáció során a tanácstagok gyakran több „kamara-értekezletet" tartanak. Ezeken a lakóhelyen és munkahelyen megtartott kamara-értekezleteken tekintélyes számú, gyakran több ezer javaslatot nyújtanak be az állampolgárok az egyes határozattervezetekkel kapcsolatosan.

A társadalommal való kapcsolat formáinak rugalmasságára érdekes például szolgálnak a fogadóórák. Az NDK-ban szakítottak azzal a gyakorlattal, hogy a tanácstagok passzívan várakoztak az erre a célra kijelölt helyiségben az érdekeltekre, akik csak elvétve tévedtek be oda. Jelenleg az „aktív fogadóórák" modellje az általános, amelynek az a lényege, hogy a tanácstagok nem várakoznak az érdekeltekre, hanem felkeresik azokat a helyeket, ahol az állampolgárok összejönnek, a klubokat, a kultúrházakat, az iskolai szülői értekezleteket, a szakszervezeti gyűléseket és az üzemi termelési tanácskozásokat. Ezeken a természetes fórumokon a tanácstagok a tanács tevékenységi körébe tartozó ügyekről tájékoztatást adnak, ösztönzik az ezzel összefüggő vitát, s összegyűjtik úgy az általános jellegű ügyekre vonatkozó javaslatokat, mint az állampolgárok egyedi ügyeiben elhangzott panaszokat. A fogadóórák tehát bizonyos változáson mentek keresztül, amennyiben elvileg az állampolgárok ügyesbajos dolgainak az elintézése, panaszaik felvétele stb. volt a céljuk, míg jelenleg az állampolgárokkal való aktív eszmecsere formáját öltve, a megbeszélés szervezőjének ösztönzésére választanak témát (gezielte Sprechstunden) ahelyett, hogy az ilyenkor szokásos módon a választók által felvetett ügyekkel foglalkoznának, Mint az említett publikációkból és empírikus anyagokból kiviláglik, a fogadóórák ebben az átalakult formában a képviselők társadalmi környezettel való aktív kapcsolatának létfontosságú formáját jelentik.

Az említett rugalmas és „kamara"-jellegű beszámolók és konzultációs megbeszélések a választókkal való kapcsolatok megélénkülését idézték elő, amelyek a hagyományos formákban igen lanyhák voltak. Kétségtelen, hogy a kapcsolattartás ilyen formáihoz fordulás, a választók összességét vagy legalábbis a többségét felölelő módszerekről történő lemondással egyértelmű, azonban azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a Lengyelországban hagyományos módon szervezett olyan találkozók, mint a különleges gyűlések szintén csak a választók egy részét ölelik fel, s természetesen el kell ismerni ennek a rugalmas formának az előnyeit is, hogy összekapcsolja a képviselet problémáit a képviseleti szervek döntését igénylő fontos helyi ügyekkel, arról nem is beszélve, hogy ezek a rugalmas formák a társadalmi életben már általánosan elterjedtek.

A képviseleti szervek és a társadalom kapcsolatának rugalmas formáiról szólva, érdemes megemlékezni arról, hogy milyen széleskörűen alkalmazzák erre a célra az NDK-ban a tömegtájékoztatás eszközeit. A körzeti újságokban széles körű tájékoztatás jelenik meg nemcsak a körzeti tanácsok üléseiről (amelyekből a választók többek között a fontosabb felszólalásokról és elhangzott interpellációkról is értesülhetnek), hanem az ülések előkészítésére megtartott fontosabb tanácskozásokról is. A képviselők és a helyi képviseleti szervek tevékenységének problémáiról, formáiról és eredményeiről szóló tájékoztatásban a rádiót is felhasználják. A helyi képviseleti szervek tevékenységéről szóló tájékoztatás kétségtelenül hozzájárul az állampolgárok e tevékenységgel kapcsolatos érdeklődésének fokozódásához.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a képviselők választókkal való kapcsolatának szervezetére és formáira vonatkozó alapelvekben, az NDK-ban bekövetkezett átalakulás növelte azok aktivitását és hatékonyságát. A politikai vezetés által a választókkal való kapcsolat fenntartására helyezett hangsúly azt idézte elő, hogy a képviselők képviseleti tevékenységének jelentős részét ez a kapcsolattartás teszi ki. Bár a tanácstag elsőrendű feladataként az ülésszakokon és a bizottsági munkában való részvétel domborodik ki, mégis a választók között kifejtett tevékenység különböző formái veszik igénybe idejének túlnyomó részét. Emellett a tanácstag munkájának csak kis része kapcsolódik a választókerületéhez. Amint az idézett anyagokból és publikációkból kitűnik (illetve a törvény szövegéből kikövetkeztethető), a választókkal való kapcsolat súlypontja a munkahelyi közösségekre esik. Ez már, a szó szoros értelmében nem jelenti a képviselő választókkal való kapcsolatát, hanem jelentős mértékben eltávolítja azt saját választókerületétől. Ez inkább az egész helyi képviseleti szervnek a választók összességével való kapcsolatát jelenti, amelyben munkahelyük által az adott területhez kapcsolódó más állampolgárok is beletartoznak; vagyis a képviseleti szerveknek a működési területükön élő és dolgozó állampolgárok különféle köreivel való olyan kapcsolatáról van szó, amelyben a nagyipari dolgozókat tömörítő kö-

zösségek kifejezett elsőbbséget élveznek. Ez annyit jelent, hogy a képviseleti viszony a szocialista államban megőrizte azt az alapvető jellemvonását, amely a képviselői tevékenységet az állampolgárokkal hozta kapcsolatba, azok észrevételeinek és javaslatainak meghallgatása, figyelembevétele és kivizsgálása viszont bizonyos átalakuláson ment át.

3. A választókkal szembeni képviselői felelősség

Különbség van a képviselői felelősség szabályozása tekintetében az NDK alkotmánya, a helyi képviseleti szervekről szóló törvény és a választási törvény rendelkezései között. Az alkotmány úgy rendelkezik (a Népi Kamara képviselői vonatkozásában), hogy „a kötelességenket súlyosan megsértő képviselőket a választók, a törvényes rendelkezéseknek megfelelő módon visszahívhatják" [57. cikk (2) bek.]. Az 1969. évi választási törvény valamennyi fokozatú képviseleti szerv visszahívásának módját szabályozva, a Népi Kamarával kapcsolatosan úgy határozza meg a választók képviselők visszahívásával összefüggő jogát, mint a visszahívásra vonatkozó javaslattételi jogot, s ezt a javaslatot „a Német Demokratikus Nemzeti Front megfelelő bizottsága által a szokásos módon összehívott választói gyűlés elé terjesztik", az ügyben azonban maga az a képviseleti szerv dönt, amelynek tagjáról szó van (19. cikk). A helyi képviseleti szervekről szóló törvény lényegében ezt az eljárást teszi magáévá (19. cikk), azonban továbbfejleszti azt, és a tényleges lehetőségek kézzelfoghatóvá tételével, valamint az előírások kiegészítésével kiteljesíti a választási törvény 19. cikkében foglaltakat. A helyi képviseleti szervekről szóló törvény a visszahívást, mint a mandátum megbízatási időszak lejárta előtti megszűnésének egyik lehetséges okát említi [19. cikk (2) bek.]. A választók jogait ebben a vonatkozásban a választási törvényhez hasonlóan állapítja meg: a választóknak joguk van a képviselő visszahívását követelni (itt tehát erőteljesebb megfogalmazást alkalmaznak), amennyiben bizalmukkal visszaél; az ilyen követelés előterjesztésére illetékes fórumként „a Nemzeti Front illetékes bizottsága által összehívott választói gyűlés" szerepel, azonban „a visszahívásról szóló határozatot a képviseleti szerv hozza meg" [19. cikk (4) bek.]. A hangsúlyváltozás és a bizalommal kapcsolatos kitétel mellett a választók jogai ugyanazok maradtak, amelyeket már a választási törvény is biztosított.

A helyi képviseleti szervekről szóló törvény mindamellett még egyéb eljárási módot is bevezet, amelyet a (2) bekezdésben, a megbízatási időszak előtti mandátummegszűnés lehetséges okai között nem említettek, s ezt természetesen a választók részvételével lefolytatott és a (4) bekezdésben meghatározott visszahívási eljárással azonosan, mint a visszahívás általánosabb értelmű felfogásának gyakorlati megvalósulását kezelik. A törvény 19. cikkének (3) bekezdésében ugyanis azt olvashatjuk, hogy „a képviselő az illetékes Nemzeti Front-bizottság útján javasolhatja mandátumának szavazással történő visszavonását. Ezt a javaslatot a mandátum visszavonására az illetékes Nemzeti Front-bizottság is megteheti. A javaslatokról a képviseleti szervek döntenek".

Ez a bekezdés a mandátum megbízatási időszak lejárta előtt történő érvénytelenítésre két teljesen eltérő eljárási módot vezet be. Az első analóg a mandátumról való lemondásra vonatkozóan Lengyelországban elfogadott eljárással. A második, amely a mandátumnak a megfelelő Nemzeti Front-bizottság javaslata alapján a képviseleti szerv által történő érvénytelenítésére vonatkozik, bizonyos hasonlóságot mutat a mandátumtól a tanács által történő megfosztás lengyel módjával, azonban abban az esetben, amikor a választók követelésére határoz a képviseleti szerv a tanácstag visszahívásáról, ez a módszer más hangsúlyt kap, megszűnik a képviseleti szerv által saját tagjával szemben alkalmazott szankció lenni, amelyet a szervvel szemben elkövetett kötelességmulasztás esetén vettek igénybe, és olyan szankcióvá válik, melyet a választók politikai képviselőjének, a Nemzeti Front bizottságának javaslatára alkalmaz a képviseleti szerv. Ennek a szankciónak a tartalma nagyobb hasonlóságot mutat a képviselői mandátumtól a választók követelésére történő megfosztással, mint a mandátum érvénytelenítésével, vagyis a képviselő önkéntes lemondásával, amellyel a törvény szerkezetileg összekapcsolta. Úgy látszik, hogy a képviselői mandátumtól való megfosztás két módjáról beszélhetünk: a választói javaslatra, valamint a Nemzeti Front bizottságának javaslatára történő megfosztásról. E kettő között az az igen lényeges különbség van, hogy a második megfosztási mód a választók közreműködését kizárja. Ha tehát a törvényi megoldásra figyelemmel ezt a módot, mint a visszahívás gyakorlati megoldását alkalmazni lehet, le kell szögezni, hogy annak fogalmát rendkívül kiterjesztve értelmezik.

A helyi képviseleti szervekre vonatkozó törvény által bevezetett fenti módot a Népi Kamara képviselői tekintetében nem alkalmazzák. Azokkal kapcsolatban ugyanis — a választók által történő alkotmányban említett visszahíváson túl — a Népi Kamara ügyrendjének alábbi rendelkezései érvényesülnek: „A Népi Kamarában képviselt pártok és tömegszervezetek jogosultak annak a képviselőnek a visszahívását javasolni, aki frakciójukhoz tartozik" [34. cikk (2) bek.]. Az ügyrend értelmében az ügyben — más javaslatokhoz hasonlóan — a Kamara dönt. A képviselői mandátumtól való megfosztásnak ez a módja tehát analóg azzal, amelyet a helyi képviseleti szervekre vonatkozó törvény 19. cikkének (3) bekezdése bevezetett, a különbség viszont abban rejlik, hogy a Népi Kamarában

a visszahívásra vonatkozó javaslatot a pártok és a társadalmi szervezetek, a helyi képviseleti szerveknél pedig a Nemzeti Front nyújtja be. A választók visszahívási eljárásban való részvétele szempontjából itt nincs jelentős különbség, mivel azok az eljárásból mindkét esetben ki vannak zárva.

Az NDK törvényhozása tehát a képviselői mandátumtól való megfosztásnak a lengyel képviseleti rendszerben ismeretlen módját vezeti be, vagyis azt, amelynek során a pártok, a társadalmi szervezetek vagy a Nemzeti Front javaslata alapján a mandátum sorsáról azok a képviseleti szervek döntenek, melyeknek a szóbanforgó képviselő tagja. Amennyiben a képviseleti szerv által a választók javaslatára történő visszahívást — azok részvételére tekintettel — a választók visszahívási jogának az alkotmányban egyetlenként említett, „a kötelező előírásokkal összhangban álló módon" történő megvalósulásának lehet tekinteni, e szervek által a pártok vagy társadalmi szervezetek javaslatára történő visszahívás — a választók részvételének hiányában — a választók előtti felelősség alkotmányos alapelvének érvényesüléseként nem értékelhető. Ez tehát a képviselők választókkal szembeni felelősségét már nem biztosítja.

Az ilyen megoldás képviselői mandátum jellegére gyakorolt hatásának vizsgálatát a későbbiekre hagyva, visszatérünk a választókkal szembeni felelősség problémájára.

E felelősség jogi megjelenési formáját tehát a képviselő választók javaslata alapján történő visszahívása jelenti. A végső döntésnek a választók helyett a képviseleti szervekre történő ruházása, a szocialista képviselet alapelvének szempontjából alapvető jelentőségű, s itt a választók által történő visszahívással kapcsolatos gyakorlati nehézségekre kellő alappal hivatkozni nem lehet. Az az értelmezés sem látszik meggyőzőnek, hogy a képviseleti szervet a választók a nevükben történő döntésre ebben a vonatkozásban éppúgy felhatalmazták, mint más egyéb ügyekben, mivel a szocialista alkotmányosság egyik alapvető elvének tartott választói képviselővisszahívási jog célja éppen az, hogy ezekben az ügyekben a közvetlen döntést a nép kezébe adja, s ezzel a képviseleti szervek összetételének politikai ellenőrzését biztosítsa. Elvi szempontból a képviseleti szerv által történő visszahívás még akkor sem egyenértékű a választók által gyakorolt visszahívással, ha az a választók javaslatára történik. Közismert tény, hogy a visszahívási jog a szocializmus megszilárdulásának feltételei között sehol sem érvényesült, s a visszahívás e módjának a bevezetése az NDK-ban kísérlet lehet e nehézség kiküszöbölésére. A képviseleti modell elméleti és jogi jellemzőinek vizsgálata során le kell szögezni, hogy a modellek lényeges változáson mennek keresztül.

Úgy látszik, hogy a választók visszahívási eljárásbeli szerepének korlátozása — az említett gyakorlati szempontokon túl — a képviselők és választók kapcsolatának fentemlített sajátos NDK-beli jellemvonásaival is összefügg, s ezek közül a legfontosabb alakító tényezőt nem a választókerület, hanem a környezet, mindenekelőtt a munkahelyi környezet jelenti. A választókerület nem jelenti az egyetlen olyan területet, amelyen a képviselőnek meg kell ismerkednie az adott képviseleti szerv választóival, vagyis a kapcsolatteremtésnek nem ez a legintenzívebb síkja. Tehát a választók által a képviselőkről alkotott vélemény hézagos lehet, azonban a szocialista elmélet értelmében a képviselők visszahívására mégiscsak a saját választói jogosultak, akik rá adták szavazatukat, vagyis a választókerület szerinti választópolgárok.

A választók visszahívási eljárásban játszott szerepének korlátozása ellenére, a választói javaslatra a képviseleti szerv által végrehajtott visszahívás még ma is a képviselők választókkal szembeni felelősségének állandó kifejeződési formáját jelenti.

Úgy látszik, hogy mindezen túl — a lengyel képviseleti rendszerrel analóg módon — a képviselők választókkal szembeni politikai és erkölcsi felelősségéről beszélhetünk. Ennek érvényesülésével összefüggésben a képviselők és választók kapcsolattartási joga, valamint a szankció kérdése merül fel, amely a képviselői tevékenység negatív értékelése alapján a következő választási időszakra vonatkozó jelölés mellőzésében jelentkezik. Úgy látszik, hogy a találkozók kamara jellege az NDK-ban az erkölcsi szankciók (a tevékenység negatív értékelése) politikaiak fölé kerekedésének inkább kedvez mint Lengyelországban, azonban az is kitűnik, hogy a kisebb testületi keretek között lezajló találkozók a következő választásra vonatkozó jelölés politikai mérlegén nem sokat nyomtak.

Mi, vagy mi lehet a választók előtti képviselői felelősség tárgya az NDK jogi szabályozása és politikai gyakorlata fényében?

Amint már említettük, az alkotmány a Népi Kamara képviselőit „az egész nép érdekében és javára" történő munkálkodásra kötelezi. Ezt az általános jellegű megfogalmazást ismétli meg (csak „az egész nép" kifejezés helyébe „a dolgozó nép" meghatározás lép) a helyi képviseleti szervekről szóló törvény is. Egyik aktus sem tesz említést a szűkebb kör, többek között a saját választói érdekek képviseletére vonatkozó képviselői kötelezettségről, amely néhány más szocialista állam megfelelő jogi aktusaiban kifejezett megfogalmazást nyert. Úgy tűnik, hogy az NDK politikai és tudományos doktrinája nem méltányolja kellőképpen a dolgozó nép körében jelentkező ezen érdekek sokféleségét, a melyeket az állam szocialista politikai irányvonalának sérelme nélkül lehet és kell érvényesíteni.

E. Poppe számára például az a tény, hogy a képviselőket a Nemzeti Front jelölése alapján választják, és ezért meghatározott feladatok teljesítésére kötelezettek, kizárja egy szűkebb

kör érdekeinek egyidejű érvényesítését: „A sajátos társadalmi vagy szakmai érdekek egyoldalú képviselete csak káros következménnyel járhat. A képviselő elszigetelődhet a választók tömegétől és értékítélete egyoldalúvá válhat. Hasonlóképpen Sternkopf, az itt idézett munkában „az állampolgárok különféle egyéni és közös érdekei össztársadalmi szükségletekkel való összeegyeztetésének" szükségességéről szólva, az érdekek képviseletét mint „revizionista ideológiát" kezeli. Mindamellett a társadalmi szerkezet összetett volta a dolgozó nép különböző csoportjainak — a munkásoknak, az egyes területek lakosainak, a fogyasztóknak, a szociális létesítmények használóinak stb. — számos különféle érdekét hozza felszínre, amelyek az egész nép általános érdekeihez viszonyítva részlegesek, néha nehezen egyeztethetők össze, de végső soron az össztársadalmi érdekekkel nem állnak ellentétben. Ezeket a részérdekeket az általánosabb jellegű érdekek elsőbbségének tiszteletben tartásával kell kielégíteni. Mégis nehéz elképzelni, hogy „az állampolgárok egyéni és kollektív érdekei" az általános érdekekkel való „összeegyeztetésnél" az őket megillető rangot megszerezhetik, ha azokat a képviseleti szervek rendszerében, amelynek többfokúsága az effajta érdekek felkarolásának széleskörű lehetőséget biztosít, megfelelően nem képviselik (Lengyelországhoz hasonlóan, az NDK-ban is létező sok, többmandátumos választókerület különösen kedvező feltételeket biztosít az érdekek tagolódásához).

A dolgozó nép csoportjaihoz fűződő részérdekek képviseleti szervekben történő érvényesítését elutasítva, az NDK politikai doktrinája és jogi normái erőteljesen hangsúlyozzák a központi állami és politikai szervek jogi aktusaiban és iránymutatásaiban kifejeződő, általános érdekek érvényesítésének szükségességét. Ez a helyi képviseleti szervekről szóló törvény 1. cikkének (3) bekezdésében a következő megfogalmazásban nyer kifejezést: „A helyi képviseleti szervek (...) a demokratikus centralizmus alapelveivel összhangban, az összállami érdekekből kiindulva, valamint a törvények és rendelkezések érvényesülése érdekében hozzák meg döntéseiket". A 2. cikk (2) bekezdésében szereplő azt a megfogalmazást, hogy a helyi képviseleti szervek biztosítják annak a feltételeit, hogy „a tervek kidolgozásának kiinduló pontja a lakosság és a gazdaság szükséglete, valamint a szocialista állam igénye legyen", úgy is tekinthetjük, mint az általános és helyi érdekek összekapcsolásának igényét, az itt említett lakossági szükséglet azonban sem terjedelmében, sem pedig alanyilag nincs pontosan meghatározva. A sajátos érdekek tagadásának fentemlített tételét ezzel a különleges megfogalmazással egybevetve, azt a lakossági érdekek olyan formában történő figyelembevételének is tekinthetjük, amely központi nézőpontból, az egyes nagyközségek, városok, kerületek szükségleteinek kiegészítő értékelése nélkül történik. Ez a két nézőpont — a központi és a helyi — nem nyújt azonos képet, ahogy a nagyközségből sem lehet teljesen átlátni a központi meggondolásokat, úgy a központból sem érzékelhető valamennyi konkrét nagysági szükséglet. A helyi képviseleti szervek lényeges feladatát jelenti a terület különálló, sajátos érdekeinek kidomborítása. A törvényben a helyi képviseleti szervek szerepéről adott meghatározás fényében inkább az össztársadalmi érdekek adott területi egység vonatkozásában jelentkező helyi vetülete rajzolódik ki. A képviselői felelősség elsődleges tárgyát az NDK-ban, ebből kifolyólag a központi határozatok és irányelvek valóraváltása képezi.

A választók sajátos szükségleteiről a választói indítványok, javaslatok, óhajok és panaszok útján kapnak tájékoztatást a képviseleti szervek. Ezeket az akaratnyilvánítási formákat az NDK elmélete szigorúan elhatárolja a választók követeléseitől vagy utasításaitól (Wähleraufträge). A NSZEP Központi Bizottságának 1956. évi irányelvei szerint az utasítások a választók (a választókerületi választók többségének) egységes akaratnyilvánítását fejezik ki és a lényegbevágó ügyekre vonatkoznak, vagyis a maguk nemében azt a politikai platformot képviselik, amelynek megvalósításával a képviselői mandátum keretében a választók a képviselőt megbízzák. Ezeknek az utasításoknak a végrehajtása a képviselők kötelessége. Az utasítások végrehajtásának elmulasztása a választók bizalmával való visszaélésként értékelhető, és a képviselő visszahívását célzó javaslat alapjául szolgálhat. Ezzel ellentétben a javaslatok, a figyelmeztetések és a panaszok (Vorschläge, Hinweise, Beschwerden) csupán az egyedi választók óhajainak tekintendők, amelyekkel kapcsolatban a képviselőt csak a „lelkiismeretes kivizsgálás" kötelezettsége terheli, vagyis csak „a választók és az államigazgatás közötti tekintélyes közbenjáró" szerepét játsszák. Hangsúlyozni kell, hogy az a pontos különbségtétel, amely az utasítások, mint a választók nagyobb csoportjának lényeges ügyekben kifejezett akarata, és a gyakran egyedi és kis ügyekkel kapcsolatos egyéni javaslatok és panaszok között történt, valamint a választói akaratnyilvánítás két fajtájával kapcsolatos képviselői kötelezettségek elhatárolása lengyel vonatkozásban hiányzik, mivel itt valamennyi választói akaratnyilvánítás-tárgyától, súlyától és az azt kifejezésre juttató vagy támogató választók számától függetlenül — a „választói követelések és javaslatok" egyetlen átlalános fogalmában olvad össze.

A legújabb irodalom mindmáig megőrizte a húsz évvel ezelőtt bevezetett megkülönböztetést. Tekintettel kell azonban lenni itt az utasítások magasabb elvi és politikai rangjára, amelyből kifolyólag az elvi álláspontok és a valóság között nagyon sokszor kifejezett eltérés mutatkozik. Végeredményben a gyakorlat az utasításokkal ellentétes irányban halad, s az alkotmányban és a helyi képviseleti szervekről

szóló törvényben a „Wähleraufträge" fogalma már nem jelenik meg. A kölcsönös kapcsolatok révén a képviselő tudomására jutó választói akaratmegnyilvánulások tehát csak annyiban esnek kizáró korlátozás alá, amennyiben olyan gyakorta előforduló egyedi ügyekről van szó, amelyek természetüknél fogva a képviselőt nem kötelezhetik.

Az állampolgárok javaslatai, indítványai és panaszai azonban korántsem nélkülözik a kellő jelentőséget. A választókkal való szoros kapcsolat fenntartásának törvényekben lefektetett, politikai irányelvekben körülhatárolt, valamint a gyakorlatban érvényesülő kötelezettsége széles utat nyit az ilyen jellegű jelzéseknek, és egyúttal biztosítja a javaslatok és iránymutatások valóraváltásának választói ellenőrzését is. Erőteljes hangsúlyt kap a képviselők arra vonatkozó kötelezettsége is, hogy az ilyen sajátos természetű ügyek elintézésében a választóknak segítséget nyújtsanak. A képviselők ezirányú kötelezettsége azonban csak „a beadványok (Eingaben), elkészítésének a megkönnyítésére" valamint „azoknak az illetékes szervekhez történő eljuttatására", illetve az ezzel kapcsolatos eljárás ellenőrzésére terjed ki. (Helyi képviseleti szervekről szóló törvény 17. cikkének (3) bekezdése).

A képviselők választókkal szembeni felelősségének szempontjából ez abból ered, hogy a helyi érdekek érvényesítése terén a képviselőknek csak a választók javaslataira és panaszaira vonatkozó eljárás szabályait kell betartaniuk. Ezek az ügyek túlságosan aprólékosak és kishatásúak ahhoz, hogy az azokkal összefüggő kötelességmulasztás a választók részéről a képviselői tevékenység negatív értékelését kifejező bármely más szankció alapjául szolgáljon. A képviselői felelősség alapvető tárgyát — a viszonyok jelenlegi rendszerében — a központi politikai irányelvek képviselői tevékenység során történő érvényesítése, valamint az ebből eredő kötelezettségek teljesítése képezi. Nehéz elképzelni azt, hogy ezek a nagyhorderejű ügyek a választókkal való „kamara" találkozókon kerüljenek mérlegelésre, s kisebb gyűléseken, értekezleteken vagy tanácskozásokon döntsék el azokat. A gyakorlat egyébként is azt mutatja, hogy a választók érdeklődése leggyakrabban a hozzájuk legközelebb eső kérdésekre, a konkrét ház, utca stb. ügyeire összpontosul. Ezek az ügyek többségükben a választók által előterjesztett javaslatokon alapulnak. A választók ezeken az ügyeken keresztül „számoltatják el" a képviselőket, azonban ezeknek a képviselői munkán belül nincs olyan jelentős súlyuk, hogy a választók visszahívási javaslatának alapul szolgálhatnának. Helyénvaló azt is leszögezni, hogy a visszahívás nem függhet főként attól, hogy a képviselő választókerületében minden állampolgári óhajt kielégít-e. Semmi különös nincs tehát abban, hogy a gyakorlatban nehezen találhatunk olyan eseteket, amikor a választók javaslatára hívták vissza a képviselőket, mivel a választók nem rendelkeznek azokkal az adatokkal, amelyek lehetővé teszik annak értékelését, vajon a képviselő eleget tett-e a képviseleti szervben legfontosabb kötelezettségeinek és tevékenységével megvalósította-e az állam politikáját. A választók javaslatára történő visszahívás a gyakorlatban tehát nem jelenti a képviselői felelősségrevonás legfontosabb formáját mert a választókkal szembeni konkrét eseti felelősség csupán csak tevékenységének töredékes részeivel kapcsolatban jelentkezik.

4. A képviselő és a párt — „a mandátum diszponense"

Mint azt fentebb vázoltuk, a képviselők az NDK-ban nemcsak a választókkal, hanem lege artis, a jelölésüket javasoló pártokkal és társadalmi szervezetekkel szembeni is felelősséggel tartoznak. Ez a felelősség összefügg az NDK képviseleti rendszerében jelentkező „mandátum-diszponens" (Mandatsträger) foglalmával.

Az NDK teoretikusai ezt a fogalmat időnként „kevéssé pontosnak" minősítik, s az kétségtelenül sem a jogi normákban, sem pedig az elméletben nincs világosan megfogalmazva. A helyi képviseleti szervekről szóló törvényben, valamint a Népi Kamara ügyrendjében, a visszahívásról rendelkező fent idézett előírásokból az következik, hogy a „mandátum diszponense" az a párt vagy társadalmi szervezet, amely a képviselő jelölését előterjesztette. Így tehát, például annak a képviselőnek a vonatkozásában, aki a NSZEP tagja, azonban a szakszervezetek nevében jelölik, maguk a szakszervezetek lesznek mandátumának „diszponensei", nem pedig az a párt, amelynek a képviselő ténylegesen tagja. Azok a képviselők, akik jelölés szempontjából egyetlen párthoz vagy társadalmi szervezethez sem tartoznak, „mandátum-diszponensként" a Nemzeti Fronthoz kapcsolódnak. A Nemzeti Frontot egyébként „kollektív mandátum-diszponensként" is meg szokták jelölni.

Ezt a fogalmat, amelynek jogi szabályozása a visszahívásra vonatkozó rendelkezések kereteit nem lépi túl, a politikai gyakorlatban széles körben használják. A „mandátum-diszponenstől" várják a választási kampány idején előterjesztett személyi javaslatok tüzetes vizsgálatát, s ha a képviselő személyi rátermettsége elégtelennek bizonyul, neki róják fel a nem megfelelő jelöltkiválasztás vétkét. Ugyancsak a „mandátum-diszponenstől" várják a képviselők tevékenységének a megbízatási időszak során történő ellenőrzését, munkájuk támogatását és képzettségük, hozzáértésük növelését.

Az empirikus anyagokból kitűnően a politikai pártok (nemcsak a NSZEP, hanem egyebek is) a megbízatási időszak folyamán teljesítik kötelességüket képviselőikkel szemben, érdeklődnek munkájuk iránt, gondoskodnak tájékoztatásukról, időnként (a végrehajtó bizottságok által minden tanácstag számára szervezett oktatáson kívül) továbbképzést szerveznek a ta-

nácstagok számára, nehézségeik elhárításában segítséget nyújtanak. Ezekből az anyagokból kitűnik, hogy a szakszervezetek általában nem érdeklődnek az általuk jelölt tanácstagok tevékenysége iránt, míg ugyanakkor a Nemzeti Front bizottságainak ezirányú tevékenységéről minden adat hiányzik. Azt lehetne mondani, hogy ezek a szervezetek inkább csak formálisan játsszák a „mandátum-diszponens" szerepét. Ténylegesen csak a politikai pártok használják ki az ebben rejlő lehetőségeket, mivel ez a szerep számukra a képviselői tevékenység irányításának útját jelenti.

A képviselő kapcsolata a jelölést támogató párttal, az NDK-ban sokkal szorosabb, mint Lengyelországban. Emellett a kérdést jogszabályilag is részletesebben rendezték. E kapcsolat legerősebb elemét a „mandátum-diszponens" visszahívási javaslat benyújtására vonatkozó joga képezi, amelynek ugyanolyan jogi következményei vannak, mint a választók által benyújtott ilyen jellegű javaslatnak. Az NDK doktrínájában ezt azzal a nézettel indokolják, hogy a párt vagy társadalmi szervezet által történő jelölés ténye a ténykedésért való felelősséget a Nemzeti Fronttal és a választókkal szemben egyaránt előidézi. A párt tehát a képviselői tevékenység értékelése és az ebből következő javaslatok vonatkozásában „közvetítőként" szerepel a választók és a képviselők között. Egyébként le kell szögezni, hogy abban az esetben, amikor a képviselői felelősség alapvető tárgyát a központi határozatok és irányelvek megvalósítása képezi, a politikai pártok sokkal illetékesebb fórumot jelentenek a képviselői tevékenység egészének értékelésére, mint a választók,akik — a helyi képviseleti szervek munkájáról ugyan kiterjedtebb információkkal rendelkeznek — az egyes képviselőket azonban inkább csak a saját javaslataik megvalósítása szemszögéből értékelik. Így tehát a képviselőnek a párt, a „mandátum-diszponens" javaslatára történő visszahívása olyan lehetőség, amely a képviselő politikai felelősségének rendszerében lényeges szerepet játszik. Ez azonban már nem a választókkal szembeni felelősség, hanem a felelősség olyan sajátos síkját jelenti, amely a lengyel képviseleti rendszerben csak a párton belüli viszonyok szférájában jelentkezik.

A „mandátum diszponense" a képviseleti viszonyban sajátos politikai alanyként érvényesül, s aktív szerepével — különösen a képviselői felelősség rendszerében — igen lényeges befolyást gyakorol a képviseleti mandátum jellegére. A képviselők már nem csupán a választók képviselői, hanem ugyanolyan mértékben és azonos jogi következményekkel képviselik pártjaikat is. Valójában a pártok képviseleti viszonybeli szerepe abból a tényből ered, hogy a dolgozó nép, vagy annak egy része érdekeit képviselik tehát mintegy közvetítők a választók (akiknek nevében eljárnak) és a képviselők között (egyébként mindig attól az időtől fogva, amikor parlamenti képviselethez jutottak), a „mandátum-diszponens" ténykedése viszont — a közvetlen képviselő-választók viszonyon túl — a képviselet és felelősség sajátos síkját hozza létre.

5. Az osztály, a réteg és a társadalmi környezet képviselete

A képviselő-választók és a képviselő-párt viszonylat nem meríti ki a képviselet fogalmi körébe tartozó valamennyi síkot. Azt várjuk ugyanis, hogy a képviselő a saját széles értelemben vett társadalmi környezetét, mindenekelőtt a saját társadalmi osztályát vagy rétegét, valamint környezetének sajátos érdekeit és szükségleteit — a nők és a gyermekek érdekeit is képviselje. Ez egyébként a képviselő környezetével szembeni felelősségére is rámutat.

A NSZEP VIII. Kongresszusának irányelvei rámutattak arra, hogy szükségesség vált a munkásosztály tanácsokban betöltött szerepének megerősítése, a nők és a fiatalok képviseletének fokozása, ami kétségtelenül e környezeti tényezők sajátos szükségleteinek fokozottabb kifejezésre juttatását, s ezen keresztül kielégítését, valamint azok politikai aktivizálását célozza. A politikai irányelvek valóraváltása érdekében az NDK Államtanácsa az 1975. évi választások előtt határozatot fogadott el a városi, járási és nagyközségi tanácstagok számának 10—25%-os növeléséről (a város nagyságától és a tanács fokozatától függően), s ezeket a pótmandátumokat mindenekelőtt a termelésben foglalkoztatott munkásokkal, termelőszövetkezeti parasztokkal, nőkkel és fiatalokkal töltötték be. Ezt az irányelvet teljes mértékben sikerült végrehajtani, s a kedvezményezett csoportok képviseleti aránya kifejezetten megnőtt.

Az osztályok, rétegek és a társadalmi környezet képviseletével kapcsolatos „statisztikai" ismérv gyakorlati alkalmazásában — ahogy ez nálunk is gyakran megesik — nem tudják kikerülni annak a veszélyét, hogy ez a kritérium feltétlen elsőbbséget kapjon más nehezen mérhető és bonyolultabban alkalmazható olyan ismérvekkel szemben, mint a tanácstagot hatékony tanácsi tevékenységre rátermetté tevő személyi jellemvonások. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a tanácsok összetételének kérdésére vonatkozó irányelvek időnként a tapasztalt és kipróbált tanácstagok mellőzését idézik elő, mivel ellenkező esetben a tanácsok személyi összetétele a megkívánt számszerű mutatókkal nincs összhangban. A jelöltek „mandátum-diszponensek" által történő felszínes kiválasztása azt is mutatja, hogy a társadalmi reprezentativitás kérdését a tanácsok nem egyszer a kiválasztás statisztikai ismérvei és a formális prioritás alkalmazásával igyekeznek megoldani.

A képviseleti szervek társadalmi reprezentativitását biztosítani képes kiválasztási ismérvek kérdése azonban ettől a megoldástól kissé távol esik. A képviseleti viszonyok jellege vonatkozásában ebből a megoldásból az követ-

kezik, hogy a helyi képviseleti szervek társadalmi reprezentativitásának politikai követelményei túllépik a jogi szabályozás adta kereteket, mivel a választókerület szűk határai között érvényesülni nem képesek; ez a képviseleti viszony következő szempontját képezi, amely megköveteli, hogy a képviselő és választó közötti viszonyon túllépjünk.

6. A képviselők, az államigazgatás és a társadalmi aktívák

A helyi képviseleti szervekről szóló törvényben a helyi képviseleti szervek és az államigazgatás közötti határvonal élesen nem rajzolódik ki. A helyi képviseleti szervek végrehajtó bizottságai (Räte) irányító funkciójuk révén ezekhez a szervekhez, valamint egyúttal a helyi államigazgatáshoz kapcsolódnak, analóg módon a reform előtti lengyel nemzeti tanácsok elnökségeihez. Mindamellett ezek az államigazgatás „tiszta" formában jelentkező szakjellegű irányító szerveivé formálódnak, amelyeknek a helyi államigazgatás osztályvezetői mellett tagjai az elnökök — vagyis feletteseik (a városokban és a nagyközségekben a polgármesterek),valamint csak a (húszezer lakosnál kevesebbet számláló) kis egységeknél a társadalmi munkatársak is. Így tehát a helyi államigazgatási szerv irányítja a tanács és bizottságainak munkáját. Bár a törvény értelmében [8. cikk. (2) bek.] a végrehajtó bizottság tagjainak tanácstagoknak kell lenniük, ez a helyzet kétségtelenül nem segíti elő az alkotmányban [83. cikk. (2) bek.] és a törvényben [8. cikk. (1) bek.] a végrehajtó bizottság tanáccsal szembeni felelősségét rögzítő, világosan megfogalmazott alapelvek érvényesülését. E megoldás alaptételének szemszögéből az a strukturális tény emelkedik ki, hogy a képviselői tetevékenység bizonyos mértékben az államigazgatás függvénye.

A képviselők képviseleti tevékenységére államigazgatási oldalról ható irányítás elemei a vállalatok vonatkozásában is jelentkeznek. A helyi képviseleti szervekről szóló törvény fent említett rendelkezései [16. cikk. (5) bek.] és a vállalatokról szóló rendelet [5. cikk (2) bek.] megköveteli a vállalatok, kombinátok és intézmények igazgatóitól, hogy képviselők képviseleti tevékenységét ne csak a vállalat ügyeiről nyújtott tájékoztatással, hanem a „fogadóórák" és a nyilvános fellépések megrendezéséhez nyújtott segítséggel és azzal is támogassák, „hogy a feladatok teljes terjedelemben történő végrehajtásához szükséges előfeltételeket a vállalatokon, kombinátokon, szövetkezeteken és intézményeken belül megteremtik."

Az empirikus kutatások anyagából kitűnően, a vállalatok vezetősége ennek a kötelezettségének a képviselők fontosabb vállalati tanácskozásokba való bekapcsolásával, a vállalat szociális ügyeinek eldöntésébe történő beleszólás biztosításával, valamint a vállalatra vonatkozó tanácstagi javaslatok nyilvántartásba vételével és valóraváltásuk ellenőrzésével tesz eleget. Ezzel a formával kapcsolatban valóban nincsenek kételyeink, mivel a vállalati ügyekben való tájékozottság a dolgozó kollektívák képviseletével összefüggő képviselői munkában nélkülözhetetlen. A gyakorlatban érvényesülő „képviselői tevékenység magasabb színvonaláért való igazgatói felelősség" elve azonban időnként az irányítás adminisztratív formájához vezet, s itt csak az empirikus anyagokban idézett azokat az eseteket kívánom megemlíteni, amikor az üzemi képviselőcsoport munkáját a vállalat igazgatója irányítja, illetve amikor ezt a funkciót a személyzeti vezető látja el. Ezek természetesen szélsőséges esetek, azonban elég gyakran előfordul, hogy — kétségtelenül a vállalatnál foglalkoztatott tanácstagokkal kapcsolatosan a törvényben széles értelemben megfogalmazott igazgatói kötelezettségekkel, valamint a munkájuk színvonalára vonatkozó „igazgatói felelősség" jelenlegi felfogásával összefüggésben — az igazgatóra hárítják a vállalati képviselői tevékenység gyengeségeiért felmerülő felelősséget, s ez a képviselők képviseleti tevékenységének az igazgató igazgatási munkájával való bizonyos értelmű összekeverését jelenti.

Ugyanakkor szabályként jelentkezik az igazgató és a munkás-képviselő viszony egyoldalúsága, amelynek keretében az irányítási elemek az igazgató oldalára helyeződnek át. Igaz, hogy a helyi képviseleti szervekről szóló törvény [17. cikk (2) bek.] a képviselőket feljogosítja arra, hogy kérdéseikre a vállalatok igazgatóitól választ és felvilágosítást kapjanak, azonban e jog érvényesülésére vonatkozó példák a publikációkból és az empirikus anyagokból egyaránt hiányoznak. A képviselők gyakran elmulasztják a vállalatok érdekeinek képviseletét tanácsaiknál, így azok ügyeit az igazgatók a végrehajtó bizottságokkal való közvetlen kapcsolat útján intézik el, s kihasználatlanul maradnak az olyan lehetőségek, mint például a vállalati ügyben benyújtott tanácstagi interpellációk. A kollektíva helyi tervek megvitatásában való széles körű részvételét tanúsító adatok mellett olyan esetek is előfordulnak (az empirikus anyagok bizonysága szerint), amikor az egyes tanácstagok vállalatainak dolgozóit nem kapcsolják be a meghatározott helyi feladatok közös megoldását célzó, vállalat és helyi államigazgatási szerv közötti szerződés megkötésére vonatkozó döntéshozatalba. Bár úgy látszik, hogy a képviselői tevékenység és a munkahely kapcsolata kedvez a vállalati érdekek tanácsi képviseletének, ezt a lehetőséget — a tapasztalatok tanúsága szerint — teljes mértékben nem használják ki. A tanácstagnak, mint a vállalat képviselőjének a szerepe gyakran a munkatársak által felvetett ügyekre vonatkozó javaslatok és interpellációk előterjesztésében merül ki.

Az igazgató képviselőkkel kapcsolatos feladatainak jellege és terjedelme, a törvény és a politikai gyakorlat meghatározása szerint azt a

politikai irányító személy pozíciójába helyezi, aki a dolgozók politikai aktivitásának, valamint a hatalmi szerv tagjaként tevékenykedő képviselő munkájának ösztönzéséért egyaránt felelősséggel tartozik. A hatalom képviseleti szervének tagja, a képviselő és az állampolgárok közötti viszony itt háttérbe szorul a vezető személyiség és a társadalmi aktívák közötti viszonnyal szemben. Az igazgató igazgatási funkciója azt mintegy hivatottá teszi a társadalmi vezető személyiség szerepére, amely még a képviselőkkel kapcsolatos viszonyban is érvényesül.

A vezető államigazgatási dolgozók, a képviselők és a társadalmi aktívák viszonya az új szervezeti forma keretei között hasonlóan alakul, ahogy azt legutóbb a nagyvárosok ún. választókerületi aktivái (Wahlkreisaktive) vonakozásában kialakították. Ezt az aktívatestületet az adott kerületi, városi és járási tanácsi választókerület tanácstagjaiból, a helyi Nemzeti Frontbizottság képviselőiből, a vállalatok, iskolák, házkezelőségek, kulturális létesítmények, állami intézmények igazgatóiból (vagy ezek képviselőiből), a társadalmi szervek képviselőiből, gyakran a NSZEP helyi szervezetének képviselőjéből és a helyileg illetékes rendőri szerv tisztségviselőjéből hozzák létre, s elnöke tanácstag, titkára pedig a kerületi tanács végrehajtó bizottságának egy dolgozója lesz. A választókerületi aktívák célját a helyi hatalmi szervek állampolgárokhoz való közelebbhozása jelenti — ami a természetes kapcsolatok hiánya következtében a nagyvárosokban nehézséget okoz —, s ezt a tanácstagok és a választókerület választói közötti kapcsolatok megszervezése, valamint a terület társadalmi erőinek koordinálása segítségével érik el. Az irodalomban kiemelik, hogy — a vállalati képviselői csoportokhoz hasonlóan — az aktívatestületek a választókerületben semmiféle új szervet nem képeznek, s nincs semmiféle vezetői jogosítványuk, továbbá nem az a céljuk, hogy a tanácstagokra pótlólagos kötelezettségeket rójanak, hanem az, hogy megkönnyítsék választókkal kapcsolatos munkájukat, valamint a társadalmi aktivitás megszervezését.

Amennyiben ez a második funkció, a szocialista országokban elfogadott megoldással szemben nem tűnik annyira szokatlannak (sőt amint látható, az NDK-ban gyakran pozitív hatással jár), a kérdés első része is újabb gondolatokat ébreszt. Vannak ugyanis esetek, amikor a tanácstagok választókerületben kifejtett képviseleti tevékenységét ez a testület irányítja, amelyet ugyan tanácstag vezet, azonban jelentős számú tanácson kívüli személyt is magában foglal, akiket betöltött társadalmi funkciójuk (a társadalmi szervezetek és a NSZEP szerveinek képviselői), valamint államigazgatási beosztásuk alapján (a fontos helyi intézmények és vállalatok vezetői) tömörít. A választókerületi aktívák tehát azok a társadalmi aktívák és funkcionáriusok, akik a képviseleti rendszer eme legkisebb egységének társadalmi életére befolyást gyakorolnak. E testületnek a választókerületi tanácstagi tevékenység irányításával történő megbízása, a vállalati igazgatók ilyen jellegű vezetői felhatalmazásához hasonlóan ismét arra mutat rá, hogy elmosódtak a határok a hatalom képviseleti szervének tagjaként működő képviselő, és a sokkal szélesebb értelemben felfogott helyi társadalmi aktíva között. A képviselőt, tevékenységének bizonyos része vonatkozásában mintegy magába olvasztja a választókerületi társadalmi aktíva, amelyre a helyi tanács és az állampolgárok közötti kapcsolat fenntartásának funkciója kiterjedt. Ez a képviselői tisztség NDK-beli, következő sajátos jellemvonása, amely a helyi képviseleti szervek gyakorlatában alakult ki.

7. A képviseleti mandátum jellege és sajátos vonásai az NDK-ban

Mint az előbbi fejtegetésekből kitűnik az NDK-ban a képviseleti viszony régen túllépte a képviselő-választókerület viszonylat adta kereteket, s ebben a keretben a kapcsolat hívei a szocialista képviseletet az imperatív mandátum hagyományos kategóriájával házasították össze. Az NDK elméleti szakemberei a két kategória közti különbség tudatában, hazájukban a képviseleti viszonyt imperatív mandátumalkotó tényezőnek nem tekintették. Poppe azt írja, hogy „Sem a független mandátum , amely az államjogban elutasítja a beszámolási kötelezettség és a visszahívhatóság rögzítését, sem pedig az imperatív mandátum, amely a képviselőt a választók követeléseinek a képviseleti szervekhez történő üres és önállótlan továbbítására kárhoztatja, nem felel meg a szocialista társadalom és államfelfogásnak." Sternkopf leszögezi, hogy a képviseleti mandátum képviselő-választókerület viszonyba történő beiktatása a képviseleti viszony leszűkítheti, s ez a politikai gyakorlatban kellő megalapozást nem találna.

Valóban a jogi megoldás és (még nagyobb mértékben) a gyakorlat fényében az érdekek képviselete, a választókkal való kapcsolat és a felelősség egyaránt széles síkon, azaz politikailag, társadalmilag és szervezetileg — a választókerület területi terjedelmét jelentősen túllépve — formálódott ki. A képviselők választókkal való „széles értelmű" kapcsolatának fenntartására vonatkozó kötelezettség erős politikai hangsúlya, amely nem csak (és nem annyira) a saját választókerületükre, hanem mindenekelőtt a munkahelyi környezetükre helyeződik, a központi jogi aktusokban és politikai irányelvekben kifejeződő, általános érdekek érvényesítését célzó kötelezettség nyomatékossága, a törvényhozó hallgatása a választói érdekek képviseletének kérdésében, valamint a „mandátum-diszponens" intézményének léte és szerepe jelentik mindazokat a tényezőket, amelyek az NDK kép-

viseleti mandátumát a klasszikus imperatív mandátumtól megkülönböztetik.

Mindamellett ez kétségtelenül szocialista képviseleti mandátum, nemcsak a képviselő által valóra váltott politikai tartalomra figyelemmel, hanem a képviseleti viszony valamenynyi szocialista államban jelentkező olyan konstrukciós vonására is tekintettel, mint a választókkal való állandó, aktív kapcsolat, a részükről történő ellenőrzés, valamint a képviselő visszahívását célzó választói indítvány lehetősége. Ezek az általános jellemvonások azonban az NDK-ban bizonyos olyan sajátosságokat mutatnak, amelyek kétségtelenül azokkal a konkrét történelmi feltételekkel állnak összefügésben, melyek a szocialista képviseletet ebben az országban kiformálták.

Ezeknek a sajátos jellemvonásoknak egyike az, amelyet bevezetőben a képviselőt választókerületéhez fűző kapcsolatok fetisizálásának hiányaként jellemeztünk, s mely lehetővé teszi a választókkal való kapcsolat szabad, mindenekelőtt a képviselő természetes társadalmi kötelékei alapján történő kialakítását. Úgy látszik azonban, hogy ez a vonás azzal függ össze, ami az NDK képviseleti viszonyának sajátosságában a leglényegesebb, hogy az érdekek képviseleti szervekben történő érvényesítésével, még a legalsóbb fokon is kizárólag a központi jogi aktusokban és politikai irányvonalban kifejezésre jutó össznépi általános érdek fejeződik ki, s ezeknek a szerveknek a szerepe ennek a legáltalánosabb érdeknek saját működési területükön való érvényrejuttatásában, illetve kidomborításában testesül meg. Ennek úgy a jogszabályi megoldásokban, mint a szakirodalomban számos tanújelét láthattuk az eddigi idézetek alapján. A szocialista képviseleti viszony, amely az NDK-ban az 1949. évi alkotmányban kifejezést nyert, s a független mandátum klasszikus alapelvéből fejlődött ki, annak a meggyőződésnek döntő befolyása alatt kristályosodott ki, hogy a nép egységes és általános érdekének képviselete és érvényesítése a képviselet feladatát alapjában véve kimeríti. A képviseleti viszony jogi tartalmát „a képviselő szocialista államhatalmat szolgáló célok és feladatok megvalósítására vonatkozó jogai és kötelezettségei", a mandátum politikai tartalmát pedig „a párt és kormány határozatainak végrehajtása" jelenti, s ez az NDK-ban érvényesülő elméleti álláspontot is jellemzi, amely a képviselő képviseleti tevékenységével kapcsolatban kizárólag csak a központi politika és a központi irányelvek érvényre juttatásának és képviseletének kötelezettségét hangsúlyozza.

A társadalmi osztály és környezet képviselete, amelynek igénye újabban erőteljes hangsúlyt kapott, ennek az egységes, össznépi érdeknek az érvényrejuttatását jelenti, mégpedig országos keresztmetszetben és nem sajátos, helyi értelemben. A helyi, környezeti érdekek a választókkal való kapcsolat kiépített rendszerén keresztül kapnak hangot, azonban a képviselői kötelezettségek és a képviseleti szervek hierarchiájában „az egész nép" érdekei határozott elsőbbséget élveznek. Az ilyen felfogás mindamellett, a kapcsolat intézményének létrehozásánál elősegíti a választókerülettől való elszakadást, előmozdítja a képviseleti szervek állampolgárokkal való kapcsolatának azok természetes környezetében történő kialakítását. Ennek a helyes alapelvnek az érvényesülése elősegíti a közvetlen környezeti érdekek megfogalmazódását, amelyeknek a helyi képviseleti szervek rendszerében hangot kell kapniuk, de amelyek az NDK elméletében aggodalmat és ellenzést váltottak ki.

Az általános érdekek képviseleti elsőbbségének következménye — s ez az elsőbbség olyan határozott, hogy egyes megfogalmazásokban kizárólagosságként jelenik meg — az a felfogás, amely a képviseleti viszonyt kollektív viszonyként értékeli: az adott képviseleti szervet megválasztók összessége juttatja mandátumhoz a képviseleti szervbe beválasztottak egészét. A képviseleti viszony tehát az adott képviseleti szerv választói és tagjai összeségének kollektív viszonyává alakul (a Népi Kamara esetében ennek a kollektív viszonynak az egész nép az alanya.) Ez bizonyos értelemben teljesen eltér az egyéni képviseleti mandátumtól: „Ez a dolgozó nép megbízatása, amely a választott képviseleti szerveket arra hatalmazza fel, hogy a jogilag meghatározott illetékességi körben, a munkásosztály és az egész dolgozó nép nevében és érdekében a hatalmat gyakorolja, nem lehet azonban az egyéni képviselői mandátummal azonosítani, hasonlóképpen, ahogy a képviseleti szervnek, mint egésznek a hatásköre sem azonosítható az egyes képviselők, vagy a képviselők összességének jogosítványaival." Az egyéni képviselői mandátum és az azzal kapcsolatos esetleges választói megbízatások és kötelezettségek az új, magasabb minőség — az egész képviseleti szervre, a választók összessége által ruházott kollektív mandátum — következtében távolabbi síkra vetítődnek ki, amely megfelelő alanya lesz az összállami feladatok és irányelvek saját területen történő valóra váltásának.

A képviselet feladatának az általános érdek állampolgárok helyeslésével és támogatásával történő érvényesítését tekintve, arra a következtetésre jutunk, hogy a „mandátum-diszponens" intézménye az NDK képviseletének ugyancsak rendkívül fontos, sajátos vonását jelenti, és különösen fontos ennek a képviselői felelősség rendszerében játszott szerepe is. Döntő jelentőségű ez az intézmény azért is, mivel a közvetlen képviselő-választók viszonyon kívül a viszonyok másik típusa is kialakult, amelyben a képviselők és a választók közötti közvetítő szerepét a pártok és társadalmi szervezetek játszszák. A dolgozó nép a hatalom alanyaként nem szűnt meg egyedüli képviseleti alany lenni, mivel a pártok és szervezetek ennek nevében cselekszenek, illetve töltik be érdekei megfogalmazásának funkcióját, vagyis a helyi párt-

és társadalmi szervezetek — a NSZEP és a Nemzeti Front bizonyos csoportjai — a dolgozó nép mint egész nevében járnak el. „Mandátumdiszponensként" játszott szerepük a képviseleti viszonyban viszont az állampolgárok képviseleti tevékenységben történő közvetlen részvételének bizonyos fokú korlátozására utal, s egyúttal korlátozza a választók szerepét a visszahívási eljárásban, a leszavazott javaslatokkal és a képviseleti szervek helybenhagyott döntéseivel kapcsolatos fellépés terén. A közvetlen részvétel ezen elemeinek kisebb részét jelentik azok, amelyek a szocialista képviseleti rendszer lényeges tulajdonságait befolyásolták s az NDK képviseleti viszonyának sajátos vonásaira hatottak.

A központi politikának az államhatalmi rendszer minden láncszeme és valamennyi társadalmi erő által történő megvalósítására helyezett döntő hangsúly vált forrásává annak, hogy elmosódott a határ egyrészről az államhatalmi szervek képviselő-tagjai és az államigazgatási tisztségviselők között, másrészről a terület társadalmi aktívái és a képviselők között. Ennek a jelenségnek a tüneteként a tanácstagok tevékenységének helyi államigazgatási szerv általi irányítása és a képviselői munka vállalati igazgatók által történő befolyásolása jelentkezett, de ezen kívül olyan tünetek is felléptek, melyeknek kapcsán a képviselőt az egyes tevékenységi formák (mint a „választókerületi aktíva-tevékenység") magukba olvasztották, illetve azok a területi (társadalmi és államigazgatási) aktívák irányítóinak gyámkodása alá kerültek. Ezek a formák nem nélkülözik az ésszerűséget, azonban mégsem változtatnak a képviseleti viszony tényleges felfogásán, azon a tényen, hogy a képviselőnek, mint a hatalmi szerv tagjának jogi helyzetével kapcsolatos sajátosságok háttérbe szorultak, a központi politika minden rendelkezésre álló társadalmi erő és államigazgatási eszköz felhasználásával történő megvalósítására irányuló törekvés mögött.

Az NDK képviseleti viszonyára jellemző eme felfogásban bizonyos veszély rejlik: figyelmen kívül hagyja ugyanis a képviseleti szervek tevékenységében a helyi lakosság sajátos érdekeit és különleges szempontjait. Ezek a sajátos érdekek jelenleg tekintélyes mértékben a választók által benyújtott aprólékos, gyakran egyedi jellegű javaslatok formájában kapnak hangot, amelyek következtében a képviselők — helyesen — csak „beható tanulmányozásra" és nem feltétlen megvalósításra kötelesek, egyedül a dolgozó kollektívák által benyújtott javaslatok rendelkeznek bizonyos megvalósítást célzó nyomatékkal, mivel azok a választók nagyobb csoportjának akaratát fejezik ki. Nincs ilyen nyomatékos hangsúlyuk az egyéb sajátos érdekeknek és szempontoknak, amelyeknek érvényesítése túlnyomó részben attól függ, hogy a politikai vezetés a választói javaslatok tüzetes tanulmányozására milyen súlyt helyez. A választói javaslatok nyomatékossá tételének legreálisabb eszközét a képviselői találkozókon történő választói számonkérés jelenti. A képviselői felelősség rendszere, amely a választókerületi választók, a képviseleti szerv és a „mandátum-diszponens" között oszlik meg, mégis az utóbbi alany vonatkozásában érvényesül a legkézzelfoghatóbban, mivel azokat a feltételeket biztosítja, amelyek megkönnyítik a központi szempontok választói értékeléssel szembeni túlsúlyát. Ez a kiváltságos helyzet a képviseleti tevékenységre és a képviselők államigazgatási irányításának számos elemére is kedvező hatással van.

Az NDK képviseleti viszonyának szerkezete tehát biztosítja a dolgozó nép érdekeinek érvényesülését a képviseleti szervekben, de mindenekelőtt a központi állami és politikai szervek által meghatározott általános érdekek érvényre juttatását célozza. A központi szempontok elsődlegességének veszélyei a választókkal való kapcsolat kiépített rendszerének segítségével elkerülhetővé válnak. E kapcsolatok funkcionálása az NDK képviseleti gyakorlatának erős oldalát jelenti.

A képviseleti mandátum az NDK-ban a szocialista képviseleti mandátum legfontosabb jellemzőivel rendelkezik, amelyeknél az alapelvek számos olyan sajátos vonása jut kifejezésre, melyet a konkrét történelmi körülmények alakítottak ki. A szocialista képviseleti mandátum általános alapelveinek gyakorlati megvalósulásából olyan új tapasztalatok származtak, amelyeket a szocialista képviselet elméletének is figyelembe kell vennie.

Zawadzka, Barbara

SZEMLE

A jogfejlődési modellek feltárását célzó újabb törekvéseink az összehasonlító jogtörténeti kutatásokban

Az összehasonlító jogtörténeti kutatómunka jelentős nemzetközi tudományos fórumainak egyikeként tartjuk számon — immár több mint négy évtizede — a Société Jean Bodin 1935-től rendszeresen összehívott kongresszusait. Legutóbb a Jean Bodin társaság 1976. május 25—30-ra invitálta az összehasonlító kutatómunka reprezentánsait a Communautés Rurales témakörben rendezendő kongresszusára. A világszerte nagy reputációval rendelkező fórumnak ez alkalommal a Lengyel Tudományos Akadémia adott otthont és a kongresszus programjának közreadása által az elért eredményekbe is betekintést nyújtott számunkra. Viszonylag szerénynek mondható kutatóbázisaink ellenére a falusi közösség összehasonlító jogtörténeti vizsgálata méltán keltette fel figyelmünket, miután e témakör feltárása hazai jogfejlődésünk egészére kiterjedő módon még számos megoldatlan feladatot jelent. A magyar marxista jellegű jogi gondolkodás kibontakozásával egyidejű ez a felismerés, amely — mint közismert — a klaszszikusok idevágó műveinek megismerése alapján nyert indítást. Az előrelépés sokrétűen jelentkező összetevőinek elemzése nélkül mondhatjuk azonban, hogy az ilyen és hasonló törekvéseinkben *ab ovo* benne rejlett egy még kellően nem tudatosodó igény a módszeres összehasonlító kutatások iránt, sőt talán az is mondható, hogy éppen az adott kérdések nemzetközi tapasztalatai hatottak elsődlegesen, szinte a felfedezés erejével. Ennek ellenére a jogtörténettel hivatásszerűen foglalkozók, idesorolható sajátosan magyar jogtörténeti feladatai még háttérben maradtak.

Ilyen és hasonló jelenségek egész sorát ismerjük ma már jogi historizmusunk utóbbi negyedszázados fejlődésében, és a nyilvánvaló hiányok leküzdésének módozatait a maga konkrétságában keressük, miként azt legutóbb az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottsága elé került tudományági helyzetelemzésünk anyaga alapján is látható. Le nem becsülhető eredményeink mellett a nem kis erőfeszítést igénylő hiányok felismerését jelenti mindez, amely akár a középkori, akár az újkori, ill. a legújabb korokhoz tapadó feladatainkban jelen van. Ezek sorában érthetően előtérbe kerültek újabban a hazai burzsoá állam- és jogrend megoldatlan problémái, miután e téren a hiányok nyilvánvalóbban jelentkeznek és a joggal remélhető új kutatási eredmények is közvetlenebb módon hathatnak közgondolkodásunk fejlődésére. Az ide kapcsolódó törekvések szinte mindegyikének megoldását azonban az időközben kifejlődő módszertani követelmények teszik különösen munkaigényessé. Szembetűnő példáját szolgáltatják ennek az európai szocialista országok jogtudománya által felszínre hozott komparatív jogtörténeti (metodikai) követelmények. Ezek egyik fontos összetevője a jogfejlődési modellek feltárása és felhasználása a jogtörténeti kutatómunkában, amelynek aktualitását kívántuk alább egynémely újabb tapasztalati anyaggal alátámasztani.

Közismert, hogy az összehasonlító jogtörténeti kutatómunka alapvető módszertani problémái tapadnak a jogrendszer-tipológiához. A jogrendszer-tipológia és az összehasonlító kutatómunka összefonódásának alapja — némi leegyszerűsítéssel élve — onnan származik, hogy mindenfajta komparatív elemzésben a vizsgált jelenségek rendszerezésének egy olyanfajta törekvése van jelen, amely valamiféle modellt keres. A modell az, amihez mérhetők, amihez mérten osztályozhatók a jelenségek, legyenek azok bár a hagyományos történeti módszertan útján feltárt, alapkutatásokba már beépült, vagy merőben új kutatási eredmények. Sokan úgy vélték, hogy az összevetés alapjának ilyen értelmű megválasztása a tárgytól, a források természetétől, sőt végső soron a kutató szuverén elhatározásától függően esetleges. Az ebből eredő szubjektív elhatározások nyomán azonban igen nagy gyakorisággal születtek ahistorikus konzekvenciák, amelyek főként a módszertani válság időszakában a komparatív kutatómunka hitelét megrontották.

A polgári jellegű komparatisztika modellkiválasztását napjainkig az ismérvek, illetve a típusjegyek sokfélesége (pluralitás) jellemzi. Különös példáját szolgáltatja ennek a jogfejlődési típusok eredet szerinti osztályozása, amely a kérdést szimplifikálva népi-nemzeti, faji, nyelvi, vallási és területi ismérvek alapján osztályozza a jogrendszereket (germán, szláv, latinromán, angolszász, hindu, mohamedán stb.), és a jog koronként változó társadalmi-gazdasági tartalmának figyelmen kívül hagyásával konstruál modelleket. Csak aspektusárnyalat választja el ezeket a törekvéseket attól a szemlélettől, amely jogalkotó és átvevő (receptív), primitív és érett, vagy ismét más megközelítéssel, pl. mediterrán és nordikus, tengeri és kontinentális jogrendszerek megfogalmazása által vél kiindulási alapot teremteni az összehasonlításra. Szignálva csupán ezáltal a jogfejlődés-tipológia tudományosan megalapozottnak nem tekinthető kísérleteit, vissza kell térni ahhoz a részigazságot tartalmazó, módszertani alaptételhez, hogy a modell elvileg sokféle lehet. Az elemző összehasonlítás különböző fázisaiban, ill. a különböző jogtörténeti összehasonlító eljárások (ágazati, institucionális, funkcionális stb.) esetében a kutatómunka közvetlen feladataiból fakadóan, valóban többféle modellképzésre kerül sor. Ilyen modellek felhasználására kerül sor pl., ha a jogemlékeket osztályozzuk (törvényi jog, szokásjog), ha a jogalkotás formáinak (kodifikált jog, inkorporált jog) rendszerezése, vagy a joggyakorlat (precedens jog, esetjog) elemzése kerül előtérbe. Ezek azonban valójában kutatástechnikai modellek, amelyek egy tudományosan megalapozott jogrendszer-tipológián belül és a konkrét módszertani követelmények fenntartása mellett létjogosultsággal rendelkeznek. Ilyen értelemben igaz még az az újabb állásfoglalás is, hogy az összehasonlító munka modellje lehet akár egy nép története, „ha a problémákat (éppen) az összehasonlítás alapján (kívánjuk) felállítani és ha (az adott)

nemzet fejlődésének magyarázatát összehasonlító módszerrel (akarjuk) ellenőrizni". Ilyen értelemben tehát még az ismert Max Weber nevével fémjelzett „kultúrkör"-nek és az újabban elterjedt kultúrmodelleknek (pattern of culture, pattern variables) is van létjogosultsága. A jogrendszer-tipológia és a fentiekben érintett kutatástechnikai modellek azonban alapvetően különböznek egymástól. A jogrendszer-tipológia fogalmai és akár a weberi ideáltípus között az az alapvető különbség, „hogy a tudományos típust nem megismerési eszköznek, hanem az objektív valóságot adekvátan visszatükröző kategóriának tekintjük".

Az objektíve létező jogfejlődéstípusok és a komparatív módszertan elszakíthatatlan kapcsolata eleve onnan származik, hogy a historikus jellegű összehasonlító kutatás alapvető feladatát a tudomány elsődlegesen az azonosságok, ill. a hasonló fejlődési folyamatok (törvényszerűségek) feltárásában látta. A jobbára különbözőségek feltárására alkalmas vertikális komparatisztika tagadása nélkül mondhatjuk tehát, hogy a jogi komparatisztika legáltalánosabb feladatát abban látjuk, hogy az a különböző jogrendszerek közötti közös pontokat kutassa fel, amelyek „számosabbak és fontosabbak azoknál a különbségeknél, amelyek ugyanezeket a jogrendszereket egymással szembeállítják". A jogfejlődés vizsgálatában alkalmazott összehasonlítás tehát eleve valamilyen hasonlóságot feltételez és ebből kiindulva feltételezhető, hogy a kutatás a hasonlóság vagy éppen a különbözőség hiteles (forrásokon nyugvó), tehát tudományos voltának megállapításához jusson. Minden ilyen esetben az analógia alkalmazására kerül sor, amelynek viszont elengedhetetlen feltétele a tudományos értelemben vett modell, vagyis az adott osztályuralom lényegét kifejező jogrendszertípus. Az analógia módszertani követelményeiből ez ab ovo következik, mert a rokonság megállapításához az azonos történelmi körülmények, az azonos vagy közelálló társadalmi-gazdasági feltételek jelenléte szükséges. Az analógia alkalmazása által jutunk el pl. az ún. paradigmatikus módszerhez, amely a genetikus rokonságra utaló jelenségekből — a történeti forráskritika felhasználása mellett — vezet el az azonosság megállapításához. Sem a genetikus rokonság, sem a paradigmatikus eljárás nem a jelenségek tér- és időbeli összekapcsoltságát (szinkron voltát) helyezi előtérbe, hanem az azonos vagy közelálló társadalmi-gazdasági körülményeket. Hasonlóan az utóbbi követelményeket állítja előtérbe a kölcsönhatás, vagy a tértől és az időbeli egybeeséstől függetlenül megnyilvánuló azonos vagy közelálló fejlődési törvényszerűség megállapíthatósága. Nyilvánvaló tehát, hogy csak az analógia lazán értelmezett követelményei vezethetnek az ún. világjogrendszerek, az anyajogok, vagy más variációban az ún. civilizációs körök fogalmával azonosított jogrendszer-tipológiához.

Az alapvető társadalmi-gazdasági viszonyokat tükröző jogrendszer-tipológia nyújt valójában tudományos alapot pl. a horizontális, ill. a vertikális összehasonlításnak. Koncentráltan juttatja kifejezésre ezt általában a horizontális összehasonlítás, amely a legnagyobb gyakorisággal hoz felszínre párhuzamos, hasonló vagy jellegében nyilván azonos jogfejlődési folyamatokat. A horizontális összehasonlítás tárgyánál fogva egynemű, ill. azonos közeget feltételez, így a hozzá tapadó kutatás az azonos típusba sorolható jogfejlődési tényezők osztályozásának természetes forrása. De az eleve nem egynemű jogfejlődési tényezők összehasonlítását célzó, vertikális eljárások is azt igazolják, hogy az eltérés (a különbözőség) mibenlétét csak a jelenségek tartalmi osztályozása teszi lehetővé.

A modern jogtörténet-kutatás, főként a burzsoá jogtípus legmarkánsabb összetevőinek vizsgálata során már észlelte, hogy a jogfejlődésben gyakran kontinensek határait átlépő folyamatok bontakoznak ki. Nem véletlen tehát, hogy a leíró (általános) jogtörténet korlátainak leküzdését keresve a kutatók figyelme a jogrendszerek integrálódását kifejező (meghatározó) anyagra összpontosult. A reprezentatív módszerek felhasználásának lehetőségei is növelték az idevágó ismereteket, önmagukban mégsem voltak elégségesek arra, hogy az integrálódási folyamat kísérőjelenségeinek a recepció, az oktroj, vagy az idegen jog lassú behatolásának (diffúzió) tudományos magyarázatot adjanak. Így az ún. integrációs-összehasonlító módszerek hitele viszonylag gyorsan megkopott, és „még azok az összehasonlító jellegű munkálatok is lelassultak, sőt bizonyos fokig diszkreditálódtak, amelyek a legjelentősebb burzsoá jogcsoportok jogtörténeti feltárását szolgálták.

Valójában az azonos jogtípus keretein belül úgy az integrálódási, mint a differenciálódási folyamatok megtalálhatók. Az integrálódások — a konkrét történelmi szituációk rendkívüli változatossága mellett — pl. a jogegységet, az idegen jog bevételét (recepció, oktroj), a kölcsönhatások feloldódó folyamatát stb. hordhatják magukban, és általában egyazon jogtípuson belül jogcsoportok, régiók és alrégiók kialakulásának hordozói lehetnek. Ezeknek a valóságos jogfejlődési folyamatoknak az összehasonlító elemzése egyik kiemelt feladatnak mondható a modern jogtörténetírásban. Ezúttal azonban az integrálódási folyamatok történetietlen visszavetítésének és a nemzeti sajátosságok tudománytalan leértékelésének helye nincs a módszeres összehasonlító kutatásban.

Összegezve, a jogfejlődés összehasonlító elemzése soha sem szakadhat el azoktól a társadalmi-gazdasági feltételektől, amelyek a történelmileg egymást követő (vagy átmenetileg egymás mellett élő) jogtípusok objektív létezésének alapjai. Az alapvető társadalmi-gazdasági formációk, ill. az azokban kifejezésre jutó osztályuralom adja tehát azokat a döntő jelentőségű ismérveket, amelyek a jogtípust, mint legáltalánosabb modellt mindenfajta komparatív jogtörténeti kutatómunka alapjává teszik. A belső tartalmuknál fogva egynemű jogfejlődés-tényezők képezik tehát az alapját a tudományos értelemben használt jogrendszer-tipológiának, amelynek változásait a termelési viszonyok mozgása határozza meg. Adott jogrendszertípus korszakhatárai közt azonban az egytípusú jogtörténeti tényanyag soha nem zárja ki a konkrét jelenségek és fejlődési folyamatok sokrétűségét, amelyek konkrét történeti okok egymásrahatásának eredményeként az adott jogtípusba szervesen beleépülhet-

nek (integrálódnak), vagy mint az előző jogtípus csökevényes formáiként ismerhetők fel, az összehasonlító módszerek alkalmazása által.

A polgári jellegű jogtörténettudomány napjainkig tartó marxizmus elleni harcának célkitűzései közt mindig első helyen állt a társadalmi-gazdasági rend alapvető formáihoz tapadó jogfejlődés-tipológia látványos tagadása. Nem véletlen ez a tudománytörténeti jelenség, hiszen a kutatómunka és a módszertan egész területére kiható történelmi vezérfonal egyre kiterjedtebb felismeréséről van szó, amely a szocialista jogtörténetírás számára szilárd támaszt jelent. Tulajdonképpen ez ad értelmet annak a legnagyobb gyakorisággal alkalmazott horizontális komparatisztikának is, amely az összehasonlító jogtörténeti módszerek komplex alkalmazása által nemcsak az adott jogtípus lényegét kifejező általános törvényszerűségek feltárását, hanem a jogtípuson belüli fejlődési folyamatok osztályozását, a jogcsoportok, régiók és alrégiók mibenlétének feltárását is előmozdítja. A jóval alárendeltebb jelentőségű vertikális összehasonlítások útján pedig az adott jogtípuson belül megtalálható csökevények (remanens elemek), ill. egy kifejlődő, új jogtípus elemeinek feltárásához juthatunk közelebb. Mindez együttvéve hatásosan érzékelteti, hogy a modern jogrendszer-tipológia a módszertani követelmények következetes alkalmazása esetén *ab ovo* taszítja magától a statikusan leíró ábrázolást csakúgy, mint a sematizmust. Ezért van az, hogy az összehasonlító kutatómunka ilyen értelmű kiterjesztése szinte mindenfajta jogtudományi munka elengedhetetlen feltétele, amit a polgári tudományos élet jobb hagyományaihoz ragaszkodó gondolkodók is növekvő mértékben akceptálni kénytelenek. Ez a módszertani alapállásunk mindennemű jogtörténeti kutatómunka alapját képezi. Nemcsak a szintetizáló jogtörténetírást, hanem a részletkutatást, ill. a nemzeti jogfejlődés feltárását is gazdagító összehasonlító metodika azonban főként a sorsközösségben élő népek jogrendjének vizsgálatát állítja előtérbe. Eme felismerés módszertanilag önállósult kifejezője az ún. regionális jogrejlődést kereső összehasonlító kutatás, amely főként az utóbbi évtizedek jogtörténet-irodalmában vált tudományos értelemben megalapozottá. A magyar jogfejlődés egyedülálló voltát, „az önmagában álló magyar sors hányadtatásait" hirdető jogi historizmusunk a szocialista jogtudomány megjelenéséig taszította magától ezt a felismerést, és a komparatív kutatómunka útkeresőinek tanításaiban is csak töredékes elemei maradtak a regionális jogfejlődés keresésének. Pedig akárcsak a hazai, megkésett polgári átalakulás — feudális elemekkel tarkított — kibontakozásának felületes szemrevételezése alapján is nyilvánvalóan látható az Elbától keletre eső térség jogfejlődésének összefüggő volta, amelynek összehasonlító vizsgálatához különös érdekeink fűződnek. Az érintett területeken a polgári jellegű jogtípus szerves alkotóelemeként, de az ún. megkésett (ill. késleltetett) burzsoá jogcsoport jellegzetességeit hordozó jogrejlődési folyamatok bontakoztak ki. Pusztán az eddig feltárt tényanyag alapján is nyilvánvaló, hogy a hazai burzsoá jogfejlődés — szinte az újkor kezdetéig visszanyúló előzményeivel együtt — szerves alkotóeleme ennek a kontinens keleti területeit többé-kevésbé jellemző jogcsoport-elhatárolódásnak, sőt a szóbanforgó jogcsoport fejlődésének általános és különös típusjegyeit a szűkebb, hazai jogfejlődés is befolyásolhatta. A megélénkülő komparatív kutatómunka ide irányuló figyelmét az újabb marxista történetkutatás messzemenően alátámasztotta, de lényegében e nemes törekvések eszközévé lett az ún. csehszlovák—magyar jogtörténeti együttműködés is, amely a hazai marxista jogtörténetírás kifejlődése idején az európai szintű tudományos párbeszéd kezdeteit és elsődlegesen a szomszédnépek jogfejlődésének összehasonlító vizsgálatát szolgálta.

Az adott történelmi példánál maradva a burzsoá jogtípus közép- és kelet-európai formájának vizsgálatában a tudomány az ide sorolható népek jogfejlődésének konkrét történeti tényanyagát tekinti kiinduló pontnak, az összehasonlító kutatómunka tárgyává téve elsődlegesen a hiteles jogtörténeti források azon csoportját, amely az azonos, ill. jellegében közelálló társadalmi-gazdasági feltételek talaján született. A polgári jellegű jogcsoport dimenziójának kiterjedt volta, térbeli és időbeli összetettsége azonban már az adott társadalmi formáció kibontakozása idején szembetűnővé teszi azokat a jogfejlődési folyamatokat, amelyek a nemzeti kereteket nyilvánvalóan meghaladták. A megkésett polgári átalakulás kompromisszumos jellege az állami struktúra fejlődésében csakúgy, mint a jogrend különböző ágazataiban felismerhető, az ide sorolható jelenségek komparatív elemzésének keretei azonban túlságosan kiterjedteknek, esetenként túlzottan elasztikusaknak tűnnek. Jogosan merül fel tehát a kérdés, hogy akár ezt a behatárolt témakört tekintve — jogtörténeti kutatómunkánk számára — milyen szférában van létjogosultsága az összehasonlításnak.

A polgárosodás, ill. az árutermelő társadalom Elbától keletre eső fejlődésének az újkor kezdetéig visszanyúló feltárásában a modern történetkutatás éppen az utóbbi évtizedek folyamán ért el átütő erejű eredményeket. Ezen eredmények értékét nem csorbítva megállapítható azonban, hogy a regionális egységként használt Közép- és Kelet-Európa fogalom, mint kutatástechnikai modell, rendkívül sokszínű megközelítést nyert. A történeti-jogtörténeti kutatómunkában általánosan elfogadott Közép- és Kelet-Európa fogalom definiálásának (területi behatárolásának) formális megközelítése bár alárendelt jelentőségűnek mondható, mégis mint a megkésett polgári társadalom fejlődésének modellje szerfelett fontos problémák hordozója az összehasonlító jogtörténeti kutatásban. A felidézett történeti-gazdaságtörténeti kutatások eredményei alapján is nyilvánvaló, hogy ez a modell összetett, melynek határai még az azonos társadalmi-gazdasági feltételek jelenléte esetén is koronként változók, jogfejlődési összetevőiben pedig a jogcsoportrégiók (alrégiók) kontúrjai is könnyen kitapinthatók. A történetkutatás ilyen alrégióinak tekinti pl. az osztrák—cseh, az orosz—lengyel—magyar, ill. a Balkán térségében kifejlődő összetevőket, a polgári korban. A jogfejlődés vizsgálatára adaptálva nyilvánvaló,

hogy ez a modellképzés nem, vagy csak alárendelt módon veszi számba a porosz—német talajon kifejlett alrégió szerepét, mégis — főként a gazdaságtörténeti megközelítések — az összehasonlító jogtörténeti kutatómunka számára is irányadók lehetnek.

A polgári jellegű jogrend azon formája, amely a kontinens keleti felében kifejlődött, nyilvánvalóan a jogcsoportok alrégiók szerinti elhatárolódását is magában hordja. A porosz—német, ill. az osztrák minták felhasználásának területe, az európai Oroszország polgárosodását kifejező jogrend, ill. a Balkánon kialakuló sajátosságok nyomvonalán haladva lehet talán ezeket a jogfejlődési összetevőket megragadni. Mindmegannyi önmagában is összetett territorium, amelynek keretében gyakran számos nép, esetenként több soknemzetiségű birodalom jogrendjének polgárosodása követhető nyomon. Ennek az elhatárolódásnak egyik szembetűnő sajátossága tehát, hogy még a szóbanforgó jogcsoport alrégiói sem esnek egybe az etnikai (nemzeti) rokonsággal. Ennek ellenére a közép- és kelet-európai térség (polgári jellegű) jogfejlődésének alrégiók szerinti eltérései (specifikumok) is olyan összefüggések formájában bontakoznak ki előttünk, amelyek az adott alrégión belül élő népek jogfejlődésének kulcskérdéseit teszik gyakran megközelíthetővé. Innen fakad az a felismerésünk, hogy nemcsak a szomszédnépek iránti megbecsülés kötelez bennünket a közép- és kelet-európai jogfejlődés eme regionális keretekben történő, beható vizsgálatára, hanem a megoldásra váró feladataink is szükségessé teszik az ilyen értelemben vett összehasonlító kutatást. A megkésett polgári átalakulás kontinentális modelljének, ill. alrégiók szerinti tagozódásának problematikája azonban szinte minden idevágó törekvésünkben jelen van. Nem kétséges, hogy az egyes jogfejlődési összetevők módszeres megragadása a kutatómunka eredményességét is befolyásolja. Érdemes ebből a szempontból ismét felidézni a Jean Bodin Társaság legutóbbi kongresszusán alkalmazott eljárást, amely az adott témakörben a nyugat- és közép-európai alrégiót határozottan elkülönítette az ún. dél-kelet európaitól, és ez utóbbihoz szervesen besorolhatónak érezte a magyar falusi közösségre vonatkozó ismereteket is. A sok értékes tapasztalati anyagra épült megoldás következetlensége azonban főként azáltal vált nyilvánvalóvá, hogy a nyugati és a keleti szlávok faluközösségi viszonyainak elemzését a közép-kelet-európai alrégióktól elhatárolva (kiszakítva) kívánta tárgyalni. Ez a rangos nemzetközi tudományos fórum is kiterjesztette vizsgálódásait a modern polgári jellegű jogrend korszakára, következésképpen az általa alkalmazott regionális modell problematikája egészében hasznos tapasztalati anyagot nyújt számunkra. Utaljunk mégis a modellképzés megoldatlan problémáira ama tapasztalati anyag nyomán is, amely a bevezető gondolatok sorában említett cseh—szlovák—magyar jogtörténeti tudományos együttműködés hatása alatt kialakult jogtörténeti konferenciák során tapasztalható.

Hazánk és a közel-környező országok jogtörténészeinek együttműködése alapján az összehasonlító jogtörténeti kutatómunka termékeny nemzetközi fórumai születtek az utóbbi két évtizedben. Ezek egyik legutóbbi példáját szolgáltatta a Prágában, 1975. szeptember 23—26-án rendezett jogtörténeti tudományos konferencia, amely már a legújabbkori jogfejlődésünk kontinentális modelljének problematikáját is felszínre vetette. Václav Vaněček akadémikus megnyitó előadása nem véletlen hívta fel a figyelmet ezúttal a szocialista jellegű állam- és jogtípus összetettségére, ill. a szélesebb kontinentális modell alrégióiban kirajzolódó összefüggések feltárásának szükségességére. A tematikusan is kapcsolódó nemzeti referátumok közreadása nyomán nyilván ezek az összefüggések majdan kitapintható tapasztalati anyaggá is érnek az európai szocialista országok jogtörténészei számára.

Módszertanilag a közel-környező népek újkori és legújabbkori jogfejlődésének regionális tagozódása már a 60-as évek folyamán felszínre került. Heinrich Schröder idevágó összehasonlító jogtörténeti tanulmányára, még korábban a lengyel Juliusz Bardach tanításaira utaljunk csak, amelyek már alapul szolgáltak a közép- és kelet-európai megkésett burzsoá jogtípus regionális tagozódásának fokozottabb figyelembevételére. A Smolenicén, Brnóban, Krakkóban, Budapesten, Pécsett, Mamaiaban stb. rendezett nemzetközi jogtörténeti tudományos konferenciáink szinte mindegyikén jelen volt azonban a probléma, hogy a nemzeti referátumok eredményeiben implicite benne van a lehetőség a burzsoá jogtípus regionális összefüggéseinek felismerésére, maguk az egyes részletkutatások azonban csak a legritkább esetben jutottak el az adott jogfejlődési modell mibenlétének feltárásáig. Nyilvánvaló, hogy ezeknek a lehetőségeknek a kiaknázása egyfajta sajátos koordinációt igényel, és ezt a felismerést fejezte ki az az újabb törekvés is, amikor meghatározott témakörre (institucióra), jogágazatra stb. behatárolt jogtörténeti tudományos fórumok megteremtésére került sor. A burzsoá magánjogtörténeti, büntetőjog-történeti, közigazgatás-történeti témakörökre behatárolt nemzetközi konferenciák valóban számottevő előrelépést hoztak a módszeresen feltárható történelmi összefüggések kitapintásában. Így a burzsoá magánjogi jogalkotásra (kodifikációra) szűkített, Krems-Stein-ben rendezett (1974) konferencia legutóbb azt a törekvést látszott igazolni, hogy a tematika szigorú behatárolása által a jogtörténeti kutatómunka koordinálásának újabb lehetőségei érlelődnek.

Eme vázlatosan felidézett előzményekkel párhuzamosan az európai szocialista országok jogtörténetírásában kifejlődött a komparatív jogtörténeti kutatómunka módszertani megalapozása, amely a jogfejlődési modellek feltárását célzó újabb törekvéseknek is kedvezett. Eme törekvések egynémelyikének láttatása érdekében vissza kell utalnunk ama módszertani tételre, miszerint az összehasonlító kutatómunka modellje lehet akár egy adott nép története is, ha az adott konkrét fejlődési tényezőket pl. az összehasonlítás útján kívánjuk ellenőrizni. A legújabbkori magyar történelem kutatóinak egy ilyen értelmű törekvését állította elénk pl. az 1975-ben Visegrádon rendezett nemzetközi konferencia, „Az európai népi-demokratikus forradalom és a népi-demokratikus

fordulat sajátosságai Magyarországon" címmel. Az újabb történetkutatás területén egyre gyakrabb az ilyen és hasonló törekvés, amely a jogi historizmusunk figyelmét is magára vonta. A szocialista jellegű állam- és jogrend kontinentális formáinak (modelljeinek) vizsgálata felé irányította jogtörténészeink figyelmét A. I. Karaljov professzor előadása is, amely röviddel később az ELTE—Zsdanov Egyetemek összehasonlító jogtörténeti konferenciáján hangzott el. Joggal nyert hangsúlyt ezúttal, hogy főként az elméleti jogtudomány eredményeiben realizálódó előrelépéseink végre az összehasonlító jogtörténeti kutatásban is alkalmazásra kerüljenek. Valójában azonban ez a műhelytanácskozásnak mondható fórum jogtörténetírásunk számára azoknak a nemzetközi tapasztalatoknak az összefoglalását adta, amelyek az összehasonlító jogtörténeti kutatómunka módszertani követelményeit tisztázták. Ezek sorában kiemelt figyelemben részesült a jogfejlődési modell problematikája is. A konferencia a hazai és a közel-környező népek jogfejlődésének összehasonlító elemzése területén nagy jelentőséget tulajdonított az ún. regionális komparatisztikának, amely a megkésett polgári jellegű jogrend kontinentális formáinak feltárásában csakúgy, mint a szocialista jog fejlődésének vizsgálatában szilárd támaszt jelent. A résztvevők az azonos jogtípusba tartozó, releváns jogtörténeti tényanyagok, ill. tudományos tapasztalatok modellekké formálódásának sokszínű lehetősége mellett foglaltak állást. Az alrégiókban — időben és témakörönként is gyakran változó módon — de minden esetben csak a módszeres feltáró munka eredményei nyomán jelentkezik a modell, amely maga is szakadatlanul változik a jogfejlődéssel. Újkori és legújabbkori jogfejlődésben meghatározó szerepet játszó két jogrendszertípusunk keretein belül tehát akár az intézményi, akár pedig az ágazati jogfejlődés regionális modelljeinek egész sorával lehet számolnunk, anélkül, hogy azokat az adott földrajzi, nemzeti, etnikai stb. jellemzőkkel felruházva leegyszerűsíteni törekednénk. Az összehasonlító jogtörténeti kutatómunka tudományosan megalapozott eredményei tehát nem vezethetnek sematikus modellekhez, ami ismét nem zárja ki annak lehetőségét, hogy kutatástechnikai modellként pl. a porosz—német—osztrák minták befogadásának terrénumaként ismert közép- és kelet-európai jogfejlődés, avagy a török uralom alól fokozatosan felszabaduló és polgárosodó Balkán fogalmát használjuk.

Joggal mondjuk, hogy a magyar jogi historizmus egész területén communis opiniová lett végre az a felismerés, miszerint a magyar jogtörténet lényeges szempontokkal gazdagodik, ha a közép- és kelet-európai népek jogfejlődésébe beléhelyezve kerül vizsgálatra. A polgári jellegű jogrend történeti feltárását szolgáló kutatásaink ezt a meggyőződést többnyire igazolták, mégis látnivaló, hogy az adott, konkrét kutatási feladatok jobbára a porosz—német—osztrák minták (modellek) hatókörének felismeréséig terjednek, és ezen túl a történelmi összefüggések keresése is enerválódik. Innen van az, hogy a rangos nemzetközi jogtörténeti konferenciák, esetenként valóban gazdagnak mondható eredményei ellenére részletkutatásaink, pl. a Balkán térségében élő szomszédnépek jogfejlődésének akár egyidejű (szinkron), ill. a jellegében azonos, vagy éppen a konkrét kölcsönhatást kifejező összefüggéseit is csak a legritkább esetben veszik figyelembe. A megkésett polgári átalakulás nyomán objektíve jelenlevő jogfejlődési összefüggések nem kellő figyelembevétele jelentkezik újabban a kifejezetten kelet-európai (a korabeli európai oroszországi) analógiák számbavétele területén, megfeledkezve kissé a klasszikus lenini megállapításról, miszerint a régi Magyarország tudvalevőleg nemcsak földrajzilag áll közel Oroszországhoz. E helyzet fonákját ismét a jogfejlődési modellek feltárását célzó újabb lépéseink egyikének nyomvonalán haladva próbáljuk a maga valóságában érzékeltetni.

Közismert az a tény, hogy a viszonylag rövid életű, polgári jellegű jogfejlődésünk módszeres vizsgálata során a kutató a legnagyobb gyakorisággal a porosz modell egyik vagy másik jellemzőjével, sőt gyakorta a bizonyítható történelmi kapcsolatok jelenlétével, és az uralkodó osztályérdekek meglepően közelálló tükröződésével találkozik. A kép, amely ilyeténképpen kibontakozik, az esetek nagyobb részében nyilván nem válhat nemzeti jogfejlődésünk önállóságának hízelgő példájává. Az ilyen tartalmú komparatív vizsgálódások eredményei ennek ellenére egy, a korábbinál reálisabb világkép kialakulásának eszközeivé válhatnak a hazai jogi historizmus fejlődésében. Mégis éppen a modellképzés területén jelenlevő egyoldalúsága nem hallgatható el e nemes törekvéseknek. A feltárt eredményekben ugyanis egyoldalúan a bevételt látjuk tükröződni, és a modell továbbra is mentesnek tűnik a kölcsönhatástól. Pedig nyilvánvaló, hogy a tágabb értelemben vett modell (a megkésett burzsoá jogtípus) szerves alkotóelemeivé válik a hazai jogfejlődésünk, és az alrégiók egyikében másikában maga is átadó szerepet játszik idővel. A kölcsönhatásokat esetenként még a porosz—német—osztrák minták irányában sem tekinthetjük elhanyagolhatónak, mégis ezúttal a hazai talajon kifejlett regionális modell egynémely, eddig kevéssé ismert jogtörténeti összefüggéseire irányítjuk a figyelmet.

Úgy tűnik egy ideig kutatóink számára, hogy a dualizmus rendszerében izmosodó burzsoá jogrendünk fejlődése pl. a Balkánon élő szomszédnépek tapasztalatai alapján számottevő impulzust nem kaphatott. A Porta hatalma alól fokozatosan csak a 19. század második felében felszabaduló Bulgária, Szerbia, ill. a két román fejedelemség polgárosodása előtt még századokkal korábbi időkhöz tapadó akadályok tornyosulnak, amikor — bár a teljes nemzeti függetlenség hiányában — a hazai feudálkapitalista jogrend egyes területein a klasszikus burzsoá jog kodifikált formáinak meghonosítása is reálissá válhatott. Ezúttal nem tehetünk kísérletet arra, hogy a burzsoá jellegű jogi kodifikáció előtörténetének bonyolult útvesztőit a Balkánon akár csak vázlatosan is feltárjuk. Jelezni kell csupán, hogy ez a számunkra távolról sem érdektelen témakomplexum a maradandó, ill. átmeneti értékű modellek rendkívüli változatosságait rejti magában, ami a Balkán sorsának meghatározásában érdekelt nagyhatalmi törekvésekkel csakúgy,

mint az ébredő polgári nacionalizmussal összefüggésben volt. A Balkánon élő népek társadalmi-gazdasági fejlettségét jóval meghaladó, polgárosult minták átvételére irányuló kísérletek egész sora ismeretes ma már a kor jogfejlődését elemző szakirodalomban. Ezek egynémelyike már a Porta elavult jogrendjének válságához, ill. a század első felében megszülető török reformtörekvésekhez tapadt. A Porta kényszerű reformjogalkotása csakúgy, mint az újjászülető nemzetállamok a francia—olasz, ill. a porosz—orosz—osztrák minták felhasználása útján törekedtek jogrendjüknek a kor követelményeihez történő igazítására. A sokféle minta beáramlása nyomán főként a polgárosodást kifejező magánjogi jogalkotásban, de a büntetőjogi kodifikációban és a közjogi fejlődésben is a hatóerejében még nagyon is változékony alrégiók egész sora tűnt fel. A magánjogban elsődlegesen és legnagyobb gyakorisággal a francia—olasz minták átvétele nyomán vélhetnénk a konkrét történelmi feltételekhez igazított modell kialakulását. Eme törekvések jellemzik az éppen egy évszázaddal ezelőtt újjászülető Bulgária jogalkotását is a 19. század utolsó harmadában. Ez a chartalis alkotmányra (1879) támaszkodó jogalkotás azonban pl. annak a gyűlölt török (már megreformált) kereskedelmi jognak az alternatíváját keresi, amely már a francia Code de Commerce intézményeit is jócskán átvette. Az 1897-ben születő bolgár Kereskedelmi Törvénykönyv azonban csak töredékeiben (a fizetésképtelenség, csőd stb.) hordozott francia mintát. Ezen túl mondhatni, hogy szinte egészében a magyar kereskedelmi törvény (1875:37. tc.) átvételét jelentette. Több hasonló jelenség elemzése nyomán a jelenkori bolgár jogtörténetírás arra a következtetésre jut, hogy a magyar, ill. a porosz polgárosodást kifejező jogalkotás állt közel ebben az időben a bolgár társadalom igényeihez. Az érintett példák modellé formálódásának azonban számottevőbb bizonyítékai is feltárultak ma már a korabeli magyar, ill. a polgárosodó bolgár jog fejlődése területén. Ismét csak a nemzetközileg elismert Michail Andrejev módszeres vizsgálódásaira utalva látnunk kell pl., hogy az 1895-ös bolgár Btk. a magyar Csemegi-kódex (az 1878:5. tc.) adaptálása a bolgár társadalom igényeinek megfelelően, ugyancsak azzal a szembetűnő kísérő jelenséggel, hogy egynémely szakasza az orosz birodalmi büntető törvénykönyv egyidejűleg elkészült tervezetének átvétele alapján módosult. Tipikusan burzsoá (klasszikus) modell bevételére került sor — mondja az idevágó bolgár szakirodalom —, amely csak az 1923-ban lezajló fasiszta hatalomátvétel után nyert lényeges módosítást. Szembetűnő az is, hogy ez a hitelt érdemlően feltárt magyar—bolgár jogfejlődési összefüggés milyen harmonikusan megfért az ugyancsak orosz mintaként átvett büntető eljárásjogi normákkal, amelyek hazájukban ekkor már az ún. ellenreformer-reakció dühödt támadásának célpontjaivá váltak.

Nyilván nem célja a marxista jogtörténetnek, hogy a régi ahistorikus illúziók helyébe újakat teremtsen, ellenkezőleg; a felszínre hozott példák csupán annak igazolására utalhatnak, hogy az azonos, vagy közelállóan analóg társadalmi igény miként formálja a maga számára modellé — állami kapcsolatok, ill. oktroj nélkül is — olyan, jellegében közelálló minták egész rendszerét, amely valójában hazájában sem mondható eredeti alkotásnak. Az ún. Csemegi-kódexünk közelgő 100 éves évfordulóján nyilván érdemesülhet e témakör, az érintett országok jogtörténészeinek közreműködését igénylő vizsgálódásaink tudatos koordinálására is. A példa ezúttal azonban nem a közelgő évforduló aktualitásával jelentkezik, hanem ismét csak a jogfejlődési modellek feltárását célzó törekvések egynémelyikéhez vezethet el bennünket.

A magyar burzsoá jog fejlődésének eleddig jórészt feltáratlan történelmi kapcsolatait látva már nem pusztán „egyéni nemzetközi kapcsolatokat" kell látnunk azokban az újabb törekvésekben, amelyek az eddigieknél jóval behatároltabb kutatási témákhoz kapcsolódó — gyakran csak kétoldalú — de egyfajta intenzívebben koordinált együttműködési formákat keresnek. A külső szemlélő számára extrém vállalkozásnak tűnő japán jogtörténeti kutatások iránt támadt újabb érdeklődést is joggal e körbe sorolhatjuk. *Jamanaka Einosuke* legutóbb az Osakai Állami Egyetem küldötteként témánkhoz szervesen hozzátartozó műhelymunkát mutatott be az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán, amelynek központi problematikája éppen a porosz—német burzsoá jogi modell behatolásának történelmi folyamatát vázolta fel a jelenkori japán kutatások fényénél. Nem ismeretlen előttünk a megkésett burzsoá jogfejlődés közép-kelet-európai modelljének kelet-ázsiai felhasználása, a japán jogtörténet nemzetközileg is elismert képviselőjének elemző vizsgálódásai mégis új szempontokkal gazdagították ismereteinket. Ezúttal azonban csupán annak eleven példájaként utalhatunk a témánkhoz kapcsolódó japán kutatási eredményekre, hogy a jogfejlődési modell még csak földrajzi közelséget sem feltételez az ide sorolható jelenségek között. Talán ma még csak ösztönösen jelentkező kifejeződése ennek az a japán szakkörökben születő kezdeményezés, hogy a modell alkotóelemeként számontartott magyar történelmi fejlődést is feltérképezze.

A bolgár—magyar jogfejlődési összefüggések ügyéhez visszatérve irányítsuk azonban ismét a figyelmet azokra a lehetőségekre, amelyek a Szófiai Kliment Ohridszki Egyetem irányunkban tett kezdeményezésének eredményeiben jelentkeztek. Az Oktatásügyi Minisztérium felügyelete alatt kifejlődő egyetemközi együttműködés ezúttal a jelenkori bolgár jogtörténetírás egyik, tudományos eredményeiben kiemelkedő alkotójának budapesti előadóülésében realizálódott, amely a két világháború között, a válságba jutott vagy éppen fasizálódó közép- és délkelet-európai országok majd mindegyikének jogrendjét jellemző, népellenes törvényhozást, ill. a kivételes hatalom különböző formáira támaszkodó büntetőjogi megtorlást tette tudományos vita tárgyává. A témában rejlő intenzív tudományos együttműködési lehetőségeinkre méltán figyelt fel a Magyar Jogász Szövetség Jogtörténeti Szakosztálya, melynek eredményeként egyfajta sajátos műhelyvita alakulhatott ki.

Fanny Milkova munkássága nem ismeretlen a magyar jogtudomány számára. Kutatóink úgy a hazai,

mint a külföldön megrendezett nemzetközi tudományos fórumok egész során találkozhattak már vele, illetve azokkal a jeles kutatási eredményekkel, amelyek tanulmányok, monografikus alkotások formájában váltak közkinccsé. A nemzetközi reputációnak örvendő F. Milkova munkássága az utóbbi évtizedek folyamán szorosan összefonódott a bolgár nép felemelkedésének korával, tehát a témánkat érintő jogfejlődés szinte egészével. Bulgária függetlenné válásának száz éves évfordulóját felidézve utalhatunk egész sor munkájára, amelyek az adott kor jobb megértését teszik lehetővé számunkra. A tirnovói alkotmányról, a községi önkormányzat fejlődéséről írott munkáit, vagy a magyar vonatkozású török történeti forrásanyagot is feltáró „Pozemelnata szobsztvennoszty v b'lgarszkite zemi" c. műveket említsük csak ezek sorából. Jogosan méltatták ezeket a kutatási eredményeket a magyar tudományos élet különböző fórumain, így legutóbb a Jogtudományi Közlöny hasábjain is. Újabb kutatásaiban a 20. századi bolgár jogfejlődés sorskérdései kerültek előtérbe és az idevágó feladatokat minden esetben a sorsközösségben élő szomszédnépek iránti megkülönböztetett figyelem jellemzi. Ez utóbbi kutatások értékes tapasztalati anyagába nyújtott betekintést számunkra az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar TB. és MJSZ Jogtörténeti Szakosztálya által meghirdetett előadása is.

A közel-környező népek 20. századi történelmének tragikus sorsfordulatai késztetik ma a kutatókat arra, hogy az ellenforradalmi és fasiszta jellegű népelnyomás — gyakran megdöbbentően analóg — jogtörténeti összetevőit a szűkebb állami kereteket túlterjedően vizsgálják. Ezt a törekvést a marxista történetírás hazai és nemzetközi eredményei is ösztönzik, mégsem mondható, hogy ma akár csak megközelítően teljes képet tudna alkotni jogtörténetírásunk e fontos témakörről. Szerény kutatóbázisaink ellenére sem illetheti vád pedig a jogtörténet aktív művelőit, főként a hazai ellenforradalmi korszak vizsgálatának elhanyagolásáért. Újjáéledő jogtörténetírásunk első eredményei közt ismerjük a Horthy-korszak államáról és jogáról szóló vizsgálódásokat és egy sor monografikus kutatást, amelyek már az idevágó nemzetközi tudományos tapasztalatokra is építeni törekedtek. Az érintett jogtörténészeink és számos historikus vénájú kutató részletkutatási eredményei is számottevő eredményeket hoztak. A hazai jogtörténetírás eme vázlatosan felidézhető törekvéseinek jelenlétében érthetően felfokozta érdeklődésünket a F. Milkova által kezdeményezett párbeszéd, amely a korabeli magyar viszonyokat illetően egy sor szembetűnően analóg jelenségre is felhívta a figyelmet. A témakör összehasonlító aspektussal történt megközelítése felveti továbbá azt a kérdést is, hogy a közel-környező országok, ill. a hazai fasiszta jellegű jogfejlődési modellek egymáshoz való viszonyában milyen új tényezőkkel kell számolnunk. Íme ezek azok az okok, amelyek indokolttá teszik, hogy a két világháború között kifejlődő népellenes, fasiszta jellegű törvényhozás egyik eddig kevésbé ismert összetevőjét közelebbi megvilágításba helyezzük.

Az első világháborúból a legyőzöttek oldalán kikerülő bolgár polgári monarchikus kormányzat súlyos bel- és külpolitikai válságba jutott. Az antant csapatai már 1918 őszén az ország nagyobb részét megszállták, miután e térség jövőjét főként a Szovjet-Oroszország elleni támadások szempontjából is fontosnak ítélték. A polgári kormányzat a rendszer belső bomlását látva sietve fegyverszünetet (szept. 25.) kötött és a forradalmi népmozgalmak feltartóztatása érdekében a kispolgári eszméket hirdető parasztpártnak (Bolgár Népi Földműves Szövetség) a hatalomba történő bevonásával kísérletezett. Az 1919-ben megtartott általános választások (aug. 17.) után — a politikai válság tetőzése idején — szánta el végre a kormányzat magát, hogy koalíciós partnerként a Sztambolijszkij vezette parasztpártra támaszkodjon. Ez a kormány kényszerült most már a megalázó feltételeket diktáló békeszerződés (Neuilly) aláírására, és tőle várta az uralkodó osztály a forradalmi tömegmozgalom vezető erejének (az ún. szűkelvű szocialisták, vagyis a Bolgár Kommunista Párt) visszaszorítását is. A parasztpárt kispolgári-demokratikus programjának térhódítását remélve 1920-ban feloszlatták a nemzetgyűlést, és az új választások után (máj. 21.) a parasztpárt önállóan alakított kormányt. Sztambolijszkij kormánya ezután azonban a politikai elszigetelődés felé haladt, miután a kétségtelenül demokratikus célzatú intézkedések (földreform, háborús bűnösök felelősségre vonása, progresszív jövedelemadó stb.) egész sorának felvetése által a polgári pártok aknamunkájával kellett szembenéznie. Az udvari körök nyíltan támogatták az ébredő irredenta és revizionista szervezeteket, és a Bulgáriába menekült Vrangel tábornok ellenforradalmi csapatainak kiutasítását is megakadályozták. A hitelét vesztett katonai klikk 1919-ben alakult szövetsége újjászerveződött, és Vrangel tábornok közreműködésével a kormány erőszakos megdöntésén dolgozott. A Katonai Liga első sikertelen puccskísérlete (1922. tavasza) sem késztette azonban a kormányt következetesebb ellenintézkedések megtételére, pedig ekkor még csak az irredenta ún. speckommandók voltak a reakció támaszai. A kommandók Bulgária megcsonkításának demagóg jelszavaival toborozták híveiket, és a magyar ellenforradalmi terror, ill. az időközben lezajlott olasz fasiszta fordulat példáját tekintették követendőnek. 1922 júliusától a hitelüket vesztett polgári pártok vezetőinek szövetkezése már nyíltan ösztönzést jelentett a készülő fasiszta törekvéseknek, a Bolgár Népi Földműves Szövetség kispolgári vezetése azonban a kommunista mozgalom erejének gyengítésével igyekezett visszaszerezni a különböző polgári irányzatok bizalmát. 1923-ban ismét a nemzetgyűlés feloszlatásával és új, reakciós választójog alapján remélt politikai megerősödést a kormányzat. Sztambolijszkij ezzel természetes szövetségesétől fosztotta meg magát. Így az egykori haladó liberális párt felbomlása idejétől, a deklasszált politikai csoportosulások vezéralakjaként ismert Alekszander Cankov 1923 júliusában szinte akadálytalanul hajtotta végre a fasiszta hatalomátvételt. A kegyetlen terror első áldozataivá esett Sztambolijszkij és az ellenállók kisebb csoportja, de rövidesen nyilvánvalóvá lett, hogy a fa-

siszta hatalomátvétel a Bolgár Kommunista Pártot tekinti fő ellenségének. A kommunista Internacionálé vezetőségének állásfoglalása igazolódott be, miután a párt rövidesen a fasiszta diktatúra elleni fegyveres küzdelemre kényszerült. A fegyveres felkelés azonban az új szövetségi politika és a fasisztaellenes egységfront kialakulatlansága következtében 1923 szeptember végén elbukott. Cankov fasiszta különítményei és a vérengző tiszti kommandók most már akadálytalanul hatalmukba kerítették az országot. A tirnovói alkotmánytól teljesen függetlenítette magát egy ideig a kormányzat. A terrorista diktatúra a burzsoá törvényesség látszatát sem igényelte akcióinak fedezésére, szembetűnő azonban, hogy főként a nemzetközi tiltakozások hatása alatt rövidesen megjelent a hagyományos polgári kormányzati formákhoz való formális visszatérési törekvés. Cankov kormányrendeleti úton nyújtott előbb fedezéket a különítmények eljárásának, majd a nyílt terror légkörében választásokat szervezett, hogy egy merőben új összetételű nemzetgyűléssel a törvényesség látszatát — főként kifelé — demonstrálja. Ismeretes ugyanis, hogy ez az ún. XXI. Nemzetgyűlés szavazógépként vette tudomásul a Cankov kabinetjében megfogalmazott törvényjavaslatokat. Jellemző körülmény csupán, hogy az 1924. jan. 2-án beterjesztett államvédelmi törvényjavaslat 1923. dec. 23-án még vázlatos tervezet képét ölti a kabinet előtt, de már január 4-én, a nemzetgyűlés többségi szavazatával megerősítést is nyert. Amennyire nyilvánvaló volt, hogy a fasiszta hatalomátvétel takarójául szolgáló nemzetgyűlés alkotmányellenes képződmény, olyannyira nyíltan reakciós volt a gyűlés összetétele is. Ez a törvénytelenül születő képződmény akkor sem emelte fel szavát, amikor megválasztott nemzetgyűlési képviselőket a nyílt utcán öltek meg az ellenforradalmi különítmények.

A bolgár marxista jogtörténetírás igen fontos feladatának érezte, hogy a fasiszta hatalomátvétel politikai történetét a jogtörténet sajátos eszközeivel kiegészítse. F. Milkova felidézett két műve ebben a feladatban egyesítette a reakciós államvédelmi jogalkotás jogforrástörténeti vizsgálatát a bírói önkény, ill. az egyre szélesebb területekre kiterjesztett kivételes hatalmi viszonyok gyakorlatának feltárásával. A kutatás első összetevője az 1924—1934 közt hozott és gyakran módosított államvédelmi, fasiszta jellegű törvényhozást, és az ezek nyomán kifejlett ún. joggyakorlatot állítja előtérbe. Világosan áll elénk e kutatások nyomán az a felismerés, hogy ezúttal szó sincs valamiféle hagyományosan polgári jellegű kivételes hatalmi legiszlációról, amely az alkotmányos normák előzetes megváltoztatása alapján nyert volna polgárjogot. A mindenfajta politikai bűncselekményre halálbüntetést követelő első államvédelmi törvénytervezet egyszerűen meghamisítja az alkotmány 83. szakaszát, amikor azt állítja, hogy az abban biztosított egyesülési jogok garanciája lesz a törvény. Valójában a bírói függetlenséget felrúgta a rezsim az államvédelmi törvények proklamálása előtt, így az értelmetlenül kegyetlen legiszláció csak a törvénykezési garanciákat nélkülöző terror direktívájává silányult.

A bolgár monarcho-fasiszta rezsim szakadatlan válságának szerves velejárójaként tárja fel F. Milkova ezt a tragikus fejlődést, és az idevágó másik műben átvezeti a figyelmet az 1934—1935-ben lezajlott, nyíltan fasiszta mintákra támaszkodó hatalomváltozások (Georgiev, Zlatev, Tosev) utáni időkbe. „A hadsereg morális erejének védelméről" (1936), „a társaságok feletti felügyeletről" (1933), a „rekvirálásról" (1939), a „polgári erők mobilizálásáról" (1940) és a „nemzet védelméről" szóló nyíltan fasiszta törvények fémjelzik ezt a megalázó korszakát a bolgár burzsoá jogfejlődésnek. Ebben a korban már arra sem történt hivatkozás, hogy a kivételes hatalom gyakorlását szolgáló jog hiányát kellene pótolni. Formailag hatályban voltak továbbra is az eredetileg magyar, ill. orosz modell szerint alkotott anyagi és eljárásjogi normák. A fasiszta diktatúra azonban a büntető törvénykönyv minden lényeges vívmányát felszámolta, és azokat a módosító részletjogszabályokat, ill. a porosz militarizmus szellemét árasztó katonai büntető törvény (1915) normáit tűrte csak meg, amelyek az ismét csak idegenből kölcsönzött fasiszta jogelveikkel viszonylag könnyebben összeegyeztethetőknek bizonyultak.

Nincs mód arra, hogy ezúttal csupán az azonos témakörben dolgozó kutatóink figyelmét felkelteni akaró tanulmányban a maga teljességében láttassuk azt a gazdag tapasztalati anyagot, amelyet F. Milkova tudományos eredményei magukban foglalnak. Célszerűbben juthatunk ide, ha a lezajlott műhelyvita anyagát adjuk közre, amely a hazai jogtörténeti kutatómunka egy kiemelten időszerű feladatának szélesebb aspektusból történő megközelítését indíthatja meg. Az a meggyőződésünk máris nyilvánvaló, hogy a hazai és a közel-környező országok majd mindegyikének két világháború közötti történetében tragikusan valós, ellenforradalmi és fasiszta jellegű jogfejlődés tudományos értékű feltárásához az összehasonlító kutatások kiterjesztése által juthatunk. Megalapozott a várakozás, hogy ezek a törekvéseink az adott térségben ható ellenforradalmi, ill. fasiszta jogi modellek feltárásában is — talán meglepően új — de mindenképpen maradandó értékű megállapításokhoz vezethetnek el bennünket. A nemes célok elérését szolgálva a bolgár marxista jogtörténet hivatott művelői olyan kötelezettséget vállaltak magukra, hogy a közeljövőben — e témakörre szigorúan behatárolt tematikával — koordinált nemzetközi tapasztalatcserét készítenek elő az európai szocialista országok jogtörténészeinek közreműködésével. Beláthatóan gazdag lehetőségeket igér ez az újabb jogtörténeti tudományos fórum számunkra, amelynek joggal várható eredményei kutatómunkánk belső koordinálása által is ösztönzést igényelnek.

Horváth Pál — Kállai István

JOGIRODALOM

JOGÉLET

Szövetkezeti politika — Szövetkezeti jog — Szocialista társadalom*

Újabb olyan monográfiával gyarapodott jogi irodalmunk, amely — bár központi kérdésként kezeli az aktuális joganyagot — meghaladja a pusztán tételes jogi szabályozásból adódó lehetőségeket, szakít a leegyszerűsítő, normativista felfogással, és napjaink egyik legfontosabb társadalmi-politikai kérdéskörének tükrében képes a jogrendszer fejlődésének belső dinamizmusát feltárni.

A könyv választ kíván adni azokra a problémákra, amelyeket a mai Magyarország társadalmi viszonyainak változásai, a szövetkezeti politika és a jogi szabályozás területén életre hívtak, de — tágabb értelemben felfogva a szövetkezeti mozgalmat — annak történelmi fejlődésére, valamint más társadalmak szövetkezeti viszonyainak elemzésére is meggyőző alapossággal tér ki.

A több mint 400 oldalas munka három fő részre tagolódik. A szövetkezeti kollektíva és szövetkezeti jog c. rész olyan elméleti alapkérdéseket tisztáz, mint a szövetkezetpolitika és a szövetkezeti jog kölcsönhatása, a szövetkezet lényege, fogalma, típusai, a tulajdon-, elosztási-, szervezeti-, személyi és felelősségi viszonyok, valamint a szövetkezeti jogviszonyok.

A szövetkezeti jog alapelvei körében azok történeti áttekintését, majd logikai kifejtését adja a könyv, különös figyelmet szentelve a szövetkezeti demokrácia és az érdekstruktúra kérdéskörének.

Végül a harmadik rész kritikailag ismerteti a szövetkezet jogi szabályozás módszerét és rendszerét, egyben javaslatot is tesz egy de lege ferenda szövetkezeti jogi rendszer szabályozására. A monográfia megírására olyan időpontban került sor, amikor gazdasági életünkben fokozottan előtérbe kerültek az áru- és pénzviszonyok, megnövekedett a piac szerepe és a vállalati önállóság. Ezekből pedig egyenesen következett a jog szerepének, jelentőségének megnövekedése társadalmunkban. Ezzel együtt megnőtt az a terület, amelyben a jogszabályok maguk is hatnak a gazdasági cselekvésre, amikor a gazdasági növekedés ütemének meggyorsítására szolgáló eszközök között a jognak kiemelkedő szerepet kell játszania.

Az is ismert tény, hogy a jog szervező, irányító funkciójának előtérbe kerülésével egyúttal fejleszteni kell magát a jogot is. Ez pedig az elméleti és gyakorlati problémák sokaságát tárja elénk. Ilyen problémának a megoldására vállalkozott a szerző, amikor munkájában tudományosan indokolva megalapozta az új jogágat, a szövetkezeti jogot, lényegesen túlhaladva a csak a termelőszövetkezetekre érvényes joganyag tárgyalásának korábban uralkodó koncepcióját. A jogrendszer tagozódásának kérdése a marxista állam- és jogelmélet központi problémái közé tartozik. Ismeretes az is, hogy a marxista állam- és jogelméletre ebben a vonatkozásban több irányú feladat teljesítése vár.

Elsődlegesen ki kellett dolgozni a jogrendszer tagozódására vonatkozó valóban tudományos elméleti alapokat. Másodsorban meg kellett vizsgálni az ún. hagyományos jogágak helyzetét a szocialista jogrendszerben. És végül elemezni kellett a „hagyományos" jogágakból kiváló új jogágak létrejöttét.

A marxita állam- és jogelmélet megállapította, hogy nemcsak a különböző jogtípusok differenciáltsága eltérő, hanem azonos jogtípus különböző formáiban is más-más lehet a jogrendszer tagozódása, éppen a társadalmi és történelmi fejlődés következményeként.

Eme alapvető elméleti kérdések tisztázása után az is világos, hogy a szocialista jogrendszer kérdésköre egyáltalán nem zárult le, minthogy nem is zárulhatott le, mert a szocialista társadalom fejlődése új és új problémákat vetett és vet fel. Egyet kell értenünk Szabó Imre akadémikus megállapításával[1], aki véleménye szerint a marxista—leninista jogelmélet képviselői még ma is sokat vitatkoznak a jog jogágakba, vagyis a közjognál és a magánjognál kisebb egységekre osztásáról úgy, ahogyan a pozitív szocialista jogi rendszer egyes részei tényleg alapulnak. A jelenleg általánosan elfogadott felosztási elv az lett, hogy a jogágba tartozást lényegileg a jogviszony tárgya határozza meg, vagyis az, hogy a jog milyen társadalmi viszonyt szabályoz, és nem az a döntő, hogy hogyan szabályozza azt. A szabályozás módszere csak másodlagos, kisegítő, járulékos ismérv. Ugyanakkor a szocialista jog felbontotta a hagyományos magánjogot, mint jogágcsoportot, kiszakította belőle és külön jogággá tette a már nem elsősorban vagyoni viszonyokat szabályozó családjogot, a munkajogot és a termelőszövetkezeti jogot.

Ennek a megállapításnak az alapján nézhetünk szembe a szerzőnek azzal a kérdésfeltevésével, hogy van-e lehetőség szintézisre a szövetkezeti viszonyok területén. A szövetkezetek típus, ágazat, forma szerinti különbözősége, sokrétűsége mellett adott-e a feltétel az alapvető vonások közös szabályozására. A kérdés lényege tulajdonképpen a szabályozás tárgyának tisztázására irányul. A szerző a választ megadva, sajátos vonásaként emeli ki a jogi szabályozásnak azt, hogy az általuk transzformált közös társadalmi viszony a szövetkezeti tulajdon. Ez olyan komplex jellegű jogviszonyok rendszere, melyek a termelési viszony és a termelő szervezet összekapcsolódása révén keletkeznek. A szövetkezeti organizáción belül létrejövő viszonyokról van szó, természetes és jogi személy közötti viszonyokról, és végső fokon a jogviszony tárgya mindig összefüggésben van a szövetkezeti tevékenységgel.

A szövetkezeti jogviszonyok egyneműsége adja a kiteljesedett szövetkezeti jogalkotás alapját. Ezek határozzák meg a szövetkezeti kollektíva sajátos arculatát, a szocialista társadalomban ismert más kollektívákhoz képest. Az önálló jogágiságot alátámasztó jegyeket mutatja ki a szerző a szövetkezeti jogviszonyok szabályozási módjában is, melynek fő jellemzője a mellérendeltség és az alárendeltség sajátos ötvözete. Egyneműségre

* *Nagy* László: A szövekezeti jog alapkérdései, Akadémiai Kiadó, Budapest. 1977. 431 old.

[1] *Szabó* Imre: Jogelmélet. Bp. 1977. 61. old.

utaló vonások találhatók a felelősségi rendszerben, valamint egységesek a szövetkezetekre vonatkozó alapelvek is. E megállapításokon túl a szerző elemzi azt a folyamatot is, melynek eredményeként a jogtudomány szemléletmódja megváltozott a szövetkezeti jogot illetően. Ennek alapja a párt által kidolgozott egységes szövetkezeti szemléletmód, az ezt tükröző egységes szövetkezeti politika, és a széleskörű társadalmi vita után 1971-ben elfogadott egységes szövetkezeti törvény.

A szövetkezeti jogág jogrendszerbeli helyének megítélésénél figyelembe kell venni azokat a nézeteket, amelyek a szocialista országokban jelenleg kialakultak, és amelyekből kiderül, hogy különösen élénk vita folyik a mezőgazdasági jog perspektívájával kapcsolatban. A fejlődés — úgy tűnik — a többi szocialista országban is az egységes szövetkezeti jog irányába hat, pontosabban azokban az országokban, ahol a szövetkezeti szektor nem csupán a mezőgazdasági termelőszövetkezetekből áll.

A szövetkezeti jogviszonyok elemzésénél a szerző kiemelte ezek komplexitását.[2] A könyv elméleti megállapításainak ez a legfontosabb alapja. Ahhoz, hogy a szövetkezeti jog elfoglalja önálló helyét a jogrendszerben, éppen ez a komplex jogintézményekbeni gondolkodás szükséges.

Elvileg megalapozottnak tünnek a szerzőnek a szövetkezeti jogra, mint új jogágra vonatkozó megállapításai, elsősorban azért, mert a gazdaság és a jog összefüggéseit messzemenően szem előtt tartva vonta le következtetéseit. Tovább fokozza megállapításainak érvényességét, hogy bizonyítékainak felsorolása közben hangvétele nem a jogágiság „kimondására" irányul, hanem annak valóságos létezését kívánja elismertetni az olvasóval.

A monográfiának vannak olyan részei, amelyek az állam- és jogelmélethez is szorosan kapcsolódva — annak elsősorban államelméleti részét — jelentősen gazdagítják annak anyagát. Ezek a megállapítások szervesen összefonódnak a politikai, elsősorban a szövetkezetpolitikai tételekkel.

Az állam- és jogelmélet művelői számára új és jelentős megállapításnak tekinthető mindenekelőtt a szövetkezetek funkcióinak tárgyalása. Az irodalomban uralkodó felfogás a szövetkezetek gazdasági és társadalmi funkciójának a megkülönböztetése. A gazdasági funkcióhoz viszonyítva az utóbbi jóval kidolgozatlanabb volt. A szerző viszont ennek tartalmát mozgalmi-, politikai-, oktatási-, nevelési-, érdekvédelmi- és szociális-jóléti feladatainak megoldásában látja.[3]

Kiemeli a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és az ipari szövetkezetek jelentőségét a szocialista társadalom osztálystruktúrájának alakításában. Az egységes szocialista parasztság csak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek segítségével alakulhatott ki. Hasonló szerepet töltöttek be a kisipari termelőszövetkezetek, a kisiparosok átrétegződésében. Ennek a folyamatnak eredményeként a szerző ma már az ipari szakszövetkezetek tagjait a munkásosztály egyik sajátos rétegének tekinti.

Államelméleti szempontból is igen érdekes és értékes az egyes szövetkezetek kritizálása.[4] A típus, az ágazat és a forma kategóriáit emeli ki a szerző a szövetkezetek rendszerezésében. Mindez elősegíti a tartalommal adekvát terminológia kialakítását. A tipológia közérthetőségének segítségével tudja a szerző a szövetkezeti rendszer előnyeit bemutatni a szocialista társadalom viszonyai között azok számára is, akiknél még nem valósult meg a valóban szocialista szövetkezési forma.

Állam- és jogelméleti szempontból azonban legjelentősebbnek a szövetkezeti demokráciával kapcsolatos vizsgálódásait és eredményeit tekinthetjük a szerzőnek. Érdemes utalni arra a megállapítására, miszerint a kapitalizmus viszonyai között a szövetkezeti demokrácia visszafejlődése a változás fő vonala.[5] A kapitalizmus szövetkezeti demokráciája az árutulajdonosok formális jogegyenlősége — szövetkezeti keretek között. Egyre általánosabbá válik az a vonás, hogy kialakul a tisztviselői és alkalmazotti kar a vezetésben és ellenőrzésben egyaránt. A szövetkezeti tulajdon tehát önmagában még nem elegendő alap a szövetkezeti demokrácia kibontakozásához, ehhez megfelelő társadalmi viszonyok is szükségesek.

A szövetkezeti demokrácia alapvető forrása ezért a szocialista társadalom létével szorosan összefüggő szocialista demokrácia. Bizonyítja ezt az a tény is, hogy amikor a személyi kultusz éveiben megsértették a szocialista demokrácia alapvető elveit, csorbát szenvedett a szövetkezeti demokráciának gyakorlata is. A szövetkezeti demokrácia érvényesülésének lehetőségeit így elsősorban a szocialista társadalom mechanizmusának megfelelő működése biztosítja.

A szövetkezeti demokrácia második forrásának a szerző a szövetkezeti tulajdont tekinti, harmadiknak pedig a szövetkezet sajátos társadalmi, szervezeti önállóságát. A szerző — nagyon helyesen — elsősorban politikai fogalomnak tekinti a szövetkezeti demokráciát, melynek egyik viszonylatát a szövetkezeti önkormányzat, a másikat a szövetkezet és a tagság közötti viszony fejezi ki. Ezt a két elemét tekinti a szövetkezeti demokrácia legjellemzőbb sajátosságának.

A szerző által elért új eredmények jó példát szolgáltatnak arra is, amikor egy tételes jogtudomány művelője gazdagítja új, általánosítható tételekkel az állam- és jogelméletet és segíti más jogágak tudományos vizsgálatát is. Jogéletünkben ugyanis sokszor állítottak olyan követelményeket az állam- és jogelmélet elé, hogy az oldja meg a tételes jogtudományok problémáit is. Ebben a vonatkozásban viszont nagyon komoly együttműködésnek és kölcsönhatásnak kell fennállni. A könyv kétségtelenül abba az irányba mutat, amikor a tételes jog oldaláról adnak új impulzusokat az állam- és jogelmélet művelői számára is. Ez úgy is megfogalmazható, hogy a mű a jog lényegének, gazdasági- és érdekelemének kimunkálásához és továbbfejlesztéséhez ad igen jelentős segítséget.

A jog és gazdaság dialektikus kapcsolatára, a jognak a gazdaságra való visszahatásának lehetséges körére a marxista állam- és jogelmélet állandóan felhívja a figyel-

[2] *Nagy* László: A szövetkezeti jog alapkérdései. Bp. 1977. 149. old.

[3] Uo. 305. old.

[4] Uo. 94—116. old.

[5] Uo. 331—332. old.

met. Gazdasági szempontból értékelve a termelési viszonyok a jogot és a jogviszonyokat kétféleképpen határozzák meg: közvetlenül vagy közvetve, vagyis a termelési viszonyok direkt vagy indirekt módon vannak jelen a jogi normában és a jogviszonyban. A tulajdoni viszonyok a termelési viszonyok jogi kifejezései, s a különféle jogviszonyokban a gazdasági alap az alábbi formákban lehet jelen: *a)* a termelési mód — minimálisan, közvetetten szükségképpen benne rejlik minden felépítményi viszonyban — a termelési mód létezéséből szükségképpen következik az ennek megfelelő felépítményi rendszer és egyéb alrendszerek; *b)* a meghatározott gazdasági viszonyok konkrét, eseti hordozójaként.

A jog és a gazdasági alap közötti kapcsolat azonban nem sematizálható egyszerű képletté még azokban az esetekben sem, amikor a termelési viszonyok úgyszólván közvetlenül határozzák meg a jogviszonyokat. A társadalom egyes szférái a gazdasági, politikai, jogi, erkölcsi és egyéb mechanizmusai, valamint azok működése a valóságban egyetlen szerves egészet képeznek. Maga a jogi és a gazdasági viszonyok összefüggésének vizsgálata, a tükröződés módjának feltárása és az arra alapított társadalmi törvényszerűség tételezése egyaránt absztrakció eredménye. A politikai gazdaságtan oldaláról kiindulva a jogi meghatározás, a viszony normatív vetülete az egységes termelési mód ellenére is — a gazdasági alap sokféle termelési viszonyformái miatt — szükségképpen eltérő. A jog marxista fogalmának lényegi ismérvei a gazdasági oldalon túli kritériumokat is érintenek. A gazdaság és a jog kapcsolata ugyanis a jog lényegének csupán egy megközelítési módja. Ebből a kapcsolatból helytelen volna arra a következtetésre jutni, hogy a termelési viszonyok — politikai-gazdasági értelmében — lényegükben azonosak a jogviszonyokkal. A jogi kifejeződés ugyanis igen fontos megkülönböztető ismérv: a jog, mint viszonylagosan önálló felépítményi alrendszer, végső meghatározottságában gazdasági alapon nyugszik és tendenciaszerűen annak változásait fejezi ki. Ez azonban a gazdasági viszonyok sajátos transzformációit tartalmazza, és éppen ezért semmiképpen nem azonosíthatóak a termelési viszonnyal. A termelési viszonyoknak könnyen megtalálhatjuk a sajátos jogi visszatükröződését a jogviszonyokban, azonban nem minden jogviszonyban vannak jelen direkt módon a termelési viszonyok. Az utóbbi esetre nézve — mivel a társadalom összes viszonyainak alapja a társadalmi termelés — végső okként a termelési mód hatóereje jól felismerhető, ellenben mert a jog alapja a társadalmi viszony, a jogban társadalmi viszonyok tükröződnek — elsősorban közelebbi, közvetlen más társadalmi hatóerők is jelen vannak.

A konkrét jogszabályok és jogviszonyok egyúttal speciális akarati viszonyok is, amelyekben nagy jelentőségű az érdekkategória, mint egy közvetítő közeg a gazdaság és a jog között, vagy más megközelítésben a szükségletek és az akarat közvetítő közege.

A termelőeszközökhöz való viszony a társadalom strukturális konfliktusa a gazdasági és egyéb érdekeket az osztály- és csoportérdek kategóriájában fejezi ki. Az osztályérdeknek megfelelő akarat lehetségessége, az osztálynak a társadalom hatalmi viszonyai között elfoglalt helye elsősorban az uralkodó osztály érdekének megfelelő akarathoz viszonyítva értelmezhető, ennek megfelelő vetülete jogi normában formalizálódik. A kérdés hatalmi, ill. uralmi oldala a hatalom gyakorlásának formájához és módjához köti a jelenséget: az uralkodó osztály akarata vezet el az államakarathoz, amely megnyilvánul a jogi intézményekben, a jogpolitikai elvekben, a jogszabályokban. Mindezek az uralkodó osztály érdekeinek és akaratának absztrakt módon való kifejezett megjelenései.

A monográfiának a fentiekben említett értékes megállapításai mellett úgy tűnik, hogy a szerző néha túl sok bizonyítékot és ellenbizonyítékot sorol fel érveinek alátámasztására, melyek nélkül is megállapításait el kell hinnünk, hiszen azok meggyőzőek, logikusak és magas tudományos szintet képviselnek. A könyv három részét egybevetve úgy tűnik, hogy a szabályozás módszerét és rendszerét tárgyaló fejezet kevésbé kidolgozott, mint a könyv első fele, és az a helyes alapokon kiindulva továbbfejlesztésre szorul.

Összegezve megállapítható, hogy a munka a gazdaság és a jog összefüggéseit jól tudta alkalmazni a szövetkezeti jogágazat kimunkálásával kapcsolatban olymódon, hogy pontosan meghatározza annak helyét a szocialista jogrendszerben. Új eredménynek tűnik szerzőnek a szövetkezeti tulajdonról írt megállapításai, melyek — ha nem is a teljesség igényével — felvázolják a szocialista társadalomban a szövetkezeti tulajdonforma szerepét a tulajdonviszonyok rendszerében.[6] Új eredménynek tekinthető a szövetkezetek különböző formáinak és ágazatainak kategorizálása és az ebből adódó jogi következtetések levonása. A monográfia legkimunkáltabb része a szövetkezeti elveket tárgyalja. Ezek az elvek — a szövetségi törvény bevezető, általános rendelkezéseinek elvi szinten való rendszerezéseként — a szövetkezeti jog alapelveit tartalmazzák.

A könyv történeti, kritikai és komparatív módszert egyaránt alkalmazó szilárd marxista—leninista megalapozottságú mű, amely feltétlenül alkalmas kiindulópontja az olyan további kutatásoknak is, amelyek a szövetkezeti viszonyok politikai és jogi aspektusaival foglalkoznak.

Antalffy György

II. József igazgatási reformjai Magyarországon című doktori értekezés vitája

Hazai jogtörténetírásunknak kétségtelenül egyik jelentős állomása a „II. József igazgatási reformjai Magyarországon" címmel írott doltori disszertáció. Az értekezést *Hajdu* Lajos, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának egyetemi tanára készítette, s munkája nyilvános megvitatására 1976. dedember 3-án került sor a Magyar Tudományos Akadémián. A diszszertáció opponensei *Csizmadia*

[6] Uo. 118—131. old.

Andor, *Varga* János és *Halász* József voltak. A vitában felszólalt Degré Alajos, Both Ödön és Szabad György. Az alábbiakban megkíséreljük az értekezés vitája során elhangzottakat összefoglalni és annak értékes megállapításaira a figyelmet felhívni.

Az opponensek véleményei, különösen Varga János értékelése szerint, a disszertáció lényeges eredménye egy új II. József-i kép megformálása. Ez az új II. József, aki rengeteg ellentmondást hordoz magában, Magyarországon tervezett és beindított igazgatási reformja során szembekerült nemcsak az akkori magyar uralkodóosztály zömét jelentő, s a vármegyei reformokkal vérigsértett, hagyományőrző középnemességgel, hanem az uralkodó addigi tényleges magyarországi támaszait jelentő kormányszékek hivatalnoki karával, s közülük is a politikailag leginkább prominens irányító csoporttal, a Magyar Kancelláriával. Ez az összeütközés II. József uralkodásának második felében oda vezetett, hogy a vármegyei autonómiát — s ennek távolabbi kihatásaként a „magyar alkotmányt" — védő köznemességgel kezdetben csak szimpatizáló kancellária is II. József reformjainak túlhajtása révén a József ellenes politikai erők táborába kerül. Az a Kancellária, amelynek elaborátuma a korabeli magyar társadalom valóságos helyzetképét tárja elénk, s a lehetőségeknek megfelelő javaslatokat terjeszt elő az igazgatás megreformálására, ellentétben az idealizáló császár koncepciójával. A reformkísérlet tehát nem csupán a magyar nemesség, hanem a nemesség és a politikai irányítást végzők együttes összefogásán is bukott meg, s mindez már két-három évvel II. József halála előtt bekövetkezett.

A disszertáció arra a kérdésre keresi a választ, hogy melyek a lényeges pontok II. József elgondolásaiban, illetve azok magyarországi megvalósíthatatlanságában. Az uralkodó megvalósítani kívánt célja, hogy a korábbi rendi Magyarország helyett egy korszerűbb, a felvilágosodás, s az adott kor követelményeinek megfelelő államszervezetet hozzon létre. Ehhez elsősorban a központi kormányszékek és a helyi igazgatást végző szervek (vármegye) unifikálását, illetve tevékenységük racionalizálását tartotta elsődleges lépésnek. A hivatalnoki karral (mint közszolgálattal) kapcsolatos rendelkezések sora is vele kezdődik meg (állami hivatalnokok nyugdíja, családtagjaik özvegyi és árvaellátása, kötelességeik, munkaidejük, szabadságuk, napidíjuk szabályozása stb.). Majd, amikor ezeket a kezdeti intézkedéseket olyan további újítások követték, mint a nyelvrendelet, amely ugyan a megteremtendő összbirodalom szempontjából nélkülözhetetlen, de magyar nemzeti szempontból érthetően ellenséges, elnémetesítő tendenciaként értékeltek, vagy népszámlálási rendelkezések kiadása, amelyben a nemesi adómentesség felszámolását vélték felfedezni, ezek nemcsak a kalapos király népszerűtlenségét segítették meszszemenően elő, hanem egyben alapot adtak a II. József ellenes mozgolódások megindulásának is.

Az ellentétek kiéleződése nem meghátrálásra, hanem további elhatározó lépésekre ösztönözte az uralkodót: a vármegyei autonómiák felszámolására, a kerületi igazgatás (kerületi főispáni tisztség) bevezetésére, s az igazgatás — igazságszolgáltatás elválasztására. E rendelkezésekkel a legérzékenyebb pontokon érintette a kor magyar társadalmát. Hogy megérthessük, miért éppen a legérzékenyebb pontokon történt a központi hatalom beavatkozása, a disszertáns komoly terjedelemben és eddig még nem vizsgált mélységekig lejutva (részletesen bemutatja pl. többtucat község „költségvetését", bevételeit, kiadásait), feltárja a kor helyi igazgatásának jellemzőit s akut problémáit; azaz bemutatja, hogy milyen társadalmi realitások között kezdte meg II. József igazgatási reformjainak magyarországi megvalósítását; s melyek voltak II. József célkitűzéseiből csak „álmodozások", s melyeknek lehetett esélye a megvalósulásra az 1780-as évek Magyarországában.

A magyar realitások fonalán jutunk el a Kancellária — valószínűsíthetően — Pászthory Sándor által fogalmazott, s mintegy 400 oldalnyi elaborátumáig, amelynek szerény címe „Tervezet Magyarország alkotmányának megjavítására" mögött igen jelentős kezdeményezések húzódtak meg. A disszertáció készítője által első magyar reformnemzedéknek nevezett haladó kancelláriai főtisztviselők — arisztokraták és köznemesek — egyaránt reális valóságismerettel tárták fel az akkori magyar társadalom problémáit és a lehetőségek talaján mozogva fogalmazták meg egy leendő reform célkitűzéseit. Viszont a kancelláriai tervezet, s a magyar valóság ilyen értelmű szembeállításából logikailag a király reformtervezetének egyértelmű sikertelenségét kell kikövetkeztetni. Ez persze nemcsak abból következett, hogy II. József nem rendelkezett adekvát ismeretekkel a kor magyar viszonyairól, hanem abból is, hogy uralkodói koncepciója megvalósítása során számos végrehajtási hibát követett el, ezek egyrésze óhatatlanul magának az uralkodónak a jelleméből következett.

II. József célkitűzéseiből nyilvánvaló, hogy intézkedéseit a közjóra alapította, így az egész társadalom „boldogságát" megvalósítani szándékozó, az embereken segíteni akaró felvilágosult uralkodóideál megtestesítője. Azzal viszont, hogy koncepcióját kevéssé gondolta át, célkitűzései a magyar valósághoz nem kellőképpen igazodtak, valamint emberi hibái miatt (ilyen volt kapkodása, csökönyössége, amellyel elhatározásai mellett a végsőkig kitartott, az, hogy rendeletei végrehajtását a végletekig feszítette, s ha a körülmények úgy hozták, még saját kancelláriájával is taktikázott, annak jószándékú segíteni akarását félreértelmezve, egyéni elképzeléseit tűzön-vizen keresztül hajtotta, hogy racionális igazgatási-ügykezelési reformjait is teljesen elrontotta bürokratikus garasoskodásával, s mindezt még abszolutista elképzelésekkel is párosította) terveinek gyors kudarca röviddé tette rendszere agonizálását, s az uralkodó halála után a reformok maradványainak csaknem tökéletes felszámolását.

E kérdéseket a szerző kutatói alapossággal és határozott ítélőképességgel tárja az olvasó elé, „fejtegetéseivel sokszor logikai élvezetet nyújt az olvasónak", s opponensi véleménye szerint sikerült elkerülnie „az állam- és jogtudományi munkák olyan gyakran

szürke, sovány, kincstári nyelvét", annak ellenére, hogy mintegy 1500 oldalon fejtette ki mondanivalóját.

A nagy terjedelem a meglepetés erejével hatott az opponensekre is. Egybehangzó véleményük szerint viszont ez a terjedelem nem vált a disszertáció kárára, sőt egyik feltétele volt annak, hogy sokrétűen és kellő árnyaltsággal kerüljön kibontásra II. József a korban is szinte egyedülálló kísérletének jellemzése a beindulástól zátonyra futásáig. Annak ellenére, hogy az értekezés eddig nem járt mélységekbe hatol, s ott fogja vallatóra a magyar múlt korabeli írásos emlékeit, ez mégsem zavarja az anyag áttekinthetőségét, s a szerzőnek opponensei által is méltányolt, gördülékeny, olvasmányos stílusa egyben messzemenően elősegíti a nagyméretű anyag áttanulmányozását.

A terjedelem ellenére is egybehangzóan nyilvánult meg az igény az opponensek részéről II. József kísérletének az egyetemes történelem párhuzamai közé történő beillesztésére. Hiszen II. Józsefhez hasonló, a „közjó" megvalósítását célzó kezdeményezések más európai abszolút monarchiákban is felmerültek. Konkrét javaslat hangzott el II. József elképzeléseinek és a francia fiziokraták (különösen Turgot) államreformálási tervezeteinek egybevetésére, s az ebből adódó esetleges hasonlóságoknak a disszertáció kiadása során történő hasznosítására.

Lényegesen több rejlik az opponensek és a disszertáns azon megjegyzése mögött, hogy a vitára bocsájtott munka több évtizedes levéltári kutatómunka eredménye. Több, mivel a másfélezer oldal eredeti kutatásokra épül, s nem már más által feltárt források hasznosításából származik. Még akkor is az eredeti forrásokhoz nyúlt viszsza a szerző, ha egy-egy kérdéskörből korábban mások már publikáltak. Ez a módszer ugyan a forrásbázis nagyméretű kiszélesítésével járt, de éppen a kritikai szempontok pozitívabb érvényesíthetősége miatt kell feltétlenül hasznosnak tekinteni az ilyen jellegű kutató-elemző módszert. Éppen ezen módszertani sajátosságból adódik, hogy a disszertáció készítője gyökeresen szakíthatott azzal az eddig sokak által követett gyakorlattal, hogy korábbi, a témára vonatkozó kutató értékeléseinek felülvizsgálatával és átvariálásával állítsa össze munkáját. Valóban, kevéssé támaszkodik az eddigi irodalomra, mint ahogy egyik opponense megjegyzi, de a végső értékelés szerint is, a munkának az adja egyik főérdemét, hogy „nem engedi magát eddig megjelent publikációkkal befolyásolni", s egyértelműen helyeselhetőnek tartja egy-egy témában kifejezetten az eredeti források alapján történő kutatást. Amint arra a disszertáns is utalt viszontválaszában — minden, a korszakra vonatkozó, hazai könyvtárakban hozzáférhető irodalmat áttanulmányozott, de egyrészt abból az okból kiindulva, hogy ezen irodalmi anyagok szerzői lényegesen kisebb forrásbázisra támaszkodtak, másrészt a hatalmas mennyiségű levéltári anyagtól kényszerítve eltekintett az irodalmi anyag értékelő feldolgozásától.

Ehhez kapcsolható a disszertáció készítőjének egy másik módszertani törekvése, az, hogy gyakran anélkül teszi tarthatatlanná korábbi kutatók vele ellenkező megállapításait, hogy azokkal tényleges vitába bocsátkozna. Ehelyett anyagát tudatosan úgy csoportosítja, hogy az önmagában egyértelmű cáfolattá váljék. Különösen jelentősnek értékelték bírálói a két módszert — egyrészt minden kérdésben az eredeti források vizsgálata, másrészt magával a forrásanyag összeállításával történő cáfolat együttes alkalmazását —, mint amely messzemenően elősegíti az adott kor realista, kritikai szemléletű megismerését.

A szerző a II. József igazgatási reformjai előtti magyarországi helyi igazgatás állapotát három megye (Békés, Győr, Tolna) anyaga alapján vázolta fel. A három megye levéltári forrásainak szinte teljes feldolgozása mellett is óhatatlanul felvetődött a kérdés a bírálók részéről, hogy három megye anyaga alapján lehet-e egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogy milyen volt ebben a korszakban Magyarország helyi igazgatása. Ez az óriási mennyiségű forrásanyag itt „egyszerre bizonyul szélesnek és szűknek is", s így az ezen az alapon történő általánosítás ki van téve annak a veszélynek, hogy az általános helyett csak a különös szintjén érvényesül a felállított szabály, de nem érvényes az az egész ország igazgatási rendszerére. Ez a lehetőség hangot is kapott a vitában egy-egy kérdés kapcsán (így például a megyék négy, vagy többkevesebb járásra voltak-e felosztva; hány közgyűlést és részleges gyűlést tartottak évente), de az így felmerülő problémákat — a tagadhatatlan tények elismerése mellett — a helyi igazgatásnak a vitában felszólalt legkiválóbb kutatói sem tudták egyértelműen eldönteni.

Pozitív értékelést kapott a disszertánsnak a kerületi igazgatás bevezetésével kapcsolatos álláspontja. A II. József-i kerületek, mellőzve az évszázados területi igazgatási gyakorlatot és tapasztalatot is jelentő magyar vármegyerendszert, elsietett, elkapkodott uralkodói elhatározás eredményei voltak. Életképtelenségük rövidesen beigazolódott annak ellenére, hogy a Habsburgok centralizáló kísérleteiben az 1800-as évek neoabszolutizmusában hasonló sikertelenséggel, de mégegyszer felbukkant, s néha még mai korunk regionalizálási tendenciáiban is kisért.

Eddigiekben megpróbáltuk felidézni, hogy melyek voltak azok a legfontosabb észrevételek a vitaülés során, amelyek az értekezés kapcsán elhangzottak. Esetleges további megjegyzésekre nemcsak ismertetésünk jellege miatt nem térünk ki, hanem azért sem, mert mint azt Varga János mondotta: ...az a néhány mozzanat, amelyben lehetséges a hangsúlyeltolás vagy a korrekció, a disszertáció egészéhez, illetőleg roppant fontos eredményeihez képest annyira sokadrangú, hogy említése semmiképpen sem lenne ildomos.

Reméljük, könyv alakban is rövidesen láthatjuk ezt a jelentős munkát. Publikálásával a szerző nemcsak a szűkkörű szakmai közönség igényeit elégítheti ki, hanem nyilván széles olvasótáborra lel nemzetünk múltja iránt érdeklődők között is.

Rácz Lajos

Štefan Luby akadémikus emlékezete

1976. október 10-én hunyt el hatvanhat éves korában *Štefan Luby*, a hazánkban is jól ismert szlovák jogtudós, a Csehszlovák és a Szlovák Tudományos Akadémia tagja, az Académie Internationale de Droit Comparé levelező tagja, a Szlovák Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője, hosszú éveken át a bratislavai Komensky Egyetem jogi karának professzora.

Tudományos érdeklődése először a jogtörténet felé fordult. „A magánjog története Szlovákiában" című monográfiájában[1] áttekintést ad a magánjogi intézmények fejlődéséről a legrégibb időktől kezdve 1918-ig. Ez a mű sokáig nemcsak Szlovákia vonatkozásában, hanem az egész régi magyar jog hatályosulási területét illetően alapvető tudományos feldolgozás marad. Még ha Luby több ilyen átfogó, önálló jogtörténeti művet nem is publikált, a hatályos joggal foglalkozó munkáiban is mindig a tárgyalt kérdések jogtörténeti kifejtésére törekedett.

Lubyt a hazai és a nemzetközi jogtudomány elsősorban mint civilistát tartja számon. Legfőbb műve „A megelőzés és a felelősség a polgári jogban"[2] című kétkötetes munkája, amely „Az állam felelőssége a határozattal vagy hivatalos eljárással okozott kárért"[3] című művével együtt a felelősségi rendszer kivételesen magas szintézisét nyújtja. Erősen foglalkoztatta a szerzői jog problematikája. Ebben a körben két fontos művet publikált, ezek „A szerzői jog"[4] és „A szerzői jogokkal rokon jogok"[5] című munkái. Mindkét munkájával nagymértékben segítette a jogszabályalkotó tevékenységet, és elmondható, hogy a mai csehszlovák szerzői jog nagymértékben Luby elméleti konstrukcióira támaszkodik, „A lakástulajdon"[6] című műve ugyancsak hathatós mértékben járult hozzá ahhoz, hogy ez a kérdés a csehszlovák jogban kielégítő módon került rendezésre.

Luby munkássága során azt is célkitűzésének tartotta, hogy a külföldi jogokból pozitív és negatív irányban levonja a szükséges következtetéseket, annak érdekében, hogy a hazai megoldások számára a legmegfelelőbb alap kimunkálását elősegítse. Másfelől arra törekedett, hogy a csehszlovák jogról a külföld felé megbízható képet adjon és ezáltal a más jogokkal való összehasonlítás útját egyengesse. Ebből a szempontból különösen a „Le droit civil tchécoslovaque"[7] című tanulmánygyűjtemény érdemel figyelmet, amely Luby szerkesztésében jelent meg, emellett a tanulmányoknak csaknem a felét ő írta.

Luby tudományos tevékenységének fontos része pedagógiai munkásságával kapcsolatos. Elsőrendű feladatának tartotta, hogy az egyetemi hallgatók az előadott anyagot nyomtatott tansegédletek formájában kaphassák kézhez. Professzori működése idején a közreműködésével készült polgári jogi és családjogi tankönyvek több kiadást értek el. De még azt követően is, hogy egyetemi oktatói tevékenységétől megvált, aktívan részt vett a polgári jogi tankönyvek írásában.

Érdeklődése legutóbb a környezetvédelem jogi kérdéseinek tanulmányozása felé fordult. Így fő referátumot készített az 1975-ben Trencsén-Teplicen tartott nemzetközi környezetvédelmi szimpóziumra „A környezet védelme és alakítása jogi szabályozásának problémái" címen.

A magyar jogi élettel Luby akadémikus szoros, közvetlen kapcsolatot tartott. Több nemzetközi rendezvényen vett részt hazánkban, ezen kívül 1972-ben a Magyar Tudományos Akadémia vendégeként látogatott el hozzánk és tartott előadást az Állam és Jogtudományi Intézetben a csehszlovák jogfejlődés időszerű kérdéseiről. Gondoskodott a magyar jogi munkáknak a csehszlovák jogi folyóiratokban való ismertetéséről, sőt a legtöbb recenziót saját maga írta.

Luby halálával mindazok, akik vele közvetlen kapcsolatban álltak, őszinte és megértő barátot vesztettek. A magyar jogtudomány pedig egyik szakavatott külföldi tolmácsolójával lett szegényebb. Emlékét kegyelettel és szeretettel megőrizzük.

Trócsányi László

[1] Dejiny sukromného práva na Slovensku. Bratislava, 1946. 538 old.
[2] Prevencia a zodpovednosť v občanskom práve. Bratislava, 1958, 504 old.
[3] Zodpovednosť štátu za škodu zpôsobenú rozhodnutím alebo uradným postupom. Bratislava 1971. 155 old.
[4] Autorské právo. Bratislava, 1962. 420 old.
[5] Práva príbuzné právam autorským. Praha, 1963. 79 old.
[6] Vlastnictvo bytov. Bratislava, 1973. 538 old.
[7] Le droit civil tchécoslovaque. Bratislava, 1969. 328 old.

Вилмош Пешка:

Объем и качество действия нормы права

Статья занимается некоторыми вопросами теории норм права: объемом действия (силы) правовой нормы, типичными случаями возможных коллизий между нормами права и диспозитивным и императивным действием нормы права. Конкретно и подробно анализируется проблема о действии (силе) нормы права во времени, и в частности вопрос об обратном действии правовой нормы. Делается попытка изложить вопрос о действии нормы права во времени на основе марксистской общественной онтологии. Особо подвергается анализу диспозитивный характер действия нормы права, взаимосвязь такого действия с действием вообще, с императивным характером и с т. н. нормами с обратной силой, при особом учете некоторых вопросов теории источников права.

Имре Вереш:

Поведение на рынке, хозяйственное соревнование и принцип сотрудничества

Статья исходит из того, что ГК регулирует принцип сотрудничества — при особом учете хозяйственных связей — лишь в узких рамках, не соотвествующих актуальным нуждам. Проблему регулирования хозяйственного соревнования желает выяснить применив следующие пути: с одной стороны доказывает, что правовая регламентация конкуренции в буржуазных странах значительно правысила урегулирование вопросов конкуренции в тесном смысле, а с другой стороны подчеркивает, что в рамках венгерской системы управления хозяйством в центре внимания должно стоять не экономическое соревнование, а урегулирование поведения на рынке. Один из частичных вопросов этого урегулирования — регламентация отношений в области хозяйственного соревнования, а другой — это вопрос о злоупотреблении хозяйственной мощностью. Урегулирование должно осно-

вывается на принципе ГК о сотрудничестве, расширив этот принцип с учетом хозяйственных связей.

Vilmos Peschka:

Die Qualität und der Umfang der Gültigkeit der Rechtsregel

Die Studie beschäftigt sich mit einigen Fragen der Theorie der Rechtsregel: mit dem Umfang der Gültigkeit der Rechtsnorm, mit den typischen Fällen der zwischen den Rechtsregeln möglichen Konflikten, und mit der dispositiven und kogenten Gültigkeit der Rechtsnorm. Sie analysiert eingehend das Problem der zeitlichen Gültigkeit der Rechtsnorm, mit besonderer Rücksicht auf die rückwirkende Wirkung der Rechtsnorm. Sie versucht auf Grund der marxistischen Gesellschaftsontologie die Zeitlichkeit der Gültigkeit der Rechtsnorm darzustellen.

Imre Vörös:

Das Marktverhalten, das wirtschaftliche Wettbewerb und das Prinzip der Mitwirkung

Die Studie geht davon aus, dass das ZGB das Prinzip der Mitwirkung — mit besonderer Rücksicht auf die wirtschaftliche Beziehungen — gegenwärtig zu eng regelt. Die Frage der Regelung des wirtschaftlichen Wettbewerbs kann nach Beantwortung von zwei Fragen geklärt werden. Die Studie stellt einerseits dar, dass die rechtliche Regelung des Wettbewerbs in den kapitalistischen Ländern aus dem Gesichtspunkte ihres Gegenstandes die Regelung des Wettbewerbs wesentlich überschritten hat. Andererseits meint sie, dass in Ungarn nicht das Wettbewerb, sondern das — zum Auftreten am Markt — gebundene sg. Marktverhalten der wirtschaftenden Subjekte in das Zentrum der diesbezüglichen Regelungen geraten sollte. Eine Teilfrage dieser Regelung wäre das Wettbewerbsrecht, die andere der Missbrauch der wirtschaftlichen Machtposition. Die Regelung sollte auf das ausgebreitete Mitwirkungsprinzip gebaut werden.

Vilmos Peschka:

L'étendue et la qualité de la validité de la règle juridique

L'étude s'occupe de quelques questions de la théorie des règles juridiques: de l'étendue de la validité (vigueur) de la norme juridique, des cas typiques des conflits possibles parmi les règles juridiques et de la validité dispositive et cogente de la règle juridique. L'auteur analyse concrètement et en détail le problème de la validité (vigueur) temporelle de la règle juridique, en premier lieu la vigueur rétroactive de la norme juridique. Il fait un essai à exposer la chronologie de la validité de la règle juridique sur la base de l'ontologie sociale marxiste. Il analyse séparément le caractère dispositif de la validité de la règle juridique, son rapport et sa validité en général avec la cogence et les normes nommées à pouvoir choisir en considération extraordinaire aux certaines questions de la théorie de source juridique.

Imre Vörös:

La conduite au marché, la concurrence économique et le principe de la coopération

L'étude part du fait, que le principe de la coopération — en considération extraordinaire aux rapports économiques — est règlé par le Code civil actuellement trop étroitement. L'auteur désire d'éclaircir le problème du règlement de la concurrence économique en répondant deux questions: d'une part il démontre que le règlement juridique des pays capitalistes a essentiellement dépassé en objet le règlement de la concurrence, d'autre part il pense qu'au système de gestion national du système économique socialiste ce n'est pas le règlement de la concurrence, mais le règlement de la conduite au marchè s'ajoutant au concours au marché qui devrait éviter au centre. Une question partielle de ce règlement serait le droit de concurrence l'autre serait l'abus de la supériorité de force économique. Le règlement se baserait sur le principe de la coopération du Code civil élargi en considérant les rapports économiques.

Imre Vörös:

Market behavior, economic competition and the principle of cooperation

According to the starting point of the paper the Hungarian Civil Code offers a too narrow regulation of the principle of cooperation. This is the case especially in view of the economic relations. The problem of the regulation of the economic competition is approached in two ways: 1. the sphere of regulation in Western countries have trespassed the domain of competition; 2. in the Hungarian socialist economic management the centre should be the regulation of the market behavior instead of that of the competition. The law of fair competition is only one part of this regulation the other one being abuse of economic superiority. The regulation should be based on an enlarged concept of the principle of cooperation as stated in the Civil Code but taking into consideration the economic relations.

Vilmos Peschka:

Extent and quality of the validity of the legal norm

The paper analyses some questions of the theory of legal norms: extent of the validity (legal force) of the legal norm; typical cases of norm-collision; dispositive and mandatory validities of the legal norm. A detailed analysis of temporal force is presented with special regard to the retroactive effect. An attempt is made to elaborate a concept of the temporality of the legal norm based on Marxist social ontology. Special attention is given to the dispositive nature of the validity of the legal norm, its relations with validity in general, with cogency and with the so called „eligible" norms with special regard to certain questions of the theory of legal sources.

СОДЕРЖАНИЕ: *Вилмош Пешка:* Объем и качество действия нормы права. — *Тибор Хорват:* „Жесткое и необычное наказание" — Верховный Суд Соединенных Штатов Америки о смертной казни. — *Имре Вереш:* Поведение на рынке, хозяйственное соревнование и принцип сотрудничества. — *Матилд Хорват:* Некоторые вопросы развития правосознания и нравственного сознания. — *Барбара Завадска:* Представительный мандат в теории и практике Германской Демократической Республики. — *Обзор: Пал Хорват—Иштван Каллаи:* Новейшие стремления в раскрытии моделей правового развития в исследованиях истории права на основе компаратистики права. — *Юридическая литература — юридическая жизнь: Дердь Анталфи:* Кооперативная политика — кооперативное право — социалистическое общество. — *Лайош Рац:* Дискуссии о докторской диссертации: „Административные реформы Иосефа II-го в Венгрии". — *Ласло Трочани:* В память об академике Стефан Луби.

INHALT: *Vilmos Peschka:* Die Qulität und der Umfang der Gültigkeit der Rechtsregel. — *Tibor Horváth:* „Grausam und ungewöhnlicht" — das Höchste Bundesgericht der Vereinigten Staaten über die Todesstrafe. — *Imre Vörös:* Das Marktverhalten, das wirtschaftliche Wettbewerb und das Prizip der Mitwirkung. — *Matild Horváth:* Einige Fragen der Entwicklung des Rechts- und Sittenbewusstseins. — *Barbara Zawadska:* Das Vertretungsmandat in der Theorie und Praxis der Deutschen Demokratischen Republik. — *Rundschau: Pál Horváth—István Kállai:* Unsere neuere — auf die Entdeckung der Rechtsentwicklungsmodelle — gerichtete Bestrebungen in den rechtsvergleichenden-rechtshistorischen Forschungen. — *Rechtsliteratur—Rechtsleben: György Antalffy:* Genossenschaftspolitik — Genossenschaftsrecht — sozialistische Gesellschaft. — *Lajos Rácz:* Die Diskussion über die Doktorat-Thesen „Verwaltungsreforme von Joseph II. in Ungarn". — *László Trócsányi:* In memoriam Akademiker Stefan Luby.

SOMMAIRE: *Vilmos Peschka:* L'étendue et la qualité de la validité de la règle juridique. — *Tibor Horváth:* «Cruel et inaccoutumé» — la Cour Suprême Fédérale des États Unis de la peine de mort. — *Imre Vörös:* La conduite au marché, la concurrence économique et le principe de la coopération. — *Matild Horváth:* Quelques questions de développement de la conscience juridique et morale. — *Barbara Zawadska:* Le mandat représentatif dans la théorie et dans la pratique de la République Democratique Allemande. — *Revue: Pál Horváth—István Kállai:* Notres efforts récents tendant à découvrir les modèles de développement du droit aux recherches d'histoire juridique comparée. — *Litterature et vie juridique: György Antalffy:* Politique de la coopérative — droit de la coopérative — société socialiste — *Lajos Rácz :* La discussion de la thèse de docteur ayant le titre : 'Les reformes de gestion de Joseph II en Hongrie.— *László Trócsányi:* Mémoire de l'académicien Stefan Luby.

CONTENTS: *Vilmos Pechka:* Extent and quality of the validity of the legal norm. — *Tibor Horváth:* "Unusual and cruel": US Supreme Court on death penalty. — *Imre Vörös:* Market behavior, economic competition and the princeiple of cooperation. — *Matild Horváth:* Some questions of developing legal and moral consciousness. — *Barbara Zawadska:* The mandate of representation in the theory and practice of the GDR. — *Review: Pál Horváth—István Kállai:* Our recent efforts to establish models of legal development in the researches on comparative legal history. — *György Antalffy:* Cooperative policy, the law of cooperatives, socialist society. — *Lajos Rácz:* Debate on the doctoral dissertation "Administrative reforms in Hungary by Joseph II". — *László Trócsányi:* In memoriam Stefan Luby, academician.

E lapszám XXXII. új évfolyam 9. szám szerzői: *Dr. Peschka Vilmos* akadémikus. — *Dr. Horváth Tibor* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főosztályvezetője. — *Dr. Vörös Imre* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Dr. Horváth Matild* a Legfőbb Ügyészség főosztály ügyésze. — *Zawadska, Barbara* egyetemi tanár (Varsó). — *Dr. Horváth Pál* egyetemi tanár. — *Dr. Kállai István* egyetemi adjunktus. — *Dr. Antalffy György* a József Attila Tudományegyetem rektora (Szeged). — *Dr. Rácz Lajos:* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Dr. Trócsányi László* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

ÁRA: 8,— Ft

XXXII. új évfolyam 10. szám Budapest, 1977. október

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM:

SZAFAROV, R.:
Az állami szervek felhívása (apellációja) a közvéleményhez ... 545

BRATUSZ, Sz. N.:
A gazdasági törvényhozás rendszerezésének útjairól ... 541

SZAGYIKOV, O. N.:
A kutatások fejlődése a szovjet polgári jog területén ... 557

FÁBIÁN FERENC:
A társulások pénzügyi szabályozásának egyes jogi kérdéséről ... 563

PÁLFALVI JÓZSEF:
Jótállás az iparban ... 570

Szemle:

DEZSŐ MÁRTA:
A területi beosztás alakulása és jelenlegi rendszere a Szovjetunióban ... 577

Jogirodalom — jogélet:

In memoriam Viski László (1929—1977) ... 582

SAJÓ ANDRÁS:
A szerződések nagyságáról és hanyatlásáról. (Vékás Lajos: A szerződési rendszer fejlődési csomópontjai) ... 583

HÁRSFALVI REZSŐ:
Süveges Márta: A szövetkezeti tulajdon és a szocialista árutulajdonjog c. kandidátusi értekezésének vitája ... 589

SEBES ÁGNES:
Sajó András: Jogkövetés és társadalmi magatartás c. kandidátusi értekezésének vitája 591

MELLÉKELVE: DOKUMENTÁCIÓS SZEMLE

СОДЕРЖАНИЕ: *Р. Сафаров:* Апелляция государственных органов. — *С. Н. Братусь:* О путях систематизации хозяйственного законодательства. — *О. Н. Садиков:* Развитие исследований в области советского гражданского права. — *Ференц Фабиан:* О некоторых правовых вопросах финансового урегулирования объединений. — *Йожеф Палфалви:* Гарантия в промышленности. — *Обзор: Марта Деже:* Развитие и ныне действующая система территориального деления в СССР. — *Юридическая литература — юридическая жизнь: Реже Харшфалви:* О защите кандидатской диссертации Матра Шювегеш: „Кооперативная собственность и социалистическое право собственности на товары". — *Агнеш Шебеш:* Обсуждение диссертации Андраш Шайо: „Добровольное соблюдение права и общественное поведение". — *Андраш Шайо:* О величии и об упадке договоров (Лайош Векаш: Об узловых пунктах развития системы договоров).

INHALT: *R. Safarow:* Die Apellation der staatlichen Organe an die Öffentlichkeit. — *S. N. Bratus:* Über die Wege der Systematisierung der wirtschaftsrechtlichen Gesetzgebung. — *O. N. Sadikow:* Die Entwicklung der Forschungen am Gebiete des Zivilrechts. — *Ferenc Fábián:* Rechtsfragen der finanzlichen Regelung der Unternehmenszusammenschlüsse. — *József Pálfalvi:* Die Garantie in der Industrie. — *Rundschau: Márta Dezső:* Die Entwicklung und das gegenwärtige System der örtlichen Aufteilung in der Sowjetunion. — *Rechtsliteratur—Rechtsleben: Rezső Hársfalvi:* Über die Verteidigung der Thesen für die Kandidatur von Márta Süveges „Das Genossenschaftseigentum und das sozialistische Wareneigentumsrecht." — *Ágnes Sebes:* Die Verteidigung der Thesen für die Kandidatur von András Sajó „Rechtsfolgung und gesellschaftliches Verhalten". — *András Sajó:* Über die Grandiösität und Untergang der Verträge (Lajos Vékás: Die Entwicklungszentren des Vertragssystems).

SOMMAIRE: *R. Safarov:* Appel des organes d'État à l'opinion publique. — *S. N. Bratus:* Des voies de la systématisation de la législation économique. — *O. N. Sadikov:* Développement des recherches sur le domaine du droit civil soviétique. — *Ferenc Fábián :*Des questious juridiques du règlement financier des associations. — *József Pálfalvi:* Cautionnement à l'industrie. — *Revue: Márta Dezső:* La formation et le système actuel de la division territoire à l'Union Soviétique. — *Littérature et vie juridique: Rezső Hársfalvi:* De la défense de la dissertation au candidat de Márta Süveges ayant le titre: Propriété de coopérative et propriété de marchandise socialiste. — *Ágnes Sebes:* Discussion de la dissertation de candidat de András Sajó ayant le titre: Application de droit et conduite sociale. — *András Sajó:* De la grandeur et de la déclination des contrats. (Lajos Vékás: Les noeuds de développement du système de contrat.)

CONTENT: *Safarov. R.:* The appeals of the state organs to the public opinion. — *Bratus, S. N.:* The methods of classification in the economic legislature. — *Sadykov. O.* N .:The development of the research in the field of the Soviet civil law. — *Ferenc Fábián:* Some legal problems relating to the the financial regulation of the associations. — *József Pálfalvi:* Guarantee in the industry. — *Review: Márta Dezső:* The developpement and recent system of the territoria arrangement in the Soviet Union. — *Legal literature — legal life: András Sajó:* About the rise and fall of the contractsl (Lajos Vékás: Development milestones of the contractual system). — Márta Süveges: The co-operative ownership and the socialist ownership of goods *(Rezső Hársfalvi)* — András Sajó: Behaviour according to the law and social order *(Ágnes Sebes)*

E lapszám (XXXII. új évfolyam 9. sz.) szerzői: *Szafarov, R.*, a jogtudományok doktora (Moszkva). — *Bratusz, Sz. N.*, a jogtudományok doktora (Moszkva). — *Szagyikov, O. N.*, a jogtudományok doktora (Moszkva). — *Dr. Fábián Ferenc*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Dr. Pálfalvi József* vezető jogtanácsos (Győr). — *Dr. Dezső Márta*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Dr. Sajó András*, a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Dr. Hársfalvi Rezső* egyetemi adjunktus. — *Dr. Sebes Ágnes*, a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa

XXXII. új évfolyam 10. szám Budapest, 1977. október hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Az állami szervek felhívása (apellációja) a közvéleményhez

Az államjogi természetű apelláció problémájának elemzése azért szükséges, mert ezt diktálják a demokratikus folyamat további szélesedésének és elmélyülésének velejárói. A gyorsan változó társadalmi viszonyok közepette a jogtudománynak a szocialista demokrácia távlati aspektusaira kell összpontosítania figyelmét, s alternatív koncepciókat kell kidolgoznia annak fejlesztésére. Ilyen értelemben az államjogi apelláció természetének elemzése elméleti és gyakorlati értékkel bíró új, tudományos információt közöl.

1. *Az „apelláció" terminus államjogi aspektusa*

Az „apelláció" kifejezést rendszerint csak a bírósági ítéletek ellen a felettes bírói szervekhez benyújtott fellebbezés esetén használják, vagyis polgári és büntetőeljárásjogi értelemben. Az általunk vizsgált terminusnak azonban gazdag államjogi tartalma van, amellyel politikai szövegekben Lenin is gyakorta élt, aki abból indult ki, hogy „a széles tömegek felé kell fordulnunk".[1] „A szovjet hatalom soron levő feladatai" című cikk első fogalmazványában Lenin olyan sajtóról ír, amely „... a dolgozók közvéleményéhez apellál".[2]

S az ilyen felhívások az állami és a pártszervek gyakorlatává váltak. Az e téren gyűjtött tapasztalat alapján jelenthette ki M. I. Kalinyin: „A világon egyetlen kormány sem támaszkodik annyira a tömegekre, nem fordul úgy a tömegekhez, mint a mi kormányunk."[3]

Az „apelláció" terminus fogalma akkor válhat teljesen világossá, ha elhatároljuk pl. olyan terminusoktól, mint a „manifesztum" és a „deklaráció". A „manifesztum": politikai párt, legfőbb állami szerv vagy társadalmi szervezet ünnepélyes hangú, írásos felhívása az állampolgárokhoz, melyben saját alapvető céljait és feladatait, terveit és programját ismerteti. A „deklaráció" pedig a politikai párt, vagy felsőbb állami szerv alapelveinek írott formában történő ünnepélyes kikérdezése. Az említett terminusok annyiban állnak közel az „apellációhoz", hogy mindegyik felhívást tartalmaz a bennük kifejtett célokkal és elvekkel való egyetértésre. Bár a lényegük nem ez.

Az államjogi apelláció azt jelenti, hogy az illetékes állami szervek tanács és támogatás céljából a lakossághoz fordulnak a hatáskörükbe tartozó alapvető, a lakosság szempontjából különösen fontos kérdésekben. A meghirdetett célokat az apelláció csak akkor éri el, ha a benne foglalt információt objektivitás jellemzi. „Ha meg valaki felhívást intéz a néphez, írja meg az igazságot, a színtiszta igazságot, a keserű és semmivel sem szépített igazságot."[4]

Az államjogi apelláció a népszuverenitás elvének egyik elismerési formája. Az említett elv realitása nemcsak ünnepélyes meghirdetésében áll, hanem tényleges megerősítésében is. Valójában nem beszélhetünk komolyan erről az elvről, ha az állami szerveknek nincs szükségük arra, hogy a néphez forduljanak tanácsért vagy támogatásért. Sőt mi több, csaknem minden apellációs aktus a nép iránti bizalom aktusa, azon közösségek véleményének tiszteletben tartása, amelyekhez az apellációt intézik.

Az államjogi apelláció a népszuverenitás elvének egyik realizálási feltétele is. Amikor az állampolgárok reagálnak az állami szervek felhívására, ezzel további lehetőséget kapnak arra, hogy kifejezésre juttassák, hogyan viszo-

[1] *Lenin:* Összes Művei. 30. köt. 194. old.
[2] *Lenin:* Összes Művei. 36. köt. 137. old.
[3] *Kalinin,* M. I.: A szovjet építés kérdései (oroszul). 1958, 207. old.
[4] *Lenin:* Összes Művei. 13. köt 189. old.

nyulnak a nép szuverén érdekszférájába tartozó kérdésekhez. Ilyen értelemben az apelláció intenzitásától függ a politikai, gazdasági, nemzeti, jogi és egyéb időszerű kérdésekre történő szuverén reagálás intenzitása is. A néphez intézett felhívás visszhangja a valóban szocialista elvek szerint működő demokratikus társadalom visszhangja.

Az apelláció, mint olyan, lényegében a társadalom és az állam, az állampolgárok és az állami szervek, vagyis a felhívás szubjektuma és objektuma közötti párbeszéd forrása. A demokrácia léte és működése elképzelhetetlen a monológ kapcsolatokat mindinkább kiszorító, egyre szélesedő és mélyülő dialogikus kapcsolatok nélkül. Formai szempontból úgy tűnhet, hogy a törvénynek a kiadó szerv monológja formájának kell lennie, mivel tiltó, kötelező és megengedő normákat tartalmaz. A szocializmusban azonban a törvény gyakran olyan demokratikus dialógus eredménye, amely megelőzi kiadását.

A szocialista demokrácia minőségi értékelése[5] végezhető el annak értékelése nélkül, hogy az apelláció milyen mértékben van bekapcsolva az államjogi folyamatba. A demokrácia mutatórendszere természetesen nemcsak néhány intézményre korlátozódik, bármelyek is legyenek azok. A demokrácia általánosított minőségi értékelése azonban elképzelhetetlen a néphez intézett felhívás intézményének figyelembevétele nélkül, hiszen ez juttatja kifejezésre és rögzíti az állami szerveknek a néphez való viszonyát, az olyan demokratikus értékekkel szembeni magatartását, mint amilyen maga az apelláció is.

Az apelláció, vagyis felhívás, államjogi intézmény. Aligha vonhatjuk kétségbe, hogy az apellációnak önálló léte és saját logikája van. Az apelláció valójában jogi alappal bír és az ezzel kapcsolatos jogi következményekkel jár. Az apelláció alanya és tárgyi normative feltételezik egymást, mivel apellálni csak bizonyos kérdésekben és meghatározott keretek között lehetséges. Egyszóval az apelláció nem olyan kaptafa, amire mindent rá lehet húzni.

Az apelláció intézménye azokhoz az intézményekhez tartozik, amelyek a szocialista demokrácia konzultatív jellegét biztosítják, mivel olyan intézmények révén valósul meg, mint pl. a dolgozók ágazati kongresszusai és értekezletei, a norvatív aktusszervezetek össznépi megvitatása, aktuális kérdések nyilvános vitája stb. Ebből látható, hogy az apelláció intézménye csak a demokrácia konzultatív jellegével kapcsolatos. Ez szükségszerű nézőpont, de nem lehet csak erre korlátozódni, hiszen ezenkívül hatnia kell az imperatív aspektusnak is. A demokrácia konzultatív jellege abban jut kifejezésre, hogy az állami szerv számolni köteles a közvéleménnyel, az imperatív jelleg pedig azt jelenti, hogy az állami szerv köteles alávetni magát a törvényben előírt formákban kifejezésre juttatott közvéleménynek.

Az apellációról azonban egyelőre nem mondható el, hogy a demokrácia fejlett intézménye. Olyan minimális követelményeknek kell megfelelnie, mint felhasználásának realitása; rendszeres bekapcsolása az államjogi folyamatba; társadalmilag hasznos szerepet töltsön be a fontosabb kérdésekben; az állampolgárokban úgy tudatosuljon, mint reális demokratikus tényező, amelyhez értéket és elvárást fűzhetnek. A gyakorlat mindinkább azt bizonyítja, hogy az apelláció, mint intézmény fokozatosan közeledik érett szakaszához.

2. *Az államjogi természetű apelláció fajtái*

Az apelláció intézménye még szociális megalapozottsággal bír. Arról van szó, hogy az állami szervek és az állampolgárok között ellentétek vannak, melyeknek mindenekelőtt az a forrása, hogy a (gazdasági, információs, jogi, erkölcsi, intellektuális) szükségletek és kielégítésük feltételei nem esnek egybe. Ugyanakkor helytelen lenne azt gondolni, hogy a szükségletek hordozói csak az állampolgárok. Számos esetben ezek csak állami szervek lehetnek. Gyakran mindkét fél szükségletei egyformák, de a szükségletek terjedelme egyrészt eltérő lehet, másrészt pedig különbözőképpen értelmezhető.

Az apellációs felhívások segítségével az állami szervek igyekeznek idejében megérteni és ily módon megoldani az ellentmondásokat, és a meghozandó döntésekben és elvégzendő cselekvésben szervesen egyesíti az egybeeső, de gyakran nem teljesen összeegyeztethető érdekeket. Ugyanakkor olyan összhang lesz biztosítva, amely nélkülözhetetlen a szocialista állami mechanizmus ésszerű és demokratikus működéséhez. A néphez intézett felhívással az állam olyan alapot hoz létre, amely nélkül a szocializmust jellemző jogviszonyok rendszere elképzelhetetlen.

Az apellációra tehát az ellentmondások megoldására van szükség. Amikor az állami szervek megállapítják ezek meglétét, akkor kötelesek olyan normatív magatartási modelleket létrehozni, amelyek alkotmányos megalapozottsággal bírnak, és egyetértésre találnak a szocialista viszonyok minden hordozójánál. Ha a többször ismétlődő államjogi szituációk alátá-

[5] A demokrácia kvalitatív-kvantitatív értékelésének kérdése nagy elméleti és gyakorlati jelentőséggel bír. Az állam- és jogszociológiára vár még, hogy kidolgozza a demokrácia minőségi ismérveit és értékelési skáláját, összhangban azokkal az értékekkel, amelyeket a szocializmus, mint új formáció posztulált. Az elméleti értékelés lehetővé teszi a demokrácia mechanizmusának teljesebb és mélyebb megértését, az *apriori* ítéletektől a kvalitatív-kvantitatív alapon kidolgozott ítéletekre való áttérést és a demokrácia intézményeinek működése szempontjából aktuális, tudományos problémák megfogalmazását. Ezenkívül az ilyen értékelés lehetővé teszi majd a szocialista demokrácia fejlesztésének 10—20—30 évre szóló előrejelzését, programozását és tervezését.

masztják az apelláció eredményeként nyert információk alapján hozott döntés helyességét, akkor ez azt jelenti, hogy elérte célját.

Az apelláció rendszeres felhasználása azért szükséges, mert rendszeresen jelentkeznek újabb ellentétek, ami teljesen természetes a fejlődő szocialista társadalomra nézve. Az új típusú értékek rögzítése csak akkor lehetséges, ha azok nem hagyják figyelmen kívül az objektív folyamatokat. A közvélemény megkérdezésével az állami szervek valójában lehetőséget kapnak arra, hogy megértsék ezeket a folyamatokat és kiválasszák a rájuk gyakorolt hatás optimális variánsait. „Meg kell értenünk, hogy a parasztság válságának viszonyai között csak úgy tudunk fennmaradni, ha ehhez a parasztgazdasághoz fordulunk a város és a falu megsegítése érdekében."[6]

Az alkotmányos gyakorlat története azt mutatja, hogy az apellációval szembeni magatartás nem mindig volt egyforma. Lenin mindig a néphez fordult tanácsért és támogatásért. Az ő gondja révén vált az apelláció az új társadalom politikai kultúrájának fontos elemévé. „Nálunk már afféle szokássá vált, hogy azokhoz fordulunk, akik nem hivatalos képviselői ugyan ennek vagy amannak az állami intézménynek, de ténylegesen az állami munka tekintélyes részét végzik."[7] A fejlett szocialista társadalomban új lehetőségek nyílnak az apelláció intenzív felhasználására.

A lenini apellációk azzal a szükségszerűséggel függtek össze, hogy támogatást kellett kapni a politikai, gazdasági, nemzetiségi és egyéb problémák megoldásához. Amikor 1905 novemberében több, mint százezer munkás került az utcára, Lenin megírta a Munkásküldöttek Pétervári Szovjetje Végrehajtó Bizottságának határozatát a munkáskizárások elleni harc módjairól, mely egyebek között kimondja: „Minden leállított üzemben haladéktalanul kezdjék meg ismét a munkát és vegyék vissza munkahelyükre az összes elbocsátott elvtársakat. Felszólítjuk a nép valamennyi rétegét, amely nem szavakban, hanem ténylegesen szívén viseli a szabadság ügyét, hogy támogassa ezt a követelést."[8]

A lenini apellációk persze éles osztályharc, gazdasági összeomlás és nemzeti gyűlölködés közepette hangzottak el, s ez hatással volt a felhívások tartalmára és formájára, alkalmazásuk gyakoriságára. A döntő azonban az, hogy ezek a súlyos és bonyolult problémák teljes egészében és őszintén a nyilvánosság elé kerültek, nagymértékű bizalom nyilvánult meg a városi és falusi dolgozókkal szemben, s kifejezést nyert a társadalmi megítélésük és értékelésük iránti tisztelet. 1920 novemberében Lenin ezt mondta: „Mondják meg önök pontosan a véleményüket, tegyenek határozott javaslatot arra vonatkozólag, hogyan könnyítsünk a túlságosan nagy adón, és ezt a javaslatot a munkás-paraszt kormány képviselői a legfigyelmesebben tanulmányozni fogják, mert megoldást kell találnunk a rendkívül nehéz helyzet megkönnyítésére."[9]

Minden kérdés megoldási módját mindig valamelyik társadalmi közösség véleménye tartalmazza. Az államigazgatás bölcsessége abban áll, hogy rendszeresen apellál a közvéleményhez és ily módon tárja fel a keresett formulát. A nemzeti egyenjogúságról szóló törvényjavaslattal kapcsolatban, melyet a szociáldemokrata munkásfrakció terjesztett a IV. Állami Duma elé, Lenin ezt írta: „Amikor törvényjavaslatunkat közzétesszük, reméljük, hogy a zsidó munkások, a lengyel munkások és más elnyomott nemzetiségek munkásai meg fogják mondani véleményüket és megteszik módosító javaslatukat, ha szükségesnek tartják."[10]

A közvéleményhez intézett felhívás rendszeres alkalmazását a társadalmi folyamatok és azoknak a felmerülő ellentmondásoknak a dinamizmusa diktálja, amelyek nem megoldhatók az apelláció alkalmazása nélkül. Persze minden felhívás a lakosság olyan utólagos informálását tételezi fel, amelyre típushelyzetekben nem mindig kerül sor. A társadalom tanácsát és támogatását ugyanakkor csak olyan körülmények között lehet megkapni, ha a nép teljes, igaz és operatív tájékoztatást kap. Az állami szervek apellációs gyakorlata, melyet az alkotmányjog, az államigazgatási, gazdasági, kolhoz-, munka- és büntetőjog időszerű kérdéseiben alkalmaznak, éppen az irányban fejlődik.

Ha a társadalmi közösségek szükségleteik kielégítésében valamilyen nehézséget tapasztalnak, arról valamilyen formában véleményt nyilvánítanak. Ha azonban az állami szervek szükség esetén a néphez fordulnak tanácsért vagy segítségért, akkor elengedhetetlen, hogy ők legyenek a kezdeményezők. Ha nem így tesznek, akkor elszalasztják annak lehetőségét, hogy idejében megelőzzék azokat az ellentéteket, amelyek általában társadalmi, egyebek között államjogi feszültséget eredményeznek (pl. ha valamilyen aktus nem kerül kiadásra). Pótelemzéssel kell bizonyítani, hogy az apelláció mely fajtáját (tanács vagy támogatás) milyen kérdésekben, mely szervek által és milyen szituációkban alkalmazzák és kell alkalmazni. A részletes elemzés lehetővé teszi, hogy napvilágra kerüljön az állami szervek által a közvéleményhez intézett felhívás több oldala, presztízse a hivatalos személyeknél, s értéke az utóbbiak szemszögéből.

Nagyon fontos a néphez intézett felhívás okának kérdése. Az apelláció motivációs modellje annak mértékében változik, ahogyan az állampolgárok megértik és elsajátítják a szocializmus politikai kultúráját. Ezért szükséges

[6] *Lenin:* Összes Művei. 43. köt. 23. old.
[7] *Lenin:* Összes Művei. 45. köt. 1. old.
[8] *Lenin:* Összes Művei. 12. köt. 99—100. old.
[9] *Lenin:* Összes Művei. 41. köt. 344. old.
[10] *Lenin:* Összes Művei. 25. köt. 18. old.

megismerni a jelenlegi modell struktúráját és úgy megkonstruálni azt, hogy egyszerű és a nép számára érthető legyen. „... valahányszor a szovjet hatalomnak nagyon nehéz helyzetből kellett kikerülnie ..., a szovjet hatalom úgy került ki belőle, hogy nem szépítgette a helyzetet, hanem ugyanilyen munkás- és parasztgyűléseket hívott egybe."[11]

3. *Az államjogi apelláció értéke*

A közvéleményhez intézett államjogi apelláció értékét politikai, jogi és erkölcsi értéke adja. Minden társadalmi közösség véleményét kellő hozzáértés jellemzi azokban a kérdésekben, amelyek specifikus szükségletek és érdekek kielégítésével függnek össze. Az orvosok, kolhoztagok, építők, írók, traktorvezetők azonban kellő hozzáértést tanúsítanak specifikus szükségleteiken és érdekeiken túlmenően is, amikor a törvényhozás valamelyik oldalának kérdése aktualizálódik. A társadalmi közösség hozzáértése (illetékessége) nemcsak feltételeződik, hanem be is igazolódik. Erről tanúskodik az állami szervekhez írt levelek tartalma.

A szocialista életforma előnyeinek értékelése magában kell hogy foglalja a közvélemény alkotmányos helyzetének értelmezését is. Az ilyen értékelés realitását igazolja többek között, az alkotmányos jelentőségű kérdésekben a közvéleményhez intézett apelláció gyakorlata. Az ilyen kérdésekhez tartoznak például a Szovjetunió és a szövetségi köztársaságok törvényhozásának Alapjai, amelyek ún. apellációs szakaszon mentek keresztül, hiszen a SZU Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége által kiadott törvényerejű rendeletek értelmében 1958—1973 között az Alapok tervezeteit össznépi vitára bocsátották.

Az alapvető fontosságú törvénytervezetek kapcsán a közvéleményhez intézett apellációnak az illetékes szervek normájává kell válnia, mintegy kiváltva bennük bizonyos tevékenységi forma szükségességét arra vonatkozóan, hogy támogatás vagy tanácskérés céljából a néphez forduljanak. A szocializmus demokratikus értékrendszeréről nem lehet ítélkezni, ha figyelmen kívül marad a közvélemény hatása és az, hogy milyen mértékben van bekapcsolva az alkotmányos, államjogi folyamatba. Jóllehet a közvélemény, figyelembe véve jelentőségét és komplexitását, lezárja a szocializmus demokratikus értékeinek hierarchiáját.

Éppen ezért a közvélemény alkotmányos helyzetének kiszélesítése és elmélyítése (beleértve az apellációs vitát is) a fejlett szocializmus időszerű feladata. Amíg a szocialista életforma társadalmi viszonyok meghatározott rendszerét jelenti, addig a közvélemény egyrészt e viszonyok kifejeződése, másrészről pedig azok szabályozója. Annak mértékébe, ahogyan a közvélemény társadalmi intézménnyé válik, úgy alakul majd át fokozatosan alkotmányos intézménnyé. S ebben nem kis jelentősége van a közvéleményhez intézett felhívás intenzitásának.

A közvéleményhez intézett apelláció az állami szervek és az állampolgárok közötti egyetértés elérésének, az egymástól való elidegenedés negatív következményei leküzdésének, a veszélyhelyzetek megoldásának egyik eszköze. „Ha a politikai hatalom az államban olyan osztály kezében van, amelynek érdekei megegyeznek a többség érdekeivel, akkor lehetséges, hogy az államot valóban a többség akaratának megfelelően kormányozzák."[12]

Ezzel kapcsolatban fontos, hogy az említett szervek olyan döntései és cselekedetei is elemzésre kerüljenek, amelyek túlmennek az egyetértési zónán. Azt is fel kell tárni, hogy a közvéleményhez intézett apelláció milyen mértékben tudná megelőzni az egyet nem értés zónájának szélesedését. Csak szociológiai elemzés útján lehetséges megbízhatóan megállapítani, hogy az állami szervek döntései és cselekedetei milyen mértékben felelnek meg az állampolgárok szükségleteinek és érdekeinek. Minél inkább megközelíti ez a mérték az egységet, annál nagyob alappal lehet megállapítani az egyetértés konkrét fokát. Ugyanakkor a szovjet alkotmányjog a szocialista demokrácia minőségi értékelésének egyik értékes kritériumához jut.

Az állam szempontjából milyen alkotmányos értékkel bír a közvéleményhez intézett apelláció?

1. Az apelláció lehetővé teszi, hogy információt kapjunk az államhatalmi képviseleti szervek munkájáról, a föderatív viszonyokról, a küldötti presztízsről a miniszterek felelősségéről, a törvények alkotmányosságáról stb. Természetesen ez csak akkor lehetséges, ha az apelláció majd kiterjed ezekre a kérdésekre. Ha ilyen információ nem áll rendelkezésre, akkor nehéz megszervezni a társadalmi egyetértés rendszerébe tartozó alkotmányos mechanizmus optimális működését.

2. Az apelláció elősegíti, hogy elmélyüljön a társadalom állami irányításának demokratikus stílusa. Arról van szó, hogy az apellációs gyakorlat elősegíti, hogy a küldöttek és az alkalmazottak még jobban megértsék, hogy a döntéseknek és cselekedeteknek összhangban kell lenniök a közvéleményben kifejezésre juttatott értékekkel és elvárásokkal. Ha a küldöttek és az alkalmazottak a közvélemény oldaláról fejlesztik ki önkontrolljukat, ezzel minimálisra lehet csökkenteni annak lehetőségét, hogy az állami szervek elszigetelődjenek a közvéleménytől.

A közvéleményhez intézett felhívás az állampolgárok számára is alkotmányos értékű.

[11] *Lenin:* Összes Művei. 41. köt. 345. old.

[12] *Lenin:* Összes Művei. 34. köt. 39. old.

1. Az apellációs gyakorlat elősegíti az állampolgárok alkotmányos kulturáltságának, ítéleteik és értékeléseik érettségének növekedését, az állampolgári akarat és állásfoglalás formálódását, a szocialista értékek és elvárások iránti érdeklődés fokozódását. Aligha vonható kétségbe, hogy az objektíve és kritikusan gondolkodó állampolgárokból álló megkérdezett nép még nagyobb mértékben bízik az állami szervekben és a hivatalos személyekben.

2. A fejlett alkotmányos tudat alapján fokozódik azoknak az állampolgároknak az aktivitása, akik szükségét érzik, hogy részt vegyenek a politika formálásában, a döntéshozatalban és az ellenőrzésben. Másképp nem is lehet, ha az állami szervek a közvéleményhez fordulnak tanácsért és támogatásért. Minden apellálás azonban azt feltételezi, hogy lényeges kérdés megvitatásáról van szó. „*Vita nélkül* sohasem fognak az öntudatos munkások fontos kérdésben dönteni."[13] És ebben a vonatkozásban a szocialista alkotmányosság lehetőségei még nincsenek teljesen felhasználva.

3. Az államjogi természetű apelláció jogi alapja. A szovjet jogszabályok nem rögzítik az állami szervek által az állampolgárokhoz intézett felhívás alapját. Az alkotmányjog számos intézménye (pl. a küldöttek beszámolási kötelezettsége a választók előtt, illetve az alkalmazottaké a lakosság előtt) természetesen nem funkcionálhat az állampolgárokhoz intézett felhívás nélkül. Az ilyen felhívás azonban nem apellációs jellegű, hiszen abban nincsen közvetlenül megfogalmazva az apelláció célja — a tanács és támogatás megkapása. A legáltalánosabb formájában azonban az apelláció intézménye valamilyen módon államjogi alátámasztásra talál. A helyi szovjetekről hozott jogszabályok például előírják, hogy a szovjetek tevékenysége „a dolgozóknak a szovjet munkájába való széleskörű bevonására" épül (5. cikk), a végrehajtó bizottság megszervezi a szovjet fontosabb kérdésekben hozandó döntéstervezeteinek előzetes megvitatását a lakossággal" (44. cikk), a helyi szovjet „megszervezi az állampolgárok széles körű részvételét a helyi és a összállami jelentőségű kérdések eldöntésében" (92. cikk), a helyi szovjet a legfontosabb kérdéseket megvitatásra „a dolgozók gyűlései elé" terjeszti (93. cikk).[14] A küldöttek jogállásáról szóló törvényben pedig az áll, hogy a küldött „tanulmányozza a közvéleményt" és támaszkodik „az aktívák, kollektívák, társadalmi öntevékeny szervek és társadalmi szervezetek" segítségére és támogatására. (18. cikk.)[15]

Az apellációs felhívás jogával célszerű felhatalmazni minden államhatalmi népképviseleti szervet, valamint az általános hatáskörű (kormány, VB-k) és a speciális hatáskörű (minisztériumok, végrehajtó bizottsági osztályok és igazgatóságok) államigazgatási szerveket olyan kérdésekben, amelyek hatáskörükbe tartoznak és különleges jelentőséggel bírnak az állampolgárok számára. Az apellációs gyakorlat és az ahhoz kapcsolódó kérdések alapos vizsgálata jelentősen korrigálhatják az itt kifejtett elképzeléseket.

Lenin nagy figyelemmel kísérte, hogy az alkotmányos viszonyok egyik-másik alanya hogyan használta fel a apellációs felhívást. Amikor 1906. június 20-án a kormány felhívást intézett a néphez a földkérdésben, „a duma a kormány után baktatott —, minthogy nem tudott korábban az igazi népképviselethez méltó útra lépni".[16] Azt a gondolatot, hogy a küldöttek jogosultak az apellálással élni, Lenin már korábban hirdette, amikoris üdvözölte a „küldöttek közvetlen felhívását" a néphez.[17]

Különleges alkotmányos jelentőséggel bír a párt szerepének szabályozása a néphez intézett apellációs felhívásokban, amelyet a pártnak a szocializmus politikai rendszerében elfoglalt helye indokol. Lenin azt tartotta, hogy „... minden párt számára elengedhetetlenül szükségessé válik, hogy ilyen vagy olyan keretek közt a néphez apelláljon".[18] Az SZKP vezető szerepének növekedése feltételezi a közvéleményhez intézett felhívás kereteinek kiszélesítését és gyakoribbá tételét. Ennek egyik sajátossága a párt részvételének a demokratikus folyamatban. A néphez intézett apelláció lenini gyakorlatát folytatva az SZKP KB határozatot hozott arról, hogy „a pártszervezetekben, a dolgozók gyűlésein és a sajtóban meg kell vitatni „A szovjet népgazdaság fejlesztésének főbb irányai az 1976—1980 évekre" c. tervezetét."[19]

A jogszabályokban el kell dönteni az apelláció tárgyának kérdését is. Ezt a kérdést a felhívás alanyának specifikuma szempontjából logikus eldönteni, minden szervnek joga van az adott szerv alá rendelt területeken élő állampolgárokhoz vagy a megfelelő ágazatokban dolgozókhoz apellálni. Apellálni lehet az állampolgárokhoz, a társadalmi öntevékeny szervekhez, a dolgozó kollektívákhoz, a társadalmi szervezetekhez és egyéb társadalmi közösségekhez (osztály, nemzet, nép).

Következetesen demokratikusnak tekinthető az olyan apelláció, amely életre hívja a közvéleményt és támogatja annak funkcionálását. Természetesen minden apelláció valamilyen módon a társadalmi nézetek aktivizálódásának forrását jelenti. Ha az adott társadalmi közösségnek kevés tagja nyilvánítja ki és támogatja ezeket a nézeteket, ha a közfigyelem nem a szerv által megfogalmazott problémára összpontosul, ha ezeket a nézeteket nem jellemzi

[13] *Lenin:* Összes Művei. 13. köt. 189. old.
[14] Vedomoszti Verhovnogo Szoveta RSzFSzR, 1971. 31. sz. 653. t.
[15] Vedomoszti Verhovnogo Szoveta SzSzSzR, 1972. 39. sz. 347. t.
[16] *Lenin:* Összes Művei. 13. köt. 289. old.
[17] *Lenin:* Összes Művei. 13. köt. 116. old.
[18] *Lenin:* Összes Művei. 21. köt. 267. old.
[19] Pravda, 1975. dec. 14.

bizonyos szilárdság, akkor az apelláció nem tarthat igényt demokratikus jellegre.

A társadalmi közösségekhez intézett apellációk közül távolról sem mindegyik szól a közvéleményhez. Ilyen esetben az állami szerv olyan szociális információt kap, amely egyéni nézőpontok összességét tükrözi. És nem többet. Ezek a nézőpontok távolról sem mindig esnek egybe az elterjedt, intenzív és szilárd nézetekkel. Ezért ha a társadalmi közösségek főbb nézetei nem képviselik az egyéni nézőpontok összességét, akkor ez utóbbinak nem tulajdonítható a közvélemény minősége.

Apelláció intézhető a tényleges közvéleményhez is, olyan kérdésben, amely a felhívás tárgyát képezi. Ilyen esetekben az állami szerv apellációja okainak és céljainak magyarázatával arra törekszik, hogy a köztudatban növelje vagy csökkentse bizonyos beidegződések és sztereotípiák hatását. Éppen ily módon alakul ki az olyan társadalmi nézetek rendszere, melyek több-kevesebb teljességgel tükrözik az államjogi értékek rendszerét.

A közvélemény tehát az apelláció fő tárgya, akár tanácskérés, akár támogatás nyerése a célja. Az állami szerv aligha kaphat adekvát tanácsot, ha az adott kérdésben nem alakul ki a nyilvánosan kifejezésre juttatott nézőpontokon alapuló közvélemény. Kétségtelen, hogy egy-egy szerv akkor is kap tanácsot, amikor a társadalmi nézetek szociális jellegű információt tartalmaznak. Adekvátnak azonban csak az a tanács tekinthető, amely a kialakult közvélemény eredménye. Hasonlóképpen nem lehet számítani az állami szervek terveinek, döntéseinek és cselekedeteinek tudatos támogatására, ha nem alakul ki a felsoroltak megvitatásán alapuló közvélemény.

Emellett az időtényezőből kell kiindulni. Amikor az apellációs aktus megvalósul, akkor feltételezhető, hogy a felhívás tartalmát nyilvános megvitatás tárgyává kell tenni, amihez nem egy napot, vagy hetet kitevő idő szükséges. Hiszen átgondolt és megalapozott tanácsok csak elegendő idő keretei között adhatók. Ez még fokozottabb mértékben vonatkozik a támogatás céljából intézett felhívásokra, amikor arra van szükség, hogy a közvélemény végleges álláspontot dogozzon ki. Ha a megvitatáshoz elegendő idő áll rendelkezésre, ez lehetővé teszi, hogy „... világosabban megértsék a politikai kérdéseket, mélyrehatóbban vizsgálják jelentőségüket és biztosabban döntsék el őket,"[20] hogy a tömegek szóhoz jussanak, „hogy megértsék, megfontolják"[21] a néphez intézett felhívásban foglalt kérdéseket. Ez jelenti a közvélemény feltárásának és alakításának realista alapját, amellyel számolni kell a politikai és államjogi természetű apellációk elméletében és gyakorlatában.

Lenin azt tartotta, hogy a szubjektum társadalmi pozíciója csak abban az esetben tárható fel, ha mindenki világosan kifejezésre juttatja véleményét. „Amikor kivétel nélkül mindenkinek joga lesz arra, hogy szabadon, senkitől sem félve nyilvánítsa véleményét és kívánságait mind az országgyűlésben, mind a parasztbizottságokban, mind pedig az újságokban, akkor nagyon hamar megmutatkozik majd, ki áll a munkásosztály mellé, ki áll a burzsoázia mellé. Most az emberek óriási többsége nem gondolkodik ezen, egyesek titkolják igazi véleményüket, egyesek maguk sem tudják még, mit akarnak, egyesek meg szándékosan félrevezetik az embereket. Akkor azonban mindenki gondolkodni kezd majd ezen, nem lesz miért titkolózni, s hamarosan kiderül minden."[22]

Helyes volna jogszabályban előírni, hogy az állami szervnek mikor és milyen kérdésekben van joga, illetve mikor és milyen kérdésekben köteles felhívással élni. Úgy tűnik, hogy az állampolgárok jogállásának megváltoztatásával, a gazdasági és területi reformokkal, a jogszabályok tökéletesítésével, az állampolgárok tömegrendezvényekbe való bevonásával kapcsolatos kérdésekben az illetékes szervek kötelesek a közvéleményhez apellálni. Mindenesetre ez a kérdéskör kiegészítő vizsgálatra szorul, egyebek közt a közvélemény felmérése után. Ez azonban olyan kérdések köre kell hogy legyen, amelyekben elengedhetetlen a társadalmi egyetértés elérése.[23] Ez az egyik lehetséges kritériuma annak, hogy a kérdéseket azokhoz soroljuk, amelyekben apellációs felhívást kell intézni.

A felhívás akkor válik szükségessé, ha az említett szerveknek számos, a hatáskörükbe tartozó kérdés eldöntésekor szükségük van az állampolgárok tanácsára.[24] Nem ritka az olyan szituáció, amikor például sem a minisztériumi kollégium, sem pedig a szakértők nem tudnak optimális formulát javasolni a fontosabb döntések meghozatalához. Emellett a említettek nem rendelkeznek elegendő társadalmi infor-

[20] *Lenin:* Összes Művei. 24. köt. 163. old.

[21] *Lenin:* Összes Művei. 42. köt. 210. old.

[22] *Lenin:* Összes Művei. 7. köt. 178. old.

[23] Az ókori rómaiak azt mondták: „Concordia parvae res crescunt, discordia maximae dilabuntur" (Az egyetértés a kis dolgokat növeli, a viszály a legnagyobbakat is tönkreteszi).

[24] Nagy elméleti és gyakorlati értékű a grúz KP Központi Bizottságának és a grúz Legfelsőbb Tanács Elnökségének az a gyakorlata, hogy a plénumokon és ülésszakokon megtárgyalandó kérdésekben tanácsért a közvéleményhez fordulnak. A napirendre tűzött kérdések közzétételével az említett szervek kéréssel fordulnak az állampolgárokhoz, hogy az utóbbiak juttassák kifejezésre észrevételeiket, javaslataikat és követeléseiket. A beérkező információt a plénumokat és ülésszakokat előkészítő bizottságok rögzítik és általánosítják, majd a beszámolók készítői és a viták résztvevői felhasználják és figyelembe veszik az elfogadásra kerülő aktusokban is. Ezenkívül a köztársaság vezetői kérdőíves formában is tájékozódnak a közvéleményről azokban a kérdésekben, amelyek a plénumokon és ülésszakokon megvitatásra kerülnek. Nem kétséges, hogy a Szovjetunió egészében célszerű felhasználni ezt a demokratikus novellát.

mációval, különösen pedig annak olyan válfajával, mint a közvélemény. Csak akkor képesek észrevételeket és javaslatokat tenni pl. a kormánytervekre és döntésekre, ha a közvéleményhez intézett felhíváskor a kormány abból indul ki, hogy a szóbanforgó kérdésekben a közvélemény tájékozott és illetékes.

Az apelláció akkor is szükségessé válik, ha az állami szervnek döntései és cselekedetei támogatására van szüksége, vagy arra, hogy a közvélemény egyetértsen lépéseivel és részt vegyen a fontosabb megmozdulásokban. Ilyen esetekben az adott szerv úgy véli, hogy a közvélemény támogatása és védelme nélkül a minisztérium vagy kormányakciók nem érik el céljukat. Ha ezek az akciók összhangban vannak az állampolgárok által megértett társadalmi szükségletekkel és érdekekkel, akkor ez megfelelő támaszul szolgál az állami tervek és döntések hatékony realizálásához.

Szafarov, Rafael

A gazdasági törvényhozás rendszerezésének útjairól

A szovjet jogrendszerről az 50—60-as években folytatott vita során majdnem egyáltalán nem érintették a szovjet törvényhozás rendszerének a kérdését. Csak mellékesen adtak hangot olyan véleménynek, hogy a törvényhozás rendszerének közelíteni kell a jogrendszerhez, ahhoz kell igazodnia.[1] Ugyanakkor rámutattak arra, hogy ez a rendszer szubjektív jelenség, ellentétben a jogrendszerrel mint objektív jelenséggel, amely tükrözi a jog által szabályozott és objektív módon kialakult társadalmi viszonyok egyes fajtái közötti különbséget és kapcsolatokat. A jogrendszerről írt egyes művekben hangsúlyozták, hogy a törvényhozás rendszere felépülhet szubjektív módon a törvényhozás rendszerezője által kiválasztott önkényes ismérv alapján, ugyanakkor a jogrendszer objektív módon alakul ki, függetlenül a törvényhozó akaratától.[2] Ennek során természetesen nem tagadták, hogy a jogalkotás akarati folyamat, de rámutattak arra, hogy nem lehet összetéveszteni a jog akarati eredetét a jogrendszer objektív tulajdonságaival, amelyekben a társadalmi viszonyok objektív módon különböző fajtái tükröződnek.[3]

A fentiekkel teljesen ellentétes következtetést is kifejtettek, amely lényegében nem lát különbséget a jogrendszer és a törvényhozás rendszere között. Így, Sz. M. Kornyejev véleménye szerint „a jogrendszer az emberek akaratából keletkezik", és ezért egyik vagy másik törvénykönyv megalkotása eleve meghatározza megfelelő jogág önálló létezését.[4] De a fenti következtetés megtételénél összetévesztenek két különböző folyamatot: a különböző jogi normák megalkotását, amelyek az objektív módon keletkező és fejlődő különféle fajtájú társadalmi viszonyokat rögzítik és juttatják kifejezésre, és e jogi normáknak különféle normatív aktusokban (törvénykönyvek, szabályzatok stb.) való egyesítését (kodifikáció, konszolidáció). Ismeretes, hogy nálunk nincs államigazgatási törvénykönyv, viszont senki sem tagadja az államigazgatási jog létezését, amely nagyon fontos szerepet tölt be a demokratikus centralizmus elvének a megvalósításában az állami, gazdasági, szociális, kulturális tevékenység minden területén a Szovjetunióban és a többi szocialista országban is.

A hatvanas évektől kezdve mind nagyobb figyelmet kezdtek fordítani a törvényhozás rendszerének a problémáira. Kialakult egy olyan irányzat, hogy a törvényhozás rendszerét objektív-szubjektív jelenségnek kell tekinteni, bár ennek során rámutatnak arra is, hogy a törvényhozás rendszerének a kialakulásánál a szubjektív tényező van túlsúlyban, szemben a jogrendszerrel, ahol az objektív tényező a döntő. Másrészről hangsúlyozzák a szubjektív tényező, a törvényhozói akarat jelentőségét is, azt, hogy a törvényhozó mennyiben érdekelt új jognak kialakításában a jogrendszer kialakulásának folyamata során.[5] A szovjet jogászoknak a törvényhozás rendszere kérdéseivel foglalkozó művei kellő alapot nyújtanak arra, hogy új módon közelítsük meg a gazdasági törvényhozás rendszerezését.

[1] L. pl. *Genkin*, D. M.: A szovjet szocialista jog rendszerének kérdéséhez. SzGP. 1956. 9. sz.; *Vilnyanszkij*, Sz. I.: A szovjet jog rendszerének kérdéséhez. SzGP. 1957. 1. sz.; *Galesznyik*, L. Sz. rámutatott arra, hogy a „kodifikáció során arra kell törekedni, hogy a lehető legnagyobb összhang jöjjön létre a jogrendszer és a törvényhozás rendszere közötti, SzGP. 1957. 2. sz. 114. old.

[2] L. például: *Sargorodszkij*, M. D.—*Ioffe*, O. Sz.: A szovjet jog rendszeréről, SzGP. 1957. 6. sz. 103. old.

[3] L.: „A gazdasági törvényhozás rendszerezése" című kiadványt, Moszkva,1971, 49. old.

[4] L.: Pravovegyenie 1963. 1. sz. 16., 17. old.

[5] Így *Alekszejev*, Sz. Sz. arra a következtetésre jutott, hogy a törvényhozás rendszere a jogrendszer egyik megnyilvánulási formája, hogy az esetek többségében a törvényhozás ágazatának a kialakulása kodifikáció útján valósul meg. Ez egyidejűleg jogágazat keletkezését is jelenti. Ld.: *Alekszejev*, Sz. Sz.: Jogelméleti problémák, Szverdlovszk, 1972, 149. old.; *uő.*: A szovjet jog struktúrája, Moszkva, 1975, 57—58. old. Ld. még: *Vasziljev*, Ju. Sz.—*Evtyejev*, M. P.: A törvényhozás kodifikációja és szisztematizálása. (SzGP, 1971, 9. sz. 13. old.); ezt a gondolatot hangsúlyozzák *Sebanov*, A. F. (SzGP, 1971, 9. sz. 32. old.), *Polenyina*, Sz. V. (lásd *Polenyina*, Sz. V.: A jogrendszer és a szovjet törvényhozás rendszere elméleti kérdései, „A szocialista állam és jog elméletének időszerű problémái" című gyűjteményes műben, Moszkva, 1974, 142. old.) és *Jakovlev*, V. F. is (lásd *Jakovlev*, V. F.: Az ágazati differenciáció és az ágazatközi integráció mint a törvényhozás rendszerének alapja, Pravovegyenije, 1975. 12. sz. 17. old.)

A gazdasági törvényhozás tárgya

A gazdasági törvényhozás tökéletesítésének a feladata és e törvényhozás rendszerezésének ezzel szorosan összefüggő feladata nem oldható meg e törvényhozás tárgyának tisztázása, feltárása nélkül, az általa szabályozott viszonyok természetének megfelelő elméleti érzékelése nélkül. Ismeretes, hogy a Szovjetunió és a szövetséges köztársaságok polgári törvényhozása Alapjai tervezetének a kidolgozásával kapcsolatban ebben a kérdésben két álláspontot fejtettek ki és vitattak meg. Azok, akik hívei voltak a jogi szabályozás egységének tekintet nélkül a vagyoni viszonyok résztvevőinek az összetételére a Szovjetunióban, világosan elhatárolták a gazdálkodás területén az áru-pénz forma felhasználásával kapcsolatos vagyoni viszonyokat és a gazdasági folyamatok igazgatásával kapcsolatos viszonyokat. A viszonyok első csoportja e koncepció szerint a polgári jog tárgya, a viszonyok második csoportja pedig az államigazgatási jog tárgya. Ez a koncepció jutott kifejezésre a Szovjetunió és a szövetséges köztársaságok polgári törvényhozásának Alapjaiban és a köztársaságok törvénykönyveiben. A kérdés másféle megoldását javasolták azok a jogászok, akik azon a véleményen voltak, hogy a gazdasági tevékenység során kialakuló azok a vagyoni és igazgatási viszonyok, amelyek részesei a szocialista szervezetek, egységet alkotnak. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy a gazdasági viszonyok mint egynemű társadalmi viszonyok önálló jogág — a gazdasági jog tárgyát alkotják és azokat önálló törvényben (a gazdasági törvénykönyvben) kell szabályozni.

Ha valóban sikerülne bebizonyítani, hogy a gazdasági viszonyok egyneműek, és ezért a szabályozásuk megvalósítható olyan egynemű normák útján, amelyek a szovjet jog sajátos szabályozási módszerekkel rendelkező önálló ágát alkotják, akkor a szovjet gazdasági törvényhozás tökéletesítésének és rendszerezésének a feladata jóval könnyebb lenne. De véleményünk szerint ilyen bizonyítékokat eddig még senki se hozott fel. A gazdálkodás területén a viszonyok jogi szabályozása nagyon összetett folyamat, amely a különféle viszonyok széles körét öleli fel, még ha ezeket a viszonyokat össze is kapcsolja a célok egysége.[6] A vagyoni és igazgatási viszonyok közötti különbség e körben azzal függ össze, hogy a szocialista társadalomban érvényesülő gazdasági törvények hatálya különböző, ami a maga részéről a termelőerők jelenlegi fejlődési színvonalának és a termelési viszonyok állapotának a tükröződése.

A fenti körülmény figyelmen kívül hagyása a párt és állam által a gazdasági politika kidolgozásánál és megvalósításánál figyelembe vett és felhasznált gazdasági törvényekben mutatkozó különbségek figyelmen kívül hagyását jelentené. Ezek a törvények alá vannak rendelve a szocialista társadalom gazdasági alaptörvényének. kölcsönösen elősegítik egymást, de nem azonosak és mindegyikük a szocialista gazdálkodás meghatározott oldalát és következésképpen az abban létrejövő viszonyok meghatározott csoportját „szolgálja ki", tükrözi. (Ilyen például a népgazdaság tervszerű fejlesztésének törvénye és az értéktörvény közötti viszony.) Meg kell különböztetni: *1.* a népgazdaság tervszerű fejlesztése törvényének hatálya folytán a gazdasági szervezetek (vállalatok, egyesülések) és a tervszabályozó szervek között a hatalmi jellegű szabályaik alapján keletkezett és az államigazgatási jog által (pontosabban annak egy része — a gazdasági igazgatási jog által) szabályozott viszonyokat, és *2.* az egymással mellérendelt viszonyban álló szervezetek vagyoni viszonyait, azaz azokat a viszonyokat, amelyek az értéktörvény hatálya folytán az áru—pénz forma felhasználásával kapcsolatban keletkeznek és a polgári jog szabályozási körébe tartoznak. Ezért, például, a termékelosztásra vonatkozó (államigazgatási) tervaktus, amely előfeltétele két gazdasági szervezet közötti szállítási szerződés megkötése, az e szerződésben szereplő felek számára polgári jogi jellegű jogi tény (a polgári törvényhozás Alapjainak 4. cikke).

Így tehát véleményünk szerint a gazdasági viszonyok körébe a következők tartoznak: *1.* a szocialista szervezetek közötti és a polgári jog normái által szabályozott olyan vagyoni viszonyok, amelyek a tervfeladatokkal összhangban az áru-pénz forma, az önálló elszámolási elvek és az anyagi érdekeltség felhasználásán alapulnak; *2.* az államigazgatási jog normái által szabályozott hatalmi-szervezeti viszonyok a népgazdaság igazgatása körében, amelyek a kormány, az állami bizottságok, gazdasági minisztériumok, más hatóságok, az ipari egyesülések igazgatóságai által megvalósított központosított tervezésből és szabályozásból folynak.

A gazdasági viszonyok (mind a hatalmi-szervezeti, mind pedig a vagyoni viszonyok is) nem csak az ipart, építőipart, kereskedelmet, közlekedést, s az ezekkel összefüggő pénzügyeket ölelik fel, hanem a mezőgazdaságban kialakuló viszonyokat is, kezdve a mezőgazdasági termékek felvásárlásától egészen a „Szelhoztechnika" szervezeteinek a kolhozok és szovhozok mezőgazdasági gépekkel, tartalékalkatrészekkel és anyagokkal való ellátására irányuló tevékenységéig. Mind nagyobb jelentőségre tesznek szert az olyan gazdasági szerződések,

[6] Sz. Sz. Alekszejev véleménye szerint gazdasági jogról csak mint összetett komplex jogágról beszélhetünk, amelynek minőségileg különféle komponensei vannak (lásd *Alekszejev*, Sz. Sz.: A szovjet jog struktúrája, 205. old.). Abból a helyes tételből kiindulva, hogy a gazdasági törvényhozás több ágazathoz tartozó törvényhozás, Sz. Sz. Alekszejev és V. F. Jakovlev tagadja a gazdasági viszonyoknak — a Szovjetunió gazdasági törvénykönyvében — egy jogszabályban való szabályozása lehetőségét (lásd *Alekszejev*, Sz. Sz.—*Jakovlev*, V. F.: A gazdasági törvényhozás tökéletesítéséről, SzGP, 1975. 6. sz. 47. old.).

amelyek résztvevői a kolhozok, kolhozközi és szovhoz-kolhozközi egyesülések, az agrár-ipari kombinátok. Ezért aligha lehetnek bármilyen kételyek atekintetben, hogy a gazdasági törvényhozás keretébe beletartozik a mezőgazdasági törvényhozás is abban a részében, amelyen belül a kolhozok és az állami mezőgazdasági vállalatok kifelé lépnek fel, mint vagyoni jogviszonyok alanyai, továbbá mint olyan viszonyok alanyai, amelyek közöttük és a tevékenységük irányítását megvalósító állami szervek között alakulnak ki.

Végül, a gazdasági viszonyok fontos oldalaként jelentkeznek a vállalatok (egyesülések) viszonyai az állami költségvetés irányában, valamint a hitelnyújtás és az elszámolások kapcsán az Állami Bankkal létrejövő viszonyok. Amikor az Állami Bank félként szerepel a hitel- és elszámolási viszonyokban, ugyanakkor olyan állami szerv is, amely megvalósítja az irányítást, a felügyeletet és az ellenőrzést a gazdasági szervezetek szóban forgó tevékenysége felett. Következésképpen az itt említett körben mind polgári jogi, mind pedig államigazgatási jogi viszonyok is létrejönnek.

A gazdasági viszonyok körébe tartozik számos olyan viszony is, amely földterületeknek, vizeknek, ásványoknak, erdőknek állami vállalatok, kolhozok és más szervezetek használatába való átadásával kapcsolatban keletkezik. A földterületek és más természeti objektumok a célrendeltetésüktől függően termelőeszközök is, munkatárgyak is, és a gazdasági tevékenység szükséges előfeltételei. A földviszonyok és más olyan viszonyok szabályozása terén, amelyek tárgyát természeti erőforrások alkotják, döntő jelentőségük van azoknak a földjogi szabályoknak, amelyek arra irányulnak, hogy biztosítsák ezeknek az objektumoknak helyes és lehető legésszerűbb kihasználását hatalmi-szervezeti rendelkezések útján.

Ami pedig azt a vitás kérdést illeti, hogy milyen a jellege a földhasználati jog alanyai között a részükre átadott földterület birtoklását és használatát illetően meglevő jogosítványaik megvalósításával kapcsolatban kialakuló jogviszonyoknak, e kérdésben véleményünk szerint egyet kell érteni azokkal a szerzőkkel, akik azon a véleményen vannak, hogy a föld, amelynek egyedüli tulajdonosa a szocialista állam, szintén vagyontárgy (mégha nincs is pénzbeli értéke), amire tekintettel az említett viszonyok vagyoni viszonyok.[7] Ugyanakkor mind jobban megerősödik az a vélemény, hogy az állami földtulajdon jogi védelme és más természeti objektumok állami tulajdonának jogi védelme elválaszthatatlanul ezek ésszerű használatával kapcsolatos. Ebből következik az állam és a földhasználók védelmére szolgáló különböző módozatok alkalmazása a jogaik megóvására a jogsértésekkel szemben: államigazgatási, polgári jogi és a földjogi törvényhozásra jellemző olyan sajátos módozatok alkalmazása, mint a földterületek kisajátításának a szabályai, a földbeni ellenérték juttatása, a mezőgazdasági termelésnek a földterületek nem mezőgazdasági szükségletekre való kisajátításával kapcsolatban okozott veszteségek megtérítése.[8]

A gazdasági törvényhozás körébe tartozó jogszabályok és azok rendezése

A gazdasági viszonyok sokfélesége és több ágazatba tartozása maga után vonta és eleve meghatározta az e viszonyokat szabályozó különféle jogszabályok sokaságának a megjelenését. A vagyoni viszonyok polgári jogi szabályozásának forrásai a polgári törvényhozás Alapjai, a szövetséges köztársaságok polgári törvénykönyvei, a Szovjetunió minisztertanácsa által kiadott határozatok és rendeletek és számos más jogszabály: különféle szabályzatok, alapszabályok, hatósági rendeletek stb. A gazdasági folyamatok igazgatása szintén sok ezer olyan jogi normára támaszkodik, amelyeket az egyes minisztériumok és más hatóságok által kiadott szabályzatok, alapszabályok, utasítások és rendelkezések foglalnak magukban. A gazdasági viszonyok államigazgatási-jogi szabályozásának itt említett forrásai között a kodifikációs aktusok csak nagyon szerény helyet foglalnak el.

Az olyan homogén gazdasági (vagyoni) viszonyok jogi szabályozása, amelyeket az értéktörvény hatálya határoz meg, függetlenül a gazdasági tevékenység fajtájától (az iparban, a kereskedelemben, az építőiparban, a fuvarozás körében stb.), mint ismeretes, kodifikált jogszabályokban valósult meg: a polgári törvényhozás Alapjaiban, a polgári törvénykönyvekben és az ezeket a jogszabályokat részletező szabályzatokban, alapszabályokban stb. Kodifikálva vannak azok a szabályok is, amelyek a földviszonyokat, a vízzel kapcsolatos viszonyokat szabályozzák. Megalkották a közlekedési szabályzatokat és törvénykönyveket, az olyan átfogó jogszabályokat, amelyek teljes egészükben magukban foglalják a fuvarozási szerződést szabályozó államigazgatási jogi, polgári jogi normákat, sőt a munkaügyi törvényhozás egyes olyan szabályait is, amelyek a közlekedés terén foglalkoztatott dolgozókra vonatkoznak. Mindez arról tanúskodik, hogy egy kodifikációs jogszabályban össze lehet fogni különféle heterogén viszonyokat szabályozó normákat, ha azok közös tárgyra irányulnak, az állami tevékenység meg-

[7] L. *Poljanszkaja*, G. N.: Állami tulajdonjog a Szovjetunió erdőin, Moszkva, 1959, 181—182. old.; *Zsarikov*, Ju. G.: A mezőgazdasági földhasználati jog, Moszkva, 1969, 2126. old.

[8] L. *Zsarikov*, Ju. G.: A földhasználati jog védelme, Moszkva, 1974, 14—21., 74—83. old.

határozott fajtájának különböző oldalait ölelik fel, meghatározott célnak vannak alárendelve.

Lehetséges-e az egész gazdasági törvényhozás rendezése egyetlen átfogó jogszabály kiadása útján? E törvényhozásnak fentebb vázolt sokrétű jellegéből tagadó következtetést kell levonnunk. Sz. Sz. Alekszejev és V. F. Jakovlev azt javasolja, hogy meg kell alkotni a Szovjetunió gazdasági törvényhozásának Alapjait, ahol össze kell foglalni a gazdálkodás körében jelentkező különféle viszonyok szabályozásának alapelveit és tételeit. Ugyanakkor helyesen mutatnak rá arra, hogy az ilyen átfogó jogszabály nem oldhatja meg egészben véve a gazdasági törvényhozás tökéletesítésének és rendszerezésének a problémáit.[9] Hisz továbbra is az olyan ágazati és többágazati jogszabályok ezrei maradnának kívül az ilyen átfogó jogszabály keretein, amelyek közvetlenül a konkrét gazdasági viszonyok rendezésére irányulnak.

A gazdasági törvényhozás évtizedeken keresztül alakult ki. A folyó feladatok megoldására irányuló számos jogszabályt azonban sok éven keresztül nem egységesítettek és nem vetettek alá belső egyeztetésnek, ami megszüntette volna az elavult rendelkezéseket, ismétléseket, ellentmondásokat. Ezen kívül a népgazdaság irányítása körében egyes viszonyokat olyan jogszabályok szabályozták, amelyeket a folyó szükségletek hatására a gyorsan fejlődő gazdaság által kiváltott követelményeknek megfelelően adtak ki. Nincsenek meghatározva a szükséges mértékben a nagyszámú gazdasági minisztérium és hatóság jogalkotó tevékenységének a határai sem. Az általuk kiadott jogszabályok néha kellő indok nélkül eltérnek a nagyobb jogi hatállyal bíró jogszabályoktól, sőt néha még a törvénytől is. Ezért véleményünk szerint a feladat jelentős mértékben leegyszerűsödne és jelentős rendet lehetne elérni a gazdasági folyamatok szabályozásában, ha kiadnának olyan nagyobb terjedelmű jogszabályokat, amelyek szabályoznák a gazdasági tevékenység legfontosabb oldalait (a tervezésről szóló törvény, a beruházásokról szóló törvény stb.) Ezek kiadása lehetővé tenné mind a megfelelő igazgatási szervek, mind pedig a gazdasági tevékenységet közvetlenül megvalósító szervezetek hatáskörének, jogainak és kötelezettségeinek pontos meghatározását, a felelősségük fokozását a rájuk háruló kötelezettségek teljesítéséért, a kezdeményezésük növelését a részükre biztosított jogok érvényesítése során.

Az elmondottakból az következik, hogy a szovjet gazdasági törvényhozás rendezésének és novellizálásának a feladatait nem lehet egyidejűleg megoldani. Igen nagy munkát kell elvégezni a meglevő törvényhozás megtisztítására, azoknak a normáknak a kiválasztására, amelyek megfelelnek a szocialista gazdaság fejlődése mai szakaszán felmerülő feladatoknak és céloknak. Csak ezt követően lehet hozzálátni a fentebb említett nagyobb kodifikációs és konszolidált jogszabályok megalkotásához.[10]

E feladat megoldását kétségtelenül elősegíti, először, a Szovjetunió hatályos törvényhozásának gyűjteménye, amelynek a kiadása a közeljövőben befejeződik. A Gyűjtemény csak a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége és a Szovjetunió kormánya által kiadott jogszabályokat foglalja magában. Ennek következtében a gazdasági törvényhozás áttekinthetővé válik és megtörténik annak bizonyos rendszerbe foglalása, ami nagyon fontos a rendezésére és tökéletesítésére irányuló további munka során. Ez azonban természetesen csak a munka kezdete, annak előfeltétele. Áttekinthetővé kell tenni a hatósági és hatóságközi jogszabályok: utasítások, körlevelek, szabályok, szabályzatok sokaságát is. Ez nem kevésbé bonyolult és olyan előzetesen elvégzendő munka, amely nélkül nem lehet elvégezni az „apró törvényhozás" megtisztítását az elavult, ellentmondásos, egymást megismétlő és néha a törvénnyel is ellentétes rendelkezésektől, és ezt követően hatékony ellenőrzést bevezetni a törvényességüket illetően. Másodszor, szükségesnek látszik, hogy lényegesen növeljük a törvények (a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa által elfogadott jogszabályok) szerepét a gazdasági viszonyok szabályozásában. Ugyanakkor a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa által elfogadott törvényeknek és e Tanács Elnöksége által kiadott törvényerejű rendeleteknek elég tág teret kell hagyniok a Szovjetunió Minisztertanácsa jogalkotó tevékenysége számára, amely megvalósítja a népgazdaság általános irányítását.

Harmadszor, abból a célból, hogy a minisztériumok, állami bizottságok és más hatóságok jogalkotó tevékenységében rend legyen, célszerű egy olyan törvény (vagy a Szovjetunió minisztertanácsa által hozott határozat) kidolgozása és elfogadása, amely pontosan meghatározza az említett végrehajtó-rendelkező szervek jogalkotó hatáskörét, azaz a törvények alapján általuk kiadandó jogszabályok körét, ezek lehet-

[9] L. *Alekszejev*, Sz. Sz.—*Jakovlev*, V. F.: i. m., 47—48. old.

[10] Ezt a gondolatot a szovjet törvényhozás összszövetségi tudományos kutatóintézetének szerzői kollektívája vetette fel, akik megírták „A gazdasági törvényhozás rendszerezése" című művet. Moszkva, 1971. E munka öt fejezetében kísérletet tettek arra, hogy meghatározzák a törvényhozás rendszerezésének formáit és módjait: 1. fejezet — a népgazdaság igazgatásának központi szerveiről (minisztériumokról) és központi hatóságokról; 2. fejezet — az állami vállalatokról, gazdasági egyesülésekről (ez utóbbi feladatot az 1973—74 években megoldották az önálló elszámolás alapján működő ipari egyesülésekről szóló jogszabályok kiadásával); 3. fejezet — a népgazdasági tervezésről; 4. fejezet — a pénzellátásról, hitelről és elszámolásokról; 5. fejezet — a gazdasági szerződésekről.

séges indokait és az elfogadásuk rendjét. A javasolt törvény vagy minisztertanácsi határozat fontos eszköz arra, hogy rendet teremtsünk és biztosítsuk a törvényességet az igazgatási szervek hatósági aktusok kiadása útján megvalósított jogalkotó tevékenységében, és elő fogja segíteni a felesleges részletezést és a kicsinyes gyámkodást, amely a törvény rendelkezéseivel ellentétben megköti a vállalatok és egyesülések operatív önállóságát. De az ilyen törvény kiadása csak a kezdet. Gondoskodni kell a végrehajtásának biztosítékairól, arról, hogy azokat a szerveket és hivatalos személyeket, akik megsértik ezt a törvényt, felelősségre vonják. Ez a feladat csak úgy teljesíthető, ha létezik egy olyan szerv, amely tényleges ellenőrzést tud gyakorolni a tekintetben, hogy a hatósági aktusok tartalma összhangban van-e a hatályos törvényekkel. Ilyen szerv funkcióit el tudja látni a Szovjetunió igazságügyi minisztériuma vagy a Szovjetunió minisztertanácsa illetve a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége mellett működő hatóságok közötti szerv.

Célszerű lenne az összes gazdasági minisztériumot, állami bizottságot és más hatóságokat is arra kötelezni, hogy megküldjék a Szovjetunió kormányának vagy a kormány meghatalmazása alapján a Szovjetunió igazságügyi minisztériumának (a hatóságok közötti bizottságnak) az indokolással ellátott előterjesztéseiket arra nézve, hogy milyen nagyobb jelentőségű jogszabályokat kell kiadni a legközelebbi időben a gazdasági viszonyok szabályozására. Miután az erre meghatalmazott szerv átvizsgálja és általánosítja a gazdasági minisztériumok és hatóságok által előterjesztett anyagot, a párt gazdasági politikája céljainak és feladatainak az alapján, figyelembe véve a tényleges feltételeket és az előrejelzett adatokat, elkészíthetné a törvényhozási munkák távlati tervének a javaslatát. Ebbe fel kell venni a szövetségi szinten kiadandó törvényeket, törvényerejű rendeleteket, minisztertanácsi határozatokat, valamint a kormány megbízása alapján és jóváhagyásával a hatóságok által kiadott alacsonyabb szintű jogszabályokat. Ennek során a Szovjetunió alkotmányának megfelelően feltétlenül meg kell tartani a jogszabályok egyes fajtáinak szigorú kölcsönös alárendeltségét. Kívánatos, hogy a törvényhozási munkák tervét jóváhagyja a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége. A jogszabályok elkészítését a törvényhozási munkák tervének megfelelően egyrészről a gazdasági viszonyokat szabályozó jogszabályok egyesítése és átdolgozása útján (inkorporáció és konszolidáció), másrészt a megoldásra megérett követelményeknek megfelelően új nagyobb jogszabályok megalkotásával többnyire kodifikáció útján kell elvégezni.

A hatályos törvényhozás novellizálása, átfogóbbá tétele, az ismétlések, ellentmondások kiküszöbölése, az elavult normák hatályon kívül helyezése után feltétlenül ki kell emelni azt a közöst és általánost, ami a novellizálás, az azonos és hasonló kérdések szabályozására irányuló jogszabályok összevonása folyamán kikristályosodik, és következésképpen elérhetővé válik a jogszabályok számának a csökkentése. De a legnehezebb feladat, melynek helyes megoldása a gazdasági törvényhozás rendszerbe foglalására irányuló munka sikeres befejezésének kulcsa, abban áll, hogy a nagy kodifikációs jogszabályok körének a meghatározásánál meg kell találni az ágazati és többágazati (komplex) szemlélet között a megfelelő összhangot. Itt feltétlenül sor kerül az ilyen jogszabályok különféle indokok alapján történő kiadására, ezek kereszteződésére. És ezt a szerzők többsége elismeri. Azt javasolják, hogy a jogszabályoknak a jogágak szerinti, azaz a hasonnemű viszonyok szerinti megalkotása elvét együtt kell alkalmazni és össze kell hangolni azzal az elvvel, amely szerint meghatározott gazdasági igazgatási ágakat szabályozó jogszabályokat kell alkotni a gazdasági tevékenység alanyai szerint, a heterogén viszonyokat egyesítő céltól függően.

Az ilyen esetekben elkerülhetetlen az ágazati és a különböző ágazatokat érintő (komplex) kodifikációs aktusok normáinak a párhuzamossága, kettőssége. Ott, ahol a több ágazatot felölelő normák kölcsönös funkcionális függősége olyannyira jelentős és szoros, hogy azok elkülönítése, azaz különböző hasonnemű-ágazati jogszabályokban való elhelyezésük megnehezítené és bonyolulttá tenné a bár heterogén, de a cél egysége által összekapcsolt és egyesített viszonyok komplexumának szabályozási gyakorlatát és az alkalmazást, ott a komplex jogszabályokat kell előnyben részesíteni. Sz. Sz. Alekszejev megállapítása szerint, az ilyen esetben mintegy új szabályozási tárgy és másodlagos strukturális alakulat jön létre. Sz. Sz. Alekszejev azon a véleményen van, hogy ilyen módon alakulnak ki a komplex jogágazatok, ha ennek során megjelennek egyes olyan általános elvek és tételek, amelyek egyesítik a heterogén jogi normákat az őket egyesítő cél és tárgy hatására.[11] Mi azon a véleményen vagyunk, hogy az említett esetekben nem komplex jogágazatok alakulnak ki, hanem komplex jogszabályok keletkeznek. Az ilyen jogszabályokban nagyon nehéz közös normatív rendelkezést találni, mivel — amint ezt Sz. Sz. Alekszejev is elismeri — a bennük foglalt heterogén normák azoknak a szabályozási módszereknek vannak alárendelve, amelyek a megfelelő jogágazatokat jellemzik. Ugyanakkor azonban a normák funkcionális kölcsönös függősége ama fokának a megállapítása, amelyről fentebb szó volt és amely meghatározza egy jogszabályban való konszolidációjuk szükségességét, lehetséges és szükséges is. A feladat nem könnyű, és azt a gazdasági tevékenység különböző

[11] L. *Alekszejev*, Sz. Sz.: Jogelméleti problémák, I. köt. Szverdlovszk, 1972, 144—150. old.

oldalainak és a gazdasági törvényhozás ezeknek megfelelő normáinak a figyelembevétele és gondos tanulmányozása alapján kell megoldani.[12]

Az alapvető nehézség abban van, hogy meg kell találni a gazdasági tevékenység minden ágában azt az objektív kritériumot, amelyből kiindulva meglehet különböztetni azoknak a heterogén normáknak a konglomerátumát, amelyek a folyó szükségletek hatására kiadott jogszabályokban előfordulnak, a valóban komplex jogszabályoktól, amelyek normáit a fentebb említett funkcionális kölcsönös függőség egyesíti és amelyek ezért a gazdasági törvényhozás rendszerének strukturális elemeiként foghatók fel. A megfelelő normatív anyag kiválasztásánál az átfogó kodifikációs jogszabályok megalkotásának a folyamán mind az elméleti, mind a gyakorlati jogászoknak rendkívül nehéz, aprólékos és alapos munkát kell elvégezniök.[13]

A gazdasági törvényhozás összesített gyűjteményéről

A munka befejezése után (amelynek természetesen több évig kell tartania) meg lehet majd vizsgálni a gazdasági törvényhozás összesített gyűjteményének a létrehozását, azaz valamennyi gazdasági jellegű normatív aktus egyesítését egy gyűjteményben. A gyűjteménybe felvett jogszabályokat meghatározott rendszer szerint kell elhelyezni. Ezt a rendszert a jogelméletnek kell kidolgoznia, mert csak megfelelő rendszer alapján válik a gazdasági törvényhozás áttekinthetővé és hozzáférhetővé.[14] Mi azon a véleményen vagyunk, hogy mindez megoldható mind a gyűjtemény egyes fejezeteinek a megfelelő jogágazatokhoz való közelítése útján (ha az ilyen ágazatok kodifikációs aktusokon alapulnak), mind pedig komplex kodifikációs jogszabályok megalkotása útján. A második út ott elkerülhetetlen, ahol az egy cél, egy tárgy által egyesített viszonyokat egy jogszabályban megfelelően szabályozni lehet. De az ismétléseket a minimumra kell csökkenteni. Szabályként csak utalásnak lehet helye más jogszabályra. Az ismétlések előreláthatóan csak azokban az esetekben lesznek elkerülhetetlenek, amikor a konszolidált komplex jogszabályokba az ágazati kodifikációs aktusokból átvett normák lesznek felvéve e normák azon részét illetően, amelyben az egyágazati jogszabályok gazdasági viszonyokat szabályoznak. És az ilyen jogszabályoknak önálló helyet kell elfoglalniok az összesített gyűjteményben.

A gazdasági törvényhozás összesített gyűjteménye semmi esetre sem lehet a jogszabályok megcsontosodott, változatlan tára. A szocialista társadalom további gazdasági fejlődése, a tudományos-technikai haladás, a termelési viszonyok változása a törvényhozás szakadatlan tökéletesítését és novellizálását követeli meg. Éppen ezért az új jogszabályok meghozatalához mérten az összesített gyűjteményt ki kell egészíteni ezekkel és az elavultakat ki kell a gyűjteményből iktatni. Más szavakkal, az összesített gyűjteménynek mindig a gazdasági törvényhozás hatályos rendszerét kell tükröznie.

A törvény által erre felhatalmazott illetékes szerv feladatává kell tenni, hogy engedélyezze az új jogszabályok felvételét a gyűjteménybe, illetve az elavult jogszabályok kihagyását. Elképzelhetők e kérdés más megoldásai is. Azt követően, hogy megtörténik a Szovjetunió egész törvényhozásának (és nem csak a gazdasági törvényhozásának) rendezése és elkészítik a Szovjetunió törvényhozásának összesített gyűjteményét, a gazdasági törvényhozás ennek az összesített gyűjteménynek a része lesz.

Befejezésként figyelembe kell venni a törvényhozási technika ismert, de sajnos gyakran

[12] L. erről *Ioffe*, O. Sz.: A gazdasági törvényhozás fogalma és rendszere („A gazdasági törvényhozás rendszerezése" című kiadványban, Moszkva, 1971, 53—57. old.); *Jakovlev*, V. F.: i.m. Pravovegyenije, 1975. 2. sz. 21. old.

[13] *Kraszavcsikov*, O. A. helyesen mutat rá arra, hogy a jogi normák funkcionális egysége nem vezet a jogrendszerben vagy annak ágazataiban új intézmények kialakulásához. De ebből vitatható következtetést von le, amely szerint „a törvényhozás rendszere nem lehet más, mint a jogszabályok kifejezése adott formáinak a rendszere" és hogy „a törvényhozás ágazati differenciációja objektív módon nem lehet más, mint magának a jognak a rendszere — a törvényhozásnak ugyanannyi ágazata van, mint ahány jogágazat létezik" és hogy ezért »nem csak „komplex jogág" nincsen, hanem nincs „komplex ágazat" a törvényhozásban sem, hanem a legjobb esetben csak funkcionális normatív összességek léteznek« (Lásd: Pravovegyenije, 1975. 2. sz. 68—70. old.). De a gyakorlati szisztematizáció problémáját ez nem szünteti meg. Természetesen ideális helyzet lenne a jogrendszer és a törvényhozás rendszere mint a jog külső kifejezésének a formája közötti egybeesés. De hogyan kell ezt az elméleti tételt megvalósítani a gyakorlatban? Például, O. A. Kraszavcsikov is kénytelen elismerni, hogy az anyagi-technikai ellátás tervezésének viszonyai és a szállítási viszonyok közötti funkcionális kölcsönös függés folytán törvényszerűnek kell tekinteni, hogy ezeket a viszonyokat a különféleségük ellenére egy jogszabályban szabályozzák — a szállítási szabályzatban (uo.; 70. old.).

[14] A gazdasági törvényhozás összesített gyűjteményének a sémáját *Ioffe*, O. Sz. már 1971-ben elkészítette és javaslatba hozta (L.: „A gazdasági törvényhozás rendszerezése" című gyűjteményes munkát, 83—86. old.). Az O. Sz. Ioffe által javasolt séma megfelelő voltának az ellenőrzése csak azt követően valósítható meg, miután meghatározzák a konszolidált nagyobb jogszabályok körét, amelyeket gondos kutatások eredménye alapján és különféle jogszabályok kölcsönös funkcionális függősége figyelembe vétele mellett kell kiadni. *Alekszejev*, Sz. Sz. és *Jakovlev*, V. F. véleménye szerint a gazdasági törvényhozás alapjairól szóló általuk javasolt jogszabály lesz a gazdasági törvényhozás jövőbeni összesített gyűjteményének bevezető része (l. SzGP, 1975. 6. sz. 48. old.). Anélkül, hogy belebocsátkoznánk e jogszabály szerzők által javasolt tartalmának a vizsgálatába, ezt a javaslatot el lehet fogadni.

megsértett követelményét. A törvények előkészítésével és elfogadásával egyidejűleg elő kell készíteni azoknak a kormányhatározatoknak, hatósági utasításoknak és más normatív aktusoknak a tervezeteit, amelyek a törvényből következnek és annak végrehajtásával kapcsolatosak. Az újonnan kiadott törvénnyel ellentétes valamennyi jogszabályt a törvény kiadásával egyidejűleg hatályon kívül kell helyezni, ami csak akkor lehetséges, ha az új törvénnyel egyidejűleg hatályba lépnek a vele kapcsolatos összes új végrehajtási jogszabályok is. E fontos szabály megtartása a gazdasági törvényhozás rendezésének rendkívül lényeges tényezője.[15]

Bratusz, Sz. N.

[15] 1975. júliusában megjelent az SzKP Központi Bizottsága és a Szovjetunió Minisztertanácsa által kiadott határozat a gazdasági törvényhozás további tökéletesítésére irányuló intézkedésekről (Izvesztyija, 1975. évi július 16. sz.). A határozat pontosan meghatározza a gazdasági törvényhozás szerepét és jelentőségét, mint arra szolgáló eszközt, hogy elősegítse a társadalmi termelés további növekedését és a hatékonysága fokozását a szocializmus objektív gazdasági törvényei által támasztott követelményeknek megfelelően. Megállapítást nyert, hogy a legközelebbi években megfelelő intézkedéseket kell tenni a gazdasági törvényhozás további tökéletesítésére az azonos kérdéseket szabályozó jogszabályok sokaságának a megszüntetése útján, ami azért is szükséges, mert ezek a jogszabályok sok ellentmondást, szükségtelen korlátozásokat tartalmaznak és az aprólékos szabályozás szükségtelenül megszorítja a vállalatok és szervezetek kezdeményezését. A Szovjetunió minisztériumai és hatóságai által a gazdasági törvényhozás tökéletesítésére kidolgozott javaslatok alapján a Szovjetunió igazságügyi minisztériuma a javaslattevők bevonásával köteles kidolgozni a legfontosabb jogszabályok előkészítésének a tervét a legközelebbi 2—3 évre és azt jóváhagyás végett a Szovjetunió minisztertanácsa elé terjeszteni. A Szovjetunió igazságügyi minisztériumának feladatkörébe tartozik, hogy előkészítse a gazdasági törvényhozás tökéletesítésére irányuló munkák tervezetét, koordinálja a Szovjetunió minisztériumai és központi hatóságai munkáját a tervbe vett és egyéb jogszabályok előkészítése során. A Szovjetunió állami bizottságai, minisztériumai és központi hatóságai feladatként kapták, hogy megfelelően rendezzék az általuk kiadott normatív aktusokat az ellentmondások megszüntetésével, az elavult szabályok hatályon kívül helyezésével, az azonos kérdésekben különböző időben kiadott jogszabályok egyesítésével és a továbbiak során kerüljék el a sok párhuzamos jogszabály kiadását. Szigorúan kell ellenőrizni, hogy a kiadott alsóbb szintű jogszabályok összhangban vannak-e a hatályos törvényekkel. Állami nyilvántartásba kell venni a Szovjetunió és a szövetséges köztársaságok által kiadott jogszabályokat és központosítani kell a jogszabályokról nyújtott információ-szolgálatot. A Szovjetunió Ügyészsége köteles fokozni a felügyeletet a tekintetben, hogy az összes gazdasági szervezetek megtartják-e a törvényeket, valamint hogy az egyes hatóságok által hozott aktusok összhangban vannak-e a szövetségi és köztársasági törvényekkel és a Szovjetunió valamint a szövetséges köztársaságok minisztertanácsainak határozataival.

A kutatások fejlődése a szovjet polgári jog területén

A szovjet polgári jog tudománya már a szovjet állam első éveiben kezdett sikeresen fejlődni. Meggyőző bizonyítéka ennek az OSZSZSZK 1922 végén elfogadott Polgári törvénykönyve, amelyet Lenin irányításával készítettek el és amely a szocialista jog egyik első kodifikációs aktusa volt. A húszas évek közepén az új törvény alapján számos polgári jogi tanulmány jelent meg; e tanulmányok közül egyesek bizonyos mértékben a mai napig megtartották tudományos jelentőségüket.[1] Ezt követően sor került arra a történelmileg érthető és megmagyarázható időszakra, amely az újtípusú állam feltételei között kialakuló új jogágak elméleti keresésére és megalapozására irányult. Felmerültek javaslatok arra nézve is, hogy a polgári jog helyett vagy azzal együtt el kell fogadni a jog „szociális", gazdasági-igazgatási, gazdasági és egyes más részeinek különálló létezését, amelyek tárgyát és tartalmát különféleképpen magyarázták és ugyanakkor nem is mindig eléggé világosan.[2]

A szovjet szocialista jogrendszerről 1939—1940 években tartott széles körű tudományos vita eredményeként kialakult az a következtetés, hogy a Szovjetunióban objektív módon létrejött, sikeresen funkcionál és fontos szerepet tölt be a szovjet polgári jog, mint a szovjet jog önálló ága. E jogág tárgyát a szocialista szervezetek és állampolgárok vagyoni viszonyai alkotják, s az az alapelveit tekintve, amelyek alapjában a szocialista tulajdon és tervgazdálkodási rendszer nyugszik, lényegesen különbözik a burzsoá országok polgári jogától.

Ehhez hasonló elméleti következtetés jutott kifejezésre a szovjet polgári jog első tankönyvében, amelyet 1938-ban a Jogi Tudományok Összszövetségi Intézete készített el más tudományos intézmények és gyakorlati szervek jogtudósainak széles körű bevonása mellett.[3]

A polgári jog alapvető intézményeinek kidolgozása

A polgári jog tudományának fejlődésében az ezután következő időszak a Szovjetunióban — a szovjet polgári jog alapvető intézményei-

[1] L. *Agarkov*, M. M.: Az értékpapírokról szóló tanítás, Moszkva, 1927; *Lunc*, L. A.: Pénz és pénzkötelmek, Moszkva, 1927.

[2] L. ezekről az elméletekről *Gincburg*, L. Ja.: A gazdasági jog kédéséhez (SzGP, 1956. 10. sz. 84—86. old.); *Ioffe*, O. Sz.: A polgári jogi gondolkodás fejlődése a Szovjetunióban, Leningrád, 1975, 39. és köv. old.

[3] L. „Polgári Jog", I. és II. rész, felelős szerkesztő: Ja. F. Mikolenko és P. Je. Orlovszkij, Moszkva, 1938.

nek és kategóriáinak elméleti kutatása — sokban a polgári jog tárgyának és a szovjet jog egyéb ágaihoz való viszonyának a meghatározásával függött össze. E kérdés megoldásának a szükségességét mind elméleti meggondolások, mind gyakorlati feladatok is megkövetelték: soron következő feladatként felmerült a törvényhozás kodifikációja, ami megkövetelte a tudományos alapok kidolgozását.

Fokozatosan mind világosabban kialakult az a következtetés, hogy a polgári jogi szabályozást a szocialista gazdaság fejlődésének a törvényszerűségei határozzák meg, valamint e szabályozásnak az áru-pénzkategóriák felhasználásával való szoros összefüggése a szocializmus építése során. A vita eredményeit összegező cikk a következő módon jellemzi a szovjet polgári jog lényegét: „A szovjet polgári jog tárgyát a szocialista társadalom vagyoni viszonyai alkotják, amelyek az ebben a társadalomban létező tulajdonformákon alapulnak és az értéktörvény, valamint a munka szerinti elosztás törvénye hatályának a figyelembe vételével kapcsolatosak."[4] Ezt a fontos elméleti következtetést, amely figyelembe veszi a jogágak elhatárolásának a jogtudomány által kidolgozott fő kritériumát, azaz a jogi szabályozás tárgyát, a későbbiek során alátámasztotta és elmélyítette más szerzők által írt több jelentős kutatómunka.[5]

A polgári jognak az a jellemzése, amely szerint az a szovjet jognak azzal kapcsolatos ága, hogy a szocialista gazdaságban jelen vannak az áru-pénzviszonyok, megfelel a ténylegesen fennálló helyzetnek és ugyanakkor az olyan kategóriák tanulmányozására és felhasználására fordítja a figyelmet — és éppen ebben van a gyakorlati értéke — mint a gazdasági forgalom részvevőinek a jogai, a szerződés, az ár, a vagyoni felelősség és az anyagi érdekeltség, amelyek a gazdasági reform viszonyai között különös jelentőségre tettek szert.

Az elméleti kutatások során ezekben az években igen nagy figyelmet fordítottak a tulajdonjog kérdéseire. Megfelelően kimutatták az állami szocialista tulajdonban levő vagyontárgyak mint össznépi javak egységét, meghatározták az igazgatásuk rendjét, továbbá a szocialista és a személyi tulajdon közötti kölcsönös kapcsolatot, mely utóbbi arra hivatott, hogy kielégítse a szovjet állampolgárok anyagi és kulturális szükségleteit.[6] És ha a tulajdonjog tartalmának a meghatározását illetően nem is alakult ki nézetazonosság, a fő kérdésben, a szocialista tulajdonjog társadalmi-jogi lényegének a felfogásában a szovjet polgári jogászok egységesek voltak. Egyes egyedülálló kivételektől eltekintve határozott módon állást foglaltak az ellen, hogy az egyes állami szervezeteket tulajdonjog illeti meg a használatukban levő vagyontárgyakon, valamint felléptek az állam és az egyes állami jogi személyek „megosztott" tulajdonát hirdető elméletek ellen. Az állami szervezeteknek a részükre átadott vagyontárgyak irányában fennálló jogai megindokolása végett, ami nélkül nem lehet megmagyarázni a gazdasági forgalom és a szerződéses kapcsolatok realitását, felmerült az állami vagyon operatív igazgatásának az elmélete. Ezt az elméletet A. V. Venegyiktov dolgozta ki részletesen az ezzel foglalkozó műveiben, majd ezt követően átvette a törvényhozás.

Számos jelentős mű foglalkozott a jogi személy intézményével, a jogi személy intézménye által az állami vállalatok és trösztök, valamint a szövetkezeti-kolhoz szervezetek jogi státuszának meghatározása szempontjából betöltött szerep fontosságával.[7] A jogi személy lényegének a megmagyarázására számos elmélet született: a társadalmi realitást, az igazgatót, valamint a kollektívát előtérbe helyező elmélet, amelyek közül leginkább a harmadik helyen említett elméletet ismerték el. Az általános elméleti tételek alapot nyújtottak arra, hogy tanulmányozák a jogi személyek egyes fajtái jogállásának sajátos vonásait, amelyek akkor még nem voltak kellő alapossággal feltárva.

Az állami vállalatok joghelyzetét illetően már ezekben az években is meg lehetett figyelni a szovjet polgári törvényhozás fontos fejlődési irányát: „. . . A legalsóbb láncszem — a termelési egység operatív-vagyoni önállóságának a megszilárdítása, önálló személyként való megjelenése nem csak a termelő tevékenységében, hanem kifelé is — a szovjet vagyoni forgalomban."[8] Jelenleg ez a tendencia kibontakozott formában mint az állami vállalatok és egyesülések jogainak a kiszélesítése jelentkezik.

Már a háborút megelőző években bebizonyították, hogy a szovjet polgári jogi kötelmek alapvető célja a tervfeladatok teljesítése, hogy

[4] A szovjet polgári jog tárgyáról (A vita eredményeihez). SzGP, 1955. 5. szám, 57. old. Ami a nem vagyoni (személyi) jogokat illeti, „e viszonyok fajsúlya nem eléggé nagy ahhoz, hogy ezeket önálló jogágban elkülönítsük, és az ilyen viszonyok szabályozása, más jogágak mellett, a polgári jog eszközeivel is történik". U.o., 60. old.

[5] L. *Alekszejev*, Sz. Sz.: A szovjet szocialista polgári jog tárgya, Szverdlovszk, 1959.

[6] L. *Venegyiktov*, A. V.: Állami szocialista tulajdon, Moszkva—Leningrád, 1948; *Genkin*, D. M.: Tulajdonjog a Szovjetunióban, Moszkva, 1961; *Karassz*, A. V.: Állami szocialista tulajdonjog, Moszkva, 1954; *Tolsztoj*, Ju. K.: A tulajdonjog tartalma és polgári jogi védelme a Szovjetunióban, Leningrád, 1954.

[7] L. *Bratusz*, Sz. N.: Jogi személyek a szovjet polgári jogban, Moszkva, 1947; *Venegyiktov*, A. V.: i. m., *Genkin*, D. M.: A jogi személy intézménye alkalmazásának jelentősége a Szovjetunió belső és külső áruforgalmában (a Moszkvai népgazdasági intézet tudományos munkáinak gyűjteménye, IX. kötet, Moszkva, 1955.).

[8] L. *Bratusz:* i.m., 254. old.

ezek alapul szolgálnak a polgári jogi kötelmek és jogok keletkezésének és eleve meghatározzák ezek tartalmát. Megvizsgálták a terv és a szerződés közötti kölcsönös viszony mechanizmusát és kimutatták a szocialista szervezetek közötti szerződéses viszonyok rendkívül nagy jelentőségét a tervfeladatok teljesítésében és az önálló elszámolás megszilárdításában.[9] Ezen az általános elméleti alapon tanulmányozták az alapvető gazdasági szerződéseket: a szállítási szerződést, a beruházási vállalkozást, a fuvarozást.[10] Megfelelő indokokat hoztak fel annak alátámasztására, hogy ezeket a szovjet polgári jog önálló szerződéseinek kell tekinteni.

A gazdasági szerződések szerepének értékelése során az akkor hatályban levő törvényeknek megfelelően változatlanul hangsúlyozták azt, hogy a szerződés „alá van rendelve" a tervfeladatok mutatóinak, hogy a tervmutatóktól a felek megegyezése alapján nem lehet eltérni. Ugyanakkor azt az álláspontot foglalták el, amely szerint „a szállítási szerződés nem csupán a tervfeladat konkretizálására szolgáló eszköz, a teljesítésének ellenőrzését biztosító mód, hanem a tervfeladat pontosabbá tételére szolgáló eszköz is, és ezzel olyan sajátos eszköz, amely lehetővé teszi az operatív tervezésben elkövetett hibák kijavítását."[11] Ezt a fontos tételt, amelynek abban az időben újító jellege volt, sőt még bírálatot is vont maga után, ma már általánosan elismertnek kell tekinteni.

Az állampolgárok részvétele mellett keletkezett polgári jogi viszonyok problematikájában az olyan kérdéseket helyezték előtérbe, amelyek az állampolgárok jogainak és érdekeinek a védelme és a bírósági perek megfelelő elbírálása szempontjából különösen időszerűek voltak. Rendkívül nagyjelentőségű kutatómunkákat és monográfiákat készítettek a szovjet állampolgárok személyi tulajdonjoga, továbbá a lakásjog, az állampolgárok egészségének megkárosításával kapcsolatos felelősség, az öröklési jog kérdéseiről.[12] Sikeresen folyt továbbá a szerzői jog és a találmányi jog alapvető kérdéseinek a kutatása,[13] amelyek részletes tanulmányozását a következő időszakban is folytatták.

A polgári jogászok nagylétszámú kollektívája kutatómunkájának volt az eredménye a szovjet polgári jog 15 kötetben foglalt kifejtése. Ezt a munkát az Össz-szövetségi Jogtudományi Intézet adta ki az 1950—1963 években. A szovjet polgári jog újonnan kiadott tankönyvei közül a legjelentősebb az O. Sz. Ioffe által írt háromkötetes munka volt, amely „Előadások a szovjet polgári jog köréből" c. alatt jelent meg.

A tudomány szerepe a polgári jogi törvényhozás kodifikációjában

Az 1957. évi február 11-i törvény kiadása után, amely a Szovjetunió hatáskörébe utalta a polgári jogi törvényhozás Alapjainak a megalkotását, és a szövetséges köztársaságok jogkörébe a polgári törvénykönyvek kiadását, a szovjet polgári jogi tudománynak rendkívül nagy elméleti és gyakorlati jelentőséggel bíró feladatot kellett megoldani: tevékeny módon részt kellett vállalnia e fontos szovjet jogszabályok megalkotásában. Az a körülmény, hogy igen széles körű elméleti kutatómunkák álltak rendelkezésre és a polgári jog területén a tudományos dolgozók népes csoportjára lehetett támaszkodni, nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a hatvanas évek elején sikeresen elvégezték a szovjet polgári törvényhozás kodifikációját.

A kodifikációs munkák elvégzése számos elvi kérdés eldöntését tette szükségessé, amelyek közül a legfontosabb a Szovjetunió és a szövetséges köztársaságok hatáskörének a meghatározása volt a polgári jogi törvények kiadása terén. Az e kérdésekben kidolgozott ajánlások a Szovjetunió és a szövetséges köztársaságok polgári törvényhozása Alapjai 3. cikkében jutottak kifejezésre. Az ezzel kapcsolatban felmerült azt a javaslatot, amely szerint a szocialista szervezetek és az állampolgárok vagyoni viszonyait egymástól különállóan kell szabályozni, nem fogadták el. A polgári törvényhozás Alapjai és a szövetséges köztársaságok polgári törvénykönyvei a polgári jognak azokat az alapvető rendelkezéseit rögzítették, amelyek a szovjet állam fejlődése során alakultak ki és amelyek helyességét a szocialista építés gyakorlata igazolta, de ugyanakkor számos törvényhozási novellát is bevezettek.

Az új törvények átvették a szovjet polgári jog tárgyának a tudomány által kidolgozott felfogását (az Alapok preambuluma) és átvettek a konkrét problémákat érintő számos olyan tudományos ajánlást, amelyet az irodalomban fejtettek ki, így különösen az állami vagyon operatív

[9] L. *Agarkov*, M. M.: Kötetem a szovjet polgári jogban, Moszkva, 1940; *Halfina*, R. O.: A szerződés jelentősége és lényege a szovjet szocialista polgári jogban, Moszkva, 1954.

[10] L. *Skundin*, Z. I.: Áruszállítási kötelezettség a szovjet jogban, Moszkva, 1948; *Rajher*, V. K.: A szerződési fegyelem jogi kérdései a Szovjetunióban, Leningrád, 1958; *Braude*, I. L.: Beruházási szerződések a Szovjetunióban, Moszkva, 1952; *Jaicskov*, K. K.: Teheráru-fuvarozási szerződés a szovjet jog szerint, Moszkva, 1958.

[11] *Bratusz*, Sz. N.: Gazdasági szerződés mint a termékek elosztásának polgári jogi formája (SzGP, 1953. 2—3. sz. 79. old.).

[12] L. *Halfina*, R. O.: Az állampolgárok személyi tulajdonjoga a Szovjetunióban, Moszkva, 1955; *Braude*, I. L.: Építményi jog és az építményekre vonatkozó ügyletek, Moszkva, 1954; *Aszknazij*, Sz. I.: Szovjet lakásjog, Moszkva, 1940; *Antyimonov*, B. Sz.: A fokozott veszélyforrás által okozott károkkal kapcsolatos polgári jogi felelősség, Moszkva, 1952; *Szerebrovszkij*, V. I.: A szovjet öröklési jog vázlata, Moszkva, 1953.

[13] L. *Gordon*, M. V.: Szovjet szerzői jog, Moszkva, 1956; *Rajgorodszkij*, N. A.: A Szovjetunió találmányi joga, Moszkva, 1949.

igazgatásának a jogáról, a költségvetési szervezetek jogi személykénti elismeréséről, az ügyletek érvényességének feltételeiről, a felek együttműködéséről a szerződés keretében, a személyi nem vagyoni jogok védelméről.

Az Alapok és a szövetséges köztársaságok polgári törvénykönyvei tartalma szemléltető módon tükrözte az elméleti kutatások helyzetét a polgári törvényhozás körében. Azok a polgári jogi problémák, amelyek széles körű kutatások tárgyát alkották (tulajdon, a kötelmi jog általános kérdései, a lakásügyi törvények, a deliktumok, az öröklés), egészben véve kielégítő szabályozást nyertek az új jogszabályokban. Ezzel szemben azok az intézmények, amelyeket kevésbé aktív módon tanulmányoztak, nem jutottak kellő mértékben kifejezésre a törvényben (törvényhozási hatáskör, jogi személyek, hitel- és elszámolási viszonyok), illetve ezeket az új jogszabályok egyáltalán nem szabályozták (a tudományos-műszaki haladás körébe tartozó szerződések, a szállítmányozás).

Az Alapok és a szövetséges köztársaságok Ptk-i megalkotását követően sor került az össz-szövetségi és köztársasági polgári jogi jogszabályok novellizálására és kodifikációjára. Azoknak az új jogszabályoknak a köre, amelyek előkészítésében részt vettek a tudományos dolgozók, rendkívül kiterjedt és felöleli mind a szocialista szervezetek, mind pedig az állampolgárok vagyoni viszonyait. E jogszabályok közül megemlíthetők: a vállalatról szóló szabályzat, a termék- és áruszállítási szabályzatok, a fuvarozási szabályzatok és törvénykönyvek, a felfedezésekről és találmányokról szóló szabályzat, köztársasági gépkocsifuvarozási szabályzatok, a szövetkezetek új minta-alapszabályai. Számos új novellát alkottak a lakásügyi törvények, majd a szerzői törvényhozás körében is. A több mint 10 évig tartó említett nagyjelentőségű törvényelőkészítő munka eredményeként a szövetségi állam körülményei között lényegében megalkották a Szovjetunió és a szövetséges köztársaságok polgári törvényhozásának új rendszerét. A törvényhozás alapvető láncszemeit jelenleg olyan kodifikációs jellegű jogszabályok alkotják, amelyek figyelembe veszik a szocialista építés során szerzett és helyesnek talált tapasztalatokat, valamint a szovjet jogtudomány vívmányait. Az Alapok és a szövetséges köztársaságok Ptk-i htályba lépése után, valamint más jogszabályok megalkotása után elkészítették az új törvényeket megvilágító és magyarázó tudományos-gyakorlati kommentárokat és gyakorlati kézikönyveket.

Elméleti kutatások a gazdálkodás új feltételei közepette

Az utóbbi évek folyamán a szovjet polgári jog több általános elméleti problémája körében folytak kutatások olyan területeken, amelyek addig tisztázatlanok maradtak.[14] Mindazonáltal a polgári jogászok tudományos kutatómunkájában a fő figyelem a gazdasági reform által előtérbe hozott tematika felé fordul, továbbá a törvényhozás további tökéletesítése, a törvényhozás hatékonysága és szisztematizációja felé.

Több olyan jelentős munka készült el, amely külön az állami iparvállalatok jogállásával, valamint azok szervezeti alegységeivel foglalkozik.[15] Megkezdődött az újtípusú termelővállalatok-kombinátok és az ipari egyesülések aktív tanulmányozása. Vizsgálják az alapvető népgazdasági ágak: az építőipar, kereskedelem, mezőgazdaság vállalatainak jogi sajátosságait. Az elvégzett kutatások kellő alapot nyújtanak annak megállapítására, hogy az állami vállalatok státuszát meghatározhatják az ágazatközi jellegű jogszabályok, amelyek szükség esetén figyelembe veszik az ágazati sajátosságokat. A törvényhozás ilyen fejlődése lehetővé teszi a jogszabályok túlzott mértékű sokaságának az elkerülését.

Az utóbbi évek során a szerződési jog területén az elméleti kutatások elsősorban annak tanulmányozására irányulnak, hogy a szocialista gazdaságban milyen formákban jelennek meg a terv és a szerződés közötti kölcsönös viszonyok. Ezek az új formák azt mutatják, hogy növekszik a *gazdasági szerződés* szerepe, különösen az anyagi-műszaki ellátás területén, és tovább szélesednek a szocialista vállalatok jogai a kölcsönös kapcsolataik meghatározása során a megkötendő szerződések keretei között.[16] Különös figyelem tárgya lett a hitelek és elszámolások jogi szabályozásának a kérdése. A jogszabályok ezen a területen arra hivatottak, hogy ösztönözzék a szocialista szervezetek önálló elszámolási tevékenységét, és ugyanakkor kellő ellenőrzés alá is vonják azt.[17] Több munka foglalkozik a tudományos-technikai haladás területén kialakuló szerződéses viszonyokkal, ahol

[14] L. *Gribanov*, V. P.: A polgári jogok érvényesítésének és védelmének határai, Moszkva, 1972; *Jakovlev*, V. F.: A társadalmi viszonyok szabálvozásának polgári jogi módszere, Szverdlovszk, 1972; *Ojgenziht*, V. A.: A kockázat problémája a polgári jogban, Dusanbe, 1972.

[15] L. *Kalmükov*, Ju. H.: Az iparvállalt önálló elszámolása, Moszkva, 1972; *Jakusev*, V. Sz.: Állami termelővállalat jogi személyisége, Szverdlovszk, 1973; *Szobcsak*, A. A.: Üzemen belüli önálló elszámolás az iparban, Moszkva, 1972.

[16] *Draginszkij*, M. I.: A gazdasági szerződésekről szóló általános tanítás, Minszk, 1967; *Gavze*, F. I.: Szocialista polgári jogi szerződés, Moszkva, 1972; *Ioffe*, O. Sz.: Terv és szerződés a szocialista gazdaságban, Moszkva, 1971; *Jazev*, V. A.: Ipar és kereskedelem, Moszkva, 1970.

[17] L. *Kompanyejec*, Je. Sz.—*Polonszkij*, É. G.: Hitelügyi és elszámolási törvények alkalmazása, Moszkva, 1967; *Kunyik*, Ja. A.: Hitel- és elszámolási viszonyok a kereskedelemben, Moszkva, 1970.

jelenleg szélesebb körben alkalmazzák a szerződést.[18]

A polgári jog irodalma igen nagy figyelmet fordít a vagyoni felelősség kérdéseire. Az új kutatások széles körben támaszkodnak a statisztikai adatokra, az állami döntőbizottsági szervek beszámolóira és ezen az alapon szövegezik meg a konkrét ajánlásokat az alkalmazandó vagyoni szankciók formáját és nagyságát illetően.[19]

Megkezdődött a szerződési fegyelem megszilárdítására szolgáló egyik további eszköz: a szocialista szervezetek irányában a tervfeladatok és a szerződések kellő teljesítésével kapcsolatban érvényesülő anyagi ösztönzés tanulmányozása is. Ezt a módszert az utóbbi évek törvényhozása széles körben felhasználja, miközben ez a formáit tekintve rendkívül sokféle: vagyoni alapok létrehozása, felárak, kedvezményes hitelezés, premizálás stb. E probléma körében már megjelentek az első munkák, amelyeknek alapul kell szolgálniok a szovjet polgári jogban egy új tudományos irány kialakulásához.[20]

Sok időszerű polgári jogi probléma elemzését találjuk meg azoknak a jogászoknak a munkáiban is, akik amellett foglalnak állást, hogy a szovjet jog rendszerén belül el kell különíteni egy új jogágat, a gazdasági jogot, amely egyesíti a szocialista szervezetek gazdasági tevékenységére vonatkozó államigazgatási és polgári jogi szabályokat. Ezek a művek hangsúlyozzák a gazdasági-jogi szabályozás oszthatatlanságát és új minőségi vonásait, s ugyanakkor több fejezetben a hagyományos polgári jogi intézmények elemzésével foglalkoznak (jogi személy, szerződés, felelősség) és e kérdésekben figyelemre méltó általánosításokat és konkrét gyakorlati ajánlásokat adnak.[21]

Továbbra is jelentős figyelemet fordítanak a tudósok az állampolgárok vagyoni viszonyait szabályozó intézményekre. Több nagy kutatómunka készült el a lakásügyi törvényhozás, a találmányi jog, a kártérítési felelősség köréből.[22] Ezen a területen új irányzatok is jelentkeztek, amelyeket a legújabb törvényhozás és gyakorlat vont maga után, különösen a lakásépítési szövetkezet és az állampolgárok részére nyújtott szolgáltatások kérdései köréből, amelyek jelentős fejlődésen mentek keresztül.[23]

Új irányzatot jelentenek azok a kutatómunkák, amelyek külön annak elemzésével foglalkoznak, hogy milyen a polgári törvényhozás állapota és milyenek a fejlődési távlatai.[24]

Amikor elemzésnek vetjük alá az utóbbi évek tudományos elméleti kutatásainak a helyzetét a szovjet polgári jog körében, meg kell állapítani, hogy ezek a kutatások elmélyültek és hogy több új irányzat és módszer jelent meg. Először, mind világosabb kirajzolódik az átmenet az általános elméleti problematika tanulmányozása mellett a polgári jog olyan konkrét kérdéseinek a tanulmányozásához, amelyek nagy jelentőségűek a szocialista gazdálkodás, az állampolgárok jogainak a védelme és a törvényhozás további tökéletesítése szempontjából. Másodszor, növekszik az olyan komplex kutatások száma, amelyekben a polgári jogi kérdéseket a népgazdasági irányítás és tervezés folyamataival, a pénzügyi és a munkaügyi törvényhozással szoros összefüggésben vizsgálják. Harmadszor, mind szélesebb körben kezdik alkalmazni a szociológiai kutatási módszereket, a beszámolási és más statisztikai adatokat, különösen a szocialista szervezetek vagyoni felelőssége mechanizmusának a tanulmányozása során. Negyedszer, bővült a fontosabb polgári jogi törvények kapcsán kiadott tudományos-gyakorlati kommentárok megjelentetésének a gyakorlata, a bírósági és döntőbizottsági gyakorlat anyagainak rendszeres kommentálása.

A további elméleti kutatások távlatairól

A polgári jogi szabályozásnak a szocialista társadalom feltételei közepette nagyon fontos előnyei vannak és a társadalmi értéke igen nagy. A polgári jogot sikeresen lehet felhasználni mind a szocialista szervezetek gazdasági tevékenységének a tökéletesítésére, mind pedig a szovjet állampolgárok vagyoni és személyi jo-

[18] L. *Ring*, M. P.: Tudományos kutatások és szerkesztési-konstruktőri munkák végzésére kötött szerződések, Moszkva, 1967 és mások.

[19] L. *Petrov*, I. N.: Az állami szervek felelőssége a kötelemszegés miatt, Moszkva, 1974; *Tarhov*, V. A.: Felelősség a szovjet polgári jog szerint, Szaratov, 1973; Az anyagi-műszaki ellátás igazgatása és gazdasági kérdései, II. füzet, Moszkva, 1972.

[20] L. *Maszevics*, M. G.—*Pokrovszkij*, B. V.—*Szulejmanov*, M. K.: A vállalatok anyagi ösztönzésének jogi kérdései, Alma—Ata, 1972; A gazdasági szerződések teljesítésének ösztönzése, Minszk, 1968.

[21] E csoport legjelentősebb munkái: *Laptyev*, V. V.: Az állami iparvállalatok joghelyzete a Szovjetunióban, Moszkva, 1963; *Zamengof*, Z. M.: A gazdasági szervek vagyonának jogi helyzete, Moszkva, 1972; *Tancsuk*, I. A.—*Jefimocskin*, V. P.—*Abova*, T. Je.: Gazdasági kötelezettségek, Moszkva, 1970; *Malein*, N. Sz.: Vagyoni felelősség a gazdasági viszonyokban, Moszkva, 1968; *Mamutov*, V. K.—*Ovszijenko*, V. V.—*Jugyin*, V. Ja.: Vállalat és anyagi felelősség, Kijev, 1971.

[22] Külön meg kell említeni a következő munkákat: *Flejsic*, Je. A.: Károkozásból és alaptalan gazdagodásból eredő kötelezettségek, Moszkva, 1951; *Bászin*, Ju. G.: A szovjet lakásjog kérdései, Alma—Ata, 1963; *Tolsztoj*, Ju. K.: Szovjet lakásjog, Leningrad, 1967; *Csigir*, V. F.: Szovjet lakásjog, Minszk, 1968.

[23] L. *Csikvasvili*, S. B.: Lakásépítési szövetkezet a Szovjetunióban, Moszkva, 1965; uő.: Személyi és vagyoni jogviszonyok a lakásszövetkezetekben, Moszkva, 1973; *Kabalkin*, A. Ju.: A szolgáltatások köre: polgári jogi szabályozás, Moszkva, 1972.

[24] L. *Polenyina*, Sz. V.: A polgári törvényhozás alapjai és a polgári törvénykönyvek, Moszkva, 1968; *Tolsztoj*, G. K.: A Szovjetunió polgári törvényhozásának kodifikációja (1961—1965 évek). A doktori értekezés autóreferátuma, Leningrád, 1970; *Davüdov*, B. I.: A polgári törvényhozás kodifikációjának a problémái, Kisinyev, 1973.

gainak a védelmére. A polgári jogi szabályozás előnyei megnyilvánulnak egyrészről abban, hogy kellően vissza tudja tükrözni az áru-pénz kategóriákat felhasználó szocialista gazdaság fejlődésének objektív szükségleteit, másrészről abban, hogy a gazdasági forgalom résztvevői számára lehetőséget biztosít a gazdasági önállóság és kezdeményezőkészség tanúsítására, arra, hogy a törvény keretei között a legésszerűbben határozzák meg a kölcsönös viszonyaikat, megfelelő esetekben a kötelező tervfeladatok alapján. A jogi szabályozás diszpozitivitása olyan fontos tulajdonság, amely éppen a polgári törvényhozásra a legjellemzőbb, nem pedig más jogágakra.

A polgári jog fontos, de sajnos elég gyakran figyelmen kívül hagyott funkciója a külkereskedelmi forgalom kiszolgálása. Az olyan intézmények, mint a jogi személy, a szerződés, a vagyoni felelősség rendkívül nagy jelentőséggel bírnak a külkereskedelmi kapcsolatok szabályozása szempontjából, amelyek napjainkban jelentős fejlődésen mennek keresztül és mind sokfélébbé vának. A KGST tagállamai szocialista gazdasági integrációjának komplex programjában szó van arról, hogy a szocialista államok közötti külgazdasági kapcsolatok jogi mechanizmusában éppen a polgári jog szabályait kell felhasználni.

Napjainkban a polgári jogi szabályozás területének a bővülése a gazdasági reform körülményei között és a külső gazdasági kapcsolatok sokasodása olyan új jogi feladatokat helyez előtérbe, amelyek megoldása a tudományos erőfeszítések fokozását követeli meg. Mindenekelőtt jobban kell koordinálni a nagyszámú tudományos kutatásokat a polgári jog körében abból a célból, hogy meghatározhatóvá váljanak a legfontosabb tudományos irányok, megszűnjön a munkálatok kétszeres végzése, lehetővé váljék a tapasztalatcsere megszervezése és egymás kölcsönös segítése. Ezt a koordinálást az elméleti kutatások terén jelenleg a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Koordinálási Tanácsa végzi, a törvényelőkészítő munkálatok terén pedig a Szovjet Törvényhozás Össz-szövetségi Tudományos kutatóintézete mellett működő Koordinálási Tanács. Ez a koordinálás azonban nem eléggé hatékony és csak késedelmesen valósul meg. Szükség van egy olyan szervezési-tudományos központra, amely megfelelő tekintéllyel bíró ajánlásokat adna a kutatások fő irányait illetően és lehetősége lenne arra, hogy kellő súllyal fellépjen az ajánlásai megvalósítása érdekében.

Eltekintve az elméleti kutatómunka nagymérvű fellendülésétől a polgári jog körében mégis jelentős hiányosságok vannak ezen a területen. Az utóbbi évek során túlzott figyelmet fordítottak a kötelmi jog kérdéseire. Sokatmondó példa erre az, hogy a szállítási szerződések köréből majdnem száz doktori és kandidátusi értekezés készült. Ugyanakkor az állami vállalatok jogállása a népgazdaság egyes ágaiban, a szocialista tulajdon operatív igazgatásának a szabályai, a beruházások jogi szabályozása, az elszámolási és hitel-viszonyok, a biztosítás, a lakásszövetkezet nincs alávetve a szükséges elméleti vizsgálatnak.

A szocialista gazdálkodási módszerek továbbfejlődése számos új polgári jogi intézményt és kategóriát keltett életre, de ezek vizsgálata sem folyik kellő intenzitással. Ide tartoznak a következők: a célrendeltetésű vagyoni alapok, az újfajta szolgáltatások nyújtására kötött szerződések, az építkezések komplett ellátása, a csővezetékes szállítás, az export- és import-áruszállításoknál létesített kölcsönös viszonyok új formái. Nem vizsgálják kellő mértékben a külső gazdasági kapcsolatok jogi kérdéseit, amelyeket tevékenyen fel kell dolgozni a polgári jog szempontjából.

Nincsen elég jogösszehasonlító és komplex kutatómunka sem a polgári jogi intézmények keretein belül, esm pedig a határos jogágak, különösen a munkajog és a pénzügyi jog anyagának a felhasználása mellett. Ugyanakkor számos olyan polgári jogi intézmény, amely magában véve hasznos, nem funkcionálhat megfelelően, mert nincsenek ehhez megteremtve a szükséges feltételek a munkaügyi és a pénzügyi törvényhozás területén. Szélesebb körben kell felhasználni a szociológiai és statisztikai adatokat, a törvények alkalmazásának a gyakorlatát.

Végül, továbbra is a polgári jog egyik alapvető feladata marad az, hogy gondosan tanulmányozza a gazdasági reform tapasztalatait, gyakorlati javaslatokat fogalmazzon meg a törvények tökéletesítésére és segítséget nyújtson azok alkalmazása során. Az irodalomban a törvények tökéletesítésére tett javaslatok nyilvántartása, amely nyilvántartást a Szovjetunió Törvényhozása Össz-szövetségi Tudományos Kutatóintézetében vezetik, azt mutatja, hogy az ilyen javaslatokat rendszerint csupán általános formában szövegezik meg megfelelő indokolás nélkül. Nagyon ritkák azok az esetek, amikor megadják a javasolt jogszabály szerkezeti felépítését és megvilágítják a viszonyát a már hatályos jogszabályokhoz, megjelölik a javasolt jogszabályok tartalmát a szöveg megadása mellett.

A hatályban levő polgári törvényhozás, a megvalósított kodifikáció ellenére, túlságosan terjedelmes, és egyes részeiben feleslegesen differenciált és bonyolult. Ilyen körülmények között a tökéletesítésnek fő irányát az egységesítés jelenti. Ehhez részletesebb vizsgálatnak kell alávetni a Szovjetunió, a szövetséges köztársaságok, a központi igazgatási szervek jogalkotó hatáskörét és meg kell határozni a polgári jogi normáknak azt a legésszerűbb rendszerét, amely szükségtelenné teszi a feleslegesen sok jogszabályt és a túlzott differenciációt. A jogi normák ilyen rendszerének a kidolgozása és az előkészítésükben való részvétel megkívánja az elméleti és gyakorlati dolgozók kollektív erőfeszítéseit, és ezt kell tekinteni a szovjet polgári jogászok egyik alapvető feladatának a legközelebbi években.

Szagyikov, O. N.

A társulások pénzügyi szabályozásának egyes jogi kérdéseiről

A szocialista gazdálkodó szervek társulásainak igen lényeges kérdéseit a pénzügyi szabályozás tartalmazza, amely lényegében két nagy területet foglal magában; a társulások *alapításának* pénzügyi feltételeit, valamint a társulások jövedelemszabályozási *érdekeltségi rendszerét*. Az alábbiakban e két terület jogi szabályozását vizsgáljuk meg.

1. *A társulások alapításának pénzügyi feltételei*

A társulások jogi szabályozásának első periódusában (1967—68) az alapítás pénzügyi feltételeinek részletes szabályozását sem a szövetkezeti, sem a vállalati társulási formák vonatkozásában *nem végezték el*. Mindössze a részvénytársaság, illetve a korlátolt felelősségű társaság formájában alapított közös vállalatok létrehozásának egyes pénzügyi kérdéseit illetően tartalmaztak rendelkezéseket alacsonyszintű jogszabályok. A közös vállalatok cégbejegyzéséről szóló *301/1968. (IK. 2.) IM—PM. sz. közlemény* szerint a részvénytársaság formájában működő közös vállalatra nem lehet alkalmazni a Kereskedelmi Törvény 155. §-át, melynek értelmében a részvénytársaság létrehozásához legalább 7 alapítótag szükséges, tehát a közös vállalat ezen formáját két alapító is létrehozhatja. Megismétli továbbá a közlemény a 170/1947. ME. sz. rendelet 61. §-át, amely szerint a kft törzstőkéje 50 000 Ft-nál, egy-egy törzsbetét pedig 5000 Ft-nál kevesebb nem lehet. Ezeknél sokkal lényegesebb kérdéseket rendezett a *33/1968. — 655. MNB közlemény*, amely megállapította, hogy a közös vállalat alapítása *tartós eszközlekötésnek* tekinthető, ezért részvényt, illetve törzsbetétet elsősorban a *fejlesztési alapból* az állóeszközök alapja és a forgóalap terhére lehet jegyezni. Emellett az alapítók a közös vállalat létrehozása céljára a fejlesztési alapjuk megelőlegezéseként — a hitelpolitikai irányelvekben foglaltak szerint — középlejáratú bankkölcsönt is igénybe vehettek[1].

A társulások jogi szabályozásának második állomását az 1970. évi 19. sz. tvr. jelenti, amelynek végrehajtási rendelete, a 14/1971. (III. 27.) PM. sz. rend. már részletes és pontos szabályozást adott a társulások létesítésének és működésének pénzügyi feltételeit illetően. A rendelet hatálya csak a tvr. szerint létesített, vagy átalakult *egyszerű társaságra* és *közös vállalatra* terjed ki, néhány rendelkezését azonban — így a társulás céljára felhasználható eszközök körének megállapítását — alkalmazni rendeli a kisipari és a háziipari, valamint az általános fogyasztási és értékesítő szövetkezetek által létrehozott *szövetkezeti* társulásokra is. Ennek — továbbá a rendelet alapvetően pénzügyi érdekeket szemelőtt tartó koncepciójának — tudható be az, hogy a bankszervek a rendelet szabályait igyekeznek kiterjeszteni a tvr. intézményein túlmenően valamennyi társulási formára, így a valamennyi társulással kapcsolatos bankfeladatokról szóló 6/1971—6. MNB. sz. utasítás is lényegében a szóban forgó PM rendeletet veszi alapul.

A rendelet szerint gazdasági társulás céljára felhasználhatók a fejlesztési és forgóalap *szabad* eszközei, az állóeszközök, valamint a tagok megállapodása szerint *értékelhető* szolgáltatások (jogok). *A fejlesztési alapnak* az a része tekinthető szabad eszköznek, amelyet a már elvállalat kötelezettségek, a forgóeszközök várható növekedésével kapcsolatos forgóalap-szükségletei *nem terhelnek*. A *forgóalapnak* azon része tartozik a szabad eszközök körébe, amely a tartósan lekötött forgóeszközök finanszírozásához nem szükséges, és az alapító tag a forgóeszközeinek finanszírozásához *tartósan nem szorul hitelre*.

A társulás céljára általában felhasználható eszközök körét tehát a pénzügyi szabályozás meglehetősen szigorúan vonja meg. Mindehhez még figyelembe kell venni azt is, hogy a rendelkezésre álló adatok szerint — 1974-et alapulvéve — a magyar népgazdaságban képződő fejlesztési alapok (vállalatoknál és szövetkezeteknél együttesen) 88%-a különböző hiteltörlesztésekre, beruházásokhoz történő saját erőből való hozzájárulásra eleve *lekötött*. A fennmaradó 12%-nak hozzávetőlegesen fele (6—6,5%) a gazdálkodó egységek között közvetlen átcsoportosításra kerül. Ezen átcsoportosításra kerülő 6—6.5% fejlesztési alap-mennyiségnek mintegy 28%-a az, amelyet a társulási formák valamelyikének felhasználásával fektetnek be. Tehát a népgazdaságban képződő *fejlesztési eszközöknek* — durván számítva *2%-át* használhatják fel az egyes gazdálkodó szervek társulásban való részvétel céljára.[2] Ez a százalékos arány lényegében megfelel a társulások vagyoni szempontból képviselt népgazdasági súlyának.

Az ismertetett adatok a népgazdaság egészére vonatkoztatott átlagokat mutatnak és természetesen nem azonosak az egyes ágazatokban. A gazdaságirányítás a mezőgazdasági tevékenység ösztönzésére ebben az ágazatban sajátos, és a többi ágazathoz viszonyítva *jóval* kedvezőbb jövedelemszabályozási rendszert alkalmaz. E szabályozás azt eredményezi, hogy a

[1] L. *Szabó* Mihály: A gazdasági társulási jog továbbfejlesztése. Bankszemle, 1970. 6. sz. 26. old.

[2] L. *Klinger* Adorján: Fejlesztési pénzeszközök közvetlen átcsoportosítása a magyar gazdaságban. MNB Közleményei, 1975. 60. 94. old., *Várhegyi* Györgyné: A fejlesztési eszközök vállalatok közötti közvetlen áramlása. Pénzügyi Szemle, 1974. 2. 93. old.

szövetkezeti mezőgazdaságban önmagában *nagyobb* és a szövetkezeti tulajdon jellegéből következően társulási célra *szabadabban* is felhasználható eszközmennyiség keletkezik, mint az állami szektorban. Ennek következménye az, hogy az élelmiszergazdaságban funkcionáló és a magyar népgazdaságban mind számszerint, mind volumenben legszámottevőbb társulások vagyona túlnyomó részben a szövetkezetektől származik.[3]

Általánosságban azonban mégis megállapítható az, hogy a gazdálkodó szervek rendelkezésére álló szabad fejlesztési eszközök mind arányukban, mind összegszerűségükben meglehetősen korlátozottak, közhasználatú kifejezéssel élve a *vállalatok nagymértékben eladósodt*ak. Ezt az eladósodási folyamatot jól mutatja az, hogy noha a szocialista szektor beruházásainak hozzávetőlegesen 50%-a vállalati döntési hatáskörbe tartozott 1974-ben, a vállalati döntésű beruházások mintegy 48%-át *külső forrásból* fedezték (hitel, fejlesztési kölcsön, költségvetési juttatás stb.) és a termelő beruházásoknak pusztán 12%-át tették ki a *kizárólag fejlesztési alapból finanszírozott*,tehát valóban tisztán decentralizált döntésű beruházások.[4] Ez a tény, hogy a gazdálkodó szervek még a beruházások lebonyolítását, megvalósítását is jelentős részben hitelekből fedezik, szabadon felhasználható pénzeszközeik szűkös voltát, azok hosszabb távra való lekötöttségét jelenti. A pénzeszközök felhasználásának sorrendiségében természetesen azoknak a társulások céljára való felhasználása a *legutolsók között szerepel*, így az ebben a formában lebonyolítható eszközmozgás minimálisra szorul.

Ez a lényeges helyzet közel áll ahhoz a közgazdasági irodalomban felmerült nézethez, amely szerint szocialista viszonyok között megengedhetetlen, hogy a vállalatoknál saját tényleges fejlesztési szükségleteiket meghaladó fejlesztési alap képződjön. Ennek indoka az, hogy a vállalatok a náluk képződő fejlesztési eszközöket nyilván csak akkor adnák át más vállalatnak, ha az növelné bevételüket és nyereségüket, vagyis ha ezek az összegek másutt jobban lennének hasznosíthatók, mint náluk, és ha ennek a nagyobb hozadéknak egy részét meg is kapnák a fejlesztési alapok átengedéséért. Ennek folytán éppen a legkevésbé dinamikus és a legkevésbé hatékony vállalatok dolgozói jutnának mind jobban növekvő munkanélküli jövedelemhez, melyet éppen a hatékonyabb és dinamikusabban fejlődő vállalatoktól vonnának el.[5]

A tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy a társulás eredményessége nem jelenti feltétlenül nyereség realizálását az alapító szervek részéről — különösen így van ez a koordinációra irányuló társulások esetében. Az eredményesség jelentheti azt, hogy a társulás különböző áttételeken keresztül kimutatható gazdasági előnynyel jár a benne résztvevők gazdálkodása szempontjából. Lehetséges, hogy a társulás, mint relatíve önálló gazdálkodási forma semmilyen nyereséget nem produkál, sőt kiragadottan nézve veszteséges — az alapítók számára azonban tevékenysége mégis előnyös. Jelenlegi körülményeink között éppen ezek a nem kifejezetten nyereségre orientált társulások vannak túlsúlyban. A társulás útján végbemenő eszközátcsoportosítás célja nem annyira nyereség, főleg nem „munka nélküli jövedelem" realizálása hanem a gazdálkodó egység eredményes működéséhez szükséges feltételek megjavítása, a kooperációs kapcsolatok fejlesztése. Mindez nem pusztán az állami vállalati, hanem a szövetkezeti társulásokra is jellemző,[6] így a fenti nézettel és indokolásával a társulásokat illetően aligha lehet egyetérteni.

Önkéntelenül merül fel a kérdés: ha a gazdálkodó szervek a korábban említett módon eladósodtak, ha a hitelek konkrét gazdálkodási tevékenységükben ilyen szerephez jutottak, akkor a társulások létrehozása és működése során milyen szerepet töltenek be a *hitelezési viszonyok*? Elvileg és általánosságban a jelenlegi helyzet az, hogy az állami vállalati szektorban a társulások különböző formáiban való részvétel céljára a gazdálkodó szervek *hitelt csak kivételesen kaphatnak* azon álláspont alapján, hogy a szűkös, és meglehetősen lekötött hitelsáv mellett nem engedhető meg a gazdálkodó egységek *fejlesztési eszközátcsoportosításának* a bankok által történő ún. *refinanszírozása.*[7] A közgazdasági irodalomban differenciáltabb nézettel is találkozhatunk. Eszerint általános közgazdasági alapról tekintve az alapításra történő hitelnyújtást nem helyes megakadályozni — ha a közös vállalat magasabb hatékonyságot nyújt, mint az alapítók külön-külön történő fejlesztései — mert ez a *népgazdasági* fejlesztési erőforrások magasabb hatékonyságú felhasználást jelenti. Ha viszont azt a szempontot tartjuk elsődlegesnek, hogy a közös vállalatok létrehozása a *vállalati* források magasabb hatékonyságú és a piaci igényekhez jobban alkalmazkodó felhasználását szolgálja, akkor elegendő, ha ilyen beruházásokra csupán a vállalati fejlesztési alapok felhasználását engedélyezik.[8] Az elvi kérdés-

[3] L. *Várhegyiné:* i. m. 101. old

[4] L. *Deák* Andrea: A vállalatok beruházási döntési lehetőségeiről, valamint *Soós* Károly Attila: A beruházások ingadozásának okai a magyar gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1975. 1. 97—111. old.

[5] L. *Szakolczai* György: Eszközjárulék, önfinanszírozás és eszközátcsoportosítás. Gazdaság, 1973. 2. 47. old.

[6] L. *Szabó* István: A termelőszövetkezetek gazdasági társulásai. Közgazdasági Szemle, 1973. 7—8. 886. old.

[7] L. *Várhegyiné:* i. m. 101. old.

[8] L. *Fodor* István: A közös vállalatok pénzügyi szabályozásáról. Közgazdasági Szemle, 1970. 7—8. 962. old.

ben való döntés nélkül, de konkrét esetben a mérlegelés lehetőségét bizonyos fokig meghagyva a bankszervek azt a gyakorlatot alakították ki, hogy a társulásokban való részvétel céljára csak kivételesen és akkor biztosítanak hitelt, ha a társulás létrehozása *fontos népgazdasági érdek, és az a hitelpolitikai irányelvekben meghatározott célokra* történik, továbbá, ha a szükséges eszközök *nagyobbik hányadát* a résztvevők maguk biztosították, pusztán a résztvevők egy része és csak kismértékben szorul a hitel igénybevételére. Tekintettel azonban arra, hogy az állami szektorban a gazdasági tevékenységüket tartósan hitel igénybevétele nélkül lebonyolítani képes gazdálkodó egységek száma minimális, ezen rendelkezések feltételeinek enyhítése mind az eszközátcsoportosítás rugalmassága szempontjából, mindpedig a társulások létrehozásának elősegítése céljából igen fontos feladat lenne.

Az imént elmondottak alapvetően csak az állami szektorra érvényesek. A mezőgazdaság már említett kedvezményezett helyzete a társulások létrehozatala során is érezteti hatását, hiszen ha például egy állami élelmiszeripari vállalat és egy termelőszövetkezet valamely mezőgazdasági jellegű beruházás létesítésekor egyenlő arányú hozzájárulásban állapodik meg, akkor ez az egyenlő hozzájárulás látszólagos, mivel a termelőszövetkezet jelentős mérvű állami támogatásban is részesül.[9] Az általános ösztönzők spontaneitásán túlmenően azonban szükség lehet különböző állami preferenciák érvényesítésére is, amelyek révén a népgazdaság érdekeinek megfelelő társulás alapítás egyúttal vállalati érdekké is válik. E preferenciák vonatkozhatnak akár a társulás által ellátott *tevékenységre,* akár magára a *társulás formára.*

Az első csoportba főként a társulási formák igénybevételével működő *termelési rendszerek* tartoznak, amelyek vagyonának jelentős részét nem az alapítók befizetései, hanem központi juttatások teszik ki. (A termelési rendszerré való nyilvánításnak, illetve elismertetésének *elsődlegesen* a különböző preferenciák, illetve állami támogatások elnyerése érdekében van jelentősége.) Így pl. a Bábolnai Kukoricatermelő Közös Vállalat (CPS) 474,8 millió Ft-os induló vagyonából mindössze 161,8 millió Ft-ot fedeztek a résztvevők saját alapjaikból, a fennmaradó részt egyéb forrásokból biztosították. Hasonlóképpen a Zala megyei Baromfifeldolgozó az értékesítő Közös Vállalat 181 millió Ft-ot kitevő induló vagyonából 90 millió Ft állami támogatás. Az *agráripari egyesülésekről* szóló kormányhatározat az egyesülés közös vagyonának forrásaként kifejezetten felsorolja a „központi fejlesztésre rendelkezésre álló hiteleket", illetve az állami támogatást. Ezekben az esetekben tehát az állami támogatásból származó eszközjuttatás alapvetően *nem a társulási formának,* hanem a társulási formában ellátott tevékenységnek szól. Újabban azonban több kormányhatározat utal — különösen nagyberuházások, a fővállalkozás kapcsán — arra, hogy az állam a lebonyolítás során magát a *társulási formát* preferálja. Ez jelenti a preferenciák másik csoportját, amelynek célkitűzését a konkrét hitelezések esetén is érvényesíteni kellene.

A társulás pénzügyi eszközökhöz való juttatásának sajátos esete az, ha az alapító szerv egy vállalatot megszüntet és vagyonát azzal osztja fel a társulást létrehozó gazdálkodó egységek között, hogy kötelesek a rájuk eső vagyonrészt a társulás kezelésébe adni. Ez a megoldás azonban csak ritka kivételnek, szinte egyedi konstrukciónak mondható.

A 14/1971. (III. 27.) PM sz. rendeletnek az *egyszerű társaság* létrehozásával kapcsolatosan igen fontos rendelkezése az, amely szerint a társasági szerződés és szerződésmódosítás tervezetét a tagoknak az elszámolási és fejlesztési alap betétszámláját vezető pénzintézeteknél be kell mutatniuk. A pénzintézetek megvizsgálják, hogy rendelkezésre állnak-e a társaságban való részvételhez szükséges szabad eszközök, és a vagyoni hozzájárulás rendelkezésre bocsátása nem sérti-e hitelezői érdekeiket. A bejelentés elmulasztása nem váltja ki ugyan a szerződés érvénytelenségét, (a rendelet tévesen a „hatály" kifejezést alkalmazza) de a pénzintézetek „jogszabályban vagy szerződésben biztosított jogaikat a tag hitelképességének veszélyeztetése, vagy a hitelezői érdekek sérelme esetén érvényesítik". A társasági szerződésnek ez a pénzügyi köntösbe öltöztetett — az alap-tvr-rel ellentétes — burkolt „engedélyezése" megfelel a rendelet — egyéb rendelkezésekben is tükröződő — azon felfogásának, amely az egyszerű társaságot *egyfajta gazdálkodó egységnek tekinti.* Ez az álláspont azonban nem felel meg a tényleges jogi realitásnak: az egyszerű társaság alapvetően a résztvevők között létrejövő *szerződés.* Ilyen alapon minden szerződésre vonatkozóan elő lehetne írni ezt a bemutatási kötelezettséget, hiszen a hitelezői érdekeket bármely szerződés megkötése veszélyeztetheti. Egyébként ilyen szabályt a fejlesztési eszközök társuláson kívüli *átadásáról* szóló 67/1970. XI. 31. PM. sz. rendelet nem tartalmaz[10], ahol pedig az átadás adott esetben még csak nem is visszterhes. Hogy a bankgyakorlat a bejelentést ténylegesen mint engedélyezést fogja fel, jól szemlélteti *Joó Tamás* egy konkrét eset kapcsán kifejtett MNB álláspontja, amely szerint „a tervezett megoldás jogszabályba nem ütközik, de megvalósítását a Bank — különböző hitelezési szempontokra és hitelmonopóliumára tekintet-

[9] L. *Kiss* Pál—*Kozma* Lajos: A mezőgazdasági és élelmiszeripari vállalatok együttműködésének lehetőségei és formái. Bp. 1971. 88. old.

[10] *Sárközy* Tamás: Vállalati önállóság, vállalatirányítás, társulások. Bp. 1972. 362. old.

tel — nem tartja indokoltnak[11]". A hitelügyi jogszabályok és a konkrét hitelszerződések bőséges lehetőséget kínálnak a pénzintézetek számára a hitelfedezet biztosítására, így a bírált jogszabályi rendelkezés pusztán bankszempontokból nézve is feleslegesnek látszik.

A *közös vállalat*ban való részvétel céljára ugyanazok az eszközök használhatók fel, mint az egyszerű társaság esetén, tehát állóeszközök, a fejlesztési alap és a forgóalap szabad eszközei, valamint egyéb értékelhető szolgáltatások. A közös vállalat működésének alapja az induló vagyon, amely nem lehet kevesebb a gazdasági tevékenység folytatásához, szükséges *teljes álló- és tartós forgóeszköz-állománynál,* amelynek *legalább 50%-át az alapításkor a közös vállalat rendelkezésére kell bocsátani.*

Az induló vagyon a résztvevők által elvállalt vagyoni hozzájárulásokból tevődik össze, amely vagyoni hozzájárulások nem csak készpénzben hanem természetben is szolgáltathatók, ha ezek tárgya értékelhető dolog vagy jog, és az induló vagyonból feltétlenül pénzben biztosítandó rész rendelkezésre áll. Vagyoni betétként (tehát az induló vagyon részeként) azonban nem lehet a társulás céljára elvileg felhasználható eszközök mindegyikét értékelni. A PM rendelet szerint ugyanis vagyoni betétként csak a tagok könyveiben nyilvántartott eszközök (állóeszközök, fejlesztési és forgóalap szabad eszközei) vehetők figyelembe, így az egyéb szolgáltatások a likvidációs hányad, a nyereségben való részesedés és a veszteség viselése szempontjából értékelhetők ugyan (annál is inkább, mivel az ide vonatkozó rendelkezések diszpozitívak), de a résztvevők vagyoni betétjébe, következésképp az induló vagyonba nem számítanak bele.

Az induló vagyon minimumát a jogszabály nem állapítja meg összegszerűen, erre csak következtetni lehet azon rendelkezésből, amely szerint a vagyoni betétek minden 10 000 Ft-ja egy szavazatra jogosít, tehát egy vagyonbetét összege ennél alacsonyabb nem lehet. A kérdés felvetésének egyébként — tekintettel a teljes eszközszükséglet követelményére — gyakorlati jelentősége nincsen.

A társulás céljára általában felhasználható eszközök körét meghatározó rendelkezéseket a közös vállalat alapításának pénzügyi szabályai tehát *tovább szigorítják:* a főszabályként teljes eszközszükségletet fedezendő induló vagyonba beszámítható eszközök körének korlátozása a közös vállalat alapítását rendkívüli módon *tőkeigényessé* teszi. Ennek következményeként pedig — a gazdálkodó szervek fentebb ismertetett helyzetére tekintettel — csak a *kivételként* jelentkezhető, tehát a hitelből, állami támogatásból fedezett, illetve — egyedi engedély alapján — a fokozatosan biztosított induló vagyonnal történő közös vállalat-alapítás képzelhető el.

Mivel a PM rendelet hatálya elvileg csak az 1970. 19. sz. tvr.-ben szabályozott társulási formákra terjed ki, az *egyesülés* alapításával kapcsolatosan pénzügyi szabályokat nem tartalmaz. Tekintettel arra, hogy a 11/1967. (V. 13.) Korm. sz. rend. az egyesülést alapvetően koordinatív és nem vagyonegyesítő társulási formaként szabályozza, a 36. § (1) bek. nem is *vagyoni hozzájárulásról,* hanem az egyesülés működésével kapcsolatos *költségekről* beszél, amelyeket a résztvevők viselnek. (Ennek ellenére a PM egyesülésekre vonatkozó nyilvántartása az egyesülések összeségét tekintve 52 367 mFt „induló vagyont" is feltüntet.) Az egyesülésben résztvevő gazdálkodó szervek a társulás működésével kapcsolatos költségeket egymás között igen különböző módon rendezik. Néhány ezek közül: egyenlő arányban, a vagyoni hozzájárulásnak, a kifizetett alkalmazotti munkabérnek, a dolgozói összlétszámnak, az éves nettó árbevételnek, a egyesülés révén az év folyamán beszerzett anyagok értékének százalékában, végül az igazgatótanács, illetve az éves költségvetés által meghatározott összegben. Előfordul nem egyetlen szempontra épülő meghatározás is: a költségek bizonyos százalékát egyenlő, a többit árbevételüknek megfelelő arányban viselik a résztvevők stb. Az egyesülés dolgozóinak munkabérét is a résztvevők a társulás fenntartási (általános) költségeiből fedezik, tehát saját bérszínvonaluk (bértömegük) megállapítása során az egyesülés dolgozóinak létszámát és munkabérét nem veszik figyelembe. Ennek következtében az egyesülések bérköltségei — természetesen a résztvevők hozzájárulásainak terhére — magasabbak az átlagosnál.[12] Az említettek azonban az egyesülések jogi szabályozása problematikus kérdéseinek csak elenyésző töredékét jelentik.

2. *Jövedelemszabályozás, érdekeltségi rendszer*

A jövedelemszabályozás, az adózás kérdései elvileg csak a jogi személyiséggel rendelkező társulások kapcsán felmerülő kérdések lehetnek, hiszen a jogi személyiség nélkül társulások csak szerződéses kapcsolatot jelentenek a résztvevők között, a társasági tevékenységgel kapcsolatos jogok és kötelezettségek automatikusan megoszlanak a résztvevők között, témánk szempontjából nem különülnek el azok egyéb, megfelelő viszonyaitól (jogrendszerünk a „társulási adó" intézményét nem ismeri). A jövedelemsza-

[11] L. *Joó* Tamás: Újabb felvetések a gazdasági társulások és kooperációk köréből. Magyar Jog, 1974. 12. 707. old.

[12] L. ehhez *Radnay* József: A gazdasági társulások munkaügyi kérdései. Magyar Jog, 1973. 3., *Radnay:* A gazdasági társulásokra vonatkozó munkajogi szabályozás elemzése, gyakorlati tapasztalatok. A szocialista vállalat főirány keretében készült tanulmány. Bp. 1975. Kézirat.

bályozás, érdekeltségi rendszer, adózás „elvileg" a jogi személy társulásokhoz kapcsolódó kérdéskör, mivel a nem jogi személy társulások lényegében csak a résztvevők meghatározott célra irányuló és meghatározott aspektusú összességét és nem új gazdálkodó szervet jelentenek. Ez az elv azonban, mint látni fogjuk, hatályos szabályainkban nem teljesen valósul meg.

A 11/1967. (V. 13.) Korm. sz. rendeletben szabályozott — rt. vagy kft. formájában működő — *közös vállalatra*— az eredeti szabályozás szerint — főszabályként az állami vállalatra vonatkozó rendelkezéseket kellett megfelelően alkalmazni. Ebből következőleg az állammal szembeni kötelezettségeit is az állami vállalatokra előírt módon teljesítette, tehát maga számolta el és fizette be a társadalombiztosítási járulékot, az illetményadót és az amortizáció elvonására kerülő részét, az eszközlekötési járulékot stb.[13] A közös vállalat egyedül a *nyereségadó* szempontjából nem minősült adóalanynak abból következően, hogy a 11/1967. (XI. 24.) PM sz. rend. eredeti szabályozása értelmében a közös vállalat mérlegében *eredményt nem mutathat ki.* Az eredményt — nyereséget vagy veszteséget — a társasági szerződésben meghatározott arányok szerint az alapító gazdálkodó egységek között *fel kellett osztani,* amely azok adózás előtti nyereségét növelte, vagy csökkentette. Lényegében ez a legfontosabb szabály, amely az rt. kft. formában működő közös vállalat és az alapítók viszonyát a jogintézményt szabályozó kereskedelmi jogi szabályoktól függetlenül — azokkal szembe mégsem kerülve — alapvetően meghatározta, jól példázva, hogy a pénzügyi szabályozó rendelkezések milyen mértékben tudják meghatározni egy jogi konstrukció arculatát. E pénzügyi szabályozásban jól megfigyelhető az *ágazatok közötti eszközátcsoportosítás szükségességének burkolt megkérdőjelezése:* a tevékenység eredményeként előálló nyereség ne maradjon a közös vállalat — az alapítókétól esetleg különböző — ágazatában, hanem jusson vissza teljes egészében az alapítókhoz és adóztatására is ott kerüljön sor.[14] Az idézett rendelkezés, amely az *rt.-t és a kft-t gazdasági önállóságuk minimálisra csökkentésével* szorosan az alapító gazdálkodó szervekhez kapcsolja, befolyásolja a közös vállalat egész alapképzési és érdekeltségi rendszerét.

Az rt. illetve a kft., miként az állami vállalat, fejlesztési és részesedési alapot is képezett, ezek forrásai között azonban az előbb mondottaknak megfelelően nem szerepelt a nyereség. Éppen ezért az alapítók fejlesztési, vagy részesedési alapjuk egy részét a közös vállalat rendelkezésére bocsáthatták, a juttatás forrásának jellegét azonban nem változtathatták meg. A közös vállalatnál képződő fejlesztési alap forrása az értékcsökkenési leírás elvonásra nem kerülő része. Ez az alap azonban fejlesztési célra csak az alapítók döntésének megfelelően használható fel, mivel a közös vállalat fejlesztése, eszközállományának meghatározása e konstrukció szerint az alapítók feladata.

A részesedési alap teljes egészében az alapítók saját részesedési alapjaiból történő juttatásokból tevődik össze. A közös vállalat *önálló anyagi érdekeltsége* tehát *teljes mértékben* lyen mértékben befolyásolja az alapítók ered- *hiányzik,* függvénye az alapítók elhatározásának, amit alapvetően determinál(hat) az a körülmény, hogy a közös vállalat működése miményes gazdálkodását. A szabályozás a gyakorlat számára számottevő nehézséget okozott, amit jól mutat az a tény, hogy több esetben a közös vállalat alapítói egyedi engedélyezés alapján kérték az önálló érdekeltségi rendszer alkalmazásának lehetőségét, a közös vállalat önálló nyereségadó- alanyiságának elismerését.[15]

Az ismertetett PM rendelet által létrehozott érdekeltségi konstrukció azonban 1971. január 1. óta *nem érvényesül* az rt., kft. formájában működő közös vállalatok vonatkozásában. A 29/1970. (XI. 15.) PM. sz. rendelet ugyanis a nyereségadózást, a vállalati érdekeltségi alapok képzésének és felhasználásának viszonyait rendező állami vállalati jogszabályokat generálisan alkalmazni rendeli — eltérő szabályozás hiányában — minden jogi személyiséggel rendelkező társulási formára. Mivel ekkor már létezett az 1970. évi 19. sz. tvr. közös vállalata. *ma már a közös vállalatok minden formája tekintetében egységes* — a tvr közös vállalatát szem előtt tartó — *szabályozás érvényesül. Ez a szabály egyben a közös vállalatok önálló vállalati jellegét a korábbi szabályozáshoz képest jelentősen megerősítette.*

Az 1967. évi III. tv.-ben és végrehajtási rendeleteiben szabályozott jogi személy társulási formák, a *szövetkezeti közös vállalkozás,* illetve a *szövetkezeti közös vállalat* esetében, amely társulási formákat csak szövetkezetek hozhatják létre, a jövedelemszabályozás szempontjából való hovatartozás *igen éles* és kompromisszummal lezárult — érdekösszeütközések tárgya volt. Az eredetileg csak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek társulási formáiként létrehozott formák az egységes szövetkezeti jog koncepciójának megfelelően alkalmazhatókká váltak az egyéb szövetkezeti jellegű gazdálkodó szervek (ipari, általános fogyasztási és értékesítő szövetkezetek stb.) számára is, ezáltal a szóbanforgó társulások kapcsán többfajta szabályozó rendszer alkalmazásának lehetősége merült fel.

A fejlesztési eszközök gazdálkodó szervek közötti áramlásának formáiról és módszereiről szóló 10.122/1970. GB sz. határozat a szövetkezeti társulások anyagi érdekeltségi rendszerével kapcsolatban úgy foglalt állást, hogy az a társu-

[13] L. *Szabó* Mihály: A gazdálkodó szervek közös vállalatai. Bankszemle, 1969. 6. 34. old.

[14] L. *Fodor* István: i. m. 962. old.

[15] L. *Fodor:* i. m. 961. old.

lás fő tevékenységének megfelelő tevékenységet folytató állami vállalatra vonatkozó jövedelemszabályozási renddel legyen azonos. Ez az elv azonban a szövetkezetek számára jelentős mértékben kedvezőtlen lett volna és így a *konkrét jogszabályokba nem is ment* át.

Az ipari és fogyasztási szövetkezetek által létrehozott társulások vonatkozásában a 14/1971. (III. 27.) PM. sz. rend. a kérdést a következőképp szabályozta: amennyiben a társulást közös *mezőgazdasági* tevékenység ellátása céljából hozták létre és ennek megfelelően mezőgazdasági ágazatba sorolták, a *mezőgazdasági termelőszövetkezetekre* vonatkozó jövedelemszabályozási rendszert kell alkalmazni. Egyéb esetekben „a társulás alaptevékenységére megállapított *szövetkezeti* jövedelemszabályozási és érdekeltségi rendszer az irányadó", tehát kereskedelmi tevékenység esetén az általános fogyasztási és értékesítő szövetkezetekre, ipari tevékenység esetén az ipari szövetkezetekre vonatkozó szabályozás az irányadó.[16]

A *mezőgazdasági termelőszövetkezetek*et illetően a kérdést a 303/1971. (PK. 3.) PM. IV. sz. közlemény (!) rendezte mégpedig úgy, hogy a jövedelemszabályozás szempontjából a mezőgazdasági ágazatba sorolt társulásnak kell tekinteni (tehát a mezőgazdasági termelőszövetkezeti szabályozást kell alkalmazni), azokat a társulásokat, amelyek résztvevői *kizárólag mezőgazdasági termelőszövetkezetek,* tekintet nélkül arra, hogy ipari, mezőgazdasági, vagy egyéb tevékenységet folytatnak-e.[17] Ugyancsak a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jövedelemszabályozás rendszerét kell alkalmazni az idézett közlemény szerint a statisztikai számjelek alapján zöldség-gyümölcs felvásárlási szakágazatba sorolt szövetkezeti társulásokra is, tekintet nélkül azok alapítói összetételére. Ez utóbbi társulási kör látszólag érthetetlen idetartozásának indoka egyszerű: az idetartozó társulások zöldség és gyümölcs felvásárlásával foglalkozó megyei szövetkezeti közös vállalatok voltak, amelyeket azért kellett a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jövedelemszabályozás rendszerébe sorolni, mert különben a fogyasztási szövetkezetek mellett a mezőgazdasági termelőszövetkezetek nem lettek volna hajlandók résztvenni ezen társulásokban. (Időközben azonban a Minisztertanács 1009/1977. (III. 2.) sz. határozata úgy rendelkezett, hogy a megyei mezőgazdasági termékértékesítő szövetkezeti közös vállalatok működésüket 1977. április 1. napjától megyei *szövetkezeti vállalatokként* folytassák, tehát ezek társulási jellegét megszüntette.)

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek által létrehozott nem mezőgazdasági célú társulásokra is tehát az alapítók szabályozó rendszerét kell alkalmazni, ha azonban a társulásban akárcsak egyetlen ipari, vagy fogyasztási szövetkezet is résztvesz, a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jövedelemszabályozás már nem alkalmazható. Egyébként az említett közlemény megjelenése után számos jól működő vegyes szövetkezeti társulásból az ipari és fogyasztási szövetkezetek kénytelenek voltak kilépni, mivel ott „nem kívánatos" tagokká váltak.[18]

A szövetkezeti társulások jövedelemszabályozásának rendezése tehát kettős jellegű: az úgynevezett vegyes szektorú és az ipari, valamint fogyasztási szövetkezetek által létrehozott társulás esetén annak *tevékenységéhez* igazodik, mezőgazdasági termelőszövetkezetek társulásai esetén pedig az alapítók *alanyi köréhez.* Ez a jogi szabályozás — helyesebben az azt kikényszerítő érdekviszonyok — *nem vitásan ellene hatnak a vegyes típusú szövetkezeti társulások létrejöttének még a szövetkezeti szektoron belül is.*[19]

Az 1970. évi 19. sz. tvr.-ben szabályozott *közös vállalat* jövedelemszabályozására vonatkozó szabályokat a 14/1971. (III. 27.) PM. sz. rendelet tartalmazza. Ennek főszabálya és kiindulópontja az, hogy a közös vállalatra ugyanazok a jövedelemszabályozási és anyagi érdekeltségi előírások vonatkoznak, amelyek a tevékenység szerint azonos ágazatba sorolt *állami vállalatra* érvényesek. A kivételek, e szabályoktól való eltérésnek helytadó rendelkezések többségükben abból a tényből fakadnak, hogy e társulási formát felhasználhatják szövetkezetek és állami gazdálkodó szervek együttesen, sőt csak szövetkezetek is. Ennek megfelelően nem az állami vállalatokra, hanem a *mezőgazdasági termelőszövetkezetekre* érvényes jövedelemszabályozási és érdekeltségi rendszert kell alkalmazni abban az esetben, ha a közös vállalatot tevékenysége szerint *mezőgazdasági ágazatba* sorolták és tagjai között *szövetkezet* is van. A főszabálytól

[16] Kritikáját l. *Molnár* Imre: A szövetkezetek jogi szabályozása. Magyar Jog, 1971. 7. 395. old.

[17] Perjogi szempontból is ezt a felfogást tette magáévá a Legfelsőbb Bíróság, amikor kimondta, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek társulásaként alapított közös vállalat a gazdasági perek hatásköri szabályainak alkalmazása szempontjából akkor is a mezőgazdasági termelőszövetkezettel esik egy tekintet alá, ha ipari tevékenységet folytat. [L. Legf. Bír. Gf. I. 30 558/1975. (BH. 1976. 230. sz. jogeset)], ugyanígy a mezőgazdasági termelőszövetkezet más ágazathoz tartozó szövetkezettel létrehozott társulás nem tekinthető mezőgazdasági termelőszövetkezeti társulásnak, tehát az ellene indított per nem tartozik járásbírósági hatáskörbe. [L. Legf. Bír. G.P.K. III. 30 547/1976. (BH. 1976. 558. sz. jogeset)]. A kifejezetten pénzügyi szempontú rendelkezésnek ez az — erőltettnek ható, bár védhető — kiterjesztése jól mutatja a szabályozás problematikusságát.

[18] L. *Szabó* Mihály: A szövetkezetek és a szövetkezeti társulások pénzügypolitikai (pénzügyi) irányításának jogi eszközei. A szocialista vállalat főirány keretében készült tanulmány. Bp. 1974. Kézirat 18. old.

[19] A gazdasági ösztönző szabályozó rendszer problémáit tartja az állami-szövetkezeti társulási formák különállása — megváltoztatandó—valós okának Világhy Miklós: Közbeszólás a polgári jogról. J. K. 1971. 12. sz. 556. old.

ugyancsak eltérően az alaptevékenységre megállapított *szövetkezeti* jövedelemszabályozási és érdekeltségi rendszert kell alkalmazni, ha a közös vállalatot nem mezőgazdasági ágazatba sorolták, tagjai azonban *kizárólag szövetkezetek.*[20]

Látható, hogy ebben az esetben is a problémát a mezőgazdaságra vonatkozó kedvezményezett szabályozórendszer és az általános szabályozásra való igény összehangolása jelenti. A kedvezményezett szabályozással kapcsolatosan az eszközök keletkezését és felhasználását a korábbiakban már érintettük. Itt azonban a szabályozórendszer hatása a *jövedelmezőségben* jelentkezik, mivel az csak a szövetkezetek mező- a szövetkezetek állami gazdálkodó szervekkel gazdasági tevékenységére vonatkozik. Ha tehát együtt nem mezőgazdasági tevékenységet folytató (nem mezőgazdasági ágazatba sorolt) társulásban vesznek részt, úgy a kedvezményezett jövedelemszabályozás már nem vonatkozik rájuk. Ez a tény is — a jogi formák bonyolult sokrétűségén túlmenően — *visszatartó hatással* van a vegyes állami-szövetkezeti társulások létrehozására,[21] a tulajdoni formák közötti eszközátcsoportosításra, továbbá az 1970. évi 19. sz. tvr. szerinti alapformák alkalmazására.

A szövetkezetek részvétele esetén térnek el a közös vállalatoknál az *amortizációra* vonatkozó szabályok az állami vállalatok megfelelő rendelkezéseitől. Az állami vállalatok ugyanis az értékcsökkenési leírás meghatározott részét kötelesek az állami költségvetésbe befizetni, míg a *szövetkezeteknek ilyen kötelezettségük nincsen.* E különbségtételből következőleg a közös vállalat a szövetkezeti vagyoni hozzájárulás arányának megfelelő amortizációt *teljes egészében visszatarthatja.* Az állami vállalatokra vonatkozó szabályozás szerint az állami költségvetésbe fizetendő amortizációs hányadnak a szövetkezetek vagyoni hozzájárulására eső részét a tagszövetkezetek fejlesztési, illetve amortizációs alapjába kell helyezni, hacsak a társasági szerződés másként nem rendelkezik.

A korábbiakban már említettük, hogy az rt., és kft. formában működő közös vállalatok pénzügyi szabályai a társulások e formái számára az önálló érdekeltségnek a minimumát sem biztosították, azokat teljes mértékben az alapítókhoz kötötték. Ennek a helyzetnek mintegy ellenhatásaként az új szabályozással szembeni igények a közös vállalat önállóságának mércéjéül az állam-állami vállalat viszonyt tekintették. Jól példázza ezt az a nézet, amely szerint például az alapítók részéről az a helyes, ha az alapításkor előzetesen és indirekt módon „beszabályozzák" a közös vállalat nyereségtömegét, mivel az utólagos és direkt beavatkozások korlátozása nélkül az önálló érdekeltséget nem lehet biztosítani.[22]

A közös vállalati önállóság megteremtésének igényét a jogszabályok honorálták is, nem utolsó sorban azzal, hogy az alapítók által *elvonható nyereséget 50%-ban maximálták.* Ez a körülmény azonban az alapítókat és a közös vállalatot jelentős mértékben *elkülöníti* egymástól. Ez az elkülönítés nem jelenti viszont azt, hogy az alapítók és a társulás bizonyos eszközei között valamifajta *átcsoportosítást* ne lehetne végrehajtani. A rendelet szabályai lehetővé teszik ugyanis, hogy a tagok a közös vállalat *fejlesztési alapját* részben elvonják, vagy — ellenkezőleg — saját fejlesztési alapjukból azt kiegészítsék. Ugyancsak átcsoportosítást lehet végrehajtani az alapítók és a közös vállalat *műszaki fejlesztési alapjai* között. Mintegy a nyereségelvonás ellentételeként mód van arra, hogy a tagok *részesedési alapjuk* egy részét a közös vállalat részesedési alapja javára átadják; ennek azonban feltétele az, hogy a közös vállalat *ne gazdálkodjék veszteségesen.*

A korábbiakban, amikor arról szóltunk, hogy a jövedelemszabályozás kérdései csak a jogi személy társulások kapcsán merülhetnek fel, említést tettünk a kivételekről. Bizonyos mértékig kivétel már az *egyszerű társaság* is. A társaság természetesen nem adóalany, amit a rendelet meg is állapít. A társasági szerződés eredményeként a szerződő felek adózási körülményei elvileg nem változnak; a társaság keretében végzett tevékenység, az ily módon hasznosított eszközök után éppen úgy adóznak, mintha mindez saját gazdálkodásuk során történne, legfeljebb a társaság működésének eredménye módosítja saját eredményüket és az ehhez kapcsolódó adókötelezettségeiket. Ez utóbbit a rendelet is így szabályozza, amikor kimondja, hogy a társasági tevékenység eredményének a tagokra eső része a tagok gazdálkodásának eredményét módosítja; a tagok az így kimutatott eredmény alapján teljesítik azokat az állami költségvetéssel szembeni befizetési kötelezettségeiket, amelyek a nyereséghez fűződnek. Az *eszközök* és a *tevékenység* vonatkozásában azonban a rendelet burkoltan mégis *áttöri* ezt az elvet. A 6. § (1) bekezdés szerint ugyanis a társaság vagyonának könyvviteli nyilvántartásával és a társaság tevékenységének számviteli elszámolásával — az ügyviteli és képviseleti jogtól függetlenül — az egyik résztvevőt meg kell bízni. A társasági tevékenységgel kapcsolatos *költségvetési befizetési kötelezettségeknek* (eszközlekötési járulék,

[20] Az állami és szövetkezeti szabályozás közötti különbség érzékeltetésére: egyes számítások szerint azonos tevékenység és azonos szintű árbevétel esetén egy állami élelmiszeripari vállalat több mint tízszer annyit fizet be a költségvetésbe, mint egy mezőgazdasági termelőszövetkezet. *Kiss—Kozma:* i. m. 88. old. Ezt a differenciát a szabályozórendszer 1976-os módosítása csak csökkentette, de nem szüntette meg.

[21] A kérdésnek különösen az élelmiszeriparban az ú. n. vertikális integráció megvalósulása szempontjából van különös jelentősége. L. *Szénay* László: A vertikális kapcsolatok érdekeltségi problémái az élelmiszertermelésben. Bp. 1976.

[22] L. *Fodor:* i. m. 963. old.

amortizáció, forgalmiadó stb.) e megbízott tag köteles eleget tenni, mégpedig a *reá érvényes előírások alapján.* (Ezért nem lehet a megbízott tag vagyoni hozzájárulása az átlagnál alacsonyabb.) A pénzügyi szabályozás tehát a nem adóalany társaságot — nyilvánvalóan pénzügyi szempontoktól vezettetve — a gesztor-vállalaton keresztül áttételesen és burkoltan mégis csak adóalannyá teszi. A pénzügyi szabályozás azonban (éppen úgy, mint a munkaügyi) figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy az egyszerű társaság *közös név alatt* is működhet, tehát jogokat szerezhet és kötelezettségeket vállalhat. E figyelmen kívül hagyást talán az is motiválta, hogy a közös név alatt működő társaság esetén pénzügyi és munkaügyi szempontból egyaránt a gesztor elvileg felesleges, mégpedig ennek kijelölését adminisztratív szempontokból a pénzügyi szervek feltételenül indokoltnak találták.

Az *egyesülés* jövedelemszabályozási helyzete ugyancsak bizonytalan, mivel jogi személyiséggel nem rendelkezik, nem minősül adóalanynak sem. A korábbi ellentmondásos szabályokhoz hasonlóan azonban a gazdasági szabályozórendszer 1976. január 1-i módosításával kapcsolatos, a vállalatokat általában érintő jogszbályok is hatályukat úgy határozták meg, hogy az kiterjed „az állami vállalatra, a trösztre... a jogi személyiséggel rendelkező társulásokra, valamint az *egyesülésre.*" Ezen — ellenkező jogszabályi rendelkezés hiányában érvényesülő — szabályozás tehát az egyéb, jogi személyiséggel rendelkező gazdálkodó szervekkel veszi egy tekintet alá a — korábban polgári jogi társaságnak deklarált — egyesülést is. A polgári jogi társasághoz egyébként sokkal inkább közelálló egyszerű társaság vonatkozásában az ismertetett pénzügyi szabályok — dogmatikailag esetleg vitatható, mégis — egyértelmű eligazítást adnak. (Maga a társulás ténye valamifajta speciális szabályozást igényel e vonatkozásban is.) Az általános rendelkezéseknek az egyesülések viszonyaira való ezen generális kiterjesztésének eredményeként azonban jövedelemszabályozási szempontból továbbra sem lehet tisztán látni, hogy mi az, ami az egyesülésnek saját nevében teljesítendő pénzügyi kötelezettsége és mi az, ami a tagokat terheli.

Az elmondottak talán jelzik a társulások pénzügyi szabályozórendszerével kapcsolatos problematika bonyolultságát és sokrétűségét. A kivezető út véleményünk szerint csak az lehet, ha az elkövetkezendőkben a társulásokat nem kívánjuk sem állami vállalatoknak, sem pedig szövetkezeteknek tekinteni, hanem azoknak amik: a szocialista gazdálkodó szervek egy *új formájának.* Ennek következtében azonban szükséges kidolgozni egy társulásokra vonatkozó speciális szabályozórendszert, amely az alapító résztvevők alanyi körétől függetlenül, a társulás által ellátott tevékenységre van alapvetően tekintettel; amely *tevékenységre* a népgazdaságnak szüksége van, ott preferál, ellenkező esetben restrikciókkal él. Ennek a szabályozásnak azonban természetesen együtt kell járnia megfelelő felügyeleti és felelősségi szabályozással is. A társulások új szabályozása során feltehetőleg mindez megvalósítható lesz.

Fábián Ferenc

Jótállás az iparban

Alig hiszem, hogy van még egy olyan intézménye polgári jogalkotásunknak, ami körül tartósan annyi vita dúlna, mint a jótállás. E témakörben megjelent szakirodalmat figyelemmel kísérve az ember már-már azt hihette, hogy legalább egy dologban egyetértés van a vitában megszólaló szakemberek között, mégpedig abban, hogy a hazai gyakorlatban már régen megdőlt a Ptk.-nak a jótállás önkéntességével kapcsolatos felfogása.

Az elméletben azonban a törvény szövege még mindig erős bástyaként állhat, ha a közelmúltban jeles szaktekintély tollából a következőket olvashattuk:

„Minthogy a jótállást nem írja jogszabály kötelezően elő, azaz nem teszi azt a jogszabály a szerződések elengedhetetlen tartalmává és mivel a jótállási felelősséggel a szolgáltató — ellentétben a jogszabályból folyó szavatossági felelősséggel — csak akkor tartozik, ha a felek ebben megegyeztek...[1]"

Hogy a jótállásról ez a klasszikusnak mondható felfogás ma már mennyire nem él, azt jogszabályok sora bizonyítja: Az ipari termékek minőségének védelmével kapcsolatos egyes rendelkezésekről szóló 1968. évi 3. tvr. alapján kiadott 7/1968. (I. 30.) Korm. sz. rendelet a tartós fogyasztási cikkek jótállási kötelezettségéről felhatalmazta a miniszereket a jótállás legkisebb kötelező mértékének megállapítására. Ennek megfelelően a 4/1969. (III. 30.) BkM—KGM—KipM—KkM—NIM. sz. együttes rendeletben a miniszterek részletesen szabályozták a kötelező jótállás legrövidebb időtartamát, tartalmát és a jótállással kapcsolatos egyéb kérdéseket a rendelet mellékletében felsorolt cikkekre vonatkozóan.

A vállalkozási szerződések körében már a 4/1970. (V. 31.) KPM. sz. rendelettel kiadott gépjárműjavítások vállalkozási alapfeltételei is kötelezővé tették a jótállást, de legújabban az 1976. évi 14. tvr. magasabb szinten foglalkozott ezzel, felhatalmazva a Minisztertanácsot, hogy a javító-karbantartó szolgáltatások minőségének

[1] *Makláry:* A jótállás megváltása. J. K. 1976. 12. sz.

védelmét rendeletben szabályozza és a kötelező jótállás körét és feltételeit megállapítsa. Az ennek alapján megjelent 16/1976. (VI. 4.) MT. sz. rendeletet már csak a rend kedvéért említem meg és akkor még nem is beszéltünk az 1975. évi 27. tvr.-el módosított 1968. évi 35. tvr.-el kiadott KGST 1968/1975. évi Általános Szállítási Feltételekről, mely szintén kötelező jótállást ír elő. Nem célom azonban, hogy a továbbiakban a jótállás önkéntességét vitassam, mivel efelett ma már vitatkozni sem érdemes. Mégis úgy érzem, hogy ha a hivatkozott jogalkotási előzmények után az idézett megállapítás egy elméleti cikkben megjelenhetett, akkor nem lesz haszontalan, ha a kérdésben a külkereskedelmi oldalról érkezett reflexió[2] mellett és azzal egyetértve most azt vizsgáljuk meg, hogy mi a jótállás szerepe az ipari gyakorlatban és ez miként érvényesül a szerződéses kapcsolatokban.

A jótállás szerepe a versenyképességben

A versenyképesség a gazdasági élet igen fontos kategóriája. A külkereskedelemben napjainkban világszerte a vevők piaca alakult ki és ennek hatása a belföldi gazdasági kapcsolatokban is érezhető különösen az exportban érdekelt vállalatoknál. Az adott körülmények között a gyártóművek mint eladók célja az, hogy versenyképes termékkel jelenjenek meg a hazai és a külföldi piacokon, olyan termékekkel, amelyeket a vevők előnyben részesítenek más, hasonló termékekkel szemben. A termékek műszaki fejlettségével és minőségével összefüggésben oly gyakran emlegetett, de mérőszámokkal nem, vagy alig megfogható világszínvonal a gyakorlatban azt jelenti, hogy a világszínvonalon álló termék a maga kategóriájában a világon bárhol piacra talál.

Az köztudott, hogy a vevők döntését az áru kiválasztásánál sok objektív és szubjektív tényező befolyásolja. Az objektív tényezők közül a legjelentősebbek egy része minden árufajtánál a fogyasztási cikkektől a termelő eszközökig egyaránt érvényesül mint pl. az ár, a külalak és a minőség, más részük pedig csak az árufélesége egy-egy csoportjára jellemző mint például a termelő eszközöknél a teljesítmény és energiaigény. A szubjektív tényezők közül említésre érdemesek az eladó személyével kapcsolatosak, mint a jó hír, megbízhatóság stb.

Az objektív tényezők közül a fogvasztó az árat és a külalakot több kevesebb tájékozódás után össze tudja hasonlítani az azonos rendeltetésű termékekkel, de a minőségre — míg saját közvetlen tapasztalat nincs — csak közvetetten, másoktól kapott információk alapján tud következtetni. E téren nyilvánvalóan jelentős súlya van a jótállással kínált termékeknél a jótállás időtartamának. Azt a laikus vevő is tudja, hogy a jótállás az eladó számára terhet jelent, tehát úgy okoskodik, hogy egy hosszabb időtartamú jótállás egyúttal a termék jobb minőségét is jelenti. Ha tehát nagyjából azonos jellemzőkkel rendelkező áruk közül kell választani, akkor előnyösebb megítélés alá esik a hosszabb jótállási idővel kínált termék. Ennek következményeként a gyártó vállalatok termékeik versenyképességének megtartása vagy fokozása érdekében egyre hosszabb időtartamú jótállást kénytelenek vállalni. Megjegyzendő, hogy ezt a tendenciát a jelek szerint követi a jogszabályilag előírt kötelező jótállás időtartama is. Így, míg például a szállítási szerződések körében az 50/1955. (VIII. 19.) MT. sz. rendelet végrehajtására kiadott 9250/1959. KGM. sz. utasítással közzétett szállítási alapfeltételek szerint a belsőégésű járműmotoroknál a szállítót még csak hathavi jótállás terhelte, addig a 10/1966. (II. 14.) Korm. sz. rendelet alapján kiadott és jelenleg is hatályos 70.080/1970. KGM. sz. utasítás különös részében ez az időtartam egy évre emelkedett.

A jótállás szabályozása a szerződésekben

Az alapügylethez kapcsolódóan a jótállás szerződéses szabályozásának két megoldása fordulhat elő. Az egyik, amikor az írásbeli szerződéseknél a jótállásra vonatkozó rendelkezéseket, feltételeket maga az alapszerződés foglalja magába, a másik pedig — ami általános a szóban létrejött szerződéseknél, de nem ritka az írásbelieknél sem, — amikor a jótállás időtartamát és feltételeit egy külön okmány tartalmazza. jogszabályi szóhasználattal jótállási jegy, amelyet egyes vállalatok különböző címekkel látnak el, mint pl. csekkfüzet, szervizkönyv stb. Ezek közös jellemzője, hogy az eladó kötelezettségeit rögzítő néhány mondat után a fő hangsúlyt a jótállási kötelezettségeket kizáró feltételek és azok az előírások képezik, melyeket a vevőnek be kell tartania ahhoz, hogy jótállási igényt érvényesíthessen. Ezt a már élő gyakorlatot öntötte jogszabályi formába az egyes tartós fogyasztási cikkek jótállásának legkisebb mértékéről szóló 4/1969. (III. 30) BkM—KGM—KipM—KkM—NIM sz. együttes rendelet, amikor a 10. § (2) bek.-ben előírta: „A jótállási jegyen a termelő (importáló) vállalat köteles feltüntetni: a gyártmány típusát, a gyártási számot; a jótállás időtartamát, feltételeit (a jótállási igény érvényesíthetését kizáró feltételeket), a javítószolgálat nevét és címét." Az egyszerűbb terméktől a bonyolult felé haladva nézzük meg, hogyan alakulnak, az igény érvényesíthetőségét kizáró feltételek.

1. Egy nem elektromos, tehát tűzhelyen használható MOFÉM kávéfőző — mely a jótállási jegyen levő ábra szerint összesen 11 darabból áll — az alábbi jótállással került forgalomba:

[2] *Leloczky:* A jótállás megváltásáról. J. K. 1977. 6. sz.

„A kávéfőző készülékért az eladás napjától számított 36 hónap időtartamig jótállást vállalunk. Jótállási kötelezettségünket a hibás szerelésből és rejtett anyaghibából eredő meghibásodás képezi. Megszűnik a jótállás: *a.)* ha a kávéfőzőt nem az előírásnak megfelelően használják; *b.)* ha a kávéfőzőn külső sérülés nyomai láthatók; *c.)* ha a kávéfőzőn átalakítást vagy egyéb szerelést hajtottak végre, illetve nem a „MOFÉM hasadóbetétet" feliratú eredeti csomagolásban forgalomba hozott hasadóbetétet használták. Az ebből eredő esetleges károkért a gyártóvállalat semminemű felelősséget nem vállal!"

2. Különböző elektromos készülékek jótállási szolgáltatásait látja el a RAMOVILL szervizhálózat. A jótállási jegy szövege szerint az ott megjelölt készülékre

„A RAMOVILL szervizálózat a vásárlás napjától számított 12 hónapig, hűtőgépre 24 hónapig terjedő, a *jogszabály szerinti kötelező* jótállást vállal." (Kiemelés tőlem.) „Ennek alapján a vásárlót a jótállási időn belül meghibásodott készülék díjmentes kijavítása, vagy ha ez nem lehetséges, kicserélése és ezzel összefüggő kár megtérítése illeti meg. A jótállási felelősségünk nem áll fenn, ha mi, vagy a jótállási javítások elvégzésével megbízott szerviz bizonyítja, hogy a meghibásodás rendeltetésellenes használat, átalakítás, szakszerűtlen kezelés, helytelen tárolás, elemi kár, vagy egyéb, a vásárlás után keletkezett okból következett be. A rendeltetésellenes, (szabálytalan) használat elkerülése céljából a készülékhez használati (kezelési) utasítást mellékelünk és kérjük, hogy az abban foglaltakat saját érdekében tartsa be, mert a használati utasítástól eltérő használat, kezelés miatt bekövetkezett hiba esetén a készülékért jótállást nem vállalunk."

Ebből két dolgot érdemes kiemelni. Az egyik a jogszabály szerint kötelező jótállás vállalása, ami fából vaskarika, a másik pedig, hogy a jótállási kötelezettség megszűnéséhez nem csupán a megszüntető feltétel beállta, hanem ennek és az előforduló hibának az összefüggése is szükséges, amit a jótállást vállalónak vagy megbízottjának kell bizonyítania. Mint rögtön látni fogjuk, sem az okozati kapcsolat, sem pedig a bizonyításának követelménye ma még nem általános a jótállást megszüntető feltételek esetében.

3. Tehergépkocsikra a 9250/1959. KGM. sz. utasítással kiadott szállítási alapfeltétel az átadástól számított 6 hónapi, de ezen időn belül legfeljebb 25 000 km út megtételéig terjedő jótállási kötelezettséget írt elő. Ezt az alapfeltételt a KM. 1970-ben hatályon kívül helyezte. Jelenleg belföldön is — a nemzetközi kereskedelmi szokásoknak megfelelő keretek között állapodik meg a belföldi szállító és megrendelő a jótállás feltételeiben.

A RÁBA tehergépkocsiknál a jótállás időtartama a vevő árban is természetesen kifejezésre jutó — kívánságától, az üzemeltetési módtól és a kocsitípustól függően 50 000—100 000 km, de nem több mint egy év. A „Jótállási Csekkfüzet" és a vonatkozó szállítási szerződések szerint a szállító jótállási felelőssége megszűnik, ha a hiba oka: — az üzemeltető gondatlan vagy szakszerűtlen magatartása, — a hiányos kezelés, nem megfelelő üzemanyag használata, — a műszakilag megengedettnél nagyobb igénybevétel, — a hiányos karbantartás valamint karambolos sérülés. Megszűnik a jótállás a kötelező műszaki szemlék elmulasztása esetén is.

4. Személygépkocsiknál a jótállási kötelezettség körébe tartozó javítási munkákat a MERKUR Személygépkocsi Értékesítő Vállalat megbízásából az Autófenntartó Ipari Tröszt (AFIT) vevőszolgálati hálózata végzi. A jótállás időtartama és ezenbelül a kilométerteljesítmény a 4/1969. (III. 30.) BkM—KGM—KkM—NIM. sz. együttes rendelet 6. §-ában foglalt előírással megegyezően: „... az eladás napjától számított 12 hónap. A jótállás a jelzett időn belül is megszűnik: 10 000 km megtétele, valamint a 4/a. pontban foglaltak esetén."

4. a) Megszűnik a jótállási kötelezettség
— ha a vásárló a gépkocsin a vevőszolgálati csekkfüzetben előírt km határértékek elérésekor a kölező díjmentes átvizsgálásokat a kijelölt vevőszolgálati állomással nem végezteti el;
— ha a gépkocsi karambol vagy elemi csapás miatt megsérült;
— ha a gépkocsit a kijelölt vevőszolgálati állomáson kívül bárki más megbontja, s azon javítást, vagy átalakítást végez;
— ha a gépkocsival gyorsasági vagy túraversenyen vesznek részt;
— ha a lepecsételt alkatrészek ólomzárát felnyitják vagy megsértik;
— ha a gépkocsihoz nem az előírt minőségű tüzelő vagy kenőanyagot használják;
— ha a vásárló a kezelési utasítás előírásait megszegi;
— ha a meghibásodás gondatlan, szakszerűtlen kezelésből ered (pld.: az ellenőrzőműszerek figyelésének elmulasztása, a hordképességet meghaladó túlzott igénybevétel stb.);
— ha a vásárló a díjmentes átvizsgálási munkákon túlmenő, de a gépkocsi kifogástalan állapotához elengedhetetlenül szükséges karbantartási munkákat elmulasztja, a fényezett felületet nem kellő mértékben ápolja s azon a légköri szennyeződés nyomokat hagy, a krómozott alkatrészeket nem gondozza, azokat korróziós behatás éri, az akkumulátor karbantartását nem végzi el, s nem tartja kellő töltöttségi állapotban stb."

A tehergépkocsi és személygépkocsi jótállása megegyezik abban, hogy a megszüntető feltétel bármelyikének beállta automatikusan megszünteti az eladó kötelezettségeit, szemben a 2. sorszám alatt bemutatott, az okozati összefüggéshez és annak bizonyításához kötött feltétellel. A kétfajta gépkocsi jótállási feltételei közötti különbségek forrása viszont az lehet, hogy míg a tehergépkocsikkal általában szakképzett felügyelet és karbantartás mellett „hivatásos" gépjárművezetők járják az utakat, addig a személygépkocsik tulajdonosai között szép számban előfordulhat olyan is, aki nem sok gondot fordít a gépkocsi karbantartására, a hibáknak vagy azok láncolatos továbbterjedésének megelőzésére.

Ezen túlmenően úgy tűnik, hogy a személygépkocsiknál a belföldi értékesítő vállalat valamennyi külföldi szállító jótállási feltételeinek összevonásával állította össze saját jótálási feltételeit. Ebben szinte minden bent van és mégsem lehet azt mondani, hogy bármelyik

megszüntető feltétel nem a jótállás elsődleges funkcióját, a termék adott esetben a gépkocsi kifogástalan használatának érdekét szolgálná.

Az előző példákban bemutatot feltételek valamennyiének közös jellegzetessége, hogy céljuk nem a jótállási szolgáltatások ellátása alóli kibúvás lehetőségének megalapozása, hanem olyan körülmények megteremtése, amely mellett a termék a tulajdonos megelégedésére, a közvélemény kedvező értékelését kiérdemlő módon tartósan, rendeltetésszerűen használható. Az iparban ez a döntő szempont, mert csak így lehet értékesíthető árut produkálni és ezzel talpon maradni a nemzetközi porondon éppen úgy, mint a belföldi követelményekkel szemben. Nem egy esetben fordul elő, hogy a hiba gyors elhárítása és ezzel jó hírének védelme érdekében a gyártó még akkor is kijavítja díjmentesen a vevő hibájából, de jóhiszeműsége mellett bekövetkezett hibát, ha a jótállási feltételek szerint erre nem lenne kötelezhető. Éppen ezért teljesen helytelen és elfogadhatatlan az a szűklátókörű — és sajnos főként egyes jogászoknál fellelhető — szemlélet, mely szerint ezekben a jótállási feltételekben meghatározott magatartási szabályok elsődleges célja, hogy a jótállást szolgáltató számára a kimentéshez szükséges bizonyítékok rendelkezésre álljanak.

Ahogy ezzel egy korábbi cikkemben[3] már részletesen foglalkoztam előfordulhat esetenként az is, amikor a vevő gondatlanul, hozzáértés nélkül bánik a termékkel és az ennek következtében idő előtt tönkremegy.

Ha megvizsgáljuk — bevezetőben már hivatkozott — jogszabályainkat az ipari termékek minőségének védelmével kapcsolatos egyes rendelkezésekről szóló 1968. évi 3. tvr.-től a tárca rendelkezésekig, akkor azt látjuk, hogy azok a minőség-védelmi feladatokat lényegében a gyártóvállalattól történő kiszállításig szabályozzák. A termékek minőségének védelméről és a minőség tanúsításáról szóló 5/1971. (IV. 15.) KGM. számú rendelet 2. §-a ki is emeli, hogy a termékek jobb minőségének biztosítása a gyártóvállalat vezetőinek és dolgozóinak kiemelt fontosságú feladata. Hogy mi történjék a termékkel a gyártóvállalattól történő kiszállítás után, erre csak e jogszabály kezelési utasításról szóló 8. §-a utal, ami előírja, hogy a fogyasztót tájékoztatni kell a termék használatának, kezelésének módjáról, az érintésvédelmi az élet- és vagyonvédelemre, valamint a tűzvédelemre vonatkozó — a fogyasztó által betartandó — szabályokról és előírásokról. Az ugyanezen tárgyban kiadott 3/1970. (IV. 15.) NIM. számú rendelet sem terjed túl az előállító felelősségén. Némileg több lehetőséget ad a gyártóvállalatnak az egyes tartós fogyasztási cikkek jótállásának legkisebb kötelező mértékéről szóló 4/1969. (III. 30.) BkM—KGM—KipM—KkM—NIM. számú együttes rendelet 10. §-ának (2) bekezdése, amely szerint a jótállási jegyen a termelővállalat köteles feltüntetni többek között a jótállási igény érvényesíthetését kizáró feltételeket.

Az ismertetett jogszabályok összevetéséből megállapítható, hogy azok a megalkotásukkor tipikus, egyszerű termelő-felhasználó kapcsolatból indultak ki és nem vették figyelembe a végtermék kibocsátását megelőző kooperációs lánc lehetőségét. A mai korszerű, egyre növekvő számú és jelentőségű termelési kooperáció mellett sok esetben a közvetlenül felhasználóhoz (fogyasztóhoz) kerülő termék kibocsátója csak összeszerelője a kooperációban résztvevő vállalatok által a minőségvédelemre vonatkozó előírás szerint gyártott és bizonylatolt termékeknek. A gyártóvállalatok számára nem közömbös, hogy a kooperációs lánc végén álló és a felhasználóval közvetlen kapcsolatban levő végtermék kibocsátó betartja, illetve betartatja-e a termékük minőségének védelmére általuk előírt felhasználási utasításokat, jótállási feltételeket.

Különösen beruházásoknál, komplex létesítményeknél fordul elő az az eset, amikor a tervező nem veszi figyelembe az egyes egységek működésére, illetve működtetésére vonatkozó műszaki előírásokat és ennek okozataként a hiba egy kifogástalan minőségben jótállással átadott terméknél következik be.

A bírói gyakorlatban is találkoztunk már az előző helyzet egyik „fejlettebb" változatával, amikor a kooperációs lánc soron következő tagja nem tartja be annak a jótállással szállított főegységnek beépítési előírásait, amelyet saját termékével összeépítve a kooperációs lánc következő tagjának, majd végül a végtermék kibocsátónak adnak tovább és a hiba az üzemeltetőnél jelentkezik.

Ugorjunk át az ok és okozat összefüggéseit tisztázó vizsgálatok időszakát és folytassuk onnan, amikor a fenti tényállás és a vonatkozó — a beépítési előírások betartását a jótállás feltételévé tevő — a szerződés alapján előáll az a helyzet, hogy a beépítési előírások megsértése miatt a példánkban szereplő termékre adott jótállás megszűnik. Jelenleg azt láthatjuk, hogy a jótállási szolgáltatások megszüntetése annál kevésbé sújtja a címzettet, minél jobb a termék. Ha a termék olyan jó minőségű, hogy az egész jótállási idő alatt kifogástalanul működik, tehát díjmentes javításra nincs szükség, akkor a jótállás megszüntetése a felhasználónál hátrányt alig jelent. Fordított a helyzet a gyártóvállalat oldalán, a jó termék gyártójának elsőrendű márkavédelmi érdeke, hogy a jótállási idő alatt a termék működését figyelemmel kísérve tapasztalatokat szerezzen a fejlesztéshez és lehetőleg már a hibák megelőzésével a hibaforrások kiküszöbölésével növelje gyártmánya minőségén keresztül a saját szakmai jó hírét.

Megállapítható tehát, hogy a jótállási feltételek megszegése esetében a jótállás megvo-

[3] Jogi lehetőségek a minőség és hírnév fokozottabb védelmére. Magyar Jog, 1977. 1. sz.

nása mint szankció hatékonyságában fordítottan aránylik a gyártmány minőségéhez, de ezen kívül mi áll még rendelkezésre? A Ptk. 82. § (2) bek. szerint: „A személyhez fűződő jogok védelme kiterjed a jóhírnév védelmére is." A védelem eszközeit a Ptk. 85. § biztosítja. Ezek között szerepel a jogsértés bírósági megállapítására, abbahagyására, elégtétel adására, a sérelmes helyzet megszüntetésére stb. vonatkozó igény és végül: „(2) Ha a személyhez fűződő jog megsértése vagyoni kárt is okozott, a polgári jogi felelősség szabályai szerint kártérítés jár."

A bökkenő ott van, hogy a hírnévrontásból eredő vagyoni kár a legtöbbször nem bizonyítható. Ugyan hogyan lehetne például bizonyítani, hogy egy nyilvánosságra került hiba milyen mértékben rontja a gyártó vállalat hírét és ez milyen anyagi kihatásokkal — rendelés elmaradás, súlyosabb szerződési feltételek stb. — jár. Márpedig a Ptk. vonatkozó részének indokolása szerint a fenti jogok közös jellegzetessége, hogy közvetlenül nem vagyoni jellegűek.

Nem tudom hányszor fordult elő — ha ugyan előfordult —, hogy egy iparvállalat a terméke minőségének más vállalat által való megsértése esetén, akár a társadalmi tulajdon védelme címén, akár az ezáltal okozott hírnévrontás miatt büntető eljárás megindítását kezdeményezte volna, holott az ipar termékeinek jelentős hányada belföldön a társadalmi tulajdon részévé lesz, külföldön pedig a magyar ipart képviseli. Indokolt tehát a termékek védelme a hanyag, gondatlan, vagy — nem kizárhatóan — szándékosan rongáló felhasználókkal szemben.

Az ilyen vevők ellen játszik szerepet a kimentés megkönnyítésével a jótállás másodlagos funkciójaként a gyártó hírnevének védelme.

Ezek után felvetődik a kérdés, mit tehet az eladó, ha már a szerződéskötéskor kétségesnek látja, hogy terméke az adott esetben képes legyen tartós, rendeltetésszerű működésre. Az esetek egy részében ennek oka a vevő személyéből vagy az üzemeltetés, használat várható külső körülményeiből ered. Ezek sorába tartozik ha a vevő nem tudja biztosítani a jótállási kötelezettségek teljesítését is végző megfelelő vevőszolgálati (szerviz) hálózatot, az eladónak pedig aránytalan költséget jelentene egy saját hálózat létesítése, vagy egyéb okok miatt az nem is oldható meg. Ilyen körülmények között a jótállás vállalása csak a vevő számára jelent biztosítékot, de nem töltheti be az eladót személyének és gyártmányának jó hírét védő feladatát. Nem egy példát ismerünk, amikor az eladó ilyen esetben a hírnév védelmét az értékesítésből származó közvetlen anyagi előny elé helyezte és nem adott el árut, ha a jótállási szolgáltatások megfelelő szintű ellátása nem volt biztosítható.

Előfordul ennek fordítottja is, amikor egyes termékeire — hírneve védelme érdekében — az eladó nem kockáztatja meg a jótállás vállalását. Ennek az árunak nem kell feltétlenül minőséghibásnak lenni, elég, ha — pl. tartós tárolás után rejtett korrózió veszélye miatt — csak a hiba lehetősége áll fenn. Ilyen esetben kerül sor a jótállás vállalása nélküli árengedményes eladásra.

Itt is megemlítem, hogy a gyakorlat éles különbséget tesz a fenti okok miatti árengedmény és a jótállás megváltása között.

Míg az ilyen árengedmény esetében nincs jótállás, tehát annak funkciói sem érvényesülnek, addig a megváltás elsősorban a jótállás módját érinti az eladó érdekvédelmének változatlanul hagyása és felelősségének korlátozása mellett. Erre még visszatérünk.

Szerződéskötéskor a jótállási feltételek rendezését követő kérdés a jótállás teljesítésének módja. Ezt is általában vagy az alapszerződés vagy a jótállási jegy tartalmazza, de nem ritka — különösen tartós kapcsolatoknál —, amikor erre a felek egy külön szerződést kötnek, mely a hazai gyakorlatban általában a „Vevőszolgálati szerződés" nevet viseli. A jótállás teljesítésének módjára vonatkozó legfontosabb kérdésekben azonban, így különösen abban, hogy azt *a)* saját vállalkozásban, *b)* más vállalatnak adott megbízás alapján, *c)* a jótállási kötelezettség megváltásával végzik-e, még ilyen speciális szerződés esetében is az alapszerződésben célszerű megállapodni.

A jótállás teljesítése, vevőszolgálat

A jótállási kötelezettségek finanszírozása a jótállási alap képzéséről és a jótállási költségek elszámolásáról szóló 5/1968. (I. 27.) PM. sz. rendelet alapján történik. Ennek 2. §-a szerint:

„1. A jótállási kötelezettséget vállaló vállalatok a várható jótállási kötelezettségek költségfedezetét az árban — az érvényes árhatósági rendelkezések keretein belül — a megrendelővel szemben érvényesíthetik.

2. A jótállási kötelezettség formáit illetve az abban kötelezően bevont termékek körét és a megrendelővel szemben felszámítható jótállási kulcsokat a rendelet melléklete tartalmazza."

A fentiek szerint képzett, a termék árába beépített jótállási alap nyújt anyagi fedezetet a termékkel kapcsolatos vevőszolgálati tevékenységen belül a jótállási szolgáltatások ellátására, — aminek egyébként az idézett jogszabály 5. §-a szerint a fedezet mértékétől és összegszerűségétől függetlenül kötelesek a vállalatok eleget tenni.

A jótállási kötelezettségeket teljesítő vevőszolgálat a modern kereskedelemben a versenyképesség egyik jelentős tényezője. Megalapozott vevőszolgálat nélkül egyetlen gyár eladási szervezete sem képes eredményes munkavégzésre, mert a vevők előtt technika fejlődésének nemcsak a termékek konstrukciójában, hanem a vevőszolgálat fejlettségében is kifejezésre kell jutni. Ezért, aki jó terméket állít elő, annak jó vevőszolgálatról is gondoskodni kell.

A vevőszolgálati tevékenység igen sokrétű és a reklamációk elbírálásán, a jótállási kötelezettségek teljesítésén túl feladatai közé tartozik a jótálláson kívüli javítások elvégzése, a javításokhoz szükséges állandó alkatrészellátás biztosítása, a hiba statisztika és az üzemeltetőktől nyert, valamint a javítási munkák során szerzett tapasztalatok alapján közreműködés a gyártmányfejlesztésben.

Ha az eladó a felvevő területen saját vevőszolgálati hálózattal nem rendelkezik, akkor vagy más vállalatnak ad megbízást a jótállás teljesítésére, vagy megváltja azt. E két forma között az egyetlen lényeges különbség, hogy megbízás bármely — e feladat ellátására alkalmas —, szakvállalatnak adható, a megváltás viszont csak az alpszerződés szerinti partnernek, vagyis a megrendelőnek vagy vevőnek.

A hazai gyakorlatból már jól ismert a más vállalatnak adott megbízás útján szolgáltatott jótállás. Az előző fejezetben az érvényesíthetőséget kizáró feltételekkel kapcsolatban felhozott példák egy kivételével ilyen megoldást képviseltek.

Viszonylag ritkábban fordul elő és ezért sokan nem is értik a jótállás megváltásának konstrukcióját, pedig mint rögtön látni fogjuk ez is ugyanarra a szerződés-típusra vezethető vissza, a megbízásra. A különbség a két módozat között csupán annyi, hogy a megváltásnál a közvetlen megbízott minden esetben az alapszerződés egyik alanya, aki a termelés — értékesítési láncban elfoglalt helyétől függően, vagy maga látja el a jótállással kapcsolatos feladatokat, vagy — a Ptk. 475. § (1) bek. alapján — harmadik személy közreműködését veszi igénybe, aki szintén vagy saját maga jár el, vagy egy további partnert von be a feladatkörbe.

Ennek megfelelően szabályozza a jótállás teljesítését, az 1973. évi 30. tvr.-el közzétett „A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa tagországainak külkereskedelmi tevékenység végzésére feljogosított szervezetei között szállításra kerülő gépek, berendezések és egyéb cikkek műszaki szolgálata általános feltétele." (MSZÁF)

Az MSZÁF részletesen meghatározza a vevő és az eladó kötelezettségeit és a jótállási szolgáltatásokat, melynek során a 23. § így rendelkezik:

„1. A vevőnek a jótállás időtartama alatt, a leszállított cikkek hibáinak megszüntetésére és a hibás alkatrészek újakkal való kicserélésére eső esetleges költségei megtérítéséhez a felek a leszállított cikkek sajátosságaiból kiindulva megegyezhetnek arról, hogy az eladó a vevő részére a megegyezés szerinti mértékben jótállási árengedményt nyújt.

Ez az árengedmény magába foglalhatja a hibák megszüntetésére és a hibás alkatrészek újakkal való kicserélésére eső összes költségeket, beleértve a tartalékalkatrészek értékét, vagy csupán e költségek egy részét.

Ha a szerződés másként nem rendelkezik, úgy a jótállási árengedmény a tömeges hibákra nem vonatkozik. A „tömeges hibák" fogalmát a felek a szerződésben határozzák meg.

2. A felek megegyezhetnek arról, hogy a vevő a megegyezés szerinti rendben tájékoztatni fogja az eladót a leszállított cikkekben a jótállási időtartam alatt felmerült hibákról."

Az MSZÁF szerinti „jótállási árengedmény" azonos, a hazai szóhasználatban a jótállás megváltásával. Az idézetből is kitűnik — amire már korábban is utaltam —, hogy a jótállás megváltása nem szünteti meg az eladó jótállási felelősségét, csak csökkenti. A tömeges hibákra a megváltás nem vonatkozik.

Megítélésem szerint több részegységből álló, összetett termék esetében nem csak műszaki-gazdasági, hanem szemléleti fejlettséget is tükröz, ha a kooperációs láncban résztvevő vállalatok felismerve a versenyképes végtermékben való érdekazonosságot, többalanyú szerződésben szabályozzák a jótállással kapcsolatos kötelességeiket és jogaikat. Ezek a szerződések — a jótállás tárgyaira vonatkozó szerződésekkel összhangban, vagy azokra utalva — meghatározzák a jótállás tartalmát, terjedelmét, teljesítésének módját és részletesen szabályozzák a vevőszolgálati együttműködést. A szerződő felek szándékától függően a jótállás teljesítésének módja háromféle lehet.

a) Természetbeni, amikor mindegyik fél a végtermék kibocsátóval együttműködve, de saját személyzetével maga látja el a végtermékben gyártmánya jótállási szolgáltatásait.

b) Megbízásos, amikor a felek közösen, vagy egyetértésükkel a végtermék kibocsátó egy vagy több szakvállalatot megbíz a jótállás és ezen túl a területi vevőszolgálati munka ellátásával. A költségek felosztására és az elszámolás módjára a felek a szerződésben állapodnak meg.[4]

c) Megváltásos, amely annyiban különbözik a b) pont alatti megoldástól, hogy a részegységek gyártói a megváltási összeggel járulnak hozzá a végtermék jótállási költségeinek viseléséhez és a jótállási szolgáltatásokat vagy a végtermék kibocsátó, vagy — mint a b) pontnál — más szakvállalat teljesíti.

A fent vázolt megoldásokon belül a részletkérdések különböző változatai lehetségesek, sőt a gyakorlatban találkozhatunk e megoldások kombinációjával is, pl. amikor a felek a belföldön értékesített végtermék jótállását az *a)* változat, az exportáltét pedig a *c)* szerint szolgáltatják.

Megjegyzendő, hogy a *b)* és *c)* megoldás esetében a feleknek szabályozni kell — mint azt a KGST. MSZÁF is előírja — a szériális, vagy tömeges hiba esetén követendő eljárást. Az ipari gyakorlat általában egy meghatározott időtartamon belül szállított, (eladott) azonos termé-

[4] Meg kell jegyezni, hogy a „megbízás" a vonatkozó 5./1968./I. 27. PM. r. szóhasználata. A gyakorlatban ezek a szerződések egyre inkább az eredménykötelem felé hajlanak, ami pedig a vállalkozási szerződések sajátossága.

kek 10%-ánál előforduló azonos, vagy műszakilag ugyanazon okra visszavezethető hibát tekinti olyannak, melyre a jótállás megváltása már nem nyújt fedezetet. Ebben az esetben a hibás rész gyártója vagy a sorozathiba természetbeni elhárítására, vagy az ahhoz szükséges alkatrészek díjtalan rendelkezésre adása mellett az elhárítással kapcsolatos költségek megtérítésére köteles.

A vevőszolgálati együttműködés keretében a végtermék kibocsátó köteles a vevőszolgálat korszerű ellátásának közvetett vagy közvetlen biztosítása mellett rendszeresen tájékoztatni a feleket a felvevő piacon szokásos jótállási feltételekről, azok változásairól, a vevőszolgálati hálózat kialakításáról és működéséről, az üzemeltetési tapasztalatokról stb., valamint biztosítja számukra a helyszíni ellenőrzés és tapasztalatszerzés lehetőségét. Ezzel szemben az együttműködésben részt vevő részegység-gyártók a szerződés szerinti módon gondoskodnak az alkatrész utánpótlásról és eseti megállapodás alapján szakemberekkel, célszerszámokkal oktató anyaggal segítik a vevőszolgálat ellátását.

A fejlődés iránya

Írásomban azt kívántam szemléltetni, hogy az ipari gyakorlat már túlhaladta a Ptk.-nak és indokolásának a jótállásról vallott felfogását. A gyakorlatban a jótállás több mint szerződésbiztosíték. Célja, hogy az eladónak, vagy a vállalkozónak a minőségért való egyoldalú felelőssége a szavatosság mellett mindkét oldalról biztosítsa a termék vagy szolgáltatás tartós rendeltetésszerű használatát és ezen keresztül a kötelem alanyainak kölcsönös érdekvédelmét.

Ennek megfelelően, ha az eladó (szállítási szerződéseknél a szállító), vagy a vállalkozó jogszabály szerinti jótállásra köteles, vagy jótállást vállal, felelős azért, hogy a szerződésben meghatározott jótállási feltételek betartása esetén a termék a szerződésben meghatározott időtartam alatt vagy teljesítmény eléréséig rendeltetésszerű használatra alkalmas marad, s ezért az ebben az időben bekövetkezett hibát díjmentesen kijavítja, szükség esetén a hibás alkatrészt vagy a terméket térítésmentesen kicseréli vagy árengedményt ad. Mentesül a jótálló a jótállási felelősség alól, ha bizonyítja, hogy a hiba oka az átadás után keletkezett. Megszűnik a jótállás felelőssége, ha a vevő vagy megbízottja a szerződés szerint jogvesztéssel járó jótállási feltételt sértett meg, kivéve, ha a vevő bizonyítja, hogy a hiba nem e feltétel megsértésének következménye.

Nagyjából a fentiek szerint lehetne megfogalmazni a mai ipari gyakorlat szerint a jótállási felelősséget. ami — mint mondottam — már több mint szerződésbiztosíték, de nem azonosítható a szavatosság típusú felelősséggel sem. Úgy tűnik, hogy kezd kialakulni a főszerződéstől elkülönülő jótállási szerződés, vagy blanketta formában, vagy — különösen tartós kapcsolatok esetében — vevőszolgálati szerződésként, mely utóbbi hosszabb időtartamra rendezheti a felek közötti áruforgalomban megkötött valamennyi szerződés jótállását.

Mint láttuk, jótállással eladott termék esetében nem szakad meg a gyártó és a gyártmány között a kapcsolat az eladást követően, hanem éppen a jótállás köztük a kapocs, mely védi a minőséget és ezzel a gyártó, valamint a felhasználó érdekeit. A jótállásnak ez a termék-minőség centrikussága az indítéka annak, hogy a közvélemény az átalánydíjas javítási szerződést egy meghosszabbított jótállásnak tekinti. Közismert reklámszöveg: „Hosszabbítsa meg a garanciát, kössön átalánydíjas javítási szerződést a Gelkával."

A gyakorlatban élő jogászok a jótállásnak mint jogintézménynek ezt a tartalmi fejlődését időben felismerték és erre Bauer[5] már évekkel ezelőtt egy elemző cikkben felhívta a figyelmet. Véleménye szerint a jótállás tulajdonképpen egy elnehezült átalánydíjas javítási megállapodás. Elnehezült, mert a kötelezett bizonyos esetekben az áru kicserélésére is köteles, s mert a jótállási időtartam meghosszabbodhat.

Megítélésem szerint a korszerű ipari jótállásban a javítási szerződéssel szemben többlet a termék minőségének és a gyártó hírnevének közvetlen védelme azáltal, hogy a jótállási feltételek jogvesztéssel járó vevői magatartási szabályokat írnak elő. Ha az átalánydíjas javítási szerződés elő is írhat hasonlót, az már elsősorban nem a gyártó, hanem a javító érdekvédelmét célozza és nincs összefüggésben a hírnév védelmével. Bár a jótállás-átalánydíjas javítási szerződés azonossága vitatható, tökéletesen igaza van Bauernak, amikor ezt írja: „Akárhogy is vesszük azonban, akár a jótállást tekintjük elnehezült átalánydíjas javítási megállapodásnak, akár az átalánydíjas javítási megállapodást tekintjük tartalmában némileg korlátozott jótállási kötelezettségnek, a két kötelezettségvállalás közötti lényegi azonoságot nem lehet nem tudomásul venni."

Az elmondottak után nem akarok jósolni, de azt hiszem, hogy az ipari gyakorlatban élő jótállás és az átalánydíjas javítási szerződés közötti nagymérvű hasonlóságból, a vevőszolgálati szerződések elterjedéséből arra lehet következtetni, hogy a jótállás intézménye egy önálló nevesített kötelemmé válás felé halad.

Hogy ez így lesz-e, és erre a polgári jog keretei között, vagy egy — most még el nem ismert — gazdasági jogon belül kerül-e sor, arra a nem is távoli jövő ad majd választ.

Pálfalvi József

[5] A jótállási kötelezettség egy Legfelsőbb Bírósági állásfoglalás tükrében. J. K. 1975. 1. sz.

SZEMLE

A területi beosztás alakulása és jelenlegi rendszere a Szovjetunióban

Egy szocialista ország állami-területi beosztásának kritériuma, hogy a területi-beosztási egységek reális keretül szolgáljanak az adott területi szinten felmerülő és megoldást igénylő feladatok ellátásához. Ezen egységekhez igazodik az állami, társadalmi szervek struktúrája, továbbá rájuk épül a gazdasági szervezetek, kulturális, egészségügyi intézmények hálózata. A területi egységek hierarchiájában elhelyezkedő, sokoldalú kölcsönhatásban működő szervek — amelyeket a termelési, társadalmi viszonyok fejlődése állandó mozgásban tart, s mindig új feladatok elé állít — mintegy követelik a településhálózat tudatos, tervszerű alakítását, a települések optimális nagyságrendjét, a termelő szervezetek és szolgáltató intézmények racionális elhelyezését.

Nem véletlen, hogy a szocialista országokban az utóbbi időszakban előtérbe került a közigazgatás fejlesztésével kapcsolatban a korábbi területi-beosztási rendszer módosítása, (pl. Lengyelország, Románia, Magyarország hosszútávú településhálózatfejlesztési tervei). A történetileg kialakult állami-területi beosztás átalakítását új igények, megváltozott feladatok sürgetik.

Az új szovjet Alkotmánytervezet a területi beosztással kapcsolatos kérdéseket a szövetséges köztársaságok hatáskörébe utalja. A köztársaságok maguk döntenek beosztási egységeikről, s arról is, milyen részletesen szabályozzák ezt saját alkotmányaikban, felsorolják-e a területek jegyzékét.

1. A területi beosztás fejlődésének történeti alakulása a Szovjetunióban

Az októberi forradalom előtt a cári Oroszország területe 74 kormányzóságból, 605 járásból és 13 913 falukörzetből állt — az utóbbiak faluközösségekre (szelszkoje obsesztvo) oszlottak. Bár e területi-beosztási rendszer gyökeres megváltoztatásának igénye, illetve a kialakuló szocialista állam feladataihoz igazodó új területi-igazgatási rendszer kialakításának égető szükségessége gyors, határozott döntésre és cselekvésre sarkallt, mégis az új területi beosztás gyakorlati megvalósítása csak fokozatosan történhetett egy hosszantartó folyamatban.

Az első szovjet dokumentum, amely az államigazgatási területi beosztást érintette a Belügyi Népbiztosság 1917. december 22-i felhívása volt a szovjetekhez. Már ekkor hangsúlyozták a gazdasági övezetek helyzetének és a soknemzetiségű területek sajátosságainak fontosságát, mint elsődlegesen figyelembe veendő szempontokat az új területi beosztásnál. A valóságban azonban tovább éltek a régi beosztás alapvető egységei. Ennek jogszabályi megerősítését jelentette az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság 1918. december 23-i rendelete, miszerint: amíg gyökeresen át nem szervezik a területi beosztást, a kormányzóságok és a járások (újezd) megmaradnak. (Az OSZSZSZK is a régi területi egységek alapján: 56 (cári) kormányzóságból jött létre, ebben 476 járás, ill. 10 606 falukörzet volt.)

Az 1917—20 közötti változások abban summázhatók, hogy a kormányzóságokat, járásokat és falukörzeteket „kisebb egységekre" tagolták. Az új járások, falukörzetek alakítása, a kormányzóságok határainak módosítása főként a helyi hatalmi szervek határozatai alapján történt (a Népbiztosok Tanácsának 1918. januári dekrétuma jogosította fel a helyi szerveket).

A helyi szovjetek alakulása során a felettes szervektől függetlenül hozott sokszor tervszerűtlen döntések a területi egységek felesleges szétaprózódásához, a helyi apparátus felduzzadásához vezettek, s aránytalanul megnőttek a fenntartásukhoz szükséges költségek is. E káros tendenciák megakadályozására a Népbiztosok Tanácsának 1919. július 15-i dekrétuma „a kormányzóságok, járások és falukörzetek határai módosításának eljárásáról" előírta: hogy 1 falukörzetnek minimum 10 000 lakosból kell állnia, továbbá a járások és falukörzetek határainak módosítása a Belügyi Népbiztosság hatáskörébe tartozik a kormányzóságí VB javaslatára. Így megkezdték a falukörzetek összevonását, amelyek fokozatosan „összekötő kapoccsá" váltak az új területi beosztási egység a járás (rajon) létrehozása felé.

Az új gazdaságpolitika és a takarékosság előtérbe kerülése kapcsán 1921—22-ben erősödött ez a folyamat. A helyi kezdeményezésre történt, számos esetben indokolatlan szétaprózottságot az államigazgatási területi egységek összevonása útján próbálták megszüntetni. A problémát az jelentette, hogy az összevonás gyakran mechanikusan történt, 2—3 falukörzetet vagy járást egyesítettek anélkül, hogy a természeti adottságokat és a gazdasági tényezőket figyelembe vették volna.

Már 1919 decemberében a Szovjetek VII. Összoroszországi Kongresszusa megbízta az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottságot, hogy dolgozza ki az új államigazgatási területi beosztási rendszert. Ennek érdekében a Központi Végrehajtó Bizottság Elnöksége mellett 1920. februárjában létrehozták a Közigazgatási Bizottságot, amely hozzákezdett a szovjet államigazgatási és gazdasági „körzetesítés" tudományos alapjainak kidolgozásához. Vizsgálta az új egységek létrehozásának lehetőségeit és formáit, illetve, hogy milyen államigazgatási, gazdasági egységek felszámolására kerüljön sor és mikor. A gyakorlati megvalósítás az ismert okok (a polgárháború kirobbanása, a külföldi intervenció) miatt eltolódott.

1920. decemberében a Szovjetek VIII. Összoroszországi Kongresszusa javasolta a Központi Végrehajtó Bizottságnak, hogy gyorsítsa meg az új beosztás végrehajtására irányuló munkákat. Létrehoztak az Állami Tervbizottság mellett egy külön bizottságot, amely ezzel a kérdéssel foglalkozott.

1921. márciusában a Központi Végrehajtó Bizottság jóváhagyta — a Közigazgatási Bizottság által kidolgozott — az államigazgatási-gazdasági körzetek létrehozásának és határaik megállapításának szabályait. E határozat az új területi egységek kialakításánál alapvető szempontnak tekinti, hogy az iparra kell összpontosítani, ugyanakkor

hangsúlyozza a lakosság létszámának, ill. a nemzetiségi kérdéseknek a figyelembevételét. Megállapítja, hogy általában még a 4 fokozatú területi beosztás (kormányzóság, járás, falukörzet, faluközösség) funkcionál, azonban lehetővé kell tenni, hogy a közeljövőben át lehessen térni a 3 szintes beosztásra, a falukörzetek (volosztyok felszámolása útján.

Bár e feladat végrehajtásának szervezeti, intézményi formái létrejöttek, magát a konkrét megvalósítást mégis újra „el kellett napolni".

1919 és 1923 között az OSZSZSZK-ban számos jogszabályt adtak ki, amelyek az államigazgatási területi beosztás kérdéseit a gazdasággal összefüggésben próbálták megoldani. A kibocsájtott jogszabályok nagy száma ellenére sem történtek alapvető változások a területi beosztásban. Ez azzal magyarázható, hogy egyéb (társadalmi, politikai) feltételek hiánya esetén csupán jogszabályokkal nem oldhatók meg nagy horderejű problémák.

1923-ban javult a gazdasági helyzet, stabilizálódtak a politikai viszonyok, s kedvezőbbé váltak a körülmények az új államigazgatási területi beosztás megvalósítására. A XII. kongresszuson megállapították, hogy a régi (azaz a forradalom előtti) területi beosztás az időközben történt módosításokkal sem felel meg a szovjet állam politikai és gazdasági szükségleteinek. Hangsúlyozták azonban, hogy az „új államigazgatási-gazdasági beosztási rendszer bevezetése nagy körültekintést követel, és hosszabb időre lesz szükség a végleges gyakorlati bevezetéshez."

Ezért kísérleti formában két új gazdasági körzetben egy ipari és mezőgazdasági jellegűben vezették be az új beosztási rendszert. E célra az Uralt, később pedig az Észak-Kaukázust választották ki. (Ugyanakkor gazdasági körzetesítést (rajonizálást) végeztek Ukrajnában is, ahol 1925. végén felszámolták az utolsó kormányzóságokat, bevezetve a körzeteket és a rajonokat, a területek megszervezésére itt jóval később került sor.) Az Urali és az Észak-Kaukázusi területen szerzett tapasztalatok pozitív eredményei alapján az új beosztási rendszert 1923—27 között további területekre terjesztették ki. Járásokat és körzeteket hoztak létre Bjelorusziában és Ukrajnában. Fokozatosan egyre több helyen váltották fel az új területi egységek, a terület, a körzet, járás (rajon) a régieket: a kormányzóságokat, járást (ujezd), falukörzetet. (Általában több kormányzóság alkotott egy területet, a körzet kisebb volt, mint a korábbi kormányzóság, a járás pedig az újezdnél volt területileg kisebb egység. Ugyanakkor fennmaradtak az alsószintű falusi szovjetek.)

1927-re a „körzetesítés" túljutott a kísérleti stádiumon és helyessége beigazolódott. Az új államigazgatási területi beosztás nagy súlyt helyezett a helyi gazdasági lehetőségek kihasználására, az ipari centrumok vezető szerepére, figyelembe vette a nemzetiségi érdekeket.

Ugyanakkor hiányosságok mutatkoztak a helyi szervek és a lakosság kapcsolatának erősítésében. Korábban a falusi szovjetek egyesítés útján történt növelése — amelyre főként költségvetési elképzelések miatt került sor —, azt eredményezte, hogy a helyi szervek eltávolodtak a lakosságtól, különösen a parasztság részvétele csökkent a falusi szovjetek munkájában.

Ezért az 1925-ben létrehozott Körzetesítési Bizottságnak a falu körzetesítésével foglalkozó albizottsága határozatot hozott a falusi szovjetek összevonás útján történő növelésének megszüntetéséről, illetve a meglevőknek az alkotmány és a falusi szabályzat (1924) alapján való átszervezéséről.

A helyi államhatalmi, államigazgatási szervek tehát a 30-as évekre mindenütt 4 fokozatban működtek mind a régi, mind az új területi beosztás szerint. A tanácsrendszer egyszerűsítésre irányuló törekvések mellett elsősorban politikai-gazdasági célszerűségi szempontok, a gyakorlat által támasztott követelmények indokolták a körzetek (okrug) felszámolását.

A körzeteket 1924-ben hozták létre, s számuk 1930 ig 115-re nőtt. E területi egységek, amelyek korábban pozitív szerepet játszottak, egyre inkább szükségtelen láncszemmé váltak a terület és a járás között.

1929-ben a Központi Végrehajtó Bizottság Elnöksége és a Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa határozatot hozott a „kísérleti körzetekről". Öt kiválasztott körzetben (az OSZSZSZK, Ukrajna és Bjelorusszia területén) átszervezték a közigazgatást: a körzeti szervek a végrehajtó funkciók alapvető részét átadták a járásoknak (rajon) az utóbbiak számos funkcióját pedig a községi (falusi) tanácsoknak. 1930-ban a kísérlet eredményeként döntöttek a körzetek megszüntetéséről és a körzeti tanácsok egész jogkörét a járási tanácsoknak adták át, ezek apparátusába helyezve át a körzeti tanácsok dolgozóinak 90%-át.

A körzetek felszámolása (amely 1934-ben fejeződött be) a járások anyagi bázisának kiszélesítéséhez, a szakképzett dolgozóknak a járási apparátusba tömörítéséhez vezetett. Egyszerűsítette (háromfokozatúvá tette) a tanácsrendszert, elősegítette a gazdasági, politikai irányító, szervező tevékenység tökéletesítését, az iparosítást, a mezőgazdaság szocialista átszervezését és az államszervezet megerősítését.

Az államigazgatási területi beosztás fejlődésének következő szakaszát főként a beosztási egységek számának növelése jellemzi: egy határterületből vagy egy területből kettőt vagy hármat létesítenek (pl. az urali terület három új területre nyert felosztást). Hasonló folyamat figyelhető meg az alsóbb szintű egységeknél is. Azonban alapvető változtatásokra nem került sor, a kialakult rendszert fenntartották.

A területi beosztás fent ismertetett elveit rögzítette és megerősítette a Szovjetunió 1936-ban elfogadott alkotmánya. Az Alkotmány előírta, hogy új területek és határterületek létrehozása a Szovjetunió legfelsőbb államhatalmi szerveinek hatáskörébe tartozik. 1957-ben ezt a jogot átruházták a szövetséges köztársaságokra és törölték a Szovjetunió alkotmányából a területek és közigazgatási körzetek jegyzékét. Az 1977. évi új Alkotmánytervezet rendelkezései — az 1957-es módosítással összhangban —, a szövetséges köztársaságok hatáskörébe utalják saját határterületi, területi, körzeti, járási felosztásuk meghatározását, ill. igazgatási-területi beosztásukkal kapcsolatos egyéb kérdéseket. (Az Alkotmánytervezet továbbra is tartalmazza az autonóm területek köz-

társaságok szerinti felsorolását, az autonóm körzetek helyzetének jogi szabályozását pedig a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának jóváhagyásához köti).

1962-ben a külön ipari, illetve mezőgazdasági párt és tanácsi szervek létrehozása — mint arra a szovjet politikai irodalomban rámutatnak — a járások megalapozatlan összevonásához vezetett. Míg 1954-ben a Szovjetunióban a járások száma 4368 addig az 1962-es intézkedések nyomán számuk 1833-ra csökkent. Az OSZSZSZK vonatkozásában vizsgálva, a határterületi, területi, alárendeltségű járások száma az 1955-ös 2446-ról 1963 elejére 938-ra csökkent. Egyidejűleg az OSZSZSZK-ban 111 ipari körzetet szerveztek, amelyeket a területi, határterületi ipari tanácsoknak rendeltek alá. Ezek a körzetek kis mezőgazdasági területekből, munkástelepülésekből, városokból, „mozaikszerűen összeállított" területek voltak. E szisztéma bevezetése nemcsak a központi irányítás terén okozott problémákat, hanem a mezőgazdasági lakosság helyi szükségleteinek kielégítését is megnehezítette. 1965-ben felszámolták az ipari körzeteket, s visszaállították az egységes párt és tanácsi szerveket a termelési-területi elvre építve. Az indokolatlanul összevont járásokat széttagolták, helyreállították a járások korábbi rendjét.

Az alkotmány elfogadásától napjainkig az OSZSZSZK területi beosztása jelentősen megváltozott az ipari termelés és a lakosság óriási növekedése következtében. E változások lényege a területek, szétdarabolásában", a járások és a falusi szovjetek összevonásában (1954-től) ragadható meg.

	1937	1945	1955	1962	1963	1965	1972	1977
Autonóm köztársaság	17	12	12	16	16	16	16	16
Autonóm terület	6	5	6	5	5	5	5	5
Határterület	5	6	3	6	6	6	6	6
Terület	32	45	50	49	49	49	49	49
Nemzetiségi körzet	11	10	11	10	10	10	10	10
Járás	2,268	2 492	2 446	967	938	1 153	1 751	1 698
Ipari körzet	—	—	—	—	111	—	—	—
Munkásüdülő települések	593	969	1 285	1 632	1 678	1 758	1 903	2 010
Falusi szovjet	41 948	40 960	27 401	22 412	22 132	21 916	22640	22 652

A táblázatból kitűnik, hogy az államigazgatási területi beosztás az 50-es évek végén stabilizálódik, és olyan lesz a struktúrája, mint amilyen ma is, kivéve a területi, határterületi alárendeltségű járások és falusi szovjetek számának változását.

A faluszovjetek megszilárdítására tett intézkedések és a kolhozok összevonásának tendenciája a falusi szovjetek számának jelentős csökkenéséhez vezetett. A Szovjetunióban 1949-ben 74 813 faluszovjet volt, 1961-ben pedig 41 065; 1977. június 19-én 41 129 faluszovjetet választottak.

A szovjet területi beosztás történeti fejlődését áttekintve az alábbi szakaszok különíthetők el: *1.* 1917—1923-ig: az új területi beosztás tudományos alapjainak kidolgozása, az új rendszer bevezetésének előkészítése, kisebb reformok a régi beosztás talaján; *2.* 1923—1930-ig: az új államigazgatási területi beosztás bevezetése: területek, körzetek, rajonok létrehozása, fokozatos térhódítása a régi beosztási rendszer még funkcionáló elemeivel szemben;

3. 1930—1936-ig: a körzetek (okrug) felszámolása, illetve a járások (rajon), mint politikai, gazdasági bázisok megszilárdítása. A kialakult beosztási rendszer alkotmányi megerősítése; *4.* 1936—1957-ig: a területi egységek számának növekedése, főleg a háború utáni években, az államigazgatási területi beosztás stabilizálódása, a területi beosztással kapcsolatos kérdések szövetségi, köztársasági hatáskörbe utalása; *5.* 1957—1965-ig: a területi gazdaságirányításra vonatkozó új elképzelések realizálásának hosszabb-rövidebb élettartamú szervei: a népgazdasági tanácsok létrehozása, többszöri átszervezése, a kolhozszovhoz termelési igazgatóságok életrehívása, az ipari és mezőgazdasági párt és tanácsi szervek kiépítése, majd felszámolásuk; *6.* 1965—1977-ig: lényeges változás nem történt az államigazgatási területi beosztás struktúrájában. A területileg jelentéktelen, gazdaságilag nem „rentábilis" területeket (oblaszty) felszámolták.

A területi beosztás így kialakult rendszere három fokozatú a körzetek megszüntetése óta. Az „egyszerűsítés" hatására az államigazgatási szervek közelebb kerültek a lakossághoz, aktívabbá vált a gazdasági és egyéb tényezők összehangolása, az államigazgatás érdekeivel és feladataival.

2. Jelenlegi rendszer

A köztársaságokra tagolódás mellett a Szovjetunió területe jelenleg (1977. júniusi adatok alapján) az alábbi területi egységekre oszlik: 6 határterület, 121 terület, 8 autonóm terület, 10 nemzetiségi körzet, 3045 járás, 2029 város, (594 városi kerület), 41129 község, 3660 település. E szerteágazó beosztási rendszer keretében három láncszemnek van alapvető jelentősége: a területnek, a járásnak, ill. a legalacsonyabb szintű egységnek (általában a község). A területi beosztás fentebb ismertetett rendszere (valamennyi egységet beleértve) csupán az OSZSZSZK-ban fordul elő.

Hat köztársaságban (Litván, Moldvai, Lett, Örmény, Türkmén, Észt) a területi beosztás kétszintű azaz a járás (rajon) a „legmagasabb" szintű területi egység Nyolc köztársaságban (Ukrán, Bjelorusz, Üzbég, Kazah, Grúz, Azerbajdzsán, Kirgiz, Tadzsik) háromszintű beosztással találkozunk, tehát alapvetően területekre (oblaszty) tagolódnak. Egyedül az OSZSZSZK-ban található négyszintű beosztás.

A határterület („kráj") méreteit tekintve hatalmas, az „oblaszty" területét meghaladó igazgatási-területi egység. A határterületek többségének sajátosságát (így a területükön működő szovjetekét is) a határterület nemzetiségi területi szervének jellege határozza meg. Az OSZSZSZK-ban található hat határterület (Altáj, Krasznodar, Krasznojarszk, Primorszk, Sztavropolszk, Habarovszk) közül ötben — a Primorszki kivételével — van egy-egy autonóm terület. Így a határterületi szovjeteknek figyelembe kell venni az autonóm terüle-

tek nemzeti sajátosságait, gazdasági, kulturális életének specifikumait.

Az autonóm terület nemzeti sajátosságokkal rendelkező területi (oblaszty) jogállású államigazgatási területi egység, struktúrája is olyan, mint a területé. Ugyanakkor kiegészítő (többlet) jogosítványokkal bír, amelyek tükrözik a terület nemzeti jellegét, illetve garantálják az autonómiát. Pl. az OSZSZSZK határterületeibe tartozó autonóm területek szovjetjei jogosultak közvetlen kapcsolat teremtésére a köztársasági hatalmi és igazgatási szervekkel. Jelenleg 8 autonóm terület van a Szovjetunióban: az OSZSZSZK-ban 5 (Adigei, Altaj-Hegyvidéki, Zsidó, Karacsaj-Cserkesz, Hakasz Autonóm Területek): az Azerbajdzsáni SZSZK-ban egy (Karabah-Hegyvidéki Autonóm terület; a Tadzsik SZSZK keretében szintén egy autonóm terület van a Badaksan-Hegyvidéki Autonóm Terület. Ezek felsorolását az SZSZSZK alkotmánya tartalmazza.

A terület (oblaszty) számos szövetségi köztársaság államigazgatási-területi egységeinek rendszerében a legfelső láncszem, amely „összekötő kapocsként" szolgál a szövetségi-köztársasági szervek számára a helyi gazdasági, szociális-kulturális építőmunka irányításában.

Gazdasági vonatkozásban nagy ipari komplexumokat és óriási mezőgazdasági területeket fognak át. Ezen alapul a területi szovjetek tevékenységének fő iránya, hatáskörük tartalma.

A területi szovjetek egyrészt közvetlenül, azaz saját maguk, ill. szerveiken keresztül vezetik a területi alárendeltségben levő vállalatokat, intézeteket, szervezeteket, alakítják tevékenységük profilját, határoznak fejlesztésüket illetően. A terület kulturális életének és gazdaságának komplex fejlesztése valamint a magasabb szintű aktusok végrehajtása érdekében a tervezés, a szabályozás, az ellenőrzés, a koordináció, a területi szovjetek legfőbb feladatai közé tartoznak. Nem csupán az alsóbb szintű tanácsok terveit koordinálják a területi szovjetek, hanem koordinációt valósítanak meg a minisztériumok, a köztársasági és a szövetségi alárendeltségű vállalatok, intézmények terveit illetően is. A területi szovjetek jelentős hatáskörökkel rendelkeznek az államigazgatási szervezeti kérdések eldöntése terén. Így az alájuk rendelt tanácsok rendszerének fejlesztésével, az államigazgatási területszervezés korszerűsítésével kapcsolatban jelentős funkciókat gyakorolnak. Joguk van kereteikben államigazgatási határok kialakítására, megszüntetésére, nevük megváltoztatására, települések átcsatolására egyik járásból a másikba, falusi települések városhoz csatolására, várossá nyilvánítására.

Természetesen jelentős különbségek vannak az egyes területek között mind a jogosítványok köre, mind a terület nagysága, lakosságszáma, az ipari vállalatok és mezőgazdasági üzemek, szociális-kulturális intézmények, államigazgatási területi egységek, lakott települések száma tekintetében. Az előbbi szervesen összefügg az utóbbival, ugyanis a terület nagyságrendjének az ott található gazdaság volumenének, az intézményi ellátottság színvonalának stb. különbözősége eltérő megoldásokat involvál, mind jogi, mind szervezeti vagy szervezési téren.

Pl. az OSZSZSZK-ban a BSZSZK-ban és Ukrajnában átlagosan 25—35 ezer négyzetkilométer nagyságú egy terület és lakosságának száma 1—2 millió. Itt egy-egy területen 20—30, vagy még több járás található. Ezzel szemben az Üzbég vagy Kazah Köztársaságban egy terület általában 8—12 járást foglal magában. Az egymástól jelentős mértékben különböző területek, ill. a területek egységes szabályozásának igénye közötti ellentmondás, régen foglalkoztatta a szovjet államjogi és államigazgatási szakirodalmat. A nagy körültekintést, differenciált szemléletmódot követelő területi szabályzat most van kidolgozás alatt a Szovjetunióban.

Nemzetiségi körzetek (az 1977-es Alkotmánytervezet szerint autonóm körzetek) az OSZSZSZK északi területein vannak. Területük, jogállásuk tekintetében sok hasonló vonást mutatnak a járáshoz. A szovjet államigazgatási-területi beosztás rendszerében a kisebb nemzetiségeknek az önrendelkezés lehetőségét biztosító területi egységek. A tíz nemzetiségi körzet a következő: Agai-Burját, Burját, Csukcs, Evenki, Hanti-Manszi, Jamai-Nyenyec, Komipermják, Korják, Nyenyec, Tajmir Nemzetiségi Körzet.

A járás („rajon") az alapvető területi egység, amely valamennyi szövetségi és autonóm köztársaság államigazgatási-területi beosztási rendszerében megtalálható. A területi tagozódással is rendelkező köztársaságokban a középső fokozat, a többi köztársaságban a legmagasabb szintű területi egység, ahol a helyi igazgatás megvalósul.

A járás, mint az államszervezet „alapsejtje" a város és a falu „szövetségét" testesíti meg. Az ipar és a mezőgazdasági termelés kapcsolata, a tömegek ellátottsági szintje itt érzékelhető a legjobban. Mind területi, mind szervezeti vonatkozásban gazdasági, kulturális, politikai rendeltetésű intézmények, vállalatok, szervezetek komplexuma.

A járás az ágazati igazgatási apparátus utolsó „láncszeme" kulcsfontosságú pont, ahol a felsőbb állami és pártszervek irányelvei, rendelkezései, utasításai összefutnak. Ugyanakkor a járás és a vele azonos szintű város a legfontosabb fórum a területén levő vállalatoktól, intézményektől, szervezetektől, felfelé áramló kommunikáció terén.

Egy átlagos mezőgazdasági jellegű járás területe 1—2 ezer négyzetkilométer, lakossága 40—50 ezer. Azonban jelentős különbségek vannak a járások „nagyságrendjében" nemcsak az egyes köztársaságok között, hanem egy köztársaságon belül is. Pl. az OSZSZSZK-ban több mint 100 járásnak 20 000 alatt van a lakosság száma, vagy pl. Örményországban 33 mezőgazdasági jellegű járásból mindössze 9-nek 40 000 fölötti a lakossága, 7 járásban 30 000-nél, 6-ban pedig 20 000-nél is kevesebb ember él.

Ez a széttagoltság, illetve „törpe" járások léte bonyolultabbá teszi, hogy a járásokat önálló egységekként fejlesszék, ill. hogy a köztársasági központból irányítsák őket. Holott egységes jellegük erősödése, ill. a vezetés egységessége, az államigazgatási területi egység továbbfejlesztésének alapvonalát képezi.

A járások „terjedelmének" optimálissá tételéért az utóbbi évek-

ben több fontos lépés történt, de még ma is vannak kis területű járások, kevés lakosságszámmal és viszonylag kevés ipari objektummal. (A megoldást — az e kérdéskörben szaktekintélynek számító Azovkin professzor szerint — a járási beosztás ésszerűsítésében nem az adja, ha egy átlag, ‚sablont" állítanak fel a terület, a lakosságszám és az objektumok tekintetében. Hanem ki lehetne dolgozni a mezőgazdasági jellegű járásoknak olyan gazdaságilag megalapozott modelljeit, amelyek figyelembe veszik az ország fő övezeteinek sajátos feltételeit. A járások komplex jellegét kell erősíteni (ipari-agrár vagy agrár-ipari) a gazdasági arculatának megfelelően. Ugyanis a kicsi (törpe) járások nem képeznek ilyen komplexumot, gyakorlatilag az összevont falusi szovjet területére emlékeztetnek.)

A járás gazdasági viszonyaiban jelentős szerepet játszanak a kolhozok, szovhozok (területükön általában 15—20 található), a nagy komplex mezőgazdasági üzemek, a mezőgazdasági nyersanyagokat feldolgozó iparvállalatok, a kommunális-szolgáltató vállalatok, a kereskedelmi-felvásárló szervezetek s főként a szolgáltató szövetkezetek. S mivel a járás a mezőgazdasági lakosság szociális, kulturális ellátásának bázisa, jelentős számú iskolával (általában: 40—60), egészségügyi, kulturális-közművelődési intézményekkel rendelkezik. (A járási költségvetés kb. 37%-át a szociális-kulturális építőmunkára fordítják.)

A városok az államigazgatási-területi beosztás rendszerében a lakossággal közvetlen kapcsolatban levő egységek, gazdasági, kulturális centrumok. Jelentőségüket kiemeli, hogy jelenleg az ország lakosságának már több mint fele városokban él.

A gyors ipari fejlődés, a lakosság növekedése következtében a városok száma tovább emelkedik: falusi települések alakulnak várossá, új városok épülnek különösen az ipar vonzó hatására. A városokban található az össz-szövetségi, szövetségi köztársasági alárendeltségű, ill. a helyi iparvállalatok többsége. Jelentős állami lakásalappal, kommunális ellátottsággal rendelkeznek, fejlett az állampolgárok igényeit szolgáló kulturális, népművelő, egészségügyi és más intézmények hálózata.

A városok között jelentős különbségek vannak a lakosság számában, a gazdasági életben, az intézményi ellátottság terén stb. Ezeket a különbségeket figyelembe veszik a városi szovjetek alárendeltségének meghatározásánál, amelyek tükröződnek struktúrájukban és hatáskörükben. A városok jogkörének terjedelme összhangban áll a város alárendeltségi fokával. A városi szovjetek alárendeltségét a szövetséges köztársaság legfelső szovjetjének prezidiuma határozza meg, a köztársasági törvényhozás figyelembe veendő kritériumait szem előtt tartva.

A városok jogi helyzetüket tekintve, köztársasági, területi (vagy határterületi), ill. járási alárendeltségűek lehetnek.

A köztársasági alárendeltségű városok földrajzilag egy adott terület határain belül, rendszerint a terület közigazgatási központjai, ugyanakkor önálló államigazgatási területi egységek is, amelyek jogi helyzetüket tekintve egyenlőek a területtel v. határterülettel. Sajátos jogi helyzetüket külön indokolja, ha egyúttal fővárosok is, ami külön politikai súlyt ad.

A területi, határterületi alárendeltségű város földrajzilag ugyancsak részét képezi a járásnak, lehet a járás közigazgatási központja is, de jogállását tekintve nem függ a járástól. Általában nagyvárosok (jelentős iparral, gazdag intézményhálózattal) kerülnek területi alárendeltségbe. (1975-ig 849 köztársasági, határterületi, területi alárendeltségű és 1157 járási alárendeltségű város volt.)

A lakosság létszámától függően megkülönböztetnek: kisvárosokat: maximum 50 000 lakos, közepes nagyságú városokat: 50—100 000 lakos, nagyvárosokat: 100—250 000 lakos, „kiemelt" nagyvárosokat: 250—500 000 lakos, világvárosokat: 500 000 fölötti lakosságszámmal.

A fentiek alapján a Szovjetunióban 1535 kisváros van, 235 a közepes nagyságú városok száma, 42,2 millió ember él olyan városban, amelynek lakossága 100—500 000 között van (201 nagyváros van), és 35 város bír 500 000-nél több lakossal (ebből 11-nek 1 millió fölötti a lakossága).

Ha a lakosságszám alapján kialakított városkategóriákat a különböző alárendeltségű városokkal próbáljuk összhangba hozni rendkívül tarka, változatos képet kapunk. Ugyanis a méreteiket tekintve egymástól jelentősen eltérő köztársaságok más-más nagyságrendet határoznak meg kritériumként.

Pl. köztársasági alárendeltségű város lehet Ukrajnában az 500 000-nél több lakossal rendelkező nagy gazdasági, kulturális közigazgatási centrum. Míg Moldvában ugyanez a kategória csak 50 000 főnél kíván többet ($^1/_{10}$-ed részét).

Területi alárendeltségű város az OSZSZSZK-ban és Ukrajnában olyan ipari, kulturális politikai központ lehet, amely 50 000 fölötti lakossal rendelkezik, Kirgiziában 30 000 feletti lakosságszámot írnak elő.

Az OSZSZSZK-ban járási alárendeltségű városok azok a kulturális és ipari központok, amelyeknek legalább 12 000 lakosuk van, és ebből legalább 85% munkás, alkalmazott, ill. ezek családtagja. Ehhez képest Ukrajnában, Moldvában, Kirgiziában a várossá nyilvánításhoz szükséges lakosságszám 10 000, Azerbajdzsánban pedig 5000 fő. Ezekből is látható a kialakított városkategóriák relativitása, egyazon kategórián belül az eltérések széles skálája.

A nagyvárosokat *kerületekre* osztják. A kerületekre történő felosztás lehetővé teszi, hogy a városi szovjet figyelme a város egészét érintő kulcsfontosságú kérdésekre összpontosuljon. A szolgáltatások, az ellátás irányítása közelebb kerüljön a lakossághoz, operatívabb, hatékonyabb legyen, ugyanakkor széles körű lehetőséget biztosít a dolgozók társadalmi öntevékenysége fejlesztéséhez.

A városhatáron belül található falusi vagy települési szovjetek közvetlen irányítását az illetékes kerületi szovjetek látják el.

Az államigazgatási-területi beosztás legalsó láncszeme a *faluszovjet;* működési területe átfogja a falusi típusú településeket, egy vagy több lakott települést, ill. az ezekhez tartozó mezőgazdasági rendeltetésű földeket.

A faluszovjet területének határai általában egybeesnek a kolhoz vagy szovhoz, ill. ezek termelőegységeinek határaival, hogy ily módon biztosítsák a gazdasági egysé-

get. (Jelenleg kb. 49 ezer kolhoz, szovhoz, és 41 ezer faluszovjet működik.) A faluszovjetek döntő többségének területén 1500—3000 közötti a lakosság száma, s több mint 700 000 lakott településen él a Szovjetunió lakosságának csaknem fele.

A települések ugyancsak a legalsó láncszemhez tartoznak a területi beosztás rendszerében. A városi típusú települések nagyvállalatok, vasúti csomópontok, építkezések melletti lakott területek, valamint a fürdőhelyek környékén levő települések. Lakosságuk kisszámú 2—3000 ember, kivételesen ennél kevesebb is lehet, amennyiben a lakosság 60—85%-a munkás, alkalmazott, ill. ezek családtagja. Jelenleg 3660 település van kb. 21 millió lakossal.

A gazdasági élet jellegét, a lakosság életvitelét tekintve a települések városi típusúak. Számuk a gazdasági élet fejlődésével egyre nő, s közülük több előtt a járási, sőt területi alárendeltségű várossá válás perspektívája áll.

Nincsenek számottevő különbségek az egyes köztársaságokban az eltérő elnevezés ellenére sem, pl. az OSZSZSZK-ban munkástelep; fürdő- és üdülőtelep megnevezéssel nagyon hasonló településkategóriákat jelenek.

A falusi és települési szovjetek között nincs lényeges eltérés a hatáskör, a gazdasággal kapcsolatos jogosítványok vagy az egyéb tevékenység fajták tekintetében. Ugyanolyan intézmények (kulturális, szociális) tartoznak alárendeltségükbe, mint a faluszovjeteknek. A feladatok megoldásában itt is jelentősek a társadalmi öntevékenység különböző formái.

Bár nem tartozik szorosan az államigazgatási területi beosztás kérdéseihez a *gazdasági körzetek* rendszere, mégis bizonyos összefüggésekre rá kell mutatni, az államigazgatási-területi egységek és a gazdasági körzetek szintjei között. A Szovjetunióban 18 nagy gazdasági körzet van, ezek általában nem esnek egybe a szövetségi köztársaságok területével. Az egybeesés csak véletlenszerű Belorusszia és a Kazah Szövetségi Köztársaság területével. Más esetekben egy szövetségi köztársaság területe oszlik több gazdasági övezetre, így a nagyobb köztársaságok esetében az OSZSZSZK 10-re, az Ukrán SZSZK három gazdasági körzetre tagolódik), vagy több kötársaság alkot egy gazdasági körzetet (ilyenek a Kaukázuson túli, a Balti, illetve a Közép-Ázsiai körzetek).

A Szovjetunióban a korszerű gazdasági körzetesítés olyan rendszer, amely három egységből tevődik össze, az alsóbb szintű gazdasági-igazgatási egységekből; a gazdasági-közigazgatási körzetekből; a nagy gazdasági körzetekből.

Az alsó fokú gazdasági-igazgatási körzetek a „területeken" belüli igazgatási körzetek gazdaságának tervezését végzik. A gazdasági-közigazgatási körzeteket a területek, autonóm köztársaságok és egyes kisebb szövetségi köztársaságok gazdasági terveinek kidolgozására használják. Az egész állami népgazdasági tervezésben különösen nagy szerephez jutnak a szövetségi köztársaságok és a nagy gazdasági körzetek.

E többszintű tervezési mechanizmus lehetővé teszi a megalapozott differenciált központi tervezést, mivel figyelembe veszi az egyes köztársaságok, ill. területi egységek fejlesztésének lehetőségeit.

Dezső Márta

JOGIRODALOM JOGÉLET

In memoriam Viski László

(1929—1977)

Életének 49. esztendejében, 1977. szeptember 14-én, hosszú betegség után elhunyt dr. Viski László címzetes egyetemi tanár, az állam- és jogtudományok doktora, a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete Büntetőjogi Osztályának tudományos osztályvezetője, az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet főmunkatársa.

* * *

Viski László 1929. március 28-án, Budapesten született. Állam- és jogtudományi tanulmányait 1947-től 1951-ig a budapesti tudományegyetemen végezte. Kádár Miklós professzor még egyetemi hallgatóként hívta meg a Büntetőjogi Tanszékre, majd a summa cum laude doktorrá avatott ifjú jogászt a tanszéken tartotta oktatónak. 1952-ben aspiráns lett. Kandidátusi disszertációját 1956-ban védte meg. Az aspirantúra leteltével, 1955-ben a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének Büntetőjogi Osztályára nevezték ki tudományos munkatársnak. 1971-ben a Büntetőjogi Osztály tudományos osztályvezetője lett. Munkássága nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az Intézet a bűnügyi tudományok jelentős műhelyévé vált. 1972-ben az állam- és jogtudományok doktora tudományos fokozatot nyerte el.

Tudományos munkája mellett továbbra is részt vett az egyetemi oktatásban. Megszervezte a kriminalisztika egyetemi oktatását és 1957-től 1965-ig előadója volt a Kriminalisztika kollégiumnak. Ezt követően a Közlekedési büntetőjogot hirdette meg. Oktató munkája elismeréseképpen a művelődésügyi miniszter 1963-ban a címzetes egyetemi docensi, 1973-ban a címzetes egyetemi tanári címet adományozta részére.

1961 óta főmunkatársként részt vett az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet tudományos munkájában is.

Tudományos munkája mellett tevékenyen részt vállalt a szakmai közéletben. Több éven át titkára volt a Magyar Jogász Szövetség Büntetőjogi, majd Közlekedési Bizottságának, tagja volt a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Albizottságának, elnöke volt az Országos Közlekedésbiztonsági Tanács Jogi és Nemzetközi Szakbizottságának, elnökségi tag és a Jogi Szakbizottság elnöke volt a Magyar Autóklubban.

Rendszeresen részt vett a büntetőjogi és közlekedési jogszabályelőkészítő munkálatokban, legutóbb az új büntető törvénykönyv előkészítését végző Kodifikációs Bizottság tagjaként.

A nemzetközi tudományos életben is kiemelkedő szerepet töltött be. 1972-től a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság magyar nemzeti csoportjának ügyvezető alelnöke, ugyanez évben a Társaság Igazgató Tanácsának tagjává, majd az 1974.

évi budapesti kongresszuson a Társaság főtitkárhelyettesévé választották.

Viski László tudományos tevékenysége átfogta a bűnügyi tudományok egész területét. A büntetőjogi dogmatikában, a kriminálpolitikai kérdésekben, a kriminológiában, az eljárásjog és a kriminalisztika területén egyaránt otthon volt és minden területen maradandó értékű műveket alkotott. Felszabadulás utáni büntetőjogi tudományunk egyik legkiemelkedőbb, enciklopedikus műveltségű tudósa volt.

Tudományos munkásságának kezdetén a büntetőjogi dogmatika, a bűncselekménytan és a bűnösség kérdései ragadták meg érdeklődését. Szándékosság és társadalomra veszélyesség címmel közzétett kandidátusi disszertációja büntetőjogdogmatikai irodalmunk egyik legjelesebb alkotása, amelynek tételei hatást gyakoroltak az 1961. évi büntető törvénykönyv felelősségi rendszerének kialakítására.

Érdeklődése ezután a bűnügyi tudományok rendszerének kérdései felé fordult, majd mind több kriminalisztikai tárgyú tanulmánya tanúskodik ez irányú kutatásainak eredményeiről. Szerkesztője és egyik szerzője volt az 1961-ben megjelent Kriminalisztika tankönyvnek.

Rövidesen megint új kutatási terület vonzotta magára figyelmét. Számos közlekedési büntetőjogi tárgyú írása jelent meg, majd 1963-ban társszerzőkkel közzétette A közúti közlekedési balesetek elbírálása című monográfiát. A közlekedési büntetőjog kérdései munkásságában mindvégig fontos helyet foglaltak el. E tárgyban írta meg doktori disszertációját, amelynek rövidített változata 1974-ben Közlekedési büntetőjog címen könyv alakban is megjelent.

Az új tudományos témák ellenére Viski László hű maradt korábbi kutatási területéhez is. Kriminalisztikai és közlekedésjogi tanulmányai mellett folyamatosan jelentek meg a felelősségtani kérdéseket boncolgató dogmatikai írásai. A közlekedési büntetőjogról írott munkájában lényeges részeiben már készen állott egy általános bűncselekménytan. Az ezt követően közzétett Tézisek a bűncselekmény fogalom felépítéséhez című terjedelmes tanulmányában tovább csiszolta álláspontját. A tervezett bűncselekménytani monográfia elkészítésében betegsége akadályozta meg.

Viski László tudományos munkáját a szenvedélyes tudományos érdeklődés, az elsősorban német, orosz, angol és francia nyelvterületet átfogó hatalmas irodalmi tájékozottság, a szakirodalmi álláspontok kritikus értékesítése, a kiváló lényeglátás, a rokontudományok, főként a pszichológia, a fiziológia és egyéb természettudományok, újabb munkáiban a szociológia szuverén ismerete jellemezte. Írásait kivételes gonddal csiszolta, képtelen volt magát pontatlanul kifejezni. Leírt mondatait nála jobban senki sem tudta volna megfogalmazni. Tudományos munkásságának tárgyát sohasem íróasztal-tudósként vizsgálta, hanem mindig közvetlen, valóságos ismeretek megszerzésére törekedett.

Büntetőjogi munkásságát a büntetőjog garanciális elveihez való feltétlen ragaszkodás jellemezte. A dogmatikai rendszeralkotás és fogalomelemzés feladatát sohasem kezelte öncélként, vallotta, hogy a büntetőjogi dogmatikát mindig össze kell kapcsolni a kriminálpolitikával, a büntetőjog társadalmi feladatainak, lehetőségeinek és hatásainak vizsgálatával, és ezzel egész büntetőjogi tudományosságunk számára irányt mutatott. Életműve megtisztelő helyet biztosít számára a magyar büntetőjogtudomány történetében.

Viski László tudományos és szakmai közéleti tevékenysége általános elismerést és nagyrabecsülést váltott ki mind hazánkban, mind az ország határain kívül. Magas állami kitüntetései, a Munka Érdemrend, a Közbiztonsági Érdemérem, a Haza Szolgálatáért Érdemérem mellett elnyerte az egyik legmagasabb tudományos elismerést, az Akadémiai Díj I. fokozatát. Kivételes képességű, szuggesztív előadó volt, az élőszó igazi művésze. Európa sok országában és az Egyesült Államokban számos tudományos konferencián, egyetemeken tartott előadáson tiszteletet vívott ki hazánknak és a maga tudományának. Az 1974. évi budapesti nemzetközi büntetőjogi kongresszus megszervezésében végzett munkája révén az egész világ büntetőjogi szakmai köreiben megismerték. Nagyrészt az ő munkájának volt köszönhető, hogy a kongresszus hazánknak és a szocialista országoknak nagy elismerést szerzett.

Mindezt a sokirányú tevékenységet csak hallatlanul megfeszített munkával lehetett elvégezni. Viski László minden percét megtervezte és elképzelni sem tudta azt, hogy megszokott munkatempóján változtasson. Túlhajszolta szervezetét és az nem bírta ezt a megszakítatlan megterhelést. Viski Lászlónak nemcsak hivatása volt a büntetőjog, hanem maga az élete.

Azoknak, akik Viski Lászlót szerették és tisztelték, nagyon nehéz lesz megszokniok hiányát. Ennél is nehezebb lesz pótolni a hazai és a nemzetközi büntetőjogtudományban.

* * *

Hozzátartozói, barátai és tisztelői 1977. szeptember 21-én kísérték el utolsó útjára a budapesti Farkasréti temetőben. A gyászolók közt megjelent dr. Szakács Ödön a Legfelsőbb Bíróság elnöke, valamint jogi és tudományos életünk számos vezető személyisége. A ravatal előtt dr. Kovács István akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatóhelyettese búcsúztatta. Az intézeti munkatársak és barátok nevében dr. Szabó András tudományos főmunkatárs szólott. Az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet nevében dr. Irk Ferenc főmunkatárs vett búcsút Viski Lászlótól. A Nemzetközi Büntetőjogi Társaság nevében dr. Gerhardt Grebing professzor, a Társaság főtitkárhelyettese, a freiburgi Max Planck Külföldi és Nemzetközi Büntetőjogi Intézet részéről dr. Thea Lyon tudományos munkatárs, az Eötvös Loránd Tudományegyetem részéről dr. Békés Imre egyetemi docens mondott búcsúbeszédet. A sírnál Horváth György az elhunyt barátai nevében vett végső búcsút Viski Lászlótól. A Nemzetközi Büntetőjogi Társaság elnöke és más tisztségviselői, európai és amerikai büntetőjogász professzorok és tudományos intézetek vezetői táviratban fejezték ki részvétüket.

Györgyi Kálmán

*A szerződések nagyságáról és hanyatlásáról**

Íme, a megizmosodás és a sápadttá fakuló nagyság krónikája. Mint ilyen, a hanyatlás regőseinek szerencséjében osztozik. A lassú elmúlás tanúi többnyire izgalmasabbak és tanulságosabbak hamis és valódi adventek hallelujázóinál, feltéve, ha nem siratóasszonyok. Márpedig Vékás Lajos elegáns könyvéből hiányzik a megrendült hozzátartozók és megrendelt nekrológírók minden gesztusa. Ellenáll a kísértésnek és nem szeret bele Pygmalionjába, a szerződés intézményébe. Meglátja és tiszteli a szerződésben elmúló nagyságot, de tudja és tudatja, hogy mi volt e nagyság ára, melyek korlátai. S teszi ezt szinte flaubert-i szenvtelenséggel és egészen flaubert-i tisztasággal és érzékletességgel. Olykor persze, ha a szerződési rendszer fejlődésének kiugró teljesítményeiről ír, amelyek annyi vajúdás és nehézkesség közepette születtek meg, lelkesedik is. Az őszinte öröm és tisztelet ilyenkor mindig az emberi leleménynek, a szerződési rendszerben nem ritka kópéságoknak szól.

Vékás Lajos a szerződési rendszer fejlődési csomópontjairól közzétett könyvében egy, éppen visszaszorultában rendkívül időszerű és nehéz problémákat okozó társadalmi-jogi jelenséget elemez. A szerződés-típusok szellemi objektívációit homokpoggyászként vonszolja magával a jogász egy olyan világban, mely mindinkább kicsúszik ellenőrzése alól. Túl messzire vezetne e jelenség okait elemezni, nem tagadható azonban, hogy ennek egyik lényeges összetevője abban áll, hogy azok a fogalmak, amelyekkel és amelyekben a jogász a világot megragadta és uralma alá hajtotta, magát a jogászt is leigázták. Hogy a hagyományos szemlélet elkerülhetetlen továbbélése milyen zavarokra vezet, annak érzékeltetésére elég arra a képre hivatkoznunk, melyet Vékás például a szocialista árukapcsolatok jogi megjelenítéséből származó ellentmondásokról rajzol.

A múlt készséggel kézenfogja a jelent és vezeti is — miután elvakította. Ehhez az általános összefüggéshez több mint adalék: az egyik első hiteles beszámoló Vékás könyve. Önmegismerésünk eszköze, hiszen a szerződési szellem fejlődésében nem lehet önmagunkra nem ismerni. Olyan könyv, mely elsősorban a múltról szólva a holnapnak is tud üzenni. Milyen ritkaság ez a jogtudományban! Szinte gyanús, legalábbis egy olyan jogtudományi közegben, ahol a tudományosságnak két fokmérője van sokak szemében: a szárazság és az éppen hatályos megoldás helyessége fölötti lelkendezés. Vékás Lajos nem az elmúlt korszakok szenvtelen történésze: az ilyen történészek rendszerint rossz történészek. A könyvnek aktualitása van, hiszen az árukapcsolatok társadalmilag oly nagyjelentőségű szabályozása megoldhatatlan, ha nem tisztázzuk a szerződéstípusokban adott „a priori szemüveg" torzításait. Megszoktuk, hogy a gazdasági jelenségeket a jogban meghatározott koncepcionális szemüvegen nézzük. Ha nem figyelmeztetnek, észre sem vesszük, hogy szemüveg van rajtunk, s amit a lencse saját görbülete következtében torznak mutat, azt hajlandók vagyunk a valóság ízlésficamának minősíteni. Megpróbáljuk tehát kiigazítani a makacsságukról oly hírhedt tényeket, amelyek erre apró és nagyobb pofonokkal válaszolnak. Ettől azonban az orrunk nyergére alaposan odanőtt szemüveg még nem esik le, le kell operálni. Ennyiben Vékás Lajos műve műtét. Igaz, ez a francia szellem világosságával — vagy ha úgy tetszik a legjobb, szinte a tipikusan kivételes jogi világossággal, ragyogó stílusban megírt könyv a maga gondolati tisztaságával szédít és érzéstelenít, de ez a műtét sikerének záloga.

Vékás Lajos a szerződési rendszer, mint fogalmi apparátus történelmi fejlődését vizsgálja a gyermekkortól a fáradékonyságig és a túlkorosságig. Témája a változás, vagy inkább a szellemi objektiváció fel- és leépülése a változásban. Megközelítése valóban marxi, megfelel annak, ahogy Marx az ismert hegeli meghatározást — a dolog maga a dolog története — alkalmazta. Vékásnál a fejlődés nem immanens és ezért némileg érthetetlen változások leírása, évszámok és törvényhelyek irdatlan listája, hanem a csomópontok képe, csomóponton értve a társadalmi valóság, a gazdasági élet azon sűrűsödéseit, melyek a szellemi struktúrát továbblendítették a maga látszólag öntörvényű és épp ezért megdermedésekre és szubtilis köldöknézésekre predestinált pályáján. Vékás azokat a nagy történelmi pillanatokat tárgyalja, amelyekben a szerződés és típusai máig ható szellemi struktúrái testet öltöttek vagy reinkarnálódtak: a római jog nagy áttöréseit, az angol jog sajátos sorsvonalát, mely mintha a Smaragd-sziget békés juhnyájainak bizonytalan vonulgatásait követné, a természetjogi elmélet diadalát és aprópénzreváltását a forradalmak után, a felbomlást, mely a BGB-vel indult, és a típus szabványszerződési félretételéhez vezetett, s végül a szocialista társadalmi tulajdonnal járó szerződési rendszer sajátosságait. Az ábrázolásmód nagyvonalú és magávalragadó. Bár szigorúan tartja magát a kronológiához, mégis kópé-módra kijátsza Kronosz rideg unalmasságát, mert „előrepillantva és a már megtörténtet meséli el". A könyv azzal a ritka, és nyilván ördögi varázzsal bír, hogy aki elolvassa, úgy érzi, az adott kérdésben mindent tudni érdemes birtokába került.

A történelmi kalandozások során, amelyekből egyébként hiányzik a kaland minden esetlegessége, bár jelen van minden izgalma — a szerző állandóan szem előtt tartja a gazdasági, illetve áruviszonyokkal való összefüggést. Ez nyilván nélkülözhetetlen is, ha valaki a szerződésről ír. Az ismert, és a szerző által mintegy kiindulópontul szolgáló marxi tétel szerint „Az áruk őrzőinek személyekként kell egymáshoz viszonyulniuk, akiknek akarata e dolgokban lakozik... Ez a jogi viszony, melynek formája a szerződés — akár kifejlődött törvényesen, akár nem —, akarati viszony, amelyben a gazdasági viszony tükröződik. Ennek a jogi vagy akarati viszonynak a tartalmát megadja maga a gazdasági viszony."

Anélkül, hogy ehelyütt tartalom és forma kapcsolatának meglehetősen intim mibenlétére akárcsak utalnánk is— hiszen ez az adott terjedelmi keretek között legfeljebb pletykálgatás lenne —, az mindenesetre világos, hogy egyfe-

* *Vékás* Lajos: A szerződési rendszer fejlődési csomópontjai. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977.

lől adott maga a gazdasági viszony, másfelől az ehhez nélkülözhetetlen szükségszerű forma: a gazdasági viszony, mint akarati viszony. A gazdasági kapcsolat csak emberek között lehetséges, akik e viszonyt tudatosan, akaratiként élik át és jelenítik meg egymás előtt. A szerződés szempontjából mármost az a kérdés, hogy melyek azok a gazdasági viszonyok, amelyek szerződési formában jelennek meg, s másfelől, hogy a gazdasági viszonyok akarati formája mikor lesz jogi forma.

Az első kérdésre azt válaszolhatjuk, hogy áruviszonyként megjelenő gazdasági viszonyokról van szó. Márpedig ha az áruviszonnyá válás magában a munkában, vagyis a termelésben adott is, mégis elsősorban a forgalom és részben az elosztás azok a területek, ahol az áruviszonyok érvényesülnek. A valaminek a megtermelésére vonatkozó szerződés sem a termelésre, hanem a forgalomra vonatkozik. Nem véletlen a klasszikus polgári törvénykönyvek megoldása, mely a tulajdonátszállás összefüggésében tárgyalta az adas-vételt. Kérdés ezek után, hogy az áruviszonnyá vált forgalmi-elosztási viszonyok és az ezen keresztül érintett termelés gazdasági tartalma szerint alakul-e az ezek formáját adó akarati viszonyok tipológiája, illetve ezen belül a szerződések típusai, feltéve, hogy az akarat jogi formái. Az összefüggés kétségkívül vonzó és megérdemelne egy-két misét. Tulajdonképpen máig nem megnyugtató a gazdasági tevékenységek tipológiája, bármilyen evidensnek és ezért igaznak tűnik ma mindennapi szemléletünk számára az, hogy logikai különbség van mondjuk a vásárlás és a csere között. Más kultúrákban ugyanis a pénz sajátos minőségére épülő megkülönböztetés értelmetlennek tűnik. És a gazdasági evidenciák szintjén gondolkodva, vajon nem épp oly jogosult az a szemlélet, mely mondjuk az áruk katonai jellege vagy kontingentáltsága, vagy fizikai tulajdonságai, vagy felhasználásának célja, vagy a tulajdonos sajátos személyes minősége szerint különböztet a gazdasági tevékenységek között. (Tegyük hozzá, hogy a problémát tovább bonyolítja, hogy ezek az olykor egymás mellett ténylegesen érvényesülő tipológiák a logikai általánosítás különböző szintjein helyezkednek el.)

Vékás művében mindenesetre hiába keresnénk az egyes szerződési rendszereket alkotó ügylettípusok katalógusát. Bármennyire vonzó és izgalmas is, a gazdasági ügyletek tipológiájából kiindulni, a szerző ellenáll ennek a valószínűleg ökonomista-vulgármarxista eredményre vezető szirénhangnak. A gazdasági aktus ugyanis nem létezik akarati formája nélkül, a kérdés tehát csak a formai elemmel összefüggésben vizsgálható. A szerződési rendszer fejlődése és típusai nem pusztán a gazdasági mozgás sajátságaihoz igazodnak. Az akarat megjelenítési módja is jelentős. Különösen nyilvánvaló ez, amikor a szerződés önálló típusa az írásbafoglalt szerződés, mint amilyen a Common Law deed-je, vagy amikor az ősi jogokban a szerződéstipológia alapja a szerződéskötéskor használt akaratnyilvánítási formula. De éppen az akaratnyilvánítási formának e sajátos súlya és nélkülözhetetlensége a kulcsa annak a látszólag megmagyarázhatatlan távolságnak, mely a gazdasági tartalom és az erre vonatkozó formák bonyolultsága közt feszül. A forma viszonylagos önállósága folytán lehetséges ennyiféle szerződési rendszer lényegében azonos áruviszonyok mellett. Vékás könyve éppen a szerződés mint szellemi forma fejlődését elemzi, fejlődésen értve a talán kevésbé változó tartalomhoz való hozzárendelődéseket. Így egy konkrét összefüggés, a szerződés vonatkozásában igazolja azt az engelsi tételt, miszerint „a gazdasági viszonyok... meghatározzák a magánjogot is, amely lényegében csak szentesíti az egyesek között fennálló, az adott körülmények mellett normális gazdasági kapcsolatokat. De a forma, melyben ez történik, igen különböző lehet".

Vékás, aki a gazdaság és formája kapcsolatát elméletileg külön is elemzi, ezzel kapcsolatban a következő — több mint módszertani — crédót fogalmazza meg: „A jogfejlődés búvára, mozgatórugóinak kutatója természetesen az egyéb okok, közvetítő elemek, még a „véletlen" mozzanatok mellett sem mehet el közömbösen, sőt éppen ezeknek a tényezőknek a lehető feltárásával teljesíthető ki a kép. Ezért láttuk szükségesnek *a jogi gondolkodás formáinak* — a gazdasági viszonyok változásaitól relatíve *függetlenül alakuló* — fejlődését is nyomon követve." A könyv elsősorban éppen a formai összefüggések elemzésével hoz újat, bár igazolja az áruviszonyokkal való alapvető összefüggést. Megkönnyíti munkáját, hogy bizton alapozhat Eörsi Gyula Összehasonlító polgári jogára, mely a gazdasági alappal való összefüggéseket igen meggyőzően ábrázolja. Vékás azonban, ha szükségét érzi, még ezt a nagyszerű tablót is kiigazítja: az utolsó ítélet monumentális festményére odapingálja a szentlélek munkálkodását is. A látszólagos szellemtörténetiség, a szellemi-formai összefüggések hangsúlyozása mindenesetre teljesen „veszélytelen", minthogy Vékás Lajost meg sem kísérti a szellem zárt önfejlődésének gondolata. Az előttünk kibontakozó történelmi képből nyilvánvaló, hogy a szerződéstípusok „nem hozhatók közvetlen kapcsolatba a gazdaság- és társadalomfejlődés adott szintjével, hanem az attól relatív önállóságot élvező jogi gondolkozás tényezőivel magyarázhatók".

Szilárd meggyőződésem, hogy az ilyen formai vizsgálódás összehasonlíthatatlanul többet ér és összehasonlíthatatlanul marxistább, mint az a jogtudományunkban kedvelt megoldás, mely minden esetlegességben, a törvényi büntetési tétel fel- vagy leszállításában, az elállás megengedettségében vagy tiltottságában a gazdasági meghatározók és az osztályharc kezét véli tettenérni, aminek a jogtudomány területére vezényelt ötödik osztálybeli hivatalnokaink nyomatékot is adnak — nem ugyan a tényleges kapcsolat kimutatásával, ami valljuk meg, ilyen kérdésekben kissé nehéz is lenne —, de az obligát imamalom, az „ezt a termelési viszonyok határozzák meg" tétel ismételgetésével.

Vékás komolyan veszi, hogy a gondolkodás, a fogalmak jelentősen önállósodhatnak, egykor konkrét történelmi helyzetekben meghatározott formái túlélik e helyzetet és a formák önálló erőként lépnek fel egészen más körülmények között. A szellemiben természetesen az egykor volt anyagi objektiválódik, ettől azonban még a szel-

lemi önállóan hat egy új materiális összefüggésben. Csakis a jogi forma, illetve a bennünket most közelebbről érintő probléma esetében a szerződési forma viszonylagosan önálló létének elismerésével válik érthetővé az áruviszonyok egy sor történelmi rejtélye. Hogy — Vékás elemzése alapján — a legfrissebbre utaljunk, itt van elásva a szocialista polgári jogi kodifikációk szerződéstipológiai ellentmondásainak kulcsa, azon ellentmondásnak, mely egy jeles magyar jogelméleti szerződés kodifikátort állítólag arra a megjegyzésre indított a Ptk. elkészültekor, hogy az a legjobb burzsoá kódex.

Adósok vagyunk annak jelzésével, miként válaszolja meg Vékás a kérdést: mikor lesz az áruviszony akarati formája jogi forma, s ezen belül szerződés. Ez utóbbi megkülönböztetés azért fontos, mert mint Vékás finom érzékenységgel jelzi, az akarat jogi honorálása eleinte a már meglevő jogi formákban történt, s csak fokozatos eltolódások után tűnt el a deliktuális vonás. A fenti kérdésre mintegy válaszolva egyhelyütt kissé sommásan Vékás azt írja, hogy: „Áruviszony és magánjogi szerződés sajátos összefüggése, szoros kapcsolata abban van, hogy a szerződés az a jogi forma, amely a legadekvátabb módon képes kifejezni azt a közös akarataktust, amely az elkülönült termelők áruvá vált termékeinek kölcsönös elsajátításához szükséges." A tétel a maga közvetlen összefüggésében, a római jog vonatkozásában talán megáll, de aligha magyarázó erejű a fenti általános kérdés vonatkozásában. Elvégre valaminek a létezését még nem biztosítja, hogy ez a valami a legjobb, legfeljebb — ha hegelianusok volnánk — azt mondhatnánk, hogy ami valóságosként létező, az az adott pillanatban a legjobb. Vékás gyakorlatilag persze nem is elégszik meg ennyivel. A szerződés, illetve a szerződéstípus jelentőségét a szerződés társadalmi-gazdasági funkciója adja meg. Hogy mikor válik az akarat kifejezési formája jogivá és ezzel szerződésivé, a társadalmi-gazdasági rendszer konkrét funkcionális szükségleteitől függ.

Talán helyénvaló ehelyütt utalni arra, hogy az említett szükségletek még a gazdasági tevékenységgel nyilvánvalóan igen szoros kapcsolatban álló szerződések esetén sem tisztán gazdaságiak, hanem összefüghetnek politikai törekvésekkel, vagy akár az uralkodó gondolkodási stílussal. Ez magyarázhatja, hogy fejlett kereskedelmi kapcsolatai ellenére Athén a szerződési jogban miért csak oly kevéssé maradandóra volt képes. Athén oly kevéssé jelentőset alkotott, hogy Vékás is kénytelen szomorú szívvel lemondani ennek tanulmányozásáról. Athénben a pereskedés a politikai tevékenység része volt, s ez a per más irányú felhasználását háttérbe szorította. Másfelől éppen a politikai ellenőrzés igénye vezethetett Rómában az akarati viszonyok bírósági megítéléséhez, jogivá tételéhez. Az állami ellenőrzés, mely eredetileg az állam erőszakmonopólium-igényéhez kapcsolódott, s ami a jogot döntően végrehajtási jellegűvé tette, lassan a korábban a rituálé alá tartozó formákra is kiterjedt. A politikai szempontok táplálta jogi imperializmus apránként átfogta az akarati viszonyokat és ezeken keresztül bizonyos fokig a gazdasági viszonyokat is. A kezdetben deliktuális-szakrális jogi forma azután a gazdasági élet differenciálódásával összefüggésben maga is kifinomult.

Vékás jelzi, hogy a kereskedelmi ügyletek jelentős része a korai Rómában a falakon és ezzel a jogon kívül folyt. A megvetett idegenek ez esetben is az újítás kovászának szerepére kényszerültek. Indokoltnak látszik a feltételezés, hogy a peregrinusok ügyleteinek bevonása a római jogba a legszorosabban összefüggött a Köztársaság fokozódó ellenőrzési igényeivel. (No persze a jogbiztonsági szempontok sem elhanyagolhatók.) Az állami ellenőrzésnek természetesen előfeltétele volt az igazságszolgáltatási apparátus megfelelő megerősödése. A háttérben könnyen tettenérhető a megnövekedett gazdasági potenciál, s másfelől — ami e növekedéssel együtt jár, a hagyományos, viszonylag zárt gazdálkodás helyébe lépő dinamikus gazdasági élet fokozott problematikussága, konfliktus-veszélyessége. Ne feledjük, hogy a növekedés következtében az ügyletek időben és térben szétszakadnak, a teljesítés kitolódik. A szerződés mögött álló akarati elem elválik a gazdasági tevékenység elemétől. A szakadással járó konfliktusveszély, melyet a kézen-közön bornirtsága nem ismert, társadalmilag a békés egyetértés aranykora helyébe perlekedő világot állít. A perelhetőség és kikényszeríthetőség mintegy a szerződés formáját megteremtő általános szükségletként jelenik meg. Ezen általános szükséglethez képest a korai szerződés tipikus funkcióját alapvetően bizonyítási jellegűnek tekinthetjük. Ugyanis csak megfelelő, részben még szakrális formai elemek esetén áll rendelkezésre az a nyilvánosság, mely az ügyet bizonyíthatóvá, illetve a bíróság figyelmére méltóvá teszi. A nyilvánosság kezdetben égi és földi egyszerre, éppúgy számít az istenek, mint a polgártársak figyelme. A bizonyíthatósági gyökereket a görög jog kapcsán filológiailag is igazolhatjuk: a szerződés jelölésére szolgáló egyik görög kifejezés eredeti értelme: jel, tudniillik a megegyezés jele.

A római jog sosem mondta ki elvi tételként a szerződések általános kötelező mivoltát — ez az általános iránti közmondásos római közömbösség ismeretében nem is várható. Mégis — amint azt nálunk Diósdi György vallotta —, legalábbis a posztklasszikus gyakorlatban ez volt a helyzet. Így tartja ezt Vékás is, de nála a hangsúly inkább az ide vezető út kacskaringóin van. A nagy áttörést a formuláris akciók jelentették. Meg kell jegyeznem, hogy bár a szerződési típusok — mint azt mindenkor hangsúlyozni szokás — eljárási formában jelentek meg, vagyis a szerződéstípus eltérése lényegében az alkalmazott formula eltérése volt, s így azt is mondhatnánk, hogy nem eltérő szerződések, csak eltérő orvoslati eljárások léteznek, mégis úgy tűnik, hogy ezen formaieljárási differencia mögött igen fontos tartalmi különbség rejlik. A formulák eltérése ugyanis lényegében egy-egy kulcsszóban való eltérés volt, s e kulcsszó maga az ügylet neve. Azt mondhatjuk tehát, hogy a gazdasági tevékenység differenciálódása következtében a köznyelvben létrejött fogalmi formák törtek utat a jogba. Legelőbb volt a tett, a gazdasági tevékenység, azután — alkalmasint jóval később — a szó, s csak ha megvolt a szó, kerülhetett sor a jogi elismerésre. Így hát, bár a jogi tipizálás látszólag az eljárási formulák

szintjén valósult meg, mégsem az az eljárások „különbözősége" miatt különültek el az „új" szerződések, hanem a nyelvileg végre kifejezést nyert különbségek érvényesültek az eljárásban is.

Mindez természetesen nem csökkentheti az eljárási szemlélet szerepét a római jog szerződési típusképzésében. A köznyelvileg adott ügylettípusok közül kiválasztani a jogi szerződéstípusokat — különös tekintettel az alkalmazandó jogkövetkezményekre — jelentős jogi munka. De a jogkövetkezmények a típusnak mindig másodlagos elhatárolási alapjai, s a kiindulópont a mégoly eredetit alkotó jogász számára is csak a már elgondolható lehet. Az elmondottakat illusztrálandó hadd hivatkozzunk a Vékás említette kitűnő példára. Az i. e. II. századig nincs különbség a nyelvben adás-vétel és bérlet között, és ezért nem volt a jogban sem, holott mindkét viszony létezett. A folyamat lényegében a következő: „az áru-pénzviszonyok forgalmában — és ezt tükrözve a köznyelvi terminológiában — tényállásccsoportok váltak ki, különültek el más típusú tényállásfajoktól, és ezeket a praetor a maguk „típusában" tette jogivá a formuláris eljárás keretében, fokozatosan pontosítva, csiszolva a típusok határait".

A római jog alapvetően megteremtette azokat a szavakat és fogalmakat, amelyekből a szerződési jog mind a mai napig építkezik. A modern utak lényegében a rómaiak hadiútjainak tökéletes vonalvezetését követik. A szavak készen álltak, hogy jól-rosszul elrendezzék a megállapodások világát, de hogy mikor és miképp kerül erre sor, az a szerződéstípus tényleges társadalmi funkciójától függ. E funkció viszont nem szakítható el a szerződési rendszer struktúrájától. Amint arra Vékás utal, a szerződéstípus funkciója erősen függ attól, hogy elismerik-e a szerződés általános kötelező erejét, azaz típuskényszer van-e, vagy szerződési szabadság. (Vékás az általa vizsgált probléma szempontjából fogja fel a szerződési szabadságot és azt lényegében „a típuskényszer ellentéte" értelmében használja. Elvileg persze a szerződési szabadság ennél a mozzanatnál — vagyis az általánosságnál — jóval több, mindenekelőtt alanyi és tartalmi szabadság, ténylegesen azonban nemigen szokott többet jelenteni a típustól eltérés szabadságánál, mivel a kötelmi általános rész szabályai igen fontos alanyi és tartalmi korlátozásokat hordoznak.)

A szerződéstípusok funkcionális fejlődésénél Vékás két jelentést különböztet meg. Az egyik a társadalmi rendszerváltozással, vagy legalábbis a gazdaságirányítással függ össze, a másik a szerződési rendszer belső mozgásaihoz kapcsolódik, mindenekelőtt a szerződés általános kötelező erejének elismeréséhez. Ezen elismerés előtt — írja Vékás — „kizárólag az egyes szerződéstípusok egymástól elkülönülő csatornái jelentették az árupénzviszonyok hajózható útjait, rajtuk kívül nem volt jogsegély a vagyoni forgalom résztvevői számára; a minden szerződést szankcionáló jogelv kialakulása után viszont a jogi formájukban mitsem változott szerződéstípusok szerepe a nyílt, szabad óceán ajánlott víziútjaihoz vált hasonlóvá, a típusok javallott mintákká lettek a jogi formáiban teljesen felszabadított árucsere adekvát jogi bonyolításához."

Hajózni akartak, s nem bírván a csatornák megkötöttségeit, mindent elöntöttek vízzel. De hogy mindenütt víz lőn, kitűnt, hogy olyan helyre is eljutnak, ahová nem lenne szabad. A hajózási problémák nem oldódtak meg, csak átkerültek az általános szintjére, összhangban a természetjogi egyetemesség bűvöletében élő korszellemmel. A hajózás alapkérdésévé most az vált, hogy vízen vagyunk-e egyáltalán, azaz szerződés-e, amiről szó van. Az egyes szerződéstípusok formai előfeltételeinek megvalósulta helyett immár szinte tisztán a felek vélt vagy valódi akaratát, ennek megengedhetőségét vizsgálták. Bármennyire általános is a szerződés kötelező ereje, a „megállapodás" még nem feltétlenül szerződés. Ehhez „megfelelő akarategyezés", consideration, stb. kell. Már a szerződés általános kötelező erejét német földön elsőként kimondó freiburgi városi jog (1520) is csak a *„megfontolt"* ígéretet tartotta szerződésnek, azaz megtartandónak. Ha nem megfelelő a gazdasági cél, ugyancsak könnyen lehet, hogy nincs jogsegély. Ezt eredetileg az erkölcstelenség kategóriája fejezte ki, de napjainkra az érvénytelenség alapja sokszorosára bővült. Ha eredetileg a szerződéstípusok elismerése egyes gazdasági tevékenységek és meghatározott akaratnyilvánítások iránti előszeretetet fejezett is ki, most más jogtechnikai megoldással csaknem hasonló helyzet jött létre, immár az „óceánt szabadon hajózható" általános elve alóli kivételek, és nem a kivételekből álló hajózhatóság jegyében. Ha a régebbi jog mondjuk azzal a technikával tagadta meg a kamatra pénz-kölcsönzést, hogy nem ismert ilyen szerződéstípust — kivételes cinkossággal azért csak engedte a dolgot —, az általánosan engedékeny modern jogok az ügyletet kivételes tilalom alá helyezik (uzsora). A főszabály változott, de a kamatláb alakulása ettől független. A hangsúlyváltás mindenesetre kényessé tehette volna a szerződéstípusok helyzetét. Ezek mégis maradtak, márcsak a formahagyomány erejénél fogva is, noha különösen a Code Civil készítői tisztában voltak a funkcióvesztéssel. A funkciót azonban részben pótolta az a kegyes cél, melyet a típusokkal a törvényhozó remélt elérni. E célban a jogalkotás önképe tükröződik. Aszerint, hogy inkább a jogalkalmazónak vagy inkább a nagyközönségnek kíván-e szólni a törvény, véli a szerződéstípust az üzletkötők támaszának, vagy gyengébb képességű bírák mankójának. Ez utóbbi felfogást vallotta pl. Zeiller az OPTK atyja: „A szerződések egyes fajtáinál keletkező jogok és kötelezettségek... a szerződési jog általános elveinek közvetítésével minden nehézség nélkül meghatározhatók. Mégis, annak érdekében, hogy a kezdő jogalkalmazók munkáját megkönnyítsük és ítélőképességüket élesítsük, szükségesnek tartjuk néhány nevesített szerződés felvételét a kódexbe."

Minthogy azonban a XIX. századi szerződés bizonyos határok közt mindkét elvárásnak eleget tesz, Vékás mindkettőre tekintettel van. Az ügyletkötők számára a diszpozitív szabály szerződésrövidítési lehetőség. Ha a szerződési típusnál a törvényben adott rendelkezések megfelelnek, úgy azokat nem kell beírni a szerződésbe. Az is tagadhatatlan, hogy a szerződéstípus egyszerű felvétele a kódexbe a ko-

difikáció puszta tekintélye folytán is eleve orientált. Elvégre legalábbis gyanús és kényelmetlen indoklásokkal járó, ha valaki el kíván térni a törvény bölcsességétől. Másfelől azonban a hétköznapi ügyletkötők vagy mitsem tudnak a szerződéskötésről, vagy más isteneknek hódolnak és például eleve a kereskedelmi szokásokat tartják irányadónak. Az előbbi esetben a szerződéstípus még eredeti tulajdonságaiból táplálkozva működik, vagyis az adott ügyletben a gazdasági racionalitás szerint ez a legbölcsebb magatartás, de már fikció segítségével érvényesül: vélelmezi, hogy a felek akarata e bölcsességre irányult. Bentham szavával élve: „A szerződéskötő felek rövidlátásból származó hibáikat hozzák helyre, olyasmit nyújtva nekik, amit maguktól is megtehettek volna, ha képzelőerejük előre látta volna a dolgok fejleményeit." A típus itt már nem is a feleket, hanem a jogalkalmazót orientálja. Erre éppen az ügyletek gazdasági természetének közös vonásaira tekintettel van szükség, ellentétben Zailler véleményével, miszerint az általános rész is elég volna.

A monokapitalizmus, a fokozódó állami beavatkozás korában kitűnt, hogy az általános résznek a világ fölött gyakorolt ellenőrzése elégtelen, többek között éppen a szerződési jog alapelve, a szerződési szabadság miatt. A típusszabadság lehetővé teszi, hogy a részletes szerződések teljesen elszakadjanak a diszpozitív normákban megfogalmazott egyensúlytól, mely egyensúly természetesen a polgári egyenlődés és igazságosság korlátoltságának hordozója. Vékás részletesen elemzi a szerződéstípus válságjelenségeit, azt a folyamatot, amelyben a műszaki fejlődés és a monopóliumok uralma „szinte teljesen kikapcsolja a szerződéstípusokat, sőt majdhogynem az egész szerződési jogot a perifériára szorítja". A kódexben adott szerződési jog alig él, ha a felek egyáltalán szerződést kötnek, vagyis nem zárják ki eleve a bíróságok joghatóságát, annak tartalma teljesen az egyedi helyzetre, illetve a terméktípusra koncentrál. Mintha a jog egy évezrednyi, magasfokú általánosítás mennyországából a pallérozatlan barbárság konkrétnál alig magasabb rendű szintjére zuhanna vissza. Az ügyletek önszabályozása a jogalkotó bölcsesség segítő kezét durván félrelöki. A folyamat sok szempontból feltartóztathatatlannak tűnik, bár egyebek közt épp a szerződéstípus egyes szabályainak kogenssé tételével már a BGB óta próbálkoznak a szerződési igazságosság érvényesítésével. Épp ez adja a szerződéstípus új jelentőségét. Hogy azonban mi a szerződési igazságosság, az mindenekelőtt az osztályharctól függ. Ha egy jogászt kérdeznek meg, az ő igazságosságfelfogása erősen kötődik a klasszikus kódexek liberális, kisárutermelői, szabadversenyes egyensúlyi ideáljához. A kógencia erősödik, s ez különösen jól látható a polgári jogból kiváló munkaszerződések esetében, amivel a könyv sajnálatosan, de érthetően nem foglalkozik. Napjainkban — részben a fogyasztóvédelem zászlaja alatt — figyelemreméltó erőfeszítésekkel találkozunk, melyet a szerződéstípusokban állítólag kifejeződő „dolog természetére" hivatkozva igyekeznek útját állni a hagyományos szerződési rendszer felbomlásának. Ezek az önszabályozó, standard stb. szerződések által elfoglalt várat akarják visszahódítani. A diszpozitivitást feláldozó megoldások, melyek a szerződéstípusban testetöltő ügyleti igazságosságot képviselnék (pl.: implied condition-ok alkalmazásával, vagy az általános üzleti feltételek szabályozásával), járhatnak ugyan átmeneti eredményekkel, de az aligha remélhető, hogy megfordítják azt a gazdasági fejlődésbe mélyen beágyazott folyamatot, mely a szabadpiaci igazságosságot a múlt kísértő eszményévé fokozta le.

A szerződés minden funkcióváltása közül a legproblematikusabb az, mely a szocialista társadalmi tulajdon viszonyaira való alkalmazásából adódik. E tekintetben az első figyelemre méltó összefüggés a hagyományos, koncepcionális keretek részbeni továbbélése az új gazdasági viszonyok közt. E továbbélés alapja a gondolkodási forma, e csodálatos mandarin legendás elpusztíthatatlanságán, olykor szklerotikus élethez ragaszkodásán túl az áruviszonyok tagadhatatlan, bár sokszor tagadott létezése. Vékás szerint az áruviszonyoknak csak kisegítő szerepe lehet a szocializmusban. Elfogadja Sárközi Tamás nézetét, miszerint nem kell külső jogi eszközökkel bevinni az együttműködést az áruviszonyokba, mivel a szocialista áruviszonyok specifikuma, hogy az benne van. Valamelyes együttműködés azonban mindenféle áruviszonyban érvényesül, legalábbis Marx ezt írta. Mindenesetre Vékás nem elégszik meg azzal a szokásos tétellel, hogy a szocialista szerződési jog egyszerűen az együttműködést és a szükségletkielégítést szolgálja. A szerződési rendszer sajátságait a gazdaságirányítási formával összefüggésben elemzi, éspedig Magyarország vonatkozásában a tervutasításos és a szabályozott piaci modell között téve különbséget. Az előbbiben a szerződések szerepe „alárendelt". Úgy tűnik, hogy a szerződéstípusok ebben az időben kötelező minták, az igazságszolgáltatási, vállalati, valamint gazdaságirányító-államigazgatási apparátus „gyengébbjeinek" szolgálati szabályzatai voltak. Célja az új embereket a megállapodás technikájára és a termékszolgáltatás ábc-jére kitanítani, s a régi embereket a régi technikák elfeledésére oktatni.

„A gazdaságirányítás szabályozott piaci modelljében... visszaáll a szerződéstípusok tradicionális logikai rendje... a polgári jog szerződési rendszerének hagyományos kontinentális pillérei a népgazdaság vagyonai kapcsolataiban is jelentőséghez jutnak." „A szerződéstípusoknak a szocialista jogban is megmarad lényegében az a jelentőségük, mint amit a mai kontinentális burzsoá jogokban játszott szerepük értékelésénél konstatáltunk: rendszerező elemek, elsősorban a kodifikáció építőkövei és — nem túl merev felfogásban — a jogalkalmazás hasznos segítői is, emellett didaktikai funkciójuk sem elhanyagolható."

Az elmondottakból következik Vékás kodifikációs felfogása, mely szerint a népgazdasági szerződések sajátságait „nem elkülönítetten (pl. a szerződések általános szabályai között, vagy akár az egyes szerződéstípusok körében elhelyezett külön fejezetben), hanem egyrészt az általános szerződési szabályok közötti tematikus beépítéssel, másrészt az egyes szerződéstípusok szabályainak átalakításával célszerű megoldani. Mindenekelőtt szükségesnek látszik szinte valamennyi

szerződéstípus: »állampolgár-profilirozottságát« felülvizsgálni."

Az a figyelemre méltó, sőt szinte kivételes mértéktartás, amellyel Vékás a magyar szocialista szerződési jogot tanulmányozza — ami azután az igen megalapozott kodifikációs javaslatokban is kifejeződik — egyebek közt alighanem abból ered, hogy a szerző sosem felejti el, hogy a szerződés a történelmi képződmények azon igencsak túlnyomónak mondható csoportjába tartozik, melyeket nem a feltétlen tökéletesedés felé haladás jellemez. A szerződés elválaszthatatlan történelmi ballasztjaitól. Vékás Lajos tudja, hogy nincs egyedül üdvözítő szerződési jog, hogy a kontinentális szemnek oly kedves szerződéstipológia logikai általánosságának szintjét soha el nem érő angol jog előbb jutott a szerződésekért való általános kártérítési kötelességhez, mint a római nudum pactum non obligat elvén kérődző csatornán inneniek, amint-hogy tisztában van azzal is, hogy a szinte felfoghatatlan angol szerződések alapján is nagyon jól tudtak kereskedni a City urai. Egyszóval Vékás Lajos be van oltva a jogászi betegségek egyik legalattomosabbika, az atnocentizmus ellen. Irtózik annak bizonygatásától, hogy a szocialista szerződési rendszer, s különösen a magyar a létező szerződési rendszerek legjobbika. A szocialista szerződési jog nem attól „jobb", hogy jobban szolgálja a gazdaságot, mint a tőkés jog, legföljebb attól, hogy magasabbrendű gazdaságot szolgál.

Vékás Lajos könyve utolsó; elméleti összegző fejezetében a korábbi történeti fejtegetések során már bizonyítottak alapján leszögezi, hogy bár a gondolkodás számára eredményt jelentett a szerződés általános fogalma, illetve „a megegyezés általános jogi relevanciájának elismerése", a szerződés fejlődése semmi esetre sem követi az egyes-különös-általános vonalát. Az általános szerződés legfeljebb logikailag „magasabbrendű", de az általánosság sem a valóság megismerésének, sem a gyakorlat szolgálatának nem záloga. Olykor sőt. A római jog például az általános közeléből a különös felé kanyarodva produkált igazán maradandót, és a szerződés története az általános elérése után is a különöshöz való visszatérés jegyeit mutatja. A tipikus megszokottja ugyanis rendkívül vonzó a mindennapi gyakorlat számára éppúgy, mint a jogalkalmazónak, aki a törvényi tipikus tényállás alá igyekszik besorolni minden számára ismeretlent. Ezért olyan vonzóak a szerződéstípusok, de tegyük hozzá, hogy nem éppen problémátlanul vonzóak, mivel — fejlődésük sokak számára nyilván nyomorúságosnak és méltatlannak tűnő teleológiátlansága folytán — igen heterogén alapúak. A szerződéstípusokban foglalt valóság részben gazdasági — s ezen belül is erősen differenciált —, részben akarati, továbbá jogalkalmazási és jogkövetkezményi természű.

Amikor Vékás Lajos a szerződéstípust a különösség kategóriájához kapcsolja, érezhetően Peschka Vilmos Lukácsra visszavezethető jogelméletét fogadja el. Az elfogadás nem puszta átvétel, inkább nagyon is paradox új eredmény. Aki pedig nem vállalja a paradoxont, az a valóság végiggondolását utasítja el. Mondanunk sem kell, hogy Vékás nem habozik megmutatni, hogy a kontinentális szerződési típusok történelmi fejlődésük során a „tudományos típus" szintjére vergődtek, melyet az „általánosítás magasabb foka" jellemez. Éppen ez az eredmény, melytől úgy látszik fölöttébb nehéz megszabadulni, válik a szerződéstípus jogalkalmazási nehézségeinek forrásává, aminthogy éppen emiatt mutatkozik oly kezesbáránynak a szerződéstípus, ha rendszeralkotási vagy didaktikai kérdésekről van szó. (Bár azt hiszem, hogy e rendszer és didaktika egy meglehetősen túlhaladott valóságfelfogáshoz kapcsolódik.)

A tudományos tipikusság és emellett a szerződésnek a gazdasági tevékenységre s a tevékenységet megjelenítő akaratnyilvánításra egyszerre figyelésével járó látászavarai vezettek oda, hogy míg a hagyományos szerződéstípusok normatív fogalma a törvénykönyvekben a tudományos típus általánosságának szintjén nyert megállapítást, addig a jogkövetkezmények jóval szűkebb tipikusra építve kerültek megfogalmazásra". A jogkövetkezmények alkalmazása — például mert a jogkövetkezmény az akaratra mint morális megnyilvánulásra van tekintettel — gazdasági szempontból képtelenségre vezet — és fordítva.

A szerződéstípus másik nagy problémája, hogy benne a múlt egyre túlsúlyosabb mozzanat. A törvényhozók, mintha csak rég kifulladt háborúk csatáit szeretnék végre megnyerni, melyekről egykor kadétkorukban elvitatkozgattak, a múlt joghézagait tömik el. Így azután „a mai gazdasági-társadalmi viszonyok" esetén „a törvényalkotó által figyelembe vett" életviszonyok „tipikusa" alá nehezen vonható a mai konkrét viszony „egyedisége". Persze a másik veszély is reális és gyakran éppen „a megalapozatlan tipizálás... a „különösnek" az „egyedi" felé történő eltolódása vezet a jogalkalmazás fennakadásaira".

Félreértés ne essék, Vékás Lajos könyve ugyan a szerződés hanyatlásáról, de nem annak végéről tudósít. A szerződéstípus kategóriáit kikezdte az idő; háttérbe szorultak, akárcsak a szerződés jelensége általában. Vékás azonban a krónikási mértéktartás erényét gyakorolva nem a lélekharangot hallja. „Nem szabad magát a szerződéstipizálás gondolatát is elvetni" — biztatja magát és olvasóit a szerző, aki nemcsak vállalja e programot, hanem meg is győz annak helyességéről. Mégis az az érzésünk, hogy ha él is a szerződés, ha jogosult, bár nem túl reménytkeltő is a modernizált szerződéstípusok használata, mindez abban a széles történelmi perspektívában, melyet Vékás oly szuverén módon kezel, mégiscsak a lassú elmúlás, a halódás tünete. A szerződéstípus, mint „a jogi és oktatási rendszeralkotás adekvát eleme és a bíróságok iránytűje" számőzött országnagyok megkopott díszruháját idézi egy másodrangú fogadásról, különösen, ha meggondoljuk, hogy e típusok valaha a tökéletes értelem elsőszülöttjeiként az árukapcsolatok egyedül lehetséges formái, a jogvédelem kizárólagos eszközei voltak. Mindenesetre még így, ebben az állapotban, a szellemi erő és fegyelem rozsdásodó expandereiként is képesek voltak megajándékozni bennünket egy nagyszerű olvasmánnyal.

Sajó András

Süveges Márta: A szövetkezeti tulajdon és a szocialista árutulajdonjog című kandidátusi értekezésének megvédéséről.

1977. május 31-én került sor Süveges Márta egyetemi adjunktus fenti című kandidátusi disszertációjának megvédésére. Az értekezés opponensei Sárándi Imre és Sárközy Tamás kandidátusok voltak.

A következőkben a disszertáció felépítését, majd a disszertáció lényegét alkotó néhány főbb gondolatot szeretnénk bemutatni. Ezt követően térünk rá a vitának az ismertetésére.

A közgazdasági megalapozást szolgáló I. rész I. fejezete a szocialista gazdaságirányítás direkt típusának a sajátosságaival foglalkozik. A II. és a III. fejezet az állami, illetve a szövetkezeti tulajdon és a direkt gazdaságirányítási rendszer kapcsolatát mutatja be, míg a IV. fejezet a szocializmus termelési viszonyainak, a tulajdonviszony fogalmának, az állami és a szövetkezeti tulajdonnak az összefüggéseit tárja fel. A szerző a II. részben a szocialista árutulajdonnak a keretébe helyezve veszi bonckés alá a szövetkezeti tulajdonjog fogalmát. Az V. fejezetben kerül sor az árutulajdonjognak a jellemzésére, a VI. fejezetben pedig az árutulajdonjogot létrehozó gazdasági, társadalmi, politikai viszonyoknak a felvázolására. A VII. VIII. és a IX. fejezetek keretében a szocialista árutulajdonjog, az állami és a szövetkezeti tulajdonjog kapcsolatát elemzi a szerző. Ellentétben a disszertációk szokásos szerkezetével, a történeti fejtegetéseket az utolsó rész fogja át. A X. fejezet a szövetkezeti tulajdon az Októberi Forradalomtól a NEP bevezetéséig címet viseli. A XI. és a XII. fejezetek a szövetkezet fogalmáról és a szövetkezeti tulajdonról alkotott szocialista elméleti nézeteket 1921-től 1930-ig, majd 1930-tól 1953-ig terjedő időszakokra bontásban ismertetik.

A disszertáció lényegét alkotó gondolatok a következőkben foglalhatók össze.

1. A szerző megállapítja, hogy a szocialista direkt gazdálkodási rendszer nem csak az állami tulajdonon belül helyezkedett el, hanem a szövetkezeti tulajdonformára is kiterjedt, annak ellenére, hogy a közgazdasági elmélet szerint a szövetkezetet nem lehetséges az állami gazdasági szervekkel tervutasítás alapján összekötni, hanem az áruviszonyokat kell az összekapcsolás eszközéül alkalmazni.

A direkt szocialista tervgazdálkodás bevezetésétől kezdve a közgazdasági elmélet tagadta az áruviszonyok és a szocializmus összeegyeztethetőségének a lehetőségét és a túlcentralizált gazdaságirányítás az értéktörvényt a gazdasági életből ki is iktatta. A gazdasági viszonyok jogi szabályozása — tükrözvén az áruviszonyoknak a teljes hiányát — 1930-tól 1938-ig az egységes gazdasági jog keretébe tartozott, amely gazdasági jog ugyanolyan alá-, fölérendeltségi államigazdasági jogviszony formájában szabályozta az állam és a szövetkezet gazdasági kapcsolatait, mint ahogyan azt az állami gazdálkodó szervek és az állam mint tulajdonos viszonyában tette. A szövetkezeti tulajdonformát az állami tulajdontól csak a szövetkezet szervezeti felépítésében megjelenő különbségek határolták el. A szövetkezeti jogi személy hagyományos szervezeti formájával kialakított szövetkezeti tulajdonformán belül az ipari, a fogyasztási és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek belső gazdasági viszonyait és az állammal való kapcsolatait az ágazati sajátosságok határozták meg.

2. A gazdasági jog megszüntetése — anélkül, hogy a gazdaságirányítási rendszerben bármiféle változás történt volna — a szövetkezetekre vonatkozó jogi szabályozásban a következő változásokat eredményezte. A polgári jog annak ellenére, hogy a szövetkezeti tulajdonforma fogalmába mind a fogyasztási, mind az ipari, mind a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdont belefoglalta, a polgári jog tárgyául szereplő „érték és pénzformában szabályozott" vagyoni viszonyok körét csak a „vállalatokra", az állami vállalatra, a fogyasztási és az ipari szövetkezeti vállalatokra terjesztette ki. A kolhozt és a kolhoztulajdont szerepeltette ugyan a polgári jog mint a szövetkezeti jogi személynek és a szövetkezeti tulajdonnak az egyik típusát. A kötelmi jog azonban a kolhoztermékek felvásárlására vonatkozó szerződéstípust nem ismerte. A begyűjtés és „a termelési szerződések" rendszere államigazgatási-adójogviszonyt alkotó intézményként jelentkezett.

3. A begyűjtési rendszernek 1930-tól 1958-ig történő gyakorlati érvényesülését és ezzel a pénz- és áruformák kiszorítását mind a kolhozon belüli és a kolhozon kívüli viszonyokból az orosz földfejlődés „obscsina" jellegű rendszere és az annak következményeként létrehozott egységes állami földtulajdon intézménye tette lehetővé. A kolhozjog alapintézménye a gazdasági jogi koncepció érvényesüléséig és azt követően is, nem a kolhoztulajdon, hanem a kolhozok állami földhasználati joga volt.

4. A magyar szocialista viszonyok között a polgári jog az árutulajdonjog általános tulajdonjogi fogalmaként történő felhasználásával és a szövetkezeti jogi személy fogalmával alakította ki a szövetkezeti tulajdonforma „gazdasági-társadalmi" fogalmát. Ezt úgy érte el, hogy az árutulajdonjog fogalmára épített szövetkezeti jogi személyiséggel létrehozta a szövetkezeti csoporttulajdoni formát. A polgári jog a szövetkezeti árutulajdonjogi fogalommal és az arra épülő szövetkezeti jogi személyiséggel létrehozott egy olyan tulajdonformát, amely a módszerében azt a látszatot keltette, mintha a jogi szabályozás mögött a munkamegosztásban önálló gazdasági érdek alapján elkülönült, ezért az összekapcsolódásban az egyenérték alapján összekapcsolódó gazdasági szervről lenne szó.

5. A szerző hangsúlyozottan aláhúzza, hogy a termelőszövetkezetek gazdaságirányításának közgazdasági tartalma megegyezett az állami vállalatok irányításával, csak az irányítás jogi formája különbözött. A termelőszövetkezetek állami irányítását az állam az egyenjogúságot és a mellérendeltséget feltételező árutulajdonjog fogalmába és az arra épülő, a „valóságos" áruviszonyokat feltételező mezőgazdasági termelőszövetkezeti szerződés formájába burkolta.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek direkt gazdaságirányításának az egyenjogúságot, mellérendeltséget és egyenjogúságot feltételező polgári jogi szerződés formá-

jába burkolását a magyar földtulajdoni és földhasználati viszonyok meghatározott népi demokratikus földreform tette szükségessé mind gazdaságilag, mind politikailag.

Mindkét opponens egyértelmű álláspontja az volt, hogy az értekezés megfelel a jogszabályban meghatározott követelményeknek, megfelelő alapul szolgál a kandidátusi cím elnyeréséhez. Az opponensek hangsúlyozták a témaválasztás helyességét, és időszerűségét, a feldolgozás magas elméleti színvonalát, leszögezték, hogy az értekezés marxista módszerrel készült és a marxizmus ideológiájával összhangban áll. Nyelvezetében időnként fellelhető nehézkesség a téma bonyolult megközelítési módjának következménye.

Az elhangzott opponensi észrevételekből először azokat emeljük ki, amelyek megerősítik, aláhúzzák az értekezés egyes megállapításait. Mindkét opponens meggyőzőnek tartja és megerősíti azokat a megállapításokat, amelyek szerint a direkt tervutasításos rendszerben a tervutasításos szisztéma nemcsak az állami szektoron belül érvényesül, hanem ténylegesen kiterjedt az egész szövetkezeti szektorra is. Megerősítik az opponensek a szerzőnek azokat a fejtegetéseit is, amely szerint az állami és a szövetkezeti tulajdon sokat hangoztatott eltérései mögött voltaképpen ipar-mezőgazdaság különbségek húzódnak meg, azaz az eltérés nem ideológiai, hanem technikai munkamegosztási okokra vezethető vissza. Sárközy Tamás helyesnek tartja a szerzőnek azt a véleményét, hogy a termelőeszközök termelőszövetkezeti tulajdonba kerülésének tilalma a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdonforma létét megkérdőjelezi. Kiemeli továbbá Sárközy Tamás a szerzőnek azt a gondolatmenetét, amely ábrázolja a direkt tervgazdálkodás polgári jogi elméletének állandó fáziskeresését a politikai gazdaságtan általános elméletéhez képest, amelyre állítólagosan épít, továbbá azokat a bírálatait, amelyek a polgári jog azon tárgymeghatározása ellen irányulnak, amely meghatározás elválasztja egymástól a szabályozás tárgyát és a szabályozás módszerét, holott voltaképpen a kettő egyazon. Sárándi Imre különösen jelentősnek tartja a szerzőnek a háztáji és a termelőszövetkezeti közös gazdaság kapcsolatának újszerű értékelését.

Az opponensi vélemények második csoportját azok az észrevételek adják, amelyek az értekezés megállapításaival valamilyen módon ellentétesek és a disszertáns részben, vagy egészben vitatta azokat. Sárközy Tamás bíráló megjegyzéseinek lényege a disszertáció módszerét érinti. Az értekezés hiányosságait is a feldolgozás időben visszafelé haladó történeti módszer eredményeként tekinti. Így például megkérdőjelezi a történeti oknyomozás során használt periodizáció helyességét. A magyar és a szovjet fejlődés eltérő jellegére hivatkozva csak nagy hibaszázalékkal véli lehetségesnek a magyar közgazdasági és jogi álláspontok visszavezetését a szovjet nézetekre. Az egyes közgazdasági és tulajdonjogi koncepciók korszakokként történő elemzésének eredményeként tudja be a szövetkezeti tulajdon vizsgálata érdekében, azzal összehasonlításban szemlélt tulajdonjogi nézetek leegyszerűsítését. Sárándi Imre vitatta a szövetkezeti tulajdon közvetettségének felfogását az állam, mint politikai hatalom és a szövetkezet mint szervezett kollektíva közötti különbségekre hivatkozva. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok korlátozott földmagántulajdonának tényét kiemelve gyöngíti a szerzőnek azt az álláspontját, hogy abban az időszakban, amikor a mezőgazdasági termelőszövetkezetek nem voltak tulajdonosai a mezőgazdasági gépeknek, a termelőszövetkezetek lényegében nem tekinthetők tulajdonosoknak, és gazdasági viszonyaik — mint a polgári jog által az árutulajdonjog, a szövetkezeti jogi személy konstrukciója útján csoporttulajdonjog formájában megjelenített — elosztási viszonyokként foghatók fel. A felsorolt opponensi észrevételek nem az értekezés alapvető megállapításait tették kétségessé, hanem egyes — bár fontos — részletkérdésekhez kapcsolódtak. A disszertáns meggyőzően és magasszínvonalúan válaszolt az észrevételekre.

Összegezve: Süveges Márta munkájának érdeme mindenekelőtt az, hogy nem egy részjogintézmény aprólékos feldolgozását nyújtja, hanem egy nagyjelentőségű társadalomtudományi kérdés újragondolását tűzte ki célul. A szövetkezet, mint szervezeti intézmény, illetve a szövetkezeti tulajdon taglalása nemcsak a jogtudomány szempontjai szerint történik, hanem a szerző bőségesen merít a közgazdaságtudományból, a gazdaságpolitikából, az általános politológiából és a történettudományból is.

Hársfalvi Rezső

Sajó András: Jogkövetés és társadalmi magatartás című kandidátusi értekezésének vitája

1977. június 8-án, az ELTE Bölcsészettudományi Karának tanácstermében került sor Sajó András kandidátusi értekezésének vitájára.

Sajó András értekezésében arra kereste a választ, hogy a jog milyen tulajdonsága folytán képes a társadalmi magatartás szabályozására, mik a jogi előírásnak megfelelő cselekvés okai. A disszertáns a *jogkövetés* kategóriájának és a jognak megfelelő társadalmi viselkedés *összefüggéseinek* elemzésével keresi a választ kérdéseire. A jogkövetést mindenekelőtt makrotársadalmilag meghatározott összefüggésként tárgyalja. Ezt követi a mindennapi összefüggések tárgyalása; előbb a jogi szabályozásnak a tipikus viselkedést közvetve meghatározó szerepe, majd kifejezetten a jogszabály-motiválta cselekvés kerül kifejtésre. Míg az előbbiben a rutinszerű viselkedés a jellemző és szociológiai kategóriákkal írható le, addig az utóbbi egyéni döntési folyamatként, azaz pszichológiai módszerekkel írható le jobban. Az előbbi esetben a jog közvetve hat és a viselkedés csak objektíve jogkövetés, az utóbbiban adott esetben szubjektíve is az. A kétféle — csak relatíve szembeállítható — jogkövetés szempontjából egyaránt kulcsfontosságú az állami szervekkel való közvetlen kapcsolat, amely a mindennapi cselekvés mechanizmusa szerint zajlik.

A jogkövetés értelmezésében az értekezés az azt biztosító társadalmi mechanizmusból, az *engedel-*

mességből indul ki. Az engedelmesség történelmileg változó, a társadalmi termelésben meghatározott viszony. A társadalmi termeléshez szükséges engedelmességhez szükség van felépítményi elemekre is. Itt lép be az állam és a jog is, s ennyiben a jog a társadalmi engedelmesség biztosításának eszköze, a jogkövetés pedig a társadalmi engedelmesség formája. A jognak van *közvetlen* engedelmességre késztető hatása, de e hatás alapja a termelésben és részben más felépítményi hatások által biztosított társadalmi engedelmesség. A jogkövetés elemzése során azokat a sajátos *mechanizmusokat* kell kimutatni, amelyek éppen a *jog* hatására vezetnek engedelmességre, illetve fel kell tárni, hogy a jogkövetés mikor csak látszólag a jog következménye.

Ennek tisztázásához az értekezés mindenekelőtt a jogot a társadalmi rendszerben helyezi el. A társadalom alrendszerei közül elsőrendű fontosságú az *állam,* amely az egész társadalom életét a többi alrendszert is átható módon befolyásolja. Az állami szervek jogszabályok szerint járnak el, ez adja a jog társadalmi követendőségét. A jogszabályok társadalmi elterjedtsége, a jogkövetés, mint társadalmi magatartás ugyanakkor a gazdaság sajátosságaiból is következik.

A társadalom tagjainak a jog felé fordulását az állami szervek kényszermonopóliuma biztosítja. A *közvetlen jogkövetés* empirikus közvetlensége csak az állami szervekkel való kapcsolatokban tipikus. Ugyanakkor a jog *közvetettségében* hat a magatartásokra, részben a korábban az állami szervek tevékenységével közvetlenül befolyásolt magatartások, részben a jogrendszer hatására megvalósult társadalmi és főleg állami magatartások által megerősített vagy egyenesen teremtett társadalmi tények útján.

Az értekezés, miután a jogszabály közvetlen hatásmódjáról alkotott jogászi mítosz helyébe a jogkövetés mint társadalmi magatartás tényleges meghatározóit állította, elemzi a társadalmilag tipikus magatartást mint jogkövetést. A jognak a mindennapi magatartásra gyakorolt hatásának elemzésére az értekezés a szerepfogalmat használja. Az ezen alapuló vizsgálódás kimutatja, hogy *a jogszabály a maga elvontságában csak kivételesen irányítja a viselkedést.* A disszertáció elemzi azokat az összefüggéseket, amelyekben a társadalmi elvárásrendszert jogilag indokolt kiegészíteni, ezután az állami szervek tevékenységével foglalkozik. Az értekezés külön foglalkozik a közvetlen jogkövetés lehetőségeivel a mindennapi életben.

A jogkövetés társadalmi elemzése azt bizonyítja, hogy a jog a szocialista építés jelenlegi szakaszában továbbra is azon objektív körülmények állami formálásával lehet a legeredményesebb, amelyek a jogkövetésre társadalmilag determinálnak.

Az értekezés vitájában Antalffy György elnök megnyitója után Kulcsár Kálmán akadémikus ismertette opponensi véleményét. Bevezetőjében elégedettségének adott kifejezést mind az értekezés témaválasztása, mind szociológiai megközelítése miatt. Egyetlen kérdésben, a jogkövetés felfogásában vitatta a disszertáns néhány megállapítását. Az opponens véleménye szerint a jogkövetés kifejezés tudatos követést jelent, míg a szerző azt igazolja, hogy a jogkövetés a mindennapi helyzetek többségében sokféle tényező által alakított, a jognak megfelelő magatartás, amelyből éppen a tudatos elem hiányzik. Felmerül a kérdés, nem volna-e célszerűbb különbséget tenni a jognak megfelelő viselkedés és a tudatos jogkövetés típusai között? A probléma még nyitott, éspedig nem is elsősorban a tudatos jogkövetés esetében, hanem a jognak megfelelő viselkedés esetében. Az opponens arra is felhívta a figyelmet, hogy a jogalkalmazói jogkövetésben is hiányozhat gyakran a tudatosság, nem egyszer a jogszabály ismerete is. Valószínűleg ez a helyzet a szervezeti jogkövetésben általában, éspedig minden szervezetben.

Az opponens nagyon fontosnak tartotta a disszertáció megállapításait a jogi norma magatartásirányító szerepéről, különösen a közvetett hatásról szóló fejtegetéseket. A disszertáció eredményei között említette a szerző fejtegetéseit a jognak a már létező struktúrák megerősítésében, az egyes együttműködési struktúra-típusok közötti összhang biztosításában, a szükséges szervezetek létrehozásában és az egyes szerepstruktúrákba való beavatkozásban megmutatkozó jelentőségére vonatkozóan.

Ezután Szotáczki Mihály professzor opponensi véleményének kifejtésére került sor.

Szotáczki professzor jogosnak tartotta a szerző témaválasztását és a kifejtés módszerével is egyetértett. Annak ellenére, hogy a szerző gondolatainak kifejtése során néhol keményen fogalmaz, egyet kell érteni azzal, hogy a jogkövetés lényegének feltárása a jogkövetés tárgyi meghatározásmódjának megismerésében áll.

Az engedelmességről, mint a jogkövetés genus proximumáról szólván az opponens hiányolta a tőkés társadalmi rend előtti formációk engedelmességét kiváltó mechanizmusainak elemzését.

A jog stabilizáló funkciójáról opponens azt a kiegészítő megjegyzést fűzte az értekezésben kifejtettekhez, hogy a szocialista társadalomban a jogi normák azzal a rendeltetéssel illeszkednek be a társadalom irányítási mechanizmusába, hogy annak stabilizálása és alakítása révén elősegítsék a szocialista, majd a kommunista társadalom felépítését.

Az opponens egyetértett disszertánsnak a jogkövető társadalmi állapot létrejöttéről szóló megállapításaival, különösen a nem állami szervezetek jogi szerepmeghatározásáról.

A közvetlen jogszabálykövetés lehetőségéről a mindennapi életben, valamint az egyén viselkedéséről szólván a disszertációnak helyesek azok a megállapításai, hogy a magatartás gyakran nem az állam, vagy a jogszabály iránti tiszteletből, hanem más társadalmi magatartások elfogadása vagy a kényszertől való félelem miatt felel meg a normának. Alátámasztott az a következtetés is, hogy a magatartást nem a jogszabály általános és elvont tételei, hanem mások szokásjellegűvé vált cselekvései irányítják.

Az opponens a disszertációt értékelve rámutatott, hogy kidolgozta a jogkövetés jelenségének teljességre törekvő, marxista elméletét. Megállapításai jelentősen módosítják a jogról, annak funkciójáról és

társadalomirányító-alakító képességéről eddig ismert hagyományos képet.

Mindkét opponens elfogadásra ajánlotta a bizottságnak az értekezést.

Az opponensi vélemények elhangzása után hozzászólások következtek, amelyek az értekezés egy-egy részletkérdésével foglalkoztak.

Ezután került sor Sajó András válaszára. Azzal a gondolattal kezdte, hogy az igazságot csak keresni lehet, de senki sem vallhatja magát annak letéteményesének. Az ő célja is csak kérdések feltevése volt a jogkövetés egy hagyományos felfogásával kapcsolatosan.

Disszertációja megírásakor abból indult ki, hogy a társadalmi magatartások többnyire megfelelnek a jogilag előírtnak, illetve legalább a jogilag megtűrt keretei között maradnak, és ezt döntően és közvetlenül nem a jog idézi elő. Mi teszi akkor mégis lehetővé a jognak megfelelő magatartások társadalmi általánosságát? Az alárendelődés, az engedelmesség elemzése adja meg a választ. Az engedelmesség átfogó problémájának része a jognak való engedelmesség is és társadalmi értelemben a jogkövető magatartás mindig engedelmes magatartás. A jogrendszer iránti engedelmesség alapvetően mint társadalmi probléma értelmes.

A jogkövetés mint külső akarat elfogadása nem szükségképpen tudatos aktus. Figyelembe kell venni azt a különbséget, ami tudatos és a jog előírásainak megfelelő magatartás között adódik, de figyelembe kell venni egy talán még alapvetőbb különbséget is, amely a jogkövetés, mint joghoz viszonyított állapot és az ezt ellentmondásokon keresztül megvalósító egyéni viselkedés között mutatkozik.

A jogkövetésnek a normák oldaláról való megközelítése nem azt jelenti, hogy a norma követettségének oka magában a normában van, hanem az azt érvényesítő, részben az általa mozgásba hozott közvetítő gépezetben, valamint a befogadó egyénben keresendő. A jogi normából kiinduló megközelítésnek azzal is számolnia kell, hogy az adott helyzetet az egyén nem egy adott jogág normájának szempontjából éli meg, hanem egy egész komplex jogintézménnyel van dolga. A disszertáció az adott helyzetben cselekvő személy szociológiai nézőpontját választotta.

A konkrét életbeli helyzetek — a tudatos jogszabálykövetés esélyeinek elemzése érdekében — mindennapi és rendkívüli helyzetekre oszthatók. A jogszabály figyelembevételének esélye a rendkívüli helyzetekben nagy. Növeli ezt az esélyt, ha az egyén az adott helyzetben kénytelen saját akaratára támaszkodni, ugyanis az egész modern társadalmi- és jogrendszer a saját akarás ellen hat. Mindez nem zárja ki, hogy a rutinszerűen zajló mindennapi helyzetekben is felvetődjön a jogszabály képzete. Ami itt figyelembe jön, az a mindennapi helyzet esetleges rendkívüli következménye, az átcsapás a rendkívüli helyzetbe, a kényszerrel rendelkező állami szerv képviselőjével való találkozás lehetősége.

Összegezve elmondható, hogy a tipikus mindennapi helyzetet a rutin, a szokás irányítja. A társadalmakra és azok tagjaira nem jellemző a jog megtartására való feltétlen törekvés. A jogszerű viselkedés nem kategorikus imperatívusz, s többnyire nem feltétlen lelkiismereti parancs.

A választ mind a két opponens, mind a vitában felszólalók elfogadták.

A Bizottság tanácskozás után egyhangúan javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Sajó András részére a kandidátusi fokozatot ítélje oda.

Sebes Ágnes

Ференц Фабиан:

Правовые вопросы финансового регулирования объединений

В статье рассматривается финансовое регулирование объединений социалистических хозяйственных организаций, разъединив эти вопросы на две большие области: финансовые условия учреждения объединений, и система урегулирования доходов и заинтересованности объединений. В отношении первого круга вопросов освещаются правовые нормы о средствах, которые могут быть использованы в целях объединения и приведены численные данные о размере этих средств на уровне народного хозяйства. В связи с урегулированием доходов представлены трудности, вытекающие из того, что в случае учреждения объединения кооперативными организациями, принадлежащими к различным секторам, или кооперативными организациями и государственными предприятиями, в отношении учредителей действуют различные системы урегулирования.

Ferenc Fábián:

Rechtsfragen der finanzlichen Regelung der Unterehmenszusammenschlüsse

Der Artikel beschäftigt sich mit der finanzrechtlichen Regelung der Zusammenschlüsse der sozialistischen Wirtschaftsorganisationen auf zwei Gebieten: es analysiert die finanzlichen Voraussetzungen der Gründung der Zusammenschlüsse, sowie das Einkommens- und Interessiertheissystem. Was die erste Frage betrifft, der Artikel macht den Leser bekannt mit der diesbezüglichen rechtlichen Regelung, und beinhaltet Angaben über das Mass dieser Mittel auf Landesebene. In Zusammenhang mit der Einkommensregelung der Artikel stellt dar jene Schwierigkeiten, die sich aus der verschiedenen Regelung der Gründer im Falle der Zusammenschlusses zwischen Genossenschaften und staatlichen Betriebe ergeben.

Ferenc Fábián:

Des questions juridiques du règlement financier des associations

L'article examine le règlement financier des associations des organes économiques socialistes en le ramenant à deux grands domaines: il analyse les conditions financières de la fondation des associations, ainsi que le système du règlement de revenu et le système d'intérêt des associations. En ce qui concerne le premier cercle de questions l'article expose le règlement juridique du cercle des moyens qui peuvent être employés au but d'association et il contient des données numériques du taux se manifestant au niveau de l'économie nationale de ces moyens. En connexion avec le règlement de revenu l'auteur présente les difficultés, qui s'imposent aux associations établies par des coopératives appartenant aux secteurs différents, ainsi que par des coopératives et des entreprises à cause des systèmes règlementaires différents des fondateurs.

Ferenc Fábián:

Legal problems relating to the financial regulation of associations

The present article examines the financial regulation of the associations of socialist economic organs in dividing them into two great parts; namely it analyzes the financial conditions of the establsihing of associations as well as the system of income regulation and of the interest of associations. As far as the first sphere of questions is concerned, it expounds the legal regulation of the sphere of means to be used for associations and it contains, as well, statistical data of these means on the extent manifesting in the national economic level. In connection with the income regulation it presents all the difficulties arizing from the divergent regulative system of the founders in case of the associations established by the cooperatives coming under the competence of the different sectors as well as by the cooperatives and enterprises.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete. — A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

Készült az Egyetemi Nyomda fennállásának 400. évében.

77.1676 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató.

INDEX 25 422

XXXII. új évfolyam 11. szám Budapest, 1976. november hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM:

SZABÓ IMRE:

A szovjet jog és jogelmélet hatása a magyar jogra és jogelméletre 593

SERES IMRE:

A szocialista állam és a földtulajdon 598

TOLDI FERENC:

Húszéves az államigazgatási eljárási kódex ... 606

FICZERE LAJOSNÉ:

A házastársak közötti személyi viszonyok szabályozása a szovjet és a magyar családjog tükrében 613

ASAVSZKIJ, BORISZ:

A nemzetközi kormányközi konferencia, mint teleologikus rendszer 618

NÁRAY MARIANNA:

Megjegyzések a külkereskedelem belföldi saját számlás szerződéseinek továbbfejlesztéséhez 622

Szemle:

ALAKSZEJEV, SZ. SZ. — JAKOVLEV, V. F.:

A jogi oktatás tökéletesítésének problémái a Szovjetunióban 627

Jogirodalom — jogélet:

Lejzerov, A. T.: A helyi szovjetek tevékenységének demokratikus formái (ÁDÁM ANTAL) 632

Joffe, O. Sz.: A civilisztikai gondolkodás fejlődése a Szovjetunióban; Halfina R. O.: A jogviszony általános elmélete; Fainstein, A. A.: A szocialista szervezetek szerződéses felelőssége (HARMATHY ATTILA) 635

Bratusz, Sz. N.: A jogi felelősség és a törvényesség (SÓLYOM LÁSZLÓ) 636

BITTÓ MÁRTA:

A büntetőjogi kutatás és a közigazgatás című tervtanulmány vitája 638

NAGY LAJOS:

A jogi információ-szolgáltatás és a Jogi Könyvtárak Nemzetközi Szövetségének tevékenysége 641

KÖSZÖNTJÜK A HATVANÉVES SZOVJETUNIÓT!

СОДЕРЖАНИЕ: *Имре Сабо:* Влияние советского права и советской теории права на венгерское право и венгерскую теорию права. — *Имре Шереш:* Социалистическое государство и земельная собственность. — *Ференц Толди:* Двадцать лет с принятия венгерского административного процессуального кодекса. — *Александра Фицере:* Урегулирование личных отношений супругов во свете советского и венгерского семейного права. — *Борис Ашавский:* Международная межправительственная конференция как целеустремленная система. — *Марианна Нарай:* Примечения к дальнейшему развитию внутренних договоров внешней торговли на основе собственных счетов. — *Обзор: С. С. Алексеев—В. Ф. Яковлев:* О модели юриста и обучении в юридических вузах. — *Юридическая литература — юридическая жизнь:* А. Т. Лейзеров: Демократические формы деятельности местных советов *(Антал Адам)*. — О. С. Иоффе: Развитие цивилистической мысли в СССР; Р. О. Халфина: Общее учение о правоотношении; А. А. Фаинштеин: Договорная ответственность социалистических организаций *(Аттила Хармати)* — С. Н. Братусь: Правовая ответственность и законность *(Ласло Шойом)*. — *Марта Биттó:* Обсуждение плановой разработки „Исследования в области уголовного права и государственное управление". — *Лайош Надь:* Предоставление правовых информаций и деятельность Международной Ассоциации Юридических Библиотек.

INHALT: *Imre Szabó:* Die Wirkung des sowjetischen Rechts und der Rechtstheorie auf das ungarische Recht und auf die Rechtstheorie. — *Imre Seres:* Der sozialistische Staat und das Bodeneigentum. — *Ferenc Toldi:* Zwanzig Jahre nach dem Inkrafttreten des Gesetzes über das Verwaltungsverfahren. — *Frau Lajos Ficzere:Boris Aschawskij:* Die internationale zwischenstaatliche Konferenz, als teleologisches System. — *Marianna Náray:* Bemerkungen zur Weiterentwicklung der inländischen Lieferverträge — Lieferungen auf eigene Rechnung — des Aussenhendels. — *Rundschau: S. S. Aleksejew—V. F. Jakovlev:* Probleme der Vervollkommnung der juristischen Schulung in der Sowjetunion. — *Rechtsliteratur-Rechtsleben:* Lejserow: Demokratische Formen der Tätigkeit der örtlichen Sowjets *(Ádám Antal)*. O. S. Joffe: Die Entwicklung des zivilistischen Denkens in der Sowjetunion; R. O. Halfina: Allgemeine Theorie des Rechtsverhältnisses; A. A. Fainstein: Vertragliche Verantwortlichkeit der sozialistischen Organisationen *(Attila Harmathy)*. — S. N. Bratus: Die rechtliche Verantwortlichkeit und die Gesetzlichkeit *(László Sólyom)*. — *Márta Bittó:* Diskussion über die Planstudie „Die strafrechtliche Verantwortlichkeit und die Verwaltung". — *Lajos Nagy:* Die Rechtliche Informationsleistung und die Tätigkeit des Internationalen Verbandes der Juristischen Bibliotheke.

SOMMAIRE: *Imre Szabó:* Influence du droit et de la théorie juridique soviétique au droit et à la théorie juridique hongroise. — *Imre Seres:* L'État socialiste et le bien de terre. — *Ferenc Toldi:* Le code de procédure d'administration a vingt ans. — *Mme Lajos Ficzere:* Règlement des conditions personnelles entre des époux au miroir du droit de famille sociétique et hongrois. — *Borisz Asavszkij:* La conférence intergouvernementale internationale, comme système téleologique. — *Marianna Náray:* Remarques au développement progressif des contracts nationaux du commerce extérieur de propre compte. — *Revue: Sz. Sz. Alekszejev—V. F. Jakovlev:* Problèmes du perfectionnement de l'enseignement juridique à l'Union Soviétique. — *Littérature et vie juridique:* A. T. Lejserow: Les formes democratiques de l'activité des soviets locaux. *(Antal Ádám)* — O. S. Joffe: Développement de la pensée civilistique à l'Union Soviétique; R. O. Halfina: Théorie générale du rapport juridique; A. A. Fainstein: Responsabilité de contrat des organes socialistes. *(Attila Harmathy)* — S. N. Bratus: La responsabilité juridique et la légitimité. *(László Sólyom)* — *Márta Bittó:* La discussion de l'essai de plan ayant le titre: La recherche de droit pénal et l'administration. — *Lajos Nagy:* Le service d'information juridique et l'activité de l'Union Internationale des Bibliothèques Juridiques.

E lapszám (XXXI. új évfolyam. 11. sz.) szerzői: *Dr. Szabó Imre* akadémikus. — *Dr. Seres Imre* egyetemi tanár. — *Dr. Toldi Ferenc*, a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője. — *Dr. Ficzere Lajosné* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Asavszkij, Borisz*, a Moszkvai Egyetem nemzetközi osztályának munkatársa. — *Dr. Náray Marianna*, a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Alekszejev, Sz.*, a jogtudományok doktora (Leningrád). — *Jakovlev, V. F.*, a jogtudományok doktora (Leningrád). — *Dr. Ádám Antal* egyetemi tanár, dékán (Pécs). — *Dr. Harmathy Attila* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője. — *Dr. Sólyom László* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. — *Dr. Bittó Márta* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Dr. Nagy Lajos* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének osztályvezetője

---

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzelteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete. — A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

Készült az Egyetemi Nyomda fennállásának 400. évében.

77.1899 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató.

HU ISSN 0133—1329 INDEX 25422

XXXII. új évfolyam 11. szám Budapest, 1976. november hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A szovjet jog és jogelmélet hatása a magyar jogra és jogelméletre

Annak a világtörténelmi jelentőségű ténynek a méltatása, hogy a Szovjetunió immár hatvan éve fennáll, nyilván elsősorban nem a jogászok feladata. De a hatás, amelyet joga és jogelmélete nálunk kifejtett, természetesen méltánytatást igényel. A szovjet jogfejlődés, az emelkedés, amelyet e hatvan év alatt a szocialista jog építésében a Szovjetunióban elértek, nyilvánvalóan nagy hatással volt a magyar jogfejlődésre, annak abban a szakaszában, amely már a szocialista jellegű társadalmi fejlődés körébe esett. Amikor a Szovjetunió fennállásának hatvan éves évfordulóját ünnepeljük, mi most ne azokat a vívmányokat méltassuk, amelyeket a Szovjetunió ez alatt az idő alatt elért, hanem csak azt nézzük, hogy milyen hatást fejtett ki a szovjet jog és jogelmélet alakulása a magyar szocialista jog és jogelmélet fejlődésére?

E tekintetben mindenekelőtt ennek a hatásnak a — hogy úgy mondjuk — kétértelműségére kell utalnunk, vagyis arra, hogy a magyar történelem során két olyan időszakot különböztethetünk meg, amelyben a szocializmus és így a szovjet hatás elemei megmutatkoztak: ez egyrészről az 1919. évi Tanácsköztársaság, másrészről pedig az eltelt harminc és egynéhány év, ideértve azt is, amelyben ma is élünk. Természetesen e két szakasz jellege is más, de más a hatás módja is, amelyet fel lehet fedezni. Mindkét időszakban elsősorban, sőt időszakonkint kizárólagosan a szovjet szocialista jogfejlődés volt az, amely hatást gyakorolt a magyar szocialista jogfejlődésre, s a magyar jog fejlődésének bizonyos visszahatásával csak az utolsó kb. tíz év során találkozhatunk. Eltekintve így ezektől az utolsó évektől, amikor lassankint a magyar szocialista jogfejlődés tanulságai is kezdenek behatolni a szocialista világ jogi tapasztalatainak tárába, és azokat figyelembe veszik a szovjet jog és jogelmélet fejlődésében is, csak egyirányú hatásról beszélhetünk, jelesül a szovjet jog hatásáról e két szakaszban a magyar szocialista jogfejlődésre.

Nem lehet azt állítani, hogy a Tanácsköztársaság jogászai nem tudtak volna a szovjet jog kezdeti eredményéről. E tekintetben különösen a Tanácsköztársaság alkotmányán látszik meg a szovjet törvényhozás hatása. Azt lehet mondani, hogy a szovjet jogról szerzett ismeretek főleg két fő forrásból táplálkoztak: egyrészről a Szovjetoroszországból visszatérő hadifoglyok és a politikai vezetők hozták el azokat a tapasztalatokat, amelyeket még odakint gyűjtöttek, másrészt pedig egyes orosz hadifoglyok adták át szóban a tapasztalatokat, amelyekről a szovjetorosz sajtóban olvastak. Így egyik forrásunk szerint a Tanácsköztársaság idején Bécsből érkezett egy orosz ember, aki szóban tájékoztatta a magyar szocialista vezetőket arról, hogy mi is van a szovjet jogszabályokban. De kellett ezen kívül írásbeli forrásoknak is lenniök. A „Proletárjog" című folyóiratban, hosszabb tanulmány jelent meg az orosz szovjetköztársaság szervezetéről (1. szám), majd a 6. számban Frigyes Béla tollából tanulmány az orosz igazságszolgáltatás szervezetéről, végül egy cikk a 11. számban a választott bíróságokról Oroszországban. E cikkekből is kitűnik, hogy hogyan építik fel Szovjetoroszországban az állam és az államigazgatás épületét, milyeneknek kell lenniök az új állami szerveknek, az új bíróságoknak, mi lehet a szerepe a választott bíróságoknak, amelyek számára kezdetben megnyitották az utat. Tény, hogy ezekben az években Oroszországban még csekély volt a szovjet jogfejlődés irodalma, s így kevés magyarázó írásbeli anyagot lehetett beszerezni; ezért elsősorban a törvényeket, a határozatokat fordították, minthogy azoknak meg-

volt az írásbeli formájuk. Mégis, az írásbeli tájékozódás ellenére is, azt lehet általánosságban mondani, hogy a Magyar Tanácsköztársaságban a szovjet jogfejlődésből való okulás főleg tapasztalati és orális forrásokból táplálkozott.

Nem ez volt a helyzet 1945 után, amikor a szovjet tapasztalatok átvétele intézményes, szervezett formában történt. De rendszeressé lett a közvetlen érintkezés is a két ország között, pontosabban rendszeresekké váltak a tanulmányutak a Szovjetunióba. Az érintkezés formáinak ilyen alakulása mellett természetesen döntő volt, hogy időközben, az eltelt harminc év alatt a Szovjetunióban szilárd jogrendszer és igazságügyi szervezet jött létre, amely nem kevés próbálkozás és kísérletezés után alakult ki. Most már nem egy fiatal szocialista állam tapasztalatait vehette át egy másik fiatal szocialista állam, hanem a fiatal szocialista állam egy gazdag tapasztalatokat gyűjtött, fejlett szocialista államét.

Bizonyára van abban valami elvi jelentőség, hogy az első jelentős jogi okmány, amelyen a Szovjetunió befolyása jogéletünkben a legközvetlenebbül érzékelhető, az a Magyar Népköztársaság 1949. augusztus 20-án elfogadott alkotmánya volt. Az 1936. évi szovjet alkotmány nemcsak a magyar alkotmányra, de a baráti szocialista országok mindegyikének az alkotmányára befolyással volt. Ezzel a magyar állami fejlődés — hogy úgy mondjuk — egy fázissal meggyorsulhatott, mert nem kellett végigmennie azokon az előző szakaszokon, amelyeken a szovjet alkotmányfejlődés átment. E tekintetben legfeljebb az volt az 1936. évi szovjet és az 1949. évi magyar alkotmány között a különbség, hogy az utóbbiban, azaz a magyarban több programszerű elem volt, vagyis több ígéret a jövőt illetően; az 1936. évi szovjet alkotmány már inkább tükrözhette a szovjet élet realitását. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy mekkora jelentősége volt a szovjet alkotmány példamutatásának, nemcsak a magyar, de általában az egész szocialista fejlődés számára; a szovjet alkotmány egyik számottevő tényezője volt annak, hogy a szocialista országoknak létrejött egy elvilegelméletileg azonos alapokon álló csoportja.

Az alkotmányból egyébként sok minden következett. Ezek sorában ki kell emelni a szovjet példa nyomán kialakult tanácsok rendszerét, amelyet 1950-ben vezettünk be. E területen a példa már nem volt olyan közvetlen, inkább áttételesnek mondható; jónéhány elem a sajátos magyar körülményekből folyt. De a lényeg azonos maradt; a régi közigazgatást Magyarországon is felváltotta a helyi tanácsok rendszere, s ha ez a tanácsrendszer esetleg az állam legfelsőbb régióiban különbözött is a szovjet mintától, mert itt nem volt okvetlenül és valójában tanács, a rendszer elvi lényege ugyanaz volt; általa Magyarországon is a nép vonult be az államigazgatásba.

Anélkül, hogy e tekintetben szigorú rendet lehetne megállapítani, már a népnek az államigazgatásba való bevonulása előtt, a nép bevonult az igazságszolgáltatásba. 1949-ben ugyanis törvény jelent meg a büntető eljárás módosításáról, amely bevezette a népi ülnökök intézményét a büntető bíráskodásba. Ezt néhány évre rá követte az a törvény, amely a polgári igazságszolgáltatásban is helyet biztosított a népi ülnököknek. E tekintetben is azt lehet mondani, hogy a lényeget illetően a szovjet példa nyomán jártunk el, de a részletekben előfordult némi eltérés.

Ez egyébként az 1945 után keletkezett szocialista országok fejlődésének egyik érdekes vonására mutat rá. Ezekben az országokban ugyanis az eljárási jogok gyökeres átalakulása rendszerint megelőzte az anyagi jogok átalakulását. Az eljárásban megszűnt a három fokozatú eljárás és átadta a helyét az egyfokú fellebbezés rendszerének. Az eljárásnak ez a leegyszerűsödése jelezte egyben általában is a szocialista jogfejlődés útját; ez az út az egész jog területén az egyszerűbbé válás irányába vezetett.

Még egy vonást hadd emeljünk ki a szocialista jogfejlődés hazai útjából, vagyis abból az útból, amelyet a magyar események jeleztek. A már említett törvények ugyanis mind az alkotmány rendelkezéseinek a végrehajtását jelentették; az ötvenes évek elején megtörtént az alkotmány rendelkezéseinek a valóraváltása a bírói és az ügyészi szervezetet illetően is. E vonatkozásokban a magyar jogfejlődés ismét igen sokat merített a szovjet példából. Így ennek a példának a követése volt mindenképpen a külön, az igazságügyminisztériumból kivált ügyészi szervezet; a bíróságokról szóló törvényen is érezhető a szovjet példa hatása.

Ne kövessük tovább a szovjet példa átvételének egyes szakaszait, hanem térjünk rá a dolog elvi oldalára. Ennek az elvi oldalnak a lényege az, hogy a magyar szocialista jogfejlődés az első szakaszban, mondjuk: a szocialista fejlődés első tíz évében rengeteget merített a szovjet jogfejlődés példájából, abból a gazdag tapasztalatból, amelyet a Szovjetunió az akkor harminc évnyi fejlődés alatt összegyűjtött. Ennek a jelenségnek az a lényege, hogy a magyar jogfejlődés előtt egyetlen szocialista példa állt, de állt egy példa, amely nagyban megkönnyítette a magyar jogfejlődés útját és fölöslegessé tette mindazoknak a kísérleteknek a sorát, amelyekkel a szovjet jogfejlődésnek az addigi harminc év alatt meg kellett küzdenie.

Ez által persze bizonyos aritmia jött létre a két ország között; a magyar jogfejlődés egy jóval fejlettebb szocialista állam jogából vette és vehette a példát. De ez az aritmia érdekes elvi következtetésre is vezet; kiderült ugyanis, hogy a nagy időbeli különbség ellenére a szovjet jogi megoldások jól használhatók a magyar jogfejlődésben is. Ennek a jelenségnek az okát abban kell keresni, hogy a jogfejlődés általában véve lassú, az általános társadalmi fejlődéshez képest is az, s néhány évtized benne nem számít sokat. Az átvételek ütemének magyarázata sokkal in-

kább abban van, hogy a magyar jogalkotás elsősorban azt vette át a szovjet példából, ami a szocializmus elvi alapjaira vonatkozott, ami abban elvi volt és ez az elvi — maradandó, még ma is érvényes eleme mind a szovjet, mind a magyar jognak. A szocialista jogfejlődésnek két fajtájú elemből való összetevődése különösen jelentős a szocialista jogok fejlődésének későbbi szakaszában, amikor is a másodlagosságok száma szaporodó.

Hasonlítsuk össze e két társadalmat: a szovjet társadalom és állam hatvan éves; a magyar szocialista fejlődés valamivel több, mint harminc. Világos, hogy a szovjet jog hatása különböző időszakokban különbözőképpen érvényesült. Érthető, hogy a magyar szocialista jogfejlődés első éveiben ennek az új jognak az egyetlen példája a szovjet jogfejlődés és a példát csakis a szovjet jog fejlődéséből vettük; erről már szólottunk. Ezeket az első éveket érthető módon az jellemezte, hogy a magyar jog szinte közvetlenül vette át a szovjet tapasztalatokat, s e tekintetben az átvétel olykor talán túlzottan is közvetlen volt. Ez a szinte direkt átvétel nemcsak a szovjet és a magyar jog viszonylataiban állt fenn, hanem állt a szovjet és a magyar jogtudományi fejlődést illetően is; a szovjet művek fordításai úgyszólván pótolták egy ideig az önálló magyar szocialista irodalmi produkciót.

A fejlődésnek ez a sajátsága később megszűnt. A magyar jogfejlődésben lassankint előtérbe kerültek a sajátos vonások is, amelyeket a konkrét magyar viszonyok determináltak. Ez az új jelenség egyesek szemében azt a látszatot keltette, mintha a magyar jogfejlődés annyira önállósult volna, hogy teljesen elszakadt a szovjet példától. De ez nem így volt és ezt nem így kell érteni. Mondjuk úgy, hogy az együtt fejlődés második szakaszában a szovjet példa hatása megszűnt annyira közvetlen lenni; az árnyaltabbá vált. Ami a szovjet jog alapvető elveit, alapvető intézményeit illeti, ezek tekintetében a szovjet jog és intézményei változatlanul példamutatásul szolgálnak minden szocialista ország, így Magyarország számára is; e mellett a fejlődés előtérbe hozta azokat a másodlagos jegyeket, amelyek sajátosan egy-egy szocialista ország tulajdonságai. Ezeket azonban — mint jeleztük — nem lehet az adott állam jogában a lényegi elemnek tekinteni.

*

Eddig elsősorban a jogfejlődés sajátosságait és kölcsönhatását néztük; de ezzel együtt járt az állam- és jogelmélet kölcsönhatásban való fejlődése is. Nézzük most meg közelebbről azt a kérdést, hogy mit tett a Szovjetunió ez alatt a hatvan év alatt általában a szocialista állam- és jogelmélet fejlődését és így a magyar állam- és jogelmélet fejlődését illetően? Természetesen e tekintetben is vannak a fejlődésnek jól megkülönböztethető szakaszai, de általánosságban azt lehet mondani, hogy a Szovjetunió létrehozta a marxista—leninista állam- és jogelméletet és elterjesztette azt a szocialista országokban. Hogyan is zajlott le ez?

Nem kérdéses, hogy a marxizmus klasszikusainak a műveiben, Marxnál, Engelsnél és Leninnél igen sok utalás található a jog marxista elméleti felfogásáról. A társadalomról általában szólva, okvetlenül találkozniok kellett a joggal és ennélfogva műveikben alapvető jelentőségű megállapítások találhatók a jogot illetően. Ám 1917-et követően, mégis csak a szovjet jogászokra várt az a feladat, hogy ezeket a klasszikusok műveiben elszórtan található tételeket összegyűjtsék, rendszerbe foglalják és létrehozzák azt az önálló tudományágat, amelyet marxista—leninista állam- és jogelméletnek nevezünk. Ez a rendszerbe foglalás, ez a diszciplinává formálás kétségtelenül a szovjet jogtudomány érdeme. Meg kell jegyezni, hogy a forradalom idején és azt közvetlenül követően különböző megközelítési módok voltak találhatók és intenzív viták kísérték a jogelmélet létrehozására irányuló ezt a tevékenységet. De azért mégis csak létrejött egyfajta konszenzus, amely a lényeget illette; egyébként azonban többféle megközelítési móddal is lehetett találkozni.

A kezdeti időszakban, bár különböző módon és indoklással, egyfajta negatív álláspont volt az uralkodó e korai marxista—leninista jogelméletben a jognak a szocializmus viszonyai közötti létezését illetően. Voltak, akik a jog lényegét a cserében látták és a jogot jellegzetesen e cserére redukálva, kapitalista terméknek tekintették, amelynek csak maradványai élnek a szovjet társadalomban; voltak, akik a jogot az azokat végső soron meghatározó termelési viszonyokkal azonosították; végül voltak, akik a jogot valami belsőnek, az intuíció termékének tekintették. Noha a szovjet fejlődés már viszonylag korán bizonyos felfogásbeli módosításokra kényszerítette is az elmélet egyes művelőit, ami valamiféle elméleti közelítéshez vezetett a különböző irányok között, mégis, a marxista—leninista jogelmélet teljesen egységes felfogására csak a harmincas években került sor.

A kezdeti sok vita alig vonatkozott a marxista—leninista állam- és jogelmélet államelméleti részére, noha ott is voltak viták a körül, hogy vajon az államban mennyi az ideológia és mennyi a ténylegesség. De erre nézve meg kell állapítani, hogy az állam kérdését annakidején meglehetősen elkülönítve tárgyalták a jog kérdésétől. Az a felfogás, amely végül is egyetlen elméletté kovácsolta össze az államra és a jogra vonatkozó legáltalánosabb marxista—leninista ismereteket, vagyis amely tulajdonképpen létrehozta az új és egységes állam- és jogelméletet, szintén csak később, a harmincas években alakult ki. Azt is meg kell végül jegyezni, hogy a marxizmus klasszikusai sokkal többet szóltak az államról, semmint a jogról; az olyan könyv, mint Lenin „Állam és forradalom"-ja felért egy egész államelméleti tankönyvvel.

A marxista—leninista állam- és jogelmélet

többféle megközelítésének az időszakát követően, a harmincas években bizonyos fordulat zajlott le a Szovjetunióban e tudományág körében. Ennek a fordulatnak egyik oka és jele az volt, hogy a jogot illető úgynevezett nihilista társadalmi álláspont megdőlt; a szovjet államépítésben felismerték, hogy a szocializmus alapjainak lerakásában a jognak számottevő szerepe van és még nagyobb szerepe lesz a későbbi fejlődés során. Ezért és ezen az alapon azután a marxista—leninista állam- és jogelmélet is új tartalomhoz és szerephez jutott. Ebben az új szakaszban az elméletnek az lett a lényege, hogy egységesen, általánosan elfogadott választ adott a jog mibenlétét illetően. Ez az egyértelmű álláspont a jog központi magvának a jogi normát tekintette; az akkor adott jogfogalom középpontjában az a tétel állt, hogy a jog nem más, mint az állam által alkotott magatartási szabályok rendszere, vagyis jogi normák rendszere. Ilyenképpen ez a felfogás bizonyos mértékig a szocialista normativizmus álláspontjának nevezhető, amely a húszas években a jog szociológiai vagy normativista megközelítéséről zajló vitára a normativista felfogással válaszolt. Ehhez a normatív álláspontho, amely azonban nem azonos a burzsoá jogbölcselet normativista felfogásával, mert végeredményben a normát visszavezeti a termelési viszonyokra, még egy elem járult; ez pedig az állam szerepe a normát illetően, de nem elsősorban az a szerep, amelyet a norma alkalmazójaként, hanem annak alkotójaként betölt. Az államnak beiktatása a jogfogalomba azzal a veszéllyel járt, hogy az állam bármit joggá emelhet; az elméletnek tényleg kinőtt egy ilyen vadhajtása.

A jognak ebből az új felfogásából — mint jeleztük — hiányzott a jog gyakorlati érvényesülésének eleme, és a jogfogalomba is csak a jog alkotása került, nem pedig egyben annak spontán vagy kikényszerített érvényesülési ténye. Ezért az ötvenes években elhangzottak olyan nézetek, amelyek a jogfogalomba bele akarták vinni az egyedi jogviszonyokat is, vagyis azokat a viszonyokat, amelyekben a jog az egyénekre nézve realizálódik. Nézetünk szerint azonban az egyedi viszonyok csak a jognak mint felépítménynek fogalomkörébe vonhatók bele, nem pedig a jog fogalmi körébe. A jog jog marad akkor is, ha egyedi jogviszonyokban nem realizálódik, s az egyedi jogviszonyokban való megvalósulás nem a jogfogalom lényegi eleme; ez csak a jogérvényesülés folyamatában, ez utóbbinak konkrét formája, de a jog fogalmához nem tartozik; annak tényezője a jog társadalmi megvalósulása.

Noha a szocialista jognak normatívként való felfogása a marxista—leninista jogelméletben már szinte negyven éve érvényes, a későbbiekben új lényegi elem hozzá tulajdonképpen csak az egyedi jogviszonyoknak a jogfogalomba való bevitelével járult. Ebben az állapotban van ma is a marxista—leninista jogelmélet, amelynek ezt az állapotát nyugodtan nevezhetjük önálló tudományként való megkonstruálódása második szakaszának.

De az elmondottakból eleve felmerül az a kérdés, hogy vajon nem avult-e el már ez a felfogás, vagy pontosabban: az idő nem tesz-e szükségessé továbblépést az eddigi vonalon a jogfogalmat illetően? Hogy még pontosabban tegyük fel a kérdést: vajon nem kell-e vizsgálni a marxista—leninista jogelmélet körében azt is, hogy mi van a norma mögött, az vajon miből származik, mi az, amit a norma kifejez, valamint mi az, amire a norma irányul, mi az, amit társadalmilag megvalósít? Igaz, hogy a végső tényezőt, azaz a termelési viszonyokat a jelzett felfogás, azaz a másodiknak nevezett fejlődési szakasz álláspontja felvette a jog meghatározásába, azaz a termelési viszonyokat jelölte meg a jog okaként, de ezt csak a jog legvégső okaként ismerte el. A társadalmi viszonyok rendjében a termelési viszonyok mellett beszélni kell az általuk meghatározott egyéb társadalmi viszonyokról, így a munkaviszonyokról, a családi viszonyokról, a kulturális viszonyokról, és így tovább.

Az a felfogás, amelyet a marxista—leninista elméletben mi képviselünk, éppen ezen a tételen alapszik; mi a norma mögött azt a társadalmi viszonyt keressük, amelynek a norma csak megmerevedett kifejezési formája és védelmezője. A marxista—leninista jogelmélet szerintünk — s ugyanígy az államelmélet — nem állhat meg a jognál, részleteiben a normánál, mint végső tényezőnél, hanem a norma mögé is kell néznie; ott pedig a társadalmi viszonyok különböző fajtáit találja, amelyek legfontosabbja, alapvetője kétségtelenül a termelési viszonyok; ezek — Marx szerint — jogi téren a tulajdonviszonyokban fejeződnek ki, de a jog nemcsak ezekből a viszonyokból, hanem az ezek által meghatározott más társadalmi viszonyokból is áll. A marxista—leninista jogelméletnek nézetünk szerint társadalomelmélettté kell válnia a szó teljes értelmében. Szerintünk erre kell keresni a marxista—leninista jogelmélet fejlődése harmadik szakaszának az útját; a jognak az alapvető és az ezek által meghatározott társadalmi viszonyokkal kapcsolatba hozása útján lehet és kell továbbfejleszteni a marxista—leninista jogelméletet.

Ha az előzőekben nem szóltunk bővebben az államelméletről, úgy ez elsősorban azért történt, mert — noha az államot nem szabad kizárólag csak jogi jelenségnek tekinteni — mindaz, amit a jogról, annak lényegéről, elmélyültebb szemléletéről mondottunk, elméletileg áll az államra nézve is. De egyébként az államelmélettel behatóan foglalkozik maga a történelmi materializmus is, mint önálló tudomány, amely az államnak az osztálytartalmát behatóan elemzi. Az állam összetett fogalom, valójában az állami szervek rendszere; e szervek lényegének és feladatainak feltárása érdekében szintén mögéjük kell nézni és azokat a társadalmi tényezőket kell elemezni, amelyek ezeket a szerveket

és működésüket végül is meghatározzák, talán mondhatjuk így: ezeket életre hívják. Itt is, miként a jognál is, a szociológia az, amely bevonult a marxista—leninista állam- és jogtudományokba, s ezeknek az elméletét a legszélesebb mérvben társadalomelméletté teszi. Nem tagadjuk, hogy e kérdések kidolgozása egyelőre inkább előttünk álló feladat, semmint már megoldott probléma.

*

A jogelmélet fejlődése Magyarországon a felszabadulás után annyiban szerencsés helyzetben volt, hogy nem kellett a marxista—leninista elméleti fejlődés első szakaszát, a kísérletezések szakaszát végigcsinálni. A kezdeti években, a felszabadulás után ugyan egy ideig még vitában kellett tisztázni a marxista—leninista elmélet helyes értelmét, aminthogy viták zajlottak még — utóvédharcok — a nem marxista felfogásokkal is. De végül is, mondjuk: 1948—1949-ben dominánssá vált a marxista—leninista jogelmélet nálunk is, mégpedig abban a formájában, amely a harmincas években alakult ki a Szovjetunióban. E tekintetben is elmondható, hogy a kezdeti időben a szovjet elméleti tapasztalatokat nagyon is közvetlenül vettük át, talán azt is lehet mondani, hogy kellő elméleti megemésztés nélkül vettük át. De ez érthető; itt is egyedül a Szovjetunióban kidolgozott elmélet állt előttünk, abból meríthettünk tanulságot és példát. Ez volt az oka annak az általános benyomásnak, hogy a magyar jogelmélet egy ideig nem volt más, mint a szovjet marxista—leninista elmélet puszta lefordítása. Az agyak azonban eközben a továbbvitelen dolgoztak.

Minél jobban kibontakozott ugyanis a magyar társadalmi fejlődés, annál inkább gazdagította önálló elemekkel a marxista—leninista állam- és jogelmélet magyarországi fejlődése ezt a tant. E tekintetben a máról már egyenesen azt lehet mondani, hogy miként a jogfejlődésben, úgy az elméletben is, egyfajta kölcsönös viszony alakult ki, amelyben a tapasztalatoknak kétoldalú, azaz olyan átvételére kerül sor, amelyben nemcsak mi kapunk tanulságokat, hanem át is adunk saját tapasztalatainkból. Sem gyakorlatilag, sem elméletileg nem mellékes például, hogy az új szovjet alkotmány tervezetének tárgyalásával kapcsolatban Brezsnyev elvtárs megjegyezte: kidolgozásánál a többi szocialista ország tapasztalataiból is merítettek. De azért kétségtelen, hogy az arányokat illetően nem teljes az equitás, viszont annyi bizonyos, hogy az egyoldalú átvétel időszaka lejárt; a szovjet és a magyar jog kapcsolata, csakúgy, mint a Szovjetunióban és a Magyarországon művelt marxista—leninista állam- és jogelmélet kapcsolata új szakaszba lépett, amelyet sokkal inkább a kölcsönösség jellemez, semmint az egyirányú hatás. Ez érthető is akkor, amikor már a népi demokratikus országokban is a fejlett szocialista társadalom építésén munkálkodnak.

Amit az előzőekben elmondottunk a szovjet állam- és jogfejlődés magyarországi hatásáról, továbbá a Szovjetunióban művelt marxista—leninista állam- és jogelmélet magyarországi befolyásáról, mutatis mutandis áll az egyes jogtudományi ágakra nézve is. Ezeket illetően természetesen különböző mértékek és fokozatok állapíthatók meg; van ahol a hatás nagyobb és a kapcsolat szorosabb, és van, ahol a hatás és kapcsolat közvetettebb. De az egyes jogágak által szabályozott társadalmi viszonyok maguk is több vagy kevesebb nemzeti sajátsággal alakulnak az egyes szocialista országokban. Elegendő e tekintetben a tulajdonviszonyok alakulására hivatkozni; de eltérőek például a családi viszonyok is, aszerint, hogy milyen felfogás él az egyes szocialista országokban, sőt attól függően is, hogy milyenek az adott országban a tradíciók a családot illetően. Mindezeknél fogva általános tételként azt lehet mondani, hogy a Szovjetunió példamutatása és hatása a magyar jog és jogtudományok fejlődésére — általános vonás, de a maga konkrétságában nem egyenletes, az egyes területeken nem azonos mértékű. Ez persze összefügg a szocializmus általános törvényszerűségei, illetve a szocialista elmélet alapjai és a másodlagos sajátságok közötti különbséggel is.

Az a legfőbb törvény, amelyet mind a szovjet és magyar jogfejlődés, mind a Szovjetunióban művelt marxista—leninista állam- és jogelmélet és a Magyarországon művelt marxista—leninista állam- és jogelmélet viszonyára nézve érvényes, az abban a már jelzett vonásban foglalható össze, hogy a jog és az elmélet alapvető sajátosságait illetően mindvégig fennáll az eszmei azonosság; itt tehát az identitás elve érvényesül. A másodlagos jelek síkján a társadalmi-politikai különbségek és még több járulékos tényező olyan eltérésekhez vezet, amelyek ugyan nem lényeges, de mégis csak különbségeket teremthetnek a jog és elmélete tekintetében. Ezeknek alapján tehát lehetséges a differenciáció. Ezt a megkülönböztetést nem szabad figyelmen kívül hagyni.

Szabó Imre

A szocialista állam és a földtulajdon

Az évfordulók megünneplése a történelem során kialakult társadalmi szokássá vált. Az évfordulók igen sokfélék lehetnek, de közöttük is kiemelkednek a forradalmi évfordulók, amelyek a társadalom fejlődésében alapvető jelentőségű haladó fejlődést hoztak. A társadalom fejlődésére pozitíven ható forradalmi évfordulók között is kiemelt figyelmet érdemelnek azok a forradalmi évfordulók, amelyek hatása a legújabb kori történelmi fejlődést, a mai gazdasági és társadalmi fejlődést és ennek folytatásaként a belátható jövő fejlődési útját is megalapozták és meghatározták. Vitathatatlanul ilyenek általában a szocialista forradalmak, s közöttük is elsősorban az oroszországi 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalom, amely a történelem folyamán első ízben hozott létre olyan szocialista államot, amely nemcsak hogy tartósan megmaradt, de napjainkban már fejlett szocialista viszonyai között a kommunista társadalom építésének feladata előtt áll. Ennek a Nagy Októberi Szocialista Forradalomnak a 60-ik évfordulóját ünnepeljük most Magyarországon is, nemcsak a Szovjetunió és a szovjet népek iránti tisztelet okán, hanem ezen túlmenően azért is, mert *a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nemcsak nemzeti, de nemzetközi jellegű is volt.* Hatása ugyancsak túlnőtt a Szovjetunió határain és egyre nagyobb befolyást gyakorol a nemzetközi fejlődésre, arról már nem is szólva, hogy a forradalmi harcokban jelentős számú magyar katona is részt vett, mai szocialista társadalmunk létrejötte és fejlődése pedig ugyancsak egyértelműen kimutatható kapcsolatban van a forradalom eredményeivel. Ezért a *mi ünnepünk is* a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60-ik évfordulója.

Az ünnepi megemlékezés sokféle lehet. Én e sokféle lehetőség közül egy cikk' keretében arra a kérdésre szeretnék választ keresni, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalomnak a földtulajdont érintő intézkedései milyen általánosítható tapasztalatokat nyújtanak más olyan országok és népek számára, amelyek a szocialista fejlődési útra lépnek. A kérdés súlya igen nagy, mivel mind a szovjet példa, mind a később létrejött szocialista államok példája azt mutatja, hogy a szocialista állam első intézkedései között hozzá kell nyúlni a földtulajdon kérdéséhez és azt úgy kell rendezni, hogy a rendezés a további szocialista fejlődést mind politikai, mind gazdasági és társadalmi szempontból elősegítse. A tévedést ezen a területen igen drágán kell megfizetni, s nem biztos, hogy a felismert tévedés korrigálására később még van lehetőség, mint azt az 1919. Magyar Tanácsköztársaság példája is bizonyítja.

1. Közismert, hogy a Szovjetunióban a 60 évvel ezelőtt győzött Nagy Októberi Szocialista Forradalom másnapján minden földet nacionalizáltak, vagyis mindenféle földmagántulajdont megszüntettek és az ország határain belül minden földet egységesen állami tulajdonba vettek. Még jobban pontosítva; ez a megoldás azt jelentette, hogy nem csupán a nagybirtokok földmagántulajdona került állami tulajdonba, hanem a paraszti földmagántulajdon is.

A földmagántulajdon ily módon való megszüntetése azonban nem jelentette azt, hogy a föld mint a gazdálkodás tárgya is állami kézbe került volna. A Szovjetunióban a föld nacionalizálása együtt járt a feudális és feudálkapitalista nagybirtokrendszer felszámolásával, vagyis ezeket a földeket általában szétosztották a parasztok között. Emellett a paraszti földeket továbbra is meghagyták a parasztok használatában. Mindez együttesen azt eredményezte, hogy a Szovjetunióban a föld nacionalizálása és az azzal együttjáró földosztás eredményeként *a szovjet mezőgazdaságban általánossá vált a kisárutermelő paraszti gazdálkodás* minden olyan földterületen, amelyen azelőtt is mezőgazdasági termelést folytattak. Természetesen minden olyan földterület, amelyen sem mezőgazdasági termelést nem folytattak, sem más emberi tevékenység színhelyéül nem szolgált a föld, állami kezelésben levő földnek volt tekintendő és ma is annak kell tekinteni. Hogy ez a földterület — a Szovjetunió egész területét alapul véve — milyen hatalmas lehetett 60 évvel ezelőtt, annak illusztrálására elegendő, ha Szibéria ember nem lakta és ember nem járta hatalmas területeire gondolunk. Az ilyen — emberi civilizációtól érintetlen — földterületből Szibéria mai hihetetlenül gyors és nagyarányú fejlődése ellenére is még mindig több magyarországnyi nagyságú földterület található.

De térjünk vissza a mezőgazdaság területére. Az egységes állami földtulajdon megteremtésével egyidejűleg a szovjet jog létrehozta a földre vonatkozó *ingyenes és örökhasználati jogot,* vagyis a volt paraszti földek és a parasztok között szétosztott volt nagybirtokok földjei a parasztok ingyenes és örökös használatába kerültek. A parasztoknak ez a joga *alkotmányos jogként* lett biztosítva, ami mindent összevetve azt mutatja, hogy a föld ingyenes és örökhasználati joga mint „földtuladonjogot pótló" intézmény nagyobb gazdálkodási biztonságot nyújtott a parasztoknak, mint amilyen biztonságot a paraszti földmagántulajdon bármilyen körülmények között nyújthat. Ez a paraszti ingyenes és örökhasználati jog a mezőgazdaság kollektivizálása során — a személyi földhasználat mértékét meghaladó földterületre nézve — átalakult úgy, hogy a kolhozok ingyenes és örökhasználati jogává lett. Így alakult ki az a helyzet, hogy a Szovjetunióban ma minden állampolgárnak *alkotmányos joga van* személyi szükségletét kielégítő (pl. családi ház céljára szolgáló telet) földterület ingyenes és örökös használatára, — a kolhozoknak pedig ugyancsak alkotmá-

nyos joguk van arra, hogy gazdálkodásukhoz szükséges földterületet ingyenes és örökös használatba kapják.

2. Ha a Szovjetunió mai földjogi rendszerét nézzük —, vagyis egy fejlett szocialista társadalom földjogi rendszerét —, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy a Szovjetuniónak, mint egy fejlett szocialista államnak a földjogi rendszere gazdasági, jogi, politikai és egyéb szempontokból is logikusan és töretlenül azon az alapon fejlődött tovább, amilyen alapot 60 évvel ezelőtt a föld nacionalizálásával megteremtettek.

A Szovjetunióban az állami földtulajdon nem áru, az állami tulajdonnak kizárólagos tárgya; s ebből azt a következtetést is levonták és a gyakorlatban ma is alkalmazzák, hogy az ilyen állami földtulajdon használata is értelemszerűen *ingyenes*. Ez a gyakorlat — figyelembe véve a Szovjetunió hatalmas területét, s ezen belül is azokat a hatalmas területeket, amelyek emberi hasznosítására még máig sem kerülhetett sor —, a szocialista építés intenzitása és gyorsabb eredményessége érdekében *helyes*, de elméletileg és más szocialista államok gyakorlatában *nem általánosítható*. Nem általánosítható azért, mert az egységes állami földtulajdon csak az abszolut földjáradékot szünteti meg, amelyet a földmagántulajdon hozott létre — de nem szünteti meg a különbözeti földjáradékot és nem szünteti meg az ún. „föld-tőkét", amelyet a föld termőképességének megtartása és esetleges fokozása érdekében szocialista gazdálkodási körülmények között is be kell fektetni a földbe ahhoz, hogy a szükséges terméseredményeket elérhessék. Ha ehhez még azt is hozzáteszem, hogy a föld tényleges birtoklása és használata az egységes állami földtulajdon esetében is egyfajta *monopolizált* — tehát másokat kizáró —, helyzetben tartja a földnek mint a gazdálkodás tárgyának tényleges és jogos használóját, akkor elméletileg arra a következtetésre kell jutni, hogy a földhasználati jog az egységes és kizárólagos állami földtulajdon esetében is lehet térítéses, ellenérték fejében megvalósuló földhasználat. Különösen indokolt lehet az állami földtulajdon ellenérték fejében történő tartós használata az olyan szocialista államokban, amelyekben az állami földtulajdon nem kizárólagos, hanem csak egyik földtulajdoni megjelenítési forma.

De egyenlőre még a szovjet megoldásnál maradva — elméletileg ott is elképzelhető, hogy a föld ingyenes és örökhasználati jogát egy meghatározott fejlődési szakaszban fokozatosan felváltja az ellenérték fejében megvalósuló tartós földhasználati joga —, különösen a mezőgazdasági rendeltetésű földek esetében. A mezőgazdasági rendeltetésű földek esetében azért, mert a korszerű nagyüzemi gazdálkodásra alkalmas földterület meglevő nagyságú újabb szűzföldek feltörésével tartósan nem növelhető, a különbözeti földjáradék egy részének állami elvonása az össznépi érdekek kielégítése érdekében, valamint mezőgazdasági rendeltetésű földeknek más célra való igénybevétele pedig indokolttá és érthetővé is teszi a földhasználati jog tervszerűen kialakított és ellenőrzött árujellegének a bevezetését, amikor annak a hiánya már nem segíti, hanem akadályozza a Szovjetunió gazdasági és társadalmi fejlődését.

3. Ezek után logikusan vetődik fel a kérdés, hogy milyen általános elméleti következtetések vonhatók le a szovjet példából, éspedig olyan általános elméleti következtetések, amelyek minden szocialista állam esetében érvényesülnek, illetve érvényesülniük kell a saját földjogi rendszerük kiépítése során?

Az első általános szabályként talán azt kell hangsúlyozni, hogy a létrejött szocialista állam első intézkedései között is kiemelkedő politikai és gazdasági feladat a *régi*, feudális, feudálkapitalista vagy kapitalista *nagybirtokrendszer felszámolása* — feltéve természetesen, hogy ilyen nagybirtokrendszer létezik az adott országban. Ennek a feladatnak a megoldását egyetlen állam nem kerülheti el, ha elhatározott szándékkal a szocialista fejlődési utat választják. Folytathatnak bármilyen korszerű nagyüzemi gazdálkodást az adott államban a magántulajdonban levő nagybirtokon, azt egy szocialista állam gazdasági és társadalmi rendszerébe érintetlenül hagyva nem lehet beépíteni. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden esetben és feltétlenül szét kell parcellázni az ilyen korszerű mezőgazdasági nagyüzemeket is, — de feltétlenül jelenti azt, hogy jogilag annak magántulajdoni jellegét minden esetben meg kell szüntetni és helyette a körülményeknek megfelelő jogi formában a továbbiakban szocialista mezőgazdasági nagyüzemként kell működtetni. Ilyen esetben főszabályként az a helyes jogi megoldás, ha az adott korszerű mezőgazdasági nagyüzem földterülete állami tulajdonba kerül, a szocialista állami tulajdon kizárólagos tárgyaként kezelik, de elméletileg — a helyi körülmények indokolhatnak olyan megoldást is, hogy az ilyen mezőgazdasági nagyüzem földterülete szövetkezeti tulajdonba kerül, feltételezve természetesen azt, hogy azon szövetkezet folytatja a szocialista nagyüzemi gazdálkodást. Azonban önmagában csak az a tény, hogy a korszerű nagyüzemi gazdálkodást szövetkezet folytatja a volt nagybirtokon, nem feltétlenül indokolja a föld szövetkezeti tulajdonba adását, hiszen a szocialista állami földtulajdon nemcsak hogy nem zárja ki, hanem adott esetben lehetővé teszi, esetleg egyenesen feltételezi és biztosítja is a korszerű, termelőszövetkezeti szocialista nagyüzemi gazdálkodást.

A második általános szabály, — amely a szovjet példából levonható az, hogy a régi nagybirtokrendszer felszámolásával *olyan földbirtokrendszert kell kialakítani*, amelyet a szocializmus alapjainak lerakása során — a szükségesnek ítélt egyéb feltételek megléte esetén — a szilárd munkás-paraszt szövetség politikai bázisára támaszkodva — *kollektivizálni lehet*,

vagyis az ország egész területén létre lehet hozni a szocialista nagyüzemi gazdálkodást.

Ennek a feladatnak a megvalósítása gyakorlatilag sokkal nehezebb és összetettebb feladat mind gazdasági, mind társadalmi és politikai szempontból, mint az előző feladat megvalósítása, vagyis a régi nagybirtokrendszer megszüntetése.

A két feladat megvalósítása tulajdonképpen nem is választható el egymástól és úgy is felfogható, hogy lényegében egy nagy feladat két oldaláról van szó; vagyis a régi nagybirtokrendszer felszámolásának a módja tulajdonképpen a második feladat megvalósítása. Ez azonban csak abban az esetben igaz, ha a szocialista fejlődési útra lépett adott ország egész mezőgazdasági területén „régi" nagyüzemi gazdálkodás folyt, ez az egész földterület a felszámolandó régi nagybirtokhoz tartozott, s kisárutermelői paraszti gazdálkodás nem, vagy gazdasági és politikai szempontból csak viszonylag is számottevő mértékben nem folyt a mezőgazdaságban.

Amennyiben viszont kisárutermelő paraszti gazdálkodás számottevően folyt az adott ország mezőgazdaságában, önmagában a régi nagybirtokrendszer felszámolásának a módja értelemszerűen nem jelentheti azt, hogy a második feladat is megvalósult, vagyis *csak ezzel* már létrejött egy olyan földbirtokrendszer, amely átalakítható és így megvalósítható a mezőgazdaság szocialista átszervezése.

De maradjunk továbbra is a földtulajdon kérdésénél. Politikailag a régi nagybirtokrendszer felszámolása viszonylag könnyű és szükséges feladat is, mivel a parasztság általában szemben áll a régi nagybirtokkal, kívánja annak megszüntetését, s ebben *természetes szövetségese* a hatalomra jutott munkásosztálynak.

Ehhez képest viszont a második feladat megvalósítása már politikai szempontból sem ilyen könnyű és egyértelmű, mivel a *régi nagybirtokok földjeit általában a parasztság akarja megkapni* azzal az általánossá lett politikai jelszóval, hogy a föld azé legyen, aki azt megműveli. Emellett a parasztság számára az is lényeges, hogy a földet olyan „jogi" formában kapja meg, ahogyan azt az érdekelt parasztság jónak, helyesnek, szükségesnek tartja. Amennyiben a régi nagybirtokrendszer felszámolása nem így történik, abban az esetben a parasztság nagyobb része csak „passzív" szemlélője lesz a régi nagybirtokrendszer felszámolásának, de nem válik annak aktív részvevőjévé. „Elnézi", „szemléli", esetleg „morogva nézi" a régi nagybirtokrendszer felszámolását — de mivel az ő akkori közvetlen érdekeltsége ezzel *nincs kielégítve* —, a további eseményeknek is csak szemlélője marad és tömegében nem válik aktív részvevőjévé. Ez a magatartás ilyen esetben politikailag azt jelenti, hogy nem jön létre a munkásosztály és a dolgozó parasztság materiálisan is megalapozott szilárd politikai szövetsége, vagyis nem jön létre a szocializmus építésének elengedhetetlenül szükséges politikai bázis; a szilárd és állandóan erősödő munkás-paraszt szövetség. Ezért lényeges részben a nagybirtokrendszer felszámolásának a „hogyanja", illetve egészében véve az a kérdés, hogy hogyan, milyen jogi megoldással hozzák létre a szocialista államban a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság megteremtése *előtti* mezőgazdasági termelés földtulajdoni alapját. És ezzel el is jutottunk a harmadik általánosítható következtetéshez.

A harmadik általános szabály — amely a szovjet példából levonható — az, hogy *minden szocialista fejlődési útra lépő államnak a saját történelmi fejlődésének megfelelő módon és jogi formában kell megoldania a régi nagybirtokrendszer felszámolását és ehhez kapcsoltan az olyan földbirtokrendszer kialakítását, amelyről kiindulva létrehozható a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság.*

Ami konkréten a szovjet jogi megoldást illeti, vagyis azt a tényt, hogy a forradalom másnapján mindenféle földmagántulajdont megszüntettek és az ország határain belül minden földet egységesen nacionalizáltak, állami tulajdonba vettek, — ez a megoldás tökéletesen megfelelt az oroszországi történelmi fejlődésnek a régi nagybirtokrendszer felszámolását illetően is ez annak is, hogy a Szovjetunióban a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság kialakítható legyen. Visszatekintve a Szovjetunió hatvan éves szocialista fejlődésére ma is egyértelműen úgy tűnik, hogy ott másként, másféle földtulajdonjogi megoldással ezeket a feladatokat nem is lehetett volna megvalósítani —, illetőleg másféle jogi megoldás sok felesleges nehézséget okozott volna, s az így létrejövő nehézségek, hibák „menetközbeni" korrigálása akkor is az egységes és kizárólagos állami földtulajdon létrehozásához vezetett volna.

A szovjet földnacionalizálást mint szocialista forradalmi földtulajdonjogi megoldást közismerten komoly vita előzte meg a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtti időszakban, vagyis a forradalom kitörése és győzelme esetére elméletileg tisztázott, tartalmi és formai szempontból egyaránt kidolgozott, a történelmileg kialakult oroszországi viszonyoknak megfelelő kész programja volt a földkérdés megoldására a bolsevikoknak. Az e kérdéssel foglalkozó későbbi marxista irodalom is lényegében azzal indokolta és indokolja ma is a szovjet földnacionalizálást, hogy ott azért lehetett ilyen megoldást alkalmazni, mert Oroszországnak a kapitalizmus fejlődése még nem volt előrehaladott, a nagyszámú orosz parasztságban még nem vert gyökeret a földmagántulajdonjog hagyománya és vágya, az orosz parasztság a földtulajdont inkább valamiféle „közösségi tulajdonnak" tekintette mint „valamiféle magántulajdonnak", s így a munkás-paraszt szövetség anyagi bázisának a megteremtése szempontjából is lehetséges volt a föld nacionalizálása —, természetesen azzal a gazdasági tartalommal, hogy a föld mint a gazdálkodás tárgya a parasztságnál megmaradt, il-

letve emellett még a volt nagybirtokok földjei is a parasztság kezébe került.

Részemről emellett az első számú indok mellett a szovjet földnacionalzálás indokoltságául hangsúlyoznám azt a gazdasági és jogi tényt is, hogy a cári Oroszország területének talán nagyobb része „cári-állami tulajdon" volt, azt sem a parasztok, sem a földesurak nem „birtokolták", de a szovjet állam szuverenitása, határainak biztosítása stb. ugyancsak indokolták a földek állami tulajdonba vételét.

Ilyen körülmények között mind a régi földtulajdoni rendszer felszámolása, mind az új, szocialista fejlődés földtulajdoni alapjának a megteremtése „egyetlen" jogi intézkedéssel optimális, de reális megoldásként csak a föld nacionalizálásával volt lehetséges. Lenin marxista történelemszemlélete és zseniális jövőbelátása döntő szerepet játszott abban, hogy hatvan évvel ezelőtt ezt a megoldást választották a Szovjetunióban, amelynek helyességét az azóta eltelt idő szocialista fejlődése maradéktalanul bebizonyított.

Ugyanakkor Lenin maga volt az, aki elsőként óva intett attól, hogy a szocialista fejlődési útra lépő más országokban mechanikusan ugyanezt a megoldást alkalmazzák. A már említett két feladatot minden szocialista fejlődési útra lépő államban meg kell oldani tartalmát, lényegét illetően ugyanúgy, ahogyan azt a Szovjetunióban megoldották a föld nacionalizálása során —, de a megoldás jogi módja minden esetben az adott ország történelmi fejlődésének megfelelő, vagyis „nemzeti" jellegű kell hogy legyen. A szocialista állam által alkalmazott földtulajdonjogi megoldás tehát elsődlegesen „nemzeti" jellegű, s csak másodlagosan lehet „nemzetközi" jellegű annyiban, amennyiben egy *hasonló* történelmi fejlődésen keresztül ment más szocialista útra lépő államban is ugyanazt a megoldást alkalmazzák, mert az a megoldási mód abban az országban is optimális megoldási módként alkalmazható.

A szocialista állam létrejöttekor alkalmazható földtulajdoni formát pedig politikailag elsődlegesen az határozza meg, hogy a munkásosztállyal szövetséges parasztság — a nincstelen és a kisárutermelő parasztság együttesen — milyen tömegben él az adott országban, milyen mértékben vert bennük gyökeret a földmagántulajdon hagyománya és vágya, s ennek megfelelően milyen földtulajdonjogi megoldást fogad el, tekint a magáénak ahhoz, hogy a munkásosztály aktív szövetségeseként támogassa a szocialista államhatalmat és maga is aktív résztvevője legyen a szocialista állami, gazdasági és társadalmi rend megteremtésének.

A negyedik általános szabály — amely a Szovjetunió hatvan éves fejlődése alapján a föld nacionalizálásából levonható — az, hogy a szocialista állam által kezdetben alkalmazott földtulajdonjogi megoldásnak olyannak lell lennie — illetőleg azt később olyanná kell tenni —, amelynek az alapján létrehozható a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság, a mezőgazdaságban is lerakható a szocializmus alapja; később pedig, de különösen a fejlett szocialista társadalom építése során megteremthető a *földtulajdon és a földhasználat egysége.*

Ez az általános következtetés számos vitára adott és ad ma is alkalmat az európai szocialista államokban, de nem az elérendő cél, hanem a cél eléréséhez lehetséges és szükséges jogi megoldás, vagy megoldási módok szempontjából. Ehhez kapcsoltan még az is vitás, hogy minden szocialista államnak el kell-e jutnia minden föld egységes állami tulajdonához s ha igen; mikor, milyen fejlődési szakaszban; s ha nem; helyette milyen megoldás alkalmazható.

A Szovjetunióban a föld nacionalizálásával olyan sajátos helyzet alakult ki, hogy a kétségtelenül szocialista jellegű egységes állami földtulajdonjog alapján a mezőgazdasági rendeltetésű földek esetében a kisárutermelő paraszti gazdálkodás és ennek megfelelően az ingyenes és tartós (örökös) egyéni paraszti földhasználat vált általánossá —, de az ingyenes és örökös földhasználati jog megillette az akkoriban létrejött különböző kollektív gazdaságokat is, és természetesen létrejött az állami gazdaságok juttatáson alapuló mezőgazdasági nagyüzemi földhasználata is.

Aligha lehet vitás, hogy a szocialista állami földtulajdon és az ingyenes és tartós kisárutermelő paraszti földhasználat között *ellentmondás* volt, amelyet előbb-utóbb fel kellett oldani a szocializmus építése során. Ennek az ellentmondásnak a feloldása a szocialista fejlődés érdekeinek megfelelően csak úgy mehetett végbe, hogy a mezőgazdaság tömeges kollektivizálásával megszüntették az ingyenes és tartós egyéni kisárutermelő paraszti földhasználatot és azt maguk az érdekelt dolgozó parasztok alakították át a kolhozok létrehozásával szocialista nagyüzemi termelőszövetkezeti földhasználattá és a kolhoztagokat megillető egyéni, szocialista jellegű személyi földhasználattá.

A szovjet mezőgazdaság tömeges kollektivizálása után tehát az egységes szocialista állami földtulajdon alapján kialakult egy szocialista jellegű földhasználati rendszer, amelynek — most csak a mezőgazdasági rendeltetésű földeket véve alapul — tipikus megjelenési formája a szovhozok (állami gazdaságok), a kolhozok (mezőgazdasági termelőszövetkezetek) kollektív szocialista földhasználata, és a kolhoztagok (állami gazdaságok dolgozói stb.) személyi földhasználata, amely jellegét illetően ugyancsak szocialista földhasználati forma.

Ha mindehhez hozzátesszük azt is, hogy a nem mezőgazdasági rendeltetésű állami földtulajdon esetében csak személyi (tehát szocialista) jellegű földhasználat (lakótelek, hétvégi ház és üdülő telek), valamint állami vállalatok és intézmények stb. kollektív szocialista földhasználata jöhetett létre, akkor egyértelműen azt állapíthatjuk meg, hogy *a Szovjetunióban a mezőgazdaság tömeges kollektivizálásának befejezése*

után az ország egész földterületére nézve létrejött a földtulajdon és a földhasználat szocialista egysége.

Erre az egységre az a jellemző, hogy a földtulajdonjogi alapot *egyetlen* földtulajdonjogi forma adja, éspedig az egységes állami társadalmi földtulajdonjog; de ezen az alapon nem csak egyféle szocialista földhasználati forma jött létre, hanem *a szocialista földhasználatnak egy egész rendszere* épült ki. Ennek a szocialista földhasználati rendszernek minden konkrét megjelenési formája ingyenes és tartós földhasználati jogot biztosító állami jogi aktuson nyugszik, s gyakorlatilag mindenféle földmagántulajdoni formánál nagyobb biztonságot nyújt a földhasználati alanyok számára a föld rendeltetésszerű használata során és annak biztosítása érdekében.

4. Egy cikk szokásos keretei aligha adnak lehetőséget arra, hogy akárcsak nagy vonalakban is, de áttekintsük a Szovjetunió után létrejött többi szocialista állam fejlődését és mai helyzetét abból a szempontból, hogy a szovjet földnacionalizálás általánosítható tapasztalatai mennyiben és hogyan érvényesültek ezekben az országokban. Ezért elsősorban a szovjet példa általánosítható tapasztalatainak érvényesülését a magyar szocialista fejlődés szemszögéből vizsgáljuk, de közben utalunk a többi — elsősorban európai szocialista állam fejlődésére is, amennyiben az behatóbb elemzés nélkül „kézenfekvőnek" tűnik.

A szovjet példából levont *első általános szabály* — vagyis a régi nagybirtokrendszer felszámolása —, mind Magyarországon, mind a többi európai szocialista államban megtörtént, közgazdasági értelemben véve ugyanúgy, ahogyan a Szovjetunióban. Ezekben az országokban a felszabadulás után létrehozott népi demokratikus állam első intézkedései közé tartozott a régi nagybirtokrendszert teljes egészében felszámoló földosztás, a népi demokratikus földreform megvalósítása. Ez a népi demokratikus földreform nem érintette a paraszti földmagántulajdont, de mind jogi, mind gazdasági értelemben felszámolta a régi nagybirtokrendszert úgy, hogy a nagybirtokok mezőgazdasági termelésre alkalmas földjeit, valamint a házhely igények kielégítésére alkalmas földeket az arra igényjogosult nincstelen és kevés földdel rendelkező parasztoknak adta.

A régi nagybirtokrendszer felszámolása eredményeként azonban nemcsak a kisárutermelő paraszti gazdálkodás földalapja növekedett jelentős mértékben, hanem az állami földtulajdon is. Az állami földtulajdon jelentős növekedését (valamint részben a helyi önkormányzatok, a községek és városok földtulajdonának növekedését is) azt eredményezte, hogy a földreform során az erdők, a legelők, valamint a korszerű nagyüzemi mintagazdaságok általában állami tulajdonba kerültek és állami kezelésben is maradtak. Ez a magyar népi demokratikus földreform esetében — egyéni számításom szerint — azt jelentette, hogy a megszüntetett régi nagybirtokok földterületének kb. 40%-a maradt állami tulajdonban és kezelésben. Erre vonatkozik az a szokásossá vált megállapítás, hogy az európai népi demokratikus országokban végrehajtott földreformok során *a földtulajdon részleges nacionalizálása is* megvalósult.

Mindehhez érdemes azt is hozzátenni, hogy a volt nagybirtokosok különböző nagyságú és értékű kastélyait, kúriáit a hozzájuk tartozó parkokkal, kertekkel együtt az ilyen földreform során is érdemes és helyes „köztulajdonba" állami, községi (önkormányzati), esetleg szövetkezeti tulajdonba adni, mert ezek akkori, vagy későbbi, de mindenképpen közösségi érdekek (szociális otthon, könyvtár, kollégium, kultúrház stb.) kielégítése céljára igen hasznosak, s esetleges tönkretételük és pusztulásuk a nemzeti vagyonban sok esetben pótolhatatlan veszteséget jelent.

A szovjet példából levont *második általános szabály* közgazdasági értelemben véve ugyancsak érvényesült mind a magyar, mind a többi európai szocialista államban végrehajtott népi demokratikus földreform során. Érvényesült abban az értelemben véve, hogy a népi demokratikus földreform eredményeként az európai szocialista államokban is általánossá vált a kisárutermelő paraszti gazdálkodás, amelyet később — a szükséges egyéb feltételek megléte esetén — már át lehet alakítani szocialista nagyüzemi mezőgazdasággá. A népi demokratikus földreform ilyen közgazdasági tartalommal való végrehajtása egyben materiálisan is megalapozta a munkás-paraszt szövetséget, vagyis megteremtette azt a szilárd politikai alapot, amelyre támaszkodva létrejöhetett a proletárdiktatúra és a gazdasági, társadalmi és állami élet minden területén megindulhatott a szocializmus tudatos és tervszerű építése.

Ehhez szorosan kapcsolódik a szovjet példából levonható *harmadik általános szabály* érvényesülése is, amely ugyancsak jellemzője az európai szocialista országokban a felszabadulás után megvalósított népi demokratikus földreformoknak. Ennek a harmadik általános szabálynak pedig — mint már szó volt róla — az a lényege, hogy minden szocialista fejlődési útra lépő államnak a saját történelmi fejlődésének megfelelő módon és jogi formában kell megoldania a régi nagybirtokrendszer felszámolását és a kisárutermelő paraszti gazdálkodás általánossá tételét. Másként kifejezve ez azt jelenti, hogy a földreform során olyan földtulajdonjogi megoldást kell alkalmazni, amely kielégíti a munkásosztállyal szövetséges nincstelen és dolgozó parasztság érdekeit, amelyet igényel és elfogad ez a parasztság. Ennek megfelelően mind a magyar, mind a többi európai népi demokratikus földreform során alkalmazott földtulajdonjogi megoldás „nemzeti" jellegű volt és így megfelelt az adott ország történelmi fejlődése folytán kialakult felfogásnak.

Ugyanakkor a tények azt mutatják, hogy az

európai népi demokratikus földreformok során alkalmazott földtulajdonjogi megoldás — kisebb részleteltérésektől eltekintve — *azonos* volt, vagyis a „nemzeti" megoldás ebben az esetben „nemzetközi" jellegű is volt annak ellenére, hogy a népi demokratikus földreformot megvalósító európai szocialista országok gazdasági és társadalmi fejlettségi szintje között nem jelentéktelen eltérések voltak.

Ennek a jelenségnek az oka abban a „közös" tényben található meg, hogy ezekben az országokban a kapitalista fejlődés viszonylag előrehaladott állapotban volt a felszabaduláskor, s ez a kapitalista fejlődés a meglevő nagyszámú parasztságban is kialakította a földmagántulajdonhoz való ragaszkodást, a földmagántulajdon hagyományát és vágyát. Ez a — munkásosztály hatalmának megszerzéséhez és megtartásához feltétlenül szükséges szövetséges — parasztság a paraszti földmagántulajdon talajáról állt szemben a régi nagybirtokrendszerrel, kívánta annak felszámolását, de úgy és abban a jogi formában, hogy *a nagybirtokok szétosztott földjeit az arra igényjogosult parasztok magántulajdonába kerüljön.* A földosztás során juttatott földeket tehát nemcsak mint a gazdálkodás tárgyát kívánta — „valamilyen" jogi formában megszerezni a parasztság, hanem annak jogi megoldási formáját is megfogalmazta úgy, hogy a juttatott föld tulajdonjogilag is a parasztok magántulajdonába kerüljön. Másként megfogalmazva ez azt jelentette, hogy a népi demokratikus földreform során szétosztott földek tulajdonjogilag a meglevő, régebbi kisárutermelő paraszti földmagántulajdonhoz igazodtak, s ezzel az uralkodóvá vált kisárutermelő paraszti gazdálkodás földtulajdonjogi alapja is egységes lett abban a formában, hogy annak földtulajdonjogi alapját általában a paraszti földmagántulajdon képezte.

Ez a jogi megoldás értelemszerűen azt is jelentette, hogy a népi demokratikus földreform sem gazdasági, sem földtulajdonjogi szempontból nem nyúlt hozzá a kisárutermelő paraszti gazdaságokhoz — vagyis szemben a föld nacionalizálásával —, nem szüntette meg a paraszti földmagántulajdont, hanem éppen ellenkezőleg, a mezőgazdasági rendeltetésű földek esetében az ország egész területére nézve uralkodóvá tette a kisárutermelő gazdálkodás alapját képező paraszti földmagántulajdonjogot.

A földosztásnak ez a jogi megoldási formája azonban értelemszerűen *nem lehetett ingyenes,* mint ahogyan ingyenesen kapta a föld nacionalizálása során a nagybirtok szétosztott földjeit a Szovjetunióban az érdekelt parasztság. A népi demokratikus földreform során juttatott földet a jogosultak megváltási ár ellenében kapták magántulajdonba. Ez a megváltási ár azonban a földhözjuttatottak „zsebéhez" mérten is reális, megfizethető nagyságú volt, s pl. a magyar földosztás esetében azt is részletekben tíz év alatt kellett kifizetni. Részben ennek biztosítására, nagyrészt azonban azért, hogy a földhözjuttatottak kisebb-nagyobb része ne váljék ismét nincstelenné és a föld ne kerüljön a gazdagabb parasztok kezébe, vagyis ne induljon be egy újabb elproletarializálódási folyamat egyfelől és egyben kulákosodási folyamat másfelől, a magyar jogi szabályozás tíz éves elidegenítési és terhelési tilalmat, valamint részben öröklési korlátozást írt elő a juttatott földmagántulajdonra.

Véleményem szerint az európai szocialista államokban a régi nagybirtokrendszer felszámolását és a parasztság nagy száma miatt is szükséges kisárutermelő paraszti gazdálkodás uralkodóvá tételét a mezőgazdaságban akkor is ilyen formában kellett volna megoldani, ha a felszabadulás után közvetlenül a proletárdiktatúra állama, tehát a munkás-paraszt szövetségen alapuló szocialista állam jön létre, s ez az államhatalom valósítja meg a földreformot. Ezt a jogi megoldást kellett volna alkalmazni akkor is azért, mert a történelmi fejlődés ezekben az országokban ezt a megoldást kívánta meg és optimálisan ezt a megoldást is tette lehetővé.

Az európai szocialista államokban a legtöbb elméleti és gyakorlati problémát a szovjet példából levonható *negyedik általános szabály* okozta és okozza ma is. A Szovjetunióban az egységes és kizárólagos állami földtulajdon gyakorlatilag nagymértékben megkönnyítette annak idején a kisárutermelő paraszti gazdálkodás felszámolását, a mezőgazdaság tömeges kollektivizálását, vagyis általában a szocialista nagyüzemi gazdálkodás általánossá tételét a szovjet mezőgazdaságban, s ezen keresztül a szocialista állami földtulajdon és a szocialista földhasználati rendszer egységének a megteremtését.

Ezzel szemben az európai szocialista államok a proletárdiktatúra győzelme, a szocialista állam egyértelművé válásakor (1948—49—50-es évek) azzal a problémával kerültek szembe, hogy a mezőgazdaságban általános és uralkodó kisárutermelő paraszti gazdálkodást a paraszti földmagántulajdon körülményei között és nem kis mértékben ezzel a paraszti földmagántulajdonjoggal szembekerülve kell átszervezni szocialista nagyüzemi mezőgazdasággá. Másként megfogalmazva ez azt jelentette, hogy az európai szocialista államokban az uralkodó paraszti földmagántulajdonjog nemcsak hogy nem könnyítette meg, hanem nagymértékben megnehezítette a mezőgazdaság tömeges kollektivizálását, illetőleg általában a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság alapjainak a lerakását.

Ezekben az országokban politikailag komolyan a föld nacionalizálásának, az egységes állami földtulajdon megteremtésének még a gondolata sem merülhetett fel, mivel az alapjaiban borította volna fel a szocialista államhatalom politikai alapját; a munkás-paraszt szövetséget.

Ilyen körülmények között tehát nem maradt más hátra, mint az, hogy a szocialista állam mind földtulajdonos az állami földtulajdont a maga egészében igyekezett a létrehozott állami gazdaságok és a létrejövő mezőgazdasági termelőszövetkezetek, vagyis általában a szo-

cialista mezőgazdasági nagyüzemek használatába adni.

Emellett azonban — a mezőgazdaság szocialista átszervezésnek sikere érdekében — *a szocialista államnak hozzá kellett nyúlnia a paraszti földmagántulajdonjoghoz is,* éspedig azzal a szándékkal és céllal, hogy a paraszti földmagántulajdont meghatározott intézkedésekkel alkalmassá tegye arra, hogy annak körülményei között is megvalósítható legyen a mezőgazdaság szocialista átszervezése. Ezeknek a jogi intézkedéseknek az elvi lényege az volt, hogy azok ne zavarják a kisárutermelést és gazdálkodást, de a minimálisra korlátozzák —, esetleg később teljesen megszüntessék a földmagántulajdon „magántulajdoni árujellegének" az érvényesülését. Ezek az intézkedések olyanok voltak, mint pl. a föld adás-vételének korlátozása (esetleg megszüntetése) a mezőgazdasági rendeltetésű földek esetében, a haszonbérlet korlátozása, a nagyhaszonbérletekre az állam előhaszonbérleti jogának biztosítása, a birtokmaximum bevezetése és ezzel kapcsolatban az öröklés korlátozása stb. stb.

A szocialista államnak ezek a külső, kívülről ható korlátozó intézkedései a régebben „szabad" paraszti földmagántulajdont intézményesen „korlátozott földmagántulajdonná" tette, vagyis a földmagántulajdonjog „tőke-vagyon" jellegét a minimálisra korlátozta és gyakorlatilag úgyszólván megszüntette. Más oldalról nézve viszont a szocialista állam nem csak hogy nem korlátozta, de ösztönözte és a maga módján és eszközeivel segítette is a kisárutermelő paraszti gazdaságok termelő tevékenységét, ami természetesen népgazdasági érdek is az adott fejlődési szakaszban.

Az államilag korlátozott földmagántulajdon körülményei között már reális célként kitűzhető a mezőgazdaság tömeges kollektivizálása, különösen akkor, ha annak az egyéb gazdasági és politikai feltételei adottak és ezek a feltételek ténylegesen hatnak is.

Ugyanakkor tudatában kell lenni annak is, hogy a paraszti földmagántulajdon állami korlátozása önmagában nem biztosítja a mezőgazdasági termelőszövetkezet nagyüzemi földhasználatának a szilárdságát, tartósságát. Ez csak úgy biztosítható, ha a termelőszövetkezeti tag földbeviteli szabályai és a bevitt földeken a termelőszövetkezeti kollektíva földhasználati joga úgy van megkonstruálva, hogy azok a termelőszövetkezet földtulajdonjoga nélkül is biztosítsák a bevitt, de formailag a tagok tulajdonát képező földeken is a termelőszövetkezet tartós, nagyüzemi földhasználatát. Mindez másként megfogalmazva azt jelenti, hogy a termelőszövetkezetbe belépő földtulajdonos paraszt a már államilag korlátozott földmagántulajdonát a termelőszövetkezetben önkéntesen még tovább korlátozza úgy, hogy ez a földtulajdon már csak formailag egyéni földtulajdon, de tartalmát illetően, *közgazdasági értelemben már szocialista termelőszövetkezeti társadalmi földtulajdonként funkcionál.* A paraszti földmagántulajdont tehát a szocialista jellegű termelőszövetkezeti nagyüzemi földhasználat tartalmilag átalakítja termelőszövetkezeti szintű társadalmi földtulajdonná, s ezt a tartalmi átalakulást zárja adott fejlődési szakaszban a jogi formai szempontból is megvalósuló átalakulás.

Az európai szocialista államok gyakorlati tapasztalata azt mutatja, hogy ahol már megvalósult a mezőgazdaság tömeges kollektivizálása és a mezőgazdaságban is lerakták a szocialista nagyüzemi gazdálkodás alapjait, az állami gazdaságok és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek formájában általánossá tették a mezőgazdaságban a szocialista nagyüzemi gazdálkodást, a mezőgazdasági termelőszövetkezeti nagyüzemi földhasználatot szilárddá és tartóssá tették legtöbb helyen anélkül, hogy a termelőszövetkezeti tagok földtulajdonjogait formailag is megszüntették volna úgy, hogy a közösbe bevitt paraszti földmagántulajdon jogilag is termelőszövetkezeti vagy állami tulajdonba került volna.

Mindez igen lényeges változást hozott a földtulajdoni szemléletben is. E változás lényege elsősorban az, hogy miután a termelőszövetkezeti parasztság megtalálta, biztonságosnak és jobbnak érzi a maga helyét a termelőszövetkezetben mint egyéni gazdálkodó korában —, a közösbe bevitt földtulajdonát lényegében már a termelőszövetkezeti parasztság is termelőszövetkezeti társadalmi tulajdonnak tekinti akkor is, ha ez még földjáradékra jogosítja és a bevitt földtulajdona örökölhető is. A földtulajdoni szemlélet ilyen alakulása viszont már megkönnyíti a szocialista állam földbirtokpolitikájának olyan alakítását, amelynek eredményeként a korszerű nagyüzemi gazdálkodást folytató mezőgazdasági nagyüzemekben ne csak gazdasági értelemben véve, hanem jogilag is létrejöjjön belátható időn belül a földtulajdon és a földhasználat szocialista egysége.

Emellett azonban pl. a magyarországi szocialista fejlődés során kialakult egy másik földtulajdonjogi szemlélet is, éspedig a személyi földtulajdonjog szemlélete. Amennyiben ez a szemlélet csak a termelőszövetkezeti parasztokra, tehát a volt kisárutermelő parasztokra lenne jellemző, akkor talán elfogadhatóvá lehetne tenni egy olyan véleményt, hogy ez a személyi földtulajdoni szemlélet nem más, mint a paraszti földmagántulajdonosi szemlélet kissé átalakult maradványa, amelynek a hosszabb távra tekintve — nincs helye, nem kívánatos a fejlett szocialista társadalom viszonyai között. Ezzel szemben a valóság az, hogy a személyi földtulajdonosi szemlélet elsősorban nem a parasztok, hanem a munkások és alkalmazottak, nem a falusi, hanem a városi lakosok között kezdett kialakulni, s a falusi lakosság, illetőleg a parasztság között csak akkor vált jelentősebbé, amikor a mezőgazdaság szocialista átszervezése befejeződött és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti nagyüzemi gazdálkodás megszilárdult, egyre

korszerűbbé vált és úgy lett szerves része a szocialista népgazdaságnak, hogy ma már maguk a termelőszövetkezeti parasztok mondanának nagyon csúnyákat annak, aki az egyéni paraszti gazdálkodáshoz való visszatérésre csábítaná vagy biztatná őket.

A tények tehát azt mutatják, hogy nálunk *a személyi földtulajdoni szemlélet kialakulása* — elsősorban és döntő mértékben a lakótelek és a hétvégi ház vagy nyaraló telek vonatkozásában — *magának a szocialista fejlődésnek a terméke* még akkor is, ha sokan ezt ennek ellenére valamiféle késői burzsoá szemléleti maradványnak stb. tekintik. Ugyanez a szemlélet kialakult és érvényesül a Szovjetunióban is, csak nem mint személyi földtulajdoni, hanem attól biztosabb jogalapon, vagyis úgy, hogy a szovjet állampolgárnak ilyen igényei kielégítésére nemcsak lehetősége, de alkotmányos joga is van, s amennyiben kéri, az ilyen irányú igényeit az állam köteles kielégíteni. Ki is elégítik, mert az állam bőségesen rendelkezik földterülettel az ilyen igények kielégítésére is, bizonyára nem feledve azt sem, hogy mind a családi házak, mind a dácsák nemcsak a szovjet állampolgárok személyes szükségleteit elégítik ki, de egyben a Szovjetunió nemzeti vagyonát is gyarapítják.

Mindemellett a Szovjetunióban a mezőgazdasági rendeltetésű földek esetében is ismert és biztosított meghatározott nagyságú földterületen a személyi földhasználat ingyenes és tartós földhasználati jog formájában. Az ilyen személyi jellegű földhasználat a szocializmus építése során nálunk is kialakult, részben a személyi földtulajdonjog alapján, részben pedig az állami gazdasági és mezőgazdasági termelőszövetkezeti közös földek alapján, a munkaviszonytól függetlenül, illetőleg munkaviszonyhoz vagy termelőszövetkezeti tagsági viszonyhoz kapcsoltan stb. Komoly népgazdasági érdek fűződik ahhoz, hogy a mezőgazdsági rendeltetésű földek személyi használata minél eredményesebb legyen és a család önellátásán felül minél több árut is termeljen.

Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a mezőgazdasági rendeltetésű földek személyi tulajdonon vagy társadalmi tulajdonon alapuló személyi használata iránt csökken az érdeklődés annak ellenére, hogy annak funkcionálásához komoly és tartósnak is tekinthető népgazdasági érdek fűződik. Az érdeklődés csökkenése a nemzedékváltással arányos, de nem kis mértékben függ az anyagi érdekeltségtől, a föld fekvésétől, az állampolgár lakhelyétől (tanya, falu, város) és munkahelyétől, családi körülményeitől stb.

A személyi földtulajdon vagy más földtulajdoni alapon a tartósan biztosított személyi földhasználat iránti igény tehát elsősorban a lakótelek a hétvégi ház és üdülő telek esetében tekinthető olyannak, amellyel *politikai szempontból is komolyan kell számolni* a fejlett szocialista társadalom körülményei között is, — de ezzel szemben a személyi földtulajdon vagy a társadalmi földtulajdon valamely formáján alapuló mezőgazdasági rendeltetésű személyi földhasználatot csak komoly közösségi, állami támogatással lehet a mai szinten tartani, illetőleg a gyors csökkenését lassítani és megállítani.

A szocialista állam és a földtulajdon vázlatos áttekintése során nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy mind a Szovjetunióban, mind az európai szocialista államokban a föld méhének kincsei a föld felszínének tulajdonjogától függetlenül a szocialista állam tulajdonát képezik, s ennek biztosítására szolgál az állam bányászati monopóliuma is. Ugyanakkor az is általánosan jellemző szocialista jogfelfogássá vált, hogy a földdel tartósan egyesített dolgok (ház, üdülő, kerítés, fák, lábon álló termés stb.) a tulajdonjog önálló tárgyai is lehetnek, vagyis a földtulajdontól függetlenül a maguk módján ugyanúgy részt vehetnek az áruforgalomban, mint az ingó dolgok.

A földtulajdonnak a föld felszínére való korlátozása sok vonatkozásban megkönnyíti a szocialista államnak a földtulajdonhoz való viszonyát, illetőleg annak elérését, hogy a fejlett szocialista társadalom építése során — amennyiben még előzőleg nem jött létre — gazdasági, politikai és jogi szempontból is megalapozottan létrejöjjön a földtulajdon és a földhasználat szocialista egysége.

5. Az európai szocialista államokban is tapasztalható, hogy a föld általában minden olyan tulajdoni formának tárgya lehet, amelyet az adott szocialista állam alkotmánya elismer. Eltérések közöttük leginkább abban mutatkoznak, hogy egy-egy földtulajdoni forma milyen nagyságú földterületre terjed ki, milyen sajátos konkrét részletszabályok érvényesülnek az adott földtulajdoni forma esetében stb. —, de maga az alkalmazott földtulajdonjogi rendszer nagyban és egészében véve a „nemzeti" sajátosságok érvényesülése mellett is azonos, — különösen azokban az európai szocialista államokban, amelyekben a mezőgazdaságban is lerakták a szocialista nagyüzemi gazdálkodás alapjait, s napjainkban már a fejlett szocialista társadalom felépítésén munkálkodnak.

A fejlett szocialista társadalom felépítése azonban — mint már szó volt róla — megkívánja azt, hogy előbb-utóbb a szocialista földhasználati rendszer és az annak alapját képező földtulajdoni összhangja létrejöjjön.

Ez az összhang *gazdasági értelemben* véve már ma is létrejött ezekben a szocialista államokban, azonban a gazdaságilag létrejött szocialista egység jogilag nincs lezárva a földtulajdon területén. A feladat tehát általában az, hogy a meglevő szocialista földhasználati rendszer szocialista földtulajdonjogi alapja is fokozatosan kiépüljön. A kérdés csak az, hogy milyen földtulajdonjogi formában? Egyetlen és kizárólagos állami földtulajdonjog legyen-e az alapja ennek a szocialista földhasználati rendszernek ugyanúgy, vagy ahhoz hasonlóan, mint az a Szovjetunióban van — vagy pedig *egy szocialista földtulajdonjogi rendszer*? A szocialista

földtulajdonjogi rendszer ebben az esetben azt jelentené, hogy a föld meghatározott szabályok szerint állami, szövetkezeti és személyi tulajdonba kerülhessen, közöttük megfelelő tulajdonjogi kapcsolatrendszer alakulhasson ki és ezek a szocialista földtulajdonjogi formák tartalmilag úgy legyenek megkonstruálva, hogy azok kizárólag a fejlett szocialista társadalom érdekeit szolgálják.

Elsősorban a Magyarországon megtett szocialista fejlődési út tapasztalataira támaszkodva az a véleményem, hogy *a mi körülményeink között és a mi történelmi fejlődésünknek leginkább az felel meg, ha a földtulajdon és a földhasználat szocialista egységét úgy teremtjük meg, hogy a szocialista földhasználati rendszerünknek megfelelően kiépítjük a szocialista földtulajdonjogi rendszerünket* is. Más oldalról nézve ez egyben azt is jelenti, hogy nálunk belátható időn belül nem kerülhet minden föld állami tulajdonba és azt is tudnunk kell, hogy a mi viszonyaink között *soha* nem tudjuk olyan tartalommal létrehozni az egységes és kizárólagos állami földtulajdont, mint ahogyan az ismert a Szovjetunióban. Nem tudjuk azért, mert egy ilyen kis országban mint Magyarország az egységes állami földtulajdon soha nem nyújthat olyan korlátlan lehetőséget és biztonságot a szocialista földhasználati rendszer számára, mint amilyent a Szovjetunióban természetes tényként nyújt az egységes és kizárólagos állami földtulajdon.

Nálunk — és ismereteim szerint a többi európai szocialista államban is — az a helyzet, hogy a szocialista földtulajdonjogi rendszer kiépítése nem szünteti meg a *földtulajdon sajátos árujellegét,* amelyre a cikk elején bizonyos vonatkozásban már utaltunk. Nálunk nemcsak a személyi földtulajdonnak és a termelőszövetkezeti földtulajdonnak (potenciálisan termelőszövetkezeti tulajdonnak tekintjük a termelőszövetkezeti tagok közös gazdálkodásba bevitt földtulajdonát is) van árujellege, de sok vonatkozásban az állami földtulajdon is árujellegű. Sajnos, a szocialista földtulajdoni formák árujellege és ehhez kapcsoltan a földek gazdasági rendeltetésének megfelelő értékelése közgazdaságilag nincs kidolgozva, s talán éppen ezért jogilag sem megfelelően szabályozott. (Csak példaként utalok olyan anomáliára, hogy míg nálunk egy hektár — nagyüzemi gazdálkodásra alkalmas földterület — más célra történő kisajátítása esetén a kártalanítási összeg kiemelt esetben sem haladja meg a 100 000 forintot —, addig az NDK-ban ugyanilyen nagyságú földterületért 1,5—1,8 millió márkát kell fizetni a termelőszövetkezetek részére.)

A földtulajdonra vonatkozó jogszabályaink, a kialakult gyakorlat és különösen a kisajátítók szemlélete ma még egyáltalán nem tükrözi azt a tényt, hogy nálunk a föld nemzeti kincs, s azt ennek megfelelően kell kezelni, megszerezni, birtokolni és használni. Különösen vonatkozik ez az olyan mezőgazdasági rendeltetésű földekre, amelyeken korszerű nagyüzemi gazdálkodást folytatnak, amelyeken iparszerű termelési rendszereket lehet bevezetni, s ezért az ilyen földek esetleges kisajátítása pótolhatatlan veszteséget okoz az adott mezőgazdasági nagyüzemnek, — s természetesen ezen keresztül a népgazdaságnak is.

E cikk keretében nincs lehetőség arra, hogy behatóbban elemezzük azokat a problémákat, amelyek nálunk a jelenlegi fejlődési szakaszban felvetődnek a szocialista földtulajdonjogi rendszer folyamatos kiépítésével kapcsolatban. Befejezésként azonban az eddig elmondottak alapján levonhatjuk azt az általános következtetést, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom földjogi intézkedései olyan általánosítható tapasztalatokat is hoztak, amelyeket a később létrejött és létrejövő szocialista államok megfelelően hasznosítottak és hasznosíthatnak; éspedig nemcsak a szocializmus alapjainak lerakásakor, hanem a fejlett szocialista társadalom felépítésének időszakában is.

Seres Imre

Húszéves az államigazgatási eljárási kódex

Az Országgyűlés az államigazgatási eljárás általános szabályairól rendelkező 1957. évi IV. törvényt 1957. év június 6-án alkotta meg. A törvény közel négy hónapi előkészítés után 1957. évi október 1-én lépett hatályba.

I.

Az államigazgatási eljárás általános szabályait rendező törvény (kódex) megalkotásával új, alapvető, hézagpótló jogszabállyal gazdagodtunk. *A törvény megalkotása része volt annak a folyamatnak, amely egyebek között az államszervezett fejlesztésére, az állami szervek megfelelőbb működtetésére, az állampolgárok jogainak fokozottabb biztosítása útján a szocialista demokratizmus kiszélesítésére és elmélyítésére irányult.* Következésképpen a törvény megalkotása meghatározott politikai törekvés alkotó része volt. Mivel a jelzett folyamat a szocialista államban sohasem tekinthető befejezettnek, így az államigazgatási szervek működését rendező normák társadalmi-politikai funkciójának jelentősége változatlanul nagy.

Az Országgyűlés a kódex megalkotásával hatásos eszközt alkotott a törvényesség megszilárdításához, az államigazgatási szervek felada-

tai jobb ellátásához, a dolgozók és az államigazgatási szervek kölcsönös kapcsolatai rendezéséhez és elmélyítéséhez. *A kódex funkciójában jelentősen hozzájárult és hozzájárul ma is az állam.gazgatás szocialista vonásai megszilárdításához és fejlesztéséhez.*

A kódex társadalmi-politikai jelentőségét különösen az jelzi, hogy az a legszélesebb állami tevékenység, az államigazgatás területén, tehát a szocialista államépítésben legközvetlenebbül érdekelt közhatalmi szervek és az állampolgárok viszonylatában sikeresen rendezte a leglényegesebb eljárási problémákat. A kódex az ügyek rendkívül széles körében teremtett szilárd, jogilag szabályozott rendet. A kódex hatálya alá tartozó ügyekben évente az állampolgárok százezrei közvetlenül érdekeltek. A kódex ily módon mind az állam, mind az állampolgárok jogai és kötelességei, valamint jogos érdekei megvalósításának folyamatában nélkülözhetetlen eszköz.

A kódex megalkotása és hatályosulása politikai mérce volt és maradt is. Az a körülmény ugyanis, hogy az államigazgatási tevékenység egyik legfontosabb területét átfogó eljárási szabályokkal rendezhettük azt jelentette és jelenti is, hogy *államunk törvénybefoglalt biztosítékot nyújt arra, hogy az államigazgatási szervek az állampolgárok jogai és kötelességei tárgyában jogszabály alapján, jogszabályban kapott felhatalmazásuknak megfeletlően a kódexben átfogóan szabályozott eljárási rendben dönthetnek.* A szabályozásnak erre a magas szintjére a tőkés országoknak csupán egy töredéke jutott el.

A kódex politikai jelentősége és társadalmi szükségleteinket egészében kielégítő rendelkezései folytán jogrendünk és jogéletünk hatékony és időtálló részévé vált.

2. A kódex két évtizedes hatálya során társadalmi viszonyaink jelentősen megváltoztak. *A kódex* hatálya körében *a változások létrehozásában, társadalmi viszonyaink szilárdításában hasznos eszköznek bizonyult.* Ennek tudható be, hogy a kódex kisebb módosítása főként az érintkező jogszabályok módosítása és kiegészítése (pl. polgári perrend), vagy az általuk rendezett viszonyok újbóli szabályozása (tanács, bíróság, ügyészség) folytán került sor.

A kódex politikai jelentőségét az is alátámasztotta, hogy *hatályosulására az MSZMP nagy súlyt helyezett.* A Párt legmagasabb fórumai — Politikai Bizottság, Központi Bizottság, Kongresszus — az államigazgatási munkát elemezve a kódex hatályosulását is biztosító irányelveket, ajánlásokat vagy éppen határozatokat adott, illetőleg hozott.

Nagy szerepe volt és van a kódex funkciója betöltésében az Elnöki Tanácsnak, a Kormánynak, a Kormány szerveinek, a Legfelsőbb Bíróságnak, az ügyészségnek és a Központi Népi Ellenőrző Bizottságnak is.

Az *Elnöki Tanács* különösen a jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiről szóló 14/1973. sz. határozatával hatott az államigazgatási szervek jogalkalmazói tevékenységére.

A *Kormány* az államigazgatás kérdéseinek vizsgálata során a kódexet érintően több esetben is rendelkezett. Ezek közül külön is kiemelem a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság jelentése alapján a dolgozók beadványaival való foglalkozás tapasztalatairól készült kormányhatározatot. Az utóbbi azért is jelentős, mert a kódex egységes alkalmazása érdekében állásfoglalások kidolgozásáról és közzétételéről is rendelkezett.

A *Legfelsőbb Bíróság* elvi döntéseivel és állásfoglalásaival elsősorban az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálata, míg a *Legfőbb Ügyész* mindenekelőtt állásfoglalásaival, az alája rendelt általános felügyeletet gyakorló ügyészek pedig óvásaikkal, javaslataikkal és figyelmeztetéseikkel az államigazgatási eljárás egész területén segítették a kódex rendelkezései helyes alkalmazását.

Igen nagy jelentőségű volt, és ez idő szerint is az a tanácsi szervezetet érintően az eljárási törvény hatályosulásának *intézményes és folyamatos ellenőrzése* és segítése.

A kódex megalkotása és alkalmazása tekintetében ugyancsak *kiemelkedő szerepe és jelentősége volt az államigazgatási eljárás kérdéseit tárgyaló cikkeknek, tanulmányoknak, jegyzetes törvényszövegeknek és monográfiáknak.* Ezek nagymértékben elősegítették a kódex intézményeinek jobb megértését és a megalapozottabb állásfoglalások kidolgozását.

A kódexek hatályosulásában *oktató-nevelő munka,* káderfejlesztés, több *szervezeti intézkedés* és korszerű *anyagi szabályozás* is tükröződik. *A kódex sikere nem választható el tehát az államigazgatás általános fejlesztésétől, de ezen belül úgy tűnik viszonylag önálló értéke is volt, illetőleg van.* A kódex nélkül ugyanis az államigazgatási eljárfás terén eredményetinket nem érhettük volna el.

3. A kódexben követett szabályozás, a szabályozott viszonyok jelentősége, e viszonyokra összpontosított figyelem és a törvény hatályosulására irányuló ösztönzés biztosította a rendezéssel szemben támasztott *kettős célkitűzés* megvalósítását. A kódex megalkotásával kapcsolatban a konkrét, egyben közvetlen célkitűzés az volt, hogy az államigazgatási eljárás területén korábban észlelt negatív jelenségeket (egyes eljárási alapintézmények szabályozatlansága, vagy hiányos és ellentmondásos szabályozása stb.) számolja fel. A másik célkitűzés pedig az egész államigazgatási eljárásnak átfogó, tartós, viszonylag egységes elvi alapotkon nyugvó rendezése, illetőleg az ehhez szükséges alapok kodifikálása volt. Ezeknek a célkitűzéseknek a kódex egészében meg is felelt.

A vázolt két célkitűzés egybefoglalása nem törvényszerű. Az államigazgatási eljárások történetében a két célkitűzés nem realizálódik egyidejűleg, s egy kódexben. Ebben a vonatkozásban a *mi államigazgatási eljárási kódexünk kivételes, új felfogású jogalkotásnak minősül.*

Az államigazgatási eljárás átfogó rendezése elméletileg többféle módon történhet. Az elméletileg lehetséges többféle megoldás ellenére a jogalkotási gyakorlat a magyar kódex megalkotásáig valójában csak egy modellt alakított ki. Ez az általános államigazgatási eljárási kódexek modellje volt. Az államigazgatási eljárás átfogó szabályozására alkotott kódexek belső rendszerük és tartalmuk alapján mutatnak eltérő vonásokat, de alapjellegzetességük közös. Mindegyiket általános — generális — szabályként alkották meg. Ez valójában azt jelentette és e megoldást követő kódexek esetében jelenti is, hogy a kódexek rendelkezései csak akkor alkalmazhatók, ha a különös eljárási szabályok adott kérdésben nem rendelkeznek. *Az általános államigazgatási eljárási kódexek hatályosulása tehát* valójában *feltételes.*

A mi konkrét és általánosabb célkitűzéseink elérésére a feltételesen hatályosuló, általános jellegű kódex nem felelt meg. Az általános kódex ugyanis feltételes voltánál fogva megfelelő hatékonysággal nem oldhatta volna meg a jelzett negatív eljárási jelenségeket és nem is adhatott volna szilárd elvi alapot az államigazgatási eljárás viszonylag egységes rendezéséhez. Az általános eljárási kódex közvetlenül, csupán az eljárási hézagok betöltésére lett volna alkalmas. Az ellentétes elvi alapokon álló rendelkezések kiiktatására és a különös rendelkezések tömegének csökkentésére számos speciális rendelkezést kellett volna alkotni.

A konkrét és az általánosabb célkitűzésünk hatékony elérésére csak olyan jogszabály lehetett alkalmas: *a)* amely hatálybalépésével az államigazgatási eljárás alapkérdéseiben megszűnteti a jelzett konkrét hiányosságok nagyrészét és *b)* amely az általánosabb cél érdekében pedig az államigazgatási eljárás egésze tekintetében meghatározza az alapvető normákat.

Ezt az elvárást az általános kódex helyett csak olyan törvény megalkotása szolgálhatta, amely az államigazgatási eljárás általános szabályait állapítja meg. Ezért a törvényhozó a szabályozásnak ezt a módját választotta. Ezzel *az államigazgatási eljárás átfogó szabályozásának új, magyar modelljét alkottuk meg.*

Az államigazgatási eljárási kódexünk eleve tehát nem irányul arra, hogy az államigazgatási eljárás minden kérdését rendezze. Nem lépett és nem lép fel azzal az igénnyel, hogy valamennyi államigazgatási eljárást teljes részletességgel szabályozza. Ilyen jogszabály csak általános jellegű lehetne. A kódex a valamennyi államigazgatási eljárásban egyaránt követendő egységes, alapvető normákat rögzíti. A kódex tehát nem olyan általános jogforrás, amellyel szemben eljárási kérdésekben a különös jogforrások szabadon rendelkezhetnek. A törvény ugyanis a honvédelmi igazgatás és az úgynevezett kivett eljárásoktól (szabálysértési eljárás, Munka Törvénykönyvébe foglalt eljárások, deviza- és külkereskedelmi igazgatási eljárások) eltekintve minden államigazgatási eljárásban elsődleges jogforrás. A különös szabályok a kódexben nem szabályozott eljárási kérdésekben hézagpótlóak, a törvényben szabályozott eljárási kérdésekben pedig a törvényben tételesen meghatározott esetekben eltérőek is, egyebekben csupán kiegészítőek lehetnek. A törvény az engedélyezett kivételektől eltekintve szigorú jogszabály. A törvény rugalmasságát keretszerűsége, továbbá a hézagpótló és a kiegészítő eljárási normák alkotásának, valamint a megengedett eltéréseknek a lehetősége biztosítja.

II.

1. Minden jogszabály adott viszonyok terméke. Így értéke viszonylagos és nem abszolutizálható. Ez alól a kódex sem kivétel. Az általunk választott új modell és a szabályozás módszere azonban nagyobb távra biztosítja a kódex stabilitását.

A kódex tartalmát és stabilitását az államigazgatásnak a társadalmi viszonyoktól erőteljesen függő és összetett jellege befolyásolja. Az államigazgatás ugyanis a politikai hatalom eszköze. Ez a tény szükségessé teszi a kódex jövőbeni felülvizsgálását. A felülvizsgálás várhatóan a kódex demokratikus jegyeinek gyarapítására és az államigazgatás hatékonyságának növelésére irányul majd. A kódex felülvizsgálatát mi sem kerülhetjük el.

2. A kódex stabilitásához a rendelkezéseiben megfelelően realizált alapelvek is hozzájárultak. A kódex külön kiemelve nem fogalmazta meg az alapelveit.

Az államigazgatási eljárás alapelvei a jogrendszer egészével korrelációban meghatározzák az államigazgatási eljárás valamennyi intézményének általános vonásait, valamint az államigazgatási eljárás gyakorlatának a jog és a társadalom által elvárt módját.[1] Az államigazgatási eljárás alapelvei tehát részben a pozitív jog egészéből, részben pedig az eljárási jogokból következnek.

A szocialista pozitív jog egészéből következő alapelvek közé a következőket sorolják: *1.* a szocialista törvényesség, *2.* a közösség és az egyéni érdek egyeztetése, *3.* a meggyőzés és a kényszer dialektikus alkalmazása, *4.* a nemzetek és a nemzetiségek egyenjogúsága, és végül *5.* a szocialista demokratizmus.

Az eljárási jogokból következő alapelvek közé sorolják: *1.* a törvény előtti egyenlőséget, *2.* az objektív igazságosság elvét. Nyilvánvaló, hogy az eljárási jogokból következő alapelvek köre a polgári perrend és a büntetőeljárás más alapelveivel bővíthető. Az államigazgatási eljárási jogban is érvényesül például a bizonyítékok szabad mérlegelése, a védelemhez és a képviselethez való jog, a jogorvoslathoz való jog stb.

[1] Vö. *Szabó* Imre: A szocialista jog. Bp. 1963. 63—67. old.

Az államigazgatási eljárásra jellemző alapelvek között *1.* az officiaitás elvét, *2.* az eredményesség elvét, *3.* az egyszerűség elvét, *4.* a gyorsaság elvét, *5.* a hatáskörök épségben tartásának elvét, s végül *6.* a jóhiszemű eljárásvitel elvét tartják számon.[2]

Az államigazgatási eljárás alapelveinek bemutatott rendszerezése egy a lehetséges csoportosítások közül. Az államigazgatási eljárás alapelvei valójában a történetileg már sokkal korábban és mélyebben kimunkált bírói — főként polgári — eljárások alapelveinek bizonyos mérvű szelektálása és adaptálása. Az államigazgatási eljárás területére akár kodifikáció útján, akár a konkrét gyakorlat révén bizonyos változtatásokkal átszűrődött eljárási intézményekkel együtt az egyes alapelvek is kifejezésre jutnak. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy *az egyes eljárási alapelvek az államigazgatás területén az államigazgatási ügyektől függően érvényesülnek.* Az érvényesülés mértéke egyes alapelvek tekintetében nagyon eltérő. Az államigazgatási eljárásban a többi eljáráshoz viszonyítva *legerősebben érvényesül az officialitás elve. Minden más eljárásnál nagyobb a jelentősége az eljárás gyorsasága elvének. Más eljárásokhoz viszonyítva* például *azonos értéke van a törvényesség elvének, a törvény előtti egyenlőség elvének és a jogorvoslathoz való jognak is.*

Az *„Audi alteram partem"* elve, minthogy az államigazgatási eljárás az esetek zömében egyoldalú, merőben más, mint a polgári perben. Következésként megállapítható, hogy a bírósági eljárási alapelvek — a bíróságok szervezetét és a bírák jogállását érintőek kivételével — az államigazgatási eljárásban is az államigazgatási ügyek sajátosságaitól függően kisebb-nagyobb eltérésekkel tükröződnek. A tükrözések legjobban az államigazgatási eljárási kódexben érzékelhetők.

Az alapelvek kodifikálása tekintetében a gyakorlat eltérő. Egyes kódexek külön cím alatt — pl. Jugoszlávia — előrevetítik az alapelveket. Más kódexek az általános rendelkezések keretében — pl. a lengyel — kiemelik a legfontosabbakat. Ismét mások az alapelvekről kiemelve nem rendelkeznek — pl. a magyar —, de a rendelkezésekből viszonylag könnyen kikövetkeztethetők. Minden esetben *az alapelvek reális értékeléséhez a kódexek egész normaanyagát vizsgálni kell.* Az iméntiektől függetlenül az alapelvek kiemelése és előtérbe állítása célszerű. *Az alapelvek kiemelésének és előtérbe állításának jogpolitikai jelentősége, továbbá normaértelmezési értéke mindenekelőtt a joghézagok feloldása tekintetében számottevő.*

Az államigazgatási eljárási kódex rendelkezéseit és az alapelvek mikénti érvényesülését döntően befolyásolja az a tény, hogy *az államigazgatás — mint tevékenység — összetett jelenség,* és hogy a társadalmi viszonyoktól erősen függ. *Az államigazgatás,* mint korábban jeleztük a *politikai hatalom eszköze, aktivitása politikai jellegű.* Az államigazgatásnak ez a sajátossága azt igényli, hogy az államigazgatási szervek a politikai célkitűzések megvalósításában feltétlenül hatékonyak, eredményesek legyenek. Az államigazgatási szervek tevékenysége igen gyakran spontán, saját kezdeményezésből folyó, ez pedig a célok megvalósításában az eszközök és a módszerek megválasztásában *bizonyos mérvű szabadságot kíván. Az államigazgatási tevékenységnek célszerűnek, közérdeket kielégítőnek, eredményesnek kell lennie.* Ebben a vonatkozásban is *bizonyos mérvű rugalmasság szükséges. Az államigazgatási szervek tevékenysége azonban az esetek nagy részében jogi hatásokat is kivált, jogot realizál.* Ebben a vonatkozásban pedig meghatározott, *jogilag szabályozott rendet igényel.* Ez pedig nem csupán egyszerű formaság, hanem a törvényesség megtartásának és megtartatásának, nem utolsósorban az állampolgári jogoknak és szabadságoknak is garanciája. A jogalkotó ezért a magyar államigazgatási eljárási kódexben arra törekedett, hogy *az államigazgatási tevékenységnek az iménti sajátosságait harmonikus rendszerben a szükséges mértékben biztosítsa. A kódex uralkodó célkitűzése a szocialista törvényesség, a szocialista demokratizmus és az államigazgatási eljárás eredményességének a biztosítása.*

A jogalkotó az említett célkitűzések alapulvételével realizálja mind a pozitív jogból, mind az eljárási jogokból következő alapelveket, valamint azokat az egyéb követelményeket is, amelyek az államigazgatási szervek működésével szemben adott viszonyok között támaszthatók, pl. az államigazgatási szervek felelőssége.

3. A kódex jelentős előnye, hogy az államigazgatási eljárás alapkérdéseire — alapintézményeire — összpontosít, s ezeket is csak a szükséges mértékben, megfelelően rugalmasan szabályozza. Ezek közül csupán a leglényegesebbeket emeljük ki és értékeljük.

a) Az alapintézmények körében meghatározó jelentőségű *a kódex hatálya.* Ez minden jogszabály alapkérdése. A kódex hatályát az államigazgatási eljárási jogviszony elemeire építi. Ennek megfelelően meghatározza: *a)* mely szerveknek — szervi hatály —, *b)* milyen ügyekben — tárgyi hatály — és *c)* kiknek az ügyeiben — személyhatály — kell alkalmazni a kódex rendelkezéseit.

A kódex szerint a hatóság részéről eljáró — jogalkalmazó alany — mindenekelőtt államigazgatási szerv, de más szerv és szervezet is lehet. Az utóbbi jogalkalmazó alanyok körét az egyes országok eltérően szabályozzák. A magyar kódex szerint jogszabály államigazgatási ügyek intézésére nem államigazgatási szerveket és szervezeteket is felhatalmazhat. Államigazgatási jogosítványai vannak pl. a Magyar Nemzeti Banknak a pénzgazdálkodás, a legtöbb

[2] *Kilényi* Géza: Az államigazgatási eljárás alapelvei. Bp. 1970. 19—71. old. és *Szűcs* István: Az államigazgatási hatósági eljárás főbb elméleti kérdései. Bp. 1976. 143. és köv. old.

egészségügyi intézménynek a gyógyító és megelőző tevékenység, a Szakszervezetnek a társadalombiztosítás, az Ügyvédi Kamarának az ügyvédi joggyakorlat engedélyezése és felügyelete körében stb. Azokat a szerveket és szervezeteket, amelyek a kódex alapján jogalkalmazóként felléphetnek texatív módon felsorolni nem lehet. E szervek száma rendkívül nagy és e szervek gyakran változnak. Így a változások megfelelő regisztrálása számos törvényhozó aktust igényelne. Kívánatos lenne azonban a nem államigazgatási szervek államigazgatási ügyintézésre való feljogosítása tekintetében a jelenleginél erőteljesebb korlátot állítani. Jelenleg ugyanis államigazgatási ügyintézéssel nem államigazgatási szervet bármely jogszabály feljogosíthat. Ennek tudható be, hogy ma már egyes ügyekben hatóságként olyan intézmények is felléphetnek, amelyek alkalmatlanok a hatósági jogalkalmazásra és az államigazgatási eljárási szabályok megtartására.

Egyes szocialista államigazgatási eljárási kódexek az államigazgatási eljárásra felhatalmazható szervek és szervezetek körét meghatározzák ugyan, de a követett megoldás potenciálisan semmivel sem jelent szűkebb szervi kört a magyar megoldásnál. Például a lengyel kódex szerint az államigazgatási eljárás szervi hatálya az államigazgatási szerveken kívül kiterjed a vállalatra és más intézményre, továbbá a szakszervezetre és társadalmi szervezetre is, feltéve ha államigazgatási ügyben járnak el.

A kódex *tárgyi hatálya* arra ad választ, hogy rendelkezéseit milyen ügyekben kell alkalmazni. A kódex rendelkezéseit mindazokban az ügyekben alkalmazni kell, amelyek intézése során az államigazgatási szerv ügyfelet érintő jogot, vagy kötelezettséget állapít meg, vagy ügyfél részére adatot igazol, vagy nyilvántartást végez.

A kivett és a honvédelmi igazgatási eljárásról már említést tettem. Ezeknek az eljárásoknak a különtartását főként az indokolja, hogy azok sajátos viszonyokra vonatkoznak. Ennek megfelelően vagy kötöttebb eljárási rendet, vagy kötetlenebb és gyorsabb ügyintézést pl. a devizagazdálkodás igényelnek.

A magyar kódexnek a tárgyi hatály meghatározására irányuló rendelkezése szabatos és távlati perspektívában is jó példamutató. Ezt a külföldi források is kiemelik.[3]

Szocialista viszonylatban a lengyel és a bolgár államigazgatási kódex tárgyi hatályát minden közelebbi körülhatárolás nélkül egyedi ügyekre vonatkoztatja. Ebből az következik, hogy az eljárási kódexet a hatósági és a regisztratív ügyeken felül az állampolgárt érintő minden más konkrét ügyben is alkalmazni kell, feltéve, ha az ügy nem esik külön szabályozás alá.

A szehszlovák eljárási kódex tárgyi hatálya tartalmilag közel áll a magyarhoz. Az eljárási törvényt olyan eljárásokban kell alkalmazni, amelyekben a polgárok és szervezetek jogairól, jog által védett érdekeiről vagy kötelezettségeiről az államigazgatási szervek döntenek.

A jugoszláv kódex tárgyi hatálya szerint a kódexet akkor alkalmazzák, amikor az államigazgatási és más állami szervek államigazgatási ügyekben a jogszabályokat közvetlenül alkalmazva határoznak egyének, jogi személyek, vagy egyéb ügyfelek jogairól, kötelezettségeiről, vagy jogos érdekeiről. A törvényi rendelkezés alapkérdései: mi az államigazgatási ügy? Ez széles körű értelmezésre ad alapot. Az államigazgatási ügy fogalmára a jogi irodalom ugyanis nem ad egyértelmű választ.

A hatály további kérdése az, hogy a kódexet kiknek az ügyeiben kell alkalmazni.

A személyi hatály jogilag különbözőképpen határozható meg. Meghatározása lehet *alaki jogias*. Ez szerint ügyfél az, aki az eljárást kezdeményezte, vagy aki ellen az eljárás folyik. Lehet továbbá *anyagi jogias*, mint a magyar, a csehszlovák és a lengyel eljárási kódex is. Ez szerint államigazgatási eljárásban ügyfél az az alany, amelynek jogát, jogos érdekét, vagy jogi helyzetét az eljárás tárgyát képező ügy érinti. A személyi hatály meghatározása lehet továbbá egyidejűleg *alaki és anyagi jogi* megközelítésű is. Így pl. a jugoszláv kódex értelmében ügyfél az a személy, akinek kívánságára az eljárást megindították, vagy aki ellen az eljárás folyik, vagy aki jogainak, vagy jogos érdekeinek védelme céljából az eljárásban részt venni jogosult. Végül található olyan megoldás is — bolgár —, amely az egyedi aktus címzettjét tekinti ügyfélnek. Ebben az esetben kérdéses, hogy az a személy, aki a határozatnak nem címzettje, milyen minőségben vehet részt az államigazgatási eljárásban jogainak, jogos érdekeinek védelmében.

A személyi hatály anyagi jogias rendezésének az a figyelemre méltó előnye, hogy az eljárás tárgyát képező ügyben alanyi érdekeltséggel nem rendelkező személyek részére ügyféli minőséget nem biztosít, még akkor sem, ha az eljárás kezdeményezésükre indult. Ez nem zárja ki, hogy az államigazgatási szerv az eljárásban ne hallgathatná meg őket, vagy, hogy az eljárás mikénti befejezéséről értesítést ne kapnának. Erről azonban a kódexnek rendelkeznie kellene. A magyar kódexben a személyhatály megállapítása távlatilag is kielégítő. E szerint az ügyféli minőségnek az ügybeni alanyi érdekeltség a feltétele.

b) Az *államigazgatási szervek hatékonysága* vonatkozásában az államigazgatási eljárás alapkérdése az eljáró államigazgatási szervek jogainak és kötelességeinek rendezése.

Az eljáró államigazgatási szerv jogait és kötelességeit különösen három követelmény határozza meg. Éspedig az officialitás, az eljárás eredményességének a biztosítása, valamint az

[3] *Popović*, S.: Államigazgatási jog. Általános rész. Belgrád, 1966. 443. old.

eljárásban érdekeltek jogainak és jogos érdekeinek védelme.

Az officialitás átszövi az államigazgatási eljárás egészét. Az eljáró szerv hivatalból köteles ügyelni a hatáskör és illetékességi szabályok megtartására, az eljárás eredményességére, nem utolsósorban az érdekeltek jogaira és jogos érdekeire is. A hivatalbóliságnak ez a nagy és az egész eljárást átszövő jelentősége az államigazgatási eljárás sajátos vonása.

A hivatalbóliság megnyilvánul az államigazgatási eljárás kezdeményezésében, az eljárási kényszerben, továbbá az államigazgatási eljárás vezetésében, illetőleg a vezetés körében szükséges eljárási cselekmények foganatosításában. Ide értve a tényállás tisztázásának a kötelezettségét, az eljárás rendjének a biztosítását, valamint a döntést igénylő kérdésekben a határozathozatalt is.

A tárgyalt problémakörben különösen az elsőfokú — alap — eljárásra vonatkozó szabályok továbbfejlesztésével lehetne az államigazgatási eljárás gyorsaságát, hatékonyságát és gazdaságosságát az ügyfelek jogainak és jogos érdekeinek sérelme nélkül növelni. A jelenlegi szabályozás ugyanis túlságosan keretszerű és sommás. A differenciált szabályozással a különböző típusú (egyszerű, bonyolult, kontradiktorius stb.) eljárások sajátosságai kifejezést kaphatnának.

c) Az államigazgatási eljárásban *az ügyfél jogi helyzetét is az officialitás elve hatja át.* Az államigazgatási eljárásban az ügyfél jogi helyzete mindenekelőtt rendelkezési jogában és eljárási alanyi jogosítványaiban tükröződik.

Az ügyfelet megillető rendelkezési elv elsősorban az eljárás kezdeményezésében és a kezdeményezhető eljárás megszüntetésében nyilvánul meg. Az ügyfél rendelkezési jogának azonban csak azokban az esetekben van az eljárás megindítására, illetőleg megszüntetésére meghatározó jelentősége, amelyekben az eljárás megindítása, illetőleg megszüntetése az ügyre vonatkozó jogszabály alapján az ügyfél szándékától feltételezett. Az államigazgatási szervek minden más esetben az eljárást az ügyfél akarata ellenére is megindíthatják, az ügyfél által kezdeményezett eljárást pedig hivatalból folytathatják.

Minthogy az eljárás vezetése, a tényállás tisztázása az eljáró szerv hivatali kötelessége, ennél fogva általános szabály, hogy *az ügyfél által az eljárás során eljárási kérdésekben előterjesztett kérelem teljesítése is az eljáró szervtől függ.* E szabály alól csupán azok a kérelmek képeznek kivételt, amelyeknek elbírálása az eljáró személy felettesének, vagy a felettes szervének hatáskörébe tartoznak, pl. az ügyintéző kizárása az eljárásból, továbbá azok az eljárási jogok, amelyek az ügyfelet alanyi jogként illetik meg. Viszonyaink között ezek közül legjelentősebb az anyanyelv használatának joga, a beadványhoz fűződő jogok, továbbá az iratbetekintés-jog, a képviselő állításának joga, az ügyfél kezdeményezésére indult eljárásban az ügyfél kérésére a személyes meghallgatás, a tanú és szakértő meghallgatásánál a jelenlét joga, valamint a jogorvoslati jog.

Az ügyfél eljárási jogosítványai erősíthetőek. Így az ügyfél által tett nyilatkozat bizonyítékként való értékelése, valamint az ügyfél meghallgatásának kötelezettsége a nem általa kezdeményezett eljárásokban nagyobb hangsúlyt kaphatna. Ezzel növelhetők lennének az eljárás demokratikus jegyei egyben, különösen a jogos érdekek vonatkozásában, a jogalkalmazás is megalapozottabbá válhatna.

d) Az államigazgatási szerv mind az ügy érdemében, mind az eljárás során döntést igénylő kérdésekben *határozatot* hoz. Ettől függően a határozat vagy érdemi, vagy pedig közbenső. A határozat mindkét relációban az állami akarat megjelenítése. Az érdemi határozat döntően anyagi jogot konkretizál. Eljárási vonatkozásban az érdemi határozat kiadása az eljárás célja.

Az érdemi határozat és a közbenső határozat között a szakirodalom és a legtöbb eljárási kódex terminológiai vonatkozásban is különbözhet. Nevezetesen az érdemi határozatot gyűjtő fogalommal határozatnak, a közbensőt pedig végzésnek nevezik. Ebben a vonatkozásban a mi eljárási kódexünkben is célszerű lenne a következtetéseket levonni. S a két minőségileg más tartalmú határozat között terminológiailag is különbséget tenni.

Az államigazgatási határozatok vonatkozásában távlatilag a kódex néhány lényeges kérdésben kiegészítésre, illetőleg módosításra szorul.

A kódex nem rendelkezik ugyanis a *megsemmisítendő határozatokról.* E hiányosságot ma nem teljes értékűen, szükségmegoldásként a szakirodalom és néhány állásfoglalás pótolja. A megsemmisítendő határozatok kodifikálása a jogbiztonságot és a határozatok nagyobbfokú stabilitását szolgálná.

A saját hatáskörben történő határozat visszavonásának és módosításának szabályozása ugyancsak a jogbiztonság és a törvényesség szempontjából alapvető igény. A kódexben adott szabályozás azonban *rendkívül problematikus* és helyessége vitatható. A szabályozás ugyanis nem mentes bizonyos indokolatlannak tűnő merevségtől és elvi következetlenségtől sem. A rendelkezés nem különböztet jogerős és nem jogerős, első vagy felső fokú határozatok között. Közérdekre alapítva sem biztosítja a határozatok saját hatáskörbe történő visszavonásának vagy módosításának lehetőségét. A kódex időbeli korlátot sem állapít meg. A jogszabályt nem sértő határozat az ügyfél javára beleegyezésével sem vonható vissza, vagy módosítható. A jóhiszemű szerzés és a joggyakorlás ténye is, mint visszavonást, vagy módosítást kizáró ok tartalmilag meglehetősen bizonytalan és vitatható. Mikor jóhiszemű az ügyfél, s mikor nem az, mit kell jogszerzésen érteni? Deklaratív és regisztratív aktusok esetén beszélhetünk-e jogszerzés-

ről? Mikor kezdődik valamely jognak a gyakorlása? Vitatható továbbá az is, hogy a jelzett kizáró ok kötelezettségek konstituálása esetén alkalmazható-e? Továbbá az is, hogy a visszavonási és módosítási tilalom a semmis határozatokra is vonatkozik-e?

Az exponált kérdéseket a kódexben megfelelő differenciáltsággal kell szabályozni.

A kódexnek jelentős hiányossága, hogy *elintézési határidőt* csupán a kérelemre indult eljárások tekintetében állapít meg. A hivatalból folyó eljárások esetében a határidő nyitva áll. Ezek tekintetében csupán kivételesen az ügyre vonatkozó anyagi jogszabály állapít meg elintézési határidőt. Általános határidő hiányában az ügyfelet hátrányok érhetik.

Az államigazgatási határozatok *indokolása* különösen nevelő hatás szempontjából rendkívül jelentős. Úgy tetszik azonban, hogy a kódexben választott megoldás felülvizsgálatra szorul. A kódex ugyanis minden határozat számára valójában azonos, úgynevezett *teljes indokolási kötelezettséget állapít meg.* A határozatok pedig különbözőek, s ennek az indokolása tekintetében is jelentősége van. Így pl. a közbenső határozatok alakszerű indokolása felesleges. A kérelmet teljesítő érdemi határozatok teljes indokolási kötelezettsége sem mindenesetben indokolt.

e) A kódex kiemelkedően fontos rendelkezései *a törvényesség biztosításának eljárásjogi rendszerére* vonatkoznak. A jogszbályba foglalt célkitűzések a jogalkalmazás során kiadott határozatokban eltorzulhatnak. Az ilyen határozat sérelmes lehet egyfelől magára az államra, másfelől pedig a rendelkezéssel érintett más személyre is.

A kódex a határozat hibáinak feltárására, orvoslásuk biztosítására széles lehetőséget nyújt és az igénybevehető eszközök kiterjedt rendszerét biztosítja.

A határozatok hibáinak orvoslása: kijavítás, kiegészítés, visszavonás és módosítás, államigazgatási felügyelet, ügyészi óvás és felszólalás, bejelentés, továbbá rendes és rendkívüli jogorvoslatok, valamint bírósághoz előterjeszthető kereset alapján kerülhet sor. A kódex értelmében rendes jogorvoslat a fellebezés, rendkívüli pedig a felülvizsgálati kérelem.

A kódexben szabályozott *fellebezés* a rendes jogorvoslat sajátosságaival rendelkezik.

A felülvizsgálat kérelem az ügyfél által a fellebezési jog kimerítése után a másodfokú, vagy a fellebezési jog kizárása esetén az elsőfokú jogszabályt, vagy érdeket sértő határozat ellen terjeszthető elő. A határozathozatali, vagy intézkedéstételi kötelezettség elmulasztása esetén az ügyfél ugyancsak felülvizsgálati kérelemmel élhet.

Ez az eszköz valójában hármas funkciót tölt be. Az egyik funkciója körében felülvizsgálati kérelem, a másikban az újra felvételi kérelmet pótolja (ezért állapít meg a kódex hosszú előterjesztési határidőt), a harmadikban pedig eszköz az államigazgatás hallgatása ellen.

Úgy tűnik elvileg következetes megoldás lenne, ha távlatilag a három minőségileg eltérő funkciót a funkcióknak megfelelően a kódex külön-külön szabályozná.

f) Az államigazgatási határozatok *bírói felülvizsgálata* tekintetében számottevő változás a kódex hatálybalépésével következett be. Először is a kódex külön fejezetbe rendezte a bírói felülvizsgálat elvi alapjait, másodszor pedig az iméntieken felül az ügyek meghatározott kategóriái tekintetében szélesítette is a bírói utat. A kódex nem érintette azokat a külön rendelkezéseket, amelyek már korábban is lehetővé tették az államigazgatás határozatok bírói felülvizsgálatát.

A kódexnek a bírói utat kiterjesztő rendelkezését az eltelt közel húsz év során több jogszabály is módosította. A módosítás részben a rendelkezés kiterjesztésére, részben szabatosabbá tételére irányult.

Az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának a lehetősége bár bővült, a folyamat nem tekinthető lezártnak. Nem tekinthető kialakultnak az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának ez idő szerinti rendszere és eljárási rendje sem. A bírói út ugyanis kétfokú. Az eljárásban pedig a polgári perrend szabályait kell alkalmazni.

Az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálata keretében valójában *a bíróság elé vihető ügyek két kategóriája különböztethető meg.* Az egyik kategóriát azok az ügyek alkotják, amelyekben *a bíróság jogköre a törvénysértő határozat hatályon kívül helyezésére van korlátozva. A másik kategóriát pedig azok az ügyek képezik, amelyekben a bíróság a törvénysértő határozat megváltoztatására is jogosult.* Az előző kategóriát *tipikus államigazgatási pereknek,* míg az utóbbiakat *nem tipikus államigazgatási pereknek* nevezhetjük.

A tipikus államigazgatási perek bíróság elé vitele szempontjából a fejlődés jelentéktelen, a nem tipikus államigazgatási ügyek tekintetében pedig jelentősebb volt. Az utóbbi ügyek tárgyilag zömmel a „civilisztika" területére tartoznak (pl. kártalanítás, kártérítés, megtérítés), vagy pedig az állampolgárok személyi vagy vagyoni állapotára vonatkozó alapvető, közhitelű nyilvántartások hiányosságai. Ezekben a dolog természeténél fogva teljes bírói jogszolgáltatás és a rendes bírói védelem indokolt.

Ez idő szerint tehát hazánkban a kifejezetten államigazgatási ügyekben a bírói védelem csupán az ügyek viszonylagos szűk körében érvényesül. *Úgy tűnik távlatilag* a bírói út problémáit mélyrehatóbban értékelni kell és meg kell keresni a lehetőséget arra, hogy *a jogvédelemnek ez a rendkívül jelentős intézménye kiszélesedhessen és megfelelő tartalmat kaphasson.*

*

Az államigazgatási jog fejlődésében, így az államigazgatási eljárás fejlődésében sincs megállás. A kódex társadalmi és politikai jelentőségét aláhúzzuk és elismerjük, de figyelmünket azonban ma már a problémák érzékeltetésére és azok megoldására kell összpontosítani. A jelenlegi kódex megalkotása hosszú folyamat volt. A kódex fejlesztése is rendkívül munka- és időigényes feladat. E munkában a kódex általános értékelésén túl már a fejlesztés várható feladataira kívántuk felhívni a figyelmet.

Toldi Ferenc

A házastársak közötti személyi viszonyok szabályozása a szovjet és magyar családjog alapján

I.

A házastársi viszony a két nem közötti egyéni, érzelmi, illetve bensőséges kapcsolatokra épülő olyan jogilag szabályozott társadalmi viszony, amelynek célja a családalapítás és gyermeknevelés. Ebből a meghatározásból világosan kitűnik, hogy olyan társadalmi viszonyról van szó, amely egyben természeti jellegű, azaz az alapjául szolgáló kapcsolatok keletkezésében a biológiai tényezők döntő szerepet töltenek be. Erre a körülményre tekintettel a házastársi viszonyokra való külső ráhatás lehetőségei erősen korlátozottak. Ugyanakkor a férfi és a nő közötti személyes jellegű viszony csak addig tekinthető magánügynek, amíg annak nincs harmadik személyekre kihatása, vagyis társadalmi vonatkozása. E személyes kapcsolat eredménye és célja ugyanis leggyakrabban a családalapítás, ami viszont új társadalmi kapcsolatrendszer kialakulását eredményezi (pl. szülők és gyermekek közötti viszonyok stb.). Az államilag szervezett társadalomban ezeket a kapcsolatokat feltétlenül szabályozni kell; ezt a szabályozást megköveteli többek között a családnak a társadalomban betöltött szerepe. Figyelembe véve a házastársak közötti viszonyok jellegét, a reájuk való külső ráhatás — amelynek egyik eszköze a jogi szabályozás —, megfelelő körültekintést igényel. A jogi szabályozás célja, hogy e társadalmi viszonyok sajátos jellegéből kiindulva megtalálja azokat az eszközöket és módszereket, amelyek elősegítik e viszonyoknak a társadalom számára kívánatos irányba való fejlesztését és befolyásolását.

A szocialista társadalomban adottak az objektív feltételek az olyan házasság, az olyan család alapítására, amely a házastársak közötti személyes vonzalmon, a családtagok közötti kölcsönös megbecsülésen alapszik. A házastársak közötti kapcsolatot a személyes vonzalom hozza létre és tartja fenn. Ha a házastársak között nincs személyes vonzalom vagy a kezdetben meglevő ilyen vonzalom teljesen megszűnt, egymagukban vagyoni szempontok csak látszatkötelékeket tarthatnak fenn. Az ilyen látszatkötelékek nem lehetnek tartósak és azok a társadalom szempontjából nemcsak értéktelenek, hanem egyenesen károsak is.

Férfi és nő között csak meghatározott alakiságok megtartása mellett létesített olyan szilárd kapcsolat tekinthető házasságnak, amely a családalapítást célozza és egyben nem mond ellent a házastársi-családi viszonyok területén uralkodó elveknek és a társadalomban kialakult erkölcsi normáknak. Ez utóbbi követelmény realizálása érdekében a jogszabály pontosan meghatározza azokat a feltételeket, amelyek megvalósulása szükséges ahhoz, hogy férfi és nő között házassági kötelék jöhessen létre. Ha ezek közül akár egy is hiányzik, a férfi és a nő között csak tényleges kapcsolat jöhet létre, amely már nem minősül házasságnak. Ugyanakkor a párválasztás szabadságának biztosítása érdekében a szocialista jog általában a legszükségesebb körre korlátozza a házassági akadályok körét és egyszerűsíti a házasságkötés formaságait.

A szovjet és a magyar jog egyaránt a házasságkötés érvényességéhez szükséges ilyen törvényes feltételnek tekinti a házasulandók házasságkötésre irányuló megegyező (közös) akaratát, a házasságkötési szabadságuk fennállását, a cselekvőképességet, valamint azt, hogy a házasulandók között ne legyen a törvényben meghatározott fokú vér szerinti rokoni kapcsolat [a Szovjetunió családjogi törvényhozása Alapjának (továbbiakban Alapok) 10 cikke; az 1974. évi magyar családjogi törvény 7. § (I) bek. és 8. §-a].

A házasság állami elismerésének formája a házasságnak az állam illetékes szerve által történő anyakönyvi bejegyzése; mint jogi tény a házastársak kölcsönös jogainak és kötelezettségeinek keletkezését eredményezi, és ilyen módon konstitutív jelentőségű. Ez az álláspont az uralkodó a családjogi irodalomban[1], bár van olyan felfogás is, amely szerint a házasság anyakönyvi bejegyzésének nincs konstitutív jelentősége. Ugyanis e bejegyzés csupán annak feltétele, hogy a házasság az állam részéről védelmet élvezzen, s így a házassági jogviszony fenn-

---

[1] Vorozsejkin E. M.: Családjogi jogviszonyok a Szovjetunióban. Moszkva, Jogi Kiadó, 1971. 92. old.; *Rjaszencev*, V. A.: Családjog. Moszkva, 1971. 68. old.; *Orlova*, N. V.: A házasság intézményének jogi szabályozása a Szovjetunióban. Moszkva, 1971. 25. oldal.

állásának bizonyítéka.[2] A magyar családjogi törvény (Csjt.) elemzése alapján lényegében ilyen álláspontot foglal el Pap Tibor, amennyiben a Csjt. értelmében a házasság már a házasulók anyakönyvvezető előtt elhangzott egybehangzó nyilatkozata alapján létrejön. Ugyanakkor általánosan elismert, hogy a házasság anyakönyvi bejegyzése a házassági törvényi tényállást befejező konstitutív elem, vagyis nemcsak a házastársi jogviszony létének bizonyítéka, hanem az adott viszony házasságként való társadalmi elismerésének formája is.

A házastársi jogviszony a családjogi jogképesség egyik elemét alkotó, alanyi jog realizálásának eredménye, amely nem a születéssel, hanem meghatározott életkor, meghatározott biológiai és szellemi érettség elérésével keletkezik. Az utóbbi azonban nem szükségszerűen esik egybe azzal az életkorral, amellyel a polgári jog a teljes polgári jogi jogképesség keletkezését összeköti[3]. A házasságkötési jog személyhez kötött jellegéből adódik, hogy a házastársi jogviszony létrehozására irányuló jognyilatkozatokat, valamint a jogviszonyból folyó jogokat és kötelességeket csak a jogviszony résztvevői (alanyai) realizálhatják, illetve gyakorolhatják. Mindebből következik, hogy a jogképesség és a cselekvőképesség polgári jogban kialakult kategóriáit helytelen lenne a családjogra mechanikusan kiterjeszteni. Nem alkalmazható a családjogban a jogképesség és cselekvőképesség keletkezésének a polgári jogban kialakult megkülönböztetése, mivel a családjogban a jogképesség és cselekvőképesség keletkezése időben egybeesik.[4]

A házasságkötés, mint egyik alapvető alanyi jog realizálásának eredménye a házastársak meghatározott jogi, társadalmi státusza kialakulását eredményezi, amelynek más jogágak által szabályozott viszonyokban keletkező jogok szempontjából is jelentősége van. Így pl. a házastársi minőség ténye meghatározott jelentőséggel bír a társadalombiztosítási, öröklési, munkajogi stb. jogviszonyokban való részvételt illetően. Ha fiatalkorú lép házasságra, ez a tény reá nézve teljes polgári jogi cselekvőképesség elismerését jelenti, vagyis azt, hogy lehetősége van önállóan jogokat és kötelességeket szerezni, amely nem illeti meg a vele egykorú, házasságra nem lépett fiatalkorúakat. A házastársi minőség ténye továbbá azt a kötelességet rója a házastársakra, hogy a házasság fennállásának ideje alatt más házastársi jogviszonyt nem létesíthetnek. Elvileg a házastársi jogviszony egész életre szól, folyamatos természetű jogviszony. A házasságkötés tényével a házastársakat megilletik mindazok a személyi és vagyoni jellegű jogok, amelyek a házastársi jogviszony tartalmát képezik. E jogokat és kötelességeket a törvény texatíve meghatározza, vagyis nem függ a házastársak akaratától. A házastársak közötti kölcsönös viszony számos eleme, olyanok mint pl. a szerelem, egymás kölcsönös tisztelete, kölcsönös bizalom és egyetértés az emberek közötti emocionális érzés alapján keletkezik, és ezeket az erkölcs normái szabályozzák. A házastársak közötti viszonyon belül a jogi szabályozás tárgyát azok a mozzanatok képezik, amelyek a házastársak legalapvetőbb érdekeivel kapcsolatosak és amelyek megsértése ellentmond a szocialista jog elveinek, ezen belül a családjog egyik legfontosabb elvének, nevezetesen a házastársak egyenjogúságának és jogegyenlőségének. A családjog normái által szabályozott viszonyok köre nem mindenütt és nem mindig azonos, nemcsak a társadalom gazdasági és politikai fejlettségi szintjétől függ, hanem olyan tényezőktől is, mint a társadalom erkölcsi fejlettségének szintje, az egyes országokban kialakult szokások és tradíciók.

A családjogi viszonyokban a tényleges egyenlőség biztosítékának elve — amely egyben a házastársak közötti viszonyok szabályozásának legfontosabb célja is —, közvetlenül következik Magyarország és a Szovjetunió alkotmányában egyaránt rögzített abból az elvből, amely szerint a nemek az állami, társadalmi-politikai, gazdasági és kulturális élet minden területén egyenjogúak (a Szovjetunió Alkotmányának 34. és 35. cikke, a Magyar Népköztársaság Alkotmányának 15., 16. és 62. §-a). Ezt az elvet mindkét ország családjogi törvényhozása az újonnan megalkotott jogszabályokban mindjobban konkretizálja és továbbfejleszti. Így a szovjet családjogi alapok 3. cikke, valamint az 1974. évi I. magyar családjogi törvény 23. §-a szerint a családjogi viszonyokban a férfit és a nőt egyenlő személyi és vagyoni jogok illetik meg, a családi élet összes kérdésében — beleértve a gyermeknevelést is — a házastársak közösen döntenek.

II.

A házastársakat illető *személyi jogoknak* több sajátossága is van. A személyi jogok többsége a házasságtól függetlenül is megilleti az állampolgárokat, ezek a jogok tehát az állampolgárok részére az alkotmány által garantált alanyi jogok. Pl. a lakhely megválasztásának joga, a foglalkozás választás szabadsága, a névhez való jog minden állampolgárt megillet, e jogokat az állam garantálja és védelembe részesíti. Mint jeleztünk, e jogok a családi viszonyokban sajátos jelleget kapnak. Amennyiben az állampolgároknak ilyen abszolút jellegű ala-

[2] *Maszlov*, V. P.—*Podaprigora*,, Z. A.—*Puskin*, A. A.: A házasságra és családra vonatkozó hatályos jogszabályok. Harkov 1974. 30—34. old.; *Pap* Tibor: Magyar családi jog. Tankönyvkiadó, Budapest. 1967. 83. old.

[3] *Nizsalovszky* Endre: A család jogi rendjének alapjai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 267. és 301—306. old.

[4] *Vebersz*, J. R.: Az állampolgárok családjogi jogképessége a Lett SZSZK új családjogi kódexe tükrében. A vagyoni és személyi jellegű viszonyok jogi szabályozásának tökéletesítése a Lett SZSZK-ban. Riga 1972. 114. old.

nyi jogai házastársak jogaként jelentkeznek, a másik házastárs irányában viszonylagos jogokká válnak. Ez azt jelenti, hogy a házastársak konkrét jogviszonyokban létező személyi, nem vagyoni jellegű jogait a másik házastárs korlátozhatja és a jog megfelelően szabályozza az ilyen korlátozás lehetőségét. Így pl. ha a házastársak olyan jogairól van szó, mint a foglalkozás megválasztásának joga, vagy a lakhely megválasztásának joga stb., adott esetben e jogokról nem általában van szó, hanem inkább e jogoknak családi viszonyon belül történő realizálásáról.

A házastársak személyi jellegű jogai és kötelességei a vonatkozó jogviszony létezésének egész ideje alatt fennállnak, azok a házastársak akaratával és egyetértésével nem szüntethetők meg. Továbbá, a törvény annak a lehetőségét is kizárja, hogy a házastársak egymás között olyan megállapodást kössenek, amely ellentmond a házastársak egyenjogúsága elvének, illetve olyan célt követ, hogy a házastársra átruházza jogait. (Alapok 3. és 4. cikke, Csjt. 23. §-a, a magyar PTK 8. § 3. bek. és 200. §-a.) Különös hangsúlyt kap az, hogy a házastársaknak a házasélet és családi ügyeiben egyenlő jogai és kötelességei vannak (Csjt. 20. §). A házastársakat azonos jogok és kötelességek illetik meg egymással szemben. Ebből következik a házastársi jogoknak és kötelességeknek az a sajátossága, hogy azok egyetértésben történő realizálása felel meg leginkább az egyenlőség elvének.

A házastársak személyi jellegű jogainak és kötelességeinek *köre* a magyar és a szovjet jogban alapjában azonos. E jogok körébe tartozik házasságkötés esetén a névválasztás joga, a házasélet és a család összes kérdései közös eldöntéséhez való jog, beleértve a gyermeknevelést; a váláshoz való jog, melyet az irodalom a házastársak egyik legfontosabb alanyi jogának tekint.[5] Ezen túlmenően a magyar családjogi törvény a házastársak kötelességének tekinti az egymás iránti hűséget és egymás kölcsönös támogatását, ami a házastársaknak a házasság fennállása idején nemcsak erkölcsi, hanem jogi kötelessége is (Csjt. 24. §). A házastársak egymás támogatására vonatkozó kötelessége általános jellegű, kiterjed a személyi és vagyoni viszonyokra egyaránt.

a) A családjog sajátos módon szabályozza a házastársak *névválasztási és névviselési jogát.* A névviselésnek társadalmi jelentősége van, különböző funkciókat tölt be. A név a társadalomban az állampolgárok egyedi megkülönböztetésére szolgál. A név utal az adott állampolgárnak a társadalom más tagjaival fennálló rokoni kapcsolataira, adott esetben kifejezi a személy családjogi státuszát is. Ez utóbbi különösen a magyar családjogban a nők vonatkozásában jelentős.

A névválasztás, illetve a névváltoztatás joga különösen a házasságkötés kapcsán merül fel. Míg a szovjet családjog a névválasztás vonatkozásában a férfinek és nőnek azonos jogokat biztosít, addig a magyar családjog értelmében a házasságkötés csak a nő nevének megváltozását eredményezheti. Ez a különbség nyilvánvalóan döntően a férjezett nők névhasználata tekintetében kialakult magyar nyelvi sajátosságokra vezethető vissza, bár az új családjogi törvény e vonatkozásban is szakított a korábbi szabályozással, amely feltétlenül megkívánta, hogy a feleség felvegye a férje nevét. A módosított törvény — anélkül, hogy bizonyos névviselési formákat előtérbe kívánna helyezni — bővíti a névválasztási lehetőségeket, és módot ad arra is, hogy a feleség férje családi nevét viselje a házasságra utaló toldással és ehhez a maga teljes nevét hozzákapcsolja, illetve a férje családi nevéhez kapcsolja hozzá saját utónevét.

Házasságkötés kapcsán névválasztásra a szovjet és a magyar családjog értelmében kölcsönös egyetértés alapján kerül sor. E jog megvalósítása nem tehető függővé a házastársakat megillető más jogokról való lemondásától stb.

Házasságkötés kapcsán a névválasztás joga egyben a felvett név viselésének kötelességét is jelenti. A szovjet jog szerint a házasságkötéskor felvett név megváltoztatására csak a törvény által meghatározott szabályoknak megfelelően kerülhet sor.[6] A magyar családjog ennél is tovább megy. Így a 14/1974. (V. 14.) Korm. sz. rendelettel módosított, a név megváltoztatásáról szóló 116/1955. (II. 20.) Korm. sz. rendelet 5. §-a szerint férjes, elvált vagy özvegy nő a házasságkötés folytán szerzett nevét névváltoztatással nem változtathatja meg.[7]

A szovjet és a magyar jog részletekben eltérően szabályozza a *házastársak névváltoztatását,* illetve annak a házastársnak a névváltoztatását, akinek nevét a házastársak közösen viselik. A szovjet családjog szerint a házasságkötés folytán felvett név megváltoztatása nincs semmiféle korlátozásnak alávetve és az teljes egészében az adott házastárs szabad belátására van bízva; ez következik a törvénynek abból a rendelkezéséből, mely szerint ha az egyik házastárs nevét megváltoztatja, ez nem vonja maga után a másik házastárs névváltoztatási kötelességét.[8] Ugyanakkor a magyar jog szerint, ha a feleség férje családi, vagy teljes nevét viseli, a férj nevének megváltoztatása reá is kiterjed [14/1974. (V. 14.) Korm. sz. rendelet 4. §-a].

b) A házastársak következő fontos személyi jellegű joga *a foglalkozás megválasztásának joga.* E jog a szovjet és a magyar alkotmány által biztosított (szovjet alkotmány 40. cikk, magyar alkotmány 62. §) munkához való jogából következik.

[5] *Vorozsejkin,* E. M.: i. m. 130. old.

[6] A Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének hivatalos Közlönye, 1971. 13 sz. 146. cikke.

[7] Magyar Közlöny, 1974. 31. sz. 283. old.

[8] A Szovjetunió Minisztertanácsa rendeleteinek gyűjteménye, 1971. 15. sz. 111. cikke.

Az egyik házastárs munkához való alanyi joga realizálásának a másik házastárs beleegyezésétől való függővé tétele lényegében véve a házastársak közötti egyenjogúság elvének megsértését jelentené. A házastársaknak ezt a jogát a családjog külön is szabályozza (szovjet családjogi alapok 11. cikk IV. bek.); ez a jog következik a magyar családjogi törvénynek abból a rendelkezéséből, amely rögzíti a házastársak kötelezettségét egymás támogatására (családjogi törvény 24. §-a).

A foglalkozás megválasztásának szabadsága azt jelenti, hogy a házastársak mindegyike saját maga választja meg azt a foglalkozást, amely képességeinek és érdeklődési körének leginkább megfelel. A házastárs által választott foglalkozás nemcsak létfenntartási forrás, hanem a házastárs szellemi és fizikai fejlődésének elősegítője is. A házastárs által választott foglalkozás csak ilyen módon lehet egyaránt hasznos az egyén és a társadalom számára. Éppen ezért a házastársak e területen történő kölcsönös támogatása nemcsak erkölcsi, hanem egyben jogi kötelesség is.

Ugyanakkor a foglalkozás megválasztásának szabadsága természetesen nem jelenti azt, hogy a házastárs kizárólag csak személyes érdekeit tartja szem előtt. A házastársnak e joga gyakorlása kapcsán tekintetbe kell vennie családja, s köztük gyermekei és házastársa érdekeit, valamint a társadalmi érdekeket is.

c) A házastársak foglalkozása megválasztásának szabadságával szoros kapcsolatban áll a *lakóhely* megválasztásának joga (Alapok 11. cikk IV. bek. és Csjt. 25. §-a).

A lakóhely-megválasztási jog családjogi szabályozása nem esik teljesen egybe azzal a szabályozással, ahogyan a jog a lakóhely megválasztásának szabadságát általában szabályozza. Ugyanúgy, mint a házastársak egyéb személyi jellegű jogait illetően, a szovjet és magyar családjog egységes annak az elvnek rögzítésében, hogy a házastársak lakhelyének megválasztása azok közös elhatározása alapján történik.

A törvény a házastársak lakhelyét illetően a közös elhatározás megkövetelésén túlmenően semmiféle konkrét rendelkezést nem tartalmaz. Ilyen módon a házastársak együttlakása a házassági kapcsolatnak nem kötelező feltétele. A házastársaknak közös akaratuk alapján lehet közös lakhelyük, de élhetnek különböző helységekben, külön lakásokban.

Addig, amíg a lakóhely megválasztása nem érinti valamelyik házastárs érdekeit, jogi oldalról ezzel kapcsolatban nem merül fel probléma. Ugyanakkor az életben előfordulhatnak olyan esetek, amikor valamilyen ok folytán (pl. munkahely változás, amely elköltözéssel jár együtt stb.) szükségessé válik a korábbi lakhely megváltoztatása a másik házastárs hozzájárulása nélkül is. A szovjet családjogban ilyen esetekre nézve semmiféle útmutatást nem találunk. Csupán az irodalomban történik utalás arra, hogy az egyik házastárs lakhelyének változása nem vonja maga után a másik házastársnak azt a kötelességét, hogy őt kövesse.[9] A magyar Csjt. alapos ok fennállása esetén lehetővé teszi attól az általános elvtől való eltérést, amely szerint a házastársak a lakhelyüket közös megállapodással határozzák meg. Így a magyar családjogi törvény 25. §-a szerint a lakás helyére vonatkozó megállapodástól alapos okból a másik házastárs beleegyezése nélkül is el lehet térni. Ebből következik, hogy ha az egyik házastárs a lakhelyváltoztatással szemben nem eléggé megalapozott, komolytalan okokra hivatkozik, az ilyen hivatkozásnak nincs jogi relevanciája. Természetesen a lakhelyváltoztatási jog gyakorlása során a házastársak kötelesek alaposan mérlegelni a kérdést és figyelemmel kell lenniük a család, a kiskorú családtagok érdekeire.

A törvény azzal egyidejűleg, amikor egyrészről biztosítja a házastársak számára a lakhely megválasztásának jogát, másrészről a házastársakat együttélésre ösztönzi, mivel a család a házastársak együttélése esetén teljesítheti leginkább társadalmi funkcióját.

d) A házastársakat megilleti továbbá a *váláshoz* való jog, amelyet szintén a házastársak személyi jellegű jogai közé kell sorolni.[10]

A váláshoz való jog a házastársi jogviszony megszüntetéséhez való jogot jelenti olyan körülmények között, amikor a házasság már nem képes társadalmi rendeltetését betölteni.

A válás szabadságát a Szovjetunióban már az Októberi Forradalom győzelmét követően 1917. évi december 19-én „A válásról" elfogadott dekrétum rögzítette. Lenin a váláshoz való jogot olyan jognak tekintette, amely a nő felszabadítását és a férfi előjogainak megszüntetését célozza. Ugyanakkor rámutatott arra, hogy „a férjtől való elválás szabadságának elismerése nem azt jelenti, hogy minden feleséget felszólítunk a válásra".[11]

A válás szabadsága lényegében a házasság felbontásának szabadságát jelenti az állam ellenőrzése mellett. A cél az, hogy a válásra csak akkor kerüljön sor, amikor a házassági kötelék ténylegesen tartalmatlanná válik, amikor a házasság létezése már csak látszat és ámítás.

A házasság felbomlása számos ok, így a házastársaktól független okok következménye lehet. Ezért — Marx szavaival — „a bírósági felbontás csak a belső felbomlás jegyzőkönyvbe foglalása lehet. A törvényhozó szempontja a szükségesség szempontja."[12]

---

[9] „Szocialista törvényesség". 1954. 4. sz. 91. old.; Az OSZSZK családjogi kódexének magyarázata, Jogi Könyvkiadó, Moszkva 1971. 41. old.

[10] *Vorozsejkin*, E. M.: i. m. 130. old.

[11] Lenin Összes Művei. 2. kiad. Budapest, 1971. XXX. kötet, 123. old.

[12] Marx—Engels Összes Művei. Budapest, 1957. I. kötet, 150. old.

Mind a szovjet, mind pedig a magyar családjogi törvényhozás rögzíti a házasság felbontásának elvét, de nem tartalmaz tételes felsorolást a házasság felbontásának okait illetően (a jogalkotó helyesen abból az elvből indul ki, hogy a házasság felbontásának okait tételesen, pontosan meghatározni nem lehetséges). Nem kapcsolja össze a házasság felbontását a házastársak vétkes magatartásával sem.

A házasság felbontásával kapcsolatos kérdés vizsgálata során a bíróság a házastársak vétkességét nem vizsgálja; a házasság felbontását bármelyik házastárs kérheti. A házasság felbontására azonban csak akkor kerülhet sor, ha a házastársak közötti viszony teljesen és visszavonhatatlanul felbomlott és a házasság visszaállítására nincs semmilyen lehetőség és remény. Ez az alapvető ismérv, amelynek mérlegelése alapján a bíróságok a válási ügyben döntést hoznak. Más szavakkal: a házasság felbontásának mérlegelése során a bíróságok abból indulnak ki, hogy csak a visszavonhatatlanul feldúlt, a házastársak és a társadalom szempontjából értéktelen házasságot lehet és egyben kell felbontani, és ennek során figyelembe kell venni a kiskorú gyermekek érdekeit. Ilyen módon a házasság felbontására akkor kerül sor, ha a házasság további fenntartása nemcsak nem lehetséges, de társadalmi szempontból nem is célszerű. Ebből következik az is, hogy a törvény a házasság felbontására vonatkozó kereset benyújtását nem kapcsolja össze azzal, hogy a házastársak menynyi ideje állnak házassági kötelékben, de nem teszi függővé a házastársak beleegyezésétől sem, ha a házasság felbontását csak az egyik házastárs kéri. A szovjet családjognak az a rendelkezése, mely szerint a férj nem indíthat válópert a felesége terhességének ideje alatt, vagy ha kiskorú gyermeke 1. évét nem töltötte be (szovjet családjogi Alapok 14. cikk), nem jelenti a házastársak válásához való jogának korlátozását, hanem az anya és a gyermek egészségének védelmét célozza. A törvény által meghatározott annak az ismérvnek, illetve feltételnek az érvényesítése, hogy a házasság felbontásának csak akkor van helye, ha a házasélet teljesen és helyrehozhatatlanul megbomlott és ennek folytán a házastársak további együttélése és a család fenntartása már nem lehetséges, egyben azt is célozza, hogy felületes okok alapján ne kerüljön sor a házasság felbontására, különösen abban az esetben, ha a házasságból már gyermek is született.

A házasság felbontására irányuló jog csak a házastársakat illeti meg, e jogokat csak ők gyakorolhatják. Ezt az általános elvet mind a szovjet, mind pedig a magyar családjog rögzíti, bár a konkrét szabályozásban különbségek is kimutathatók.

A szovjet családjognak az az általános normája, mely szerint a házasság felbontására az egyik vagy mindkét házastárs keresete alapján sor kerülhet, nem teszi lehetővé arra vonatkozó következtetés levonását, hogy megindítható-e a válóper korlátozottan cselekvőképes házastárs vagy cselekvőképtelen házastárs törvényes képviselőjének kezdeményezése alapján. Figyelembe kell azonban venni, hogy az OSZSZK Pp. szerint (III. bek. 39. cikk) fiatalkorúaknak (15—18 évesek) joguk van a családjogi jogviszonyokból folyó jogaikat és törvényes érdekeiket bírósági eljárásban képviselni. E törvényi rendelkezés alapján feltételezhető, hogy a bontóper korlátozottan cselekvőképes személy keresete alapján is megindítható, bár a szovjet törvényhozás erre nézve kifejezett rendelkezést nem tartalmaz. Ami a cselekvőképtelen házastársat illeti, a legújabb szovjet családjogi törvényhozás hatályon kívül helyezte az 1926. évi családjogi kódexnek azt a cikkét, amely lehetővé tette, hogy elmebeteg házastárs nevében annak törvényes képviselője indíthasson a házasság felbontása iránti keresetet.

A magyar családjogi törvény azt az elvet követi, hogy a házassági perben képviseletnek nem lehet helye. A korlátozottan cselekvőképes házastársat teljes eljárási jogképességgel ruházza fel. Ha pedig a házastárs a cselekvőképességet kizáró gondnokság alatt áll, úgy nevében a gyámhatóság hozzájárulásával a törvényes képviselő jogosult a kereset megindítására (Csjt. 19. §, Pp. 287. §).

III.

Mint erre már utaltunk, a házastársak közötti személyes jellegű viszonyok a házasság egész ideje alatt fennállnak. *A házasság megszűnésével* a volt házastársaknak joguk van új házasságra lépni; egyben megszűnnek a korábbi házasságban fennálló személyi jellegű jogok és kötelességek, kivéve a korábbi házasságkötés folytán felvett név viseléséhez való jogot. A névviseléshez való jog fennmaradása szempontjából nincs jelentősége annak, hogy a házasság haláleset, bírósági úton holttá nyilvánítás, illetve bontás útján szűnik meg [az Alapok 14. cikke (10) bek., Csjt. 26. §-ának 3. bekezdése]. A házasság megszűnése után a házasság folytán felvett név viselési joga a volt házastárs személyi joga és független annak a volt házastársnak az akaratától, akinek nevét viseli.

A magyar családjogi törvény csak egyetlen esetben teszi lehetővé annak megtiltását, hogy a volt feleség a házasság megszűnése után férje nevét viselje. E szerint a bíróság a volt férj kérelmére eltilthatja a volt feleséget férje „-né" toldással ellátott nevének további viselésétől, ha feleségét szándékos bűncselekmény miatt jogerősen szabadságvesztésre ítélték (családjogi törvény 26. § 6. bekezdés). Bár a szovjet családjogi törvényhozás erre nézve nem tartalmaz konk-

[13] Az OSZSZK családjogi kódexének magyarázata, Jogi Könyvkiadó, Moszkva, 1971. 62. old.

rét rendelkezést, a jogi irodalomban ismert olyan álláspont, hogy a korábbi házasságban felvett névhez való jog új házasságba lépés esetén is fennmarad.[13] A magyar családjog szerint a volt feleségnek nincs joga arra, hogy az új házasságban volt férje „-né" toldással ellátott nevét viselje, és ez a joga akkor sem éled fel, ha újabb házassága megszűnik (családjogi törvény 26. § 1. bekezdésének „a" és „b" pontja). Ez a családjogi rendelkezés a magyar családjogban a feleség névviselésének specifikumát tükrözi, nevezetesen az arra történő utalás sajátságaiból következik, hogy az adott nő melyik férfival áll házassági kötelékben.

Tehát mind a szovjet, mind a magyar családjog szerint a volt házastárs személyi jellegű alanyi joga a házasság folytán felvett név viselésének joga, és kevés kivételtől eltekintve független annak a másik házastársnak a kívánságától, akinek nevét viselik. A házasság megszűnését követően a volt házastárs vagy a házasságba lépés folytán felvett nevét viseli tovább, de joga van arra is, hogy újra házasságba lépés előtti nevét viselje. A névviselés kapcsolatos kérdésében a szovjet jog szerint a házasság megszűnéséről szóló határozat meghozatalával egyidőben történik a döntés, míg a magyar családjogi szabályozás a névviselésre vonatkozó kérdés eldöntésére a házasság megszűnését kimondó bírósági határozat meghozatalától számított 60 napot biztosít.

A szovjet és a magyar családjogi törvényhozás nem azonos módon szabályozza a házastársak névviselési jogát a házasság semmisnek nyilvánítása esetén. Amíg a magyar családjogi törvény a névviselési jogot egységesen szabályozza, függetlenül attól, hogy a házasság milyen ok folytán szűnt meg, addig a szovjet törvényhozás ezt a kérdést kifejezett módon nem szabályozza. A házasság semmissé nyilvánítása jogi következményeinek szabályozását a szovjet családjogi Alapok a szövetséges köztársaságok hatáskörébe utalja.

A szövetséges köztársaságok többségének családjogi kódexe a házasság semmissé nyilvánítása esetén a névviselési jogot a jóhiszeműen házasságra lépő házastárs részére biztosítja. Csak a Tadzsik SZSZK családjogi kódexe nem biztosítja ezt a jogot a jóhiszemű házastárs részére.

Ficzeréné, Sirko Alexandra

A nemzetközi kormányközi konferencia, mint teleologikus rendszer

A nemzetközi kormányközi konferencia, az államközi kapcsolatok egy formája, egyebek között komplex rendszerként is felfogható és vizsgálható. Bármely rendszerelemzés feltétele, hogy a rendszer elemeit, továbbá a rendszer elemei és a rendszer kapcsolatát tisztázzuk.

A nemzetközi jog, a többi hagyományos tudományszakhoz hasonlóan, fejlődése során egyre összetettebbé váló sajátos fogalmi apparátust alakított ki, s ezt úgy helyezi rá vizsgált tárgyára — durva hasonlattal szólva —, mint egy sablont, vagy egy mércét. Ez teszi képessé a nemzetközi jogot funkciójának ellátására.

Ez a sajátos fogalmi apparátus a nemzetközi jogi szabályozásban hosszabb-rövidebb idő alatt alakult ki s vált — az esetek legnagyobb részében — annyira elfogadottá, hogy ma már nagyon nehezen tudjuk megkülönböztetni a fogalmat és a fogalom tárgyát. A nemzetközi jog a nemzetközi szervezeteket és a nemzetközi konferenciákat szervezeti rendszernek tekinti, a kevés kivétellel[1] általánosan elfogadott nézet szerint, feladat- és hatáskörök hierarchikus rendszerét jelenti.[2]

Nyilvánvaló viszont, hogy amennyiben csupán az egyes szervek közötti hatásköri megoszlást, tehát a jogok és kötelességek elosztását tekintjük, nem kaphatunk teljes képet az adott szervezet működéséről. Ehhez további szempontokat is alkalmaznunk kell, így meg kell vizsgálni a szervezet döntési eljárásait, a szervezet tagságát stb.

Más oldalról nézve, mint bármely más nemzetközi szervezet, a nemzetközi kormányközi konferencia is a nemzetközi viszonyok rendszere alrendszerének tekinthető. Ebből viszont az következik, hogy ebben az alrendszerben is tükröződik a nemzetközi jog alanyainak harca és kooperációja a nemzetközi viszonyok egészében, s a konferencia tárgyában különösen.

---

[1] L.: *Iljanov*, R. S.: Sziszgyema Organizacii Objegyinyennih Nacij (Mezsdunarodno-pravovije aszpekti) Kand. értekezés tézisei. Kijev, 1972. Elmandrja Mahdi, The United Nations System, An Analisis, London, 1973.

[2] Kursz mezsdunarodnovo prava. Moszkva, 1969. 51—76. old.; Mezsdunarodnoje pravo. Moszkva, 1970. 404—412. old.; Mezsdunarodnie organyizacii szocialisztics eszkih sztran. Moszkva, 1971. 89—99. old.; Kursz mezsdunarodnovo prava. Szerk. Kozsevnyikov, Moszkva. 1970 265—77., 281—88., 292—93., 297., 300—301., 303—304., 306—313. old.; *Pastuhov:* A Guide to the Practice of International Conferences, Washington, 1945. 67—150. old.; *Satow*, E.: A Guide to Diplomatic Practice (orosz kiadás) Moszkva, 1961. 384—392., 394., 396., 398., 400—405. old.

A továbbiakban szükségessé válik, hogy az így kapott alrendszert további alrendszerekre bontsuk fel, esetenként el is térve a megszokott, hagyományos fogalmi apparátustól. A nemzetközi konferencia fő elemei, egy — a hagyományoshoz hasonló — felbontás szerint a következők: *1.* a konferencián résztvevő kormányok küldöttségei; *2.* a konferencia tisztségviselői; *3.* a titkárság és vezetője.

E három most említett elem egymásra hatása és kölcsönös visszahatása alkotja a konferencián végbemenő folyamatok nagy részét. A nemzetközi konferencia — mindezek alapján — valóságos rendszernek tekinthető.

Helytelen eljárás volna azonban a nemzetközi konferenciák előkészítését, tevékenységét, eredményeit csupán egyetlen szempont szerint felbontott rendszer elemeiként vizsgálni. Más szemszögből a nemzetközi konferenciát tekinthetjük teleologikus információáramlások rendszerének is.

Magától értetődik, hogy e két megközelítésben a rendszer elemei eltérő tulajdonságokkal rendelkeznek[3]. Továbbá: figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy a nemzetközi konferencia úgy is felfogható, mint a nemzetközi viszonyok rendszerének egy eleme (része), már csak azért is, mert minden egyes rendszer szükségképpen egy hierarchikusan fölötte álló rendszer eleme,[4] másrészt a nemzetközi konferencia joggal tekinthető a normaképződés konceptuális (gondolati) rendszerébe tartozó elemnek (szakasznak) is.

Feltétlenül szükséges azonban az eltérő rendszer megközelítésekkel kapott képek összekapcsolása. Eddig a nemzetközi konferencia — képletesen szólva — úgy jelent meg előttünk, mintha egy moziban négy vászonra egyszerre vetítenének filmeket, mégpedig úgy, hogy két vásznon normál, a másik kettőn pedig szélesvásznú filmet látunk; a két normál vászon mutatja a rendszernek kétfajta elemeire bontását, s az ezekből kialakult reális, illetve konceptuális (információs) struktúrákat, a szélesvásznon a konferencia rendszerét látjuk, mint magasabbrendű rendszerek alrendszerét (a nemzetközi viszonyok reális rendszerében egyrészt, és a normaképződés rendszerében másrészt). A feladat most az, hogy az így kapott képek között kapcsolatot teremtsünk.

Erre a feladatra a Lefèvre által kidolgozott és ajánlott összekapcsoló láncszem, a konfigurátor látszik alkalmasnak[5]. A konfigurátor lehetővé teszi, hogy a tárgyról különféle vizsgálati módszerekkel kapott eredményeket szintetizáljuk.

A nemzetközi konferencia rendszermegközelítésű vizsgálata során a célrendszer (teleológikus rendszer) fogalma tűnik alkalmas konfigurátornak.[6] A rendszermegközelítések e rendszerének alkalmazása azzal az előnnyel jár, hogy lehetővé teszi egyfelől a konferencia és környezete közötti kölcsönhatások elemzését, másfelől a konferencián belül a rendszer elemei közötti kölcsönhatások, belső információáramlás vizsgálatát.[7]

Magától értetődik, hogy mielőtt e feladatok elvégzéséhez fognánk, meg kell határoznunk a nemzetközi konferenciának, mint teleologikus rendszernek a környezetét.

A konferencia-rendszer környezetének a nemzetközi viszonyok rendszerét tekintjük, amely mellesleg maga is meghatározott, kölcsönösen egymásra ható elemek rendszere. Korunkban a nemzetközi viszonyok rendszere működésének és fejlődésének alapvető törvénye az önfenntartásra törekvés, másképpen kifejezve a békés egymás mellett élés politikája.[8] A nemzetközi viszonyok rendszerének elemei az államok, az önrendelkezési jogukért harcoló népek és nemzetek, továbbá a nemzetközi szervezetek.

Nyilvánvaló, a nemzetközi viszonyok egyes most említett elemei nem hatnak egyformán a konferenciára, és más természetesen a konferencia visszahatása is az egyes elemekre, hiszen ezek az elemek maguk sem egyneműek. A nemzetközi viszonyok rendszerének alapvető elemei az államok. Az önrendelkezési jogukért küzdő népek befolyását a nemzetközi viszonyok rendszerére korlátozza az a tény, hogy ezek még csak születő, formálódó államok. A nemzetközi szervezetek a nemzetközi rendszerben másodlagos és származékos szerepet töltenek be, egyrészt azért, mert e szervezetek puszta létrejötte is az államok elhatározásától függ, másrészt mert működésüket alapvetően meghatározza alapokmányuk, amely szintén államok műve. Éppen ezért a következőkben a nemzetközi konferencia környezetének a világ valamennyi államának összességét tekintjük kölcsönös kapcsolataikban, s eltekintünk a nemzetközi rendszer említett többi elemének számbavételétől.

Rendszerről és környezetről szólva soha nem feledhetjük, hogy ez a viszony feltételes és csupán teoretikus értékű, ezért óvakodnunk kell abszolutizálásától. „Az elemzés érdekében azonban mindkét komplexus feltételes felbontása indokolt, mert lehetővé teszi egyébként rejtve maradó összefüggések felderítését".[9]

---

[3] Az első esetben a rendszer statikus oldalán van a hangsúly, a másodikban pedig a dinamikáján (a rendszerben lezajló folyamatokon).

[4] Isszledovanyija po obsej tyeorii szisztyem. Szerk.: Szadovszkij és Jugyin. Moszkva, 1969. 12. old.

[5] *Lefèvre:* Konfliktujusie szisztyemi (orosz kiadás). Moszkva, 1973. 109—110. old.

[6] *Ackoff—Emery:* A celeusztremlennih szisztyemah, (orosz nyelvű kiadás). Moszkva, 1974.

[7] Ezért lehetséges a nemzetközi konferencia szerepének megvilágítása a nemzetközi jogalkotásban.

[8] L.: *Lukasuk,* L.: Otnosenyija mirnovo szoszusesztvovanyija i mezsdunarodnoe pravo (problemi mezsdunarodno-pravovo regulirovanyija) Kijev 1974. 13—14. old.

[9] *Burlackij,* Galkin: Szociologija, Polityika, Mezsdunarodnije otnosenyija, Moszkva 1974. 240. old.

Az államok maguk sem üres pontok, hanem magukban véve is komplex rendszerek, már csak azért is, mert bármely rendszer elemei egyúttal alacsonyabb szintű rendszernek tekinthetők.[10]

Korunk nemzetközi viszonyai rendszerében minden állam része a nemzetközi rendszer két nagy alrendszere valamelyikének: egyikének a szocialista vagy a tőkés nemzetközi alrendszernek. Az államok társadalmi-gazdasági rendszere meghatározza az adott állam külpolitikai céljait.

Az államok külpolitikai célkitűzéseit, amelyek az állam politikájának részét képezik, az adott társadalom uralkodó osztályának akarata szabja meg, a szocialista társadalomban pedig a munkásosztály vezette nép akarata. Mi határozza meg az állami akarat tartalmát? A polgári társadalom[11] változó igényei és érdekei, valamely osztály uralma, végső soron a termelőerők és csereviszonyok fejlődése játszik döntő szerepet.[12]

Az elmondottak szerint az állam akaratát döntően a társadalom gazdasági berendezkedése szabja meg. Természetesen helytelen lenne megfeledkezni a felépítmény egyes elemei, az ideológia, a vallás, a jogrendszer, a nemzeti jogi és nemzetközi jogi elméletek hatásától sem. „Az egyes államok gazdasági berendezkedése befolyásolja az állam külpolitikáját (s így következésképpen külpolitikai céljait is — a szerző), éspedig részben közvetlenül, részben áttételesen a felépítmény közvetítésével is."[13]

Ezek tehát az államok külpolitikai céljait meghatározó folyamatok. Tudnunk kell azonban, hogy „nem csupán egyes államokban élünk, hanem államok egész *rendszerében is*"[14], tehát a külpolitikai célok kidolgozásakor az egyes államok számításba veszik az összes többi állam és nép sajátos nemzeti és külpolitikai érdekeit. Ezeknek az érdekeknek az összhangján alapul az SZKP XXIV. kongresszusán elfogadott békeprogram.[15] E dokumentum számol az emberiségnek a harmadik világháború elkerüléséhez fűződő érdekeivel, továbbá a szovjet nép érdekeivel a békés építőmunka feltételeinek biztosításában.

Korunkban az egymás mellett élő szuverén államok külpolitikai céljaikat csak úgy valósíthatják meg, ha összhangba hozzák azokat a többi állam akaratával. Ez az összhang rendszerint az államok, mint önálló rendszerek inputjaiban és outputjaiban zajlik, a nemzetközi kapcsolatok államon belüli és az állam területén kívül elhelyezkedő szervei útján. Államközi kapcsolataiban minden állam — magától értetődően — arra törekszik, hogy külpolitikai céljait minél inkább elérje; e törekvések egyik területe, az államközi szervezett érintkezés, számos formában zajlik, ezek közül az egyik legfontosabb a nemzetközi konferencia.

Az államok érintkezését szabályozó nemzetközi jogi normák az államok kölcsönös kapcsolatában alakulnak ki. Közismert, hogy a nemzetközi kapcsolatokban nincs olyan — az egyes államok törvényhozásához hasonló — szerv, amely az államokat, mint a nemzetközi jog alanyait kötelező jogot alkotna.

A nemzetközi konferencia a nemzetközi normaképződés egyik — nem szükségszerű — szakasza és szervezeti formája. A nemzetközi konferencia összehívása (ez maga is az államok külpolitikai célja) csakis az érdekelt államok megegyezésével lehetséges. Ez az egyetértés rendszerint a konferenciát rendező nemzetközi szervezet határozataiban fejeződik ki, hiszen — a szervezés egyszerűsége érdekében — a legtöbb nemzetközi konferenciát nemzetközi szervezetek hívják össze.[16] Még a döntés előtt az államok megegyeznek a résztvevők körében, a konferencia helyében, időtartamában stb. is. Az államok rendszerint megállapodnak a lebonyolítás formai kérdéseiben is. A most leírt folyamatok nagyrészt diplomáciai úton, vagy az érdekelt kormányok képviselői közötti közvetlen tanácskozások útján zajlanak.

Ez volt tehát mindaz — nagy vonalakban — ami a konferencia előkészítése során történik s a konferencia összehívásával zárul. Nézzük most, milyen folyamatok zajlanak magán a konferencia rendszerén belül?

Az egyes államok kormányküldöttségei általában kettős célt követnek: egyrészt törekszenek arra, hogy megállapodást hozzanak létre a többi állammal, másrészt saját államuk érdekeit a lehető legnagyobb mértékben érvényesíteni kívánják. Ez utóbbi általában azt a törekvést jelenti, hogy az elért megállapodásban minél nagyobb mértékben fejeződjön ki az adott állam nemzetközi jogi álláspontja.

Könnyen észrevehető, hogy az első cél elérése a második elérésétől függ. Egyetlen állam nem érdekelt olyan nemzetközi jogi norma megalkotásában, amely nem, vagy nem eléggé felel

[10] Isszledovanyija po obsej tyeorii szisztyem. 12. old.

[11] A polgári társadalom „közvetlenül a termelésből kifejlődő társadalmi szervezet, amely minden időkben bázisa az államnak, és az egyéb eszmei jellegű felépítménynek" (MEM 3. köt. 78. old. alapján).

[12] L.: *Engels*, F.: Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége. MEVM, Budapest, 1975. 3. köt. 609. old.

[13] *Tunkin:* Tyeoria mezsdunarodnovo prava, Moszkva, 1970. 348. old.

[14] Lenin: Művei, 49. köt. 370. old. (oroszul)

[15] Matyeirali XXIV. szjezda KPSZSZ, Moszkva, 1971. 29—30. old.

[16] Például: Resolution 1105 (XI) of the General Assembly of the United Nations Convening the Conference. 658th plenary meeting, 21 February 1957. United Nations Conference on the Law of the Sea. Doc A/CONF. 13/38. old. XI; Resolution 2166 (XXI) of the General Assembly convening the Conference. 1484th plenary meeting, 5 December 1966. United Nations Conference on the Law of Treaties Doc. A/CONF. 39/11. old. XI—XII; Resolution 3067 (XXVIII) of the General Assembly convening the Conference. 16 November 1973. The Third United Nations Conference of the Law of the Sea.

meg érdekeinek. Az említett kettős cél érdekében végzett tevékenység már az eljárási szabályok kidolgozásakor megkezdődik. Szóltunk már arról: nincs akadálya annak, hogy az érdekelt államok megegyezzenek az eljárási szabályokban még a konferencia megkezdése előtt. Jelenleg azonban a gyakorlat az, hogy az eljárási szabályok főként a konferenciák közben születnek. Az államok az utóbbi időben egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a konferenciák munkarendjének, annyira, hogy az eljárási kérdések megoldásának gyakran egész ülésszakot szentelnek.[17]

Az eljárási normaalkotás folyamata, hasonlóan a konferencia összehívásáról szóló döntéshez, két szakaszra bontható: egyrészt az államok megegyezése a szabályok tartalmában, másrészt ezek kötelező erejében. A második szakasz időben rendszerint egybeesik az elsővel, s így erre is áll, hogy lezárulhat már a konferencia hivatalos megnyitása előtt.

Miután az államok megegyeztek az eljárási szabályokban, megkezdődhet akaratuk összehangolása a konferencián készülő nemzetközi jogi dokumentum szövegéről. Formailag ez a szakasz akkor ér véget, amikor a résztvevők, a rendelkezésre álló tervezetek alapján újabb tervezetet készítenek, amely a további tárgyalások alapjául szolgál. Ez a tervezet kisebb-nagyobb mértékben tartalmazza az egyes államok korábbi tervezeteiben ajánlott egyes megoldásokat.

A most leírt folyamat lényege úgy fejezhető ki, hogy az államok összeütköztetik és összehangolják a konferencia tárgyával közvetlenül összefüggő külpolitikai álláspontjaikat. Mindenekelőtt a konferencia tárgyával kapcsolatos nemzetközi jogi álláspontok csapnak össze. Egy adott állam nemzetközi jogi álláspontja az állam külpolitikájának része,[18] közelebbről „az állam nemzetközi jogi kérdésekben vallott álláspontját jelenti, amely nemcsak és nem is elsősorban az állam nyilatkozataiban, hanem tényleges viselkedésében fejeződik ki."[19]

A konferencián folytatott tárgyalások eredményeként kialakul az államok megegyezése az adott nemzetközi jogi dokumentum szövegében, tartalmában és kötelező erejében. Tárgyaláson értünk minden, a résztvevők között létrejött szóbeli vagy egyéb kapcsolatot, amelynek célja vagy a konferencia céljainak elérése, vagy a felmerült konfliktusok megoldása. A meghatározás szándékosan tág: felöleli a küldöttségek közötti kapcsolatok teljességét (egy határozattervezet egyetlen paragrafusáról szóló hozzászólás is e fogalomkörbe tartozik). Valójában a legtöbb nemzetközi konferencián az információs megbeszélések, ülések, zárt plenáris ülések, továbbá a küldöttségek nem hivatalos megbeszélései (gyakran nem is a konferencia színhelyén) a legjelentősebbek.

A nemzetközi konferenciák mai rendszerében a konferenciák döntései olyan eljárások eredményeként jönnek létre, amelyeknek csak a kezdete és vége nyilvános. A kibernetikai fekete doboz módszerét alkalmazva a nem hivatalos vagy akár bizalmas megbeszéléseket bemenetnek (input), míg a megjelenő döntéseket kimenetnek (output) tekintjük.

Ikle véleménye szerint[20]: „a tárgyalások létrejöttéhez egyaránt szükséges a tárgyalófelek közötti konfliktus és közös érdek léte."

Nemzetközi konferenciákon gyakran találkozunk olyan jelenségekkel, amelyek első pillantásra ellentétesnek tűnnek a tárgyalások céljával: az államok csoportokba szerveződnek. E csoportformációk létezése adott esetben a csoportok közötti konfliktusra vezet, a „győztes—vesztes" szituáció összes ismertetőjegyével, úgy, ahogy azt Blake és Mouton leírta.[21] Mások, köztük Friedheim és Nogee, a nemzetközi vitákat[22] vették szemügyre e szó legtágabb értelmében. Egyik említett szerző szerint az ilyen típusú vitákban mindig a megegyezés vagy novekvő egyet nem értés, bizalom, vagy bizalmatlanság, a vita lezárása vagy éleződése forog kockán. Indokoltnak látszik eszerint a nemzetközi konferenciákon lezajló folyamatokat (ill. ezek dinamikáját) a tárgyalások idején kialakuló csoportok közötti konfliktusszituációk szempontjából elemezni. Az ilyen elemzés lehetővé teszi a konferencia céljának elérését akadályozó és segítő magatartások és folyamatok elemzését.

Mivel az államok külpolitikai helyzete kisebb-nagyobb mértékben mindenképpen eltér, az államok egyetértése és ennek kifejeződése az egyezmény szövegében — egyes ritka kivételektől eltekintve — csakis kölcsönös engedmények árán lehetséges. A kölcsönös engedményekkel elért megállapodás valójában (jogilag rögzített) kompromisszum.

Lenin a kompromisszum általános elutasítását valló nézetekkel vitatkozva, ezt írta: „Kompromisszum és kompromisszum között különbség van. Értenünk kell ahhoz, hogy elemez-

[17] Pl. az ENSZ harmadik tengerjogi konferenciáját előkészítő ülésszaka, amelyet 1973. decemberében tartottak New Yorkban.

[18] *Tunkin*, G. I.: Igyeologicseszkaja barba i mezsdunarodnoje pravo. Moszkva 1967. 15. old.

[19] *Tunkin*, G. I.: Tyeorija, i. m. 243. old. Részletesebben az államok nemzetközi jogi álláspontjának kialakulásáról és változásáról a tárgyalások, illetve megállapodások formálódása közben uo. 237—238., 243—245., 266—267. old. Az ideológia hatásáról az államok nemzetközi jogi álláspontjaira l.: *Tunkin*, G. I.: Igyeologicseszkaja... 14—18. old.

[20] *Ikle*, F. C.: How Nations Negotiate. New York, 1964.

[21] *Blake*, R., *Mouton*, J. S.: The Intergroup Dinamics of Win-lose Conflict and Problem-solving Collaboration in Union-management Relations. Intergroup Relations and Leadership c. kötetben (Szerk.: Sherif) New York, Wiley, 1962.

[22] *Friedheim*, R. L.: Case Study: The Satisfied and Dissatisfied States Negotiate International Law, In: *L. B. Miller:* Dinamics of World Politics, Prentice Hall New York, 1968., *Nogee*, J. L.: Propaganda and Negotiation: the case of the Ten Nations Disarmament Committee Int. Confl. Res. vol. 7. No. 3.

zük minden egyes kompromisszumnak, illetőleg a kompromisszumok minden egyes vállfajának körülményeit és konkrét feltételeit".[23] A breszt-litovszki béke például kompromisszum volt, de az adott körülmények között elengedhetetlenül szükséges kompromisszum. Értelmes kompromisszum az állam, csakúgy mint az egyén számára nemcsak lehetséges, de szükséges is ahhoz, hogy érdekeit érvényesítse. Később, a körülmények kedvezőbb alakulása esetén az adott állam nagyobb mértékben elégítheti ki szükségleteit a korábban született megállapodás alapján, amelyben legalább részben már kifejeződik az adott állam álláspontja is.

Az államok közötti egyetértés kialakulása tehát egyszerre harc és együttműködés eredménye.

Az államok, mint már említettük, ebben a harcban csoportokat alkotnak. A csoportok kialakulásában döntő szerepet játszik az államok külpolitikai és ennélfogva nemzetközi jogi álláspontjainak közelsége. Viszont az államok akkor érik el céljaikat, s a konferencia is akkor zárul eredményesen, ha az államok közötti együttműködés túlsúlyban van a konfrontációval szemben, éspedig nem csupán az az azonos csoporthoz tartozó államok között, hanem a különböző államcsoportok között is.

Figyelembe kell venni továbbá, hogy az államok közötti megegyezés a konferenciarendszerben két szinten jön létre. Az első szinten az azonos csoportba tartozó államok között alakul ki egyetértés, ahol is a véleményeltérés minimális. A második lépésben az egyetértés kialakítása a csoportok között zajlik; itt már közvetlenül a konferencia határozatát dolgozzák ki. Más szóval: a konferencián részt vevő államok akaratának összehangolása nem szükségszerűen a közvetlen kétoldalú kapcsolatok szövevényében történik. Lehetséges, hogy a megegyezést a csoportálláspontok közötti egyetértés közvetíti, a részt vevő államok akaratának kumulatív egyetértése.

A konferencián kialakult államcsoport ideiglenes alakulat, s így a stabil katonai-politikai vagy gazdasági csoportosulásokhoz képest viszonylagos önállósággal formálódik.

Igen lényeges kiemelni, hogy a modern nemzetközi konferenciák túlnyomó többségére a konszenzus-formálásnak csoportok közötti módja a jellemző. Csupán az igen kis számú állam részvételével tartott konferenciák tekinthetők kivételnek e szabály alól.

Az eddig elmondottak voltak tehát röviden a konferenciarendszer belső folyamatai.

A konferenciarendszer és a nemzetközi rendszer közötti kölcsönhatás legfontosabb folyamata a küldöttségek és az őket irányító kormányok kapcsolatában zajlik. Ez a kapcsolattartás nélkülözhetetlen egyrészt azért, hogy a küldöttség kormányát tájékoztathassa a konferencia munkájáról, ha szükséges, engedélyt kérhessen az állama nemzetközi jogi álláspontjának részleges módosítására. Az előbbiekből az is következik, hogy a nemzetközi rendszer változásai közvetlenül nem hatnak a konferencia rendszerre, csupán közvetve a konferencián küldöttséggel képviselt kormányok reagálása, pontosabban az ennek alapján a küldöttségeknek adott kiegészítő utasítások közvetítésével.

Az eddigiekből arra a következtetésre juthatunk, hogy a konferenciarendszerben a belső információáramlás túlsúlyban van a külső információcseréhez képest. Éppen ez a tény alapozza meg a konferenciarendszer viszonylagos önállóságát (autonómiáját, elkülönülését) környezetétől (a nemzetközi rendszertől). Ez a viszonylagos önállóság egyben indokolja is a konferenciarendszer önálló vizsgálatát.

[23] *Lenin:* Művei 41. kötet 20. old.

Asavszkij, Borisz

Megjegyzések a külkereskedelem belföldi saját számlás szerződéseinek továbbfejlesztéséhez

A Ptk reformjával egyidejűleg sor kerül a külkereskedelem belföldi szerződéses kapcsolataira vonatkozó csaknem 10 éve hatályban levő jogszabályok korszerűsítésére is. Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete több érdekelt tárca megbízásából a vállalatok gyakorlati tapasztalatainak felhasználásával jelentést állított össze, amelyben többek között javaslatokat is tett a 32/1967. (IX. 27.) Korm. sz. rendelet és a kapcsolódó jogi szabályozás továbbfejlesztésére. Cikkünk, amely a jelentés anyagára támaszkodik, a saját számlás szerződések problematikájával foglalkozik, de ezen belül is arra a kérdésre koncentrál, hogy vajon a külkereskedelem belföldi kapcsolataiban alkalmazott szerződéstípusok közül a saját számlás (szállítási) szerződés mennyire alkalmas a világpiaci hatásokat a belföldi gazdaságnak továbbadni. E kérdéskörrel talán azért érdemes kiemelten foglalkozni, mert a tapasztalatok szerint ez a jogszabályi továbbfejlesztés egyik kulcskérdésének tekinthető.

A 32/1967. (IX. 23.) Korm. sz. rendelet hatálybalépésével a külkereskedelem belföldi szerződései közül a bizományi szerződés vált egyeduralkodóvá, a korábban kizárólagosan alkalmazott saját számlás (szállítási) szerződések kötését pedig a jogszabály szigorú korlátok közé szorította annak kimondásával, hogy „A felek szállítási szerződést csak a külkereskedelmi

miniszter által meghatározott körben köthetnek" [1. § (2) bek.]

A bizományi kapcsolat elsődlegességének és a saját számlás kapcsolat kivételes jellegének kimondása az 1/1967. (III. 9.) GB határozat azon iránymutatásán alapul, hogy saját számlára történő export illetve import bonyolítási forma alkalmazására csak ott kerülhet sor, „ahol más elszámolási forma hatékonyan és gazdaságosan nem alkalmazható". A bizományi forma primátusának kimondása tehát azt az elképzelést tükrözte, hogy a fent említett gazdasági célok elérésére ez a szerződéstípus a legalkalmasabb, s a korábbi gazdaságirányítási rendszerben egyeduralkodó saját számlás szerződéses kapcsolatok tapasztalataiból kiindulva a saját számlás elszámolási mód nem tekinthető „hatékony és gazdaságos eszköznek" a külkereskedelem bonyolítására.

A szerződéses szabadság államigazgatási úton történő korlátozásának indokát abban látták, hogy a saját számlás kapcsolatok nem, vagy csak igen kevéssé képesek a világpiaci hatások közvetítésére, elszigetelik az ipart a külkereskedelmi piactól, ezért e forma visszaszorítására állami beavatkozás szükséges.

Az eltelt évek tapasztalatait figyelembe véve azt vizsgáljuk, hogy a határozatban rögzített koncepció hogyan állta ki a gyakorlat próbáját. A vizsgálódást két fő probléma köré csoportosítjuk, amikor a következő kérdésekre keresünk választ:

Milyen szerepet tölt be a szerződéstípus a világpiaci hatások közvetítésében? Indokolt-e adott szerződéstípus alkalmazásának államigazgatási úton történő korlátozása? (szerződéses típusszabadság kérdése, a korlátozás feloldásának lehetőségei).

Az 1/1967. (III. 9.) GB sz. határozat a sok összetevő közül egyet, a jogi elemet emelte ki és a szerződéstípust abszolutizálta. Ezáltal az a látszat keletkezhetett, hogy 1968. előtt is a „szerződéstípus", a szállítási szerződés kizárólagossága volt a főbűnös a belföldi vállalatok külpiacoktól való elszigeteltségében. Valójában a szerződés az elszigeteltség megvalósításának csupán egyik eszköze volt, s hogy megfelelő eszköze lehetett, ahhoz több, egyéb feltétel együttes megléte volt szükséges.

Az egyik alapvető jelentőségű körülmény, hogy 1968. előtt a külkereskedelemben is a szigorú, tervlebontásos rendszer érvényesült, amely már eleve meghatározta a polgári jogi eszközök, a szerződések szerepét, s a tervteljesítéshez való viszonyukat. Az, hogy a külkereskedelem belföldi szerződéseinek a saját számlás, illetve a szállítási szerződés volt a kizárólagos típusa, szükségszerűen következett abból, hogy a szállítási szerződés, és általában az adásvétel típusú szerződések valóban kiválóan alkalmasak — ellentétben a megbízási, bizományi viszonyokkal — a szerződések közötti függetlenség megvalósítására. De ez csak relatív értelemben igaz, mert hogy egy szerződésfajta mire „alkalmas", azt az adott gazdasági környezet a maga gazdaságpolitikai döntéseivel és közgazdasági eszközrendszerével határozza meg. Természetesen nem lehetett megítélni, hogy alkalmas-e a szállítási szerződés a piaci hatások közvetítésére egy olyan gazdasági rendszerben, ahol a cél éppen e piaci hatások kiszűrése volt a vállalati gazdálkodás köréből, s ennek érdekében a szállítási szerződések alkalmazása együttjárt a szerződéskötési kötelezettséggel, a kötött árrendszerrel és az alapvetően kogens jogi szabályozással.

Új, megváltozott gazdasági környezetben, ahol a külkereskedelemben alapelvként kell hogy érvényesüljön a külpiaci hatásoknak a belföldi termelő vállalatokhoz való továbbítása, ahol a vállalati döntéseknek tükrözniök kell a világpiac értékítéletét, *ugyanaz a szerződéstípus, amely a korábbi rendszerben az elszigetelést szolgálta, ilyen megváltozott körülmények között alkalmas lehet a belföldi és külföldi piac összekapcsolásában rugalmasan közreműködni.* Ennek természetesen elengedhetetlen feltétele, hogy az adásvételi típusú szerződések megkötése mögött a felek valóságos gazdasági érdekei álljanak, s ezt pedig csak a teljes szerződéses szabadság keretében, a típuskényszer, a szerződéskötési kötelezettség megszüntetésével valósulhat meg. Ha nincs szerződéskötési kötelezettség és a szerződés a valóságos piaci helyzet figyelembevételével jön létre, ha nincs típuskényszer, ha a belső és külső árrendszer szétszakítottságának megszüntével a vállalatnál tükröződik a vétel, illetve az értékesítés gazdaságossága, akkor a saját számlás szerződés *főképp az árfeltételeken keresztül* képes a világpiac értékítéletét ösztönző módon közvetíteni a belföldi termelő felé.

Mivel indokolható ez az állításunk? A bizonyítékokat a közgazdasági háttér azon összetevői között kell keresnünk, amelyek feltételül szolgálnak ahhoz, hogy a szerződéses rendszeren belül bármelyik szerződés közreműködjék a világpiaci hatások közvetítésében. A saját számlás szerződés szempontjából is kiemelendőnek a szerződéses ár meghatározását, valamint az ezzel szorosan összefüggő árrendszeri kérdéseket és a finanszírozás problémáit tartjuk.

1. A szerződéstípusnak a külföldi piac és a belföldi gazdaság kapcsolatában betöltött szerepében megítélésünk szerint meghatározó jelentősége van annak a közgazdasági környezetnek, amelyben egy adott szerződésfajta funkcionál, magának a jogi formának ehhez képest másodlagos, de ugyanakkor relatív önállósággal és orientáló képességgel bíró szerepe van. A külkereskedelem belföldi szerződéseinek valamenynyi típusára áll ez, azzal a finomítással, hogy az egyes típusok relatív értékű piacközvetítő hatása intenzitásban és jellegben valóban eltérő fokozatokat képviselnek. Bármelyik szerződésfajtát nézzük azonban, a felek közötti ütközőpont azonos tőről fakad, azaz mindegyik esetben a külföldi vételi és eladási lehetőségeket kell

értékelni és ártényezővé transzponálni. A külső és belső árak közötti összekötő kapocs feladatát a kereskedelmi árfolyam (korábban árszorzó) látja el, mint a külkereskedelem központi irányításának közvetett eszköze. A kereskedelmi árfolyam a külkereskedelemben érdekelt valamennyi gazdálkodó szervezet külkereskedelmi tevékenységét érinti, a külkereskedelmi forgalom alapvető szabályozója, s mint ilyen, a kapcsolati formától függetlenül érvényesül. Szerepét mégis alá kell húzni a saját számlás ügyletek vonatkozásában, mert álláspontunk szerint ez az egyik leglényegesebb elhatároló ismérv a korábban, 1968 előtt alkalmazott saját számlás elszámolás és a jelenlegi, csupán ezzel formailag megegyező saját számlás kapcsolat között. Amíg a múltban szerződéskötési kényszer alatt, központilag megállapított, s a külföldi ártól elszakított árakon jöttek létre az ügyletek, a jelen saját számlás szerződései a felek kezdeményezésére s olyan árfeltételekkel köttetnek, amelyek nem központi előírás, hanem a felek megállapodásának függvényei. (Megjegyezzük, hogy meglehetősen széles körben nem a szabad ár érvényesül, de ezek a központilag meghatározott árak is — a korábbiakhoz képest — kevésbé vannak elszakítva a külföldi áraktól.)

A gazdasági reform által bevezetett egységes árszorzórendszer lehetővé tette, hogy az így, megállapodás útján kialakított árak — miután a deviza belföldi kitermelési költségének figyelembevételével jönnek létre — valóban a világpiac értékítéletét közvetítsék a termelő szektor felé.

Az egységes árszorzórendszer kialakításakor a megállapított árszorzók nem fedték az átlagos deviza kitermelési költséget, annál alacsonyabbak voltak. 1974-re ez, főleg a tőkés devizákkal szembeni különbség teljes mértékben eltűnt (a forint relatív megerősödése folytán).

Az 1976. január 1-től érvényes új közgazdasági szabályozórendszer egyik alapvető célja a belföldi árrendszer módosításával az volt, hogy növelje annak orientáló képességét.

Ennek érdekében került sor a termelői árak és a külkereskedelmi árak közelítésére. A termelői árrendezéssel összefüggésben szükségessé vált az árszorzók értékének csökkentése. Ez biztosítja a belső árrendszer fokozottabb érzékenységét a külső piacok értékítéletével szemben, ami a termelő és külkereskedelmi vállalatoknál eddiginél megalapozottabb árkalkulációra nyújt lehetőséget s így jobban megítélhető az egyes termékek gazdaságossága. Az árszorzók értékének mérséklését tehát a tartós külföldi árváltozások szélesebb körű begyűrűztetése kívánja meg. Negatív hatását, az exportösztönzés csökkenését a szabályozó rendszer természetesen egyéb eszközökkel ellensúlyozza[1].

Az árszorzó kül- és belpiacot összekapcsoló hatását gyengítik az ellentétes irányban ható pénzügyi eszközök, amelyek alkalmazása nagyon indokolt lehet, amikor éppen közömbösíteni célszerű a nemzetközi piac hatásait. A belföldi gazdaságnak ugyanis nem mindig érdeke, hogy a világpiaci hatások közvetlenül hassanak. A világpiaci árak kedvezőtlen alakulásának — pl. az utóbbi évek tőkés piaci áremelkedései — hátrányait a központi irányítás próbálja meg bizonyos eszközökkel közömbösíteni. Ez az előbbivel ellentétes irányban ható folyamat nagyobb területet érintő árrögzítésekben, és különböző államigazgatási jellegű korlátozásokban jelentkezik, s mint ilyen, az egész szerződéses rendszert érinti. Az állami befolyásolás népgazdasági érdekből történik, indokoltsága vitathatatlan, mégis a vállalati gazdálkodás szempontjából, még ha átmeneti jelleggel is, az elszigetelést eredményezi, s negatív hatásai lehetnek (pl. gátja lehet a megfelelő termékstruktúra kialakításának).

A piaci hatásoktól való tudatos elszigetelést célzó pénzügyi intézkedések alkalmazása általában csak átmenetileg indokolt, s nem jelentheti a tartós külső piaci ártendenciák hosszabb távra szóló semlegesítését.

A jelenleg hatályos szerződéses rendszer arra a gazdasági alapkoncepcióra épül, hogy a termelő (felhasználó, fogyasztó) minél közelebb kerüljön a külkereskedelmi értékesítés, illetve vétel piaci viszonyaihoz. A saját számlás kapcsolat keretében a legjelentősebb összekötő kapocs az egyéb szerződéses feltételek mellett az ár. Az egységes árszorzók rendszere azonban nem valósította meg teljes mértékben a világpiaci árak belföldiesítését, de ez nem is volt cél.. Az 1968-as árreform során ún. négy centrumos árkoncepció jött létre. A tagozódás aszerint alakult, hogy a termelés milyen nyersanyag- és termelőeszköz-bázison folyik. Így az importtermékek ára a belföldi ráfordítás, a KGST-ár, tőkés világpiaci ár és az ún. vegyes importár alapján került megállapításra. Az importárak egyrészét a költségvetés támogatja, főleg nyersanyagoknál. Az így befolyásolt áru importnál nem sok különbség mutatkozik a piaci impulzusok közvetítése szempontjából a különböző szerződéstípusok között, azaz a bizományi kapcsolat nem nyújt e téren többet, mint a saját számlás. A népgazdasági érdekből történő állami befolyásolás az export terén még hangsúlyozottabban érvényesül.

Most már feltehető a kérdés, hogyan jut el valójában a világpiac értékítélete a belföldi termelőhöz a saját számlás szerződésen keresztül, amikor is a belföldi fél külpiaci jelenléte — a külkereskedelmi szerződés és a saját számlás szerződés szerkezetéből adódóan — csak nagyon közvetett lehet. Az alapvető feltétel tehát a külső és belső árak összekapcsolását ellátó árszorzó illetve kereskedelmi árfolyam. Ezáltal a saját számlás ármeghatározásnál (export) tükröződhet a világpiaci értékítélet, mert a külke-

[1] *Osváth* Lajos: A közgazdasági szabályozórendszer módosításának külkereskedelmi vonatkozásai. Külgazdaság 1975. 10. 725—726. old.

reskedelmi vállalat azt kötheti csak ki, amit az áruért fizetni tud a külföldi értékesítéstől függően. A termelő felelőssége és kockázata igen szűkre szorul, illetve a teljesítéssel és a vételár behajtásával lezárul. Itt a külkereskedelem hatása tehát közvetett a termelésre, áralku formájában jelenik meg. Érdekellentét van a termelő és a külkereskedelem között, mert a termelő minél magasabb árat, a külkereskedelmi vállalat minél alacsonyabbat igyekszik elérni. De ez az áralku nemcsak a belföldi érdekellentét ütközője, hanem közvetve — a világpiaci árhatások is érvényre jutnak általa és befolyásolják a termelést, mert az exportáló külkereskedelmi vállalat azokért a termékekért hajlandó magasabb árat fizetni, amelyek a világpiacon jól értékesíthetők[2].

Elvileg importnál is ez a folyamat biztosítja a világpiaci árhatások érvényesülését, azzal a különbséggel, hogy a belföldi árstabilitás érdekében alkalmazott központi árkiegészítések némileg közömbösítik a világpiaci impulzusok intenzitását.

2. Azokon a területeken, ahol az ipar vagy a kereskedelem nem lenne képes veszteség nélkül exportálni, a vállalati szinten, illetve szakágazati szinten ráfizetéses, de a népgazdaság szempontjából egyelőre nem nélkülözhető, hatékonyabb exporttal még nem helyettesíthető kivitelt a költségvetés az állami visszatérítés útján támogatja.

Az export hatékonyságát vállalati szinten a vállalati devizakitermelési költségek (mutatók) befolyásolják.

Állami visszatérítésre való jogosultság szempontjából döntő szerepe van a devizakitermelési mutató és a kereskedelmi árfolyam különbségének. Ha a különbség negatív irányú, azaz veszteség formájában jelentkezik, akkor lép be az állami visszatérítés, amely átmeneti jelleggel és általában degresszíve ösztönzi a vállalatokat a gazdaságosabb termelési és exportszerkezet kialakítására.

Az állami visszatérítés árbevételi jellegű s viszonylatok szerint külön-külön kerül megállapításra. [Az állami visszatérítés szabályait az 55/1975. (XI. 22.) PM—KKM sz. együttes rendelet tartalmazza.]

Az állami visszatérítés csak az egyéb szabályozókkal együtt hatva, különösen a vállalati nyereségérdekeltség megfelelő befolyásolásával együttesen vezethet a kívánt eredményre. Az állami visszatérítési rendszer ellentmondásossága talán éppen az, hogy a célozott ösztönzőhatás arányos növelésével — amelyet a belföldi termelő védelme és fokozott árstabilitás révén igyekszik elérni — arányosan csökkenti a belföldi árrendszer autark jellegét. Ezt figyelembe kell venni a szerződéses rendszer funkcionálásának elemzésekor. Hiszen azokon a területeken ahol az árrendszer korlátozó szerepe fokozottabban érvényesül, az úgynevezett ösztönző szerződési formáknak nemigen van szerepük.

Az eddigiek során felvetett problémák szorosan kapcsolódtak a gazdálkodó szervezetek pénzügyi helyzetéhez. A saját számlás kapcsolatok elemzésénél szükségesnek látszik e pénzügyi háttér rövid áttekintése. A tényfelmérő anyagban többször is felbukkant a finanszírozásra, mint legtöbb konfliktus okára való hivatkozás. Tekintsük át röviden a külkereskedelem finanszírozásának kérdéseit, különös tekintettel a saját számlás elszámolási formára.

3. A jelenlegi gazdasági mechanizmusban a vállalati önfinanszírozás általános elve érvényesül. A gazdálkodó szervek tartós forgóeszközszükségleteinek finanszírozása fejlesztési alapjukból képzett forgóalapból történik. Ha a gazdálkodó szerv forgóalap-növelési kötelezettségének fejlesztési alap hiányában (azaz tényleges pénzeszközök hiányában) nem tud eleget tenni, akkor a következő években képződő fejlesztési alapjának terhére az MNB-től középlejáratú forgóalap-megelőlegezési hitelt kérhet.

A külkereskedelmi vállalat forgóeszköz finanszírozása szempontjából a *saját számlára* történő kereskedelmi tevékenységnek van kiemelkedő jelentősége. Ez az egyetlen elszámolási és szerződéses forma, amelynél a finanszírozás gondja a külkereskedelmi vállalatra hárul. A bizományi és társasági szerződés alapján bonyolódó külkereskedelmi tevékenység tartós forgóeszköz-szükségletének finanszírozásáról a megbízónak, illetve a termelő partnervállalatoknak kell gondoskodniok.

Az önálló külkereskedelmi joggal felruházott vállalatok külkereskedelmi tevékenységét — minthogy általában saját gyártású terméket exportálnak, illetve saját szükséglet kielégítésére importálnak, saját számlás forgalomnak kell tekinteni és ennek megfelelően kell finanszírozni. (Ritkán előfordulhat az is, hogy az önálló külkereskedelmi joggal felruházott vállalat esetenként nem él önálló jogával és specializált külkereskedelmi vállalat közreműködését veszi igénybe; ilyenkor a finanszírozás értelemszerűen az alkalmazott szerződéstípussal összhangban történik.)

A külkereskedelmi vállalatok többségénél nem csupán szubjektív meggyőződésből, hanem gazdasági szükségszerűségből is nagy élességgel vetődik fel az igény az önálló kereskedő státusára, a jelenlegi csaknem teljes mértékben közvetítő szerepe mellett. Önálló saját számlás kereskedelmi kockázattal való gazdálkodás egyik alapvető feltétele, hogy a vállalat a felmerült forgóeszköz-szükségletét képes legyen finanszírozni. Ehhez az eszközök népgazdasági szinten történő átcsoportosítása lenne szükséges, azaz a termelő vállalatnál, a felhasználónál történő finanszírozás alapelve mellett a külkereskedelem forgóeszközzel való fokozottabb ellátottságát *is* indokoltnak látjuk. Ilyen értelmű pénzügyi háttér biztosítása nagyban hozzájárulna ahhoz,

[2] *Obláth* György: Termelő és kereskedelmi vállalatok gazdasági és elszámolási kapcsolatai. Külkereskedelem 1970. 10;

hogy a szerződéses típusszabadság keretében a saját számlás szerződések megfelelő helyükre kerüljenek.

A finanszírozás és a világpiaci hatások közvetítésének összefüggése másként jelentkezik a bizománynál és másként a saját számlás szerződésnél. Ezt az alábbiakkal szemléltetjük: A fizetési feltételek szempontjából a séma a következő: a bizományi kapcsolat viszonylag csekélyebb hullámtöréssel viszi tovább külpiaci impulzusokat a termelő felé. Mégis a finanszírozási okokból (exportnál pl. 120 napos hitelezés) a belföldi fél nem a bizomány mellett dönt. A saját számlás kapcsolat a fizetési feltételek tekintetében a belföldi felet bizonyos mértékig valóban elszigeteli a világpiactól, mert miután az árut átadja a külkereskedelmi vállalatnak és a vételárat behajtja, a továbbiakban már nem igen van kapcsolata az áru értékesítési sorsával, nincs tudomása arról, mikor és milyen fizetési feltételek mellett jutott tovább az áru a külföldi félhez. „Ez az elszigetelés azonban egyrészt mindkét fél gazdasági érdekében történik, másrészt nem abszolút, mert itt a saját számlás kapcsolat a belföldi partner számára kellemetlen világpiaci hatásokat nem egyszerűen megszünteti, hanem ártényezővé transzponálja"[3]. Ha ugyanis pl. a 120 napos hitelben rejlő „kellemetlen világpiaci hatást" a külkereskedelmi vállalat magára vállalja, ez a belföldi fél számára azzal jár, hogy az exportáruért a külkereskedelmi vállalat alacsonyabb árat fizet, mint amennyi árbevételhez jutna a belföldi partner bizományi kapcsolat esetén. Bizománynál a világpiacon elért teljes vételár az övé lenne, ezzel szemben a finanszírozás gondja a 120 napos hitelezés is őt terhelné. Így aztán a saját számlás szerződéses viszonyban a világpiac értékítélete elérkezik a belföldi szállítóhoz, de módosult formában, a hitelezés fejében csökkentett áron keresztül. Tehát semmiképpen sem beszélhetünk teljes elszigeteltségről, mert bár a világpiaci hatás közvetlen érzékelője a külkereskedelmi vállalat, de ez a hatás közvetve a megváltozott árfeltételen keresztül végülis eljut a belföldi szállítóhoz. De ezen túlmenően sem lehet közömbös, hogy a belföldi ügylet melyik félnél, a külkereskedelmi vállalatnál, vagy belföldi partnerénél kerül finanszírozásra. Ha ugyanis kizárólag a külkereskedelmi vállalathoz telepítenénk az ügylet finanszírozásának feladatát (s az egyértelmű lenne a saját számlára folytatott belföldi szerződéses konstrukció kizárólagos alkalmazásával) akkor — mégha a saját számlás szerződéstípus a megfelelő közgazdasági meghatározók hatására bármennyire is képes a külpiaci jelzéseket közvetíteni — csak közvetetten és bonyolultabban érvényesülne ez a hatás.

4. Az elmondottakból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az ismertetett közgazdasági tényezők eltérő módon hatnak közre abban, hogy miként motíválja adott gazdálkodó szerv döntéseit a szerződéses feltételekben tükröződő világpiaci értékítélet. A saját számlás szerződés kötésére vonatkozó korlátozás megszüntetésének objektív feltételként tehát elfogadtuk azt, hogy a saját számlás kapcsolat megfelelő közgazdasági körülmények között hatásosan képes a piaci impulzusok ösztönző módon való továbbítására. Szubjektív feltételnek tekinthetjük maguknak a vállalatoknak azt a mérlegelését, amelynek alapján döntenek a gazdasági céljaiknak leginkább megfelelő jogi forma kiválasztásáról. A mérlegelésnél számtalan szempont jön figyelembe s az ehhez szükséges információkkal kizárólag maga a vállalat rendelkezik. Ezért nehézkes a szerződéskötés mechanizmusa, ha a döntés központi szerv hatáskörébe tartozik.

A szállítási szerződés, illetve a saját számlás ügyletek magasabb rangra emelése nem jelentene visszatérést a korábbi szállítási szerződéses rendszerhez, a túlságosan nagymértékű strukturális átalakulást sem idézne elő a szerződéses rendszerben s bizomány, vagy egyéb szerződésfajták rovására, hanem csak annak jogszabályi elismerését jelentené, ami a gyakorlati életben már évek óta nem újkeletű gondolat, nevezetesen, hogy a saját számlás szerződések lehetőségei és felhasználhatósága a külkereskedelem által közvetített belföldi gazdasági életre irányuló ösztönző hatás növelésében bizonyos területeken ugyanolyan jelentős lehet, mint akármelyik másik szerződéstípusé.

Ehelyütt a nemcsak szűkebb értelemben vett saját számlás kapcsolatoknak kívánunk tágabb teret adni — bár a szocialista országokkal folytatott külkereskedelem sajátosságai ezt a formát is alkalmassá minősítik bizonyos körben —, hanem egyúttal az azonos elnevezésű, de tartalmában a valóban saját kockázatú adásvételi típusú ügyletek létjogosultságát szeretnénk alátámasztani.

A vállalatok szerződéses gyakorlata azt igazolja, hogy ez utóbbi értelemben vett saját számlás tevékenységről az esetek többségében nem beszélhetünk, mert ezek a szerződések nem igazán saját kockázatra kötött ügyletek, mert pl. exportnál a belföldi termelővel legtöbbször csak akkor kerül sor szerződéskötésre, amikor a külkereskedelmi vállalat a külföldi vevőtől már ajánlatot kapott. Ez megnyújtja a külkereskedelmi szerződés megkötése és teljesítése közötti időt, amely azután kedvezőtlenebb árfeltételhez vezet. Az érvényben levő gazdasági szabályozók nem teszik lehetővé, hogy a külkereskedelmi vállalat valóban saját kockázatra pl. raktárra vásároljon, vagy olyan termék gyártására kössön szerződést, amelynek értékesítése jóelőre jogilag még nem biztosított. [Ezen a helyzeten próbált enyhíteni a 4/1974. (KKÉ. 10.) KkM—PM—ÁH sz. utasítás a nem rubel elszámolású taktikai vásárlások rendjéről, amely a bankhitel lehetőségét adja meg a külkereskedelmi vállalat részére taktikai vásárlás esetében.]

[3] *Náray* Péter: A külkereskedelem belföldi szerződéses kapcsolatainak néhány aktuális kérdése. Külgazdaság 1975. 6. 438. old.

Itt ismét egy szerződéses rendszerbeli, szorosan vett jogi probléma és a gazdasági ösztönzők hatásainak tükröződése kapcsolódik össze, a megoldást viszont inkább a közgazdaság területén kell keresnünk.

A szerződéstípusok közötti választás igazi hátterét és értelmét a külkereskedelem belföldi kapcsolatai tekintetében is az adja, ha a típusok mögött különböző jellegű gazdasági érdekek húzódnak. A gazdasági fejlődés különböző szakaszai viszont egymástól eltérő funkciók megvalósítását igénylik a külkereskedelemtől. Az ennek megfelelő központi gazdaságpolitikai döntésektől függően dől el, hogy adott korszakban van-e szerepük, vagy egyáltalán megengedhető-e, hogy a gazdálkodó szervek saját, külön helyi érdekei kialakuljanak. A tervutasításokkal irányított gazdaságban erre nem igen volt szükség, a külkereskedelem is kizárólag közvetítői funkciót kapott, gyakorlatilag mechanikus áruelosztó volt. 1968-tól kezdve azonban reális feltételek teremtődtek ahhoz, hogy a külkereskedelem szerepe ezen túllépjen, és ne pusztán közvetítő, de önálló üzletpolitikát megvalósítani képes valódi kereskedő legyen. Ezzel szemben maradt a „postás" szerepe, amit jól szolgált, de egyben el is mélyített a bizományi szerződés, mint ügyviteli kötelem egyeduralma.

A külkereskedelem funkciója közvetítő, de ez önmagában még se nem pozitív, se nem negatív jelenség, hiszen magának a kereskedelemnek fogalmi eleme a közvetítés abban az értelemben, hogy közvetítő láncszem a termelés és értékesítés között. Inkább arról van tehát szó, hogy ez a közvetítés passzív vagy aktív jelleget kapjon-e, hogy jelenlegi gazdasági viszonyaink között elegendő-e a passzív közvetítés, vagy pedig lehet-e illetve szükséges-e az önálló, aktív kereskedő fellépése a külkereskedelemmel összefüggő belföldi kapcsolatokban. A kérdés megválaszolása igen kiterjedt és bonyolult közgazdasági elemzést igényel. Általános következtetésként annyit mégis megállapíthatunk, hogy tendenciájában a fejlődés a külkereskedelem e szélesebb körű funkciója felé mutat. Utalunk a már említett gyakorlati tapasztalatokra, miszerint a külkereskedelmi vállalatok maguk is igényelnék az önálló kereskedői státuszt, amelynek nagy jelentősége elsősorban a tőkés országokkal folytatott kereskedelemben nyilvánvaló. A külkereskedelemről szóló 1974. évi III. tv. nem zárja ki ezt a fejlődési irányt, hiszen a 4. §-ban a külkereskedelemre rótt feladatok és a külkereskedelmi tevékenység szabályozása (14. §) alapján e funkció szinte elvárható a külkereskedelmi vállalattól.

Közgazdasági szabályozórendszerünk külkereskedelmi vonatkozású módosításai nagy hangsúlyt fektetnek az export ösztönzésére. Az exportorientált fejlesztési politika jegyében számos olyan intézkedés látott napvilágot, amely minden piacon gazdaságosan értékesíthető áruk termelésére ösztönzi az ipart. (MNB kedvezményes hitelek, állami visszatérítés, pénzügyi intézkedések egyedi elbírálás alapján stb.) E követelmények teljesítését a jog is, a szerződéses rendszer szerény eszközeivel képes támogatni, ha felismeri a sok esetben devizahátránnyal is együttjáró bizományi közvetítés egyoldalúságát és a típuskorlátozás feloldásával teret enged az adásvételnek is.

Náray Marianna

SZEMLE

A jogi oktatás tökéletesítésének problémái a Szovjetunióban

A korszerű főiskolai neveléstudomány előtt a következő problémák állnak: kit oktassunk, kinek a részére oktassunk, hogyan oktassunk. Ezzel összhangban kell kidolgoznunk a szakember (emellett a megfelelő profillal rendelkező szakember) modelljét, és komoly mértékben előre meghatároznunk az oktatás tartalmát.

A felsőoktatási intézmények végzett hallgatóival szemben támasztott egységes követelményeket egy sor párt és állami dokumentumban — köztük L. I. Brezsnyevnek az egyetemi hallgatók értekezletein tartott beszédeiben — már megfogalmazták. Ezek alapján számos foglalkozás tekintetében már kidolgozták vagy most dolgozzák ki a szakember-modelleket. Napirenden van a jogász-modell kidolgozása.

1. A jogász-modellt jellemző követelményeket és mutatókat két csoportra oszthatjuk: általános követelményekre és mutatókra, valamint egyik vagy másik jogászi munkaterületeket, az egyes jogászi szakterületeket jellemző specifikus (szakosított) követelményekre és mutatókra.

Az általános követelmények és mutatók a szocialista társadalomban magában a jogászi hivatás lényegéből következnek. A jogász, akármilyen minőségben — vizsgálóként, ügyészként, bíróként, jogtanácsosként, közjegyzőként — is dolgozzon, a jog érdekében, a szocialista törvényesség ideálja és elvei, a párt és az állam politikai irányvonalának szigorú végrehajtása, a magas fokú erkölcsi elveink, a szellemi és kulturális javaink érdekében harcol.

Ebben a tekintetben a szovjet jogászok előtt álló feladatokat (a jogász-modell első, kiinduló komponensét) lényegében a következőkben foglalhatjuk össze:

a) harc a legszigorúbb szocialista törvényességért; *b)* a jogi vonatkozású ügyek kellő színvonalú elbírálása; *c)* a jogi jellegű szolgáltatások (tanácsadás, jogi segítség, stb.); *d)* a magas fokú erkölcsi elvek, kulturális és szellemi, mindenekelőtt jogi értékek (jogi műveltség és nevelés) megerősítése.

A megadott feladatok azokat a tulajdonságokat is meghatározzák, amelyekkel a jogásznak rendelkeznie kell és amelyek az általános követelmények és mutatók síkján nagy vonásokban kirajzolják a jo-

gász-modellt. E tulajdonságok közül a lényegesek a következők: *a)* a marxista—leninista eszmei hűség, politikai érettség, elvhűség, a saját közösségi és állami kötelezettségek helyes értelmezése; *b)* magas fokú általános műveltség, sokoldalú szellemi és intellektuális képzettség; *c)* magas fokú és ezenkívül „specializált" erkölcsi színvonal — (a jogászi tevékenység alárendelése) egy sor etikai normának, mint amilyen a becsületesség, az emberekkel szembeni megbecsülést tanúsító beállítottság, a velük szembeni figyelmesség, stb.; *d)* megfelelő általános jogi műveltség, fejlett jogászi gondolkodásmód; *e)* a szovjet törvényhozás anyagának és gyakorlati alkalmazásának mélyreható ismerete; *f)* az általános jogalkalmazási felkészültség — „jártasság" (a tényfelderítésnek, az előírt jogi aktusok megtanulásának és magyarázatának, a jogi dokumentumok összeállításának, jogi kérdésekhez való szóbeli hozzászólásoknak stb.-nek gyakorlata); *g)* általános kapcsolattartási és szervezési kvalitások, az emberekkel való foglalkozás területén való jártasság, az emberek pszichológiájának az ismerete; *h)* gyakorlottság a tudományos kutatómunka területén; *j)* a közéleti személyiségekre jellemző tulajdonságok, különösen a nyilvános felszólalás területén való jártasság.

Az általános követelmények és mutatók a jogász-modell alapját képezik, ezek azonban nem merítik ki a modell valamennyi sajátosságait, vonásait és jellemzőit. Amíg a jogász politikai, erkölcsi, általános kulturális alkatára vonatkozó jó tulajdonságok, mondhatni állandó értéket, nagyságrendet alkotnak (ezek egyaránt és teljes mértékben minden jogász számára szükségesek), úgy a szakmai munkájának minősítése során figyelembe veendő tulajdonságokat a jogászi munka profilja, a jogi szakterületek szükséges képzettség szerint konkretizálni kell és e tulajdonságok differenciált interpretációra szorulnak.

A szovjet jogászok esetében a szakosításnak megfelelő meghatározása a kommunizmus építésének jelenlegi szakaszában előtérbe került és ennek fontossága jelentős mértékben megnövekedett, ezt a szakaszt nem csupán a jog mint a társadalom irányítására szolgáló hatalmas eszköz által betöltött szerep növekedése jellemzi, hanem az olyan irányzatok is jellemzőek erre a szakaszra, mint a népgazdaságban a jogászi szolgálatok intenzív fejlődése, ami megköveteli a jogi és közgazdasági ismeretek bizonyos fokú integrációját; ilyen irányzatok továbbá: a jogi alapelveknek az állami tevékenység területén való mind nagyobb mértékű bevezetése; a jognak, mint fontos környezetvédelmi tényezőnek a felhasználása; az automatizált irányítási rendszernek a jogeszközeivel való alátámasztásának a szükségessége; a korszerű tudományos vívmányoknak a bűnözés elleni harcban való alkalmazásával kapcsolatos növekvő igény stb.

Azoknak a szakmai kvalitásoknak a sorába, amelyekkel egy jogásznak egyik vagy másik jogi munkaterületen rendelkeznie kell, például ilyen jellegű tulajdonságokat lehet megemlíteni.

Vizsgáló — mélyreható ismeretek kriminológiai vonatkozású tudományok körében a tények kriminalisztikai megítélése, a nyomozás, a korszerű műszaki eszközeinek ismerete, rugalmas „széles látókörű" gondolkodásmód, jártasság az emberekkel való foglalkozás stb. területén.

Bíró — univerzális tájékozottság a jogi ismeretek területén, hozzáértés a jogi esetek felelősségteljes eldöntésére, képesség az ügy sorsáért való felelősségvállalásra, jártasság az eljárás levezetésében és irányításában stb.

Ügyész — univerzális tájékozottság a jogi ismeretek területén, hozzáértés nagyvolumenű szervezői munka elvégzésére, szervezési és irányító szinten a kapcsolatok helyes kiépítése, beszédművészet stb.

Jogi szolgálatok területén (a jogtanácsosi munkakörben) foglalkoztatott dolgozó — a polgári jogtudományok, a közgazdaság és közigazgatás területén mélyreható ismeretek, az aktív tanácsadás, a jogi kérdésekben tanúsított állhatatosság stb.

Nem érintve egyéb jogi szakterületeken (pl. az ügyvéd, a közjegyző) kifejtett tevékenységgel kapcsolatos feladatokat és hivatásbeli tulajdonságokat rá kell mutatni arra, hogy az általános, valamint az egyes jogi szakterületeken megkívánt tulajdonságok rövid ismertetése során, (amelyet természetesen vitatni is lehet) a magunk részéről csak a jogász-modell magvát kialakító szakmai tulajdonságok kontúrját kíséreltük felvázolni. A jogász-modell egyes oldalait és jellemző tulajdonságait — kétségtelenül még pontosabban körül kell írni, és részletezni kell. Egy dolog azonban világos: az általános, valamennyi jogásszal szemben támasztott egységes követelményeken és jellemző ismérveken túl a gyakorlati életben nem kevésbé fontos jelentősége van a specifikus és az egyes szakterületekre jellemző minőségi tulajdonságoknak.

2. A felsőfokú jogi oktatás megszervezése központi problémáinak egyike abban jelentkezik, hogy biztosítsuk a jogász számára mind az általános, mind a szakterületi követelmények és tulajdonságok hatékony és teljes értékű kibontakozását, vagyis egyrészt biztosítsuk a jövő jogászai alapvető elméleti kiképzését és másrészt biztosítsuk a részükre az egyes szakterületeken szükséges speciális ismereteket és hozzáértést is.

A jogászképzés kialakult gyakorlata — különösen a jogi főiskolákon — milyen mértékben biztosítja az említett feladat megoldását?

Az országban a jogászi munka színvonala és a főiskolák (köztük a Szverdlovszk-i főiskola) végzett hallgatóinak munkájára vonatkozó adatok arról tanúskodnak, hogy ez a feladat lényegében kielégítő módon nyer megoldást. Szükséges azonban a jogászképzés minőségének további javítása, az oktatási folyamatnak és eredményeink kritikai elemzése.

A főiskolák (mint az egyetemek fakultásai is) jelenleg azonos profilú jogászokat bocsátanak ki, akik szakképzettséget kapnak „jogtudomány" köréből. Ez azt jelenti, hogy széles körű profillal rendelkező szakembereket készítenek fel. A jogászok széles skálájú felkészítésére irányuló orientáció alapelve tekintetében nem merülnek fel kétségek: ez összhangban van azzal a kívánalommal, hogy minden jogász számára biztosítani kell az általános politikai, kulturális, erkölcsi, szak-

mabeli felkészültség meghatározott szintjét. Azonban mindez a gyakorlatban miben is jut kifejezésre?

A felsőoktatási intézmények végzett hallgatóit vizsgálóként, ügyészként, ezek titkáraiként, bíróként, ügyvédként, közjegyzőként, döntőbíróként, jogtanácsosként, a tanácsi végrehajtóbizottságok, társadalombiztosítási szervek, az egyes szervezetek személyzeti osztályai stb. dolgozóiként betöltendő munkakörökbe irányítják. Ez azt jelenti, hogy minden egyes végzett hallgató a szétosztás időpontjában készen kell hogy álljon bármely jogászi munkakör betöltésére. Következésképpen a végzett hallgatók felkészítésének alapjában véve egyformának kell lennie. A széles profilú jogászképzést gyakorlatilag univerzális jellegű jogászképzésnek minősíthetjük.

Az univerzális jogászképzésre irányuló felsőfokú jogi oktatás célravezető volta — véleményünk szerint — a következő fogyatékosságokban szenved: — a jogászképzés a „mindenből valamit" elven épül fel és a hallgatóknak olyan konkrét ismeretekkel való túlterheléséhez vezet, amelyekre a munkájuk folyamán nincs szükségük; az alapvető elméleti felkészítés tekintetében negatív kihatással jár, minthogy a tanulásra fordított idő jelentős részét a nagy volumenű, a jogász számára „általánosságban" szükséges konkrét tantárgyak és tananyagok tanulmányozására kell fordítani; a végzett hallgatók számára nem teszi lehetővé, hogy elsajátítsa meghatározott szakterületen a munkakör ellátásához szükséges szakismereteket és jártasságot.

Gyakorlati szempontból nézve négy tanév alatt (ahogyan az is nyilvánvaló, hogy hosszabb időszak alatt sem) nem lehetséges az univerzális jellegű jogászképzést megoldani. Egyetlen oktatási intézmény sem képez ki „általános" mérnököket, közgazdászokat vagy orvosokat, akik bármely mérnöki, közgazdasági vagy orvosi munkakör betöltésére alkalmasak lennének.

Ha összehasonlítjuk a jogászok alapvető és az egyes szakterületek szerinti képzésének kérdését, úgy megállapíthatjuk, hogy jóllehet a képzés mind a két területen a jól ismert hibákban szenved, mégis a szűk keresztmetszet éppen a szakterületi képzés területén van. Igaz, hogy a hatályban levő tantervek négy irányban írják elő a felsőbb évfolyamoknál a szakosítást: bírói-ügyészi, vizsgálói, kriminalisztikai, államjogi, gazdasági jogi területen, ennek a szakosításnak azonban hiányosságai vannak.

Először, ez mindössze néhány tudományos szakágazat tanulmányozására szorítkozik. Az alapképzés viszont valamennyi hallgató számára egyforma, függetlenül jövőbeni munkakörüktől. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a tanterv általában a bírói-ügyészi profilnak megfelelő jogászképzésre irányul. Az viszont, amire a vizsgálónak vagy a jogtanácsosnak van szüksége, az alapul szolgáló oktatási programban csak mintegy mellékes „függelék". Következésképpen ebben az értelemben a főiskolák ténylegesen nem is képeznek ki széles körű profillal rendelkező jogászt. Gyakorlatilag csak a bírói-ügyészi tevékenység vonalán sikerül a szakosítás végrehajtása, de az ilyen irányú szakosítást is eltorzítja az a körülmény, hogy az oktatási tervbe felvesznek egy sor, az univerzális felkészültségű jogász kiképzési feladataihoz tartozó tantárgyat. Ami pedig a vizsgáló-kriminalisztikai, gazdasági, jogi, államjogi irányban történő szakosítást illeti, az ilyen szakosítás csak felszínes.

Másodszor, a szakosítás szervezeti szempontból való biztosítása sincs meg, mivel a szakosított elsőbbfokú jogi képzést végző iskolák nincsenek felosztva aszerint, hogy milyen egyetemi szintű szakterületi képzésre készítenek fel, a hallgatókat kiképzési profiljuktól és jövőbeni munkakörüktől függetlenül osztják csoportokba és előadási kurzusokba. Éppen ezért a felsőbb évfolyamokon nehéz a szakosított tanszakok bevezetése. A tanrendet egyidejűleg kell akadémiai (elvont témakörű) csoportok (amennyiben a szakosított tanszakon kívül még általános jellegűek is vannak), valamint szakosított csoportok szerint összeállítani, ami kölcsönösen kizárja egymást.

Harmadszor, tekintettel a profilok szerint szakosított fakultások hiányára, nincs meg az összhang a szakosítás és a végzett hallgatóknak munkakörök szerinti elosztása között.

Tehát a szakemberképzés optimális változata — a széles körű profillal rendelkező jogász felkészítésének a szakosítással való kombinációja, anélkül, hogy egyik vagy másik oldalon túlzásba esnék. Emellett a széles körű profil szerinti jogászképzés nem a konkrét ismeretek tömegének az elsajátíttatásában áll, hanem az állam- és jogtudomány olyan alapvető tételeinek az elsajátításában, amelyek a szakember számára lehetővé teszik, hogy meglássa a törvényszerűségeket, ezek kialakulását, mélyrehatóan átérezze a tevékenységével kapcsolatos feladatokat, alkotó jelleggel munkálkodjon, feltárja az élet által felvetett problémákat, megtalálja ezek megoldásának módját, állandóan kiegészítse ismereteit és önállóan növelje szakmai felkészültségének színvonalát. Határozottan le kell mondanunk az univerzális felkészültségű jogászok kiképzésére irányuló kísérletekről, ami egyáltalán nem érhető el a négyéves oktatási időszakkal dolgozó jogi főiskolák révén. A szakosítás egy meghatározott profilú (vizsgálói, bírói, ügyészi, jogtanácsosi stb.) munkakör betöltéséhez szükséges megtanulandó konkrét ismeretek és jártasság elsajátításában áll.

Véleményünk szerint a jogászképzésnek ez az egyetlen lehetséges útja teszi lehetővé egyrészt, hogy az olyan alapvető elméleti ismeretek körében, amelyekre valamennyi magasszintű betöltéséhez szükség van, elmélyüljön a jogászok felkészítése, vagyis, hogy kellőképpen megvalósuljon a széles körű profillal rendelkező (de nem az univerzális képzettségű jogász) jogász kiképzésének a gondolata, másrészt, hogy a lehető legnagyobb mértékben biztosítva legyen a végzett hallgatónak arra a munkakörre való felkészítése, ahol a főiskola elvégzése után be fogják osztani.

A javasolt módszer szükség esetén lehetővé teszi a jogász munkaköri profiljának a megváltoztatását is. Az általános jellegű felkészültség alapján a szakembert a káderátképzési és szakmai továbbképzési rendszer révén át lehet képezni más profilú munkakör betöltésére. Magától értetődően a káderátképzési rendszert szervezési és a munka tartalma szempontjából össze kell egyeztetni a szakember-

képzési rendszerrel. Jelenleg ilyen természetű egyeztetésre nem kerül sor.

Az előterjesztett javaslatok végrehajtása a jogi főiskolák bizonyos szervezeti átalakítását teszik szükségessé. A főiskolákon megfelelő fakultásokat, míg az egyetemi fakultásokon osztályokat kell felállítani, nevezetesen: államjogi (a tanácsi szervek, köztük a társadalombiztosítási ügyeket intéző osztályok számára káderek képzése); bírói-ügyészi (az ügyészi, bírói, ügyvédi, közjegyzői szervek számára történő káderképzés); vizsgálói-kriminalisztikai (a Szovjetunió Belügyminisztériuma, az Állambiztonsági Hivatal nyomozószervei részére történő káderképzés); gazdasági jogi (döntőbizottsági bírák és jogtanácsosok képzése) osztályokat.

Azonban az oktatási intézmény méreteitől, a meglevő oktatószemélyzeti létszámtól, a káderszükséglettől és az elosztással kapcsolatban kialakult gyakorlattól függően egyik vagy másik főiskolán vagy fakultáson esetleg nem kell felállítani valamennyi javasolt fakultást (osztályt). Ilyenformán néhány jogi oktatási intézménynek egy vagy több lehetséges oktatási irány szerinti profilírozására van lehetőség. Így a Szverdlovszk-i jogi főiskola körülményei között jelenleg három: bírói-ügyészi, vizsgálói-kriminalisztikai és gazdasági jogi fakultás felállítása célszerű. A szükséglet és a végzett hallgatóknak a tanácsi szerveknél történt elhelyezésének a növekedésével felmerülhet a negyedik — államjogi — fakultás felállításának a szükségessége is.

A szakosítás szervezeti biztosítása lehetővé teszi a főiskolák számára, hogy már a növendékek felvételének időpontjától a hallgatókkal kapcsolatos minden munkájukat nevezettek jövőbeni munkája figyelembevételével végezzék. Ez lehetőséget nyújt néhány egyéb körülmény, mint például az egészségi állapot figyelembevételére is (a belügyminisztériumi szervek személyi állományával szemben támasztott követelményeknek megfelelően) a vizsgálói-kriminalisztikai fakultásra való felvételnél. A szakosításra való felkészítés különböző formákban (évfolyam-dolgozatok írása, megfelelő tanulókörökben, egyik vagy másik jogi szerv munkájának társadalmi munka formájában való részvétel stb.) már az első vagy a második tanévtől kezdetét veheti.

A hallgatóknak fakultások és osztályok szerinti szétosztása a munkába történő irányításuk olyan jellegű megszervezését vonja maga után, amelynek során elkerülhetetlenül figyelembe kell venni a végzett hallgatók által megszerzett szakképzettséget.

Természetesen, a javasolt átszervezés maga után vonja a tantervek megváltoztatását és bizonyos mértékű differenciálódását. Ezek közül néhányat a hatályos tantervek kereteiben olyan korrekciók útján lehet végrehajtani, melyek nem haladják meg a főiskolai tanácsok hatáskörét. Másokat — az átszervezés későbbi időszakában a tapasztalatok figyelembevételével kell végrehajtani a tanterveknek a Szovjetunió felső- és középfokú szakoktatási Minisztériuma által eszközölt felülvizsgálata során.

Általánosságban az átszervezést a következő elvek tekintetbevételével lehet végrehajtani.

A jogi főiskolák valamennyi hallgatója számára (függetlenül kiképzésük profiljától) fenn kell tartani, sőt meg kell erősíteni az olyan alapvető ismeretek komplexumának elsajátítását biztosító tudományágak oktatását, mint amilyenek a társadalompolitikai, általános jellegű (pl. a logika), univerzális jogi jellegű (bevezetés a szakterületbe, állam- és jogelmélet, állam- és jogtörténet, a politikai tudományok története, nemzetközi jog, stb.) tudományágak. Egyenlő mértékben és mélyrehatóan kell valamennyi hallgatónak tanulni az államjogot, a polgári- és büntetőjog stb.) tudományágak. Egyenlő és munkajogi általános rendelkezéseket. Idetartoznak még az idegen nyelv és az általános testnevelés (l. az 1. sémát).

Az oktatás második részét a speciális szakmai ismeretek komplexumának elsajátítására kell beállítani.

A jogi főiskolákon oktatott tudományágakat három ciklusba lehet egybefoglalni: államjogi, polgári jogi és kriminológiai ciklusba. A különböző profilú kiképzés esetében az említett ciklusok különböző arán-

A jogász-modell — *1. séma*

A jogászi munka általános feladatai	A jogász általános kvalitásai	A jogász általános kvalitásainak biztosítására hivatott tudományágak
1.	2.	3.
Harc a legszigorúbb szocialista törvényesség érdekében	Marxista—leninista eszmeiség, politikai érettség, elvhűség	Társadalompolitikai tudományágak Általános jellegű tudományágak (logika, pszichológia, stb.)
A jogi természetű ügyek kellő színvonalú elbírálása	Magas fokú általános műveltség, sokoldalú szellemi és intellektuális fejlettség	Általános műveltséget, idegen nyelvismeretet, fizikai felkészültséget biztosító tudományágak
Magas fokú erkölcsi elvek, kulturális, szellemi értékek (jogi műveltség és jogi revelőmunka) megerősítése	Magas fokú „speciális" erkölcsi elvek. Kellő jogi műveltség, fejlett jogászi gondolkodásmód	Általános jogi tudományágak Az alapvető jogi tudományágak (államjog, a polgári- és büntetőjog általános részének stb.-nek) alapos ismerete
	A szovjet törvényhozás anyagának (a joggyakorlatnak) mélyreható ismerete	
	Általános jogászi gyakorlati rátermettség	Oktatási gyakorlat
	Általános kapcsolattartási és szervezői kvalitások	Társadalmi hivatások fakultása Társadalmi munka
	Jártasság a tudományos kutatómunkában	Tanfolyamszerű munkák (1 tanfolyam)
	A közéleti személyiségre jellemző kvalitások, nyilvános felszólalásokban való jártasság	A Tudományos Szervezetek Tanácsa tanulóköreinek munkájában való részvétel

nyának kell a szakosítás alapját képeznie. Magától értetődően nem jöhet szóba, hogy akármilyen szakosításra való képzés során a ciklusok közül bármelyiket teljesen kiiktassák.

Az államjogi szakosítás esetében az államtudományokra kell súlyt helyezni a kriminológiai ciklus rovására, melynek tananyagát a büntető eljárási jog alapjai stb. formájában lehet oktatni, míg a polgári jogi ciklusban nagyobb mértékben kell oktatni a föld-, a kolhoz-, a családjogot, a társadalombiztosítási jogot és kisebb terjedelemben a magánjogot, a munkajogot, a polgári eljárást, azonban ezek néhány része (például a lakásjog) ezzel szemben elmélyült tanulmányozást igényel.

A bírói-ügyészi szakosítás esetében az állampolgári ciklus valamelyes lerövidítése révén a polgári jogi és kriminológiai ciklust kell megerősíteni. Többek között ki lehet iktatni a kapitalista országok államjogának oktatását, a külföldi szocialista országok államjogát pedig a szovjet államjoggal együtt lehet oktatni.

A vizsgálói-kriminalisztikai szakosítás esetében valamelyest csökkenteni lehet az államjogi és a polgári jogi oktatást pédául azzal, hogy mindössze a polgári jog és a polgári eljárási jog alapján kerülnének a tananyagba.

A gazdasági jogi szakosítás esetében a polgári jogi ciklust kell az államjogi és a kriminológiai ciklus lerövidítése révén megerősíteni.

Az esetek mindegyikében az egyik vagy a másik ciklust nem mechanikusan — a tananyag egyszerű megváltoztatása útján — rövidítjük le, illetve erősítjük meg. Minden egyes szakterületnek megfelelően az említett ciklusokat olyan terjedelemben kell kialakítani, hogy egyrészt a hallgató minden alapvető tudományág tekintetében megszerezze az alapismereteket, míg másrészt szabaduljon fel az ideje az adott beállítottság szerint szükséges stúdiumok elmélyült tanulmányozásához. A ciklusok különböző arányait az egyes tudományágak mellőzésével, újak és kiegészítő jellegűek felvételével, néhány tananyag egybevonásával, és ellenkezőleg, egy fontos résznek külön kurzusba való elkülönítésével, egyik vagy másik tudományágnak különböző terjedelemben, lerövidített kurzusokban történő oktatása mellett állapítjuk meg. Így például amíg a bírói-ügyészi szakosításnak megfelelően az ügyészi felügyeletre vonatkozó stúdiuma profilt meghatározó tantárgy, addig a fennmaradó három szakosítási terület anyagában elegendő az ügyészi felügyeletnek kifejtésére vonatkozó — speciális kurzuson való oktatás, éspedig a felügyeletnek érintő sajátosságainak előtérbe helyezésével —, a nyomozás feletti ügyészi felügyelet — a vizsgálói-kriminalisztikai fakultáson, az általános felügyelet —, az államjogi és a gazdasági jogi — az adott tevékenységfajtájú — fakultásokon.

A társadalombiztosítást az ügyészi-vizsgálói és a gazdasági jogi fakultásokon a munkajogba lehet iktatni, mellőzni lehet a vizsgálói-kriminológiai fakultáson, az államjogi fakultáson azonban önálló stúdiumként külön kell választani.

Az államjogi és a gazdasági jogi fakultásokon a kriminalisztika kihagyása révén olyan stúdiumokat lehet beiktatni, mint például a népgazdasági irányítás kérdései, a népgazdasági tervezés jogi alapjai stb.

2. séma

A jogász-modell

Szakosítási követelmények és mutatók. Szakosított képzés

Szakosítás	A szakosításnak megfelelő alapvető kvalitások	A tudományág-ciklusok aránya			Egyéb oktatási formák
		Alkotmányjogi ciklus	Polgári jogi ciklus	Kriminológiai ciklus	
Államjogi	Az államjogi tudományok ciklusának, a tanácsi szerveknél folyó munka gyakorlatának; az ügykezelési ismereteknek; a jogalkotó munka gyakorlatának alapos ismerete.				Speciális tanfolyamok, tanfolyamdolgozatok (II., III., IV.) Diplomamunkák, Társadalmi hivatások fakultása Gyakorlat.
Bírói-ügyészi	A polgári jogi és kriminológiai tudományok ciklusának alapos ismerete, úgyszintén felelősségteljes döntések hozatalára való képesség, felelősségvállalás az ügyek stb. elbírálásáért (bíró); képesség nagy horderejű intézkedések végrehajtására, vezetői és egyéb szinten való kapcsolattartás stb. (ügyész).				
Vizsgálói-kriminalisztikai	Alapos ismeretek a kriminológiai tudományok ciklusának a területén, a tények kriminalisztikai szempontból történő elbírálása, a korszerű nyomozó eszközökkel végzett munka elsajátítása stb.				
Gazdasági jogi	Ismeretek a polgári jogi tudományok ciklusa, a közgazdaság, az irányítás területén, az aktív konzultálás területén szerzett szervezési gyakorlat, üzleti ügyekben tanúsított hajthatatlanság stb. (jogtanácsos; gazdasági ügyekben felmerült viták eldöntésével kapcsolatban szerzett gyakorlat, képesség a gazdasági vezetőkkel és másokkal való kapcsolattartás kialakítására).				

Az említett ciklusok különféle arányaival együtt speciális stúdiumok formájában egy sor elméleti és alkalmazott tudományágat is oktatni kell, valamint egyéb oktatási formákat is alkalmazni kell (l. a 2. sémát).

A gyakorlati oktatás célja a hallgatónak valámennyi fő jogi szerv (bírósági, ügyészségi, nyomozói szervek) munkamódszerével való megismerkedése, valamint (a szakosításnak megfelelően) bizonyos, a beosztásnak megfelelő jövőbeli munkában szükséges szolgálati gyakorlat elsajátítása.

A pártpolitikai és szervezői munkához szükséges jártasság megszerzésére a társadalompolitikai gyakorlati foglalkozások rendszere, a diákönkormányzati rendszer különböző beosztásaiban, valamint a társadalmi munkán keresztül (tanulmányi propaganda stb.) nyílik lehetőség.

Ilyen jellegűek a jogász-modellről, a jogi főiskolákon folyó oktatás tartalmáról alkotott elképzelések. Az érintett kérdések azonban végeredményben nem merítik ki maradéktalanul a jogász-modell jellemzését és az azzal kapcsolatos problémákat.

A jogász-modell kidolgozásának ki kell terjednie a következőkre is: a hallgatók által a szükséges ismeretek megszerzését biztosító oktatás módszereire és formáira, részvételüket a tudományos munkában, annak meghatározására, hogy milyen módon kell megszervezni a gyakorlati foglalkozásokat, a termelési gyakorlatot és a gyakornoki idő letöltését; a szükséges erkölcsi és általános műveltségi készség kialakítását, az általános tudományos felkészültség és műveltség növelését, a kollektívában az ideológiai és szervezői munkatapasztalatok elsajátítását biztosító intézkedések összességére.

A jogászképzés említett módszertani kérdéseinek a kimunkálása nagymértékben attól függ, hogy milyen mélyrehatóan és sokoldalúan tudjuk felvázolni a jogász-modellt jellemző általános és specifikus követelményeket és mutatókat, a jogászképzés tartalmát. Éppen ezért is a figyelmet a jogi főiskolák problémáinak a megvitatására kell összpontosítani.

Alekszejev, Sz. Sz.—Jakovlev, V. F.

JOGIRODALOM JOGÉLET

*Lejzerov, A. T.: A helyi szovjetek tevékenységének demokratikus formái**

1.

A szovjetek választási rendszerét, feladatait és működési formáit vizsgáló munkáinak sorában[1], 1977 I. felében jelent meg A. T. Lejzerovnak, a minszki Egyetem Jogi Kara professzorának fenti című monográfiája. A mű sajátos vonása és különös értéke, hogy kiterjedt tényvizsgálatokra építve dolgozza fel a helyi szovjetek működésének összetevőit. A szovjet, a végrehajtó bizottság, az állandó bizottságok munkáját, a küldöttek tevékenységét eredeti forrásokból gyűjtött adatok felhasználásával elemzi, szinte minden lapján találunk igényes kritikai szemlélettel értékelt empirikus adatokat.

Egy-egy jelenségcsoport tartalmának és mennyiségének — pl. a küldöttek megoszlása nemük, koruk, iskolai végzettségük, munkakörük szerint, az újraválasztott és az új küldöttek aránya, a végrehajtó bizottság és az állandó bizottságok tisztségviselőinek és tagjainak összetétele, a küldöttek felszólalásának, interpellációjának, beszámolóinak megoszlása a küldöttek neme, kora, képzettsége, funkciója szerint — könnyebb áttekinthetősége érdekében gondosan szerkesztett táblázatokat iktat be könyvébe a Szerző.

A sokszínű, gazdagon illusztrált vizsgálat megállapításai és következtetései közül e rövid ismertetés keretében az alábbiakat emelem ki.

1. A küldött és a választók közötti kapcsolat jellegét és tartalmát erőteljesen befolyásolja a *jelölés rendszere és a választókerület milyensége.* Különösen a helyi népképviseleti szervek esetében kívánatos, hogy a küldött abban a kerületben lakjon, amelynek küldöttje. Választási rendszerünk továbbfejlesztése előtt hazánkban is érdeklődésre tarthatnak számot a termelési kollektívák, az egyéb intézmények dolgozói és bizonyos társadalmi szervezetek jelöltállítási és esetleg küldöttválasztási jogának kérdései. Szerző feltétlenül szükségesnek ítéli meg, hogy a termelőkollektívák küldötti tisztségre érdemes tagjaikat jelöltnek ajánlhassák azokban a választókerületekben, amelyekben ezek a dolgozók laknak. Figyelmet érdemlő javaslatot olvashatunk a kötetben a termelési, a termelési-területi és a területi választókerületi rendszer együttes alkalmazására.

Eszerint bizonyos feltételeknek megfelelő nagyobb létszámú munkakollektívák ún. *termelési választókerületet* alkotnának, saját jelöltet állítanának és titkos szavazással döntenének jelöltjük küldötté választásáról. A területi választási rendszer kiegészítése termelési választási kerületekkel — Szerző megállapítása szerint — közvetlenebbé tenné a szovjetek és az üzemek közötti kapcsolatot, több lehetőséget biztosítana a munkakollektívák és az üzemi érdekek képviseletére, fokozná a munkakollektívák politikai szerepét, lehetővé tenné, hogy a dolgozók, valamint az általuk jelölt és választott küldött között állandó és tartalmas kapcsolat alakuljon ki.

A különböző fokozatú szovjetekbe választható küldöttek és a választók kialakult arányának figyelembevételével Szerző arra is gondolt, hogy számos településen működnek olyan üzemek, szövetkezetek, amelyeknek létszáma nem éri el a választókerület választópolgárainak előírt számát. Ilyen esetekben indokolt lenne szerinte vegyes, ún. *termelési-területi választókerületek* kialakítása, amelyekhez a termelőegység és a környéken elhelyezkedő lakótelep választópolgárai tartoznának. E kétfajta választókerület bevezetése természetesen nem zárná ki a hagyományos *területi választókerület* fenntartását. Sőt valószínűsíthető, hogy az utóbbiak

---

* *Lejzerov, A. T.:* A helyi szovjetek tevékenységének demokratikus formái. Minszk 1977.

[1] Szerző további, e témakörhöz kapcsolódó munkái: A helyi szovjetek munkájának néhány kérdése. A szovjet állam és jog kérdései. Minszk 1968 c. kötet 257—283. old. (oroszul); A szubjektív és objektív tényezők hatásáról a küldöttek közreműködésére a helyi szovjetek munkájában. A nemzeti államépítés problémái. Minszk 1970. 79—107. old. (oroszul); Választások a blejorussz össznépi államban. Az államépítés kérdései. Minszk 1973. c. kötet 70—84. old. (oroszul); A Blejorussz Szovjet Szocialista Köztársaság községi és járási szovjetjei tevékenységének hatékonysága. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo 1974. évi 12. sz. 57—62. old. (oroszul); Szovjet választási rendszer. Minszk 1974. 173 old. (blejorussz nyelven).

aránya meghaladná a termelési, valamint a termelési-területi választókerületek létszámát.

2. A szocialista népképviseleti szervek tagjainak küldötti kötelezettségei között fontos helyet foglal el a választók akaratának képviselete, *közérdekű megbízásának* közvetítése és teljesítése, a választók által felvetett problémák, kritikai észrevételek, panaszok, javaslatok továbbítása és hasznosítása a küldötti munkában.

A szovjetek működésében szinte kivétel nélkül érvényesül az a gyakorlat, hogy megválasztásukat követő első vagy második ülésen megvizsgálják a választási eljárás során a küldötteknek adott közérdekű választói megbízásokat és döntenek azok elfogadásáról vagy elutasításáról. Szerző vizsgálja a közérdekű megbízás — valamint az egyéb kollektív és egyéni választói akaratnyilvánítás — hatását a küldöttre és a szovjetre. A küldött köteles mind a választási eljárás idején, mind pedig azt követően kapott közérdekű megbízásokat a szovjet ülésén előadni és megfelelő érveléssel képviselni. Kötelezettsége az is, hogy ha a közérdekű megbízást a szovjet elfogadja, elősegítse a végrehajtást, szervezze választóit a megvalósításban való közreműködésre. A szovjetnek valamennyi közérdekű megbízást meg kell vizsgálnia, éves és távlati terveinek, anyagi eszközeinek figyelembevételével döntenie kell elfogadásukról és teljesítésükről.

A szovjet természetesen nem köteles elfogadni a megítélése szerint nem teljesíthető közérdekű megbízást. A hatáskörében el nem bírálható közérdekű megbízásokat azonban továbbítania kell az illetékes szervekhez. A küldött köteles választóinak számot adni közérdekű megbizatásának sorsáról.

3. Az *interpellációs jog* gyakorlására vonatkozó vizsgálatokból kitűnik, hogy a fiatalok, a nők, az első alkalommal megválasztott, valamint a fizikai munkát végző küldöttek viszonylag ritkábban élnek ezzel a joggal, mint a szovjetek tagjaink más csoportjai. Feltűnő viszont, hogy az említett küldöttek szovjeten belüli fellépésének túlnyomó hányadát éppen az interpellációs tevékenység tölti ki. A kevesebb nyilvános szereplési gyakorlattal rendelkező küldöttek inkább és nagyobb számban interpellálnak, mint a napirend valamely témájához hozzászólnának. Ez érthető, mivel a lakossági ellátás vagy a közösségi élet valamely problémájára irányuló interpellációt röviden és lényegretörően lehet és kell megfogalmazni, az interpellációs jog gyakorlásának következménye pedig rendszerint korábban és megfoghatóbban jelentkezik, mint az átfogó határozattervezetek vitájában való részvételé. Az interpellációs tevékenység igen alkalmas eszköze a választók szolgálatának is, hiszen többnyire a választók vetik fel azt a problémát, amelyet a küldött a szovjet ülésén a végrehajtó bizottsághoz, a szovjet tisztségviselőihez, a szakigazgatási szervek vezetőihez, a szovjetnek alárendelt, vagy a szovjet alárendeltségében nem álló vállalatok, intézmények vezetőihez intéz.

A közölt adatok azt tanúsítják, hogy 1968-tól a Szovjetunióban fokozatosan emelkedik az interpellációk száma, és hogy a községi szovjeteknél interpellálnak leggyakrabban. 1974-ben pl. a járási szovjeteknél 20, a városi szovjeteknél 26, a városi kerületi szovjeteknél 30, a községi szovjetnél pedig 12 küldöttre esett 1 interpelláció.

A vonatkozó jogszabályok lehetővé teszik, hogy az egyéni interpelláció mellett a küldöttek *csoportosan* is interpelláljanak. Blejorussziában elég gyakori a küldöttek valamely csoportja nevében előadott interpelláció. A Szovjetunióban az állandó bizottságok is interpellálhatnak. Az állandó bizottság interpellációja a csoportos interpelláció egyik vállfaja. Rendszerint a nagyobb jelentőségű, a lakosság szélesebb körét, esetleg a település egészét érintő ügyekben hangzanak el csoportos interpellációk.

Szerző behatóan foglalkozik az interpelláció gyakorlásának rendjével és következményeivel is. A szovjet az esetleges viszontválasz vagy vita után mindig határoz az interpellációra adott válaszról. Határozatában vagy elfogadja a választ, vagy meghatározza a felvetett probléma megoldását szolgáló feladatokat és a megvalósítás határidejét. E határozatok végrehajtásának ellenőrzésére — Szerző megfogalmazása szerint — a szovjeteknek nagy gondot kell fordítaniuk.

Ismeretes, hogy a Szovjetunió mindegyik szövetségi köztársaságában a legfelsőbb szovjet elnöksége rendszeres és érdemi irányító-felügyeleti tevékenységet végez a helyi szovjetek munkájának előmozdítása érdekében. A bemutatott műből megtudjuk, hogy a Blejorussz Szovjet Szocialista Köztársaság Legfelsőbb Szovjetje Elnökségének a szovjetek munkájával foglalkozó határozatai többnyire részletes értékelést és útmutatást tartalmaznak az interpellációs jog gyakorlására is. Lenin a szovjet állam létrejötte után hangsúlyozta, hogy az interpelláció nélkülözhetetlen eszköz a vezetői önkénnyel szemben. Az SZKP programja az interpellációk rendszeres és alapos megvitatását a szocialista demokrácia fejlesztésének egyik eszközeként jelöli meg.

Sok szempontú felmérések alapján mutatja be a Szerző a küldöttek közreműködésének objektív és szubjektív feltételeit, arányait, hatékonyságát a *szovjet ülésén*. A küldöttek vitakészségére vonatkozó felmérések részletes adatait nem ismertetem. Összegezésként megemlítem, hogy a nők, a fiatalok, az első ízben választottak a küldöttek közötti részvételi arányuknál kisebb mértékben vesznek részt a vitában. A közép- és felsőfokú végzettségűek viszont gyakrabban szólalnak fel. Kiemelést érdemel ezzel összefüggésben a következő adat: 1961-től 1973-ig a közép- és felsőfokú végzettségű küldöttek aránya 42,3%-ról 76,2%-ra emelkedett. Nagymértékben függ a küldöttek aktivitása az ülés megfelelő előkészítésétől, az előterjesztések és a tervezetek tárgyától és színvonalától is. Mindemellett rendkívül fontosnak tartja a Szerző, hogy a jelöltek állításánál ne csupán a szociális hovatartozás, a kor, a nem stb. szerinti arányokra gondoljanak, hanem körültekintően értékeljék minden egyes jelölt egyéni adottságait, személyes alkalmasságát is.

4. A küldöttek tekintélyének és szerepének fokozása, a küldött jogainak és kötelezettségeinek egyértelmű meghatározása, a küldötti tevékenység javítása érdekében 1972-ben a Szovjetunióban *törvényt* alkottak a *küldöttek jogi helyzetéről*. A törvény értelmében a küldöttnek kettős irányú *tájékoztatási, beszá-*

molási feladatot kell teljesítenie. Informálnia kell a szovjetet a választókerületben végzett munkájáról, a választók problémáiról, véleményéről, igényeiről és évenként kétszer be kell számolnia választói előtt a szovjet működéséről, határozatairól, valamint saját küldötti munkásságáról. Az SZKP és a szovjet központi állami szervek nagy figyelmet fordítanak a beszámoló tevékenység fejlesztésére. A könyv adatai szerint a küldöttek túlnyomó többsége rendszeresen találkozik választóival és teljesíti beszámolási kötelezettségét. A találkozásoknak, beszámolási formáknak több változata érvényesül. Elég gyakran tartanak a küldöttek tájékoztatást a szovjet munkájáról munkahelyük dolgozói számára is. Szerző indokoltnak tartja, hogy a küldöttek ne csupán a beszámolásra összehívott gyűléseken, hanem a lakosság egyéb rendezvényein — falugyűlésen, lakógyűlésen stb. — is részt vegyenek és ezeket a fórumokat is felhasználják a lakosság tájékoztatására, a választókhoz fűződő kapcsolatuk építésére.

Érdekes elemzést olvashatunk Lejzerov könyvében a *csoportos küldötti beszámolás* problémájáról. Mivel több szövetségi köztársaságban — különösen a kerületekre tagozódó városokban — küldötti csoportok tevékenykednek, előfordul olyan megoldás, hogy a küldöttek közös beszámoló gyűlést szerveznek, amelyen a csoport képviseletében csupán egy vagy néhány küldött tart beszámolót. A szakirodalomban többen határozottan ellenzik a beszámolásnak ezt a módját, mivel az alkotmány, a küldöttekről szóló törvény és a szovjetekre vonatkozó jogszabályok is a küldött egyéni kötelezettségeként fogalmazzák meg a beszámolást. Ha a körülmények ezt indokolják, Szerző viszont nem tartja kizártnak, illetőleg haszontalannak közös beszámoló gyűlés tartását, hangsúlyozza azonban, hogy azon a csoporthoz tartozó valamennyi küldöttnek számot kell adnia munkájáról és legfeljebb a szovjet működéséről szóló közös tájékoztatást adhatja elő a csoport nevében a küldötti csoportnak ezzel megbízott tagja. A szovjet szerveinek támogatást kell nyújtaniuk a beszámoló gyűlések szervezéséhez és el kell látniuk a küldötteket a beszámoló megtartásához szükséges tájékoztató anyagokkal.

Egyes köztársaságokban a szovjetekre vonatkozó jogszabályok szerint nemcsak a küldötteknek, hanem a járási, városi, községi szovjetek tisztségviselőinek és a szakigazgatási szervek vezetőinek is rendszeresen — évenként legalább egyszer — találkozniuk kell a település lakóival, az üzemek, szövetkezetek dolgozóival, tájékoztatást kell adniuk a szovjet szervek célkitűzéseiről, a lakosságot érintő feladatok megoldásáról.

5. A küldöttek munkájának összefogásában, támogatásában, a küldöttek képzésében fontos szerepet tölt be *„a küldöttek szobája"*. Már a helyi szovjetek 93%-ánál létrehozták a küldöttek szobáját. A szoba programtervezetének kidolgozására, működésének szervezésére vezetőséget választanak maguk közül a küldöttek. A végrehajtó bizottságra, illetőleg a szovjet tisztségviselőire hárul az a feladat, hogy biztosítsák a szoba működésének technikai feltételeit, segítsék elő a program megvalósítását, szervezzék a küldöttek különböző csoportjainak — fiatalok, először választott küldöttek, fizikai dolgozó küldöttek stb. — képzését, lássák el tájékoztató anyagokkal a szobát stb. Kívánatos, hogy a tisztségviselők és a szakigazgatási szervek vezetői minél gyakrabban folytassanak itt személyes eszmecserét a küldöttekkel.

6. A kereteiben kötött — limitatív-imperatív — szocialista képviselői mandátum mellőzhetetlen összetevője a választók *visszahívási joga*. A Szovjetunióban a visszahívás élő intézmény. 1963—73-ig Blejorussziában a helyi szovjetek 124 küldöttjét hívták vissza a választók. A visszahívhatóság és a visszahívási jog tényleges gyakorlása késztető hatást gyakorol a küldöttek munkájára. A visszahívásban a választók elégedetlensége, kifogásoló, rosszalló értékítélete nyilvánul meg.

A viszahívás eljárási rendjének szabályait Szerző szükségesnek tartja több vonatkozásban továbbfejleszteni. Részletesebben és pontosabban kellene megítélése szerint meghatározni azokat az eseteket, szabálytalan, küldötthöz nem méltó magatartásformákat, amelyek a visszahívás indokául szolgálhatnak. Ezzel együtt bővíteni kellene a visszahívás kezdeményezésére jogosultak körét. Fontosnak tartja Lejzerov azt is, hogy a visszahívási eljárás alapvető követelményei és összetevői hasonlóak legyenek a választási eljárásával. Természetszerűen következik ebből, hogy a választópolgároknak urnás, *titkos* szavazással kell dönteniük a küldött visszahívásáról. Javaslatának alátámasztására Szerző hivatkozik arra, hogy Bulgáriában és Jugoszláviában titkos szavazással döntenek a küldött visszahívásáról.

7. Érdekes elemzést olvashatunk az írásos előterjesztések, a határozattervezetek tartalmi és formai követelményeiről, a küldöttek számára való megküldés időpontjáról, a *nem küldött meghívottak* összetételéről, felszólalási lehetőségéről, továbbá arról, hogy mennyiben látogathatják személyre szóló meghívás nélkül a választópolgárok a szovjet üléseit stb.

A gazdasági szervek, a kulturális és egyéb intézmények meghívott vezetői és más nem küldött szakemberek általában aktívan és hasznosan működnek közre a szovjet ülésének napirendjén szereplő problémák megvitatásában. A küldöttek és a meghívottak arányára azonban nagy figyelmet kell fordítani. A korábbi időszakban többször előfordult, hogy a meghívottak száma felülmúlta a küldöttekét. Különösen a vitában kerültek túlsúlyba a meghívott vezetők és a külső szakemberek. E nemkívánatos eset elkerülése érdekében, a meghívottak megfelelő arányának biztosítása mellett szükségesnek tartja a Szerző, hogy a szovjetek *ülése hosszabb ideig* tartson. Ez azért is elengedhetetlen, mert a községi, városi, járási szovjet hatásköre jelentősen bővült, és így minden alkalommal nagyszámú téma kerül a szovjet ülésének napirendjére. Megalapozott és meggyőződéssel elfogadott határozat e tárgykörökben csak sokoldalú vita alapján születhet. Ehhez pedig nem elég 2—3 órás ülés tartása.

8. A szovjetek munkájának szervezésében az irányító és a végrehajtó szervek egyaránt nagy figyelmet fordítanak arra, hogy a lakosság minél nagyobb mértékben értesüljön a szovjetek tevékenységéről.

Szerző utal Leninnek arra az útmutató megállapítására, amely szerint a szocialista állam annál erősebb, minél tájékozottabbak a tömegek és ennek alapján minél tudatosabban cselekszenek. A *nyiltság, a nyilvánosság,* a lakossággal való közvetlen kapcsolat a szovjetek működésének egyik fontos követelménye.

E követelmény megvalósulását szolgáló eszközök, módszerek és működési formák között részletesen vizsgálja Szerző a *helyi sajtó szerepét.* A járási és városi szovjetekre vonatkozó jogszabályok előírják, hogy a szovjet ülésének idejét és napirendjét az ülés előtt legalább 10 nappal a helyi sajtóban közzé kell tenni. A sajtónak természetesen egyéb közleményekkel is hozzá kell járulnia a szovjet szervek határozathozó, szervező szerepének fokozásához, a szovjet és a lakosság kapcsolatának mélyítéséhez. Ezt segíti elő a lakosságot érintő fontosabb határozattervezetek publikálása, lakossági véleményezésre, sajtóvitára bocsátása. Az ilyen megoldás keretében a lakosok levélben reflektálhatnak a tervezetekre. A fontosabb észrevételeket, kiegészítő, módosító javaslatokat tartalmazó leveleket a lap ugyancsak közli. Nem ritkán igénybe veszik a határozattervezetek lakossági vitájának egyéb — pl. üzemi gyűlés, falugyűlés — formáit is.

A gyakorlatban és a vonatkozó irodalmi feldolgozásokban keresik annak módozatait, hogy miképpen — teljes terjedelemben való közlés, értékelő ismertetés, kivonatos közlés, különnyomat kiadása stb. — nyújthatnak a helyi hírközlő orgánumok minél alaposabb tájékoztatást a szovjet és szervei által hozott határozatokról.

9. Az *állandó bizottságok* összetételére, szerepére vonatkozó tényvizsgálatok eredményeinek bemutatása után Szerző elsősorban arra keresi a választ, hogy lehetnek-e vb-tagok egyben valamely állandó bizottság tagjai, a szakigazgatási szervek vezetői részt vehetnek-e a megfelelő állandó bizottság munkájában, lehetnek-e az állandó bizottságnak nem küldött tagjai, milyen a viszony az azonos profilú, de különböző fokozatú állandó bizottságok között, milyen gyakran ülésezzenek az állandó bizottságok, kik kezdeményezhetik üléseik összehívását, kik vehetnek részt állandó bizottsági ülésen, hogyan bővíthető az állandó bizottságok szerepe stb.? E kérdésekre adott válaszában a magyar megoldástól többnyire eltérő felfogást vall magáénak a Szerző.

Ádám Antal

*Joffe, O. Sz.: A civilisztikai gondolkodás fejlődése a Szovjetunióban**

Néhány éve a szovjet polgári jogi irodalomban megnőtt az érdeklődés a szovjet polgári jog egyes fejlődési szakaszainak vizsgálata iránt, az elemzések azonban inkább egy-egy részterületre terjedtek ki. Ezért különösen figyelemre méltó Joffe professzornak a polgári jog legfontosabb intézményeit átfogó munkája. Az 1975-ben megjelent mű első kötete a hosszabb terjedelmű munkának.

A kötet a polgári jog fejlődésével kapcsolatos néhány általános kérdést, a polgári jog tárgyára vonatkozó vitákat, elgondolásokat, továbbá a jogalanyiságról szóló elméleteket tárgyalja; külön kötetben kerül majd sor a tulajdonjogi és a kötelmi jogi tanok vizsgálatára. A felsorolt témák mindegyikének feldolgozása érdekes, de különösen jelentős a külföldi olvasók számára az első fejezet, amely a szovjet polgári jog egészét veszi vizsgálat alá, értékeli az egész jogág szempontjából fontos törekvéseket.

Az első fejezet két témát tárgyal: a civilisztika forrásait és a szovjet civilisztikai gondolkodás fejlődésének szakaszait. A források témájával foglalkozva a gazdasági és társadalmi-politikai alapok vázolása után a szovjet polgári jog tudományának három funkcióját emeli ki: a jogszabályelemző, a kritikai és az új intézmények kialakítását segítő, alkotó funkciót. Ezután áttekintést nyújt a szovjet polgári jog irodalmáról, utalva arra, hogyan értek meg a feltételek egy-egy átfogó alapkérdés megvizsgálására. A szovjet civilisztikai gondolkodás fejlődésének fő irányaival és szakaszaival foglalkozó rész arra mutat rá, hogy a polgári jog tudományának figyelmét az első pillanattól a polgári jog lényegének kutatása kötötte le, kezdve attól, hogy a hadikommunizmus idején tagadták a polgári jog fennmaradását, később azonban a NEP-korszak bevezetésével szükségessé vált a polgári jog tételeinek kidolgozása. Ezt követően az érdeklődés afelé fordult, hogyan lehet a polgári jogot más jogágaktól elhatárolni. Kimutatja a szerző, hogyan haladt a tudományos kutatás a különböző alapintézményeknél a részletkérdés első feldolgozásától az általános témák vizsgálatáig, leírja továbbá miként haladt előre a kutatásban a specializálódás és a komplex elemzés. Végül kifejti azt, hogy a civilisztika fejlődése öt szakaszra tagolható: a közvetlen elosztás, az áruviszonyok elismerése, a tervgazdálkodás intézményeinek kialakulása, a tervgazdálkodás teljes érettsége és a szocialista áruviszonyoknak a tervgazdálkodással összhangban történő hasznosítását szolgáló gazdaságirányítási rendszer építésének időszakát különbözteti meg.

A vázolt időbeli tagolás végigvonul a szovjet polgári jog tárgyára vonatkozó elméletekről szóló második és a polgári jogi jogalanyiságról kifejtett nézeteket bemutató harmadik fejezetben. Érdeklődésre tarthat számot az a folyamat, ahogyan a viták során kialakulnak a Magyarországon is többé-kevésbé ismertté vált, jelentősebb végső tételek, de a feldolgozás érdekességét növeli az, hogy a szerző nem szorítkozik egyszerű ismertetésekre, hanem a rá jellemző vitakészséggel foglal állást a ma is jelentős egyes nézetekkel kapcsolatban.

Az elmondottak a mű tartalmának rövid vázolásával jelezhetik azt, hogy Joffe műve hasznos forrásmunkája lehet mindazoknak, akik a szocialista polgári jog átfogó kérdései iránt érdeklődnek.

*Halfina R. O.: A jogviszony általános elmélete**

A jogelmélet egyik fontos témáját polgári jogi megközelítésben dolgozza fel a nemzetközi irodalomban is jólismert szerző. A mű egyik főfeladatának azt tekinti, hogy a

* *Joffe,* O. Sz.: Raszvityie civilisztiszeszkoj miszli v SZSZSZR. Izdatyelsztvo Lenyingradszkogo Universziteta. Leningrád 1975. 159 old.

* *Halfina,* R. O.: Obszeszje ucsenyije o pravootnosenyii. Juridicseszkaja Lityeratura. Moszkva 1974. 351 old.

jogviszonyt reális, konkrét társadalmi viszonyként mutassa be. Ennek során a társadalmi viszony forma és tartalom egységeként szerepel, s a forma magatartási modellként jelentkezik. A társadalmi viszony vizsgálata azon túlmenően, hogy a társadalmi viszony és a jogi norma kapcsolatának elemzését tartalmazza, kiterjed annak kutatására is, hogy a jogi norma megalkotásakor milyen célt kívántak elérni és ennek érdekében milyen hatások érvényesülnek a társadalmi viszonyban, mindez végeredményben a jogi szabályozás hatékonyságának tisztázásához vezet el.

A mű öt fejezetre oszlik. Először a jogviszony elméletének módszertani alapjaival foglalkozik, ezt követően a jogviszony fogalmával, majd a jogviszony alanyainak vizsgálata következik, a negyedik fejezetnek a jogviszony szerkezete a tárgya, végül a jogviszony dinamikájának tárgyalására kerül sor.

A módszertani kérdésekkel foglalkozó első fejezet egy-egy részt szentel annak vizsgálatára, hogy milyen helyet foglalnak el a jogviszonyok a jog elméletében, milyen megközelítéssel célszerű foglalkozni a jogviszonyokkal, milyen kapcsolat található a jogviszony elmélete és a gyakorlat között. A fejezet anyagából ki kell emelni a téma történeti és összehasonlító jellegű vizsgálatát, a filozófiai alapok ismertetését, s azt az ismételten jelentkező törekvést, hogy a jogviszony elméletének tárgyalása is segítséget nyújtson a jogi szabályozás hatékonyságának fokozásához. A hatékonyság kérdése, közvetettebben, megjelenik a jogviszony fogalmáról szóló második fejezetben is. Ez a kutatási irány magyarázza meg a fejezet felépítését is: először a jogviszonynak, mint a jogi norma realizálásának témája, majd a forma és tartalom egységében tárgyalt jogviszony kérdései, végül a jogviszonynak a jogi szabályozás rendszerében betöltött helyével összefüggő problémák alkotnak egy-egy önálló részt. Bár külön részként nem jelenik meg, erősebb hangsúlyt kap a szerző fejtegetéseiben a gazdaságirányítás normáinak elemzése, továbbá a jogviszonyoknak keletkezési módjuk szerint történő megkülönböztetése, a jogellenes magatartásból eredő jogviszonyok különválasztása.

A jogviszonyokban résztvevő személyekkel foglalkozó harmadik fejezet elsődleges feladatnak az általános kérdések, ezek között főleg a jogalanyiság fogalmának tisztázását tartja. Ezt követően a különböző jogalanyokkal: a természetes személlyel, az állammal, állami szervekkel és a jogi személyekkel foglalkozik. A jogi személyekről szóló rész központi témája az állami vállalat.

A negyedik fejezetben a szerző a jogviszony szerkezetét vizsgálja. Arra a következtetésre jut, hogy a szerkezet az alanyokból, a jogokból és kötelezettségekből, valamint az alanyok tényleges magatartásából tevődik össze. Ezért a fejezet keretében a szerkezet még nem vizsgált elemeit tárgyalja különösen nagy teret szentelve az alanyi jognak, a jog és kötelezettség kapcsolatának.

A mű zárófejezete a jogviszonyt mozgásában vizsgálja; a keletkezés (a jogi tények), a felek magatartását irányító jogi eszközök és a felelősség kérdéseivel foglalkozik.

Halfina R. O. művei a polgári jog elméletének számos fontos témáját dolgozzák fel, ez tette ismertté a szerzőt Magyarországon is. E művek sora gazdagodott most a jogviszony igen bonyolult, átfogó elméleti kérdéskörének elemzésével.

*Fainstein, A. A.: A szocialista szervezetek szerződéses felelőssége**

A mű bevezetőjében a szerző, aki az Össz-szövetségi Törvényhozási Intézet kutatója, kifejti azt, hogy segítséget kíván nyújtani ahhoz a munkához, amely a szocialista országokban a Komplex Program célkitűzéseinek megvalósításaként a gazdasági kapcsolatok eredményesebb szervezésére irányulnak. Ebben a munkában nagy szerepe van a különböző szocialista országok megoldásai, tapasztalatai elemzéseinek. Különösen érthető az érdeklődés a többi szocialista országban kialakult szabályok, gyakorlat és elmélet iránt, a szerződéses felelősség témáinál. Ezért a szerző összehasonlító módszerrel tárgyalja a kérdéskört, gazdag forrásanyag felhasználásával, széles körű nyelvi ismeretekre támaszkodva. A munka értékét növeli az a tény, hogy a szovjet jogirodalomban hasonló feldolgozás még nem készült.

A mű három fejezetre oszlik. Az első fejezet a szocialista szervezetek kártérítési és kötbérfelelősségének általános kérdéseit tárgyalja. Ezen belül három kérdés kap helyet (a szerződéses felelősség funkciója, a felelősség feltételei, a vétkesség), majd a kötbér és a kártérítés speciális témái következnek. A második és a harmadik fejezet a szerződéses felelősségnek egy-egy szerződéstípusnál való sajátos jelentkezését vizsgálja. Az egyik ilyen szerződéstípus a szállítási szerződés. A fejezeten belül önálló részek keretében foglalkozik a szerző a kötbér és a kártérítés kapcsolatával, a követelések érvényesítésével, a késedelemmel és a hibás teljesítéssel. A szerző felismerve a pénz és hitelviszonyok gazdasági jelentőségét, a szállítási szerződések mellett ezeknél a szerződéseknél vizsgálja meg a szerződéses felelősség kérdéseit, s ezzel egy fontosságához képest meglehetősen elhanyagolt területre hívja fel az olvasó figyelmét.

Harmathy Attila

*Bratusz: A jogi felelősség és a törvényesség**

1. A szocialista polgári törvénykönyvek felelősségi rendszerének egységessége és a szocialista jogtudományban egy ezzel összhangban álló többségi „uralkodó nézet" megléte tény. Ez az egységes felelősségi koncepció tulajdonképpen a szocialista jogok kiépítése első, egyöntetű, a szovjet jog példája nyomán egységesítő szakaszának terméke. Antimonov, Joffe és Matvejev 1952 és 55 között megjelent monográfiái nemcsak abban az értelemben reprezentálják ezt az irányzatot, hogy elsőként nyújtották elméleti kifejtését, hogy befolyásolták a többi szocialista ország jogtudományát és a 60-as évek

* *Fainstein*, A. A.: Dogovornaja otvetsztvennoszty szocialiszticseszkih organyizacij. Izdatyelsztvo Mezsdunarodnie otnosenyija. Moszkva 1975. 166 old.

* *Bratusz*, Sz. N.: Juridicseszkaja otvetsztvennoszty i zakonnoszty. Moszkva 1976. 213 old.

kodifikációit, hanem úgy is, hogy alaptételeik több mint húsz év elmúltával is változatlanul jellemzői „a" szocialista kártérítési jognak. Továbbfejlődésről abban az értelemben beszélhetünk, hogy a polgári jogi felelősségnek ez a felfogása beleépült (és erre ebben a formájában különösen alkalmas is volt) a tágabb, jogelméleti megközelítésű felelősség-elméletbe; Szamoscsenko—Faruksin vagy Matvejev újabb monográfiája tanúskodnak erről (1970). Az akarat relatív szabadságának tanára alapozó, a vétkességen nyugvó felelősségi elmélet (amely az objektív kárfelelősségnek is végső soron vétkességi típusú magyarázatát adja) azonban egyre távolabb kerül az élő kártérítési gyakorlattól, amely a mindennapi élet fokozott kárveszélyeihez és a károsultvédelem társadalmi követeléséhez jobban alkalmazkodott. Ennek elméleti feldolgozása viszont most már nem egységesen, hanem az egyes szocialista országok jogtudományában más-más módon — elsősorban Lengyelországban és Magyarországon — kezdődött meg. Ilyen körülmények között fokozott várakozással veszszük kézbe Bratusz könyvét. Egy vezető szovjet polgári jogász vizsgálja a jogi felelősség általános elméleti kérdéseit, vajon kimozdul-e az említett monográfiák jelezte hagyományos képből?

2. Előrebocsátjuk, hogy nem kell csalódnunk, és ez indokolja ezt a szintén „előrebocsátás" jellegű rövid, figyelem-felhívó annotációt is a könyvről. Bratusz nem lép fel új felelősségi elmélettel, a szubjektív, általános jogi felelősség talaján marad. Nem bocsátkozik a felelősség filozófiai alapjainak vizsgálatába sem, a mű elsősorban fogalmak tisztázására törekszik, erősen dogmatikai jellegű. Az újdonság az a *funkcionális szemlélet*, amely a *felelősség hatékonyságát* tekinti döntő szempontnak a fogalmi vitákban is, és amely egyre erősebben érezhető, ahogy az általános felelősség témáitól a konkrét polgári jogi, munkajogi stb. felelősség tárgyalásához érkezünk. Ez vezet sok esetben a hagyományos felelősségi felfogással szemben is a *polgári jogi felelősség önállóságának*, sajátos jegyeinek hangsúlyozásához, illetve az alanyi jogok fokozottabb védelmének követeléséhez. Bratusz a *polgári bírósági jogvédelem kiterjesztését* javasolja: egyrészt az államigazgatási aktusok törvényességének bírói felülvizsgálatát az állampolgárok keresete alapján, másrészt, hogy az összes vagyoni és személyiségi jogot bírósági úton érvényesítsék, és ilyen ügyek még formai összefüggések miatt se kerüljenek államigazgatási útra.

A másik tényező, amely várakozásunkat kielégíti, az az óriási információ-tömeg, amelyet a mű a *szovjet felelősségi elmélet különböző irányairól és gondolatairól* közvetít. Ezzel máris a könyv módszertanának kérdéséhez jutunk: az említett pozitívumnak ára van. Bratusz ugyanis vitázva fejti ki véleményét, jogirodalmi álláspontokat ismertet, helyesel vagy részletesen, illetve részleteiben bírál, s az arányok miatt a szerző saját álláspontját és annak érveit nemegyszer az olvasónak kell ezekből a mozaikkockákból összeillesztenie. A folyamatos kifejtés hiányáért viszont kárpótol a felvonultatott nézetek sokrétűsége. Felfedezés, hogy az uralkodó hagyományos felelősségi tan mögött — amelyet állandósága folytán az egyre egyszerűbb interpretálás és a tankönyvszerű leegyszerűsítés is fenyeget — milyen gazdag gondolati hátország van, milyen sokféle, akár ellentétes koncepció is került napvilágra. Ezek bemutatása, nagyobb összefüggésben való szóhoz jutása Bratusz most már nem technikai értelemben vett módszerének érdeme, annak például, hogy a hatalom, kényszer és meggyőzés aspektusából is megközelíti a felelősség lényegét, és ennek kapcsán vitatkozik a jog objektivitását tagadó nézetekkel stb. De általában is: ezért van lehetőség arra, hogy a felelősség-elmélet szempontjából tájékozódjunk a szovjet jogviszony-elmélet, az alanyi jogok elmélete, vagy a jogszabálytan állásáról. Ugyanakkor azonban példákat kapunk a kötbérszankció hatékonyságát vizsgáló felmérésből, vagy az állampolgári panaszok intézésének hiányosságairól is. Ez a gazdagság mégsincs minden szempontból kibontva. A felvetett problémák sokrétűsége megörvendezteti az olvasót, ám hiányoznak a párhuzamok. A sokszor sajátos orosz terminológiával kifejezett problémák a jogfejlődés általános kérdései, de hiányzik a kapcsolat megteremtése az ezekre máshol adott válaszokkal (pl. a jogkövetés kérdései vagy a polgári bírósági út kiterjesztése). Röviden: hiányzik a jogösszehasonlítás. Néhány utalást leszámítva Bratusz is csak a szovjet jogirodalmon belül mozog.

3. A könyv módszere nem engedi meg a rövid tartalmi ismertetést. Lépésről-lépésre követni és értékelni majd egy valódi recenciónak kell. De a mű jellegéről nyújtott tájékoztatást jól szolgálja felépítésének ismertetése. Ezt az alapgondolatok kiemelésével egészítjük ki.

A felelősség Bratusz szerint „az állami (vagy jogszabályban meghatározott kereteken belül társadalmi) kényszerítés állapota, amely a megszegett kötelezettség... teljesítésére irányul", „a jogszabály szankciójának realizálása" (4. oldal). „A felelősség nem jogviszony, hanem attributum, a kötelezettség tulajdonsága a megvalósulás szakaszában, ha azt önként nem teljesítik... ezért állami kényszert kell alkalmazni. A felelősség nem a következmények eltűrésének kötelezettsége, hanem maga az eltűrés kényszer állapotában, vagyis már teljesítés alatt álló kötelezettség" (102. old.). Az általános szovjet nézettel szemben tehát Bratusz nem tartja a felelősség ismérvének, hogy a felelősség a kötelezett számára kiegészítő terhet (kötelezettséget, „büntetést") jelent, a kényszerítés enélkül is felelősség. A büntetés elemét azért hagyja el, hogy a polgári jogi felelősséget ne kelljen „erőszakkal kriminalizálni". (15., 93., 115. old.) A hagyományos nézetektől eltér Bratusz abban is, hogy nemcsak a vétkességet tekinti a felelősség valódi alapjának (amely alól az objektív helytállás kivétel lenne), hanem a kockázatvállalást a vétkességgel egyenrangú szubjektív felelősségi alapként kezeli a veszélyes üzemek felelőssége, de a harmadik személyért való felelősség, a jogi személy felelőssége, sőt a vis maiorért való felelősség esetében is (179. old.).

A különböző felelősségi formák, a büntetőjogi, polgári jogi, az igazgatási és fegyelmi felelősség viszonyának elemzésében Bratusz a döntő elemet a kötelezettség anyagi

tartalmában látja; az érvényesítés útjától függetlenül ez dönti el, hogy valójában milyen jellegű felelősségről van szó (142. old.). Sok államigazgatási felelősségi eset Bratusz szerint polgári jogi, és nem ismeri el az egységes munkajogi felelősséget sem, a dolgozó anyagi felelőssége szerinte a polgári jogi felelősség speciális esete (159. old.). Kiemelendő még, hogy Bratusz kiáll az erkölcsi kártérítés mellett (pl. időveszteségért is, 199. old.). S befejezésül ismét a jogpolitikailag fontos javaslat: a nem hatékony igazgatási út helyett a polgári bíróság hatáskörének megállapítása vagyoni és személyiségi jogi vitákra — a demokratizmus és hatékonyság jegyében.

A könyv felépítése a következő: I. A jogi felelősség koncepciója a szovjet jogirodalomban. II. A jog normatív jellege és az állami kényszerítés. III. A jog normatív jellege és a jogszabály szankciója. IV. A jogi kötelezettség és a jogi felelősség. V. A szankció és a jogi felelősség formáinak jellegzetességei. VI. Az úgynevezett objektív (vétlen) felelősség megalapozása. VII. Az állampolgárok alanyi jogai bírói oltalmának megerősítése és bővülése.

Sólyom László

A büntetőjogi kutatás és a közigazgatás című tervtanulmány vitája

Az *MTA Igazgatástudományi Bizottságának Közigazgatástudományi Szekciója* 1977. június 13-án az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében vitaülést rendezett, amelynek napirendjén *Bittó Márta és Viski László „A büntetőjogi kutatás és a közigazgatás”* című tervtanulmánya szerepelt.

A tervtanulmány „A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata” című kutatási főirány keretében folyó büntetőjogi kutatások megalapozását készítette elő. A szerzők az anyagi büntetőjognak a közigazgatásban betöltött szerepét vizsgálva az e tárgyban folyó kutatások fő irányait kívánták kijelölni.

A tervtanulmány a büntetőjognak a közigazgatással való kapcsolatát funkcionális szempontból két síkon vizsgálja. A büntetőjog egyrészt *védelmet nyújt* a közigazgatásnak, mint meghatározott társadalmi viszonyok összességének, pontosabban: védi e sajátos állami tevékenység funkcionálásának zavartalanságát. Másrészt a büntetőjog *részt vesz sajátos eszközeivel* — ultima ratioként — a közigazgatási feladatok megoldásában, csaknem olyan mértékben, mint a közigazgatás saját szankciórendszere, a szabálysértések joga. Az első síkon a közigazgatás funkcionálása a büntetőjog által védendő jogi tárgyak sorába illeszkedik be. A második síkon a büntetőjog a közigazgatási feladatok megoldásának kisegítő, szankcionáló represszív eszközeként szerepel.

A közigazgatásnak, mint *jogi tárgynak* a meghatározása — amely törvényszerkesztési szempontból mint fejezetalkotó ismérv is jelentős — a közigazgatási működések általános feltételeinek a számbavételét igényli. A szervezeti és az eljárási feltételek kapcsán a tervtanulmány különösen az állam elleni és az igazságszolgáltatás elleni bűncselekményekkel, ezek jogi tárgyával való összefüggésre mutat rá.

A közigazgatás elleni bűncselekményeket alanyi szempontból vizsgálva, a tervtanulmány azokat *külső*, az állampolgárok részéről elkövetett, és *belső*, az államigazgatási dolgozók által elkövetett bűncselekmények szerinti bontásban elemzi. A *hivatalos személy* fogalmi körének mai szabályaival kapcsolatban rámutat arra, hogy a jogpolitikai megfontolásokra és a jogalkalmazási tapasztalatokra tekintettel is sokoldalú elemzést igényel azoknak a kereteknek a megállapítása, amelyeken belül a gyakorlat igényei kielégíthetők anélkül, hogy fellazulna a hivatalos személy felelősségének és védelmének *kivételes* jellege. A külső támadásokkal kapcsolatban a tervtanulmány e bűncselekmények kettős jogi tárgyát érintő kérdésekre hívja fel a figyelmet. A belső támadásoknál pedig a *hivatali bűncselekményi tényállások* típusainak elkülönítését elvégezve a tervtanulmány a megfelelő tényállások pontosítását, továbbfejlesztését, a felmerülő értelmezési és halmazati problémák megoldását jelöli meg lényeges kutatási feladatként.

A közigazgatás *szakirányú működéseinek* és a büntetőjognak a kapcsolatát a tervtanulmány abból kiindulva vizsgálja, hogy a büntetőjogszabály itt azokra a társadalmi viszonyokra hat, amelyekre az igazgatási tevékenység is irányul. A vizsgált viszonyok egy csoportjánál a kriminális büntetés *igazgatási szabály szankcióját* nyújtja. A viszonyok egy másik csoportjánál a vizsgált kapcsolat abból fakad, hogy a bűncselekmény olyan érdek ellen irányul, amelynek biztosítása elsősorban közigazgatási feladat, így például a *közrend és közbiztonság* védelme és fenntartása. A büntetőjogi kutatásoknak elméleti szintű kérdésre, a *jogi szabályozás módja* megválasztásának a problémájára kell irányulniuk. A feladat ugyanis az arra vonatkozó jogpolitikai döntések tudományos megalapozása, hogy adott viszonyok jogi rendezéséhez a büntetőjogi kikényszerítést is sorompóba állítsuk-e, vagy ehhez elegendőek az igazgatás jogi módszerei, sajátos szankciói is.

A tervtanulmány vázolja azt az összefüggést, amelyet a közigazgatás terjeszkedésének a büntetőjogi szabályokban való tükröződése is jellemez, és felveti az *ún. szakbüntetőjogok* problémáját. A büntetőjogi kutatások az igazgatási szakjogok szerinti bontásban folytathatók, hiszen alig van a közigazgatásnak olyan munkaterülete, amelyhez kapcsolódva a szankcionálást nyújtó joganyag a büntetőjogban is ne volna megtalálható.

A tervtanulmány második része a *felelősségi* kérdésekkel foglalkozik. Az államigazgatási felelősségi formák közül a *szabálysértési felelősségnek* van a büntetőjogi felelősséggel történő összevetésre alkalmas felelősségi alapja. A büntetőjogászt a szabálysértések kapcsán az elhatárolási problémák érdeklik, a büntetőjogi rosszallást érdemlő cselekmények alsó határának a megvonása. Kétirányú folyamatról van szó: egyfelől az igazgatási szabályoknak a büntetőjogba való beszivárgásáról, másfelől a társadalmi együttélési normák szabálysértéssé válásáról. Előbbi az igazgatásellenesség büntetőjogi értékelésének kérdését veti fel, utóbbi az igazságszolgáltatási tevékenység értelmezésével kapcsolatos elvi-garanciális szempontok eldöntését igényli.

A büntetőjog és a szabálysértési jog határán kialakult „szürke mező"-vel, a bagatell-bűncselekmények és a kriminális jellegű szabálysértések létezésével kapcsolatban az érdemi különbségek megtalálásának erőszakolása helyett a megoldást a tervtanulmány az azonosságok következményeinek levonásában látja: vagyis az *azonos felelősségrevonás alkalmazása,* feltételeinek kutatása a feladat.

A *dekriminalizációs célkitűzések* iránya a tervtanulmány értelmében: a büntetőjog hatóterületének az elemi normák körére való kívánatos korlátozása és ugyanakkor a bírói igazságszolgáltatás kizárólagosságának ezzel összhangban történő biztosítása. Az igazgatási szabályszegés mozzanatát tényállási elemként tartalmazó bűncselekmények és a megfelelő szakszabálysértések elhatárolásával kapcsolatban a dekriminalizáció helyett inkább a cselekmények *súly szerinti helyes kategorizálása* a feladat. A szabálysértésekben és a bűncselekményekben egyaránt meglevő igazgatási szabályszegés mozzanata olyan *szakmai elemként* is jelentkezik, amely speciális szempontok érvényesítését diktálja e cselekményeknek anyagi jogi, eljárási, fórumrendszeri szinten egyaránt szükségszerű differenciálásához.

A tervtanulmányhoz László Jenő igazságügyi minisztériumi osztályvezető és Szabóné Nagy Teréz tanszékvezető egyetemi tanár készített írásbeli korreferátumot.

László Jenő korreferátumában a büntetőjog közigazgatásban betöltött szerepének *funkcionális* szempontból történő szétválasztását azért *nem helyeselte,* mert a közigazgatásnak, mint jogi tárgynak a védelme a büntetőjog részéről ugyanazon szankcionáló és represszív eszközökkel történik, mint a közigazgatási feladatok megoldásának segítése. A *hivatali bűncselekményekkel* kapcsolatban rámutatott az ilyen irányú kutatások nem csökkenő időszerűségére, mind a jogalkotási, mind a jogalkalmazási tevékenység elősegítése terén fennálló gyakorlati hasznosságára. Az igazgatási szabályszegésen alapuló — „igazgatásellenes" — *bűncselekmények* és a megfelelő *szabálysértések elhatárolásával* kapcsolatban a korreferátum hiányolta az elhatárolás elvi alapjainak részletesebb kimunkálását, ebben a tárgyban bővebb eligazítást vélt szükségesnek. A bűncselekmények és a szabálysértések határán levő cselekmények felelősségi alapjával, elbírálásának lehetőségeivel foglalkozva felhívta a figyelmet annak a nézetnek a veszélyére, amely ezeket a cselekményeket mintegy harmadik, külön kategóriaként kezeli, holott ez nem külön felelősségi forma: nincs a bűncselekmény és a szabálysértés közötti területen felismerhető harmadik jogellenes cselekménytípus.

Szabóné Nagy Teréz korreferátumában részletesen foglalkozott a *hivatalos személy fogalmának* meghatározásával, megállapítván azt, hogy a korszerű büntetőjogi szabályokban e fogalom kettős, de inkább hármas bontásban értékelhető csupán úgy, hogy a tényleges társadalom-védelem céljait szolgálja. A hivatalos személy védelmének és felelősségének céljait szolgáló, egymástól elkülönült fogalmi körök mellett a jövőben nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani a „vezető beosztású dolgozók" kiemelt büntetőjogi felelősségének is, amely kategória ma már számos szocialista büntetőjogi kódex tartalmában fellelhető. A *bűncselekmény és a szabálysértés* elhatárolása kapcsán a korreferátum megállapította, hogy el kell vetnünk azt a szabályozási megoldást, amely a „klasszikus büntetőjog" felségterületének épségben hagyása jegyében a bagatell bűncselekmények jogi sorsát kizárólag a klasszikus formulák megközelítése jegyében határozná meg. Mégis, az egyes deliktumok esetében az elhatárolásnál különös figyelmet kell fordítani azok „büntetőjogi", illetőleg „államigazgatási" természetére. Ennek jegyében tárgyalta a korreferátum igen részletesen a bűntetti alakzattal rendelkező egyes konkrét szabálysértések elhatárolhatóságának problémáit.

Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében megtartott vitaülést *Szamel* Lajos tanszékvezető egyetemi tanár vezette és számos kérdésben saját véleményét is kifejtette. Az államigazgatási dolgozó fogalmának a hivatalos személyi kör részét képező büntetőjogi vetületével kapcsolatban elismerte, hogy a fogalmi bizonytalanságok az államigazgatási terminológiában sem tekinthetők megoldottnak. Akár a szervezethez tartozás, akár a tevékenység jellege szerint kíséreljük meghatározni az államigazgatási dolgozó fogalmát, nehéz ellentmondásmentes definíciót adni. Véleménye szerint a büntetőjogban kell megfelelő értelmező rendelkezésekkel áthidalni a fogalomalkotás nehézségeit.

Szabóné Nagy Teréz véleménye ezzel szemben az, hogy a büntetőjog ilyen jellegű feladatokra nem is vállalkozhat, mert nem alkothat tényleges társadalmi tartalom nélküli fogalmakat. A közigazgatás hivatali apparátusát a büntetőjog a kiemelt felelősség és védelem szabálya alá helyezi, de e személyi kör tartalmilag az államigazgatási jogban gyökerezik, nem csupán speciális büntetőjogi fogalomként létezik.

Wiener A. Imre tudományos főmunkatárs hozzászólásában arról beszélt, hogy a fokozott felelősség és a kiemelt védelem alá tartozó személyi kört a hivatalos személy fogalmának megfelelő módosításával egységesíteni lenne helyes. A Btk. jelentős előrehaladást tett a hivatalos személy fogalmi körének a korábbiakhoz képest szűkítése és egységesebb szempontok szerinti kialakítása terén. A kiemelt védelem szabályait azonban kiterjeszti olyan személyekre is, akik egyébként nem minősülnek hivatalos személynek, és a kiterjesztést éppen az államigazgatási feladatok fogalmának felhasználásával éri el. A Btk. ilyen konstrukciója nem helyeselhető elsősorban amiatt, hogy a szóban forgó személyi kör nem feltétlenül hozható összefüggésbe az államigazgatással.

Ferenczy Endre tudományos segédmunkatárs az államigazgatási jogászoknak azt az igényét fogalmazta meg, hogy a közigazgatás szervezettségének javításában, hatékonyságának növelésében tudatosabban kellene felhasználni a büntetőjog eszközei által nyújtott lehetőségeket. A korszerű technikán, gépesített adatfeldolgozáson alapuló ügyintézés, másfelől pedig az állampolgárok közvetlen szükséglet-kielégítésére, egészségügyi-szociális ellátására irányuló szervező munka olyan tényezők, amelyek fokozott követelményeket támasztanak az

apparátus munkájával szemben. A szervezetlenség, hanyagság az egyéni jogsérelmen messze túlmutat, károsító hatása társadalmi szinten jelentkezik (pl. tüdőszűrések hanyag megszervezése). A korszerű közigazgatással kapcsolatos ilyen tényezőket az apparátus büntetőjogi felelősségét megállapító tényállások kialakításánál is fokozottan figyelembe kell venni, ugyanakkor az állampolgároknak a közigazgatással szembeni védelme is igényelheti a büntetőjog fokozott reflexióját (pl. az adatbankokkal kapcsolatban).

Horváth Anna tudományos munkatárs hozzászólásában szintén az állampolgároknak a közigazgatással szembeni védelmére helyezte a súlyt, mert szerinte ez nem szabad, hogy háttérbe szoruljon a közigazgatás védelmével, a közigazgatás szabályainak a büntetőjogi szankciók iránti igényével szemben. Ez utóbbival kapcsolatban a hozzászóló óvatosságra intett, emlékeztetve azokra a túlzásokra, amelyeket a büntetőjog felhasználását illetően a szocialista államépítés kezdeti éveiben több országban is tapasztalhattunk. Éppen ezért igen nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk azoknak a kutatási célkitűzéseknek, amelyek a jogi szabályozás módja megválasztásának kérdésére keresnek választ. Jogelméleti szintű vizsgálódást igényel annak eldöntése, hogy az igazgatási szabályok megszegőit mikor fenyegessük büntetőjogi szankcióval, s e vizsgálódások során nem tévesztheto szem elől, hogy a szocialista államigazgatás az állampolgárok érdekeit, szükségleteik kielégítését kell hogy szolgálja.

Rácz Attila tudományos főmunkatárs a büntetőjog és a szabálysértési jog kapcsolatáról beszélt, megemlítve azt, hogy az államigazgatási jogászok körében igen elterjedt a szabálysértési jog matériájának büntetőjogként való értékelése. Ebben a felfogásban közigazgatási büntetőjog alatt az értendő, amit igazgatási szerv büntet, míg az igazságügyi büntetőjog alatt azok a szankcionált magatartások, amelyek miatt bíróság jár el. Ez persze csak formai elhatárolás. Történtek kísérletek az anyagi (materiális) elhatárolásra is, például a közigazgatásellenesség alapján, de ez sem régen, sem újabban nem állta ki a pozitív jogi szabályozás kritikáját. Nem kétséges, hogy a szabálysértési felelősség elsősorban annyiban államigazgatási felelősség, amennyiben igazgatási szerv jár el.

Toldi Ferenc tudományos osztályvezető a szabálysértési jog komplexitására és az ebből fakadó elvi és gyakorlati problémákra hívta fel a figyelmet. Mind ez idáig nem sikerült egységes szabálysértés fogalmat alkotnunk, ami többek között annak is egyik forrása, hogy nemegyszer nehézséget okoz a szabálysértésnek a bűncselekményektől való elhatárolása. A szabálysértések problematikájával kapcsolatban a megoldás irányát nem lehetetlen, hogy — más szocialista országokhoz hasonlóan — a közigazgatási büntetőjog, a szabálysértési bíráskodás koncepciójában kell majd keresnünk. A hozzászóló a továbbiakban utalt arra, hogy a közigazgatásnak kiterjedt felelősségi- és szankciórendszere van — és ezt az előző hozzászóló a közigazgatási büntetőjog részének tekintette —, a kutatási irányt azonban ennek egészére kiterjeszteni felesleges lenne.

Donáth Róbert a Tanácsigazgatási Szervezési Intézet tudományos munkatársa éppen azt kifogásolta, hogy a tervtanulmány csak a szabálysértésekkel foglalkozik. Elmondta, hogy a szabálysértési bírságon kívül a közigazgatásban a bírságnak még több fajtája ismeretes (végrehajtási bírság, rendbírság stb.), nem beszélve arról, hogy a szankciórendszerben egyéb joghátrányok is szerepelnek, így például a jogosítvány elvonása. A hozzászóló a továbbiakban arról beszélt, hogy a „felminősítés", a szabálysértésből bűncselekmény konstruálása általában nem lenne helyeselhető, mint ahogy nem helyes a szabálysértések elbírálásával kapcsolatban a bírói igazságszolgáltatás elvére hivatkozni, hiszen ez alól az elv alól ma már számos kivételt találunk.

László Jenő a szabálysértési bírság és az egyéb bírságok kettősségének problémáját vetette fel. A bírság előnye a szabálysértéssel szemben, hogy jogi személyre is alkalmazható. Más területeken is felmerülhet a szabálysértésnek más felelősségi formával való felváltása. A kérdés a büntetőjogot is érinti, mert a bűncselekmény és a szabálysértés egymással való felváltása helyett mindkettőt helyettesítő megoldás válhatik szükségessé bizonyos felelősségi célok érdekében. A hozzászóló a továbbiakban felhívta a figyelmet az igazságügyi igazgatás kérdéskörének a kutatására, valamint a büntetőjog és a közigazgatás speciális összefüggésére azokon a területeken, ahol a bírói határozat tartalma igazgatási szervek határozatától függ (pl. a feltételes szabadságra bocsátás kérdésében), és ahol a bíróság igazgatási intézkedést rendel el (pl. kényszergyógykezelés).

Szabó András tudományos főmunkatárs a tervtanulmányban felvetett „klasszikus" kérdéskörök mellett a kutatás irányának az igazságügyi igazgatás témájára való kiterjesztését javasolta. Az igazságügyi szervek, különösen a bíróságok igazgatása — mint mondotta — a büntetőjognak és a közigazgatásnak egy szorosabb érintkezési területe. Elsősorban államjogi vonatkozású kérdések merülnek fel: kihelyezett közigazgatási hatóságok-e ezek, vagy speciális szervek, milyen statutum alapján működnek stb. A bírói függetlenség elve biztosítja, hogy az igazgatás ne folyjék bele az ítélkezési funkcióba. Nem állítható azonban, hogy az igazgatás semmilyen vonatkozásban ne érintené az ítélkezés gyakorlatát, a bírósági munkát. Ezeknek a mechanizmusoknak a feltárása a kutatási irányba illeszthető feladat.

A vita végén *Szamel* Lajos még néhány szempontot megfontolásra ajánlott. Így a testületi felelősség kérdését, tekintettel arra, hogy államigazgatási rendszerünkre igen széles körben jellemző a testületi döntés intézménye. Lényeges kérdés, hogy a büntetőjognak milyen lehetőségei vannak a testület tagjaként hozott döntésért való felelősségre vonásra, a hivatalos személy felelősségi konstrukciójában, vagy azon kívül. Érdekes jelenség a bizalmi elvnek a közigazgatásban való érvényesülése, vagyis az az általánossá vált gyakorlat, hogy a különböző eljárásokban a fél nyilatkozatával bizonyítékot pótol. Itt az állampolgárok felelőtlen nyilatkozatainak büntetőjogi konzekvenciái fokozottabb figyelmet érdemelnek. Megfontolásra érdemes végül a büntetőjogi és az államigazgatási

szankciórendszer hatékonyságának kérdése, figyelemmel arra, hogy az igazgatási szankciók nemegyszer a kriminális büntetésnél súlyosabb joghátrány okozásával járhatnak (pl. az építésrendészeti bírság igen magas összegű lehet).

A felvetett kérdésekre *Viski* László tudományos osztályvezető válaszolt. Elmondta, hogy a tervtanulmány nem megoldásokat kívánt nyújtani, csak a kutatás irányait kijelölni az anyagi büntetőjog szerepére összpontosítva a figyelmet. Így eleve a vizsgálódási körön kívül rekedtek olyan területek, mint az igazságügyi igazgatás, a büntetésvégrehajtás, amelyek más jogág, más tudományág illetékességébe tartozó matériák. A felvetett kutatási témák pedig tényleg „klasszikusak", de éppen ez a minőségük jellemzi, hogy még ma sem megoldottak, aktualitásuk ma sem csökken. Az államigazgatási hivatalnokok büntetőjogi felelősségének intézményei már hagyományosan kialakultak, ezek megújítása — akár a modern közigazgatás megszervezésének igényére tekintettel is — nem lenne indokolt. A büntetőjog itt fokozottabb szerepet nehezen tudna vállalni, figyelemmel a közhivatalnokok fegyelmi felelősségének intézményére is. A büntetőjog különös részének és a közigazgatásnak a viszonya azonban korántsem mondható véglegesen kialakultnak és rendezettnek. Az igazgatásellenes bűncselekmények rendszeri elhelyezéséről folyó viták ma sem zárultak le. És itt — kapcsolódva a büntetőjog és a szabálysértési jog elhatárolásának kérdéseihez is — nem csupán arról van szó, hogy az igazgatási normaszegés büntetőjogi relevanciájának alsó határa hol húzódjék, hanem ennek az egész cselekménykörnek a kriminális természetéről, a büntetőjogi felelősség kategóriáinak létjogosultságáról, az igazgatási normaszegésen alapuló büntetendő cselekmények és a „hagyományos" büntetőjog viszonyáról. Ebben a relációban a kriminális büntetést nem érdemlő cselekmények kiválasztása a büntetőjog feladata is, de a szabálysértési jognak önmagában történő kutatása a büntetőjog érdeklődési körén kívül esik. A felvetett kérdések egyébként a kutatási program részletes kidolgozásához hasznos segítséget nyújtottak és egyben rávilágítottak arra is, hogy szükség van a főirány keretébe tartozó más kutatási irányokkal való együttműködésre, a kutatások koordinálására.

Bittó Márta

A jogi információ-szolgáltatás és a Jogi Könyvtárak Nemzetközi Szövetségének tevékenysége

1. A Jogi Könyvtárak Nemzetközi Szövetségének (International Association of Law Libraries = IALL) célja az egyének és könyvtárak hasznot nem hajtó, barátságos együttműködése, a könyvtári jogi anyagok megszervezése és feldolgozása terén, valamint a kutatás és az anyagok más irányú felhasználásának elősegítése, világszinten. Az 1959-ben alakult szövetségnek tagjai különböző rendeltetésű, illetőleg szervezeti kapcsolatba tartozó intézmények, tájékoztató központok (nemzeti, parlamenti, közigazgatási, egyetemi és általános könyvtárak stb.), valamint a szövetségbe önként belépő egyének. A szakfolyóiratok (International Journal of Law Libraries, IALL Newsletter), valamint önállóan megjelentetett kiadványok kiadása mellett a szövetség egyik legfontosabb feladata a szakmai tanácskozások, továbbképző tanfolyamok rendezése.

2. A jogi információszolgáltatás alapvető feladatai közé tartozik a szakemberek képzése, illetőleg továbbképzése és a megfelelő információs eszközöknek a megszerzése és kezelése. A szakmai tanácskozások, továbbképző tanfolyamok általában ebben a két problémakörben mozognak. Ezekhez szorosan kapcsolódik egy további feladat ellátása. Az információszolgáltatási eszközökkel kapcsolatos feladatkörhöz tartozik ugyanis maguknak a tudományos és gyakorlati tájékoztatás, adatszolgáltatás eszközeinek (bibliográfiák, dokumentációs kiadványok stb.) megteremtése, amely tevékenység elválaszthatatlan a könyvtári munkától.

3. A szövetség által 2—3 évenként megrendezett tanfolyamok célja a jogi könyvtárak vezetőinek, valamint a tudományos és gyakorlati tájékoztatás terén működő szakembereknek a továbbképzése. A tanfolyamok a kialakult gyakorlat szerint egyrészt valamely nagyobb jogterületről adnak olyan átfogó ismereteket, amelyekre a jogi könyvtári munkában bizonyos szinten felül feltétlenül szükség van, másrészt pedig — ugyanehhez kapcsolódva — összefoglaló áttekintést adnak a vizsgált jogterületen, a nemzeti vagy ennél szélesebb szintű jogi információs tevékenység eszközeiről és gyakorlatáról. Az utóbbi évek gyakorlata a tanfolyamok rendezésével kapcsolatban az volt, hogy az előadások anyagát utóbb külön kiadványban is közzétették, s azt a hallgatók tájékoztatási munkájukban elsődleges forrásként használták. Különösen a megfelelő bibliográfiai, illetőleg egyéb tájékoztató (pl. jogszabályi összefoglalást tartalmazó) anyaggal ellátott előadások bizonyultak ebben a vonatkozásban hasznosaknak. Mindezekkel a szövetség rendkívül fontos feladatot lát el általában a jogi információszolgáltatás, különösen pedig a nemzetközi kapcsolatoknak az információszolgáltatás területén való kiépítése terén.

4. A szövetség vezetősége az 1974. évi washingtoni tanfolyam[1] után úgy határozott, hogy a következő tanfolyam tárgya a szocialista jog legyen. A szövetség működésének kezdete óta több hazai intézmény tagja a szövetségnek, s ezért, valamint — amint erre a vezetőség kifejezetten utalt — a magasfokú könyvtári kultúrája miatt a vezetőség Magyarországot kérte fel a szocialista jogról szóló 6. tanfolyam megrendezésére. A rendezést az Országgyűlési Könyvtár vállalta s az IALL tanfolyamot Budapesten (1977. aug. 16—20.) tartották meg. A tanfolyam résztvevőinek őszinte formában kifejezett véleménye is tanúskodott arról, hogy mindenre kiterjedő, kitűnő rendezésért az Országgyűlési Könyvtárat minden elismerés megilleti.

5. A tanfolyamot *Szabó* Imre akadémikus, a Nemzetközi Jogtudományi Társaság (Association Internationale des Sciences Juridiques) elnöke nyitotta meg, kiemelve a tudományos kutatómunka és tájékoztatás kapcsolatait. A tanfolyamon a következő — angol és orosz nyelven egyidejűleg tolmácsolt — előadások hangzottak el: Prof. M. A. *Sebanov*

[1] A tanfolyamról szóló beszámolót l. J. K. 1975. 420—421. old.

(Szovjetunió): A szocialista törvényhozás rendszere; *Halász József* (Magyarország): A helyi igazgatás a szocialista államokban és a Magyar Népköztársaság tanácsrendszerének fejlődése; Ljubinka *Sukovič* (Jugoszlávia): A jogi könyvtárak szervezete és rendszere a Jugoszláv Szövetséges Szocialista Köztársaságban; A. A. *Melnikov* (Szovjetunió): Az igazságszolgáltatás a szocialista országokban; Prof. Jadwiga *Kołodziejska* (Lengyelország): Könyvtárigazgatás a szocialista országokban; *Vályi* Gábor (Magyarország): Kulturális igazgatás a szocialista országokban; *Nagy* Lajos (Magyarország): A jogi referencia munka a szocialista országokban; Prof. Karl *Becher* (NDK): Az NDK szocialista jogrendszere és a jogi információ kérdései. A tanfolyamot a lelépő elnök G. *Dahlmanns* zárta le. Az előadások angol szövegét a hallgatóság egyidejűleg kézhez kapta. Az előadások után a hallgatóság számos kérdést tett fel az előadóknak, akik részletes szóbeli válaszokat adtak.

6. A tanfolyam résztvevőinek mindezek mellett alkalmuk volt fővárosunkban és környékén néhány szakmai és kulturális intézmény, illetőleg történeti emlék megtekintésére. Ezzel, a szakmai ismeretek mellett, általánosabb, tárgyilagos képet is kaptak hazánk életéről. A szakmai tájékoztatás mellett ennek a jelentősége is lemérhetően figyelemreméltó volt.

7. A tanfolyam megrendezésénél egyik alapvető szempont volt, hogy az előadó elsősorban a saját nemzeti anyagáról adjon, lehetőleg tételesjogi hivatkozásokkal is illusztrált áttekintést. Ez — a résztvevők kifejezett véleménye szerint is — biztosította a közölt ismeretek helyességét, hitelességét és tárgyilagosságát. Emellett a legtöbb előadás az összehasonlító módszert is alkalmazta: kitért egy vagy több, más szocialista ország anyagára is. Ezzel a problémakört szélesebb vetületben mutatta be, s feltétlenül nagy ismeretanyaggal egészítette ki a résztvevők eddig sokszor nagyon hiányos ismereteit.

A budapesti IALL szakmai továbbképző tanfolyama a szövetség fennállása óta az első alkalom volt arra, hogy a szocialista joganyagra vonatkozó ismereteknek a külföldön való közvetítésével kapcsolatban maguknak a tájékoztatást adóknak megadja a szükséges, sokszor egészen részletekbe — lényeges részletekbe — menő ismereteket, az „informálókat informálja". A tanfolyamnak — s ezzel a szövetség tevékenységének — a jelentőségét a jogi információk nemzetek közötti közös és kölcsönös, tárgyilagos információáramlás területén talán ebből a szemszögből lehet igazán, tárgyilagosan megítélni.

Nagy Lajos

Имре Шереш:

Социалистическое государство и земельная собственность

Автор по случаю 60-ой годовщины Великой Октябрьской социалистической революции из национализации земли в Советском Союзе выводит следующие четыре положения, которые должны быть общим образом учтены в каждой стране, вступившей на путь социалистического развития, а именно как при заложении основ социализма, так и при строительстве развитого социалистического общества. Автор в отношении европейских социалистических стран, и в частности в отношении построения системы земельного права Венгерской Народной Республики приходит к выводу, что в Венгрии социалистическое единство социалистической системы землепользования и земельной собственности можно и необходимо создать путем построения социалистической системы собственности на землю, которая включает в себе государственную, кооперативную и личную формы права собственности на землю.

Imre Seres:

Der sozialistische Staat und das Bodeneigentum

Anlässlich des 60. Jahrestages des Grossen Oktoberrevolution zieht der Autor aus der in der Sowjetunion durchgeführten Nationalisation des Bodens vier allgemeine Regel. Er gelangt zur Folge, dass in Ungarn die sozialistische Einheit des sozialistischen Bodennutzungssystems und des Bodeneigentums solcherweise hergestellt werden kann und soll, dass das sozialistische System des Bodeneigentums aufgebaut werden sollte. Dies steht aus den Formen des staatlichen, des genossenschaftlichen und des personellen Bodeneigentums.

Imre Seres:

L'État socialiste et le bien de terre

De la nationalisation réalisée à l'Union Soviétique à l'occasion de l'anniversaire 60em de la Grande Revolution Socialiste de l'Octobre l'auteur tire quatre règles générales. Il arrive à la conclusion, qu'en Hongrie l'unité socialiste du système socialiste de l'usage de terre et du bien de terre peut et même doit être réalisée par voie d'établir le système socialiste du droit de bien de terre, qui se compose des formes de droit de bien de terre d'État, de coopérative et de personne.

Imre Seres:

The socialist state and land-ownership

In occasion of the 60th anniversary of the Great October the author points out 4 principles based on the nationalization of the land in the Soviet Union. On the basis of the land — law systems of the socialist countries, esp. of Hungary the author concludes that the socialist unity of the system of socialist land-use and of land-ownership in Hungary should be established through making a socialist land-ownership system composed of state, cooperative and private land-ownership forms.

XXXII. új évfolyam 12. szám Budapest, 1977. december hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM:

HARMATHY ATTILA:

A szerződések felfogásának változása és a választottbíráskodás 641

BIRÓ SÁNDOR:

A felelősség, mint a munkabér mértékét meghatározó tényezők egyike 649

GÖNCZÖL KATALIN:

A „rehabilitációs" ideológia „csődje" — börtönreformok az amerikai kontinensen 659

KILÉNYI GÉZA:

A hatósági kötelezési jogkör a környezetvédelem szolgálatában 666

Szemle:

RÉVÉSZ FERENC:

A számítógép használatának lehetőségei az államigazgatási és jogi munka korszerűsítésében 676

TOMKÓ, JÁN:

Az európai biztonság időszerű kérdései ... 681

Jogirodalom — jogélet:

Meznerics Iván: Pénzügyi jog a szocialista gazdálkodásban és a nemzetközi kapcsolatokban (SZENTIVÁNYI IVÁN) 684

Nigriny Elemér: Felelősség az üzemi balesetért és a foglalkozási betegségekért (PETHŐ RÓBERT) 688

NAGY FERENC:

Büntetőjogi jegyzetvita Szegeden 690

СОДЕРЖАНИЕ: *Аттила Хармати:* Изменения в понимании договоров и арбитражный суд. — *Шандор Биро:* Ответственность как один из факторов, определяющих размер зароботной платы. — *Каталин Генцел:* „Крах" идеологии реабилитации — тюремные реформы на американском континенте. — *Геза Килеши:* Государственно-властные правомочия по предписанию обязательств на службе охраны окружающей среды. — *Обзор: Ференц Ревеш:* Возможности применения вычислительных машин в модернизации административной и правовой работы. — *Яп Томко:* Актуальные вопросы европейской безопасности. — *Юридическая литература — юридическая жизнь:* Иван Мезнерич: Финансовое право в социалистическом хозяйстве и в международных отношениях *(Иван Сентивани)*. — Элемер Нигрини: Ответственность за производственные случаи и за профессиональные заболевания *(Роберт Пете)*. — *Ференц Надь:* Обсуждение конспекта учебника уголовного права в г. Сегед.

INHALT: *Attila Harmathy:* Die Veränderung der Auffassung der Verträge und die Schiedsgerichtsbarkeit. — *Sándor Biró:* Die Verantwortlichkeit, als ein Faktor der das Mass des Arbeitslohnes bestimmenden Umstände. — *Katalin Gönczöl:* „Bankrott" der Rehabilitationsideologie — Kerkerreforme auf dem amerikanischen Kontinent. — *Géza Kilényi:* Die behördliche Verpflichtungskompetenz im Dienste des Umweltschutzes. — *Rundschau: Ferenc Révész:* Möglichkeiten des Gebrauches der Rechenmaschine in der Modernisierung der rechtlichen und Verwaltungsarbeit. — *Jan Tomko:* Aktuelle Fragen der europäischen Sicherheit. — *Rechtsliteratur-Rechtsleben:* Iván Meznerics: Finanzrecht in der sozialistischen Wirtschaftsführung und in den internationalen Beziehungen *(Iván Szentiványi)*. — Elemér Nigriny: Verantwortlichkeit für den Betriebsunfall und für die Berufskrankheiten *(Róbert Pethő)*. — *Ferenc Nagy:* Diskussion über das Kollegheft des Strafrechts in Szeged.

SOMMAIRE: *Attila Harmathy:* Le changement de la conception des contrats et le jugement arbital. — *Sándor Biró:* La responsabilité, comme un des facteur determinant le taux de salaire. — *Katalin Gönczöl:* La «faillite» de l'idéologie de réhabilitation — réformes de prison au continent américain. — *Géza Kilényi:* La juridiction d'obligation de l'autorité au service de la protection de l'ambiance. — *Revue: Ferenc Révész:* Les possibilités de l'emploi de computer dans la modernisation du travail administratif et juridique. — *Jan Tomko:* Questions actuelles de la sécurité européenne. — *Littérature et vie juridique:* Iván Meznerics: Le droit financier dans la gestion socialiste et aux rapports internationaux. *(Iván Szentiványi)* — Elemér Nigriny: Responsabilité de l'accident de travail et des maladies professionnelles. *(Róbert Pethő)* — *Ferenc Nagy:* Débat au manuel de droit pénal à Szeged.

CONTENTS: *Attila Harmathy:* Alternation of the notion of contracts and the arbitration. — *Sándor Biró:* The responsibility as one of the determining factors of the wages. — *Katalin Gönczöl:* The "failure" of the "rehabilitation" ideology — penitentiary reforms in the American continent. — *Géza Kilényi:* Official obligation sphere of authority serving the environmental protection. *Review: Ferenc Révész:* The possibilities of computer usage in modernizing the administrative and legal activity. — *Jan Tomko:* Actual issues of the European security. *Legal theory — legal literature: Iván Meznerics:* Fiscal law in the socialist economy and the international relations *(Iván Szentiványi)*. — Elemér Nigriny: Responsibility for industrial accidents and occupational diseases *(Róbert Pethő)*. — *Ferenc Nagy:* Debate on the penal law textbook in Szeged.

E lapszám (XXXII. új évfolyam 12. sz.) szerzői: *Dr. Harmathy Attila*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője. — *Dr. Biró Sándor* egyetemi docens (Gödöllő). — *Dr. Gönczöl Katalin* adjunktus. — *Dr. Kilényi Géza*, a Tanácsigazgatási Szervezési Intézet igazgatóhelyettese. — *Dr. Révész Ferenc*, a Pénzügyminisztérium Államigazgatási és Szervezési Intézetének mb. vezetője. — *Tomko, Ján* egyetemi tanár (Pozsony). — *Dr. Szentiványi Iván*, az Országos Takarékpénztár jogi irodájának mb. vezetője. — *Dr. Pethő Róbert* tudományos gyakornok. — *Dr. Nagy Ferenc* egyetemi tanársegéd (Szeged).

XXXII. új évfolyam 12. szám Budapest, 1977. december hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A szerződések felfogásának változása és a választottbíráskodás

a) A jogintézmények változása megköveteli a változó joganyaggal kapcsolatban álló szabályok, intézmények ismételt megvizsgálását és a szabályozás alapjául szolgáló kiindulási tételek újra átdolgozását. Gyors változások esetén ezt a vizsgálatot nem mindig sikerül a szükséges mértékben elvégezni, és egyes kérdéskörök teljesen háttérben is maradhatnak. A következőkben néhány olyan kérdést tárgyalunk, amelyekre — az összefüggések szempontjából — nem fordítottak kellő figyelmet.

Bevezetésként a tárgyalni kívánt problémákat körvonalazva a következő kérdések tehetők fel:

a) Az úgynevezett szerződési viták természetükben megegyeznek-e a szerződésekkel kapcsolatban felmerülő egyéb vitával. Másként fogalmazva: akkor, amikor szerződéskötési kötelezettség esetében a bíróság meghatározza a szerződés tartalmát, és ennek során a népgazdaság érdekei, a gazdasági célszerűség képezi a döntés alapját, vajon bírósági tevékenységről beszélhetünk-e, továbbá mennyire használhatók az ilyen vitákban az eljárásjogi szabályok (például a fellebbezés, törvényességi óvás feltétele).

b) Az alávetés alapján keletkező szerződési vita jellege nem választottbíráskodás-e. Másként fogalmazva: olyan viták esetében, amelyekben a bíróság csak azért járhat el, mert a felek így egyeztek meg és csak olyan kérdéseket vizsgálhat, amelyeket a felek megállapodása megjelöl, a döntés pedig diszpozitív jogszabályoktól el is térhet, vajon ugyanolyan természetű eljárásról van-e szó, mint a szerződésekkel kapcsolatban felmerülő pereknél. Egyébként az előző pont kérdését itt meg lehet ismételni: bírósági tevékenységről lehet-e itt beszélni.

c) A szerződésekkel kapcsolatban felmerülő vitákban csak bíróság járhat-e el, vagy megengedhető-e más megoldás is. Két esetkört emelünk ki: — megállapodhatnak-e a felek abban, hogy szerződésük megkötése során a vitatott lényeges kikötés tartalmát harmadik személy határozza meg; — megállapodhatnak-e a felek abban, hogy a szerződés teljesítésével kapcsolatos ténykérdésekben (pl. minőség) közösen kijelölt szakértő döntsön.

A feltett kérdésekre a választ két vonalon keressük, de mindkét területen a történelmi előzmények vázolásával próbáljuk a kialakult helyzet megértését elősegíteni. A téma szempontjából az egyik lényeges kérdés az, hogy milyen megítélés érvényesül a választottbíráskodásról, mennyiben van lehetőség a választott bírósági eljárásra. A másik, ezzel sok szempontból összefüggő kérdés a szerződésekre vonatkozó felfogás, és különösen a szerződés tartalmának meghatározásáról kialakított elgondolás.

I.

A választottbíráskodás megengedettsége a szerződésekkel kapcsolatban felmerülő vitákban

A) Az 1945 előtti megoldás

2. A magyar magánjog alapelvének tekintették a szerződéskötési szabadságot és azt, hogy a szerződő felek maguk döntenek a szerződések tartalmáról. Ez a szabadság azonban nem volt korlátlan, a 20. században lezajlott események (háborúk, válságok) hatására sok más ország jogához hasonlóan a magyar jogban is jelentősen korlátozták a szerződési szabadságot (szerződéskötési kötelezettséget vezettek be, egyes tartalmi elemeket kötelezően meghatároztak stb.) Ennek ellenére az alaptétel változatlan maradt és csak kivételnek tekintették azokat az eseteket, amelyekben a bíróság a szerződés tar-

talmát kogens szabályoknak megfelelően a felek megállapodásától eltérően meghatározhatta.[1]

3. A szerződési szabadság általános elvével az állt összhangban, hogy a felek általában megállapodhassanak vitáik választottbíróság útján történő rendezésében is. Ez a felfogás a polgári perrendtartásban kifejezésre is jutott[2].

A választottbíráskodás későbbi szabályozása szempontjából jelentős az a tény, hogy a kereskedelmi életben gyakran jöttek létre olyan megállapodások, amelyek az igazságszolgáltatás szervei mellett külön bíróságként működő tőzsdebíróságokra bízták a viták eldöntését. Témánk szempontjából közömbös az, hogy vajon ezekben az ügyekben a tőzsdebíróságot külön bíróságnak, vagy sajátos, szervezett választottbíróságnak kellett tekinteni. A közvélemény előtt, sőt a bírói gyakorlatban is az alávetés, a választás eleme állt előtérben és az a körülmény, hogy a tőzsdebíróság nagyrészt olyan ügyekben járt el, amelyekben a szerződő felek kikötötték a viták tőzsdebírósághoz való vitelét akármilyen kereskedelmi ügyletről volt is szó[3].

B) A megoldás változása a felszabadulás után

a) Az 1945-től 1967-ig tartó szakasz

4. A választottbíráskodás alkalmazása tekintetében 1948-tól indult meg jelentős változás. Magyarországon a felszabadulás után kibontakozott társadalmi és gazdasági átalakulás 1948-ban már erősen éreztette a hatását. A gyors tempóban lezajló államosítás eredményeként rohamosan nőtt az állami tulajdonban levő vállalatok száma és sürgetővé vált olyan szabályozási rendszer kialakítása, amely megszabta ezeknek a vállalatoknak a tevékenységét.

E szabályok megjelenésének a gyakorlati oka többek között az volt, hogy újonnan létrejövő egységek szigorú ellenőrzését és irányítását akarták megvalósítani a szerződési szabályokkal is. A tervgazdálkodás kiépülő rendszerében a feladat nemcsak az új gazdasági egységek megszilárdítása volt, hanem a háborús károkat még teljesen ki nem hevert gazdaság fejlődésének megindítása, az iparosítás programjának megvalósítása is. Ennek keretében az erős központi irányítás aprólékosan meghatározta a vállalatok feladatait, és a feladatok teljesítését szolgálták a szerződések. Az első időszakban még kevéssé, később mind szélesebb körben terjedt el az az alapot szolgáltató elméleti felfogás, hogy az állami tulajdonnal gazdálkodó egységek között nincs áruviszony, csak ennek utánzata, hiszen a vállalatok nem tulajdonosai a vagyontárgyaknak. Az állami vállalatok szerződéses kapcsolataiban végeredményben sajátosan kifejezett állami akarat jelenik meg. Az állami vállalatok részei a gazdasági feladatokat ellátó állami szervezetrendszernek. Az állami vállalatok szerződéskötési akarata a központi állami szervektől kapott feladatok megvalósítására irányul, a szerződéskötésre nem saját ötletükből, hanem államigazgatási jogi kötelezettség alapján kerül sor[4].

5. A szerződések vázolt szerepe mellett a választottbíráskodásnak nem maradhatott tere. Az állami tulajdont kezelő szervek és szervezetek vitáinak elbírálására 1948-ban új szervet alakítottak ki, az úgynevezett egyeztető bizottságot. Az új szerv létrehozásának oka nemcsak az volt, hogy a még hatályos régi jogszabályok nem nyújtottak ezen a területen megfelelő megoldást, s a jogszabályokat alkalmazó bíróságok döntései nem vezettek volna a megfelelő eredményre. Fontosnak tekintendő az a szemlélet is, amely a vállalatokat az állami szervezet részeként, az egyes minisztériumok termelő egységeiként fogta fel. Emellett a felfogás mellett az a kézenfekvő, hogy a vállalatok közös fölöttes szerve rendezze az egységei között keletkezett vitát. A rendezésre specializált szervek a minisztériumok és a Gazdasági Főtanács keretében működő egyeztető bizottságok voltak. Az egyeztető bizottságok a választottbíróságok működésének néhány vonását hasznosították, sőt kifejezetten választottbíróságként működtek olyankor, ha állami szerv és magánszemély vitáját döntötték el a felek alávetést tartalmazó nyilatkozata alapján. A választottbírósági elemek azonban rövid időn belül háttérbe szorultak. Egyre erősebbé vált a szervezeti és eljárási keretek rögzítése, ami végeredményben annak az úgynevezett döntőbizottsági szervezetnek a kialakulásához vezetett, amelyet sem tisztán államigazgatási szervnek, sem tisztán bíróságnak nem minősítettek, de mindkét szervtípus vonásai bizonyos fokig megtalálhatók voltak[5].

Az egyeztető bizottságok, illetve később a döntőbizottságok sajátos jellege megnyilvánult abban is, hogy a szerződéskötés során a felek között felmerült vitákban döntést hoztak és a szerződések tartalmát meghatározták. Ebben a

[1] *Villányi L.:* A magyar magánjog rövid tankönyve, Budapest, 1941. 43—44, 242. old.

[2] 1911:I. tc. 767. §-a. A jogszabály a szerződési szabadság korlátozására utalt, amikor a választottbíráskodást olyan esetekre tette lehetővé, amelyekben a felek a szerződés tárgyáról szabadon rendelkezhettek. L. *Magyary* G.: A választott bírósági eljárás az új Polgári Perrendben, c., először 1916-ban megjelent tanulmányt a Magyary G. Összegyűjtött dolgozatai, Budapest, 1942. kötetben (I. 260—261. old.); *Ujlaki* G.: A választottbíráskodás kézikönyve, Budapest, 1943. 46—48. old.

[3] *Fabinyi* T.: A választott bíráskodás, Budapest, 1926. 100—101. old.; *Ujlaki* G.: i. m. 552—553. old.; *Magyary* G.: Magyar polgári perjog, 3. kiadás, *Nizsalovszky* E., Budapest, 1939. 694—695. old.; A Budapesti Áru- és Értéktőzsde elnökségének emlékirata a tőzsdebíróság helyzetéről és jövőjéről, Budapest, 1932. 2. old.

[4] *Eörsi* Gy.: A tervszerződések, Budapest, 1957. különösen 42—45. old.

[5] *Kálmán* Gy.: A 9830/1948. Korm. sz. rendelettel létesített egyeztető bizottságok, Jogtudományi Közlöny 1948. 11. 406—407. old.; *György* E.: A közületi jogviták eldöntése, Budapest, 1949. 5—11. old. és 72—73. old.; *Ujlaki* L.: Döntőbizottsági szervezet és eljárás, Budapest, 1964. 25—47, 64—66. old.

tevékenységükben is megmutatkozott az, hogy ezeknek a szerveknek a működésében különböző jellegű elemek keverednek. A szerződések tartalmának kialakításánál részben olyan feladatokat láttak el, amelyeket választottbírók, vagy akár választottbírónak sem tekinthető, a felek által megbízott harmadik személy végezhet. Emellett azonban valamilyen mértékben mindig megtalálható volt az, hogy a döntőbizottság hivatalból rendet teremtett a megkötendő szerződés felei között. Ez a rendteremtés nem érte el ugyan azt a szintet, hogy tervutasításokat vizsgáljanak felül, termelési feladatokat határozzanak meg (ez a minisztériumok, illetve az Országos Tervhivatal feladata maradt), de egyébként az állam gazdasági igazgatási szerveire emlékeztető magatartás volt[6]. A tulajdonos államnak az adott kérdésekre specializált szerveként (azonos minisztériumok felügyelete alá tartozó vállalatoknál a minisztériumi döntőbizottság, különböző minisztériumok felügyelete alá tartozó vállalatoknál pedig a Központi Döntőbizottság) szabták meg a vállalatok kapcsolatainak tartalmát. Ezt az elgondolást fejezte ki másik oldalról az a szabály, amely a döntőbizottsági hatáskör alól kivette azoknak a vállalatoknak a vitáit, amelyek azonos tröszt felügyelete alá tartoznak s ezekben az ügyekben a tröszt döntött[7].

6. A gazdasági élet rohamos átalakulása gyorsan elérte a tőzsdéket, 1949-ben megszűnt a tőzsdével együtt a tőzsde szakértő bizottsága és bírósága. A budapesti tőzsde e két szervének helyét a Magyar Kereskedelmi Kamara keretében megszervezett szakértő bizottság és választottbíróság vette át, a választottbíróság azonban csak olyan ügyekben járhatott el, amelyekben az egyik fél állami vállalat, vagy állami érdekeltségű vállalat volt. A fejlődés eredményeként azután a Magyar Kereskedelmi Kamara Választottbíróságához csak akkor lehetett fordulni, ha a felek egyike magyar külkereskedelmi vállalat, a másik fél pedig külföldi, vagy mindkét fél külföldi volt[8].

A választottbíráskodás fokozatosan kivételessé vált. Ennek a jogi rendezésnek az indokát az állami vállalatok szerződéseinél már jeleztük. A magánszemélyek szerződéseinél nem érvényesültek azonban azok a sajátos szempontok, amelyek az állami vállalatoknál kialakultak, ez az eredmény más tényezők hatására következett be.

A választottbíráskodás intézményének alkalmazásában sajátos rejtett elemek érvényesülnek. Martin Domke arra mutatott rá, hogy a választottbíráskodás az állami ellenőrzés alól történő mentesülés eszköze, René David pedig azt fejtette ki, hogy a választottbíráskodás ott terjed el, ahol a felek más megoldást akarnak, mint ami a hazai jog szabályaiból következnék[9].

A választottbíráskodásnak ezek a sajátos tartalmi elemei nem találtak kedvező megítélésre egy olyan társadalmi-gazdasági átalakulás folyamatában, amelyben a célkitűzés a magántulajdon visszaszorítása a társadalmi tulajdon kiépítése volt, s amelyben a tervezés adott rendszere mellett az állami vállalatokat is szigorúan ellenőrizték. A választottbíráskodás fogalmához szinte hozzá tartozott továbbá az, hogy ez az intézmény a magyar gyakorlatban főleg a kereskedelmi életben volt jelentős és nagy szerepe volt a tőzsdei választottbíróságoknak. Ezért az elítélő vélemény az egész választottbíráskodásra kiterjedt és magánszemélyek azért nem fordulhattak választottbírósághoz, hogy ilyen módon ne nyíljék lehetőség a közérdek kijátszására, a törvények megkerülésére. Az 1952. évi polgári perrendtartás hatályba lépéséről szóló törvényerejű rendelet ezen az alapon zárta ki a választottbíráskodás belföldi alkalmazását.[10]

b) Az 1967 óta tartó szakasz

7. A gazdaságirányítási rendszer reformjából adódó elsődleges követelményeknek a jogalkotás még 1967-ben eleget tett, a korábbi teljes szabályrendszer következetes felülvizsgálata azonban nem valósult meg, maradtak egyes olyan területek, ahol nem alakult még ki az elvileg megalapozott új rendezés. Nézetünk szerint az egyik ilyen terület a választottbíráskodás. A vállalatok szerződéseinek újra szabályozásánál világosan kialakult az az álláspont, hogy a szerződések többé nem ellenőrzésre, nem a tervutasítások megszegésére, jelzésére szolgálnak és hogy fontos az állandó perlekedés helyett a szerződő felek között a jó kapcsolat, az együttműködés kiépítése, az ellentétek kiélezése helyett a békés megoldások keresése. Az azonban nem vált világossá, hogy a választottbíráskodásnak mi legyen a szerepe az új körülmények között.

A jogirodalomban ismételten felmerült az az igény, hogy a választottbíráskodásra lehetőséget kellene teremteni. Ezzel szemben hatást gyakorolt viszont az az ellenérzés, amely a közel 20 évvel korábbi rendezést kialakította. Az ellenérzések a választottbíróság intézményének átfogó elméleti vizsgálata hiányában megmaradtak. A választottbíróságnak magánszemélyek

[6] A vonatkozó szabályok közül: 1.560/1949. (II. 18.) Korm. sz. rendelet 4. §; 206/1951. (XII. 8.) MT sz. rendelet 31—33. és 36—37. §; 50/1955. (VIII. 19.) MT sz. rendelet 10—11. §; Páris L.: A Központi Döntőbizottság és a vállalati jogi munka, Budapest, 1952. 6—7. old.

[7] 51/1955. (VIII. 19.) MT sz. rendelet 5. §.

[8] 4.043/1949. (V. 21.) Korm. sz. rendelet 3. §, 27/1951. (VII. 4.) KkM. sz. rendelet C melléklet 1. §, 1952. évi 22. sz. tvr. 17. §, 1/1953. (VIII. 28.) BKM sz. rendelet 1. §.

[9] *Domke, M.:* Commercial arbitration, Englewood Cliffs, Prentice Hall 1965. 2., 9. old.; *David* R.: Arbitrage et droit camparé, Revue Internationale de Droit Comparé 1959. 1. 13. old.

[10] Magyar polgári eljárásjog, szerk.: *Beck* S.—*Névai* L., Budapest, 1959. 507. old.; *Réczei* L.: Nemzetközi magánjog, Budapest, 1961. 357. old.; *Szászy* I.: Nemzetközi polgári eljárásjog, Budapest, 1963. 628. old.

közötti viszonyokban való alkalmazása ezekben a vitákban komolyan nem merült fel[11].

8. Az elmondottak alapján érthető az, hogy az 1967. évi 40. sz. törvényerejű rendelet csak nagyon szűk körben ad lehetőséget választottbírósági eljárásra. Magánszemélyek között továbbra sincs helye választottbírósági eljárásnak, csak állami vállalatok, állami szervek, szövetkezetek állapodhatnak meg úgy, hogy egymás között felmerült vitás ügyüket választottbíróság elé viszik, de ebben az esetben is előfeltétel az, hogy a választottbíróság eljárását az adott területen törvény, törvényerejű rendelet, vagy minisztertanácsi rendelet megengedje. A jogszabályok csak kevés esetben adtak engedélyt arra, hogy választottbíráskodásra sor kerüljön.

Az egyik olyan esetkör, amelyben a felek vitájukkal választottbírósághoz fordulhattak, a nemzetközi kereskedelemmel összefüggésben álló gazdasági kapcsolatok köre. A külkereskedelmi vállalatok és belföldi partnereik között kötött társasági szerződésekből eredő vitákra mindig ki lehetett kötni a Magyar Kereskedelmi Kamara mellett szervezett választottbíróság hatáskörét. Nem társasági szerződéseknél szintén ezek a Magyar Kereskedelmi Kamara mellett szervezett választottbírósághoz lehetett fordulni, de erre csak akkor volt mód, ha a külkereskedelmi vállalat és külföldi partnere között felmerülő vita szintén ennek a választottbíróságnak hatáskörébe tartozott (a külkereskedelmi vállalatnak belső és külső szerződéséről felmerült vitáról azonos helyen döntsenek), vagy ha — a jogszabály fogalmazása szerint — ez a felek megítélése szerint egyébként célszerű volt.[12]

A jogszabályok vállalkozási szerződéseknél, valamint kutatásra, vagy műszaki fejlesztésre irányuló szerződéseknél is megadták azt a lehetőséget, hogy a felek vitájukat választottbíróság elé terjesszék. Az említett két szerződéstípusnál megadott lehetőség között azonban lényeges különbséget tettek. A kutatási-fejlesztési szerződéseknél ugyanis bármilyen vita választottbíróság elé vihető, ezzel szemben a vállalkozási szerződésekre általában fenn akarták tartani a döntőbizottság hatáskörét és csak a szerződés teljesítését megelőzően keletkező vitákat lehetett választottbíróság elé terjeszteni, kivéve ha szerződéskötési kötelezettség állt fenn (a szerződéskötési kötelezettség eseteiben nincs helye választott bíráskodásnak)[13]. Ennek a rendelkezésnek az volt az oka, hogy a vállalkozási szerződések teljesítése előtt általában műszaki természetű vita vagy árvita merült fel, amelyben korábbi jogszabályok szerint nem a döntőbizottságok, hanem államigazgatási szervek döntöttek. A szerződési szabadság növekedésével az államigazgatási szervek döntéseinek fenntartása nem lett volna összhangban, viszont ezekben a részleteket illető szakmai kérdésekben a döntőbizottsági hatáskör erőltetése nem látszott célszerűnek.

9. A gyakorlatban leginkább a külkereskedelmi vállalatokkal kötött szerződésekből eredő választottbírósági eljárások fordulnak elő, amelyek a Magyar Kereskedelmi Kamara mellett szervezett választottbíróság előtt folynak le. Ezeknek az ügyeknek a súlya sem nagy azonban, hozzávetőleg 10%-át adják a Magyar Kereskedelmi Kamara mellett szervezett választottbíróság előtt folyó ügyeknek[14]. Viszonylag sűrűn található választottbírósági kikötés a kutatási-fejlesztési szerződésekben, de ezek a szerződések — összefüggésben e szerződéstípus bizalmi természetével, valamint a felek sajátos helyzetével — nem jutnak el abba a szakaszba, hogy választottbírósági eljárás keletkezzék. Az olyan kutatási szerződéseknél, amelyeket megbízóként minisztérium köt előfordul, hogy választottbíróként az államigazgatási szerv vezetője, vagy valamelyik olyan főosztálya van megjelölve, amely a szerződés megkötésében nem vett részt[15]. Ugyanez a gyakorlat fel-fel bukkan az olyan (nem kutatási) szerződésekben is, amelyeket egyik részről valamilyen központi államigazgatási szerv köt egy állami vállalattal és a szerződésben ígért anyagi juttatással kívánja a vállalat magatartását meghatározott irányba terelni. Ezeknél az utóbb említett szerződéseknél a választottbírósági eljárásra jogszabályi felhatalmazás eddig még nem született. A kapott információ szerint azonban jelentős viták a felek között nem keletkeznek, s ha mégis felmerülne egy-egy vitás kérdés, azt a felek megegyezéssel zárják le, választottbírósági határozat meghozatalára nem kerül sor.

A választottbíráskodás gyakorlati előfordulásával összefüggésben megemlítjük még, hogy találkozni lehet olyan megoldással, amelyben az azonos tröszt irányítása alá tartozó vállalatok a közöttük fennálló szerződéseknél a tröszt keretében szervezett állandó jellegű szervhez fordulnak vitájuk eldöntése érdekében. Ez a megoldás korábban beilleszkedett abba a rendszerbe, amelyben az azonos államigazgatási szerv felügyelete alatt álló vállalatok vitáját az államigazgatási szerv döntőbizottsága döntötte el, illetve a viták az azonos középirányító szerv vezetője elé kerültek és ő hozott ezekről döntést. A gazdaságirányítási rendszer reformja után ez a rendszer megváltozott, az államigazgatási szervek az irányításuk alatt álló vállala-

[11] A jogirodalomból kiemelkedőnek tartjuk a témával kapcsolatban: *Révai* T.: A választottbíráskodás egyes elvi kérdései a szocialista országokban, J. K., 1965. 3. 73—81. old.; *Rácz* A.: A gazdasági egységek közötti vagyoni viták eldöntésének fórumrendszere, J. K., 1967. 6. 364—365. old.; *Farkas* J.: A vállalatok jogvitáinak fórumai, Magyar Jog, 1971. 7. 407—408. old.; A polgári perrendtartás magyarázata, szerk.: *Szilbereky* J.—*Névai* L., Budapest, 1975. 1606. old.

[12] 32/1967. (IX. 23.) Korm. sz. rendelet 4. §.

[13] 44/1967. (XI. 5.) Korm. sz. rendelet 38. és 42. §.

[14] Sebestyén Gyula, a Magyar Kereskedelmi Kamara mellett szervezett választottbíróság elnökhelyettesének szóbeli közlése alapján.

[15] Hasonlóan *Lontai* E.: A kutatási szerződések, Budapest, 1972. 153—154, 164. old.

tok vitáiban nem döntenek. Így a trösztök jogvitákat eldöntő tevékenysége a választottbíráskodás felé tolódik.

10. A választottbíráskodást befolyásoló jogi környezet témájához tartozik az is, hogy hosszas viták után a bírósági szervezetről szóló 1972. évi IV. törvény megszüntette a döntőbizottság különállását, a döntőbizottságok beolvadtak a bírósági szervezetbe. A polgári perrendtartás módosított szövege tartalmazza az 1967. utáni fejlődés eredményeként beállt változás egy sajátos tételét is: a szerződések tartalmának bírói meghatározását a felek együttes kérelme alapján.

Ennek a szabálynak a történeti előzménye a tervgazdálkodás kezdeteire vezethető vissza. Ekkor a tervfeladatok megvalósítása érdekében a döntőbizottságok a felek akarata ellenére is létrehozhattak szerződést, meghatározhatták a felek között vitás szerződési kikötések végleges szövegét, a szerződés tartalmát. Az 1967. évben hozott jogszabályok a gazdaságirányítási rendszer reformjának bevezetésekor a döntőbizottságoknak ezt a tevékenységét arra a körre szorították vissza, ahol a szerződéskötési kötelezettség valamilyen oknál fogva megmaradt. Ezen a viszonylag szűk körön kívül azonban a döntőbizottság, illetve ma már a bíróság nem jogosult a szerződések vitatott lényeges tartalmi elemeit meghatározni — kivételt csak az eset képez, amelyben a felek megállapodnak, hogy vitájukat eldöntésre a bíróság elé terjesztik (továbbá kivételt jelentenek ma már az előszerződések). Ebben az esetben a bíróság hatásköre alávetés alapján áll fenn, a bíróság határozata nem terjedhet túl azokon a kereteken, amelyeket a felek megállapodása, az alávetés meghatározott[16]. Itt tehát ismét azt lehet megfigyelni, hogy egy korábbi államigazgatási jellegű tevékenység fennmarad a gazdaságirányítási rendszer reformja után is, de ez új viszonyok között ez a tevékenység jellegében megváltozik.

II.

A szerződés tartalmának meghatározása.

A) Az 1945 előtti megoldás

11. A magyar magánjog a szerződések szabályozásánál az európai kontinensen ismert, római jogra visszavezetett tételt vette alapul. E szerint a kiinduló tétel szerint ahhoz, hogy a felek között szerződés létrejöttét a jog elismerje, szükséges volt a kapcsolat lényeges elemeiben való megállapodás. A jogi kötöttséghez tehát az volt szükséges, hogy a megállapodás lehetőleg szilárdan rögzítse a felek viszonyában az alapvető jogokat és kötelezettségeket. Bár ezzel a kérdéskörrel nagyon szűkszavúan foglalkozott az 1928. évi magánjogi törvényjavaslat és a korabeli irodalom, az említett álláspont jól kirajzolódott. Ugyanezt a felfogást tükrözték az előszerződésekről érintőlegesen tett megállapítások, amelyek szerint az előszerződésnél is meg kellett állapodni a később megkötendő szerződés lényeges tartalmi elemeiben[17].

A szerződés tartalmának rögzítettsége alól tett kivételt, bizonyos mértékig oldotta a kötöttséget az 1928. évi magánjogi törvényjavaslatnak az a szabálya, amely lehetővé tette, hogy a szerződéses viszonyban valamelyik fél szolgáltatását, vagy az ellenszolgáltatást maga a fél, vagy harmadik személy utólag határozza meg. A javaslat ennek a tartalom meghatározásnak kettős korlátját állapította meg. Az esetleges visszaélések kiküszöbölését célozta egyrészt az, hogy a szolgáltatást — egyéb megállapodás hiányában — méltányosság alapján kellett meghatározni, s ha a meghatározás nem volt méltányos, akkor a másik félre nem volt kötelező ereje, ilyenkor a bíróság szabta meg, mi legyen a szolgáltatás. A visszaélések megakadályozásának másik eszköze az volt, hogy a meghatározással nem lehetett sokáig késlekedni, mert ebben az esetben is a bíróság döntését lehetett kérni. A bíróságnak ez a szerepe csak mögöttes jellegű volt, garanciát jelentett a szerződő felet kijátszani akaró személlyel szemben. A szerződések tartalmi rögzítettsége alól tett kivétel szűk érvényesülési területét mutatta a javaslatnak az a további szabálya, amely szerint nincs hatályos szerződés a felek között akkor, ha a szolgáltatást harmadik személy szabad belátás alapján határozza meg és az a harmadik személy a döntést nem tudja, vagy nem akarja meghozni[18]. Ilyenkor a bíróság nem határozta meg a szerződés tartalmát, túl határozatlan volt a felek megállapodása az Mtj. szerint.

12. A bírói gyakorlatban is előfordult olyan eset, amelyben a szerződés tartalmát harmadik személy határozta meg. A konkrét ügyben hozott döntés szerint, ha a szolgáltatásnak és az ellenszolgáltatásnak a meghatározását a felek megállapodása nem tartalmazza, hanem egy harmadik személyre bízza, a megállapodás nem olyan határozatlan, hogy jogi következmény ne fűződnék hozzá. Rögzítette továbbá a döntés a bíróságnak azt az állásfoglalását is, hogy a kérdéses kikötés nem tekinthető választottbírósági eljárásra vonatkozó megegyezésnek, a harmadik személy tevékenysége nem választottbírósági eljárás. Bár ezt kifejezetten a bíróság nem mondta ki, a döntésből arra lehet következtetni, hogy a szerződés tartalmának harmadik személy igénybevételével történő kialakítását a szerződési akaratmegegyezés sajátos esetének tekintették.

Hasonló álláspontot fejtett ki egy másik ügyben hozott döntés is, amely egyrészt kifejtette

[16] GKT 18/1973. sz. állásfoglalás.

[17] Magyar Magánjog, szerk.: *Szladits* K., Budapest, 1941. I. 287—288, III. 40. old.

[18] Mtj. 981—983. §.

azt a tételt, hogy a harmadik személy döntése nem kötelez, ha nem a méltányosság elvei szerint határozza meg a kötelezettségeket; másrészt azt is kimondta, hogy ebben az esetben tévedés címén meg lehet támadni a szerződést. A döntésnek ez az utóbb említett tétele kétségtelenül arra utal, hogy a harmadik személy határozatát a felek akarati szférájába tartozónak tartják, s a döntés hibája így lehet akaratmegegyezési hiba. A kérdéses bírósági határozat további érdekessége az, hogy a szakértő bizottságok tevékenységére is a szerződés tartalmának harmadik személy által történő meghatározására vonatkozó szabályok alkalmazását látja szükségesnek[19]. A szakértő bizottság tevékenységét is elválasztja tehát a választottbírósági eljárástól.

A bírói gyakorlatban kifejezésre jutó ez a felfogás összhangban állt a jogirodalomban kifejtett nézetekkel. Az irodalomban elfogadott álláspont szerint a választottbíróság feladata vitás magánjogi ügy eldöntése; ezért az ármeghatározás vagy a szerződéses kötelezettségeknek harmadik személy által történő meghatározása nem tekinthető választottbírósági tevékenységnek, hanem csak a szerződési akarat kialakításának, vagy ténykérdés eldöntésének. Rámutattak azonban arra is, hogy elmosódó határ van a jogkérdés és a ténykérdés elbírálása, illetve a szerződési akarat pótlása között[20].

B) A jogi megoldás változása a felszabadulás óta

a) Az 1945-től 1967-ig tartó szakasz

13. Az előzőekben már utaltunk arra (4. 5. pont), hogyan változott az állami vállalatok szerződéseinek szerepe, hogyan váltotta fel a privátautonómia gondolatvilágát a népgazdasági terv szolgálatának eszméje. A választottbíráskodás lehetőségeinek kiszorulásával eltűnt a szerződések tartalmának harmadik személy által történő meghatározása is. A szerződés elemeinek ezt a fajta megformálását a jogszabályok kifejezetten nem tiltották ugyan meg, de a szerződések szerepének felfogásával, továbbá azzal a gazdaságigazgatási környezettel, amelybe a szerződések beilleszkedtek, nem volt összeegyeztethető ennek a szerződéskötési gyakorlatnak a folytatása.

A szerződés tartalmának nem a felek, hanem más által történő meghatározása olyan módon élt tovább, hogy az állami gazdaságigazgatást ellátó szervek vették át ezt a tevékenységet, döntésük azonban nem a szerződő felek megállapodásán nyugodott, nem megbízás teljesítését jelentette, hanem állami feladat megoldását és utasításadásként jelentkezett. Ennek megfelelően a döntés bírósági, vagy döntőbizottsági felülvizsgálatára sem kerülhetett sor, nem lehetett — a korábbi bírói gyakorlatban elismert módon — tévedés miatt a szerződést megtámadni.

Az egyeztetőbizottságok, döntőbizottságok hatáskörében is megjelent a szerződések tartalmának alakítása s ez a ténykedés gyorsan idomult az adott gazdaságirányítási rendszerhez, erősen államigazgatási jellegű vonásokat öltött. A döntőbizottsági eljárásról szóló jogszabály nem határozott meg olyan sajátos okot, amely a szerződés tartalmát megállapító döntőbizottsági határozat felülvizsgálatára vezetett volna, a határozatoknak ez a fajtája nem képezett külön kategóriát. A szerződés tartalmának döntőbizottsági határozattal történő rögzítése mégsem jelentetett túlzott kötöttséget, mert a döntőbizottság bármely szállítási szerződést módosíthatott, vagy felbonthatott, ha a terv teljesítése, a társadalmi tulajdon védelme és az önálló gazdaságos elszámolás érdeke ezt kívánta[21].

14. A szerződések tartalmának meghatározására és felülvizsgálatára kialakult szabályokat kisebb módosítással a Polgári Törvénykönyv is felvette a tervszerződésekről szóló fejezetébe. A tervszerződések körén kívül azonban a bíróság általában nem kapott jogot arra, hogy a szerződés tartalmát meghatározza.

A kivételként szereplő szabályok mellett az általános szabály az volt, hogy a felek a szerződés tartalmát — a jogszabályok keretei között — maguk határozzák meg. A megállapodáshoz akkor fűződik a kívánt joghatás, ha kellőképpen meghatározták a tartalmat. A lényeges elemek rögzítése esetén az már nem veszélyezteti a szerződés létét, hogy a felek megállapodása nem terjed ki minden kérdésre, mert ilyen esetben a hiányokat a bíróság utólag pótolja. A szerződés hiányzó elemeinek ez a pótlása azonban nem azonos a lényeges kérdéseket is rendező, igazgatási jellegű tevékenységgel, inkább a szerződés értelmezéséhez áll közel: a szerződés tartalmának és céljának, a felek lehetséges szándékának kereséséből indul ki.

A szerződések általános szabályaiban kifejeződő, erős kötöttséget megkívánó felfogás valójában egyszerű áruforgalmat és ennek megfelelő egyszerű szerződéseket tételez fel. Ez érthető is, hiszen a szerződések általános szabályai döntően a magánszemélyek között létrejövő szerződésekre voltak tekintettel. Részben ez a körülmény a magyarázata annak, hogy sem a szerződés tartalmának rendkívüli meghatározási formái, így egyes elemeknek harmadik személyek igénybevételével történő megszabása, sem az előszerződés nem jelent meg a Ptk-ban. Megjegyzendő, hogy az a megoldás, amely a szerződés lényeges tartalmi elemeinek meghatározását a felek megállapodásával harmadik személyre bízza, sem a gyakorlatot, sem az irodalmat nem foglalkoztatta, idegen volt a kialakult gondolkodásmódtól.

[19] Mindkét döntést l. *Szladits* K.—*Fürst* L.— *Ujlaki* M.: Magyar magánjog mai érvényben, Kötelmi jog I. Budapest, 1934. 75. old.

[20] *Fabinyi:* im. 101—108. old.

[21] 50/1955. (VIII. 19.) MT sz. rendelet 13. § (1).

b) Az 1967 óta tartó szakasz

15. A gazdaságirányítási rendszer reformjával járó változások hatására módosult a szerződésre vonatkozó felfogás. Ez a módosulás a felszínen kevéssé jelentkezik, nem vált még tudatossá, ennek ellenére egyes részterületeken olyan lépések történtek, amelyek az általános szemléletre is hatást gyakorolnak. Az alaptételek 1967-ben változatlanul megmaradtak, sőt a terv és a szerződés kapcsolatának átalakulásával az általános polgári jogi szabályok léptek előtérbe az állami vállalatok szerződéseinek jogi rendezésénél is. Ebből azonban nem az következett, hogy a Ptk-nak a szerződések merevebb, több kötöttséggel járó felfogása vált teljesen általánossá. Az állami vállalatok között a gazdasági kapcsolatok bonyolultabbak azoknál a viszonyoknál, mint amelyekkel a Ptk. számolt és a gazdaságirányítási rendszer reformja után rendelkezésre álló nagyobb mozgási lehetőség mellett még tovább haladtak a bonyolultabb kapcsolatok teremtése felé.

16. A szemlélet egységének hiánya több okra vezethető vissza. Az egyik ok az, hogy a gazdaságirányítási rendszer reformjának következtében jelentősen szűkebb területre szorult ugyan a szerződéskötési kötelezettség, mégis bizonyos esetekben ez a kötelezettség fennmaradt. A szerződéskötési kötelezettség eseteiben pedig továbbra is érvényesül az a szabály, hogy a bíróság a szerződés tartalmát a felek megállapodása hiányában meghatározhatja. Nem tekinthető tisztázottnak az, hogy a bíróság döntése előtt milyen helyzet van a felek között.

A bíróság döntése a szerződés tartalmáról most is az akaratmegegyezés sajátos kialakítási módjának tekinthető. Kérdéses azonban, hogy a feleknek a döntést megelőzően tett nyilatkozataihoz milyen következmény fűződik. Mindkét felet megtett nyilatkozata alapján legalább az ajánlati kötöttség terheli, de olyan álláspont is képviselhető, hogy a szerződés részlegesen létrejött (a szerződéskötési kötelezettség miatt) és a bíróság csak kiegészíti azt a hiányzó elemekkel.

A szemlélet egységének hiánya egy másik kisebb jelentőségű oknak is következménye; ez a másik ok szorosan kapcsolódik a szerződéskötési kötelezettség eseteihez. Az előzőekben már utaltunk arra (ld. 10. pontot), hogy a szerződések bíróság által történő létrehozására, tartalmának formálására — a szerződéskötési kötelezettség esetein kívül — akkor kerülhet sor, ha a felek megegyezés alapján vitájukat bíróság elé terjesztik. A bíróság eljárása ilyen esetekben azért is sajátos, mert előfordulhat, hogy a felek között felmerült vita olyan kérdésre vonatkozik, amelyet diszpozitív szabály rendez, de a felek (vagy valamelyikőjük) ettől eltérően akarják a szerződéses kikötést megfogalmazni. Ebben az esetben a Legfelsőbb Bíróság döntése szerint a bíróságot nem köti a jogszabály és a vitatott kikötést úgy határozza meg, ahogy azt a népgazdasági terv célkitűzései és a felmerülő szükségletek indokolják[22]. A Legfelsőbb Bíróság állásfoglalása nem foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a vitatott lényeges kérdés bíróság elé terjesztésekor van-e a felek között valamilyen jogi kötelezettséggel járó megállapodás a szerződés tartalma tekintetében. Arra kell következtetnünk, hogy vagy valamilyen szerződés létét ismerik el a lényeges elemekben való megállapodás hiánya ellenére vagy szerződésről még nincs szó, hanem csak az akaratmegegyezés létrehozásának sajátos esetéről.

A szerződésekre vonatkozó felfogás eltéréseinek további oka az, hogy a gazdaságirányítási rendszer reformja után megnőtt a jelentősége a szerződések egy sajátos körének. Az ide sorolható szerződések nem egységesek, közös vonásuk csak az, hogy tartós, több évre szóló kapcsolatot teremtenek a felek között. Az ilyen szerződésekre részben azért jelentkezett igény, mert a tervutasításos rendszernek a megszűnésével maguknak a vállalatoknak kellett gondoskodniok kereskedelmi kapcsolataik szervezéséről. Ennek az igénynek a megjelenése figyelhető meg egyes jogszabályokban (keretszerződések, termelő kapacitás meghatározott részének lekötésére szóló szerződések szabályainak megfogalmazásával[23]), valamint a gyakorlatban (az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete által végzett vizsgálat adatai szerint röviddel a gazdaságirányítási rendszer reformjának bevezetése után különböző együttműködési szerződések jöttek létre[24]). A vállalatok gazdasági kapcsolatait hosszabb időre meghatározó szerződések megkötését — más szocialista országokhoz hasonlóan — a központi gazdaságirányító szervek időről-időre szorgalmazták is[25]. A vállalatok tartós kapcsolata az említett eseteken kívül azért is létrejöhet, mert a szerződés olyan bonyolult tevékenység végzésére (pl. gyárberendezés építésére) szól, hogy az többéves munkát kíván meg. Ezek a tartós szerződéses kapcsolatok a hagyományos szerződési megoldásoktól eltérő követelményeket támasztanak és a szerződések felfogásának bizonyos módosítását is előbbutóbb magukkal hozzák, felül kell vizsgálni a szerződések létrejövetelére vonatkozó általános tételeket is.

17. A szerződésre vonatkozó felfogásban megmutatkozó eltérés jelei mutatkoznak meg pl. a bonyolult munkákra szóló építési szerződéseknél, ahol megállapodás alkalmával a felek még nem tudják teljesen pontosan sem azt, hogy mi lesz a munka, sem azt, hogy mi lesz annak ellenértéke; mindez csak a menet közben (a

[22] GKT 3/1973. sz. állásfoglalás.

[23] 10/1966. (II. 14.) Korm. sz. rendelet 60—62. §, 44/1967. (XI. 5.) Korm. sz. rendelet 43. §, 32/1967. (IX. 23.) Korm. sz. rendelet 20. §.

[24] *Harmathy* A.: Az együttműködési szerződésekről, Állam- és Jogtudomány 1970. 4.

[25] Az újabb fejlemények összefoglalását l. *Harmathy* A.: Vállalati gazdaságpolitika — szerződések, Állam- és Jogtudomány 1977. 4.

munka megkezdése után) folyamatosan elkészülő műszaki tervek alapján állapítható meg. Ezeknek a lényeges elemeknek szerződéses rögzítése hiányában is elismeri a jogszabály a szerződés létrejöttét.

Az általános tételeknek és a gyakorlati igényeknek az ütközése ismételten gondot okozott azonban a bírói gyakorlatnak a hosszú időtartamra szóló szerződéseknek más területein is, nemcsak az építési szerződéseknél. Az volt kérdéses, hogy ha a felek megállapodásukban csak azt rögzítik, milyen termelő kapacitást kötnek le, de a konkrét szerződési feltételekben a felek nem tudnak megállapodni — ilyen esetben a bíróság meghatározhatja-e a feltételeket. A bíróság arra az álláspontra helyezkedett, hogy az előzetes megállapodás alapján a bíróság nem hoz létre szerződést és feltételeit nem határozza meg, mert a szerződéskötési kötelezettség területét ezen a módon nem akarták kiterjeszteni[26]. A magyar gazdasági életben részben az ország kicsi volta miatt, részben pedig a vállalatok erős centralizációja következtében a vállalatok erősen egymásra vannak utalva, a megrendelő vállalat sokszor csak egyetlen termelőhöz tud fordulni és ilyen körülmények között a tervszerű tevékenység megköveteli a partnervállalatok együttműködésének hosszabb időre előre történő szervezését. Az együttműködés szervezését kívánta jogi eszközökkel is támogatni a Ptk. 1977. évi módosításáról szóló törvény. Az új szabály kimondja, hogy az előzetes megállapodások említett eseteiben a bíróság a konkrét szerződést létrehozhatja, tartalmát meghatározhatja. Nem jelent akadályt az, hogy a szerződés lényeges feltételeit a felek nem határozták meg, ha a körülmények (így a felek tárgyalásai, korábbi szerződései, érdekei, a népgazdaság érdekei) figyelembevételével van lehetőség a tartalmi elemek megállapítására. Az előzetes megegyezés jogi értékelését fejezi ki az új szabály azzal, hogy az ott rögzített feltételekhez a bíróság a konkrét szerződés feltételeinek megállapításakor kötve van, eltérésnek csak kivételesen lehet helye. Ugyanezt a felfogást fejezi ki az a további szabály is, hogy az előzetes megállapodás a feleket ahhoz hasonlóan köti, mint a szerződések általában, s a teljesítés megtagadására a megállapodás után beállott körülmények adhatnak csak alapot a jogszabályban meghatározott körben.[27] Mindez egyrészt azt jelzi, hogy a szerződés létrejöttére vonatkozó általános felfogástól újabb jelentős eltérés kapott törvényi kifejezést, másrészt azt jelenti, hogy újabb területen kell a bíróságnak olyan döntést hoznia, amelynek alapját nem jogszabályok alkalmazása, hanem gazdasági célszerűség alkotja.

A nemzetközi jogirodalomban felvetett kérdések és a leírt jelenségekhez hasonló témák a magyar körülmények között a szerződések általános problémáinak vizsgálatánál fedezhetők fel. Ebben az összefüggésben nem az válik vitatottá, hogy ha nem jogvitáról van szó (azaz bíróság sem járhatna el), akkor lehet-e választottbíráskodásról beszélni, hanem az, hogy a bíróság hatáskörébe kerülnek olyan viták, amelyeknek eldöntése nem jogszabály alkalmazást jelent, hanem érdekmérlegelést, egyeztetést és adott esetekben a határozatnak célszerű eltérni a jogszabály diszpozitív rendelkezéseitől. Mivel pedig a vitáknak ez a csoportja (akár megállapodások hiányzó lényeges elemeinek meghatározásáról, akár utólagos revíziójáról van szó), nehezen azonosítható az igazságszolgáltatás hagyományos esetkörével, problémák jelentkeznek a hagyományos eljárási szabályok alkalmazásánál is. Ez azonban nem lehet meglepő, mert a hosszú időtartamú szerződések bizonyos mértékig megkérdőjelezik a hagyományos szerződési intézmények alkalmazhatóságát is, és új eszközök kidolgozását igénylik.

18. A választottbíráskodásra vonatkozó nemzetközi jogirodalomban ismételten felmerült egyrészt az, hogy a hosszú időtartamra szóló szerződések új követelményeket támasztanak, és új problémákat vetnek föl a választottbíráskodással szemben is. Általánosabb megfogalmazásban a kérdés úgy jelentkezik, hogy hol van a választottbírósági tevékenység határa és fenn lehet-e tartani az erről kialakított hagyományos elképzeléseket.[28]

A problémát az okozza, hogy a hagyományos felfogás szerint választottbírósági eljárás a rendes bírósági eljáráshoz hasonlóan csak jogvitás ügyben lehetséges. (Ezen az alapon nem tekintette a magánjogi felfogás választottbíráskodásnak sem a szerződés elemeinek 3. személy által történő meghatározását, sem a ténykérdések szakértők igénybevételével való eldöntését; ld. a 12. pontot.) A korábbiaktól eltérően azonban a hosszú időtartamra szóló megállapodásoknál gyakran merül fel az igény a szerződés tartalmának meghatározására és módosítására, ami a hagyományos szemléletnek megfelelően nem lenne választottbíróság feladata, viszont a felek szeretnék a döntést választottbíróságra bízni.

19. A felvetett kérdésekre megalapozott válasz akkor adható, ha részletekbe menően meg-

[26] GKT 13/1973. sz. állásfoglalás.

[27] A Ptk. módosított szövegének 208. §-a.

[28] A választottbíráskodással kapcsolatban ismételten rámutattak ezekre az új követelményekre. Így a Moszkvában 1972-ben megtartott IV. Nemzetközi Választottbírósági Kongresszuson (Szbornyik matyerialov IV. mezsdunarodnogo kongressza po arbitrazsu, Moszkva, Torgovo-Promislennaja palata SZSZSZR, 1974), továbbá az irodalomból a következőkre hivatkozunk: *Eisemann* F.: Le phénomène de l'arbitrage, son utilité, ses avantages et son rôle, Revue de Droit Internationale et de Droit Comparé 1976. 2. különösen 115. old.; *Sanders P.:* Trends in the field of international commercial arbitration, Recueil des Cours, Tome 145 (1975) Leyden, Sijthoff 1976. 229—235. old.; *Oppetit* B.: L'adaptation des contrats internationaux aux changements des circonstances: la clause de „hardship". Journal du Droit International 1974. 4. (a választottbíráskodás szerepéről 805, 808—810. old.)

vizsgálják majd a szerződések felfogásának változását, a szerződések létrejöttének a problémáit, az igazságszolgáltatási tevékenység, továbbá a választottbíráskodás témakörét. Ezeknek a vizsgálódásoknak a lefolytatása előtt, a fejlődés előzőekben vázolt menete alapján is lehet azonban néhány megállapítást tenni.

a) Aligha célszerű erőltetni a bírói hatáskört szocialista szervezetek között a szerződés tartalmának meghatározásáról folyó vitáknál. Ezek az ügyek a fejlődés menetében nem szükségszerűen kerültek a bíróságokhoz, és nem járna veszélyekkel, ha a felek vitájuk eldöntésére nem a bíróságot, hanem mást kérnének fel. Elképzelhető lenne a régi magánjogi megoldáshoz való visszatérés, de mind a szerződések felfogásának változása, mind a bíróságnak a szerződéses viszonyokba való gyökeres beavatkozása, mind pedig a választottbíráskodás területének módosulására mutató jelek alapján célszerűbbnek látnánk ezeknek a vitáknak választottbírósági útra engedését.

Olyan esetekben, ahol a felek egymásra utaltsága, a bizonyos határok között való szerződéskötési szándék adott, olyan intézményes segítséget kellene nyújtani, amelynek felhasználásával a nézetkülönbség természetes gazdasági úton megszüntethető. Itt attól sem kellene félni, hogy jogszabályok kijátszására kerül sor, tehát még magánszemélyek szerződéseire sem lenne kizárt a választottbíráskodás. Egyébként a választottbíróság ítéletének felülvizsgálatára a Pp. módot ad. Ha viszont a felek között felmerülő nézeteltérések megszüntetésére nem sikerül a megfelelő intézményt kialakítani, számolni kell a gazdasági kapcsolatok eltorzulásával (ennek egyik megnyilvánulása a gyakorlatban elég komoly gondokat okozó szerződés nélkül történő teljesítés).

Külön kérdést jelentenek a szerződési viták olyan területen, ahol szerződéskötési kötelezettség áll fenn. Itt a választottbírósági eljárás nem lenne célszerű, a viták államigazgatási szerv elé vitele pedig nem felelne meg gazdaságirányítási rendszerünk általános elveinek. Maradna tehát erre a körre a bírósági eljárás kötelező jelleggel. A hosszú időtartamú szerződésekre (és előszerződésekre) itt is elképzelhetőnek látnánk kivétel tételét, és a vitáknak a felek megállapodása alapján egy központi szerv (pl. Állami Tervbizottság titkársága) mellett létrehozandó, szervezett választottbíróság elé terjesztését.[29]

b) A szerződő felek kapcsolatában gyakran merülnek fel olyan ténykérdések, amelyek eldöntése a jogokat és kötelezettségeket lényegesen befolyásolja. Ezeknek a kérdéseknek a tisztázására a bíróságok is szakértőket vesznek igénybe. Egyes gazdasági területeken kialakult olyan gyakorlat, hogy a szakértők véleményének megkérdezése peren kívül (azt megelőzőleg) sor kerül. Úgy tűnik azonban, hogy a viták megszüntetésének ez a módja egyrészt nem terjedt el eléggé széles körben, másrészt ahol hasznosítják, ott sem eléggé tisztázott az, hogyan kapcsolódik ez a módszer a felek viszonyának jogi szabályozásához. A felek gazdasági kapcsolatainak rendezésénél olyan eszközöket kellene igénybe venni, amelyek nem fokozzák a felek szembenállását, hanem biztosítják az együttműködést, a vita természetes gazdasági lezárását. Ilyen eszköznek tartjuk azt, hogy a felek megállapodjanak abban, ki az a mindkét fél által elismert elfogulatlan szakértő, akire a ténykérdés eldöntését rábízzák. A szakértő a két féllel szerződéses viszonyban áll, véleményének kidolgozásáért a felektől díjat kap, és véleményének helytállóságáért a felekkel szemben felelős. A felek vitáját a vélemény véglegesen eldönti, biztosítani kellene azonban a vélemény bírósági felülvizsgálatát az alaptalan, vagy valamelyik fél kijátszását szolgáló szakértői nyilatkozat esetén (tehát a súlyos gondatlanság, vagy szándékosság esetén).

Harmathy Attila

[29] L. erről részletesebben a Vállalati gazdaságpolitika — szerződések c. tanulmányunkat (Állam- és Jogtudomány 1977. 4.)

A felelősség, mint a munkabér mértékét meghatározó tényezők egyike

A felelősség igen jelentős helyet foglal el a közgazdaságtudomány — ezen belül különösen a szervezés- és vezetéstudomány, valamint a munkatudomány — fogalmi rendszerében. Jelentősége döntően abban mutatkozik, hogy a felelősség mértékéhez, kisebb vagy nagyobb súlyához, az egyes szerzők igen fontos közgazdasági következményeket fűznek. E következmények realitása kérdésessé válik azonban, ha azokat a jogi felelősség alapelemeinek tükrében vizsgáljuk. Beszélhetünk-e vajon külön jogtudományi és külön közgazdaság-tudományi felelősségről? Más-más fogalmakról, vagy pedig ugyanazon fogalom különböző elemeinek egyoldalú kiemeléséről van szó? A feltett kérdésekre meglehetősen nehéz a választ megadni, annál is inkább, mivel a közgazdaságtudomány nem igen vizsgálja a felelősség fogalmát, hanem azt, mint mindenki által ismert fogalmat kezeli. Nyitott kérdés azonban, hogy a felelősség fogal-

mának értelmezése egységes-e, és ennek következtében a vele kapcsolatos következtetések reálisak-e? E tanulmányban ezekre a kérdésekre igyekszünk választ keresni, amikor a felelősség munkatudományi szerepét vizsgáljuk.

I.

Alkalmas-e a felelősség arra, hogy a munkabér mértékét meghatározó tényezők egyike legyen?

A közgazdaságtudományban meglehetősen széles körben terjedt el az a felfogás, hogy mind az egyes dolgozók munkabérének megállapítása során, mind általánosságban a kereseti arányok kialakítása során, a munkavégzéssel járó felelősség mértéke igen jelentős tényezőként jön figyelembe. A felelősség természetesen csak egyik tényező, amellyel együtt igen fontos helyet kapnak — többek között — a munkavégzés körülményei, a munkában töltött gyakorlati idő, és a munkavégzéshez szükséges szakképzettség is. Mivel jelen esetben a munkabér mértékét és a kereseti arányokat meghatározó tényezők közül a felelősség helyzetét kívánjuk közelebbről szemügyre venni, az egyéb tényezőkre csak annyiban térünk ki, amennyiben ez vizsgálataink eredményessége érdekében szükségesnek látszik.

A munkabérek nagyságának meghatározása során alkalmazott, de nemkülönben a kereseti arányok kialakítása során is figyelembe vett felelősség, minden látszólagos problémamentessége ellenére sem tekinthető vitathatatlannak, és ennek következtében egyértelműen elfogadhatónak.

Annak igazolására, hogy a közgazdaságtudomány rendkívül egyértelműen foglal állást a felelősség, mint munkabért befolyásoló tényező mellett, a példák sokaságát hozhatnánk fel. Arra azonban nem igen találni példát, hogy a szerzők alaposabban elemezték volna a felelősség mibenlétét, gazdasági és szociológiai hatásmechanizmusát és — ami pedig közgazdasági tekintetből is igen jelentős lehet — kvantifikálhatóságát, valamint a számszerűsítés lehetséges módszereit. A felelősség ily módon történő felfogása és alkalmazása többféle veszéllyel jár, amelyek egy tőből, a fogalmi tisztázatlanságból fakadnak, és így további problémák okozóivá válhatnak.

Ha tudományos kutatásainkhoz bizonyos fogalmat vagy fogalmakat kívánunk használni, úgy csak abban az esetben kaphatunk megalapozott kutatási eredményt, ha a felhasználásra kerülő fogalmat vagy fogalmakat előzetesen meghatározzuk. Ellenkező esetben, tehát akkor, ha e fogalmak meghatározása, vagy tudományos értelmezése elmarad, összes következtetésünk valósága is kérdésessé válik, illetve ezen túlmenően következtetéseink valósága felesleges vitákat válthat ki, mivel a nem vagy nem kellően meghatározott fogalmakon az egyes szerzők mást és mást érthetnek.[1] E meglehetősen közhelyszerű megállapítás előrebocsátása azért tűnik indokoltnak, mivel éppen a kereseti arányokat behatároló tényezők sorában a felelősség az, amelynek értelmezése — mi több egyértelmű megfogalmazása — hiányosnak látszik, és így megkérdőjelezhetővé válik a fenti tényezők közé sorolása is.

Állításaink igazolásául vegyünk néhány példát a tudományos irodalomból. Páncél Róbert és Végvári Jenő „Az ipari munkások és alkalmazottak bérarányai, és ezek változtatásának új lehetőségei" c. tanulmányukban[2] többek között az alábbi megállapításokat teszik: „Röviden néhány szót kívánunk még szólni a bérarányok egyik fontos, és gyakran vitatott kérdéséről is: *a munkával járó felelősség nagysága,* vagy másként a vállalati hierarchia szerinti bérarányok problémaköréről. (Nevezhetjük ezt a vezetők és vezetettek, a főnökök és beosztottak közötti bérarányoknak is.) Ez a kérdés legutóbb, mint a részesedési kategóriák ügye került éles és emlékezetes viták középpontjába.

A viták nem érintették azt az egyszerű és természetes követelményt, hogy a végzett munkával járó felelősség jusson kifejezésre a bérdifferenciákban."

A fenti idézetből egyértelműen kiderül, hogy szerzők a bérarányok kialakítása során igen nagy jelentőséget kívánnak tulajdonítani a munkával járó felelősség nagyságának, majd mondatuk második felében sejtetni engedik, hogy a felelősség nagysága a vállalati hierarchiában elfoglalt helytől függ. Feltehetjük magunknak a kérdést, igaz-e az, hogy annál nagyobb a dolgozó felelőssége, minél magasabb helyet foglal el a vállalati hierarchiában. A kérdésre adható válasz a felelősség fogalmának értelmezésén múlik. A közlekedési vállalat gépkocsivezetőjének a felelőssége általában súlyosabb — hiszen emberéletekért felel — mint ugyanezen vállalat számviteli osztálya vezetőjének, de ugyancsak súlyosabb felelősségről beszélhetünk a gépko-

[1] Annak bizonyításául, hogy a felelősség fogalma körül problémák vannak — többek között — érdemes megemlíteni, hogy a „Gazdasági fogalmak magyarázata munkahelyi vezetők részére" című meglehetősen terjedelmes munka (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1974.), bár munkajogi címszavakat is bőven tartalmaz, a felelősség fogalmát nem adja meg, különösen nem a vezetői felelősségét. Szembetűnő ez a hallgatás, ha figyelembe vesszük, hogy a vezetői felelősség kérdései a vezető felelősségvállalása és a felelősségteljes vezetés sztereotípiáin keresztül szervesen kapcsolódnak a vezetési tevékenységhez. Úgy véljük, hogy az olyan — különösen a gazdasági vezetéssel kapcsolatban használt — fogalomnak, mint amilyen a vezetői felelősség, egy témábavágó lexikonszerű összeállításban szerepelnie kell. Abban az esetben, ha mégsem található, akkor ennek okát elsősorban a fogalom tisztázatlanságában kereshetjük.

[2] *Páncél* Róbert—*Végvári* Jenő: Az ipari munkások és alkalmazottak bérarányai és ezek változtatásának új lehetőségei. Ipari és Építőipari Statisztikai Értesítő, 1972. 2. sz.

csivezető esetén, ha a felelősséget mint potenciális büntetést vesszük figyelembe, tehát olyannak tekintjük, amelynek következtében valamilyen büntetés — talán nevezzük így: hátrány — elviselésére van kilátás.

Külön problémát okozhat, hogy a vállalati hierarchiában azonos helyet elfoglaló dolgozók felelőssége sem feltétlenül azonos mértékű, illetve súlyú, hiszen megtörténhet, hogy ugyanazon vállalatnál dolgozó két főosztályvezető közül — személyi adottságoktól függetlenül — az egyik jobban ki van téve a felelősséggel járó hátrányok elviselésének, mint a másik, mert lényegesen bonyolultabb, összetettebb feladatokat kell megoldania, és így a hibalehetőség is lényegesen nagyobb. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy ez utóbbi példában a súlyosabb vagy a gyakoribb felelősség-megállapítás lehetőségét a munkavégzés bonyolultságára, nehézségére vezetjük vissza, és kevésbé a munka mennyiségére.

Érdemesnek látszik a fent idézett két szerző más megállapításait is idéznünk, mivel tanulmányuk más helyén — egy fél mondat erejéig — megemlítik, hogy milyen felelősségre gondolnak, amikor a munkások és az alkalmazottak béraránya it vizsgálják.

„A szellemi munkavállalók esetében mind a bérszint mérése, mind annak szabályozása jóval bonyolultabb probléma. Létszámát tekintve ez a réteg ugyan sokkal kisebb, mint a munkásoké, számához képest azonban lényegesen heterogénebb is. Ezen kívül a szellemi munka értékelésekor elsőrendű fontosságú egy olyan momentum, amely a fizikai munka esetében — és ezért díjazásában is — alárendelt szerepet játszik: a felelősség kérdése.

Az alkalmazottak bérszínvonalát jelenleg 40—50%-ban intézkedési területük (hatáskörük) szélessége, azaz a munkájukkal járó felelősség nagysága határozza meg. Az új besorolási rendszer lehetőséget teremt arra, hogy ez a tényező még nagyobb szerephez jusson: a különböző kategóriájú vállalatok és szövetkezetek magasabb vezető állású dolgozóinak bértételei meglehetősen nagy mértékben különböznek egymástól, mind az azonos szintű (de eltérő kategóriájú) vezetők, mind az egy vállalaton belüli vezetési szinteket illetően.

Természetesen a felelősség kvantifikálása, tehát annak eldöntése: mennyivel, vagy hányszor nagyobb felelősséget jelent például kiemelt vállalatnál vezető állást betölteni, mint — mondjuk — egy „D" kategóriájú vállalatnál — gyakorlatilag lehetetlen!

A fenti idézet, amely tehát a felelősség kérdését centrális kérdésként kezeli, több problémát is magában rejt. Az idézet sorrendjében haladva ezek a következők.

Az első bekezdésben mondottakból egyértelműen kiderül, hogy szerzők a fizikai munka értékelése során a felelősségnek alárendelt szerepet tulajdonítanak. Ezzel a megállapítással vitatkozni kell, hiszen ahhoz nem férhet kétség, hogy a fizikai munkás is felelős az általa végzett munka mennyiségéért és minőségéért. Egyáltalán; van olyan munkavégzés a szocialista társadalmi rendszerben, amely nem járhat együtt felelősséggel, amelyet felelősség hiányában felelőtlenül lehet végezni? Vajon mi az oka annak, hogy a fizikai munkavégzéssel együttjáró felelősség a díjazásban alárendelt szerepre van kárhoztatva, legalábbis a szerzők állítása szerint, míg a szellemi munkavégzés során a felelősség megfelelő díjazásra tarthat igényt? Abban az esetben, ha a fizikai munkás rosszul dolgozik, pl. selejtet termel, meg fogják állapítani a felelősségét, és egyéb feltételek fennállása esetén hátrányban (büntetésben) fogják részesíteni. E büntetés anyagi hátránnyal jár a fizikai munkát végző dolgozó számára, noha „felelőssége" a jó minőségű termékért a munka megkezdésének pillanatában már fennállott, és tart is a munka befejezésének pillanatáig. E felelősség külön értékelésre csak abban az esetben kerül, ha a fizikai munkás hibát követ el, tehát a fennálló „felelőssége" negatív értékelést kap. A szellemi tevékenységet végző dolgozó esetén a felelősség potenciális léte nagyobb munkadíjazásban jelenik meg, tehát pozitív értékelést nyer. Ez az önmagában véve is súlyos ellentmondás nem oldódik fel akkor sem, ha a szerzők által érintőlegesen megadott felelősségi fogalmat alkalmazzuk iménti gondolatmenetünkre.

Szerzők megállapítják, hogy az alkalmazottak bérszínvonalát jelenleg 40—50%-ban intézkedési területük (hatáskörük) szélessége, azaz a munkával járó felelősség nagysága határozza meg. Túl azon, hogy a hatáskör szélessége is vitatható, a felelősség nagyságát a szerzők az intézkedési terület nagyságával, „szélességével" arányosítják. A kérdés azonban az, hogy milyen összefüggésben van az intézkedési terület szélessége a felelősség nagyságával, akkor, amikor szerzők is elismerik, hogy a felelősség kvantifikálása gyakorlatilag lehetetlen. A felelősség nagyságának vizsgálata pedig szükségszerűen felveti a felelősség valamilyen kvantifikálását. A felelősség nagyságának említésével egyidőben valamilyen kvantifikálást is végrehajtunk, hiszen felvetődik a kérdés; mihez viszonyítva, és mennyivel nagyobb a felelősség.

Elismerjük azt, hogy amennyiben a dolgozó intézkedési területe nagyobb, mint más dolgozóé, úgy a más dolgozóhoz viszonyítva a munkavégzéshez szükséges feladatai is összetettebbek, és így a feladatmegoldás eredményének, illetve eredménytelenségének az esélyei is nagyobbak. A feladatmegoldás eredménytelenségével esetleg együttjáró, a dolgozót érintő valamilyen hátrány lehetősége is nagyobb az összetettebb, bonyolultabb munkavégzésből származó feladatok során, de a hátrány mindaddig csak lehetőség marad, ameddig a dolgozó a munkát hibátlanul végzi. Abban az esetben tehát, amikor a dolgozó nem követ el olyan magatartást, amely a munkavégzéssel kapcsolatos kötelezettségeinek a megsérté-

sével járna, a felelősséggel járó hátrányról csak potenciális értelemben lehet beszélni.

Úgy véljük, hogy nem szorul külön magyarázatra, hogy egy jelenség lehetősége még nem azonos magával a jelenséggel, illetve, hogy a felelősségi hátrány lehetőségének gyakoribbá válása még nem jelenti valóságosan is a gyakoriság fokozódását. Ilyen hátrány bekövetkezésére mindenkinek kilátása van, akinek munkavégzési feladatai vannak. E tekintetben nincs különbség vezető és beosztott dolgozó között. Külön kérdés azonban, hogy a felelősségi hátrány lehetőségének viseléséért járhat-e külön díjazás, illetve mikor áll be annak olyan többlete, amikor azt már a munkadíjazásban is kifejezésre kell juttatni, ha annak kifejezésre juttatása egyáltalán indokolt.

Mindeddig felelősségi hátrányról beszéltünk, és nem magáról a felelősségről. Véleményünk szerint azonban a felelősségnek része az a hátrány is, amelyet a felelősség bekövetkezésének következményeként kell a dolgozónak elviselnie. Felelősségnek minősíthetjük-e a felelősségi hátrány lehetőségét, jelent-e ez a lehetőség olyan többletterhet az egyes munkakörökben, hogy annak elviselését a munkadíjban is kifejezésre kell juttatnunk? Úgy véljük, ezekre a kérdésekre csak abban az esetben adhatunk választ, ha előzetesen a felelősség mibenlétét veszszük vizsgálat alá. A fenti idézet — úgy véljük — meggyőzően bizonyította, hogy mindaddig, amíg nem tisztázódik, hogy valójában mit kell felelősségen értenünk, bizonytalanná válik-e a fogalom munkabérben való kifejezésre juttatása, annak ellenére is, hogy a közgazdaságtudományban a felelősség kvantifikálhatóságának lehetősége — ha kérdés formájában is — mind gyakrabban vetődik fel.

Mielőtt a felelősség és a munkabérarányok kapcsolatának felelősségi oldalról történő vizsgálatába kezdenénk, indokoltnak látszik, hogy a fent idézett tanulmányon kívül, más szerzők véleményével is megismerkedjünk, annál is inkább, mivel véleményükből kitűnik, hogy a munkabérarányok tekintetében a felelősség mibenlétének az elemzése nélkül vonnak le következtetéseket.

Popper László: „A kereseti arányok és a bérpolitika”[3] című tanulmányában a következőket állapítja meg: „ A helyes munkaköri kereseti arányok kifejezésre juttatják a végzett munkával járó felelősséget. Ha a dolgozó csak saját munkájáért felel (nem vezetők esetében csaknem mindig ez a helyzet), a felelősség egyenes arányban áll a munkakör szakértelmi igényével. Minél nagyobb felelősséggel jár az adott munka, annál nagyobb szakképzettséget, hozzáértést igényel. A bonyolultabb munka végzéséből adódó nagyobb felelősség vállalására — más oldalról — éppen a magasabb szakképzettség, a hosszabb szakmai gyakorlat „képesít”. Ezért ha a kereseti arányokban megfelelően tükröződik a szakképzettségi, szakértelmi igény, akkor pl. a szakmunkás és a beosztottként dolgozó mérnök között külön nem kell kifejezésre juttatni a munkával járó felelősség különbségét.

Természetesen azonos szaktudást igénylő munkák sem járnak egyforma felelősséggel — ám ezt az egyéni bérekben elégséges kifejezésre juttatni. A vezetői felelősséggel azonban más a helyzet. Azonos képzettségi igény mellett is nagyobb felelősséggel jár annak a munkája, aki több ember tevékenységét irányítja, hangolja össze. Ha a kereseti arányokban ez a felelősségtöbblet nem jut kellőképpen kifejezésre, akkor nem biztosítható, hogy a speciális szakismereteket igénylő vezetői munkaköröket az ezek ellátására legalkalmasabb szakemberek töltsék be.”

Mielőtt a fenti idézethez néhány észrevételt fűznénk, lássunk egy másik idézetet is Végvári Jenő: „Bérarányok az iparban”[4] című tanulmányából. „Ipari bérrendszerünk — helyesen — elsősorban a betöltött munkakör, a munkakörökkel járó felelősség nagysága szerint differenciálja az alkalmazotti béreket.”

Míg Popper László elsősorban a vezetői felelősséget tekinti olyannak, amelyet a kereseti arányokban kifejezésre kell juttatni, addig Végvári Jenő az alkalmazotti bérekre általában (tehát nemcsak a vezetők tekintetében) kívánja a felelősség nagysága szerinti differenciálást kiterjeszteni. Mindkét szerző megegyezik abban, hogy a felelősség valamilyen nagysága az, amelyet a bérarányok kialakítása során figyelembe kell venni. Sajnálatos, hogy a felelősség e nagyságának vagy többletének megállapítására semmilyen módszert nem adnak, ugyanakkor Végvári Jenő már jelenidőben, mint megvalósított vagy legalábbis megvalósítható kívánságot említi a felelősség nagysága szerinti bérdifferenciálást. Annak a kérdésnek az eldöntése, hogy lehet-e a felelősség nagyságát valamilyen többékevésbé egzakt módon kimutatni, valamiféle eszköz segítségével mérni, és a megérzés szerinti számításnál — amely úgy véljük nem feltétlenül nevezhető tudományos módszernek — használhatóbb eszközök segítségével megállapítani, egy szükségszerű előkérdés vizsgálatának az eredményétől függ. Ez pedig újra csak a felelősség mibenlétének, alapvetően jellemző vonásainak a tisztázása, vagy legalábbis a tisztázás megkísérlése. A továbbiakban erre teszünk kísérletet, előrebocsátva, hogy mindazt, amit a felelősség lényegéről e helyen el kívánunk mondani, jogtudományi aspektusból tesszük.

[3] *Popper László:* A kereseti arányok és a bérpolitika. Közgazdasági Szemle, 1973. 4. sz.

[4] *Végvári* Jenő: Bérarányok az iparban. Közgazdasági Szemle, 1971. 7—8. sz., de ugyancsak kereseti arányt meghatározó tényezőként említi a felelősséget *Pongrácz* László: „A kereseti arányok távlati fejlesztése” c. könyve is a 44. és a 45. oldalon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1975.

II.

Egy jogi felelősségfogalom problémái

A felelősség fogalmának vizsgálatánál figyelemre méltó Szilágyi Péter: „A jogi felelősség fogalma és alapja"[5] c. tanulmánya, amelyből a szokásosnál hosszabban szeretnénk idézni, mivel — első látásra — úgy tűnik, választ kaphatunk néhány, az előbbiekben felvetett kérdésünkre is.

„Az Értelmező Szótár felelősségen legáltalánosabb értelemben erkölcsi, jogi vagy hivatalos kötelezettséget ért, amelynek alapján valaki, valamely testület vagy közösség valakiért vagy valamiért felelős, számot adni tartozik. Az ilyen általánosan fölfogott felelősség azonban a társadalmi együttélés állandó mozzanata: valamilyen értelemben minden esetben minden egyén és közösség számot tartozik adni magatartásáról. Éppen ezért felelősségről főképpen akkor beszélhetünk, ha ennek az általános felelősségi viszonynak valamiyen mozzanata, valamilyen vonatkozásban különösen szembetűnővé válik. Így gyakran a felelősséget, mint bizonyos pozíciók jellemzőit foghatjuk föl, amikor egy adott státus betöltőjének a számadási kötelezettsége fokozott mértékben áll fönn: ha valaki vezető beosztásban tevékenykedik, hallhatjuk róla, hogy nagy a felelőssége. Ilyen értelemben beszélünk például egyszemélyi felelős vezetőről.

Más esetekben a magatartásban megnyilvánuló tudati mozzanatot jelöljük a felelősség szóval, ami azt jelenti, hogy a cselekvő személy különösen tudatában van felelősségi viszonyainak vagy viszonyának. Ilyenkor mondjuk valakiről, hogy nagy felelősséggel jár el, vagy felelősséget érez a családja iránt.

Végül a felelősség szóval jelöljük a felelősségi viszony sajátos formáját, amikor valamilyen norma megsértése ad különös jelentőséget a felelős mivoltnak: ez teszi indokolttá a felelősségi viszony konkretizálását. A felelősségről, mint viszonyról van szó a köznyelvben is, amikor arról van szó, hogy valakinek megállapították a felelősségét. A jogtudomány a felelősséget ebben az értelemben használja."

Mielőtt azt is idéznénk, hogy végül is Szilágyi Péter mit tekint jogi felelősségnek, szükségesnek látszik a fenti idézet néhány megállapításának rövid elemzését elvégeznünk, annak érdekében, hogy tisztázhatóvá váljon, miszerint van-e valamilyen általános felelősség, amelyet a munkabérek megállapítása során, és ennek következtében a kereseti arányok kialakítása során is figyelembe kell venni, illetve van-e olyan többlet felelősség a vezető oldalán, amelynek a munkabérben való figyelembe vétele esetén attól kell tartanunk, hogy nem lesz jelentkező a vezetői tisztségek betöltésére.

Azzal a megállapítással nagy részben egyet lehet érteni, hogy valamilyen értelemben minden esetben, minden egyén és közösség számot tartozik adni magatartásáról. Talán egyszerűbben hangzott volna, ha szerző kihagyja a „minden esetben" kitételt, hiszen az egyéni és közösségi életben számos olyan magatartás képzelhető el, amely nem jár számadási kötelezettséggel, illetve a számadási kötelezettség csak az egyénnek és a közösségnek önmagával szembeni igényeként jelentkezik, amelyet azonban mégis csak túlzás lenne felelősségnek nevezni.

Nagyobb problémát jelent azonban, hogy a számadási kötelezettség „valamilyen értelemben" jelentkezik, és nem meghatározott, vagy meghatározható tekintetből. A felelősség ilyen nagymértékű általánosítása lehetővé teszi, hogy azt nevezzünk felelősségnek, amit valamilyen okból éppen annak akarunk nevezni. Sem a gyakorlati élet által támasztott igények, sem az elméleti vizsgálódások tartalmi és módszertani igényeinek a kielégítésére nem alkalmas az ilyen meghatározás.

A felelősségi viszonyoknak különböző mozzanatai vannak. Főképpen akkor beszélünk felelősségről, ha valamelyik mozzanat különösen szembetűnővé válik. Szilágyi Péternek ez az állítása több kérdést is felvet, egyrészt, hogy milyen mozzanatai vannak a felelősségnek, ez ugyanis az idézetből nem derül ki egyértelműen, mint ahogyan az sem, hogy szerző egyáltalán mit ért mozzanaton, másrészt problémát okoz számunkra az is, hogy szerző miért azokat a helyzeteket emeli ki a felelősség egyes mozzanataiként, amelyeket kiemel. Önkényesnek tűnhet az ilyen csoportosítás mindaddig, ameddig nem tisztázott egyértelműen, hogy melyek a felelősség mozzanatai (ha egyáltalán vannak mozzanatai), hiszen számos olyan jellemzőjét is adhatjuk a felelősségnek, amely adott pillanatban különösen kiemelkedik, mint pl. a felelősségi szankció, amely nem vitathatóan része — ha úgy tetszik — mozzanata — a felelősségnek. Mivel azonban a munkabérarányok meghatározó tényezői között különösen a vezetők tekintetében jelentkezik a felelősség, a bizonyos pozíciókban levők fokozott számadási kötelezettségével[6] külön is foglalkozunk.

Meghatározott pozíciókban — ilyen a vezető beosztás is — a számadási kötelezettség fokozott mértékben áll fenn. Önkéntelenül is felvetődik a kérdés: a számadási kötelezettség lenne a felelősség? Kérdésünket arra alapozzuk, hogy első látásra valóban úgy tűnik, hogy a számadási kötelezettségből nagyobb arányban részel a vezető, mint a nem vezető beosztású

[5] *Szilágyi* Péter: A jogi felelősség fogalma és alapja J. K., 1974. 6. sz. 280—292. old.

[6] Számadási kötelezettségen e helyen nem a polgári jogban szabályozott vagyoni számadási kötelezettséget értjük, hanem azt az esetet, amikor a vezető köteles indokolt magyarázattal szolgálni vezetői tevékenységének eredményéről.

dolgozó. A vezető beosztású dolgozók azok, akiknek igen sok mindenről kell számot adniuk a vállalat működése során, több mindenről, mint a nem vezető beosztású dolgozóknak. A számadási kötelezettség oldaláról közelített felelősséggel azonban több problémánk is keletkezik, ha megvizsgáljuk, hogy egyrészt mire terjed ki a számadási kötelezettség, másrészt, hogy honnan ered ez a kötelezettség.

Ami az első kérdést illeti, hogy mire terjed ki a számadási kötelezettség, úgy véljük, egyszerű választ adhatunk; a számadás a vállalati munkaviszonyban a munkavégzésről, illetve annak eredményeiről állhat fenn. A munkavégzés, illetve annak eredménye a munkavégzési kötelezettség címzettjének magatartásán alapszik. Véleményünk szerint nem követünk el hibát abban az esetben, ha azt mondjuk, hogy a számadási kötelezettség — amennyiben vezetőről van szó — a vezető munkavégzési magatartására nézve áll fenn. Ha azonban magatartásról, illetve valamilyen magatartás eredményéről kell számot adni, akkor a magatartás kifejtése, vagy annak eredménye is kötelezettségből származik. Nyilvánvalóan értelmetlen lenne azt állítani, hogy valaki — akár munkaviszonyon kívül is — köteles bizonyos magatartásáról számot adni, ha önmagában a magatartás kifejtése vagy az attól való tartózkodás nem volt kötelezettsége. Nem írhatunk elő számadási kötelezettséget, ha az, amiről számot kell adni — a számadási kötelezettség tartalma — nem minősül kötelezettségének.

A számadási kötelezettség valamely alapulfekvő kötelezettség vagy kötelezettségcsoport következménye és maga a kötelezettségcsoport a munkaviszonyban munkavégzési, illetve a munkavégzéssel közvetlen kapcsolatban álló kötelezettségek halmazából áll. Abban az esetben tehát, amikor a felelősséget számadási kötelezettségnek fogjuk fel, arra az eredményre kell jutnunk, hogy a felelősség csak forma, amelynek tartalma, a számadási kötelezettség keretében foglalt kötelezettségcsoport nem azonos magával a számadási kötelezettséggel. E szerint a felelősség — számadási kötelezettséggé degradálódva — tartalomnélküli formává süllyed, mivel az alapulfekvő kötelezettségcsoport önmagában nem felelősségi jellegű, és mivel a munkavégzési feladatcsoport nem azonos a számadási kötelezettséggel.

Álláspontunk szerint a számadási kötelezettség a felelősségnek csak egyik lehetséges alapja, mégpedig annyiban, amennyiben kötelezettségnek minősül és így annak nem teljesítése megnyitja a felelősség felvetésének útját. A számadási kötelezettség azonban csak egy kötelezettség a dolgozó alapvető fontosságú munkavégzési tevékenységét meghatározó kötelezettségek csoportjából, tehát nem alkalmas a munkaviszonyból származó kötelezettségek jellemzésére, illetve — a kereseti arányokkal összefüggésben vizsgálva — nem alkalmas a bérarányoknak a szélesebb számadási kötelezettség arányában való pozitív irányú indokolására sem. A számadási kötelezettség — miként a neve is mutatja — kötelezettség, a felelősség azonban — miként ezt alább részletesen is kifejtjük — nem kötelezettség. Azt az előrebocsátott állításunkat, amely szerint a felelősség nem kötelezettség, nem azzal a nagyon is kézenfekvő — de ugyanakkor formális — érvvel kívánjuk alátámasztani, hogy ha a felelősség azonos a kötelezettséggel, akkor az egyik fogalomra egyszerűen nincs szükség, hanem kísérletet teszünk a felelősség fogalmának megvilágítására. Ezzel igyekszünk kimutatni, hogy a kötelezettség más, mint a felelősség, de ugyanakkor jelentős kapcsolódási pontjaik is vannak.

A társadalomban való élés szükségszerűen támaszt feltételeket a társadalom egyes tagjaival szemben. E feltételek teljesítése különböző feladatok, illetve kötelezettségek teljesítésével valósul meg. A társadalomban való élés alapvető feltételei által meghatározott kötelezettségek a legkülönbözőbbek lehetnek, a legegyszerűbbektől egészen a legbonyolultabbakig, a közvetlen környezettel való kapcsolatokból származó kötelezettségektől, a rendkívül sok összetevőből álló munkavégzési kötelezettségek teljesítéséig. A kötelezettségek egyszerű vagy bonyolult volta azonban igen viszonylagos megkülönböztetési alapot nyújt a társadalomban való élésből származó kötelezettségek vizsgálatához, mivel ugyanannak a kötelezettségnek a teljesítési nehézsége nagymértékben attól a környezettől függ, amelyben a kötelezettség teljesítése megvalósul. Úgy véljük nem szorul különösebb magyarázatra, hogy ugyanannak a kötelezettségnek a teljesítése többszörösen nagyobb feladatot jelent ideges, zaklatott munkahelyi légkörben, nem kielégítő feltételek mellett, mint olyan munkahelyen, amelyen érvényesül az elvtársi együttműködés és a munkavégzés tárgyi feltételei is kielégítőek.

A társadalom által megkívánt kötelezettségek tehát különböző feladatok teljesítésében realizálódnak és a feladatok teljesítése egyben különböző társadalmi viszonyokat hoz létre. A feladatok teljesítése mögött, minden esetben a társadalom által előírt valamilyen kötelezettség húzódik meg, amelynek forrása a társadalom által kitermelt erkölcsi, politikai, valamint jogi norma. A társadalom természetesen számon kéri az erkölcsi, politikai, valamint a jogi normák rendszerével a társadalom tagjának tudomására hozott feladatok megoldásának milyenségét és ennek érdekében értékelő tevékenységet végez. A társadalom, illetve a társadalom egyes szervei részéről megvalósuló értékelés különböző előjelű lehet, attól függően, hogy az értékelésre került feladatmegoldás elfogadhatónak vagy el nem fogadhatónak minősül.

A társadalom az általa megkívánt feladatok végrehajtásának számonkérésével megha-

tározható célokat kíván elérni. E célokat döntő módon az motiválja, hogy a társadalom tagja számára meghatározott feladatok végrehajtása, illetve a végrehajtás minősége, végső soron az egész társadalom létének és működésének színvonalára hat vissza és ennek következtében nem közömbös, hogy a társadalom tagjai (de a tagjai által létrehozott szervezetek is) miként teljesítik feladataikat. E motivációs tényezőből azonban már önként adódik a számonkérés célja is, nevezetesen annak biztosítása, hogy a feladatok megoldása a társadalom igényeinek megfelelően történjék. Ennek érdekében azonban szükség van a társadalom osztálytartalmú és osztályérdekekre helyezett folyamatos javítására, amely alapvető módon azzal érhető el, hogy meg kell valósítani a társadalom és az egyén tudatának szinkronitását. Ezek a célok különböző eszközök komplex alkalmazásával érhetők el, mint pl. a nevelés, a meggyőzés, de nem utolsósorban a büntetés alkalmazásával vagy kilátásba helyezésével. E helyen számunkra a büntetés kilátásba helyezése, illetve a büntetés alkalmazása lesz a jelentős, ezért elsősorban ennek az eszköznek az alkalmazási körülményeivel kell foglalkoznunk.

Úgy véljük, hogy nem szorul különösebb magyarázatra, hogy a társadalom tagjával szemben a társadalom csak abban az esetben alkalmaz ilyen büntetést, illetve hátrányt, ha a feladat megoldása, illetve a megoldás minősége negatív lesz. Abban az esetben, ha a feladatmegoldás megfelel a társadalom kívánságának, azaz a megoldás minősége pozitív értékelést nyer, nem büntetés, hanem elismerés illeti a társadalom tagját, amely az egyszerűbb feladatok megoldása során a munkaviszonyban a munkabér, más esetekben jutalom, egyéb elismerés formáját ölti.

Szilágyi Péter már idézett tanulmányában — a jogi felelősség fogalmát is vizsgálva — feltehetően hasonló, ki nem fejtett gondolatsor után jut el ahhoz a következtetéséhez, amelynek alapján a jogi felelősséget a következőkben fogalmazza meg: „Álláspontom szerint a jogi felelősség a jogsértés és a jogszabály formájában megfogalmazott társadalmi követelmény közötti viszony, értékviszony."

A felelősség nem kizárólagosan jogi fogalmát vizsgálva könnyen élhetnénk redukcióval, amennyiben — elfogadva az imént idézett jogi felelősség fogalmát — a jog szót a felelősségi fogalomból törölnénk és ennek következtében a felelősség valaminő általánosabb fogalmához juthatnánk, valahogy így: a felelősség, a sértés és a szabály formájában megfogalmazott társadalmi követelmény közötti viszony, értékviszony. E „megoldás" természetesen csak játék lenne a szavakkal, és ennek következtében alkalmatlannak is minősíthetnénk a felelősség fogalmának ilyen meghatározását. Annak oka, hogy e redukciós játékra mégis sort kerítettünk, kizárólagosan abban van, hogy minden játék színezete ellenére közel jut a valósághoz.

III.

A felelősség fogalma és egyes létszakai

A társadalom által meghatározott feladatnak a feladat címzettjéhez való eljutásával olyan viszony jött létre a feladat meghatározója és a címzett között, amelyben a viszony lezárulása — azaz a feladat megoldása — eredményét tekintve pozitív és negatív irányú lehet. A viszony létrejöttével párhuzamosan létre jön a feladatmegoldás eredményének pozitív és negatív lehetősége. Alapvető különbséget látunk azonban a pozitív és negatív eredményű feladatmegoldás lehetősége és a pozitív és negatív irányú feladatmegoldás között.

A társadalom szükségszerűen értékeli a társadalom tagjának feladatmegoldását, az értékelésre azonban csak a feladatmegoldást követően kerül sor, kivéve azt az esetet, amikor már a feladatmegoldás szakaszában olyan jelentős részfeladatok megoldása marad el, vagy oldódik meg negatív eredménnyel, amelyek már az alapfeladatok megoldását teszik ki közvetlen veszélynek, illetve idézik fel az alapfeladat megoldásának közvetlen negativitását. A feladatok ugyanis igen sok részfeladatból tevődnek össze, amelyek egymástól többé-kevésbé elhatárolhatók és ezek a részfeladatok önmagukban is tartalmazzák a negativitás, illetve a pozitív eredményű megoldás lehetőségét. Mivel minden főfeladat magában hordozza a részfeladatokat is, álláspontunk szerint nem követünk el hibát, ha általában feladatról és annak megoldási eredményeiről beszélünk.

A feladatmegoldás periódusában — elsősorban a vállalati vezetők esetében — bizonytalansági helyzet áll fenn a feladatmegoldás eredményessége tekintetében. A feladatmegoldás utáni szakaszban azonban ez a bizonytalanság már megszűnik, hiszen az értékelés eredményeként eldől, hogy a feladatmegoldás pozitív vagy negatív értékű volt-e. Mindebből következik, hogy a feladat meghatározásától kezdve a feladat aktualitásának megszűnéséig fennáll a megoldás sikerének vagy sikertelenségének a lehetősége, és így a feladat puszta léte már magában hordozza annak lehetőségét, hogy megoldása eredménytelen lesz. Ez a helyzet azonban — miként azt a fentiek során már érintettük — döntően különbözik attól a helyzettől, amikor a feladatmegoldás negatív minősítést nyer, azaz az előbbi csupán az utóbbi lehetőségeként jelenik meg, de ez a lehetőség egyben meg is szűnik, amint a feladatmegoldás egyben pozitív tartalmúvá válik.

A negatív eredményű feladatmegoldás lehetősége magában hordozza a felelősség lehetőségét, azonban ez csak a felelősség lehetősége, amely természetesen nem azonos magával a felelősséggel. Ez a negativitást lehetővé tevő szakasz döntő módon a feladatot megoldó kocká-

zata, amelynek során kockáztatja az eredmény negativitásának reálissá válását, egyszerűbben fogalmazva kockáztatja, hogy a feladatmegoldás következtében őt a társadalom részéről különböző hátrányok érik az értékelés eredményétől függően. Más lesz a helyzet, ha a feladatmegoldás negatív eredménnyel zárul. A társadalom önjavításának igénye különböző hátrányok alkalmazását sugallja, természetesen csak abban az esetben, ha az „önjavításra" reális lehetőség van. Különböző megfontolások szólhatnak amellett, hogy a társadalom részéről alkalmazásra kerülhető hátránytól bizonyos esetekben el lehessen tekinteni. A hátránytól való eltekintés azonban eseti, szubjektív megfontolás függvénye, amely nem tagadja azt az állításunkat, hogy a feladatmegoldás negativitása érdemileg is más, mint a negativitás lehetősége.

Mivel a feladatmegoldás folyamata és eredménye között különbséget tettünk, mód nyílik arra, hogy a felelősség fogalmát megközelítsük. Ennek alapján álláspontunk szerint a felelősség nem más, mint a társadalom és a társadalom tagja között fennálló olyan viszony, amelyben a társadalom által megszabott feladatmegoldás negatív előjelű. A feladatmegoldás negativitásának bizonyítéka és külső, látható jele a társadalom által alkalmazott hátrány, azaz a szankció. A nem szankcionált negatív eredményű feladatmegoldás rejtve marad, de ez a rejtettsége nem zárja ki, hogy ezt is felelősségnek tekintsük. Mivel azonban a társadalom alapvetően megelőzésre és nevelésre használja a felelősséget és ennek a kettős célnak az elérése a szankció alkalmazásával nagy mértékben megkönnyíthető, nem mondhatunk le arról, hogy a felelősség e variánsát külön meg ne nevezzük. Mindezek következtében a felelősség három létszakát különböztethetjük meg, nevezetesen; a felelősség lehetőségét (ha a felelősség fogalmat akarjuk rá alkalmazni, nevezhetjük potenciális felelősségnek), a rejtett felelősséget, és a megjelölt vagy szankcionált felelősséget.

A feladatmegoldás folyamatában található felelősségi csíra nem felelősség, ugyanakkor természetszerű, hogy a közgazdaságtudomány a feladatmegoldások folyamatát vizsgálva e körben vélt felfedezni — különösen a vállalati vezetők oldalán — olyan többletterhet, amelyet a nagyobb munkabérben kívánt kifejezésre juttatni. A közgazdásszal ellentétben (vagy inkább a közgazdászt kiegészítve) a jogász statikusabb szemléletmódot képvisel, hiszen szabályokat alkot és alkalmaz, tehát a folyamatokból a társadalom számára jelentős szakaszokat emeli ki, e körben vizsgálja a szabályt be nem tartó személy magatartását és azt szankcióval jelöli meg. Mindebből következik, hogy nem csodálkozhatunk túlzottan azon, ha az egyes jelenségeknek — adott esetben a felelősségnek — más és más szakaszait tartják jelentősnek.

Véleményünk szerint a rejtett felelősség a potenciális felelősség és a szankcionált felelősség között félúton helyezkedik el; később jelenik meg mint azt a közgazdaságtudomány állítja, de korábban is jelen van, mint azt a jogtudomány elismeri. A rejtett felelősség a negatív eredményű feladatmegoldással létrejön, és még azt sem mondhatjuk, hogy minden esetben jel nélkül marad, hiszen a negatív eredményű feladatmegoldás puszta ténye is szignalizálhat bizonyos mértékig. A rejtett felelősség eseteivel állunk szemben akkor, amikor a vállalati vezetőt eredménytelen vagy kevésbé eredményes tevékenysége következtében felmentik a vezetői tisztség alól és esetleg más, kevésbé jelentős vezetői tisztséggel bízzák meg, de hasonló esettel találkozhatunk akkor is, amikor a dolgozót kihagyják a jutalomosztásból, annak ellenére, hogy közvetlen munkatársai kivétel nélkül részesülnek belőle. Mindezekből következik, hogy a rejtett felelősség „rejtettsége" viszonylagos, azaz rejtettsége csak a szignalizált, pontosabban a szankcióval szignalizált felelősség viszonyában érthető, hiszen a társadalom számára mégiscsak mutat némi szignifikációt.

A rejtett felelősség rejtettségének viszonylagossága jelentős gyakorlati következményekkel jár. Közismert a vállalati vezetők felelősségének kérdései körében a társadalmi megítélésnek az a problematikája, amely a vezetői felelősség tudathasadásos állapotához vezet. A felelősség skizofréniája a vállalat keretein belül jelentkezik a vezetői felelősség lényegének a megítélése tekintetében, amikor a vállalati vezetők szubjektív értékítélete abban a triviális megfogalmazásban fejeződik ki, hogy mindenért, ami a vállalaton belül történik, a vezető a felelős. A vezetői felelősségről alkotott ilyen értékítéletet objektíve támasztja alá a vezetői felelősség részbeni jogi szabályozatlansága és annak következményei, mint pl. a vezető munkabérének és jutalmazásának a felügyeleti szerv számára biztosított nagymértékű diszkrecionálása, de hasonlóan a vezető kinevezésének és felmentésének szabad mérlegelési jogkörbe való utalása, valamint — az esetek nagy részében — a jogorvoslat hiánya és a rendkívül széles számonkérési lehetőség.

Ugyanakkor a nem vezető beosztású dolgozók értékítélete a vezetői felelősségről mindezeknek az ellenkezőjét fejezi ki, amely szerint nem igaz az, hogy a vezető felel mindenért, hanem ellenkezőleg a dolgozó az, aki naponta szembetalálhatja magát a felelősséggel, hiszen a munkajogi fegyelmi és kártérítési felelősség fenyegetésének ő van kitéve folyamatosan a munkavégzés során. Mindez arra a tapasztalati tényezőre támaszkodik, hogy viszonylag ritka az olyan eset, amikor a vállalati vezetők ellen fegyelmi vagy kártérítési eljárás indul, míg a beosztott dolgozók tekintetében ez utóbbi felelősségi formák lényegesen gyakrabban válnak aktuálissá. Jogi tekintetből ugyancsak alátámasztja ezt az álláspontot az a tény, hogy —

miként azt már más alkalommal kifejtettük[7] — a munkajogi fegyelmi és kártérítési felelősség szabályai alapvetően a beosztotti magatartás elbírálására alkalmasak.

A vállalati vezetői felelősség lényegének megítélésében — bármennyire is ellentétesek az álláspontok — mindkét oldalnak igazat kell adnunk. A vállalati vezető a potenciális és a rejtett felelősséggel találkozik gyakrabban, míg a beosztott dolgozó a szankcióval jelölt felelősséggel. A vezető potenciális felelőssége sokkal gyakrabban jelent tehertételt, mivel vállalati tevékenysége eredménye lényegesen több bizonytalansági tényezővel terhelt, mint a beosztott dolgozó tevékenysége, emellett feladatai — az esetek túlnyomó részében — sokkal összetettebbek, bonyolultabbak a beosztott feladatainál. A beosztott dolgozó feladatai statikusabbak, az eredmény vagy az eredménytelenség ennek következtében könnyebben szignalizálható jutalom vagy szankció formájában. Mind a vezetők, mind a beosztottak más felelősségről beszélnek, a vezetők a felelősség lehetőségét és a rejtett felelősség beálltát tekintik felelősségnek, míg a beosztottak a megjelölt felelősséget érzik tehertételnek.

A potenciális felelősség a rejtett és a szignalizált felelősség lehetőségét jelenti, kérdés; melyik az a felelősségi variáns, amelynek közgazdasági jelentőségét — többek között a munkabér mértékét meghatározó tényezők esetében, de a vezetéstudomány és a vállalati vezetés minőségét befolyásoló tényezők esetében is — figyelembe lehet, illetve szükséges venni.

A felelősség jelentősége és mértéke a vállalati belső mechanizmusban, a vezetők tekintetében bír jelentős gazdasági konzekvenciákkal. A munkabér mértékét meghatározó tényezők sorában — miként az eddigiek során már láttuk — komoly szerepe van a felelősségnek, hasonlóan nagy szerepe van a vezetési tevékenység színvonalas ellátása során is. Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy ha a felelősségnek különböző szakaszait különböztetjük meg, melyik lesz az a szakasz, amelyhez ilyen jelentős következmények fűződnek. Erre a kérdésre az alábbiakban igyekszünk választ adni, előrebocsátva, hogy vizsgálódásainkat — a felmerülő kérdéseknek a vállalati vezetőket érintő prioritása miatt — a vállalati vezetői tevékenység körében végezzük el.

A vállalati vezetői tevékenységet rendkívüli mértékben leegyszerűsítve mondhatjuk azt, hogy a vezetői tevékenység, a vezetői feladatmegoldás eredményét tekintve pozitív vagy negatív lehet. (Nem veszünk itt figyelembe — kizárólagosan az egyszerűsítés kedvéért — olyan számottevő tényezőket, amelyek, mint pl. a negatív eredmény megállapítása során felvetődő vétkesség, jelentős szerepet kapnak, de nem vizsgáljuk e helyen részleteiben a vezető feladatait sem.) Abban az esetben, ha a vállalati vezető sikeresen oldja meg feladatait, tehát a feladatmegoldás pozitív, a társadalom részéről, illetve a társadalmi értékítéletet megfogalmazó felügyeleti szerv részéről elismerésre tarthat igényt. Természetesen más lesz a helyzet abban az esetben, ha a feladatmegoldás eredménytelen, azaz a feladatmegoldás negatív eredményű. Ez utóbbi eset — a negatív eredményen túlmenően — azzal a következménnyel mindenképpen jár, hogy elmaradnak azok az elismerések, amelyek a pozitív feladatmegoldás eredményét követik, sőt mi több, a vezető helytelenítésre, esetleg különböző hátrányok alkalmazására számíthat. Mindaddig azonban, amíg a vezetési tevékenység eredményének előjele nem válik ismertté, illetve ameddig a vezetési feladatok megoldásának egy-egy jól elkülöníthető szakasza le nem zárul, a negatív eredmény elérésének csupán csak a lehetősége áll fenn. (A pozitív eredményű feladatmegoldás kérdéseivel nem foglalkozunk, mivel ezzel a tevékenységi eredménnyel a feladatmegoldás lényegében véget ér és további komplikációk e feladatmegoldással nem keletkeznek.)

A feladatmegoldás időszakában a negatív eredmény bekövetkeztének a lehetősége szinte minden esetben fennáll, akár vezetőről, akár beosztottról is legyen szó. A negatív eredmény bekövetkeztének a lehetősége természetesen bizonytalansági tényezőként jöhet figyelembe a feladatmegoldó számára, és e tekintetben nincs különbség vezető és beosztott között. A feladatmegoldás folyamatában meglevő bizonytalansági tényezőt alapjában véve a feladatmegoldó kockázatának tekinthetjük. A vállalati belső mechanizmus működése során természetesen nem csak a vállalat, mint gazdálkodó szervezeti egység visel kockázatot, hanem az e mechanizmust működtető dolgozók is. A dolgozó kockázata a feladatmegoldó dolgozó kockázata, amikoris kockáztatja, hogy a feladatmegoldás, illetve az abban befektetett munkája lesz eredménytelen. Kockáztatja azonban azt is, hogy az eredménytelen munkavégzés következményeként társadalmi rosszallásban részesül, kockáztatja tehát a felelősség megállapításának a lehetőségét.

A felelősség lehetősége a feladatmegoldás folyamatában, a feladatot megoldó dolgozó szakmai kockázatát jelenti, illetve ennek következményeként a felelősség kockázatát. A kockázat mennyisége első megközelítésben úgy tűnik, a feladatok számától függ, valójában azonban sokkal inkább a feladatok összetettségétől, a megoldhatóságukat bizonytalanná tevő mozzanatokkal áll összefüggésben. A potenciális felelősség nem felelősség tehát, hanem kockázat, amely minden feladatmegoldással szükségszerűen jár együtt, enélkül nem be-

[7] Vállalatirányítás és a vállalatok jogi helyzete c. tanulmánykötet (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1974. szerk.: *Sárközy* Tamás) egyik tanulmánya, amely „A vállalati vezetők felelőssége és anyagi érdekeltsége a gazdaságirányítással szemben" címet viseli.

szélhetünk a feladatmegoldásról sem. A vállalati vezető esetében ez a kockázat általában erőteljesebben mutatkozik, mint a beosztott dolgozók esetében; mivel a vezetési tevékenység alapvetően perspektivikus feladatok megoldásából áll. A perspektivikusságon ez esetben azt értjük, hogy a vezetési feladatok megoldásának eredményei általában csak hosszabb távon jelentkeznek, és ez az eredmény előjelének tekintetében fokozza a bizonytalanságot és az ezzel együttjáró kockázatot. A feladatmegoldás folyamatában a kockázat és a felelősség egymást követő fogalmak, álláspontunk szerint ugyanis ahol a kockázat véget ér, ott kezdődik a felelősség.[8]

A vezetési tevékenységgel szükségszerűen együttjár a kockázat, ez a vezetési feladatok sine qua non-ja, mint ahogy az is szükségszerűen együttjár a vezetési feladatok megoldásával, hogy általában több kockázatot tartalmaznak a vezetői feladatok, mint a beosztottak feladatai. A több kockázat növeli a rejtett vagy szignalizált felelősség beálltának a lehetőségét, de ha ez utóbbi felelősségvariánsok közül valamelyik megvalósul, nem magasabb munkabérrel reagálunk a negatív feladatmegoldás produkálására.

Eddigi gondolatmenetünkből arra a következtetésre jutottunk, hogy a nagyobb felelősség — nagyobb munkabér elve erőteljesen megkérdőjelezhető. Nem azt kívánjuk kifejezésre juttatni ezzel, hogy a vállalati vezetők számára nem tartjuk indokolhatónak általában a beosztott dolgozók munkabérénél magasabb munkabért, de úgy véljük, azt szükséges abban kifejezésre juttatni, amit az valóban kifejez, nevezetesen a vezetői munka összetettebb, bonyolultabb és kockázatokkal terheltebb voltát és nem a feladatmegoldás jövőbeni negatív eredményét. Más kérdés, hogy a kockázatvállalást, amely nélkül tehát nem képzelhető el eredményes vezetési tevékenység, mennyiben szükséges a vezetői munkabérben kifejezésre juttatni. E kérdés megválaszolása azonban csak a munkatudományok részéről lehetséges.

A munkabér mértékét meghatározó tényezők sorában fontos helyre állított felelősség megítélésünk szerint nem felelősség, vagy ha annak tekintjük, számolni kell a jövőben is azzal a kettősséggel, amelyre a fentiekben már utaltunk, nevezetesen arra, hogy a vezető továbbra is úgy fogja tekinteni vezetői helyzetét, hogy a vállalati mechanizmus működése során minden felelősség őt terheli, míg ugyanakkor a beosztott dolgozók e felelősséget nem tapasztalhatják, tehát tagadó álláspontra helyezkednek.

A nagyobb felelősség — nagyobb munkabér elvének bevezetése azonban további ellentmondások forrásává is válhat. Ha a felelősséget legáltalánosabban negatív eredményű feladatmegoldásnak tekintjük, azonnal felvetődik a kérdés; a felelősségre hivatkozva megállapított magasabb munkabér nem azt a hátrányos helyzetet akarja kiegyensúlyozni, amely majd a negatív eredményű feladatmegoldás következményeképpen fogja a vezetőt érinteni. Ez tehát azt jelentené, hogy az átlagos vagy az átlagosnál jobb vezetői munkát végző számára a magasabb munkabérrel mintegy átalánydíjat adunk arra az esetre, amikor a felelőssége megállapításának következményeként majd — szignalizált felelősség esetén — fegyelmi vagy kártérítési szankciót alkalmazunk. Úgy tűnik, hogy a vezetők magasabb munkabérében nem a majdani felelősséget, illetve a felelősség elviselésének fájdalomdíját kell látnunk, hanem sokkal inkább a vezetői munka bonyolultabb voltát, valamint a színvonalas megoldáshoz az átlagosnál nagyobb felkészültséget lehetne figyelembe venni. A felelősség — miként ezt már kifejtettük — nem ok, hanem okozat, a felelősséget előtérbe állító szemléletmód a feladatra való koncentrálás helyett egy viszonylag nehezen megállapítható, és tartalmában sem mindig egyértelmű fogalommal operál; a felelősséggel, de ezzel az okozatot az az ok elé helyezi, tüneti kezelést nyújt, amikor az alapbetegséget kell gyógyítani.

Tagadhatatlan, hogy a vállalati vezető több kockázatot vállal, mint a beosztott dolgozó. Ehhez viszonyítva kellene megállapítani — hasonlóan a beosztott dolgozókhoz — a „tűrt selejt" szintjét is, mivel éppen a kockázatot okozható bizonytalanság szaporíthatja a vállalatvezetői munka selejtjét. Ez azonban nem a magasabb munkabér indokolásához, hanem a felelősség alól való kimentéshez nyújtana segítséget.

Annak ellenére, hogy nem tartjuk elfogadhatónak a vállalati vezetők felelősségének a vezetői feladatok elé helyezését, és ennek alapján a vezetők munkabérére levont következtetéseket sem, úgy tűnik a közgazdaságtudomány egy igen jelentős kérdésre irányította a figyelmet, amely abban foglalható össze, hogy különbséget kell tenni a vállalati vezetők és a beosztott dolgozók felelőssége között. E kérdés mindezideig a jogi kutatás perifériájára tartozott, azonban jelentőségénél fogva sürgetően igényli a vállalati vezetők jogi felelősségének mielőbbi kimunkálását, úgy, hogy ennek során

[8] A vállalati szintű kockázat és felelősség viszonyában ezzel szemben — jogi oldalát tekintve a kérdésnek — „a kockázat ott kezdődik, ahol a felelősség (és a szerződéses vagy más alapú megtérítési kötelezettség) végetér". Vö. Eörsi Gyula: A gazdaságirányítás reformjával kapcsolatos felelősségi kérdések. A „Jogi kérdések az új gazdaságirányítás köréből" c. tanulmánykötetben. Budapest 1967. 42. old. Véleményünk szerint a vállalatok közötti, elsősorban szerződéses viszonyban, valóban kockázatként jelenik meg az a kár, amelyért senkit sem tudunk felelőssé tenni a megtérítési felelősség megszűnése után. A vállalati belső mechanizmusban, a munkaviszony körében azonban fordított a helyzet, a vezetőt azért vonjuk felelősségre, ami a szükségszerű kockázaton túl mutat. A szükségszerűen alkalmazott kockázattal nem mentesíthető vezetői magatartás negatív eredményéért áll be a felelősség szignalizálható variánsa.

a szabályozás vegye figyelembe a vezetési tevékenységből származó specialitásokat is. Ennek érdekében aktuálissá vált a vállalati vezetőknek a beosztott dolgozóktól eltérő felelősségi rendszerének kialakítása; amely elsősorban a jogtudományi kutatások feladatai közé tartozik.

A vállalati belső mechanizmus során létrejövő felelősség nem alku tárgya, azaz a vezető nem a felelősséget vállalja, hanem legfeljebb a negatív eredményű feladatmegoldás kockázatát. Véleményünk szerint azonban egyik sem meghatározója a vezetői munkabér mértékének.

Biró Sándor

A „rehabilitációs" ideológia „csődje" - börtönreformok az amerikai kontinensen

I.

A nyugati társadalom az „értékek válságát" éli át. Ennek hatását sok tekintetben a bűnözés és más deviáns viselkedési formák általános terjedésében lehet lemérni. Erről, valamint a következményekről — a közbiztonsági viszonyok tarthatatlan állapotáról — vannak információink. Az azonban már kevésbé ismert nálunk, hogy a nyugati világban, különösen az észak-amerikai kontinensen pánikhangulat alakult ki a büntetőpolitika csődje miatt. Világossá vált, hogy az igazságszolgáltatás és a büntetésvégrehajtás jelenleg rendelkezésre álló eszközeivel tehetetlenül áll a megnövekedett, egyre erőszakosabb formákat öltő bűnözéssel szemben. A válság megoldása sokak szerint átfogó társadalmi intézkedéseket igényelne. Az igazságszolgáltatás reformjához — hangoztatja például Denis *Szabo* professzor — a kollektív biztonság, a túlnépesedés vagy a környezetvédelem problémáinak megoldásához hasonló méretű társadalmi összefogásra van szükség. A válság leküzdésének legnagyobb akadálya szerinte az emberek gondolkodásmódjában keresendő. „Az a feladat — írja —, hogy túljussunk azokon az ellenérzéseken, amelyek neveltetésünk, lényegileg liberális és individualista gondolkodásmódunk eredményei, és amelyek alapján elutasítjuk az értékek közösségi szintű megközelítését. Azt hisszük, hogy az értékek koncepciója csak egyéni lelkiismeret dolga.[1]

A tőkés társadalomban az értékek ilyen értelmezése a mérhetetlen egoizmus morális alapját teremtette meg, amely a társadalom, az egymás dolgai iránti közömbösségben is kifejeződik. Ugyanakkor létrehozta azt az erkölcsi anarchiát, amely már-már veszélyezteti a nyugati ideológusok által sokat emlegetett emberi szabadságjogokat is. Amerika egyes vidékein a közbiztonság hiánya ma már kétségtelenül nagymértékben akadályozza az emberi szabadságjogok jelentős részének gyakorlását. Az amerikai kriminológusok abban bíznak — nem is alap nélkül —, hogy az erőszakos bűnözéstől, az üzleti élet biztonságát egyre inkább veszélyeztető korrupciós cselekményektől való félelem következtében az emberek szemlélete megváltozik. Átértékelik életfelfogásukat és képesek lesznek újra közösségi gondolkodásra, felismerik a közösségi cselekedet megsokszorozott hatékonyságát. A tudósok egy részében ez a gondolat már megfogalmazódott, de hosszú idő és igen sok erőfeszítés kell ahhoz, hogy a nyugati társadalomban ez tettekben is megnyilvánuljon. A bűnözés társadalmi problémáinak megoldását ma még sokan inkább a megnövekedett anyagi, pénzügyi eszközök alkalmazásában keresik.

Az állam hatalmas anyagi erőforrásokat biztosít a bűnüldözés technikai feltételeinek tökéletesítésére. Egyre-másra hozzák létre a különböző büntetőjogi reformbizottságokat, amelyek a tudományos kutatások eredményeinek felhasználásával igyekeznek jogbiztonságot teremteni az angolszász alapokon működő büntetőjog-politikában. Ennek nyomán fokozatosan átértékelődik a büntetés alapideológiája, kialakulnak egy új büntetési rendszer körvonalai, átformálódnak a kísérleti börtönök.

II.

Az alábbiakban részletesebben a büntetési rendszerben és a börtönök kialakításában bekövetkezett változásokkal foglalkozunk.

A második világháború után a társadalomvédelmi koncepció elterjedésének hatására Nyugat-Európában ismét előtérbe került a büntetés személyiséget javító célzatú alkalmazása, amely az egyedi büntetés nevelő tartalmában öltött testet. A büntetőpolitika napi gyakorlatában azonban a büntetés továbbra is kényszerintézkedés maradt, hátrányokozással és a személyi szabadságot korlátozó intézkedésekkel. Ebben a büntetés évszázados logikája tükröződött: a társadalomnak káros, a veszélyes viselkedésre hasonló rosszal kell reagálnia. A két célkitűzés — a megbüntetés és az átnevelés — egymással feloldhatatlan ellentmondásba került. A büntetőtudományok óriási jelentőségű fejlődése ellenére sem alakultak ki azok az esz-

---

[1] *Szabo* Denis: Evaluation of Systems of Criminal Policy. International Centre for Comparative Criminology. University of Montreal, 1976. 13. old.

közök és eljárási módok, amelyek a büntetést és az átnevelést ténylegesen a reszocializáció szolgálatába tudták volna állítani.

Amerikában az átnevelés szükségességének túlhangsúlyozásával és igen széles körű alkalmazásával a szabadságvesztés vált a büntetés uralkodó formájává. Ennek tartalmát azonban általában a cselekménnyel okozott kárhoz és nem az elkövető személyiségéhez mérten határozzák meg, ezzel egyúttal időkorlátok közé szorítva a nevelést is. A legsúlyosabb bűncselekmények elkövetőivel, valamint a visszaesők egyes csoportjaival és a fiatalkorú bűnözőkkel szemben alkalmazott büntetőpolitika középpontjában viszont a határozatlan tartamú elítélés állt, a nevelésre tehát elvileg korlátlan lehetőség nyílt.[2]

Warren, Studt, Messinger, Wilson, Glaser, Sandhu — hogy csak néhány ismertebb nevet említsünk az amerikai kriminológusok közül — óriási energiával, más-más megközelítési móddal kísérletet tettek az elítéltekkel való bánásmód elvi rendszerének kidolgozására.[3] Továbbfejlesztették a csoportos terápiát, az egyéni nevelés új módozatait dolgozták ki. *Warren* például kialakította az elítéltek tipológiáját és a típusokhoz illesztette terápikus elképzeléseit. Az említett kutatási eredmények felhasználásával kísérleti börtönöket hoztak létre kitűnően felszerelt pszichológiai laboratóriumokkal. Kikísérletezték az elítéltek szabad mozgásának korlátait. Lakó- és munkaközzösségeket hoztak létre, biztosították az egyéni továbbképzést, alkalmat teremtettek a sportolásra. Korlátlan levelezést engedélyeztek a külvilággal. Néhány börtönben az elítéltek parlamenteken fejthették ki véleményüket a velük kapcsolatban alkalmazott eljárásokról. Televízió, rádió, filmvetítés, könyvtárak biztosították a szabad idő hasznos kitöltését. Kompjúterek álltak rendelkezésre a tudományos eljárások hatékonyságának vizsgálatára. *Ma mégis mindenki arról beszél, hogy a nevelési célzatú büntetés ideológiája csődbe jutott.*

Jellemző, hogy az amerikai kriminológusok számára ennek az ideológiának válsága elsősorban a börtönben uralkodó anarchia és erőszak terjedésében mutatkozik meg. *Toch* például a börtönben elkövetett gyilkosságok számának emelkedéséről beszél. Adatai szerint míg az Egyesült Államok börtöneiben 1964/65-ben 40 elítéltet öltek meg, addig 1975-ben ez a szám 120—130-ra emelkedett. 1970-ben Kaliforniában egy a százhoz volt az esélye egy elítéltnek arra, hogy büntetését súlyos testi sérülés nélkül megússza.[3/A] Nőtt a börtönlázadások száma. 1969-ben 39 börtönlázadás volt az Egyesült Államokban, 1970-ben már 59; a növekedés tehát 51%-os volt.[4]

Számunkra azonban a büntetési rendszer hatékonyságának hiánya abban is megmutatkozik, hogy évről évre jelentősen növekedett a súlyos bűncselekmények száma, valamint a visszaesők aránya. Az Egyesült Államokban az erőszakos bűncselekmények az elmúlt tíz esztendőben évente 5—7%-kal emelkedtek. Hasonló adatokat mutat a visszaesők aránya. Ez az elmúlt 4—5 évben már 40—60%-ra növekedett.[5]

Hogyan magyarázzák, miben látják a büntetési rendszer kudarcának okát az amerikai kriminológusok?

Többen megállapítják, hogy a börtön a politikai harcok küzdőterévé vált. A színesbőrű kisebbség, amely tekintélyes hányadát képezi az elítélteknek, egyre inkább politikai elítéltnek tekinti magát, legyen bár bűncselekménye erőszakos nemi közösülés, vagy fegyveres rablás. Ez a szemlélet az 1960-as években lezajlott atticai börtönlázadások után terjedt el és pillanatnyilag még nincs hatásos módszer az ellensúlyozására.[6]

Edith *Flynn* az alkalmazottak, a nevelők hozzáállását sem tartja megfelelőnek. „Meg kell állapítani — írja —, hogy a nevelők többsége rosszul képzett, tévesen nevelt személyiség, aki képtelen megküzdeni a megváltozott, fiatal, ipari környezetből származó elítéltek táborával. Akik képességük és személyiségük alapján valóban alkalmasak lennének a nevelésre, azok nem rendelkeznek megfelelően széles hatáskörrel.[7]

Számosan a kriminológia elméletében uralkodó anarchiát is a büntetőpolitika csődjének okai közé sorolják. Edith *Flynn* például kifejti, hogy „differenciálnunk kell a társadalmilag, az orvosilag és a morálisan problematikus esetek között a büntetés során megvalósítandó korrek-

[2] Az Amerikában uralkodóvá vált büntetési elméletről hasonló véleménnyel van *Horváth* Tibor. L. bővebben: A jelenkori büntetési elméletek kritikai áttekintése. Állam- és Jogtudomány, 1976. 4. sz.

[3] L. bővebben: *Warren,* M. Q.: Correctional Treatment in Community Settings. A Report of Current Research. Sacramento, California, 1971., *Studt,* Elliot—*Messinger,* Sheldon L.—*Wilson,* Thomas P.: C-Unit: Search for Community in Prison. Russel Sage Foundation, New York, 1968., *Glaser* Daniel: The Effectivness of a Prison and a Parole System. The Bobbs-Merill Company, New York, 1969., *Sandhu,* Harjit S.: Modern Corrections. Charles C. Thomas, Springfield, Illinois, 1974.

[3a] *Toch,* Hans: Police, Prisons and the Problem of Violence. National Institute of Mental Health, Washington, 1977. 52—53. old.

[4] *Flynn, Edith E.:* Patterns and Sources of Prison Violence. Implications for a Theory of Control. (Elhangzott előadás az International Centre for Comparative Criminology konferenciáján. Mont Gabriel, 1977. június 9—11. Kézirat.)

[5] *Schoen,* Kenneth F.: A New Prison in a System Encouraging Alternatives. (Elhangzott előadás a fenti konferencián. Kézirat.)

[6] *Flynn:* i. m. 9—10. old. Lásd még *Glaser* Daniel: Politization of Prisoners: A New Challange to Penology, Law Enforcement and Correctional Rehabilitation. Charles C. Thomas, Springfield, Illinois, 1973. 223—235. old.

[7] *Flynn:* i. m. 12. old.

ció tartalmának meghatározásában. Tudomásul kell végre vennünk, hogy a börtönbüntetés nem mindenható eszköz az összes bűnözővel szemben."[8] Szabo más megközelítéssel az előbbihez hasonló következtetésre jut. Elismeri továbbá, hogy a tudományos kutatások eredményei is elmaradtak a várakozástól. „Sem az idő, sem pedig a társadalmi és adminisztratív kísérletezések feltételei nem voltak megfelelőek arra — állapítja meg —, hogy teljesen negatív, vagy teljesen pozitív következtetéseket vonjunk le a tanulmányozott tényekből."[9]

Nézetünk szerint azonban a fenti érvek önmagukban még nem bizonyítják, hogy magának a nevelési célzatú büntetési rendszernek a bukásáról, általános válságáról lenne szó, mégpedig a következők miatt. Először is nem lehet a büntetésvégrehajtási gyakorlatban nevelési célzatú rendszerről beszélni addig, amíg a nevelés csak néhány kísérleti célzattal létrehozott intézetben folyik, és az általánosan uralkodó helyzet ettől teljesen eltérő. *Bronstein* az alabamai börtönrendszert például a kerületi bírósági vizsgálatok alapján a következőkkel jellemzi: „... nincs védelem az elítéltek számára az erőszakos viselkedéssel szemben; nincs a börtönben állami ellenőrzés; hiányzik a szakmai képzés, a nevelés, vagy más hasonló program; a hatalmas és izolált, a múlt rendszerből öröklött börtönök alkalmatlanok a nevelésre, az elítéltek általában kisméretű, hálófülkének megfelelő rendeltetésű zárkákban nyernek elhelyezést; az intézetek rendkívüli mértékben túlzsúfoltak; komoly közegészségügyi problémák jelentkeznek, amelyek az intézet fizikai és egészségügyi adottságaiból erednek; hiányzik az orvosi és elmeorvosi kezelés; a személyzet megfelelő utánpótlása szám szerint, képzettség szerint és az egészséges faji megoszlásra figyelemmel egyaránt problémát okoz."[10] A fentiek az amerikai börtönök túlnyomó többségére is érvényes megállapítások. Nyilvánvaló, hogy nem juthatott csődbe egy olyan nevelési rendszer, ami gyakorlatilag még nem került alkalmazásra.

Egyébként sem lehet valóban nevelési célzatú büntetési rendszernek nevezni azt, ami nem épít megfelelően a munkáltatásra. Az elítélteknél a nevelés szolgálatába állított munkáltatás a reszocializáció legfontosabb eszköze és feltétele lenne. Hiszen a munkának — általában — nemcsak az emberréválás folyamatában van jelentősége, hanem a pozitív emberi tulajdonságok konzerválásában is. Ezt a nyugati kriminológusok sem tagadják. Hatásában olyan jelentős dokumentumban is szerepel például a munkáltatás bevezetésének gondolata, mint az Európa Tanácsnak a hosszú tartamú szabadságvesztésre ítélt személyek kezeléséről szóló 1976. évi határozata.[11] Ezzel a kérdéssel egyébként az elmúlt években nem is foglalkoztak bővebben az amerikai kriminológusok, mert a gazdasági recesszió körülményei között eleve megvalósíthatatlannak látszott bármilyen munkaalkalom megteremtése a büntetésvégrehajtási intézetekben. Ez a helyzet mindaddig változatlan marad, amíg a munkanélküliség a nyugati társadalomban a jelenlegi arányokat mutatja. Az elmúlt évek amerikai pönológiai kutatásainak túlnyomó többsége ezért inkább a csoportos és egyéni pszichoterápia módszereinek kimunkálására irányult. A reszocializáció szempontjából azonban mindezek jelentősége messze alulmarad a munka erkölcsalakító hatásával szemben.

A fenti tényezők mellett meg kell még említeni az önkéntesség elvén alapuló börtönnevelés problémáját is. Azon az alapon, hogy a nyugati társadalomban az állampolgár alapjogai közé tartozik az önkéntesség, jelenleg az amerikai büntetésvégrehajtási intézetek többségében sem lehet az elítéltet kötelezni a nevelési programokban való részvételre. Az állampolgároknak pedig minden modern államban kötelezettségei lennének a társadalom, illetve a szűkebb környezet, pl. a családjuk iránt. Fokozottan áll ez azokra a személyekre, akiknek tetteiből kitűnik, hogy nem tudnak, vagy nem akarnak az uralkodó normák szerint élni és tevékenykedni. Az önkéntesség elvének túlhangsúlyozása mellett eredményes reszocializációra számítani sem lehet. A jelenlegi feltételek mellett csak a börtön szubkultúra kiteljesedésére, az anarchia eluralkodására, a börtönlázadások szaporodására lehet számítani. Ugyanakkor a legképzettebb nevelők sem tudnak eredményesen tevékenykedni, hiszen számukra sincs más lehetőség, mint helyenként demagóg eszközökkel rábírni az elítélteket az együttműködésre.

Az amerikai kriminológiában nem terjedt még el az a szemlélet, amely szerint a mindenkori büntetési rendszer hatékonysága csak az utógondozás működésével együtt mérhető. Számunkra a társadalmi beilleszkedés megvalósulása — néhány kivételtől eltekintve — már elképzelhetetlen szervezett utógondozás nélkül.

Az amerikai kontinensen szervezettségben kétségtelenül nincs hiány. Hatalmas költségvetési tétellel működő, hivatásos pártfogókból álló szervezet gondoskodik a feltételesen szabadlábra helyezett személyek segítéséről és bizonyos mértékű ellenőrzéséről. Célja a társadalmi beilleszkedés objektív feltételeinek biztosítása. Ennek elsődleges feltétele azonban a munkaalkalom megteremtése lenne. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk a büntetési rendszer hatékonyságát, akkor a visszaesők és a súlyos bűncselekményeket elkövetők arányának növekedése törvényszerűnek nevezhető. A Kaliforniai

[8] *Flynn:* i. m. 3. old.
[9] *Szabo:* i. m. 9—10. p.
[10] *Bronstein,* Alvin J.: Prisoners' Rights and Grievances. American Civil Liberties Union Foundations, Inc. 1977. 28—29. old.
[11] Resolution 76/2 on the Treatment of Long-Term Prisoners, point 5. European Committee on Crime Problems, Strasbourg, 1977. 25—26. old.

Fiatalkorúak Bizottsága az 1961-ben feltételesen szabadlábon levő 16—24 éves fiatalok elhelyezkedési lehetőségét tanulmányozva megállapította, hogy a szabadulásukat követő első évben az említett fiataloknak csupán 45%-a rendelkezett állandó foglalkozással, tehát rendszeres jövedelemmel, míg 37%-a munkanélküli volt, 18%-a pedig alkalmi munkát végzett. *Glaser* összehasonlításként közli, hogy Amerika 14—24 éves korosztályba tartozó lakosainak 84%-a rendelkezik rendszeres munkavégzést jelentő munkaviszonnyal.[12] A helyzet időközben nyilvánvalóan csak romlott, hiszen azóta a munkanélküliek aránya megsokszorozódott.

Végül meg kell említeni, hogy az 1950—1960-as években az amerikai kísérleti börtönökben a rehabilitációs ideológia égisze alatt olyan kísérletek és eljárások honosodtak meg, amelyek nemcsak a javító célzatú neveléssel, hanem az ember alapjogaival — pl. az élethez, az egészséghez való joggal — sem egyeztethetők össze. Az erre vonatkozó bizonyítékokat többek között *Morris* tette közzé. „Egyes börtönökben — írja — azokat a bűncselekményeket, amelyeket kábítószer- vagy alkoholélvezettel összefüggésben, vagy szexuális indítékkal követtek el, abnormális cselekményként értékelték és felismerték ugyan a kockázatot, mégis hánytatókkal és elektro-sokkal végeztek kísérleteket, hogy megállapítsák a mesterséges hatás és a nem kívánatos magatartás kapcsolatát. Ezeket a kísérleteket önkéntes vállalkozókon hajtották végre. Elképzelhető valódi önkéntesség ilyen esetben?" — teszi fel a kérdést Morris.[13] A kísérletek helyenként agyműtéteket is magukban foglaltak — a rehabilitáció ürügyén.[14] Ezeknek az eljárásoknak és módszereknek az alkalmazása nem maradhatott örökre titokban. A nyilvánossá válás után azonban a közvélemény nem tett különbséget a rehabilitáció különböző módszerei között, hanem az ezen a címen folyó eljárással azonosított. Ezek után érthető, hogy az egyesek által fasisztának bélyegzett rehabilitációs ideológia nem tarthatta magát sokáig.

III.

Nyugaton a bűnözés olyan általános társadalmi problémává növekedett, amelynek megoldása túlmutat a kriminálpolitika mindenkori lehetőségein. A társadalmi viszonyok alapvető megváltozása nélkül azonban a büntető igazságszolgáltatásra hárul továbbra is egy olyan helyzetnek a megteremtése, amelyben a bűnözés még elviselhető keretek között marad. Ez egyre nehezebb. Pillanatnyilag 250 ezer elítéltet őrizznek az USA federatív és helyi börtöneiben, 1974 óta a szabadságvesztésre ítélt személyek száma 20%-kal emelkedett.[15]

Az előbbiekben körvonalazott helyzetet felismerve, néhány amerikai kriminológus a büntetés céljának átértékelését tartja szükségesnek. *Morris* és *Hawkins* például megállapítják: „Tény, hogy az elítéltek eddig alkalmazott rehabilitációs programjai képtelenek voltak felülkerekedni az elítélésből, a bebörtönzésből származó társadalmi elidegenedésen és az elzárás más káros hatásain. A börtön nem megfelelő hely az elítéltek átnevelésére... De ez nem jelenti azt, hogy a börtöneinkben jelenleg folyó kezelési, nevelési eljárásokat meg kell szüntetni, éppen ellenkezőleg, sürgős szükség van a továbbfejlesztésükre." Ezután Morrisék így folytatják fejtegetésüket: „Senki sem látogathatja anélkül hatalmas börtöneinket, hogy ne ismerné fel, hogy azokban — más országokhoz hasonló módon — aránytalanul nagy az írástudatlan, foglakozásnélküli, szakképzetlen, neveletlen, pszichológiailag terhelt és társadalmilag izolált személyek aránya. Mind az elítéltek, mind a társadalom jól felfogott érdeke ezeknek a személyi fogyatékosságoknak a felszámolása, korrigálása."[16] Ebben az eszmefuttatásban már szó sincs az eddig olyannyira divatos pszichoterápiáról. A szerzők értékelése szerint az elítéltek elsősorban társadalmi helyzetük miatt vannak hátrányos helyzetben, amelyet ennek megfelelően kidolgozott rehabilitációs eljárás alapján lehet megváltoztatni.

Morrisék tanulmányukban megjelölik az általuk helyesnek tartott büntetési célt is. „Végül is fel kell ismerni, hogy a rehabilitációs programok nem jelentik a kezdetet és a véget, ilyen cél nem tűzhető ki a büntetés elé. A rehabilitáció nem egyedüli célja a bebörtönzésnek. A rehabilitáció — bármit is jelentsen, bármilyen programot is adjon — nem lehet a bebörtönzés megkövetelt célja. Tartózkodnunk kell a szemforgatástól: embereket azért küldünk börtönbe, mert bűntettet követtek el; néha azért, hogy visszatartsunk olyanokat, akik könnyen hajlanak hasonló tettre, néha meg azért, mert nem tudunk velük mást tenni. Igazságtalan volna azért bezárni valakit, mert meg kell változnia, és arra kényszeríteni, hogy vesse alá magát egy ilyen eljárásnak. *Éles különbséget kell tenni a bebörtönzés célja és az általa biztosított alkalom között; ez utóbbi lehetőséget biztosít az elítélt támogatására és nevelésére, és ez megvalósulhat az előbbi célkitűzés mellett is.*" ... „A büntetés nem kúra, hanem a büntetőjog gyakorlásából eredő feladat. Amilyen könnyű meghatározni a büntetőjog célját, olyan nehéz elérni: a büntetőjog feladata a büntetés és a kegyelem eszközeivel eljárni azokkal szem-

[12] *Glaser:* The Effectivness of a Prison and a Parole System. i. m. 220—221. old.

[13] *Morris,* Norval: The Future of Imprisonment. The University of Chicago Press, Chicago, 1974, 24—25. old.

[14] L. még *Burt,* Robert: Biotechnology and Anti-Social Conduct: Controlling the Controllers. The Ohio State Law Forum, Lecture for 1974.

[15] *Morris,* Norval and *Hawkins,* Gordon: Letter to the President on Crime Control. University of Chicago, 1977. 69. old.

[16] *Morris* and *Hawkins:* i. m. 67. old.

ben, akik magatartásuk miatt megérdemlik és akiknek megbüntetése a társadalom szempontjából hasznos. Amikor a büntetőjog szakemberei az említett cél megvalósulásán *túl* törekszenek valamilyen *cél* elérésére, veszélyeztetik azokat az értékeket, amelyeken ez az ország felépült."[17]

Morriséknál világosabban már csak a XIX. századi büntetőtudományok klasszikusai határozták meg a büntetés célját, a büntetőjog feladatát. A fenti idézetekből kitűnik, hogy az új ideológia alapját a klasszikus elvekhez való visszatérés képezi. Ezzel a törekvéssel messzemenően egyetértünk, ami a jogbiztonságot illeti. Az azonban már nem világos előttünk, hogy miért kell a javító célzatú nevelést a célkitűzések közül kizárni. Még akkor is értelmét látjuk a javító célzatú nevelés célként történő megfogalmazásának, ha egyúttal elismerjük, hogy nem minden bűnelkövető szorul rá egyenlő mértékben. Tudni kell azonban azt, hogy Morris és hozzá hasonló más amerikai büntetőjogtudósok nem az elvekkel, hanem konkrétan megvalósuló gyakorlattal veszik fel a harcot. *A rehabilitáció valóban eredményes megvalósulását a jelenlegi társadalmi és tudományos feltételek mellett elérhetetlennek tartják.* Másrészt pedig, amit a második világháború óta Amerikában rehabilitációs eljárásnak neveznek, azt nem lehet olyan intézménynek tekinteni, amely ténylegesen elősegíti az elkövetők társadalmi beilleszkedését, ezért a büntetés céljaként megjelölni illuzórikus. Ezzel a kérdéssel az előbb foglalkoztunk. Morrisék fejtegetéséből azonban az is világossá válik, hogy az új értelemben — nem célként — megfogalmazott rehabilitációnak helye van a büntetésvégrehajtásban, ezt azonban a büntetés klasszikus értelemben vett feladatának alá kell rendelni. Az új jellegű rehabilitációs eljárás tartalmát is megjelölik a szerzők, amikor a bűnmegelőzésre alakult szervezetek feladatait írják körül: „A hivatásos pártfogókat elvileg is arra kell korlátozni, hogy segítsék az elkövetőket és a volt elítélteket munkahely keresésében, lakás-, személyes és anyagi problémáik megoldásában. Szerepük lesz a pénzbüntetés és az áldozat számára nyújtandó kompenzáció kikényszerítésében, ellenőrzik majd a bíróság által előírt, a szabadságot korlátozó intézkedések végrehajtását, ha az elítélt a szabad élet körülményei között tölti büntetését. Az említett erkölcsi terápia időtartama nem lehet hosszabb, mint amely a feladat megvalósításához feltétlenül szükséges."[18] Az előbbi idézetből is kitűnik, hogy a reformtörekvésekben erősödik az elítéltek konkrét ügyeiben, életfeltételeik biztosításában történő segítségnyújtás szándéka.[19] Ebben az értelemben a reszocializáció valóban a társadalmi beilleszkedés objektív feltételeinek megteremtésére irányulna és ennek érdekében növekedne a hatáskörrel rendelkező szervek hatósági, ellenőrző szerepe is. Az elítéltek objektív társadalmi helyzetének megváltoztatása azonban igen bonyolult feladat. Ennek előfeltétele a személyiség pozitív irányú befolyásolása, a szubjektív beilleszkedési szándék kialakítása. Tekintettel arra, hogy a tipikus büntetési forma továbbra is a szabadságvesztés, így a szubjektív feltételek megteremtése vagy a meglevő szándék erősítése továbbra is a börtönök feladata marad.

Az elméleti vitákban jelentkező reformtörekvések nyomán börtön-reformbizottságok alakultak. Ezek munkájának és az általuk létrehozott kísérleti börtönök működésének áttekintése a soron következő feladatunk.

Bármilyen jellegű, de modern tudományos alapokon nyugvó büntetési ideológia meghonosodásának előfeltétele az emberhez méltó objektív körülmények megteremtése. Amerikában *mindenekelőtt tehát a börtönök zsúfoltságát kell megszüntetni.* Egyelőre sátortáborokban, kiszolgált hajókon és katolikus papnevelde kiürült épületében is rendeznek be büntetésvégrehajtási intézeteket a zsúfoltság csökkentésére.[20] Az Egyesült Államok Federális Börtönhivatala az elkövetkezendő tíz éven belül 52 új büntetésvégrehajtási intézetet nyit meg, emellett például Floridában 2280 hellyel, Észak-Karolinában 11 000 hellyel bővítik a börtönök befogadó képességét.[21] Az újonnan épülő börtönök modellje a kis, maximum kétszáz személyt befogadó intézet. Erre példa Morris és Steele tudományosan kidolgozott tervei alapján az 1974-ben, Butner-ban (Észak-Karolina) létrehozott börtön, amelyet a veszélyes erőszakos bűnelkövetők számára nyitottak meg. Az intézmény egy falu elrendezkedésére emlékeztet. A közösségi épületek (irodák, templom, ebédlő, könyvtár, színház, mozi, iskola, tornaterem, munkahelyek) a központi tér körül helyezkednek el. A központi tértől távolabb, a következő gyűrűben találhatók a kisméretű lakóépületek. A biztonsági berendezéseket úgy helyezték el, hogy az intézmény belső területéről nem láthatók. A lakóépületek kényelmesek, célszerű a belső térmegosztásuk, szépen dekoráltak, és légkondicionáló berendezéssel vannak felszerelve. A szobák egyszemélyesek, és maguk az elítéltek őrzik a kulcsot. Az intézet összesen 130 személy elhelyezésére szolgál. Az őrök, a nevelők együtt étkeznek az elítéltekkel. A személyzet az elítéltek körében általában tapasztalható arányoknak megfelelően oszlik meg fehér és színesbőrűekre. A nevelők között vannak nők is.[22]

[17] *Morris* and *Hawkins:* i. m. 68—69. old.

[18] *Morris* and *Hawkins:* i. m. 69. old.

[19] L. erről még a New York Times 1977. május 29-i számában „The All-Powerful Parole Systems Under Review" című cikket.

[20] *Schoen:* i. m. 1. old.

[21] *Schoen:* i. m. 2. old.

[22] *Levy,* René, *Rizkalla,* Samir and *Zauberman,* Renée: The Effects of Long-Term Imprisonment and Programs for Long-Trem Inmates. Some Preliminary Observations. International Centre for Comparative Criminology, Montreal, 1977. 14. old.

Az új elképzelések szerint a legszigorúbb fokozatot jelentő, legzártabb intézmények eleve úgy épülnek, hogy azokban ipari üzemek, és egyéb munkahelyek is elhelyezést nyernek. Ez a törekvés jelzi leginkább a büntetés-végrehajtási koncepció módosulását. A *munkaalkalom megteremtését* a reformbizottságok azért tartják szükségesnek, mert a foglalkoztatással csökkenthető az ún. börtönártalom. Másrészt a reszocializáció új modellje szerint a börtön belső körülményeit úgy kell kialakítani, hogy az a lehető legjobban kövesse a szabad életben uralkodó viszonyokat. Ehhez ma már elengedhetetlennek tartják a munkáltatást. Többen hivatkoznak arra, hogy az elmúlt évtizedben épült börtönök elsősorban a kórházak, illetve azok elmeosztályainak mintájára készültek, ami pedig a reformerek szerint tarthatatlan. Napi 8 órás munkát kívánnak biztosítani az elítélteknek; ezért a szabad életben uralkodó bérszínvonalhoz közel álló bérezés járna. A munkával szerzett jövedelemmel való gazdálkodás elősegítené az elítéltek felelősségének növekedését családjuk és önmaguk jövője iránt.[23] A kevésbé zárt új intézetek elhelyezésénél tekintetbe veszik a külvilágban történő munkáltatás lehetőségeit. Mindenekelőtt az állami tulajdonban vagy irányítás alatt levő intézményeket kívánják megnyerni az elítéltek foglalkoztatására. Ez a szervezési forma a munkaidő tartamára eltávozási lehetőséget biztosítana az elítélteknek.

Jól látható tehát, hogy ezek az elképzelések már nem állnak messze a munkáltatásról nálunk kialakult felfogástól. Amíg azonban ezek nálunk a napi gyakorlatban meg is valósulnak, addig az amerikai kontinensen ma is nagyrészt álmodozásnak tűnnek. Azt már tudják, hogy elsősorban emberi tevékenységre jobban épülő könnyűiparban foglalkoztatják majd az elítélteket, de hogy konkrétan milyen munkáltatásra nyílik alkalom, azt majd az akkori munkaerőkereslet dönti el. További kérdés, hogy a betelepülő ipari tevékenységnek milyen jelentősége lesz a reszocializációs folyamatban: nyújt-e sikerélményt a munkavégző számára? Olyan szakképzettséget biztosít-e, amely megkönnyíti a szabadulás után az elhelyezkedést?

A reszocializációs program másik jelentős tényezője az *iskolai oktatás* és az önképzés. Az elképzelések szerint lesznek olyan közösségek az új börtönökben, amelyek teljes munkanapjukat tanulással töltik, szervezett iskolai oktatásban vesznek részt. A kompjuterizált oktatás, amely már működő formája a nevelésnek, pl. Minnesota államban, nyugati szakvélemények szerint lehetőséget biztosít arra, hogy a képességeknek és az egyéni lehetőségeknek legmegfelelőbb program valósuljon meg.[24]

Az iskolai nevelésben és a munkáltatáson alapuló büntetés-végrehajtási program a reszocializáció megvalósulásának valóban reális céljait szolgálhatja. Ez a törekvés annak a felismerésnek a következménye, amely szerint az elítéltek túlnyomó többsége mentálisan normális személyiség, akinek nem kezelésre, hanem a hátrányos társadalmi helyzetükből eredő személyi fogyatékosságaik korrigálására van szükségük. „A büntetés-végrehajtás során az elítélt képességeit csak módosítani kell, és nem ‚kezelni' a fogyatékosságait."[25]

Az amerikai tagállamok többségének gyakorló büntetőreformerei különböző módon értelmezik azt az elvet, amely szerint a büntetés-végrehajtás körülményeit a mindennapi élet modellje szerint kell alakítani. Massachusetts államban *koedukált kísérleti börtönt* hoztak létre, ahol a férfi és nő elítéltek számára közös nevelési programot dolgoztak ki. Ez a program főleg a kábítószer-élvezőknél mutat igen pozitív eredményeket, s a néger elítéltek körében sikeresebbnek bizonyult, mint a fehéreknél. A szabadulás utáni társadalmi beilleszkedést vizsgálva a koedukált munkáltatás és nevelés általában eredményesnek mondható.[26]

Az *önkéntesség elve* változatlanul uralkodik a reformelképzelésekben is, csak a rehabilitációs eljárás tartalmi összefüggéseinek megváltoztatásával új értelmet kapott. Az élet valódi követelményeihez valóban közelálló program megvalósulásában nagyobb szerepe van az önkéntességnek, mint az inkább kórházi kezeléshez hasonlítható pszichoterápia érvényesülése során. *A munkában, az iskolai oktatásban való részvételre talán könnyebb megnyerni az elítélteket, mint a számukra felfoghatatlan értékű más kezelési eljárásokban való együttműködésre.* Minden fajta nevelés akkor igazán eredményes, ha az alany együttműködése biztosított. Vannak azonban alapkötelezettségek, amelyek teljesítésében nem hagyatkozhatunk korlátlanul az önkéntességre. A magunk részéről ilyennek tartjuk a rendszeres munkavégzést, amely a létfeltételek biztosítása szempontjából nemcsak morális, hanem szociális kérdés is. Munkavégzésre csak folyamatos munkával lehet nevelni, és a társadalomnak megvan minden erkölcsi alapja arra, hogy ezt kikényszerítse.

Az új értelemben vett rehabilitáció során az eddiginél nagyobb figyelmet szentelnek az *elítéltek külvilági kapcsolatainak.* A reformbizottságok munkája során egyre erőteljesebben fogalmazódik meg az a gondolat, hogy az elítéltek levelezésének gyakoriságát általában nem szabad limitálni. Számukra a levelező viszony, a levelezés lehetősége sokkal nagyobb jelentőségű, mint a külvilágban. Az elmúlt évek kuta-

[23] *Schoen:* i. m. 20. old.
[24] *Schoen:* i. m. 21—22. old.
[25] General Report in the Treatment of Long-Term Prisoners. European Committee on Crime Problems, Strasbourg, 1977. 14—15. old.
[26] *Wittenberg,* Sahri: Massachusetts Department of Correction, Review of Current Research, 1975—1976. Massachusetts Department of Correction, 1977. 11—13. old.

tási eredményei azt bizonyítják, hogy a telefon korlátlan használata szintén komoly jelentőséggel bír a külvilági kapcsolatok megőrzésében. Ezektől a lehetőségektől még fegyelmi büntetés címén sem indokolt megfosztani az elítélteket.

A *család látogatásainak* elősegítése már sokkal nagyobb gondot okoz a reformbizottságoknak. Az eddigi tapasztalatok szerint a látogatás lehetősége különösen a hosszú tartamú szabadságvesztésre ítélt személyek körében nem volt eléggé kihasználva. A vizsgálatok során ennek okait a következőkben találták meg: a család szégyent érez az elítélt bűncselekménye miatt, ezért a kapcsolat megszakad; a hosszú távollét alatt megszokja a család az elítélt hiányát, és folyamatosan elhidegülnek tőle; az elítélt nem bízik abban, hogy visszavárják, és nem is törekszik a kapcsolat megőrzésére; a látogatások megvalósulására rendkívül rideg körülmények között kerül sor, és az egyik fél sem törekszik arra, hogy megismétlődjön a látogatás; a család lehet olyan anyagi helyzetben, hogy nem tudja megoldani az utazást; a börtön viszonylag rossz összeköttetéssel rendelkezik, nehezen közelíthető meg.[27]

A családi kapcsolatok megőrzésére az esetek jelentős hányadában az *eltávozás* biztosítása a legcélszerűbb. Az amerikai reformokra mindig nagy hatást gyakorló európa tanácsi határozatban kiemelt helyet foglal el ez a módszer: „... Az eltávozás fontos része a reszocializációs programnak. Lehetőséget biztosít a személyi kapcsolatok megteremtésére, biztosítására és megerősítésére, s a legjobb alkalom arra is, hogy az elítéltet olyan körülmények közé helyezzük, ahol felelősen kell reagálnia a saját társadalmi környezetének elvárásaira. Minden bizonnyal a legjobb hely arra, hogy az elítélt belássa, mennyire nélkülözhetetlen az együttműködése."[28]

Az eltávozás széles körű lehetőségét szabályozta 1972-ben Massachusetts államban a Correctional Reform Act. A törvény alkalmazásából eredő problémákat azóta tudományosan értékelték. A hatékonyságot ma még a szökések arányának alakulásával mérik. 1972—75 között az eltávozásban részesült elítélteknek csak 5%-a kísérelt meg szökést, ebből 0,4% 24 órán belül önként visszatért az intézetbe, tehát náluk csak az eltávozás meghosszabbításáról volt szó. Az eltávozásban részesültek között a legnagyobb arányban a kábítószerrel összefüggésben elkövetett bűncselekmények miatt elítéltek voltak, nős, családos személyek, vagy 16—19 éves korosztályhoz tartozó fiatalok. Arányosan ritkábban kaptak eltávozást azok a szexuális bűnözők, akiket határozatlan tartamú szabadságvesztésre ítéltek, és családdal nem rendelkeztek. A szökést megkísérlők, vagy megvalósítók között jelentős arányban szerepeltek a rablás és a járműlopás megvalósítói, továbbá, akiknek büntetése 10—14 év volt, végül a 30 évesnél fiatalabb elítéltek. Megállapították, hogy a feketék hajlamosabbak a szökésre, mint a fehérek.[29]

Azok számára, akiknek semmilyen körülmények között nem lehet eltávozást biztosítani, a börtönön belül kell a család számára megteremteni a viszonylag zavartalan együttlétet. A börtön elkülönített részében lehetővé kell tenni azt, hogy a hétvégét az elítélt családjával töltse. A reformtörekvések megfogalmazói ebben a kérdésben a jól bevált skandináv tapasztalatokra hivatkoznak.[30]

Az új rehabilitációs eljárás hatékonyságának növelése érdekében hangsúlyozott szerepet kap a fokozatos szabadítás elve, főleg az olyan elítéltek esetében, akik a legzártabb, a legszigorúbb fokozatú börtönökből kerülnek szabadlábra. Az ilyen elítéltek szabadításának előkészítésére Massachusetts államban 1972-ben szabadulást előkészítő központokat hoztak létre. Ide szállítják azokat az elítélteket, akiknek büntetéséből már csak egy év van hátra. Ezek az intézetek speciálisan kidolgozott programmal működnek. Lehetőséget biztosítanak iskolai, szakmai oktatásban való részvételre, vagy a börtönben megkezdett program befejezésére. A rezsim sokkal kötetlenebb, mint bármelyik börtönben. A külvilággal való kapcsolattartás majdnem korlátlan. Az itt elhelyezett elítéltek minden szervezett segítséget megkapnak ahhoz, hogy szabadulásuk idejére az alapvető létfeltételeket kialakíthassák. Ebben támogatják őket az intézet nevelői, szakemberei, és a hivatásos utógondozó szervezet munkatársai. Az intézmény működésének hatékonyságát bizonyítja, hogy az innen szabaduló személyek körében a visszaesők aránya jóval alacsonyabb, mintegy 13%, szemben az országos 40—60%-kal.[31]

A fokozatos szabadítás és az utógondozás intézménye a nagy angolszász tradíciókkal rendelkező ún. „halfway-house". Ezt az intézetet, amelyet feltételes vagy végleges szabadulásuk után vesznek igénybe az elítéltek, általában úgy tekintik, mint a lakással nem rendelkező, társadalmilag elesett személyek szociális otthonát. Hiányzik belőlük a nevelési program, az irányítás, az ellenőrzés. A szabadulók akkor hagyják el az ilyen intézeteket, amikor akarják, senki nem győződik meg arról, hogy hova távoznak, van-e más lakáslehetőségük, találtak-e maguknak rendszeres jövedelmet biztosító,

[27] L. erről bővebben: *Ackerman*, Marianne: Helping Those Outside: An Inmate's Family Also Suffers. Ottawa Journal, 1975/1—3. 40. old. Stanley *Cohen* and Laurie *Taylor:* Psychological Survival. Penguin Books, London, 1975. 68—69. old.

[28] General Report in the Treatment of Long-Term Prisoners, i. m. 17. old.

[29] *Wittenberg:* i. m. 8. old.

[30] General Report in the Treatment of Long-Term Prisoners. i. m. 17. old.

[31] *Wittenberg:* i. m. 3., 10. old.

tisztességes foglalkozást. Angliában, ahol ez a fajta intézet a leghosszabb múltra tekint vissza, egy országos vizsgálat eredményei a következőket mutatják: az intézet lakóinak 15%-a egy éven belül, 43%-a egy hónapon belül, a többi két hónapon belül távozott el végleg.[32] Amerikában is hiányzik még a felismerés, hogy a „halfway-house" szerves része lehet az új utógondozási rendszernek, amelyben a szociális támogatáson túl a személyiséget formáló érdemi programok megvalósítására, és annak ellenőrzésére is sor kerülhet.

IV.

A büntetőpolitikai reformtörekvések áttekintése után megállapítható, hogy azok legtöbbje a korábbinál egészségesebb, a reszocializáció megteremtése irányába ható kezdeményezés. Félő, hogy ezek megvalósítására maradéktalanul nem kerülhet sor. *A bűnözés növekedésével a szabadságvesztésre ítélt személyek száma is emelkedik.* A visszaeső bűnözés és a veszélyes, különösen az erőszakos bűnelkövetők arányának eddig jellemző ütemes növekedése mellett, a kiszabott szabadságvesztések mértéke is nő, *emelkedik a hosszú tartamú szabadságvesztésre ítéltek száma.* Ehhez járul még a halálbüntetés eltörlése következtében *megemelkedett életfogytig tartó elzárásra ítélt bűnözők köre.* Mindezek azonban nemcsak a börtönlakók számának emelkedéséhez vezetnek, hanem újabb gondokat okoznak a börtönbüntetés tartalmi követelményeinek megvalósításában is. Egyre több korszerű börtönre lenne szükség, talán a tervezettnél is sokkal többre, amelyekben a célul tűzött nevelési program realizálása növeli az anyagi ráfordítást. Nagyon kérdéses, hogy lesz-e a kidolgozott tervek megvalósításához elég anyagi és szellemi energia?

Meg kell állapítani azt is, hogy a programok egy része a mai körülmények között nem valósulhat meg. Különösen nehéz lenne realizálni — a jelenlegi munkaerőhelyzet mellett — az elítéltek rendszeres munkáltatását, és szakmai képzését. Ez nem egy adott pénzösszeg meglétének, vagy hiányának kérdése, még csak a jó szándékon sem múlik, hanem egy ország gazdasági, szociális helyzetének a büntetőpolitika területén történő tükröződése. A jelenlegi munkaerőhelyzet nemcsak a börtönben folyó nevelésre hat ki, hanem akadályozhatja a szabadulás utáni társadalmi beilleszkedést is. Hiába alakult ki az elítéltben a szubjektív beilleszkedési szándék, ha egyszer a szabad életben nem tud saját maga és családja eltartásáról gondoskodni. Ilyen esetekben szinte nincs is más választása, mint az újabb bűncselekmény elkövetése. Ezen a legképzettebb utógondozó szervezet sem tud segíteni. Itt már olyan alapvető társadalmi problémáról van szó, amely kívül esik a büntetőpolitika hatókörén. Az amerikaiak olyan társadalmi helyzettel állnak szemben, amely a legkorszerűbb, legsokatígérőbb büntetőjogi reformok megvalósításának is gátja. Félő tehát, hogy a reformok megvalósítására megint kizárólag kísérleti intézetekben kerülhet sor, és az általános helyzet alapjaiban változatlan marad. Erre az esetre is megszületett már az ideológia a nyugati kriminológiában: a büntetésnek újabban nem célja a rehabilitáció, hanem csak alkalom ennek megvalósítására. Ha a reszocializációra nem kerül sor, a büntetőjog akkor is betölti társadalmi feladatát. Ha ugyanis a büntetőjog feladata kizárólag az igazságos büntetés, akkor a jogbiztonság megvalósítható a jelenleginél korszerűtlenebb feltételek mellett is. Kérdés azonban, hogy a közbiztonság alakulására mindez hogyan fog hatni?

Gönczöl Katalin

[32] Martin *Davies:* Prinoners of Society. Routledge and Kegan Paul, London, 1974. 98. old.

A hatósági kötelezési jogkör a környezetvédelem szolgálatában

1. A különböző államok — társadalmi rendszerüktől, jogrendszerük sajátosságaitól, s nem utolsósorban környezetvédelmi jogalkotásuk fejlettségi szintjétől függően — különböző módszerek segítségével igyekeznek érvényt szerezni környezetvédelmi előírásaiknak. Általános törekvés, hogy a környezetszennyezés további fokozódását a hatósági engedélyezési rendszer szigorításával próbálják megelőzni. Ez a módszer preventív szempontból eredményes lehet, de a már meglevő szennyezés csökkentésére nem alkalmas. Ezen egyes országokban úgy próbálnak segíteni, hogy engedélyezési kötelezettség alá vonják nem csupán a tervezett, hanem a már meglevő létesítményeket is, és az utóbbiak tekintetében ugyanúgy érvényre juttatják a környezetvédelmi előírásokat, mint az új létesítményeknél. A dán környezetvédelmi törvény 36. §-a szerint például a környezetvédelmi miniszter elrendelheti, hogy a törvény függelékében megjelölt kategóriákba tartozó létesítményeket és berendezéseket meghatározott időn belül engedélyezés végett meg kell vizsgálni, függetlenül attól, hogy azok bővítését vagy megváltoztatását kezdeményezték-e. Joga van ezen túlmenően a szennyezés körülmé-

nyeire figyelemmel, olyan meglevő berendezés vagy létesítmény tekintetében is előírni az engedélyeztetési kötelezettséget, amely nem tartozik a törvény függelékének körébe.

Máshol (pl. Svédországban) az engedélyt meghatározott időtartamra (legfeljebb 10 évre) adják ki, és ezáltal lehetővé teszik az engedélyben megszabottt időtartam letelte után, de környezetvédelmi érdekből már azt megelőzően is az üzemeltetési feltételek szigorítását.[1] Arra is van példa, hogy a jogszabály több évre előre általános érvénnyel állapít meg bizonyos kötelezettséget, és így nincs szükség egyedi államigazgatási határozatra a szigorúbb környezetvédelmi előírás érvényre juttatása érdekében. Ezt a módszert alkalmazták az Egyesült Államokban a gépjárművekre irányadó emissziós határértékek megállapításánál.[2]

Hazai jogunkban hagyományosnak mondható a hatósági engedélyezés, és a hatósági kötelezés szétválasztása mind a jogi szabályozás, mind a jogalkalmazás körében. (E szétválasztást legfeljebb az teszi viszonylagos értékűvé, hogy esetenként az engedély is tartalmaz — feltételként szabott — kötelező előírásokat.) A hatósági kötelezés az eddigiek során is beletartozott a környezetvédelem jogi eszköztárába, azonban inkább potenciális lehetőséget jelentett, amelynek különösebb gyakorlati jelentősége nem volt. Megítélésünk szerint azonban a jövőt illetően e jogi eszköz fontossága számottevően megnövekszik. Éppen ezért időszerűnek tűnik, hogy új környezetvédelmi törvényünk kapcsán átfogóan elemezzük azokat a hatályos rendelkezéseket, amelyek a környezetvédelmi hatósági kötelezés kereteit megszabják.

2. Annak, hogy a hatósági kötelezés mind ez ideig nem játszott szerepet a környezetvédelem terén, alapvetően két oka van.

a) Mivel nálunk a környezeti problémák később jelentkeztek, mint az ipari fejlődés és az urbanizáció terén előttünk járó országokban, egészen a legutóbbi évekig viszonylag ritkán alakult ki olyan lokális környezeti veszélyhelyzet, amely a kárelhárítás érdekében a közigazgatás radikális beavatkozását szükségessé tette volna. Napjainkban azonban mind gyakrabban fordulnak elő olyan rendkívüli víz- és levegőszennyeződések, amelyek az illetékes hatóság azonnali intézkedését igénylik.

b) Jogalkalmazásunkban egyértelműen kimutatható bizonyos fokozatosságra törekvés, amelynek az a lényege, hogy az üzemeket először különféle preferenciákkal (pl. a környezetvédelmi alapból nyújtott pénzügyi támogatással) kell ösztönözni, illetőleg államigazgatási szankciókkal (környezetvédelmi bírság) kell rászorítani hiányzó tisztítóberendezéseik megépítésére, és ezekhez az intézkedésekhez képest csupán végső eszköz a hatósági kötelezés. Kérdés azonban, hogy meddig tart ez a türelmi idő, illetőleg hányszor fogunk még újabb türelmi időt adni. Ezzel kapcsolatban nem árt emlékeztetni arra: hazánkban első ízben a 2038/12/1954. Mt. számú határozat mondotta ki, hogy közegészségügyi vagy népgazdasági szempontból káros szennyvizet kibocsátó üzemet, illetőleg létesítményt szennyvíztisztító berendezés nélkül sem tervezni, sem létesíteni nem szabad, a meglevő üzemek esetében pedig a szennyvíztisztító berendezést utólag kell megépíteni, illetőleg korszerűsíteni. Mivel e rendelkezést nem hajtották végre, a Kormány az abban foglaltakat 1961-ben megismételte, és egyben megtoldotta azzal, hogy a hiányzó berendezések megépítésére, illetőleg korszerűsítésére 1971. december 31-ig adott határidőt [1/1961. (I. 22.) Korm. számú rendelet, illetőleg 2004/1961. (I. 22.) Korm. számú határozat]. Ezt követően 1964-ben már az Országgyűlés mondotta ki, hogy a vizek fertőzése és káros szennyezése tilos; ilyet előidéző üzemet csak szennyvíztisztító berendezéssel szabad építeni és üzemben tartani (1964. évi IV. törvény 13—14. §-ai). Ezt az előírást újólag megerősítette az emberi környezet védelméről szóló 1976. évi II. törvény, amelynek 18. §-a értelmében „Üzemet, létesítményt csak olyan szennyvíztisztító berendezéssel szabad építeni és üzemben tartani, amely a vizek fertőzését vagy káros szennyezését kizárja".

Úgy véljük, mindezek ismeretében joggal állapíthatjuk meg, hogy az említett szakterületen mindenfajta türelmi idő többszörösen is letelt.[3] A IV. ötéves tervben előirányzott szennyvíztisztító kapacitásnak csak mintegy 50%-a valósult meg. Jórészt ennek tulajdonítható, hogy 1975 végén naponta 210 000 köbméterrel több szennyvíz került a vízfolyásokba, mint a középtávú tervidőszak kezdetén. Ilyen körülmények között arra a következtetésre kell jut-

[1] *Lundquist*, L. J.: Shaking the institutions in Sweden. Environment, 1974. évi 8. sz. 27. old.

[2] Az 1970-ben megjelent Clean Air Act (A tiszta levegő törvénye) szerint az 1975. évben gyártott (és behozott) gépjárműveknél a maximális szénhidrogén-kibocsátás nem lehet több, mint az 1970. évi emisszió-szint 10%-a, míg 1976-ban a NO-kibocsátást is az 1971. évinek 10%-ára kell csökkenteni. Hasonlóképpen előre megadta az elérendő vízszennyezési határértékeket a Federal Water Pollution Control Act, méghozzá 1977. július 1. és 1983. július 1. határidővel. (R. Dresnack: Environmental assessments and related impacts. Water and Sewage Works, 1975. évi 5. sz. 78. old.)

[3] Csupán megjegyezzük, hogy a környezetvédelem terén a hasonló „határidőcsúszás" nem speciális magyar jelenség. Japánban pl. a gépkocsik kipufogógázaira vonatkozó előírásoknak 1976-ban kellett volna hatályba lépni, de technikai nehézségekre hivatkozással e határidőt 1978-ra módosították. Egyes autógyárak 1975-ben akciót indítottak a határidő további meghosszabbításáért. A kormány ezért tudott kitérni a követelés elől, mert egyes nagy autógyárak (Mazda, Honda, Mitsubitsi) piacpolitikai megfontolásból addigra már megkezdték az előírásoknak megfelelő autók sorozatgyártását. (Das Technische Umweltmagazin, 1975. évi 1. szám.)

nunk, hogy nem annyira a jogszabályokban, mint inkább azok gyakorlati alkalmazásában van a hiba. Ha komolyan vesszük a környezetvédelmi törvényben megfogalmazott célkitűzéseket, akkor valóban hatékony intézkedésekre van szükség a hatósági jogalkalmazás terén is. Ez természetesen nem csupán a vízminőség-védelemre, hanem a környezetvédelem többi részterületére is vonatkozik.

Annak leszögezése mellett tehát, hogy a fokozatosság érvényre juttatása alapjában véve helyes volt, meg kell állapítanunk: hosszabb távon nem képezheti gazdasági megfontolás tárgyát a környezetvédelmi bírság megfizetése, és a hiányzó tisztítóberendezés megépítése közötti választás. Eleve ki kell zárni annak a lehetőségét, hogy egyes üzemeknek olcsóbb legyen a bírság megfizetése, és ily módon mintegy „megvásárolják" maguknak a környezet szennyezésére való jogot. Ennek érdekében államigazgatási szerveinknek az eddiginél szélesebb körben kell élniük a rendelkezésükre álló hatósági kötelezési jogkörrel.

3. Ha a környezetvédelmi hatósági kötelezésre vonatkozó jogszabályokat átfogóan elemezzük, két kategóriába kell sorolnunk őket. Az első csoportba azok a rendelkezések tartoznak, amelyek valamilyen rendkívüli környezeti veszélyhelyzet elhárítása érdekében kivételes intézkedések megtételére jogosítják fel az államigazgatási szerveket, míg a második csoportot a folyamatos jellegű környezeti ártalom megszüntetésére irányuló intézkedésekkel kapcsolatos szabályok alkotják.

Mindkét vonatkozásban rendkívül tanulságosnak ígérkezik a vázlatos nemzetközi összehasonlítás: a külföldön alkalmazott módszerek és jogi megoldások rövid áttekintése.

A rendkívüli környezetvédelmi veszélyhelyzetek elhárítását szolgáló közigazgatási tevékenység körében főként azok a számítógéppel egybekapcsolt automata mérő- és riasztórendszerek érdemelnek különös figyelmet, amelyeket — elsősorban a víz- és levegőszennyezés tekintetében — Japánban, a Német Szövetségi Köztársaságban, Franciaországban, Lengyelországban, Olaszországban és más országokban alakítottak ki. Osaka környékén például 29 fix és 2 mozgó állomás vizsgálja folyamatosan a légszennyezést. Ha legalább 3 állomáson a koncentráció túllépi a határértéket, az irányító központ riasztást rendel el. A központ 200 üzemmel áll rádió-összeköttetésben, amelyek ilyen esetben haladéktalanul kötelesek intézkedni az emisszió-csökkentés érdekében. A riasztás és a tényleges emisszió-csökkentés közötti türelmi idő 30 perc. Az intézkedés végrehajtását levegőtisztaságvédelmi felügyelők ellenőrzik, akik a mulasztók ellen bírósági eljárást kezdeményeznek.[4]

Az NSZK Északrajna-Westfália tartományában háromfokozatú füstködriadó rendszert vezettek be. A riasztás első fokozatát akkor rendelik el, ha az ország egyes területein a levegő kéndioxid-tartalma meghaladja a 0,8 mg/m^3-t. Ez esetben a hatóságok felkészülnek a riasztás második, illetőleg harmadik fokozatára. Az 1,6 mg/m^3-es kéndioxidkoncentráció esetén (II. fokozat) a gépkocsiközlekedés átmeneti korlátozására, míg a 2,4 mg/m^3-t meghaladó kéndioxid-szennyezés (III. fokozat) esetén az egyéni gépkocsiközlekedés általános tilalmára, továbbá üzemek működésének korlátozására kerül sor.[5]

Természetesen az ilyen, és ehhez hasonló riasztórendszerek csak akkor lehetnek valóban hatékonyak, ha a közigazgatási szervek megfelelő hatáskörrel rendelkeznek a veszélyhelyzet elhárítását szolgáló intézkedésekre. Éppen ezért mondja ki például a román környezetvédelmi törvény 61. §-a, hogy a környezetvédelmi intézkedések végrehajtásának ellenőrzésére törvényben felhatalmazott szervek elrendelhetik egyes gazdasági-társadalmi objektumok működésének teljes vagy részleges leállítását azokban az esetekben, és arra az időre, amikor az ezek által okozott szennyeződés túlhaladja a törvényes határértéket, és súlyosan veszélyezteti a lakosság egészségét, vagy kárt okoz a népgazdaságnak. Ez a felhatalmazás főként azért érdemel figyelmet, mert nem kapcsolódik egy meghatározott környezeti ártalom-fajtához, ezért sugárveszély esetén éppen úgy alkalmazható, mint vízszennyezés esetén; szélesen vonja meg a korlátozás elrendelésére jogosult szervek körét, ebbe tartoznak egyes központi szerveken túlmenően — a törvény 57. §-ára figyelemmel — a megyei, municípiumi, városi és községi néptanácsok végrehajtó bizottságai is.

Az idézett rendelkezésen túlmenően a törvény 38. §-a felhatalmazza a néptanácsi végrehajtó bizottságokat a gépjárműközlekedés korlátozásának elrendelésére is.

Még ennél is szélesebb körű, és jogilag kevésbé kötött felhatalmazást foglal magában a svéd környezetvédelmi törvény 40. §-a. Ennek értelmében a tartományi kormányzat mindazokat az elővigyázatossági intézkedéseket elrendelheti, vagy mindazokat a tilalmakat kibocsáthatja, amelyekre a törvény betartása végett nyilvánvalóan szükség van. Sürgős esetekben, vagy különleges ok fennforgása esetén a rendelkezés közvetlenül kibocsátható, egyéb esetekben azonban csak akkor, ha kitűnt, hogy tanáccsal és útmutatással javulás nem érhető el. A törvény azt is kimondja, hogy a jogerős engedélyező határozat nem zárja ki olyan sürgős in-

[4] *Syrota, J.—Lamouroux, G.*: Les problémes de l'environnement au Japon. Revue de l'Association des Techniciens du Pétrole, 1974. évi 223. sz. 17. old.

[5] Das Technische Umweltmagazin, 1975. évi 3. sz. 64. old. Hasonló ellenőrző rendszer működik Nyugat-Berlinben, Hamburgban, Baden-Würtenbergben stb. (*Hantzsch, S.*: Am Beispiel Berlin. Grundzüge eines stationären Messnetzes zur Luftgüte Überwachung. Wasser Luft und Betrieb, 1975. évi 12. sz. 693. old.)

tézkedések megtételét, amelyek különleges körülmények miatt szükségesek.

Nem szorul bővebb bizonyításra, hogy a „sürgős eset" sokkal tágabban értelmezhető jogi fogalom, mint a román környezetvédelmi törvényben a rendkívüli intézkedések kiadására megszabott előfeltételek. Emellett a svéd törvény nem határozza meg a „sürgős intézkedések" körét, amelybe ily módon nem csupán negatív magatartás előírása (tilalom) tartozik, hanem pozitív magatartásra kötelezés (pl. közérdekű védekezés elrendelése, az alkalmazott energiahordozók megváltoztatása) is.

A dán környezetvédelmi törvény 44. §-a a községi, illetőleg városi közigazgatási hatóságokat hatalmazza fel arra, hogy az egészségre közvetlenül veszélyes szennyeződést előidéző tevékenységet azonnali hatállyal betiltsák. Ez az intézkedés a környezetszennyezés valamennyi válfaja esetén alkalmazható, és semmiféle eljárásjogi kötöttség — pl. a felettes szervek előzetes hozzájárulásának beszerzése — nem szorítja korlátok közé. Figyelmet érdemel az NSZK környezetvédelmi törvényének az a rendelkezése is, amelynek értelmében „a közbiztonságot és a közrendet súlyosan fenyegető veszély" esetén a létesítmények tulajdonosai és üzemeltetői kötelesek munkaerőket, valamint segédeszközöket, különösen üzemanyagokat és hajtóműveket a hatóságok rendelkezésére bocsátani.

A magyar környezetvédelmi törvény kifejezetten a rendkívüli helyzetekre vonatkozó különleges felhatalmazást nem foglal magában. Kétségtelen azonban, hogy ilyen esetekben is alkalmazható a törvény 43. §-ának (2) bekezdése, amely szerint, ha a tevékenység az alkalmazott védelmi módok és eljárások ellenére is jelentős környezeti szennyeződést, ártalmat, vagy károsodást okoz, a tevékenység korlátozását el kell rendelni, illetőleg azt meg kell tiltani. Mivel — mint ezt hangsúlyoztuk — itt voltaképpen nem rendkívüli esetekre szóló felhatalmazásról van szó, a fórumrendszer is az általános szabályoknak megfelelően alakul, tehát a korlátozás vagy tilalom elrendelésére azok a hatóságok jogosultak, amelyek egyébként a környezetvédelem adott szakterületén a hatósági jogkört gyakorolják (az építésügyi hatóságok, a vízügyi igazgatóságok stb.). E rendelkezés alapján a szennyezést előidéző üzemet vagy más üzemet pozitív magtartásra nem lehet kötelezni.

Miután azonban a környezetvédelmi törvény nem helyezte hatályon kívül a környezetvédelmi tevékenység különböző szakterületeire vonatkozó korábbi jogszabályokat, érdemes ezeket is áttekintenünk abból a szempontból, hogy tartalmaznak-e felhatalmazást rendkívüli intézkedések megtételére.

Mivel hazánkban általános hatáskörű környezetvédelmi hatóság — amelynek tevékenysége a környezetvédelem valamennyi szakterületére kiterjedne — nincs, a környezetvédelmi szakhatóságok közül az Állami Közegészségügyi-Járványügyi Felügyelet szervei rendelkeznek viszonylag a legszélesebb jogkörrel. A 13/1972. (IV. 12.) Korm. sz. rendelet 11. §-a értelmében ugyanis a Felügyelet szerve határozattal elrendelheti egyebek között a közegészségügyi-járványügyi szabálytalanságok megszüntetéséig az üzem vagy üzemrész (intézmény, létesítmény stb.) működésének, az egészségre ártalmas és veszélyes termelésnek, tevékenységnek felfüggesztését, ha a közegészségügyi-járványügyi szabálytalanságok súlyos vagy tömeges egészségromlást okozhatnak; továbbá a súlyos vagy tömeges egészségromlás megelőzése érdekében az egészségre ártalmas tárgyak és anyagok használatának és raktározásának megszüntetését, szükség esetén a tárgyak és anyagok megsemmisítését.

További felhatalmazást ad a hivatkozott rendelet 12. §-ának (2) bekezdése, amely szerint a felügyelet szerve a súlyos vagy tömeges egészségromlás elhárítása érdekében megteheti mindazokat az intézkedéseket, amelyek az egészségtudomány szerint az adott esetben a közegészségügyi-járványügyi veszély elhárítása érdekében szükségesek.

Az ismertetett jogkör sajátos jellegét témánk szempontjából az adja, hogy *a)* nem kifejezetten környezetvédelmi jellegű jogról van szó, amely azonban alkalmazható a rendkívüli veszélyhelyzetet előidéző környezetszennyezés esetén is (pl. mérgező hatású gázzal való légszennyezés, a víz szennyvízzel való megfertőzése a felszíni vízkivételi művek körzetében, az egészségre ártalmas hulladékok szétszórása stb.). *b)* A Felügyelet ismertetett intézkedési joga nem korlátozódik a környezetvédelem valamely szakterületére, hanem valamennyi szakterületre kiterjed. *c)* Ugyanakkor e jog gyakorlásához nem elegendő a környezetszennyezés súlyossága, a jelentős anyagi kár veszélye, hanem az említett kivételes intézkedésekre, kizárólag súlyos vagy tömeges egészségromlás elhárítása érdekében kerülhet sor. *d)* Végül figyelmet érdemel az is, hogy a 12. § (2) bekezdése rendkívül széles körű lehetőséget biztosít az intézkedés tartalmának megválasztására, ennek alapján tilalom, korlátozás elrendelésének és meghatározott tevékenységre vagy tűrésre kötelezésnek egyaránt helye van.

A kifejezetten környezetvédelmi tárgykörökre vonatkozó jogszabályok már jóval szűkebben vonják meg a rendkívüli helyzetekre szóló felhatalmazás kereteit. E rendelkezéseket a hasonló tárgyú külföldi szabályokkal egybevetve, valamiféle „túlbiztosításra" törekvést fedezhetünk fel, amely éppen a rendkívüli helyzetekben vitathatónak tűnik.

A levegő tisztaságának védelméről szóló 1/1973. (I. 9.) MT számú rendelet 8. §-a értelmében „huzamosabb ideig tartó kedvezőtlen meteorológiai viszonyok esetében annak időtartamára — központi intézkedés alapján — a légszennyezőt az építésügyi feladatokat ellátó szakigazgatási szerv az Állami Közegészségügyi

és Járványügyi Felügyelet illetékes szervével egyetértésben — amennyiben a feltételek biztosítottak — más energiahordozó felhasználására, vagy a légszennyezést okozó tevékenység korlátozására kötelezi".

Ez a rendelkezés voltaképpen nem egyéb, mint az eljáró szerv intézkedési lehetőségeit gúzsba kötő korlátozások halmaza. Az első korlátozás mindenekelőtt az, hogy ilyen intézkedésre csak „huzamosabb ideig tartó" kedvezőtlen meteorológiai viszonyok esetén kerülhet sor, holott hazai és külföldi példák egész sora bizonyítja: beavatkozást igénylő légszennyezettségi helyzet néhány óra alatt is kialakulhat. További korlátozás, hogy a tulajdonképpeni intézkedést központi rendelkezésnek kell megelőznie. Ez gyakorlatilag annyit jelent, hogy a veszélyhelyzetet észlelő helyi-területi szerv saját hatáskörében nem intézkedhet, hanem először jeleznie kell a rendkívüli helyzetet az illetékes központi szervnek, amely a szükséghez képest más központi szervekkel konzultál, majd ennek eredményétől függően hozzájárul a teendő intézkedéshez. Ámde az intézkedésre még mindig nem kerülhet sor, hiszen az építésügyi hatóságnak meg kell szereznie egy társhatóság, az Állami Közegészségügyi és Járványügyi Felügyelet illetékes szerve egyetértését. Az egyetértésben kiadott intézkedésnek azonban további előfeltétele annak előzetes vizsgálata, vajon az érintett üzemeknél biztosítottak-e a más energiahordozóra való áttérés vagy a tevékenység korlátozásának előfeltételei. A jogszabály szerint ugyanis e feltételek hiányában „az intézkedések megtételére felkészülési időszakot kell előírni" [8. § (2) bek.]. A végrehajtási rendelet — a 11/1973. (IV. 18.) ÉVM számú rendelet — 6. §-ának (2) bekezdése értelmében ez a felkészülési időszak *öt évnél hosszabb nem lehet.* Aligha túlzás, ha azt állítjuk, hogy mire ennek a bonyolult eljárásnak vége lesz, a rendkívüli helyzet a meteorológiai viszonyok megváltozása folytán magától megszűnik és a tervezett intézkedés kiadására ez okból már nem is kerül sor. Annak felvetését már meg sem kockáztatjuk: mi történik, ha a rendkívüli helyzet éppen egy munkaszüneti napon áll be.

Ezt a bonyolult és nehézkes eljárási mechanizmust a korszerű technikai bázison alapuló külföldi — és korántsem csupán a kapitalista országokban kialakult — eljárási módokkal egybevetve nehezen hihető, hogy nem egy évtizedekkel ezelőtti, hanem egy alig hároméves jogszabályról van szó. Úgy tűnik, jogalkotásunk jelentős ütemhátrányba került a technikai fejlődéshez képest. Korunk követelményeinek kielégítését az automata észlelőberendezések jelzésein alapuló azonnali hatósági intézkedések szolgálják. Ha az ismertetett japán riasztórendszer 30 perces türelmi idejét egybevetjük a magyar szabályozás 5 évig terjedhető türelmi idejével, nem sok okunk van az elégedettségre.

A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy a hivatkozott rendeletben még egy kivételes felhatalmazás található. A 8. § (4) bekezdése értelmében ugyanis „súlyos veszélyhelyzetet előidéző esetekben az építésügyi és városfejlesztési miniszter az egészségügyi miniszterrel egyetértésben felfüggesztését vagy kitelepítését *kezdeményezheti*". E kezdeményezés hatékonyságáról semmivel sem kedvezőbb a véleményünk, mint az előbbiek során tárgyalt rendelkezésről. Megítélésünk szerint *súlyos veszélyhelyzet* esetén a területhez közelálló, a veszélyhelyzetet közvetlenül észlelő államigazgatási szerveknek kell azonnali intézkedést tenniük. Ha ugyanis ehelyett arra kényszerítjük őket, hogy szolgálati út betartásával tegyenek jelentést a miniszternek — még ha ehhez a legkorszerűbb hírközlő eszközöket veszik is igénybe —, továbbá ha a miniszter csupán egy másik miniszterrel egyetértésben intézkedhet, az esetek többségében a veszélyhelyzet magától megszűnik, még mielőtt a gyakorlati intézkedésre sor kerül. Ez annál inkább így van, mivel a miniszter sem jogosult hatósági kötelezésre, ő is csupán „kezdeményez". Hogy mely szervnél és mi a „kezdeményezés" jogi követelménye, az sem a torzóban maradt rendeletből, sem végrehajtási rendeletből nem tűnik ki. Ennek folytán a „kezdeményezést" jogi szempontból nem lehet másnak tekinteni, mint olyan javaslatnak, amelyet a címzett szerv belátásától függően bírál el, és vagy tesz intézkedést a súlyos veszélyhelyzet elhárítására vagy sem. Ezt a jogi szabályozást a környezetvédelmi törvény tükrében aligha tekinthetjük kielégítőnek.

Nem megnyugtatóbb a helyzet a vízminőségvédelem jogi szabályozása terén sem, hiszen jogszabályaink a rendkívüli veszélyhelyzetek elhárításáról egyáltalán nem rendelkeznek. Ebből eredően a vízügyi hatóságok ilyenkor is a vízjogi kötelezettségek megállapításáról szóló általános szabályok keretei között járhatnak el, holott ezeket nem a rendkívüli helyzet sajátos követelményeire figyelemmel alkották meg. Az sem lehet mentség, hogy a vízügyi törvény és végrehajtási rendelete 1964-ben történt megalkotásának időpontjában a rendkívüli vízszennyezések még korántsem jelentettek akkora veszélyt, mint napjainkban, amikor ezek száma évről évre növekszik és olyan — szerencsére eredményesen elhárított — veszélyhelyzetek állnak mögöttünk, mint a zalai olajszennyezés, vagy a dunaújvárosi pakuraszennyezés. A vízügyi törvény alkotása óta ugyanis a technikai fejlődés nem állt meg, a jogfejlődés azonban — úgy tűnik — legalább is e tekintetben igen.

Célszerű volna ezért mielőbb a rendkívüli vízszennyezések elhárítása érdekében ahhoz hasonló intézkedési lehetőséget biztosítani az illetékes államigazgatási szervek számára, mint amilyet a vízügyi törvény VI. fejezete „A vizek kártételei elleni védekezés" cím alatt az árvíz- és belvízvédekezés tekintetében meghatároz. Mivel egy-egy rendkívüli szennyezés esetenként nem csupán a halállományt veszélyezteti, hanem az ivóvízellátást, az öntözést és az

üdülést is, az elhárítás érdekében éppen úgy szükség lehet készültség elrendelésére, anyagok, eszközök és felszerelések igénybevételére, a helyi erők mozgósítására stb., mint ár-, illetőleg belvízveszély esetén.

A víz- és levegőszennyezés tekintetében kialakulóban van az az információs bázis és technikai háttér, amelyre támaszkodva belátható időn belül létre lehet hozni a kor követelményeinek megfelelő riasztó és védekezési rendszert. A felszíni vizek minőségét 262 mintavételi helyről vett, mintegy 5200 vízminta feldolgozásával, továbbá 6 automatikus állomás működtetésével regisztrálják és a központi adattár ilymódon évi 210 000 információhoz jut. A felszín alatti vizek minőségét 1975 óta ugyancsak rendszeresen vizsgálják. A szennyvízkibocsátások vizsgálata 1200 helyen folyik, és évi 100 000 információt eredményez, amelyet 1975 óta számítógépen tartanak nyilván.

A levegő immissziós értékeit az Állami Közegészségügyi és Járványügyi Felügyelőség szervei országosan mintegy 400 szakaszos mintavevő és 18 folyamatos állomás üzemeltetésével mérik. A hatósági intézkedéseket megalapozó emissziméréseket az Építésügyi Minőségellenőrző Intézet és területi állomásai végzik. Ezen túlmenően a levegőtisztaság-védelmi adatszolgáltatási rendszerbe további 14 bázis-kutató intézet és néhány, saját környezetvédelmi laboratóriummal és mérőhálózattal rendelkező nagyüzem tartozik. A központi számítógép az ÉVM Számítástechnikai Vállalatnál (SZÁMGÉP) működik és jelenleg 3000 telephely 90 000 szennyezőforrásának mintegy 80 000 adatát tartja nyilván.

A széles körű adatbázis és a korszerű technika azonban csak akkor segíti elő a környezetvédelmi tevékenység hatékonyságát, ha megfelelő jogi szabályozással és szervezési intézkedésekkel párosul. Ezért arra kell törekednünk, hogy — főként a rendkívüli veszélyhelyzetek tekintetében — mielőbb felszámoljuk azt a jelentős ütemhátrányt, amely a technikai fejlődés és a jogalkotás között mutatkozik.

Esetenként találkozhatunk olyan véleménnyel, amely szerint a folyamatos szennyezések leküzdésének jó megszervezése esetén rendkívüli veszélyhelyzet csak nagyon ritkán következhet be, így e tárgykör jogi szabályozása kevésbé jelentős. A hazai és a külföldi tapasztalatok nem támasztják alá ezt a felfogást. Mindenekelőtt nincs szoros kapcsolat a folyamatos és a rendkívüli szennyezés között: rendkívüli szennyezés mind gyakrabban következik be olyan helyeken, ahol folyamatos szennyezés egyáltalán nincs. Ennek okai: a folyókat keresztező olajvezetékek törése; a közúton, vasúton vagy hajón szállított vegyi anyagoknak baleset következtében a környezetbe jutása; az egyébként megfelelő tisztítóberendezések üzemzavara; az üzemanyagtartályok korróziója stb. Az ilyen jellegű rendkívüli szennyezések fokozott veszélyességét éppen az okozza, hogy előre nem látható helyen és időpontban lépnek fel, maximális biztonsági intézkedések mellett sem küszöbölhetők ki teljesen, sőt gyakoriságuk egyre fokozódik. Jellemző erre, hogy a vízügyi szervek által ismert jelentősebb rendkívüli vízszennyezések száma hazánkban már meghaladja az évi kétszázat, s pl. 1975-ben a 215 rendkívüli szennyezés 40%-ának elhárítása csak több napos védekezés árán volt lehetséges. Kétségtelen, hogy ez a szám lényegesen kisebb az iparilag fejlettebb országokban mutatkozó rendkívüli szennyezések számánál, de éppen a fokozott veszélyesség és a növekvő tendencia megköveteli a hatékony intézkedési jogkört.

Az azonnali intézkedést igénylő beavatkozásra a környezetvédelem egyetlen részterületén találunk megfelelő jogi szabályozást, s ez a természetvédelem. A természetvédelemről szóló 1961. évi 18. számú tvr. végrehajtása tárgyában kiadott 12/1971. (IV. 1.) Korm. számú rendelet 5. §-ának (1) bekezdése értelmében ugyanis, ha valamely védelemre érdemes tárgy vagy terület *hirtelen bekövetkezett veszélyeztetése miatt* a jogszabályban meghatározott védetté nyilvánítási eljárás lefolytatására nincs lehetőség, a megyei tanácselnök azonnal végrehajtható határozattal elrendelheti 30 napig terjedő időre *a veszélyeztető tevékenység felfüggesztését.* Erről egyidejűleg az Országos Környezet és Természetvédelmi Hivatalt köteles értesíteni.

E szabályozási módot azért tartjuk korszerűnek és hatékonynak, mert — a döntési jogkört területi szervre bízza, ugyanakkor a megyei tanácselnök személye kellő garanciát jelent az indokolatlan, kellően alá nem támasztott beavatkozásokkal szemben; — nem ír elő olyan eljárási kötöttségeket — más szerv előzetes engedélyének, egyetértésének beszerzését stb. —, amelyek az azonnali beavatkozást késleltetik; — a felfüggesztési jogot ágazati hovatartozásra való tekintet nélkül mindenfajta tevékenység tekintetében biztosítja.

A 30 napi időtartam elég arra, hogy — amennyiben az indokolt — ez alatt hosszabb időre szóló és eljárási garanciákkal jobban körülbástyázott intézkedést lehessen tenni. A hivatkozott § (2) bekezdése ugyanis lehetővé teszi, hogy az Országos Környezet és Természetvédelmi Hivatal elnöke, illetőleg a megyei tanácselnök a tulajdonos (országos hatáskörű szerv vezetőjével) egyetértésben legfeljebb 6 hónapra elrendelje a veszélyeztetett tárgy vagy terület ideiglenes védelmét.

4. Sok hasznosítható tanulsággal szolgál a külföldi környezetvédelmi jogszabályok ama rendelkezéseinek összehasonlító elemzése is, amelyek a folyamatos jellegű környezetszennyezés felszámolása érdekében biztosítanak különböző jogi eszközöket a közigazgatási hatóságok számára. Ezeket a rendelkezéseket két csoportba sorolhatjuk.

a) Az első kategóriát azok a rendelkezések alkotják, amelyek bizonyos *tilalmi szabályok*

kibocsátását teszik lehetővé. Hasonló rendelkezésekről a rendkívüli környezeti veszélyhelyzetek elhárítása kapcsán már szóltunk. A tilalmak azonban jelentős szerephez jutnak a folyamatos — tehát rendkívülinek nem tekinthető — szennyezések elhárítása terén is. E tilalmak egy része kifejezetten preventív jellegű.

Tipikus példa erre a svéd környezetvédelmi törvény 8. §-a, amelynek alapján — amennyiben ez természetvédelmi szempontból, vagy más közérdekből különösen indokolt — a király meghatározott országrészekben megtilthatja szennyvizek, szilárd anyagok, vagy gáz *mindennemű bevezetését* a folyókba, tavakba és egyéb víztározókba. Ez nyilvánvalóan rendkívül radikális intézkedés, hiszen ismeretes, hogy bizonyos szennyvizek a legmodernebb technika alkalmazásával és maximális költségráfordítással sem tisztíthatók meg a természetes vízminőség mértékéig. Éppen ezért az ilyen tilalom általános érvényű bevezetése gyakorlatilag az adott országrészben már tényleges működő üzemek egy részének megszüntetését eredményezné. Mivel e tekintetben jelentős érdekkonfliktussal kell számolni, a törvény különbséget tesz a már ténylegesen működő, illetőleg a tervezett üzemek között. Kimondja ugyanis, hogy az említett tilalom nem eredményezheti a korábban létesített gyár, illetőleg berendezés tulajdonosainak, a községnek vagy más olyan személyeknek *aránytalan korlátozását,* akik a szennyvíz bevezetését már megkezdték.

Több országban teszik lehetővé a környezetvédelmi jogszabályok a gépjárműforgalom átmeneti vagy végleges korlátozását, illetőleg megtiltását. Amíg azonban az NSZK-ban erre — a tartományi kormányok által rendeletben megállapított területen — csak *átmeneti* jelleggel, a légcsereszegény légköri viszonyok tartamára kerülhet sor, addig pl. a román környezetvédelmi törvény arra is felhatalmazza a néptanácsok végrehajtó bizottságait, hogy *állandó* jelleggel megtiltsák az összes, illetőleg egyes kategóriájú gépjárművek közlekedését bizonyos zsúfolt övezetekben, lakónegyedekben vagy pihenés és kikapcsolódás céljaira szánt övezetekben.

Az egyedi tilalmak terén sajátos helyzet érvényesül az Egyesült Államokban, ahol a környezetvédelmi törvény alapján környezetvédelmi egyesületek, sőt alkalmi csoportok is gyakran indítanak pert a bíróságok előtt, kérve valamely — az illetékes közigazgatási hatóságok által engedélyezett, de a perindítók szerint környezetre ártalmas — építkezés, vagy más beruházás megtiltását.[6]

b) Nem kevésbé jelentősek azok a törvényi felhatalmazások, amelyek birtokában a közigazgatási szervek aktív magatartásra — tevékenységre, beruházásra — kötelezhetik az érdekelteket. E rendelkezések közül kiemelkednek azok, amelyek viszonylag széles körű *utasítási jogkörrel* ruházzák fel a közigazgatási szerveket. Ilyen utasítási jogkörrel általában testületi szervek rendelkeznek. Így pl. a dán környezetvédelmi törvény 45. §-a értelmében a környezetvédelmi miniszter felhatalmazást adhat a Környezetvédelmi Bizottságnak, hogy a törvény és más törvények alapján utasításokat adhasson ki. Az utasítási jogkört tartalmi szempontból a törvény nem határolja körül. Amíg azonban e felhatalmazás alapján egyetlen központi szerv járhat el, a román környezetvédelmi törvény értelmében nem csupán az Országos Környezetvédelmi Tanács, hanem a megyei és bukaresti municípiumi környezetvédelmi bizottságok is jogosultak kötelező utasítást adni azoknak a szocialista szervezeteknek, amelyek megszegték a hatályos előírásokat. Az utasítás arra irányul, hogy e szervek „tegyenek intézkedéseket a törvény megtartására", ami valójában elég széles körű rendelkezési lehetőséget biztosít az említett testületek számára. Még ezen is túlmegy azonban a svéd környezetvédelmi törvény, amely nem csupán decentralizálja az utasítási jogkört, hanem azt kiterjeszti *valamennyi környezetvédelmi ellenőrző hatóságra.* Ha e hatóságok azt állapítják meg, hogy a környezetet veszélyeztető valamely tevékenység közérdekű szempontból lényeges ártalmat okoz vagy okozhat, a hatóság az ártalom leküzdése végett megfelelő intézkedések megtételére tanácsot és utasításokat adhat. E törvény sem határozza meg közelebbről, hogy az utasítások milyen magatartást írhatnak elő; voltaképpen azonban ennek egyértelmű körülhatárolása éppen a környezeti ártalmak széles skálája miatt rendkívül nehéz is volna.

Az aktív magatartást előíró környezetvédelmi hatósági döntések közül anyagi kihatásaikra figyelemmel központi helyet foglalnak el azok az aktusok, amelyek valamely beruházás — leggyakrabban tisztítómű — megvalósítását írják elő. Ez az a pont ugyanis, ahol a közigazgatás a legérzékenyebben avatkozik be a gazdálkodó szervek tevékenységébe, ezért e beavatkozás — az egyes országok társadalmi berendezkedésétől függetlenül — éles konfliktusok forrása lehet mind a jogalkotásban, mind a jogalkalmazásban. (Más kérdés azután, hogy ezeknek a konfliktusoknak a megoldási módja erősen az adott társadalmi rendszer függvénye.)

Korábban már utaltunk rá, hogy a közigazgatás környezetvédelmi jogi eszköztára elég gazdag, s az egyszerű tanácstól, illetőleg javaslattól a bírságoláson és a hatósági engedélyezésen át a tisztítóművek építésének preferálásáig a közigazgatás sok módszert használ fel annak érdekében, hogy az üzemeket a megfelelő környezetvédelmi beruházásokra ösztönözze, illetőleg rászorítsa. Mindeme jogi eszközök közül az egyik legélesebb fegyver az a jog, hogy a közigazgatás az üzem számára valamely környezetvédelmi beruházás meghatározott idő alatti megvalósítását írja elő. Eredményét te-

[6] *McCarthy, J.:* Resolving environmental conflicts. Environmental Science and Technology, 1976. évi 1. sz. 40. old.

kintve teljesen közömbös, hogy e kötelezettség megállapítása utasítás, vagy kötelező érvényű egyedi előírás formájában realizálódik.

Ilyen szempontból a legfigyelemreméltóbb jogi megoldást a dán szabályozás nyújtja. A környezetvédelmi törvény értelmében ugyanis a községi, illetőleg városi közigazgatási hatóságok kötelesek átfogó tervet készíteni a község területén levő szennyvíztisztító berendezések további kiépítéséről. Ha a terv értelmében a létesítmény megvalósítása az ingatlantulajdonos feladata és annak kivitelezése meghatározott időpontig nem várható, a létesítmény tervét a közigazgatási hatóság készítteti el és felszólítja a tulajdonost, hogy a létesítmény kivitelezését meghatározott időn belül kezdje meg. Hasonló szigort alkalmaz azonban a törvény a helyi közigazgatási hatóságokkal szemben is a kommunális tisztítóművek tekintetében. Ha ugyanis a helyi közigazgatási szervek a tervbe felvett létesítmény megvalósítását nem kezdik meg határidőre, a megyei közigazgatási hatóság a kivitelezés megkezdésére utasítja a községi, illetőleg városi tanácsot és ennek eredménytelensége esetén jogában áll a létesítményt a helyi közigazgatási hatóság költségére kiviteleztetni.

A nem beruházás megvalósítására irányuló egyedi rendelkezéseket illetően említésre méltó az NSZK környezetvédelmi törvényének az a szabálya, amelynek alapján az illetékes hatóság arra kötelezheti a létesítmény üzembentartóját, hogy a létesítmény által kibocsátott emissziók fajtáját és nagyságát, továbbá a létesítmény hatósugarán belül az immissziókat a tartományi főhatóság által kijelölt mérő-, ellenőrző szervek valamelyikével méresse fel. Mód van eseti mérések helyett folyamatos emisszió vagy immisszióregisztráló berendezések felállításának elrendelésére, sőt arra is, hogy a hatóság az engedélyhez nem kötött létesítmény üzembentartóját egy vagy több immisszió-védelmi megbízott állítására kötelezze. (Az engedélyhez kötött létesítmények tekintetében e kötelezettséget közvetlenül a jogszabály írja elő.)

A hatályos magyar szabályozás elemzésére áttérve mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy a környezetvédelmi törvény több olyan rendelkezést tartalmaz, amelyek korlátozások, illetőleg tilalmak bevezetésére adnak felhatalmazást. Így lehetővé teszik — meghatározott vizeken a vízijárművek üzembentartása [19. § (2) bek.]; — meghatározott területeken az állattartás [39. § (3) bek.]; — meghatározott területeken a gépjárművek és más közlekedési eszközök üzembentartásának [41. § (2) bek.] korlátozását, illetőleg megtiltását. Mivel ezzel kapcsolatban a törvény hatásköri szabályokat nem állapít meg, csupán következtetni tudunk arra, hogy a korlátozás, illetőleg tilalom bevezetése esetenként jogszabállyal, esetenként egyedi államigazgatási intézkedéssel történik. Ilyen jellegű korlátozások jogszabályban való elrendelésére egyébként már a törvény megalkotása előtt is sor került. Így pl. a 8/1975. (IX. 14.) KPM számú rendelet korlátozza a Balaton egyes vízijárművek közlekedését, az állattartásról szóló helyi tanácsrendelet pedig egyes területeken az állattartást. Nem látjuk azonban akadályát annak, hogy pl. a gépjárműközlekedés korlátozására egyedi államigazgatási aktussal kerüljön sor. Valójában a most tárgyalt rendelkezések közé tartozik a törvény 26. §-ának (2) bekezdése is, amely azonban nem felhatalmazás, hanem kötelező előírás formájában fogalmazza meg, hogy a kiemelten védett és a védett területeken a légszennyező anyagok kibocsátásával járó tevékenység végzését korlátozni kell, illetőleg — szükség esetén — meg kell tiltani. Ez tipikusan olyan szabály, amely államigazgatási hatósági határozatok útján jut érvényre. A jogszabály segítségével bevezetett regionális környezetvédelmi korlátozások egyébként nem szorítkoznak a törvényben kiemelt három tárgykörre (vízijárművek, állattartás, gépjárművek), hanem ezen túlmutatnak. Így pl. a közép-tiszavidéki üdülőkörzet regionális rendezési tervének jóváhagyásáról szóló 1040/1972. (X. 8.) Mt. számú határozat kimondja, hogy a Kiskörei Víztároló feletti Tisza-szakasz vízminőség-védelme érdekében *a tározóba még tisztított szennyvizet sem szabad közvetlenül bevezetni.* Ez a korlátozás sokkal szigorúbb, mint az általános szabályként érvényesülő országos előírások.

Ami az aktív magatartásra kötelezést illeti, e tekintetben a törvény elég kevés kifejezett szabályt tartalmaz. Jóféhány olyan anyagi jogi kötelezettséget állapít meg, amelyekről feltehető, hogy egyedi államigazgatási határozatok útján realizálódnak, azonban ezekhez egyértelmű hatásköri szabály általában nem kapcsolódik. E tekintetben egyetlen — bár igen fontos — kivétel a 49. § (2) bekezdése, amelynek értelmében vállalatot, szövetkezetet vagy más gazdálkodó szervet *meghatározott védekezés kialakítására,* illetőleg tevékenysége korlátozására vagy megszüntetésére a felügyeletét ellátó — szövetkezet esetében az állami törvényességi felügyeletet gyakorló — szerv is kötelezheti.

Ha azonban a kötelezési jogkört nem a környezetvédelmi törvény, hanem a környezetvédelem különböző szakterületeire vonatkozó jogszabályok tükrében vizsgáljuk, azt kell megállapítanunk, hogy kialakult a hatósági kötelezésre jogosult szakhatóságok rendszere. Az ebbe tartozó szervek hatásköre többnyire a környezetvédelem egy-egy szakterületére korlátozódik, tehát a környezetvédelmi törvény 49. §-ának (2) bekezdésében meghatározott általános hatáskörhöz viszonyítva speciális.

Az említett rendszer fontosabb elemei — vázlatos áttekintés alapján — a következők;

A levegő tisztaságának védelme érdekében az első fokú építésügyi hatóság a légszennyezőt megfelelő tüzelőberendezés, tisztítóberendezés építésére, illetőleg a meglevő tüzelőberendezés, tisztítóberendezés vagy technológia korszerűtésével a légszennyezésnek a megállapított mér-

tékre való csökkentésére kötelezheti [1/1973. (I. 9.) Mt. számú rendelet 7. § (2) bek.]

A víz minőségének védelme érdekében az ivóvízellátási vagy gyógyászati célokra szolgáló víz megóvása végett kialakított védőterületen meglevő épületek vagy építmények eltávolítását, illetőleg áthelyezését lehet elrendelni. Erre — a vízügyi hatóság megkeresésére — az a szerv jogosult, amelynek hatáskörébe tartozik az említett épületek vagy építmények létesítésének engedélyezése. A vízügyi hatóság egyebek között a káros vízszennyezés megszüntetésére, ennek érdekében a meglevő szennyvíztisztító és elvezető művek rendszeres fenntartására, megfelelő üzemeltetésére és — a jogszabályban megállapított feltételek megléte esetén — ezeknek a műveknek a megvalósítására és felújítására kötelezheti az érdekeltet [32/1964. (XII. 13.) Korm. számú rendelet 37. § (2) bekezdése, illetőleg 68. § b) pontja]. Hasonló jogkör illeti meg a közcsatornák védelme érdekében a tanács végrehajtó bizottsága vízügyi feladatokat ellátó szakigazgatási szervét [5/1970. (XII. 31.) OVH számú rendelkezés 11. § (2) bek.].

A föld védelme érdekében a járási földhivatal határozatban írhatja elő az üzem vagy más létesítmény számára azokat a tennivalókat, amelyeket a mezőgazdasági rendeltetésű földterületek más célú felhasználásának megszüntetése után a terület újrahasznosítása végett el kell végezni [7/1962. (III. 13.) Korm. számú rendelet 18. § (1) bek.]. A bányászati tevékenység befejezése utáni újrahasznosítás felől belterület tekintetében az első fokú építésügyi hatóság, külterület tekintetében a földhivatal határoz [1960. évi III. tv 45. § (2) bek.]

A települési környezet és a táj védelme érdekében az építésügyi hatóság egyebek között elrendelheti a teleknek közterületről közvetlenül látható részén a városkép előnyösebb kialakítása céljából szükséges kertészeti munkák elvégzését, a városképet rontó építmény helyreállítását, átalakítását vagy lebontását, illetőleg az engedély nélkül, vagy attól eltérő módon kivitelezett építmény lebontását vagy átalakítását (1964. évi III. törvény 37. §).

A víz, a talaj, valamint az emberi egészség védelme érdekében a MÉM Növényvédelmi és Agrokémiai Központja elrendelheti a vegyi anyagokkal szennyezett termék vagy anyag megsemmisítését, ha a veszély másként nem hárítható el [7/1976. (IV. 6.) MT számú rendelet 3. §]. Az Állami Közegészségügyi-Járványügyi Felügyelet illetékes szerve a sugárzás ártalmas következményeinek elhárítása érdekében egyebek között elrendelheti tárgyak, helyiségek, épületek és ingatlanok kötelező sugárzásmentesítését (dekontaminálását), korlátozhatja vagy megtilthatja ezek használatát, elrendelheti a szennyezett tárgyak megsemmisítését és megállapíthatja a szennyezett építmény (építményrész) lebontásának szükségességét. [10/1964. (V. 7.) Korm. számú rendelet 7. §.]

Az élővilág védelme érdekében a Növényvédelmi Szolgálat illetékes szervei elrendelhetik a károsítók elleni megelőző védekezést, valamint az állami és társadalmi védekezést, e célra járműveket vehetnek igénybe; továbbá elrendelhetik a károsítóval, egészségre ártalmas növényvédőszer-maradékkal vagy egészségre ártalmas gyomnövénnyel fertőzött vagy fertőzésre gyanús növények és tárgyak fertőtlenítését, illetőleg megsemmisítését [44/1968. (XII. 6.) Korm. számú rendelet 1. §, 43/1968. (XII. 6.) MÉM számú rendelet melléklete].

Ha e jogszabályi felhatalmazásokat egymással, illetőleg külföldi megfelelőikkel egybevetve elemezzük, több figyelemre méltó következtetésre jutunk. Ezek közül a legáltalánosabb az, hogy a hivatkozott rendelkezések ez idő szerint még nem alkotnak — s környezetvédelmi jogalkotásunk kialakulásának fejlődéstörténetéből eredően nem is alkothatnak — összefüggő rendszert. Éppen ezért kritikai megállapításaink nem annyira a jogalkotás eddigi termékeinek elmarasztalására irányulnak, mint inkább a jogi szabályozás továbbfejlesztéséhez kívánnak kiinduló pontul szolgálni.

Az ismertetett jogszabályok általában az emberi környezet egy-egy, védelem alatt álló tárgyára leszűkített szemléletet tükröznek, nem jellemzi őket a környezetet komplex rendszerként vizsgáló nézőpont és többnyire nélkülözik a környezetvédelem más szakterületeire való „ágazatközi kitekintést". Ebből ered, hogy ugyanazt a kérdést a környezetvédelem különböző részterületein — teljesen indokolatlanul — eltérő módon szabályozzák. Jó példa erre a tisztítóberendezés létesítésére kötelezés jogi szabályozása a vízminőségvédelem és a levegőtisztaság-védelem körében. Az előbbi szakterületen mindkét hatályos jogszabály „jogszabályban megállapított feltételek megléte esetén" teszi lehetővé a kötelezést tartalmazó határozat kibocsátását. Ugyanakkor nincs olyan hatályos jogszabályunk, amely e tekintetben feltételeket szabna. Korábban a vízügyi államigazgatási eljárásról szóló 31/1965. (VÉ. 1966. 2.) OVF számú utasítás előírta, hogy a beruházási hitelt igénylő vízilétesítmény megvalósításának elrendelése előtt az eljáró államigazgatási szerv köteles megkeresni a beruházó irányító hatóságát annak közlése végett: mely időpontra és milyen ütemezéssel tudja a kötelezendő szerv részére a beruházáshoz szükséges hitelfedezetet biztosítani. A határozatot csak a megkeresésre adott nyilatkozat alapján és annak megfelelően lehetett meghozni. Ez gyakorlatilag annyit jelentett, hogy az eljáró államigazgatási szerv ki volt szolgáltatva az irányító szerv állásfoglalásának és az utóbbi szervet többnyire nem a környezetvédelmi megfontolások vezették döntésének kialakításánál. Ez a jogi szabályozás a gazdasági irányítás reformja következtében egyébként is meghaladottá vált, ezért a jelenleg hatályos 4/1970. (XII. 18.) OVH számú rendelkezés mindössze annyit ír elő, hogy be-

ruházásra kötelezés előtt az ügyféltől nyilatkozatot kell kérni a beruházás anyagi feltételeiről. Megítélésünk szerint ez az 1957. évi IV. törvény 17. §-ának (1) bekezdésében elrendelt tényállástisztázás szerves része, erre tehát az államigazgatási szerv külön előírás hiányában is köteles. Éppen ezért ezt az eljárási kötelezettséget semmiképpen sem tudjuk a kötelezési jogkör valamiféle „feltételeként" értékelni.

Érdemes megemlíteni, hogy a légtisztítóberendezés megvalósításával kapcsolatos kötelezési jogkört szabályozó rendelkezések semmiféle külön feltételre nem utalnak. Ennek ellenére megítélésünk szerint az eljáró államigazgatási szervek ez esetben is kötelesek vizsgálni a beruházás anyagi feltételeit. Szó sincs azonban arról, hogy a környezetvédelmi hatóság e tekintetben kötve volna az ügyfél nyilatkozatához. (Ez esetben az egész kötelezési jogkör formálissá válna, hiszen az érintett üzem az esetek többségében azt válaszolná, hogy nem rendelkezik a beruházáshoz szükséges anyagi eszközökkel.) Az üzemnek — a kötelezést tartalmazó jogerős határozat birtokában — többféle lehetősége van a beruházás anyagi feltételeinek előteremtésére. Saját anyagi eszközein túlmenően kérhet beruházási fedezetet felügyeleti szervétől, bankkölcsönt vehet igénybe, illetőleg a területi vagy központi környezetvédelmi alapok valamelyikéből (Levegőtisztaságvédelmi Alap, Környezetvédelmi Alap) kérhet támogatást. Abban az esetben, ha a szükséges anyagi eszközöket az említett módszerek segítségével sem tudja megszerezni, a határozatot hozó államigazgatási szerv jogosult a beruházást a kötelezett költségére elvégeztetni. (Államigazgatási végrehajtási szabályaink az ilyen esetekre is biztosítják a megfelelő eszközöket.) Ez azonban inkább elvi lehetőség, amelyből semmiképpen sem lenne helyes rendszert csinálni. Mivel a kötelezettnek a teljesítésre bírságolással való rászorítása a jelenlegi szabályozás mellett (1957. évi IV. törvény 77. §) jogi személy ügyfelek esetében teljesen illuzórikus, megfontolandó volna végső szankcióként lehetővé tenni, hogy környezetvédelmi hatóság azt az üzemet, amely a tisztítómű megépítésére irányuló kötelezettségét nem teljesítette, szennyezést előidéző tevékenységének megszüntetésére, illetőleg telephelyének megváltoztatására (kitelepítés) *kötelezze.* Mivel e tekintetben kell a környezetvédelemhez fűződő és más népgazdasági érdekek legélesebb konfliktusától tartani, és ez esetben nem a döntés gyorsasága az elsődleges követelmény, indokoltnak látszik a megalapozott döntés érdekében megfelelő eljárási garanciák tevékenységi köre szerint illetékes miniszter véleményének kikérése a szennyezést előidéző tevékenység népgazdasági jelentőségéről, illetőleg emelt szintű fórumrendszer bevezetése (az első fokú határozat meghozatalának megyei vagy országos szintű környezetvédelmi hatóság hatáskörébe utalása).

A beható elemzés nyomán az is szembetűnik, hogy hatósági kötelezési rendszerünk meglehetősen hézagos. Ennek legkirívóbb jeleként a zajártalom tekintetében a hatósági jogkör rendezetlen és nincs olyan zajvédelmi szakhatóság, amely a káros zajszint csökkentése érdekében szükséges kötelezettségek megállapítására jogosult volna.[7] De még azokon a szakterületeken is, ahol egyébként a hatáskör rendezett, a kötelezési jogkör kereteit gyakran szűkre szabták és a leggyakoribb környezetszennyezési mód alapulvételével állapították meg. Így például a levegőt tipikus módon a különböző tüzelőberendezésekből kikerülő égéstermékek szennyezik. Ennek megfelelően az építésügyi hatóság kötelezési jogköre a megfelelő tüzelőberendezés, illetőleg tisztítóberendezés építéséhez kapcsolódik. Számottevő azonban az a porszennyezés is, amelyet a nem megfelelően elhelyezett meddőhányók okoznak. Adott esetben tehát indokolt volna az üzemet például a meddőhányó áttelepítésére vagy környezetvédelmi erdősáv telepítésére kötelezni. Nem nyújtanak megfelelő védelmet a kötelezési jogkör jelenlegi keretei a bűzös szagkeltés ellen sem. Hasonlóképpen: indokolt lenne egyes üzemeket arra kötelezni, hogy rendszeresen keletkező méreg és más vegyianyag-maradványaik elhelyezését, illetőleg megsemmisítését a határozatban előírt módon biztosítsák.[8]

Elemzéseink összegezéseként tehát megállapíthatjuk, hogy a környezetvédelmi hatósági kötelezésre vonatkozó hatályos jogszabályaink — mind a rendkívüli veszélyhelyzetek elhárítása, mind a folyamatos jellegű szennyezések felszámolása érdekében — továbbfejlesztésre szorulnak. Ez a továbbfejlesztés szerves része az emberi környezet védelméről szóló 1976. évi II. törvény végrehajtásának, amelynek jogalkotási feladatait a minisztertanács által elfogadott intézkedési terv szabta meg részletesen. E kiemelkedő jelentőségű jogalkotási munka során feltétlenül figyelmet kell fordítani a hasonló tárgykörű külföldi jogszabályokra, illetőleg jogalkalmazási tapasztalatokra, valamint azokra a fejlett technikai berendezé-

[7] Az Egyesült Államokban, Japánban és egy sor további országban törvényt hoztak a zaj csökkentése érdekében. A leghatékonyabb intézkedésekre azonban Nagy-Britanniában került sor, ahol az 1973. szeptember 1-én hatályba lépett földkártalanítási törvénybe foglalt Zajszigetelési Rendszabályok értelmében az 1972. október hó 16. után megnyitott vagy átépített autópályák felügyeleti hatóságai kötelesek a környező épületek zajszigetelését elvégeztetni, feltéve, hogy az autópályaépítés folytán a zajszint 10 dB-lel nő vagy eléri a 68 dB-t.

[8] Itt említjük meg, hogy egyes országokban önálló vállalatokat hoznak létre a különböző hulladékanyagok feldolgozása, illetőleg megsemmisítése céljából. Ilyen pl. a franciaországi Limay-ban működő SARP-Industrie Vállalat, amely folyékony és pépes ipari hulladékok kezelését és méregtelenítését végzi; vagy a bajorországi Ebenhausenben működő hulladékfeldolgozó üzem, amely döntően mérgező hatású hulladékok kezelésével foglalkozik. Megfontolandó volna hasonló üzem létrehozása nálunk is.

sekre, amelyek a környezetvédelmi ellenőrzés szolgálatába állíthatók.

Hangsúlyozni szeretnénk azonban, hogy nem kizárólag jogalkotási feladatról van szó. Indokoltnak látszik a jogalkalmazó szervek szemléletének megváltoztatása is annak érdekében, hogy a hatósági kötelezés elfoglalja az őt megillető helyet a környezetvédelem jogi eszköztárában. Tapasztalható ugyanis, hogy az államigazgatási szervek azokon a szakterületeken sem élnek ezzel az eszközzel, ahol pedig ennek jogszabályi lehetőségei adottak. Esetenként túlságosan sokat várnak a környezetvédelmi bírságtól, holott az csupán egy a környezetvédelmi célkitűzéseket szolgáló jogi eszközök közül és nem feltétlenül a leghatékonyabb. A hatósági kötelezés akkor tölti be szerepét, ha a környezetvédelmi tervezés szolgálatában áll, és ha környezetvédelmi (vízminőségvédelmi, levegőtisztaság-védelmi stb.) tervben meghatározott célállapot elérése érdekében először a legveszélyesebb szennyező gócok felszámolásához nyújt segítséget.

Kilényi Géza

SZEMLE

A számítógép használatának lehetőségei az államigazgatási és jogi munka korszerűsítésében

Az igazgatási és jogi munka korszerűsítésének kérdései az igazgatás szervezési szakembereket, a jogászok széles körét foglalkoztatják. A feladat tartalmának határait szinte megvonni sem lehet. Ezt bizonyítja, hogy nincs a jognak olyan területe, ahol korszerűsítés ne lenne súlyponti feladat, ennek tartalmát a különböző területek szakemberei, működési körük sajátosságaitól függően, különböző módon határozzák meg.

Az államigazgatásban a hatásköri rend, az eljárási folyamatok, a szervezet és tevékenység hatékonysága, más jogterületeken a jogszabályrendszer egyszerűsítése, a jogi információ ellátás módszereinek tökéletesítése áll a tevékenységek homlokterében.

A korszerűsítésnek bármelyik területét is vizsgáljuk, azok mindegyikében előbb-utóbb arra a megállapításra kell jutnunk, hogy ezt a komplex feladatot a munkához szükséges alapinformációk — jogszabályok, a jogszabályrendszerben kifejezésre jutó politikai, gazdasági, társadalmi összefüggések, szabályozási struktúrák jellemző elemeinek — ismerete nélkül megoldani nem lehet.

A korszerűséget kizárólag jogi összefüggések vizsgálatával biztosítani nem lehet, különösen akkor, ha a jogot igazgatási és jogi tevékenységek tartalmára, szervezeti rendszerére és a működési rendjére is ható állami irányítás eszközeként fogjuk fel és ennek az eszköznek a hatékonyságát kell korszerűség szempontjából mérlegre tennünk.

A szükséges alapinformációk összetettsége és tömege miatt ezekben a vizsgálatokban a hagyományos jogi információk és ezek eszközei ma már nem elegendők. Segítségért a korszerű technika eszközét, a számítógépet kell igénybe vennünk. Ez azonban a szervező jogászokat új feladatok elé állítja. Nem elegendő ugyanis, ha a számítógépeket a jogszabályok nyilvántartásának hagyományos feladataiban állítjuk céljaink szolgálatába. Ebben az esetben a géppel visszanyerhető jogi információk minősége, tartalma változatlan. Célunk megoldásához nem jutottunk közelebb. A jogi információ „előállításának költsége" viszont aránytalanul megnövekedett.

A megoldást a számítógépek több célú olyan felhasználása eredményezheti, amely a hagyományos jogi információellátáson kívül, az egyes jogterületek sajátos rendszerében a jogszabályok tükröződő politikai, társadalmi, gazdasági struktúrákat, ezek összefüggéseit, jellemző elemeit is képes visszaadni.

Mit kell tenniök az igazgatási és jogi szakembereknek annak érdekében, hogy a korszerű számítástechnikai eszközöket e célok szolgálatába tudják állítani? Milyen követelményeket támaszt a számítógép több célú felhasználása az igazgatási, jogi adatok és információk rendszerezésében, mi ebben nekünk jogászoknak a szerepünk? Milyen módszerekkel lehet ilyen számítógépes rendszerek létrehozását elérni?

A következőkben ezeket a kérdéseket szeretnénk megvilágítani a Pénzügyminisztérium Államigazgatási Szervezési Intézetében 1976-ban, közel négyévi kísérletező és fejlesztőmunka eredményeképpen létrehozott JOG—DOK elnevezésű számítógépes nyilvántartó visszakereső rendszer szervezési és működési tapasztalatai alapján.

Előre kell bocsátanunk, hogy a rendszer létrehozása olyan kísérlet volt, amelynek keretében választ kívánunk kapni arra, hogy — a jogi információk számítógépes kezelésének és feldolgozásának milyen formai és tartalmi követelményei vannak; — a feldolgozott jogi információkból hogyan lehet a jogalkotók és jogalkalmazók hagyományosnál korszerűbb tartalmú és gyorsabb, folyamatos információellátását biztosítani; — lehetséges-e a jogszabályokban foglalt jogi információkat úgy rendszerezni, hogy abból a nyilvántartó rendszerek hagyományos információs szolgáltatásai mellett *az állami irányítás és végrehajtás különböző szintjei számára a politikai, társadalmi és gazdasági célkitűzések végrehajtásának módjáról, szervezeti és eszközrendszeréről a*

szabályozási struktúrákat, összefüggéseket, párhuzamosságokat és esetleg ütközéseket is feltáró áttekintést biztosíthassunk; — továbbá az ilyen komplex szemléletű információellátás mellett a számítógépet lehet-e és hogyan kell használni az igazgatási és jogi munka korszerűsítésére, egyszerűsítésére és hatékonyságának fokozására?

Kiindulási alapunk az volt, hogy a jog az állami irányítás egyik lényeges eszköze, amelyben tükröződnek a központi célkitűzések tartalmi jellemzői, a végrehajtás feltételei és garanciái.

A jogi szabályozás követi azt a tevékenységi rendszert, amelyben a fejlődés adott szakaszának megfelelően az állam funkcióit betölti. Tehát *a jogrendszer alapvetően az állam funkcionális rendje szerint tagolható* amellett, hogy az egyes jogágak és jogterületek konkrét szabályai az állami feladatok végrehajtása során egymással szoros kölcsönhatásban vannak. Az ilyen szabályozási struktúrák és azok elemeinek (szervezet, eszközrendszer) összessége az állami irányítás, ellenőrzés eszköze, a hatékony végrehajtó tevékenység feltétele is.

A feldolgozásban az államigazgatási jog területéről az állami hatósági feladatokat választottuk a kísérlet céljául, mint a közigazgatási munka egyik lényeges, politikailag is jelentős területét. Ahhoz, hogy a létrehozott információbázis alapján a közigazgatási munka rendszerszemléletű elemzését is el lehessen végezni, a közigazgatás tartalmát, mint a tevékenység, (funkció) szervezet és eszközrendszer jogilag szabályozott egységét fogtuk fel.

KÖZIGAZGATÁSI MUNKA

- Tevékenység (funkció)
  - hatáskör
  - feladatkör
- Szervezet
- Eszközrendszer

A JOK—DOK elnevezésű „Államigazgatási hatáskör számítógépes nyilvántartó és visszakereső rendszerében" az államigazgatási hatáskörök rendszerét dolgoztuk fel a hatályos jogszabályok alapján. Nem kell részletezni, hogy milyen volument képvisel az a joganyag, amely a közigazgatás hatásköri rendjét szabályozza.

Így alapvetően el kellett dönteni, melyek legyenek azok a rendszerezési szempontok, amelyek szerint a hatáskörökre vonatkozó jogszabályi rendelkezéseket, a jogi információt és az ezekkel összefüggő jogi adatokat rendszerezzük. Ez lényegében nem jelentett egyebet, mint a közigazgatás és a jogszabályok, mint rendszerjellemzőinek, elemeinek e sajátos feldolgozás szempontjából való kiválasztását, rendszerezését. Ebben a rendszerezésben felhasználtuk az államigazgatási jogtudományban megfogalmazott rendszerelemeket, de néhány esetben kénytelenek voltunk a rendszerbefoglalást a feldolgozási cél szempontjából szükségesnek tartott jellemzők szerint elvégezni.

A rendszer információegységeként a *hatáskört* tekintettük. Az egyes hatáskörök tartalmi és formai jellemzése a jogszabály anyag feldolgozásánál a következő rendszerezési szempontokat vettük figyelembe:

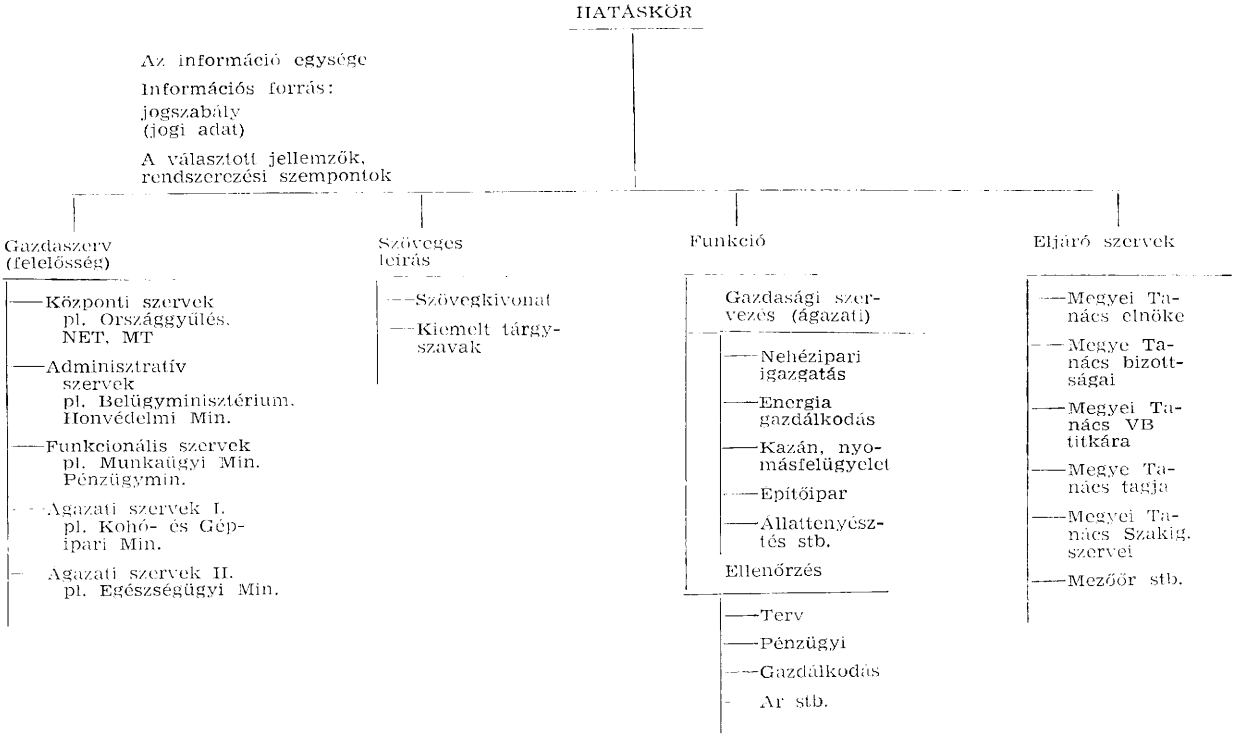

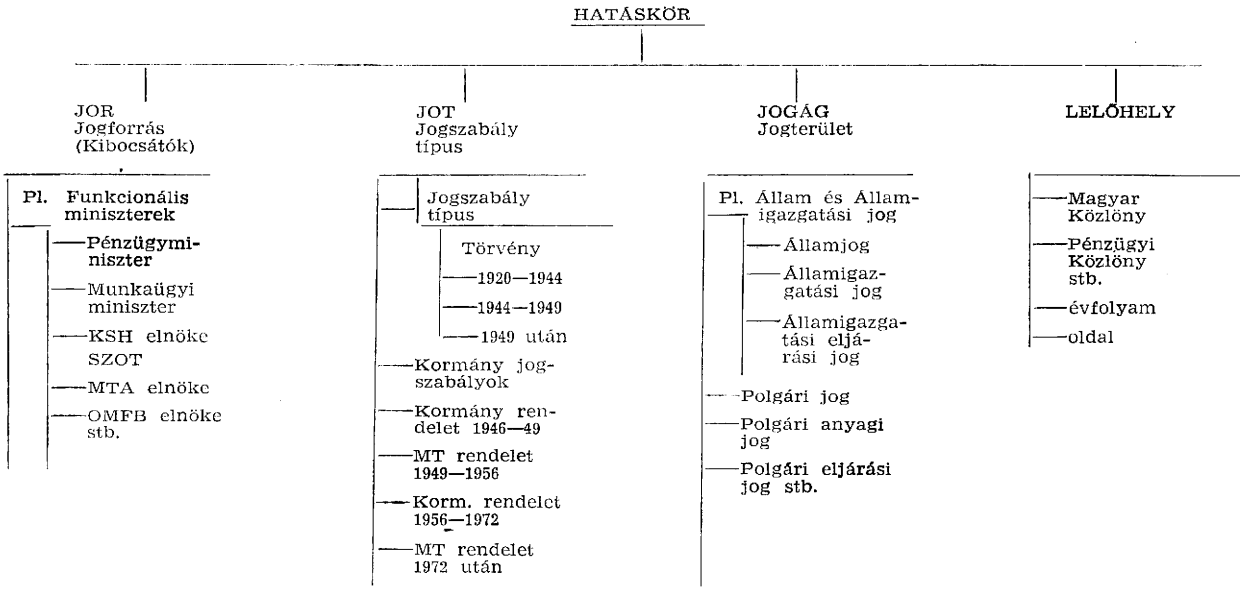

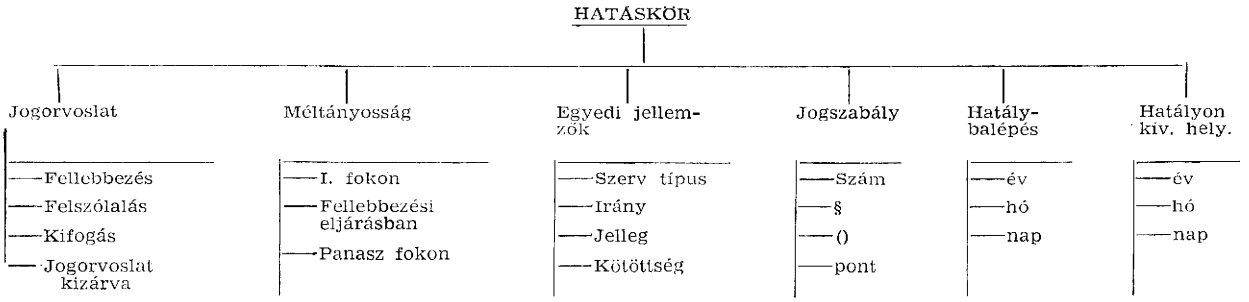

Az előbbiek szerint rendszerezett hatályos jogi információk mellett a rendszerben biztosítottuk a hatályon kívül helyezett archív joganyag adattárát, amelyben azonos rendszerezési szempontokat követtünk és biztosítottuk, hogy az alap, illetve módosító vagy hatályon kívül helyező jogszabályok számán keresztül az élő és archív hatásköri anyag között számítógéppel kezelhető kapcsolat legyen. Ez a megoldás biztosítja, hogy szükség esetén az élő joganyag mellett az archív anyagokat is vissza lehessen nyerni.

A rendszer jellemzőinek kiválasztásától függően alakulnak a visszakérdezés lehetőségei is. A visszakérdezést a következő kérdésfajták szerint tettük lehetővé:

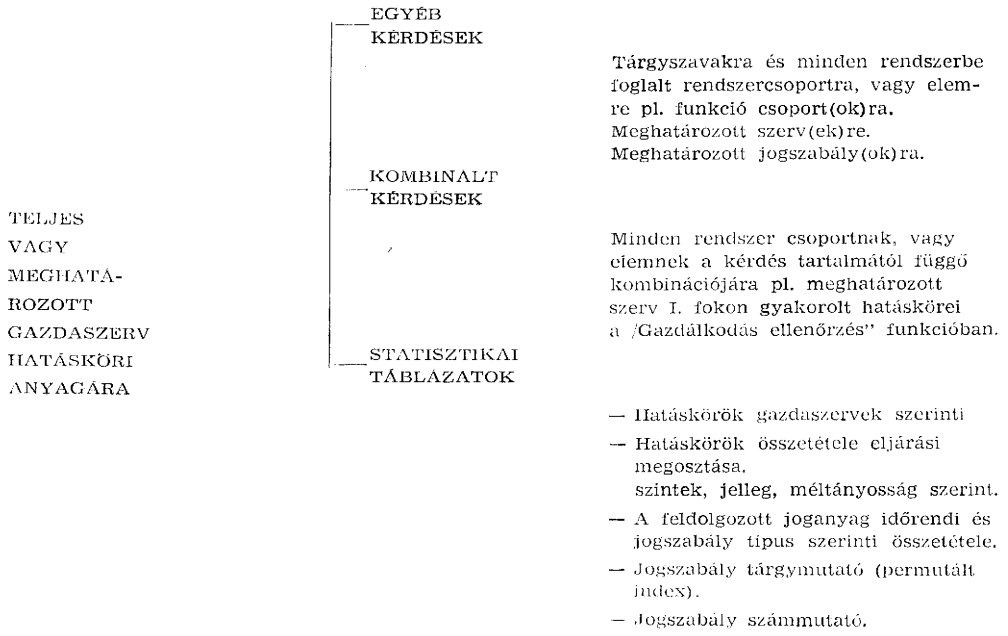

Az előbbiekből érezhető, hogy a jogszabályoknak ez a szemléletű számítógépes feldolgozása komplexebb feladatok megoldására alkalmas, mint amilyen feladatokat egy egyszerű számítógépes jogszabálynyilvántartó és visszakereső rendszer ellátni képes. A jogszabályok visszakeresése a hagyományos módon (jogszabály szám, lelőhely, tárgymutató) túlmenően gazdasági, szociális stb. *szabályozási struktúrák* pl. az állami ellenőrzés, ezen belül csak a pénzügyi vagy csak a tervellenőrzésre vonatkozó *teljes jogszabály* anyagra, ezen belül döntési szintek (I. fok) szerint is lehetséges.

A jogi adatoknak a jogszabályokban található jogi és egyéb információknak ez a feldolgozási módja a számítógépes rendszerből visszanyerhető információk kiválasztott szempontok szerinti szintetizálását jelenti.

Ez a szintetizálás kiterjed a szabályozott életviszonyok, gazdasági viszonyok, társadalmi viszonyok sajátos fogalmi rendszerei és a többszintű jogi szabályozási rendszerből származó jogszabályi kapcsolatokra is.

A jogszabályok tartalmának e rendszerezésén túlmenően lehetőséget ad a szabályozási rendszer működtetésére életre hívott szervezetek, szervek működésének több szempontból (szervezeti felépítés, szervezetek alkalmassága a kijelölt feladatra stb.) elemzésére az eljárási rendben érvényesülő jogi eszközrendszer (jogorvoslati formák, méltányosság, jogszabály rendszer) hatékonyságának összetételére, vizsgálatára is.

Ezeket a lehetőségeket minden esetben a számítógépes rendszer szervezésének megkezdése előtt meghatározott felhasználási célok keretében kell meghatározni, mert az információk szintetizálását, vagy szelektálását a számítógépen csak ezekre a szempontokra lehet automatikusan elvégeztetni. Minden más célú gépi feldolgozást csak a választott rendezési struktúrák megváltoztatásával, vagy manuális műveletek beiktatásával lehet csak elvégezni.

Erre a kérdésre két szempontból is választ lehet adni. Az egyik szempont a rendszer létrehozásához szükséges munkaráfordítás. Ebből kiindulva éppen a kísérleti feldolgozás tapasztalatai alapján mondhatjuk, hogy a jogszabályok feldolgozásának ez a módja munkaráfordítás tekintetében csak annyi többletet jelent, hogy előzetesen ki kell dolgozni azokat a *rendszerezési szempontok*at és ezek tartalmát, amelyek szerint a konkrét jogszabályi rendelkezéseket értékelni kívánjuk. Ez feltétlenül megköveteli tőlünk a *jogrendszeri struktúrák* ismerete mellett azoknak a speciális szabályozási területeknek az ismeretét is, amelynek egészét, vagy elemeit a feldolgozott információ segítségével megfigyelés tárgyává kívánunk tenni.

Ez nem minden esetben jelenti azt, hogy a jogászoknak ezeket a *szakterületi kategóriákat és struktúrákat* önmaguknak kell kialakítani. Ilyen rendszerezéseket, szakterületi kategóriákat és struktúrákat egyrészt más szaktudományok is kialakítottak — pl. közgazdaságtan —, másrészről az állami irányítási, ellenőrzési és gazdálkodási gyakorlatban is létrejöttek.

A feladat nagyobbrészt csak ezeknek a *forgalmi rendszereknek szakjog szempontjából történő egyértelmű* összefoglalása, úgy, hogy az egyes szakjogi rendszerezési struktúrák egymással kapcsolatba és összhangba hozhatók legyenek. Megkönnyíti a helyzetet, hogy minden esetben *ugyanannak a társadalomnak, ugyanolyan jellegű jogi kapcsolati rendszeréről van szó, amelynek szintjén az alsóbbak összekapcsolhatók.* Pl. jogalany, természetes személy, állampolgár, dolgozó, azonkívül megtalálhatók közös tartalmi elemek is, amelyek az egyes jogágakban ugyanabból, vagy hasonló alapokból fejlődtek, sok esetben azonosak. Pl. kártérítési kötelezettség objektív alapon, kártérítési kötelezettség vétkességi alapon.

Ez természetszerűen azzal az igénnyel is jár, hogy a ma még eléggé heterogén *különböző fogalmi rendeket folyamatosan közös nevezőre hozzuk,* amelyet legeredményesebben már az egyes fogalmak tartalmát visszadó számítógépes információk elemzésével, tudományos feldolgozásával a legcélszerűbb elérni.

Itt kell hangsúlyoznunk a *különböző jogi szakterületek feldolgozási metodikájának, fogalmi rendszerének és rendszerezési szempontjainak koordinációját, a feldolgozási módszerek lehetőség szerinti egységesítését,* mert ebben az esetben van meg a lehetőség arra, hogy a különböző szakjogi rendszerek összekapcsolásával a felsőszintű irányításban, a végrehajtásban és az ellenőrzésben résztvevő szervek számára egyedi és komplex kérdésekben egységes szemléletű áttekintést lehessen nyújtani. Ezek a lehetőségek adottak, ezeket kell felismernünk és a szükséges rendszerezéseket elvégeznünk. E lehetőség bizonyítására példaként csupán vázlatosan bemutatjuk *a munkajogi jogszabályok számítógépes feldolgozásának lehetséges lényegesebb rendszer elemeit és összefüggéseit.*

Jogszabály, jogintézmény jellemzői:

Jogi jellemzők

Alakiság:

a) Jogszabály típusa
b) kibocsájtó
c) egyéb normatív szabályok (pl. óvórendszabály) szükségessége
d) kogens vagy diszpozitív

Tartalom:

a) időbeli, személyi, területi hatály
b) szabályozás tárgya
c) jogosított, kötelezett
d) jogosítvány és kötelezettség jellege, tartalma

Érvényesítés módja:

a) jogérvényesítés módja, jellege
b) jogsértés következményei
c) jogviták elintézési módja

Jogrendszer és jogelmélet:

a) a jogszabály jogrendszerbeli helye
b) a szabály jogintézményi helye

Lelőhely:

a) jogszabály száma
b) megjelenés helye (lap, évfolyam, oldalszám)
c) §, bekezdés, pont
d) kihirdetés időpontja
e) hatálybalépés, hatályon kívül helyezés időpontja
f) szabály módosítás adatai a kiválasztott jellemzők szerint

Állami irányítás

Igazgatási:

a) az irányítás jellege (hatósági tulajdonosi stb.)

b) a végrehajtás módja (ellenőrzési szervezet és mód)
c) a szabályozott terület szektorális jellege

Társadalmi-gazdasági:

a) munkaügyi:

pl. — bérpolitika, bérgazdálkodás
— anyagi ösztönzés
— egészség, testi épség védelem
— munkafegyelem
stb.

b) szociálpolitikai
pl. — gyermeknevelés
— nők támogatása
— öregek támogatása

c) pénzügyi
pl. — finanszírozás jellege
— gazdálkodás jellege

d) művelődéspolitikai
e) nemzetközi
f) népesedéspolitikai
g) családvédelem
h) ifjúságpolitika
i) szocialista törvényesség stb.

A másik szempont *a feldolgozási költségek* alakulása. A jogszabályok tartalmának ilyen szemléletű feldolgozása nem jelent többszörös költségtöbbletet.

Miután a komplex szemléletben szervezett számítógépes rendszerek a jogszabályokra vonatkozó információkat: — tartalmi, (funkcionális) szervezeti, (szervezetenkénti) jogszabályok szerinti rendezettségben; — az állami irányítás, ellenőrzés szempontjából lényeges politikai, gazdasági, társadalmi feladatok fogalom rendszerének megfelelő részletezettségben; — a tevékenység, a szervezet és a végrehajtás eszközrendszere hármas egységének elemzésére alkalmas módon szolgálják és emellett — gyorsan és napra készen biztosítani tudják a hagyományos jogi információ ellátást, az *így nyert számítógépes jogi információ minőségi értéke messzemenőleg meghaladja a rendszerek szervezésére fordított többlet szellemi és egyéb munka értékét,* költség többleteit.

Az ismertetett JOG-DOK rendszer és a vázolt munkajogi feldolgozás szempontjaiból érzékelhetők azok *az alapelvek, amelyek a jogi információk számítógépes feldolgozásában célszerű érvényesíteni.*

Ezek az alapkövetelmények a következők. *a)* A feldolgozás a jogszabály anyag lehető legteljesebb visszaadását biztosítsa. *b)* A feldolgozás *tükrözze az adott szabályrendszer strukturális és funkcionális felépítését* figyelemmel arra, hogy a magasabb jogszabályok által meghatározott kereteket és elveket általában alsóbbszintű jogszabályok konkretizálják. Ebből a szempontból figyelembe kell venni az egyéb, a jogszabálynak nem minősülő normatív szabályozási fogalmak tartalmi rendszerét is. *c)* A feldolgozás módszere tegye lehetővé *az összekapcsolást* egyrészt a jogrendszerrel és más szakjogi rendszerekkel; másrészt a választott rendszerezési szempontok és az alkalmazott forgalmi rendszer segítségével magasabb vagy azonos szintű társadalmi, gazdasági információ rendszerekkel. *d)* Tegye lehetővé a feldolgozott *információk szintézisét, szelektálását és biztosítson a választott rendszerezési elemeknek megfelelő elemzési lehetőségeket.* Pl. tevékenység elemzés, szabályozási struktúrák elemzése, szervezetelemzés stb. *e)* Biztosítson több irányból is indítható különböző szintekre lemenő csoportos, vagy egyedi visszakérdezési lehetőséget. Adjon megbízható információkat az egyes rendelkezések hatályosságáról, alkalmazási területéről és az ehhez kapcsolódó jogszabály anyagról. *f)* Információ szolgáltatás (a visszakeresés) feleljen meg a felhasználási célnak, biztosítsa a hagyományos szolgáltatási formákat, (tárgyszámmutató) is.

Témánkból még hátramaradt az a kérdés, hogy a többcélú jogi számítógépes információ rendszerek hogyan tudják elősegíteni a közigazgatási és jogi munka korszerűsítését, a számítógépnek e területeken való használatát.

Ezeket a lehetőségeket számos példával lehetne igazolni, erre itt most lehetőségünk nincs, csupán néhány lényegesebbet emelünk ki.

Ilyen lehetőség például a közigazgatási tevékenység tartalmának elemzése abból a szempontból, hogy: — olyan szervek gyakorolják-e a hatásköröket, amelyek erre leginkább alkalmasak; — a hatáskörök nyújtják-e a végrehajtáshoz szükséges hatósági garanciákat; — minden lényeges állami tevékenységnek megfelelő-e a hatósági garanciája? Ezek a garanciák nem formálisak-e; — a hatósági garanciák rendszere nem idéz-e elő párhuzamos tevékenységeket, nem hozott-e létre párhuzamosan működő szerveket, amelyek egymás hatékonyságát rontják, vagy kizárják; — a hatásköri rendben érvényesül-e a centralizált irányítás és a decentralizált végrehajtás; — milyen szervezet-rendszer és ezen belül milyen szervezetek működnek közre a végrehajtásban; — az egyes szervek egymáshoz való viszonya megfelel-e a hatékonyság követelményeinek; — az előírt eljárási rend biztosítja-e a hatósági ügyek gyors elintézését? Ennek során az egyes szakigazgatási tevékenységek eljárási rendje egymással koordinált-e, elősegíti-e a hatósági ügyintézés automatizmusát; — nincsenek-e egymás ellen ható anyagi vagy eljárási szabályok; — érvényesül-e és hogyan a hatósági eljárásban a méltányosság gyakorlásának rendszere stb.

A gépi információn alapuló elemzések elvezetnek az igazgatási munka tartalmának, formáinak, szervezeti és eszközrendszerének komplex szemléletű felülvizsgálatához, amelynek *eredményeképpen kidolgozhatók azok az intézkedések,* amelyekkel a *közigazgatási munkát egyszerűbbé, hatékonyabbá, gyorsabbá; szervezeti rendszerét az ellátott feladatokra alkalmasabbá és a politikai,* gazdasági és társadalmi célok megvalósulását szolgáló *jogi eszközrendszert egyszerűbbé és áttekinthetőbbé lehet tenni.*

Mindezek mellett a lehetőségek mellett — ahogy láttuk —, az ilyen felépítésű rendszerek alkalmasak a jogalkotásban és a jogalkalmazásban igényelt rendszeres és hagyományosnak mondható gyors, megbízható információellátásra. Ezt az információellátást a felhasználók szervezeti hierarchiában elfoglalt helye (szintje), adott szakterülete szempontjából is differenciálni lehet.

Az elmondottakból talán úgy tűnik, hogy a kísérlet eredményeként az ilyen jellegű számítógépes feldolgozásnak és a számítógép használatának minden kérdése megoldott. A kísérlet eredményei

alapján *csak lehetőségekről és kezdeti tapasztalatainkról tudtunk* beszámolni. Mindezek azonban elegendők arra, hogy a szervezési és számítástechnikai alkalmazási kérdések iránt érdeklődő jogi és igazgatási szakemberekben felkeltsük az érdeklődést *az új számítógépalkalmazási szemlélet kialakítása* iránt.

Ugyanakkor azonban utalnunk kell azokra a lényeges feladatokra is, amelyek a jogrendszer, a fogalmi rendszer továbbfejlesztését is igénylik. Ennek a komplex rendszerű munkának a sikeres végrehajtása csak a tudomány, az igazgatási és jogi gyakorlat, valamint a számítástechnika eredményeinek összekapcsolásával és tudatos koordinálásával lehetséges.

Feltétlenül szükségesnek tartjuk, hogy a *számítógépes tárca információrendszerek jogi alrendszereinek szervezésében tartalmilag és formailag koordinált egységes koncepció jusson kötelező erővel* érvényre, mert ennek hiányában a külön-külön szerveződő önálló rendszereket nem lehet az állami irányítás, ellenőrzés és az egységes jogi információellátás feltételeit egyaránt kielégítő egységes információrendszerré fejleszteni.

Ezekben a kérdésekben az Intézet feldolgozási tapasztalatait és eredményeit készséggel bocsátjuk az érdeklődők rendelkezésére, azonban azok megoldását egyedül biztosítani nem tudjuk.

Révész Ferenc

Az európai biztonság időszerű kérdései

Az európai biztonsági és együttműködési értekezlet záróokmányának aláírása óta eltelt rövid időszaktól nem lehetett meglepő változásokat várni Európa életében, sem pedig a Záróokmányban foglalt megállapodások teljes valóraváltását. Azért sem volt ez lehetséges, mert a Záróokmány számos elvének hosszú lejáratú, több évtizedre szóló jellege van. Ezt a tényt a Varsói Szerződés tagállamainak bukaresti nyilatkozata is leszögezi: „Az európai értekezlet óta eltelt idő igazolja a konferencia eredményeinek építő jellegét és megvalósításuk reális voltát. A vezető politikai és állami személyiségek kétoldalú találkozóin, valamint az egyéb szinten rendezett két- és több oldalú tárgyalásokon megvizsgálták a Helsinkiben elfogadott megállapodások megvalósításának számos időszerű kérdését. Szélesedik a politikai konzultációk és kapcsolatok gyakorlata, amely elősegíti az államok kölcsönös megértésének erősödését." A Varsói Szerződés tagállamainak 1976. november 26-i bukaresti nyilatkozata ezekről az elvekről többek között olyan értelemben emlékezik meg, hogy bennük „hatalmas erő rejlik, mely a földrészen hosszú távon kedvezően befolyásolja az államközi kapcsolatokat".

Ilyen rövid idő alatt is megnyilvánult azonban a helsinki záróokmány pozitív hatása az európai fejlődésre. Az egészséges politikai légkör kialakulásának folyamata tovább halad előre, fejlődik a különböző társadalmi rendszerű országok együttműködése, szilárdul az európai nemzetek ama meggyőződése, hogy kontinensünk a tartós béke földrészévé válhat és példát mutathat más földrészek számára. Már most elmondhatjuk, hogy a helsinki megállapodások fokozatosan érvényesülnek. Ha egyes kormányok intézkedései időbeli, tartalmi és formai szempontból nincsenek is mindig teljesen összhangban a Záróokmánnyal, mégis erősödik a megvalósításukra irányuló törekvés, mely a résztvevő országok támogatására talál. Egyetlen kormány sem határolja el magát Helsinkitől, ellenkezőleg, mindegyik hivatkozik rá. Nem váltak valóra egyes nyugati körök aggodalmai, hogy a helsinki értekezlet negatív hatású lesz. Ellenkezőleg: pozitív módon értékelhető több szocialista és kapitalista ország között kötött, főleg gazdasági jellegű szerződés és az értekezletnek a kulturális, valamint más egyéb területen történő együttműködésre kifejtett hatása.

A sok bonyolult és egyelőre még megoldatlan európai probléma ellenére a nemzetközi élet alapvető jellege a feszültség enyhítésére irányuló törekvésben nyilvánul meg. Lassan, de fokozatosan érvényesül a nemzetközi kapcsolatok kiépítése a különböző társadalmi rendszerű országok békés egymás mellett élésének elve alapján. A tapasztalat azt mutatja, hogy az együttműködés minden résztvevő szempontjából hasznos és ez a tapasztalat a további együttműködés elmélyítésére ösztönöz az európai szocialista és kapitalista országok viszonylatában.

A Szovjetunió és a többi szocialista ország következetesen arra törekszik, hogy a feszültség enyhítésének folyamata töretlen maradjon és hogy a politikai enyhülést katonai enyhülés kövesse, megszűnjön a fegyverkezési hajsza és fokozatos leszerelésre kerüljön sor. Minden tőlük telhetőt megtesznek, hogy Európában a hidegháború szele soha többé ne kerekedjen felül, hanem a jószomszédság és a biztonság légköre érvényesüljön. A Varsói Szerződés tagállamainak bukaresti nyilatkozata második részében ezzel kapcsolatban a következőket állapítja meg: „Napjaink legsürgetőbb és legfontosabb feladata továbbra is a fegyverkezési hajsza megfékezése, a leszerelés — elsősorban a nukleáris leszerelés — megvalósítása, a világháború veszélyének elhárítása. Enélkül lehetetlen valóban visszafordíthatatlanná tenni a nemzetközi kapcsolatok fejlődésének kedvező tendenciáit, nem lehet szavatolni az igazi biztonságot a világon."

A nemzetközi kapcsolatok fejlődése az európai biztonsági és együttműködési értekezlet után arról tanúskodik, hogy a helsinki megállapodások az összes résztvevő országtól pozitív lépéseket várnak, a megfelelő politikai-morális légkör kialakítását, a kölcsönös bizalom és az építő együttműködés megszilárdítását mindazokon a területeken, amelyekről a záróközlemény említést tesz.

Az értekezlet Záróokmánya egységet alkot, mely a nemzetközi biztonságot és együttműködést illető kérdések egész komplexumát foglalja magába. Nem lehet belőle egyes részeket kiszakítani és egymással szembeállítani, egyesek megvalósítását követelni, a többit pedig ignorálni. Az ilyen eljárás ellentétben áll a Záróközlemény célkitűzéseivel és a benne megtestesülő érdekegyensúly megsértését jelentené. Ennek ellenére gyakran lehetünk tanúi ilyen gyakorlatnak,

amikor a burzsoá sajtó mindig az ún. „harmadik kosarat" hozza elő a szocialista országok ellen. Ezt a „harmadik kosarat" sem szabad azonban önkényesen kiszakítva értelmezni, a „többi kosár" — többek között az országok közötti kapcsolatok tíz alapelve „kosarának" — figyelembevétele nélkül. Éppen ezeknek az elveknek a résztvevő országok általi gyakorlati megvalósítása a további enyhülés alapja. Minél mélyrehatóbb és tartósabb az enyhülés, annál több lehetőség alakul ki a humanitárius kérdések terén való együttműködésre és ez az együttműködés is annál eredményesebb, minél inkább az országok szuverenitásának, törvényeik és hagyományaik tiszteletben tartásának és a belügyekbe való be nem avatkozás elvein alapszik.

Az európai biztonsági és együttműködési értekezlet megállapodásaiból a résztvevő országokra háramló kötelezettségek teljesítését illetően a „harmadik kosárral" kapcsolatban az 1976. november 26-i bukaresti közlemény megállapítja: „A gazdasági együttműködés fejlesztése mellett a kulturális, a tudományos, az oktatási, a tájékoztatási együttműködésnek, valamint az emberek közötti kapcsolatok kiszélesítésének is az európai politikai légkör további javítását kell elősegítenie. Az elmúlt évek során e téren kedvező eredmények születtek. Egészében sikeresen valósulnak meg az európai értekezlet Záróokmányának idevonatkozó rendelkezései.

Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy bizonyos erők e kapcsolatok fejlődését a népek közötti barátság és kölcsönös megértés ügyével ellentétes célra, az államok belügyeibe való beavatkozásra igyekeznek felhasználni. A Varsói Szerződés tagállamai ismételten aláhúzzák, hogy ez kilátástalan út, és határozottan el is vetik azt." A reakciós burzsoá propaganda a Záróközlemény komplexumából mindenekelőtt a harmadik kosarat ragadja ki és ebből is propaganda célokra azokat a részeket, amelyek pl. a családok egyesítésére, az újságírók helyzetére stb. vonatkoznak, miközben teljesen figyelmen kívül hagyja a Záróközlemény ama megállapodásait, amelyek a munkához való jógot, a munkanélküliség elleni védelemhez való jogot, a férfiak és nők azonos munka után járó azonos munkabérre való jogát, a külföldi munkások megkülönböztetés nélküli jogait illetik. „Megfeledkeznek" még a nyugati világban rögzített burzsoá jogokról is. A burzsoá propaganda a helsinki Záróközleményt tehát nem kezeli tárgyilagosan, hanem azt a hamis benyomást próbálja kelteni, mintha a Záróközlemény megállapodásainak teljesítése kizárólag a humanitárius téren való együttműködéstől függene.

Nemcsak a szocialista országok, hanem az egész európai közvélemény figyelemmel kíséri a Záróokmány első részének, azaz az alapelvekről szóló nyilatkozatnak a teljesítését. Aligha lehet tárgyilagos embert találni Európában és Európán kívül, aki egyetértene azzal, hogy az USA-nak, vagy más (NATO-tag) államokban joguk lenne eldönteni, milyen rendszer legyen egyes európai országokban, mely politikai pártok legyenek képviselve Olaszország, Portugália, vagy más ország kormányában. Az efféle nyomást nem lehet másnak, mint a belügyekbe való beavatkozásnak nevezni.

Az európai biztonsági és együttműködési értekezleten résztvevő országok kötelezték magukat arra, hogy nem engedélyezik háborús propaganda kifejtését, olyan szervezetek létezését és tevékenységét, amelynek célja a nemzetek közötti gyűlölet és ellenségeskedés szítása, nemzetiségi, faji vagy más okokból. Az a tény, hogy több nyugati kapitalista ország megengedi egyes szervezetek létezését és tevékenységét, szintén ellentétben van a Záróközleményben foglaltakkal.

Nagy figyelmet fordít a záróközlemény a gazdasági és a tudományos-műszaki együttműködés kérdéseire is. Hangsúlyozza, hogy a gazdasági és a tudományos-műszaki téren való kapcsolatok elmélyítése jó alapul szolgál a politikai együttműködés számára az európai földrész békéjének megszilárdítása érdekében.

A szocialista és a kapitalista országok közötti gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok megfelelnek mindkét csoportba tartozó országok érdekeinek és az enyhülést, valamint kapcsolataik normalizálását szolgálják. A Kelet és Nyugat közötti gazdasági kapcsolatok fejlesztésének útjában azonban még sok akadály áll. Ezek közé tartoznak azok a diszkriminatív intézkedések, amelyeket a kapitalista országok a szocialista államokkal való gazdasági kapcsolatok terén alkalmaznak. Amíg a Nyugat nem ismeri el és nem alkalmazza a legnagyobb kedvezmény elvét, addig aligha lehet elérni e kapcsolatok teljes normalizálódását. Olyan elvről van itt szó, amelyet a Nyugat előbb vagy utóbb saját érdekében minden politikai feltétel nélkül kénytelen lesz elfogadni. A KGST által javasolt együttműködésnek a Közös Piac részéről történő visszautasítása vagy halogatása sem lehet hosszú életű. Az élet fokozatosan kikényszeríti majd e két gazdasági szervezet közötti együttműködést a Közös Piac visszautasító magatartása dacára a KGST javaslatai alapján, amelyek teljes összhangban vannak a Záróokmányban rögzített megállapodásokkal.

A bukaresti nyilatkozat alapjában véve pozitív módon értékeli az európai szocialista és kapitalista országok közötti gazdasági együttműködést, miközben rámutat a következőkre: „Az európai államok gazdasági együttműködése, beleértve a különböző társadalmi rendszerű országokat is, magasabb színvonalú, mint valaha. A tapasztalat bizonyítja, hogy a kapcsolatok fejlesztése a kereskedelem, az ipar, a tudomány és a technika területén minden állam érdeke, lényeges ösztönzője a gazdasági fejlődésnek és valamennyi nép életkörülményeinek javulását szolgálja." Jelenleg azonban e téren még távolról sincsenek kimerítve a kölcsönösen előnyös együttműködés lehetőségei. Nem ritkák az olyan kísérletek, amelyek a gazdasági kapcsolatokat politikai nyomás céljaira igyekeznek felhasználni. Egyes kapitalista országok a szocialista országokkal való kereskedelmi kapcsolatok terén olyan diszkriminatív intézkedéseket tartanak érvényben, amelyek még a hidegháború idejéből származnak. A gazdasági kapcsolatok kölcsönösen előnyös további fejlődése érdekében ezeket a mesterséges akadályokat el kell távolítani és az egyenletlenség elemeit meg kell szüntetni.

A Záróközleményben foglalt azon

kötelesség ellenére, hogy azt nyilvánosságra kell hozni, Nyugat-Európa, az USA és Kanada közvéleményének túlnyomó részét nem tájékoztatták a Záróközlemény teljes tartalmáról. A múltban és jelenleg is csak kiszakított részeket közöltek, illetőleg közölnek belőle, valamint olyan kommentárokat, amelyek gyakran meghamisítják annak valódi tartalmát és megpróbálják félrevezetni az említett országok közvéleményét. A burzsoá propaganda egy része még ma is azt állítja, hogy a Záróokmány senkit sem kötelez, hogy csak ajánlás jellege van. Tény, hogy a résztvevő országok nem akartak a Záróokmányból formális szerződést csinálni, de senki sem tagadhatja, hogy 35 állam és kormány képviselői nemzetük nevében politikai kötelezettséget vállaltak az egész világ előtt a Záróokmányban foglaltak teljesítésére. Nem a résztvevő képviselők személyes kötelezettségéről, hanem az államok kötelességeiről van itt szó, nemzetközi jogi normákról, amelyek magasfokú kötelezettséggel és hatékonysággal rendelkeznek.[1]

Érthető, hogy a Záróokmány nem oldhatta meg a hosszú évek során az európai szocialista és kapitalista országok viszonyában felhalmozódott problémák összességét, de szilárd alapot fektetett le e problémák közös erővel való rendezésére. Az sem állítható, hogy a Záróközlemény minden szempontból tökéletes okmány lenne. A lényeges azonban az, hogy fogyatékosságai dacára olyan okmány, mely kedvező előfeltételeket teremt a különböző társadalmi rendszerű országok közötti együatműködéshez, békés és demokratikus alapon, kölcsönös hasznukra. Európa — de nemcsak Európa — népei fokozatosan tudatára ébrednek annak, hogy a különböző rendszerű országok békés együttélése korunk egyedüli alternatívája. E békés együttélés elvei ellen irányuló támadások a népek élete és szabadsága, minden európai ember politikai, gazdasági, polgári, kulturális, szociális és egyéb jogai ellen irányulnak. A békéhez való jog azonban alapvető elidegeníthetetlen joga minden embernek Európában és az egész világon.

Az európai biztonsági és együttműködési értekezlet kétségtelenül hozzájárult a nemzetközi feszültség enyhítéséhez, mely elősegíti a harmadik világ sürgős gazdasági problémáinak megoldását, hozzájárul az éhínség és a szegénység leküzdéséhez ezekben az országokban és elősegíti olyan nemzetközi gazdasági rendszer megteremtését, amelynek keretében minden ország — legyen az fejlett, vagy fejlődő — egyaránt hasznot húz a modern tudomány és technika vívmányaiból.

A Varsói Szerződés tagállamainak képviselői kellő figyelmet szenteltek az Európán kívüli problémáknak is. A harmadik világ érdekeivel kapcsolatban a bukaresti nyilatkozat a következőkre mutatott rá: „A Politikai Tanácskozó Testület ülésének résztvevői abból indulnak ki, hogy az európai gazdasági együttműködés fejlődését nem szabad elválasztani a világméretű gazdasági kapcsolatoktól. A résztvevők síkraszállnak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok demokratikus és igazságos átalakításáért, minden állam egyenjogúságának alapján, legyenek azok kicsik vagy nagyok, szocialisták vagy kapitalisták, fejlettek vagy fejlődőek. A résztvevők támogatják a fejlődő és az el nem kötelezett országok által javasolt nemzetközi együttműködési program elvi irányvonalát." A Szovjetunió és a többi szocialista ország törekvései ellenére sem lehetett elérni a kapitalista országok visszautasító magatartása miatt azt, hogy az európai biztonsági értekezlet külügyminiszteri szinten állandó szervet állítson fel, amely a határozatok teljesítését figyelemmel kísérné, de a nyugati országok sem tudták megakadályozni a Záróokmány olyan értelmű megszövegezését, amely lehetővé teszi az európai biztonsági és együttműködési értekezlet kontinuitását. A Záróokmány IV. részében foglalt megállapodás biztosítja, hogy az európai biztonsági és együttműködési értekezlet nem egyszeri esemény, hanem folytatása is lesz. Más szóval: a résztvevő országok az enyhülés folyamata terén továbbra is folytonosan tevékenykednek.

A fegyveres erők és a katonai felszerelés korlátozásáról szóló bécsi tárgyalások még nem érték el a kívánt eredményt, a SALT tárgyalások nem fejeződtek még be, nincs még megegyezés a leszerelési világértekezlet összehívása tekintetében és nem fogadták el a katonai tömbök feloszlatását és a kollektív biztonság megteremtését indítványozó szovjet javaslatot sem. Ennek ellenére a különböző rendszerű országok békés együttélésének megvannak az előfeltételei és nincs olyan nemzet, amelynek érdekeit ez a békés együttélés megkárosítaná.

Ismeretes, hogy a szocialista országok voltak az európai biztonsági együttműködési értekezlet összehívásának kezdeményezői. Éppen az első bukaresti nyilatkozat volt az összehívását célzó törekvések kiindulópontja. Most, néhány hónappal a helsinki Záróközlemény aláírása után a szocialista országok, a Varsói Szerződés tagállamai új kezdeményezésekkel lépnek elő a Záróokmány megvalósítása érdekében.

A szocialista országoknak a belgrádi értekezletet megelőzően tett javaslatai meggyőzően bizonyítják, milyen határozottsággal kívánnak hozzájárulni az európai biztonsági és együttműködési értekezlet Záróokmányának megvalósításához.

Teljes mértékben tudatában vagyunk annak, hogy amiként az európai biztonsági és együttműködési értekezlet összehívása hosszú időt igényel, hosszú időre lesz szükség a Varsói Szerződés tagállamai által 1976. november 26-án Bukarestben előterjesztett javaslatok megvalósításához. Ezeknek a jelentőségét Európa — de nemcsak Európa — jövője szempontjából aligha lehet túlbecsülni. A szocialista országok nemzetközi jogtudománya előtt az a feladat áll, hogy még tevékenyebben bekapcsolódjék az európai biztonsági és együttműködési értekezlet Záróokmányának, a szocialista országok kommunista és munkáspártjai kongresszusi és egyéb okmányainak feldolgozásába — ideértve az új bukaresti nyilatkozatot is —, hogy a maga részéről hozzájáruljon a tartós béke, a biztonság és az együttműködés megvalósításához Európában.

Európa már több, mint harminc éve békében él. Ez nagyrészt annak következménye, hogy több európai és Európán kívüli országban sikeresen épül a szocializmus és a kom-

[1] *Lukasuk:* Nemzetközi politikai normák a feszültség enyhülésének körülményei között. Szovjetszkoje Goszudarsztvo; Pravo. 1976. 8. sz.

munizmus, továbbá annak a kitartó és következetes békeharcnak az eredménye, amelyet a szocialista országok földrészünk haladó erőivel karöltve folytatnak. A szocializmus építésében elért sikerek, továbbá a béke és a haladás Európában és Európán kívül való megalapozottságának legfőbb biztosítéka mindenekelőtt a szocialista országok egysége, amelynek alapja a marxizmus—leninizmus, a nemzetközi szolidaritás, minden ország egyenjogúságának és szuverenitásának tiszteletben tartása, a belügyekbe való be nem avatkozás, és az elvtársi alapon való kölcsönös segélynyújtás. Az új bukaresti nyilatkozat negyedik része éppen ezeknek szentel fokozott figyelmet. Rámutat a Varsói Szerződés tagállamai egységének elmélyítése és megszilárdítása felé vezető útra, a szocialista internacionalizmus elvei alapján. Körvonalazza a szocializmus és a kommunizmus építésének további közös útvonalát, valamint az európai biztonság és együttműködés kiépítésének közös irányát. Nem lehet kétséges, hogy a szocialista országoknak a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom által támogatott következetes politikája a béke híveinek táborával kiharcolja a békét Európában és az egész világon.

Tomko, Ján

JOGIRODALOM
JOGÉLET

*Meznerics Iván: Pénzügyi jog a szocialista gazdálkodásban és a nemzetközi kapcsolatokban**

1. Ma már szinte természetessé és úgyszólván rendszeressé vált, hogy Meznerics Iván egyetemi tanár, a Magyar Nemzeti Bank igazgatója, a bankjogászok doyenje, a jogtudomány kiváló művelője, időszakonként újrafogalmazza, korszerűsíti és emellett tételesen és kimerítően is feldolgozza a pénzügyi jogtudományi nézeteket, illetve az e jogághoz tartozó matériát. Utóbbi annál is inkább különös jelentőséggel bír, mert a pénzügyi jogi normák — talán természetükből adódóan, talán azért, mert még a mai napig is várat magára egy pénzügyi alaptörvény — jelenlegi rendszerünkben a legnagyobb mértékű és a leggyakoribb változásnak vannak kitéve. Ehhez hasonló jogszabályi fluktuáció más jogágak területén alig fordul elő.

Már az említettek miatt is örömmel kell üdvözölni a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó gondozásában megjelent „Pénzügyi jog a szocialista gazdálkodásban és a nemzetközi kapcsolatokban" című művet.

A szerző a művét szerényen „az új módosított szabályozó rendszer és a legújabb nemzetközi pénzügyi fejlemények figyelembevételével átdolgozott kiadás"-nak nevezi. Való igaz, hogy 1969-ben, illetve 1972-ben ezt a témát Meznerics Iván már kimerítően feldolgozta, az újabb mű mégis szinte új alkotásnak tekinthető. A jogszabályok gyakori változásával ugyanis nemcsak a tételes jogi anyag évül el, hanem elévülhetnek az arról alkotott jogtudományi nézetek is. Ez teszi szükségszerűvé, hogy a jogtudomány képviselője ugyanarról a témáról is bizonyos időszakonként újból kifejtse álláspontját és értékelje korábbi nézeteit abból a szempontból, hogy a gazdasági, társadalmi rendszerben bekövetkezett változások után is elfogadhatók-e azok. Mindenekelőtt ebből a kiinduló állásból kell a szerző újabb alkotását újként értékelni és a mű lényegéről e folyóirat hasábjain is újból megemlékezni.

Mielőtt a mű egyes megállapításaival, gondolataival kiemelten is foglalkoznék, leszögezni kívánom, hogy a nemcsak nagy terjedelmű, de hatalmas gondolati világot is átölelő munka az elméleti és gyakorlati jog harmonikus összhangját, egységét tükrözi. Meznerics Iván legújabb munkája így minden igényt kielégít: bárki bármilyen szempontból keresi benne a számára szükségest, feltétlenül megtalálja. Aligha hiszem, illetve tudom elképzelni, hogy bármi kimaradt volna ebből a könyvből, ami a pénzügyi jog tárgykörébe beletartozhat. Ez pedig egyáltalán nem lehetett egyszerű feladat a szerző számára, minthogy a pénzügyi jog szocialista viszonyaink között egyre szélesebb területeket érint és fog át, egyre jelentősebb intézmények tartoznak kutatási területéhez.

Külön hangsúlyozást indokol, hogy ilyen mértékig „up-to-date" munka ritkán lát napvilágot, hiszen ez — ami különösen a már bevezetőben is említettek következtében — szinte megoldhatatlannak látszó feladat. Erre szerző csak úgy volt képes, hogy tevékenységét nem fejezte be a kézirat leadásával, illetőleg a szükséges szerzői korrekciók elvégzésével, hanem még a könyv nyomtatása idején is nap, mint nap a nyomdai dolgozókkal is intenzív kapcsolatot kialakítva, maga biztosította, hogy a menetközben elavulttá vált részek helyett az időszerűek kerüljenek bele az anyagba és ezzel az olvasónak olyan könyvet adjon, amely valóban a legfrissebb és legkorszerűbb anyagok teljes összefoglalását tartalmazza. E hallatlan energiát, „szakmai szeretetet" igénylő „frissentartás" témakörében kell feltétlenül említést tenni arról, hogy Meznerics Iván nemcsak passzív szemlélőként kíséri figyelemmel a változásokat — és azokat természetesen azonnal feldolgozza és jogelméletileg értékeli —, hanem egyik legjelentősebb alakítója is az idetartozó joganyagoknak. Ennek kapcsán csak kiemelésként utalok a könyv teljesen újszerű deviza részeire, amelyek nem egyszerűen az időközben megjelent új devizajogszabályoknak a regisztrálását jelentik a részéről, hanem azt is, hogy részint a korábbi kiadásokban, részint az egyéb jogelméleti munkásságában kifejtettek alapján változtak, korszerűsödtek devizaszabályaink. Ami pedig az egyéb nemzetközi vonatkozású részeket illeti, ugyancsak fel kell hívni az olvasók figyelmét arra, hogy szerző a legújabb nemzetközi pénzügyi fejleményeknek nemcsak közvetlen szemlélője, hanem ugyancsak aktív befolyásolója, és jelentős a szerepe abban, hogy ez a könyv már számunkra kedvező nemzetközi változásokról és egyre előnyösebb egyezményekről adhat számot.

A mű általános értékelése során arról sem szabad megfeledkezni, hogy a szerző a jogi kérdéseket sohasem csak a jog oldaláról közelíti

* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1977. 686 old.

meg, hanem véleményét mindig és mindenben a jog és közgazdaság tudománya összefüggéseit feltárva fejti ki.

Ugyancsak külön kiemelést érdemel, hogy az igen terjedelmes munka az első sortól az utolsóig érdekes, érthető, élvezetes stílusban került megírásra, így maradéktalanul eleget tesz azoknak a követelményeknek is, amelyeket az MSZMP XI. kongresszusa fogalmazott meg, a jogpropaganda tevékenység fontossága tekintetében. Ez a mű valóban mindenki számára közérthető és tudományos értéke mellett feltétlenül komoly gyakorlati segítséget nyújt, nemcsak a pénzügyi szakembereknek és gyakorló jogászoknak, hanem a pénzügyi jogi kérdésekben jelenleg még eléggé járatlan állampolgárainknak is.

Reménytelen kezdeményezés lenne, ha a recenzens egy ilyen nagy terjedelmű és amellett a pénzügyi jogtudomány szinte valamennyi problémájára kiterjedő mű részletes ismertetésére vállalkoznék. Ezért itt inkább néhány ötletszerű kiemelésre, illetőleg az anyaggal kapcsolatban felmerülő egy-egy vélemény rögzítésére kerülhet sor.

Ennek során természetesen törekszem arra, hogy olyan részek kerüljenek felemlítésre, amelyek a szerző korábbi művéhez képest újat jelentenek vagy a módosított szabályozó rendszer jelenlegi időszakában nyertek különös aktualitást.

2. Az új könyvben új megvilágítást kap a költségvetés kapcsolata a lakossággal. A szerző ezzel kapcsolatban kiemeli az állami költségvetés sajátos funkcióját a lakossághoz való viszonyában és nemcsak azokról a lakossági befizetésekről (adók, társadalombiztosítási és nyugdíjjárulékok stb.) tesz említést, amelyek az állami költségvetés akkumulációs szerepét jelentik, hanem azokról is, amelyek az állam közösségi funkcióiból erednek és az állampolgárok részére történő juttatásokban jelentkeznek, mégpedig egyre fokozódó mértékben. Ez a megközelítés a szocialista viszonyok között funkcionáló állami költségvetést az eddiginél reálisabb és főleg „szociálisabb" megközelítésbe helyezi.

3. Nagyon fontosnak tartom a könyv azon új részeit, amelyek pénzügyi jogi szempontból értékelik a vállalatok helyzetét a szabályozók 1976-tól érvényesülő második módosítását követő időszakban. Helyesen összegezi Meznerics Iván az 1976-tól hatályos módosítások lényegét abban, hogy a vállalati gazdálkodásra vonatkozó szabályoknak a korábbinál rugalmasabb rendszere teszi lehetővé, hogy gazdaságunk jobban igazodjék a változó követelményekhez, de ugyanakkor minden szinten olyan irányítási magatartást tételez fel, amely elsődlegesnek tekinti a népgazdasági egyensúly és a gazdaságosság javítását. Szerző e vonatkozásban, véleményem szerint is helyesen, amellett teszi le a voksot, hogy a gazdaságirányítás mai rendszerében a tervszerű központi irányítás összekapcsolása a piaci mechanizmus működésével szintén megköveteli a szocialista állami vállalatok önállóságának, döntési hatáskörének, s ezzel együtt kezdeményezésének és felelősségének jelentős növelését. Ezzel összefüggően nagyon lényegesnek tekintem a szerző amelletti kiállását is, hogy az új gazdasági mechanizmus kezdetén kialakított jövedelemszabályozási rendszer helyesen kötötte a szocialista gazdálkodó egységek anyagi érdekeltségét a nyereség alakulásához, és ezt a gazdaságirányítás jelenlegi rendszerében sem volna helyes elvetni. Más kérdés, hogy a szabályozóknak természetesen a korábbihoz képest fokozottabban kell hatnia annak érdekében, hogy ne következzék be a vállalati nyereség kívánatos növekedése esetén sem a személyi jövedelem indokolatlan mérvű emelkedése.

4. A szerző maga értékelte át, igazította a megváltozott körülményekhez korábbi munkáiban kifejtett bizonyos nézeteit. Ennek alátámasztására csupán példaként érdemes említést tenni a kutató- és szervező intézetek pénzgazdálkodási rendszerbe való beillesztéséről. Meznerics Iván korábbi munkáiban a vállalatszerűen szervezett állami kutató és szervező intézetek pénzgazdálkodási rendszerét a költségvetési jog fejezetében helyezte el, de már akkor is azzal a kritikai megjegyzéssel, hogy a szóban forgó szervezetek pénzgazdálkodási rendszere mintegy átmeneti forma a hasonló feladatokat ellátó költségvetési szervek és az állami vállalatok pénzgazdálkodása között. A költségvetési jog tárgyalása során tehát — mint ahogy ezt maga kifejtette — olyan gazdálkodó egységekről tett említést, amelyek ebből a fejezetből „kilógnak", hisz vállalatszerű önállóan gazdálkodó egységekről lévén szó, tárgyalhatók lennének a vállalati pénzügyekről szóló fejezetben is. Úgy ítélem meg, hogy Meznerics Iván megjegyzései hatással voltak a jogszabályalkotókra is és többek között ennek következménye a 63/1975 (X. 22.) PM számú rendelet, amely azokra a műszaki kutató-fejlesztési intézeteknek a gazdálkodására vonatkozik; amelyek önállóan, vállalkozásszerűen fejtik ki tevékenységüket. Természetes, hogy az említett, s a korábbi könyv kiadása óta megjelent jogszabály a szóban forgó szervezetek pénzügyi jog belső rendszerében való áthelyezéssel is együttjárt, és ma már ezek az intézetek is a könyv vállalati pénzügyi jog fejezetében találhatók meg.

A könyvnek ugyanezen részében tesz szerző említést a pénzintézetek jövedelemszabályozási rendszeréről, rögzítve, hogy azt külön jogszabályok állapítják meg. Véleményem szerint a pénzintézetek jövedelem szabályozási rendszere is bizonyos kritikára szorulna és feltétlenül érdemes még a recenzió keretében is néhány kiegészítő megjegyzést tenni arról, hogy ugyanúgy nem helyes ma már a pénzintézetek jövedelemszabályozási rendszerének vállalati pénzügyi jogba sorolása, mint amilyen indokolatlan volt az előbb említett vállalatszerűen szervezett különféle intézetek pénzgazdálkodási rendszerének a költségvetési jogban való elhelyezése. A szerző a pénzintézetek , jövedelemszabályozási rendszerét a tételes jogi szabályoknak egyébként megfelelően, tulajdonképpen helyesen helyezi el a vállalati pénzügyi jog keretében. A pénzintézetek ugyanis hatályos jogi szabályozásunk szerint valóban vállalatoknak minősülnek. Az azonban ma már nem indokolt, hogy a pénzintézetek vállalatoknak nyilváníttassanak, ugyanis esetünkben mindazok a jellemzők hiányoznak, amelyek egy szervezetet alkalmasak lehetnek az állami vállalatok körébe sorolni. Különösen pedig feladatuk és a gazdasági irányítás rendszere szervezetében elfoglalt helyük és szerepük merőben más, mint a vállalatoké. E vonatkozásban azonban azt tartom meghatározónak, hogy a pénzintézetek fel-

adata és az ahhoz tapadó gazdálkodási rendszer olyan sajátos, hogy a vállalati gazdálkodási rendszerbe tartalmi megközelítés esetén nem is sorolhat be. Igaz, hogy jelenlegi jogrendszerünk mindössze kétféle — a költségvetési és a vállalati — gazdálkodási rendszerbe tartozást ismeri el. A pénzintézetek problémája azonban a költségvetési gazdálkodási rendszerbe való átsorolással sem oldható meg, hisz a költségvetési gazdálkodó szervekre jellemző ismérvek talán még kevésbé állapíthatók meg a pénzintézetek esetében. Ez a gazdálkodási rendszer azonban pénzügyi rendszerünk fő jövedelemtulajdonosi csoportosításához kapcsolódik, vagyis ahhoz, hogy a képződő jövedelmek a gazdasági egységek, a költségvetés és a lakosság hármasa, mint fő jövedelemtulajdonosok között kerül elosztásra. Természetesen a lakosság, amelyre az állami pénzfelhasználási korlátozások nem vonatkozhatnak, e körből kiesik és ezért tartozik gazdálkodási rendszerünkbe mindössze 2 féle alaptípus. Fel kell ismerni azonban a következő, s a pénzgazdálkodási rendszerünk felülbírálatát is indokolttá tevő sajátosságot: A pénzintézeti feladatkörbe tartozó aktív és passzív hitelműveletek révén a jövedelemelosztás ideiglenes formája is megjelenik, ami sajátos pénzkapcsolatok teremtését jelenti a pénzintézet és mindhárom említett fő jövedelemtulajdonos között. Amíg tehát a végleges pénzátcsoportosítások esetében a pénzmozgás a 3 fő jövedelemtulajdonos között történik, addig a pénzintézetekre jellemző átmeneti elosztás tekintetében nem a 3 fő jövedelemtulajdonos között, hanem egy negyedik, közgazdasági értelemben jövedelemtulajdonosnak alig nevezhető csoport, a pénzintézetek csoportja és a 3 fő jövedelemtulajdonos között megy végbe. Minthogy a gazdálkodási rendszerbe tartozás az ismertetett csoportosítás függvénye, erősen megkérdőjelezhető, hogy elvi alapon indokolt-e a pénzintézetek valamelyik jelenlegi rendszerbe való beszorítása. Véleményem szerint nem, s csakis az állapítható meg, hogy a jelenlegi gazdálkodási rendszerünk szűk, a fejlődéssel együtt a gazdálkodási követelmények is megváltoztak, ezért az ebből adódó problémát csak a gazdálkodó rendszer típusainak kibővítésével lehetne megoldani, miért is a jogszabályalkotásnak a jelenlegi rendszert át kellene törnie és éppen az új gazdaságirányítás rendszerében oly fontos helyet betöltő pénzintézetek számára kellene egy sajátos harmadik típusú gazdálkodási rendszert megteremteni.

5. Szerző következetességét dicséri, hogy korábbi műveiben elfoglalt és általa változatlanul helyesnek tartott nézeteit még akkor sem módosította, ha azért bírálat érte. Legyen szabad ennek példájaként arra hivatkoznom, hogy Újlaki László a Jogtudományi Közlöny 1969. évi 9. számában helyteleníttette korábbi munkájának szerkezeti felépítését a hitel és a fizetési rendszer vonatkozásában. Újlaki szerint ugyanis hitel- és fizetési rendszerünk pénzügyi jogi szabályai a vállalati pénzügyi jogba volnának besorolandók. Újlaki álláspontja szerint hitel- és fizetési rendszerünknek nem az a tartalmi jellegzetessége, hogy az idevágó műveletek bonyolítói a bankok, hanem az, hogy a vállalatok működésének pénzügyi feltételei. Megítélésem szerint szerző helyesen tartott ki korábbi, nagyon is megalapozott álláspontja mellett, és helyezte el ismét hitel- és fizetési rendszerünket a bankokról szóló részben. A magam részéről is azon a véleményen vagyok, hogy az idevonatkozó pénzügyi szabályozások a vállalati pénzügyek közötti elhelyezése a hitel- és fizetési rendszer lényegének a félreértését és a „vállalati jog" szerintem nem kívánatos önálló jogágazati elismerését, sőt még ezen túlmenően is túlzott kiterjesztését jelentené. Az igaz, hogy a hitelrendszer és az ennek feltételeit tulajdonképpen megteremteni hivatott fizetési rendszer közvetve jelentős részben vállalati érdekeket szolgál, ugyanezen az alapon azonban akár a gazdaságirányítás államigazgatási jogba tartozó szabályait is a „vállalati jog"-ban kellene elhelyezni. Mind a gazdaságirányítási szabályokban, mind a hitelrendszer és fizetési rendszer szabályaiban van egy olyan közös vonás — amit minden bizonnyal e kritikai megjegyzésénél Újlaki László nem vett figyelembe —, hogy a szabályozás célja egy kissé „vállalat feletti", és azt a célt szolgálja, hogy a vállalatok a központi elképzeléseknek megfelelően tevékenykedjenek, alakítsák termelési tevékenységüket, piaci kapcsolatukat. A hitel- és fizetési rendszerbe tartozó jogszabályok többsége szervesen illeszkedik bele az indirekt irányítási rendszer eszköztárába, így ennek az eszköztárnak akár a „vállalati jogba", akár a pénzügyi jog „vállalati pénzügyi jogi" különös részébe való elhelyezése a lényeg félreismerése lenne.

6. Már az előző pontban tárgyaltakból is kitűnik, hogy a pénzügyi jog anyagának rendszerezése nem egyszerű feladat és különféle szempontok szerint történhet. Szerző ezzel kapcsolatban leszögezi, hogy a tagolás a pénzügyi jog anyagának rendszerezésénél a pénzügyi rendszer egyes szervezeti formáit és pénzügyi rendszerbeli intézményeit alapulvéve látszik helyesnek. Maguknak a kategóriáknak, intézményeknek és szervezeti formáknak a megállapítása, más szóval a pénzügyi jog különös részének a tagolása azonban nem lehet egyértelmű, s — véleménye szerint — ez az oka annak, hogy különböző pénzügyi jogi művekben az anyagnak eléggé változatos felosztásával találkozhatunk. Szerző mindehhez hozzáteszi, hogy a különböző szempontok szerinti tagolásoknak rendszerint megvan a maguk logikája, s megvannak természetesen a maguk előnyei és hátrányai, de végeredményben másodrendű kérdés, hogy hányas beosztást vagy milyen sorrendet alkalmazzunk. Fontos viszont az áttekinthetőség és az összefüggések világossá tétele. Meznerics Iván a pénzügyi jog szinte már áttekinthetetlen és elméleti alapon egyes részekre nehezen szétválasztható anyagát az áttekinthetőség és az öszefüggések világossá tétele érdekében tárgyalja. Ezzel — különös figyelemmel arra, hogy a könyv gyakorlati ismeretek nyújtására is törekszik — a magam részéről is egyetértek, annak ellenére, hogy véleményem szerint helyes a szocialista jogelméletnek az a tézise, miszerint egy jogág belső rendszere is objektíve adott, azaz objektív megközelítéssel csak egyféle tagolás lehet helyes. Tisztán elméleti síkon azonban a jelenlegi társadalmi, gazdasági viszonyokat más felosztás fejezheti ki, illetőleg lehet objektíve adott. Ezt a megjegyzést annak ellenére teszem, hogy ma-

gam is társszerzője vagyok annak a Nagy Tibor szerkesztette pénzügyi jog egyetemi jegyzetnek, amely lényegileg a Meznerics Iván könyvében meglevővel azonos módon tagolja a pénzügyi jog belső rendszerét. Időközben azonban kimutathatónak véltem a pénzügyi jog banktevékenységgel kapcsolatos normáinak, jogviszonyai csoportjának önálló jogintézményi létét, minthogy az idevonatkozó jogi normák még a pénzügyi jog szabályozási területét alapulvéve is némileg eltérő társadalmi viszonyokat szabályoznak. E vonatkozásban a leglényegesebb különbséget a következőkben véltem felfedezni; A pénzügyi jogi normák olyan elosztási viszonyokat szabályoznak, amelyek a pénzeszközök elosztása formájában a társadalmi termékekből való részesedést, részesítést jelentik. Ez egyaránt vonatkozik a nemzeti jövedelem pénzügyi rendszer közvetítésével való elvonására, illetve összpontosítására, valamint a nemzeti jövedelem pénzügyi rendszer segítségével történő elosztására, újraelosztására. A bankrendszer pénzügyi normái által szabályozott viszonyok ezzel szemben nem a társadalmi termékekből való részesedéssel, hanem csupán azok átmeneti jellegű felhasználásával, illetve használatba adásával kapcsolatosak. Ezt pedig már nem lehet a társadalmi termékekből való részesedésnek tekinteni, mivel a részesedést csak a végleges rendelkezési jogosultság alapozhatja meg. Döntően ez a különbség alkalmas a bankrendszer pénzügyi jogi normáit jogviszonyait viszonylagosan elhatárolni a pénzügyi jog egyéb normáitól, jogviszonyaitól. Ez az elhatárolás viszont már azt jelentené, hogy a költségvetési jog és az adójog kiemelkedő fontosságú és terjedelmű elkülönült különös része mellett harmadik nagy csoportként jelenjen meg a „pénzügyi bankjog", amely már korántsem csak a könyv VI. fejezetében tárgyalt bank- és hitelrendszer szabályait foglalná magába, hanem egyéb olyan részeket is, amelyek a szerző munkájában vagy önálló különös részként (pl. az állami pénzrendszer), vagy másutt tárgyalt belső anyagokként (pl. a devizagazdálkodás egyes pénzügyi jogi szabályai stb.) jelentek meg.

7. A szerző a mű tagolása során is arra helyezi a hangsúlyt, hogy az lehetőséget nyújtson az érintett anyagok komplex tárgyalására. Elképzelését alátámasztja Eörsi Gyula új nagyjelentőségű munkája is, amely a jogtudományi értekezések indító tanulmányaként „Joggazdaság-jogrendszer-tagozódás" címmel jelent meg. Feltétlenül megszívlelendőnek kell tekinteni Eörsi Gyulának azt a megállapítását, miszerint természetességgel lehetelen ma már a népgazdaság jogviszonyait oly módon megismerni, hogy külön-külön sajátítsuk el például az államigazgatási, pénzügyi és polgári jogot, mert a kölcsönös összefüggések így elvesznek. Ennek a kétségtelenül helyeselhető koncepciónak a figyelembevételével különösen elismerésre méltó Meznerics Iván ezzel kapcsolatos elképzelése és minden egyéb pénzügyi jog területére tartozó kérdésnek is a kiegészítő jogterületekkel összevetett, összehasonlított, illetve kiegészített komplex jellegű tárgyalása.

8. Ezideig a hazai jogtudomány a szocialista pénzügyi jogtudományokkal azonos álláspontra helyezkedve az árjogot egységesen az államigazgatási jog keretén belül helyezte el, alapvetően abból indulva ki, hogy a hatósági jogkörök meghatározása igazgatási aktust kíván. Meznerics Iván újszerűen közelíti meg a szóban forgó problémát, s arra az álláspontra helyezkedik, hogy különösen a gazdaságirányítás mai rendszerében, amelyben a pénzügyi szabályokkal történő, közvetett irányításnak a szerepe oly erősen megnövekedett, a szocialista pénzügyi rendszer egészének áttekintésénél az árak alakulását szabályozó eszközök ismertetése sem mellőzhető. Megítélésem szerint e vonatkozásban is azzal a problémával állunk szemben, amelyre már hivatkoztam Eörsi Gyula tanulmányával kapcsolatban. Következésképpen egyet kell érteni szerzőnek azzal az álláspontjával, hogy az árszabályozás, az árjog ismertetése a pénzügyi jog tárgyát feldolgozó anyagokból sem mellőzhető.

9. Bár egyes témák kiragadása, mint azt a bevezetőben említettem, csakis ötletszerű lehet, mégsem hagyhatom említés nélkül szerzőnek a pénzügyi jog tudománya szempontjából azon teljesen újszerű és érdekes megközelítését, miszerint nem tesz alapvető különbséget a vállalati és szövetkezeti pénzügyek, illetőleg az állami vállalatok és szövetkezetek adóztatása tekintetében. Anélkül, hogy bármilyen megközelítéssel egyenlőségjelet tennék a vállalatok és szövetkezetek között, a magam részéről is megfontolandónak tartom az idevonatkozó gondolati magvat, amelynek Meznerics Iván szerint az a lényege, hogy miért foglaljuk le a „vállalat" szót az állami vállalatok megjelölésére. Véleménye szerint ugyanis a szövetkezet is vállalat, csak nem állami. Ugyanakkor a szocialista gazdálkodó egységek formái között indokolt lehet a vállalat elnevezés gyűjtőfogalomkénti használata. Sok igazság van emellett abban a megállapításban is, hogy a szövetkezetekre vonatkozó szabályok sok tekintetben hasonlóak és azonos célt szolgálnak, mint a vállalatokra vonatkozó pénzügyi jogi normák.

10. Az üzletszabályzatok jogi jellegét illetően a szerző lényegileg korábbi álláspontját megőrizve változatlanul azon az elvi alapon áll, hogy az üzletszabályzatokat szerződésnek, nem pedig jogszabálynak kell tekinteni. Ennek a kérdésnek a kiragadása a recenzió keretében mégis indokolt, mivel a Polgári Törvénykönyv módosítása bizonyos tekintetben ezt a kérdést is érinteni fogja, s ezenkívül a téma a recenzenst nagyon is foglalkoztatja. A recenzió keretében azonban természetesen a saját véleményemnek csupán összegezett rögzítésére szorítkozom. Eszerint: magam is osztom a szerződéses elméletet, ugyanis a determináló kérdésben, vagyis abban, hogy az üzletszabályzatban foglaltak csak akkor vonatkoznak az ügyfélre, ha azt az ügyfél is tudomásul veszi, valóban vitathatatlan. Ilymódon tehát a „szerződés"-en van a hangsúly. Teljesen azonban mégsem tartom elhanyagolhatónak azt a kérdést, hogy az üzletszabályzat mit tesz általános feltétellé. Felfedezni vélek ugyanis bizonyos különbséget aszerint, hogy a szabályzat — csupán a diszpozivitás adta lehetőségekkel élve kiválaszt, kiemel, kizár-e egyes, a polgári jog

normáival szabályozott változatokat, vagy az egyéb jogszabályokkal természetesen nem ellenkező, s ennek elvi kereteibe beleférő további változatokat iktat-e be. Ez utóbbi változattal kapcsolatban gondolok például a biztosító üzletszabályzatára, amely a vagyon és személybiztosítás körébe tartozó — jogszabályban külön nem nevesített — biztosítási alfajtákról tesz említést. A szóban forgó esetben maga az üzletszabályzat hoz létre egy sajátos biztosítási formát, amely egyúttal szerződési típus megteremtését is jelenti, vagyis azt teszi lehetővé, hogy annak keretén belül számos egyedi, de azonos jellegű jogviszony jöjjön létre.

Az ilyen üzletszabályzati rendelkezés pedig — függetlenül attól, hogy arra a kibocsátó köteles-e vagy sem — kötelezettséget teremt az egyedi szerződések kibocsátó általi megkötésére és jogosultságot az állampolgárok részére az ilyen szerződések egyedi létrehozására. Ez az általános kötelezettség, illetve jogosultság pedig már alkalmas lehet megkülönböztetni az ilyen típusú üzletszabályzatokat az elsőként említett változatot megtestesítő üzletszabályzatoktól.

A második változat esetében pedig — minthogy annak lényege az ismételhetőség lehetőségét biztosító általánosságban fogalmazható meg — nem látszik helytelennek az üzletszabályzat normatív jellegéről beszélni.

11. Összegezésként pedig érdemes mégegyszer rögzíteni, hogy jogirodalmunk nagy jelentőségű művel gazdagodott, mégpedig olyannal, amelyet az elméleti és a gyakorlati szakemberek egyaránt nagyszerűen hasznosíthatnak.

Szentiványi Iván

*Nigriny Elemér: Felelősség az üzemi balesetért és a foglalkozási betegségekért**

1. Újabb jelentős mű gazdagította a munkajog, egyesek által „szegénynek" vélt irodalmát, bizonyítva, hogy ez a vélelem megdönthető. A szerző nem kevesebbre vállalkozott, mint arra, hogy komplex módon vizsgálja és tárja az olvasó elé az üzemi balesettel és a foglalkozási betegséggel kapcsolatos kérdéseket.

E nagy terjedelmű munka nem csupán összegező jellegű, hanem tartalmi gazdagsága miatt további tudományos kutatásokra ösztönözhet.

„A dolgozók egészségkárosodásával kapcsolatos kérdések, különösen az üzemi baleset és a foglalkozási betegség bekövetkezéséért való felelősség problémái, társadalmunkat széles körben érdeklik és foglalkoztatják. Indokolt tehát a felelősség valamennyi alakzatának átfogó, komplex vizsgálata, márcsak azért is, mert a jelentkező kérdések szerteágazóak és jogrendszerünk legkülönbözőbb területeit érintik (társadalombiztosítás, munkajog, szövetkezeti jog, polgári jog, szabálysértési eljárás, büntető jog). A könyv ezt az összetett feladatot kísérli megoldani és a könnyebb alkalmazhatóság érdekében az ítélkezési gyakorlatot részletesen ismerteti. A feldolgozott anyag 1976. december 31-ével zárul."[1]

Egy könyv ismertetésének feladata a választott mű bemutatása úgy, hogy az olvasóban a mű iránt érdeklődést keltsen, esetleg vitát kezdeményezzen. Az ismertetésben azokat a témaköröket tárgyaljuk, amelyekkel a szerző munkájában részletesebben foglalkozik. Így a munkavédelemre vonatkozó jogszabályokkal, az üzemi baleset és a foglalkozási betegség társadalombiztosítási, illetve munkajogi megközelítésével foglalkozunk.

2. A szerző a könyv elején ismerteti a dolgozók egészségét és testi épségét védő szabályok rendszerét, kiemelve a munkavédelem jelentőségét és annak jogi oldalát. Ismerteti a munkavédelemre vonatkozó legfontosabb rendelkezéseket, elveket az Mt. és az Mt. V., és a dolgozók egészsége és testi épsége védelmével kapcsolatos egyes kérdésekről szóló 6/1967. (X. 8.) SZOT szabályzat tartalmaz. E központi jogszabályból folyó lényegesebb intézkedéseket és azok következményeit részletesen vizsgálja.

A szerző a teljességre törekszik és foglalkozik a munkavédelemre vonatkozó főbb szabályokkal a mezőgazdasági termelőszövetkezetek területén is.

Külön foglalkozik az óvórendszabályokkal, melyeket egy fokozatosan táguló rendszer elemeiként ismertet. A legszélesebb körű, a minden munkavégzésre kiterjedő általános óvórendszabálytól a szakmánként megjelenő különböző óvórendszabályokon keresztül jut el a helyi munkakörülményeket minden tekintetben figyelembe vevő vállalati munkavédelmi szabályzatokig.

3. A második fejezetben a szerző rámutat a kettős üzemi baleseti fogalom ellentmondásosságára. A sérült dolgozó számára nem mindig érthető, hogy balesetét társadalombiztosítási szempontból üzemi balesetnek ismerik el, és e szerint részesül szolgáltatásokban, ugyanaz a baleset a munkajogi szabályok alkalmazása szempontjából azonban nem minősül üzemi balesetnek. A szerző kívánatosnak tartja az ellenmondások feloldását és egy egységes balesetfogalom kialakítását.

Az üzemi baleset legszélesebb körű meghatározását a társadalombiztosítási jogszabályokban találjuk. Eszerint: üzemi baleset az a baleset, amely a biztosítottat a foglalkozása körében végzett munka közben vagy azzal összefüggésben, illetőleg munkába vagy onnan lakására (szállására) menet közben éri. Üzemi baleset az is, amely a biztosítottat társadalmi munka vagy egyes társadalombiztosítási ellátások igénybevétele során éri.[2]

A szerző e fejezetben foglalkozik az üzemi baleset különös eseteivel. Így: a bedolgozók, kisiparosok, a magánkereskedők és az előadó művészek üzemi baleseteivel.

Az üzemi baleset mellett a dolgozók egészségi károsodásának másik leggyakrabban előforduló formája a foglalkozási betegség. A foglalkozási betegség fogalmát a társadalombiztosítási törvény 77. §-a (2) bekezdésének és a Tb. R.[3] együttes figyelembevételével határozza meg.

Eszerint foglalkozási betegség az a betegség, amely a biztosított foglalkozásának különös veszélye folytán keletkezett. Nem minden ilyen

* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1977. 446 old.

[1] *Nigriny:* i. m. 13. old.

[2] Társadalombiztosítási törvény 77. § (1) bekezdés.

[3] 17/1975. (VI. 14.) MT sz. rendelet.

módon kialakult betegség tekinthető azonban foglalkozási betegségnek, szükséges ezen túlmenően, hogy a kérdéses betegség szerepeljen a Tb. R. II. számú mellékletében felsorolt, a baleseti ellátásra jogot adó foglalkozási betegségek között.

A dolgozót ért üzemi baleset, vagy foglalkozási betegség esetén, az anyagi felelősség kérdésének vizsgálata során a szerző nemcsak a megtérítési, kártérítési következményeket elemzi, hanem ide vonja mindazokat a juttatásokat, ellátásokat, amelyek a sérelmet szenvedett dolgozó balesetére vagy betegségére tekintettel a társadalombiztosítás keretében kap. Itt foglalkozik azokkal a munkahelyi kedvezményekkel is, amelyeket a dolgozó egészségi károsodása, munkaképességének csökkenése esetén kap. A dolgozót ezekre a juttatásokra nézve alanyi jogosultság illeti meg.

A dolgozót ilyen esetben megillető társadalombiztosítási szolgáltatásokat a szerző két csoportra osztja. 1. A saját jogú baleseti ellátások. Ide tartoznak: a baleseti táppénz, baleseti járadék, baleseti nyugellátás.[4] 2. Hozzátartozói baleseti nyugellátások. Így az ideiglenes és állandó özvegyi nyugdíj, a végkielégítés, az árvaellátás és a szülői nyugdíj.

A következőkben részletesen elemzi a munkáltató megtérítési kötelezettségét a társadalombiztosítási szervvel szemben óvórendszabály — sértés esetén. Könyve e részében a szerző olyan módszert alkalmaz, hogy a jogszabály-értelmezés és az ítélkezési gyakorlat során felmerülő problémákat gyakorlati példákon keresztül ütközteti, melyek eredményeként jut el saját elméleti álláspontjához.

E módszer segítségével, elméleti megalapozottsággal, a joggyakorlat útvesztőjébe vezeti el az olvasót. Sok vitára ad okot a társadalombiztosítási szervet megillető megtérítés összegének a megállapítása. Az az általános szabály, hogy a kötelezett (a munkáltató vagy más személy) a ténylegesen nyújtott társadalombiztosítási ellátást köteles megtéríteni, addig az időpontig, amíg annak folyósítása szükségessé válik abban az esetben, ha a megtérítésre kötelezett személye, illetve a megtérítés jogalapja tisztázódott.[5]

A megtérítés összegének a kiszámításánál a 3/1975. (VI. 14.) SZOT számú szabályzat lehetőséget teremt a nyugellátási, illetve a baleseti nyugellátási megtérítési kötelezettség átalányösszegben való fizetésére.

Az átalányösszeg kiszámítását és fizetését kogens jogszabályok rendezik, ennek ellenére a gyakorlat a kérdés megítélésében nem egyértelmű.[6] Ezzel kapcsolatban a szerző a következő esetcsoportokra tér ki: ha a baleseti járadék alapjául szolgáló munkaképesség-csökkenés mértékében közben változás történik, miként kell a megtérítésre kötelezett által fizetendő átalányösszeget kiszámítani; ha a sérült dolgozó — balesetbiztosítási szerződés alapján — a biztosítótól megkapta a biztosítási összeget, ezzel az összeggel csökkenthető-e a társadalombiztosítási szervnek az átalányösszegre vonatkozó megtérítési igénye; — ha az állami szerv (ipari szövetkezet) az átalányösszeget a társadalombiztosítási szervnek megtérítette, a balesetért felelős személyre milyen szabályok szerint háríthatjuk azt át.

E kérdéskörben folytatott vizsgálódásai eredményeként a felvetett problémákra a szerző megnyugtató megoldást talál.

4. A társadalombiztosítási szolgáltatások elemzése után a szerző a vállalat anyagi felelősségével foglalkozik, a dolgozónak a munkaviszony során bekövetkezett egészségi sérelme esetén. A szerző rámutat arra, hogy a társadalombiztosítási szolgáltatások nem fedezik a dolgozónak egészségi sérelme folytán felmerült kárát teljes mértékben. A különbözet megtérítése érdekében a dolgozó elsősorban munkáltatója ellen fordulhat, feltéve, hogy a munkaviszonyból eredő jogok, illetve kötelezettségek teljesítése közben érte a sérelem.

Az Mt. 62. §-ának (1) bekezdése értelmében a munkaviszony keretében elszenvedett egészségi károsodásért vétkességére tekintet nélkül teljes mértékben felel. Felelőssége nem abszolút, mert a jogszabályban meghatározott okok alapján kimentheti magát. Mentesül a felelősség alól, ha bizonyítja, hogy a balesetet működési körén kívül eső elháríthatatlan ok idézte elő, vagy a balesetet kizárólag a károsult dolgozó elháríthatatlan magatartása okozta.[7]

A vállalat mentesülésére vezető előfeltételek tanulmányozása során a szerző felhívja a figyelmet arra, hogy az Mt. 62. §-ának (1) bekezdésében említett „munkaviszony kerete" és a (2) bekezdésben hivatkozott „működési kör" nem azonos fogalmak. A „munkaviszony kerete" kifejezés arra a tárgyi körre utal, amelybe tartozó károsodásért a vállalat felelősséggel tartozik. A „működési kör" viszont a vállalatnak a felelősség alóli mentesülésével áll szoros összefüggésben.

Abban a kérdésben, hogy a károsodást előidéző ok mikor esik a vállalat működési körén kívül, illetve mikor következett az be a vállalat működési körén belül, általános, minden esetre kiterjedő eligazítást nem lehet adni, mert a vállalatok működési köre és a károsodást előidéző okok igen változatosak. Közelebbi útmutatásként a Legfelsőbb Bíróság munkaügyi kollégiuma kifejti, hogy a vállalat működési köre, feladata, tevékenysége és a károsodást előidéző ok közötti összefüggést esetenként kell vizsgálni. Általában a vállalat működési köréhez tartoznak a feladatai ellátása során kifejtett tevékenységgel összefüggő személyi magatartásokból, a használt anyag, felszerelés, berendezés és energia tulajdonságából, állapotából, mozgatásából és működéséből eredő okok. Annak a vizsgálatánál, hogy a balesetet előidéző ok az adott esetben a vállalat működési körébe esik-e, figyelemmel kell lenni a végzett munka jellegére és a munkavégzés körülményeire is.[8]

A következőkben a szerző számos gyakorlati példát ismertet a működési kör és az okozati összefüggés fogalmainak jobb megértésére. A kármegosztás alkalmazására a dol-

[4] A dolgozó halála esetén az eltemettetőjét temetési segély, a hozzátartozókat pedig hozzátartozói baleseti nyugellátás illeti meg.

[5] A mű e részét mintegy 50 gyakorlati példa ismertetése gazdagítja.

[6] 3/1975. (VI. 14.) SZOT sz. szabályzat, 35/1967. (X. 11.) Korm. sz. r., 42/1970. (X. 27.) Korm. sz. rendelet.

[7] Mt. 62. § (2) bek., Mt. V. 99. § (1) bek.

[8] I. m. 192. old.

gozó és a vállalat között az Mt. 62. §-ának (2) bekezdése ad lehetőséget. Eszerint: vállalat mentesül a kár azon része alól, amelyet a dolgozó vétkes magatartása idézett elő. Ennek során azonban nem lehet kármegosztásnak helye azon az alapon, hogy a baleset bekövetkezésének sem a vállalat, sem a balesetet szenvedett dolgozó nem volt vétkes.

A Legfelsőbb Bíróság munkaügyi kollégiumának 31. számú állásfoglalása alapján kármegosztás esetén, a vállalat felelősségének mérve nem aszerint alakul, hogy a vállalatot is terheli-e vétkesség, s ez milyen arányban áll a dolgozó vétkességével. A kárviselés arányát az dönti el, hogy az adott esetben a dolgozó vétkes közrehatása milyen mérvű volt. „A munkáltató felelőssége ugyanis objektív, míg a dolgozónak a kár bekövetkezésében való közrehatása jogilag csak akkor jelentős, ha a közreható magatartás egyben vétkes is volt.[9]

A szerző követve eddigi módszerét elvi fejtegetései alátámasztására példákat ismertet, hogy a bírói gyakorlat a kármegosztás helyes arányának kialakításánál irányadó elveket miként valósítja meg.

5. Az üzemi baleset mellett a dolgozók egészségi károsodásának másik leggyakrabban előforduló fajtája foglalkozási betegség. A könyv következő részében a szerző e témakör vizsgálatát tűzte ki célul.

A foglalkozási betegség fogalmát a társadalombiztosítási törvény határozza meg, amely szerint foglalkozási betegség az a betegség, amely a dolgozó foglalkozásának különös veszélye folytán keletkezett.[10] A vállalat felelősségét a foglalkozási betegségért az Mt. 62. §-a és az Mt. V. 99. §-ának (1) bekezdése tartalmazza. A vállalat felelőssége ebben az esetben is objektív felelősség, de eltér az üzemi balesetért való felelősség alakzatától annyiban, hogy a vállalat abban az esetben is mentesül a felelősség alól, ha bizonyítja, hogy a foglalkozási betegség bekövetkezése működési körén belül is elháríthatatlan volt, vagy azt kizárólag a károsult elháríthatatlan magatartása okozta.

A szerző a vállalat kimentési lehetőségét tárgyalva hivatkozik a Legfelsőbb Bíróság ítélkezési gyakorlatára, összefoglalja azokat a szempontokat, amelyeket a foglalkozási betegség elháríthatóságának elbírálásánál a munkaügyi vitában eljáró szervnek vizsgálnia kell. Így: a vállalat csak akkor mentesülhet a foglalkozási betegségből eredő kár megtérítése alól, ha az objektíve adott technikai, műszaki és gazdasági lehetőségekkel élve mindent megtett a foglalkozási betegség megelőzésére, illetve a foglalkozási ártalom csökkentése érdekében. Ide sorolhatók azok a szervezési és orvosi intézkedések is, amelyekkel a betegség kialakulása vagy továbbfejlődése elhárítható lett volna. Az elhárításra irányuló magatartás nem feltétlenül egyszeri, abszolút biztonságot nyújtó intézkedést jelent, hanem annak általában folyamatosnak, több irányúnak kell lennie.

E kérdéskörrel kapcsolatban a szerző fokozottan hangsúlyozza az orvosi és a műszaki szakértők véleményének fontosságát.

A gyakorlati szakemberek bizonyára érdeklődéssel olvassák majd a könyv azon részeit, melyeknek Dr. Nigriny Elemér, az 1961 előtt bekövetkezett üzemi balesetért és foglalkozási megbetegedésért való felelősség szabályait tárgyalja.

Úgyszintén a mű erényei közé sorolhatók azok a fejezetek, amelyekben a dolgozók elmaradt jövedelmének, illetve a dologi kár, a költségek és a kiadások megtérítésével foglalkozik, ideértve a hozzátartozókat ért kár megtérítését is. E kérdések bővebb kifejtése azonban már meghaladná a recenzió kereteit.

A könyv befejező része is a szerző sokirányú, átfogó jellegű vizsgálódását bizonyítja. Az utolsó fejezetekben a termelőszövetkezet felelősségét vizsgálja a tag tagsági viszonyban bekövetkezett egészségi károsodásáért. Foglalkozik a felelősség polgári jogi szabályaival és a fegyelmi, szabálysértési és büntetőjogi felelősség munkavédelmi összefüggéseivel.

Összegezésként megállapítható, hogy Nigriny Elemér alkotása, hézagpótló mű.

Biztosak vagyunk abban, hogy a munkajoggal foglalkozók, valamint a munkáltatók és a dolgozók érdeklődéssel fogadják, és hasznos kézikönyvükké válik.

Pethő Róbert

[9] I. m. 221. old.
[10] 1975. évi II. tv. 77. § (2) bek.

Büntetőjogi jegyzetvita Szegeden

I.

A JATE Állam- és Jogtudományi Karának Tudományos Bizottsága és Büntetőjogi Tanszéke rendezésében május 30-án került sor Tokaji Géza egyetemi docens „Fejezetek a büntetőjog általános része köréből" c. ún. házi jegyzetének a vitájára. A megvitatott jegyzet ez idő szerint a jogszabálytanon kívül még csupán a bűncselekménytan néhány fejezetét — a bűncselekmény fogalmáról és a törvényi tényállásról szóló anyagot, a büntethetőségi akadályok rendszerét, valamint a tettesség és a részesség tanát — tartalmazza. Nem lezárt munkáról van tehát szó, hanem a „házi" jegyzet, mint szegedi specialitás, csupán közbülső állomás a az általános rész egészét felölelő tananyag kidolgozása felé vezető úton. Így fokozottan hasznosak a kritikai észrevételek, megjegyzések, mert még kellő időben nyújtanak segítséget a hibák, pontatlanságok kiküszöböléséhez, valamint ahhoz, hogy ahol az szükséges, a szerző a fenntartandónak vélt álláspontjait is a jelenleginél szerencsésebben exponálja.

A vitára a Kar Tudományos Bizottságának előzetes felkérése alapján Békés Imre egyetemi docens, Földvári József egyetemi tanár és Horváth Tibor, az Állam- és Jogtudományi Intézet főosztályvezetője készített írásbeli véleményt. Ugyancsak írásban juttatta el észrevételeit Rácz György, a Legfelsőbb Bíróság ny. tanácselnöke és Szűk László egyetemi adjunktus is.

A vitaülést Pólay Elemér professzornak, a Tudományos Bizottság elnökének a megnyitó szavai után, Fonyó Antal egyetemi tanár vezette.

II.

A felkért bírálók, valamint a vita során felszólalók — elsősorban Szabóné Nagy Teréz és Pólay Ele-

mér professzorok — általában örvendetesnek ítélték az „egyetlen, egységes jegyzet" koncepciójának a felszámolását, azt a tényt, hogy a büntetőjog általános része köréből az utóbbi években immár négy olyan tankönyv, illetőleg jegyzet jelent meg, amely a különböző szerzők tudományos meggyőződését következetesen érvényesíti. Ezzel kapcsolatban ama kívánalom is kifejezésre jutott, hogy a szegedi jegyzet is minél előbb teljessé váljék. Békés Imre és Horváth Tibor emellett az említett négy írásos tananyag eltérő módszerbeli sajátosságait is összefoglalta, rámutatva arra, hogy bár nem dönthető el eleve, hogy melyik módszer elégíti ki leginkább az oktatási igényeket, a jogászképzés céljaihoz igazodó didaktikai követelményeknek a feldolgozási mód sajátosságaitól függetlenül érvényesülniök kell.

Az írásbeli bírálatok általában nagyra értékelték a jegyzet tudományos megalapozottságát, önálló eredményeit és a további gondolkodásra serkentő jellegét. Másfelől azonban arra is rámutattak, hogy a rendkívül igényes feldolgozás — a bűncselekmény fogalmáról és a tényállástanról szóló fejezetek viszonylatában — igen magas követelményeket támaszt a jegyzetet tanuló hallgatókkal szemben. Így Horváth Tibor szerint a jegyzet elméleti szempontból kiváló, de didaktikailag problematikus, mivel „a szerző olyan gazdag fogalmi apparátussal operál, olyan elméleti és eszmetörténeti kérdéseket tárgyal, amelyeknek megértését az anyag ... rendkívüli tömörsége aligha segíti elő". A jegyzet tehát csak az előadásokkal és a gyakorlati órákkal együtt töltheti be feladatát (Békés Imre, Rácz György), amelyek látogatására egyébként a nehezebben tanulható tananyag ösztönöz is (Békés Imre).

Horváth Tibor azt is kifogásolta, hogy az egyes fejezetek kidolgozottsága nem egyenletes: míg a bűncselekmény fogalmának és a törvényi tényállás tanának a tárgyalása túldimenzionált, a jogszabálytanról szóló fejezet bár tematikailag teljes, de tartalmilag nem eléggé mély és korszerű. Békés Imrével egybehangzó véleménye szerint a szakmai és didaktikai követelmények összhangját a tettesség és a részesség tanával foglalkozó fejezetben sikerült maradéktalanul megteremteni.

A felszólalók közül Szabóné Nagy Teréz a jegyzet érdemeit elismerve, egyetértett a szerzővel abban is, hogy a jogintézmények bemutatásánál a különböző megoldási variánsok vázolásának is helyt kell kapniok. Pintér Jenő tanszékvezető egyetemi docens a jogtörténeti tárgyak anyagával való egyeztetés szükségességét, valamint Cséka Ervin egyetemi docenshez hasonlóan azt domborította ki, hogy a jegyzetekben megfelelő egyensúlyt kell teremteni az elméleti megalapozás, továbbá a pozitív jog és a bírói gyakorlat ismertetése között. Pólay Elemér szerint a tananyagban nem pillanatképet kell adni a hallgatóknak, hanem arra kell felkészíteni őket, hogy a későbbi jogszabályváltozások esetén is szilárd elméleti ismeretek birtokában tudjanak eligazodni. Farkas Sándor főosztályvezető ügyész is leszögezte annak fontosságát, hogy a hallgatók hézag nélküli elméleti alapot kapjanak, anélkül azonban, hogy a jegyzet bonyolulttá válnék. Végül Maróti László megyei bírósági elnökhelyettes szerint nem elhanyagolható szempont az sem, hogy a tárgyat a hallgatókkal meg is kell szerettetnie a jegyzetnek.

A szerző a válaszában elismerte, hogy némely fejezet anyaga a túl sok információ tömör besűrítése folytán nehezen tanulható. Ez annak ellenére igaz, hogy a vizsgaeredmények a nappali és az esti tagozaton igen kedvezőek. Más, de a jegyzetírásnál szintén figyelmet igénylő kérdés az, hogy számos hallgató szívesebben fogadja a tömör jegyzetet, mint a hosszú tananyagot. Ezért nem annyira a tömör szövegezési módon kell változtatni, hanem a hallgatók számára felesleges ismereteket szükséges az átdolgozás során a jegyzetből mellőzni.

A szerző azt az ellenvetést is osztotta, hogy a kidolgozás mélysége a jegyzetben egyenetlen. Több példával is illusztrálta, hogy miként egyszerűsíthető a bűncselekménytan valóban túldimenzionált első két fejezetének az anyaga, anélkül, hogy az a bűncselekményfogalom beható tárgyalása rovására történnék. Változatlanul fenntartotta azonban azt a véleményét, hogy tantörténet nélkül a jelen sem érthető meg maradéktalanul, továbbá hogy bizonyos mérvű jogösszehasonlításra is szükség van, valamint hogy a kortárs szerzők jelentősebb eltérő nézeteire éppúgy kívánatos utalni, miként a régi hazai tankönyvíróink sem érték be azzal, hogy csupán a saját felfogásukat, mint egyetlen lehetséges tant fejtsék ki.

Annak elismerése mellett, hogy a jogszabálytanról szóló fejezet joggal kelthet hiányérzetet, a szerző arra emlékeztetett, hogy a jogszabálytan legfontosabb általános kérdéseivel más tantárgyak is foglalkoznak, így az átfedést lehetőleg kerülni kell. Az átdolgozás során azonban feltétlenül ügyelni fog arra, hogy a jogszabálytanban is korszerű felfogás tükröződjék, illetőleg hogy a saját anyag ilyen felfogáshoz kapcsolódjék.

A jogszabálytan részletkérdéseit illetően Horváth Tibor által tett számos értékes észrevétel közül a szerző az átdolgozás szempontjából különösen jelentősnek ítélte azt, hogy a szankciófajok hagyományos tárgyalásán túllépve a büntetéseken kívül már a jogszabálytanban is ki kell terjeszkedni az intézkedésekre is (még ha maga a szankciórendszer, annak fejlődése és e fejlődés társadalmi háttere részletesen már nem a jogszabálytanban, hanem a büntetőjogi jogkövetkezmények tanában tárgyalandó is). Elismerte továbbá, hogy a Btk 3. §-ának az eddigieknél behatóbb elvi megalapozására és az említett rendelkezésben megtestesülő jogfelfogás kialakulásának történeti bemutatására is szükség van, a kiadatási jog forrásait illetően pedig félreérthetetlenül hangsúlyozni kell a hazai jog prioritását.

A szerző egyébként még a bírálatokkal alig érintett tettesség és részességtan továbbfejlesztését is indokoltnak vélte. Nem csupán azért, mert az ezzel kapcsolatban tett két észrevétel is találó volt: az immateriális alapcselekményekre figyelemmel a részességi alakzatokat valóban zavartkeltő materiális bűncselekményeknek nevezni (Horváth Tibor), továbbá a már elkövetett bűncselekmény feljelentésének az elmulasztása miatti hozzátartozói felelősség kérdésében is ponto-

sítás szükséges (Szűk László). Az említett észrevételeken túlmenően ugyanis az is megfontolást igényel, hogy bizonyos — a gyakorlatban érvényesülő — téves következtetések megelőzése, ellensúlyozása céljából nem lenne-e kívánatos a jegyzetben nem szereplő további irányzatoknak, így különösen a Tatherrschaft-elméletnek a kritikájára is kiterjeszkedni.

III.

A jegyzet szerint a bűncselekmény objektíve társadalomra veszélyes, az elkövetőnek felróható és a törvény által büntetéssel fenyegetett cselekmény. A legmélyrehatóbb vita e fogalommeghatározással kapcsolatban alakult ki.

1. A jegyzet abból indul ki, hogy a cselekmény társadalomra veszélyessége életbeli, társadalmi jelenség, amely veszélyesség megalapozója a társadalmi viszonyoknak, illetőleg azok elemeinek a sérelme vagy veszélybe jutása. Az ezzel járó cselekmény azonban kivételesen olyan összefüggésben is realizálódhatik, amelyben a sérelmet vagy veszélyt megfelelő társadalmi előny kellőképpen kompenzálja, mikor is a jogtárgysértő vagy veszélyeztető cselekmény már nélkülözi a társadalomra veszélyes jelleget. Ez a „kompenzáltság" a társadalomra veszélyességet kizáró okok rendszerinti tartalmi indoka.

a) Békés Imre szerint „... nincs ontológiai cselekmény és nincs ontológiai társadalomra veszélyesség. Minden tettünknek társadalmi jelentősége, értéke van... szükségképpen társadalmilag értékelt... A társadalomra veszélyesség fogalma tárgyalása során tehát nem állíthatjuk szembe az ontológiait a normatívval, de nem a normatívot kell elvetnünk, hanem az ontológiait. (Az ontológiát a természeti tények világába kell utalnunk.)" Mindebből azt a konklúziót is levonja, hogy a jogalkotás és a jogalkalmazás nem a „felismerésre" törekszik, hanem értékel.

A szerző fenntartotta azt az álláspontját, hogy a társadalomra veszélyesség objektíve létező, ontológiai tény, amelyet felismerve értékel a jogalkotó és a jogalkalmazó, illetőleg amelynek felismert objektív hiánya, ontológiai nemléte vonja maga után a negatív értékelés elmaradását.

b) Horváth Tibor a jegyzetnek azt az álláspontját bírálta, mely szerint a társadalomra veszélyesség fogalma mint a „megfelelő társadalmi előnnyel nem, vagy nem kellően kompenzált jogtárgysértés, illetőleg veszélyeztetés" jellemezhető. Mint írta, „A tétel magyarázatául felhozott jogos védelmi példa éppen azt bizonyítja, hogy a szükséges elhárító cselekmény folytán a támadó megölésének társadalomra veszélyessége vitathatatlan, minthogy a társadalom egy tagjának elpusztítása mindenképpen negatíve érinti a közösséget, ontológiai értelemben tehát: társadalomra veszélyes. Az ilyen cselekmény megbüntetését, illetve bűncselekményi jellegét tehát csak a büntetőjogi jogellenesség hiánya zárhatja ki. A szerzői koncepció alapvető hibája az, hogy a kompenzált jogtárgysértés, illetőleg veszélyeztetés fogalmának útján visszahozza a materiális és formális társadalomra veszélyesség (vagy: jogellenesség) feloldhatatlan ellentétét a szocialista büntetőjogba."

Békés Imre szerint a társadalomra veszélyességet csak a törvényben nevesített társadalomra veszélyességet kizáró okok küszöbölhetik ki, míg a megengedett rizikó viszonylatában nem szerencsés a kompenzálódásra hivatkozni, a veszélyvállalás társadalmi hasznossága nem vetítődik le közvetlenül az egyes sérelmet okozó cselekményekre, amelyek miatti felelősség csak a bűnösség hiánya okából maradhat el.

A szerző mindenekelőtt az utóbbi ellenvetésre válaszolt. Utalt arra, hogy aki objektíve indokolt kockázatot vállal, az a köteles gondossággal jár el, márpedig objektív gondosságsértés hiányában Békés Imre tudományos meggyőződése szerint sem csak a bűnösség, hanem már a jogellenesség is hiányzik. A jogszerűség indoka pedig az, hogy aki olyan veszélyt úgy vállal, hogy az társadalmilag előnyös, annak cselekménye a társadalmi előny kompenzáló hatása folytán akkor sem veszélyes a társadalomra, ha a kockázatvállalás az adott esetben balul üt ki.

Nem tudta magáévá tenni a szerző a Horváth Tibor érvelésében tükröződő azt a felfogást sem, hogy minden jogtárgysértő, illetőleg veszélyeztető cselekmény társadalomra veszélyes, aminek természetesen az a konzekvenciája, hogy a társadalomra veszélyességet kizáró okok valójában csupán jogellenességet kizáró okokként értelmezendők. Úgy vélte, hogy az olyan szemlélet, amely szerint a jogos védelmi cselekmény, az orvosi műtét, a bűnüldöző szerv által foganatosított kényszercselekmény stb. társadalomra veszélyes, csak nem jogellenes, ellentmond az életnek. S egyébként is, ha a büntetendővé nyilvánítás elsődleges alapja a cselekmény társadalomra veszélyessége, nem tételezhető fel, hogy a jogszerűvé nyilvánításnak ne lenne társadalmi megfelelője. Ez a társadalmi megfelelő pedig a kompenzáló társadalmi előny.

A szerző azt is hangsúlyozta, hogy formális társadalomra veszélyesség természetesen nincs, a jogos védelemből elkövetett cselekmény, avagy a bűnüldöző szerv által foganatosított kényszercselekmény egyszerűen nem társadalomra veszélyes, „formális" és „materiális" veszélyesség közti bárminő megkülönböztetés nélkül. A formális és a materiális ellentétet az a nézet hordozza, amely szerint a büntetendővé nyilvánítás megalapozója a társadalomra veszélyesség, míg a jogellenességet kizáró okok társadalmi tartalom nélküli formális kategóriák.

c) Az imént vázolt problematikával szervesen összefügg Horváth Tibornak az a nagy nyomatékkal hangsúlyozott kritikája, hogy nem tud egyetérteni azzal a megoldással, amely a jogellenességet kívül rekeszti a bűncselekmény fogalmi körén. Szervesen összefügg, mert amennyiben az ún. jogellenességet kizáró okok valóban csupán jogellenességet kizáró okokként értelmezendők, ezzel a legteljesebb összhangban van az az álláspont, hogy a társadalomra veszélyességen kívül a jogellenességnek is önálló bűncselekményfogalmi jelentősége van. Ha azonban — miként a szerző véli — az említett okok elsődlegesen valójában a társadalomra veszélyességet zárják ki, s ennek csak további kihatása a jogellenesség kiküszöbölése, a jogellenesség önálló mondanivalója a kizáró okok

síkján megszűnik. Ami pedig belőle megmarad, az csupán a jogellenesség pozitív összetevője, s ez viszont a „büntetéssel fenyegetettség" ismérvében foglaltatik benne.

Horváth Tibor és Földvári József ellenvetései alapján azt a szerző is elismerte, hogy bár a jegyzetben minduntalan előfordul a jogellenesség ismérve, annak jelentéstartalma tisztázatlan maradt. A vita során kifejtett véleménye szerint a büntetőjogellenesség gyűjtőfogalom: büntetőjogellenes a büntetni rendelt társadalomra veszélyes cselekmény. Eszerint akár a társadalomra veszélyesség, akár a büntetéssel fenyegetettség hiányzik, bűntetőjogellenességről nem lehet szó. A jogellenességet éppen azért nem tekinti a jegyzet a bűncselekményfogalom külön elemének, mert megengedhetetlen átfedés lenne, ha egy gyűjtőfogalom az alkotórészeivel együtt szerepelne a definícióban.

2. A jegyzet abból kiindulva, hogy a bűncselekmény fogalmának az összes olyan szubjektív ismérvet is tartalmaznia kell, amely nélkül a cselekmény nem minősülhet bűncselekménynek, a bűncselekmény meghatározásában a hagyományos bűnösséget a „felróhatóság" kritériumává szélesítette. A jegyzetben foglaltak szerint a felróhatóság összetevői: *a)* a megfelelő életkor, *b)* a beszámítási képesség, *c)* a szándékosságot és a gondatlanságot felölelő bűnösség, *d)* az elvárhatóság, s végül *e)* az elkövető társadalomra veszélyessége (személyisége).

A szerző koncepciójával csupán Rácz György értett maradéktalanul egyet. Az ellenvetések a következő két irányban jelentkeztek: *a)* az elkövető társadalomra veszélyességének nem lehet helye a bűncselekmény fogalmában; *b)* a bűnösségnek a felróhatóság ismérvével való felváltása is elvetendő.

a) Horváth Tibor széles körű argumentációval bírálta azt a nézetet, mintha a személyi társadalomra veszélyesség a bűncselekmény fogalmi eleme lenne. Többek között rámutatott arra, hogy ez az álláspont nincs összhangban sem a magyar tételes joggal, sem egyetlen hatályos szocialista büntetőjoggal, s az irodalomban sem fogadják el. Azt pedig maga a jegyzet is elismeri, hogy „az elkövető társadalomra veszélyessége rendhagyó fogalmi elem annyiban, hogy nem ismerhető el olyan hiánya, amely egymagában kizárhatná a büntetőjogi felelősséget." Ilyen alapon pedig aligha tartható a szerző által képviselt nézet.

Hasonló irányú kritikájában Békés Imre arra hivatkozott, hogy „Nincs olyan — ma létező — pszichológiai mértékrendszer, amely a jogkövető személyiséget a bűncselekmény elkövetőjétől el tudná határolni (a nyilvánvaló személyiségi hibák esetét kivéve)... A személyi társadalomra veszélyesség beépítése a bűncselekmény fogalmi ismérvei közé a tettesbüntetőjog felé mutatna megengedhetetlen közeledést."

A szerző összefoglalta azokat a korábbi megfontolásait, amelyek a jegyzetben is olvasható álláspontja kialakítására vezettek, de egyszersmind jelezte, hogy azok időközben tárgytalanná váltak, illetőleg előreláthatólag azzá fognak válni. Ezért, valamint a bírálók ellenvetései alapján feladta azt a nézetet, hogy a személyiség is a felróhatóság összetevője.

b) Míg Horváth Tibor azt juttatta kifejezésre, hogy a fenti módon leszűkített felróhatóságot illetően már hajlik a szerző álláspontja felé, Földvári József és Békés Imre magát a felróhatósági koncepciót is eleve helytelennek ítélte.

Földvári József szerint nem helyeselhető a szerzőnek „az az eljárása, amikor a bűnösséget az aktuális, pszichikus viszonnyal azonosítja. A bűnösség ugyanis, ma már senki által nem vitatottan, tartalmaz értékelő mozzanatot is a pszichikus viszony mellett. Ez az értékelő mozzanat pedig nem más, mint a szóban forgó pszichikus mozzanat miatt tehető szemrehányás, ha úgy tetszik: felróhatóság. Amit tehát a szerző elérni kíván, nevezetesen a felróhatóság mozzanatának a felhasználását, a materiális bűnösség-fogalom hívei már régen megoldottak. Méltán feltehető azonban a kérdés: mi szükség van arra, hogy a szakmai és laikus közvéleményben egyaránt régen meghonosodott, elfogadott fogalom helyébe újat, kevésbé jellemző, színtelenebb fogalmat állítsunk... A bűncselekmény miatti erkölcsi helytelenítés kifejezésére is alkalmasabb a bűnösség, mint a felróhatóság."

Békés Imre ellenvetéseit azzal kezdte, amivel Földvári József érvelését befejezte. Békés Imre emellett azt is kifejtette, hogy az elkövető társadalomra veszélyességén kívül nem tartja a bűnösséghez sorolhatónak az életkort, valamint a (ritka gyakorlati jelentőségére is figyelemmel) az elvárhatóságot sem.

A két bíráló publikációiból kitűnően Földvári professzor a jegyzet szerinti elvárhatóságot kizáró okokat (valamint a kényszert és a fenyegetést) lényegileg mint szemrehányhatóságot kizáró okokat a bűnösséggel hozza kapcsolatba, vagyis a bűnösség fogalmához tartozó értékelő mozzanatnak is reális dogmatikai funkciót juttat. Az életkort és a beszámítási képességet viszont csak a tényállásszerűség szintjén kapcsolja a bűncselekményfogalomhoz. Ezzel szemben Békés Imre a felróhatósági összetevők közül a szándékosságon, illetőleg a gondatlanságon kívül a beszámítási képességet tekinti a bűnösség elemének.

A szerző válaszában mindenekelőtt arra utalt, hogy a normatív bűnösségfogalom talaján kialakult, több elemből felépített bűnösségi konstrukciókat a szocialista büntetőjogtudomány nem tette magáévá. Az ugyan igaz, hogy a bűnösség nem pusztán pszichés viszony, hanem ahhoz értékelő mozzanat is hozzátartozik, ennek ellenére a szocialista jogirodalomban uralkodó felfogás a bűnösséget gyakorlatilag csupán a szándékosság és a gondatlanság gyűjtőfogalmaként kezeli. Ehhez képest a bűnösség és a felróhatóság közti különbség nem terminológiai, hanem érdemi, tartalmi kérdés. Annál kevésbé terminológiai, mivel a jegyzet a bűnösség kategóriáját nem ejti el, hanem a további felróhatósági összetevőkkel csupán kiegészíti annak érdekében, hogy a bűncselekményfogalom — a rendeltetésének megfelelően — valóban tartalmazza mindazt, ami nélkül a cselekmény nem minősülhet bűncselekménynek.

Békés Imre rendszerében nem kapunk megfelelő választ arra, hogy miért nem bűncselekmény a gyermek cselekménye, avagy pl. a feljelentés elmulasztása viszonylatában a hozzátartozó büntetlen ma-

gatartása. Az utóbbi példával kapcsolatban abban igaza van, hogy de lege lata kevés az elvárhatóságot kizáró ok. Az elvárhatóságnak azonban címzettje a jogalkotó is: az elvárhatatlan megkövetelése inkább hátránnyal, semmint előnnyel jár. De lege ferenda bizonyos meglevő intézményeket is az elvárhatóság talajáról kellene átértékelni, így a végszükségnek az arányosság szerinti határesete (Viski László), avagy a vis compulsiva és a fenyegetés érdemben elvárhatósági kérdés, sőt az utóbbit Földvári József de lege lata is szemrehányhatóságot (s ezáltal az ő rendszerében bűnösséget) kizáró okként értelmezi.

Tagadhatatlan, hogy amennyiben Földvári József és Békés Imre bűnösségi koncepcióit összeépítenénk, vagyis ha a bűnösségnek három eleme lenne, a beszámítási képesség, továbbá a szándékosság, illetőleg gondatlanság, valamint a szemrehányhatóság (elvárhatóság), ettől a bűnösségi konstrukciótól a felróhatóság már alig különbözne. Ilyen bűnösségi épület létrejöttére ugyan még hazai viszonylatban is aligha lehet számítani, ám ha mégis bekövetkeznék, a vita jobbára már valóban terminológiai jellegűvé válik.

Ama érveléssel kapcsolatban, hogy a bűnösség kifejezéstől azért indokolatlan eltérni, mert az mind a szaknyelvben, mind a köznyelvben meghonosodott, a szerző arra utalt, hogy a bűnösséget a szaknyelv is háromféle értelemben használja, mást jelent az eljárásjogban, mást a bűncselekményfogalomban és ismét mást, midőn a súlyosító és enyhítő körülmények gyűjtőfogalmaként a bűnösségi körülmények kifejezést használja a judikatúra. Nehéz belátni tehát, hogy — a megszokotthoz való ragaszkodástól eltekintve — mi baj származik abból, ha legalább a bűncselekmény fogalmába egy másik kifejezés kerül. Ami pedig a köznyelvet illeti, a nem jogász a bűnösség szón lényegileg a processzuális értelemben vett bűnösséget, nem pedig a bűncselekményfogalomnak csupán az egyik elemét érti, aminthogy az igazi etikai értékelés sem az egyik bűncselekményfogalmi elem elnevezésében, hanem a bűnös és az ártatlan kategóriapárjában jut kifejezésre.

3. A jegyzet azon az alapon, hogy a részesség bár bűncselekmény, de kívül esik a törvényi tényállás keretein, nem tényállásszerű cselekmény, a tényállásszerűséget nem építi be a bűncselekményfogalomba, hanem mind a bűncselekményfogalmat, mind pedig az általános törvényi tényállást — a bűncselekmény összes ismérvét felölelő — önálló dogmatikai kategóriákként szerepelteti.

Mindezekkel szemben Horváth Tibor kifejtette, hogy évek óta fokozódik benne a kétely, vajon módszertanilag helyes-e a bűncselekmény fogalmának, illetve a törvényi tényállásnak olyan „dúsított" fogalmát kidolgozni, mint amelynek iskolapéldáját a jegyzet nyújtja. A probléma ugyanis az, hogy a szocialista jogirodalomban mindkét fogalom olyan tartalmas absztrakció, amely lényegében ugyanarra a jelenségre irányul és lényegében azonos „dogmatikai építőkövek"-ből áll. Ezért nem tud szabadulni attól a gondolattól, hogy a tudományos fejlődés folyamán valahol módszertani hiba következett be, melynek következtében ma a büntetőjogi dogmatikában az azonos dolgok megkettőzötten jelennek meg.

Történetileg nézve még nem is olyan régen a büntetőjogi irodalom a bűncselekmény fogalmát — a formális törvényi definíciótól eltekintve — nem tekintette büntetőjogi problémának, hanem azt más tudományok körébe utalta. Ez a helyzet indokolta, hogy a tényállástan területén alakítsák ki a valamenynyi létező bűncselekmény jogi struktúrájára alapozott és abból általánosított modellt, amelyet az általános törvényi tényállásnak neveztek. A szocialista büntetőjogtudomány jelentős eredményéből, a cselekmény társadalomra veszélyességének a felismeréséből és e kategóriának a büntetőjog fogalmi rendszerébe való beviteléből azonban az a probléma adódik: hogyan lehet értelmesen úgy elkülöníteni, egyfelől a bűncselekmény, másfelől pedig a törvényi tényállás fogalmát, hogy mindkettő önálló dogmatikai mondanivalóval rendelkezzék. A megoldási kísérleteket áttekintve el kell ismerni, hogy tökéletes megoldást a szocialista büntetőjogtudomány mind ez ideig nem dolgozott ki. Az olyan törekvés azonban, amely mindkét fogalmat egyaránt tartalmas, azonos dogmatikai kritériumokat hasznosítva próbálja felépíteni, sikertelenségre van ítélve. A szocialista büntetőjogi dogmatika jövőbeni fejlődése várhatóan azt a megoldást fogja igazolni, amely a hangsúlyt a bűncselekmény fogalmának a kidolgozására helyezi. Emellett a tényállástan is megőrizheti létjogosultságát, de csak abban a keretben, ahogyan azt a büntetőjogi oktatás didaktikája megköveteli.

Horváth Tibor a jegyzetnek azt az álláspontját is kifogásolta, hogy a felbújtás és a bűnsegély, jóllehet kétségkívül bűncselekmény, nem tényállásszerű cselekmény. Mint írta, arra a jegyzet is utal, hogy az általános rész is tartalmaz díszpozíciókat, éspedig a felbújtás és a bűnsegély diszpozícióját. Emellett a felbújtás és a bűnsegély mindig meghatározott, a különös részben írt diszpozíciószerű alapcselekménnyel együtt nyer szerepet. Ha dogmatikailag elismerjük az alapcselekmény tényállásszerűségét, el kell ismerni az egyébként is diszpozíciószerűnek tartott felbújtás és bűnsegély ilyen jellegét is. A tényállásszerűség fogalmába tehát feltétlenül bele kell érteni a részességet is. Így viszont még élesebben jelentkezik az a probléma, hogy mi indokolja a bűncselekményfogalom és a tényállásfogalom olyan szintű különtartását, mint az a jegyzetben tapasztalható.

Válaszában a szerző egyetértett Horváth Tiborral abban, hogy a büntetőjogtudomány sokáig nem fordított figyelmet a bűncselekményfogalomra, hanem ehelyett a tényállástant fejlesztette ki. A következő szakasznak viszont az tekinthető, amikorra egy viszonylag fejlett bűncselekményfogalom is kialakul, de az önálló tényállástan is fennmarad. Végül a harmadik korszak Beling kérdésfeltevésével veszi kezdetét: mi szükség van egyazon jelenségre, a különféle bűncselekményekre két fogalmat használni, ami azután a burzsoá dogmatika vonatkozó részének a teljes átalakulására vezet. Ez az átalakulás azonban hazánkban is csak a harmincas évektől kezdett hatni, a megelőzően létrejött szovjet büntetőjogtudományt pedig teljesen érintetlenül hagyta. A szovjet büntető-

jogtudomány a második korszak párhuzamos két modelljét fejlesztette tovább, szocialista tartalommal telítve mind a bűncselekmény fogalmáról, mint a törvényi tényállásról szóló tant.

Amennyiben a Belingig visszanyúló kérdésfeltevés helyes, arra valóban csak két logikus választ lehet adni, vagy azt, hogy a tényállásszerűség, mint érdemi kategória elejtendő, vagy pedig azt, hogy megfelelően redukálva egyik elemként be kell építeni a bűncselekmény fogalmába. A kérdés azonban éppen az: vajon eleve, minden körülmény között módszertani hiba-e egyazon jelenségre két fogalmat használni. Azért, mert a matematikában ugyanaz az érték közönséges és tizedes törttel egyaránt kifejezhető, senki sem gondolt arra, hogy valamelyik törtfajtát felszámolja. A többes fogalomképzés távolról sem módszertani hiba, hanem éppenséggel követelmény minden olyan esetben, amikor a párhuzamos fogalmak mindegyikének megvan a saját külön haszna. Ami a büntetőjogot illeti, a bűncselekményfogalom nélkülözhetetlenségét aligha kell bizonyítani. Az egyes stádiumoknak egymástól, valamint a tettességnek a részességtől való elhatárolására azonban a bűncselekményfogalom használhatatlan, mivel e fogalomnak valamennyi büntetendő stádium és valamennyi elkövetői alakzat egyformán megfelel. A törvényi tényállás önálló érdemi jelentősége éppen az, hogy az említett elhatárolások a magyar büntetőjogban csakis a törvényi tényállás alapján történhetnek. Ám, ha mind a bűncselekményfogalomnak, mind az általános törvényi tényállásnak megvan az egymással nem helyettesíthető önálló dogmatikai szerepe, logikailag kifogástalan, ha mindkét absztrakciót az építőkövek szempontjából teljessé „dúsítjuk".

A szerző abból kiindulva, hogy ami elhatárol, az nem lehet közös, azt is hangsúlyozta, hogy amennyiben valamennyi bűncselekményi alakzatot egyaránt tényállásszerűnek ismernénk el, ebben az értelemben a törvényi tényállás merőben mást jelentene, mint ami a stádiumtani és a tettesség, részességtani elhatárolások alapjául szolgál. Tudományos, s még inkább didaktikai szempontból azonban éppen az a zavartkeltő, ha ugyanazt a megjelölést kettős értelemben használjuk, ezért a jegyzet azt, ami közös, díszpozíciószerűségnek nevezi, míg a tényállásszerűség kategóriáját a befejezett vagy megkísérelt tettesi cselekményre tartja fenn. A tényállásszerűségnek a diszpozíciószerűségből történő kikülönítése mellett egyébként mélyebb dogmatikai összefüggések is szólnak. Így a tettesi cselekményre fenntartott törvényi tényállás tárgyi oldalának a részleges megvalósítása esetén a megfelelő szándéktól feltételezetten kísérlet jön létre, míg a felbujtás és a bűnsegély diszpozíciójának a részleges megvalósítása (a részesi közreműködésre irányuló sikertelen törekvés) csupán előkészületet jelent.

Az előadottakra is figyelemmel a szerző úgy vélte: abból, hogy a tettesi alapcselekmény tényállásszerű cselekmény, egyáltalán nem következik, hogy a diszpozíciószerű felbujtás és bűnsegély is ilyen jellegű lenne. S azon, hogy pl. a társtettességet és a fizikai bűnsegélyt éppen az különbözteti meg egymástól, hogy az előbbi a törvényi tényálláson belül, az utóbbi pedig a tényálláson kívül helyezkedik el (vagyis hogy az utóbbi nem tényállásszerű), természetesen az sem változtat, hogy részesség csak tényállásszerű tettesi alapcselekménytől feltételezetten valósulhat meg.

4. A bűncselekménytan részletkérdéseire vonatkozó kritikai észrevételek közül a szerző maradéktalanul magáévá tette azt, hogy bizonyos esetekben a cselekmény objektív társadalomra veszélyességét közvetlenül is befolyásolhatják szubjektív tényállási elemek is (Horváth Tibor, Békés Imre), továbbá hogy a tényállási elemként szabályozott elkövetési hely megállapítására nézve nem nyújt megnyugtató megoldást az ún. tevékenységi elmélet (Földvári József), valamint hogy egy szándékos és gondatlan bűncselekmények között differenciáló kódexbe nem építhető be idegen testként néhány deliktumra korlátozva a szándékosság-tudatosság-gondatlanság szerinti hármas tagolás (Földvári József, Farkas Sándor).

A bűncselekménytanról szóló anyag részletkérdéseivel egyébként a legbehatóbban Horváth Tibor foglalkozott. Azon túlmenően, hogy a jegyzet néhány pontatlanságára felhívta a figyelmet és több megfontolandó kritikai észrevételt is tett, a szakvéleményének a kidolgozása arra is alkalmul szolgált számára, hogy a szakirodalomban olvashatókat továbbfejlessze, illetőleg hogy új tudományos vitakérdést is felvessen. Így meggyőzően mutatott rá arra, hogy a vegyes mulasztásos bűncselekmények szempontjából releváns speciális jogi kötelességek szokásos felsorolása nem teljes, mivel ide tartozik még a felelősség harmadik személyért (pl. a reá bízott gyermek bűncselekményének a megakadályozására vonatkozó kötelesség), valamint a védelmi funkció önkéntes átvétele is. Az általa felvetett tudományos vitakérdés pedig abban áll, hogy „büntetőjogi felelősség hiányában lehet-e büntetőjogi intézkedésről beszélni... Kérdés, hogy a törvényben intézkedésnek nevezett intézmények között meg lehet-e különböztetni a par excellence büntetőjogi intézkedést az olyan fajta intézkedéstől, amelynek jellege teljesen más, de gyakorlati célszerűségi okokból, a büntető törvénykönyv rendelkezése folytán, a bíróság alkalmazza. Tipikusan ilyen a jegyzetben is említett kényszergyógykezelés, amely felfogható a törvény rendelkezése folytán a büntető eljárás keretében alkalmazott államigazgatási intézkedésnek is."

IV.

A felkért bírálók közül Földvári József viszontválaszában hangsúlyozta, hogy arra kell felkészítenünk a hallgatókat, amivel később találkoznak, ezért a bűncselekmény törvényi fogalmától sem szabad eltérni. A bűnösségnek a felróhatósággal való felváltását változatlanul helytelennek ítélte, s arra is rámutatott, hogy az életkort és a beszámítási képességet a maga részéről a bűnösség előfeltételének tekinti.

Horváth Tibor is abból indult ki, hogy a jegyzet által nyújtott dogmatikának összhangban kell lennie a törvénnyel, majd arról szólt, hogy nem szabad túlságosan kötődnünk régi filozófiai nézetekhez. Így az

objektív és a szubjektív különállása sem merev, amire jó példa az, hogy az objektív társadalomra veszélyességet szubjektív tényállási elemek is befolyásolhatják. Kiemelte ugyanakkor, hogy nagyra értékeli és követésre méltónak ítéli a szerző őszinte készségét arra, hogy az érvek alapján egyes nézeteit felülvizsgálja, illetőleg módosítsa.

Végül Békés Imre ismételten azt javasolta a szerzőnek, hogy fokozottabb figyelmet fordítson a didaktikai követelményekre.

V.

A vitát vezető Fonyó Antal zárszavában megállapította, hogy a magas színvonalon és kollegiális légkörben lefolyt eszmecsere rendkívül gyümölcsöző volt.

Hasznossága közvetlenül abban mutatkozott meg, hogy a bírálók észrevételek számos szakmai részkérdésben és oktatási-módszertani vonatkozásban segítették a szerzőt a jegyzet anyagának továbbfejlesztésében. Ami a szerzőnek a bűncselekmény lényegére vonatkozó koncepcióját érintő észrevételeket illeti, e tekintetben nem kívánt állást foglalni, hiszen egyfelől mint vitavezetőnek ez nem is volt feladata, másfelől éppen a vitában felszólalók fejtették ki igen meggyőzően, hogy azért is szükség van egy és ugyanazon diszciplínából több jegyzet, illetve tankönyv megjelentetésére, mert a nézeteknek ily módon megnyilvánuló szembeállítása, a tárgyilagos érveléseken nyugvó szakmai meggyőződés kifejezésre juttatása alkalmas arra, hogy a hallgatók látókörét tágítsa, tudásukat elmélyítse és nevelje őket a problémák megoldásának módjára.

A vitavezető a tanácskozás legfőbb hasznát végül is abban látta, hogy a jegyzet anyaga feletti vitatkozás alkalmat szolgáltatott az álláspontoknak a büntetőjogi felelősség igen fontos kérdéseiben való további tisztázására. Ezzel kapcsolatban hívta fel a figyelmet arra, hogy — a vitából kitűnően — az ellentétek némely esetben terminológiai tisztázatlanságból fakadnak és nemegyszer csupán látszólagosak. A tananyagokat illetően különös gonddal kell ügyelni az egységes szóhasználatra. Az irodalomban az idők során ugyanarra a fogalomra különböző szerzők eltérő megjelöléseket alkalmaztak, illetve ugyanazon megjelölésnek eltérő tartalmat tulajdonítottak. Szükségesnek látszik, hogy a tananyagok készítői állapodjanak meg e kérdésben, mert amennyire kívánatos az oktatásban a nézetek konfrontációja, olyannyira aggályos a bizonytalan, többértelmű terminológia.

Végül Pólay Elemér a Kar Tudományos Bizottsága nevében is azt a reményét juttatta kifejezésre, hogy a lezajlott vitaülés például szolgál hasonlóan magas színvonalú további jegyzetviták rendezésére.

Nagy Ferenc

Аттила Хармати:

Изменения в понимании договоров и арбитражный суд

В статье автор исчет ответ на вопрос о том, каким образом могут быть квалифицированы случаи, когда стороны не в состоянии определить содержание договора и их спор разрешается судом или другим лицом. Автор излагает историческое развитие, в ходе которого определение содержания договора перешло в компетенцию суда, излагает далее изменение в понимании о договоре, в первую очередь в отношении определения содержания договоров. В заключение считает возможным, чтобы указанные споры были переданы в арбитражный суд, однако необходимо применять исключительные решения в случаях, когда на одной из сторон ложится обязанность заключить договор.

Каталин Генцел:

„Крах" идеологии реабилитации — тюремные реформы на американском континенте

В западном обществе, а главным образом на американском континенте с года на год возростает преступность, ухудшаются отношения в области общественной безопасности, жизнь граждан и их спокойствие нарушается сообщениями о тюремных бунтах. Вместе с упомянутыми явлениями всеобщим является убеждение в том, что реабилитационная идеология, которая может быть признана господствующей в системе привлечения к уголовной ответственности, пережила себя и находится в кризисном положении. Автор излагает, что система наказаний, которая, как правило, доминирует в практике на американском континенте, не имеет ничего общего с реабилитационной идеологией, служащей действительно ресоциализации, и ввиду того, что ее применение не имело места, нельза говорить о крахе. В дальнейшем автор освещает новые теоретические представления о реформе привлечния к уголовной ответственности и их экспериментальное применение.

Attila Harmathy:

Die Veränderung der Auffassung der Verträge und die Schiedsgerichtsbarkeit

Die Studie untersucht die Antwort auf die Frage, wie solche Fälle qualifiziert werden können, in denen die Parteien den Inhalt des Vertrages nicht bestimmen können, und im Streit das Gericht oder, ein anderer Person entscheidet. Um diese Frage zu beantworten stellt der Autor jene geschichtliche Entwicklung dar, wie die Bestimmung des Vertrages in das Kompetenz der Gerichte geraten ist, und skizziert, wie sich die Auffassung der Verträge veränderte, vor allem die Bestimmung des Inhaltes des Vertrages betreffend. Als Ergebnis hält er für möglich, dass die erwähnten Streite vor den Gerichten kommen können; es ist jedoch eine Ausnahmelösung notwendig in jenen Fällen, in denen eine der Parteien mit Vertragsabschlusspflicht belastet ist.

Katalin Gönczöl:

„Bankrott" der Rehabilitationsideologie — Kerkerreforme auf dem amerikanischen Kontinent

In der westlichen Gesellschaft, hauptsächlich aber an dem amerikanischen Kontinent nimmt sich die Kriminalität von Jahr zu Jahr zu, verschlechtern sich die öffentliche Sicherheitsverhältnisse. Zusammen mit diesen Erscheinungen herrscht jene Glaube, dass es sich um das Bankrott der herrschenden Rehabilitationsideologie handelt. Die Autorin stellt dar, dass das im allgemeinen herrschende Strafsystem am amerikanischen Kontinent von der — die Resozialisierung richtig dienenden — Rehabilitationsideologie sehr fern steht, und

da dies nicht zur Anwendung kam, auch über einem Bankrott nicht sprechen kann.

Attila Harmathy:

Le changement de la conception des contrats et le jugement arbitral

L'essai cherche la réponse à la question, comment peut-on qualifier les cas, auxquels les parties ne peuvent pas définir le contenu du contrat et c'est le tribunal ou l'autre personne qui rend le décision dans la discussion. Dans l'intérêt de donner la réponse l'auteur présente la marche du développement historique, comme la définition du contenu du contrat est entrée à la compétence du tribunal, en outre il esquisse la voie, comment la conception concernant les contrats a été modifiée, en premier lieu en ce qui concerne la définition du contenu des contrats. Comme résultat définitif l'auteur tient possible, que les débats mentionnés évitent au-devant des arbitrages, mais aux cas, ou l'une des parties est chargée de l'obligation de passer un contrat, une solution spéciale est nécessaire.

Katalin Gönczöl:

La „faillite" de l'idéologie de réhabilitation — réformes de prison au continent américain

Dans la société occidentale, mais en premier lieu au continent américain la criminalité augmente d'année en année, les conditions de la sécurité publique s'aggravent, le bruit des révoltes de prison dérange la vie des citoyens soupirant après la tranquillité. Les phénomènes mentionnés compris, la foi est générale, que nous pouvons être témoins de la crise de l'idéologie de réhabilitation, qui peut être considérée prédominante au système de la demande compte pénale étant en vigueur. L'auteur présente, que le système pénal en général prédominant au continent américain est loin de l'idéologie de réhabilitation servant la resocialisation en vérité, et après que ce n'est pas arrivé à l'application, on ne peut plus parler de faillite. Ensuite elle fait connaître les nouvelles conceptions théoriques se dirigeant à la réforme de la demande compte pénale et leur application expérimentale.

Attila Harmathy:

Alternations in the perception of the contracts and the arbitration court

The paper seeks for the answer to the question: how can we describe those cases in which the content of the contract cannot be determined by the parties and the court or some other should decide the outcome of the debate. For the sake of the appropriate answer the author presents the historical process, which have brought the decision about the content of the contract into the juridical sphere of authority, furthermore outlines the modifications of the contractual perceptions, particularly considering the determination of their content. As a final result he thinks possible that the mentioned litigations go to arbitration courts, however, some exceptional solution is needed for such cases, when one of the parties is burdened by obligation to enter the contract.

Katalin Gönczöl:

The failure of the rehabilitative ideology—prison reforms in the American continent

In the Western society, especially in the American continent the delinquency increases year by year, the public security is getting worse and worse, the news about the prison revolts disturb the life of the citizens yearning for order and calm. Meanwhile such consensus prevails that we are witnessing the crisis of the rehabilitative ideology, which is dominant in the system of the existing criminal law. The author asserts that in the American continent the practiced penal system is alien from such rehabilitative ideology, which actually supports the re-socialization, thus it is not applied in any extent, therefore we cannot talk about its failure. Furthermore she outlines those new theoretical concepts, which intend to reform the penal system and their experimental application.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete. — A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

Készült az Egyetemi Nyomda fennállásának 400. évében.

77.2032 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató.

INDEX 25 422

Ára: 8,— Ft